

ΚΑΡΑ ΜΑΡΕ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΝΩΘΕΙΤΕ!

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
ΒΙΒΛΙΟ Ι
ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Μετάφραση
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ
ΑΘΗΝΑ 2002

Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κάρλ Μάρξ γίνεται μετὰ ἀπόφαση τῆς 2ης Ὀλομέλειας τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἑλέγχου τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Ἑλλάδας ποὺ συνήλθε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1951.

Ἡ μετάφραση αὐτὴ τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ἔγινε μετὰ βάση τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο, ὅπως ἐκδόθηκε τὸ 1947 ἀπὸ τὸ «Verlag JHW Dietz Nachf. Berlin» καὶ εἶναι πιστὴ ἀνατύπωση τῆς ἔκδοσης τοῦ 1932 ποὺ τὴν εἶχε ἐπιμεληθεῖ τὸ Ἰνστιτοῦτο Μάρξ—Ἐνγκελς—Λένιν τῆς Μόσχας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω ἔκδοση ἀρθρήκαν ὑπόψη καὶ οἱ παρακάτω ἔκδόσεις:

1) Ἡ 4η γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ 1890 ποὺ τὴν ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος ὁ Φρίντριχ Ἐνγκελς.

2) Ἡ νέα ἔκδοση τοῦ 1949 τῆς ρωσικῆς μετάφρασης τοῦ Ι. Ι. Στεπάνοφ-Σκβορτσόφ, ποὺ τὴν ἐπιμελήθηκε καὶ τὴ διόρθωσε τὸ Ἰνστιτοῦτο Μάρξ—Ἐνγκελς—Λένιν τῆς Μόσχας.

3) Ἡ ἐπανεκδοση τῆς παλιᾶς γαλλικῆς μετάφρασης 1872—1875 τοῦ Ζ. Ρουά, ποὺ τὴν εἶχε θεωρήσει ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ.

Οἱ ὑποσημειώσεις τοῦ Φ. Ἐνγκελς φέρουν στὸ τέλος τὰ ἀρχικά τοῦ ὀνόματός του: Φ. Ε.

Οἱ ὑποσημειώσεις τοῦ Ἰνστιτοῦτου Μάρξ—Ἐνγκελς—Λένιν φέρουν στὸ τέλος τὸ χαρακτηριστικὸ: Σύντ.

Στὶς λιγοστὲς περιπτώσεις ποὺ χρειάστηκε νὰ μπεῖ μιὰ ἐπεξηγηματικὴ ὑποσημείωση τῆς μετάφρασης, φέρει στὸ τέλος τὸ χαρακτηριστικὸ: (Σημ. Μετ.).

Τὸ μεγάλο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Вестник Европы» τῆς Πετρούπολης ποὺ παραθέτει ὁ Μάρξ στὸν ἐπίλογό του, ἀρθρήκε ἀπὸ τὴ ρωσικὴ ἔκδοση, ὅπου μερικὲς φράσεις εἶναι πῶς ὁλοκληρωμένες σύμφωνα μετὰ τὸ πρωτότυπο.

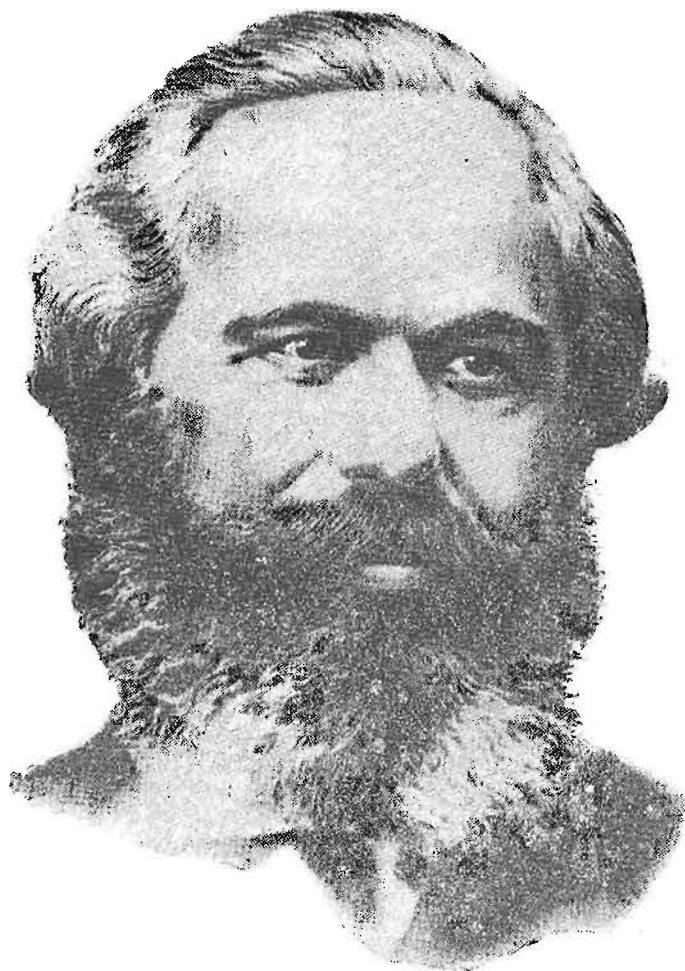
Ὁ μεταφραστής

ISBN 960-224-012-1 (set)

ISBN 960-224-013-X (τόμ. Α')

© Σύγχρονη Εποχὴ Ἐκδοτικὴ ΑΕΒΕ

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 0103820835, 0103823649, Fax: 0103813354

2. Aufl. Brief. 16 Aug. 1867.
 Michelson hat sich, bald das Buch ganz offener
 Dear Fred,

habe das Leipziger (49.) das Buch
 fertig corrigiert der Anfang — Wortformen —
klein gedruckt, umfasst $1\frac{1}{4}$ Bogen
Worte D. H. gegeben corrigiert zurückgestellt
 also dieses und fertig. Also Dies von
 Danke ist es, dass dies möglich war! Ich
 deine Aufarbeitung für mich heute ist
 unendlich die unendliche Arbeit zu den
 Händen machen. Danke von, full
 of thanks!

belingend Leipzig Michelson.

Die 15. mit deinem Dank erhalten.

Adel, mein Lieber, Michelson
 Dein K. Marx

Φωτοτυπία τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μάρξ στὸν Ἐνγκελς τῆς 16 τοῦ
 Αὐγούστου 1867.

(Σμίκρυνσις)

"Ωρα 2 μετὰ τὰ μεσάνυχτα, 16 τοῦ Αὐγούστου 1867

Ἀγαπητέ Φρέντ!

Μόλις τέλειωσα τὴ διόρθωση τοῦ τελευταίου τυπογραφικοῦ (τοῦ 49ου). Τό παρό-
 τημα—γιά τίς μορφές τῆς αἰτίας, πού τοποθέτησε μέ μικρά στοιχεία, περιλαμβάνει 1 1/4 τυπο-
 γραφικό.

Τόν πρόλογο τόν ἔστειλα ἐπίσης χτές διορθωμένο. Ὁ τόμος λοιπόν αὐτός εἶναι ἱτοι-
 μος. Σέ σένα μόνο χρωστῶ, ὅτι ἔγινε αὐτό δυνατό, χωρίς τή δική σου αὐτοθυοία γιά μένα
 θά μοῦ ἦταν ἀδύνατο νά κάνω τήν τεράστια δουλιά γιά τούς τρεῖς τόμους. Σέ φιλῶ γεμάτος
 εὐγνωμοσύνη!

Σοῦ ἔστωκλειώ δυό καθαρά τυπογραφικά.

Τίς 15 λίρες στεφλίνες τίς πήρα καί σοῦ χρωστῶ μεγάλη εὐγνωμοσύνη.

Χαίρε ἀγαπημένε μου, ἀκριβέ μου φίλε!

Δικός σου Κ. Μάρξ

ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ

στόν ἀξέχαστο φίλο μου

*σίον πιστό, τολμηρό, εὐγενικό πρωτοπόρο ἀγωνιστή
τοῦ προλεταριάτου*

Βίλχελμ Βόλφ.

*Γεννήθηκε σὺ Τάργου στίς 21 τοῦ Ἰοῦνη 1809. Πέθανε στήν ἐξορία
σὺ Μάνσεστερ στίς 9 τοῦ Μάη 1864*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τό ἔργο πού τόν πρῶτο του τόμο παραδίδω στό κοινό ἀποτελεῖ τή συνέχεια τοῦ συγγράμματός μου «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» [«Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας»] πού ἐκδόθηκε τό 1859. Τό μεγάλο διάλειμμα ἀνάμεσα στήν ἀρχή καί στή συνέχεια ὀφείλεται σέ μιὰ μακρόχρονη ἀρρώστια πού κάθε τόσο διέκοπτε τήν ἐργασία μου.

Τό περιεχόμενο τοῦ προηγούμενου ἐκείνου συγγράμματος συνοψίζεται στό πρῶτο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ τόμου. Αὐτό δέν ἔγινε μόνο γιά λόγους συνοχῆς καί πληρότητας. Ἡ περιγραφή καλυτέρευσε. Ὅσο τό ἐπέτρεπαν κάπως τά πράγματα, πολλά σημεῖα πού προηγούμενα ἀπλῶς θίγονταν, ἐδῶ ἀναπτύσσονται περισσότερο, ἐνῶ ἀντίστροφα, σημεῖα πού ἐκεῖ ἀναπτύσσονται διεξοδικά, ἐδῶ ἀπλῶς θίγονται. Φυσικά, παραλείπονται τώρα ὁλότελα τά μέρη γιά τήν ἱστορία τῆς θεωρίας τῆς ἀξίας καί τοῦ χρήματος. Ὡστόσο ὁ ἀναγνώστης τοῦ προηγούμενου συγγράμματος βρίσκει στίς ὑποσημειώσεις τοῦ πρώτου κεφαλαίου ν' ἀνοίγονται νέες πηγές γιά τήν ἱστορία αὐτῆς τῆς θεωρίας.

Κάθε ἀρχή εἶναι δύσκολη—αὐτό ἰσχύει γιά ὅλες τίς ἐπιστήμες. Γιαντό, τή μεγαλύτερη δυσκολία θά τήν παρουσιάσει ἡ κατανόηση τοῦ πρώτου κεφαλαίου, ἰδιαίτερα τοῦ μέρους πού περιέχει τήν ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος. Ὅσο γιά τήν ἀνάλυση τῆς οὐσίας τῆς ἀξίας καί τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας ἰδιαίτερα, τήν ἔχω κάνει πιά ἐκλαϊκευτική, ὅσο ἦταν αὐτό δυνατό¹. Ἡ μορφή τῆς ἀξίας πού ἡ ὁλοκληρωσή της εἶναι ἡ

¹ Αὐτό μοῦ φάνηκε τόσο πιά ἀναγκαῖο, γιατί περιέχει σοβαρές παρανοήσεις ἀκόμα καί τό μέρος τοῦ συγγράμματος τοῦ Φ. Λασσάλ πού στρεφόταν ἐναντία στό Σούλτσε-Ντέλιτς, ὅπου, ὅπως δηλώνει ὁ συγγραφέας, δίνει «τὴν πνευματικὴν πεμπουσία» τῆς ἀνάλυσής μου πάνω στά θέματα αὐτά. Ἐν παρόδῳ: ἂν ὁ Φ. Λασσάλ ὅλες τίς γενικὲς θεωρητικὰς θέσεις τῶν οἰκονομικῶν του ἐργασιῶν λχ. γιά τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τοῦ κεφαλαίου, γιά τὴν ἀλληλοσχία ἀνά-

χρηματική μορφή, είναι ολότελα χωρίς περιεχόμενο και άπλη. Καί όμως τό ανθρώπινο πνεῦμα μάταια προσπαθοῦσε ἐπὶ 2000 χρόνια καί πάνω νά τήν ἐξιχνιάσει, ἐνῶ ἀντίθετα κατάφερε, τουλάχιστο κατά προσέγγιση, ν' ἀναλύσει μορφές πολύ πιά πλούσιες σέ περιεχόμενο καί πιά περίπλοκες. Γιατί; Γιατί εἶναι πιά εὐκολο νά μελετήσεις τό διαμορφωμένο σῶμα παρά τό κύτταρο τοῦ σώματος. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, στήν ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν μορφῶν δέν μποροῦν νά μᾶς ἐξηγητήσουν οὔτε τό μικροσκοπιο, οὔτε τά χημικά ἀντιδραστήρια. Καί τά δύο πρέπει νά τ' ἀντικαταστήσει ἡ δύναμη τῆς ἀφαίρεσης. Γιά τήν ἀστική κοινωνία ὅμως ἡ ἐμπορευματική μορφή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἡ ἡ ἀξιακή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἡ οἰκονομική κυτταρική μορφή. Στόν ἀμόρφωτο ἡ ἀνάλυσή της φαίνεται σάν περιπλοκή σέ ἀπλές λεπτολογίες. Καί πραγματικά, ἐδῶ πρόκειται γιά λεπτολογίες, ἀλλά μονάχα γιά λεπτολογίες σάν κι αὐτές πού ἀσχολεῖται ἡ μικροσκοπική ἀνατομία.

Γιαντό ἂν ἐξαιρέσουμε τό μέρος πού ἀφορᾷ τή μορφή τῆς ἀξίας, δέν μπορεῖ κανείς νά κατηγορήσει τό βιβλίο αὐτό ὅτι εἶναι δυσκολονόητο. Προϋποθέτω φυσικά ἀναγνώστες πού θέλουν νά μάθουν κάτι τό καινούργιο καί ἐπομένως νά σκερτοῦν καί οἱ ἴδιοι.

Ὁ φυσικός παρατηρεῖ τά φυσικά προσιές ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίζονται μέ τήν πιά καθαρή μορφή καί ὅπου θολώνονται ὅσο τό δυνατό λιγότερο ἀπό διαταραχτικές ἐπιδράσεις, εἴτε, ὅπου αὐτό εἶναι δυνατό, κάνει πειράματα μέσα σέ συνθήκες πού ἐξασφαλίζουν τήν καθαρή πορεία τοῦ προσιές. Αὐτό πού ἔχω νά ἐρευνήσω σέ τοῦτο τό ἔργο, εἶναι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς κι οἱ σχέσεις παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτόν. Ὁ κλασικός τόπος αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ὡς τώρα ἡ Ἀγγλία. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἡ Ἀγγλία χρησιμεύει σάν κύριο παράδειγμα γιά τή θεωρητική ἀνάπτυξη πού κάνω. Ἄν ὅμως ὁ γερμανός ἀναγνώστης σήκωνε φαρισαϊκά τούς ὤμους του γιά τήν κατάσταση τῶν ἁγγλῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας καί τῆς γεωργίας, ἡ ἂν θά καθησύχαζε αἰσιόδοξα τόν ἑαυτό του μέ τό ὅτι στή Γερμανία τά πράγματα δέν εἶναι καθόλου τόσο ἄσχημα, τότε εἶμαι ὑποχρεωμένος νά τοῦ φωνάξω: *De te fabula narratur!* [Γιά σένα μιλάει ὁ μῦθος!].

Ἐδῶ δέν πρόκειται καθαντό γιά τόν ὑψηλότερο ἢ χαμηλότερο βαθμό ἀνάπτυξης τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν, πού ξεπηδᾶνε ἀπ' τούς φυσικούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Πρόκειται γι' αὐτούς τοίς ἴδιους τοίς νόμους, γι' αὐτές τίς ἴδιες τίς τάσεις πού δροῦν κι ἐπιβάλλονται μέ σιδερένια ἀναγκαιότητα. Ἡ βιομηχανικά πιά ἀνα-

μεσα στίς σχέσεις παραγωγῆς καί τόν τρόπο παραγωγῆς κτλ., κτλ., ἀκόμα καί τήν ὁρολογία πού δημιούργησα ἐγώ, τίς ἔχει πάρει σχεδόν ἐπιλέξει ἀπό τά ἐργα μου, καί μάλιστα χωρίς ν' ἀναφέρει τίς πηγές, ὁ τρόπος αὐτός ἐνέργειας θά καθορίστηκε βέβαια ἀπό λόγους προπαγάνδας. Δέ μιλῶ φυσικά γιά τίς λεπτομερειακές ἐξηγήσεις του καί τίς πρακτικές τους ἐφαρμογές, μέ τίς ὁποῖες δέν ἔχω καμιά σχέση.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt, 24 Barclay-Street.

Τό ἐξώφυλλο τῆς πρώτης γερμανικῆς ἐκδόσεως τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου».

(Σμύκρυνση)

πτυγμένη χώρα δείχνει στη λιγότερο αναπτυγμένη απλώς την εικόνα του μέλλοντός της.

Δέν είναι όμως μόνο αυτό. Έκεί όπου στον τόπο μας καθιερώθηκε ολότετα ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή, λχ. στα καθαντό εργοστάσια, οι συνθήκες είναι πολύ χειρότερες από την Άγγλία, γιατί λείπει τό αντίβαρο τής εργοστασιακής νομοθεσίας. Σ' όλες τις άλλες σφαίρες μās βασανίζει, όπως βασανίζει κι όλη την υπόλοιπη ήπειρωτική Δυτική Εύρώπη, όχι μονάχα ή ανάπτυξη τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μά καί ή ανεπάρκεια τής ανάπτυξής της. Πλάι στά σύγχρονα δεινά μās πιέζει μία ολόκληρη σειρά από κληρονομημένα δεινά, πού πηγάζουν από τό γεγονός ότι εξακολουθούν νά φυτοζωούν απαρχαιωμένοι, ξεπερασμένοι τρόποι παραγωγής μέ την ακολουθία τους από αναχρονιστικές κοινωνικές καί πολιτικές σχέσεις. Δέν υποφέρουμε μονάχα από τούς ζωντανούς, μά κι από τούς πεθαμένους. *Le mort saisit le vif!* [‘Ο πεθαμένος αδράχνει τό ζωντανό!].

Σέ σύγκριση μέ την άγγλική, ή κοινωνική στατιστική τής Γερμανίας καί τής υπόλοιπης ήπειρωτικής Δυτικής Εύρώπης βρίσκεται σέ άθλια κατάσταση. Όσοσο ανασκώνει τόν πέπλο ίσα-ίσα όσο χρειάζεται για νά υποπτευθούμε πίσω του την ύπαρξη ενός κεφαλιού Μένδουσας. Θά μās έπιανε τρόμος για τή δική μας κατάσταση άν οι κυβερνήσεις καί τά κοινοβούλια μας διόριζαν, όπως στήν Άγγλία, περιοδικές εξεταστικές επιτροπές για τις οικονομικές συνθήκες, άν οι επιτροπές αυτές ήταν, όπως στήν Άγγλία, εξοπλισμένες μέ την ίδια πληροεπισιότητα για την εξερεύνηση τής αλήθειας, άν κατορθωνόταν νά βρεθούν για τό σκοπό αυτό εξίσου πραγματογνώμονες, αμερόληπτοι καί αποφασιστικοί άνθρωποι, όπως είναι οι επιθεωρητές εργοστασίων τής Άγγλίας, οι γιατροί της πού συντάσσουν τις εκθέσεις για την «Public Health» («Δημόσια υγεία»), τά μέλη τών άγγλικών εξεταστικών επιτροπών για την εκμετάλλευση τών γυναικών καί τών παιδιών, για τις συνθήκες κατοικίας καί διατροφής κλπ. ‘Ο Περσέας χρειαζόταν μία κουκούλα από σύννεφο για νά κληγάει τά τέρατα. Έμείς κατεβάζουμε την κουκούλα βαθιά καί σκεπάζουμε μάτια καί άφτιά, για νά μπορούμε ν’ αρνιόμαστε την ύπαρξη τών τεράτων.

Δέν πρέπει νά γελιόμαστε γι’ αυτό. Όπως ό άμερικάνικος πόλεμος τής ανεξαρτησίας του 18ου αιώνα αποτέλεσε τό σάλπισμα τής εφόδου για την ευρωπαϊκή αστική τάξη, έτσι καί ό άμερικάνικος εμφύλιος πόλεμος του 19ου αιώνα αποτέλεσε τό σάλπισμα τής εφόδου για την ευρωπαϊκή εργατική τάξη. Στήν Άγγλία είναι χειροπιαστό τό προτσές τής ανατροπής. Όταν τό προτσές αυτό φτάσει μιάν ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης πρέπει νά βρει τόν αντίχτυπό του στήν ήπειρωτική Εύρώπη. Εκεί θα κινηθεί μέ πιο θηριώδικες ή πιο ανθρώπινες μορφές, άνάλογα μέ τό βαθμό ανάπτυξης τής ίδιας τής εργατικής τάξης. Αν παραβλέψουμε λοιπόν τά άνώτερα έλατήρια, τό πιο ουσιαστικό συμφέρον τών σημερινών κυρίαρχων τάξεων επιβάλλει σ’ αυτές νά βγάλουν από τή μέση όλα τά εμπόδια πού μπορούν νά έλέγχονται μέ νόμους καί πού έμποδίζουν την ανάπτυξη τής εργατι-

κῆς τάξης. Γι' αυτό τό λόγο, σέ τοῦτο τόν τόμο ἀφιέρωσα ἀνάμεσα σι* ἄλλα τόσο μεγάλο μέρος στήν ἱστορία, στό περιεχόμενο καί στά ἀποτελέσματα τῆς ἀγγλικῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας. Τό ἕνα ἔθνος πρέπει καί μπορεί νά μαθαίνει ἀπό τό ἄλλο. Κι ἂν ἀκόμα μιᾷ κοινωνία βρίσκεται στή ἵχνη τοῦ φυσικοῦ νόμου τῆς κίνησής της—κι ὁ τελικός σκοπός τούτου τοῦ ἔργου εἶναι ν' ἀποκαλύψει τόν οἰκονομικό νόμο κίνησης τῆς σύγχρονης κοινωνίας—δέν μπορεί οὔτε νά ὑπερηφάνησῃ οὔτε νά καταργήσῃ μέ διατάγματα φυσικές φάσεις τῆς ἀνάπτυξής της. Μπορεῖ ὅμως νά συντομεύσει καί ν' ἀπαλύνει τούς πόνους τοῦ τοκετοῦ.

Λίγα λόγια γιά ν' ἀποφευχτοῦν ἐνδεχόμενες παρεξηγήσεις. Τίς μορφές τοῦ κεφαλαιοκρατί καί τοῦ γαιοκτημονα δέν τίς ζωγραφίζω καθόλου μέ ρόδινα χρώματα. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιά τὰ πρόσωπα μόνο ἐφόσον ἀποτελοῦν τήν προσωποποίηση οἰκονομικῶν κατηγοριῶν καί εἶναι φορεῖς καθορισμένων ταξικῶν σχέσεων καί συμφερόντων. Ἡ δική μου ἀποψη πού ἀντιλαμβάνεται τήν ἐξέλιξη τῶν οἰκονομικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν σάν φυσικοῖστορικό προτοές, μπορεί, λιγότερο ἀπό κάθε ἄλλη, νά θεωρεῖ τό ξεχωριστό ἄτομο ὑπεύθυνο γιά συν-ιήκες, κοινωνικό προϊόν τῶν ὁποίων παραμένει τό ἴδιο, ὅσο κι ἂν ἀντιψώνεται ὑποκειμενικά πάνω ἀπ' αὐτές.

Στήν περιοχή τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἡ ἐλεύθερη ἐπιστημονική ἔρευνα δέν ἀντιμετωπίζει μονάχα τόν ἴδιο ἐχθρό πού ἀντιμετωπίζει καί σ' ὅλες τίς ἄλλες περιοχές. Ἡ ἰδιόμορφη φύση τῆς ὕλης πού πραγματεύεται προκαλεῖ ἐναντία της στό πεδίο τῆς μάχης, τά πιό βίαια, μικροπρεπή καί μισητά πάθη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τίς μαινάδες τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. Ἡ Ὑψηλή ἀγγλικανική ἐκκλησία λχ. περισσότερο συγχωρεῖ μιάν ἐπίθεση ἐναντία στή 38 ἀπό τά 39 της ἄρθρα πίστης, παρά μιάν ἐπίθεση ἐναντία στή 1/39 τῶν χρηματικῶν της εἰσοδημάτων. Σήμερα κι αὐτός ὁ ἀθεϊσμός εἶναι *culpa levis* [ἐλαφρό ἁμάρτημα] σέ σύγκριση μέ τήν κριτική τῶν πατροπαράδοτων σχέσεων ἰδιοκτησίας. Ἐδῶ ὅμως εἶναι καταφανής ἡ πρόοδος. Παραπέμπω λχ. τόν ἀναγνώστη στή Γαλανή Βίβλο πού δημοσιεύθηκε τίς τελευταῖες βδομάδες: «Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions*». Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἀγγλικοῦ στέμματος στό ἐξωτερικό λένε ἐδῶ μέ σταράτα λόγια ὅτι, ὅπως στήν Ἀγγλία, ἔτσι καί στή Γερμανία, τή Γαλλία, κοντολογίς σ' ὅλα τὰ πολιτισμένα κράτη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου, εἶναι αἰσθητή καί ἀναπόφευκτη μιᾷ ἀλλαγῇ τῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία. Ταυτόχρονα, στήν ἀπέναντι ἀκτῇ τοῦ Ἀτλαντικοῦ Ὠκεανοῦ, ὁ ἀντιπρόεδρος τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, κύριος Οὐέιντ, δήλωσε σέ δημόσιες συγκεντρώσεις ὅτι, ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τῆς δουλείας μπαίνει στήν ἡμε-

* Ἀλληλογραφία μέ τίς ἀντιπροσωπεῖες τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητος στό ἐξωτερικό, σχετικά μέ τὰ ζητήματα τῆς βιομηχανίας καί τῶν τρεντιγιούνινς. (Σημ. Μετ.).

ρήσια διάταξη ἡ ἀλλαγῇ τῶν σχέσεων τοῦ κεφαλαίου καί τῆς γαιοκτησίας! Αὐτά εἶναι σημάδια τῶν καιρῶν πού δέν μποροῦν νά κρυφτοῦν μέ πορφυρούς μανδύες ἢ μέ μαῦρα ράσα. Αὐτό δέ σημαίνει ὅτι αὔριο θά γίνουν θαύματα. Δείχνουν ὅμως ὅτι ἀκόμα καί στίς κυρίαρχες τάξεις ἀρχίζει νά γεννιέται ἀμυδρά ἡ διαίσθηση, ὅτι ἡ σημερινή κοινωνία δέν εἶναι στέρεο κρύσταλλο, μά ἕνας ὀργανισμός πού εἶναι ἱκανός γιά ἀλλαγές καί βρίσκεται διαρκῶς σέ προτοές ἀλλαγῆς.

Ὁ δεύτερος τόμος αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος θά πραγματευεῖται τό προτοές τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου (βιβλίο II) καί τίς μορφές τοῦ συνολικοῦ προτοές (βιβλίο III) καί ὁ τελευταῖος, ὁ τρίτος τόμος (βιβλίο IV) τήν ἱστορία τῆς θεωρίας.

Κάθε κρίση ἐπιστημονικῆς κριτικῆς μοῦ εἶναι εὐπρόσδεκτη. Ἀπέναντι στίς προλήψεις τῆς λεγόμενης κοινῆς γνώμης, πού δέν τῆς ἔκανα ποτέ παραχωρήσεις, ἰσχύει γιά μένα τώρα ὅπως καί πρῶτα τό ρητό τοῦ μεγάλου φλωρεντιανοῦ:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*

Κάθλ Μάρξ

Λονδίνο, 25 τοῦ Ἰουλῆ 1867.

* Τράβα τό δρόμο σου, κι ἄσε τόν κόσμο νά λέει! (Ἀπό τή «Θεία Κωμωδία» τοῦ Δάντη). (Σημ. Μετ.).

2. Κ. Μάρξ, «Τό Κεφάλαιο», τόμος I.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Πρέπει πρώτα νά δώσω εξηγήσεις στους αναγνώστες για τις αλλαγές που έγιναν στη δεύτερη έκδοση. Χτυπάει στα μάτια ο πιο σαφής χωρισμός του βιβλίου. Οι συμπληρωματικές υποσημειώσεις αναφέρονται παντού σάν υποσημειώσεις στη δεύτερη έκδοση. Όσο για το ίδιο το κείμενο τά σπουδαιότερα είναι:

Κεφάλαιο I, 1—έγινε με μεγαλύτερη επιστημονική αυστηρότητα η εξαγωγή της αξίας από την ανάλυση των εξισώσεων που εκφράζουν κάθε ανταλλαχτική αξία, επίσης τονίστηκε ρητά η σχέση ανάμεσα στην ουσία της αξίας και στον καθορισμό του μεγέθους της αξίας από τόν κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας, σχέση που στην πρώτη έκδοση απλώς είχε αναφερθεί. Κεφάλαιο I, 3 (Η μορφή της αξίας)—ξαναδουλεύτηκε ολοκληρωτικά, πράγμα που επιβλήθηκε κι απ' το γεγονός ότι στην πρώτη έκδοση η περιγραφή γινόταν δυο φορές. Με την ευκαιρία σημειώνω ότι τη διπλή εκείνη περιγραφή την προκάλεσε ο φίλος μου δρ Α. Κούγκελμαν στο Άνόβερο. Βρισκόμουν στο σπίτι του σέ επίσκεψη την άνοιξη του 1867, όταν έφτασαν απ' τό Άμβουρ-γο τά πρώτα δοκίμια και μέ έπεισε ότι για τους περισσότερους αναγνώστες χρειάζεται μια συμπληρωματική, πιο διδαχτική ανάλυση της μορφής της αξίας.—Τό τελευταίο μέρος του πρώτου κεφαλαίου «Ο φειχτικός χαρακτήρας του εμπορεύματος κλπ.» άλλαξε στο μεγαλύτερό του μέρος. Κεφάλαιο III, 1 (Μέτρο τών αξιών)—αναθεωρήθηκε μέ επιμέλεια, επειδή στην πρώτη έκδοση τό μέρος αυτό δέν αναπτύχθηκε όσο έπρεπε και ο αναγνώστης παραπέμποταν στην ανάλυση που είχε γίνει κιάλας στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», Βερολίνο 1859. Κεφάλαιο VII, ιδιαίτερα τό 2ο μέρος—ξαναδουλεύτηκε σημαντικά.

Θάταν άνώφελο νά ξεκαθούμε στίς αλλαγές που έγιναν σέ διά-

φορα σημεία του κειμένου και πού συχνά άφορούν μόνο τό ύφος. Οι αλλαγές αυτές έπεκτείνονται σ' όλο τό βιβλίο. Όστόσο, θεωρώντας τώρα τη γαλλική μετάφραση πού εκδίδεται στό Παρίσι, βρίσκω ότι μερικά μέρη του γερμανικού πρωτότυπου θ' άπαιτούσαν άλλου πιο βαθύ ξαναδούλεμα, άλλου μεγαλύτερη στυλιστική διόρθωση ή ακόμα πιο φροντισμένη εξάλεψη ένδεχόμενων παραδρομών. Μού έλειπε όμως ο καιρός γι' αυτήν τη δουλιά, γιατί την είδηση ότι ξανατλήθηκε τό βιβλίο την πήρα μόλις τό φθινόπωρο του 1871, όταν ήμουνα άπασχολημένος μέ άλλες επείγουσες εργασίες, ενώ η έκτύπωση της δεύτερης έκδοσης έπρόκειτο ν' αρχίσει τό Γενάρη κιάλας του 1872.

Η καλύτερη άμοιβή για την εργασία μου είναι η κατανόηση πού βρήκε γρήγορα «Τό Κεφάλαιο» σέ πλατιούς κύκλους της γερμανικής εργατικής τάξης. Ένας άνθρωπος πού στά οικονομικά ζητήματα αντιπροσωπεύει την άστική άποψη, ο εργοστασιάρχης της Βιέννης κ. Μάγερ, σέ μια του μπροσούρα πού τη δημοσίευσε στό διάστημα του γαλλογερμανικού πολέμου, έδειξε πολύ πετυχημένα ότι τό μεγάλο θεωρητικό αίσθημα πού θεωρούνταν γερμανικό κληρονομικό αγαθό, τό έχουν χάσει τελείως οι λεγόμενες μορφωμένες τάξεις της Γερμανίας, ενώ αντίθετα ξαναγεννιέται στην εργατική της τάξη.

Στή Γερμανία η πολιτική οικονομία έμεινε ως τώρα ξένη επίσημη. Ο Γκούσταβ φόν Γκύλιχ στό βιβλίο του «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.», ιδιαίτερα στους δυο πρώτους τόμους του έργου του πού βγήκαν τό 1830, έρήγησε κιάλας στό μεγαλύτερό τους μέρος τίς ιστορικές συνθήκες πού παρεμπόδιζαν στή χώρα μας την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, έπομένως και τη διαμόρφωση της σύγχρονης άστικής κοινωνίας. Έλειπε λοιπόν τό ζωτικό έδαφος για την πολιτική οικονομία. Στή Γερμανία την εισαγάγανε σάν έτοιμο έμπόρευμα από την Άγγλία και τη Γαλλία, και οι γερμανοί καθηγητές της έμειναν μαθητές. Η θεωρητική έκφραση μιας ξένης πραγματικότητας μετατράπηκε στά χέρια τους σέ μια συλλογή δογμάτων, πού τά έρμήνευαν στό πνεύμα του μικροαστικού κόσμου πού τους περιέβαλε και γι' αυτό τά παρερμήνευαν. Τό αίσθημα της επιστημονικής τους άνημποριάς πού δέν μπορούσαν νά τό πνίξουν όλότελα, και τη δυσάρεστη συνείδηση ότι ήταν υποχρεωμένοι νά κάνουν τό δάσκαλο σ' έναν τόμα πού τούς ήταν πραγματικά ξένος, προσπαθούσαν νά τά κρύψουν κάτω από τη λάμψη μιας φιλολογικοϊστορικής ευρυμάθειας ή μέ την άνάμιξη ξένης ύλης πού τη δανείζονταν από τίς λεγόμενες διουικητικές επιστήμες (Kameralwissenschaften), ένα ανακάτωμα από γνώσεις πού τό καθαρήριο πύρ τους όφείλει νά τό υποστεί κάθε εύελπις υποψήφιος της γερμανικής γραφειοκρατίας.

Άπό τό 1848 και δώ αναπτύχθηκε γρήγορα στή Γερμανία η κεφαλαιοκρατική παραγωγή και σήμερα δίνει κιάλας τους κερδοσκοπικούς καρπούς της. Για τους ειδήμονές μας όμως η τύχη εξακολούθησε νά είναι δυσμενής. Όσον καιρό μπορούσαν ν' ασχολούνται άμερόληπτα μέ την πολιτική οικονομία, έλειπαν οι σύγχρονες οικονομικές σχέ-

σεις στη γερμανική πραγματικότητα. Όταν δημιουργήθηκαν οι σχέσεις αυτές, αυτό έγινε σε συνθήκες που δεν επέτρεπαν πιά την αμερόληπτη μελέτη τους μέσα στα πλαίσια του αστικού όριζοντα. Έφθασαν ή πολιτική οικονομία παραμένει αστική, έφθασαν δηλαδή αντιλαμβάνεται το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς όχι σαν ιστορικά παροδική βαθμίδα εξέλιξης, άλλ' αντίθετα σαν απόλυτη και τελική μορφή της κοινωνικής παραγωγής, μπορεί να παραμείνει επιστήμη μόνο όσο η ταξική πάλη βρίσκεται σε λανθάνουσα κατάσταση, ή όταν εκδηλώνεται μόνο με μεμονωμένα φαινόμενα.

Ας πάρουμε την Αγγλία. Η κλασική πολιτική της οικονομία συμπίπτει με την περίοδο της ανεξέλικτης ταξικής πάλης. Ο τελευταίος μεγάλος εκπρόσωπός της, ο Ρικάρντο, βάζει επιτέλους συνειδητά σαν άφετηρία των έρευνών του την αντίθεση των ταξικών συμφερόντων, του μισθού εργασίας και του κέρδους, του κέρδους και της γαιοπροσόδου, αντιλαμβάνεται όμως άπλοικά αυτή την αντίθεση σαν φυσικό νόμο της κοινωνίας. Έτσι όμως έφτασε και η αστική επιστήμη της οικονομίας τα ανυπερέβλητα όριά της. Όταν ζούσε ακόμα ο Ρικάρντο και σε αντίθεση μ' αυτόν ορθώθηκε απέναντί της ή κριτική στο πρόσωπο του Σισμόντι¹.

Η περίοδος 1820—1830 που ακολουθήσε, χαρακτηρίζεται στην Αγγλία από μία επιστημονική ζωντάνια στην περιοχή της πολιτικής οικονομίας. Ήταν ή περίοδος τόσο του έγκυδαίου και της διάδοσης της θεωρίας του Ρικάρντο, όσο και του αγώνα της ενάντια στην παλιά σχολή. Έγιναν λαμπροί αγώνες. Τό τί επιτελέστηκε τότε, έγινε λίγο γνωστό στην ευρωπαϊκή ήπειρο, γιατί ή πολεμική στο μεγαλύτερο της μέρος είναι σκορπισμένη σε άρθρα επιθεωρήσεων, σε μπροσούρες και φυλλάδια της ευκαιρίας. Ο αμερόληπτος χαράκτηρας αυτής της πολεμικής—παρά το γεγονός ότι ή θεωρία του Ρικάρντο χρησιμοποιεί κιόλας κατ' εξαίρεση και σαν επιθετικό όπλο ενάντια στην αστική οικονομία—εξηγιέται από τις συνθήκες της εποχής. Από τή μία ή μεγάλη βιομηχανία μόλις έβγαινε από την παιδική της ηλικία, πράγμα που τό αποδείχνει κιόλας τό γεγονός ότι μόλις μέ την κρίση του 1825 εγκαινιάζει την περιοδική κυκλική κίνηση της σύγχρονης ζωής της. Από την άλλη ή ταξική πάλη ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία έμενε απωθημένη στο βάθος της σκηνής, στον πολιτικό τομέα, από τή σύγκρουση ανάμεσα στις κυβερνήσεις και τούς φεουδάρχες που συσπειρώνονταν γύρω από την Ίερή Συμμαχία, από τή μία μεριά, και στις λαϊκές μάξες που τις καθοδηγούσε ή αστική τάξη από την άλλη· στον οικονομικό τομέα, από την ξριδα ανάμεσα στο βιομηχανικό κεφάλαιο και στην άριστοκρατική γαιοκτησία, που στη Γαλλία κρυβόταν πίσω από την αντίθεση της μικρής και μεγάλης γαιοκτησίας και που στην Αγγλία ξέσπασε ανοιχτά από τόν καιρό των νόμων για τό σιτηρά. Η φιλολογία της πολιτικής οικονομίας στην Αγγλία θυ-

μίζει στην περίοδο αυτή την οικονομική περίοδο της θύελλας και της όρμης της Γαλλίας ύστερα από τό θάνατο του Κενέ, όμως τόσο μόνο, όσο θυμίζει άνοιξη τό μικρό καλοκαίρι. Τό 1830 άρχισε μία για πάντα ή αποφασιστική κρίση.

Η αστική τάξη κατάχτησε στη Γαλλία και την Αγγλία την πολιτική έξουσία. Από τότε ή ταξική πάλη αποχτούσε πρακτικά και θεωρητικά όλο και πιο πολύ εκδηλες και άπειλητικές μορφές. Σήμανε ή νεκρώσιμη καμπάνα της επιστημονικής αστικής πολιτικής οικονομίας. Δέν πρόκειται τώρα πιά για τό αν είναι άληθινό αυτό ή εκείνο τό θεωρήμα, μά για τό αν είναι ώφέλιμο ή επιζήμιο για τό κεφάλαιο, αν τριαιάζει ή όχι στο κεφάλαιο, αν έρχεται σε σύγκρουση ή όχι μέ τις άστυνομικές διατάξεις. Τή θέση της ανιδιοτελούς έρευνας την πήραν οι πληρωμένοι διαπληκτισμοί των καλαμαράδων, τή θέση της αμερόληπτης επιστημονικής έρευνας την πήρε ή κακή συνείδηση και ή άσχημη πρόθεση της άπολογητικής. Ώστόσο, ακόμα και οι ένοχλητικές πραγματειούλες που ξεφούρνιζε ή Anti-Cornlaw League [Ένωση πάλης ενάντια στους νόμους για τό σιτηρά] μ' έπικεφαλής τούς εργοστασιάρχες. Κόμπντεν και Μπράιτ, παρουσίαζαν, αν όχι επιστημονικό, πάντως κάποιο ιστορικό ενδιαφέρον μέ την πολεμική τους ενάντια στην άριστοκρατία της γαιοκτησίας. Από τόν καιρό του σέρ Ρόμπερτ Πήλ ή νομοθεσία του ελεύθερου έμπορίου αφαίρεσε κι αυτό τό τελευταίο κεντρί από τή χυδαία πολιτική οικονομία.

Η επανάσταση του 1848 στην ήπειρωτική Ευρώπη είχε τόν αντίτυπο της και στην Αγγλία. Άνθρωποι, που είχαν ακόμα την αξίωση να θεωρούνται επιστήμονες και που ήθελαν να είναι κάτι παραπάνω από άπλοι σοφιστές και συκοφάντες στην ύπηρεσία των κυριαρχών τάξεων, προσπαθούσαν να έναρμονίσουν την πολιτική οικονομία του κεφαλαίου μέ τις διεκδικήσεις του προλεταριάτου που τώρα πιά δέν μπορούσαν να τις άγνοούν. Άπ' όλα αυτά προέκυψε ένας κούφιος συγκρητισμός, που ο καλύτερος εκπρόσωπός του είναι ο Τζόν Στούαρτ Μύλλ. Πρόκειται για τή χρεωκοπία της «αστικής» πολιτικής οικονομίας που τή φώτισε κιόλας άριστοτεχνικά ο μεγάλος ρώσος σοφός και κριτικός Ν. Τσερνισέφσκι στο έργο του «Σκιαγραφία της πολιτικής οικονομίας κατά τό Μύλλ».

Έτσι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής ώρίμαζε στη Γερμανία όταν στη Γαλλία και στην Αγγλία είχε πιά αποκαλυφτεί το-ρυβώδεια ο ανταγωνιστικός της χαρακτήρας μέ άγώνες ιστορικής σημασίας, ενώ τό γερμανικό προλεταριάτο είχε κιόλας πολύ πιο άποφασιστική θεωρητική ταξική συνείδηση από τή γερμανική αστική τάξη. Γι' αυτό, μόλις άρχισε να φαίνεται ότι είναι δυνατό να υπάρξει στη Γερμανία αστική επιστήμη της πολιτικής οικονομίας ξανάγινε άδύνατη ή υπαρκτή της.

Κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες οι άρχηγοί της χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα. Οι έξυπνοι, οι επιχειρηματικοί, οι πρακτικοί άνθρωποι συσπειρώθηκαν κάτω από τή σημαία του Μπαστιά, του πιο ρηχού και γιαυτό του πιο έπιτυχημένου εκπροσώπου της χυδαίας οικονομικής

¹ Βλ. τό έργο μου: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», πρώτη έκδ., Berlin 1859, σελ. 39.

ἀπολογητικῆς. Οἱ ἄλλοι, περήφανοι γιὰ τὴν καθηγητικὴ ἀξιοπρέπεια τῆς ἐπιστήμης τους, ἀκολούθησαν τὸ Τζ. Στ. Μίλλ στὴν προσπάθειά του νὰ συμβιβάσει τὰ ἀσυμβίβαστα. Ὅπως στὴν κλασικὴ περίοδο τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἔτσι καὶ στὴν περίοδο τῆς κατάρτισης τῆς οἱ γερμανοὶ ἔμειναν ἀπλοὶ μαθητὲς, ζηλωτὲς καὶ μιμητὲς, γυρολόγοι τῆς μεγαλίας ἐπιχειρήσεως πού εἶχε τὴν ἔδρα τῆς στὸ ἔξωτερονό.

Ἡ ἰδιόμορφη ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς γερμανικῆς κοινωνίας ἀποκλείει λουπὸν ἐδῶ κάθε πρωτότυπη παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς «ἀστικῆς» πολιτικῆς οἰκονομίας, ὅχι ὁμως καὶ τὴν κριτικὴ τῆς. Ἐφόσον γενικὰ μιὰ τέτια κριτικὴ τὴν ἀντιπροσωπεύει μιὰ τάξη, μπορεῖ νὰ τὴν ἀντιπροσωπεύει μόνο ἡ τάξη πού ἡ ἱστορικὴ τῆς ἀποστολὴ εἶναι ν' ἀνατρεῖται τὸν κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς καὶ νὰ καταργήσῃ ὀριστικὰ τίς τάξεις, δηλ. τὸ προλεταριάτο.

Οἱ σοφοὶ καὶ ἄσοφοι ἐκπρόσωποι τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς τάξεως προσπάθησαν πρῶτα νὰ κρατήσουν νεκρικὴ σιγὴ γύρω ἀπὸ «Τὸ Κεφάλαιο», ὅπως πέτυχαν νὰ τὸ κάνουν μέ τὰ προηγουμένα ἔργα μου. Μόλις εἶδαν ὅτι ἡ ταχτικὴ αὐτὴ δὲν ἀνταποκρινόταν πιά στίς συνθηκὲς τῆς ἐποχῆς ἔγραψαν ὁδηγίες «Γιὰ τὴν καθυστάχηση τῆς ἀστικῆς συνείδησης» μέ τὸ πρόσχημα ὅτι κριτικάρουν τὸ βιβλίό μου, βοήθῃκαν ὁμως ἀπὸ τίς στήλες τοῦ ἐργατικοῦ τύπου—βλ. λχ. τὰ ἄρθρα τοῦ Γιόζεφ Ντῆτσηγκεν στὸ «*Volksstaat*»—ὑπέρτερους ἀντιπάλους, πού ὥς τὰ σήμερα ἀκόμα τοὺς χρωστᾶνε τὴν ἀπάντησή¹.

Μιὰ θαυμάσια ρωσικὴ μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» ἐκδόθηκε τὴν ἀνοιξή τοῦ 1872 στήν Πετρούπολη. Ἡ ἔκδοσις πού εἶχε βγεῖ σέ 3000 ἀντίτυπα ἐξαντλήθηκε σχεδόν πιά. Τὸ 1871 κίωλας ὁ κ. Ν. Ζήμπερ (Зембер) καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κιέβου, στὸ ἔργο του «*Теория денег и капитала Д. Рикардо*» [«Ἡ θεωρία τῆς ἀξίας καὶ τοῦ κεφαλαίου τοῦ Δ. Ρικάρντο»] ἀπόδειξε ὅτι ἡ θεωρία μου τῆς ἀξίας, τοῦ χρήματος καὶ τοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ στίς βασικὲς τῆς γραμμῆς τὴν ἀναγκαίαν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας τοῦ Σμιθ καὶ τοῦ Ρικάρντο. Αὐτὸ

¹ Οἱ μεγαλόστομοι μωρολόγοι τῆς γερμανικῆς χυδαίας πολιτικῆς οἰκονομίας κατηγοροῦν τὸ ὕψος καὶ τὴν περιγραφή τοῦ βιβλίου μου. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ κρίνῃ πού αὐστηρὰ τίς φιλολογικὲς ἐλλείψεις τοῦ «Κεφαλαίου» ὅσο ἐγώ ὁ ἴδιος. Ὡστόσο, πρὸς ὄφελος καὶ τέρψη αὐτῶν τῶν κυριῶν καὶ τοῦ κοινοῦ τους, ἀναφέρω μιὰ ἀγγλικὴ καὶ μιὰ ρωσικὴ κρίση. Ἡ «*Saturday Review*», πού εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἐχθρική πρὸς τίς ἀπόψεις μου, ἀναγγέλλοντας τὴν πρώτη γερμανικὴ ἔκδοσις ἔγραψε: «Ἡ περιγραφή προσδίδει μιάν ἰδιόμορφη χάρη (charm) ἀκόμα καὶ σὰ πὺξ ἑρὰ οἰκονομικὰ ζητήματα». Τὰ «*С.-П. Ведомости*» («*Νέα τῆς Πετρούπολης*») στὸ φύλλο τοῦ 20 τοῦ Ἀπριλίου 1872 παρατηροῦν ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Ἄν ἐξαιρέσουμε μερικὰ πολὺ εἰδικὰ μέρη, τὴν περιγραφή τῆς χαρακτηρίζει μιὰ προσοχὴ σὲ ὅλους σαφήνεια καὶ, παρὰ τὸ ἐπιστημονικὸ ὕψος τοῦ ἀντικειμένου, ἀσυνήθιστη ζωντάνια. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη ὁ συγγραφέας... δέ μοιάζει καθόλου μέ τὴν πλειοψηφία τῶν γερμανῶν ἐπιστημόνων πού... γράφουν τὰ ἔργα τους σὲ μιὰ τόσο σκοτεινὴ καὶ ξερὰ γλῶσσα πού οἱ κοινοὶ θνητοὶ σπάζουν τὰ κεφάλια τους». Ὅσο ὁμως γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τῆς σύγχρονης γερμανικῆς-ἐθνικῆς-φιλελεύθερης καθηγητικῆς φιλολογίας, αὐτῶν δὲν σπάζει τὸ κεφάλι, ἀλλὰ καὶ τελειῶς διαφορετικὸ.

πού προκαλεῖ ἐκπληξη στὸ δυτικοευρωπαῖο ὅταν διαβάζει τὸ θαυμάσιο βιβλίό του, εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας κρατιέται μέ συνέπεια στὴν καθαρὰ θεωρητικὴ ἄποψη.

Ἡ μέθοδος πού χρησιμοποιήθηκε στὸ «Κεφάλαιο» κατανοήθηκε λίγο, ὅπως τὸ δείχνουν οἱ ἀντιφατικὲς γι' αὐτὴν γνώμες.

Ἔτσι ἡ «*Revue Positiviste*» τοῦ Παρισιῦ μέ κατηγορεῖ ὅτι ἀπὸ τὴ μιὰ πραγματεύομαι μεταφυσικὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία καὶ ὅτι ἀπὸ τὴν ἄλλη—μαντέψτε το!—περιορίζομαι μονάχα σὲ μιὰ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν δεδομένων, ἀντὶ νὰ γράψω συνταγὲς (σάν τοῦ Κόντ;) γιὰ τὸ μαγευεῖο τοῦ μέλλοντος. Σχετικὰ μέ τὴν κατηγορίαν τῆς μεταφυσικῆς ὁ καθηγητὴς Ζήμπερ παρατηρεῖ: «Ἐφόσον πρόκειται γιὰ τὴν καθαρὰν θεωρίαν, ἡ μέθοδος τοῦ Μάρξ εἶναι ἡ ἀπαγωγικὴ μέθοδος ὅλης τῆς ἀγγλικῆς σχολῆς πού οἱ ἐλλείψεις καὶ τὰ πλεονεχτήματά της εἶναι κοινὰ στοὺς καλύτερους θεωρητικούς οἰκονομολόγους». Ὁ κύριος Μ. Μπλόκ—«*Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes“, juillet et août 1872*»—ἀνακαλύπτει ὅτι ἡ μέθοδος μου εἶναι ἀναλυτικὴ καὶ λείπει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Μέ τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ κύριος Μάρξ κατατάσσεται ἀνάμεσα στὰ πύθ διακεκριμένα ἀναλυτικὰ πνεύματα». Οἱ γερμανοὶ ἐπικριτὲς φωνάζουν φυσικὰ γιὰ γε-γκελιανὴ σοφιστικὴ. Τὸ περιοδικὸ «*Вестник Европы*» [«*Ἀγγελιοφόρος τῆς Εὐρώπης*»] τῆς Πετρούπολης, σ' ἓνα ἄρθρο πού πραγματεύεται ἀποκλειστικὰ τὴν μέθοδο τοῦ «Κεφαλαίου» (στὸ φύλλο τοῦ Μάη 1872, σελ. 427—436) βρῖσκει αὐστηρὰ ρεαλιστικὴ τὴν μέθοδο τῆς ἐρευνᾶς μου, δυστυχῶς ὁμως γερμανικά-διαλεκτικὴ τὴν μέθοδο τῆς ἐκθεσης. Ὁ ἀρθρογράφος λέει: «Μέ τὴν πρώτη ματιὰ, καὶ ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή τῆς ἐκθεσης, ὁ Μάρξ εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἰδεαλιστὴς φιλόσοφος, καὶ μάλιστα μέ τὴ „γερμανικὴ“, δηλ. μέ τὴν κακὴ σημασίαν τῆς λέξης. Στὴν πραγματικότητά ὁμως εἶναι ἀπείρως πύθ ρεαλιστὴς ἀπ' ὅλους τοὺς προδρόμους του στὸν τομέα τῆς οἰκονομικῆς κριτικῆς... Σέ καμιὰ περίπτωσι δὲν μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἰδεαλιστὴς». Δὲν μπορῶ ν' ἀπαντήσω στὸν κύριον ἀρθρογράφο καλύτερα, παρὰ μέ μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπ' τὴ δική του τὴν κριτικὴ, πού ἐξάλλου μποροῦν νὰ ἐνδιαφέρουν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες μου, στοὺς ὁποίους δὲν εἶναι προσοχὴ τὸ ρωσικὸ κείμενο.

Ὑστερα ἀπὸ μιὰ περικοπὴ ἀπὸ τὸν πρόλόγόν μου στὴν «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», Βερολίνο 1859, σελ. IV—VII, ὅπου ἔχω ἐκθέσει τὴν ὕλιστικὴ βάση τῆς μεθόδου μου, ὁ κύριος ἀρθρογράφος συνεχίζει:

«Γιὰ τὸ Μάρξ ἓνα πράγμα μόνο ἔχει σημασία: νὰ βρεῖ τὸ νόμο τῶν φαινομένων πού ἀσχολεῖται μέ τὴν ἐρευνά τους. Καὶ μάλιστα γι' αὐτόν δὲν ἔχει σημασία μόνον ὁ νόμος πού τὰ διέπει, ὅσο ἔχουν μιὰ ὀρισμένη μορφή καὶ ὅσο βρίσκονται σὲ μιὰ ἀλληλοσχέση πού παρατηρεῖται σὲ μιὰ δοσμένη περίοδο. Γι' αὐτόν, πάνω ἀπ' ὅλα, ἔχει ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ὁ νόμος τῆς ἀλλαγῆς τους, τῆς ἐξέλιξής τους, δηλ. τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιὰ μορφή στὴν ἄλλη, ἀπὸ μιὰ κατηγορίαν ἀλληλοσχέσεως σὲ μιάν ἄλλη. Ὅταν ἔχει πιά ἀνακαλύψει αὐτὸ

τό νόμο, εξετάζει λεπτομερειακά τις συνέπειες, με τις οποίες εκδηλώνεται στην κοινωνική ζωή... Έπομένως ο Μάρξ φροντίζει μονάχα για ένα πράγμα: ν' αποδείξει με ακριβή επιστημονική έρευνα την αναγκαιότητα δρισμένων καθεστώτων κοινωνικών σχέσεων και νά διαπιστώσει όσο το δυνατό πιο άμεμπτα τά γεγονότα που του χρησιμεύουν σάν άφρητορες και στηρίγματα. Γι' αυτόν είναι πέρα για πέρα άρκετό, άν άποδειχόντας την αναγκαιότητα του σημερινού καθεστώτος, άποδειχνει συνάμα και την αναγκαιότητα ενός άλλου καθεστώτος, στο όποιο πρέπει νά περάσει εξάπαντος τό πρώτο, αδιάφορο άν οι άνθρωποι τό πιστεύουν ή δέν τό πιστεύουν αυτό, άν έχουν ή άν δέν έχουν συνείδηση γι' αυτό. Ο Μάρξ εξετάζει την κίνηση της κοινωνίας σάν φυσικοϊστορικό προτσές που τό διέπουν νόμοι, που όχι μόνο είναι ανεξάρτητοι από τή θέληση, τή συνείδηση και τις επιδιώξεις του ανθρώπου, μά που, αντίθετα, οι ίδιοι καθορίζουν τή θέληση, τή συνείδηση και τις επιδιώξεις του... Άν τό συνειδητό στοιχείο παίζει ένα τόσο δευτερεύοντα ρόλο στην ιστορία του πολιτισμού, είναι αυτόνομο ό τι ή κριτική που έχει για αντικείμενό της τόν ίδιο τόν πολιτισμό, μπορεί λιγότερο από καθετί άλλο νάχει για βάση της κάποια μορφή ή κάποιο αποτέλεσμα της συνείδησης. Δηλαδή, μόνο τό εξωτερικό φαινόμενο μπορεί νά της χρησιμεύει σάν άφρητορία και όχι ή ιδέα. Η κριτική θά συνίσταται στη σύγκριση, στην αντιπαράθεση και στην αντιπαράβολή ενός γεγονότος όχι μέ την ιδέα, αλλά μέ ένα άλλο γεγονός. Γι' αυτήν σημασία έχει μόνο νάχουν εξερευνηθεί και τά δυό γεγονότα μέ όσο το δυνατό μεγαλύτερη ακρίβεια και ν' αποτελούν πραγματικά τό ένα απέναντι στο άλλο διαφορετικές βαθμίδες ανάπτυξης και, πάνω απ' όλα, έχει σημασία νάχουν εξερευνηθεί μέ όχι μικρότερη ακρίβεια ή σιωρά, ή διαδοχή και ή σχέση, μέ τις όποιες εμφανίζονται αυτές οι βαθμίδες ανάπτυξης... Σ' άλλον άναγνώστη μπορεί νά γεννηθεί ό τι σκέψη και ένα τέτοιο ερώτημα... μήπως οι γενικοί νόμοι της οικονομικής ζωής είναι οι ίδιοι, αδιάφορο άν έφαρμόζονται στο παρόν ή στο παρελθόν; Μά αυτό ακριβώς δέν παραδέχεται ο Μάρξ. Γι' αυτόν δέν υπάρχουν τέτοιοι γενικοί νόμοι... Αντίθετα, κατά τή γνώμη του, κάθε μεγάλη ιστορική περίοδος έχει τούς νόμους της... Μόλις όμως ή ζωή ξεπεράσει μία δοσμένη περίοδο ανάπτυξης, μόλις βγει από ένα δοσμένο στάδιο και πλεί σ' ένα άλλο, αρχίζει πιά νά διέπεται από άλλους νόμους. Μέ δυό λόγια, ή οικονομική ζωή μās παρουσιάζει στην περίπτωση αυτή ένα φαινόμενο πέρα για πέρα ανάλογο μ' αυτό που παρατηρούμε σ' άλλες κατηγορίες τών βιολογικών φαινομένων... Η προσεχτική ανάλυση της έσωτερικής διάρθρωσης και τών ιδιοτήτων της ενεργού κατάστασης τών φαινομένων αυτής της (οικονομικής) ζωής, από τή δεκαετία κιόλας 1840—1850 έπειθε πολλούς έρευντές ότι δέν είναι σωστή ή άποψη εκείνη τών παλιών οικονομολόγων για τή φύση του οικονομικού νόμου, σύμφωνα μέ την όποία ο νόμος αυτός είναι όμοιος μέ τούς νόμους της φυσικής και της χημείας... Μία βαθύτερη ανάλυση τών φαινομένων άπόδειξε ότι οι κοινωνικοί οργανισμοί διαφέρουν ό ένας από τόν άλλον

λον εξίσου ριζικά όσο και οι οργανισμοί τών φυτών και τών ζώων... Ένα και τό αυτό φαινόμενο ύπόκειται σέ δλότελα διαφορετικούς νόμους εξαιτίας της διαφοράς στη δομή αυτών τών οργανισμών, της ποικιλίας τών όργάνων τους, της διαφοράς τών συνθηκών μέσα στις όποιες είναι ύποχρεωμένα νά λειτουργούν τά όργανα κτλ. Ο Μάρξ λχ. άρνείται νά παραδεχτεί ότι ο νόμος κίνησης του πληθυσμού είναι ό ίδιος παντού και πάντοτε, για όλες τις εποχές και για όλους τούς τόπους. Αντίθετα, ύποστηρίζει ότι κάθε βαθμίδα ανάπτυξης έχει τό δικό της νόμο κίνησης του πληθυσμού... Αυτό που συντελείται στην οικονομική ζωή, εξακριβείται από τό βαθμό παραγωγικότητας τών οικονομικών δυνάμεων... Ανάλογα μέ τις διαφορές στην παραγωγικότητα θά διαφέρουν και οι συνέπειές της και μαζί μ' αυτές και οι νόμοι που τις διέπουν. Θέτοντας έτσι ο Μάρξ για σκοπό του νά έρευνήσει και νά εξηγήσει τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς της οικονομίας, διατυπώνει απλώς αυστηρά επιστημονικά τό σκοπό που μπορεί νάχει κάθε ακριβής εξέταση της οικονομικής ζωής... Η επιστημονική αξία μιας τέτοιας έρευνας βρίσκεται στην άποσαφήνιση τών ιδιαίτερων νόμων που ρυθμίζουν την εμφάνιση, την ύπαρξη, την εξέλιξη και τό θάνατο ενός δοσμένου κοινωνικού οργανισμού και την αντικατάστασή του από έναν άλλο, άνώτερο. Κι αυτή την αξία την έχει πραγματικά τό βιβλίο του Μάρξ».

Περιγράφοντας ο κύριος άρθρογράφος τόσο πετυχημένα αυτό που τό όνομά της πραγματική μου μέθοδο, και περιγράφοντας μέ τόση ευμένεια την έφαρμογή αυτής της μεθόδου από μένα προσωπικά, τί άλλο έχει περιγράψει παρά τή διαλεκτική μέθοδο;

Βέβαια ό τρόπος της έκθεσης πρέπει νά διαφέρει τυπικά από τόν τρόπο της έρευνας. Η έρευνα πρέπει ν' άφομοιώσει την ύλη στις λεπτομέρειες, ν' αναλύσει τις διαφορές μορφές εξέλιξής της και ν' ανακαλύψει τόν έσωτερικό τους δεσμό. Μόνο όταν θά έχει τελειώσει αυτή ή δουλιά, μπορεί νά παρασταθεί ό πως πρέπει ή πραγματική κίνηση. Κι όταν έπιτευχθεί αυτό έτσι που ή ζωή της ύλης νά καθρεφτίζεται ιδεατά, τότε μπορεί νά φαίνεται σά νάχει νά κάνει κανείς μέ ένα *a priori* [έκ τών προτέρων] οικοδόμημα.

Η διαλεκτική μου μέθοδος στη βάση της δέν είναι μόνο διαφορετική από τή χειρελιανή, μά είναι τό κατευθείαν αντίθετό της. Για τόν Χέγκελ τό προτσές της νόησης—που μέ τό όνομα ιδέα τό μετατρέπει μάλιστα σέ αυθυπόστατο ύποκείμενο—είναι ό δημιουργός του πραγματικού που άποτελεί μονάχα τό έξωτερικό του φάνερωμα. Για μένα αντίστροφα τό ιδεατό δέν είναι παρά τό υλικό, μεταφερόμενο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι.

Τή μυστικιστική πλευρά της χειρελιανής διαλεκτικής την έχω κριτικάρει πριν 30 σχεδόν χρόνια, τόν καιρό που ήταν ακόμα της μόδας. Μά ίσα-ίσα τόν καιρό που έπεξεργαζόμουν τόν πρώτο τόμο του «Κεφαλαίου» άρεζε στους σκωθωπούς, τούς φαντασμένους και μέτριους έπιγόνους που σήμερα δίνουν τόν τόνο στη μορφωμένη Γερμανία, νά μεταχειρίζονται τόν Χέγκελ ό πως ό άγαθός Μόξες Μέντελ-

σον μεταχειρίζοταν τό Σπινόζα τόν καιρό τοῦ Λέσσιγγ, δηλαδή σάν «ψόφιο σκυλί». Γι'αυτό ἀναγνώρισα ἀνοιχτά τόν ἐαυτό μου μαθητή ἐκείνου τοῦ μεγάλου στοχαστή καί στό κεφάλαιο γιά τή θεωρία τῆς ἀξίας ἐρωτοτόρησα μάλιστα πού καί πού μέ τόν τρόπο ἔκφρασης πού τόν χαρακτηρίζει. Ὁ μυστικισμός πού παθαίνει ἡ διαλεκτική σ'α χέρια τοῦ Χέγκελ μέ κανέναν τρόπο δέν ἀναιρεῖ τό γεγονός ὅτι πρῶτος αὐτός ἔχει ἐκθέσει τίς γενικές της μορφές κίνησης μέ τρόπο καθολικό καί συνειδητό. Στό Χέγκελ ἡ διαλεκτική βρίσκεται μέ τό κεφάλι κάτω. Χρειαζεται νά τήν ἀναποδογυρίσουμε καί νά τή στηρίξουμε σ'τά πόδια γιά ν' ἀποκαλύψουμε τό λογικό πυρήνα μέσα στό μυστικιστικό περίβλημα.

Μέ τή μυστικιστική της μορφή ἡ διαλεκτική ἔγινε γερμανική μόδα, γιατί φαινόταν σά νά ἐξυμνεῖ αὐτό πού ὑπάρχει. Μέ τή λογική της μορφή εἶναι γιά τούς ἀστούς καί γιά τούς δογματικούς ἰδεολόγους τους σκάνδαλο καί φρίκη, γιατί στή θετική ἀντίληψη αὐτοῦ πού ὑπάρχει περιελίκεται ταυτόχρονα καί τήν ἀντίληψη τῆς ἀρνήσεώς του, τοῦ ἀναγκαίου ἀφανισμοῦ του, γιατί ἀντιλαμβάνεται κάθε συντελεσμένη μορφή μέσα στή ροή τῆς κίνησης, ἐπομένως τήν ἀντιλαμβάνεται καί ἀπό τήν πάροδική της πλευρά, γιατί τίποτε δέν μπορεῖ νά τῆς ἐπιβληθεῖ καί γιατί στήν οὐσία της εἶναι κριτική καί ἐπαναστατική.

Στόν πραχτικό ἀστό, ἡ γεμάτη ἀντιφάσεις κίνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας γίνεται αἰσθητή μέ τόν πιό χτυπητό τρόπο. σ'ίς ἐναλλαγές τοῦ περιοδικοῦ κύκλου πού διαγράφει ἡ σύγχρονη βιομηχανία καί πού τό ἀποκορύφωμά τους εἶναι ἡ γενική κρίση. Ἡ κρίση ξανάρχεται, ἀν καί βρίσκεται ἀκόμα σ'τά προστάδιά της καί χάρη στήν ὀλόπλευρη ἔκτασή της καθώς καί χάρη στήν ἔκταση τῆς ἀποτελεσματικότητάς της θά μάθει διαλεκτική ἀκόμα καί σ'τούς τυχεράκηδες τῆς νέας ἀγίας, πρωσο-γερμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Κάρλ Μάρξ

Λονδίνο, 24 τοῦ Γενάρη 1873.

Londres 18 Mars 1872.

Au citoyen Maurice La Châtre

Cher citoyen,
J'apprends à votre idée de publier la traduction de *Das Kapital* en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et j'ai moi-même cette considération légitime sur toute autre.

Voilà le bon côté de cette médaille, mais en voici le revers: la méthode dialectique que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, n'est assez connue de la lecture des premiers chapitres et il est à craindre que le public français souffre d'impatience de connaître, au lieu de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se bête parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien dire, mais toutefois, j'espère et j'espère que les lecteurs soucieux de vérité n'auraient toute patience pour la science et surtout seulement ont chance d'arriver à des sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir des sentiers escarpés.

Prenez, cher citoyen, l'assurance de mes sentiments dévoués.

Karl Marx.

Φωτοτυπία ἐπιστολῆς τοῦ Μάρξ στό Λασάτρ, τόν ἐκδότη τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ «Κεφαλαίου».

(Σύντομη)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στόν πολίτη Μωρίς Λασάτρ.

Ἀξιότιμε πολίτη!

Ἐπιδοκιμάζω τήν ἰδέα σας νά ἐκδόσете τή μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» σέ περιοδικά τεύχη. Μέ τή μορφή αὐτή τό ἔργο θά εἶναι πιό προσιτό στήν ἐργατική τάξη, καί γιά μένα ἡ σκέψη αὐτή κυριαρχεῖ πάνω ἀπ' ὅλες.

Αὐτή εἶναι ἡ καλή ὁψη τοῦ νομίσματός σας, νά ὅμως καί ἡ ἀνάποδη: Ἡ μέθοδος τῆς ἀνάλυσης πού χρησιμοποίησα καί πού δέν εἶχε ἀκόμα ἐφαρμοστεῖ στά οἰκονομικά προβλήματα, κάνει ἀρκετά δύσκολη τήν ἀνάγνωση τῶν πρώτων κεφαλαίων καί ὑπάρχει ὁ κίνδυνος, ἐπειδή δέ θά μπορέσει νά προχωρήσει ἀμέσως, ν' ἀποθαρρυνθεῖ τό γαλλικό κοινό, πού πάντα ἀνυπομονεῖ νά φτάσει στό τελικό συμπέρασμα καί διψάει νά μάθει τή σχέση τῶν γενικῶν ἀρχῶν μέ τά ἄμεσα ζητήματα πού τό συγκινοῦν.

Πρόκειται γιά ἓνα μειονέκτημα, πού ἐναντίά του δέν μπορῶ νά κάνω τίποτα ἄλλο παρά νά προειδοποιήσω καί νά προασφαλίσω πάντως τόν ἀναγνώστη πού νοιάζεται γιά τήν ἀλήθεια. Ὁ δρόμος πού ὡδηγεῖ στήν ἐπιστήμη δέν εἶναι πλατιά λεωφόρος, καί πιθανότητες νά φτάσουν στίς φωτεινές κορυφές της ἔχουν μόνο ἐκεῖνοι πού δέ φοβοῦνται νά κουραστοῦν γιά νά σκαρφαλώσουν στ' ἀπόκρημνα μονοπάτια της.

Δεχτεῖτε, ἀγαπητέ πολίτη, τήν ἔκφραση τῶν αἰσθημάτων μου ἀφοσίωσης.

Κάρλ Μάρξ

Λονδίνο, 18 τοῦ Μάρτη 1872.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στόν αναγνώστη

Ὁ κ. Ζ. Ρονά ἀνάλαβε νά δόσει μιά μετάφραση ὅσο τό δυνατό πιά ἀκριβή ἢ ἀκόμα καί κατά λέξη. Ἔχει ἐκπληρώσει εὐσυνείδητα τό καθήκον του. Μά ἴσα-ἴσα ἡ εὐσυνειδησία του μέ ὑποχρέωσε νά τροποποιήσω τή σύνταξη, γιά νά τήν κάνω πιά προσιτή στόν ἀναγνώστη. Οἱ τροποποιήσεις αὐτές πού ἔγιναν βιαστικά, μιά καί τό βιβλίον ἔβγαине σέ τεύχη, δέν ἔγιναν πάντα μέ τήν ἴδια προσοχή καί δημιουργήσαν ἀναγκαστικά στυλιστικές ἀνομοιότητες.

Μιά καί ἀνάλαβα αὐτή τή δουριά τῆς θεώρησης κατέληξα στό νά τήν κάνω καί στό πρωτότυπο κείμενο (στή δεύτερη γερμανική ἔκδοση), νά δόσω πρόσθετο ἱστορικό καί στατιστικό ὕλικό, ν' ἀπλοποιήσω ὁρισμένα σημεία, νά συμπληρώσω ἄλλα, νά προσθέσω κριτικές παρατηρήσεις κλπ. Ὅποιοιδήποτε κι ἂν εἶναι οἱ φιλολογικές ἀτέλειες αὐτῆς τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης, ἔχει μιά ἐπιστημονική ἀξία ἀνεξάρτητη ἀπ' τό πρωτότυπο καί πρέπει νά τή συμβουλευέται ἀκόμα κι ὁ ἀναγνώστης πού κατέχει τή γερμανική γλώσσα.

Δίνω παρακάτω¹ τά μέρη τοῦ ἐπιλόγου τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης πού πραγματεύονται τήν εξέλιξη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στή Γερμανία καί τή μέθοδο πού ἐφάρμοσα στό ἔργο αὐτό.

Κάρλ Μάρξ

Λονδίνο, 28 τοῦ Ἀπριλίου 1875.

¹ Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 17—26. Σύντ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ὁ Μάρξ δέν ἀξιώθηκε νά ἐτοιμάσει ὁ ἴδιος γιά τό τυπογραφεῖο αὐτή τήν τρίτη ἔκδοση. Ὁ μέγας στοχαστής, πού μπρός στό μεγάλο του ὑποκλίνονται σήμερα ἀκόμα καί οἱ ἀντίπαλοί του, πέθανε στίς 14 τοῦ Μάρτη 1883.

Σέ μένα, πού ἔχασα στό πρόσωπο τοῦ Μάρξ τόν ἀνθρώπο μέ τόν ὁποῖο μέ συνέδεαν σαράντα χρόνια δεσμοί τῆς καλύτερης καί πιά ἀδιάρηχτης φιλίας, τό φίλο πού τοῦ χρωστῶ περισσότερο ἀπ' ὅσα μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ λόγια, σέ μένα ἔλαχε τώρα τό καθήκον νά ἐπιμεληθῶ τήν ἔκδοση καί τῆς τρίτης αὐτῆς ἔκδοσης, καί τῆς ἔκδοσης τοῦ δεύτερου τόμου πού μᾶς ἄφησε σέ χειρόγραφο. Ἐδῶ πρέπει νά λογοδοτήσω στόν ἀναγνώστη, γιά τό πῶς ἐκπλήρωσα τό πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος.

Ὁ Μάρξ σκόπευε ἀρχικά νά ξαναδουλέψει στό μεγαλύτερό του μέρος τό κείμενο τοῦ πρώτου τόμου, νά διατυπώσει μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μερικά θεωρητικά σημεία, νά παρεμβάλει καινούργια καί νά συμπληρώσει τό ἱστορικό καί στατιστικό ὕλικό μέ τά νεότερα στοιχεῖα. Ἡ κατάσταση τῆς ἀρρώστιας του καί ὁ πόθος νά προλάβει νά τελειώσει τή σύνταξη τοῦ δεύτερου τόμου, τόν ὑποχρέωσαν νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν πρόθεσή του αὐτή. Ἐπρόκειτο νά γίνουν μόνο οἱ πιά ἀπαραίτητες ἀλλαγές καί νά παρεμβληθοῦν οἱ προσθήκες πού περιεῖχε κῶλας ἡ γαλλική ἔκδοση πού εἶχε ἐκδοθεῖ στό μεταξύ («Le Capital», par Karl Marx, Paris, Lachâtre, 1873).

Καί πραγματικά, στά βιβλία πού ἄφησε ὁ Μάρξ βρέθηκε ἕνα γερμανικό ἀντίτυπο τοῦ «Κεφαλαίου», πού σέ ὁρισμένα σημεία τό εἶχε διορθώσει ὁ ἴδιος καί τό εἶχε συμπληρώσει μέ παραπομπές στή γαλλική ἔκδοση βρέθηκε ἐπίσης καί ἕνα γαλλικό ἀντίτυπο ὅπου εἶχε σημειώσει μέ ἀκρίβεια τά σημεία πού ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν. Αὐ-

τές οι αλλαγές και προσθήκες περιορίζονται, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, στο τελευταίο μέρος του βιβλίου, στο μέρος: «Τό προτσές τής συσώρευσης του κεφαλαίου». Έδω τό κείμενο ακολουθούσε περισσότερο από άλλου τό αρχικό σχέδιο, ενώ τά προηγούμενα μέρη τά είχε ξεπεργαστεί πιό ριζικά. Γιαντό, τό ύφος ήταν πιό ζωντανό, πιό ένιατο, μά και πιό παραμελημένο, γεμάτο αγγλισμούς, και σέ δρισμένα σημεία άσαφές, ή έκθεση παρουσίαζε πού και πού κενά, γιατί μερικά σπουδαία σημεία αναφέρονταν μόνο.

Όσο για τό ύφος, ό ίδιος ό Μάρξ είχε ξαναθεωρήσει ριζικά πολλά υποκεφάλαια και μού καθόρισε έτσι, καθώς και μέ συχνές προφορικές υποδείξεις, ως ποιά βαθμό μού επιτρεπόταν νά προχωρήσω στην απομάκρυνση τεχνικών αγγλικών εκφράσεων και άλλων αγγλισμών. Ό Μάρξ θά ξαναδούλευε όπωσδήποτε τίς προσθήκες και τίς συμπληρώσεις και θ' αντικατάστανε τή ρέουσα γαλλική γλώσσα μέ τό συμπυκνωμένο γερμανικό ύφος πού τόν χαρακτηρίζει. Υποχρεώθηκα ν' άρκεστώ σέ μία άπλή μετάφρασή τους έναρμονίζοντάς τες μέ τό αρχικό κείμενο.

Σ' αυτή τήν τρίτη έκδοση δέν άλλαξα λοιπόν ούτε μία λέξη για τήν όποία δέν είμαι άπόλυτα βέβαιος ότι θά τήν άλλαξε και ό ίδιος ό συγγραφέας. Δέν μπορούσε φυσικά νά μού περάσει από τό μυαλό ή σκέψη νά μπάσω στο «Κεφάλαιο» τό συνηθισμένο άργκό, πού μ' αυτό συνηθίζουν νά εκφράζονται οι γερμανοί οικονομολόγοι, τά κορακίστικα πού όνομάζουν *εργοδότη* (*Arbeitgeber*) αυτόν πού έναντι χρημάτων παίρνει τήν εργασία άλλων, και *εργολήπτη* (*Arbeitnehmer*) αυτόν πού του παίρνουν τήν εργασία πληρώνοντάς τον ένα μισθό. Και οι γάλλοι χρησιμοποιούν στην καθημερινή ζωή τή λέξη *travail* μέ τήν έννοια τής «άπασχόλησης». Μέ τό δίκιο τους όμως οι γάλλοι θά θεωρούσαν τρελό τόν οικονομολόγο πού θά διανοούνταν νά όνομάσει τόν κεφαλαιοκράτη *donneur de travail* (εργοδότη) και τόν εργάτη *receveur de travail* (εργολήπτη).

Έπίσης έκρινα ότι δέν είχα τό δικαίωμα ν' αναγάγω στά νεογερμανικά ισοδύναμα τους τό αγγλικό χρῆμα και τά αγγλικά μέτρα και σταθμά πού χρησιμοποιούνται παντού στο κείμενο. Όταν κυκλοφόρησε ή πρώτη έκδοση του «Κεφαλαίου» υπήρχαν στή Γερμανία τόσα είδη μέτρων και σταθμών, όσες μέρες έχει ό χρόνος, και επί πλέον υπήρχαν δυό ειδών μάχα (τό *Reichsmark*—μάχο του Ράιχ— υπήρχε τότε μόνο στο κεφάλι του Ζέμππερ, πού τό είχε ανακαλύψει στά τέλη τής δεκαετίας 1830—1840), δυό ειδών γκούλντεν και τριών ειδών τάληρα, πού τό ένα άπ' αυτά είχε για μονάδα «τό νέο δύο-τρίτα». Στίς φυσικές επιστήμες επικρατούσαν τά μετρικά μέτρα και σταθμά, και στην παγκόσμια αγορά τά αγγλικά. Κάτω άπ' αυτούς τους όρους οι αγγλικές μονάδες μέτρησης ήταν άυτονόητες για ένα βιβλίο, πού τά στοιχεία από τήν πραγματικότητα πού χρειάζόταν ήταν υποχρεωμένο νά τά παίρνει σχεδόν άποκλειστικά από τίς αγγλικές βιομηχανικές συνθήκες. Κι αυτός ό τελευταίος λόγος εξακολουθεί νά ίσχύει ακόμα και σήμερα, τόσο περισσότερο πού σχεδόν δέν έχουν αλλάξει οι αντίστοιχες

συνθήκες στην παγκόσμια αγορά και πού, ιδίως στους άποφασιστικούς κλάδους τής βιομηχανίας—σιδηρουργία και μπαμπακουργία—επικρατούν και σήμερα ακόμα σχεδόν τά αγγλικά μέτρα και σταθμά.

Τέλος δυό λόγια ακόμα για τή μέθοδο του Μάρξ νά παραθέτει περικοπές, μέθοδο πού λίγο έχει κατανοηθεί. Όταν πρόκειται για καθαρά πραγματικά στοιχεία και περιγραφές, οι περικοπές, λχ. από τίς αγγλικές Γαλανές Βίβλους, χρησιμεύουν φυσικά σάν άπλές παραπομπές σέ ντοκουμέντα. Διαφορετικά όμως έχει τό ζήτημα εκεί όπου παραθέτονται θεωρητικές απόψεις άλλων οικονομολόγων. Έδω ή περικοπή έχει σκοπό νά διάπιστώσει άπλως, πού, πότε και από ποιόν έχει διατυπωθεί καθαρά μία οικονομική σκέψη πού γεννιέται στην πορεία τής εξέλιξης. Τό μόνο πού ενδιαφέρει έδω είναι ή προκείμενη οικονομική αντίληψη νάχει σημασία για τήν ιστορία τής επιστήμης, ν' άποτελεί λίγο-πολύ τήν αντίστοιχη θεωρητική έκφραση τής οικονομικής κατάστασης τής εποχής τής. Δέν ενδιαφέρει όμως καθόλου αν ή αντίληψη αυτή έχει ακόμα κάποια άπόλυτη είτε σχετική ίσχύ για τήν άποψη του συγγραφέα ή αν άνήκει πιά όλοτετα στην ιστορία. Έτσι οι περικοπές αυτές άποτελούν άπλως ένα συνεχές σχόλιο στο κείμενο, παρμένο από τήν ιστορία τής οικονομικής επιστήμης, και διαπιστώνουν κατά χρονολογία και συγγραφέα τίς διάφορες σπουδαιότερες προόδους τής οικονομικής θεωρίας. Κι ή δουλιά αυτή ήταν πολύ άναγκαία σέ μία επιστήμη πού τους ιστοριογράφους της τους χαρακτηρίζει ως τώρα μόνο μία μεροληπτική, σχεδόν καριερίστικη άμάθεια. Όστερα άπ' όλα αυτά είναι εύνόητο γιατί ό Μάρξ, σύμφωνα μέ τόν έπιλογό του στή δεύτερη έκδοση, μόνο πολύ σπάνια τυχαίνει ν' αναφέρεται σέ γερμανούς οικονομολόγους.

Έλπίζω ό δεύτερος τόμος νά μπορέσει νά κυκλοφορήσει στή διάρκεια του 1884.

Φρίντριχ Ένγκελς

Λονδίνο, 7 του Νοέμβρη 1883.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Δέν είναι ανάγκη νά ἐξηγήσουμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἔκδοση τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης τοῦ «Κεφαλαίου». Ἀντίθετα, θάπρεπε νά περιμένει κανεῖς μιάν ἐξήγηση τοῦ γιατί καθυστέρησε ὡς τώρα αὐτή ἡ ἀγγλική ἔκδοση, παρά τό γεγονός ὅτι ἐδῶ καί μερικά χρόνια τίς θεωρίες πού ὑποστηρίζονται σ' αὐτό τό βιβλίον διαρκῶς τίς ἀναφέρουν, τίς χτυπᾶνε ἢ τίς ὑπερασπίζονται, τίς ἐξηγοῦν ἢ τίς παρερμηνεύουν ἀπό τίς στήλες τοῦ περιοδικοῦ τύπου καί τῆς τρέχουσας φιλολογίας τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Ἀμερικῆς.

Ὅταν ἀμέσως ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ συγγραφέα, τό 1883, ἔγινε ξεκάθαρο ὅτι χρειάζοταν πραγματικά μιὰ ἀγγλική ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ὁ κύριος Σάμουελ Μούρ, παλιός φίλος τοῦ Μάρξ καί τοῦ συντάκτη αὐτῶν τῶν γραμμῶν, ὁ ἄνθρωπος πού ἤξερε τό θέμα τοῦ βιβλίου ὥς καλῶς ἀπό κάθε ἄλλον, δήλωσε ὅτι εἶναι πρόθυμος ν' ἀναλάβει τή μετάφραση, πού οἱ ἐκτελεστές τῆς φιλολογικῆς διαθήκης τοῦ Μάρξ ἐπιθυμοῦσαν νά παρουσιάσουν στό κοινό. Συμφωνήθηκε νά κάνω ἐγώ τή σύγκριση τοῦ χειρογράφου μέ τό πρωτότυπο καί νά προτείνω τίς ἀλλαγές πού θά νόμιζα ὅτι ἔπρεπε νά γίνουν. Ὅταν ὅμως μέ τόν καιρό ἀποδείχθηκε ὅτι τόν κύριο Μούρ τόν ἐμπόδιζαν οἱ ἐπαγγελματικές του ἀσχολίες νά τελειώσει τή μετάφραση τόσο γρήγορα, ὅσο ἐπιθυμοῦσαμε ὅλοι μας, δεχτήκαμε μέ χαρά τήν προσφορά τοῦ δρᾶ Ἐβελινγκ, ν' ἀναλάβει ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας. Ταυτόχρονα ἡ κυρία Ἐβελινγκ, ἡ νεότερη κόρη τοῦ Μάρξ, προσφέρθηκε νά ἐλέγξει τίς περικοπές καί ν' ἀποκαταστήσει τό πρωτότυπο κείμενο τῶν πολυἀριθμῶν χωρίων πού ὁ Μάρξ τά πήρε ἀπό ἀγγλους συγγραφείς καί ἀγγλικές Γαλανές Βίβλους καί τά μετάφρασε στά γερμανικά. Αὐτό ἔγινε γιά ὁλόκληρο τό βιβλίον, ἐκτός ἀπό μερικές ἀναπόφευχτες ἐξαιρέσεις.

Ὁ δρ Ἐβελινγκ μετάφρασε τά παρακάτω μέρη τοῦ βιβλίου*: 1) Τά κεφάλαια Χ («Ἡ ἐργασίμη ἡμέρα») καί ΧΙ («Ποσοστό καί μᾶζα τῆς ὑπεραξίας») 2) τό ἕκτο μέρος («Ὁ μισθός ἐργασίας», πού περιλαμβάνει τά κεφάλαια ΧΙΧ—XXII) 3) ἀπό τό XXIV κεφάλαιο, τό 4ο ὑποκεφάλαιο («Περιστατικά πού κλπ.») ὡς τό τέλος τοῦ βιβλίου, πού περιλαμβάνει τό τελευταῖο μέρος τοῦ XXIV κεφαλαίου, τό XXV κεφάλαιο καί ὁλόκληρο τό ἕβδομο μέρος (τά κεφάλαια XXVI—XXXIII) 4) τοὺς δύο προλόγους τοῦ συγγραφέα. Ὅλο τό ὑπόλοιπο βιβλίο μεταφράστηκε ἀπό τόν κύριο Μούρ. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ καθένας ἀπό τοὺς μεταφραστές εἶναι ὑπεύθυνος μόνο γιά τό μέρος τῆς δουλειᾶς πού ἀνάλαβε, φέρνω ἐγώ τή γενική εὐθύνη γιά τό σύνολο.

Τήν τρίτη γερμανική ἔκδοση, πού τήν πήραμε σάν βάση τῆς δουλειᾶς μας, τήν προετοίμασα ἐγώ τό 1883 μέ τή βοήθεια τῶν σημειώσεων πού ἔγραψε ὁ συγγραφέας. Οἱ σημειώσεις αὐτές καθορίζουν τά σημεῖα τῆς δεύτερης ἔκδοσης, πού θάπρεπε ν' ἀντικατασταθοῦν μέ τά σημειωνόμενα μέρη στό γαλλικό κείμενο πού ἐκδόθηκε τό 1873¹. Οἱ ἀλλαγές πού ἔγιναν ἔτσι στό κείμενο τῆς δεύτερης ἔκδοσης συμφωνοῦν γενικά μέ τίς ἀλλαγές πού καθόρισε ὁ Μάρξ μέ μιὰ σειρά χειρόγραφες ὁδηγίες γιά μιὰ ἀγγλική μετάφραση, πού τή σχεδίαζαν πρὶν δέκα χρόνια στήν Ἀμερική, πού ὅμως ἐγκαταλείφθηκε κυρίως ἀπό ἔλλειψη ἐνός ἱκανοῦ καί κατάλληλου μεταφραστή. Τό χειρόγραφο αὐτό τό ἔθεσε στή διάθεσή μας ὁ παλιός φίλος μας, ὁ κύριος Φ. Α. Ζόργκε ἀπό τό Χόμπoken τῆς Νέας Ἱερσέης. Σ' αὐτό σημειώνονται ἀκόμα μερικές παρεμβολές, παρμένες ἀπό τή γαλλική ἔκδοση, μιὰ ὅμως καί τό χειρόγραφο αὐτό γράφτηκε κάμποσα χρόνια πρὶν ἀπό τίς τελευταῖες ὁδηγίες γιά τήν τρίτη ἔκδοση, δέ νόμισα ὅτι ἔχω τό δικαίωμα νά τίς χρησιμοποιήσω, ἐκτός ἀπό ἐξαιρετικές περιπτώσεις, ἐκεῖ πού μᾶς βοηθοῦσαν νά ὑπερνικήσουμε δυσκολίες. Ἐπίσης συμβουλευτήκαμε τό γαλλικό κείμενο στά περισσότερα δύσκολα σημεῖα σάν ὑπόδειξη γιά τό τί ἦταν διατεθειμένος νά θυσιάσει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἀπ' ὅλη τή σημασία τοῦ πρωτότυπου, παντοῦ ὅπου ἔπρεπε νά θυσιασθεῖ κάτι γιά τή μετάφραση.

Υπάρχει ὥστόσο μιὰ δυσκολία, πού ἀπ' αὐτήν δέν μπορέσαμε ν' ἀπαλλάξουμε τόν ἀναγνώστη: πρόκειται γιά τή χρησιμοποίηση ὀρισμένων ὀρων μέ μιὰ ἔννοια πού διαφέρει ὅχι μόνο ἀπό τήν ἔννοια πού τοὺς χρησιμοποιοῦν ἡ γλώσσα στήν καθημερινή ζωή, καί καί στή συνηθισμένη πολιτική οἰκονομία. Αὐτό ὅμως ἦταν ἀναπόφευχτο. Κάθε

* Ὁ χωρισμός τῆς ἀγγλικῆς ἔκδοσης σέ κεφάλαια ἀντιστοιχεῖ μέ τό χωρισμό τῆς γαλλικῆς καί διαφέρει ἀπό τό χωρισμό τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. Στή γαλλική ἔκδοση τά ὑποκεφάλαια τοῦ 4ου κεφαλαίου (πού ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τό II μέρος τοῦ βιβλίου) ὁ Μάρξ τά μετέτρεψε σέ κεφάλαια¹ τό 24ο κεφάλαιο τό μετέτρεψε σέ VIII μέρος καί τά ὑποκεφάλαιά του σέ κεφάλαια. *Σὺντ.*

¹ «Le Capital», par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entièrement revue par l' auteur. Paris, Lachâtré. Ἡ μετάφραση αὐτή περιλαμβάνει, ἰδιαίτερα στό τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου, σημαντικές ἀλλαγές καί συμπληρώσεις στό κείμενο τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης.

νέα αντίληψη μιᾶς επιστήμης συνεπάγεται μιὰ επανάσταση στους τεχνικούς όρους αὐτῆς τῆς επιστήμης. Αὐτό τό ἀποδείχνει καλύτερα ἂπ' ὅλα ἡ χημεία, ὅπου κάθε εἴκοσι περίτου χρόνια ἀλλάζει ριζικά ὁλόκληρη ἡ ὁρολογία καί ὅπου ζήτημα εἶναι ἂν μπορεῖ νά βρεθεῖ ἔστω καί μιὰ μόνο ὀργανική ἔνωση πού νά μήν ἔχει ἀλλάξει μιὰ ὁλόκληρη σειρά ἀπό διάφορα ὀνόματα. Ἡ πολιτική οἰκονομία ἀρξέστηκε γενικά νά πάρει ἔτσι ὅπως ἦταν τήν ὁρολογία τῆς ἐμπορικῆς καί βιομηχανικῆς ζωῆς καί νά κάνει τή δουλιὰ της μ' αὐτήν, παραβλέποντας ὁλότελα ὅτι περιοριζόταν ἔτσι στό στενό κύκλο τῶν ἰδεῶν πού ἐκφράζονταν μ' αὐτές τίς λέξεις. Ἐτσι ἀκόμα καί ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία, μόλο πού ἤξερε θαυμάσια ὅτι καί τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσδοδος εἶναι ἄπλως ὑποδιαίρεσεις, κομμάτια τοῦ ἀπλήρωτου ἐκείνου μέρους τοῦ προϊόντος πού ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νά παραδίνει στόν ἐπιχειρηματία πού τόν ἀπασχολεῖ (πού εἶναι ὁ πρῶτος σφετεριστής, ὅχι ὅμως καί ὁ τελευταῖος ἀποκλειστικός κάτοχός του), ὥστόσο ποτέ δέν ξεπέρασε τίς συνηθισμένες ἔννοιες τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπρόσδοου, ποτέ δέν ἐξέτασε στό ἀνέκδοτο, σάν σύνολο, αὐτό τό ἀπλήρωτο μέρος τοῦ προϊόντος (πού ὁ Μάρξ τό ὀνομάζει ὑπερπρόϊόν) καί γι' αὐτό δέν κατάληξε ποτέ σέ μιὰ ξεκάθαρη κατανόηση οὔτε τῆς προέλευσης καί τῆς φύσης του, οὔτε τῶν νόμων πού ρυθμίζουν τήν καπιταλιστική κατανομή τῆς ἀξίας του. Τό ἴδιο ἐπίσης κάθε παραγωγή, ἐφόσο δέν πρόκειται γιά τήν ἀγροτική οἰκονομία ἢ γιά τή χειροτεχνία, συμπεριλαμβάνεται χωρίς καμιά διάκριση στόν ὅρο μανουφакτούρα καί σβήνεται ἔτσι ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ δύο μεγάλες καί οὐσιαστικά διαφορετικές περιόδους τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας: τῆς περιόδου τῆς καθαρῆς μανουφакτούρας πού βασιλεῖται στόν καταμερισμό τῆς χειροτεχνικῆς ἐργασίας καί τῆς περιόδου τῆς σύγχρονης βιομηχανίας πού βασιλεῖται στή χρησιμοποίηση μηχανῶν. Ἀπό τήν ἄλλη εἶναι αὐτονόητο ὅτι μιὰ θεωρία, πού τή σύγχρονη κεφαλαιοκρατική παραγωγή τή βλέπει σάν ἀπλό παροδικό στάδιο στήν οἰκονομική ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, εἶναι ὑποχρεωμένη νά χρησιμοποιεῖ ὅρους διαφορετικούς ἀπό τούς ὅρους πού συνηθίζουν νά χρησιμοποιοῦν οἱ συγγραφεῖς πού ἐξετάζουν τή μορφή αὐτῆς τῆς παραγωγῆς σάν αἰώνια καί ὀριστική.

Δέ θά'ναι περιττό νά ποῦμε δύο λόγια γιά τή μέθοδο πού χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφέας, ὅταν παραθέτει περικοπές. Στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ περικοπές χρησιμεύουν ὅπως συνήθως σάν ἀποδεικτικά στοιχεῖα γιά τίς ἀπόψεις πού διατυπώνονται στό κείμενο. Σέ πολλές περιπτώσεις ὅμως παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπό οἰκονομολόγους συγγραφεῖς γιά νά δείξει πότε, πού καί ἀπό ποιόν διατυπώθηκε καθαρά γιά πρῶτῃ φορά μιὰ ὀρισμένη ἄποψη. Αὐτό γίνεται σέ τέτοιες περιπτώσεις, ὅπου ἡ γνώμη πού ἀναφέρει ἔχει σημασία σάν λίγο-πολύ ἀντίστοιχη ἐκφραση τῶν ὁρῶν τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς πού ἐπιχωροῦσαν σέ μιὰ ὀρισμένη ἐποχή καί τελειῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός ἂν τίς παραδέχεται ὁ Μάρξ ἢ ἂν ἔχουν γενική ἰσχύ. Ἐτσι οἱ περικοπές αὐτές ἐρροδιάζουν τό κείμενο μέ ἕνα συνεχές σχόλιο, παρμένο ἀπό τήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ μετάφρασή μας περιλαμβάνει μόνο τό πρῶτο βιβλίο τοῦ ἔργου. Αὐτό τό πρῶτο βιβλίο ὅμως ἀποτελεῖ σέ μεγάλο βαθμό ἕνα ὁλοκληρωμένο σύνολο καί εἴκοσι χρόνια συνέχεια θεωροῦνταν αὐτοτελές ἔργο. Τό δεύτερο βιβλίο πού τό ἔχω ἐκδόσει τό 1885 στά γερμανικά εἶναι ὁπωσδήποτε ἀτελές χωρίς τό τρίτο, πού δέν μπορεῖ νά ἐκδοθεῖ πρῶν ἀπό τό τέλει τοῦ 1887. Ὅταν θά'ναι ἐκδοθεῖ στό γερμανικό πρῶτο τυπο τό τρίτο βιβλίο, θά ἔχει ἔρδει ὁ καιρός νά σκεφτοῦμε γιά τήν προετοιμασία μιᾶς ἀγγλικῆς ἐκδόσεως καί τῶν δύο βιβλίων.

«Τό Κεφάλαιο» τό ὀνομάζουν συχνά στήν ἡπειρωτική Εὐρώπη «Βίβλο τῆς ἐργατικῆς τάξης». Κανένας ἂπ' ὅσους γνωρίζουν τό ἐργατικό κίνημα δέ θ' ἀρνηθεῖ ὅτι τά συμπεράσματα πού καταλήγει τό βιβλίο αὐτό γίνονται μέρα μέ τή μέρα οἱ βασικές ἀρχές τοῦ μεγάλου κινήματος τῆς ἐργατικῆς τάξης ὅχι μόνο στή Γερμανία καί τήν Ἑλβετία, ἀλλά καί στή Γαλλία, τήν Ὀλλανδία καί τό Βέλγιο, στήν Ἀμερική καί ἀκόμα καί στήν Ἰταλία καί τήν Ἰσπανία: ὅτι παντοῦ ἡ ἐργατική τάξη ἀναγνωρίζει σ' αὐτά τά συμπεράσματα ὅσο πάει καί περισσότερο τήν πιό ἀκριβῆ ἐκφραση τῆς κατάστασής της καί τῶν ἐπιδιωξέων της. Καί στήν Ἀγγλία ἀκόμα οἱ θεωρίες τοῦ Μάρξ ἀσκοῦν ἴσα-ἴσα αὐτή τή στιγμή τεράστια ἐπιρροή στό σοσιαλιστικό κίνημα πού δέ διαδίδεται στίς γραμμές τῶν «μορφωμένων» λιγότερο ἂπ' ὅτι στίς γραμμές τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Μά δέν εἶναι μονάχα αὐτό. Πλησιάζει γοργά ὁ καιρός πού θά ἐπιβληθεῖ σάν ἀκαταμάχητη ἐθνική ἀνάγκη ἡ βαθιά μελέτη τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς Ἀγγλίας. Σταμάτησε ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος τῆς Ἀγγλίας, πού εἶναι ἀδύνατη χωρίς συνεχῆ καί γρήγορη ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς, ἐπομένως καί τῶν ἀγορῶν. Τό ἐλεύθερο ἐμπόριο ἔχει ἐξαντλήσει τίς βοηθητικές του πηγές. Ἀκόμα καί τό Μάντσεστερ ἀμφιβάλει γι' αὐτό τό παλιό οἰκονομικό εὐαγγέλιο του². Ἡ βιομηχανία τῶν ἄλλων χωρῶν πού ἀναπτύσσεται γρήγορα ὀρθώνεται παντοῦ ἀντιμέτωπη στήν ἀγγλική παραγωγή, καί αὐτό ὅχι μονάχα στίς δασμοπροστατευόμενες ἀγορές, μά καί στίς οὐδέτερες ἀγορές ἢ ἀκόμα καί ὡθε ἀπό τή Μάγχη. Τή στιγμή πού ἡ παραγωγική δύναμη αὐξάνει μέ γεωμετρική πρόοδο, ἡ ἐπέκταση τῶν ἀγορῶν προχωρεῖ στήν καλύτερη περίπτωση μέ ἀριθμητική πρόοδο. Φαίνεται ἀλήθεια σά νάχει σταματήσει ὁ κύκλος τῆς στασιμότητας, ἀνθίσης, ὑπερπαραγωγῆς καί κρίσεως πού ἐπαναλαμβάνονταν σταθερά κάθε δέκα χρόνια ἀπό τό 1825 ὥς τό 1867, μόνο ὅμως γιά νά μᾶς ρίξει στό βάλτο τῆς ἀπελπισίας μιᾶς διαρκούς καί χρονίας ὕφεσης. Δέ θέλει νάρθει ἡ πολυπόθητη περίοδος τῆς ἀνθίσης.

² Στήν τρίμηνη συνέλευση τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου τοῦ Μάντσεστερ, σήμερα τό ἀπόγευμα, ἔγινε ζωηρή συζήτηση γύρω ἀπό τό ζήτημα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου. Ὑποβλήθηκε σέ ψηφοφορία μιὰ ἀπόφαση πού λέει: «40 χρόνια περιμένουμε μάταια ν' ἀκολουθήσουν καί ἄλλα ἔθνη τό παράδειγμα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου τῆς Ἀγγλίας, καί τό ἐπιμελητήριο νομίζει ὅτι ἔφτασε πιά ὁ καιρός ν' ἀνθεωρήσουμε αὐτή τήν ἀποψη». Ἡ ἀπόφαση ἀπορρίφθηκε μέ πλειοψηφία μόνο 1 ψήφου: 21 ψήφοι δόθηκαν ὑπέρ καί 22 κατά. («Evening Standard», 1 τοῦ Νοέμβριου 1886).

Κάθε φορά που νομίζουμε ότι αρχίσαμε να παρατηρούμε τα προειδοποιητικά συμπτώματά της, τα συμπτώματα αυτά σκορπᾶνε ξανά σάν καπνός στον αέρα. Στο μεταξύ κάθε καινούργιος χειμώνας ξαναθέτει το ερώτημα: «Τί θα γίνει με τους ἀνεργούς;» Ἐνῶ ὅμως αὐξάνει ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνέργων, δὲν ὑπάρχει κανένας πού νά εἶναι σέ θέση νά δώσει ἀπάντηση σ' αὐτό τὸ ερώτημα καί μπορούμε σχεδόν νά ὑπολογίσουμε τή στιγμή πού οἱ ἀνεργοί θά χάσουν τήν ὑπομονή τους καί θά πάρουν τήν τύχη τους στά δικά τους τὰ χέρια. Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι σέ μιὰ τέτια στιγμή ἔπρεπε ν' ἀκουστεί ἡ φωνή τοῦ ἀνθρώπου, πού ὅλη του ἡ θεωρία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας καί τῆς οἰκονομικῆς κατὰστασης τῆς Ἀγγλίας, μιᾶς μελέτης πού βάσταξε ὅλη του τή ζωή, ἡ φωνή τοῦ ἀνθρώπου πού ἡ μελέτη αὐτή τόν ὀδήγησε σὸ συμπέρασμα ὅτι τουλάχιστον στήν Εὐρώπη ἡ Ἀγγλία εἶναι ἡ μοναδική χώρα, ὅπου ἡ ἀναπόφευκτη κοινωνική ἐπανάσταση θά μπορούσε νά γίνει πέρα γιὰ πέρα μέ εἰρηνικά καί νόμιμα μέσα. Φυσικά δὲν ξεχνοῦσε ποτέ νά προσθέσει ὅτι εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ ἀγγλική κυρίαρχη τάξη θά ὑποταχθεῖ χωρὶς «Proslavery rebellion» [ἀνταρσία γιὰ τή διατήρηση τῆς σκλαβιάς] σ' αὐτή τήν εἰρηνική καί νόμιμη ἐπανάσταση.

Φρίντριχ Ἑνγκελς

5 τοῦ Νοέμβρη 1886.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ἡ τέταρτη ἐκδοση μοῦ ἐπέβαλε τὸ καθήκον νά διατυπώσω ὅσο τὸ δυνατό πὺ ὀριστικά καί τὸ κείμενο καί τίς ὑποσημειώσεις. Θά πῶ μέ δυὸ λόγια πῶς ἐκπλήρωσα αὐτὸ τὸ καθήκον.

Ὑστερα ἀπὸ καινούργια ἀντιπαραβολή τῆς γαλλικῆς ἐκδοσης καί τῶν χειρόγραφων σημειώσεων τοῦ Μάρξ, πρόσθεσα στή γερμανικὴ ἐκδοση μερικές συμπληρώσεις ἀκόμα πού τίς πήρα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ. Βρίσκονται στίς σελ. 80 (σελ. 88 τῆς τρίτης ἐκδοσης), σελ. 458—460 (σελ. 509—510 τῆς τρίτης ἐκδ.), σελ. 547—551 (σελ. 600 τῆς τρίτης ἐκδ.), σελ. 591—593 (σελ. 644 τῆς τρίτης ἐκδ.) καί σελ. 596 (σελ. 648 τῆς τρίτης ἐκδ.) στήν ὑποσημείωση 79. Ἐπίσης ἀκολουθώντας τὴ γαλλικὴ καί τὴν ἀγγλικὴ ἐκδοση συμπεριέλαβα στὸ κείμενο τὴ μεγάλη ὑποσημείωση σχετικὰ μέ τοὺς ἐργάτες ὀρυχείων (σελ. 509—515 τῆς τρίτης ἐκδοσης) (σελ. 461—467 τῆς τέταρτης ἐκδοσης)*. Οἱ ὑπόλοιπες ἀλλαγές ἔχουν καθαρά τεχνικὸ χαρακτῆρα.

Ἐπίσης πρόσθεσα ἀκόμα μερικές ἐπεξηγηματικὲς συμπληρωματικὲς ὑποσημειώσεις, ἰδιαιτέρως ἐκεῖ πού φαινόταν ὅτι τὸ ἀπαιτοῦσε ἡ ἀλλαγὴ τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ὅλες αὐτές οἱ συμπληρωματικὲς ὑποσημειώσεις μπῆκαν σέ ἀγκύλες καί ὑπογράφονται ἢ μέ τὰ ἀρχικά τοῦ ὀνόματός μου ἢ μέ τὰ ψηφία «D. H.»**.

Γιὰ τὴν ἀγγλικὴ ἐκδοση πού κυκλοφόρησε στὸ μεταξὺ χρειάστηκε νά ἐπαληθευτοῦν πέρα γιὰ πέρα οἱ πολυάριθμοι περιοπέ. Γιὰ τὴν ἐκδοση ἐκείνη ἡ μικρότερη κόρη τοῦ Μάρξ, ἡ Ἑλεονώρα, εἶχε ἀνα-

* Σὲ τούτη τὴν ἐκδοση τὰ σημεῖα αὐτὰ βρίσκονται στίς σελ. 128, 510—513, 605—608, 649—652, 654, 512—520. *Σύντ.*

** D. H. εἶναι τὰ ἀρχικά τῶν λέξεων Der Herausgeber πού σημαίνουν: ὁ ἐκδότης. *Σημ. Μετ.*

λάβει ν' αντιπαραβάλει μέ τά πρωτότυπα όλα τά χωρία πού αναφέρονται, γιά νά μή μπούν σ' αὐτήν ξαναμεταφρασμένες ἀπό τά γερμανικά, ἀλλά ὅπως ὑπάρχουν στό ἴδιο τό πρωτότυπο ἀγγλικό κείμενο οἱ περικοπές ἀπό ἀγγλικές πηγές, πού ἀριθμητικά εἶναι πολύ περισσότερες ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες. Εἶχα λοιπόν τήν ὑποχρέωση νά συμβουλευτῶ αὐτό τό κείμενο γιά τήν τέταρτη ἔκδοση. Στή δουλιὰ αὐτή βρήκα κάμποσες μικρές ἀνακρίβειες. Παραπομπές σέ λαθεμένους ἀριθμούς σελίδων, πού ἐνμέρει ἀντιγράφηκαν λαθεμένα ἀπό τά τετράδια καί ἐνμέρει ὀφείλονται σέ τυπογραφικά λάθη πού μαζεύτηκαν στή διάρκεια τριῶν ἐκδόσεων. Εἰσαγωγικά ἢ ἀποσιωπητικά πού δέν ἦταν στή θέση τους, πράγμα ἀναπόφευκτο ὅταν χρησιμοποιοῦνται περικοπές κατά μάζες, παρμένες ἀπό τετράδια ἀποδελτίωσης. Πού καί πού καμιά λέξη πού στή μετάφραση δέν ἀποδόθηκε μέ τόση ἐπιτυχία. Μερικές περικοπές ἀπό παλιά τετράδια ἀποδελτίωσης πού ὁ Μάρξ τά εἶχε γράψει στό Παρίσι τό 1843—1845, ὅταν δέν ἔξερε ἀκόμα τά ἀγγλικά καί τούς ἀγγλούς οἰκονομολόγους τούς διάβαζε ἀπό γαλλικές μεταφράσεις. Ἐκεῖ πού ἐξαιτίας τῆς διπλῆς μετάφρασης εἶχε γίνει κάποια ἐλαφριά ἀλλαγὴ στήν ἀπόφραση, λχ. στοὺς Στούαρτ, Γιούρ, καί ἄλλους, χρησιμοποιήσα τό ἀγγλικό κείμενο. Αὐτές καί ἄλλες παρόμοιου εἶδους εἶναι οἱ ἀνακρίβειες καί οἱ παραδρομές. Ἄν λοιπόν συγκρίνει κανεὶς τήν τέταρτη ἔκδοση μέ τήν προηγούμενη θά πειστεῖ ὅτι ὅλη αὐτή ἡ ἐπιπονη δουλιὰ διόρθωσης δέν ἄλλαξε στό βιβλίον οὔτε τό παραμικρό πού ν' ἀξίει νά τονιστεῖ. Μόνο μιὰ μοναδική περικοπή δέν μπόρεσε νά βρεθεῖ, ἡ περικοπή ἀπὸ τὸν Ρίτσαρντ Τζόνς (4η ἔκδοση, σελ. 562, ὑποσημείωση 47*). Ὅπως φαίνεται ὁ Μάρξ ἔγραψε λάθος τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου**. Ὅλες οἱ ἄλλες περικοπές διατηροῦν δόλοκληρη τήν ἀποδεικτικὴ τους δύναμη ἢ τὴ δύναμὸν μέ τήν τωρινὴ ἀκριβὴ μορφὴ τους.

Ἐδῶ ὅμως εἶμαι ὑποχρεωμένος νά ἐπανέλθω σέ μιὰ παλιά ἱστορία.

Ἐγὼ προσωπικά γνωρίζω μόνο μιὰ περίπτωσιν πού νάχει ἀμφισβητηθεῖ ἡ ὁρθότητά μιᾶς ἀπὸ τίς περικοπές πού παραθέτει ὁ Μάρξ. Μιὰ ὅμως καί ἡ ὑπόθεσις μέ τήν περικοπή αὐτὴ συνεχίστηκε ἀκόμα καί ὕστερα ἀπὸ τό θάνατο τοῦ Μάρξ, δέν μπορῶ νά τήν προσπεράσω ἐδῶ σιωπηρά.

Στὴ βερολινέζικη «Concordia», ὄργανο τῆς Ἐνώσεως τῶν γερμανῶν ἐργοστασιαρχῶν, δημοσιεύτηκε στίς 7 τοῦ Μάρτη 1872 ἓνα ἀνώνυμο ἀρθρο μέ τὸν τίτλο: «Πὼς παραθέτει περικοπές ὁ Κάρλ Μάρξ». Τό ἀρθρο αὐτό ἰσχυρίζεται μέ πληθωρική κατανάλωση ἡθικῆς ἀγανάκτησης καί μή κοινοβουλευτικῶν ἐκφράσεων, ὅτι εἶναι πλαστογραφημένη ἡ περικοπή πού παραθέτεται ἀπὸ τό λόγο τοῦ Γλάδστον τῆς 16 τοῦ Ἀπριλίου 1863 γιά τὸν προϋπολογισμό (ἡ περικοπή ὑπάρ-

* Σέ τούτῃ τήν ἔκδοση ἡ περικοπή ἀπὸ τὸν Ρίτσαρντ Τζόνς βρίσκεται στή σελ. 619. Σύντ.

** Ὁ Μάρξ δέν ἔκανε λάθος στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, ἔκανε ὅμως λάθος στή σελίδα, ἀντὶ 37 ἔγραψε 36 (βλ. σέ τοῦτο τὸν τόμο, σελ. 619). Σύντ.

χει στήν Ἰδρυτικὴ Διακήρυξη τῆς Διεθνούς Ἑργατικῆς Ἐνώσεως τοῦ 1864, καί ἐπαναλαμβάνεται στὸ «Κεφάλαιο», τόμ. Ι, σελ. 617 τῆς τέταρτης ἔκδ. καί σελ. 671 τῆς τρίτης ἔκδ.*). Στά στενογραφημένα (δῆθεν ἐπίσημα) πρακτικά τοῦ «Hansard», λέει ὁ ἀρθρογράφος δέν ὑπάρχει οὐτε λέξη ἀπὸ τῆς φράσης: «Αὐτὴ ἡ ἱλιγγιώδης αὔξησις πλοῦτου καί δύναμης... περιορίζεται ὁλοκληρωτικά στίς ἰδιοχτήτριες τάξεις». «Ἡ φράσις αὐτὴ δέν ὑπάρχει πουθενά στό λόγο τοῦ Γλάδστον. Στό λόγο του εἶπε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. (Καί ὁ ἀρθρογράφος συνεχίζει μέ παχιά στοιχεῖα): «*Ἀπλούστατα ὁ Μάρξ στήν πραγματικότητα κόλλησε μιὰ πρόσθετη ψεύτικη φράσις!*»

Ὁ Μάρξ, πού τὸν ἐπόμενο Μάη τοῦ ἔστειλαν τό φύλλο αὐτό τῆς «Concordia», ἀπάντησε τήν 1η τοῦ Ἰουνίου στὸν ἀνώνυμο ἀρθρογράφον ἀπὸ τίς στήλες τοῦ «Volksstaat». Καί ἐπειδὴ δέ θυμόταν πιά ἀπὸ ποιανῆς ἐφημερίδας ρεπορτάζ εἶχε πάρει τήν παραπάνω περικοπή, περιορίστηκε ν' ἀποδείξει πρῶτα ὅτι ἡ ἴδια περικοπή ὑπάρχει ἐπιτέξει σέ δύο ἀγγλικά ἐντυπα καί ἔπειτα νά παραθέσει τό ρεπορτάζ τῶν «Τάιμς», σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ὁ Γλάδστον εἶπε: «That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property»**.

Ἐπομένως ὁ Γλάδστον λέει ἐδῶ ὅτι θά λυπόταν ἂν τά πράγματα εἶχαν ἔτσι, καί ὅμως ἔτσι ἔχουν: Αὐτὴ ἡ ἱλιγγιώδης αὔξησις δύναμης καί πλοῦτου περιορίζεται ὁλοκληρωτικά στίς ἰδιοχτήτριες τάξεις. Κι ὅσο γιά τό δῆθεν ἐπίσημο «Hansard» ὁ Μάρξ λέει παρακάτω: «Στήν κατοπινα διορθωμένη ἔκδοση ὁ κύριος Γλάδστον φάνηκε τόσο ἔξυπνος ὥστε ν' ἀφαιρέσει τό σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ λόγου τοῦ πού ἀναμφισβήτητα ἐκθέτει ἓναν ἀγγλο καγκελάριον τοῦ θησαυροφυλακίου. Πρόκειται ἐξάλλου γιά παροπαράδοτη ἀγγλικὴ κοινοβουλευτικὴ συνήθεια καί σέ καμιά περίπτωσιν γιά ἐπινόησιν τοῦ ἀνθρωπάκου Λάσγκερ ἐνάντια στὸν Μπέμπελ».

Ὁ ἀνώνυμος ἀρθρογράφος θυμώνει ὅλο καί πιο πολύ. Στήν ἀπάντησίν του («Concordia» τῆς 4 τοῦ Ἰουλίου) παραμερίζει τίς πηγές ἀπὸ δεύτερο χέρι καί λέει ντροπαλά ὅτι ἐπικρατεῖ ἡ «συνήθεια» ὅταν παραθέτουν περικοπές ἀπὸ λόγους στή βουλὴ νά τίς παίρνουν ἀπὸ τά

* Σελ. 675 τούτης τῆς ἔκδοσης. Σημ. Μετ.

** [«Ἐτοί ἔχουν τά πράγματα σχεδὸν μέ τὸν πλοῦτον αὐτῆς τῆς χώρας. Ἀπὸ μέρους μου πρέπει νά πῶ ὅτι θάβλεπα σχεδὸν μέ ἀνησυχία καί πόνο αὐτὴ τὴν ἱλιγγιώδη αὔξησιν πλοῦτου καί δύναμης, ἂν πίστευα ὅτι περιορίζεται στίς εὐπορές τάξεις. Δέν ἀφορᾷ καθόλου τὴν κατάστασιν τοῦ ἐργαζομένου πληθυσμοῦ. Ἡ αὔξησις πού περιέγραψα, καί πού ὅπως πιστεύω στηρίζεται σέ ἀκριβεῖς ἐπίσημες ἐκθέσεις, περιορίζεται ὁλοκληρωτικά στίς ἰδιοχτήτριες τάξεις.»]

στενογραφημένα πραχτικά. Όμως μᾶς βεβαιώνει ότι και τό ρεπορτάζ τῶν «Τάιμς» (ὅπου ὑπάρχει ἡ «πρόσθετη ψεύτικη» φράση) καί τὰ πραχτικά τοῦ «Hansard» (ὅπου λείπει) «στήν οὐσία συμφωνᾶνε ἀπόλυτα», ἐπίσης ότι τό ρεπορτάζ τῶν «Τάιμς» λέει «ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπ' ὅτι λέει τό περιβόητο ἐκείνο σημεῖο τῆς Ἰδρυτικῆς Διακήρυξης». Καί λέγοντας αὐτά ὁ κύριος αὐτός ἀποσιωπᾷ μέ ἐπιμέλεια ὅτι δίπλα σ' αὐτό τό δῆθεν «ἀντίθετο», τό ρεπορτάζ τῶν «Τάιμς» περιέχει ἀκριβῶς «τό περιβόητο ἐκείνο σημεῖο»! Παρ' ὅλα αὐτά ὁ ἀνώνυμος ἀρθρογράφος διαισθάνεται ότι τήν ἔπαθε καί ότι μόνο μιά καινούργια κατεργαρία μπορεῖ νά τόν σώσει. Ἐνῶ λοιπόν τό ἄρθρο του, πού ὅπως δείξαμε πρὶν ἀπό λίγο, ξεχειλίζει ἀπό «αὐθαδικές ψευδολογίες», τό παραγεμίζει μέ ἐποικοδομητικές βρισιές, ὅπως λχ. «mala fides», «ἀτιμία», «ψεύτικα στοιχεῖα», «ἐκείνη ἡ ψεύτικη περικοπή», «αὐθαδική ψευτιά», «μιά περικοπή πού ἦταν πέρα γιά πέρα πλαστογραφημένη», «αὐτή ἡ πλαστογραφία», «ἀπλούστατα ἀναίσχυντο», κλπ., θεωρεῖ ἀπαράιτητο νά μετατοπίσει τό ἐπίμαχο ζήτημα σέ ἄλλη περιοχή, καί γιαντό ὑπόσχεται «νά ἐξηγήσει σ' ἓνα δεύτερο ἄρθρο πούα σημασία δίνουνε ἐμεῖς (ὁ ὅχι «ψευδολόγος» ἀνώνυμος ἀρθρογράφος) στό περιεχόμενο πού ἔχουν τὰ λόγια τοῦ Γλάδστονα». Σά νάχει ἔστω καί τήν ἐλάχιστη σχέση μέ τήν ὑπόθεση αὐτή ἡ χωρίς καμιά σημασία γνώμη του! Τό δεύτερο αὐτό ἄρθρο ὑπάρχει στήν «Concordia» τῆς 11 τοῦ Ἰουλίου.

Ὁ Μάρξ ἀπάντησε ἀκόμα μιά φορά ἀπό τό «Volksstaat» τῆς 7 τοῦ Αὐγούστου, παραθέτοντας τό σχετικό σημεῖο καί ἀπό τὰ ρεπορτάζ τῆς «Morning Star» καί τῆς «Morning Advertiser» τῆς 17 τοῦ Ἀπριλίου 1863. Σύμφωνα καί μέ τίς δύο αὐτές ἐφημερίδες ὁ Γλάδστον εἶπε ότι θά ἔβλεπε μέ ἰννησυχία κλπ. τήν ἱλιγγιώδη αὐτή αὔξηση πλούτου καί δύναμης, ἃν εἶχε τή βεβαιότητα ότι περιορίζεται μόνο στίς πραγματικά εὐπορες τάξεις (classes in easy circumstances). Ὁμως αὐτή ἡ αὔξηση περιορίζεται στίς τάξεις πού ἔχουν ἰδιοκτησία (entirely confined to classes possessed of property). Ἐπομένως καί τὰ ρεπορτάζ αὐτά περιέχουν τή δῆθεν «πρόσθετη ψεύτικη» φράση. Σέ συνέχεια ὁ Μάρξ ὕστερα ἀπό σύγκριση τῶν κειμένων τῶν «Τάιμς» καί τοῦ «Hansard» ἐξακριβώνει ἀκόμα μιά φορά ότι ἡ φράση αὐτή—πού εἰπωθήκε πραγματικά, ὅπως διαπιστώθηκε ἀπό τρία ὅμοια ἐπιλέξει ρεπορτάζ ἐφημερίδων πού κυκλοφόρησαν τήν ἐπομένη τό πρῶν καί πού γράφτηκαν ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο—λείπει ἀπό τὰ πραχτικά τοῦ «Hansard» πού ξανακοιτάχτηκαν σύμφωνα μέ τή γνωστή «συνήθεια» καί ότι, ὅπως ἐκφράζεται ὁ Μάρξ, τή φράση αὐτή ὁ Γλάδστον «τήν ἀφαίρεσε κατόπιν λαθραῖα», καί δηλώνει τελικά ότι δέν ἔχει καιρό νά ἀσχολεῖται ἄλλο μέ τόν ἀνώνυμο ἀρθρογράφο. Φαίνεται πῶς καί ὁ ἀνώνυμος ἀρθρογράφος βαρέθηκε, στό Μάρξ τουλάχιστο δέν ξανάστευαν ἄλλο φύλλο τῆς «Concordia».

Ὑστερα ἀπ' αὐτό ἡ ὑπόθεση φαινόταν ότι ἔληξε ὀριστικά. Ὡστόσο ἀπό τότε ἔφτασαν μιά-δύο φορές σ' ἄφτιά μας μυστηριώδεις φήμες ἀπό ἀνθρωπίνους πού σχετίζονταν μέ τό Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ γιά κάποιο ἀνείπωτο φιλολογικό ἐγκλήμα, πού τάχα διέπραξε

ὁ Μάρξ στό «Κεφάλαιο». Παρ' ὅλες ὅμως τίς ἐρευνές μας δέν μπορέσαμε νά μάθουμε ἀπολύτως τίποτα τό συγκεκριμένο. Καί νά πού στίς 29 τοῦ Νοέμβρη 1883, ὀχτώ μῆνες ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Μάρξ, δημοσιεύτηκε στούς «Τάιμς» ἓνα γράμμα μέ τήν ὑπογραφή κάποιου Σέντλν Τέιλορ, πού προέρχονταν ἀπό τό Trinity College, Cambridge. Στό γράμμα τοῦτο, ὁ ἀνθρωπάκος αὐτός πού ἐπαγγέλλεται τόν ταπεινό συνεταιριστή, μᾶς προσφέρει ἐπιτέλους ξαφνικά τήν ἐξήγηση ὅχι μόνο γιά τίς φήμες ἀπό τό Καίμπριτζ, μά καί γιά τόν ἀνώνυμο ἀρθρογράφο τῆς «Concordia».

Αὐτό πού φαίνεται ἔξαιρετικά παράδοξο—λέει ὁ ἀνθρωπάκος τοῦ Trinity College—εἶναι ότι ἐπιφυλάχτηκε στόν καθηγητή Μπρεντάνο (τότε βρισκόταν στό Μπρέσλαου καί τώρα στό Στρασβούργο)... ν' ἀποκαλύψει τή mala fides πού εἶχε ὀλοφάνερα ὑπαγορέψει στήν (Ἰδρυτική) Διακήρυξη τήν περικοπή ἀπό τό λόγο τοῦ Γλάδστονα. Ὁ κύριος Κάρλ Μάρξ πού... προσπάθησε νά ὑπερασπίσει τήν περικοπή εἶχε τήν τόλμη στήν ἐπιθανάτιο ἀγωνία του (deadly shifts), στήν ὁποία τόν ἔριξαν γρήγορα οἱ ἀριστοτεχνικές ἐπιθέσεις τοῦ Μπρεντάνο, νά ἰσχυριστεῖ ότι ὁ κύριος Γλάδστον διόρθωσε τήν ἀπόδοση τοῦ λόγου του ἀπό τούς «Τάιμς» τῆς 17 τοῦ Ἀπριλίου 1863, προτοῦ δημοσιευθεῖ στό «Hansard», γιά ν' ἀφαιρέσει ἓνα σημεῖο πού ἀναμφισβήτητα ἐκθέτει ἓναν ἄγγλο καγκελάριο τοῦ θησαυροφυλακίου. Ὃταν ὁ Μπρεντάνο ὕστερα ἀπό λεπτομερεϊακή σύγκριση τῶν κειμένων ἀπόδειξε ότι συμφωνοῦν μεταξύ τους οἱ ἀποδόσεις τῶν «Τάιμς» καί τοῦ «Hansard» καί ότι ἀποκλείεται ἀπόλυτα τό νόημα πού θέλησε ν' ἀποδόσει στά λόγια τοῦ Γλάδστονα ἡ κατεργάρικη ἀπόσπασή τους ἀπό τό σύνολο, τότε ὁ Μάρξ παραιτήθηκε ἀπό τήν πολεμική μέ τό πρόσχημα ότι δέν ἔχει καιρό!»

Αὐτό λοιπόν ἦταν τό μυστικό! Νά λοιπόν πόσο λαμπρά καθρεφτίστηκε στήν παραγωγικο-συνεταιριστική φαντασία τοῦ Καίμπριτζ ἡ ἀνώνυμη καμπάνια τοῦ κυρίου Μπρεντάνο ἀπό τίς στήλες τῆς «Concordia»! Ἐταῖοι λοιπόν στεκόταν καί ἔτσι ἔπαιζε τό σπαθί του σέ ἀριστοτεχνικές ἐπιθέσεις αὐτός ὁ Ἀη-Γιώργης τοῦ Συνδέσμου τῶν γερμανῶν ἐργοστασιαρχῶν, ἐνῶ μπροστά στά πόδια του ὁ δράκος τῆς κόλασης, ὁ Μάρξ, βρισκόταν στήν «ἐπιθανάτιο ἀγωνία» του καί ψυχρογαῦσε γοργά!

Κι ὥστόσο, ὅλη αὐτή ἡ ἀριστική περιγραφή τοῦ ἀγῶνα ἐπιδίδωκε νά καλύψει τίς πανουργίες τοῦ Ἀη-Γιώργη μας. Ἐδῶ δέ γίνεται πιά λόγος γιά «ψεύτικες προσοχές» καί γιά «πλαστογραφία», παρά γιά «κατεργάρικη ἀπόσπαση ἀπό τό σύνολο» (craftily isolated quotation). Ὃλη ἡ ὑπόθεση μετατοπιζόταν ἄλλου, καί τό γιατί τόξεραν πολύ καλά ὁ Ἀη-Γιώργης καί ὁ ἀσπιδοφόρος του ἀπό τό Καίμπριτζ.

Ἡ Ἐλεονώρα Μάρξ ἀπάντησε τό Φλεβάρη τοῦ 1884 ἀπό τίς στήλες

τοῦ μηνιαίου περιοδικοῦ «*To-Day*» γιατί οἱ «*Τάιμς*» ἀρνήθηκαν νά δημοσιεύσουν τήν ἀπάντησή της. Ἐπανεφάρε τή συζήτηση στό μοναδικό σημεῖο γιά τό ὁποῖο ἐπρόκειτο: Ἡ φράση αὐτή εἶναι «ψεύτικη προσθήκη» τοῦ Μάρξ ἢ ὄχι; Στό ζήτημα αὐτό ὁ κ. Σέντλν Τέιλορ ἀπαντᾷ ὅτι κατὰ τή γνώμη του στόν καινὰ ἀνάμεσα στόν Μάρξ καί τόν Μπρεντάνο «ἐπαίξε πολὺ δευτερεύοντα ρόλο τό ζήτημα ἂν ὑπῆρχε ἢ ὄχι στό λόγο τοῦ κυρίου Γλάδστονα κάποια φράση», «σέ σύγκριση μέ τό ζήτημα ἂν παράθεσε τήν περικοπή γιά ν' ἀποδόσει ἢ νά παραιορφώσει τό πνεῦμα τοῦ Γλάδστονα». Καί ἔπειτα παραδέχεται ὅτι τό ρεπορτάζ τῶν «*Τάιμς*» «περικλείνει στά λόγια μιάν ἀντίφαση», ὅμως, ἂν τό ὑπόλοιπο κείμενο τοῦ λόγου ἐξηγηθεῖ σωστά, δηλαδή μέ τό φιλελεύθερο-γλαδστονικό πνεῦμα, δείχνει τί ἤθελε νά πει ὁ κύριος Γλάδστον («*To-Day*», Μάρτης 1884). Τό πιό κωμικό σ' αὐτή τήν ὑπόθεση εἶναι ὅτι ὁ ἀνθρωπάκος μας τοῦ Καίμπριτζ ἐπιμένει τώρα νά μὴν παίρνει τήν περικοπή τοῦ λόγου ἀπό τό «*Hansard*», ὅπως «συνηθίζεται» σύμφωνα μέ τόν ἀνώνυμο Μπρεντάνο, μά ἀπό τό ρεπορτάζ τῶν «*Τάιμς*» πού ὁ ἴδιος ὁ Μπρεντάνο τό χαρακτήρισε «κατ' ἀνάγκην κακότεχνο». Φυσικά, ἡ μοιραία φράση λείπει ἀπό τό «*Hansard*»!

Ἡ Ἐλεονώρα Μάρξ εὐκολα ξετίναξε στό ἴδιο τεῦχος τοῦ «*To-Day*» τήν ἐπιχειρηματολογία αὐτή. Εἴτε ὁ κύριος Τέιλορ ἔχει διαβάσει τή λογομαχία τοῦ 1872, καί στήν περίπτωση αὐτή λείει τώρα «ψέματα» ὄχι μόνο «προσθέτοντας» μά καί «παρалаίποντας». Εἴτε δὲν τήν ἔχει διαβάσει, καί στήν περίπτωση αὐτή ἦταν ὑποχρεωμένος νά σφαλῇ στήν τὸ στόμα του. Ὅπως οἷον ποτε εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν τόλμησε οὔτε στιγμή νά υποστηρίξει τήν κατηγορία τοῦ φίλου του Μπρεντάνο ὅτι ὁ Μάρξ ἔκανε μιὰ «ψεύτικη προσθήκη». Ἀντίθετα, ὁ Μάρξ κατηγορεῖται τώρα ὅχι ὅτι ἔκανε μιὰ ψεύτικη προσθήκη, ἀλλὰ ὅτι ἔχει ὑπεξαίρει μιὰ σπουδαία φράση. Μά αὐτή ἡ ἴδια ἢ φράση ὑπάρχει στή σελ. 5 τῆς Ἰδρυτικῆς Διακήρυξης λίγες ἀράδες πρὶν ἀπὸ τὴ φράση πού ἀποτελεῖ δῆθεν «ψεύτικη προσθήκη». Κι ὅσο γιὰ τήν «ἀντίφαση» στό λόγο τοῦ Γλάδστονα, μήπως ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, στό «*Κεφάλαιο*» σελ. 618 (σελ. 672 τῆς τρίτης ἐκδόσεως), στήν ὑποσημείωση 105*, δέ μιλάει γιὰ τίς «συνεχεῖς, κατάφωρες ἀντιφάσεις πού ὑπάρχουν στοὺς λόγους τοῦ Γλάδστονα γιὰ τοὺς προϋπολογισμούς τοῦ 1863 καί 1864»; Μόνο πού δὲν κοιτάει νά τίς διαλύσει μέσα σέ μιὰ φιλελεύθερη εὐαρέσκεια, à la Σέντλν Τέιλορ. Καί ἡ Ἐλεονώρα Μάρξ συνοψίζοντας τό ζήτημα καταλήγει στήν ἀπάντησή της μέ τὰ λόγια: «Ἀντίθετα, ὁ Μάρξ οὔτε ὑπεξαίρει κατὶ πού ἄξιζε νά ἀναφερθεῖ, οὔτε ἔκανε ἔστω καί τήν παραμικρότερη ψεύτικη προσθήκη. Μά ἀποκατάστησε ξανά καί ἀνάσχε ἀπὸ τὴ λήθη μιάν ὀρισμένη φράση ἐνός

ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Γλάδστονα, πού ἀναμφισβήτητα ἔχει εἰπωθεῖ, καί πού κατὰ κάποιον τρόπο ἔφυγε ἀπὸ τὰ πρακτικά τοῦ „*Hansard*“».

Ὑστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ βαρέθηκε κι ὁ κ. Τέιλορ. Καί τό ἀποτέλεσμα ὅλης αὐτῆς τῆς καθηγητικῆς πλεκτάνης πού ἐξυφαίνονταν δυὸ ὁλόκληρες δεκαετίες ἀνάμεσα σέ δυὸ μεγάλες χώρες ἦταν ὅτι δὲν τόλμησαν ἄλλο νά θίξουν τὴ φιλολογικὴ εὐσυνειδησία τοῦ Μάρξ. Ἀπὸ τότε ὅμως ὁ κύριος Σέντλν Τέιλορ θάχει τόσο λίγη ἐμπιστοσύνη στά ἀναικωθθέντα τῶν φιλολογικῶν μαχῶν τοῦ κυρίου Μπρεντάνο, ὅση καί ὁ κ. Μπρεντάνο στό παπικὸ ἀλάνθαστο τοῦ «*Hansard*».

Φ. Ἑγγελες

Λονδίνο, 25 τοῦ Ἰουνίου 1890.

* Σελ. 676 τούτης τῆς ἐκδόσεως. Σύντ.

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ

1. ΟΙ ΔΥΟ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ: ΑΞΙΑ ΧΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΞΙΑ (ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ, ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ)

Ὁ πλούτος τῶν κοινωνιῶν ὅπου κυριαρχεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἐμφανίζεται σάν ἓνας «τεράστιος σωρός ἀπὸ ἐμπορεύματα»¹, καί τό ξεχωριστό ἐμπόρευμα σάν ἡ στοιχειώδης μορφή του. Γιαυτό, ἡ ἔρευνά μας ἀρχίζει μέ τήν ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος.

Τό ἐμπόρευμα εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα ἓνα ἐξωτερικό ἀντικείμενο, ἓνα πράγμα πού μέ τίς ιδιότητές του ἱκανοποιεῖ ὁποιοδήποτε εἶδος ἀνθρώπινες ἀνάγκες. Ἡ φύση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν, ἂν λχ. προέρχονται ἀπὸ τό στομάχι ἢ ἀπὸ τή φαντασία, δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τήν ὑπόθεσιν². Ἐπίσης δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τό πῶς τό πράγμα ἱκανοποιεῖ τήν ἀνθρώπινη ἀνάγκη, ἂν τήν ἱκανοποιεῖ ἄμεσα σάν μέσο συντήρησης, δηλαδή σάν μέσο ἀπόλαυσης, ἢ ἔμμεσα σάν μέσο παραγωγῆς.

Κάθε ὠφέλιμο πράγμα, ὅπως τό σίδηρο, τό χαρτί κλπ., πρέπει νά τό ἐξετάζουμε ἀπὸ διπλή ἄποψη, ἀπὸ τήν ἄποψη τῆς ποιότητος καί ἀπὸ τήν ἄποψη τῆς ποσότητος. Κάθε τέτιο πράγμα εἶναι ἓνα σύνολο πολλῶν ιδιοτήτων καί γι' αὐτό μπορεῖ νά εἶναι χρήσιμο ἀπὸ διάφορες πλευρές. Εἶναι ἔργο τῆς ἱστορίας ν' ἀνακαλύψει αὐτές τίς διάφορες πλευρές καί ἐπομένως τούς ποικίλους τρόπους χρήσης τῶν πραγμάτων³. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἀνακάλυψη τῶν κοινωνικῶν μέτρων γιά τήν ποσότητα τῶν ὠφέλιμων πραγμάτων. Οἱ διαφορές στά

¹ *Karl Marx*: «Zur Kritik der politischen Ökonomie». Berlin 1859, S. 3 (*Κάριλ Μάρξ*: «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». Βερολίνο 1859, σελ. 3).

² «Ἡ ἐπιθυμία προϋποθέτει τήν ἀνάγκη· εἶναι ἡ ὁρεξὶς τοῦ πνεύματος καί εἶναι τόσο φυσική ὅσο καί ἡ πείνα γιά τό σῶμα... τά περισσότερα (πράγματα) ἔχουν ἀξία γιατί ἱκανοποιοῦν τίς ἀνάγκες τοῦ πνεύματος». *Nicolas Barbon*: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations etc.». London 1696, σελ. 2,3.

³ «Τά πράγματα ἔχουν μίαν ἐσωτερική ιδιότητα (virtue... αὐτός εἶναι ὁ εἰδικός χαρακτηρισμός πού χρησιμοποιεῖ ὁ Μάριμπτον γιά τήν ἀξία χρήσης), πού εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια, ὅπως ἡ ιδιότητα τοῦ μαγνήτη νά ἔλκει τό σίδηρο» (στό

μέτρα τῶν ἐμπορευμάτων δρεῖλονται ἐνμέρει στή διαφορετική φύση τῶν ἀντικειμένων πού πρόκειται νά μετρηθοῦν, καί ἐνμέρει σέ συμβάσεις.

Ἡ ὠφελιμότητα ἐνός πράγματος τό κάνει ἀξία χρήσης⁴. Ἡ ὠφελιμότητα αὐτή ὅμως δέν κρέμεται στόν ἀέρα. Καθορίζεται ἀπό τίς ιδιότητες τοῦ σώματος τοῦ ἐμπορεύματος καί δέν ὑπάρχει χωρίς αὐτό. Γιαυτό, τό ἴδιο τό σώμα τοῦ ἐμπορεύματος, ὅπως τό σίδηρο, τό στάρι, τό διαμάντι κλπ. εἶναι ἀξία χρήσης ἢ ἀγαθό. Αὐτός ὁ χαρακτήρας τοῦ σώματος τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἂν ἡ ἰδιοποίησή τῶν ἰδιοτήτων του χρήσης στοιχίζει στόν ἄνθρωπο πολλή ἢ λίγη ἐργασία. Ὅταν ἐξετάζουμε τίς ἀξίες χρήσης, προϋποθέτουμε πάντα μιάν ὁρισμένη ποσότητα, ὅπως μιὰ δωδεκάδα ρολόγια, ἕναν πῆχυ πανί, ἕναν τόννο σίδηρο κλπ. Οἱ ἀξίες χρήσης τῶν ἐμπορευμάτων προσφέρουν τό ὕλικό γιά ἕναν εἰδικό κλάδο τῆς ἐπιστήμης, τήν ἐμπορευματολογία⁵. Ἡ ἀξία χρήσης πραγματοποιεῖται μονάχα στή χρήση ἢ στήν κατανάλωση. Οἱ ἀξίες χρήσης ἀποτελοῦν τό ὕλικό περιεχόμενο τοῦ πλούτου, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ κοινωνική μορφή του. Στήν κοινωνική μορφή πού ἔχουμε νά ἐξετάσουμε οἱ ἀξίες χρήσης εἶναι ταυτόχρονα οἱ ὕλικοι φορεῖς τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας.

Ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία ἐμφανίζεται πρὶν ἀπ' ὅλα σάν ἡ ποσοτική σχέση, σάν ἡ ἀναλογία μέ τήν ὁποία οἱ ἀξίες χρήσης ἐνός εἶδους ἀνταλλάσσονται μέ τίς ἀξίες χρήσης ἐνός ἄλλου εἶδους⁶, μιὰ σχέση πού διαρκῶς ἀλλάζει στό πέρασμα τοῦ χρόνου καί ἀπό τόπο σέ τόπο. Γιαυτό, ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία φαίνεται σάν καί τό τυχαίο καί τό καθαρὰ σχετικό, ἐνῶ μιὰ ἐσωτερική, ἐνυπάρχουσα ἀνταλλαχτική ἀξία (*valeur intrinsèque*) σάν *contradictio in adjecto* [παράλογισμός]⁷. Ὅς ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπό πύο κοντά.

ἴδιο, σελ. 6). Ἡ ἰδιότητα τοῦ μαγνήτη νά ἔλκει τό σίδηρο ἔγινε ὠφέλιμη μόνο ἀπό τότε πού μέ τή βοήθειά της ἀνακάλυψαν τή μαγνητική πόλωση.

⁴ «Ἡ φυσική ἀξία [natural worth] κάθε πράγματος εἶναι ἡ ἰδιότητά του νά ικανοποιεῖ τίς ἀπαραίτητες ἀνάγκες ἢ νά ἐξυπηρετεῖ τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου» (*John Locke*: «Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest», 1691, στή «Work's», ἐκδ. London 1777, τόμ. II, σελ. 28). Τό 17ο αἰῶνα συναντοῦμε ἀκόμα συχνά σέ ἀγγλους συγγραφεῖς τή λέξη «worth» γιά τήν ἀξία χρήσης καί τή λέξη «value» γιά τήν ἀνταλλαχτική ἀξία, πράγμα πού εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνο μέ τό πνεῦμα μιάς γλώσσας πού τῆς ἀρέσει νά ἐκφράζει μέ γεωμετρικῆς καταγωγῆς λέξεις τό ἄμεσο πράγμα καί μέ λέξεις ὁικονομικῆς καταγωγῆς τό πράγμα πού εἶναι προϊόν τῆς σκέψης.

⁵ Στήν δοτική κοινωνία κυριαρχεῖ ἡ *fictio juris* [πλάσμα δικαίου], ὅτι κάθε ἄνθρωπος σάν ἀγοραστής ἐμπορευμάτων ἔχει ἐγκυκλοπαιδικές γνώσεις γιά τά ἐμπορεύματα.

⁶ «Ἡ ἀξία εἶναι ἡ ἀνταλλαχτική σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' ἕνα πράγμα καί σ' ἕνα ἄλλο, ἀνάμεσα στήν ποσότητα ἐνός προϊόντος καί στήν ποσότητα ἐνός ἄλλου» (*Le Trosne*: «De l'intérêt Social», «Physiocrates», ἐκδοσὶ Daire, Paris 1846, σελ. 889).

⁷ «Τίποτα δέν μπορεῖ νάχει ἐσωτερική ἀνταλλαχτική ἀξία» (*N. Barbon*: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter etc.». London 1696, σελ. 6), ἢ ὅπως λέει ὁ Μπάτλερ:

«The value of a thing
is just as much as it will bring»
[Ἡ ἀξία ἐνός πράγματος εἶναι ἀκριβῶς τόσο, ὅσα ὅ' ἀποφέρει].

Ἐνα ὁρισμένο ἐμπόρευμα, ἕνα κουάρτερ στάρι, ἀνταλλάσσεται λχ. μέ x κουτιά μπογιά γιά παπούτσια ἢ μέ y ποσότητα μετάξι ἢ μέ $ω$ ποσότητα χρυσό κλπ., κόντολογῆς μέ ἄλλα ἐμπορεύματα στίς πύο διαφορετικές ἀναλογίες. Ἐπομένως τό στάρι δέν ἔχει μιὰ μονάχα, ἀλλά πολλές ἀνταλλαχτικές ἀξίες. Ἐπειδή ὅμως x κουτιά μπογιά γιά παπούτσια ἢ y ποσότητα μετάξι ἢ $ω$ ποσότητα χρυσός κλπ. εἶναι ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία ἐνός κουάρτερ στάρι, πρέπει τά x κουτιά μπογιά γιά παπούτσια, ἢ y ποσότητα μετάξι, ἢ $ω$ ποσότητα χρυσός κλπ. νά μποροῦν ν' ἀντικαταστήσουν τό ἕνα τό ἄλλο ἢ νά εἶναι ἴσες μεταξύ τους ἀνταλλαχτικές ἀξίες. Ἀπό δῶ βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι πρῶτο: οἱ διάφορες ἀνταλλαχτικές ἀξίες τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος ἐκφράζουν κάτι τό ὅμοιο. Δεύτερο ὅμως ὅτι: ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία μπορεῖ γενικά νά εἶναι μόνο ὁ τρόπος ἐκφράσεως, ἡ «μορφή ἐμφάνισης» ἐνός περιεχομένου πού διαφέρει ἀπό τήν ἀνταλλαχτική ἀξία.

Ἀς πάρουμε ἀκόμα δύο ἐμπορεύματα, λχ. στάρι καί σίδηρο. Ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ ἀνταλλαχτική τους σχέση, μπορεῖ πάντα νά παρασταθεῖ μέ μιὰ ἐξίσωση στήν ὁποία μιὰ δοσμένη ποσότητα στάρι ἐξισώνεται μέ κάποια ποσότητα σίδηρο, λχ. 1 κουάρτερ στάρι = a στατήρες σίδηρο. Τί μᾶς λέει αὐτή ἡ ἐξίσωση; Ὅτι σέ δύο διαφορετικά πράγματα, σέ 1 κουάρτερ στάρι καί σέ a στατήρες σίδηρο ὑπάρχει κάτι τό κοινό πού ἔχει τό ἴδιο μέγεθος. Δηλαδή καί τά δύο εἶναι ἴσα μέ ἕνα τρίτο πού αὐτό καθ'αυτὸ δέν εἶναι οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο. Τό καθένα λοιπὸν ἀπ' αὐτά τά δύο, ἐφόσον εἶναι ἀνταλλαχτική ἀξία, πρέπει ν' ἀνάγεται σ' αὐτό τό τρίτο.

Ἐνα ἀπλό παράδειγμα ἀπό τή γεωμετρία θά μᾶς τό ξεκαθαρίσει αὐτό. Γιά νά βροῦμε καί νά συγκρίνουμε τό ἐμβαδόν ὄλων τῶν εὐθύγραμμων σχημάτων, τά ἀναλύουμε σέ τρίγωνα. Τό ἴδιο τό τρίγωνο τό ἀνάγουμε σέ μιὰ ἐκφράση τελειῶς διαφορετική ἀπό τό ὄρατό σχῆμα του—στό μισό τοῦ γινομένου τῆς βάσεως ἐπὶ τό ὕψος του. Ἐτσι καί οἱ ἀνταλλαχτικές ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων πρέπει νά ἀναχθοῦν σέ κάτι τό κοινό γι' αὐτά, καί ἀπό τό κοινό αὐτό οἱ ἀνταλλαχτικές ἀξίες ἀντιπροσωπεύουν κάποια μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ποσότητα.

Τό κοινό αὐτό δέν μπορεῖ νά εἶναι μιὰ γεωμετρική, φυσική, χημική ἢ ἄλλη ὕλικη ἰδιότητα τῶν ἐμπορευμάτων. Οἱ σωματικές ιδιότητες τῶν ἐμπορευμάτων παίρνονται γενικά ὑπόψη μόνο ἐφόσον τά κάνουν ὠφέλιμα, δηλαδή ἀξίες χρήσης. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως αὐτό πού χαρακτηρίζει ὀλοφάνερα τήν ἀνταλλαχτική σχέση τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἴσα-ἴσα ἡ ἀφαίρεση ἀπό τίς ἀξίες χρήσης τους. Στήν ἀνταλλαχτική σχέση τῶν ἐμπορευμάτων μιὰ ἀξία χρήσης ἀξίζει ἀκριβῶς τόσο ὅσο καί κάθε ἄλλη, φτάνει μόνο νά ὑπάρχει στήν ἀπαιτούμενη ἀναλογία. Ἡ ὅπως λέει ὁ γέρο-Μπάριμπον: «Ἐνα εἶδος ἐμπορεύματος εἶναι ἐξίσου καλὸ μέ κάθε ἄλλο, ὅταν οἱ ἀνταλλαχτικὲς τους ἀξίες εἶναι ἴσες. Δέν ὑπάρχει καμιά διαφορὰ ἢ διάκριση ἀνάμεσα σέ

πράγματα πού οι ανταλλαχτικές τους αξίες είναι ίσες»⁸. Σάν αξίες χρήσης τὰ ἐμπορεύματα διαφέρουν πρῶτ' ἀπ' ὅλα στήν ποιότητα, σάν ἀνταλλαχτικές αξίες μπορούν νά διαφέρουν μονάχα στήν ποσότητα, δέν περιέχουν ἐπομένως οὔτε ἓνα ἄτομο ἀξίας χρήσης.

Ἄν τώρα παραβλέψουμε τήν ἀξία χρήσης τῶν σωμάτων τῶν ἐμπορευμάτων, τοὺς μένει μονάχα μιὰ ιδιότητα, ἡ ιδιότητα ὅτι εἶναι προϊόντα ἐργασίας. Ἔτσι ὅμως μεταμορφώθηκε κιόλας γιά μᾶς τό ἴδιο τό προϊόν τῆς ἐργασίας. Ἄν κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τήν ἀξία του χρήσης, κάνουμε ἐπίσης ἀφαίρεση καί ἀπό τὰ συστατικά μέρη καί τίς μορφές τοῦ σώματός του πού τό κάνουν νά εἶναι ἀξία χρήσης. Δέν εἶναι πιά τραπέζι ἢ σπίτι ἢ νῆμα ἢ κάποιο ἄλλο ὠφέλιμο πρᾶγμα. Ἐσβήσαν ὅλες οἱ αἰσθητές ιδιότητές του. Δέν εἶναι ἐπίσης πιά τό προϊόν τῆς ἐργασίας τοῦ ξυλουργοῦ ἢ τοῦ οἰκοδόμου ἢ τοῦ κλωστή ἢ κάποιας ἄλλης συγκεκριμένης παραγωγικῆς ἐργασίας. Μαζί μέ τόν ὠφέλιμο χαρακτήρα τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας ἐξαφανίζεται καί ὁ ὠφέλιμος χαρακτήρας τῶν ἐργασιῶν πού περιέχονται σ' αὐτά, ἐξαφανίζονται ἐπομένως καί οἱ διάφορες συγκεκριμένες μορφές αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν, δέν διακρίνονται πιά μεταξύ τους, ἀλλά ἐχουν ἀναχθεῖ ὅλες στήν ἴδια ἀνθρώπινη ἐργασία, στήν ἀφηρημένη ἀνθρώπινη ἐργασία.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τό *residuum* [τό ὑπόλειμμα] τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας. Δέν ἀπόμεινε ἀπ' αὐτά τίποτ' ἄλλο, ἐκτός ἀπό τήν ἴδια φαντασματική ἀντικειμενικότητα, ἓνα ἀπλό πῆγμα ἀδιάρκτου ἀνθρώπινης ἐργασίας, δηλ., ἑοδεμένης ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης ἄσχετα ἀπό τή μορφή πού ἑοδεύτηκε. Τὰ πρᾶγματα αὐτά δείχνουν μονάχα ὅτι γιά τήν παραγωγή τους ἑοδεύτηκε ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη, συσσωρεύτηκε ἀνθρώπινη ἐργασία. Σάν ἀποκρυσταλλώματα αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς οὐσίας πού εἶναι κοινή σέ ὅλα, οἱ ἀξίες εἶναι ἀξίες ἐμπορευμάτων.

Μέσα στήν ἴδια τήν ἀνταλλαχτική σχέση τῶν ἐμπορευμάτων ἡ ἀνταλλαχτική τους ἀξία μᾶς παρουσιάστηκε σάν κάτι πού εἶναι ὁλότελα ἀνεξάρτητο ἀπό τίς ἀξίες τους χρήσης. Ἄν λοιπόν κάνουμε πραγματικά ἀφαίρεση ἀπό τήν ἀξία χρήσης τῶν προϊόντων ἐργασίας, ἀποχτοῦμε τήν ἀξία τους ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως τήν καθορίσαμε πρὶν λίγο. Ἐπομένως ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι τό κοινό πού ἐκφορᾶται στήν ἀνταλλαχτική σχέση ἢ στήν ἀνταλλαχτική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας θά μᾶς ὁδηγήσει πίσω στήν ἀνταλλαχτική ἀξία σάν τόν ἀναγκαῖο τρόπο ἐκφράσεως ἢ τήν ἀναγκαῖα μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀξίας, πού πρὶν ἀπ' ὅλα ὅμως πρέπει νά ἐξεταστῇ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτή τή μορφή.

Ἔτσι μιὰ ἀξία χρήσης ἢ ἓνα ἀγαθό ἔχει ἀξία μόνο γιατί μέσα

⁸ «Ἐνα εἶδος ἐμπορεύματος εἶναι τόσο καλό, ὅσο καί κάθε ἄλλο, ὅταν οἱ ἀνταλλαχτικές τους ἀξίες εἶναι ἴσες. Δέν ὑπάρχει καμιά διαφορά ἢ διάκριση ἀνίμεσα σέ πρᾶγματα πού οἱ ἀνταλλαχτικές τους ἀξίες εἶναι ἴσες... Μολύβι ἢ σίδερο ἀξίας ἑκατὸ λιρῶν στεργλινῶν ἔχουν τήν ἴδια ἀνταλλαχτική ἀξία μέ ἀσήμι καί χρυσάρι ἀξίας ἑκατὸ λιρῶν στεργλινῶν» Ν. Barbon: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter etc.». London 1696, σελ. 53 καί 7).

σ' αὐτό ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ ἢ ὑλοποιηθεῖ ἀφηρημένη ἀνθρώπινη ἐργασία. Πῶς μποροῦμε λοιπόν νά μετρήσουμε τό μέγεθος τῆς ἀξίας του; Μὲ τό ποσό τῆς ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό, τῆς «οὐσίας πού δημιουργεῖ ἀξία». Ἡ ποσότητα τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας ὅμως μετριέται μέ τή χρονική της διάρκεια, μέ τό χρόνο ἐργασίας, καί ὁ χρόνος ἐργασίας μέ τή σειρά του ἔχει γιά μέτρο ὁρισμένες ὑποδιαίρεσεις τοῦ χρόνου, ὅπως τήν ὥρα, τήν ἡμέρα κλπ.

Ἄν ἡ ἀξία ἐνός ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἑοδεύτηκε στή διάρκεια τῆς παραγωγῆς του, θά μπορούσε νά νομίσει κανεῖς ὅτι ὅσο πῖο τεμπέλῃς ἢ ὅσο πῖο ἀδέξιος εἶναι ἓνας ἄνθρωπος τόσο μεγαλύτερη ἀξία ἔχει τό ἐμπόρευσμά του, γιατί χρειάζεται περισσότερο χρόνο γιά νά τό κατασκευάσει. Ἡ ἐργασία ὅμως πού ἀποτελεῖ τήν οὐσία τῶν ἀξιῶν εἶναι ὅμοια ἀνθρώπινη ἐργασία, εἶναι ἑοδεμα τῆς ἴδιας ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης. Ὅλη ἡ ἐργατική δύναμη τῆς κοινωνίας, πού ἐκφορᾶται στίς ἀξίες τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων, ἰσχύει ἐδῶ σάν μιὰ καί ἡ ἴδια ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη, παρὰ τό γεγονός ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό ἀπειράριθμες ἀτομικές ἐργατικές δυνάμεις. Ἡ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτές τίς ἀτομικές ἐργατικές δυνάμεις εἶναι ἡ ἴδια ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη ὅπως καί κάθε ἄλλη, ἐφόσον ἔχει τό χαρακτήρα μιᾶς κοινωνικῆς μέσης ἐργατικῆς δύναμης καί λειτουργεῖ σάν τέτια κοινωνική μέση ἐργατική δύναμη, ἐφόσον δηλαδή γιά τήν παραγωγή ἐνός δοσμένου ἐμπορεύματος χρειάζεται μόνο τόν μέσο ἀναγκαῖο ἢ τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας. Κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας εἶναι ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά νά παραχθεῖ ὁποιαδήποτε ἀξία χρήσης μέ τοὺς ὑπάρχοντες κοινωνικά-κανονικούς ὁρους παραγωγῆς καί μέ τόν κοινωνικά μέσο βαθμὸ ἐπιδεξιότητος καί ἐντατικότητος τῆς ἐργασίας. Ἔτσι λχ. στήν Ἀγγλία, ὕστερα ἀπὸ τή χρησιμοποίηση τοῦ ἀτμοκίνητου ἀργαλιοῦ, ἔφτανε ἴσως ἡ μισή ἐργασία ἀπὸ προηγούμενα γιά νά μετατραπῇ μιὰ ὁρισμένη ποσότητα νῆμα σέ ὕφαντό. Φυσικά ὁ ἄγγλος ὕφαντουργός πού δούλευε μέ χειροκίνητο ἀργαλίο ἐξακολουθοῦσε ὅπως καί προηγούμενα νά χρειάζεται στήν πρᾶξη γιά τή μετατροπὴ αὐτῆ τόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας, τό προϊόν ὅμως τῆς ἀτομικῆς του ὥρας ἐργασίας ἀντιπροσώπευε τώρα μονάχα μισή κοινωνική ὥρα ἐργασίας καί γι' αὐτό ἡ ἀξία του ἔπεσε στό μισό τῆς προηγούμενης ἀξίας του.

Ἐπομένως τό μέγεθος τῆς ἀξίας μιᾶς ὁρισμένης ἀξίας χρήσης καθορίζεται μόνο ἀπὸ τήν ποσότητα τῆς κοινωνικά ἀναγκαῖας ἐργασίας ἢ ἀπὸ τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι κοινωνικά ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή τῆς⁹. Κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα λογαριάζεται ἐδῶ ἀπλῶς σάν μέσο

⁹ Ὑποσημείωση στή 2ῃ ἐκδοσ. «Ὅταν ἀνταλλάσσονται τό ἓνα μέ τό ἄλλο, ἡ ἀξία τους (τῶν ἀντικειμένων χρήσης) καθορίζεται ἀπὸ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖα καί πού ἑοδεύεται συνήθως γιά τήν παραγωγή τους» («Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.». London, σελ. 36). Αὐτό τό ἀξιοσημείωτο ἀνώνυμο σύγγραμμα τοῦ περασμένου αἰῶνα δέν ἔχει χρονολογία. Ἀπὸ τό περιεχόμενό του ὅμως βγαίνει ὅτι ἐκδόθηκε τὸν καιρὸ τοῦ Γεωργίου Β', γύρω στὰ 1739 ἢ 1740.

αντίτυπο του είδους του¹⁰. Γιαυτό, τα εμπορεύματα που περιέχουν τις ίδιες ποσότητες εργασίας, ή που μπορούν να παραχθούν στον ίδιο χρόνο εργασίας έχουν το ίδιο μέγεθος αξίας. Η σχέση της αξίας ενός εμπορεύματος προς την αξία κάθε άλλου εμπορεύματος είναι ή ίδια με τη σχέση του χρόνου που είναι αναγκαίος για την παραγωγή του πρώτου προς το χρόνο που είναι αναγκαίος για την παραγωγή του δεύτερου. «Σάν αξίες όλα τα εμπορεύματα είναι μόνο ορισμένη μάζα στερεοποιημένου χρόνου εργασίας»¹¹.

Τό μέγεθος της αξίας ενός εμπορεύματος θάμενε επομένως σταθερό, αν ήταν σταθερός ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του. Όμως ο χρόνος εργασίας αλλάζει με κάθε αλλαγή στην παραγωγική δύναμη της εργασίας. Η παραγωγική δύναμη της εργασίας καθορίζεται από ποικίλα περιστατικά, ανάμεσα στ' άλλα από το μέσο βαθμό δεξιοτεχνίας των εργατών, από τη βαθμίδα ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογικής εφαρμογής της, απ' τον κοινωνικό συντονισμό του προσέξ της παραγωγής, από την έκταση και την αποτελεσματικότητα των μέσων παραγωγής, και από τους φυσικούς όρους. Η ίδια ποσότητα εργασίας εκφράζεται λχ. όταν ή χρονιά είναι ευνόϊκή με 8 μπουσελ στάρι και μονάχα με 4 μπουσελ όταν δεν είναι ευνόϊκή. Τό ίδιο ποσό εργασίας αποδίδει περισσότερο μέταλλο από πλούσια παρά από φτωχά μεταλλεία κλπ. Τα διαμάντια είναι σπάνια στο φλοιό της γης και γιαυτό ή ανεύρεσή τους στοιχίζει κατά μέσον όρο πολύ χρόνο εργασίας. Επομένως σέ μικρό όγκο αντιπροσωπεύουν πολλή εργασία. Ο Τζάκομπ αμφισβητεί αν ο χρυσός πληρώθηκε ποτέ ολόκληρη την αξία του. Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για τό διαμάντι. Σύμφωνα με τόν Έσβεγκε ή συνολική παραγωγή ογδόντα χρόνων των αδαμαντορυχείων της Βραζιλίας δεν είχε ακόμα φτάσει τό 1823 ούτε την τιμή της μέσης παραγωγής των φυτειών ζάχαρης και καφέ της Βραζιλίας 1½ μόνο χρόνου, παρά τό γεγονός ότι αντιπροσώπευε πολύ περισσότερη εργασία και επομένως περισσότερη αξία. Με πλουσιότερα ορυχεία ή ίδια ποσότητα εργασίας θά εκφραζόταν με περισσότερα διαμάντια και ή τιμή τους θά έπεφτε. Αν κατορθωθεί να μετατρέπεται με λίγη δουλιά τό κάρβουνο σέ διαμάντια, μπορεί ή αξία τους να πέσει κάτω από την αξία των τούβλων. Γενικά: όσο μεγαλύτερη είναι ή παραγωγική δύναμη της εργασίας, τόσο μικρότερος είναι ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός είδους, τόσο μικρότερη είναι ή μάζα της εργασίας που είναι αποκραυσταλλωμένη μέσα σ' αυτό, τόσο μικρότερη είναι ή αξία του. Αντίστροφα, όσο μικρότερη είναι ή παραγωγική δύναμη της εργασίας, τόσο μεγαλύτερος είναι ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για

¹⁰ «Όλα τα προϊόντα του ίδιου είδους αποτελούν ουσιαστικά μόνο μιá μάζα που ή τιμή της καθορίζεται γενικά και χωρίς να παίρνονται υπόψη οι ιδιαίτερες συνθήκες» (Le Troisième: «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», έκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 893).

¹¹ Karl Marx: «Zur Kritik der politischen Oekonomie». Berlin 1859, σελ. 6.

την παραγωγή ενός είδους, τόσο μεγαλύτερη είναι ή αξία του. Έτσι, τό μέγεθος της αξίας ενός εμπορεύματος αλλάζει άπευθείας ανάλογα με την ποσότητα και αντίστροφως ανάλογα με την παραγωγική δύναμη της εργασίας που πραγματοποιείται μέσα σ' αυτό τό εμπόρευμα.

Ένα πράγμα μπορεί να είναι αξία χρήσης, χωρίς να είναι αξία. Αυτό γίνεται στην περίπτωση που ωφελεί τόν άνθρωπο χωρίς τη μεσολάβηση της εργασίας. Τέτια είναι ο άέρας, τό παρθένο έδαφος, τά φυσικά λειβάδια, τά παρθένα δάση κλπ. Ένα πράγμα μπορεί να είναι ωφέλιμο και προϊόν ανθρώπινης εργασίας, χωρίς να είναι εμπόρευμα. Όταν ένας άνθρωπος ικανοποιεί τη δική του ανάγκη με τό δικό του προϊόν, δημιουργεί αξία χρήσης, δέν πρέπει να παράγει άπλώς αξία χρήσης, αλλά αξία χρήσης για άλλους, κοινωνική αξία χρήσης. (Και όχι άπλώς για άλλους. Ο άγρότης του μεσαίωνα παρήγε τό στάρι του γεώμορου για τόν φεουδάρχη άφέντη και τό στάρι της δεκάτης για τόν παπά. Και όμως ούτε τό στάρι του γεώμορου, ούτε τό στάρι της δεκάτης γινόνταν εμπόρευμα, έπειδή παράγονταν για άλλους. Για να γίνει τό προϊόν εμπόρευμα πρέπει να μεταβιβαστεί μέσω της ανταλλαγής στον άλλο, σ' αυτόν που του χρησιμεύει σάν αξία χρήσης)¹². Έλος κανένα πράγμα δέν μπορεί να είναι αξία, χωρίς να είναι αντικείμενο χρήσης. Αν είναι άνώφελο, άνώφελι είναι και ή εργασία που περιέχεται σ' αυτό, δέν υπολογίζεται σάν εργασία και γι' αυτό δέν αποτελεί αξία.

2. Ο ΔΙΠΛΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΕΤΑΙ ΣΤΑ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΑ.

Άρχικά τό εμπόρευμα μās φάνηκε σάν κάτι τό διφυές: σάν αξία χρήσης και αξία ανταλλαχτική. Μετά είδαμε ότι και ή εργασία, εφόσον εκφράζεται στην αξία, δέν έχει πιά τά ίδια χαρακτηριστικά που έχει σάν παραγωγός αξιών χρήσης. Αυτή τη διφυή φύση της εργασίας που περιέχεται στο εμπόρευμα την απόδειξα πρώτος έγώ κριτικά¹². Και έπειδή τό σημείο αυτό είναι τό κεντρικό σημείο που γύρω του περιστρέφεται ή κατανόηση της πολιτικής οικονομίας, θά τό φωτίσουμε έδώ πιο λεπτομερικά.

Άς πάρουμε δυό εμπορεύματα, λχ. ένα σακάκι και 10 πήχες πανί. Άς υποθέσουμε ότι τό πρώτο έχει διπλάσια αξία από τό δεύτερο, έτσι που αν δέκα πήχες πανί = ψ, τό σακάκι = 2ψ.

Τό σακάκι είναι μιá αξία χρήσης που ικανοποιεί μιá ειδική

¹² [Υποσημείωση στην 4η έκδοση. Παρεμβάλλω τις λέξεις που βρίσκονται σέ παρένθεση, γιατί ή παράλειψή τους δημιουργήσει πολλές φορές την παρανόηση ότι κάθε προϊόν που καταναλώνεται από οποιονδήποτε άλλον εκτός από τόν ίδιο τόν παραγωγό, ο Μάρξ τό θεωρεί εμπόρευμα.—Φ. Ε.]

¹² Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, σελ. 12, 13 κ. έ.

ανάγκη. Γιὰ νὰ παραχθεῖ τό σακάκι χρειάζεται παραγωγική δραστηριότητα καθορισμένου είδους. Ἡ δραστηριότητα αὐτή καθορίζεται ἀπὸ τό σκοπὸ πού ἐπιδιώκει, ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἐνεργεῖ, ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, τὰ μέσα καὶ τὸ ἀποτέλεσμά της. Τήν ἐργασία πού ἡ ὠφέλιμότητά της ἐκφράζεται ἔτσι μὲ τήν ἀξία χρήσης τοῦ προϊόντος της ἡ μὲ τό γεγονός ὅτι τό προϊόν της εἶναι ἀξία χρήσης, τήν ὀνομάζουμε κοινολογῆς ὠφέλιμη ἐργασία. Ἀπὸ τήν ἀποψη αὐτή ἐξετάζεται πάντα σέ σχέση μὲ τό ὠφέλιμο ἀποτέλεσμά της.

Ὅπως τό σακάκι καὶ τό πανί εἶναι ποιοτικά διαφορετικές ἀξίες χρήσης, ἔτσι εἶναι ποιοτικά διαφορετικές καὶ οἱ ἐργασίες στίς ὁποῖες χρωστοῦν τήν ὑπαρξή τους—ἡ ραφτική καὶ ἡ ὑφαντική. Ἄν τὰ πράγματα αὐτά δέν ἦταν ποιοτικά διαφορετικές ἀξίες χρήσης καὶ ἐπομένως προϊόντα ποιοτικά διαφορετικῶν ὠφέλιμων ἐργασιῶν, δέ θά μπορούσαν καθόλου ν' ἀντιπαρατεθοῦν τό ἓνα στό ἄλλο σάν ἐμπορεύματα. Τό σακάκι δέν ἀνταλλάσσεται μὲ σακάκι, μιά ἀξία χρήσης δέν ἀνταλλάσσεται μὲ μιάν ἴδια ἀξία χρήσης.

Στό σύνολο τῶν διαφορετικῶν σέ είδος ἀξιῶν χρήσης ἡ σωμάτων ἐμπορευμάτων ἀντιστοιχεῖ ἓνα σύνολο ἐξίσου πολυποικίλων σέ γένος, είδος, οἰκογένεια, ὑποδιαίρεση, ποικιλία διαφόρων ὠφέλιμων ἐργασιῶν—ἓνας κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ ὄρο ὑπαρξῆς τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ἄν καὶ ἡ ἐμπορευματική παραγωγή δέν ἀποτελεῖ ἀντίστροφα τὸν ὄρο ὑπαρξῆς τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Στήν ἀρχαία Ἰνδική κοινότητα ἡ ἐργασία εἶναι κοινωνικά καταμερισμένη, χωρίς τὰ προϊόντα νὰ γίνονται ἐμπορεύματα. Ἡ ἓνα πιὸ κοιντινὸ παράδειγμα: σέ κάθε ἐργοστάσιο ἡ ἐργασία εἶναι συστηματικά καταμερισμένη, ὁ καταμερισμός αὐτός ὅμως δέν πραγματοποιεῖται μὲ τό ὅτι οἱ ἐργάτες ἀνταλλάσσουν τὰ ἀτομικά προϊόντα τους. Μονάχα τὰ προϊόντα αὐτοτελῶν καὶ ἀνεξάρτητων τῆς μιᾶς ἀπὸ τήν ἄλλη ἀτομικῶν ἐργασιῶν ἀντιπαράθετονται τό ἓνα στό ἄλλο σάν ἐμπορεύματα.

Εἶδαμε λοιπόν ὅτι στήν ἀξία χρήσης κάθε ἐμπορεύματος περιέχεται μιά καθορισμένη σκόπιμη παραγωγική δράση ἢ ὠφέλιμη ἐργασία. Οἱ ἀξίες χρήσης δέν μπορούν ν' ἀντιπαρατεθοῦν ἢ μὲ στήν ἄλλη σάν ἐμπορεύματα, ἄν δέν περιέχουν μέσα τους ποιοτικά διαφορετικές ὠφέλιμες ἐργασίες. Σέ μιά κοινωνία, πού τὰ προϊόντα της γενικά παίρνουν τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, δηλ. σέ μιά κοινωνία ἐμπορευματοπαραγωγῶν, ἡ ποιοτική αὐτή διαφορὰ τῶν ὠφέλιμων ἐργασιῶν, πού τίς ἀσκοῦν ἀνεξάρτητα τῇ μιᾷ ἀπὸ τήν ἄλλη αὐτοτελεῖ παραγωγοῖς σάν ἰδιωτικές τους ὑποθέσεις, ἐξελίσσεται σ' ἓνα πολυδιαρθρωμένο σύστημα, σ' ἓναν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας.

Ἀλλ' ὅμως, τοῦ σακακιῦ τοῦ εἶναι ἀδιάφορο ποιὸς τό φορεῖ, ἄν τό φορεῖ ὁ ράφτης ἢ ὁ πελάτης τοῦ ράφτη. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις λειτουργεῖ σάν ἀξία χρήσης. Ἐπίσης δέν ἀλλάζει καθόλου ἡ σχέση ἀνάμεσα στοῦ σακάκι καὶ στήν ἐργασία πού τὸ παράγει, ἀπ' τό γεγονός ὅτι ἡ ραφτική γίνεται ἰδιαίτερο ἐπάγγελμα, αὐτοτελὲς κρὶός τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Παντοῦ ὅπου ἡ ἀνάγκη ὑπο-

χρέωνε τὸν ἄνθρωπο νὰ ντυθεῖ, ὁ ἄνθρωπος ἔραβε χιλιάδες χρόνια συνέχεια, προτοῦ κάποιος ἄνθρωπος μετατραπῇ σέ ράφτη. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως τοῦ σακακιῦ, τοῦ πανιοῦ, κάθε στοιχείου τοῦ ὑλικοῦ πλούτου πού δέ βρίσκεται ἔτοιμο στή φύση, ὀφείλεται πάντα σέ μιά εἰδική, σκόπιμη παραγωγική δραστηριότητα πού ὀρισμένες ὕλες τῆς φύσης τίς προσαρμύζει σέ ὀρισμένες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Ὡστε, σάν δημιουργὸς ἀξιῶν χρήσης, σάν ὠφέλιμη ἐργασία, ἡ ἐργασία εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ κάθε κοινωνική μορφή ὅρος ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου, αἰώνια φυσική ἀνάγκη, χωρίς τήν ὁποία δέν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀνταλλαγή τῆς ὕλης ἀνάμεσα σὸν ἄνθρωπο καὶ στή φύση, δέν εἶναι δηλ. δυνατὴ ἡ ἀνθρώπινη ζωή.

Οἱ ἀξίες χρήσης σακάκι, πανί, κλπ., μὲ δυὸ λόγια τὰ σώματα τῶν ἐμπορευμάτων, εἶναι ἐνώσεις δυὸ στοιχείων, φυσικῆς ὕλης καὶ ἐργασίας. Ἄν ἀφαιρέσουμε τό συνολικὸ ἄθροισμα ὧν τῶν διαφόρων ὠφέλιμων ἐργασιῶν πού βρίσκονται μέσα στοῦ σακάκι, στοῦ πανί κλπ., μένει πάντα ἓνα ὑλικὸ ὑπόστρωμα, πού ὑπάρχει ἀπὸ τῇ φύσῃ χωρίς τὴ συμβολή τοῦ ἀνθρώπου. Στήν παραγωγή του ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖ μόνο ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἡ φύση, δηλ. ν' ἀλλάζει μονάχα τὴ μορφή τῆς ὕλης¹³. Κάτι παραπάνω. Σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ δουριά τῆς μορφοποίησης ὁ ἄνθρωπος ὑποστηρίζεται διαρκῶς ἀπὸ δυνάμεις τῆς φύσης. Ἡ ἐργασία λοιπόν δέν εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ τῶν ἀξιῶν χρήσης πού παράγει, τοῦ ὑλικοῦ πλούτου. Ἡ ἐργασία εἶναι ὁ πατέρας του καὶ ἡ γῆ ἡ μητέρα του, ὅπως λέει ὁ Οὐίλλιαμ Πέττυ.

Ἄς περάσουμε τώρα ἀπὸ τό ἐμπόρευμα σάν ἀντικείμενο χρήσης, στοῦ ἐμπόρευμα σάν ἀξία.

Σύμφωνα μὲ τήν ὑπόθεση πού κάναμε τό σακάκι ἔχει τὴ διπλή ἀξία τοῦ πανιοῦ. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται μόνο γιὰ μιά ποσοτική διαφορά, πού γιὰ τὴν ὥρα δέ μᾶς ἐνδιαφέρει. Γιαντὸ θυμίζουμε ὅτι, ἄν ἡ ἀξία ἑνὸς σακακιῦ εἶναι διπλάσια ἀπὸ τὴν ἀξία πού ἔχουν 10 πῆχες πανί, τότε 20 πῆχες πανί ἔχουν τό ἴδιο μέγεθος ἀξίας πού ἔχει ἓνα σακάκι. Σάν ἀξίες τό σακάκι καὶ τό πανί εἶναι πράγματα τῆς ἴδιας οὐσίας, ἀντικειμενικές ἐκφράσεις ὁμοειδοῦς ἐργασίας. Ὅμως ἡ ραφτική καὶ ἡ ὑφαντική εἶναι ποιοτικά διαφορετικές ἐργασίες. Ὑπάρχουν ὥστόσο

¹³ «Ὅλα τὰ φαινόμενα τοῦ σύμπαντος, εἴτε ἔχουν παραχθεῖ ἀπὸ τό χερί τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε ἀπὸ τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς φυσικῆς, δέν εἶναι πραγματικά νεοδημιουργήματα, μὰ μόνο μεταμόρφωση τῆς ὕλης. Σύνθεση καὶ διάλυση εἶναι τὰ μοναδικὰ στοιχεῖα, πού βρίσκονται πάντα τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ὅταν ἀναλύει τὴν ἰδέα τῆς ἀναπαραγωγῆς: τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἀξίας (τῆς ἀξίας χρήσης, ἄν καὶ ὁ Βέρρι ἐδῶ, στήν πολεμική του ἐναντία στοὺς φυσικοκράτες, δέν ἔχει καλὰ-καλὰ οὔτε ὁ ἴδιος γιὰ τί εἶδους ἀξία μιλάει) καὶ τοῦ πλούτου, ὅταν τὸ χῶμα, ὁ ἀέρας καὶ τὸ νερὸ μετατρέπονται στοὺς ἀγροὺς σέ γέννημα, ἢ ἀκόμα ὅταν ἡ κολλώδης ἔκκριση ἑνὸς ἐντόμου μετατρέπεται κάτω ἀπ' τὸ χερί τοῦ ἀνθρώπου σέ μεταξί, ἢ ὅταν μερικὰ κομματάκια μετάλλου τακτοποιοῦνται ἔτσι πού νὰ σχηματίζονται τὸ μηχανισμό ἑνὸς ρολοιοῦ» (Pietro Veri: «Meditazioni sulla Economia Politica» (πρῶτη φορὰ τυπώθηκε τό 1773) στήν ἐκδοσὴ τῶν ἰταλῶν οἰκονομολόγων τοῦ Custodi, Parte Moderna, τόμ. XV, σελ. 21, 22).

κοινωνικές καταστάσεις όπου ο ίδιος ο άνθρωπος ράβει και υφαίνει εκ περιτροπής και γι' αυτό οι δυο αυτοί διαφορετικοί τρόποι δουλειάς είναι απλώς παραλλαγές της εργασίας του ίδιου ατόμου και όχι ακόμα ιδιαίτερες μόνιμες λειτουργίες διαφόρων ατόμων, ακριβώς όπως τό σακάκι που φτιάχνει ο ράφτης μας σήμερα και τό παντελόνι που φτιάχνει αύριο, αποτελούν μόνο ποικιλίες της ίδιας ατομικής εργασίας. Η απλή επισκόπηση μ'ας δείχνει ακόμα ότι στην κεφαλαιοκρατική μας κοινωνία, ανάλογα με την εναλλασσόμενη κατεύθυνση στη ζήτηση εργασίας, μιά ορισμένη μερίδα ανθρώπινης εργασίας προσφέρεται εκ περιτροπής τότε με τη μορφή της ραφτικής και τότε με τη μορφή της υφαντικής. Μπορεί ή αλλαγή αυτή στη μορφή της εργασίας να μη γίνεται χωρίς προστριβές, γίνεται όμως υποχρεωτικά. Αν παραβλέψουμε τόν καθορισμένο χαρακτήρα της παραγωγικής δραστηριότητας και έπομένως τόν ωφέλιμο χαρακτήρα της εργασίας, εκείνο που απομένει απ' αυτήν είναι ότι αποτελεί ξόδεμα ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Παρά τό γεγονός ότι ή ραφτική και ή υφαντική είναι ποιοτικά διαφορετικές παραγωγικές δραστηριότητες, είναι και οι δυο παραγωγικό ξόδεμα ανθρώπινου μυαλού, ανθρώπινων μυώνων, νεύρων, χεριών κλπ. και μ' αυτή την έννοια είναι και οι δυο ανθρώπινη εργασία. Είναι απλώς δυο διαφορετικές μορφές ξοδέματος ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Η ίδια ή ανθρώπινη εργατική δύναμη πρέπει βέβαια ν' είναι λίγο-πολύ αναπτυγμένη για νά ξοδεύεται με τη μιά ή την άλλη μορφή. Η αξία του εμπορεύματος όμως εκφράζει απλώς ανθρώπινη εργασία, ξόδεμα ανθρώπινης εργασίας γενικά. Ακριβώς όπως στην ατομική κοινωνία ένας στρατηγός ή τραπεζίτης παίζουν μεγάλο ρόλο, ενώ ο άνθρωπος γενικά παίζει ψωραλέο ρόλο¹⁴, τό ίδιο γίνεται και εδώ με την ανθρώπινη εργασία. Είναι ξόδεμα απλής εργατικής δύναμης που τη διαθέτει κατά μέσο όρο στόν οργανισμό του σώματός του κάθε συνηθισμένος άνθρωπος, χωρίς ιδιαίτερη κατάρτιση. Είναι αλήθεια ότι ή απλή μέση εργασία αλλάζει τό χαρακτήρα της σε διάφορες χώρες και εποχές, είναι όμως καθορισμένη σε μιά δοσμένη κοινωνία. Η συνθετότερη εργασία σημαίνει μόνο εργασία απλή, *αννυωμένη σε δύναμη* ή, καλύτερα, *πολλαπλασιασμένη* απλή εργασία έτσι, που μιά μικρότερη ποσότητα συνθετής εργασίας νά είναι ίση με μιά μεγαλύτερη ποσότητα απλής εργασίας. Η πείρα δείχνει ότι ή αναγωγή αυτή γίνεται διαρκώς. Ένα εμπόρευμα μπορεί νά είναι τό προϊόν της πύ σύνθετης εργασίας, ή αξία του όμως τό εξισώνει με τό προϊόν της απλής εργασίας και γιαυτό εκφράζει μόνο ορισμένη ποσότητα απλής εργασίας¹⁵. Οι διάφορες αναλογίες στις οποίες τά διάφορα είδη εργασίας ανάγονται σε απλή εργασία σάν μετρική τους μονάδα, καθορίζονται από ένα κοινωνικό

¹⁴ Πρβλ. Hegel: «Philosophie des Rechts». Berlin 1840, σελ. 250, § 190.

¹⁵ Ο άναγνώστης πρέπει νάχει υπόψη του ότι εδώ δέ γίνεται λόγος για τό μισθό ή την αξία που παίρνει ο εργάτης, λχ. για τη δουλιά μιάς μέρας, μά για την αξία των εμπορευμάτων, που είναι ή αντικειμενοποίηση της μιάς μέρας δουλειάς του εργάτη. Η κατηγορία μισθός της εργασίας δέν υπάρχει καθόλου ακόμα σε τούτη τη βαθμίδα της ανάλυσής μας.

προτσές πίσω από την πλάτη των παραγωγών, και γιαυτό τούς φαίνονται ότι έχουν καθιερωθεί από τη συνήθεια. Για λόγους απλοποίησης κάθε είδος εργατικής δύναμης θά τό θεωρούμε από δω και μπρός σάν άμεσα απλή εργατική δύναμη κι έτσι θ' απαλλαχτούμε από τόν κόπο νά κάνουμε τη σχετική αναγωγή σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση.

Όπως λοιπόν στις αξίες του σακακιού ή του πανιού κάνουμε αφαίρεση από τη διαφορά στις αξίες χρήσης τους, έτσι και στις εργασίες που εκφράζονται μ' αυτές τις αξίες κάνουμε αφαίρεση από τη διαφορά που υπάρχει στις ωφέλιμες τους μορφές, από τη ραφτική και την υφαντική. Όπως οι αξίες χρήσης σακάκι και πανί είναι ενώσεις σκοπίμων παραγωγικών δραστηριοτήτων με υφασμα και νήμα, ενώ οι αξίες σακάκι και πανί είναι απλά μοιαιοειδή πηγματα εργασίας, έτσι και οι εργασίες που περιέχονται σ' αυτές τις αξίες λογαριάζονται όχι γιατί χρησιμοποιήσαν παραγωγικά τό υφασμα και τό νήμα, αλλά μόνο σάν ξοδέματα ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Τά στοιχεία που δημιουργούν τις αξίες χρήσης σακάκι και πανί είναι ή ραφτική και ή υφαντική ακριβώς χάρη στην ποιοτική τους διαφορά. Οι εργασίες αυτές είναι ουσία της αξίας του σακακιού και της αξίας του πανιού μονάχα εφόσον γίνεται αφαίρεση από την ιδιαίτερη ποιότητά τους και εφόσον έχουν και οι δυο την ίδια ποιότητα, την ποιότητα ότι είναι ανθρώπινη εργασία.

Τό σακάκι και τό πανί όμως δέν είναι μόνο αξίες γενικά, αλλά και αξίες ορισμένου μεγέθους, σύμφωνα μάλιστα με την υπόθεσή μας τό σακάκι έχει διπλάσια αξία απ' την αξία που έχουν 10 πηχες πανί. Πού οφείλεται ή διαφορά αυτή στα μεγέθη των αξιών τους; Στό ότι τό πανί περιέχει τη μισή μόνο εργασία του σακακιού, έτσι που για την παραγωγή του δεύτερου ή εργατική δύναμη πρέπει νά ξοδεύεται επί διπλάσιο χρονικό διάστημα απ' ό,τι ξοδεύεται για την παραγωγή του πρώτου.

Αν λοιπόν σχετικά με την αξία χρήσης έχει σημασία μόνο ή ποιότητα της εργασίας που περιέχεται στο εμπόρευμα, σχετικά με τό μέγεθος της αξίας έχει σημασία μόνο ή ποσότητά της, αφού αναχθεί πρώτα σε ανθρώπινη εργασία χωρίς καμιά παραπέρα ποιότητα. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για τό πώς και τό τί της εργασίας, στη δεύτερη για τό πόσο, για τη χρονική της διάρκεια. Μιά και τό μέγεθος της αξίας ενός εμπορεύματος εκφράζει μόνο την ποσότητα της εργασίας που περιέχεται σ' αυτό, πρέπει τά εμπόρευμα που παίρονται σε ορισμένες αναλογίες νά είναι πάντα αξίες ίσου μεγέθους.

Αν ή παραγωγική δύναμη όλων των ωφέλιμων εργασιών που απαιτούνται για την παραγωγή λχ. ενός σακακιού μένει άμεταβλήτη, τότε τό μέγεθος της αξίας των σακακιών θά αυξάνει μαζί με την αύξηση της ποσότητάς τους. Αν ένα σακάκι αντιπροσωπεύει χ μέρες εργασίας, τότε 2 σακάκια αντιπροσωπεύουν 2χ μέρες εργασίας κλπ. Άς υποθέσουμε όμως ότι αυξάνει στο διπλάσιο ή πέφτει στο μισό ή εργασία που είναι αναγκαία για την παραγωγή ενός σακακιού. Στην πρώτη περίπτωση ένα σακάκι έχει τόση αξία, όση είχαν προηγουμένα

δυό σακάκια, στή δεύτερη περίπτωση δυό σακάκια έχουν τόση αξία, όση είχε προηγουμένα ένα, μόλο που και στίς δυό περιπτώσεις ένα σακάκι εξακολουθεί όπως και πρώτα νά προσφέρει τίς ίδιες υπηρεσίες και νά περιέχει όπως και πρώτα ωφέλιμη εργασία της ίδιας ποιότητας. Άλλαξε όμως ή ποσότητα της εργασίας που ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή του.

Ένα μεγαλύτερο ποσό αξίας χρήσης αποτελεί αυτό καθεαυτό μεγαλύτερο υλικό πλούτο, τά δυό σακάκια είναι περισσότερα από ένα. Μέ δυό σακάκια μπορείς νά ντύσεις δυό ανθρώπους, μέ ένα μονάχα έναν άνθρωπο κλπ. Καί όμως μπορεί σέ μιά αυξανόμενη μάζα του υλικού πλούτου ν' αντιστοιχεί μιά ταυτόχρονη πτώση του μεγέθους της αξίας του. Αυτή ή αντιθετική κίνηση πηγάζει από τό διφυή χαρακτηριστήρα της εργασίας. Η παραγωγική δύναμη είναι φυσικά πάντα παραγωγική δύναμη ωφέλιμης, συγκεκριμένης εργασίας και καθορίζει πραγματικά μόνο τό βαθμό της αποτελεσματικότητας της σκόπιμης παραγωγικής δραστηριότητας σ' ένα δοσμένο χρονικό διάστημα. Γιαντό, ή ωφέλιμη εργασία θά γίνει πλουσιότερη ή φτωχότερη πηγή προϊόντων άπενδεις ανάλογα μέ τήν αύξηση ή τήν πτώση της παραγωγικής της δύναμης. Αντίθετα μιά αλλαγή στήν παραγωγική δύναμη δέ θίγει αυτή καθεαυτή καθόλου τήν εργασία που εκφράζεται σέ αξία. Μιά και ή παραγωγική δύναμη ανήκει στή συγκεκριμένη ωφέλιμη μορφή της εργασίας, δέν μπορεί φυσικά νά θίγει πιά τήν εργασία μόλις κάνουμε άφαίρεση από τή συγκεκριμένη ωφέλιμη μορφή της. Γιαντό, ανεξάρτητα από τίς αλλαγές στήν παραγωγική δύναμη, ή ίδια εργασία δίνει πάντα στά ίδια χρονικά διαστήματα τό ίδιο μέγεθος αξίας. Προσφέρει όμως στο ίδιο χρονικό διάστημα διαφορετικά ποσά αξιών χρήσης, περισσότερα, όταν ανεβαίνει ή παραγωγική δύναμη, λιγότερα, όταν πέφτει. Η ίδια λοιπόν αλλαγή στήν παραγωγική δύναμη, που αυξάνει τή γονιμότητα της εργασίας κι επομένως τή μάζα των αξιών χρήσης που προσφέρει, μειώνει τό μέγεθος της αξίας αυτής της αυξημένης συνολικής μάζας, εφόσον ελαττώνει τό ποσό του χρόνου εργασίας που είναι απαραίτητος γιά τήν παραγωγή της. Τό ίδιο και αντίστροφα.

Κάθε εργασία είναι από τή μιά ξόδεμα ανθρώπινης εργατικής δύναμης μέ τή φυσιολογική έννοια, και μ' αυτή τήν ιδιότητα της ομοίας ανθρώπινης ή άφηρημένης ανθρώπινης εργασίας αποτελεί τήν αξία του εμπορεύματος. Κάθε εργασία είναι από τήν άλλη ξόδεμα ανθρώπινης εργατικής δύναμης μέ τήν ιδιαίτερη καθορισμένα σκόπιμη μορφή, και μέ τήν ιδιότητα αυτή της συγκεκριμένης ωφέλιμης εργασίας παράγει αξίες χρήσης¹⁶.

¹⁶ Υποσημείωση στή 2η έκδοση. Γιά ν' αποδείξει «ότι μόνο ή εργασία είναι τό οριστικό και πραγματικό μέτρο, που μ' αυτό μπορεί σ' όλες τίς εποχές νά υπολογίζεται και νά συγκρίνεται ή αξία όλων των εμπορευμάτων», ό Α. Σμιθ λέει: «Ίσως ποσότητες εργασίας πρέπει σέ όλες τίς εποχές και σέ όλους τους τόπους νά έχουν γιά τόν ίδιο τόν εγγάτη τήν ίδια αξία. Μέ τή συνηθισμένη κατάσταση της υγείας, της δύναμης και της δραστηριότητάς του, και μέ τό μέ-

3. Η ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ Ή Η ΑΝΤΑΛΛΑΧΤΙΚΗ ΑΞΙΑ.

Τά εμπορεύματα ερχονται στον κόσμο μέ τή μορφή αξιών χρήσης ή σωμάτων εμπορευμάτων, όπως τό σίδερο, τό πανί, τό σάρι κλπ. Αυτή είναι ή συνηθισμένη φυσική τους μορφή. Είναι όμως εμπορεύματα μόνο γιατί είναι κάτι τό διπλό, αντικείμενα χρήσης και ταυτόχρονα φορείς αξίας. Γιαντό εμφανίζονται μόνο σάν εμπορεύματα ή έχουν μόνο τή μορφή εμπορευμάτων, εφόσον έχουν αυτή τή διπλή μορφή. Τή φυσική μορφή και τή μορφή της αξίας.

Η αξιακή αντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] των εμπορευμάτων διαφέρει κατά τούτο από τή χίρα Κουίκυ*, ότι δέν ξέρεις από πού νά τήν πιάσεις. Τό αντίθετο άκριβώς άπ' ότι γίνεται μέ τήν αίσθητή χοντροκομμένη αντικειμενικότητα [Gegenständlichkeit] των σωμάτων των εμπορευμάτων, δέν μπαίνει ούτε ένα άτομο φυσική ύλη στήν αξιακή αντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] τους. Γι' αυτό όσο κι αν πιάσεις, όσο κι αν στριφογυρίσεις ένα ξεχωριστό εμπορεύμα, μένει άπιαστο σάν πράγμα αξίας [Wertding]. Άν όμως θυμηθούμε ότι τά εμπορεύματα είναι αξιακές αντικειμενικότητες μόνο εφόσον αποτελούν εκφράσεις της ίδιας κοινωνικής μονάδας, της ανθρώπινης εργασίας, ότι επομένως ή αξιακή αντικειμενικότητα [Wertge-

σο βαθμό της δεξιότητάς του που μπορεί νά έχει, είναι υποχρεωμένος πάντα νά θυσιάζει τόν ίδιο μέρος της ήσυχίας, της ελευθερίας και της ευτυχίας του» («Wealth of Nations», βιβλίο I, κεφ. 5). Από τή μιά ό Α. Σμιθ μπερδεύει εδώ (όχι παντού) τόν καθορισμό της αξίας από τήν ποσότητα της εργασίας που ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή του εμπορεύματος μέ τόν καθορισμό των αξιών των εμπορευμάτων από τήν αξία της εργασίας, και γιαντό προσπαθεί ν' αποδείξει ότι ίδιες ποσότητες εργασίας έχουν πάντα τήν ίδια αξία. Από τήν άλλη υποπτεύεται ότι ή εργασία, εφόσον εκφράζεται μέ τήν αξία των εμπορευμάτων, σημαίνει μόνο ξόδεμα εργατικής δύναμης, αντιλαμβάνεται όμως αυτό τό ξόδεμα μόνο σάν θυσία της ήσυχίας, της ελευθερίας και της ευτυχίας και όχι επίσης σάν φυσιολογική δραστηριότητα της ζωής. Είναι όμως αλήθεια ότι έχει μισροστά στή μάτια του τό σύγχρονο μισθωτό εργάτη.—Πολύ πιο πετυχημένα λέει ό άνώνυμος πρόδρομος του Α. Σμιθ που τόν αναφέραμε στήν ύποσημείωση 9: «Ένας άνθρωπος ξόδεψε μιά βδομάδα γιά τήν παραγωγή αυτού του αντικειμένου κατανάλωσης... κι αυτός που του δίνει σέ αντάλλαγμα ένα άλλο αντικείμενο, δέν μπορεί νά υπολογίσει πιο σωστά, τί είναι πραγματικά ίσα ή όχι, παρά μόνο υπολογίζοντας πού πράγμα του στοιχίζει τήν ίδια εργασία (labour) και τόν ίδιο χρόνο. Αυτό σημαίνει στήν πραγματικότητα τήν ανταλλαγή της εργασίας που ξόδεψε ένας άνθρωπος σ' ένα ορισμένο χρονικό διάστημα γιά ένα αντικείμενο, μέ τήν εργασία που ξόδεψε ένας άλλος άνθρωπος στο ίδιο χρονικό διάστημα γιά ένα άλλο αντικείμενο» («Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.», σελ. 39).

[Υποσημείωση στήν 4η έκδοση: Η άγγλική γλώσσα έχει τό πλεονέχημα ότι έχει δυό διαφορετικές λέξεις γιά τίς δυό αυτές όψεις της εργασίας. Η εργασία που δημιουργεί αξίες χρήσης και καθορίζεται ποιοτικά, λέγεται work, σέ αντίθεση μέ τή labour ή εργασία που δημιουργεί αξία και που μετριέται μόνο ποσοτικά, λέγεται labour, σέ αντίθεση μέ τή work. Βλέπε τήν ύποσημείωση στήν άγγλική μετάφραση, σελ. 14.—Φ. Ε.]. (Βλ. σέ τούτο τόν τόμο τήν ύποσημείωση 4 του πρώτου κεφαλαίου. Σύντ.)

*—πρόσωπο από τό έργο του Σαίξπηρ: «Οί Εϋθυμies Κυράττες του Ούιν-δσορ». (Σημ. Μετ.).

genständlichkeit] τους είναι καθαρά κοινωνική, τότε είναι για μās αὐτονόητο ὅτι μπορεί νά ἐκδηλώνεται μόνάχα στήν κοινωνική σχέση τοῦ ἑνός ἐμπορεύματος μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα. Καί πραγματικά, ξεκινήσαμε ἀπό τήν ἀνταλλαχτική ἀξία ἢ ἀπό τήν ἀνταλλαχτική σχέση τῶν ἐμπορευμάτων, γιά νά βροῦμε τά ἴχνη τῆς ἀξίας πού κρύβεται μέσα τους. Τώρα πρέπει νά ξαναγυρίσουμε στή μορφή αὐτή ἐμφάνισης τῆς ἀξίας.

Ὁ καθένας ξέρεi, κι ἂν ἀκόμα δέν ξέρεi τίποτα ἄλλο, ὅτι τὰ ἐμπορεύματα ἔχουν μιά κοινή μορφή ἀξίας πού ἔρχεται στόν ἀνώτατο βαθμό σέ χτυπητή ἀντίθεση μέ τίς ποικίλες φυσικές μορφές τους — τή χρηματική μορφή. Καί τώρα ἐδῶ πρέπει νά κάνουμε κάτι πού οὔτε καν ἐπιχείρησε νά τό κάνει ἡ ἀστική πολιτική οἰκονομία καί συγκεκριμένα νά δεῖξουμε τή γένεση αὐτῆς τῆς χρηματικῆς μορφῆς, δηλαδή νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη τῆς ἐκφράσης τῆς ἀξίας πού περιέχεται μέσα στήν ἀξιακή σχέση τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τήν πιό ἀπλή καί πιό ἀφανή μορφή της ὡς τήν ἐκθαμβωτική χρηματική μορφή. Ἔτσι θά ἐξαφανιστεῖ ταυτόχρονα καί τό αἶνιγμα τοῦ χρήματος.

Ἡ πιό ἀπλή ἀξιακή σχέση εἶναι ὀλοφάνερα ἡ ἀξιακή σχέση ἑνός ἐμπορεύματος μέ ἕνα ἄλλο διαφορετικό ἐμπόρευμα, ἀδιάφορο ποιό. Ἐπομένως ἡ ἀξιακή σχέση δυό ἐμπορευμάτων μās προσφέρει τήν πιό ἀπλή ἐκφράση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος.

Α. Ἡ ἀπλή, μεμονωμένη ἢ τυχαία μορφή τῆς ἀξίας.

ἡ ἐμπόρευμα $A = \psi$ ἐμπόρευμα B , ἢ: ἡ ἐμπόρευμα A ἀξίζει ὅσο ψ ἐμπόρευμα B .

[20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἢ 20 πῆχες πανί ἀξίζουν ὅσο 1 σακάκι].

1. Οἱ δυό πόλοι τῆς ἐκφράσης τῆς ἀξίας: σχετική μορφή τῆς ἀξίας καί ἰσοδύναμη μορφή.

Τό μυστικό κάθε μορφῆς τῆς ἀξίας κρύβεται σ' αὐτή τήν ἀπλή μορφή τῆς ἀξίας. Γι' αὐτό ἡ ἀνάλυσή της παρουσιάζει τήν κύρια δυσκολία.

Εἶναι ὀλοφάνερα ὅτι ἐδῶ δυό διαφορετικά ἐμπορεύματα A καί B , στό παράδειγμά μας τό πανί καί τό σακάκι, παίζουν δυό διαφορετικούς ρόλους. Τό πανί ἐκφράζει τήν ἀξία του στό σακάκι καί τό σακάκι χρησιμεύει σάν ὕλικό γι' αὐτή τήν ἐκφράση τῆς ἀξίας. Τό πρῶτο ἐμπόρευμα παίζει ἐνεργητικό, τό δεύτερο παθητικό ρόλο. Ἡ ἀξία τοῦ πρῶτου ἐμπορεύματος παρασταίνεται σάν σχετική ἀξία ἢ βρίσκεται στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας. Τό δεύτερο ἐμπόρευμα λειτουργεῖ σάν ἰσοδύναμο ἢ βρίσκεται στήν ἰσοδύναμη μορφή.

Ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας καί ἡ ἰσοδύναμη μορφή εἶναι δυό στοιχεῖα ἀχώριστα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο, πού ἀνήκουν τό ἕνα στό ἄλλο καί πού καθορίζουν τό ἕνα τό ἄλλο, μά ταυτόχρονα εἶναι δυό ἄλ-

ληλοαποκλειόμενα ἢ ἀντίθετα ἄκρα, δηλ. δυό πόλοι τῆς ἴδιας ἐκφράσης τῆς ἀξίας. Οἱ δυό αὐτές μορφές κατανέμονται πάντα στά διάφορα ἐμπορεύματα, πού ἡ ἐκφράση τῆς ἀξίας τά σχετίζει τό ἕνα μέ τό ἄλλο. Δέν μπορῶ λχ. τήν ἀξία τοῦ πανιοῦ νά τήν ἐκφράσω μέ πανί. Ἡ ἐξίσωση: 20 πῆχες πανί = 20 πῆχες πανί, δέν ἀποτελεῖ ἐκφράση ἀξίας. Μάλλον ἀντίστροφα ἡ ἐξίσωση αὐτή μās λέει ὅτι: 20 πῆχες πανί δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό 20 πῆχες πανί, δηλ. μιά ὁρισμένη ποσότητα τοῦ ἀντικειμένου χρήσης πού λέγεται πανί. Ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ μπορεῖ λοιπόν νά ἐκφραστεῖ μόνο σχετικά, δηλαδή μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα. Γιαυτό, ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ προϋποθέτει ὅτι ἀντιπαρατίθεται σ' αὐτό κάποιο ἄλλο ἐμπόρευμα πού βρίσκεται στήν ἰσοδύναμη μορφή. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, αὐτό τό ἄλλο ἐμπόρευμα πού φιγουράρει σάν ἰσοδύναμο δέν μπορεῖ νά βρίσκεται ταυτόχρονα καί στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας. Δέν ἐκφράζει αὐτό τή δικιά του ἀξία. Προσφέρει ἀπλῶς τό ὕλικό γιά τήν ἐκφράση τῆς ἀξίας ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐκφράση: 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι ἢ 20 πῆχες πανί ἀξίζουν τόσο ὅσο 1 σακάκι, κλείνει μέσα της καί τήν ἀντίστροφη σχέση: 1 σακάκι = 20 πῆχες πανί ἢ 1 σακάκι ἀξίζει ὅσο 20 πῆχες πανί. Μά στήν περίπτωση αὐτή πρέπει ν' ἀντιστρέψω τήν ἐξίσωση γιά νά ἐκφράσω σχετικά τήν ἀξία τοῦ σακακιῦ, καί μόλις τό κάνω αὐτό, ἀντί τό σακάκι γίνεται ἰσοδύναμο τό πανί. Ἐπομένως στήν ἴδια ἐκφράση τῆς ἀξίας τό ἴδιο ἐμπόρευμα δέν μπορεῖ νά ἐμφανίζεται ταυτόχρονα καί μέ τίς δυό μορφές τῆς ἀξίας. Κάτι παραπάνω, οἱ δυό αὐτές μορφές ἀλληλοαποκλείονται ὅπως ἀλληλοαποκλείονται δυό πόλοι.

Τό γεγονός λοιπόν, ἂν ἕνα ἐμπόρευμα βρίσκεται στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας ἢ στήν ἀντίθετη ἰσοδύναμη μορφή, ἐξαρτιέται ἀποκλειστικά ἀπό τή θέση πού κατέχει κάθε φορὰ στήν ἐκφράση τῆς ἀξίας, δηλ. ἀπό τό ἂν εἶναι τό ἐμπόρευμα τοῦ ὁποίου ἐκφράζεται ἡ ἀξία, ἢ τό ἐμπόρευμα μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται ἀξία.

2. Ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας.

α) Περιεχόμενο τῆς σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.

Γιά νά βροῦμε πῶς ἡ ἀπλή ἐκφράση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος περιέχεται μέσα στήν ἀξιακή σχέση δυό ἐμπορευμάτων, πρέπει τή σχέση αὐτή νά τήν ξετάσουμε πρῶτα τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ποσοτική της πλευρά. Συνήθως κάνουν τό ἀντίθετο καί βλέπουν στήν ἀξιακή σχέση μόνάχα τήν ἀναλογία, μέ τήν ὁποία ἐξισώνονται μεταξὺ τους ὁρισμένες ποσότητες δυό διαφορετικῶν εἰδῶν ἐμπορευμάτων. Ξεχνοῦν ὅτι τά μεγέθη διαφορετικῶν πραγμάτων γίνονται ποσοτικά συγκρίσιμα μεταξύ τους μόνο ἔστερα ἀπό τήν ἀναγωγή τους στήν ἴδια

μονάδα. Μονάχα σάν εκφράσεις τῆς ἴδιας μονάδας εἶναι ὁμώνυμα καί ἐπομένως σύμμετρα μεγέθη¹⁷.

Ἄν $20 \text{ πῆχες πανί} = 1 \text{ σακάκι}$, $\eta = 20$, $\eta = \chi \text{ σακάκια}$, δηλ. ἂν μιά δοσμένη ποσότητα πανιοῦ ἀξίζει ὅσο ἀξίζουν λίγα ἢ πολλά σακάκια, κάθε μιά τέτια ἀναλογία ὑπονοεῖ πάντα ὅτι τό πανί καί τά σακάκια σάν μεγέθη ἀξίας εἶναι εκφράσεις τῆς ἴδιας μονάδας, πράγματα τῆς ἴδιας φύσης. Πανί = σακάκι, νά ποιά εἶναι ἡ βάση τῆς ἐξίσωσης.

Ὅμως τά δύο αὐτά ἐμπορεύματα πού ἐξισώθηκαν μεταξύ τους ποιοτικά δέν παίζουν τόν ἴδιο ρόλο. Μόνο ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ βρῖσκει τήν εκφρασή της. Καί πῶς; Σχετίζοντας τό πανί μέ τό σακάκι σάν «ἰσοδύναμό» του ἢ σάν κάτι μέ τό ὁποῖο εἶναι «ἀνταλλάξιμο» τό πανί. Μέσα σ' αὐτή τή σχέση τό σακάκι ἰσχύει σάν μορφή ὑπαρξης τῆς ἀξίας, σάν πράγμα ἀξίας (Wertding), γιατί μονάχα σάν τέτοιο εἶναι τό ἴδιο μέ τό πανί. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἐδῶ φανερόνεται ἡ ἀποχτάει αὐτοτελή εκφραση ἡ ἀξιακή ἰσχύς τοῦ πανιοῦ, γιατί μονάχα σάν ἀξία τό πανί σχετίζεται μέ τό σακάκι σάν μέ κάτι ἰσάξιο ἢ ἀνταλλάξιμο μ' αὐτό. Ἔτσι λχ. τό βουτυρικό δξύ διαφέρει σάν σῶμα ἀπό τό ἰσοβουτυρικό δξύ. Καί ὁμως καί τά δύο ἀποτελοῦνται ἀπό τίς ἴδιες χημικές οὐσίες: ἀνθρακ (C), ὕδρογόνο (H) καί ὀξυγόνο (O), καί μάλιστα στήν ἴδια ποσοτική ἀναλογία: $C_4 H_8 O_2$. Ἄν λοιπόν τό βουτυρικό δξύ ἐξισωνόταν μέ τό ἰσοβουτυρικό δξύ, τότε στήν ἐξίσωση αὐτή τό ἰσοβουτυρικό δξύ θά ἴσχυε πρῶτα σάν μορφή ὑπαρξης τοῦ $C_4 H_8 O_2$ καί δεύτερο θάταν σά νάλεγε ὅτι καί τό βουτυρικό δξύ ἀποτελεῖται ἀπό $C_4 H_8 O_2$. Στήν ἐξίσωση λοιπόν τοῦ ἰσοβουτυρικοῦ δξέος μέ τό βουτυρικό δξύ θά εκφραζόταν ἡ χημική τους οὐσία σέ διάκριση ἀπό τή σωματική τους μορφή.

Ὅταν λέμε: σάν ἀξίες τά ἐμπορεύματα εἶναι ἀπλῶς πηγματα ἀνθρώπινης ἐργασίας, ἡ ἀνάλυσή μας τά ἀνάγει στήν ἀφρημένη ἀξία, δέν τους προσοδίδει ὁμως μιά μορφή ἀξίας πού νά διαφέρει ἀπό τή φυσική τους μορφή. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα στήν ἀξιακή σχέση ἑνός ἐμπορεύματος μέ ἕνα ἄλλο. Ὁ ἀξιακός χαρακτήρας του προβάλλει ἐδῶ στή σχέση του μέ τά ἄλλα ἐμπορεύματα.

Ὅταν λχ. τό σακάκι σάν πράγμα ἀξίας Wertding ἐξισώνεται μέ τό πανί, ἡ ἐργασία πού περιέχεται μέσα στό σακάκι ἐξισώνεται μέ τήν ἐργασία πού περιέχεται μέσα στό πανί. Φυσικά ἡ ραφτική πού φτιάχνει τό σακάκι εἶναι συγκεκριμένη ἐργασία διαφορετικοῦ εἶδους ἀπό τήν ὑφαντική πού φτιάχνει τό πανί. Ὅταν ὁμως ἡ ραφτική ἐξισώνεται μέ τήν ὑφαντική, ἀνάγεται οὐσιαστικά σ' αὐτό πού εἶναι πραγματικά ἴδιο καί στίς δύο ἐργασίες, στό κοινό χαρακτηριστικό τους

¹⁷ Οἱ λίγιοι οἰκονομολόγοι, ὅπως ὁ Σ. Μπαίηλν, πού ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἀνάλυση τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας, δέν μπόρεσαν νά φτάσουν σέ κανένα ἀποτέλεσμα, ἀπό τή μιά μεριά γιατί μπερδεύουν τή μορφή τῆς ἀξίας καί τήν ἀξία, καί ἀπό τήν ἄλλη, γιατί, κάτω ἀπό τήν ὁμῆ ἐπίδραση τοῦ πραχτικοῦ ἀστού, προσέχουν ἐκ τῶν προτέρων ἀποκλειστικά τόν ποσοτικό καθορισμό. «Ἡ κυριαρχία πάνω στήν ποσότητα... σχηματίζει τήν ἀξία» («Money and its Vicissitudes». London 1837, σελ. 11). Συγγραφέας Σ. Μπαίηλν.

ὅτι εἶναι ἀνθρώπινη ἐργασία. Μ' αὐτό τόν ἕμμεσο τρόπο λέγεται παραπέρα ὅτι καί ἡ ὑφαντική, ἐφόσον ὑφαίνει ἀξία, δέν ἔχει γνωρίσματα πού νά τή διακρίνουν ἀπό τή ραφτική, ὅτι ἐπομένως εἶναι ἀφρημένη ἀνθρώπινη ἐργασία. Τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας πού δημιουργεῖ ἀξία τόν βγάζει στό φῶς μονάχα ἡ ἰσοδύναμη εκφραση διαφορετικῶν στό εἶδος τους ἐμπορευμάτων ἀνάγοντας πραγματικά τίς διαφορετικές στό εἶδος τους ἐργασίες πού περιέχονται στά διαφορετικά ἐμπορεύματα στό κοινό πού ὑπάρχει μέσα τους, σέ ἀνθρώπινη ἐργασία γενικά^{17α}.

Ὡστόσο δέν ἀρκεῖ νά εκφράσουμε τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας ἀπό τήν ὁποία ἀποτελεῖται ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ. Ἡ ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη σέ ρευστή κατάσταση, ἢ ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία, δημιουργεῖ ἀξία, ἡ ἴδια ὁμως δέν εἶναι ἀξία. Γίνεται ἀξία σέ πηγιμένη κατάσταση, σέ ἀντικειμενοποιημένη μορφή. Γιά νά εκφράσουμε τήν ἀξία τοῦ πανιοῦ σάν πῆγμα ἀνθρώπινης ἐργασίας, πρέπει νά τήν εκφράσουμε σάν μιά «ἀντικειμενικότητα» πού διαφέρει σάν πράγμα ἀπό τό ἴδιο τό πανί καί πού ταυτόχρονα εἶναι κοινό στό πανί καί σέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα. Τό πρόβλημα λύθηκε κιόλας.

Στήν ἀξιακή σχέση τοῦ πανιοῦ μέ τό σακάκι, τό σακάκι ἰσχύει σάν κάτι πού ποιοτικά εἶναι ἴδιο μ' αὐτό, σάν πράγμα ἴδιας φύσης, γιατί εἶναι ἀξία. Ἰσχύει ἐδῶ σάν ἕνα πράγμα πού μ' αὐτό παρουσιάζεται ἡ ἀξία, ἡ πού μέ τήν χειροπιαστή φυσική μορφή του παρασταίνει ἀξία. Φυσικά τό σακάκι, τό σῶμα τοῦ ἐμπορευματος σακάκι εἶναι ἄλλως ἀξία χρήσης. Ἐνα σακάκι εκφράζει τόσο λίγο ἀξία ὅσο καί τό πρῶτο τυχόν κομμάτι πανί. Αὐτό ὁμως ἀποδείχνει μονάχα ὅτι μέσα στήν ἀξιακή σχέση μέ τό πανί τό σακάκι ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὅτι ἔξω ἀπ' αὐτή τή σχέση, ὅπως πολλοί ἀνθρώποι ἔχουν μεγαλύτερη σημασία ὅταν φοροῦν ἕνα σακάκι μέ χρυσά γαλόνια παρὰ ὅταν δέ φοροῦν.

Στήν παραγωγή τοῦ σακακιῦ ξοδεύτηκε πραγματικά ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη μέ τή μορφή τῆς ραφτικῆς. Ἐπομένως συνσωρευτήκε σ' αὐτό ἀνθρώπινη ἐργασία. Ἀπ' αὐτή τήν πλευρά τό σακάκι εἶναι «φορέας ἀξίας», παρ' ὅλο πού αὐτή του ἡ ἰδιότητα δέ διαφαίνεται ὅσο τριμμένο κι ἂν εἶναι. Καί στήν ἀξιακή του σχέση μέ τό πανί ἰσχύει μόνο αὐτή του ἡ πλευρά, δηλ. ἰσχύει σάν ἐνσαρκωμέ-

^{17α} Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοση. Ἐνας ἀπό τούς πρώτους οἰκονομολόγους πού ὑστερα ἀπό τόν Οὐίλλιαμ Πέττυ εἶδε τή φύση τῆς ἀξίας, ὁ βασιλικός Φρανκλίνος, λέει: «Ἐπειδή τό ἐμπόριο γενικά δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἀνταλλαγή μιᾶς ἐργασίας μέ μιάν ἄλλη ἐργασία, ἡ ἀξία ὅλων τῶν πραγμάτων ὑπολογίζεται πύο σωστά ἀπ' ὅλα σέ ἐργασία» («The Works of B. Franklin etc., edited by Sparks». Boston 1836, τόμ. II, σελ. 267). Ὁ Φρανκλίνος δέν ἔχει ἐπίγνωσι πῶς, ὅταν ὑπολογίζει τήν ἀξία ὅλων τῶν πραγμάτων «σέ ἐργασία», κάνει ἀφαίρεση ἀπό τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς ἀξίες πού ἀνταλλάχονται καί ὅτι εἶναι τίς ἀνάγει σέ ὁμοια ἀνθρώπινη ἐργασία. Αὐτό ὁμως πού δέν τό ξέρε, τό λέει. Μιλάει πρῶτα γιά «τή μιά ἐργασία», ἔπειτα γιά «τήν ἄλλη ἐργασία» καί τέλος γιά «ἐργασία» χωρὶς ἄλλο χαρακτηρισμό σάν οὐσία τῆς ἀξίας ὅλων τῶν πραγμάτων.

νη αξία, σάν σῶμα αξίας [Wertkörper]. Παρ' ὅλη τήν κουμπωμένη ἐμφάνιση τοῦ σακακιού τό πανί γνώρισε σ' αὐτό τή συγγενική του μορφή ψυχῇ τῆς αξίας. Τό σακάκι ὅμως δέν μπορεί νά παραστήνει τήν αξία στά μάτια τοῦ πανιοῦ, χωρίς ταυτόχρονα ἡ αξία νά παίζει γιὰ τό πανί τή μορφή τοῦ σακακιού. Ἐτσι τό ἄτομο *A* δέν μπορεί νά φέρεται πρὸς τό ἄτομο *B* σάν πρὸς μιὰ μεγαλειότητα, χωρίς ταυτόχρονα γιὰ τό ἄτομο *A* ἡ μεγαλειότητα νά παίζει τή σωματική μορφή τοῦ *B*, καί γι' αὐτό, μέ κάθε ἀλλαγὴ τοῦ πατέρα τοῦ ἔθνους ἀλλάζουν τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου του, τὰ μαλλιά του καί κάμποσα ἄλλα ἀκόμα.

Μέσα στή σχέση αξίας, στήν ὁποία τό σακάκι ἀποτελεῖ τό ἰσοδύναμο τοῦ πανιοῦ, ἡ μορφή τοῦ σακακιού ἰσχύει λοιπόν σάν μορφή τῆς αξίας. Γι' αὐτό, ἡ αξία τοῦ ἐμπορεύματος πανί ἐκφράζεται μέ τό σῶμα τοῦ ἐμπορεύματος σακάκι, δηλ. ἡ αξία. ἑνός ἐμπορεύματος ἐκφράζεται μέ τήν αξία χρήσης ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος. Σάν αξία χρήσης τό πανί εἶναι ἓνα πράγμα πού διαφέρει σωματικά ἀπὸ τό σακάκι, σάν αξία ὅμως εἶναι «ἴδιο μέ τό σακάκι», καί γι' αὐτό ἔχει ὅψη σακακιού. Ἐτσι τό πανί ἀποχτᾷ μιὰ μορφή αξίας πού διαφέρει ἀπὸ τή φυσική του μορφή. Ἡ ἀξιακή του ὄντοτητα ἐμφανίζεται στήν ὁμοιότητά του μέ τό σακάκι, ὅπως ἡ προβατσία φύση τοῦ χοιριστιανοῦ ἐμφανίζεται στήν ὁμοιότητά του μέ τό ἀρνί τοῦ θεοῦ.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ὅλα ὅσα μᾶς εἶπε προηγουμένα ἡ ἀνάλυση τῆς αξίας τοῦ ἐμπορεύματος, μᾶς τὰ λέει τό ἴδιο τό πανί, μόλις σχετιστεῖ μέ ἓνα ἄλλο ἐμπόρευμα, μέ τό σακάκι. Μόνο πού προδίνει τίς σκέψεις του στή μοναδική γλώσσα πού τοῦ εἶναι οἰκεία, στή γλώσσα τῶν ἐμπορευμάτων. Γιὰ νά πεῖ τό πανί ὅτι ἡ ἐργασία στήν ἀφηρημένη της ἰδιότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας δημιουργεῖ τή δικιά του αξία, λέει ὅτι τό σακάκι ἐφόσον εἶναι ἰσάξιώ του, ἐφόσον δηλ. εἶναι ἀξία, ἀποτελεῖται ἀπὸ τήν ἴδια ἐργασία πού ἀποτελεῖται καί τό πανί. Γιὰ νά πεῖ ὅτι ἡ ὑψηλή ἀξιακή ἀντικειμενικότητά [Wertgegenständlichkeit] του διαφέρει ἀπὸ τό κολαριστό σῶμα του, λέει ὅτι ἡ αξία ἔχει τήν ὅψη τοῦ σακακιού καί ὅτι γι' αὐτό καί τό πανί σάν πράγμα αξίας [Wertding] μοιάζει μέ τό σακάκι ὅπως τό ἓνα αὐτό μέ τ' ἄλλο. Ἀς σημειώσουμε ἐν παρόδῳ ὅτι καί ἡ γλώσσα τοῦ ἐμπορεύματος, ἐκτός ἀπὸ τὰ ἐβραϊκά ἔχει καί πολλές ἄλλες λίγο-πολύ ἀκριβεῖς διαλέκτους. Ἡ γερμανικὴ λέξις «Wertsein» ἐκφράζει λχ. λιγότερο εὐστοχα ἀπὸ τὰ ρωμανικά ῥήματα *valere, valer, valoir*, ὅτι ἡ ἐξίσωση τοῦ ἐμπορεύματος *B* μέ τό ἐμπόρευμα *A* εἶναι ἡ καθ'αυτὴ ἐκφραση τῆς αξίας τοῦ ἐμπορεύματος *A*. *Paris vaut bien une messe!* [τό Παρίσι ἀξίζει βέβαια μιὰ λειτουργία!]

Ἐτσι μέσω τῆς ἀξιακῆς σχέσης ἡ φυσικὴ μορφή τοῦ ἐμπορεύματος *B* γίνεται ἡ μορφή αξίας τοῦ ἐμπορεύματος *A*, ἡ τὸ σῶμα τοῦ ἐμπορεύματος *B* γίνεται ὁ καθρέφτης τῆς αξίας τοῦ ἐμπορεύματος *A*¹⁸.

¹⁸ Ἀπὸ ὁρισμένη ἄποψη μέ τὸν ἄνθρωπο γίνεται ὅ,τι καί μέ τό ἐμπόρευμα. Μιὰ καί δέν γεννιέται μαζί μέ ἓνα καθρέφτη, οὔτε σάν φιλόσοφος τῆς

Ἀναφερόμενο τό ἐμπόρευμα *A* στό ἐμπόρευμα *B* σάν πρὸς σῶμα αξίας, σάν πρὸς ὑλοποίησι ἀνθρώπινης ἐργασίας, μετατρέπει τήν αξία χρήσης *B* σέ ὕλικό πού ἐκφράζει τή δική του αξία. Ἡ αξία τοῦ ἐμπορεύματος *A*, ἐκφρασμένη ἔτσι μέ τήν αξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος *B*, ἔχει τή μορφή τῆς σχετικῆς αξίας.

β) Ποσοτικός καθορισμός τῆς σχετικῆς μορφῆς τῆς αξίας.

Κάθε ἐμπόρευμα, πού πρόκειται νά ἐκφραστεῖ ἡ αξία του, εἶναι μιὰ δοσμένη ποσότητα κάποιου ἀντικειμένου χρήσης, 15 κούλα στάρι, 100 λίβρες καφές κλπ. Αὐτὴ ἡ δοσμένη ποσότητα τοῦ ἐμπορεύματος περιέχει ἓνα ὁρισμένο ποσό ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἐπομένως, ἡ μορφή τῆς αξίας δέν ἔχει νά ἐκφράσει μόνο αξία γενικά, μὰ ποσοτικά καθορισμένη ἀξία ἢ ἓνα καθορισμένο μέγεθος αξίας. Γι' αὐτό, στήν ἀξιακή σχέση τοῦ ἐμπορεύματος *A* μέ τό ἐμπόρευμα *B*, τοῦ πανιοῦ μέ τό σακάκι, τό ἐμπόρευμα πού ἔχει τή μορφή τοῦ σακακιού δέν ἐξισώνεται μόνο ποιοτικά μέ τό πανί σάν σῶμα αξίας [Wertkörper] γενικά, μὰ μέ μιὰ καθορισμένη ποσότητα πανί, λχ. μέ 20 πῆχες πανί, ἐξισώνεται ἓνα καθορισμένο ποσό τοῦ σώματος τῆς αξίας ἢ τοῦ ἰσοδύναμου, λχ. 1 σακάκι.

Ἡ ἐξίσωση: «20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἢ: 20 πῆχες πανί ἀξίζουν ὅσο ἓνα σακάκι» προϋποθέτει ὅτι σέ 1 σακάκι περιέχεται ἀκριβῶς τόση οὐσία αξίας, ὅση καί σέ 20 πῆχες πανί, ὅτι ἐπομένως καί οἱ δύο αὐτές ποσότητες ἐμπορευμάτων ἀπαιτοῦν τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας ἢ ἴσο χρόνο ἐργασίας. Ὁ χρόνος ἐργασίας ὅμως πού εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ νά παραχθοῦν 20 πῆχες πανί ἢ 1 σακάκι, ἀλλάζει μέ κάθε ἀλλαγὴ στήν παραγωγικὴ δύναμη τῆς ὑφαντικῆς ἢ τῆς ραφτικῆς. Ἀς ἐξετάσουμε τώρα ἀπὸ πῶς κοντὰ τήν ἐπίδραση αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν στή σχετικὴ ἐκφραση τοῦ μεγέθους τῆς αξίας.

Ι. Ἀς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ αξία τοῦ πανιοῦ μεταβάλλεται¹⁹, ἐνῶ ἡ αξία τοῦ σακακιού μένει σταθερή. Ἄν διπλασιαστεῖ ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ τήν παραγωγή τοῦ πανιοῦ, λχ. ἐπειδὴ ἐλαττώθηκε ἡ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους πού παράγει τό λινάρι, θὰ διπλασιαστεῖ ἡ αξία του. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἀντὶ 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, θάχοιμε 20 πῆχες πανί = 2 σακάκια, γιὰ τό 1 σακάκι περιέχει τώρα μονάχα τό μισό χρόνο ἐργασίας ἀπ' ὅτι οἱ 20 πῆχες πανί. Ἄν ἀντίθετα ἐλαττωθεῖ στό μισό ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ τήν παραγωγή τοῦ πανιοῦ, λχ. ἐπειδὴ τελειοποιήθηκαν οἱ ἀργαλιεῖ

σχολῆς τοῦ Φίχτε: «Ἐγὼ εἰμαι ἐγώ», ὁ ἄνθρωπος καθρεφτίζει τὸν ἑαυτό του πρῶτα σ' ἓνα ἄλλο ἄνθρωπο. Μόνο ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στὸν ἄνθρωπο Παῦλο σάν πρὸς ὁμοίό του, ὁ ἄνθρωπος Πέτρος ἀρχίζει νά ἀναφέρεται στὸν ἑαυτό του σάν πρὸς ἄνθρωπο. Ἐτσι ὁ Παῦλος ὁλόκληρος μέ σάρκα καί ὀστά, μὲ τήν πνευματικὴ σωματικότητά του, ἰσχύει γι' αὐτὸν σάν μορφή ἐμφάνισις τοῦ γένους «ἄνθρωπος».

ΙΙ. Ἡ ἐκφραση «ἀξία» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, ὅπως ἔγινε περίπου πού καί πού καί προηγουμένα, σάν ποσοτικὰ καθορισμένη ἀξία, δηλ. σάν μέγεθος αξίας.

ή αξία του πανιού θά πέσει στο μισό. Αντίστοιχα, τώρα θάχουμε: 20 πήγες πανί = $\frac{1}{2}$ σακάκι. Επομένως, όταν ή αξία του εμπορεύματος B μένει ίδια, ή σχετική αξία του εμπορεύματος A , δηλ. ή αξία του εκφρασμένη με τό εμπόρευμα B , ανεβαίνει ή πέφτει άπευθείας άνάλογα με την αξία του εμπορεύματος A .

II. "Ας υποθέσουμε ότι ή αξία του πανιού μένει σταθερή, ένω αλλάζει ή αξία του σακακιού. "Αν κάτω άπ' αυτές τίς συνθήκες διπλασιαστεί ό χρόνος εργασίας πού είναι άναγκαίος για την παραγωγή του σακακιού, λχ. έπειδή δέν ήταν καλή ή παραγωγή μαλλιού, άντί 20 πήγες πανί = 1 σακάκι θάχουμε τώρα: 20 πήγες πανί = $\frac{1}{2}$ σακάκι. "Αν αντίθετα πέσει στο μισό ή αξία του σακακιού, τότε 20 πήγες πανί = 2 σακάκια. Επομένως όταν ή αξία του εμπορεύματος A μένει ίδια, ανεβαίνει ή πέφτει ή σχετική του αξία πού εκφράζεται με τό εμπόρευμα B , άντιστρόφως άνάλογα με την άλλαγή της αξίας του B .

"Αν συγκρίνουμε τίς διάφορες περιπτώσεις του I και II βλέπουμε ότι ή ίδια άλλαγή στο μέγεθος της σχετικής αξίας μπορεί νά προέχεται από τελείως αντίθετες αίτίες. "Ετσι ή έξίσωση 20 πήγες πανί = 1 σακάκι μετατρέπεται 1) στην έξίσωση 20 πήγες πανί = 2 σακάκια, είτε έπειδή διπλασιάζεται ή αξία του πανιού, είτε έπειδή πέφτει στο μισό ή αξία των σακακιών, και 2) στην έξίσωση 20 πήγες πανί = $\frac{1}{2}$ σακάκι, είτε έπειδή πέφτει στο μισό ή αξία του πανιού, είτε έπειδή ή αξία του σακακιού ανεβαίνει στο διπλάσιο.

III. "Ας υποθέσουμε ότι οί ποσότητες εργασίας πού είναι άναγκαίες για την παραγωγή του πανιού και του σακακιού αλλάζουν ταυτόχρονα προς την ίδια κατεύθυνση και στην ίδια άναλογία. Στην περίπτωση αυτή όπως και προηγούμενα θάχουμε: 20 πήγες πανί = 1 σακάκι, άδιάφορο πόσο έχουν μεταβληθεί οί αξίες τους. Την άλλαγή της αξίας τους μπορούμε νά την άνακαλύψουμε μόνο όταν τά συγκρίνουμε με ένα τρίτο εμπόρευμα πού ή αξία του έμεινε σταθερή. "Αν άνέβαιναν ή έπεφταν οί αξίες όλων των εμπορευμάτων ταυτόχρονα και στην ίδια άναλογία, θάμεναν άμετάβλητες οί σχετικές τους αξίες. Την πραγματική άλλαγή της αξίας τους θά ή βλέπαμε στην περίπτωση αυτή μόνο από τό γεγονός ότι στον ίδιο χρόνο εργασίας θά παράγεται τώρα γενικά μιά μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα εμπορευμάτων άπ' ό,τι προηγούμενα.

IV. "Ας υποθέσουμε ότι οί χρόνοι εργασίας πού είναι άναγκαίοι για την παραγωγή του πανιού και του σακακιού, έπομένως και οί αξίες τους, αλλάζουν ταυτόχρονα προς την ίδια κατεύθυνση, αλλά σέ άνισο βαθμό, ή αλλάζουν σέ αντίθετη κατεύθυνση κλπ. Την επίδραση όλων των πιθανών συνδυασμών αυτού του είδους πάνω στη σχετική αξία ενός εμπορεύματος μπορούμε νά ή βρούμε άπλούστατα άν έφαρμόσουμε τίς περιπτώσεις I, II και III.

Επομένως οί πραγματικές άλλαγές στα μέγεθη της αξίας δέν καθρεφτίζονται ούτε άναμφισβήτητα ούτε έξαντλητικά στη σχετική τους έκφραση ή στο μέγεθος της σχετικής αξίας. Η σχετική αξία ενός εμπορεύματος μπορεί ν' αλλάζει μόνο πού ή αξία του παραμένει στα-

θερή. Η σχετική του αξία μπορεί νά μένει σταθερή, μόνο πού ή αξία του αλλάζει και τέλος, δέν είναι καθόλου ύποχρεωτικό νά καλύπτονται άμοιβαία οί ταυτόχρονες άλλαγές στο μέγεθος της αξίας του και στη σχετική έκφραση αυτού του μεγέθους της αξίας²⁰.

3. Η ισοδύναμη μορφή.

Είδαμε πώς όταν ένα εμπόρευμα A (τό πανί) εκφράζει την αξία του με την αξία χρήσης ενός διαφορετικού εμπορεύματος B (του σακακιού), προσδίδει σ' αυτό μιά ιδιότυπη μορφή της αξίας, ή μορφή του ισοδύναμου. Τό εμπόρευμα πανί φανερώνει την αξιακή του όντότητα με τό ότι τό σακάκι, χωρίς νά παίρνει μιά μορφή αξίας διαφορετική από ή σωματική του μορφή, παρουσιάζεται ισάξιο του. Τό πανί λοιπόν εκφράζει πραγματικά την αξιακή του όντότητα με τό ότι τό σακάκι είναι άμεσα άνταλλάξιμο μ' αυτό. Η ισοδύναμη μορφή ενός εμπορεύματος είναι συνεπώς ή μορφή της άμεσης άνταλλαξιμότητάς του με ένα άλλο εμπόρευμα.

"Όταν ένα είδος εμπορεύματος, λχ. τά σακάκια, χρησιμεύει σάν ισοδύναμο ενός άλλου είδους εμπορεύματος, λχ. του πανιού, και τά σακάκια άποχτούν ν' αυτό τόν τρόπο ή χαρακτηριστική ιδιότητα νά βρίσκονται σέ μορφή άμεσης άνταλλαξιμότητας με τό πανί, αυτό δέ θά πεί καθόλου ότι μās δίνεται έτσι ή άναλογία με την όποια μπορούν ν' άνταλλάσσονται τά σακάκια και τό πανί. Μιά και είναι δοσμένο τό μέγεθος της αξίας του πανιού, ή άναλογία αυτή έξαρτείται από τό μέγεθος της αξίας των σακακιών. Άσχετα άν τό σακάκι έμφανίζεται σάν ισοδύναμο και τό πανί σάν σχετική αξία, ή άντίστροφα τό

²⁰ Υποσημείωση στη 2η έκδοση. Αυτή την άνατιστοιχία άνάμεσα στο μέγεθος της αξίας και στή σχετική της έκφραση την έκμεταλλεύτηκε με ή συνηθισμένη της δξόνοια ή χυδαία πολιτική οίκονομία. Λχ.: "Φτάνει νά παραδεχτείτε ότι τό A πέφτει, έπειδή ανεβαίνει τό B με τό όποιο άνταλλάσσεται, μόνο πού στο μεταξύ δέν ξοδεύεται για τό A λιγότερη εργασία, και καταρέει ή γενική σας άρχή της αξίας... "Όταν παραδεχτούμε ότι, έπειδή ή αξία του A ανεβαίνει σέ σχέση με τό B , πέφτει ή αξία του B σέ σχέση με τό A , άφαιρούμε τό έδαφος πού πάνω του στηρίξει ό Ρικάρντο ή μεγάλη του άρχή ότι ή αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται πάντα από την ποσότητα της εργασίας πού έχει ένσωματωθεί σ' αυτό. Γιατί άν μιά άλλαγή στο κόστος παραγωγής του A δέν αλλάζει μόνο ή δική του αξία σέ σχέση με τό B με τό όποιο άνταλλάσσεται, μά και την αξία του B σέ σχέση με τό A , μόνο πού δέν συντελέστηκε καμιά άλλαγή στην ποσότητα της εργασίας πού απαιτήθηκε για την παραγωγή του B , δέν καταρέει μόνο ή θεωρία πού βεβαιώνει ότι ή αξία ενός εμπορεύματος ρυθμίζεται από την ποσότητα της εργασίας πού ξοδεύτηκε γι' αυτό, μά και ή θεωρία ότι τά έξοδα παραγωγής ενός εμπορεύματος ρυθμίζουν την αξία του" (*J. Broadhurst: "Treatise on Political Economy"*. London 1842, σελ. 11, 14).

Ο κ. Μπρόντχερστ θά μπορούσε με την ίδια λογική νά πεί: ρίχτε μιά ματιά στις αριθμητικές σχέσεις $\frac{10}{20}$, $\frac{10}{50}$, $\frac{10}{100}$ κλπ. Ο αριθμός 10 μένει άμετάβλητος, και όμως πέφτει διαρκώς τό άναλογικό του μέγεθος, τό μέγεθός του σέ σχέση με τους παρανομαστές 20, 50, 100. Επομένως καταρέει ή μεγάλη άρχή, ότι τό μέγεθος ενός άκέραιου αριθμού, όπως λχ. του 10 "ρυθμίζεται" από τόν αριθμό των μονάδων πού περιέχονται σ' αυτόν.

πανί σάν ισοδύναμο καί τό σακάκι σάν σχετική αξία, τό μέγεθος τῆς αξίας τοῦ σακακιοῦ ἐξακολουθεῖ νά καθορίζεται ὅπως καί προηγουμένως ἀπό τόν ἀναγκαῖο γιά τήν παραγωγή του χρόνο ἐργασίας, δηλ. ἀνεξάρτητα ἀπό τή μορφή τῆς αξίας του. Μόλις ὅμως τό ἐμπόρευμα σακάκι πάρει τή θέση τοῦ ισοδύναμου στήν ἔκφραση τῆς αξίας, τό μέγεθος τῆς αξίας του δέν παίρνει κανενός εἴδους ἔκφραση σάν μέγεθος αξίας. Πιο σωστά φηγοῦράρει στήν ἐξίσωση τῆς αξίας μόνο σάν ὀρισμένη ποσότητα ἐνός πράγματος.

Λχ.: 40 πῆχες πανί «ἀξίζουν»—τί; 2 σακάκια. Ἐπειδή τό εἶδος ἐμπορεύματος σακάκι παίζει ἐδῶ τό ρόλο τοῦ ισοδύναμου καί ἡ αξία χρήσης σακάκι χρησιμεύει σάν σῶμα αξίας [Wertkörper] τοῦ πανιοῦ, ἀρκεῖ ἐπίσης ἕνα καθορισμένο ποσό ἀπό σακάκια γιά νά ἐκφράσουν ἕνα καθορισμένο ποσό αξίας τοῦ πανιοῦ. Γιαντό, δύο σακάκια μποροῦν νά ἐκφράσουν τό μέγεθος τῆς αξίας πού ἔχουν 40 πῆχες πανί, δέν μποροῦν ὅμως ποτέ νά ἐκφράσουν τό δικό τους μέγεθος αξίας, τό μέγεθος αξίας τῶν σακακιῶν. Ἡ ἐπιπόλαιη ἀντίληψη αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ὅτι στήν ἐξίσωση τῆς αξίας τό ισοδύναμο ἔχει πάντα μόνο τή μορφή μιᾶς ἀπλῆς ποσότητας ἐνός πράγματος, μιᾶς αξίας χρήσης, ξεγέλασε τόν Μπαίηλυ, ὅπως καί πολλούς προδρόμους καί ἀπογόνους του, καί τόν ἔκανε νά βλέπει στήν ἔκφραση τῆς αξίας μόνο μιᾶ ποσοτική σχέση. Πιο σωστά, ἡ ισοδύναμη μορφή ἐνός ἐμπορεύματος δέν περιέχει κανένα ποσοτικό καθορισμό τῆς αξίας.

Ἡ πρώτη ἰδιομορφία, πού χτυπάει στό μάτι ὅταν ἐξετάζουμε τήν ισοδύναμη μορφή εἶναι ὅτι ἡ αξία χρήσης γίνεται μορφή ἐμφάνισης τοῦ ἀντίθετου τῆς, τῆς αξίας.

Ἡ φυσική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος γίνεται ἡ μορφή τῆς αξίας. Ὡστόσο nota bene* αὐτό τό quid pro quo** γίνεται γιά ἕνα ἐμπόρευμα B (σακάκι ἢ στάρι ἢ σίδηρο κλπ.) μόνο μέσα στή σχέση τῆς αξίας, ὅπου ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα A (πανί κλπ.) σχετίζεται μ' αὐτό—μόνο μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς σχέσης. Ἐπειδή κανένα ἐμπόρευμα δέν μπορεῖ ν' ἀναφερθεῖ στόν ἑαυτό του σάν πρὸς ισοδύναμο, ἐπομένως ἐπειδή δέν μπορεῖ τή φυσική του ὄψη νά τήν κάνει ἔκφραση τῆς δικῆς του αξίας εἶναι ὑποχρεωμένο ν' ἀναφερθεῖ σέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα σάν πρὸς ισοδύναμό του, ἢ νά κάνει τή φυσική ὄψη ἐνός ἄλλου ἐμπορεύματος δική του μορφή αξίας.

Αὐτό θά μᾶς τό παραστήσει ἀνάγλυφα τό παράδειγμα ἐνός μέτρου πού μετράει τά σώματα τῶν ἐμπορευμάτων σάν σώματα ἐμπορευμάτων, δηλ. σάν αξίες χρήσης. Ἐνα καλούπι ζάχαρης, ἐπειδή εἶναι σῶμα, εἶναι βαρὺ, ἔχει ἐπομένως βάρος, ὅμως σέ κανένα καλούπι ζάχαρης δέν μπορούμε οὔτε νά δοῦμε οὔτε νά πιάσουμε τό βάρος του. Παίρνουμε τώρα διάφορα κομμάτια σίδηρο, πού τό βάρος τους εἶναι ἀπό τά πρὶν καθορισμένο. Ἡ σωματική μορφή τοῦ σιδήρου πορμένη αὐτῇ καθαρῇ, εἶναι τόσο λίγο μορφή ἐμφάνισης τῆς βαρύτητας, ὅσο

* —ἄς σημειωθεῖ. (Σημ. Μετ.).

** —ἀνακάτωμα, τό νά παίρνεις τό ἕνα γιά τό ἄλλο. (Σημ. Μετ.).

καί ἡ σωματική μορφή τῆς ζάχαρης. Καί ὅμως γιά νά ἐκφράσουμε τό καλούπι τῆς ζάχαρης σάν βάρος τό φέρνουμε σέ μιᾶ σχέση βάρους μέ τό σίδηρο. Στή σχέση αὐτή τό σίδηρο θεωρεῖται σάν ἕνα σῶμα πού δέν παρασταίνει τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό βάρος. Ἐπομένως διάφορα ποσά σιδήρου χρησιμεύουν σάν μέτρο βάρους τῆς ζάχαρης καί ἀντιπροσωπεύουν γιά τό σῶμα τῆς ζάχαρης ἀπλῶς τήν ὄψη τοῦ βάρους, τή μορφή ἐμφάνισης τῆς βαρύτητας. Τό ρόλο αὐτό τόν παίζει τό σίδηρο μόνο μέσα σ' αὐτή τή σχέση πού ἔρχεται μαζί του ἡ ζάχαρη, ἢ ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο σῶμα πού πρόκειται νά βρεθεῖ τό βάρος του. Ἄν καί τά δύο πράγματα δέν εἶχαν βάρος δέ θά μπορούσαν νὰ ρθουν σ' αὐτή τή σχέση καί ἐπομένως δέ θά μπορούσε τό ἕνα νά χρησιμεύει σάν ἔκφραση τοῦ βάρους τοῦ ἄλλου. Ὅταν τά ρίξουμε καί τά δύο στήν πλάστιγγα θά δοῦμε πραγματικά ὅτι σάν βάρη εἶναι τό ἴδιο πράγμα καί γιαντό ὅταν παρθῶν σέ καθορισμένη ἀναλογία ἔχουν τό ἴδιο βάρος. Ὅπως τό σῶμα τοῦ σιδήρου, σάν μέτρο βάρους ἀντιπροσωπεύει γιά τό καλούπι τῆς ζάχαρης μόνο βαρύτητα, ἔτσι καί στήν ἔκφρασή μας γιά τήν αξία τό σῶμα τοῦ σακακιῦ ἀντιπροσωπεύει γιά τό πανί μόνο αξία.

Ἐδῶ ὅμως σταματάει ἡ ἀναλογία. Στήν ἔκφραση τοῦ βάρους τοῦ καλουπιῦ τῆς ζάχαρης τό σίδηρο ἀντιπροσωπεύει μιᾶ φυσική ἰδιότητα πού εἶναι κοινή καί στά δύο σώματα, τή βαρύτητά τους, ἐνῶ τό σακάκι στήν ἔκφραση τῆς αξίας τοῦ πανιοῦ ἀντιπροσωπεύει μιάν ὑπερφυσική ἰδιότητα καί τῶν δύο πραγμάτων: τήν αξία τους, κάτι τό καθαρά κοινωνικό.

Ἐπειδή ἡ σχετική μορφή τῆς αξίας ἐνός ἐμπορεύματος, λχ. τοῦ πανιοῦ, ἐκφράζει τήν ἀξιακή του ὄντοτητα σάν κάτι πού διαφέρει πέρα γιά πέρα ἀπ' τό σῶμα του καί τίς σωματικές ἰδιότητές του, λχ. σάν κάτι πού μοιάζει μέ σακάκι, ἡ ἴδια αὐτή ἔκφραση ὑποδηλώνει ὅτι κρύβει μιᾶ κοινωνική σχέση. Τό ἀντίθετο γίνεται μέ τήν ισοδύναμη μορφή. Ἡ μορφή αὐτή συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι ἕνα σῶμα ἐμπορεύματος, ὅπως τό σακάκι, αὐτό τό πράγμα ἔτσι ὅπως εἶναι καί ὑπάρχει, ἐκφράζει αξία, ἔχει ἐπομένως ἀπό φυσικό του μορφή αξίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτό ἰσχύει μόνο μέσα στή σχέση τῆς αξίας, μέσα στήν ὁποία τό ἐμπόρευμα πανί σχετίζεται μέ τό ἐμπόρευμα σακάκι σάν πρὸς ισοδύναμο²¹. Ἐπειδή ὅμως οἱ ἰδιότητες ἐνός πράγματος δέν πηγάζουν ἀπό τή σχέση του μέ ἄλλα πράγματα, ἀλλά μάλλον ἐκδηλώνονται μέσα σ' αὐτή τή σχέση, φαίνεται σά νάχει καί τό σακάκι ἀπό φυσικοῦ του τήν ισοδύναμή του μορφή, τήν ἰδιότητα τῆς ἀμεσης ἀνταλλαξιμότητάς του, ἀκριβῶς ὅπως καί τήν ἰδιότητά του νά ἔχει βάρος καί νά κρατᾷ ζέστη. Ἀπό δῶ πηγάζει τό αἰνιγματικό τῆς ισοδύναμης μορφῆς πού χτυπάει στό μάτι τοῦ χοντροκομμένου

²¹ Αὐτοί οἱ ἀλληλοκαθορισμοί ἀποτελοῦν γενικά κάτι τό ἰδιαίτερο. Αὐτός ὁ ἀνθρώπος εἶναι λχ. βασιλιάς μόνο γιατί ἄλλοι ἄνθρωποι φέρονται ἀπέναντί του σάν ὑπηκοοί. Στό μεταξύ οἱ ἄνθρωποι αὐτοί πιστεύουν ἀντίθετα ὅτι εἶναι ὑπηκοοί γιατί αὐτός εἶναι βασιλιάς.

ἀστού οικονομολόγου μόνον όταν αντικρύσει ολοκληρωμένη αὐτή τή μορφή στοῦ χρήμα. Τότε προσπαθεῖ νά διασκεδάσει τό μυστικιστικό χαρακτήρα τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ βάζοντας στή θέση τους λιγότερο ἐκθαμβωτικά ἐμπορεύματα καί ἐπαναλαβαίνοντας μονότονα μέ δόλονα καί νέα εὐχαρίστηση τόν κατάλογο ὧλων τῶν ἐμπορευμάτων πού εἶχαν παῖξει κάποτε τό ρόλο τοῦ ἰσοδύναμου τῶν ἐμπορευμάτων. Καί δέν ὑποπεύεται κἀν ὅτι ἡ πῶ ἀπλή ἔκφραση τῆς ἀξίας, λχ. ἡ ἔκφραση 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, μᾶς δίνει κίολας τή δυνατότητα νά λύσουμε τό αἵνιγμα τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς.

Τό σῶμα τοῦ ἐμπορεύματος πού χρησιμεύει σάν ἰσοδύναμο ἰσχύει πάντα σάν ἐνσάρκωση ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας καί εἶναι πάντα τό προϊόν μιᾶς καθορισμένης ὠφέλιμης, συγκεκριμένης ἐργασίας. Ἔτσι ἡ συγκεκριμένη αὐτή ἐργασία γίνεται ἡ ἔκφραση τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἄν λχ. τό σακάκι εἶναι ἀπλή πραγματοποίηση ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας, τό ἴδιο καί ἡ ραφτική πού βέβαια πραγματοποιεῖται στοῦ σακάκι, εἶναι ἀπλή μορφή πραγματοποίησης ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας. Στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ ἡ ὠφελιμότητα τῆς ραφτικῆς δέ συνίσταται στοῦ ὅτι φτιάχνει ρούχα, ἐπομένως καί ἀνθρώπους, ἀλλά στοῦ ὅτι φτιάχνει ἕνα σῶμα πού δείχνει ὅτι εἶναι ἀξία, δηλ. πῆγμα ἐργασίας, πού δέν διακρίνεται καθόλου ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ στήν ἀξία τοῦ πανιοῦ. Γιά νά φτιαχτεῖ ἕνας τέτιος καθρέφτης τῆς ἀξίας, πρέπει ἡ ἴδια ἡ ραφτική νά μήν ἀντανακλάει τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό τή δικιά της ἀφηρημένη ιδιότητα, ἀπό τήν ιδιότητα ὅτι εἶναι ἀνθρώπινη ἐργασία.

Καί μέ τή μορφή τῆς ραφτικῆς καί μέ τή μορφή τῆς ὕφαντικῆς ἑοδεύεται ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη. Γιαντό καί οἱ δύο ἔχουν τή γενική ιδιότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καί γιαντό σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, λχ. στήν παραγωγή ἀξίας, μποροῦν νά παίρνονται ὑπόψη μόνο ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη. Ὅλα αὐτά δέν εἶναι καθόλου μυστηριώδη. Στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ὅμως ἡ ὑπόθεση διαστρέφεται. Γιά νά ἐκφράσει λχ. ἡ δουλιὰ τῆς ὕφανσης ὅτι σχηματίζει τήν ἀξία τοῦ πανιοῦ ὄχι μέ τή συγκεκριμένη της μορφή σάν δουλιὰ τῆς ὕφανσης ἀλλά μέ τή γενική της ιδιότητα σάν ἀνθρώπινη ἐργασία, ἀντιπαρτίθεται σ' αὐτήν ἡ ραφτική, ἡ συγκεκριμένη ἐργασία πού παράγει τό ἰσοδύναμο τοῦ πανιοῦ σάν ἡ χειροπιαστή μορφή πραγματοποίησης τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας.

Ἡ δευτέρα λοιπόν ἰδιομορφία τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς εἶναι ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐργασία γίνεται ἡ μορφή ἐμφάνισης τοῦ ἀντίθετου της, τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας.

Χρησιμεύοντας ὅμως αὐτή ἡ συγκεκριμένη ἐργασία, ἡ ραφτική, σάν ἀπλή ἔκφραση τῆς ἀδιάκριτης ἀνθρώπινης ἐργασίας, ἔχει τή μορφή τῆς ὁμοιότητας μέ ἄλλη ἐργασία, μέ τήν ἐργασία πού περιέχεται μέσα στοῦ πανί καί γιαντό, μ' ὅλο πού εἶναι ἀτομική ἐργασία, ὅπως καί ἡ ἐργασία πού παράγει ἐμπορεύματα, εἶναι ὥστόσο ἐργασία μέ ἄμεσα κοινωνική μορφή. Ἀκριβῶς γιαντό παρασταίνεται μ' ἕνα προϊόν.

πού εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μέ ἄλλο ἐμπόρευμα. Ἡ τρίτη λοιπόν ἰδιομορφία τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς εἶναι ὅτι ἡ ἀτομική ἐργασία γίνεται μορφή τοῦ ἀντίθετου της, ἐργασία μέ ἄμεσα κοινωνική μορφή.

Οἱ δύο τελευταῖες ἰδιομορφίες τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς πού ἐξετάσαμε γίνονται ἀκόμα πῶ κατανητές, ἂν ἀνατοξέσουμε στοῦ μεγάλο ἐρευνητή, πού πρῶτος ἀνάλυσε τή μορφή τῆς ἀξίας, ὅπως καί τόσες μορφές τῆς νόησης, κοινωνικές καί φυσικές μορφές. Πρόκειται γιά τόν Ἀριστοτέλη.

Πρῶτα-πρῶτα ὁ Ἀριστοτέλης λέει ξεκάθαρα ὅτι ἡ χρηματική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἀπλῶς ἡ παραπέρα ἀναπτυγμένη μορφή τῆς ἀπλῆς μορφῆς τῆς ἀξίας, δηλ. τῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας ἐνός ἐμπορεύματος μέ ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα, γιαντό λέει:

«ὁ κρεβάτι = 1 σπίτι» («Κλίνει πέντε ἀντί οἰκίας»)

«δέν διαφέρει» ἀπό:

«ὁ κρεβάτι = τόσο χρήμα»

(«Κλίνει πέντε ἀντί... ὅσον αἱ πέντε κλίνει»).

Βλέπει ἀκόμα ὅτι ἡ ἀξιακή σχέση μέσα στήν ὁποία περιέχεται αὐτή ἡ ἔκφραση τῆς ἀξίας προϋποθέτει μέ τή σειῶ της ὅτι τό σπίτι ἐξομοιώνεται ποιοτικά μέ τό κρεβάτι καί ὅτι αὐτά τά διαφορετικά αἰσθητῶς πράγματα χωρίς μιὰ τέτια ὁμοιότητα τῆς οὐσίας τους δέ θά μπορούσαν νά συσχετιστοῦν σάν σύμμετρα μεγέθη. «Ἡ ἀνταλλαγή—λέει—δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς τήν ἰσότητα, οὔτε ἡ ἰσότητα χωρίς τή συμμετρία» («οὐτ' ἰσότης μή οὐσης συμμετρίας»). Ἐδῶ ὅμως σταματᾷ καί ἐγκαταλείπει τήν παραπέρα ἀνάλυση τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας. «Καί εἶναι σ' ἀλήθεια ἀδύνατο («τῇ μέν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον») νά εἶναι σύμμετρα τόσο διαφορετικά πράγματα», δηλ. νά εἶναι ποιοτικά ἴσα. Μιὰ τέτια ἐξίσωση μπορεῖ νά εἶναι μόνο καί τό ξένο πρὸς τήν πραγματική φύση τῶν πραγμάτων, δηλ. μόνο «ἔσχατο μέτρο γιά τήν κάλυψη μιᾶς πραχτικῆς ἀνάγκης».

Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς λέει μόνος του πού σκόνηται καί ἀπότυχε ἡ παραπέρα ἀνάλυσή του, καί συγκεκριμένα στήν ἔλλειψη τῆς ἐννοίας τῆς ἀξίας. Τί εἶναι αὐτό τό ὅμοιο, δηλαδή ἡ κοινή οὐσία πού παρασταίνεται τό σπίτι γιά τό κρεβάτι στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ κρεβατιοῦ; Δέν μπορεῖ «σ' ἀλήθεια νά ὑπάρχει» καί τέτιο, λέει ὁ Ἀριστοτέλης. Γιατί; Τό σπίτι παρασταίνεται γιά τό κρεβάτι καί τό ἴσο, ἐφόσον παρασταίνεται αὐτό πού εἶναι πραγματικά ὅμοιο καί στά δύο, στί κρεβάτι καί στοῦ σπίτι. Καί αὐτό εἶναι: ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία.

Τό γεγονός ὅμως ὅτι στή μορφή τῶν ἐξῶν τῶν ἐμπορευμάτων ὅλες οἱ ἐργασίες ἐκφράζονται σάν ἴδια ἀνθρώπινη ἐργασία καί ἐπομένως σάν ἰσότητες, δέν μποροῦσε ὁ Ἀριστοτέλης νά τό μαντέψει ἀπό τήν ἴδια τή μορφή τῆς ἀξίας, γιαντό ἡ ἐλληνική κοινωνία στηριζόταν στήν ἐργασία τῶν δούλων καί ἐπομένως εἶχε σάν φυσική της βάση τήν ἀνισότητα τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἐργατικῶν τους δυνάμεων. Τό μυστικό τῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας, ἡ ἰσότητα καί τό ἰσάξιο ὧλων τῶν ἐργασιῶν—ἐπειδή εἶναι καί ἐφόσον εἶναι ἀνθρώπινη ἐργασία γενικά—

μπορεί ν' αποκρυπτογραφηθεί μόνο όταν η έννοια της ισοότητας των ανθρώπων αποκτήσει πιά τη σταθερότητα λαϊκής πρόληψης. Αυτό όμως είναι δυνατό μόνο σε μία κοινωνία, όπου η μορφή του εμπορεύματος είναι η γενική μορφή του προϊόντος εργασίας, επομένως και η σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους σαν κατόχων εμπορευμάτων είναι η κυρίαρχη κοινωνική σχέση. Η μεγαλοφυΐα του Άριστοτέλη λάμπει στο γεγονόςό ακριβώς ότι ανακάλυψε μία σχέση ισοότητας στην έκφραση της αξίας των εμπορευμάτων. Μονάχα οι ιστορικοί φραγμοί της κοινωνίας που ζούσε τον εμπόδισαν να βρει σε τί συνίσταται «στ' αλήθεια» αυτή η σχέση ισοότητας.

4) Τό σύνολο της άπλης μορφής της αξίας.

Η άπλη μορφή της αξίας ενός εμπορεύματος περιέχεται στην αξιακή σχέση του με ένα διαφορετικό εμπόρευμα ή στην ανταλλαχτική σχέση μαζί του. Η αξία του εμπορεύματος *A* εκφράζεται ποιοτικά με την άμεση ανταλλαξιμότητα του εμπορεύματος *B* με το εμπόρευμα *A*. Έκφράζεται ποσοτικά με την ανταλλαξιμότητα μιας καθορισμένης ποσότητας του εμπορεύματος *B* με τη δοσμένη ποσότητα του εμπορεύματος *A*. Μ' άλλα λόγια: η αξία ενός εμπορεύματος εκφράζεται αυτότελα όταν παρασταίνεται σαν «ανταλλαχτική αξία». Όταν στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου ακολουθώντας τη συνήθεια είπαμε ότι το εμπόρευμα είναι αξία χρήσης και αξία ανταλλαχτική, ή διατύπωση αυτή ήταν λαθιμένη, αν θέλουμε ν' ακριβολογήσουμε. Τό εμπόρευμα είναι αξία χρήσης ή αντικείμενο χρήσης και «αξία». Τό εμπόρευμα παρουσιάζεται διπλό, δηλ. αυτό που είναι, μόλις η αξία του αποχτήσει δική της μορφή εμφάνισης που διαφέρει από τη φυσική του μορφή, τη μορφή της ανταλλαχτικής αξίας, και τη μορφή αυτή δεν την έχει ποτέ όταν τό εξετάζουμε απομονωμένα, αλλά πάντα μέσα στην αξιακή ή ανταλλαχτική σχέση με ένα δεύτερο, διαφορετικό εμπόρευμα. Όταν όμως τό ξέρουμε πιά αυτό, δέ μās στεναχωρεί εκείνος ό τρόπος έκφρασης, αλλά χρησιμεύει σαν συντομότερη έκφραση.

Η ανάλυσή μας απόδειξε ότι η μορφή της αξίας ή η έκφραση του εμπορεύματος σαν αξία ξετηδάει από τη φύση της αξίας του εμπορεύματος και όχι αντίστροφα ή αξία και τό μέγεθος της αξίας από τόν τρόπο της έκφρασης της σαν ανταλλαχτική αξία. Και όμως αυτή είναι η πλάνη και των εμποροκρατών και των σύγχρονων ζηλωτών τους, όπως του Φεριέ, του Γκανίλ κλπ.²², καθώς και των αντίποδών τους, των σύγχρονων *commis voyageurs* [περιοδεύοντες πράχτορες] του ελεύθερου εμπορίου, όπως ο Μπαστιά και Σία. Οι εμπο-

²² Υποσημείωση στη 2η έκδοση. F. L. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes) [υποεπιθεωρητής των τελωνείων]. «Du Gouvernement considéré dans ses Rapports avec le Commerce», Paris 1805, και Charles Ganiil: «Des systèmes de l'Économie politique etc.», δεύτερη έκδ., Παρίσι 1821.

φοκράτες ρίχνουν τό κύριο βάρος στην ποιοτική πλευρά της έκφρασης της αξίας, δηλ. στην ισοδύναμη μορφή του εμπορεύματος, που βρήκε την ολοκληρωμένη μορφή της στο χρήμα, ενώ αντίθετα οι σύγχρονοι γυρολόγοι του ελεύθερου εμπορίου, που είναι υποχρεωμένοι να πουλήσουν μέ κάθε θυσία τό εμπόρευσμά τους, ρίχνουν τό κύριο βάρος στην ποσοτική πλευρά της σχετικής μορφής της αξίας. Γι' αυτούς επομένως δέν υπάρχει ούτε αξία ούτε μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος έξω από την έκφραση που αποχτούν μέσα στην ανταλλαχτική σχέση, δηλ. μόνο στίς στήλες του καθημερινού τιμολογίου των εμπορευμάτων. Ο σκωτσέζος Μάκ Λέοντ, που η δουλιά του είναι να εξωραΐζει όσο τό δυνατό πιο σοφά τίς μπερδεμένες αντίληψεις της Λόμπ-παρντοστρετ*, αποτελεί μία πετυχημένη σύνθεση των δεισιδαιμόνων εμποροκρατών και των φωτισμένων γυρολόγων του ελεύθερου εμπορίου.

Η πιο έμπεριστατωμένη εξέταση της έκφρασης της αξίας του εμπορεύματος *A* που περιέχεται στην αξιακή σχέση του με τό εμπόρευμα *B*, έδειξε ότι μέσα σ' αυτήν τη σχέση ή φυσική μορφή του εμπορεύματος *A* χρησιμεύει μόνο σαν μορφή της αξίας χρήσης, ενώ ή φυσική μορφή του εμπορεύματος *B* χρησιμεύει μόνο σαν μορφή της αξίας ή σαν εμφάνιση της αξίας. Έτσι, ή κρυμμένη μέσα στο εμπόρευμα έσωτερική αντίθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και στην αξία, παρασταίνεται μέ μία έξωτερική αντίθεση, δηλ. μέ τη σχέση ανάμεσα σε δύο εμπορεύματα, μέσα στην οποία τό ένα εμπόρευμα, που πρόκειται να έκφραστεί ή αξία του παίζει άμεσα μόνο τό ρόλο της αξίας χρήσης, ενώ αντίθετα τό άλλο πού μ' αυτό έκφράζεται ή αξία παίζει άμεσα μόνο τό ρόλο της ανταλλαχτικής αξίας. Επομένως, ή άπλη μορφή της αξίας ενός εμπορεύματος είναι ή άπλη μορφή εμφάνισης της αντίθεσης ανάμεσα στην αξία χρήσης και στην αξία που περιλαμβάνεται σ' αυτό.

Τό προϊόν της εργασίας είναι σ' όλες τίς κοινωνικές καταστάσεις αντικείμενο χρήσης, αλλά μόνο μία ιστορικά καθορισμένη εποχή ανάπτυξης μετατρέπει τό προϊόν της εργασίας σε εμπόρευμα, ή εποχή που παρασταίνει την εργασία που ξοδεύτηκε για την παραγωγή ενός εμπορεύματος σαν «αντικειμενοποιημένη» ιδιότητά του, δηλ. σαν αξία του. Από δώ βγαίνει ότι ή άπλη μορφή της αξίας του εμπορεύματος είναι ταυτόχρονα και ή άπλη εμπορευματική μορφή του προϊόντος της εργασίας, ότι επομένως και ή εξέλιξη της εμπορευματικής μορφής συμπίπτει μέ την εξέλιξη της μορφής της αξίας.

Μέ την πρώτη κιόλας ματιά βλέπουμε την ανεπάρκεια της άπλης μορφής της αξίας, αυτής της έμβρυώδικης μορφής, που μόνο ύστερα από μία σειρά μεταμορφώσεων ώριμάζει και γίνεται μορφή της τιμής.

Η έκφραση της αξίας του εμπορεύματος *A* μέ κάποιο εμπόρευμα *B* ξεχωρίζει την αξία του εμπορεύματος *A* μόνο από τη δική του αξία χρήσης και γιαυτό τη φέρνει μόνο σε μία ανταλλαχτική σχέση

*—δός του Λονδίνου όπου βρίσκονται οι μεγάλες τράπεζες. (Σημ. Μετ.).

μέ κάποιο μεμονωμένο, διαφορετικό απ' αυτό τό ίδιο είδος εμπορεύματος, αντί νά παραστήσει τήν ποιοτική του ομοιότητα καί τήν ποσοτική του αναλογική σχέση μέ όλα τά άλλα εμπορεύματα. Στήν απλή σχετική μορφή τῆς ἀξίας ενός εμπορεύματος ἀντιστοιχεί ἡ μεμονωμένη ἰσοδύναμη μορφή ενός ἄλλου εμπορεύματος. Ἔτσι τό σακάκι, μέσα στή σχετική ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ, ἔχει τήν ἰσοδύναμη μορφή ἢ τή μορφή τῆς ἀμεσης ἀνταλλαξιμότητας μόνο σχετικά μ' αὐτό τό μεμονωμένο είδος εμπορεύματος, μέ τό πανί.

Στό μεταξύ ἡ μεμονωμένη μορφή τῆς ἀξίας περνᾷ ἀπό μόνη της σέ μιά πιό πλέρια μορφή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καί μέ τή μορφή αὐτή ἡ ἀξία ενός εμπορεύματος ἐκφράζεται μόνο μέ ἓνα ἐμπόρευμα ἄλλου εἶδους. Εἶναι ὅμως ἀπολύτως ἀδιάφορο τί εἶδους εἶναι αὐτό τό δεύτερο ἐμπόρευμα, ἂν δηλ. εἶναι σακάκι, ἢ σίδερο, ἢ στάρι κλπ. Ἔτσι λοιπόν γεννιοῦνται διάφορες ἀπλές ἐκφράσεις τῆς ἀξίας τοῦ ἴδιου εμπορεύματος, ἀνάλογα μέ ποιό διαφορετικοῦ εἶδους ἐμπόρευμα ἔρχεται κάθε φορά σέ ἀξιακή σχέση^{22α}. Ὁ ἀριθμός τῶν πιθανῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας του περιορίζεται μονάχα ἀπό τόν ἀριθμό τῶν διαφορετικῶν απ' αὐτό εἰδῶν εμπορευμάτων. Ἔτσι, ἡ μεμονωμένη ἔκφραση τῆς ἀξίας του μετατρέπεται σέ μιά σειρά ἀπό διάφορες ἀπλές ἐκφράσεις τῆς ἀξίας του πού μπορεῖ κανεῖς διαρκῶς νά τή μεγαλώνει.

Β. Ἡ ὀλική ἢ ἀναπτυγμένη μορφή τῆς ἀξίας.

ω ἐμπόρευμα $A = \nu$ ἐμπόρευμα B , ἢ $= \varphi$ ἐμπόρευμα Γ , ἢ $= \psi$ ἐμπόρευμα Δ , ἢ $= \chi$ ἐμπόρευμα E , ἢ $=$ κλπ.

(20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἢ = 10 λίβρες τοῦ, ἢ = 40 λίβρες καφέ, ἢ = 1 κου-
άρτερ στάρι, ἢ = 2 οὔγγιες χρυσό, ἢ = $\frac{1}{2}$ τόννος σίδερο, ἢ = κλπ.)

1. Ἡ ἀναπτυγμένη σχετική μορφή τῆς ἀξίας.

Ἡ ἀξία ενός εμπορεύματος, λχ. τοῦ πανιοῦ, ἐκφράζεται τώρα μέ ἀπειράριθμα ἄλλα στοιχεῖα τοῦ κόσμου τῶν εμπορευμάτων. Κάθε ἄλλο σῶμα εμπορεύματος γίνεται καθρέφτης τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ²³. Ἔτσι

^{22α} Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση. Λχ. στὸν Ὀμηρο ἡ ἀξία ενός πράγματος ἐκφράζεται μέ ὁλόκληρη σειρά διαφορετικὰ πράγματα.

²³ Γιαυτό μιλάμε γιά σακάκινη ἀξία τοῦ πανιοῦ, ὅταν ἡ ἀξία του παρασταίνεται μέ σακάκια, γιά σταρίσια ἀξία του, ὅταν παρασταίνεται μέ στάρι κλπ. Κάθε μιά τέτια ἔκφραση λέει ὅτι αὐτό πού ἐμφανίζεται στίς ἀξίες χρησιμότης τοῦ σακακιῦ, τοῦ σταριοῦ κλπ. εἶναι ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ. «Ἐπειδή ἡ ἀξία κάθε εμπορεύματος δείχνει τή σχέση του στήν ἀνταλλαγή (μέ ἓνα ὅποιο-δήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα), μποροῦμε νά μιλάμε γι' αὐτήν σά νά μιλάμε γιά... σταρίσια ἀξία, πανινὴ ἀξία κλπ., ἀνάλογα μέ τό ἐμπόρευμα μέ τό ὅποιο συγκρίνεται. Καί γι' αὐτό ὑπάρχουν χίλια διαφορετικά εἶδη ἀξιών, τόσα, ὅσα εμπορεύματα ὑπάρχουν καί ὅλα εἶναι ἐξίσου πραγματικά καί ἐξίσου ὀνομαστικά» (-A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions. London 1825, σελ. 39). Ὁ

μόλις τώρα αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἀξία ἐμφανίζεται στ' ἀλήθεια σάν πῆγμα ἀδιάκριτης ἀνθρώπινης ἐργασίας. Γιατί ἡ ἐργασία πού τή δημιουργεῖ παρασταίνεται τώρα ρητὰ σάν ἐργασία μέ τήν ὁποία ἐξισώνεται κάθε ἄλλη ἀνθρώπινη ἐργασία, ἀδιάφορο ποιά εἶναι ἡ φυσική της μορφή καί ἂν ἀντικειμενοποιεῖται σέ σακάκι ἢ στάρι ἢ σίδερο ἢ χρυσό κλπ. Γιαυτό, τό πανί μέ τή μορφή τῆς ἀξίας του βρίσκεται τώρα σέ κοινωνική σχέση ὄχι πιά μέ ἓνα μονάχα μεμονωμένο διαφορετικοῦ εἶδους ἐμπόρευμα, μά μέ ὅλο τόν κόσμο τῶν εμπορευμάτων. Σάν ἐμπόρευμα εἶναι πολίτης αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ταυτόχρονα ἡ ἀτέλεστη σειρά τῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας τοῦ εμπορεύματος δείχνει ὅτι γιά τήν ἀξία τοῦ εμπορεύματος εἶναι ἀδιάφορο ποιά εἶναι ἡ ἰδιαίτερη μορφή τῆς ἀξίας χρησιμότης μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται.

Στήν πρώτη μορφή: 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, μπορεῖ νά ἀποτελεῖ τυχαῖο γεγονός ὅτι αὐτά τά δύο εμπορεύματα εἶναι ἀνταλλάξιμα τό ἓνα μέ τ' ἄλλο σέ μιά καθορισμένη ποσοτική ἀναλογία. Ἀντίθετα, στήν περίπτωση τῆς δευτέρας μορφῆς διαφαίνεται ἀμέσως ἓνα καθοριστικό γι' αὐτήν φόντο πού διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τό τυχαῖο φαινόμενο. Τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ μένει τό ίδιο, ἀδιάφορο ἂν παρασταίνεται μέ σακάκι ἢ καφέ ἢ σίδερο κλπ., δηλ. μέ ἀναρίθμητα διαφορετικά ἐμπόρευμα, πού ἀνήκουν στοὺς πιό διαφορετικούς κατόχους. Ἐκλείπει ἡ τυχαία σχέση δύο ἀτομικῶν κατόχων εμπορευμάτων. Γίνεται κατάδηλο ὅτι δέ ρυθμίζει ἡ ἀνταλλαγή τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ εμπορεύματος, ἀλλά ἀντίστροφα τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ εμπορεύματος ρυθμίζει τίς ἀνταλλαχτικές του σχέσεις.

2. Ἡ ἰδιαίτερη ἰσοδύναμη μορφή.

Κάθε ἐμπόρευμα, σακάκι, τσίαι, στάρι, σίδερο κλπ. παίζει στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ τό ρόλο τοῦ ἰσοδύναμου καί ἔπομένως τοῦ σώματος τῆς ἀξίας. Ἡ καθορισμένη φυσική μορφή καθενός απ' αὐτά τά ἐμπόρευμα εἶναι τώρα μιά ἰδιαίτερη ἰσοδύναμη μορφή δίπλα σέ πολλές ἄλλες. Τό ίδιο καί τά ποικιλόμορφα καθορισμένα, συγκεκριμένα, ὠφέλιμα εἶδη ἐργασίας πού περιέχονται στά διάφορα σῶματα εμπορευμάτων χρησιμεύουν τώρα σάν ἄλλες τόσες ἰδιαίτερες μορφές πραγματοποίησης ἢ ἐμφάνισης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας γενικά.

Σ. Μπαίηλν, ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἀνώνυμου συγγράμματος, πού ὅταν βγῆκε ἔκανε μεγάλο ντόρο στήν Ἀγγλία, φαντάζεται ὅτι ἀναφέροντας τίς ποικιλομορφές αὐτές σχετικές ἐκφράσεις τῆς ἀξίας τοῦ ἴδιου εμπορεύματος, ἐκμηδενίζει ὅλους τοὺς καθορισμούς τῆς ἐννοίας τῆς ἀξίας. Ὅτι ὅμως, παρά τή δική του στενοκεφαλιά, ἔθιξε τρωτὰ σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο, τό ἀποδείχνει ἡ νεφρικότητα μέ τήν ὁποία τοῦ ἐπιτέθηκε ἡ σχολή τοῦ Ρικάρντο, λχ. στή «Westminster Review».

3. Ἑλλείψεις τῆς δυνάμεως ἢ ἀναπτυγμένης μορφῆς τῆς ἀξίας.

Πρῶτον, ἡ σχετική ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος δέν εἶναι ὁλοκληρωμένη, γιατί ποτέ δέν τελειώνει ἡ σειρά τῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας του. Ἡ ἀλυσίδα, πού οἱ κρίκοι της ἀποτελοῦνται ἀπό ἐξισώσεις τῆς ἀξίας, μπορεῖ διαρκῶς νά μακραίνει μέ κάθε καινούργιο εἶδος ἐμπορεύματος πού ἐμφανίζεται καί πού προσφέρει τό ὕλικο γιά μιὰ καινούργια ἔκφραση τῆς ἀξίας. Δεύτερο, ἀποτελεῖ ἕνα παρδαλό μωσαϊκό ἀπό σκόρπιες καί διαφορετικές ἐκφράσεις ἀξίας. Ἄν τέλος, ὅπως πρὲς νά γίνεται, τῇ σχετικῇ ἀξίᾳ κάθε ἐμπορεύματος τήν ἐκφράσουμε μ' αὐτή τήν ἀναπτυγμένη μορφή, τότε ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας κάθε ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ μιάν ἀτέλειωτη σειρά ἀπό ἐκφράσεις τῆς ἀξίας πού διαφέρει ἀπό τῇ σχετικῇ μορφῇ τῆς ἀξίας κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος.—Οἱ ἐλλείψεις τῆς ἀναπτυγμένης σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας ἀντικαθερτίζονται καί στήν ἀντίστοιχῇ της ἰσοδύναμη μορφή. Ἐπειδή ἡ φυσική μορφή κάθε ξεχωριστοῦ εἶδους ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ ἐδῶ μιάν ἰδιαίτερη ἰσοδύναμη μορφή δίπλα σέ ἀναρίθμητες ἄλλες ἰδιαίτερες ἰσοδύναμες μορφές, ὑπάρχουν γενικά μόνο περιορισμένες ἰσοδύναμες μορφές πού ἡ κάθε μιὰ τους ἀποκλείει τήν ἄλλη. Τό ἴδιο ἐπίσης τό καθορισμένο, συγκεκριμένο, ὠφέλιμο εἶδος ἐργασίας πού περιέχεται σέ κάθε ἰδιαίτερο ἰσοδύναμο ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαίτερη κι ἐπομένως ὄχι ἐξαντλητική μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ τελευταία ἀποχτᾷ τήν πλέρια ἢ δυνάμη μορφή ἐμφάνισης της στό συνολικό κύκλο ὄλων αὐτῶν τῶν ἰδιαίτερων μορφῶν ἐμφάνισης. Ἐτσι ὅμως δέν ἔχει ἐνιαία μορφή ἐμφάνισης.

Ἡ ἀναπτυγμένη σχετική μορφή τῆς ἀξίας ἀποτελεῖται ὡστόσο μόνο ἀπό ἕνα ἄθροισμα ἀπλῶν σχετικῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας ἢ ἀπό ἐξισώσεις τῆς πρώτης μορφῆς, ὅπως:

$$\begin{aligned} 20 \text{ πῆχες πανί} &= 1 \text{ σακάκι} \\ 20 \text{ πῆχες πανί} &= 10 \text{ λίβρες τσαί κλπ.} \end{aligned}$$

Κάθε μιὰ ὅμως ἀπ' αὐτές τίς ἐξισώσεις περιέχει ἀντίστροφα καί τήν ὁμοία ἐξίσωση:

$$\begin{aligned} 1 \text{ σακάκι} &= 20 \text{ πῆχες πανί} \\ 10 \text{ λίβρες τσαί} &= 20 \text{ πῆχες πανί κλπ.} \end{aligned}$$

Πραγματικά: Ὄταν ἕνας ἄνθρωπος ἀνταλλάσσει τό πανί του μέ πολλά ἄλλα ἐμπορεύματα καί ἐπομένως ἐκφράζει τήν ἀξία του μέ μιὰ σειρά ἄλλα ἐμπορεύματα, πρὲς νά ἀναγκαστικά καί οἱ πολλοί ἄλλοι κάτοχοι ἐμπορευμάτων ν' ἀνταλλάξουν τά ἐμπορεύματά τους μέ πανί καί ἐπομένως νά ἐκφράσουν τίς ἀξίες τῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων τους μ' αὐτό τό ἴδιο τρίτο ἐμπόρευμα, μέ τό πανί.—Ἄν λοιπόν ἀντιστρέψουμε τῇ σειρά: 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἢ = 10 λίβρες τσαί, ἢ = κλπ., δηλαδή ἂν ἐκφράσουμε τήν ἀντίστροφη σχέση πού περιέχεται κίχως πρᾶγματι στή σειρά, τότε ἀποχοῦμε τῇ:

Γ. Γενική μορφή τῆς ἀξίας.

1 σακάκι	=	} 20 πῆχες πανί
10 λίβρες τσαί	=	
40 λίβρες καφέ	=	
1 κουάρτερ σάρι	=	
2 οὐγγίες χρυσός	=	
1/2 τόννος σίδερο	=	
χ ἐμπόρευμα Α	=	
κλπ. ἐμπόρευμα	=	

1. Παράλλαξις τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.

Τά ἐμπορεύματα ἐκφράζουν τώρα τίς ἀξίες τους: 1ον ἀπλά, γιατί τίς ἐκφράζουν μέ ἕνα μοναδικό ἐμπόρευμα, καί 2ον ἐνιαία γιατί τίς ἐκφράζουν μέ τό ἴδιο ἐμπόρευμα. Ἡ μορφή τῆς ἀξίας τους εἶναι ἀπλή καί κοινή, καί γι' αὐτό γενική.

Οἱ μορφές I καί II κατάφεραν μόνο νά ἐκφράζουν τήν ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος σάν κάτι πού διαφέρει ἀπό τῇ δικῇ του ἀξία χρήσης ἢ ἀπό τό δικό του σῶμα ἐμπορεύματος.

Ἡ πρώτη μορφή μᾶς ἔδωσε ἐξισώσεις ἀξίας ὅπως: 1 σακάκι = 20 πῆχες πανί, 10 λίβρες τσαί = 1/2 τόννος σίδερο κλπ. Ἡ ἀξία τοῦ σακακιῦ παρασταίνεται σάν κάτι ὅμοιο μέ πανί, ἢ ἀξία τοῦ τσαγιῦ σάν κάτι ὅμοιο μέ σίδερο κλπ., αὐτό ὅμως τό ὅμοιο μέ πανί κι αὐτό τό ὅμοιο μέ σίδερο, αὐτές οἱ ἐκφράσεις ἀξίας τοῦ σακακιῦ καί τοῦ τσαγιῦ, διαφέρουν μεταξύ τους ὅπως διαφέρει τό πανί ἀπό τό σίδερο. Ἡ μορφή αὐτή παρουσιάζεται ὅπως φαίνεται στήν πρᾶξη μόνο στίς πρῶτες ἀρχές, ὅταν τά προϊόντα τῆς δουλείας μετατρέπονται σέ ἐμπορεύματα μέ τυχαῖες ἢ εὐκαιριακές ἀνταλλαγές.

Ἡ δεύτερη μορφή ξεχωρίζει πιά ὁλοκληρωμένα ἀπό τήν πρώτη μορφή τήν ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος ἀπό τήν ἀξία του χρήσης, γιατί ἡ ἀξία τοῦ σακακιῦ λχ. ἀντιπαρά τίθεται τώρα στή φυσική του μορφή μ' ὅλες τίς πιθανές μορφές, σάν κάτι ὅμοιο μέ πανί, μέ σίδερο, μέ τσαί κλπ., σάν καθετί ἄλλο, μόνον ὄχι σάν κάτι ὅμοιο μέ σακάκι. Ἀπό τήν ἄλλη ἀποκλείεται ἐδῶ ἅμεσα κάθε κοινή ἔκφραση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, γιατί στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ κάθε ἐμπορεύματος ἐμφανίζονται τώρα ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα μόνο μέ τῇ μορφῇ ἰσοδυνάμων. Ἡ ἀναπτυγμένη μορφή τῆς ἀξίας πρωτοπαρουσιάζεται πραγματικά ἀπό τῇ στιγμή πού ἕνα ὁποιοδήποτε προϊόν ἐργασίας, λχ. τό ζῶα, ἀνταλλάσσεται μέ διάφορα ἄλλα ἐμπορεύματα ὄχι πιά σάν ἐξαίρεση, μᾶ ἀπό συνήθεια πιά.

Ἡ καινούργια, ἡ γενική μορφή, ἐκφράζει τίς ἀξίες τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων μέ ἕνα καί τό αὐτό εἶδος ἐμπορεύματος πού ἀποχωρίστηκε ἀπ' αὐτόν, λχ. μέ πανί, καί παρασταίνει ἔτσι τίς ἀξίες ὄλων τῶν ἐμπορευμάτων ἐξομοιώνοντάς τα μέ πανί. Ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος σάν κάτι πού μοιάζει μέ πανί, δέν διαφέρει τώρα μόνο ἀπό τῇ δικῇ του ἀξία χρήσης, μᾶ ἀπ' ὅλες τίς ἀξίες χρήσης, καί ἀκριβῶς

έτσι εκφράζεται σάν κάτι πού τό έχει κοινό μαζί μέ όλα τά άλλα εμπορεύματα. Έπομένως μόνο αὐτή ἡ μορφή σχετίζει πραγματικά τά εμπορεύματα μεταξύ τους σάν ἀξίες ἢ τά κάνει νά ἐμφανίζονται σάν ἀνταλλαχτικές ἀξίες τό ἕνα ἀπέναντι στό ἄλλο.

Καί οἱ δύο προηγούμενες μορφές εκφράζουν τήν ἀξία κάθε εμπορεύματος, εἴτε μέ ἕνα μοναδικό διαφορετικοῦ εἶδους εμπόρευμα, εἴτε μέ μιά σειρά πολλά διαφορετικά ἀπ' αὐτό εμπορεύματα. Καί στίς δύο περιπτώσεις εἶναι σά νά λέμε ἰδιωτική ὑπόθεση τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ εμπορεύματος νά δώσει μιά μορφή ἀξίας στόν ἑαυτό του, καί τό κάνει αὐτό χωρίς τή συμβολή τῶν ἄλλων εμπορευμάτων. Τά εμπορεύματα αὐτά παίζουν ἀπέναντί του ἀπλῶς τόν παθητικό ρόλο τοῦ ἰσοδύναμου. Ἀπεναντίας, ἡ γενική μορφή τῆς ἀξίας γεννιέται μόνο σάν κοινό ἔργο τοῦ κόσμου τῶν εμπορευμάτων. Ἐνα εμπόρευμα γίνεται γενική ἔκφραση τῆς ἀξίας, γιατί όλα τά άλλα εμπορεύματα εκφράζουν ταυτόχρονα τήν ἀξία τους μέ τό ἴδιο ἰσοδύναμο, καί κάθε νεοεμφανιζόμενο εἶδος εμπορεύματος εἶναι ὑποχρεωμένο νά τά μιμηθεῖ. Ἔτσι ἀποκαλύπτεται ὅτι ἡ ἀξιακή ἀντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] τῶν εμπορευμάτων, ἐπειδή ἀποτελεῖ ἀπλούστατα τήν «κοινωνική ὑπαρξη» αὐτῶν τῶν πραγμάτων, μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μόνο μέ τήν ὁλόπλευρη κοινωνική τους σχέση, καί ὅτι ἡ μορφή τῆς ἀξίας τους πρέπει γι'αὐτό νά εἶναι μορφή μέ κοινωνική ἰσχύ.

Μέ τή μορφή ενός πράγματος πού μοιάζει μέ πανί, ἐμφανίζονται τώρα όλα τά εμπορεύματα ὄχι μονάχα σάν ποιοτικά ἴδια, δηλ. σάν ἀξίες γενικά, μά ταυτόχρονα καί σάν ποσοτικά συγκρίσιμα ἀξιακά μεγέθη. Ἐπειδή τά ἀξιακά τους μεγέθη καθρεφτίζονται σ' ἕνα καί τό αὐτό ὕλικο, σέ πανί, τά ἀξιακά αὐτά μεγέθη ἀντικαθρεφτίζονται ἀμοιβαῖα μεταξύ τους. Α.χ. ἀφοῦ: 10 λίβρες τσαί = 20 πῆχες πανί, καί 40 λίβρες καφές = 20 πῆχες πανί, ἐπομένως: 10 λίβρες τσαί = 40 λίβρες καφές. Ἡ σέ 1 λίβρα καφέ περιέχεται τό $\frac{1}{4}$ τῆς οὐσίας τῆς ἀξίας, τῆς ἐργασίας, πού περιέχεται σέ 1 λίβρα τσαί.

Ἡ γενική σχετική μορφή τῆς ἀξίας τοῦ κόσμου τῶν εμπορευμάτων προσδίδει στό εμπόρευμα πού ἔχει ἀποκλειστεῖ ἀπ' αὐτόν, στό πανί, τό χαρακτήρα τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου. Ἡ φυσική του μορφή εἶναι ἡ κοινή μορφή τῆς ἀξίας αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἐπομένως τό πανί εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μέ όλα τά ἄλλα εμπορεύματα. Ἡ σωματική του μορφή ἰσχύει σάν ἡ ὁρατή ἐνσάρκωση, ἡ γενική κοινωνική μεταμόρφωση κάθε ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἡ ὕφαντική, ἡ ἀτομική ἐργασία πού παράγει πανί, ἔχει ταυτόχρονα καί ἄμεσα κοινωνική μορφή, τή μορφή τῆς ἰσότητος μέ ὅλες τίς ἄλλες ἐργασίες. Οἱ ἀμέτρητες ἐξισώσεις πού ἀποτελοῦν τή γενική μορφή τῆς ἀξίας, ἐξισώνουν ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη τήν ἐργασία πού εἶναι πραγματοποιημένη στό πανί μέ κάθε ἐργασία πού περιέχεται σέ ἄλλο εμπόρευμα καί μετατρέπουν ἔτσι τήν ὕφαντική στή γενική μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας γενικά. Ἔτσι ἡ ἐργασία πού εἶναι ἀντικειμενοποιημένη στήν ἀξία τοῦ εμπορεύματος δέν παρασταίνεται μόνο ἀρνητικά σάν ἐργασία, ἀπ' τήν ὁποία γίνεται ἀφαίρεση κάθε συγκεκριμένης μορφῆς καί κάθε ὠφέλι-

μης ἰδιότητος τῶν πραγματικῶν ἐργασιῶν, μά προβάλλει ρητά καί ἡ δική της θετική φύση. Εἶναι ἡ ἀναγωγή ὅλων τῶν πραγματικῶν ἐργασιῶν στόν κοινό γιά ὅλες χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας, στό ἔξοδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης.

Ἡ γενική μορφή τῆς ἀξίας, πού παρασταίνεται τά προϊόντα τῆς ἐργασίας σάν ἄπλα πῆγματα ἀδιάκριτης ἀνθρώπινης ἐργασίας, δείχνει ἀπό τήν ἴδια τή συγκρότησή της ὅτι εἶναι ἡ κοινωνική ἔκφραση τοῦ κόσμου τῶν εμπορευμάτων. Ἔτσι ἀποκαλύπτεται ὅτι μέσα σ' αὐτό τόν κόσμο ὁ γενικός ἀνθρώπινος χαρακτήρας τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τόν εἰδικό κοινωνικό χαρακτήρα της.

2. Σχέση ἐξέλιξης ἀνάμεσα στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας καί στήν ἰσοδύναμη μορφή.

Στό βαθμό ἐξέλιξης τῆς σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας ἀντιστοιχεῖ ὁ βαθμός ἐξέλιξης τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς. Ὅμως, κι αὐτό πρέπει νά προσεχτεῖ καλά, ἡ ἐξέλιξη τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς εἶναι ἀπλῶς ἔκφραση καί ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέλιξης τῆς σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.

Ἡ ἀπλή ἢ μεμονωμένη σχετική μορφή τῆς ἀξίας ενός εμπορεύματος μετατρέπεται ἕνα ἄλλο εμπόρευμα σέ μεμονωμένο ἰσοδύναμο. Ἡ ἀναπτυσσόμενη μορφή τῆς σχετικῆς ἀξίας, αὐτή ἡ ἔκφραση τῆς ἀξίας ενός εμπορεύματος μέ όλα τά ἄλλα εμπορεύματα, προσδίδει σ' αὐτά τή μορφή διαφορετικῶν ἰδιαίτερων ἰσοδυνάμων. Τέλος ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος εμπορεύματος ἀποχτάει τή γενική ἰσοδύναμη μορφή, γιατί όλα τά ἄλλα εμπορεύματα τό μετατρέπουν σέ ὕλικο τῆς ἐνιαίας, τῆς γενικῆς τους μορφῆς τῆς ἀξίας.

Στόν ἴδιο βαθμό ὅμως πού ἀναπτύσσεται ἡ μορφή τῆς ἀξίας γενικά, ἀναπτύσσεται καί ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στους δύο πόλους της, ἀνάμεσα στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας καί στήν ἰσοδύναμη μορφή.

Ἡ πρώτη μορφή κίβλας—20 πῆχες πανί = 1 σακάκι—περικλείνει αἰτῆ τήν ἀντίθεση, ὅμως δέν τήν παγώνει. Ἀνάλογα μέ τό πῶς θιά διαβαστεῖ ἡ ἐξίσωση αὐτή, ἀπό τ' ἄριστερά πρὸς τά δεξιά ἢ ἀπό τά δεξιά πρὸς τ' ἄριστερά, τό καθένα ἀπό τά δύο ἄκρα, καί τό πανί καί τό σακάκι, βρίσκονται ἐναλλάξ πότε στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας, πότε στήν ἰσοδύναμη μορφή. Ἐδῶ χρειάζεται ἀκόμα ἀρκετός κόπος γι'αὐτό νά καταδειχτεῖ ἡ πολικὴ ἀντίθεση.

Στή μορφή II κάθε φορὰ μόνο ἕνα εἶδος εμπορεύματος μπορεῖ ν' ἀναπτύξει ὁλοκληρωτικά τή σχετική του ἀξία ἢ βρίσκεται τό ἴδιο μόνο στήν ἀναπτυσσόμενη σχετική μορφή τῆς ἀξίας, ἐπειδή καί ἐφόσον όλα τά ἄλλα εμπορεύματα βρίσκονται ἀπέναντί του στήν ἰσοδύναμη μορφή. Ἐδῶ δέν μποροῦμε πιά ν' ἀντιστρέψουμε τίς δύο πλευρές τῆς ἐξίσωσης τῆς ἀξίας—λ.χ. τήν ἐξίσωση 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἢ = 10 λίβρες τσαί, ἢ = 1 κονιάτρε σάρι κλπ.—χωρίς ν' ἀλλάξουμε τό συνολικό της χαρακτήρα καί νά τή μετατρέψουμε ἀπό τήν ὀλική στή γενική μορφή τῆς ἀξίας.

Τέλος ή τελευταία μορφή, ή μορφή III, δίνει στον κόσμο των εμπορευμάτων τη γενική-κοινωνική σχετική μορφή της αξίας, επειδή και εφόσον όλα τα εμπορεύματα που ανήκουν σ' αυτήν—μέ μιά μόνη εξαίρεση—αποκλείονται από τη γενική ισοδύναμη μορφή. Γιαυτό, ένα εμπόρευμα, τό πανί, βρίσκεται στη μορφή της άμεσης ανταλλαξιμότητας μέ όλα τα άλλα εμπορεύματα ή σέ άμεση κοινωνική μορφή, επειδή και εφόσον όλα τα άλλα εμπορεύματα δέν βρίσκονται σ' αυτήν²⁴.

Αντίθετα τό εμπόρευμα που φιγουράρει σάν γενικό ισοδύναμο, είναι αποκλεισμένο από την ενιαία, κι επομένως γενική σχετική μορφή της αξίας του κόσμου των εμπορευμάτων. Αν τό πανί, δηλ. όποιοδήποτε εμπόρευμα που βρίσκεται στη γενική ισοδύναμη μορφή, συμπετείχε ταυτόχρονα και στη γενική σχετική μορφή της αξίας, θάπρεπε τό ίδιο νά χρησιμεύει στον έαυτό του σάν ισοδύναμο. Στην περίπτωση αυτή θάχαμε: 20 πήχες πανί = 20 πήχες πανί, δηλ. μιά ταυτολογία μέ την όποία δέν εκφράζεται ούτε αξία ούτε μέγεθος της αξίας. Για νά εκφράσουμε τη σχετική αξία του γενικού ισοδύναμου, πρέπει πίο σωστά ν' αντιστρέψουμε τη μορφή III. Τό γενικό ισοδύναμο δέν έχει κοινή μέ τα άλλα εμπορεύματα σχετική μορφή αξίας, αλλά την αξία του την εκφράζει σχετικά ή ατέλειωτη σειρά όλων των άλλων σωμάτων των εμπορευμάτων. Έτσι ή αναπτυγμένη σχετική μορφή της αξίας ή ή μορφή II εμφανίζεται τώρα σάν ή ειδική σχετική μορφή της αξίας του εμπορεύματος που παίζει τό ρόλο του γενικού ισοδύναμου

3. Πέρασμα από τη γενική μορφή της αξίας στη χρηματική μορφή.

Η γενική ισοδύναμη μορφή είναι μιά μορφή της αξίας γενικά Μπορεί επομένως νά λάχει σέ όποιοδήποτε εμπόρευμα. Αντίθετα, ένα

²⁴ Πραγματικά, μέ κανέναν τρόπο δέν μπορεί κανείς νά δει στη μορφή της γενικής άμεσης ανταλλαξιμότητας ότι είναι μιά αντιφατική μορφή της αξίας, τό ίδιο αναπόσπαστη από τη μορφή της μί άμεσης ανταλλαξιμότητας, όπως και ό θετικός από τόν όρνθητικό πόλο του μαγνήτη. Γιαυτό μπορεί κανείς νά φαντάζεται όσο θέλει ότι είναι δυνατό νά βάλει ταυτόχρονα σ' όλα τα εμπορεύματα τη σφραγίδα της άμεσης ανταλλαξιμότητας, ακριβώς όπως μπορεί νά φαντάζεται ότι είναι δυνατό νά κάνει πάτες όλους τους καθολικούς. Για τό μικροσκόπιο που βλέπει στην εμπορευματική παραγωγή τό *res plus ultra* [τό άκρον άωτον] της ανθρώπινης έλευθερίας και της ατομικής ανεξαρτησίας, θάταν φυσικά πολύ επιθυμητό ν' απαλλαχτεί από τίς έλλείψεις που συνδέονται μ' αυτήν τη μορφή και ιδιαίτερα από τη μί άμεση ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων. Ο σοσιαλισμός του Προιντόν συνίσταται στό ότι ζωγραφίζει αυτή τη φιλοσοφική ούτοπία, που, όπως απόδειξα άλλοι, δέν έχει καν τό προτέρημα της πρωτοτυπίας και που, αντίθετα, πολύ πριν απ' αυτόν και πολύ καλύτερα τόν ζωγράψαν οι Γκραίη, Μπραίη και άλλοι. Αυτό τό γεγονός δέν εμποδίζει αυτό τό είδος της σοφίας νά κυριαρχεί σήμερα σέ όρισμένους κύκλους μέ τό όνομα της «science» [έπιστήμης]. Ποτέ καιμιά σχολή δέν καταχράστηκε τόσο τη λέξη «science» όσο ή προουντική γιατί

«Wo Begriffe fehlen,
Da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein».

[«Έκεί όπου λείπουν οι έννοιες, την κατάλληλη στιγμή παίρνει τη θέση του: μιά λέξη»—(Λόγια του Μεφιστοφελή στον «Φάουστ» του Γκάιτε. Σημ. Μετ.)].

εμπόρευμα βρίσκεται στη γενική ισοδύναμη μορφή (μορφή III) μονάχα επειδή και εφόσον τό έχουν ξεχωρίσει όλα τα άλλα εμπορεύματα σάν ισοδύναμο. Καί μόνο από τη στιγμή που ό ξεχωρισμός αυτός περιορίζεται όριστικά σέ ένα ειδικό είδος εμπορεύματος, ή ενιαία σχετική μορφή της αξίας του κόσμου των εμπορευμάτων αποχτάει αντι-κειμενική σταθερότητα και γενική κοινωνική ισχύ.

Τό ειδικό λοιπόν είδος εμπορεύματος, που μέ τη φυσική του μορφή συμφύεται κοινωνικά ή ισοδύναμη μορφή, γίνεται χρηματικό εμπόρευμα ή λειτουργεί σάν χρήμα. Ειδική κοινωνική λειτουργία, κι επομένως κοινωνικό μονοπώλιο αυτού του εμπορεύματος είναι νά παίζει τό ρόλο του γενικού ισοδύναμου μέσα στον κόσμο των εμπορευμάτων. Την προνομιακή αυτή θέση ανάμεσα στα εμπορεύματα που στη μορφή II φιγουράρουν σάν ιδιαίτερα ισοδύναμα του πανιού και που στη μορφή III εκφράζουν όλα τη σχετική τους αξία σέ πανί, την κατάκτησε ιστορικά ένα όρισμένο εμπόρευμα, ό χρυσός. Αν λοιπόν στη μορφή III στη θέση του εμπορεύματος πανί βάλουμε τό εμπόρευμα χρυσός, τότε αποχτούμε τη:

Δ. Χρηματική μορφή.

20 πήχες πανί	=	} 2 ούγγιές χρυσός.
1 σακάκι	=	
10 λίβρες τσάι	=	
40 λίβρες καφές	=	
1 κουάρτερ σάρι	=	
1/2 τόννος σίδερο	=	
χ εμπόρευμα Α	=	

Στό πέρασμα από τη μορφή I στη μορφή II, και από τη μορφή II στη μορφή III, συντελούνται ουσιαστικές αλλαγές. Αντίθετα ή μορφή IV δέ διαφέρει σέ τίποτα από τη μορφή III, εκτός από τό ότι στη θέση του πανιού τη γενική ισοδύναμη μορφή την έχει ό χρυσός. Στη μορφή IV ό χρυσός μένει αυτό που ήταν τό πανί στη μορφή III: γενικό ισοδύναμο. Η πρόοδος συνίσταται μόνο στό ότι ή μορφή της άμεσης γενικής ανταλλαξιμότητας ή ή γενική ισοδύναμη μορφή είναι τώρα από κοινωνική συνήθεια συνυφασμένη όριστικά μέ την ειδική φυσική μορφή του εμπορεύματος χρυσός.

Ο χρυσός παρουσιάζεται σάν χρήμα απέναντι στ' άλλα εμπορεύματα, μόνο γιατί προηγούμενα βρισκόταν κιόλας απέναντί τους σάν εμπόρευμα. Όπως όλα τα άλλα εμπορεύματα λειτουργούσε κι αυτός σάν ισοδύναμο, είτε σάν μεμονωμένο ισοδύναμο σέ μεμονωμένες πράξεις ανταλλαγής, είτε σάν ιδιαίτερο ισοδύναμο δίπλα στ' άλλα εμπορεύματα-ισοδύναμα. Σιγά-σιγά λειτουργούσε σέ στενότερους ή πλατύτερους κύκλους σάν γενικό ισοδύναμο. Μόλις κατάκτησε τό μονοπώλιο αυτής της θέσης στην εκφραση της αξίας του κόσμου των εμπο-

ρευσμάτων, έγινε χρηματικό εμπόρευμα, καί μόνο από τή στιγμή πού έγινε πιά χρηματικό εμπόρευμα, διαφέρει ή μορφή IV από τή μορφή III, ή ή γενική μορφή τής αξίας έχει μετατραπεί στή χρηματική μορφή.

Η άπλή σχετική έκφραση τής αξίας ενός εμπορεύματος, λχ. τού πανιού, μέ τό εμπόρευμα πού λειτουργεί κιόλας σάν χρηματικό εμπόρευμα, λχ. μέ τό χρυσό, είναι ή μορφή τής τιμής. Έπομένως ή «μορφή τής τιμής» τού πανιού είναι:

20 πήχες πανί = 2 ούγγιές χρυσός,

ή αν οι 2 ούγγιές χρυσός έχουν τό νομισματικό όνομα 2 λίρες στερλίνες:

20 πήχες πανί = 2 λίρες στερλίνες.

Η δυσκολία στήν έννοια τής χρηματικής μορφής περιορίζεται στήν κατανόηση τής γενικής ισοδύναμης μορφής, δηλ. τής γενικής μορφής τής αξίας γενικά, τής μορφής III. Η μορφή III αντίστροφα παρμένη ανάλυται από τήν μορφή II, στήν αναπτυγμένη μορφή, ενώ συστατικό της στοιχείο είναι ή μορφή I: 20 πήχες πανί = 1 σακάκι ή χ εμπόρευμα A = ψ εμπόρευμα B. Γιαντό, ή άπλή μορφή τού εμπορεύματος είναι τό σπέρμα τής χρηματικής μορφής.

4. Ο ΦΕΤΙΧΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΟΥ.

Ένα εμπόρευμα φαίνεται από τήν πρώτη ματιά σάν ένα αϊτονόητο συνηθισμένο πράγμα. Η ανάλυσή του δείχνει ότι είναι ένα πολύ στρεφνό πράγμα, γεμάτο από μεταφυσική σοφιστεία καί θεολογικές παραξενιές. Σάν αξία χρήσης δέν έχει τίποτα τό μυστηριώδες, αδιάφορο αν τό εξετάζω από τήν άποψη ότι ικανοποιεί μέ τίς ιδιότητές του ανθρώπινες ανάγκες, ή αν τίς ιδιότητες αυτές τίς αποχτά σάν προϊόν ανθρώπινης εργασίας. Είναι πεντακάθαρο ότι ό άνθρωπος μέ τή δράση του μεταβάλλει τίς μορφές τών φυσικών ύλών μέ έναν τρόπο πού τού είναι ωφέλιμος. Η μορφή τού ξύλου λχ. μεταβάλλεται όταν φτιάχνουν απ' αυτό ένα τραπέζι. Παρ' όλα αυτά τό τραπέζι παραμένει ξύλο, ένα κοινό αϊσθητό πράγμα. Μόλις όμως εμφανίζεται σάν εμπόρευμα, μετατρέπεται σέ αϊσθητό υπεραϊσθητό πράγμα. Δέ στέκεται μόνο μέ τά πόδια του στό έδαφος, μά απέναντι σέ όλα τ' άλλα εμπορεύματα πατάει μέ τό κεφάλι κάτω κι άρχίζει τό ξυλένιο του κεφάλι νά γεννοβολά φαντασιοπληξίες, πιά θαναμαστές άκόμα κι από τό αν άρχίζει νά χορεύει στά καλά καθούμενα²⁵.

Ο μυστικιστικός χαρακτήρας τού εμπορεύματος δέν ξεπηδάει λοιπόν από τήν αξία του χρήσης. Άκόμα λιγότερο ξεπηδάει από τό περιεχόμενο τών στοιχείων πού καθορίζουν τήν αξία. Γιατί, πρώτο, όσο διαφορετικές κι αν είναι οι ωφέλιμες εργασίες ή οι παραγωγικές δρα-

²⁵ Δέν έχουμε παρά νά θυμηθούμε ότι ή Κίνα καί τά τραπέζιακι άρχισαν νά χορεύουν, όταν όλος ό υπόλοιπος κόσμος φαινόταν ότι μένει άκίνητος—pour encourager les autres [γιά νά ένθαρρύνουν τούς άλλους].

στηριότητες, αποτελεί φυσιολογική αλήθεια ότι είναι λειτουργίες τού ανθρώπινου οργανισμού καί ότι κάθε μιά τέτια λειτουργία, όποιο κι αν είναι τό περιεχόμενο καί ή μορφή της, είναι στήν ουσία ξόδεμα μυαλού, νεύρων, μυώνων, αϊσθητηρίων όργάνων κλπ. τού ανθρώπου. Δεύτερο, όσο γι' αυτό πού βρίσκεται στή βάση τού καθορισμού τού μεγέθους τής αξίας, δηλ. ή χρονική διάρκεια αυτού τού ξοδέματος ή ή ποσότητα τής εργασίας, ή ποσότητα διακρίνεται άκόμα καί απτά από τήν ποιότητα τής εργασίας. Σ' όλες τίς κοινωνικές καταστάσεις, αν καί όχι στόν ίδιο βαθμό στίς διάφορες βαθμίδες ανάπτυξης, έπρεπε νά ενδιαφέρει τούς ανθρώπους ό χρόνος εργασίας πού άπαιτεί ή παραγωγή τών μέσων συντήρησης²⁶. Τέλος, από τή στιγμή πού κατά κάποιον τρόπο οι άνθρωποι εργάζονται ό ένας γιά τόν άλλον, αποχτάει καί ή εργασία τους μιά κοινωνική μορφή.

Από πού πηγάει λοιπόν ό αϊνιματικός χαρακτήρας τού προϊόντος τής εργασίας μόλις τό προϊόν αυτό παίρνει τή μορφή τού εμπορεύματος; Όλοφάνερα απ' αυτή τήν ίδια τή μορφή. Η όμοιότητα τών ανθρώπινων εργασιών αποχτάει τήν εμπράγματο μορφή τής όμοιας αξιακής αντικειμενικότητας τών προϊόντων τής εργασίας. Τό μέτρο τού ξοδέματος τής ανθρώπινης εργασίας μέ τή χρονική της διάρκεια αποχτάει τή μορφή τού μεγέθους τής αξίας τών προϊόντων τής εργασίας. Τέλος οι σχέσεις ανάμεσα στους παραγωγούς, μέσα στίς όποιες πραγματοποιούνται αυτοί οι κοινωνικοί καθορισμοί τών εργασιών τους, αποχτούν τή μορφή μιάς κοινωνικής σχέσης τών προϊόντων τής εργασίας.

Τό μυστηριώδες τής εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν απλούστατα στό ότι άντανεκλάει στους ανθρώπους τά κοινωνικά χαρακτηριστικά τής δουλιάς τους σάν ύλικά χαρακτηριστικά τών προϊόντων τής εργασίας, σάν φυσικές κοινωνικές ιδιότητες αυτών τών πραγμάτων, καί γιαντό ή κοινωνική σχέση τών παραγωγών μέ τή συνολική εργασία φαίνεται σ' αυτούς σάν μιά κοινωνική σχέση αντικειμένων πού υπάρχει έξω απ' αυτούς. Μ' αυτό τό *quid pro quo* τά προϊόντα τής εργασίας γίνονται εμπορεύματα, αϊσθητά υπεραϊσθητά ή κοινωνικά πράγματα. Έτσι καί ή φωτεινή έντύπωση ενός πράγματος στό όπτικό νεύρο δέν παρουσιάζεται σάν ύποκειμενικός έρεθισμός τού ίδιου τού όπτικού νεύρου, αλλά σάν αντικειμενική μορφή ενός πράγματος πού βρίσκεται έξω από τό μάτι. Όταν όμως βλέπει κανείς, εκπέμπεται πραγματικά φώς από ένα πράγμα, από ένα εξωτερικό αντικείμενο, σέ ένα άλλο πράγμα, στό μάτι. Πρόκειται γιά μιά φυσική σχέση ανάμεσα σέ φυσικά πράγματα. Αντίθετα, ή εμπορευματική μορφή καί ή

²⁶ Υποσημείωση στή 2η έκδοση. Οι άρχαιοι γεωμνοί ύπολόγιζαν τό μέγεθος ενός μόργκεν [2 1/2 — 3 1/2 στρέμματα. Σημ. Μετ.] γής μέ βάση τή δουλιά μιάς ήμέρας καί γιαντό όνόμαζαν τό μόργκεν Tagwerk (ή Tagwanne) (journale ή jurnalis, terra jurnalis, jurnalis ή diornalis, [μεροκάματο. (Σημ. Μετ.)], Mannwerk, Mannskraft, Mannsmahd, Mannshauet κλπ. Βλέπε: Georg Ludwig von Maurer: «Einleitung zur Geschichte der Mark—, Hof—, usw. Verfassung etc.» München 1854, σελ. 129 κ.έ.

ἀξιακή σχέση τῶν προϊόντων ἐργασίας μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τήν ὑλική τους φύση καί μέ τίς ἐμπράγματες σχέσεις πού ἀπορέουν ἀπ' αὐτήν. Πρόκειται μόνο γιά τήν καθορισμένη κοινωνική σχέση τῶν ἰδίων τῶν ἀνθρώπων πού παίρνει ἐδῶ τή φαντασμαγορική μορφή μιᾶς σχέσης ἀνάμεσα σέ πράγματα. Γιά νά βροῦμε λοιπόν μιᾶ ἀναλογία, πρέπει νά καταφύγουμε στή νεφελώδη περιοχή τοῦ θρησκευτικοῦ κόσμου. Ἐδῶ τά προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου κεφαλιοῦ φαίνονται σά νᾶναι προικισμένα μέ δική τους ζωή, σάν αὐτοτελεῖς μορφές πού βρίσκονται σέ σχέσεις μεταξύ τους καί μέ τούς ἀνθρώπους. Τό ἴδιο γίνεται καί στόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων μέ τά προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ. Αὐτό τό ὀνομάζω φετιχισμό, πού χολαίει στά προϊόντα τῆς ἐργασίας μόλις ἀρχίσουν νά παράγονται σάν ἐμπορεύματα, καί πού γιαντό εἶναι ἀχώριστος ἀπό τήν ἐμπορευματική παραγωγή.

Αὐτός ὁ φετιχικός χαρακτήρας τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων πηγάζει, ὅπως τό δεῖξαμε κιόλας μέ τήν πύ πάνω ἀνάλυση, ἀπό τόν ιδιόμορφο κοινωνικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας, πού παράγει ἐμπορεύματα.

Γενικά τά ἀντικείμενα χρήσης γίνονται ἐμπορεύματα μόνο γιατί εἶναι προϊόντα ἀτομικῶν ἐργασιῶν πού ἀσχοῦνται ἢ μιᾶ ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἄλλη. Τό σύνολο αὐτῶν τῶν ἀτομικῶν ἐργασιῶν ἀποτελεῖ τή συνολική ἐργασία τῆς κοινωνίας. Ἐπειδή οἱ παραγωγοί ἔρχονται σέ κοινωνική ἐπαφή μόνο μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας τους, καί τά εἰδικά κοινωνικά χαρακτηριστικά τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν φανερώνονται μονάχα μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀνταλλαγῆς. Μ' ἄλλα λόγια οἱ ἀτομικές ἐργασίες δροῦν στήν πράξη σάν μέλη τῆς συνολικῆς ἐργασίας τῆς κοινωνίας μόνο μέσω τῶν σχέσεων πού ἡ ἀνταλλαγή φέρνει τά προϊόντα τῆς ἐργασίας μεταξύ τους καί μέσω αὐτῶν τῶν προϊόντων τούς ἴδιους τούς παραγωγούς. Γιαντό, οἱ κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν φαίνονται στούς τελευταίους αὐτό πού εἶναι, δηλ. ὄχι σάν ἄμεσα κοινωνικές σχέσεις τῶν προσώπων στίς δουλιές τους, μά ἀντίθετα σάν ἐμπράγματες σχέσεις τῶν προσώπων καί σάν κοινωνικές σχέσεις τῶν πραγμάτων.

Μόνο μέσα στά πλαίσια τῆς ἀνταλλαγῆς τους ἀποχτοῦν τά προϊόντα τῆς ἐργασίας μιᾶ κοινωνικά ὅμοια ἀξιακή ἀντικειμενικότητα, πού ξεχωρίζει ἀπό τήν ὑλικά διαφορετική ἀντικειμενικότητα χρήσης τους. Αὐτή ἡ διάσπαση τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας σέ ὠφέλιμο πράγμα καί σέ πράγμα μέ ἀξία πραγματοποιεῖται στήν πράξη μόνο ἀπό τότε πού ἡ ἀνταλλαγή ἀπόχτησε πιά ἀρκετή ἔκταση καί σπουδαιότητα, ὥστε νά παράγονται ὠφέλιμα πράγματα εἰδικά γιά τήν ἀνταλλαγή καί ἐπομένως ὁ χαρακτήρας τῶν πραγμάτων σάν ἀξίες παίρνεται ὑπόψη μέσα στήν ἴδια κιόλας τήν παραγωγή τους. Ἀπό τή στιγμή αὐτή οἱ ἀτομικές ἐργασίες τῶν παραγωγῶν ἀποχτοῦν πραγματικά διπλό κοινωνικό χαρακτήρα. Ἀπό τή μιᾶ εἶναι ὑποχρεωμένες σάν καθορισμένες ὠφέλιμες ἐργασίες νά ἱκανοποιοῦν μιᾶ καθορισμένη κοινωνική ἀνάγκη καί ν' ἀποδείχνουν ἔτσι ὅτι εἶναι κατάλληλες σάν κρίσις τῆς συνολικῆς ἐρ-

γασίας τοῦ αὐθόρμητου συστήματος τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη ἱκανοποιοῦν τίς πολυποίκιλες ἀνάγκες τῶν ἰδίων τῶν παραγωγῶν τους, μόνο ἐφόσον κάθε ξεχωριστή ὠφέλιμη ἀτομική ἐργασία μπορεῖ ν' ἀνταλλάσσεται μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο ὠφέλιμο εἶδος ἀτομικῆς ἐργασίας καί ἐπομένως θεωρεῖται ἴση μ' αὐτό. Ἡ ἰσότητα *totum coelo* [ἀπ' ὅλες τίς ἀπόψεις] διαφορετικῶν ἐργασιῶν μπορεῖ νά ὑπάρχει μόνο στήν ἀφαίρεση ἀπό τήν πραγματική τους ἀνισότητα, στήν ἀναγωγή τους στό κοινό ἐκεῖνο χαρακτηριστικό, πού τόχουν σάν ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης, ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας. Τό μυαλό τῶν ἀτομικῶν παραγωγῶν ἀντανάκλει αὐτόν τό διπλό κοινωνικό χαρακτήρα τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν μόνο μέ τίς μορφές πού ἐμφανίζονται στήν πραχτική κυκλοφορία, στήν ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων—ἀντανάκλει δηλ. τόν κοινωνικά ὠφέλιμο χαρακτήρα τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν μέ τή μορφή ὅτι τό προϊόν τῆς ἐργασίας πρέπει νά εἶναι ὠφέλιμο, καί μάλιστα ὠφέλιμο γιά ἄλλους—ἀντανάκλει μ' ἄλλα λόγια τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς ἰσότητος τῶν διαφορετικῶν στό εἶδος τους ἐργασιῶν μέ τή μορφή ὅτι αὐτά τά διαφορετικά ἀπό ὑλική ἀποψη πράγματα, τά προϊόντα τῆς ἐργασίας, ἔχουν τό κοινό χαρακτηριστικό νά εἶναι ἀξίες.

Ἐπομένως οἱ ἄνθρωποι δέν συσχετίζονται μεταξύ τους τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τους σάν ἀξίες ἐπειδή τά πράγματα αὐτά χρησιμεύουν γι' αὐτούς σάν ἄλλα ἐμπράγματα περιβλήματα ὁμοειδοῦς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἀντίστροφα. Ἐξισώνοντας στήν ἀνταλλαγή τό ἓνα μέ τό ἄλλο τά διαφορετικά προϊόντα τους σάν ἀξίες, ἐξισώνουν μεταξύ τους τίς διάφορες ἐργασίες τους σάν ἀνθρώπινη ἐργασία. Δέν τό ξέρουν αὐτό, μά τό κάνουν²⁷. Ἐτσι λοιπόν, δέν εἶναι γραμμένο στό κούτελο τῆς ἀξίας τί πράγμα εἶναι. Ἡ ἀξία ἀντίθετα μετατρέπει κάθε προϊόν τῆς ἐργασίας σέ κοινωνικό ἱερογλυφικό. Ἀργότερα οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νά ἀποκρυπτογραφήσουν τό νόημα τοῦ ἱερογλυφικοῦ καί ν' ἀνακαλύψουν τό μυστικό τοῦ δικοῦ τους κοινωνικοῦ προϊόντος, γιατί ὁ καθορισμός τῶν ἀντικειμένων χρήσης σάν ἀξίες εἶναι δικό τους κοινωνικό προϊόν, ὅπως λχ. καί ἡ γλώσσα. Ἡ κατοπινότερη ἐπιστημονική ἀνακάλυψη ὅτι τά προϊόντα τῆς δουλιᾶς σάν ἀξίες εἶναι ἄλλως ἐμπράγματες ἐκφράσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πού ξοδεύτηκαν γιά τήν παραγωγή τους, σημειώνει ἐποχή στήν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας, δέν διαλύει ὅμως σέ καμιά περίπτωση τήν ἐμπράγματη ἀπατηλή ὄψη τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐργασίας. Αὐτό λοιπόν πού ἰσχύει μόνο γι' αὐτή τήν ἰδιαίτερη μορφή παραγωγῆς, γιά τήν ἐμπορευματική παραγωγή, ὅτι δηλαδή ὁ εἰδικός κοινωνικός χαρακτήρας τῶν ἀνεξάρτητων τῆς μιᾶς ἀπό τήν ἄλλη ἀτομικῶν ἐργασιῶν συνί-

²⁷ Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοση. Γιαντό, ὅταν ὁ Γκαλιάνι λέει: Ἡ ἀξία εἶναι μιᾶ σχέση ἀνάμεσα σέ δύο πρόσωπα—«La Ricchezza è una ragione tra due persone»—διέκριπε νά προσθέσει: μιᾶ σχέση πού κρύβεται κάτω ἀπό ἓνα ἐμπράγματο περιβλημα (Galvani: «Della Moneta», σελ. 221, τόμ. III τῆς συλλογῆς *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica*. Parte Moderna. Milano 1803).

σταται στό ότι είναι ἴσες σάν ἀνθρώπινη ἐργασία καί ότι παίρνει τή μορφή τοῦ ἀξιακοῦ χαρακτήρα τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας, φαίνεται, πρὶν ὅπως καί ὕστερα ἀπ' αὐτή τήν ἀνακάλυψη, στούς ἀνθρώπους πού ἐπηρεάζονται ἀπό τίς σχέσεις τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἐξίσου ὀριστικά, ὅπως καί ἡ μορφή τοῦ ἀέρα σάν φυσικοῦ σώματος ἔμεινε ἡ ἴδια ὕστερα ἀπό τήν ἐπιστημονική ἀνάλυσή του στό στοιχεῖα του.

Αὐτό πού πρὶν ἀπ' ὅλα ἐνδιαφέρει πρακτικά τούς ἀνταλλαχτές προϊόντων εἶναι τό ζήτημα, πόσα ξένα προϊόντα θά πάρουν γιά τό δικό τους τό προϊόν, δηλ. μέ βάση ποιές ἀναλογίες ἀνταλλάσσονται τά προϊόντα μεταξύ τους. Ἀπό τή στιγμή πού οἱ ἀναλογίες αὐτές ἔχουν ὀριστεί, ὥς τό σημεῖο πού ἀποχτοῦν κάποια ἀπό συνήθεια σταθερότητα, φαίνονται σά νά πηγάζουν ἀπό τή φύση τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού λχ. ἓνας τόννος σίδερο νά ἔχει ἴση ἀξία μέ 2 οὐγγιές χρυσό, ὅπως μιά λίβρα χρυσός καί μιά λίβρα σίδερο ἔχουν τό ἴδιο βάρος, παρὰ τίς διαφορετικές φυσικές καί χημικές ιδιότητές τους. Πραγματικά, ὁ ἀξιακός χαρακτήρας τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας παραγίνεται μόνο μέ τήν πραγματοποίησή τους σάν ἀξιακά μεγέθη. Τά τελευταῖα μεταβάλλονται διαρκῶς, ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέληση, τήν πρόγνωση καί τίς πράξεις τῶν προσώπων πού ἀνταλλάσσουν. Ἡ δική τους κοινωνική κίνηση ἔχει γι' αὐτούς τή μορφή μιᾶς κίνησης πραγμάτων πού τούς ἐλέγχουν ἀντί νά τά ἐλέγχουν. Χρειάζεται νά ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, προτοῦ ξεπηδήσει ἀπό τήν ἴδια τήν πείρα ἡ ἐπιστημονική κατανόηση ὅτι οἱ ἀτομικές ἐργασίες πού ἀσκοῦνται ἀνεξάρτητα ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, πού ὅμως ἐξαρτιῶνται ὁλόπλευρα ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη σάν αὐτοφειδές κότεροι τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἀνάγονται διαρκῶς στό κοινωνικό ἀναλόγιο μέτρο τους, γιατί ὁ κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους ἐπιβάλλεται βίαια σάν ρυθμιστικός φυσικός νόμος στίς τυχαῖες καί πάντα κυμαινόμενες ἀνταλλαχτικές σχέσεις τῶν προϊόντων τους, ὅπως ἐπιβάλλεται σ' ἓναν λχ. ὁ νόμος τῆς βαρύτητας, ὅταν γκρεμισθεῖ τό σπίτι του πάνω στό ἴδιο του τό κεφάλι²⁸. Γιαυτό, ὁ καθορισμός τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας ἀπό τό χρόνο ἐργασίας ἀποτελεῖ ἓνα μυστικό πού κρύβεται πίσω ἀπό τίς ὁρατές κινήσεις τῶν σχετικῶν ἀξιών τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ ἀνακάλυψή του ἀναιρεῖ τήν ἀπατηλή ὄψη ὅτι τά ἀξιακά μεγέθη τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας καθορίζονται ἀπλῶς τυχαῖα, δέν ἀναιρεῖ ὅμως καθόλου τήν ἐμπράγματη μορφή τους.

Ἡ σκέψη γιά τίς μορφές τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἐπομένως καί ἡ ἐπιστημονική τους ἀνάλυση, ἀκολουθεῖ γενικά ἓνα δρόμο ἀντίθετο ἀπό τήν πραγματική ἐξέλιξη. Ἀρχίζει *post festum* [κατόπιν ἐορτῆς], δηλ. μέ τά ὁλοκληρωμένα ἀποτελέσματα τοῦ προτοῦ ἀνάπτυξης. Οἱ μορφές,

²⁸ «Τί νά σκεφτοῦμε γιά ἓνα νόμο πού μπορεῖ νά ἐπιβάλλεται μόνο μέ περιοδικές ἐπαναστάσεις; Πρόκειται ἀκριβῶς γιά ἓνα φυσικό νόμο πού στηρίζεται στήν ἑλλειψη ἐπίγνωσης ἀπό μέρους τῶν ἀνθρώπων πού θίγει» (*Friedrich Engels: «Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie»,* στό «Deutsch-Französische Jahrbücher», herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. Paris 1844).

πού βάζουν στά προϊόντα τῆς δουλειᾶς τή σφραγίδα τοῦ ἐμπορεύματος καί πού ἐπομένως ἀποτελοῦν προϋποθέσεις τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ἔχουν κίόλας ἀποχτήσει τή σταθερότητα φυσικῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, προτοῦ οἱ ἀνθρώποι προσπαθῇ νά κατανοήσουν ὅχι τόν ἱστορικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν μορφῶν, πού μάλλον τίς θεωροῦν κίόλας ἀναλλοίωτες, μά τό περιεχόμενό τους. Ἔτσι μόνον ἡ ἀνάλυση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ὁδήγησε στόν προσδιορισμό τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας, μόνο ἡ κοινή χρηματική ἔκφραση τῶν ἐμπορευμάτων ὁδήγησε στήν παγίωση τοῦ ἀξιακοῦ τους χαρακτήρα. Μά ἴσα αὐτή ἡ ὁλοκληρωμένη μορφή—ἡ χρηματική μορφή—τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων, ἀντί ν' ἀποκαλύψει, συγκαλύπτει μέ ἓναν πέπλο ἀπό πράγματα τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῶν ἀτομικῶν ἐργασιῶν, ἐπομένως καί τίς κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀτομικῶν παραγωγῶν. Ὅταν λέω ὅτι τό σακάκι, τά ὑποδήματα κλπ. ἀναφέρονται στό πανί σάν στή γενική ἐνσάρκωση τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας, χτυπάει στό μάτια ὁ παραλογισμός αὐτῆς τῆς ἔκφρασης. Ὅταν ὅμως οἱ παραγωγοί τοῦ σακακιῦ, τῶν ὑποδημάτων κλπ. συσχετίζονται μέ ἐμπορεύματα αὐτά μέ πανί—ἡ μέ χρυσό καί ἀσήμι, πράγμα πού δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ὑπόθεση—σάν γενικό ἰσοδύναμο, τότε ἡ συσχέτιση τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν μέ τή συνολική ἐργασία τῆς κοινωνίας τούς φαίνεται ἀκριβῶς μ' αὐτή τήν παράλογη μορφή.

Τέτιον εἶδους μορφές ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τίς κατηγορίες τῆς ἀστικής οἰκονομικῆς. Εἶναι κοινωνικά ἰσχύουσες καί ἐπομένως ἀντικειμενικές μορφές νόησης [*Gedankenformen*] γιά τίς σχέσεις παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ ἱστορικά καθορισμένου κοινωνικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Γιαυτό, μόλις καταφύγουμε σέ ἄλλες μορφές παραγωγῆς ἐξαφανίζεται ἀμέσως ὅλος ὁ μυστικισμός τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων, ὅλη ἡ γοητεία καί φαντασματικότητα πού περιβάλλουν σάν μ' ἓνα σύννεφο τά προϊόντα τῆς ἐργασίας πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

Καί μιά πού τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τῆς ἀρέσουν οἱ ροβινσονιάδες²⁹, ἄς ἐπισκεφθοῦμε πρῶτα τό Ροβινσώνα στό νησί του. Ὅσο μετρώφρων κι ἄν εἶναι ἀπό φυσικό του, ἔχει ὥστόσο νά ἱκανοποιήσει διάφορες ἀνάγκες καί γιαυτό εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐκτελεῖ διάφορων εἰδῶν ὠφέλιμες ἐργασίες, νά φτιάχνει ἐργαλεῖα, νά κατασκευάζει ἐπιπλά, νά ἐξημερώνει λάμα, νά ψαρεύει, νά κυνηγᾷ κλπ. Γιά τίς προσευχές καί τά παρόμοια δέ μιλάμε ἐδῶ, γιατί ὁ Ροβινσώνας μας

²⁹ Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση. Καί ὁ Ρικάρντο δέν ἔμεινε χωρίς τή ροβινσονιάδα του. «Τόν πρῶτο ψαρά καί τόν πρῶτο κυνηγό τοῦς βάζει ἀμέσως ν' ἀνταλλάσσουν σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων ψάρια καί θηράματα ἀνάλογα μέ τό χρόνο ἐργασίας πού ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ σ' αὐτές τίς ἀνταλλαχτικές ἀξίες. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή διαπράττει τόν ἀναρχισμό βάζοντας τόν πρῶτο ψαρά καί τόν πρῶτο κυνηγό νά συμβουλευθῇ τόν πίνακα τῶν ἀποσβέσεων πού ἴσχυε τό 1817 στό χρηματιστήριο τοῦ Λονδίνου γιά νά ἐκτιμῇ τήν ἀξία τῆς δουλειᾶς τους. Φαίνεται ὅτι τά „Παραλληλόγραμμα τοῦ κυρίου Ὅσιον“ ἦταν ἡ μοναδική κοινωνική μορφή πού γνώριζε ἔξω ἀπό τήν ἀστική» (*Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Ökonomie»*, Berlin 1859, σελ. 38, 39).

βρίσκει ευχαρίστηση σ' αυτές και τη δουλιά αυτή τη βλέπει σάν ξεκούραση. Παρά τις διαφορές ανάμεσα στις παραγωγικές λειτουργίες του ξέρει ότι αποτελούν μονάχα διάφορες μορφές δραστηριότητας του ίδιου Ροβινσώνα, δηλαδή απλώς διάφορους τρόπους της ανθρωπίνης εργασίας. Ή ίδια ή ανάγκη τόν αναγκάζει να κατανέμει με ακρίβεια το χρόνο του ανάμεσα στις διάφορες λειτουργίες του. "Αν ή μια απαιτεί ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο μέρος της συνολικής δραστηριότητάς του, αυτό εξαρτιέται από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη δυσκολία που έχει να ξεπεράσει για να πετύχει το επιδιωκόμενο ωφέλιμο αποτέλεσμα. Όλα αυτά του τα διδάσκει η πείρα και ο Ροβινσώνας μας που από το ναυάγιο διέσωσε ένα ρολόγι, ένα κατάστιχο, μελάνι και πένα αρχίζει σέ λίγο, σάν καλός εγγλέζος που είναι, να κρατάει ήμερολόγιο για τό τί κάνει. Ή καταγραφή του περιλαμβάνει έναν κατάλογο των αντικειμένων χρήσης που κατέχει, των διαφόρων ασχολιών του που απαιτούνται για την παραγωγή τους, και τέλος του χρόνου εργασίας που του στοιχίζουν κατά μέσο όρο καθορισμένες ποσότητες αυτών των διαφόρων προϊόντων. "Όλες οι σχέσεις ανάμεσα στο Ροβινσώνα και στα πράγματα που αποτελούν τόν πλούτο του και πού τόν δημιουργήσε ο ίδιος είναι εδώ τόσο απλές και διάφανες που θά μπορούσε να τις καταλάβει ακόμα και ο κύριος Μάξ Βίρτ χωρίς ιδιαίτερη διανοητική προσπάθεια. Και όμως μέσα σ' αυτές περιέχονται όλα τα ουσιαστικά στοιχεία που καθορίζουν την αξία.

"Ας μεταφερθούμε τώρα από τό φωτεινό νησί του Ροβινσώνα στο σκοτεινό ευρωπαϊκό μεσαίωνα. Στη θέση του ανεξάρτητου ανθρώπου βρίσκουμε εδώ όλους τους ανθρώπους σέ κατάσταση εξάρτησης: δούλο-πάροικους και γαιοκτημόνες, υποτελείς και τιμαριόδοτες, κοσμικούς και παπάδες. Ή προσωπική εξάρτηση χαρακτηρίζει εδώ ξίσου και τις κοινωνικές σχέσεις της υλικής παραγωγής, και τις σφαίρες της ζωής που είναι οικοδομημένες πάνω της. Μά επειδή ακριβώς οι προσωπικές σχέσεις εξάρτησης αποτελούν τη δοσμένη κοινωνική βάση, δέ χρειάζεται οι εργασίες και τά προϊόντα να παίρνουν μία φανταστική μορφή, διαφορετική από την πραγματική τους ύπαρξη. Μπαίνουν στην κοινωνική κυκλοφορία σάν άγγαρείες και δοσίματα. Ή φυσική μορφή της εργασίας, τό ιδιαίτερο που τη χαρακτηρίζει και όχι ο γενικός χαρακτήρας της—όπως γίνεται πάνω στη βάση της εμπορευματικής παραγωγής—αποτελεί εδώ την άμεση κοινωνική της μορφή. Ακριβώς όπως η εργασία που παράγει εμπορεύματα, έτσι και η εργασία με τη μορφή της άγγαρείας μετριέται με τό χρόνο, ο κάθε δούλοπάροικος όμως ξέρει ότι αυτό που ξοδεύει στην υπηρεσία του αφέντη του είναι μία καθορισμένη ποσότητα της προσωπικής του εργατικής δύναμης. Ή δεκάτη που είναι υποχρεωμένος να πληρώνει στόν παπά είναι πύο κατανοητή από την εύλογία του παπά. Έπομένως, όπως κι αν κρίνει κανείς τις προσωπίδες που φορούν οι άνθρωποι όταν αντικρύζουν εδώ ο ένας τόν άλλο, οι κοινωνικές σχέσεις των προσώπων στις εργασίες τους εμφανίζονται πάντως σάν δικές τους προσωπικές σχέσεις και δέν

μεταμφιέζονται σέ κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων, των προϊόντων της εργασίας.

Γιά να εξετάσουμε την κοινή, δηλ. την άμεσα κοινωνικοποιημένη εργασία δέ χρειάζεται ν' ανατρέξουμε στην πρωτόγονη μορφή της πού τη βρίσκουμε στο κατώφλι της ιστορίας όλων των πολιτισμένων λαών³⁰. Ένα πύο κοντινό παράδειγμα αποτελεί ή άγροτική πατριαρχική παραγωγή μίας άγροτικής οικογένειας πού παράγει για τις δικές της ανάγκες γέννημα, ζώα, νήμα, πανί, ρούχα κλπ. Τά διάφορα αυτά πράγματα αποτελούν για την οικογένεια διάφορα προϊόντα της οικογενειακής της εργασίας, δέν αποτελούν όμως τό ένα για τό άλλο εμπορεύματα. Οι διάφορες εργασίες πού παράγουν αυτά τά προϊόντα, ή γεωργία, ή χτηνοτροφία, τό κλώσιμο, ή ύφαντική, ή ραφτική κλπ. είναι κοινωνικές λειτουργίες στη φυσική τους μορφή, γιατί είναι λειτουργίες της οικογένειας πού έχει τό δικό της αυθόρμητο καταμερισμό της εργασίας, ακριβώς όπως και ή εμπορευματική παραγωγή. Οι διακρισεις φύλου και ηλικίας, καθώς και οι φυσικοί όροι της εργασίας πού αλλάζουν μαζί με την έναλλαγή των εποχών του έτους, ρυθμίζουν τόν καταμερισμό της εργασίας μέσα στην οικογένεια και τό χρόνο εργασίας του κάθε ξεχωριστού μέλους της οικογένειας. Τό ξόδεμα όμως των άτομικών εργατικών δυνάμεων πού μετριέται με τη χρονική τους διάρκεια εμφανίζεται εδώ ανέκαθεν σάν κοινωνικός καθορισμός των ίδιων των εργασιών, γιατί οι άτομικές εργατικές δυνάμεις δρουν εδώ από ανέκαθεν μόνο σάν όργανα της κοινής εργατικής δύναμης της οικογένειας.

"Ας φανταστούμε τέλος για λόγους ποιικιλίας ένα σύλλογο ελεύθερων ανθρώπων, πού εργάζονται με κοινά μέσα παραγωγής και ξοδεύουν αυτοσυνειδητά τις πολλές τους άτομικές εργατικές δυνάμεις σάν μία κοινωνική εργατική δύναμη. Έδώ επαναλαμβάνονται όλοι οι καθορισμοί της εργασίας του Ροβινσώνα, μόνο πού επαναλαμβάνονται σέ κοινωνική αντί σέ άτομική κλίμακα. Όλα τά προϊόντα του Ροβινσώνα ήταν αποκλειστικά δικό του προσωπικό προϊόν και έπομένως άμεσα αντικείμενα χρήσης γι' αυτόν. Τό συνολικό προϊόν του συλλόγου είναι κοινωνικό προϊόν. Ένα μέρος αυτού του προϊόντος χρησιμοποιεί ξανά σάν μέσο παραγωγής. Τό μέρος αυτό παραμένει κοινωνι-

³⁰ "Υποσημείωση στη 2η έκδοση. «Τόν τελευταίο καιρό διαδόθηκε ή γελοία προκατάληψη ότι ή μορφή της πρωτόγονης κοινοκτημοσύνης είναι μία ειδικά σλαβική ή ακόμα αποκλειστικά ρωσική μορφή. Πρόκειται για την πρωταρχική μορφή πού μπορούμε να αποδείξουμε την ύπαρξη της στους άρχαιους ρωμαίους, στους άρχαιους γερμανούς και στους κέλτες. Ή πού ένα δόκλιτρο δειγματολογικό της από πολιποίκιλες μορφές υπάρχει ακόμα στους Ινδούς έστω και σάν υπολείμματα. Μία προσεχτική μελέτη των άσιατικών, ειδικά των Ινδικών, μορφών κοινοκτημοσύνης θ' αποδείχνει, πώς από τις διάφορες μορφές της πρωτόγονης κοινοκτημοσύνης προκύπτουν διάφορες μορφές της διάλυσής της. Έτσι λχ. διάφορα πρότυπα της ρωμαϊκής και της άρχαιας γερμανικής άτομικής ιδιοκτησίας μπορούν να εξηγηθούν με βάση τις διάφορες μορφές της Ινδικής κοινοκτημοσύνης» (Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, σελ. 10).

κό. Ένα άλλο μέρος καταναλώνεται από τὰ μέλη τοῦ συλλόγου σάν μέσο συντήρησης. Γιαυτό πρέπει νά διανεμηθεῖ μεταξύ τους. Ὁ τρόπος αὐτῆς τῆς διανομῆς ἢ ἀλλάζει ὅταν ἀλλάζει ὁ ἰδιαίτερος τρόπος τοῦ ἴδιου τοῦ κοινωνικοῦ παραγωγικοῦ ὀργανισμοῦ καί τὸ ἀντίστοιχο ἱστορικό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγῶν. Μόνο σάν παραλληλισμὸ μέ τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή προϋποθέτουμε ὅτι τὸ μερτικό κά-
 θε παραγωγῶν στά μέσα συντήρησης καθορίζεται ἀπὸ τὸ χρόνο τῆς ἐργασίας του. Ἐστὶ ὁ χρόνος ἐργασίας θάπαίξει ἐδῶ διπλό ρόλο. Ἡ σχεδιασμένη κοινωνικὴ του κατανομή ρυθμίζει τὴ σωστή ἀναλογία τῶν διαφορῶν λειτουργιῶν τῆς ἐργασίας πρὸς τίς διαφορὰς ἀνάγκες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ χρόνος ἐργασίας χρησιμεύει ταυτόχρονα σάν μέτρο τῆς ἀτομικῆς συμμετοχῆς τοῦ παραγωγῶν στὴν κοινὴ ἐργασία, ἐπομένως καί σάν μέτρο τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ κοινοῦ προϊόντος πού θὰ καταναλωθεῖ ἀτομικά. Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τίς ἐργασίες τους καί μέ τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας τους παραμένουν ἐδῶ διάφανα ἀπλές τόσο στὴν παραγωγή ὅσο καί στὴ διανομή.

Ὁ χριστιανισμὸς μέ τὴ λατρεία τοῦ ἀφηρημένου ἀνθρώπου, ἰδιαίτερα οἱ ἀστικές του παραλλαγές, ὁ προτεσταντισμὸς, ὁ ντεϊσμὸς κλπ. ἀποτελεῖ τὴν πιὸ κατάλληλη μορφή θρησκείας γιὰ μιὰ κοινωνία ἐμπορευματοπαραγωγῶν, πού ἡ γενικὴ τους κοινωνικὴ σχέση παραγωγῆς συνίσταται σὲ ὅτι σχετίζονται μέ τὰ δικά τους τὰ προϊόντα σὰ νὰ σχετίζονται μέ ἐμπορεύματα, δηλ. μέ ἀξίες, καί σὲ ὅτι μ' αὐτὴ τὴν ἐμπράγματη μορφή σχετίζονται μεταξύ τους τίς ἀτομικὲς τους ἐργασίες σάν ὅμοια ἀνθρώπινη ἐργασία. Στούς παλιούς ἀσιατικούς, στούς ἀρχαίους κλπ. τρόπους παραγωγῆς ἡ μετατροπὴ τοῦ προϊόντος σὲ ἐμπόρευμα, ἡ ἐπομένως ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἀνθρώπων σάν ἐμπορευματοπαραγωγῶν, παίζει δευτερεύοντα ρόλο, πού ὅμως γίνεται τόσο πιὸ σημαντικός ὅσο περισσότερο ἡ κοινότητα μπαίνει σὲ στάδιο τῆς παρακμῆς τῆς. Καθ'αὐτὸ ἐμπορικοὶ λαοὶ ὑπάρχουν μονάχα σὰ ἐνδιάμεινα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅπως οἱ θεοὶ τοῦ Ἑλίκουρου ἢ ὅπως οἱ ἑβραῖοι στούς πόρους τῆς πολωνικῆς κοινωνίας. Οἱ παλιοὶ ἐκείνοι κοινωνικοὶ παραγωγικοὶ ὀργανισμοὶ εἶναι πολὺ πιὸ ἀπλοὶ καί πιὸ διάφανοι ἀπὸ τὸν ἀστικό, στηρίζονται ὅμως εἴτε πάνω στὴν ἀνωριμότητα τοῦ ἀνθρώπου σάν αὐτοῦ πού δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸν ὁμῆλο λῶρο τῆς φυσικῆς σχέσης του μέ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τοῦ γένους, εἴτε πάνω σὲ ἄμεσες σχέσεις κυριαρχίας καί ὑποδούλωσης. Καθορίζονται ἀπὸ μιὰ χαμηλὴ βαθμίδα ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας καί ἀπὸ ἀντίστοιχα περιορισμένες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέσα σὰν πλαίσια τοῦ ὕλικου προτοσῆς παραγωγῆς τῆς ζωῆς τους, ἐπομένως ἀπὸ τίς περιορισμένες σχέσεις μεταξύ τους καί πρὸς τὴ φύση. Αὐτὸς ὁ πραγματικὸς περιορισμὸς ἀντικαθρεφτίζεται ἰδεατὰ στίς παλιές φυσικὲς καί λαϊκὲς θρησκείες. Ἡ θρησκευτικὴ ἀντανάκλαση τοῦ πραγματικοῦ κόσμου μπορεῖ γενικά νὰ ξεφανιστεῖ μόνο ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ σχέσεις τῆς πραχτικῆς καθημερινῆς ζωῆς θὰ ἐκφράζονται γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καθημερινὰ καταφανεῖς λογικὲς σχέσεις μεταξύ τους καί πρὸς τὴ φύση. Ἡ μορφή τοῦ κοινωνικοῦ προτοσῆς τῆς

ζωῆς, δηλ. τοῦ ὕλικου προτοσῆς τῆς παραγωγῆς ἢ ἀποβάλλει τὸν μυστικιστικὸ νεφελώδικο πέπλο τῆς μόνο ἀπὸ τὴ στιγμή πού σάν προϊόν μιὰς ἐλευθερῆς κοινωνικῆς ἐνώσεως ἀνθρώπων θὰ βρίσκειται κάτω ἀπὸ τὸ συνειδητὸ σχεδιασμένον ἔλεγχον τους. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀπαιτοῦνται ὡστόσο μιὰ ὕλικὴ βάση τῆς κοινωνίας ἢ μιὰ σειρά ὕλικοι ὕροι ἵπαρξης πού μέ τὴ σειρά τους πάλι εἶναι τὸ αὐθόρμητο προϊόν ἑνὸς μακροχρόνου καί βασανιστικοῦ προτοσῆς ἀνάπτυξης.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἔχει ἀναλύσει—ἀν καὶ ἀτελῶς³¹—τὴν ἀξία καί τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας, καί ὅτι ἔχει ἀνακαλύψει τὸ περιεχόμενον πού κρύβεται μέσα σ' αὐτὲς τίς μορφές. Δὲν ἔχει ὅμως θέσει ποτὲ τὸ ἐρώτημα: γιατί αὐτὸ τὸ περιεχόμενον ἀποχτᾷ ἐκείνη τὴ μορφή, γιατί δηλαδή ἡ ἐργασία ἐκφράζεται στὴν ἀξία καί τὸ μέτρο τῆς ἐργασίας μέ τὴ χρονικὴ τῆς διάρκειά ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ

³¹ Τὴν ἀνεπάρκειά τῆς ἀνάλυσης τοῦ Ρικάρντο γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας—καὶ πρόκειται γιὰ τὴν καλύτερη ἀπ' ὅλες τίς ἀνάλυσεις τῆς—θὰ τὴ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ τρίτο καί τέταρτο βιβλίον τοῦτο τοῦ ἔργου. Ὅσο ὅμως γιὰ τὴν ἀξία γενικά, ἡ κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν διακρίνει πουθενὰ ρητὰ καί μὲ καθαρή ἐπίγνωση τὴν ἐργασία ὅπως ἐκφράζεται στὴν ἀξία, ἀπὸ τὴν ἴδια ἐργασία ἐφόσον ἐκφράζεται στὴν ἀξία χρήσης τοῦ προϊόντος τῆς. Κάνει φυσικά πραγματικά τὴ διάκριση μιὰ καὶ ἐξετάζει τὴν ἐργασία τὴ μιὰ φορὰ ποσοτικά καί τὴν ἄλλη ποιοτικά. Δὲν τῆς περνάει ὅμως ἀπὸ τὸ μυαλὸ ὅτι ἡ ἀπλὴ ποσοτικὴ διάκριση τῶν ἐργασιῶν προϋποθέτει τὴν ποιοτικὴ τους ἐνότητα ἢ ὁμοιότητα. Ἐπομένως τὴν ἀναγνώριση τους σὲ ἀφηρημένη ἀνθρώπινη ἐργασία. Ὁ Ρικάρντο λ.χ. συμφωνεῖ μὲ τὸ Ντεστὺτ ντέ Τρασὺ ὅταν λέει: «Μιὰ καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ ποικιλῆς καὶ πνευματικῆς ἱκανότητές μας εἶναι ὁ μόνος ἀρχικὸς μας πλοῦτος. ὅτι ἡ χρῆσις αὐτῶν τῶν ἱκανοτήτων, μιὰ κάποια ἐργασία, ἀποτελοῦν τὸ μόνον πρωταρχικὸ μας θησαυρὸν, καὶ ὅτι πάντα ἀπ' αὐτῆς τῆς χρήσεως γεννιέται ὅλα τὰ πράγματα πού ἐμεῖς τὰ ὀνομάζουμε ἀγαθὰ... εἶναι ἐπίσης βέβαιον ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ δὲν ἐκπροσωποῦν παρὰ τὴν ἐργασία πού τὰ δημιουργοῦν καὶ ὅτι ἂν ἔχουν μιὰν ἀξία, ἢ ἀκόμα δύο διαφορετικὲς ἀξίες, δὲν μποροῦν νάχουν αὐτὲς τίς ἀξίες παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται» [*Des-
tutt de Tracy*: «Elements d'ideologie. IVE et Ve parties». Paris 1826, σελ. 35, 36].

Ποβλ. Ricardo: «The Principles of Political Economy», 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 334. Ἀναφέρουμε ἀπλῶς ὅτι ὁ Ρικάρντο ἀποδίδει σὲ Ντεστὺτ τὸ δικὸ του βαθύτερο νόημα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ντεστὺτ ἀπὸ τὴ μιὰ λέει πὼς ὅλα τὰ πράγματα πού ἀποτελοῦν τὸν πλοῦτον «ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἐργασία πού τὰ δημιουργοῦν», ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως λέει ὅτι «τίς δύο διαφορετικὲς ἀξίες τους» (ἀξία χρήσεως καὶ ἀξία ἀνταλλαχτικῆς) τίς παίρνουν ἀπὸ τὴν «ἀξία τῆς ἐργασίας». Πέφτει ἔτσι στὴ ρηχότητα τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας πού προϋποθέτει τὴν ἀξία ἑνὸς ἐμπορεύματος (ἐδῶ τῆς ἐργασίας) γιὰ νὰ καθορίσει ὕστερα τὴν ἀξία ἑνὸς ἄλλου ἐμπορεύματος. Ὁ Ρικάρντο διαβάσει τὸ Ντεστὺτ ἔτσι σὰ νὰ παρασταίνεται ἐργασία (ὅχι ἀξία τῆς ἐργασίας) τόσο μέ τὴν ἀξία χρήσεως, ὅσο καί μέ τὴν ἀνταλλαχτικὴν ἀξία. Τὸ διφυῆ ὅμως χαρακτῆρα τῆς ἐργασίας πού παρουσιάζεται διπλὰ, τὸν ξεχωρίζει ὁ ἴδιος ὁ Ρικάρντο τόσο λίγο, πού σ' ὅλο τὸ κεφάλαιον: «Ἀξία καὶ πλοῦτος, οἱ διακρινομένης ιδιότητές τους» εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ διαπληχτίζεται μέ κόπο μέ τίς κοινοτοπίες ἑνὸς Ζ. Μπ. Σαίη. Γιαυτό ἀκριβῶς μένει τελικά κατὰπληκτος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ντεστὺτ ἐνὸς εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπὸ τὴ μιὰ συμφωνεῖ μαζί του σὲ ζήτημα τῆς ἐργασίας σάν πηγὴ ἀξίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη συμφωνεῖ καί μέ τὸ Σαίη σὲ ζήτημα τῆς ἐννοίας τῆς ἀξίας.

προϊόντος της εργασίας³²; Τύποι πού στό κούτελό τους είναι γραμμένο ότι ανήκουν σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό, όπου τό προτσές της παραγωγής κυριαρχεί πάνω στον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος πάνω στο προτσές της παραγωγής, αποτελούν για την άστική της συνειδηση μιάν εξίσου αυτονόητη φυσική αναγκαιότητα όπως και η ίδια η παραγωγική εργασία. Γιαντό, τούς προαστικούς παραγωγικούς οργανισμούς ή πολιτική οικονομία τούς μεταχειρίζεται ακριβώς όπως οι πατέρες της εκκλησίας μεταχειρίζονται τίς προχριστιανικές θρησκείες³³.

³² Μιά από τίς βασικές ελλείψεις της κλασικής πολιτικής οικονομίας είναι ότι δέν κατάφερε ποτέ από την ανάλυση του εμπορεύματος και ειδικότερα της αξίας του εμπορεύματος νά βρεί τή μορφή εκείνη της αξίας πού τή μετατρέπει ακριβώς σέ ανταλλαχτική αξία. "Ισα-ίσα οι καλύτεροι εκπρόσωποί της, όπως ο Α. Σμιθ και ο Ρικάρντο, πραγματεύονται τή μορφή της αξίας σάν κάτι τελειώς τό αδιάφορο ή σάν κάτι τό εξωτερικό για τήν ίδια τή φύση του εμπορεύματος. "Η αιτία γι' αυτό δέ βρίσκεται μόνο στο ότι τήν προσοχή τους τήν άποροφά δόλο-τελα ή ανάλυση του μεγέθους της αξίας. "Η αιτία βρίσκεται βαθύτερα. "Η μορφή αξίας του προϊόντος της εργασίας είναι ή πιο άφηρημένη, μά και ή πιο γενική μορφή του άστικού τρόπου παραγωγής, πού έτσι χαρακτηρίζεται σάν ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικής παραγωγής κι επομένως χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα και ιστορικά. "Όταν λοιπόν τήν πάρει κανείς κατά λάθος για τήν αιώνια φυσική μορφή της κοινωνικής παραγωγής, παραβλέπει αναγκαστικά και τό ειδικό της μορφής της αξίας, επομένως τό ειδικό της μορφής του εμπορεύματος, και στήν παραπέρα εξέλιξη, της μορφής του χρήματος, της μορφής του κεφαλαίου κλπ. Γιαντό βρισκουμε στους οικονομολόγους πού συμφωνούν από-λυτα ότι ο χρόνος εργασίας είναι τό μέτρο του μεγέθους της αξίας, τίς πιο παρθαλές και πιο αντιφατικές αντίληψεις για τό χρήμα, δηλ. για τήν ολοκληρωμένη μορφή του γενικού ισοδύναμου. Αυτό προβάλλει χτυπητά λχ. όταν πραγματεύονται τό τραπεζικό σύστημα, όπου δέν τά βγάζουν πιά πέρα με τούς συνηθισμένους όρισμούς του χρήματος. Σέ αντίθεση μ' αυτό γεννήθηκε ένα παλινορθωμένο εμποροκρατικό σύστημα (Γκανίλ κλπ.), πού στήν αξία βλέπει μόνο τήν κοινωνική μορφή, ή πιο σωστά μόνο τήν άυλη όψη της.—"Ας σημειωθεί μιά για πάντα ότι όταν λέω κλασική πολιτική οικονομία εννοώ όλη τήν πολιτική οικονομία από τόν Ουίλ. Πέττυ και δώ, πού εξερευνάει τήν εσωτερική αλληλουχία των άστικών σχέσεων παραγωγής, σέ αντίθεση με τή χυδαία πολιτική οικονομία πού στριφογυρίζει μόνο μέσα στη φαινομενική αλληλουχία, και πού ξαναμασάει πάντα από τήν αρχή τό υλικό πού έχει προσφέρει από καιρό ή έπιστημονική ή πολιτική οικονομία μέ σκοπό νά δώσει μιάν άνεχτή για τούς άστους έρμηνεία, ως πούμε τών πιο χοντροκομμένων φαινομένων της οικονομικής ζωής, προσαρ-μοσμένη στις καθημερινές ανάγκες του άστού. Κατά τά άλλα όμως περιορίζεται νά συστηματοποιεί, νά λεπτολογεί και νά διακηρύχνει σάν αιώνιες αλήθειες τίς χυδαίες και ατάρασκες αντίληψεις των πραχτόρων της άστικής παραγωγής για τό δικό τους τόν κόσμο σάν τόν καλύτερο άπ' όλους τούς κόσμους.

³³ «Οι οικονομολόγοι έχουν τό δικό τους ιδιόμορφο τρόπο πού ενεργούν. Γι' αυτούς υπάρχουν μόνο δυό είδη θεσμών, οι τεχνητοί και οι φυσικοί θεσμοί. Οι θεσμοί της φεουδαρχίας είναι τεχνητοί, ενώ οι θεσμοί της άστικής τάξης είναι φυσικοί. Στο ζήτημα αυτό μιάζουν με τούς θεολόγους πού ξεχωρίζουν επίσης δυό είδη θρησκειών. Κάθε θρησκεία πού δέν είναι ή δική τους είναι επινόηση των ανθρώπων, ή δική τους όμως είναι άποκάλυψη του θεού.—"Έτσι λοιπόν υπήρχε κάποτε Ιστορία, στό εξής όμως δέν θά πάραχει» (*Karl Marx*: «Miserere de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proud-

Πόσο πολύ γελιέται ένα μέρος των οικονομολόγων από τό φε-τιχισμό πού χαρακτηρίζει τόν κόσμο των εμπορευμάτων ή από τήν ύλική όψη των κοινωνικών καθορισμών της εργασίας, τό άποδείχνει μεταξύ άλλων ή άνιαρή και άνούσια διαμάχη για τό ρόλο της φύσης: στή δημιουργία της ανταλλαχτικής αξίας. "Επειδή ή ανταλλαχτική αξία είναι ένας καθορισμένος κοινωνικός τρόπος έκφρασης της εργασίας πού ξοδεύτηκε για ένα πράγμα, δέν μπορεί νά περιέχει περισσότερη, φυσική ύλη άπ' ό,τι περιέχει λχ. ή τιμή του συναλλάγματος.

"Επειδή ή μορφή του εμπορεύματος είναι ή πιο γενική και ή πιο άνεξέλιχτη μορφή της άστικής παραγωγής, πού γι' αυτό τό λόγο εμφανίζεται νωρίς, άν και όχι με τόν ίδιο κυρίαρχο κι επομένως χαρα-κτηριστικό τρόπο πού έχει σήμερα, φαίνεται ότι είναι άκόμα σχετικά εύκολο νά διαγνώσει κανείς τό φετιχικό χαρακτήρα της. Στίς πιο συγ-κεκριμένες μορφές εξαφανίζεται άκόμα κι αυτή ή φαινομενική απλό-τητα. "Από πού πηγάζουν οι αταπάτες του νομισματοκρατικού συ-στήματος [Monetarysystem]; "Από τό ότι δέν έβλεπε πώς ο χρυσός και τό άσημι παρασταίνουν σάν χρήμα μιάν κοινωνική σχέση παραγωγής, μόνο πού τήν παρασταίνουν με τή μορφή φυσικών πραγμάτων πού έχουν παράδοξα κοινωνικές ιδιότητες. Καί ή σύγχρονη πολιτική οίκο-νομία πού κοιτάζει άφυψηλού τό νομισματοκρατικό σύστημα χαμογελών-τας καταδεχτικά—μήπως ο δικός της φετιχισμός δέν γίνεται χειροπια-

στον», 1847, σελ. 113). Πραγματικά άστειος είναι ο κ. Μπαστιά πού φαντάζεται ότι οι άρχαιοι έλληνες και ρωμαίοι ζούσαν μόνο από τή ληστεία. "Όταν όμως αιώνας συνέχεια ζει κανείς από τή ληστεία, πρέπει πάντα νά υπάρχει κάτι νά τό ληστεύει ή τό άντικείμενο της ληστείας πρέπει ν' άναπαράγεται διαρκώς. Φαίνεται λοιπόν ότι και οι έλληνες και οι ρωμαίοι είχαν τό δικό τους προτσές της παραγωγής, επομένως μιάν οικονομία, πού άποτέλεσε τήν ύλική βάση του κόσμου τους, ακριβώς όπως ή άστική οικονομία άποτελεί τήν ύλική βάση του σημερινού κόσμου. "Η μήπως ο Μπαστιά έχει τή γνώμη ότι ένας τρόπος παρα-γωγής πού στηρίζεται στήν εργασία των δούλων, στηρίζεται σ' ένα σύστημα ληστείας; "Αν είναι έτσι, πατάει σέ έπικίνδυνο έδαφος. "Αν ένας γίγαντας της σκέψης σάν τόν "Αριστοτέλη γελάστηκε στήν έκτίμηση της εργασίας των δούλων, γιατί νά έχει δικιο ένας νάνος-οικονομολόγος όπως ο Μπαστιά στήν έκτίμηση της μισθωτής εργασίας;—"Ευφρελοῦμαι από τήν ευκαιρία για ν' άντικρούσω σύντομα μιάν αντίθεση πού μου έφεραν από μιάν γερμανο-αμερικάνικη έφημερί-δα, όταν εκδόθηκε τό σύγγραμμά μου: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» [*Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*], 1859. "Η αντίθεση αυτή έλεγε πώς ή άποψη μου, ότι ο καθορισμένος τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής πού άντιστοιχούν κάθε φορά σ' αυτόν, με δυό λόγια: «ή οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας είναι ή πραγματική βάση, πού πάνω της ύψώνεται ένα νομικό και πολιτικό έτοιμοκδόμημα και στήν όποία άντιστοιχούν όρισμένες μορφές κοι-νωνικής συνείδησης», ότι «ο τρόπος παραγωγής της ύλικής ζωής καθορίζει τό κοινωνικό, πολιτικό και πνευματικό προτσές της ζωής γενικά» (*K. Marx*: «Κρι-τική της Πολιτικής Οικονομίας», Πρόλογος)—ότι όλα αυτά είναι βέβαια σωστά για τό σημερινό κόσμο όπου κυριαρχούν τά υλικά συμφέροντα, ότι όμως δέν είναι σωστά ούτε για τό μεσάιωνα, όπου κυριαρχούσε ο καθολικισμός, ούτε για τήν "Αθήνα και τή Ρώμη, όπου κυριαρχούσε ή πολιτική. Πρωτ' άπ' όλα ξενίζει.

στός μόλις αρχίσει νά πραγματεύεται τό κεφάλαιο; Πόσος καιρός είναι πού εξαφανίστηκε ἡ φυσιοκρατική αὐταπάτη διὰ τὴν γαιοπρόσδο-
δος φυτρώνει ἀπὸ τό ἔδαφος καί ὄχι ἀπὸ τὴν κοινωνία;

Γιὰ νά μὴν προτρέξουμε ὅμως, ἀρκεῖ ἐδῶ ἀκόμα ἓνα παράδειγμα σχετικὰ μέ τὴν ἴδια τὴ μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν τὰ ἐμπορεύματα μπορούσαν νά μιλήσουν θάλεγον: ἡ ἀξία μας χρήσης πο-
ρεῖ νά ἐνδιαφέρει τὸν ἄνθρωπο. Ἐμᾶς σὰν πράγματα δὲν μᾶς ἀφορᾷ. Αὐτό ὅμως πού ἀφορᾷ ἐμᾶς σὰν πράγματα, εἶναι ἡ ἀξία μας. Αὐτό τό ἀποδείχνει αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ κυκλοφορία μας σὰν πράγματα-ἐμπο-
ρεύματα. Σχετιζόμαστε μεταξύ μας μόνο σὰν ἀνταλλαχτικὰ ἀξίες. Ὡς ἀκούσουμε τώρα πῶς μιλάει ὁ οἰκονομολόγος μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπορευ-
ματικὴ ψυχή του: «Ἡ ἀξία (ἡ ἀνταλλαχτικὴ ἀξία) εἶναι ιδιότητα τῶν πραγμάτων, ὁ πλοῦτος (ἡ ἀξία χρήσης) εἶναι ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοία ἡ ἀξία προϋποθέτει ἀναγκαστικὰ τὴν ἀνταλλαγή, ὁ πλοῦτος ὄχι»³⁴. «Ὁ πλοῦτος (ἡ ἀξία χρήσης) εἶναι ιδιότητα τοῦ ἀν-
θρώπου, ἡ ἀξία εἶναι ιδιότητα τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐνας ἄνθρωπος ἢ μιὰ κοινότητα εἶναι πλούσιος, ἓνα μαργαριτάρι ἢ ἓνα διαμάντι εἶ-
ναι πολύτιμο... Τὸ μαργαριτάρι ἢ τὸ διαμάντι ἔχουν ἀξία σὰν μαρ-
γαριτάρι ἢ διαμάντι»³⁵. Ὡς τώρα κανένας χημικός δὲν ἀνακάλυψε ἀκόμα ἀνταλλαχτικὴ ἀξία στὸ μαργαριτάρι ἢ στὸ διαμάντι. Οἱ οἰκο-
νομολόγοι πού ἀνακάλυψαν αὐτὴ τὴ χημικὴ οὐσία καὶ πού διατυπώ-
νουν τὴν ἰδιαίτερη ἀξίωση διὰ τοὺς διακρίνει βαθύ κριτικὸ πνεῦμα, βρίσκουν ὥστόσο ὅτι ἡ ἀξία χρήσης τῶν πραγμάτων εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τίς ιδιότητές τους σὰν πράγματα, ἐνῶ ἀντίθετα σὰν πράγματα πού εἶναι ἡ ἀξία τοὺς ἀνήκει. Αὐτό πού ἐδραιώνει αὐτὴ τὴ σκέψη τοὺς εἶναι τό πασιδόξο περιστατικὸ ὅτι ἡ ἀξία χρήσης τῶν πραγμά-

τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρέσει σέ μερικοὺς νά προϋποθέτουν ὅτι εἰμὲν ἄγνωστες σέ κάποιον οἱ πασίγνωστες αὐτὲς φλυαρίες γιὰ τὸ μεσαίωνα καὶ τὸν ἀρχαῖο κόσμον. Ἐνα πρᾶγμα εἶναι ξεκάθαρο, ὅτι ὁ μεσαίωνας δὲν μπορούσε νά ζεῖ ἀπὸ τὸν καθολικισμό καὶ ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἀπὸ τὴν πολιτικὴν. Ἀπεναντίας ὁ τρόπος πού κέρδιζαν τὰ μέσα γιὰ τὴ ζωὴ τους ἐξηγεῖ γιατί τὸν κύριο ρόλο τὸν ἔπαιξε στὴν ἀρχαιότητα ἡ πολιτικὴ καὶ στὸ μεσαίωνα ὁ καθολικισμός. Κατὰ τὰ ἄλλα δὲν χρειάζεται νά γνωρίζει κανεὶς καὶ πολὺ τὴν ἱστορίαν τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας γιὰ νά ξέρει λχ. ὅτι ἡ ἱστορία τῆς γαιοκτησίας ἀποτελεῖ τὴν ἀπόκρυφον ἱστορίαν της. Ἀπὸ τὴν ἄλλαν ὁ Δὸν Κιχότης πλήρωσε κιόλας τὴν πλάνη ὅτι οἱ πλανό-
διοι ἐπιτότες συμβιβάζονται ἐξίσου μέ ὅλες τίς οἰκονομικὰς μορφὰς τῆς κοι-
νότητος.

³⁴ «Value is a property of things, riches of men. Value, in this sense necessarily implies exchange, riches do not» («Observations on certain verba disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demande and supply». London 1821, σελ. 16).

³⁵ «Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond». S. Bailey: «A critical Dissertation etc.», σελ. 165.

των πραγματοποιεῖται γιὰ τὸν ἄνθρωπο χωρὶς ἀνταλλαγή, ἐπομένως στὴν ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στὸ πρᾶγμα καὶ στὸν ἄνθρωπο, ἐνῶ ἡ ἀξία τους ἀντίθετα πραγματοποιεῖται μόνο στὴν ἀνταλλαγή, δηλ. μέσα σ' ἓνα κοινωνικὸ πρอตές. Ποιὸς δὲ θυμᾶται μέ τὴν εὐκαιρίαν τὸν ἀγαθὸ Ντόγκμπερν πού ἔλεγε στὸ νυχτοφύλακα Σήκολ: «Τό νά εἶσαι ἄνθρωπος εὐπαρουσίαστος εἶναι χάρισμα τῶν περιστάσεων, τό νά ξε-
ρεις ὅμως ἀνάγνωση καὶ γραφή εἶναι χάρισμα τῆς φύσεως»³⁶.

³⁶ Ὁ συγγραφέας τῶν «Observations» καὶ ὁ Σ. Μπαίλνυ κατηγοροῦν τὸν Ρικάρντο ὅτι μετέτρεψε τὴν ἀνταλλαχτικὴ ἀξία ἀπὸ κάτι τό σχετικὸ σέ κάτι τό ἀπόλυτο. Στὴν πραγματικότητά ἔκανε τὸ ἀντίθετο. Ἐχει ἀναγάγει τὴ φαινομε-
νικὴ σχετικότητα πού κατέχουν αὐτὰ τὰ πράγματα, λχ. τὸ διαμάντι καὶ τὸ μαρ-
γαριτάρι σὰν ἀνταλλαχτικὰ ἀξίες, στὴν ἀληθινὴν σχέση πού κρύβεται πίσω ἀπὸ
τὴ φαινομενικὴ ὅψη, στὴ σχετικότητά τους σὰν ἀπλὲς ἐκφράσεις τῆς ἀνθρώπι-
νης ἐργασίας. Ὅταν οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ρικάρντο ἀπαντοῦν στὸν Μπαίλνυ χοντροκομ-
μένα, ὅχι ὅμως καὶ εὐστοχα, αὐτό γίνεται μόνο γιατί δὲ βρῆκαν στὸν Ρικάρντο
τὸν ἴδιο καμιά πληροφορίαν γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀλληλουχία τῆς ἀξίας καὶ τῆς
μορφῆς τῆς ἀξίας ἢ τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας.

7. Κ. Μάρε, «Τὸ Κεφάλαιο», τόμος I.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Τά ἐμπορεύματα δέν μποροῦν νά πᾶνε μόνα τους στήν ἀγορά καί δέν μποροῦν ν' ἀνταλλάξουν μόνα τους. Εἴμαστε ἐπομένως ὑποχρεωμένοι ν' ἀναζητήσουμε τούς φύλακες τους, τούς κατόχους τῶν ἐμπορευμάτων. Τά ἐμπορεύματα εἶναι πράγματα καί γι' αὐτό δέν μποροῦν νά φέρουν ἀντίσταση στόν ἄνθρωπο. Ἄν δέν προθυμοποιηθοῦν νά μπουῖν στή διάθεσή του, μπορεῖ νά χρησιμοποιοῦσε βία, μ' ἄλλα λόγια νά τά πάρει³⁷. Γιά νά σχετιστοῦν τά πράγματα αὐτά μεταξύ τους σάν ἐμπορεύματα, πρέπει οἱ φύλακες τῶν ἐμπορευμάτων νά σχετιστοῦν μεταξύ τους σάν πρόσωπα πού ἡ θέλησή τους κατοικοεδρεύει μέσα σ' αὐτά τά πράγματα, ἔτσι πού ὁ ἕνας μόνο μέ τή θέληση τοῦ ἄλλου, ἐπομένως ὁ καθένας μόνο μέ τή βοήθεια μιᾶς βουλευτικῆς πράξης κοινῆς καί γιά τούς δύο, νά μπορεῖ νά ἰδιοποιεῖται τό ἕξο ἐμπόρευμα, ἐκποιώντας τό δικό του. Γι' αὐτό εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀναγκωρίζουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο ἀτομικό ἰδιοκτήτη. Ἡ νομική αὐτή σχέση, πού ἡ μορφή της εἶναι τό συμβόλαιο, ἀδιάφορο ἂν κατοχυρώνεται μέ νόμο ἢ ὄχι, ἀποτελεῖ μιὰ βουλευτική σχέση πού ἀντικαθρεφτίζει τήν οἰκονομική σχέση. Τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς νομικῆς ἢ βουλευτικῆς σχέσης τό δίνει αὐτή ἡ ἴδια ἡ οἰκονομική σχέση³⁸. Τά πρόσωπα ὑπάρχουν ἐδῶ

³⁷ Στό 12ον αἰώνα, πού φημίζεται τόσο γιά τήν εὐσέβειά του, ἀνάμεσα στά ἐμπορεύματα αὐτά συγκαταλέγονται συχνά πολύ τρυφερά πράγματα. Ἔτσι, ἕνας γάλλος ποιητής τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνάμεσα στά ἐμπορεύματα πού προσφέρονταν στήν ἀγορά τοῦ Λαντί ἀπαριθμεῖ δίπλα στά ὑφάσματα γιά φορέματα, στά παπούτσια, στά δέσματα, στά ἀγροτικά σῦνεργα, στά τομάρια κλπ. καί «femmes folles de leur corps» [γυναῖκες πού πουλοῦν τό κορμί τους].

³⁸ Ὁ Προυντόν ἀντλεῖ ἀρχικά τό ἰδανικό του τῆς δικαιοσύνης, τῆς «justice éternelle» [αἰώνιας δικαιοσύνης], ἀπό τίς νομικές σχέσεις πού ἀντιστοιχοῦν στήν ἐμπορευματική παραγωγή καί ἔτσι, ὡς σημειωθεῖ μέ τήν εὐκαιρία, προσφέρεται ἡ τόσο παρήγορη γιά ὅλους τούς φιλισταλούς ἀπόδειξη ὅτι ἡ μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς εἶναι αἰώνια, σάν τή δικαιοσύνη. Ἐπειτα θέλει, ἀντιστρέφοντα, νά μεταπλάσσει σύμφωνα μ' αὐτό τό ἰδανικό τήν πραγματική ἐμπορευματική παραγωγή καί τό πραγματικό δίκαιο πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτήν. Τί γνώμη θά εἶχε κανεῖς γιά τό χημικό πού, ἀντί νά μελετῇ τούς πραγματικούς νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης καί νά λύσει πάνω στή βάση τους ὁρισμένα προβλήματα, θά ἤθελε νά μεταπλάσσει τήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης σύμφωνα μέ τίς «αἰώνιες ιδέες» τῆς «naturalité» καί τῆς «affinité» [τῆς «φυσικότητας» καί τῆς «συγγέ-

μόνο τό ἕνα γιά τό ἄλλο σάν ἐκπρόσωποι ἐμπορευμάτων καί ἐπομένως σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων. Στήν παραπέρα ἀνάπτυξή μας θά βροῦμε γενικά ὅτι οἱ οἰκονομικές προσωπίδες πού φοροῦν τά πρόσωπα εἶναι ἀπλῶς οἱ προσωποποιήσεις τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, πού σάν φορεῖς τους ἔρχονται ἀντιμέτωπα τό ἕνα στό ἄλλο.

Αὐτό πού διακρίνει ἰδίως τόν κάτοχο τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό τό ἐμπόρευμα εἶναι τό περιστατικό ὅτι γιά τό ἐμπόρευμα κάθε ἄλλο σῶμα ἐμπορεύματος χρησιμεύει μόνο σάν μορφή ἐμφάνισης τῆς δικῆς του ἀξίας. Γεννημένο ἰσοπεδωτής (Leveller) καί κυνικός, τό ἐμπόρευμα εἶναι ἔτοιμο κάθε στιγμή ν' ἀνταλλάξει ὄχι μόνο τήν ψυχή, μά καί τό σῶμα του μέ κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, ἔστω κι ἂν αὐτό εἶναι προικισμένο μέ περισσότερα ἐλαττώματα καί ἀπ' αὐτή τή Μαριτόρνα. Αὐτή τήν αἰσθησι ν' ἀντιλαμβάνεται τό συγκεκριμένο τοῦ σῶματος τοῦ ἐμπορεύματος πού λείπει ἀπό τό ἐμπόρευμα τή συμπληρώνει ὁ κάτοχος τοῦ ἐμπορεύματος μέ τίς πέντε καί πάνω αἰσθήσεις του. Τό ἐμπόρευμα του δέν ἔχει γι' αὐτόν ἄμεση ἀξία χρήσης. Διαφορετικά δέ θά τό φερνε στήν ἀγορά. Ἐχει ἀξία χρήσης γιά ἄλλους. Ἡ μόνη ἀξία χρήσης πού ἔχει γιά τόν κάτοχό του εἶναι ὅτι εἶναι φορέας ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καί ἐπομένως μέσο ἀνταλλαγῆς³⁹. Γι' αὐτό θέλει νά τό ἐκποιήσει γιά νά πάρει σέ ἀντάλλαγμα ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, πού ἡ ἀξία του χρήσης νά τόν ἱκανοποιεῖ. Ὅλα τά ἐμπορεύματα εἶναι μὴ-ἀξίες χρήσης γιά τούς κατόχους τους καί ἀξίες χρήσης γιά τούς μὴ κατόχους τους. Γι' αὐτό εἶναι ὑποχρεωμένα νά περνοῦν διαρκῶς ἀπό χέρι σέ χέρι. Αὐτό ὅμως τό πέρασμα ἀπό χέρι σέ χέρι ἀποτελεῖ τήν ἀνταλλαγή τους καί ἡ ἀνταλλαγή τους τά σχετίζει μεταξύ τους σάν ἀξίες καί τά πραγματοποιεῖ σάν ἀξίες. Γι' αὐτό τά ἐμπορεύματα εἶναι ὑποχρεωμένα νά πραγματοποιηθοῦν σάν ἀξίες, προτοῦ μπορέσουν νά πραγματοποιηθοῦν σάν ἀξίες χρήσης.

νειας»]; Μήπως θά ξέραμε τίποτα παραπάνω γιά τήν «τοκογλυφία», ὅταν θά λέγαμε ὅτι ἀντιφάσκει στήν «justice éternelle» [αἰώνια δικαιοσύνη] καί στήν «équité éternelle» [αἰώνια εὐθύτητα] καί στήν «mutualité éternelle» [αἰώνια ἀμοιβαιότητα] καί σ' ἄλλες «vérités éternelles» [αἰώνιες ἀλήθειες], ἀπ' ὅτι ξέραν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ὅταν λέγανε ὅτι ἡ τοκογλυφία ἀντιφάσκει στήν «grâce éternelle» [αἰώνια χάρις], στήν «foi éternelle» [αἰώνια πίστις], στήν «volonté éternelle de dieu» [αἰώνια θέληση τοῦ Θεοῦ];

³⁹ «Ἐκείνου γάρ κτήματος δικτὴ ἡ χρῆσις ἐστίν.—Ἡ μὲν οἰκία, ἡ δ' οὐκ οἰκία τοῦ πράγματος, ὅσον ὑποδήματος ἢ τοῦ ὑπόδεστος καὶ ἡ μεμβλητική· ἀμφότερα γάρ ὑποδήματος χρῆσις· καὶ γάρ ὁ ἀλλαττόμενος τῷ δεσμένῳ ὑποδήματος ἀντὶ νομήματος ἢ τροφῆς χρῆται τῷ ὑποδήματι ἢ ὑπόδημα, ἀλλ' οὐ τὴν οἰκίαν χρῆσιν· οὐ γάρ ἀλλαγῆς ἐνεκεν γέγονε» (Ἀριστοτέλης: «Πολιτικά», Βιβλίον Ι, κεφ. 9). [Γι' αὐτὴν διὰ τὴν εἶναι ἡ χρῆσις καθεὶ πράγματος.—Ἡ μὴ χαρακτηριστικὴ τὸ πρᾶγμα σάν τέτιο, ἡ ἄλλη ὄχι, ὅπως ἕνα σαντάλι ἀπὸ τῆς μὴ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ὑπόδησιν καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴν. Καὶ τὰ δύο εἶναι ἀξίες χρήσης τοῦ σανταλίου, γιὰ αὐτὸς πού ἀνταλλάσσει τὸ σαντάλι μ' αὐτόν πού χρειάζεται σαντάλι καὶ παίρνει σέ ἀντάλλαγμα νόμισμα ἢ τροφὴν χρησιμοποιεῖ τὸ σαντάλι σάν σαντάλι, ὄχι ὅμως μέ τὸ φυσικὸ τρόπο χρήσης του, γιὰ τὸ σαντάλι δὲ φτιάχτηκε γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴν.]

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, προτοῦ τὰ ἐμπορεύματα μπορέσουν νά πραγματοποιηθοῦν σάν ἀξίες, πρέπει ν' ἀποδείξουν ὅτι εἶναι ἀξίες χρήσης. Γιατί ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία πού ξοδεύτηκε γι' αὐτά ὑπολογίζεται μόνο ἐφόσον ἔχει ξοδευτεῖ μέ μιὰ ὠφέλιμη γιά ἄλλους μορφή. Μόνο ὅμως ἡ ἀνταλλαγή τους μπορεῖ ν' ἀποδείξει ἂν εἶναι πραγματικά ὠφέλιμη γιά ἄλλους, ἂν ἐπομένως τό προϊόν της ἱκανοποιεῖ ξένες ἀνάγκες.

Κάθε κάτοχος ἐμπορεύματος θέλει νά ἐκποίησει τό ἐμπόρευσμά του, ἀνταλλάσσοντάς το μόνο μέ ἓνα ἄλλο ἐμπόρευμα, πού ἡ ἀξία του χρήσης νά ἱκανοποιεῖ τή δική του ἀνάγκη. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἡ ἀνταλλαγή ἀποτελεῖ γι' αὐτόν καθαρά ἀτομικό προτσές. Ἀπό τήν ἄλλη, θέλει νά πραγματοποιήσῃ τό ἐμπόρευσμά του σάν ἀξία, δηλ. νά τό πραγματοποιήσῃ ἀνταλλάσσοντάς το μέ ὅποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα ἴσης ἀξίας, ἀδιάφορο ἂν τό δικό του τό ἐμπόρευμα ἔχει ἀξία χρήσης ἢ ὄχι γιά τόν κάτοχο τοῦ ἄλλου ἐμπορεύματος. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἡ ἀνταλλαγή ἀποτελεῖ γι' αὐτόν ἓνα γενικό κοινωνικό προτσές. Τό ἴδιο ὅμως προτσές δέν μπορεῖ νά εἶναι ταυτόχρονα γιά ὅλους τούς κατόχους ἐμπορευμάτων μόνο ἀτομικό καί συνάμα μόνο γενικά κοινωνικό.

Ἄν προσέξουμε τό ζήτημα καλύτερα, θά δοῦμε ὅτι γιά τόν κάθε κάτοχο ἐμπορεύματος κάθε ξένο ἐμπόρευμα ἰσχύει σάν ἰδιαίτερο ἰσοδύναμο τοῦ ἐμπορεύματός του, κι ἐπομένως τό δικό του τό ἐμπόρευμα χρησιμεύει σάν γενικό ἰσοδύναμο ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων. Ἐπειδὴ ὅμως ὅλοι οἱ κάτοχοι ἐμπορευμάτων κάνουν τό ἴδιο, καὶ ἓνα ἐμπόρευμα δέν εἶναι γενικό ἰσοδύναμο καί γι' αὐτό τὰ ἐμπορεύματα δέν ἔχουν μιὰ γενική σχετική μορφή ἀξίας, μέ τήν ὁποία νά ἑξομοιώνονται σάν ἀξίες καί νά συγκρίνονται σάν μεγέθη ἀξίας. Ἐτσι δέν ἀντικρύζουν καθόλου τό ἓνα τό ἄλλο σάν ἐμπορεύματα, ἀλλά μόνο σάν προϊόντα ἢ ἀξίες χρήσης.

Στήν ἀμνηχία τους οἱ κάτοχοί μας ἐμπορευμάτων σκέφτονται ὅπως ὁ Φάουστ. «Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ πρᾶξις». Γιαυτό ἔδρασαν προτοῦ σκεφθοῦν. Οἱ νόμοι τῆς φύσης τοῦ ἐμπορεύματος βροῦσαν τήν ἐπιβεβαίωσή τους στό φυσικό ἐνστικτο τῶν κατόχων ἐμπορευμάτων. Μποροῦν νά συσχετίσουν τὰ ἐμπορεύματά τους μόνο σάν ἀξίες κι ἐπομένως μόνο σάν ἐμπορεύματα, σχετίζοντάς τα μέ ἓνα ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα, ἀντιπαραθέτοντάς τα σ' αὐτό σάν πρὸς γενικό ἰσοδύναμο. Αὐτό μᾶς τόδειξε ἡ ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος. Ὅμως μονάχα ἡ κοινωνική πράξη μπορεῖ ἓνα ὁρισμένο ἐμπόρευμα νά τό μετατρέψῃ σέ γενικό ἰσοδύναμο. Γιαυτό, ἡ κοινωνική δράση ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων ξεχωρίζῃ ἓνα καθορισμένο ἐμπόρευμα πού μ' αὐτό ἐκφράζουν ὅλα τῖς ἀξίες τους. Ἐτσι ἡ φυσική μορφή αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος γίνεται ἰσοδύναμη μορφή μέ γενική κοινωνική ἰσχύ. Τό κοινωνικό προτσές ἀναθέτει στό ξεχωρισμένο ἐμπόρευμα σάν εἰδική κοινωνική λειτουργία του τό ρόλο τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου. Ἐτσι τό ἐμπόρευμα αὐτό γίνεται—χρῆμα. «Οὗτοι μίαν γνώμην ἔχουσιν καί τήν δύναμιν καί ἐξουσίαν αὐτῶν τῷ θηρίῳ διδόνασιν». «Καί ἵνα μή τις δύνῃται ἀγορᾶσαι ἢ πωλῆσαι, εἰ μή ὁ ἔχων τό χάραγμα τοῦ ὀνόματος τοῦ θη-

ρίου, ἢ τόν ἀριθμόν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ». (Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, κεφ. ιζ', 13 καί κεφ. ιγ', 17).

Τό χρηματικό κρύσταλλο εἶναι ἀναγκαῖο προϊόν τοῦ προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς, στό ὁποῖο διαφορετικά στό εἶδος τους προϊόντα ἐργασίας ἐξισώνονται πραγματικά μεταξύ τους καί μετατρέπονται ἔτσι πραγματικά σέ ἐμπορεύματα. Τό ἱστορικό πλάταιμα καί βῆθαιμα τῆς ἀνταλλαγῆς ἀναπτύσσει τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί στήν ἀξία, ἀντίθεση πού βρίσκεται σέ λανθάνουσα κατάσταση μέσα στή φύση τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ ἀνάγκη νά ἐκφραστεῖ ἐξωτερικά γιά τήν κυκλοφορία αὐτή ἡ ἀντίθεση, ὁδηγεῖ στήν ἐμφάνιση μιᾶς αὐτοτελοῦς μορφῆς τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος καί δέν ἡσυχάζει οὔτε σταματάει ὡς πού τελικά πετυχαίνεται μέ τό διχασμό τοῦ ἐμπορεύματος σέ ἐμπόρευμα καί χρῆμα. Γιαυτό, στόν ἴδιο βαθμό πού τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας μετατρέπονται σέ ἐμπορεύματα, συντελεῖται ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα⁴⁰.

Ἡ ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων ἔχει ἀπό τή μιὰ τή μορφή τῆς ἀπλῆς ἐκφρασῆς τῆς ἀξίας καί ἀπό τήν ἄλλη δέν τήν ἔχει ἀκόμα. Ἡ μορφή αὐτή, ὅπως εἶδαμε, εἶναι: χ ἐμπόρευμα $A = \psi$ ἐμπόρευμα B . Ἡ μορφή τῆς ἄμεσης ἀνταλλαγῆς προϊόντων εἶναι: χ ἀντικείμενο χρήσης $A = \psi$ ἀντικείμενο χρήσης B ⁴¹. Ἐδῶ τὰ πράγματα A καί B δέν εἶναι ἐμπορεύματα πρὶν ἀπὸ τήν ἀνταλλαγή, μά γίνονται ἐμπορεύματα μόνο μέ τήν ἀνταλλαγή. Ὁ πρῶτος τρόπος πού ἓνα ἀντικείμενο χρήσης ἔχει τή δυνατότητα νά γίνῃ ἀνταλλαχτικὴ ἀξία εἶναι ἡ ὑπαρξή του σάν μή-ἀξία χρήσης, σάν μιὰ ποσότητα ἀπὸ ἀξίες χρήσης πού ξεπερνᾶνε τῖς ἄμεσες ἀνάγκες τοῦ κατόχου του. Τὰ πράγματα αὐτά καθ'αυτὰ εἶναι γιά τόν ἀνθρώπο ἐξωτερικά ἀντικείμενα καί γι' αὐτό ἐκποιήσιμα. Γιά νά εἶναι αὐτή ἡ ἐκποίηση ἀμειψία, φτάνει οἱ ἀνθρώποι νά ἀντικρύσουν σιωπηρὰ ὁ ἓνας τόν ἄλλο σάν ἀτομικό ἰδιοχτῆτες αὐτῶν τῶν ἐκποιήσιμων πραγμάτων κι ἐπομένως σάν πρῶσσωπα ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπὸ τό ἄλλο. Μιὰ τέτια ὅμως σχέση ἀμειψίας ξενότητας δέν ὑπάρχει ὥστόσο γιά τὰ μέλη μιᾶς πρωτόγονης κοινότητος, ἀδιάφορο ἂν ἔχει τή μορφή μιᾶς πατριαρχικῆς οἰκογένειας, μιᾶς ἀρχαίας ἰνδικῆς κοινότητος, ἐνός κράτους τῶν Ἰνκα κλπ. Ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων ἀρχίζει ἐκεῖ πού τελειώνουν οἱ κοινότητες, στά σημεία τῆς ἐπαφῆς τους μέ ξένες κοινότητες ἢ μέ μέλη ξένων κοινότητων. Ἀπὸ τή στιγμή ὅμως πού ὁρισμένα πράγματα ἔγιναν πιά ἐμπορεῦ-

⁴⁰ Ὑστερα ἀπ' αὐτό μποροῦμε νά κρίνουμε τήν κατεργασία τοῦ μικροαστικοῦ σοσιαλισμοῦ πού θέλει νά διακρίνει τήν ἐμπορευματικὴ παραγωγή καί ταυτόχρονα νά ἐξαλείψῃ τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στό χρῆμα καί στό ἐμπόρευμα, δηλ. τό ἴδιο τό χρῆμα, γιατί ὑπάρχει μόνο μέσα σ' αὐτή τήν ἀντίθεση. Μέ τήν ἴδια ἐπιτυχία θά μπορούσε κανεὶς νά καταργήσει τόν πάπα διατηρώντας τόν καθολικισμό. Περισσότερα γιά τό ζήτημα αὐτό βλέπε στό ἔργο μου: «Zur Kritik der Politischen Ökonomie», σελ. 16 κ.έ.

⁴¹ Ὅσο δέν ἀνταλλάσσονται ἀκόμα δύο διαφορετικά ἀντικείμενα χρήσης, ἀλλά, ὅπως βλέπουμε συχνά στοὺς ἀγρίους, προσφέρονται σάν ἰσοδύναμα γιά ἓνα τρίτο πράγμα μιὰ χλωδὴ μάζα ἀπὸ πράγματα, ἀκόμα καί ἡ ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων βρίσκεται μόλις στόν προθάλαμό της.

ματα προς τὰ ἔξω, γίνονται ἀπό ἀντανάκλαση καί στήν ἐσωτερική ζωή τῆς κοινότητος. Ἡ ποσοτική τους ἀνταλλαχτική σχέση εἶναι στήν ἀρχή πέρα γιά πέρα τυχαία. Ἀνταλλάξιμα γίνονται χάρις στή βουλητική πράξη τῶν κατόχων τους νά τά ἐκποιήσουν ὁ ἕνας στόν ἄλλον. Ὡστόσο ἐδραιώνεται σιγά-σιγά ἡ ἀνάγκη ἀπό ξένα ἀντικείμενα χρήσης. Ἡ διαρκής ἐπανάληψη τῆς ἀνταλλαγῆς τή μετατρέπει σέ κανονικό κοινωνικό προτοσές. Γιαυτό, μέ τόν καιρό, πρέπει τουλάχιστον ἕνα μέρος τῶν προϊόντων ἐργασίας νά παράγονται ἐπίτηδες μέ σκοπό τήν ἀνταλλαγή. Ἀπό τή στιγμή αὕτη σταθεροποιεῖται ἀπό τή μιά ὁ χωρισμός ἀνάμεσα στήν ὠφελιμότητα τῶν πραγμάτων γιά τήν ἄμεση ἀνάγκη καί στήν ὠφελιμότητά τους γιά τήν ἀνταλλαγή. Ἡ ἀξία χρήσης τους χωρίζεται ἀπό τήν ἀνταλλαχτική τους ἀξία. Ἀπό τήν ἄλλη ἡ ποσοτική σχέση πού ἀνταλλάσσονται ἀρχίζει νά ἐξαργυρῆται ἀπό τήν ἴδια τήν παραγωγή τους. Ἡ συνήθεια τά παγώνει σάν μεγέθη ἀξίας.

Στήν ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων κάθε ἐμπόρευμα εἶναι ἄμεσα μέσο ἀνταλλαγῆς γιά τόν κάτοχό του καί ἰσοδύναμο γιά τόν μὴ κάτοχό του, αὐτό ὅμως μόνο ἐφ' ὅσον εἶναι ἀξία χρήσης γιά τόν δεύτερο. Ἐπομένως τό ἀνταλλασσόμενο εἶδος δέν ἀποχτάει ἀκόμα μιά μορφή ἀξίας ἀνεξάρτητη ἀπό τή δική του ἀξία χρήσης ἢ ἀπό τήν ατομική ἀνάγκη τῶν ἀνταλλαχτῶν. Ἡ ἀνάγκη γι' αὕτη τή μορφή ἀναπτύσσεται στό βαθμό πού αὐξοῦνται ὁ ἀριθμός καί ἡ ποικιλομορφία τῶν ἐμπορευμάτων πού μπαίνουν στό προτοσές τῆς ἀνταλλαγῆς. Τό πρόβλημα γεννιέται ταυτόχρονα μέ τά μέσα τῆς λύσης του. Ποτέ δέ συντελεῖται μιά κυκλοφορία ἐμπορευμάτων, ὅπου οἱ κάτοχοι τῶν ἐμπορευμάτων ἀνταλλάσσουν καί συγκρίνουν τά εἶδη τους μέ διάφορα ἄλλα εἶδη, χωρίς μέσα στά πλαίσια τῆς κυκλοφορίας τους διάφορα ἐμπορεύματα διαφόρων κατόχων ἐμπορευμάτων ν' ἀνταλλάσσονται καί νά συγκρίνονται σάν ἀξίες μέ ἕνα καί τό αὐτό τρίτο ἐμπόρευμα. Αὐτό τό τρίτο ἐμπόρευμα, πού γίνεται ἰσοδύναμο γιά διάφορα ἄλλα ἐμπορεύματα, ἀποχτᾷ ἄμεσα, ἔστω καί μέσα σέ στενά ὅρια, γενική ἢ κοινωνική ἰσοδύναμη μορφή. Αὕτη ἡ γενική ἰσοδύναμη μορφή γεννιέται καί σβήνει μαζί μέ τή στιγμιαία κοινωνική ἐπαφή πού τή γέννησε. Τή μορφή αὕτη τήν παίρνουν διαδοχικά καί φευγαλέα πότε τό ἕνα, πότε τό ἄλλο ἐμπόρευμα. Μέ τήν ἀνάπτυξη ὅμως τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων ἡ μορφή αὕτη κολλᾷ ἀποκλειστικά σέ εἰδικά εἶδη ἐμπορευμάτων, ἢ ἀποκρυσταλλώνεται στή χρηματική μορφή. Στήν ἀρχή εἶναι τυχαῖο σέ ποιο εἶδος ἐμπορεύματος θά κολλήσει. Ὡστόσο γενικά τό ζήτημα τό ἀποφασίζουν δύο περιστατικά. Ἡ μορφή τοῦ χρήματος κολλᾷ ἢ στά σπουδαιότερα εἶδη πού τά παίρνουν ἀπό ξένες χῶρες, δίνοντας σέ ἀντάλλαγμα τά δικά τους, καί πού πραγματικά ἀποτελοῦν αὐτοφανεῖς μορφές τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας τῶν ντόπιων προϊόντων. Ἡ στό ἀντικείμενο χρήσης πού ἀποτελεῖ τό κύριο στοιχείο τῆς ντόπιας ἐκποιήσεως περιουσίας, ὅπως λχ. στά ζῶα. Τή μορφή τοῦ χρήματος τήν ἀναπτύσσουν πρῶτα οἱ νομάδες λαοί, γιατί ὅλο τους τό βίος ὑπάρχει σέ κινητή καί ἐπομένως ἄμεσα ἐκποιήσιμη μορφή, καί γιατί ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους τοὺς φέρνει διαρκῶς σ' ἐπαφή

μέ ξένες κοινότητες, πράγμα πού τοὺς σπρώχνει στήν ἀνταλλαγή προϊόντων. Συχνά οἱ ἄνθρωποι μετέτρεψαν τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο, μέ τή μορφή τοῦ δούλου, σέ πρωταρχικό ὑλικό τοῦ χρήματος, ποτέ ὅμως τή γῆ. Μιά τέτια ἰδέα μποροῦσε νά γεννηθεῖ μονάχα σέ μιά διαμορφωμένη πιά ἀστική κοινωνία. Χρονολογεῖται ἀπό τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 17ου αἰῶνα καί ἡ ἐφαρμογή της σέ ἐθνική κλίμακα ἐπιχειρήθηκε μόνο ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, στήν ἀστική ἐπανάσταση τῶν γάλλων.

Στό βαθμό πού ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων σπάει τά στενά τοπικά δεσμά της καί πού γι' αὐτό ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος διευρύνεται καί γίνεται ὕλοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας γενικά, ἡ μορφή τοῦ χρήματος περνάει σέ ἐμπορεύματα πού ἀπό τή φύση τους εἶναι κατ'ἀλλήλα γιά τήν κοινωνική λειτουργία τοῦ γενικοῦ ἰσοδυναμίου, σ' αὐτὴν εὐγενῆ μέταλλα.

Τό γεγονός λοιπόν ὅτι «μ' ὅλο πού ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι δέν εἶναι ἀπό τή φύση τους χρήμα, τό χρήμα ὥστόσο εἶναι ἀπό τή φύση του χρυσός καί ἀσήμι»⁴², δείχνει τή σύμπτωση τῶν φυσικῶν ἰδιοτήτων τους μέ τίς λειτουργίες τους⁴³. Ὡς τώρα ὅμως γνωρίζουμε μόνο τή μιά λειτουργία τοῦ χρήματος, ὅτι χρησιμεύει σάν μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἢ σάν τό ὑλικό μέ τό ὁποῖο ἐκφράζονται κοινωνικά τά μεγέθη ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Κατ'ἀλλήλη μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀξίας ἢ τῆς ὕλοποίησης τῆς ἀφηρημένης, καί ἐπομένως τῆς ὁμοίας ἀνθρώπινης ἐργασίας, μπορεῖ νά εἶναι μόνο μιά ὕλη, πού ὅλα τά ἀντικείμενα τῆς ἔχουν τήν ἴδια ὁμοιόμορφη ποιότητα. Ἀπό τήν ἄλλη, ἐπειδή ἡ διαφορά τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας εἶναι καθαρά ποσοτική, πρέπει τό χρηματικό ἐμπόρευμα νά εἶναι σέ θέση νά δείχνει τίς καθαρά ποσοτικές διαφορές, δηλαδή νά μπορεῖ νά διαιρεῖται κατὰ βούληση καί νά μπορεῖ ξανά νά ἀνασυντίθεται ἀπό τά κομμάτια του. Ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι ὅμως ἔχουν ἀπό τή φύση τους αὐτές τίς ἰδιότητες.

Ἡ ἀξία χρήσης τοῦ χρηματικοῦ ἐμπορεύματος γίνεται διπλή. Παράλληλα μέ τήν ἰδιαίτερη ἀξία του χρήσης σάν ἐμπόρευμα, ὅπως λχ. ὁ χρυσός πού χρησιμεύει γιά τό σφράγισμα κούφιων δοντιῶν, σάν πρώτη ὕλη γιά εἶδη πολυτελείας κλπ., ἀποχτάει μιά τυπική ἀξία χρήσης, πού ξεπηδάει ἀπό τίς εἰδικές κοινωνικές λειτουργίες του.

Μιά καί ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα εἶναι μόνο ἰδιαίτερα ἰσοδύναμα τοῦ χρήματος καί τό χρήμα τό γενικό τους ἰσοδύναμο, συμπεριφέρονται σάν ξεχωριστά ἐμπορεύματα ἀπέναντι στό χρήμα σάν πρὸς τό γενικό ἐμπόρευμα⁴⁴.

Εἶδαμε ὅτι ἡ μορφή τοῦ χρήματος εἶναι μόνο ἡ κολλημένη σ' ἕνα δοσμένο ἐμπόρευμα ἀντανάκλαση τῶν σχέσεων ὅλων τῶν ἄλ-

⁴²Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 135. «Τά πολυτίμητα μέταλλα... εἶναι ἀπό τή φύση τους χρήμα» (Galiani: «Della Moneta» στή Συλλογὴ Custodi, Parte Moderna, τόμ. ΙΙΙ, σελ. 72).

⁴³Περὶ σφόδρα γι' αὐτό τό ζήτημα βλ. στό σύγγραμμά μου πού τώρα δά ἀνάφερα, σ' ἐν μέρει: «Τά εὐγενῆ μέταλλα».

⁴⁴«Τό χρήμα εἶναι τό γενικό ἐμπόρευμα» (Verni: «Meditazioni sulla Economia Politica», σελ. 16)

λων εμπορευμάτων. 'Επομένως μόνο γι' αυτόν πού ξεκινάει από την ολοκληρωμένη μορφή του χρήματος για να την αναλύσει κατοπινά, αποτελεί ανακάλυψη ότι το χρήμα είναι εμπόρευμα⁴⁵. Τό προτσεές της ανταλλαγής δέ δίνει στο εμπόρευμα πού μετατρέπει σε χρήμα την αξία του, αλλά την ειδική μορφή της αξίας του. 'Η σύγχυση των δυο αυτών πραγμάτων δόγησε στην πλάνη να θεωρούν φανταστική την αξία του χρυσού και του ασημιού⁴⁶. 'Επειδή σε όρισμένες λειτουργίες του το χρήμα μπορεί ν' αντικατασταθεί με άλλα σύμβολα του έαυτού του, γεννήθηκε ή άλλη πλάνη ότι το χρήμα αποτελεί απλό σύμβολο. Ταυτόχρονα στην πλάνη αυτή ένυπηρχε ή διαίσθηση ότι ή χρηματική μορφή του πράγματος είναι κάτι τό έξωτερικό γι' αυτό και ότι αποτελεί απλή μορφή έκδηλωσης ανθρώπινων σχέσεων που κρύβονται πίσω της. Μ' αυτή την έννοια κάθε εμπόρευμα θάταν ένα σύμβολο, γιατί σάν αξία αποτελεί μόνο ένα εμπράγματο περιβλήμα της ανθρώπινης εργασίας πού ξοδεύτηκε γι' αυτό⁴⁷. "Όταν όμως τά κοινωνικά

⁴⁵ «Τό ίδιο τό άσήμι και ό χρυσός, πού μπορούμε νά τά χαρακτηρίσουμε με τό γενικό όνομα „εγγενή μέταλλα“ είναι... εμπορεύματα... πού ή αξία τους πέφτει ή άνεβαίνει. Μπορεί νά επιδικαστεί στο εύγενές μέταλλο μιά μεγαλύτερη αξία μόνο όταν με ένα μικρότερο βάρος εύγενούς μετάλλου μπορεί ν' άποχτηθεί ένα μεγαλύτερο ποσό άγροτικών ή βιομηχανικών προϊόντων της χώρας κλπ.» («A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchanges, as they stand in Relation to each other. By a Merchant». London 1695, σελ. 7). Είναι άλήθεια ότι τό άσήμι και ό χρυσός, νομιματοποιημένα ή μί νομιματοποιημένα χρησιμοποιούνται σάν μέτρο για όλα τά άλλα πράγματα, ωστόσο όμως δέν είναι λιγότερο εμπορεύματα άπ' ό,τι είναι τό κρασί, τό λάδι, ό καπνός, τό πανί ή τό ύφασμα.» («A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc.» London 1689, σελ. 2). «'Η περιουσία και ό πλούτος του βασιλείου δέν μπορούν ν' άποτελούνται μόνο από χρήμα, ούτε ό χρυσός και τό άσήμι μπορούν νά μί θεωρούνται εμπορεύματα.» («The East-India Trade a most Profitable Trade», London 1677, σελ. 4).

⁴⁶ «'Ο χρυσός και τό άσήμι έχουν αξία σάν μέταλλα, προτού γίνουν χρήμα.» (Galiani: «Della Moneta», σελ. 72). 'Ο Λόκ λέει: «'Η γενική συνάντηση των ανθρώπων άπόδοσε στο άσήμι, λόγω των ιδιοτήτων του πού τό κάνουν κατάλληλο για χρήμα, μιά φανταστική αξία». 'Αντίθετα ό Λόκ λέει: «Πώς μπορούσαν διάφορα έθνη να δόσουν σ' ένα οποιοδήποτε πράγμα μιά φανταστική αξία... ή πώς θά μπορούσε νά διατηρηθεί αυτή ή φανταστική αξία;». Πόσο λίγο όμως καταλάβαινε ό ίδιος τό ζήτημα φαίνεται από τό παρακάτω λόγια του: «Τό άσήμι ανταλλάσσόταν σύμφωνα με την αξία χρήσης πού είχε, δηλ. σύμφωνα με την πραγματική του αξία. Με τή χρησιμοποίηση του σάν χρήμα άπόκτησε μιά επιπρόσθετη αξία (une valeur additionnelle)» (Jean Law: «Considérations sur le numéraire et le commerce» στις εκδόσεις του E. Daire: «Economistes Financiers du XVIII siècle», σελ. 469.470).

⁴⁷ «Τό χρήμα είναι τό σύμβολό τους (των εμπορευμάτων)» (V. de Forbonnais: «Éléments du Commerce», νέα έκδοση. Leyde 1766, τόμ. II, σελ. 143). «Σάν σύμβολο έλκεται από τό εμπόρευμα» (στο ίδιο σελ. 155). «Τό χρήμα είναι σύμβολο ενός πράγματος και τό εκπροσωπεί» (Montesquieu: «Esprit des Loix». Oeuvres. London 1767, τόμ. II, σελ. 3). «Τό χρήμα δέν είναι απλό σύμβολο, γιατί και τό ίδιο είναι πλούτος» δέν εκπροσωπεί τίς αξίες, είναι ισάξιο τους» (Le Trosne: «De l'Intérêt Social», σελ. 910). «Όταν εξετάζουμε την έννοια της αξίας, τότε τό ίδιο τό πράγμα τό βλέπουμε μόνο σάν σύμβολο και δέν ισχύει αυτό καθ'αυτό, μιά όσο άξίζει» (Hegel: «Philosophie des Rechts», σελ. 100). Πόλύ πριν από τους οικονομολόγους, οι νομικοί είχαν βάλει σε κυκλοφορία την άν-

χαρακτηριστικά πού άποχτούν τά πράγματα ή τά εμπράγματα χαρακτηριστικά πού άποχτούν οι κοινωνικοί καθορισμοί της εργασίας πάνω στη βάση ενός καθορισμένου τρόπου παραγωγής τά διακηρύχνει κανείς απλά σύμβολα, είναι σά νά τά διακηρύχνει ταυτόχρονα αιθιαίρετα προϊόντα της σκέψης των ανθρώπων. Πρόκειται για τόν προσφιλή στους διαφωτιστές τού 18ου αιώνα τρόπο, πού άπόβλεπε στο ν' αποβάλει τουλάχιστον προσωρινά την ύψη της ξενότητας από τίς αινιγματικές μορφές των ανθρώπινων σχέσεων, πού τό προτσεές της γεννήσής τους δέν μπορούσαν άκόμα νά τό αποκρυπτογραφήσουν.

Προηγούμενα σημειώσαμε ότι ή ισοδύναμη μορφή ενός εμπορεύματος δέν περικλείνει τόν ποσοτικό καθορισμό του μεγέθους του. "Όταν ξέρουμε ότι ό χρυσός είναι χρήμα και ότι έπομένως είναι άμεσα ανταλλάξιμος με όλα τά άλλα εμπορεύματα, αυτό δέ θά πεί καθόλου ότι ξέρουμε πόσο αξίζουν λχ. 10 λίβρες χρυσός. "Όπως κάθε άλλο εμπόρευμα μπορεί ό χρυσός τό μέγεθος της αξίας του νά τό εκφράζει μόνο σχετικά, μόνο με άλλα εμπορεύματα. 'Η δική του ή αξία καθορίζεται από τό χρόνο εργασίας πού απαιτείται για την παραγωγή του και εκφράζεται μόνο με τό ποσό κάθε άλλου εμπορεύματος, στο όποίο έχει στερεοποιηθεί ίσος εργάσιμος χρόνος⁴⁸. Αυτός ό καθορισμός του σχετικού μεγέθους της αξίας του χρυσού συντελείται στον τόπο της παραγωγής του με τό άμεσο ανταλλακτικό εμπόριο. "Όταν

τίληψη για τό χρήμα σάν απλό σύμβολο και για τή φανταστική μόνο αξία των εύγενών μετάλλων, όταν έκτελούσαν χρέη συγκράτητή στην ύπηρεσία της βασιλικής έξουσίας, πού σ' όλο τό διάστημα του μεσαίωνα τό δικαίωμα της να κυβδλώνει τά νομίσματα στο στήθος στις παραδόσεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και στις αντιλήψεις για τό χρήμα πού διατυπώνονταν στους Πανδέκτες. «Κανένας δέν μπορεί και δέν του επιτρέπεται νά άμφιβάλλει—λέει ό πιστός μαθητής τους, Φίλιππος ντέ Βαλουά, σ' ένα του διάταγμα του 1346 (16 του Γενάρη)—ότι μόνο σε Μας και στη βασιλική Μας μεγαλειότητα άνήκει τό δικαίωμα... νά κόβουμε νομίσματα, τό δικαίωμα νά κατασκευάζουμε νομίσματα, νά έφοδιάζουμε με νομίσματα, νά καθορίζουμε την ποιότητά τους καθώς και τό δικαίωμα να έκδίδουμε όλα τά διατάγματα πού άφορούν τά νομίσματα, τό δικαίωμα νά τά κυκλοφορούμε σ' αυτή ή σε κείνη την τιμή, όπως Μας άρέσει και όπως 'Εμείς νομίζουμε». 'Ηταν δόγμα του ρωμαϊκού δικαίου ότι την αξία του χρήματος την καθορίζει με διάταγμα ό αυτοκράτορας. 'Απαγορευόταν ρητά νά μεταχειρίζονται τό χρήμα σάν εμπόρευμα. «Pecunias vero nulli eniere fas erit nam in usu publico constitutas oportet non esse mercem». («Σε κανέναν όμως δέν επιτρέπεται νά αγοράζει χρήματα, γιατί δημοιορηθήκαν για δημόσια χρήση και δέν επιτρέπεται νά είναι εμπόρευμα»). Μιά καλή σχετική άνάλυση υπάρχει στού G. F. Pagnini: «Saggio sopra il giusto pregio delle cose», 1751, συλλογή Custodi, Parte Moderna, τόμ. II. 'Ιδιαίτερα στο δεύτερο μέρος του συγγράμματος ό Πανίνι κάνει πολεμική ένάντια στους κυρίους νομικούς.

⁴⁸ «'Αν ένας άνθρωπος μπορεί νά φέρει στο Λονδίνο μιά συγγιά άσήμι άπ'ό τά έγκατα της γης του Περου στο ίδιο χρονικό διάστημα πού θά χρειάζοταν για νά παραγάγει ένα μπουσέλ σάρι, τότε τό ένα είναι ή φυσική τιμή του άλλου» άν λοιπόν τώρα με την εκμετάλλευση νέων και πιο άποδοτικών μεταλλείων μπορεί νά βγάξει δυό συγγές άσήμι με τά ίδια έξοδα πού προηγούμενα έβγαζε μιά συγγιά, τότε τό σάρι με τιμή 10 σελίνια τό μπουσέλ θά στοιχίζει τό ίδιο όπως και προηγούμενα με τιμή 5 σελίνια. ceteris paribus [αν όλοι οι άλλοι όροι μείνουν οι ίδιοι] (William Petty: «A Treatise on Taxes and Contributions», London 1667, σελ. 31).

μπαίνει στην κυκλοφορία σάν χρήμα, ή αξία του είναι κιόλας καθορισμένη. *Αν στίς τελευταίες κιόλας δεκαετίες του 17ου αιώνα ή ανά-λυση του χρήματος είχε δείξει ότι τό χρήμα είναι εμπόρευμα, επρόκειτο ωστόσο μόνο για τήν αρχή της ανάλυσης. *Η δυσκολία δέ βρίσκεται στην κατανόηση του γεγονότος ότι τό χρήμα είναι εμπόρευμα, αλλά στο πώς, γιατί, μέ ποιόν τρόπο τό εμπόρευμα έγινε χρήμα⁴⁹.

Είδαμε πώς στην πιό απλή κιόλας έκφραση της αξίας: χ εμπόρευμα $A = \psi$ εμπόρευμα B , τό πράγμα μέ τό οποίο παρασταίνεται τό μέγεθος της αξίας ενός άλλου πράγματος φαίνεται σάν νάχει τήν ισοδύναμη μορφή του σάν κοινωνική φυσική ιδιότητα, ανεξάρτητα απ' αυτή τή σχέση. Παρακολούθησαμε τήν εδραίωση αυτής της πλάνης. *Ολοκληρώνεται από τή στιγμή πού ή μορφή του γενικού ισοδύναμου συμψύεται μέ τή φυσική μορφή ενός ειδικού είδους εμπορεύματος ή αποκρυσταλλώνεται στη μορφή του χρήματος. Δημιουργείται ή έντύπωση ότι ένα εμπόρευμα γίνεται χρήμα όχι γιατί όλα τά άλλα εμπορεύματα αρχίζουν νά εκφράζουν μ' αυτό τις αξίες τους, αλλά ότι αντίστροφα μετρούν τις αξίες τους μ' αυτό, γιατί είναι χρήμα. *Η μεσολαβούσα κίνηση εξαφανίζεται μέσα στο δικό της τό αποτέλεσμα χωρίς ν' αφήσει ίχνη. Τά εμπορεύματα βρίσκουν χωρίς τή σύμπραξη τους ολοκληρωμένη τή δικιά τους μορφή αξίας στη μορφή ενός σώματος εμπορεύματος πού υπάρχει έξω απ' αυτά και δίπλα σ' αυτά. Τά πράγματα αυτά,ό χυρός και τό άσήμ, όπως βγαίνουν από τά σπλάχνα της γης, είναι ταυτόχρονα ή άμεση ένσάρκωση κάθε ανθρώπινης εργασίας. *Από δώ πηγάζει ή μαγεία του χρήματος. *Η άπλως άτομιστική στάση των ανθρώπων στο κοινωνικό τους προτσές παραγωγής κι επομένως ή εμπράγματο μορφή των δικών τους σχέσεων παραγωγής πού είναι ανεξάρτητες από τόν έλεγχο και τή συνειδητή άτομική πράξη τους, εμφανίζονται πρώτα στο ότι τά προϊόντα της δουλειάς τους παίρνουν γενικά τή μορφή του εμπορεύματος. *Έτσι τό αίνιγμα του χρήματος-φetiχ δεν είναι τίποτα άλλο, παρά τό αίνιγμα του εμπορεύματος-fetiχ πού έγινε όρατό και πού θαμπώνει τά μάτια.

⁴⁹ *Αφού ο κύριος καθηγητής Ρόσερ μās διδάσκει πρώτα ότι: «Οί λαθεμένοι όρισμοί του χρήματος μπορούν νά διαφεθούν σε δύο κύριες ομάδες: σε όρισμούς πού τό θεωρούν κάτι περισσότερο από εμπόρευμα, και σε όρισμούς πού τό θεωρούν κάτι λιγότερο από εμπόρευμα», συνεχίζει μέ έναν παρδαλό κατάλογο συγγραμμάτων για τό χρήμα, μέσα απ' τόν οποίο δεν διαφαίνεται ούτε και ή πιό άπόμαχη κατανόηση της πραγματικής ιστορίας της θεωρίας, για νά καταλήξει στο έπιμύθιο: «Κατά τά άλλα δεν μπορεί ν' άρνηθει κανείς ότι οί περισσότεροι νεότεροι οικονομολόγοι δεν προσέσανε άρκετά τις ιδιομορφίες πού ξεχωρίζουν τό χρήμα από άλλα εμπορεύματα (δηλ., παρ' όλα αυτά, τό χρήμα είναι κάτι περισσότερο ή κάτι λιγότερο από εμπόρευμα)... Κατά τούτο ή μσοεμπορκρατική αντίδραση του Γκανίλ... δεν είναι πέρα για πέρα άβάσιμη» (*Wilhelm Roscher: «Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3η έκδ. 1858, σελ. 207—210*). Περισσότερο—λιγότερο—όχι άρκετά—κατά τούτο—όχι πέρα για πέρα! Τί καθορισμοί έννοιών! Και μία τέτια εκλεχτική καθηγητική φλυαρία τή βαπτίζει δ' ο' Ρόσερ, γεμιστά μετριοφροσύνη: «ή άνατομικο-φυσιολογική μέθοδος» (σελ. 42) της πολιτικής οικονομίας! Και όμως μία άνακάληξη τή χρωστήμα σ' αυτόν, και συγκεκριμένα ότι τό χρήμα είναι «ένα εύγλωστο εμπόρευμα» (σελ. 206).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΧΡΗΜΑ, *Η Η ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

1. ΜΕΤΡΟ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ

Γιά λόγους άπλοποίησης προϋποθέτω παντού σ' αυτό τό σύγγραμμα ότι χρηματικό εμπόρευμα είναι μόνο ό χρυσός.

*Η πρώτη λειτουργία του χρυσού είναι ότι προσφέρει στον κόσμο των εμπορευμάτων τό ύλικό για νά εκφράζουν τις αξίες τους ή ότι εκφράζει τις αξίες των εμπορευμάτων σάν δμώνυμα, ποιοτικά δμιοα και ποσοτικά συγκρίσιμα μεγέθη. *Έτσι λειτουργεί σάν γενικό μέτρο των αξιών και μόνο χάρη σ' αυτή τή λειτουργία ό χρυσός—αυτό τό ειδικό ισοδύναμο εμπόρευμα— γίνεται πρώτα χρήμα.

Δέν κάνει τό χρήμα σύμμετρα τά εμπορεύματα. *Αντίστροφα. *Έπειδή όλα τά εμπορεύματα σάν αξίες είναι αντικειμενοποιημένη ανθρώπινη εργασία και επομένως αυτά καθαυτά είναι σύμμετρα, μπορούν νά μετρούν τις αξίες τους από κοινού μέ τό ίδιο ειδικό εμπόρευμα και νά μετατρέπουν έτσι αυτό τό εμπόρευμα σε κοινό τους μέτρο αξίας ή σε χρήμα. Τό χρήμα σάν μέτρο αξίας είναι ή άναγκαία μορφή εμφάνισης του μέτρου της αξίας, του χρόνου εργασίας, πού ένυπάρχει στα εμπορεύματα⁵⁰.

⁵⁰ Τό ερώτημα, γιατί τό χρήμα νά μήν εκφρασώπει άμεσα τόν ίδιο τό χρόνο εργασίας, έτσι πού λχ. ένα χαρτονόμισμα νά παρασταίνει χ' ώρες εργασίας, καταλήγει άπλουστά στο ερώτημα, γιατί πάνω στη βάση της εμπορευματικής παραγωγής τά προϊόντα εργασίας είναι ύποχρεωμένα νά παίρνουν τή μορφή εμπορευμάτων, μιά και ή μορφή του εμπορεύματος περιλαμβάνει τό διχασμό τους σε εμπόρεύματα και σε χρηματικό εμπόρευμα. *Η στο ερώτημα γιατί ή άτομική εργασία νά μιν μπορεί νά θεωρείται άμεση κοινωνική εργασία, δηλ. τό αντίθετό της. *Έχω εξηγήσει άλλου διεξοδικά τό ριχό ούτοπισμό ενός «χρήματος-εργασίας» πάνω στη βάση της εμπορευματικής παραγωγής («Zur Kritik der Politischen Ökonomie», σελ. 61 κ. έ.). *Έδώ άς σημειωθεί ακόμα ότι λχ. τό «χρήμα-εργασία» του *Όουεν είναι τόσο λίγο «χρήμα», όσο λχ. ένα εισιτήριο θεάτρου. *Ο *Όουεν προϋποθέτει άμεσα κοινωνικοποιημένη εργασία, μιά μορφή παραγωγής διαμετρικά αντίθετη μέ τήν εμπορευματική παραγωγή. Τό άποδεικτικό εργασίας βεβαιώνει μονάχα τήν άτομική συμμετοχή του παραγωγού στην κοινή δουλιά και τήν άτομική του απαίτηση για ένα καθορισμένο μέρος του συνολικού προϊόντος πού προορίζεται για τήν κατανάλωση. Τού *Όουεν όμως δεν τού πέρασε απ' το μυαλό ή ιδέα από τή μιά νά προϋποθέτει τήν εμπορευματική παραγωγή και από τήν άλλη νά προσπαθεί ν' άποφύγει τούς άπαραίτητους όρους της μέ χρηματικές ταχυδάκτυλουργίες.

Ἡ ἔκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος σέ χρυσό — χ ἐμπόρευμα $A = \psi$ χρηματικό ἐμπόρευμα — εἶναι ἡ χρηματική του μορφή ἢ ἡ τιμὴ του. Ἀρκεῖ τώρα μιὰ μεμονωμένη ἐξίσωση, ὅπως: 1 τόννος σίδηρο = 2 οὐγγεῖς χρυσός, γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ ἡ ἀξία τοῦ σιδήρου ἔτσι πού νάχει γενική κοινωνική ἰσχὴ. Ἡ ἐξίσωση αὐτὴ δὲ χρειάζεται πιά νὰ παραταχθεῖ στὴν ἴδια γραμμὴ μέ τις ἐξισώσεις ἀξίας τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων, γιατί τὸ ἰσοδύναμο ἐμπόρευμα, ὁ χρυσός, ἔχει κιόλας τὸ χαρακτήρα χρήματος. Γι' αὐτό, ἡ γενική σχετική μορφή τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων ἔχει τώρα ξανά τὴν ὅση τῆς ἀρχικῆς της, ἀπλῆς ἢ μεμονωμένης σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἀναπτυγμένη σχετική ἔκφραση τῆς ἀξίας, ἢ ἡ ἀτέλειωτη σειρά τῶν σχετικῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας, γίνεται ἡ εἰδική σχετική μορφή τῆς ἀξίας τοῦ χρηματικοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ σειρά αὐτὴ ὅμως δίνεται τώρα πιά κοινωνικά στὶς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Δὲν ἔχει παρὰ νὰ διαβάσει κανεὶς τις στήλες ἑνός τιμολόγιου ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ θὰ βρεῖ τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος νὰ ἐκφράζεται μ' ὅλα τὰ πιθανὰ ἐμπορεύματα. Ἀντίθετα, τὸ χρῆμα δὲν ἔχει τιμὴ. Γιὰ νὰ συμμετάσχει σ' αὐτὴ τὴν ἐνιαία σχετική μορφή τῆς ἀξίας τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων, θάπρεπε ν' ἀναφερθεῖ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του σάν πρὸς δικὸ τοῦ ἰσοδύναμο.

Ἡ τιμὴ ἢ ἡ χρηματικὴ μορφή τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι, ὅπως γενικά ἢ μορφή τῆς ἀξίας τους, μιὰ μορφή πού διαφέρει ἀπὸ τὴ χειροπιαστὴ πραγματικὴ σωματικὴ μορφή τους, εἶναι ἐπομένως μόνο ἰδεατὴ ἢ φανταστικὴ μορφή. Ἡ ἀξία τοῦ σιδήρου, τοῦ πανιοῦ, τοῦ σταριοῦ κλπ. ὑπάρχει, ἂν καὶ ἀόρατα, μέσα σ' αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ πράγματα. Παρασταίνεται στὴν ἰσότητά τους μέ τὸ χρυσό, στή σχέσή τους μέ τὸ χρυσό, πού, γιὰ νὰ ἐκφραστοῦμε ἔτσι, τριγυρνᾷ μόνο μέσα στὰ κεφάλια τῶν ἐμπορευμάτων. Γι' αὐτό, ὁ φύλακας τῶν ἐμπορευμάτων πρέπει νὰ κολλήσει τὴ δικιά του τὴ γλώσσα στὰ κεφάλια τους ἢ νὰ κρεμάσει στὸ λαιμὸ τους χάρτινες πινακίδες γιὰ ν' ἀνακινῶσι τις τιμές τους στὸν ἔξω κόσμολ⁶¹. Μιὰ καὶ ἡ ἔκφραση τῶν ἀξιών τῶν

⁶¹ Ὁ ἄγχιος ἢ ἡμιάγχιος χρησιμοποιεῖ τὴ γλώσσα διαφορετικὰ. Ὁ πλοίαρχος Πάρου λέει λχ. γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ κόλπου τοῦ Μπάφριν: «Στὴν περίπτωσή αὐτὴ (στὴν ἀνταλλαγὴ προϊόντων) γλύφουν δυὸ φορές μέ τὴ γλώσσα τὸ πράγμα (πού τοὺς προσφέρεται) καὶ ὕστερα ἀπ' αὐτό, ὅπως φαίνεται, θεωροῦν ὅτι ἡ συναλλαγὴ ἔκλεισε ἱκανοποιητικά». Τὸ ἴδιο καὶ στοὺς ἐσκιμῶους τῆς Ἀνατολῆς, ὁ ἀγοραστὴς γλύφει μέ τὴ γλώσσα του κάθε φορά τὸ εἶδος πού παίρνει. Ἄν λοιπὸν στὸ Βορᾶ ἡ γλώσσα χρησιμεύει σάν ὄργανο τῆς ἰδιοποίησης, δὲν εἶναι παράδοξο ὅτι στὸ Νότο ἡ κοιλιά χρησιμεύει σάν ὄργανο τῆς συσσωρευμένης ἰδιοκτησίας καὶ ὁ κάφρος ὑπολογίζει τὸν πλοῦτο ἑνὸς ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ πάχος τῆς κοιλίας του. Οἱ κάφροι εἶναι πολὺ ἐξυπνοὶ ἄνθρωποι, γιατί ἐνῶ ἡ ἐπλοήγη βρετανικὴ ἐκδеше γιὰ τὴν κατάστασή τῆς ὑγείας τοῦ λαοῦ τὸ 1864 παρασιονιόταν γιὰ τὴν ἔλλειψη σ' ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης οὐσιῶν πού σχηματίζουν λίπος, κάποιος δρ Χάρβεϊ, ὅχι βέβαια αὐτὸς πού ἀνακάλυψε τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ἔκανε τὸν ἴδιο ἀκριβῆς χρόνον τὴν τύχη του μέ κάτι τσαρλατάνικες συνταγὰς πού ὑπόσχονταν στὴν ἀστική τάξη καὶ στὴν ἀριστοκρατία ὅτι μποροῦν νὰ τις ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὸ περιττὸ γρυστί τους σέ πάχος.

ἐμπορευμάτων σέ χρυσό εἶναι ἰδεατὴ, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ μόνο φανταστικός ἢ ἰδεατὸς χρυσός. Κάθε κάτοχος ἐμπορευμάτων ξέρει ὅτι τὰ ἐμπορεύματά του δὲν χρυσώθηκαν καθόλου ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δίνει τὴ μορφή τῆς τιμῆς στὴν ἀξία τους ἢ ὅταν τοὺς δίνει μιὰ φανταστικὴ μορφή χρυσοῦ καὶ ὅτι δὲν τοῦ χρειάζεται οὔτε κόκκος πραγματικὸς χρυσός, γιὰ νὰ ὑπολογίσει σέ χρυσὰ ἀξίες ἐμπορευμάτων πολλῶν ἑκατομμυρίων. Γι' αὐτό, στή λειτουργία του σάν μέτρο τῆς ἀξίας τὸ χρῆμα παίζει τὸ ρόλο μόνο φανταστικοῦ ἢ ἰδεατοῦ χρήματος. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ἐγινε ἀφορμὴ νὰ γεννηθοῦν οἱ πιὸ παλαβὲς θεωρίες⁶². Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας χρησιμεύει μόνο φανταστικὸ χρῆμα, ἡ τιμὴ ἐξαρτεῖται ὁλότελα ἀπὸ τὸ πραγματικὸ χρηματικὸ ὕλικό. Ἡ ἀξία, δηλ. ἡ ποσότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πού ὑπάρχει λχ. μέσα σ' ἓναν τόννον σίδηρο, ἐκφράζεται μ' ἓνα φανταστικὸ ποσὸ τοῦ χρηματικοῦ ἐμπορεύματος, πού περιέχει ἴση ποσότητα ἐργασίας. Ἀνάλογα λοιπὸν μέ τὸ ἂν ὁ χρυσός, τὸ ἀσήμι ἢ ὁ χαλκός χρησιμεύουν σάν μέτρο τῆς ἀξίας, ἡ ἀξία ἑνός τόννου σιδήρου ἀποχτᾷ τελείως διαφορετικὲς ἐκφράσεις τιμῆς, ἢ παρασταίνεται μέ τελείως διαφορετικὲς ποσότητες χρυσοῦ, ἀσημοῦ ἢ χαλκοῦ.

Ἄν λοιπὸν δυὸ διαφορετικὰ ἐμπορεύματα, λχ. ὁ χρυσός καὶ τὸ ἀσήμι, χρησιμεύουν ταυτοχρόνα σάν μέτρο τῆς ἀξίας, τότε ὅλα τὰ ἐμπορεύματα ἔχουν δυὸ λογίων ἐκφράσεις τιμῆς, τιμές σέ χρυσό καὶ τιμές σέ ἀσήμι, πού συνυπάρχουν ἥρεμα, ὅσο ἡ σχέση ἀξίας τοῦ ἀσημοῦ πρὸς τὸ χρυσό παραμένει ἀμετάβλητη, λχ. = 1 : 15. Ὅμως κάθε ἀλλαγὴ αὐτῆς τῆς ἀξιακῆς σχέσης διαταράσσει τὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων σέ χρυσό καὶ στὶς τιμές τους σέ ἀσήμι, καὶ ἀποδείχνει ἔτσι στὴν πραγματικότητά ὅτι ὁ διπλασιασμὸς τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας ἀντιφάσκει μέ τὴ λειτουργία του⁶³.

⁶² Βλ. *Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». «Theorien von der Masseinheit des Geldes», σελ. 53 κ. ἑ.

⁶³ Ὑποσημείωση στὴ 2η ἐκδόση. «Παντοῦ ὅπου ὁ χρυσός καὶ τὸ ἀσήμι ὑπάρχουν μέ νόμο τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο σάν χρῆμα, δηλ. σάν μέτρα τῆς ἀξίας, γίνονται πάντα ἡ μάταιη προσπάθεια νὰ τὰ μεταχειρίζονται σάν μιὰ καὶ τὴν ἴδια ὕλη. Ὅταν ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ὁ ἴδιος χρόνος ἐργασίας πρέπει ἀμετάβλητα νὰ ἀντικειμενοποιεῖται στὴν ἴδια ἀναλογία ἀσημοῦ καὶ χρυσοῦ, εἶναι σὰ νὰ ὑποθέτει στὴν πραγματικότητα ὅτι τὸ ἀσήμι καὶ ὁ χρυσός εἶναι σάν ὕλη ἴδια καὶ ὅτι μιὰ καθορισμένη μάζα τοῦ λιγότερο πολύτιμου μετάλλου, τοῦ ἀσημοῦ, ἀποτελεῖ τὸ ἀμετάβλητο κλάσμα μᾶς καθορισμένης μάζας χρυσοῦ. Ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Ἐδουάρδου III ὡς τὸν καιρὸ τοῦ Γεωργίου II ἡ ἱστορία τοῦ ἀγγλικοῦ χρηματικοῦ συστήματος ξετυλίγεται μέσα σέ μιὰ συνεχή σειρὰ διαταραχῶν, πού ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ νομοθετικὸ καθορισμὸ τῆς ἀξιακῆς σχέσης χρυσοῦ καὶ ἀσημοῦ καὶ στὶς πραγματικὲς διακυμάνσεις τῶν ἀξιών τους. Πότε ὑπερεκτιμῶταν ὁ χρυσός, πότε τὸ ἀσήμι. Τὸ μέταλλο πού ἐκτιμῶταν κάτ' ἀπὸ τὴν ἀξία του, τὸ ἀπόσπυρ ἀπὸ τὴν κυκλοφορία, τὸ λιώνανε καὶ τὸ ἐξάγανε στὸ ἐξωτερικό. Τότε ἡ ἀξιακὴ σχέση τῶν δυὸ μετάλλων ἄλλαζε πάλι μέ νόμο, ἡ νέα ὁμως ὀνομαστικὴ ἀξία ἐρχόταν σέ λίγο στὴν ἴδια σύγκρουση μέ τὴν πραγματικὴ ἀξιακὴ σχέση, ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη. — Στὶς μέρες μας ἡ πολὺ μικρὴ καὶ παροδικὴ πτώση τῆς ἀξίας τοῦ χρυσοῦ ἀπέναντι στὸ ἀσήμι προκάλεσε τὸ ἴδιο φαινόμενο σέ πολὺ μεγάλη κλίμακα στὴ Γαλλία. Ἐξ αἰτίας τῆς

Τά ἐμπορεύματα, πού ἡ τιμή τους εἶναι καθορισμένη, ἐμφανίζονται ὅλα μέ τή μορφή: α ἐμπόρευμα $A = \chi$ χρυσός· β ἐμπόρευμα $B = \omega$ χρυσός· γ ἐμπόρευμα $\Gamma = \psi$ χρυσός κλπ., ὅπου τά α , β καί γ παρασταίνουν καθορισμένες μάζες τῶν ἐμπορευμάτων A , B καί Γ , καί τά χ , ω καί ψ καθορισμένες μάζες χρυσοῦ. Ἔτσι οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων μετατράπηκαν σέ φανταστικά ποσά χρυσοῦ διαφόρων μεγέθους, δηλ., παρά τήν παρδαλή πολυχρωμία τῶν σωμάτων τῶν ἐμπορευμάτων, μετατράπηκαν σέ δμώνυμα μεγέθη, σέ μεγέθη χρυσοῦ. Σάν τέτια διάφορα ποσά χρυσοῦ συγκρίνονται καί μετριοῦνται μεταξύ τους καί δημιουργεῖται ἡ τεχνική ἀνάγκη νά τ' ἀναγάγουν σέ ἓνα πάγιο ποσό χρυσοῦ, σάν μονάδα μέτρησής τους. Αὕτῃ ἡ μονάδα μέτρησής ἀναπτύσσεται πιά πέρα σέ κλίμακα μέ τήν παραπέρα ὑποδιαίρεσή της σέ πολλαπλημορία. Ὁ χρυσός, τό ἀσήμι καί ὁ χαλκός ἔχουν τέτιες κλίμακες ποσοῦ ἀκόμα γίνον ἡμίμα, οἱ κλίμακες αὐτές εἶναι τά μεταλλικά τους βάρη, ἔτσι πού λχ. ἡ μιά λίβρα πού χρησιμεύει σάν μονάδα μέτρησής ἀπό τή μιά μεριά ὑποδιαίρεται σέ οὐγγιές κλπ. καί ἀπό τήν ἄλλη ἀθροίζεται σέ στατήρες κλπ.⁶⁴ Γιαυτό παντοῦ ὅπου κυκλοφορεῖ μέταλλο σάν χρῆμα τά προϋπάρχοντα ὀνόματα τῆς κλίμακας τοῦ βάρους τους ἀποτελέσαν καί τά ἀρχικά ὀνόματα τῆς χρηματικῆς κλίμακας ἢ τῆς κλίμακας τῶν τιμῶν.

Σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν καί σάν κλίμακα τῶν τιμῶν τό χρῆμα ἐκτελεῖ δύο τελείως διαφορετικές λειτουργίες. Μέτρο τῶν ἀξιῶν εἶναι σάν κοινωνική ἐνσάρκωση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Κλίμακα τῶν τιμῶν εἶναι σάν καθορισμένο βάρος μετάλλου. Σάν μέτρο τῆς ἀξίας χρησιμεύει γιά νά μετατρέψει τίς ἀξίες τῶν πολυποικίλων ἐμπορευμά-

ζήτησης ἀσημοῦ ἀπό τήν Κίνα καί τίς Ἰνδίες. Προκάλεσε τήν ἐξαγωγή τοῦ ἀσημοῦ καί τήν ἐκτόπισή του στήν κυκλοφορία ἀπό τό χρυσό. Στά χρόνια 1855—1856—1857 ἡ εἰσαγωγή χρυσοῦ στή Γαλλία ξεπέρασε τήν ἐξαγωγή χρυσοῦ ἀπό τή Γαλλία κατά 41.580.000 λίρες στερελίνες, ἐνῶ ἡ ἐξαγωγή ἀσημοῦ ξεπέρασε τήν εἰσαγωγή ἀσημοῦ κατά 14.704.000 λίρες στερελίνες. Στήν πραγματικότητα στίς χώρες ὅπου καί τά δύο μέταλλα εἶναι μέ νόμο μέτρα τῆς ἀξίας, καί ἐπομένως καί τά δύο πρέπει νά γίνονται ὑποχρεωτικά δεχτά στίς πληρωμές, καί ὅπου ὁ καθένας κατά βούληση μπορεῖ νά πληρώνει σέ ἀσήμι ἢ σέ χρυσό, τό μέταλλο πού ἡ ἀξία του ἀνεβαίνει ἀποχτάει ἐπικαταλλογή (ἀγίο) καί μετράει, ὅπως καί κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, τήν τιμή του μέ τό μέταλλο πού ἡ τιμή του ἐκτιμᾶται πάνω ἀπό τήν ἀξία του, ἐνῶ μόνο τό τελευταῖο χρησιμεύει σάν μέτρο τῆς ἀξίας. Ὡς ἡ ἱστορική πείρα ο' αὐτό τόν τομέα συνοψίζεται ἀπλῶς στό ὅτι παντοῦ ὅπου δύο ἐμπορεύματα ἐκπληρώνουν μέ νόμο τή λειτουργία τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας, στήν πραγματικότητα μόνο τό ἓνα μένει σάν τέτιο κύριος τοῦ πεδίου» (Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 52, 53).

⁶⁴ Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοσ. Τό περίεργο φαινόμενο ὅτι ἡ οὐγγιά χρυσοῦ σάν μονάδα τῆς χρηματικῆς κλίμακας δέ διαίρεται στήν Ἀγγλία σέ μικρότερα μέρη ἐξηγιέται μέ τό παρακάτω γεγονός: «Τό νομισματικό μας σύστημα ἀρχικά ἦταν προσαρμοσμένο στή χρησιμοποίηση τῶν ἀσημοῦ, γιαντοῦ μιά οὐγγιά ἀσημοῦ μπορεῖ πάντα νά διαίρεται σ' ἓνα ἀντίστοιχο ἀριθμό νομισμάτων. Ἐπειδή ὅμως ὁ χρυσός ἔχει εἰσαχθεῖ ἀργότερα σ' ἓνα νομισματικό σύστημα πού ἦταν προσαρμοσμένο μόνο στό ἀσήμι, δέν μπορεῖ μιά οὐγγιά χρυσοῦ νά κοπῇ σέ ἀντίστοιχο ἀριθμό νομισμάτων» (MacLaren: «History of the Currency», London 1858, σελ. 16).

τῶν σέ τιμές, σέ φανταστικά ποσά χρυσοῦ. Σάν κλίμακα τῶν τιμῶν μετράει τά ποσά αὐτά τοῦ χρυσοῦ. Μέ τό μέτρο τῶν ἀξιῶν μετριοῦνται τά ἐμπορεύματα σάν ἀξίες, ἡ κλίμακα τῶν τιμῶν ἀντίθετα μετράει τά ποσά τοῦ χρυσοῦ μέ βάση ἓνα ὁρισμένο ποσό χρυσοῦ, καί ὄχι τήν ἀξία ἑνός ποσοῦ χρυσοῦ μέ τό βάρος ἑνός ἄλλου. Γιά τήν κλίμακα τῶν τιμῶν πρέπει νά καθορισθεῖ ἓνα καθορισμένο βάρος χρυσοῦ σάν μονάδα μέτρησής. Ἐδῶ, ὅπως καί σ' ὅλους τοὺς ἄλλους καθορισμούς τῶν μέτρων δμώνυμων μεγεθῶν, ἀποφασιστικό ρόλο παίζει ἡ σταθερότητα τοῦ μέτρου. Γιαυτό, ἡ κλίμακα τῶν τιμῶν ἐκπληρώνει τή λειτουργία της τόσο καλύτερα, ὅσο πιά ἀμετάβλητα τό ἴδιο ποσό χρυσοῦ χρησιμεύει σάν μονάδα μέτρησής. Σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν ὁ χρυσός μπορεῖ νά χρησιμεύσει μόνο γιαντοῦ ὅτι ἴδιος εἶναι προϊόν ἐργασίας, δηλ. κάτι πού ἡ ἀξία του μπορεῖ ν' ἀλλάξει⁶⁵.

Πρῶτο, εἶναι ξεκάθαρο ὅτι μιά ἀλλαγὴ στήν ἀξία τοῦ χρυσοῦ δέ θίγει μέ κανέναν τρόπο τή λειτουργία του σάν κλίμακα τῶν τιμῶν. Ὅσο κι ἂν ἀλλάξει ἡ ἀξία τοῦ χρυσοῦ, τά διάφορα ποσά χρυσοῦ βρίσκονται πάντα στήν ἴδια ἀξιακή σχέση μεταξύ τους. Καί ἂν ἀκόμα ἡ ἀξία τοῦ χρυσοῦ ἔπεφτε κατά 1000%, οἱ 12 οὐγγιές χρυσοῦ θά ἐξακολουθοῦσαν νά ἔχουν 12 φορές περισσότερη ἀξία ἀπό μιά οὐγγιά χρυσοῦ, καί στίς τιμές πρόκειται μόνο γιά τή σχέση διαφόρων ποσῶν χρυσοῦ μεταξύ τους. Ἐπειδή ὅμως ἀπό τήν ἄλλη τό βάρος μιάς οὐγγιάς χρυσοῦ δέν ἀλλάζει καθόλου μέ τήν πτώση ἢ τήν αὔξησιν τῆς τιμῆς της, δέν ἀλλάζει ἐπίσης καί τό βάρος τῶν πολλαπλημορίων της, καί ἔτσι ὁ χρυσός σάν πᾶν κλίμακα τῶν τιμῶν προσφέρει πάντα τήν ἴδια ὑπηρεσία, ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἀξίας του.

Ἡ ἀλλαγὴ στήν ἀξία τοῦ χρυσοῦ δέν ἐμποδίζει ἐπίσης τή λειτουργία του σάν μέτρο τῆς ἀξίας. Ἀφορὰ ταυτόχρονα ὅλα τά ἐμπορεύματα, γιαντοῦ, *caeteris paribus* [ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὄροι μένουν ἴδιοι] ἀφήνει ἀμετάβλητες τίς ἀμοιβαῖες σχετικές τους ἀξίες, παρά τό γεγονός ὅτι ὅλες ἐκφράζονται τώρα μέ μεγαλύτερες ἢ μικρότερες τιμές χρυσοῦ ἀπ' ὅτι προηγουμένα.

Ὅπως στήν ἐκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος μέ τήν ἀξία χρήσης ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος, ἔτσι καί στήν ἐκτίμηση τῶν ἐμπορευμάτων σέ χρυσό προϋποτίθεται μόνο ὅτι στή δοσμένη στιγμή ἡ παραγωγή ἑνός καθορισμένου ποσοῦ χρυσοῦ κοστίζει μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας. Σχετικά μέ τήν κίνηση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων γενικά ἰσχύουν οἱ νόμοι τῆς ἀπλῆς σχετικῆς ἐκφράσεως τῆς ἀξίας πού τοὺς ἀναπτύξαμε πιά πάνω.

Ὅταν ἡ ἀξία τοῦ χρήματος μένει ἡ ἴδια, οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων μποροῦν γενικά ν' ἀνεβαίνουν μόνο ὅταν ἀνεβαίνουν οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, καί ὅταν οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων μένουν οἱ ἴδιες, οἱ

⁶⁵ Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοσ. Εἶναι ἀνεκδιήγητη ἡ σύγχυση πού ἐπικρατεῖ στά ἀγγλικά συγγράμματα γιά τό μέτρο τῶν ἀξιῶν (measure of value) καί τήν κλίμακα τῶν τιμῶν (standard of value). Συγγέρονται διαρκῶς οἱ λειτουργίες καί ἐπομένως τά ὀνόματά τους.

τιμές τους μπορούν ν' ανεβαίνουν όταν πέφτει ή αξία του χρήματος. Ἀντίστροφα. Ὄταν ή αξία του χρήματος μένει ή ἴδια, οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων μπορούν γενικά νά πέφτουν μόνο όταν πέφτουν οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, καί όταν οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων μένουν οἱ ἴδιες, οἱ τιμές τους μπορούν νά πέφτουν όταν ανεβαίνει ή αξία του χρήματος. Ἐπομένως δέ βγαίνει καθόλου τό συμπέρασμα ὅτι ή αὐξανόμενη αξία του χρήματος συνεπάγεται ἀνάλογη πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων καί ή ἐλαττωνόμενη αξία του χρήματος ἀνάλογη αὐξηση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτό ἰσχύει μόνο γιά τά ἐμπορεύματα πού ή αξία τους μένει ἀμετάβλητη. Τά ἐμπορεύματα λχ. πού ή αξία τους ανεβαίνει ταυτόχρονα καί στόν ἴδιο βαθμό μέ τήν αξία του χρήματος διατηροῦν τίς ἴδιες τιμές: Ὄταν ή αξία τους ανεβαίνει πῶς σιγά ή πῶς γρήγορα ἀπό τήν αξία του χρήματος, τότε ή πτώση ή αὐξηση τῶν τιμῶν τους καθορίζεται ἀπό τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν κίνηση τῆς αξίας τους καί στήν κίνηση τῆς αξίας του χρήματος κλπ.

* Ἀς γυρίσουμε τώρα στήν ἐξέταση τῆς μορφῆς τῆς τιμῆς.

Γιά διάφορους λόγους οἱ χρηματικές ὀνομασίες τοῦ βάρους τῶν μετάλλων χωρίζουν σιγά-σιγά ἀπό τίς ἀρχικές ὀνομασίες τοῦ βάρους τους. Ἀπό τοὺς λόγους αὐτούς ἱστορικά ἀποφασιστικό ρόλο παίζουν: 1. Ἡ εἰσαγωγή ξένου χρήματος σέ λιγότερο ἀναπτυγμένους λαούς, ὅπως λχ. στήν ἀρχαία Ρώμη τά ἀσημένια καί χρυσά νομίσματα κυκλοφοροῦσαν στήν ἀρχή σάν ξένο ἐμπορεύματα. Τά ὀνόματα αὐτοῦ τοῦ ξένου χρήματος διαφέρουν ἀπό τίς ντόπιες ὀνομασίες τοῦ βάρους. 2. Μέ τήν αὐξηση τοῦ πλούτου τό πῶς εὐγενές μέταλλο ἐκτοπίζει τό λιγότερο εὐγενές ἀπό τή λειτουργία τοῦ μέτρου τῆς αξίας. Τό ἀσήμι ἐκτοπίζει τόν χαλκό καί ὁ χρυσός τό ἀσήμι, ὅσο κι ἂν ή διαδοχική αὐτή σειρά ἀντιφάσκει μ' ὅλη τήν ποιητική χρονολογία⁶⁶. Ἡ λίβρα λχ. ἦταν τό χρηματικό ὄνομα μιᾶς πραγματικῆς λίβρας ἀσημοῦ. Ὄταν ὅμως ὁ χρυσός ἐκτόπισε τό ἀσήμι σάν μέτρο τῆς αξίας, τό ἴδιο αὐτό ὄνομα δόθηκε ἴσως στό $1/16$ κλπ. τῆς λίβρας τοῦ χρυσοῦ, ἀνάλογα μέ τή σχέση τῆς αξίας τοῦ χρυσοῦ πρός τήν αξία τοῦ ἀσημοῦ. Τώρα πιά ἔχουν χωριστεί ή λίβρα σάν χρηματικό ὄνομα καί ή λίβρα σάν συνηθισμένη ὀνομασία ὀρισμένου βάρους χρυσοῦ⁶⁷. 3. Ἡ κιβδηλωση τοῦ χρήματος ἀπό τοὺς ἡγεμόνες ἐπὶ αἰῶνες ὀλόκληρους, πού ἀπό τό ἀρχικό βάρος τῶν νομισμάτων δέν ἄφησε στήν πραγματικότητα παρὰ μόνο τό ὄνομα⁶⁸.

⁶⁶ Ἐξάλλου δέν ἔχει γενική ἱστορική ἰσχὺ.

⁶⁷ Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοση. Ἐστὶ ή ἀγγλική λίρα ἀντιπροσωπεύει σήμερα λιγότερο ἀπὸ τό ἕνα τρίτο τοῦ πραγματικοῦ τῆς βάρους, ή σκωτσέζικη πρὶν τήν ἔνωση μόνο τό $1/30$, ή γαλλικὴ λίβρα τό $1/11$, τό ἰσπανικὸ μαραβέντι λιγότερο ἀπὸ $1/1000$, τό πορτογαλικὸ ῥέι μιὰ ἀκόμα πολὺ μικρότερη ἀναλογία.

⁶⁸ Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοση. «Τά νομίσματα, πού τὰ ὀνόματά τους σήμερα εἶναι μόνον ἰδεατά, εἶναι σ' ὅλους τοὺς λαούς τὰ ἀρχαιότερα. Ὅλα ὅμως ἦταν γιά ἕνα χρονικὸ διάστημα πραγματικά, καί ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν πραγματικά, λογαριάζαν μ' αὐτά» (Galiani: «Della Moneta», σελ. 153).

Αὐτά τὰ ἱστορικά προτῆς κάνουν λαϊκὴ συνήθεια τό χωρισμὸ τῆς χρηματικῆς ὀνομασίας τῶν βαρῶν τῶν μετάλλων ἀπὸ τίς συνηθισμένες ὀνομασίες τοῦ βάρους των. Ἐπειδὴ ή χρηματικὴ κλίμακα ἀπὸ τή μιὰ εἶναι καθαρά συμβατική καί ἀπὸ τήν ἄλλη χρειάζεται νάχει γενική ἰσχὺ, γιναυτό ρυθμίζεται τελικά μέ νόμο. Ἐνα ὀρισμένο μέρος βάρους τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου, λχ. μιὰ οὐγγιά χρυσός, χωρίζεται ἐπίσημα σέ μικρότερα πολλαπλάσια πού παίρνουν νόμιμα βαπτιστικά ὀνόματα, ὅπως λίρα, τάληρο κλπ. Ἐνα τέτιο πολλαπλάσιο, πού στό ἐξῆς ἰσχύει σάν καθαυτὴ μονάδα μέτρησης τοῦ χρήματος, ὑποδιαιρεῖται σέ ἄλλα πολλαπλάσια μέ νόμιμα βαπτιστικά ὀνόματα, ὅπως σελίνι, πένα κλπ.⁶⁹. Ὅπως καί προηγουμένα, ὀρισμένα μεταλλικά βάρη παραμένουν σάν κλίμακα μέτρησης τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος. Αὐτό πού ἄλλαξε εἶναι ή ὑποδιαίρεση καί ή ὀνομασία.

Ἐστὶ οἱ τιμές ή τὰ ποσά τοῦ χρυσοῦ, στά ὁποῖα μετατρέπονται ἰδεατά οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, ἐκφράζονται τώρα μέ τὰ χρηματικά ὀνόματα ή μέ τὰ νόμιμα ἰσχύοντα ὑπολογιστικά ὀνόματα τῆς χρυσῆς κλίμακας. Ἀντίς λοιπόν νά λέμε ὅτι ἕνα κονάτερο στάρι εἶναι ἴσο μέ μιὰ οὐγγιά χρυσό, στήν Ἀγγλία θά λέγαν ὅτι εἶναι ἴσο μέ 3 λίρες στερλίνες, 17 σελίνια καί $10\frac{1}{2}$ πένες. Ἐστὶ μέ τὰ χρηματικά τους ὀνόματα τὰ ἐμπορεύματα λένε τό ἕνα στό ἄλλο τί ἀξίζουν, καί τό χρῆμα χρησιμεύει σάν χρῆμα ὑπολογισμοῦ, κάθε φορὰ πού πρόκειται νά προσδιοριστεῖ ἕνα πράγμα σάν ἀξία, δηλ. στή χρηματικὴ του μορφῇ⁷⁰.

Τό ὄνομα ἑνός πράγματος δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τή φύση του. Δέν ξέρω τίποτα γιά τόν ἀνθρωπο, ὅταν ξέρω ὅτι ἕνας ἀνθρωπος ὀνομάζεται Ἰάκωβος. Ἐπίσης στά χρηματικά ὀνόματα λίρα, τάληρο, φράγκο, δουκάτο κλπ. ἐξαφανίζεται κάθε ἔχνος ἀξιακῆς σχέσης. Ἡ σύγχυση γιά τό μυστικό νόημα αὐτῶν τῶν ἀβασιλικῶν ἐμβλημάτων γίνεται ἀκόμα πῶς μεγάλη, γινατί τὰ χρηματικά ὀνόματα ἐκφράζουν τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καί ταυτόχρονα πολλαπλάσια ἑνός βάρους μετάλλου, τῆς χρηματικῆς κλίμακας⁷¹. Ἀπὸ τήν ὥλη εἶναι ἀπαραίτητο σέ διάκριση ἀπὸ τὰ παρδαλά σώματα τοῦ κόσμου τῶν

⁶⁹ Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοση. Σχετικά μέ τήν τετρατοδία (!) ὅτι μιὰ λίβρα (λίρα στερλ.) πού σήμερα ἀποτελεῖ τή μονάδα τῆς ἀγγλικῆς χρηματικῆς κλίμακας, εἶναι ἴση περίπου μέ $1/4$ μιᾶς οὐγγιάς χρυσοῦ, ὁ κ. Ντάβιντ Ὁθχαρτ γράφει στά «Familiar Words» τόν: «Πρόκειται γιά νύθευση ἑνός μέτρου καί ὅλη γιά καθορισμὸ μιᾶς κλίμακας». Σ' αὐτὴ τή «νόθα ὀνομασία» τοῦ βάρους τοῦ χρυσοῦ βλέπει, ὅπως καί παντοῦ ἄλλου, τό κιβδηλοποιὸ χέρι τοῦ πολιτισμοῦ.

⁷⁰ Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοση. «Ἀνάχαρσις, πνευματικὸς τινός, πρὸς τίς οἱ Ἕλληνες γράφονται τῶ ἀρχαίῳ, εἶπε, πρὸς τό ῥηθιμῆν» [«Ὄταν ρώτησαν τόν Ἀνάχαρση γιά πῶς σκοποῦ χρησιμοποιοῦν οἱ Ἕλληνες τό χρῆμα, ἀπάντησε: γὰ νά ὑπολογίζουσιν»] (Ἀθήναιος: «Δειπνοσοφισταί», βιβλίον IV, 49, τόμ. 2 [σελ. 120], ἐκδοση Schweighäuser 1802).

⁷¹ Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοση. «Ἐπειδὴ τό χρῆμα σάν κλίμακα τῶν τιμῶν ἐμφανίζεται μέ τὰ ἴδια ὀνόματα ὑπολογισμοῦ ὅπως καί οἱ τιμές ἐμπορευμάτων, ἔστι πού λχ. μιὰ οὐγγιά χρυσός ἐκφράζεται ἀκριβῶς ὅπως καί ή ἀξία ἑνός τόνου σίδερου, μέ 3 λίρ. στ., 17 σελίνια καί $10\frac{1}{2}$ πένες, αὐτά τὰ ὀνόματα ὑπολογισμοῦ τὰ ὀνόμασάν νομισματικὴ του τιμῆ. Ἀπὸ διῶ γενήθηζε ή ἀλλόκοτη ἀν-

εμπορευμάτων ή αξία νά εξελιχθεῖ σ' αὐτή τήν χωρίς ἔννοια ἐμπράγ-
ματι, μὰ ἐπίσης ἀπλή κοινωνική μορφή⁶².

Ἡ τιμὴ εἶναι τὸ χρηματικὸ ὄνομα τῆς ἐργασίας πού ἔχει ἀντι-
κειμενοποιηθεῖ στοῦ ἐμπορεύματος. Ἐπομένως ἡ ἰσοδυναμία τοῦ ἐμπορεύ-
ματος καὶ τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ πού τὸ ὄνομα του ἀποτελεῖ τήν τι-
μὴ τοῦ ἐμπορεύματος, εἶναι ταυτολογία⁶³, ὅπως γενικά ἡ σχετική ἔκ-
φραση τῆς αξίας ἑνὸς ἐμπορεύματος εἶναι πάντα ἡ ἔκφραση τῆς ἰσο-
δυναμίας δυὸ ἐμπορευμάτων. Ἄν ὅμως ἡ τιμὴ σάν ἐκθέτης τοῦ με-
γέθους τῆς αξίας τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι καὶ ἐκθέτης τῆς ἀνταλλαχτι-
κῆς του σχέσης μέ τὸ χρήμα, αὐτὸ δέ σημαίνει ἀντίστροφα ὅτι ὁ
ἐκθέτης τῆς ἀνταλλαχτικῆς του σχέσης μέ τὸ χρήμα εἶναι ἀπαραίτητα
καὶ ὁ ἐκθέτης τοῦ μεγέθους τῆς αξίας τους. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μέ ἓνα
κουάρτερ σταρίο καὶ 2 λίρ. στ.: (κάπου μισή οὐγγιά χρυσός) ἐκφρά-
ζεται τὸ ἴδιο μέγεθος κοινωνικά ἀναγκαίας ἐργασίας. Οἱ δυὸ λίρες
στερλίνες εἶναι ἡ χρηματικὴ ἔκφραση τοῦ μεγέθους τῆς αξίας τοῦ ἑνός
κουάρτερ σταρίου ἢ ἡ τιμὴ του. Ἄν τώρα οἱ περιστάσεις ἐπιτρέπουν
νά διατιμηθεῖ τὸ 1 κουάρτερ σταρίο 3 λίρ. στ., ἢ ἂν ἀναγκάζουν νά
διατιμηθεῖ 1 λίρ. στ., τότε ἡ 1 καὶ οἱ 3 λίρ. στ. σάν ἐκφράσεις τοῦ
μεγέθους τῆς αξίας τοῦ σταριοῦ εἶναι ἢ πολὺ μικρές ἢ πολὺ μεγά-
λες. Εἶναι ὅμως ὥστόσο τιμές του, γιατί πρῶτον εἶναι ἡ μορφή τῆς
αξίας τους, δηλ. χρήμα, καὶ δεύτερο εἶναι ἐκθέτες τῆς ἀνταλλαχτικῆς
του σχέσης μέ τὸ χρήμα. Ὅταν οἱ ὅροι τῆς παραγωγῆς μένουν ἴδιοι ἢ
ὅταν μένει ἴδια ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, πρέπει πάλι ὅπως
καὶ προηγούμενα νά ξοδεύεται ἴση ποσότητα κοινωνικοῦ χρόνου ἐργασίας
γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ἑνός κουάρτερ σταριοῦ. Τό περιστοταυτοῦ αὐ-

τίληψη ὅτι ὁ χρυσός (ἢ τὸ σόσημ) ἐκφράζει τήν αξία του μέ τὸ δικό του ὄνομα
καὶ ὅτι σὲ διάκριση ἀπ' ὅλα τὰ ἐμπορεύματα ἀποχτάει μιὰ πάγια τιμὴ ἀπὸ μέ-
ρους τοῦ κράτους. Τὸν προσδιορισμὸ τῶν ὀνομάτων ὑπολογισμοῦ ὀρισμένων βα-
ρῶν χρυσοῦ τὸν πῆραν γιά προσδιορισμὸ τῆς αξίας αὐτῶν τῶν βαρῶν» (*Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 52).

⁶² Ποβλ. «Θεωρίες γιά τὴ μονάδα μέτρησης τοῦ χρήματος» στήν «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 53 κ. ἑ. Τίς φαντασιοπληξίες γιά ἡρω-
ση ἡ πτώση τῆς «τιμῆς τοῦ νομίσματος», πού συνίστανται στοῦ τοῦ κράτος
μεταβιβάζει τὰ νόμιμα χρηματικά ὀνόματα γιά προσδιορισμένα μέ νόμο βάρη
χρυσοῦ ἢ ἀσημιοῦ σέ μεγαλύτερα ἢ μικρότερα βάρη ἔτσι πού λχ. 1/4 οὐγγιά
χρυσοῦ νά κόβεται ἀπὸ ἐξῆς ἀντὶ σέ 20 σελίνια—τίς φαντασιοπληξίες αὐ-
τές, ἐφόσον δέν πρόκειται γιά ἀδέξιες οικονομικῆς ἐνέργειας πού στρέφονται ἐνάν-
τια σέ πιστωτές τοῦ κράτους καὶ σέ ἰδιώτες πιστωτές, ἀλλὰ ἐπιδιώκουν οικονομικῆς
«θαυματουργῆς πανάκειας» τίς ἔχει πραγματευθεῖ τόσο ἐξαντλητικά ὁ Πέττυ στο
«Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax», 1682,
πού οἱ ἄμεσοι κίβλας διάδοχοί του, οἱ σέρ Ντάντλ Νόρθ καὶ Τζόν Λόκ, χωρὶς
νά γίνεται κἀν λόγος γιά τοὺς πιὸ κατοπινούς, μπόρεσαν μόνον νά τὸν κἀνουν
πιὸ ρηχό. «Ἄν ὁ πλοῦτος ἑνός ἔθνους—λέει μεταξύ ἄλλων—μποροῦσε νά δεκα-
πλασιαστῇ μέ ἓνα διάταγμα, θάταν περίεργο γιατί οἱ κυβερνήσεις μας δέν ἔχουν
ἐκδόσει ἀπὸ καιροῦ κίβλας τέτια διάταγματα» (στοῦ ἔργου πού μόλις ἀναφέραμε.
σελ. 36).

⁶³ «Ἡ πρέπει κίβλας νά παρεξηγηθεῖ ὅτι ἓνα ἐξατομικωμένο ἢ χρημὰ ἀξί-
ζει περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἴση ἀξία σέ ἐμπορεύματα» (*Le Trosne*: «De l'Intérêt
Social», σελ. 919). Ἐπομένως «ὅτι μιὰ ἀξία ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ μιαν ἄλλη
ἴση ἀξία».

τό δέν ἐξαρτεῖται οὔτε ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ σιτοπαραγωγοῦ οὔτε ἀπὸ
τὴ θέληση τῶν κατόχων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων. Τό μέγεθος τῆς
αξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἐκφράζει λοιπὸν μιὰν ἀναγκαίαν σχέση πρὸς
τὸν κοινωνικὸ χρόνον ἐργασίας πού ἐνυπάρχει μέσα στοῦ προτοῦ τῆς
δημιουργίας τοῦ ἐμπορεύματος. Μέ τὴ μετατροπὴ τοῦ μεγέθους τῆς
αξίας σέ τιμὴ ἡ ἀναγκαία αὐτὴ σχέση ἐμφανίζεται σάν ἀνταλλαχτικὴ
σχέση ἑνός ἐμπορεύματος μέ τὸ χρηματικὸ ἐμπόρευμα πού ὑπάρχει
ἔξω ἀπ' αὐτό. Στὴ σχέση αὐτὴ ὅμως μπορεῖ νά ἐκφράζεται τόσο τὸ
μέγεθος τῆς αξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ὅσο καὶ τὸ σύν ἢ πλήν, μέ τὸ
ὁποῖο μπορεῖ νά ἐκποιηθεῖ κάτω ἀπὸ συγκεκριμένες συνθήκες. Ἐπο-
μένως μέσα στήν ἴδια τὴ μορφή τῆς τιμῆς ὑπάρχει ἡ δυνατότητα πο-
σοτικῆς ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στήν τιμὴ καὶ στοῦ μεγέθους τῆς αξίας, ἢ
ἡ δυνατότητα τῆς ἀπόκλισης τῆς τιμῆς ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς αξίας. Δέν
πρόκειται γιά ἔλλειψη αὐτῆς τῆς μορφῆς, ἀλλὰ ἀντίθετα τήν κάνει ἔτσι
κατάλληλη μορφή ἑνὸς τρόπου παραγωγῆς, ὅπου ὁ κανόνας μπορεῖ
νά ἐπιβάλλεται μόνον σάν νόμος τῶν μέσων ὁρων πού δρᾷ τυφλά μέ-
σα στοῦ χάος τῆς ἀκαταστασίας.

Ἡ μορφή τῆς τιμῆς ὅμως δέν ἐπιτρέπει μόνον τὴ δυνατότητα
ποσοτικῆς ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στοῦ μεγέθους τῆς αξίας καὶ στήν τι-
μὴ, δηλ. ἀνάμεσα στοῦ μεγέθους τῆς αξίας καὶ στὴ χρηματικὴ τῆς ἔκ-
φραση, μὰ μπορεῖ νά κρύβει μιὰ ποιοτικὴ ἀντίφαση, ἔτσι πού παύει
γενικά ἡ τιμὴ νά εἶναι ἔκφραση τῆς αξίας, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ
χρήμα δέν εἶναι παρὰ ἡ μορφή αξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Πράγματα
πού αὐτὰ καθεαυτὰ δέν εἶναι ἐμπορεύματα, λχ. ἡ συνείδηση, ἡ προ-
σωπικὴ τιμὴ κλπ. μποροῦν γιά τοὺς κατόχους τους νά γίνουν ἀντι-
κείμενα ἀγοραπωλησίας καὶ νά πᾶρουν ἔτσι μέ τήν τιμὴ τους τὴ μορ-
φή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἐπομένως, ἓνα πράγμα μπορεῖ τυπικά νάχει
τιμὴ χωρὶς νάχει ἀξία. Ἡ ἔκφραση τῆς τιμῆς γίνεται ἐδῶ φανταστι-
κὴ, ὅπως ὀρισμένα μεγέθη στά μαθηματικά. Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά καὶ
ἡ φανταστικὴ μορφή τῆς αξίας, ὅπως λχ. ἡ τιμὴ τῆς ἀκαλλιέργητης γῆς
πού δέν ἔχει καμιά ἀξία γιατί δέν ὑπάρχει σ' αὐτὴν ἀντικειμενοποιημένη
ἀνθρώπινη ἐργασία, μπορεῖ νά κρύβει μιὰ πραγματικὴ ἀξιακὴ σχέ-
ση ἢ μιὰ σχέση πού ἀπορρέει ἀπ' αὐτήν.

Ὅπως ἡ σχετικὴ μορφή τῆς αξίας γενικά, ἔτσι καὶ ἡ τιμὴ ἐκ-
φράζει τήν αξία ἑνός ἐμπορεύματος, λχ. ἑνός τόννου σίδηρου, μέ τὸ
ὅτι ἓνα καθορισμένο πόσο ἰσοδύναμου, λχ. μιὰ οὐγγιά χρυσός, εἶναι
ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μέ σίδηρο, ὅμως σέ καμιά περίπτωση ἀντίστροφα,
ὅτι δηλ. μέ τὴ σειρὰ του τὸ σίδηρο εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μέ χρυ-
σό. Γιά νά ἀσκήσει λοιπὸν στήν πράξη τὸ ἐμπόρευμα τὴν ἰδιότητα
μιᾶς ἀνταλλαχτικῆς αξίας, πρέπει ν' ἀποβάλλει τὸ φυσικὸ του σῶμα,
νά μετατραπῇ ἀπὸ ἀπλῶς φανταστικὸ χρυσάφι, σέ πραγματικὸ χρυ-
σό, μὴ πού ἡ μετουσίωση αὐτὴ μπορεῖ νά τοῦ φανεῖ «πιὸ ξυνή»
ἀπ' ὅτι μπορεῖ νά φανεῖ στὴ χεγκελιανὴ «ἔννοια» τὸ πέρασμα ἀπὸ
τὴν ἀναγκαιότητα στήν ἐλευθερία, ἢ σ' ἓνα ἀστακὸ ἢ διάρρηξη τοῦ
κελύφους του, ἢ στὸν πατέρα τῆς ἐκκλησίας Ἱερώνυμο ἢ ἀποβολὴ τοῦ

παλιού Ἀδάμ⁶⁴. Δίπλα στήν πραγματική του μορφή, λχ. τοῦ σίδηρου, μπορεῖ τό ἐμπόρευμα νά κατέχει στήν τιμή μιάν ἰδεατή μορφή ἀξίας ἢ μιὰ φανταστική χρυσή μορφή, μά δέν μπορεῖ ταυτόχρονα νά εἶναι πραγματικά σίδηρο καί πραγματικά χρυσός. Γιά νά προσδιοριστεῖ ἡ τιμή του ἀρκεῖ νά ἰσοφαριστεῖ μέ φανταστικό χρυσό. Πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ μέ πραγματικό χρυσό γιά νά προσφέρει στόν κάτοχό του τήν ὑπηρεσία ενός γενικοῦ ἰσοδύναμου. Ἄν ὁ κάτοχος τοῦ σίδηρου ἀντίκριζε λχ. τόν κάτοχο ενός κοσμοῦ ἐμπορεύματος καί τοῦ ἔλεγε ὅτι ἡ τιμή τοῦ σίδηρου εἶναι κίόλας ἢ χρηματική του μορφή, τότε ὁ κοσμικός θά τοῦ ἀπαντοῦσε ὅπως ἀπάντησε στόν οὐρανό ὁ ἅγιος Πέτρος στό Λάντη πού τοῦ εἶχε ἀποστηθίσει τόν τύπο τῆς πίστεως:

«Assai bene è trascorsa
D' esta moneta gia la lega e' il peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa»*.

[«Ἀρκετά καλά ἔχεις πετύχει τό κράμα καί τό βάρος αὐτοῦ τοῦ νομίσματος, πές μου ὅμως ἂν τόχεις στό πουγγί σου»].

Ἡ μορφή τῆς τιμῆς περικλείνει τό ἐκποιήσιμο τῶν ἐμπορευμάτων μέ χρήμα καί τήν ἀνάγκη αὐτῆς τῆς ἐκποίησης. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ χρυσός λειτουργεῖ σάν ἰδεατό μέτρο τῆς ἀξίας, μόνο γιατί κυκλοφορεῖ κίόλας στό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς σάν χρηματικό ἐμπόρευμα. Ἔτσι μέσα στό ἰδεατό μέτρο τῶν ἀξιών παραμονεύει τό καμπανιστό χρήμα.

2. ΜΕΣΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ.

α) Μεταμόρφωση τῶν ἐμπορευμάτων.

Εἶδαμε ὅτι τό προτσές ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων κλείνει μέσα του ἀντιφατικές καί ἀλληλοαποκλειόμενες σχέσεις. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἀναιρεῖ αὐτές τίς ἀντιφάσεις, δημιουργεῖ ὅμως τή μορφή μέσα στήν ὁποία μποροῦν νά κινουῦνται. Αὐτή εἶναι γενικά ἡ μέθοδος μέ τήν ὁποία λύνονται πραγματικές ἀντιφάσεις. Ἀποτελεῖ λχ. μιάν ἀντίφαση τό ὅτι ἕνα σῶμα πέφτει διαρκῶς σ' ἕνα ἄλλο σῶμα καί ἐξίσου διαρκῶς ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτό. Ἡ ἔλλειψη εἶναι μιὰ ἀπό τίς μορφές κίνησης μέσα στήν ὁποία ἡ ἀντίφαση αὐτή ταυτόχρονα καί πραγματοποιεῖται καί λύνεται.

Ἐφόσον τό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς μεταβιβάζει ἐμπορεύματα ἀπό τό χέρι στό ὁποῖο εἶναι μὴ ἀξίες χρήσης, στό χέρι πού εἶναι

ἀξίες χρήσης, ἀποτελεῖ τήν κοινωνική ἀνταλλαγὴ τῆς ὕλης. Τό προϊόν ενός ὠφέλιμου τρόπου ἐργασίας ἀντικαθιστᾷ τό προϊόν ενός ἄλλου ὠφέλιμου τρόπου ἐργασίας. Ὅταν πιά φτάσει στό μέρος ὅπου χρησιμεύει σάν ἀξία χρήσης, τό ἐμπόρευμα φεύγει ἀπό τή σφαῖρα τῆς ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαγῆς καί περνάει στή σφαῖρα τῆς κατανάλωσης. Ἐμᾶς ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ἡ πρώτη. Ἐχουμε ἐπομένως νά ἐξετάσουμε ὅλο τό προτσές ἀπό τήν πλευρά τῆς μορφῆς, δηλ. μόνο τήν ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς ἢ τή μεταμόρφωση τῶν ἐμπορευμάτων, πού μεσολαβεῖ γιά νά συντελεστεῖ ἡ κοινωνική ἀνταλλαγὴ τῆς ὕλης.

Ἡ τελείως ἀνεπαρκὴς ἀντίληψη αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς τῆς μορφῆς, καί ἂν ἀκόμα δέν πάρομε ὑπόψη τήν ἀσάφεια σχετικὰ μέ τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἀξίας, ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι κάθε ἀλλαγὴ μορφῆς ενός ἐμπορεύματος συντελεῖται μέ τήν ἀνταλλαγὴ δυό ἐμπορευμάτων, ενός κοινού ἐμπορεύματος καί τοῦ χρηματικοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν παραμεινόνμε μόνο σ' αὐτό τό ὑλικό στοιχεῖο στήν ἀνταλλαγὴ ἐμπορεύματος μέ χρυσό, τότε παραβλέπουμε αὐτό ἀκριβῶς πού πρέπει νά δοῦμε, καί συγκεκριμένα τί συμβαίνει μέ τή μορφή. Παραβλέπουμε ὅτι ὁ χρυσός σάν ἄπλο ἐμπόρευμα δέν εἶναι χρήμα, καί ὅτι τὰ ἴδια τὰ ἄλλα ἐμπορεύματα μέ τίς τιμές τους ἀναφέρονται στό χρυσό σάν πρὸς τὴ δική τους χρηματικὴ μορφή.

Τὰ ἐμπορεύματα πρῶτα μπαίνουν στό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς ἀχρύσωτα καί ἀχαχάρωτα, ἔτσι ὅπως γεννήθηκαν. Τό προτσές αὐτό προκαλεῖ τό διχασμό τοῦ ἐμπορεύματος σέ ἐμπόρευμα καί χρήμα, μιάν ἐξωτερικὴ ἀντίθεση μέ τήν ὁποία ἐκφράζουν τήν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτά ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί στήν ἀξία. Σ' αὐτὴ τήν ἀντίθεση τὰ ἐμπορεύματα σάν ἀξίες χρήσης ἀντικρῶνουν τό χρήμα σάν ἀνταλλαχτικὴ ἀξία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως καί οἱ δυό πλευρές τῆς ἀντίθεσης εἶναι ἐμπορεύματα, δηλ. ἐνότητες ἀξίας χρήσης καί ἀξίας. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐνότητα διαφορετικῶν πραγμάτων παριστάνεται ἀντίστροφα στόν καθένα ἀπὸ τοὺς δυό αὐτοὺς πόλους καί γιαντό παρασταίνει ταυτόχρονα καί τήν ἀλληλοσχέση τους. Τό ἐμπόρευμα εἶναι πραγματικὰ ἀξία χρήσης, ἡ ἀξία τοῦ ὄντοτος ἐμφανίζεται μόνο ἰδεατὰ στήν τιμή, ἡ ὁποία τό σχετίζει μέ τό χρυσό πού στέκει ἀντικρῶν του σάν ἡ πραγματικὴ μορφή τῆς ἀξίας του. Ἀντίστροφα, τό ὑλικό τοῦ χρυσοῦ ἰσχύει μόνο σάν ὑλοποίηση τῆς ἀξίας, σάν χρήμα. Εἶναι πραγματικό, καί γιαντό εἶναι καί ἀνταλλαχτικὴ ἀξία. Ἡ ἀξία χρήσης του ἐμφανίζεται μόνο ἰδεατὰ στή σειρὰ τῶν σχετικῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας, μέσα στίς ὁποῖες σχετίζεται μέ τὰ ἐμπορεύματα πού στέκονται ἀντικρῶν του σάν τό σύνολο τῶν πραγματικῶν μορφῶν χρήσης του. Αὐτές οἱ ἀντιθετικές μορφές τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι οἱ πραγματικὲς μορφές κίνησης τοῦ προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς τους.

Ἄς συνοδύσουμε τώρα ἕνα ὁποιοδήποτε κάτοχο ἐμπορευμάτων, λχ. τόν παλιό γνώριμό μας, τόν ὕφαντή τοῦ πανιοῦ, στό στίβο τοῦ προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς, στήν ἀγορὰ τῶν ἐμπορευμάτων. Τό μέγεθος τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματός του, τῶν 20 πήχεων πανιοῦ, εἶναι καθορισμένο. Ἡ τιμὴ του εἶναι 2 λίρες στερλίνες. Ἀνταλλάσσει τό πανί

⁶⁴ Ἄν ὁ Ἱερώνυμος στὰ νύκτα του χρειάστηκε νά παλαίψει πολὺ ἐναντίου στήν ὑλικὴ σάρκα, πράγμα πού τό δείχνει ἡ πάλη του μέ τίς ὀπτασιές ὠραίων γυναικῶν στήν ἐρημο, στὰ γερατιά του χρειάστηκε νά παλαίψει μέ τήν πνευματικὴ σάρκα. «Φαντάστηκα τόν ἑαυτό μου—λέει λχ.—νοερώς μπροστά στόν κριτὴ τοῦ κόσμου». «Ποῖός εἶσαι;» ρωτᾷ μιά φωνή. «Εἰμαι ἕνας χριστιανός». «Δές ψέμματα», βροντοφώνησε ὁ κριτὴς τοῦ κόσμου. «Δέν εἶσαι παρά ἕνας φαρλατᾶς!».

* (Λάντη: «Θεῖα Κωμωδία», «Ὁ παράδεισος», Ἀσση 240). (Σημ. Μετ.).

μέ 2 λίρες καί, μιά πού εἶναι ἄνθρωπος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ἀνταλλάσσει ξανά τίς 2 λίρες στ. καί παίρνει μιά Βίβλο τῆς ἴδιας τιμῆς γιά τό σπίτι του. Τό πανί, πού γι' αὐτόν εἶναι μόνο ἐμπόρευμα, φορέας ἀξίας, ἐκποιεῖται καί ἀνταλλάσσεται μέ χρυσό, πού ἀποτελεῖ τή μορφή τῆς ἀξίας του, καί ἀπ' αὐτή τή μορφή ἐκποιεῖται ξανά καί ἀνταλλάσσεται μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, μέ τή Βίβλο, πού πρόκειται ὅμως νά τραβήξει γιά τό σπίτι τοῦ ὑφαντῆ σάν ἀντικείμενο χρήσης γιά νά ἱκανοποιεῖ ἐκεῖ ἐποικοδομητικές ἀνάγκες. Τό προτσές ἀνταλλαγῆς τοῦ ἐμπορεύματος συντελεῖται ἐπομένως μέ δυό ἀντίθετες καί ἀλληλοσυμπληρωνόμενες μεταμορφώσεις—μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρήμα καί ξαναμετατροπή τοῦ ἀπό χρήμα σέ ἐμπόρευμα⁶⁵. Οἱ φάσεις τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ταυτόχρονα συναλλαγές τοῦ κατόχου τοῦ ἐμπορεύματος—πούληση, δηλ. ἀνταλλαγή τοῦ ἐμπορεύματος μέ χρήμα· ἀγορά, δηλ. ἀνταλλαγή τοῦ χρήματος μέ ἐμπόρευμα, καί ἐνόητα καί τῶν δυό πράξεων: πούλῳ γιά ν' ἀγοράσω.

Ἄν τώρα ὁ ὑφαντής τοῦ πανιοῦ κοιτάξει τό τελικό ἀποτέλεσμα τῆς συναλλαγῆς, θά δεῖ ὅτι στή θέση τοῦ πανιοῦ ἔχει μιά Βίβλο, στή θέση τοῦ ἀρχικοῦ του ἐμπορεύματος ἔνα ἄλλο ἐμπόρευμα ἴσης ἀξίας, διαφορετικῆς ὅμως ὠφελιμότητας. Μέ τόν ἴδιον τρόπο ἀποχτάει καί τά ἄλλα του μέσα συντήρησης καί παραγωγῆς. Ἄπ' τή δική του σκοπιά ὅλο τό προτσές μεσολαβεῖ μόνο γιά νά γίνει ἡ ἀνταλλαγή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας του μέ ἕνα ξένο προϊόν ἐργασίας, ἡ ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων.

Ἐπομένως, τό προτσές ἀνταλλαγῆς τοῦ ἐμπορεύματος συντελεῖται σύμφωνα μέ τίς ἀκόλουθες ἀλλαγές μορφῆς:

Ἐμπόρευμα — Χρήμα — Ἐμπόρευμα
E — X — E

Σύμφωνα μέ τό ὕλικό της περιεχόμενο ἡ κίνηση καταλήγει σέ $E—E$, σέ ἀνταλλαγή ἐμπορεύματος μέ ἐμπόρευμα, σέ ἀνταλλαγή τῆς ὕλης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού στό ἀποτέλεσμά της σβήνει τό ἴδιο τό προτσές.

$E—X$. Πρώτη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος ἡ πούληση. Ἡ μεταπώληση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό τό σώμα τοῦ ἐμπορεύματος στό σώμα τοῦ χρυσοῦ εἶναι, ὅπως σημείωσα ἄλλοῦ, τό *salto mortale** τοῦ ἐμπορεύματος. Ὅταν ἀποτύχει τήν παθαίνει, ὄχι βέβαια τό ἐμπόρευμα, ἀλλά ὁ κάτοχος τοῦ ἐμπορεύματος. Ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας κάνει τήν ἐργασία του τόσο μονόπλευρη ὅσο

πολύπλευρες εἶναι οἱ ἀνάγκες του. Γιαντό ἀκριβῶς τό προϊόν του τοῦ χρησιμεύει μόνο σάν ἀνταλλαχτική ἀξία. Γενική ὅμως κοινωνικά ἱσχύουσα ἰσοδύναμη μορφή παίρνει μόνο στό χρήμα, καί τό χρήμα βρίσκεται σέ ξένη τσέπη. Γιά νά τό βγάλει ἀπ' ἐκεῖ μέσα πρέπει τό ἐμπόρευμα νάναί πρίν ἀπ' ὅλα ἀξία χρήσης γιά τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, δηλ. ἡ ἐργασία πού ξοδεύτηκε γι' αὐτό νάχει ξοδευτεῖ μέ κοινωνικά ὠφέλιμη μορφή, ἡ νάχει ἀποδείξει ὅτι ἀποτελεῖ κρῖκο τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ὁ καταμερισμός ὅμως τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνας αὐτοφυῆς παραγωγικός ὁργανισμός, πού τά νήματα του ὑφάνθηκαν καί ἐξακολουθοῦν νά ὑφαίνονται πίσω ἀπό τήν πλάτη τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Ἰσως τό ἐμπόρευμα νάναί τό προϊόν ἑνός καινούργιου τρόπου ἐργασίας πού διατείνεται ὅτι ἱκανοποιεῖ μιά νεογεννημένη ἀνάγκη ἢ ὅτι θέλει νά δημιουργήσῃ πρώτα γιά λογαριασμό του μιά νέα ἀνάγκη. Μιά ἰδιαίτερη ἐργασία, πού χτές ἀκόμα ἀποτελοῦσε μιά ἀπό τίς πολλές λειτουργίες ἑνός καί τοῦ ἴδιου ἐμπορευματοπαραγωγῶν, σήμερα ἀποσπᾶται ἴσως ἀπ' αὐτή τή συνάφεια, αὐτοτελοποιεῖται καί γιαντό ἀκριβῶς στέλνει στήν ἀγορά τό μερικότερο προϊόν της σάν αὐτοτελές ἐμπόρευμα. Οἱ συνθήκες μπορεῖ νά εἶναι ὥριμες ἢ ἀνώριμες γι' αὐτό τό προτσές τοῦ διαχωρισμοῦ. Ἐνα προϊόν ἱκανοποιεῖ σήμερα μιά κοινωνική ἀνάγκη. Ἀῤῥιο θά τό ἐκποτίσει ἴσως ὀλίγε καί ἡ ἐνμέρει ἀπό τή θέση του ἕνα παρόμοιο εἶδος προϊόντος. Κι ἄν ἀκόμα ἡ ἐργασία, λχ. τοῦ ὑφαντῆ μας πού φτιάχνει τό πανί, εἶναι ἕνας ἀναγνωρισμένος κρῖκος τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, αὐτό δέ θά πῇ καθόλου ὅτι εἶναι ἐγγυημένη ἡ ἀξία χρήσης τῶν δικῶν του ἀκριβῶς 20 πήχεων πανιοῦ. Ἄν ἔχει κιάλας κορεστεῖ ἀπό συναγωνιζόμενους ὑφαντές ἡ κοινωνική ἀνάγκη σέ πανί—καί ἡ ἀνάγκη αὐτή ἔχει ὅπως καθεῖ ἄλλο, τό ὄριά της—τό προϊόν τοῦ φίλου μας γίνεται παραπανίσιο, περιττό, κι ἐπομένως ἀνώφελο. Φυσικά ὅταν σου χαρίζουν ἄλογο δέν· τό κοιτάς στά δόντια. Ὁ ὑφαντής μας ὅμως δέν ἐμφανίζεται στήν ἀγορά γιά νά μοιράσει δῶρα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως ὅτι τό προϊόν του ἀποδείχεται ὅτι ἔχει ἀξία χρήσης καί ὅτι ἐπομένως τό χρήμα ἔλκεται ἀπό τό ἐμπόρευμα. Μπαίνει ὅμως τό ἐρώτημα: πόσο χρήμα; Βέβαια ἡ ἀπάντηση ἔχει δοθεῖ προκαταβολικά μέ τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, μέ τόν ἐκθέτη τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας του. Παραβλέπουμε τά ἐνδεχόμενα καθάρᾳ ὑποκειμενικά λάθη ὑπολογισμοῦ τοῦ κατόχου τοῦ ἐμπορεύματος, πού διορθώνονται ἀμέσως ἀντικειμενικά στήν ἀγορά. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἔχει ξοδέψει γιά τό προϊόν του μόνο τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο μέσον ὄρο τοῦ χρόνου ἐργασίας. Ἐτσι ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι μόνο τό χρηματικό ὄνομα τῆς ποσότητας τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ σ' αὐτό. Ἀλλά χωρίς τήν ἄδεια καί πίσω ἀπό τήν πλάτη τοῦ ὑφαντῆ μας ἄρχισαν νά ἀναταράσσονται οἱ ἀπό παλιά ἐγγυημένοι ὅροι παραγωγῆς τῆς ὑφαντικῆς τοῦ πανιοῦ. Αὐτό πού χτές χωρίς ἀμφιβολία ἦταν κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἑνός πήχη πανιοῦ, παύει σήμερα νά εἶναι τέτιος, πράγμα πού τό τονίζει μέ ζήλο ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος μέ βύση τά τι-

⁶⁵ «Ἐξ δέ τοῦ... πυχρός ἀνταμείβεσθαι πάντα, φησὶν δ' Ἡράκλειτος, καί πῶρ ἀπάντων, ὥστερ χρυσοῦ χρήματα καί χρημάτων χρυσός» [«Ἀπό τῆ... φωτιά γίνονται ὅλα, λέει ὁ Ἡράκλειτος, καί ἡ φωτιά ἀπ' ὅλα, ὅπως ἀπ' τό χρυσό γίνονται ἀγαθὰ καί ἀπό τά ἀγαθὰ χρυσός»] (F. Lasalle: «Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln», Berlin 1858, τόμ. I, σελ. 222). Ἡ ὑποσημείωση τοῦ Λασσάλ σ' αὐτό τό σημείο, σελ. 224, ὑποσημείωση β, χαρακτηρίζει λαθεμένα τό χρυσό σάν ἄπλό σύμβολο ἀξίας.

* —τήδημα θανάτου. (Σημ. Μετ.).

μολόγια διαφόρων ανταγωνιστών του φίλου μας. Τό δυστύχημα γι' αυτόν είναι ότι υπάρχουν πολλοί ύφαντες στον κόσμο. Ἄς υποθέσουμε τέλος ότι κάθε κομμάτι πανί πού βρίσκεται στην αγορά περιέχει μόνο τόν κοινωνικά αναγκαῖο χρόνο εργασίας. Παρ' όλα αυτά τό συνολικό ἄθροισμα αὐτῶν τῶν κομματιῶν μπορεί νά περιττά ξεδεμένο χρόνο εργασίας. Ὅταν τό στομάχι τῆς ἀγορᾶς δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀπορροφήσει ὅλο τό πανί μέ τήν κανονική τιμή τῶν 2 σελινῶν τόν πήχη, αὐτό ἀποδείχνει ότι μέ τή μορφή τῆς ὑφαντικῆς ξοδεύτηκε ἕνα πολύ μεγάλο μέρος τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς εργασίας. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἴδιο, σάν νάχει ὁ κάθε ξεχωριστός ὑφαντής ξοδέψει γιά τό δικό του ἀτομικό προϊόν περισσότερο χρόνο εργασίας ἀπό τόν κοινωνικά αναγκαῖο. Ἐδῶ ταιριάζει ἡ παροιμία: μαζί τούς πιάσανε, μαζί τούς κρεμάσανε. Ὅλο τό πανί στήν αγορά ἰσχύει μόνο σάν ἕνα ἐμπορικό εἶδος καί κάθε κομμάτι τοῦ πανιοῦ σάν πολλοστημόριό του. Καί πραγματικά ἡ ἀξία κάθε ἀτομικοῦ πήχη δέν εἶναι παρά ἡ ὑλοποίηση τῆς ἴδιας κοινωνικά καθορισμένης ποσότητας ὁμοειδούς ἀνθρώπινης εργασίας*.

Ὅπως βλέπουμε, τό ἐμπόρευμα ἀγαπᾷ τό χρήμα, ὅμως «the course of true love never does run smooth» [«ὁ δρόμος τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης δέν εἶναι ποτέ ὁμαλός»]. Ἐξίσου αὐθόρμητη καί τυχαία μέ τήν ποιοτική εἶναι καί ἡ ποσοτική διάρθρωση τοῦ κοινωνικοῦ παραγωγικοῦ ὁργανισμοῦ, πού εἶναι τά δικά του *members disjuncta* [σκόρπια μέλη] στό σύστημα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς εργασίας. Γιαντό, οἱ κάτοχοί μας ἐμπορευμάτων ἀνακαλύπτουν ότι ὁ ἴδιος καταμερισμός τῆς εργασίας πού τούς μετατρέπει σέ ἀνεξάρτητους ἀτομικούς παραγωγούς, κάνει ταυτόχρονα ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτούς τούς ἴδιους τό κοινωνικό προτοσές παραγωγῆς καί τίς σχέσεις τους μέσα σ' αὐτό τό προτοσές, ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία τῶν προσώπων τοῦ ἑνός ἀπό τό ἄλλο συμπληρώνεται μέ ἕνα σύστημα ὁλόπλευρης ἐμπράγματος ἐξάρτησης.

Ὁ καταμερισμός τῆς εργασίας μετατρέπει τό προϊόν τῆς εργασίας σέ ἐμπόρευμα καί κάνει ἔτσι ἀναγκαῖα τή μετατροπή του σέ χρήμα. Ταυτόχρονα μετατρέπει σέ ζήτημα τύχης τό ἄν θά πετύχει αὐτή ἡ μετουσίωση. Ἐδῶ ὥστόσο πρέπει νά ἐξετάσουμε τό καθαρῶ φαινόμενο, πρέπει ἐπομένως νά προϋποθέσουμε τήν ὁμαλή πορεία του. Ἐξάλλου, ἄν γενικά τό προτοσές πραγματοποιεῖται, ἄν δηλ. τό ἐμπόρευμα δέν μένει ἀπουλήτο, συντελεῖται πάντα ἡ ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς του, μόλο πού σ' αὐτή τήν ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς μπορεί κάτω ἀπό ἀνώμαλες περιστάσεις νά χάσει ἢ νά κερδίσει οὐσία, δηλ. μέγεθος ἀξίας.

Γιά τόν κάτοχο ἐμπορεύματος ὁ χρυσός ἀντικαθιστᾷ τό ἐμπόρευμα του καί γιά τόν ἄλλο τό ἐμπόρευμα ἀντικαθιστᾷ τό χρυσό του. Τό ἀντιληπτό φαινόμενο εἶναι ότι ἀλλάζουν χέρια ἢ θέσεις τό

ἐμπόρευμα καί ὁ χρυσός, οἱ 20 πήχες πανί καί οἱ 2 λίρ. στ., δηλ. ότι ἀνταλλάσσονται τό ἕνα μέ τ' ἄλλο. Μέ τί ὅμως ἀνταλλάσσεται τό ἐμπόρευμα; Μέ τή δική του γενική μορφή ἀξίας. Καί μέ τί ὁ χρυσός; Μέ μιὰ ἰδιαίτερη μορφή τῆς ἀξίας χρήσης του. Γιατί ὁ χρυσός ἀντικρύζει τό πανί σάν χρήμα; Γιατί ἡ τιμή τοῦ πανιοῦ 2 λίρ. στ. ἢ ἡ χρηματική του ὀνομασία τό σχετίζει κιόλας μέ τό χρυσό σάν χρήμα. Τό ἐμπόρευμα ἀποβάλλει τήν ἀρχική του μορφή μέ τήν ἐκποίησή του, δηλ. τή στιγμή πού ἡ ἀξία του χρήσης προσελκύει πραγματικά τό χρυσό πού ἀπλῶς παρασταίνεται στήν τιμή του. Γιαντό ταυτόχρονα ἡ πραγματοποίηση τῆς τιμῆς ἢ τῆς ἰδεατῆς μόνο ἀξιακῆς μορφῆς τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἀντίστροφα καί πραγματοποίηση τῆς ἰδεατῆς μόνο ἀξίας χρήσης τοῦ χρήματος, ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρήμα. εἶναι ταυτόχρονα μετατροπή τοῦ χρήματος σέ ἐμπόρευμα. Τό ἕνα προτοσές εἶναι διπλευρο προτοσές, ἀπό τόν πόλο τοῦ κατόχου τοῦ ἐμπορεύματος τό προτοσές αὐτό εἶναι πούληση, καί ἀπό τόν ἀντίθετο πόλο τοῦ κατόχου τοῦ χρήματος, εἶναι ἀγορά. Ἡ, πούληση εἶναι ἀγορά, τό $E—X$ εἶναι ταυτόχρονα καί $X—E$ ⁶⁶.

Ὡς τώρα δέ γνωρίζουμε ἄλλη οἰκονομική σχέση τῶν ἀνθρώπων, ἐκτός ἀπό τή σχέση κατόχων ἐμπορευμάτων, μιὰ σχέση μέσα στήν ὁποία ἰδιοποιούνται ἕνα ξένο προϊόν εργασίας ἀλλοτριώνοντας μόνο τό δικό τους. Ὁ ἕνας κάτοχος ἐμπορεύματος μπορεί ἔτσι ν' ἀντικρύσει τόν ἄλλο μόνο σάν κάτοχος χρήματος, εἴτε ἐπειδή τό προϊόν τῆς εργασίας του ἔχει ἀπό φυσικοῦ του τή μορφή τοῦ χρήματος, δηλ. εἶναι χρηματικό ὑλικό, χρυσός κλπ., εἴτε ἐπειδή τό δικό του τό ἐμπόρευμα ἔχει ἀλλάξει κιόλας πονκάμισο κι ἀπόβαλε τήν ἀρχική του μορφή χρήσης. Γιά νά λειτουργήσει ὁ χρυσός σάν χρήμα πρέπει φυσικά νά μπεῖ ἀπό κάποιο σημεῖο στήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων. Τό σημεῖο αὐτό βρίσκεται στήν πηγὴ τῆς παραγωγῆς του, ὅπου ἀνταλλάσσεται σάν ἄμεσο προϊόν εργασίας μ' ἕνα ἄλλο προϊόν εργασίας τῆς ἴδιας ἀξίας. Ἀπό τή στιγμή αὐτή ὅμως παρασταίνει διαρκῶς πραγματοποιημένες τιμές ἐμπορευμάτων⁶⁷. Ἀσχετα ἀπό τήν ἀνταλλαγὴ τοῦ χρυσοῦ μέ ἐμπόρευμα στήν πηγὴ τῆς παραγωγῆς του, ὁ χρυσός στό χέρι κάθε κατόχου ἐμπορεύματος εἶναι ἡ ἀποσπασμένη μορφή τοῦ ἐκπομπένου ἐμπορεύματος του, προϊόν τῆς πούλησης ἢ τῆς πρώτης μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος $E—X$ ⁶⁸. Ἰδεατό χρήμα ἢ μέτρο τῆς ἀξίας ὁ χρυσός ἔγινε γιατί ὅλα τὰ ἐμπόρευμα μεταρροῦσαν

⁶⁶ «Κάθε πούληση εἶναι ἀγορά». (*Dr. Quesnay: «Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans», «Physiocrates»,* ἔκδ. Daire, μέρος I, Paris 1846, σελ. 170), ἢ, ὅπως λέει ὁ Κεναί στά «*Maximes Générales*»: «Ποῦλῶ θά πῶ ἀγοράζω». [**Maximes du docteur Quesnay, publiées par Dupont de Nemours, «Physiocrates»,* ἔκδ. E. Daire, I μέρος, Paris 1846, σελ. 392].

⁶⁷ «Ἡ τιμὴ ἑνός ἐμπορεύματος δέν μπορεί νά πληρωθεῖ παρά μόνο μέ τήν τιμὴ ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος» (*Mercier de la Rivière: «L' Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates»,* ἔκδ. Daire, μέρος II, σελ. 554).

⁶⁸ «Γιά νάγεις αὐτό τό χρήμα, πρέπει νάγεις πούληση» (στό ἴδιο, σελ. 543).

* Σ' ἕνα του γράμμα τῆς 28 τοῦ Νοέμβρη 1878 στό Ν. Φ. Ντάνιελσον, τό ῥῶσο μεταφραστή τοῦ «Κεφαλαίου», ὁ Μάρξ ἀλλάζει τήν τελευταία φράση καί τή διατυπώνει ἔτσι: «Καί πράγματικά ἡ ἀξία κάθε ἀτομικοῦ πήχη εἶναι μόνο ἡ ὑλοποίηση ἑνός μέρους τοῦ κοινωνικοῦ ποσοῦ εργασίας πού ἔχει ξοδευτεῖ γιά τό σύνολο τῶν πήχων». Σ' ἄντ.

τήν αξία τους μ' αὐτόν καί τόν μετατρέψαν ἔτσι σέ φανταστικό ἀντίθετο τῆς μορφῆς χρήσης τους, σέ μορφή τῆς ἀξίας τους. Πραγματικό χρήμα ὁ χρυσός γίνεται γιατί τὰ ἐμπορεύματα μέ τήν δόλοπλευρη ἐκποίησή τους τόν μετατρέπουν σέ πραγματική ἀποσπασμένη ἀπ' αὐτά ἢ ἀλλαγμένη μορφή τῆς χρήσης τους καί ἐπομένως σέ πραγματική μορφή τῆς ἀξίας τους. Στή μορφή τῆς ἀξίας του τό ἐμπόρευμα ἀποβάλλει κάθε ἴχνος τῆς αὐτοφνοῦς του ἀξίας χρήσης καί τῆς ἰδιαίτερης ὠφελίμης ἐργασίας στήν ὁποία χρωστάει τήν προέλευσή του, γιά νά μεταμορφωθεῖ στήν ὁμοιόμορφη κοινωνική ὑλοποίηση τῆς ἀδιάκριτης ἀνθρώπινης ἐργασίας. Γιαντό δέν μπορούμε νά δοῦμε στό χρήμα τί εἶδους ἐμπόρευμα ἔχει μετατραπεί σ' αὐτό. Στή χρηματική του μορφή τό ἕνα ἐμπόρευμα μοιάζει ἀκριβῶς μέ κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα. Γιαντό, τό χρήμα μπορεί νά εἶναι ἀκόμα καί κοπριά, ἄν καί ἡ κοπριά δέν εἶναι χρήμα. Ὡς ὑποθέσουμε ὅτι τὰ δυό χρυσά νομίσματα, πού πήρε ὁ ὕφαντής μας ὅταν ἐκποίησε τό ἐμπόρευμά του, εἶναι ἡ ἀλλαγμένη μορφή ενός κουάρτερ σταριοῦ. Ἡ πούληση τοῦ πανιοῦ, $E-X$, εἶναι ταυτόχρονα καί ἀγορά του, $X-E$. Σάν πούληση τοῦ πανιοῦ ὅμως τό προτσές αὐτό ἀρχίζει μιά κίνηση πού τελειώνει μέ τό ἀντίθετο τῆς πούλησης, μέ τήν ἀγορά τῆς Βίβλου. Σάν ἀγορά τοῦ πανιοῦ τερματίζει μιά κίνηση πού ἄρχισε μέ τό ἀντίθετο τῆς ἀγορᾶς, μέ τήν πούληση τοῦ σταριοῦ. $E-X$ (πανί—χρήμα), αὕτη ἡ πρώτη φάση τοῦ $E-X-E$ (πανί—χρήμα—βίβλος), εἶναι ταυτόχρονα καί $X-E$ (χρήμα—πανί), δηλ. ἡ τελευταία φάση μιᾶς ἄλλης κίνησης $E-X-E$ (στάρι—χρήμα—πανί). Ἡ πρώτη μεταμόρφωση ενός ἐμπορεύματος, ἡ μετατροπή του ἀπό τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρήμα, εἶναι πάντα ταυτόχρονα καί δεύτερη ἀντίθετη μεταμόρφωση ενός ἄλλου ἐμπορεύματος, ἡ ξαναμετατροπή του ἀπό τή χρηματική μορφή σέ ἐμπόρευμα⁶⁹.

$X-E$. Δεύτερη ἡ τελική μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος: ἀγορά. Τό χρήμα εἶναι τό ἀπόλυτο ἐκποίησιμο ἐμπόρευμα ἐπειδή ἀποτελεῖ τήν ἀποσπασμένη μορφή ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων ἢ τό προϊόν τῆς γενικῆς τους ἐκποίησης. Διαβάει ὅλες τίς τιμές ἀπό τὰ δεξιά πρὸς τ' ἀριστερά καί καθρεφτίζεται ἔτσι σ' ὅλα τὰ σώματα τῶν ἐμπορευμάτων σάν σέ πειθήνιο ὑλικό τῆς δικῆς του μετατροπῆς σέ ἐμπόρευμα. Ταυτόχρονα οἱ τιμές, οἱ ἐρωτικές αὐτές ματιές πού τὰ ἐμπορεύματα ρίχνουν στό χρήμα, δείχνουν τὰ ὅρια τῆς μετατρεψιμότητάς του, δηλαδή τήν ποσότητά του. Ἐπειδή τό ἐμπόρευμα ἐξαφανίζεται ὅταν γίνεται χρήμα, δέν βλέπουμε στό χρήμα πῶς φτάνει στά χέρια τοῦ κατόχου του ἢ τί ἀκριβῶς ἔχει μετατραπεί σ' αὐτό. Τό χρήμα non olet [δέν μυρίζει], ὁποιαδήποτε καί ἂν εἶναι ἡ προέλευσή του. Ἄν ἀπό τή μιὰ τό χρήμα ἀντιπροσωπεύει πουλημένο ἐμπό-

ρευμα, ἀπό τήν ἄλλη ἀντιπροσωπεύει ἐμπορεύματα πού μπορούν νά ἀγοραστοῦν⁷⁰.

$X-E$, δηλ. ἡ ἀγορά, εἶναι ταυτόχρονα καί πούληση, ἡ $E-X$. Ἐπομένως, ἡ τελευταία μεταμόρφωση ενός ἐμπορεύματος εἶναι ταυτόχρονα ἡ πρώτη μεταμόρφωση ενός ἄλλου ἐμπορεύματος. Γιά τόν ὕφαντή μας ἡ πορεία τῆς ζωῆς τοῦ ἐμπορεύματός του κλείνει μέ τή Βίβλο στήν ὁποία ξαναμετατρέψαι τις 2 λίρ. στ. πού εἰσέπραξε. Ὁ πούλητής τῆς Βίβλου ὁμως μετατρέπει τις 2 λίρ. στ. πού πληρώθηκε ἀπό τόν ὕφαντή σέ ρακί. $X-E$, ἡ τελική φάση τοῦ $E-X-E$ (πανί—χρήμα—βίβλος) εἶναι ταυτόχρονα καί $E-X$, ἡ πρώτη φάση τοῦ $E-X-E$ (βίβλος—χρήμα—ρακί). Ἐπειδή ὁ ἐμπορευματοπαραγωγός προσφέρει πάντα τό ἴδιο προϊόν, τό πουλάει συχνά σέ μεγαλύτερες ποσότητες, ἐνῶ οἱ πολυπλεῖρες ἀνάγκες του τόν ἐξαναγκάζουν νά κομματιάσει διαρκῶς σέ πολυάριθμες ἀγορές τήν πραγματοποιημένη τιμή ἢ τό χρηματικό ποσό πού πληρώθηκε. Ἐτσι μιά πούληση καταλήγει σέ πολλές ἀγορές διαφόρων πραγμάτων. Ἡ τελική μεταμόρφωση ενός ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ ἐπομένως ἕνα ἄθροισμα ἀπὸ πρῶτες μεταμορφώσεις ἄλλων ἐμπορευμάτων.

Ἄν ἐξετάσουμε τώρα τή συνολική μεταμόρφωση ενός ἐμπορεύματος, λχ. τοῦ πανιοῦ, θά δοῦμε πρῶτα ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ δυό ἀντίθετες ἀλληλοσυμπληρωνόμενες κινήσεις πού συμπληρώνουν ἡ μιὰ τήν ἄλλη, ἀπὸ $E-X$ καί $X-E$. Αὐτές οἱ δυό ἀντίθετες μετατροπές τοῦ ἐμπορεύματος συντελοῦνται σέ δυό ἀντίθετα κοινωνικά προτσές τοῦ κατόχου τοῦ ἐμπορεύματος καί ἀντανακλῶνται σέ δυό ἀντίθετους οικονομικούς ρόλους του. Σάν πρᾶχτορας τῆς πούλησης γίνεται πωλητής, σάν πρᾶχτορας τῆς ἀγορᾶς γίνεται ἀγοραστής. Ὅπως ὅμως σέ κάθε μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος ὑπάρχουν ταυτόχρονα καί οἱ δυό μορφές του, ἡ ἐμπορευματική καί ἡ χρηματική μορφή, μόνο πού ὑπάρχουν σέ ἀντίθετους πόλους, ἔτσι ὁ ἴδιος κάτοχος ἐμπορεύματος σάν πωλητής ἔχει ἀπέναντί του ἕναν ἄλλο μέ τήν ιδιότητα τοῦ ἀγοραστή, καί σάν ἀγοραστής ἔχει ἀπέναντί του ἕναν ἄλλο μέ τήν ιδιότητα τοῦ πωλητή. Ὅπως τό ἴδιο ἐμπόρευμα διαγράφει διαδοχικά καί τίς δυό ἀντίστροφες ἀλλαγές, ἀπὸ ἐμπόρευμα γίνεται χρήμα καί ἀπὸ χρήμα ἐμπόρευμα, ἔτσι καί ὁ ἴδιος κάτοχος ἐμπορεύματος ἀλλάζει ρόλους, γίνεται πωλητής ἀπὸ ἀγοραστή. Δέν πρόκειται ἐπομένως γιά μόνιμους ρόλους, ἀλλά γιά ρόλους πού μέσα τῇ κνικλοφορίᾳ τῶν ἐμπορευμάτων περνοῦν διαρκῶς ἀπὸ τό ἕνα πρόσωπο στό ἄλλο.

Ἡ συνολική μεταμόρφωση ενός ἐμπορεύματος προϋποθέτει στήν πῶ ἀπλή της μορφή τέσσερα ἄκρα καί τρία *personae dramatis* [δρώντα πρόσωπα]. Πρῶτα παρουσιάζεται τό χρήμα ἀπέναντι στό ἐμπό-

⁷⁰ «Ἄν στό χέρι μας τό χρήμα παρασταίνει τὰ πράγματα πού μπορεί νά ἐπιθυμοῦμε ν' ἀγοράσουμε, παρασταίνει ὁμως καί τὰ πράγματα πού πωλήσαμε γιά ν' ἀποκτήσουμε αὐτό τό χρήμα» (*Mercier de la Rivière: «L' Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates»,* ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 596).

⁶⁹ Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ, ὅπως σημειώσαμε προηγουμένα, ὁ παραγωγός χρυσοῦ ἢ ἀσημιοῦ πού ἀνταλλάσσει τό προϊόν του, χωρὶς νά τόχει πωλήσει προηγουμένα.

ρευμα σάν μορφή της αξίας του, πού ξεκίθε, σέ ξένη τσέπη, έχει εμπράγματα καμπανιστή πραγματικότητα. Έτσι μπροστά στον κάτοχο του εμπορεύματος εμφανίζεται ένας κάτοχος χρήματος. Από τη στιγμή λοιπόν πού τό εμπόρευμα μετατρέπεται σέ χρήμα, τό χρήμα γίνεται ή φευγαλέα ισοδύναμη μορφή του, πού ή αξία του χρήσης ή τό περιεχόμενό του βρίσκεται εδώθε, σέ άλλα σώματα εμπορευμάτων. Σάν τέρμα της πρώτης μεταμόρφωσης του εμπορεύματος τό χρήμα είναι σύγχρονα καί αφετηρία της δεύτερης. Έτσι ο πωλητής της πρώτης πράξης γίνεται αγοραστής στη δεύτερη, όπου παρουσιάζεται απέναντί του σάν πωλητής ένας τρίτος κάτοχος εμπορεύματος⁷¹.

Οί δύο αντίστροφες φάσεις κίνησης της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος αποτελούν έναν κύκλο: μορφή εμπορεύματος, αποβολή της μορφής του εμπορεύματος, επιστροφή στη μορφή του εμπορεύματος. Πάντως τό ίδιο τό εμπόρευμα καθορίζεται εδώ μέ αντιφατικό τρόπο. Στην αφετηρία είναι μη-αξία χρήσης καί στο τέρμα αξία χρήσης γιά τόν κάτοχό του. Έτσι τό χρήμα εμφανίζεται πρώτα σάν τό στέρεο κρύσταλλο της αξίας στο όποιο μετατρέπεται τό εμπόρευμα, γιά νά διαρεύσει κατοπινά σάν άπλή ισοδύναμη μορφή του.

Οί δύο μεταμορφώσεις πού άποτελούν την κυκλική κίνηση ενός εμπορεύματος, είναι ταυτόχρονα οί αντίστροφες μερικές μεταμορφώσεις δύο άλλων εμπορευμάτων. Τό ίδιο εμπόρευμα (τό πανί) εξακολουθεί τη σειρά των δικών του μεταμορφώσεων καί τερματίζει τη συνολική μεταμόρφωση ενός άλλου εμπορεύματος (του σταριού). Στο διάστημα της πρώτης μετατροπής του, της πούλησης, παίζει τό ίδιο καί τους δύο ρόλους. Αντίθετα, σάν χρυσή χρυσάίδα, στην όποια μετατρέπεται τραβώντας κι αυτό τό δρόμο του πεπωμένου όλων των εμπορευμάτων, τερματίζει ταυτόχρονα την πρώτη μεταμόρφωση ενός τρίτου εμπορεύματος. Έτσι ο κύκλος πού διαγράφει ή σειρά των μεταμορφώσεων κάθε εμπορεύματος μπλέκεται άξεδιάλυτα μέ τους κύκλους άλλων εμπορευμάτων. Τό συνολικό προτσές άποτελεί την κυκλοφορία των εμπορευμάτων.

Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων δέν διαφέρει μόνο τυπικά, μά καί ουσιαστικά από την άμεση άνταλλαγή προϊόντων. Γιά νά τό δούμε φτάνει νά ρίξουμε μιά ματιά σ' αυτό πού έγινε. Ο ύφαντής έχει όπωσδήποτε άνταλλάξει τό πανί μέ τη Βίβλο, ένα δικό του εμπόρευμα μέ ένα ξένο. Τό φαινόμενο αυτό όμως είναι αληθινό μόνο γι' αυτόν τόν ίδιο. Ο πωλητής της Βίβλου πού προτιμάει τό θερμαντικό ποτό από τό δροσερό πανί δέ σκεφτόταν ν' άνταλλάξει τη Βίβλο του μέ πανί, όπως καί ο ύφαντής δέν ξέρει ότι σέ άντάλλαγμα του πανιού του έχει παρθεί στάρι κλπ. Τό εμπόρευμα του Β άντικαθιστάει τό εμπόρευμα του Α, μά ο Α καί ο Β δέν άνταλλάσσουν άμοιβαία τά εμπορεύματά τους. Πραγματικά μπορεί νά συμβεί ο Α καί ο Β

ν' αγοράσουν άμοιβαία ο ένας από τόν άλλον, μιά τέτια όμως ιδιαίτερη σχέση δέν καθορίζεται σέ καμιά περίπτωση από τίς γενικές συνθήκες της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Από τη μιά βλέπουμε εδώ πώς ή άνταλλαγή εμπορευμάτων διασπάει τούς ατομικούς καί τοπικούς φραγμούς της άμεσης άνταλλαγής προϊόντων καί άναπτύσσει την άνταλλαγή της ύλης της ανθρώπινης εργασίας. Από την άλλη άναπτύσσεται ένας ολόκληρος κύκλος φυσικών κοινωνικών άλληλουχιών πού δέν μπορούν νά έλεγχθούν από τά δρώντα πρόσωπα. Ο ύφαντής μπορεί νά πούλησει τό πανί μόνο γιατί ο χωριάτης πούλησε τό στάρι, ο μερακλής του ρακιού μπορεί νά πούλησει τη Βίβλο μόνο γιατί ο ύφαντής πούλησε τό πανί, ο ρακοποιός μπορεί νά πούλησει τό δικό του ποτό μόνο γιατί ο άλλος πούλησε κιόλας τό ποτό της αιώνιας ζωής κλπ.

Γιά τό λόγο αυτό τό προτσές της κυκλοφορίας δέ σβήνει όταν οί αξίες χρήσης άλλάξουν θέσεις καί χέρια, όπως γίνεται στην άμεση άνταλλαγή προϊόντων. Τό χρήμα δέν εξαφανίζεται επειδή τελικά βγαίνει έξω από τη σειρά των μεταμορφώσεων ενός εμπορεύματος. Κατακαθίζει πάντα στίς θέσεις πού άδειάζουν τά εμπορεύματα στην κυκλοφορία τους. Αχ, στη συνολική μεταμόρφωση του πανιού: πανί—χρήμα—Βίβλος, φεύγει πρώτα τό πανί από την κυκλοφορία καί μπαίνει χρήμα στη θέση του, έπειτα φεύγει ή Βίβλος από την κυκλοφορία καί μπαίνει πάλι χρήμα στη θέση της. Η αντικατάσταση του ενός εμπορεύματος μέ άλλο εμπόρευμα άφήνει σύγχρονα τό χρηματικό εμπόρευμα κολλημένο σέ τρίτα χέρια⁷². Η κυκλοφορία εκκρίνει διαρκώς χρήμα.

Δέν ύπάρχει πιό ήλίθιο πράγμα από τό δόγμα πού λέει ότι ή κυκλοφορία των εμπορευμάτων προϋποθέτει την άναγκαία ίσοροπία των πούλησεων καί των αγορών, επειδή κάθε πούληση είναι καί αγορά καί *vice versa* [αντίστροφα]. Άν έννοει μ' αυτό ότι ο αριθμός των πούλησεων πού έγιναν στην πραγματικότητα είναι ίσος μέ τόν αριθμό των αγορών, τότε πρόκειται γιά κοινή ταυτολογία. Σκοπός του όμως είναι ν' άποδείξει, ότι ο πωλητής ή φέρνει μαζί του στην αγορά καί τόν αγοραστή του. Η πούληση καί ή αγορά είναι ταυτόσημη πράξη σάν άμοιβαία σχέση άνάμεσα σέ δύο πρόσωπα πού άντικεινται πολιικά μεταξύ τους, άνάμεσα στον κάτοχο του εμπορεύματος καί στον κάτοχο του χρήματος. Σάν πράξεις του ίδιου προσώπου άποτελούν δύο πολιικά άντικείμενες πράξεις. Έτσι ή ταυτότητα της πούλησης καί της αγοράς σημαίνει ότι τό εμπόρευμα γίνεται άχρηστο όταν ριχτεί στην άλχημιστική χοάνη της κυκλοφορίας καί δέ βγει άπ' αυτήν μέ τη μορφή του χρήματος, άν δέν πωληθεί άπ' τόν κάτοχο του εμπορεύματος, δηλ. άν δέν αγοραστεί από τόν κάτοχο του χρήματος. Η ταυτότητα αυτή σημαίνει άκόμα ότι τό προτσές της

⁷¹ «Υπάρχουν έπομένως τέσσερα τέρματα (termes) καί τρεις συμβαλλόμενοι, από τούς όποιους ο ένας έπεμβαίνει δύο φορές» (*Le Tresne*: «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», έκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 909).

⁷² «Υποσημείωση στη 2η έκδοση. Όσο χειροπιαστό κι άν είναι αυτό τό φαινόμενο, όστόσο τό παραβλέπουν οί οικονομολόγοι, ιδιαίτερα ο vulgaris κήρυκας του έλεύθερου εμπορίου.

ἀνταλλαγής, όταν πετύχει, ἀποτελεί ένα σημείο ἡρεμίας, μιά φάση τῆς ζωῆς τοῦ ἐμπορεύματος, πού μπορεί νά βασιάζει μεγαλύτερο ἢ συντομότερο χρονικό διάστημα. Μιά καί ἡ πρώτη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ταυτόχρονα πούληση καί ἀγορά, τό μερικὸ αὐτὸ πρὸς εἶναι ταυτόχρονα καί αὐτοτελές πρὸς. Ὁ ἀγοραστής ἔχει τὸ ἐμπόρευμα καί ὁ πωλητής ἔχει τὸ χρήμα, δηλ. ἓνα ἐμπόρευμα πού διατηρεῖ τὴν κυκλοφορήσιμη μορφή, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν θὰ ξαναεμφανιστεῖ στὴν ἀγορὰ συντομότερα ἢ ἀργότερα. Κανένας δὲν μπορεί νά πωλήσει χωρὶς ν' ἀγοράσει κάποιος ἄλλος. Μά κανένας δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράσει ἀμέσως γιατί πούλησε ὁ ἴδιος. Ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων σπάει τοὺς χρονικοὺς, τοπικοὺς καί ἀτομικοὺς φραγμοὺς τῆς ἄμεσης ἀνταλλαγῆς προϊόντων ἀκριβῶς ἐπειδὴ διασπᾶει σὲ δύο ἀντίθετες πράξεις, σὲ πούληση καί ἀγορά, τὴν ἄμεση ταυτότητα πού ὑπάρχει ἐδῶ ἀνάμεσα στὸ δόσιμο τοῦ δικοῦ τοῦ προϊόντος καί στὸ πάρσιμο σὲ ἀντάλλαγμα τοῦ ξένου. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο πρὸς, πού ἔρχονται ἀντιμέτωπα σάν αὐτοτελῆ, ἀποτελοῦν μιά ἐσωτερικὴ ἐνότητα, σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ τους ἐνότητα κινεῖται μέσα σὲ ἐξωτερικὲς ἀντιθέσεις. Ἄν συνεχίστῃ πέρα ἀπὸ ἓνα ὁρισμένο σημεῖο ἡ ἐξωτερικὴ αὐτοτελοποίηση τῶν πρὸς πού ἐσωτερικὰ δὲν εἶναι αὐτοτελῆ, ἐπειδὴ συμπληρώνουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, τότε ἡ ἐνότητα ἐπιβάλλεται βίαια—μέ μιά κρίση. Ἡ ἀντίθεση πού ἐνυπάρχει στὸ ἐμπόρευμα ἀνάμεσα στὴν ἀξία χρήσης καί στὴν ἀξία, ἡ ἀντίθεση τῆς ἀτομικῆς ἐργασίας πού εἶναι ταυτόχρονα ὑποχρεωμένη νὰ παρασταίνεται σάν ἄμεσα κοινωνικὴ ἐργασία, ἡ ἀντίθεση τῆς ἰδιαίτης συγκεκριμένης ἐργασίας πού ἰσχύει ταυτόχρονα μόνο σάν ἀφηρημένη γενικὴ ἐργασία, ἡ ἀντίθεση τῆς προσωποποίησης τοῦ πράγματος καί τῆς ἐμπραγματώσεως τῶν προσώπων—αὕτη ἡ ἐνυπάρχουσα ἀντίφαση ἀποχτάει σὲ ἀντιθέσεις τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος τὶς ἀναπτυγμένες μορφές τῆς κίνησής της. Γιαντό, οἱ μορφές αὐτὲς κλείνουν μέσα τους τὴ δυνατότητα, μὰ μόνο τὴ δυνατότητα τῶν κρίσεων. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς δυνατότητας σὲ πραγματικότητα ἀπαιτεῖ ἓνα ὁλόκληρο σύνολο ἀπὸ σχέσεις πού δὲν ὑπάρχουν ἀκόμα καθόλου ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀπλῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων⁷³.

Σάν μεσολαβητὴς στὴν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων ἀποχτάει τὸ χρήμα τὴ λειτουργία πού μέσου κυκλοφορίας.

⁷³ Παράβαλε τὶς παρατηρήσεις μου γιὰ τὸν Τζέιμς Μίλλ στὴν «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», σελ. 74—76. Γιὰ τὴ μέθοδο πού χρησιμοποιεῖ ἡ οἰκονομικὴ ἀπολογητικὴ εἶναι ἐδῶ χαρακτηριστικὰ δύο σημεία. Πρῶτον, συντατίζει τὴν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων μέ τὴν ἄμεση ἀνταλλαγὴ προϊόντων, κάνοντας ὁλοῦστατα ἀφαίρεση ἀπὸ τὶς διαφορὰς τους. Δεύτερο, προσπαθεῖ ν' ἀπαρνηθεῖ τὶς ἀντιφάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ πρὸς παραγωγῆς, ἀνάγοντας τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες τῆς παραγωγῆς του σὲ ἀπλές σχέσεις πού ξεπηδοῦν ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ παραγωγὴ ἐμπορευμάτων καί ἡ κυκλοφορία ἐμπορευμάτων εἶναι ὅμως φαινόμενα πού ἀνήκουν στοῖν τῶν διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς, ἂν καί σὲ διαφορετικὴ ἔκταση καί σπουδαιότητα. Ὡστε δὲν ἔχουμε τίποτα γιὰ τὴ *differentia specifica* [τὸ χαρακτηριστικὸ διακριτικὸ] αὐτῶν τῶν τρόπων παραγωγῆς καί ἐπομέ-

β) Ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος.

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς, μέ τὴν ὁποία συντελεῖται ἡ ἀνταλλαγὴ τῆς ὕλης τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας, $E-X-E$, καθορίζει ὅτι ἡ ἴδια ἀξία σάν ἐμπόρευμα ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία τοῦ πρὸς καί ξαναεπιστρέφει στὸ ἴδιο σημεῖο πάλι σάν ἐμπόρευμα. Ἔτσι ἡ κίνησις αὕτη τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι κυκλική. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερίδα ἡ ἴδια αὕτη μορφή ἀποκλείει τὴν κυκλικὴ κίνησις τοῦ χρήματος. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς εἶναι ἡ διαρκὴς ἀπομάκρυνση τοῦ χρήματος ἀπὸ τὴν ἀφετηρία του καί ὅχι ἡ ἐπιστροφή του σ' αὐτήν. Ὅσο ὁ πωλητής κρατᾷ στὰ χέρια του τὴν ἀλλαγμένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματός του, τό χρήμα, τὸ ἐμπόρευμα βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς πρώτης μεταμόρφωσης. ἢ ἔχει διανύσει μόνο τὸ πρῶτο μισὸ τῆς κυκλοφορίας του. Ὅταν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ τὸ πρὸς: πωλῶ γιὰ ν' ἀγοράσω, τότε καί τὸ χρήμα ἀπομακρύνεται ξανά ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀρχικοῦ κατόχου του. Φυσικά, ὅταν ὁ ὕφαντῆς τοῦ πανιοῦ ἀφοῦ ἀγοράσει τὴ Βίβλο πωλήσει ξανά πανί, τὸ χρήμα ξαναεπιστρέφει στὰ χέρια του. Δέν ξαναεπιστρέφει ὅμως ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῶν πρώτων 20 πήχων πανιοῦ, μέ τὴν ὁποία ἀντίθετα ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ὕφαντῆ γιὰ νὰ πᾶει στὰ χέρια τοῦ πωλητῆ τῆς Βίβλου. Τὸ χρήμα ξαναεπιστρέφει μόνο μέ τὴν ἀνανέωση ἢ τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου κυκλοφοριακοῦ πρὸς γιὰ ἓνα νέο ἐμπόρευμα καί τελειώνει κι ἐδῶ, ὅπως καί προηγούμενα, μέ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ἐπομένως, ἡ μορφή κίνησής πού ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων δίνει ἄμεσα στὸ χρήμα εἶναι ἡ διαρκὴς ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν ἀφετηρία του, τὸ πέρασμα τοῦ ἀπὸ τὰ χέρια ἑνὸς κατόχου ἐμπορευμάτων στὰ χέρια ἑνὸς ἄλλου, ἢ ἡ κυκλοφορία του (*currency, cours de la monnaie*).

Ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος παρουσιάζει διαρκῆ, μονότονη ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου πρὸς. Τὸ ἐμπόρευμα βρίσκεται πάντα στὴν πλευρὰ τοῦ πωλητῆ, τὸ χρήμα πάντα στὴν πλευρὰ τοῦ ἀγοραστῆ, σάν μέσο ἀγορᾶς. Λειτουργεῖ σάν μέσο ἀγορᾶς πραγματοποιώντας τὴν τιμὴ τοῦ ἐμπορεύματος, καί πραγματοποιώντας τὴν μεταβιβάζει τὸ ἐμπόρευμα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πωλητῆ στὰ χέρια τοῦ ἀγοραστῆ, ἐνῶ τὸ ἴδιο ἀπομακρύνεται ταυτόχρονα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀγοραστῆ στὰ χέρια τοῦ πωλητῆ γιὰ νὰ ἐπαναλάβει τὸ ἴδιο πρὸς μέ κάποιο ἄλλο ἐμπόρευμα. Παραμένει συγκαλυμμένο τὸ γεγονὸς ὅτι αὕτη ἡ μονόπλευρη μορφή κίνησής τοῦ χρήματος ξεπηδάει ἀπὸ τὴ δίπλευρη μορφή κίνησής τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ ἴδια ἡ φύσις τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων δημιουργεῖ τὴν ἀντίθετη ψευδαίσθησις. Ἡ πρώτη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ὁρατὴ ὅχι μόνο σάν κίνησις τοῦ χρήματος, μὰ καί

νως, δέν μπορούμε νὰ τοὺς κρίνουμε, ὅταν γνωρίζουμε μόνο τὶς ἀφηρημένες κατηγορίες τῆς κυκλοφορίας ἐμπορευμάτων πού τὶς ἔχουν ἀπὸ κοινού. Σὲ καμιά ἐπιστημὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομίαν, δέν ἐπικρατεῖ ἡ τάσις νὰ κρίνουν τόσο τὸ σπουδαῖο μέ στοιχειώδεις κοινοτοπίες. Ἀγ. ὁ Ζὺν Μπυτίστ Ζαίτ ἔχει τὸ θράσος νὰ ἐκφέρει γνώμη γιὰ τὶς κρίσεις μόνο γιατί ἔχει ὅτι τὸ ἐμπόρευμα εἶναι προϊόν.

σάν δική του κίνηση, ή δεύτερή του όμως μεταμόρφωση είναι ορατή μόνο σάν κίνηση του χρήματος. Στο πρώτο μισό της κυκλοφορίας των τού έμπορεύματα αλλάζει θέση με τό χρήμα. Έτσι ή μορφή χρήσης του βγαίνει ταυτόχρονα από την κυκλοφορία και περνάει στην κατανάλωση⁷⁴. Στη θέση του μπαίνει ή αξιακή του μορφή ή ή χρηματική μάσκα του. Τό δεύτερο μισό της κυκλοφορίας δέν τό διατρέχει πιά μέ τό φυσικό του περιβλήμα, αλλά μέ τό χρυσό περιβλήμα του. Έτσι ή συνέχεια της κίνησης πέφτει ολότελα από τή μεριά του χρήματος, και ή ίδια κίνηση πού περικλείνει για τό έμπορεύμα δυό αντίθετα προτοσές, περικλείνει σάν κίνηση του ίδιου του χρήματος πάντα τό ίδιο προτοσές, τήν αλλαγή της θέσης του μέ ένα άλλο πάντα έμπορεύμα. Γιαυτό, τό αποτέλεσμα της κυκλοφορίας των έμπορευμάτων, ή αντικατάσταση ενός έμπορεύματος μέ ένα άλλο έμπορεύμα δέν φαίνεται ότι προκαλείται μέ τή δική του αλλαγή μορφής, αλλά μέ τή λειτουργία του χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας, πού κυκλοφορεί τά αυτά καθεαυτά άκίνητα έμπορεύματα, τά μεταβιβάζει από τά χέρια όπου είναι μή-αξίες χρήσης στά χέρια όπου είναι αξίες χρήσης, πάντα σέ αντίθετη κατεύθυνση μέ τή δική του πορεία. Τό χρήμα απομακρύνει διαρκώς τά έμπορεύματα από τή σφαίρα της κυκλοφορίας, μπαίνοντας διαρκώς τό ίδιο στην κυκλοφοριακή τους θέση, ενώ τό ίδιο απομακρύνεται έτσι από τή δική του άφετηρία. Γιαυτό, μόνο πού ή κίνηση του χρήματος δέν είναι παρά έκφραση της κυκλοφορίας των έμπορευμάτων, ή κυκλοφορία των έμπορευμάτων εμφανίζεται αντίθετα μόνο σάν αποτέλεσμα της κίνησης του χρήματος⁷⁵.

Από τήν άλλη μεριά άνήκει στο χρήμα ή λειτουργία του μέσου κυκλοφορίας μόνο γιατί είναι ή αυτοτελοποιημένη αξία των έμπορευμάτων. Γιαυτό, ή κίνησή του σάν μέσο κυκλοφορίας είναι στην πραγματικότητα μόνο ή δική τους κίνηση μορφής. Έπομένως ή κίνηση αυτή πρέπει ν' αντικαθρεφτίζεται αίσθητά στην κυκλοφορία του χρήματος. Έτσι τό πανί μετατρέπει πρώτα τήν έμπορευματική του μορφή στη χρηματική του μορφή. Τό δεύτερο άκρο της πρώτης του μεταμόρφωσης $E-X$, δηλ. ή χρηματική μορφή, γίνεται έπειτα τό πρώτο άκρο της τελευταίας του μεταμόρφωσης $X-E$, της αντίστροφης μεταστροφής του σέ Βίβλο. Όμως, καθεμιά από τίς δυό αυτές αλλαγές της μορφής συντελείται μέ μία ανταλλαγή ανάμεσα σέ έμπορεύμα και χρήμα, μέ τήν άμοιβαία αλλαγή της θέσης τους. Τά ίδια χρήματα [Geldstücke] έρχονται στα χέρια του πωλητή σάν αλλαγμένη μορφή του έμπορεύματος, και τόν εγκαταλείπουν σάν απόλυτα εκποιήσι-

⁷⁴ Ακόμα και στην περίπτωση πού τό έμπορεύμα μεταπωλείται ξανά και ξανά—πρόκειται για ένα φαινόμενο πού δέν υπάρχει ακόμα για μας έδω—μέ τήν τελευταία οριστική πώληση βγαίνει από τή σφαίρα της κυκλοφορίας και μπαίνει στη σφαίρα της κατανάλωσης, για να χρησιμοποιήσει έδω σάν μέσο συντήρησης ή σάν μέσο παραγωγής.

⁷⁵ «Τό χρήμα δέν έχει άλλη κίνηση, εκτός από τήν κίνηση πού του δίνουν τά προϊόντα» (Le *Troisme*: «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», έκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 885).

μη μορφή του έμπορεύματος. Αλλάζουν δυό φορές θέση. Η πρώτη μεταμόρφωση του πανιού φέρνει τά χρήματα [Geldstücke] αυτά στην τσέπη του ύφαντή, ή δεύτερη τά βγάζει ξανά από τήν τσέπη του. Έτσι οι δυό αντίθετες αλλαγές μορφής του ίδιου έμπορεύματος αντικαθρεφτίζονται στη διπλή αλλαγή θέσης του χρήματος πού συντελείται σέ αντίθετη κατεύθυνση.

Αντίθετα, όταν γίνονται μόνο μονόπλευρες μεταμορφώσεις έμπορευμάτων, αδιάφορο άν πρόκειται για άπλές πωλήσεις ή άπλές αγορές, και τό ίδιο τό χρήμα αλλάζει θέση μόνο μία φορά. Η δεύτερη αλλαγή της θέσης του εκφράζει πάντα τή δεύτερη μεταμόρφωση του έμπορεύματος, τήν αντίστροφη μεταστροφή του από χρήμα σέ έμπορεύμα. Στη συχνή επανάληψη της αλλαγής θέσης των ίδιων χρημάτων [Geldstücke] δέν αντικαθρεφτίζεται μονάχα ή σειρά των μεταμορφώσεων ενός μόνου έμπορεύματος, μά και ή σύμπλεξη των αναρρόμησης μεταμορφώσεων όλου του κόσμου των έμπορευμάτων. Άλλωστε είναι πέρα για πέρα αυτονόητο ότι όλα αυτά ισχύουν μόνο για τή μορφή της άπλης έμπορευματικής κυκλοφορίας πού εξετάζουμε έδω.

Κάθε έμπορεύμα μέ τό πρώτο του βήμα στην κυκλοφορία, μέ τήν πρώτη αλλαγή της μορφής του, βγαίνει από τήν κυκλοφορία και μπαίνει σ' αυτήν πάντα ένα καινούργιο έμπορεύμα. Αντίθετα τό χρήμα, σάν μέσο κυκλοφορίας, παραμένει διαρκώς στη σφαίρα της κυκλοφορίας και περιφέρεται διαρκώς μέσα σ' αυτήν. Έτσι γεννιέται τό έρώτημα, πόσο χρήμα απορροφάει μόνιμα αυτή ή σφαίρα.

Σέ μία χώρα γίνονται καθημερινά πολυάριθμες ταυτόχρονες, κι έπομένως στο χώρο παράλληλες μονόπλευρες μεταμορφώσεις έμπορευμάτων, ή μ' άλλα λόγια, άπλές πωλήσεις από τή μία πλευρά και άπλές αγορές από τήν άλλη. Στίς τιμές τους τά έμπορεύματα έχουν κιόλας εξισωθεί μέ ορισμένα φανταστικά χρηματικά ποσά. Καί έπειδή ή άμεση μορφή κυκλοφορίας πού εξετάζουμε έδω αντιπαράθετει πάντα σάν σώματα τό έμπορεύμα και τό χρήμα, τό ένα στον πόλο της πώλησης, τό άλλο στον αντίθετο πόλο της αγοράς, ή μάλλον των μέσων κυκλοφορίας πού απαιτείται για τό προτοσές κυκλοφορίας του κόσμου των έμπορευμάτων είναι κιόλας καθορισμένη από τό άθροισμα των τιμών των έμπορευμάτων. Κι αλήθεια, τό χρήμα παρασταίνει πραγματικά μόνο τό ποσό του χρυσού πού εκφράζεται κιόλας ιδεατά στο άθροισμα των τιμών των έμπορευμάτων. Έτσι είναι αυτονόητο ή ισοότητα των δυό αυτών ποσών. Ξέρουμε ώστόσο ότι όταν οι αξίες των έμπορευμάτων μένουν ίδιες, οι τιμές τους αλλάζουν μαζί μέ τήν αλλαγή της αξίας του ίδιου του χρυσού (του χρηματικού ύλικού), ανεβαίνουν ανάλογα όταν αυτή πέφτει, και πέφτουν ανάλογα όταν αυτή ανεβαίνει. Όταν λοιπόν ανεβαίνει ή πέφτει τό άθροισμα των τιμών των έμπορευμάτων, πρέπει ν' ανεβαίνει ή νά πέφτει ανάλογα ή μάζα του χρήματος πού κυκλοφορεί. Είναι αλήθεια ότι ή αλλαγή στη μάζα των μέσων κυκλοφορίας ξεπηδάει έδω από τό ίδιο τό χρήμα, όχι όμως από τή λειτουργία του σάν μέσο κυκλοφορίας, μά από τή λει-

τουργία του σάν μέτρο αξίας. Πρώτα αλλάζει ή τιμή τών εμπορευμάτων αντίστροφα από τήν ἀλλαγὴ τῆς αξίας τοῦ χρήματος, κι ἔπειτα αλλάζει ή μάζα τών μέσων κυκλοφορίας ἀπειθείας ἀνάλογα μέ τήν ἀλλαγὴ τῆς τιμῆς τών εμπορευμάτων. Τό ἴδιο ἀκριβῶς φαινόμενο θά δημιουργοῦνταν ἂν λχ. δέν ἔπερτε ή αξία τοῦ χρυσοῦ, ἀλλά τόν ἀντικαθιστοῦσε τό ἀσήμι σάν μέτρο τῆς αξίας, ἢ ἂν δέν ἀνέβαινε ή αξία τοῦ ἀσημιοῦ, ἀλλά τό ἐκτόπιζε ὁ χρυσός ἀπό τή λειτουργία τοῦ μέτρου αξίας. Στήν πρώτη περίπτωση θάπρεπε νά κυκλοφορεῖ περισσότερο ἀσήμι ἀπό ὅ,τι προηγούμενα ἀσήμι. Καί στίς δύο περιπτώσεις θά εἶχε αλλάξει ή αξία τοῦ χρηματικοῦ ὕλικου, δηλ. τοῦ εμπορεύματος πού λειτουργεῖ σάν μέτρο τών ἀξιών, ἔτσι θά εἶχε αλλάξει ή ἐκφραση τῆς τιμῆς τών ἀξιών τών εμπορευμάτων, ἐπομένως θά εἶχε αλλάξει ή μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος πού χρησιμεύει γιά τήν πραγματοποίηση αὐτῶν τών τιμῶν. Εἶδαμε ὅτι ή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας τών εμπορευμάτων ἔχει μιά τρύπα ἀπ' ὅπου μπαίνει σ' αὐτήν χρυσός (ἀσήμι, κοντολογίς τό χρηματικό ὕλικό) σάν ἐμπόρευμα δοσμένης αξίας. Ἡ αξία αὐτή προϋποτίθεται στή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέτρο τῆς αξίας, δηλ. στόν καθορισμό τών τιμῶν. Ἄν τώρα πέφτει λχ. ή αξία τοῦ ἴδιου τοῦ μέτρου τῆς αξίας, αὐτό ἐκδηλώνεται πρῶτα στήν ἀλλαγὴ τῆς τιμῆς τών εμπορευμάτων, πού στίς πηγές παραγωγῆς τών εὐγενῶν μετάλλων ἀνταλλάσσονται ἄμεσα μ' αὐτά σάν ἐμπορεύματα. Ὅμως ἕνα μεγάλο μέρος τών ἄλλων εμπορευμάτων θά ἐξακολουθοῦν γιά πολὺν καιρὸ ἀκόμα, ἰδίως στίς λιγότερο ἀναπτυγμένες καταστάσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, νά ὑπολογίζονται μέ τήν παλιωμένη αξία τοῦ μέτρου αξίας πού ἔχει γίνει πιά χιμαιρική. Ὡστόσο τό ἕνα ἐμπόρευμα μολύνει τό ἄλλο μέσω τῆς ἀξιακῆς σχέσης μαζί του, οἱ τιμές τών εμπορευμάτων σέ χρυσό ἢ σέ ἀσήμι ἐξισώνονται σιγά-σιγά στίς ἀναλογίες πού καθορίζονται ἀπό τίς ἴδιες τίς ἀξίες τους, ὥσπου τελικά οἱ ἀξίες ὅλων τών εμπορευμάτων ὑπολογίζονται σύμφωνα μέ τή νέα αξία τοῦ χρηματικοῦ μετάλλου. Τό προτσές αὐτό ἐξίσωσης συνοδεύεται ἀπό τή συνεχή αὔξησιν τοῦ ποσοῦ τών εὐγενῶν μετάλλων, πού εἰσρέουν γιά ν' ἀντικαταστήσουν τά ἐμπορεύματα πού ἀνταλλάσσονται ἄμεσα μ' αὐτά. Γιαυτό, στό βαθμὸ πού γενικεύεται τό διορθωμένο τιμολόγιο τών εμπορευμάτων, ἢ πού οἱ ἀξίες τους ὑπολογίζονται σύμφωνα μέ τή νέα αξία τοῦ μετάλλου πού ἔπεσε καί πού ὡς ἕνα ὁρισμένο σημεῖο ἐξακολουθεῖ νά πέφτει, στόν ἴδιο βαθμὸ ὑπάρχει κίολας καί ή πρόσθετη μάζα τοῦ μετάλλου πού ἀπαιτεῖται γιά τήν πραγματοποίησή τους. Ἡ μονόπλευρη παρατήρηση τών γεγονότων πού ἀκολούθησαν ὕστερα ἀπὸ τήν ἀνακάλυψη τών νέων πηγῶν χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ, δόγησαν στό 17ο καί ἰδιαίτερα στό 18ο αἰῶνα σὸ ἀπατηλό συμπέρασμα ὅτι οἱ τιμές τών εμπορευμάτων ἀνέβηκαν ἐπειδὴ λειτουργοῦσαν σάν μέσα κυκλοφορίας περισσότερο χρυσός καί περισσότερο ἀσήμι. Στό ἐξῆς θά προϋποθέτουμε ὅτι ή αξία τοῦ χρυσοῦ εἶναι δοσμένη, ὅπως εἶναι δοσμένη πραγματικά, τή στιγμή τοῦ ὑπολογισμοῦ τών τιμῶν.

Μ' αὐτὴ λοιπόν τήν προϋπόθεση ή μάζα τών μέσων κυκλοφορίας καθορίζεται ἀπὸ τό ἄθροισμα τών τιμῶν τών εμπορευμάτων πού πρόκειται νά πραγματοποιηθοῦν. Ἄν τώρα προϋποθέσουμε σέ συνέχεια δοσμένη τήν τιμὴ κάθε εἶδους εμπορεύματος, τότε τό ἄθροισμα τών τιμῶν τών εμπορευμάτων ἐξαρτιέται ὀλοφάνερα ἀπ' τή μάζα τών εμπορευμάτων πού βρίσκονται σέ κυκλοφορία. Δέ χρειάζεται καί πολλή σπαζοκεφαλιά γιά νά καταλάβουμε ὅτι ὅταν 1 κουάρτερ στάρι στοιχίζει 2 λίβ. στ., τά 100 κουάρτερ στοιχίζουν 200 λίβ. στ., τά 200 κουάρτερ 400 λίβ. στ. κλπ. καί ὅτι ἐπομένως μαζί μέ τή μάζα τοῦ σταριοῦ πρέπει ν' αὐξάνει ή μάζα τοῦ χρήματος πού στήν πούληση αλλάζει μαζί του τή θέση.

Ἄν ὑποθέσουμε δοσμένη τή μάζα τών εμπορευμάτων, ή μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ αὐξομειώνεται μέ τίς διακυμάνσεις τών τιμῶν τών εμπορευμάτων. Ἀνεβαίνει καί πέφτει, γιατί αὐξάνει ή μειώνεται τό ἄθροισμα τών τιμῶν τών εμπορευμάτων ἐξαιτίας τῆς ἀλλαγῆς τών τιμῶν τους. Γιά νά γίνει αὐτό δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση ἀπαραίτητο ν' ἀνεβαίνουν ἢ νά πέφτουν ταυτόχρονα οἱ τιμές ὅλων τών εμπορευμάτων. Ἡ αὔξησιν τών τιμῶν ἐνὸς ὁρισμένου ἀριθμοῦ βασικῶν εἰδῶν στή μιά περίπτωση ἢ ή πτώσιν τών τιμῶν τους στήν ἄλλη, εἶναι ἀρκετὴ γιά ν' ἀνεβάσει ἢ νά κατεβάσει τό ἄθροισμα τών τιμῶν ὅλων τών εμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν καί πού πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν, καί ἐπομένως γιά νά ριχτεῖ στήν κυκλοφορία περισσότερο ἢ λιγότερο χρήμα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό ἂν ή ἀλλαγὴ τών τιμῶν τών εμπορευμάτων ἀντανανῶν πραγματικές ἀλλαγές τών ἀξιών τους ἢ ἀπλές διακυμάνσεις τών τιμῶν στήν ἀγορά, ἢ ἐπίδρασή τους στή μάζα τών μέσων κυκλοφορίας παραμένει ή ἴδια.

Ἄς ὑποθέσουμε δοσμένο ἕναν ὁρισμένο ἀριθμὸ ταυτόχρονες καί ἐπομένως σὸ ὅρο παράλληλες πούλησεις ἢ μερικὲς μεταμορφώσεις, λχ. 1 κουάρτερ σταριοῦ, 20 πήχεων πανιοῦ, 1 Βίβλου καί 4 γαλονιών ρακιοῦ. Ἄν ή τιμὴ τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτά τά εἶδη εἶναι 2 λίβ. στ. καί τό ἄθροισμα τών τιμῶν πού πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ εἶναι ἐπομένως 8 λίβ. στ., τότε πρέπει νά μπεῖ στήν κυκλοφορία μιά χρηματικὴ μάζα 8 λίβ. στ. Ἄν ὅμως τά ἴδια ἐμπορεύματα ἀποτελοῦν κορίους τῆς γνωστῆς μας σειρᾶς μεταμορφώσεων: 1 κουάρτερ στάρι — 2 λίβ. στ. — 20 πήχες πανί — 2 λίβ. στ. — 1 Βίβλος — 2 λίβ. στ. — 4 γαλόνια ρακί — 2 λίβ. στ., τότε οἱ 2 λίβ. στ. κάνουν νά κυκλοφοροῦν διαδοχικά ὅλα αὐτά τά διάφορα ἐμπορεύματα πραγματοποιώντας διαδοχικά τίς τιμές τους, ἐπομένως οἱ 2 αὐτὲς λίβ. στ. πραγματοποιοῦν καί τό ἄθροισμα τών τιμῶν, δηλ. τίς 8 λίβ. στ., γιά νά ἀναπαυθοῦν τελικά σὸ χέρι τοῦ ρακοποιοῦ. Πραγματοποιοῦν τέσσερις γύρους. Αὐτὴ ή ἐπανειλημμένη ἀλλαγὴ θέσης τών ἰδίων χρημάτων [Geldstücke] ἐκφράζει τή διπλὴ ἀλλαγὴ μορφῆς τοῦ εμπορεύματος, τήν κίνησή του μέσα ἀπὸ δύο ἀντίθετα στάδια κυκλοφορίας καί τή σύμπλεξιν τών μεταμορφώσεων διαφόρων ἐμπορευμάτων⁷⁶. Οἱ ἀν-

⁷⁶ Τά προϊόντα εἶναι πού βάξουν σέ κίνησιν τό χρήμα καί τό κάνουν νά κυκλοφορεῖ κλπ. Ἡ ταχύτητα τῆς κίνησός του (δηλ. τοῦ χρήματος) ἀναπληρώνει

τίθεται καὶ ἀλληλοσυμπληρωνόμενες φάσεις πού διαγράφει αὐτό τό προ-
 τές δέν μποροῦν νά συντελοῦνται παράλληλα ἢ μιά μέ τήν ἄλλη στό
 ὥρο, μά πρέπει νά διαδέχονται ἢ μιά τήν ἄλλη στό χρόνο. Γιαυτό,
 τό μέτρο τῆς διάρκειας τοῦ προτῆς τό ἀποτελοῦν χρονικά διαστήμα-
 τα, ἢ ὁ ἀριθμός τῶν γύρων τῶν ἴδιων χρημάτων [Geldstücke]; σέ
 ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα μετράει τήν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας
 τοῦ χρήματος. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό προτῆς τῆς κυκλοφορίας τῶν
 τεσσάρων ἐμπορευμάτων πού ἀναφέραμε βαστάει λχ. μιά μέρα. Τότε
 τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν πού πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ εἶναι 8 λίρ.
 στ., ὁ ἀριθμός τῶν γύρων τῶν ἴδιων χρημάτων [Geldstücke] στό διά-
 στημα τῆς ἡμέρας: 4, καί ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ: 2
 λίρ. στ. Ἔτσι γιά ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα τοῦ προτῆς κυκλοφο-
 ρίας ἔχουμε:

ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων

αριθμός γύρων τῶν ὁμώνυμων χρηματικῶν μονάδων [Geldstücke] = μάζα τοῦ

χρήματος πού λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας. Ὁ νόμος αὐτός ἔχει
 γενική ἰσχὺ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τό προτῆς τῆς κυκλοφορίας μιᾶς χώρας
 γιά ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα περιλαμβάνει ἀπό τή μιά πολλές
 σκόρπιες, ταυτόχρονες καί παράλληλες πωλήσεις (ἢ ἀγορές) ἢ μερικές
 μεταμορφώσεις, ὅπου τά ἴδια χρήματα [Geldstücke] ἀλλάζουν μό-
 νο μιά φορά θέση ἢ διαγράφουν μόνο ἕνα γύρο καί ἀπό τήν ἄλ-
 λη περιλαμβάνει πολλές σειρές μεταμορφώσεων μέ λιγότερους ἢ περισ-
 σότερους κρίκους πού ἐνμέρει συντελοῦνται παράλληλα καί ἐνμέρει
 ἀλληλοσυμπλέκονται, ὅπου τά ἴδια χρήματα [Geldstücke] διαγράφουν
 λιγότερο ἢ περισσότερο πολυαριθμούς γύρους. Ὁ συνολικός ἀριθμός
 τῶν γύρων ὅλων τῶν ὁμώνυμων χρηματικῶν μονάδων [Geldstücke]
 πού βρίσκονται σέ κυκλοφορία μᾶς δίνει ὥστόσο τό μέσο ἀριθμό τῶν
 γύρων τῆς ξεχωριστῆς μονάδας τοῦ χρήματος ἢ τή μέση ταχύτητα κυ-
 κλοφορίας τοῦ χρήματος. Ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού ῥίχνεται στό
 προτῆς τῆς κυκλοφορίας, στήν ἀρχή λχ. τοῦ καθημερινοῦ κυκλοφο-
 ρικοῦ προτῆς, καθορίζεται φυσικά ἀπό τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν
 τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν ταυτόχρονα καί παράλληλα. Μέ-
 σα ὅμως στά πλαίσια τοῦ προτῆς ἢ μιά χρηματική μονάδα γίνεται
 σά νά πούμε ὑπεύθυνη γιά τήν ἄλλη. Ὅταν ἡ μιά ἀπ' αὐτῆς ἐπιτα-
 χύνει τήν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας τῆς, παραλύνει ἡ ταχύτητα τῆς
 ἄλλης ἢ πετιέται ὀλότελα ἔξω ἀπό τή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας, γιατί
 ἡ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας μπορεῖ ν' ἀπορροφήσει μόνο μιά μάζα χρυ-
 σοῦ πού, ὅταν πολλαπλασιαστεῖ μέ τό μέσο ἀριθμό τῶν γύρων τῆς
 μονάδας τῆς, ἰσοῦται μέ τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν πού πρέπει νά πραγ-
 ματοποιηθοῦν. Γιαυτό ὅταν αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν γύρων τῶν χρη-
 μάτων μειώνεται ἡ μάζα τους πού κυκλοφορεῖ. Ὅταν μειώνεται ὁ

τήν ποσότητά του. Ἄν χρειαστεῖ γλιτωρεῖ ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, χωρίς νά
 σταματᾷ οὔτε στιγμή. (Le Troisième: «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», εκδ.
 Daire, Paris. 1846, σελ. 915, 916).

ἀριθμός τῶν γύρων τους, αὐξάνει ἡ μάζα τους. Ἐπειδὴ ἡ μάζα τοῦ
 χρήματος πού μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν μέσο κυκλοφορίας εἶναι
 δοσμένη ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ μέση ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας, φτά-
 νει νά ῥεῖ κανεῖς στήν κυκλοφορία λχ. ἕνα καθορισμένο ποσό τρα-
 पेγογραμμάτων τῆς μιᾶς λίρας, γιά νά διώξει ἀπό τήν κυκλοφορία
 ἀκριβῶς τόν ἴδιο ἀριθμό χρυσῶν λιρῶν. Πρόκειται γιά τέχνασμα πού
 τό ξέρουν πολύ καλά ὅλες οἱ τράπεζες.

Ὅπως στήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος γενικά ἐκδηλώνεται μόνο
 τό προτῆς τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων, δηλ. ἡ κυκλική
 τους κίνηση μέσω ἀντίθετων μεταμορφώσεων, ἔτσι καί στήν ταχύτητα
 τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας ἐκδηλώνεται ἡ ταχύτητα τῆς μεταμορφώ-
 σής τους, ἡ διαρκὴς σύμπληξη τῆς μιᾶς σειρᾶς τῶν μεταμορφώσεων
 μέ τήν ἄλλη, ἡ βιασύνη τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης, ἡ γρήγορη ἐξαφά-
 νιση τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας καί ἡ ἐξί-
 σου γρήγορη ἀντικατάστασή τους μέ νέα ἐμπορεύματα. Ἔτσι, στήν
 ταχύτητα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας ἐκδηλώνεται ἡ ρευστή ἐνότητα
 τῶν ἀντίθετων καί ἀλληλοσυμπληρωνόμενων φάσεων, ἡ μεταρροπή
 τῆς μορφῆς χρήσης σέ μορφὴ ἀξίας καί ἡ ξαναμετατροπὴ τῆς μορ-
 φῆς ἀξίας σέ μορφὴ χρήσης, ἢ τῶν δυὸ προτῆς τῆς πούλησης καί
 τῆς ἀγορᾶς. Ἀπεναντίας, στήν ἐπιβράδυνση τῆς χρηματικῆς κυκλοφο-
 ρίας ἐκδηλώνεται ὁ χωρισμός καί ἡ ἀντιθετικὴ αὐτοτελοποίηση αὐτῶν
 τῶν προτῆς, τό σταμάτημα τῆς ἀλλαγῆς τῆς μορφῆς καί ἐπομένως
 καί τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης. Φυσικά ἡ ἴδια ἡ κυκλοφορία δέ μᾶς
 δείχνει ἀπὸ ποῦ πηγάζει αὐτό τό σταμάτημα. Μᾶς δείχνει μόνο τήν
 ὑπαρξὴ τοῦ φαινομένου. Ἡ λαϊκὴ ἀντίληψη, πού ὅταν ἐπιβραδύνεται ἡ
 χρηματικὴ κυκλοφορία βλέπει τό χρήμα νά ἐμφανίζεται λιγότερο συ-
 χνά καί νά ἐξαφανίζεται σ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς κυκλοφοριακῆς περι-
 φέρειας, κλίνει νά ἐρμηνεύσει τό φαινόμενο μέ τήν ἀνεπαρκῆ προσότη-
 τα τῶν μέσων κυκλοφορίας⁷⁷.

⁷⁷ «Ἐπειδὴ τό χρήμα... εἶναι τό συνηθισμένο μέτρο γιά τήν ἀγορά καί
 τήν πούληση, ὁ καθένας πού ἔχει κάτι νά πωλήσει καί πού δέν μπορεῖ νά βρεῖ
 ἀγοραστῆς, κλίνει νά πιστέψει πῶς ἡ αἰτία πού τὰ ἐμπορεύματά του δέν που-
 λιοῦνται εἶναι ἡ ἔλλειψη χρήματος στή χώρα ἢ στήν περιφέρειά. Γιαυτό συ-
 νήθως φωνάζουν ὅτι λείπει τό χρήμα. Πρόκειται ὅμως γιά μεγάλη πλάνη... Τί
 θέλουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι πού φωνάζουν καί ζητοῦν χρήμα;... Ὁ παχτωτὴς
 (φάρμερ) παραπονιέται... νομίζει ὅτι ἂν ὑπῆρχε περισσότερο χρήμα στή χώρα
 θά μπορούσε νά πάρει μιά καλὴ τιμὴ γιά τὰ προϊόντα του... Ἐπομένως ὅπως
 φαίνεται αὐτό πού θέλει δέν εἶναι τό χρήμα, ἀλλὰ μιά καλὴ τιμὴ γιά τὰ γεννήματά
 του καί γιά τὰ ζῶα του, πού θά ἐπιθυμοῦσε νά τὰ πωλήσει, μά πού δέν μπορεῖ
 νά τὰ πωλήσει... Γιατί δέν μπορεῖ νά πετύχει μιά καλὴ τιμὴ;... 1. Εἴτε ὑπάρχουν
 πάρα πολλά γεννήματα καί πάρα πολλά ζῶα στή χώρα, ἔτσι πού οἱ περισσότεροι πού
 ἔρχονται ἔχουν, ὅπως κι αὐτός, ἀνάγκη νά πωλήσουν, ἐνῶ ἔρχονται λίγοι γιά
 ν' ἀγοράσουν, εἴτε 2. Σταματᾷ ἡ συνηθισμένη πούληση γιά τίς ἐξαγωγές... εἴτε
 3. Μειώνεται ἡ κατανάλωση, ὅταν λχ. οἱ ἄνθρωποι λόγω τῆς φτώχειας δέν ξο-
 δεύουν πιά τόσα ὅσα ξόδευαν προηγουμένα γιά τό νοικοκυριό τους, ἔτσι πού δέν εἶναι
 ἀπλῶς ἡ αἰτία τῆς ποσότητος τοῦ χρήματος πού θά μπορούσε νά προωθήσει
 τήν πούληση τῶν ἀγαθῶν τῶν φάρμερ, μά ἡ παραίερισή μιᾶς ἀπ' αὐτῆς τίς
 τρεῖς αἰτίες πού πιέζουν πραγματικά τήν ἀγορά... Ἐπειδὴ οἱ ἀγορές σταμα-

Ἔτσι τό συνολικό ποσό τοῦ χρήματος, πού σέ κάθε χρονικό διάστημα λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας, ἀπό τή μιᾶ μεριά καθορίζεται ἀπό τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν, καί ἀπό τήν ἄλλη ἀπό τήν ἀργότερη ἢ γοργότερη ροή τῶν ἀντιθέτων προτάσεῖς κυκλοφορίας τους, ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτιέται πόσο μέρος αὐτοῦ τοῦ ἄθροίσματος τῶν τιμῶν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μέ τίς ἴδιες μονάδες τοῦ χρήματος. Τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτιέται ὁμως καί ἀπό τή μάζα, καί ἀπό τίς τιμές κάθε ξεχωριστοῦ εἴδους ἐμπορεύματος. Οἱ τρεῖς παράγοντες: ἡ κίνηση τῶν τιμῶν, ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφορεῖ, καί τέλος ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος, μπόρουν ὁμως ν' ἀλλάζουν πρὸς διάφορες κατευθύνσεις καί σέ διάφορες ἀναλογίες, γι'αὐτό τό λόγο, τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν πού πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ, ἐπομένως καί ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας πού καθορίζεται ἀπ' αὐτό, μπορεῖ νά ὑπόκεινται ἔτσι σέ ἐξαιρετικά πολυάριθμους συνδυασμούς. Ἀπαριθμοῦμε ἐδῶ μόνο τούς σπουδαιότερους στήν ἱστορία τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων.

Όταν οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων μένουν ἴδιες, ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας μπορεῖ ν' αὐξάνει, ἂν αὐξάνει ἡ μάζα τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων ἢ ἂν ἐλαττώνεται ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος ἢ ἂν ἐπενεργοῦν καί οἱ δύο αὐτοί παράγοντες. Ἀντίστροφα, ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας μπορεῖ νά λιγοστεύει ὅταν μειώνεται ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων ἢ ὅταν αὐξάνει ἡ ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας τους.

Όταν ἀνεβαίνουν γενικά οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, μπορεῖ ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας νά μένει ἡ ἴδια ἂν ἡ μάζα τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων μειώνεται στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ἡ τιμή τους, ἢ ἂν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος αὐξάνει μέ τήν ἴδια ταχύτητα πού αὐξάνουν οἱ τιμές, ἐνῶ μένει σταθερή ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφορεῖ. Ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας μπορεῖ νά πέφτει, ὅταν ἐλαττώνεται πύ γρήγορα ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, ἢ ὅταν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας αὐξάνει πύ γρήγορα ἀπό τίς τιμές.

Όταν πέφτουν γενικά οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων μπορεῖ ἡ μάζα

τησαν, καί ὁ ἔμπορος καί ὁ μπακάλης χρειάζονται ἐπίσης χρήμα, δηλ. χρειάζονται νά πωλοῦν τὰ ἀγαθὰ πού ἐμπορεύονται... Ἐνα ἔθνος δέν ἐνήμερεῖ ποτέ περισσότερο, παρά ὅταν τὰ πλούτη περνοῦν γρήγορα ἀπό χέρι σέ χέρι». (*Sir Dudley North*: «Discourses upon Trade». London 1691, σελ. 11—15 κ. ἄ.). Ὅλα τὰ τεχνάσματα τοῦ Χέρνεσβαν καταλήγουν στό ὅτι οἱ ἀντιφάσεις πού ξεπηδᾶνε ἀπό τή φύση τοῦ ἐμπορεύματος καί πού γι'αὐτό ἐμφανίζονται στήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων, μποροῦν νά παραμεριστοῦν μέ τήν αὐξηση τῶν μέσων κυκλοφορίας. Ἀπό τή λαϊκή αὐταπάτη, πού τὰ στασιμώματα στό πρῶτο τῆς παραγωγῆς καί τῆς κυκλοφορίας τὰ ἀποδίδει στήν ἔλλειψη μέσων κυκλοφορίας, δέν βγαίνει ἐξάλλου σέ καμιά περίπτωσι τό ἀντίθετο συμπέρασμα ὅτι δέν μπορεῖ μέ τή σειρὰ τῆς νά προκαλέσει στασιμώματα μιᾶ πραγματικῆς ἔλλειψης μέσων κυκλοφορίας, λχ. ἐξαιτίας ἐπίσημων τσαρλατανισμῶν στόν τομέα τῆς «regulation of currency» (τῆς ρύθμισης τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας).

ζα τῶν μέσων κυκλοφορίας νά μένει ἡ ἴδια, ἂν ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού πέφτει ἡ τιμή τους, ἢ ἂν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος ἐλαττώνεται στήν ἴδια ἀναλογία μέ τίς τιμές. Μπορεῖ ν' αὐξάνει ἂν ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων αὐξάνει πύ γρήγορα ἢ ἂν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας ἐλαττώνεται πύ γρήγορα ἀπό τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων.

Οἱ διακυμάνσεις τῶν διαφόρων παραγόντων μποροῦν νά ἰσοφαρίζονται, ἔτσι πού σέ πείσμα τῆς ἀδιάκοπης ἀσάφειάς τους νά παραμένει σταθερό τό συνολικό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ καί ἐπομένως νά παραμένει σταθερή καί ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ. Γι'αὐτό βρισκόμε, ἰδιαίτερα ὅταν ἐξετάζουμε κάπως πύ μακρόχρονης περιόδου, ἕνα πολύ πύο σταθερό μέσο ἐπίπεδο τῆς μάζας τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ σέ κάθε χώρα, καί, ἂν ἐξαίρεσουμε τίς μεγάλες διαταραχές πού προκαλοῦνται περιοδικά ἀπό τίς κρίσεις παραγωγῆς καί ἐμπορίου καί σπανιότερα ἀπό μιᾶ ἀλλαγὴ τῆς ἴδιας τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος, βρίσκουμε πολύ μικρότερες παρεκκλίσεις ἀπὸ αὐτό τό μέσο ἐπίπεδο ἀπ' ὅτι θὰ μποροῦσε νά περιμένει κανεῖς ἀπὸ πρώτη ματιά.

Ὁ νόμος πού λέει ὅτι ἡ ποσότητα τῶν μέσων κυκλοφορίας καθορίζεται ἀπὸ τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων καί ἀπὸ τή μέση ταχύτητα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας¹⁸

¹⁸ «Γιὰ νά κινεῖται τό ἐμπόριο ἑνὸς ἔθνους ἀπαιτεῖται μιᾶ ὁρισμένη ποσότητα καί μιᾶ ὁρισμένη ἀναλογία χρήματος. Ἄν ὑπῆρχε περισσότερη ἢ λιγότερη ποσότητα χρήματος θὰ προξενούσε ζημιὰ στό ἐμπόριο. Ἀκριβῶς ὅπως σ' ἕνα μικρὸ κατὰστημα λιανικῆς πούλησης χρειάζεται ἕνας ὁρισμένος ἀριθμὸς ἀπὸ φαρδίνια γιὰ νὰ χαλάει τὰ ἀσημένια νομίσματα καί γιὰ νὰ κάνει τίς πληρωμές πού δέν μποροῦν νὰ γίνουν οὔτε καί μέ τὰ πύο μικρὰ ἀσημένια νομίσματα... Ὅπως λοιπὸν ἡ ἀριθμητικὴ ἀναλογία τῶν φαρδινίων πού εἶναι ἀπαραίτητα στό ἐμπόριο ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγοραστῶν, ἀπὸ τὴ συχνότητα τῶν ἀγορῶν πού κάνουν καί πρίν ἀπ' ὅλα ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ πύο μικροῦ ἀσημένιου νομίσματος, ἔτσι μέ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ ἀναλογία τοῦ νομισματοποιημένου χρήματος (χρυσοῦ ἢ ἀσημένιου) πού εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τό ἐμπόριό μας καθορίζεται ἀπὸ τὴ συχνότητα τῶν πράξεων ἀνταλλαγῆς καί ἀπὸ τό ὕψος τῶν πληρωμῶν» (*William Petty*: «A Treatise of Taxes and Contributions». London 1667, σελ. 17). Τὴ θεωρία τοῦ Χιούμ τὴν ὑπεράσπισε ἐνάντια στόν Τζ. Στιούαρτ καί ἄλλους ὁ Α. Γουόνγκ στό ἔργο του «Political Arithmetic». London 1774, ὅπου ὑπάρχει εἰδικὸ κεφάλαιο: «Prices depend on quantity of money» (οἱ τιμές ἐξαρτιοῦνται ἀπὸ τὴν ποσότητα τοῦ χρήματος), σελ. 112 κ. ἑ. Στό ἔργο μου «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 149, λέω: «Ὁ Α. Σμιθ παραμερίζει σωτηρὰ τὸ ζήτημα τῆς ποσότητας τῶν κυκλοφορούντων νομισμάτων, γιὰτὶ πραγματεῖται ἐντελῶς λαθεμένα τό χρήμα σάν ἀπλὸ ἐμπόρευμα». Αὐτὸ γίνεται μόνο ὅταν ὁ Α. Σμιθ, πραγματεύεται τό χρήμα ex officio (λόγω τῆς θέσης του). Ὅταν ὁμως τὸ φέρει ἡ εὐκαιρία, λχ. στήν κριτικὴ τῶν προηγούμενων συστημάτων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, λέει τό σωστό: «Σ' ὅλες τίς χώρες ἡ ποσότητα τοῦ νομισματοποιημένου χρήματος ρυθμίζεται ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. πού τὸ χρήμα πρέπει νὰ μεσολαβήσει γιὰ νὰ κυκλοφορήσουν... Ἡ ἀξία τῶν ἀγαθῶν πού ἀγοράζονται ἢ πωλοῦνται μέσα σ' ἕνα χρόνον σέ μιᾶ χώρα, ἀπαιτεῖται μιὰν ὁρισμένη ποσότητα χρήματος γιὰ νὰ τὰ κυκλοφορήσει καί γιὰ νὰ τὰ διανείμει στους πραγματικούς καταναλωτὲς τους, δέν μπορεῖ ὁμως νὰ δημιουργήσει τὴ δυνατότητα χρησιμοποίησης περισσότερου χρήματος. Τό κανάλι τῆς

μπορεί νά διατυπωθεί κι έτσι: όταν είναι δοσμένο τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων καί όταν εἶναι δοσμένη ἡ μέση ταχύτητα τῶν μεταμορφώσεών τους, ἡ ποσότητα τοῦ χρήματος ἢ τοῦ χρηματικοῦ ὕλικου πού κυκλοφορεῖ ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἴδιου τοῦ χρήματος. Ἡ αὐταπάτη ὅτι ἀντίθετα οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζονται ἀπό τή μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας, καί αὕτη τῇ σειρᾷ της ἀπό τή μάζα τοῦ χρηματικοῦ ὕλικου πού βρίσκεται σέ μιᾷ χώρᾳ⁷⁹, ἔχει στούς ἀρχικούς ἐκπροσώπους της τίς ρίζες της στήν ἀνούσια ὑπόθεση, ὅτι τὰ ἐμπορεύματα μπαίνουν χωρίς τιμή καί τό χρήμα χωρίς ἀξία στό πρῶτοσές της κυκλοφορίας ὅπου ἓνα πολλοστημόριο τοῦ πολτοῦ τῶν ἐμπορευμάτων ἀνταλλάσσεται μέ ἓνα πολλοστημόριο τοῦ μεταλλικοῦ βουνοῦ⁸⁰.

κυκλοφορίας τραβᾷ κατ' ἀνάγκην μόνο τό ποσό πού τοῦ χρειάζεται γιά νά γεμίσει καί δέν παίρνει ποτέ περισσότερο» («Wealth of Nations», Βιβλίο IV, κεφ. I [τόμ. III, σελ. 87 καί 89]). Τό ἴδιο ἐπίσης ὁ Α. Σμιθ ἀρχίζει τό βιβλίο του ex officio μέ μιᾷ ἀποθέσση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Κατοπιῶν, στό τελευταῖο βιβλίο, ὅπου μιλάει γιά τίς πηγές τῶν κρατικῶν ἐσόδων, ἐπαναλαμβάνει, ὅταν τοῦ δίνεται εὐκαιρία, τίς κατηγορίες τοῦ Α. Φέργκιουσον, τοῦ δασκάλου του, ἐνάντια στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας.

⁷⁹ «Σέ κάθε ἔθνος οἱ τιμές τῶν πραγμάτων θ' ἀνεβαίνουν βέβαια στό βαθμό πού αὐξάνει ἡ ποσότητα τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημοῦ πού ἔχουν οἱ ἄνθρωποι: ἐπομένως, ἂν σέ κάποιο ἔθνος λιγοστεύει ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι, πρέπει ἀντίστοιχα μέ τήν ἐλάττωση τοῦ χρήματος νά πέφτουν οἱ τιμές ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων» (*Jacob Vanderlint: «Money answers all Things»*, London 1734, σελ. 8). Μιά πιό προσεκτική σύγκριση τοῦ Βάντερλιντ μέ τό «Essays» τοῦ Χιούμ δέν μὴ ἀφήνει τήν παραμικρότερη ἀμφιβολία ὅτι ὁ Χιούμ γνώριζε καί χρησιμοποίησε τό σημαντικό κατά τὰ ἄλλα σύγγραμμά του Βάντερλιντ. Τήν ἀποψη ὅτι ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας καθορίζει τίς τιμές, τή βροσκοῦμε καί στόν Μπάρμστον, καί σέ πολύ παλαιότερους συγγραφείς. Ὁ Βάντερλιντ λέει «τό ἀνεμώδιστο ἐμπόριο δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει καμιά δυσχέρεια, ἀλλά μόνο μεγάλο ὄφελος... γιατί ἂν μέ τό ἐλεύθερο ἐμπόριο ἐλαττώνεται τό ποσό τοῦ μετρητοῦ χρήματος τῶν ἐθνῶν, πράγμα ἐξἄλλου πού ἐπιδιώκουν νά τό ἐμποδίσουν τὰ ἀπαγορευτικά μέτρα, τὰ ἔθνη στά ὁποῖα πάει τό μετρητό χρήμα θά διαπιστώσουν σίγουρα, ὅτι ἀνεβαίνει ἡ τιμή ὅλων τῶν πραγμάτων στό βαθμό πού αὐξάνει σ' αὐτά τό ποσό τοῦ μετρητοῦ χρήματος. Καί... τὰ προϊόντα τῆς μανοφρακτοῦρας μας καί ὅλα τὰ ἄλλα ἐμπορεύματα θά ναι σέ λίγο τόσο φτηνά, πού τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο θά στραφεί ξανά πρὸς ὄφελός μας καί έτσι τό χρήμα θά ἐπιστρέψει ξανά σέ μᾶς» («Money answers all Things», σελ. 43, 44).

⁸⁰ Εἶναι αὐτονόητο ὅτι κάθε ξεχωριστό εἶδος ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ μέ τήν τιμή του ἓνα στοιχείο τοῦ ἀθροίσματος τῶν τιμῶν ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν. Μένει ὁμως τελείως ἀκατανόητο πῶς ἀσύμμετρες μεταξὺ τους ἀξίες χρήσης θ' ἀνταλλάσσονται en masse (μαζικά) μέ τή μάζα τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημοῦ πού βρίσκονται σέ μιᾷ χώρᾳ. Ἄν φανταστοῦμε ὅτι ὅλα τὰ ἐμπορεύματα ἀποτελοῦν ἓνα καί μόνο συνολικό ἐμπόρευμα καί ὅτι τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα ἀποτελεῖ μόνο ἓνα πολλοστημόριο του, τότε καταλήγουμε στό παρακάτω ὠραῖο ἀριθμητικό πρόβλημα: συνολικό ἐμπόρευμα = χ στατήρες χρυσός, ἐμπόρευμα A = κάποιο πολλοστημόριο τοῦ συνολικοῦ ἐμπορεύματος = τό ἴδιο πολλοστημόριο τῶν χ στατήρων χρυσοῦ. Αὐτό τό λέει τίμα καί ἀνοιχτά ὁ Μοντεσιέ: «Ὅταν συγκρίνουμε τή μάζα τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημοῦ πού ὑπάρχει στόν κόσμο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἐμπορευμάτων πού ὑπάρχουν σ' αὐτόν, εἶναι βέβαιο ὅτι κάθε ξεχωριστό προϊόν ἢ ἐμπόρευμα θά μπορούμε νά τό συγκρίνουμε μέ ἓνα ὁρισμένο ποσοστό τῆς συνολικῆς μάζας τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημοῦ. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχει στόν κόσμο μονάχα ἓνα μοναδικό προϊόν ἢ ἐμπό-

γ) Τό νόμισμα. Τό σύμβολο τῆς ἀξίας.

Ἀπό τή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας πηγάζει ἡ νομισματική του μορφή. Τό βάρος τοῦ κομματιοῦ τοῦ χρυσοῦ πού παρασταίνεται στήν τιμή ἢ στό χρηματικό ὄνομα τῶν ἐμπορευμάτων, πρέπει στήν κυκλοφορία νά παρουσιαστεῖ μπροστά τους σάν ὁμόνυμο κομματίου χρυσοῦ ἢ σάν νόμισμα. Ὅπως ὁ καθορισμός τῆς κλίμακας τῶν τιμῶν, ἔτσι καί ἡ κοπή νομισμάτων περιέρχεται στό κράτος. Στίς διάφορες ἐθνικές στολές πού φοροῦν ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι σάν νομίσματα καί πού τίς ἀποβάλλουν ξανά στήν παγκόσμια ἀγορά, ἐκδηλώνεται ὁ χωρισμός ἀνάμεσα στίς ἐσωτερικές ἢ ἐθνικές σφαῖρες τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας καί στή γενική της σφαῖρα τῆς παγκόσμιας ἀγοράς.

Ἐπομένως τό χρυσό νόμισμα καί ὁ χρυσός σέ ράβδους διακρίνονται ἀνέκαθεν μόνο στήν ἐμφάνιση, καί ὁ χρυσός μπορεῖ διαρκῶς νά μετατρέπεται ἀπό τή μιᾷ μορφή στήν ἄλλη⁸¹. Ὁ δρόμος ὁμοῦ

ρευμα, ἡ ὅτι ἀγοράζεται μονάχα ἓνα, καί ὅτι αὐτό τό ἓνα εἶναι διακετό ὅπως καί τό χρήμα, τότε ἓνα ὁρισμένο μέρος αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος θά ἀντιστοιχεῖ σ' ἓνα μέρος τῆς χρηματικῆς μάζας. Τό μισό τοῦ συνόλου τῶν ἐμπορευμάτων θά ἀντιστοιχεῖ στό μισό τῆς συνολικῆς χρηματικῆς μάζας κλπ. . . ὁ καθορισμός τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτιέται βασικά πάντα ἀπό τό λόγο τῆς συνολικῆς ποσότητος τῶν ἐμπορευμάτων πρὸς τή συνολική ποσότητα τῶν χρηματικῶν συμβόλων» (*Montesquieu: «Esprit des Lois», «Oeuvres», τόμ. III, σελ. 12, 13*). Σχετικά μέ τήν παρατέρα ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς θεωρίας ἀπό τό Ρικάρντο, τό μαθητὴ τοῦ Τζέιμς Μίλλ, τό λόρδο Ὁβερστον κλπ. πρβλ.: *Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 140—146 καί 150 κ. ἔ. Μέ τήν ἐκλεχτική λογική πού τόν χαρακτηρίζει ὁ κ. Τζόν Στ. Μίλλ τὰ καταφέρνει νά εἶναι ταυτοχρόνα καί μέ τήν ἀποψη τοῦ πατέρα του Τζέιμς Μίλλ καί μέ τήν ἀντίθετη ἀποψη. Ἄν συγκρίνουμε τό κείμενο τῆς ἐπιτομῆς του: «Principles of Political Economy» μέ τόν πρόλογο (τῆς πρώτης ἐκδόσεως) ὅπου διακηρύχνει τόν ἑαυτό του σύγχρονο Ἄνταμ Σμιθ, τότε δέν ξέρομε τί νά θαυμάσουμε περισσότερο, τήν ἀφέλεια τοῦ ἀνδρός ἢ τήν ἀφέλεια τοῦ κοινοῦ πού τόν πίστεψε μέ κλειστά μάτια σάν Ἄνταμ Σμιθ, μέ τόν ὁποῖο ὁμοῦς ἔχει τόσο σχέση, ὅση ἔχει ὁ στρατηγός Οὐίλλιαμ Κάρολ τοῦ Κάρολ μέ τό δούκα τοῦ Οὐέλλινγκτον. Τίς πρωτότυπες ἐρευνες τοῦ κ. Τζ. Στ. Μίλλ στόν τομέα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού δέν εἶναι οὔτε ἐκτεταμένες, οὔτε πλούσιες σέ περιεχόμενο, τίς βρίσκουμε νά παραλαύνουν ἀραδιασμένες ἢ μιᾷ ὑστερα ἀπ' τήν ἄλλη στό βιβλιαράκι του «Some Unsettled Questions of Political Economy» πού ἐκδόθηκε τό 1844. Ὁ Λόκ διατυπώνει ἀνοιχτά τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή θεωρία ὅτι ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι δέν ἔχουν ἀξία, καί στόν καθορισμό τῆς ἀξίας τους ἀπό τήν ποσότητα. «Ἐπειδή οἱ ἄνθρωποι ἔχουν συμφωνήσει νά ἀπονέμουν μιᾷ φανταστικῇ ἀξίᾳ στό χρυσό καί στό ἀσήμι... ἡ ἐσωτερική ἀξία πού βλέπουμε νάχουν αὐτά τὰ μέταλλα δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ ποσότητά τους». («Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest», 1691, Works, ἐκδ. 1777, τόμ. II, σελ. 15).*

⁸¹ Φυσικά, δέν ἔχω σκοπό νά πραγματεῖται λεπτομέρειες ὅπως τὰ ἔξοδα τῆς κοπῆς κλπ. Σάν ἀπάντηση ὁμοῦ στό ρομαντικό συκοφαντὴν Ἄνταμ Μίλλερ πού θαυμάζει «τὴ μεγαλόπρεπη ἀπλοχευῖα» μέ τήν ὁποία «ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις νομισματοκοπεῖ δωρεάν» παραθέτω τήν παρακάτω κρίση τοῦ σέρ Ντάντλυ Νόρθ: «Τό ἀσήμι καί ὁ χρυσός ἔχουν ὅπως καί ὅλα τὰ ἄλλα ἐμπορεύματα τίς πλημ-

πού ακολουθεί ο χρυσός για να βγει από τη μορφή του νομίσματος, είναι ταυτόχρονα ο δρόμος που οδηγεί στη χράνη του κυτρίου. Στην κυκλοφορία συγκεκριμένα τα χρυσά νομίσματα φθείρονται, το ένα φθείρεται περισσότερο και το άλλο λιγότερο. Ο τίτλος χρυσού ενός νομίσματος και η περιεκτικότητά του σε χρυσό, το ονομαστικό περιεχόμενο και το πραγματικό περιεχόμενο, αρχίζουν το προτσές του αποχωρισμού τους. Ομώνυμα χρυσά νομίσματα γίνονται νομίσματα άνισης αξίας, γιατί το βάρος τους γίνεται διαφορετικό. Ο χρυσός σαν μέσο κυκλοφορίας αποκλίνει από το χρυσό σαν κλίμακα των τιμών και πίνει έτσι να είναι πραγματικό ισοδύναμο των εμπορευμάτων που πραγματοποιεί τις τιμές τους. Η ιστορία αυτού του κυκλώνα αποτελεί τη νομισματική ιστορία του μεσαίωνα και των νεώτερων χρόνων ως το 18ο αιώνα. Η ανθόρμητη τάση του προτσές της κυκλοφορίας να μετατρέψει τη χρυσή υπόσταση του νομίσματος σε χρυσή φενάκη, ή το νόμισμα σε σύμβολο του επίσημου μεταλλικού του περιεχόμενου, αναγνωρίστηκε επίσημα ακόμα και από τους πιο σύγχρονους νόμους που καθορίζουν το βαθμό της απώλειας σε μέταλλο ο οποίος κάνει ένα χρυσό νόμισμα ακατάλληλο για την κυκλοφορία ή το άπονομιματοποιεί.

Αν η ίδια η χρηματική κυκλοφορία χωρίζει το πραγματικό περιεχόμενο από το ονομαστικό περιεχόμενο του νομίσματος, τη μεταλλική του υπόσταση από τη λειτουργική του υπόσταση, αυτό θα πει ότι περιέχει σε λανθάνουσα κατάσταση τη δυνατότητα να αντικαταστήσει το μεταλλικό χρήμα στη νομισματική του λειτουργία με σήματα από άλλο υλικό ή με σύμβολα. Τα τεχνικά εμπόδια της κοπής πάρα πολύ μικρών κομματιών βάρους χρυσού ή ασημιού, και το περιστατικό ότι αρχικά χρησιμεύουν σαν μέτρο της αξίας κατώτερα μέταλλα στη θέση των ευγενέστερων, ασημι αντί χρυσός και χαλκός αντί ασημι, και επομένως τα μέταλλα αυτά κυκλοφορούν σαν χρήμα τη στιγμή που τα ξεδρονίζει το ευγενέστερο μέταλλο, εξηγούν ιστορικά το ρόλο των ασημένιων και χαλκινων συμβόλων σαν αντικαταστατών των χρυσών νομισμάτων. Τα σύμβολα αυτά αντικατασταίνουν το χρυσό στους κύκλους εκείνους της εμπορευματικής κυκλοφορίας, όπου το νόμισμα κυκλοφορεί πιο γρήγορα απ' άλλου και όπου γιαυτό φθείρεται πιο γρήγορα, δηλ. εκεί όπου οι αγορές και οι πωλήσεις ανανεώνονται

μυρίδες και τις αιώτιδες τους. "Όταν καταφθάνουν ποσότητες χρυσού και ασημιού από την Ισπανία, μεταφέρονται στο Τόουερ και νομισματοκοπούνται. Σε λίγο δημιουργείται ζήτηση ράβδων για την εξαγωγή. Τι γίνεται λοιπόν αν δεν υπάρχουν ράβδοι επειδή έλαχε και κόπηκαν όλες σε νομίσματα; Τα ξαναλύνουν. Το ξαναλύνσιμο δεν συνεπάγεται καμιά απώλεια, γιατί το κόψιμο σε νομίσματα δε στοιχίζει τίποτα στον ιδιοκτήτη. Το έθνος όμως πληρώνει τη ζημία, γιατί αυτό πρέπει να ανεμοσκορπάει τα χρήματά του. "Αν ο έμπορος (ο ίδιος ο Νόρθ) ήταν ένας από τους μεγαλύτερους εμπόρους τον καιρό του Καρόλου II) ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει για τη νομισματοκοπή, δε θάσπελνε ασυλλόγιστα το ασημι του στο Τόουερ. Στην περίπτωση αυτή το νομισματοποιημένο χρήμα θα είχε πάντα μεγαλύτερη αξία από το μη νομισματοποιημένο ασημι" (North: "Discourses upon Trade". London 1691, σελ. 18).

ακατάπαντα στην πιο μικρή κλίμακα. Για να παρεμποδίσουν την εδραίωση αυτών των δορυφόρων στη θέση του ίδιου του χρυσού, καθορίζονται με νόμο οι πολύ μικρές αναλογίες που πρέπει να γίνονται δεχτοί στις πληρωμές αντί του χρυσού. Φυσικά οι ιδιαίτεροι κύκλοι, όπου κυκλοφορούν τα διάφορα είδη νομισμάτων, μπλέκονται ο ένας με τον άλλο. Δίπλα στο χρυσό εμφανίζεται το κέρμα για την πληρωμή κλασματικών των πιο μικρών χρυσών νομισμάτων. Ο χρυσός μπαίνει συνεχώς στη λιανική κυκλοφορία, εξίσου συνεχώς όμως διώχνεται απ' αυτήν με το αλλαγά του με κέρματα⁸².

Το μεταλλικό περιεχόμενο των ασημένιων ή χαλκινων σημάτων καθορίζεται αυθαίρετα με νόμο. Στην κυκλοφορία τα σήματα αυτά φθείρονται ακόμα πιο γρήγορα από το χρυσό νόμισμα. Γιαυτό, η νομισματική λειτουργία τους γίνεται πραγματικά πέρα για πέρα ανεξάρτητη από το βάρος τους, δηλ. από κάθε αξία. Η νομισματική ύπαρξη του χρυσού χωρίζεται ολότελα από την ουσία της αξίας του. Έτσι, πράγματα που σχετικά είναι χωρίς αξία, λχ. μικρά κομμάτια χαρτιού, μπορούν να παίξουν στη θέση του χρυσού το ρόλο του νομίσματος. Στα μεταλλικά χρηματικά σήματα κρύβεται ακόμα ως ένα βαθμό ο καθαρά συμβολικός χαρακτήρας τους. Στο χαρτονόμισμα προβάλλει εξόφθαλμα. Όπως βλέπουμε, ce n'est que le premier pas qui coûte (μόνο το πρώτο βήμα είναι δύσκολο).

Πρόκειται εδώ μόνο για το κρατικό χαρτονόμισμα με αναγκαστική κυκλοφορία. Αυτό ξεφυτρώνει άμεσα από τη μεταλλική κυκλοφορία. Αντίθετα το πιστωτικό χρήμα προϋποθέτει σχέσεις που μάς είναι ακόμα πέρα για πέρα αγνώστες από την άποψη της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας. Ας σημειωθεί ωστόσο στα πεταχτά, ότι όπως το καθαυτό χαρτονόμισμα ξεπηδάει από τη λειτουργία του χρήματος σαν μέσο κυκλοφορίας, το πιστωτικό χρήμα έχει τις φυσικές ρίζες του στη λειτουργία του χρήματος σαν μέσου πληρωμής⁸³.

⁸² "Αν το σύνολο των ασημένιων νομισμάτων δεν ξεπερνάει ποτέ την ποσότητα που απαιτείται για τις μικρές πληρωμές, δεν μπορεί ποτέ να μαζευτούν ποσότητες που να φτάνουν για μεγαλύτερες πληρωμές... Η χρήση του χρυσού για τις μεγάλες πληρωμές περιλαμβάνει αναγκαστικά και τη χρήση του στο μικροπρόριο. Οι κάτοχοι χρυσών νομισμάτων τα χρησιμοποιούν και σε λιανικές αγορές και παίρνουν μαζί με το αγορασμένο εμπόρευμα τα ρέστα σε ασημι. Έτσι το πλεόνασμα σε ασημι, που διαφορετικά θα βάραινε το μικρότερο, φανερείται απ' αυτόν και ξαναρχίνεται στη γενική κυκλοφορία. Αν όμως υπάρχει τόσο ασημι, που να μπορούν οι μικρές πληρωμές να γίνονται ανεξάρτητα από το χρυσό, τότε ο λιανέμπορος για τις μικρές αγορές, θα παίρνει ασημι που αναγκαστικά θα συσσωρεύεται σ' αυτόν" (David Buchanan: "Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain". Edinburgh 1844, σελ. 248, 249).

⁸³ "Ο μανδρινός των οικονομικών Βάν Μάο-Ιν είχε το θάρρος να υποβάλει για έγκριση στο Γίό του Ουράνου ένα σχέδιο που επιδίωκε στα κρυφά να μετατρέψει τα κινέζικα κρατικά χαρτονόμισματα σε μετατρέψιμα τραπεζογραμμάτια. Η έκθεση της επιτροπής του χαρτονομίσματος του 'Απρίλη 1854 τον κατασπαράζει για καλά. Δέ μαθεύτηκε αν έγραφε και τις σχετικές υποχρεώσεις Ευλιές με μπαμπού. "Η επιτροπή—λέει στο τέλος ή έκθεση—συστήσε

Τό κράτος ρίχνει από τά έξω στό προτσές τῆς κυκλοφορίας μικρά κομμάτια χαρτιοῦ πού πάνω τους εἶναι τυπωμένα δνόματα χρημάτων, ὅπως λχ. 1 λίρα στερλίνα, 5 λίρες στερλίνες κλπ. Ἐφόσον κυκλοφοροῦν πραγματικά στή θέση τοῦ δμώνυμου ποσοῦ χρυσοῦ, στήν κίνησή τους ἀντικαθρεφτίζονται μονάχα οἱ νόμοι τῆς ἴδιας τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας. Ἐνας εἰδικός νόμος τῆς κυκλοφορίας τοῦ χαρτονομίσματος μπορεῖ νά προέλθει μόνο ἀπό τήν ἀντιπροσωπευτική του σχέση πρὸς τὸ χρυσό. Καί ὁ νόμος αὐτός εἶναι ἀπλούστατα ὁ ἀκόλουθος: ἡ ἐκδοσὴ τοῦ χαρτονομίσματος πρέπει νά περιορίζεται στήν ποσότητα στήν ὁποία θάπρεπε πραγματικά νά κυκλοφορεῖ ὁ χρυσός (ἢ τὸ ἀσήμι) πού τὸν παρασταίνει συμβολικά. Τό ποσό τοῦ χρυσοῦ πού μπορεῖ ν' ἀποροφήσει ἡ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας κυμαίνεται βέβαια πάντα πάνω ἢ κάτω ἀπὸ ἓνα ὁρισμένο μέσο ἐπίπεδο. Ἡ μάζα ὅμως τοῦ μέσου πού κυκλοφορεῖ σέ μιά χώρα δέν πέφτει ποτέ κάτω ἀπὸ ἓνα ὁρισμένο ἐλάχιστο ὄριο πού διαπιστώνεται μέ τήν πείρα. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἐλάχιστη αὐτὴ μάζα ἀλλάζει διαρκῶς τὰ συστατικά της μέρη, ὅτι δηλ. ἀποτελεῖται διαρκῶς ἀπὸ ἄλλα χρυσά νομίσματα, δέν ἀλλάζει φυσικά καθόλου τήν ἔκτασή της καί τὴ σταθερὴ περιφορά της στὴ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Γιατὸ μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μέ χάρτινα σύμβολα. Ἄν ἀντίθετα γιομίσουν σήμερα μέ χαρτονόμισμα ὅλα τὰ κανάλια τῆς κυκλοφορίας ὥς τὸν ἀνώτατο βαθμὸ τῆς ἀποροφητικῆς τους ἱκανότητος σέ χρήμα, μποροῦν αὖριο νά ξεχειλίσουν ἐξαιτίας τῶν διακυμάνσεων τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Κάθε μέτρο χάνεται. Ἄν ὅμως τὸ χαρτί ξεπεράσει τὸ μέτρο του, δηλ. τήν ποσότητα τῶν χρυσῶν νομισμάτων τῆς ἴδιας ὀνομασίας πού θά μπορούσαν νά κυκλοφοροῦν, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι διατρέχει τὸν κίνδυνο τῆς γενικῆς δυσφήμησής του, δέν μπορεῖ ὥστόσο μέσα στὸν κόσμον τῶν ἐμπορευμάτων νά παρασταίνει παρὰ μόνο τήν ποσότητα τοῦ χρυσοῦ πού καθορίζεται ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς του νόμους καί πού ἐπομένως μόνο αὐτὴ εἶναι ἀντιπροσωπεύσιμη. Ὅταν ἡ μάζα τῶν χαρτονομισμάτων παρασταίνει λχ. τὴ 1 οὐγγιά χρυσοῦ μέ 2 οὐγγιές, τότε στήν πραγματικότητα ἡ 1 λίρ. στ. γίνεται ἡ χρηματικὴ ὀνομασία λχ. τοῦ $\frac{1}{2}$ τῆς οὐγγιάς χρυσοῦ ἀντὶ τοῦ $\frac{1}{4}$. Τό ἀποτέλεσμα εἶ-

ναι τὸ ἴδιο, σάν νάχει ἀλλάξει ὁ ἴδιος ὁ χρυσός στὴ λειτουργία του σάν μέτρο τῶν τιμῶν. Ἔτσι οἱ ἴδιες ἀξίες πού προηγουμένα ἐκφράζονταν μέ τὴν τιμὴ τῆς 1. λίρ. στ., ἐκφράζονται τώρα μέ τὴν τιμὴ τῶν 2 λίρ. στ.

Τό χαρτονόμισμα εἶναι σύμβολο χρυσοῦ ἢ σύμβολο χρήματος. Ἡ σχέση του πρὸς τίς ἐμπορευματικὰς ἀξίες συνίσταται μόνο στὸ ὅτι ἐκφράζονται ἰδεατὰ μέ τὰ ἴδια ποσὰ χρυσοῦ πού παρασταίνονται συμβολικά ὁρατὰ ἀπὸ τὸ χαρτί. Τό χαρτονόμισμα εἶναι σύμβολο ἀξίας μόνο ἐφόσον ἀντιπροσωπεύει ποσὰ χρυσοῦ πού, ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες ποσότητες ἐμπορευμάτων, εἶναι ἐπίσης ποσὰ ἀξίας⁸⁴.

Μπαίνει τέλος τὸ ἐρώτημα: γιατί ὁ χρυσός μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μέ ἄλλα σύμβολα τοῦ ἑαυτοῦ του πού δέν ἔχουν καμιὰ ἀξία; Ὅπως εἶδαμε ὅμως μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἔτσι μόνο ἐφόσον ἀπομονώνεται ἢ αὐτοτελοποιεῖται στὴ λειτουργία του σάν νόμισμα ἢ σάν μέσο κυκλοφορίας. Εἶναι βέβαια ἀλήθεια ὅτι ἡ αὐτοτελοποίησις αὐτῆς τῆς λειτουργίας δέν γίνεται γιὰ τὰ ξεχωριστὰ χρυσὰ νομίσματα, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐκδηλώνεται μέ τὸ ὅτι ἐξακολουθοῦν νά κυκλοφοροῦν φθαρμένα χρυσὰ νομίσματα. Τὰ χρυσὰ νομίσματα εἶναι ἄλλα νομίσματα ἢ μέσα κυκλοφορίας μόνο ὅσον καιρὸ βρίσκονται πραγματικά σέ κυκλοφορία. Αὐτὸ ὅμως πού δέν ἰσχύει γιὰ τὸ ξεχωριστὸ χρυσὸ νόμισμα, ἰσχύει γιὰ τὴν ἐλάχιστη μάζα χρυσοῦ πού μπορεῖ νά τὴν ἀντικαταστήσει τὸ χαρτονόμισμα. Ἡ μάζα αὐτὴ πάρα μόνον διαρκῶς στὴ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας, λειτουργεῖ διαρκῶς σάν μέσο κυκλοφορίας καί γι' αὐτὸ ὑπάρχει ἀποκλειστικὰ σάν φορέας αὐτῆς τῆς λειτουργίας. Ἐπομένως ἡ κίνησή της ἐκφράζει μόνο τὴ διαρκὴ μεταρροπὴ τοῦ ἑνὸς στὸ ἄλλο τῶν ἀντίθετων προτσές τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος $E - X - E$, ὅπου ἡ μορφὴ τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἐμφανίζεται μόνο μπροστὰ του γιὰ νά ἐξαφανιστεῖ ξανά ἀμέσως. Ἡ αὐτοτελής ἐκφραση τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἐδῶ μόνο παροδικὸ στοιχεῖο, ἀντικατασταίνεται ἀμέσως μέ ἓνα ἄλλο ἐμπόρευμα. Γιατὸ ἀρκεῖ καί ἡ ἀπλὴ ἀκόμα συμβολικὴ ὑπαρξὴ τοῦ χρήματος σ' ἓνα προτσές πού διαρκῶς ἀπομακρύνει τὸ χρήμα

⁸⁴ Ὑποσημείωσις στὴ 2η ἐκδοσὴ. Πόσο θολὰ ἀντιλαμβάνονται τίς διαφορὰς λειτουργίας τοῦ χρήματος ἀκόμα καί οἱ καλύτεροι συγγραφεῖς πού γράφουν γιὰ τὸ χρήμα, τὸ δείχνει λχ. τὸ παρακάτω χωρίο ἀπὸ τὸν Φούλαρτον: «Ὅσο γιὰ τίς ἐσωτερικὰς μας συναλλαγὰς, μποροῦν ὅλες οἱ χρηματικὲς λειτουργίες πού τίς ἐκπληρῶνουν συνήθως ὁ χρυσός καί τὸ ἀσήμι, νά ἐκπληρωθοῦν μέ τὴν ἴδια ἀποτελεσματικότητα μέ μιά κυκλοφορία μὴ ἐξαργυρώσιμων χαρτονομισμάτων, πού δέν ἔχουν ἄλλη ἀξία ἀπὸ τὴν τεχνητὴ καί συμβατικὴ αὐτὴ ἀξία πού τὴν ἀπόχτησαν μέ νόμο. Πρὸκειται γιὰ γεγονός πού νομίζω δέν μπορεῖ νά τὸ ἀρνηθεῖ κανεὶς: Μιά ἀξία αὐτοῦ τοῦ εἶδους θά μπορούσε ν' ἀνταποκριθεῖ σ' ὅλους τοὺς σκοποὺς μὴς ἐσωτερικῆς ἀξίας καί νά κάνει μάλιστα περιττὴ τὴν ἀνάγκη μὴς κλίμακας τῶν ἀξιών, φτάνει μόνο ἡ ποσότητα τῆς ἐκδόσεώς του νά κρατεῖται μέσα στὰ ἀπαιτούμενα πλάισια» (Fullarton: «Regulation of Currencies», 2η ἐκδοσὴ, London 1845, σελ. 21). Δηλ. ἐπειδὴ τὸ χρηματικὸ ἐμπόρευμα μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ στὴν κυκλοφορία μέ ἄλλα σύμβολα τῆς ἀξίας, εἶναι περιττὸ σάν μέτρο τῶν ἀξιών καί σάν κλίμακα τῶν τιμῶν!

μέ προσοχὴ τὸ σχέδιό του καί βρίσκει ὅτι σ' αὐτὸ ὅλα ἀπολήγουν πρὸς ὄφελος τῶν ἐμπόρων, ἐνῶ τὸ στέμμα δέν ἔχει κανένα ὄφελος». («Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China». Μετάφρασις ἀπὸ τὰ ὡσινικά ἀπὸ τοὺς δρ. Κ. Ἀμπέλ καί Φ. Α. Μέλκλενμπουργκ. Τόμος πρῶτος, Βερολῖνο 1858, σελ. 47 κ. ἐ.). Ἐνας «governor» (διοικητὴς) τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἀγγλίας: πού παρουσιάστηκε σάν μάρτυρας πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ τῆς βουλῆς τῶν λόρδων (τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τίς τραπεζικὰς πράξεις) λέει σχετικά μέ τὴ διαρκὴ ἀπομεταλλοποίησιν τῶν χρυσῶν νομισμάτων ἐξαιτίας τῆς κυκλοφορίας τους: «Κάθε χρῶνο γίνεται πᾶσι ἐλαφρῶς ἀπ' ὅτι πρέπει μιά καινούργια κλάση σόβερειν (ἢ λέξι «sovereign» δέν παίρνεται μέ τὴν πολιτικὴ τῆς ἐννοίας*. Σόβερειν λένε τὴ λίρα στερλίνα). Ἡ κλάση πού τὸν ἓνα χρῶνο ἔχει ὅλο της τὸ βάρος, χάνει μέ τὴ φθορὰ τόσο, πού εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νά γείρει τὴν πλάστιγγα σέ βάρος της» (House of Lords' Committee 1848, ἀρ. 429).

* Σόβερειν στὰ ἀγγλικά σημαίνει καί μονάρχης. (Σημ. Μετ.).

μεταβιβάζοντάς το από τό ένα χερί στο άλλο. Ἡ λειτουργική υπόσταση τοῦ χρήματος, μπορούμε νά πούμε, ἀπορροφάει τήν ὕλική του υπόσταση. Σάν παροδική ἀντικειμενική ἀντανάκλαση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων τό χρήμα λειτουργεῖ πιά μόνο σάν σύμβολο τοῦ ἑαυτοῦ του καί μπορεῖ γι'αυτό ν' ἀντικατασταθεῖ μέ σύμβολα⁸⁵. Μόνο πού τό σύμβολο τοῦ χρήματος χρειάζεται νάχει ἀντικειμενική κοινωνική ἰσχύ καί τήν ἰσχύ αὐτή τήν ἀποχτάει τό χαρτίνο σύμβολο μέ τήν ἀναγκαστική κυκλοφορία. Αὐτός ὁ κρατικός ἐξαναγκασμός ἰσχύει μόνο μέσα στά πλαίσια μιᾶς σφαίρας κυκλοφορίας πού καθορίζεται ἀπό τά σύνορα μιᾶς κοινότητας, μά μονάχα ἐδῶ ἀσχεῖ ἐπίσης τό χρήμα πέρα. γιά πέρα τή λειτουργία του σάν μέσο κυκλοφορίας ἢ σάν νόμισμα καί μπορεῖ γι'αυτό ν' ἀποχτήσῃ στοῦ χαρτονόμισμα ἕναν τρόπο ὑπαρξῆς πού ἐξωτερικά εἶναι χωρισμένος ἀπό τή μεταλλική του οὐσία καί εἶναι ἀπλῶς λειτουργικός.

3. ΤΟ ΧΡΗΜΑ.

Τό ἐμπόρευμα πού λειτουργεῖ σάν μέτρο τῆς ἀξίας καί ἐπομένως αὐτοπροσώπως ἢ μέ ἀντιπροσώπους σάν μέσο κυκλοφορίας εἶναι χρήμα. Γιαυτό, ὁ χρυσός (ἢ τό ἀσήμι) εἶναι χρήμα. Σάν χρήμα λειτουργεῖ ἀπό τή μιᾶ, ἐκεῖ ὅπου εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐμφανίζεται μέ τή χρυσή (ἢ ἀσημένια) σωματικότητα του, δηλ. σάν χρηματικό ἐμπόρευμα, ἐπομένως οὔτε ἀπλῶς ἰδεατά, ὅπως γίνεται μέ τό μέτρο τῆς ἀξίας, οὔτε καί σάν κάτι κατάλληλο ν' ἀντιπροσωπεύεται, ὅπως γίνεται μέ τό μέσο κυκλοφορίας ἀπό τήν ἄλλη, ἐκεῖ ὅπου ἡ λειτουργία του τόν παγώνει σάν μοναδική μορφή τῆς ἀξίας ἢ σάν μοναδική κατάλληλη ὑπαρξή τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας ἀπέναντι σ' ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα πού αποτελοῦν ἀπλές ἀξίες χρήσης, ἀδιάφορο ἄν τήν ἀσχεῖ αὐτή τή λειτουργία ὁ ἴδιος ἢ μέ ἀντιπροσώπους του.

α) Θησαυρισμός.

Ἡ συνεχῆς κυκλική κίνηση τῶν δυῶ ἀντίθετων μεταμορφώσεων τοῦ ἐμπορεύματος, ἢ ἡ ἀδιάκοπη ἐναλλαγή τῶν πράξεων πούλησης καί ἀγορᾶς ἐκδηλώνεται μέ τήν ἀκατάπαυτη κυκλοφορία τοῦ χρήματος ἢ τῆς λειτουργίας του σάν *perpetuum mobile* (ἀεικίνητου) τῆς

⁸⁵ Ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι σάν νόμισμα ἢ στήν ἀποκλειστική λειτουργία τους σάν μέσο κυκλοφορίας γίνονται σύμβολο τοῦ ἑαυτοῦ τους, ὁ Νικόλας Μπάρμπον συμπεραίνει τό δικαίωμα τῶν κυβερνήσεων «to raise money» (ν' ἀνεβάζουν τήν ἀξία τοῦ χρήματος), λχ. νά δίνουν σέ μιᾶ ποσότητα ἀσημοῦ πού ὀνομαζόταν γρόσι τήν ὀνομασία μιᾶς μεγαλύτερης ποσότητας ἀσημοῦ, λχ. τοῦ τάληρου καί νά πληρώνει ἔτσι τοὺς πιστωτές μέ γρόσια ἀντί μέ τάληρα. «Περνώντας ἀπό χέρι σέ χέρι τό χρήμα φθελρεται καί γίνεται πιά ἐλαφρό... Αὐτό πού κοιτάζουν οἱ ἄνθρωποι στοῦ ἐμπορίου, εἶναι ἡ ὀνομασία καί ὁ τίτλος του καί ὄχι ἡ ποσότητα τοῦ ἀσημοῦ... Τό κύρος τοῦ κράτους μετατρέπει τό μέταλλο σέ χρήμα» (N. Barbon: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter. In Answer to Mr. Locke's Considerations etc.». London 1696, σελ. 29, 30, 25).

κυκλοφορίας. Τό χρήμα ἀκίνητοποιεῖται, ἢ, ὅπως λέει ὁ Μπουαγκλιμπέρ, μετατρέπεται ἀπό *meuble* σέ *immeuble* (ἀπό κίνητο σέ ἀκίνητο), ἀπό νόμισμα σέ χρήμα, μόλις διακόπτεται ἡ σειρά τῶν μεταμορφώσεων καί ἡ πούληση δέν συμπληρώνεται ἀπό ἐπόμενη ἀγορά.

Ἀπό τήν πρώτη ἀρχή κιόλας τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματοῦ κυκλοφορίας γεννιέται ἡ ἀνάγκη καί τό πάθος νά κρατήσουν στοῦ χέρι τό προϊόν τῆς πρώτης μεταμόρφωσης, τήν ἀλλαγμένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος ἢ τή χρυσή χρυσαλίδα του⁸⁶. Τό ἐμπόρευμα πωλιέται ὄχι γιά ν' ἀγοραστῇ ἄλλο ἐμπόρευμα, ἀλλά γιά ν' ἀντικατασταθεῖ ἡ μορφή τοῦ ἐμπορεύματος μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Ἀπό ἀπλός κρικός πού μεσολαβεῖ στήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης, ἢ ἀλλαγῇ αὐτῆς τῆς μορφῆς γίνεται αὐτοσκοπός. Ἡ ἀλλαγμένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος ἐμποδίζεται νά λειτουργήσει σάν ἡ ἀπόλυτη ἐκπονήσιμη μορφή του ἢ σάν ἡ παροδική χρηματική μορφή του. Τό χρήμα ἀπολιθώνεται. ἔτσι καί γίνεται θησαυρός καί ὁ πωλητής ἐμπορευμάτων θησαυριστής.

Στίς ἀρχές προπάντων τῆς ἐμπορευματοῦ κυκλοφορίας μετατρέπεται σέ χρήμα μόνο τό πλεόνασμα σέ ἀξίες χρήσης. Ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι γίνονται ἔτσι ἀπό μόνα τους κοινωνικές ἐκφράσεις τῆς ἀφθονίας ἢ τοῦ πλούτου. Αὐτή ἡ ἀφελῆς μορφή τοῦ θησαυρισμοῦ διαωνίζεται σέ λαούς, ὅπου στόν πατροπαράδοτο τρόπο παραγωγῆς πού ἀποβλέπει στήν κάλυψη τῶν ἰδίων ἀναγκῶν ἀνταποκρίνεται ἕνας αὐστηρά κλειστός κύκλος ἀναγκῶν. Αὐτό γίνεται λχ. στοὺς ἀσιάτες, ἰδίως στοὺς Ἰνδοὺς. Ὁ Βάντερλιντ πού νομίζει ὅτι οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζονται ἀπό τή μᾶζα τοῦ χρυσοῦ ἢ τοῦ ἀσημοῦ πού βρίσκεται σέ μιᾶ χώρα ἀναρωτιέται: γιατί εἶναι τόσο φτηνά τά ἰνδικὰ ἐμπορεύματα; Καί ἀπαντᾷ: Γιατί οἱ Ἰνδοὶ παραχώνουν τά χρήματά τους. Ἀπ' τό 1602 ὡς τό 1734, λέει, παραχώσανε 150 ἑκατομμύρια λίρ. στ. σέ ἀσήμι πού εἶχαν ἔρθει ἀρχικά στήν Εὐρώπη ἀπό τήν Ἀμερική⁸⁷. Ἀπό τό 1856 ὡς τό 1866, δηλ. μέσα σέ 10 χρόνια ἡ Ἀγγλία ἐξήγαγε στίς Ἰνδίες καί στήν Κίνα (τό μέταλλο πού ἐξάγεται στήν Κίνα ρέει κι αὐτό στοῦ μεγαλύτερό του μέρος στίς Ἰνδίες) 120 ἑκατομμύρια λίρ. στ. σέ ἀσήμι, πού προηγούμενα εἶχε ἀνταλλαχτεῖ μέ χρυσό τῆς Αὐστραλίας.

Σέ μιᾶ πιά ἀναπτυγμένη ἐμπορευματοῦ παραγωγή, πρέπει ὁ κάθε ἐμπορευματοπαραγωγός νά ἐξασφαλίζει γιά τόν ἑαυτό του τό *perpetuum regum*, τό «κοινωνικό ἐχέγγυο»⁸⁸. Οἱ ἀνάγκες του ἀνανεώνονται ἀκατάπαυτα καί προστάζουν τήν ἀκατάπαυτη ἀγορά ξένου ἐμπορεύματος, ἐνῶ ἡ παραγωγή καί ἡ πούληση τοῦ δικοῦ του ἐμπορεύματος

⁸⁶ «Ἐνας πλούτος σέ χρήμα δέν εἶναι παρά... πλούτος σέ προϊόντα πού ἔχουν μετατραπῇ σέ χρήμα» (*Mercier de la Riviere*: «L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», ἐκδ. Daire, μέρος I, Paris 1846, σελ. 573). «Μιᾶ ἀξία σέ προϊόντα ἄλλαξε μόνο τή μορφή» (στοῦ ἴδιου, σελ. 486).

⁸⁷ «Μέ τά μέτρα αὐτά διατηροῦν ὅλα τους τά ἀγαθά καί τά βιομηχανικά προϊόντα τους σέ τόσο χαμηλές τιμές» (*Vanderlint*: «Money answers all Things». London 1734, σελ. 95, 96).

⁸⁸ «Τό χρήμα εἶναι ἐχέγγυο» (*John Bellers*: «Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality». London 1699, σελ. 13).

ἀπαιτεί χρόνο και εξαρτιέται από τυχαία γεγονότα. Για ν' αγοράσει χωρίς νά πουλήσει, πρέπει νάχει προηγουμένα πουλήσει χωρίς νάχει αγοράσει. Όταν τήν πράξη αυτή τήν εφαρμόσει κανείς σέ γενική κλίμακα, φαίνεται σά ν' αντιφάσκει μέ τόν έαυτό της. Καί όμως στόν τόπο τής παραγωγής τους τά ευγενή μέταλλα ανταλλάσσονται απ' ευθείας μέ άλλα έμπορεύματα. Έδώ γίνεται πούληση (από μέρους του κατόχου του έμπορεύματος) χωρίς αγορά (από μέρους των κατόχων χρυσού και άσημιού)⁸⁹. Καί κατοπινές πούλησεις χωρίς έπόμενες αγορές μεσολαβούν απλώς γιά τήν παραπέρα κατανομή των ευγενών μετάλλων σ' όλους τους κατόχους έμπορευμάτων. Έτσι σ' όλα τά σημεία τής κυκλοφορίας δημιουργούνται θησαυροί διαφορετικού μεγέθους από χρυσάφι και άσήμι. Μαζί μέ τή δυνατότητα νά κρατηθεί στό χέρι τό έμπόρευμα σάν ανταλλαχτική αξία ή ή ανταλλαχτική αξία σάν έμπόρευμα, ξυπνάει ή δίψα του χρυσού. Μαζί μέ τήν επέκταση τής εμπορευματικής κυκλοφορίας μεγαλώνει ή εξουσία του χρήματος, αυτής τής πάντα ετοιμότητας και απόλυτα κοινωνικής μορφής του πλούτου. «Ο χρυσός είναι ένα θανατάσιο πράγμα! Όποιος τόν κατέχει είναι κύριος όλων των πραγμάτων πού επιθυμεί. Μέ τό χρυσό μπορεί κανείς ν' άνοίξει ακόμα και τίς πόρτες του παραδείσου γιά τίς ψυχές» (Κολόμβος, σ' ένα γράμμα του από τήν Ιαμαϊκή, 1503). Έπειδή όταν κοιτάζει κανείς τό χρήμα δέ βλέπει τί έχει μετατραπεί σ' αυτό, μετατρέπονται τά πάντα σέ χρήμα, είτε είναι έμπορεύματα είτε όχι. Όλα γίνονται αντικείμενα αγοραπωλησίας. Η κυκλοφορία γίνεται ή μεγάλη κοινωνική χοάνη, όπου πέφτουν όλα μέσα γιά νά ξαναβγούν μέ τή μορφή χρηματικού κρυστάλλου. Στην άλχημεία αυτή δέν μπορούν ν' αντισταθούν ούτε τά κόκκαλα των άγιων, και πολύ λιγότερο πιά λεπτά *res sacrosanctae, extra commercium hominum* [άγια πράγματα, πού βρίσκονται έξω από τήν εμπορική δράση των ανθρώπων]⁹⁰. Όπως στό χρήμα σβήνεται κάθε ποιοτική διαφορά των εμπορευμάτων, σβήνει κι αυτό μέ τή σειρά του όλες τίς διακρίσεις, σάν ριζοσπάστis ίσοπεδωτής πού είναι⁹¹. Τό ίδιο τό χρήμα όμως είναι

⁸⁹ Γιατί στήν κατηγορηματική της έννοια ή αγορά προϋποθέτει τό χρυσό ή τό άσήμι σάν άλλαγμένη κιάλας μορφή του έμπορεύματος, ή σάν προϊόν τής πούλησης.

⁹⁰ Ο Έρικός ΙΙΙ, ό χριστιανικότερος βασιλιάς τής Γαλλίας κλέβει από τά μοναστήρια κλπ. τά λείψανα γιά νά τά μετατρέψει σέ άσήμι. Είναι γνωστό τί ρόλο έπαιξε στήν άρχαία έλληνική ιστορία ή λήστευση των θησαυρών των ναών των Δελφών από τους φωκείς. Όπως είναι γνωστό στους άρχαίους οι ναοί χρησίμευαν σάν κατοικία του θεού των εμπορευμάτων. Ήταν «ιερές τράπεζες». Για τους φοίνικες πού ήταν λαός *par excellence* (κατ' έξοχήν) εμπορικός, τό χρήμα ίσχυε σάν ή άλλαγμένη μορφή όλων των πραγμάτων. Γι' αυτό τό λόγο θεωρούνταν φυσικό τό γεγονός ότι οι παρθένες πού παραδίνονταν στους ξένους στίς γιορτές τής θεάς έρωτα, πρόσφερναν στή θεά σάν άμοιβή τό νόμισμα πού εισπράττανε.

⁹¹ «Χρυσάφι; Κίτρινο, άσπραφτερό, πολύτιμο χρυσάφι;

Σάν έχεις κάμποσο απ' αυτό μπορείς τό μαύρο άσπρο νά κάνεις όμορφο τό σχαμερό,

έμπόρευμα, ένα έξωτερικό πράγμα, πού μπορεί νά γίνει άτομική ιδιοχτησία του καθενός. Έτσι ή κοινωνική δύναμη γίνεται άτομική δύναμη των ιδιωτών. Γιαυτό, ή άρχαία κοινωνία τό καταγγέλλει σάν τόν παράγοντα πού διαλύει τό οικονομικό και ήθικό καθεστώς της⁹². Η σύγχρονη κοινωνία πού από τήν παιδική της κιάλα ήλικία άρπάζει από τά μαλλιά τόν Πλούτο και τόν βγάζει από τά σπλάχνα τής γής⁹³, χαιρετίζει στό χρυσό τήν άσπραφτερή ένσάρκωση τής δόλοδικής της άρχής γιά τή ζωή.

Τό έμπόρευμα σάν αξία χρήσης ικανοποιεί μιάν ιδιαίτερη ανάγκη κι άποτελεί ένα ιδιαίτερο στοιχείο του υλικού πλούτου. Όμως ή αξία του έμπορεύματος μετράει τό βαθμό τής έλκτικής του δύναμης σ' όλα τά στοιχεία του υλικού πλούτου, γιαυτό μετράει τόν κοινωνικό πλούτο του κατόχου του. Για τό βάρβαρο πρωτόγονο κάτοχο έμπορευμάτων, ακόμα και γιά ένα δυτικοευρωπαίο άγρότη, ή αξία

Αίκιο τ' άδικο, ευγενικό τό πρόστυχο, νιό τό γέρο,
παληκαρά τόν άνανδρο.
... Τί πράγμα είναι αυτό ω θεοί; Αυτό ναι
πού μπορεί νά διώξει απ' τό πλευρό σας τους ιερείς σας
και τους ύπηρέτες σας.

Τούτος ό κίτρινος σκλάβος
Θρησκείες χτίζει και γκερνιά, βλογάει καταραμένους
Κάνει τή γκερία λέπρα λατρευτή.
Θρονιάζει τους κλέφτες στών γερουσιαστών τίς έδρες
Και τους χαρίζει τίτλους, γονυκλισίες κι έπαισημένες
Αυτός είναι πού κάνει νύμφη ξανά τή γερασμένη χήρα
... καταραμένο μέταλλο.
ω πόρνη έσύ του γένους των ανθρώπων...

(Σαίπηρ: «Τύμων ό Άθηναίος»)

⁹² «Ουδέν γάρ ανθρώποισιν οϊον άργυρος
Κυκόν νόμισμα έβλαστε' τοϋτο και πόλεις
Πορθεί, τόδ' άνδρας εξανίστησιν δόμων.
Τόδ' εκδιδάσκει και παραλλάσσει φρένας
Χρηστάς πρός αισχρά ανθρώποις έχειν,
Και παντός έργου δυσσείβειαν ειδέναι».

(Σοφοκλής: «Αντιγόνη», στίχοι 595—601.

[«Γιατί κανένα νόμιμο κακό γιά τους ανθρώπους
Δέ βγήκε, σάν τά χρήματα. Αυτά και πολιτείες
Χαλνούν' αυτά απ' τά σπίτια τους διώχνουν τους πολίτες.
Αυτά τίς τίμιες τίς ψυχές μαθαίνουν και γελούνε
Στ' άρχαία γιά νά στρέφονται, και δείχνουν στους ανθρώπους
Νάχουνε χίλιες πονηριές, κάθε λογής άσέβεια»].

(Μετάφραση Κ. Μάνου, έκδ. Ζαχαροπούλου, Άθήνα 1939)

⁹³ «Έλπιούσης τής πλεονεξίας άνάξιν εκ των μυχών τής γής αυτών τόν Πλούτωνα» [«Η πλεονεξία έλπίζει νά τραβήξει και νά βγάλει και τόν ίδιο τόν Πλούτωνα από τά έγκατα τής γής»] (Άθήναιος: «Δειπνοσοφισταί», βιβλ. VI, κεφ. 23, έκδ. Schweighäuser, 1802, τόμ. ΙΙ, σελ. 397).

10. Κ. Μάγξ, «Τό Κεφάλαιο», τόμος I.

είναι άξεχώριστη από τή μορφή τής αξίας και γιαντώ αύξηση του θησαυρου σέ χρυσό και άσημι σημαίνει γι' αυτόν συγκέντρωση αξίας. Φυσικά αλλάζει ή αξία του χρήματος, είτε έπειδή αλλάζει ή δική του αξία, είτε έπειδή αλλάζει ή αξία των έμπορευμάτων. Αυτό όμως δεν έμποδίζει από τή μιά, οι 200 ούγγιές χρυσός να περιέχουν όπως και προηγούμενα περισσότερη αξία από τις 100, οι 300 περισσότερη από τις 200 κλπ., ούτε από τήν άλλη, ή μεταλλική φυσική μορφή αυτού του πράγματος να παραμένει ή γενική ισοδύναμη μορφή όλων των έμπορευμάτων, ή άμεσα κοινωνική ενσάρκωση κάθε ανθρώπινης εργασίας. Η τάση του θησαυρισμού είναι από τή φύση της άμεστη. Ποιοτικά, ή σύμφωνα μέ τή μορφή του, τό χρήμα είναι άπεριόριστο, δηλ. είναι γενικός εκπρόσωπος του ύλικού πλούτου, έπειδή είναι άμεσα μετατρέψιμο σέ οποιοδήποτε έμπόρευμα. Ταυτόχρονα όμως κάθε πραγματικό χρηματικό ποσό είναι ποσοτικά περιορισμένο και γι' αυτό είναι μόνο μέσο αγοράς περιορισμένης αποτελεσματικότητας. Αυτή ή αντίφαση άνάμεσα στόν ποσοτικό φραγμό και στήν ποιοτική άπεριοριστικότητα του χρήματος σερώνει τό θησαυριστή πάντα πίσω, στή σισύφειο δουλιά τής συσσώρευσης. Συμβαίνει μ' αυτόν άκριβώς τό ίδιο πού συμβαίνει και μέ τόν καταχτητή του κόσμου, πού μέ κάθε νέα χώρα πού καταχτᾷ, καταχτᾷ μονάχα ένα καινούργιο σύνολο.

Γιά νά κρατηθεί δ χρυσός σάν χρήμα κι έπομένως σάν στοιχείο του θησαυρισμού, πρέπει νά έμποδιστεί ή κυκλοφορία του ή ή ανάλωσή του, σάν μέσο αγοράς, σέ είδη κατανάλωσης. Γιαυτό, δ θησαυριστής θυσιάζει στό χρυσό είδωλο τις σωματικές του απολαύσεις. Παίρνει στά σοβαρά τό εύαγγέλιο τής απάρνησης των έγκοσμίων. Από τήν άλλη όμως μπορεί ν' αποσπᾷ από τήν κυκλοφορία μέ τή μορφή χρήματος μόνο ό,τι τής δίνει μέ τή μορφή έμπορεύματος. Όσο περισσότερα παράγει, τόσο περισσότερα μπορεί νά πουλάει. Γιαυτό, οι κύριες άρετές του είναι ή εργατικότητα, ή οίκονομία και ή φιλαργυρία, ένω τό άπαν τής πολιτικής του οίκονομίας είναι νά πουλάει πολλά και ν' αγοράζει λίγα⁹⁴.

Παράλληλα μέ τήν άμεση μορφή του θησαυρου ανάπτυσσεται ή αίσθησή του μορφή, ή κατοχή χρυσών και άσημένων έμπορευμάτων. Αυτή ανάπτυσσεται μαζί μέ τόν πλούτο τής άστικής κοινωνίας. «*Soyons riches ou paraissions riches*» [«Νάμαστε πλούσιοι ή νά φαινόμαστε πλούσιοι»] (Ντιντερό). Έτσι δημιουργείται ένμέρει μιá διαρκώς επέκτεινόμενη αγορά χρυσού και άσημιού, άνεξάρτητα από τις χρηματικές τους λειτουργίες, και ένμέρει μιá λανθάνουσα πηγή προμήθειας χρήματος πού ρέει ιδίως σέ περίοδες κοινωνικής θύελας.

Ο θησαυρισμός εκπληρώνει διάφορες λειτουργίες στήν οίκονομία.

⁹⁴ «Τά βασικά ζητήματα πού γύρω τους περιστρέφονται όλα τά μέτρα της πολιτικής οίκονομίας είναι νά πληθαίνει όσο είναι δυνατό τόν αριθμό των πωλητών κάθε έμπορεύματος και νά μικραίνει όσο είναι δυνατό τόν αριθμό των αγοραστών» (Verri: «*Meditazioni sulla Economia Politica*», στήν έκδοσι Custodi των Ιταλών οικονομολόγων, Parte Moderna, τόμ. XV, σελ. 52).

τής μεταλλικής κυκλοφορίας. Η πρώτη λειτουργία του ξεπηδάει από τους όρους κυκλοφορίας του χρυσού ή άσημένιου νομίσματος. Είδαμε πώς μέ τις άκατάπαυτες διακυμάνσεις τής έμπορευματικής κυκλοφορίας, μέ τις διακυμάνσεις τής έκτασής της, των τιμών και τής ταχύτητάς της άποσύρεται ή πλημμυρίζει άκατάπαντα ή μάζα του χρήματος πού κυκλοφορεί. Πρέπει έπομένως ή μάζα αυτή νά μπορεί νά συστέλλεται και νά διαστέλλεται. Πότε χρειάζεται νά τραβιέται χρήμα στήν κυκλοφορία μέ τή μορφή νομίσματος, πότε νά διώχνεται άπ' αυτήν νόμισμα μέ τή μορφή χρήματος. Για ν' ανταποκρίνεται πάντα ή μάζα του χρήματος, πού κυκλοφορεί πραγματικά, στό βαθμό του κορεσμού τής σφαίρας τής κυκλοφορίας, πρέπει τό ποσό του χρυσού και του άσημιού πού υπάρχει σέ μιá χώρα νά είναι μεγαλύτερο από τό ποσό πού άσκει τή λειτουργία του νομίσματος. Ο όρος αυτός εκπληρώνεται μέ τή μορφή του χρηματικού θησαυρου. Οι δεξαμενές του θησαυρου χρησιμεύουν ταυτόχρονα και για άποχετευτικοί και παροχετευτικοί όγχοί του χρήματος πού κυκλοφορεί. Έτσι τό χρήμα δεν ξεχειλίζει ποτέ τά κανάλια τής κυκλοφορίας του⁹⁵.

β) Μέσο πληρωμής.

Στήν άμεση μορφή τής έμπορευματικής κυκλοφορίας πού εξέτασαμε ως τώρα, τό ίδιο μέγεθος αξίας παρουσιαζόταν πάντα διπλό: έμπόρευμα στόν έναν πόλο, χρήμα στόν αντίθετο. Γιαυτό, οι κάτοχοι έμπορευμάτων έρχονταν σ' έπαφή μόνο σάν εκπρόσωποι ισοδύναμων πού υπάρχουν άμοιβαία. Μέ τήν ανάπτυξη τής έμπορευματικής κυκλοφορίας ανάπτυσσονται ώστόσο σχέσεις πού χωρίζουν τήν εκποίηση του έμπορεύματος χρονικά από τήν πραγματοποίηση τής τιμής του. Άρχει ν' αναφέρουμε εδώ τις πιό άπλές άπ' αυτές τις σχέσεις. Τό ένα είδος έμπορεύματος άπαιτεί μεγαλύτερο, τό άλλο μικρότερο χρονικό διάστημα για τήν παραγωγή του. Η παραγωγή διαφορετικών έμπορευμάτων

⁹⁵ «Γιά νά μπορεί ένα έθνος νά διεξάγει τό έμπόριό του χρειάζεται ένα όρισμένο ποσό μεταλλικού χρήματος (of specifick money) πού κυμαίνεται και κάποτε είναι μεγαλύτερο, κάποτε μικρότερο, όπως τό άπαιτούν οι συνθήκες... Αιτές οι άμπατίδες και οι πλημμυρίδες του χρήματος ρυθμίζονται μόνες τους χωρίς καμιά βοήθεια των πολιτικών... Οι κουβάδες δουλεύουν έναλλάξ: όταν υπάρχει έλλειψη χρήματος, νομισματοκοπούνται ράβδοι, κι όταν υπάρχει έλλειψη ράβδων, λυώνονται νομίσματα» (Sir D. North: «Discourses upon Trade», London 1691, Postscript., σελ. 3). Ο Τζών Στουαρτ Μίλλ, πού ήταν πολύν καιρό υπάλληλος τής Έταιρίας των Ανατολικών Ινδιών, βεβαιώνει ότι στις Ινδίες τά άσημένα κοσμήματα εξακολουθούν νά παίζουν άμεσα τό ρόλο του θησαυρου. Τά άσημένα στολίδια στέλνονται για νά νομισματοκοπούν όταν τό επίτοκιο είναι μεγάλο έναγίνονται στολίδια όταν τό επίτοκιο πέφτει» (Δηλώσεις του J. St. Mill στο «Reports on Bankacts» 1857, αρ. 2084 και 2101). Σύμφωνα μ' ένα κοινοβουλευτικό ντοκουμέντο του 1864 σχετικά μέ τήν εισαγωγή και έξαγωγή χρυσού και άσημιού στις Ινδίες, τό 1863 ή εισαγωγή χρυσού και άσημιού ξεπέρασε τήν έξαγωγή κατά 19.367.764 λίρ. στ. Τά τελευταία 8 χρόνια πριν από τό 1861 τό πλεόνασμα της εισαγωγής ευγενών μετάλλων πάνω από τήν έξαγωγή τους ήταν 109.652.917 λίρ. στ. Στο διάστημα από τό 1800 και δώ κόπηκαν στις Ινδίες πολύ περισσότερες από 200.000.000 λίρ. στ.

συνδέεται με διαφορετικές εποχές του έτους. Τό ένα έμπορεύμα γεννιέται στον τόπο της αγοράς του, τό άλλο είναι υποχρεωμένο νά ταξιδεύει σέ μακρινή αγορά. Γιαντό, ό ένας κάτοχος εμπορεύματος μπορεί νά παρουσιαστεί σάν πωλητής, προτού παρουσιαστεί ό άλλος σάν αγοραστής. Όταν επαναλαμβάνονται διαρκώς οι ίδιες συναλλαγές ανάμεσα στά ίδια πρόσωπα, οι όροι της πούλησης των εμπορευμάτων ρυθμίζονται σύμφωνα μέ τους όρους της παραγωγής τους. Από την άλλη πωλείται γιά ένα χρονικό διάστημα ή χρήση όρισμένων ειδών εμπορευμάτων, λχ. ενός σπιτιού. Στην περίπτωση αυτή μόνο όταν λήξει ή προθεσμία ό αγοραστής έχει πάρει πραγματικά την αξία χρήσης του εμπορεύματος. Γιαντό, τό αγοράζει προτού τό πληρώσει. Ό ένας κάτοχος εμπορεύματος πωλάει υπάρχον έμπορεύμα, ό άλλος αγοράζει σάν άπλός εκπρόσωπος χρήματος ή σάν εκπρόσωπος μελλοντικού χρήματος. Ό πωλητής γίνεται πιστωτής, ό αγοραστής όφειλέτης. Έπειδή αλλάζει έδω ή μεταμόρφωση του εμπορεύματος ή ή άνάπτυξη της μορφής της αξίας του, αποχτάει καί τό χρήμα μιάν άλλη λειτουργία. Γίνεται μέσο πληρωμής⁹⁶.

Οί ρόλοι του πιστωτή καί του όφειλέτη ξεπηδάνε έδω από την άπλή εμπορευματική κυκλοφορία. Η άλλαγή της μορφής της βάζει στον πωλητή καί στον αγοραστή αυτή την καινούργια σφραγίδα. Έπομένως πρόκειται πρώτα γιά ρόλους που τους παίζουν οι ίδιοι παράγοντες της κυκλοφορίας, όπως οι ρόλοι του πωλητή καί του αγοραστή που είναι έξισου παροδικοί καί έναλλασσόμενοι. Η αντίθεση όμως παρουσιάζεται τώρα άποδραχής λιγότερο ευχάριστη καί είναι κατάλληλη γιά μεγαλύτερη αποκρυστάλλωση⁹⁷. Οί ίδιοι ρόλοι όμως μπορούν νά εμφανιστούν καί ανεξάρτητα από την εμπορευματική κυκλοφορία. Η πάλη των τάξεων του αρχαίου κόσμου λχ. κινείται κυρίως μέ τη μορφή της πάλης ανάμεσα σέ πιστωτές καί όφειλέτες καί τελειώνει στή Ρώμη μέ την καταστροφή του πληβείου όφειλέτη που τον αντικαταστάει ό δουλος. Στο μεσαίωνα ή πάλη τελειώνει μέ την καταστροφή του φεουδαρχή όφειλέτη που χάνει την πολιτική έξουσία του μαζί μέ την οικονομική της βάση. Όσοσο ή χρηματική μορφή—καί ή σχέση πιστωτή καί όφειλέτη έχει τη μορφή χρηματικής σχέσης—καθρεφτίζει έδω μονάχα τον ανταγωνισμό οικονομικών όρων ζωής που βρίσκονται βαθύτερα.

“Ας έπιστρέψουμε στή σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας. Έχει σταματήσει ή ταυτόχρονη εμφάνιση των ισοδύναμων, του έμπο-

⁹⁶ “Ο Λούθηρος κάνει διάκριση ανάμεσα στό χρήμα σάν μέσο αγοράς καί στό χρήμα σάν μέσο πληρωμής. “Μου κάνεις διπλή ζημιά, έτσι που έδω δέν μπορώ νά πληρώσω καί καί δέν μπορώ ν’ αγοράσω» (Martin Luther: «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen». Wittenberg 1540).

⁹⁷ Νά ποιές ήταν οι σχέσεις όφειλετών καί πιστωτών ανάμεσα στους άγγλους έμπορους στις αρχές του 18ου αιώνα: “Ανάμεσα στους έμπορους επικρατεί έδω στήν Άγγλία ένα τέτιο πνεύμα ώμότητας που δέν, τό συναντούμε σέ καμιά άλλη κοινωνία καί σέ καμιά άλλη χώρα του κόσμου» («An Essay on Credit and the Bankrupt Act». London 1707, σελ. 2).

ρεύματος καί του χρήματος, στους δύο πόλους του προτσές της πούλησης. Τώρα τό χρήμα λειτουργεί πρώτα σάν μέτρο αξίας στον καθορισμό της τιμής του εμπορεύματος που πωλήθηκε. Η τιμή του που καθορίστηκε μέ συμβόλαιο μετράει την υποχρέωση του αγοραστή, δηλ. τό χρηματικό ποσό που πρέπει νά πληρώσει σέ καθορισμένη προθεσμία. Λειτουργεί δεύτερο σάν ιδεατό μέσο αγοράς. “Αν καί υπάρχει μόνο στή χρηματική ύπόσχεση του αγοραστή, πραγματοποιεί τό πέρασμα του εμπορεύματος από τό ένα χέρι στό άλλο. Μόνο τη μέρα που ή πληρωμή γίνεται ληξιπρόθεσμη, μπαίνει τό μέσο πληρωμής πραγματικά στήν κυκλοφορία, δηλ. περνάει από τό χέρι του αγοραστή στό χέρι του πωλητή. Τό μέσο κυκλοφορίας είχε μετατραπεί σέ ιθυσιακό επειδή ύστερα από την πρώτη φάση διακόπηκε τό προτσές της κυκλοφορίας, ή επειδή τραβήχτηκε από την κυκλοφορία ή άλλαγμένη μορφή του εμπορεύματος. Τό μέσο πληρωμής μπαίνει στήν κυκλοφορία όμως άφου προηγούμενα τό έμπορεύμα έχει βγει άπ’ αυτήν. Τό χρήμα δέ μεσολαβεί πιά γιά νά γίνει τό προτσές. Τό τεματίζει ανεξάρτητα καί σάν άπόλυτη ύπαρξη της ανταλλαχτικής αξίας ή σάν γενικό έμπορεύμα. Ό πωλητής μετέτρεψε έμπορεύμα σέ χρήμα γιά νά ικανοποιήσει μέ τό χρήμα μιάν ανάγκη, ό ιθυσιαριστής γιά νά διατηρήσει τό έμπορεύμα μέ τη χρηματική του μορφή, ό όφειλέτης αγοραστής γιά νά μπορέσει νά πληρώσει. “Αν δέν πληρώσει γίνεται άναγκαστικός πλειστηριασμός της περιουσίας του. “Ετσι από μιάν κοινωνική ανάγκη που ξεπηδάει από τίς σχέσεις του ίδιου του προτσές της κυκλοφορίας, ή αξιακή μορφή του εμπορεύματος, τό χρήμα, γίνεται τώρα άυτοσκοπός της πούλησης.

Ό αγοραστής ξαναμετατρέπει χρήμα σέ έμπορεύμα, προτού μετατρέψει έμπορεύμα σέ χρήμα, ή διενεργεί τη δεύτερη μεταμόρφωση του εμπορεύματος πριν από την πρώτη. Τό έμπορεύμα του πωλητή κυκλοφορεί, πραγματοποιεί όμως την τιμή του μόνο μέ τη μορφή ενός τίτλου ιδιωτικού δικαίου που του δίνει δικαίωμα σέ χρήμα. Μετατρέπεται σέ αξία χρήσης προτού μετατραπεί σέ χρήμα. Η πραγματοποίηση της πρώτης του μεταμόρφωσης ακολουθεί μόνο εκ των ύστερων⁹⁸.

⁹⁸ “Υποσημείωση στή 2η έκδοση. “Από την παρακάτω περιζοτή, παριμένη από τό έργο μου που εκδόθηκε τό 1859, βλέπει κανείς γιατί στό κείμενο δέν παίρνω ύπόψη μου την αντίθεση μορφή: “Αντίστροφα, στό προτσές $X-E$ τό χρήμα μπορεί νά διατεθεί σάν πραγματικό μέσο αγοράς καί νά πραγματοποιηθεί έτσι ή τιμή του εμπορεύματος προτού ακόμα πραγματοποιηθεί ή αξία χρήσης του χρήματος, ή προτού εκπληρωθεί τό έμπορεύμα. Αυτό γίνεται λχ. μέ τη συνηθισμένη μορφή της προπληρωμής. “Η μέ τη μορφή που ή άγγλική κυβέρνηση αγοράζει τό όπιο των ράιот* στις “Ινδίες... “Ετσι όμως τό χρήμα λειτουργεί μόνο μέ τη γνώση πιά μορφή του μέσου αγοράς... Καί τό κεφάλαιο φυσικά προκαταβάλλεται μέ τη μορφή του χρήματος... “Η άποψη αυτή όμως βρίσκεται έξω από τον όρίζοντα της άπλής κυκλοφορίας» (Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, σελ. 119 καί 120).

*—κατηγορία άγορών στις “Ινδίες που πληρώνουν φόρο σέ είδος στό γαιοκτήμονα. (Σημ. Μετ.).

Γιὰ κάθε δοσμένη χρονική περίοδο τοῦ προτοσῆς τῆς κυκλοφορίας οἱ ληξιπρόθεσμες ὑποχρεώσεις ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού ἡ πούλησή τους προκαλεσε αὐτές τίς ὑποχρεώσεις. Ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ ἄθροίσματος τῶν τιμῶν ἐξαρτῆται πρῶτα ἀπὸ τὴν ταχύτητα κυκλοφορίας τῶν μέσων πληρωμῆς. Ἡ ταχύτητα αὐτῆς καθορίζεται ἀπὸ δύο περιστατικά: ἀπὸ τὴν ἄλυσωτή σύμπλεξη τῶν σχέσεων τοῦ πιστωτῆ καὶ τοῦ ὀφειλέτη, ἔτσι πού ὁ *A* πού παίρνει χρήμα ἀπὸ τὸν ὀφειλέτη του *B*, νὰ πληρώνει στὸν πιστωτῆ του *Γ* κ. ο. κ. — καὶ ἀπὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα σέ δύο ληξιπρόθεσμες πληρωμές. Ἡ ἄλυσίδα τῶν διαδοχικῶν πληρωμῶν ἢ τῶν ἐκ τῶν ὑστέρων πρῶτων μεταμορφώσεων διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ τῆ σύμπλεξη τῶν σειρῶν τῶν μεταμορφώσεων πού ἐξετάσαμε προηγουμένα. Στὴν κυκλοφορία τῶν μέσων κυκλοφορίας δὲν ἐκφράζεται ἀπλῶς ἡ ἀλληλουχία τῶν πωλητῶν καὶ τῶν ἀγοραστῶν. Αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀλληλουχία γεννιέται μόνον μέσα στὴ χρηματικὴ κυκλοφορία καὶ μάζι μ' αὐτήν. Ἀντίθετα, ἡ κίνηση τοῦ μέσου πληρωμῆς ἐκφράζει μιὰ κοινωνικὴ ἀλληλουχία πού ὑπῆρχε κιόλας ἔτσι πρὶν ἀπ' αὐτὴ τὴν κίνηση.

Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πωλήσεις γίνονται αὐτοχρόνα καὶ παρᾶλληλα, περιορίζει τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπληρωθεῖ ἡ μάζα τοῦ νομίσματος μέ τὴν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα καινούργιο μοχλὸ στὴν οἰκονομία τῶν μέσων πληρωμῆς. Μέ τὴ συγκέντρωση τῶν πληρωμῶν στὸν ἴδιο τόπο ἀναπτύσσονται αὐθόρμητα εἰδικὰ ἰδρύματα καὶ εἰδικές μέθοδοι συμψηφισμοῦ τους. Ἐτέια ἦταν λχ. τὰ *virements* [μεταβιβάσεις χρεῶν] στὴ μεσαιωνικὴ Λυών. Οἱ χρεωστικές ἀπαιτήσεις τοῦ *A* ἀπὸ τὸν *B*, τοῦ *B* ἀπὸ τὸν *Γ*, τοῦ *Γ* ἀπὸ τὸν *A* κλπ. φτάνει ἀπλῶς ν' ἀντιπαραβληθοῦν γιὰ νὰ συμψηφιστοῦν μεταξύ τους ὡς ἕνα ὁρισμένο ποσό σάν θετικά καὶ ἀρνητικά μεγέθη. Ἐτσι ἀπομένει μόνον ἕνα ὑπόλοιπο χρέους γιὰ ἐξόφληση. Ὅσο πιο μαζικὴ εἶναι ἡ συγκέντρωση τῶν πληρωμῶν, τόσο πιο μικρὸ εἶναι σχετικὰ τὸ ὑπόλοιπο, τόσο πιο μικρὴ εἶναι ἐπομένως καὶ ἡ μάζα τῶν κυκλοφορούντων μέσων πληρωμῆς.

Ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς περιυλίνει μιάν ἄμεση ἀντίφαση. Ἐφόσον συμψηφίζονται οἱ πληρωμές, τὸ χρήμα λειτουργεῖ μόνον ἰδεατὰ σάν χρήμα ὑπολογισμοῦ ἢ σάν μέτρο τῶν ἀξιών. Ἐφόσον πρέπει νὰ γίνονιν πραγματικές πληρωμές, δὲν ἐμφανίζεται σάν μέσο κυκλοφορίας, σάν παροδικὴ καὶ μεσάζουσα μόνον μορφή τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης, ἀλλὰ σάν ἡ ἀτομικὴ ἐνσάοκωση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, σάν αὐτοτελὴς ὑπαρξη τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, σάν ἀπόλυτο ἐμπόρευμα. Ἡ ἀντίφαση αὕτη ξεσπάει τὴ στιγμὴ ἐκείνη τῶν κρίσεων παραγωγῆς καὶ ἐμπορίου πού ὀνομάζεται χρηματικὴ κρίση⁹⁹.

⁹⁹ Πρέπει φυσικά νὰ γίνει διάκριση ἀνάμεσα στὴ χρηματικὴ κρίση, ἔτσι ὥπως καθορίζεται, στὸ κείμενο σάν ἰδιαίτερη φάση κάθε γενικῆς κρίσης παραγωγῆς καὶ ἐμπορίου, καὶ στὸ εἰδικὸ εἶδος τῆς κρίσης, πού τὴν ὀνομαζοῦν ἐπίσης χρηματικὴ κρίση, πού μπορεῖ ὅμως νὰ ἐκδηλωθεῖ ἀνεξάρτητα, ἔτσι πού μόνο σάν ἀντίκτυπος ἐπιδρά στὴ βιομηχανία καὶ στὸ ἐμπόριο. Πρόκειται γιὰ κρίση

Ἡ κρίση αὕτη εἶναι δυνατὴ μόνον ἐκεῖ ὅπου εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀναπτυγμένη ἡ ἄλυσίδα τῶν διαδοχικῶν πληρωμῶν καὶ ἕνα τεχνητὸ σύστημα συμψηφισμοῦ τους. Ὅταν παρουσιάζονται γενικότερες διαταραχές αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ, ἀπ' ὅπουδήποτε κι ἂν προέρχονται, τὸ χρήμα μετατρέπεται ξαφνικά καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἀπλῶς ἰδεατὴ μορφή τοῦ χρήματος ὑπολογισμοῦ σέ μετρητὸ χρήμα. Τὰ βέβηλα ἐμπορεύματα δὲν μποροῦν ν' ἀντικαταστήσουν τὸ χρήμα. Ἡ ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος χάνει τὴν ἀξία της καὶ ἡ ἀξία του ἐξαφανίζεται μπρὸς στὴ μορφή τῆς ἀξίας του. Μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο ὁ μεθυσμένος ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἀνθιση ἀστός διακήρυχνε ἀγέρωχα ὅτι τὸ χρήμα εἶναι κούφια ἰδέα καὶ ὅτι: «Μόνον τὸ ἐμπόρευμα εἶναι χρήμα». «Μόνον τὸ χρήμα εἶναι ἐμπόρευμα!» — αὕτη ἡ φωνὴ ἀντηχεῖ τώρα πάνω ἀπ' ὅλη τὴν παγκόσμια ἀγορά. Ὅπως τὸ ἐλάφι λαχταρεῖ φρέσκο νερό, ἔτσι καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀστοῦ λαχταρεῖ χρήμα, τὸ μοναδικὸ πλοῦτο¹⁰⁰. Τὸν καιρὸ τῆς κρίσης ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ ἐμπόρευμα καὶ στὴ μορφή τῆς ἀξίας του, τὸ χρήμα, ὀνυψώνεται ὡς τὴν ἀπόλυτη ἀντίφαση. Γιαυτό δὲν ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἡ μορφή ἐμφάνισής τοῦ χρήματος. Ἡ διψα ψα γιὰ χρήμα παραμένει ἡ ἴδια, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ἂν οἱ πληρωμές περὶ νὰ γίνονιν σέ χρυσὸ ἢ σέ πιστωτικὸ χρήμα, λχ. σέ τραπεζογραμμάτια¹⁰¹.

Ἄν ἐξετάσουμε τώρα τὸ συνολικὸ ποσό τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ σέ μιάν ὁρισμένη χρονικὴ περίοδο, βρῖσκουμε πὼς ὅταν εἶναι ὁσομένη ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τῶν μέσων κυκλοφορίας καὶ πληρωμῆς, τὸ ποσό αὐτὸ εἶναι ἴσο μέ τὸ ἄθροισμα τῶν τιμῶν πού

σεις πού τὸ κινητὸ τους κέντρο εἶναι τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο καὶ πού γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔχει σάν ἄμεση τῆς σφαίρα δράσης τὴν τράπεζα, τὸ χρηματιστήριον καὶ τὴ χρηματικὴ κυκλοφορία. (Ἐποσημείωση τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν 3ῃ ἐκδοση).

¹⁰⁰ «Αὐτὸ τὸ ἀπότομο πέρασμα ἀπὸ τὸ πιστωτικὸ στὸ νομισματικὸ σύστημα προσθέτει στὸν πρακτικὸ πανικὸ τὸ θεωρητικὸ τρόμο: καὶ οἱ παράγοντες τῆς κυκλοφορίας ἀνατριχιάζουν μπρὸς στὸ ἀδιapέραστο μυστήριον τῶν δικῶν τους σχέσεων» (*Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Βερολίνο 1859, σελ. 126). «Οἱ φτωχοὶ δὲν ἔχουν δουλιὰ, γιατί οἱ πλούσιοι δὲν ἔχουν χρήματα γιὰ νὰ τοὺς ἀπασχολοῦν, ἂν καὶ κατέχουν ὅπως καὶ προηγουμένα τίς ἴδιες γαῖες καὶ τίς ἴδιες ἐργατικές δυνάμεις γιὰ νὰ φτιάχνουν μέσα συντήρησης καὶ ρούχα. Αὐτὰ ὅμως ἀποτελοῦν τὸν πραγματικὸ πλοῦτο ἐνὸς ἔθνους καὶ ὅχι τὸ χρήμα» (*John Bellers*: «Proposals for raising a Colledge of Industry». London 1696, σελ. 3).

¹⁰¹ Νά πὼς οἱ «amis du commerce» [φίλοι τοῦ ἐμπορίου] ἐκμεταλλεύονται αὐτές τίς στιγμές: «Σέ μιὰ τέτια περίπτωση (τὸ 1839) ἕνας γέρος ἀπληστός τραπεζίτης (τοῦ Σίτυ) τὴν ὥρα πού καθόταν στὸ ἰδιώτερο γραφεῖο του, ἀνασῆκωσε τὸ καπάκι τοῦ γραφείου του καὶ ἄπλωσε μπροστά σ' ἕνα φίλο τὸν πακέτα ἀπὸ τραπεζογραμματίδια. Μέ ἐνδόμυχη χαρὰ τοῦ εἶπε ὅτι πρόκειται γιὰ 600.000 λίρ. στ. πού τις εἶχε κρατήσει γιὰ νὰ προκαλέσει στενότητα χρήματος καὶ ὅτι θὰ τις ἔβρινε ὅλες στὴν κυκλοφορία ὕστερα ἀπὸ τίς 3 μ. μ. τῆς ἴδιας ἡμέρας» («The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844». London 1864, σελ. 81). Τὸ ἡμερησίῳ ὄργανο «The Observer» τῆς 24 τοῦ Ἀπριλίου 1864 γράφει: «Κυκλοφοροῦν μερικές πολὺ ἰδιόμορφες φήμες γιὰ τὰ μέσα πού χρησιμοποιοῦνται σεντότητα σέ τραπεζογραμματίδια... Ὅσο ἀμφίβολο κι ἂν φαίνεται νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι χρησιμοποιοῦνται κάποια παρόμοια κόλπα, οἱ σχετικές πληροφορίες εἶχαν τόσο πολὺ διαδοθεῖ πού πρέπει πραγματικὰ νὰ τις ἀναφέρουμε».

πρέπει νά πραγματοποιηθούν, σὺν τῷ ἄθροισμα τῶν ληξιπρόθεσμων πληρωμῶν, πλὴν τίς συμψηφίζόμενες πληρωμές, πλὴν τέλος τὸν ἀριθμὸ τῶν γύρων πού διαγράφει τὸ ἴδιο χρήμα [Geldstück] στὰν λειτουργεῖ διαδοχικά, πότε σὰν μέσο κυκλοφορίας, πότε σὰν μέσο πληρωμῆς. Λχ. ὁ ἀγρότης πουλᾷ τὸ στάρι του πρὸς 2 λίρ. στ. πού χρησιμεύουν ἔτσι σὰν μέσο κυκλοφορίας. Τὴν ἡμέρα πού λήγει ἡ προθεσμία μὲ τίς 2 αὐτὲς λίρ. στ. πληρώνει τὸ πανί πού ἔχει προμηθεύσει προηγούμενα ὁ ὕφαντής. Οἱ ἴδιες 2 λίρ. στ. λειτουργοῦν τώρα σὰν μέσο πληρωμῆς. Ὁ ὕφαντής ἀγοράζει μὲ τὴ σειρὰ του μιὰ Βίβλο τοῖς μετρητοῖς—τώρα ξαναλειτουργοῦν σὰν μέσο κυκλοφορίας—κλπ. Γιὰν-τὸ, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση πού εἶναι δοσμένες οἱ τιμές, ἡ ταχύτητα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας καὶ ἡ οἰκονομία τῶν πληρωμῶν, δὲν καλύπτεται πιά ἡ χρηματικὴ μάζα πού κυκλοφορεῖ μὲ τὴ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν στὸ διάστημα μιᾶς περιόδου, λχ. μιᾶς ἡμέρας. Κυκλοφορεῖ χρήμα, πού ἀντιπροσωπεύει ἐμπορεύματα πού ἀπὸ καιρὸ ἔχουν ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴν κυκλοφορία. Κυκλοφοροῦν ἐμπορεύματα πού τὸ χρηματικὸ τους ἰσοδύναμο ἐμφανίζεται μόνο στὸ μέλλον. Ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι τελείως ἀσύμμετρα μεγέθη οἱ πληρωμές πού συμφωνοῦνται κάθε μέρα καὶ οἱ πληρωμές πού γίνονται ληξιπρόθεσμες τὴν ἴδια μέρα¹⁰².

Τὸ πιστωτικὸ χρήμα ξεπηδαίει ἄμεσα ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ χρήματος σὰν μέσου πληρωμῆς γιατί οἱ χρεωστικές ἀποδείξεις πού ἐκδόθηκαν γιὰ τὰ πωλημένα ἐμπορεύματα κυκλοφοροῦν μὲ τὴ σειρὰ τους μεταβιβάζοντας σέ ἄλλους τίς χρεωστικές ἀπαιτήσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ βαθμὸ πού ἐπεκτείνεται τὸ πιστωτικὸ σύστημα, ἐπεκτείνεται καὶ ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σὰν μέσου πληρωμῆς. Σὰν τέτιο ἀποχτᾷ δικές του μορφές ὑπαρξῆς μὲ τίς ὁποῖες κυκλοφορεῖ στὴ σφαῖρα τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, ἐνῶ τὸ χρυσὸ καὶ ἀσημένιο νόμισμα ἀπωθεῖται κυρίως στὴ σφαῖρα τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου¹⁰³.

¹⁰² «Τὸ σύνολο τῶν πωλήσεων καὶ τῶν συμβολαίων πού κλείνονται στὸ διάστημα μιᾶς ὁρισμένης μέρας, δὲν ἐπιδρᾷ στὸ ποσὸ τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἡμέρα, στὴ μεγάλη ὅμως πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων θὰ ἀναλυθοῦν σέ μιὰ σειρὰ τραβήγματα συναλλαγματικῶν γιὰ τὸ χρηματικὸ ποσὸ πού μπορεῖ νά βρεῖται στὴν κυκλοφορία στίς ἐπόμενες, περισσότερο ἢ λιγότερο μακρινές μέρες... Οἱ συναλλαγματικές πού ἐκδόθηκαν σήμερα καὶ οἱ πιστώσεις πού ἀνοίχτηκαν σήμερα δέ χρειάζεται νάχουν καμιά ὁμοιότητα οὔτε στὸν ἀριθμὸ, οὔτε στὸ συνολικὸ ποσὸ, οὔτε στὴ διάρκεια, μὲ τίς συναλλαγματικές ἢ τίς πιστώσεις πού θὰ ἐκδοθοῦν ἢ πού θ' ἀνοίχθουν αὔριο ἢ τίς ἐπόμενες μέρες. Ἀντίθετα, πολλές ἀπ' τίς σημερινές συναλλαγματικές καὶ πιστώσεις καλύπτονται, ὅταν λήγουν μὲ ἓνα πλῆθος ὑποχρεώσεις πού ἡ προέλευσή τους μοιράζεται σέ μιὰ σειρὰ τελείως ἀκαθόριστες προηγούμενες ἡμερομηνίες. Συναλλαγματικές προθεσμίας 12, 6, 3 καὶ 1 μηνὸς συμπέτουν καμιά φορὰ ἔτσι πού κάνουν ν' ἀνέβουν ἑξαίρετικά οἱ ληξιπρόθεσμες γιὰ μιὰ ὁρισμένη μέρα ὑποχρεώσεις» («The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England». Edinburgh 1845, σελ. 29, 30 κ. ἐ.).

¹⁰³ Σὰν παράδειγμα γιὰ τὸ πόσο λίγο πραγματικὸ χρήμα χρησιμοποιεῖται στὶς καθυστέρητες ἐμπορικές συναλλαγές, παραθέτω τὸ σῆμα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἐμπορικοὺς οἴκους τοῦ Λονδίνου (Μόρισσον, Ντίλλων καὶ Σία) γιὰ τίς

«Ὅταν ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή φτάσει ὁρισμένο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης καὶ ἔκτασης ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σὰν μέσου πληρωμῆς βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Τὸ χρήμα γίνεται τὸ γενικὸ ἐμπόρευμα τῶν συμβολαίων¹⁰⁴. Ἡ γαιοπροσόδος, οἱ φόροι κλπ. μετατρέπονται ἀπὸ δόσιμα σέ εἶδος, σέ πληρωμὴ σέ χρήμα. Πόσο αὐτὴ ἡ μετατροπὴ καθορίζεται ἀπὸ τὴ συνολικὴ μορφή τοῦ προτοσῆς παραγωγῆς, τὸ ἀποδείχνει λχ. τὸ γεγονός ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας νά εἰσπράττει ὅλους τοὺς φόρους σέ χρήμα ναυάγησε δυὸ φορές. Ἡ φοιχτὴ ἀθλιότητα τῆς γαλικῆς ἀγροτικῆς τὸν καιρὸ τοῦ Λουδοβίκου XIV, πού τὴν κατ'ἀγγελίαν τόσο εὐγλωττα ὁ Μπουαγκιλμπέρ, ὁ στρατάρχης Βωμπάν κ. ἄ. δὲν ὀφειλόταν μόνο στὸ ὕψος τῶν φόρων, μὰ καὶ στὴ μετατροπὴ τοῦ φόρου σέ εἶδος σέ φόρο σέ χρήμα¹⁰⁵. Ἄν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ φυσικὴ μορφή τῆς γαιοπροσόδου στὴν Ἀσία, ὅπου ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὸ κύριο στοιχεῖο τῶν κρατικῶν φόρων, στηρίζεται σέ σχέσεις παραγωγῆς πού ἀναπαράγονται ἀμετάβλητοι ὅπως οἱ φυσικὲς συνθήκες, ἡ μορφή αὐτὴ τῆς πληρωμῆς διατηρεῖ, ἀντεπιδρώντας μὲ τὴ σειρὰ της,

χρονατικές του εἰσπράξεις καὶ πληρωμές. Οἱ συναλλαγές του τὸ 1856 πού φτάνουν τὰ πολλὰ ἑκατομμύρια λίρ. στ. ἔχουν ἐδῶ συντομευθεῖ καὶ ἀναγθεῖ στὴν κλίμακα τοῦ ἑνὸς ἑκατομμυρίου:

Ἔσοδα		Ἔξοδα
Συναλλαγματικές ἀπὸ τραπεζίτες καὶ ἐμπόρους πληρωτέες ἐπὶ προθεσμία	533.596 λίρ. στ.	Συναλλαγματικές πληρωτέες ἐπὶ προθεσμία 302.674 λίρ. στ..
Ἐπιταγές ἀπὸ τραπεζίτες κλπ. πληρωτέες ἐν ὄψει	357.715 » »	Ἐπιταγές τραβηγμένες γιὰ λογαριασμὸ τραπεζιτῶν τοῦ Λονδίνου 663.672 » »
Γραμμάτια ἐπαρχιακῶν τραπεζῶν	9.627 » »	Τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας 22.743 » »
Τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας	68.554 » »	Χρυσὸς 9.427 » »
Χρυσός	28.089 » »	Ἀσήμι καὶ χαλκός 1.484 » »
Ἀσήμι καὶ χαλκός	1.486 » »	
Ταχυδρομικὲς ἐπιταγές	933 » »	
Σύνολο	1.000.000	Σύνολο 1.000.000

(«Report From the Select Committee on the Bankacts». July 1858, σελ. LXXI).

¹⁰⁴ «Οἱ συναλλαγές ἔχουν τόσο ἀλλάξει, πού ἀντὶ νά γίνεται ἀνταλλαγή ἀγαθῶν μὲ ἀγαθὰ ἢ ἀντὶ νά γίνεται παράδοση καὶ παραλαβή, γίνεται τώρα πούληση καὶ πληρωμὴ καὶ ὅλες οἱ ὑποθέσεις... ἐμφανίζονται σὰν καθαρὲς χρηματικὲς ὑποθέσεις» («An Essay upon Public Credit», ἢ ἐκδ., London 1710, σελ. 8).

¹⁰⁵ «Τὸ χρήμα ἔγινε ὁ δῆμος ὅλων τῶν πραγμάτων». Ἡ οἰκονομικὴ τέχνη «εἶναι ἡ χροάνη μέσα στὴν ὁποία ἐξατμίζεται ἓνα τρομακτικὸ πλῆθος ἀπὸ ἀγαθὰ καὶ ἐμπορεύματα, γιὰ νά ἐπιτευχθεῖ αὐτὸ τὸ μοιρᾶτο ἐκχείλισμα». «Τὸ χρήμα κηρύττει τὸν πόλεμο σ' ὅλο τὸ ἀνθρώπινο γένος» (Boisguillebert: «Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs», ἐκδ. Daire, «Economistes financiers». Paris 1843, τόμ. I, σελ. 419, 417).

τήν παλιά μορφή παραγωγής. Ἡ μορφή αὐτή ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τὰ μυστικά τῆς αὐτοσυντήρησης τῆς Τουρκικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἄν στήν Ἰαπωνία τό ἐξωτερικό ἐμπόριο πού τῆς ἐπιβλήθηκε ἀπό τήν Εὐρώπη θά ἔχει σάν συνέπεια τή μετατροπή τῆς γαιοπροσόδου σέ εἶδος σέ γαιοπρόσοδο σέ χρήμα, τότε θά καταστραφεί ἡ ὑποδειγματική γεωργία της. Θά σπάσουν οἱ στενοί οἰκονομικοὶ ὅροι τῆς ὑπαρξῆς της.

Σέ κάθε χώρα καθιερώνονται ὁρισμένες γενικές προθεσμίες πληρωμῆς. Ἄν παραβλέψουμε τοὺς ἄλλους ἀνακυκλισμούς τῆς ἀναπαραγωγῆς, οἱ προθεσμίες αὐτές στηρίζονται ἐνμέρειν στοὺς φυσικοὺς ὅρους τῆς παραγωγῆς πού συνδέονται μέ τίς ἀλλαγές τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους. Ρυθμίζουν ἐπίσης τίς πληρωμές, πού δέν ξεπηδᾶνε κατευθείαν ἀπὸ τὴν ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία, ὅπως οἱ φόροι, οἱ γαιοπρόσοδοι κλπ. Ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού ἀπαιτεῖται γιὰ τίς πληρωμές αὐτές ποί γίνονται ὁρισμένες μέρες τοῦ ἔτους καὶ πού εἶναι διασπαρμένες πάνω σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας, προκαλεῖ περιοδικές μὰ δόλοτελα ἐπιφανεῖακές διαταραχές στήν οἰκονομία τῶν μέσων πληρωμῆς¹⁰⁶. Ἀπὸ τό νόμο τῆς ταχύτητας κυκλοφορίας τῶν μέσων πληρωμῆς βγαίνει ὅτι γιὰ ὅλες τίς περιοδικές πληρωμές, ὅποιαδήποτε καὶ ᾖ εἶναι ἡ πηγὴ τους, ἡ ἀπαραίτητη μάζα τῶν μέσων πληρωμῆς εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὴ διάρκεια τῶν περιόδων πληρωμῆς¹⁰⁷.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς κάνει ἀπαραίτητες τίς συσσωρεύσεις χρήματος γιὰ τίς πληρωμές τῶν ὀφειλομένων πο-

¹⁰⁶ «Τὴ Δευτέρα τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ 1824—καταθέτει ὁ κ. Κραϊνγκ στήν κοινοβουλευτικὴ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ 1826—σημειώθηκε μιά τόσο τεράστια ζήτηση τραπεζογραμμάτων στὸ Ἐδιμβούργο, πού στὶς 11 π. μ. δέν εἶχαμε στὴ διάθεσιν μᾶς οὔτε ἓνα τραπεζογραμμάτιο. Στείλαμε καὶ ζητήσαμε διαδοχικά ἀπὸ διάφορες τράπεζες νὰ μᾶς δανείσουν μερικὰ τραπεζογραμμάτια, δέν μπορέσαμε ὁμῶς νὰ βροῦμε, καὶ πολλὲς συναλλαγές ἔγιναν μόνο μέ slips of paper [κοιμιᾶνια χαρτιοῦ]. Στὶς 3 τὸ ἀπόγευμα ὁμῶς ὅλα τὰ τραπεζογραμμάτια εἶχαν κί-
¹⁰⁷ ὅλας ἐπιστραφεῖ στὶς τράπεζες ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν ἐξαχθεῖ. Ἀπλῶς εἶχαν ἀλλάξει χέρια». Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ πραγματικὴ μέση κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμμάτων στὴ Σκωτία δὲ φτάνει τὰ 3 ἑκατομμύρια λίρ. στ., ὥστόσο σέ ὁρισμένες προθεσμίες πληρωμῶν τοῦ ἔτους κινητοποιεῖται καὶ τὸ τελευταῖο τραπεζογραμμάτιο πού διαθέτουν οἱ τραπεζίτες καὶ πού συνολικά φτάνουν τὰ 7 ἑκατομμ. λίρ. στ. Στὶς περιπτώσεις αὐτές τὰ τραπεζογραμμάτια ἔχουν νὰ ἐκτελέσουν μιά μοναδικὴ καὶ εἰδικὴ λειτουργία καὶ μόνις τὴν ἐκτελέσουν ἐναεπιστρέφουν ἀμέσως στὶς ἀντίστοιχες τράπεζες ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν ἐξαχθεῖ (John Fullarton: «Regulation of Currencies», 2η ἐκδ., London 1845, σελ. 86, ὑποσημείωση). Γιὰ καλύτερη κατανόηση προσθέτουμε ὅτι στὴ Σκωτία, τὸν καιρὸ πού βῆκε τὸ ἔργο τοῦ Φουλιαρτον, ἔγιναν τῶν καταθέσεων δέν ἐκδίδονταν ἐπιταγές, ἀλλὰ μόνον γραμμάτια.

¹⁰⁷ Στὸ ἐρώτημα «ἂν στήν περίπτωσιν πού ὑπῆρχε ἀνάγκη νὰ γίνουν μέ-
¹⁰⁸ σα σ' ἓνα χρόνον πληρωμές 40 ἑκατομμυρίων, θά ἀρκοῦσαν τὰ ἴδια 6 ἑκατομμύρια (σέ χρυσό) γιὰ ὅλους τοὺς γύρους καὶ κύκλους πού θ' ἀπαιτοῦσε τὸ ἐμπόριο;» ὁ Πέντυ ἀπαντᾷ μέ τὴν ἀριστοτεχνία πού τὸν χαρακτηρίζει: «Ἀπαντῶ. ναί: Γιὰ τὸ ποσό τῶν 40 ἑκατομμυρίων θά ἀρκοῦσαν ἀκόμα καὶ 40¹/₂ τοῦ ἑκατομμυρίου ἂν οἱ γύροι πραγματοποιήνταν μέσα σέ τόσο σύντομες προθεσμίες, δηλ. κάθε βδομάδα, ὅπως γίνεται μέ τοὺς φτωχοὺς χειροτέχνες καὶ ἐργάτες πού κάθε Σάββατο εἰσπράττουν καὶ πληρώνουν. Ἄν ὁμῶς οἱ προθεσμίες εἶναι τριήμερες, ὅπως πληρώνονται σέ μᾶς τὰ νοίκια γιὰ τὴ γῆ (rente) καὶ εἰσπράττουν

σῶν ὅταν γίνονται ληξιπρόθεσμα. Τὴ στιγμή πού μέ τὴν πρόοδο τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ὁ ἠθασαυρισμός ἐξαφανίζεται σάν αὐτοτελὴς μορφή πλουτισμοῦ, αὐξάνει ἀπεναντίας, μαζί μέ τὴν πρόοδο αὐτή, μέ τὴ μορφή τῶν ἐφεδρικών διαθεσίμων σέ μέσα πληρωμῆς.

γ) Παγκόσμιο χρήμα.

Ὅταν τὸ χρήμα βγαίνει ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς ἐσωτερικῆς κυκλοφορίας ἀποβάλλει τίς τοπικὲς μορφές πού ξεφυτρώνουν μέσα σ' αὐτὴ τὴ σφαῖρα, τίς μορφές τῆς κλίμακας τῶν τιμῶν, τοῦ νομίσματος, τοῦ κέρματος καὶ τοῦ συμβόλου τῆς ἀξίας καὶ ἐπανερχεῖται στὴν ἀρχικὴ μορφή ράβδων τῶν εὐνέων μετᾶλλων. Στὸ παγκόσμιο ἐμπόριο τὰ ἐμπορεύματα ἀναπτύσσουν τὴν ἀξία τους σέ παγκόσμια κλίμακα. Γιαν-τό, ἡ αὐτοτελὴς μορφή τῆς ἀξίας τους ἐμφανίζεται μπροστά τους σάν παγκόσμιό χρήμα. Μόνο στήν παγκόσμια ἀγορὰ λειτουργεῖ τὸ χρήμα σ' ὅλη τὴν ἔκτασιν σάν τὸ ἐμπόρευμα πού ἡ φυσικὴ μορφή του εἶναι ταυτοχρόνα ἀμεση κοινωνικὴ μορφή πραγματοποίησης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας in abstracto [στὴν ἀφαίρεσιν της]. Ὁ τρόπος ὑπαρξῆς του γίνεται ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἔννοιά του.

Στὴν ἐσωτερικὴ σφαῖρα κυκλοφορίας μόνο ἓνα ἐμπόρευμα μπορεῖ νὰ χρησιμεύει σάν μέτρο τῶν ἀξιών καὶ ἐπομένως σάν χρήμα. Στὴν παγκόσμια ἀγορὰ ἐπικρατεῖ διπλό μέτρο ἀξιών, ὁ χρυσὸς καὶ τὸ ἀσήμι¹⁰⁸.

Τὸ παγκόσμιο χρήμα λειτουργεῖ σάν γενικό μέσο πληρωμῆς, σάν

ται οἱ φόροι, τότε θά χρειάζονταν 10 ἑκατομμύρια. Ἄν λοιπὸν ὑποθέσουμε ὅτι γενικά οἱ πληρωμές γίνονται σέ διάφορες προθεσμίες πού κυμαίνονται ἀπὸ 1 ὃς 13 ἑβδομάδες θά πρέπει στὰ 40¹/₂ νὰ προσθέσουμε 10 ἑκατομμύρια καὶ νὰ πᾶρουμε τὸ μισὸ τοῦ συνόλου, δηλ. 5¹/₂ ἑκατομμύρια. Ἐτοί λοιπὸν θά ἐπαρκοῦσαν 5¹/₂ ἑκατομμύρια» (William Petty: «Political Anatomy of Ireland 1672», ἐκδ. London 1691, σελ. 13, 14).

¹⁰⁸ Τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει πόσο ἀνόητη εἶναι κάθε νομοθεσία ποὺ καθορίζει ὅτι οἱ Ἐθνικὲς Τράπεζες πρέπει νὰ θησαυρίζουν μόνο τὸ εὐγενές μέταλλο πού λειτουργεῖ σάν χρήμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας. Εἶναι γνωστὰ λχ. τὰ «προσφιλή ἐμπόδια» πού δημιούργησε στὸν ἐαυτὸ τῆς Ἱερᾶς τῆς Ἀγγλίας. Σχετικὰ μέ τίς μεγάλες ἱστορικές ἐποχές στὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀξιακῆς σχέσης χρυσοῦ καὶ ἀσημοῦ βλ. Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Ökonomie», σελ. 136 κ. ἑ.—Προσθήκη στῇ 2ῃ ἔκδοσιν: Ὁ σέρρ Ρόμπερτ Πήλ προσέσθησε μέ τὸ νόμο τοῦ 1844 γιὰ τίς τράπεζες νὰ θεραπεύσει τὸ κακὸ ἐπιτρέποντας στὴν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας νὰ ἐκδίδει τραπεζογραμμάτια μέ κάλυμμα ράβδους ἀπὸ ἀσήμι, μέ τὸν περιορισμὸ ὁμῶς τὸ ἀπόθεμα σέ ἀσήμι νὰ μὴν ξεπερνᾷ ποτὲ τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ ἀποθέματος σέ χρυσό. Ἡ ἀξία τοῦ ἀσημοῦ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θά ὑπολογίζεται κάθε φορὰ μέ βάση τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς του (σέ χρυσό) στὴν ἀγορὰ τοῦ Λονδίνου. [Ὑποσημείωση στὴν 4ῃ γερμανικὴ ἔκδοσιν.—Βοισκόμαστε πάλι σέ μιά ἐποχὴ μεγάλων ἀλλαγῶν στὴν ἀξιακὴ σχέση χρυσοῦ καὶ ἀσημοῦ. Πρίν ἀπὸ 25 περίπου χρόνια ἡ σχέση ἀξίας τοῦ χρυσοῦ πρὸς τὸ ἀσήμι ἦταν 15¹/₂:1, σήμερον εἶναι περίπου 22:1, καὶ τὸ ἀσήμι ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νὰ πέρφει σέ σχέση μέ τὸ χρυσό. Οὐσιαστικά αὐτὸ ὀφείλεται σέ μιά ἀνατροπὴ στὸν τρόπο παραγωγῆς καὶ τῶν δύο μετάλλων. Παλιότερα τὸ χρυσὸ τὸν ἀποτοῦσαν ἀποκλειστικά σχεδὸν ἐξολοθιστάς χρυσοφόρες ἀλλοθυμικές προσχώσεις, πού εἶναι προϊόντα ἀποσάθρωσης χρυσοφόρων πετρωμάτων. Σήμερα ἡ μέθοδος αὐτὴ δέν ἐπαρκεῖ πιά καὶ ἔχει παραμεριστεῖ σέ δευτέρη μοῖρα ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία

γενικό αγοραστικό μέσο και σάν απόλυτη κοινωνική υλοποίηση του πλούτου γενικά (universal wealth). Έπικρατεί η λειτουργία του μέσου πληρωμής για την εξόφληση διεθνών λογαριασμών. Από δω απορρέει το σύνθημα του εμποροκρατικού συστήματος—εμπορικό ισοζύγιο¹⁰⁹! Σάν διεθνές αγοραστικό μέσο ο χρυσός και το άσημι χρησιμεύουν ουσιαστικά κάθε φορά που διαταράσσεται ξαφνικά ή καθε-

των ίδιων των χρυσοφόρων φλεβών χαλαζίτη, που καλύπτει τη χρησιμοποιοῦσαν σάν δευτερεύουσα παρά το γεγονός ότι ήταν πολύ καλά γνωστή στους αρχαίους (Diodoros, III, 12—14) «Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek», βιβλίο III, § 12—14, Stuttgart 1828, σελ. 258—261). Από την άλλη, όχι μόνο ανακαλύφθηκαν στις δυτικές περιοχές των Βραχωδών Όρεων της Αμερικής καινούργια τεράστια κοιτάσματα άσημιού, μάλιστα κατασκευάστηκαν και σιδηροδρομικές γραμμές που οδηγούν σ' αυτά τα κοιτάσματα καθώς και στα μεταλλεία άργύρου του Μεξικού και έγινε έτσι δυνατός ο έφοδιασμός τους με σύγχρονες μηχανές και καύσιμα, επομένως και η εξόρυξη άσημιού σε πλατύτατη κλίμακα και με μικρότερο κόστος. Υπάρχει όμως μεγάλη διαφορά στο πώς τα δύο μέταλλα παρουσιάζονται στις φλέβες των μεταλλευμάτων. Ο χρυσός παρουσιάζεται συνήθως καθαρός, σκορπισμένος όμως σε ελαχιστότατες ποσότητες μέσα στο χαλαζίτη. Γιαντό πρέπει να κοριοστοποιείται όλη η φλέβα και να ξεπλένεται ο χρυσός ή να εξάγεται με τη βοήθεια ύδραργύρου. Σέ 1.000.000 γραμμάρια χαλαζίτη βρίσκονται συνήθως μόνο 1—3 και πολύ σπάνια 30—60 γραμμάρια χρυσός. Τό άσημι παρουσιάζεται σπάνια καθαρό, σε αντίστανιμα όμως βρίσκεται μέσα σε μεταλλεύματα που ξεχωρίζονται εύκολα από το πέτρωμα και που έχουν συνήθως 40—90% άσημι, η βρίσκεται σε μικρότερες ποσότητες μέσα σε μεταλλεύματα χαλκού, μολύβδου κλπ. που αυτά καθαυτά άξιζον τον κόπο να τα εξαμεταλλευτεί κανείς. Άπ' αυτό κιάλας βγαίνει ότι ενώ έχει μάλλον αύξηθει η εργασία που απαιτείται για την παραγωγή του χρυσού, μειώθηκε αποραιοστικά η σχετική εργασία για την παραγωγή του άσημιού και ότι επομένως ξεγίνεται φουσιότατα η πτώση της άξίας του. Η πώση αυτή της άξίας του θά εκδηλωνόταν με μία άκόμα πιο μεγάλη πτώση της τιμής του αν η τιμή του άσημιού δέν κρατιόταν και σήμερα άκόμα ψηλά με τεχνητά μέσα. Τα κοιτάσματα άσημιού της Αμερικής έγιναν όμως προσιτά μόνο κατά ένα μικρό μέρος και ά υπάρχει επομένως όλη η προοπτική ότι η άξία του άσημιού θά εξακολουθεί να πέφτει για μεγάλο άκόμα χρονικό διάστημα. Σ' αυτό θά συντελέσει άκόμα πιο πολύ η σχετική μείωση της ζήτησης άσημιού για είδη χρήσης και πολυτελείας, η αντικατάστασή του με επαργυρωμένα είδη ή με είδη από άλουμίνιο κλπ. "Υστερα άπ' όλα αυτά μπορεί κανείς να κρίνει την ούτοπία του διμεταλλισμού, ότι μία αναγκαστική διεθνής κυκλοφορία θά μπορούσε να ξαναεπιδεί την άξιακή σχέση του άσημιού στην παλιά άναλογία 1: 15½. Τό πιο πιθανό είναι ότι το άσημι θά κρίνει σιγά-σιγά και στην παγκόσμια αγορά τη χρηματική του ιδιότητα.—Φ. Ε./

¹⁰⁹ Τή λειτουργία του παγκόσμιου χρήματος την παρανόησαν με τη σειρά τους τελείως οι αντίπαλοι του εμποροκρατικού συστήματος, που πραγματεύεται την εξόφληση των ύπολοιπων του έμπορίου ισοζυγίου με χρυσό και άσημι σάν σκοπό του παγκόσμιου έμπορίου. Με παύδειγμα τό Ρικάργτο απόδειξα διεφοδικά («Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 150 κ. έ.) πως η έσφαλμένη αντίληψη για τους νόμους που ρυθμίζουν τη μάζα των μέσων κυκλοφορίας αντανακλάται μόνο στην έσφαλμένη αντίληψη της διεθνούς κίνησης των εύγενών μετállων. Γιαντό, τό λαθεμένο του δόγμα: «Ένα δυσμενές έμπορικό ισοζύγιο δέν μπορεί ποτέ να δημιουργηθεί διαφοροτικά παρά μόνο με την πληθώρα μέσων κυκλοφορίας... Η έξαγωγή νομισματοποιημένου χρήματος προκαλείται από τη φτήνια του και δέν είναι τό άποτέλεσμα άλλα η αίτια ενός δυσμενούς ισοζυγίου» τό βρίσκουμε κιάλας και στον Μπάριμπον: «Τό παθητικό έμπορικό ισοζύγιο, αν υπάρχει τέτοιο, δέν αποτελεί την αίτια που εξάγεται χρήμα από μια

ρωμένη ίσοροπία στην ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα σε διάφορα έθνη. Τέλος χρησιμεύουν σάν απόλυτα κοινωνική υλοποίηση του πλούτου, όπου δέν πρόκειται ούτε για αγορά, ούτε για πληρωμή, παρά για μεταβίβαση του πλούτου από τη μία χώρα στην άλλη, και όπου αποκλείεται η μεταβίβαση αυτή με τη μορφή έμπορευμάτων είτε έξαιτίας της κατάστασης στην αγορά έμπορευμάτων, είτε έξαιτίας του ίδιου του σκοπού που επιδιώκει η μεταβίβαση¹¹⁰.

Όπως για την έσωτερική της κυκλοφορία, έτσι και για την παγκόσμια κυκλοφορία κάθε χώρα χρειάζεται να έχει ένα έφεδρικό απόθεμα. Έτσι λοιπόν οι λειτουργίες του θησαυρού ξεπερνάνε ένμέρει από τη λειτουργία του χρήματος σάν έσωτερικού μέσου κυκλοφορίας και πληρωμής και ένμέρει από τη λειτουργία του σάν παγκόσμιου χρήματος^{110α}. Για τόν τελευταίο ρόλο απαιτείται πάντα τό πραγματικό χρηματικό έμπόρευμα, αλτούσιο χρυσάφι και άσημι, γιαντό ο Τζέιμς Στουαρτ χαρακτηρίζει ρητά τό χρυσό και τό άσημι money of the world [παγκόσμιο χρήμα], σε διάκριση από τους τοπικούς μόνο εκπροσώπους τους.

Η κίνηση του χρυσού και άσημένιου ρεύματος είναι διπλή. Από τη μία κυλάει από τις πηγές του και ξεχύνεται σ' όλη την παγκόσμια

χώρα, άλλα η αίτια βρίσκεται στη διαφορά που υπάρχει από χώρα σε χώρα στην άξια των ράβδων των εύγενών μετállων» (N. Barbon: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter». London 1696, σελ. 59). Στο «The Literature of Political Economy, a classified catalogue», London 1845, ο Μάξ Κούλοκ έπαινει τόν Μπάριμπον γι' αυτό τό προτρεξίμο του από τό Ρικάργτο, φρονίμα όμως άποφεύγει και ν' αναφέρει τις άφελείς μορφές με τις οποίες εμφανίζονται άκόμα στον Μπάριμπον οι παράλογες προϋποθέσεις του «currency principle». Η έλλειψη κριτικού πνεύματος και άκόμα η άνευτιμότητα αυτού του κατalogου αποκορυφώνεται στα μέρη που μιλάει για την ιστορία της θεωρίας του χρήματος, γιαντί ο Μάξ Κούλοκ κάνει έδω τοίμυτες μεροσά στο λόρδο Όβενστον (πρώην τραπεζίτη Λούντ), που σάν συγκοφάντης τόν ονομάζει «facile princeps argentei argenti» [άναγνωρισμένο άρχηγό των τραπεζιτών].

¹¹⁰ Αχ. στις χρηματοδοτήσεις και στα χρηματικά δάνεια για τη διεξαγωγή ενός πολέμου ή για την επανάληψη των πληρωμών σε μετρητά από τράπεζες, η άξια μπορεί να χρειάζεται μόνο με τη μορφή του χρήματος.

^{110α}. Υποσημείωση στη 2η έκδοση. «Πραγματικά δέ θά μπορούσα να επιθυμήσω πιο πειστική απόδειξη για τό ότι στις χώρες με μεταλλικό νόμισμα ο μηχανισμός του θησαυρισμού είναι σε θέση να εκπληρώσει όλες τις απαραίτητες λειτουργίες για την εξόφληση διεθνών ύποχρεώσεων και μάλιστα χωρίς αισθητή ύποστήριξη από μέρους της γενικής κυκλοφορίας, από την εύκολία με την οποία η Γαλλία, που μόλις είχε άρχισει να συνεχεται από τόν κλονισμό μιας καταστροφικής έθνομικής εισβολής, πλήρωσε στις σύμυμαχες δυνάμεις μέσα σ' ένα χρονικό διάστημα 27 μηνών τις πολεμικές έπανορθώσεις που της είχαν επιβάλλει και που έφταναν σχεδόν τα 20 έκατομμύρια [λίρες στεργλίνες]. Ένα σημαντικό μάλιστα μέρος άπ' αυτό τό ποσό τό πλήρωσε σε μεταλλικό χρήμα, χωρίς αισθητό περιορισμό ή διαταραχή της έσωτερικής χρηματικής κυκλοφορίας και χωρίς επικίνδυνες διακυμάνσεις του συναλλάγματος της» (Fullarton: «Regulation of Currencies». 2η έκδ., London 1845, σελ. 191). [Υποσημείωση στην 4η γερμανική έκδοση. Ένα άκόμα πιο χτυπητό παράδειγμα έχουμε στην εύκολία με την οποία η ίδια η Γαλλία μπόρεσε τό 1871—1873 μέσα σε 30 μήνες να πληρώσει πάνω από δέκα φορές μεγαλύτερες πολεμικές έπανορθώσεις, που τις πλήρωσε επίσης κατά ένα σημαντικό μέρος σε μεταλλικό χρήμα.—Φ. Ε./

ἀγορά, ὅπου τό συλλαμβάνουν σέ διαφορετικές διαστάσεις οἱ διάφορες ἐθνικές σφαῖρες κυκλοφορίας, γιά νά εἰσχωρήσει στά ἐσωτερικά τους κυκλοφοριακά κανάλια, ν' ἀντικαταστήσει φθαρμένα χρυσά καί ἀσημένια νομίσματα, νά προσφέρει τό ὕλικό γιά εἶδη πολυτελείας καί νά παγώσει μέ τή μορφή θησαυρῶν¹¹¹. Αὐτή ἡ πρώτη κίνηση συντελεῖται μέ τήν ἄμεση ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στίς ἐθνικές ἐργασίες πού ἔχουν ἀποκρυσταλλωθεῖ μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων, καί στήν ἐργασία τῶν χωρῶν πού παράγουν χρυσό καί ἀσήμι καί πού ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ μέ τή μορφή τῶν εὐγενῶν μετάλλων. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι τρέχουν διαρκῶς πέρα δῶθε ἀνάμεσα στίς διάφορες ἐθνικές σφαῖρες κυκλοφορίας—μιά κίνηση πού ἀκολουθεῖ τίς ἀκατάπαντες διακυμάνσεις τοῦ συναλλάγματος¹¹².

Χῶρες μέ ἀναπτυγμένη ἀστική παραγωγή περιορίζουν στό κατώτατο ὄριο πού ἀπαιτεῖ ἡ εἰδική λειτουργία τους τοὺς θησαυροὺς πού συγκεντρώνονται κατά μάζες στά θησαυροφυλάκια τῶν τραπεζῶν¹¹³. Τό χτυπητό παραγέμισμα τῶν θησαυροφυλακίων πάνω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο τους δείχνει—ἐκτός ἀπό ὁρισμένες ἐξαιρέσεις—ὅτι σταματᾷ ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων ἢ ὅτι διακόπτεται ἡ ροή τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος¹¹⁴.

¹¹¹ «Τό χρήμα κατανέμεται ἀνάμεσα στά ἔθνη σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τους... προσηλυτισμένο πάντα ἀπό τά προϊόντα» (*Le Trosme: «De l'Intérêt Social», «Physiocrates»*, ἐκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 916). «Τά μεταλλεῖα πού προμηθεύουν διαρκῶς χρυσό καί ἀσήμι εἶναι ἀρκετά ἀποδοτικά, ὥστε νά μποροῦν νά προμηθεύουν κάθε ἔθνος μέ ἓνα ἀπαραίτητο ποσό» (*J. Vanderlint: «Money answers all Things»*, London 1734, σελ. 40).

¹¹² «Οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος ἀνεβαίνουν καί πέφτουν κάθε ἑβδομάδα» ὁρισμένες ἐποχές τοῦ ἔτους ἀνεβαίνουν σέ βάρος κάποιου ἔθνους, καί σέ ἄλλες ἐποχές ἀνεβαίνουν πρὸς ὄφελος αὐτοῦ τοῦ ἴδιου ἔθνους» (*N. Barbon: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter»*, London 1696, σελ. 39).

¹¹³ Αὐτές οἱ διάφορες λειτουργίες μποροῦν νά συγχρυστοῦν ἐπικίνδυνα μεταξὺ τους μὲ τίς προστεθεῖ σ' αὐτές καί ἡ λειτουργία ἐνός μετατρεψίμου ἀποθέματος γιά τὰ τραπεζογραμμάτια.

¹¹⁴ «Ὅταν ὑπάρχει περισσότερο χρήμα ἀπ' ὅ,τι χρειάζεται ὁποσδήποτε γιά τό ἐσωτερικό ἐμπόριο, τό περίσσιο αὐτό χρήμα ἀποτελεῖ νεκρὸ κεφάλαιο καί δὲν ἀποφέρει κανένα κέρδος στή χώρα ὅπου φυλάγεται, ἐκτός ἂν εἰσάγεται καί ἐξάγεται μέ τό ἐξωτερικό ἐμπόριο» (*John Bellers: «Essays about the Poor»*, London 1699, σελ. 13). «Τί γίνεται ὅμως ὅταν ἔχουμε πάρα πολὺ νομισματοποιοιμένο χρήμα; Μποροῦμε τότε τό πῶς περιεχτικό ἀπ' αὐτό νά τό λυθώσουμε καί νά τό μεταπλάσουμε σέ θανμάσια ἐπιτραπέζια σκεύη, ἢ νά τό στείλουμε σάν ἐμπόρευμα ἐκεῖ ὅπου χρειάζεται καί τό ζητᾷ» ἢ μποροῦμε νά τό δανείσουμε μέ τόκο ἐκεῖ ὅπου πληροῦν ὑψηλὸ ἐπιτόκιο» (*W. Petty: «Quantulumcumque concernig Money»*, 1682, σελ. 39). «Τό χρήμα δὲν εἶναι παρὰ τό λίπος τοῦ κρατικοῦ σώματος, γιναὐτὸ ὅταν ὑπάρχει πάρα πολὺ ἐμποδίζει τὴν εὐκίνησιν του, ὅπως ὅταν ὑπάρχει πάρα πολὺ λίγο τὸ κάνει ἄρρωστο... ὅπως τό λίπος εὐκολύνει τὴν κίνησιν τῶν μυῶνων, τρέφει ὅταν λείπουν τὰ τρόφιμα, γεμίζει ἐνοχλητικὰ κοιλώματα καί ὁμορφαινὶ τὸ σῶμα, ἔτσι καί τό χρήμα εὐκολύνει τίς κινήσεις τοῦ κράτους, φέρνει τρόφιμα ἀπὸ τό ἐξωτερικὸ ὅταν ὑπάρχει ἀκρίβεια στή χώρα, ἐξοφλεῖ χρεωστικούς λογαριασμούς... καί ὁμορφαινὶ τὸ σύνολο» φυσικά—καταλήγει εἰρωνικά ὁ συγγραφέας—κυρίως γιά τὰ ἄτομα πού ἔχουν πολὺ χρήμα» (*W. Petty: «Political Anatomy of Ireland»* 1672, ἐκδ. London 1691, σελ. 14).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.

Ἡ ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία εἶναι ἡ ἀφετηρία τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή καί ἡ ἀναπτυγμένη ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία, τὸ ἐμπόριο, ἀποτελοῦν τίς ἱστορικές προϋποθέσεις γιά τὴ γέννηση τοῦ κεφαλαίου. Τό παγκόσμιο ἐμπόριο καί ἡ παγκόσμια ἀγορὰ ἐγκαινιάζουν στό 16ο αἰῶνα τὴ νεότερη ἱστορία τῆς ζωῆς τοῦ κεφαλαίου.

Ἄν παραβλέψουμε τό ὕλικό περιεχόμενο τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, τὴν ἀνταλλαγή τῶν διαφόρων ἀξιών χρήσης καί ἐξετάσουμε μόνο τίς οἰκονομικές μορφές πού παράγει αὐτὸ τό προτσές, θά βροῦμε ὅτι τό τελευταῖο του προϊόν εἶναι τό χρήμα. Αὐτὸ τό τελευταῖο προϊόν τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας εἶναι ἡ πρώτη μορφή ἐμφάνισις τοῦ κεφαλαίου.

Ἱστορικά τό κεφάλαιο ἀντικρῶζει παντοῦ τὴ γαιοκτησία πρῶτα μέ τὴ μορφή τοῦ χρήματος, σάν χρηματικὴ περιουσία, ἐμπορικὸ κεφάλαιο καί τοκογλυφικὸ κεφάλαιο¹. Δέ χρειάζεται ὅμως ἡ ἀναδρομὴ στήν ἱστορία τῆς γέννησης τοῦ κεφαλαίου γιά νά πειστοῦμε ὅτι τό χρήμα εἶναι ἡ πρώτη μορφή τῆς ἐμφάνισις του. Ἡ ἴδια ἱστορία διαδραματίζεται καθημερινά μπροστά στά μάτια μας. Κάθε νέο κεφάλαιο ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορὰ στή σκηνή, δηλ. στήν ἀγορὰ, στήν ἀγορὰ ἐμπορευμάτων, στήν ἀγορὰ ἐργασίας ἢ στή χρηματαγορὰ, πάντα σάν χρήμα, σάν χρήμα πού πρόκειται μέ ὁρισμένα προτσές νά μετατραπῇ σέ κεφάλαιο.

Τό χρήμα σάν χρήμα καί τό χρήμα σάν κεφάλαιο διακρίνονται πρὶν ἀπ' ὅλα μόνο ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ μορφή τῆς κυκλοφορίας τους.

¹ Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στή δύναμη τῆς γαιοκτησίας, πού στηρίζεται σέ σχέσεις προσωπικῆς ὑποταγῆς καί κυριαρχίας καί στήν ἀπρόσωπη δύναμη τοῦ χρήματος, συνοψίζεται ἐκάθαρα στίς δύο παρακάτω γαλλικὲς παροιμίες: «Nulle terre sans seigneur» [«Δὲν ὑπάρχει γῆ χωρὶς ἀφέντη»], «L'argent n' a pas de maître» [«Τὸ χρήμα δὲν ἔχει ἀφέντικο»].

Ἡ ἄμεση μορφή τῆς ἐμπορευματοκτικῆς κυκλοφορίας εἶναι $E - X - E$, μετατροπή ἐμπορεύματος σέ χρήμα καί ξαναμετατροπή τοῦ χρήματος σέ ἐμπόρευμα, πούλῳ γιά ν' ἀγοράσω. Δίπλα ὅμως σ' αὐτή τή μορφή βροῖσκουμε μιά δεύτερη μορφή πού διακρίνεται εἰδικά, τή μορφή $X - E - X$, μετατροπή χρήματος σέ ἐμπόρευμα καί ξαναμετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρήμα, ἀγοράζω γιά νά πούλῳ. Τό χρήμα, πού στήν κίνησή του διαγράφει αὐτό τόν τελευταῖο κύκλο, μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, γίνεται κεφάλαιο καί εἶναι ἀπό τόν προορισμό του κί-
λας κεφάλαιο.

Ἄς δοῦμε ἀπό πύ κοντά τήν κυκλοφορία $X - E - X$. Διατρέχει ὅπως καί ἡ ἄλλη ἐμπορευματοκτικὴ κυκλοφορία δύο ἀντίθετες φάσεις. Στὴν πρώτη φάση, $X - E$, στήν ἀγορά, τὸ χρήμα μετατρέπεται σέ ἐμπό-
ρευμα. Στὴ δεύτερη φάση, $E - X$, στήν πούληση, τὸ ἐμπόρευμα ξανα-
μετατρέπεται σέ χρήμα. Ἡ ἐνότητα ὅμως καὶ τῶν δύο φάσεων ἀπο-
τελεῖ τή συνολικὴ κίνηση πού ἀνταλλάσσει τὸ χρήμα μέ ἐμπόρευμα καὶ
τό ἴδιο ἐμπόρευμα ξανά μέ χρήμα, ἀγοράζει ἐμπόρευμα γιά νά τὸ
πούλῃ, ἢ, ἂν παραβλέψουμε τίς τυτικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στήν
ἀγορά καὶ στήν πούληση, μέ τὸ χρήμα ἀγοράζει ἐμπόρευμα καὶ μέ
τὸ ἐμπόρευμα χρήμα². Τό ἀποτέλεσμα μέ τὸ ὁποῖο σβῆνει ὅλο τὸ
προτσές εἶναι ἀνταλλαγὴ χρήματος μέ χρήμα, $X - X$. Ἄν ἀγοράσω
μέ 100 λίρ. στ. 2000 λίβρες μπαμπάκι καὶ τίς 2000 λίβρες μπαμπά-
κι τίς ξαναπουλήσω πάλι γιά 110 λίρ. στ., τότε εἶναι σά νάχω τελικά
ἀνταλλάξει 100 λίρ. στ. μέ 110 λίρ. στ., δηλ. χρήμα μέ χρήμα.

Εἶναι βέβαια ὀλοφάνερο, ὅτι τὸ κυκλοφοριακὸ προτσές $X - E - X$
θᾶταν ἀνοῦσιο καὶ χωρὶς περιεχόμενο, ἂν προσπαθοῦσε νά ἀνταλλά-
ξει κανεὶς ἔμμεσα, μέσω αὐτοῦ τοῦ προτσές, μιά δοσμένη χρηματικὴ
ἀξία μέ μιά ἴδια χρηματικὴ ἀξία, δηλ. λχ. 100 λίρ. στ. μέ 100 λίρ. στ.
Ἀσύγκριτα ἀπλούστερη καὶ ἀσφαλέστερη θᾶταν ἡ μέθοδος τοῦ θη-
σαυριστῆ πού κρατᾷ τίς 100 λίρ. στ. του ἀντὶ νά τίς παραδόσει
στοὺς κινδύνους τῆς κυκλοφορίας. Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, εἴτε ὁ ἐμπο-
ρος τὸ μπαμπάκι πού ἀγόρασε μέ τίς 100 λίρ. στ. τὸ ξαναπουλάει
πρὸς 110 λίρ. στ., εἴτε ὑποχρεώνεται νά τὸ ξεπουλήσει πάλι πρὸς 100
λίρ. στ. ἢ ἀκόμα καὶ πρὸς 50 λίρ. στ., ὅπωςδήποτε τὸ χρήμα του
ἔχει διαγράψει μιάν ἰδιόμορφη καὶ πρωτότυπη κίνηση, τελείως δια-
φορετικὴ ἀπὸ τήν κίνηση πού διαγράφει στήν ἄλλη κυκλοφορία τῶν
ἐμπορευμάτων, λχ. στὰ χέρια τοῦ ἀγρότη πού πούλαει γέννημα καὶ
πού μέ τὸ χρήμα πού εἰσπράττει ἔτσι ἀγοράζει ροῦχα. Πρέπει λοιπόν
νά χαρακτηρίσουμε πρῶτα τίς διαφορὲς μορφῆς ἀνάμεσα στὶς κυκλο-
φορίες $X - E - X$ καὶ $E - X - E$. Ἐτσι θά φανεῖται τὸ ὅτι ἡ δια-
φορὰ στὸ περιεχόμενο πού κρύβεται πίσω ἀπ' αὐτὲς τίς διαφορὲς
μορφῆς.

Ἄς δοῦμε πρῶτα τί τὸ κοινὸ ἔχουν καὶ οἱ δύο μορφές.

² «Μέ τὸ χρήμα ἀγοράζει κανεὶς ἐμπόρευμα καὶ μέ τὰ ἐμπόρευμα
ἀγοράζει χρήμα» (*Mercier de la Rivière*: «L'Ordre Naturel et Essentiel des
Sociétés Politiques», «Physiocrates», ἐκδ. Daire, μέρ. II, σελ. 543).

Καὶ οἱ δύο κυκλοφορίες ἀναλύονται στὶς ἴδιες δύο ἀντίθετες φά-
σεις: $E - X$, πούληση, καὶ $X - E$, ἀγορά. Καὶ στὶς δύο φάσεις ἀντι-
κρύβονται τὰ ἴδια δύο ὕλικά στοιχεῖα, ἐμπόρευμα καὶ χρήμα, καὶ δύο
πρόσωπα μέ τίς ἴδιες οἰκονομικὲς μάσκες, ἕνας ἀγοραστής καὶ ἕνας
πωλητής. Ἡ καθε μιά ἀπ' αὐτὲς τίς δύο κυκλοφορίες εἶναι μιά ἐνό-
τητα τῶν ἰδίων ἀντίθετων φάσεων, καὶ τίς δύο φορὲς ἡ ἐνότητα αὐ-
τὴ συντελεῖται μέ τὴν συμμετοχὴ τριῶν συμβαλλομένων, ἀπὸ τοὺς
ὁποίους ὁ ἕνας πούλαει μόνο, ὁ ἄλλος ἀγοράζει μόνο, καὶ ὁ τρίτος
διαδοχικὰ ἀγοράζει καὶ πούλαει.

Αὐτὸ ὅμως πού ξεχωρίζει μιά κι ἐξαρχῆς τίς δύο κυκλοφορίες
 $E - X - E$ καὶ $X - E - X$ εἶναι ἡ ἀντίστροφη διαδοχικὴ σειρὰ
τῶν ἰδίων ἀντίθετων κυκλοφοριακῶν φάσεων. Ἡ ἄλλη ἐμπορευματοκτικὴ
κυκλοφορία ἀρχίζει μέ τὴν πούληση καὶ τελειώνει μέ τὴν ἀγορά, ἡ
κυκλοφορία τοῦ χρήματος σάν κεφαλαίου ἀρχίζει μέ τὴν ἀγορά καὶ
τελειώνει μέ τὴν πούληση. Στὴν πρώτη, ἀφετηρία καὶ τέρμα τῆς κί-
νησης εἶναι τὸ ἐμπόρευμα, στὴ δεύτερη, τὸ χρήμα. Στὴν πρώτη μορ-
φή μεσολαβητὴς ὅλου τοῦ προτσές εἶναι τὸ χρήμα, ἀντίθετα στὴ δεύ-
τερη εἶναι τὸ ἐμπόρευμα.

Στὴν κυκλοφορία $E - X - E$ τὸ χρήμα μετατρέπεται τελικά σέ
ἐμπόρευμα πού χρησιμεύει σάν ἀξία χρήσης. Ἐπομένως, ἐδῶ τὸ χρή-
μα ξοδεύεται ὀριστικά. Ἀπεναντίας, στήν ἀντίθετη μορφή $X - E - X$
ὁ ἀγοραστής ξοδεύει χρήμα γιά νά εἰσπράξει τελικά χρήμα σάν που-
λητής. Ὅταν ἀγοράζει τὸ ἐμπόρευμα ρίχνει χρήμα στήν κυκλοφορία
γιά νά τὸ ἀποσύρει πάλι ἀπ' αὐτὴν πουλώντας τὸ ἴδιο ἐμπόρευμα.
Δίνει τὸ χρήμα μόνο μέ τὴν ὑπερόβολη πρόθεση νά τὸ ξαναβάλει
στό χέρι. Ἐτσι τὸ χρήμα ἀπλῶς προκαταβάλλεται³.

Στὴ μορφή $E - X - E$ τὸ ἴδιο χρήμα ἀλλάζει δύο φορὲς θέση.
Ὁ πωλητής τὸ εἰσπράττει ἀπὸ τὸν ἀγοραστὴ καὶ τὸ πληρώνει σ' ἕναν
ἄλλον πωλητὴ. Τὸ συνολικὸ προτσές πού ἀρχίζει μέ τὴν εἰσπράξη
χρήματος ἔναντι ἐμπορεύματος, τελειώνει μέ τὸ ξόδεμα χρήματος ἔναν-
τι ἐμπορεύματος. Τὸ ἀντίθετο γίνεται στὴ μορφή $X - E - X$. Αὐτό.
πού ἀλλάζει ἐδῶ δύο φορὲς θέση δέν εἶναι τὸ ἴδιο χρήμα, μά τὸ ἴδιο
ἐμπόρευμα. Ὁ ἀγοραστής τὸ παίρνει ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ πωλητῆ καὶ
τὸ δίνει στό χέρι ἑνὸς ἄλλου ἀγοραστῆ. Ὅπως στήν ἄλλη ἐμπορευ-
ματοκτικὴ κυκλοφορία ἡ διπλὴ ἀλλαγὴ θέσης τοῦ ἴδιου χρήματος ἔχει
σάν ἀποτέλεσμα τὸ ὀριστικὸ του πέρασμα ἀπὸ τὸ ἕνα χέρι στό ἄλλο,
ἔτσι καὶ δῶ ἡ διπλὴ ἀλλαγὴ θέσης τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος ἔχει
σάν ἀποτέλεσμα τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ χρήματος στήν πρώτη του ἀφετηρία.

Ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ χρήματος στήν ἀφετηρία του δέν ἐξαρτεῖται
ἀπὸ τὸ ἂν τὸ ἐμπόρευμα θά πωληθεῖ πῶς ἀκριβὰ ἀπ' ὅ,τι εἶχε ἀγο-
ραστῇ. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ἐπηρεάζει μόνο τὸ μέγεθος τοῦ χρημα-

³ «Ὅταν ἕνα πράγμα ἀγοράζεται γιά νά ξαναπουληθεῖ, τὸ ποσό πού χρη-
σιμοποιεῖται γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὀνομάζεται προκαταβλημένο χρήμα, ἂν τὸ πράγ-
μα δέν ἀγοράζεται γιά νά ξαναπουληθεῖ, τότε μπορούμε νά πούμε ὅτι τὸ χρή-
μα ξοδεύτηκε» (*James Steuart*: «Works» etc., edited by General Sir James Steu-
art, his son. London 1805, τόμ. I, σελ. 274).

τικού ποσού πού επαναφέρει. Τό ίδιο τό φαινόμενο τῆς επαναροῆς συντελεῖται μόλις ξαναπουληθεῖ τό ἀγορασμένο ἐμπόρευμα, δηλ. όταν διαγραφῇ ὁλοκληρωτικά ὁ γύρος $X—E—X$. Ἐπομένως πρόκειται ἐδῶ γιά μιὰ χειροπιαστά αἰσθητή διαφορά ἀνάμεσα στήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος σάν κεφαλαίου καί στήν κυκλοφορία του σάν ἀπλοῦ χρήματος.

Ὁ κύκλος $E—X—E$ ἔχει διανυθεῖ ὁλοκληρωτικά, μόλις ἡ πούληση ἑνός ἐμπορεύματος ἀποφέρει χρήμα, πού τό ἀφαιρεῖ ξανά ἡ ἀγορά ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος. Ἄν παρ' ὅλα αὐτά τό χρήμα ἐπιστρέψει ξανά στήν ἀφετηρία του, αὐτό γίνεται μονάχα μέ τήν ἀνανέωση ἢ τήν ἐπανάληψη ὅλου τοῦ προτῶν. Ἄν πουλήσω ἕνα κουάρτερ γέννημα πρὸς 3 λίρ. στ. καί μ' αὐτές τίς 3 λίρ. στ. ἀγοράσω ρούχα, γιά μένα οἱ 3 αὐτές λίρ. στ. ἔχουν ξοδευτεῖ ὀριστικά. Δέν ἔχω πιά καμιά σχέση μέ τοὺς. Ἀνῆκουν στόν ἐμπορο ρούχων. Ἄν τώρα πουλήσω ἕνα δεύτερο κουάρτερ γέννημα, ξαναεπιστρέφει χρήμα σέ μένα, ὅχι ὅμως ἐξαιτίας τῆς πρώτης συναλλαγῆς, ἀλλά μόνο γιατί ἡ συναλλαγή ἐπαναλήφθηκε. Τό χρήμα ξαναπομακρύνεται ἀπὸ μένα μόλις ὁλοκληρώσω τῇ δευτέρῃ συναλλαγῇ καί ἀγοράσω ξανά. Ἐπομένως, στήν κυκλοφορία $E—X—E$ τό ξόδεμα τοῦ χρήματος δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἐπαναροή του. Ἀντίθετα, στό $X—E—X$ ἡ ἐπαναροή τοῦ χρήματος καθορίζεται ἀπὸ τόν τρόπο πού ξοδεύτηκε. Ἄν δέν γίνει αὐτή ἡ ἐπαναροή ἢ ἐπιχείρηση ἀπὸτυχε ἢ τό προτῶν διακόπηκε καί δέν ἔχει ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ, γιατί λείπει ἡ δευτέρῃ του φάση, ἡ πούληση πού συμπληρώνει καί ὁλοκληρώνει τήν ἀγορά.

Ὁ κύκλος $E—X—E$ ξεκινάει ἀπὸ ἕνα ἐμπόρευμα καί κλείνει μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα πού βγαίνει ἀπὸ τήν κυκλοφορία καί περιέρχεται στήν κατάναλωση. Ὁ τελικός του σκοπὸς εἶναι λοιπὸν ἡ κατανώση, ἡ ἐκμετάλλευση ἀναγκῶν, μέ δύο λόγια ἡ ἀξία χρήσης. Ἀντίθετα, ὁ κύκλος $X—E—X$ ξεκινάει ἀπὸ τό χρήμα καί ξαναγεννᾷται τελικά στό ίδιο τό χρήμα. Γιαυτό, τό κίνητρό του καί ὁ καθοριστικός σκοπὸς του εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία.

Στὴν ἀπλή ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία καί τὰ δύο ἄκρα ἔχουν τὴν ἴδια οἰκονομικὴ μορφή. Εἶναι καί τὰ δύο ἐμπορεύματα. Εἶναι ἐπίσης ἐμπορεύματα μέ ἴσο μέγεθος ἀξίας. Εἶναι ὅμως ποιοτικὰ διαφορετικὲς ἀξίες χρήσης, λχ. γέννημα καί ρούχα. Τό περιεχόμενο τῆς κίνησης τό ἀποτελεῖ ἐδῶ ἡ ἀνταλλαγή προϊόντων; ἡ ἀνταλλαγή διαφορετικῶν ὑλικῶν πραγμάτων πού ἐκφράζουν τὴν κοινωνικὴ ἐργασία. Διαφορετικὰ ἔχει τό ζήτημα στήν κυκλοφορία $X—E—X$. Μέ τὴν πρώτη ματιά φαίνεται σά νά μὴν ἔχει περιεχόμενο, γιατί ἀποτελεῖ μιὰ ταυτολογία. Καί τὰ δύο ἄκρα ἔχουν τὴν ἴδιαν οἰκονομικὴ μορφή. Εἶναι καί τὰ δύο χρήμα, δηλαδή δέν πρόκειται γιά ποιοτικὰ διαφορετικὲς ἀξίες χρήσης, γιατί τό χρήμα εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀλλαγμένη μορφή τῶν ἐμπορευμάτων, ὅπου ἔχουν σβῆσει οἱ ἰδιαιτέρους ἀξίες χρήσης. Τό ν' ἀνταλλάσσει κανεὶς πρῶτα 100 λίρ. στ. μέ μπαμπάκι κι ἔπειτα ξανά τό ἴδιο μπαμπάκι μέ 100 λίρ. στ., δηλ. τό ν' ἀνταλλάσσει κανεὶς ἕμμεσα χρήμα μέ χρήμα, τό ἴδιο μέ τό ἴδιο, φαίνεται σάν μιὰ

ἐξίσου ἄσκοπη ὅσο καί ἀνούσια ἐπιχείρηση⁴. Ἐνα χρηματικὸ ποσό μπορεῖ γενικά νά διακρίνεται ἀπὸ ἕνα ἄλλο χρηματικὸ ποσό μόνο κατὰ τό μέγεθός του. Γιαυτό, τό προτῶν $X—E—X$ δέ χωρτάει τό περιεχόμενό του σέ ποιοτικὴ διαφορά τῶν ἄκρων του, γιατί καί τὰ δύο εἶναι χρήμα, ἀλλὰ μόνο στήν ποσοτικὴ τους διαφορά. Τελικά ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὴν κυκλοφορία περισσότερο χρήμα ἀπ' ὅσο ρίχτηκε ἀρχικά σ' αὐτήν. Τό μπαμπάκι πού ἀγοράστηκε πρὸς 100 λίρ. στ. ξαναπουλεῖται λχ. πρὸς 100+10 λίρ. στ. ἢ πρὸς 110 λίρ. στ. Ἐπομένως ἡ ὁλοκληρωμένη μορφή αὐτοῦ τοῦ προτῶν εἶναι $X—E—X'$ ὅπου τό $X'=X+ΔX$, δηλαδή ἴσο μέ τό χρηματικὸ ποσό πού ἀρχικά προκαταβλήθηκε σὺν μιᾷ προσαύξησιν. Αὐτὴ τὴν προσαύξησιν ἢ αὐτό τό περίσσευμα πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀξία, τό ὀνομάζω: ὑπεραξία (surplus value). Ἔτσι, ἡ ἀξία πού προκαταβλήθηκε ἀρχικά ὅχι μόνο διατηρεῖται στήν κυκλοφορία, ἀλλὰ μέσα σ' αὐτὴν ἀλλάζει τό μέγεθός της, προσθίεται στόν ἑαυτὸ της μιὰ ὑπεραξία, ἡ ἀξιοποιεῖται [verwertet sich]. Καί αὐτὴ ἡ κίνηση τῇ μετατρέπει σέ κεφάλαιο.

Εἶναι βέβαια ἐπίσης δυνατό στό $E—X—E$ τὰ δύο ἄκρα $E—E$, λχ. γέννημα καί ρούχα, νά εἶναι ποσοτικὰ διαφορετικὰ μεγέθη ἀξίας. Ὁ ἀγρότης μπορεῖ νά πουλήσει τό γέννημά του πάνω ἀπὸ τὴν ἀξία του ἢ ν' ἀγοράσει τὰ ρούχα κάτω ἀπὸ τὴν ἀξία τους. Κι αὐτὸν μέ τὴ σειρά του μπορεῖ νά τὸν γελᾷσει ὁ ἐμπορος τῶν ρούχων. Γι' αὐτὴ τὴ μορφή τῆς κυκλοφορίας ὅμως ἡ διαφορά αὐτὴ στήν ἀξία εἶναι ὁλόκληρα τυχαία. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δέ χάνει οὔτε τὴ σημασίαν οὔτε τό

⁴ «Δέν ἀνταλλάσσουν χρήμα μέ χρήμα», φωνάζει ὁ Μερσιέ ντέ λά Ριβιέρ στους ἐμποροκράτες. («L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», ἐκδ. Daire, σελ. 486). Σ' ἕνα ἔργο πού πραγματεύεται ex professo [ἐξ ἐπαγγέλματος] τό «ἐμπόριο» καί τὴν «κερδοσκοπία» διαβάζουμε τὰ παρακάτω: «Κάθε ἐμπόριο συνίσταται στήν ἀνταλλαγὴ πραγμάτων διαφορετικοῦ εἶδους, καί τό ὄφελος (γιά τὸν ἐμπορο) προέρχεται ἀπ' αὐτὴν ἀκριβῶς τῇ διαφορά. Δέ θ' ἄφηνε κανένα ὄφελος ἡ ἀνταλλαγὴ μιᾶς λίβρας ψωμοῦ μέ μιὰ λίβρα ψωμί. ... ἀπὸ δὴ ἀπορέει ἡ ἐπωφελὴς ἀντίθεση ἀνάμεσα στό ἐμπόριο καί στό παιχνίδι, πρὸ δέν εἶναι παρὰ ἀνταλλαγὴ χρήματος μέ χρήμα» (Th. Corbet: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained». London 1841, σελ. 5). Παρὰ τό γεγονός ὅτι ὁ Κόρμπιτ δέν βλέπει ὅτι $X—X$, ἀνταλλαγὴ χρήματος μέ χρήμα, εἶναι ἡ μορφή κυκλοφορίας πού δέν χαρακτηρίζει μόνο τό ἐμπορικὸ κεφάλαιο, ἀλλὰ κάθε κεφάλαιο, παραδέχεται τουλάχιστο ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ ἑνός εἶδους τοῦ ἐμπορίου, τῆς κερδοσκοπίας, μοιάζει μέ παιχνίδι, ἐρχεται ὅμως ὕστερα ὁ Μάκ Κούλοκ καί βρῆσκει ὅτι «ὅταν ἀγοράζει κανεὶς γιά νά πουλήσει, κερδοσκοπεῖ καί ἔτσι φεύγει ἀπὸ τὴ μέση ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν κερδοσκοπία καί στό ἐμπόριο. Μιὰ ἐπιχείρηση στήν ὁποία ἕνα πρόσωπο ἀγοράζει ἕνα προϊόν γιά νά τό ξαναπουλήσει, εἶναι στήν πραγματικότητά κερδοσκοπία» (Mac Culloch: «A Dictionary Practical etc. of Commerce». London 1847, σελ. 1009). Ἀσύγκριτα πρὸ ἀφελῆς εἶναι ὁ Πίντο, ὁ Πίνδαρος τοῦ χρηματιστηρίου τοῦ Ἀμοστερνταμ, πού γράφει: «Τό ἐμπόριο εἶναι ἕνα παιχνίδι (τῇ φράσιν αὐτὴ τὴν ἔχει δανειστεῖ ἀπὸ τὸ Λόν), καί φυσικὰ ὅταν παίζει κανεὶς μέ ζητιάνους δέν μπορεῖ νά κερδίσει τίποτα. Γι' αὐτό, ἂν κανένας πολὺν καιρὸ συνέχισεν ἀπάγειν ὅλα ἀπ' ὅλους, θάπρεπε μέ φιλικὴ συμφωνία νά ξαναεπιστρέψει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κέρδους, γιά νά ξαναρχίσαι τό παιχνίδι ἀπὸ τὴν ἀρχή» (Pinto: «Traité de la Circulation et du Crédit». Amsterdam 1771, σελ. 231).

νόημά της, όπως γίνεται με τό προτσές $X - E - X$, όταν και τὰ δύο του άκρα, λχ. τό γέννημα και τὰ ρούχα, είναι ισοδύναμα. Πιό σωστά, ή ισότητα τών αξιών τους αποτελεί έδώ όρο για τήν όμαλή εξέλιξη του προτσές.

Η επανάληψη ή ή ανανέωση της πούλησης μέ σκοπό τήν άγορά έχει, όπως αυτό τό ίδιο τό προτσές, όρια και τέρμα σ' ένα τελικό σκοπό πού βρίσκεται έξω άπ' αυτό, στήν κατανάλωση, στήν ίκανοποίηση καθορισμένων αναγκών. Απεναντίας, στήν άγορά μέ σκοπό τήν πούληση, και ή άρχή και τό τέλος είναι τό ίδιο πράγμα, χρήμα, ανταλλαχτική αξία, και γιαυτό και μόνο ή κίνηση είναι άτέρμονη. Είναι άλήθεια ότι τό X έγινε $X + \Delta X$, οι 100 λίρ. στ. έγιναν $100 + 10$. Όταν όμως τίς ξεετάσουμε μόνο ποιοτικά, οι 110 λίρ. στ. είναι τό ίδιο μέ τίς 100, δηλαδή χρήμα. Καί ποσοτικά άν τίς ξεετάσουμε, οι 110 λίρ. στ. είναι ένα περιορισμένο ποσό αξίας, όπως και οι 100 λίρ. στ. Αν οι 110 λίρ. στ. ξεοδούνταν σάν χρήμα, τότε θά ξεφευγαν άπό τό ρόλο τους, θά έπαιναν νά είναι κεφάλαιο. Αν άποσυρθούν άπό τήν κυκλοφορία άπολιθώνονται σέ θησαυρό και δέν αυξάνουν ούτε κατά ένα φαρδίνι, έστω κι άν μείνουν άποθηκευμένες ως τή δεύτερη παρουσία. Εφόσον πρόκειται λοιπόν για αξιοποίηση της αξίας, υπάρχει ή ίδια ανάγκη για τήν αξιοποίηση τών 110 λίρ. στ. όπως και για τήν αξιοποίηση τών 100 λίρ. στ., γιατί και οι δύο είναι περιορισμένες εκφράσεις της ανταλλαχτικής αξίας, επομένως και οι δύο έχουν τόν ίδιο περιορισμό, νά πλησιάζουν γενικά τόν πλούτο αυξάνοντας τό μέγεθός τους. Είναι άλήθεια ότι ή αξία 100 λίρ. στ. πού προκαταβλήθηκε άρχικά διαφέρει για μιά στιγμή άπό τήν υπεραξία τών 10 λίρ. στ. πού προστίθεται σ' αυτές μέσα στήν κυκλοφορία, ή διαφορά αυτή όμως ξαναδιαλύεται άμέσως. Στο τέλος του προτσές δέν προκύπτει άπό τή μιά πλευρά ή πρωταρχική αξία τών 100 λίρ. στ. και άπό τήν άλλη ή υπεραξία τών 10 λίρ. στ. Αυτό πού προκύπτει είναι μιά αξία 110 λίρ. στ. πού βρίσκεται έντελώς στήν ίδια αντίστοιχη μορφή για ν' άρχίσει τό προτσές της αξιοποίησης, όπως και οι άρχικές 100 λίρ. στ. Στο τέλος της κίνησης προκύπτει χρήμα ξανά σάν άρχή της κίνησης⁶. Γιαυτό, τό τέλος κάθε ξεχωριστού γύρου όπου ή άγορά γίνεται για τήν πούληση, αποτελεί άπό μόνο του τήν άρχή ενός νέου γύρου. Η άπλή έμπορευματική κυκλοφορία—ή πούληση για τήν άγορά—χρησιμοποιεί σάν μέσο για έναν τελικό σκοπό πού βρίσκεται έξω άπό τήν κυκλοφορία, για τήν ιδιοποίηση αξιών χρήσης, για τήν ίκανοποίηση αναγκών. Αντίθετα, ή κυκλοφορία του χρήματος σάν κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό, γιατί ή αξιοποίηση της αξίας υπάρχει μόνο μέσα στα πλαίσια αυτής της

κίνησης πού διαρκώς ανανεώνεται. Γιαυτό, ή κίνηση του κεφαλαίου είναι άπερίοριστη⁶.

Σάν συνειδητός φορέας αυτής της κίνησης, ή κάτοχος του χρήματος γίνεται κεφαλαιοκράτης. Τό πρόσωπό του, ή πιό σωστά ή σέση του, είναι ή έφετηρία και τό σημείο έπιστροφής του χρήματος. Τό αντικειμενικό περιεχόμενο της κυκλοφορίας αυτής—ή αξιοποίηση της αξίας—είναι ο δικός του υποκειμενικός σκοπός, και μόνο έφόσον τό μοναδικό κίνητρο τών έπιχειρήσεων του είναι ή αυξανόμενη ιδιοποίηση του άφηρεμένου πλούτου, λειτουργεί σάν κεφαλαιοκράτης ή σάν κεφάλαιο προσωποποιημένο, προικισμένο μέ θέληση και συνείδηση. Επομένως δέν πρέπει ποτέ νά πραγματευόμαστε τήν αξία χρή-

⁶ Ο Άριστοτέλης άντιπαράτάσει τή χρηματιστική στήν οικονομική. Ξεκινάει άπό τήν οικονομική. Εφόσον πρόκειται για τέχνη πρός πορισμόν περιορίζεται στήν προμήθεια τών αγαθών πού είναι άπαραίτητα για τή ζωή και ωφέλεια για τό σπίτι ή τό κράτος. «Ο άληθινός πλούτος άποτελείται άπό τέτιες αξίες χρήσης» γιατί τό όριο αυτού του είδους της κτήσης πού έξαρκει για μιά άνετη ζωή δέν είναι άπερίοριστο. Υπάρχει όμως ένα δεύτερο είδος πορισμού, πού κατά προτίμηση και δικαιολογημένα ονομάζεται χρηματιστική, για τήν όποία φαίνεται νά μήν υπάρχει κανένα όριο για τόν πλούτο και τήν άπόκτηση. Τό έμπόριο («ή καπηλική» θά πεί επιλέξει, «τό λιανικό έμπόριο», ο Άριστοτέλης παίρνει αυτή τή μορφή, γιατί σ' αυτήν κυριαρχεί ή αξία χρήσης) άπό τή φύση του δέν άνήκει στή χρηματιστική, γιατί έδώ ή ανταλλαγή περιορίζεται μόνο σ' αυτό πού είναι άπαραίτητο γι' αυτούς (για τόν άγοραστή και τόν πουλητή). Γιαυτό—έξηγεί παρατέρα ο Άριστοτέλης—ή άρχική μορφή του έμπορίου ήταν τό ανταλλαχτικό έμπόριο, μέ τήν επέκτασή του όμως γεννήθηκε μέ αναγκαιότητα τό χρήμα. Μέ τήν έφεύρεση του χρήματος τό ανταλλαχτικό έμπόριο εξέλιχθηκε μέ αναγκαιότητα σέ κατηλική, στο έμπόριο έμπορευμάτων και τό έμπόριο αυτό, αντιπλάσσοντας μέ τήν άρχική του τάση, εξέλιχθηκε στή χρηματιστική, στήν τέχνη νά δημιουργεί χρήμα. Η χρηματιστική λοιπόν διακρίνεται άπό τήν οικονομική στο ότι «γι' αυτήν ή κυκλοφορία είναι ή πηγή του πλούτου (ποιητική χρημάτων... διά χρημάτων μεταβολής). Καί φαίνεται σά νά περιστρέφεται γύρω στο χρήμα, γιατί τό χρήμα είναι ή άρχή και τό τέλος αυτού του τρόπου ανταλλαγής (τό γάρ νόμισμα στοιχείον και πέρας της άλλαγής εστίν). Επομένως είναι άπερίοριτος ο πλούτος, πού επιδιώκει ή χρηματιστική. Ακριβώς όπως κάθε τέχνη, πού ο σκοπός της δέν της χρησιμοποιεί σάν μέσο άλλα σάν τελικούς σκοπούς, είναι άπερίοριστη στήν επιδίωξη της, γιατί προσπαθεί πάντα νά πλησιάσει όσο μπορεί περισσότερο σ' αυτόν, ενώ οι τέχνες πού επιδιώκουν τά μέσα για τό σκοπό, δέν είναι άπερίοριστες, γιατί ο ίδιος ο σκοπός τους βάζει όριο, έτσι και γι' αυτήν τή χρηματιστική δέν υπάρχουν όρια του σκοπού της, αλλά ο σκοπός της είναι ο άπόλυτος πλουτισμός. Όριο έχει ή οικονομική και όχι ή χρηματιστική... ή πρώτη επιδιώκει κατίτο διαφορετικό άπ' τό ίδιο τό χρήμα, ή δεύτερη τήν αύξηση του χρήματος... Η σύγχυση τών δύο μορφών πού ή μιά περνάει στήν άλλη κάνει μερικούς νά θεωρούν σάν τελικό σκοπό της οικονομικής τή διατήρηση και τόν πολλαπλασιασμό του χρήματος στο ύψιστο» (Άριστοτέλης: «Πολιτικά», έκδ. Bekker, βιβλ. Ι, κεφ. 8 και 9 κ. έ.).

[«Και έοικεν ο γ' άληθινός πλούτος εκ τούτων είναι. Η γάρ της τοιαύτης κτήσεως άνάγκεια πρός αγαθήν ζωήν ουκ άπειρός εστιν... Έστι δέ γένος άλλο κτηνικής, ήν μάστιγα καλούσι, και δίκαιον αυτήν καλεΐν, χρηματιστικήν, δι' ήν ουδέν δοκει πέρας είναι πλούτου και κτήσεως... Η και δήλον, ότι ουκ έστι φύσει της χρηματιστικής ή καπηλική ύσον γάρ ικανόν αυτοίς, αναγκάσθην ήν ποιείσθαι τήν άλλαγήν... Ξενικωτέρας γάρ γενόμενης της βοηθείας τω εισάγεσθαι ών ένδεάς και εκάπεμπειν ών έπλεόναζον, εξ ανάγκης ή του νομίσματος έπορίσθη χρήσις... Ποριούντος ούν ήδη του νομίσματος εκ της αναγκαίας άλλαγής θάτερον είδος της χρηματι-

⁶ «Τό κεφάλαιο διαρρίτται... στο άρχικό κεφάλαιο και στο κέρδος, τήν επαύξηση του κεφαλαίου... παρά τό γεγονός ότι ή ίδια ή πράξη προσθέτει τό κέρδος αυτό ξανά στο κεφάλαιο και τό βάζει σέ κίνηση μαζί μέ τό κεφάλαιο» (F. Engels: «Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie», στα «Deutsch-Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx». Paris 1844, σελ. 99).

σης σάν άμεσο σκοπό του κεφαλαιοκράτη⁷. Ούτε επίσης τό κέρδος γιά μιá μόνο φορά, παρά μόνο τήν ακατάπαυτη κίνηση του κερδίζε⁸. Αὐτή τή ροπή πρὸς τόν άπόλυτο πλουτισμό, αὐτό τό παθιασμένο κινήγι τῆς αξίας⁹ τόχει ὁ κεφαλαιοκράτης κοινό μέ τό θησαυριστή, ἐνῶ ὅμως θησαυριστής γίνεται μόνο ὁ παλαβός κεφαλαιοκράτης, ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι λογικός θησαυριστής. Τήν ακατάπαυτη αὐξηση τῆς αξίας πού ὁ θησαυριστής τήν ἐπιδιώκει προσπαθώντας νά διασώσει τό χρήμα ἀπό τήν κυκλοφορία¹⁰, ὁ ἐξυπνότερος κεφαλαιοκράτης τήν πετυχαίνει ξαναρχίζοντας ὁλοένα τό χρήμα στήν κυκλοφορία^{10α}.

Οἱ αὐτοτελεῖς μορφές, οἱ χρηματικές μορφές πού ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων παίρνει στήν ἀπλή κυκλοφορία, μεσολαβοῦν μόνο στήν ἀνταλλαγὴ τῶν ἐμπορευμάτων καί ἐξαφανίζονται στό τελικό ἀποτέλεσμα τῆς

στικῆς ἐγένετο, τό κατηλικόν, τό μέν πρῶν ἀπλῶς ἴσως γινόμενον, εἴτα δι' ἐμπειρίας ἤδη τεχνικώτερον, πόθεν καί πῶς μεταβαλλόμενον πλείστον ποιήσει κέρδος. Διό δοκεῖ ἡ χρηματιστική μάλιστα περὶ τό νόμισμα εἶναι... Ποιητική γάρ εἶναι... χρημάτων... Καί γάρ ἑτέρα ἡ χρηματιστική καί ὁ πλοῦτος ὁ κατά φύσιν, καί αὐτῇ μέν οικονομική, ἡ δέ κατηλική, ποιητική χρημάτων οὐ πάντως, ἀλλ' ἡ διὰ χρημάτων μεταβολῆς. Καί δοκεῖ περὶ τό νόμισμα αὕτη εἶναι, τό γάρ νόμισμα στοιχεῖον καί πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν... Καί ἄπειρος δὴ οὗτος ὁ πλοῦτος ὁ ἀπὸ ταύτης τῆς χρηματιστικῆς ὥσπερ γάρ ἐκδοσις τῶν τεχνῶν τοῦ τέλους εἰς ἄπειρον (οἱ μάλιστα γάρ ἐκεῖνο βούλονται ποιεῖν), τῶν δέ πρὸς τό τέλος οὐκ ἄπειρον (πέρας γάρ τό τέλος πάσαις), οὕτω καί ταύτης τῆς χρηματιστικῆς οὐκ ἐστὶ τοῦ τέλους πέρας, τέλος δέ ὁ τοιοῦτος πλοῦτος καί τῶν χρημάτων κτήσις. Τῆς δ' οικονομικῆς χρηματιστικῆς ἐστὶ πέρας... Ἐπαλλάττει γάρ ἡ χρῆσις τοῦ αὐτοῦ οὐσα ἐκατέρας τῆς χρηματιστικῆς τῆς γὰρ αὐτῆς ἐστὶ κτήσις χρῆσις ἀλλ' οὐ κατὰ ταῦτόν, ἀλλὰ τῆς μέν ἑτερον τέλος, τῆς δ' ἡ αὐξησης. Ὡστε δοκεῖ τοῦτο εἶναι τῆς οικονομικῆς ἔργον, καί διατελοῦσιν ἡ σώζειν οὐόμενοι δεῖν ἡ αὖξιν τήν τοῦ νομίσματος οὐσίαν εἰς ἄπειρον» (Ἀριστοτέλης: «Πολιτικά», βιβλ. Ι, κεφ. 8,9. Τό ἀρχαῖο κείμενο εἶναι παρμένο ἀπὸ τήν ἐκδοσὶ Π. Ζαχαροπούλου, Ἀθήνα 1939. Σημ. Μετ.).

⁷ «Ο καθοριστικός σκοπὸς τοῦ κεφαλαιοκράτη πού ἀσχολεῖται μὲ ἐπιτηρήσεις δέν εἶναι τὰ ἐμπορεύματα (ἐδῶ μὲ τήν ἐννοία τῶν ἀξιών χρήσης)... ὁ καθοριστικός τοῦ σκοπὸς εἶναι τό χρήμα» (Th. Chalmers: «On Political Economy etc.», ἐκδ. 2η, Glasgow 1832, σελ. 165, 166).

⁸ «Παρά τό γεγονός ὅτι ὁ ἔμπορος δέν ὑποτιμᾷ τό κέρδος πού πέτυχε κίολας, ὥστόσο τό βλέμμα του εἶναι στραμμένο πάντα στό μελλοντικό κέρδος» (A. Genovesi: «Lezioni di Economia Civile» (1765). Ἐκδοσις τῶν ἰταλῶν οικονομολόγων τῶν Custodi, Parte Moderna, τόμ. VIII, σελ. 139).

⁹ «Τὸν κεφαλαιοκράτη τὸν χαρακτηρίζει πάντα τό ἀσβεστο πάθος τοῦ κέρδους, ἡ αὐρι sacra fames [ἡ ἀναθεματισμένη πείνα τοῦ χρυσοῦ]» (Mac Culloch: «The Principles of Political Economy», London 1830, σελ. 179). Φυσικά ἡ κατανόηση αὐτῇ δέν ἐμποδίζει τὸν ἴδιο Μάκ Κούλοκ καί Σία σέ στιγμὲς θεωρητικῆς ἀμνηστίας, ὅταν πραγματεύονται τήν ὑπερπαραγωγή, νά μετατρέπουν τὸν ἴδιο κεφαλαιοκράτη σέ ἕναν καλὸ ἀσπὸ, πού τὸν ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἀξία χρήσης καί πού μάλιστα πάσχει ἀπὸ ἀληθινὴ πείνα δράκοντα γιὰ παπούτσια, καπέλα, αἰγὰ, κάμπτοι καί ἄλλα κοινότατα εἶδη ἀξιών χρήσης.

¹⁰ «Σῶζειν», εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γιὰ τό θησαυρισμό. Ἐπίσης στά ἀγγλικά «to save» θά πεῖ ταυτόχρονα σῶζω καί κάνω οικονομίες.

^{10α} «Τό ἀτελεύτητο πού τὰ πράγματα δέν μποροῦν νά τό πετύχουν στήν εὐθύγραμμη κίνηση, τό πετυχαίνουν στήν κυκλική κίνηση» (Galiani: «Della moneta», βιβλ. II, στοὺς «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica», ἐκδ. Custodi, τόμ. III. Μιλάνο 1803, σελ. 156).

κίνησης. Ἀντίθετα στήν κυκλοφορία $X - E - X$ καί τὰ δυό, τό ἐμπόρευμα καί τό χρήμα, λειτουργοῦν σάν διαφορετικοὶ τρόποι ὑπαρξῆς τῆς ἴδιας τῆς αξίας, τό χρήμα σάν ὁ γενικός καί τό ἐμπόρευμα σάν ὁ ἰδιαιτερός, ἃς ποῦμε ἀπλῶς μεταμφιεσμένος τρόπος ὑπαρξῆς τῆς¹¹. Ἡ ἀξία περνάει διαρκῶς ἀπὸ τή μιὰ μορφή στήν ἄλλη χωρὶς νά χάνεται μέσα σ' αὐτὴ τήν κίνηση καί μετατρέπεται ἔτσι σέ ἕνα αὐτόματο ὑποκείμενο. Ἄν θελήσουμε νά προσδιορίσουμε τίς ἰδιαιτερές μορφές ἐμφάνισης πού παίρνει διαδοχικά ἡ ἀξιοποιούμενη ἀξία στήν κυκλική κίνηση τῆς ζωῆς τῆς φτάνουμε στοὺς ὁρισμούς: τό κεφάλαιο εἶναι χρήμα, τό κεφάλαιο εἶναι ἐμπόρευμα¹². Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ ἀξία γίνεται ἐδῶ τό ὑποκείμενο ἑνὸς προτοσῆς, μέσα στό ὁποῖο ἀλλάζοντας διαρκῶς μορφή, παίρνοντας πότε τή μορφή τοῦ χρήματος καί πότε τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλάζει διαρκῶς τό ἴδιο τό μεγέθος τῆς καί ἀξιοποιεῖται ἀπωθώντας τὸν ἑαυτὸ τῆς σάν ὑπεραξία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς σάν ἀρχικὴ ἀξία. Γιατί ἡ κίνηση πού μέσα σ' αὐτὴν προσθῆτει ὑπεραξία στόν ἑαυτὸ τῆς, εἶναι ἡ δική τῆς κίνηση, ἐπομένως ἡ ἀξιοποίησή τῆς εἶναι αὐτοαξιοποίηση. Ἀπόχτησε τήν ἀπόκρυφὴ ιδιότητα νά γεννάει ἀξία ἐπειδὴ ἡ ἴδια εἶναι ἀξία. Γεννοβολᾷ ζωντανὰ νεογνὰ ἢ τουλάχιστο γεννάει χρυσὰ αὐγὰ.

Σάν τὸ ἀναπνυσσόμενο ὑποκείμενο ἑνὸς τέτιου προτοσῆς, ὅπου πότε ὑποδύεται καί πότε ἀποβάλλει τή μορφή τοῦ χρήματος καί τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, πού ὅμως διατηρεῖται καί αὐξάνει μέσα σ' αὐτὴ τήν ἀλλαγὴ, ἡ ἀξία χρειάζεται πρὶν ἀπ' ὅλα μιὰν αὐτοτελὴ μορφή, μέ τήν ὁποία νά διαπιστώνεται ἡ ταυτότητα μέ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς. Καί τή μορφή αὐτὴ τήν ἔχει μόνο στό χρήμα. Γι' αὐτό τό λόγο τό χρήμα ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία καί τό τέρμα κάθε προτοσῆς ἀξιοποίησης. Ἦταν 100 λίρ. στ., εἶναι τώρα 110 λίρ. στ. κλπ. Τό ἴδιο τό χρήμα ὅμως ἀποτελεῖ ἐδῶ μόνο μιὰ μορφή τῆς αξίας, γιατί ἡ ἀξία ἔχει δυό μορφές. Τό χρήμα δέ γίνεται κεφάλαιο ἂν δέν πάρει τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἐτσι τό χρήμα δέν ἀντιμετωπίζει ἐδῶ ἐχθρικά τό ἐμπόρευμα, ὅπως γίνεται στό θησαυρισμό. Ὁ κεφαλαιοκράτης ξέρει ὅτι ὅλα τὰ ἐμπορεύματα, ὅσο ψωραλέα ὄψη κι ἂν ἔχουν ἢ ὅσο ἄσχημα κι ἂν βρωμᾶνε, εἶναι «ἐν πίστει καί ἀληθείᾳ» χρήμα, κρυπτοπεριτετηγμένοι ἐβραῖοι καί ἐπιπρόσθετα θαυματουργὰ μέσα γιὰ νά φτιάχνουν ἀπὸ χρήμα περισσότερο χρήμα.

Ἄν στήν ἀπλή κυκλοφορία ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἀποχτάει ἀπέναντι στήν ἀξία τους χρήσης τό πολύ-πολύ τήν αὐτοτελὴ μορφή τοῦ χρήματος, ἐδῶ ἀποκαλύπτεται ξαφνικά σάν μιὰ οὐσία πού προχωρεῖ καί αὐτοκινεῖται, γιὰ τήν ὁποία τό ἐμπόρευμα καί τό χρήμα ἀποτελοῦν ἀπλές μορφές. Κάτι παραπάνω. Ἀντὶ νά ἐκφράζει σχέσεις

¹¹ «Δέν ἀποτελεῖ ἡ ὕλη τό κεφάλαιο, ἀλλὰ ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ὕλης» (J. B. Say: «Traité d'Économie Politique», 3η ἐκδ., Paris 1817, τόμ. II, σελ. 429).

¹² «Τό μέσο κυκλοφορίας [currency] (!), πού χρησιμοποιεῖται γιὰ παραγωγικούς σκοπούς, εἶναι κεφάλαιο» (Macleod: «The Theory and Practice of Banking», London 1855, τόμ. I, κεφ. I, σελ. 55). «Τό κεφάλαιο εἶναι ἐμπόρευμα» (James Mill: «Elements of Political Economy», London 1821, σελ. 74).

ἐμπορευμάτων, ἔρχεται τώρα, μπορούμε νά πούμε, σέ μιὰ ἰδιωτική σχέση μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της. Ξεχωρίζει τόν ἑαυτό της σάν ἀξία ἀπό τόν ἑαυτό της σάν ὑπεραξία, ὅπως ὁ θεός πατέρας ξεχωρίζει τόν ἑαυτό του ἀπό τό θεό υἱό, καί ἔχουν καί οἱ δύο τήν ἴδια ἡλικία καί ἀποτελοῦν στήν πραγματικότητα μόνο ἕνα πρόσωπο, γιατί μόνο χάρη στήν ὑπεραξία τῶν 10 λίρ. στ. γίνονται κεφάλαιο οἱ προκαταβλημένες 100 λίρ. στ., καί μόλις γίνουν κεφάλαιο, μόλις δημιουργηθεῖ ὁ υἱός καί μέ τόν υἱό ὁ πατέρας, ξαναεξαφανίζεται ἡ διαφορά τους καί εἶναι καί οἱ δύο ἕνα ὄν: 110 λίρ. στ.

Ἡ ἀξία γίνεται ἐπομένως αὐξανόμενο ἀξία, αὐξανόμενο χρήμα καί σάν τέτοιο γίνεται κεφάλαιο. Προέρχεται ἀπό τήν κυκλοφορία, ξαναμπαίνει σ' αὐτήν, διατηρεῖται καί πολλαπλασιάζεται μέσα σ' αὐτήν, ξαναεπιστρέφει ἀπ' αὐτήν αὐξημένο καί ἀρχίζει ξανά καί ξανά ἀπό τήν ἀρχή τόν ἴδιο γύρο¹³. $X - X'$, χρήμα πού τίττει χρήμα—money which begets money — ἔτσι περιγράφανε τό κεφάλαιο οἱ πρῶτοι ἐρμηνευτές του, οἱ ἐμποροκράτες.

Ἀγοράζω γιά νά πωλήσω, ἡ πιό ὁλοκληρωμένα, αγοράζω γιά νά πωλήσω πιό ἀκριβά, $X - E - X'$, φαίνεται βέβαια σά νάναι ἡ μορφή πού χαρακτηρίζει μόνο ἕνα εἶδος τοῦ κεφαλαίου, τό ἐμπορικό κεφάλαιο. Ὅμως καί τό βιομηχανικό κεφάλαιο εἶναι χρήμα, πού μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα καί πού μέ τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος ξαναμετατρέπεται σέ περισσότερο χρήμα. Πράξεις πού τυχόν συντελοῦνται ἀνάμεσα στήν ἀγορά καί στήν πούληση, ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, δέν ἀλλάζουν τίποτα στή μορφή αὐτή τῆς κίνησης. Τέλος, στό τοκοφόρο κεφάλαιο ἡ κυκλοφορία $X - E - X'$, παρασταίνεται σέ συντομευμένη μορφή, στό ἀποτέλεσμά της χωρίς καμιά μεσολάβηση, σά νά πούμε ἐπιγραμματικά, σάν $X - X'$, σάν χρήμα πού εἶναι ἴσο μέ περισσότερο χρήμα, σάν ἀξία πού εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της.

*Ἐτσι ὁ τύπος $X - E - X'$ εἶναι στήν πραγματικότητα ὁ γενικός τύπος τοῦ κεφαλαίου, ὅπως ἐμφανίζεται ἄμεσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας.

2. ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ.

Ἡ μορφή τῆς κυκλοφορίας ὅπου τό χρήμα μεταμορφώνεται σέ κεφάλαιο ἀντιφάσκει μέ ὅλους τοὺς νόμους πού ἀναπτύξαμε προηγουμένα σχετικά μέ τή φύση τοῦ ἐμπορεύματος, τῆς ἀξίας, τοῦ χρήματος καί τῆς ἴδιας τῆς κυκλοφορίας. Τῇ μορφή αὐτή τῇ διακρίνει ἀπό τήν ἀπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία ἡ ἀντίστροφη διαδοχική σειρά τῶν ἴδιων δύο ἀντίθετων προτσές, τῆς πούλησης καί τῆς ἀγορᾶς. Καί

μέ ποιὰ μάγια θά μπορούσε μιὰ τέτια καθαρά τυπική διάκριση ν' ἀλλάξει τή φύση αὐτῶν τῶν προτσές;

Κάτι παραπάνω. Αἰτιή ἡ ἀντιστροφή ὑπάρχει μόνο γιά τόν ἕναν ἀπό τοὺς τρεῖς συναλλασσόμενους φίλους. Σάν κεφαλαιοκράτης ἀγοράζω ἐμπόρευμα ἀπό τόν A καί τό πούλῶ ξανά στόν B , ἐνῶ ἐγώ ὁ ἴδιος σάν ἀπλός κάτοχος ἐμπορεύματος πούλῶ ἐμπόρευμα στόν B κι ἔπειτα ἀγοράζω ἐμπόρευμα ἀπό τόν A . Γιά τοὺς συναλλασσόμενους φίλους A καί B ἡ διαφορά αὐτή δέν ὑπάρχει. Ἐμφανίζονται μονάχα σάν ἀγοραστές ἢ πωλητές ἐμπορευμάτων. Ἐγώ ὁ ἴδιος τοὺς ἀντικρύζω κάθε φορά σάν ἀπλός κάτοχος χρήματος ἢ ἐμπορεύματος, σάν ἀγοραστής ἢ πωλητής, καί μάλιστα καί στίς δύο σειρές συναλλαγῶν ἀντικρύζω τό ἕνα πρόσωπο μόνο σάν ἀγοραστής καί τό ἄλλο μόνο σάν πωλητής, τό ἕνα μόνο σάν χρήμα, τό ἄλλο μόνο σάν ἐμπόρευμα, καί κανένα ἀπό τά δύο σάν κεφάλαιο ἢ σάν κεφαλαιοκράτης, εἴτε σάν ἐκπρόσωπος κάποιου πράγματος πού νάταν κάτι παραπάνω ἀπό χρήμα ἢ ἐμπόρευμα, ἢ πού νά μπορούσε νά ἀσκεῖ μιὰ ἄλλη λειτουργία ἀπὸ τή λειτουργία τοῦ χρήματος ἢ τοῦ ἐμπορεύματος. Γιά μένα ἡ ἀγορά ἀπὸ τόν A καί ἡ πούληση στόν B ἀποτελοῦν μιὰ διαδοχική σειρά. Ἡ σύνδεση ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο πράξεις ὑπάρχει ὅμως μόνο γιά μένα. Τοῦ A δέν τοῦ καίγεται καρφί γιά τή συναλλαγῇ μου μέ τόν B , καί τοῦ B γιά τή συναλλαγῇ μου μέ τόν A . Ἀν προσπαθοῦσα νά τοὺς ἐξηγήσω τό ἰδιαίτερο ὄφελος πού ἀποχτῶ ἀντιστρέφοντας τή διαδοχική σειρά, θά μοῦ ἀπόδειχναν ὅτι γελιέμαι ὁ ἴδιος στή διαδοχική σειρά καί ὅτι ἡ συνολική συναλλαγή δέν ἄρχισε μέ μιὰ ἀγορά καί δέν τέλειωσε μέ μιὰ πούληση, ἀλλά ἀντίστροφα ἄρχισε μέ μιὰ πούληση καί τέλειωσε μέ μιὰ ἀγορά. Πραγματικά, ἡ πρώτη μου πράξη, ἡ ἀγορά, ἦταν ἀπὸ τή σκοπιά τοῦ A πούληση, καί ἡ δευτέρα μου πράξη, ἡ πούληση, ἦταν ἀπὸ τή σκοπιά τοῦ B ἀγορά. Καί ἐπειδὴ δέν θά ἱκανοποιηθοῦν μ' αὐτά ὁ A καί ὁ B θά δηλώσουν ὅτι ὅλη ἡ διαδοχική σειρά ἦταν περιττή καί ταχυδακτυλουργία. Ὁ A θά πωλήσει κατευθεῖαν τό ἐμπόρευμα στόν B , καί ὁ B θά τ' ἀγοράσει κατευθεῖαν ἀπὸ τόν A . Ἐτσι ὅλη ἡ συναλλαγή συμπύσσεται σέ μιὰ μονόπλευρη πράξη τῆς συνηθισμένης ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ἀπὸ τή σκοπιά τοῦ A σέ ἀπλή πούληση καί ἀπὸ τή σκοπιά τοῦ B σέ ἀπλή ἀγορά. Ἐπομένως, ἀντιστρέφοντας τή διαδοχική σειρά δέν βγήκαμε ἀπὸ τή σφαίρα τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας καί πρέπει μᾶλλον νά κοιτάξουμε ἂν ἡ φύση τῆς ἐπιτρέπει τήν ἀξιοποίηση τῶν ἀξιών πού μπαίνουν σ' αὐτήν κι ἐπομένως τή δημιουργία ὑπεραξίας.

Ἄς πάρουμε τό προτσές τῆς κυκλοφορίας στή μορφή πού παρασταίνεται σάν ἀπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων. Αὐτό γίνεται πάντα κάθε φορά πού καί οἱ δύο κάτοχοι ἐμπορευμάτων ἀγοράζουν ὁ ἕνας ἀπὸ τόν ἄλλον ἐμπορεύματα καί τό ἰσοζύγιο τῶν ἀμοιβαίων χρηματικῶν τους ἀπαιτήσεων συμφωνεῖται τήν ἡμέρα τῆς πληρωμῆς. Τό χρήμα χρησιμεύει ἐδῶ σάν χρήμα ὑπολογισμοῦ γιά νά ἐκφράσει τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων στίς τιμές τους, δέν ἀντικρύζει ὅμως σάν πράγμα

¹³ «Τό κεφάλαιο εἶναι... μιὰ διαρκῆς ἀξία πού πολλαπλασιάζεται» (Simonde: «Nouveaux Principes de l'Économie Politique». Paris 1819, τόμ. I, σελ. 88--89).

τά εμπορεύματα. Ἐφόσον πρόκειται γιὰ τὴν ἀξία χρήσης, εἶναι ξεκάθαρο ὅτι μποροῦν νὰ βγοῦν κερδισμένοι καὶ οἱ δύο ἀνταλλαχτές. Καὶ οἱ δύο ἐκποιοὺν εμπορεύματα πού τοὺς εἶναι ἀνώφελα σάν ἀξίες χρήσης καὶ παίρνουν εμπορεύματα πού τὰ χρειάζονται γιὰ χρήση τους. Καὶ τὸ ὄφελος αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ μοναδικό. Ὁ *A* πού πουλᾷει κρασί καὶ ἀγοράζει σιτηρὰ ἴσως νὰ παράγει περισσότερο κρασί ἀπ' ὅσο θὰ μπορούσε νὰ παραγάγει στὸν ἴδιο χρόνο ἐργασίας ὁ σιτοπαραγωγὸς *B*, καὶ ὁ σιτοπαραγωγὸς *B* ἴσως νὰ παράγει στὸν ἴδιο χρόνο ἐργασίας περισσότερα σιτηρὰ ἀπ' ὅσα θὰ μπορούσε νὰ παραγάγει ὁ οἰνοπαραγωγὸς *A*. Ἔτσι, ὁ *A* γιὰ τὴν ἴδια ἀνταλλαχτικὴ ἀξία παίρνει περισσότερα σιτηρὰ καὶ ὁ *B* περισσότερο κρασί ἀπ' ὅτι θάπαιρνε ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς χωρὶς ἀνταλλαγή, ἂν ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παράγουν μόνοι τους κρασί καὶ σιτηρὰ γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Ἐπομένως ἂν παρθεῖ ὑπόψη ἡ ἀξία χρήσης μπορούμε νὰ πούμε ὅτι «ἡ ἀνταλλαγή εἶναι μιὰ συναλλαγή ἀπὸ τὴν ὁποία κερδίζουν καὶ τὰ δύο μέρη»¹⁴. Διαφορετικὰ ἔχει τὸ ζήτημα μέ τὴν ἀνταλλαχτικὴ ἀξία. «Ἐνας ἄνθρωπος πού ἔχει πολὺ κρασί καὶ δὲν ἔχει καθόλου σιτηρὰ, συναλλάσσεται μέ ἕναν ἄνθρωπο πού ἔχει πολλὰ σιτηρὰ καὶ δὲν ἔχει καθόλου κρασί καὶ ἀνταλλάσσουν μεταξὺ τους στὰρι ἀξίας 50 μέ μιὰ ἀξία 50 σέ κρασί. Ἡ ἀνταλλαγή αὐτὴ δὲ σημαίνει αὐξηση τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας οὔτε γιὰ τὸν ἕναν οὔτε γιὰ τὸν ἄλλον, γιατί ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς εἶχε κιόλας πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή μιὰν ἀξία ἴση μέ τὴν ἀξία πού προμηθεύτηκε μέ τὴν ἀνταλλαγή»¹⁵. Ἡ ὑπόθεση δὲν ἀλλάζει καθόλου ἂν παρουσιαστῇ τὸ χρῆμα σάν μέσο κυκλοφορίας ἀνάμεσα στὰ εμπορεύματα καὶ χωρίσουν χειροπιαστὰ ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ πράξεις τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς πούλησης¹⁶. Ἡ ἀξία τῶν εμπορευμάτων ἐκφράζεται μέ τίς τιμές τους προτοῦ ἀκόμα μπουῦν στὴν κυκλοφορία, ἐπομένως ἡ ἀξία ἀποτελεῖ προϋπόθεση καὶ ὄχι ἀποτέλεσμα τῆς κυκλοφορίας¹⁷.

Ἄν ἐξετάσουμε τὸ προτσές ἀφηρημένα, δηλ. ἂν παραβλέψουμε τὰ περιστατικά πού δὲν ἀπορέουν ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς νόμους τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, θὰ δοῦμε ὅτι τὸ μόνο πού συντελεῖται σ' αὐτὴν, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς ἀξίας χρήσης ἀπὸ μιὰν ἄλλη, εἶναι μιὰ μεταμόρφωση, μιὰ ἀπλή ἀλλαγὴ μορφῆς τοῦ εμπορεύματος. Ἡ ἴδια ἀξία, δηλ. τὸ ἴδιο ποσό ἀντικειμενοποιημένης

κοινωνικῆς ἐργασίας, μένει πάντα στὰ χέρια τοῦ ἴδιου κατόχου ἐμπορευμάτων, πρῶτα μέ τὴ μορφή τοῦ εμπορεύματός του, ὕστερα τοῦ χρήματος στὸ ὁποῖο μεταβάλλεται, καὶ τέλος τοῦ εμπορεύματος στὸ ὁποῖο ξαναμεταβάλλεται αὐτὸ τὸ χρῆμα. Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ μορφῆς δὲν περιλαμβάνει καμιά ἀλλαγὴ τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας. Ἡ ἀλλαγὴ ὅμως πού ὑφίσταται ἡ ἴδια ἡ ἀξία τοῦ εμπορεύματος στὸ προτσές αὐτὸ περιορίζεται σέ μιὰ ἀλλαγὴ τῆς χρηματικῆς του μορφῆς. Ἡ χρηματικὴ μορφή ὑπάρχει πρῶτα σάν τιμὴ τοῦ εμπορεύματος πού προσφέρεται γιὰ πούληση, ἔπειτα σάν κάποιο χρηματικὸ ποσό, πού ὅμως ἦταν κιόλας ἐκφρασμένο στὴν τιμὴ, τέλος σάν ἡ τιμὴ ἐνός ἰσοδύναμου εμπορεύματος. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ τῆς μορφῆς περιλαμβάνει αὐτὴ καθ'αυτὴ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας ὅση καὶ ἡ μετατροπὴ ἐνός τραπεζογραμματίου τῶν πέντε λίρῶν σέ λίρες, σέ μισές λίρες καὶ σέ σελίνια. Ἐφόσον λοιπὸν ἡ κυκλοφορία τοῦ εμπορεύματος συνεπάγεται μόνο μιὰ ἀλλαγὴ μορφῆς τῆς ἀξίας του, συνεπάγεται—ἂν τὸ φαινόμενο συντηλεστεῖ στὴν καθαρὴ του μορφή—τὴν ἀνταλλαγὴ ἰσοδύναμων. Γιαντό, ἀκόμα καὶ ἡ χυδαία πολιτικὴ οἰκονομία, πού δὲν ὑποπτεύεται καθόλου τί εἶναι ἡ ἀξία, κάθε φορὰ πού θέλει νὰ ἐξετάσει μέ τὸν τρόπο της τὸ φαινόμενο στὴν καθαρὴ του μορφή, προϋποθέτει ὅτι ἡ ζήτηση καὶ ἡ προσφορά καλύπτονται, ὅτι δηλ. σταματᾷ γενικὰ ἡ ἐπενέργειά τους. Ἄν λοιπὸν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀξία χρήσης, μποροῦν νὰ κερδίζουν καὶ οἱ δύο ἀνταλλαχτές, δὲν μποροῦν νὰ κερδίζουν καὶ οἱ δύο σέ ἀνταλλαχτικὴ ἀξία. Ἐδῶ ἰσχύει μᾶλλον ἡ ἀρχή: «Ὅπου ὑπάρχει ἰσότητα, δὲν ὑπάρχει κέρδος»¹⁸. Μπορεῖ βέβαια νὰ πωληθῶν εμπορεύματα σέ τιμές πού ἀποκλίνουν ἀπὸ τίς ἀξίες τους, ἡ ἀπόκλιση ὅμως αὐτὴ ἐμφανίζεται σάν καταπάτηση τοῦ νόμου τῆς ἀνταλλαγῆς εμπορευμάτων¹⁹. Στὴν καθαρὴ της μορφῆς εἶναι ἀνταλλαγὴ ἰσοδύναμων, ἐπομένως δὲν εἶναι μέσο γιὰ νὰ πλουτίσει κανεὶς σέ ἀξίες²⁰.

Γιαντό, πίσω ἀπὸ τίς ἀτόπειρες νὰ παραστήσουν τὴν ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία σάν πηγὴ ὑπεραξίας παραμονεῖ σινηθῶς ἕνα *quid pro quo*, μιὰ σύγκριση τῆς ἀξίας χρήσης μέ τὴν ἀνταλλαχτικὴ ἀξία. Αὐτὸ κάνει λχ. ὁ Κοντιγιὰν: «Εἶναι λάθος ὅτι στὴν ἀνταλλαγὴ ἀνταλλάσσουν ἴση ἀξία γιὰ ἴση ἀξία. Ἀντίθετα, ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς δύο συμβαλλόμενους δίνει μιὰ μικρότερη ἀξία γιὰ νὰ πάρει μιὰ μεγαλύτερη... Πραγματικά, ἂν ἀντάλασσαν πάντα ἴση ἀξία μέ ἴση ἀξία δὲ θὰ μπορούσε νὰ

¹⁸ «Dove è egualità, non è lucro» (*Galiani*: «Della Moneta», στή συλλογὴ *Cusodi*: [«Scrittori Classici Italiani di Economia Politica»], Parte moderna, τόμ. IV, σελ. 244).

¹⁹ «Ἡ ἀνταλλαγή γίνεται ἀσύμφορη γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο μέρη, ὅταν κάποιο ξένο περιστατικὸ κατεβάσει ἢ ἀνεβάσει τὴν τιμὴ: τότε καταπατῆται ἡ ἰσότητα, ἡ καταπάτηση ὅμως αὐτὴ προκλήθηκε ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή» (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», ἐκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 904).

²⁰ «Ἡ ἀνταλλαγή εἶναι ἀπὸ τὴ φύση της ἕνα συμβόλαιο ἰσότητος πού γίνεται ἀνάμεσα σέ μιὰν ἀξία καὶ σέ μιὰν ἄλλη ἴση ἀξία. Δὲν ἀποτελεῖ ἐπομένως μέσο πλουτισμοῦ, μιὰ πού δίνει κανεὶς ὅσα παίρνει» (*Le Trosne*, σὸ ἴδιο, σελ. 903).

¹⁴ «Ἡ ἀνταλλαγή εἶναι μιὰ θαυμαστὴ ἐπιχείρηση, στὴν ὁποία κερδίζουν πάντα (!) καὶ οἱ δύο συμβαλλόμενοι» (*Destutt de Tracy*: «Traité de la Volonté et de ses Effets». Paris 1826, σελ. 68). Τὸ ἴδιο βιβλίο ἐκδόθηκε ἀργότερα σάν «Traité d'Économie Politique».

¹⁵ *Mercier de la Rivière*: «L'Ordre Naturel et Essentiel», «Physiocrates», ἐκδ. Daire, μέρος II, σελ. 544.

¹⁶ «Αὐτὸ καθ'αυτὸ εἶναι τελείως ἀδιάφορο, ἂν ἡ μιὰ ἀπ' αὐτῆς τίς ἀξίες εἶναι χρῆμα, ἡ ἄν καὶ οἱ δύο εἶναι συνηθισμένα εμπορεύματα» (*Mercier de la Rivière*, σὸ ἴδιο, σελ. 543).

¹⁷ «Γιὰ τὴν ἀξία δὲν ἀποφασίζουν οἱ συμβαλλόμενοι εἶναι κιόλας καθορισμένη πρὶν ἀπὸ τὴν συναλλαγή» (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», ἐκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 906).

κερδίζει κανένας από τούς συμβαλλόμενους. Όμως και οι δύο κερδίζουν, ή θάπρεπε να κερδίζουν. Γιατί; Γιατί ή αξία τών πραγμάτων υπάρχει μόνο στή σχέση τους προς τίς ανάγκες μας, αυτό που είναι παραπάνω για τόν έναν, είναι λιγότερο για τόν άλλον, και αντίστροφα... Δέ νομίζουμε ότι προσφέρουμε για πούληση πράγματα που είναι απαραίτητα για την κατανάλωσή μας... Προσπαθούμε να δόσουμε ένα πράγμα που μάς είναι άνωφελo για να προμηθευθούμε ένα άλλο που μάς είναι απαραίτητο. Προσπαθούμε να δόσουμε λιγότερα και να πάρουμε περισσότερα... Ήταν φυσικό να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι στην ανταλλαγή δίνουμε ίση αξία και παίρνουμε ίση αξία, κάθε φορά που τά πράγματα που ανταλλάσαμε ήταν τό καθένα ίσο σε αξία με τό ίδιο χρηματικό ποσό... Υπάρχει ακόμα μία άποψη που πρέπει να παρθεί υπόψη, να ξέρουμε αν και οι δύο ανταλλάσσουμε ένα. Περίσσεμα με ένα πράγμα που μάς χρειάζεται²¹. Όπως βλέπουμε ο Κοντιγιάκ όχι μόνο μπερδεύει την αξία χρήσης με την ανταλλαχτική αξία, μά με πραγματικά παιδικό τρόπο υποθέτει ότι σε μία κοινωνία με άναπτυγμένη εμπορευματική παραγωγή επικρατεί μία κατάσταση όπου ο παραγωγός παράγει μόνος του τά μέσα συντήρησής του και ρίχνει στην κυκλοφορία μόνο αυτό που ξεπερνάει τή δική του ανάγκη, τό περίσσεμα²². Καί όμως τό έπιχείρημα του Κοντιγιάκ τό επαναλαμβάνουν συχνά σύγχρονοι οικονομολόγοι, ιδίως όταν πρόκειται να παραστήσουν ότι παράγει υπεραξία ή άναπτυγμένη μορφή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, τό εμπόριο. «Τό εμπόριο—λένε λχ.—προσθέτει αξία στα προϊόντα, γιατί τά ίδια προϊόντα έχουν περισσότερη αξία στα χέρια του καταναλωτή παρά στα χέρια του παραγωγού και γι' αυτό πρέπει να θεωρείται κυριολεκτικά (strictly) σάν πράξη παραγωγής»²³. Δέν πληρώνει κανείς όμως τά εμπορεύματα δύο φορές, τή μία φορά την αξία τους χρήσης και την άλλη την αξία τους. Καί αν ή αξία χρήσης του εμπορεύματος είναι πιό ωφέλιμη στόν αγοραστή παρά στόν πωλητή, ή χρηματική του μορφή είναι στόν πωλητή πιό ωφέλιμη παρά στόν αγοραστή. Μήπως θά τό πουλούσε διαφορετικά; Κι έτσι θά μπορούσαμε εξίσου ωραία να πούμε, ότι ο αγοραστής κάνει κυριολεκτικά (strictly) μία «πράξη παραγωγής» όταν μετατρέπει σε χρήμα τίς κάλτσες του εμπορίου.

Είναι φανερό ότι όταν ανταλλάσσονται εμπορεύματα ή εμπορεύ-

ματα και χρήμα ίσης ανταλλαχτικής αξίας, όταν δηλ. ανταλλάσσονται ισοδύναμα, κανένας δέν αποσύρει από την κυκλοφορία περισσότερη αξία από την αξία που ρίχνει σ' αυτήν. Όποτε λοιπόν δέ γίνεται παραγωγή υπεραξίας. Όσotόο στην καθαρή του μορφή τό προotές κυκλοφορίας τών εμπορευμάτων προotποθέτει ανταλλαγή ισοδυνάμων. Όμως στην πραγματικότητα τά πράγματα δέ γίνονται στην καθαρή τους μορφή. Άς υποθέσουμε λοιπόν ότι ανταλλάσσονται μή ισοδύναμα.

Εν πάση περιπτώσει στην αγορά εμπορευμάτων στέκονται αντιμετώπι οι μόνο κάτοχοι εμπορευμάτων με κάτοχο εμπορευμάτων, και ή εξουσία που ασκούν τά πρόσωπα αυτά τό ένα πάνω στ' άλλο είναι μόνο ή εξουσία τών εμπορευμάτων τους. Η υλική διαφορά τών εμπορευμάτων είναι τό υλικό κίνητρο της ανταλλαγής και φέρνει τούς κατόχους εμπορευμάτων σε άμοιβαία έξαρτηση μεταξύ τους, γιατί κανένας απ' αυτούς δέν κρατάει στό χέρι τό αντικείμενο της δικής του ανάγκης, ενώ ο καθένας απ' αυτούς κρατάει στό χέρι του τό αντικείμενο της ανάγκης του άλλου. Εκτός απ' αυτή την υλική διαφορά άνάμεσα στις αξίες χρήσης τών εμπορευμάτων υπάρχει ακόμα μία διαφορά μεταξύ τους, ή διαφορά άνάμεσα στή φυσική και στην άλλαγή-μένη μορφή τους, άνάμεσα στό εμπόρευμα και στό χρήμα. Κι έτσι οι κάτοχοι εμπορευμάτων ξεχωρίζουν μεταξύ τους μονάχα σάν πωλητές, δηλ. σάν κάτοχοι εμπορεύματος, και σάν αγοραστές, δηλ. σάν κάτοχοι χρήματος.

Άς υποθέσουμε τώρα ότι χάρη σε κάποιο άνεξήγητο προνόμιο ο πωλητής μπορεί και πουλάει τό εμπόρευμα πάνω από την αξία του, προς 110 όταν αξίζει 100, δηλ. με μία 10% όνομαστική αύξηση της τιμής του. Έτσι ο πωλητής εισπράττει υπεραξία 10. Από πωλητή της όμως που ήταν πρώτα, γίνεται τώρα αγοραστής. Τόν αντικρίζει τώρα σάν πωλητής ένας τρίτος κάτοχος εμπορεύματος που απολαμβάνει με τή σειρά του τό προνόμιο να πουλάει 10% πιό ακριβά τό εμπόρευμα. Ο άνθρωπος μας κέρδισε σάν πωλητής 10 για να χάσει 10 σάν αγοραστής²⁴. Όλη ή υπόθεση καταλήγει πραγματικά στο ότι όλοι οι κάτοχοι εμπορευμάτων πουλάνε ο ένας στόν άλλον τά εμπορεύματά τους 10% πάνω από την αξία τους, πράγμα που είναι έντελώς τό ίδιο σά να πουλούσανε τά εμπορεύματα στις αξίες τους. Μία τέτια γενική όνομαστική αύξηση της τιμής τών εμπορευμάτων οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα, που θά οδηγούσε ο υπολογισμός τών αξιών τών εμπορευμάτων λχ. σε άσήμι αντί σε χρυσό. Θά φούσκωναν τά χρηματικά όνόματα, δηλ. οι τιμές τών εμπορευμάτων, θάμεναν όμως άναλλοιώτες οι αξιαικές τους σχέσεις.

Άς υποθέσουμε αντίστροφα, ότι ο αγοραστής έχει τό προνόμιο ν' αγοράζει τά εμπορεύματα κάτω από την αξία τους. Έδώ δέ χρειάζεται καν να θυμίσουμε ότι ο αγοραστής ξαναγίνεται πωλητής. Ήταν

²¹ Condillac: «Le Commerce et le Gouvernement» (1776), έκδ. Daire και Molinari στα «Mélanges d'Économie Politique», Paris 1847, σελ. 267 και 291.

²² Γιαυτό ο Δέ Τρόν άπαντάει πολύ σωστά στο φίλο του τόν Κοντιγιάκ: «Σε μία διαμορφωμένη κοινωνία δέν υπάρχουν περίσσια πράγματα». Ταυτόχρονα τόν πειράζει λέγοντάς του ότι «αν οι δύο ανταλλαχτές παίρνουν εξίσου περισσότερο για εξίσου λιγότερο, παίρνουν και οι δύο τό ίδιο». Έπειδή ο Κοντιγιάκ δέν έχει ακόμα και την παραμικρότερη ιδέα για τή φύση της ανταλλαχτικής αξίας, είναι ο κατάλληλος μάρτυρας για τόν κ. καθηγητή Βίλχελμ Ρόσερ για να στηρίξει τίς δικές του παιδιακίστικες αντίληψεις. Βλ. τό έργο του: «Die Grundlagen der Nationalökonomie», τρίτη έκδοση 1858.

²³ J. P. Neuman: «Elements of Political Economy». Andover and New York 1835, σελ. 175.

²⁴ «Με τό άνέβασμα της όνομαστικής αξίας του προϊόντος... οι πωλητές δέ γίνονται πιό πλούσιοι... γιατί με την ιδιότητά τους σάν αγοραστές χάνουν ακριβώς τόσα, όσα κερδίζουν σάν πωλητές» («The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.». London 1797, σελ. 96).

πουλητής προτού γίνει αγοραστής. Είχε χάσει κιόλας 10% σάν πουλητής, προτού κερδίσει 10% σάν αγοραστής²⁵. Έτσι όλα μένουν όπως παλιά.

Γιαυτό, η δημιουργία υπεραξίας κι επομένως η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε με το ότι οι πουλητές πουλάνε τα εμπορεύματα πάνω από την αξία τους, ούτε με το ότι οι αγοραστές τα αγοράζουν κάτω από την αξία τους²⁶.

Τό πρόβλημα δεν απλοποιείται καθόλου αν εισαγάγουμε λαθραία ξένες σχέσεις σ' αυτό, αν δηλ. πούμε όπως ο συνταγματάρχης Τόρρενς: «Η πραγματική ζήτηση συνίσταται στην ικανότητα και την κλίση (!) των καταναλωτών να δίνουν για τα εμπορεύματα είτε με άμεση είτε με έμμεση ανταλλαγή μια μεγαλύτερη μερίδα απ' όλα τα συστατικά μέρη του κεφαλαίου, απ' όσο κοστίζει η παραγωγή τους»²⁷. Στην κυκλοφορία οι παραγωγοί και οι καταναλωτές αντικρύζονται μόνο σάν πουλητές και αγοραστές. Όταν ισχυριζόμαστε ότι η υπεραξία για τον παραγωγό προέρχεται από το γεγονός ότι οι καταναλωτές πληρώνουν τα εμπορεύματα πάνω από την αξία τους, είναι σά να συγκalύπτουμε την άπλη φράση: «Ο κάτοχος εμπορευμάτων έχει σάν πουλητής το προνόμιο να πουλάει πολύ ακριβά. Ο πουλητής έχει παραγάγει ο ίδιος τό εμπόρευμα ή αντιπροσωπεύει τον παραγωγό του, όμως και ο αγοραστής έχει εξίσου παραγάγει ο ίδιος τό εμπόρευμα πού παρασταίνεται με τό χρήμα του ή αντιπροσωπεύει τον παραγωγό του. Αντικρύζονται λοιπόν παραγωγός με παραγωγό. Αυτό πού ξεχωρίζει τόν έναν από τόν άλλον είναι ότι ο ένας αγοράζει κι ο άλλος πουλάει. Δεν προχωρούμε ούτε κατά ένα βήμα αν υποθέσουμε ότι ο κάτοχος του εμπορεύματος όταν δνομαάζεται παραγωγός πουλάει τό εμπόρευμά του πάνω από την αξία του και όταν δνομαάζεται καταναλωτής τό πληρώνει πολύ ακριβά»²⁸.

Γιαυτό, οι συνεπείς εκπρόσωποι της αυταπάτης, ότι η υπεραξία πηγάζει από μία ονομαστική προσάυξηση στην τιμή, ή από τό προνόμιο του πουλητή να πουλάει τό εμπόρευμα πολύ ακριβά, προϋ-

²⁵. «Όταν υποχρεώνεται κανείς να πουλήσει προς 18 λίρες μία ποσότητα προϊόντων πού αξίζουν στην πραγματικότητα 24 λίρες, θά πάρει με τίς 18 λίρες όσα θά αγοράζε με 24 λίρες, όταν θά χρησιμοποιήσει με τή σειρά του τό ίδιο ποσό για αγορά» (*Le Troisme: «De l' intérêt Social», «Physiocrates»,* έκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 897).

²⁶. «Κανένας λοιπόν πουλητής δέ μπορεί ν' ανεβάσει μόνιμα τίς τιμές των εμπορευμάτων του, χωρίς να υποχρεώνει επίσης τόν έναντό του να πληρώνει μόνιμα πιο ακριβά τα εμπορεύματα των άλλων πουλητών. Καί για τόν ίδιο λόγο κανένας καταναλωτής δέν μπορεί να πληρώνει μόνιμα φτηνότερα αυτό πού αγοράζει χωρίς να υποχρεώνει επίσης τόν έναντό του να κατεβάσει αντίστοιχα την τιμή των εμπορευμάτων πού πουλάει» (*Mercier de la Rivière: «L' Ordre Naturel et Essentiel», «Physiocrates»,* έκδ. Daire, μέρος II, σελ. 555).

²⁷ R. Torrens: «An Essay on the Production of Wealth». London 1821, σελ. 349.

²⁸. «Χωρίς αμφιβολία είναι πέρα για πέρα παράλογη ή σκέψη ότι τα κέρδη τα πληρώνουν οι καταναλωτές. Ποιοί είναι οι καταναλωτές;» (*G. Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth»,* Edinburgh 1836, σελ. 183).

ποθέτουν την ύπαρξη μιάς τάξης πού μόνο αγοράζει χωρίς να πουλάει και πού επομένως μονάχα καταναλώνει χωρίς να παράγει. Από τή σκοπιά όπου φτάσαμε ως τώρα, από τή σκοπιά της άπλης κυκλοφορίας είναι ακόμα ανεξήγητη η ύπαρξη μιάς τέτοιας τάξης. Άς προτρέξουμε όμως. Τό χρήμα, με τό οποίο μία τέτα τάξη αγοράζει διαρκώς, πρέπει να εισρέει διαρκώς σ' αυτήν από τούς ίδιους τούς κατόχους εμπορευμάτων χωρίς ανταλλαγή, δωρεάν, με βάση κάποιους τίτλους δικαίου και εξουσίας. Τό να πουλάει λοιπόν κανείς σ' αυτή την τάξη τα εμπορεύματα πάνω από την αξία τους, σημαίνει μονάχα ότι ξαναποσπᾷ με πανουργία ένα μέρος από τό χρήμα πού τής έχει δοθεί δωρεάν²⁹. Έτσι λχ. οι μικρασιατικές πόλεις πλήρωναν χρονιατικό χρηματικό φόρο ύποτελείας στην αρχαία Ρώμη. Με τό χρήμα αυτό η Ρώμη αγόραζε απ' αυτές εμπορεύματα και τ' αγόραζε πολύ ακριβά. Οι μικρασιάτες εξαπατούσαν τούς ρωμαίους άποσπώντας ξανά μέσω του εμπορίου από τούς καταχτητές ένα μέρος του φόρου ύποτελείας. Καί όμως, άπατημένοι εξακολουθούσαν να είναι οι μικρασιάτες. Καί τώρα όπως και πρώτα, τα εμπορεύματά τους πληρώνονταν με τό δικό τους τό χρήμα. Δεν πρόκειται επομένως για μέθοδο πλουτισμού ή δημιουργίας υπεραξίας.

Άς παραμεινουμε λοιπόν μέσα στά πλαίσια της ανταλλαγής εμπορευμάτων, όπου οι πουλητές είναι αγοραστές και οι αγοραστές πουλητές. Η άμνηχανία μας ίσως να προέρχεται από τό γεγονός ότι τα πρόσωπα τα πήραμε μόνο σάν προσωποποιημένες κατηγορίες και όχι σάν άτομα.

Άς υποθέσουμε ότι ο κάτοχος εμπορευμάτων Α είναι τόσο τετραπέρατος πού ξεγελεί τούς συναδέλφους του Β ή Γ πού, παρ' όλη την καλή θέλησή τους, δέν μπορούν να του ανταποδώσουν τα ίσα. Ο Α πουλάει στον Β κρασί αξίας 40 λιν. στ. και παίρνει σε αντάλλαγμα σιτηρά αξίας 50 λιν. στ. Ο Α. μετάρηψε τίς 40 λιν. στ. του σε 50 λιν. στ., ένα μικρότερο ποσό χρήμα τό έκανε περισσότερο χρήμα και μετάρηψε τό εμπόρευσμά του σε κεφάλαιο. Άς εξετάσουμε τό ζήτημα από πιο κοντά. Πριν από την ανταλλαγή είχαμε κρασί αξίας 40 λιν. στ. στό χέρι του Α και σιτηρά αξίας 50 λιν. στ. στό χέρι του Β, δηλ. μία συνολική αξία 90 λιν. στ. Υστερα από την ανταλλαγή έχουμε την ίδια συνολική αξία 90 λιν. στ. Η αξία πού κυκλοφορεί δέν αυξήθηκε ούτε κατά ένα άτομο, άλλαξε μόνο η κατονομή της ανάμεσα στον Α και τόν Β. Από τή μία μεριά παρουσιάζεται σάν υπεραξία αυτό πού από την άλλη είναι υποαξία, από τή μία μεριά παρουσιάζεται σάν σόν αυτό πού από την άλλη είναι πλήν. Θά σημειωνόταν η

²⁹. «Όταν υποφέρει κανείς από έλλειψη ζήτησης, τόν συμβουλεύει άραγε ο κ. Μάλθους να δώσει χρήματα σ' ένα άλλο πρόσωπο για να του αγοράσει τα εμπορεύματά του;» ρωτάει ένας άγανακτισμένος ρικαρντινός τόν Μάλθους, πού όπως και ο μαθητής του, ο παπάς Τσάλμερς εκνευρίζει τήν οικονομική σημασία της τάξης πού αποτελείται μόνο από αγοραστές ή καταναλωτές. Βλ. «An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption lately advocated by Mr. Malthus etc.». London 1821, σελ. 55.

κεφάλαιο έτσι και τό τοκοφόρο κεφάλαιο αποτελεί παράγωγη μορφή και θά δούμε ταυτόχρονα γιατί ιστορικά εμφανίζονται και τὰ δύο πριν από τή σύγχρονη βασική μορφή τοῦ κεφαλαίου.

Δείξαμε ὅτι ἡ ὑπεραξία δέν μπορεῖ νά πηγάξει ἀπό τήν κυκλοφορία, ὅτι ἐπομένως κατὰ τή δημιουργία της πρέπει νά συντελεῖται κάτι πίσω ἀπό τήν πλάτη τῆς κυκλοφορίας, κάτι πού δέ φαίνεται μέσα στήν ἴδια τήν κυκλοφορία³⁶. Μπορεῖ ὅμως ἡ ὑπεραξία νά πηγάξει ἀπό πουθενά ἄλλο ἐκτός ἀπό τήν κυκλοφορία; Ἡ κυκλοφορία εἶναι τό ἄθροισμα ὅλων τῶν ἀλληλοσχέσεων τῶν κατόχων ἐμπορευμάτων. Ἐξω ἀπό τήν κυκλοφορία ὁ κάτοχος ἐμπορεύματος βρίσκεται σέ σχέση μόνο μέ τό δικό του ἐμπόρευμα. Ὅσο γιά τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος ἡ σχέση αὐτή περιορίζεται στό ὅτι περιέχει ἓνα ὁρισμένο ποσό τῆς δικῆς του ἐργασίας πού μετρίεται σύμφωνα μέ καθορισμένους κοινωνικούς νόμους. Τό ποσό αὐτό τῆς ἐργασίας ἐκφράζεται μέ τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματός του, καί ἐπειδή τό μέγεθος τῆς ἀξίας παρασταίνεται μέ χρήμα ὑπολογισμού, γι' αὐτό ἐκφράζεται μέ μιὰ τιμή λχ. μέ 10 λίρ. στ. Ἡ ἐργασία του ὅμως δέν παρασταίνεται μέ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος σὺν ἓνα περίσσευμα πάνω ἀπό τήν ἀξία του, δέν ἐκφράζεται μέ μιὰ τιμή 10 πού εἶναι ταυτόχρονα μιὰ τιμή 11, δέν ἐκφράζεται μέ μιὰ ἀξία πού εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της. Ὁ κάτοχος ἐμπορευμάτων μπορεῖ μέ τήν ἐργασία του νά δημιουργεῖ ἀξίες, δέν μπορεῖ ὅμως νά δημιουργεῖ ἀξίες πού αὐτοαξιοποιούνται. Μπορεῖ ν' αὐξήσει τήν ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος, προσθέτοντας μέ νέα ἐργασία νέα ἀξία στήν ὑπάρχουσα ἀξία, φτιάχνοντας λχ. ἀπό δέρμα ὑποδήματα. Ἡ ἴδια ὕλη ἔχει τώρα περισσότερη ἀξία, γιατί περιέχει μεγαλύτερο ποσό ἐργασίας. Γι' αὐτό, τὰ ὑποδήματα ἔχουν περισσότερη ἀξία ἀπό τό δέρμα, ἡ τιμή τοῦ δέρματος ὅμως ἔμεινε ἡ ἴδια πού ἦταν. Δέν ἀξιοποιήθηκε, δέν πρόσθεσε στὸν ἑαυτό της μιὰν ὑπεραξία στό διάστημα τῆς κατασκευῆς τῶν υποδημάτων. Γι' αὐτό εἶναι ἀδύνατο ὁ ἐμπορευματοπαραγωγός νά ἀξιοποιεῖ ἀξία κι ἐπομένως νά μετατρέπει χρήμα ἢ ἐμπόρευμα σέ κεφάλαιο ἔξω ἀπό τή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας, χωρίς νάρθει σέ ἐπαφή μέ ἄλλους κατόχους ἐμπορευμάτων.

Τό κεφάλαιο λοιπὸν δέν μπορεῖ νά πηγάξει ἀπό τήν κυκλοφορία καί ἔξισου δέν μπορεῖ νά μὴν πηγάξει ἀπό τήν κυκλοφορία. Πρέπει νά πηγάξει ταυτόχρονα καί μέσα σ' αὐτήν καί ὄχι μέσα σ' αὐτήν.

Ἔτσι ἔχουμε ἓνα διπλό ἀποτέλεσμα.

Ἡ μετατροπὴ τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο πρέπει νά ἐξηγηθεῖ μέ βάση τοὺς ἐσώτερους νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ἔτσι ποὺ σὺν ἀφετηρία νά χρησιμεύει ἡ ἀνταλλαγὴ ἰσοδυνάμων³⁷. Ὁ κάτοχος

³⁶ «Κάτω ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους ὅρους τῆς ἀγορᾶς τό κέρδος δέ βγαίνει ἀπὸ τήν ἀνταλλαγὴ. Ἄν δέν ὑπῆρχε ἀπὸ προηγουμένα, δέν μπορούσε νά ὑπάρξει οὔτε ὅστερα ἀπ' αὐτὴ τὴ συνἀλλαγὴ» (Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh 1836, σελ. 184).

³⁷ Ὅστερα ἀπὸ τήν ἀνάλυσή μας ὁ ἀναγνώστης καταλαβαίνει πὼς αὐτὸ σημαίνει μονάχα ὅτι: Ἡ δημιουργία κεφαλαίου πρέπει νά εἶναι δυνατὴ καὶ

μας χρήματος πού ὑπάρχει ἀκόμα μόνο σὺν καπιταλιστῆς-κάμπια εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράζει τὰ ἐμπορεύματα στήν ἀξία τους, νά τὰ πουλάει στήν ἀξία τους καί ὅμως στό τέλος τοῦ προσῆς νά βγάξει περισσότερο χρήμα ἀπὸ τό χρήμα πού ἔριξε σ' αὐτό. Ἡ μεταμόρφωσή του σέ πεταλούδα πρέπει νά συντελεστεῖ μέσα στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας καί δέν πρέπει νά συντελεστεῖ μέσα στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Αὐτοὶ εἶναι οἱ ὅροι τοῦ προβλήματος. *Hic Rhodus, hic salta!*^{*}

3. ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΠΟΥΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ.

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος πού πρόκειται νά μετατραπῇ σέ κεφάλαιο, δέν μπορεῖ νά γίνει σ' αὐτό τό ἴδιο τό χρήμα, γιατί σὺν μέσο ἀγορᾶς καί μέσο πληρωμῆς πραγματοποιεῖ μονάχα τήν τιμὴ τοῦ ἐμπορεύματος πού ἀγοράζει ἢ πληρώνει, ἐνῶ ὅταν παγώνει στή δική του μορφή μετατρέπεται σέ ἀπολίδωμα ἑνός ἀξιακοῦ μεγέθους πού μένει πάντα τό ἴδιο³⁸. Ἐπίσης ἡ ἀλλαγὴ δέν μπορεῖ νά πηγάξει ἀπὸ τὴ δευτέρη πράξη τῆς κυκλοφορίας, ἀπὸ τήν ξαναπούληση τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ἡ πράξη αὐτὴ ξαναμετατρέπει ἄλλως τό ἐμπόρευμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ μορφή στή χρηματικὴ μορφή. Ἐπομένως ἡ ἀλλαγὴ πρέπει νά συντελεῖται στό ἐμπόρευμα πού ἀγοράζεται στήν πρώτη πράξη *X—E*, ὅχι ὅμως στήν ἀξία του, γιατί ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα καί τό ἐμπόρευμα πληρώνεται στήν ἀξία του. Ὡστε ἡ ἀλλα-

στήν περίπτωση πού ἡ τιμὴ τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ τήν παρέκκλιση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἀπὸ τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄν οἱ τιμὲς παρεκκλίνουν πραγματικά ἀπὸ τῆς ἀξίας, τότε πρέπει νά τίς ἀναγάγουμε πρῶτα στὴς ἀξίες, δηλ. νά παραβλέψουμε τό περιστατικὸ αὐτὸ σὺν κάτι τό τυχαῖο, γιὰ νάχομε μπροστά μας καθαρὸ τό φαινόμενο τῆς δημιουργίας τοῦ κεφαλαίου πάνω στή βάση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων καὶ νά μὴ μπερδεύομαστε στήν ἐξέτασή του ἀπὸ ἐνοχλητικὰ δευτερεύοντα περιστατικὰ πού εἶναι ξένα πρὸς τήν καθαρὴ πορεία τοῦ φαινομένου. Ἀλλοτε εἴσομε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀναγωγὴ δέν εἶναι καθόλου μιὰ ἀπλή ἐπιστημονικὴ διαδικασίᾳ. Οἱ διαρκεῖς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν στήν ἀγορὰ, ἡ ἀνοδος καὶ ἡ πτώση τους ἰσοφαρίζονται, ἀλλήλοαναιροῦνται καὶ ἀνάγονται μόνοι τους στή μέση τιμὴ σὺν ἐσωτερικὸν τους κανόνα. Ὁ κανὼνας αὐτὸς ἀποτελεῖ τό ὀδηγητικὸ ἀστέρι λχ. τοῦ ἐμπόρου ἢ τοῦ βιομήχανου σὲ ὅλες τῆς ἐπιχειρήσεις πού ἀγχαλίζουν μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα. Ἐρεῖ λοιπὸν ὁ κάτοχος ἐμπορευμάτων πὼς ὅταν ἐξετάζει κανεὶς μιὰ μεγαλύτερη περίοδο στό σύνολό της τὰ ἐμπορεύματα δέν πουλιούνται πραγματικὰ οὔτε κάτω, οὔτε πάνω, μέ στή μέση τιμὴ τους. Ἄν λοιπὸν ἡ χωρίς συμφέρον σκέψη ἦταν γενικὰ πρὸς τό συμφέρον του, τότε ὁ βιομήχανος θάπρεπε νά θέσει στὸν ἑαυτό του μέ τὸν παρακάτω τρόπο τό πρόβλημα τῆς δημιουργίας τοῦ κεφαλαίου: πὼς μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ κεφάλαιο ὅταν οἱ τιμὲς ρυθμίζονται ἀπὸ τὴ μέση τιμὴ, δηλ. σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος; Ἄνω «σὲ τελευταία ἀνάλυση» γιατί οἱ μέσες τιμὲς δέν συμπίπτουν ἄμεσα μέ τὰ ἀξιακὰ μεγέθη τῶν ἐμπορευμάτων, ὅπως νομίζουν οἱ Α. Σμιθ, Ρικάρδου κλπ.

^{*} Ἰδοὺ ἡ Ρόδος, ἰδοὺ καὶ τό πηδῆμα! Σύντ.

³⁸ «Μέ τὴ μορφή τοῦ χρήματος... τό κεφάλαιο δέν παράγει κέρδος» (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 267).

γή μπορεί νά πηγάξει μόνο από τήν αξία του χρήσης σάν τέτια, δηλ. από τήν κατανάλωσή του. Για νά μπορεί όμως ο κάτοχός μας χρήματος νά βγάξει αξία από τήν κατανάλωση έπρεπε νάναι τόσο τυχερός ώστε ν' ανακαλύψει μέσα στή σφαίρα τής κυκλοφορίας, στήν αγορά, ένα έμπόρευμα πού ή ίδια ή αξία του χρήσης νάχει τήν ιδιόμορφη ιδιότητα νάναι πηγή αξίας, πού ή ίδια ή πραγματική του κατανάλωση νάναι λοιπόν αντικειμενοποίηση τής εργασίας κι επομένως πρωτοσές δημιουργίας αξίας. Καί ο κάτοχος του χρήματος βρίσκει στήν αγορά ένα τέτιο ειδικό έμπόρευμα—τήν ικανότητα για εργασία, δηλ. τήν εργατική δύναμη.

Όταν λέμε εργατική δύναμη ή ικανότητα για εργασία έννοούμε τό σύνολο τών φυσικών καί πνευματικών ικανοτήτων πού υπάρχουν στό σώμα, στή ζωντανή προσωπικότητα ενός ανθρώπου καί πού τίς βάζει σε κίνηση κάθε φορά πού παράγει όποιουδήποτε είδους αξίες χρήσης.

Για νά βρίσκει όμως ο κάτοχος χρήματος τήν εργατική δύναμη σάν έμπόρευμα στήν αγορά, πρέπει νάχουν εκπληρωθεί διάφοροι όροι. Η ανταλλαγή έμπορευμάτων αυτή καθεαυτή δέν περικλείνει άλλες σχέσεις εξάρτησης εκτός απ' αυτές πού απορέουν από τή φύση της. Κάτω απ' αυτή τήν προϋπόθεση ή εργατική δύναμη δέν μπορεί νά έμφανιστεί στήν αγορά σάν έμπόρευμα, παρά μόνο εφόσον καί επειδή προσφέρεται για πούληση σάν έμπόρευμα ή πουλιέται από τό δικό της κάτοχο, από τό πρόσωπο του οποίου είναι εργατική δύναμη. Για νά μπορεί ο κάτοχός της νά τήν πουλάει σάν έμπόρευμα, πρέπει νά τήν εξουσιάζει, νάναι δηλ. ελεύθερος ιδιοκτήτης τής ικανότητάς του για εργασία, τής προσωπικότητάς του³⁹. Ο κάτοχος τής εργατικής δύναμης καί ο κάτοχος του χρήματος συναντιόνται στήν αγορά καί σχετίζονται μεταξύ τους σάν ισότιμοι κάτοχοι έμπορευμάτων πού διακρίνονται ο ένας από τόν άλλο μόνο κατά τό ότι ο ένας είναι αγοραστής καί ο άλλος πουλητής, επομένως καί οι δύο νομικώς ισότιμα πρόσωπα. Για νά μπορεί νά συνεχιστεί αυτή ή σχέση, ο ιδιοκτήτης τής εργατικής δύναμης απαιτεί νά τήν πουλάει πάντα μόνο για όρισμένο χρονικό διάστημα, γιατί άν τήν πουλήσει χοντρικώς, μιά για πάντα, θά πουλήσει τόν ίδιο τόν έαυτό του καί θά μετατραπεί από ελεύθερος σε δούλο, από κάτοχος έμπορευμάτων σε έμπόρευμα. Σάν πρόσωπο πρέπει νά σχετίζεται διαρκώς προς τήν εργατική του δύναμη σάν προς ιδιοκτησία του καί επομένως σάν προς δικό του έμπόρευμα, καί αυτό μπορεί νά τό κάνει μόνο εφόσον τή βάζει στή διάθεση του αγοραστή, εφόσον του τή μεταβιβάζει για νά τήν καταναλώσει πάντα μόνο προσωρινά, για ένα

³⁹ Στις έγκυκλοπαιδείες για τήν κλασική αρχαιότητα μπορεί νά διαβάσει κανείς τήν άνοησία ότι στόν αρχαίο κόσμο τό κεφάλαιο ήταν πέρα για πέρα αναπτυγμένο, καί ότι «έλειπαν μόνο ο ελεύθερος εργάτης καί τό πιστωτικό σύστημα». Καί ο κ. Μόμζεν έπίσης στή «Ρωμαϊκή Ιστορία» του πέρφει από τό ένα quid pro quo στό άλλο.

καθορισμένο χρονικό διάστημα, δηλ. εφόσον εκποιώντας τήν δέν απαιτείται από τό δικαίωμα ιδιοκτησίας πάνω της⁴⁰.

Ο δεύτερος ούσιαστικός όρος για νά βρίσκει ο κάτοχος του χρήματος τήν εργατική δύναμη σάν έμπόρευμα στήν αγορά είναι ο παρακάτω: ο κάτοχος τής εργατικής δύναμης, αντί νά μπορεί νά πουλάει έμπορεύματα στά όποία έχει αντικειμενοποιηθεί ή εργασία του, νά είναι αντίθετα υποχρεωμένος νά προσφέρει σάν έμπόρευμα για πούληση τήν ίδια τήν εργατική του δύναμη πού υπάρχει μόνο στό ζωντανό του σώμα.

Για νά πουλάει κάποιος έμπορεύματα πού διαφέρουν από τήν εργατική του δύναμη, πρέπει φυσικά νά κατέχει μέσα παραγωγής, λχ. πρώτες ύλες, εργαλεία δουλιās κλπ. Δέν μπορεί νά φτιάξει ύποδηματα χωρίς δέρματα. Χώρια απ' αυτό χρειάζεται μέσα συντήρησης. Κανένα, ούτε άκόμα καί ο τραγουδιστής του μέλλοντος δέν μπορεί νά συντηρείται μέ προϊόντα του μέλλοντος, επομένως ούτε μέ αξίες χρήσης πού ή παραγωγή τους δέν ολοκληρώθηκε άκόμα—καί όπως τήν πρώτη μέρα τής εμφάνισής του στή σκηνή τής γής ο άνθρωπος είναι καί σήμερα υποχρεωμένος νά καταναλώνει καθημερινά, προτού άκόμα παραγάγει καί στό διάστημα πού παράγει. Όταν τά προϊόντα παράγονται σάν έμπορεύματα, πρέπει άφου παραχθούν νά πουληθούν, καί μόνο ύστερα από τήν πούλησή τους μπορούν νά ικανοποιήσουν τίς ανάγκες του παραγωγού. Στό χρόνο πού χρειάζεται για τήν παραγωγή τους προστίθεται ο χρόνος πού απαιτείται για τήν πούλησή τους.

Για νά μετατραπεί λοιπόν τό χρήμα σε κεφάλαιο πρέπει ο κάτοχος του χρήματος νά βρεί στήν αγορά τών έμπορευμάτων τόν ελεύθερο εργάτη, ελεύθερο μέ διπλή έννοια, από τή μιά μέ τήν έννοια ότι σάν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει τήν εργατική του δύναμη σάν έμπόρευμά του, καί από τήν άλλη μέ τήν έννοια ότι δέν έχει άλλα

⁴⁰ Γιαντό, διάφορες νομοθεσίες καθορίζουν ένα ανώτατο όριο διάρκειας του συμβολαίου εργασίας. Όλοι οι κώδικες τών λαών όπου επικρατεί ή ελεύθερη εργασία καθιερώνουν όρους καταγγελίας του συμβολαίου εργασίας. Σέ διάφορες χώρες, ιδιαίτερα στό Μεξικό—πρίν από τόν άμερικάνικο εμφύλιο πόλεμο καί στά εδάφη πού άποσπάστηκαν από τό Μεξικό, καθώς έπίσης στήν πράξη καί στις παραδουνάβιες ήγεμονίες ως τή μεταρρύθμιση του 'Αλ. Κούζα—ή δουλεία κρύβεται κάτω από τή μορφή του «πεινόζ» (peonage). Μέ προκαταβολές πού πρέπει νά ξεπληρωθούν μέ εργασία καί πού μεταφέρονται από γενεά σε γενεά γίνεται στήν πραγματικότητα ιδιοκτησία άλλων προσώπων καί τών οικογενειών τους, όχι μονάχα ο ίδιος ο εργάτης, αλλά καί ή οικογένειά του. Ο Χουαρέθ κατάργησε τό «πεινόζ». Ο λεγόμενος αυτόκοτόρας Μαξιμιλιανός τό ξανακαθιέρωσε μέ ένα διάταγμα πού στή βουλή τών αντιπροσώπων τής Βασιγκτόνας καταγγέλθηκε πολύ πετυχημένα σάν διάταγμα επαναφοράς τής δουλείας στό Μεξικό. «Από τίς ιδιαίτερές μου σωματικές καί πνευματικές ικανότητες καί δυνατότητες δραστηριότητας μπορώ... νά εκποιήσω σ' έναν άλλο μιά περιορισμένη στό χρόνο χρήση, γιατί πέρα απ' αυτό τόν περιορισμό άποχτούν μιά έξωτερική σχέση προς τήν ολότητα καί τή γενικότητα μου. Άν εκποιήσω όλο μου τό χρόνο πού πραγματοποιείται μέ εργασία καί τήν ολότητα τής παραγωγής μου, θά μετάτρεπα σε ιδιοκτησία άλλου τό ούσιαστικό πού υπάρχει σ' αυτήν, τή γενική μου δραστηριότητα καί πραγματικότητα, τήν προσωπικότητά μου» (Hegel: «Philosophie des Rechts». Berlin 1840, σελ. 104, § 67).

έμπορεύματα να πουλήσει, ότι εάν τό ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τὰ πράγματα πού χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη.

Τό ζήτημα, γιατί ο ελεύθερος αυτός εργάτης παρουσιάζεται μπροστά του στη σφαίρα της κυκλοφορίας δέν ενδιαφέρει τόν κάτοχο του χρήματος, πού την αγορά εργασίας τή βρίσκει εάν ένα ειδικό τμήμα της αγοράς έμπορευμάτων. Κι έμας για τήν ώρα δέν μάς ενδιαφέρει περισσότερο. Ξεκινάμε θεωρητικά από τό γεγονός πού υπάρχει, όπως ξεκινάει πρακτικά απ' αυτό ο κάτοχος του χρήματος. Ένα πράγμα ωστόσο είναι ξεκάθαρο. Η φύση δέν παράγει από τή μιὰ μεριά κατόχους χρήματος ή έμπορευμάτων και από τήν άλλη ανθρώπους πού κατέχουν μόνο τις εργατικές τους δυνάμεις. Η σχέση αυτή δέν είναι ούτε φυσικοϊστορική σχέση, ούτε κοινή για όλες τις ιστορικές περιόδους κοινωνική σχέση. Η ίδια είναι ολοφάνερα τό αποτέλεσμα μιὰς ιστορικής εξέλιξης πού προηγήθηκε, τό προϊόν πολλών οικονομικών ανατροπών, της καταστροφής μιὰς ολόκληρης σειράς παλαιότερων σχηματισμών της κοινωνικής παραγωγής.

Και οι οικονομικές κατηγορίες πού ξεετάσαμε προηγούμενα έχουν πάνω τους τὰ ίχνη της ιστορίας τους. Στην ύπαρξη του προϊόντος μέ τη μορφή του εμπορεύματος κρύβονται ορισμένοι ιστορικοί όροι. Για να γίνει τό προϊόν εμπόρευμα, δέν επιτρέπεται να παραχθεί εάν άμεσα μέσο συντήρησης για τόν ίδιο τόν παραγωγό. Αν έρευνούσαμε παραπέρα για να βρούμε: κάτω από ποιές συνθήκες όλα τὰ προϊόντα ή έστω μόνο ή πλειονότητά τους παίρνουν τή μορφή του εμπορεύματος, θα βρίσκαμε ότι αυτό γίνεται μόνο πάνω στη βάση ενός ολότελα ειδικού τρόπου παραγωγής, του κεφαλαιοκρατικού. Μια τέτια έρευνα θα βρισκόταν όμως έξω από τὰ πλαίσια της ανάλυσης του εμπορεύματος. Μπορεί να γίνεται παραγωγή εμπορευμάτων και κυκλοφορία εμπορευμάτων παρά τό γεγονός ότι από τή μάζα των προϊόντων τό σημαντικά μεγαλύτερο μέρος προορίζεται άμεσα για τις ανάγκες των ίδιων των παραγωγών, δέν μετατρέπεται σε εμπόρευμα και επομένως τό κοινωνικό προτσές της παραγωγής δέν κυριαρχείται καθόλου σ' όλο του τό πλάτος και βάθος από τήν ανταλλαχτική αξία. Για να έμφανιστεί τό προϊόν εάν εμπόρευμα χρειάζεται να προϋπóθεση ένας τόσο αναπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας μέσα στην κοινωνία, πού νάχει κιόλας συντελεστεί ο χωρισμός ανάμεσα στην αξία χρήσης και στην ανταλλαχτική αξία, πού μόλις αρχίζει στο άμεσο ανταλλαχτικό εμπόριο. Μια τέτια όμως βαθμίδα ανάπτυξης είναι κοινή στους πιο διαφορετικούς οικονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Η αν ξεετάσουμε τό χοήμα, θα δούμε ότι προϋποθέτει ένα ορισμένο ύψος της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Οι διάφορες χρηματικές μορφές: απλό ισοδύναμο των εμπορευμάτων, ή μέσο κυκλοφορίας, ή μέσο πληρωμής, θησαυρός και παγκόσμιο χοήμα, ύποδηλώνουν, ανάλογα μέ τή διαφορετική έκταση και τή σχετική ύπεροχή της μιὰς ή της άλλης λειτουργίας, πολύ διαφορετικές βαθμίδες του κοινωνικού προτσές παραγωγής. Ωστόσο ή πείρα μάς δείχνει ότι όρεκει μιὰ σχετικά

αδύνατα αναπτυγμένη κυκλοφορία εμπορευμάτων για να δημιουργηθούν όλες αυτές οι μορφές. Διαφορετικά έχει τό ζήτημα μέ τό κεφάλαιο. Έπειδή υπάρχει ή κυκλοφορία των εμπορευμάτων και του χρήματος δέ σημαίνει καθόλου ότι υπάρχουν οι ιστορικοί όροι ύπαρξης του. Τό κεφάλαιο γεννιέται μόνο εκεί όπου ο κάτοχος μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης βρίσκει στην αγορά τόν ελεύθερο εργάτη εάν πουλητή της εργατικής του δύναμης, και αυτός ο ένας ιστορικός όρος περικλείνει μέσα του μιάν ολόκληρη παγκόσμια ιστορία. Γιαυτό, τό κεφάλαιο από μιὰ κι έξαρχής είναι ο προάγγελος μιὰς νέας εποχής του κοινωνικού προτσές παραγωγής⁴¹.

Τώρα πρέπει να ξεετάσουμε από πιο κοντά αυτό τό ιδιόμορφο εμπόρευμα, τήν εργατική δύναμη. Όπως όλα τὰ άλλα εμπορεύματα έχει κι αυτή μιάν αξία⁴². Πώς καθορίζεται αυτή ή αξία;

Όπως ή αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, και ή αξία της εργατικής δύναμης καθορίζεται από τό χρόνο εργασίας πού είναι αναγκαίος για τήν παραγωγή, επομένως και για τήν αναπαραγωγή αυτού του ειδικού είδους. Εάν αξία, ή ίδια ή εργατική δύναμη αντιπροσωπεύει μόνο ένα καθορισμένο ποσό αντικειμενοποιημένης σ' αυτήν κοινωνικής μέσης εργασίας. Η εργατική δύναμη υπάρχει μόνο εάν ικανότητα του ζωντανού ατόμου. Η παραγωγή της επομένως προϋποθέτει τήν ύπαρξη του. Όταν υπάρχει πια τό άτομο, ή παραγωγή της εργατικής δύναμης συνίσταται στη δική του αναπαραγωγή ή συντήρηση. Για τό συντήρησή του τό ζωντανό άτομο χρειάζεται ορισμένο ποσό μέσων συντήρησης. Έτσι ο χρόνος εργασίας πού είναι αναγκαίος για τήν παραγωγή της εργατικής δύναμης ανάλυται στο χρόνο εργασίας πού είναι αναγκαίος για τήν παραγωγή αυτών των μέσων συντήρησης, ή ή αξία της εργατικής δύναμης είναι ή αξία των μέσων συντήρησης πού είναι αναγκαία για τή συντήρηση του κατόχου της. Η εργατική δύναμη ωστόσο πραγματοποιείται μόνο μέ τήν έξωτερεύσή της, δηλ. μόνο στην εργασία. Όμως στη δράση της, στην εργασία, ξοδεύεται ένα καθορισμένο ποσό ανθρώπινων μυώνων, νεύρων, μυαλού κλπ., πού πρέπει πάλι ν' αναπληρωθούν. Αυτό τό αυξημένο ξόδεμα απαιτεί αυξημένη πρόσληψη μέσων συντήρησης⁴³. Αν ο ίδιος χοήτης της εργατικής δύναμης έχει δουλέψει σήμερα, πρέπει να μπο-

⁴¹ Αυτό λοιπόν πού χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική εποχή είναι ότι ή εργατική δύναμη αποχτάει για τόν ίδιο τόν εργάτη τή μορφή εμπορεύματος πού του άνηκει, και ή εργασία του αποχτάει επομένως τή μορφή της μισθωτής εργασίας. Από τήν άλλη μεριά μόνο απ' αυτή τή στιγμή γενικεύεται ή εμπορευματική μορφή των προϊόντων εργασίας.

⁴² «Η αξία (value or worth) ενός ανθρώπου, όπως και όλων των άλλων πραγμάτων, είναι ή τιμή του: δηλ. είναι τόση, όση πληρώνεται για τή χρησιμοποίηση της δυνάμεις του» (Th. Hobbes: «Leviathan», στα «Works», έκδ. Mollsworth, London 1839—1844, τόμ. III, σελ. 76).

⁴³ «Ο villicus της αρχαίας Ρώμης, ο έπιστάτης έπικεφαλής των δούλων-γεωργών, έπαρνε «μικρότερη μερίδα από τους δούλους γιατί έκανε ελαφρότερη εργασία απ' αυτούς» (Th. Mommsen: «Römische Geschichte», Βερολίνο 1856, τόμ. I, σελ. 810).

ρεϊ αὔριο νά ἐπαναλάβει τό ἴδιο προτσές μέ τούς ἴδιους ὅρους δύναμης καί ὑγείας. Τό ποσό τῶν μέσων συντήρησης πρέπει ἐπομένως νά ἐπαρκεῖ γιά νά συντηρεῖ τό ἐργαζόμενο ἄτομο σάν ἐργαζόμενο ἄτομο στή φυσιολογική κατάσταση τῆς ζωῆς του. Οἱ ἴδιες οἱ φυσικές ἀνάγκες, ὅπως ἡ τροφή, ὁ ἱματισμός, ἡ θέρμανση, ἡ κατοικία κλπ. διαφέρουν ἀνάλογα μέ τίς κλιματικές καί ἄλλες φυσικές ἰδιομορφίες μιᾶς χώρας. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἴδια ἡ ἔκταση τῶν λεγόμενων ἀπαραιτητων ἀναγκῶν, ὅπως καί ὁ τρόπος τῆς ἱκανοποίησής τους, εἶναι ἱστορικό προϊόν καί γιαντό ἐξαρτιέται κατά ἓνα μεγάλο μέρος ἀπό τή βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ μιᾶς χώρας, καί ἀνάμεσα σ' ἄλλα οὐσιαστικά ἀπό τό μέσα σέ ποιές συνθήκες καί ἐπομένως μέ τί συνθήκες καί ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς σχηματίστηκε ἡ τάξη τῶν ἐλεύθερων ἐργατῶν⁴⁴. Ἔτσι, ἀντίθετα ἀπό τ' ἄλλα ἐμπορεύματα, ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης περιέχει ἓνα ἱστορικό καί ἡθικό στοιχεῖο. Ὡστόσο, γιά μιᾶ ὀρισμένη χώρα καί γιά μιᾶ ὀρισμένη περίοδο, εἶναι δοσμένο τό μέσο σύνολο τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης.

Ὁ ἰδιοκτήτης τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι θνητός. Ἄν πρόκειται λοιπόν ἡ παρουσία του στήν ἀγορά νά εἶναι συνεχῆς, ὅπως προϋποθέτει ἡ συνεχῆς μετατροπή τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο, πρέπει νά διακωνίζεται ὁ πωλητής τῆς ἐργατικῆς δύναμης «ὅπως διακωνίζεται μέ τήν ἀναπαραγωγή τοῦ εἴδους κάθε ζωντανό ἄτομο»⁴⁵. Οἱ ἐργατικές δυνάμεις πού ἀφαιροῦνται ἀπό τήν ἀγορά μέ τή φθορά καί τό θάνατο πρέπει διαρκῶς ν' ἀντικαταστάινονται τουλάχιστον μέ ἓνα ἴσο ἀριθμό νέων ἐργατικῶν δυνάμεων. Γιαντό, τό ποσό τῶν μέσων συντήρησης πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης περιλαμβάνει καί τά μέσα συντήρησης τῶν ἀντικαταστατῶν, δηλ. τῶν παιδιῶν τῶν ἐργατῶν, ἔτσι πού νά διακωνίζεται στήν ἀγορά ἡ φυλή αὐτή τῶν ἰδιόμορφων κατόχων ἐμπορευμάτων⁴⁶.

Γιά νά μεταβληθεῖ ἡ γενική ἀνθρώπινη φύση ἔτσι πού ν' ἀποχτήσει δεξιότητα καί ἐπιτηδεσιότητα σ' ἓναν καθορισμένο κλάδο ἐργασίας καί νά γίνει ἀναπτυγμένη καί εἰδική ἐργατική δύναμη, χρειάζεται μιᾶ καθορισμένη μόρφωση καί ἐκπαίδευση, πράγμα πού μέ τή σειρά του κοστίζει ἓνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο ποσό ἰσοδυνάμων τοῦ ἐμπορεύματος. Τά ἔξοδα αὐτά τῆς μόρφωσης ποικίλουν ἀνάλογα μέ τή μεγαλύτερη ἢ μικρότερη εἰδίκευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Αὐτά λοιπόν τά ἔξοδα μάθησης, μηδαμινά γιά τή συνηθισμένη ἐργατική δύναμη, προστίθενται στό σύνολο τῶν ἀξιῶν πού ξοδεύονται γιά τήν παραγωγή τῆς.

⁴⁴ Πρβλ. W. Th. Thornton: «Overpopulation and its Remedy». London 1846.

⁴⁵ Πέντυ.

⁴⁶ «Ἡ φυσική της (τῆς ἐργασίας) τιμή... ἀποτελεῖται ἀπό μιᾶ ποσότητα ἀναγκαίων μέσων συντήρησης καί ἀνεσης (comforts) πού ἀπαιτεῖται ἀνάλογα μέ τό κλίμα καί τίς συνθήκες μιᾶς χώρας, γιά νά συντηρεῖται ὁ ἐργάτης καί νά του δίνεται ἡ δυνατότητα νά θρέψει καί νά μεγαλώσει μιᾶ οἰκογένεια τέττα πού νά ἐξασφαλίζει στήν ἀγορά ἀμειωτή τήν προσφορά ἐργασίας» (R. Torrens: «An Essay on the External Corn Trade». London 1815, σελ. 62). Ἡ λέξη ἐργασία ὑπόκειται ἐδῶ λαθεμένα στή θέση τῆς λέξης ἐργατικῆς δύναμης.

Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀναλύεται στήν ἀξία μιᾶς καθορισμένης ποσότητας μέσων συντήρησης. Γιαντό μεταβάλλεται μαζί μέ τήν ἀλλαγὴ τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης, δηλ. μέ τήν ἀλλαγὴ τοῦ μεγέθους τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους.

Ἐνα μέρος ἀπό τά μέσα συντήρησης, λχ. τά τρόφιμα, τά καύσιμα κλπ. καταναλώνονται καθημερινά καί πρέπει ν' ἀντικατασταίνονται καθημερινά. Ἄλλα μέσα συντήρησης, ὅπως τά ρούχα, τά ἐπιπλα κλπ. καταναλώνονται σέ μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα καί γιαντό χρειάζονται ν' ἀντικατασταίνονται κατά μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα. Ἐμπορεύματα ἑνός εἴδους πρέπει ν' ἀγοράζονται ἢ νά πληρώνονται καθημερινά, ἄλλα κάθε βδομάδα, κάθε τρεῖς μῆνες κλπ. Ὅπως ὁμως καί ἂν κατανέμεται στή διάρκεια λχ. μιᾶς χρονιάς τό σύνολο αὐτῶν τῶν ἐξόδων, πρέπει νά καλύπτεται καθημερινά ἀπό τά μέσα ἔσοδα. Ἄν ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτοῦνται καθημερινά γιά τήν παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης = A , τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτοῦνται κάθε βδομάδα = B , τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτοῦνται κάθε τρεῖς μῆνες = Γ κλπ., τότε ὁ καθημερινός μέσος ὅρος αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων = $\frac{365 A + 52 B + 4 \Gamma + \text{κλπ.}}{365}$. Ἄν τώρα ὑποθέσουμε ὅτε

σ' αὐτή τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τή μέση-ἡμέρα περιέχονται 6 ὥρες κοινωνικῆς ἐργασίας, τότε στήν ἐργατική δύναμη ἀντικειμενοποιεῖται καθημερινά μισῆς μέρας κοινωνική μέση ἐργασία ἢ γιά τήν καθημερινή παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπαιτεῖται μισή μέρα ἐργασίας. Αὐτό τό ποσό ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν καθημερινή της παραγωγή ἀποτελεῖ τήν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ τήν ἀξία τῆς καθημερινῆ ἀναπαραγωγῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἄν μισή μέρα κοινωνικῆς μέσης ἐργασίας παρασταίνεται ἐπίσης μέ μιᾶ μάζα χρυσοῦ 3 σελινῶν ἢ ἑνός ταλήρου, τότε τό ἓνα τάληρο εἶναι ἡ τιμή πού ἀνταποκρίνεται στήν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὅταν ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης τήν προσφέρει γιά πούληση πρὸς ἓνα τάληρο τήν ἡμέρα, τότε ἡ τιμή πού-λησῆς της εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία της καί, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος πού τόν ἔχει κυριέψει τό πάθος νά μετατρέψει τά τάληρά του σέ κεφάλαιο, πληρώνει αὐτή τήν ἀξία.

Τό τελευταῖο ὄριο ἢ ἐλάχιστο ὄριο τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἀξία μιᾶς μάζας ἐμπορευμάτων, πού χωρὶς τήν καθημερινή τους πρόσληψη ὁ φορέας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὁ ἀνθρώπος, δέν μπορεῖ ν' ἀνανεώνει τό προτσές τῆς ζωῆς του, ἐπομένως ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα γιά νά κρατηθεῖ στή ζωή. Ἄν ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης πέσει σ' αὐτό τό ἐλάχιστο ὄριο, τότε πέφτει κάτω ἀπό τήν ἀξία της, γιατί ἔτσι μπορεῖ νά συντηρεῖται καί ν' ἀναπτύσσεται μόνο σέ φθίνουσα μορφή. Ὅμως ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά νά προσφέρεται σέ κανονική ποιότητα.

Θάταν εξαιρετικά φτηνή αίσθηματολογία αν βρίσκαμε χοντροκομμένο αυτό τον καθορισμό της αξίας της εργατικής δύναμης που μπορεί από τη φύση του πράγματος κι αν λέγαμε θρηνώντας σαν τον Ρόσι: «Τό νά αντιλαμβανόμαστε την ικανότητα για εργασία (*puissance de travail*), κάνοντας αφαίρεση από τὰ μέσα ύπαρξης τῶν εργατῶν στη διάρκεια του προτού της παραγωγής, θά πεί νά αντιλαμβανόμαστε ἕνα πλάσμα τῆς φαντασίας (*être de raison*). Ὅποιος λέει εργασία, ὅποιος λέει ικανότητα για εργασία, λέει ταυτόχρονα ἐργάτης καί μέσα ὑπαρξης, ἐργάτης καί μισθός εργασίας»⁴⁷. Ὅταν λέει κανείς ικανότητα για εργασία, δέ λέει εργασία, ὅπως ὅποιος λέει ικανότητα για χώνευση, δέ λέει χώνευση. Για τή δεύτερη λειτουργία χρειάζεται, ὅπως εἶναι γνωστό, κάτι παραπάνω ἀπό ἕνα καλό στομάχι. Ὅποιος λέει ικανότητα για εργασία δέν κάνει αφαίρεση ἀπό τὰ μέσα συντήρησης πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν ὑπαρξή της. Ἀπεναντίας ἡ ἀξία τους ἐκφράζεται μέ τήν ἀξία της. Ἄν δέν πουληθεῖ δέν ὠφελεῖ καθόλου τόν ἐργάτη, μάλλον αὐτός αἰσθάνεται σάν μιὰ ὠμή φυσική ἀναγκαιότητα τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ικανότητά του γιά εργασία ἀπαιτήσε γιά τήν παραγωγή της μιὰ καθορισμένη ποσότητα μέσων ὑπαρξης, καί τήν ἀπαιτεῖ ξανά καί ξανά ἀπ' τήν ἀρχή γιά τήν ἀναπαραγωγή της. Τότε μαζί μέ τόν Σισμόντι ἀνακαλύπτει ὅτι: «ἡ ικανότητα γιά εργασία... δέν εἶναι τίποτα ἄν δέν πουληθεῖ»⁴⁸.

Ἡ ἰδιόμορφη φύση αὐτοῦ τοῦ εἰδικοῦ ἐμπορεύματος, τῆς εργατικής δύναμης, ἔχει γιά ἑακόλουθο ὅταν συνάπτεται τό συμβόλαιο ἀνάμεσα στόν ἀγοραστή καί στόν πωλητή νά μὴν περνάει ἀμέσως ἡ ἀξία χρήσης της πραγματικά στά χέρια τοῦ ἀγοραστή. Ὅπως ἡ ἀξία ὧλων τῶν ἐμπορευμάτων ἐστὶ καί ἡ δική του ἀξία ἦταν καθορισμένη προτοῦ μπεῖ στήν κυκλοφορία, γιατί μιὰ καθορισμένη ποσότητα κοινωνικῆς εργασίας εἶχε κιόλας ξοδευτεῖ γιά τήν παραγωγή τῆς εργατικῆς δύναμης, ὅμως ἡ ἀξία της χρήσης συνίσταται μόνο στήν κατοπινὴ ἐνεργὸ ἐκδήλωσή της. Γιαυτό, ἡ ἐκποίηση τῆς δύναμης καί ἡ πραγματικὴ της ἐκδήλωση, δηλ. ἡ ὑπαρξή της σάν ἀξίας χρήσης, χωρίζονται χρονικά ἢ μιὰ ἀπὸ τήν ἄλλη. Σέ ἐμπορεύματα ὅμως⁴⁹, στά ὁποῖα ἡ τυπικὴ ἐκποίηση τῆς ἀξίας χρήσης μέ τήν πούληση καί ἡ πραγματικὴ της μεταβίβαση στόν ἀγοραστή χωρίζονται χρονικά, τό χεῖμα τοῦ ἀγοραστή λειτουργεῖ συνήθως σάν μέσο πληρωμῆς. Σ' ὅλες τίς χώρες μέ κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς ἡ εργατικὴ δύναμη πληρώνεται μόνο ὅταν ἔχει πιά λειτουργήσει στό διάστημα τῆς χρονικῆς προθεσμίας πρὶν καθορίζεται μέ τό συμβόλαιο ἀγορᾶς, λχ. στό

⁴⁷ Rossi: «Cours d'Économie Politique». Bruxelles 1842, σελ. 370.

⁴⁸ Sismondi: «Nouveaux Principes d'Économie Politique», τόμ. I, σελ. 113.

⁴⁹ «Κάθε εργασία πληρώνεται ἀπὸ πρῶτα ἔχει τελεώσει» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.» [London 1821], σελ. 104). «Ἡ ἐμπορικὴ πίστις πρέπει νάχει ὀρχήσει ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ ἐργάτης, ὁ πρῶτος δημιουργὸς τῆς παραγωγῆς, ἦταν σέ θέση, μέ βάση τίς οἰκονομίες του, νά περιμένει τὸ μισθὸ τῆς εργασίας του ὡς τὸ τέλος τῆς ἐβδομάδας, τοῦ δεκαπενθήμερου, τοῦ μήνα, τῆς τριμηνίας κλπ.» (Ch. Gaililh: «Des Systèmes d'Économie Politique», 2η ἐκδ., Paris 1821, τόμ. II, σελ. 150).

τέλος κάθε ἐβδομάδας. Γιαυτό, παντοῦ ὁ ἐργάτης δανεῖζει στόν κεφαλαιοκράτη τήν ἀξία χρήσης τῆς εργατικῆς δύναμης· ἀφήνει τόν ἀγοραστή νά τήν καταναλώσει προτοῦ εἰσπράξει τήν τιμὴ της, ἔτσι παντοῦ ὁ ἐργάτης πιστώνει τόν κεφαλαιοκράτη. Ὅτι αὐτὴ ἡ πίστωση δέν εἶναι κούφιο πλάσμα φαντασίας δέν φαίνεται μόνο ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη ἀπώλεια τοῦ πιστωμένου μισθοῦ σέ περίπτωση γεωκοπίας τοῦ κεφαλαιοκράτη⁵⁰, μὰ καί ἀπὸ μιὰ σειρά πρὶν μόνιμα ἀποτελέσματα⁵¹. Στὸ μεταξύ δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ἴδια τὴ φύση τῆς ἀνταλ-

⁵⁰ «Ὁ ἐργάτης δανεῖζει τὴ δουλιά του (industry)» λέει ὁ Στόρχ καί προσθέτει πονηρά, ὅμως «δέν διακινδυνεύει τίποτα», ἐκτός «ἀπὸ τὸ νά χάσει τὸ μισθὸ του... ὁ ἐργάτης δέν μεταβιβάζει τίποτα τὸ ὑλικό» (Storch: «Cours d'Économie Politique». Petersbourg 1815, τόμ. II, σελ. 37).

⁵¹ Ἐνα παράδειγμα. Στὸ Λονδίνο ὑπάρχουν δύο εἰδῶν ἀρτοποιοί, οἱ «full priced», πού πούλανε τὸ ψωμί σ' ὀλόκληρη τὴν τιμὴ του, καί οἱ «under-sellers», πού τὸ πούλανε κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴν τιμὴ. Ἡ τελευταία αὐτὴ κατηγορία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ 3/4 καί πάντα τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρτοποιῶν. (Σελ. XXXII τῆς «Report» [ἐκθέσεως] τοῦ κυβερνητικοῦ ἐπιτρόπου Χ. Σ. Τρέμενχερ σχετικὰ μέ τὰ «Grievances complained of by the journeymen bakers etc.» [London 1862]. Οἱ ἀρτοποιοὶ αὐτοί, σχεδὸν χωρὶς καμιά ἐξαίρεση, πούλανε ψωμί νοθεμένο ἀναμιγνύοντας σιτῆρα, σαποῦνι, ποτάσα, ἀσβέστη, σκόνη ἀπὸ πέτρα τοῦ Ντέρμπυσση καί ἄλλα παρόμοια εὐχάριστα, θρεπτικά καί ὑγιεινὰ συστατικά (βλ. τὴ Γαλανὴ Βίβλο πού ἀναφέραμε πρὶν πάνω, καθὼς καί τὴν ἐκθεση τῆς «Committee of 1855 on the Adulteration of Bread» καί τὸ ἐργὸ τοῦ ἰδ. Χάσσας: «Adulterations Detected», 2η ἐκδ., London 1861). Ὁ σέρ Τζῶν Γκόρντον κατέθεσε στήν Ἐπιτροπὴ τοῦ 1855 ὅτι «ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν νοθεῶν ὁ φτωχὸς, πού ζεῖ μέ δυὸ λίβρες ψωμί τὴν ἡμέρα, δέν παίρνει στήν πραγματικότητα οὔτε τὸ ἕνα τέταρτο τῆς θρεπτικῆς οὐσίας, χωρὶς οἱ ἐπιβλαβεῖς συνέπειες πούχει γιά τὴν ὑγεία του». Σάν λόγο, γιατί «ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης» πληρώνει καί παίρνει ψωμί μέ στυφή, σκόνη ἀπὸ πέτρα κλπ., μ' ὅλο πού εἶναι πολὺ καλὰ πληροφορημένο γιά τίς νοθεῖες, ὁ Τρέμενχερ (στό ἴδιο, σελ. XLVIII) ἀναφέρει ὅτι οἱ ἐργάτες ὑποχρεώνονται νά παίρνουν τὸ ψωμί αὐτὸ ἀπὸ τὸν ψωμά ἢ τὸ «chandler's shop» [μπακαλικο] ὅπως τοὺς τὸ δίνουν». Ἐπειδὴ πληρώνονται μόνο στό τέλος τῆς ἐβδομάδας μποροῦν καί «πληρώνουν μόνο στό τέλος τῆς ἐβδομάδας τὸ ψωμί πού κατανάλωσε ἡ οἰκογένειά τους», καί, προσθέτει ὁ Τρέμενχερ ἀναφέροντας τίς καταθέσεις μαρτύρων, «εἶναι πασίγνωστο, ὅτι τὸ ψωμί πού φτιάχνεται μέ τέτια μίγματα γίνεται εἰδικὰ γι' αὐτοῦ τὸ εἶδος τούς πελάτες» («It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner»). «Σέ πολλές ἀγγλικὲς γεωργικὲς περιοχὲς (ἀκόμα περισσότερο ὅμως σέ σκωτσέζικες) ὁ μισθὸς τῆς ἐργασίας πληρώνεται κάθε δεκαπέντε μέρες, ἀκόμα καί κάθε μῆνα. Μ' αὐτὲς τίς μεγάλες προθεσμίες πληρωμῆς ὁ ἐργάτης γῆς εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράζει ἐπὶ πιστώσει τὰ ἐμπορεύματα πού χρειάζεται... Εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πληρώνει μεγαλύτερες τιμὲς καί εἶναι πραγματικά δεμένος στό μπακαλικο πού τὸν ἀπομειώνει. Ἔτσι λχ. στό Χόρνινγκχαμ τοῦ Οὐίλτς, ὅπου οἱ ἐργάτες πληρώνονται κάθε μῆνα, τὸ ἀλεύρι τοὺς κοστίζει 2 σελίνια καί 4 πένες τὸ στὸν [=14 λίβρες], τὴν σιτηνὴ πρὶν τὸ ἴδιο ἀλεύρι ἄλλοι τὸ πληρώνουν 1 σελίνι καί 10 πένες». («Sixth Report» on «Public Health» by «The Medical Officer of the Privy Council etc.», 1864, σελ. 264). «Οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν μέ τὸ χεῖρι καί σταματᾶν σιτῆρα σὺν τῷ Παίηλζλ καί στό Κίλαμσρονκ (Δυτικὴ Σκωτία) πέτυχαν τὸ 1853 μέ ἀπειρία νά πληρώνονται κάθε δεκαπέντε μέρες ἀντὶ κάθε μῆνα» («Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1853», σελ. 34). Σάν μιὰ παραπέρα χαριτωμένη ἐξέλιξη τῆς πίστωσης πού δίνει ὁ ἐργάτης στόν καπιταλιστὴ μποροῦμε νά θεωρήσουμε τὴ μέθοδο πολλῶν ἰδιοκτητῶν ἀνθρακορυζελῶν, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ὁ ἐργάτης πληρώνεται μὲν στό τέλος τοῦ μῆνα, ἐνῶ στό ἐνδιάμεσο διάστημα παίρνει προ-

λαγῆς ἐμπορευμάτων ἂν τὸ χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο ἀγορᾶς ἢ σάν μέσο πληρωμῆς. Ἡ τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθορίζεται μέ συμβόλαιο παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι πραγματοποιεῖται κατοπινά, ὅπως ἡ τιμὴ νοικιάσματος ἑνὸς σπιτιοῦ. Ἡ ἐργατικὴ δύναμις ἔχει πουληθεῖ, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι πληρώνεται μόνο κατοπινά. Ὡστόσο γιὰ νὰ κατονηθεῖ καθαρά ἡ σχέση αὐτή, εἶναι ὠφέλιμο νὰ προϋποθέσουμε πρὸς τὸ παρὸν ὅτι ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἰσπράττει κάθε φορὰ ἀμέσως μαζί μέ τήν πούληση τήν τιμὴν πού συμφωνήθηκε μέ συμβόλαιο.

Ξέρουμε τώρα μέ ποιόν τρόπο καθορίζεται ἡ ἀξία πού πληρώνεται ἀπὸ τὸν κάτοχο τοῦ χρήματος στὸν κάτοχο αὐτοῦ τοῦ ιδιόμορφου ἐμπορεύματος, τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ ἀξία χρήσης πού παίρνει σέ ἀντάλλαγμα μέ τὴ σειρά του ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος φαίνεται μόνο στήν πραγματικὴ κατανάλωση, σὲ πρὸς πρὸς κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὅλα τὰ πράγματα πού χρειάζονται γι' αὐτὸ τὸ πρὸς πρὸς, ὅπως τὴν πρώτη ὕλη κλπ. τὰ ἀγοράζει ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος στήν ἀγορὰ ἐμπορευμάτων καὶ πληρώνει δόλοκληρη τὴν τιμὴν τους. Τὸ πρὸς πρὸς κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ταυτόχρονα τὸ πρὸς πρὸς παραγωγῆς ἐμπορευμάτων καὶ ὑπεραξίας. Ὅπως ἡ κατανάλωση κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, ἔτσι καὶ ἡ κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης συντελεῖται ἔξω ἀπὸ τὴν ἀγορὰ ἢ ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα κυκλοφορίας. Γιαντὸ ἐγκαταλείπουμε αὐτὴν τὴ θεωρητικὴ σφαῖρα πού βρίσκεται στήν ἐπιφάνεια καὶ εἶναι προσιτὴ σ' ὅλα τὰ μάτια, τὴν ἐγκαταλείπουμε μαζί μέ τὸν κάτοχο τοῦ χρήματος καὶ τὸν κάτοχο τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιὰ ν' ἀκολουθήσουμε καὶ τοὺς δύο στὸν ἀπόκρυφο τόπο τῆς παραγωγῆς πού σὲ κατωφλί του εἶναι γραμμένο: No admittance except on business [Ἀπαγορεύεται ἡ εἴσοδος εἰς τοὺς μὴ ἔχοντας ἐργασίαν]. Ἐδῶ δὲ θὰ δοῦμε μόνο πῶς τὸ κεφάλαιο παράγει, μὰ καὶ τὸ πῶς τὸ παράγουν τὸ ἴδιο, δηλ. τὸ κεφάλαιο. Πρέπει ἐπιτέλους ν' ἀποκαλυφτεῖ τὸ μυστικὸ πῶς βγαίνει τὸ κέρδος.

Ἡ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας ἢ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, πού μέσα στὰ πλαίσιά της κινεῖται ἡ ἀγορὰ καὶ ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἦταν στήν πραγματικότητά ἀληθινή Ἐδὲμ τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἐδῶ κυριαρχοῦν μόνο ἡ ἐλευθερία, ἡ ἰσότητά, ἡ ἰδιοκτησία, καὶ ὁ Μπένθαμ. Ἐλευθερία! Ἐπειδὴ ὁ ἀγοραστής καὶ ὁ πωλητὴς ἑνὸς ἐμπορεύματος, λχ. τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὑποτάσσονται μόνο στήν ἐλεύθερη θέλησιν τους. Συμβά-

καταβολὴ ἀπὸ τὸν καπιταλιστὴ, συχνά μέ τὴ μορφή ἐμπορευμάτων πού εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὰ πληρώνει πάνω ἀπὸ τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς (Trucksystem). «Ἐπικρατεῖ γενικὴ συνήθεια στοὺς ἐπιχειρηματίες ἀνθρακορυχείων (coal masters) νὰ πληρώνουν μιά φορὰ τὸ μήνα καὶ νὰ δίνουν προκαταβολὴ στοὺς ἐργάτες τοὺς σὲ τέλος κάθε βδομάδας. Ἡ προκαταβολὴ αὕτη καταβάλλεται σὲ μαγαζί (δηλ. σὲ toy-shop ἢ σὲ μαγαζάκι πού ἀνήκει στὸν ἴδιο τὸν ἐπιχειρηματίαν). Ὁ ἀνθρώπος παίρνει τὴν προκαταβολὴν μέ τὸ ἑνὸ χέρι καὶ τὴ δίνει μέ τὸ ἄλλο» (Children's Employment Commission, 3rd Report, London 1864, σελ. 38, ἀριθ. 192).

λονται σάν ἐλεύθερα, νομικῶς ἰσότητα πρόσωπα. Τὸ συμβόλαιο εἶναι τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα, σὲ ὁποῖο οἱ θέλησεις τους βρίσκουν μιά κοινὴ νομικὴ ἔκφραση. Ἰσότητά! Ἐπειδὴ σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων καὶ ἀνταλλάσσουν ἰσοδύναμο μέ ἰσοδύναμο. Ἰδιοκτησία! Ἐπειδὴ ὁ καθένας ἐξουσιάζει μόνο αὐτὸ πού εἶναι δικό του. Μπένθαμ! Ἐπειδὴ ὁ καθένας νοιάζεται μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἡ μόνη δύναμις πού τοὺς συνδέει καὶ τοὺς σχετίζει εἶναι ἡ δύναμις τῆς ἰδιοτελείας τους, τοῦ προσωπικοῦ κέρδους, τῶν ἀτομικῶν τους συμφερόντων. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἔτσι ὁ καθένας φροντίζει γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ κανένας γιὰ τὸν ἄλλο, ἐπιτελοῦν ὅλοι ἑξαιτίας μιᾶς προκαθορισμένης ἁρμονίας τῶν πραγμάτων, ἢ κάτω ἀπὸ τὰ κελεύσματα μιᾶς παμπόνηρης πρόνοιας, μόνο τὸ ἔργο τοῦ ἀμοιβαίου τους ὄφελους, τῆς κοινῆς ὠφέλειας, τοῦ γενικοῦ συμφέροντος.

Ἀποχωρῶντας ἀπ' αὐτὴ τὴ σφαῖρα τῆς ἀπλῆς κυκλοφορίας ἢ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ἀπ' τὴν ὁποία ὁ vulgaris [κοινός] ὁπαδὸς τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου δανεῖζεται ἔννοιες καὶ κανόνες γιὰ τὴν χρῆση τοῦ σχετικὰ μέ τὴν κοινωνία τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, ὅπως φαίνεται, μεταβάλλεται κίόλας κάπως ἡ φυσιογνωμία τῶν dramatis personae [δρώντων προσώπων] μας. Ὁ πρῶτος κάτοχος χρήματος προπορεύεται σάν κεφαλαιοκράτης καὶ ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης τὸν ἀκολουθεῖ σάν ἐργάτης του. Ὁ πρῶτος μ' ἑνα πολυσήμαντο μειδίαμα καὶ πολυάσχολος, ὁ δεύτερος συνεσταλμένος, δισταχτικός, σάν τὸν ἀνθρώπο πού φέρνει στήν ἀγορὰ γιὰ νὰ πουλήσει τὸ ἴδιο τὸ δικό του τῶμαρ, ξέροντας ὅτι τὸ μόνο πού τὸν περιμένει εἶναι τὸ—γδάρισμα.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΡΟΤΣΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΣΕΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

1. ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Ἡ χρήση τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐργασία. Ὁ ἀγοραστής τῆς ἐργατικῆς δύναμης τὴν καταναλώνει βάζοντας τὸν πωλητὴ τῆς νὰ δουλέψει. Ἐτσι ὁ πωλητὴς γίνεται actu [ἔργω] δρώσα ἐργατικὴ δύναμις, ἐργάτης, πράγμα πού προηγούμενα ἦταν μόνο potentia [δυνάμει]. Γιὰ νὰ παραστήσει τὴν ἐργασία του μὲ ἐμπορεύματα, πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα νὰ τὴν παραστήσει μὲ ἀξίες χρήσης, μὲ πράγματα πού χρησιμεύουν γιὰ τὴν ικανοποίηση ἀναγκῶν ὁποιοῦδήποτε εἶδους. Αὐτὸ λοιπὸν πού ὁ κεφαλαιοκράτης βάζει τὸν ἐργάτη νὰ φτιάξει εἶναι κάποια ἰδιαιτέρη ἀξία χρήσης, κάποιο καθορισμένο εἶδος. Ἡ γενικὴ φύση τῆς παραγωγῆς ἀξιών χρήσης ἢ ἀγαθῶν δὲν ἀλλάζει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι γίνεται γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἑλεγχό του. Γιαν-τό πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸ προτσές τῆς ἐργασίας πρῶτα ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε καθορισμένη κοινωνικὴ μορφή.

Ἡ ἐργασία εἶναι πρῶτα ἓνα προτσές ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ φύση, ἓνα προτσές ὅπου ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ δική του πράξη μεσολαβεῖ, ρυθμίζει καὶ ἐλέγχει τὴν ἀνταλλαγὴ τῆς ὕλης ἀνάμεσα στὸν ἑαυτὸ του καὶ τὴ φύση. Τὴν ὕλη τῆς φύσης ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀντιμετωπίζει σὰν μιὰ φυσικὴ δύναμη. Τίς φυσικὲς δυνάμεις πού ἀνήκουν στὸ σῶμα του, τὰ μπράτσα καὶ τὰ πόδια, τὸ κεφάλι καὶ τὰ χέρια, τὰ βάζει σὲ κίνηση γιὰ νὰ ἰδιοποιηθεῖ τὴ φυσικὴ ἰλὴ μὲ μιὰ μορφή χρήσιμη γιὰ τὴ δική του ζωὴ. Ἐπενεργώντας μὲ τὴν κίνηση αὐτὴ πάνω στὴ φύση πού βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτόν καὶ ἀλλάζοντάς την, ἀλλάζει ταυτόχρονα καὶ τὴ δική του φύση. Ἀναπτύσσει τίς δυνάμεις πού κοιμούνται μέσα της καὶ ὑποτάσσει. στὴν κυριαρχία του τὸ παιχνίδι τῶν δυνάμεών της. Δὲν ἀσχολούμεστε ἐδῶ μὲ τίς πρῶτες ζωώδεις, ἐνστιχτώδεις μορφές τῆς ἐργασίας. Βαθιά, πίσω ἀπὸ τὴν κατάστασι ὅπου ὁ ἐργάτης ἐμφανίζεται στὴν ἀγορὰ ἐμπορευμάτων σὰν πωλητὴς τῆς δικῆς του ἐργατικῆς δύναμης, βρίσκεται ἀπομακρυσμένη σὲ πανόρχειους χρόνους ἡ κατάσταση ὅπου ἡ ἀνθρώπι-

νὴ ἐργασία δὲν εἶχε ἀκόμα ἀποβάλλει τὴν πρώτη τῆς ἐνστιχτώδην μορφή. Προϋποθέτουμε τὴν ἐργασία μὲ μιὰ μορφή πού ἀνήκει ἀποκλειστικά στὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἀράχνη κάνει δουλιές πού μοιάζουν μ' αὐτές πού κάνει ὁ ὑφαντής, καὶ ἡ μέλισσα μὲ τὸ χτίσιμο τῶν κυττάρων τῆς κερήθρας τῆς ντοπιάζει κάμποσους ἀνθρώπους—ἀρχιτέκτονες. Αὐτὸ ὅμως πού ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ πρὶν τὸ χειρότερο ἀρχιτέκτονα ἀπὸ τὴν καλύτερη μέλισσα εἶναι ὅτι ἔχει κιόλας φτιάξει τὸ κύτταρο στὸ κεφάλι του, προτοῦ τὸ φτιάξει στὸ κερί. Στὸ τέλος τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας προκύπτει ἓνα ἀποτέλεσμα πού ὑπῆρχε κιόλας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν παράστασι τοῦ ἐργάτη, δηλ. ὑπῆρχε κιόλας ἰδεατά. Ὁ ἐργάτης δὲν πετυχαίνει μονάχα μιὰν ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τοῦ φυσικοῦ· πραγματοποιεῖ ταυτόχρονα στὸ φυσικὸ στοιχεῖο τὸ σκοπὸ του, ἓνα σκοπὸ πού τὸν ξέρει, ἓνα σκοπὸ πού καθορίζει σὰ νόμος τὸν τρόπο καὶ τὸ εἶδος τῆς ἐνέργειάς του καὶ πού σ' αὐτόν πρέπει νὰ ὑποτάξει τὴ θέλησή του. Καὶ ἡ ὑποταγὴ αὐτὴ δὲν εἶναι μιὰ μεμονωμένη πράξη. Ἐκτός ἀπὸ τὴν καταπόνηση τῶν ὁργάνων πού ἐργάζονται, ἀπαιτεῖται γιὰ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας ἡ σκόπιμη βούλησι πού ἐκδηλώνεται σὰν προσοχή, καὶ μάλιστα τόσο περισσότερο, ὅσο λιγότερο συνεπαίρνει τὸν ἐργάτη μὲ τὸ περιεχόμενό της καὶ μὲ τὸν τρόπο τῆς ἐκτέλεσής της καὶ, ἐπομένως, ὅσο λιγότερο τὴν ἀπολαβαίνει ὁ ἐργάτης σὰν παιχνίδι τῶν δικῶν του σωματικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων.

Τὰ ἀπλά στοιχεία τοῦ προτσές ἐργασίας* εἶναι ἡ σκόπιμη δραστηριότητα ἢ ἡ ἐργασία ἡ ἴδια, τὸ ἀντικείμενό της καὶ τὰ μέσα της.

Ἡ γῆ (στὴν ὁποία οἰκονομικὰ συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ νερό), ὅπως ἀρχικά ἐφοδίζει τὸν ἄνθρωπο μὲ ζωοτροφίες καὶ μὲ ἔτοιμα μέσα συντήρησης¹, ὑπάρχει χωρὶς τὴ συμβολὴ του σὰν τὸ γενικὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ὅλα τὰ πράγματα πού ἡ ἐργασία ἀπλῶς τὰ ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴν ἀμεση σχέση τους μὲ τὸ γῆινο σύνολο, εἶναι ἀντικείμενα ἐργασίας πού ὑπάρχουν ἀπὸ τὴ φύση. Ἐτσι λχ. τὸ ψάρι πού πιάνεται καὶ ἀποσπᾷται ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς του, ἀπὸ τὸ νερό, τὸ ξύλο πού τὸ κόβουν στὸ παρθένο δάσος, τὸ μεταλλευμα πού τὸ ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴ φλέβα του. Ὅταν ὅμως τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας ἔχει, νὰ ποῦμε, περάσει καὶ φιλτραριστεῖ ἀπὸ

* Στὰ γερμανικά: Arbeits-Prozess [προτσές ἐργασίας]. Ἡ λέξη *προτσές*, πού ἐκφράζει μιὰν ἀνάπτυξη παρμένη στὸ σύνολο τῶν πραγματικῶν ὁρῶν της, ἀνήκει ἀπὸ καιρὸ στὴν ἐπιστημονικὴ γλώσσα ὅλης τῆς Εὐρώπης. Στὴ Γαλλία τὴν εἶχαν ἀρχικὰ εἰσαγάγει κάπως δευλὰ μὲ τὴ λατινικὴ τῆς μορφῆς: Processus. Ὑστερα γλιότρησε καὶ πέρασε ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴ σχολαστικὴ αὐτὴ μεταμρφώσι στὰ ἐγγεγιδία τῆς χημείας, τῆς φυσιολογίας κλπ., καθὼς καὶ σὲ μερικὰ ἔργα μεταφυσικῆς. Θὰ καταλήξει στὸ νὰ πολιτογραφηθεῖ γενικά. Ἄς σημειώσουμε ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ὅτι οἱ γερμανοί, ὅπως καὶ οἱ γάλλοι, χρησιμοποιοῦν στὴν καθημερινή τους γλώσσα τὴ λέξη «Procès» [δίζη] μὲ τὴ νομικὴ τῆς ἔννοια. (Ὑποσημείωσι τοῦ Μάρξ στὴ γαλλικὴ ἔκδοσι τοῦ «Κεφάλαιον»).

¹ «Τὰ αὐτοφυῆ προϊόντα τῆς γῆς, πού ὑπάρχουν σὲ μικρὲς ποσότητες καὶ τελειῶν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, φαίνεται σὰ νάχουν δοθεῖ ἀπὸ τὴ φύση μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού δίνει κανεὶς σ' ἓνα νεὸ ἓνα μικρὸ χρηματικὸ ποσὸ γιὰ νὰ μωρεῖσι νὰ ἐργαστοῦν καὶ νὰ κάνει τὴν τύχη του» (James Stenart: «Principles of Political Economy», ἐκδ. Dublin 1770, τόμ. I, σελ. 116).

προηγούμενη εργασία, τό ονομάζουμε πρώτη ύλη. Λχ. τό μετάλλευμα πού ἔχει πιά ἀποσπαστεί καί πού τώρα τό πλένουν. Κάθε πρώτη ύλη εἶναι ἀντικείμενο ἐργασίας, κάθε ἀντικείμενο ἐργασίας ὅμως δέν εἶναι πρώτη ύλη. Πρώτη ύλη εἶναι τό ἀντικείμενο ἐργασίας μόνο ὅταν ἔχει κιόλας ὑποστεί κάποια ἀλλαγὴ μέ τή μεσολάβηση τῆς ἐργασίας.

Τό μέσο ἐργασίας εἶναι ἓνα πράγμα ἢ ἓνα σύνολο ἀπό πράγματα, πού ὁ ἐργάτης τά παρεμβάλλει ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του καί στό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας καί πού τοῦ χρησιμεύουν σάν ἀγωγοί τῆς δραστηριότητάς του πάνω σ' αὐτό τό ἀντικείμενο. Χρησιμοποιεῖ τίς μηχανικές, φυσικές, χημικές ιδιότητες τῶν πραγμάτων καί τίς βάζει νά ἐπενεργήσουν σάν δικά του μέσα ἐξουσίας πάνω σ' ἄλλα πράγματα σύμφωνα μέ τό σκοπὸ πού ἐπιδιώκει². Τό ἀντικείμενο πού ἀδράχκει ἄμεσα ὁ ἐργάτης—παραβλέπουμε τά ἔτοιμα μέσα συντήρησης, λχ. τοὺς καρπούς, πού τά βροῖσκει καί τά παίρνει ἔτοιμα χρησιμοποιώντας σάν μέσα ἐργασίας μόνο τά ὄργανα τοῦ σώματός του—δέν εἶναι τό ἀντικείμενο ἐργασίας, ἀλλὰ τό μέσο ἐργασίας. Ἔτσι, αὐτό τό ἴδιο πού δίνει ἢ φύση γίνεται ὄργανο τῆς δραστηριότητάς του, ἓνα ὄργανο πού τό προσθέτει στά ὄργανα τοῦ σώματός του καί πού, παρ' ὅλα ὅσα λέει ἡ Βίβλος, προεκτείνει τή φυσική του μορφή. Ἡ γῆ πού εἶναι ἡ πρωταρχική του ἀποθήκη τροφίμων, εἶναι ταυτόχρονα καί τό ἀρχικὸ ὄπλοστιάσιό του σέ μέσα ἐργασίας. Τοῦ προσφέρει λχ. τὴν πέτρα πού ρίχνει καί πού μ' αὐτὴ τρίβει, πιέζει, κόβει κλπ. Ἡ ἴδια ἢ γῆ εἶναι ἓνα μέσο ἐργασίας, ἢ χρησιμοποίησι τῆς ὁμοῦ σάν μέσο ἐργασίας στή γεωργία προϋποθέτει ἀπ' τὴ μεριά της μιάν ὁλόκληρη σειρά ἀπὸ ἄλλα μέσα ἐργασίας καί μιὰ κιόλας σχετικὰ ὑψηλὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐργατικῆς δύναμης³. Μόλις ἀναπτυχθεῖ κάπως τό προτοσές τῆς ἐργασίας γενικά, χρειάζεται κιόλας ἐπεξεργασμένα μέσα ἐργασίας. Στὶς πιὸ ἀρχαῖες σπηλιές πού ἔμεναν ἄνθρωποι βρῖσκουμε λίθινα ἐργαλεῖα καί λίθινα ὅπλα. Δίπλα στή δουλεμένη πέτρα, στό κατεργασμένο ξύλο καί στά κατεργασμένα κόκαλα καί ὄστρακα, τὸν κύριο ρόλο σάν μέσο ἐργασίας τὸν παίζει στὶς ἀρχές τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου τό ἐξημερωμένο ζῶο, δηλ. τό δαμασμένο ζῶο πού τόχει κιόλας ἀλλάξει ἢ ἐργασία⁴. Ἡ χρήση καί ἡ κατασκευὴ μέσων ἐργασίας, παρ' ὅλο πού χαρακτηρίζουν κιόλας ἐμβρυώδεια μερικά εἶδη ζώων, χαρακτηρίζουν τὸ εἰδικὰ ἀνθρώπινο προτοσές ἐργασίας καί ὁ Φραγκλῖνος δίνει

² «Τό λογικὸ εἶναι τόσο πανοῦργο ὅσο καί δυνατό. Ἡ πανουργία συνίσταται γενικά στή μεσολαβούσα δραστηριότητα πού, βάτοντας τὰ ἀντικείμενα νά ἐπενεργήσιν σύμφωνα μέ τὴ φύση τους τό ἓνα πάνω στό ἄλλο καί νά ἐπεξεργάζονται τό ἓνα τό ἄλλο χωρίς νά ἀναμειγνύεται ἄμεσα σ' αὐτό τό προτοσές, πραγματοποιεῖ ὡστόσο μόνο τό δικό του σκοπὸ» (Hegel: «Encyclopädie» Μέρος I. «Die Logik». Berlin 1840, σελ. 382).

³ Στὸ κατὰ τὰ ἄλλα ἄθλιο σύγγραμμά του: «Théorie de l'Économie Politique», Paris 1815^a, ὁ Γκανίλ ἀπαντώντας στοὺς φυσιοκράτες ἀπαριθμεῖ εὐστοχα τὴ μεγάλην σειρά τῶν προτοσές ἐργασίας πού ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεση τῆς καθεαυτοῦ γεωργίας.

⁴ Στὶς «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses» (1766) [Oeuvres, έκδ. Daire, τόμ. I.] ὁ Τυργζὸ ἀναπτύσσει καλὰ τὴ σημασία τοῦ ἐξημερωμένου ζώου γιὰ τίς ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ.

γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸν ὀρισμὸ ὅτι εἶναι «a toolmaking animal», ζῶο πού κατασκευάζει ἐργαλεῖα. Τὴν ἴδια σημασία πού ἔχει γιὰ νά γνωρίσουμε τοὺς ὁργανισμούς ἐξαφανισθέντων εἰδῶν ζώων ἢ κατασκευὴ τῶν λειψάνων τῶν ὁστών τους, τὴν ἴδια σημασία ἔχουν καί τὰ λείψανα τῶν μέσων ἐργασίας γιὰ νά κρίνουμε οἰκονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς πού ἔχουν ἐξαφανιστεῖ. Οἱ οἰκονομικὲς ἐποχές ξεχωρίζουν ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὄχι ἀπὸ τό τί φτιάχνεται, ἀλλὰ ἀπὸ τό πῶς καί μέ τί μέσα ἐργασίας φτιάχνεται⁵. Τὰ μέσα ἐργασίας δέν εἶναι μόνο τό βαθμόμετρο τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐπίσης καί ὁ δείκτης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων μέσα στὶς ὁποῖες συντελεῖται ἡ ἐργασία. Ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ μέσα ἐργασίας, τὰ μηχανικά μέσα ἐργασίας πού τό σύνολό τους μπορούμε νά τό ὀνομάσουμε σκελετό καί μυϊκὸ σύστημα τῆς παραγωγῆς προσφέρουν πολὺ πιὸ ἀποφασιστικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, παρὰ τὰ μέσα ἐργασίας πού χρησιμεύουν μόνο σάν δοχεῖα τοῦ ἀντικειμένου ἐργασίας καί πού τό σύνολό τους μπορούμε νά τό χαρακτηρίσουμε σάν τό σύστημα ἀγγείων τῆς παραγωγῆς, ὅπως λχ. τοὺς σωλῆνες, τὰ βαρέλια, τὰ καλάθια, τὰ σταμνιά κλπ. Μόνο στή χημικὴ παραγωγή τὰ μέσα αὐτὰ παίζουν σημαντικὸ ρόλο^{6a}.

Μέ πλατύτερη ἔννοια τό προτοσές ἐργασίας, ἐκτός ἀπὸ τὰ πράγματα πού μεταβιβάζουν τὴν ἐνέργεια τῆς ἐργασίας στό ἀντικείμενό της καί πού γιαντοῦ μέ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο χρησιμεύουν σάν ἀγωγοί τῆς δραστηριότητος, περιλαμβάνει στά μέσα του ὅλους τοὺς ὑλικούς ὄρους πού ἀπαιτοῦνται γενικά γιὰ νά συντελεστεῖ τό προτοσές. Δέν μπαίνουν ἄμεσα σ' αὐτό, ὅμως χωρὶς αὐτὰ εἴτε δέν μπορεῖ νά συντελεστεῖ καθόλου ἢ συντελεῖται μόνο ἀτελῶς. Τό γενικὸ μέσο ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι καί πάλι ἡ ἴδια ἢ γῆ, γιατί προσφέρει στόν ἐργάτη τό locus standi [τό μέρος ὅπου στέκει] καί στό προτοσές του τό πεδίο δράσης (field of employment). Μέσα ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ εἴδους, πού ὅμως εἶναι πιά προϊόντα προηγούμενης ἐργασίας, εἶναι λχ. τὰ χτίρια ἐργασίας, οἱ διώρυγες, οἱ δρόμοι κλπ.

Ἔτσι, στό προτοσές ἐργασίας ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐπιφέρει μέ τό μέσο ἐργασίας μιάν ἀλλαγὴ τοῦ ἀντικειμένου ἐργασίας πού ἐπιδιώκεται ἐκ τῶν προτέρων. Τό προτοσές σβῆνει στό προϊόν. Τό προϊόν τὸν εἶναι μιὰ ἀξία χρήσης, μιὰ φυσικὴ ὕλη πού μέ τὴν ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς της ἔχει προσαρμοστεῖ στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐργασία ἔχει συνδεθεῖ μέ τό ἀντικείμενό της. Ἐχει ἀντικειμενο-

⁵ Ἀπ' ὅλα τὰ ἐμπορεύματα τὰ πιὸ ἀσήμαντα γιὰ τὴν τεχνολογικὴ σύγκριση τῶν διαφορῶν ἐποχῶν τῆς παραγωγῆς εἶναι τὰ καθαρὰ εἶδη πολυτελείας.

^{6a} Ὑποσημείωση στὴ 2η ἔκδοση. Ὅσο λίγο κι ἂν γνωρίζει ἢ ὥς τώρα ἱστοριογραφία τὴν ἐξέλιξη τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, δηλ. τὴ βάση κάθε κοινωνικῆς ζωῆς καί ἐπομένως κάθε πραγματικῆς ἱστορίας, ἔχει τουλάχιστο χωρίσει τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ πάνω στή βάση φυσικοεπιστημονικῶν καί ὄχι ἱστορικῶν λεγόμενων ἐρευνῶν, σὲ λίθινη ἐποχῇ, σὲ ἐποχὴ τοῦ ὀρειχάλκου καί σὲ ἐποχῇ τοῦ σιδήρου, σύμφωνα μέ τό ὕλικό ἀπὸ τό ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα τὰ ἐργαλεῖα καί τὰ ὅπλα.

ποιηθεί και τό αντικείμενο είναι επεξεργασμένο. Αυτό που από τήν πλευρά του εργάτη εμφανιζόταν μέ τή μορφή τής ανηρεμίας [Unruhe], εμφανίζεται τώρα από τήν πλευρά του προϊόντος σάν ήρεμούσα ιδιότητα [ruhende Eigenschaft], μέ τή μορφή του Είναί. 'Ο εργάτης εκλωσε και τό προϊόν είναι κλωστή.

Αν όλο τό προτσές τό ξετάσουμε από τήν άποψη του άποτελέσματός του, του προϊόντος, τότε και τά δυό, τό μέσο εργασίας και τό αντικείμενο εργασίας, εμφανίζονται σάν μέσα παραγωγής⁶ και ή εργασία ή ίδια σάν παραγωγική εργασία⁷.

Όταν μιά αξία χρήσης βγαίνει από τό προτσές τής εργασίας σάν προϊόν, μπαίνουν σ' αυτό άλλες αξίες χρήσης, προϊόντα προηγούμενων προτσές εργασίας σάν μέσα παραγωγής. 'Η ίδια αξία χρήσης που είναι τό προϊόν μιάς εργασίας, άποτελεί τό μέσο παραγωγής μιάς άλλης εργασίας. Γιαυτό, τά προϊόντα δέν είναι μόνο τό άποτέλεσμα, μά ταυτόχρονα και όρος του προτσές εργασίας.

Εκτός από τήν έξορυκτική βιομηχανία, που τό αντικείμενο τής εργασίας της τό βρίσκει έτοιμο από τή φύση, όπως ή μεταλλευτική βιομηχανία, τό κυνήγι, ή άλιεία κλπ. (ή γεωργία μόνο έφόσον ξεχωρώνει για πρώτη φορά τήν παρθένα γή), όλοι οι κλάδοι τής βιομηχανίας έχουν νά κάνουν μέ ένα αντικείμενο που είναι πρώτη ύλη, δηλ. ένα αντικείμενο εργασίας που έχει πιά περάσει και φιλιτραριστεί από εργασία και που είναι τό ίδιο κιόλας προϊόν εργασίας. Αχ. ο σπόρος στή γεωργία. Τά ζώα και τά φυτά που συνηθίζουν νά τά θεωρούν προϊόντα τής φύσης, στήν πραγματικότητα δέν είναι μόνο προϊόντα τής εργασίας του προηγούμενου. Ίσως έτους, μά στίς τωρινές τους μορφές προϊόντα μιάς μεταβολής που συνεχίστηκε πολλές γενεές κάτω από τόν έλεγχο του ανθρώπου και μέ τή βοήθεια τής εργασίας του ανθρώπου. Όσο όμως για τά μέσα εργασίας ιδιαίτερα, ή τεράστια πλειονότητά τους παρουσιάζει και στήν πιά επιπόλαιη άκόμα ματιά τά ίχνη προηγούμενης εργασίας.

Η πρώτη ύλη μπορεί ν' άποτελέσει τήν κύρια ουσία ενός προϊόντος ή νά μπει σ' αυτό μόνο σάν βοηθητική ύλη. Η βοηθητική ύλη καταναλώνεται από τό μέσο εργασίας, όπως τό κάρβουνο από τήν άτμομηχανή, τό λάδι από τή ρόδα, τό χόρτο από τό άλογο έλλξης, ή προστίθεται στήν πρώτη ύλη για νά προκαλέσει σ' αυτήν μιάν ύλική άλλαγή, όπως τό χλώριο στο άλείκαντο λινό, τό κάρβουνο στο σίδηρο, τό χρώμα στο μαλλί, ή υποστηρίζει τήν έκτέλεση τής ίδιας τής εργασίας, όπως λχ. οι ύλες που χρησιμεύουν για τό φωτισμό και τή θέρμανση του χώρου εργασίας. Στήν καθαυτή χημική παραγωγή σβήνει ή διαφορά άνάμεσα στήν κύρια ύλη και στή βοηθητική ύλη, γιατί

⁶ Φαίνεται παράδοξο λχ. νά ονομάζουμε μέσο παραγωγής για τήν άλιεία τό ψάρι που δέν έχει άκόμα πιαστεί. Ός τώρα όμως δέν έφευρέθηκε άκόμα ή τέχνη νά πιάνουν ψάρια σέ νερά όπου δέν υπάρχουν ψάρια.

⁷ 'Ο όρισμός αυτός: παραγωγική εργασία, που άπορέει από τήν άποψη του άπλου προτσές παραγωγής, είναι τελείως άνεπαρκής για τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής.

καμιά από τίς πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται δέν ξαναεμφανίζεται σάν ή ουσία του προϊόντος⁸.

Επειδή κάθε πράγμα έχει πολλών λογιών ιδιότητες και είναι γιαυτό κατάλληλο για διάφορων ειδών χρήση, τό ίδιο προϊόν μπορεί ν' άποτελέσει τήν πρώτη ύλη πολύ διαφορετικών προτσές εργασίας. Τό γέννημα είναι λχ. πρώτη ύλη για τό μυλωνά, για τόν εργοστασιάρχη που παράγει άμυλο, για τόν παραγωγό οίνοπνεύματος, για τόν χτηνοτρόφο κλπ. Σάν σπόρος γίνεται πρώτη ύλη για νά πάραχθεί τό ίδιο. Έτσι και τό κάρβουνο βγαίνει σάν προϊόν τής μεταλλευτικής βιομηχανίας και μπαίνει στήν ίδια σάν μέσο παραγωγής.

Τό ίδιο προϊόν μπορεί στο ίδιο προτσές εργασίας νά χρησιμεύει σάν μέσο εργασίας και πρώτη ύλη. Αχ. στήν πάχυνση χτηνών, όπου τό ζώο, ή επεξεργασμένη πρώτη ύλη, είναι ταυτόχρονα και μέσο για τήν παραγωγή λιπάσματος.

Ένα προϊόν που ύπάρχει μέ μιά μορφή έτοιμη για τήν κατάναλωση, μπορεί νά γίνει ξανά πρώτη ύλη ενός άλλου προϊόντος, όπως τό σταφύλι που γίνεται πρώτη ύλη για τό κρασί. Η ή εργασία παραδίδει τό προϊόν της μέ μορφές τέτιες που νά είναι ξανά χρησιμοποιήσιμο μόνο σάν πρώτη ύλη. Η πρώτη ύλη σ' αυτή τήν κατάσταση ονομάζεται μισοκατεργασμένο προϊόν και θάταν πιά σωστό άν λεγόταν διάμεσο προϊόν [Stufenfabrikat] όπως λχ. τό μπαμπάκι, ή κλωστή, τό νήμα κλπ. Αν και είναι ή ίδια κιόλας προϊόν, μπορεί ή άρχική πρώτη ύλη νά πρέπει νά περάσει από μιά ολόκληρη κλίμακα διάφορων προτσές, όπου πάντα μέ καινούργια μορφή λειτουργεί πάντα άπ' τήν άρχή σάν πρώτη ύλη ως τό τελευταίο προτσές εργασίας που τό αποδίδωνε πιά σάν έτοιμο μέσο συντήρησης ή σάν έτοιμο μέσο εργασίας.

Βλέπουμε λοιπόν ότι για νά εμφανιστεί μιά αξία χρήσης σάν πρώτη ύλη, ή σάν μέσο εργασίας, ή σάν προϊόν, αυτό εξαρτιέται ολότελα από τήν καθορισμένη λειτουργία της στο προτσές τής εργασίας, από τή θέση που παίρνει σ' αυτό, και μέ τήν άλλαγή αυτής τής θέσης άλλάζουν έκείνοι οι καθορισμοί.

Γιαυτό, όταν τά προϊόντα μπαίνουν σάν μέσα παραγωγής σέ καινούργια προτσές εργασίας χάνουν τό χαρακτήρα του προϊόντος. Λειτουργούν πιά μόνο σάν ύλικοί παράγοντες τής ζωντανής εργασίας. 'Ο κλώστης μεταχειρίζεται τό άδράχτι μόνο σάν μέσο μέ τό όποιο κλώθει και τό λινάρι μόνο σάν αντικείμενο που τό κλώθει. Φυσικά δέν μπορεί νά κλώθει κανείς χωρίς ύλικό για κλώσιμο και χωρίς άδράχτι. Γιαυτό προϋποτίθεται ή ύπαρξη αυτών των προϊόντων όταν πρόκειται ν' άρχίσει τό κλώσιμο. Όμως μέσα στο ίδιο τό προτσές είναι άλλο τόσο άδιάφορο άν τό λινάρι και τό άδράχτι είναι προϊόντα προηγούμενης εργασίας, όσο άδιάφορο είναι και στήν πράξη τής διατρο-

⁸ 'Ο Στόρχ διακρίνει τήν καθαυτή πρώτη ύλη σάν «matière» από τίς βοηθητικές ύλες σάν «matériaux» [H. Storch: «Cours d' Économie Politique», Paris 1815, τόμ. I, κεφ. 6, βιβλ. II, σελ. 288]. 'Ο Σερμπυλιέ ονομάζει τίς βοηθητικές ύλες «matières instrumentales» [Cherbuliez: «Richesse ou Pauvreté», Paris 1841, σελ. 14].

φῆς ἂν τό ψωμί εἶναι τό προϊόν τῶν προηγούμενων ἐργασιῶν τοῦ ἀγρότη, τοῦ μυλωνᾶ, τοῦ ψωμά κλπ. Ἀντίστροφα. Ἄν τὰ μέσα παραγωγῆς τονίζουν στό πρῶτος της παραγωγῆς τό χαρακτηριστικό τους σάν προϊόντα προηγούμενης ἐργασίας, αὐτό τό κάνουν μέ τίς ἐλλείψεις τους. Ἐνα μαχαίρι πού δέν κόβει, μιὰ κλωστή πού διαρκῶς κόβεται κλπ. θυμίζουν ζωηρά τό μαχαίροποιοῦ Α καί τόν κλώστη Β. Στό καλοφτιαγμένο προϊόν δέ φαίνεται ὅτι οἱ ιδιότητές του χρήσης εἶναι ἀποτελεσματικά προηγούμενης ἐργασίας.

Μιὰ μηχανή πού δέ συμμετέχει στό πρῶτος ἐργασίας εἶναι ἀχρηστή. Χώρια ἀπ' αὐτό ὑπόκειται στήν καταστροφική δύναμη τῆς φυσικῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης. Τό σίδηρο σκορπίζει, τό ξύλο σαπίζει, τό νῆμα πού δέν ὑφαίνεται ἤ δέν πλέκεται, εἶναι χαλασμένο μπαμπάκι. Ἡ ζωντανή ἐργασία πρέπει ν' ἀδράξει αὐτά τὰ πράγματα, νά τὰ ἀναστήσει ἐκ νεκρῶν καί νά τὰ μετατρέψει ἀπό ἀπλῶς ἐνδεχόμενες ἀξίες χρήσης σέ πραγματικές καί δρωσες ἀξίες χρήσης. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ὅταν τὰ γλύφει ἡ φωτιά τῆς ἐργασίας, ὅταν ἡ ἐργασία τὰ ἀφομοιώνει σάν δικὰ της σώματα, ὅταν τὰ ἐμπνέει νά ἐκπληρώσουν τίς λειτουργίες τους σύμφωνα μέ τήν ἔννοια καί τόν προορισμό τους μέσα στό πρῶτος, καταναλώνονται κι αὐτά, καταναλώνονται ὅμως σκόπιμα, σάν στοιχεῖα δημιουργίας νέων ἀξιών χρήσης, νέων προϊόντων, πού εἶναι κατάλληλα νά μπου σάν μέσα συντήρησής στήν ἀτομική κατανάλωση ἢ σάν μέσα παραγωγῆς σέ ἕνα καινούργιο πρῶτος ἐργασίας.

Ἄν λοιπόν τὰ ὑπάρχοντα προϊόντα δέν εἶναι μόνο ἀποτελέσματα, μά καί ὄροι ὑπαρξῆς τοῦ πρῶτος της ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη τό ριζικό τους σ' αὐτό τό πρῶτος, δηλαδή ἡ ἐπαφή τους μέ τή ζωντανή ἐργασία, εἶναι τό μοναδικό μέσο γιά νά διατηρηθοῦν καί νά πραγματοποιηθοῦν σάν ἀξίες χρήσης αὐτά τὰ προϊόντα προηγούμενης ἐργασίας.

Ἡ ἐργασία καταναλώνει τὰ ὑλικά της στοιχεῖα, τό ἀντικείμενό της καί τὰ μέσα της, τὰ καταβροχθίζει, καί γι' αὐτό εἶναι πρῶτος κατανάλωσης. Αὕτη ἡ παραγωγική κατανάλωση διακρίνεται ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση μέ τό ὅτι ἡ ἀτομική κατανάλωση καταναλώνει τὰ προϊόντα σάν μέσα συντήρησης τοῦ ζωντανοῦ ἀτόμου, ἐνῶ ἡ παραγωγική κατανάλωση τὰ καταναλώνει σάν μέσα συντήρησης τῆς ἐργασίας, τῆς δρωσας ἐργατικῆς του δύναμης. Γι' αὐτό τό λόγο τό προϊόν τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης εἶναι ὁ ἴδιος ὁ καταναλωτής, ἐνῶ τό ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης εἶναι ἕνα προϊόν πού διαφέρει ἀπό τόν καταναλωτή.

Ἐφόσον τό μέσο καί τό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας εἶναι κιόλας τὰ ἴδια προϊόντα, ἡ ἐργασία καταναλώνει προϊόντα γιά νά δημιουργεῖ προϊόντα, ἡ χρησιμοποιεῖ προϊόντα σάν μέσα παραγωγῆς προϊόντων. Ὅπως ὅμως τό πρῶτος της ἐργασίας συντελεῖται ἀρχικά μόνο ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στή γῆ πού ὑπάρχει χωρίς τή σύμπραξή του, ἔτσι καί σήμερα ἐξακολουθοῦν νά χρησιμοποιοῦνται σ' αὐτό τέτια μέσα παραγωγῆς πού ὑπάρχουν ἀπό τή φύση καί δέν παρασταίνουν μιὰ ἔνωση φυσικῆς ὕλης καί ἀνθρώπινης ἐργασίας.

Τό πρῶτος της ἐργασίας ὅπως τό παραστήσαμε στά ἀπλά καί ἀφηρημένα στοιχεῖα του εἶναι σκόπιμη δραστηριότητα γιά τήν κατασκευή ἀξιών χρήσης, γιά τήν ἰδιοποίηση τοῦ φυσικοῦ στοιχείου γιά τίς ἀνθρώπινες ἀνάγκες, γενικός ὁρος τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση, αἰώνιος φυσικός ὁρος τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καί γι' αὐτό ἀνεξάρτητος ἀπό κάθε μορφή αὐτῆς τῆς ζωῆς, πῶ σωστά, εἶναι κάτι ἐξίσου κοινό γιά ὅλες τίς κοινωνικῆς μορφές. Γι' αὐτό τό λόγο δέν μᾶς χρειάστηκε νά παραστήσουμε τόν ἐργατή στή σχέση του μέ τούς ἄλλους ἐργάτες. Ἐφ' ἑαυτῶν ὁ ἄνθρωπος καί ἡ ἐργασία του ἀπό τή μιὰ πλευρά, ἡ φύση καί οἱ ὕλες της ἀπό τήν ἄλλη. Ὅπως δέν μπορείς νά καταλάβεις ἀπό τή γεύση τοῦ σταριοῦ πού τό καλλιέργησε, ἔτσι δέν μπορείς κοιτάζοντας τό πρῶτος αὐτό νά δεις κάτω ἀπό πούους ὁδούς συντελεῖται, ἄν συντελεῖται κάτω ἀπό τό χτηνώδικο μαστίγιο τοῦ ἐπιστάτη τῶν δούλων, ἢ κάτω ἀπό τό ἀνήσυχο μάτι τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἄν τό ἐκτελεῖ ὁ Κιγκινάτος ὅταν καλλιερgeῖ τὰ λίγα του *juga* [στρέμματα] ἢ ὁ ἀγριος πού μέ μιὰ πέτρα σκοτώνει ἕνα ζῷο⁹.

Ἄς ξαναγυρίσουμε στόν *in spe* [ἐν προοπτικῇ] κεφαλαιοκράτη μας. Τόν ἀφήσαμε ὅταν εἶχε ἀγοράσει πιά στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων ὅλους τούς ἀναγκαίους γιά ἕνα πρῶτος ἐργασίας παράγοντες, τούς ὑλικούς παράγοντες ἢ τὰ μέσα παραγωγῆς, καί τόν προσωπικό παράγοντα ἢ τήν ἐργατική δύναμη. Μέ τό ἔξυπνο μάτι τοῦ γνώστη διάλεξε τὰ μέσα παραγωγῆς καί τίς ἐργατικές δυνάμεις πού εἶναι κατάλληλες γιά τήν ἰδιαίτερη ἐπιχείρησή του, λχ. γιά ἕνα κλωστήριο, γιά τήν παραγωγή ὑποδημάτων κλπ. Ὁ κεφαλαιοκράτης μας λοιπόν καταπιάνεται μέ τήν κατανάλωση τοῦ ἐμπορεύματος πού ἀγόρασε, τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δηλ. βάζει τό φορέα τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τόν ἐργάτη, νά καταναλώσει μέ τήν ἐργασία του τὰ μέσα παραγωγῆς. Ἡ γενική φύση τοῦ πρῶτος της ἐργασίας δέν ἀλλάζει φυσικά ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἐργάτης τό ἐκτελεῖ γιά τόν κεφαλαιοκράτη καί ὄχι γιά τόν ἑαυτό του. Μά καί ὁ συγκεκριμένος τρόπος πού φτιάχνουν ὑποδήματα ἢ κλώθουν κλωστή, δέν μπορεί ν' ἀλλάξει μονομιᾶς ἀπό τό γεγονός ὅτι μπαίνει στή μέση ὁ κεφαλαιοκράτης. Ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι πρῶτα ὑποχρεωμένος νά πάρει τήν ἐργατική δύναμη ἔτσι ὅπως τή βρεῖ στήν ἀγορά, ἐπομένως καί τήν ἐργασία τῆς ἔτσι ὅπως ἀναπτύχθηκε σέ μιὰ περίοδο πού δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα κεφαλαιοκράτες. Ἡ μετατροπή τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς μέ τήν ὑποταγή τῆς ἐρ-

⁹ Ἵσως ἀπ' αὐτή τήν ἐξαιρετικά λογική αἰτία νά ἀνακαλύπτει ὁ συνταγματάρχης Τόρρενς στήν πέτρα τοῦ ἀγρίου — τήν καταγωγή τοῦ κεφαλαίου. «Στήν πρώτη πέτρα πού ρίχνει ὁ ἀγριος στό ζῷο πού κυνηγά, στό πρῶτο ραβδί πού ἰσχυρίζεται γιά νά τραβήξει τόν καρπό πού δέ φτάνει νά τόν πιάσει μέ τὰ χέρια του, βλέπουμε τήν ἰδιοποίηση ἑνός εἶδους γιά τήν ἀπόκτηση ἑνός ἄλλου καί ἀνακαλύπτουμε ἔτσι τήν καταγωγή τοῦ κεφαλαίου» (R. Torrens: «An Essay on the Production of Wealth etc.», σελ. 70, 71). Ἵσως μ' ἐκεῖνο τό πρῶτο ραβδί [stock] νά ἐξηγῆται γιατί στά ἀγγλικά ἡ λέξη stock εἶναι συνώνυμη μέ τό κεφάλαιο.

γασίας στὸ κεφάλαιο μπορεί νά συντελεστεῖ μόνο ἀργότερα καί γιαντό μόνο ἀργότερα θά τὴν ξετάσουμε.

Τό προτὸς ἐργασίας, ἔτσι ὅπως συντελεῖται σάν προτὸς κατανώσεως τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη παρουσιάζει λοιπὸν δύο ἰδιόμορφα φαινόμενα.

Ὁ ἐργάτης ἐργάζεται κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ κεφαλαιοκράτη, στὸν ὁποῖο ἀνήκει ἡ ἐργασία του. Ὁ κεφαλαιοκράτης προσέχει ἡ δουλιὰ νά προχωρεῖ κανονικά καί τὰ μέσα παραγωγῆς νά χρησιμοποιοῦνται σκόπιμα, δηλ. νά μὴ σπαταλοῦνται πρῶτες ὕλεις καί νά προφυλάγεται τὸ ὄργανο ἐργασίας, δηλ. νά φθείρεται τόσο μόνο, ὅσο ἀπαιτεῖ ἡ χρησιμοποίησή του στὴ δουλιὰ.

Δεύτερο ὅμως: τὸ προϊόν εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὄχι τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ, τοῦ ἐργάτη. Ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει λχ. τὴν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως. Ἔτσι τοῦ ἀνήκει γιὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας ἡ χρήση τῆς, ὅπως καί ἡ χρήση κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, λχ. ἐνός ἀλόγου, πού τὸ νοίκιασε γιὰ μιὰ μέρα. Στὸν ἀγοραστή τοῦ ἐμπορεύματος ἀνήκει ἡ χρήση τοῦ ἐμπορεύματος, καί ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως δίνοντας τὴν ἐργασία του, παραχωρεῖ στὴν πραγματικότητα μόνο τὴν ἀξία χρήσης πού πούλησε. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού μπαίνει στὸν τόπο δουλιᾶς τοῦ κεφαλαιοκράτη ἡ ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεως, δηλ. ἡ χρήση τῆς, ἡ ἐργασία, ἀνήκει στὸν κεφαλαιοκράτη. Μὲ τὴν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει ἐνσωματώσει τὴν ἴδια τὴν ἐργασία σάν ζωντανό φύραμα στὰ νεκρά στοιχεῖα δημιουργίας τοῦ προϊόντος πού ἀνήκουν ἐπίσης σ' αὐτόν. Ἀπὸ τὴν ἀποψή του τὸ προτὸς ἐργασίας δέν εἶναι παρὰ ἡ κατανάλωση τοῦ ἐμπορεύματος ἐργατικῆς δυνάμεως πού ἀγόρασε, πού ὅμως μπορεί νά τὴν καταναλώσει ἐπισυνάπτοντας σ' αὐτὴν μέσα παραγωγῆς. Τό προτὸς ἐργασίας εἶναι προτὸς ἀνάμεσα σέ πράγματα πού τ' ἀγόρασε ὁ κεφαλαιοκράτης, ἀνάμεσα σέ πράγματα πού τοῦ ἀνήκουν. Γιαυτό τοῦ ἀνήκει τὸ προϊόν αὐτοῦ τοῦ προτὸς, ἀκριβῶς ὅπως τοῦ ἀνήκει καί τὸ προϊόν τοῦ προτὸς ζύμωσης στὴν ἀποθήκη τῶν κρασιῶν του¹⁰.

¹⁰ «Τὰ προϊόντα τὰ ἰδιοποιῶνται προτοῦ μετατραποῦν σέ κεφάλαιο. Τούτῃ ἡ μετατροπὴ δέν τὰ ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν ἰδιοποίησιν αὐτῇ» (*Chebouliez*: «Richesse et Pauvreté», ἔκδ. Paris 1841, σελ. 53, 54). «Πουλώντας ὁ προλετάριος τὴν ἐργασία του γιὰ ἓνα καθορισμένο ποσό μέσων συντήρησης (*approvisionnement*) παρατείνεται ὁλότελα ἀπὸ κάθε δικαίωμα στὸ προϊόν. Ἡ ἰδιοποίησις τῶν προϊόντων παραμένει ἡ ἴδια ὅπως καί προηγουμένα· δέν ἀλλάζει καθόλου μὲ τὴ σύμβαση πού ἀναφέραμε. Τό προϊόν ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸν κεφαλαιοκράτη πού προμήθευσε τίς πρῶτες ὕλεις καί τὰ μέσα συντήρησης. Πρόκειται γιὰ αὐστηρὴ συνέπεια τοῦ νόμου τῆς ἰδιοποίησις, πού ἀντίθετα ἡ θεμελιακὴ ἀρχὴ του εἶναι τὸ ἀποκλειστικὸ δικαίωμα ἰδιοκτησίας κάθε ἐργαζόμενου πάνω στὸ προϊόν τῆς ἐργασίας του κλπ.» (στὸ ἴδιο, σελ. 58). «Ὅταν οἱ ἐργάτες ἐργάζονται γιὰ ἓνα μισθὸ ἐργασίας, ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ἰδιοκτήτης ὄχι μόνο τοῦ κεφαλαίου (ἐννοεῖ ἐδῶ τὰ μέσα παραγωγῆς), μὰ καί τῆς ἐργασίας (*of the labour* also). Ὅταν, ὅπως γίνεται συνήθως, στὴν ἐννοια κεφάλαιο συμπεριλαμβάνει κανεὶς αὐτὸ πού πληρώνεται σὺν μισθῷ τῆς ἐργασίας, εἶναι ἀνόητος νὰ μιλάει γιὰ τὴν ἐργασία ξε-

2. ΤΟ ΠΡΟΤΕΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ.

Τό προϊόν — ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαιοκράτη — εἶναι μιὰ ἀξία χρήσης: νῆμα, ὑποδήματα κλπ. Ὡστόσο, μὴ πού τὰ ὑποδήματα λχ. ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὴ βάση τῆς κοινωνικῆς προόδου καί μὴ πού ὁ κεφαλαιοκράτης μας εἶναι ἓνας ἀποφασιστικὸς προοδευτικὸς ἄνθρωπος, δέν παράγει τὰ ὑποδήματα χάρις στὰ ἴδια τὰ ὑποδήματα. Στὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ ἡ ἀξία χρήσης δέν εἶναι καθόλου τὸ πρᾶγμα «*qu' on aime pour lui-même*» [πού τὸ ἀγαποῦν αὐτὸ καθ'αυτὸ]. Ἐδῶ γενικά παράγονται ἀξίες χρήσης μόνο ἐπειδὴ καί ἐφόσον εἶναι ὕλικὸ μὲσοτρωμα, φορεῖς τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Καί ὁ κεφαλαιοκράτης μὲς νοιάζεται γιὰ δύο λογίων πράγματα. Πρῶτα, θέλει νά παραγάγει μιὰν ἀξία χρήσης πού ἔχει ἀνταλλακτικὴ ἀξία, ἓνα εἶδος πού προορίζεται γιὰ πούληση, ἓνα ἐμπόρευμα. Καί δεύτερο, θέλει νά παραγάγει ἓνα ἐμπόρευμα πού ἡ ἀξία του νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν ἀξιών τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτήθηκαν γιὰ τὴν παραγωγὴ του, δηλ. τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως, γιὰ τὰ ὁποῖα προκατάβαλε στὴν ἀγορὰ ἐμπορευμάτων τὸ ἀγαπητὸ του χρήμα. Θέλει νά παραγάγει ὄχι μόνο μιὰν ἀξία χρήσης, μὰ ἓνα ἐμπόρευμα, ὄχι μόνο ἀξία χρήσης, μὰ ἀξία, καί ὄχι μόνο ἀξία, μὰ καί ὑπεραξία.

Καί πραγματικά, ἐπειδὴ ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ, ξετάσαμε ὅπως εἶναι φανερό μονάχα μιὰ πλευρὰ τοῦ προτὸς. Ὅπως τὸ ἴδιο τὸ ἐμπόρευμα εἶναι ἐνότητα ἀξίας χρήσης καί ἀξίος, πρέπει καί τὸ προτὸς τῆς παραγωγῆς τοῦ νά εἶναι ἐνότητα προτὸς ἐργασίας καί προτὸς δημιουργίας ἀξίας.

Ἄς ξετάσουμε τώρα τὸ προτὸς παραγωγῆς καί σάν προτὸς δημιουργίας ἀξίας.

Ξέρουμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ κάθε ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπὸ τὸ ποσό τῆς ἐργασίας πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ στὴν ἀξία τοῦ χρήσης, ἀπὸ τὸ χρόνο ἐργασίας πού εἶναι κοινωνικά ἀναγκαῖος γιὰ τὴν παραγωγὴ του. Αὐτὸ ἰσχύει ἐπίσης καί γιὰ τὸ προϊόν πού πρόκυψε γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη μας σάν ἀποτέλεσμα τοῦ προτὸς ἐργασίας. Πρέπει λοιπὸν πρῶτα νά ὑπολογιστεῖ ἡ ἐργασία πού ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ σ' αὐτὸ τὸ προϊόν.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται λχ. γιὰ νῆμα.

Γιὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ νήματος χρειάζονταν πρῶτα-πρῶτα ἡ ἀντίστοιχη πρώτη ὕλη, λχ. 10 λίβρες μπαμπάκι. Γιὰ τὴν ὥρα δέ μᾶς χρειάζεται νά ξετάσουμε τί πρᾶγμα εἶναι ἡ ἀξία τοῦ μπαμπάκιου, γιὰτὶ ὁ κεφαλαιοκράτης τὸ ἀγόρασε στὴν ἀγορὰ στὴν ἀξία του, λχ. 10 σελίνια. Στὴν τιμὴ τοῦ μπαμπάκιου παρφαστίνεται κιόλας ἡ ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ σάν γενικὴ κοινωνικὴ ἐργασία. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι ἡ μάζα τοῦ ἀδραχτιοῦ πού κατα-

χωρὰ ἀπὸ τὸ κεφάλαιο. Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια ἡ λέξη κεφάλαιο περιλαμβάνει καί τὰ δύο, καί τὸ κεφάλαιο καί τὴν ἐργασία» (*James Mill*: «Elements of Political Economy etc.», London 1821, σελ. 70, 71).

ναλώθηκε στην επεξεργασία του μπαμποκιού και πού για μās αντιπροσωπεύει όλα τὰ ἄλλα μέσα παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν, ἀξίζει 2 σελίνια. Ἄν μιὰ μάζα χρυσοῦ 12 σελινίων εἶναι τὸ προϊόν 24 ὥρων ἐργασίας ἢ δυὸ ἡμερῶν ἐργασίας, τότε βγαίνει πρῶτα τὸ συμπέρασμα ὅτι στὸ νῆμα εἶναι ἀντικειμενοποιημένες δυὸ μέρες ἐργασίας.

Δέν πρέπει νά μās παραπλανήσει τὸ γεγονός ὅτι τὸ μπαμποάκι ἔχει ἀλλάξει τὴ μορφή του καὶ ὅτι ἔχει ἐξαφανιστεῖ ὁλότελα ἡ μάζα τοῦ ἀδραχτιοῦ πού καταναλώθηκε. Σύμφωνα μέ τὸ γενικὸ νόμο τῆς ἀξίας λχ. 10 λίβρες νῆμα εἶναι τὸ ἰσοδύναμο γιὰ 10 λίβρες μπαμποάκι + $\frac{1}{4}$ ἀδράχτι, ἂν ἡ ἀξία 40 λιβρῶν νήματος = ἡ ἀξία 40 λιβρ. μπαμποακίου + ἡ ἀξία ἑνὸς ὁλόκληρου ἀδραχτιοῦ, δηλ. ἂν ἀπαιτεῖται ὁ ἴδιος χρόνος ἐργασίας γιὰ νά παραχθοῦν καὶ οἱ δυὸ πλευρές αὐτῆς τῆς ἐξίσωσης. Στὴν περίπτωση αὐτῇ ὁ ἴδιος χρόνος ἐργασίας παρασταίνεται τὴ μιὰ φορά μέ τὴν ἀξία χρήσης νήμα, καὶ τὴν ἄλλη φορά μέ τίς ἀξίες χρήσης μπαμποάκι καὶ ἀδράχτι. Ἐπομένως δέν τὴ νοιάζει τὴν ἀξία ἂν ἐμφανίζεται σάν νῆμα, σάν ἀδράχτι ἢ σάν μπαμποάκι. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀδράχτι καὶ τὸ μπαμποάκι ἀντὶ νά καθῶνται ἥσυχα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο ἐνώνονται στὸ προτσές τοῦ κλώσιμου πού μεταβάλλει τίς μορφές χρήσης τους καὶ τὰ μετατρέπει σέ νῆμα, δέ θίγει καθόλου τὴν ἀξία τους, ὅπως δέ θὰ τὴν ἔθιγε καθόλου ἡ ἀπλὴ ἀνταλλαγή τους μέ ἓνα ἰσοδύναμο ἀπὸ νῆμα.

Ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ μπαμποακίου εἶναι ἓνα μέρος τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ νήματος, πού τὸ μπαμποάκι ἀποτελεῖ τὴν πρώτη του ὕλη, καὶ γιαντὸ περιλαμβάνεται στὸ νῆμα. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μέ τὸ χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τῆς μάζας τοῦ ἀδραχτιοῦ, πού χωρὶς τὴ φθορά ἢ τὴν κατανώσῃ του δέν μπορεῖ νά κλωστεῖ τὸ μπαμποάκι¹¹.

Ἐφόσον λοιπὸν πρόκειται γιὰ τὴν ἀξία τοῦ νήματος, γιὰ τὸ χρόνον ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή του, τὰ διάφορα ἰδιαιτέρα προτσές ἐργασίας πού χωρίζονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο στὸ χρόνο καὶ στὸ χωρὸ, πού πρέπει νά γίνουν γιὰ νά παραχθοῦν τὸ ἴδιο τὸ μπαμποάκι καὶ ἡ φθαρμένη μάζα τοῦ ἀδραχτιοῦ καὶ γιὰ νά κατασκευαστεῖ τελικὰ τὸ νῆμα ἀπὸ μπαμποάκι καὶ ἀδράχτι, τὰ προτσές αὐτὰ μποροῦν νά θεωρηθοῦν διάφορες διαδοχικὲς φάσεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προτσές ἐργασίας. Ὅλη ἡ ἐργασία πού περιέχεται στὸ νῆμα εἶναι παρωχημένη ἐργασία. Παραμένει τελειῶς ἀδιάφορο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐργασία πού ἀπαιτήθηκε γιὰ τὴν παραγωγή τῶν στοιχείων δημιουργίας τοῦ νήματος εἶναι πιὸ παρωχημένη ἐργασία καὶ βρίσκεται στὸν ὑπερσυντέλειο, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἐργασία πού ξοδεύτηκε ἄμεσα στὸ τελικὸ προτσές, στὸ κλώσιμο, βρίσκεται στὸν παρακαίμενο, δηλ. πιὸ

¹¹ «Τὴν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων δέν τὴν ἐπηρεάζει μόνο ἡ ἐργασία πού ξοδεύτηκε ἄμεσα γι' αὐτὰ, μὰ καὶ ἡ ἐργασία πού ἔχει ξοδευτεῖ γιὰ τὰ σύνεργα, τὰ εργαλεία καὶ τὰ χεῖρα πού χρειάζονται γι' αὐτὴν» (Ricardo: «The Principles of Political Economy», 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 12).

κοντὰ στὸν ἐνεστώτα. Ἄν γιὰ τὸ χτίσιμο ἑνὸς σπιτιοῦ ἀπαιτεῖται μιὰ καθορισμένη μάζα ἐργασίας, λχ. 30 μέρες ἐργασίας, αὐτὸ δέν ἀλλάζει καθόλου τὴ συνολικὴ ποσότητα τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸ σπίτι ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ 30ῇ μέρα ἐργασίας μῆκε στὴν παραγωγή 29 μέρες ἀργότερα ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα ἐργασίας. Γιαντὸ καὶ ὁ χρόνος ἐργασίας πού περιέχεται στὸ ὑλικὸ τῆς ἐργασίας καὶ στὸ μέσο ἐργασίας μπορεῖ νά θεωρεῖται ὁλότελα σὰ νάχει ξοδευτεῖ σ' ἓνα προηγούμενο στάδιο τοῦ προτσές τοῦ κλώσιμου, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐργασία πού προστέθηκε τελευταία μέ τὴ μορφή τοῦ κλώσιμου.

Οἱ ἀξίες τῶν μέσων παραγωγῆς, τοῦ μπαμποακίου καὶ τοῦ ἀδραχτιοῦ, ἐκφρασμένες στὴν τιμὴ 12 σελίνια, ἀποτελοῦν λοιπὸν συστατικὰ μέρη τῆς ἀξίας τοῦ νήματος ἢ τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος.

Μόνο δυὸ ὅροι πρέπει νά ἐκπληρωθοῦν. Πρῶτο, πρέπει πραγματικὰ νάχουν χρησιμεύσει μπαμποάκι καὶ ἀδράχτι γιὰ τὴν παραγωγή μιᾶς ἀξίας χρήσης. Στὴν περίπτωσή μας πρέπει νάχει φτιαχτεῖ νῆμα ἀπ' αὐτὰ. Γιὰ τὴν ἀξία παραμένει ἀδιάφορο ποιά ἀξία χρήσης εἶναι ὁ φορέας τῆς, ὅμως φορέας τῆς πρέπει νά εἶναι κάποια ἀξία χρήσης. Δεύτερο, προϋποτίθεται ὅτι ἔχει ξοδευτεῖ μόνο ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος μέ τούς δοσμένους κοινωνικοὺς ὅρους παραγωγῆς. Ἄν λοιπὸν χρειάζοταν μόνο 1 λίβρα μπαμποάκι γιὰ νά κλωστεῖ 1 λίβρα νῆμα, τότε πρέπει γιὰ τὴν παραγωγή 1 λίβρας νήματος νά καταναλωθεῖ μόνο 1 λίβρα μπαμποάκι. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μέ τὸ ἀδράχτι. Ἄν λχ. τοῦ κεφαλαιοκράτη τοῦ κατεβεῖ ἡ ἰδέα νά χρησιμοποιήσῃ χρυσὰ ἀντὶ σιδερένια ἀδράχτια, στὴν ἀξία τοῦ νήματος ὑπολογίζεται πάλι μόνο ἡ κοινωνικὰ ἀναγκαῖα ἐργασία, δηλ. ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ τὴν παραγωγή σιδερένιων ἀδραχτιῶν.

Ξέρομε τώρα ποιὸ μέρος τῆς ἀξίας τοῦ νήματος ἀποτελοῦν τὰ μέσα παραγωγῆς, τὸ μπαμποάκι καὶ τὸ ἀδράχτι. Τὸ μέρος αὐτὸ εἶναι ἴσο μέ 12 σελίνια ἢ μέ τὴν ὑλοποίηση δυὸ ἡμερῶν ἐργασίας. Πρόκειται λοιπὸν τώρα μόνο γιὰ τὸ μέρος τῆς ἀξίας πού προσθετεῖ στὸ μπαμποάκι ἡ ἐργασία τοῦ ἴδιου τοῦ κλώστη.

Πρέπει τώρα νά ἐξετάσουμε τὴν ἐργασία αὐτὴ ἀπὸ μιὰ τελείως διαφορετικὴ ἀποψη ἀπ' ὅτι τὴν ἐξετάσαμε στὴ διάρκεια τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας. Σ' αὐτὸ ἐπρόκειτο γιὰ τὴ σκόπιμη δραστηριότητα, πού χρειάζεται γιὰ νά μετατραπεῖ μπαμποάκι σέ νῆμα. Ὅσο πιὸ σκόπιμη εἶναι ἡ ἐργασία, τόσο καλύτερο εἶναι τὸ νῆμα, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι προϋποτεθοῦν ἴδιοι. Ἡ ἐργασία τοῦ κλώστη ἦταν στὴν εἰδικότητα διαφορετικὴ ἀπὸ τίς ἄλλες παραγωγικὲς ἐργασίες, καὶ ἡ διαφορὰ ἐκδηλώθηκε ὑποκειμενικὰ καὶ αντικειμενικὰ, στὸν ἰδιαίτερο σκοπὸ τοῦ κλώσιμου, στὸν ἰδιαίτερο τρόπο τῆς ἐργασίας, στὴν ἰδιαίτερη φύση τῶν μέσων παραγωγῆς τῆς, στὴν ἰδιαίτερη ἀξία χρήσης τοῦ προϊόντος τῆς. Τὸ μπαμποάκι καὶ τὸ ἀδράχτι χρησιμεύουν σάν μέσα συντήρησης τῆς κλωστικῆς, δέν μπορεῖ ὅμως νά φτιαξε κανεὶς ἀπ' αὐτὰ αὐλακωτὰ κανόνια. Ἀντίθετα, σάν ἐργασία πού δημιουργεῖ ἀξία, δηλ. σάν πηγὴ ἀξίας, ἡ ἐργασία τοῦ κλώστη δέν διαφέρει καθόλου ἀπὸ τὴν ἐρ-

γασία του κατασκευαστή κανονιών, ή, πράγμα που μάς ενδιαφέρει περισσότερο, από τις εργασίες του μπαμποκοπαραγωγού και του κατασκευαστή αδραχιτών που είναι πραγματοποιημένες στα μέσα παραγωγής του νήματος. Μόνο χάρη σ' αυτή την ταυτότητα μπορούν ή μπαμποκαλλιέργεια, ή κατασκευή αδραχιτών και το κλώσιμο να είναι απλώς ποσοτικά διάφορα μέρη της ίδιας συνολικής αξίας, της αξίας του νήματος. Δεν πρόκειται εδώ πιά για την ποιότητα, τη φύση και το περιεχόμενο της εργασίας, αλλά μονάχα για την ποσότητά της. Αυτή υπολογίζεται εύκολα. Υποθέτουμε ότι η εργασία του κλώσιμου είναι απλή εργασία, κοινωνικά μέση εργασία. Θα δούμε αργότερα ότι η αντίθετη υπόθεση δεν αλλάζει καθόλου το ζήτημα.

Στό διάστημα του προτσές της εργασίας, η εργασία μεταφέρεται διαρκώς από τη μορφή της δράσης [Unruhe] στη μορφή του Είναι, από τη μορφή της κίνησης στη μορφή της αντικειμενικότητας [Gegenständlichkeit]. Στο τέλος μιας ώρας η κίνηση του κλώσιμου παρασταίνεται με μία κάποια ποσότητα νήμα, δηλ. μία καθορισμένη ποσότητα εργασίας, μία ώρα εργασίας, έχει αντικειμενοποιηθεί στο μπαμπάκι. Λέμε ώρα εργασίας, δηλ. το ξόδεμα της ζωικής δύναμης του κλώστη στο διάστημα μιας ώρας, γιατί η δουλιά του κλώσιμου ισχύει εδώ μόνο σαν ξόδεμα εργατικής δύναμης και όχι έπειδή είναι ή ειδική εργασία του κλώστη.

Έχει λοιπόν αποφασιστική σημασία στη διάρκεια του προτσές, δηλ. της μετατροπής μπαμποκιού σε νήμα, να καταναλώνεται μόνο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας. "Αν κάτω από κανονικούς, δηλ. μέσους κοινωνικούς όρους παραγωγής, α λίβρες μπαμπάκι πρέπει να μετατραπούν μέσα σε μία ώρα εργασίας σε β λίβρες νήμα, τότε μόνο εκείνη ή εργάσιμη ημέρα θεωρείται εργάσιμη ημέρα 12 ωρών που μετατρέπει $12 \times \alpha$ λίβρες μπαμπάκι σε $12 \times \beta$ λίβρες νήμα. Έπειδή μόνο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας θεωρείται σαν δημιουργός αξίας.

Όπως ή ίδια ή εργασία, έτσι και ή πρώτη ύλη και τό προϊόν εμφανίζονται εδώ κάτω από ένα τελείως διαφορετικό φως, παρά από τη σκοπιά του καθεαυτού προτσές εργασίας. Η πρώτη ύλη ισχύει εδώ μονάχα σαν απορροφητής μιας καθορισμένης ποσότητας εργασίας. Μέ την απορρόφηση αυτή μετατρέπεται στην πραγματικότητα σε νήμα, γιατί ή εργατική δύναμη ξοδεύτηκε και προστέθηκε σ' αυτήν με τη μορφή του κλώσιμου. Όμως τό προϊόν, τό νήμα, είναι τώρα μόνο βαθμόμετρο της εργασίας που έχει απορροφηθεί από τό μπαμπάκι. "Αν μέσα σε μία ώρα έχουν κλωστεί $1\frac{2}{3}$ λίβρες μπαμπάκι ή έχουν μετατραπεί σε $1\frac{2}{3}$ λίβρες νήμα, τότε οι 10 λίβρες νήμα δείχνουν ότι έχουν απορροφήσει 6 ώρες εργασίας. Καθορισμένες και με την πείρα διαπιστωμένες ποσότητες προϊόντος, δεν παρασταίνουν τώρα παρά καθορισμένες ποσότητες εργασίας, μία καθορισμένη μάζα στερεοποιημένου χρόνου εργασίας. Αποτελούν απλώς ύλοποίηση μιας ώρας, δύο ωρών, μιας ημέρας κοινωνικής εργασίας.

Γδω είναι αδιάφορο αν ή εργασία είναι ακριβώς κλώσιμο, τό

υλικό της μπαμπάκι και τό προϊόν της νήμα, όπως είναι αδιάφορο αν τό ίδιο τό αντικείμενο της εργασίας είναι κιάλας προϊόν, δηλ. πρώτη ύλη. "Αν ο εργάτης, αντί στό νηματουργείο βρισκόταν σ' ένα άνθρακορυχείο, τότε τό αντικείμενο εργασίας, τό κάρβουνο, θα υπήρχε από τη φύση. Καί όμως μία καθορισμένη ποσότητα που θα είχε αποσπαστεί από τό κοιτάσμα, λχ. ένας στατήρας, θα παράσταине μία καθορισμένη ποσότητα απορροφημένης εργασίας.

Στήν πούληση της εργατικής δύναμης είχε υποτεθεί ότι ή ημέρησια αξία της = 3 σελίνια και ότι σ' αυτά είναι ενσωματωμένες 6 ώρες εργασίας, ότι επομένως απαιτείται αυτή ή ποσότητα εργασίας για να παραχθεί ή μέση ποσότητα των καθημερινών μέσων συντήρησης του εργατή. "Αν τώρα ο κλάστης μας στό διάστημα μιας ώρας εργασίας μετατρέπει $1\frac{2}{3}$ λίβρες μπαμπάκι σε $1\frac{2}{3}$ λίβρες νήμα¹², τότε σε 6 ώρες μετατρέπει 10 λίβρες μπαμπάκι σε 10 λίβρες νήμα. Στο διάστημα λοιπόν του προτσές του κλώσιμου τό μπαμπάκι απορροφάει 6 ώρες εργασίας. Ο ίδιος εργάσιμος χρόνος παρασταίνεται με ένα ποσό χρυσού 3 σελινιών. Επομένως με τό κλώσιμο προστίθεται στό μπαμπάκι μία αξία 3 σελινιών.

"Ας κοιτάξουμε τώρα τη συνολική αξία του προϊόντος, των 10 λιβρών νήματος. Σ' αυτές έχουν αντικειμενοποιηθεί $2\frac{1}{2}$ μέρες εργασίας, 2 μέρες περιέχονται στό μπαμπάκι και στη μάζα του αδραχιτιού, και $\frac{1}{2}$ μέρα απορροφήθηκε στη διάρκεια του κλώσιμου. Ο ίδιος χρόνος εργασίας παρασταίνεται με μία μάζα χρυσού 15 σελινιών. Έτσι ή τιμή που αντιστοιχεί στην αξία των 10 λιβρών νήματος είναι 15 σελίνια και ή τιμή μιας λίβρας νήματος 1 σελίνι και 6 πένες.

Ο κεφαλοκράτης μας παραξενεύεται. Η αξία του προϊόντος είναι ίση με την αξία του κεφαλαίου που προκαταβλήθηκε. Η αξία που προκαταβλήθηκε δεν αξιοποιήθηκε, δεν παράγαγε υπεραξία, επομένως τό χρέμα δέ μετατράπηκε σε κεφάλαιο. Η τιμή των 10 λιβρών νήματος είναι 15 σελίνια και ξοδεύτηκαν 15 σελίνια στην αγορά έμπορευμάτων για τό στοιχεία δημιουργίας του προϊόντος ή, παράγμα που είναι τό ίδιο, για τούς παράγοντες του προτσές εργασίας: 10 σελίνια για μπαμπάκι, 2 σελίνια για τη μάζα των αδραχιτών που καταναλώθηκε και 3 σελίνια για την εργατική δύναμη. Η αυξημένη αξία του νήματος δεν αλλάζει την υπόθεση, γιατί ή αξία του είναι μόνο τό άθροισμα των αξιών που ήταν προηγούμενα κατανεμημένες σε μπαμπάκι, αδράχτια κι εργατική δύναμη, και από μία τέτια απλή άθροιση υπαρχουσών αξιών δεν μπορεί να προκύψει υπεραξία ούτε τώρα, ούτε ποτέ¹³. Όλες αυτές οι αξίες είναι τώρα συγκεντρω-

¹² Οι αριθμοί εδώ είναι τελείως αυθαίρετοι.

¹³ Αυτή είναι ή θεμελιακή αρχή που πάνω της στηρίζεται ή θεωρία των φυσιοκρατών, ότι όλες οι μη άγροτικές εργασίες δεν είναι παραγωγικές, και ή αρχή αυτή είναι ακαταμάχητη για τον εξ επαγγέλματος οικονομολόγο. "Αυτός ο τρόπος να καταλογίζουν σ' ένα και μόνο πράγμα την αξία πολλών άλλων πραγμάτων (λχ. στό πανί τη συντήρηση του ύφαντή), δηλ., σά να λέμε, να σωρεύουν κατά στρώματα διάφορες αξίες πάνω σε μία, έχει σαν αποτέλεσμα ν' αι-

μένες σέ ένα πράγμα, μά έτσι υπήρχαν στό χρηματικό ποσό τών 15 σελινιών προτού κοιμωματοστέι μέ τρεῖς ἀγορές ἐμπορευμάτων.

Αὐτό καθεαυτοῦ τό ἀποτέλεσμα τοῦτο δέν εἶναι παράξενο. Ἡ ἀξία μᾶς λίβρας νήματος εἶναι 1 σελίνι καί 6 πένες κι έτσι γιά 10 λίβρες νήμα ὁ κεφαλαιοκράτης μας θάπρεπε νά πληρώσει στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων 15 σελίνια. Εἴτε τό ἰδιόκτητό του σπίτι τό ἀγοράσει ἔτοιμο στήν ἀγορά εἴτε τό χτίσει ὁ ἴδιος, καμιά ἀπ' αὐτές τίς πράξεις δέ θ' αὐξήσει τό χρέμα πού θά διαθέσει γιά τήν ἀπόχτηση τοῦ σπιτιοῦ.

Ὁ κεφαλαιοκράτης πού καί ξέρεי ἀπό κυδαία οἰκονομολογία θά πεί ἴσως ὅτι προκατάβαλε τά χρήματά του μέ σκοπό νά τ' αὐγατίσει. Ὁ δρόμος πρὸς τήν κόλαση εἶναι ὥστόσο στρωμένος μέ καλές προθέσεις καί μπορούσε ἐξίσου νά ἐπιδιώξει νά κερδίζει χρήματα χωρίς νά παράγει¹⁴. Ἀπειλεῖ. Δέ θά τήν ξαναπάθει. Στό ἐξῆς, λέει, θ' ἀγοράζει τό ἐμπόρευμα ἔτοιμο ἀπό τήν ἀγορά, ἀντί νά τό παράγει ὁ ἴδιος. Ἄν ὅμως ὅλα του τ' ἀδελφία, οἱ καπιταλιστές, κάνουν τό ἴδιο, ἀπό πού θά βρεῖ ἐμπόρευμα στήν ἀγορά; Καί τό χρέμα δέν μπορεί νά τό φάει. Κανοναρχεῖ. Πρέπει νά πάρουν ὑπόψη τήν ἐγκράτειά του. Μποροῦσε νά σπαταλήσει τά 15 σελίνια του. Ἄντί γι' αὐτό τά κατανάλωσε παραγωγικά κι ἐφτιάξε νήμα μ' αὐτά. Σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως ἔχει νήμα ἀντί-τύψεις συνείδησης. Σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει νά ξαναπέσει στό ρόλο τοῦ θησαυριστῆ, πού μᾶς ἔδειξε πού ὀδηγεῖ ὁ ἀσκητισμός. Ἄλλωστε, «οὐκ ἂν λάβης παρά τοῦ μή ἔχοντος». Ὅποιο-δήποτε κι ἂν εἶναι τό ὄφελος τῆς ἀπάρνησής του, δέν ὑπάρχει τίποτα γιά νά τήν ἀμείψει ἰδιαίτερα, γιατί ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος πού προκύπτει ἀπό τό πρῶτος εἶναι ἴση μόνο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἐμπορευματικῶν ἀξιῶν πού ρίχτηκαν σ' αὐτό τό πρῶτος. Μπορεῖ λοιπόν νά παρηγορεῖ τόν ἑαυτό του λέγοντας ὅτι ἡ ἀρετή ἀμείβεται μέ τήν ἀρετή. Ἄντί γι' αὐτό ὅμως, γίνεται ἀπαιτητικός. Τό νήμα τοῦ εἶναι ἄχρηστο. Τόχει παραγάγει γιά νά τό πουλήσει. Ἄς τό πουλήσει λοιπόν, ἦ, ἀπλούστερα, ἄς παράγει στό μέλλον μόνο πράγματα γιά τίς δικές του ἀνάγκες, μιά συνταγή πού τοῦ τήν ἔδωσε κιόλας ὁ οἰκογενειακός του γιαιτρός Μάκ Κούλοκ σάν δοκιμασμένο μέσο ἐνάντια στήν ἐπιδημία τῆς ὑπερπαραγωγῆς. Πεισματώνει. Μήπως ὁ ἐργάτης μπορεί ἔτσι χωρίς τίποτα, μονάχα μέ τὰ μέλη τοῦ σώματός του νά φτιάχνει προϊόντα ἐργασίας, νά παράγει ἐμπορεύματα; Μήπως δέν τούδωσε τήν ἴλη μέ τήν ὁποία καί στήν ὁποία μόνο μπορεί νά ἐν-

ξάνει ἐξίσου αὐτή ἡ τελευταία... Ὁ ὅρος πρόσθεση χαρακτηρίζει πολύ καλά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο σχηματίζεται ἡ τιμή τῶν προϊόντων ἐργασίας: ἡ τιμή αὐτή εἶναι μόνο τό συνολικό ἄθροισμα πολλῶν καταναλωμένων καί προσθεμένων ἀξιῶν προσθέτων ὅμως δέ θά πεί πολλαπλασιασῶν» (*Mercier de la Rivière*: «L'Ordre Naturel et Essentiel etc.», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, II μέρος, σελ. 599).

¹⁴ Ἐτσι λχ. τό 1844—1847 ἀπόσυρε ἀπό τήν παραγωγική ἐπιχείρηση μέρος τῶν κεφαλαίων του γιά νά τό παίξει στίς μετοχές τῶν σιδηροδρόμων. Ἐτσι καί τόν καιρό τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἔκλεισε τό ἐργοστάσιό του καί πέταξε τόν ἐργοστασιακό ἐργάτη στό δρόμο γιά νά παίξει στό χρηματιστήριο μπαμποζιῶν τοῦ Λίβερπουλ.

σωματώσει τήν ἐργασία του; Ἐπειδή ὅμως τό μεγαλύτερο μέρος τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖται ἀπό τέτοιους ξυπόλυτους, δέν πρόσφερε μήπως μέ τά μέσα παραγωγῆς του, μέ τό μπαμπάκι του καί μέ τά ἀδράχια του, μιάν ἀνεχτίμητη ὑπηρεσία στήν κοινωνία καί στόν ἐργάτη, πού ἐπιπλέον τόν ἔχει ἐφοδιάσει μέ μέσα συντήρησης; Καί δέν πρέπει νά βάλει στό λογαριασμό τήν ὑπηρεσία αὐτή; Μήπως ὅμως ὁ ἐργάτης δέν τοῦ ἀνταπῶδωσε τήν ὑπηρεσία πού μετατρέπει τό μπαμπάκι καί τά ἀδράχια σέ νῆμα; Ἐξάλλου ἐδῶ δέν πρόκειται γιά ὑπηρεσίες¹⁵. Μιά ὑπηρεσία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τό ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα μᾶς ἀξίας χρήσης, εἴτε τοῦ ἐμπορεύματος, εἴτε τῆς ἐργασίας¹⁶. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιά τήν ἀνταλλαχτική ἀξία. Ὁ κεφαλαιοκράτης πλήρωσε στόν ἐργάτη τήν ἀξία τριῶν σελινιών. Ὁ ἐργάτης τοῦ ἐπέστρεψε ἕνα ἀκριβές ἰσοδύναμο μέ τή μορφή τῆς ἀξίας τῶν 3 σελινιών πού πρόσθεσε στό μπαμπάκι, ἀξία ἐναντί ἀξίας. Καί ὁ φίλος μας πού μόλις τώρα δά κόμπαζε μέ τό κεφαλαίό του, παίρνει ξαφνικά τή μετριόφρονη στάση τοῦ ἐργάτη του. Μήπως δέ δούλεψε κι ὁ ἴδιος; Μήπως δέν ἔκανε τή δουλιά τῆς ἐπίβλεψης, τῆς ἐπιστασίας πάνω στόν κλώστη; Μήπως κι αὐτή του ἡ ἐργασία δέ δημιουργεῖ ἀξία; Ὁ *overlooker* [ἐπιστάτης] του καί ὁ *manager* [διευθυντής] του σηκώνουν τούς ὤμους. Στό μεταξύ ὅμως ξανααὐποδύθηκε μ' ἄχαρμένο χαμόγελο τήν παλιά του φυσιογνωμία. Μᾶς κοροΐδευε π' ὅλη αὐτή τήν κατήχηση. Δέ δίνει πεντάρα γιά ὅλα αὐτά. Ὅλες αὐτές τίς σάπιες δικαιολογίες καί κουφίες φλυαρίες καί τά παρόμοιά τους τίς ἀναθέτει στούς εἰδικά γι' αὐτό τό σκοπό πληρωνόμενους καθηγητάδες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ὁ ἴδιος εἶναι πραχτικός ἄνθρωπος, πού ἂν καί δέν ἀναλογίζεται πάντα τί λείει ἔξω ἀπό τήν ἐπιχείρησή του, ξέρει ὅμως πάντα τί κάνει στήν ἐπιχείρησή του.

Ἄς ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπό πιό κοντά. Ἡ ἡμερήσια ἀξία

¹⁵ «Μπορεῖς νά ἐγκωμιάσεις, νά στολιῆσαι καί νά καλλωπίσεις... Ὅποιος ὅμως παίρνει περισσότερα καί καλύτερα (ἀπ' ὅσα δίνει), κάνει τοκογλυφία καί δέ σημαίνει ὅτι πρόσφερε ὑπηρεσία στόν πλησίον του, μά ὅτι τοῦκανε ζημιά, σά νά τόν ἔχει κλέψει ἡ ληστεία». Ὅλα ὅσα ὀνομάζουν ὑπηρεσία καί ἀγαθοεργία δέν εἶναι ὑπηρεσία καί ἀγαθοεργία στόν πλησίον σου. Γιατί ὁ μισός καί ἡ μοιχαλίδα προσφέρουν μεγάλη ὑπηρεσία καί εὐχαρίστηση ὁ ἕνας στόν ἄλλο. Ἐνας «ρόιτερ»* προσφέρει μεγάλη ὑπηρεσία σ' ἕνα φονιά καί ἐμπρηστή δταν τόν βοηθεῖ νά ληστεύει στίς δημοσιές καί νά ἐπιτίθεται σά χτήματα καί στούς ἀνθρώπους. Οἱ παπικοί προσφέρουν μεγάλη ὑπηρεσία στούς δικούς μας ὅταν δέν τούς πνίγουν ὅλους, δέν τούς καίνε, δέν τούς σκοτώνουν, δέν τούς ἀφήνουν νά σατίσουν στή φυλακή, μά ἀφήνουν καί μερικούς νά ζοῦν, καί τούς κυνηγᾶνε ἡ τούς παίρνουν τό βίος τους. Κι ὁ ἴδιος ὁ διάβολος προσφέρει μεγάλη, ἀνεχτίμητη ὑπηρεσία στούς δούλους του... Μέ δύο λόγια, ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος ἀπό μεγάλες, θαυμάσιες, καθημερινές ὑπηρεσίες καί ἀγαθοεργίες» (*Martin Luther*: «An die Pfarrherrn wider den wucher zu predigen etc.», Wittenberg 1540, [σελ. 8—9]).

* Μισοφόρος ἱππίας στό 16ο αἰόνα στή Γερμανία. (Σημ. Μετ.).

¹⁶ Σχετικά μ' αὐτό, στό ἔργο μου «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, σελ. 14 κ.ά. λέω ἀνάμεσα σ' ἄλλα: «Καταλαβαίνουμε τί „ὑπηρεσία“ μπορεῖ νά προσφέρει ἡ κατηγορία „ὑπηρεσία“ (service) σ' ἕνα εἶδος οἰκονομολόγους σάν τούς Ζ. Μπ. Σαίη καί Φ. Μπαστιά».

τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις ἦταν 3 σελίνια, γιατί σ' αὐτή τήν ἴδια εἶναι ἀντικειμενοποιημένη μισῆς μέρας ἐργασία, δηλ. γιατί τὰ μέσα συντήρησης πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἡμερήσια παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις κοστίζουν μισῆς μέρας ἐργασία. Ἡ παρωχημένη ἐργασία ὅμως πού περιέχεται στήν ἐργατική δύναμη, καί ἡ ζωντανή ἐργασία πού μπορεῖ νά ἐκτελέσει, τὰ ἡμερήσια ἐξόδα συντήρησής της καί τό ἡμερησίό της ἐξόδα εἶναι δύο τελείως διαφορετικά μεγέθη. Τό πρῶτο καθορίζει τήν ἀνταλλακτική τῆς ἀξία, τό δεύτερο ἀποτελεῖ τήν ἀξία χρήσης της. Τό γεγονός ὅτι χρειάζεται μισῆς μέρας ἐργασία γιά νά κρατήσει τόν ἐργάτη 24 ὥρες στή ζωή, δέν ἐμποδίζει καθόλου τόν ἐργάτη νά δουλέψει μιά ὁλόκληρη μέρα. Ὡστε λοιπόν ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις καί ἡ ἀξιοποίησή της, ἡ ἀξία πού μπορεῖ νά παράγει στό προτοσές τῆς ἐργασίας, εἶναι δύο διαφορετικά μεγέθη. Αὐτήν τήν διαφορά στήν ἀξία εἶχε ὑπόψη του ὁ κεφαλαιοκράτης ὅταν ἀγόραζε τήν ἐργατική δύναμη. Ἡ χρήσιμη ιδιότητά της νά φτιάχνει νῆμα, ἡ ὑποδήματα ἦταν μόνο ἓνα *conditio sine qua non* [ἄρος ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνεν], γιατί ἡ ἐργασία πρέπει νά ἐξοδεύεται μέ ὠφέλιμη μορφή γιά νά δημιουργεῖ ἀξία. Αὐτό ὅμως πού ἔκρινε τήν ὑπόθεση εἶναι ἡ εἰδική ἀξία χρήσης αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ιδιότητα νά εἶναι πηγὴ ἀξίας καί μάλιστα περισσότερης ἀξίας ἀπ' ὅτι ἔχει τό ἴδιο. Αὐτή εἶναι ἡ εἰδική ὑπηρεσία πού ὁ κεφαλαιοκράτης περιμένει ἀπὸ τήν ἐργατική δύναμη. Καί ἐνεργεῖ ἐδῶ σύμφωνα μέ τοὺς αἰώνιους νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Πραγματικά, ὁ πωλητής τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις, ὅπως καί ὁ πωλητής κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, πραγματοποιεῖ τήν ἀνταλλακτική τῆς ἀξία καί ἐκποιεῖ τήν ἀξία χρήσης της. Δέν μπορεῖ νά εἰσπράξει τή μιά χωρίς νά δώσει τήν ἄλλη. Ἡ ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις, ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, δέν ἀνήκει στόν πωλητή της, ὅπως ἡ ἀξία χρήσης τοῦ πωλημένου λαδίου δέν ἀνήκει στό λαδέμπορο. Ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος πλήρωσε τήν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις, γι' αὐτό τοῦ ἀνήκει ἡ χρήση της στό διάστημα τῆς ἡμέρας, ἡ ἐργασία μιάς ὁλόκληρης ἡμέρας. Τό περιστατικό ὅτι ἡ ἡμερήσια συντήρηση τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις κοστίζει ἓν ἡμέρας ἐργασία παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη μπορεῖ νά δρᾷ, νά ἐργάζεται μιά ὁλόκληρη μέρα, ὅτι ἐπομένως ἡ ἀξία πού δημιουργεῖ ἡ χρήση της στό διάστημα μιάς ἡμέρας εἶναι διπλάσια ἀπὸ τή δική της ἡμερήσια ἀξία, τό περιστατικό αὐτό εἶναι μεγάλο βέβαια εὐτύχημα γιά τόν ἀγοραστή, δέν ἀποτελεῖ ὅμως καθόλου ἀδικία σέ βάρος τοῦ πωλητή.

Ὁ κεφαλαιοκράτης μας πρόβλεψε τούτη τήν περίπτωση πού τόν κάνει νά γελάει. Γι' αὐτό, ὁ ἐργάτης στόν τόπο τῆς δουλειᾶς βρίσκει τὰ ἀπαραίτητα μέσα παραγωγῆς ὅχι μόνο γιά ἓνα ἐξάωρο, μά γιά ἓνα δωδεκάωρο προτοσές ἐργασίας. Ἄν οἱ 10 λίβρες μπαμπάκι ἀπορροφήσαν 6 ὥρες ἐργασία καί μετατράπηκαν σέ 10 λίβρες νῆμα, τώρα 20 λίβρες μπαμπάκι θ' ἀπορροφήσουν 12 ὥρες ἐργασία καί θά μετατραποῦν σέ 20 λίβρες νῆμα. Ὡς ἐξετάσουμε τό προϊόν τοῦ παρατεταμένου προτοσές ἐργασίας. Στίς 20 λίβρες νῆμα εἶναι τώρα ἀντικειμε-

νοποιημένες 5 ἐργασίμες ἡμέρες, 4 στήν καταναλωμένη μάζα μπαμπάκι καί ἀδραχτιοῦ καί 1 πού ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τό μπαμπάκι στή διάρκεια τοῦ κλώσιμου. Ἡ χρυσή ἐκφρασὴ 5 ἡμερῶν ἐργασίας ὅμως εἶναι 30 σελίνια ἢ 1 λίρ. στ. καί 10 σελίνια. Αὐτὴ λοιπὸν εἶναι ἡ τιμὴ τῶν 20 λίβρων νήματος. Τό νῆμα ἐξακολουθεῖ νά κοστίζει 1 σελίνι καί 6 πένες ἢ λίβρα. Ὅμως τό ἀθροίσμα τῶν ἀξιών τῶν ἐμπορευμάτων πού ρίχτηκαν στό προτοσές ἦταν 27 σελίνια. Ἡ ἀξία τοῦ νήματος εἶναι 30 σελίνια. Ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος αὐξήθηκε κατὰ $\frac{1}{3}$ πέρα ἀπὸ τήν ἀξία πού προκαταβλήθηκε γιά τήν παραγωγή του. Ἔτσι τὰ 27 σελίνια μετατράπηκαν σέ 30 σελίνια. Γέννησαν μιά ὑπεραξία ἀπὸ 3 σελίνια. Τό τέχνασμα πέτυχε ἐπιτέλους. Τό χρήμα μετατράπηκε σέ κεφάλαιο.

Ὅλοι οἱ ὅροι τοῦ προβλήματος λύθηκαν χωρίς νά καταπατηθοῦν καθόλου οἱ νόμοι τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Ἀνταλλάχτηκε ἰσοδύναμο μέ ἰσοδύναμο. Ὁ κεφαλαιοκράτης σάν ἀγοραστής πλήρωσε τό κάθε ἐμπόρευμα στήν ἀξία του, τό μπαμπάκι, τὰ ἀδραχτία, τήν ἐργατική δύναμη. Ἐκανε ἔπειτα, ὅτι κάνει κάθε ἄλλος ἀγοραστής ἐμπορευμάτων. Κατανάλωσε τήν ἀξία τους χρήσης. Τό προτοσές κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις πού εἶναι ταυτόχρονα καί προτοσές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος ἀπόδωσε ἓνα προϊόν 20 λίβρες νῆμα ἀξίας 30 σελινίων. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπιστρέφει τώρα στήν ἀγορά, ὅπου εἶχε ἀγοράσει προηγούμενα ἐμπόρευμα, καί πουλάει ἐμπόρευμα. Πουλάει τό νῆμα πρὸς 1 σελίνι καί 6 πένες ἢ λίβρα, οὔτε μιά πεντάρα πάνω ἢ κάτω ἀπὸ τήν ἀξία του. Καί ὅμως τραβάει ἀπὸ τήν κυκλοφορία 3 σελίνια παραπάνω ἀπ' ὅσα εἶχε ρίξει ἀρχικά σ' αὐτήν. Ὅλη αὐτή ἡ πορεία, ἡ μετατροπὴ τοῦ χρήματός του σέ κεφάλαιο, συντελεῖται μέσα στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας καί δέν συντελεῖται μέσα στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Συντελεῖται μέ τή μεσολάβηση τῆς κυκλοφορίας, ἐπειδὴ ἐξαρτιέται ἀπὸ τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων. Δέ συντελεῖται στήν κυκλοφορία, γιατί ἡ κυκλοφορία προετοιμάζει ἀπλῶς τό προτοσές ἀξιοποίησης πού συντελεῖται στή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς. Καί ἔτσι εἶναι «*tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles*» [«ὅλα εἶναι ἀριστα στόν καλύτερο ἀπ' ὅλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους»].

Μετατρέποντας ὁ κεφαλαιοκράτης χρήμα σέ ἐμπόρευμα πού χρησιμοποιοῦν σάν ὕλικά στοιχεῖα δημιουργίας ἐνός νέου προϊόντος ἢ σάν παράγοντες τοῦ προτοσές ἐργασίας, ἐνσωματώνοντας ζωντανή ἐργατική δύναμη στή νεκρή ἀντικειμενικότητά τους, μετατρέπει ἀξία, παρωχημένη, ἀντικειμενοποιημένη, νεκρή ἐργασία σέ κεφάλαιο, σέ αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία, σέ ἓνα ἔμψυχο τέρας, πού ἀρχίζει νά «ἐργάζεται» als hätt' es Lieb' im Leibe* [σὰ νᾶχε τό διάβολο μέσα του].

Ἄν τώρα συγκρίνουμε τό προτοσές δημιουργίας τῆς ἀξίας μέ τό προτοσές ἀξιοποίησης, θά δοῦμε ὅτι τό προτοσές ἀξιοποίησης δέν εἶναι παρὰ ἓνα προτοσές δημιουργίας ἀξίας πού ἔχει παραταθῆ πέρα ἀπὸ

* Στίχος ἀπὸ τό «Φάουστ» τοῦ Γκαίτε. (Σημ. Μετ.).

ένα δρισμένο σημείο. "Αν τό τελευταίο διαρκεί μόνο ὡς τό σημείο πού ἡ πληρωμένη ἀπό τό κεφάλαιο ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀναπληρώνεται μέ ἕνα νέο ἰσοδύναμο, τότε εἶναι ἀπλό προτός δημιουργίας ἀξίας. "Αν τό προτός δημιουργίας ἀξίας συνεχιστεῖ πέρα ἀπό τό σημείο αὐτό, τότε γίνεται προτός ἀξιοποίησης.

"Αν συγκρίνουμε ἀκόμα τό προτός δημιουργίας ἀξίας μέ τό προτός ἐργασίας, θά δοῦμε ὅτι τό δεύτερο συνίσταται στήν ὠφέλιμη ἐργασία πού παράγει ἀξίες χρήσης. Ἡ κίνηση ἐξετάζεται ἐδῶ ποιητικά, στόν ἰδιαίτερο τρόπο τῆς, σύμφωνα μέ τό σκοπό καί τό περιεχόμενο τῆς. Τό ἴδιο προτός ἐργασίας παρουσιάζεται στό προτός δημιουργίας ἀξίας μόνο ἀπό τήν ποσοτική του πλευρά. Πρόκειται μόνο γιά τό χρόνο πού χρειάζεται ἡ ἐργασία γιά νά γίνει, ἢ γιά τή χρονική περίοδο πού στή διάρκεια τῆς ξοδεύεται μέ ἐπωφελεῖ τρόπο ἡ ἐργατική δύναμη. "Εδῶ καί τά ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στό προτός τῆς ἐργασίας δέν ἰσχύουν πιά σάν λειτουργικά καθορισμένο ὕλικοι παράγοντες τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού δρᾷ σκόπιμα. Ὑπολογίζονται μόνο σάν καθορισμένες ποσότητες ἀντικειμενοποιημένης ἐργασίας. Εἶτε ἡ ἐργασία περιέχεται στά μέσα παραγωγῆς, εἶτε προστίθεται ἀπό τήν ἐργατική δύναμη, ὑπολογίζεται πιά μόνο σύμφωνα μέ τή χρονική τῆς διάρκεια. Εἶναι τόσες ὥρες, μέρες κλπ.

Ὑπολογίζεται ὁμως μόνο ἐφόσον ὁ χρόνος πού καταναλώθηκε γιά τήν παραγωγή τῆς ἀξίας χρήσης εἶναι κοινωνικά ἀναγκαῖος. Αὐτό σημαίνει πολλά. Ἡ ἐργατική δύναμη πρέπει νά λειτουργεῖ κάτω ἀπό κανονικούς ὅρους. "Αν τό μέσο ἐργασίας πού ἐπικρατεῖ κοινωνικά στή νηματουργία εἶναι ἡ κλωστική μηχανή, δέν ἐπιτρέπεται νά δοθεῖ στόν ἐργάτη ἕνα ροδάνι. Δέν ἐπιτρέπεται ἀντί γιά μπαμπάκι κανονικῆς ποιότητας νά πάρει παλιομπάμπακο πού κάθε τόσο κόβεται. Καί στίς δύο περιπτώσεις θά χρειάζοταν γιά τήν παραγωγή μιᾶς λίβρας νήματος περισσότερος χρόνος ἐργασίας ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο, ὁμως αὐτός ὁ παραπάνω χρόνος δέ θά δημιουργοῦσε ἀξία ἢ χρήμα. Ὡστόσο ὁ κανονικός χαρακτήρας τῶν ὑλικῶν παραγόντων τῆς ἐργασίας δέν ἐξαρτεῖται ἀπό τόν ἐργάτη, ἀλλά ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη. "Ενας παραπέρα ὅρος εἶναι ὁ κανονικός χαρακτήρας τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Στήν εἰδικότητα πού χρησιμοποιεῖται, πρέπει νά ἔχει τό μέσο βαθμό ἐπιτηδευτικότητας, δεξιότητας καί σβελτάδας. Ὁ κεφαλαιοκράτης μας ὁμως ἀγόρασε στήν ἀγορά ἐργασίας ἐργατική δύναμη κανονικῆς ποιότητας. Ἡ δύναμη αὐτή πρέπει νά ξοδεύεται μέ τό συννηθισμένο μέσο βαθμό μόχθου, μέ τόν κοινωνικά συννηθισμένο βαθμό ἔντασης. Πάνω σ' αὐτό ἐπαγρυπνεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης μέ τήν ἴδια ἔγνοια πού ἐπαγρυπνεῖ γιά νά μή σπαταληθεῖ χρόνος χωρίς ἐργασία. "Εχει ἀγοράσει τήν ἐργατική δύναμη γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα. Ἐπιμένει νά πάρει ἀπ' αὐτήν ὅτι τοῦ ἀνήκει. Δέ θέλει νά τόν κλέβουν. Τέλος — καί ἐδῶ ὁ ἴδιος κύριος ἔχει δικό του code pénal [ποινικό κώδικα] — δέν ἐπιτρέπεται νά γίνεται ἀσκοπη κατανάλωση πρώτης ὕλης καί μέσων ἐργασίας, γιατί ἡ σπαταλημένη πρώτη ὕλη καί τό σπαταλημένο μέσο ἐργασίας ἀποτελοῦν περιττά ξοδεμένες ποσότητες

τες ἀντικειμενοποιημένης ἐργασίας πού γιαντό δέν ὑπολογίζονται καί δέν μπαίνουν στό προϊόν τῆς δημιουργίας ἀξίας¹⁷.

"Ετσι βλέπουμε ὅτι ἡ διαφορά πού βρήκαμε προηγούμενα μέ τήν ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἐργασία ἐφόσον παράγει ἀξία χρήσης καί στήν ἴδια ἐργασία ἐφόσον παράγει ἀξία, ἐκφράζεται τώρα σάν διάκριση ἀνάμεσα στίς διαφορές πλευρές τοῦ προτός παραγωγῆς.

Σάν ἐνότητα τοῦ προτός ἐργασίας καί τοῦ προτός δημιουργίας ἀξίας, τό προτός τῆς παραγωγῆς εἶναι προτός παραγωγῆς ἐμπορευμάτων σάν ἐνότητα τοῦ προτός ἐργασίας καί τοῦ προτός ἀξιοποίησης εἶναι κεφαλαιοκρατικό προτός παραγωγῆς, κεφαλαιοκρατική μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

"Εχει τονιστεῖ προηγούμενα ὅτι γιά τό προτός ἀξιοποίησης εἶ-

¹⁷ Πρόκειται γιά ἕναν ἀπό τοὺς συντελεστές πού ἀκριβαίνουν τήν παραγωγή πού στηρίζεται στή δουλειά. "Εδῶ, σύμφωνα μέ τήν εὐστοχη ἐκφραση τῶν ἀρχαίων, ὁ ἐργάτης διαφέρει μόνο σάν instrumentum vocale [ἐργαλεῖο πού μιλάει], ἀπό τό ζῶο σάν instrumentum semivocale [μισοῦφωνο ἐργαλεῖο] καί ἀπό τό νεκρό ἐργαλεῖο σάν instrumentum mutum [βουβό ἐργαλεῖο]. Ὁ ἴδιος ὁμως αὐτός ἐργάτης δίνει στό ζῶο καί στό ἐργαλεῖο δουλειά νά καταλάβουν, ὅτι δέν εἶναι ὁμοῖοι τους, ἀλλά ὅτι εἶναι ἀνθρώποι. Καί ἀποχτίζει τήν αὐτοεπίγνωση τῆς διαφορᾶς του ἀπ' αὐτά μέ τό ὅτι τά κακομεταχειρίζεται καί τά καταστρέφει con amore [μέ πάθος]. Γιαντό, σέ τοῦτο τόν τρόπο παραγωγῆς ἰσχύει σάν οικονομική ἀρχή ἡ χρησιμοποίηση μόνο τῶν πύ χοντροκομμένων καί πύ δυσκίνητων ἐργαλείων δουλειᾶς, πύ ὁμως ἰσα-ἰσα λόγω τῆς δυσκίνητης χοντροκοπιάς τους δύσκολα καταστρέφονται. "Ετσι ὡς τό ἔσπασμα τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου πολέμου στίς Πολιτεῖες ὅπου διατηροῦσαν δούλους καί πύ βρίσκονται στίς ἀκτές τοῦ κόλπου τοῦ Μεξικοῦ, ὑπῆρχαν ἀρχαία κινέζικης κατασκευῆς πύ ἀνασκάφτην τή γῆ ὅπως τό γουρούνι καί ὁ τυφλοπόντικας, χωρίς ὁμως νά τή σκίζουν καί νά τήν ἀνατρέπουν. Πρβλ. J. E. Cairnes : «The Slave Power». London 1862, σελ. 46 κ. ἑ. Ὁ Ὀλμστεντ στό ἔργο του «Sea Board Slave States» λέει ἀνάμεσα σ' ἄλλα : «Μοῦ ἔδειξαν ἐδῶ ἐργαλεῖα πύ σέ μᾶς κανέναν λογικός ἀνθρώπος δέν θά ἐπιβάρυνε μ' αὐτά τό μισθωτό ἐργάτη του. Τό ἀσυνήθιστο βάρος τους καί ἡ δυσκίνησί τους πρέπει, κατά τή γνώμη μου, νά κάνουν τήν ἐργασία πύ γίνεται μ' αὐτά τουλάχιστον κατά 10 % πύ δύσκολη ἀπό τήν ἐργασία πύ γίνεται μέ τά ἐργαλεῖα πύ χρησιμοποιοῦνται συνήθως σέ μᾶς. "Ὅπως ὁμως μέ βεβαιώνουν, λόγω τῆς ἀμέλειας καί τῆς ἀδεξιότητος πύ τά χρησιμοποιοῦν οἱ δούλοι, δέν εἶναι δυνατό νά τους ἐμπιστευθεῖ κανεῖς μέ καλή ἐπιτυχία πύ ἐλαφριά ἢ λιγότερο χοντροειδῆ ἐργαλεῖα. "Εργαλεῖα σάν καί αὐτά πύ ἐμπιστευοῦμαστε πάντα μέ καλό κέρδος στοὺς ἐργάτες μας δέν θά ἀντεχαν οὔτε μιά μέρα σ' ἕναν ἀγρό σιτηρῶν τῆς Βιργινίας, παρᾷ τό γεγονός ὅτι οἱ ἀγροῖ ἐκεῖ εἶναι πύ ἀφράτοι καί ἔχουν λιγότερες πέτρες ἀπό τοὺς δικούς μας. "Επίσης διαν τοὺς ρώτησα, γιατί γενικά ἀντικαταστάλουν τά ἄλλα μέ μολάκια, μού ἀνάφεραν σάν πρῶτο καί ὁμολογούμενα ἀποφασιστικό λόγο, ὅτι τά ἄλλα δέν ἀντέχουν στόν τρόπο πύ τά μεταχειρίζονται πάντα οἱ νεγροί. Τά ἄλλα τά σακατεύουν πάντα γρήγορα καί τά κάνουν ἀνάπηρα, ἐνῶ τά μολάκια ἀντέχουν στό ἔξυλο καί, πύ καί πύ, στή στέρηση τῆς νομῆς τους χωρίς νά παθαίνουν σωματικές ζημιές. "Επίσης δέν κρυολογοῦν καί δέν ἀρρωσταίνουν ὅταν τά παραμελοῦν καί τά παρακουράζουν στή δουλιά. Ὡστόσο φτάνει νά πάω ὡς τό παράθυρο τοῦ δωματίου πύ γράφω γιά νά δῶ σχεδόν ὅποιαδήποτε στιγμή μιά τέτια μεταχείριση τῶν ζώων πύ θά ἀνάγκασε κάθε φάρμακ τῶν βόρειων Πολιτειῶν νά διώξει στά σίγουρα τόν ἐργάτη πύ περιποιεῖται τά ζῶα» (σελ. 46, 47).

ναι τελείως αδιάφορο αν η εργασία που ιδιοποιείται ο κεφαλαιοκράτης είναι απλή, κοινωνική μέση εργασία, ή συνθετότερη εργασία, εργασία μεγαλύτερου ειδικού βάρους. Η εργασία που σε σύγκριση με την κοινωνική μέση εργασία ισχύει σαν ανώτερη συνθετότερη εργασία, είναι η εκδήλωση μιάς εργατικής δύναμης στην οποία μπαίνουν μεγαλύτερα έξοδα κατάρτισης, που η παραγωγή της κοστίζει περισσότερο χρόνο εργασίας και που γιαυτό έχει μεγαλύτερη αξία από την απλή εργατική δύναμη. Αν η αξία της δύναμης αυτής είναι ανώτερη, εκδηλώνεται σε αντιστάθμισμα με ανώτερη εργασία, και γιαυτό στα ίδια χρονικά διαστήματα αντικειμενοποιείται σε σχετικά ανώτερες αξίες. Όποιοσδήποτε ωστόσο κι αν είναι ο βαθμός διάκρισης ανάμεσα στην εργασία του κλώστη και στην εργασία του χρυσοχόου, τό μέρος της εργασίας με τό οποίο ο εργάτης χρυσοχόος αναπληρώνει μόνο την αξία της δικής του εργατικής δύναμης, δε διακρίνεται καθόλου ποιοτικά από τό πρόσθετο μέρος της εργασίας που μ' αυτό δημιουργεί υπεραξία. Και τώρα, όπως και πρώτα, η υπεραξία προκύπτει μόνο από ένα ποσοτικό πλεόνασμα εργασίας, από την παρατεταμένη διάρκεια του ίδιου προτοσές εργασίας, που στη μιά περίπτωση είναι τό προτοσές παραγωγής νήματος και στην άλλη τό προτοσές παραγωγής χρυσαφικῶν¹⁸.

¹⁸ Η διαφορά ανάμεσα στην ανώτερη και απλή εργασία, ανάμεσα στη «skilled» και «unskilled labour» [ειδικευμένη και ανειδίκευτη εργασία], στηρίζεται ενμέρει σε απλές αυταπάτες, ή τουλάχιστον διαφορές, που από καιρό πάντως να είναι πραγματικές και που εξακολουθούν να υπάρχουν χάρη σε μιά παροπαράδοτη σύμβαση, και ενμέρει στην περισσότερο άνημπορη θέση ορισμένων στρωμάτων της εργατικής τάξης που λιγότερο από άλλους έχουν τη δυνατότητα ν' αποσπούν την αξία της εργατικής τους δύναμης. Τά τυχαία περιστατικά παίζουν εδώ τόσο μεγάλο ρόλο, που τά ίδια είδη εργασίας αλλάζουν θέση. Λχ. εκεί που οι σωματικές δυνάμεις της εργατικής τάξης έχουν εξασθενήσει κι έχουν εξαντληθεί σχετικά, όπως αυτό γίνεται σ' όλες τις χώρες με αναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή, οι χοντρές δουλιές που απαιτούν μεγάλη μυϊκή δύναμη κινούνται γενικά σε ανώτερες βαθμίδες σε σύγκριση με πολύ πιο λεπτές εργασίες που ξεπέφτουν ως τη βαθμίδα της απλής εργασίας, έτσι λχ. η εργασία ενός bricklayer [χτίστη] στην Αγγλία βρίσκεται σε μιά πολύ πιο ανώτερη βαθμίδα από τη δουλιά ενός ύφαντη δαμασκηνῶν ύφασμάτων. Από την άλλη μεριά η εργασία ενός fustian cutter (εργάτης που ψαλιδίζει μπαμπακερά βελούδα) φигουράρει σαν «απλή» εργασία μόλο που απαιτεί μεγάλη σωματική προσπάθεια και που επιπλέον είναι πολύ ανθυγιεινή. Εξάλλου δεν πρέπει να φανταζόμαστε ότι η λεγόμενη «skilled labour» κατέχει μιά ποσοτικά σημαντική έκταση στην εθνική εργασία. Ο Λένγκ υπολογίζει ότι στην Αγγλία (και στην Ουαλλία) πάνω από 11 εκατομμύρια άνθρωποι ζουν από απλή εργασία. Όταν αφαιρέσουμε ένα εκατομμύριο αριστοκράτες και ένα μισό εκατομμύριο εξασθλωμένους, αλήτες, έγκληματιες, πόρνες κλπ., από τά 18 εκατομμύρια του πληθυσμού, όσος ήταν τόν καιρό που έγραψε τό σύγγραμμά του, απομένουν 4.650.000 άτομα τάξη μαζί με τούς μικροεισοδηματίες, υπαλλήλους, συγγραφείς, καλλιτέχνες, δασκάλους κλπ. Για νά βγάλει αυτά τά 4 2/3 εκατομμύρια υπολογίζει στό εργαζόμενο μέρος της άστικής τάξης εκτός από τούς τραπεζίτες και όλους τούς «εργοστασιακούς εργάτες» που πληρώνονται καλύτερα! Από τούς «ύψωμένους» σε δύναμη εργάτες» δε λείπουν ούτε οι bricklayer [χτίστες]. Κι έτσι του απομένουν τά 11 εκατομμύρια που αναφέραμε. (S. Laing: «National Distress etc.», London 1844 [σελ. 51 — 52]). «Η μεγάλη τάξη που γιά νά πάρει μέσα συντήρη-

Από την άλλη μεριά σε κάθε προτοσές δημιουργίας αξίας ή ανώτερη εργασία πρέπει νά ανάγεται πάντα σε κοινωνική μέση εργασία, λχ. μιά μέρα ανώτερη εργασία σε χ μέρες απλή εργασία¹⁹. Έτσι εξοικονομούμε μιά περιττή διαδικασία και απλοποιούμε την ανάλυση με την υπόθεση ότι ο εργάτης που τόν χρησιμοποιεί τό κεφάλαιο εκτελεί απλή κοινωνική μέση εργασία.

σης δεν μπορεί νά δώσει τίποτα άλλο από συνηθισμένη εργασία, είναι ή μεγάλη μάζα του λαού» (James Mill στο άρθρο: «Colony». «Supplement to the Encyclopaedia Britannica», 1831 [σελ. 8]).

¹⁹ «Παντού. όπου ή εργασία αναφέρεται με την έννοια της κλίμακας της αξίας, έννοείται κατ' ανάγκην εργασία ενός καθορισμένου είδους... ή αναλογία στην οποία τά άλλα είδη εργασίας βρίσκονται προς αυτήν εξακριβώνεται εύκολα» («Outlines of Political Economy», London 1832, σελ. 22, 23).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΣΤΑΘΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οἱ διάφοροι παράγοντες τοῦ προτοσῆς ἐργασίας συμμετέχουν διαφορετικὰ στοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος.

Ὁ ἐργάτης προσθέτει στοῦ ἀντικείμενο ἐργασίας νέα ἀξία, προσθέτοντας σ' αὐτό μιάν ὀρισμένη ποσότητα ἐργασίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο, τὸ σκοπὸ καὶ τὸν τεχνικὸ χαρακτήρα τῆς ἐργασίας τοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ξαναβρίσκουμε τίς ἀξίες τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς σάν συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, λχ. τίς ἀξίες τοῦ μπαμπακιοῦ καὶ τῶν ἀδραχτιῶν στὴν ἀξία τοῦ νήματος. Ἐπομένως ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς διατηρεῖται μὲ τὴ μεταβίβασή της στοῦ προϊόντος. Ἡ μεταβίβαση αὕτη γίνεται στὴν πορεία τῆς μετατροπῆς τῶν μέσων παραγωγῆς σέ προϊόν, στοῦ προτοσῆς τῆς ἐργασίας. Πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐργασία. Πῶς δμως;

Ὁ ἐργάτης δέν ἐργάζεται δυὸ φορές στὸν ἴδιο χρόνον, μιὰ φορά γιὰ νὰ προσθέσει μὲ τὴν ἐργασία του ἀξία στοῦ μπαμπακί, καὶ μιὰ φορά γιὰ νὰ διατηρήσει τὴν παλιά του ἀξία ἢ, πρᾶγμα πού σημαίνει τὸ ἴδιο, γιὰ νὰ μεταβιβάσει στοῦ προϊόντος, στοῦ νήματος, τὴν ἀξία τοῦ μπαμπακιοῦ πού ἐπεξεργάζεται καὶ τοῦ ἀδραχτιοῦ μὲ τὸ ὁποῖο ἐργάζεται. Ἀλλὰ προσθέτοντας ἀπλῶς νέα ἀξία διατηρεῖ τὴν παλιά ἀξία. Ἐπειδὴ δμως ἡ πρόσθεση νέας ἀξίας στοῦ ἀντικείμενο ἐργασίας καὶ ἡ διατήρηση τῶν παλιῶν ἀξιῶν στοῦ προϊόντος εἶναι δυὸ τελείως διαφορετικὰ ἀποτελέσματα πού ὁ ἐργάτης τὰ πετυχαίνει στὸν ἴδιο χρόνον, μὴ πού στὸν ἴδιο χρόνον ἐργάζεται μόνον μιὰ φορά, τὸ διπλὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα μπορεῖ ὀλοφάνερα νὰ ἐξηγηθεῖ μονάχα ἀπὸ τὸ διπλὸ χαρακτηριστὴρα τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας του. Στὸν ἴδιο χρόνον εἶναι ὑποχρεωμένη μὲ μιὰ ιδιότητα νὰ δημιουργεῖ ἀξία καὶ μὲ μιάν ἄλλη ιδιότητα νὰ διατηρεῖ ἢ νὰ μεταβιβάσει ἀξία.

Πῶς προσθέτει κάθε ἐργάτης χρόνον ἐργασίας καὶ ἐπομένως ἀξία; Πάντα μόνον μὲ τὴ μορφή τοῦ παραγωγικοῦ τρόπου ἐργασίας πού τὸν προσοδιάζει. Ὁ κλώστης προσθέτει χρόνον ἐργασίας κλώθοντας μόνον, ὁ ὑφαντὴς ὑφαίνοντας, ὁ σιδεράς σφυρηλατώντας. Ὅμως μὲ τὴ συγκεκριμένη σκόπιμη μορφή μὲ τὴν ὁποία προσθέτουν γενικά ἐργασία, καὶ ἐπομένως νέα ἀξία, μὲ τὸ κλώσιμο, τὴν ὑφανση καὶ τὴ σφυρηλάτηση, τὰ μέσα παραγωγῆς: μπαμπακί καὶ ἀδραχτία, νήμα καὶ ἀρ-

γαλειός, σίδερο καὶ ἀμόνι, γίνονται στοιχεῖα δημιουργίας ἑνὸς προϊόντος, μιᾶς καινούργιας ἀξίας χρήσης²⁰. Ἡ παλιά μορφή τῆς ἀξίας τους χρήσης ἐξαφανίζεται, ἀλλὰ μόνον γιὰ νὰ ἐμφανιστεῖ μὲ μιὰ καινούργια μορφή ἀξίας χρήσης. Ἐξετάζοντας δμως τὸ προτοσῆς πού δημιουργεῖ ἀξία προέκυψε ὅτι ἐφόσον μιὰ ἀξία χρήσης καταναλώνεται σκόπιμα γιὰ τὴν παραγωγή μιᾶς καινούργιας ἀξίας χρήσης, ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγή τῆς καταναλωμένης ἀξίας χρήσης ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγή τῆς καινούργιας ἀξίας χρήσης, δηλ. εἶναι χρόνος ἐργασίας πού ἀπὸ τὸ καταναλωμένο μέσο παραγωγῆς μεταβιβάζεται στοῦ νέου προϊόντος. Ὁ ἐργάτης διατηρεῖ λοιπὸν τίς ἀξίες τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς ἢ τίς μεταβιβάζει σάν συστατικά τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, ὅχι προσθέτοντας ἐργασία γενικά, ἀλλὰ μὲ τὸν ἰδιαίτερον ὠφέλιμο χαρακτήρα, μὲ τὴν εἰδικὰ παραγωγικὴ μορφή αὐτῆς τῆς πρόσθετης ἐργασίας. Σάν τέτια σκόπιμη παραγωγικὴ δραστηριότητα, σάν κλώσιμο, ὑφανση, σφυρηλάτηση, ἡ ἐργασία ἀνασταίνει ἐκ νεκρῶν τὰ μέσα παραγωγῆς μὲ τὴν ἀπλή ἐπαφή της μ' αὐτὰ, δίνει ψυχὴ σ' αὐτὰ καὶ τὰ μετατρέπει σέ παράγοντες τοῦ προτοσῆς ἐργασίας καὶ ἐνώνεται μαζί τους γιὰ νὰ σχηματίσει προϊόντα.

Ἄν ἡ εἰδικὴ παραγωγικὴ ἐργασία τοῦ ἐργάτη δέν ἦταν τὸ κλώσιμο, δέ θὰ μετέτρεπε σέ νήμα τὸ μπαμπακί, ἐπομένως δέ θὰ μεταβίβαζε στοῦ νήματος τίς ἀξίες τοῦ μπαμπακιοῦ καὶ τῶν ἀδραχτιῶν. Ἄν ἀντίθετα ὁ ἴδιος ἐργάτης ἀλλάξει ἐπάγγελμα καὶ γίνει μαραγκός, θὰ ἐξακολουθεῖ ὅπως καὶ προηγουμένα νὰ προσθέτει μὲ τὴν ἡμέρα τῆς ἐργασίας του ἀξία στὴν πρώτη του ὕλη. Τὴν προσθέτει λοιπὸν μὲ τὴν ἐργασία του ὅχι σάν ἐργασία τοῦ κλώστη ἢ σάν ἐργασία τοῦ μαραγκοῦ, μὰ σάν ἀφηρημένη, κοινωνικὴ ἐργασία γενικά, καὶ προσθέτει ἕνα καθορισμένο μέγεθος ἀξίας, ὅχι ἐπειδὴ ἡ ἐργασία του ἔχει ἕνα ἰδιαίτερον ὠφέλιμο περιεχόμενο, μὰ ἐπειδὴ διαρκεῖ ἕναν καθορισμένο χρόνον. Μὲ τὴν ἀφηρημένην λοιπὸν γενικὴ ιδιότητά της, σάν ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης, ἡ ἐργασία τοῦ κλώστη προσθέτει νέα ἀξία στὶς ἀξίες τοῦ μπαμπακιοῦ καὶ τῶν ἀδραχτιῶν, καὶ μὲ τὴ συγκεκριμένη, ἰδιαίτερον, ὠφέλιμη ιδιότητά της σάν προτοσῆς πού κλώθει, μεταβιβάζει τὴν ἀξία αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς στοῦ προϊόντος καὶ διατηρεῖ ἔτσι τὴν ἀξία τους στοῦ προϊόντος. Ἀπὸ δῶ ἀπορέει τὸ διπλὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας στὸν ἴδιο χρόνον.

Μὲ τὴν ἀπλή ποσοτικὴ πρόσθεση ἐργασίας προστίθεται νέα ἀξία, ἐνῶ μὲ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας πού προστέθηκε διατηροῦνται στοῦ προϊόντος οἱ παλιές ἀξίες τῶν μέσων παραγωγῆς. Αὐτὸ τὸ διπλὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας ἐργασίας ἐξαιτίας τοῦ διπλοῦ της χαρακτηριστὴρα ἐμφανίζεται χειροπιαστὰ σέ διάφορα φαινόμενα.

Ἄς υποθέσουμε ὅτι μιὰ κάποια ἐφεύρεση δίνει τὴ δυνατότητα

²⁰ «Ἡ ἐργασία δίνει ἕνα καινούργιο δημιούργημα στὴ θέση ἑνὸς ἄλλου πού καταστράφηκε» («An Essay on the Political Economy of Nations», London 1821, σελ. 13).

στόν κλώστη νά κλώθει μέσα σέ 6 ώρες τόσο μπαμπάκι, όσο έκλωθε προηγούμενα σέ 36 ώρες. Σάν σκόπιμη ώφέλιμη παραγωγική δραστηριότητα ή εργασία του εξαπλάσιασε τή δύναμή της. Τό προϊόν της είναι εξαπλάσιο, 36 λίβρες νήμα αντί 6. Όμως οί 36 λίβρες μπαμπάκι απορροφούν τώρα μόνο τόσο χρόνο εργασίας όσο απορροφούσαν προηγούμενα οί 6 λίβρες. Σ' αυτές προστίθεται έξη φορές λιγότερη νέα εργασία απ' ό,τι μέ τήν παλιά μέθοδο, επομένως προστίθεται μόνο ένα έκτο τής προηγούμενης αξίας. Από τήν άλλη μεριά, υπάρχει τώρα στό προϊόν, στίς 36 λίβρες νήμα, ή εξαπλάσια αξία του μπαμπάκιου. Στίς 6 ώρες του κλώσιμου διατηρείται καί μεταφέρεται, στό προϊόν μιά αξία πρώτης ύλης έξη φορές μεγαλύτερη, μόνο πού στήν ίδια πρώτη ύλη προστίθεται μιά έξη φορές μικρότερη καινοτομία αξία. Αυτό δείχνει πόσο ή ιδιότητα μέ τήν οποία ή εργασία διατηρεί αξίες στή διάρκεια του ίδιου αδιαίρετου προτοσές, είναι ουσιαστικά διαφορετική από τήν ιδιότητα μέ τήν οποία δημιουργεί αξία. Όσο περισσότερος αναγκαίος χρόνος εργασίας μπαίνει στή διάρκεια του κλώσιμου στήν ίδια ποσότητα μπαμπάκι, τόσο μεγαλύτερη είναι ή νέα αξία πού προστίθεται στό μπαμπάκι, όμως όσο περισσότερες λίβρες μπαμπάκι κλώθονται στόν ίδιο χρόνο εργασίας, τόσο μεγαλύτερη είναι ή παλιά αξία πού διατηρείται στό προϊόν.

Ας υποθέσουμε αντίθετα ότι παραμένει ίδια ή παραγωγικότητα του κλώσιμου, κι έτσι ο κλώστης χρειάζεται όπως καί προηγούμενα τόν ίδιο χρόνο γιά νά μετατρέψει μιά λίβρα μπαμπάκι σέ νήμα. Όμως αλλάζει ή ανταλλαχτική αξία του ίδιου του μπαμπάκιου, ανεβαίνει στό εξαπλάσιο ή πέφτει στό ένα έκτο ή τιμή μιάς λίβρας μπαμπάκι. Καί στίς δυό περιπτώσεις ο κλώστης εξακολουθεί στήν ίδια ποσότητα μπαμπάκι νά προσθέτει τόν ίδιο χρόνο εργασίας κι επομένως τήν ίδια αξία, καί στίς δυό περιπτώσεις στόν ίδιο χρόνο παράγει τήν ίδια ποσότητα νήμα. Καί όμως ή αξία πού μεταβιβάζει από τό μπαμπάκι στό νήμα, στό προϊόν, είναι τή μιά έξη φορές μικρότερη καί τήν άλλη έξη φορές μεγαλύτερη από προηγούμενα. Τό ίδιο γίνεται όταν ακριβαίνουν ή φτηναίνουν τά μέσα εργασίας, ενώ εξακολουθούν πάντα νά προσφέρουν τήν ίδια υπηρεσία στό προτοσές τής εργασίας.

Αν μείνουν αμετάβλητοι οί τεχνικοί όροι του προτοσές πού κλώθει κι αν επίσης δέν γίνεται καμιά αλλαγή στήν αξία των μέσων παραγωγής του, τότε ο κλώστης εξακολουθεί, όπως καί προηγούμενα, στόν ίδιο χρόνο εργασίας νά καταναλώνει τίς ίδιες ποσότητες πρώτης ύλης καί μηχανημάτων πού ή αξία τους μένει ή ίδια. Η αξία πού διατηρεί στό προϊόν είναι τότε απευθείας ανάλογη μέ τή νέα αξία πού προσθέτει. Σέ δυό εβδομάδες προσθέτει δυό φορές περισσότερη εργασία απ' ό,τι σέ μιά εβδομάδα, δηλ. δυό φορές περισσότερη αξία, καί ταυτόχρονα καταναλώνει δυό φορές περισσότερα υλικά διπλάσιας αξίας καί φθείρει δυό φορές περισσότερα μηχανήματα διπλάσιας αξίας, διατηρεί επομένως στό προϊόν των δυό εβδομάδων δυό φορές περισσότερη αξία απ' ό,τι στό προϊόν τής μιάς εβδομάδας. Όταν οί δο-

σμένοι όροι παραγωγής παραμένουν ίδιοι ο εργάτης διατηρεί τόσο περισσότερη αξία, όσο περισσότερη αξία προσθέτει, μά δέν διατηρεί περισσότερη αξία γιατί προσθέτει περισσότερη αξία, αλλά γιατί τήν προσθέτει κάτω από όρους πού παραμένουν ίδιοι καί είναι ανεξάρτητοι από τή δική του εργασία.

Φυσικά, μέ μιά σχετική έννοια μπορεί νά ειπωθεί ότι ο εργάτης διατηρεί πάντα παλιές αξίες στήν ίδια αναλογία, στήν οποία προσθέτει νέα αξία. Έίτε τό μπαμπάκι ανεβαίνει από 1 σελίνι σέ 2 σελίνια, είτε πέφτει σέ 6 πένες, ο εργάτης στό προϊόν μιάς ώρας διατηρεί πάντα τή μισή αξία μπαμπάκιου απ' ό,τι στό προϊόν δυό ώρων, όσοδήποτε κι αν αλλάζει αυτή ή αξία. Αν σέ συνέχεια αλλάζει ή παραγωγικότητα τής εργασίας του, αν ανεβεί ή πέσει, θά κλώθει λχ. σέ μιά ώρα εργασίας περισσότερο ή λιγότερο μπαμπάκι από προηγούμενα καί θά διατηρεί αντίστοιχα στό προϊόν μιάς ώρας εργασίας περισσότερη ή λιγότερη αξία μπαμπάκιου. Παρ' όλα αυτά σέ δυό ώρες εργασίας θά διατηρεί δυό φορές περισσότερη αξία απ' ό,τι σέ μιά ώρα εργασίας.

Αν παραβλέψουμε τήν απλώς συμβολική παράσταση τής αξίας στό σύμβολο τής αξίας, ή αξία υπάρχει μονάχα σέ μιά αξία χρήσης, σ' ένα πράγμα. (Ο ίδιος ο άνθρωπος αν τόν ξετάσουμε σάν απλή ύπαρξη εργατικής δύναμης, είναι ένα φυσικό αντικείμενο, ένα πράγμα, αν καί ζωντανό, αυτοσυνείδητο πράγμα, καί ή εργασία ή ίδια είναι ή εμπράγματη εξωτέρευση αυτής τής δύναμης). Γιαυτό, όταν χάνεται ή αξία χρήσης, χάνεται καί ή αξία. Έπειδή μέ τό προτοσές εργασίας τά μέσα παραγωγής χάνουν στήν πραγματικότητα τήν αληθινή μορφή τής αξίας τους χρήσης μόνο γιά ν' αποκτήσουν στό προϊόν τή μορφή μιάς άλλης αξίας χρήσης, αυτό δέ θά πει ότι μαζί μέ τήν αξία τους χρήσης χάνουν ταυτόχρονα καί τήν αξία τους. Όσο σπουδαίο κι αν είναι όμως γιά τήν αξία νά υπάρχει ή ίδια σέ μιά οποιαδήποτε αξία χρήσης, άλλο τόσο αδιάφορο τής είναι σέ ποιά αξία χρήσης υπάρχει, όπως τό δείχνει ή μεταμόρφωση των εμπορευμάτων. Απ' αυτό βγαίνει ότι στό προτοσές παραγωγής περνάει αξία από τό μέσο παραγωγής στό προϊόν μόνο στό βαθμό πού τό μέσο παραγωγής μαζί μέ τήν αυτοτελή του αξία χρήσης χάνει καί τήν ανταλλαχτική του αξία. Τό μέσο παραγωγής παραχωρεί στό προϊόν μόνο τήν αξία εκείνη, πού χάνει σάν μέσο παραγωγής. Από τήν άποψη αυτή όμως οί υλικοί παράγοντες του προτοσές εργασίας συμπεριφέρονται διαφορετικά.

Τό κάρβουνο, μέ τό οποίο θερμαίνουν τή μηχανή, εξαφανίζεται χωρίς ν' αφήνει ίχνη, τό ίδιο καί τό λάδι, μέ τό οποίο λαδώνουν τόν άξονα τής ρόδας κλπ. Τά χρώματα καί άλλες βοηθητικές ύλες εξαφανίζονται, εμφανίζονται όμως στίς ιδιότητες του προϊόντος. Η πρώτη ύλη αποτελεί τήν ουσία του προϊόντος, έχει όμως αλλάξει τή μορφή της. Έτσι ή πρώτη ύλη καί οί βοηθητικές ύλες χάνουν τήν αυτοτελή μορφή, πού μ' αυτή είχαν μπει στό προτοσές εργασίας σάν αξίες χρήσης. Διαφορετικά έχει τό ζήτημα μέ τά καθαυτό μέσα εργασίας. Ένα εργαλείο,

μιά μηχανή, ένα χτίριο εργοστασίου, ένα δοχείο κλπ., χρησιμεύουν στο προτσές εργασίας, μόνο εφόσον διατηρούν την αρχική τους μορφή και ξαναμπαίνουν αμέσως στο προτσές εργασίας με την ίδια ακριβώς μορφή που είχαν πει χτές. Και διατηρούν και μετά το θάνατό τους την αυτοτελή τους μορφή απέναντι στο προϊόν, όπως τη διατηρούν στη διάρκεια της ζωής τους, του προτσές εργασίας. Τα πτώματα των μηχανών, των εργαλείων, των χτιρίων κλπ. εξακολουθούν να υπάρχουν χωρία από τα προϊόντα που βοήθησαν να παραχθούν. "Αν τώρα εξετάσουμε όλη την περίοδο που στη διάρκεια της χρησιμεύει ένα τέτοιο μέσο εργασίας, από την ημέρα της εισόδου του στον τόπο της δουλειάς ως την ημέρα της εξορίας του στην αποθήκη των αχρήστων, θα δούμε ότι στην περίοδο αυτή η αξία του χρήσης έχει καταναλωθεί ολόκληρη από την εργασία και γιατί η ανταλλακτική του αξία έχει περάσει ολόκληρωτικά στο προϊόν. "Αν λχ. μία κλωστοειδή μηχανή έχει φάει το ψωμί της μέσα σε 10 χρόνια, στη διάρκεια του δεκάχρονου προτσές εργασίας ή συνολική της αξία έχει περάσει στο δεκάχρονο προϊόν. "Ετσι η περίοδος ζωής ενός μέσου εργασίας περιλαμβάνει ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό από προτσές εργασίας που επαναλαμβάνονται μ' αυτό πάντα από την αρχή. Και με το μέσο εργασίας συμβαίνει το ίδιο που συμβαίνει και με τον άνθρωπο. Κάθε άνθρωπος πεθαίνει κάθε μέρα κατά 24 ώρες. Μά σε κανέναν άνθρωπο δεν μπορείς να διακρίνεις πόσες ακριβώς μέρες έχει κιόλας πεθάνει. "Ωστόσο το γεγονός αυτό δεν εμποδίζει τις εταιρίες ασφαλείας ζωής να βγάλουν πολύ ασφαλή και, πράγμα πολύ πιά σπουδαίο, πολύ επικερδή συμπεράσματα από τη μέση διάρκεια ζωής των ανθρώπων. Το ίδιο συμβαίνει και με το μέσο εργασίας. Είναι γνωστό από την πείρα πόσον καιρό διαρκεί κατά μέσον όρο ένα μέσο εργασίας, λχ. μία μηχανή ορισμένου είδους. "Ας υποθέσουμε ότι η αξία του χρήσης στο προτσές εργασίας βαστάει μόνο 6 μέρες. Τότε στην κάθε μέρα εργασίας χάνει κατά μέσον όρο το $\frac{1}{6}$ της αξίας του χρήσης και γιατί παραχωρεί στο ημερήσιο προϊόν το $\frac{1}{6}$ της αξίας του. Μ' αυτό τον τρόπο υπολογίζεται η φθορά όλων των μέσων εργασίας, λχ. η καθημερινή τους απόλυση σε αξία χρήσης και η αντίστοιχη καθημερινή παραχώρησή αξίας στο προϊόν.

"Ετσι φαίνεται χτυπητά ότι ένα μέσο παραγωγής ποτέ δεν παραχωρεί περισσότερη αξία στο προϊόν από την αξία που χάνει στο προτσές της εργασίας με την εκμηδένιση της δικής του αξίας χρήσης. "Αν δεν είχε αξία για να χάσει, δηλ. αν το ίδιο δεν ήταν προϊόν ανθρώπινης εργασίας, δε θα παραχωρούσε αξία στο προϊόν. Χρησιμεύει επομένως σαν δημιουργός αξίας χρήσης, χωρίς να χρησιμοποιεί σαν δημιουργός ανταλλακτικής αξίας. Αυτό γίνεται λχ. με όλα τα μέσα παραγωγής που υπάρχουν έτοιμα από τη φύση χωρίς τη σύμπραξη του ανθρώπου, όπως με τη γη, τον άνεμο, το νερό, το σίδερο που βρίσκεται μέσα στη φλέβα του μεταλλεύματος, το ξύλο του παρθένου δάσους κλπ.

"Εδώ παρουσιάζεται μπροστά μας ένα άλλο ενδιαφέρον φαινόμε-

νο. "Ας υποθέσουμε ότι μία μηχανή αξίζει λχ. 1 000 λίρ. στ. και φθείρεται μέσα σε 1 000 μέρες. Στην περίπτωση αυτή καθημερινά $\frac{1}{1000}$ της αξίας της μηχανής περνάει απ' αυτή την ίδια στο ημερήσιο της προϊόν. Ταυτόχρονα, αν και με μειωνόμενη ζωτικότητα, στο προτσές εργασίας λειτουργεί πάντα ολόκληρη η μηχανή. "Ετσι αποδεικνύεται ότι ένας από τους παράγοντες του προτσές εργασίας, ένα μέσο παραγωγής, μπαίνει ολόκληρο στο προτσές της εργασίας, ενώ μπαίνει μόνο ενμέρι στο προτσές της αξιοποίησης. "Η διαφορά ανάμεσα στο προτσές εργασίας και στο προτσές αξιοποίησης αντανακλάται εδώ στους υλικούς τους παράγοντες με το ότι το ίδιο μέσο παραγωγής σαν στοιχείο του προτσές εργασίας μπαίνει ολόκληρο, ενώ σαν στοιχείο δημιουργίας αξίας μπαίνει κομματιαστά στο ίδιο προτσές παραγωγής²¹.

"Από την άλλη μεριά, αντίθετα, μπορεί ένα μέσο παραγωγής να μπαίνει ολόκληρο στο προτσές αξιοποίησης, μόνο που μπαίνει κομματιαστά στο προτσές εργασίας. "Ας υποθέσουμε ότι κατά το κλώσιμο του μπαμπακιού από 115 λίβρες την ημέρα οι 15 είναι φύρα που δεν παράγουν νήμα αλλά μόνο devil's dust [μπαμπακόσκονη]. "Ωστόσο, αν η φύρα αυτή των 15 λιβρών είναι κανονική και δεν μπορεί να χωριστεί από τη μέση-επεξεργασία του μπαμπακιού, η αξία των 15 λιβρών μπαμπακιού που δεν αποτελούν στοιχείο του νήματος, μπαίνει επίσης στην αξία του νήματος, όπως και η αξία των 100 λιβρών που αποτελούν την ουσία του. "Η αξία χρήσης 15 λιβρών μπαμπα-

²¹ Δέν πρόκειται εδώ για τις επιδιορθώσεις των μέσων εργασίας, των μηχανών, των χτιρίων κλπ. Μία μηχανή που επιδιορθώνεται δε λειτουργεί σαν μέσο εργασίας, αλλά σαν υλικό εργασίας. Δέν εργάζονται μ' αυτήν, αλλά την επεξεργάζονται την ίδια για να μεταλώσουν την αξία της χρήσης. Για το σκοπό μας μπορούμε τις εργασίες αυτές της επιδιορθωσης να τις θεωρούμε πάντα ότι συμπεριλαμβάνονται στην εργασία που απαιτείται για την παραγωγή του μέσου παραγωγής. Στο κείμενο πρόκειται για τη φθορά που κανένας γιατρός δεν μπορεί να τη θεραπεύσει και που επιφέρει σιγά-σιγά το θάνατο, για «κείνο το είδος τη φθορά, που δεν μπορεί από καιρό σε καιρό ν' αναπληρώνεται και που αν πρόκειται λχ. για ένα μαχαίρι καταντάει τελικά σε τέτια χάλια που ο μαχαίροποιός λείει, δέν αξίζει πιά να τουβάλουμε καινούργια λεπίδα». Στο κείμενο είδαμε ότι μία μηχανή λχ. μπαίνει ολόκληρη σε κάθε ξεχωριστό προτσές εργασίας, αλλά μόνο κομματιαστά στο ταυτόχρονο προτσές αξιοποίησης. "Απ' αυτά μπορούμε να κρίνουμε την παρακάτω σύγκριση έννοιών: «Για την ποσότητα της εργασίας που ξόδεψε ένας μηχανουργός στην κατασκευή μιας καλτσοπλεκτικής μηχανής ο Ρικάρντο λέει» ότι τάχα περιέχεται στην αξία μερικών ζευγαριών καλτσών. «"Ωστόσο όλη η εργασία που μ' αυτήν έχει παραχθεί το κάθε ξεχωριστό ζευγάρι καλτσών... περιλαμβάνει όλη την εργασία του μηχανουργού και όχι μόνο ένα μέρος της» γιατί, ναί μόν μιά μηχανή φτιάχνει πολλά ζευγάρια, κανένα όμως απ' αυτά τα ζευγάρια δε θα μπορούσε να παραχθεί χωρίς τη βοήθεια όλης της μηχανής» («Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London. 1821, σελ. 54). "Ο συγγραφέας, ένας σε ασυνήθιστο βαθμό αυταρέσκος «wiseacre» [«εξυπνάρικας»], έχει δίκιο με τη σύγκριση, κι επομένως με την πολεμική του, μόνο κατά το ότι ούτε ο Ρικάρντο, ούτε κανένας άλλος οικονομολόγος πριν ή ύστερα απ' αυτόν δέν ξεχώρισε με ακρίβεια τις δύο πλευρές της εργασίας και γιατί το πολύ περισσότερο δέν άναλυσε το διαφορετικό τους ρόλο στη δημιουργία της αξίας.

κιού πρέπει να χαθεί σαν σκόνη για να φτιαχτούν 100 λίβρες νήμα. Έπομένως η απώλεια αυτή του μπαμπασκιού είναι όρος παραγωγής του νήματος. Ακριβώς γιαυτό μεταδίδει την αξία του στο νήμα. Αυτό ισχύει για όλα τα απορίμματα του προτοσές εργασίας, τουλάχιστο στο βαθμό που τα απορίμματα αυτά δεν ξαναγίνονται νέα μέσα παραγωγής και επομένως νέες αυτοτελείς αξίες χρήσης. Έτσι, στα μεγάλα εργοστάσια κατασκευής μηχανών του Μάντσεστερ βλέπει κανείς βουνά ολόκληρα από απορίμματα σίδηρου, που τα έχουν βγάλει σαν ροκανίδια κυκλώπειες μηχανές, να ταξιδεύουν κάθε βράδυ φορτωμένα σε μεγάλα όχημα από το εργοστάσιο στο σιδηροχυτήριο και την άλλη μέρα να ξαναγυρίζουν από το χυτήριο στο εργοστάσιο σαν άτοφο σίδηρο.

Μόνο στο βαθμό που στη διάρκεια του προτοσές εργασίας τα μέσα παραγωγής χάνουν αξία που υπήρχε με τη μορφή της παλιάς τους αξίας χρήσης, μεταδίδουν αξία στη νέα μορφή του προϊόντος. Είναι φανερό ότι το ανώτατο όριο της απώλειας αξίας που μπορούν να υποστούν στο προτοσές εργασίας, περιορίζεται από το αρχικό μέγεθος αξίας με το οποίο μπαίνουν στο προτοσές εργασίας, ή από το χρόνο εργασίας που απαιτείται για τη δική τους παραγωγή. Γιαυτό, τα μέσα παραγωγής δεν μπορούν ποτέ να προσθέσουν στο προϊόν περισσότερη αξία από την αξία που έχουν τα ίδια, ανεξάρτητα από το προτοσές εργασίας που εξυπηρετούν. Όσο ωφέλιμο κι αν είναι ένα υλικό εργαλείο, μια μηχανή, ένα μέσο παραγωγής: όταν κοστίζουν 150 λίρ. στ., δηλ. 500 ημέρες εργασίας, δεν προσθέτουν ποτέ στο συνολικό προϊόν που χρησιμοποιούν για την παραγωγή του, πάνω από 150 λίρ. στ. Η αξία τους δεν καθορίζεται από το προτοσές εργασίας στο οποίο μπαίνουν σαν μέσα παραγωγής, αλλά από το προτοσές εργασίας, από το οποίο βγαίνουν σαν προϊόν. Στο προτοσές χρησιμοποιούν μόνο σαν αξία χρήσης, σαν πράγματα με ωφέλιμες ιδιότητες, και γιαυτό δε θα μεταδίδαν καμιά αξία στο προϊόν αν τα ίδια δεν είχαν αξία προτού μπειν στο προτοσές²².

²² Γιαυτό καταλαβαίνουμε όλη την άνοησία του άνοησιου Ζ. Μπ. Σαίη που θέλει να συνάγει την υπεραξία (τόκο, κέρδος, γαιοπρόσοδο) από τις «services productifs» [παραγωγικές υπηρεσίες], που τα μέσα παραγωγής, γη, εργαλεία, δέματα κλπ. προσφέρουν με τις αξίες τους χρήσης στο προτοσές εργασίας. Ο κ. Βίλχελμ Ρόσερ που δεν παραλείπει ποτέ να καταγράφει τις κόσμιες απολογητικές έπαινοσεις αναφωνεί: «Πολύ σωστά ο Ζ. Μπ. Σαίη παρατηρεί (Traité, τόμ. Ι, κεφ. 4) ότι η αξία που παρήγαγε ένα έλαιωτριβείο ύστερα από την αφαίρεση όλων των εξόδων είναι ωστόσο κάτι το καινούργιο που διαφέρει ουσιαστικά από την αξία με την οποία φτιάχτηκε το ίδιο το έλαιωτριβείο» («Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3η έκδ., 1868, σελ. 82, υποσημείωση). Πολύ σωστά! Το «λάδι» που παρήγαγε το έλαιωτριβείο είναι κάτι πολύ διαφορετικό από την εργασία που κοστίζει το χτίσιμο του έλαιωτριβείου. Και με τη λέξη «αξία» ο κ. Ρόσερ έννοει πράγματα σαν το «λάδι», γιατί το «λάδι» έχει αξία, επειδή όμως «στη φύση» υπάρχει πετρέλαιο, αν και σχετικά όχι «πέρα πολύ», κάνει μ' αυτή την άφορμή τη δεύτερη παρατήρησή του: «Δεν παράγει (ή φύση!) σχεδόν καθόλου ανταλλακτική αξία» [σελ. 79]. Η φύση του Ρόσερ με την ανταλλακτική αξία μοιάζει με τη μωρά παρθένο με το παιδί που «ήταν

Την ώρα που η παραγωγική εργασία μεταβάλλει μέσα παραγωγής σε στοιχεία δημιουργίας ενός νέου προϊόντος, η αξία τους παθαίνει μια μετεμύγχωση. Περνάει από το καταναλωμένο σώμα στο νεοδιαμορφωμένο σώμα. Όμως αυτή η μετεμύγχωση συντελείται, σά να λέμε, πίσω από την πλάτη της πραγματικής εργασίας. Ο εργάτης δεν μπορεί να προσθέτει νέα εργασία, επομένως δεν μπορεί να δημιουργεί νέα αξία, χωρίς να διατηρεί παλιές αξίες, γιατί είναι υπόχρεωμένος πάντα να προσθέτει την εργασία με καθορισμένη ωφέλιμη μορφή, και δεν μπορεί να την προσθέτει με ωφέλιμη μορφή, χωρίς να μετατρέπει προϊόντα σε μέσα παραγωγής ενός νέου προϊόντος και να μεταβιβάζει έτσι την αξία τους στο νέο προϊόν. Είναι επομένως φυσικό χάρισμα της δράσας εργατικής δύναμης, της ζωντανής εργασίας, να διατηρεί αξία, προσθέτοντας αξία, ένα φυσικό χάρισμα που δεν κοστίζει τίποτα στον εργάτη, που φέρνει όμως μεγάλο όφελος στον κεφαλαιοκράτη, τη διατήρηση της υπάρχουσας αξίας του κεφαλαίου²³. Όσο οι δουλιές του κεφαλαιοκράτη πάνε καλά, είναι τόσο βυθισμένος στο κυνήγι του κέρδους που δεν βλέπει αυτό το δωρεάν χάρισμα της εργασίας. Οι βίαιες διακοπές του προτοσές εργασίας, οι κρίσεις, τον κάνουν να το νιώσει για καλά²³.

Αυτό που γενικά καταναλώνεται από τα μέσα παραγωγής είναι

τόσο «δά μικρό». Ο ίδιος «σοφός» («savant sérieux») παρατηρεί ακόμα με την ίδια ευκαιρία που αναφέραμε πιο πάνω: «Η σχολή του Ρικάρτο συνηθίζει να υπαγάγει και το κεφάλαιο στην έννοια εργασία σαν „αποταμιευμένη εργασία“. Αυτό είναι αδέξιο (!), έπειδη (!) δά (!) δ κεφαλαιούχος (!) έκανε πάντως (!) περισσότερα (!) από την άπλη (!) παραγωγή (!) και (!) διατήρησή του (ένος (!) έκανε ακριβώς (!) αποχή από τη δική του απόλαυση, για την οποία ζητάει λχ. (!!) τόκοι» (στο ίδιο). Πόσο «επιτήδεια»! Είναι αυτή η «άνατομο-κο-φυσιολογική μέθοδος» της πολιτικής οικονομίας, που βγάζει «αξία» από την άπλη «επιθυμία».

²³ «Απ' όλα τα εργαλεία που χρησιμοποιεί ο φάριερ, η εργασία του ανθρώπου είναι το εργαλείο από το οποίο εξαρτείται περισσότερο για την αναπλήρωση του κεφαλαίου του. Τα δύο άλλα, τα ζώα εργασίας και τα... κάρα, αλέτρια, φτυάρια κλπ. δεν είναι τίποτα χωρίς κάποια ποσότητα από την πρώτη» («Edmund Burke: «Thoughts and Details on Scarcity», originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795», έκδ. London 1800, σελ. 10).

²³ Στους «Τάιμς» της 26 του Νοέμβρη 1862 ένας εργοστασιάρχης, που το κλωστήριό του απασχολεί 800 εργάτες και που καταναλώνει τη βδομάδα 150 μπάλες ινδικό μπαμπάκι ή 130 μπάλες αμερικάνικο μπαμπάκι κλαίγεται στο κοινο για τα χρονιατικά έξοδα από το σταμάτημα του εργοστασίου του. Τα ύπολογίζει 6000 λίρ. στ. Στα έξοδα αυτά περιλαμβάνονται πολλές μερίδες που δεν μās ενδιαφέρουν εδώ, όπως η γαιοπρόσοδος, οι φόροι, τα αφάλιστρα, οι μισθοί για τους εργάτες που τους μίσθωσε για ολόκληρο το χρόνο, για το manager [διευθυντή], το λογιστή, το μηχανικό κλπ. Ακόμα υπολογίζει 150 λίρ. στ. για κάρβουνο για να ζεσταίνει από καιρό σε καιρό το εργοστάσιο και να βάζει κάποιον σε κίνηση την ατμομηχανή, χωρίς τους μισθούς για εργάτες που με δουλιά ευκαιρίας κρατούν τις μηχανές «έτοιμες». Τέλος 1200 λίρ. στ. για τις βλάβες των μηχανών, γιατί «δ καιρός και δ φυσικός νόμος της φθοράς δε σταματούνε τη δράση τους έπειδη έπαψε να στρέφεται η ατμομηχανή». Παρατηρεί ρητά ότι το ποσό αυτό των 1200 λίρ. στ. το έχει υπολογίσει τόσο μικρό γιατί «τα μηχανήματα βρσκονται κιάλας σε κατάσταση μεγάλης φθοράς».

ή αξία χρήσης τους, πού μέ τήν κατανάλωσή της ή εργασία παράγει προϊόντα. Στήν πραγματικότητα ή αξία τους δέν καταναλώνεται²⁴, δέν μπορεί επομένως νά αναπαραχθεί. Διατηρείται, ὅχι ὅμως γιατί στό προτσές εργασίας γίνεται κάποια δουλιὰ μαζί της, ἀλλά γιατί ή αξία χρήσης στήν ὁποία ὑπάρχει ἀρχικά ἄν καί ἐξαφανίζεται, ἐξαφανίζεται ὅμως μόνο μέσα σέ μιάν ἄλλη αξία χρήσης. Γιαντό, ή αξία τῶν μέσων παραγωγῆς ξαναεμφανίζεται στήν αξία τοῦ προϊόντος, ὅμως, γιά νά ἀκριβολογήσουμε, δέν ἀναπαράγεται. Αὐτό πού παράγεται εἶναι ἡ νέα αξία χρήσης, μέσα στήν ὁποία ξαναεμφανίζεται ή παλιά ἀνταλλαχτική αξία²⁵.

Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τόν ὑποκειμενικό παράγοντα τοῦ προτσές εργασίας, μέ τή δρώσα ἐργατική δύναμη. Τήν ὥρα πού ή εργασία μέ τή σκόπιμη μορφή της μεταβιβάζει τήν αξία τῶν μέσων παραγωγῆς στό προϊόν καί τή διατηρεῖ, κάθε στιγμή τῆς κίνησής της: δημιουργεῖ πρόσθετη αξία, νέα αξία. Ὡς ὑποθέσουμε ὅτι τό προτσές παραγωγῆς σταματᾷ στό σημείο πού ὁ ἐργάτης ἔχει παραγάγει ἕνα ἰσοδύναμο γιά τήν αξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, ὅταν λχ. ὕστερα ἀπό ἑξάωρη εργασία ἔχει προσθέσει μιάν αξία 3 σελινιῶν. Ἡ αξία αὐτή ἀποτελεῖ τό πλεόνασμα τῆς αξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό ἐκεῖνα τά συστατικά της μέρη πού ὀφείλονται στήν αξία τῶν μέσων παραγωγῆς. Εἶναι ἡ μοναδική πρωτότυπη αξία πού γεννήθηκε μέσα: σά πλαίσια αὐτοῦ τοῦ προτσές, τό μοναδικό μέρος τῆς αξίας τοῦ προϊόντος πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό ἴδιο τό προτσές. Βέβαια ἀναπληρῶναι ἀπλῶς τό χοῖμα πού ὁ κεφαλαιοκράτης προκατάβαλε κατά τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί πού ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης τό ἔχει ξοδέψει σέ μέσα συντήρησης. Σχετικά μέ τά ξοδεμένα 3 σελινία ἡ νέα αξία τῶν 3 σελινιῶν ἐμφανίζεται ἀπλῶς σάν ἀναπαραγωγή. Ἡ αξία:

²⁴ «Παραγωγική κατανάλωση: ἐκεῖ ὅπου ἡ κατανάλωση ἐνός ἐμπορεύματος εἶναι ἕνα μέρος τοῦ προτσές παραγωγῆς... Στίς περιπτώσεις αὐτές δέν γίνεται κατανάλωση ἀξίας» (S. P. Newman: «Elements of Political Economy», Andover and New York 1835, σελ. 296).

²⁵ Σ' ἕνα βορειοαμερικάνικο ἐγχειρίδιο, πού ἐκδόθηκε τουλάχιστο 20 φoρές, διαβάζουμε: «Δέν ἔχει σημασία μέ ποιά μορφή ξαναεμφανίζεται τό κεφάλαιο». Ὡστερα ἀπό μιὰ πολὺλογη ἀπαρίθμηση ὁλων τῶν πιθανῶν συστατικῶν τῆς παραγωγῆς πού ἡ αξία τους ξαναεμφανίζεται στό προϊόν, λείει τελικά: «Ἀλλάζοντες ἐπίσης τά διάφορα εἶδη τροφῆς, ρουχισμοῦ καί στέγης πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ὑπάρξη καί τίς ἀνέσεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπό καιρό σέ καιρό καταναλώνονται καί ἡ αξία τους ξαναεμφανίζεται στή νέα δύναμη πού χαρίζουν στό σῶμα καί στό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου καί ἀποτελεῖ ἔτσι νέο κεφάλαιο πού ξαναεμφανισιοποιεῖται στό προτσές παραγωγῆς» (F. Wayland: «The Elements of Political Economy». Boston 1843, σελ. 31, 32). Ἄν παραβλέψουμε ὅλες τίς ἄλλες παραδοξότητες, δέν εἶναι λχ. ἡ τιμή τοῦ ψωμοῦ πού ξαναεμφανίζεται στήν ἀνανεμένη δύναμη, μά οἱ αἱματοποιητικὲς οὐσίες του. Αὐτό πάλι πού ξαναεμφανίζεται σάν αξία τῆς δύναμης, δέν εἶναι τά μέσα συντήρησης, μά ἡ αξία τους. Τά ἴδια μέσα συντήρησης, ἂν καί κοστίζουν μόνο τό μισό, παράγουν τελείως τήν ἴδια ποσότητα μῶνους, ὁσά κλπ., μέ δύο λόγια τήν ἴδια δύναμη, ὅχι ὅμως δύναμη ἴσης αξίας. Αὐτή ἡ μετουσίωση «ἀξίας» σέ «δύναμη» καί ὅλη αὐτή ἡ φαρισαϊκή ἀοριστία κρύβουν τήν κατά τά ἄλλα μάταιη προσπάθεια νά βγάλουν μέ τό στανιό ὑπεραξία ἀπό τήν ἀπλή ἐπανεμφάνιση προκαταβλημένων ἀξιών.

ὅμως αὐτή ἔχει ἀναπαραχθεῖ πραγματικά καί ὄχι μόνο φαινομενικά, ὅπως ἡ αξία τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἡ ἀναπλήρωση μιᾶς ἀξίας ἀπό μιάν ἄλλη συντελεῖται ἐδῶ μέ τή δημιουργία νέας ἀξίας.

Ὅσοσο ξέρουμε πιά ὅτι τό προτσές εργασίας συνεχίζεται πέρα ἀπό τό σημείο πού θά εἶχε ἀναπαραχθεῖ ἕνα ἀπλό ἰσοδύναμο γιά τήν αξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί θά εἶχε προστεθεῖ στό ἀντικείμενο εργασίας. Ἀντί τίς 6 ὥρες πού ἀρκοῦνε γιά τό σκοπό αὐτό, τό προτσές διαρκεῖ λχ. 12 ὥρες. Μέ τή δράση λοιπὸν τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν ἀναπαράγεται μόνο ἡ δική της αξία, μά παράγεται μιὰ παραπάνω αξία. Ἡ ὑπεραξία αὐτή ἀποτελεῖ τό πλεόνασμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό τήν αξία τῶν καταναλωμένων δημιουργῶν τοῦ προϊόντος, δηλ. τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Ὅταν περιγράψαμε τοὺς διαφορικούς ῥόλους πού παίζουν οἱ διάφοροι παράγοντες τοῦ προτσές εργασίας στό σχηματισμό τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, στήν πραγματικότητα χαρακτηρίσαμε τίς λειτουργίες τῶν διαφόρων συστατικῶν τοῦ κεφαλαίου στό ἴδιο τό δικό του προτσές ἀξιοποίησης. Τό πλεόνασμα τῆς συνολικῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό τό ἀθροίσμα τῶν ἀξιών τῶν στοιχείων πού τό δημιουργοῦν εἶναι τό πλεόνασμα τοῦ ἀξιοποιημένου κεφαλαίου πέρα ἀπό τήν ἀρχική αξία τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε. Τά μέσα παραγωγῆς ἀπό τή μιὰ πλευρά καί ἡ ἐργατική δύναμη ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι μόνο οἱ διάφορες μορφές ὑπάρξης πού πήρε ἡ ἀρχική αξία τοῦ κεφαλαίου ὅταν ἀπόβαλε τή χρηματική του μορφή καί μετατράπηκε στούς παράγοντες τοῦ προτσές εργασίας.

Τό μέρος λοιπὸν τοῦ κεφαλαίου πού μετατρέπεται σέ μέσα παραγωγῆς, δηλ. σέ πρῶτες ὕλες, βοηθητικές ὕλες καί μέσα εργασίας, δέν μεταβάλλει τό μέγεθος τῆς ἀξίας του στό προτσές παραγωγῆς. Γιαντό τό ὀνομάζω σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἡ πιὸ σύντομα: σταθερό κεφάλαιο.

Ἀντίθετα, τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει μετατραπῇ σέ ἐργατική δύναμη, μεταβάλλει τήν αξία του στό προτσές παραγωγῆς. Παράγει τό δικό του ἰσοδύναμο καί ἕνα πλεόνασμα πέρα ἀπ' αὐτό, μιάν ὑπεραξία, πού μπορεῖ μέ τή σειρά της ν' ἀλλάζει, νά εἶναι μεγάλυτερη ἢ μικρότερη. Ἀπὸ σταθερό μέγεθος τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου μετατρέπεται διαρκῶς σέ μεταβλητό μέγεθος. Γιαντό τό ὀνομάζω μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἡ πιὸ σύντομα: μεταβλητό κεφάλαιο. Τά ἴδια συστατικά τοῦ κεφαλαίου πού ἀπὸ τήν ἀποψη τοῦ προτσές εργασίας διακρίνονται σάν ἀντικειμενικοί καί ὑποκειμενικοί παράγοντες, σάν μέσα παραγωγῆς καί ἐργατική δύναμη, ἀπὸ τήν ἀποψη τοῦ προτσές ἀξιοποίησης διακρίνονται σάν σταθερό κεφάλαιο καί μεταβλητό κεφάλαιο.

Ἡ ἔννοια τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου δέν ἀποκλείει μέ κανέναν τρόπο μιάν ἐπανάσταση στήν αξία τῶν συστατικῶν μερῶν του. Ὡς ὑποθέσουμε ὅτι μιὰ λίβρα μπαμπάκι κοστίζει σήμερον 6 πένες καί ὅτι αὐριο λόγω τῆς καταστροφῆς μιᾶς σοδιάς μπαμπακιοῦ ἡ αξία του ἀνεβαίνει

σέ 1 σελίνι. Τό παλιό μπαμπάκι πού εξακολουθεῖ ἡ κατεργασία του, εἶχε ἀγοραστῆι πρὸς 6 πένες, προσθῆται ὅμως τώρα στὸ προϊόν ἓνα μέρος ἀξίας 1 σελινιοῦ. Καί τό κλωσμένο πιά μπαμπάκι, πού ἴσως νά κυκλοφορεῖ κιόλας σάν νῆμα στήν ἀγορά, προσθῆται ἐπίσης στὸ προϊόν τό διπλάσιο τῆς ἀρχικῆς του ἀξίας. Βλέπουμε ὥστόσο διὰ τοὺς ἀλλαγῆς αὐτῆς στήν ἀξία εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ μπαμπάκιου μέσα στὸ ἴδιο τό προτοσές πού κλώθει. Ἄν τό παλιό μπαμπάκι δέν εἶχε μπεῖ ἀκόμα καθόλου στὸ προτοσές ἐργασίας, θά μπορούσε τώρα νά ξαναπουληθεῖ πρὸς 1 σελίνι ἀντὶ πρὸς 6 πένες. Ἀντίστροφα. Ὅσο λιγότερα προτοσές ἐργασίας ἔχει διατρέξει τό μπαμπάκι, τόσο πιὸ σίγουρο εἶναι αὐτὸ τό ἀποτέλεσμα. Γι' αὐτὸ εἶναι νόμος τῆς κερδοσκοπίας σέ περιπτώσεις τέτοιων ἐπαναστάσεων στήν ἀξία νά σπεκουλάρει μὲ τὴν πρώτη ὕλη στὴ λιγότερο κατεργασμένη μορφή της, ἐπομένως μάλλον μὲ τὸ νῆμα παρὰ μὲ τὸ ὕφαντό, καὶ μάλλον μὲ τὸ ἴδιο τό μπαμπάκι παρὰ μὲ τὸ νῆμα. Ἐδῶ ἡ ἀλλαγὴ στήν ἀξία ξεπηδαίει ἀπὸ τό προτοσές πού παράγει μπαμπάκι καὶ ὄχι ἀπὸ τό προτοσές ὅπου τό μπαμπάκι λειτουργεῖ σάν μέσο παραγωγῆς καὶ ἐπομένως σάν σταθερὸ κεφάλαιο. Ἄν καὶ ἡ ἀξία ἐνός ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό, ὥστόσο αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ποσότητα εἶναι κοινωνικὰ καθορισμένη. Ἄν ἔχει ἀλλάξει ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι κοινωνικὰ ἀναγκαῖος γιὰ τὴν παραγωγή του—καὶ ἡ ἴδια λχ. ποσότητα μπαμπάκι παρασταίνει, ὅταν ἡ σοδιά δέν εἶναι καλὴ, μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, παρὰ ὅταν εἶναι καλὴ—τότε ἔχουμε ἀντίτυπο στὸ παλιό ἐμπόρευμα πού ἰσχύει πάντα ἀπλῶς σάν ἓνα ξεχωριστό ἀντίτυπο τοῦ εἶδους του²⁸, πού ἡ ἀξία του μετριέται πάντα μὲ τὴν κοινωνικὰ ἀναγκαῖα ἐργασία, καὶ ἐπομένως πάντα μὲ τὴν ἐργασία πού εἶναι ἀναγκαῖα κάτω ἀπὸ τίς κοινωνικὰς συνθῆκες τῆς στιγμῆς.

Ὅπως ἡ ἀξία τῆς πρώτης ὕλης, ἔτσι μπορεῖ ν' ἀλλάξει καὶ ἡ ἀξία τῶν μέσων ἐργασίας, τῶν μηχανημάτων κλπ., πού χρησιμεύουν κιόλας στὸ προτοσές τῆς παραγωγῆς, ἐπομένως καὶ τό μέρος τῆς ἀξίας πού μεταδίδουν στὸ προϊόν. Ἄν λχ. ἐξαιτίας μιᾶς νέας ἐφεύρεσης τὰ μηχανήματα τοῦ ἴδιου εἶδους ἀναπαράγονται μὲ λιγότερο ἐξόδεμα ἐργασίας, τὰ παλιά μηχανήματα χάνουν περισσότερο ἢ λιγότερο σέ ἀξία καὶ γι' αὐτὸ μεταδίδουν σχετικὰ λιγότερη ἀξία στὸ προϊόν. Μὰ καὶ δῶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἀξίας ἔχει τὴν πηγὴ της ἔξω ἀπὸ τό προτοσές παραγωγῆς, ὅπου ἡ μηχανὴ λειτουργεῖ σάν μέσο παραγωγῆς. Στὸ προτοσές αὐτὸ δὲ μεταδίδει ποτὲ περισσότερη ἀξία ἀπ' ὅση ἔχει ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸ τό προτοσές.

Ὅπως μιὰ ἀλλαγὴ στήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, κι ἂν ἀκόμα ἔχει τὸν ἀντίτυπό της σ' αὐτὰ ὅσους ἀπὸ τὴν εἰσοδό τους στὸ

προτοσές παραγωγῆς, δέν μεταβάλλει τὸ χαρακτῆρα τους σάν σταθερὸ κεφάλαιο, ἔτσι καὶ μιὰ ἀλλαγὴ στήν ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ σταθερὸ καὶ μεταβλητὸ κεφάλαιο δέν θίγει τὴ λειτουργικὴ τους διαφορὰ. Οἱ τεχνικοὶ ὅροι τοῦ προτοσές ἐργασίας μποροῦν λχ. ν' ἀλλάξουν ἔτσι ὥστε ἐκεῖ πού προηγουμένα 10 ἐργάτες μὲ 10 ἐργαλεῖα κατώτερης ἀξίας ἐπεξεργάζονταν μιὰ σχετικὰ μικρὴ μάζα πρώτης ὕλης, τώρα 1 ἐργάτης μὲ μιὰ ἀκριβὴ μηχανὴ νά ἐπεξεργάζεται ἑκατονταπλάσια πρώτη ὕλη. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τό σταθερὸ κεφάλαιο, δηλ. ἡ μάζα ἀξίας τῶν χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγῆς, θά αὔξανε πολὺ, ἐνῶ τό μεταβλητὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιὰ τὴν ἐργατικὴ δύναμη, θά ἔπεφτε πολὺ. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ὥστόσο ἀλλάζει μόνο τὴ σχέση μεγέθους ἀνάμεσα στὸ σταθερὸ καὶ τό μεταβλητὸ κεφάλαιο, ἢ τὴν ἀναλογία, πού τό συνολικὸ κεφάλαιο ἀναλύεται σέ: σταθερὰ καὶ μεταβλητὰ συστατικά, δὲ θίγει ὅμως τὴ διαφορὰ σταθεροῦ καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

²⁸ «Ὅλα τὰ προϊόντα τοῦ ἴδιου εἶδους ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ μόνο μιὰ μάζα, πού ἡ τιμὴ της καθορίζεται γενικὰ καὶ χωρὶς νά παίρνονται ὑπόψη οἱ ἰδιαιτέρως συνθῆκες» (*Le Troisième: «De l'Intérêt Social», «Physiocrates»,* ἐκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 893).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

1. Ο ΒΑΘΜΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ.

Ἡ ὑπεραξία πού τό προκαταβλημένο κεφάλαιο K ἔχει παραγάγει στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἢ ἡ ἀξιοποίηση τῆς προκαταβλημένης ἀξίας τοῦ κεφαλαίου K , παρουσιάζεται πρῶτα σάν πλεόνασμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀξιών τῶν στοιχείων παραγωγῆς του.

Τό κεφάλαιο K ἀναλύεται σέ δύο μέρη, σέ ἓνα χρηματικό ποσό σ πού ξοδεύεται γιά μέσα παραγωγῆς, καί σέ ἓνα ἄλλο χρηματικό ποσό μ , πού ξοδεύεται γιά ἐργατική δύναμη. Τό σ παρασταίνει τό μέρος τῆς ἀξίας πού μετατράπηκε σέ σταθερό, καί τό μ τό μέρος τῆς ἀξίας πού μετατράπηκε σέ μεταβλητό κεφάλαιο*. Ἀρχικά λοιπόν τό $K = \sigma + \mu$, λχ. τό προκαταβλημένο κεφάλαιο 500 λίρ. στ. = 410 λίρ. στ. (σ) + 90 λίρ. στ. (μ). Στό τέλος τοῦ προτσές παραγωγῆς προκύπτει ἓνα ἐμπόρευμα πού ἡ ἀξία του $= (\sigma + \mu) + v$, ὅπου τό v παρασταίνει τήν ὑπεραξία, λχ. [410 λίρ. στ. (σ) + 90 λίρ. στ. (μ)] + 90 λίρ. στ. (v). Τό ἀρχικό κεφάλαιο K μετατράπηκε σέ K' , ἀπό 500 λίρ. στ. σέ 590 λίρ. στ. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά δύο εἶναι $= v$, δηλ. μιᾶ ὑπεραξία 90. Ἐπειδή ἡ ἀξία τῶν στοιχείων παραγωγῆς εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, ἀποτελεῖ πραγματικά ταυτολογία ὅταν λέμε ὅτι τό πλεόνασμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό τήν ἀξία τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς πού εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξιοποίηση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, ἢ ἴσο μέ τήν παραγμένη ὑπεραξία.

Ὡστόσο πρέπει νά καθορίσουμε ἀκριβέστερα αὐτή τήν ταυτολογία. Αὐτό πού συγκρίνεται μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος εἶναι ἡ ἀξία τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν γιά τό σχηματισμό του. Εἶδαμε ὅμως ὅτι τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε καί πού ἀποτελεῖται ἀπό μέσα ἐργασίας μεταδίδει στό προϊόν μόνο ἓνα κομμάτι τῆς ἀξίας του, ἐνῶ ἓνα ἄλλο κομμάτι ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει μέ τήν παλιά μορφή ὑπαρξῆς του. Ἐπειδή

* Οἱ τύποι πού ἀκολουθοῦν, γιά νά εὐκολυνθεῖ ἡ κατανόησή τους, ἀποδίδονται μέ τό γραφικό τρόπο πού τούς ἀπόδωσε ὁ Ἐνγκελς στήν ἀγγλική ἐκδοχή τοῦ «Κεφαλαίου». Σντ.

τό τελευταῖο δέν παίζει κανένα ρόλο στό σχηματισμό τῆς ἀξίας, πρέπει νά κάνουμε ἐδῶ ἀφαίρεση ἀπ' αὐτό. Ἄν τό συμπεραβαίναμε στό λογαριασμό δέ θάλλάζε τίποτα. Ἄς παραδεχτοῦμε ὅτι τό $\sigma = 410$ λίρ. στ. καί ἀποτελεῖται ἀπό πρῶτες ὕλες 312 λίρ. στ., βοηθητικές ὕλες 44 λίρ. στ. καί ἀπό μηχανήματα πού φθάρθηκαν στό προτσές 54 λίρ. στ., ἐνῶ ἡ ἀξία τῶν μηχανημάτων πού χρησιμοποιήθηκαν πραγματικά φτάνει τίς 1054 λίρ. στ. Σάν προκαταβλημένη ἀξία γιά τήν παραγωγή τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος λογαριάζουμε μόνο τήν ἀξία τῶν 54 λίρ. στ. πού τή χάνουν τά μηχανήματα κατά τή λειτουργία τους καί πού γι'αυτό τή μεταδίδουν στό προϊόν. Ἄν λογαριάζαμε μαζί καί τίς 1000 λίρ. στ. πού ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν μέ τήν παλιά τους μορφή, σάν ἀτμομηχανή κλπ., θάπρεπε νά τίς λογαριάζουμε καί στίς δύο πλευρές, στήν πλευρά τῆς προκαταβλημένης ἀξίας καί στήν πλευρά τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος^{26α}, καί θάχαμε ἔτσι ἀντίστοιχα 1500 λίρ. στ. καί 1590 λίρ. στ. Ἡ διαφορά ἢ ἡ ὑπεραξία θά ἦταν πάλι 90 λίρ. στ. Γιαυτό, μέ τήν ἔννοια σταθεροῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε γιά τήν παραγωγή ἀξίας ἐννοοῦμε, ἐκεῖ ὅπου ἀπό τά συμφραζόμενα δέν εἶναι κατάδηλο τό ἐνάντιο, πάντα μονάχα τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν καταναλωθεῖ στήν παραγωγή.

ἔχοντας αὐτά σάν προϋπόθεση, ἄς ξαναγυρίσουμε στόν τύπο $K = \sigma + \mu$ πού μετατρέπεται σέ $K' = (\sigma + \mu) + v$ καί ἔτσι ἀκριβῶς τό K μετατρέπεται σέ K' . Ξέρουμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀπλῶς ξαναεμφανίζεται στό προϊόν. Ἡ νέα ἀξία πού ἔχει πραγματικά παραχθεῖ στό προτσές εἶναι λοιπόν διαφορετική ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος πού πρόκυψε ἀπό τό προτσές, ἐπομένως δέν εἶναι ἔτσι ὅπως φαίνεται μέ τήν πρώτη ματιά $(\sigma + \mu) + v$ ἢ [410 λίρ. στ. (σ) + 90 λίρ. στ. (μ)] + 90 λίρ. στ. (v), ἀλλά $\mu + v$ ἢ 90 λίρ. στ. + 90 λίρ. στ., δηλ. ὅχι 590 λίρ. στ., ἀλλά 180 λίρ. στ. Ἄν τό σ , τό σταθερό κεφάλαιο, ἦταν $= 0$, μ' ἄλλα λόγια, ἂν ὑπῆρχαν κλάδοι βιομηχανίας ὅπου ὁ κεφαλαιοκράτης δέ θά χρειαζόταν νά χρησιμοποιήσει παραγμένα μέσα παραγωγῆς, οὔτε πρῶτες ὕλες, οὔτε βοηθητικές ὕλες, οὔτε ἐργαλεῖα δουλειᾶς, ἀλλά μόνο ὕλες πού ὑπάρχουν ἀπό τή φύση καί ἐργατική δύναμη, τότε δέ θά ὑπῆρχε κανένα σταθερό μέρος ἀξίας γιά νά μεταβιβαστεῖ στό προϊόν. Τό στοιχείο αὐτό τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, στό παράδειγμά μας οἱ 410 λίρ. στ., θά ἐξέλειπε, ἡ νέα ἀξία ὅμως τῶν 180 λίρ. στ. πού περιέχει 90 λίρ. στ. ὑπεραξία, θάμενε ἴδια στό μέγεθος, ὅπως καί στήν περίπτωση πού τό σ θά παρᾶστανε τό μέγιστο δυνατό ποσό ἀξίας. Θάχαμε $K = (0 + \mu) = \mu$, καί K' , τό ἀξιοποιημένο κεφάλαιο, $= \mu + v$, δηλ. $K' - K$ θάταν ὅπως καί προηγούμενα $= v$. Ἄν ἀντίθετα $v = 0$, μ' ἄλλα λόγια ἂν ἡ ἐργατική δύναμη, πού ἡ ἀξία τῆς προκαταβάλλεται σάν μεταβλητό κεφάλαιο, παράγει μόνο ἓνα

^{26α} * Ἄν λογαριάζουμε τήν ἀξία τοῦ πάγιου κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε σάν μέρος τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε, πρέπει στό τέλος τοῦ χρόνου νά λογαριάζουμε τήν υπολειπόμενη ἀξία αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου σάν ἓνα μέρος τοῦ χρονιάτικου εισοδήματος» (Malthus: «Principles of Political Economy», 2η ἐκδ., London 1836, σελ. 269).

ισοδύναμό της, τότε $K = \sigma + \mu$ και K' (ή αξία του προϊόντος) $= (\sigma + \mu) + 0$, επομένως $K = K'$. Το προκαταβλημένο κεφάλαιο δέ θαχε αξιοποιηθεί.

Στήν πραγματικότητα ξέρουμε κιόλας ότι η υπεραξία είναι απλώς συνέπεια της αλλαγής αξίας που παθαίνει το μ , το μέρος του κεφαλαίου που έχει μετατραπεί σε εργατική δύναμη, ότι επομένως $\mu + v = \mu + \Delta\mu$ (μ σύν αύξηση του μ). Όμως η πραγματική αλλαγή αξίας και η αναλογία στην οποία αλλάζει η αξία θολώνονται από το γεγονός ότι εξαιτίας της αύξησης του μεταβαλλόμενου συστατικού του αυξάνει και το συνολικό κεφάλαιο που προκαταβλήθηκε. Ήταν 500 και γίνεται 590. Η καθαρή ανάλυση του προτσές απαιτεί λοιπόν να κάνουμε δόλτελα αφαίρεση του μέρους της αξίας του προϊόντος στο οποίο εμφανίζεται ξανά μόνο η σταθερή αξία του κεφαλαίου, δηλ. να υπολογίσουμε το σταθερό κεφάλαιο $\sigma = 0$, και να εφαρμόσουμε έτσι ένα νόμο των μαθηματικών που εργάζεται με μεταβλητά και σταθερά μεγέθη και όπου το σταθερό μέγεθος συνδέεται με το μεταβλητό μόνο με πρόσθεση και αφαίρεση.

Μιά άλλη δυσκολία πηγάζει από την αρχική μορφή του μεταβλητού κεφαλαίου. Έτσι στο παραπάνω παράδειγμα $K' = 410$ λίρ. στ. σταθερό κεφάλαιο $+ 90$ λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο $+ 90$ λίρ. στ. υπεραξία. Ενενήντα λίρες στερόλινες όμως είναι ένα δοσμένο, επομένως σταθερό μέγεθος και Γιαντό φαίνεται αταίριαστο να το πραγματευόμαστε σαν μεταβλητό μέγεθος. Όμως οι 90 λίρ. στ. (μ) ή οι 90 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο είναι εδώ στην πραγματικότητα μόνο σύμβολο για το προτσές που διατρέπει αυτή η αξία. Το μέρος του κεφαλαίου που προκαταβλήθηκε για την αγορά της εργατικής δύναμης είναι μια καθορισμένη ποσότητα αντικειμενοποιημένης εργασίας, δηλ. σταθερό μέγεθος αξίας, όπως και η αξία της αγορασμένης εργατικής δύναμης. Στο ίδιο το προτσές παραγωγής όμως, στη θέση των προκαταβλημένων 90 λίρ. στ., μπαίνει η δρώσα εργατική δύναμη, στη θέση της νεκρής εργασίας μπαίνει ζωντανή εργασία, στη θέση ενός μεγέθους που ήρεμει ένα μέγεθος που ρέει, στη θέση ενός σταθερού μεγέθους ένα μεταβλητό μέγεθος. Το αποτέλεσμα είναι η αναπαραγωγή του μ σύν μία αύξηση του μ . Από την άποψη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής όλη αυτή η πορεία είναι αυτοκίνηση της αρχικά σταθερής αξίας που έχει μετατραπεί σε εργατική δύναμη. Σ' αυτήν αποδίδονται τα προτσές και το αποτέλεσμα του. Αν λοιπόν φαίνεται αντιφατικός, ο τύπος 90 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο ή αξιοποιούμενη αξία εκφράζει ωστόσο μόνο μιάν αντίφαση που ενυπάρχει στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

Η εξίσωση του σταθερού κεφαλαίου με 0 ξενίζει στην πρώτη ματιά. Όσοσο την κάνουν διαρκώς στην καθημερινή ζωή. Όταν λχ. θέλει κανείς να υπολογίσει το κέρδος της Αγγλίας από τη μπαμποκοβιομηχανία, αφαιρεί πριν απ' όλα την τιμή του μπαμποκιού που πληρώθηκε στις Ένωμένες Πολιτείες, στις Ινδίες, στην Αίγυπτο κλπ., δηλ. βάζει $= 0$ την αξία του κεφαλαίου που απλώς ξαναεμφανίζεται στην αξία του προϊόντος.

Έχει βέβαια μεγάλη οικονομική σημασία η σχέση της υπεραξίας όχι μόνο προς το μέρος του κεφαλαίου απ' το οποίο πηγάζει άμεσα και του οποίου εκφράζει την αλλαγή της αξίας, μάλιστα και προς το συνολικό κεφάλαιο που προκαταβλήθηκε. Γιαντό, τη σχέση αυτή την πραγματευόμαστε διεξοδικά στο τρίτο βιβλίο. Για να αξιοποιηθεί ένα μέρος του κεφαλαίου με τη μετατροπή του σε εργατική δύναμη, πρέπει ένα άλλο μέρος του κεφαλαίου να μετατραπεί σε μέσα παραγωγής. Για να λειτουργήσει το μεταβλητό κεφάλαιο, πρέπει να προκαταβληθεί σταθερό κεφάλαιο σε αντίστοιχες αναλογίες, ανάλογα με τον καθορισμένο τεχνικό χαρακτήρα του προτσές εργασίας. Όσοσο το γεγονός ότι για ένα χημικό προτσές χρειάζονται χοάνες και άλλα δοχεία δεν μας εμποδίζει κατά την ανάλυση να κάνουμε αφαίρεση της ίδιας της χοάνης. Εφόσον εξετάζουμε αυτές καθαυτές τη δημιουργία αξίας και την αλλαγή αξίας, δηλ. στην καθαρή τους μορφή, τα μέσα παραγωγής, οι υλικές αυτές μορφές του σταθερού κεφαλαίου, προσφέρουν μόνο το υλικό στο οποίο πρόκειται να παγιωθεί ή ρευστή δύναμη που δημιουργεί αξία. Γιαντό το λόγο μένει αδιάφορο ποιά είναι η φύση αυτού του υλικού, αν είναι μπαμπάκι ή σίδερο. Επίσης δεν μας ενδιαφέρει και η αξία αυτού του υλικού. Πρέπει μόνο να υπάρχει σε επαρκή μάζα, για να μπορεί ν' απορροφήσει την ποσότητα εργασίας που πρόκειται να ξοδευτεί στη διάρκεια του προτσές εργασίας. Όταν η μάζα αυτή είναι δοσμένη, μπορεί η αξία της ν' ανεβαίνει ή να πέφτει, ή μπορεί και να μην έχει αξία, όπως η γη και η θάλασσα — το προτσές της δημιουργίας αξίας και της αλλαγής της αξίας δέ θίγεται απ' αυτό²⁷.

Υποθέτουμε λοιπόν πρώτα ότι το σταθερό μέρος του κεφαλαίου είναι ίσο με μηδέν. Γιαντό, το προκαταβλημένο κεφάλαιο ανάγεται από $\sigma + \mu$ σε μ και η αξία του προϊόντος $(\sigma + \mu) + v$ στη νεοπαραγμένη αξία $(\mu + v)$. Αν δεχτούμε ότι η νέα αξία που παράχθηκε είναι 180 λίρ. στ. στις οποίες εκφράζεται η εργασία που έρευνσε σ' όλη τη διάρκεια του προτσές παραγωγής, τότε δεν έχουμε παρά ν' αφαιρέσουμε την αξία του μεταβλητού κεφαλαίου $= 90$ λίρ. στ., για να βρούμε την υπεραξία $= 90$ λίρ. στ. Ο αριθμός 90 λίρ. στ. $= v$ εκφράζει εδώ το απόλυτο μέγεθος της παραγμένης υπεραξίας. Το αναλογικό της όμως μέγεθος, δηλ. η αναλογία στην οποία έχει αξιοποιηθεί το μεταβλητό κεφάλαιο, καθορίζεται όπως είναι φανερό από τη σχέση της υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο, ή εκφράζεται με το κλάσμα $\frac{v}{\mu}$. Στο παραπάνω παράδειγμά μας είναι λοιπόν $\frac{90}{90} = 100\%$. Αυτή την αναλογική αξιοποίηση του μεταβλητού κεφαλαίου, ή το σχετι-

²⁷ Υποσημείωση στη 2η έκδοση. Είναι αυτονόητο ότι, όπως λέει ο Λουκρήτιος, «nil posse creari de nihilo». Από το τίποτα δεν μπορεί να δημιουργηθεί τίποτα. [Titus Lucretius Carus: «De rerum natura», βιβλ. Ι, σελ. 156, 157]. «Δημιουργία αξίας» θα πει μετατροπή εργατικής δύναμης σε εργασία. Με τη σειρά της η εργατική δύναμη είναι πριν απ' όλα φυσική ύλη μετουσιωμένη μέσα στον οργανισμό του ανθρώπου.

κό μέγεθος της υπεραξίας, το όνομάζω ποσοστό της υπεραξίας (Rate des Mehrwerts)²⁸.

Είδαμε ότι ο εργάτης στη διάρκεια ενός μέρους του προτού εργασίας παράγει μόνο την αξία της εργατικής του δύναμης, δηλ. την αξία των μέσων συντήρησης που του είναι αναγκαία. Έπειδή παράγει μέσα σε μία κατάσταση που στηρίζεται στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, δεν παράγει τα μέσα συντήρησής του άπευθείας, αλλά με τη μορφή κάποιου ιδιαίτερου εμπορεύματος, λχ. του νήματος, παράγει μιά αξία ίση με την αξία των μέσων συντήρησής του, ή με τα χρήματα με τα οποία τα αγοράζει. Το μέρος της εργασίας ημέρας του που το καταναλώνει γιαυτό το σκοπό είναι μεγαλύτερο ή μικρότερο, ανάλογα με την αξία των ημερήσιων μέσων συντήρησής του, δηλ. ανάλογα με τον μέσο ημερήσιο χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή τους. Αν η αξία των ημερήσιων μέσων συντήρησής του αντιστοιχεί κατά μέσον όρο 6 αντικειμενοποιημένες ώρες εργασίας, τότε ο εργάτης πρέπει να εργάζεται κατά μέσον όρο 6 ώρες την ημέρα για να την παραγάγει. Αν δέ δουλεύει για τον κεφαλαιοκράτη, αλλά ανεξάρτητα, για τον ίδιο τον εαυτό του, θάταν ύποχρεωμένος, εφόσον όλοι οι άλλοι όροι θα έμεναν ίδιοι, να εξακολουθεί όπως και προηγούμενα να εργάζεται κατά μέσον όρο το ίδιο χρονικό διάστημα της ημέρας, για να παράγει την αξία της εργατικής του δύναμης και ν' αποχτά έτσι τα μέσα της ζωής του που είναι αναγκαία για τη συντήρησή του ή για τη διαρκή αναπαραγωγή του. Έπειδή όμως στο μέρος της εργασίας ημέρας, που στη διάρκεια του παράγει την ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης, λχ. 3 σελίνια, παράγει μόνο ένα ισοδύναμο για την αξία της που την έχει κιόλας πληρώσει ο κεφαλαιοκράτης²⁹, δηλ. με τη νεοδημιουργημένη αξία αναπληρώνει μονάχα την προκαταβλημένη αξία του μεταβλητού κεφαλαίου, αυτή η παραγωγή αξίας εμφανίζεται σαν απλή αναπαραγωγή. Το μέρος λοιπόν της εργασίας ημέρας που στη διάρκεια του συντελείται αυτή η αναπαραγωγή, το όνομάζω αναγκαίο χρόνο εργασίας και την εργασία που ξοδεύτηκε στο διάστημά της, αναγκαία εργασία²⁹. Αναγκαία για

²⁸ Ακριβώς όπως χρησιμοποιεί ο εγγλέζος το «rate of profits», «rate of interest» κλπ. Στο III Βιβλίο θα δούμε ότι το ποσοστό του κέρδους εύκολα κατανοείται, όταν ξέρει κανείς τους νόμους της υπεραξίας. Όταν ακολουθήσει κανείς τον αντίθετο δρόμο δεν καταλαβαίνει ni l' un, ni l' autre [ούτε το ένα, ούτε το άλλο].

^{29a} [Υποσημείωση στην 3η έκδοση. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τη συνηθισμένη οικονομική γλώσσα. Φτάνει να θυμηθούμε ότι στη σελ. 137 [σελ. 187 τούτου του τόμου] έχει αποδειχτεί ότι στην πραγματικότητα δεν «προκαταβάλλει» ο κεφαλαιοκράτης στον εργάτη, αλλά ο εργάτης στον κεφαλαιοκράτη. — Φ. Ε.]

²⁹ «Ως τώρα, σ' αυτό το έργο χρησιμοποιούσαμε τον όρο «αναγκαίος χρόνος εργασίας» για το χρόνο εργασίας που γενικά είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή ενός εμπορεύματος. Από τώρα και στο εξής τον χρειαζόμαστε και για το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή του ειδικού εμπορεύματος εργατική δύναμη. Η χρησιμοποίηση των ίδιων termini technici [τεχνικών όρων] με διαφορετική έννοια είναι άβολη, δεν μπορεί όμως ν' αποφευ-

τόν εργάτη, γιατί είναι ανεξάρτητη από την κοινωνική μορφή της εργασίας του. Αναγκαία για το κεφάλαιο και τον κόσμο του, γιατί ο κόσμος αυτός έχει για βάση του τη διαρκή ύπαρξη του εργάτη.

Η δεύτερη περίοδος του προτού εργασίας που ο εργάτης μοχθεί πέρα από τα όρια της αναγκαίας εργασίας, του στοιχίζει βέβαια εργασία, ξόδεμα εργατικής δύναμης, δέ δημιουργεί όμως αξία γι' αυτόν. Δημιουργεί υπεραξία που χαμογελάει του κεφαλαιοκράτη με όλες τις χάρες μιάς δημιουργίας εκ του μηδενός. Το μέρος αυτό της εργασίας ημέρας το όνομάζω χρόνο υπερεργασίας, και την εργασία που ξοδεύεται στη διάρκειά του: υπερεργασία (surplus labour). Όσο αποφασιστική σημασία κι αν έχει για τη γνώση γενικά της αξίας ή κατανόησή της σαν απλό πηξίμο χρόνου εργασίας, σαν απλή αντικειμενοποιημένη εργασία, άλλο τόσο αποφασιστική σημασία για τη γνώση της υπεραξίας έχει η κατανόησή της σαν απλό πηξίμο χρόνου υπερεργασίας, σαν απλή αντικειμενοποιημένη υπερεργασία. Οι οικονομικοί κοινωνικοί σχηματισμοί, λχ. η δουλοκτητική κοινωνία και η κοινωνία της μισθωτής εργασίας, διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στη μορφή με την οποία αποσπάζεται από τον άμεσο παραγωγό, από τον εργάτη, αυτή η υπερεργασία³⁰.

Έπειδή η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου = αξία της εργατικής δύναμης που αγόρασε αυτό το κεφάλαιο, έπειδή η αξία αυτής της εργατικής δύναμης καθορίζει το αναγκαίο μέρος της εργασίας ημέρας, ενώ η υπεραξία με τη σειρά της καθορίζεται από το περίσσιο μέρος της εργασίας ημέρας, βγαίνει ότι: Η σχέση της υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο είναι η ίδια με τη σχέση της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία, ή το ποσοστό της υπεραξίας $\frac{n}{\mu} = \frac{\text{υπερεργασία}}{\text{αναγκαία εργασία}}$. Και οι δύο αναλογίες εκφράζουν την ίδια σχέση με διαφορετική μορφή, τη μιά φορά με τη μορφή αντικειμενοποιημένης, την άλλη φορά με τη μορφή ρευστής εργασίας.

Το ποσοστό της υπεραξίας είναι έτσι η ακριβής έκφραση για το

χρειότατο σε καμιά επιστήμη. Δεν έχει παρά να συγκρίνει κανείς λχ. τα άνωτε-
ρα και τα κατώτερα μαθηματικά.

³⁰ Με πραγματική ιδιοφυΐα ενός Γκόττεν, ο κ. Βίλχελμ Θουνκνίδης Ρόσερ ανακαλύπτει ότι αν η δημιουργία υπεραξίας ή υπερεργασίας και η συσώ-
ρευση που συνδέεται μαζί της οφείλεται σήμερα στο «πνεύμα οικονομίας» του κεφαλαιοκράτη, που γιαυτό «λχ. ζητάει τόκο», αντίθετα «στις κατώτερες βαθ-
μίδες του πολιτισμού... οι πιο αδύνατοι εξαναγκάζονται από τους πιο ισχυρούς να κάνουν οικονομίες» («Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3η έκδ., 1858, σελ. 82, 78). Για να εξοικονομήσουν εργασία ή άναπαρχτα περίσσια προϊόντα: Διπλα στην πραγματική άγνοια είναι και ο φόβος του απολογητή μπρος σε μιά «υπονείδητη» ανάλυση της αξίας και της υπεραξίας, και μπρος σ' ένα αποτέλεσμα που θα προκαλούσε τυχόν ύποψιες στην αστυνομία γιατί θάρχονταν σε σύγκρου-
ση με τις αστυνομικές διατάξεις — να τί αναγκάζει ένα Ρόσερ και Σία να δια-
στρέφει τις λίγο-πολύ εύλογονοφανείς δικαιολογίες του κεφαλαιοκράτη για την
[διαποίηση από μέρους του των υπεραξιών που υπάρχουν, και να τις παρουσιάζει
σαν λόγους γέννησης της υπεραξίας.

βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης από τό κεφάλαιο ή του έργατή από τόν κεφαλαιοκράτη^{30α}.

Σύμφωνα μέ τήν υπόθεσή μας ή αξία του προϊόντος ήταν ίση μέ [410 λίρ. στ. (σ) + 90 λίρ. στ. (μ)] + 90 λίρ. στ. (ν), και τό προκαταβλημένο κεφάλαιο = 500 λίρ. στ. Έπειδή ή υπεραξία = 90 και τό προκαταβλημένο κεφάλαιο = 500, σύμφωνα μέ τό συνηθισμένο τρόπο υπολογισμού θάβγαине τό συμπέρασμα διτι τό ποσοστό της υπεραξίας (πού τό συγγέουν μέ τό ποσοστό κέρδους) = 18 %, μιά αναλογία τόσο μικρή πού θά μπορούσε νά συγκινήσει τόν κ. Κάρο και άλλους όπαδούς της άρμονίας. Στην πραγματικότητα όμως τό ποσοστό της υπεραξίας δέν είναι $= \frac{v}{K} \eta \frac{v}{\sigma + \mu}$, αλλά $= \frac{v}{\mu}$, δηλ. όχι $\frac{90}{500}$, αλλά $\frac{90}{90} = 100 \%$, πάνω από τό πενταπλάσιο του φαινομενικού βαθμού εκμετάλλευσης. Μόλο πού στη δοσμένη περίπτωση δέν γνωρίζουμε τό άπόλυτο μέγεθος της εργάσιμης ήμέρας, ούτε και τήν περίοδο πού διαρκεί τό προτσές εργασίας (ήμέρα, εβδομάδα κλπ.), τέλος ούτε τόν αριθμό των εργατών πού τό μεταβλητό κεφάλαιο των 90 λίρ. στ. βάξει ταυτόχρονα σέ κίνηση, τό ποσοστό της υπεραξίας $\frac{v}{\mu}$ μάς δείχνει μέ τή μετα-

τρεψιμότητά του σέ $\frac{\text{υπερεργασία}}{\text{αναγκαία εργασία}}$ άκριβώς τή σχέση των δυό συστατικών μερών της εργάσιμης ήμέρας μεταξύ τους. Είναι 100 %. Δηλ. ό εργάτης τό ένα μισό της ήμέρας εργάστηκε για τόν έαυτό του και τό άλλο για τόν κεφαλαιοκράτη.

Η μέθοδος για τόν υπολογισμό του ποσοστού της υπεραξίας είναι λοιπόν μέ δυό λόγια ή παρακάτω: Παίρνουμε όλη τήν αξία του προϊόντος και βάζουμε ίση μέ τό 0 τήν αξία του σταθερού κεφαλαίου πού άπλώς ξαναεμφανίζεται στην αξία του προϊόντος. Τό πρόσ αξίας πού απομένει είναι ή μοναδική νέα αξία πού παράχθηκε πραγματικά στο προτσές παραγωγής του έμπορεύματος. Άν ή υπεραξία είναι δοσμένη, τότε τήν αφαιρούμε άπ' αυτή τή νέα αξία πού παράχθηκε για νά βρούμε τό μεταβλητό κεφάλαιο. Τό αντίστροφο γίνεται όταν είναι δοσμένο τό μεταβλητό κεφάλαιο και ζητούμε τήν υπεραξία. Άν είναι δοσμένα και τά δυό, δέν χρειάζεται παρά νά κάνουμε τήν τελική πράξη για νά υπολογίσουμε τή σχέση της υπεραξίας προς τό μεταβλητό κεφάλαιο, $\frac{v}{\mu}$.

Όσο άπλή κι άν είναι ή μέθοδος, χρειάζεται ώστόσο νά αναφέρουμε μερικά παραδείγματα για νά εξοικειώσουμε τόν αναγνώστη μέ

^{30α} Υποσημείωση στή 2η έκδοση. Μόλο πού τό ποσοστό της υπεραξίας είναι ή άκριβής έκφραση για τό βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, δέν έκφράζει ώστόσο τό άπόλυτο μέγεθος της εκμετάλλευσης. Διχ., άν ή αναγκαία εργασία = 5 ώρες και ή υπερεργασία = 5 ώρες, ό βαθμός εκμετάλλευσης = 100 %. Τό μέγεθος της εκμετάλλευσης μετριέται έδω μέ 5 ώρες. Άν αντίθετα ή αναγκαία εργασία = 6 ώρες και ή υπερεργασία = 6 ώρες, ό βαθμός εκμετάλλευσης 100 % παραμένει άμετάβλητος, ενώ τό μέγεθος της εκμετάλλευσης αυξάνει κατά 20 %, από 5 σέ 6 ώρες.

τόν τρόπο της αντίληψης πού βρίσκεται στή βάση της και πού του είναι άσυνήθιστη.

Πρώτα τό παράδειγμα ενός κλωστηρίου μέ 10.000 άδράχτια-μιούλ πού φτιάχνει νήμα άρ. 32 από άμερικάνικο μπαμπάκι και παράγει 1 λίβρα νήμα τήν εβδομάδα κατά άδράχτι. Η φύρα είναι 6 %. Έτσι, μέσα σέ μιά εβδομάδα 10.600 λίβρες μπαμπάκι μετατρέπονται σέ 10.000 λίβρες νήμα και 600 λίβρες φύρα. Τόν Άπρίλη του 1871 τό μπαμπάκι αυτό στοιχίζει 7 $\frac{3}{4}$ πένες ή λίβρα, δηλ. οι 10.600 λίβρες, στοιχίζουν 342 στρογγυλές λίρ. στ. Τά 10.000 άδράχτια, μαζί μέ τά μηχανήματα προεργασίας και τήν άτμομηχανή στοιχίζουν 1 λίρ. στ. τό άδράχτι; δηλ. 10.000 λίρ. στ. Η φθορά τους είναι 10 % = 1000 λίρ. στ. ή 20 λίρ. στ. τή βδομάδα. Τό νοίκι για τό χτίριο του εργοστασίου είναι 300 λίρ. στ. ή 6 λίρ. στ. τή βδομάδα. Τό κάρβουνο (4 λίβρες τήν ώρα και κατά ήποδύναμη για 100 ήποδυνάμεις (σύμφωνα μέ τό δείκτη) και 60 ώρες τή βδομάδα, μαζί μέ τή θέρμανση του χτίριου) 11 τόννοι τή βδομάδα προς 8 σελίνια και 6 πένες ό τόννος, στοιχίζει στρογγυλές 4 $\frac{1}{2}$ λίρ. στ. τή βδομάδα, τό φωταέριο 1 λίρ. στ. τή βδομάδα, τό λάδι 4 $\frac{1}{2}$ λίρ. στ. τή βδομάδα, έπομένως όλες οι βοηθητικές ύλες στοιχίζουν 10 λίρ. στ. τή βδομάδα. Δηλαδή τό σταθερό μέρος της αξίας είναι 378 λίρ. στ. τή βδομάδα. Ο μισθός εργασίας είναι 52 λίρ. στ. τή βδομάδα. Η τιμή του νήματος 12 $\frac{1}{4}$ πένες ή λίβρα ή των 10.000 λιβρών = 510 λίρ. στ., ή υπεραξία 510 - 430 = 80 λίρ. στ. Τό σταθερό μέρος της αξίας, δηλ. τίς 378 λίρ. στ. τό βάζουμε = 0, επειδή δέν συμμετέχει στο βδομαδιατικό σχηματισμό της αξίας. Απομένει ή νέα αξία πού παράγεται τή βδομάδα και πού είναι 132 = 52 (μ) + 80 (ν) λίρ. στ. Έπομένως τό ποσοστό της υπεραξίας είναι $\frac{80}{132} = 153 \frac{11}{13} \%$. Μέ δεκάωρη μέση εργάσιμη ήμέρα έχουμε: Άναγκαία εργασία = 3 $\frac{31}{33}$ ώρες και υπερεργασία = 6 $\frac{2}{33}$ ώρες³¹.

Μέ τιμή σταριού 80 σελίνια τό κονάρτερ και μέ μέση άπόδοση 22 μπουσσελ τό πλέθρο, έτσι πού τό πλέθρο ν' άποδίδει 11 λίρ. στ., ό Τζάκομπ μάς δίνει για τό 1815 τόν παρακάτω πολύ λειψό υπολογισμό ύστερα από εξισώσεις διαφόρων μεριδων πού προηγήθηκαν, μά πού είναι άρκετός για τό σκοπό μας:

Παραγωγή αξίας κατά πλέθρο

Σπόρος σταριού	1 λίρ. στ. και 9 σελ.	Δεκάτη, δοσίματα και φόροι	1 λίρ. στ. και 1 σελ.
Απασμα	2 " " " 10 "	Γαιοπρόσοδος	1 " " " 8 "
Μισθός εργασίας	3 " " " 10 "	Κέρδος του ένοικιαστή και τόκοι	1 " " " 2 "
Σύνολο	7 λίρ. στ. και 9 σελ.	Σύνολο	3 λίρ. στ. και 11 σελ.

³¹ Υποσημείωση στή 2η έκδοση. Τό παράδειγμα του κλωστηρίου του 1860 πού αναφέρθηκε στην πρώτη έκδοση είχε μερικά ούσιαστικά λάθη. Τά στοιχεία πού αναφέρονται στο ζείμενο και πού είναι πέρα για πέρα σωστά μού τάδωσε ένας εργοστασιαάρχης του Μάντσεστερ. Πρέπει νά σημειωθεί ότι στην

Ἡ ὑπεραξία, μέ τήν προϋπόθεση πάντα ὅτι ἡ τιμή τοῦ προϊόντος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία του, μοιράζεται ἐδῶ στίς διάφορες μερίδες: κέρδος, τόκοι, δεκάτη κλπ. Οἱ μερίδες αὐτές δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν. Τίς ἀθροίζουμε ὅλες μαζί καί βρίζουμε μιᾷ ὑπεραξία 3 λίρ. στ. καί 11 σελίνια. Τίς 3 λίρ. στ. καί 19 σελ. πού διατέθηκαν γιά σπόρο καί λιπάσματα τίς βάζουμε = 0, σάν σταθερό κεφάλαιο πού εἶναι. Ἀπομένει ἕνα προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο 3 λίρ. στ. καί 10 σελίνια, πού στή θέση του ἔχει παραχθεῖ μιᾷ νέα ἀξία 3 λίρ. στ. καί 10 σελ. + 3 λίρ. στ. καί 11 σελ. Ἐπομένως $\frac{v}{\mu} = \frac{3 \text{ λίρ. στ. καί } 11 \text{ σελίνια}}{3 \text{ λίρ. στ. καί } 10 \text{ σελίνια}}$, δηλ. πάνω ἀπό 100%. Ὁ ἐργάτης χρησιμοποιεῖ πάνω ἀπό τό μισό τῆς ἐργασίμης ἡμέρας του γιά νά παρᾷ μιᾷ ὑπεραξία, πού μέ διάφορα προσχήματα τή μοιράζονται μεταξύ τους διάφορα πρόσωπα^{31α}.

2. ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ ΣΕ ΑΝΑΛΟΓΙΚΑ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ.

Ἄς ἐπιστρέψουμε τώρα στό παράδειγμα πού μᾶς ἔδειξε πῶς ὁ κεφαλαιοκράτης φτιάχνει κεφάλαιο ἀπό χοῦμα. Ἡ ἀναγκαία ἐργασία τοῦ κλώστη του ἦταν 6 ὥρες, ἡ ὑπερεργασία τό ἴδιο, ἐπομένως ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἦταν 100%.

Τό προϊόν τῆς δωδεκάωρης ἐργασίμης ἡμέρας εἶναι 20 λίβρες νῆμα ἀξίας 30 σελινιών. Ὅχι λιγότερα ἀπό τά $\frac{8}{10}$ αὐτῆς τῆς ἀξίας τοῦ νήματος (24 σελίνια) ἀποτελοῦνται ἀπό τήν ἀξία τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς πού ὅλως ξαναεμφανίζεται (20 λίβρες μπαμπάκι ἀξίας 20 σελ., ἀδράχτια κλπ. ἀξίας 4 σελ.), δηλ. ἀποτελοῦνται ἀπό σταθερό κεφάλαιο. Τά ὑπόλοιπα $\frac{2}{10}$ εἶναι ἡ νέα ἀξία 6 σελινιών πού γεννήθηκε στή διάρκεια τοῦ προτοσῆς τοῦ κλώσιμου, ἀπ' τὰ ὅποια τὰ μισά ἀναπληρώνουν τήν προκαταβλημένη ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ τό μεταβλητό κεφάλαιο, καί τὰ ἄλλα μισά ἀποτελοῦν μιάν ὑπεραξία 3 σελ. Ἐπομένως ἡ συνολική ἀξία τῶν 20 λιβρῶν νήματος ἔχει τήν παρακάτω σύνθεση:

ἀξία νήματος 30 σελινιών = 24 σελίνια (σ) + [3 σελίνια (μ) + 3 σελίνια (ν)].

Ἐπειδή αὕτη ἡ συνολική ἀξία παρασταίνεται μέ τό συνολικό προϊόν τῶν 20 λιβρῶν νήματος, πρέπει καί τὰ διάφορα ἀξιακά στοιχεία νά μποροῦν νά παρασταθοῦν μέ ἀναλογικά μέρη τοῦ προϊόντος.

Ἄν σέ 20 λίβρες νῆμα ὑπάρχει μιᾷ ἀξία νήματος 30 σελινιών, τότε τὰ $\frac{8}{10}$ αὐτῆς τῆς ἀξίας, ἡ τό σταθερό της μέρος, δηλ. 24 σελίνια,

Ἄγγλία ἡ παλιά ἱπποδύναμη ὑπολογιζόταν σύμφωνα μέ τή διάμετρο τοῦ κυλίνδρου, ἐνῶ ἡ νέα ἱπποδύναμη ὑπολογίζεται σύμφωνα μέ τήν πραγματική της δύναμη πού δείχνει ὁ δείκτης.

^{31α} Οἱ ὑπολογισμοί πού ἀναφέρθηκαν χρησιμεύουν μόνο γιά νά δώσουν μιάν εἰκόνα. Ὑποθέτουμε δηλ. ὅτι οἱ τιμές = μέ τίς ἀξίες. Στό Βιβλίο III θά δοῦμε ὅτι αὕτη ἡ ἐξίσωση δέν γίνεται μ' αὐτό τόν ἀπλό τρόπο, ἀκόμα καί γιά τίς μέσες τιμές.

ὑπάρχουν στά $\frac{8}{10}$ τοῦ προϊόντος, ἡ σέ 16 λίβρες νῆμα. Ἀπ' αὐτές οἱ 13 $\frac{1}{3}$ λίβρες παρασταίνουν τήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης, τοῦ κλωσμένου μπαμπακιοῦ τῶν 20 σελινιών, καί οἱ 2 $\frac{2}{3}$ λίβρες τήν ἀξία τῶν καταναλωμένων βοηθητικῶν ὕλων καί μέσων ἐργασίας, ἀδράχτια κλπ. 4 σελινιών.

Ἔτσι 13 $\frac{1}{3}$ λίβρες νῆμα παρασταίνουν ὅλο τό μπαμπάκι πού κλώστηκε σ' ὅλο τό προϊόν, στίς 20 λίβρες νῆμα, παρασταίνουν τήν πρώτη ὕλη ὅλου τοῦ προϊόντος, καί τίποτα παραπάνω. Ἄν καί περιέχονται σ' αὐτές μόνο 13 $\frac{1}{3}$ λίβρες μπαμπάκι ἀξίας 13 $\frac{1}{3}$ σελ., ἡ πρόσθετη ὁμως ἀξία του τῶν 6 $\frac{2}{3}$ σελ. ἀποτελεῖ ἕνα ἰσοδύναμο γιά τό μπαμπάκι πού ἔχει κλωστεῖ στίς ὑπόλοιπες 6 $\frac{2}{3}$ λίβρες νῆμα. Εἶναι σά νάχει μαδηθεῖ τό μπαμπάκι ἀπό τίς τελευταῖες καί νάχει στουμπωθεῖ ὅλο τό μπαμπάκι τοῦ συνολικοῦ προϊόντος στίς 13 $\frac{1}{3}$ λίβρες νῆμα. Ἀντίθετα τώρα δέν περικλείουν κανένα ἄτομο τῆς ἀξίας τῶν βοηθητικῶν ὕλων καί μέσων ἐργασίας πού καταναλώθηκαν, οὔτε τῆς νέας ἀξίας πού δημιουργήθηκε στό προτοσές τοῦ κλώσιμου.

Ἐπίσης ἄλλες 2 $\frac{2}{3}$ λίβρες νῆμα, στίς ὁποῖες περιέχεται τό ὑπόλοιπο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου (= 4 σελίνια), δέν παρασταίνουν παρά μόνο τήν ἀξία τῶν βοηθητικῶν ὕλων καί τῶν μέσων ἐργασίας πού ἔχουν καταναλωθεῖ γιά τό συνολικό προϊόν τῶν 20 λιβρῶν νήματος.

Ἔτσι, ὅχτα δέκατα τοῦ προϊόντος ἡ 16 λίβρες νῆμα, παρόλο πού ἂν ἐξεταστοῦν σάν σῶμα, σάν ἀξία χρήσης, σάν νῆμα, εἶναι ἐξίσου δημιουργημα τῆς ἐργασίας τοῦ κλώσιμου, ὅπως καί τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ προϊόντος, δέν περιέχουν ὥστόσο σ' αὐτή τή σχέση καθόλου ἐργασία κλώσιμου, καθόλου ἐργασία πού νά τήν ἔχουν ἀπορροφήσει στή διάρκεια τοῦ ἴδιου τοῦ προτοσῆς τοῦ κλώσιμου. Εἶναι σά νάχουν μετατραπῇ σέ νῆμα χωρίς κλώσιμο καί σά νάταν καθαρὸ ψέμα καί πλάνη ἡ νηματίνη μορφή τους. Πραγματικά, ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης τὰ πουλάει πρὸς 24 σελίνια καί μ' αὐτὰ ξαναγοράζει τὰ μέσα παραγωγῆς του, γίνεται φανερό ὅτι οἱ 16 λίβρες νῆμα δέν εἶναι παρὰ μεταμφιεσμένο μπαμπάκι, ἀδράχτια, κάρβουνο κλπ.

Ἀντίστροφα, τὰ ὑπόλοιπα $\frac{2}{10}$ τοῦ προϊόντος ἡ οἱ 4 λίβρες νῆμα πού ἀπόμειναν δέν παρασταίνουν τώρα τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπὸ τή νέα ἀξία τῶν 6 σελινιών πού παράχθηκε στό δωδεκάωρο προτοσῆς τοῦ κλώσιμου. Ὅτι ἀπὸ τήν ἀξία τῶν καταναλωμένων πρώτων ὕλων καί μέσων ἐργασίας περιεχόταν σ' αὐτά, εἶχε κιόλας ἐξαχθεῖ ἀπ' αὐτά κι εἶχε ἐνσωματωθεῖ στίς πρώτες 16 λίβρες νῆμα. Ἡ ἐργασία τοῦ κλώσιμου πού ἔχει ἐνσωματωθεῖ στίς 20 λίβρες νῆμα ἔχει συγκεντρωθεῖ στά $\frac{2}{10}$ τοῦ προϊόντος. Εἶναι σά νάχει κλώσει ὁ κλώστης 4 λίβρες νῆμα ἀπὸ τόν ἄερα, ἡ ἀπὸ μπαμπάκι καί μέ ἀδράχτια. πού, ἐπειδὴ ὑπάρχουν ἀπὸ τή φύση χωρίς τή συμβολή τοῦ ἀνθρώπου, δέν προσθέτουν καμιᾷ ἀξία στό προϊόν.

Ἀπὸ τίς 4 αὐτές λίβρες νῆμα, στίς ὁποῖες ὑπάρχει ἔτσι ὅλο τό νέο προϊόν τοῦ ἡμερήσιου προτοσῆς κλώσιμου, τό ἕνα μισό παρασταίνει μόνο τήν ἀξία πού ἀναπληρώνει τήν καταναλωμένη ἐργατική δύ-

ναμη, δηλ. τό μεταβλητό κεφάλαιο τών 3 σελινιών, καί οἱ ἄλλες 2 λίβρες νήμα μόνο τήν ὑπεραξία τών 3 σελινιών.

Ἐπειδή οἱ 12 ὥρες ἐργασία τοῦ κλώστη ἀντικειμενοποιοῦνται σέ 6 σελίνια, στήν ἀξία τών 30 σελινιών τοῦ νήματος εἶναι ἀντικειμενοποιημένες 60 ὥρες ἐργασίας. Οἱ ὥρες αὐτές ὑπάρχουν σέ 20 λίβρες νήμα, ἀπό τίς ὁποῖες τά $\frac{5}{10}$ ἢ 16 λίβρες εἶναι ἡ ὕλοποίηση 48 ὥρῶν ἐργασίας πού προηγήθηκαν ἀπό τό προτσές τοῦ κλώσιμου, δηλ. ἡ ἀντικειμενοποιημένη στά μέσα παραγωγῆς τοῦ νήματος ἐργασία, ἐνῶ τά $\frac{2}{10}$, ἢ 4 λίβρες, εἶναι ἡ ὕλοποίηση τών 12 ὥρῶν ἐργασίας πού ἔχουν ξοδευτεῖ στό ἴδιο τό προτσές τοῦ κλώσιμου.

Προηγούμενα εἶδαμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ νήματος εἶναι ἴση μέ τό ποσό τῆς νέας ἀξίας πού ἔχει παραχθεῖ κατὰ τήν παραγωγή του, σὺν τίς ἀξίες πού προϋπήρχαν κίολας στά μέσα παραγωγῆς του. Τώρα φάνηκε πῶς τὰ συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πού διαφέρουν λειτουργικά ἢ στήν ἐννοιά τους μποροῦν νά παρασταθοῦν μέ ἀναλογικά μέρη τοῦ ἴδιου τοῦ προϊόντος.

Αὕτῃ ἡ διάσπαση τοῦ προϊόντος — τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ προτσές παραγωγῆς — σέ μιὰ ποσότητα τοῦ προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει μόνο τήν ἐργασία πού περιέχεται στά μέσα παραγωγῆς ἢ τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, σέ μιάν ἄλλη ποσότητα πού ἀντιπροσωπεύει μόνο τήν ἀναγκαῖα ἐργασία ἢ τό μεταβλητό κεφάλαιο πού ἔχει προστεθεῖ στό προτσές τῆς παραγωγῆς, καί σέ μιὰ τελευταία ποσότητα προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει μόνο τήν ὑπερεργασία ἢ τήν ὑπεραξία πού ἔχει προστεθεῖ στό ἴδιο προτσές, εἶναι τόσο ἀπλή ὅσο καί σπουδαία, ὅπως θά δείξει ἡ κατοπινὴ ἐφαρμογὴ τῆς σέ περίπλοκα καί ἄλλα ἀκόμα προβλήματα.

Ἐξετάσαμε τώρα δά τό συνολικό προϊόν σάν ἔτοιμο ἀποτέλεσμα τῆς δωδεκάωρης ἐργασίμης ἡμέρας. Μποροῦμε ὅμως νά τό συνοδεύσουμε καί στό προτσές τῆς γέννησής του, καί ὥστόσο νά παραστήσουμε τὰ μερικά προϊόντα σάν διαφορετικά στή λειτουργία τους μέση τοῦ προϊόντος.

Ὁ κλώστης παράγει σέ 12 ὥρες 20 λίβρες νήμα, ἐπομένως σέ μιὰ ὥρα παράγει $1\frac{2}{3}$ καί σέ 8 ὥρες $13\frac{1}{3}$ λίβρες, δηλ. ἓνα μερικὸ προϊόν πού ἡ ἀξία του εἶναι ἴση μέ τὴ συνολικὴ ἀξία τοῦ μπαμπαικίου πού κλώθεται στή διάρκεια ὅλης τῆς ἐργασίμης ἡμέρας. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τό μερικὸ προϊόν τῆς ἐπόμενης 1 ὥρας καί 36 λεπτῶν $= 2\frac{2}{3}$ λίβρες νήμα καί γι'αὐτό ἀντιπροσωπεύει τήν ἀξία τών μέσων ἐργασίας πού ἔχουν φθαρεῖ στή διάρκεια τών 12 ὥρῶν ἐργασίας. Ἐπίσης κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ κλώστης παράγει τήν ἐπόμενη 1 ὥρα καί 12 λεπτά 2 λίβρες νήμα $= 3$ σελίνια, μιάν ἀξία προϊόντος πού εἶναι ἴση μέ ὅλο τό νέο προϊόν πού τό παράγει μέσα σέ 6 ὥρες ἀναγκαῖα ἐργασία. Τέλος στά τελευταῖα $\frac{5}{6}$ τῆς ὥρας παράγει ἐπίσης 2 λίβρες νήμα, πού ἡ ἀξία του εἶναι ἴση μέ τήν ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ μέ τήν ὑπερεργασία του μιῆς ἡμέρας. Αὐτός ὁ τρόπος τοῦ ὑπολογισμοῦ ἐπιδεικνύει στόν ὀγγλὸ ἐργοστασιάρχην γιὰ οἰκιακή του χρῆση, καί θά πεῖ λχ. ὅτι στίς πρώτες 8 ὥρες ἢ στίς $\frac{2}{3}$ τῆς ἐρ-

γασίμης ἡμέρας βγάζει ὅσα ξόδεψε γιὰ τό μπαμπάκι του κλπ. Βλέπουμε ὅτι ὁ τύπος εἶναι σωστός, στήν πραγματικότητα εἶναι ἀπλῶς ὁ πρώτος τύπος μεταφερόμενος ἀπὸ τό χώρο, ὅπου τὰ μέρη τοῦ προϊόντος βρίσκονται ἔτοιμα τό ἓνα δίπλα στό ἄλλο, στό χρόνο ὅπου ἀκολουθοῦν τό ἓνα τό ἄλλο. Ὁ τύπος αὐτός ὅμως μπορεῖ νά συνοδεύεται καί ἀπὸ πολύ βάρβαρες ἀντιλήψεις, ἰδιαίτερα στά κεφάλια πούπραχτικά ἔχουν τόσο συμφέρον ἀπὸ τό προτσές ἀξιοποίησης, ὅσο συμφέρον ἔχουν νά τό παρανοοῦν θεωρητικά. Ἔτσι μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς ὅτι λχ. ὁ κλώστης μας τίς πρώτες 8 ὥρες τῆς ἐργασίμης ἡμέρας του παράγει ἡ ἀναπληρῶνει τήν ἀξία τοῦ μπαμπαικίου, τήν ἐπόμενη 1 ὥρα καί 36 λεπτά τήν ἀξία τών φθαρμένων μέσων ἐργασίας, τήν ἐπόμενη 1 ὥρα καί 12 λεπτά τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, καί μόνο τήν πολυθρύλητη «τελευταία ὥρα» τήν ἀφιερώνει στόν ἐργοστασιάρχη, στήν παραγωγή ὑπεραξίας. Ἔτσι στόν κλώστη ἀποδίδουν τό διπλό θαῦμα: νά παράγει μπαμπάκι, ἀδράχτια, ἀτμομηχανή, κάρβουνο, λάδι κλπ. τήν ἴδια στιγμή πού κλώθει μ' ὅλα αὐτά καί τὰ κάνει ἀπὸ μιὰ ἐργάσιμη ἡμέρα ἐνός δοσμένου βαθμοῦ ἔντασης, πέντε τέτιες μέρες. Ἔτσι στήν περίπτωσή μας ἡ παραγωγή τῆς πρώτης ὕλης καί τών μέσων ἐργασίας ἀπαιτεῖ $2\frac{4}{6} = 4$ δωδεκάωρες ἐργασίμες ἡμέρες καί ἡ μετατροπὴ τους σέ νήμα ἀκόμα μιὰ δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα. Ὅτι ἡ ἀπραχτικότητα πιστεύει σέ τέτια θαύματα καί ὅτι δὲν τῆς λείπει ὁ δογματικὸς συκοφάντης πού ἀναλαμβάνει νά τ' ἀποδείξει, θά τό δοῦμε τώρα σέ ἓνα παράδειγμα πού ἀπόχτησε ἱστορικὴ δόξα.

3. Η «ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΩΡΑ» ΤΟΥ ΣΕΝΙΟΡ.

Ἐνα ὠραῖο πρωινό τοῦ 1836, ὁ γνωστός γιὰ τίς οἰκονομολογικές του γνώσεις καί γιὰ τό ὠραῖο του ὕφος Νάσσαν Β. Σένιορ, ἓνα εἶδος Κλάουρεν ἀνάμεσα στούς ἄγγλους οἰκονομολόγους, κλήθηκε ἀπὸ τήν Ὁξφόρδη στό Μάντσεστερ γιὰ νά διδαχτεῖ ἐκεῖ πολιτικὴ οἰκονομία ἀντὶ νὰ τὴ διδάσκει στήν Ὁξφόρδη. Οἱ ἐργοστασιάρχες τὸν διαλέξαν σάν πρωτοπαλῆκαρο ἐνάντια στό Factory Act [ἐργοστασιακὸ νόμο] πού μόλις εἶχε τότε ἐκδοθεῖ καί ἐνάντια στή ζύμωση γιὰ τό δεκάωρο πού τραβοῦσε ἀκόμα πιὸ μακριά. Μὲ τήν πραχτικὴ ὀξύδερκεια πού τοὺς χαρακτηρίζει ἀντιλήφθηκαν ὅτι ὁ κ. καθηγητῆς «wanted a good deal of finishing» [χρειάζόταν ἀκόμα μιὰ γερὴ ἐπεξεργασία]. Γι'αὐτό τοῦ παραγγείλαν νά πάει στό Μάντσεστερ. Καί τό μάθημα πού πῆρε στό Μάντσεστερ ἀπὸ τοὺς ἐργοστασιάρχες ὁ κ. καθηγητῆς μέ τὴ σειρά του τό στυλιζάρισε στό λίβελλο: «Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture». London 1837. Στό λίβελλο αὐτὸ διαβάζουμε ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί τὰ παρακάτω ἐποικοδομητικά:

«Μὲ τό σημερινὸ νόμο κανένα ἐργοστάσιο, πού ἀπασχολεῖ πρόσωπα κάτω ἀπὸ 18 χρονῶν, δὲν μπορεῖ νά ἐργάζεται πᾶνω ἀπὸ $11\frac{1}{2}$ ὥρες τήν ἡμέρα, δηλ. 12 ὥρες τίς πρώτες 5 μέρες τῆς ἐβδομάδος καί

9) τό Σάββατο. Ἡ παρακάτω ἀνάλυση (!) μᾶς δείχνει λοιπόν ὅτι σ' ἓνα τέτιο ἐργοστάσιο ὅλο τό καθαρό κέρδος βγαίνει ἀπό τήν τελευταία ὥρα. Ἐνας ἐργοστασιάρχης διαθέτει 100.000 λίρ. στ. — 80.000 γιά χτίρια καί μηχανές καί 20.000 γιά πρώτες ὕλες καί μισθοῦς ἐργασίας. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό κεφάλαιο τζιράρεται μιά φορά στό χρόνο καί ὅτι τό ἀκαθάριστο κέρδος εἶναι 15%, τότε ὁ χρονιάτικος τζίρος τοῦ ἐργοστασίου σέ ἐμπορεύματα πρέπει νά φτάνει σέ ἀξία τίς 115.000 λίρ. στ. ... Ἀπ' αὐτές τίς 115.000 λίρ. στ. κάθε ἓνα ἀπό τά 23 ἡμίωρα ἐργασίας, πού ὅλα μαζί ἀποτελοῦν τήν ἐργάσιμη ἡμέρα παράγει κάθε μέρα τά $\frac{5}{115}$ ἢ τό $\frac{1}{23}$ τῶν 115.000 λίρ. στ. Ἀπ' αὐτά τά $\frac{23}{23}$, πού ἀποτελοῦν τό σύνολο τῶν 115.000 λίρ. στ. (constituting the whole 115.000 λίρ. στ.), τά $\frac{20}{23}$, δηλ. οἱ 100.000 ἀπό τίς 115.000, ἀναπληρώνουν μόνο τό κεφάλαιο. Τό $\frac{1}{23}$ ἢ οἱ 5.000 λίρ. στ. ἀπό τίς 15.000 τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους (!) ἀναπληρώνουν τή φθορά τοῦ ἐργοστασίου καί τῶν μηχανῶν. Τά ὑπόλοιπα $\frac{2}{23}$ πού ἔμειναν, δηλ. τά δύο τελευταία ἡμίωρα κάθε μέρας, παράγουν τό 10% καθαρό κέρδος. Γιαυτό, ἂν ἐπιτρεπόταν στό ἐργοστάσιο νά ἐργάζεται 13 ἀντὶ 11½ ὥρες, χωρίς νάχουν ἀλλάξει οἱ τιμές, τότε μέ μιά αὐξηση τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου κατά 2.600 λίρ. στ., τό καθαρό κέρδος θά ὑπερδιπλασιαζόταν. Ἀπό τήν ἄλλη, ἂν οἱ ὥρες ἐργασίας ἐλαττώνονταν κατά 1 ὥρα τήν ἡμέρα, θά ἐξαφανίζόταν τό καθαρό κέρδος, κι ἂν ἐλαττώνονταν κατά 1½ ὥρα θά ἐξαφανίζόταν καί τό ἀκαθάριστο κέρδος»³².

³² Senior: «Letters on the Factory Act etc.». London 1837, σελ. 12, 13. Δέ θά ἐξετάσουμε τὰ παραῶσα πού δέν ἐνδιαφέρουν τό σκοπό μας, λχ. τόν ἰσχυρισμό ὅτι οἱ ἐργοστασιάρχες τήν ἀναπλήρωση τῶν φθαριμένων μηχανῶν κλπ., δηλ. ἐνός συστατικοῦ τοῦ κεφαλαίου, τή λογαριάζουν στό κέρδος, στό ἀκαθάριστο ἢ στό καθαρό, στό βρώμικο ἢ στό παστρούκο. Ἐπίσης δέ θά ἐξετάσουμε ἂν εἶναι σωστοί ἢ λαθεμένοι οἱ ἀριθμοί πού δίνει. Ὅτι δέν ἀξίζουν περισσότερο ἀπό τή λεγόμενη «ἀνάλυση», τό ἀπόδειξε ὁ Λέοναρντ Χόρνερ στό «A Letter to Mr. Senior etc.». London 1837 [σελ. 30—42]. Ὁ Λέοναρντ Χόρνερ, ἓνας ἀπό τοὺς Factory Inquiry Commissioners [Ἐπίτροπος γιά τήν ἐξέταση τῶν συνθηκῶν στά ἐργοστάσια] τοῦ 1833, καί ἐπιθεωρητής ἐργοστασίων, στήν πραγματικότητα κήνορας τῶν ἐργοστασίων ὡς τό 1859, πρόσφερε ἀθάνατες υπηρεσίες στήν ἀγγλική ἐργατική τάξη. Ἐκτός ἀπό τόν ἀγῶνα του ἐνάντια στοὺς ἐξαγορευμένους ἐργοστασιάρχες διεξήγαγε ἰσόβιον ἀγῶνα καί ἐνάντια στοὺς ὑπουργούς, πού θεωροῦσαν ἀσύγκριτα σπουδαιότερο νά μετροῦν τούς «ψήφους» τῶν ἐργοστασιάρχων στήν Κάτω Βουλὴ παρά τίς ὥρες ἐργασίας τῶν «χειρῶν» στό ἐργοστάσιο. Προσθήκη στήν ὑπόσημείωση 32. Ἀσχετα ἀπὸ τίς ψευτιές τοῦ περιεχομένου της, ἡ περιγραφή τοῦ Σένιор εἶναι συγκεκριμένη. Αὐτό πούθελε πραγματικά νά πεί ἦταν ὅτι: Ὁ ἐργοστασιάρχης ἀπασχολεῖ τοὺς ἐργάτες 11½ ὥρες ἢ $\frac{23}{2}$ ὥρες τήν ἡμέρα. Ὅπως ἡ κάθε ἐξωριστή ἐργάσιμη ἡμέρα, εἶται καί ἡ χρονιάτικη ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπὸ 11½ ἢ $\frac{23}{2}$ ὥρες (πολλαπλασιασμένες μέ τόν ἀριθμὸ τῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν ὅλου τοῦ χρόνου). Μ' αὐτὴ τήν προϋπόθεση τὰ $\frac{23}{2}$ ὥρες ἐργασίας παράγουν τό χρονιάτικο προϊόν τῶν 115.000 λίρ. στ., $\frac{1}{2}$ ὥρα ἐργασίας παράγει $\frac{1}{23} \times 115.000$ λίρ. στ., $\frac{20}{2}$ ὥρες ἐργασίας παράγουν $\frac{20}{23} \times 115.000$ λίρ. στ. = 100.000 λίρ. στ., δηλ. ἀναπληρώνουν μόνο τό προκαταβλημένο κεφάλαιο. Μένουν $\frac{2}{2}$ ὥρες ἐργασίας πού παράγουν $\frac{2}{23} \times 115.000$ λίρ. στ. = 10.000, δηλ. τό ἀκαθάριστο κέρδος. Ἀπ' αὐτές τίς $\frac{2}{2}$ ὥρες ἐργασίας ἡ $\frac{1}{2}$ ὥρα ἐργασίας παράγει $\frac{1}{23} \times 115.000$ λίρ. στ. = 5.000 λίρ. στ., δηλ. παρά-

Κι αὐτό ὁ κ. καθηγητὴς τό ὀνομάζει «ἀνάλυση»! Ἄν πίστευε τίς θρηνωδίες τῶν ἐργοστασιάρχων, ὅτι οἱ ἐργάτες σπαταλοῦν τόν καλύτερο χρόνο τῆς ἡμέρας στήν παραγωγή, ἐπομένως στήν ἀναπαραγωγή ἢ στήν ἀναπλήρωση τῆς ἀξίας τῶν χτιρίων, τῶν μηχανῶν, τοῦ μπαμπακιοῦ, τοῦ κάρβουνου κλπ., τότε θά ἦταν περιττὴ κάθε ἀνάλυση. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θάπρεπε ἀπλούστατα ν' ἀπαντήσῃ: Κύριό μου! Ἄν θά βάλετε τοὺς ἐργάτες νά δουλέψουν 10 ὥρες ἀντὶ 11½, τότε — ἂν οἱ ἄλλοι ὄροι μείνουν ἴδιοι — θά ἐλαττωθεῖ κατὰ 1½ ὥρα ἡ καθημερινὴ κατανάλωση μπαμπακιοῦ, μηχανῶν κλπ. Ἐτσι κερδίζετε ἀκριβῶς τόσα, ὅσα χάνετε. Οἱ ἐργάτες σας θά σπαταλοῦν στό ἐξῆς 1½ ὥρα λιγότερη γιά τήν ἀναπαραγωγή ἢ τήν ἀναπλήρωση τῆς προκαταβλημένης ἀξίας τοῦ κεφαλαίου. Ἄν δέν ἔπαιρνε τὰ λόγια τοὺς τοῖς μετρητοῖς, ἀλλὰ σάν πραγματογνώμονας θεωροῦσε ἀναγκαῖα μιά ἀνάλυση, τότε θάπρεπε πρὶν ἀπ' ὅλα σ' ἓνα ζήτημα πού περιστρέφεται ἀποκλειστικὰ γύρω ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ καθαροῦ κέρδους πρὸς τό μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, νά παρακαλέσει τοὺς κυρίους ἐργοστασιάρχες νά μὴ μπερδεύουν καί ἀνακατώνουν φύρδην-μίγδην τίς μηχανές καί τὰ χτίρια τοῦ ἐργοστασίου, τήν πρώτη ὕλη καί τὴν ἐργασία, ἀλλὰ νά εὐαρεστοθοῦν νά βάλουν ἀπὸ τὴ μιά μεριά τό σταθερό κεφάλαιο πού περιέχεται στὰ χτίρια τοῦ ἐργοστασίου, στίς μηχανές, στήν πρώτη ὕλη κλπ., καί ἀπὸ τήν ἄλλη τό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε γιά τοὺς μισθοὺς ἐργασίας. Ἄν ἀπ' ὅλα αὐτά ἔβγαине ὅτι σύμφωνα μέ τόν ὑπολογισμό τῶν ἐργοστασιάρχων ὁ ἐργάτης μέσα σέ $\frac{2}{2}$ ἐργάσιμες ὥρες, ἢ μέσα σέ μιά ὥρα ἀναπαράγει ἢ ἀναπληρώνει τό μισθὸ ἐργασίας, τότε ὁ ἀναλυτὴς μας θάπρεπε νά συνεχίσει:

Σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα σας ὁ ἐργάτης στήν προτελευταία ὥρα παράγει τό μισθὸ τῆς ἐργασίας του καί στήν τελευταία τήν ὑπεράξια σας ἢ τό καθαρό κέρδος. Ἐπειδὴ σέ ἴσα χρονικά διαστήματα παράγει ἴσες ἀξίες, τό προϊόν τῆς προτελευταίας ὥρας ἔχει τὴν ἴδια ἀξία μέ τό προϊόν τῆς τελευταίας. Ἀκόμα παράγει ἀξία μόνο ἐφόσον ξοδεύει ἐργασία, καί ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας του μετριέται μέ τό χρόνο ἐργασίας του. Ὁ χρόνος αὐτός εἶναι σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα σας 11½ ὥρες τήν ἡμέρα. Ἐνα μέρος ἀπὸ τίς 11½ αὐτές ὥρες τίς ξοδεύει γιά τὴν παραγωγή, δηλ. γιά τὴν ἀναπλήρωση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας του, τό ἄλλο γιά τὴν παραγωγή τοῦ καθαροῦ κέρδους σας. Πέρα ἀπ' αὐτό δέν κάνει τίποτα στὴ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἐπειδὴ ὁμως σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα ὁ μισθὸς του καί ἡ ὑπεραξία πού προσφέρει εἶναι ἰσομεγέθεις ἀξίες, παράγει ὅπως φαίνεται τό μισθὸ τῆς ἐργασίας του σέ $5\frac{3}{4}$ ὥρες καί τό καθαρό σας κέρδος στίς ὑπόλοιπες $5\frac{3}{4}$ ὥρες. Ἐπειδὴ ἀκόμα ἡ ἀξία τοῦ νήματος πού παραχθεῖται σέ δύο ὥρες εἶναι ἴση μέ τό ἀθροίσμα τοῦ μισθοῦ

γεί μόνο τὴν ἀναπλήρωση τῆς φθορᾶς τοῦ ἐργοστασίου καί τῶν μηχανῶν. Τὰ δύο τελευταία ἡμίωρα ἐργασίας, δηλ. ἡ τελευταία ὥρα ἐργασίας, παράγει $\frac{2}{23} \times 115.000$ λίρ. στ. = 10.000 λίρ. στ., δηλ. τό καθαρό κέρδος. Στὸ κείμενο ὁ Σένιор μετατρέπει τὰ τελευταία $\frac{2}{23}$ τοῦ προϊόντος σέ μέρη τῆς ἴδιας τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

τῆς ἐργασίας του σύν τό καθαρό σας κέρδος, πρέπει αὐτή ἡ ἀξία τοῦ νήματος νά μετριέται μέ $11\frac{1}{2}$ ὥρες ἐργασίας, τό προϊόν τῆς προτελευταίας ὥρας μέ $5\frac{3}{4}$ ὥρες ἐργασίας καί τῆς τελευταίας ditto [τό ἴδιο]. Φτάνουμε ἔτσι σ' ἓνα ἀκανθῶδες σημεῖο. Προσοχή λοιπόν! Ἡ προτελευταία ὥρα ἐργασίας εἶναι μιὰ συνθησιμένη ὥρα ἐργασίας ὅπως καί ἡ πρώτη. Ní plus, ní moins [οὔτε παραπάνω οὔτε παρακάτω]. Πῶς μπορεῖ λοιπόν ὁ κλώστης μέσα σέ μιὰ ὥρα νά παράγει μιάν ἀξία σέ νῆμα πού παρασταίνει $5\frac{3}{4}$ ὥρες ἐργασίας; Στήν πραγματικότητα δέν κάνει ἓνα τέτιο θαῦμα. Αὐτό πού παράγει σάν ἀξία χρήσης μέσα σέ μιὰ ὥρα, εἶναι μιὰ καθορισμένη ποσότητα νήμα. Ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ νήματος μετριέται μέ $5\frac{3}{4}$ ὥρες ἐργασίας, ἀπ' τίς ὁποῖες οἱ $4\frac{3}{4}$ περιέχονται, χωρίς τή συμβολή του, στά μέσα παραγωγῆς πού καταναλώνονται μέσα σέ μιὰ ὥρα, σέ μπαμπάκι, μηχανές κλπ., $\frac{1}{4}$ ἢ μιὰ ὥρα ἔχουν προστεθεῖ ἀπ' αὐτόν τόν ἴδιο. Ἐτοί, ἐπειδή ὁ μισθός τῆς ἐργασίας του παράγεται μέσα σέ $5\frac{3}{4}$ ὥρες καί τό νῆμα πού παράγεται σέ μιὰ ὥρα κλώσιμον περιέχει ἐπίσης $5\frac{3}{4}$ ὥρες ἐργασίας, δέν ὑπάρχει τίποτα τό μαγικό στό ὅτι ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος τῶν $5\frac{3}{4}$ του ὥρων κλώσιμου εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος μιᾶς ὥρας κλώσιμου. Πέφτετε ὅμως τελείως ἔξω ὅταν λέτε ὅτι ὁ ἐργάτης χάνει ἔστω καί ἓνα ἄτομο χρόνον τῆς ἐργασίας ἡμέρας τον μέ τήν ἀναπαραγωγή ἢ τήν «ἀναπλήρωση» τῶν ἀξιών τοῦ μπαμπακιού, τῶν μηχανῶν κλπ. Μέ τό ὅτι ἡ ἐργασία του φτιάχνει νῆμα ἀπό μπαμπάκι καί ἀδράχτια, μέ τό ὅτι κλώθει, ἡ ἀξία τοῦ μπαμπακιού καί τῶν ἀδράχτιων περνάει ἀπό μόνη της στό νῆμα. Αὐτό ὀφείλεται στήν ποιότητα τῆς ἐργασίας του, ὅχι στήν ποσότητά της. Βέβαια μέσα σέ μιάν ὥρα θά μεταβιβάσει περισσότερη ἀξία μπαμπακιού κλπ. στό νῆμα παρά σέ $\frac{1}{2}$ ὥρα, μὰ μόνο γιατί μέσα σέ 1 ὥρα κλώθει περισσότερο μπαμπάκι παρά σέ $\frac{1}{2}$ ὥρα. Καταλαβαίνετε λοιπόν: ὁ ἰσχυρισμός σας ὅτι τάχα ὁ ἐργάτης τήν προτελευταία ὥρα παράγει τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας του καί τήν τελευταία τό καθαρό κέρδος, δέ σημαίνει τίποτα ἄλλο, παρά ὅτι στό νῆμα πού παράχθηκε σέ δύο ὥρες τῆς ἐργασίας ἡμέρας του, ἀδιάφορο ἂν βρισκόνται στήν ἀρχή ἢ στό τέλος, εἶναι ἐνσωματωμένες $11\frac{1}{2}$ ὥρες ἐργασίας, ἀκριβῶς τόσες ὥρες ὅσες ἔχει ὁλόκληρη ἡ ἐργασία ἡμέρα του. Καί ἡ ἔκφραση ὅτι τίς πρώτες $5\frac{3}{4}$ ὥρες παράγει τό μισθό τῆς ἐργασίας του καί τίς τελευταίες $5\frac{3}{4}$ ὥρες τό καθαρό σας κέρδος, δέ σημαίνει πάλι τίποτα ἄλλο, παρά ὅτι πληρώνετε τίς πρώτες $5\frac{3}{4}$ ὥρες, ἐνῶ τίς τελευταίες $5\frac{3}{4}$ ὥρες δέν τίς πληρώνετε. Μιῶ γιά πληρωμή τῆς ἐργασίας, ὅχι τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιά νά μιλήσω τό ἀργκό σας. Συγκρίνετε τώρα, κύριοί μου, τή σχέση τοῦ χρόνου ἐργασίας πού πληρώνετε πρὸς τό χρόνο ἐργασίας πού δέν πληρώνετε καί θά βρῆτε ὅτι εἶναι μισή μέρα πρὸς μισή μέρα, δηλ. 100%, πού ἀσφαλῶς εἶναι ἓνα σεβαστό ποσοστό. Δέν ὑπάρχει ἐπίσης ἡ παραμικρότερη ἀμβιβολία, πῶς ἂν τὰ «χέρια» σας τὰ βάλετε νά μοχθοῦν 13 ἀντὶ $11\frac{1}{2}$ ὥρες καί, πράγμα πού εἴστε ἱκανοί νά τό κάνετε ὅπως μέ βλέπετε καί ὡς βλέπω, τήν παραπάνω $1\frac{1}{2}$ ὥρα τήν προσθέσετε ἀπλῶς στήν ὑπερεργασία, τότε

ἡ ὑπερεργασία θ' αὐξηθεῖ ἀπὸ $5\frac{3}{4}$ σέ $7\frac{1}{4}$ ὥρες, ἐπομένως καί τό ποσοστό ὑπερβασίας ἀπὸ 100% σέ $126\frac{2}{23}\%$. Ἀντίθετα, εἴστε θερμοδαίμονι μέχρι τρέλας ἂν ἐλπίζετε ὅτι μέ μιὰ προσθήκη $1\frac{1}{2}$ ὥρας θ' ἀνέβει ἡ ὑπερβασία ἀπὸ 100 σέ 200% ἢ ἀκόμα καί πάνω ἀπὸ 200%, δηλ. ὅτι «θὰ ὑπερδιπλασιασθεῖ». Ἀπὸ τήν ἄλλη — ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἓνα παράξενο πράγμα, ἰδίως ὅταν ὁ ἀνθρώπος τήν καρδιά του τήν ἔχει στή χρηματοσκούλα του — εἴστε ἀπαισιόδοχοι μέχρι παλαβομάρας ἂν φοβᾶστε ὅτι μέ τήν ἐλάττωση τῆς ἐργασίας ἡμέρας ἀπὸ $11\frac{1}{2}$ σέ $10\frac{1}{2}$ ὥρες θὰ χαθεῖ ὁλόκληρο τό καθαρό κέρδος σας. Πρὸς θεοῦ, ὅχι. Ὅταν ὑποθέσουμε ὅτι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὁροι παραμένουν ἴδιοι, τότε ἡ ὑπερεργασία θὰ πέσει ἀπὸ $5\frac{3}{4}$ σέ $4\frac{3}{4}$ ὥρες, πράγμα πού θὰ ἐξακολουθεῖ πάντα νά δίνει ἓνα ὅχι εὐκαταφρόνητο ποσοστό ὑπερβασίας, καί συγκεκριμένα $82\frac{14}{23}\%$. Ἡ ὁλέθρια ὅμως «τελευταία ὥρα», γιά τήν ὁποία φλυαρήσατε περισσότερο ἀπ' ὅτι οἱ χιλιαστές γιά τή συντέλεια τοῦ κόσμου, εἶναι «all bosh» [καθαρά φληναφήματα]. Ἡ ἀπώλειά της δέ θὰ στοιχίσει οὔτε τό «καθαρό» κέρδος σέ σᾶς οὔτε τήν «καθαρότητα τῆς ψυχῆς» στά παιδιὰ καί τῶν δυο φύλων πού τὰ ἐκμεταλλεύεστε^{32α}.

^{32α} Ἄν ὁ Σένιερ ἀπόδειξε ὅτι ἀπὸ τήν «τελευταία ὥρα ἐργασίας» κρέμονται τό καθαρό κέρδος τῶν ἐργοστασιαρχῶν, ἡ ὑπαρξη τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας μπαμπακιού καί ἡ θέση τῆς Ἀγγλίας στήν παγκόσμια ἀγορά, ὁ δρ Ἄντρεου Γιούρ [βλ. «The Philosophy of Manufactures». London 1835, σελ. 406] ἀπόδειξε σὲ συνέχειᾳ μέ τή σειρά του ὅτι, ἂν τὰ παιδιὰ καί τούς νέους κάτω ἀπὸ 18 χρονῶν πού δουλεύουν στά ἐργοστάσια δέν τούς κρατοῦν δεμένους 12 ὁλόκληρες ὥρες στό ζεστό καί καθαρό ἡθικό ἀέρα τοῦ ἐργοστασίου, ἀλλά τούς διώχνουν «μιὰ ὥρα» νωρίτερα στόν ψυχρὸ καί ἐκλυτο ἔξω κόσμο, θά χάσουν τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους ἀπὸ τήν τεμπελιά καί τὰ κακά πάθη. Ἀπὸ τό 1848 καί δῶ οἱ ἐπιθεωρητές τῶν ἐργοστασίων δέν κουράζονται νά κοροϊδεύουν στίς ἐξάμηνες «Reports» [ἐκθέσεις] τους τούς ἐργοστασιαρχες μέ «τὴν τελευταία», τὴν «ὁλέθρια ὥρα». Ἐτοί ὁ κ. Χόουελ στήν ἐκθέσή του τῆς 31 τοῦ Μάη 1855 γιά τὰ ἐργοστάσια λέει: «Ἄν ἦταν σωστός ὁ παρακάτω ὁξυδερκής ὑπολογισμός (ἀναφέρει μιὰ περικοπή ἀπὸ τό Σένιερ), τότε ἀπὸ τό 1850 καί δῶ ὅλα τὰ ἐργοστάσια μπαμπακιού στό Ἑνωμένο Βασίλειο θάπρεπε νά ἐργάζονται μέ ζημίαν» («Reports of the Inspection of Factories for the half year, ending 30th April 1855», σελ. 19, 20). Ὅταν τό 1848 ἡ βουλὴ ψήφισε τό νόμο γιά τό δεκάωρο, οἱ ἐργοστασιαρχεῖς τῶν κλωστήριων λιναριοῦ πού βρισκόνται στήν ὑπαίθρο σκόρπια ἀνάμεσα στίς κοιμητεῖες Ντόρσετ καί Σόμερσετ ὑπαγόρευσαν σέ μερικούς ἐργάτες τους μιὰ ἀντιαίτηση πού λέει ἀνάμεσα σέ ἄλλα: «Οἱ αὐτοῦντες, γονεῖς, νομίζουν ὅτι μιὰ πρόσθετη ὥρα ἀργίας δέ θάχει κανένα ἄλλο ἀποτέλεσμα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐκφυλισμὸ τῶν παιδιῶν τους, γιατί ἡ ἀργία εἶναι μήτηρ πάσης κακίας». Πάνω σ' αὐτὴ ἡ ἐκθεση τῆς 31 τοῦ Ὀκτωβρίου 1848 γιά τὰ ἐργοστάσια παρατηρεῖ: «Ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν κλωστήριων λιναριοῦ στά ὁποῖα ἐργάζονται τὰ παιδιὰ αὐτῶν τῶν ἐνάρετων γονέων εἶναι κορεσμένη μέ τόσο ἀναρίθμητα τεμαχιδία σκόνης καί ἰνῶν τῆς πρώτης ὕλης, πού ἡ παραμονὴ ἔστω καί γιά 10 λεπτὰ στοὺς χώρους πού κλώθουν εἶναι ἐξαιρετικά δυσάρεστη, γιὰ τί γίνεται αἰσθητὴ μέ τὸν πιὸ ὀδυνηρὸ τρόπο, ἐπειδὴ τὰ μάτια, τ' ἀφτιά, τὰ ρουθούνια καί τό στόμα γερμίζουν ἀμέσως ἀπὸ σύννεφα λιναρόκοκκος ἀπ' τὰ ὁποῖα δέν ὑπάρχει σωτηρία. Ἡ ἴδια ἡ ἐργασία ἀπαιτεῖ λόγῳ τῆς πυρετώδους ρυθμῆς τῶν μηχανῶν ἀκούραστη κατανάλωση δεξιότητάς καί κίνησης κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχον μιᾶς κοπιαστικῆς προσοχῆς, καί φαίνεται νά εἶναι κάπως σκληρὸ νά ὑποχρεώνας τούς γονεῖς νά χρησιμοποιοῦν τὸν ὁρο „τεμπελιά“ γιά τὰ

«Όταν στ' ἀλήθεια σημαίνει κάποτε ή «τελευταία ώρα» σας, νά θυμηθεῖτε τόν καθηγητή τῆς Ὁξφόρδης. Καί τώρα: Σ' ἕναν καλύτερο κόσμο εὐχομαι νάχουμε καλύτερες σχέσεις. Ἀντίο!»⁸⁸... Τό σύνθημα τῆς «τελευταίας ὥρας» πού τήν ἀνακάλυψε ὁ Σένιор τό 1836 τό ξανασάλπισε στίς 15 τοῦ Ἀπριλίου 1848 ἀπό τίς στήλες τοῦ «Ἐκονομιστ» τοῦ Λονδίνου στήν πολεμική του ἐνάντια στό νόμο γιά τό δεκάωρο ὁ Τζέιμς Οὐίλσον, ἕνας ἀπό τοὺς ἀρχιμανδραρίους τῆς οἰκονομολογίας.

4. ΤΟ ΥΠΕΡΠΡΟΪΟΝ.

Τό μέρος τοῦ προϊόντος ($\frac{1}{10}$ τῶν 20 λιβρῶν νήματος ἢ 2 λίβρες νήμα στό παράδειγμα τῆς § 2) μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ ὑπεραξία, τό ὀνομάζουμε ὑπερπροϊόν (surplus produce, produit net).

Ἰδια τά παιδιά τους, πού, ἂν ἀφαιρεθεῖ ἡ ὥρα τοῦ φαγητοῦ τους, εἶναι δεμένα 10 ὁλόκληρες ὥρες σέ μιὰ τέτια ἀπασχόληση, μέσα σέ μιὰ τέτια ἀτμόσφαιρα... Τά παιδιά αὐτά ἐργάζονται περισσότερες ὥρες ἀπό τοὺς ἐργάτες γῆς τῶν γειτονικῶν χωριῶν... Τέτιες ἄστοργες κατηγορίες γιά „τεμπελιά καί κακά πάθη“ πρέπει νά καυτηριστοῦν σάν ἡ πιό καθαρή διπλοπροσωπία καί σάν ἡ πιό ἀναίσχυνη ὑποκρισία... Ἡ μερίδα τοῦ κοινοῦ πού πρίν ἀπό 12 χρόνια περίπου ἀνανάχτησε ἐξ αἰτίας τῆς πεποίθησης μέ τήν ὁποία κάτω ἀπό τήν προστασία ὑψηλῶν προσωπικοτήτων διακήρυχταν δημόσια καί μ' ὅλη τή σοβαρότητα ὅτι ὅλο τό „καθαρό κέρδος“ τοῦ ἐργοστασιαρχοῦ ἀπορρεῖ ἀπό „τὴν τελευταία ὥρα“ καί ὅτι ἐπομένως ἡ ἐλάττωση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας κατὰ μιὰ ὥρα ἐκμηδενίζει τό καθαρό κέρδος, αὐτή ἡ μερίδα τοῦ κοινοῦ, λέμε, εἶναι ζήτημα ἂν θά πιστέψει τά μάτια τῆς ὅταν δεῖ ὅτι ἡ πρωτότυπη ἀνακάλυψη γιά τίς ἀρετές τῆς „τελευταίας ὥρας“ ἔχει τόσο βελτιωθεῖ ἀπό τότε, πού ἐξισώνει τήν „ἠθική“ καί τό „κέρδος“, ἔτσι πού ἂν ἡ διάρκεια τῆς δουλειᾶς τῶν παιδιῶν μειωθεῖ σέ 10 στρογγυλές ὥρες, πάει περίπατο ἡ ἠθική τῶν παιδιῶν μαζί μέ τό καθαρό κέρδος τῶν ἐκμεταλλευτῶν τους, σά νά ἐξαρτιόνταν καί τά δύο ἀπ' αὐτή τήν τελευταία, ἀπ' αὐτή τή μοιραία ὥρα» («Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848», σελ. 101). Ἡ ἴδια ἐργοστασιακή ἐκθεση ἀναφέρει ἔπειτα μερικά δεῖγματα ἀπό τήν «ἠθική» καί τήν «ἀρετή» αὐτῶν τῶν κυρίων ἐργοστασιαρχῶν, γιά τίς παυσουργίες, τίς κατεργαρίες, τοὺς δελεασμούς, τίς ἀπειλές, τίς πλαστογραφίες κλπ. πού χρησιμοποίησαν γιά νά υποχρεώσουν μερικούς, τελείως ἐγκαταλειμμένους ἐργάτες νά υπογράψουν τέτιες αἰτήσεις, γιά νά τίς υποβάλουν ἔπειτα στή βουλή σάν αἰτήσεις ἐνός ὁλόκληρου βιομηχανικοῦ κλάδου καί ὁλόκληρων κομητειῶν. Γιά τή σημερινή κατάσταση τῆς λεγόμενης οἰκονομικῆς «ἐπιστήμης» παραμένει ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό τό γεγονός πῶς οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Σένιор, πού ἀργότερα, πράγμα πού τόν τιμᾷ, τάχθηκε δραστήρια ὑπέρ τῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας, οὔτε οἱ ἀρχικοί καί κατοπινοὶ ἀντίπαλοί του μπόρεσαν νά διαλύσουν τό ἀπατηλὰ συμπεράσματα τῆς «πρωτότυπης ἀνακάλυψης». Ἐπικαλεσθήκαν ἀπλῶς τήν πείρα ἀπό τά γεγονότα. Τό why καί wherefore [τό πῶς καί τό γιατί] ἔμεινε μυστήριο.

⁸⁸ Ὡστόσο ὁ κ. καθηγητής κἄτι κέρδισε ἀπό τήν ἐκδρομή του στό Μάντσεστερ. Ἀπό τὰ «Letters on the Factory Act» κρέμεται ὅλο τό καθαρό κέρδος, «κέρδος» καί «τόκοι» καί μάλιστα «something more» [κάτι παραπάνω] ἀπό μιὰ ἀπληρωτὴ ὥρα ἐργασίας τοῦ ἐργάτη! Ἐνα χρόνο πιό μπροστά, στό ἔργο του «Outlines of Political Economy», πού τόγραψε γιά κοινή χρήση τῶν φοιτητῶν καί τῶν μορφωμένων φιλοσταίων τῆς Ὁξφόρδης, καταπολεμώντας τήν ἀντίληψη τοῦ Ρικάρντο ὅτι ἡ ἀξία καθορίζεται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας, «ἀνακάλυψε» ὅτι τό κέρδος πηγάζει ἀπό τὴ δουλειά τοῦ καπιταλιστῆ καί ὁ τόκος ἀπὸ τὸν ἀσκητισμὸ του, ἀπὸ τὴν «Abstinence» [ἐγκράτεια] του. Τό παραμῦθι ἦταν παλιό, ὁμως ἡ λέξη «Abstinence» ἦταν καινούργια. Ὁ κ. Ρόσερ τὴν μετέφρασε

«Ὅπως τό ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας καθορίζεται ἀπὸ τὴ σχέση τῆς ὀχι πρὸς τό συνολικὸ ποσὸ τοῦ κεφαλαίου, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴ σχέση τῆς πρὸς τό μεταβλητὸ συστατικὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἔτσι καί τό ὕψος τοῦ ὑπερπροϊόντος καθορίζεται ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ ὀχι πρὸς ὅλο τό ὑπόλοιπο προϊόν, ἀλλὰ πρὸς τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ ἀναγκαία ἐργασία. Ὅπως ἡ παραγωγή τῆς ὑπεραξίας εἶναι ὁ καθοριστικὸς σκοπὸς τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἔτσι καί ὁ βαθμὸς τοῦ πλούτου δέ μετρεῖται μέ τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ προϊόντος, ἀλλὰ μέ τό σχετικὸ μέγεθος τοῦ ὑπερπροϊόντος»⁸⁴.

Τό ἀθροίσμα τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας καί τῆς ὑπερεργασίας, τῶν χρονικῶν διαστημάτων, στά ὁποῖα ὁ ἐργάτης παράγει τὴν ἀξία πού ἀναπληρώνει τὴν ἐργατικὴ του δύναμη καί τὴν ὑπεραξία, ἀποτελεῖ τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ ἐργασίμου χρόνου του—τὴν ἐργασίμη ἡμέρα (working day).

οιστὰ στά γεωγραφικά μέ τὴ λέξη «Enthaltung»-[ἐγκράτεια]. Οἱ συμπατριῶτες τού Βλέρτ, Σοιλάτος καί ἄλλοι Γιάννηδες, λιγότερο ἐντρίβεις στὰ λατινικά, τῆς ἔδωσαν καλογεριστικὸ σχῆμα καί τὴ βάπτισαν «Entsagung» [ἀπαρνήση].

⁸⁴ «Γιά ἕνα άτομο μέ κεφάλαιο 20.000 λίρ. στ., πού τὰ κέρδη του φτάνουν τίς 2000 λίρ. στ. τὸ χρόνο, θάταν τελείως ἀδιάφορο ἂν τὸ κεφάλαιο του ἀπασχολεῖ 100 ἢ 1.000 ἐργάτες, ἂν τὰ παραγόμενα ἐμπορεύματα πωλοῦνται πρὸς 10.000 ἢ 20.000 λίρ. στ., μέ τὴν προϋπόθεση πάντα ὅτι σ' ὅλες τίς περιπτώσεις τὰ κέρδη του δέν πέφτουν κάτω ἀπὸ τίς 2000 λίρ. στ. Μήπως τὸ πραγματικὸ συμφέρον ἐνός ἔθνους δέν εἶναι τὸ ἴδιο; Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ πραγματικὸ καθαρό εἰσόδημά του, οἱ πρόσδοι καί τὰ κέρδη του μένουν τὰ ἴδια, τότε δέν ἔχει τὴν παρὰ μικρὸτερη σημασία τὸ γεγονός ἂν τὸ ἔθνος ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 ἢ 12 ἑκατομμύρια κατοίκους» (Ricardo: «The Principles of Political Economy», 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 416). Πολὺ πρίν ἀπὸ τὸ Ρικάρντο ὁ φαντακτικὸς ὁπαδὸς τοῦ ὑπερπροϊόντος Ἄρθουρ Γιούνγκ, ἕνας κατὰ τὰ ἄλλα πολυλογίς καί χωρὶς κρίση συγγραφεύς, πού ἡ φήμη του εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τίς ὑπηρεσίες του, εἶπε μεταξύ ἄλλων: «Τὶ ὕψος θ' ἀποτελοῦσε γιά ἕνα σύγχρονο βασιλεῖο μιὰ ὁλόκληρη ἐπαρχία, πού τὸ ἔδαφός της θά καλλιεργοῦνταν μέ ἀρχαῖο ρωμαϊκὸ τρόπο, ἀπὸ μικροὺς, ἀνεξάρτητους ἀγρότες, ἔστω κι ἂν ἡ καλλιέργεια αὐτὴ γινόταν μέ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο; Ποιὸς ἄλλος θά ἦταν ὁ σκοπὸς του, ἐκτός ἀπὸ τὸ νά παράγει ἀνθρώπους („the mere purpose of breeding men“), πράγμα πού αὐτὸ καθαυτὸ δέν ἔχει κανένα σκοπὸ» («is a most useless purpose») (Arthur Young: «Political Arithmetic etc.», London 1774, σελ. 47).

Προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 34. Παράξενη εἶναι «ἡ ἰσχυρὴ κλίση νά θεωροῦν τὸν περίσσιο πλοῦτο (net wealth) συμπεριεπικὸ γιά τὴν ἐργατικὴ τάξη, ἐπειδὴ τῆς δίνει δυνατότητα ἐργασίας. Μά καί ὅταν ἀζήμι τὸ κάνει αὐτὸ, τὸ κάνει ὁλοφάνερα ὄχι ἐπειδὴ εἶναι περίσσιος» (Th. Hopkins: «On Rent of Land etc.», London 1828, σελ. 126).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Η ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ

1. ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ.

Ξεκινήσαμε από την προϋπόθεση ότι η εργατική δύναμη αγοράζεται και πουλιέται στην αξία της. Η αξία της, όπως και η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, καθορίζεται από το χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή της. Αν λοιπόν η παραγωγή των μέσων συντήρησης που χρειάζεται ο εργάτης κατά μέσον όρο την ημέρα απαιτεί 6 ώρες, πρέπει να εργάζεται κατά μέσον όρο 6 ώρες την ημέρα για να παράγει καθημερινά την εργατική του δύναμη ή για να αναπαράγει την αξία που παίρνει με την πούλησή της. Το αναγκαίο μέρος της εργασίας ημέρας του είναι στην περίπτωση αυτή 6 ώρες, δηλαδή ένα δοσμένο μέγεθος, αν οι άλλοι όροι μείνουν οι ίδιοι. Αυτό όμως δεν πεί να πει ότι έχει δοθεί κιάλας το μέγεθος της ίδιας της εργασίας ημέρας.

Ας υποθέσουμε ότι η γραμμή α — — — — — β παρασταίνει τη διάρκεια ή το μέγεθος του αναγκαίου χρόνου εργασίας, λχ. 6 ώρες. Ανάλογα με το αν η εργασία παραταθεί κατά 1, 3 ή 6 ώρες κλπ. πέρα από τη γραμμή $\alpha\beta$, θάχουμε 3 διαφορετικές γραμμές:

Εργασία ημέρα I. α — — — — — β — γ ,

Εργασία ημέρα II. α — — — — — β — — — γ ,

Εργασία ημέρα III. α — — — — — β — — — — — γ ,

που παρασταίνουν τρεις διαφορετικές εργασίες ημέρες, 7, 9 και 12 ωρών. Η γραμμή προέκτασης $\beta\gamma$ παρασταίνει τη διάρκεια της υπερεργασίας. Επειδή η εργασία ημέρα $= \alpha\beta + \beta\gamma$, ή $\alpha\gamma$, ποικίλλει ανάλογα με το μεταβλητό μέγεθος $\beta\gamma$. Επειδή το $\alpha\beta$ είναι δοσμένο μέγεθος, μπορεί πάντα να μετριέται η σχέση του $\beta\gamma$ προς το $\alpha\beta$. Στην εργασία ημέρα I είναι $\frac{1}{6}$, στην εργασία ημέρα II $\frac{2}{6}$ και στην εργασία ημέρα III $\frac{3}{6}$ του $\alpha\beta$. Και επειδή ακόμα ο λόγος χρόνος υπερεργασίας / αναγκαίος χρόνος εργασίας καθορίζει το ποσοστό της υπεραξίας, ο λόγος

αυτός μᾶς δίνει το ποσοστό της υπεραξίας. Στις τρεις διαφορετικές εργασίες ημέρες είναι αντίστοιχα $16\frac{2}{3}$, 50 και 100% . Αντίστροφα το ποσοστό της υπεραξίας μόνο του δέ θά μᾶς ἔδινε το μέγεθος της εργασίας ημέρας. Αν ήταν λχ. 100% , θά μπορούσε η εργασία ημέρα να είναι 8ωρη, 10ωρη, 12ωρη κλπ. Θά ἔδειχνε ότι τὰ δύο στατικά της εργασίας ημέρας, η αναγκαία εργασία και η υπερεργασία, είναι ισομεγέθη, δέ θά ἔδειχνε ὅμως πόσο είναι τὸ μέγεθος τοῦ καθενός ἀπ' αὐτὰ τὰ μέρη.

Η εργασία ημέρα επομένως δέν είναι σταθερό, ἀλλά μεταβλητό μέγεθος. Τό ἕνα ἀπό τὰ μέρη της καθορίζεται βέβαια ἀπό τὸ χρόνο εργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τή συνεχή ἀναπαραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ εργάτη, τὸ συνολικό μέγεθος της ὅμως ἀλλάζει μαζί μέ τὸ μάκρος ἢ τή διάρκεια της υπερεργασίας. Επομένως ἡ εργασία ημέρα μπορεί νά καθοριστεῖ, εἶναι ὅμως αὐτή καθεαυτή ἕνα ἀκαθόριστο μέγεθος³⁵.

Μόλο λοιπόν πού ἡ εργασία ημέρα δέν εἶναι σταθερό ἀλλά ρευστό μέγεθος, δέν μπορεί ὥστόσο παρὰ νά κινεῖται μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια. Τὰ κατώτατα ὅριά της ὅμως δέν μποροῦν νά καθοριστοῦν. Βέβαια, ἂν υποθέσουμε ὅτι ἡ γραμμή προέκτασης $\beta\gamma$, ἢ ἡ υπερεργασία $= 0$, ἔχουμε ἕνα κατώτατο ὄριο καί συγκεκριμένα τὸ μέρος της ἡμέρας πού ὁ εργάτης πρέπει ὑποχρεωτικά νά ἐργάζεται γιά τή δική του συντήρηση. Στις συνθήκες ὅμως της κεφαλαιοκρατικής παραγωγῆς ἡ ἀναγκαία εργασία μπορεί πάντα ν' ἀποτελεῖ μόνο ἕνα μέρος της εργασίας ἡμέρας του καί γι'αὐτό ἡ εργασία ἡμέρα δέν μπορεί ποτέ νά περιοριστεῖ ὡς αὐτό τὸ κατώτατο ὄριο. Ἀντίθετα ἡ εργασία ἡμέρα ἔχει ἕνα ἀνώτατο ὄριο. Δέν μπορεί νά παραταθεῖ πέρα ἀπὸ ἕνα ὁρισμένο ὄριο. Τὸ ἀνώτατο αὐτό ὄριο καθορίζεται ἀπὸ δύο πράγματα. Τὴ μιά φορὰ ἀπὸ τὰ φυσικά ὄρια τῆς εργατικῆς δύναμης. Ὁ ἄνθρωπος μπορεί σὲ διάστημα τῆς φυσικῆς ἡμέρας τῶν 24 ὥρῶν νά ξοδεύει μόνο μιά καθορισμένη ποσότητα ζωτικῆς δύναμης. Ἐτσι καί τὸ ἄλλογο μπορεί νά δουλεύει κάθε μέρα μονάχα 8 ὥρες. Στό διάστημα ἑνός μέρους τῆς ἡμέρας πρέπει ἡ δύναμη νά ἡσυχάζει, νά κοιμάται καί σὲ διάστημα ἑνός ἄλλου μέρους τῆς ἡμέρας πρέπει ὁ ἄνθρωπος νά ἱκανοποιεῖ ἄλλες φυσικῆς ἀνάγκες, νά τρέφεται, νά καθαρίζεται, νά ντύνεται κλπ. Ἐκτός ἀπ' αὐτὰ τὰ καθαρὰ φυσικά ὄρια ἡ παράταση τῆς εργασίας ἡμέρας σκοντάφτει σέ ἠθικούς φραγμούς. Ὁ εργάτης χρειάζεται χρόνο γιά νά ἱκανοποιεῖ πνευματικές καί κοινωνικές ἀνάγκες, πού ἡ ἔκταση καί ὁ ἀριθμὸς τους καθορίζονται ἀπὸ τὴ γενική κατάσταση τοῦ πολιτισμοῦ. Γι'αὐτό, οἱ διακυμάνσεις τῆς εργασίας ἡμέρας κινοῦνται μέσα σέ φυσικά καί κοινωνικά ὄρια. Καί τὰ δύο ὄρια ὅμως εἶναι πολὺ ἐλαστικά καί ἐπιτρέπουν τίς μεγαλύτερες διακυμάνσεις. Ἐτσι βρίσκουμε ἐργασίες ἡμέρες 8, 10, 12, 14, 16 καί 18 ὥρῶν, δηλαδή τῶν πιὸ διαφορετικῶν μεγεθῶν.

³⁵ «Ἡ εργασία ἡμέρα εἶναι ἕνα ἀκαθόριστο μέγεθος, μπορεί νά εἶναι μεγάλη ἢ μικρή» (*An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc., London 1770, σελ. 73).

Ἡ κεφαλαιοκράτης ἀγόρασε τὴν ἐργατικὴ δύναμη στὴν ἡμερησία ἀξία της. Τοῦ ἀνήκει ἡ ἀξία της χρήσης γιὰ τὸ διάστημα μιᾶς ἐργασίμης ἡμέρας. Ἀπόχτησε ἔτσι τὸ δικαίωμα νὰ βάζει τὸν ἐργάτη νὰ δουλεύει γι' αὐτόν στοῦ διαστήματος μιᾶς ἡμέρας. Τί εἶναι ὁμως μιὰ ἐργασίμη ἡμέρα;³⁶ Πάντως λιγότερο ἀπὸ μιὰ φυσικὴ μέρα ζωῆς. Πόσο λιγότερο; Ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει τὴ δική του ἀποψη γι' αὐτὸ τὸ *ultima Thule* [ἔσχατο ὄριο], γιὰ τὸ ἀναγκαῖο ὄριο τῆς ἐργασίμης ἡμέρας. Σὰν κεφαλαιοκράτης εἶναι μονάχα προσωποποιημένο κεφάλαιο. Ἡ ψυχὴ του εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ κεφαλαίου. Τὸ κεφάλαιο ὁμως ἔχει ἓνα μοναδικὸ κίνητρο ζωῆς, τὸ κίνητρο νὰ ἀξιοποιεῖται, νὰ δημιουργεῖ ὑπεραξία, ν' ἀποροφᾷ μὲ τὸ σταθερὸ του μέρος, μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς, ὅσο τὸ δυνατό μεγαλύτερη μάζα ὑπερεργασίας³⁷. Τὸ κεφάλαιο εἶναι πεθαιμένη ἐργασία πού ζωντανεῖ μονάχα σὰν τὸ βροκόλακα ρουφώντας ζωντανὴ ἐργασία καὶ ζεῖ τόσο περισσότερο, ὅσο περισσότερη ζωντανὴ ἐργασία ρουφᾷ. Ὁ χρόνος πού ἐργάζεται ὁ ἐργάτης, εἶναι ὁ χρόνος πού στή διάρκειά του ὁ κεφαλαιοκράτης καταναλώνει³⁸ τὴν ἐργατικὴ δύναμη πού ἀγόρασε ἀπ' αὐτόν. Ἄν ὁ ἐργάτης καταναλώνει τὸ διαθέσιμο χρόνο του γιὰ τὸν ἑαυτοῦ κλέβει ἔτσι τὸν κεφαλαιοκράτη³⁹.

Ἐτσι ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπικαλεῖται τὸ νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Προσπαθεῖ, ὅπως καὶ κάθε ἄλλος ἀγοραστής, ν' ἀποσπάσει ὅσο τὸ δυνατό μεγαλύτερο ὄφελος ἀπὸ τὴν ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματός του. Ξαφνικά ὁμως ἀκούεται ἡ φωνὴ τοῦ ἐργάτη πού εἶχε βουβαθεῖ μέσα στὴ θύελα καὶ στὴν ὀρυμνίαν τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς:

Τὸ ἐμπόρευμα πού σοῦ πούλησα διακρίνεται ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο συρφετὸ τῶν ἐμπορευμάτων κατὰ τὸ ὅτι ἡ χρῆση του δημιουργεῖ ἀξία καὶ μάλιστα ἀξία μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι στοιχίζει τὸ ἴδιο. Αὐτὸς ἦταν ὁ λό-

³⁶ Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἀπείρως σπουδαιότερο ἀπὸ τὸ περιήρημα ἐρώτημα τοῦ σέρ Ρόμπερτ Πήλ στοῦ ἐμπορικῶ ἐπιμελητήριου τοῦ Βίρμινγκχαμ: «What is a pound?» [Τί εἶναι μιὰ λίρα στερλίνα;] ἓνα ἐρώτημα πού μπόρεσε νὰ τεθεῖ μόνο γιατί ὁ Πήλ εἶχε τότε θολοῦρα σχετικὰ μὲ τὴ φύση τοῦ χρήματος ὅση καὶ οἱ «little shilling men» τοῦ Βίρμινγκχαμ [πρόκειται γιὰ λογοπαίγνιο πού σημαίνει καὶ «δακτύλους τῆς υποτίμησης» καὶ «ἀνθρώπους πού κυνηγᾶνε τὴ δεκάρα»].

³⁷ «Καθὼν τοῦ κεφαλαιοκράτη εἶναι ν' ἀποσπάσει μὲ τὸ κεφάλαιο πού ξόδεψε ὅσο τὸ δυνατό μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας» («D' obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible») (J. G. Courcelle-Seneuil: «Traité Théorique et Pratique des Entreprises Industrielles», 2η ἐκδ., Paris 1857, σελ. 63).

³⁸ «Ἡ ἀπώλεια μιᾶς ἐργασίμης ὥρας τὴν ἡμέρα ἀποτελεῖ τεράστια ζημιὰ γιὰ ἓνα ἐμπορικὸ κράτος». «Ἡ καταναλῶση εἰδῶν πολυτελείας ἀπὸ τοὺς ἐργαζόμενους φτωχοὺς αὐτοῦ τοῦ βασιλείου εἶναι πολὺ μεγάλη, ἰδίαιτερα ἀπὸ τὸν ἐργατοκοσμὸ, πού καταναλώνουν ἔτσι καὶ τὸ χρόνο τους, μὴ καταναλῶση πῶς ὀλέθρια ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες» («An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770, σελ. 47 καὶ 153).

³⁹ «Ὅταν ὁ ἐλεύθερος ἐργάτης ξεκουράζεται γιὰ μιὰ στιγμὴ, ἡ ἀπλησθητικὴ οἰκονομία, πού τὸν παρακολουθεῖ μὲ ἀνήσυχος μάτι, ἰσχυρίζεται ὅτι τὴν κλέβει» (N. Lingnet: «Théorie des Lois Civiles etc.», London 1767, τόμ. II, σελ. 486).

γος πού τὸ ἀγόρασε. Αὐτὸ πού ἀπὸ τὴν πλευρά σου ἐμφανίζεται σὰν ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου, ἀπὸ τὴ δική μου πλευρά εἶναι παραπληροφόρητο ξόδεμα ἐργατικῆς δύναμης. Στὴν ἀγορά καὶ ἐσὺ καὶ ἐγὼ γνωρίζουμε μονάχα ἓνα νόμο, τὸ νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Καὶ ἡ καταναλῶση τῶν ἐμπορευμάτων δέν ἀνήκει στὸν πωλητὴ πού τὰ ἐκποιεῖ, ἀλλὰ στὸν ἀγοραστὴ πού τὰ ἀποχτίζει. Σέ σένα λοιπὸν ἀνήκει ἡ χρῆση τῆς καθημερινῆς μου ἐργατικῆς δύναμης. Ὅμως μὲ τὴν καθημερινὴ τιμὴ πούλησής της πρέπει νὰ μπορῶ νὰ τὴν ἀναπαράγω καθημερινὰ καὶ ἔτσι νὰ τὴν ξαναπουλῶ. Ἐκτός ἀπὸ τὴ φυσικὴ φθορὰ λόγω ἡλικίας κλπ. πρέπει νὰ εἶμαι ἱκανὸς νὰ ἐργάζομαι αὐρὸ μὲ τὴν ἴδια ὅπως καὶ σήμερα φυσιολογικὴ κατάσταση δύναμης, υγείας καὶ φρεσκάδας. Μοῦ κηρύχνεις διαρκῶς τὸ εὐαγγέλιο τῆς «οἰκονομίας» καὶ τῆς «ἐγκράτειας». Ὁραῖα! Θὰ διαχειριστῶ σὰν λογικὸς, οἰκονόμος νοικοκύρης τὴ μοναδική μου περιουσία, τὴν ἐργατικὴ δύναμη καὶ ὁ ἀπόσχω ἀπὸ κάθε ἀνόητη σπατάλη της. Θὰ ρευστοποιῶ, θὰ βάζω σέ κίνηση, θὰ μετατρέπω σέ ἐργασία καθημερινὰ μόνο τόση ἐργατικὴ δύναμη, ὅση συμβιβάζεται μὲ τὴν κανονικὴ τῆς διάρκεια καὶ τὴ φυσιολογικὴ τῆς ἀνάπτυξη. Μὲ τὴν ἀμετρη παράταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας μπορεῖς μέσα σέ μιὰ μέρα νὰ ρευστοποιήσεις μιὰ ποσότητα ἐργατικῆς δύναμης μεγαλύτερη ἀπ' ἐκείνη πού μπορῶ ν' ἀναπληρώσω μέσα σέ τρεῖς μέρες. Αὐτὸ πού ἔτσι κερδίζεις ἐσὺ σέ ἐργασία, τὸ χάνω ἐγὼ σέ οὐσία ἐργασίας. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς μου δύναμης καὶ ἡ καταλήστευσή της εἶναι δυὸ τελείως διαφορετικὰ πράγματα. Ἄν ἡ μέση διάρκεια πού μπορεῖ νὰ ζήσει ἓνας μέσος ἐργάτης μὲ λογικὸ μέτρο ἐργασίας εἶναι 30 χρόνια, τότε ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς μου δύναμης πού μοῦ πληρώνεις κάθε μέρα εἶναι $\frac{1}{365 \times 30}$ ἢ $\frac{1}{10950}$ τῆς συνολικῆς τῆς ἀξίας. Ὅταν ὁμως τὴν καταναλώνεις μέσα σέ 10 χρόνια μοῦ πληρώνεις καθημερινὰ τὸ $\frac{1}{10950}$ ἀντὶ τὸ $\frac{1}{3650}$ τῆς συνολικῆς τῆς ἀξίας, δηλ. μόνο τὸ $\frac{1}{3}$ τῆς καθημερινῆς τῆς ἀξίας, καὶ μοῦ κλέβεις ἔτσι καθημερινὰ τὰ $\frac{2}{3}$ τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματός μου. Μοῦ πληρώνεις τὴν ἐργατικὴ δύναμη μιᾶς ἡμέρας, τὴ στιγμή πού καταναλώνεις τριῶν ἡμερῶν ἐργατικὴ δύναμη. Αὐτὸ εἶναι ἀντίθετο: μὲ τὸ συμβόλαιό μας καὶ μὲ τὸ νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Ζητῶ λοιπὸν μιὰ ἐργασίμη ἡμέρα κανονικῆς διάρκειας καὶ δέν τὴ ζητῶ κάνοντας ἐκκλίση στὴν καρδιά σου, γιατί σέ χρηματικὰ ζητήματα δέν ἔχουν πέραση τὰ αἰσθήματα. Μπορεῖ νὰ εἶσαι ὑπόδειγμα πολίτη, ἴσως νὰ εἶσαι μέλος τοῦ συλλόγου προστασίας τῶν ζώων καὶ ἀκόμα νάχεις τὴ φήμη ἀγίου, μὰ τὸ πρᾶγμα πού ἀντιπροσωπεύεις ἀπέναντί μου δέν ἔχει καρδιά στὰ στήθια. Αὐτὸ πού φαίνεται νὰ χτυπάει ἐκεῖ μέσα εἶναι ὁ χτύπος τῆς δικῆς μου καρδιάς. Ζητῶ τὴν κανονικὴ ἐργασίμη ἡμέρα, γιατί, ὅπως καὶ κάθε ἄλλος πωλητὴς, ζητῶ τὴν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματός μου⁴⁰.

⁴⁰ Στὴ διάρκεια τῆς μεγάλης ἀπεργίας τῶν builders [οἰκοδόμων] τοῦ Λονδίνου, 1860—1861, γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐργασίμης ἡμέρας σέ 9 ὥρες, ἡ Ἐπι-

Βλέπουμε πώς αν παραβλέψουμε τα τελείως ελαστικά όρια της εργάσιμης ημέρας, ή ίδια ή φύση της ανταλλαγής εμπορευμάτων δε βάζει καθόλου όρια στην εργάσιμη ημέρα, επομένως και στην υπερεργασία. Ο κεφαλαιοκράτης επωφελείται από το δικαίωμά του σαν αγοραστής όταν προσπαθεί να μεγαλώσει όσο γίνεται την εργάσιμη ημέρα, και αν είναι δυνατό, να κάνει τη μιάν εργάσιμη ημέρα δυό. Από την άλλη μεριά ή ειδική φύση του εμπορεύματος που πουλήθηκε περιλαμβάνει ένα όριο στην κατανάλωσή του από τον αγοραστή και ο εργάτης επωφελείται από το δικαίωμά του σαν πουλητής όταν προσπαθεί να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα σ' ένα καθορισμένο κανονικό μέγεθος. Επομένως έχουμε εδώ μιάν αντινομία, δίκαιο ενάντια σέ δίκαιο, και τα δυό εξίσου κατοχυρωμένα από το νόμο της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Και ανάμεσα σέ δυό ίσα δίκαια αποφασίζει ή βία. Γι' αυτό, στην ιστορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ή ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας παρουσιάζεται σαν πάλη για τα όρια της εργάσιμης ημέρας—πάλη ανάμεσα στο συνολικό κεφαλαιοκράτη, δηλ. την τάξη των κεφαλαιοκρατών, και στο συνολικό εργάτη, δηλ. την εργατική τάξη.

2. Η ΒΟΥΛΙΜΙΑ ΓΙΑ ΥΠΕΡΕΡΓΑΣΙΑ. ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΑΙ ΜΠΟΓΙΑΡΟΣ.

Τήν υπερεργασία δέν την εφεύρε τό κεφάλαιο. Παντού όπου ένα μέρος της κοινωνίας κατέχει τό μονοπώλιο των μέσων παραγωγής, ο εργάτης, ελεύθερος είτε ανέλευθρος, είναι υποχρεωμένος στο χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για τη συντήρηση του έαυτού του να προσθέτει παραπάνω στο χρόνο-εργασίας, για να παράγει τα μέσα συντήρησης για τον ίδιοκτητη των μέσων παραγωγής⁴¹, αδιάφορο αν ο ιδιοκτήτης αυτός είναι άθηναίος «καλός κάγαθος» [ευγενής], έτρούσκος θεοκράτης, *civis romanus* [ρωμαίος πολίτης], νορμανδός βαρώνος, αμερικάνος δουλοκτήτης, μπογιάρος της Βλαχίας, σύγχρονος λάντλορδος [γαιοκτήμονας] ή κεφαλαιοκράτης⁴². Στο μεταξύ είναι καθαρό πως όταν σ' έναν οικονομικό κοινωνικό σχηματισμό δέν επι-

τροπή τους δημοσίεψε μιá δήλωση, που σχεδόν συμπίπτει με την άγόρευση του εργάτη μας. Η δήλωση υπαινίσσεται όχι χωρίς ειρωνεία ότι ο πιο άπληστος από τους «building masters» [εργολάβους οικοδομών]—κάποιος σέρ Μ. Πέτο—έχει «φήμη άγιου». (Ο ίδιος ο Πέτο είχε ύστερα από τό 1867 τό ίδιο τέλος με τον Στράουσμπεργκ!)

⁴¹ «Αυτοί που εργάζονται... τρέφουν στην πραγματικότητα και τους εισοδηματίες (pensioners)... τους λεγόμενους πλούσιους... και τους έαυτούς τους» (Edmund Burke: «Thoughts and Details on Scarcity», London 1800, σελ. 2, 3).

⁴² Με μεγάλη άφελεια παρατηρεί ο Νήμπουρ στη «Ρωμαϊκή Ιστορία» του (52, έκδ. 1853, σελ. 74): «Δέν μπορεί ν' αποσιωπήσει κανείς ότι έργα σαν τα έτρουσικά, που και τα έρείτιά τους προκαλούν κατάπληξη, προϋποθέτουν σέ μικρά (!) κράτη την ύπαρξη κυρίων και δούλων». Πολύ πιο βαθυτόχαστα παρατήρησε ο Σισμόντι ότι οι «νταντέλες των Βρυξελλών» προϋποθέτουν άφεντικά μισθωτών και μισθωτούς εργάτες.

κρατεί ή ανταλλαχτική αξία, αλλά ή αξία χρήσης του προϊόντος, ή υπερεργασία περιορίζεται από ένα στενότερο ή ευρύτερο κύκλο άναγκών, ο χαρακτήρας όμως της ίδιας της παραγωγής δε γεννάει μιάν άπεριόριστη άνάγκη υπερεργασίας. Άπαίσια εμφανίζεται γιαυτό ή υπερβολική εργασία στην άρχαιότητα, όταν πρόκειται ν' άποχτηθεί ή ανταλλαχτική αξία στην άυτοτελή χρηματική της μορφή, στην παραγωγή χρυσού και άσημιού. Καταναγκαστική δουλιά μέχρι θανάτου είναι εδώ ή έπίσημη μορφή της υπερεργασίας. Φτάνει να διαβάσει κανείς τό Διόδωρο τό Σικελιώτη⁴³. Όστόσο στον άρχαιο κόσμο αυτές είναι εξαιρέσεις. Μόλις όμως οι λαοί που ή παραγωγή τους κινείται ακόμα στις κατώτερες μορφές της εργασίας του δούλου, της άγγαρείας κλπ. τραβηχτούν σέ μιá παγκόσμια άγορά που κυριαρχείται από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και κάνει κύριο συμφέρο την πούληση των προϊόντων τους στο έξωτερικό, προστίθεται στις βάρβαρες φρικαλεότητες της δουλειας, της δουλοπαροικίας κλπ. ή πολιτισμένη φρικαλεότητα της υπερβολικής εργασίας. Γιαυτό, ή εργασία των μαύρων στις νότιες Πολιτείες της αμερικάνικης Ένωσης διατηρούσε κάποιο μετριοπαθή πατριαρχικό χαρακτήρα, όσο ή παραγωγή απόβλεπε κυρίως στην κάλυψη των άμεσων άναγκών των δουλοκτητών. Στο βαθμό όμως που ή έξαγωγή μπαμπακιού γινόταν ζήτημα ζωτικού συμφέροντος των Πολιτειών αυτών, ή υπερβολική εργασία του μαύρου, και που και που ή ανάλωση της ζωής του μέσα σέ έφτά χρόνια εργασίας, γινόταν παράγοντας ενός ύπολογισμένου και ύπολογιστικού συστήματος. Δέν έπρόκειτο πιά για την άπόσπαση απ' αυτόν μιás όριμένης μάζας ωφέλιμων προϊόντων. Έπρόκειτο στον έξη για την παραγωγή της ίδιας της υπεραξίας. Τό ίδιο γινόταν και με την άγγαρεία, λχ. στις Παραδουνάβιες ήγεμονίες.

Η σύγκριση της βουλιμίας για υπερεργασία στις Παραδουνάβιες ήγεμονίες με την ίδια βουλιμία σέ άγγλικά εργοστάσια παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον, γιατί ή υπερεργασία στην άγγαρεία έχει μιάν άυτοτελή, χειροπιαστή αίσθητή μορφή.

Άς υποθέσουμε ότι ή εργάσιμη ημέρα αριθμεί 6 ώρες άναγκαία εργασία και 6 ώρες υπερεργασία. Στην περίπτωση αυτή ο ελεύθερος εργάτης προσφέρει στον κεφαλαιοκράτη 6×6, ή 36 ώρες υπερεργασία την εβδομάδα. Είναι τό ίδιο σά να δούλευε 3 μέρες την εβδομάδα για τον έαυτό του και 3 μέρες την εβδομάδα δωρεάν για τον κεφαλαιοκράτη. Αυτό όμως δε φαίνεται. Η υπερεργασία και ή άναγκαία εργασία συγχωνεύονται ή μιá με την άλλη. Γιαυτό μπορώ την

⁴³ «Δέν μπορεί να βλέπει κανείς αυτούς τους δυστυχισμένους (στά χρυσορυχεία ανάμεσα στην Αίγυπτο, την Αιθιοπία και την Άραβία), που δέν μπορούν ούτε τό σώμα τους να κρατήσουν καθαρό ούτε να καλύψουν τη γύμνια τους, χωρίς να λυπάται για την οικτρή τους μοίρα. Γιατί έχει δέ λυπούνται και δε κρείδονται τους άρρώστους, τους άδύνατους, τους γέροντες, τη γυναικεία άδυναμία. Όλοι ύποχρεώνονται με τό ξύλο να δουλεύουν συνεχώς ώστόσο ο θάνατος βάλει τέλος στα βάσανα και στη δυστυχία τους» («Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek». [Stuttgart 1828], βιβλ. 3, κεφ. 13 [σελ. 260]).

Ίδια σχέση νά τήν ἐκφράσω κι ἔτσι, λχ., ὅτι στό κάθε λεπτό τῆς ὥρας ὁ ἐργάτης δουλεύει 30 δευτερόλεπτα γιά τόν ἑαυτό του καί 30 δευτερόλεπτα γιά τόν κεφαλαιοκράτη κλπ. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τήν ἀγγορεία. Ἡ ἀναγκαία ἐργασία πού ἐκτελεῖ λχ. ὁ ἀγρότης τῆς Βλαχίας γιά τή συντήρηση τοῦ ἑαυτοῦ του χωρίζεται χωρικά ἀπό τήν ὑπερεργασία του γιά τό μπογιάρο. Τή μιᾶ ἐργασία τήν ἐκτελεῖ στό δικό του τό χωράφι, τήν ἄλλη στό ἀρχοντικό χτήμα. Γιαυτό καί τὰ δύο μέρη τοῦ χρόνου ἐργασίας ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα τό ἓνα δίπλα στό ἄλλο. Στή μορφή τῆς ἀγγορείας ἡ ὑπερεργασία χωρίζεται μέ ἀκρίβεια ἀπό τήν ἀναγκαία ἐργασία. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ διαφορετική αὐτή μορφή ἐμφάνισης δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ποσοτική σχέση ὑπερεργασίας καί ἀναγκαίας ἐργασίας. Τρεῖς μέρες ὑπερεργασία τή βδομάδα παραμένουν τρεῖς μέρες ἐργασία πού δέν δημιουργεῖ κανένα ἱσοδύναμο γιά τόν ἴδιο τόν ἐργάτη, ἀδιάφορο ἂν ἡ ὑπερεργασία αὐτή λέγεται ἀγγορεία ἢ μισθωτή ἐργασία. Στόν κεφαλαιοκράτη ὅμως ἡ βουλιμία γιά ὑπερεργασία ἐκδηλώνεται μέ τήν τάση τῆς ἄμετρης παρατάσεως τῆς ἐργασίας ἡμέρας, στόν μπογιάρο πιά ἀπλά: μέ τό ἄμεσο κινήγι τῶν ἡμερῶν ἀγγορείας⁴⁴.

Ἡ ἀγγορεία, στίς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες συνδεόταν μέ γαιοπροσόδους σέ εἶδος καί μέ ἄλλα συνακόλουθα τῆς δουλοπαροικίας, ἀποτελοῦσε ὅμως τόν κύριο φόρο πού καταβαλλόταν στήν κυρίαρχη τάξη. Ἐκεῖ ὅπου γινόταν αὐτό, σπάνια ἡ ἀγγορεία προερχόταν ἀπό τή δουλοπαροικία, μᾶλλον ἀντίστροφα, ἡ δουλοπαροικία προερχόταν ἀπό τήν ἀγγορεία⁴⁵. Ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα στίς ροιμάνικες ἐπαρχίες. Ὁ ἀρχικός τους τρόπος παραγωγῆς στηριζόταν στήν κοινοχτημοσύνη, ὅχι ὅμως στήν κοινοχτημοσύνη οὐραίου ἢ καί ἰνδικοῦ τύπου. Ἐνα μέρος ἀπό τή γῆ τό καλλιεργοῦσαν ἀνεξάρτητα τὰ μέλη τῆς κοινότητος σάν ἐλεύθερη ἀτομική ἰδιοκτησία. Ἐνα ἄλλο μέρος —τόν *ager publicus* [τόν κοινό ἀγρό]— τό καλλιεργοῦσαν ἀπό κοινοῦ οἱ ἴδιοι. Τὰ προϊόντα αὐτῆς τῆς κοινῆς ἐργασίας χρησίμευαν ἐνμέρει

⁴⁴ "Ὅσα ἀκολουθοῦν ἀφοροῦν τήν κατάσταση στίς ροιμάνικες ἐπαρχίες, ὅπως εἶχαν διαμορφωθεῖ πρὶν ἀπό τήν ἀνατροπή πού ἐγένε ὕστερα ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο.

⁴⁵ Ἡ ὑποσημείωση στήν τρίτη ἐκδόση. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τή Γερμανία καί εἰδικά γιά τήν ἀνατολική ἀπό τόν Ἑλβα Πρωσία. Τό 15ο αἰώνα ὁ γερμανός ἀγρότης ἦταν σχεδόν παντοῦ ἕνας ἀνθρώπος πού ἂν καί ἦταν ὑποχρεωμένος νά δίνει ὁρισμένα δοσίματα σέ προϊόντα καί ἐργασία, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἦταν τουλάχιστο στήν οὐσία ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Οἱ γερμανοὶ ἄποικοι στή Βρανδεμβούργο, στήν Πομερανία, Σιλεσία καί τήν Ἀνατολική Πρωσία ἦταν μάλιστα καί νομικά ἀναγνωρισμένοι ἐλεύθεροι. Ἡ νίκη τῶν εὐγενῶν στόν Πόλεμο τῶν Χωρῶν ἐβίβει τέρρα σ' ὅλα αὐτά. Δέν ἔγιναν ξανά δουλοπάροικοι μονάχα οἱ νικημένοι νοτιογερμανοὶ ἀγρότες. Ἀπό τὰ μέσα κιόλας τοῦ 16ου αἰώνα ὑποβιβάστηκαν σέ δουλοπάροικους οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσίας, τοῦ Βρανδεμβούργου, τῆς Πομερανίας καί τῆς Σιλεσίας καί λίγο ἀργότερα καί τοῦ Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν (Maurer: «Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und Hofverfassung in Deutschland», Erlangen 1862—1863, τόμ. IV.—Meitzen: «Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866», Berlin 1873.—Hanssen: «Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein».—Φ. Ε.)

σάν ἐφεδρικό ἀπόθεμα σέ περίπτωση κακῆς σοδιάς καί ἄλλων ἀπρόοπτων, ἐνμέρει σάν κρατικός θησαυρός γιά νά καλύπτονται τὰ ἔξοδα τῶν πολέμων, τῆς θρησκείας καί ἄλλα ἔξοδα τῆς κοινότητος. Στό πέρασμα τοῦ χρόνου στρατιωτικοὶ καί ἐκκλησιαστικοὶ ἀξιωματοῦχοι σφετερίστηκαν **μαζί μέ τήν κοινή ἰδιοκτησία καί τίς ὑποχρεώσεις τῶν ἀγροτῶν** γι' αὐτήν. Ἡ ἐργασία τῶν ἐλευθέρων ἀγροτῶν στήν κοινοτική τους γῆ μετατράπηκε σέ ἀγγορεία γιά τοὺς κλέφτες τῆς κοινοτικῆς γῆς. Ἔτσι ἐξελέχθησαν ταυτόχρονα σχέσεις δουλοπαροικίας, ὅμως μόνον στήν πράξη, ὅχι νομικά, ὥσπου ἡ κοσμοαπελευθερώτρια Ρωσία μέ τό πρόσχημα τῆς κατάργησης τῆς δουλοπαροικίας τίς κατοχύρωσε μέ νόμο. Τόν κώδι τῆς ἀγγορείας πού ἐξάγγειλε τό 1831 ὁ ρώσος στρατηγός Κίσελεν τόν εἶχαν φυσικά ὑπαγορεύσει οἱ ἴδιοι οἱ μπογιάροι. Ἡ Ρωσία ὅρισε ἔτσι μ' ἓνα σμπάρο καί τοὺς μεγιστάνες τῶν Παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν καί τίς ἐπευφημίες τῶν φιλελεύθερων ἡλίθιων ὅλης τῆς Εὐρώπης.

Σύμφωνα μέ τό «*Règlement organique*», ὅπως ὀνομάζεται ὁ κώδικας αὐτός τῆς ἀγγορείας, κάθε ἀγρότης τῆς Βλαχίας χρωστáει στό λεγόμενο γαιοχτήμονα ἐκτός ἀπό ἓνα σωρό δοσίματα σέ εἶδος πού ἀπαριθμοῦνται λεπτομερειακά, καί: 1) δώδεκα ἐργασίες ἡμέρες γενικά, 2) μιᾶ μέρα δουλιὰ στό χωράφι καί 3) μιᾶ μέρα κουβάλημα ξύλων. Συνολικά 14 μέρες τό χρόνο. Ὡστόσο, μέ βαθιὰ γνώση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας δέν παίρνεται ἡ ἐργασία ἡμέρα στή συνθητισμένη τῆς ἐννοια, ἀλλά παίρνεται ἡ ἐργασία ἡμέρα πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή ενός ἡμερησίου μέσου προϊόντος, τό ἡμερήσιο μέσο προϊόν ὅμως καθορίζεται πονηρά ἔτσι πού οὔτε ἓνας κύκλωπας δέ θά μπορούσε νά τό καταφέρει μέσα σέ 24 ὥρες. Γιαυτό, μέ τὰ ξερά λόγια τῆς γνήσιας ρωσικῆς εἰρωνείας τό ἴδιο τό «*Règlement*» δηλώνει ὅτι μέ τίς 12 ἐργασίες ἡμέρες ἐννοεῖται τό προϊόν χειρωνακτικῆς ἐργασίας 36 ἡμερῶν, μέ τή μιᾶ μέρα δουλιὰ στό χωράφι τρεῖς μέρες καί μέ τή μιᾶ μέρα κουβάλημα ξύλων ἐπίσης τό τριπλάσιο. Σύνολο: 42 μέρες ἀγγορεία. Ἐδῶ ὅμως προστίθεται καί ἡ λεγόμενη «*Jobagie*», ὑπηρεσίες πού προσφέρονται στό γαιοχτήμονα γιά ἐκτακτες ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς. Ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ του κάθε χωριό πρέπει νά διαθέτει τό χρόνο ἓνα ὁρισμένο μέρος ἐργατικῆς δύναμης γιά τή «*Jobagie*». Αὐτή ἡ πρόσθετη ἀγγορεία ὑπολογίζεται 14 μέρες γιά κάθε ἀγρότη τῆς Βλαχίας. Ἔτσι ἡ ὑποχρεωτική ἀγγορεία φτάνει τίς 56 μέρες τό χρόνο. Στή Βλαχία ὅμως λόγῳ τοῦ ἀσχημον κλίματος τό γεωργικό ἔτος ἔχει μόνον 210 μέρες, κι ἀπ' αὐτές πρέπει ν' ἀφαιρεθοῦν 40 Κυριακές καί γιορτές καί 30 μέρες κακοκαιρίας κατὰ μέσον ὄρο, δηλ. τό ὅλο 70 μέρες. Ἔτσι μένουν 140 ἐργασίες ἡμέρες. Ἡ σχέση τῆς ἀγγορευτικῆς ἐργασίας πρὸς τήν ἀναγκαία ἐργασία, ⁶/₃₄, ἢ 66 ²/₃%, ἐκφράζει ἓνα πολύ μικρότερο ποσοστό ὑπεραξίας ἀπὸ τό ποσοστό πού καθορίζει τήν ἐργασία τοῦ ἀγγλοῦ γεωργικοῦ ἢ ἐργοστασιακοῦ ἐργάτη. Ἠρόκεται ὅμως μόνον γιά τήν ἀγγορεία πού ὑπαγορεύεται ἀπὸ τό νόμο. Καί τό «*Règlement organique*» κατάφερε μέ ἀκόμα πιά «φιλελεύθερο» πνεῦμα ἀπὸ τήν ἀγγλική ἐργοστα-

σιακή νομοθεσία, νά διευκολύνει τή δική του καταστροφή. Ἀφοῦ τῆς 12 μέρες τίς ἔκανε 56, καθορίζει πάλι τὸ ὀνομαστικὸ ἡμερήσιο ἔργο τῆς καθεμιάς ἀπὸ τῆς 56 μέρες ἀγγαρείας ἔτσι πού ἓνα συμπλήρωμα νά πέφτει ὑποχρεωτικά στὶς ἐπόμενες μέρες. Σέ μιὰ μέρα λχ. πρέπει νά βοτανιστεῖ μιὰ λουρίδα γῆ πού γι' αὐτὴν τὴ δουλιὰ, ἰδιαίτερα στὰ καλαμποχώρφα, ἀπαιτεῖται διπλάσιος χρόνος. Τὸ νόμιμο ἡμερήσιο ἔργο γιὰ διάφορες γεωργικὲς δουλιές μπορεῖ νά ἐμνηνευτεῖ ἔτσι πού ἡ μέρα ν' ἀρχίζει τὸ Μάη καὶ νά τελειώνει τὸν Ὀκτώβρη. Γιὰ τὴ Μολδαβία οἱ ὅροι εἶναι ἀκόμα πιὸ σκληροί. «Οἱ δώδεκα μέρες ἀγγαρείας τοῦ *Règlement organique*—ἀναφώνησε ἓνας μεθυσμένος ἀπὸ τὴ νίκη μπογιαῖρος—συμποσοῦνται σέ 365 μέρες τὸ χρό-νο!»⁴⁶.

Ἄν τὸ «*Règlement organique*» τῶν Παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν ἦταν μιὰ θετική ἐκφραση τῆς βουλιμίας γιὰ ὑπερεργασία πού τὴ νομοποιεῖ καθεμιὰ ἀπὸ τῆς παραγράφους του, οἱ ἀγγλικοὶ *Factory-Acts* [νόμοι γιὰ τὰ ἐργοστάσια] εἶναι ἀρνητικὲς ἐκφράσεις τῆς ἴδιας βουλιμίας. Οἱ νόμοι αὗτοί βάζουν χαλινάρι στὴν τάση τοῦ κεφαλαίου γιὰ ἀπεριόριστη ἀπομύζηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, περιορίζοντας μὲ τὴ βία τὴν ἐργασίαν ἡμέρα διὰ μέσου τοῦ κράτους, καὶ μάλιστα διὰ μέσου ἐνὸς κράτους πού τὸ κυριαρχοῦν ὁ κεφαλαιοκράτης καὶ ὁ γαιοχτήμονας. Ἀσχετα ἀπὸ τὸ ἐργατικὸ κίνημα πού μέρα μέρα ἀναπτύσσεται πιὸ ἀπειλητικά, ὁ περιορισμὸς τῆς ἐργασίας στὰ ἐργοστάσια εἶχε ὑπαγορευτεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνάγκη πού ἔκανε νά πλημμυρίσουν μὲ γκουανό οἱ ἀγροὶ τῆς Ἀγγλίας. Ἡ ἴδια τυφλὴ ἀπα-χτικότητα, πού στὴ μιὰ περίπτωσις ἐξαντλεῖ τὴ γῆ, χτύπησε στὴν ἄλλη περίπτωσις στὴ ρίζα τῆς τῆ ζωτικῆς δύναμης τοῦ ἔθνους. Γιὰ τὸ πρῶγμα αὐτὸ μιλοῦσαν ἐδῶ τὸ ἴδιο καθαρά οἱ περιοδικὲς ἐπιδημίες, ὅπως μιλάει στὴ Γερμανία καὶ τὴ Γαλλία τὸ ἐλαττωνόμενον ἀνάστη-μα τῶν στρατιωτῶν⁴⁷.

⁴⁶ Περισσότερες λεπτομέρειες βρίσκονται στὸ: *E. Regnault: «Histoire Po-
litique et Sociale des Principautés Danubiennes», Paris 1855, [σελ. 304 κ. ἐ.]*.

⁴⁷ «Γενικά, μέσα σέ ὀρισμένα ὅρια, ὅταν τὰ ὀργανικά ὄντα ξεπερνοῦν τὸ μέσο μέγεθος τοῦ εἶδους τους σημαίνει ὅτι εὐδοκίμουν. Στὸν ἄνθρωπο μικραί-
νουν οἱ διαστάσεις τοῦ σώματός του ὅταν παραβιάζεται ἡ εὐδοκίμησή του λό-
γω φυσικῶν ἢ κοινωνικῶν συνθηκῶν. Σ' ὅλες τῆς εὐρωπαϊκῆς χώρας ὅπου ὑπάρ-
χει ἡ στρατιωτικὴ θητεία ἔχει ἐλαττωθεῖ, ἀπὸ τότε πού ἐφαρμόστηκε ἡ θητεία
αὐτὴ, τὸ μέσο ἀνάστημα τῶν ἐνήλικων ἀνδρῶν καὶ γενικά ἡ καταλληλότητά
τους γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάστασι (1789) τὸ κατώ-
τατο ἀνάστημα γιὰ τὸ φραντῆρο ἦταν στὴ Γαλλία 165 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου, τὸ
1818 (νόμος τῆς 10 τοῦ Μάρτη) ἦταν 157 καὶ σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς 21 τοῦ
Μάρτη 1832 εἶναι 156 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου. Στὴ Γαλλία κατὰ μέσο ὄρο ἀπαλλάσ-
σονται ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ θητεία περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς ἄνδρες λόγω λει-
ψοῦ ἀναστήματος καὶ ἀδυναμίας. Τὸ στρατιωτικὸ ἀνάστημα στὴ Σαξωνία τὸ 1780
ἦταν 178 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου, σήμερα εἶναι 155. Στὴν Πρωσία εἶναι 157.
Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τοῦ δρ Μάγερ πού δημοσιεύτηκαν στὴν „*Εφημερίδα
τῆς Βουαρίας*“ τῆς 9 τοῦ Μάη 1862 ἀποδείχεται ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο μῆς 9ετίας,
ὅτι στὴν Πρωσία ἀπὸ 1000 κληρωτοὺς οἱ 716 βγαίνουν ἀκατάλληλοι γιὰ τὴ
στρατιωτικὴ ὑπηρεσία: 317 γιατί ἔχουν μικρότερο ἀνάστημα ἀπ' τὸ κανονικὸ

Ὁ *Factory Act* [νόμος γιὰ τὰ ἐργοστάσια] τοῦ 1850 πού ἰσχύει
σήμερα (1867) ἐπιτρέπει γιὰ τὴ μέση ἐργασίαν ἡμέρα 10 ὥρες καὶ
συγκεκριμένα γιὰ τῆς πρώτες 5 μέρες τῆς ἐβδομάδας 12 ὥρες, ἀπὸ
τῆς 6· τὸ πρῶτ' ὥς τῆς 6 τοῦ βράδυ, ἀπ' αὐτὲς ὅμως $\frac{1}{2}$ ὥρα προορί-
ζεται μὲ νόμο γιὰ τὸ πρόγευμα καὶ μιὰ ὥρα γιὰ τὸ μεσημεριανὸ φα-
γητό, ἔτσι μένουν $10\frac{1}{2}$ ὥρες ἐργασίας γιὰ τῆς πρώτες 5 μέρες τῆς
ἐβδομάδας καὶ 8 ὥρες γιὰ τὸ Σάββατο, ἀπὸ τῆς 6 τὸ πρῶτ' ὥς τῆς 2
τοῦ ἀπόγευμα, καὶ ἀπ' αὐτὲς πάλι $\frac{1}{2}$ ὥρα πάει γιὰ τὸ πρόγευμα. Ἔτσι
ἔχουμε 60 ὥρες ἐργασίας, $10\frac{1}{2}$ γιὰ τῆς πρώτες πέντε μέρες τῆς ἐβδο-
μάδας καὶ $7\frac{1}{2}$ γιὰ τὴν τελευταία⁴⁸. Ἔχουν διοριστεῖ εἰδικοί φύλα-
κες τοῦ νόμου, ἐπόπτες ἐργασίας γιὰ τὰ ἐργοστάσια, πού ὑπάρχουν
ἄμεσα στὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἑσωτερικῶν καὶ πού οἱ ἐκθέσεις τους δη-
μοσιεύονται κάθε 6 μῆνες ἀπὸ τὸ κοινοβούλιο. Μᾶς προσφέρουν ἔτσι
μιὰ συνεχῆ καὶ ἐπίσημη στατιστικὴ σχετικὰ μὲ τὴ βουλιμία τῶν κε-
φαλαιοκρατῶν γιὰ ὑπερεργασία.

Ἄς ἀκούσουμε γιὰ μιὰ στιγμὴ τοὺς ἐπόπτες ἐργασίας⁴⁹.

«Ὁ κατεργάτης ἐργοστασιάρχης ἀρχίζει τὴν ἐργασία ἓνα τέταρτο
τῆς ὥρας, κάποτε λιγότερο, κάποτε περισσότερο, πρὶν ἀπὸ τῆς 6 π. μ.
καὶ τελειώνει ἓνα τέταρτο τῆς ὥρας, κάποτε λιγότερο, κάποτε περισ-
σότερο, ὕστερα ἀπὸ τῆς 6 μ. μ. Κλέβει 5 λεπτὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ 5
λεπτὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς μισῆς ὥρας πού προορίζεται ὀνομαστικὰ γιὰ

καὶ 399 ἀπὸ ἀδυναμία... Ἡ πόλη τοῦ Βερολίνου δὲν μπόρεσε τὸ 1853 νά δώ-
σει τοὺς κληρωτοὺς πού τῆς ἀναλογοῦσαν, ἔλειπαν 156 ἄνδρες.» (*J. v. Liebig: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 1862, 7η
ἐκδ., τόμ. I, σελ. 117, 118*).

⁴⁸ Ἡ ἱστορία τοῦ νόμου τοῦ 1850 γιὰ τὰ ἐργοστάσια θ' ἀκολουθῆσει στὴν
πορεία αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

⁴⁹ Μόνο πού καὶ πού ἐπεκτείνονται στὴν περίοδο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς με-
γάλης βιομηχανίας στὴν Ἀγγλίαν ὥς τὸ 1845 καὶ παραπέμπονται σχετικά τὸν ἀνα-
γνώστη στὸ ἔργο τοῦ Φρίντριχ Ἐνγκελς «*Die Lage der arbeitenden Klasse in
England*», Leipzig 1845. Πόσο βαθιὰ κατανόησε ὁ Ἐνγκελς τὸ πνεῦμα τοῦ κε-
φαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς τὸ δείχνουν οἱ *Factory Reports* [ἐκθέσεις
τῶν ἐποπτῶν ἐργασίας γιὰ τὰ ἐργοστάσια], οἱ *Reports on Mines* [ἐκθέσεις τῶν
ἐποπτῶν ἐργασίας γιὰ τὰ ὄρυγμα] κλπ. πού δημοσιεύτηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸ
1845, καὶ πόσο ἀξιοθαύμαστα ζωγράφησε τῆς συνθήκες στὶς λεπτομέρειές τους,
τὸ δείχνει καὶ ἡ πῶ ἐπιφανειακὴ σύγκρισις τοῦ ἔργου του μὲ τῆς ἐπίσημες ἐκ-
θέσεις τῆς «*Children's Employment Commission*» [Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἐρευνά
σχετικὰ μὲ τὴν ἐργασία τῶν παιδιῶν] (1863—1867) πού δημοσιεύτηκαν 18 ὥς
20 χρόνιαν ἀργότερα. Οἱ ἐκθέσεις αὐτὲς μιλοῦν ἀκριβῶς γιὰ βιομηχανικοὺς κλά-
δους ὅπου δὲν εἶχε ἀκόμα εἰσαχθεῖ ὡς τὸ 1862 ἡ ἐργοστασιακὴ νομοθεσία καὶ
ὅπου ἐνμέρει δὲν ἔχει εἰσαχθεῖ καὶ σήμερα ἀκόμα. Ἔτσι στὶς συνθήκες πού
περιέγραψε ὁ Ἐνγκελς γιὰ τοὺς κλάδους αὐτοὺς δὲν ἐπιβλήθησαν μεγάλες ἄλ-
λαγές ἀπ' τὰ ἔξω. Τὰ παραδείγματά μου τὰ παίρνω κυρίως ἀπὸ τὴν περίοδο
τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου ὕστερα ἀπὸ τὸ 1848, ἀπὸ τὴν παραδεισιακὴ ἐκείνη
ἐποχὴ γιὰ τὴν ὁποία διηγούνται τόσα παραμύθια στοὺς γερμανοὺς οἱ τόσο με-
γαλόστομοι ὅσο καὶ ἐπιστημονικά ἀγράμματοι περιοδεῦοντες πράχτορες τοῦ
ἐλεύθερου ἐμπορίου. — Ἀλλ' ὅστε ἡ Ἀγγλίαν φηγουράει ἐδῶ στὸ προσκήνιο μο-
νάχα γιατί ἀποτελεῖ τὸν κλασικὸ ἐκπρόσωπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς
καὶ γιατί εἶναι ἡ μόνη πού ἔχει ἐπίσημη συνεχῆ στατιστικὴ τῶν θεμάτων πού
πραγματευόμαστε.

τό πρόγευμα, καί κόβει 10 λεπτά από τήν ἀρχή καί 10 λεπτά από τό τέλος τῆς ὥρας πού προορίζεται γιά τό μεσημεριανό φαγητό. Τό Σάββατο σταματάει τήν ἐργασία ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας, κάποτε περισσότερο, κάποτε λιγότερο, ὕστερα ἀπό τίς 2 μ. μ. Ἔτσι τό κέρδος του εἶναι :

Πρὶν ἀπό τίς 6 π. μ.	15 λεπτά
Ἵστερα ἀπό τίς 6 μ. μ.	15 »
Ἀπό τό χρόνο τοῦ προγεύματος	10 »
Ἀπό τό χρόνο τοῦ μεσημεριανοῦ φαγητοῦ	20 »
	60 λεπτά

Τά Σάββατα :

Πρὶν ἀπό τίς 6 π. μ.	15 λεπτά
Ἀπό τό χρόνο τοῦ προγεύματος	10 »
Ἵστερα ἀπό τίς 2 μ. μ.	15 »

Σύνολο σέ 5 μέρες :
300 λεπτά τῆς ὥρας.

Συνολικό βδομαδιατικό κέρδος :
340 λεπτά τῆς ὥρας.

Ἡ 5 ὥρες καί 40 λεπτά τήν ἐβδομάδα, πού ἄν πολλαπλασιαστοῦν μέ 50 ἐργάσιμες ἐβδομάδες, ἀφοῦ πρῶτα ἀφαιρεθοῦν 2 ἐβδομάδες γιά τίς γιορτές ἢ γιά ἐνδεχόμενες διακοπές, κάνουν 27 ἐργάσιμες μέρες»⁴⁹.

«Ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παραταθεῖ 5 λεπτά τήν ἡμέρα πέρα ἀπό τήν κανονική διάρκειά της, ἔχουμε 2½ ἡμέρες παραγωγῆς τό χρόνο»⁵⁰. «Ἄν κερδηθεῖ μιὰ πρόσθετη ὥρα τήν ἡμέρα κλέβοντας πότε ἐδῶ ἕνα κομματάκι χρόνου καί πότε ἐκεῖ ἕνα ἄλλο, ἔχουμε 13 ἀντί 12 μῆνες τό χρόνο»⁵¹.

Οἱ κρίσεις, πού στή διάρκειά τους διακόπτεται ἡ παραγωγή καί τὰ ἐργοστάσια ἐργάζονται μόνο «σύντομο χρονικό διάστημα», μόνο μερικές μέρες τήν ἐβδομάδα, δέν ἀλλάζουν φυσικά τίποτα στήν τάση γιά παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας. Ὅσο περισσότερο περιορίζονται οἱ δουλιές, τόσο μεγαλύτερο πρέπει νά εἶναι τό κέρδος ἀπό κάθε δουλιά πού γίνεται. Ὅσο λιγότερο χρόνο μπορεῖ νά συνεχίζεται ἡ ἐργασία, τόσο περισσότερος χρόνος ὑπερεργασίας πρέπει νά πραγματοποιεῖται. Νά τί μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐπόπτες ἐργασίας γιά τήν περίοδο τῆς κρίσης 1857—1858 :

«Μπορεῖ νά τὸ θεωρήσει κανεῖς ἀσυνέπεια τό γεγονός ὅτι γίνεται κάποια ἐργασία πέρα ἀπό τὰ κανονικά χρονικά ὄρια σέ ἐποχή πού πάει

⁴⁹ «Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories», στὸν «Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859», σελ. 4, 5.

⁵⁰ «Reports of the Insp. of Fact. for the half year, October 1856» σελ. 35.

⁵¹ «Reports etc. 30th April 1858», σελ. 9.

τόσο ἄσχημα τό ἐμπόριον, ὅμως ἡ κακή του κατάσταση σπρώχνει τοὺς ἀσυνειδητοὺς ἀνθρώπους σέ ὑπερβασίες· ἔτσι ἐξασφαλίζουν ἕνα πρόσθετο κέρδος...». «Τῇ στιγμῇ—λέει ὁ Λέοναρντ Χόρνερ—πού στήν περιοχή μου 122 ἐργοστάσια ἔχουν τελείως ἐγκαταλειφθεῖ, 143 μένουν κλειστά καί ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἐργάζονται ἕνα μέρος τοῦ χρόνου, συνεχίζεται ἡ ἐργασία πέρα ἀπὸ τὰ χρονικά ὄρια πού καθορίζει ὁ νόμος»⁵². «Μόλο πού λόγῳ τῆς κακῆς κατάστασης τῶν ἐργασιῶν—λέει ὁ Χόουελ—τὰ περισσότερα ἐργοστάσια ἐργάζονται μόνο τό μισό χρόνο, ἐξακολουθῶ ὅπως καί πρῶτα νά παίρνω τὸν ἴδιο ἀριθμὸ καταγγελιῶν ὅτι καθημερινὰ κλέβουν (snatched) ἀπὸ τοὺς ἐργάτες μισή ὥρα ἢ ¾ τῆς ὥρας μέ παραβιάσεις τῶν γομοθετικὰ κατοχυρωμένων χρονικῶν ὁρίων τοῦ φαγητοῦ καί τῆς ἀνάπαυσης»⁵³.

Τό ἴδιο φαινόμενο ἐπαναλαμβάνεται σέ μικρότερη κλίμακα τὸν καιρὸ τῆς φοβερῆς κρίσης τοῦ μπαμπαιοῦ ἀπὸ τό 1861 ὡς τό 1865⁵⁴.

«Ὅταν ἀνακαλύπτουμε ἐργάτες νά ἐργάζονται τήν ὥρα τοῦ φαγητοῦ ἢ κάποια ἄλλη ὥρα πού ἀπαγορεύει ὁ νόμος, προβάλλεται καμιά φορὰ ἡ πρόφασις πὺς οἱ ἐργάτες δέν θέλουν τάχα μέ κανέναν τρόπο νά ἐγκαταλείψουν τό ἐργοστάσιον καί ὅτι χρειάζεται ν' ἀσκηθεῖ βία γιά νά σταματήσουν τὴ δουλιὰ (τὸ καθάρισμα τῶν μηχανῶν κλπ.), ἰδιαίτερα τό Σάββατο τό ἀπόγευμα. Ἄν ὅμως τὰ „χέρια“ μένουν στὸ ἐργοστάσιον ὕστερα ἀπὸ τό σταμάτημα τῶν μηχανῶν, αὐτὸ γίνεται μόνο γιατί στὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τίς 6 τὸ πρωὶ ὡς τίς 6 τὸ βράδυ, δηλ. στίς καθορισμένες μέ νόμο ὥρες ἐργασίας, δέν τοὺς ἔχει παραχωρηθεῖ χρόνος γιά νά ἐκτελοῦν τέτοιον εἶδους ἐργασίες»⁵⁵.

⁵² «Reports etc. 30th April 1858», σελ. 10.

⁵³ Στὸ ἴδιο, σελ. 25.

⁵⁴ «Reports etc. for the half year ending 30th April 1861». Βλ. Παράρτημα ἀριθ. 2. «Reports etc. 31st October 1862», σελ. 7, 52, 53. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1863 πληθαίνουν πάλι οἱ παραβάσεις. Πρβλ. «Reports etc. ending 31st October 1863», σελ. 7.

⁵⁵ «Reports etc. 31st Oct. 1860», σελ. 23. Τὸ παρακάτω περίεργο γεγονός μᾶς δείχνει, σύμφωνα μέ τίς καταθέσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν στὰ δικαστήρια, μέ τί φανατισμὸ ἀντιστέκονται τὰ ἐργατικά τους χέρια σέ κάθε διακοπῇ τῆς δουλειᾶς στὸ ἐργοστάσιον. Στίς ἀρχὲς τοῦ Ἰουνίου 1836 καταγγέλθηκε στοὺς ελεγκτοὺς τοῦ Ντιούσμπερυ (Γιόρκσχιρ) ὅτι οἱ ἰδιοχτῆτες 8 μεγάλων ἐργοστασιῶν κοντὰ στὸ Μπάτλν παραβίαζαν τὸ νόμο γιά τὰ ἐργοστάσια. Ἐνάντια σέ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς κυρίους αὐτοὺς εἶχε γίνει μήνυση ὅτι ἐβάζαν καὶ δούλευαν ἀπὸ τίς 6 τὸ πρωὶ τῆς Παρασκευῆς ὡς τίς 4 τὸ ἀπόγευμα τοῦ ἐπόμενου Σαββάτου 5 ἀγῶρια ἀπὸ 12 ὡς 15 χρονῶν χωρὶς νά τὰ ἐπιτρέψουν ν' ἀναπαύονται, ἐκτός ἀπὸ τὸ χρόνο τοῦ φαγητοῦ καί μιὰ ὥρα ὑπὸ τὰ μεσάνυχτα. Καί τὰ παιδιά αὐτὰ ἦσαν ὑποχρεωμένα νά ἐκτελοῦν τήν ἀδιάκοπη 30ωρη ἐργασία σέ μιὰ «shoddy hole» [κουρελότρυπα], ὅπως ὀνομάζεται ἡ τρύγη ὑποὺ οἰκίζον μάλινά κουρέλια καὶ ὅπου ἕνα πυκνὸ σύννεφο ἀπὸ σόνη, σκουπίδια κλπ. ἀναγκάζει ἀκόμα καί τὸν ἐνήλικον ἐργάτη νά χει διηρκῶς τὸ στόμα του δεμένο μέ μαντήλια γιά νά προστατεῖται τὰ πνευμόνια του! Οἱ κ. κ. κατηγοροῦμενοι ἀντὶ τοῦ ὅρκου—σάν κοινά κερδοῦν πού ἦταν, ἦταν τόσο σχολαστικὰ θεροσκοπικοὶ ἀνθρώποι πού δέν μποροῦσαν νά πύρουν ὄγκο—βεβαίωσαν ὅτι χάρις στή μεγάλη τους ἐπιλαχνην ἐπέτρεψαν στὰ ἀδελφὰ παιδιά νά κοιμῶνται 4 ὥρες, ὅμως τὰ χρονό-

«Τό πρόσθετο κέρδος πού βγαίνει από τήν υπερβολική εργασία πέρα από τό χρόνο πού καθορίζει ὁ νόμος φαίνεται πώς ἀποτελεῖ τόσο μεγάλο πειρασμό γιά πολλούς ἐργοστασιαρχες, πού δέν μποροῦν ν' ἀντισταθοῦν σ' αὐτόν. Ὑπολογίζουν στήν τύχη ὅτι δέ θά τοὺς ἀνακαλύψουν καί λογαριάζουν πώς ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού θά τοὺς ἀνακαλύψουν, τό τιποτένιο πρόστιμο καί τὰ τιποτένια δικαστικά ἔξοδα τοὺς ἐξασφαλίζουν πάντως κάποιο κέρδος»⁵⁶. «Ὅπου ὁ πρόσθετος χρόνος κερδίζεται μέ τό ἀθροισμα μικροκλοπῶν („a multiplication of small thefts“) πού γίνονται στή διάρκεια τῆς ἡμέρας οἱ ἐπόπτες συναντοῦν ἀξεπέραστες σχεδόν δυσκολίες γιά νά τίς ἀποδείξουν»⁵⁷. Αὐτές τίς «μικροκλοπές» τοῦ κεφαλαίου ἀπό τό χρόνο τοῦ φαγητοῦ καί τῆς ἀνάπαυσης τῶν ἐργατῶν οἱ ἐπόπτες ἐργασίας τίς ὀνομάζουν ἐπίσης «petty pilferings of minutes», σουφρώματα λεπτῶν τῆς ὥρας⁵⁸, «snatching a few minutes», ἀρπαγή λεπτῶν⁵⁹, ἤ, ὅπως τίς λένε οἱ ἐργάτες μέ τήν ὀρολογία τους, «nibbling and cribbling at meal times» [ροκανίσματα καί ξυσίματα ἀπό τό διάλειμμα τοῦ φαγητοῦ]⁶⁰.

Ὅπως βλέπουμε, στήν ἀτμόσφαιρα αὐτή δέν ἀποτελεῖ μυστικό ἡ δημιουργία ὑπεραξίας μέ τήν ὑπερεργασία. «Ἄν μοῦ ἐπιτρέψετε —μοῦ εἶπε ἓνας πολύ ἀξιότιμος ἐργοστασιαρχής— νά βάζω τοὺς ἐργάτες νά ἐργάζονται μόνο δέκα λεφτά παραπάνω σιο χρόνο τήν ἡμέρα, βάζετε στήν τσέπη μου 1 000 λίρες στεργλίνες τό χρόνο»⁶¹. «Γά άτομα τοῦ χρόνου εἶναι τὰ στοιχεῖα τοῦ κέρδους»⁶².

Δέν ὑπάρχει ἀπό τήν ἀποψη αὐτή τίποτα πιό χαρακτηριστικό ἀπό τό γεγονός ὅτι ὀνομάζουν «full times» [ὀλοχρονότητες] τοὺς ἐργάτες πού ἐργάζονται ὀλόκληρη τήν ἡμέρα καί «half times»⁶³ [μισοχρονότητες] τὰ παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν πού ἐπιτρέπεται νά ἐργά-

κέφαλα παιδιά δέν ἤθελαν μέ κανέναν τρόπο νά πλαγιάσουν! Οἱ κ. κ. κούκεροι καταδικάστηκαν σέ 20 λίρ. στ. πρόστιμο. Ὁ Ντράντεν περιέγραψε προκαταβολικά αὐτούς τοὺς κούκερους μέ τὰ παρακάτω λόγια:

«For full fraught in seeming sanctity,
That feared an oath, but like the devil would lie,
That look'd like Lent, and had the holy leer,
And durst not sin! before he said his prayer!»

[«Ἄλεπού γεμάτη ψευτοαγιωσύνη
πού φοβόταν νά πάρει ὄρκιο, μά ἤξερε νά λέει ψέματα σάν τό διάβολο
πού ρίχνει λοξές ματιές μέ ὕφος σαρακοστιανό
καί δέν τολμοῦσε ν' ἁμαρτήσει! προτοῦ κάνει τήν προσευχή της!»]

⁵⁶ «Reports etc. 31st October 1856», σελ. 34.

⁵⁷ Στό ἴδιο, σελ. 35.

⁵⁸ Στό ἴδιο, σελ. 48.

⁵⁹ Στό ἴδιο.

⁶⁰ Στό ἴδιο.

⁶¹ Στό ἴδιο.

⁶² «Moments are the elements of profits». «Reports of the Insp. etc. 30th April 1860», σελ. 56.

⁶³ Ἡ ἔκφραση αὐτή πολιτογραφήθηκε ἐπίσημα, τόσο στό ἐργοστάσιο, ὅσο καί στίς ἐκδόσεις γιά τὰ ἐργοστάσια.

ζονται μόνο 6 ὥρες. Ὁ ἐργάτης δέν εἶναι ἐδῶ παρά προσωποποιημένος χρόνος ἐργασίας. Ὅλες οἱ ἀτομικές διακρίσεις διαλύονται σέ «Vollzeitleiter» [ἐργάτες πού ἐργάζονται ὀλόκληρη τήν ἡμέρα] καί «Halbzeitleiter» [ἐργάτες πού ἐργάζονται τῇ μισῇ μέρᾳ].

3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΙ ΚΛΑΔΟΙ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ ΧΩΡΙΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ.

Ὡς τώρα παρακολουθήσαμε τήν τάση γιά παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας καί τῇ βουλῇ δράκου γιά ὑπερεργασία σ' ἓναν τό-μέα, ὅπου οἱ ἀπεριόριστες παρεκτροπές πού δέν τίς ξεπερνοῦν, ὅπως γράφει ἓνας ἀστός ἀγγλος οἰκονομολόγος, οὔτε οἱ ἀγριότητες τῶν Ἰσπανῶν ἐναντία στοὺς ἐρυθρόδεσμους τῆς Ἀμερικής⁶⁴, ἔβλιναν ἐπιτέλους τίς χειροπέδες τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης στό κεφάλαιο. Ἄς ρίξουμε τώρα μιὰ ματιά σέ μερικούς κλάδους παραγωγῆς, ὅπου εἶναι καί σήμερα ἀκόμα, ἢ ἦταν ὡς τὰ χτές, ἀδέσμευτη ἡ ἀπομύζηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Ὁ πρόεδρος μιᾶς συγκέντρωσης πού ἔγινε στίς 14 τοῦ Γενάρη 1860 στήν αἴθουσα τοῦ δημαρχείου τοῦ Νότινγκχαμ, κύριος Μπρόουτον, εἰρηνοδίκης κομητείας, δήλωσε ὅτι στοὺς κατοίκους τῆς πόλης πού ἀσχολοῦνται στήν παραγωγή νταντελῶν ἐπικρατεῖ ἀγνωστος στόν ὑπόλοιπο πολιτισμένο κόσμο βαθμὸς πόνου καί στερήσεων... Στίς 2, 3 καί 4 τό πρωῒ ἀποσποῦνται ἀπό τὰ βρώμικα κρεβάτια τους παιδιά 9—10 χρονῶν καί ὑποχρεώνονται ἀπλῶς γιά μιὰ ἄθλια τροφή νά ἐργάζονται ὡς τίς 10, 11 καί 12 τῇ νύχτα, ἐνῶ τὰ μέλη τους φθίνουν, τό κορμί τους ξαρώνει, τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου τους ἀτονοῦν καί ἡ ἀνδρώπινῃ τους φύση παγώνει καί ἀπολιθώνεται σέ κατὰσταση πλέριος ἀποχαύνωσης τόσο πού ἡ ἀπλή θέα τῆς προκαλεῖ τῇ φρίκῃ. Δέν μᾶς ἐξέπληξε τό γεγονός ὅτι ὁ κ. Μάλετ καί ἄλλοι ἐργοστασιαρχές παρουσιάστηκαν καί διαμαρτυρήθηκαν γιά νά ἐμποδίσουν κάθε συζήτηση... Τό σύστημα αὐτό, ὅπως τό περιγράφει ὁ αἰδ. Μόνταγκον Βάλπνι, εἶναι ἓνα σύστημα ἀπεριόριστης σκληριᾶς, σκληριᾶς ἀπό κοινωνική, φυσική, ἠθική καί πνευματική ἀποψη... Τί γνώμη μπορεῖ νάχει κανεὶς γιά μιὰ πόλη πού κάνει δημόσια συγκέντρωση γιά νά ζητήσῃ νά περιοριστοῦν σέ 18 ὥρες τήν ἡμέρα οἱ ὥρες ἐργασίας γιά τοὺς ἄνδρες!... Βγάζουμε λόγους ἐναντία στοὺς ἰδιοχτῆτες φυτειῶν τῆς Βιργινίας καί τῆς Καρολίνας. Μήπως ὅμως τὰ δουλοπάζαρά τους γιά τοὺς μαύρους, μ' ὅλες τίς φρίκες τοῦ βούρδουλα καί μέ τό

⁶⁴ «Ἡ ἀεληστία τῶν ἐργοστασιαρχῶν πού οἱ ἀγριότητες τους στό κυνήγι τοῦ κέρδους μόνον ξεπερνιοῦνται ἀπὸ τίς ἀγριότητες πού διέπρατταν οἱ Ἰσπανοὶ ὕστερα ἀπὸ τήν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς στό κυνήγι τοῦ χρυσοῦ» (John Wade: «History of the Middle and Working Classes», 3η ἐκδ., London 1835, σελ. 114). Τό θεωρητικό μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἓνα εἶδος σχεδιάγραμμα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, περιέχει γιά τήν ἐποχὴ τῶν μερικῶν πρωτοτυπιῶν, ἄχ. γιά τίς ἐμπορικές κρίσεις. Τό ἱστορικό μέρος πάσχει ἐπὶ ἀναίσχυτῃ λογοκλοπῇ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Sir M. Eden: «The State of the Poor», London 1797.

ἐμπόριο τῆς ἀνθρώπινης σάρκας, εἶναι πῶς ἀπαίσια ἀπ' αὐτῆς τῆ σιγανῆς σφαγῇ ἀνθρώπων πού συντελεῖται γιὰ νά παράγονται βέλα καί γυαλιάδες πρὸς ὄφελος τῶν κεφαλαιοκρατῶν;»⁶⁵.

Ἡ ἀγγειοπλαστική (Pottery) τοῦ Στάφφορντσηρ ἀποτελεσε στὰ τελευταῖα 22 χρόνια ἀντικείμενο τριῶν κοινοβουλευτικῶν ἐρευνῶν. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ὑπάρχουν στὴν ἐκθεση πού ἔκανε τὸ 1841 ὁ κ. Σκρίβεν στοὺς «Children's Employment Commissioners», στὴν ἐκθεση πού ἔκανε τὸ 1860 ὁ δρ Γκρήνχοου καί πού δημοσιεύτηκε κατ' ἐντολὴν τοῦ ἱατροῦ-ὑπάλληλου τοῦ Privy Council [Μυστικοῦ Συμβουλίου] («Public Health, 3rd Report», I, 112—113), τέλος στὴν ἐκθεση πού ἔκανε τὸ 1863 ὁ κ. Λόντζ στὴν «First Report of the Children's Employment Commission» τῆς 13 τοῦ Ἰουνίου 1863. Γιὰ τὸ σκοπὸ μου ἀρκεῖ νά πάρω ἀπὸ τίς ἐκθέσεις τοῦ 1860 καί 1863 μερικὲς μαρτυρικὲς καταθέσεις τῶν ἴδιων τῶν ἐκμεταλλευομένων παιδιῶν. Ἀπὸ τὰ παιδιά μπορεῖ νά κρίνει κανεὶς γιὰ τοὺς ἐνήλικους, βίως γιὰ τίς κοπέλες καί τίς γυναῖκες, καί μάλιστα σ' ἕνα κλάδο τῆς βιομηχανίας πού προσεγγίζει τὸν ἡμιπακνηματούργειαν κλπ. ἐμφανίζεται σάν μιὰ πολὺ εὐχάριστη καί ὑγιεινὴ ἀπασχόλησις⁶⁶.

Ὁ Οὐίλλιαμ Γούντ, ἡλικίας ἐννέα χρονῶν, «ἦταν 7 χρονῶν καί 10 μηνῶν ὅταν ἄρχισε νά ἐργάζεται». Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ «ran moulds» (κουβαλοῦσε τὸ ἔτοιμο φορμαρισμένο ἐμπόρευμα στὸ στεγνωτήριο καί ξανακουβαλοῦσε πίσω τὸ ἀδειο καλούπι). «Ὅλες τίς μέρες τῆς ἐβδομάδας ἔρχεται στίς 6 τὸ πρωὶ καί σταματᾷ περὶ τὸν στίς 9 τὸ βράδυ. «Ὅλες τίς μέρες τῆς ἐβδομάδας δουλεύω ὡς τίς 9 τὸ βράδυ. Αὐτὸ γίνεται λχ. τίς τελευταῖες 6—7 ἐβδομάδες». Ἐπομένως, δεκαπεντάωρη ἐργασία γιὰ ἕνα παιδί ἐπρὶς 7 χρονῶν! Ὁ Τζ. Μάρεϋ, ἕνα παιδί δώδεκα χρονῶν καταθέτει: «I run moulds and turn jigger (κουβαλῶ φόρμες) καί γυρίζω τὸν τροχό). Ἔρχομαι στίς 6 κάποτε καί στίς 4 τὸ πρωὶ. Δουλεῖσα χτές ὅλη τὴ νύχτα ὡς σήμερὰ τὸ πρωὶ στίς 8 ἢ ὡρὰ. Ἔχω νά πλαγιάσω ἀπὸ προχτές τῇ νύχτᾳ. Ἐκτός ἀπὸ μένα δουλεύαν χτές ὅλη τὴ νύχτα καί ἄλλα 8 ἢ 9 ἀγόρια. Ὅλα, ἐκτός ἀπὸ ἕνα, ξανάφταναν σήμερὰ τὸ πρωὶ. Παίρνω 3 σελίνια καί 6 πέννες (1 τάληρο καί 5 δεκάρες) τῇ βδομάδᾳ. Ὅταν δουλεύω συνδεῖται ὅλη τὴ νύχτα δέν παίρνω περισσότερα». Ὁ Φέρνυχοου, ἕνα δεκάχρονο ἀγόρι, καταθέτει: «Δέν ἔχω πάντα μιὰ ὁλόκληρη ὥρὰ στὴ διάθεσή μου γιὰ τὸ μεσημεριανό φαγητό· συχνά ἔχω μόνο μισή ὥρὰ· αὐτὸ γίνεται κάθε Πέμπτῃ, Παρασκευῇ καί Σάββατο»⁶⁷.

Ὁ δρ Γκρήνχοου λέει πὺς στίς περιφέρειες τῆς ἀγγειοπλαστικῆς Στόκ-ἄπον-Γρέντ καί Γουόλστεντον εἶναι ἐξαιρετικὰ σύντομη ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς. Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν περιφέρεια Στόκ μόνο τὰ 30,6% καί στὸ Γουόλστεντον μόνο τὰ 30,4% τοῦ ἀνδρικοῦ πληθι-

⁶⁵ «London Daily Telegraph» τῆς 17 τοῦ Γενάρη 1860.

⁶⁶ Πρβλ. Friedrich Engels: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, σελ. 249—251.

⁶⁷ «Children's Employment Commission, First Report etc. 1863», Evidence, σελ. 16, 19, 18.

σμοῦ πάνω ἀπὸ 20 χρονῶν ἐργάζονται στὴν ἀγγειοπλαστική, ἀπὸ τοὺς θανάτους πού προκαλοῦνται ἀπὸ στηθικά νοσήματα στοὺς ἄνδρες αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀναλογοῦν στὴν πρώτη περιφέρεια πάνω ἀπὸ τοὺς μισοὺς καί στὴ δευτέρῃ περὶ τοὺς 2/5 στοὺς ἀγγειοπλάστες. Ὁ δρ Μπούτρουϊν πού ἀσχεῖ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γιατροῦ στὸ Χένλυ καταθέτει: «Κάθε καινούργια γενεὰ τῶν ἀγγειοπλαστῶν εἶναι πῶς μικρόσωμη καί πῶς ἀδύνατη ἀπὸ τὴν προηγουμένη». Τὸ ἴδιο λέει καί ἕνας ἄλλος γιατρός ὁ κ. Μάκ Μπὴν: «Ἀπὸ τότε πού ἐδῶ καί 25 χρόνια ἄρχισα νά ἐργάζομαι σάν γιατρός στοὺς ἀγγειοπλάστες ἐκδηλώθηκε μιὰ καταφανὴς ἐκφύλιση αὐτῆς τῆς τάξης μέ τὸ ἀδιάκοπο μίκραιμα τοῦ ἀναστήματος καί τὴ συνεχῆ πτώση τοῦ βάρους». Οἱ καταθέσεις αὐτές εἶναι παρμένες ἀπὸ τὴν ἐκθεση πού ἔκανε τὸ 1860 ὁ Γκρήνχοου⁶⁸.

Ἀπὸ τὴν ἐκθεση τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1863 παίρνουμε τὰ παρακάτω: ὁ δρ Τζ. Τ. Ἀρλετς, διευθυντὴς νοσοκομείου στὸ Νόρθ-Στάφφορντσηρ, λέει: «Σάν τάξη οἱ ἀγγειοπλάστες, ἄνδρες καί γυναῖκες... ἐκπροσωποῦν ἕνα σωματικὰ καί ἡθικὰ ἐκφυλισμένο πληθυσμό. Κατὰ κανόνα εἶναι μικρόσωμοι, κακοφτιαγμένοι καί συχνά μέ παραμορφωμένο τὸ στήθος. Γερνοῦν πρόωρα καί ζοῦν λίγα χρόνια· εἶναι φλεγματικοί καί ἀναιμικοί καί ἡ ἀδύνατη σωματικὴ τους διάπλαση ἐκδηλώνεται μέ ἐπιμονὴς προσβολὲς δυσπεψίας, ἡπατικῶν καί νεφρικῶν διαταραχῶν καί ρευματισμῶν. Πρὶν ἀπὸλα ὅμως ὑπόκεινται σὲ στηθικά νοσήματα, στὴν πνευμονία, τὴ φθίση, τὴ βρογχίτιδα καί τὸ ἀσθμα. Εἶναι χαρακτηριστικὴ γι' αὐτοὺς μιὰ μορφὴ ἀσθματος πού εἶναι γνωστὴ μέ τὴν ὀνομασία ἀσθμα τῶν ἀγγειοπλαστῶν ἢ φυματίωση τῶν ἀγγειοπλαστῶν. Οἱ χοιράδες, πού προσβάλλουν τίς ἀμυγδαλές, τὰ ὁστὰ ἢ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος, εἶναι μιὰ ἀρρώστια πού τὴν ἔχουν πάνω ἀπὸ τὰ δυὸ τρίτα τῶν ἀγγειοπλαστῶν. Τὸ γεγονὸς ὅτι δέν εἶναι πολὺ πῶς μεγάλῃ ἡ ἐκφύλιση (degenerescence) τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς περιφέρειας ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴ στρατολογία ἀπὸ τίς γύρω περιφέρειες καί στίς παντριές μέ πῶς ὑγιεῖς ράτσες». Ὁ κ. Τσάρλ Πήρσον, πού ὡς τελευταῖα ἀκόμα ἦταν γιατρός τοῦ ἴδιου ἰδρύματος, γράφει σ' ἕνα γράμμα του στὸν ἐπίτροπο Λόντζ μ. ἄ.: «Μπορῶ νά μιλήσω μόνο, μέ βάση τίς προσωπικὲς μου παρατηρήσεις καί ὄχι μέ βάση τίς στατιστικὲς, ὡστόσο δέ διστάζω νά σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι ἔβραζε μέσα μου ἡ ἀγανάκτηση κάθε φορὰ πού ἔβλεπα αὐτὰ τὰ κακόμοιρα παιδιά, πού θυσιάζονταν ἡ ὑγεία τους γιὰ νά ικανοποιεῖται ἡ ἀπληστία τῶν γονιῶν καί τῶν ἐργοδοτῶν τους». Ἀπαριθμεῖ τίς αἰτίες τῶν ἀσθενειῶν τῶν ἀγγειοπλαστῶν καί κλείνει τὸν κατάλογο μέ τὴν κυριότερη ἀπ' αὐτές τίς αἰτίες μέ τίς «long hours» [«πολλὲς ὥρες δουλειᾶς»]. Ἡ ἐκθεση τῆς ἐπιτροπῆς ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι «ἕνας κλάδος πού κατέχει μιὰ τόσο ἐξέχουσα θέσι στὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου δέ θὰ φέρει πιά γιὰ πολὺν καιρὸ τὸ στίγμα ὅτι ἡ μεγάλῃ του ἐπιτυχία συνοδεύεται ἀπὸ τὸ σωματικὸ ἐκφυλισμό, ἀπὸ πο-

⁶⁸ «Public Health, 3rd Report etc.», σελ. 102, 104, 105.

λυάριθμα σωματικά πάθη και από τόν πρόωρο θάνατο του εργατικού πληθυσμού που μέ την εργασία και την επιδεξιότητά του έχουν επιτευχθεί τόσο μεγάλα αποτελέσματα»⁶⁹. «Όσα ειπώθηκαν εδώ για τά εργοστάσια αγγειοπλαστικής της Άγγλίας ισχύουν και για τά εργοστάσια αγγειοπλαστικής της Σκωτίας»⁷⁰.

Η παραγωγή σπάρτων χρονολογείται από τό 1833, από τότε που εφευρέθηκε ό τρόπος νά κολούν τό φώσφορο στό ξυλαράκι του σπάρτου. Από τό 1845 και δώ αναπτύχθηκε γρήγορα στήν Άγγλία και από τά πυκνοκατοικημένα ιδίως μέρη του Λονδίνου διαδόθηκε και στό Μάντσεστερ, τό Βίρμινγκχαμ, τό Λίβερπουλ, τό Μπρίστολ, τό Νόρβιτς, τό Νιούκαστλ, τη Γλασκόβη, διαδίδοντας μαζί και τόν τρισμύ, που ένας βιεννέζος γιατρός από τό 1845 κιόλας διαπίστωσε ότι πρόκειται για ειδική άρρώστια των εργατών που δουλεύουν στήν παραγωγή σπάρτων. Οι μισοί από τούς εργάτες είναι παιδιά κάτω από 13 χρονών και νέοι κάτω από 18 χρονών. Ο κλάδος αυτός είναι τόσο κακοφημισμένος λόγω των άνθυγιεινών και αηδιαστικών συνθηκών του, που μόνο τό πιο εξαθλιωμένο μέρος της εργατικής τάξης —μισοπεθαμένες από την πείνα χήρες κλπ.— του δίνει τά παιδιά του, «παιδιά κουρελιασμένα, μισοπεθαμένα από την πείνα, τελειώς εγκαταλειμμένα και χωρίς καμιά άγωγή»⁷¹. Από τούς μάρτυρες που άνάκρινε τό μέλος της επιτροπής Ουάιτ (1863) 270 ήταν κάτω από 18 χρονών, 40 κάτω από 10, 10 μόνο 8 και 5 μόνο 6 χρονών. Εργάσιμη ημέρα που κυμαίνεται από 12 ως 14 και 15 ώρες, νυχτερινή εργασία, άτακτα γεύματα, που γίνονται συνήθως στους ίδιους τούς χώρους της δουλειάς που είναι δηλητηριασμένοι από τό φώσφορο. Ο Δάντης θάβρισκε νά ξεπερνιούνται στον κλάδο αυτό οι πιο φοριζτές εικόνες της φαντασίας του για την κόλαση.

Στό εργοστάσιο ταπετσαρίας τά πιο χοντροκομμένα είδη σταμπάρονται μέ μηχανές και τά πιο λεπτά μέ τό χέρι (block printing). Οι μήνες μέ τις περισσότερες δουλιές είναι από τις άρχές του Οκτώβρη ως τά τέλη του Άπριλ. Στό διάστημα αυτής της περιόδου ή δουλιά αυτή βαστάει συχνά και σχεδόν χωρίς διακοπή από τις 6 τό πρωί ως τις 10 τό βράδυ κι ακόμα πιο άργά, ως τη βαθιά νύχτα.

Ο Τζ. Λήτς καταθέτει: «Τόν περασμένο χειμώνα (1862) από τά 11 κορίτσια τά 6 δέν ξανάρθαν στή δουλιά γιατί άρρώστησαν από υπερκόπωση. Για νά μένουν τά κορίτσια ξύπνια είμαι υποχρεωμένος νά φωνάζω». Ο Ου. Ντάφυ λέει: «Συχνά τά παιδιά δέν μπορούσαν από την κόπωση νά κρατούν άνοιχτά τά μάτια, πραγματικά και μεις οι ίδιοι πολλές φορές μόλις και τά καταφέρνουμε νά τά κρατάμε άνοιχτά». Ο Τζ. Λάιτμπορν: «Είμαι 13 χρονών... Τόν περασμένο χειμώνα εργαζόμασταν ως τις 9 τό βράδυ και τόν προπερασμένο χειμώνα ως τις 10. Τόν τελευταίο χειμώνα σχεδόν κάθε βράδυ έκλαιγα για

τί πονούσαν τά πληγιασμένα πόδια μου». Ο Τζ. Άψιντεν: «Όταν ό γιός μου ήταν 7 χρονών τόν κουβαλούσα μέσα στό χιόνι στήν πλάτη μου ως τό εργοστάσιο και από τό εργοστάσιο στό σπίτι και δούλευε συνήθως 16 ώρες!... Συχνά γονάτιζα πλάι του και τόν τάιζα την ώρα που στεκόταν μπροστά στή μηχανή γιατί δέν του επιτρεπόταν ούτε ν' απομακρυνθεί απ' αυτήν ούτε νά τη σταματήσει». Ο Σμιθ, ό διευθύνων συντάιρος ενός εργοστασίου του Μάντσεστερ, καταθέτει: «Έμεις (έννοεί τά «χέρια» του που δουλεύουν για «μάς») εργαζόμαστε χωρίς διακοπή για τά γεύματα, έτσι που ή ημέρήσια εργασία των 10½ ωρών τελειώνει στις 4½ τό άπόγευμα, και όλες οι άλλες ώρες είναι υπερωρίες»⁷². («Άραγε μένει κι ό ίδιος ό κ. Σμιθ τις 10½ αυτές ώρες χωρίς νά φάει ούτε μία φορά;») «Έμεις (ό ίδιος πάντα Σμιθ) σπάνια σταματάμε πριν από τις 6 τό βράδυ (έννοεί την κατανάληψη των ζωντανών μηχανών «μάς», δηλ. της εργατικής δύναμης), έτσι που έμεις (iterum Crispinus [ό ίδιος πάλι Κρίστιν]) εργαζόμαστε στήν πραγματικότητα όλο τό χρόνο συνέχεια μέ υπερωρίες... Και τά παιδιά και οι ένήλικοι (152 παιδιά και νέοι κάτω από 18 χρονών και 140 ένήλικοι) εργάστηκαν έξισον τούς τελευταίους 18 μήνες κατά μέσο όρο τουλάχιστον 7 μέρες και 5 ώρες την έβδομάδα, ή 78½ ώρες. Για τις 6 εβδομάδες που έκλεισαν στις 2 του φρετινού Μάη (1863) ό μέσος όρος ήταν μεγαλύτερος, ήταν 8 μέρες ή 84 ώρες την εβδομάδα!» «Όστόσο, ό ίδιος ό κύριος Σμιθ που είναι τόσο άφροσώμενος στον pluralis majestatis [στό νά μιλάει για τόν εαυτό του στον πληθυντικό] προσθέτει χαμογελώντας: «Η δουλιά μέ τις μηχανές είναι εύκολη». Ένώ οι εργοστασιάρχες που χρησιμοποιούν τό block printing [στάμπα μέ τό χέρι] λένε: «Η δουλιά μέ τό χέρι είναι πιο ύγιεινή από τη δουλιά μέ τη μηχανή». Γενικά οι κύριοι εργοστασιάρχες τάσσονται άγανακτισμένοι ενάντια στήν πρόταση «νά σταματούν οι μηχανές τουλάχιστον την ώρα του φαγητού». Ο κ. Ότλεϋ, διευθυντής ενός εργοστασίου ταπετσαρίας στό Μπόρο (στό Λονδίνο), λέει: «Θά μάς (!) ήταν πολύ βολικός ένας νόμος που θά επέτρεπε μιάν εργάσιμη-ημέρα από τις 6 τό πρωί ως τις 9 τό βράδυ, οι ώρες όμως που καθορίζει ό νόμος για τά εργοστάσια, από τις 6 τό πρωί ως τις 6 τό βράδυ, δέ μάς (!) βολεύουν... Σταματάμε τη μηχανή μας στό διάστημα του μεσημεριανού φαγητού (τί μεγαλοφυχία!). Τό σταμάτημα αυτό δέν προκαλεί άξιόλογη άπώλεια σέ χαρτί και χρώματα».

⁷² Τις υπερωρίες αυτές δέν πρέπει νά τις θεωρούμε χρόνο υπερεργασίας μέ τη δική μας την έννοια. Οι κύριοι αυτοί θεωρούν την εργασία των 10½ ωρών κανονική εργάσιμη ημέρα, που έπομένως περιλαμβάνει και την κανονική υπερεργασία. Έπειτα απ' αυτήν άρχίζουν «οι υπερωρίες» που πληρώνονται κάπως καλύτερα. Άργότερα θά μάς δοθεί ή εύκαιρία νά δούμε ότι ή χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης στή διάρκεια της λεγόμενης κανονικής εργάσιμης ημέρας πληρώνεται κάτω από την άξία της, έτσι που οι «υπερωρίες» άποτελούν άπλη-καπιταλιστική καταργαριά για νά ξεζουμίζουν περισσότερο «υπερεργασία», που άλλωστε εξακολουθεί νά υπάρχει και όταν πληρώνεται πραγματικά όλη την άξία της ή εργατική δύναμη που χρησιμοποιείται στό διάστημα της «κανονικής» εργάσιμης ημέρας».

⁶⁹ «Children's Employment Commission, 1863», σελ. 22, 24 και XI.

⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. XLVII.

⁷¹ Στο ίδιο, σελ. LIV.

«Άλλα—προσθέτει συμπαιθητικά—καταλαβαίνω βέβαια ότι η σχετική απώλεια δεν είναι ευχάριστη». Η έκθεση της επιτροπής παρατηρεί με απέλεια ότι ο φόβος που έχουν μερικές «πρώτες φίρμες» μήπως «χάσουν» χρόνο, δηλ. χρόνο ιδιοποίησης ξένης εργασίας και επομένως «κέρδος», δεν αποτελεί «αποχρώντα λόγο» για «νά χάνουν» τό μεσημεριανό τους φαγητό παιδιά κάτω από 13 χρονών και νεοί κάτω από 18 χρονών για ένα χρονικό διάστημα 12—16 ωρών, ή για να τους τό ταΐζουν την ώρα της παραγωγής, όπως ταΐζουν με κάρβουνο και νερό την ατμομηχανή, ή όπως βάζουν σαπούνι στο μαλί, λάδι στη ρόδα κλπ. σάν άλλη βοηθητική ύλη στο μέσο εργασίας⁷³.

Κανέναν βιομηχανικός κλάδο στην Αγγλία (δεν παίρνουμε υπόψη τό μηχανοποίητο ψωμί που μόλις τώρα αρχίζει τή σταδιοδρομία του) δεν έχει ως σήμερα διατηρήσει ένα τόσο αρχαϊκό και μάλιστα, απ' ό,τι μπορούμε νά κρίνουμε με βάση τους ποιητές της εποχής της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, προχριστιανικό τρόπο παραγωγής, όσο η αρτοποιία. Όμως τό κεφάλαιο, όπως παρατηρήσαμε προηγούμενα, είναι στην αρχή αδιάφορο απέναντι στον τεχνικό χαρακτήρα του προτσές εργασίας που καταχτά. Τόν δέχεται αρχικά έτσι όπως τόν βρίσκει.

Η άπιστευτη νοθεία του ψωμιού, ιδίως στό Λονδίνο, αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά από την επιτροπή της Κάτω Βουλής «για τή νοθεία των τροφίμων» (1855—1856) και από τό σύγγραμμα του δρ Χάσσάλ: «Adulterations detected»⁷⁴. Η συνέπεια αυτών των αποκαλύψεων ήταν ο νόμος της 6 του Αυγούστου 1860: «for preventing the adulteration of articles of food and drink» [«για τήν αποτροπή της νοθείας των τροφίμων και των ποτών»], ένας άτελεσφορος νόμος, γιατί είναι γεμάτος από τή μεγαλύτερη λεπτότητα απέναντι σε κάθε freetrader [όπαδό του ελεύθερου εμπορίου] που φροντίζει με τήν αγορά και τήν πούληση νοθευμένων εμπορευμάτων: «to turn an honest penny» [«νά βγάλει μιά τίμια δεκάρα»]⁷⁵. Η ίδια η επιτροπή διατύπωσε με άρκετή δόση απέλειας τήν πεποίθησή της ότι ελεύθερο εμπόριο θα πεί στην ουσία εμπόριο με νοθευμένες, ή, όπως τό λέει ευφυολογώντας ο εγγλέζος, εμπόριο με «σοφιστικοποιημένες ύλες». Στην πραγματικότητα, αυτού του είδους ή «σοφιστική» ξέρει

⁷³ «Children's Employment Commission, 1863», Evidence, σελ. 123, 124, 125, 140 και LIV.

⁷⁴ Στίψη, φιλοτριμμένη ή άνακατεμένη με άλάτι, είναι ένα συνηθισμένο είδος εμπορίου που έχει τή χαρακτηριστική όνομασία «baker's stuff» [σκόνη για τους αρτοποιούς].

⁷⁵ Όπως είναι γνωστό ή καπνιά είναι μιά πολύ δραστική μορφή του άνθρακα και αποτελεί ένα λίπασμα που οι καπιταλιστές καπνοδοχοκαταρτιστές τό πουλούν στους άγγλους παχτωτές άγρότες. Τό 1862 σε μιά δική ο άγγλος «jurymen» [ένορκος] έπρόκειτο ν' αποφασίσει αν ή καπνιά, στην όποία εν άγνοία του άγοραστή άνακατεύουν κατά 90% σκόνη και άμμο, είναι «πραγματική» καπνιά με τήν «εμπορική» έννοια της λέξης ή αν είναι «νοθευμένη» καπνιά με τή «νόμιμη» έννοια. Οι «amis du commerce» [«φίλοι του εμπορίου»] έκριναν ότι είναι «πραγματική» εμπορική καπνιά και άπόρριψαν τή μήνυση του παχτωτή, που έπιπλέον υποχρεώθηκε νά πληρώσει και τά έξοδα της δικής.

πιο καλά από τόν Προταγόρα νά κάνει τό άσπρο μαύρο και τό μαύρο άσπρο και ξέρει καλύτερα από τους Έλεάτες ν' άποδείξει ad oculum [έξοφθαλμα] ότι καθενί τό πραγματικό είναι άλλη δόξα⁷⁶.

Πάντως ή επιτροπή έστρεψε τήν προσοχή του κοινού στον «επιούσιο άρτο» του και συνεπώς και στην αρτοποιία. Ταυτόχρονα άκούστηκε σε δημόσιες συγκεντρώσεις και με αίτήσεις στη βουλή ή φωνή των άρτεργατών του Λονδίνου για υπερβολική δουλιά κλπ. Η φωνή αυτή έγινε τόσο επιταχτική, που ο κ. Χ. Σ. Τρέμενχερ, επίσης μέλος της επιτροπής του 1863 που τήν άναφέραμε επανειλημμένα, διορίστηκε βασιλικός έπιτροπος για νά έρευνήσει τό ζήτημα. Η έκθεσή του⁷⁷ μαζί με τίς καταθέσεις των μαρτύρων άναστάωσε τό κοινό, όχι τήν καρδιά του, αλλά τό στομάχι του. Είναι αλήθεια ότι ο εγγλέζος που ξέρει απ' έξω κι άνακατωτά τή Βίβλο ήξερε ότι ο άνθρωπος, όταν δεν είναι θεία χάριτι κεφαλαιοκράτης ή λόρδος γαιοκτημόνας ή άργόμισθος, είναι προορισμένος νά τρώει τό ψωμί του με τόν ιδρώτα του προσώπου του, δεν ήξερε όμως ότι είναι υποχρεωμένος καθημερινά νά τρώει μαζί με τό ψωμί του μιά όρισμένη ποσότητα ανθρώπινο ιδρώτα, άνακατεμένο με τό πυώδες περιεχόμενο άποστημάτων, με ιστούς άράχνης, με πτώματα κατσαριδών και χαλασμένη γεμανική μαγιά, χώρια ή στίψη, ή άμμόπετρα και τά άλλα ευχάριστα όρυχτά καρυκεύματα. Γιαυτό, χωρίς νά παρθεί καθόλου υπόψη ή ιερότητα του «ελεύθερου εμπορίου», ή ως τό τότε «ελεύθερη» αρτοποιία υπάχθηκε στην επίβλεψη κρατικών έποπτών (στό τέλος της κοινοβουλευτικής συνόδου του 1863) και με τόν ίδιο νόμο που ψήφισε ή βουλή άπαγορεύτηκε ή δουλιά στα αρτοποιεία από τίς 9 τό βράδυ ως τίς 5 τό πρωί για τους άρτεργάτες κάτω από 18 χρονών. Ο τελευταίος δρος είναι πιο εύγλωττος από όλόκληρους τόμους για τήν υπερβολική δουλιά σ' αυτό τόν κλάδο που μάς φαίνεται τόσο πατριαρχικά οικείος.

Η δουλιά ενός άρτεργάτη του Λονδίνου αρχίζει συνήθως στις 11 τή νύχτα. Τήν ώρα αυτή φτιάχνει τό ζυμάρι, μιά πολύ κουραστική δουλιά που βαστάει 1/2 ως 3/4 της ώρας, ανάλογα με τήν ποσότητα και τήν ποιότητα του ζυμαριού. Έπειτα πλαγιαίζει πάνω στο σανίδι που χρησιμεύει για τό ζύωμα και ταυτόχρονα για σκέπασμα της σκάφης όπου φτιάχνουν τό ζυμάρι και κοιμάται μιά-δυό ώρες με έναν άλευρόσκακο για προσέφαλο και με έναν άλλο για σκέπασμα. Έπειτα αρχίζει μιά γρήγορη και αδιάκοπη εργασία που βαστάει 4

⁷⁶ Ο γάλλος χημικός Σεβαλιέ, σε μιά πραγματεία του για τίς «sophistications» [νοθεύσεις] των εμπορευμάτων, άπαριθμεί για πολλά από τά 600 και πάνω είδη που εξέτασε 10, 20 και 30 διάφορες μέθοδες νοθείας. Προσθέτει πως δεν γνωρίζει όλες τίς μέθοδες και ότι δεν άναφέρει όλες όσες γνωρίζει. Για τή ζάχαρη άναφέρει 6 είδη νοθείας, για τό έλαιόλαδο 9, για τό βούτυρο 10, για τό άλάτι 12, για τό γάλα 19, για τό ψωμί 20, για τό ρακί 23, για τό άλεύρι 24, για τή σοκολάτα 28, για τό κρασί 30, για τόν καφέ 32 κλπ. Άκόμα και ο θεός δεν γλυτώνει από τό πεπρωμένο αυτό. Βλ. *Ronard de Card*: «De la Falsification des Substances Sacramentelles», Paris 1856.

⁷⁷ «Reports etc. relative to the Grievances complained of by the Journeyman Bakers etc.», London 1862, και «Second Report etc.», London 1863.

ῶρες, πιάσιμο, ζύγισμα καὶ πλάσιμο τοῦ ζυμαριοῦ, φούρνισμα καὶ ξεφούρνισμα τοῦ ψωμοῦ κλπ. Ἡ θερμοκρασία σ' ἕνα ἄρτοποιεῖο εἶναι 75—90 βαθμοὶ [Φάρενχάιτ, ἢ 24—32 βαθμοὶ Κελσίου] καὶ στὰ μικρά ἄρτοποιεῖα μᾶλλον ὑψηλότερη παρὰ χαμηλότερη. Ὅταν τελειώσει τὸ πλάσιμο καὶ γίνουν τὰ ψωμιά καὶ τὰ φραντζολάκια, ἀρχίζει ἡ διανομή τοῦ ψωμοῦ. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μεροκαματιάδικοι, μόλις τελειώσουν τὴ σκληρὴ νυχτερινή ἐργασία πού περιγράψαμε, κουβαλᾶνε στὸ διάστημα τῆς ἡμέρας τὸ ψωμὶ σὲ πανέρια, ἢ τὸ σέρνουν μὲ καροτσάκια ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι καὶ ἀνάμεσα κάνουν πού καὶ πού καὶ καμιά δουλιὰ στὸ φούρνο. Ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔτους καὶ τὶς διαστάσεις τῆς ἐπιχείρησης ἡ δουλιὰ τελειώνει μεταξύ 1 καὶ 6 μ. μ. ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος τῶν ἀρτεργατῶν ἀπασχολεῖται ὡς ἀργὰ τὰ μεσάνυχτα στὸ ἄρτοποιεῖο⁷⁸. «Στὸ διάστημα τῆς σαζὺν τοῦ Λονδίνου, οἱ ἐργάτες τῶν ἄρτοποιῶν πού πουλᾶνε τὸ ψωμὶ σ' „δόλκληρη“ τὴν τιμὴν τοῦ στὸ Οὐέστεντ, πιάνουν ταχτικά δουλιὰ στίς 11 τὴ νύχτα καὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ψήσιμο τοῦ ψωμοῦ, μὲ ἕνα ἢ δυὸ πολὺ σύντομα διαλείμματα, ὡς τὶς 8 τὸ ἐπόμενο πρωί. Ἐπειτα χρησιμοποιοῦνται ὡς τὶς 4, 5, 6 ἀκόμα καὶ ὡς τὶς 7 μ. μ. γιὰ τὴ διανομὴ τοῦ ψωμοῦ ἢ κάποτε γιὰ τὸ ψήσιμο μπισκότων στὸ φούρνο. Ἄμα τελειώσει ἡ δουλιὰ κοιμοῦνται 6 καὶ συχνά μόνο 5 ἢ 4 ὥρες. Τὴν Παρασκευὴ ἡ δουλιὰ ἀρχίζει πάντα πιὸ νωρίς, λχ. στίς 10 τὸ βράδυ, καὶ συνεχίζεται χωρὶς διακοπὴ εἴτε στὴν παραγωγὴ, εἴτε στὴ διανομὴ τοῦ ψωμοῦ ὡς τὶς 8 τὸ βράδυ τοῦ ἐπόμενου Σαββάτου, συνήθως ὅμως ὡς τὶς 4 ἢ 5 τὸ πρωὶ τῆς Κυριακῆς. Ἀκόμα καὶ στὰ πρώτης τάξεως ἄρτοποιεῖα πού πουλοῦν τὸ ψωμὶ σ' „δόλκληρη“ τὴν τιμὴν του, πρέπει πάλι τὴν Κυριακὴ νὰ γίνεи μιά προπαρασκευαστικὴ ἐργασία 4—5 ὥρων γιὰ τὴν ἐπόμενη ἡμέρα... Οἱ ἀρτεργάτες τῶν „underselling masters“ (πού πουλοῦν τὸ ψωμὶ κάτω ἀπὸ τὴν τιμὴν του) ποί, ὅπως ἔχουμε δεῖ προηγουμένα, ἀποτελοῦν πάνω ἀπὸ τὰ 3/4 τῶν ἄρτοποιῶν τοῦ Λονδίνου, ἐργάζονται ἀκόμα περισσότερες ὥρες, ἢ δουλιὰ τους ὅμως περιορίζεται σχεδὸν ὀλοκληρωτικῶς στὸ φούρνο, γιατί τ' ἀφεντικά τους, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν ἐφοδιασμό τῶν μικροπακάλικων, πουλοῦν τὸ ψωμὶ μονάχα στὸ κατὰστημά τους. Στὰ τέλη τῆς ἐβδομάδας... δηλ. τὴν Πέμπτη, ἡ δουλιὰ ἀρχίζει ἐδῶ στίς 10 τὴ νύχτα καὶ βαστάει μὲ ἐλάχιστη μόνον διακοπὴ ὡς βαθιὰ τὰ ξημερώματα τῆς Κυριακῆς⁷⁹.

Ὅσο γιὰ τοὺς «underselling masters» ἀκόμα καὶ ἡ ἀστική ἀποψη καταλαβαίνει ὅτι ἡ «ἀπλήρωτη δουλιά τῶν ἀρτεργατῶν (the unpaid labour of the men) ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ συναγωνισμοῦ τους»⁸⁰. Καὶ ὁ «full priced baker» [ἄρτοποιός πού πουλάει τὸ ψωμὶ σ' ὀλόκληρη τὴν τιμὴν του] καταγγέλλει στὴν ἐπιτροπὴ ἔρευνας τοὺς «underselling» [αὐτοὺς πού πουλοῦν τὸ ψωμὶ κάτω ἀπὸ τὴν τιμὴν του] ἀνταγωνιστές του, ὅτι εἶναι κλέφτες ξένης ἐργασίας καὶ νοθευτές. «Τὰ καταφέρνουν

⁷⁸ Στὸ ἴδιο, «First Report etc.», σελ. VI.

⁷⁹ Στὸ ἴδιο, σελ. LXXI.

⁸⁰ George Read: «The History of Baking», London 1848, σελ. 16.

μόνο γιατί ἀπατοῦν τὸ κοινὸ καὶ γιατί γιὰ ἕνα μεροκάματο 12 ὥρων βγάζουν ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τοὺς δουλιὰ 18 ὥρων»⁸¹.

Ἡ νοθεία τοῦ ψωμοῦ καὶ ἡ διαμόρφωση μιᾶς τάξης ἄρτοποιῶν πού πουλοῦν τὸ ψωμὶ κάτω ἀπ' τὴν πλήρη τιμὴν του, ἀναπτύχθηκαν στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔεπεσε ὁ συντεχνιακὸς χαρακτήρας τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ ὁ κατ' ὄνομα μίστορας ἄρτοποιὸς ὑποτάχθηκε στὸν κεφαλαιοκράτη πού ἐμφανίστηκε μὲ τὴ μορφὴ τοῦ μυλωνᾶ ἢ τοῦ ἀλευρέμπορου⁸². Ἔτσι τέθηκαν οἱ βάσεις γιὰ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ, γιὰ τὴν ἀπεριόριστη παρατάση τῆς ἐργασίας ἡμέρας καὶ τῆ νυχτερινῆς ἐργασίας, ἂν καὶ ἡ νυχτερινὴ ἐργασία μόλις τὸ 1824 διαδόθηκε γιὰ καλὰ στὸ Λονδίνον⁸³.

Ὑστερα ἀπ' ὅσα εἰπώθηκαν καταλαβαίνει κανεὶς γιατί ἡ ἐκθεση τῆς ἐπιτροπῆς συμπεριλαβαίνει τοὺς ἀρτεργάτες στοὺς ἐργάτες πού ζοῦν λίγα χρόνια. Οἱ ἐργάτες αὐτοὶ ἀφοῦ κατάφεραν νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴ συνηθισμένη σ' ὅλα τὰ τμήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀποδεκάτιση τῶν παιδιῶν, σπάνια φτάνουν ὡς τὸ 42ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους. Καὶ ὅμως γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἄρτοποιοῦ ὑπάρχει πάντα πληθώρα ὑποψηφίων. Οἱ πηγές ἀπ' ὅπου τὸ Λονδίνο προμηθεύεται αὐτές τὶς «ἐργατικὲς δυνάμεις» εἶναι ἡ Σκωτία, οἱ δυτικὲς ἀγροτικὲς περιοχές τῆς Ἀγγλίας καὶ ἡ—Γερμανία.

Τὸ 1858—1860 οἱ ἀρτεργάτες στὴν Ἰρλανδία ὀργάνωσαν μὲ δικὰ τους ἔξοδα μεγάλᾳ συλλαλητήρια ζύμωσης ἐνάντια στὴ νυχτερινὴ καὶ τὴν κυριακάτικη ἐργασία. Λχ. στὸ συλλαλητήριο πού ἔγινε τὸ Μάη τοῦ 1860 στὸ Δουβλίνο, τὸ κοινὸ τάχθηκε μὲ ἰρλανδικὴ θέρη μὲ τὸ μέρος τους. Χάρη σ' αὐτὴ τὴν κινητοποίηση ἐπιβλήθηκε μ' ἐπιτυχία ἀποκλειστικὰ ἡ ἐργασία τῆς ἡμέρας στὸ Οὐέσφορντ, στὸ Κίλκενν, στὸ Κλόνμει, στὸ Οὐάτερφορντ κλπ. «Στὸ Λίμερικ, ὅπου ὅπως εἶναι γνωστὸ τὰ βασάνα τῶν μισθωτῶν ἄρτοποιῶν ξεπερνοῦσαν κάθε μέτρο, ἡ κινητοποίηση αὐτὴ ἀπότηγε γιατί σκόνταψε στὴν ἀντίδραση τῶν ἄρτοποιῶν-ἀφεντικῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἄρτοποιῶν-μυλωνᾶδων. Τὸ παράδειγμα τοῦ Λίμερικ εἶχε σάν συνέπεια μιὰν ὑποχώρηση στὸ Ἔννις καὶ στὸ Τίπερερι. Στὸ Κόρκ, ὅπου ἡ δυσανεξία τοῦ κοινοῦ ἐκδηλώθηκε μὲ τὶς πιὸ ζωνηρές μορφές, τ' ἀφεντικά προ-

⁸¹ Report (First) etc. Evidence. Κατάθεση τοῦ «full priced baker» Τσῆζμεν, σελ. 108.

⁸² George Read: «The History of Baking», London 1848. Στὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα τοὺς Factors [πράχτορες] πού διεύθυναν σ' ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ ἐπαγγέλματα τοὺς καταγγέλλαν ἀκόμα ἐπίσημα σάν «public nuisances» [«δημόσια μάλιστα»]. Ἔτσι λχ. στὴν τρίμηνη συνεδρίαση τῶν εἰρηνοδικῶν τῆς κομητείας Σόμερσετ, τὸ Grand Jury [ὁρκωτὸ δικαστήριο] ἀπέδνε στὴν Κάτω Βουλὴ ἕνα ἀνάμνημα, πού λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὅτι «αὐτοὶ οἱ πράχτορες τοῦ Μπλάζγουελ Χώλ ἀποτελοῦν δημόσια μάλιστα, ὅτι προκαλοῦν ζημιὰ στὸ ὑφανοματεμπορίο καὶ ὅτι θάπρεπε νὰ διωχτοῦν σάν ἐπιζήμιοι». («The Case of our English Wool etc.», London 1685, σελ. 6, 7).

⁸³ First Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen Bakers etc., London 1862, σελ. VIII.

κάλεσαν την αποτυχία της κινητοποίησης χρησιμοποιώντας το δικαίωμα τους να πετάνε τους εργάτες στο δρόμο. Στο Δουβλίνο τ' αφεντικά έφεραν την πιο αποφασιστική αντίσταση και με την καταδίωξη των εργατών που βρίσκονταν επικεφαλής της ζύμωσης ανάγκασαν τους υπόλοιπους να υποχωρήσουν και να υποταχθούν στη νυχτερινή και την κυριακάτικη εργασία»⁸⁴. Η επιτροπή της αγγλικής κυβέρνησης, που στην Ίρλανδία είναι όπλισμένη ως τα δόντια, κάνει θλιβερές παραστάσεις στα άμειλιχτα αφεντικά-άρτοποιούς του Δουβλίνου, του Λίμερικ, του Κόρκ κλπ.: «Η επιτροπή έχει τη γνώμη πως οι ώρες εργασίας περιορίζονται από φυσικούς νόμους που δεν μπορεί να καταπατούνται άτιμωρητα. Όταν τ' αφεντικά αναγκάζουν τους εργάτες τους με την απειλή της απόλυσης να καταπατούν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, να μην υπακούουν στους νόμους της χώρας και να περιφρονούν την κοινή γνώμη (δλα αυτά άφορουν τη δουλιά της Κυριακής) σπέρνουν ζιζάνια ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία και δίνουν ένα παράδειγμα επικίνδυνο για τη θρησκεία, την ήθική και τη δημόσια τάξη... Η επιτροπή έχει τη γνώμη πως η παράταση της εργασίμης ημέρας πέρα από 12 ώρες αποτελεί αυθαίρετη επέμβαση στη σπιτική και άτομική ζωή του εργάτη και οδηγεί σε δλέθρια ήθικά αποτελέσματα, με την ανάμιξη στον οικιακό βίο του ανθρώπου, και στην εκπλήρωση των οικογενειακών του υποχρεώσεων σαν γιου, αδερφού, συζύγου και πατέρα. Η εργασία πάνω από 12 ώρες έχει την τάση να υποσκάφτει την υγεία του εργάτη, οδηγεί σε πρόωρα γεραστικά και σε πρόωρο θάνατο κι επομένως στη δυστυχία των εργατικών οικογενειών που τους αποστερούν («are deprived») τη φροντίδα και το στήριγμα του άρχηγού της οικογένειας τη στιγμή άκριβώς που είναι πιο απαραίτητα»⁸⁵.

Βρισκόμασταν ως τώρα στην Ίρλανδία. Στην αντίπερα όχλη της διώρυγας, στη Σκωτία, ο εργάτης γής, ο άνθρωπος του άλτριου, καταγγέλλει τη 13ωρη ως 14ωρη εργασία. του σ' ένα δριμύτατο κλίμα και με μία πρόσθετη τετράωρη εργασία την Κυριακή (στη χώρα αυτή που γιορτάζουν άκώμα και το Σάββατο!)⁸⁶. την ίδια ώρα ένα

⁸⁴ «Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861».

⁸⁵ Στο ίδιο.

⁸⁶ Δημόσιο συλλαλητήριο των εργατών γής στο Λάσνεϊντ της Γλασκώβης, στις 5 του Γενάρη 1866 (βλ. «Workman's Advocate» της 13 του Γενάρη 1866). Άποτελει ιστορικό γεγονός ή δημιουργία στα τέλη του 1865 ενός σωματείου (Trades' Union) των εργατών γής πρώτα στη Σκωτία. Σε μία από τις πιο καταπιεζόμενες γεωργικές περιφέρειες της Άγγλιας, στο Μπούκινγκχαμσθρ, οι μισθωτοί εργάτες έκαναν το Μάρτη του 1867 μία μεγάλη άπεργια για την αύξηση του βδομαδιατίμου μισθού από 9—10 σελίνια σε 12 σελίνια. —(Από τα παραπάνω βλέπει κανείς ότι το κίνημα του άγγλικού άγροτικού προλεταριάτου, που είχε τσακιστεί δόλτολα από τότε που είχαν καταπνιγεί οι έντονες διαδηλώσεις του ύστερα από το 1830 και ιδίως ύστερα από την εφαρμογή του νέου νόμου, για τους άπόρους, να ξαναρχίζει στη δεκαετία 1860—1870 ως που άφηνει έποχή το 1872. Στο ΙΙ τόμο θά επανέλθω σ' αυτό το ζήτημα, καθώς και στις Γαλανές Βίβλους τις σχετικές με την κατάσταση του άγγλου εργάτη γής που εκδόθηκαν ύστερα από το 1867.—Προσθήκη για την τρίτη έκδοση).

Grand Jury [δικαστήριο ένόρκων] του Λονδίνου δικάζει τρεις σιδηροδρομικούς, έναν τροχοπεδητή επιβατικής άμαξοστοιχίας, έναν μηχανοδηγό και έναν φύλακα γραμμής. Ένα μεγάλο σιδηροδρομικό δυστύχημα έχει στείλει στον άλλο κόσμο εκατοντάδες επιβάτες. Αίτια του δυστυχήματος ήταν η άμέλεια των σιδηροδρομικών. Μπρός στο δικαστήριο οι σιδηροδρομικοί δηλώνουν όμοφωνα ότι πριν 10—12 χρόνια εργάζονταν μόνο 8 ώρες την ημέρα. Στο διάστημα όμως των τελευταίων 5 ως 6 χρόνων αύξησαν τις ώρες εργασίας σε 14; 18 και 20 την ημέρα, και όταν υπάρχει έξαιρετικά μεγάλη συρροή ταξιδιωτών, λχ. στην περίοδο των έκδρομικών άμαξοστοιχιών, εργάζονται συχνά χωρίς διακοπή 40—50 ώρες. Οι σιδηροδρομικοί όμως είναι κι αυτοί κοινói άνθρωποι κι όχι κύκλωπες. Σε ένα όρισμένο σημείο παραλύει ή εργατική τους δύναμη. Τους κυριεύει ή νάρκη. Το μυαλό τους παύει να σκέφτεται και τα μάτια τους να βλέπουν. Ό πέρα για πέρα «respectable British Jurymen» [άξιόσεβαστος βρετανός ένορκος] άπαντάει με μία έτυμγορία που τους παραλέμπει έπί «manslaughter» [άνθρωποκτονία] στο κακουργιοδικείο και σε ένα ήπια διατυπωμένο παράρτημα εκφράζει με εύλαβεια την εύχή ότι οι κύριοι κεφαλαιοϋχοι μεγιστάνες των σιδηροδρόμων θά ευαρεστηθούν να είναι στο μέλλον πιο σπάταλοι στην άγορά των άπαραίτητων «εργατικών δυνάμεων» και πιο «έγκρατες» ή πιο «όλιγαρκείς» ή πιο «οικονόμοι» στην άπομύζηση της άγορασμένης εργατικής δύναμης⁸⁷.

Άπό το πολύχρωμο πλήθος των εργατών όλων των έπαγγελματιών, ήλικιών και γενεών που έρχονται σε μās με μεγαλύτερη έπιμονή άπ' ότι οι ψυχές των σκοτωμένων στον Όδυσσέα, και που στα πρόσωπά τους μπορεί να διαβάσει κανείς με την πρώτη ματιά και

⁸⁷ «Reynold's Newspaper», 20 του Γενάρη 1866. Το ίδιο βδομαδιατικό φύλλο δημοσιεύει κάθε βδομάδα με τους «sensational headings» [έντυπωσιακούς τίτλους], «Fearful and fatal accidents» [Φοβιχτά και δλέθρια δυστυχήματα], «Appalling tragedies» [Τρομερές τραγωδίες] κλπ. ένα δλόκληρο κατάλογο νέων σιδηροδρομικών καταστροφών. Στα δημοσιεύματα αυτά άπαντάει ένας σιδηροδρομικός της γραμμής του Βόρειου Στάφφορντσθρ: «Όλοι ξέρουν ποιές είναι οι συνέπειες όταν μία στιγμή παραλύσει ή προσοχή του μηχανοδηγού και του θερμαστή. Και πως είναι δυνατό να γίνει διαφορετικά με την άπεριόριστη παρατάση της εργασίας, στον πιο δριμύ χειμώνα, χωρίς διαλείμματα και άνάπαυση; Πάρτε για παράδειγμα την παρακάτω περίπτωση που επαναλαμβάνεται καθημερινά. Την τελευταία Δευτέρα ένας θερμαστής έπιασε δουλιά πολύ νωρίς το πρωί και τέλειωσε ύστερα από 14 ώρες και 50 λεπτά. Προτού προλάβει άκόμα να πιεί έστω και ένα στή, τον ξαναφώναξαν να πιάσει δουλιά... Έτσι υποχρεώθηκε να εργαστεί βαριά και χωρίς διακοπή 29 ώρες και 15 λεπτά. Το ύπόλοιπο της έβδομάδας εργάστηκε τις παρακάτω ώρες: Την Τετάρτη 15 ώρες, την Πέμπτη 15 ώρες και 35 λεπτά, την Παρασκευή 14 1/2 ώρες, το Σάββατο 14 ώρες και 10 λεπτά. Συνολικά όλη την έβδομάδα 88 ώρες και 30 λεπτά. Και τώρα σκεφθείτε την κατάπληξη του όταν πληρώθηκε μόνο 6 μεροκάματα. Ό άνθρωπος αυτός ήταν καινούργιος στη δουλιά και ρώτησε: τί έννοούν με ένα μεροκάματο; Η άπάντηση ήταν: 13 ώρες, δηλ. 78 ώρες την έβδομάδα. Και τί γίνεται τότε με την πληρωμή των υπερωριών, των 10 ωρών και 30 λεπτών; Ύστερα από μεγάλο καυγά του δόσαν 10 πέννες [ούτε δέκα δεκάρες]» (Στο ίδιο: φύλλο της 4 του Φλεβάρη 1866).

χωρίς ν' ανοίξει τίς Γαλανές Βίβλους πού κρατούν κάτω από τή μασχάλη, τήν υπερβολική εργασία, παίρνουμε στήν τύχη δυό ακόμα φιγούρες, μιὰ καπελού κι έναν σιδερά, πού ή χτυπητή αντίθεσή τους αποδείχνει, ότι μερυστά στο κεφάλαιο όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι.

Τίς τελευταίες εβδομάδες του Ιούνη 1863 όλες οι έφημερίδες του Λονδίνου δημοσίευσαν μιάν είδηση μέ τήν «sensational» [«έντυπωσιακή»] επικεφαλίδα: «Death from simple overwork» («Θάνατος άπλώς και μόνο από υπερβολική εργασία»). Επρόκειτο γιά τό θάνατο τής καπελούς Μαίρης-Άννας Ουέλκλυ, ήλικίας 20 χρονών, πού εργαζόταν σέ ένα πολύ αξιοσέβαστο κατάστημα μόδας, πού τό έκμεταλλευόταν μιὰ κυρία μέ τό χαριτωμένο όνομα Έλίζα, προμηθεύτρια τής Αήλξης. Έτσι ανακαλύφθηκε ξανά ή παλιά χυλοειπωμένη ιστορία⁸⁸, ότι τά κορίτσια αυτά εργαζονται κατά μέσον όρο 16½ ώρες, και στήν περίοδο τής σαιζόν συχνά 30 ώρες συνέχεια. Για νά τονώνουν τήν εργατική τους δύναμη πού τά εγκαταλείπει τά δίνουν πού και πού κρασί σέρου, πορτό ή καφέ. Καί ήταν ίσα-ίσα ή σαιζόν στο φρότε της. Έπρεπε στο άψε-σβήσε νά ετομαστούν ως διά μαγείας, οι λαμπρές τουαλέτες πού ήά φορούσαν οι εύγενείς κυρίες στο χορό πού δινόταν προς τιμήν τής νεοφερμένης από τό έξωτερικό πριγκήπισσας τής Ουάλλιας. Η Μαίρη-Άννα Ουέλκλυ εργάστηκε 26½ ώρες χωρίς διακοπή μαζί μέ άλλα 60 κορίτσια, από 30 σέ κάθε δωμάτιο πού είναι ζήτημα άν χωρούσε τό 1/3 των απαραίτητων κυβικών σέ άέρο, ενώ τή νύχτα κοιούταν δυό-δυό σ' ένα κρεβάτι σέ μιὰ από τίς βρωμίες τρώγλες όπου σκαρώνουν ύπνοδωμάτια χωρισμένα μέ σανίδια⁸⁹.

⁸⁸ Πρβλ. F. Engels: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, σελ. 253, 254.

⁸⁹ Ο γιατρός δρ Αήθιμται, υπάλληλος τής Board of Health [υγειονομικής υπηρεσίας], είχε δηλώσει τότε: «Γιά τους ενήλικους πρέπει σ' ένα δωμάτιο ύπνου νά υπάρχουν τουλάχιστο 300 κυβικά πόδια άτμοσφαιρικής άέρας και σ' ένα δωμάτιο κατοικίας 500». Ο δρ Ρίτσαρντσον, διευθυντής ενός νοσοκομείου του Λονδίνου, είπε: «Οι ράφτρες όλων των ειδών, οι καπελούδες, οι μοδίστρες και οι άσπρορουχούδες πύσχουν από τρία κακά—από υπερβολική εργασία, από λιγρό άέρα και από λειπή τροφή ή λειπή χώνεψη. Γενικά αυτό τό είδος τής δουλειάς ταιριάζει όπωσδήποτε περισσότερο σέ γυναίκες παρά σέ άνδρες. Η συμφορά όμως γιά τό έλάγγιμα αυτό είναι ότι, ιδίως στήν πρωτεύουσα, τό έχουν μονοπωλήσει κάτω 26 κεφαλαιοκράτες πού μέ μέσα πιεστικά πού πηγάζουν από τό κεφάλαιο (that spring from capital), κάνουν οικονομία άπομυώνοντας τήν εργασία (force economy out of labour) έννοιε ότι κάνουν οικονομία στο έξοδα τους απαιτώντας τήν εργατική δύναμη). Η έξουσία τους γίνεται αίσθητή σ' όλη αυτή τήν τάξη των εργατιών. Όταν μιὰ ράφτρα αποχτήσει ένα μικρό κύκλο πελατών, ό συναγωνισμός τήν αναγκάζει νά ξεθεώνεται στή δουλιά στο σπίτι για νά μπορέσει νά τόν διατηρήσει, και τήν ίδια υπερβολική εργασία είναι υποχρεωμένη νά επιβάλλει και στις βοηθούς της. Αν δέν προκόψει ή επιχείρησή της ή άν δέν μπορέσει νά ανεξαρτοποιηθεί, τότε άποτείνεται σέ ένα κατάσταση όπου ή δουλιά δέν είναι λιγότερη, είναι όμως στο σύγρουμα μικρότερη ή πληρωμή. Έτσι μετατρέπεται σέ καθυπότο σκλάβας, πού κάθε κύμα τής κοινωνίας τήν πετάει είτε έδω, είτε εκεί, είτε στο σπίτι, σ' ένα μικρό δωματάκι όπου άρρωπιδναι από τήν πείνα ή κάτι παρόμοιο, τότε δουλεύοντας ξανά 15, 16 ή και 18 ώρες τό 24ωρο μέσα σέ μιὰ άτμόσφαιρα πού μόλις και μετά βίας είναι ύποφερτή και μέ τροφή πού, κι άν άκόμα είναι καλή, δέν μπορεί νά τή χωνέψει ό

Και επρόκειτο γιά ένα από τά καλύτερα καταστήματα μόδας του Λονδίνου. Η Μαίρη-Άννα Ουέλκλυ άρρώσθησε τήν Παρασκευή και πέθανε τήν Κυριακή χωρίς νά προλάβει καν—προς κατάπληξη τής κυρίας Έλίζας—νά τελειώσει τό τελευταίο κέντημα. Ο γιατρός κ. Κένς πού κλήθηκε πολύ άργά στο νεκροκρέβατό της κατάθεσε στο «Coroner's Jury» (δικαστήριο γιά περιπτώσεις νεκροψιών) όρθά-κοφτά: «Η Μαίρη-Άννα Ουέλκλυ πέθανε γιατί εργάστηκε πολλές ώρες σέ ένα παραγεμισμένο δωμάτιο και γιατί κοιμόταν σέ ένα έξαιρετικά στενό και κακοαεριζόμενο δωμάτιο ύπνου». Και γιά νά δώσει στο γιατρό ένα μάθημα καλής συμπεριφοράς τό «Coroner's Jury» άποφάνθηκε πώς: «Πέθανε από άποπληξία, υπάρχουν όμως λόγοι νά υποψιάζεται κανείς ότι ό θάνατός της επιταχύνθηκε εξαιτίας υπερβολικής εργασίας σ' ένα παραγεμισμένο εργαστήριο κλπ.». Οι «λευκοί σκλάβοι μας—αναφωνεί μέ τήν ευκαιρία ή «Μόρνινγκ Στάρ», τό όργανο των ήπαδών του έλευθερου έμπορίου κ. κ. Κόμπντεν και Μπράιτ—οι λευκοί σκλάβοι μας εργαζονται τόσο πού οδηγούντα στον τάφο και χάνονται και πεθαίνουν άθύρυστα και χωρίς φασαρία»⁹⁰.

«Η δουλιά μέχρι θανάτου βρίσκεται στήν ήμερήσια διάταξη όχι μόνο στα άτελιέ των καπελούδων, μά σέ χιλιάδες μέρη, πού σωστά παντού όπου οι δουλιές πάνε καλά... Άς πάρουμε γιά παράδειγμα τό σιδερά. Αν πιστέψουμε τους ποιητές δέν υπάρχει άλλος πιό γερός, πιό ζωντανός και πιό χαρούμενος άνθρωπος από τό σιδερά.

όργανισμός της από έλλειψη άέρα. Από τά θύματα αυτά τροφοδοτείται ή φιματίωση, μιὰ άρρώστια πού προέρχεται μόνο από τόν κακό άέρα» (Dr. Richardson: «Work and Overwork» στη «Social Science Review», 18 του Ιούλη 1863).

⁹⁰ «Morning Star», 23 του Ιούνη 1863. Οι «Τάιμς» έκμεταλλεύτηκαν τήν περίπτωση γιά νά υπερασπίσουν τους άμερικάνους δουλοχτήτες ενάντια στους Μπράιτ κλπ. Πάρα πολλοί από μάς—γράφουν οι «Τάιμς»—έχουν τή γνώμη πώς όσον καιρό μέ τήν πολλή δουλιά θα οδηγούμε στο θάνατο τίς νεαρές γυναίκες μας, χρησιμοποιώντας τή μάλιστα τής πείνας αντί τό σφύριγμα του μαστιγίου, ζήτημα είναι άν έχουμε τό δικαίωμα νά έκστρατεύουμε όλο φωτιά και λαύρα ενάντια σέ οικογένειες πού γεννήθηκαν δουλοχτήτριες και πού τουλάχιστον ταίζουν καλά τους δούλους τους και τους βάζουν νά εργάζονται μέτρια («Times», 2 του Ιούλη 1863). Στόν ίδιο τόνο ή συντηρητική έφημερίδα «Standard» τάφαλε του αιδ. Νουμάν Χώλ: «Αναθεματίζει τους δουλοχτήτες, προσεύχεται όμως μαζί μέ τους καθώς πρέπει κυρίους πού ύποχρεώνουν νά δουλεύουν μόνο 16 ώρες τήν ήμερα γιά ένα σκυλίσιο μεροκάματο πείνας τους άμαξάδες και τους οδηγούς λεωφορείων του Λονδίνου κλπ.». Τέλος μίλησε και τό μαντείο, ό κ. Τόμας Κάρλαιλ, γιά τόν όποιο από τό 1850 κύλας είχα γράψει: «Πήγε κατά διαβόλου ό καλός δαίμονας, μάς έμεινε όμως ή λατρεία του». [Πρβλ. K. Marx: «Τ. Κάρλαιλ: Σύγχρονοι άβελλοι», Άπαντα, K. Μάρξ και Φ. Ένγκελς, ρωσ. έκδ., τόμ. VIII, σελ. 282]. Σέ μιὰ σύντομη παραβολή συνοψίζει τό μοναδικό μεγαλειώδικο γεγονός τής σύγχρονης ιστορίας, τόν άμερικάνικο έμφύλιο πόλεμο, μέ τά λόγια, ότι ό Πέτρος του Βορέ βάζει όλα του τά δυνατά γιά νά σπάσει τό κεφάλι του Παύλου του Νότου, γιατί ό Πέτρος του Βορέ «μισθώνει» τόν εργάτη του «μέρα μέ τήν ήμερα», ενώ ό Παύλος του Νότου τόν «μισθώνει γιά όλη του τή ζωή» («Macmillan's Magazine», Ilias Americana in nuce. Τεύχος του Αυγούστου 1863 [σελ. 301]). Έτσι έσπασε επιτέλους ή σαπουνόφουσα τής συμπαθείας των τότε γιά τόν μισθωτό εργάτη τής πόλης—προς θεού, όχι τής υπαίθρου! Ο πυρήνας αυτής τής συμπαθείας ονομάζεται σκλαβιά!

Σηκώνεται τὰ χαράματα καὶ μέ τό σφυρί του πετάει σπίθες προτοῦ ἀκόμα βγεῖ ὁ ἥλιος, τρώει καὶ πίνει καὶ κοιμάται ὅσο κανένas ἄλλος ἄνθρωπος. Ἀπὸ καθαρά φυσικὴ ἀποψη κι ὅταν ἡ ἐργασία του εἶναι μέτρια ἡ θέση του εἶναι πραγματικὰ ἀπὸ τίς καλύτερες γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἀς τὸν ἀκολογήσουμε ὅμως στὴν πόλιν κι ἄς δοῦμε τὸ βάρος τῆς δουλιᾶς πού φορτώνουν στοὺς γερούς του ὤμους καὶ ποιά θέση παίρνει στίς στατιστικὲς θνησιμότητας τῆς χώρας μας! Στὸ Μαίρηλεμπον (μιά ἀπὸ τίς μεγαλύτερες συνοικίες τοῦ Λονδίνου) πεθαίνουν τὸ χρόνο 31 στοὺς 1000 σιδεράδες, δηλ. 11 πάνω ἀπὸ τὴ μέση θνησιμότητα ἐνῆλικων ἀνδρῶν στὴν Ἀγγλία. Ἡ δουλιὰ τοῦ σιδερά, μιά σχεδὸν ἐνστιγμὴ τέχνη τῆς ἀνθρωπότητας, πού αὐτὴ καθαντὴ εἶναι ἀμεμπτή, γίνεται ὁ καταστροφέας τοῦ ἀνθρώπου ἀπλῶς μέ τὴν ὑπερβολικὴ παράταση τῆς ἐργασίας. Μπορεῖ λχ. νὰ ζήσει κατὰ μέσο ὄρο 50 χρόνια ὅταν χτυπάει τόσες καὶ τόσες σφυρμές τὴν ἡμέρα, ὅταν κάνει τόσα καὶ τόσα βήματα, ὅταν παίρνει τόσες καὶ τόσες ἀναπνοές, ὅταν ἔκτελεῖ τόση καὶ τόση ἐργασία. Τὸν ἀναγκάζουν νὰ χτυπάει τόσες παραπάνω σφυριές, νὰ κάνει τόσα παραπάνω βήματα, νὰ παίρνει τόσες παραπάνω ἀναπνοές τὴν ἡμέρα καὶ συνολικὰ νὰ ξεδεύει κατὰ ἓνα τέταρτο περισσότερη ζωὴ τὴν ἡμέρα. Καταβάλλει τὴ σχετικὴ προσπάθεια καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι σ' ἓνα ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα νὰ ἔκτελεῖ κατὰ ἓνα τέταρτο περισσότερη ἐργασία καὶ νὰ πεθαίνει στὰ 37 ἀντὶ στὰ 50 χρόνια»⁹¹.

4. ΔΟΥΛΙΑ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΚΑΙ ΔΟΥΛΙΑ ΤΗΣ ΝΥΧΤΑΣ. ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΒΑΡΙΑΣ.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ προτοῦς ἀξιοποίησης τὸ σταθερὸ κεφάλαιο, τὰ μέσα παραγωγῆς, ὑπάρχουν μόνο γιὰ ν' ἀπορροφῶν ἐργασία καὶ μαζί μέ κάθε σταγὸνα ἐργασίας μίαν ἀνάλογη ποσότητα ὑπερεργασίας. Ὅταν δὲν τὸ κάνουν αὐτό, καὶ μόνο ἡ ἀπλή ὑπαρξὴ τους ἀποτελεῖ ἀρνητικὴ ἀπώλεια γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, ἐπειδὴ στὸ διάστημα πού μένουν ἀχρησιμοποίητα ἀποτελοῦν ἀνώφελη προκαταβολὴ κεφαλαίου, καὶ ἡ ἀπώλεια αὐτὴ γίνεται θετικὴ μόλις ἡ διακοπὴ τῆς ἐργασίας κάνει ἀπαραίτητα πρόσθετα ἔξοδα γιὰ νὰ ξαναμπεῖ μπρὸς ἡ δουλιὰ. Ἡ παράταση τῆς ἐργασίας τῆς ἡμέρας ὡς τὴ νύχτα, πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς φυσικῆς ἡμέρας, ἐπενεργεῖ μόνο σὰν καταπραυντικὸ καὶ σβήνει μόνο ὡς ἓνα βαθμὸ τὴ δυνάμει βρυνκόλακα γιὰ ζωντανὸ αἷμα ἐργασίας. Γιατὸ, ἡ βαθύτερη τάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι νὰ ἰδιοποιεῖται ἐργασία στὸ διάστημα ὅλων, καὶ τῶν 24 ὥρῶν τοῦ ἡμερονυχτίου. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι φυσιολογικὰ ἀδύνατο νὰ ξεζουμίζονται συνεχῶς νύχτα καὶ ἡμέρα οἱ ἴδιες ἐργατικὲς δυνάμεις, χρειάζεται, γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ τὸ φυσικὸ αὐτὸ ἐμπόδιο, μιά ἐναλλαγὴ τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού καταβροχθίζονται τὴν ἡμέρα καὶ τὴ νύ-

⁹¹ Dr. Richardson: «Work and Overwork», στὴ «Social Science Review», 18 τοῦ Ἰουλίου 1863 [σελ. 476 κ. ε.].

χτα, μιά ἐναλλαγὴ πού ἐπιτρέπει διαφορὲς μέθοδοι, λχ. ἡ ἐναλλαγὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι ρυθμισμένη πού ἓνα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ τὴ μιά ἐβδομάδα νὰ ἐργάζεται τὴν ἡμέρα καὶ τὴν ἄλλη ἐβδομάδα τὴ νύχτα κλπ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς βάρδιας, αὐτὴ ἡ μέθοδος τῆς ἐναλλαγῆς, ἐπικρατοῦσε στὴν πληθωρικὴ περίοδο τῆς νεότητος τῆς ἀγγλικῆς μασιμακοβιομηχανίας κλπ., καὶ ἀνάμεσα σ' ἄλλα εὐδοκιμεῖ σήμερα στὰ κλωστήρια μασιμακοβιομηχανίου τοῦ κυβερνεῖου τῆς Μόσχας. Σὰν σύστημα τὸ 24ωρο αὐτὸ προτάσας παραγωγῆς ὑπάρχει καὶ σήμερα ἀκόμα σὲ πολλούς, ὡς τώρα «ἐλευθέρους», βιομηχανικοὺς κλάδους τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας, μεταξὺ ἄλλων στίς ὑψικάμινες, στὰ σιδηροδρόμια, στὰ ἐλασματοποιεῖα καὶ σὲ ἄλλους κλάδους τῆς μεταλλοβιομηχανίας τῆς Ἀγγλίας, τῆς Οὐαλλίας καὶ τῆς Σκωτίας. Τίς περισσότερες φορὲς τὸ προτάσας ἐργασίας περιλαμβάνει ἐδῶ, ἐκτός ἀπὸ τίς 24 ὥρες τῶν 6 ἐργασιμῶν ἡμερῶν τῆς ἐβδομάδας, καὶ τίς 24 ὥρες τῆς Κυριακῆς. Οἱ ἐργάτες ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἐνῆλικους καὶ παιδιὰ καὶ τῶν δύο φύλων. Ἡ ἡλικία τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων περιλαμβάνει ὅλες τίς ἐνδιάμεσες βαθμίδες, ἀπὸ 8 (σὲ μερικές περιπτώσεις καὶ 6) ὡς 18 χρονῶν⁹². Σὲ μερικούς κλάδους μαζί μέ τὸ ἀνδρικό προσωπικὸ ἐργάζονται τὴ νύχτα καὶ τὰ κορίτσια καὶ οἱ γυναῖκες⁹³.

Ἄν παραβλέψουμε τίς γενικὲς ἐπιβλαβεῖς ἐπιδράσεις τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας⁹⁴, ἡ ἀδιάκοπη, εἰκοσιτετράωρη διάρκεια τοῦ προτάσας

⁹² «Children's Employment Commission. Third Report», London 1864, σελ. IV, V, VI.

⁹³ «Στὸ Στάφορντσχιρ καθὼς καὶ στὴ Νότια Οὐαλλία ἀπασχολοῦν νεαρὰ κορίτσια καὶ γυναῖκες στὰ ἀνθρακορυχεῖα καὶ στίς στίβες τοῦ κόκκινο μόνου τὴν ἡμέρα ἀλλὰ καὶ τὴ νύχτα. Στίς ἐκθέσεις πού ὑποβάλλονται στὴ βουλὴ ἀναφέρεται συχνὰ αὐτὸ τὸ γεγονός σὰν μιά συνήθεια πού ἔχει μεγάλες καὶ δολοφονικές κακὲς συνέπειες. Οἱ γυναῖκες αὐτὲς πού ἐργάζονται μαζί μέ τοὺς ἄνδρες καὶ πού μόλις διακρίνονται στὸ ντύσιμο ἀπ' αὐτοὺς, μούτζουρωμένες μέ λάσπη καὶ καπνὰ, εἶναι ἐκτεθειμένες στὸν κίνδυνο νὰ διαφθαρεῖ ὁ χαρακτήρας τους γιὰτί χάνουν τὸν αὐτοσεβασμὸ τους, πράγμα πού ἀποτελεῖ σχεδὸν ἀναπόφευκτη συνέπεια τῆς μὴ γυναικεῖας ἀπασχόλησής τους» (στὸ ἴδιο, 194, σελ. XXVI. Πρὸβλ. Fourth Report (1865), 61, σελ. XIII). Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὰ ἐργοστάσια ὑαλοφυγίας.

⁹⁴ «Φαίνεται φυσικὸ—παρατηρεῖ ἓνας βιομηχανικός ἀτσάλου πού χρησιμοποιεῖ παιδιὰ στὴ νυχτερινὴ ἐργασία—ὅτι οἱ ἀνῆλικοι πού ἐργάζονται τὴ νύχτα δὲν μποροῦν νὰ κοιμηθοῦν τὴν ἡμέρα καὶ νὰ βροῦν τὴν ἀπαραίτητη ἡσυχία, ἀλλὰ κυκλοφοροῦν ἀκατάπαυστα ὅλη τὴν ἐπόμενη ἡμέρα» («Children's Employment Commission. Fourth Report», 63, σελ. XIII). Σχετικὰ μέ τὴν αὐτοδαίτητα τοῦ ἡλιακοῦ φωτός γιὰ τὴ συντήρηση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ σώματος, ἓνας γιὰτὸς παρατηρεῖ ἀνάμεσα σ' ἄλλα: «Τὸ φῶς ἐπενεργεῖ ἄμεσα καὶ στοὺς ἰστούς τοῦ σώματος, πού τοὺς δίνει δύναμη καὶ ἐλαστικότητα. Οἱ μὲς τῶν ζώων πού στεροῦνται τὴν κανονικὴ ποσότητα φωτός γίνονται σὰν σφυγγάρια καὶ χάνουν τὴν ἐλαστικότητά τους, ἡ δύναμη τῶν νεύρων χάνει τὸν τόνο της ἀπὸ ἔλλειψη ἐρεθισμοῦ καὶ μαθαίνεται καθεὶ πού βρίσκεται στὴν ἀνάπτυξή του... Στὴν περίπτωση τῶν παιδιῶν ἔχει ἀπόλυτα οὐσιαστικὴ σημασία γιὰ τὴν υγεία τους νὰ τὰ βλέπει διαρκῶς ἀφθονο φῶς τῆς ἡμέρας καὶ νὰ ἐκτίθενται ἄμεσα στίς ἡλιακὲς ἀχτίνες γιὰ ἓνα διάστημα τῆς ἡμέρας: Τὸ φῶς βοηθεῖ στὴ μετατροπὴ τῶν τροφῶν σὲ καλὸ πλαστικὸ αἷμα καὶ δυνάμει τῆς σχηματισμένους πιά ἴνες.

παραγωγής, προσφέρει μιὰ εξαιρετικά ευπρόσδεχτη ευκαιρία γιά νά υπερβαίνουν τά ονομαστικά ὄρια τῆς ἐργασίμης ἡμέρας. Λογυχάρι στους πολύ κουραστικούς βιομηχανικούς κλάδους πού ἀναφέραμε προηγουμένα ἡ ἐπίσημη ἐργάσιμη ἡμέρα διαρκεῖ γιά ὅλους τοὺς ἐργάτες συνήθως 12 ὥρες, ἀδιάφορο ἂν πρόκειται γιά ὥρες τῆς νύχτας ἢ τῆς ἡμέρας. Σέ πολλές περιπτώσεις ὅμως ἡ ὑπερβολικὴ ἐργασία πέρα ἀπ' αὐτά τὰ ὄρια εἶναι, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια τῆς ἐπίσημης ἀγγλικῆς ἐκθεσης, «πραγματικά φοβικαῖα» (*truly fearful*)⁹⁵. «Καμιὰ ἀνθρώπινη ψυχὴ—λέει ἡ ἐκθεση—δέν μπορεῖ ν' ἀναλογιστεῖ τὸν ὄγκο τῆς ἐργασίας, πού, σύμφωνα μέ τίς μαρτυρικῆς καταθέσεις, γίνεται ἀπὸ παιδιὰ 9 ὡς 12 χρονῶν, χωρὶς νά καταλήξει στοῦ ἀναπόφρεντου συμπεράσματος, ὅτι δέν πρέπει νά ἐπιτρέπεται στοῦ ἐξῆς μιὰ τέτα καταχώρηση ἐξουσίας ἀπὸ μέρους τῶν γονέων καὶ τῶν ἐργοδοτῶν»⁹⁶.

«Ἡ μέθοδος νά χρησιμοποιοῦν γενικά στή δουλιὰ ἀγόρια ἐκ περικοπῆς τῆς μέρας καὶ τῆς νύχτας ὀδηγεῖ, τόσο στή διάρκειά πού οἱ δουλιές τρέχουν, ὅσο καὶ στή συνηθισμένη πορεία τῶν πραγμάτων, σέ ἐπαίσχυτη παρὰ τῆς ἐργασίμης ἡμέρας. Σέ πολλές περιπτώσεις ἡ παρὰ τῆς αὐτῆς δέν εἶναι μόνο ἀπάνθρωπη, μὰ αὐτόχρονα ἀπίστευτη. Κάθε τόσο συμβαίνει γιά κάποιο λόγο νά μὴν ἔρθῃ στή βάρδια τοῦ κάποιο παιδι. Στὴν περίπτωση αὐτῇ ἕνα ἢ περισσότερα ἀπὸ τὰ παιδιὰ τῆς πρώτης βάρδιας πού ἔχουν πιά συμπληρώσει τὴν ἐργάσιμη ἡμέρα τοὺς εἶναι ὑποχρεωμένα νά ἀναπληρώσουν τὸ κενό. Τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι τόσο πασίγνωστο πού ὁ διευθυντὴς ἐνός ἐλασματοποιείου στὴν ἐρώτησή μου, πῶς ἀναπληρώνει τὴ θέσιν τῶν παιδιῶν πού ἀπουσιάζουν, μού ἀπάντησε: „ἔξω βέβαια πῶς τὸ ξέρετε καὶ σεῖς τόσο καλά ὅσο τὸ ξέρω κι ἐγώ“, καὶ δέ δίστασε νά ὁμολογήσει τὸ γεγονός»⁹⁷.

«Σ' ἕνα ἐλασματοποιεῖο πού ἡ ἐργασία ἡμέρα ὀνομαστικά διαρκούσε ἀπὸ τίς 6 τὸ πρωὶ ὡς τίς 5 1/2 τὸ βράδυ, ἕνα παιδί ἐργαζόταν κάθε ἐβδομάδα 4 νύχτες τουλάχιστο ὡς τίς 8 1/2 τὸ βράδυ τῆς ἐπόμενης ἡμέρας... καὶ αὐτὸ βίαζε 6 μῆνες». «Ἐνα ἄλλο, ἡλικίας 9 χρονῶν,

Ἐπενεργεῖ ἐπίσης σάν διεγερτικὸ τῶν ὀπτικῶν ὁργάνων καὶ προκαλεῖ ἔτσι ἐντονότερη τὴ δράση διαφόρων λειτουργιῶν τοῦ ἐγκεφάλου». Ὁ γιατρός κ. Οὐ. Στρέντζ, διευθυντὴς τοῦ «Γενικοῦ Νοσοκομείου» τοῦ Οὐάσινγκτον, πού ἀπὸ τὸ σύγγραμμά του γιά τὴν «Υγεία» (1864) πήραμε τὴν παραπάνω περιγραφή, γράφει σ' ἕνα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἐρευνας, στὸν κ. Οὐάιτ, ἕνα γράμμα πού λέει: «Μοῦ δόθηκε παλαιότερα ἡ ευκαιρία νά παρακολουθῶ στοῦ Δάνκασον τίς ἐπιδράσεις τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας σέ παιδιὰ πού δουλεύουν σέ ἐργοστάσια καὶ, ἀντίθετα μέ τὴν ἀγαπητὴ σέ μερικὸς ἐργοδοτὲς διαβεβαίωση, δηλώνω κατηγορηματικά ὅτι πολὺ γρηγορὰ ἡ ὑγεία τῶν παιδιῶν ὑπόφερε ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτή» («Children's Employment Commission. 4th Report», 284, σελ. 55). Καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι τὰ πράγματα αὐτὰ ἀποτελοῦν γενικὰ ἀντικείμενο σοβαρῶν ἀντεγκλήσεων, δείχνει πὺ καλὰ ἀπ' ὅλα πῶς ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ ἐπιδράει στίς «λειτουργίες τοῦ ἐγκεφάλου» τῶν καπιταλιστῶν καὶ τῶν τσιρκαζιῶν τους.

⁹⁵ Στὸ ἴδιο, 57, σελ. XII.

⁹⁶ Στὸ ἴδιο (4th Report, 1865), 58, σελ. XII.

⁹⁷ Στὸ ἴδιο.

ἐργαζόταν κάποτε-κάποτε συνέχεια τρεῖς 12ωρες βάρδιες καὶ σέ ἡλικία 10 χρονῶν δυὸ μέρες καὶ δυὸ νύχτες συνέχεια». «Ἐνα τρίτο παιδί, πού τώρα εἶναι 10 χρονῶν, ἐργαζόταν ἀπὸ τίς 6 τὸ πρωὶ ὡς τίς 12 τὴ νύχτα τρεῖς νύχτες συνέχεια καὶ ὡς τίς 9 τὸ βράδυ τίς ὑπόλοιπες νύχτες». «Ἐνα τέταρτο παιδί, πού τώρα εἶναι 13 χρονῶν, ἐργαζόταν μιὰ ὁλόκληρη ἐβδομάδα ἀπὸ τίς 6 τὸ ἀπόγευμα ὡς τίς 12 τὸ μεσημέρι τῆς ἐπόμενης ἡμέρας, καὶ κάποτε τρεῖς βάρδιες συνέχεια, λχ. ἀπὸ τῆς Δευτέρας τὸ πρωὶ ὡς τὴν Τρίτη τὴ νύχτα». «Ἐνα πέμπτο παιδί, πού τώρα εἶναι 12 χρονῶν, ἐργαζόταν 15 μέρες συνέχεια σ' ἕνα χυτήριο σίδερου τοῦ Στέιβλν ἀπὸ τίς 6 τὸ πρωὶ ὡς τίς 12 τὴ νύχτα καὶ δέν εἶναι πιά σέ θέσιν νά συνεχίσει αὐτὴ τὴ δουλιὰ». Ὁ Τζῶρτζ Ἑλλινσονωρθ, ἐννιά χρονῶν, εἶπε: «Ἦρθα ἐδῶ τὴν περασμένη Πασκαμένη. Ἐπρεπε νά πιάσουμε δουλιὰ τὴν ἐπόμενη στίς 3 τὸ πρωὶ. Ἐμεῖνα ἐκεῖ ὅλη τὴ νύχτα ἐδῶ. Κάθομαι πέντε μῆλια μακριὰ ἀπ' ἐδῶ. Κοιμήθηκα στοῦ πάτωμα μέ μιὰ πέτινη ποδιά ἀπὸ κάτω καὶ μ' ἕνα σακάκι γιά σκέπασμα. Τίς δυὸ ἐπόμενες μέρες ἦρθα ἐδῶ στίς 6 τὸ πρωὶ. Ναί! ἐδῶ κάνει ζέση! Πρωτοῦ ἔρθω ἐδῶ, δούλευα ἕνα ὁλόκληρο χρόνο ἐπίσης σέ μιὰ ὑψικάμινω. Ἦταν ἕνα πολὺ μεγάλο ἐργοστάσιο στὴν ὑπαιθρο. Τὸ Σάββατο ἔπιανα δουλιὰ ἐπίσης στίς 3 τὸ πρωὶ, μποροῦσα ὅμως τουλάχιστο νά πηγαίνω νά κοιμῶμαι σπῆτι, γιατί ἦταν κοντά. Τίς ἄλλες μέρες ἔπιανα δουλιὰ στίς 6 τὸ πρωὶ καὶ τέλειωνα στίς 6 ἢ 7 τὸ βράδυ» κλπ.⁹⁸.

⁹⁸ Στὸ ἴδιο, σελ. XIII. Τὸ ἐπίπεδο μόρφωσης αὐτῶν τῶν «ἐργατικῶν δυνάμεων» εἶναι φυσικά τέτοιο ὥπως παρουσιάζεται στοὺς παρακάτω διαλόγους μέ ἕνα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἐρευνας: Ἱερεμία Χένιν, 12 χρονῶν: «... τέσσερα ἐπὶ τέσσερα ἴσων 8, μὰ τέσσερα τεσσάρια (4 fours) κάνουν 16... Ὁ βασιλιάς γι' αὐτὸν εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει ὅλα τὰ λεφτά καὶ ὅλο τὸ χρυσάφι (A king is him that has all the money and gold). Ἐχομε ἕνα βασιλιά, λένε ὅτι εἶναι βασίλισσα, τὴν λένε πριγκίπισσα. Ἀλεξάνδρα. Λένε ὅτι παντρεύτηκε τὸ γιό τῆς βασίλισσας. Ἡ πριγκίπισσα εἶναι ἄνδρας». Οὐμ. Τέρενρ, 12 χρονῶν: «Δέ ζῶ στὴν Ἀγγλία. Μοῦ φαίνεται πῶς ὑπάρχει μιὰ τέτια χώρα, πρῶτα δέν ἔξερα τίποτα γι' αὐτήν. Τζὼν Μόρις, δεκατεσσάρω χρονῶν: «Ἀκουσα νά λένε ὅτι ὁ θεὸς ἐφτιαξε τὸν κόσμον καὶ ὅτι ὅλος ὁ κόσμος πνίγηκε ἐκτός ἀπὸ ἕνα ἄνθρωπο» ἀκουσα νά λένε ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἦταν ἕνα μικρὸ ποῦλι. Οὐίλλιαμ Σμιθ, δεκαπέντε χρονῶν: «Ὁ θεὸς ἐφτιαξε τὸν ἄνδρα ὁ ἄνδρας ἐφτιαξε τὴ γυναῖκα». Ἐντουαρντ Τέυλορ, δεκαπέντε χρονῶν: «Δέν ξέρω τίποτα γιά τὸ Λονδίνο». Χένρυ Μάτγιονμν, δεκαεφτά χρονῶν: «Πάω πού καὶ πού στὴν ἐκκλησιά... Κάποιο ὄνομα, πού γιά δαῦτο μιλάνε ἐκεῖ, εἶναι κάποιος Ἰησοῦς Χριστός, δέν μπορῶ ὅμως νά θυμηθῶ ἄλλα ὀνόματα καὶ δέν μπορῶ ἐπίσης νά πῶ τίποτα γι' αὐτόν. Δέν τὸν σκετώσανε ἄλλα πῶς πεθαίνουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι. Ἀπὸ μιὰ ἀποψη δέν ἦταν σάν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, γιατί ἀπὸ μιὰ ἀποψη ἦταν θρησκός, ἐνῶ ἄλλοι δέν εἶναι» (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't) (στὸ ἴδιο, 74, σελ. XV). «Ὁ διάβολος εἶναι ἕνα καλὸ πρόσωπο. Δέν ξέρω πού ζεῖ». «Ὁ Χριστός ἦταν κακὸς ἄνθρωπος». («The devil is a good person. I don't know where he lives». «Christ was a wicked man»). «Τὸ κορίτσι αὐτὸ (10 χρονῶν) συλλαβίζει τὴ λέξη God (θεός) Dog (σκύλος) καὶ δέν ἔξερε τὸ ὄνομα τῆς βασίλισσας» («Children's Employment Commission, 5th Report», 1866, σελ. 55, ἀριθ. 278). Τὸ ἴδιο σύστημα πού ἐπικρατεῖ στοὺς κλάδους τῆς μεταλλοβιομηχανίας πού ἀναφέραμε, ἐπικρατεῖ καὶ στὰ ἐργοστάσια

“Ας ακούσουμε τώρα πώς τό ίδιο τό κεφάλαιο αντιλαμβάνεται αυτό τό σύστημα τῆς εικοσιτετράωρης ἐργασίας. Φυσικά προσπερνάει σιωπηρά τίς ὑπερβολές τοῦ συστήματος, τήν κατάχρησή του γιά νά παρατείνει «ἀπάνθρωπα καί ἀπίστευτα» τήν ἐργασία ἡμέρα. Μιλάει μονάχα γιά τό σύστημα στήν «κανονική» του μορφή.

Οἱ βιομήχανοι ἀτσαλιοῦ κύριοι Νέυλορ καί Βίκερς πού ἀπασχολοῦν 600 ὡς 700 πρόσωπα, ἀπό τά ὁποῖα μόνο 10% εἶναι κάτω ἀπό 18 χρονῶν, καί ἀπ’ αὐτά πάλι μόνο 20 ἀγόρια ἐργάζονται τή νύχτα, ἐκφράζονται μέ τόν παρακάτω τρόπο: «Τά ἀγόρια δέν ὑποφέρουν καθόλου ἀπό τή ζέστη. Ἡ θερμοκρασία εἶναι πιθανόν 86—90° [Φάρενχάιτ ἤ 30—32° Κελσίου] ... Στά σιδηρουρεγεία καί στά ἔλαστοποιεῖα τά χέρια ἐργάζονται ἐκ περιτροπῆς νύχτα καί ἡμέρα, σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως σέ ὅλα τά ἄλλα τμήματα ἡ δουλιὰ γίνεται τήν ἡμέρα ἀπό τίς 6 τό πρωί ὡς τίς 6 τό βράδυ. Στό σιδηρουρεγείο ἐργάζονται ἀπό τίς 12 ὡς τίς 12. Μερικά χέρια ἐργάζονται συνεχῶς τή νύχτα χωρίς ν’ ἀλλάζουν καί νά περνοῦν ἀπό τή δουλιὰ τῆς νύχτας στή δουλιὰ τῆς ἡμέρας... Δέ νομίζουμε ὅτι ὑπάρχει καμιά διαφορὰ γιά τήν ὑγεία (τῶν κυρίων Νέυλορ καί Βίκερς;) ἀνάμεσα στή δουλιὰ τῆς ἡμέρας καί στή δουλιὰ τῆς νύχτας, καί πιθανόν νά κοιμούνται οἱ ἄνθρωποι καλύτερα ὅταν ἔχουν πάντα τήν ἴδια ὥρα ἀνάπαυσης, παρὰ ὅταν ἡ ὥρα αὐτή ἀλλάζει... Κάπου εἴκοσι ἀγόρια κάτω ἀπό 18 χρονῶν ἐργάζονται μέ τό προσωπικό τῆς νυχτερινῆς βάρδιας... Δέν

ὕσουλουργίας καί χαρτιοῦ. Στά ἐργοστάσια χαρτιοῦ, ὅπου τό χαρτί φτιάχνεται μέ μηχανές, ἡ νυχτερινή ἐργασία εἶναι κανόνας γιά ὅλες τίς δουλιές ἐκτός ἀπό τή δουλιὰ τῆς διαλογῆς τῶν κοινωμάτων. Σέ μερικές περιπτώσεις ἡ νυχτερινή ἐργασία συνεχίζεται μέ βάρδιες χωρίς διακοπή ὅλη τήν ἐβδομάδα, συνήθως ἀπό τή νύχτα τῆς Κυριακῆς ὡς τίς 12 τῆς μεσάνυχτα τοῦ ἐπόμενου Σαββάτου. Ἡ βάρδια πού ἔχει σειρά νά δουλέψει τήν ἡμέρα ἐργάζεται 5 μέρες τήν ἐβδομάδα ἀπό 12 ὥρες καί μιὰ μέρα 18 ὥρες, καί ἡ βάρδια τῆς νύχτας ἐργάζεται 5 νύχτες τήν ἐβδομάδα ἀπό 12 ὥρες καί μιὰ νύχτα 6 ὥρες. Σέ ἄλλες περιπτώσεις, τίς μέρες πού ἀλλάζει ἡ σειρά κάθε βάρδια ἐργάζεται διαδοχικά 24 ὥρες. Μιὰ βάρδια ἐργάζεται 6 ὥρες τῆς Δευτέρας καί 18 τῆς Σάββατο γιά νά συμπληρώσει τίς 24 ὥρες. Σέ ἄλλες περιπτώσεις καθιερώθηκε ἓνα ἐνδιάμεσο σύστημα, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ὅλοι ὅσοι ἐργάζονται στίς φαρμακοποιήσιμες μηχανές δουλεύουν κάθε μέρα τῆς ἐβδομάδας 15—16 ὥρες. Τό σύστημα αὐτό—λέει ὁ Λόρντ, μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἐρευνᾶς—φαίνεται νά συγκεντρώνει ὅλα τά κακά τῆς 12ωρης καί 24ωρης βάρδιας. Στό σύστημα αὐτό τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας ἐργάζονται παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν, νέοι κάτω ἀπό 18 χρονῶν καί γυναῖκες. Πολλές φορές στό σύστημα τῆς δωδεκάωρης ἐργασίας ὑποχρεώθηκαν νά ἐργαστοῦν τή διπλή βάρδια τῶν 24 ὥρῶν ἐπειδή ἀπουσίασαν οἱ ἀντικαταστάτες τους τῆς δευτέρας βάρδιας. Καταθέσεις μαρτύρων ἀποδείχνουν ὅτι τ’ ἀγόρια καί τά κορίτσια δουλεύουν πολύ συχνά ὑπερῶρες, πού ὄχι σπάνια παρατείνονται σέ 24ωρη ἤ 36ωρη συνεχῆ ἐργασία. Στή «συνεχῆ καί μονότονη» δουλιὰ τῶν τμημάτων στίλβωσης ἐργάζονται κορίτσια 12 χρονῶν πού ὅλο τό μήνα συνέχεια δουλεύουν 14 ὥρες τήν ἡμέρα «χωρίς καμιά ταχτική ἀνάπαυση ἤ διακοπή» τῆς ἐργασίας ἐκτός ἀπό δύο, τό πολύ τρεῖς ἡμέρες διακοπές γιά τό φαγητό. Σέ μερικά ἐργοστάσια ὅπου ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ τελείως ἡ ταχτική νυχτερινή ἐργασία δουλεύουν σέ φριχτό βαθμό ὑπερῶρες καί αὐτό γίνεται «συχνά στίς πύς βρώμικες, τίς πύς ζεστές καί πύς μονότονες δουλιές» («Children’s Employment Commission, 4th Report, 1865, σελ. XXXVIII καί XXXIX).

θά τά καλοβγάζαμε πέρα (not well do) χωρίς τή νυχτερινή ἐργασία τῶν νέων κάτω ἀπό 18 χρονῶν. Ἡ ἀντίρση μας εἶναι ἡ αὔξηση τῶν ἐξόδων παραγωγῆς. Εἶναι δύσκολο νά βρεῖς ἐπιδέξια χέρια καί ἀρχιεργάτες, νέους ὅμως βρίσκεις ὅσους θέλεις... Φυσικά, παίρνοντας ὑπόψη τή μικρὴ ἀναλογία τῶν νέων πού ἀπασχολοῦμε, οἱ περιορισμοί τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας θάχαν γιά μᾶς μικρὴ σημασία καί δέ θά μᾶς ἔνοιαζαν καί πολύ»⁹⁹.

Ὁ κ. Τζ. Ἑλλις, τῆς ἐπιχείρησης τῶν κυρίων Τζῶν Μπράουν καί Σία—χαλυβουργεῖα καί σιδηρουρεγεία—πού ἀπασχολοῦν 3000 ἄνδρες καί νέους, καί μάλιστα ἓνα μέρος ἀπ’ αὐτούς πού ἐργάζονται στή βαριά δουλιὰ κατεργασίας τοῦ ἀτσαλιοῦ καί τοῦ σίδερου τούς ἀπασχολοῦν «νύχτα καί ἡμέρα ἐκ περιτροπῆς», δηλώνει ὅτι στά μεγάλα ἐργοστάσια ἀτσαλιοῦ σέ κάθε δύο ἐνήλικους ἄνδρες ἀναλογοῦν ἓνας ἢ δύο νέοι. Ἡ ἐπιχείρησή τους ἀριθμεῖ 500 νέους κάτω ἀπό 18 χρονῶν καί ἀπ’ αὐτούς τό 1/3, δηλ. 170, κάτω ἀπό 13 χρονῶν. Σχετικά μέ τήν τροποποίηση τοῦ νόμου πού προτάθηκε ὁ κ. Ἑλλις λέει: «Δέ νομίζω πῶς θάταν καί πολύ κατακριτέο (very objectionable) ἂν ἀπαγορευόταν ἡ ἐργασία πάνω ἀπό 12 ὥρες τό 24ωρο σέ νέους κάτω ἀπό 18 χρονῶν. Δέν πιστεύω ὅμως πῶς μπορεῖ ν’ ἀποδείξει κανεὶς ὅτι δέν εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τή νυχτερινή ἐργασία οἱ νέοι πάνω ἀπό 12 χρονῶν. Θά δεχόμασταν μάλλον ἓνα νόμο πού θ’ ἀπαγόρευε ἐντελῶς τή χρησιμοποίηση παιδιῶν κάτω ἀπό 13 ἢ ἀκόμα κάτω καί ἀπό 14 χρονῶν, παρὰ μιάν ἀπαγόρευση νά χρησιμοποιοῦμε τή νύχτα τούς νέους πού ἐργάζονται κιόλας σέ μᾶς. Οἱ νέοι τῆς βάρδιας τῆς ἡμέρας πρέπει νά ἐργάζονται ἐκ περιτροπῆς καί στή νυχτερινή βάρδια, γιατί οἱ ἄνδρες δέν μποροῦν νά δουλεύουν διαρκῶς στή νυχτερινή βάρδια, αὐτό θά κατάστρεφε τήν ὑγεία τους. Νομίζουμε ὅμως πῶς ἡ νυχτερινή ἐργασία δέν μπορεῖ νά βλάψει ὅταν γίνεται βδομάδα παρὰ βδομάδα. (Οἱ κύριοι Νέυλορ καί Βίκερς ὑπερασπίζοντας τά συμφέροντα τῆς ἐπιχείρησής τους εἶχαν ἀντίθετα τή γνώμη πῶς αὐτό πού ἴσως νά βλάπτει δέν εἶναι ἡ συνεχῆς ἀλλά ἀκριβῶς ἡ περιοδικά ἐναλλασσόμενη νυχτερινή ἐργασία). Βρίσκουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού ἐργάζονται ἐκ περιτροπῆς τή νύχτα καί τήν ἡμέρα εἶναι ἐξίσου ὑγιεῖς μέ τούς ἐργάτες πού ἐργάζονται μόνο τήν ἡμέρα... Οἱ ἀντιρῆσεις μας ἐναντίον στή μὴ χρησιμοποίηση τῶν νέων κάτω ἀπό 18 χρονῶν στή νυχτερινή ἐργασία γίνονται γιατί ἔτσι αὐξάνουν τά ἔξοδα, αὐτός ὅμως εἶναι καί ὁ μοναδικός λόγος. (Τί ἀφελὴς κυνισμός!) Νομίζουμε ὅτι ἡ αὔξηση αὐτῆς τῶν ἐξόδων θάταν μεγαλύτερη ἀπὸ κείνη πού θά μπορούσε νά σηκώσει ἡ ἐπιχείρηση (the trade) χωρίς νά θιχτοῦν τά συμφέροντα τῆς ἐπιτυχούς διεξαγωγῆς της. (As the trade with due regard to etc. could fairly bear! Τί λαπαδιασμένη φρασσεολογία!) Ἡ ἐργασία σπανίζει ἐδῶ καί θά μπορούσε νά γίνῃ ἀνεπαρκὴς μέ μιὰ τέτια ρύθμιση» (δηλ. οἱ Ἑλλις, οἱ Μπράουν καί Σία θά μπορούσαν

⁹⁹ «Fourth Report etc. 1865», 79, σελ. XVI.

νά βρεθούν στη μοιραία δυσάρεστη θέση να υποχρεωθούν να πληρώνουν δόλοληση την αξία της εργατικής δύναμης)¹⁰⁰.

Τά «Έργοστάσια άτσαλιού και σίδερον „Κύνκλας“» των κυρίων Κάμελ και Σία έχουν τίσ ίδιες διαστάσεις μέ τά έργοστάσια του Έτών Μπράουν και Σία πού άναφέραμε. Ο διευθυντής-διαχειριστής είχε δώσει γραφή την κατάθεσή του στο μέλος της κυβερνητικής επιτροπής Ουάιτ, θεωρήσει όμως σωστό να κατακρατήσει τό χειρόγραφο πού του είχε επιστραφεί για να τό αναθεωρήσει. Ο κ. Ουάιτ όμως έχει γερό μνημονικό. Θυμάται πάρα πολύ καλά πώς γι' αυτούς τους κυρίους κύκλωτες ή απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας για τά παιδιά και τους νέους είναι «κάτι τό αδύνατο» θά ισοδυναμούσε μέ τό σταμάτημα των έργοστασίων τους», και όμως ή επιχείρησή τους έχει μόνο 6% νέους κάτω από 18 χρονών και μόνο 1% κάτω από 13 χρονών!¹⁰¹

Σχετικά μέ τό ίδιο ζήτημα ο κ. Ε. Φ. Σάντερσον, της φίρμας Άδελφοί Σάντερσον και Σία, έργοστάσια άτσαλιού, έλασματοποιεία και σιδηρουργεία του Άντερκλιφ, δήλωσε: «Η απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας για τους νέους κάτω από 18 χρονών θά δημιουργούσε μεγάλες δυσκολίες. Η κύρια δυσκολία είναι ή αύξηση του κόστους πού θά προκαλούσε ή αντικατάσταση της δουλειάς των αγοριών με δουλιά άνδρων. Δέν μπορώ να πω πόση θά είναι ή αύξηση αυτή, πιθανόν όμως να μίν είναι τόσο μεγάλη πού να μπορεί ο έργοστασιάρχης ν' αυξήσει την τιμή του άτσαλιού κι επομένως τή ζημιά θά την πληρώσει αυτός, γιατί είναι φυσικό ότι θά άρνούνταν οι ένήλικοι εργάτες (τί στραβοκέφαλος κόσμος!) να την πληρώσουν οι ίδιοι». Ο κ. Σάντερσον δέν ξέρει πόσα πληρώνει στα παιδιά, «ίσως, όμως, να ναι 4 ως 5 σελίνια στο κάθε παιδί την εβδομάδα... Η δουλιά των αγοριών είναι τέτιου είδους πού γενικά («generally», φυσικά όχι πάντα «ιδιαίτερα») ανταποκρίνεται ίσα-ίσα στις δυνάμεις των ανήλικων και επομένως δέ θά απόδιδε κανένα κέρδος ή μεγαλύτερη δύναμη των ανδρών έτσι πού ν' αντιτάθιμζε τή ζημιά, ή θ' απόδιδε μόνο στίς λίγες περιπτώσεις πού λαχάνει να είναι πολύ βαρύ τό μέταλλο. Και στους ένήλικους εργάτες δέ θάρεξε να μίν έχουν παιδιά στίς διαταγές τους, γιατί οι ένήλικοι άνδρες είναι λιγότερο υπάκουοι. Άλλωστε οι νέοι πρέπει ν' άρχίσουν σε μικρή ηλικία τή δουλιά για να τή μάθουν. Ο περιορισμός των νέων μόνο στη δουλιά της ημέρας δέ θά εκπλήρωνε αυτό τό σκοπό... Και γιατί όχι; Γιατί δέν μπορούν οι νέοι να μάθουν την τέχνη τους την ημέρα; Για λέγε τους λόγους σου; «Έπειδή οι ένήλικοι εργάτες πού κάθε εβδομάδα αλλάζουν βάρδια και εργάζονται πότε την ημέρα και πότε τή νύχτα θάχαναν τό μισό κέρδος πού βγαίνουν από τους νέους της βάρδιας τους άμα χωρίζονταν απ' αυτούς στο διάστημα της νύχτας. Κι αυτό, γιατί οι οδηγίες πού δίνουν στους νέους λογαριάζονται σάν μέρος του μισθού εργασίας αυτών των

νέων και δίνεται έτσι στους ένήλικους εργάτες ή δυνατότητα να έχουν πίο φτηνή τή δουλιά των νέων. Όλοι οι ένήλικοι εργάτες θάχαναν τό μισό τους κέρδος». (Μ' άλλα λόγια οι κύριοι Σάντερσον θά υποχρεώνονταν να πληρώνουν ένα μέρος του μισθού των ένήλικων από την τσέπη τους και όχι με τή νυχτερινή εργασία των ανήλικων. Στην περίπτωση αυτή θάπεφταν λίγο τά κέρδη των κυρίων Σάντερσον, κι αυτοί είναι οι λόγοι πού κατά τούς Σάντερσον οι νέοι δέν μπορούν να μάθουν την τέχνη τους την ημέρα¹⁰². Έκτός απ' αυτό όλη ή κανονική νυχτερινή δουλιά θάπεφτε στους ένήλικους πού τώρα τους αντικαθιστούν στη βάρδια οι νέοι, πράγμα πού δέ θά μπορούσαν να τό άντέξουν. Μέ λίγα λόγια οι δυσκολίες θάταν τόσο μεγάλες πού θά οδηγούσαν πιθανόν στην ολοκληρωτική κατάργηση της νυχτερινής εργασίας). «Όσο για την παραγωγή του ίδιου του άτσαλιού—λέει ο Ε. Φ. Σάντερσον—δέ τίγεται καθόλου απ' αυτό, αλλά!...» Άλλά οι κύριοι Σάντερσον έχουν κι άλλες έγνοιες εκτός απ' την παραγωγή άτσαλιού. Η παραγωγή άτσαλιού είναι μόνο πρόσφατη για την παραγωγή κέρδους. Τά χιτήρια, τά έλασματοποιεία κλπ., τά χιτήρια, οι μηχανές, τό σίδερο, τό κάρβουνο κλπ. έχουν να κάνουν κάτι παραπάνω από την άπλή μετατροπή τους σε άτσάλι. Υπάρχουν για ν' απορροφούν υπερεργασία και φυσικά απορροφούν περισσότερη υπερεργασία μέσα σε 24 ώρες παρά σε 12. Και πραγματικά, σύμφωνα με τους νόμους του θεού και των ανθρώπων, δίνουν στους Σάντερσον μια έντολή πού τους παρέχει δικαίωμα στο χρόνο εργασίας ενός όρισμένου αριθμού χειρών και για τίς 24 ώρες της ημέρας και χάνουν τό χαράκτηρα τους σάν κεφάλαιο, αποτελούν επομένως καθαρή ζημιά για τους Σάντερσον, μόλις διακοπεί ή λειτουργία τους απορόφησης εργασίας. «Στην περίπτωση αυτή όμως θά δημιουργούνταν ζημιά από τό γεγονός ότι θά μέναν άδρανείς τό μισό χρόνο τόσο άκρικές μηχανές και θά είμασταν υποχρεωμένοι να διπλασιάσουμε τίς διαστάσεις των χιτηρίων και τίς μηχανικές εγκαταστάσεις για να παράγουμε την ίδια μάζα προϊόντων πού είμαστε σε θέση να παράγουμε με τό σημερινό σύστημα, πράγμα πού θά διπλασίαζε τά έξοδα παραγωγής». Γιατί όμως ίσα-ίσα αυτοί οι Σάντερσον να διεκδικούν ένα προνόμιο άπέναντι στους άλλους κεφαλαιοκράτες, πού τους επιτρέπεται να εργάζονται οι επιχειρήσεις τους μόνο την ημέρα και πού για τό λόγο αυτό μένουν «άδρανής» τή νύχτα τά χιτήρια, οι μηχανές και οι πρώτες ύλες τους; «Είναι αλήθεια—άπαντάει ο Ε. Φ. Σάντερσον εξ όνόματος όλων των Σάντερσον—είναι αλήθεια ότι ή ζημιά αυτή πού προκαλείται από την άδράνεια των μηχανών άφορα όλους τους κλάδους πού εργάζονται μόνο την ημέρα. Η χρήση των καμινιών όμως θά προκαλούσε στην περίπτωση μας μια πρόσθετη ζημιά. Άν συντηρεί κανείς τή φωτιά σ' αυτά διασπινθίζει καύ-

¹⁰⁰ Fourth Report etc. 1865., 80, σελ. XVI.

¹⁰¹ Στο ίδιο, 82, σελ. XVII.

¹⁰² «Στην πλούσια σε λογισμό και σοφιστεία εποχή μας δέν χρειάζεται να τάχει καταφέρει κανείς κάτι πολύ στη ζωή για να είναι σε θέση να βρσκει μια καλή δικαιολογία για όλα, ακόμα και για τό χειρότερο και τό πιο στραβό. Ότι έχει χαλάσει στον κόσμο, έχει τους λόγους του πού έχει χαλάσει» (Hegel: «En-cyklopädie». Μέρος πρώτο. «Die Logik», Berlin 1840, σελ. 249).

σιμη ύλη (αντί να διασπαθίζει όπως τώρα τη ζωική ύλη των εργατών), κι αν πάλι δέν συντηρεί σ' αυτά τη φωτιά, χάνεται χρόνος ώσπου να ξαναφάει ή φωτιά και να επιτευχθεί ο άπαραίτητος βαθμός θερμότητας (ένω όταν χάνουν χρόνο ύπνου άκόμα και τα δχρονα παιδιά κερδίζει χρόνο εργασίας ή φάρα των Σάντερσον), επίσης θα πάθαιναν ζημιά τά ίδια τά καμίνια λόγω της άλλαγής της θερμοκρασίας» (ένω τά ίδια τά καμίνια δέν παθαίνουν καμιά ζημιά από την εκ περιτροπής άπασχόληση της εργασίας τη νύχτα και την ημέρα)¹⁰³.

¹⁰³ «Children's Eniployment Commission. 4th Report etc.», 1866, 85, σελ. XVII. Σ' έναν παρόμοιο άβρο ένδοιασμό-των κυρίων εργοστασιαρχών ύαλουργίας, ότι δηλ. είναι αδύνατο τά παιδιά νάχουν «ταχτική ώρα φαγητού» γιατί έτσι μια όρισμένη ποσότητα θερμότητας πού άχτινοβολούν τά καμίνια θά «διασπαθίζονται» και θά δημιουργόταν «καθαρή ζημιά» γι' αυτούς, άπανταί τό μέλος της επιτροπής έρευνας Ουάιτ, όχι βέβαια όπως άπαντούν οι Γιούρ, Σένιορ κλπ. και οι άθλιοι γερμανοί μμητές τους, σάν τους Ρόσερ και άλλους πού τους έχει συγκινήσει ή «έγκράτεια», ή «άπάγνηση» και τό «πνεύμα οικονομίας» των κεφαλαιοκρατών στό ξόδεμα των χρημάτων τους και ή τιμωρό-ταμερλανική «διασπάθιση» της ζωής των ανθρώπων. Ο Ουάιτ άπανταί: «Μπορεί μία όρισμένη ποσότητα θερμότητας νά διασπαθίζεται πέρα από τό σημερινό μέτρο άν έξασφαλιστούν ταχτικές ώρες φαγητού, μά κι άν άκόμα πάρουμε τη χρηματική της αξία, δέν είναι τίποτα μπρός στη διασπάθιση της ζωικής δύναμης («the waste of animal power») πού προξενείται στό Ένωμένο Βασίλειο από τό γεγονός ότι τά παιδιά πού βρίσκονται στην άνάπτυξη τους και εργάζονται στά ύαλουργεία δέν έχουν ούτε τόν καιρό νά φάνε και νά χωνέψουν άνετα τό φαγητό τους» (στό ίδιο, σελ. XLV). Κι όλα αυτά στό «έτος της προόδου» 1866! Στά ύαλουργεία πού φτιάχνουν μπουνάλια και κρύσταλλα, τά παιδιά αυτά χώρια πού ξοδεύουν σωματικές δυνάμεις για τό σήκωμα και τη μεταφορά, βαδίζουν μέσα σέ 6 ώρες συνεχούς εργασίας 15 ως 20 (άγγλικά) μίλια! Και ή εργασία συνεχίζεται συχνά 14—15 ώρες! Σέ πολλά άπ' αυτά τά ύαλουργεία έφαρμόζεται, όπως και στά κλωστήρια της Μόσχας, τό σύστημα της έξάωσης βάρδιας. «Σ' όλο τό διάστημα της βδομαδιατικής δουλειάς τό μεγαλύτερο χρονικό διάστημα αδιάκοπης άνάπαυσης είναι 6 ώρες, και άπ' αυτές πρέπει ν' άφαιρηθεί ο χρόνος για τό πάνε κι έλα από τό σπίνι στό εργοστάσιο και από τό εργοστάσιο στό σπίνι, για τό πλύσιμο, τό ντύσιμο και τό φαγητό, πού άπαιτούν κι αυτά χρόνο. Έτσι δέ μένει παρά ελάχιστος χρόνος άνάπαυσης. Δέ μένει καθόλου καιρός για παιχνίδι και καθαρό άέρα, πού είναι τόσο άπαραίτητα για παιδιά πού εκτελούν μία τόσο κοπιαστική εργασία σέ μία τόσο θερμή άτμόσφαιρα, έκτός άν κόψουν από τόν ύπνο τους... Μά άκόμα και ο σύντομος ύπνος διακόπτεται από τό γεγονός ότι τό παιδί πρέπει τη νύχτα νά ξυπνάει μόνοι τον ένω την ημέρα ξυπνάει από τόν έξωτερικό θόρυβο». Ο κ. Ουάιτ αναφέρει περιπτώσεις πού ένα παιδί εργάστηκε 36 ώρες συνέχεια, άλλες πού παιδιά 12 χρονών εργάζονται βάρια ως τις 2 τη νύχτα και έπειτα κοιμούνται μέσα στό ύαλουργείο ως τις 5 τό πρωί (3 ώρες!) γιά νά ξαναρχίσουν τη δουλιά της ημέρας! Οι συντάχτες της γενικής έκθεσης Τρέμενχερ και Τάφνελ γράφουν: «Είναι άφάνταστη ή μάζα της εργασίας πού εκτελούν τά άγόρια, τά κορίτσια και οι γυναίκες στη διάρκεια της ημερήσιας ή νυχτερινής τους βάρδιας (spell of labour)» (στό ίδιο, σελ. XLIII και XLIV). Στό μεταξύ τό «γεμάτο άπάγνηση» κεφάλαιο της ύαλουργίας ίσως άργά κανένα βραδάκι, ζαλισμένο από κρασί πορτό, νά τραβεί από τη λέσχη στό σπίνι μουρμουρίζοντας μέ ήλιθιο τρόπο τό τραγούδι: «Britons never, never, shall be slaves!» [Οι βρετανοί δέ θά γίνουν ποτέ, ποτέ σκλάβοι!]

5. Η ΠΑΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ. ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 14ου ΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ.

«Τί είναι μία εργάσιμη ημέρα;» Πόσος είναι ο χρόνος πού στη διάρκεια του τό κεφάλαιο επιτρέπεται νά καταναλώνει την εργατική δύναμη πού πληρώνει την ημερήσια αξία της; Πόσο μπορεί νά παραταθεί ή εργάσιμη ημέρα πέρα από τό χρόνο εργασίας πού είναι αναγκαίος για την άναπαραγωγή της ίδιας της εργατικής δύναμης; Σ' αυτά τά ερωτήματα, όπως είδαμε, τό κεφάλαιο άπανταί: ή εργάσιμη ημέρα αριθμεί καθημερινά 24 δλόκληρες ώρες, έκτός από λίγες ώρες άνάπαυσης, πού χωρίς αυτές ή εργατική δύναμη είναι άπολύτως άνίκανη νά επαναλάβει την ύπηρεσία της. Πρώτα-πρώτα είναι αυτονόητο πώς σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ο εργάτης δέν είναι τίποτ' άλλο από εργατική δύναμη, ότι επομένως όλος ο χρόνος πού διαθέτει είναι φύσει και νόμω χρόνος εργασίας και γιαυτό άνήκει στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Ο χρόνος για τη μόρφωση του ανθρώπου, για την πνευματική άνάπτυξη, για την εκπλήρωση κοινωνικών λειτουργιών, για την κοινωνική συναναστροφή, για τό έλεύθερο παιχνίδι των φυσικών και πνευματικών δυνάμεων, άκόμα και ο έλεύθερος χρόνος της Κυριακής — κι άς είναι, στη χώρα πού γιορτάζουν άκόμα και τό Σάββατο¹⁰⁴ — όλα αυτά είναι καθαρή άνοησία! Τό κεφάλαιο όμως, μέ τό άπεριορίστα τυφλό πάθος του και μέ την πείνα δράκου για υπερεργασία, σπάει όχι μόνο τά ήθικά, μά και τά φυσικά άνώτατα όρια της εργασίμης ημέρας. Σφετερίζεται τό χρόνο πού είναι άπαραίτητος για την άνάπτυξη, την εξέλιξη και τη διατήρηση της υγείας του σώματος. Ληστεύει τό χρόνο πού είναι άπαραίτητος για την κατανάλωση καθαρού άέρα και ήλιακού φωτός. Τσιγ-

¹⁰⁴ Στην Άγγλία λχ. εξακολουθούν και σήμερα ακόμη στην ύπαιθρο νά καταδικάζουν πού και πού σέ φυλάκιση κανέναν εργάτη για βεβήλωση του Σαββάτου επειδή δούλεψε στό κηπάκι πού έχει μπροστά στό σπίτι του. Ο ίδιος εργάτης τιμωρείται για παράβαση του συμβολαίου άν άπουσιάσει την Κυριακή, έτω και από θρησκευτική λόξα, από τό εργοστάσιο μετάλλου, από τό χαρτοκομείο ή από τό ύαλουργείο. Τό δρθόδοξο κοινοβούλιο δέ σκοτίζεται για τη βεβήλωση του Σαββάτου, όταν ή βεβήλωση αυτή γίνεται στό «προσές αξιοποίησης» του κεφαλαίου. Μ' ένα ύπόμνημά τους (Αύγουστος του 1863) οι μεροκαματιάρες πού εργάζονται στά παράδικα και στά μαγαζιά πουλερικών του Λονδίνου ζητούν την κατάργηση της εργασίας της Κυριακής. Στό ύπόμνημα αυτό λένε ότι τις πρώτες 6 μέρες της έβδομάδας εργάζονται κατά μέσον όρο 16 ώρες την ημέρα και τις Κυριακές 8 ως 10 ώρες. Στό ίδιο ύπόμνημα διαβάζουμε ότι την «κυριακάτικη αυτή εργασία», την ένθαρρύνει ιδίως ή λεπτεπίλεπτη λαμαργία των ψευτοσεβών της άριστοκρατίας του Έξετερ Χόλ. Αυτοί οι «εύσεβεις» πού δείχνουν τόσο ζήλο «in cute curanda» [για τη φροντίδα της σωματικής τους καλοπέρασης] αποδείχνουν τό χριστιανισμό τους μέ την καρτερία μέ την όποια ύποκένουν την ύπερβολική εργασία, τις στερήσεις και την πείνα των άλλων. Obsequium ventris istis (για τους εργάτες) perniciosius est [(για τους εργάτες) ή πολυφαγία είναι πού βλαβερή].

κουνεύεται τό χρόνο πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τό φαγητό καί ὅπου μπορεῖ τόν ἐνσωματώνει στό ἴδιο τό προτοές παραγωγῆς, ἔτσι πού τόν ἐργάτη τόν τροφοδοτοῦν μέ φαγητό σάν ἄλλο μέσο παραγωγῆς, ὅπως τροφοδοτοῦν μέ κάρβουνο τό ἀτμοκίνητο καί μέ γράσσο ἢ λάδι τίς μηχανές. Τόν ὑγιεινό ὕπνο πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τή συγκέντρωση, τήν ἀνανέωση καί τό φρεσκάρισμα τῆς ζωικῆς δύναμης, τόν περιορίζει τό κεφάλαιο σέ τόσες ὥρες ἀπονάρκωσης, ὅσες εἶναι ὁπωσδήποτε ἀπαραίτητες γιά νά ξαναζωντανέψει ἕνας ἀπόλυτα ἐξαντλημένος ὀργανισμός. Ἀντί τά ὅρια τῆς ἐργασίμης ἡμέρας νά τά καθορίζει ἐδῶ ἡ φυσιολογική συντήρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀντίστροφα ἡ μεγαλύτερη δυνατή ἡμερήσια κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης — ὅσο νοσηρά βία καί ἐπίπονη κι ἂν εἶναι ἡ κατανάλωση αὐτή — καθορίζει τά ὅρια γιά τό χρόνο ἀνάπαυσης τοῦ ἐργάτη. Τό κεφάλαιο δέ ρωτᾷ πόσο διαρκεῖ ἡ ζωή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Αὐτό πού τό ἐνδιαφέρει εἶναι ἀποκλειστικά καί μόνο τό ἀνώτατο ὄριο ἐργατικῆς δύναμης πού μπορεῖ νά ρευστοποιηθεῖ μέσα σέ μιᾷ ἐργασίμῃ ἡμέρᾳ. Τό σκοπό αὐτό τόν πετυχαίνει ἐλαττώνοντας τή διάρκεια τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὅπως ἕνας ἀπληστος γεωργός πετυχαίνει μιᾷ μεγαλύτερη ἀπόδοση τοῦ ἐδάφους καταλιστεύοντας τή γονιμότητά του.

Ἔτσι, μέ τήν παρὰ τῆς ἐργασίμης ἡμέρας ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, πού εἶναι οὐσιαστικά παραγωγή ὑπεραξίας, ἀπορρόφηση ὑπερεργασίας, δέν προκαλεῖ ἀπλῶς τό μαρασμό τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης, πού τῆς στεροῦν τούς κανονικούς ὅρους τῆς ἡθικῆς καί φυσικῆς ἀνάπτυξης καί δραστηριότητάς της. Προκαλεῖ τήν πρόωγη ἐξάντληση καί θανάτωση αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης¹⁰⁵. Παρετείνει γιά ἕνα ὀρισμένο διάστημα τόν παραγωγικό χρόνο τοῦ ἐργάτη συντομεύοντας τό χρόνο τῆς ζωῆς του.

Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ὁμῶς περιλαμβάνει τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ἐργάτη ἢ γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἄν λοιπόν ἡ παρὰ τῆς ἐργασίμης ἡμέρας πέρα ἀπό τά φυσικά της ὅρια, πού ἐπιδιώκει κατ' ἀνάγκη τό κεφάλαιο μέ τήν ἀπεριορίστη τάση του ν' αὐτοαξιοποιεῖται, συντομεύει τή διάρκεια τῆς ζωῆς τῶν ξεχωριστῶν ἐργατῶν καί ἐπομένως τή διάρκεια λειτουργίας τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης, γίνεται ἀπαραίτητη ἡ γρηγορότερη ἀναπλήρωση τῶν φθαρμένων ἐργατικῶν δυνάμεων καί ἐπομένως ἡ διάθεση μεγαλύτερων ἐξόδων φθορᾶς γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀκριβῶς ὅπως τό μέρος τῆς ἀξίας μιᾶς μηχανῆς πού πρέπει ν' ἀναπαράγεται καθημερινά εἶναι τόσο πύο μεγάλο, ὅσο πύο γρήγορα φθείρεται ἡ μηχανή. Θά

¹⁰⁵ «Στίς προηγούμενες ἐκθέσεις μας δόσαμε τίς διαπιστώσεις διαφόρων ἐμπειρῶν ἐργοστασιαρχῶν πού λένε ὅτι οἱ ὑπερῶρες... περιελείνουν ὁπωσδήποτε τόν κίνδυνο νά ἐξαντλήσουν πρόωρα τήν ἐργατικὴν δύναμιν τῶν ἀνθρώπων» («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», 64, σελ. XIII)

νόμιζε λοιπόν κανένας ὅτι τό κεφάλαιο ἀπ' αὐτό τό ἴδιο του τό συμφέρον τείνει πρὸς μιᾷ κανονικῇ ἐργασίμῃ ἡμέρᾳ.

Ὁ δουλολητής ἀγοράζει τόν ἐργάτη του ὅπως ἀγοράζει καί τό ἄλογό του. Ὅταν χάσει τό δοῦλο του χάνει ἕνα ὀρισμένο κεφάλαιο πού πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ μέ ἕνα νέο ἐξοδό στό σκλαβοπάζαρο. Ὅμως «μπορεῖ οἱ ριζῶνες τῆς Γεωργίας καί τὰ ἔλη τοῦ Μισσισιππὶ νά ἀσκοῦν ὀλέθρια καταστρεφτικὴ ἐπίδραση στὸν ἀνθρώπινο ὀργανισμό, ὥστόσο ἡ διασπάθιση αὐτῆς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς δέν εἶναι τόσο μεγάλη πού νά μὴ μπορεῖ ν' ἀναπληρωθεῖ ἀπὸ τὰ παραγεμισμένα φυτόρια μαύρων τῆς Βιργινίας καί τοῦ Κεντώκι. Οἱ οἰκονομικοὶ ὑπολογισμοί, πού θά μπορούσαν ν' ἀποτελέσουν ἕνα εἶδος ἐγγύηση γιὰ τήν ἀνθρώπινη μεταχείριση τῶν δούλων, ἐφόσον ταυτίζον τό συμφέρον τοῦ ἀφέντη μέ τὴ συντήρηση τοῦ δούλου, μετατρέπονται ἀντίθετα, ὥστε ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ δουλεμπορίου, σέ αἰτίες τῆς πύο μεγάλης καταστροφῆς τοῦ δούλου, γιατί ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ δούλος μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μέ τὴν εἰσορή μαύρων ἀπὸ ξένα φυτόρια, ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς του γίνεται λιγότερο σπουδαία ἀπὸ τὴν παραγωγικότητά του ὅσο ζεῖ. Γιαντό, στίς χῶρες εἰσαγωγῆς δούλων, ἀποτελεῖ ἀξίωμα τῆς δουλολητικῆς οἰκονομίας, ὅτι ἡ πύο τελεσφόρα οἰκονομία συνίσταται στὴν ἀπόσπαση ἀπὸ τό ἀνθρώπινο χτήνος (human cattle) ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερης μᾶζας ἐργασίας σέ ὅσο τό δυνατόν συντομότερο χρονικὸ διάστημα. Καί ἀκριβῶς σέ χῶρες μέ τροπικὲς καλλιέργειες, ὅπου τὰ χρονιάτικα κέρδη φτάνουν συχνά τό συνολικὸ κεφάλαιο τῶν φυτειῶν, ἡ ζωή τῶν μαύρων θυσιάζεται μέ τόν πύο ἀνελέητο τρόπο. Ἡ γεωργία τῶν Δυτικῶν Ἰνδιῶν ἀποτελεῖ ἀπὸ αἰῶνες τώρα τό λίαν μωθικὸ πλούτου πού ἔχει καταβροχθίσει ἑκατομμύρια ἀνθρώπους τῆς ἀφρικανικῆς φυλῆς. Στὴν Κούβα, πού τὰ εἰσοδήματά της μετριοῦνται μέ ἑκατομμύρια καί πού οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν φυτειῶν της εἶναι πρίγκηπες, βλέπουμε σήμερα ὅτι κάθε χρόνο ἡ τάξη τῶν δούλων ὄχι μόνο τρέφεται μέ τόν πύο ἄθλιο τρόπο καί ὑποβάλλεται στὴν πύο ἐξαντλητικὴ καί ἀδιάκοπη βαριά δουλιὰ, ἀλλὰ καί ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τους ἐξοντώνεται ἄμεσα μέ τό βάσανο τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας καί τὴν ἔλλειψη ὕπνου καί ἀνάπαυσης»¹⁰⁶.

Mutato nomine de te fabula narratur! [Μέ ἄλλο ὄνομα γιά σέ-να μιλάει ὁ μύθος!] Ἀντί δουλεμπόριο διάβαζε ἀγορὰ ἐργασίας, ἀντί Κεντώκι καί Βιργινία διάβαζε Ἰρλανδία καί ἀγροτικὲς περιόχες τῆς Ἀγγλίας, τῆς Σκωτίας καί τῆς Οὐαλλίας, ἀντί Ἀφρικὴ διάβαζε Γερμανία! Εἶδαμε πῶς ἡ ὑπερβολικὴ ἐργασία ξεπαστρέυει τοὺς ἀγοργάτες τοῦ Λονδίνου, καί ὅμως ἡ ἀγορὰ ἐργασίας τοῦ Λονδίνου εἶναι πάντα παραγεμισμένη μέ γερμανοὺς καί ἄλλους μελλοθάνατους γιά τὴν ἀροποιοία. Ἡ ἀγγειοπλαστική, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς βιομηχανικοὺς κλάδους μέ τὴν πύο μικρὴ διάρκεια ζωῆς τῶν ἐργατῶν. Μήπως γιά τό λόγο αὐτό ὑπάρχει ἔλλειψη ἀγγειοπλαστικῶν; Ὁ Ἰζόσαϊ Οὐέντγουντ, ὁ ἐφευρέτης τῆς σύγχρονης ἀγγειοπλαστικῆς, πού ὁ

¹⁰⁶ J. E. Cairnes: «The Slave Power», London 1862, σελ. 110, 111.

Ίδιος από προέλευση είναι απλός εργάτης, δήλωσε το 1785 μπροστά στη Βουλή των Κοινοτήτων, ότι ολος ο κλάδος απασχολεί 15 ως 20 χιλιάδες άτομα¹⁰⁷. Το 1861 ο πληθυσμός μόνο των αστικών κέντρων αυτής της βιομηχανίας στη Μεγάλη Βρετανία ήταν 101.302. «Η μπαμπακοβιομηχανία υπάρχει κιάλιας 90 χρόνια... Μέσα σε τρεις γενεές της αγγλικής φυλής έχει καταβροχθίσει έννια γενεές εργατών μπαμπακοβιομηχανίας»¹⁰⁸. Είναι αλήθεια ότι σε ορισμένες εποχές πυρετώδους ανάπτυξης η αγορά εργασίας παρουσίασε σοβαρά κενά. Έτσι έγινε π.χ. το 1834. Όμως οι κύριοι εργοστασιάρχες πρότειναν τότε στους Poor Law Commissioners [μέλη της επιτροπής για τους φτωχούς] να στείλουν τον «υπερπληθυσμό» των γεωργικών περιφερειών στο Βορά με τη δήλωση ότι «οι εργοστασιάρχες θα τον απορροφήσουν και θα τον καταναλώσουν»¹⁰⁹. Πρόκειται για καταδικά τους λόγια. «Με τη συγκατάθεση των Poor Law Commissioners στάλθηκαν πράκτορες στο Μάντσεστερ. Καταρίστηκαν κατάλογοι των εργατών γής και δόθηκαν σε αυτούς τους πράκτορες. Οι εργοστασιάρχες τρέξαν στα γραφεία, και αφού διάλεξαν από τους καταλόγους ό,τι τους χρειαζόνταν, στάλθηκαν οι οικογένειες από τις νότιες περιοχές της Αγγλίας. Αυτά τα δέματα ανθρώπων, εφοδιασμένα με πινακίδες όπως οι μπάλες εμπορευμάτων, στάλθηκαν με πλοία μέσα των διωρύγων και με φορτηγά κάρα. Μερικοί τράβηξαν πεζοί και πολλοί περιπλανιόνταν σαν χαμένοι και πεθαμένοι από την πείνα στις βιομηχανικές περιφέρειες. Η υπόθεση εξελίχθηκε και μετατράπηκε σε πραγματικό εμπορικό κλάδο. Ζήτημα είναι αν θα το πιστέψει αυτό η Βουλή των Κοινοτήτων. Το κανονικό αυτό εμπόριο, η κατελεία αυτή της ανθρώπινης σάρκας συνεχίστηκε και οι άνθρωποι αυτοί αγοράζονταν από τους πράκτορες του Μάντσεστερ και πουλιούνταν στους εργοστασιάρχες του Μάντσεστερ, ακριβώς όπως στις νότιες Πολιτείες πουλιούνται ταχτικά μαύροι στους ιδιοκτήτες μπαμπακοφυτειών... Το 1860 ήταν το ζενίθ της μπαμπακοβιομηχανίας... Παρουσιάστηκε πάλι έλλειψη χεριών. Οι εργοστασιάρχες αποτάθηκαν και πάλι στους πράκτορες της σάρκας... Οι πράκτορες ψάξαν τις άμμουδιές του Ντόρσετ, τους λόφους του Ντέβον και τις πεδιάδες του Ουίλτς, όμως ο υπερπληθυσμός είχε πιά καταβροχθιστεί». Η «Bury Guardian» οδυρόταν και έγραφε ότι ύστερα από την υπογραφή της αγγλογαλλικής εμπορικής συμφωνίας θα μπορούσαν να απορροφηθούν 10 χιλιάδες πρόσθετα χέρια και ότι σε λίγο θα χρειάζονται κι άλλα 30 ως 40 χιλιάδες. Όταν το 1860 οι πράκτορες και οι υποπράκτορες του εμπορίου της σάρκας είχαν σαρώσει σχεδόν χωρίς αποτέλεσμα τις γεωργικές περιφέρειες, «μια αντιπροσωπεία εργοστασιαρχών αποτάθηκε στον κ. Βίλλιερς, πρόεδρο της Poor Law Board [επιτροπής

για τους φτωχούς], και ζήτησε να ξαναεπιτραπεί ο εφοδιασμός τους με τα φτωχά και ορφανά παιδιά των workhouses [σπίτια δουλειάς ή φτωχοκομεία]»¹¹⁰.

Αυτό που δείχνει γενικά η πείρα στον κεφαλαιοκράτη είναι ένας μόνιμος υπερπληθυσμός, δηλ. υπερπληθυσμός σε σχέση με τις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου στην κάθε συγκεκριμένη στιγμή, μόνο που ο υπερπληθυσμός αυτός αποτελείται από μαρκανιασμένες γενεές ανθρώπων που πεθαίνουν γρήγορα και που διαδέχονται γρήγορα ή μιά την άλλη, σε να ποῦμε από ανθρώπινες γενεές που τις έχουν δρέψει

¹¹⁰ Στο ίδιο. Ο Βίλλιερς παρ' όλη την καλή του θέληση ήταν υποχρεωμένος «σύμφωνα με το νόμο» να αποκρούσει την αίτηση των εργοστασιαρχών. Οι κύριοι όμως αυτοί πέτυχαν το σκοπό τους χάρη στην προθυμία των τοπικών διοικήσεων των φτωχοκομείων. Ο έμπορος εργασίας Α. Ρέντγκερτς βεβαιώνει πως αυτή τη φορά το σύστημα που καθορίζει με «νόμο» ότι τα ορφανά και τα φτωχά παιδιά είναι apprentices [μαθητευόμενοι] «δεν συνοδεύτηκε από τα παλιά άτομα» (για τα «άτομα» αυτά βλ. Friedrich Engels: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845)—παρά το γεγονός βέβαια ότι σε μία περίπτωση «έγινε κατάχρηση του συστήματος σε ότι αφορά τα κορίτσια και τις νεαρές γυναίκες που μεταφέρθηκαν από τις γεωργικές περιφέρειες της Σκωτίας στο Λάνκασερ και στο Τσέστερ». Σύμφωνα με το «σύστημα» αυτό ο εργοστασιάρχης κλείνει συμβόλαιο με τις διοικήσεις των φτωχοκομείων για μία ορισμένη περίοδο. Τρέφει, ντύνει και στεγάζει τα παιδιά και τους δίνει και ένα μικρό χρηματικό επίδομα. Περίεργη είναι η παρακάτω παρατήρηση του κ. Ρέντγκερτς, ιδίως όταν αναλογιστεί κανείς ότι το 1860 είναι μοναδικό ακόμα και ανάμεσα στα χρόνια άνθισης της αγγλικής μπαμπακοβιομηχανίας και ότι έπλησαν οι εργατικοί μισθοί ήταν εξαιρετικά μεγάλοι, γιατί η εξαιρετική ζήτηση εργασίας σκόνταψε στην ερήμωση της Ιρλανδίας από τους κατοίκους της, στην πρωτοφανή μετανάστευση στην Αυστραλία και την Αμερική από τις γεωργικές περιφέρειες της Αγγλίας και της Σκωτίας, στη μείωση του πληθυσμού σε μερικές αγγλικές γεωργικές περιφέρειες, ενέμειρε γιατί πέτυχε η επιδιωκόμενη κάμψη της ζωνικής δύναμης του πληθυσμού, και ενέμειρε γιατί είχε προηγουμένως αντληθεί όλο το διαθέσιμο μέρος του πληθυσμού από τους εμπορούς ανθρώπινης σάρκας. Και παρ' όλα αυτά ο κ. Ρέντγκερτς λέει: «Αυτό το είδος της δουλειάς (των παιδιών των φτωχοκομείων) το ζητούν όμως μόνον όταν δεν μπορεί να βρεθεί άλλη, γιατί είναι ακριβή εργασία (high-priced labour)». Ο συνηθισμένος μισθός εργασίας για έναν ανήλικο 13 χρονών είναι κάπου 4 σελίνια την εβδομάδα. Όμως είναι αδύνατο με 4 σελίνια το άτομο την εβδομάδα να στεγάζει, να ντύνει, να θρέφει και να εφοδιάζει με ιατρική περίθαλψη και κατάλληλη επίσταση 50 ή 100 τέτοιους ανήλικους, και να τους δίνει επιπλέον ένα μικρό επίδομα σε χρήμα» («Reports of the Insp. of Factories for 30th April 1860», σελ. 27). Ο κ. Ρέντγκερτς ξεχνάει να μας πει πως μπορεί ο ίδιος ο εργάτης να προσφέρει όλα αυτά στα δικιά του παιδιά με τα 4 σελίνια εβδομαδιαίο μισθό που παίρνουν, τη στιγμή που δεν μπορεί να τα κάνει αυτό ο εργοστασιάρχης για 50 ή 100 ανήλικους, που τους στεγάζουν, τους θρέφουν και τους επιστατούν όλους μαζί. Για να 'αποφευχθούν λαθεμένα συμπεράσματα από το κείμενο είναι ανάγκη ακόμα να παρατηρήσω εδώ ότι η αγγλική μπαμπακοβιομηχανία, από τότε που υπάχθηκε στο νόμο του 1850 για τα εργοστάσια που ρυθμίζει το χρόνο εργασίας κλπ., πρέπει να θεωρείται σαν η υποδειγματική βιομηχανία της Αγγλίας. Ο αγγλός εργάτης μπαμπακοβιομηχανίας στέκει απ' όλες τις απόψεις πιο ψηλά από το σύντροφό του της ιρλανδικής Εβρώπης. «Ο πρώτος εργοστασιακός εργάτης εργάζεται τουλάχιστον 10 ώρες περισσότερες την εβδομάδα από τον αγγλό ανταγωνιστή του, και όταν εργάζεται στο δικό του ιδιώτητο αργαλειό στο σπίτι πέφτει κι αυτός ο φραγμός για τις πρόσθετες ώρες εργασίας του» («Reports of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1855», σελ. 103). (Ο

¹⁰⁷ John Ward: «History of the Borough of Stoke-upon-Trent etc.», London 1843, σελ. 42.

¹⁰⁸ Λόγος του Φέρεραντ στη Βουλή των Κοινοτήτων στις 27 του 'Απριλίου 1863.

¹⁰⁹ «That the manufactures would absorb it and use it up. Αυτά ήταν ακριβώς τα λόγια των μπαμπακοεργοστασιαρχών» (στο ίδιο).

πρόωρα¹¹¹. Πάντως ή πείρα δείχνει στο λογικό παρατηρητή από την άλλη πλευρά, πόσο γρήγορα και βαθιά ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή πού, άμα την εξετάσουμε ιστορικά, χρονολογείται μόλις από χτές, χτύπησε στη ζωτική της ρίζα τη δύναμη του λαού, πώς ό εκφυλισμός του βιομηχανικού πληθυσμού επιβραδύνεται μόνο χάρη στη διαρκή απορόφηση άδιστων ζωικών στοιχείων από την ύπαιθρο και πώς ακόμα αρχίζουν να ξεκληρίζονται και οι εργάτες γής, παρά τόν καθαρό αέρα και την principle of natural selection [αρχή της φυσικής επιλογής] πού επικρατεί μέ τόση παντοδυναμία σ' αυτούς και πού επιτρέπει να επιζούν μόνο τά γερά άτομα¹¹². Τό κεφάλαιο όμως, πού έχει τόσο «σοβαρούς λόγους» ν' άρνιέται τά βάσανα της εργατικής γενεάς πού τό περιβάλλει σήμερα, καθορίζεται τόσο λίγο στην πρακτική κίνησή του από την προοπτική του μελλοντικού σαπίσματος της ανθρωπότητας, δηλ. σέ τελευταία άνάλυση από τό άσυνγκράτητο ξεκλήρισμα του πληθυσμού, όσο και από την ένδεχόμενη πτώση της γής πάνω στον ήλιο. Κάθε φορά πού γίνεται κάποια χρηματιστηριακή άπάτη μέ τίς μετοχές όλοι ξέρουν ότι κάποτε θά ξεσπάσει όπωσδήποτε ή μπόρα, όμως ό καθένας έλπίζει ότι θά ξεσπάσει στο κεφάλι του διπλανού του, άφού ό ίδιος προηγούμενα θάχει συλλέξει τη χρυσή βροχή και θά την έχει μεταφέρει σέ ασφαλές μέρος. Après moi le déluge! [Ύστερα από μένα άς γίνει κατακλυσμός!].—είναι τό σύνθημα κάθε κεφαλαιοκράτη και κάθε κεφαλαιοκρατικού έθνους. Γι' αυτό τό λόγο τό κεφάλαιο είναι άνελέητο απέναντι στην υγεία και στη διάρκεια ζωής του εργάτη, παντού

επόπτης εργασίας Ρέντγκρεϊβ πού αναφέραμε πιο πάνω επισκέφτηκε τίς βιομηχανικές εκθέσεις του 1851 στην ήπειρωτική Εύρώπη, ιδιαίτερα στη Γαλλία και την Πρωσία, για να μελετήσει τίς συνθήκες στά εργοστάσια σ' αυτές τίς χώρες. Για τόν πρώτο εργοστασιακό εργάτη λέει: «Παίρνει ένα μισθό άρκετό για την άπλή τροφή και τη λίγη άνεση πού έχει συνηθίσει και πού τόν ίκανοποιεί... Ζει χειρότερα και εργάζεται πιο σκληρά από τόν άγγλο ανταγωνιστή του» (Reports of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1853, σελ. 85).

¹¹¹ «Οι εργάτες πού εργάζονται υπερβολικά πεθαίνουν μέ κατωληχτική γρηγοράδα: οι θέσεις όμως αυτών πού χάνονται συμπληρώνονται άμέσως, και ή συχνή αλλαγή των προσώπων δεν επιφέρει καμιά αλλαγή στη σκηνή» (England and America, London 1833, τόμ. I, σελ. 55. Συγγραφέας του έργου είναι ό E. G. Wakefield).

¹¹² Βλ. «Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863». Δημοσιεύτηκε στο Λονδίνο τό 1864. Ή έκθεση αυτή άφορά ιδίως τους εργάτες γής. «Τήν κομητεία Σάθερλαντ τήν έχουν παρουσιάσει σάν μία πολύ βελτιωμένη κομητεία, νεότερη όμως έρευνα άποκάλυψε, πώς εδώ, σέ περιφέρειες άλλοτε τόσο ξακουστές για τους ώραίους άνδρες και τους γενναίους στρατιώτες τους, οι κάτοικοι εκφυλίστηκαν σέ μία ισχνή και μαραγμισμένη ράτσα. Στά πιο υγιεινά μέρη, στίς πλαγιές των λόφων και άντικρυ στη θάλασσα, τά πρόσωπα των παιδιών τους είναι τόσο λεπτά και ώχρα όσο μπορούν να είναι μόνο στην άποσυντεθειμένη άτμόσφαιρα ενός στενοσόκακου του Λονδίνου» (Thornton: «Overpopulation and its Remedy», London 1846, σελ. 74, 75). Μοιάζουν πραγματικά μέ τους 30.000 «gallant Highlanders» [βουνιόσιους λεβέντες] πού ή Γλασκόβη τους στοιβάει στα wynds [σοκάκια] και στίς closes [αυλές] της μαζί μέ πόρνες και κλέφτες.

ήπου δεν τό υποχρεώνει ή κοινωνία να τίς υπολογίζει¹¹³. Στην κατηγορία για σωματικό και πνευματικό μαρασμό, για πρόωρο θάνατο και για τό μαρτύριο της υπερβολικής εργασίας απαντάει: Μήπως θάπρεπε να μιάς βασανίζει αυτό τό βάσανο μία και αθάνατη τίς απολαύσεις (τά κέρδη) μας; Γενικά όμως αυτό δεν εξαρτιέται από την καλή ή κακή θέληση του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη. Ό ελεύθερος συναγωνισμός επιβάλλει στον ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη σάν έξωτερικό άναγκαστικό νόμο τους έσωτερικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής¹¹⁴.

Ό καθορισμός μιάς κανονικής εργασίμης ημέρας είναι τό άποτέλεσμα πάλης ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και τόν εργάτη πού βάζε πολλούς αιώνες. Ή ιστορία όμως αυτής της πάλης παρουσιάζει δυό αντίθετα ρεύματα. Άς συγκρίνουμε λχ. τη σημερινή άγγλική εργοστασιακή νομοθεσία μέ τά άγγλικά καταστατικά εργασίας από τό 140 ως να μέσα του 18ου αιώνα¹¹⁵. Ένώ ό σύγχρονος εργοστασιακός νόμος περιορίζει μέ τη βία την εργάσιμη ημέρα, τά καταστατικά πού αναφέραμε προσπαθούν να την παρατείνουν μέ τη βία. Πάντως οι

¹¹³ «Μ' όλο πού ή υγεία του πληθυσμού είναι ένα τόσο σπουδαίο στοιχείο του έθνικού κεφαλαίου φοβούμαστε ότι θά υποχρεωθούμε να όμολογήσουμε πώς οι κεφαλαιοκράτες δεν είναι καθόλου διατεθειμένοι να διατηρήσουν αυτόν τό θησαυρό και να εκτιμήσουν την αξία του... Τους εργοστασιαρχες τους ξαναγκασαν να παίρνουν υπόψη την υγεία των εργατών» (Τάιμς, 5 του Νοέμβρη 1861). «Οι άνδρες του Ουέστ Ράιντινγκ έγιναν οι ύφαντουργοί της ανθρωπότητας... θυσιάστηκε ή υγεία της εργατίας και σέ μιά-δυό γενεές ή ράτσα θά είχε εκφυλιστεί, άν δεν παρουσιάζοταν μιά αντίδραση. Περιορίστηκαν οι ώρες της παιδικής εργασίας κλπ.» (Report of the Registrar General for October 1861).

¹¹⁴ Γιαυτό βλέπουμε στίς αρχές του 1863 26 φίρμες πού έχουν μεγάλη εργοστάσια άγγειοπλαστικής στο Στάμφορντσορ, ανάμεσα τους και ό οίκος Τζ. Ουέντγκουντ και Υιοί, να ζητούν μέ ένα τους υπόμνημα από «τό κράτος να επέμβει μέ τό κύρος του». Ό «συναγωνισμός μέ τους άλλους κεφαλαιοκράτες» τους έμποδίζει να προβούν σέ «έθελοντικό» περιορισμό του χρόνου εργασίας των παιδιών κλπ. «Γιαυτό, όσο κι αν λυπούμαστε για τό κακό πού αναφέραμε πιο πάνω, θάταν αδύνατο να τό έμποδίσουμε μέ κάποια συμφωνία ανάμεσα στους εργοστασιαρχες... Παίρνοντας υπόψη όλα αυτά τά περιστατικά καταλήξαμε στην πεποίθηση ότι χρειάζεται ένας άναγκαστικός νόμος» (Children's Employment Commission. 1st Report, 1863, σελ. 322).

Προσθήκη στην ύποσημείωση 114.—Ένα πολύ πιο χτυπητό παράδειγμα μάς πρόσφερε τό πρόσφατο παρελθόν. Οι ύψηλές τιμές του μπαμποκιού σέ μιά έποχή πυρετώδινων εργασιών άνάγκασε τους ιδιοκτήτες ύφαντηρίων μπαμποκερών του Μπλάκμπουρν να περιορίσουν, ύστερα από κοινή συνεννόηση, τό χρόνο εργασίας για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα στα εργοστάσιά τους. Τό χρονικό αυτό διάστημα έληξε περίπου στα τέλη του Νοέμβρη (1871). Στο μεταξύ οι πιο πλούσιοι εργοστασιαρχες πού συνδυάζουν κλωστήρια και ύφαντουργεία μαζί, εκμεταλλεύτηκαν την πτώση της παραγωγής, πού προκλήθηκε ύστερα από τη συμφωνία εκείνη, για να επέκτεινουν τίς δικές τους επιχειρήσεις και να πραγματοποιήσουν έτσι μεγάλα κέρδη σέ βάρος των μικρών επιχειρηματιών. Οι τελευταίοι πιεζόμενοι από την άγανάκη αποτάθηκαν στους εργοστασιακούς εργάτες, τους κάλεσαν να διεξάγουν στα σοβαρά τη ζύμωση για την θωρη εργάσιμη ημέρα και ύποσχέθηκαν ότι θά συνεισφέρουν χρήματα γι' αυτό τό σκοπό!

¹¹⁵ Αυτά τά καταστατικά εργασίας, πού τά βρίσκουμε ταυτόχρονα και στη Γαλλία, τίς Κάτω Χώρες κλπ., καταργήθηκαν τυπικά στην Άγγλία μόλις τό 1813, άφού από καιρό πιά τά είχαν καταργήσει οι σχέσεις παραγωγής.

ἀξιώσεις του κεφαλαίου στην ἐμβρυακή του κατάσταση, τόν καιρό που μόλις γεννιέται, και όταν τὸ δικαίωμά του ν' ἀποροφᾷ μιὰ ἐπαρκή ποσότητα ὑπερεργασίας δὲν τὸ ἐξασφαλίζει ἀκόμα μόνο με τὴ δύναμη τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ἀλλὰ καὶ με τὴ βοήθεια τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, οἱ ἀξιώσεις αὐτὲς φαίνονται ἐξαιρετικά μετριοπαθεῖς ἂν συγκριθοῦν με τὶς παραχωρήσεις πού εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ κάνει μουρμουρίζοντας καὶ δυστροπώντας κατὰ τὴν ἀνδρική του ἡλικία. Ἀπαιτήθηκαν αἰῶνες ὀλόκληροι, ὥσπου ὁ «ἐλεύθερος» ἐργάτης νὰ συγκατατεθεῖ ἐθελοντικά, δηλ. νὰ ἐξαναγκαστεῖ κοινωνικά, συνεπεία τοῦ ἀναπτυγμένου κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, νὰ πουλάει ὀλόκληρο τὸν ἐνεργό χρόνο τῆς ζωῆς του στὴν τιμὴ τῶν συνηθισμένων του μέσων συντήρησης, νὰ πουλάει ἀντὶ πινακίου φακῆς τὴν ἴδια τὴν ικανότητά του γιὰ ἐργασία, τὰ πρωτοτόκια του. Γιὰ αὐτὸ εἶναι φυσικό, ἡ παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας, πού ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα προσπαθεῖ τὸ κεφάλαιο νὰ ἐπιβάλλει στοὺς ἐνῆλικους ἐργάτες με τὴ βοήθεια τῆς κρατικῆς βίας, νὰ συμπίπτει περὶ πού με τὰ ὅρια τοῦ ἐργάσιμου χρόνου πού στο δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα βάζει πού καὶ πού τὸ κράτος στὴ μετατροπὴ τοῦ αἵματος τῶν παιδιῶν σὲ κεφάλαιο. Αὐτὸ λχ. πού στὴ Μασσαχουσέτη, στὴν πιὸ ἐλεύθερη ὡς τώρα Πολιτεία τῆς βορειοαμερικάνικης δημοκρατίας, ἀνακηρύσσεται σήμερα σὰν κρατικό ὄριο γιὰ τὴν ἐργασία τῶν παιδιῶν κάτω ἀπὸ 12 χρονῶν, ἦταν στὴν Ἀγγλία, σὲ μέσα ἀκόμα τοῦ 17ου αἰῶνα, ἡ κανονικὴ ἐργάσιμη ἡμέρα ὑγιέστατων χειροτεχνῶν, ρωμμένων ἐργατῶν γῆς καὶ σιδεράδων με σώματα γιγάντων.¹¹⁶

Σὰν ἄμεσο πρόσχημα (ὅχι σὰν αἰτία, γιατί ἡ νομοθεσία αὐτοῦ τοῦ εἴδους συνεχίζεται ὀλόκληρους αἰῶνες χωρὶς νὰ ὑπάρχει τὸ πρόσχημα) γιὰ τὸ πρῶτο «Statute of Labourers» [«Καταστατικό γιὰ τοὺς ἐργάτες»] (23, Ἐδουάρδος III, 1349*) χρησίμευσε ἡ μεγάλη ἐπιδημία πανούκλας, πού ἀποδεκάτισε τὸν πληθυσμό, ἔτσι πού, ὅπως γράφει ἕνας τότε συγγραφέας, «ἔγινε πραγματικά ἀνυπόφορη ἡ δυσκολία νὰ βρίσκουν ἐργάτες σὲ λογικὲς τιμὲς (δηλ. σὲ τιμὲς πού ν' ἀφί-

¹¹⁶ «Κανένα παιδί κάτω ἀπὸ 12 χρονῶν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐργάζεται σὲ ἐργοστάσιο πάνω ἀπὸ 10 ὥρες τὴν ἡμέρα» («General Statutes of Massachusetts», 63, κεφ. 12). (Οἱ διατάξεις αὐτὲς ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ 1836 ὡς τὸ 1858). «Ἡ ἐργασία πού συντελεῖται τὴν ἡμέρα μέσα σὲ χρονικὸ δῆστημα 10 ὥρων πρέπει νὰ ἰσχύει σὰ νόμιμη ἐργάσιμη ἡμέρα σ' ὅλα τὰ ἐργοστάσια μαμπακουργίας, ἐριουργίας, μεταξουργίας, βιομηχανίας χαρτοῦ, γυαλιοῦ καὶ λινόυ, καθὼς καὶ στὴ σιδηροβιομηχανία καὶ μεταλλουργία. Ἀκόμα καθορίζεται πὼς στο ἐξῆς κανόνα νέος πού ἐργάζεται σ' ἕνα ὁποιοδήποτε ἐργοστάσιο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κρατηθεῖ στὴ δουλιὰ ἢ νὰ κληθεῖ νὰ ἐργαστεῖ πάνω ἀπὸ 10 ὥρες τὴν ἡμέρα ἢ 60 ὥρες τὴν ἐβδομάδα· ἀκόμα πὼς στο ἐξῆς στο ἔδαφος αὐτῆς τῆς Πολιτείας δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀπαγολεῖται σὲ ἐργοστάσιο κανένας ἀνήλικος κάτω ἀπὸ 10 χρονῶν» («State of New-Jersey. An act to limit the hours of labour etc.» § 1 καὶ 2. Νόμος τῆς 11 τοῦ Μάρτη 1851). «Κανένας ἀνήλικος ἡλικίας 13 ὡς 15 χρονῶν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐργάζεται σὲ ὁποιοδήποτε ἐργοστάσιο περισσότερο ἀπὸ 11 ὥρες τὴν ἡμέρα εἴτε πρὶν ἀπὸ τὶς 5 τὸ πρωὶ εἴτε μετὰ τὶς 7 1/2 τὸ βράδυ» («Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.», κεφ. 139, § 23, 1η τοῦ Ἰουλίου 1857).

* Ἀηλ. νόμος τοῦ 23ου ἔτους τῆς βασιλείας Ἐδουάρδου III. Σύντ.

νουν στ' ἀφεντικά τους μιὰ λογικὴ ποσότητα ὑπερεργασίας)¹¹⁷. Γιὰ αὐτὸ οἱ λογικοὶ μισθοὶ-ἐργασίας ὑπαγορεύτηκαν με ἀναγκαστικὸ νόμο, ὅπως καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐργασίμης ἡμέρας. Τὸ δεύτερο σημεῖο, τὸ μόνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐπαναλαμβάνεται στο καταστατικό τοῦ 1496 (ἐπὶ Ἐρρίκου VII). Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα γιὰ ὅλους τοὺς χειροτέχνες (artificers) καὶ γιὰ τοὺς ἐργάτες γῆς ἀπὸ τὸ Μάρτη ὡς τὸ Σεπτέμβρη ἔπρεπε τότε—πράγμα ὅμως πού δὲν ἐφαρμόστηκε ποτὲ—νὰ διαρκεῖ ἀπὸ τὶς 5 τὸ πρωὶ ὡς τὶς 7 ἢ 8 τὸ βράδυ, οἱ ὥρες γιὰ τὰ γεύματα ὅμως ἦταν 1 ὥρα γιὰ τὸ πρόγευμα, 1 1/2 ὥρα γιὰ τὸ μεσημέρι καὶ μισή ὥρα γιὰ τὸ δεινὸ στίς 4 μ. μ., δηλ. ἀκριβῶς διπλάσιες ἀπ' ὅτι καθορίζει ὁ νόμος γιὰ τὰ ἐργοστάσια πού βρίσκεται σήμερα σὲ ἰσχὺ.¹¹⁸ Τὸ χειμῶνα ἡ ἐργασία ἔπρεπε νὰ διαρκεῖ με τὶς ἴδιες διακοπὲς ἀπὸ τὶς 5 τὸ πρωὶ ὡς τὴν ὥρα πού σκοτεινιάζει. Ἐνα καταστατικό τῆς Ἐλισάβετ τοῦ 1562 γιὰ ὅλους τοὺς ἐργάτες «πού μισθώνονται με τὴν ἡμέρα ἢ με τὴν ἐβδομάδα», ἀφήνει ἀδιχτη τὴ διαρκεία τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, προσπαθεῖ ὅμως νὰ περιορίσει τὶς διακοπὲς σὲ 2 1/2 ὥρες γιὰ τὸ καλοκαίρι καὶ σὲ 2 ὥρες γιὰ τὸ χειμῶνα. Τὸ μεσημεριανὸ φαγητὸ ἔπρεπε νὰ διαρκεῖ μονάχα μιὰ ὥρα καὶ «ὁ ἡμίωρος ἀπογευματινὸς ὕπνος» νὰ ἐπιτρέπεται μονάχα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Μᾶη ὡς τὰ μέσα τοῦ Αὐγούστου. Γιὰ κάθε ὥρα ἀπουσίας θὰ κόσβονταν ἀπὸ τὸ μισθὸ 1 πέννα (10 [χρυσά] λεπτά). Στὴν πράξη ὅμως οἱ ἀναλογίαις ἦταν πολὺ πιὸ εὐνοϊκὲς γιὰ τοὺς ἐργάτες ἀπ' ὅτι καθορίζει τὸ καταστατικό. Ὁ πατέρας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κι ὡς ἕνα βαθμὸ ὁ ἐφευρέτης τῆς στατιστικῆς, ὁ Οὐίλλιαμ Πέττυ, σ' ἕνα σύγγραμμά του πού τὸ δημοσίεψε στο τελευταῖο τρίτο τοῦ 17ου αἰῶνα λέει: «Οἱ ἐργάτες (labouring men, στὴν οὐσία ἐπρόκειτο τότε γιὰ τοὺς ἐργάτες γῆς) ἐργάζονται 10 ὥρες τὴν ἡμέρα καὶ παίρνουν 20 γεύματα τὴν ἐβδομάδα, καὶ συγκεκριμένα τὶς καθημερινὲς ἡμέρες ἐργασίας τρία καὶ τὶς Κυριακὲς δυό· ἔτσι βλέπουμε ξεκάθαρα ὅτι ἂν θέλαν νὰ νηστεύουν τὰ βράδια τῆς Παρασκευῆς καὶ νὰ τρῶνε τὸ μεσημέρι σὲ μιὰ μισητὴ ὥρα, ἐνῶ τώρα γιὰ τὸ φαγητὸ αὐτὸ χρειάζονται δυό ὥρες,

¹¹⁷ «Sophisms of Free Trade», 7η ἐκδ., London 1850, σελ. 205. «Ὁ ἴδιος τότε ὁμολογεῖ ἐξάλλου ὅτι: «Οἱ κοινοβουλευτικοὶ νόμοι πού ρυθμίζουν τοὺς μισθοὺς ἐργασίας σὲ βάρος τῶν ἐργατῶν καὶ ὑπὲρ τῶν ἀφεντικῶν τους, διατηρήθηκαν 461 ὀλόκληρα χρόνια. Ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε καὶ οἱ νόμοι αὐτοὶ ἐγίναν πιὰ περιττοὶ οἱ ἐνοχλητικοί» (στο ἴδιο, σελ. 206).

¹¹⁸ Σχετικὰ με τὸ καταστατικό αὐτὸ παρατηρεῖ με τὸ δίκιο του ὁ Τζ. Οὐάιντ: «Ἀπὸ τὸ καταστατικό τοῦ 1496 προκύπτει ὅτι ἡ τροφὴ θεωροῦνταν ἰσοδύναμο γιὰ τὸ 1/3 τῶν ἀπολαβῶν ἐνός χειροτέχνη καὶ γιὰ τὸ 1/2 τῶν ἀπολαβῶν ἐνός ἐργάτη γῆς, πράγμα πού δείχνει μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ σημερινὸ βαθμὸ ἀνεξαρτησίας τῶν ἐργατῶν, πού ἡ τροφὴ τους στὴ γεωργία καὶ στὴ βιομηχανία ἀποτελεῖ ἕνα πολὺ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν μισθῶν τους» (J. Wade: «History of the Middle and Working Classes», 3η ἐκδ., London 1835, σελ. 24, 25 καὶ 577). «Ὅσο γιὰ τὴ γνώμη ὅτι ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὀφείλεται στὴ διαφορὰ πού ὑπάρχει στὴ σχέση τῶν τιμῶν, τότε καὶ τώρα, ἀνάμεσα σὲ μέσα διατροφῆς καὶ σὲ εἶδη ρουχισμοῦ, ἡ γνώμη αὐτὴ ἀντικρούεται με τὴν πρώτη ἐπιφανειακὴ ματιά πού θὰ ρίξει κανεὶς στο «Chronicon Pretiosum etc.». By Bishop Fleetwood. 1η ἐκδ., London 1707, 2η ἐκδ., London 1745.

από τις 11 π. μ. ως τις 1 μ. μ., αν επομένως εργαζόνταν $\frac{1}{20}$ περισσότερο και καταναλώναν $\frac{1}{20}$ λιγότερο, θα μπορούσε να εισπραχθεί τό ένα δέκατο του φόρου που αναφέραμε»¹¹⁹. Μήπως είχε άδικο ο δρ Άντριου Γιούρ όταν κατηγορούσε το νόμο του 1833 για το 12ωρο σαν ένα βήμα πίσω, προς την εποχή του σκοταδιού; Φυσικά οι διατάξεις που περιέχει το καταστατικό και που τις αναφέρει ο Πέτ-τν Ιοχούουν και για τους «apprentices» [μαθητευόμενους]. Πώς όμως είχαν τὰ πράγματα με την εργασία των παιδιών στα τέλη του 17ου αιώνα τό βλέπουμε από τό παρακάτω παράπονο: «Οί νέοι μας έδω-στην Άγγλία δέν κάνουν απολύτως τίποτα όσπου γίνονται μαθητευό-μενοι, και τότε χρειάζονται φυσικά πολύν καιρό—εφτά χρόνια—για νά μορφωθούν και νά γίνουν τέλειοι χειροτέχνες». Η Γερμανία αν-τίθετα φημιζεται γιατί εκεί τὰ παιδιά από τήν κούνια τους ακόμη «διαπαιδαγωγούνται» τουλάχιστο «νά εργαζονται λίγο»¹²⁰.

Άκόμα και στό μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα, ως τήν επο-χή της μεγάλης βιομηχανίας, τό κεφάλαιο στην Άγγλία δέν είχε κα-ταφέρει πληρώνοντας τή βδομαδιατική αξία της εργατικής δύναμης

¹¹⁹ W. Penn: «Political Anatomy of Ireland», 1672, έκδ. 1691, σελ. 10.

¹²⁰ «A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry», London 1690, σελ. 13. «Ο Μάκολει, που πλαστογράφησε τήν άγγλική ιστορία προς τό συμφέρον των ουγιών και της άστικής τάξης, αναφωνεί: «Η συνή-θεια νά βάζουν πρόωρα τὰ παιδιά νά εργαζονται... επικρατούσε τό 17ο αιώνα σέ βαθμό σχεδόν άπίστευτο για τήν τότε κατάσταση της βιομηχανίας. Στό Νόρ-βιτς, τό κύριο κέντρο της έριουργίας, ένα παιδί 6 χρονών θεωρούνταν κιάλας ικανό προς εργασίαν. Διάφοροι συγγραφείς της εποχής εκείνης—και ανάμεσά τους μερικοί που θεωρούνταν έξαιρετικά καλοπροαίρετοι—αναπερνούν μέ «exul- tation» [άγαλλιαση] τό γεγονός ότι στην πόλη αυτή μόνο τὰ άγόρια και τὰ κο-ρίτσια δημιουργούν έναν πλούτο που μέσα σ' ένα χρόνο ξεπέρασε κατά 12.000 λίρες στερλίνες τή συντήρησή τους. Όσο πιο έμπεριστατωμένα έρευνούμε τήν ιστορία του παρελθόντος, τόσο περισσότερους λόγους βρίσκουμε για ν' απορί-ψουμε τήν άποψη εκείνων που τήν εποχή μας τή θεωρούν γόνιμη σέ νέα κοι-νωνικά κακά... Τό καινούργιο σήμερα είναι ή διανόηση που ανακαλύπτει τὰ κακά και ό άνθρωπισμός που τὰ θεραπεύει» («History of England», τόμ. I, σελ. 417). «Ο Μάκολει θά μπορούσε νά μς πληροφορήσει ακόμα ότι τό 17ο αιώνα «έξαιρετικά καλοπροαίρετοι» amis du commerce [φίλοι του έμπορίου] άρη-γούνται μέ «exultation» [άγαλλιαση] πώς σ' ένα φτωχοκομείο της Όλλανδίας εργαζόταν ένα παιδί 4 χρονών και ότι τό παράδειγμα αυτό της «vertu mise en pratique» [άρετής εφαρμοσμένης στην πράξη] φημιούσε σ' όλα τὰ χωριά των ανθρώπιτων τύπου Μάκολει ως τήν εποχή του Α. Σμιθ. Είναι αλήθεια ότι μέ τήν εμφάνιση της μανουφакτουρας και σέ διάκριση από τή χειροτεχνία παρουσιάζονται ίχνη της εκμετάλλευσης των παιδιών, που ως ένα βαθμό ύπάρ-χει από ανέκαθεν στους άγρότες και που είναι τόσο πιο άναπτιγμένη όσο πιο σκληρός είναι ό ζυγός που βαρύνει πάνω στον άγρότη. Η τάση του κεφαλαίου είναι ολοφάνερη, όμως τὰ ίδια τὰ γεγονότα είναι ακόμα τόσο σπάνια όσο ή γέν-νηση παιδιών μέ δυό κεφάλια. Γιαυτό, τὰ γεγονότα αυτά τὰ σημείωσαν μέ «exul- tation» [άγαλλιαση] σάν έξαιρετικά αξιοπρόσεχτα και αξιοθαύμαστα και τὰ σύ-στησαν για μίμηση στό σύγχρονο και μελλοντικό κόσμο οι γεμάτοι προαισθηση «amis du commerce» [φίλοι του έμπορίου]. «Ο ίδιος σκώτος συκοφάντης και φωροαλόγος Μάκολει λέει: «Σήμερα απ' όλες τις μεριές άκούμε νά μιλά-νε μονάχα για πισωδρόμηση, ενώ βλέπουμε μονάχα πρόοδο». Πραγματικά τί μάτια και! προπάντων τί άρτιά!

νά γίνει κύριος όλης της έβδομάδας του εργάτη. Έξαιρέση ώστόσο αποτελούν οι εργάτες γής. Τό γεγονός ότι μέ τό μισθό 4 ήμερών μπορούσαν νά ζούν μιν όλόκληρη εβδομάδα δέν αποτελούσε για τους εργάτες αρκετό λόγο για νά εργαζονται και τις υπόλοιπες δυό μέρες για τόν κεφαλαιοκράτη. Ένα μέρος των άγγλων οικονομολόγων που υπηρετούσαν τό κεφάλαιο κατάγγελλε μέ τή μεγαλύτερη λύσσα αυτή τήν ιδιοτροπία των εργατών, ένα άλλο μέρος των οικονομολόγων υπε-ράσπιζε τους εργάτες. Άς άκούσουμε λχ. τήν πολεμική ανάμεσα στον Πόστλτγουεϊτ, που τό έμπορικό του λεξικό είχε τήν εποχή εκείνη τήν ίδια φήμη που έχουν σήμερα τὰ συγγράμματα αυτού του είδους του Μάκ Κούλλοκ και του Μάκ Γκρέγκορ, και στον συγγραφέα του «Essay on Trade and Commerce» που αναφέραμε πιο πάνω¹²¹.

«Ο Πόστλτγουεϊτ λέει ανάμεσα στ' άλλα: «Δέν μπορώ νά κλείσω τις λίγες αυτές παρατηρήσεις, χωρίς νά πάρω υπό σημείωση τις τριμ-μένες φλυαρίες πολλών που λένε πώς, όταν ό εργάτης (industrious poor) μπορεί μέσα σέ 5 μέρες νά εισπράττει αρκετά για νά ζήσει, δέ θέλει νά δουλεύει 6 όλόκληρες μέρες. Γιαυτό καταλήγουν ότι είναι ανάγκη ν' ακριβαίνουν μέ φόρους ή μέ οποιαδήποτε άλλα μέσα ακόμα και τὰ πιο απαραίτητα μέσα συντήρησης για νά εξαναγκαστούν ό χειρο-τέχνες και ό εργάτης της μανουφакτουρας νά εργαζονται συνεχώς και τις έξι μέρες τήν εβδομάδα. Θά μου επιτρέψετε νά έχω διαφορετική γνώμη από τους μεγάλους αυτούς πολιτικούς, που ξεσπαθώνουν υπέρ της αιώνιας σκλαβιάς του εργατικού πληθυσμού αυτού του βασιλείου («the perpetual slavery of the working people») και ξεχνούν τήν παροιμία που λέει: „all work and no play“ κλπ. (ή δουλιά μόνη χωρίς παιχνίδι κάνει τόν άνθρωπο κουτό). Μήπως, οι έγγλέζοι δέν καμαρώνουν για τὰ χαρίσματα και τήν επιδεξιότητα των χειροτεχνών τους και των εργατών τους μανουфакτουρας, που επέβαλαν γενικά τὰ άγγλικά έμπορεύματα και τὰ κάναν διάσημα; Σέ τί όφειλόνταν αυτό; Πιθανόν σέ τίποτα άλλο, εκτός από τόν τρόπο που οι εύθυμοι εργάτες μας ξέρουν νά διασκεδάζουν. Άν ήταν υποχρεωμένοι νά ερ-γάζονται όλόκληρο τό χρόνο, και τις έξι μέρες τήν εβδομάδα, έπα-ναλαβαίνοντας πάντα τήν ίδια εργασία, δέ θά άμβλυνε αυτό μήπως τὰ χαρίσματά τους και δέ θά τους έκανε κουτούς και νωθούς, αντί

¹²¹ Άνάμεσα στους κατηγορούς των εργατών ό πιο μανιασμένος είναι ό ανώνυμος συγγραφέας του «An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxation etc.», London 1770. Και πρωτίτερα ακόμα εκδηλώθηκε σαν τέτοιος στό συγγράμμα του «Considerations on Taxes», London 1765. Στην ίδια σειρά ακολουθεί και ό Πολώνιος Άρθουρ Γιούνγκ, ό ανεκδιήγητος φα-φλατός της στατιστικής. Άνάμεσα στους υπερασπιστές των εργατών έρχονται πρώτοι: «Ο Έξάκομπ Βάντερλιντ στό «Money answers all Things», London 1734, ό αιδ. Ναθαναήλ Φόρστερ, δρ της θεολογίας, στό «An Enquiry into the Cau- ses of the Present High Price of Provisions», London 1767, ό δρ Περάς και ιδίως ό Πόστλτγουεϊτ, τόσο στό Supplement του «Universal Dictionary of Tra- de and Commerce» όσο και στό «Great Britain's Commercial Interest explained and improved», 2η έκδ., London 1755. Τὰ ίδια γεγονότα βλέπουμε νά τὰ δια-πιστώνουν και πολλοί άλλοι σύγχρονοι συγγραφείς, ανάμεσά τους και ό Τζόσαι Τάκερ.

ζωηρούς καί επιδέξιους; Καί δέ θά ἔχαναν οἱ ἐργάτες μας τή φήμη τους ἕξαιτίας μιᾶς τέτιας αἰώνιας σκλαβιάς, ἀντί νά τή διατηρήσουν;... Τί εἶδους ἐπιδεξιότητα στήν τέχνη θά μπορούσαμε νά περιμένουμε ἀπό τόσο σκληρά βασανιζόμενα ζῶα (hard driven animals);... Πολοί ἀπ' αὐτούς πραγματοποιοῦν μέσα σέ 4 μέρες τόση ἐργασία ὅση πραγματοποιεῖ ἓνας γάλλος μέσα σέ 5 καί 6 μέρες. Ὅταν ὅμως οἱ ἐγγλέζοι μετατραπεῖν σέ ἐργάτες πού αἰώνια ξεθεώνονται στή δουλιά, ὑπάρχει κίνδυνος νά ἐκφυλιστοῦν (degenerate) περισσότερο καί ἀπό τοὺς γάλλους. Ὅταν ὁ λαός μας φημιζέται γιὰ τή γενναιοδωρία του στόν πόλεμο, δέ λέμε πῶς αὐτό θφείλεται ἀπό τή μιὰ στό καλό ἀγγλικό μπιφτέκι καί στήν ἀγγλική πουντίνγκα πού ἔχει στήν κοιλιά του καί ἀπό τήν ἄλλη ὄχι λιγότερο στό συντάγματικό μας πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας; Καί γιατί τὰ μεγαλύτερα χαρίσματα, ἡ μεγαλύτερη ἐνεργητικότητα καί ἐπιδεξιότητα τῶν χειροτεχνῶν μας καί τῶν ἐργατῶν μας μανουφακτούρας νά μήν θφείλονται στήν ἐλευθερία μέ τήν ὁποία διασκεδάζουν μέ τό δικό τους τρόπο; Ἐλπίζω ὅτι δέ θά ξαναχάσουν ποτέ πιά αὐτά τὰ προνόμια καί τήν καλή τους ζωή, ἀπ' ὅπου κατὰγονται ταυτόχρονα καί ἡ καταστροφὴ τους στή δουλιά καί τό θάνατό τους!»¹²²

Σ' αὐτά ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay on Trade and Commerce» ἀπαντᾷ:

«Ἄν εἶναι εὐθυμισμένο ἀπὸ τό θεὸ νά ἀργοῦμε τήν ἑβδομὴ ἡμέρα τῆς ἑβδομάδας, πάει νά πῇ πῶς οἱ ὑπόλοιπες μέρες τῆς ἑβδομάδας ἀνέχουν στήν ἐργασία (ἐννοεῖ στό κεφάλαιο, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως) καί δέν μπορεῖ νά κατηγορεῖται σάν ἀπάνθρωπος ὁ ἐξαναγκασμός γιὰ τήν ἐκπλήρωση αὐτῆς τῆς θείας ἐντολῆς... Ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἀπὸ τή φύση της γενικά τείνει πρὸς τήν ἄνεση καί τήν ὀκνηρία, μᾶς τό δείχνει ἡ μοιραία πείρα ἀπὸ τή συμπεριφορὰ τοῦ ὄχλου τῆς μανουφακτούρας, πού κατὰ μέσον ὕρο δέ δουλεύει πάνω ἀπὸ 4 μέρες τήν ἑβδομάδα, ἐκτός ἀπὸ τήν περίπτωση πού ἀκριβαίνουν τὰ μέσα συντήρησης... Ἄς υποθέσουμε ὅτι ἓνα μπουῖσελ στᾶρι ἀντιπροσωπεύει ὅλα τὰ μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη πού στοιχίζει 5 σελίνια, ἐνῶ ὁ ἐργάτης κερδίζει μέ τήν ἐργασία του 1 σελίνι τήν ἡμέρα. Στήν περίπτωση αὐτή χρειάζεται νά ἐργασεῖ μόνο 5 μέρες τήν ἑβδομάδα καί μόνο 4 μέρες ἂν τό μπουῖσελ στοιχίζει 4 σελίνια... Ἐπειδὴ ὅμως στό βασίλειο τοῦτο ὁ μισθὸς ἐργασίας στέκει πολὺ πῖο ψηλά σέ σύγκριση μέ τίς τιμές τῶν μέσων συντήρησης, ὁ ἐργάτης μανουφακτούρας πού ἐργάζεται 4 μέρες διαθέτει ἓνα περίσσευμα σέ χρῆμα μέ τό ὁποῖο ζεῖ ἀργὸς τό ὑπόλοιπο τῆς ἑβδομάδας... Ἐλπίζω πῶς ἔχω πῇ ἀρκετὰ ὥστε νά κάνω ξεκάθαρο ὅτι μιὰ μέτρια ἐργασία 6 ἡμερῶν τήν ἑβδομάδα δέν εἶναι σκλαβιά. Τόσες μέρες ἐργάζονται οἱ ἐργάτες μας γῆς καί ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, εἶναι οἱ πῖο εὐτυχι-

¹²² Postletwayt: Στό ἴδιο. «First Preliminary Discourse», σελ. 14.

σμένοι ἀπ' ὅλους τοὺς ἐργάτες (labouring poor)¹²³. Οἱ ὀλλανδοὶ κύνουν τό ἴδιο καί στίς μανουφακτούρες καί φαίνονται νάναι ἓνας πολὺ εὐτυχισμένος λαός. Καί οἱ γάλλοι ἐργάζονται ὅλη τήν ἑβδομάδα, μόνο πού μεσολαβοῦν οἱ πολλές γιορτές¹²⁴. Ὁ ὄχλος μας ὅμως ἔμπασε στό κεφάλι του τήν ἔμμομη ιδέα ὅτι σάν ἐγγλέζοι πού εἶναι δικαιούνται ἀπὸ γεννησιμιὸ τό προνόμιο νά εἶναι πῖο ἐλευθεροὶ καί πῖο ἀνεξάρτητοὶ ἀπὸ (τοὺς ἐργάτες) ὁποιασδήποτε ἄλλης χώρας τῆς Εὐρώπης. Μπορεῖ βέβαια αὐτή ἡ ιδέα νάναι κάπως ὠφέλιμη ἐφόσον ἀσχεῖ ἐπίδραση στή γενναιότητα τῶν στρατιωτῶν μας, ὅσο ὅμως λιγότερο οἱ ἐργάτες μανουφακτούρας συμμερίζονται τήν ιδέα αὐτή τό καλύτερο καί γι' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους καί γιὰ τό κράτος. Οἱ ἐργάτες δέ θάπρεπε ποτέ νά θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τους ἀνεξάρτητους ἀπὸ τοὺς προϊσταμένους τους («independent of their superiors»)... Εἶναι ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνο νά ἐνθαρρύνεται ὁ συρφετός σ' ἓνα ἐμπορικό κράτος σάν τό δικό μας, ὅπου ἴσως τὰ 7/8 ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἄνθρωποι μέ λίγη ἢ καθόλου περιουσία¹²⁵. Ἡ θεραπεία δέ θάχει ὀλοκληρωθεῖ ἂν οἱ φτωχοὶ τῆς βιομηχανίας δέν ἀρκεστοῦν νά ἐργάζονται 6 μέρες γιὰ τό ἴδιο χρηματικό ποσό πού κερδίζουν σήμερα σέ 4 μέρες μόνο¹²⁶. Γιὰ τό σκοπὸ αὐτό, καθὼς καί γιὰ τό «ξεριζώμα τῆς τεμπελιάς, τῆς ἀσωτείας καί τῆς ρωμαντικῆς μέθης τῆς λευτεριάς, ditto [καθώς] καί «γιὰ νά περιοριστοῦν οἱ φόροι ὑπὲρ τῶν φτωχῶν, γιὰ νά προωθηθεῖ τό πνεῦμα τῆς βιομηχανίας καί νά μειωθεῖ ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας στίς μανουφακτούρες», ὁ πιστός μας Ἐκκαρτ τοῦ κεφαλαίου προτείνει τό δοκιμασμένο μέσο, τοὺς ἐργάτες πού προσφεύγουν στή δημόσια φιλανθρωπία, μέ δύο λόγια τοὺς πᾶνυπερ [ἐξαθλιωμένους], νά τοὺς κλείνουν σ' ἓνα «ιδεῶδες σπίτι δουλιᾶς» (an ideal workhouse). «Ἐνα τέτιο σπίτι πρέπει νά γίνε σπίτι τοῦ τρόμου (house of terror)¹²⁷. Σ' αὐτό τό «σπίτι τοῦ τρόμου», σ' αὐτό τό «ιδεῶδες workhouse [σπίτι δουλιᾶς]», πρέπει νά

¹²³ «An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770. Ὁ ἴδιος, στή σελ. 96, ἀφηγεῖται σέ τί συνίστατο τό 1770 κινδύος ἡ «εὐτυχία» τῶν ἀγγλῶν ἐργατῶν γῆς. Οἱ ἐργατικὲς τους δυνάμεις («their working powers»). Εἶναι πάντα τεταμένες σὺν ἔπακρο («on the stretch») δέν μποροῦν νά ζοῦν χειρότερα ἀπ' ὅ,τι ζοῦν («they cannot live cheaper than they do»), οὔτε νά ἐργάζονται πῖο σκληρά («nor work harder»).

¹²⁴ Ὁ προτεσταντισμός, καί μόνο γιατί μετατρέπει σέ ἐργασίμες ἡμέρες ὅλες τίς πατροπαράδοτες γιορτές, παίξει σπουδαῖο ρόλο στή γένεση τοῦ κεφαλαίου.

¹²⁵ «An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770, σελ. 41, 15, 96, 97, 55, 56 καί 57.

¹²⁶ «An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770, σελ. 69. Ὁ Τζάκομπ Βάντερλιντ ἀπὸ τό 1734 κινδύας εἶπε ὅτι τό μυστικό τοῦ παριπόνου τῶν κεφαλαιοκρατῶν γιὰ τήν τεμπελιά τῶν ἐργατῶν εἶναι ἀπλούστατα ὅτι γιὰ τὸν ἴδιο μισθὸ ζητοῦν ἀπὸ τοὺς ἐργάτες νά δουλεύουν 6 ἂντὶ 4 μέρες.

¹²⁷ Στό ἴδιο, σελ. 242—243: «Ἐνα τέτιο ιδεῶδες σπίτι δουλιᾶς πρέπει νά γίνε «σπίτι τοῦ τρόμου» καί ὅ,τι καταφύγιο γιὰ τοὺς φτωχοὺς, ὅπου τρῶνε πλουσιοπάροχα, γνύνονται ἑσπῶ καί καθὼς πρέπει καί ἐργάζονται λίγο μόνο».

10. Κ. Μάξε, «Τὸ Κεφάλαιο», τόμος I.

εργάζονται «14 ώρες την ημέρα, μαζί όμως με τις ώρες για τα γεύματα, έτσι που ν' απομένουν δλόκληρες 12 ώρες εργασίας»¹²⁸.

Δώδεκα ώρες εργασίας στο «ideal workhouse», στο σπίτι του τρώμου του 1770! Έξηντατρία χρόνια αργότερα, τό 1833, όταν η αγγλική βουλή ελάττωσε σε τέσσερις βιομηχανικούς κλάδους την εργάσιμη ημέρα για παιδιά από 13 ως 18 χρονών σε 12 δλόκληρες ώρες εργασίας, νόμιζαν ότι σήμανε η τελευταία ώρα της αγγλικής βιομηχανίας! Όταν τό 1852 ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης για νά εξασφαλίσει την υποστήριξη της αστικής τάξης διανοήθηκε νά βάλει χέρι στη νόμιμη εργάσιμη ημέρα, δλόκληρος δ εργάτοκοσμος της Γαλλίας φώναξε μ' ένα στόμα: «Ο νόμος πού περιορίζει σε 12 ώρες την εργάσιμη ημέρα, είναι τό μόνο αγαθό πού μās απόμεινε από τη νομοθεσία της δημοκρατίας!»¹²⁹ Στη Ζυρίχη η εργασία των παιδιών πάνω από 10 χρονών έχει περιοριστεί σε 12 ώρες. Στο Άαργκαου η εργασία των παιδιών 13—16 χρονών περιορίστηκε τό 1862 από 12½ σε 12 ώρες, και τό 1860 στην Αδστρία επίσης σε 12 ώρες για παιδιά 14—16 χρονών¹³⁰. Τί «πρόδοος από τό 1770», θά αλάλαζε «με exultation» [αγαλλίαση] ο Μάκολεϋ!

Τό «σπίτι του τρώμου» για τους εξαθλιωμένους, πού η ψυχή του κεφαλαίου τό θνειφενόταν ακόμα από τό 1770, ύψώθηκε λίγα χρόνια αργότερα σάν γιγάντιο «σπίτι δουλιās» για τους ίδιους τους εργάτες βιομηχανίας. Τό όνομά του είναι: εργοστάσιο. Και τούτη τη φορά τό ιδανικό ώχρισε μπροστά στην πραγματικότητα.

¹²⁸ «In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour» (στό ίδιο). «Οι γάλλοι—λέει—γελούν με τις ένθουσιώδεις ιδέες μας για τη λευτεριά» (στό ίδιο, σελ. 78).

¹²⁹ «Αντιτάχθηκαν σε μιά εργασία πού θά ξεπερνούσε τις 12 ώρες την ημέρα κυρίως γιατί ο νόμος πού καθόρισε αυτό τόν αριθμό ώρών είναι τό μόνο αγαθό πού τους απομένει από τη νομοθεσία της δημοκρατίας» («Reports of Insp. of Fact. 31st Octob. 1855», σελ. 80). «Ο γαλλικός νόμος της 5 του Σεπτεμβρίου 1850 για τό δωδεκάωρο, μιά αστικοποιημένη έκδοση του διατάγματος της 2 του Μάρτη 1348 πού είχε βγάλει η Προσωρινή Κυβέρνηση, επέκτεινόταν σε όλα τά ateliers [εργοστάσια] χωρίς καμιά διάκριση. Πρίν από τό νόμο αυτό ήταν άπεριορίστη η εργάσιμη ημέρα στη Γαλλία. Βάσταγε 14, 15 και πάνω ώρες στα εργοστάσια. Βλ. «Des classes ouvrières en France, pendant l'annee 1848. Par M. Blanqui». Τόν κ. Μπλανκί, τόν οικονομολόγο και όχι τόν επαναστάτη, τόν είχε έκφυορτίσει η κυβέρνηση νά κάνει μιά έρευνα σχετικά με την κατάσταση των εργατών.

¹³⁰ Τό Βέλγιο τό θεωρούν ύποδειγματικό αστικό κράτος ακόμα και στό ζήτημα της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας. «Ο λόρδος Χόουαρντ ντε Ουέλντεν, άγγλος πληρεξούσιος στις Βρυξέλλες, γράφει στις 12 του Μάη 1862 στο Foreign Office [ύπουργείο των Έξωτερικών]: «Ο ύπουργός Ροζιέ μου εξήγησε ότι η εργασία των παιδιών δέν περιορίζεται καθόλου ούτε από γενικό νόμο ούτε από τοπικούς κανονισμούς» ότι τά τελευταία 3 χρόνια η κυβέρνηση σ' όλες της τις συνεδριάσεις σκεφτόταν νά προτείνει στις βουλές ένα νόμο σχετικά με τό ζήτημα αυτό, μιά σκόνταφτε πάντα σ' ένα άνυπέρβλητο εμπόδιο, στό ζηλότυπο φόβο της μαρξς σε μιά νομοθεσία άγτίκτη με την άρχή της πλερίας ελευθερίας της εργασίας»!

6. Η ΠΑΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ. ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Η ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ 1833—1864.

Αφού τό κεφάλαιο χρειάστηκε αιώνες δλόκληρους, για νά παρατίνει την εργάσιμη ημέρα ως τά κανονικά άνώτατα όριά της και έπειτα πέρα από τά όρια αυτά, ως τά όρια της φυσικής ημέρας των 12 ώρών¹³¹, άκολούθησε, από τη γέννηση της μεγάλης βιομηχανίας στο τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα και δώ, μιά θυελώδικη, βίαιη και άπεριορίστη άνατροπή όλων των ορίων. Συντρίφτηκε κάθε ήθικός και φυσικός φραγμός, κάθε όριο ηλικίας και φύλου, ημέρας και νύχτας. Ακόμα και οι έννοιες νύχτα και ημέρα, πού ήταν χωριάτικα άπλές στα παλιά καταστατικά, μπερδεύτηκαν τόσο, πού ένας άγγλος δικαστής χρειάστηκε αληθινά ταλμουδική έδυνονα για νά καθορίσει «ύπεύθυνα με άπόφαση» τί είναι η ημέρα και τί η νύχτα¹³². Τό κεφάλαιο όργιάζε.

Μόλις συνήλθε κάπως η εξαπατημένη από τό θόρυβο για την παραγωγή εργατική τάξη, άρχισε η αντίστασή της, πρώτα στή γενέτειρα χώρα της μεγάλης βιομηχανίας, στην Άγγλία. Οι παραχωρήσεις όμως πού άποσπούσε έμειναν τρεις δλόκληρες δεκαετίες καθαρά όνομαστικές. Από τό 1802 ως τό 1833 η βουλή ψήφισε δ νόμους για τη ρύθμιση της εργασίας, ήταν όμως άρκετά πονηρή και δέν ψήφισε ούτε μιά πεντάρα για την ύποχρεωτική εφαρμογή τους, για τό άπαράιτητο ύπαλληλικό προσωπικό κλπ.¹³³ Οι νόμοι αυτοί έμειναν έτσι

¹³¹ «Είναι φυσικά πολύ λυπηρό τό γεγονός ότι μιά οποιαδήποτε τάξη σόώπων είναι ύποχρεωμένη νά παιδεύεται στη δουλιά 12 ώρες την ημέρα. Άν ύπολογίσουμε μαζί τό χρόνο για τά γεύματα και τό χρόνο για τό πানে και έλα στο εργοστάσιο, φτάνουμε τις 14 από τις 24 ώρες του ήμερονυχτίου... Κι αν δέν πάρουμε ύπόψη τό ζήτημα της υγείας, ελπίζω πώς κανένας δέ θά διατάσει νά όμολογήσει ότι είναι έξαιρετικά επιβλαβής και άποτελεί φριχτό κακό μιά τόσο δλόκληρωτική και χωρίς διακοπή άπορόφηση του χρόνου των εργαζόμενων τάξεων πού άρχίζει από τό 13ο έτος της ηλικίας τους και στούς «ελεύθερους» βιομηχανικούς κλάδους από μιά πολύ πιο μικρή ηλικία ακόμα... Προς τό συμπέρον της δημόσιας ήθικης, για την άνατροφή ενός γερού πληθυσμού και για νά δοθεί μιά λογική απόλαυση ζωής στη μεγάλη μάζα του λαού, πρέπει νά απαιτήσουμε νά παραμένει σ' όλους τους κλάδους ένα μέρος κάθε εργάσιμης ημέρας για άνάπαυση και σόχλη» (Leonard Horner στο «Reports of Insp. of Fact. for 31st December 1841»).

¹³² Βλ. «Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860».

¹³³ Πολύ χαρακτηριστικό για τό καθεστώς του Λουδοβίκου Φιλίππου, του roi bourgeois [άστού βασιλιά], είναι ότι δέν εφαρμόστηκε ποτέ ο μοναδικός νόμος για τά εργοστάσια πού εξέδωσε στις 22 του Μάρτη 1841. Και ο νόμος αυτός άφορά μόνο τη δουλιά των παιδιών. Καθορίζει 8 ώρες για παιδιά 8 ως 12 χρονών, 12 ώρες για παιδιά 12 ως 16 χρονών κλπ., με πολλές εξαιρέσεις, πού έπιτρεπουν τη νυχτερινή εργασία ακόμα και για παιδιά 8 χρονών. Στη χώρα όπου και τά ποντίκια ακόμα τά έπιτρεχει η άστυνομία άρέθηκε στην καλή θέληση των «amis du commerce» [φίλων του έμπορίου] η έπίβλεψη και η έπιβολή του νόμου. Μόνον από τό 1853 και δώ ύπάρχει σε ένα μοναδικό νομό, στο νομό του

γράφμα νεκρό. «Γεγονός είναι ότι πριν από το νόμο του 1833 τα παιδιά και οι νέοι τσακίζονταν στη δουλιά («were worked») όλη τη νύχτα ή όλη την ημέρα, ή και τη νύχτα και την ημέρα ad libitum [κατά βούλησιν]»¹³⁴.

Μόλις από το νόμο του 1833 για τα εργοστάσια—πού αγκαλιάζει τα εργοστάσια μπαμπακουργίας, ξριουργίας, λινουργίας και μεταξουργίας—χρονολογείται ή κανονική εργάσιμη ημέρα για τη σύγχρονη βιομηχανία. Τίποτα δέν χαρακτηρίζει τό πνεύμα του κεφαλαίου καλύτερα από την ιστορία της αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας της περιόδου 1833—1864!

Ο νόμος του 1833 καθορίζει ή συνηθισμένη εργάσιμη ημέρα στο εργοστάσιο ν' αρχίζει στις 5½ τό πρωί και νά τελειώνει στις 8½ τό βράδυ. Μέσα στά χρονικά αυτά όρια, στό διάστημα των 15 αὐτῶν ὥρῶν, θεωρεῖται νόμιμη ή ἀπασχόληση ἀνηλίκων (δηλ. προσώπων ἀπό 13 ὥς 18 χρονῶν) ὁποιαδήποτε ὥρα τῆς ἡμέρας, πάντα μέ τήν προϋπόθεση ὅτι τό ἴδιο ἀνήλικο πρόσωπο δέν θά ἐργάζεται στή διάρκεια μιᾶς ἡμέρας πάνω ἀπό 12 ὥρες, ἐκτός ἀπό ὁρισμένες περιπτώσεις πού προβλέπονται εἰδικά. Ἡ παράγραφος 6 τοῦ νόμου καθορίζει «ὅτι στή διάρκεια κάθε ἡμέρας πρέπει νά παραχωρεῖται στό καθένα ἀπ' αὐτά τά πρόσωπα πού ἐργάζονται περιορισμένο χρονικό διάστημα τουλάχιστο 1½ ὥρα γιά τά γεύματα». Ἀπαγορευόταν ή χρησιμοποίηση παιδιῶν κάτω ἀπό 9 χρονῶν, ἐκτός ἀπό μιᾶς ἐξαιρέσεως πού θά τήν ἀναφέρομε ἀργότερα, ἐνῶ ή ἐργασία τῶν παιδιῶν ἀπό 9 ὥς 13 χρονῶν περιοριζόταν σέ 8 ὥρες τήν ἡμέρα. Ἡ νυχτερινή ἐργασία, δηλ. σύμφωνα μέ τό νόμο αὐτό ή ἐργασία μεταξύ 8½ τό βράδυ καί 5½ τό πρωί, ἀπαγορευόταν γιά ὅλα τά πρόσωπα ἀπό 9 ὥς 18 χρονῶν.

Οἱ νομοθέτες εἶχαν τόσο λίγο τήν πρόθεση νά θίξουν τήν ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου στήν ἀπομύζηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης τῶν ἐνηλίκων ή, ὅπως τό λέγαν, «τήν ἐλευθερία τῆς ἐργασίας», πού μηχανεύτηκαν ἕνα εἰδικό σύστημα γιά νά ἀποτρέψουν μιᾶ τέτια φριχτή συνέπεια τοῦ νόμου γιά τά εργοστάσια.

Τό μεγάλο κακό τοῦ εργοστασιακοῦ συστήματος, ἔτσι ὅπως εἶναι ρυθμιζόμενο σήμερα—λέει ή πρώτη ἐκδοχή τοῦ κεντρικοῦ συμβουλίου τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς 25 τοῦ Ἰουνίου 1833—συνίσταται στό ὅτι δημιουργεῖ τήν ἀνάγκη νά ἐπεκταθεῖ ή ἐργασία τῶν παιδιῶν ὥς τά ἀκρότατα ὅρια τῆς ἐργασίμης ἡμέρας τῶν ἐνηλίκων. Τό μοναδικό μέσο θεραπείας τοῦ κακοῦ αὐτοῦ, χωρίς περιορισμό τῆς ἐργασίας τῶν ἐνηλίκων, ἀπό τόν ὁποῖο θά πήγαζε ἕνα κακό ἀκόμα μεγαλύτερο ἀπό τό κακό πού πρόκειται ν' ἀποτραπεί, φαίνεται νά εἶναι

Βορά, ἕνας ἔμμισθος κυβερνητικός ἐπόπτης. *Οχι λιγότερο χαρακτηριστικό γιά τήν ἐξέλιξη τῆς γαλλικῆς κοινωνίας γενικά εἶναι τό γεγονός ὅτι ὡς τήν ἐπανάσταση τοῦ 1848 ὁ νόμος τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου στάθηκε ὁ μοναδικός νόμος αὐτοῦ τοῦ εἶδους, μόλο πού ή γαλλική φράμπρικα νόμων περιβάλλει τά πάντα μέ τό δίκτυο τῆς!

¹³⁴ «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860», σελ. 50.

τό σχέδιο ν' ἀπασχολοῦνται διπλές βάρδιες παιδιῶν». Τό «σχέδιο» αὐτό εἶχε ἐφαρμοστεῖ τότε μέ τό ὄνομα Relaisystem («System of Relays». Relay λένε στά ἀγγλικά καί στά γαλλικά τήν ἀλλαγὴ τῶν ταχυδρομικῶν ἀλόγων στίς διάφορες στάσεις), ἔτσι πού λχ. ἀπό τίς 5½ τό πρωί ὥς τίς 1½ μετὰ τό μεσημέρι ζεύουνε στή δουλιά μιᾶ βάρδια παιδιᾶ 9 ὥς 13 χρονῶν, καί ἀπό τίς 1½ τό μεσημέρι ὥς τίς 8½ τό βράδυ μιᾶ δεύτερη βάρδια παιδιᾶ κλπ.

Γιά ν' ἀνταμείψουν τοὺς κυρίους εργοστασιάρχες, πού τά τελευταῖα 22 χρόνια ἀγνοοῦσαν μέ τόν πιό αὐθαίρετο τρόπο ὅλους τοὺς νόμους γιά τήν παιδική ἐργασία πού εἶχαν ἐκδοθεῖ, τοὺς χρυσώσαν τώρα τό χάπι. Ἡ βουλή καθόρισε νά ἀπαγορευεῖται ἀπό τήν 1η τοῦ Μάρτη 1834 ή ἐργασία πάνω ἀπό 8 ὥρες στό εργοστάσιο γιά παιδιᾶ ἀπό 11 χρονῶν καί κάτω, ἀπό τήν 1η τοῦ Μάρτη 1835 γιά παιδιᾶ ἀπό 12 χρονῶν καί κάτω, καί ἀπό τήν 1η τοῦ Μάρτη 1836 γιά παιδιᾶ ἀπό 13 χρονῶν καί κάτω! Αὐτός ὁ τόσο διακριτικός ἀπέναντι στό κεφάλαιο «φιλελευθερισμός» ἦταν τόσο πιό ἀξέπαινος, πού ὁ δρ Φάρρε, ὁ σέρ Α. Κάρεϊλ, ὁ σέρ Μπ. Μπρόντυ, ὁ σέρ Τσ. Μπέλλ, ὁ μίστερ Γκούτριν κ. ἄ., μέ δυό λόγια οἱ πιό ἐπιφανεῖς physicians καί surgeons [παθολόγοι καί χειρουργοί] τοῦ Λονδίνου, στίς μαρτυρικές τους καταθέσεις προστά στήν Κάτω Βουλὴ δήλωσαν ὅτι ὑπάρχει «periculum in mora!» [κίνδυνος ἐν ὄψει!]. Ὁ δρ Φάρρε ἐκφράστηκε κάπως πιό ὠμά μέ τά λόγια: «Ἡ νομοθεσία εἶναι ἐξίσου ἀναγκαῖα γιά ν' ἀποτρέπεται ὁ θάνατος σ' ὅλες ἐκεῖνες τίς μορφές πού θά μπορούσε νά προξενηθεῖ πρόωρα, καί χωρίς ἀμφιβολία ὁ θάνατος αὐτός (πού προξενεῖται μέ τή μέθοδο τοῦ εργοστασίου) πρέπει νά θεωρεῖται σάν θάνατος πού προξενεῖται μέ μιᾶ ἀπό τίς πιό ἀπάνθρωπες μέθοδες»¹³⁵. Τό ἴδιο «μεταρρυθμιζόμενο» κοινοβούλιο, πού ἀπό ἀβρότητα πρὸς τοὺς κυρίους εργοστασιάρχες καταδίκασε γιά χρόνια ἀκόμα παιδιᾶ κάτω τῶν 13 χρονῶν στήν κόλαση μιᾶς 72ωρης βδομαδιατικῆς ἐργασίας στό εργοστάσιο, ἀπαγόρευε ἀντίθετα μέ τό νόμο τῆς ἀπελευθέρωσης, πού κι αὐτός τήν ἐλευθερία τῆ χορηγοῦσε μέ τό σταγονόμετρο, στοὺς ἰδιοκτήτες φυτειῶν νά ἀπασχολοῦν στό ἐξῆς ὁποιοδήποτε μαῦρο δούλο πάνω ἀπό 45 ὥρες τήν ἑβδομάδα!

Ὅμως τό κεφάλαιο πού δέν ἐξιλεώθηκε καθόλου, ἄρχισε τώρα μιᾶ πολυχρόνη καί θορυβώδη ζύμωση. Ἡ ζύμωση περιστρεφόταν κυρίως γύρω ἀπό τήν ἡλικία τῶν κατηγοριῶν πού μέ τό ὄνομα παιδιᾶ εἶχαν περιοριστεῖ σέ 8ωρη ἐργασία καί εἶχαν ὑποβληθεῖ σέ μιᾶ κάποια ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση. Σύμφωνα μέ τήν κεφαλαιοκρατική ἀνθρωπολογία ή παιδική ἡλικία σταματοῦσε στό 10ο ή τό πολύ στόν 11ο χρόνο. Ὅσο περισσότερο πλησίαζε ή προθεσμία τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου γιά τά εργοστάσια, τό δλεθριο ἔτος 1836,

¹³⁵ «Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it» [«Report of the select Committee on the Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories», London 1831—1832, σελ. 602].

τόσο πιο άγρια λυσσομανούσε ο συρφετός των εργοστασιαρχών. Και πραγματικά κατάφερε τόσο να εκφοβίσει την κυβέρνηση που το 1835 πρότεινε να μειωθεί το όριο της παιδικής ηλικίας από τα 13 στα 12 χρόνια. Στο μεταξύ μεγάλωνε απειλητικά η pressure from without [ή πίση απ' έξω]. Το κοινοβούλιο έχασε το θάρρος του. Αδυνάμεινε να ρίξει περισσότερο από 8 ώρες την ημέρα κάτω από τον τροχό Τζάκφερντ του κεφαλαίου παιδιά 13 χρονών, και ο νόμος του 1833 απόκτησε πλήρη ισχύ. Έμεινε αμετάβλητος ως τον Ιούνιο του 1844.

Στη διάρκεια της δεκαετίας που ο νόμος αυτός ρύθμιζε, στην αρχή ένμεινε και μετά ολοκληρωτικά, τη δουλιά στα εργοστάσια, οι επισημες εκθέσεις των εποπτών εργασίας ήταν γεμάτες παράπονα ότι είναι αδύνατη η εφαρμογή του. Επειδή ο νόμος του 1833 άφηνε ελεύθερους τους κυρίους του κεφαλαίου ν' αρχίζουν, να σταματούν και να τερματίζουν οποιαδήποτε ώρα μέσα στα πλαίσια του 15ωρου χρονικού διαστήματος, από τις 5½ το πρωί ως τις 8½ το βράδυ, τη 12ωρη ή 8ωρη δουλιά κάθε «νέου» και κάθε «παιδιού», καθώς επίσης στα διάφορα πρόσωπα να καθορίζουν διαφορετικές ώρες φαγητού, οι κύριοι εργοστασιαρχες έφευραν σε λίγο ένα καινούργιο «Relaissystem» σύμφωνα με το οποίο τα έλλογα-εργάτες δεν τ' άλλαζαν σε καθορισμένες στάσεις, αλλά τα ξαναζεύανε πάντα σε άλλες στάσεις. Δέ στεκόμαστε περισσότερο στην ομορφιά αυτού του συστήματος, γιατί θα χρειαστεί να επανέλθουμε σ' αυτό αργότερα. Είναι όμως φανερό με την πρώτη ματιά ότι κατάργησε ολόκληρο το νόμο για τα εργοστάσια και μάλιστα όχι μόνο το πνεύμα, μα και το γράμμα αυτού του νόμου. Πώς μπορούσαν οι έποπτες εργασίας να επιβάλουν το χρόνο εργασίας που έχει καθοριστεί με νόμο και την παροχή των νόμιμων χρονικών διαλειμμάτων για τα γεύματα, με την περίπλοκη αυτή λογιστική για το κάθε παιδί και τον κάθε νέο χωριστά; Σέ λίγο άνηξε και πάλι ατιμώρητα σ' ένα μεγάλο μέρος των εργοστασίων η παλιά χτηνώδικη ασυδοσία. Σέ μία συνάντησή τους με τον ύπουργό των Έσωτερικών (1844) οι έποπτες εργασίας απόδειξαν ότι με το νεοεφευρισμένο Relaissystem ήταν αδύνατος οποιοσδήποτε έλεγχος¹³⁶. Στο μεταξύ όμως είχαν αλλάξει πολύ οι συνθήκες. Οι εργοστασιακοί εργάτες, ιδιαίτερα από το 1838 και δώ, είχαν μετατρέψει σε έκλογικό τους οικονομικό σύνθημα το νόμο για το 10ωρο, όπως είχαν μετατρέψει σε πολιτικό τους σύνθημα το Χάρτη (Charter). Ακόμα και ένα μέρος των ίδιων των εργοστασιαρχών που είχαν ρυθμίσει τη δουλιά στα εργοστάσια τους σύμφωνα με το νόμο του 1833 κατάκλυσαν τη βουλή με υπομνήματα σχετικά με τον άθεμιτο «συναγωνισμό» από μερους των «υποκριτών αδερφών» τους, που μπορούσαν να καταπατούν το νόμο είτε επειδή ήταν πιο θρασεϊς, είτε επειδή τους ευνουούσαν πιο βολικές τοπιές συνθήκες. Επιλέον, όσο κι αν επιθυμούσε ο ξεχωριστός εργοστασιαρχής ν' αφήσει ελεύθερα τα ήνία της παλιάς άρπαχικότητας, οι εκπρόσωποι και οι

¹³⁶ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1849», σελ. 6.

πολιτικοί ηγέτες της τάξης των εργοστασιαρχών πρόσταζαν ν' αλλάξει ή στάση και η γλώσσα απέναντι στους εργάτες. Είχαν αρχίσει την εκστρατεία τους υπέρ της κατάργησης των νόμων για τα σιτηρά και για να νικήσουν χρειάζονταν τη βοήθεια των εργατών! Γιαυτό υποσχονταν όχι μόνο να διπλασιάσουν το καρβέλι του ψωμιού, αλλά και να δεχτούν το νόμο για το 10ωρο στο χιλιόχρονο βασίλειο του ελεύθερου έμπορίου¹³⁷. Έτσι ακόμα λιγότερο τους έπιτρεπόταν να καταπολεμούν τη λήψη ενός μέτρου, που επρόκειτο να κάνει απλώς αλήθεια το νόμο του 1833. Τέλος οι τότε, που έβλεπαν ν' απειλείται το πιο ιερό συμφέρον τους, η γαιοπρόσδοος, ξεσπάθωσαν, άγανακτισμένοι από φιλανθρωπικά αισθήματα, ενάντια στην «επαισχυντη συνήθεια»¹³⁸ των άντιπάλων τους.

Έτσι γεννήθηκε ο συμπληρωματικός νόμος για τα εργοστάσια της 7 του Ιουνίου 1844. Μπήκε σε ισχύ στις 10 του Σεπτεμβρίου 1844. Συμπεριέλαβε στους προστατευόμενους μία νέα κατηγορία εργατών, και συγκεκριμένα τις γυναίκες πάνω από 18 χρονών. Οι γυναίκες εξισώθηκαν από κάθε άποψη με τους νέους, ο χρόνος εργασίας τους περιορίστηκε σε 12 ώρες, απαγορεύτηκε η νυχτερινή εργασία γι' αυτές κλπ. Έτσι για πρώτη φορά η νομοθεσία υποχρεώθηκε να έλεγε: «Άμεσα και επίσημα και την εργασία ενήλικων. Η έκθεση του 1844—1845 για τα εργοστάσια λέει ειρωνικά: «Δέν μās έγινε γνωστή ούτε μία περίπτωση, που ενήλικες γυναίκες νάχουν παραπονεθεί για την ανάμιξη αυτή στα δικαιώματά τους»¹³⁹. Η εργασία για παιδιά κάτω από 13 χρονών περιορίστηκε σε 6½ ώρες και, κάτω από ορισμένους όρους, σε 7 ώρες την ημέρα¹⁴⁰.

Για να εξαλείψει τις παραβάσεις από μερους του ψεύτικου Relaissystem ο νόμος θέσπισε ανάμεσα στ' άλλα και τους παρακάτω λεπτομερειακούς όρους: «Η εργάσιμη ημέρα για τα παιδιά και τους νέους λογαριάζεται από την ώρα που ένα οποιοδήποτε παιδί ή ένας οποιοσδήποτε νέος πιάνει δουλιά το πρωί στο εργοστάσιο». Έτσι, αν το παιδί Α αρχίσει λχ. να εργάζεται στις 8 το πρωί και το παιδί Β στις 10, η εργάσιμη ημέρα θα πρέπει και για το Β να τελειώσει την ίδια ώρα με του Α. Η έναρξη της εργάσιμης ημέρας πρέπει να καθορίζεται σύμφωνα με ένα δημόσιο ρολόι, λχ. με το πιο κοντινό ρολόι των σιδηροδρόμων, και μ' αυτό πρέπει να ρυθμίζεται το κουδούνι του εργοστασίου. Ο εργοστασιαρχής είναι υποχρεωμένος να τοιχοκολλήσει στο εργοστάσιο μία ανακοίνωση τυπωμένη με μεγάλα γράμματα, όπου θα γνωστοποιούνται η έναρξη, το τέλος και τα διαλείμ-

¹³⁷ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 98.

¹³⁸ «Άλλωστε και ο Λέοναρντ Χόρνερ χρησιμοποιεί και επίσημα την έκφραση «nefarious practice» [επαισχυντη συνήθεια] (Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1859», σελ. 7).

¹³⁹ «Reports etc. for 30th Sept. 1844», σελ. 15.

¹⁴⁰ Ο νόμος επιτρέπει να χρησιμοποιούνται παιδιά 10 ώρες όταν δέν εργάζονται κάθε μέρα, αλλά μέσα παρά μέρα. Γενικά ο όρος αυτός δέν εφαρμόστηκε.

ματα της εργάσιμης ημέρας. Τά παιδιά πού πιάνουν δουλιά πριν από τις 12 τό μεσημέρι δέν επιτρέπεται νά χρησιμοποιούνται ύστερα από τή 1 μ. μ. Έπομένως ή απογευματινή βάρδια πρέπει ν' αποτελείται από άλλα παιδιά καί όχι από τά παιδιά τής πρωινής βάρδιας. Ή 1 1/2 ώρα γιά τά γεύματα πρέπει νά παραχωρείται τήν ίδια ώρα γιά όλους τούς εργάτες πού προστατεύει ό νόμος, ή 1 ώρα άπ' αυτές νά είναι τουλάχιστον πριν από τις 3 μ. μ. Τά παιδιά καί οι νέοι δέν επιτρέπεται νά χρησιμοποιούνται στή δουλιά περισσότερο από 5 ώρες συνέχεια πριν από τή 1 μ. μ., χωρίς νά τούς παραχωρείται τουλάχιστον ένα ήμωρο διάλειμμα γιά τό φαγητό. Τά παιδιά, οι νέοι καί οι γυναίκες δέν επιτρέπεται νά παραμένουν τήν ώρα του φαγητού σέ χώρους του εργοστασίου όπου συντελείται οποιαδήποτε εργασία κλπ.

Είδαμε ότι αυτές οι πολύ λεπτομερείς διατάξεις πού ρυθμίζουν μέ τόση στρατιωτική ομοιομορφία, σύμφωνα μέ τό χτύπημα του κουδουνιού, τή διάρκεια, τά όρια καί τά διαλείμματα τής εργασίας, δέν ήταν καθόλου προϊόντα κοινοβουλευτικής φαντασίας. Γεννήθηκαν σιγά-σιγά από τις δοσμένες σχέσεις σάν φυσικοί νόμοι του σύγχρονου τρόπου παραγωγής. Ή διατύπωσή τους, ή επίσημη αναγνώρισή τους καί ή διακήρυξή τους από τό κράτος ήταν καρπός μακρόχρονων ταξικών αγώνων. Μιά από τις πιο άμεσες συνέπειές τους ήταν ότι ή πράξη επέβαλε τούς ίδιους φραγμούς καί στήν εργάσιμη ημέρα των ενήλικων ανδρών εργοστασιακών εργατών επειδή στά περισσότερα προτσές παραγωγής είναι απαραίτητη ή συνεργασία τους μέ τά παιδιά, τούς νέους καί τις γυναίκες. Γιαυτό, σέ γενικές γραμμές, στήν περίοδο 1844—1847 εφαρμόζόταν γενικά καί ομοιόμορφα ή δωδεκάωρη εργάσιμη ημέρα σ' όλους τούς βιομηχανικούς κλάδους πού υπάγονταν στήν εργοστασιακή νομοθεσία.

Οι εργοστασιαρχες όμως δέν επέτρεψαν τήν «προόδο» αυτή χωρίς μία «πισωδρόμηση» πού νά τούς αποξημιώνει. Μέ δική τους παρακίνηση ή Κάτω Βουλή μείωσε από 9 σέ 8 χρόνια τό κατώτατο όριο ηλικίας των παιδιών πού χρησιμοποιούν, γιά νά εξασφαλιστεί έτσι στό κεφάλαιο ή οφειλόμενη σ' αυτό έλέω θεού καί νόμου «πρόσθετη προμήθεια παιδιών γιά τά εργοστάσια»¹⁴¹.

Τά χρόνια 1846 καί 1847 αφήνουν εποχή στήν οικονομική ιστορία τής Αγγλίας. Ακυρώνονται οι νόμοι γιά τά σιτηρά, καταργούνται οι εισαγωγικοί δασμοί γιά τό μπαμπάκι καί άλλες πρώτες ύλες, τό ελεύθερο εμπόριο ανακηρύσσεται οδηγητικό άστέρι τής νομοθεσίας! Μέ δυό λόγια, ανάτειλε τό χιλιόχρονο βασίλειο. Από τήν άλλη μεριά στά ίδια αυτά χρόνια έφτασαν στό αποκορύφωμά τους τό χαρτιστικό κίνημα καί ή ζύμωση γιά τή 10ωρη εργάσιμη ημέρα. Βρήκαν συμμάχους στους διψασμένους γιά εκδίκηση τόρου. Καί παρά τή φανατική αντίσταση τής έπίορκης στρατιάς των όπαδών του ελεύ-

θερου εμπορίου μέ τούς Μπράιτ καί Κόμπντεν επικεφαλής, τό κοινοβούλιο ψήφισε τό νόμο γιά τό δεκάωρο πού στοίχισε τόσους αγώνες.

Ο νέος νόμος γιά τά εργοστάσια τής 8 του Ιούνη 1847 καθόριζε πώς τήν 1η του Ιούλη 1847 θά εφαρμοστεί ένας προσωρινός περιορισμός τής εργάσιμης ημέρας σέ 11 ώρες γιά τούς «νέους» (άπό 13 ως 18 χρονών) καί γιά όλες τις εργάτριες, τήν 1η του Μάη 1848 όμως θά εφαρμοστεί ό οριστικός περιορισμός τής σέ 10 ώρες. Κατά τά άλλα ό νόμος αυτός ήταν άπλως μία προσθήκη στους νόμους του 1833 καί 1844 πού τούς τροποποιούσε.

Τό κεφάλαιο επιχείρησε μία προεισαγωγική εκστρατεία γιά νά εμποδίσει τήν ολοκληρωτική εφαρμογή του νόμου τήν 1η του Μάη 1848. Καί μάλιστα έπρεπε οι ίδιοι οι εργάτες, πού τούς σωφρόνισε τάχα ή πείρα, νά βοηθήσουν στήν καταστροφή του ίδιου τους του έργου. Ή στιγμή διαλέχθηκε επιτήδεια. «Πρέπει νά θυμούμαστε ότι εξαιτίας τής φοβερής κρίσης του 1846—1847 οι εργοστασιακοί εργάτες υπόφεραν πολλά, επειδή πολλά εργοστάσια εργάζονταν μόνο περιορισμένο χρονικό διάστημα, ενώ άλλα είχαν κλείσει τελείως. Γιαυτό, σημαντικός αριθμός εργατών βρισκόταν σέ πολύ δύσκολη θέση καί πολλοί είχαν χρεωθεί. Έτσι μπορούσαν μέ άρκετή βεβαιότητα νά υποθέσουν ότι οι εργάτες θά προτιμούσαν μία μεγαλύτερη εργάσιμη ημέρα γιά νά ισοφαρίσουν τις απώλειες του παρελθόντος, ίσως γιά νά ξεφλήσουν χρέη, ή γιά νά πάρουν από τό ενεχυροδανειστήριο τά επιπλά τους, ή γιά ν' αναπληρώσουν τά αντικείμενα πού έχουν πουλήσει, ή γιά ν' αγοράσουν καινούργια ρούχα γιά τόν έαυτό τους καί τις οικογένειές τους»¹⁴². Οι κύριοι εργοστασιαρχες προσπάθησαν νά εντείνουν τή φυσική επίδραση αυτών των παραγόντων μέ μία γενική ελάττωση των μισθών κατά 10%. Αυτό έγινε σά νά ήμε γιά νά εγκαταστήσουν τή νέα εποχή του ελεύθερου εμπορίου. Έπειτα ακολουθίσε κι άλλη ελάττωση των μισθών κατά 8 1/3%, όταν ή εργάσιμη ημέρα περιορίστηκε σέ 11 ώρες, καί άλλη μία, διπλάσια, όταν περιορίστηκε οριστικά σέ 10 ώρες. Έτσι λοιπόν, παντού όπου τό επέτρεπαν κάπως οι περιστάσεις έγινε μία ελάττωση των μισθών τουλάχιστο κατά 25%¹⁴³. Καί κάτω από τούς ύρους αυτούς πού είχαν προετοιμαστεί τόσο εύνοικά άρχισαν τή ζύμωση μέσα στους εργάτες γιά ν' ανακαλέσουν τό νόμο του 1847. Καί στή ζύμωση αυτή δέν περιφρονήθηκε κανένα μέσο απάτης, δολοφονίας καί απειλής—του κάκων όμως. Όσο γιά τή μισή ντουζίνα αιτήσεις εργατών μέ τις όποιες τούς έβυλαν νά παραπονεθούν πώς «τους καταπιέζει ό νόμος», οι ίδιοι οι αιτούντες, στήν προφορική άκρόασή τους, δήλωσαν ότι τις υπογρά-

¹⁴² «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 16.

¹⁴³ «Διαπιστώσα περιπτώσεις πού από ανθρώπους πού έπαιρναν 10 σελίνια τήν έβδομάδα κόψαν τό 1 σελίνι, βύσει τής γενικής κατά 10% ελάττωσης των μισθών, καί έπειτα ακόμα 1 σελίνι καί 6 πένες επειδή περιορίστηκε ό χρόνος εργασίας, δηλ. τό όλο 2 σελίνια καί 6 πένες, καί όμως ή πλειοψηφία εξακολούθησε νά είναι ύπέρ του νόμου γιά τό δεκάωρο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 16).

¹⁴¹ «Έπειδή ή ελάττωση του χρόνου εργασίας τους θάχε σάν συνέπεια τήν πρόσληψη ενός μεγάλου αριθμού (παιδιών), σέφθηκαν ότι ή πρόσθετη εισροή παιδιών από 8 ως 9 χρονών θά κάλυπτε τήν αύξημένη ζήτηση» («Reports etc. for 30th Sept. 1844», σελ. 12).

φές τους τούς τίς πήραν ύστερα από έκβιασμό. «Ότι τούς καταπιέζει κάποιος, αυτό είναι σωστό, όχι όμως ο νόμος για τὰ εργοστάσια»¹⁴⁴. Αν όμως οι εργοστασιάρχες δεν κατάφεραν νά βάλουν τούς εργάτες νά μιλήσουν σύμφωνα μέ τό δικό τους τό πνεύμα, τόσο περισσότερο ξελαρυγγίζονταν οι ίδιοι από τίς στήλες τών εφημερίδων καί στή βουλή έξ όνόματος τών εργατών. Κατάγγειλαν τούς έπόπτες εργασίας σάν ένα είδος επιτρόπους τής Συμβατικής, πού θυσίαζαν άλύπητα τό δυστυχημένο εργάτη στή λόξα τους για τή βελτίωση του κόσμου. Κι αυτή ή μανούβρα άπότυχε. Ο έπόπτης εργασίας Λέοναρντ Χόρνερ πήρε ό ίδιος προσωπικά καί μέ τούς ύποεπόπτες του πολυάριθμες μαρτυρικές καταθέσεις από τὰ εργοστάσια του Λάνκασερ. Κάπου 70% τών εργατών πού ρωτήθηκαν τάχθηκαν ύπέρ του 10ωρου, ένα πολύ πιό μικρό ποσοστό ύπέρ του 11ωρου καί μία τελείως άσήμαντη μειοψηφία ύπέρ του παλιού 12ωρου¹⁴⁵.

Μιά άλλη «φιλική» μανούβρα ήταν νά βάλουν τούς ενήλικους άνδρες εργάτες νά εργαστούν 12 ως 15 ώρες καί έπειτα νά διακηρύξουν τό γεγονός αυτό σάν τήν καλύτερη έκφραση τών ένδόμυχων λόγων τών προλετάριων. «Όμως ό «άμείλιχτος» έπόπτης εργασίας Λέοναρντ Χόρνερ εμφανίστηκε πάλι επιτόπου. Οι περισσότεροι από τούς «εργάτες πού εργαζόνταν υπερωρίες» κατάθεσαν πώς «θά προτιμούσαν πολύ περισσότερο νά εργαζόνταν 10 ώρες μέ μικρότερο μισθό, δέν είχαν όμως τή δυνατότητα τής έκλογής. Υπάρχουν τόσοι άνεργοι ανάμεσα τους, τόσο κλώστες υποχρεώθηκαν νά εργαζόνταν σάν άλλοι *piecers* [εργάτες πού δένουν τήν κλωστή ύταν έρβεται], πού άν άρνούνταν νά δουλέψουν περισσότερες ώρες θάπαιρναν άμέσως άλλοι τή θέση τους, έτσι πού τό ζήτημα γι' αυτούς μπαίνει μ' αυτό τόν τρόπο: ή θά δουλέψουν περισσότερες ώρες ή θά πεταχτούν στό δρόμο»¹⁴⁶.

Η προεισργαγική έκστρατεία του κεφαλαίου άπότυχε καί ό νόμος για τό δεκάωρο μπήκε σέ ισχύ τήν 1η του Μάη 1848. Στο μεταξύ όμως ή χρεωκοπία του κόμματος τών χαρτιστών, πού οι άρχηγοί του φυλακίστηκαν καί οι οργανώσεις του διασκορπίστηκαν, είχε κιάλας κλονίσει τήν αυτοπεποίθηση τής άγγλικής εργατικής τάξης. Λί-

¹⁴⁴ «Όταν ύπόγραφα τήν αίτηση δήλωσα ταυτόχρονα πώς κάνω έτσι κάτι κακό.—Τότε γιατί τήν ύπογράψατε;—Γιατί σέ περίπτωση πού θά άρνόμουν να μέ πετούσαν στό δρόμο.—Ο αίτών αισθανόταν πραγματικά τόν έαυτό του «νά καταπιέζεται», όχι όμως άκρίβως από τό νόμο για τὰ εργοστάσια» (*Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848*», σελ. 102).

¹⁴⁵ *Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848*», σελ. 17. Στην περιφέρεια του κ. Χόρνερ έρωτήθηκαν έτσι 10.270 ενήλικοι άνδρες εργάτες 181 εργοστασίων. Οι καταθέσεις τους υπάρχουν στό παράρτημα τής έκθεσης για τὰ εργοστάσια του εξαμήνου πού τέλειωσε στά τέλη του Οχτώβρη 1848. Οι μαρτυρικές αυτές καταθέσεις αποτελούν πολύτιμο ύλικό καί από άλλη άποψη.

¹⁴⁶ *Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848*». Βλ. τίς καταθέσεις άριθ. 69, 70, 71, 72, 92, 93 πού συγκέντρωσε ό ίδιος ό Λέοναρντ Χόρνερ, καί τίς καταθέσεις άριθ. 51, 52, 58, 59, 62, 70 πού τίς συγκέντρωσε ό ύποεπόπτης Α. καί πού δημοσιεύονται στό «Παράρτημα». Ένας εργοστασιάρχης ξεκαθάρισε μόνος του τό ζήτημα. Βλ. τόν άριθ. 14 πού ακολουθεί ύστερα από τόν άριθ. 265 [σελ. 37].

γο άργότερα, ή εξέγερση του Ίούνη στό Παρίσι καί ή αίματηρή κατάντηξή της συνένωσε στήν Άγγλία, ύπως καί στήν ήπειρωτική Εύρώπη, όλες τίς ομάδες τών κυρίαρχων τάσεων, γαιοκτήμονες καί κεφαλαιοκράτες, λίκους του χρηματιστηρίου καί μπαγκάλδες, οπαδούς τών προστατευτικών δασμών καί οπαδούς του έλευθερου έμπορίου, κυβέρνηση καί αντιπολίτευση, παπάδες καί έλευθεροστοχαστές, νεαρές πόρνες καί γριές καλογριές, κάτω από τό γενικό σύνθημα τής σωτηρίας τής ιδιοκτησίας, τής θρησκείας, τής οικογενείας, καί τής κοινωνίας! Η εργατική τάξη είχε παντού προογραφεί, άναθεματιστεί, ύπαχθη στό «*loi des suspects*» [«νόμο για τούς ύποπτους»]. Έτσι οι κύριοι εργοστασιάρχες δέν είχαν ανάγκη νά στεναχωριούνται. Στασίασαν άνοιχτά όχι μόνο ενάντια στό νόμο για τό δεκάωρο, μά καί ενάντια σ' όλη τή νομοθεσία πού από τό 1833 προσπαθούσε νά χαλινάγηση σει κάπως τήν «έλευθερη» άπομίμηση τής εργατικής δύναμης. Ήταν μιά σέ μικρογραφία *Proslavery Rebellion* [άνταρσία για τήν υπεράσπιση τής σκλάβιας], πού τή διεξάγανε πάνω από δυό χρόνια συνέχεια μέ κυνική άνοικτισμοσύνη καί μέ τρομοκρατική ένεργητικότητα, πού καί τά δυό τούς στοίχιζαν τόσο πιό φτηνά όσο σταςιαστές κεφαλαιοκράτες δέν διακινδύνευε τίποτα άλλο έκτός από τό τομάρι τών εργατών του.

Γιά νά κατανοηθούν όσα θ' ακολουθήσουν πρέπει νά θυμηθούμε ότι οι νόμοι του 1833, του 1844 καί του 1847 για τὰ εργοστάσια ίσχυαν καί οι τρείς, έφόσον ό ένας δέν τροποποιούσε τόν άλλο, ότι κανένας από' αυτούς τούς νόμους δέν περιορίζει τήν εργάσιμη ήμέρα του άνδρα εργάτη πάνω από 18 χρονών, καί ότι από τό 1833 καί δώ έμεινε νόμιμη «εργάσιμη ήμέρα» τό 15ωρο διάστημα από τίς 5 1/2 τό πρωί ως τίς 8 1/2 τό βράδυ, πού μέσα στά πλαίσιά του έπρεπε νά έκτελείται σύμφωνα μέ τούς προβλεπόμενους ύρους πρώτα ή δωδεκάωρη καί έπειτα ή δεκάωρη εργασία τών νέων καί τών γυναικών.

Οι εργοστασιάρχες άρχισαν πού καί πού νά άπολύουν ένα μέρος, κύποτε τούς μισούς νέους καί τίς μισές εργάτριες πού άπασχολούσαν, καί επανέφεραν για τούς ενήλικους άνδρες εργάτες τή νυχτερινή εργασία πού είχε σχεδόν εξαφανιστεί. Ο νόμος για τό δεκάωρο, ρώνυζαν, δέν τούς αφήνει άλλη έκλογή!¹⁴⁷

Τό δεύτερο βήμα άφορούσε τά νόμιμα διαλείμματα για τὰ γέινματα. Άς δόσουμε τό λόγο στους έπόπτες εργασίας: «Από τότε πού οι ώρες εργασίας περιορίστηκαν σέ 10, οι εργοστασιάρχες, μ' όλο πού δέν εφαρμόζουν ακόμα ως τήν τελευταία συνέπεια τίς απόψεις τους, ίσχυρίζονται πώς άνταποκρίνονται στίς διατάξεις του νόμου, ύταν λχ. ή δουλιά συνεχίζεται από τίς 9 τό πρωί ως τίς 7 τό βράδυ, παραχωρώντας μιά ώρα για φαγητό πριν από τίς 9 π. μ. καί μισή ώρα ύστερα από τίς 7 π. μ., όταν δηλ. παραχωρούν έτσι 1 1/2 ώρα για τὰ γεύματα. Σέ μερικές περιπτώσεις επιτρέπουν τώρα μισή ή μιά όλό-

¹⁴⁷ *Reports etc. for 31st October 1848*», σελ. 133, 134.

κλήρη ώρα για τό μεσημεριανό φαγητό, επιμένουν όμως ταυτόχρονα ότι δεν είναι καθόλου υποχρεωμένοι να παραχωρούν ένα οποιοδήποτε μέρος της 1 1/2 ώρας στο διάστημα της δεκάωρης εργάσιμης ημέρας.¹⁴⁸ "Ετσι οι κύριοι εργοστασιάρχες ισχυρίζονται πώς οι σχολαστικά άκριβείς διατάξεις του νόμου του 1844 σχετικά με τὰ γεύματα δίνουν στους εργάτες τό δικαίωμα νά τρώνε καί νά πίνουν μόνο πρίν μπουν στο εργοστάσιο καί ύστερα από τήν έξοδό τους από τό εργοστάσιο, δηλ. στό σπίτι τους! Καί γιατί οι εργάτες νά μήν τρώνε καί τό μεσημεριανό τους φαγητό πρίν από τίς 9 π. μ.; Οι νομικοί του στέυματος ωστόσο αποφάνθηκαν ότι τὰ προβλεπόμενα γεύματα «πρέπει νά γίνονται στά διαλείμματα της πραγματικής εργάσιμης ημέρας, καί ότι είναι παράνομο νά βάζεις τούς εργάτες νά εργάζονται χωρίς διακοπή 10 ώρες συνέχεια, από τίς 9 τό πρωί ως τίς 7 τό βράδυ».¹⁴⁹

"Υστερα απ' αυτές τίς φιλικές εκδηλώσεις τό κεφάλαιο σάν εισαγωγή στήν άνταρσία του έκανε ένα βήμα πού ανταποκρινόταν στο γράμμα του νόμου του 1844 καί πού επομένως ήταν νόμιμο.

Ο νόμος του 1844 απαγόρευε βέβαια σέ παιδιά 8—13 χρονών πού είχαν εργαστεί πρίν από τίς 12 τό μεσημέρι, νά ξαναεργαστούν ύστερα από τή 1 μ. μ. Όμως δέ ρύθμιζε μέ κανένα τρόπο τήν 6 1/2 ωρη εργασία τών παιδιών, πού έπιαναν δουλιά στίς 12 τό μεσημέρι ή καί αργότερα! "Ετσι 8 χρονών παιδιά πού έπιαναν δουλιά στίς 12 τό μεσημέρι μπορούσαν νά τά απασχολούν 1 ώρα, από τίς 12 ως τίς 1 μ. μ., 2 ώρες, από τίς 2 ως τίς 4 μ. μ., καί 3 1/2 ώρες, από τίς 5 ως τίς 8 1/2 τό βράδυ. Δηλ. συνολικά τίς 6 1/2 ώρες πού προβλέπει ο νόμος! "Η άκόμα καλύτερα: για νά προσαρμόσουν οι εργοστασιάρχες τή χρησιμοποίηση τών παιδιών στήν εργασία τών ενήλικων άνδρων εργάτων ως τίς 8 1/2 τό βράδυ, έφτανε νά μή δόσουν στά παιδιά δουλιά ως τίς 2 μ. μ. όποτε μπορούσαν νά τά κρατούν κατόπι στο εργοστάσιο χωρίς διακοπή ως τίς 8 1/2 τό βράδυ! «Καί όμολογούν τώρα ρητά ότι τελευταία εξαιτίας της τάσης τών εργοστασιάρχων νά βάζουν από απληστία τίς μηχανές τους νά εργάζονται πάνω από 10 ώρες τό 24ωρο, παρεισέφρησε στήν Άγγλία ή συνήθεια νά βάζουν νά εργάζονται μόνα μαζί μέ τούς ενήλικους άνδρες ως τίς 8 1/2 τό βράδυ παιδιά 8—13 χρονών καί τών δύο φύλων, αφού προηγουμένα απομακρυνθούν από τό εργοστάσιο όλοι οι νέοι καί όλες οι γυναίκες».¹⁵⁰ Οι εργάτες καί οι έπόπτες εργασίας διαμαρτυρήθηκαν ενάντια σ' αυτή τή συνήθεια για λόγους υγείας καί ήθικης. "Όμως τό κεφάλαιο απάντησε:

«Άς πέρουν οι συνέπειες τών πράξεών μου στο δικό μου κεφάλι! Ζητώ τό δικιο μου! Τήν εξόφληση του γραμματίου μου!»*

¹⁴⁸ «Reports etc. for 30th April 1848», σελ. 47.

¹⁴⁹ «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 130.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 142.

* Σάιπηρ: «Ο Έμπορος της Βενετίας», πράξη IV, σκηνή I, στίχοι 204—205, λόγια του Σάυλοκ. (Σημ. Μετ.).

Καί πραγματικά, σύμφωνα μέ στατιστικά στοιχεία πού τά φέρανε στίς 26 του Ιούλη 1850 στήν Κάτω Βουλή, στίς 15 του Ιούλη 1850 υποβλήθηκαν σέ 275 εργοστάσια, παρ' όλες τίς διαμαρτυρίες, 3742 παιδιά σ' αυτή τή «συνήθεια».¹⁵¹ Καί σάν νά μήν έφτανε αυτό! Τό λυγκίσιο μάτι του κεφαλαίου ανακάλυψε πώς ενώ ο νόμος του 1844 δέν επιτρέπει πρίν από τό μεσημέρι συνεχή εργασία πάνω από πέντε ώρες χωρίς ένα διάλειμμα τουλάχιστον 30 λεπτών, δέν περιλαμβάνει τίποτα τό σχετικό για τήν απογευματινή εργασία. "Ετσι τό κεφάλαιο απαίτησε καί πέτυχε τήν απόλωση νά βάζει όχι μόνο νά εργάζονται βαριά, άλλα καί νά πεινούν συνέχεια από τίς 2 μ. μ. ως τίς 8 1/2 τό βράδυ 8 χρονών εργατόπαιδα!

«Μάλιστα, τό κρέας μου άνήκει.

Αυτό λέει τό γραμμάτιο»*¹⁵².

Αυτό τό σαύλοκικό γάντζωμα από τό γράμμα του νόμου του 1844 στο σημείο πού ρυθμίζει τήν εργασία τών παιδιών, έπρόκειτο ωστόσο νά προετοιμάσει άπλώς τήν ανοιχτή άνταρσία ενάντια στον ίδιο τό νόμο στο ζήτημα πού ρυθμίζει τήν εργασία «τών νέων καί τών γυναικών». "Ας θυμηθούμε ότι ή κατάργηση του «ψευτικού Relaisystem» ήταν ο κύριος σκοπός καί τό κύριο περιεχόμενο εκείνου του νόμου. Οι εργοστασιάρχες άρχισαν τήν άνταρσία τους δηλώνοντας άπλυστα ότι τά άρθρα του νόμου του 1844, πού άπαγορεύουν τήν αυθαίρετη χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης τών νέων καί τών γυναικών σέ αυθαίρετα δισλεγμένα μικρότερα χρονικά διαστήματα μέσα στα πλαίσια της 15ωρης εργοστασιακής ημέρας, έμεναν «σχετικά άβλαβή (comparatively harmless) όσο οι ώρες εργασίας ήταν περιορισμένες σέ 12. Στίς συνθήκες του νόμου για τό δεκάωρο αποτελούν άνυπόφορη άδικία (hardship)».¹⁵³ Γιαυτό καί δήλωσαν μέ τόν πώ ψυχρό τρόπο στους έπόπτες πώς δέ θά πάρουν υπόψη τους τό γράμμα του νόμου καί ότι θά εισαγάγουν πάλι μέ δική τους ευθύνη τό παλιό καθεστώς.¹⁵⁴ "Ότι αυτό γίνεται πρós τό συμφέρο τών

¹⁵¹ «Reports etc. for 31st October 1850», σελ. 5, 6.

* Λόγια του Σάυλοκ, στο ίδιο, στίχοι 250—251. (Σημ. Μετ.).

¹⁵² "Η φύση του κεφαλαίου παραμένει ή ίδια καί στίς ανέλεγκτες καί στίς εξελιγμένες μορφές του. "Ο κώδικας πού επιβάλλανε οι δουλοχτήτες στο έδαφος του Νέου Μεξικού λίγο πρίν τό ξέσπασμα του άμερικάνικου εμφυλίου πολέμου λέει: ο εργάτης, έφόσον ο κεφαλαιοκράτης έχει αγοράσει τήν εργατική του δύναμη «είναι δικό του (του κεφαλαιοκράτη) χρήμα» («The labourer is his (the capitalist's) money»). "Η ίδια αντίληψη επικρατούσε στους ρωμαίους πατέριους. Τό χρήμα πού είχαν προκαταβάλει στον πληβείο χρεώστη είχε μετατραπεί μέ τή βοήθεια τών μέσων συντήρησης σέ σάρκα καί όστά του χρεώστη. Γιαυτό «αυτή ή σάρκα καί αυτά τά όστά» ήταν «δικό τους χρήμα». Από δώ πηγάζει ο σαύλοκικός νόμος της Δωδεκαδέλτου! "Όσο για τήν υπόθεση του Λενγκέ, ότι οι πατριζικοί πιστωτές οργάνωναν από καιρό σέ καιρό πέρα από τόν Τίβερη συμπόσια μέ βρασμένο κρέας χρεωστών, δέν τή συζητάμε φυσικά, όπως δέ συζητάμε καί τήν υπόθεση του Ντάουμπερ για τό χριστιανικό μυστικό δειπνο.

¹⁵³ «Reports etc. for 30th April 1848», σελ. 28.

¹⁵⁴ "Ανάμεσα σ' άλλους έκανε μιá παρόμοια δήλωση καί ο φιλόανθρωπος "Ασγουωρθ σ' ένα του γράμμα στον Λέοναντ Χόρνερ, γραμμένο στήν αηδιωτική γλώσσα τών κουζιερων («Reports etc. April 1849», σελ. 4).

ΐδιων τῶν ἐργατῶν πού ἄκουσαν κακές συμβουλές, «γιά νά μποροῦν νά τοὺς δύνουν μεγαλύτερα μεροκάματα». «Πρόκειται γιά τό μοναδικά δυνατό σχέδιο διατήρησης τῆς βιομηχανικῆς ὑπεροχῆς τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας μέσα στίς συνθήκες τοῦ νόμου γιά τό δεκάωρο»¹⁵⁵. «Μπορεῖ νάναί κάπως δύσκολη ἡ ἀνακύληση ἀνωμαλιῶν στό καθεστῶς τοῦ Relaissystem, ἄλλά καί τί μ' αὐτό; (what of that?) Μήπως πρέπει νά πραγματευόμαστε σάν δευτερεύον ζήτημα τό μεγάλο βιομηχανικό συμφέρον αὐτῆς τῆς χώρας, μόνο καί μόνο γιά ν' ἀπαλλάξουμε ἀπό λίγο παραπάνω κόπο (some little trouble) τοὺς ἐπόπτες καί τοὺς ὑποεπόπτες ἐργασίας»¹⁵⁶.

Ὅλες αὐτές οἱ ὑπεκφυγές δέ βοήθησαν φυσικά σέ τίποτα. Οἱ ἐπόπτες ἐργασίας ἐπέμβηκαν δικαστικά. Σέ λίγο ὅμως ἕνα τέτιο σύννεφο ἀπό αἰτήσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν κατὰκλυσε τόν ὑπουργό τῶν Ἑσωτερικῶν σέρ Τζωρτζ Γκρέν, πού μέ τήν ἐγκυκλίό του τῆς 5 τοῦ Αὐγούστου 1848 σύστηνε στοὺς ἐπόπτες «γενικά νά μὴν ἐπιμεβαίνουν ὅταν καταπατεῖται τό γράμμα τοῦ νόμου, κάθε φορά πού δέν ὑπάρχουν ἀποδείξεις ὅτι παραβιάζεται τό Relaissystem καί ὅτι βάζουν τοὺς νέους καί τίς γυναῖκες νά ἐργάζονται πάνω ἀπὸ 10 ὥρες». Ὑστερα ἀπ' αὐτό ὁ ἐπόπτης ἐργασίας Τζ. Στιούαρτ ἐπέτρεψε σ' ὅλη τῇ Σκωτία τό λεγόμενο σύστημα βάρδιας μέσα στά πλαίσια τῆς δεκαπεντάωρης διάρκειας τῆς ἐργοστασιακῆς ἡμέρας, πού σέ λίγο ξανάνησε μέ τὸν παλιό τρόπο ἐκεῖ. Ἀντίθετα, οἱ ἄγγλοι ἐπόπτες ἐργασίας δήλωσαν ὅτι ὁ ὑπουργός δέν ἔχει καμιά δικτατορικὴ ἐξουσία νά ἀναστέλλει τοὺς νόμους καί αὐστέλεσαν τὴ δικαστικὴ δίωξη τῶν proslavery rebels [στασιαστῶν ὑπὲρ τῆς σκλαβιάς].

Ποιὸ ἦταν ὅμως τό ὄφελος ὅλων αὐτῶν τῶν παραπομπῶν στά δικαστήρια, τῇ στιγμῇ πού τὰ δικαστήρια, οἱ county magistrates¹⁵⁷, ἀθώωναν τοὺς ἐργοστασιαρχές; Στά δικαστήρια αὐτὰ παρακάθονταν οἱ ἴδιοι οἱ ἐργοστασιαρχές καί δικάζαν τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς τους. Νά ἕνα παράδειγμα. Κάποιος Ἑσκριτς, τῶν μπαμπακοκλωστηρίων Κέρσω, Λίτζ καί Σία, πρότεινε στὸν ἐπόπτη ἐργοστασιῶν τῆς περιφέρειᾶς του ἕνα σχέδιο κάποιου Relaissystem γιά τό ἐργοστάσιό του. Ὅταν τό σχέδιό του ἀπορρίφθηκε κρύτησε στήν ἀρχὴ παθητικὴ στυψή. Λίγους μῆνες ἀργότερα οἱ εἰρηνοδίκες τοῦ Στόκπορτ δικάζαν κάποιον πρόσωπο, ἐπίσης ἐργοστασιαρχὴ μπαμπακοκλωστηρίου, πού κατηγοροῦνταν ὅτι ἐφάρμοσε ἕνα σχέδιο βάρδιας ὅμοιο μέ τό σχέδιο πού ξεφούρνισε ὁ Ἑσκριτς. Τό πρόσωπο αὐτό ὀνομαζόταν Ροβινσῶνας καί ἂν δέν ἦταν ὁ Παρασκευᾶς τοῦ Ἑσκριτς, ἦταν πάντως συγγενῆς του. Τό εἰρηνοδικεῖο ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 4 δικαστές. 3 ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ἐργοστασιαρχές μπαμπακοκλωστηρίων μέ ἐπικρατὴς τὸν ἀνα-

¹⁵⁵ «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 138.

¹⁵⁶ Στὸ ἴδιο, σελ. 140.

¹⁵⁷ Αὐτοὶ οἱ «county magistrates», οἱ «great unpaid» [οἱ μεγάλοι ἀμισθοί], ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Οὐ. Κόμπετ, εἶναι ἕνα εἶδος ἀμισθοῦ εἰρηνοδίκου πού τοὺς διαλέγουν ἀπὸ τοὺς πρῶτοντες τῶν κομητειῶν. Στὴν οὐσία ὑποτελοῦν τὰ πατρογονικά δικαστήρια τῶν κυρίαρχων τάξεων.

πόφευχο Ἑσκριτς. Ὁ Ἑσκριτς ἀθώωσε τὸ Ροβινσῶνα καί δήλωσε ἀμέσως πὺς ὅτι εἶναι νόμιμο γιά τὸ Ροβινσῶνα ἐπιτρέπεται καί στὸν Ἑσκριτς. Στηριγμένος λοιπὸν στὴ δική του ἀπόφαση πού ἀπόχρησε ἐπὶ ἰσχύι νόμου, ἐφάρμοσε ἀμέσως τὸ σύστημα καί σὺν δικῷ του ἐργοστάσιῳ¹⁵⁸. Φυσικά, ἡ ἴδια ἡ σύνθεση αὐτῶν τῶν δικαστηρίων ἀποτελοῦσε ἀνοιχτὴ καταπάτηση τοῦ νόμου¹⁵⁹. Αὐτοῦ τοῦ εἵδους οἱ δικαστικές φάρσες—ἀναφωνεῖ ὁ ἐπόπτης Χόουελ—ζητοῦν κάποιο μέσο θεραπείας... Ἐνὰ ἀπὸ τὰ δύο: ἡ προσαρμοστέα τὸ νόμο σ' αὐτές τίς δικαστικές ἀποφάσεις, ἡ φροντίστε νά τὸν χειρίζεται ἕνα περισσότερο ἀλάθευτο δικαστήριο, πού... σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις νά προσαρμόζει τίς ἀποφάσεις του σὺν τῷ νόμο. Πόσο ἐπιθυμητὸς εἶναι ὁ ἑμισητός δικαστής!»¹⁶⁰.

Οἱ νομικοὶ τοῦ στέμματος χαρακτηρίσαν ἀνόητες τίς ἐρμηνείες τοῦ νόμου τοῦ 1848 πού δύναν οἱ ἐργοστασιαρχές, οἱ σωτήρες ὅμως τῆς κοινωνίας δέν ἀφέθηκαν νά παραπλανηθοῦν. «Ἀφοῦ—λέει στήν ἐκθεσὴ του ὁ Λέοναρντ Χόρνερ—προσπάθησα μέ 10 δικαστικές διώξεις σέ 7 διάφορες δικαστικές περιφέρειες νά ἐπιβάλλω τὸ νόμο, καί ἀπ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις μόνο σέ μιὰ περίπτωση μέ ὑποστήριξαν οἱ εἰρηνοδίκες... θεωρῶ ἀνώφελη κάθε παραπέρα δίωξη ἐπὶ παραβάσει τοῦ νόμου. Στὸ Λάνκασερ δέν ἰσχύει πιά... τό μέρος τοῦ νόμου πού συντάχθηκε γιά νά δημιουργήσῃ μιὰ δομομορφὴ κατάστασις στό ζήτημα τῶν ὥρων ἐργασίας. Ἐπίσης καί ἐγὼ καί οἱ βοηθοὶ μου δέν διαθέτουμε ἀπολύτως κανένα μέσο, γιά νά ἐξακριβώνουμε ἂν στά ἐργοστάσια ὅπου ἐπικρατεῖ τό λεγόμενο Relaissystem, οἱ νέοι καί οἱ γυναῖκες δέν ἀπασχολοῦνται πάνω ἀπὸ 10 ὥρες... Στά τέλη τοῦ Ἀπριλίου 1849 στήν περιφέρειά μου ἐργάζονταν κιόλας σύμφωνα μέ τὴ μέθοδο αὐτὴ 114 ἐργοστάσια καί ὁ ἀριθμὸς τοὺς αὐξάνει ὀρμητικά τὸν τελευταῖο καιρὸ. Γενικά ἐργάζονται τώρα 13 1/2 ὥρες, ἀπὸ τίς 6 τὸ πρῶτ' ὥς τίς 7 1/2 τὸ βράδυ σέ μερικές περιπτώσεις ἐργάζονται 15 ὥρες, ἀπὸ τίς 5 1/2 τὸ πρῶτ' ὥς τίς 8 1/2 τὸ βράδυ»¹⁶¹. Τό Δεκέμβριον τοῦ 1848 ὁ Λέοναρντ Χόρνερ διέθετε κιόλας ἕναν κατάλογο 65 ἐργοστασιαρχῶν καί 29 ἐπιστὰντων ἐργοστασιῶν πού δήλωναν ὁμόφωνα πὺς κανένα σύστημα ἐποπτείας δέν μπορεῖ στίς συνθήκες αὐτοῦ τοῦ Relaissystem νά ἐμποδίσῃ ἀκόμα καί τὴν πῶ ὑπερβολικὴ παράτασις τῆς ἐργασίας¹⁶². Πότε τὰ ἴδια παιδιά καί οἱ ἴδιοι νέοι στέλνονταν ἀπὸ τὸ κλωστήριό στοὺς ὑφαντήριον κλπ., τότε μεταφέρον-

¹⁵⁸ «Reports etc. for 30th April 1849», σελ. 21, 22. Πρβλ. τὰ ἀνάλογα παραδείγματα τοῦ ἴδιου εἶδους στὴ σελ. 4 καί 5.

¹⁵⁹ Μέ τὸ νόμο 1 καί 2 τοῦ Γουλιέλμου IV, § 24, σελ. 10, πού εἶναι γνωστὸς ὡς ὁ νόμος τοῦ σέρ Τζῶν Χόμπερτσον γιά τὰ ἐργοστάσια, ἀπαγορεύεται σ' ἕνα ἰδιοχτήτῃ μπαμπακοκλωστηρίῳ ἡ ὑπαικοκλῶσις, ἡ σὺν πατέρα, τὸ γιὸ καί τὸν ἀδερφὸ ἐνός τέτιου ἰδιοχτήτῃ, νά ἀσχεῖ τὴ λειτουργία τοῦ εἰρηνοδίκου σέ ζητήματα πού ἀφοροῦν τὸ νόμο γιά τὰ ἐργοστάσια. [«Reports etc. for 30th April 1849», σελ. 22, ὑποσημείωση].

¹⁶⁰ «Reports etc. for 30th April 1849» [σελ. 22].

¹⁶¹ Στὸ ἴδιο, σελ. 5.

¹⁶² «Reports etc. for 31st October 1849», σελ. 6.

ταν (shifted) επί 15 ώρες από τό ένα εργοστάσιο στο άλλο¹⁶³. Πώς να ξλέγεις ένα σύστημα «πού καταχράται τή λέξη βάρδια, γιά ν' ανακατεύει τους σάν τραπουλόχαρτα τά χέρια μέ ἀτέλειωτη ποικιλία συνδυασμῶν καί γιά νά μετατοπίζει καθημερινά τίς ὥρες τῆς ἐργασίας καί τῆς ἀνάπαυσης γιά τά διάφορα ἄτομα, ἔτσι πού ποτέ ἡ ἴδια πλέρια ὁμάδα χερῶν νά μή συνεργάζεται στόν ἴδιο τόπο καί τήν ἴδια ὥρα»¹⁶⁴!

Ὅμως, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πραγματική ὑπερβολική ἐργασία, τό λεγόμενο αὐτό Relaissystem ἦταν ἀποκύημα τῆς φαντασίας τοῦ κεφαλαίου, τέτιο πού κι ὁ Φουριέ δέν κατάφερε ποτέ νά τό ξεπεράσει στά χιουμοριστικά του σκίτσα τῶν «courtes séances» [σύντομες βάρδιες], μέ τή διαφορὰ μόνο πού ἡ εὐχαρίστηση τῆς δουλειᾶς εἶχε μετατραπεί σέ εὐχαρίστηση τοῦ κεφαλαίου. Ἀρκεῖ νά δει κανεῖς τά σκίτσα τῶν εργοστασιαρχῶν, πού ὁ καθὼς πρέπει τύπος τά ἐγκωμίαζε σάν ὑποδείγματα γιά τό «τί μπορεῖ νά καταφέρει ἕνας λογικός βαθμὸς ἐπιμέλειας καί μεθόδου» («what a reasonable degree of care and method can accomplish»). Τό ἐργατικό προσωπικό χωρίζοταν καμιά φορά σέ 12 ὡς 15 κατηγορίες, πού κι αὐτές μέ τή σειρά τους ἄλλαζαν διαρκῶς τά συστατικά τους μέρη. Στό διάστημα τῆς δεκαπεντάωρης διάρκειας τῆς εργοστασιακῆς ἡμέρας τό κεφάλαιο τραβοῦσε τόν ἐργάτη πότε γιά 30 λεπτά τῆς ὥρας καί πότε γιά μιὰ ὥρα στή δουλειά καί ὕστερα τόν ἀπωθόυσε γιά νά τόν τραβήξει καί πάλι στό ἐργοστάσιο καί νά τόν ἀπωθήσει ξανά ἀπ' αὐτό, σέρνοντάς τον πότε δῶ καί πότε κεῖ σέ ἀκανόνιστα ράκη χρόνου, χωρὶς νά τόν χάνει οὔτε στιγμή ἀπ' τά μάτια ὡς πού νάχει ὀλοκληρώσει τή δεκάωρη ἐργασία. Ὅπως στή σκηνή τοῦ θεάτρου ἔτσι καί δῶ τά ἴδια πρόσωπα ἔπρεπε νά ἐμφανίζονται διαδοχικά στίς διάφορες σκηνές τῶν διαφόρων πράξεων. Ὅπως ὅμως ἕνας ἠθοποιός σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ δράματος ἀνήκει στή σκηνή, ἔτσι ἀνήκαν τώρα καί οἱ ἐργάτες 15 ὥρες συνεχῶς στό ἐργοστάσιο, χωρὶς νά συμπεριλαμβάνεται ὁ χρόνος γιά τό πᾶνε κι ἔλα σ' αὐτό. Οἱ ὥρες τῆς ἀνάπαυσης μετατρέπονταν ἔτσι σέ ὥρες ἀναγκαστικῆς ἀργίας, πού ἔσπρωχναν τό νεαρό ἐργάτη στό καπηλιό καί τή νεαρή ἐργάτρια στό μοροντέλο. Ὑστερα ἀπό κάθε καινούργια ἰδέα πού σοφίζοταν καθημερινά ὁ κεφαλαιοκράτης γιά νά κρατάει σέ κίνηση τίς μηχανές του 12 ἢ 15 ὥρες συνέχεια χωρὶς ν' αὐξήσει τό ἐργατικό προσωπικό, ὁ ἐργάτης ἦταν ὑποχρεωμένος νά καταπίνει γρήγορα τό μεσημεριανό του φαγητό πότε στό ἕνα καί πότε στό ἄλλο κενό χρόνου. Τόν καιρό πού γινόταν ἡ ζήμηση γιά τό δεκάωρο οἱ κεφαλαιοκράτες φώναζαν ὅτι ὁ συρφετός τῶν ἐργατῶν κἀνει αἰτήσεις μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά παίρνει μισθὸ δώδεκα ὥρῶν γιά ἐργασία δέκα ὥρῶν. Τώρα εἶχαν ἀντιστρέψει τό νόμισμα. Πλήρωναν μισθὸ δέκα ὥρῶν καί εἶχαν τήν ἐργατικὴ δύναμη στή διάθεσή τους

¹⁶³ «Reports etc. for 30th April 1849», σελ. 21.

¹⁶⁴ «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 95.

δώδεκα καί δεκαπέντε ὥρες!¹⁶⁵. Αὐτὴ ἦταν ἡ οὐσία τῆς ὑπόθεσης, αὐτὴ ἦταν ἡ ἐκδοχὴ τῶν εργοστασιαρχῶν γιά τό νόμο τοῦ δεκάωρου! Καί ἐπρόκειτο γιά τοὺς ἴδιους ἐκείνους ὁπαδούς τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου πού ἦταν ὄλο κατάνυξη καί ξεχειλίζουν ἀπὸ ἀγάπη γιά τόν ἄνθρωπο καί πού 10 ὀλόκληρα χρόνια, τόν καιρὸ τῆς ζύμωσης ἐνάντια στοὺς νόμους γιά τά σιτηρά, ἀπόδειχναν στοὺς ἐργάτες μέ λεπτομερειακούς ὑπολογισμούς ὡς τήν τελευταία δεκάρα, πὼς δταν τά σιτηρά θά εἰσάγονται ἐλεύθερα, θά ἄρκει πέρα γιά πέρα, μέ τά μέσα πού διαθέτει ἡ ἀγγλικὴ βιομηχανία, ἡ δεκάωρη ἐργασία γιά νά πλουτίζει τοὺς κεφαλαιοκράτες¹⁶⁶.

Ἡ δίχρονη ἀνταρσία τοῦ κεφαλαίου ἐπιστεγάστηκε ἐπιτέλους μέ τήν ἐτυμηγορία ἑνὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀνώτατα δικαστήρια τῆς Ἀγγλίας, τοῦ Court of Exchequer, πού γιά μιὰ ἀπὸ τίς περιπτώσεις πού ἔφτασαν ὡς αὐτὸ στίς 8 τοῦ Φλεβάρη 1850 ἀποφάνθηκε πὼς καί μὲν οἱ εργοστασιαρχές ἐνέργησαν ἀντίθετα πρὸς τό πνεῦμα τοῦ νόμου τοῦ 1844, ὅμως αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ νόμος περιέχει ὁρισμένες λέξεις πού τόν ἔκαναν παράλογο. «Μέ τήν ἀπόφαση αὐτὴ εἶχε καταργηθεῖ ὁ νόμος γιά τό δεκάωρο»¹⁶⁷. Πλήθος εργοστασιαρχές, πού ὡς τώρα ἀπόφευγαν ἀκόμα τό Relaissystem γιά τοὺς ἀνήλικους καί τίς ἐργάτριες, ἄρχισαν νά τό ἐφαρμόζουν μέ τά δλα τους¹⁶⁸.

Ὑστερα ὅμως ἀπ' αὐτὴ τή φαινομενικὰ ὀριστικὴ νίκη τοῦ κεφαλαίου ἀκολούθησε ἀμέσως μιὰ ἀπότομη ἀλλαγὴ. Οἱ ἐργάτες εἶχαν προβάλλει ὡς τότε παθητικὴ, ἂν καί ἀλύγιστη καί καθημερινὰ ἀνανεούμενη ἀντίσταση. Τώρα διαμαρτύρονταν σέ θεωρητικά ἀπειλητικά συλλαλητήρια στοὺς Λάνκασερ καί στοὺς Γιόρκσερ. Ὡστε ὁ δῆθεν νόμος γιά τό δεκάωρο ἦταν ἀπλὴ κοροϊδία, κοινοβουλευτικὴ ἀπάτη, καί δέν ὑπῆρχε ποτέ! Οἱ ἐπόπτες ἐργασίας προειδοποίησαν ἐπείγοντως τήν κυβέρνηση ὅτι ὁ ταξικός ἀνταγωνισμός ἔχει ἐνταθεῖ σέ ἀπίστευτο βαθμὸ. Μουρμουρίζε καί μιὰ μερίδα τῶν ἰδίων τῶν εργοστασιαρχῶν: «Ὑστερα ἀπὸ τίς ἀντιφατικὲς ἀποφάσεις τῶν εἰρηνοδικῶν ἐπικρατεῖ μιὰ τελείως ἀνώμαλη καί ἀναρχικὴ κατάσταση. Ἄλλος νόμος ἰσχύει στοὺς Γιόρκσερ, ἄλλος στοὺς Λάνκασερ, ἄλλος σέ μιὰ ἐνορία τοῦ Λάνκασερ καί ἄλλος στήν ἄμεση γειτονιά της. Στίς μεγαλοπόλεις ὁ εργοστασιαρχὴς μπορεῖ νά παρακάμπτει τό νόμο, ἐνῶ στοὺς μικροὺς

¹⁶⁵ Βλ. «Reports etc. for 30th April 1849», σελ. 6, καί τὴ διεξοδικὴ ἐξήγηση τοῦ shifting system [σύστημα μετακινήσεων] ἀπὸ τοὺς ἐπόπτες ἐργασίας Χόουελ καί Σῶντερς στοὺς «Reports etc. for 31st October 1848». Βλ. ἐπίσης τήν αἴτηση τοῦ κλήρου τοῦ Ἄστον καί περικύρῶν στή βασιλίσσα, ἀνοίξη τοῦ 1849, ἐνάντια στοὺς shift system.

¹⁶⁶ Πρὸς βλ. λγ. «The factory Question and the Ten Hours Bill» τοῦ R. H. Greg, [London] 1837.

¹⁶⁷ Friedrich Engels: «Die englische Zehnstundenbill (στό περιοδικό «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue», πού τό ἐξέδιδε ἐγὼ ὁ ἴδιος, τεῦχος τοῦ Ἀπριλίου 1850, σελ. 13). Τό ἴδιο ἐπίσης «ὑψηλὸ» δικαστήριο εἶχε ἀνακαλύψει τόν καιρὸ τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου πολέμου μιὰ διφορούμενη φράση πού ἀντίστροφε στοὺς διαμετρικὰ ἀντίθετό του τό νόμο πού ἀπαγορεύει τὸν ἐξοπλισμὸ πειρατικῶν πλοίων.

¹⁶⁸ «Reports etc. for 30th April 1850».

συνουκισμούς της υπαίθρου ο εργοστασιάρχης δέ βρίσκει τό απαραίτητο προσωπικό για τό Relaisystem καί ακόμα λιγότερο για τή μεταφορά των εργατών από τό ένα εργοστάσιο στο άλλο κλπ.». Καί ή ισοτιμία στην έκμεταλλευση της εργατικής δύναμης είναι για τό κεφάλαιο τό πρώτο δικαίωμα του ανθρώπου.

Κάτω απ' αυτές τίς συνθήκες ή υπόθεση κατάληξε σέ ένα συμβιβασμό ανάμεσα στους εργοστασιάρχες καί στους εργάτες πού επισημαγίστηκε κοινοβουλευτικά μέ τό νέο συμπληρωματικό νόμο της 5 του Αυγούστου 1850 για τά εργοστάσια. Για τους «νέους καί τίς γυναίκες» ή εργασία ήμέρα αυξήθηκε από 10 σέ 10 1/2 ώρες για τίς πρώτες 5 μέρες της εβδομάδας, ενώ για τό Σάββατο περιορίστηκε σέ 7 1/2 ώρες. Η εργασία πρέπει νά εκτελείται μέσα στα πλαίσια του χρονικού διαστήματος από τίς 6 τό πρωί ως τίς 6 τό βράδυ¹⁶⁹, μέ 1 1/2 ώρα διακοπές για τά γεύματα πού πρέπει νά παραχωρούνται ταυτόχρονα καί σύμφωνα μέ τίς διατάξεις του 1844 κλπ. Έτσι μία για πάντα δόθηκε τέλος στο Relaisystem¹⁷⁰. Για τήν εργασία των παιδιών ξμεινε σέ ισχύ ο νόμος του 1844.

Μία κατηγορία εργοστασιάρχων εξασφάλισε αυτή τή φορά, όπως καί προηγούμενα, για τόν έαυτό της κυριαρχικά δικαιώματα πάνω στα παιδιά των προλεταρίων. Πρόκειται για τους εργοστασιάρχες μεταξουργείων. Τό 1833. είχαν ουδολιάξει απειλητικά πώς «θα τους κλείσουν τά εργοστάσια αν τους στερούν την ελευθερία νά βάζουν κάθε μέρα νά δουλεύουν βαριά 10 δλόκληρες ώρες παιδιά κάθε ηλικίας» (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works), καί πώς τους ήταν αδύνατο ν' αγοράζουν αρκετό αριθμό παιδιών πάνω από 13 χρονών. Απόσπασαν μέ έκβασμό τό προνόμιο πού επιθυμούσαν. Μία κατοπινή έρευνα αποκάλυψε ότι ή πρόφασή τους αποτελούσε καθαρό ψέμα¹⁷¹, πράγμα πού δέν τους έμποδισε όμως μία δλόκληρη δεκαετία νά κλώθουν κάθε μέρα 10 ώρες συνέχεια μεταξύ από τό αίμα μικρών παιδιών πού, για νά εκτελέσουν τήν εργασία πού τους έδιναν, έπρεπε νά τά βάζουν νά στέκονται πάνω σέ καρέκλες¹⁷². Είναι αλήθεια ότι ο νόμος του 1844 τους «στέρησε» τήν «ελευθερία» νά εκμεταλλεύονται πάνω από 6 1/2 ώρες τήν ήμέρα παιδιά κάτω από 11 χρονών, τους εξασφάλισε όμως αντίθετα τό προνόμιο νά εκμεταλλεύονται 10 ώρες τήν ήμέρα παιδιά από 11 ως 13 χρονών καί κατάργησε τή σχολική μόρφωση πού ήταν υποχρεωτική για τά άλλα παιδιά πού εργαζόνταν στο εργοστάσιο. Τή

¹⁶⁹ Τό γεμώνα τό χρονικό αυτό διάστημα μπορεί νά βιστάει από τίς 7 τό πρωί ως τίς 7 τό βράδυ.

¹⁷⁰ «Ο σημερινός νόμος (του 1850) ήταν ένας συμβιβασμός, σύμφωνα με τόν όποιον οι εργάτες παραιτούνταν από τά ευεργετήματα του νόμου για τό δικαίωμα παίρνοντας σέ αντάλλαγμα τό ταυτόχρονο άρρήνημα καί σταμάτημα της δουλις για τους εργάτες πού ο χρόνος τους εργασίας είναι περιορισμένος» («Reports etc. for 30th April 1852», σελ. 14).

¹⁷¹ «Reports etc. for 30th Sept. 1844» σελ. 13.

¹⁷² Στο ίδιο.

φορά αυτή τό πρόσχημά τους ήταν: «Η λεπτότητα του ύφαντου απαιτεί τέτια απαλοσύνη των δακτύλων, πού αποχτιέται μονάχα αν μπουν χωρίς στο εργοστάσιο»¹⁷³. Σκοτώναν τά παιδιά χάρι στα λεπτά τους δάχτυλα, ακριβώς όπως στη Νότια Ρωσία σφάζουν τά μεγάλα κεραφόρα ζώα για νά παίρνουν τό τομάρι καί τό λίπος τους. Τέλος τό προνόμιο πού είχε παραχωρηθεί τό 1844 περιορίστηκε τό 1850 στα τμήματα πού κλώθουν καί τυλίγουν τό μετάξι, μά καί έδω πάλι για ν' αποξηματωθεί τό κεφάλαιο πού του στερούσαν τήν «ελευθερία» του, οι ώρες εργασίας αυξήθηκαν από 10 σέ 10 1/2 για παιδιά από 11 ως 13 χρονών. Πρόφαση: «Στα μεταξουργεία ή δουλιά είναι πιο ελαφριά από τά άλλα εργοστάσια καί σέ καμιά περίπτωση τόσο βλαβερή για τήν υγεία»¹⁷⁴. Επίσημη ιατρική έρευνα απόδειξε εκ των υστέρων ότι, αντίστροφα, «τό μέσο ποσοστό θνησιμότητας είναι εξαιρετικά μεγάλο στις περιφέρειες παραγωγής μεταξωτών, καί για τό γυναικείο τμήμα του πληθυσμού είναι μάλιστα πιο μεγάλο καί από τίς μαμπακοπεριφέρειες του Λάνκασερ»¹⁷⁵. Καί τό σκάνδαλο συνεχίζεται ως τώρα, παρ' όλες τίς διαμαρτυρίες των έποπτών εργασίας πού επαναλαμβάνονται κάθε έξι μήνες¹⁷⁶.

¹⁷³ «The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories» («Reports etc. for 31st October 1846», σελ. 20).

¹⁷⁴ «Reports etc. for 31st October 1861», σελ. 26.

¹⁷⁵ «Reports etc. for 31st October 1861», σελ. 27. Γενικά καλύτερη ή σωματική κατάσταση του εργατικού πληθυσμού πού ήπάγεται στο νόμο για τά εργοστάσια. Πάνω σ' αυτό συμφωνούν όλες οι ιατρικές γνωματεύσεις, καί όσο για μένα πείστηκα γ' αυτό από τή δική μου προσωπική αντίληψη σέ διάφορες χρονικές περιόδους. Όστόσο, καί αν ακόμα δέν πάρουμε υπόψη τό τεράστιο ποσοστό θνησιμότητας των παιδιών στα πρώτα χρόνια της ηλικίας τους, οι έπίσημες εκθέσεις του δρ Γκρήνχοου δείχνουν τή δυσμενή υγιονομική κατάσταση των βιομηχανικών περιφερειών, σέ σύγκριση με «άγροτικές περιφέρειες με κανονική υγεία». Για όπόδειξη παραθέτω ανάμεσα σ' άλλα καί τόν παρακάτω πίνακα από τήν έκθεσή του του 1861:

Ποσοστό των ενήλικων ανδρών πού απασχολούνται στη βιομηχανία	Αριθμός θανάτων από πνευμονικά νοσήματα σέ κάθε 100.000 άνδρες	Όνομα περιφέρειας	Αριθμός θανάτων από πνευμονικά νοσήματα σέ κάθε 100.000 γυναίκες	Ποσοστό των ενήλικων γυναικών πού απασχολούνται στη βιομηχανία	Είδος εργασίας των γυναικών
14,9	598	Ούιγαν	614	18,0	μαμπακι
42,6	708	Μπλάμπορν	734	34,9	μαμπακι
37,3	547	Χάλιφαξ	564	20,4	μαλί
41,9	611	Μπράντφορντ	603	30,0	μαλί
31,0	691	Μάκλσφελντ	804	26,0	μετάξι
14,0	584	Λήν	705	17,2	μετάξι
36,6	791	Στόκ-άπον-Τρέντ	665	19,3	άγγειοπλαστική
30,4	726	Γουόλταντον	727	13,9	άγγειοπλαστική
—	305	Όχιτό υγιείς άγροτικές περιφέρειες	340	—	—

¹⁷⁶ Είναι γνωστό μέ πόση δυστροπία οι άγγλοι «παδοί του ελεύθερου έμπορίου» απαρήνθησαν τόν προστατευτικό δασμό για τή μεταξουργία. Καί τώ-

Ο νόμος του 1850 μετέτρεψε μόνο για «τους νέους και τις γυναίκες» το δεκαπεντάωρο διάστημα από τις 5 1/2 το πρωί ως τις 8 1/2 το βράδυ, σε δωδεκάωρο διάστημα από τις 6 το πρωί ως τις 6 το βράδυ. Επομένως όχι για τα παιδιά, που όπως και πρωτότερα μπορούσαν να τα εκμεταλλεύονται ακόμα μισή ώρα πριν από την έναρξη και 2 1/2 ώρες ύστερα από το τέλος του χρονικού αυτού διαστήματος, μ' όλο που δεν επιτρεπόταν να ξεπεράσει τις 6 1/2 ώρες η συνολική διάρκεια της εργασίας τους. Κατά τη συζήτηση του νόμου υποβλήθηκε στη βουλή από τους έμπορες εργασίας μια στατιστική για τις παίσχυντες καταχρήσεις που επέτρεπε αυτή η ανωμαλία. Του κάκου όμως. Στο βάθος καιροφυλαχτούσε η πρόθεση στα χρόνια της ανθισης να ξανανεβάσουν με τη βοήθεια των παιδιών σε 15 ώρες την εργάσιμη ημέρα των ενήλικων εργατών. Η πείρα των επόμενων 3 χρόνων έδειξε ότι μια τέτοια απόπειρα θα τσακίζονταν πάνω στην αντίσταση των ενήλικων ανδρών εργατών¹⁷⁷. Γι' αυτό το λόγο το 1853 συμπληρώθηκε επιτέλους ο νόμος του 1850 με την απαγόρευση «να χρησιμοποιούνται παιδιά το πρωί, προτού οι νέοι και οι γυναίκες πιάσουν δουλιά και το βράδυ αφού τελειώσουν τη δουλιά τους». Από δω και μπρός, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, ο νόμος του 1850 ρύθμιζε την εργάσιμη ημέρα όλων των εργατών στους βιομηχανικούς κλάδους που υπάγονταν σ' αυτόν¹⁷⁸. Από την έκδοση του πρώτου νόμου για τα εργοστάσια είχε περάσει μισός αιώνας¹⁷⁹.

Μόνο με τον «Printworks' Act» (νόμο για τα εργοστάσια που σταματάρουν μπαμπακερά κλπ.) του 1845 η νομοθεσία επεκτάθηκε πέρα από την αρχική της σφαίρα. Κάθε λέξη του νόμου μιλάει για τη δυσφορία με την οποία το κεφάλαιο δέχτηκε αυτό τον «παραλογι-

ρα αντί της προστασίας ενάντια στις εισαγωγές από τη Γαλλία ισχύει το απόρριπτο για τα παιδιά της Αγγλίας που εργάζονται στα εργοστάσια.

¹⁷⁷ «Reports etc. for 30th April 1853», σελ. 31.

¹⁷⁸ Στα χρόνια που μεσουρανούσε η αγγλική μπαμπακοβιομηχανία, το 1859 και το 1860, μερικοί εργοστασιάρχες προσπάθησαν με το δόλωμα των μεγάλων μισθών για πρόσθετο χρόνο εργασίας, να κάνουν τους ενήλικους άνδρες κλωστές κλπ. να ταχθούν υπέρ της παράτασης της εργάσιμης ημέρας. Οι κλωστές που εργάζονταν σε χειρωνακτικές μηχανές μιούλ και σέλφακτορ (αυτόματα) έβαλαν τέρμα στην προσπάθεια αυτή με ένα υπόμνημα στους επιχειρηματίες τους, όπου ανάμεσα στ' άλλα λένε: «Για να μιλήσουμε έξω από τα δόντια, η ζωή μας μάς είναι βάρος, και εφόσον θα είμαστε άλυσοδεμένοι στο εργοστάσιο σχεδόν δυό μέρες (20 ώρες) περισσότερο την εβδομάδα απ' ό,τι οι άλλοι εργάτες, θα αισθανόμαστε τον εαυτό μας σαν ελπίδες στη χώρα και θα κατηγορούμε τον ίδιο τον εαυτό μας ότι διακονούμε ένα σύστημα που βλάπτει σωματικά και ηθικά κι έμας τους ίδιους και τους απογόνους μας... Γιαυτό σας πληροφορούμε ευσεβώς ότι από την πρώτη του έτους δε θα εργαζόμαστε ούτε λεφτό πάνω από 60 ώρες την εβδομάδα, δηλ. από τις 6 το πρωί ως τις 6 το βράδυ, μαζί με τα νόμιμα διαλείμματα της 1 1/2 ώρας της ημέρας» («Reports etc. for 30th April 1860», σελ. 30).

¹⁷⁹ Σχετικά με τα μέσα που προσφέρει η σύνταξη αυτού του νόμου για την καταπίεση του, βλ. την κοινοβουλευτική έκθεση «Factory Regulation Acts» (6 του Αυγούστου 1859) και σ' αυτήν τις παρατηρήσεις του Λέοναρντ Χόρνερ «Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal Working now become very prevalent».

σμό»! Ο νόμος αυτός περιορίζει την εργάσιμη ημέρα για τα παιδιά 8 ως 13 χρόνων και για τις γυναίκες σε 16 ώρες, από τις 6 το πρωί ως τις 10 τη νύχτα, χωρίς να καθορίζει καθόλου νόμιμα διαλείμματα για τα γεύματα. Επιτρέπει να ξεθεώνουν στη δουλιά κατά βούληση συνέχεια νύχτα και ημέρα τους άνδρες εργάτες από 13 χρόνων και πάνω¹⁸⁰. Πρόκειται για κοινοβουλευτικό έγκλημα¹⁸¹.

Όσοσο η αρχή είχε νικήσει με τη νίκη της στους μεγάλους βιομηχανικούς κλάδους, που αποτελούν το πιο γνήσιο δημιούργημα του σύγχρονου τρόπου παραγωγής. Η θαυμαστή ανάπτυξη τους από το 1853 ως το 1860, μαζί με τη σωματική και ηθική αναγέννηση των εργοστασιακών εργατών, άνοιξε τα μάτια και των πιο κοντοφθαλμων. Οι ίδιοι οι εργοστασιάρχες από τους οποίους αποσπάστηκε βήμα-βήμα, και ύστερα από εμφύλιο πόλεμο μισού αιώνα, το νόμιμο όριο και ο νόμιμος κανόνας της εργάσιμης ημέρας, καμάρωναν τονίζοντας την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στους τομείς που ελέγχονται από το νόμο και στους «ελεύθερους» ακόμα τομείς εκμετάλλευσης¹⁸². Και οι φαρισαίοι της «πολιτικής οικονομίας» διακήρυχναν τώρα ότι η χαρακτηριστική νεότερη κατάκτηση της «έπιστημης» τους είναι ότι είδαν την ανάγκη μιας ρυθμισμένης με νόμο εργάσιμης ημέρας¹⁸³. Είναι εύκολονόητο πώς, όταν οι μεγιστάνες της βιομηχανίας συμμορφώθηκαν πια με το αναπόφευκτο και συμφιλώθηκαν μαζί του, εξασθένειζε βαθμηδόν η δύναμη αντίστασης του κεφαλαίου, ενώ ταυτόχρονα μεγάλωνε η δύναμη επίθεσης της εργατικής τάξης, όσο αυξανόταν ο αριθμός των συμμάχων της στα κοινωνικά στρώματα που δεν έχουν άμεσο συμφέρον από τον αγώνα. Έτσι εξηγείται η σχετική γρήγορη πρόοδος από το 1860 και δω.

Στο νόμο του 1850 για τα εργοστάσια είχαν υπαχθεί το 1860 τα βαφεία και τα λευκαντήρια¹⁸⁴ και το 1861 τα εργοστάσια νταντε-

¹⁸⁰ «Πραγματικά το τελευταίο εξάμηνο (1857) στην περιφέρειά μου βάζουν και δουλεύουν βαριά από τις 6 το πρωί ως τις 9 το βράδυ παιδιά από 8 χρόνων και πάνω» («Reports etc. for 31st October 1857», σελ. 39).

¹⁸¹ «Όμολογούν ότι ο νόμος για τα εργοστάσια που σταματάρουν μπαμπακερά είναι σφάλμα και όσον αφορά τα μέτρα του διαπαιδαγώγησης, και όσον αφορά τα μέτρα του προστασίας» («Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 52).

¹⁸² Αυτό έκανε λχ. ο Ε. Πότερ με ένα γράμμα του στους «Τάιμς» της 21 του Μάρτη 1863. Οι «Τάιμς» του υπενθυμίζουν την εξέγερση των εργοστασιακών ενάντια στο νόμο για το δεκάωρο.

¹⁸³ Αυτά λέει μεταξύ άλλων και ο κ. Ου. Νιούμαρτς, συνεργάτης και εκδότης του «History of Prices» του Τούκας. Μήπως αποτελεί επιστημονική πρόοδος όταν κάποιος δειλές παραχωρήσεις στην κοινή γνώμη;

¹⁸⁴ Ο νόμος για τα λευκαντήρια και τα βαφεία που εκδόθηκε το 1860 καθορίζει ότι η εργάσιμη ημέρα ελαττώνεται από την 1η Αυγούστου 1861 προσωρινά σε 12 ώρες και από την 1η Αυγούστου 1862 οριστικά σε 10 ώρες, δηλ. σε 10 1/2 ώρες για τις πρώτες 5 μέρες της εβδομάδας και σε 7 1/2 ώρες το Σάββατο. Και όταν έφτασε η κακή χρονιά 1862, επαναλήφθηκε η παλιά φάρσα. Οι κύριοι εργοστασιάρχες ζήτησαν από τη βουλή να ανεχθεί μόνο για ένα χρόνο ακόμα τη δωδεκάωρη εργασία των νέων και των γυναικών... Με τη σημαντική κατάσταση του κλάδου (ήταν η περίοδος που σημειώθηκε έλλειψη μπα-

λὼν καὶ τὰ καλτοποιεῖα. Ἡ συνέπεια τῆς πρώτης ἐκθεσης τῆς «Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἐργασία τῶν παιδιῶν» (1863) ἦταν νὰ συμμεριστοῦν τὴν ἴδια τύχη ἢ βιομηχανία ὅλων τῶν εἰδῶν πού κατασκευάζονται ἀπὸ ἀργιλλο (ὄχι μόνο ἡ ἀγγειοπλαστική), τὰ ἐργοστάσια σπῖρων, καθουλιῶν καὶ φυσγγίων, τὰ ἐργοστάσια ταπεισῶας, τὰ ἐργοστάσια πού ψαλλιδίζουν βελούδα (fustian cutting) καὶ πολλά ἄλλα εἶδη ἐργασίας πού περὶλαβαίνονται στὴ συλλογικὴ ὀνομασία «finishing» (τελικὴ ἐπεξεργασία). Τὸ 1863 εἶχαν ὑπαχθεῖ σὲ εἰδικούς νόμους τὰ «ὑπαίθρια λευκαντήρια»¹⁸⁶ καὶ τὰ ἀρτοποιεῖα. Ἀπὸ τοὺς νόμους αὐ-

μπακιοῦ θά εἶναι πρὸς μεγάλο ὄφελος τῶν ἐργατῶν ἂν τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ ἐργάζονται 12 ὥρες τὴν ἡμέρα καὶ νὰ βγάζουν ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερο μεροκάματο. . . Εἶχαν κιόλας καταφέρει νὰ ὑποβάλουν στὴν Κάτω Βουλὴ ἓνα νομοσχέδιο συνταγμένο μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα. Ναυάγησε ὅμως μπρὸς τὴν κινητοποίηση τῶν ἐργατῶν στὰ λευκαντήρια τῆς Σκωτίας» («Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 14, 15). Ἡττημένο ἔτσι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐργάτες πού προφασίζονταν ὅτι μιλάει ἐξ ὀνόματός τους, τὸ κεφάλαιο, χρησιμοποιώντας νομικὰ ματογυάλια, ἀνακάλυψε τώρα ὅτι ὁ νόμος τοῦ 1860, ὅπως ὅλοι οἱ νόμοι πού ἐκδίδει ἡ βουλὴ γιὰ τὴν «προστασία τῆς ἐργασίας», εἶναι κι αὐτός συνταγμένος μὲ μπερδεμένα λεχτικά γυρίσματα καὶ προσφέρει ἓνα πρόσχημα γιὰ ν' ἀποκλειστοῦν ἀπὸ τὴν προστασία του οἱ «calenderers» καὶ οἱ «finishers» [μαντανάδες καὶ ἐργάτες πού ἐπεξεργάζονται τελικὰ τὸ ὕφασμα]. Ἡ ἀγγλικὴ δικαιοσύνη, πάντα πιστὸς δοῦλος τοῦ κεφαλαίου, υἱοθέτησε μέσῳ τοῦ «Common Pleas» [πολιτικὸ δικαστήριον] αὐτὴ τὴ στρατηγικὴ. «Τὸ γεγονός αὐτὸ προκάλεσε μεγάλη δυσἀρέσκεια στοὺς ἐργάτες καὶ εἶναι πολὺ λυπηρὸ ὅτι μὲ πρόσχημα μιὰ λεηστὴ λεχτικὴ διατύπωση τοῦ νόμου ματαιώνεται ἡ ξεκάθαρη πρόθεσί του» (σὸ ἴδιο, σελ. 18).

¹⁸⁶ Οἱ «ἰδιοχτῆτες ὑπαίθριων λευκαντηρίων» ἐξέφυγαν ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ 1860 γιὰ τὰ «λευκαντήρια» μὲ τὸ ψῆμα ὅτι δὲν ἐκμεταλλεύονται γυναικες τὴ νύχτα. Τὸ ψῆμα ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπὶ ὀπίσθεν ἐργασίας, ταυτοχρόνως οἱ ἐργάτες μὲ τίς αἰτήσεις τους ἀπάλλαξαν τὴ βουλὴ ἀπὸ τὴν εἰδυλλιακὴ ἀντίληψη πού εἶχε γιὰ τὰ δροσερὰ «ὑπαίθρια λευκαντήρια» πού μοσχοβολοῦν λιβάδι. Σ' αὐτὰ τὰ ὑπαίθρια λευκαντήρια χρησιμοποιοῦνται θάλαμοι-στεγνωτήρια ὅπου ἡ θερμοκρασία φτάνει τοὺς 90 ὥς 100 βαθμούς Φάρενχάιτ [32—38° Κελσίου] καὶ ὅπου ἐργάζονται κυρίως κορίτσια. «Cooling» (δρόσισμα) εἶναι ἡ τεχνικὴ ἐκφραση γιὰ τὸ εὐκαιριακὸ ξηγίστημα ἀπὸ τὸ θάλαμο-στεγνωτήριον ὅπου ἡ καθαρό αἶρα. «Δεκαπέντε κορίτσια ἐργάζονται στοὺς θαλάμους-στεγνωτήρια. Ἡ θερμοκρασία εἶναι 80—90 βαθμοί [27—32° Κελσίου] γιὰ τὰ λινὰ καὶ 100 [38° Κελσίου] καὶ πάνω βαθμοί γιὰ τὴ μπατίστα. Δώδεκα κορίτσια σιδερώνουν καὶ διπλώνουν (μπατίστες κλπ.) σ' ἓνα μικρὸ τετράγωνο δωμάτιον πού ἡ κάθε πλευρὰ του εἶναι 10 περσίνον πόδια, στὴ μέση τοῦ δωματίου ὑπάρχει μιὰ τελειῶς κλειστή σόμπα. Τὰ κορίτσια στέκονται γύρω στὴ σόμπα πού ἀκτινοβολεῖ μιὰ φοβερὴ ζέση καὶ στεγνώνει γρήγορα τὴ μπατίστα γιὰ τίς σιδερώτριες. Οἱ ὥρες ἐργασίας εἶναι ἀπεριόριστες γιὰ τὰ χέρια αὐτά. Ὅταν ὑπάρχουν δουλιές τὰ χέρια ἐργάζονται πολλές μέρες συνέχεια ὡς τίς 9 καὶ 12 τὴ νύχτα» («Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 56). Ἐνας γιατρός δηλώνει: «Γιὰ τὸ δρόσισμα δὲν ὑπάρχουν εἰδικές ὥρες, ὅταν ὅμως ἡ θερμοκρασία παραγίνει ἀνυπόφορη, ἡ ὅταν τὰ χέρια τῶν ἐργατῶν λερώνονται ἀπὸ τὸν ἰδρώτα, τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ βγουν ἔξω γιὰ ἓνα-δύο λεφτά. . . Ἡ πείρα μου ἀπὸ τὴν θεραπεία τῶν ἀσθενειῶν αὐτῶν τῶν ἐργατῶν μὲ ἀναγκάζει νὰ διαπιστώσω ὅτι ἡ κατάσταση τῆς ὑγείας τους βελτιώνεται πολὺ πῶς κατὸ ἀπὸ τὴν ὑγεία τῶν κλωστοῦν μπαμπακιῶν (ἐνὰ τὸ κεφάλαιον στὶς αἰτήσεις του πρὸς τὴ βουλὴ τίς εἶχε ξωγραφίσαι σφραγιστὸς σάν πορτραῖτα τοῦ Ροῦμπενς!). Οἱ πῶς συνεχῆς ἀρρώστειες τους εἶναι ἡ φθίσις, ἡ βρογχίτις, τὰ μητρικά, ἡ ὑστερία στὴν πῶς ἀπαίτια μορφὴ της, καὶ οἱ ρευματισμοί. Νομίζω πῶς ὅλες αὐτὲς οἱ ἀρρώστειες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμμεσία

τοὺς ὁ πρῶτος ἀπαγορεύει, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τὴ νυχτερινή (ἀπὸ τίς 8 τὸ βράδυ ὡς τίς 6 τὸ πρωί) ἐργασία τῶν παιδιῶν, τῶν νέων καὶ τῶν γυναικῶν, καὶ ὁ δεῦτερος τὴ χρησιμοποίηση ἀρτεργατῶν κάτω ἀπὸ 18 χρονῶν ἀπὸ τίς 9 τὸ βράδυ ὡς τίς 5 τὸ πρωί. Ἀργότερα θά ἐπανέλθουμε στὶς κατοπινὲς προτάσεις τῆς ἐπιτροπῆς πού ἀναφέραμε καὶ πού ἂν ἐξαίρεσουμε τὴ γεωργία, τὰ μεταλλεῖα καὶ τίς μεταφορές, ἀπειλοῦν νὰ στερῇσουν τὴν «ἐλευθερία» ἀπ' ὅλους τοὺς σημαντικούς κλάδους τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας^{187α}.

7. Η ΠΑΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ.

Ὁ ἀναγνώστης θυμᾶται ὅτι ἡ παραγωγή ὑπεραξίας ἢ ἡ ἀπόσπαση ὑπερεργασίας ἀποτελεῖ τὸ εἰδικὸ περιεχόμενο καὶ τὸν εἰδικὸ σκοπὸ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε μετασχηματισμὸ τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού πηγάει ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τῆς ἐργασίας στὸ κεφάλαιο. Θυμᾶται ὅτι ἀπὸ τὴν ἀποψη πού ἀναπτύξαμε ὡς τώρα μόνο ὁ αὐτοτελής καὶ ἐπομένως νομικὰ ἐνῆλικος ἐργάτης συμβάλλεται σὰν πωλητὴς ἐμπορεύματος μὲ τὸν κεφαλαιοκράτη. Ἄν λοιπὸν στὴν ἱστορικὴ μας σκιαγράφηση παίζουν κύριο ρόλο ἀπὸ τὴ μιὰ ἡ σύγχρονη βιομηχανία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἐργασία φυσικὰ καὶ νομικὰ ἀνῆλικων προσώπων, ἡ πρώτη μᾶς χρησίμεψε μόνο σὰν ἰδιαίτερη σφαῖρα, καὶ ἡ δευτέρη μόνο σὰν ἰδιαίτερα χτυπητὸ παραδείγμα ἀπορρόφησης ἐργασίας. Χωρὶς ὥστόσο νὰ θέλουμε νὰ προτρέξουμε, ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀλληλουχία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων προκύπτει:

ἀπὸ τὴν παραθερμασμένη ἀτμόσφαιρα τῶν δωματίων ὅπου ἐργάζονται καὶ ἀπὸ τὴν ἑλλειψη ἀρεκτῆς καὶ κατὰλληλης ἐνδυναμίας πού θά τίς προστάτευε τοὺς μῆνες τοῦ χειμῶνα ἀπὸ τὴν ψυχρὴ καὶ ὑγρὴ ἀτμόσφαιρα τῆς νύχτας ὅταν βγαίνουν ἔξω» (σὸ ἴδιο, σελ. 56, 57). Σχετικὰ μὲ τὸ νόμο τοῦ 1863 πού ἀποσπάστηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς εὐθύνους «ἰδιοχτῆτες ὑπαίθριων λευκαντηρίων» οἱ ἐπὶ ὀπίσθεν ἐργασίας παρατηροῦν: «Ὁ νόμος αὐτός δὲν παράλειψε μόνο νὰ δώσει στοὺς ἐργάτες τὴν προστασία πού διατείνεται ὅτι δίνει. . . ἀλλὰ εἶναι ἔτσι διατυπωμένος, πού ἡ προστασία ἀρχίζει μόνο ὅταν πιάσουν ἐπ' αὐτοφῶρον νὰ ἐργάζονται ὕστερα ἀπὸ τίς 8 τὸ βράδυ παιδιὰ καὶ γυναῖκες, μὰ καὶ τότε ἀκόμα ἡ ἀποδεικτικὴ μέθοδος πού καθορίζεται ὑποβάλλεται σὲ τόσους περιορισμούς πού εἶναι ζήτημα ἂν μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ κάποια τιμωρία» (σὸ ἴδιο, σελ. 52). «Ἐχεῖ ἀστοχίῃ τὴν τελείως σὰν νόμος πού ἐπιδιώκει ἀνθρωπιστικούς καὶ διαπαιδαγωγικούς σκοπούς. Φυσικὰ, ζήτημα εἶναι ἂν μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε ἀνθρωπισμὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐπιτρέπουν ἢ, πράγμα πού καταλήγει σὸ ἴδιο, ἀναγκάζουν γυναῖκες καὶ παιδιὰ νὰ ἐργάζονται. 14, ἴσως ἀκόμα καὶ περισσότερες ὥρες τὴν ἡμέρα, μὲ ἢ χωρὶς διαλείμματα γιὰ τὰ γεύματα, ἀνάλογα ὅπως λᾶχει, καὶ χωρὶς κανένα περιορισμὸ σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία, χωρὶς καμιά διάκριση φύλου καὶ χωρὶς νὰ παίρνονται ὑπόψη οἱ κοινωνικὲς συνθήκες τῶν οἰκογενειῶν τῆς γειτονίας ὅπου βρίσκονται τὰ λευκαντήρια» («Reports etc. for 30th April 1863», σελ. 40).

^{187α} «Ψοφημείωση στὴ 2η ἐκδ.—Ἀπὸ τὸ 1866, πού ἐγράφη ὅσα λέγονται σὸ κείμενο, ἄρχισε πάλι μιὰ ἀντίδραση.

Πρώτο: Ἡ τάση τοῦ κεφαλαίου πρὸς μιὰ ἀπεριόριστη καὶ ἀνε-
λέτητη παράταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας ἱκανοποιεῖται πρὶν ἀπὸλα στὴς
βιομηχανίες πού πρῶτες ἐπαναστατικοποιήθηκαν μὲ τὸ νερό, τὸν ἀτμό
καὶ τίς μηχανές, στὰ πρῶτα αὐτὰ δημιουργήματα τοῦ σύγχρονου τρό-
που παραγωγῆς, στὰ κλωστήρια καὶ στὰ ὑφαντήρια μπαμπακιῦ, μα-
λινοῦ, λιννοῦ καὶ μεταξιοῦ. Ὁ ἀλλαγμένος ὑλίκος τρόπος παραγωγῆς καὶ
οἱ ἀντίστοιχα μ' αὐτόν ἀλλαγμένες κοινωνικὲς σχέσεις τῶν παραγω-
γῶν¹⁸⁶ δημιουργοῦν πρῶτα τὴν ἀπεριόριστη ἐκτροπὴ καὶ προκαλοῦν
ἐπειτα σὰν ἀντίδραση τὸν κοινωνικὸ ἔλεγχον, πού περιορίζει, ρυθμίζει
καὶ ὁμοιομορφεῖ μὲ νόμον τὴν ἐργάσιμη ἡμέρα μὲ τὰ διαλείμματα της.
Γιὰ τοῦτο, ὁ ἔλεγχος αὐτός ἐμφανίζεται στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μι-
σοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα μόνον σὰν ἔκτακτη νομοθεσία¹⁸⁷. Καὶ ὅταν ὁ ἔλεγ-
χος αὐτός εἶχε πιά καταχτήσει τὴν πρωταρχικὴν περιοχὴ τοῦ νέου τρό-
που παραγωγῆς, ἀποκαλύφθηκε ὅτι στὸ μεταξὺ εἶχαν μπεῖ στὸ καθαν-
τὸ ἐργοστασιακὸ καθεστῶς ὄχι μόνον πολλοὶ ἄλλοι κλάδοι τῆς παραγω-
γῆς, ἀλλὰ ὅτι στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τὸ ἐργοστάσιο εἶχαν ἀπὸ καιρὸ
ὑπαχθεῖ στὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἐκμετάλλευση καὶ μανουφакτοῦρες μὲ
λίγο πολὺ ξεπερασμένο τρόπο παραγωγῆς, ὅπως λ.χ. τὰ ἐργαστήρια ἀγ-
γειοπλαστικῆς, τὰ ὑαλοურγεῖα κλπ. καὶ ἀπαρχαιωμένα χειροτεχνικὰ
ἐπαγγέλματα σὰν τὴν ἀρτοποιία καὶ τέλος ἀκόμα καὶ τὰ σκόρπια λε-
γόμενα οἰκοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα, ὅπως ἡ καρφοβελοποιία κλπ.¹⁸⁸
Ἔτσι ἡ νομοθεσία ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ἀποβάλλει βαθμιαίᾳ τὸν
ἐκτακτὸ χαρακτῆρα της, ἥ, ὅπου ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὴ ρωμαϊκὴ κα-
ζουιστικὴ, ὅπως στὴν Ἀγγλία, νὰ χαρακτηρίζεται κατὰ βούληση ἐργο-
στάσιο (factory) ὁποιοδήποτε σπίτι ὅπου ἐργάζονται¹⁸⁹.

Δεύτερο: Ἡ ἱστορία τῆς ρύθμισης τῆς ἐργασίμης ἡμέρας σέ με-
ρικοὺς κλάδους παραγωγῆς καὶ ὁ ἀγώνας γιὰ τὴ ρύθμιση αὐτῇ, πού
συνεχίζεται ἀκόμα σέ ἄλλους, ἀποδείχνουν χειροπιαστά, ὅτι ὁ μεμονω-
μένος ἐργάτης, ὁ ἐργάτης σὰν «ἐλεύθερος» πωλητὴς τῆς ἐργατικῆς
του δύναμης, σέ μιὰν ὁρισμένη βαθμίδα ὠρίμανσης τῆς κεφαλαιοκρα-

¹⁸⁶ «Ἡ στάσις καθεμιῶς ἀπ' αὐτές τίς τάξεις (τῶν κεφαλαιοκρατῶν καὶ
τῶν ἐργατῶν) ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κατάστασης στὴν ὁποία περιέρχονταν
κάθε φράσ» («Reports etc. for 31st October 1854», σελ. 113).

¹⁸⁷ «Τὰ εἶδη ἐργασίας πού ὑπόκεινται στὸν περιορισμὸ συνδέονταν μὲ τὴν
κατασκευὴ ὑφαντουργικῶν προϊόντων μὲ τὴ βοήθεια τῆς κινητήριας δύναμης
τοῦ ἀτμοῦ ἢ τοῦ νεροῦ. Γιὰ νὰ ὑπαχθεῖ στὴν προστασία τῆς ἐργοστασιακῆς
ἐποπτείας ἑνὸς κλάδου, ἔπρεπε νὰ ἐκπληρώνει δύο ὅρους, τὴ χρῆση τῆς κινη-
τήριας δύναμης τοῦ ἀτμοῦ ἢ τοῦ νεροῦ καὶ τὴν ἐπεξεργασία ὁρισμένων εἰδῶν
ινῶν πού ἀναφέρονται τὸ κάθε ἓνα ξεχωριστά» («Reports etc. for 31st Octo-
ber 1864», σελ. 8).

¹⁸⁸ Σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση σ' αὐτὴ τὴ λεγόμενη οἰκιστικὴ βιομηχανία
ὑπάρχει ἐξαιρετικὰ πλούσιο ὑλικὸ στὶς τελευταῖες ἐκδόσεις τῆς «Children's Em-
ployment Commission».

¹⁸⁹ «Οἱ νόμοι τῆς τελευταίας συνόδου (1864)... ἀγκυλαῖζον βιομηχανί-
κούς κλάδους διαφόρων εἰδῶν, στοὺς ὁποίους ἐπικρατοῦν πολὺ διαφορετικὲς συ-
νήθειες, καὶ ἡ χρησιμοποίησις μηχανικῆς δύναμης γιὰ τὴν κίνησις τῶν μηχανῶν
δὲν ἀνήκει πιά ὅπως πρῶτα, στοὺς ὅρους πού σύμφωνα μὲ τὸ νόμον εἶναι ἀπα-
ραίτητοι γιὰ νὰ θεωρεῖται μιὰ ἐπιχείρησις ἐργοστασίου» («Reports etc. for 31st
October 1864», σελ. 8).

τικῆς παραγωγῆς, ὑποκύπτει χωρὶς ἀντίσταση. Γιαντό, ἡ δημιουργία
μιᾶς κανονικῆς ἐργασίμης ἡμέρας εἶναι τὸ προϊόν ἑνὸς μακροχρόνου,
περισσότερο ἢ λιγότερο συγκαλυμμένου ἐμφυλίου πολέμου ἀνάμεσα
στὴν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καὶ στὴν ἐργατικὴ τάξη. Καὶ ἐπειδὴ
ὁ ἀγώνας ἀρχίζει στὴν περιοχὴ τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, διαδρα-
ματίζεται πρῶτα στὴν πατρίδα αὐτῆς τῆς βιομηχανίας, στὴν Ἀγγλία¹⁹⁰.
Οἱ ἄγγλοι ἐργοστασιακοὶ ἐργάτες ἦταν οἱ πρωταγωνιστὲς ὄχι μόνον τῆς
ἀγγλικῆς, ἀλλὰ γενικὰ τῆς σύγχρονης ἐργατικῆς τάξης, ὅπως καὶ οἱ
θεωρητικοὶ της ἦταν οἱ πρῶτοι πού πέταξαν τὸ γάντι στὴ θεωρία
τοῦ κεφαλαίου¹⁹¹. Γιαντό ὁ Γιούρ, ὁ φιλόσοφος τοῦ ἐργοστασίου, καταγ-
γέλλει σὰν ἀνεξάλεπτο ὄνειδος τῆς ἀγγλικῆς ἐργατικῆς τάξης τὸ γε-
γονός ὅτι ἔγραψε στὴ σημαία της «τὴ σκλαβία τῶν νόμων γιὰ τὰ
ἐργοστάσια», σ' ἀντίθεση μὲ τὸ κεφάλαιο πού μάχονταν μὲ ἀνδριμό-
γιὰ τὴν «ὀλοκληρωτικὴ ἐλευθερία τῆς ἐργασίας»¹⁹².

Ἡ Γαλλία ἀκολουθεῖ κούτσα-κούτσα τὴν Ἀγγλία. Χρειάστηκε
τὴ Φεβρουαριανὴ Ἐπανάσταση γιὰ νὰ γεννήσει τὸ νόμον γιὰ τὸ δω-
δεκάωρο¹⁹³, πού εἶναι πολὺ πιὸ λειψὸς ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπό του.

¹⁹⁰ Καὶ τὸ Βέλγιο, ὁ παράδεισος τοῦ ἡπειρωτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, δὲν
παρουσιάζει οὔτε ἴχνος αὐτοῦ τοῦ κινήματος. Ἀκόμα καὶ στὰ ἀνθρακουργεῖα
καὶ τὰ μεταλλεῖα του καταναλώνονται ἐργάτες καὶ τῶν δύο φύλων καὶ κάθε
ἡλικίας μὲ πλέρια «ἐλευθερία», χωρὶς κανένα χρονικὸ περιορισμὸ καὶ σέ κάθε
ὥρα καὶ χρόνον. Σέ κάθε 1000 ἐργαζόμενους στὰ ἀνθρακουργεῖα καὶ τὰ μετα-
λλεῖα ἀναλογοῦν 733 ἄνδρες, 88 γυναῖκες, 135 νέοι καὶ 44 κορίτσια κάτω ἀπὸ
16 χρονῶν. Στὶς ὑψικάμινους κλπ. σέ κάθε 1000 ἐργαζόμενους ἀναλογοῦν 668
ἄνδρες, 149 γυναῖκες, 98 νέοι καὶ 85 κορίτσια κάτω ἀπὸ 16 χρονῶν. Σ' αὐτὰ
πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ χαμηλὸς μισθὸς γιὰ μιὰ τεράστια ἐκμετάλλευση τῶν
ὀρυμνῶν καὶ ἀνώριμων ἐργατικῶν δυνάμεων, μισθὸς πού φτάνει κατὰ μέσον ὄρον
τὴν ἡμέρα τὰ 2 σελίνια καὶ 8 πένες γιὰ τοὺς ἄνδρες, 1 σελίνι καὶ 8 πένες γιὰ
τίς γυναῖκες καὶ 1 σελίνι καὶ 2 1/2 πένες γιὰ τοὺς νέους. Σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως
τὸ Βέλγιο διπλάσιασε σχεδὸν τὸ 1863, σέ σύγκρισή μὲ τὸ 1850, τὴν ποσότητα
καὶ τὴν ἀξία τῆς ἐξαγωγῆς κάρβουνου, σίδηρου κλπ.

¹⁹¹ Ὅταν ὁ Ρόμπερτ Ὄουεν στίς ἀρχές τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ αἰῶ-
να μας δὲν ὑπεράσπισε μόνον θεωρητικὰ τὴν ἀνάγκη τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐρ-
γασίμης ἡμέρας, ἀλλὰ ἐφάρμοσε στὴν πράξιν τὴ δεκάωρη ἐργασίμη ἡμέρα στὸ
ἐργοστασιό του στὸ Νιού-Λάναρκ, τὸ πείραμα αὐτὸ τὸ περιελάσανε σὰν κομ-
μουνιστικὴ σύλληψη, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὴ «σύνδεση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας
μὲ τὴν ἀνατροπὴ τῶν παιδιῶν» πού ἐφάρμοσε, καὶ ἀκριβῶς ὅπως περιελάσανε
καὶ τοὺς συνεταιρισμοὺς τῶν ἐργατῶν πού δημιουργήθηκε. Σήμερα ἡ πρώτη σύ-
λληψη εἶναι νόμος γιὰ τὰ ἐργοστάσια, ἡ δεύτερη φιγουράρει σὰν ἐπίσημη φρά-
ση σ' ὅλους τοὺς «νόμους γιὰ τὰ ἐργοστάσια», καὶ ἡ τρίτη χρησιμεύει μάλιστα
κώδικας γιὰ νὰ συγκαλύπτουν ἀντιδραστικὲς κατεργαριές.

¹⁹² Ure (γαλλικὴ μετάφρασις): «Philosophie des Manufactures», Paris 1836,
τόμ. II, σελ. 39, 40, 67, 77 κ. α.

¹⁹³ Ἡ Compté Rendu [ἐκδόσις] τοῦ «Διεθνoῦς στατιστικοῦ συνεδρίου τοῦ
Παρισινοῦ, 1855» [σελ. 332] λέει ἀνάμεσα σ' ἄλλα: «Ὁ γαλλικὸς νόμος, πού
περιορίζει σέ 12 ὥρες τὴ διάρκεια τῆς ἡμερήσιας ἐργασίας στὰ ἐργοστάσια καὶ
στὰ ἐργαστήρια, δὲν περιορίζει τὴν ἐργασία αὐτὴ μέσα στὰ πλαίσια ὁρισμένων
πύγων ὠρῶν (χρονικῶν διαστημάτων). Μόνον γιὰ τὴν ἐργασία τῶν παιδιῶν κα-
θορίζει τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς 5 τὸ πρωὶ καὶ 9 τὸ βράδυ. Γιαντό μιὰ μερί-
δα ἐργοστασιαρχὲς ἐκμεταλλεύεται αὐτὸ τὸ δικαίωμα πού τῆς δίνει αὐτὴ ἡ δλε-
θρία σιωπῆ γιὰ νὰ βάζει τοὺς ἐργάτες νὰ δουλεύουν ὅλες τίς μέρες χωρὶς δια-
κοπὴ, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τίς Κυριακές. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ χρησιμοποιοῦν δυό

Παρ' όλα αυτά και η γαλλική επαναστατική μέθοδος έχει τα δικά της ιδιαίτερα πλεονεκτήματα. Υπαγορεύει μονοκοπανιάς σ' όλα χωρίς διάκριση τα εργαστήρια και εργοστάσια τα ίδια όρια στην εργάσιμη ημέρα, ενώ η αγγλική νομοθεσία υποχωρεί απρόθυμη τότε στο ένα σημείο και τότε στο άλλο, ανάλογα με την πίεση των πραγμάτων και βρίσκει πάντα τον τρόπο να ξεφουρνίσει ένα καινούργιο νομικό τερατούργημα.¹⁹⁴ Από την άλλη ο γαλλικός νόμος διακηρύχνει σαν αρχή αυτό που στην Αγγλία τό αποσπούν με αγώνα μόνο έξ' όνόματος των παιδιών, των ανήλικων και των γυναικών και όπου μόλις τελευτά τα τό διεκδικούν σαν γενικό δικαίωμα.¹⁹⁵

Στίς Ένωμένες Πολιτείες της Βόρειας Αμερικής παράλυε κάθε αυτότελες εργατικό κίνημα, όσον καιρό ή δουλεία παρამόρφωνε ένα μέρος της δημοκρατίας. Η εργασία των ανθρώπων μέ λευκή επιδερμίδα δέν μπορεί νά χειραφετηθεί εκεί όπου σιγματίζεται ή εργασία των ανθρώπων μέ μαύρη επιδερμίδα. Από τό θάνατο της δουλείας όμως ξεπήδησε άμέσως μία καινούργια ξανανωμένη ζωή. Ο πρώτος καρπός του ξμφυλίου πολέμου ήταν ή ζύμωση για τό όχτάωρο πού μέ ταχύτητα άτμομηχανής προχωρεί από τόν Ατλαντικό ως τόν Ειρηνικό Ωκεανό, από τη Νέα Αγγλία ως την Καλιφόρνια. Τό πανεργατικό συνέδριο της Βαλτιμόρης (16 του Αύγουστου 1866) διακηρύχνει: «Η πρώτη και μεγάλη απαίτηση της σημερινής εποχής για ν' άπελευθερωθεί ή εργασία αυτής της χώρας από την καπιταλιστική σκλαβιά είναι ή έκδοση ενός νόμου πού θά καθορίζει ότι τό 8ωρο ή' αποτελεί την κανονική εργάσιμη ημέρα σ' όλες τις Πολιτείες της άμερικάνικης Ένωσης. Είμαστε αποφασισμένοι νά καταβάλλουμε όλες

δυσφορετικές βάρδιες, από τις όποιες καμιά δέν μένει στον τόπο της δουλειάς πάνω από 12 ώρες, όμως ή δουλιά της επιχείρησης συνεχίζεται μέρα και νύχτα. Έτσι ίκανοποιείται ό νόμος, ίκανοποιείται όμως άραγε και ό ανθρωπισμός;» Έκτός από την «καταστροφική επίδραση της νυχτερινής εργασίας στον οργανισμό του ανθρώπου», τονίζεται και «ή μοιραία επίδραση πού άσκει ή νυχτερινή από κοινού διαμονή και των δυό φύλων στους ίδιους άμυδρά φωτισμένους χώρους δουλειάς».

¹⁹⁴ «Στην περιφέρειά μου, λχ., στίς ίδιες εργοστασιακές εγκαταστάσεις ό ίδιος εργοστασιαρχής σύμφωνα μέ τό „νόμο για τά λευκαντήρια και βαφεία“ είναι λευκαντής και βαφέας, σύμφωνα μέ τόν „Printworks' Act“ [νόμος για τά εργοστάσια πού σταμπάρουν μπαμπακερά] είναι πειστής μπαμπακερών και σύμφωνα μέ τόν „Factory Act“ είναι finisher...» (Report of Mr. Baker in «Reports etc. for 31st October 1861», σελ. 20). Άφού απαντιώνται τίς διάφορες διατάξεις αυτών των νόμων και τό μπέρδεμα πού δημιουργείται έτσι, ό κ. Μπαίκερ λέει: «Βλέπουμε πόσο δύσκολη πρέπει νά είναι ή εξασφάλιση της εφαρμογής αυτών των τριών νόμων πού ψηφίσε ή βουλή, όταν ό ιδιοκτήτης του εργοστασίου θελήσει νά παρακάμψει τό νόμο». Σέ αντίσταθμισμα όμως εξασφαλίζουν δίκες οι νομικοί.

¹⁹⁵ Έτσι τολμούν επιτέλους οι έπόπτες εργασίας νά πουν: «Οί αντίρρήσεις αυτές (του κεφαλαίου ενάντια στον περιορισμό του χρόνου εργασίας μέ νόμο) πρέπει νά υποκύψουν μπροστά στη μεγάλη αρχή των δικαιωμάτων της εργασίας... ήπάρχει μία στιγμή πού παύει νά ισχύει τό δικαίωμα του επιχειρηματία (Master's) πάνω στην εργασία του εργάτη του και πού ό εργάτης, κι όταν δέν έχει ακόμα ξανηληθεί, μπορεί νά διαθέτει ό ίδιος τό χρόνο του» («Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 54).

μας τις δυνάμεις, όσπου νά πετύχουμε αυτό τό ένδοξο αποτέλεσμα»¹⁹⁶. Ταυτόχρονα (άρχές Σεπτέμβρη 1866) τό «Διεθνές Έργατικό Συνέδριο» της Γενεύης [τό Συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης των Έργατών] ύστερα από πρόταση του Γενικού Συμβουλίου του Λονδίνου ψηφίσε την παρακάτω άπόφαση: «Δηλώνουμε πώς ό περιορισμός της εργάσιμης ημέρας αποτελεί προκαταρκτικό όρο χωρίς τόν όποιο θά ναυαγήσουν όλες οι άλλες προσπάθειες για χειραφέτηση των εργατών... Προτείνουμε τις 8 ώρες εργασίας σαν νόμιμο όριο της εργάσιμης ημέρας».

Έτσι τό εργατικό κίνημα πού και στίς δυό πλευρές του Ατλαντικού Ωκεανού γεννήθηκε ένστικτώδεια από τις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής επισφραγίζει τά λόγια του άγγλου έπόπτη εργασίας Ρ. Τζ. Σώντερς: «Ποτέ οι παραπέρα ένέργειες για ή μεταρρύθμιση της κοινωνίας δέ θά έχουν κάποιες πιθανότητες επιτυχίας, αν δέν περιοριστεί προηγουμένα ή εργάσιμη ημέρα και αν δέν επιβληθούν αυστηρά τά όρια πού θά της καθοριστούν»¹⁹⁷.

Πρέπει νά όμολογήσουμε πώς από τό προτσές παραγωγής ό εργάτης μας βγαίνει διαφορετικός, άπ' ότι ήταν όταν μπήκε σ' αυτό. Στην άγορά, σαν ιδιοκτήτης του έμπορεύματος «εργατική δύναμη» αντίκρουσε τους ιδιοκτήτες ενός άλλου έμπορεύματος, αντικρούστηκαν ιδιοκτήτης έμπορεύματος μέ ιδιοκτήτη έμπορεύματος. Τό συμβόλαιο μέ τό όποιο πούλησε στον κεφαλαιοκράτη την εργατική του δύναμη άπόδειξε, σαν νά λέμε όπως ένα κι ένα κάνουν δυό, ότι διαθέτει τόν έαυτό του σαν έλεύθερος άνθρωπος. Όταν κλείσει ή συναλλαγή ανακαλύπτει ότι «δέν ήταν έλεύθερος άνθρωπος», ότι ό χρόνος, για τόν όποιο είναι έλεύθερος νά πουλάει την εργατική του δύναμη, είναι ό χρόνος για τόν όποιο είναι αναγκασμένος νά την πουλάει¹⁹⁸, ότι στην πραγματικότητα ό άπομυζητής του δέν τόν παρατάει «έσο ύπάρχουν για έκμετάλλευση ακόμα έπω και ένας μύς, ένα νεύρο, μία σταγόνα

¹⁹⁶ «Έμεις, οι εργάτες του Ντάνκερκ, δηλώνουμε ότι ή διάρκεια του χρόνου εργασίας πού απαιτείται στο σημερινό καθεστώς είναι πολύ μεγάλη και δέν αφήνει στον εργάτη χρόνο για ν' αναπαυθεί και ν' αναπτυχθεί, απέναντίας τόν ρίχνει σέ μία κατάσταση δουλειάς πού δέν είναι πολύ καλύτερη από τη σκλαβιά («a condition of servitude but little better than slavery»). Γιαυτό αποφασίσαμε ότι 8 ώρες είναι άρκετές για μία εργάσιμη ημέρα και πρέπει νά άναγνωριστεί μέ νόμο ότι είναι άρκετές, αποφασίσαμε νά ζητήσουμε ή βοήθεια του τύπου, αυτού του τεράστιου μοχλού... και θά θεωρούμε έχθρους της μεταρρύθμισης της εργασίας και των δικαιωμάτων των εργατών όσους άρνούνται νά μς προσφέρουν αυτή ή βοήθεια» (Άποφάσεις των εργατών του Ντάνκερκ της Πολιτείας της Νέας Υόρκης, 1866).

¹⁹⁷ «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 112.

¹⁹⁸ «Οί ραδιοουργίες αυτές (οί μανούβρες του κεφαλαίου λχ. τό 1848—1850) πρόσφεραν έπιπρόσθετα την άνατίρητη άπόδειξη για τό πόσο λαθεμένος είναι ό ισχυρισμός πού προβάλλεται τόσο συχνά πώς τάχα οι εργάτες δέ χρειάζονται προστασία, αλλά πρέπει νά θεωρούνται έλεύθεροι διαχειριστές της μοναδικής περιουσίας πού κατέχουν, της εργασίας των χειρών τους και του ιδρώτα του προσώπου τους» («Reports etc. for 30th April 1850», σελ. 45). «Η έλεύθερη εργασία, αν μπορούμε γενικά νά την όνομάσουμε έλεύθερη, ακόμα και σέ μία

αΐματος»¹⁹⁹. Για «νά προστατευθοῦν» ἀπὸ die Schlange ihrer Qualen* [τό φρεῖδι τῶν βασάνων τους], οἱ ἐργάτες εἶναι ὑποχρεωμένοι νά συν-ενωθοῦν καί σάν τάξη νά πετύχουν μέ τόν ἀγῶνα τους ἓνα νόμο τοῦ κράτους, ἓνα ἀνυπέρβλητο κοινωνικό πρόσκομμα πού νά τοὺς ἐμπο-δίζει τοὺς ἴδιους νά πουλᾶνε μέ ἐθελοντικό συμβόλαιο μέ τό κεφάλαιο τόν ἑαυτό τους καί τό γένος τους στό θάνατο καί στή σκλαβιά²⁰⁰. Στή θέση τοῦ περιλαμβροῦ καταλόγου τῶν «ἀναπαλλοτριωτῶν δι-καιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» μπαίνει ἡ μετριόφρονη Magna Charta [Μεγάλος Χάρτης] μιᾶς ἐργασίμης ἡμέρας πού τήν περιορίζει ὁ νό-μος καί πού «ἐπιτέλους ξεκαθαρίζει πότε τελειώνει ὁ χρόνος πού που-λάει ὁ ἐργάτης καί πότε ἀρχίζει ὁ χρόνος πού ἀνήκει σ' αὐτόν τόν ἴδιο»²⁰¹. Quantum mutatus ab illo! [Τί μεγάλη ἀλλαγὴ!]

ἐλεύθερη χώρα χρειάζεται γιὰ τήν προστασία της τὸν ἰσχυρό βραχίονα τοῦ νό-μου» («Reports etc. for 31st October 1864», σελ. 34). «Ἐπιτρέπω, θά πεῖ ἐξα-ναγκάσω... νά ἐργάζονται 14 ὥρες τὴν ἡμέρα μέ ἡ χωρίς διαλείμματα γιὰ φα-γητό κλπ.» («Reports etc. for 30th April 1863», σελ. 40).

¹⁹⁹ Friedrich Engels: «Die englische Zehnstundenbill» (στό περιοδικό «Neue Rheinische Zeitung», Aprilheft, 1850, σελ. 5).

* Λόγια τοῦ Χάινριχ Χάινε. (Σημ. Μετ.)

²⁰⁰ Στούς βιομηχανικούς κλάδους πού ὑπάρχουν στό νόμο γιὰ τό δεκάωρο, ὁ νόμος αὐτός ἔσωσε «τοὺς ἐργάτες ἀπὸ τὸν δολοφονητικό ἐκφυλισμό καί προ-στάτειρε τὴ σωματικὴ τους ὑγεία» («Reports etc. for 31st October 1859», σελ. 47). «Τό κεφάλαιο (στό ἐργοστάσιο) δέν μπορεί ποτέ νά κρατάει σέ κίνηση τίς μηχανές πέρα ἀπὸ ἓνα περιορισμένο χρονικό διάστημα χωρίς νά βλάπτεται τὴν ὑγεία καί τὴν ἡθικὴ τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολεῖ: καί αὐτοὶ δέν εἶναι σέ θέση νά προστατεύουν τὸν ἑαυτό τους» (στό ἴδιο, σελ. 8).

²⁰¹ «Ἐνὰ ἀκόμα μεγαλύτερο ὄφελος συνίσταται στό ὅτι ἐπιτέλους γίνεται καθαρή διάκριση ἀνάμεσα στό χρόνο πού ἀνήκει στὸν ἴδιο τὸν ἐργάτη καί στό χρόνο πού ἀνήκει στὸν ἐπιχειρηματία του (his master's time). Ὁ ἐργάτης ξέρει τώρα πότε τελειώνει ὁ χρόνος πού πουλάει καί πότε ἀρχίζει ὁ δικός του χρό-νος καί, μιὰ πού τὸ ξέρει αὐτὸ ὀριστικά καί μέ ἀκρίβεια ἀπὸ τὰ πρὶν, μπορεί ἀπὸ τὰ πρὶν κίχλας νά διαθέτει γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς τὰ δικά του λε-φτά τῆς ὥρας» (στό ἴδιο, σελ. 52). «Τό γεγονός ὅτι (οἱ νόμοι γιὰ τὰ ἐργοστά-σια) ἔκαναν τοὺς ἐργάτες κύριους τοῦ δικοῦ τους χρόνου, τοὺς ἔδωσε μιὰ τέτια ἡθικὴ δύναμη πού εἶναι ἐνδεχόμενο νά τοὺς ὀδηγήσει σὴν κατάληψη τῆς πο-λιτικῆς ἐξουσίας» (στό ἴδιο, σελ. 47). Μὲ συγκρατημένη εἰρωνεία καί μέ πολύ προσεχτικές ἐκφράσεις οἱ ἐπὶ πτες ἐργασίας τονίζουν ὅτι ὁ τωρινὸς νόμος γιὰ τό δεκάωρο ἀπελευθέρωσε ὡς ἓνα βαθμὸ καί τὸν κεφαλαιοκράτη ἀπὸ τὴν ἔμφυτη βαναυσότητά του σάν ἀπλή ἐνσάρκωση τοῦ κεφαλαίου καί τοῦ ἔδωσε καιρὸ νά «μορφωθεῖ» κάπως. Πρῶτα «ὁ ἐπιχειρηματίας (master) εἶχε καιρὸ μό-νο γιὰ τό γρήμα καί ὁ ἐργάτης μόνο γιὰ τὴν ἐργασία» (στό ἴδιο, σελ. 48).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΙ ΜΑΖΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Στό κεφάλαιο αὐτό, ὅπως καί στά προηγούμενα, προϋποθέτουμε ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δηλαδή τό μέρος τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, τό ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή καί τὴ συντήρηση τῆς ἐρ-γατικῆς δύναμης, εἶναι ἓνα δοσμένο, σταθερὸ μέγεθος.

Μ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση, μᾶς δίνεται μαζί μέ τό ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας καί ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού ὁ κάθε ξεχωριστὸς ἐργάτης δίνει στὸν κεφαλαιοκράτη μέσα σ' ἓνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα. Ἄν λχ. ἡ ἀναγκαῖα ἐργασία εἶναι 6 ὥρες τὴν ἡμέρα καί ἐκφράζεται μέ ἓνα ποσὸ χρυσοῦ 3 σελινῶν = 1 τάληρο, τό τάληρο ἀποτελεῖ τὴν ἡμερήσια ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ τὴν ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιὰ τὴν ἀγορὰ μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης. Ἄν σέ συνέχεια τό ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας εἶναι 100%, τό μεταβλητὸ αὐ-τὸ κεφάλαιο τοῦ 1 ταλήρου παράγει μιὰ μάζα ὑπεραξίας 1 ταλήρου, ἢ ὁ ἐργάτης δίνει κάθε μέρα μιὰ μάζα ὑπερεργασίας 6 ὥρων.

Τό μεταβλητὸ κεφάλαιο ὅμως εἶναι ἡ χρηματικὴ ἔκφραση τῆς συνολικῆς ἀξίας ὅλων τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού χρησιμοποιεῖ ταυ-τόχρονα ὁ κεφαλαιοκράτης. Ἡ ἀξία του ἐπομένως εἶναι ἴση μέ τὴ μέση ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης πολλαπλασιασμένης ἐπὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού χρησιμοποιοῦνται. Μὲ δοσμένη λοιπὸν τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφα-λαίου εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογο μέ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν πού ἀπα-σχολοῦνται ταυτόχρονα. Ἐτσι, ἂν ἡ ἡμερήσια ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύ-ναμης = 1 τάληρο, πρέπει ὁ κεφαλαιοκράτης νά προκαταβάλει ἓνα κε-φάλαιο 100 ταλήρων γιὰ νά μπορεῖ νά ἐκμεταλλεύεται 100 ἐργα-τικὲς δυνάμεις, καί ν ταλήρων γιὰ νά ἐκμεταλλεύεται ν ἐργατικὲς δυ-νάμεις.

Ἐπίσης, ἂν ἓνα μεταβλητὸ κεφάλαιο 1 ταλήρου, δηλ. ἡ ἡμερή-σια ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης, παράγει μιὰ ἡμερήσια ὑπεραξία 1 ταλήρου, ἓνα μεταβλητὸ κεφάλαιο 100 ταλήρων θά παράγει μιὰ ἡμε-ρήσια ὑπεραξία 100 ταλήρων, καί ἓνα κεφάλαιο ν ταλήρων θά πα-ράγει μιὰ ἡμερήσια ὑπεραξία 1 ταλήρου × ν. Ἐπομένως, ἡ μάζα τῆς παραγμένης ὑπεραξίας εἶναι ἴση μέ τὴν ὑπεραξία πού δίνει ἡ ἐργά-σιμη ἡμέρα τοῦ ξεχωριστοῦ ἐργάτη πολλαπλασιασμένη μέ τὸν ἀριθμὸ

τῶν ἐργατῶν πού χρησιμοποιήθηκαν. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγει ὁ κάθε ἐργάτης χωριστὰ καθορίζεται ἀπὸ τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας, προκύπτει ὁ παρακάτω πρῶτος νόμος: ἡ μάζα τῆς παραγμένης ὑπεραξίας εἶναι ἴση μὲ τὸ μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου πολλαπλασιασμένου ἐπὶ τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας, ἢ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης ἐπὶ τὸ γινόμενον τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσής της καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού ἐκμεταλλεύεται ταυτόχρονα ὁ ἴδιος κεφαλαιοκράτης.

Ἔτσι ἂν ὀνομάσουμε Y τὴ μάζα τῆς ὑπεραξίας, v τὴν ὑπεραξία πού δίνει ὁ κάθε ξεχωριστὸς ἐργάτης κατὰ μέσον ὄρο τὴν ἡμέρα, μ τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο πού προκαταβάλλεται καθημερινὰ γιὰ τὴν ἀγορά μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης, M τὸ συνολικὸ ποσὸ τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δ τὴν ἀξία μιᾶς μέσης ἐργατικῆς δύναμης, $\frac{\epsilon'}{\epsilon}$ $\left(\frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαία ἐργασία}} \right)$

τὸ βαθμὸ τῆς ἐκμετάλλευσής της καὶ ν τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν πού χρησιμοποιοῦνται, θὰ ἔχουμε:

$$Y = \begin{cases} \frac{v}{\mu} \times M \\ \delta \times \frac{\epsilon'}{\epsilon} \times \nu \end{cases}$$

Προϋποθέτουμε πάντα ὅχι μόνον ὅτι εἶναι σταθερὴ ἡ ἀξία μιᾶς μέσης ἐργατικῆς δύναμης, ἀλλὰ ὅτι ἔχουν ἀναχθεῖ σὲ μέσους ἐργάτες οἱ ἐργάτες πού χρησιμοποιεῖ ἕνας κεφαλαιοκράτης. Ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις ὅπου ἡ παραγμένη ὑπεραξία δὲν αὐξάνει στὴν ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκμεταλλευσόμενων ἐργατῶν, στίς περιπτώσεις αὐτές ὅμως δὲν μένει σταθερὴ καὶ ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Γι'αὐτὸ, στὴν παραγωγή μιᾶς ὀρισμένης μάζας ὑπεραξίας μπορεῖ ἡ μείωση τοῦ ἑνὸς παράγοντα ν ἀναπληρωθεῖ μὲ τὴν αὐξηση τοῦ ἄλλου. Ἄν ἐλαττωθεῖ τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο καὶ αὐξηθεῖ ταυτόχρονα στὴν ἴδια ἀναλογία τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας, παραμένει ἀμετάβλητη ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται. Ἄν μὲ βάση τίς πῶ πάνω προϋποθέσεις ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προκαταβάλλει 100 τάληρα γιὰ νὰ ἐκμεταλλεῖται 100 ἐργάτες τὴν ἡμέρα, καὶ ἂν τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας εἶναι 50%, τὸ μεταβλητὸ αὐτὸ κεφάλαιο τῶν 100 ταλήρων θ' ἀποφέρει ὑπεραξία 50 ταλήρων ἢ 100×3 ὥρων ἐργασίας. Ἄν διπλασιαστῇ τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας, ἢ ἂν ἡ ἐργασία ἡμέρα παραταθῇ ἀπὸ 6 σὲ 12 ὥρες ἀντὶ ἀπὸ 6 σὲ 9 ὥρες, τότε καὶ τὸ ἐλαττωμένο στὸ μισό μεταβλητὸ κεφάλαιο τῶν 50 ταλήρων θ' ἀποφέρει ἐπίσης ὑπεραξία 50 ταλήρων ἢ 50×6 ὥρων ἐργασίας. Ἐπομένως ἡ ἐλάττωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νὰ ἰσοφαριστῇ μὲ τὴν ἀνάλογη αὐξηση τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσής τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἢ ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολημένων

ἐργατῶν ἰσοφαρίζεται μὲ ἀνάλογη παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας. Ἔτσι, μέσα σὲ ὀρισμένα ὅρια ἡ ἐργασία πού μπορεῖ τὸ κεφάλαιο νὰ ἐκμεταλλεῖται εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν²⁰². Ἀντίστροφα, ἡ ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ ὑπεραξίας ἀφήνει ἀμετάβλητη τὴ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται, ἂν αὐξηθεῖ ἀνάλογα τὸ μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἢ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολημένων ἐργατῶν.

Ἔχει ὅμως ἀνυπέρβλητα ὅρια τὸ ἀντιστάθμισμα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν ἢ τοῦ μεγέθους τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μὲ τὴν αὐξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας ἢ μὲ τὴν παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας. Ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἂν δηλ. ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ἐργάτη εἶναι 2 ἢ 10 ὥρες, ἡ συνολικὴ ἀξία πού μπορεῖ νὰ παράγει ἕνας ἐργάτης κάθε μέρα εἶναι πάντα μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀξία στὴν ὁποία ἀντικειμενοποιοῦνται 24 ὥρες ἐργασίας, μικρότερη ἀπὸ 12 σελίνια ἢ ἀπὸ 4 τάληρα, ἂν αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴ χρηματικὴ ἐκφραση 24 ἀντικειμενοποιημένων ὥρων ἐργασίας. Μὲ βάση τὴν προηγούμενη προϋπόθεσή μας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀπαιτοῦνται καθημερινὰ 6 ὥρες ἐργασίας γιὰ ν' ἀναπαράχθῃ ἡ ἴδια ἡ ἐργατικὴ δύναμη ἢ γιὰ ν' ἀναπληρωθεῖ ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε στὴν ἀγορά της, ἕνα μεταβλητὸ κεφάλαιο 500 ταλήρων πού χρησιμοποιεῖ 500 ἐργάτες μὲ ἕνα ποσοστὸ ὑπεραξίας 100%, ἢ μὲ δωδεκάωρη ἐργασία ἡμέρα, παράγει καθημερινὰ μιὰ ὑπεραξία 500 ταλήρων ἢ 6×500 ὥρων ἐργασίας. Ἐνα κεφάλαιο 100 ταλήρων πού χρησιμοποιεῖ καθημερινὰ 100 ἐργάτες μὲ ποσοστὸ ὑπεραξίας 200%, ἢ μὲ 18ωρη ἐργασία ἡμέρα, παράγει μόνον μιὰ μάζα ὑπεραξίας 200 ταλήρων ἢ 12×100 ὥρων ἐργασίας. Καὶ ἡ συνολικὴ νέα ἀξία πού παράγει τὸ κεφάλαιο, τὸ ἰσοδύναμο τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου σὺν τὴν ὑπεραξία, δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ φτάνει τὸ ποσὸ τῶν 400 ταλήρων ἢ τῶν 24×100 ὥρων ἐργασίας κάθε μέρα. Τὸ ἀπόλυτο ὄριο τῆς μέσης ἐργασίας ἡμέρας, πού ἀπὸ τὴ φύση της εἶναι πάντα μικρότερη ἀπὸ 24 ὥρες, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπόλυτο ὄριο στὸ ἀντιστάθμισμα τῆς μείωσης τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μὲ τὴν αὐξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ἢ τῆς ἐλάττωσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλευσόμενων ἐργατῶν μὲ τὴν αὐξηση τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσής τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Αὐτὸς ὁ χειροπιαστός δεύτερος νόμος εἶναι σπουδαῖος γιὰ τὴν ἐξήγηση πολλῶν φαινομένων πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν τάση τοῦ κεφαλαίου, πού θὰ ἐξηγήσουμε ἀργότερα, νὰ ἐλαττώνει ὅσο εἶναι δυνατό τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολεῖ ἢ τὸ μεταβλητὸ συστατικὸ του μέρους πού μετατρέπεται σὲ ἐργατικὴ δύναμη, πράγμα πού βρίσκεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν ἄλλη του τάση νὰ παράγει ὅσο τὸ δυνα-

²⁰² Φαίνεται πῶς ὁ στοιχειώδης αὐτὸς νόμος εἶναι ἄγνωστος στοὺς κυρίους τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας, πού, σὰν Ἀρχιμήδηδες ἀπὸ τὴν ἀνάποδη, νομίζουν ὅτι βρῆκαν στὸν καθορισμὸ τῶν τιμῶν ἀγορᾶς τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴ ζήτησι καὶ τὴν προσφορά τὸ σημεῖο στήριξης, ὅχι γιὰ νὰ μετακινήσουν τὸν κόσμον, ἀλλὰ γιὰ νὰ σταματήσουν τὴν κίνησή του.

τό μεγαλύτερη μάζα υπεραξίας. Καί αντίστροφα. "Όταν ή μάζα τών χρησιμοποιημένων εργατικών δυνάμεων, ή τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου αὐξάνει, ὅχι ὅμως στήν ἴδια ἀναλογία μέ τή μείωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς υπεραξίας, πέφτει ή μάζα τῆς υπεραξίας πού παράγεται.

"Ενας τρίτος νόμος ἀπορρέει ἀπό τό γεγονός ὅτι ή μάζα τῆς υπεραξίας πού παράγεται καθορίζεται ἀπό δύο παράγοντες: ἀπό τό ποσοστό τῆς υπεραξίας καί ἀπό τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου. "Όταν εἶναι δοσμένο τό ποσοστό τῆς υπεραξίας ή ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς εργατικῆς δύναμης καί ή ἀξία τῆς εργατικῆς δύναμης ή τό μέγεθος τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας, εἶναι αὐτονόητο: πώς ὅσο πιό μεγάλο εἶναι τό μεταβλητό κεφάλαιο, τόσο μεγαλύτερη εἶναι καί ή μάζα τῆς ἀξίας καί τῆς υπεραξίας πού παράγεται. "Όταν εἶναι δοσμένο τό ὄριο τῆς ἐργασίας ἡμέρας, καθὼς καί τό ὄριο τοῦ ἀναγκαίου συστατικοῦ τῆς, εἶναι φανερό πώς ή μάζα τῆς ἀξίας καί τῆς υπεραξίας πού παράγει ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης χωριστά ἐξαρτιέται ἀποκλειστικά ἀπό τή μάζα τῆς ἐργασίας πού βάζει σέ κίνηση. Μέ τίς δοσμένες προϋποθέσεις ὅμως ή μάζα αὐτή ἐξαρτιέται ἀπό τή μάζα τῆς εργατικῆς δύναμης ή ἀπό τόν ἀριθμό τών ἐργατῶν πού ἐκμεταλλεύεται, καί ὁ ἀριθμός αὐτός μέ τή σειρά του καθορίζεται ἀπό τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πού προκαταβάλλει ὁ κεφαλαιοκράτης. Ἐπομένως, μέ δοσμένο τό ποσοστό τῆς υπεραξίας καί δοσμένη τήν ἀξία τῆς εργατικῆς δύναμης οἱ μάζες τῆς υπεραξίας πού παράγονται εἶναι ἀπενυθείας ἀνάλογες πρὸς τά μεγέθη τών μεταβλητῶν κεφαλαίων πού προκαταβλήθηκαν. Ξέρουμε ὅμως ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης χωρίζει τό κεφάλαιό του σέ δύο μέρη. Τό ἓνα μέρος τό ξοδεύει γιά μέσα παραγωγῆς. Αὐτό εἶναι ὁ σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου του. Τό ἄλλο μέρος τό μετατρέπει σέ ζωντανή ἐργατική δύναμη. Τό μέρος αὐτό ἀποτελεῖ τό μεταβλητό του κεφάλαιο. Πάνω στή βάση τοῦ ἴδιου τρόπου παραγωγῆς γίνεται στούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς διαφορετικός χωρισμός τοῦ κεφαλαίου σέ σταθερό καί μεταβλητό συστατικό. Μέσα σιά πλαίσια τοῦ ἴδιου κλάδου παραγωγῆς ή σχέση αὐτή ποικίλλει ἀνάλογα μέ τήν τεχνική βάση καί τόν κοινωνικό συνδυασμό τοῦ προτσές παραγωγῆς. "Οποιοδήποτε ὅμως κι ἂν εἶναι ή ἀναλογία πού ἓνα δοσμένο κεφάλαιο χωρίζεται σέ σταθερό καί μεταβλητό συστατικά μέρη, ἂν δηλ. ή σχέση τοῦ δευτέρου πρὸς τό πρῶτο εἶναι $1:2$ ἢ $1:10$ ἢ $1:\chi$, αὐτό δέ θίγει τό νόμο πού μόλις διατυπώσαμε, γιατί, σύμφωνα μέ προηγούμενή μας ἀνάλυση, ναί μέν ξαναεμφανίζεται ή ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου στή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος, δέν μπαίνει ὅμως στή νέα ἀξία πού παράγεται. Φυσικά χρειάζονται περισσότερες πρῶτες ὕλες καί περισσότερα ἀδράχια κλπ. γιά νά χρησιμοποιηθοῦν 1000 κῶστες ἀντὶς 100. "Η ἀξία αὐτῶν τών πρόσθετων μέσων παραγωγῆς μπορεῖ ν' ἀνεβαίνει, νά πέφτει, νά μένει ἀμετάβλητη, νά εἶναι μεγάλη ή μικρή, δέν ἐπηρεάζει ὅμως καθόλου τό προτσές ἀξιοποίησης τών εργατικῶν δυνάμεων πού τὰ κινοῦν. Ἐπομένως ὁ νόμος πού διατυπώσαμε πιό πάνω παίρνει

τὴν παρακάτω μορφή: "Όταν εἶναι δοσμένη ή ἀξία τῆς εργατικῆς δύναμης καί ἴσος ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσής της, οἱ μάζες τῆς ἀξίας καί τῆς υπεραξίας πού παράγονται ἀπὸ διάφορα κεφάλαια εἶναι ἀπενυθείας ἀνάλογες πρὸς τά μεγέθη τών μεταβλητῶν συστατικῶν μερῶν αὐτῶν τών κεφαλαίων, δηλ. τών συστατικῶν τους μερῶν πού ἔχουν μετατραπεί σέ ζωντανή ἐργατική δύναμη.

"Ο νόμος αὐτός ἀντιφάσκει ὀλοφάνερα μέ ὅλη τήν πείρα, τή στηριγμένη στήν ἐξωτερική ἐπισκόπηση τών φαινομένων. "Ο καθένας ξέρει πώς αὐτό δέ σημαίνει ὅτι ἓνας ἰδιοκτήτης μπαμπακοκλωστηρίου, πού, ἂν πάρουμε ὑπόψη τά ποσοστά τοῦ συνολικά χρησιμοποιουμένου κεφαλαίου, χρησιμοποιεῖ σχετικά πολύ σταθερό καί λίγο μεταβλητό κεφάλαιο, βγάζει μικρότερο κέρδος ή υπεραξία ἀπὸ ἓνα φούρναρη, πού βάζει σέ κίνηση σχετικά πολύ μεταβλητό καί λίγο σταθερό κεφάλαιο. Γιά τή λύση αὐτῆς τῆς φαινομενικῆς ἀντίφασης χρειάζονται ἀκόμα πολλοί ἐνδιάμεσοι κρίκοι, ὅπως ἀπὸ τήν ἀποψη τῆς στοιχειώδους ἄλγεβρας χρειάζονται πολλοί ἐνδιάμεσοι κρίκοι γιά νά καταλάβουμε ὅτι τό $\frac{0}{0}$ μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ πραγματικό μέγεθος. "Η κλασική πολιτική οἰκονομία, μόνο πού δέ διατύπωσε ποτέ τό νόμο αὐτό, γαντζώνεται ἐνστικτώδως ἀπ' αὐτόν ἐπειδὴ ἀποτελεῖ μιὰ ἀναγκαία συνέπεια τοῦ νόμου τῆς ἀξίας γενικότερα. Προσπαθεῖ μέ μιὰ βεβιασμένη ἀφαίρεση νά τόν σώσει ἀπὸ τίς ἀντιφάσεις τοῦ φαινομένου. Θά δοῦμε ἀργότερα²⁰³ πώς ή σχολή τοῦ Ρικάρτο σκόνταψε σ' αὐτή τήν πέτρα τοῦ σκανδάλου. "Η χυδαία οἰκονομολογία πού «πραγματικά δέν ἔμαθε τίποτα» ἐπικαλεῖται καί ἐδῶ, ὅπως καί παντοῦ, τήν ἐξωτερική ὄψη ἐνάντια στό νόμο τοῦ φαινομένου. Ἀντίθετα ἀπ' ὅτι ὁ Σπινόζα, νομίζει ὅτι «ή ἄγνοια εἶναι ἀποχρῶν λόγος».

"Η ἐργασία πού τό συνολικό κεφάλαιο μιᾶς κοινωνίας βάζει καθημερινά σέ κίνηση μπορεῖ νά θεωρεῖται σάν μιὰ μοναδική ἐργασία ἡμέρα. Ἄν λχ. ὁ ἀριθμός τών ἐργατῶν εἶναι ἓνα ἑκατομμύριο καί ἂν ή μέση ἐργασία ἡμέρα ἑνὸς ἐργατῆ εἶναι 10 ὥρες, ή κοινωνική ἐργασία ἡμέρα ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 ἑκατομμύρια ὥρες. "Όταν εἶναι, δοσμένη ή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἡμέρας, ἀδιάφορο ἂν τά ὄρια τῆς καθορίζονται ἀπὸ τή φύση ή ἀπὸ τήν κοινωνία, ή μάζα τῆς υπεραξίας μπορεῖ ν' αὔξηθῇ μόνο μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τών ἐργατῶν, δηλ. τοῦ εργατικοῦ πληθυσμοῦ. "Η αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἀποτελεῖ ἐδῶ τό μαθηματικό ὄριο στήν παραγωγή υπεραξίας ἀπὸ τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Ἀντίστροφα. "Όταν εἶναι δοσμένο τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τό ὄριο αὐτό ἀποτελεῖται ἀπὸ τή δυνατότητα παράτασης τῆς ἐργασίας ἡμέρας²⁰⁴. Στό ἐπόμενο κεφάλαιο θά

²⁰³ Περισσότερα γι' αὐτό στό «Τέταρτο Βιβλίο».

²⁰⁴ "Η ἐργασία μιᾶς κοινωνίας, δηλαδή ὁ χρόνος πού ξοδεύεται στήν οἰκονομία (economic time), ἀποτελεῖ ἓνα δοσμένο μέγεθος, λχ. 10 ὥρες ἑνός

δοῦμε ὅτι ὁ νόμος αὐτός ἰσχύει μόνο γιὰ τὴ μορφή τῆς ὑπεραξίας πού πραγματευτήκαμε ὡς τώρα.

Ἀπὸ τὴν ὡς τώρα ἐξέταση τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας βγαίνει ὅτι δέν εἶναι μετατρέψιμο σέ κεφάλαιο ὁποιοδήποτε ποσό χρήματος ἢ ἀξίας, ὅτι ἀπεναντίας, προϋπόθεση γιὰ τὴ μετατροπὴ αὐτὴ εἶναι νὰ βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ κατόχου χρήματος ἢ ἐμπορευμάτων ἓνα ὀρισμένο ἐλάχιστο ποσό χρήματος ἢ ἀνταλλακτικῶν ἀξιών. Τὸ ἐλάχιστο μέγεθος μεταβλητοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ τιμὴ κόστους μιᾶς μόνης ἐργατικῆς δύναμης πού χρησιμοποιεῖται κάθε μέρα σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους γιὰ τὴν παραγωγή ὑπεραξίας. Ἄν ὁ ἐργάτης αὐτός ἦταν κάτοχος τῶν δικῶν του μέσων παραγωγῆς καὶ ἂν ἀρκοῦνταν νὰ ζεῖ σάν ἐργάτης, θὰ τοῦ ἔφτανε ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή τῶν μέσων συντήρησής του, λχ. 8 ὥρες τὴν ἡμέρα. Ἐπομένως θὰ χρειάζοταν ἐπίσης μέσα παραγωγῆς μόνο γιὰ 8 ὥρες ἐργασίας. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἀντίθετα, πού ἐκτός ἀπ' αὐτὲς τίς 8 ὥρες τὸν βάζει καὶ ἐργάζεται λχ. ἄλλες 4 ὥρες ὑπερεργασίας, χρειάζεται ἓνα πρόσθετο χρηματικό ποσό γιὰ νὰ προμηθευτεῖ τὰ πρόσθετα μέσα παραγωγῆς. Σύμφωνα ὅμως μέ τὴν προϋπόθεσή μας ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιεῖ κιόλας δυὸ ἐργάτες γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ζεῖ σάν ἐργάτης, δηλ. νὰ ἱκανοποιεῖ τίς ἀπαραίτητες ἀνάγκες του μέ τὴν ὑπεραξία πού ἰδιοποιεῖται καθημερινά. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὁ σκοπὸς τῆς παραγωγῆς του θάταν ἡ ἀπλή συντήρησή του καὶ ὄχι ἡ αὔξησιν τοῦ πλούτου, ἐνῶ τοῦτο τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ζεῖ μονάχα δυὸ φορές καλύπτεται ἀπὸ ἓνα συντησιμὸν ἐργάτη καὶ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ξαναμετατρέπεται σέ κεφάλαιο τὴ μισὴ ὑπεραξία πού παράγεται, θάπρεπε μαζί μέ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν νὰ αὐξήσει στὸ ὀχταπλάσιον καὶ τὸ ἐλάχιστο τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβάλλει. Φυσικά μπορεῖ κι ὁ ἴδιος νὰ συμμετέχει ἄμεσα, ὥπως καὶ ὁ ἐργάτης του, στὸ προτοές τῆς παραγωγῆς, στὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴ θὰ εἶναι κατὰ τὸ ἐνδιάμεσον μεταξύ κεφαλαιοκράτη καὶ ἐργάτη, ἓνας «μικρὸς μίστορας». Ἐνας ὀρισμένος βαθμὸς ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀπαιτεῖ νὰ μπορεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης νὰ χρησιμοποιοῖ ὅλο τὸ χρόνον πού στὴ διάρκεια του ἄσκει τὴν ιδιότητα τοῦ κεφαλαιοκράτη, δηλ. τοῦ προσωποποιημένου κεφαλαίου, γιὰ νὰ ἰδιοποιεῖται καὶ ἐπομένως γιὰ νὰ ἐλέγχει ξένη ἐργασία καὶ γιὰ νὰ πουλάει τὰ προϊόντα αὐτῆς τῆς ἐργασίας²⁰⁰. Οἱ συντεχνίες τοῦ μεσαίωνα

ἐκατομμυρίου ἀνθρώπων τὴν ἡμέρα ἢ 10 ἐκατομμύρια ὥρες... Τὸ κεφάλαιο ἔχει τὰ ὅρια τῆς αὔξισής του. Σὲ κάθε δοσμένη περίοδον τὰ ὅρια αὐτὰ συνίστανται στὶς πραγματικὲς διαστάσεις τοῦ χρόνου πού ἔοδεύεται στὴν οἰκονομίαν. («An Essay on the Political Economy of Nations», London 1821, σελ. 47, 49).

²⁰⁰ «Ὁ παχτωτής (φάρμακ) δέν πρέπει νὰ βασίζεται στὴ δική του δουλειά, κι ἂν τὸ κάνει αὐτό, θὰ χάσει κατὰ τὴ γνώμη μου. Ἡ δράση του πρέπει νὰ

προσπαθοῦσαν νὰ ἐμποδίσουν μέ τὴ βία τὴ μετατροπὴ τοῦ χειροτέχνη μίστορα σέ κεφαλαιοκράτη, περιορίζοντας σέ ἓνα πολὺ χαμηλὸ ἀνώτατο ὄριο τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν πού εἶχε τὸ δικαίωμα ν' ἀπασχολεῖ ὁ κάθε μίστορας χωριστά. Ὁ κάτοχος χρήματος ἢ ἐμπορευμάτων μετατρέπεται πραγματικά σέ κεφαλαιοκράτη μόνο ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ ἐλάχιστο ποσό πού προκαταβάλλεται γιὰ τὴν παραγωγή ἔπερνᾷ κατὰ πολὺ τὸ μεσαιωνικὸ ἀνώτατο ὄριο. Ἐδῶ, ὅπως καὶ στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ὁρθότητα τοῦ νόμου πού ἀνακάλυψε ὁ Χέγκελ στὴ «Λογική» του, ὅτι σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο οἱ ἀπλῶς ποσοτικὲς ἀλλαγές μετατρέπονται σέ ποιοτικὲς διαφορές^{206a}.

Τὸ ἐλάχιστο ποσό ἀξίας, πού πρέπει νὰ διαθέτει ὁ κάθε ξεχωριστὸς κάτοχος χρήματος ἢ ἐμπορευμάτων γιὰ νὰ μεταμορφωθεῖ σέ κεφαλαιοκράτη, ποικίλλει στὶς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καὶ σέ μιὰ δοσμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης εἶναι διαφορετικὸ στὶς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ἀνάλογα μέ τοὺς ἰδιαίτερους τεχνικοὺς ὁρους τους. Ὅρισμένοι κλάδοι παραγωγῆς ἀπαιτοῦν ἀπὸ τίς ἀρχές κιόλας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἓνα ἐλάχιστο ποσό κεφαλαίου πού δέν ὑπάρχει ἀκόμα στὰ χέρια μεμονωμένων ἀτόμων. Αὐτὸ προκαλεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ κρατικὴ ἐπιχορηγήσεις σέ τέτοιους ἰδιώτες, ὅπως ἔγινε στὴ Γαλλία τὸν καιρὸ τοῦ Κολμπέρ καὶ

συνίσταται στὴν ἐπίβλεψη ὅλης τῆς ἐπιχείρησης: Πρέπει νάχει τὸ νοῦ του στὸν ἀλωνατὴ του, γιατί διαφορετικὰ ὁ μισθὸς πού τοῦ δίνει θάναι μισθὸς πού τὸν πεταίνει γιὰ στάρι πού δέν ἀλωνίστηκε. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ἐπιβλέπει καὶ τοὺς θεριστὰς του κλπ. Πρέπει πάντα νὰ ρίχνει μιὰ ματιά στοὺς φορᾶτες του. Πρέπει νὰ προσέχει νὰ μὴν παραμελεῖται τίποτα, ὅπως θὰ γινόνταν ἂν ἔμενε κολλημένος σὲ μιὰ θέση». («An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer», London 1773, σελ. 12). Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον. Μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσει σ' αὐτὸ τὴ γένεσιν τοῦ «capitalist farmer» [«κεφαλαιοκράτη παχτωτή»] ἢ τοῦ «merchant farmer» [«ἐμπορευόμενου παχτωτή»], ὅπως τὸν ὀνομάζει ρητὰ καὶ νὰ δεῖ τὸν αὐτοεγκλωμισμό του ἀπέναντι στὸν «small farmer» [«μικροπαχτωτή»] πού νοιάζεται κυρίως γιὰ τὴ συντήρησίν του. «Ἡ τάξιν τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπαλλάσσεται στὴν ἀρχὴ ἐνμέρει καὶ στὸ τέλος ὁλότελα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας» («Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. By the Rev. Richard Jones», Hertford 1852, Lecture III, σελ. 39).

^{206a} Ἡ μοριακὴ θεωρία πού ἐφαρμόζεται στὴ σύγχρονη χημεία καὶ πού πρῶτον τὴν ἀνάπτυξαν ἐπιστημονικά οἱ Ἀωράν καὶ Ζεράρ δέ στηρίζεται σὲ ἄλλο νόμο. [Προσθήκη στὴν 3η ἐκδόση.—Γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴν ἀρετὰ σκοτεινὴ γιὰ τοὺς μὴ χημικοὺς ὑποσημείωση παρατηροῦμε ὅτι ὁ συγγραφέας μιλάει ἐδῶ γιὰ τίς «ὁμόλογες σειρές» τῶν ἐνώσεων τῶν ὑδρογονανθράκων, ὅπως πρῶτος τίς ὀνόμασε τὸ 1843 ὁ Ζεράρ, καὶ πού ἡ καθεμιὰ τῆς ἔχει δικὸ της ἀλγεβρικὸ ἀναλυτικὸ τύπο. Ἔτσι λχ. ἡ σειρά τῶν παραφινῶν $C_n H_{2n+2}$, τῶν κοινῶν ἀλκοόλ $C_n H_{2n+2}O$, τῶν κοινῶν λιπαρῶν ὀξέων: $C_n H_{2n} O_2$ καὶ πολλὲς ἄλλες. Στὰ παραπάνω παραδείγματα μέ μιὰ ἀπλή ποσοτικὴ προσθήκην ἑνὸς CH_2 στὸν μοριακὸ τύπο σχηματίζεται κάθε φορὰ ἓνα ποιοτικὰ διαφορετικὸ σῶμα. Γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Ἀωράν καὶ τοῦ Ζεράρ στὴ διπλοτύπωσιν αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ γεγονότος, συμβολὴ πού ὁ Μάρξ τὴν ὑπερεκτίμησε, πρβλ. Kopp: «Entwicklung der Chemie», München 1873, σελ. 709 καὶ 716 καὶ Schorlemmer: «Rise and Progress of Organic Chemistry» London 1879, σελ. 54.—Φ. Ε.]

όπως γίνεται σε μερικά γερμανικά κράτη ως την εποχή μας, και από την άλλη το σχηματισμό εταιριών με νόμιμο μονοπώλιο για τη λειτουργία δορισμένων βιομηχανικών και εμπορικών κλάδων²⁰⁶—των προδρόμων των σύγχρονων μετοχικών εταιριών.

*

Δέ σταματούμε στις λεπτομέρειες των αλλαγών που συντελέστηκαν στη σχέση του κεφαλαιοκράτη και του μισθωτού εργάτη στην πορεία του προτού παραγωγής, επομένως ούτε και στους δορισμούς του ίδιου του κεφαλαίου όπως αναπτύχθηκαν παραπέρα. Θά τονίσουμε εδώ μόνο λίγα κύρια σημεία.

Μέσα στο προτού της παραγωγής το κεφάλαιο εξελίχθηκε σε αφεντικό που έχει το πρόσταγμα πάνω στην εργασία, δηλαδή στην εργατική δύναμη που δρᾷ ἢ στὸν ἴδιο τὸν ἐργάτη. Τό προσωποποιημένο κεφάλαιο, ὁ κεφαλαιοκράτης, φροντίζει ὁ ἐργάτης νά ἐκτελεῖ τήν εργασία του κανονικά καί μέ τό βαθμό ἐντατικότητας πού ἀρμόζει.

Τό κεφάλαιο ἐξελίχθηκε παραπέρα σέ μιᾶ ἀναγκαστική σχέση, πού ὑποχρεώνει τήν εργατική τάξη τᾶ ἐκτελεῖ περισσότερη εργασία ἀπ' ὅση ἀπαιτεῖ ὁ στενός κύκλος τῶν δικῶν της ἀναγκῶν ζωῆς. Καί σάν παραγωγός ξένης εργατικότητας, σάν ἀπομυζητής ὑπερεργασίας καί ἐκμεταλλευτής εργατικῆς δύναμης τό κεφάλαιο ξεπερνάει σέ ἐνεργητικότητα, ἀπληστία καί ἀποτελεσματικότητα ὅλα τᾶ προηγούμενα συστήματα παραγωγῆς πού βασίζονταν σέ ἄμεση ἀναγκαστική εργασία.

Τό κεφάλαιο ἀρχικά ὑποτάσσει τήν εργασία μέ τούς τεχνικούς ὁρους κάτω ἀπό τούς ὁποίους τή βρίσκει ἱστορικά. Γιαντό δέν μεταβάλλει ἀμέσως τόν τρόπο παραγωγῆς. Ἔτσι, ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, μέ τή μορφή πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα, δηλ. μέ τήν ἀπλή παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας, ἐμφανίζοταν ἀνεξάρτητη ἀπό κάθε ἀλλαγή αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Δέν ἦταν λιγότερο ἀποτελεσματική στό ἀπαρχαιωμένο ἀρτοποιεῖο ἀπ' ὅ,τι ἦταν στό σύγχρονο μπαμπακοκλωστήριο.

Ἄν ἐξετάσουμε τό προτού παραγωγῆς ἀπό τήν ἀποψη τοῦ προτούς ἐργασίας, ὁ ἐργάτης σχετίζεται μέ τᾶ μέσα παραγωγῆς ὄχι σάν νά σχετίζεται μέ κεφάλαιο, ἀλλά σάν νά σχετίζεται μέ ἀπλό μέσο καί ὕλικό τῆς σκόπιμης παραγωγικῆς του δραστηριότητας. Σ' ἓνα βυρσοδεψεῖο λχ. μεταχειρίζεται τᾶ ἀκατέργαστα τομάρια σάν ἀπλά ἀντικείμενα τῆς ἐργασίας του. Δέν κατεργάζεται τό τομάρι τοῦ κεφαλαιοκράτη. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα ἂν ἐξετάσουμε τό προτούς παραγωγῆς ἀπό τήν ἀποψη τοῦ προτούς ἀξιοποίησης. Τᾶ μέσα παραγωγῆς μετατρέπονται ἀμέσως σέ μέσα γιά τήν ἀπορόφηση ξένης ἐργασίας. Δέν χρησιμοποιεῖ πιά ὁ ἐργάτης τᾶ μέσα παραγωγῆς, ἀλλά τᾶ μέσα παραγωγῆς χρησιμοποιοῦν τόν ἐργάτη. Ἄντί τᾶ μέσα παραγωγῆς νά καταναλώνονται ἀπό τόν ἐργάτη σάν ὕλικά στοιχεῖα τῆς παραγωγικῆς

του δραστηριότητας, τᾶ μέσα παραγωγῆς καταναλώνουν τόν ἐργάτη σάν φύραμα τοῦ δικῶν τους προτούς ζωῆς καί τό προτούς ζωῆς τοῦ κεφαλαίου συνίσταται μόνο στήν κίνησή του σάν μιᾶ ἀξία πού αὐτοαξιοποιεῖται. Τᾶ καμίνια καί τᾶ χτίρια ἐργασίας πού ἀργοῦν τή νύχτα καί δέν ἀποροφῶν ζωντανή εργασία ἀποτελοῦν «καθαρή ζημιά» («mere loss») γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Γιαντό, τᾶ καμίνια καί τᾶ χτίρια ἐργασίας τοῦ δίνουν τό δικαίωμα νά «ἀπατεῖ τή νυχτερινή εργασία» τῶν εργατικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀπλή μετατροπή τοῦ χρήματος σέ ὕλικους παράγοντες τοῦ προτούς παραγωγῆς, σέ μέσα παραγωγῆς, μετατρέπει τᾶ μέσα παραγωγῆς σέ τίτλο δικαίου καί τίτλο ἐξαναγκασμοῦ πάνω σέ ξένη εργασία καί ὑπερεργασία. Τέλος ἓνα ἀκόμα παράδειγμα θά μᾶς δείξει πῶς καθιερωτίζεται στή συνείδηση τῶν κεφαλαιοκρατῶν αὐτή ἡ ἀναστροφή, ἡ ἀκόμα καί μετατόπιση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στή νεκρή καί ζωντανή εργασία, ἀνάμεσα στήν ἀξία καί στή δύναμη πού δημιουργεῖ ἀξία—ἀναστροφή καί μετατόπιση πού προσιδιάζει στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί τή χαρακτηρίζει. Τόν καιρό τῆς ἀνταρσίας τῶν ἀγγλῶν ἐργοστασιαρχῶν στά 1848—1850 «ὁ διευθυντής τῶν κλωστηρίων λιναριοῦ καί μπαμπακιοῦ τοῦ Παίηλζλ, ἐνός ἀπό τούς πιό πάλιους καί πιό σεβαστούς οἴκους τῆς Δυτικῆς Σκωτίας, τῆς ἐταιρίας Κάρλαϊλ, υἱοί καί Σία, πού ὑπάρχει ἀπό τό 1752 καί πού ἀπό γενιά σέ γενιά τόν διευθύνει ἡ ἴδια οἰκογένεια», αὐτός ὁ ἐξαιρετικά ἐξυπνος τζέντλεμαν ἐγραψε λοιπόν στήν «Γλᾶσγκου Νταϊήλν Μαϊήλ» τῆς 25 τοῦ Ἀπριλίου 1849 ἓνα γράμμα²⁰⁷ μέ τόν τίτλο «Relaissytem», ὅπου τοῦ ἐξέφυγε ἀνάμεσα σ' ἄλλα καί τό παρακάτω γελοῖο στήν ἀφέλειά του χωρίο: «Ἄς ἐξετάσουμε λοιπόν τᾶ κακά πού προξενεῖ ἡ μείωση τοῦ χρόνου ἐργασίας ἀπό 12 σέ 10 ὥρες... „Συμποσούνται“ σέ μιᾶ σοβαρότατη βλάβη τῶν προοπτικῶν καί τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ ἐργοστασιάρχου. Ἄν ἐργαζόταν ὁ ἐργοστασιάρχης (δηλ. τᾶ «χέρια» του) 12 ὥρες καί τώρα περιορίζεται σέ 10, περιορίζονται σέ 10 κάθε 12 μηχανές ἡ ἀδράχτια τοῦ ἐργοστασίου του («then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10»), καί ἂν ἤθελε νά πουλήσει τό ἐργοστάσιό του οἱ 12 μηχανές θά ἐκτιμούνταν 10, ἔτσι πού σ' ὅλη τή χώρα θ' ἀφαιροῦνταν τό ἓνα ἓκτο ἀπό τήν ἀξία κάθε ἐργοστασίου»²⁰⁸.

Σ' αὐτό τό ἀπό γεννησιμοῦ καπιταλιστικό μυαλό τῆς δυτικῆς Σκωτίας τόσο πολὺ συγχωνεύονται ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς,

²⁰⁷ «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849», σελ. 59.

²⁰⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849», σελ. 60. Ὁ ἐπόπτης ἐργασίας Στούαρτ πού ἦταν ὁ ἴδιος σκωτσέζος καί πού, ἀντίθετα ἀπό τοῖς ἀγγλοῦς ἐπόπτες ἐργασίας, ἦταν πέρα γιά πέρα αἰχμάλωτος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς νοστορίας, διαβεβαίωσε ρητά ὅτι τό γράμμα αὐτό, πού τό ἐπισυνάπτει στήν ἐκδόσή του, «ἀποτελεῖ τήν πιό χρήσιμη πληροφορία ἀπ' ὅσες ἔδωσε ὁποιοδδήποτε ἐργοστασιάρχης πού ἐφαρμόζει τό Relaissytem καί γράφτηκε εἰδικά γιά νά ἐξαλείψει τίς προλήψεις καί τούς ἐνδοιασμούς ἐναντίον αὐτοῦ τό σύστημα».

²⁰⁶ Τᾶ ἱδρύματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ Μαρτίνος Λούθηρος τᾶ ὀνομάζει: «die Gesellschaft-Monopolia» [«οἱ ἐταιρίες-μονοπώλια»].

τῶν ἀδραχτιῶν κλπ., μέ τήν ιδιότητα πού ἔχουν σάν κεφάλαιο νά αὐτο-αξιοποιῶνται, ἢ νά καταβροχθίζουν καθημερινά μιάν ὀρισμένη ποσότητα ξένης ἀπλήρωτης ἐργασίας, πού ὁ ἀρχηγός τοῦ οἴκου Κάρολ καί Σία φαντάζεται πραγματικά πώς ὅταν πουλήσει τό ἐργοστάσιό του δέ θά τοῦ πληρωθεῖ μονάχα ἡ ἀξία τῶν ἀδραχτιῶν, μά ἐπιπλέον καί ἡ ἀξιοποίησή τους, ὅχι μονάχα ἡ ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτά καί πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή ἀδραχτιῶν τοῦ ἴδιου εἶδους, μά καί ἡ ὑπερεργασία πού τοῦ δίνουν τή δυνατότητα νά ἀπομυζάει καθημερινά ἀπό τούς ἀγαθοὺς σκωτσέζους τοῦ Παίηζλυ καί, ἀκριβῶς γι' αὐτό, ἔχει τή γνώμη ὅτι μέ τόν περιορισμό τῆς ἐργασίης ἡμέρας κατά δύο ὥρες ἐλαττώνεται ἡ τιμή πούλησης 12 κλωστικῶν μηχανῶν στήν τιμή πούλησης 10 κλωστικῶν μηχανῶν!

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Τό μέρος τῆς ἐργασίης ἡμέρας, πού παράγει ἀπλῶς ἓνα ἰσοδύναμο γιά τήν πληρωμένη ἀπό τό κεφάλαιο ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τό θεωροῦσαμε ὡς τώρα σταθερό μέγεθος, καί στήν πραγματικότητα εἶναι τέτιο κάτω ἀπό δοσμένους ὅρους παραγωγῆς στήν ἰσχύονσα βαθμίδα οικονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας. Πέρα ἀπ' αὐτό τόν ἀναγκαῖο του χρόνο ἐργασίας, ὁ ἐργάτης μπορούσε νά δουλέψει 2, 3, 4, 6 κλπ. πρόσθετες ὥρες. Ἀπό τό μέγεθος αὐτῆς τῆς παρατάσης ἐξαρτιόνταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί τό μέγεθος τῆς ἐργασίης ἡμέρας. Ἄν ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἦταν σταθερός, ἀντίθετα ἦταν μεταβλητή ἡ συνολική ἐργασία ἡμέρα. Ὡς ὑποθέσουμε τώρα μιάν ἐργασία ἡμέρα πού εἶναι δοσμένα τό μέγεθος καί ὁ χωρισμός της σέ ἀναγκαία ἐργασία καί σέ ὑπερεργασία. Ἡ γραμμή $αγ$, $α-----β-----γ$, παρασταίνει λχ. μιὰ δωδεκάωρη ἐργασία ἡμέρα, τό κομμάτι $αβ$ 10 ὥρες ἀναγκαία ἐργασία καί τό κομμάτι $βγ$ 2 ὥρες ὑπερεργασία. Πῶς μπορεί λοιπόν ν' αὔξηθῇ ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, δηλ. νά παραταθῇ ἡ ὑπερεργασία, χωρίς καμιά παραπέρα παρατάση τοῦ $αγ$ ἢ ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε παραπέρα παρατάσή του;

Παρά τό γεγονός ὅτι τά ὅρια τῆς ἐργασίης ἡμέρας $αγ$ εἶναι δοσμένα, φαίνεται πώς τό $βγ$ μπορεί νά παραταθῇ, ἂν ὅχι μέ τήν επέκταση τοῦ $αγ$ πέρα ἀπό τό τελικό σημεῖο τοῦ $γ$, πού εἶναι ταυτόχρονα τό τελικό σημεῖο τῆς ἐργασίης ἡμέρας $αγ$, πάντως μέ τή μετατόπιση τῆς ἀφετηρίας του, τοῦ σημείου $β$, σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, πρὸς τό $α$. Ὡς ὑποθέσουμε ὅτι στή γραμμή

$α-----β'-----β-----γ$

τό $β'-----β$ εἶναι ἴσο μέ τό μισό τοῦ $βγ$ ἢ ἴσο μέ μιὰ ὥρα ἐργασίας. Ἄν λοιπόν στή δωδεκάωρη ἐργασία ἡμέρα $αγ$ τό σημεῖο $β$ μετατοπιστεῖ στό $β'$, τό $βγ$ ἐπεκτείνεται καί γίνεται $β'γ$, ἡ ὑπερεργασία αὐξάνει κατά τό ἥμισυ, ἀπό 2 ὥρες γίνεται 3, μόλο πού ἡ ἐργασία

ημέρα εξακολουθεί όπως και προηγούμενα να αριθμεί 12 ώρες. Αυτή όμως η επέκταση της υπερεργασίας από βγ σε β'γ, από 2 ώρες σε 3, είναι ολοφάνερα αδύνατη χωρίς ταυτόχρονη βράχυνση της αναγκαίας εργασίας από αβ σε αβ', από 10 σε 9 ώρες. Στην παράταση της υπερεργασίας θ' αντιστοιχούσε στην περίπτωση αυτή η συντόμηση της αναγκαίας εργασίας, ή ένα μέρος του εργασίου χρόνου, που ως τώρα ο εργάτης το καταναλώνει στην πραγματικότητα για τον έαυτό του, μετατρέπεται σε χρόνο εργασίας για τον κεφαλαιοκράτη. Αυτό που θ' άλλαζε δε θάταν η διάρκεια της εργασίας ημέρας, αλλά ο χωρισμός της σε αναγκαία εργασία και σε υπερεργασία.

Από την άλλη μεριά, όταν είναι δοσμένο το μέγεθος της εργασίας ημέρας και δοσμένη η αξία της εργατικής δύναμης, είναι ολοφάνερα δοσμένο και το ίδιο το μέγεθος της υπερεργασίας. Η αξία της εργατικής δύναμης, δηλ. ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή της, καθορίζει το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή της αξίας της. Αν μια ώρα εργασίας παρασταίνεται με ένα ποσό χρυσού ίσο με μισό σελίνι ή με 6 πένες, και αν η ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης είναι 5 σελίνια, ο εργάτης πρέπει να εργάζεται καθημερινά 10 ώρες για να αναπληρώσει την ημερήσια αξία της εργατικής του δύναμης που του πληρώνει το κεφάλαιο, ή για να παράγει ένα ισοδύναμο για την αξία των μέσων συντήρησης που του είναι αναγκαία κάθε μέρα. Η αξία αυτών των μέσων συντήρησης καθορίζει την αξία της εργατικής του δύναμης¹ και η αξία της εργατικής του δύναμης καθορίζει το μέγεθος του αναγκαίου του χρόνου εργασίας. Το μέγεθος όμως της υπερεργασίας βρίσκεται όταν αφαιρέσουμε τον αναγκαίο χρόνο εργασίας από τη συνολική εργάσιμη ημέρα. Όταν από δώδεκα ώρες αφαιρέσουμε τις δέκα μένουν δυό, και με τούς δοσμένους όρους δεν υπάρχει προφανώς τρόπος να παραταθεί η υπερεργασία πέρα από δυό ώρες. Φυσικά ο κεφαλαιοκράτης μπορεί να πληρώνει τον εργάτη αντί 5 σελίνια μόνο 4 σελίνια και 6 πένες ή κι ακόμα λιγότερο. Για την αναπαραγωγή αυτής

¹ Η αξία του μέσου ημερομισθίου καθορίζεται απ' αυτό που χρειάζεται ο εργάτης «για να ζει, να εργάζεται και να διαβιώνει» (William Petty: «Political Anatomy of Ireland», 1672, σελ. 64). «Η τιμή της εργασίας καθορίζεται πάντα από την τιμή των αναγκαίων μέσων συντήρησης». Ο εργάτης δεν παίρνει τον ανάλογο μισθό «κάθε φορά που ο μισθός του εργάτη δε φτάνει για να θρέψει σύμφωνα με το χαμηλό επίπεδο της ζωής του και σύμφωνα με την κατάσταση του σαν εργάτης μιά τόσο μεγάλη οικογένεια, που αποτελεί τη μοίρα πολλών εργατών» (J. Vanderlint: «Money answers all Things», London 1734, σελ. 15). «Ο ύπλος εργάτης που δεν έχει παρά μόνο τα μαρτάσα και την τέχνη του απολαβαίνει κάτι, μόνο έφθονο κατορθώνει να πουλήσει σε άλλους την εργασία του... Σε κάθε είδους εργασία πρέπει να πετυχαίνεται και πραγματικά πετυχαίνεται ο μισθός του εργάτη να περιορίζεται στα όσα χρειάζεται απαραίτητα για τη συντήρησή του» (Turgot: «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses». Oeuvres, έκδ. Daire, τόμ. I, σελ. 10). «Η τιμή των μέσων συντήρησης είναι στην πραγματικότητα ίση με το κόστος παραγωγής της εργασίας» (Malthus: «Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated», London 1815, σελ. 48, υποσημείωση).

της αξίας των 4 σελινιών και 6 πενών θάφταναν 9 ώρες εργασίας και έτσι από τη δωδεκάωρη εργάσιμη ημέρα στο μερτικό της υπερεργασίας θ' αναλογούσαν 3 αντί 2 ώρες και η ίδια η υπεραξία θ' ανέβαινε από 1 σελίνι σε 1 σελίνι και 6 πένες. Όσο το αποτέλεσμα αυτό θα πετυχαίνονταν μόνο με την ελάττωση του μισθού του εργάτη κάτω από την αξία της εργατικής του δύναμης. Μετά 4 σελίνια και 6 πένες που παράγει μέσα σε 9 ώρες έχει στη διάθεσή του $\frac{1}{10}$ λιγότερα μέσα συντήρησης από πριν και έτσι συντελείται μόνο μιά μειωμένη αναπαραγωγή της εργατικής του δύναμης. Στην περίπτωση αυτή η υπερεργασία θα παρατεινόταν μόνο με το ξεπέρασμα των κανονικών της ορίων, το πεδίο της θα επεκτεινόταν μόνο με ένα σφετερισμό σε βάρος του πεδίου του αναγκαίου χρόνου εργασίας. Παρά το σημαντικό ρόλο που παίζει η μέθοδος αυτή στην πραγματική κίνηση του μισθού εργασίας, εδώ την αποκλείσαμε γιατί ξεκινάμε από την προϋπόθεση ότι όλα τα έμπορεύματα, έπομένως και η εργατική δύναμη, αγοράζονται και πουλιούνται σ' ολόκληρη την αξία τους. Και όταν ξεκινάμε απ' αυτή την προϋπόθεση, ο χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή της εργατικής δύναμης ή για την αναπαραγωγή της αξίας της, δεν μπορεί να μειωθεί με την πτώση του μισθού του εργάτη κάτω από την αξία της εργατικής του δύναμης, αλλά μόνο με την πώση αυτής της ίδιας της αξίας. Όταν είναι δοσμένη η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, πρέπει η παράταση της υπερεργασίας να προκύψει από τη συντόμηση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και όχι αντίστροφα ή συντόμηση του αναγκαίου χρόνου εργασίας από την παράταση της υπερεργασίας. Στο παράδειγμά μας η αξία της εργατικής δύναμης πρέπει να πέσει πραγματικά κατά $\frac{1}{10}$, για να ελαττωθεί κατά $\frac{1}{10}$ ο αναγκαίος χρόνος εργασίας, δηλ. από 10 σε 9 ώρες, και να παραταθεί έπομένως η υπερεργασία από 2 σε 3 ώρες.

Μιά τέτια όμως πώση της αξίας της εργατικής δύναμης κατά $\frac{1}{10}$ προϋποθέτει με τη σειρά της να παράγεται τώρα σε 9 ώρες ή ίδια μάλα μέσων συντήρησης, που πριν παραγόταν σε 10 ώρες. Αιτία όμως είναι αδύνατο χωρίς ανέβασμα της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Με δοσμένα μέσα μπορεί λχ. ένας ταγκάρης να φτιάξει ένα ζευγάρι μπουτίνια σε μιά εργάσιμη ημέρα 12 ωρών. Για να μπορεί όμως να φτιάχνει δυό ζευγάρια μπουτίνια στο ίδιο χρονικό διάστημα, πρέπει να διπλασιαστεί η παραγωγική δύναμη της εργασίας του, και δεν μπορεί να διπλασιαστεί χωρίς αλλαγή στα μέσα του εργασίας ή στη μέθοδο του εργασίας ή και στα δύο μαζί. Γιαντό πρέπει να γίνει επανάσταση στους όρους παραγωγής της εργασίας του, δηλ. στον τρόπο του παραγωγής κι έπομένως στο ίδιο το προτσές εργασίας. Όταν λέμε ανέβασμα της παραγωγικής δύναμης της εργασίας έννοούμε εδώ γενικά μιά αλλαγή στο προτσές εργασίας, αλλαγή που συντομεύει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας για την παραγωγή ενός έμπορεύματος έτσι που μιά μικρότερη ποσότητα εργασίας αποχτάει τη δύναμη να παράγει μιά μεγαλύτερη ποσότητα αξίας.

χρήσης². Ἐνῶ λοιπόν κατὰ τὴν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας στή μορφὴ πού τὴν ἐξετάσαμε ὡς τώρα ὑποθέταμε δοσμένο τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς, γιὰ τὴν παραγωγή ὑπεραξίας μὲ τὴ μετατροπὴ ἀναγκαίης ἐργασίας σὲ ὑπερεργασία δὲν ἀρκεῖ καθόλου νὰ γίνῃ τὸ κεφάλαιο κύριος τοῦ προτοῦ ἐργασίας μὲ τὴν ἱστορικὰ κληρονομημένη ἢ υπάρχουσα μορφὴ του καὶ νὰ παρατείνει ἀπλῶς τὴ διάρκειά του. Πρέπει νὰ ἀνατρέφει τοὺς τεχνικούς καὶ κοινωνικούς ὄρους τοῦ προτοῦ ἐργασίας, δηλ. τὸν ἴδιο τὸν τρόπο παραγωγῆς, γιὰ ν' ἀνεβάσει τὴν παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, γιὰ νὰ κατεβάσει τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μὲ τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας καὶ γιὰ νὰ συντομέψει ἔτσι τὸ μέρος τῆς ἐργασίας ἡμέρας πού εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή αὐτῆς τῆς ἀξίας.

Τὴν ὑπεραξία πού παράγεται μὲ τὴν παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας τὴν ὀνομάζω ἀπόλυτη ὑπεραξία. Ἀντίθετα τὴν ὑπεραξία πού προκύπτει ἀπὸ τὴ συντόμευση τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἀλλαγὴ στὴ σχέση τῶν μεγεθῶν τῶν δυὸ συστατικῶν μερῶν τῆς ἐργασίας ἡμέρας τὴν ὀνομάζω σχετικὴ ὑπεραξία.

Γιὰ νὰ πέσει ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πρέπει τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ν' ἀγκυλιᾷ κλάδους παραγωγῆς πού τὰ προϊόντα τους καθορίζουν τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καὶ ἐπομένως εἴτε ἀνήκουν στὸν κύκλο τῶν συνηθισμένων μέσων συντήρησης, εἴτε μποροῦν νὰ τὰ ἀντικαταστήσουν. Ἡ ἀξία ὅμως ἑνὸς ἐμπορεύματος δὲν καθορίζεται μόνο ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας, πού τοῦ δίνει τὴν τελικὴ μορφή, μὰ ἐξίσου καὶ ἀπὸ τὴ μάζα ἐργασίας πού περιέχεται στὰ μέσα παραγωγῆς του. Λογικὰ ἡ ἀξία ἑνὸς μπουτινοῦ δὲν καθορίζεται μόνο ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ σαγκάκη, μὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ δέρματος, τοῦ κατραμιοῦ, τῶν σπάγγων κλπ. Ἐπομένως τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης τὴν κατεβάζουν ἐπίσης καὶ τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης καὶ τὸ ἀντίστοιχο φθίνασμα τῶν ἐμπορευμάτων στοὺς κλάδους πού προσφέρουν τὰ ἱλικά στοιχεία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τὰ μέσα ἐργασίας καὶ τὸ ὑλικὸ ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης. Ἀντίθετα στοὺς κλάδους παραγωγῆς πού δὲν προσφέρουν οὔτε ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης, οὔτε μέσα παραγωγῆς γιὰ τὴν κατασκευὴ τους ἡ ἀνεβασμένη παραγωγικὴ δύναμη ἀφήνει ἀδιχτη τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Φυσικά, τὸ ἐμπόρευμα πού φθιναίνει κατεβάζει τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μόνο *pro tanto*, δηλ. μόνο στὴν ἀναλογία πού μπαί-

² «Ὅταν τελειοποιῦνται τὰ ἐπαγγέλματα, δὲ σημαίνει παρὰ ὅτι ἀνακαλύπτονται νέα μέσα χάρις τὰ ὁποῖα ἓνα ἐμπόρευμα μπορεῖ νὰ κατασκευάζεται μὲ λιγότερους ἐργάτες ἢ (πράγμα πού σημαίνει τὸ ἴδιο) σὲ λιγότερο χρονικὸ διάστημα» (*Galiani: «Della Moneta»*, τόμ. III, στή Συλλογὴ *Custodi: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica»*, Parte Moderna, Milano 1803, σελ. 158, 159). «Ἡ οἰκονομία στὰ ἔξοδα παραγωγῆς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι οἰκονομία στὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἑοδεύεται γιὰ νὰ γίνῃ ἡ παραγωγή» (*Sismondi: «Études etc.»*, τόμ. I, σελ. 22).

νει στὴν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Τὸ πονκάμισο λχ. εἶναι ἓνα ἀναγκαῖο μέσο συντήρησης, μὰ μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ μέσα συντήρησης. Τὸ φτήναμα τῶν πονκαμίσων ἐλαττώνει μόνο τὸ ἔξοδο τοῦ ἐργάτη γιὰ πονκάμισα. Ὅμως ἡ συνολικὴ ποσότητα τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορα ἐμπορεύματα, ἴδια προϊόντα ἰδιαίτερων κλάδων, καὶ ἡ ἀξία κάθε τέτοιου ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ πάντα ἓνα ποσοστιαῖο τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ ἀξία αὐτὴ ἐλαττώνεται ὅταν ἐλαττώνεται ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή της καὶ πού ἡ συνολικὴ συντόμευσή του εἶναι ἴση μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν συντομεύσεών του σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς χωριστοὺς κλάδους παραγωγῆς. Αὐτὸ τὸ γενικὸ ἀποτέλεσμα τὸ πραγματευόμεσθε ἐδῶ σάν νάταν τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα καὶ ὁ ἄμεσος σκοπὸς σὲ καθεμίαν περίπτωσιν χωριστὰ. Ὅταν ἓνας μόνον κεφαλαιοκράτης φθιναίνει λχ. τὰ πονκάμισα ἀνεβάζοντας τὴν παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας δὲ βάζει σὲ καμιά περίπτωση γιὰ σκοπὸ νὰ ἐλαττώσει *pro tanto* τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καὶ ἐπομένως τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, ἀλλὰ μόνο στὸ μέτρο ποὶ τελικά συμβάλλει στὴν ἐπίτευξιν αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος, συμβάλλει στὸ ἀνέβασμα τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας³. Πρέπει νὰ γίνε-ται διάκρισις ἀνάμεσα στίς γενικές καὶ ἀναγκαῖες τάσεις τοῦ κεφαλαίου καὶ στίς μορφές ἐμφάνισής τους.

Δὲν πρόκειται νὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ τὸν τρόπο πού ἐμφανίζονται στὴν ἐξωτερικὴ κίνησι τῶν κεφαλαίων οἱ ἐσωτερικοὶ νόμοι τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τὸν τρόπο πού ἐπιβάλλονται σάν ἀναγκαστικοὶ νόμοι τοῦ συναγωνισμοῦ καὶ πού γιὰ τὸ τοὺς συνευθιτοποιεῖ σάν κίνητρα ὁ ἀτομικὸς κεφαλαιοκράτης. Ὡστόσο μᾶς εἶναι ξεκάθαρο ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ συναγωνισμοῦ εἶναι δυνατὴ μόνο ὅταν ἔχει κατανοηθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ φύσις τοῦ κεφαλαίου, ἀκριβῶς ὅπως ἡ φαινομενικὴ κίνησι τῶν οὐρανίων σωμάτων γίνεται κατανοητὴ μόνο σὲ κείνον πού γνωρίζει τὴν πραγματικὴ, αἰσθητὰ ὅμως μὴ ἀντὶληπτὴ κίνησή τους. Ὡστόσο, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας καὶ μάλιστα μόνο πάνω στὴ βάση τῶν ἀποτελεσμάτων πού ἔχουμε κιόλας πετύχει στὴν πορεία τῆς ἐρευνᾶς μας, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε τὰ παρακάτω.

Ἄν μιὰ ὥρα ἐργασίας παρασταίνεται μὲ ἓνα ποσὸ χρυσοῦ ὁ πενὼν ἢ $\frac{1}{2}$ σελινίου, σὲ μιὰ δωδεκάωρη ἐργασίᾳ ἡμέρα παράγεται μιὰ ἀξία 6 σελινίων. Ἄς υποθέσουμε ὅτι μὲ τὴν υπάρχουσα παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας σ' αὐτὲς τίς 12 ὥρες ἐργασίας κατασκευάζονται 12 κομμάτια ἐνὸς ἐμπορεύματος καὶ ὅτι ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, πρώτων ὕλων κλπ. πού καταναλώνονται στὸ κάθε κομμάτι εἶναι 6 πένες. Κάτω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους τὸ κάθε ἐμπόρευμα κοστίζει 1

³ «Ὅταν ὁ ἐργοστασιάρχης διπλασιάζει τὰ προϊόντα του μὲ τὴν βελτίωσιν τῶν μηχανημάτων... κερδίζει (τελικά) μόνο ἐφόσον μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καταφέρῃ νὰ ντύσῃ πῶς φτηνὰ τὸν ἐργάτη... ἔτσι πού στὸν ἐργάτη νὰ πληραίνει ἓνα μικρότερο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος» (*Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth»*, London 1821, σελ. 168, 169).

σελίνα, δηλ. 6 πένες ή αξία των μέσων παραγωγής και 6 πένες ή νέα αξία που προστέθηκε σ' αυτά τα μέσα παραγωγής κατά την κατεργασία τους. "Ας υποθέσουμε τώρα ότι κάποιος κεφαλαιοκράτης καταφέρνει να διπλασιάσει την παραγωγική δύναμη της εργασίας και επομένως να παράγει 24 κομμάτια αυτού του εμπορεύματος αντί 12 στή διάρκεια της δωδεκάωρης εργάσιμης ημέρας. "Αν μείνει αμετάβλητη ή αξία των μέσων παραγωγής, ή αξία του ενός κομματιού αυτού του εμπορεύματος θα πέσει στην περίπτωση αυτή σε 9 πένες, και συγκεκριμένα 6 πένες για την αξία των μέσων παραγωγής και 3 πένες για τη νέα αξία που προστέθηκε σ' αυτά με την τελευταία εργασία. Παρά το διπλασιασμό της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, ή εργάσιμη ημέρα εξακολουθεί όπως και πρώτα να παράγει νέα αξία μονάχα 6 σελινιών, μόνο που ή τελευταία κατανέμεται τώρα σε διπλάσιο αριθμό προϊόντων. Γιαντό, σε κάθε μονάδα του εμπορεύματος αναλογεί τώρα μόνο τό $\frac{1}{24}$ αντί τό $\frac{1}{12}$ αυτής της συνολικής αξίας, 3 πένες αντί 6 πένες, ή, πράγμα που είναι τό ίδιο, στά μέσα παραγωγής προστίθεται τώρα κατά τή μετατροπή τους σε προϊόν του υπολογισμένα κατά μονάδα προϊόντος, μόνο μισή, αντί να προστίθεται όπως πρώτύτερα μιά ολόκληρη ώρα εργασίας. "Η ατομική αξία αυτού του εμπορεύματος βρίσκεται τώρα κάτω από την κοινωνική του αξία, δηλ. τό εμπόρευμα στοιχίζει λιγότερο χρόνο εργασίας απ' όσο στοιχίζει ό μεγάλος σωρός των προϊόντων του ίδιου είδους, που παράγονται με τούς υπάρχοντες μέσους κοινωνικούς όρους. Τό κομμάτι κοστίζει κατά μέσον όρο 1 σελίνι ή παρασταίνει 2 ώρες κοινωνικής εργασίας. Μέ τον αλλαγμένο τρόπο παραγωγής κοστίζει μόνο 9 πένες ή περιέχει μόνο $1\frac{1}{2}$ ώρα εργασίας. "Η πραγματική αξία ενός εμπορεύματος όμως δεν είναι ή ατομική του, αλλά ή κοινωνική του αξία, δηλ. δέ μετρείται με τό χρόνο εργασίας που στοιχίζει πραγματικά στον παραγωγό στην κάθε περίπτωση χωριστά, αλλά με τό χρόνο εργασίας που απαιτείται κοινωνικά για την παραγωγή του. "Αν λοιπόν ό κεφαλαιοκράτης που χρησιμοποιεί τή νέα μέθοδο πουλάει τό εμπόρεμά του στην κοινωνική του τιμή του 1 σελινιού, τό πουλάει 3 πένες πάνω από την ατομική του αξία και πραγματοποιεί έτσι μιά πρόσθετη υπεραξία 3 πενών. "Από την άλλη μεριά όμως ή δωδεκάωρη εργάσιμη ημέρα παρασταίνεται τώρα για αυτόν με 24 κομμάτια εμπορεύματος αντί με 12. Για να πουλήσει λοιπόν τό προϊόν μιάς εργάσιμης ημέρας χρειάζεται τώρα να διπλασιάσει την πούληση, δηλαδή χρειάζεται δυό φορές μεγαλύτερη αγορά πούλησης. "Όταν όλοι οι άλλοι όροι μείνουν αμετάβλητοι τά εμπορεύματά του μπορούν να κατακτήσουν μεγαλύτερο χώρο αγοράς μόνο με τή σύμπτωση των τιμών τους. Γιαντό ό κεφαλαιοκράτης θα τά πουλήσει πάνω από την ατομική τους αξία, όμως κάτω από την κοινωνική τους αξία, λχ. 10 πένες τό κομμάτι. "Έτσι εξακολουθεί πάντως να βγάζει από τό κάθε κομμάτι μιά πρόσθετη υπεραξία 1 πένας. "Η αύξηση αυτή της υπεραξίας γίνεται γι' αυτόν ανεξάρτητα από τό αν τό εμπόρεμά του ανήκει ή όχι στον κύκλο των αναγκαίων μέσων συντήρησης κι επομένως από τό αν μπαίνει ή

όχι σάν καθοριστικός παράγοντας στη γενική αξία της εργατικής δύναμης. "Επομένως, ανεξάρτητα απ' αυτό τό τελευταίο περιστατικό, για τόν κάθε κεφαλαιοκράτη υπάρχει τό κίνητρο να φτηνώνει τό εμπόρευμα αυξάνοντας την παραγωγική δύναμη της εργασίας.

"Όστόσο, ακόμη και σ' αυτή την περίπτωση ή αυξημένη παραγωγή υπεραξίας ξεπηδάει από την ελάττωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και την αντίστοιχη παράταση της υπερεργασίας^{3α}. "Ας υποθέσουμε ότι ό αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι 10 ώρες, ότι δηλ. ή ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης είναι 5 σελίνα, ή υπερεργασία 2 ώρες και επομένως ή υπεραξία που παράγεται μέσα σε μιά μέρα 1 σελίνι. "Ο κεφαλαιοκράτης μας όμως παράγει τώρα 24 κομμάτια που τά πουλάει προς 10 πένες τό κομμάτι ή όλα μαζί προς 20 σελίνα. "Έπειδή ή αξία των μέσων παραγωγής είναι ίση με 12 σελίνα, $14\frac{2}{3}$ κομμάτια του εμπορεύματος αναπληρώνουν μόνο τό προκαταβλημένο σταθερό κεφάλαιο. "Η δωδεκάωρη εργάσιμη ημέρα παρασταίνεται με τά υπόλοιπα $9\frac{3}{4}$ κομμάτια. Καί έπειδή ή τιμή της εργατικής δύναμης = 5 σελίνα, με τό προϊόν των 6 κομματιών παρασταίνεται ό αναγκαίος χρόνος εργασίας και με τό προϊόν των $3\frac{3}{4}$ κομματιών ή υπερεργασία. "Η σχέση της αναγκαίας εργασίας προς την υπερεργασία, που με τούς κοινωνικούς μέσους όρους ήταν 5:1, είναι τώρα μόνο 5:3. Τό ίδιο αποτέλεσμα τό παίρνουμε κι έτσι: "Η αξία του προϊόντος της δωδεκάωρης εργάσιμης ημέρας είναι 20 σελίνα. "Απ' αυτά, 12 σελίνα ανήκουν στην αξία των μέσων παραγωγής που απλώς ξαναεμφανίζεται στην αξία του προϊόντος. Μένουν επομένως 8 σελίνα σάν χρηματική έκφραση της αξίας με την όποία παρασταίνεται ή εργάσιμη ημέρα. "Η χρηματική αυτή έκφραση είναι μεγαλύτερη από τή χρηματική έκφραση της κοινωνικής μέσης εργασίας του ίδιου είδους, γιατί 12 ώρες της τελευταίας εκφράζονται μόνο σε 6 σελίνα. "Η εργασία εξαιρετικής παραγωγικής δύναμης δρεά σάν εργασία ήφωμένη σε δύναμη ή δημιουργεί σε ίσα χρονικά διαστήματα μεγαλύτερη αξία από την κοινωνικά μέση εργασία του ίδιου είδους. "Ο κεφαλαιοκράτης μας όμως εξακολουθεί όπως και προηγούμενα να πληρώνει μόνο 5 σελίνα για την ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης. Γιαντό ό εργάτης χρειάζεται τώρα $7\frac{1}{2}$ ώρες για να αναπαραγάγει αυτή την αξία, αντί 10 που χρειαζόταν προηγούμενα. "Επομένως ή υπερεργασία του αυξάνει κατά $2\frac{1}{2}$ ώρες και ή υπεραξία που παράγει αυξάνει από 1 σε 3 σελίνα. "Ο κεφαλαιοκράτης που εφαρμόζει τό βελτιωμένο τρόπο παραγωγής, ιδιοποιείται επομένως με τή μορφή υπερεργασίας ένα μεγαλύτερο μέρος της εργάσιμης ημέρας, απ' ό,τι οι υπόλοιποι κεφαλαιο-

^{3α} "Τό κέρδος ενός ανθρώπου δεν εξαρτάται από την εξουσία του πάνω στο προϊόν της εργασίας άλλων, αλλά από την εξουσία του πάνω στην ίδια την εργασία. "Όταν μπορεί να πουλήσει τά εμπορεύματά του σε μεγαλύτερη τιμή, ενώ οι μισθοί των εργατών του μένουν ίδιοι, τότε βγάζει προφανώς κέρδος... "Ένα μικρότερο μέρος απ' αυτό που παράγει φτάνει για να βάλει σε κίνηση αυτή την εργασία και έτσι μένει γι' αυτόν τόν ίδιο ένα μεγαλύτερο μέρος" ("Outlines of Political Economy", London 1832, σελ. 49, 50).

κράτες του ίδιου κλάδου. Κάνει ατομικά αυτό που κάνει γενικά το κεφάλαιο κατά την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας. Από την άλλη μεριά όμως η πρόσθετη εκείνη υπεραξία εξαφανίζεται από τη στιγμή που γενικεύεται ο νέος τρόπος παραγωγής και μαζί της εξαφανίζεται ή διαφορά ανάμεσα στην ατομική αξία των εμπορευμάτων που παράγονται φτηνότερα και στην κοινωνική τους αξία. Ο ίδιος νόμος του καθορισμού της αξίας από το χρόνο εργασίας, που στον κεφαλαιοκράτη που εφαρμόζει τη νέα μέθοδο γίνεται αισθητός με τη μορφή ότι είναι υποχρεωμένος να πουλάει το εμπόρευσμά του κάτω από την κοινωνική του αξία, σπρώχνει τους ανταγωνιστές του σάν αναγκαστικός νόμος του συναγωνισμού να εισαγάγουν το νέο τρόπο παραγωγής⁴. Έπομένως το γενικό ποσοστό της υπεραξίας θίγεται απ' όλο αυτό το προτσές τελικά μόνο αν το ανέβασμα της παραγωγικής δύναμης της εργασίας ἀγκαλιάσει κλάδους παραγωγής, δηλ. αν φτηναίνει εμπορεύματα που ανήκουν στον κύκλο των αναγκαίων μέσων συντήρησης και αποτελούν γιαυτό στοιχεία της αξίας της εργατικής δύναμης.

Η αξία των εμπορευμάτων είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την παραγωγική δύναμη της εργασίας. Το ίδιο ισχύει και για την αξία της εργατικής δύναμης, επειδή καθορίζεται από αξίες εμπορευμάτων. Αντίθετα, η σχετική υπεραξία είναι άπενυθείας ανάλογη προς την παραγωγική δύναμη της εργασίας. Αύξάνει όταν ανεβαίνει και ελαττώνεται όταν πέφτει η παραγωγική δύναμη. Μία κοινωνική μέση εργασία ημέρα 12 ωρών, όταν η αξία του χρήματος μένει η ίδια, παράγει πάντα το ίδιο ποσό νέας αξίας 6 σελινιών, ανεξάρτητα από την αναλογία που το ποσό αυτό της αξίας κατανέμεται σε ισοδύναμο της αξίας της εργατικής δύναμης και σε υπεραξία. Αν όμως εξαιτίας της ανεβασμένης παραγωγικής δύναμης της εργασίας πέσει η αξία των ημερησίων μέσων συντήρησης κι επομένως η ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης από 5 σελίνια σε 3, η υπεραξία αυξάνει από 1 σελίνι σε 3. Για να αναπαράχθει η αξία της εργατικής δύναμης, χρειάζονταν προηγούμενα 10 ώρες εργασίας ενώ τώρα χρειάζονται μόνο 6. Έσσερις ώρες εργασίας έχουν απελευθερωθεί και μπορούν να προσαρτηθούν στον τομέα της υπερεργασίας. Γιαυτό, έσωτερικό κίνητρο και μόνιμη τάση του κεφαλαίου είναι ν' ανεβάσει την παραγωγική δύναμη της εργασίας, για να φτηναίνει τα εμπορεύματα και με το φτηναίμα των εμπορευμάτων να φτηναίνει τον ίδιο τον εργάτη⁵.

⁴ «Αν ο γείτονάς μου μπορεί να πουλάει φτηνά επειδή παράγει πολλά μέ λίγη εργασία, πρέπει να καταφέρω και γώ να πουλώ το ίδιο φτηνά όπως κι αυτός. Έτσι κάθε τέχνη, κάθε χειρισμός ή κάθε μηχανή, που εργάζεται με την εργασία λίγων χειρών κι επομένως φτηνότερα, άσκει στους άλλους ένα είδος εξαναγκασμού και μία άμυνα, είτε για να χρησιμοποιήσουν την ίδια τέχνη, τον ίδιο χειρισμό ή την ίδια μηχανή, είτε για να εφεύρουν κάτι το παρόμοιο, έτσι που όλοι να βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο και να μη μπορεί κανένας να πουλάει πιο φτηνά από το γείτονά του» («The Advantages of the East-India Trade to England», London 1720, σελ. 67).

⁵ «Σ' οποιαδήποτε αναλογία κι αν μειωθούν τα έξοδα ενός εργάτη, στην ίδια αναλογία θα μειωθεί και ο μισθός του, αν καταργηθούν ταυτόχρονα οι

Τόν κεφαλαιοκράτη που παράγει το εμπόρευμα δέν τόν ενδιαφέρει αυτή καθαυτή ή απόλυτη αξία του εμπορεύματος. Αυτόν τόν ενδιαφέρει μόνο ή υπεραξία που υπάρχει μέσα στο εμπόρευμα και που μπορεί να πραγματοποιηθεί με την πούλησή του. Η πραγματοποίηση της υπεραξίας περιλαμβάνει από μόνη της την αναπλήρωση της προκαταβλημένης αξίας. Επειδή όμως ή σχετική υπεραξία αυξάνει άπενυθείας ανάλογα προς την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, ενώ ή αξία των εμπορευμάτων πέφτει αντιστρόφως ανάλογα προς αυτή την ανάπτυξη, επειδή επομένως το ίδιο προτσές φτηναίνει τα εμπορεύματα και αυξάνει την υπεραξία που περιέχουν, λύνεται το αίνιγμα για ποιο λόγο ο κεφαλαιοκράτης που νοιάζεται μόνο για την παραγωγή ανταλλαχτικής αξίας, προσπαθεί πάντα να κατεβάσει την ανταλλαχτική αξία των εμπορευμάτων του—μιά αντίφαση με την οποία ένας από τους ιδρυτές της πολιτικής οικονομίας, ο Κεναί, βασάνιζε τούς αντιπάλους του, που δέν μπόρεσαν να του δώσουν απάντηση. «Παραδέχστε—λέει ο Κεναί—ότι όσο περισσότερα έξοδα ή όσο περισσότερες πολυέξοδες εργασίες μπορούν να εξοικονομηθούν κατά την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων, χωρίς να προξηνηθεί βλάβη στην παραγωγή, τόσο πιο έπωφελής θα είναι αυτή ή οικονομία, γιατί μειώνει την τιμή του προϊόντος. Και παρ' όλα αυτά πιστεύετε, ότι ή παραγωγή του πλούτου που προέρχεται από τις εργασίες των βιομηχάνων, συνίσταται στην αύξηση της ανταλλαχτικής αξίας του προϊόντος τους»⁶.

Στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή λοιπόν ή εξοικονόμηση εργασίας με την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας⁷ δέν

περιορισμοί που επιβλήθηκαν στη βιομηχανία» («Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported etc.», London 1753, σελ. 7). «Τό σύμφερον της βιομηχανίας απαιτεί να είναι όσο τό δυνατό πιο φτηνά τό στάρι και όλα τά μέσα διατροφής· γιατί καθεί που τά ακριβαίνει, ακριβαίνει κατ' ανάγκη και την εργασία... Σ' όλες τις χώρες που ή βιομηχανία δέν υπόκειται σε περιορισμούς, ή τιμή των μέσων διατροφής επηρεάζει κατ' ανάγκη την τιμή της εργασίας. Η τιμή της θα ελαττώνεται κάθε φορά που θα φτηναίνουν τά μέσα διατροφής» (στό ίδιο, σελ. 3). «Οι μισθοί θα πέφτουν στην ίδια αναλογία που αυξάνουν οι παραγωγικές δυνάμεις. Πράγματι ή μηχανή φτηναίνει τά αναγκαία μέσα συντήρησης, με φτηναίνει επίσης και τόν εργάτη» («A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation», London 1834, σελ. 27).

⁶ «Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution du prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages» (Quesnay: «Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans», «Physiocrates», éd. Daire, Paris 1846, σελ. 188, 189).

⁷ «Οι κερδοσκόποι αυτοί που είναι τόσο οικονομικοί στο ζόδεμα του χρόνου και της εργασίας των εργατών όταν είναι υποχρεωμένοι να τόν πληρώσουν» (J. N. Bidart: «Du Monopole qui s'établit dans les Arts industriels et le Commerce», Paris 1828, σελ. 13). «Ο επιχειρηματίας θα κάνει πάντα ότι μπορεί για να εξοικονομήσει χρόνο και εργασία» (Dugald Stewart: Works. ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, τόμ. VIII, Lectures on Political Economy» σελ. 318).

αποβλέπει καθόλου στή συντόμευση της εργασίμης ημέρας. Αποβλέπει μόνο στήν ελάττωση του χρόνου εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή μιάς ορισμένης ποσότητας εμπορευμάτων. Τό γεγονός ότι ο εργάτης με ανεβασμένη την παραγωγική δύναμη της εργασίας του παράγει μέσα σε μιά ώρα λχ. 10 φορές περισσότερα εμπορεύματα απ' όσα παρήγε προηγούμενα, και επομένως για κάθε κομμάτι εμπορεύματος ξοδεύει 10. φορές λιγότερο χρόνο εργασίας, τό γεγονός αυτό δέν εμποδίζει καθόλου νά τόν βάζουν όπως και προηγούμενα νά εργάζεται 12 ώρες και νά παράγει στίς 12 ώρες 1200 κομμάτια αντί 120 που παρήγε προηγούμενα. Μπορεί μάλιστα και νά παραπαθεί ταυτόχρονα ή εργάσιμη ημέρα του, έτσι που τώρα νά παράγει 1400 κομμάτια σε 14 ώρες κλπ. Γιαυτό σε οικονομολόγους του τύπου Μάκ Κούλλοκ, Γιούρ, Σένιορ και *tutti quanti* [και όπως αλλιώς λέγονται], στή μιά σελίδα μπορούμε νά διαβάσουμε ότι ο εργάτης χρωστάει ευγνωμοσύνη στο κεφάλαιο επειδή αναπτύσσει τίς παραγωγικές δυνάμεις και συντομεύει τόν αναγκαίον χρόνο εργασίας, και στήν επόμενη σελίδα ότι πρέπει ν' αποδείξει τήν ευγνωμοσύνη αυτή, δουλεύοντας στο εξής 15 ώρες αντί 10. Η ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας μέσα στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή έχει σκοπό νά συντομεύει τό μέρος της εργασίμης ημέρας που ο εργάτης εργάζεται για τόν ίδιο τόν εαυτό του, για νά παρατείνει ίσα-ίσα έτσι τό άλλο μέρος της εργασίμης ημέρας που εργάζεται δωρεάν για τόν κεφαλαιοκράτη. Κατά πόσο τό αποτέλεσμα αυτό μπορεί νά επιτευχθεί και χωρίς φθηνάιμα των εμπορευμάτων, θά φανεί από τίς ιδιαίτερες μέθοδες παραγωγής της σχετικής υπεραξίας, που περνάμε τώρα στην εξέτασή τους.

«Αυτοί (οι καπιταλιστές) ενδιαφέρονται νά είναι όσο τό δυνατόν πιο μεγάλες οι παραγωγικές δυνάμεις των εργατών που απασχολούν. Γιαυτό, ή προσοχή τους στρέφεται σχεδόν αποκλειστικά στην ανάπτυξη αυτής της δύναμης» (R. Jones: «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations», Hertford 1852, Lecture III [σελ. 39]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Όπως είδαμε ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή αρχίζει στην πραγματικότητα από τή στιγμή που τό ίδιο άτομικό κεφάλαιο απασχολεί ταυτόχρονα ένα μεγαλύτερο αριθμό εργατών, επομένως από τή στιγμή που τό προτσές της εργασίας επεκτείνει τίς διαστάσεις του και προσφέρει προϊόντα σε μεγαλύτερη ποσοτική κλίμακα. Η δράση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών στο ίδιο χρονικό διάστημα, στον ίδιο χώρο (ή αν θέλετε στο ίδιο πεδίο εργασίας) για την παραγωγή του ίδιου είδους εμπορεύματος, κάτω από τίς διαταγές του ίδιου κεφαλαιοκράτη αποτελεί ιστορικά και έννοιακά τό σημείο αφετηρίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Όσο για τόν ίδιο τόν τρόπο παραγωγής είναι ζήτημα αν λχ. ή μονοφυακτούρα στίς αρχές της διαφέρει από τή συντεχνιακή χειροτεχνική παραγωγή σε άλλο τίποτα, εκτός από τό μεγαλύτερο αριθμό των εργατών που απασχολεί ταυτόχρονα τό ίδιο κεφάλαιο. Τό εργαστήρι του συντεχνιακού μάστορα έχει απλώς διευρυνθεί.

Επομένως ή διαφορά στην αρχή είναι μόνο ποσοτική. Είδαμε πώς ή μάζα της υπεραξίας που παράγει ένα δοσμένο κεφάλαιο είναι ίση με τήν υπεραξία που προσφέρει ο κάθε εργάτης χωριστά, πολλαπλασιασμένη με τόν αριθμό των εργατών που απασχολούνται ταυτόχρονα. Ο αριθμός αυτός καθ'αυτός δέν επηρεάζει καθόλου τό ποσοστό της υπεραξίας ή τό βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης και, όσο για τήν παραγωγή εμπορευματικής αξίας γενικά, φαίνεται νά τήν αφήνει αδιάφορη οποιαδήποτε ποιοτική αλλαγή του προτσές εργασίας. Αυτό προκύπτει από τή φύση της αξίας. Αν μιά δωδεκάωρη εργάσιμη ημέρα αντικειμενοποιείται σε 6 σελίνια, 1200 τέτοιες δωδεκάωρες εργάσιμες μέρες αντικειμενοποιούνται σε 6 σελίνια $\times$ 1200. Στή μιά περίπτωση έχουν ενσωματωθεί στα προϊόντα 12×1200 ώρες εργασίας, στην άλλη μόνο 12 ώρες εργασίας. Στην παραγωγή αξίας τό πλήθος αποτελείται απλώς από πολλές μονάδες. Για τήν παραγωγή αξίας λοιπόν είναι αδιάφορο αν οι 1200 εργάτες παράγουν χωριστά ο ένας από τόν άλλο ή ενωμένοι κάτω από τίς διαταγές του ίδιου κεφαλαίου.

Όσοτόο μέσα σε ορισμένα όρια συντελείται κάποια αλλαγή. Η

αντικειμενοποιημένη σέ αξία εργασία είναι εργασία μέσης κοινωνικής ποιότητας, δηλ. η έδωλωση μιάς μέσης εργατικής δύναμης. Ένα μέσο μέγεθος όμως υπάρχει πάντοτε μόνο σάν μέσος όρος πολλών διαφορετικών ατομικών μεγεθών του ίδιου είδους. Σέ κάθε κλάδο της βιομηχανίας ο εργάτης Πέτρος ή Παύλος, σάν άτομο, αποκλίνει λιγότερο ή περισσότερο από τό μέσο εργάτη. Αυτές οι ατομικές αποκλίσεις πού στή γλώσσα τών μαθηματικών δνομάζονται «λάθη» ισοφαρίζονται καί εξαφανίζονται μόλις πάρουμε ένα μεγαλύτερο αριθμό εργατών μαζί. Ο διάσημος σοφιστής καί συκοφάντης Έντμουντ Μπούρκε υποστηρίζει ότι καί από τήν προσωπική του πείρα σάν ένοικιαστής γής ξέρει πώς ακόμα καί «για μιά τόσο μηδαμινή ομάδα», όπως είναι 5 εργάτες γής, εξαφανίζεται κάθε ατομική διαφορά, έτσι πού οι πρώτοι τυχόντες πέντε άγγλοι εργάτες γής πού βρίσκονται στήν άνδρική τους ηλικία μαζί παρμένοι έκτελούν στό ίδιο χρονικό διάστημα τόση εργασία, όση θά έκτελούσαν όποιοιδήποτε άλλοι πέντε άγγλοι εργάτες γής». Όπως καί νάχει τό πράγμα, είναι φανερό πώς ή συνολική εργάσιμη ήμέρα ενός μεγαλύτερου αριθμού ταυτόχρονα άπασχολούμενων εργατών, όταν διαιρεθεί μέ τόν αριθμό τών εργατών είναι αυτή καθ αυτή μιά μέρα μέσης κοινωνικής εργασίας. Άς υποθέσουμε ότι ή εργάσιμη ήμέρα του κάθε εργάτη είναι δωδεκάωρη. Στήν περίπτωση αυτή ή εργάσιμη ήμέρα 12 ταυτόχρονα εργαζόμενων εργατών άποτελεί μιά συνολική εργάσιμη ήμέρα 144 ώρων καί, μόλο πού ή εργασία του καθενός από τούς δώδεκα μπορεί ν' αποκλίνει περισσότερο ή λιγότερο από τή μέση κοινωνική εργασία καί έπομένως ο κάθε εργάτης νά χρειάζεται καί περίσσοτερο ή καί λιγότερο χρόνο για νά έκτελέσει τήν ίδια εργασία, ή εργάσιμη ήμέρα του κάθε εργάτη χωριστά, έπειδή είναι τό ένα δωδεκάτο τής συνολικής εργάσιμης ήμέρας τών 144 ώρων, έχει μόνο τή μέση κοινωνική ποιότητα. Για τόν κεφαλαιοκράτη όμως, πού άπασχολεί δώδεκα εργάτες, ή εργάσιμη ήμέρα υπάρχει σάν συνολική εργάσιμη ήμέρα τών δώδεκα εργατών. Η εργάσιμη ήμέρα του κάθε εργάτη χωριστά υπάρχει σάν πολλαπλάσιο τής συνολικής εργάσιμης ήμέρας, τελείως άνεξάρτητα από τό άν οι δώδεκα συνεργάζονται ο ένας μέ τόν άλλο, ή άν όλη ή σχέση τών εργασιών τους συνίσταται μόνο στό ότι εργάζονται για τόν ίδιο κεφαλαιοκράτη. Άν αντίθετα οι

⁸ «Όυτε συζήτηση ότι υπάρχει σημαντική διαφορά ανάμεσα στήν αξία τής εργασίας ενός άνθρώπου καί στήν εργασία ενός άλλου από τήν άποψη τής δύναμης, τής έπιτηδεύτητας καί τής προσοχής. Στηρίζομενος όμως στή δική μου προσεκτική παρατήρηση είμαι πέρα για πέρα βέβαιος ότι όποιοιδήποτε πέντε άνδρες σάν σύνολο προσφέρουν τήν ίδια ποσότητα εργασίας πού προσφέρουν όποιοιδήποτε άλλοι πέντε, τής ίδιας ηλικίας πού άναφέραμε. Αυτό θά πεί ότι άνάμεσα σ' αυτούς τούς πέντε άνδρες βρίσκεται ένας, πού έχει όλες τίς ιδιότητες ενός καλού εργάτη, ένας άλλος πού είναι κακός εργάτης, ενώ οι τρεις άλλοι είναι μέτριοι εργάτες καί πλησιάζουν τόν πρώτο ή τό δεύτερο. Έτσι λοιπόν σέ μιά τόσο μικρή ομάδα κιόλας πέντε μόνο άνδρων βέλπει κανείς τό σύνολο όλων εκείνων πού μπορούν νά παράγουν πέντε άνδρες» (E. Burke: «Thoughts and Details on Scarcity», London 1800, σελ. 15, 16). Πβλ. Quételet για τό μέσο άτομο.

12 εργάτες άπασχολούνται δυό-δυό από μικρομαστόρους, θ' άποτελεί τυχαία σύμπτωση άν ο κάθε ένας μάστορας παράγει τήν ίδια μάζα αξίας καί άν έπομένως πραγματοποιεί τό γενικό ποσοστό ύπεραξίας. Στήν περίπτωση αυτή θά σημειώνονταν ατομικές αποκλίσεις. Άν ένας εργάτης ξόδευε σημαντικά περισσότερο χρόνο για τήν παραγωγή ενός έμπορεύματος άπ' ό,τι άπαιτείται κοινωνικά, άν ο άναγκαίος χρόνος εργασίας πού χρειάζεται αυτός ατομικά αποκλίνει σημαντικά από τόν κοινωνικά αναγκαίο ή από τόν μέσο χρόνο εργασίας, τότε ή εργασία του δέ θά ίσχυε σάν μέση εργασία καί ή εργατική του δύναμη δέ θά ίσχυε σάν μέση εργατική δύναμη. Δέ θά πουλιόταν καθόλου ή θά πουλιόταν μόνο κάτω από τή μέση αξία τής εργατικής δύναμης. Προϋποτίθεται λοιπόν ένα όρισμένο έλάχιστο όριο δεξιοτεχνίας στή δουλιά, καί θά δούμε άργότερα ότι ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή βρίσκει τόν τρόπο νά μετρά αυτό τό έλάχιστο όριο. Μολαταύτα τό έλάχιστο όριο αποκλίνει από τό μέσον όρο, παρόλο πού πρέπει νά πληρώνεται ή μέση αξία τής εργατικής δύναμης. Γιαυτό, από τούς έξι μικρομαστόρους ο ένας θάβγαζε περισσότερα καί ο άλλος λιγότερα από τό γενικό ποσοστό ύπεραξίας. Οι άνισότητες θά ισοφαρίζονταν για τήν κοινωνία, όχι όμως καί για τόν κάθε μάστορα παρμένο χωριστά. Γενικά λοιπόν, ο νόμος τής αξιοποίησης πραγματοποιείται πέρα για πέρα για τόν κάθε παραγωγό χωριστά μόνο από τή στιγμή πού παράγει σάν κεφαλαιοκράτης, πού χρησιμοποιεί ταυτόχρονα πολλούς εργάτες καί έπομένως μιά κι εξαρχής βάζει σέ κίνηση κοινωνική μέση εργασία⁹.

Άκόμα κι όταν ο τρόπος εργασίας μένει ο ίδιος, ή ταυτόχρονη χρησιμοποίηση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών προκαλεί επανάσταση στους υλικούς όρους του προτσές εργασίας. Τά χτίρια όπου εργάζονται πολλοί μαζί, οι άποθήκες για τίς πρώτες ύλες κτλ., τά δοχεία, τά όργανα, οι συσκευές κτλ. πού έξυπηρετούν πολλούς ταυτόχρονα ή διαδοχικά, μέ δυό λόγια ένα μέρος τών μέσων παραγωγής καταναλώνεται τώρα από κοινού στό προτσές εργασίας. Από τή μιά δέν αυξάνει καθόλου ή ανταλλακτική αξία τών έμπορευμάτων, έπομένως καί τών μέσων παραγωγής, άπ' όποιαδήποτε αυξημένη εκμετάλλευση τής αξίας τους χρήσης. Άπό τήν άλλη αυξάνει ή κλίμακα τών μέσων παραγωγής πού χρησιμοποιούνται από κοινού. Ένα δωμάτιο όπου εργάζονται 20 ύφαντουργοί μέ τούς 20 άργαλιούς τους, πρέπει νά είναι πιο μεγάλο από τό δωμάτιο ενός άνεξάρτητου ύφαντουργού μέ δυό καλφάδες. Η άνέγερση όμως ενός εργαστηρίου για 20 πρόσωπα στοιχίζει λιγότερη εργασία από τήν άνέγερση 10 εργαστηρίων για 2 πρόσωπα τό καθένα, κι έτσι ή αξία τών καί μάζες συγκεντρωμένων καί κοινών μέσων παραγωγής δέν αυξάνει γενικά στήν άναλο-

⁹ Ο καθηγητής κ. Ρόσερ ισχυρίζεται πώς ανακάλυψε ότι μιά μοδιστρούλα πού τήν άπασχολεί ή κυρία καθηγητού δυό μέρες συνέχεια προσφέρει περισσότερη εργασία άπ' ό,τι δυό μοδιστρούλες πού ή κυρία καθηγητού τίς άπασχολεί τήν ίδια μέρα. Ο κύριος καθηγητής άς μή κάνει τίς παρατηρήσεις του για τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής στό δωμάτιο τών παιδιών του ούτε σέ συνθήκες όπου λείπει τό κύριο πρόσωπο, ο κεφαλαιοκράτης.

γία πού αυξάνουν ή έκταση καί ή αποδοτικότητα τους. Τά μέσα παραγωγής πού καταναλώνονται από κοινού μεταδίδουν ένα μικρότερο ποσοστό της αξίας τους στη μονάδα του προϊόντος, ἐνέμερι γιατί ή συνολική αξία πού μεταδίδουν κατανέμεται ταυτόχρονα σέ μιά μεγαλύτερη μάζα προϊόντων, ἐνέμερι γιατί, σέ σύγκριση μέ τά μεμονωμένα μέσα παραγωγής, μπαίνουν μέν στο πρότοσές μέ απόλυτα μεγαλύτερη αξία, ἀλλά πάντως μέ σχετικά μικρότερη αξία ἀν ἐξεταστούν από τήν ἀποψη του πεδίου δράσης τους. "Ετσι μικραίνει ένα από τά συστατικά μέρη της αξίας του σταθερού κεφαλαίου καί, ἀνάλογα μέ τήν πτώση του μεγέθους του, πέφτει ἐπομένως καί ή συνολική αξία του ἐμπορεύματος. Τό ἀποτέλεσμα είναι τό ἴδιο σάν νά παράγονταν πύ φτηνά τά μέσα παραγωγής του ἐμπορεύματος. "Η οἰκονομία αὐτή, στή χρησιμοποίηση τῶν μέσων παραγωγής προκύπτει μόνο από τήν κατανάλωση τους ἀπό κοινού μέσα στο πρότοσές της ἐργασίας πολλῶν ατόμων. Καί τά μέσα παραγωγής ἀποχτοῦν αὐτό τό χαρακτηρισμό νά εἶναι ὅροι της κοινωνικής ἐργασίας ή κοινωνικοί ὅροι της ἐργασίας, σέ διάκριση ἀπό τά κοιμωσιασμένα καί σχετικά ἀκριβά μέσα παραγωγής τῶν μεμονωμένων αὐτοτελῶν ἐργατῶν ή μικρομαστόρων, ἀκόμα καί ὅταν οἱ πολλοί ἐργάζονται ἀπλῶς στόν ἴδιο χῶρο, χωρίς νά συνεργάζονται μεταξύ τους. "Ενα μέρος τῶν μέσων ἐργασίας ἀποχτᾷ αὐτό τόν κοινωνικό χαρακτηρισμό, προτοῦ τόν ἀποχτήσῃ τό ἴδιο τό πρότοσές ἐργασίας.

Τήν οἰκονομία τῶν μέσων παραγωγής πρέπει γενικά νά τήν ἐξετάζουμε ἀπό διπλή ἀποψη. Τή μιά φορά, ἐφόσον φτηναίνει τά ἐμπορεύματα καί ρίχνει ἔτσι τήν αξία της ἐργατικής δύναμης. Τήν ἄλλη φορά, ἐφόσον ἀλλάζει τή σχέση της ὑπεραξίας πρὸς τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, δηλ. πρὸς τό ἄθροισμα της αξίας τῶν συστατικῶν μερῶν του, του σταθεροῦ καί του μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Τό τελευταῖο σημεῖο θά τό ἀναλύσουμε μόλις στο πρῶτο μέρος του Τρίτου Βιβλίου τούτου του ἔργου, στο ὁποῖο παραπέμπουμε πού καί πού γιά τή συνοχή της ἐκθεσης στά σημεία τά σχετικά μέ τό θέμα πού τίθεται ἔδω. "Η πορεία της ἀνάλυσης ἐπιβάλλει αὐτό τό κομμάτισμα του ἀντικειμένου, πού ἄλλωστε ἀνταποκρίνεται στο πνεῦμα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. "Επειδή δηλαδή στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή οἱ ὅροι της ἐργασίας ἀντιπαράτιθενται στόν ἐργάτη σάν κάτι τό αὐτοτελές, ἐμφανίζεται καί ή οἰκονομία τους σάν μιά ἰδιαίτερη ἐπιχείρηση πού δέν τόν ἀφορᾷ καθόλου καί γιαντό χωρισμένη ἀπό τίς μέθοδες πού ἀνεβάζουν τήν προσωπική του παραγωγικότητα.

"Η μορφή της ἐργασίας ὅπου πολλά άτομα ἐργάζονται σχεδιασμένα τό ένα δίπλα στο ἄλλο καί τό ένα μαζί μέ τό ἄλλο στο ἴδιο πρότοσές παραγωγής ή σέ διάφορα, συναφή ὅμως πρότοσές παραγωγής, ὀνομάζεται *συνεργασία* [Koooperation]¹⁰.

"Ὅπως ή ἐπιθετική δύναμη μιᾶς ἴλης ἰπικίου ή ή δύναμη ἀντί-

στασης ενός συντάγματος πεζικοῦ διαφέρουν οὐσιαστικά ἀπό τό ἄθροισμα τῶν δυνάμεων ἐπίθεσης καί ἀντίστασης πού μπορεῖ ν' ἀναπτύξῃ ὁ κάθε ἰππέας ή φαντάρος χωριστά παρμένος, ἔτσι καί τό μηχανικό ἄθροισμα τῶν δυνάμεων τῶν μεμονωμένων ἐργατῶν διαφέρει ἀπό τό κοινωνικό δυναμικό πού ἀναπτύσσεται ὅταν πολλά χέρια ταυτόχρονα ἐκτελοῦν ἀπό κοινού τό ἴδιο ἀδιαμοίραστο ἔργο, λχ. ὅταν πρόκειται νά σηκώσουν ένα βάρος, νά γυρίσουν ένα στρόφαλο ή νά παραμερίσουν ἀπό τό δρόμο ένα ἐμπόδιο¹¹. Στίς περιπτώσεις αὐτές τό ἀποτέλεσμα της συνδυασμένης ἐργασίας εἶτε δέν μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ καθόλου ἀπό τούς μεμονωμένους ἐργάτες, εἶτε μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ μόνο σέ μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, εἶτε μόνο σέ πολύ μικρές διαστάσεις. Δέν πρόκειται ἔδω μόνο γιά τό ἀνέβασμα της ατομικής παραγωγικής δύναμης μέ τή συνεργασία, ἀλλά γιά τή δημιουργία μιᾶς παραγωγικής δύναμης πού αὐτή καθαυτή πρέπει νά νάι μαζική δύναμη¹².

"Ασχετα μέ τό νέο δυναμικό πού ξεπηδαίει ἀπό τή συγχώνευση πολλῶν δυνάμεων σέ μιά συνολική δύναμη, ή ἀπλή κοινωνική ἐπαφή προκαλεῖ στίς περισσότερες παραγωγικές ἐργασίες μιάν ἀμύλλα καί μιά ἰδιόμορφη διέγερση τῶν ζωικῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων (animal spirits) πού ἀνεβάζουν τήν ἱκανότητα γιά ἐργασία τῶν ατόμων, ἔτσι πού δώδεκα άτομα παρμένα μαζί σέ μιά ταυτόχρονη ἐργασία ἡμέρα 144 ὥρων προσφέρουν ένα πολύ μεγαλύτερο συνολικό προϊόν ἀπό δώδεκα μεμονωμένους ἐργάτες πού θά ἐργαστοῦν ὁ καθένας 12 ὥρες ή ἀπό έναν ἐργάτη πού θά ἐργαστεῖ συνέχεια 12 μέρες¹². Αὐτό προέρεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπό τή φύση του, ἀν δέν

¹¹ «Υπάρχουν ένα σωρό δουλιές τόσο ἀπλές πού δέν ἐπιτρέπουν τό κομμάτισμά τους, πού μποροῦν ὅμως νά γίνουν μόνο ὅταν συνεργαστοῦν πολλά ζευγάρια χέρια. Λογούχαρο τό σήκωμα ενός μεγάλου κορμού δέντρον καί τό φόρτωμά του σ' ένα κάρο... μέ δύο λόγια, κάθε δουλιά πού δέν μπορεῖ νά γίνει χωρίς νά ἀλληλοβοηθοῦνται ταυτόχρονα πολλά ζευγάρια χέρια στήν ἴδια ἀδιαμοίραστη ἀπασχόληση» (E. G. Wakefield: «A View of the Art of Colonization», London 1849, σελ. 168).

¹² «Ἐνῶ ένας ἄνδρας δέν είναι σέ θέση νά σηκώσει ένα βάρος ενός τόνου καί δέκα ἄνδρες πρέπει νά κατατασαστοῦν γιά νά τό σηκώσουν, μποροῦν ἑκατό ἄνδρες νά τό σηκώσουν μέ τή δύναμη του ενός μόνου δάχτυλού τους» (John Bellers: «Proposals for Raising a College of Industry», London 1696, σελ. 21).

¹² «Βγαίνει ὀφελος καί ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν γῆς πού δέν μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτό ἐκτός ἀπό ἀνθρώπους πού ἔξερουν ἀπό τή δουλιά (ὅταν ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν χρησιμοποιεῖται ἀπό ένα ἐνοικιαστή γῆς σέ 300 ἀκρ γῆς ἀντὶ ἀπὸ 10 ἐνοικιαστές σέ 30 ἀκρ ἀπὸ τόν καθένα). Λένε φυσικά πῶς ή ἀναλογία τοῦ 1 πρὸς 2 εἶναι ἴδια μέ τήν ἀναλογία τοῦ 3 πρὸς 12, αὐτό ὅμως δέν τό ἀποδείχνει ή πράξη, γιατί τόν καιρό του θεωρισμοῦ καί σέ πολλές ἄλλες ἐργασίες πού ἀπαιτοῦν ὅμοια βιασίνη, ή ἐργασία συντελεῖται καλύτερα καί ταχύτερα μέ τή συνένωση πολλῶν ἐργατικῶν δυνάμεων: λχ. στο θέρο 2 καργαγοῖς, 2 φορτωτές, 2 τροφοδότες καί 2 ἐργάτες πού μαζεῦν τόν χόρτο μέ τή τσουγκράνα μαζί μέ μερικούς ἄλλους στή θημωνιά καί στόν ἀγεράσιον βγάξουν διπλάσια δουλιά ἀπὸ 100 ἀριθμὸ ἐργατῶν ἀν κατανέμονταν σέ διάφορες οἰάδες (gangs) καί διάφορα ἀγορτήματα (farms)». («An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms. By a Farmer», London 1773, σελ. 7, 8).

¹⁰ «Concours des forces» [«σύμπραξη τῶν δυνάμεων»] (Desmout de Tracy: «Traité de la Volonté et de ses Effets», Paris 1826, σελ. 80).

είναι, όπως λέει ο 'Αριστοτέλης, πολιτικό¹³ ζώο, είναι πάντως ζώο κοινωνικό.

Παρά το γεγονός ότι πολλοί εκτελούν ταυτόχρονα την ίδια ή ομοειδή εργασία, μπορεί ωστόσο η ατομική εργασία του καθενός, σάν τμήμα της συνολικής εργασίας, να αποτελεί διάφορες φάσεις του ίδιου προτσές εργασίας, που το αντικείμενο εργασίας τις διατρέχει πιο γρήγορα χάρη στη συνεργασία. Λογυαρχή όταν οι χτίστες σχηματίζουν μια σειρά χέρια για να μεταφέρουν τούβλα από τη βάση μιας σκαλωσιάς ως την κορυφή της, ο καθένας τους εκτελεί την ίδια εργασία και όμως οι διάφορες εργασίες αποτελούν διαδοχικά τμήματα μιας συνολικής εργασίας, ιδιαίτερες φάσεις, που πρέπει να διαγράφει το κάθε τούβλο στο προτσές εργασίας, έτσι που λχ. τα 24 χέρια του συνολικού έργατού μεταφέρουν πιο γρήγορα απ' ό,τι θα το μεταφέρουν τα δύο χέρια του κάθε ξεχωριστού εργάτη αν ανεβοκατέβαιναν τη σκαλωσιά¹⁴. Το αντικείμενο της εργασίας διατρέχει το ίδιο διάστημα σε συντομότερο χρόνο. Από την άλλη γίνεται συνδυασμός της εργασίας όταν λχ. ένα χτίριο χτίζεται ταυτόχρονα από πολλές πλευρές, μόνο που οι συνεργαζόμενοι κάνουν την ίδια ή ομοειδή εργασία. Στη συνδυασμένη εργασία ημέρα των 144 ωρών, που οι εργάτες καταπίνουνται με το αντικείμενο της εργασίας από πολλές πλευρές, γιατί ο συνδυασμένος ή συνολικός εργάτης έχει μάτια και χέρια και μπρός και πίσω και ίσαμε ένα βαθμό είναι πανταχού παρών, το συνολικό προϊόν βγαίνει γρηγορότερα απ' ό,τι το βγάλουν σε 12 δωδεκάωρες εργάσιμες ημέρες λίγο-πολύ μεμονωμένοι εργάτες που υποχρεώνονται να καταπατιούνται με τη δουλιά τους πιο μονόπλευρα. Στόν ίδιο χρόνο ωρμαίζουν διάφορα τμήματα του προϊόντος.

Τονίσαμε ότι οι πολλοί που αλληλοσυμπληρώνονται κάνουν την ίδια ή ομοειδή εργασία, επειδή αυτή ή απλούστατη μορφή κοινής εργασίας παίζει μεγάλο ρόλο ακόμα και στην πιο αναπτυγμένη μορφή της συνεργασίας. Όταν το προτσές εργασίας είναι περίπλοκο, απλώς και μόνο το γεγονός ότι ενώνεται μια μεγάλη μάζα συνεργαζομένων επιτρέπει να κατανεμηθούν οι διάφορες εργασίες σε διάφορα χέρια και επομένως επιτρέπει να εκτελεστούν ταυτόχρονα και έτσι να συντομευ-

¹³ Για να κυριολεχτήσουμε, ο όρισμός του 'Αριστοτέλη λέει ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση πολίτης, δηλ. κάτοικος της πόλης. Ο όρισμός αυτός είναι για την κλασική αρχαιότητα εξίσου χαρακτηριστικός, όσο χαρακτηριστικός είναι για το γιανκισμό ο όρισμός του Φραγκλίνου ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κατασκευαστής εργαλείων.

¹⁴ «Ακόμα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτός ο μερικός καταμερισμός της εργασίας μπορεί να υπάρχει και κει που οι εργάτες ασχολούνται με την ίδια εργασία. Λογυαρχή οι χτίστες που ασχολούνται να μεταφέρουν χέρι-χέρι τούβλα σε μια ψηλή σκαλωσιά, κάνουν όλοι τους την ίδια δουλιά, και όμως υπάρχει ανάμεσά τους ένα είδος καταμερισμού εργασίας, που συνίσταται στο ότι ο καθένας τους προωθεί το τούβλο λίγο πιο πέρα και όλοι μαζί το μεταφέρουν πολύ πιο γρήγορα στο μέρος που πρέπει, παρά αν ο καθένας μόνος του μεταφέρει το τούβλο ως το πιο ψηλό σημείο της σκαλωσιάς» (F. Skarbek: «Théorie des Richesses Sociales», 2η έκδ., Paris 1840, τόμ. I, σελ. 97, 98).

τεί ο χρόνος εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή του συνολικού προϊόντος¹⁵.

Σε πολλούς κλάδους παραγωγής υπάρχουν κρίσιμες στιγμές, δηλ. ορισμένες χρονικές περιόδους που καθορίζονται απ' αυτή τη φύση του προτσές εργασίας και που στη διάρκειά τους πρέπει να επιτευχθούν ορισμένα αποτελέσματα εργασίας. Όταν λχ. πρόκειται να κουρευτεί ένα κοπάδι πρόβατα ή να θεριστούν ορισμένα στρέμματα σταροχώρα και να μαζευτεί ή σοδιά, ή ποσότητα και ή ποιότητά του προϊόντος εξαρτιέται από το αν ή δουλιά αρχίσει ορισμένη στιγμή και τελειώσει ορισμένη στιγμή. Το χρονικό διάστημα στο οποίο επιτρέπεται να συντελεστεί το προτσές εργασίας είναι εδώ προκαθορισμένο όπως λχ. στο ψάρεμα της ρέγγας. Το κάθε άτομο μπορεί από το είκοσιτετράωρο να βγάλει μόνο μια μέρα εργασίας, ως πούμε 12 ώρες, όμως ή συνεργασία 100 ατόμων λχ. ευύνει μια δωδεκάωρη ημέρα σε μια εργάσιμη ημέρα 1200 ωρών. Η μικρή διάρκεια του διαθέσιμου χρόνου εργασίας αντισταθμίζεται με το μέγεθος της μάζας εργασίας που ρίχνουν την αποφασιστική στιγμή στο πεδίο της παραγωγής. Το έγκαιρο αποτέλεσμα εξαρτιέται εδώ από την ταυτόχρονη χρησιμοποίηση πολλών συνδυασμένων εργασιμών ημερών και ή έκταση του ωφέλιμου αποτελέσματος από τον αριθμό των εργατών, που όμως είναι πάντα μικρότερος από τον αριθμό των εργατών που στο ίδιο χρονικό διάστημα θάδιναν το ίδιο αποτέλεσμα αν εργαζόνταν χωρία ο ένας απ' τον άλλο¹⁶. Η έλλειψη ακριβώς αυτής της συνεργασίας προκαλεί κάθε χρόνο την απώλεια μεγάλων ποσοτήτων σιτηρών στις δυτικές περιφέρειες των 'Ενωμένων Πολιτειών, και την απώλεια μεγάλων ποσοτήτων μπαμπακιού στα μέρη των 'Ανατολικών 'Ινδιών όπου ή αγγλική κυριαρχία κατάστρεψε την παλιά κοινότητα¹⁷.

¹⁵ «Όταν πρόκειται για την εκτέλεση μιας περίπλοκης εργασίας πρέπει να γίνονται ταυτόχρονα διάφορα πράγματα. Ο ένας φτιάχνει το ένα, ενώ ο άλλος φτιάχνει κάτι άλλο, και όλοι μαζί συντελούν στην επίτευξη ενός αποτελέσματος που δε θα μπορούσε να το παράγει ένας μόνο άνθρωπος. Ο ένας τραβάει κουπί, ενώ ο άλλος κρατάει το τιμόνι και ένας τρίτος ρίχνει το δίχτυ ή καμακιάζει το ψάρι, και το ψάρεμα σημειώνει μια τέτια επιτυχία που θάταν αδύνατη χωρίς αυτή τη συνδρομή (concours)» (Destutt de Tracy: «Traité de la Volonté et de ses Effets», Paris 1826, σελ. 78).

¹⁶ «Η εκτέλεσή της (της εργασίας στη γεωργία) την αποφασιστική στιγμή έχει τεράστια σημασία» (An Inquiry into the Connection between the present Price, etc., σελ. 7). «Στη γεωργία δεν υπάρχει σπουδαιότερος παράγοντας από τον παράγοντα του χρόνου» (Liebig: «Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft», [Braunschweig] 1856, σελ. 23).

¹⁷ «Τό άμεσο κακό αυτού του είδους, που δε θά περίμενε κανείς να το βρει σε μια χώρα που εξαγει περισσότερη εργασία από οποιαδήποτε άλλη χώρα του κόσμου, εκτός ίσως από την Κίνα και την 'Αγγλία, συνίσταται στην αδυναμία της να βρει αρκετό αριθμό χέρια για τη συγκομιδή του μπαμπακιού. Γι' αυτό το λόγο μεγάλες ποσότητες της σοδιάς μένουν άμαζευτες, ενώ ένα άλλο μέρος μαζεύεται από καταγής όταν έχει πιά πέσει μόνο του και φυσικά άφου έχει αλλοιωθεί ο χρωματισμός του ή έχει ενμέρει σαπίσει, έτσι που λόγω έλλειψης εργατών την κατάλληλη εποχή του έτους ο φυτευτής είναι τώρα υποχρεωμένος να συμβιβαστεί με την απώλεια ενός μεγάλου μέρους της σοδιάς μπαμπακιού.

Ἀπό τή μιά μεριά ἡ συνεργασία ἐπιτρέπει νά διευρύνεται στό χώρο ἡ σφαίρα τῆς ἐργασίας καί γιά ὁρισμένα προτεσές ἐργασίας τῆς συνεργασίας τήν ἀπαιτεῖ κίόλας ἡ διάταξη στό χώρο τοῦ ἀντικειμένου ἐργασίας, ὅπως στήν ἀποξήρανση γαιῶν, στήν ἀνέγερση ἀναχωμάτων, στήν ἄρδευση, στό ἄνοιγμα διωρύγων, στήν κατασκευή δρόμων, σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κτλ. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ συνεργασία κάνει δυνατό τόν περιορισμό στό χώρο τοῦ πεδίου παραγωγῆς σέ σχέση μέ τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς. Αὐτός ὁ περιορισμός στό χώρο τῆς σφαίρας τῆς ἐργασίας μέ ταυτόχρονη διεύρυνση τῆς σφαίρας δράσης της, ὁπότε ἐξοικονομοῦνται ἕνα σωρό μή παραγωγικά ἐξοδα (*faux frais*), πηγάζει ἀπό τή συσσωρευση τῶν ἐργατῶν, τό συμπλησίασμα διαφόρων προτεσές ἐργασίας καί τῆ συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς¹⁸.

Σέ σύγκριση μέ ἕνα ἰσομέγεθο ἄθροισμα χωριστῶν ἀτομικῶν ἐργασίμων ἡμερῶν, ἡ συνδυασμένη ἐργασία ἡμέρα παράγει μεγαλύτερη μάζα ἐξῶν χρήσης καί γιαντό μειώνει τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή ἑνός ὠφέλιμου ἀποτελέσματος. Ἄν στή δοσμένη περίπτωση ἡ συνδυασμένη ἐργασία ἡμέρα ἀποχτάει αὐτή τήν ἀνυψωμένη παραγωγική δύναμη, εἴτε ἐπειδή ἀνυψώνει τό μηχανικό δυναμικό τῆς ἐργασίας, εἴτε ἐπειδή εὐρύνει τή σφαίρα τῆς δράσης της, εἴτε ἐπειδή στενεύει τό χώρο τοῦ πεδίου παραγωγῆς σέ σχέση μέ τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς, εἴτε ἐπειδή στήν κρίσιμη στιγμή ρευστοποιεῖ πολλή ἐργασία μέσα σέ σύντομο χρονικό διάστημα, εἴτε ἐπειδή διεγείρει τήν ἀμίλλα τῶν ἀτόμων καί ἐντείνει τίς ζωτικές πνευματικές ἱκανότητές τους, εἴτε ἐπειδή βάζει στίς ὁμοειδεῖς ἐργασίες πολλῶν τῆ σφραγίδα τῆς συνέχειας καί τῆς πολυμέρειας, εἴτε ἐπειδή ἐκτελεῖ διάφορες ἐργασίες ταυτόχρονα, εἴτε ἐπειδή ἐξοικονομεῖ μέσα παραγωγῆς λόγω τῆς χρησιμοποίησής τους ἀπό κοινού, εἴτε ἐπειδή δίνει στήν ἀτομική ἐργασία τό χαρακτήρα κοινωνικῆς μέσης ἐργασίας, σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ εἰδική παραγωγική δύναμη τῆς συνδυασμένης ἐργασίας ἡμέρας εἶναι κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας ἡ παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Πηγάζει ἀπό τήν ἴδια τήν συνεργασία. Στή σχεδιασμένη συνεργασία μέ ἄλλους ὁ ἐργάτης ἀποβάλλει τοὺς ἀτομικούς περιορισμούς του καί ἀναπτύσσει τίς ἱκανότητες τοῦ εἴδους του¹⁹.

πού τόσο ἐπιγόντως τό χρειάζεται ἡ Ἀγγλία» («Bengal Hurkaru». Bi-Monthly Overland Summary of News, 22nd July 1861).

¹⁸ «Μέ τήν πρόοδο τῆς καλλιέργειας τοῦ ἐδάφους ὅλο τό κεφάλαιο καί ὅλη ἡ ἐργασία, ἴσως μάλιστα ἀκόμα περισσότερο κεφάλαιο καί περισσότερη ἐργασία ἀπ' ὅτι χρησιμοποιούνταν προηγουμένα σκόρπια σέ 500 ἀκρ γῆς, συγκεντρώνονται τώρα γιά τήν πύ συστηματική καλλιέργεια 100 ἀκρ γῆς». Μόλο πού «σέ σχέση μέ τό χρησιμοποιούμενο ποσό κεφαλαίου καί ἐργασίας ὁ χώρος ἐγινε στενότερος (*is concentrated*) ἡ σφαῖρα παραγωγῆς διευρύνθηκε σέ σύγκριση μέ τή σφαῖρα παραγωγῆς πού εἶχε ἡ πύ καλλιέργεισε προηγουμένα ἕνας μοναδικός ἀνεξάρτητος παραγωγός» (*R. Jones: «An Essay on the Distribution of Wealth», «On Rent», London 1831, σελ. 191*).

¹⁹ «Ἡ δύναμη τοῦ κάθε ἀνθρώπου χωριστά εἶναι πολύ μικρή, ὅμως ἡ συνένωση αὐτῶν τῶν πολύ μικρῶν δυνάμεων δημιουργεῖ μιά συνολική δύναμη πού εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τό ἄθροισμα ὅλων αὐτῶν τῶν μικρότερων δυνάμεων,

Ἄν γενικά οἱ ἐργάτες δέν μποροῦν νά συνεργάζονται ἄμεσα χωρίς νά βρίσκονται μαζί, ἄν δηλ. ἡ συγκέντρωσή τους σέ ὁρισμένο χώρο ἀποτελεῖ ὄρο τῆς συνεργασίας τους, οἱ μισθωτοὶ ἐργάτες δέν μποροῦν νά συνεργαστοῦν [*kooperieren*], χωρίς νά τοὺς χρησιμοποιεῖ ταυτόχρονα τό ἴδιο κεφάλαιο, ὁ ἴδιος κεφαλαιοκράτης, δηλ. ἄν δέν ἀγοράσει ταυτόχρονα τίς ἐργατικές τους δυνάμεις. Ἡ συνολική ἀξία αὐτῶν τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, ἡ τό ἄθροισμα τῶν μισθῶν τῶν ἐργατῶν μῆς ἡμέρας, μῆς ἐβδομάδας κτλ., πρέπει ἐπομένως νά ὑπάρχει ἐνωμένη στήν τσέπη τοῦ κεφαλαιοκράτη, προτοῦ ἐνωθοῦν οἱ ἴδιες αὐτές ἐργατικές δυνάμεις μέσα στό προτεσές τῆς παραγωγῆς. Γιά νά πληρωθοῦν μέ μῆς 300 ἐργάτες, ἔστω καί γιά μιά μόνο μέρα, ἀπαιτεῖται μεγαλύτερη δαπάνη κεφαλαίου ἀπ' ὅτι γιά νά πληρωθοῦν λιγότεροι ἐργάτες στή διάρκεια ὅλης τῆς χρονιάς, ὅταν ἡ πληρωμή γίνεται κάθε ἐβδομάδα. Ὁ ἀριθμός λοιπὸν τῶν συνεργαζομένων ἐργατῶν ἡ ἡ κλίμακα τῆς συνεργασίας ἐξαρτιέται πρῶτα ἀπό τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού μπορεῖ νά δαπανήσει ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης χωριστά γιά τήν ἀγορά ἐργατικῶν δυνάμεων, δηλ. ἀπό τήν ποσότητα τῶν μέσων συντήρησης πολλῶν ἐργατῶν πού διαθέτει ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης.

Καί αὐτό ἀφορᾷ ὄχι μονάχα τό μεταβλητό, ἀλλά καί τό σταθερό κεφάλαιο. Ἡ δαπάνη γιά πρῶτες ὕλες λχ. εἶναι 30 φορές πύο μεγάλη γιά τόν ἕνα κεφαλαιοκράτη πού ἀπασχολεῖ 300 ἐργάτες, ἀπ' ὅτι εἶναι γιά τόν καθένα ἀπό τοὺς 30 κεφαλαιοκράτες πού ἀπασχολοῦν ἀπό 10 ἐργάτες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ συνολική ἀξία καί ἡ ὕλική μάζα τῶν μέσων ἐργασίας πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό κοινού δέν αὐξάνουν στόν ἴδιο βαθμό πού αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολουμένων ἐργατῶν, αὐξάνουν ὅμως σημαντικά. Ὡστε ἡ συγκέντρωση μεγάλων μαζῶν μέσων παραγωγῆς στό χέρι μεμονωμένων κεφαλαιοκρατῶν ἀποτελεῖ ὕλικό ὄρο γιά τήν συνεργασία μισθωτῶν ἐργατῶν, καί ἡ ἔκταση τῆς συνεργασίας, ἡ ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, ἐξαρτιῶνται ἀπό τήν ἔκταση αὐτῆς τῆς συγκέντρωσης.

Στήν ἀρχή φάνηκε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο ἕνα ὁρισμένο ἐλάχιστο μέγεθος τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου ἔτσι πού ὁ ἀριθμός τῶν ταυτόχρονα ἐκμεταλλεῦμένων ἐργατῶν, ἐπομένως καί ἡ μάζα τῆς παραγόμενης ὑπερξίας νά ἐπαρκεῖ γιά ν' ἀπελευθερώσει ἀπό τή χειρωνακτική δουλιὰ τόν ἴδιο τόν ἐκμεταλλεῦτῆ τῆς ἐργασίας, γιά νά μετατραπῇ ὁ μικρομάστορας σέ κεφαλαιοκράτη καί νά δημιουργηθεῖ ἔτσι τυπικά ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου. Τώρα τό ἐλάχιστο αὐτό ὄριο παρουσιάζεται σάν ὕλικό ὄρος γιά τή μετατροπὴ πολλῶν σκόρπιων καί ἀνεξάρτητων τό ἕνα ἀπὸ τό ἄλλο προτεσές ἐργασίας σέ ἕνα συνδυασμένο κοινωνικό προτεσές ἐργασίας.

ἔτσι πού ἡ ἀπλή συνένωση τῶν δυνάμεων μπορεῖ νά μειώσει τό χρόνο καί νά μεγαλώσει τό χώρο τῆς δράσης της» (*G. R. Carli*, ὑποσημείωση στό ἔργο τοῦ *P. Verri: «Meditazioni sulla Economia Politica»* (πρωτοεκδόθηκε τό 1773), στήν ἔκδοση τῶν ἰταλῶν οικονομολόγων τοῦ *Custodi, Parte Moderna*, τόμ. XV, σελ. 196).

«Έτσι φάνηκε επίσης στήν αρχή ή διοικητική εξουσία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία μόνο σαν τυπική συνέπεια του γεγονότος ότι ο εργάτης αντί να εργάζεται για τον εαυτό του, εργάζεται για τον κεφαλαιοκράτη και επομένως κάτω από τις διαταγές του κεφαλαιοκράτη. Μέ τη συνεργασία πολλών μισθωτών εργατών ή εξουσία του κεφαλαιοκράτη εξελίσσεται σε απαίτηση για την πραγματοποίηση του ίδιου του προοσές της εργασίας, σε πραγματικό όρο της παραγωγής. Τό πρόσταγμα του κεφαλαιοκράτη στο πεδίο της παραγωγής γίνεται τώρα τόσο απαραίτητο, όσο τό πρόσταγμα του στρατηγού στο πεδίο της μάχης.

Κάθε άμεσα κοινωνική ή από κοινού εργασία σε σχετικά μεγάλη κλίμακα χρειάζεται λίγο-πολύ μιά διεύθυνση, πού νά έναρμονίζει τις ατομικές δραστηριότητες και νά εκτελεί τις γενικές λειτουργίες πού πηγαίνουν από την κίνηση του συνολικού παραγωγικού σώματος, σε διάκριση από την κίνηση των αυτοτελών οργάνων του. Ένας μονάχος βιολίστας διευθύνει τον ίδιο τον εαυτό του, ενώ μιά ορχήστρα χρειάζεται τό μαέστρο της. Η λειτουργία αυτή της διεύθυνσης, της επίβλεψης και της μεσολάβησης γίνεται λειτουργία του κεφαλαίου από τη στιγμή πού γίνεται συνεργατική ή υποταγμένη σ' αυτό εργασία. Σάν ειδική λειτουργία του κεφαλαίου ή λειτουργία της διεύθυνσης αποχτά ειδικά χαρακτηριστικά.

Πρώτ' απ' όλα τό κίνητρο και ο καθοριστικός σκοπός του κεφαλαιοκρατικού προοσές παραγωγής είναι ή όσο τό δυνατό μεγαλύτερη αυτοεξιοποίηση του κεφαλαίου²⁰, δηλ. ή όσο τό δυνατό μεγαλύτερη παραγωγή υπεραξίας, επομένως ή όσο τό δυνατό μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης από τον κεφαλαιοκράτη. Μαζί μέ την αύξηση της μάζας των ταυτόχρονα απασχολούμενων εργατών αυξάνει ή αντίστασή τους και επομένως αυξάνει κατ' ανάγκην ή πίεση του κεφαλαίου για την υπερνίκηση αυτής της αντίστασης. Η διεύθυνση του κεφαλαιοκράτη δέν είναι μόνο μιά ειδική λειτουργία πού πηγαίνει από τη φύση του κοινωνικού προοσές της εργασίας και πού ανήκει σ' αυτό, είναι ταυτόχρονα και λειτουργία της εκμετάλλευσης ενός κοινωνικού προοσές εργασίας και γιαυτό καθορίζεται από τον αναπόφευχτο ανταγωνισμό ανάμεσα στον εκμεταλλευτή και στην πρώτη ύλη της εκμετάλλευσής του. Έτσι επίσης μαζί μέ την αύξηση των διαστάσεων των μέσων παραγωγής, πού ορθώνονται απέναντι στον εργάτη σαν ξένη ιδιοκτησία, αυξάνει και ή ανάγκη του έλέγχου πάνω στή σκόπιμη χρησιμοποίησή τους²¹. Η συνεργασία των μισθωτών εργατών εί-

²⁰ «Τά κέρδη... είναι ο μοναδικός σκοπός της επιχείρησης» (J. Vanderlint: «Money answers all Things», London 1734, σελ. 11).

²¹ Μιά άγγλική φιλοσυναιτική εφημερίδα, ο «Spectator» της 26 του Μάι 1866 γράφει πώς, ύστερα από την εφαρμογή ενός είδους συνεταιρικής επιχείρησης ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και στους εργάτες στην «wirework Company of Manchester» (Έταιρία παραγωγής σύρματος του Μάντσεστερ), «τό πρώτο αποτέλεσμα ήταν μιά απότομη μείωση της σπατάλης ύλικού, γιατί οι εργάτες δέ βλέπαν τό λόγο γιατί νά σπαταλουν περισσότερο την ιδιοκτησία τους από όποιονδήποτε άλλους επιχειρηματίες, και ή σπατάλη ύλικού είναι δίπλα στον:

ναι ακόμα απλώς τό αποτέλεσμα του κεφαλαίου πού τους χρησιμοποιεί ταυτόχρονα. Η συνάρτηση των λειτουργιών τους και ή ένότητά τους σαν συνολικό παραγωγικό σώμα βρίσκονται έξω απ' αυτούς, βρίσκονται στο κεφάλαιο πού τους φέρνει τον ένα κοντά στον άλλο και τους συγκρατεί. Γιαυτό ή συνάρτηση των εργασιών τους αντιπαράσσεται σ' αυτούς ιδεατά σαν σχέδιο και πρακτικά σαν κύρος του κεφαλαιοκράτη, σαν εξουσία μιάς ξένης θέλησης πού υποτάσσει τη δράση τους στο σκοπό του.

Αν λοιπόν σύμφωνα μέ τό περιεχόμενο της ή κεφαλαιοκρατική διεύθυνση είναι διφυής, επειδή διφυές είναι τό ίδιο τό προοσές παραγωγής πού έχει νά διευθύνει και πού από τη μιά μεριά είναι κοινωνικό προοσές εργασίας για την παραγωγή ενός προϊόντος και από την άλλη προοσές αξιοποίησης του κεφαλαίου—στή μορφή της, ή διεύθυνση αυτή είναι δεσποτική. Μέ την ανάπτυξη της συνεργασίας σε πλατύτερη κλίμακα ο δεσποτισμός αυτός αναπτύσσει τις ιδιαιδίτες μορφές του. Όπως ο κεφαλαιοκράτης απαλλάσσεται στην αρχή από τη χειρωνακτική εργασία μόλις τό κεφάλαιό του φτάσει τό ελάχιστο εκείνο μέγεθος μέ τό οποίο και μόνο αρχίζει ή καθαυτό κεφαλαιοκρατική παραγωγή, έτσι παραχωρεί τώρα τη λειτουργία της άμεσης και συνεχούς επίβλεψης των ξεχωριστών εργατών και εργατικών ομάδων σε μιά ειδική κατηγορία μισθωτών εργατών. Όπως ένας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, έτσι και μιά μάζα εργατών πού συνεργάζονται κάτω από τό πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαίου χρειάζεται αξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) και υπαξιωματικούς της βιομηχανίας (επιστάτες, foremen, overlookers, contremaîtres) πού στή διάρκεια του προοσές εργασίας διοικούν εξονόματος του κεφαλαίου. Η δουλιά της επιστάσεως εδραιώνεται σαν αποκλειστική τους λειτουργία. Όταν ο οικονομολόγος συγκρίνει τον τρόπο παραγωγής ανεξάρτητων αγροτών ή αυτοτελών χειροτεχνών μέ τό νοικοκυριό των φυτειών, πού στηρίζεται στή δουλεία, συγκαταλέγει τη δουλιά αυτή της επιστάσεως στα faux frais de production [μή παραγωγικά έξοδα της παραγωγής]^{21α}. Αντίθετα όταν εξετάζει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ταπίζει τη λειτουργία της διεύθυνσης,

κακούς δανεισμούς, ή μεγαλύτερη πηγή απωλειών της επιχείρησης». Η ίδια εφημερίδα ανακαλύπτει σαν κύρια έλλειψη των συνεταιριστικών προσπαθειών του Ρότσναλ ότι: «They showed that associations of workmen could manage shops, mills and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters» (Απόδειξαν πώς οι ενώσεις των εργατών μπορούν νά διευθύνουν μ' επιτυχία καταστήματα, εργοστάσια και σχεδόν όλες τις μορφές της βιομηχανίας και ταυτόχρονα βελτίωσαν εξαιρετικά την κατάσταση των ίδιων των εργατών όμως! όμως δέν άφησαν καμιά καταφανή θέση για τους κεφαλαιοκράτες». Quelle horreur! [τί φρίκη!]).

^{21α} Αφού ο καθηγητής Κέρνς έχει περιγράψει την «superintendence of labour» [επιστάση της εργασίας] σαν ένα από τό κύρια χαρακτηριστικά της παραγωγής μέ δούλους στις νότιες Πολιτείες της Βόρειας Αμερικής, συνεχίζει: «Μιά και ο άγρότης ιδιοκτήτης (του Borā) παίρνει όλο τό προϊόν του έδάφους

εφόσον απορρέει από τη φύση του κοινού προτοσές εργασίας, μ' αυτή την ίδια τη λειτουργία, εφόσον η λειτουργία αυτή καθορίζεται από τον κεφαλαιοκράτη και επομένως ανταγωνιστικό χαρακτήρα αυτού του προτοσές²². 'Ο κεφαλαιοκράτης δεν είναι κεφαλαιοκράτης επειδή διευθύνει μία βιομηχανική επιχείρηση, αλλά γίνεται διευθυντής της βιομηχανίας επειδή είναι κεφαλαιοκράτης. 'Η ανώτατη αρχηγία στη βιομηχανία γίνεται ιδιότητα του κεφαλαίου, όπως τον καιρό της φεουδαρχίας η ανώτατη αρχηγία στον πόλεμο και στη δικαιοσύνη ήταν ιδιότητα της γαιοκτησίας^{22α}.

'Ο εργάτης είναι ιδιοκτήτης της εργατικής του δύναμης μονάχα όσον καιρό παζαρεύει σαν πωλητής της με τον κεφαλαιοκράτη και μπορεί να πουλήσει μόνο αυτό που κατέχει, την ατομική του, μεμονωμένη εργατική δύναμη. 'Η σχέση αυτή δεν αλλάζει καθόλου από το γεγονός ότι ο κεφαλαιοκράτης αγοράζει 100 εργατικές δυνάμεις αντί μία ή από το γεγονός ότι κλείνει συμβόλαιο με 100 ανεξάρτητους μεταξυ τους εργάτες αντί με ένα. Μπορεί να χρησιμοποιήσει τους 100 εργάτες χωρίς να τους βάλει να συνεργαστούν. 'Επομένως ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει την αξία των 100 αυτοτελών εργατικών δυνάμεων, μ'α δεν πληρώνει τη συνδυασμένη εργατική δύναμη των εκατό. Σ'άν ανεξάρτητα πρόσωπα οι εργάτες είναι μεμονωμένα άτομα που έρχονται σε σχέση με το ίδιο κεφάλαιο, όχι όμως μεταξύ τους. 'Η συνεργασία τους αρχίζει μόνο μέσα στο προτοσές της εργασίας, αλλά μέσα στο προτοσές εργασίας έπαυαν πιά ν' ανήκουν στον ίδιο τον εαυτό τους. 'Όταν μπαίνουν σ' αυτό είναι πιά ενσωματωμένοι στο κεφάλαιο. Σ'άν συνεργαζόμενοι, σαν μέλη ενός εργαζόμενου οργανισμού αποτελούν οι ίδιοι απλώς έναν τρόπο ύπαρξης του κεφαλαίου. Γιαυτό η παραγωγική δύναμη που αναπτύσσει ο εργάτης σαν κοινωνικός εργάτης είναι παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου. 'Η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας αναπτύσσεται δωρεάν, μόλις οι εργάτες μπουν κάτω από καθορισμένους όρους, και το κεφάλαιο τους βάζει κάτω απ' αυτούς ακριβώς τους όρους. 'Επειδή η κοινωνική παραγωγική δύναμη δε στοιχίζει τίποτα στο κεφάλαιο, επειδή από την άλλη ο εργάτης δεν την αναπτύσσει προτού ή ίδια ή εργασία του ανήκει στο κεφάλαιο, παρουσιάζεται σαν παραγωγική δύναμη που την έχει το κεφάλαιο από φυσικοῦ τον, σαν ενυπάρχουσα σ' αυτό παραγωγική δύναμη.

του δε χρειάζεται ιδιαίτερο κίνητρο για να μοχθήσει. 'Εδω γίνεται τελείως περιττή κάθε έπιστασία» *Cairnes*: «The Slave Power», London 1862, σελ. 48, 49).

²² 'Ο σέρ Τζέιμς Στούαρτ, που γενικά τον διακρίνει ότι βλέπει τις χαρακτηριστικές κοινωνικές διακρίσεις διαφόρων τρόπων παραγωγής, παρατηρεί: «Γιατί άλλο οι μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις καπαστρέφουν τη μικροεπιχείρηση (private industry) αν όχι επειδή πλησιάζουν περισσότερο στην απλότητα της εργασίας των δούλων;» («Principles of Political Economy», London 1767, τόμ. I, σελ. 167, 168).

^{22α} 'Επομένως ο 'Ογκύστ Κόντ και η σχολή του θά μπορούσαν ν' αποδείξουν με τον ίδιο τρόπο πως είναι ανάγκη να υπάρχουν αιώνια οι φεουδάρχες, όπως τόκαμαν για τους κεφαλαιοκράτες.

'Η αποτελεσματικότητα της απλής συνεργασίας φανερώνεται κο-λοσιαία στα γιγάντια έργα των αρχαίων ασιανών, αϊγυπτίων, ετρούσκων κλπ. «Στους παλιούς καιρούς τύχαινε να βρίσκονται τα ασιατικά αυτά κράτη, αφού είχαν αντιμετωπίσει τα πολιτικά και στρατιωτικά τους έξοδα, με ένα πλεόνασμα μέσων συντήρησης που μπορούσαν να τα ξεδεχουν για μεγαλοπρεπή και ωφέλιμα έργα. 'Η έξουσία τους πάνω στα χέρια και τα μπράτσα όλου σχεδόν του πληθυσμού που δεν ασχολούνταν με τη γεωργία και τό γεγονός ότι ο μονάρχης και οι ιερείς διέθεταν αποκλειστικά αυτό τό πλεόνασμα τους πρόσφεραν τα μέσα να ανεγείρουν τα τεράστια εκείνα μνημεία με τα οποία γέμιζαν τη χώρα... Γιατί τη μετακίνηση των κολοσιαίων αγαλμάτων και των τεράστιων όγκων, που η μεταφορά τους προκαλεί κατάπληξη, χρησιμοποιήθηκε σπάταλα σχεδόν αποκλειστικά ανθρώπινη εργασία. 'Ο μεγάλος αριθμός των εργατών και η συγκέντρωση των προσπαθειών τους, αρκούσαν γι' αυτό τό σκοπό. 'Ετσι βλέπουμε τεράστιους ύψαλους από κοράλλια να ανηψώνονται από τα βάθη των ωκεανών και να σχηματίζουν νησιά και στεριές, μόλο που ο κάθε ατομικός καταθέτης (depository) που συντελεί στο σχηματισμό τους είναι μικροσκοπικός, αδύνατος και περιωγνητός. Οι εργάτες μιάς ασιατικής μοναρχίας που δεν ασχολούνταν με τη γεωργία, δεν μπορούσαν να συμβάλουν στο έργο παρά μόνο ελάχιστα, με τις ατομικές τους σωματικές προσπάθειες, ο αριθμός τους όμως ήταν η δύναμή τους, η δύναμη όμως της διεύθυνσης αιτών των μαζών γέννησε εκείνα τα γιγάντια έργα. Χάρη στο γεγονός ότι συγκεντρώθηκαν σε ένα χέρι ή σε λίγα χέρια τα εισοδήματα από τα όποια ζούσαν οι εργάτες έγιναν δυνατά αυτά τα έργα»²³. Στη σύγχρονη κοινωνία η έξουσία αυτή των ασιανών και αϊγυπτίων βασιλιάδων ή των ετρούσκων θεοκρατών μεταβιβάστηκε στον κεφαλαιοκράτη, αδιάφορο αν εμφανίζεται σαν μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης, ή, όπως στίς μετοχικές εταιρίες, σαν συνδυασμένος κεφαλαιοκράτης.

'Η συνεργασία στο προτοσές της εργασίας, όπως τη βρίσκουμε νύ επικρατεί στίς αρχές του πολιτισμού της ανθρωπότητας, σε κνηγετικούς λαούς^{23α} ή λχ. στη γεωργία των ινδικών κοινοτήτων, στηρίζεται από τη μία μεριά στην κοινοκτημοσύνη των όρων παραγωγής και από την άλλη στο ότι τό χωριστό άτομο έχει άκομα αποσπαστεί τόσο λίγο από τον όμφαλο λώρο της φυλής ή της κοινότητας, όσο τό άτομο μέλισσα από την κυψέλη. Καί οι δύο διαφέρουν από την κεφα-

²³ R. Jones: «Text-book of Lectures etc.», Hertford 1852, σελ. 77, 78. Οι αρχαίες άσσυριακές, αϊγυπτιακές κλπ. συλλογές στο Λονδίνο και σ' άλλες εύρωπαϊκές πρωτεύουσες μ'ας κάνουν αυτόπτες μάρτυρες εκείνων των προτοσές εργασίας που στηρίζονταν στη συνεργασία.

^{23α} 'Ο Λεονγκέ στο έργο του «Théorie des Lois Civiles» ίσως νά μ'ην έχει άδικο όταν όνομάζει τό κνήγι πρώτη μορφή της συνεργασίας και τό κνήγι των ανθρώπων (τόν πόλεμο) μιά από τις πρώτες μορφές του κνήγιού.

λαιοκρατική συνεργασία. Ἡ σποραδική χρησιμοποίηση τῆς συνεργασίας σέ μεγάλη κλίμακα στόν ἀρχαῖο κόσμο, στό μεσαίωνα καί στίς σύγχρονες ἀποικίες στηρίζεται. σέ ἄμεσες σχέσεις κυριαρχίας καί ὑποταγῆς, συνήθως στή δουλεία. Ἀντίθετα ἡ κεφαλαιοκρατική μορφή συνεργασίας προϋποθέτει ἀπό τά πρῖν τόν ἐλεύθερο μισθωτό ἐργάτη, πού πωλαίει τήν ἐργατική του δύναμη στό κεφάλαιο. Ἱστορικά ὅμως ἀναπτύσσεται σέ ἀντίθεση πρὸς τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί πρὸς τήν ἀνεξάρτητη ἐπιχείρηση τοῦ χειροτέχνη, ἀδιάφορο ἂν ἡ ἐπιχείρηση αὐτή ἔχει ἢ δέν ἔχει συντεχνιακή μορφή²⁴. Ἀπέναντί τους ἡ κεφαλαιοκρατική συνεργασία δέν ἐμφανίζεται σάν μιὰ ἰδιαίτερη ἱστορική μορφή τῆς συνεργασίας, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ συνεργασία ἐμφανίζεται σάν μιὰ ἱστορική μορφή πού χαρακτηρίζει τό κεφαλαιοκρατικό προοτσές παραγωγῆς καί πού τό διακρίνει εἰδικά.

Ὅπως ἡ κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας πού ἀναπτύσσει ἡ συνεργασία ἐμφανίζεται σάν παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου, ἔτσι καί ἡ ἴδια ἡ συνεργασία ἐμφανίζεται σάν μιὰ εἰδική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προοτσές παραγωγῆς σέ ἀντίθεση μέ τό προοτσές παραγωγῆς μεμονωμένων ἀνεξάρτητων ἐργατῶν ἢ καί μικρομαστόρων. Εἶναι ἡ πρώτη ἀλλαγὴ πού ὑφίσταται τό πραγματικό προοτσές ἐργασίας μέ τήν ὑποταγὴν τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ συντελεῖται αὐθόρμητα. Ἡ προϋπόθεσή της, ἡ ταυτόχρονη ἀπασχόληση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ μισθωτῶν ἐργατῶν στό ἴδιο προοτσές ἐργασίας, ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Αὐτὴ ἡ ἀφετηρία συμπίπτει μέ τήν ἴδια τήν ὑπαρξὴ τοῦ κεφαλαίου. Γιαντό, ἂν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς παρουσιάζεται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά σάν ἱστορική ἀνάγκη γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ προοτσές ἐργασίας σέ κοινωνικό προοτσές, ἀπὸ τήν ἄλλη, αὐτὴ ἡ κοινωνική μορφή τοῦ προοτσές ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν μιὰ μέθοδος πού τὴ χρησιμοποιοῖ τό κεφάλαιο γιὰ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ πῶς κερδοφόρα τό προοτσές ἐργασίας μέ τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς του δυνάμεις.

Στὴν ἀπλή της μορφή πού ἐξετάσαμε ὥς τώρα ἡ συνεργασία συμπίπτει μέ τήν παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, δέν ἀποτελεῖ ὅμως μιὰ σταθερὴ, χαρακτηριστικὴ μορφή μιᾶς ἰδιαίτερης ἐποχῆς στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Τό πολύ-πολύ νὰ ἐμφανίζεται περίπου τέτια στίς χειροτεχνικὲς ἀκόμα ἀρχές τῆς μανουφακτού-

²⁴ Τό μικρὸ νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί ἡ ἀνεξάρτητη ἐπιχείρηση τοῦ χειροτέχνη, πού καί τά δύο ἀποτελοῦν ἐνμέρει τὴ βάση τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καί ἐνμέρει, ὕστερα ἀπὸ τὴ διάλυσή του, ἐμφανίζονται δίπλα στὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἐπιχείρηση, ἀποτελοῦν ταυτόχρονα τὴν οἰκονομικὴν βάση τῶν κοινωνιῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος στὰ καλύτερά τους χρόνια ἀπὸ πρῶτα ἡ κλασικὴ ἀρχαιότητα διάλυσε τὴν ἀρχικὴ ἀνατολίτικη κοινοχτήμοσύνη καί πρὸς τοῦ ἡ δουλεία ἐπικρατῆσει στὰ σοβαρὰ στὴν παραγωγή.

ρας²⁵ καί σέ κείνο τό εἶδος τῆς μεγάλης γεωργίας, πού ἀντιστοιχεῖ στὴν περίοδο τῆς μανουφακτούρας καί πού οὐσιαστικά διακρίνεται ἀπὸ τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη μόνο μέ τὴ μάζα τῶν ἐργατῶν πού χρησιμοποιοῦνται ταυτόχρονα καί μέ τόν ἀριθμὸ τῶν συγκεντρωμένων μέσων παραγωγῆς. Ἡ ἀπλή συνεργασία ἐξακολουθεῖ πάντα νὰ εἶναι ἡ κυριαρχοῦσα μορφή σέ κλάδους παραγωγῆς, ὅπου τό κεφάλαιο δρᾷ σέ μεγάλη κλίμακα, χωρὶς ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί οἱ μηχανές νὰ παίζουν ἀκόμα σημαντικὸ ρόλο.

Ἡ συνεργασία παραμένει ἡ βασικὴ μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μόλο πού ἡ ἀπλή της μορφή ἐμφανίζεται ἡ ἴδια σάν ἰδιαίτερη μορφή δίπλα στίς πῶς ἀναπτυγμένες μορφές της.

²⁵ «Μήπως ἡ ἐνωση τῆς δεξιοτεχνίας, τοῦ ζήλου καί τῆς ἡμιλλας πολλῶν μαζί στό ἴδιο ἔργο δέν ἀποτελεῖ τό μέσο γιὰ νὰ τό προωθήσουν; Καί μήπως θὰ μπορούσε διαφορετικὰ ἡ Ἀγγλία νὰ φέρει σέ τέτιο βαθμὸ τελειότητος τὴν ἰοιοργία της;» (Berkeley: «The Querist», London 1750, σελ. 56, § 521).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ

1. Η ΔΙΠΛΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ.

Ἡ συνεργασία ἡ βασιμμένη στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας δι-
μουρρεῖ τὴν κλασικὴ τῆς μορφῇ τῇ μανουφακτούρᾳ. Σὰν χαρακτη-
ριστικὴ μορφὴ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτοῦ παραγωγῆς κυριαρχεῖ
στὴ διάρκεια τῆς καθ'αυτὸ περιόδου τῆς μανουφακτούρας, πού, χοντρά
ὑπολογισμένη, βαστάει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου ὡς τὸ τελευταῖο τρί-
το τοῦ 18ου αἰῶνα.

Ἡ μανουφακτούρα γεννιέται μὲ δυνὸ τρόπον.

Στὴν πρώτη περίπτωσιν ἐνώνονται σὲ ἓνα ἐργαστήρι καὶ κάτω
ἀπὸ τὶς διαταγὰς τοῦ ἴδιου κεφαλαιοκράτη ἐργάτες διαφορετικῶν, αὐ-
τοτελῶν χειροτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων, πού ἀπὸ τὰ χέρια τους πρέπει
νὰ περάσει διαδοχικὰ ἓνα προϊόν ὡς τὴν τελευταία του φάσιν. Λογου-
χάρη ἓνα ἄμαξι ἦταν τὸ συνολικὸν προϊόν τῶν ἐργασιῶν μεγάλου ἀριθ-
μοῦ ἀνεξάρτητων χειροτεχνῶν, ὅπως οἱ καροποιοί, σαγματοποιοί, ρα-
φτάδες, σιδηρουργοί, χαλκωματάδες, τορνευτές, γαϊτανάδες, τζαμτζή-
δες, ζωγράφοι, λουστραδόροι, χρυσωτές κλπ. Ἡ μανουφακτούρα ἁμα-
ξιῶν ἐνώνει ὅλους αὐτοὺς τοὺς διαφορικοὺς χειροτέχνες σ' ἓνα ἐργα-
στήρι, ὅπου ὅλοι τους ἐργάζονται ταυτόχρονα καὶ χερί μὲ χερί. Δὲν
μπορεῖς βέβαια νὰ ἐπιχρυσώσεις ἓνα ἄμαξι προτοῦ φτιαχτεῖ. Ὅταν ὅμως
φτιάχνονται ταυτόχρονα πολλὰ ἄμαξια μπορεῖ διαρκῶς ἓνα μέρος
ἀπ' αὐτὰ νὰ ἐπιχρυσώνεται, ἐνῶ ἓνα ἄλλο μέρος νὰ διατρέχει μιά προ-
ιγούμενη φάσιν τοῦ προτοῦ παραγωγῆς. Ὡς ἐδῶ μένουμε ἀκόμα
στὸ ἔδαφος τῆς ἀπλῆς συνεργασίας πού βρίσκει ἔτοιμο τὸ ὕλικό της
σὲ ἀνθρώπους καὶ σὲ πράγματα. Ὡστόσο σημειώνεται σὲ λίγο μιά
οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ. Ὁ ῥάφτης, ὁ σιδηρουργός, ὁ χαλκωματάς κλπ. πού
ἀπασχολοῦνται μόνον στὴν ἁμαξοποιία χάνουν σιγά-σιγά μὲ τὴ
συνήθεια καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀσχοῦν τὴν παλιά τους τέχνη σ' ὅλη
τὴν ἐκτασιν. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μερίδι ἡ μονόπλευρη ἀπασχόλησίν τους
ἀποχτὰ τὴν πιδὸ σκόπιμη μορφὴ γι' αὐτὴ τὴ στενεμένη σφαίρα δρά-
σης. Ἀρχικὰ ἡ μανουφακτούρα ἁμαξιῶν ἐμφανιζόταν σάν ἓνας συν-
δυασμὸς αὐτοτελῶν χειροτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων. Σιγά-σιγά καταμερίζε-
ται ἡ παραγωγὴ ἁμαξιῶν στὶς διάφορες ἰδιαιτέρους ἐργασίες της, ἀπὸ τὶς
ὁποῖες ἡ καθ'ἑμιά ἀποκρυσταλλώνεται σάν ἀποκλειστικὴ λειτουργία ἐνός

ἐργάτη καὶ πού στὸ σύνολό τους ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὴν ἑνωση αὐτῶν τῶν
μερικῶν ἐργατῶν. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ μανουφακτούρα τσόχας καὶ μιά
σειρὰ ἄλλες μανουφακτούρες ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ διαφορῶν χειροτεχνι-
κῶν ἐπαγγελμάτων κάτω ἀπὸ τὶς διαταγὰς τοῦ ἴδιου κεφαλαιού²⁶.

Ἡ μανουφακτούρα ὅμως γεννιέται καὶ ἀπὸ ἀντίθετο δρόμο. Πολ-
λοὶ χειροτέχνες πού κάνουν τὴν ἴδια ἢ παρόμοια δουριά, πού φτιά-
χνουν λχ. χαρτί ἢ τυπογραφικὰ στοιχεῖα ἢ βελόνες, ἀπασχολοῦνται ταυ-
τόχρονα στὸ ἴδιο ἐργαστήρι ἀπὸ τὸ ἴδιο κεφάλαιο. Πρόκειται γιὰ τὴ
συνεργασία στὴν πιδὸ ἀπλὴ τῆς μορφῇ. Ὁ καθ'ἑνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς
χειροτέχνες (ἴσως μαζί μὲ ἓνα-δύο καλφάδες) φτιάχνει δλόκληρο τὸ
ἐμπόρευμα καὶ ἐκτελεῖ ἔτσι διαδοχικὰ τὶς διαφορὰς ἐργασίες πού ἀπαι-
τοῦνται γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Ἐξακολουθεῖ νὰ ἐργάζεται μὲ τὸν
παλιὸ χειροτεχνικό του τρόπο. Ὡστόσο, ἐξωτερικὰ περιστατικὰ δίνουν
γρήγορα τὴ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιοῦνται διαφορετικὰ τὸ γεγονός
ὅτι οἱ ἐργάτες εἶναι συγκεντρωμένοι στὸν ἴδιο χώρο καὶ ἐκτελοῦν
ταυτόχρονα τὶς ἐργασίες τους, διὰν πρόκειται λχ. νὰ παραδοθῇ σὲ ὀρι-
σμένη προθεσμίᾳ μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἔτοιμων ἐμπορευμάτων. Γιὰ
τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἡ ἐργασία μοιράζεται. Ἀντὶ νὰ βάζουν τὸν ἴδιο χειροτέ-
χνη νὰ ἐκτελεῖ διαδοχικὰ στὸ χρόνον τὶς διαφορὰς ἐργασίες, οἱ ἐργασίες
αὐτὲς χωρίζονται ἢ μιά ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπομονώνονται καὶ τίθενται ἢ μιά
δίπλα στὴν ἄλλη στὸν ὅσον, ἢ καθ'ἑμιά ἀπ' αὐτὲς ἀνατίθεται σ' ἓνα ἄλλο
χειροτέχνη καὶ ὅλες μαζί ἐκτελοῦνται ταυτόχρονα ἀπὸ τοὺς συνεργαζόμε-
νους χειροτέχνες. Αὐτὸς ὁ τυχαῖος καταμερισμὸς ἐπαναλαμβάνεται, ἀπο-
καλύπτει τὰ ἰδιώματα πλεονεχτήματά του καὶ ἀποκρυσταλλώνεται σιγά-
σιγά σὲ συστηματικὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ἀπὸ ἀτομικὸν προϊόν
ἐνὸς αὐτοτελῆς χειροτέχνη πού φτιάχνει πολλὰς δουλίας, τὸ ἐμπόρευμα
μετατρέπεται σὲ κοινωνικὸν προϊόν μιάς ἑνωσης χειροτεχνῶν, ἀπὸ τοὺς
ὁποῖους ὁ καθ'ἑνας ἐκτελεῖ διαρκῶς μιά καὶ μόνον μερικότερη ἐργα-
σία. Οἱ ἴδιες ἐργασίες, πού ἀλληλοδένονταν σάν διαδοχικὲς πράξεις τοῦ
γερμανοῦ συντεχνιακοῦ χαρτοποιοῦ, αὐτοτελοποιοῦνταν στὴν ὄλλανδι-

²⁶ Γιὰ ν' ἀναφέρω ἓνα πιδὸ σύγχρονον παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τρόπου σχηματι-
σμοῦ τῆς μανουφακτούρας, παραθετῶ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα. Τὰ κλωστήρια καὶ
ὑφαντήρια μεταξιοῦ τῆς Λυόνας καὶ τῆς Νίμης «ἔχουν πέρα γιὰ πέρα πατριαρχικὸ
χαρακτήρα» ἀπασχολοῦν πολλὰς γυναῖκες καὶ παιδιὰ, «χωρὶς ὅμως νὰ τὰ παρα-
κουράζον ἢ νὰ τὰ ἀφανίζουν» τὰ ἀφήνουν στὶς ὁμορφες κοιλιάδες τοῦ τοῦ
Ντρώμ, τοῦ Βάρ, τοῦ Ἰζέρ καὶ τοῦ Βωκλὺς νὰ τρέφουν μεταξοσκώληκες καὶ νὰ
τετυλίσουν τὰ κουκούλια τους· ὁ κλάδος αὐτός δὲ θὰ πάρει ποτὲ τὸ χαρακτήρα
καθ'αυτὸ ἐργαστασίον. Ὅταν κοιτάζει κανεὶς πιδὸ προσεχτικὰ... ἡ ἀρχὴ τοῦ κα-
ταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας παρουσιάζει ἐδῶ μίαν εἰδικὴν ἰδιομορφίαν. Ὑπάρχουν
βέβαια τυλιγαδιαστοῦδες, κλωστήριες μεταξιοῦ, βαφεῖς, κολλαρίστρες, ὑπάρχουν
ἐπίσης ὑφαντές· δὲν εἶναι ὅμως ἐνωμένοι στὸ ἴδιο ἐργαστήρι, δὲν ἐξαρτιῶνται
ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀφεντικὸν· ὅλοι τους εἶναι ἀνεξάρτητοι» (A. Blanqui: «Cours d' Éco-
nomie Industrielle. Recueilli par A. Blaise», Paris 1838—1839, σελ. 79). Ἀπὸ τό-
τε πού ὁ Μπλανκὶ τάχει γράψει αὐτὰ ἔχουν ἐνωθεῖ ἐνμέρει ἐργοστάσια οἱ
διάφοροι ἀνεξάρτητοι ἐργάτες. [Ἐποσημείωση στὴν 4η ἐκδοσιν.—Καὶ ἀπὸ τότε πού
ὁ Μάρξ ἐγράψε τὰ παραπάνω ὁ μηχανοκίνητος ἀργαλιὸς ἔχει ἐγκριθροῦναι σὰ
ὑποστάσια αὐτὰ καὶ ἐκτοπίζει γρήγορα τὸ χειροκίνητο ἀργαλιὸν. Ἡ μεταξουργία
τοῦ Κρέφελντ μπορεῖ καὶ αὐτὴ νὰ πεῖ ἐδῶ τὸ λογικὸν της.—Φ. Ε.]

κή μανουφακτούρα χαρτιού σε παράλληλα συντελούμενες μερικότερες εργασίες πολλών συνεργαζομένων εργατών. Ο συντεχνιακός βελονάς της Νυρεμβέργης αποτελεί το βασικό στοιχείο της αγγλικής μανουφακτούρας βελονιών. Ένω όμως εκείνος ο ένας βελονάς έκτελούσε μία σειρά από 20 ίσως διαδοχικές εργασίες, έδω σε λίγο έκτελούσαν 20 βελονάδες ο ένας δίπλα στον άλλο μόνο μία από τις 20 εργασίες που με την πείρα διαπλάστηκαν παραπέρα, απομονώθηκαν και αυτοτελοποιήθηκαν σε αποκλειστικές λειτουργίες χωριστών εργατών.

Η γέννηση λοιπόν της μανουφακτούρας, ή διαμόρφωσή της από τη χειροτεχνία, γίνεται με δυο τρόπους. Από τη μία μεριά προέρχεται από το συνδυασμό διαφορετικών, αυτοτελών χειροτεχνιών, που χάνουν την αυτοτέλειά τους και γίνονται μονόπλευρες ως το σημείο που αποτελούν μονάχα μερικότερες αλληλοσυμπληρωνόμενες εργασίες στο προτσές παραγωγής ενός και του ίδιου έμπορεύματος. Από την άλλη ή μανουφακτούρα προέρχεται από τη συνεργασία ομοειδών χειροτεχνών, αναλύει το ίδιο χειροτεχνικό επάγγελμα στις διάφορες ιδιαίτερες εργασίες του και τις αυτοτελοποιεί ως το σημείο που η καθεμιά τους γίνεται αποκλειστική λειτουργία ενός ειδικού εργατή. Γιαντό, από τη μία ή μανουφακτούρα μπάζει τον καταμερισμό της εργασίας σ' ένα προτσές παραγωγής ή τον αναπτύσσει παραπέρα, ενώ από την άλλη συνδυάζει χειροτεχνικά επαγγέλματα που ήταν πρωτίτερα χωρισμένα. Όποιαδήποτε όμως κι αν είναι ή αφητηρία της, ή τελική της μορφή είναι ή ίδια—ένας παραγωγικός μηχανισμός που τά όργανά του είναι άνθρωποι.

Γιά να κατανοηθεί σωστά ο καταμερισμός της εργασίας στη μανουφακτούρα έχει σημασία νάχουμε ύποψη τά παρακάτω σημεία: Πρώτα-πρώτα ή ανάλυση του προτσές παραγωγής στις ιδιαίτερες φάσεις του συμπίπτει έδω ολότελα με την ανάλυση μιās χειροτεχνικής δραστηριότητας στις διάφορες μερικότερες εργασίες της. Έίτε σύνθετη, είτε απλή, ή δουλιά παραμένει χειρωνακτική και γιαυτό εξαρτιέται από τη δύναμη, την επιδεξιότητα, την ταχύτητα και τη σιγουριά του μεμονωμένου εργατή στο χειρισμό του εργαλείου του. Η χειροτεχνία παραμένει ή βάση. Η στενή αυτή τεχνική βάση αποκλείει μία πραγματικά έπιστημονική ανάλυση του προτσές παραγωγής, έπειδή κάθε μερικότερο προτσές από τό οποίο περνάει τό προϊόν πρέπει να μπορεί να έκτελείται σάν χειρωνακτική μερικότερη εργασία. Και άκριβώς έπειδή ή χειρωνακτική δεξιότητα παραμένει έτσι ή βάση του προτσές παραγωγής, κάθε εργατής προσαρμόζεται αποκλειστικά σε μία μερικότερη εργασία και ή εργατική του δύναμη μετατρέπεται στο ισόβιο όργανο αυτής της μερικότερης εργασίας. Τέλος αυτός ο καταμερισμός της εργασίας είναι μία ιδιαίτερη μορφή της συνεργασίας, και κάμποσα από τά πλεονεκτήματά της πηγάζουν από τη γενική ουσία της συνεργασίας και όχι άπ' αυτή την ιδιαίτερη μορφή της.

2. Ο ΜΕΡΙΚΟΣ ΕΡΓΑΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΤΟΥ.

Αν τώρα προχωρήσουμε περισσότερο στις λεπτομέρειες γίνεται πρώτα ξεκάθαρο, πώς ένας εργατής που σ' όλη του τη ζωή έκτελει μία και την ίδια απλή εργασία, μετατρέπει όλο τό σώμα του σε αυτόματα μονόπλευρο όργανό της και έπομένως ξοδεύει λιγότερο χρόνο γι' αυτήν από τό χειροτέχνη που έκτελει εκ περιτροπής ολόκληρη σειρά από εργασίες. Ο συνδυασμένος συνολικός εργατής, που είναι ο ζωντανός μηχανισμός της μανουφακτούρας, αποτελείται όμως μόνο από τέτοιους μονόπλευρους μερικούς εργατές. Γιαντό, σε σύγκριση με τό αυτοτέλες χειροτεχνικό επάγγελμα παράγονται περισσότερα προϊόντα σε λιγότερο χρόνο, δηλ. ανεβαίνει ή παραγωγική δύναμη της εργασίας²⁷. Επίσης ή μέθοδος της μερικής εργασίας τελειοποιείται, όταν αυτοτελοποιηθεί και γίνει πιά αποκλειστική λειτουργία ενός προσώπου. Η διαρκής επανάληψη της ίδιας περιορισμένης δράσης και ή συγκέντρωση της προσοχής σ' αυτή την περιορισμένη δράση διδάσκουν με την πείρα να πετυχαίνεται τό επιδιωκόμενο ωφέλιμο αποτέλεσμα με τη μικρότερη δυνατή κατανάλωση δύναμης. Έπειδή όμως ζούνε πάντα ταυτόχρονα διάφορες γενεές εργατών και εργάζονται μαζί στις ίδιες μανουφακτούρες, σταθεροποιούνται, σωρεύονται και μεταβιβάζονται γρήγορα από γενεά σε γενεά οι τεχνικές μέθοδοι που καταχτήθηκαν μ' αυτό τον τρόπο²⁸.

Πραγματικά, ή μανουφακτούρα αναπαράγοντας στο έσωτερικό του εργαστηρίου και δεξύνοντας συστηματικά ως τό έπακρο τον αυθόρμητο χωρισμό των επαγγέλμάτων που βρήκε έξω στην κοινωνία, παράγει τη δεξιότητα του μερικού εργατή. Από την άλλη μεριά, ή μετατροπή της μερικότερης εργασίας σε ισόβιο επάγγελμα ενός ανθρώπου αντίστοιχεί στην τάση προηγούμενων γενεών να κάνουν τά επαγγέλματα κληρονομικά, να τά απολιθώσουν σε κάστες, ή σε συντεχνίες, σε περίπτωση που όρισμένοι ιστορικοί όροι δημιουργούν μία μεταβλητότητα του ατόμου ασυμβίβαστη με τό καθεστώς της κάστας. Οι κάστες και οι συντεχνίες γεννιούνται από τον ίδιο φυσικό νόμο που ρυθμίζει τό χωρισμό των φυτών και των ζώων σε είδη και ποικιλίες, μόνο που σ' έναν όρισμένο βαθμό εξέλιξης ή κληρονομικότητα της κάστας ή ή αποκλειστικότητα της συντεχνίας υπαγορεύεται σάν κοινωνικός νόμος²⁹. «Οί μουσελίνες του Ντακά δέν ξεπεράστηκαν ποτέ σε

²⁷ «Όσο περισσότερο είναι καταμερισμένη ή εργασία σ' ένα πολυσύνθετο κλάδο έτσι που να μπορεί ν' ανατίθεται σε διάφορους ειδικούς εργατές, τόσο περισσότερο πρέπει αναγκαστικά να έκτελείται καλύτερα και γρηγορότερα με λιγότερη απώλεια χρόνου και εργασίας» («The Advantages of the East-India Trade», London 1720, σελ. 71).

²⁸ «Η γρηγοράδα στη δουλιά είναι άπλως κληρονομημένη δεξιότητα» (Th. Hodgskin: «Popular Political Economy», London 1827, σελ. 48).

²⁹ «Και οι τέχνες ... στην Αίγυπτο εύδοκούν σόν πρόποντα βαθμό τελειότητας. Γιατί μόνο σ' αυτή τη χώρα οι χειροτέχνες δέν επιτρέπεται να παίρνουν μέρος σε άλλη εργασία ή στις υποθέσεις μιās άλλης τάξης πολιτών, αλλά άπλως να άσκούν την καθορισμένη και πατροπαράδοτη τέχνη τους ... Σε

λεπτότητα, όπως και τὰ μπαμπακερά και τὰ ἄλλα ὑφαντά τοῦ Κορομάντελ δὲν ξεπεράστηκαν ποτέ σέ λαμπρότητα και στερεότητα τῶν χρωμάτων. Καί ὁμως παράγονται χωρὶς κεφάλαιο, χωρὶς μηχανές, χωρὶς καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἢ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀπὸ τὰ μέσα πού προσφέρουν τόσα πλεονεκτήματα στήν ἐργοστασιακή παραγωγή τῆς Εὐρώπης. Ὁ ὑφαντής εἶναι ἓνα μεμονωμένο ἄτομο, πού φτιάχνει τό ὑφαντό ὕστερα ἀπὸ παραγγελία κάποιου πελάτη και τό φτιάχνει μέ ἓναν ἀργαλιό ἀπλούστατης κατασκευῆς, πού κάποτε ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ ξύλινους πῆχες συναρμολογημένους μέ χοντροκομμένο τρόπο. Δέν ἔχει καν τὸ μηχανισμό γιὰ νά τεντώνει τό σιμόνι, γι'αὐτό ὁ ἀργαλιός μένει ὑποχρεωτικά τεντωμένος σ' ὅλο του τό μάκρος και γίνεται τόσο ἄγαρμος και μεγάλος, ὥστε δέ χωράει στήν καλύβα τοῦ παραγωγοῦ, πού γιὰ τό λόγο αὐτό ἐκτελεῖ τήν ἐργασία του στό ὑπαιθρο, ὅπου τῇ διακόπτει κάθε ἀλλαγὴ τοῦ καιροῦ»³⁰. Μόνο ἡ ἐξαιρετική ἐπιδεξιότητα πού σωρεύτηκε ἀπὸ γενεὰ σέ γενεὰ και πού κληροδοτεῖται ἀπὸ τὸν πατέρα στό γιό χαρίζει στὸν ἰνδὸ αὐτῇ τῇ δεξιότητά ὅπως γίνεται και μέ τήν ἀράχνη. Καί ὁμως ἓνας τέσιος ἰνδὸς ὑφαντῆς ἐκτελεῖ μιὰ πολὺ σύνθετη ἐργασία σέ σύγκριση μέ τήν πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν μανουφακτούρας.

Ἕνας χειροτέχνης πού ἐκτελεῖ διαδοχικά τὰ διάφορα μερικά προτῆς κατὰ τήν παραγωγή ἑνὸς προϊόντος εἶναι ὑποχρεωμένος πότε ν' ἀλλάζει θέση, πότε ἐργαλεῖα. Τό πέρασμα ἀπὸ τῇ μιᾷ δουριά στήν ἄλλη διακόπτει τῇ ροῇ τῆς ἐργασίας του και ἀποτελεῖ σά νά λέμε ἀνοικτούς πόρους μέσα στήν ἐργασίᾳ του ἡμέρα. Οἱ πόροι αὐτοὶ κλείνουν ἀπὸ τῇ στιγμῇ πού ὅλη τήν ἡμέρα ἐκτελεῖ συνεχῶς τήν ἴδια ἐργασία, ἢ ἐξαφανίζονται στό μέτρο πού μειώνονται ὅι ἐναλλαγές στή δουριά του. Ἡ αὐξημένη παραγωγικότητα ὀφείλεται ἐδῶ εἴτε στήν αὐξημένη δαπάνη ἐργατικῆς δυνάμεως σ' ἓνα δοσμένο χρονικὸ διάστημα, ἐπομένως στήν ἀναπτυσσόμενη ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, εἴτε στήν ἐλάττωση τῆς μὴ παραγωγικῆς κατανάλωσης ἐργατικῆς δυνάμεως. Δηλ. ἡ παραπάνῃσι κατανάλωση δυνάμεως πού ἀπαιτεῖ κάθε πέρασμα

ἄλλους λαοὺς βρίσκουμε τοὺς τεχνίτες νά περισπᾶται ἡ προσοχή τους σέ πολλά... Πότε καταπιάνονται μέ τῇ γεωργίᾳ, πότε ἐπιδίδονται σέ ἐμπορικές ὑποθέσεις, πότε ἀσχολοῦνται ταυτόχρονα μέ δύο ἢ τρεῖς τέχνες. Στίς δημοκρατίες πάνε συνήθως στίς ἐκκλησίες τοῦ δήμου... Ἀντίθετα στήν Αἴγυπτο τιμωρεῖται βαριά κάθε τεχνίτης πού ἀνακατεύεται στίς κρατικές ὑποθέσεις ἢ ὅταν ἐπαγγέλλεται ταυτόχρονα πολλές τέχνες. Ἔτσι τίποτα δὲν μπορεῖ νά διαταράξει τὸν ἐπαγγελματικὸ τους ζῆλο... Ἐπιπλέον μέ βάση τοὺς κανόνες πού κληρονόμησαν ἀπὸ τοὺς προγόνους τους προσπαθοῦν μέ ζῆλο νά ἐξεύρουν και κανόνες πλεονεκτημάτων» [Διόδωρος ὁ Σικελιώτης: «Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη», Βιβλίον Ι, κεφ. 74 [σελ. 117, 118]].

³⁰ «Historical and Descriptive Account of British India etc.» by Hugh Murray, James Wilson etc. Edinburgh 1832, τόμ. II, σελ. 449. «Ὁ ἰνδικὸς ἀργαλιός εἶναι πολὺ ψηλός, γιὰ τὸ σιμόνι εἶναι τεντωμένα κάθετα.

ἀπὸ τήν ἡρεμία στήν κίνηση ἀντισταθμίζεται, ὅταν διαρκεῖ περισσότερο χρόνος ἢ κανονικὴ ταχύτητα πού ἔχει πιά ἐπιτευχθεῖ. Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά ἡ συνεχὴς μονοτονία τῆς δουλιᾶς καταστρέφει τῇ δυνάμει ἔντασης και τήν ἔξαρση τοῦ πνεύματος, πού μέσα στήν ἐναλλαγὴ τῆς δραστηριότητος βρίσκουν τήν ἀνάπαυση και τό κίνητρό τους.

Ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας δὲν ἐξαρτεῖται μόνο ἀπὸ τῇ δεξιότητά τοῦ ἐργάτη, ἀλλὰ και ἀπὸ τήν τελειότητα τῶν ἐργαλείων του. Ἐργαλεῖα τοῦ ἴδιου εἶδους, ὅπως κοπτικά ἐργαλεῖα, τρυπάνια, κόπανοι, σφυριά κλπ. χρησιμοποιοῦνται σέ διάφορα προτῆς ἐργασίας, και τό ἴδιο ἐργαλεῖο στό ἴδιο προτῆς ἐργασίας χρησιμεύει γιὰ διάφορες δουλιές. Μόλις ὁμως οἱ διάφορες πράξεις ἑνὸς προτῆς ἐργασίας ἀποσπαστοῦν ἢ μιὰ ἀπὸ τήν ἄλλη και ἡ κάθε μερικότερη πράξη ἀποχτήσῃ μιὰν ὅσο τό δυνατό πιό ἀντίστοιχη και ἐπομένως ἀποκλειστική μορφή στό χερί τοῦ μερικῶ ἐργάτη, χρειάζεται νά γίνουν ἀλλαγές στὰ ἐργαλεῖα πού χρησίμευαν πρωτῆτερα γιὰ διάφορους σκοπούς. Πρὸς ποιά κατεύθυνση θ' ἀλλάξει ἡ μορφή τους θὰ τό δεῖξει ἡ πείρα ἀπὸ τίς ἰδιαιτέρες δυσκολίες πού δημιουργεῖ ἡ χρῆση τῶν ἐργαλείων στή μὴ ἀλλαγμένη μορφή τους. Τῇ μανουφακτούρᾳ τῇ χαρακτηρίζουν ἡ διαφοροποίηση τῶν ἐργαλείων δουλιᾶς, χάρις στήν ὅποια τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ἴδιου εἶδους ἀποχτοῦν ἰδιαιτέρες σταθερές μορφές γιὰ κάθε ἰδιαιτέρη ὠφέλιμη χρῆση τους, και ἡ εἰδικεύσῃ τους, χάρις στήν ὅποια κάθε τέτιο ἰδιαίτερο ἐργαλεῖο ἀποδίδει σ' ὅλη του τήν ἔκταση μόνο στό χερί εἰδικῶν μερικῶν ἐργατῶν. Μόνο στό Μπριμινγκχαμ παράγουν 500 ποικιλίες σφυριῶν, τό καθένα ἀπὸ τὰ ὅποια δὲν χρησιμεύει μόνο γιὰ ἓνα εἰδικὸ προτῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ ἓνας ἀριθμὸς ποικιλιῶν χρησιμεύει συχνά γιὰ διάφορες δουλιές στό ἴδιο προτῆς ἐργασίας. Ἡ περὶ ὅδος τῆς μανουφακτούρας ἀπλοποιεῖ, καλυτερεύει και ποικίλλει τὰ ἐργαλεῖα δουλιᾶς μέ τήν πρόσαρμογή τους στίς ἀποκλειστικές εἰδικές λειτουργίες τῶν μερικῶν ἐργατῶν³¹. Ἔτσι δημιουργεῖ ταυτόχρονα τοὺς ὑλικούς ὁρους τῆς μηχανῆς πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα συνδυασμὸ ἁπλῶν ἐργαλείων.

Ὁ μερικὸς ἐργάτης και τό ἐργαλεῖο του ἀποτελοῦν τὰ ἀπλά στοιχεῖα τῆς μανουφακτούρας. Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τῇ συνολικὴ μορφή της.

³¹ Στό ἔργο του γιὰ τήν «Καταγωγὴ τῶν εἰδῶν» πού ἄφησε ἐποχὴ ὁ Δαρβίνος παρατηρεῖ σχετικὰ μέ τὰ φυσικὰ ὄργανα τῶν φυτῶν και τῶν ζώων: «Ὅσο ἓνα και τό ἴδιο ὄργανο ἔχει νά ἐκτελεῖ διάφορες ἐργασίες, μποροῦμε ἴσως νά βροῦμε μιὰ αἰτία γιὰ τῇ μεταβλητότητά του στό ὅτι ἡ φυσικὴ ἐπιλογή διατηρεῖ ἢ ἐξαλείφει κάθε μικροπορέκκληση τῆς μορφῆς μέ λιγότερη ἐπιμέλεια ἀπ' ὅτι θὰ ἔκανε στίς περιπτώσεις πού τό ἴδιο ὄργανο θὰ ἦταν προορισμένο μόνο γιὰ ἓνα εἰδικὸ σκοπὸ. Ἔτσι λχ. τὰ μαχαίρια πού προορίζονται νά κόβουν τὰ πιό διαφορετικὰ πράγματα μπορεῖ γενικά νά ἔχουν περίπου τήν ἴδια μορφή, ἐνῶ ἓνα ἐργαλεῖο προορισμένο γιὰ ἓνα εἶδος χρῆσης πρέπει κάθε ἄλλη χρῆση νάχει και μιὰν ἄλλη μορφή» [Charles Darwin: «The Origin of Species» etc., London 1859, σελ. 149].

3. ΟΙ ΔΥΟ ΒΑΣΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ: ΕΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΙΚΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ.

Η διάρθρωση της μανουφακτούρας έχει δυό βασικές μορφές πού, παρά τό γεγονός ότι κάποτε αλληλομπλέκονται, αποτελούν δυό είδη διαφορετικά στην ουσία τους και ιδίως παίζουν τελείως διαφορετικό ρόλο όταν κατοπινά ή μανουφακτούρα μετατρέπεται σε μεγάλη βιομηχανία πού διεξάγεται μέ μηχανές. Ό διπλός αυτός χαρακτήρας προέρχεται από τή φύση του ίδιου του προϊόντος, πού σχηματίζεται είτε μέ μιά άπλή συναρμολόγηση αυτότελών μερικῶν προϊόντων είτε χρωσάει τήν έτοιμη μορφή του σε μιά διαδοχική σειρά συναρτημένων προτσές και χειρισμῶν.

Μιά άτμομηχανή σιδηροδρόμων λχ. άποτελείται από 5 000 αυτότελῃ μέρη. Δέν μπορεί όμως νά θεωρηθεῖ σάν παράδειγμα του πρώτου είδους τῆς καθαρῆς μανουφακτούρας γιατί είναι δημιούργημα τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Μπορεῖ όμως νά θεωρηθεῖ τέτιο τό ρολοῖ πού τό πήρε σάν παράδειγμα καί ὁ Ουίλλιαμ Πέττυ γιά νά δώσει μιά εἰκόνα του μανουφακτουρικοῦ καταμερισμοῦ τῆς εργασίας. Ἀπό άτομικό ἔργο ενός χειροτέχνη τῆς Νυρεμβέργης τό ρολοῖ μετατράπηκε σε κοινωνικό προϊόν ενός πολυ μεγάλου αριθμοῦ μερικῶν εργατῶν, ὅπως είναι οἱ ἐργάτες πού φτιάχνουν τό χοντρό σκελετό του ρολογιου, αυτοί πού φτιάχνουν τό ἐλατήριο, τήν πλάκα, τήν τρίχα, ἀνοίγουν τίς τρύπες καί φτιάχνουν τά ρουμπίνια, οἱ ἐργάτες πού φτιάχνουν τούς δείχτες, τήν κάσα, τίς βιδιώσεις, οἱ χρυσωτές. Ὅλοι αυτοί ὑποδιαιροῦνται σε πολλές ειδικότητες. Τέτιοι είναι λχ. αυτοί πού φτιάχνουν ρόδες (κι ἐδῶ πάλι χωρίζονται αυτοί πού φτιάχνουν ρόδες από μπροῦντζο ἀπ' αὐτούς πού φτιάχνουν ρόδες από ἀτσάλι), γραναῖα, μηχανισμούς γιά τούς δείχτες, ὁ *acheveur de pignon* (αὐτός πού στερεώνει τίς ρόδες στους ἄξονες τῶν γραναζιών, λειαίνει τίς *facettes* [ἑδρες] κλπ.), ὁ ἐργάτης πού φτιάχνει ἄξονες, ὁ *planteur de finissage* (αὐτός πού συναρμολογεῖ διάφορες ρόδες καί γραναῖα), ὁ *finisseur de barillet* [αὐτός πού φτιάχνει τήν πυξίδα του ἐλατηρίου] (αὐτός πού φτιάχνει τά δόντια, ἀνοίγει τίς τρύπες στήν κανονική διάμετρο, στερεώνει τό ἐλατήριο καί τό ἐπίσχεστρο), ὁ ἐργάτης πού φτιάχνει τόν ἐκκρουστήρα καί, όταν οἱ ἐκκρουστήρες είναι μέ κύλινδρο, αὐτός πού φτιάχνει τούς κύλινδρους, ὁ ἐργάτης πού φτιάχνει τόν ταιλαντευόμενο δακτύλιο, τό ρυθμιστήρα (τό μηχανισμό μέ τόν ὁποῖο διορθώνουμε τήν ὥρα), ὁ *planteur d'échappement* (ὁ καθαρῶς κατασκευαστής του ἐκκρουστήρα): ἀκόμα ὁ *repasseur de barillet* (αὐτός πού ἀποτελεῖται τήν πυξίδα του ἐλατηρίου καί μοντάρει τό ἐπίσχεστρο), ὁ στιλβωτής τῶν ἀτσάλινων κομματιῶν, ὁ ἐργάτης πού στιλβώνει τίς ρόδες κι ὁ ἐργάτης πού στιλβώνει τίς βιδιώσεις, αὐτός πού ζωγραφίζει τούς ἀριθμούς στήν πλάκα, ὁ σμαλτωτής (πού λύνει τό σμάλτο καί σμαλτώνει τή χάλκινη πλάκα), ὁ *fabricant de pendants* (φτιάχνει μόνο τόν κρίκο τῆς κάσας), ὁ *finisseur de charnière* (στερεώνει τήν κλείδωση στή μέση τῆς κάσας

κλπ.), ὁ *faiseur de secret* (φτιάχνει τά ἐλατήρια τῆς κάσας πού ἀνοίγουν τά καπάκια), ὁ *graveur* (χαράκτης), ὁ *ciseleur* (γλύπτης), ὁ *polis-seur de boîte* (στιλβωτής τῆς κάσας) κλπ. κλπ., τέλος ὁ *repasseur*, πού συναρμολογεῖ ὁλόκληρο τό ρολοῖ καί τό παραδίνει ἀφροῦ πρώτα τό βάλει καί δουλεύει. Μονάχα ὁρισμένα μέρη του ρολογιου περνοῦν ἀπό περισσότερα χέρια καί ὅλα αὐτά τά *membra disiecta* συγκεντρώνονται μόνο στο χέρι πού τά συνδέει ἐπιτέλους σε ἓνα μηχανικό σύνολο. Αὐτή ἡ ἐξωτερική σχέση του ἔτοιμου προϊόντος πρὸς τά διάφορα στοιχεῖα του κάνει τυχαῖο, ὅπως γίνεται σε προϊόντα αὐτοῦ τοῦ είδους, τό συνδυασμό τῶν μερικῶν εργατῶν στοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου. Οἱ μερικότερες εργασίες μποροῦν μέ τή σειρά τους νά ἐκτελοῦνται σάν ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο χειροτεχνικά ἐπαγγέλματα, ὅπως στο καντόνι Βάατ καί Νεσατέλ, ἐνῶ στή Γενεύη ὑπάρχουν λχ. μεγάλες μανουφακτούρες ρολογιῶν, δηλ. ὑπάρχει ἄμεση συνεργασία τῶν μερικῶν εργατῶν κατὰ ἀπό τό πρόσταγμα ἑνὸς κεφαλαίου. Καί στή δεύτερη περίπτωση σπάνια κατασκευάζονται μέσα στή μανουφακτούρα οἱ πλάκες τῶν ρολογιῶν, τά ἐλατήρια καί οἱ κάσες. Ἡ συνδυασμένη μανουφακτουρική ἐπιχείρηση ἐδῶ είναι ἐπικερδής μόνο σε ἐξαιρετικές συνθήκες, γιατί ὁ συναγωνισμός είναι πῶς μεγάλος ἀνάμεσα στους ἐργάτες πού θέλουν νά ἐργάζονται στο σπίτι τους, γιατί τό κομμάτιασμα τῆς παραγωγῆς σε ἓνα σωρό ἐτερογενῇ προτσές ἐπιτρέπει πολὺ λίγο τή χρησιμοποίηση κοινῶν μέσων εργασίας καί μ' αὐτή τή διασπαρμένη παραγωγή ὁ κεφαλαιοκράτης ἐξοικονομᾷ τά ἐξοδα γιά οἰκήματα εργασίας κλπ.³² Ὡστόσο καί ἡ θέση αὐτῶν τῶν μερικῶν εργατῶν, πού ἐργάζονται μὲν στο σπίτι, ἀλλὰ γιά κάποιον κεφαλαιοκράτη (*Fabricant, etablisseeur*), είναι τελείως διαφορετική ἀπό τή θέση του αὐτοτελοῦς χειροτέχνη πού ἐργάζεται γιά τούς δικούς του πελάτες³³.

Τό δεύτερο είδος τῆς μανουφακτούρας, ἡ ὁλοκληρωμένη τῆς μορφῇ, παράγει προϊόντα πού περνοῦν ἀπό συναφεῖς φάσεις ἐξέλιξης,

³² Τό 1854 ἡ Γενεύη παρήγαγε 80 000 ρολόγια, δηλ. οὔτε τό ἓνα πέμπτο τῆς παραγωγῆς ρολογιῶν του Καντονίου του Νεσατέλ. Τό Σῶντ-Φόν, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὁλόκληρο μιά μανουφακτούρα ρολογιῶν, παράγει διπλάσια ρολόγια τό χρόνο ἀπό τή Γενεύη. Ἀπό τό 1850 ὡς τό 1861 ἡ Γενεύη παρήγαγε 750 000 ρολόγια. Βλ. «Report from Geneva of the Watch Trade» στο «Reports by H. M's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.», N° 6, 1863. Ἀν ἡ ἔλλειψη σύνδεσης ἀνάμεσα στα διάφορα προτσές, στα ὁποῖα ἀναλύεται ἡ παραγωγή συνθέντων μόνο προϊόντων, αὐτή καθαρῶς δυσκολεύει πολὺ τή μετατροπή τέτιας μανουφακτούρας σε ἐκμηχανισμένη παραγωγή τῆς μεγάλης βιομηχανίας, προστίθενται στο ρολοῖ ἀκόμα δυό ἐμπόδια, τό μικρό μέγεθος καί ἡ λεπτότητα τῶν στοιχείων του καθῶς καί ὁ πολυτελής χαρακτήρας του, ἐπομένως καί ἡ ποικιλία του, ἔτσι πού λχ. στους καλύτερους οἴκους του Λονδίνου ζήτημα είναι ἂν στή διάρκεια ὅλου του ἔτους φτιάχνονται μιά δωδεκάδα ρολόγια πού νά μοιάζουν τό ἓνα μέ τ' ἄλλο. Τό ἐργοστάσιο ρολογιῶν Βασερὸν καί Κονσταντίν πού χρησιμοποιεῖ μέ ἐπιτυχία μηχανές βγάζει τό πολὺ 3—4 διαφορετικές σε μέγεθος καί μορφή ποικιλίες ρολογιῶν.

³³ Στήν ὥρολογιοποιία, στο κλασικό αὐτό παράδειγμα ἐτερογενούς μανουφακτούρας, μποροῦμε νά μελετήσουμε μέ μεγάλη ἀκρίβεια τή διαφοροποίηση καί τήν ειδικότητα τῶν εργασιῶν δουλιᾶς πού ἀναφέραμε πῶς πάνω καί πού πηγάει ἀπό τήν ἀποσύνθεση τῆς χειροτεχνικῆς δραστηριότητος.

από μία διαδοχική σειρά κλιμακωτών προτσές, όπως λχ. στη μανουφακτούρα που φτιάχνει βελόνες ραψίματος τό σύρμα περνάει από τὰ χέρια 72 ή ακόμη και 92 ειδικών μερικών εργατών.

Εφόσον μία τέτια μανουφακτούρα συνδυάζει στίς αρχές σκόρπια χειροτεχνικά επαγγέλματα, ελαττώνει τίς αποστάσεις που χωρίζουν στο χώρο τίς ιδιαίτερες φάσεις παραγωγής του προϊόντος. Συντομεύεται ο χρόνος που περνά τό προϊόν από τό ένα στάδιο στο άλλο, καθώς και ή εργασία που πραγματοποιεί αυτά τὰ περάσματα⁸⁴. Έτσι, σέ σύγκριση μέ τή χειροτεχνία κερδίζεται παραγωγική δύναμη, και μάλιστα αυτό τό κέρδος απορρέει από τό γενικό συνεργατικό χαρακτήρα της μανουφακτούρας. Από τήν άλλη μεριά, ή ιδιόζουσα αρχή της μανουφακτούρας, ή αρχή του καταμερισμού της εργασίας, συνεπάγεται τήν απομονωμένη των διαφόρων φάσεων της παραγωγής, που έχουν αποκτήσει αυτότελεια ή μία από τήν άλλη σαν ίσες σέ αριθμό χειροτεχνικών μερικότερες εργασίες. Η αποκατάσταση και ή διατήρηση της σχέσης ανάμεσα στίς απομονωμένες λειτουργίες κάνουν απαραίτητη τή διαρκή μεταφορά του προϊόντος από ένα χέρι σέ άλλο, από ένα προτσές σέ άλλο. Από τήν άποψη της μεγάλης βιομηχανίας τό γεγονός αυτό προβάλλει σαν ένας χαρακτηριστικός και δαπανηρός περιορισμός που ένυπάρχει στην αρχή της μανουφακτούρας⁸⁵.

Αν ξεετάσουμε μιάν ορισμένη ποσότητα πρώτης ύλης, λχ. κουρελιών στη μανουφακτούρα χαρτιού, ή σύρματος στη μανουφακτούρα βελονιών, θά δούμε πώς ώσπου νά λάβει τήν τελική της μορφή περνάει στα χέρια των διαφόρων μερικών εργατών από μία κλίμακα φάσεων παραγωγής στο χρόνο. Αν αντίθετα ξεετάσουμε τό εργαστήρι σαν συνολικό μηχανισμό, ή πρώτη ύλη βρίσκεται ταυτόχρονα σ' όλες τίς φάσεις της παραγωγής της. Ο συνολικός εργάτης που άποτελείται από συνδυασμένους μερικούς εργάτες, μέ ένα μέρος των πολλών, ξεοπλισμένων μέ εργαλεία χειρών του τραβάει τό σύρμα, ενώ ταυτόχρονα μέ άλλα χέρια και εργαλεία τό τεντώνει, μέ άλλα τό κόβει, φτιάχνει τίς αϊχμές κλπ. Τά διάφορα κλιμακωτά προτσές από διαδοχικά στο χρόνο μετατράπηκαν σέ παράλληλα στο χώρο. Έτσι, στο ίδιο χρονικό διάστημα παράγονται περισσότερα έτοιμα έμπορεύματα⁸⁶. Είναι αλήθεια πώς ο συγχρονισμός αυτός πηγάζει από τή γενική συ-

⁸⁴ «Όταν υπάρχει τόσο στενή συνεργασία των ανθρώπων, πρέπει κατ' ανάγκην οι μεταφορές νάναι λιγότερες» («The Advantages of the East-India Trade», σελ. 106).

⁸⁵ «Ο διαχωρισμός των διαφόρων βαθμίδων της παραγωγής στη μανουφακτούρα, που προκύπτει από τή χρησιμοποίηση της χειρωνακτικής εργασίας, αυξάνει τρομερά τά έξοδα παραγωγής. Η ζημιά προκαλείται κυρίως από τήν άπλή μεταφορά του προϊόντος από τό ένα προτσές στο άλλο» («The Industry of Nations», London 1855, μέρος II, σελ. 200).

⁸⁶ Αύτός (ο καταμερισμός της εργασίας) επιφέρει και μία οικονομία χρόνου, αναλύοντας τήν εργασία στίς διάφορες πράξεις της, που όλες τους μπορούν νά εκτελούνται τήν ίδια στιγμή... Μέ τήν ταυτόχρονη διεξαγωγή όλων των διαφόρων προτσές εργασίας, που θάπρεπε νά τά εκτελεί χωριστά ένας μόνος άνθρωπος, γίνεται λχ. δυνατό νά κατασκευάζονται ένα σωρό βελόνες στον ίδιο

νεργατική μορφή του συνολικού προτσές, όμως ή μανουφακτούρα δέ βρίσκει μόνο τους όρους της συνεργασίας έτοιμους, αλλά και τους δημιουργεί ένμέρει μέ τό κοιμάτισμα της χειροτεχνικής δραστηριότητας. Από τήν άλλη μεριά πετυχαίνει τήν κοινωνική αυτή οργάνωση του προτσές εργασίας μόνο καθηλώνοντας τόν ίδιο εργάτη στην ίδια λεπτομερειακή εργασία.

Επειδή τό μερικό προϊόν κάθε μερικού εργάτη είναι ταυτόχρονα μόνο μία ιδιαίτερη βαθμίδα εξέλιξης του ίδιου προϊόντος, ο ένας εργάτης προμηθεύει στον άλλο, ή ή μία ομάδα εργατών στην άλλη, τήν πρώτη τους ύλη. Τό άποτέλεσμα της εργασίας του ενός άποτελεί τήν άφτηρη για τήν εργασία του άλλου. Έτσι εδώ ο ένας εργάτης άπασχολεί άμεσα τόν άλλο. Ο άναγκαίος χρόνος εργασίας για τήν επίτευξη του επιδιωκόμενου ωφέλιμου άποτέλεσματος σέ κάθε μερικό προτσές καθορίζεται από τήν πείρα και ο συνολικός μηχανισμός της μανουφακτούρας στήριζεται στην προϋπόθεση, ότι σ' ένα δοσμένο χρόνο εργασίας πετυχαίνεται ένα δοσμένο άποτέλεσμα. Μόνο κάτω απ' αυτή τήν προϋπόθεση μπορούν τά διάφορα άλληλοσυμπληρωνόμενα προτσές εργασίας νά συντελούνται συνεχώς, ταυτόχρονα και τό ένα δίπλα στο άλλο στο χώρο. Είναι φανερό πώς αυτή ή άμεση άλληλοεξάρτηση των εργασιών, συνεπώς και των εργατών, αναγκάζει τόν καθένα απ' αυτούς νά χρησιμοποιεί μόνο τόν άναγκαίο για τήν άσκηση της λειτουργίας του χρόνο και έτσι δημιουργείται μία ολότελα διαφορετική συνέχεια, όμοιομορφία, κανονικότητα, τάξη⁸⁷ και ιδίως έντατικότητα της εργασίας απ' ότι στην άνεξάρτητη χειροτεχνία ή ακόμα και στην άπλή συνεργασία. Η αρχή ότι σέ ένα έμπόρευμα ξοδεύεται μόνάχα ο κοινωνικά άναγκαίος χρόνος εργασίας, έμφανίζεται στην έμπορευματική παραγωγή γενικά σαν έξωτερικός έξαναγκασμός του συναγισμού, επειδή, για νά εκφραστούμε έπιφανειακά, ο κάθε ξεχωριστός παραγωγός είναι ύποχρεωμένος νά πουλάει τό έμπόρευμα στην τιμή της αγοράς. Αντίθετα στη μανουφακτούρα ή παράδοση ορισμένης ποσότητας προϊόντων σέ ορισμένο χρόνο εργασίας γίνεται τεχνικός νόμος του ίδιου του προτσές της παραγωγής⁸⁸.

Όσοτό διάφορες εργασίες άπαιτούν άνισο χρόνο για νά γίνουν και γιαυτό σέ ίσα χρονικά διαστήματα παράγουν άνισες ποσότητες μερικότερων προϊόντων. Αν λοιπόν ο ίδιος εργάτης είναι ύποχρεωμένος κάθε μέρα νά εκτελεί μόνο τήν ίδια εργασία πρέπει για διάφορες εργασίες νά χρησιμοποιούνται αριθμητικά διάφορες αναλογίες

χρόνο, στον οποίο διαφορετικά μία μόνη βελόνα άπλως θά κοβόταν ή θά φτιάχνόταν ή αϊχμή της» (Dugald Stewart, Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, τόμ. VIII, «Lectures on Political Economy», σελ. 319).

⁸⁷ «Όσο μεγαλύτερη ποικιλία εργατών [artists] υπάρχει σέ κάθε μανουφακτούρα... τόσο πιο μεγάλη είναι ή τάξη και ή κανονικότητα κάθε εργασίας, τόσο λιγότερος είναι ο χρόνος και ή εργασία που ξοδεύεται γι' αυτήν» («The Advantages of the East-India Trade», London 1720, σελ. 68).

⁸⁸ Όσοτό σέ πολλούς κλάδους τό άποτέλεσμα αυτό ή μανουφακτουρική έπιχείρηση τό πετυχαίνει μόνο άτελώς, γιατί δέν είναι σέ θέση νά έλέγχει μέ βεβαιότητα τους γενικούς χημικούς και φυσικούς όρους του προτσές παραγωγής.

εργατών, λχ. 4 χύτες, 2 κόπτες και ένας στιλβωτής στή μανουφακτούρα που παράγει τυπογραφικά στοιχεία, όπου ο ένας χύτης χύνει σε μία ώρα 2000 στοιχεία, ο κόπτης κόβει 4000 και ο στιλβωτής στιλβώνει 8000 στοιχεία. Έδω ή αρχή της συνεργασίας επιστρέφει στην πιο απλή της μορφή, στην ταυτόχρονη απασχόληση πολλών που κάνουν όμοια δουλιά, μόνο που τώρα η αρχή αυτή εκφράζει μία οργανική σχέση. Ο μανουφακτουρικός λοιπόν καταμερισμός της εργασίας απλοποιεί και ποικίλλει όχι μόνο τα ποιοτικά διαφορετικά όργανα του κοινωνικού συνολικού εργατή, αλλά δημιουργεί και μία μαθηματικά σταθερή σχέση ανάμεσα στην ποσοτική έκταση αυτών των οργάνων, δηλ. ανάμεσα στο σχετικό αριθμό των εργατών ή το σχετικό μέγεθος των εργατικών ομάδων σε κάθε ξεχωριστή λειτουργία. Μαζί με την ποιοτική διάρθρωση αναπτύσσει τον ποσοτικό κανόνα και την αναλογική σχέση του κοινωνικού προτύπου εργασίας.

Όταν μέ την πείρα έχει διαπιστωθεί ποιά πρέπει να είναι η σκοπιμότερη αριθμητική σχέση ανάμεσα στις διάφορες ομάδες μερικών εργατών για μία ορισμένη κλίμακα της παραγωγής, μπορεί κανείς να επεκτείνει αυτή την κλίμακα μόνο χρησιμοποιώντας ένα πολλαπλάσιο της κάθε ξεχωριστής ομάδας εργατών³⁹. Έδω πρέπει να προσθέσουμε ότι το ίδιο άτομο μπορεί να εκτελεί ορισμένες εργασίες εξίσου καλά και σε μεγαλύτερη και σε μικρότερη κλίμακα, λχ. την εργασία της ανώτερης επιστασίας, τη μεταφορά των μερικότερων προϊόντων από τη μία φάση της παραγωγής στην άλλη κλπ. Η αυτοτελοποίηση αυτών των λειτουργιών ή η ανάθεσή τους σε ειδικούς εργάτες γίνεται λοιπόν επωφελής με την αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων εργατών, ή αύξηση αυτή όμως πρέπει άμέσως να' αγκαλιάσει αναλογικά όλες τις ομάδες.

Η ξεχωριστή ομάδα, ένας αριθμός εργατών που εκτελούν την ίδια μερική λειτουργία, συνίσταται από ομογενή στοιχεία και αποτελεί ένα ιδιαίτερο όργανο του συνολικού μηχανισμού. Σε διάφορες μανουφακτούρες όμως ή ίδια ή ομάδα είναι ένα διαρθρωμένο σώμα εργασίας, ενώ ο συνολικός μηχανισμός σχηματίζεται με την επανάληψη ή τον πολλαπλασιασμό αυτών των παραγωγικών στοιχειωδών οργανισμών. "Ας πάρουμε λχ. τη μανουφακτούρα παραγωγής μπουκαλιών. Η μανουφακτούρα αυτή αναλύεται σε τρεις ουσιαστικά διαφορετικές φάσεις. Πρώτα η προπαρασκευαστική φάση, ή παρασκευή της σύνθεσης από την οποία θ' αποτελεστεί το γυαλί, ένα μίγμα άμμου, ασβέστη κλπ.,

³⁹ "Όταν σύμφωνα με την ιδιαίτερη φύση των προϊόντων κάθε μανουφακτούρας ή πείρα έχει πιά δείξει ποιός είναι ο πιο έωφελής τρόπος χωρισμού της παραγωγής σε μερικότερες εργασίες, και ποιός ο απαραίτητος αριθμός εργατών που απαιτούνται για κάθε μερικότερη εργασία, όλες οι επιχειρήσεις που δεν χρησιμοποιούν κάποιο άκριβες πολλαπλάσιο αυτών των αριθμών, θα παράγουν με μεγαλύτερο κόστος... Αυτός είναι ένας από τους λόγους της κολοσιαίας επέκτασης των βιομηχανικών επιχειρήσεων" (Ch. Babbage: "On the Economy of Machinery" [1η έκδ.], London 1832, κεφ. XXI, σελ. 172, 173).

και το λυώσιμο αυτού του μίγματος σε μία ρευστή μάζα γυαλιού⁴⁰. Στην πρώτη αυτή φάση ασχολούνται διάφοροι μερικοί εργάτες, το ίδιο και στην τελική φάση, στο βγάλσιμο των μπουκαλιών από τους φούρνους-στεγνωτήρια, στην διαλογή τους, στο πακετάρισμά τους κλπ. "Ανάμεσα στην πρώτη και στην τελική φάση βρίσκεται η καθυαυτο ύαλουργία ή η κατεργασία της ρευστής μάζας του γυαλιού. Στο ίδιο στόμιο ενός φούρνου που παράγει γυαλί εργάζεται μία ομάδα, που στην "Αγγλία την ονομάζουν «hole» (τρύπα), και που αποτελείται από έναν bottle maker [κατασκευαστή μπουκαλιών] ή finisher [αυτόν που κάνει την τελική επεξεργασία], έναν blower [φυσητή], έναν gatherer [συλλέκτη], έναν putter up [στιβαχτή] ή whetter off [τροχιστή] και από έναν taker in [κουβαλητή]. Οι πέντε αυτοί μερικοί εργάτες αποτελούν ισάριθμα ξεχωριστά όργανα ενός και μόνου σώματος εργασίας, που μπορεί να λειτουργεί μόνο σαν ένότητα, δηλ. μόνο με την άμεση συνεργασία και των πέντε μαζί. "Αν λείπει ένα από τα μέλη του πενταμελούς σώματος παραλύει ολόκληρο το σώμα. Ο ίδιος φούρνος όμως έχει κάμποσα στόμια, λχ. στην "Αγγλία έχει 4—6, από τα οποία το καθένα αντιστοιχεί σε μία χωμάτινη χοάνη με ρευστό γυαλί, και από τα οποία το καθένα απασχολεί μία ιδιαίτερη ομάδα εργατών του ίδιου πενταμελούς τύπου. Η διάρθρωση της καθεμιάς απ' αυτές τις ομάδες βασίζεται έδω άμεσα στον καταμερισμό της εργασίας, ενώ ο δεσμός ανάμεσα στις διάφορες όμοιες ομάδες είναι απλή συνεργασία, που καταναλώνει από κοινού πιο οικονομικά ένα μέσο παραγωγής, στην περίπτωση μας ένα φούρνο γυαλιού. Ένας τέτιος φούρνος γυαλιού με τις 4—6 ομάδες του αποτελεί ένα εργαστήριο, και μία μανουφακτούρα γυαλιού περιλαμβάνει πολλά τέτια εργαστήρια μαζί με τις εγκαταστάσεις και τους εργάτες της για τις προπαρασκευαστικές και τελικές φάσεις της παραγωγής.

Τέλος μπορεί ή μανουφακτούρα, όπως γεννιέται ένμέρει από το συνδυασμό διαφόρων χειροτεχνιών, να εξελιχθεί σ' ένα συνδυασμό διαφόρων μανουφακτουρών. Λογούχαρη τα μεγάλα αγγλικά ύαλουργεία κατασκευάζουν μόνα τους τις χωμάτινες χοάνες τους, γιατί από την ποιότητά τους εξαρτιέται σημαντικά ή επιτυχία ή αποτυχία του προϊόντος. Η μανουφακτούρα ενός μέσου παραγωγής συνδέεται έδω με τη μανουφακτούρα του προϊόντος. "Αντίστροφα, ή μανουφακτούρα του προϊόντος μπορεί να συνδεθεί με μανουφακτούρες, όπου το ίδιο προϊόν χρησιμεύει πάλι σαν πρώτη ύλη, ή που ένώνεται άργότερα με τα προϊόντα τους. Έτσι βλέπουμε λχ. τη μανουφακτούρα που παράγει Flintglas [γυαλί για όπτικά και άλλα είδη] να συνδυάζεται με τροχιστήριο γυαλιού και με χυτήριο μπρούντζου—τό δεύτερο χρησιμεύει για την κατασκευή των μεταλλινων σκελετών διαφόρων ειδών από γυαλί. Στην περίπτωση αυτή οι διάφορες συνδυασμένες μανου-

⁴⁰ Στην "Αγγλία ο φούρνος για το λυώσιμο είναι χωρισμένος από τη χοάνη του γυαλιού, που χρησιμεύει για να παρασκευάζονται τα γυαλίνα είδη, στο Βέλγιο λχ. ο ίδιος φούρνος χρησιμεύει και για τις δυό δουλιές.

φακτούρες αποτελούν λίγο-πολύ χωρισμένα στο χώρο τμήματα μιας συνολικής μανουφακτούρας και ταυτόχρονα ανεξάρτητα το ένα από το άλλο προσιές παραγωγής, το καθένα με το δικό του καταμερισμό της εργασίας. Παρ' όλα τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζει η συνδυασμένη μανουφακτούρα δεν αποχτάει πραγματική τεχνική έννοτητα όσο στηρίζεται στη δική της βάση. Η έννοτητα αυτή γεννιέται μόνο με τη μετατροπή της σε εκμηχανισμένη βιομηχανία.

Η περίοδος της μανουφακτούρας, που πολύ γρήγορα διατυπώνει σαν συνειδητή αρχή της τη μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή εμπορευμάτων⁴¹, αναπτύσσει οσοραδικά και τη χρησιμοποίηση μηχανών, ιδίως για όρισμένες απλές προκαταρκτικές εργασίες, που πρέπει να εκτελούνται κατά μάζες και με μεγάλη καταναλώση δύναμης. Έτσι λχ. πολύ γρήγορα στη μανουφακτούρα χαρτιού το κομματάκι των κουρελιών γίνεται με ειδικούς μύλους και στη μεταλλουργία το θρυμματίσμα των μεταλλευμάτων με τους λεγόμενους μύλους-κοπανιστήρια⁴². Την πιο στοιχειώδη μορφή όλων των μηχανών την είχε κληροδοτήσει η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία με τη μορφή του νερόμυλου⁴³. Η περίοδος της χειροτεχνίας κληροδότησε τις μεγάλες εφευρέσεις της πυξίδας, του μαρμεριού, της τυπογραφίας και του αυτόματου ρολογιού. Γενικά όμως η μηχανή παίζει ακόμα εκείνο το δευτερεύοντα ρόλο που της αποδίδει ο Άνταμ Σμιθ δίπλα στον καταμερισμό της εργασίας⁴⁴. Μεγάλη σημασία απόκτησε η οσοραδική χρησιμοποίηση των μηχανών το 17ο αιώνα, γιατί πρόσφερε στους μεγάλους μαθηματικούς της εποχής εκείνης πρακτικά στηρίγματα και κίνητρα για τη δημιουργία της σύγχρονης μηχανικής.

Ειδικός μηχανισμός της περιόδου της μανουφακτούρας παραμέ-

⁴¹ Αυτό φαίνεται και από τα έργα των Ουίλ. Πέττυ, Τζόν Μπέλλερς, Άντριου Γιάραντον, από το «The Advantages of the East-India Trade» και από τα έργα του Τζ. Βάντερλιντ.

⁴² Από τα τέλη κιόλας του 16ου αιώνα η Γαλλία χρησιμοποιεί γουδιό και κόσκια για το κοπάνισμα και το πλύσιμο των μεταλλευμάτων.

⁴³ Όλη την ιστορία της εξέλιξης των μηχανών μπορούμε να την παρακολουθήσουμε στην ιστορία των αλευρόμυλων. Στα αγγλικά το εργοστάσιο εξακολουθούσαν ακόμα να το λένε mill [μύλο]. Και σε γερμανικά τεχνολογικά συγγράμματα των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα βρίσκουμε ακόμα τη λέξη Mühle [μύλος] όχι μόνο για όλες τις μηχανές που κινούνται με φυσική κινήτρια δύναμη, μα και για όλες τις μανουφακτούρες που χρησιμοποιούν μηχανικές συσκευές.

⁴⁴ Όπως θα δούμε πιο λεπτομερειακά στο Τέταρτο Βιβλίο τούτου του έργου ο Α. Σμιθ δεν διατύπωσε καμιά καινούργια θέση για τον καταμερισμό της εργασίας. Αυτό όμως που τον χαρακτηρίζει σαν τον οικονομολόγο που συνόψισε την περίοδο της μανουφακτούρας, είναι ο τόνος που δίνει στον καταμερισμό της εργασίας. Ο δευτερεύων ρόλος που αποδίδει στις μηχανές προκαλέσει εναντίον του, στις αρχές της μεγάλης βιομηχανίας, την πολεμική του Λώντενταλ και, σε μια πιο προχωρημένη εποχή, του Γιούρ. Ο Α. Σμιθ υπερδύει επίσης τη διαφοροποίηση των εργαλείων, για την οποία δούλεψαν δραστήρια οι ίδιοι οι μερικοί εργάτες της μανουφακτούρας, με την εφεύρεση των μηχανών. Αυτοί που παίζουν εδώ κάποιο ρόλο δεν είναι εργάτες της μανουφακτούρας, αλλά επιτήμονες, χειροτέχνες, ακόμα και άρχοντες (Μπρίνλεϊ) κλπ.

νει ο ίδιος ο συνολικός εργάτης που σχηματίζεται με το συνδυασμό πολλών μερικών εργατών. Οι διάφορες πράξεις που εκτελεί εκ περιτροπής ο παραγωγός ενός εμπορεύματος και που συγχωνεύονται στο συνολικό του προσιές εργασίας τον απασχολούν κατά διαφορετικούς τρόπους. Στη μία περίπτωση είναι υποχρεωμένος να χρησιμοποιήσει περισσότερη δύναμη, στην άλλη περισσότερη δεξιότητα, στην τρίτη περισσότερη πνευματική προσοχή κλπ., ενώ το ίδιο άτομο δεν έχει τις ιδιότητες αυτές στον ίδιο βαθμό. Όστερα από το χωρισμό, την αυτοτελοποίηση και την απομόνωση των διαφόρων εργασιών οι εργάτες χωρίζονται, ταξινομούνται και κατατάσσονται σύμφωνα με τις κύριες ιδιότητές τους. Αν οι φυσικές ιδιότητες των εργατών αποτελούν το έδαφος που πάνω του βασταίνει ο καταμερισμός της εργασίας, η μανουφακτούρα, όταν πια έχει καθιερωθεί, αναπτύσσει εργατικές δυνάμεις που από τη φύση τους είναι κατάλληλες μόνο για μονόπλευρη, ειδική λειτουργία. Ο συνολικός εργάτης κατέχει τώρα όλες τις παραγωγικές ιδιότητες στον ίδιο υψηλό βαθμό δεξιότητας και τις ξεοδεύει με τον πιο οικονομικό τρόπο χρησιμοποιώντας αποκλειστικά για τις ειδικές λειτουργίες τους όλα του τα όργανα που έχουν εξατομικευτεί σε ειδικούς εργάτες ή ειδικές ομάδες εργατών⁴⁵. Η μονομέρεια, ακόμα και η ατέλεια του μερικού εργάτη μετατρέπονται σε τελειότητα του όταν γίνει μέλος του συνολικού εργάτη⁴⁶. Το συνθήμα σε μια μονόπλευρη λειτουργία τον μετατρέπει σε όργανο της που δρα με ενστικτώδη σιγουριά, ενώ η συνάρτηση του συνολικού μηχανισμού τον αναγκάζει να εργάζεται με την κανονικότητα ενός τμήματος μηχανής⁴⁷.

Επειδή οι διάφορες λειτουργίες του συνολικού εργάτη είναι απλούστερες ή συνθετότερες, κατώτερες ή ανώτερες, τα όργανά του, οι ατομικές εργατικές δυνάμεις, απαιτούν πολύ διαφορετικούς βαθμούς μαθητείας και έχουν γιαντό πολύ διαφορετικές αξίες. Η μανουφακτούρα λοιπόν αναπτύσσει μιαν ιεραρχία των εργατικών δυνάμεων στην οποία αντιστοιχεί μια κλιμάκωση των μισθών εργασίας. Αν από τη μία ο εργάτης-άτομο προσαρμόζεται σε μια μονόπλευρη λειτουργία και προσαρτίζεται σ' αυτήν έφ' όρου ζωής, από την άλλη προσαρμό-

⁴⁵ Χωρίζοντας την εργασία σε πολλές διαφορετικές πράξεις, από τις οποίες η καθεμία απαιτεί διαφορετικό βαθμό επιτηδεύτητας και δύναμης, μπορεί το αφεντικό της μανουφακτούρας να προμηθευτεί την αντίστοιχη ποσότητα δύναμης και επιτηδεύτητας που ανταποκρίνεται σε κάθε πράξη της παραγωγής. Αν αντίθετα όλο το έργο ετοίμαζε να το εκτελέσει ένας εργάτης, θάπρεπε το ίδιο άτομο να έχει αρκετή επιτηδεύτητα για τις πιο λεπτές και άρετες δύναμης για τις πιο κοπιαστικές πράξεις» (Ch. Babbage: «On the Economy of Machinery», London 1832, κεφ. XIX).

⁴⁶ Λογούχηση μονόπλευρη ανάπτυξη μυώνων, στρεβλώσεις όπτων κλπ.

⁴⁷ Ο κ. Ουίλ. Μάρσαλ, ο general manager [γενικός διευθυντής] μιας μανουφακτούρας γναλιού, στην έρώτηση που του έβαλε ένα μέλος της επιτροπής έρευνας, για το πως διατηρείται η εντατικότητα της εργασίας στους απασχολούμενους νέους, απάντησε πολύ σωστά: «Δεν μπορούν να παραμελήσουν καθόλου την εργασία τους» όταν έχουν πια αρχίσει να εργάζονται είναι υποχρεωμένοι να συνεχίσουν είναι ακριβώς όπως τα μέρη μιας μηχανής» («Children's Employment Commission. Fourth Report 1865», σελ. 247).

ζονται οι διάφορες εργασίες σ' αυτή την ιεραρχία των ξμφυτων και επιχτητων δεξιοτήτων⁴⁸. Κάθε προτσές παραγωγής απαιτεί ωστόσο ορισμένους απλούς χειρισμούς, πού είναι ικανός νά τίς κάνει ό κάθε τυχών άνθρωπος. Καί οι χειρισμοί αυτοί αποσπώνται τώρα από τή ρευστή σχέση τους μέ τίς πλουσιότερες σέ περιεχόμενο φάσεις τής δουλειάς καί αποστεώνονται σέ αποκλειστικές λειτουργίες.

Έτσι ή μανουφακτούρα, σέ όλες τίς χειροτεχνίες πού καταχτά, δημιουργεί μιιά τάξη των λεγόμενων ανειδίκευτων εργατών, πού τους απόκλειε αόστηρά τό εργαστήρι του χειροτέχνη του μεσαίωνα. Άναπτύσσοντας ίσαμε τή δεξιοτεχνία τήν πέρα για πέρα μονόπλευρη ειδικότητα σέ βάρος όλης τής ικανότητας για εργασία, αρχίζει νά μετατρέπεται σέ ειδικότητα καί τήν έλλειψη κάθε ανάπτυξης. Δίπλα στην ιεραρχική κλιμάκωση εμφανίζεται ό απλός χωρισμός των εργατών σέ επιδέξιους καί αδέξιους. Για τούς τελευταίους εξελίσφονται τελείως τά έξοδα μαθήτευσης, ενώ για τούς πρώτους ελαττώνονται σέ σύγκριση μέ τό χειροτέχνη, επειδή είναι πιό απλοποιημένη ή λειτουργία τους. Καί στίς δύο περιπτώσεις πέφτει ή αξία τής εργατικής δύναμης⁴⁹. Έξαίρεση παρουσιάζεται μόνο έφόσον ή αποσύνθεση του προτσές τής εργασίας δημιουργεί νέες σύνθετες λειτουργίες πού δέν ύπήρχαν καθόλου ή ύπήρχαν σέ περιορισμένη έκταση στην επιχείρηση του χειροτέχνη. Η σχετική υποτίμηση τής εργατικής δύναμης, πού προκύπτει από τήν εξαίρεση ή τή μείωση των έξόδων μαθήτευσης, συνεπάγεται άμεσα μεγαλύτερη αξιοποίηση του κεφαλαίου, επειδή καθιέτι πού συντομεύει τόν αναγκαίο για τήν αναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης χρόνο μεγαλώνει τήν περιοχή τής υπερεργασίας.

4. ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.

Έξετάσαμε πρώτα τήν καταγωγή τής μανουφακτούρας, έπειτα τά απλά της στοιχεία, τόν μερικό εργάτη καί τό εργαλείο του, τέλος τό

⁴⁸ Ο δο Γιούρ πού αποθεώνει τή μεγάλη βιομηχανία αντιλαμβάνεται μέ μεγαλύτερη οξύνοια τά ιδιάζοντα χαρακτηριστικά τής μανουφακτούρας από τούς παλιότερους οικονομολόγους, πού δέν ενδιαφέρονταν όπως εκείνος νά κάνουν πολεμική, ακόμα καί από τούς σύγχρονους του, λχ. τόν Μπάμπιτς πού είναι υπέρτερος του σάν μαθηματικός καί μηχανικός, πού όμως τή μεγάλη βιομηχανία τήν αντιλαμβάνεται ούσιαστικά μόνο από τήν άποψη τής μανουφακτούρας. Ο Γιούρ παρατηρεί: «Η προσαρμογή του εργάτη σέ κάθε ξεχωριστή πράξη τής παραγωγής αποτελεί τήν ούσία του καταμερισμού των εργασιών». Από τήν άλλη μεριά τόν καταμερισμό αυτόν τόν χαρακτηρίζει σάν «προσαρμογή των εργασιών στις διάφορες άτομικές ικανότητες» καί χαρακτηρίζει τέλος όλο τό σύστημα τής μανουφακτούρας σάν «σύστημα διαβαθμίσεων σύμφωνα μέ τό βαθμό επιτηδεότητας» σάν «ένα καταμερισμό τής εργασίας σύμφωνα μέ τούς διάφορους βαθμούς τής επιτηδεότητας» κλπ. (Ure: «Philosophy of Manufactures», σελ. 19—23 σέ πολλά σημεία).

⁴⁹ «Κάθε χειροτέχνης... πού απόχτησε τή δυνατότητα νά τελειοποιηθεί μέ τήν πράξη σέ μιιά μεμονωμένη εργασία... έγινε ένας φτηνότερος εργάτης» (Ure: «Philosophy of Manufactures», σελ. 19).

συνολικό μηχανισμό τής. Θίγουμε τώρα σύντομα τή σχέση ανάμεσα στο μανουφακτουρικό καταμερισμό τής εργασίας καί στόν κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας, πού αποτελεί τή γενική βάση κάθε έμφορευματικής παραγωγής.

Όταν πάρουμε ύπόψη μόνο τήν ίδια τήν εργασία, μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε τό χωρισμό τής κοινωνικής παραγωγής στις μεγάλες της κατηγορίες, όπως λχ. τή γεωργία, τή βιομηχανία κλπ., σάν καταμερισμό τής εργασίας γενικά [im Allgemeinen], τό χωρισμό αυτών των κατηγοριών τής παραγωγής σέ είδη καί ποικιλίες σάν καταμερισμό τής εργασίας ιδιαίτερα [im besonderen] καί τόν καταμερισμό τής εργασίας μέσα στο εργαστήρι σάν καταμερισμό τής εργασίας στις λεπτομέρειες [im einzelnen]⁵⁰.

Ο καταμερισμός τής εργασίας μέσα στην κοινωνία καί ό αντίστροφος περιορισμός των άτόμων σέ ιδιαίτερες επαγγελματικές σφαίρες αναπτύσσεται, όπως καί ό καταμερισμός τής εργασίας μέσα στη μανουφακτούρα, ξεκινώντας από δύο αντίθετες άφετηρίες. Μέσα στα πλαίσια μιās οικογένειας^{50α}, καί κατ' επέκταση μέσα στα πλαίσια μιās φυλής, γεννιέται ένας φυσικός καταμερισμός τής εργασίας μέ βάση τίς διαφορές φύλου καί ηλικίας, δηλ. πάνω σέ καθαρά φυσιολογική βάση, πού πλατύνει μέ τήν επέκταση τής κοινότητας, μέ τήν αύξηση του πληθυσμού καί ιδίως μέ τίς συγχρούσεις ανάμεσα σέ διάφορες φυλές καί τήν υποδούλωση τής μιās φυλής από τήν άλλη. Από τήν άλλη μεριά, όπως σημείωσα κιόλας πιό πάνω, ή άμεση ανταλλαγή προϊόντων γεννιέται στα σημεία όπου έρχονται σέ έπαφή διάφορες οικογένειες, φυλές, κοινωνότητες, επειδή στίς αρχές του πολιτισμού δέν σχετίζονται μεταξύ τους σάν ανεξάρτητες μονάδες τά άτομα, αλλά οι οικογένειες, οι φυλές κλπ.

⁵⁰ «Ο καταμερισμός τής εργασίας ξεκινάει από τό χωρισμό των πιό διαφορετικών επαγγελμάτων ως τόν καταμερισμό εκείνο κατά τόν όποιο πολλοί εργάτες μοιράζονται μεταξύ τους τήν παραγωγή ενός καί του ίδιου προϊόντος, όπως γίνεται στη μανουφακτούρα» (Storch: «Cours d' Economie Politique», έκδοση Παρισιού, τόμ. Ι, σελ. 173). «Στους λαούς πού έχουν φτάσει μιάν ορισμένη βαθμίδα του πολιτισμού βρίσκουμε τρία είδη καταμερισμού τής εργασίας: ό πρώτος, πού τόν ονομάζουμε γενικό, οδηγεί στο χωρισμό των παραγωγών σέ γεωργούς, βιοτέχνες καί εμπόρους, ό καταμερισμός αυτός ανταποκρίνεται στους τρεις κύριους κλάδους τής εθνικής εργασίας. Ο δεύτερος, πού θά μπορούσαμε νά τόν ονομάσουμε ειδικό, είναι ή διαίρεση κάθε κλάδου εργασίας σέ είδη... Τέλος ό τρίτος καταμερισμός τής εργασίας, πού θάπρεπε νά τόν χαρακτηρίσουμε σάν καταμερισμό του προτσές εργασίας ή σάν καθυτό καταμερισμό τής εργασίας, είναι ό καταμερισμός πού διαμορφώνεται στις ξεχωριστές τέχνες καί τά ξεχωριστά επαγγέλματα... πού εφαρμόζεται στις περισσότερες μανουφακτούρες καί στα περισσότερα εργαστήρια» (Skarbeck: «Théorie des Richesses Sociales», 2η έκδ. Paris 1840, τόμ. Ι, σελ. 84, 85).

^{50α} Υποσημείωση στην 3η έκδοση.—Κατοπινές, πολύ βαθιές μελέτες των αρχέγονων συνθηκών τής ανθρωπότητας όδήγησαν τό συγγραφέα στο συμπέρασμα ότι δέ διαμορφώθηκε αρχικά ή οικονομία σέ φυλή, αλλά αντίστροφα, ή αρχέγονη αύτοφυής μορφή τής ανθρωπίνης κοινωνίας πού στήνεται στην αίματοσυγγένεια ήταν ή φυλή, έτσι πού οι πολυποίκιλες διάφορες μορφές τής οικονομίας εξελίχθηκαν μόνο αργότερα, όταν είχε αρχίσει ή διάλυση του δεσμού τής φυλής.—[φ. Ε.]

Διάφορες κοινότητες βρίσκουν στο φυσικό τους περιβάλλον διαφορετικά μέσα παραγωγής και διαφορετικά μέσα συντήρησης. Γι' αυτό είναι διαφορετικός ο τρόπος της παραγωγής τους, ο τρόπος της ζωής τους και τα προϊόντα τους. Αυτή η διαφορά που οφείλεται σε φυσικούς λόγους είναι που προκαλεί κατά την επαφή των κοινοτήτων την ανταλλαγή των αμοιβαίων προϊόντων τους και επομένως τη βαθμιαία μετατροπή αυτών των προϊόντων σε εμπορεύματα. Η ανταλλαγή δε δημιουργεί τη διαφορά ανάμεσα στις σφαίρες παραγωγής, αλλά σχετίζει τις διαφορετικές σφαίρες παραγωγής και τις μετατρέπει έτσι σε λιγότερο ή περισσότερο εξαρτημένους τον έναν από τον άλλο κλάδους μιας συνολικής κοινωνικής παραγωγής. Έδω γενιέται ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας με την ανταλλαγή αρχικά διαφορετικών, μα ανεξάρτητων μεταξύ τους σφαιρών παραγωγής. Εκεί που ο φυσιολογικός καταμερισμός της εργασίας αποτελεί την αφηρητή, αποσπώνται το ένα από το άλλο τα ιδιαίτερα όργανα ενός απόφου συνόλου, αποσυνδέονται, κυρίως με την ώθηση που δίνει στο προτσές αυτό της αποσύνθεσης ή ανταλλαγής εμπορευμάτων με ξένες κοινότητες, και αυτοτελοποιούνται ως το σημείο που η σχέση ανάμεσα στις διάφορες εργασίες συντελείται μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων σαν εμπορεύματα. Στη μία περίπτωση πρόκειται για απώλεια της αυτοτέλειας των πρώην αυτοτελών, και στην άλλη για αυτοτελοποίηση των προηγούμενα όχι αυτοτελών.

Η βάση κάθε αναπτυσσόμενου καταμερισμού της εργασίας που συντελείται με τη μεσολάβηση της ανταλλαγής εμπορευμάτων είναι ο χωρισμός της πόλης από το χωριό⁶¹. Μπορούμε να πούμε ότι όλη η οικονομική ιστορία της κοινωνίας συνοψίζεται στην κίνηση αυτής της αντίθεσης, που δεν πρόκειται ωστόσο να την εξετάσουμε περισσότερο εδώ.

Όπως την υλική προϋπόθεση για τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στη μανουφакτουρά την αποτελεί ένας κάποιος αριθμός ταυτόχρονων χρησιμοποιούμενων εργατών, έτσι την προϋπόθεση για τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στην κοινωνία την αποτελεί το μέγεθος του πληθυσμού και η πυκνότητά του, που αντικαθιστά τη συγκέντρωση των εργατών στο ίδιο εργαστήρι⁶². Ωστόσο η πυκνότητα αυτή εί-

⁶¹ Ο σόφ Τζέιμς Στούαρτ πραγματεύτηκε καλύτερα απ' όλους αυτό το σημείο. Πόσο λίγο γνωστό είναι σήμερα το έργο του που βγήκε 10 χρόνια πριν από τον «Wealth of Nations» [«Πλούτο των εθνών»] του Α. Σμιθ φαίνεται, ανάμεσα στ' άλλα, και από το γεγονός ότι οι θαυμαστές του Μάλθους δεν ξεχρουν καν, ότι ο Μάλθους στην πρώτη έκδοση του έργου του για τον «Πληθυσμό» — άσχετα από το καθαρά στοματώδες μέρος — δίνει στους παπάδες Ουάλλας και Τάουνσεντ, αντίγραφο σχεδόν ολοκληρωτικά το Στούαρτ.

⁶² «Απαιτείται μια κάποια πυκνότητα του πληθυσμού, τόσο για ν' αναπτυχθεί η κοινωνική επικοινωνία όσο και ο συντονισμός έκκενος των δυνάμεων χάρι στον οποίο αυξάνει η αποδοτικότητα της εργασίας» (James Mill: «Elements of Political Economy», London 1821, σελ. 50). Όταν αυξάνει ο αριθμός των εργατών, ανεβαίνει η παραγωγική δύναμη της κοινωνίας στην ίδια αναλογία μ' αυτή την αύξηση, πολλαπλασιασμένη με το αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας» (Th. Hodgskin: «Popular Political Economy», σελ. 120).

ναι κάτι το σχετικό. Μία σχετικά άραιο κατοικημένη χώρα με αναπτυγμένα μέσα συγκοινωνίας έχει πυκνότερο πληθυσμό από μία πιο κατοικημένη χώρα με ανεξέλιχτα μέσα συγκοινωνίας, και απ' αυτή την άποψη οι βόρειες Πολιτείες της Αμερικής είναι πιο πυκνοκατοικημένες λχ. από τις Ινδίες⁶³.

Επειδή η παραγωγή εμπορευμάτων και η κυκλοφορία εμπορευμάτων αποτελούν τη γενική προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ο μανουφакτουρικός καταμερισμός της εργασίας απαιτεί κιόλας μέσα στην κοινωνία την ύπαρξη ενός καταμερισμού της εργασίας που νάχει ωριμάσει ίσαμε ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης. Αντίστροφα, ο μανουфакτουρικός καταμερισμός της εργασίας αντεπιδρώντας με τη σειρά του αναπτύσσει και πολλαπλασιάζει τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Μέ τη διαφοροποίηση των εργαλειών δουλειάς διαφοροποιούνται όλο και περισσότερο τα επαγγέλματα που παράγουν αυτά τα εργαλεία⁶⁴. Όταν η μανουфакτουρική παραγωγή καταχτήσει έναν κλάδο, που ως τώρα συνδεόταν με άλλους σαν κύριος ή δευτερεύων κλάδος και που τον άσκούσε ως τώρα ο ίδιος παραγωγός, συντελούνται άμέσως ο χωρισμός και η αμοιβαία αυτοτελοποίηση. Όταν καταχτήσει μιά ιδιαίτερη βαθμίδα της παραγωγής ενός εμπορεύματος, οι διάφορες βαθμίδες της παραγωγής του μετατρέπονται σε διάφορους ανεξάρτητους κλάδους. Έχουμε κιόλας αναφέρει πώς ήταν τό προϊόν είναι άπλως ένα μηχανικά συναρμολογημένο σύνολο μερικότερων προϊόντων, οι μερικότερες εργασίες μπορούν με τη σειρά τους ν' αποχτήσουν αυτοτέλεια και νά γίνουν χωριστά επαγγέλματα. Για νά γίνει πού πλείρος ο καταμερισμός της εργασίας μέσα σε μία μανουфакτουρά, ο ίδιος κλάδος παραγωγής διασπάται σε διάφορες, ένμέρει ολότελα νέες, μανουфакτουρές ανάλογα με την ποικιλία των πρώτων υλών του ή των διαφόρων μορφών που μπορεί νά πάρει η ίδια πρώτη ύλη. Έτσι στο πρώτο κιόλας μισό του 18ου αιώνα ύφαινονταν, μόνο στη Γαλλία, πάνω από 100 διαφορετικά είδη μεταξωτών, και στην Άβινιόν λχ. ήταν νόμος «κάθε μαθητευόμενος ν' αφιερώνεται μόνο στην παραγωγή ενός είδους και δέν επιτρέπεται νά μαθαίνει ταυτόχρονα την κατασκευή πολλών ειδών προϊόντων». Ο έδαφικός καταμερισμός της εργασίας, που ορισμένους κλάδους παραγωγής τους περιορίζει σε ορισμένες περιφέρειες μιάς χώρας, δέχεται μία νέα ώθηση με τη μανουфакτουρική παραγωγή, που εκμεταλλεύεται όλες τις

⁶³ Λόγω της μεγάλης ζήτησης μαμπτακιού από το 1861 και διό, σε μερικές κατά τα άλλα πυκνοκατοικημένες περιοχές των Ανατολικών Ινδιών, επεκτάθηκε η παραγωγή μαμπτακιού σε βάρος της παραγωγής ρυζιού. Το αποτέλεσμα ήταν νά σημειωθεί κατά τόπους πείνα, γιατί εξαιτίας της ανεπάρκειας των μέσων συγκοινωνίας και επομένως εξαιτίας της ανεπάρκειας της φυσικής σύνδεσης δέν μπορούσε νά αντισταθμιστεί η έλλειψη ρυζιού σε μιά περιοχή με την εισαγωγή ρυζιού από άλλες περιοχές.

⁶⁴ Έτσι λχ. άκόμα από το 17ο αιώνα η κατασκευή σαϊτών για τους αργαλιούς αποτελούσε στην Ολλανδία ειδικό κλάδο βιομηχανίας.

ιδιομορφίες⁵⁵. Πλουσιο υλικό για τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στην κοινωνία προσφέρει στην περίοδο της μανουφακτούρας ή διευρύνση της παγκόσμιας αγοράς και το άπουκιο σύστημα, που αφήνουν στον κύκλο των γενικών δρων υπαρέξής της. Δέν είναι έδω ό τόπος ν' αποδείξουμε παραπέρα, πώς δίπλα στην οικονομική αγκαλιάζει και κάθε άλλη σφαίρα της κοινωνίας και βάζει παντού τό θεμέλιο για νά διαμορφωθούν ό επαγγελματισμός και οι ειδικότητες εκείνες, εκείνο τό κομμάτιασμα του ανθρώπου που έκανε τον Α. Φέργκουσον, τό δάσκαλο του Α. Σμίθ, ν' άναφωνήσει: «Φτιάχνουμε ένα έθνος από έλλωτες και δέν υπάρχουν πιά έλεύθεροι άνθρωποι ανάμεσά μας»⁵⁶.

Όστόσο, παρά τις πολυάριθμες αναλογίες και σχέσεις ανάμεσα στον καταμερισμό της εργασίας μέσα στην κοινωνία και στον καταμερισμό μέσα σ' ένα εργαστήρι, οι δύο αυτοί καταμερισμοί δέ διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στό βαθμό, μά και στην ουσία. Πιο χτυπητά φαίνεται αναμφοιβήτη η αναλογία αυτή έκει όπου ένας έσωτερικός δεσμός μπλέκει μαζί διάφορους κλάδους παραγωγής. Λοιουχάρη ό χτηνοτρόφος παράγει τομάρια, ό βυρσοδέψης μετατρέπει τά τομάρια σέ δέρματα και ό τσαγκάρης μετατρέπει τά δέρματα σέ υποδήματα. Ό καθένας παράγει έδω μία βαθμίδα του προϊόντος, ενώ η τελευταία έτοιμη μορφή είναι τό συνδυασμένο προϊόν των ιδιαίτερων εργασιών τους. Σ' αυτούς πρέπει ακόμα νά προσθέσουμε και τους πολυποίκιλους κλάδους εργασίας, που προμηθεύουν μέ μέσα παραγωγής τό χτηνοτρόφο, τό βυρσοδέψη και τόν τσαγκάρη. Μπορεί τώρα νά φανταστεί κανείς, όπως ό Α. Σμίθ, ότι αυτός ό κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας διαφέρει μόνο υποκειμενικά από τό μανουφακτουρικό καταμερισμό, δηλ. μόνο για τόν παρατηρητή, που τις ποικίλες μερικές εργασίες τις αγκαλιάζει έδω μέ: μία ματιά μέσα σέ ένα χώρο, ενώ εκεί, στην κοινωνική παραγωγή, η διασπορά τους σέ μεγάλες επιφάνειες και ό μεγάλος αριθμός των απασχολουμένων σέ κάθε ξεχωριστό κλάδο θολώνουν τό δεσμό⁵⁷. Τι είναι όμως αυτό που δημιουργεί έδω τό δεσμό ανάμεσα στις ανεξάρτητες εργασίες του χτηνοτρόφου, του βυρσοδέψη και του τσαγκάρη; Τό γεγονός ότι τά αντίστοιχα προϊόντα τους υπάρχουν σάν εμπορεύματα. Αντίθετα, τι είναι αυτό που χαρακτηρίζει τό μανουφακτουρικό καταμερισμό της ερ-

⁵⁵ «Μήπως η έριοηγία της Άγγλίας δέν είναι χωρισμένη σέ διάφορα τμήματα ή κλάδους, που ριζώσαν σέ όρισμένα μέρη, όπου συντελείται μόνο η κυρίως ή παραγωγή: λεπτά ύφασματα στό Σόμερσετση, χοντροκομμένα στό Γιόρκσηρ, διπλόφαρδα στό Έξετερ, μεταξωτά στό Σύντμεπερ, ζρέπια στό Νόρβιτς, μουσάλλινα στό Κένταλ, κουβέρτες στό Ούίτνεϋ κλπ.» (Berkeley: «The Querist», 1750, § 520).

⁵⁶ A. Ferguson: «History of Civil Society», Edinburgh 1767, μέρος IV, τμ. II, σελ. 285.

⁵⁷ Στις καθαυτό μανουφακτούρες, λέει, φαίνεται ό καταμερισμός της εργασίας μεγαλύτερος, γιατί «αυτοί που απασχολούνται σέ κάθε ξεχωριστό κλάδο εργασίας μπορούν συχνά νά βρικόονται μαζί σέ ένα χώρο εργασίας και ό παρατηρητής μπορεί νά τους επικροτήσει μέ μία ματιά. Αντίθετα στις μεγάλες εκτείνες μανουφακτούρες (!) που προσρισμός τους είναι νά ικανοποιούν τις χύ-

γασίας; Τό γεγονός ότι ό μερικός εργάτης δέν παράγει έμπόρευμα⁵⁸. Μόνο τό κοινό προϊόν των μερικών εργατών μετατρέπεται σέ έμπόρευμα⁵⁹. Ό καταμερισμός της εργασίας μέσα στην κοινωνία συντελείται μέ τη μεσολάβηση της αγοράς και της πούλησης των προϊόντων διαφόρων κλάδων εργασίας, ενώ η σύνδεση των μερικών εργασιών στη μανουφακτούρα συντελείται μέ την πούληση διαφόρων εργατικών δυνάμεων στον ίδιο κεφαλαιοκράτη, που τις χρησιμοποιεί σάν συνδυασμένη εργατική δύναμη. Ό μανουφακτουρικός καταμερισμός της εργασίας προϋποθέτει συγκέντρωση των μέσων παραγωγής στα χέρια ενός κεφαλαιοκράτη, ενώ ό κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας προϋποθέτει σκόρπισμα των μέσων παραγωγής ανάμεσα σέ πολλούς εμπορευματοπαραγωγούς, ανεξάρτητους τόν ένα από τόν άλλο. Αντίθετα απ' ό,τι γίνεται στη μανουφακτούρα, όπου ό σιδερένιος νόμος της αναλογικής σχέσης ή των αναλογιών κατανέμει όρισμένες μάζες εργατών σέ όρισμένες λειτουργίες, στον καταμερισμό των εμπορευματοπαραγωγών και των μέσων τους παραγωγής ανάμεσα στους διάφορους κοινωνικούς κλάδους εργασίας παίζουν τό παρδαλό παιχνίδι τους η τύχη και η αυθαίρεσία. Είναι αλήθεια ότι οι διάφορες σφαίρες παραγωγής τείνουν διαρκώς προς την ίσοροπία μέ τό ότι από τη μία μεριά κάθε εμπορευματοπαραγωγός είναι ύποχρεωμένος νά παράγει μιάν αξία χρήσης, δηλ. νά ικανοποιεί μιάν ειδική κοινωνική ανάγκη, η έκταση όμως αυτών των αναγκών διαφέρει ποσοτικά και ένας έσωτερικός δεσμός δένει σέ ένα φυσικό σύστημα τις διάφορες ανάγκες: μέ τό ότι από την άλλη ό νόμος της αξίας των εμπορευμάτων καθορίζει πόσο

ρες ανάγκες της μεγάλης μάζας του πληθυσμού, απασχολούνται σέ κάθε ξεχωριστό κλάδο εργασίας τόσο εργάτες που είναι αδύνατο νά τους συγκεντρώσουν σέ ένα εργαστήρι... ό καταμερισμός της εργασίας δέν είναι, ούτε κατά προσέγγιση τόσο καταφανής» (A. Smith: «Wealth of Nations», τόμ. I, κεφ. I). Τό περίφημο χωρίο στό ίδιο κεφάλαιο, που αρχίζει μέ τά λόγια «Κοιτάχτε τό βίος των πιο συνηθισμένων χειροτεχνών ή μερολαμιατήρηδων σέ μία πολιτισμένη χώρα που ευημερεί κλπ.» και που σέ συνέχεια περιγράφει πόσα άπειρα σέ αριθμό επαγγέλματα συντονίζουν τη δράση τους για νά ικανοποιήσουν τις ανάγκες ενός συνηθισμένου εργάτη, αυτό τό μέρος είναι σχεδόν έπιλέξει αντιπροσωπευμένο από τις σημειώσεις του Μπ. ντε Μοντεβίλ στό έργο του «Fable of the Bees, or Private Vices Publick Benefits» (Πρώτη έκδοση χωρίς τις σημειώσεις τό 1706, μέ τις σημειώσεις τό 1714).

⁵⁸ «Δέν υπάρχει όμως τίποτα άλλο που θά μπορούσε νά τό χαρακτηρίσει κανείς σάν τό φυσικό μισθό του ατόμου. Κάθε εργάτης παράγει μόνο ένα μέρος ενός συνόλου, και μία που κάθε μέρος μόνο του δέν έχει αξία και είναι άνοηλο, δέν υπάρχει τίποτα που θά μπορούσε νά τό πάρει ό εργάτης και για τό οποίο θά μπορούσε νά πεί: αυτό είναι δικό μου προϊόν και θέλω νά τό κρατήσω για τόν έαυτό μου» («Labour Defended against the Claims of Capital», London 1825, σελ. 25). Ό συγγραφέας αυτού του εξαίρετου συγγράμματος είναι ό Τ. Χόττεν που αναφέρουμε πιο πάνω.

⁵⁹ «Υποσημείωση στη 2η έκδοση.—Η διαφορά αυτή ανάμεσα στέν κοινωνικό και μανουφακτουρικό καταμερισμό της εργασίας άπεικονίστηκε μέ πρακτικό τρόπο στους γιάνκηδες. Ένας από τους νέους φόρους που έφερουνόνησαν στη Βάσιγγτον στό διάστημα του εμφυλίου πολέμου ήταν ό φόρος κατανάλωσης 6% πάνω σ' όλα τά βιομηχανικά προϊόντα. Ερώτηση: Τι είναι ένα βιομηχανικό προϊόν; Απάντηση του νομοθέτη: Ένα προϊόν έχει παραχθεί «όταν

από τό διαθέσιμο χρόνο εργασίας της μπορεί νά ξοδεύει ή κοινωνία γιά τήν παραγωγή κάθε ιδιαίτερου είδους εμπορεύματος. Αὐτή ὁμως ἡ διαρκής τάση πρὸς τήν ἰσοροπία τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς δρᾷ σάν ἀντίδραση ἐνάντια στή διαρκή παραβίαση αὐτῆς τῆς ἰσοροπίας. Ὁ κανόνας πού κατὰ τόν καταμερισμό τῆς εργασίας μέσα στό ἐργαστήρι ἐφαρμόζεται *a priori* [ἐκ τῶν προτέρων] καί σχεδιασμένα, ἐπενεργεῖ μόνο *a posteriori* [ἐκ τῶν ὑστέρων] κατὰ τόν καταμερισμό τῆς εργασίας μέσα στήν κοινωνία, σάν ἐσωτερική, τυφλή φυσική ἀναγκαιότητα πού καταγράφεται ἀπὸ τὸ βαρόμετρο τῶν τιμῶν τῆς ἀγορᾶς καί πού ὑποτάσσει τήν ἄτακτη ἀνταίρεσά τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Ὁ μανουφакτουρικός καταμερισμός τῆς εργασίας προϋποθέτει τήν ἀπόλυτη αὐθεντία τοῦ κεφαλαιοκράτη πάνω σέ ἀνθρώπους πού εἶναι ἀπλά μέλη ενός συνολικοῦ μηχανισμοῦ πού τοῦ ἀνήκει ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς εργασίας ἀντιπαράθετοι ἀνεξάρτητοι μεταξύ τους ἐμπορευματοπαραγωγούς πού δέν ἀναγνωρίζουν καμιά ἄλλη αὐθεντία ἐκτός ἀπὸ τὸ συναγωνισμό, ἐκτός ἀπὸ τὸν ἐξαναγκασμό, πού ἀσκεῖ πάνω τους ἡ πίεση τῶν ἀμοιβαίων τους συμφερόντων; ἀκριβῶς ὅπως καί στό βασιλεῖο τῶν ζώων ὁ *bellum omnium contra omnes* [ὁ πόλεμος ὅλων ἐνάντια σέ ὅλους] ἀποτελεῖ λίγο-πολύ τὸν ὄρο ὑπαρξῆς ὅλων τῶν εἰδῶν. Γιατὸ ἡ ἴδια ἀστική συνείδηση, πού τὸ μανουφакτουρικό καταμερισμό τῆς εργασίας, τήν ἰοδία προσάρτηση τοῦ ἐργάτη σέ μιὰ μερική ἐργασία καί τήν ἀπόλυτη ὑπόταγῇ τῶν μερικῶν ἐργατῶν στὸ κεφάλαιο, τὰ πανηγυρίζει σάν ὁργάνωση τῆς εργασίας πού ἀνεβάζει τήν παραγωγικὴ τῆς δύναμη, καταγγέλλει ἐξίσου φωναχτά κάθε συνειδητὸ κοινωνικὸ ἔλεγχο καί ρύθμιση τοῦ κοινωνικοῦ προτοσῆς καταγωγῆς· τὰ καταγγέλλει σάν ἐπέμβαση στὰ ἀπαραβίαστα δικαιώματα τῆς ἰδιοκτησίας, στήν ἐλευθερία καί στήν αὐτοκαθοριζόμενη «ἰδιοφυΐα» τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ χειρότερη κατηγορία, πού οἱ ἐνθουσιώδεις ἀπολογητὲς τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος βρῆκαν ν' ἀπευθύνουν ἐνάντια σέ κάθε γενική ὁργάνωση τῆς κοινωνικῆς εργασίας, εἶναι ὅτι θὰ μετάρτεπε ὅλη τήν κοινωνία σέ ἓνα ἐργοστάσιο.

Ἄν στήν κοινωνία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἡ ἀναρχία τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς εργασίας καί ὁ δεσποτι-

ἔχει κατασκευαστεῖ» (when it is made), καί ἔχει κατασκευαστεῖ ὅταν εἶναι ἔτοιμο γιά τήν πούληση. Καί τώρα ἓνα μονάχα παράδειγμα ἀπὸ τὰ πολλά. Παλιότερα στή Νέα Ὑόρκη καί στή Φιλαδέλφεια τίς ὁμπρὲς μέ ὅλα τους τὰ ἔξαρτήματα τίς «κατασκευάζαν» μανουφакτοῦρες. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ ὁμπρέλα εἶναι ἓνα *mixtum compositum* [μιὰ σύνθεση] τελείως ἑτερογενῶν συστατικῶν μερῶν, τὰ μέρη αὐτὰ ἔγιναν βαθμίδον ἀνεξάρτητοι ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο κλάδοι παραγωγῆς πού λειτουργοῦν σέ διάφορα μέρη. Τὰ μερικότερα προϊόντα τους μπαίνουν τώρα σάν αὐτοτελῆ ἐμπορεύματα στή μανουφакτούρα τῶν ὁμπρελῶν, πού ἄλλως καί μόνο τὰ συνθέτει σέ ἓνα σύνολο. Τὰ εἶδη αὐτὰ τὰ βάφτισαν οἱ γιάνκηδες «assembled articles» (συγκεντρωμένα εἶδη), μιὰ ὀνομασία πού τους ἀνήκει ἰδίως γιατί ἔγιναν σημεία συγκέντρωσης φόρων. Ἐτοί ἡ ὁμπρέλα «συνγένητρε» πρῶτα 6% φόρο κατανάλωσης πάνω στήν τιμὴ τοῦ κάθε στοιχείου της καί ξανά 5%, πάνω στή συνολικὴ τῆς τιμῆς.

σμός τοῦ μανουφакτουρικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἀλληλοκαθορίζονται, ἀντίθετα οἱ προηγούμενες κοινωνικὲς μορφές, ὅπου ὁ χωρισμός τῶν ἐπαγγελμάτων ἀναπτύχθηκε αὐθόρμητα, ἔπειτα ἀποκρυσταλλώθηκε καί τέλος κατοχυρώθηκε μέ νόμο, μᾶς προσφέρουν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὴν εἰκόνα μιᾶς σχεδιασμένης καί αὐθεντικῆς ὁργάνωσης τῆς κοινωνικῆς εργασίας, ἐνῶ ἀπὸ τήν ἄλλη ἀποκλείουν ὁλότελα τὸν καταμερισμό τῆς εργασίας μέσα στό ἐργαστήρι, ἢ τὸν ἀναπτύσσουν μόνο σέ πολὺ μικρὴ κλίμακα, ἢ μόνο σποραδικὰ καί τυχαῖα⁵⁹.

Ἐτοί λχ. οἱ πανάρχαιες ἐκείνες μικρὲς ἰνδικὲς κοινότητες, πού ἐξακολουθοῦν ἐνήμερὲς νά ὑπάρχουν, στηρίζονται στήν κοινοκτημοσύνη τῆς γῆς, στήν ἄμεση σύνδεση τῆς γεωργίας μέ τὴ χειροτεχνία καί σέ ἓνα σταθερὸ καταμερισμό τῆς εργασίας πού χρησιμεύει σάν δοσμένο σχέδιο καί σχεδιάγραμμα κατὰ τήν ἴδρυση νέων κοινοτήτων. Σχηματίζουν αὐτάρκη σύνολα παραγωγῆς, πού ἡ παραγωγικὴ τους περιοχὴ πρικίλλει ἀπὸ 100 ὡς μερικὲς χιλιάδες ἀκρ γῆ. Ἡ κύρια μᾶζα τῶν προϊόντων παράγεται γιά τὴν κάλυψη τῶν ἀμειωσων ἀναγκῶν τῆς ἴδιας τῆς κοινότητος καί ὄχι σάν ἐμπορεύματα, καί γι' αὐτὸ ἡ ἴδια ἡ παραγωγή εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν καταμερισμό τῆς εργασίας τῆς ἰνδικῆς κοινωνίας σάν σύνολο πού πραγματοποιεῖται μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Μονάχα τὸ περίσσευμα τῶν προϊόντων μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα, καί ἐνμέρει πάλι μόνο στὰ χέρια τοῦ κράτους, στὸ ὁποῖο ἀπὸ ἀμνημονωτῶν χρόνων συρρέει μιὰ δρισεμὴν ποσότητα προϊόντων μέ τὴ μορφὴ γαιοπροσόδου σέ εἶδος. Διάφορα μέρη τῶν Ἰνδιῶν ἔχουν διάφορες μορφές κοινοτήτων. Στὴν πιὸ ἀπλή μορφὴ ἡ κοινότητα καλλιεργεῖ τὴ γῆ ἀπὸ κοινοῦ καί μοιράζει τὰ προϊόντα της στά μέλη της, ἐνῶ κάθε οἰκογένεια κλῶθει, ὑφαίνει κλπ. σάν δευτερεῦον οἰκιακὸ ἐπάγγελμα. Δίπλα σ' αὐτὴ τὴ μᾶζα πού ἔχει ὁμοειδῆ ἀσχολία βρισκουμε τὸν «κύριο κάτοικο», τὸ δικαστὴ, τὸν ἀστυνόμο καί τὸ φοροεισπράχτορα, ἐνωμένους σέ ἓνα πρόσωπο· τὸ λογιστὴ πού κρατᾷ τοὺς λογαριασμούς σχετικὰ μέ τὴ γεωργία καί καταχωρεῖ καί καταγράφει ὅτι σχετίζεται μ' αὐτὴν· ἓναν τρίτο ὑπἄλληλο πού καταδιώκει τοὺς ἐγγληματίες καί προστατεύει τοὺς ξένους ταξιδιώτες, πού τοὺς συνοδεύει ἀπὸ χωριὸ σέ χωριό· τὸ φύλακα τῶν συνόρων πού φρουρεῖ τὰ σύνορα τῆς κοινότητος ἀπὸ τίς γειτονικὲς κοινότητες· τὸ νεροκράτη πού διανέμει τὸ νερὸ ἀπὸ τίς κοινὲς δεξαμενὲς γιά γεωργικούς σκοποὺς· τὸ βραχμάνο πού ἀσκεῖ τίς λειτουργίες τῆς θρησκευτικῆς λατρείας· τὸ δάσκαλο πού διδάσκει στά παιδιά νά γράφουν καί νά διαβάζουν στήν ἑμμο· τὸ βραχμάνο τοῦ ἡμερολογίου, πού σάν ἀστρολόγος ὁρίζει τίς ἡμερομηνίες γιά τὴ σπορὰ καί τὸ θέρο καί γενικά

⁵⁹ «Μπορεῖ κανεὶς νά διαπιστώσει... σάν γενικὸ κανόνα ὅτι ὅσο λιγότερο τὸν καταμερισμό μέσα στήν κοινωνία τὸν καθορίζει ἡ αὐθεντία, τόσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ὁ καταμερισμός τῆς εργασίας μέσα στό ἐργαστήρι, γιὰ νὰ ὑποταχθεῖ ἐκεῖ ἀκόμα περισσότερο στήν αὐθεντία ενός μόνου προσώπου». Ἐπομένως στὸ ζήτημα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς εργασίας εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος ἡ αὐθεντία μέσα στό ἐργοστάσιο καί ἡ αὐθεντία στήν κοινωνία» (Κ. Marx: «Misère de la Philosophie», Paris 1847, σελ. 130, 131).

υποδείχνει τις καλές και τις κακές ώρες για όλες τις ειδικές γεωργικές εργασίες: ένα σιδερά και ένα μαραγκό που φτιάχνουν και διορθώνουν όλα τα γεωργικά εργαλεία, τον αγγειοπλάστη που φτιάχνει όλα τα δοχεία για το χωριό, τον κουρέα, τον πλύστη για το καθάρισμα των ρούχων, τον αργυροχό, που και που τον ποιητή, που σε μερικές κοινότητες αντικαθιστά τον αργυροχό ή το δάσκαλο. Αυτά τα λίγα πρόσωπα συντηρούνται με έξοδα όλης της κοινότητας. Όταν αυξηθεί ο πληθυσμός, δημιουργείται και εγκατασταίνεται πάνω σε αβαλλιέρητο έδαφος μια νέα κοινότητα σύμφωνα με το πρότυπο της παλιάς. Ο μηχανισμός της κοινότητας δείχνει σχεδιασμένο καταμερισμό της εργασίας, ο μανουφακτουρικός της όμως καταμερισμός είναι πράγμα αδύνατο, γιατί ή αγορά για το σιδερά, το μαραγκό κλπ. μένει αναλωτή, και το πολύ-πολύ, ανάλογα με τη διαφορά στο μέγεθος των χωριών, στη θέση του ενός σιδερά, αγγειοπλάστη κλπ. να υπάρχουν δυο ή τρεις⁶⁰. Ο νόμος που ρυθμίζει τον καταμερισμό της εργασίας της κοινότητας ενεργεί εδώ με την απαραίτητη ισχύ φυσικού νόμου. ενώ ο κάθε ξεχωριστός χειροτέχνης, όπως ο σιδεράς κλπ., εκπέλει σύμφωνα με τον πατροπαράδοτο τρόπο όλες τις δουλιές που ανήκουν στην ειδικότητά του, μόνο που τις εκπέλει με αυτότελεια και χωρίς να αναγνωρίζει οποιοδήποτε αυθόρμητο μέσο στο εργαστήριο του. Ο απλός παραγωγικός μηχανισμός σ' αυτές τις αυτάρχεις κοινότητες, που αναπαράγονται διαρκώς με την ίδια μορφή και που, αν κατά τύχη καταστραφούν, τις ξανασυγκροτούν στο ίδιο μέρος με το ίδιο όνομα⁶¹, μάς δίνει το κλειδί για να λύσουμε το μυστικό της άμεταβλητότητας των ασιατικών κοινωνιών, που ξεχεται σε τόσο χτυπητή αντίθεση με τη διαρκή διάλυση των ασιατικών κρατών και το σχηματισμό νέων και με την ασταμάτητη διαδοχή των δυναστών. Οι θύλες στα σύννεφα της πολιτικής περιοχής αφήνουν αβυσσική τη διάκριση των βασικών στοιχείων της κοινωνίας.

Όπως είπαμε προηγουμένα, οι συντεχνιακοί νόμοι, περιορίζοντας εξαιρετικά τον αριθμό των καλφάδων που επιτρέπεται να ασχολεί ένας μόνον συντεχνιακός μάστορας, εμπόδιζαν συστηματικά τη μετατροπή του σε κεφαλαιοκράτη. Επίσης μπορούσε να ασχολεί καλ-

φάδες αποκλειστικά και μόνο στο χειροτεχνικό επάγγελμα όπου ο ίδιος ήταν μάστορας. Η συντεχνία αμυνόταν ζηλότυπα ενάντια σε κάθε επιβουλή απομέρους του εμπορικού κεφαλαίου, της μόνης ελεύθερης μορφής του κεφαλαίου που όρθωνόταν απέναντί της. Ο έμπορος μπορούσε να αγοράζει όλα τα εμπορεύματα, μόνο την εργασία δεν μπορούσε να αγοράζει σαν εμπόρευμα. Τον ανέχονταν μόνο σαν μετατροπή των χειροτεχνικών προϊόντων. Όταν εξωτερικά περιστατικά προκαλούσαν έναν προοδευτικό καταμερισμό της εργασίας, οι συντεχνίες που υπήρχαν διασπούνταν σε ύποειδη ή διπλά στις παλιές προσθέτονταν καινούργιες συντεχνίες, χωρίς όμως να εγκαταλείβουν διάφορα χειροτεχνικά επαγγέλματα σε ένα εργαστήριο. Γιαυτό, όσο κι αν ο ξεχωρισμός, ή απομόνωση και ή διαμορφωση των επαγγελματιών που ξεφერνε ή συντεχνιακή οργάνωση αποτελούν τοίς έλικούς όρους ύπαρξης της περιόδου της μανουφακτούρας, ή συντεχνιακή αυτή οργάνωση απόκλειε το μανουφακτουρικό καταμερισμό της εργασίας. Γενικά, ο εργάτης έμενε δεμένος με τα μέσα του παραγωγής, όπως ο σάβιαγκας με το καβούκι του, κι έτσι έλειπε ή πρώτη βάση της μανουφακτούρας, ή αυτοτελοποίηση των μέσων παραγωγής με την ιδιότητα του κεφαλαίου και ή αντιπαράθεσή τους στον εργάτη.

Τή στιγμή που ο καταμερισμός της εργασίας στο σύνολο μιας κοινωνίας, αδιάφορο αν ο καταμερισμός αυτός συντελείται με τη μεσολάβηση ή χωρίς τη μεσολάβηση της ανταλλαγής εμπορευμάτων, χαρακτηρίζει τους πιο διαφορετικούς οικονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, ο μανουφακτουρικός καταμερισμός της εργασίας είναι ένα άλλοτελα ειδικό δημιούργημα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

5. Ο ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ.

Η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργατών κάτω από τις προσταγές του ίδιου κεφαλαίου αποτελεί τη φυσική αφετηρία τόσο της συνεργασίας γενικά, όσο και της μανουφακτούρας. Αντίθετα, ο μανουφακτουρικός καταμερισμός της εργασίας μετατρέπει σε τεχνική ανάγκη την αύξηση του χρησιμοποιούμενου αριθμού εργατών. Ο ελάχιστος αριθμός εργατών που πρέπει να χρησιμοποιεί ένας μόνος κεφαλαιοκράτης υπαγορεύεται τώρα από τον υπάρχοντα καταμερισμό της εργασίας. Από την άλλη, τα πλεονεκτήματα του παραπέρα καταμερισμού της εργασίας εξαρτώνται από την παραπέρα αύξηση του αριθμού των εργατών, που με τη σειρά της μπορεί να συντελείται μόνο πολλαπλασιάζοντας στις ίδιες αναλογίες τις διάφορες ομάδες εργατών. Μιαί όμως με το μεταβλητό πρέπει να αυξάνει και το σταθερό συστατικό του κεφαλαίου, και δεν πρέπει να αυξάνουν μόνο οι διαστάσεις των κοινών όρων παραγωγής, όπως των χεριών, των καμινιών κλπ., μα και οι πρώτες ύλες ιδίως, και μάλιστα πολύ πιο γρήγορα από τον αριθμό των εργατών. Η μάζα των πρώτων υλών που καταναλώνεται σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα από μια δοσμένη πο-

⁶⁰ «Αντισυνταγματάρχης Mark Wilks: «Historical Sketches of the South of India», London 1810—1817, τόμ. I, σελ. 118—20. Μια καλή συμπύκνωση των διαφορών μορφών της ινδικής κοινότητας βρίσκουμε στο έργο του George Campbell: «Modern India», London 1852.

⁶¹ «Σ' αυτή την απλή μορφή... ζουν οι κάτοικοι της χώρας από άμνη μνηστών χρόνων. Μόνο σπάνια έχουν αλλάξει τα όνομα των χωριών. Και μόλο που τα ίδια τα χωριά υποφέρουν συχνά από πολέμους, πείνα και επιδημίες ή και καταστρεφόνταν ακόμα, διατηρήθηκαν διαμέσου των αιώνων τα ίδια ονόματα, τα ίδια ονόματα. τα ίδια ονόματα, ακόμα και οι ίδιες οικογένειες. Οι κάτοικοι δε νοιάζονται για την κατάρευση και το μοίρασμα των βασιλείων, ξέρουν το χωριό μένει ανεξάρτητο δεν τους νοιάζει σε ποιά εξουσία μεταβιβάζεται ή σε ποιόν όρχονται περιόχεται ή εσωτερική του οικονομία παραμένει αναλλοίωτη» (Th. Stamford Raffles, πρώην αντιπυβελήτης της Ιάβας. «The History of Java», London 1817, τόμ. I, σελ. 285).

σότητα εργασίας, αξιάνει στην ίδια αναλογία που αξιάνει η παραγωγική δύναμη της εργασίας λόγω του καταμερισμού της. Έπομένως οι αυξανόμενες διαστάσεις του ελάχιστου κεφαλαίου που χρειάζεται ένας μόνος κεφαλαιοκράτης, ή η αυξανόμενη μετατροπή σε κεφάλαιο των κοινωνικών μέσων συντήρησης και μέσων παραγωγής είναι νόμος που ξεπηδάει από τον τεχνικό χαρακτήρα της μανουφακτούρας⁶².

Όπως στην απλή συνεργασία, έτσι και στη μανουφακτούρα το δρώμενο σώμα εργασίας είναι μία μορφή ύπαρξης του κεφαλαίου. Ο κοινωνικός παραγωγικός μηχανισμός, που αποτελείται από πολλούς ατομικούς, μερικούς εργάτες, ανήκει στον κεφαλαιοκράτη. Γιαυτό η παραγωγική δύναμη που προκύπτει από το συνδυασμό των εργασιών εμφανίζεται σαν παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου. Η καθυπόταξη μανουφακτούρα δεν καθυποτάσσει μόνο τον πρωτότερο αυτότελο εργάτη στο πρόσταγμα και στην πειθαρχία του κεφαλαίου, αλλά δημιουργεί επιπλέον και μία ιεραρχική κλιμάκωση των ίδιων των εργατών. Ένώ η απλή συνεργασία αφήνει γενικά αναλλοίωτο τον τρόπο εργασίας των ξεχωριστών ατόμων, η μανουφακτούρα επαναστατικοποιεί αυτό τον τρόπο από τη βάση της και χτυπά στη ρίζα της την ατομική εργατική δύναμη. Σακατεύει τον εργάτη και τον μετατρέπει σε εξάμβλωμα, καλλιεργώντας σαν μέσα σ' ένα θερμοκήπιο τη μερικότερη επιδεξιότητά του και πνίγοντας έναν ολόκληρο κόσμο από παραγωγικές κλίσεις και χαρίσματα, ακριβώς όπως στις Πολιτείες του Λά Πλάτα σφάζουν ένα ολόκληρο ζώο μόνο και μόνο για να πάρουν το τομάρι ή το λίπος του. Δεν κατανέμονται μόνο οι ιδιαίτερες μερικότερες εργασίες ανάμεσα σε διάφορα άτομα, αλλά τεμαχίζεται και το ίδιο το άτομο, μετατρέπεται σε αυτόματο όργανο μιάς μερικότερης εργασίας⁶³ και παραματοποιείται έτσι ο σχαλός μύθος του Μενένιου. Αγγράφει, που παριστάνει τον άνθρωπο απλώς σαν ένα κομμάτι του ίδιου του σώματος του⁶⁴. Αν ο εργάτης πουλάει αρχικά την εργατική του δύναμη στο κεφάλαιο, επειδή του λείπουν τα υλικά μέσα για την παραγωγή

⁶² «Δεν άρκει να υπάρχει στην κοινωνία το κεφάλαιο που είναι αναγκαίο (θάπρεπε να πει: τα μέσα συντήρησης και παραγωγής που είναι αναγκαία) για την υποδιαίρεση των χειροτεχνικών επαγγελμάτων» είναι ακόμα απαραίτητο να είναι συσσωρευμένο στα χέρια των επιχειρηματιών σε αρκετά σημαντικές μάζες, ώστε να τους κάνει ικανούς να παράγουν σε μεγάλη κλίμακα... Όσο περισσότερο μεγαλώνει ο καταμερισμός, ή διαρκής απασχόληση του ίδιου ατόμου εργάτην απαιτεί διαρκώς πιο σημαντικό κεφάλαιο σε εργαλεία, πρώτες ύλες κλπ. (Storch: «Cours d'Économie Politique», έκδοση Παρισιού, τόμ. Ι, σελ. 250, 251). «Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και ο καταμερισμός της εργασίας είναι τόσο άχώριστα το ένα απ' τ' άλλο, όσο άχώριστα είναι στον τομέα της πολιτικής ή συγκέντρωση των δημοσίων εξουσιών και ο καταμερισμός των ιδιωτικών συμφερόντων» (Karl Marx: «Miserable de la Philosophie», Paris 1847, σελ. 134).

⁶³ «Ο Ντούγκλαντ Στιούαρτ ονομάζει τους εργάτες μανουφακτούρας. «Ξωντανά αυτόματα... που χρησιμοποιούνται για μερικότερες εργασίες» (Works, έκδ. Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, τόμ. ΙΙΙ, «Lectures on Political Economy», σελ. 318).

⁶⁴ Στα κοράλια το κάθε ξεχωριστό άτομο αποτελεί πράγματι το στομάχι όλης της ομάδας. Μόνο που προμηθεύει τροφή στην ομάδα, αντί να της την αφαιρεί όπως έκανε ο ρωμαίος πατριώτης.

ένος έμπορεύματος, παραλύει τώρα ή ίδια ή ατομική εργατική δύναμη του και αρνιέται τις υπηρεσίες της, αν δεν πουληθεί στο κεφάλαιο. Είναι σε θέση να λειτουργεί μόνο σε συνάρτηση με άλλες εργατικές δυνάμεις, και η συνάρτηση αυτή υπάρχει μόνο ύστερα από την πούλησή της, μέσα στο εργαστήριο του κεφαλαιοκράτη. Έχοντας γίνει ανίκανος να φτιάξει κάτι το αυτότελο σύμφωνα με τα φυσικά του χαρίσματα ο εργάτης της μανουφακτούρας αναπτύσσει παραγωγική δραστηριότητα μόνο πια σαν εξάρτημα του εργαστηρίου του καπιταλιστή⁶⁵. Όπως ήταν γραμμένο στο κούτελο του περιούσιου λαού ότι είναι ιδιοκτησία του Ίεχωβά, έτσι και ο καταμερισμός της εργασίας βάζει στον μανουφακτουρικό εργάτη τη σφραγίδα που τον ανακηρύχνει ιδιοκτησία του κεφαλαίου.

Οι γνώσεις, η νοημοσύνη και η θέληση που αναπτύσσει ο αυτότελος αγρότης ή χειροτέχνης, έστω και σε μικρή κλίμακα, και που τις αναπτύσσει όπως περίπου ο άγριος άσκει όλη την τέχνη του πολεμού σαν προσωπική πανουργία, απαιτούνται τώρα μόνο για το σύνολο του εργαστηρίου. Οι πνευματικές δυνάμεις της παραγωγής αναπτύσσονται προς μία πλευρά, γιατί εξαφανίζονται από πολλές άλλες πλευρές. Αυτό που χάνουν οι μερικοί εργάτες, συγκεντρώνεται αντίκρου τους στο κεφάλαιο⁶⁶. Είναι προϊόν του μανουφακτουρικού καταμερισμού της εργασίας. Το γεγονός ότι οι πνευματικές δυνάμεις του υλικού προτού παραγωγής αντιπαρατίθενται σ' αυτούς σαν ξένη ιδιοκτησία και σαν δύναμη που τους εξουσιάζει είναι προϊόν του μανουφακτουρικού καταμερισμού της εργασίας. Το προτού αυτό του χωρισμού αρχίζει στην απλή συνεργασία, όπου απέναντι στους ξεχωριστούς εργάτες ο κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει την ένότητα και τη θέληση του κοινωνικού σώματος εργασίας. Αναπτύσσεται παραπέρα στη μανουφακτούρα που σακατεύει τον εργάτη και τον μετατρέπει σε μερικό εργάτη. Ολοκληρώνεται στη μεγάλη βιομηχανία που την επιστήμη τη χωρίζει σαν αυτότελη παραγωγική δύναμη από την εργασία και τη βάζει με το στανιό στην υπηρεσία του κεφαλαίου⁶⁷.

Στη μανουφακτούρα ο πλουτισμός του συνολικού εργάτη κι επομένως του κεφαλαίου σε κοινωνική παραγωγική δύναμη καθορίζεται

⁶⁵ «Ο εργάτης που ξέρει ένα ολόκληρο χειροτεχνικό επάγγελμα μπορεί να πιάσει δουλιάρη παντού και να εξασφαλίζει τη συντήρησή του: ο άλλος (ο μανουφακτουρικός εργάτης) είναι μόνο εξάρτημα, και όταν είναι χωρισμένος από τους άλλους εργάτες, τους συναδέλφους του, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί και δεν είναι ανεξάρτητος, γιατί αναγκάζεται να δεχτεί το νόμο που θεωρούν σωστό να του επιβάλλουν» (Storch: «Cours d'Économie Politique», έκδ. Πετρούπολης 1815, τόμ. Ι, σελ. 204).

⁶⁶ A. Ferguson: «History of Civil Society», Edinburgh 1767, μέρος IV, τμ. Ι, σελ. 281: «Ο ένας κέρδιζε αυτό που έχασε ο άλλος».

⁶⁷ «Ο άνθρωπος της γνώσης και ο παραγωγικός εργάτης χωρίζονται πολύ ό ένας από τον άλλο και η επιστήμη, αντί στο χέρι του εργάτη να πληθαίνει γι' αυτόν τον ίδιο τις παραγωγικές του δυνάμεις, έχει παντού σχεδόν αντιπαρατεθεί στον εργάτη... Η γνώση γίνεται ένα όργανο ικανό ν' αποχωρίζεται από την εργασία και ν' αντιπαρατίθεται σ' αυτήν». (W. Thompson: «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth», London 1824, σελ. 274).

από το φτώχεια του εργάτη σε ατομική παραγωγική δύναμη. «Η αμάθεια είναι ή μητέρα της βιομηχανίας όπως και της δεισιδαιμονίας. Η σκέψη και ή δύναμη της φαντασίας υπόκεινται σε πλάνη όμως ή συνήθεια να κινᾷς τό πόδι ή τό χέρι δέν εξαρτῆται οὔτε από τή μιά, οὔτε από τήν ἄλλη. Ὑπο οἱ μανουφρακτοῦρες εὐημεροῦν περισσότερο ἐκεῖ όπου οἱ ἐργάτες ἀποβάλλουν περισσότερο τό πνεῦμα, ἔτσι πού τό ἐργαστήρι μπορεῖ νά θεωρεῖται σάν μιά μηχανή πού τά μέρη της ἀποτελοῦνται ἀπό ἀνθρώπους»⁶⁸. Καί πραγματικά, στά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα μερικῆς μανουφρακτοῦρες χρησιμοποιοῦσαν κατά προτίμηση μισοηλίθιους γιά ὁρισμένες ἀπλές δουλιές, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀποτελοῦσαν μυστικά τοῦ ἐργοστασίου⁶⁹.

«Η διανοητικότητα της μεγάλης πλειοψηφίας τῶν ἀνθρώπων —λέει ὁ Α. Σμίθ— διαμορφώνεται μέ ἀναγκαιότητα ἀπό τίς καθημερινές τους ἀσχολίες καί σέ σχέση μ' αὐτές. Ὁ ἀνθρώπος, πού ὅλη του τή ζωή τήν καταναλώνει ἐκτελώντας λίγες ἀπλές κινήσεις... δέν ἔχει τήν εὐκαιρία νά ἀσκήσει τή νόησή του... Γίνεται γενικά τόσο κουτός καί ἀμαθής, ὅσο κουτό καί ἀμαθές μπορεῖ νά γίνει ἕνα ἀνθρώπινο πλάσμα». Καί ἀφοῦ ὁ Σμίθ περιγράφει πιά τήν ἀμβλύνοια τοῦ μερικοῦ ἐργάτη, συνεχίζει: «Η μονοτονία της σάσιμης ζωῆς του ἀφανίζει φυσικά καί τό θάρρος τοῦ πνεύματός του... Καταστρέφει ἀκόμα καί τήν ἐνεργητικότητα τοῦ σώματός του καί τό κάνει ἀνίκανο νά χρησιμοποιεῖ μέ ἔξαρση καί ἀντοχή τή δύναμή του ἔξω ἀπό τή μερική ἀσχολία γιά τήν ὁποία ἔχει διαπαιδαγωγηθεῖ. Ἔτσι τήν ἐπιδεξιότητά του στήν εἰδική τέχνη του φαίνεται σάν νά τήν ἔχει ἀποχτήσει σέ βάρος τῶν διανοητικῶν, κοινωνικῶν καί πολεμικῶν ἀρετῶν του. Σέ κάθε ὅμως βιομηχανική καί πολιτισμένη κοινωνία αὐτή εἶναι ἡ κατάσταση πού θά βρεθεῖ ἀναγκαστικά ὁ ἐργαζόμενος φτώχος (the labouring poor), δηλ. ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ»⁷⁰. Γιά νά παρεμποδιστεῖ τό ὁλοκληρωτικό μαράζωμα της λαϊκῆς μάζας πού προέρχεται ἀπό τόν καταμερισμό της ἐργασίας, ὁ Α. Σμίθ συστήνει ν' ἀναλάβει τό κράτος τή λαϊκή ἐκπαίδευση, ἀν καί συστήνει νά γί-

⁶⁸ A. Ferguson: «History of Civil Society», Edinburgh 1867, μέρος IV, τμ. I. σελ. 281.

⁶⁹ J. D. Tuckett: «A History of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, τόμ. I, σελ. 149.

⁷⁰ A. Smith: «Wealth of Nations», βιβλ. V, κεφ. I, μέρος II. Σάν μαθητής τοῦ Α. Φέργουσον, πού εἶχε ἀναπτύξει τίς βλαβερές συνέπειες τοῦ καταμερισμοῦ της ἐργασίας, ὁ Α. Σμίθ εἶχε σαφῆ ἀντίληψη σχετικά μ' αὐτό τό σημεῖο. Στήν ἀρχή τοῦ ἔργου τοῦ, όπου τόν καταμερισμό της ἐργασίας τόν ἐξυμνεῖ ex professo [ἐξ ἐπαγγέλματος] τόν ἐρμηνεύει ἀπλῶς στά πεταχτά σάν πηγὴ τῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων. Μόνο στό 5ο Βιβλίο, τό ἀφιερωμένο στά ἔσοδα τοῦ κράτους, ἐπαναλαμβάνει ὅσα λέει ὁ Φέργουσον. Στήν «Misdre de la Philosophie» [«Ἀθλιότητα της Φιλοσοφίας»] ἔχω ἐκθέσει ὅσα χρειάζονται σχετικά μέ τήν ιστορική σχέση τοῦ Φέργουσον, τοῦ Α. Σμίθ, τοῦ Λεμοντέν καί τοῦ Σαίη στήν κριτική τους γιά τόν καταμερισμό της ἐργασίας καί περιγράφω ἐκεῖ ἐπίσης γιά πρώτη φορά τό μανουφρακτοῦρικό καταμερισμό της ἐργασίας σάν εἰδική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς (Karl Marx: «Misdre de la Philosophie», Paris 1847, σελ. 122 ν. ἑ.).

νει αὐτό μέ προσοχή καί μέ ὁμοιοπαθητικές δόσεις. Ἀντίθετα, τήν ἀποψη αὐτή τήν καταπολεμᾷ μέ συνέπεια ὁ γάλλος μεταφραστής καί σχολιαστής του Ζ. Γκαρνιέ, πού τόν καιρό της πρώτης γαλλικῆς αυτοκρατορίας μεταμορφώθηκε φυσιολογικά σέ γερουσιαστή. Ἡ λαϊκή ἐκπαίδευση, κατά τή γνώμη του, προσκρούει στοὺς θεμελιακοὺς νόμους τοῦ καταμερισμοῦ της ἐργασίας καί καθιερώνοντάς τήν «προγράφουμε ὁλόκληρο τό κοινωνικό μας σύστημα». «Ὅπως κάθε ἄλλος καταμερισμός της ἐργασίας—λέει—ὁ καταμερισμός ἀνάμεσα στή χειρωνακτική καί τήν πνευματική ἐργασία⁷¹ γίνεται ὅλο καί πιο ἐκδηλος καί πιο ἀποφασιστικός στό βαθμό πού ή κοινωνία (τήν ἐκφραση αὐτή τή χρησιμοποιεῖ σωστά γιά τό κεφάλαιο, τή γαιοχρῆστια καί τό κράτος τους) γίνεται πιο πλούσια. Ὅπως κάθε ἄλλος καταμερισμός της ἐργασίας, ἔτσι κι αὐτός εἶναι ἀποτέλεσμα προηγηθεισῶν καί αἰτία μελλοντικῶν προσόδων... Ἐπιτρέπεται λοιπόν ή κυβέρνηση νά πᾶει ἐνάντια σ' αὐτόν τόν καταμερισμό της ἐργασίας καί νά παρεμποδιστεῖ τή φυσική του πορεία; Ἐπιτρέπεται ἄραγε νά ἐξοδεύει ἕνα μέρος τῶν κρατικῶν ἐσόδων στήν προσπάθεια νά μπερδεύει καί ν' ἀνακατέψει δυό τάξεις ἐργασίας, πού ἐπιδιώκουν οἱ ἴδιες τόν καταμερισμό καί τό χωρισμό τους;»⁷².

Ἐνα κάποιο πνευματικό καί σωματικό σακάτεμα εἶναι ἀναπόσπαστο ἀκόμα καί ἀπό τόν καταμερισμό της ἐργασίας στήν κοινωνία γενικά. Ἐπειδὴ ὅμως ή περίοδος της μανουφρακτοῦρας ὀδηγεῖ πολὺ πιο πέρα αὐτό τό κοινωνικό κομμάτιασμα τῶν κλάδων ἐργασίας καί ἐπειδὴ, ἀπό τήν ἄλλη, μόνο μέ τόν καταμερισμό της ἐργασίας πού τή χαρακτηρίζει χτυπάει τό ἄτομο στή ζωτική του ρίζα, πρώτη αὐτή εἶναι πού προσφέρει καί τό ὕλικό καί τό κίνητρο γιά τή γέννηση της βιομηχανικῆς παθολογίας⁷³.

«Ὅταν ὑποδαιρεῖς ἕναν ἄνθρωπο, εἶναι σά νά τόν ἐκτελεῖς, ἀν τοῦ ἀξίζεις ή θανατική καταδίκη, καί σά νά τόν δολοφονεῖς, ἀν δέν

⁷¹ Ὁ Φέργουσον στό ἔργο του κίόλας «History of Civil Society», σελ. 281, λέει: «Σ' αὐτόν τόν αἰῶνα τοῦ καταμερισμοῦ της ἐργασίας [of separations] ἀκόμα καί ή σκέψη μπορεῖ νά γίνει εἰδικό ἐπάγγελμα».

⁷² G. Garnier, τόμ. V της μετάφρασής του [τοῦ Σμίθ], σελ. 4—5.

⁷³ Ὁ Ρωματῆνι, καθηγητής της πρακτικῆς ἱατρικῆς στήν Πάδουα, δημοσίεψε τό 1713 τό ἔργο του «De morbis artificum», πού τό 1781 μεταφράστηκε σά γαλλικά καί ἐξαντιπώθηκε τό 1811 στήν «Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ème Discours: Auteurs. Classiques». Ἡ περίοδος της μεγάλης βιομηχανίας πλούτισε φυσικά πολὺ τόν κατάλογό του τῶν ἐργατικῶν ἀσθενειῶν. Βλέπε ἀνάμεσα σ' ἄλλα καί «Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonteret». Paris 1858 καί «Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind», 6 τόμοι. Ulm 1860. Τό 1854 ή Society of Arts [Ἑταιρία τῶν τεχνῶν] διόρισε μίαν ἐξεταστική ἐπιτροπή σχετικά μέ τή βιομηχανική παθολογία. Ὁ κατάλογος τῶν ντοκουμέντων πού μάζεψε αὐτή ή ἐπιτροπή βρίσκεται στόν κατάλογο τοῦ «Twickenham Economic Museum». Πολλοὶ σπουδαῖες εἶναι οἱ ἐπίσημες «Reports of Public Health». Βλ. ἐπίσης καί τοῦ γιαιτροῦ δρ Eduard Reich: «Ueber die Entartung des Menschen». Erlangen 1868.

του δέξεται. Ἡ υποδιαίρεση τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ δολοφονία ἑνός λαοῦ»⁷⁴.

Ἡ συνερργασία πού στηρίζεται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἢ ἡ μανουφакτουра εἶναι στήν ἀρχή ἓνα αὐθόρμητο δημιουργήμα. Μόλις ὁμως ἀποχτήσῃ κάποια σταθερότητα καί εὐρύτητα ὑπαρξῆς γίνεται συνειδητή, σχεδιασμένη καί συστηματική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ ἱστορία τῆς καθαντό μανουφакτουρας δείχνει πῶς ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας πού τή χαρακτηρίζει ἀποχτᾶ πρώτῳ μέ βιάσῃ τήν πείρα—σά νά λέμε πίσω ἀπό τήν πλάτη τῶν δρώντων προσώπων—τίς κατάλληλες μορφές, ἔπειτα ὁμως, ὅπως γινόταν στή συντεχνιακή χειροτεχνία, τείνει νά διατηρήσῃ σάν παράδοση τή μορφή πού ἔχει πιά βρεθεῖ καί σέ μερικές περιπτώσεις τή διατηρεῖ αἰῶνες συνέχεια. Ὅταν ἀλλάζει ἡ μορφή αὐτή, ἔκτος ἀπό τίς περιπτώσεις δευτερεύουσας σημασίας, ἀλλάζει πάντα σάν ἀποτελεσμα μιάς ἐπανάστασης σά ἐργαλεῖα παραγωγῆς. Ἡ σύγχρονη μανουфакτούρα—δέ μιλῶ ἐδῶ γιά τή μεγάλη βιομηχανία πού στηρίζεται στίς μηχανές—εἶτε βρίσκει, ὅπως γίνεται λχ. μέ τή μανουфакτούρα ἑτοιμῶν ἐνδυμάτων, στίς μεγάλες πόλεις, ὅπου γεννιέται, ἑτοιμα κίβλας τά *dissecta membra roetae* [τά διάφορα σκόρπια μέλη] τῆς καί δέν ἔχει παρὰ νά μαζέψῃ τά σκόρπια αὐτά μέλη τῆς, εἶτε ἡ ἀρχή τοῦ καταμερισμοῦ εἶναι ἐξόφθαλμη καί δέν χρειάζεται παρὰ ἀπλῶς οἱ διάφορες ἐργασίες τῆς χειροτεχνικῆς παραγωγῆς (λχ. στή βιβλιοδεσία) ν' ἀνατεθοῦν ἀποκλειστικά σέ εἰδικούς ἐργάτες. Στίς περιπτώσεις αὐτές φτάνει μιάς ἐβδομάδας πείρα γιά νά βρεθεῖ ἡ ἀριστημική ἀναλογία τῶν χειρῶν πού ἀπαιτοῦνται γιά κάθε λειτουργία⁷⁵.

Μέ τήν ἀνάλυση τῆς χειροτεχνικῆς δραστηριότητος, τήν εἰδικεύση τῶν ἐργαλείων δουλιᾶς, τή διαμόρφωση τῶν μερικῶν ἐργατῶν, τή συσσωμάτωσή καί τὸ συνδυασμό τους σέ ἓνα συνολικό μηχανισμό, ὁ μανουфакτουρικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας δημιουργεῖ τήν ποιοτική διάρθρωση καί τήν ποσοτική ἀναλογία τῶν κοινωνικῶν προτοσῶν παραγωγῆς, δημιουργεῖ ἐπομένως μιά καθορισμένη ὁργάνωση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί ἀναπτύσσει ἔτσι ταυτόχρονα μιά καινούργια, κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Σάν εἰδική κεφαλαιοκρατική μορφή

⁷⁴ «To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not... the subdivision of labour is the assassination of a people» (*D. Urquhart*: «Familiar Words», London 1855, σελ. 119). Ὁ Χέγκελ εἶχε πολὺ αἰρετικές ἀπόψεις γιά τὸν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. «Μέ τήν ἐννοια μορφωμένοι ἄνθρωποι πρέπει νά ἐννοοῦμε πρώτῳ ἐκείνους πού μποροῦν νά κάνουν ὅλα ὅσα κάνουν οἱ ἄλλοι», λέει στή «Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου» [*Hegel*: «Grundlinien der Philosophie des Rechts», 2η ἐκδ., Berlin 1840, σελ. 247].

⁷⁵ Τῇ βολικῇ εἰσῆσιν στήν ἐφευρετική ἰδιοφυῖα τοῦ κεφαλαιοκράτη, πού ὁ κάθε ἐξεχωριστός κεφαλαιοκράτης τήν ἐφαρμόζει στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας *a priori*, τῇ βίαιου σημεῖα πιά μόνο σέ γερμανοὺς καθηγητές, ὅπως λχ. στόν κ. Ρόσερ, πού γιαντό παραγορεῖ σάν ἀναμειβή «διάφορους μισθοὺς ἐργασίας» στόν κεφαλαιοκράτη πού σάν τὸν Δία κάνει νά ξεπηδήσῃ ἀπὸ τὸ κεφάλι του ἑτοιμος ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ἡ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἐφαρμογή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ βαλαντίου καί ὄχι ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἰδιοφυῖας.

τοῦ κοινωνικοῦ προτοσῶν παραγωγῆς—καί πάνω στίς δοσμένες ἱστορικές βάσεις δέν μποροῦσε ν' ἀναπτυχθεῖ διαφορετικὰ παρὰ μόνο μέ τήν κεφαλαιοκρατική μορφή—εἶναι ἀπλῶς μιά εἰδική μέθοδος παραγωγῆς σχετικῆς ὑπεραξίας ἢ αὔξησης σέ βάρος τῶν ἐργατῶν τῆς αὐτοαξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, πράγμα πού τὸ ὀνομάζουν κοινωνικό πλοῦτο, «wealth of nations» κλπ. Δέν ἀναπτύσσει ἀπλῶς τήν κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας ὑπὲρ τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀντὶ ὑπὲρ τοῦ ἐργάτη, ἀλλὰ τήν ἀναπτύσσει σακατεύοντας τὸν ἐργάτη σάν ἄτομο. Δημιουργεῖ νέους ὅρους γιά τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου πάνω στήν ἐργασία. Ἐπομένως ἀν ἐμφανίζεται ἀπὸ τῇ μιά σάν ἱστορική πρόοδος καί ἀναγκαῖα φάση ἀνάπτυξης σὲ προτοσῶν οἰκονομικῆς διαμόρφωσης τῆς κοινωνίας, ἀπὸ τήν ἄλλη ἐμφανίζεται σάν μέσο πολιτισμένης καί ραφιναρισμένης ἐκμετάλλευσης.

Ἡ πολιτική οἰκονομία, πού μόλις στήν περίοδο τῆς μανουфакτουρας ἀναφαίνεται σάν εἰδική ἐπιστήμη, βλέπει γενικά τὸν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας μόνο ἀπὸ τήν ἀποψη τοῦ μανουфакτουρικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας⁷⁶, σάν μέσο νά παράγονται περισσότερα ἐμπορεύματα μέ τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας καί ἐπομένως σάν μέσο νά φτηναίνουν τά ἐμπορεύματα καί νά ἐπιταχυνθεῖ ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Σέ διαμετρικὴ ἀντίθεση μ' αὐτὴ τήν ὑπογράμμιση τῆς ποσότητας καί τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας οἱ συγγραφεῖς τῆς κλασικῆς ἀρχαϊότητας ἐξετάζουν ἀποκλειστικά τήν ποιότητα καί τὴν ἀξία χρήσης⁷⁷. Ἐπειδὴ χωρίζονται οἱ κοινωνικοὶ κλάδοι παραγωγῆς τὰ ἐμπορεύματα γίνονται καλύτερα, οἱ διάφορες κλίσεις καί τὰ διάφορα ταλέντα τῶν ἀνθρώπων διαλέγουν ἀντίστοιχες σφαῖρες δράσης⁷⁸, καί χω-

⁷⁶ Πιὸ παλαιοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Πέττυ, ὅπως ὁ ἀνάνυμος συγγραφεὺς τοῦ «Advantages of the East-India Trade» κλπ. τονίζουν περισσότερο ἀπὸ τὸν Α. Σμιθ τὸν κεφαλαιοκρατικό χαρακτῆρα τοῦ μανουфакτουρικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας.

⁷⁷ Ἐξαίρεση ἀνάμεσα στοὺς σύγχρονους ἀποτελοῦν μερικοὶ συγγραφεῖς τοῦ 18ου αἰώνα, ὅπως ὁ Μπεκάρι καί ὁ Τζέιμς Χάρις, πού σχετικὰ μέ τὸν καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἐπαναλαμβάνουν σχεδὸν μονάχα ὅσα εἶπαν οἱ ἀρχαῖοι. Ἐτοὶ ὁ Μπεκάρι γράφει: «Ὁ καθέννας ξέρεῖ ἀπ' τὴ δική του τήν πείρα πῶς ὅταν χρησιμοποιεῖ πάντα τὰ χεῖρια καί τὸ πνεῦμα του σὲ τὸ ἴδιο εἶδος ἐργασίας καί γιά τὴν παραγωγή τῶν ἰδίων ἐμπορευμάτων, τὰ προϊόντα αὐτὰ τὰ παράγει πιὸ εὐκόλα, πιὸ ἀφθονα καί πιὸ καλὰ, ἀπ' ὅτι στήν περίπτωση πού ὁ καθέννας θὰ παρήγε γιά τὸν ἑαυτό του τὰ πράγματα πού χρειάζεται... Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἄνθρωποι χωρίζονται σέ διαφορὲς τάξεις καί κίστες πρὸς ὄφελος τοῦ συνόλου καί πρὸς δικὸν τοὺς ὄφελος» (*Cesare Beccaria*: «Elementi di Economia Pubblica», ἐκδ. Custodi, Parte Moderna, τόμ. XI, σελ. 28). Ὁ Τζέιμς Χάρις, ἀργότερα κλῆρος τῆς Μάλμςμου, ὀνομαστός γιά τὰ «Diaries» [*«Ἡμερολόγια»*] του τῆς περιόδου πού ἦταν πρεσβευτὴς στήν Πιερρούπολη, λέει σέ μιά ὑποσημείωση τοῦ ἔργου του «Dialogue concerning Happiness», London 1741 (πού δημοσιεύτηκε καί ἀργότερα σὲ «Three Treatises etc.» 3η ἐκδ. Λονδίνου 1772 [σελ. 292]): «Ὅλη ἡ ἀπέδειξη γιά τὸ ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι κάτι τὸ φυσικὸ (δηλ. ἡ ἀπέδειξη πού στηρίζεται στόν καταμερισμό τῶν ἀσχολιῶν) ἔχει παρθεῖ ἀπὸ τὸ δεύτερο Βιβλίο τῆς «Πολιτείας» τοῦ Πλάτωνα».

⁷⁸ Ἐτοὶ στήν Ὀδύσεια XIV, 228 ἀναφέρεται: «Ἄλλος γὰρ ἑ ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέλλεται ἔργοις» [ἑλλες δουλιὰς εὐχαριστοῦν τὸν ἓνα, κι ἄλλες τὸν ἄ-

ρίς περιορισμό της σφαίρας δράσης δέν μπορεί πουνθενά νά παραχθῇ κατὰ τὸ ὁρισμὸν⁷⁹. Ὡστε καὶ τὸ προϊόν καὶ ὁ παραγωγὸς καλυτερεύουν μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ἄν κάποιον-κάποιον ἀναφέρεται καὶ ἡ αὔξησις τῆς μᾶζας τῶν προϊόντων, αὐτὸ γίνεται μόνον σὲ σχέση μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀφθονία σὲ ἀξίες χρήσης. Δέν ἀναφέρεται οὔτε μὲ μιὰ λέξη ἡ ἀνταλλαχτικὴ ἀξία καὶ τὸ φθίγγημα τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ ἀποψη αὐτῆς τῆς ἀξίας χρήσης ἐπικρατεῖ τόσο στὸν Πλάτωνα⁸⁰, πού τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας τὸν πραγματεύεται σάν

λον»] καὶ ὁ Ἀρχ(λογος, κατὰ τὸν Σέξτο Ἐμπειρικὸ, λέει: «Ἄλλος ἄλλω ἐπ' ἔργον καρδίην ἰαίνεται» [«εὐφραίνει τοῦ καθενὸς τὴν καρδίαν μιὰ ἄλλη ἐργασία»].

⁷⁹ «Πολλ' ἤπισταιτο ἔργα, κακῶς δ' ἤπισταιτο πάντα» [«Πολλὲς δουλιές ἔξερε, ὅλες ὅμως τίς ἔξερε ἀσχημα»] — ὁ ἀθηναῖος σάν ἐμπορευματοπαραγωγὸς ἐνωθε τὸν ἑαυτοῦ τὸν ἀνώτερο ἀπὸ τὸ σπαρτιάτη, ἐπειδὴ ὁ σπαρτιάτης ἔξερε βέβαια νά διαθέτει στὸν πόλεμο ἀνθρώπους, ὁχι ὁμως καὶ χρήμα, ὅπως βάζει ὁ Θουκυδίδης τὸν Περικλῆ νά λέει σὲ μιὰ δημηγορία μὲ τὴν ὁποία ἐξηκῶνει τοὺς ἀθηναίους γιὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο: «σώμασι τε ἔτοιμότεροι οἱ αὐτοῦχοι τῶν ἀνθρώπων ἢ χρήμασι πολεμεῖν» [«οἱ ἄνθρωποι πού ἐργάζονται οἱ ἴδιοι εἶναι προθυμότεροι νὰ πολεμοῦν μὲ τὰ σώματά τους παρά μὲ χρήματα»] (Θουκυδίδης, βιβλ. I, κεφ. 141). Ὡστόσο ἰδανικὸ τους, ἀκόμα καὶ στὴν ὕλική παραγωγή, παρέμενε ἡ «αὐτάρκεια» πού ἀντίκειται στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας «καρῶν γὰρ τὸ εὖ, παρὰ τούτων καὶ τὸ αὐταρκες» [«γιατὶ ἀπ' ὅπου προέρχεται ἡ εὐημερία ἀπὸ καὶ προέρχεται καὶ ἡ αὐτοτέλεια»]. Ἐδῶ πρέπει κανεὶς νά ἔχει ὑπόψη του ὅτι ἀκόμα καὶ τὸν καιρὸ τῆς ἀνατροπῆς τῶν 30 τυράννων οἱ ἀθηναῖοι πού δέν εἶχαν γαμοχησιά δέν ξεπερνοῦσαν τοὺς 5 000.

⁸⁰ Ὁ Πλάτων συμπεραίνει πῶς ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας μέσα στὴν κοινότητα ὀφείλεται στὴν πολυμέρεια τῶν ἀναγκῶν καὶ στὴ μονομέρεια τῶν ικανοτήτων τῶν ἀτόμων. Ἡ κύρια τὸν ἀποψη εἶναι ὅτι ὁ ἐργάτης ὀφείλει νὰ προσαρμόζεται στὴν ἐργασία καὶ ὁχι ἡ ἐργασία στὸν ἐργάτη, πράγμα πού θάταν ἀναποφύεχο ἂν ἀσκούσε ταυτόχρονα διάφορες τέχνες, ὅποτε θά ἀσκούσε τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη σάν πείροργο. «Οὐ γὰρ... ἐθέλει τὸ πρᾶττόμενον τὴν τοῦ πρᾶττοντος σχολὴν περιμεῖν, ἀλλ' ἀνάγκη τὸν πρᾶττοντα τῷ πρᾶττόμενῳ ἐπακολουθεῖν μὴ ἐν πάρεργῳ μέρει. — Ἀνάγκη. — Ἐκ δὲ τούτων πλείονος ἑκάστα γίνεται καὶ κάλλιον καὶ ῥᾶον, διὰ ἐν κατὰ φύσιν καὶ ἐν καιρῷ, σχολὴν τῶν ἄλλων ἄγων, πρᾶττη» [«Γιατὶ... ἡ δουλιὰ δέν περιμένει τὴ σχολὴ τοῦ ἐργάτη, ἀλλὰ εἶναι ἀνάγκη ὁ ἐργάτης νὰ παρακολουθεῖ τὴ δουλιὰ του μὲ προσοχή καὶ ὁχι σάν πάρεργο. — Αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖο. — Ἀπ' ἐδῶ προκύπτει ὅτι παράγονται περισσότερα πράγματα καὶ ὠραιότερα καὶ μὲ εὐκολότερον τρόπο ὅταν ὁ καθένας φτιάχνει μόνον ἓνα πράγμα, σύμφωνα μὲ τὰ φυσικὰ χαρίσματα καὶ στὸν κατάλληλο χρόνον, ἀπαλλαγμένους ἀπὸ ἄλλες ἀσχολίες»] (Πλάτων, Πολιτεία, I, 2η ἐκδ. Baiter Orelli etc.), Παρόμοιες σκέψεις ἀναπτύσσει καὶ ὁ Θουκυδίδης, σὲ τὸ ἴδιο, κεφ. 142: «τὸ δὲ ναυτικὸν τέχνης ἐστίν, ὡς καὶ ἄλλο τι, καὶ οὐκ ἐνδέχεται, διὰ τὴν τύχην, ἐκ παρέργου μελετᾶσθαι, ἀλλὰ μάλλον μὴδὲν ἐκείνῳ πάρεργον ἄλλο γίνεσθαι» [«ἡ ναυτικὴ εἶναι τέχνη ὅπως ἀκριβὴς καὶ κάθε ἄλλη καὶ δέν ἐπιδέχεται νὰ τὴν ἀσχεῖ κανεὶς σάν πάρεργο, ὅταν τύχει νὰ καταπινασθεῖ μ' αὐτὴν, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο δέν ἐπιδέχεται νὰ ἀσχεῖ κανεὶς τίποτα ἄλλο σάν πάρεργο παράλληλα μ' αὐτὴν»]. Ἄν ἡ δουλιὰ θά περιμένει τὸν ἐργάτη, λέει ὁ Πλάτωνας, συχνὰ θά χάνεται ἡ κρίσιμη στιγμή τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ δουλιὰ θά γυλάει, «ἐργον καιρὸν διόλλυται» [«χάνεται ἡ κατάλληλη ευκαιρία γιὰ τὸ ἔργο»]. Τὴν ἴδια πλατωνικὴν ἰδέαν τὴν ξαναβρίσκουμε στὴ διαμαρτυρία τῶν ἀγγλῶν ἰδιοκτητῶν λευκαντηρίων ἐνάντια στὸν ὅρο ἐκείνου τοῦ νόμου γιὰ τὰ ἐργοστάσια πού καθορίζει μιὰ ὁρισμένη ὥρα φαγητοῦ γιὰ ὅλους τοὺς ἐργάτες. Ὁ κλάδος τους δέν μπορεί, λέει, νὰ προσαρμόσθῃ τοσούτους ἐργάτες, γιατί «καμιά ἀπὸ τίς διάφορες ἐργασίες: ἡ ἐπικαύσις, τὸ πλῆξιμο, ἡ λεύκανση, τὸ μαγγάνισμα, τὸ πρεσσάρισμα καὶ τὸ βάψιμο, δέν μποροῦν νὰ διακοποῦν σὲ μιὰ ὁρισμένη στιγμή χωρὶς κίνδυνον νὰ προσληθῇ ζημία... Ὁ κα-

βάση τοῦ χωρισμοῦ τῆς κοινωνίας σὲ κλειστὲς τάξεις, ὅσο καὶ στὸν Ξενοφῶντα⁸¹, πού μὲ τὸ ἀστικό ἐνστικτο πού τὸν χαρακτηρίζει πλησιάζει κυδίας πρὸς τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας μέσα στὸ ἐργαστήρι. Στὸ μέτρο πού ἡ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα ἀναπτύσσει τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας σάν ἀρχὴ διαμόρφωσης τοῦ κράτους, ἡ πολιτεία αὐτὴ εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀθηναϊκὴ ἐξιδανίκευση τοῦ αἰγυπτιακοῦ συστήματος μὲ τίς κάστες του. Ἡ Αἴγυπτος ἀλλοστε ἀποτελοῦσε τὸ πρότυπο βιομηχανικῆς χώρας καὶ γιὰ ἄλλους σύγχρονους του, ὅπως λχ. γιὰ τὸν Ἰσοκράτη⁸², καὶ τὴ σημασία αὐτὴ τὴ διατήρησε ἡ Αἴγυ-

πτος τοῦ ἴδιου ὑποχρεωτικῆς ὥρας φαγητοῦ γιὰ ὅλους τοὺς ἐργάτες θά μπορούσε νὰ θέσει σὲ κίνδυνον πολὺτιμα ἀγαθὰ γιατί θά μένει στὴ μέση τὸ πρῶτος ἐργασίας». Le platonisme οὐ va-t-il seicher! [καὶ πού δέν τρυπώνει ὁ πλατωνισμός!].

⁸¹ Ὁ Ξενοφῶν ἀφηγεῖται πῶς ὁχι μόνον εἶναι τιμὴ νὰ τρώει κανεὶς φαγητὰ ἀπὸ τὸ τραπέζι τοῦ βασιλιᾶ τῶν περσῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ φαγητὰ αὐτὰ εἶναι πολὺ πρὸ νόστιμα ἀπὸ ἄλλα. «Καὶ τοῦτο μέντοι ὅπως ἔχειν οὐδὲν τι θαυμαστόν» ὡς περ γὰρ καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι διαφερόντως ἐν ταῖς μεγάλας πόλεσιν ἐξοργασμέναι εἰσι, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ παρὰ βασιλεῖς οἷα πολὺ διαφερόντως ἐκπεπνῶνται ἐν μὲν γὰρ ταῖς μικραῖς πόλεσιν οἱ αὐτοὶ ποιοῦσι κλίνην, θύραν, ἀροτρον, τραπέζαν, πολλὰς δ' οὐ αὐτὸς οὗτος καὶ οἰκοδομεῖ καὶ ἀγαπᾷ ἦν καὶ οὕτως ἱκανοὺς αὐτὸν τρέφειν ἐργοδόται λαμβάνει» ἀδύνατον οὖν πολλὰ τεχνώμενον ἄνθρωπον πάντα καλῶς ποιεῖν ἐν δὲ ταῖς μεγάλας πόλεσιν διὰ τὸ πολλοὺς ἐκάστου δεῖσθαι ἀρκεῖ καὶ μιὰ ἐκάστου τέχνη εἰς τὸ τρέφεσθαι» πολλὰς οὐδ' ὅλη μιὰ ἀλλ' ὑποδήματα ποιεῖ ὁ μὲν ἀνδρεῖα δὲ γυναῖκες» εἰσι δὲ ἐνθα καὶ ὑποδήματα δὲ μὲν νεοροσφῶν μόνον τρέφεται, δὲ δὲ σχιζῶν, δὲ ζιτωνῶν μόνον συντέμνων, δὲ γέ τούτων οὐδὲν ποῶν ἄλλα συντελεῖ ταῦτα» ἀνάγκη οὖν τὸν ἐν βραχυτάτῳ διατρίβοντα ἔργῳ τοῦτον καὶ ἀρίστα δὴ ἡγνακῶντα τοῦτο ποιεῖν» τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο πέπονθε καὶ τὰ ἀμφὶ τὴν δαίταν» [«Καὶ ὥστόσο δέν εἶναι καθόλου παράξενο πῶς εἶσι ἔχουν τὰ πράγματα, γιατί ὅπως καὶ οἱ ἄλλες τέχνες εἶναι πολὺ τελειοποιημένες στίς μεγάλες πόλεις εἶσι καὶ τὰ βασιλικά φαγητὰ παρασκευάζονται μὲ πολὺ τελειοποιημένη ἐιδικὴ τέχνη. Δηλαδή στίς μικρὲς πόλεις ὁ ἴδιος ἄνθρωπος φτιάχνει κρεβάτια, πόρτες, ἄλτρια, τραπέζια καὶ πολλὰς φορὲς ὁ ἴδιος αὐτὸς ἄνθρωπος χτεῖει σπῖτια καὶ εἶναι εὐχρηστικὸς ἂν λάβει ἀπὸ ἐργοδοτῆς παραγγελίες ἀρκετὲς γιὰ τὴ συντήρησή του. Εἶναι ἀδύνατον λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος πού ἀσχολεῖται μὲ πολλὰς τέχνες νὰ τίς ἀσχεῖ ὅλες καλὰ. Στίς μεγάλες ὅμως πόλεις ἐπειδὴ ὁ καθένας βρῶσκει πολλοὺς ἀγοραστές πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὸ καθεστὶ ἀρκεῖ καὶ μιὰ μόνον τέχνη γιὰ νὰ συντηρεῖται ὁ καθένας. Πολλὰς φορὲς μάλιστα ἀρκεῖ ὁχι μιὰ δολοκλήρη τέχνη, ἀλλὰ ὁ ἕνας κάνει ὑποδήματα ἀνδρικά καὶ ὁ ἄλλος γυναικεῖα. Συμβαίνει ἐπίσης κάποτε νὰ ἔσῃ ἕνας ράβοντας μόνον ὑποδήματα καὶ ἕνας ἄλλος κόβοντας μόνον τὰ δέματα γιὰ τὰ ὑποδήματα ἢ ἕνας κόβει μόνον τὸ ὕψωμα γιὰ χιτῶνες καὶ ἕνας ἄλλος ἀπλῶς ἐνώνει τὰ κομμάτια. Κατ' ἀνάγκη λοιπὸν, ὅποιος ἀσχολεῖται μὲ μιὰ ἀπλούστατη δουλιὰ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ τὴν κάνει ἀρίστα. Τὸ ἴδιο ἀκριβὲς ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ μαγειρικὴ»] (Ξενοφῶν, «Κύρου Παιδεία», βιβλ. VIII, κεφ. 2).

⁸² Ὁ Ξενοφῶν στρέφει ἐδῶ τὴν προσοχή του ἀποκλειστικὰ στὴν ποιότητα τῆς ἀξίας χρήσης πού πρέπει νὰ ἐπιτευχθεῖ, ἂν καὶ ἔξεραι πᾶς ὅτι ἡ κλίμακα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἐξαορτιέται ἀπὸ τὴν ἔκτασι τῆς ἀγορᾶς. «Ἀπαντας δὲ τοὺς ἀριθμοὺς περιλαβόν... ἀεὶ τοῖς αὐτοῖς, τὰς αὐτὰς πράξεις μεταχειρίζεσθαι προσέταξεν, εἰδὼς, τοὺς μὲν μεταβαλλομένους τὰς ἐργασίας, πρὸς οὐδὲν τῶν ἔργων ἀκριβῶς ἔχοντας, τοὺς δὲ ἐπὶ ταῖς αὐταῖς πράξεσι συνεχῶς ἐπιμένοντας, εἰς ὑπερβολὴν ἔκαστον ἀποτελοῦντας. Τοιγαροῦν καὶ πρὸς τὰς τέχνας εὐρησόμεν αὐτοὺς πλείον διαφέρειν τῶν περὶ τὰς αὐτὰς ἐπιστήμας, ἢ τοὺς ἄλλους δημιουργοὺς τῶν ἰδίων καὶ περὶ τὴν οὐσίαν, δι' ἧς τὴν ἐν βασιλείᾳ, καὶ τὴν ἄλλην πολιτείαν διαφυλάττειν, οὕτω καλῶς ἔχοντας, ὥστε καὶ τῶν φιλοσόφων τοὺς ὑπὲρ τῶν τοιοῦτων λέγειν ἐπιχειροῦντας καὶ μάλιστα εὐδοκιοῦντας, τὴν ἐν Αἰγύπτῳ

πος και για τους Έλληνες της εποχής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας⁸³.

Τόν καιρό της καθυπόταξης της μανουφακτούρας, δηλ. της περιόδου που η μανουφακτούρα είναι η κυρίαρχη μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η πλείρα πραγματοποιήση των ίδιων των τάσεων της σκοντάφτει σε πολύπλευρα έμπόδια. Μόλο που, όπως είδαμε, δίπλα στην ιεραρχική κλιμάκωση των εργατών η μανουφακτούρα δημιουργεί έναν απλό χωρισμό ανάμεσα σε επιδέξιους και αδδέξιους εργάτες, ο αριθμός των δεύτερων μένει πολύ περιορισμένος χάρη στην υπέρτερη σημασία των πρώτων. Μόλο που η μανουφακτούρα προσαρμόζει τις ιδιαίτερες δουλιές στο διαφορετικό βαθμό ωριμότητας, δύναμης και ανάπτυξης των ξμψυχων οργάνων της εργασίας και τείνει έπομένως προς την παραγωγική εκμετάλλευση των γυναικών και των παιδιών, η τάση αυτή ναυαγεί γενικά γιατί σκοντάφτει στις συνήθειες και στην αντίσταση των ανδρών εργατών. Μόλο που η αποσύνθεση της χειροτεχνικής δραστηριότητας ρίχνει τα έξοδα μαθήτευσης κι έπομένως την αξία των εργατών, εξακολουθεί να χρειάζεται για τη δυσκολότερη μερική εργασία ένας κάπως μεγαλύτερος χρόνος μαθήτευσης, που διατηρείται με ζήλο από τους εργάτες ακόμα και κεί που γίνεται περιττός. Βλέπουμε λχ. στην Άγγλία να διατηρούν πλείρα την ισχύ τους ως τό τέλος της περιόδου της μανουφακτούρας οι laws of apprenticeship [νόμοι για τους μαθητευόμενους] που καθορίζουν εφτάχρονη μαθήτευση και που μονάχα η μεγάλη βιομηχανία τους κατάργησε οριστικά. Έπειδή η χειροτεχνική επιτηδεύση εξακολουθεί να παραμένει η βάση της μανουφακτούρας και επειδή ο συνολικός μηχανισμός που λειτουργεί σ' αυτήν δέ διαθέτει έναν ανεξάρτητο απ' τους ίδιους τους εργάτες αντικειμενικό σκελετό, τό κεφάλαιο παλαίβει διαρκώς με την ανυποταγή των εργατών. «Η αδυναμία της ανθρώπινης φύσης—φωνάζει ο φίλος μας ο Γιούρ—είναι τόσο μεγάλη, που όσο πιο επιτηδίδος είναι ο εργάτης, τόσο πιο ιδιόγνωμος γίνεται και τόσο πιο δύσκολο είναι να τον μεταχειρίζεσαι, και γιαυτό προξενεί μεγάλη βλάβη στο συνολικό μηχανισμό με τα ξεροκέφαλα καμώματά του»⁸⁴. Γιαυτό, σ' όλη την περίοδο της μανουφα-

προαιρεθάναι πολιτείαν» [«Αφού (ο Βούσιρις) τους χώρισε όλους σε κλειστές κατηγορίες... πρόσταξε οι ίδιοι άνθρωποι να ασχολούνται πάντα με την ίδια εργασία, επειδή ήξερε καλά ότι αυτοί που αλλάζουν εργασία καμιά δουλιά δεν την κάνουν όπως πρέπει, ενώ εκείνοι που παραμένουν συνεχώς στην ίδια δουλιά την έπιτελουν με τελειώτατο τρόπο. Πραγματικά λοιπόν θα βρούμε ότι στις τέχνες αυτοί υπερέχουν από τους αντίζηλους τους περισσότερο από ό,τι οι έμπειροι τεχνίτες υπό τους άτεχνους και όσο για τους θεσμούς με τους οποίους περιφρουρούν και τη βασιλική έξουσία και τό υπόλοιπο πολίτευμα είναι τόσο άφρατοι που όσοι φιλόσοφοι, και μάλιστα οι πιο διάσημοι, καταπιάνονται να μιλήσουν για αυτά τα πράγματα, προτιμούν τό πολίτευμα της Αιγύπτου»]. (Ισοκράτης, «Βούσιρις», κεφ. 8).

⁸³ Πρβλ. Διόδωρο τόν Σικελιώτη [«Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek», βιβλ. I. 1831].

⁸⁴ Urz: «Philosophy of Manufactures», σελ. 20.

κτούρας ακούγονται παράπονα για την άπειθαρχία των εργατών⁸⁵. Κι αν ακόμα δεν είχαμε τις μαρτυρίες σύγχρονων συγγραφέων, και μόνο τα άπλά γεγονότα ότι από τό 16ο αιώνα ως την έποχή της μεγάλης βιομηχανίας τό κεφάλαιο δεν καταφέρνει να γίνει κύριος όλου του εργάσιμου χρόνου που διάθεταν οι μανουφακτουρικοί εργάτες, ότι οι μανουφακτούρες ζούν λίγα χρόνια και με τη μετανάστευση των εργατών μεταφέρουν την έδρα τους από τη μιά χώρα στην άλλη —και μόνο τα άπλά αυτά γεγονότα μās λένε περισσότερα απ' όσα θα μās λέγανε όλόκληρες βιβλιοθήκες. «Πρέπει με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο να μπει τάξη», αναφωνεί τό 1770 ο συγγραφέας του «Essay on Trade and Commerce», που τόν αναφέραμε έπανειλημμένα. «Τάξη», άντηχεί 60 χρόνια αργότερα από τό στόμα του δρ Άντριου Γιούρ. Από τη μανουφακτούρα όμως, που στριβεται «στο σχολαστικό δόγμα του καταμερισμού της εργασίας», έλειπε η «τάξη», και αυτή την τάξη την αποκατάστησε ο Άρκραϊτ.

Ταυτόχρονα η μανουφακτούρα δεν μπόρεσε ούτε ν' άγκαλιάσει την κοινωνική παραγωγή σ' όλη της την έκταση, ούτε να την ανατρέψει σ' όλο της τό βάθος. Όρθωνόταν σάν οικονομικό τεχνούργημα πάνω στην πλατιά βάση της χειροτεχνίας των πόλεων και της οικιακής της υπαίθρου. Η ίδια στενή της τεχνική βάση σε ένα ορισμένο βαθμό εξέλιξης ήρθε σε αντίφαση με τις ανάγκες της παραγωγής που δημιουργήσε η ίδια.

Ένα από τα πιο όλόκληρα δημιουργήματα της μανουφακτούρας ήταν τό εργαστήρι για την παραγωγή των ίδιων των εργαλείων, και ιδίως των περίπλοκων μηχανικών συσκευών που είχαν κιόλας άρχίσει να χρησιμοποιούνται. «Ένα τέτιο εργαστήρι—λέει ο Γιούρ—παρουσίαζε την εικόνα του καταμερισμού της εργασίας στις πολλαπλές κλιμακώσεις της. Τό τρυπάνι, τό σκαρπέλο, ο τόνος, είχε τό καθένα τους δικούς του εργάτες κλιμακωμένους ιεραρχικά σύμφωνα με τό βαθμό της επιδεξιότητάς τους». Τό προϊόν αυτό του μανουφακτουρικού καταμερισμού της εργασίας παρήγε με τη σειρά του μηχανές. Οι μηχανές αυτές καταργούν τη χειροτεχνική δραστηριότητα σάν ρυθμιστική άρχή της κοινωνικής παραγωγής. Έτσι από τη μιά παραμερίζεται η τεχνική βάση της ισόβιας προσάρτησης του εργάτη σε μιά μερική λειτουργία. Από την άλλη έφθονουν οι φραγμοί ποί η ίδια αυτή άρχή έβαζε ακόμα στην κυριαρχία του κεφαλαίου.

⁸⁵ «Όσα λέγονται στο κείμενο ισχύουν περισσότερο για την Άγγλία παρά για τη Γαλλία, και περισσότερο για τη Γαλλία παρά για την Όλλανδία.

25. Κ. Μάρε, «Τό Κεφάλαιο», τόμος I.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΜΗΧΑΝΕΣ ΚΑΙ Η ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

1. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΜΗΧΑΝΩΝ.

Ὁ Τζόν Στούαρτ Μίλλ στο ἔργο του «Ἀρχές τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» λέει: «Ζήτημα εἶναι ἂν ὅλες οἱ ὡς τώρα μηχανικὲς ἐφευρέσεις ἔχουν ἀνακουφίσει τὸν καθημερινὸ μόχθο ὁποιουδήποτε ἀνθρώπινου ὄντος»⁸⁶. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου αὐτός ὁ σκοπὸς τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνται μὲ κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο. Ὅπως καὶ κάθε ἄλλη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως τῆς ἐργασίας ἔτσι καὶ ἡ ἀνάπτυξή της μὲ τίς μηχανές ἔχει σκοπὸ νὰ φθιναίνει τὰ ἐμπορεύματα καὶ νὰ συντομῆσει τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργασίης ἡμέρας πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιὰ τὸν ἑαυτοῦ, γιὰ νὰ μεγαλώσει τὸ ἄλλο μέρος τῆς ἐργασίης ἡμέρας του, πού τὸ δίνει δωρεάν στὸν κεφαλαιοκράτη. Οἱ μηχανές εἶναι μέσο γιὰ τὴν παραγωγή ὑπεραξίας.

Στὴ μανουφακτούρα ἡ ἀνατροπὴ τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἔχει γιὰ ἀφετηρία τῆς τῆς ἐργατικῆς δυνάμει, ἐνῶ στὴ μεγάλη βιομηχανία ἔχει τὸ μέσο ἐργασίας. Πρέπει ἐπομένως νὰ ἐξετάσουμε πρῶτα, μὲ ποιὸν τρόπο τὸ μέσο ἐργασίας μετατρέπεται ἀπὸ ἐργαλεῖο σὲ μηχανή, ἢ σὲ τί ἡ μηχανή διαφέρει ἀπὸ τὸ ἐργαλεῖο τοῦ χειροτέχνη. Πρόκειται ἔδῳ μόνο γιὰ τὰ μεγάλα, τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, γιατί οἱ ἐποχές τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνίας, ὅπως καὶ οἱ ἐποχές τῆς ἱστορίας τῆς γῆς, δὲν χωρίζονται ἢ μιά ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ ἀφηρημένα αὐστηρὲς διαχωριστικὲς γραμμές.

Οἱ μαθηματικοὶ καὶ οἱ μηχανικοὶ δηλώνουν ὅτι τὸ ἐργαλεῖο εἶναι ἀπλή μηχανή καὶ ἡ μηχανή σύνθετο ἐργαλεῖο—καὶ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὴ βρίσκουμε νὰ τὴν ἐπαναλαβαίνουν πού καὶ ποῦ καὶ ἄγγλοι οἰκονομολόγοι. Δὲ βλέπουν ἔδῳ καμιά οὐσιαστικὴ διαφορὰ καὶ ὀνομάζουν μηχανές ἀκόμα καὶ τὰ ἀπλά μηχανικὰ μέσα, ὅπως τὸ μοχλὸ, τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο, τὸν κοχλία, τὴ σφήνα κλπ.⁸⁷. Καὶ πράγματι κάθε μηχανή, ὅσο μετασχηματισμένη καὶ σύνθετη κι ἂν εἶναι, ἀποτελεῖται ἀπ' αὐτὰ τὰ ἀπλά μηχανικὰ μέσα. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη ὁμως

ὁ ὁρισμὸς αὐτός δὲν ἀξίζει τίποτα, γιατί τοῦ λείπει τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἐργαλεῖο καὶ στὴ μηχανή τὴ βλέπουν στὸ ὅτι κινητήρια δυνάμει στὸ ἐργαλεῖο εἶναι ὁ ἀνθρώπος, ἐνῶ στὴ μηχανή κινητήρια δυνάμει εἶναι μιά φυσικὴ δυνάμει διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη, ὅπως τὸ ζῶο, τὸ νερό, ὁ ἀέρας κλπ.⁸⁸. Σύμφωνα μ' ὅλα αὐτὰ θάταν μηχανή καὶ τὸ ἄλτερι πού τὸ σέρνουν βόδια καὶ πού ἀνήκει στὶς πιὸ διαφορετικὲς ἐποχές τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ ὁ circular loom [στρογγυλὸς ἀργαλιός] τοῦ Κλίουνσεν, πού τὸν κινεῖ μὲ τὸ χέρι ἕνας ἐργάτης μόνος του καὶ πού μέσα σ' ἕνα λεπτό τῆς ὥρας ὑφαίνει 96 000 θηλιές, θάταν ὁπλῶς ἐργαλεῖο. Ἀκόμα ὁ ἴδιος ἀργαλιός θάταν ἐργαλεῖο, ὅταν θὰ τὸν κινούσαν μὲ τὸ χέρι καὶ μηχανή, ὅταν θὰ τὸν κινούσαν μὲ αἰμῶ. Καὶ ἐπειδὴ ἡ χρησιμοποίησις τῆς δυνάμεως τοῦ ζώου εἶναι μιά ἀπὸ τίς πιὸ παλιές ἐφευρέσεις τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ μηχανικὴ παραγωγή θὰ εἶχε ἔτσι προηγηθεῖ ἀπὸ τὴ χειροτεχνική. Ὅταν ὁ Τζόν Οὐάιτ τὸ 1735 γνωστοποίησε τὴν ἐφεύρεση τῆς κλωστῆς τοῦ μηχανῆς καὶ ἐγκατέστησε μ' αὐτὴν τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση τοῦ 18ου αἰῶνα, δὲν εἶπε λέξη γιὰ τὸ ὅτι τὴ μηχανή τὴν κινεῖ ἕνας γαῖδαρος ἀντὶς ὁ ἀνθρώπος, καὶ ὅμως ὁ ρόλος αὐτός ἔλαχε στὸ γαῖδαρο. Τὸ πρόγραμμά του ἔλεγε: μιά μηχανή «γιὰ νὰ κλώθουν χωρὶς δάχτυλα»⁸⁹.

Κάθε ἀναπτυγμένη μηχανικὴ ἐγκατάστασις [entwickelte Maschine—

⁸⁶ «Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη μπορούμε νὰ τραβήξουμε μιά ξεκάθαρη διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ ἐργαλεῖο καὶ τὴ μηχανή: τὰ φυτάρια, τὰ σφυριά, τὰ σακαπέλα κλπ., οἱ μοχλοὶ καὶ τὰ κατσαβίδια, γιὰ τὰ ὅποια, ὅσο τεχνικά κι ἂν εἶναι ἐφευρέματα, ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἡ κινητήρια δυνάμει... ὅλα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν ἐνιαυτ ἐργαλεῖο ἐνῶ τὸ ἄλτερι μὲ τὴ ζωικὴ δυνάμει πού τὸ κινεῖ, οἱ ἀνεμόμυλοι καὶ λοιποὶ μύλοι πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν στὶς μηχανές» (Wilhelm Schulz: «Ἡ κίνησις τῆς παραγωγῆς», Ζυρίχη 1843, σελ. 38). Ἐνα ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἀξιεῖται σύγγραμμα.

⁸⁹ Ἀκόμα πρὶν ἀπ' αὐτὸν χρησιμοποιήθηκαν, ἂν καὶ πολὺ ἀτελῶς, μηχανές γιὰ κλώσιμο. Πιθανόν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἰταλία. Μιά κριτικὴ ἱστορία τῆς τεχνολογίας θ' ἀπόδειχνε γενικὰ πόσο λίγο ἀνήκει σὲ ἕνα μόνο άτομο ὁποιαδήποτε ἐφεύρεση τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὡς τώρα ὁμως δὲν ὑπάρχει τέτοιο ἔργο. Ὁ Λαρβίνος ἔστρεψε τὴν προσοχὴ στὴν ἱστορία τῆς φυσικῆς τεχνολογίας, δηλ. στὴ διαμόρφωσις τῶν ὀργάνων τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων ὡς ἐργαλεῖων παραγωγῆς γιὰ τὴ ζωὴ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων. Δὲν ἀξίζει μὴπως τὴν ἴδια προσοχὴ ἡ ἱστορία τῆς διαμόρφωσις τῶν παραγωγικῶν ὀργάνων τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, τῆς ὑλικῆς βάσεως κάθε ἰδιαίτερης κοινωνικῆς ὁργάνωσις; Καὶ δὲ θάταν πιὸ εὐκόλο νὰ γραφεῖ αὐτὴ ἡ ἱστορία, μιά καὶ, ὅπως λέει ὁ Βίζο, ἡ ἱστορία τῶν ἀνθρώπων διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς φύσεως κατὰ τὸ ὅτι τὴ μιά τὴ φτιάξαμε ἐμεῖς, ἐνῶ τὴν ἄλλη δὲν τὴ φτιάξαμε ἐμεῖς; Ἡ τεχνολογία ἀποκαλύπτει τὴν ἐνεργὸν στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὴ φύσι, τὸ ἄμεσο προτοές παραγωγῆς τῆς ζωῆς του καὶ ἐπομένως καὶ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς του καὶ τῶν πνευματικῶν παραστάσεων του πού πηγάζουν ἀπ' αὐτές. Ἀκόμα καὶ κάθε ἱστορία τῆς θρησκείας πού κάνει ἀφαίρεση ἀπ' αὐτὴ τὴν ὑλικὴν βάση δὲν εἶναι κριτικὴ. Καὶ πραγματικά, εἶναι πολὺ πιὸ εὐκόλο νὰ βρεῖ κανεὶς μὲ τὴν ἀνάλυσι τὸν ἐπίγειο πυρῆνα τῶν θρησκευτικῶν νεφελώδων παραστάσεων. παρὰ, ἀντίστροφα, ἀπὸ τίς κάθε φορὰ πραγματικὲς συνθήκες ζωῆς νὰ συνάγει τίς θρησκευτικὰς μορφὰς τους. Ὁ τελευταῖος αὐτός τρόπος εἶναι ἡ μοναδικὰ ὑλικὴ καὶ ἐπομένως ἐπιστημονικὴ μέθοδος. Οἱ ἑλλείψεις τοῦ ἀφηρημένου φυσικοεπιστημονικοῦ ὕψους, πού ἀποκλείει τὸ ἱστορικὸ προτοές, φαίνονται κιόλας ἀπὸ τίς ἀφηρημένες καὶ ἰδεολογικὲς παραστάσεις τῶν ἐκπροσώπων του, μόλις τοιμήσουν νὰ ξεμυτίσουν ἐξω ἀπὸ τὴν ἐιδικότητά τους.

⁸⁸ «It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being». Ὁ Μίλλ ὑάτρειε νάχει πεῖ «of any human being not fed by other people's labour» [ὁποιοῦδήποτε ἀνθρώπινου ὄντος, πού δὲ ζεῖ ὑπὸ τὴν ἐργασία ἄλλων ἀνθρώπων], γιατί, χωρὶς καμιά ἀμφιβολία, οἱ μηχανές αὐξήσαν πολὺ τὸν ἀριθμὸ τῶν καθὼς πρέπει ἀργόσχολων.

⁸⁷ Βλ. λογογράφου τὸ «Course of Mathematics» τοῦ Hutton.

rie] αποτελείται από τρία μέρη που διαφέρουν ουσιαστικά τό ένα από τό άλλο: από τήν κινητήρια μηχανή, από τό μηχανισμό μετάδοσης και τέλος από τήν εργαλειομηχανή ή εργασιομηχανή. Η κινητήρια μηχανή ενεργεί σάν κινητήρια δύναμη όλης τής εγκατάστασης. Παράγει ή ίδια τήν κινητήρια δύναμή της, όπως ή ατμομηχανή, ή θερμική μηχανή, ή ηλεκτρομαγνητική μηχανή κλπ. ή δέχεται τήν κίνηση από μιά έτοιμη φυσική δύναμη που βρίσκειται έξω απ' αυτή, όπως ή φτερωτή ή δέχεται από τήν υδατόπτωση, τό φτερό του άνεμόμυλου από τόν άέρα κλπ. Ο μηχανισμός μετάδοσης, που αποτελείται από τροχαλίες, άξονες, δοντωτούς τροχούς, έκκεντρα, άεράκτους, καλώδια, λουριά, ένδιάμεσους μοχλούς και εξαρτήματα όλων τών ειδών, ρυθμίζει τήν κίνηση, μετατρέπει ή μορφή της, όπου είναι αυτό άναγκαίο, λχ. από κατακόρυφη σέ περιστροφική, τήν κατανέμει και ή μεταδίδει στίς εργαλειομηχανές. Και τά δυό αυτά μέρη του μηχανισμού ύπάρχουν μόνο για νά βάζουν σέ κίνηση τήν εργαλειομηχανή, που πιάνει έτσι τό αντικείμενο εργασίας και τό μεταβάλλει σύμφωνα μέ τόν επιδιωκόμενο σκοπό. Η βιομηχανική επανάσταση του 18ου αιώνα ξεκινάει ίσα-ίσα απ' αυτό τό μέρος τής μηχανικής εγκατάστασης, από τήν εργαλειομηχανή. Και εξακολουθεί καθημερινά ν' αποτελεί τήν άφετηρία, κάθε φορά που μιά χειροτεχνική ή μανουφακτουρική παραγωγή μετατρέπεται σέ μηχανοποίητη παραγωγή.

Αν τώρα εξετάσουμε από πιο κοντά τήν εργαλειομηχανή ή τήν καθαυτό εργασιομηχανή, ξαναεμφανίζονται σέ γενικές γραμμές, άν και συχνά σέ πολύ άλλαγμένη μορφή, οι συσκευές και τά εργαλεία μέ τά όποια εργάζεται ό χειροτέχνης και ό μανουφακτουρικός εργάτης, μόνο που εμφανίζονται σάν εργαλεία ενός μηχανισμού ή σάν μηχανικά εργαλεία αντί σάν εργαλεία του ανθρώπου. Έίτε όλη ή μηχανή είναι μιά λίγο-πολύ άλλαγμένη μηχανική έκδοση του παλιού χειροτεχνικού εργαλείου, όπως συμβαίνει μέ τό μηχανοκίνητο άργαλιό⁹⁰, είτε τά δρώντα όργανα που έχουν προσκολληθεί στό σκελετό τής εργασιομηχανής είναι παλιοί γνώριμοι, όπως τά άδράχτια στίς κλωστικές μηχανές, οι βελόνες στίς καλτσοπλεχτικές μηχανές, τά πριόνια στίς προιονομηχανές, τά μαχαίρια στίς κοπτικές μηχανές κλπ. Η διαφορά άνάμεσα σ' αυτά τά εργαλεία και στό καθαυτό σώμα τής εργασιομηχανής φτάνει ως ή γέννησή τους. Τά εργαλεία αυτά εξακολουθούν ακόμα στό μεγαλύτερό τους μέρος νά παράγονται μέ χειρωνακτικό ή μέ μανουφακτουρικό τρόπο και μόνο έπειτα στερεώνονται στό σώμα τής εργασιομηχανής που παράγεται μέ μηχανές⁹¹. Έπομένως ή εργαλειομηχανή είναι ένας μηχανισμός, που άφού δεχτεί τήν αντίστοιχη

⁹⁰ Ίδιως στήν αρχική μορφή του μηχανοκίνητου άργαλιού άναγνωρίζεται κανείς μέ τήν πρώτη ματιά τόν παλιό άργαλιό. Μόνο στή σύγχρονή του μορφή εμφανίζεται ουσιαστικά άλλαγμένος.

⁹¹ Μόνο από τό 1850 περίπου και δώ κατασκευάζεται στήν Αγγλία μέ μηχανές ένας αυξανόμενος αριθμός τών εργαλείων και εργασιομηχανών, άν και δέν κατασκευάζονται από τούς ίδιους εργοστασιαρχές που φτιάχνουν τήν ίδια ή μηχανή. Μηχανές για τήν παραγωγή τέτοιων μηχανικών εργαλείων είναι λχ. ή

κίνηση εκτελεί μέ τά εργαλεία του τίς ίδιες εργασίες που εκτελούσε προηγουμένα ό εργάτης μέ παρόμοια εργαλεία. Αν τώρα ή κινητήρια δύναμη ξεκινάει από τόν άνθρωπο ή πάλι μέ ή σειρά της από μιά μηχανή, αυτό δέν αλλάζει καθόλου τήν ουσία τής υπόθεσης. Αφού περάσει τό καθαυτό εργαλείο από τόν άνθρωπο σ' ένα μηχανισμό, ή θέση του άπλου εργαλείου τήν παίρνει μιά μηχανή. Η διαφορά χτυπάει άμέσως στό μάτι, ακόμα και όταν εξακολουθεί ό άνθρωπος νά μένει ή πρώτη κινητήρια δύναμη. Ο αριθμός τών εργαλείων δουλιάς, μέ τά όποια μπορεί νά εργάζεται ταυτόχρονα ό άνθρωπος, περιορίζεται από τόν αριθμό τών φυσικών του εργαλείων παραγωγής, τών σωματικών του όργάνων. Στή Γερμανία προσπάθησαν πρώτα νά βάλουν έναν κλώστη νά γυρνάει δυό ροδάνια, δηλαδή τόν βάζαν νά δουλεύει ταυτόχρονα μέ τά δυό χέρια και μέ τά δυό πόδια. Αυτό όμως ήταν πάρα πολύ κοπιαστικό. Αργότερα έφευραν ένα ποδοκίνητο ροδάνι μέ δυό άδράχτια, οι δεξιότεχνες κλώστες όμως που μπορούσαν νά κλώθουν ταυτόχρονα δυό κλωστές ήταν σχεδόν τόσο σπάνιοι, όσο οι άνθρωποι μέ δυό κεφάλια. Αντίθετα, ή κλωστική μηχανή «Τζένν» κλώθει από τήν πρώτη στιγμή μέ 12—18 άδράχτια, ή καλτσοπλεχτική μηχανή πλέκει ταυτόχρονα μέ πολλές χιλιάδες βελόνες κλπ. Ο αριθμός τών εργαλείων μέ τά όποια εργάζεται ή ίδια εργαλειομηχανή είναι από τήν πρώτη στιγμή χειραφετημένος από τούς οργανικούς περιορισμούς στους όποιους υποβάλλεται τό χειροκίνητο εργαλείο ενός εργάτη.

Υπάρχουν πολλά χειροτεχνικά εργαλεία που δείχνουν αισθητά χειροπιαστή ή διαφορά άνάμεσα στον άνθρωπο σάν άπλή κινητήρια δύναμη και στον άνθρωπο σάν εργάτη που εκτελεί τήν καθαυτό εργασία. Λογούραχη στό ροδάνι τό πόδι λειτουργεί μόνο σάν κινητήρια δύναμη, ένώ τό χέρι, που δουλεύει στό άδράχτι, ξαίνει και στρίβει, δηλ. εκτελεί τήν καθαυτό πράξη του κλωσίματος. Και ακριβώς, αυτό τό τελευταίο μέρος του χειροτεχνικού εργαλείου άδράχνει πρώτα ή βιομηχανική επανάσταση και αφήνει τόν άνθρωπο νά παίζει στήν αρχή ακόμα τόν καθαρά μηχανικό ρόλο τής κινητήριας δύναμης, δίπλα στήν καινούργια του δουλιά τής επίβλεψης τής μηχανής μέ τά μάτια και τής διόρθωσης τών λαθών της μέ τό χέρι του. Από τήν άλλη τά εργαλεία που πάνω τους ό άνθρωπος επενεργεί από τήν αρχή μόνο σάν άπλή κινητήρια δύναμη, όπως λχ. στό γύρισμα του στροφάλου ενός μύλου⁹², στήν άντληση, στό άνεβοκατέβασμα τών βρα-

automatic bobbin-making engine [αυτόματη μηχανή κατασκευής καρουλιών], ή card-setting engine, οι μηχανές που φτιάχνουν τά χτένια τών άργαλιών, οι μηχανές για τήν κατασκευή άδραχιών που προορίζονται για τίς κλωστικές μηχανές μισού και βότερ.

⁹² Ο Μωυσής τής Αιγύπτου λέει: «Δέν πρέπει νά δένεις τό στόμα του βοδιού που άλωνίζει» [«Βίβλος», «Η πεντάτευχος του Μωυσή», κεφ. 25, σελ. 4]. Αντίθετα οι χριστιανοί γερανοί φιλόανθρωποι βάζαν γύρω στό λαιμό του δουλοπάροικου, που χρησιμοποιούσαν σάν κινητήρια δύναμη στό άλεσμα, ένα μεγάλο ξύλινο δίσκο για νά μή μπορεί μέ τό χέρι του νά βάζει άλεύρι στό στόμα του.

χιόνων ενός φουσερού, στο κοπάνισμα μέσα σε γουδιά κλπ., προκαλούν βέβαια πρώτα τη χρησιμοποίηση των ζώων, του νερού και του αέρα⁹³ σαν κινητήριων δυνάμεων. Πολλά απ' αυτά τα εργαλεία εξελίσσονται σε μηχανές ένμερει ακόμη στην περίοδο της μανουφακτούρας, και σποραδικά πολύ πριν από την περίοδο της μανουφακτούρας, όμως δεν επαναστατικοποιούν τον τρόπο της παραγωγής. Ότι είναι κιόλας μηχανές και στη χειροτεχνική τους ακόμα μορφή φαίνεται στην περίοδο της μεγάλης βιομηχανίας. Λογούχαρη οι άντλίες με τις οποίες το 1836/37 οι δλλανδοί αδειάσανε τη λίμνη του Χάρλεμ ήταν κατασκευασμένες σύμφωνα με την αρχή των συνηθισμένων άντλιών, μόνο που τα έμβολά τους τα κινούσαν κυκλώπειες ατμομηχανές αντί εργατικά χέρια. Καί σήμερα ακόμα στην Αγγλία το συνηθισμένο και πολύ ατελές φουσερό του σιδερά μετατρέπεται καμιά φορά σε μηχανική αεραντλία, αν συνδεθεί απλώς δ βραχιόνάς του με μία ατμομηχανή. Η ίδια ή ατμομηχανή, όπως είχε εφευρεθεί στα τέλη του 17ου αιώνα, την εποχή της μανουφακτούρας, και όπως εξακολουθούσε να υπάρχει ως το 1780⁹⁴, δεν προκάλεσε καμιά βιομηχανική επανάσταση. Αντίστροφα, μάλλον η δημιουργία των εργαλειομηχανών ήταν που έκανε αναγκαία την επανάσταση της ατμομηχανής. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος αντί να επιδρά πάνω στο αντικείμενο της εργασίας με το εργαλείο, επιδρά μόνο σαν κινητήρια δύναμη μιας εργαλειομηχανής, γίνεται πια ζήτημα τύχης το γεγονός ότι φορέας της κινητήριας δύναμης είναι οι μύες του ανθρώπου, και μπορεί να πάρουν τη θέση τους ο αέρας, το νερό, ο ατμός κλπ. Το γεγονός αυτό δεν αποκλείει φυσικά μια τέια άλληγν ή έχει συχνά σαν αποτέλεσμα μεγάλες τεχνικές αλλαγές στο μηχανισμό που αρχικά είχε κατασκευαστεί με την προϋπόθεση ότι θα κινούνταν με τη δύναμη του ανθρώπου. Σήμερα όλες οι μηχανές που πάνε ν' ανοίξουν το δρόμο τους για πρώτη φορά, όπως οι ραφτομηχανές, οι αργοποιητικές μηχανές κλπ., κατασκευάζονται έτσι που να μπορούν ταυτόχρονα να κινούνται και από τον άνθρωπο και από μία καθαρά μηχανική κινητήρια δύναμη, εκτός από τις περιπτώσεις που ο περιορισμός τους αποκλείει από τα πριν κιόλας τη μικρή κλίμακα.

⁹³ Ένμερει ή έλλειψη φυσικών ύδατοπτώσεων, ένμερει ή πάλι ενάντια σε κάθε άλλου είδους πληθώρα νερού ανάγκασαν τους δλλανδούς να χρησιμοποιήσουν τον αέρα σαν κινητήρια δύναμη. Τόν ίδιο τον ανεμόμυλο τον πήραν από τη Γερμανία, όπου ή εφεύρεση αυτή είχε προκαλέσει σοβαρή πάλι ανάμεσα στους ευγενείς, τούς παπάδες και τον αυτοκράτορα γύρω στο ζήτημα: σε ποιόν από τούς τρεις «άνηκει» ο αέρας. Στη Γερμανία λέγανε ότι ο αέρας μεταβάλλει τον άνθρωπο σε ξένη ιδιοκτησία [Luft macht eigen], ενώ ο αέρας άπελευθέρωσε τήν Όλλανδία. Αυτό που έκανε έδω ο αέρας δεν ήταν ότι μετέβαλε τόν δλλανδό σε ιδιοκτησία, αλλά έκανε τη γη ιδιοκτησία για τόν δλλανδό. Τό 1836 κιόλας λειτουργούσαν στην Όλλανδία 12 000 ανεμόμυλοι συνολικής δύναμης 6 000 ίππων, για ν' αποτρέψουν τήν ξαναμετατροπή σε βάλτο τών δυο τρίτων της χώρας.

⁹⁴ Είναι αλήθεια ότι βελτιώθηκε κιόλας πολύ με τήν πρώτη ατμομηχανή του Ουάτ που λέγεται ατμομηχανή απλής κίνησης, με τη μορφή αυτή όμως έμεινε απλή ανυψωτική μηχανή για νερό και άμυρα.

Η μηχανή από τήν οποία ξεκινάει ή βιομηχανική επανάσταση αντικαθιστά τόν εργάτη που χειρίζεται ένα μόνο εργαλείο με ένα μηχανισμό που εργάζεται ταυτόχρονα μ' ένα πλήθος τέια ή παρόμοια εργαλεία και που τόν κινεί μία μοναδική κινητήρια δύναμη, αδιάφορο ποιός μορφή⁹⁵. Έδω έχουμε τή μηχανή, αλλά μόνο σαν άλλο στοιχείο της εκμηχανισμένης παραγωγής.

Η διεύρυνση τών διαστάσεων της εργασιομηχανής και ή αύξηση του αριθμού τών ταυτόχρονα δρώντων εργαλείων της προϋποθέτουν ένα πιο μαζικό μηχανισμό κίνησης, και ο μηχανισμός αυτός με τη σειρά του προϋποθέτει, για τήν υπερνίκηση της ίδιας του της αντίστασης, μία πιο ισχυρή κινητήρια δύναμη από τήν κινητήρια δύναμη του ανθρώπου, χωρίς ότι ο άνθρωπος είναι ένα στόν ανώτατο βαθμό άτελές όργανο παραγωγής ομοιόμορφης και συνεχούς κίνησης. Όταν ο άνθρωπος λειτουργεί πια μόνο σαν απλή κινητήρια δύναμη, δηλ. όταν στη θέση του εργαλείου του έχει μπει μία εργαλειομηχανή, είναι δυνατό να τόν αντικαταστήσουν και σαν κινητήρια δύναμη άλλες φυσικές δυνάμεις. Απ' όλες τις μεγάλες κινητήριες δυνάμεις που κληροδότησε ή περίοδος της μανουφακτούρας ή δύναμη του αλόγου ήταν ή χειρότερη, ένμερει γιατί τό αλλογο έχει τις ιδιοτροπίες του και ένμερει γιατί στοιχίζει πολύ και γιατί είναι περιορισμένες οι διαστάσεις χρησιμοποίησής του μέσα σε εργοστάσια⁹⁶. Ωστόσο στην

⁹⁵ «Η συνένωση όλων αυτών τών όλων εργαλείων, που κινούνται από ένα μοναδικό κινητήρα σχηματίζει μία μηχανή» (Babbage: «On the Economy of Machinery», London 1832 [σελ. 136]).

⁹⁶ Τό Γενάρη του 1861 στη Society of Arts [Εταιρία τών τεχνών] ο Τζόν Σ. Μόρτον έκανε μία εισήγηση «για τις δυνάμεις που χρησιμοποιούνται στη γεωργία». Η εισήγηση αυτή λέει ανάμεσα στ' άλλα: «Κάθε τελειοποίηση που προωθεί τήν ομοιομορφία του εδάφους κάνει πιο εύχρηστη τήν ατμομηχανή για τήν παραγωγή καθαρής μηχανικής κίνησης... ή δύναμη του αλόγου απαιτείται εκεί όπου καμύλο φράχτες και άλλα εμπόδια εμποδίζουν τήν ομοιόμορφη δράση. Αυτά τα εμπόδια εξαφανίζονται καθημερινά όλο και περισσότερο. Σε δουλιές που απαιτείται περισσότερη άσκηση θέλησης και λιγότερη πραγματική δύναμη είναι χρησιμοποίησιμη μόνο ή δύναμη που τήν καθοδηγεί από λεπτό σε λεπτό τό άνθρωπινο πνεύμα, έπομένως ή δύναμη του ανθρώπου». Ο κ. Μόρτον μετά άνάγει τή δύναμη του ατμού, του αλόγου και του ανθρώπου στη μονάδα μέτρησης που χρησιμοποιείται συνήθως στις ατμομηχανές, δηλ. στη δύναμη που μέσα σ' ένα λεπτό της ώρας σηκώνει 33 000 λίβρες στο ύψος ενός ποδιού, και υπολογίζει τό κόστος μιας ίπποδύναμης της ατμομηχανής σε 3 πένες και του αλόγου σε 5 1/2 πένες τήν ώρα. Άκόμα τό αλλογο για να βoίσεται σε καλή κατάσταση ύγείας πρέπει να εργάζεται μόνο 8 ώρες τήν ημέρα. Με τη χρησιμοποίηση της δύναμης του ατμού μπορούν σε καλλιεργημένη γη από κάθε 7 αλογα να εξοικονομηθούν τουλάχιστον τα 3, όποτε τα έξοδα για τήν ατμομηχανή σ' όλο τό διάστημα του έτους δε θα είναι μεγαλύτερα από τα έξοδα τών αντικατασταθέντων αλόγων για τούς 3—4 μήνες που μονάχα δουλεύουν στην πραγματικότητα. Τέλος, στις γεωργικές εργασίες, όπου μπορεί να χρησιμοποιείται ή δύναμη του ατμού, ή δύναμη αυτή καλύτερεύει τελικά τήν ποίηση του έργου σε σύγκριση με τήν ποιότητα που δίνει ή δύναμη του αλόγου. Για να εκτελέσουν τό έργο της ατμομηχανής εργάτες, θάπρεπε να εργάζονται 66 άνδρες μαζί που τήν ώρα στοιχίζουν 15 σελίνια, ενώ για να εκτελέσουν τό έργο του αλόγου θάπρεπε να εργάζονται 32 άνδρες μαζί που στοιχίζουν 8 σελίνια τήν ώρα.

παιδική ηλικία της μεγάλης βιομηχανίας τό άλογο χρησιμοποιήθηκε συχνά, πράγμα πού τό μαρτυροῦν ἐκτός ἀπό τίς κλάφες τῶν γεωπόνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καί ἡ ἔκφραση τῆς μηχανικῆς δύναμης σέ ἱπποδυνάμεις πού κληροδοτήθηκε ὡς τώρα ἀπό παράδοση. Ὅσο γιά τόν ἀέρα ἦταν πολὺ ἀσταθὴς καί δέν μποροῦσε νά ἐλέγχεται. Καί ἐξάλλου ἡ χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ ἐπικρατοῦσε στήν Ἀγγλία, τῇ γενέτειρα τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ἀκόμα τόν καιρὸ τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας. Τό 17ο αἰῶνα κιόλας προσπάθησαν νά βάλουν σέ κίνηση δυό μυλόπτερες μέ μιὰ φτερωτή, δηλ. νά κάνουν δυό ἀλίσματα ταυτόχρονα. Ὅμως οἱ ἐξογκωμένες διαστάσεις τοῦ μηχανισμοῦ μετὰδοσης τῆς κίνησης ἤρθαν τώρα σέ σύγκρουση μέ τὴν ἀνεπαρκῆ πιά δύναμη τοῦ νεροῦ, καί αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς αἰτίες πού προκαλοῦσε τὴν ἀκριβέστερη μελέτη τῶν νόμων τῆς τριβῆς. Ἐπίσης ἡ ἀνομοιόμορφη ἀποτελεσματικότητα τῆς κινητήριας δύναμης στοὺς μύλους πού κινοῦνταν μέ ὥθηση καί ἔλξη ἐνός γερανοῦ, ὀδήγησε στὴ θεωρία καί στὴ χρησιμοποίηση τῆς τροχαλίας⁹⁷ πού παίζει ἀργότερα τόσο σπουδαῖο ρόλο στὴ μεγάλη βιομηχανία. Ἔτσι ἡ περίοδος τῆς μανουφακτούρας ἀνάπτυξε τὰ πρῶτα ἐπιστημονικὰ καί τεχνικὰ στοιχεῖα τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Τό κλωστήριο τοῦ Ἀρκραϊτ κινοῦνταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέ νερό. Ὡστόσο καί ἡ χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ σάν ἀποκλειστικὴ κινητήριας δύναμης συνδεόταν μέ παράγοντες πού δημιούργησαν δυσκολίες. Δέν μποροῦσε νά αὐξηθεῖ κατὰ βούληση καί δέν μποροῦσαν νά διορθωθοῦν οἱ ἑλλείψεις της, συχνά παρᾶνε καί ἦταν πρὶν ἀπ' ὅλα κινητήρια δύναμη τοπικῆς σημασίας⁹⁸. Μόνο μέ τὴ δεύτερη ἀτμομηχανὴ τοῦ Οὐάττ, τῇ λεγόμενῃ παλινδρομικῇ, βρέθηκε ἕνας κινητήρας πού παράγει μόνος του τὴν κινητήρια δύναμὶ του καταναλώνοντας κάρβουνο καί νερό, πού ἡ δυναμικὴ του ἀπόδοση μπορεῖ νά ἐλέγχεται ἀπόλυτα ἀπὸ τόν ἄνθρωπο, κινητήρας πού εἶναι κινητὸς καί ταυτόχρονα μέσο μετακίνησης, πού εἶναι κάτοικος τῆς πόλης καί ὄχι τῆς ὑπαίθρου, ὅπως ἡ φτερωτὴ πού κινεῖται μέ τό νερό καί πού ἐπιτρέπει τὴ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς σέ πόλεις, ἀντὶ νά τὴ σκορπᾷ στήν ὑπαίθρο ὅπως κάνει ἡ φτερωτὴ⁹⁹, πού εἶναι καθολικὸς στήν τεχνολογικὴ του χρῆση καί πού ὅσον ἀφορᾷ τὴν

⁹⁷ Φάουλχαμπερ 1625, Ντέ Κῶ 1688.

⁹⁸ Ἡ τελευταία ἐφεύρεση τῶν στρεβίλων ἀπελευθερώνει τὴ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ ἀπὸ πολλοὺς παλιούς περιορισμοὺς.

⁹⁹ «Στοὺς πρῶτους χρόνους τῆς ὑφαντουργικῆς μανουφακτούρας ὁ τόπος τοῦ ἐργοστασίου ἐξαρτιοῦνταν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τρεχοῦμενου νεροῦ μέ ἀρκετὴ πτώση ὥστε νά κινεῖ μιὰ φτερωτὴ. Καί μόλο πού ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ὑδρομύλων σήμαινε τὴν ἀρχὴ τῆς διάλυσης τοῦ συστήματος τῆς οἰκοτεχνίας, οἱ μύλοι πού κατ' ἀνάγκην ἐπρεπε νά βρισκόνταν ἐκεῖ πού ἵσταντο τρεχοῦμενα νερά καί πού συχνά βρισκόνταν σέ σημαντικὴ ἀπόσταση ὁ ἕνας ἀπὸ τόν ἄλλο, ἀποτελοῦσαν μᾶλλον μέρος ἐνός συστήματος τῆς ὑπαίθρου καί ὄχι τῶν πόλεων. Μόνο μέ τὴν εἰσαγωγή τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ σέ ἀντικατάσταση τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ μαζεύθηκαν τὰ ἐργοστάσια σέ πόλεις καί σέ μέρη ὅπου ὑπῆρχαν σέ ἀρκετὴ ποσότητα κάρβουνο καί νερό, πού χρειάζονταν γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ ἀτμοῦ. Ἡ ἀτμομηχανὴ εἶναι ἡ μητέρα τῶν βιομηχανικῶν πόλεων» (A. Redgrave στὸ «Reports of the Insp. of Fact. for 30th April 1860»).

ἔδρα του δέν πολυεξαγριέται ἀπὸ τοπικὲς συνθήκες. Ἡ μεγάλη ἰδιοφυΐα τοῦ Οὐάττ φαίνεται στὸ αἰτιολογικὸ τοῦ διπλώματος εὐρεσιτεχνίας, πού πῆρε τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1784, καί ὅπου τὴν ἀτμομηχανὴ του δέν τὴν περιγράφει σάν ἐφεύρεση γιὰ εἰδικούς σκοποὺς, ἀλλὰ σάν γενικὸ παράγοντα τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ὑπαινίσσεται ἐδῶ ἐφευρέσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες μερικὲς, ὅπως ἡ ἀτμόσφουρα, ἐφαρμόστηκαν μόνο ὕστερα ἀπὸ μισόν αἰῶνα καί πάνω. Ὡστόσο ἀμφισβητοῦσε τὴ δυνατότητα χρησιμοποίησης τῆς ἀτμομηχανῆς στὴ ναυσιπλοΐα. Οἱ διάδοχοί του Μπόλτον καί Οὐάττ ἐκθέσανε τό 1851 στήν ἐκθεση τοῦ Λονδίνου τὴν κολοσιαία ἀτμομηχανὴ γιὰ ὑπερωκεάνεια.

Μόνον ἀφοῦ μετατράπηκαν τὰ ἐργαλεῖα ἀπὸ ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθρώπου ὁργανισμοῦ σέ ἐργαλεῖα μιᾶς μηχανικῆς συσκευῆς, τῆς ἐργαλειομηχανῆς, ἀπόκτησε καί ἡ κινητήρια μηχανὴ μιὰ μορφή ὁλότελα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἡ ξεχωριστὴ ἐργαλειομηχανή, πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα, ξεφύττει σέ ἕνα ἀπλό στοιχεῖο τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς. Μιὰ κινητήρια μηχανὴ μποροῦσε τώρα νά κινεῖ ταυτόχρονα πολλὰς ἐργασιομηχανές. Ὅταν αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ταυτόχρονα κινούμενων ἐργασιομηχανῶν μεγαλώνει καί ἡ κινητήρια μηχανὴ καί μαζί της ἐπεκτείνεται ὁ μηχανισμὸς μετὰδοσης καί γίνεται ἕνα εὐρὺ σύστημα.

Τώρα πρέπει νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα σέ δυό λογῆς πράγματα: στὴ συνεργασία πολλῶν ὁμοειδῶν μηχανῶν καί στὸ σύστημα μηχανῶν.

Στὴ μιὰ περίπτωση ὅλο τό προϊόν κατασκευάζεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἐργασιομηχανή. Ἡ μηχανὴ ἐκτελεῖ ὅλες τίς διαφορὲς ἐργασίες πού ἔκανε ἕνας χειροτέχνης μέ τό ἐργαλεῖο του, λχ. ὁ ὑφαντὴς μέ τόν ἀργαλιὸ του, ἡ πού ἔκαναν διαδοχικὰ πολλοὶ χειροτέχνες μέ διάφορα ἐργαλεῖα, εἴτε ἀνεξάρτητα, εἴτε σάν μέλη μιᾶς μανουφακτούρας¹⁰⁰. Λογυχάκη στὴ σύγχρονη μανουφακτοῦρα παραγωγῆς φακέλων ἕνας ἐργάτης διπλώνει τό χαρτί μέ τό διπλωτήρα, ἕνας ἄλλος ἐβαλε τὴ γόμα ἕνας τρίτος τσάκιζε τὴν ἄκρη πού πάνω της τυπώνεται τὸ μονόγραμμα, ἕνας ἄλλος τυπώνει τὸ μονόγραμμα κλπ., καί σέ καθεμιὰ ἀπ' αὐτὰς τίς πράξεις ἐπρεπε ὁ κάθε φάκελος ν' ἀλλάζει χέρια. Μιὰ μόνη φακελομηχανὴ κάνει μεμιὰς ὅλες αὐτὲς τίς δουλιές καί φτιάχνει 3000 καί πάνω φακέλους τὴν ὥρα. Μιὰ ἀμερικανικὴ μηχανὴ γιὰ τὴν κατασκευὴ χαρτοσακούλων πού ἐκτέθηκε τό 1862 στὴ βιομηχανικὴ ἐκθεση τοῦ Λονδίνου, κόβει τό χαρτί, κολάει, διπλώνει καί φτιάχνει

¹⁰⁰ Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ μανουφακτορικῶν καταμερισμοῦ ἡ δουλιὰ τῆς ὑφανσης δέν ἦταν ἀπλή, ἀλλὰ μᾶλλον σύνθετη χειροτεχνικὴ ἐργασία, ἔτσι λοιπὸν ὁ μηχανικὸς ἀργαλιὸς εἶναι μιὰ μηχανὴ πού ἐκτελεῖ ποικίλες ἐργασίες. Γενικά εἶναι λαθεμένη ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ σύγχρονες μηχανές ἐπικρατοῦν ἀρχικά στὶς δουλιές πού τίς εἶχε ἀπλοποιήσει ὁ μανουφακτορικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Τό κλῶσιμο καί ἡ ὑφανση χωρίστηκαν τόν καιρὸ τῆς μανουφακτούρας σέ νέα εἶδη καί τὰ ἐργαλεῖα τους τελειοποιήθηκαν καί διαφοροποιήθηκαν. Τό ἴδιο τό προτεῖς τῆς δουλιᾶς ὅμως δέν χωρίστηκαν καθόλου, ἔμεινε χειροτεχνικὸ. Ἡ μηχανὴ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ μέσο ἐργασίας καί ὄχι ἀπὸ τὴν ἐργασία.

300 κομμάτια τό λεφτό. Τό συνολικό προτσές πού καταμερίζεται μέσα στή μανουφακτούρα καί πού εκτελείται μέ μιὰ διαδοχική σειρά από πράξεις, γίνεται ἐδῶ ἀπό μιὰ ἐργασιομηχανή πού λειτουργεῖ μέ τό συνδυασμό πολλῶν ἐργαλείων. Ἀνεξάρτητα λοιπόν ἀπό τό ἄν μιὰ τέτλια ἐργασιομηχανή εἶναι ἀπλῶς μηχανική ἀναγέννηση ἑνός πιό πολύπλοκου χειροτεχνικοῦ ἐργαλείου, ἢ συνδυασμός διαφορετικῶν μανουφακτουρικών ἐδικειμένων ἀπλῶν ἐργαλείων—στό ἐργοστάσιο, δηλ. στό ἐργαστήρι πού στηρίζεται στή χρησιμοποίηση μηχανῶν, ξαναεμφανίζεται κάθε φορά ἡ ἀπλή συνεργασία, καί μάλιστα πρώτα (ἀφήνουμε ἐδῶ κατὰ μέρος τόν ἐργάτη) σάν συγκέντρωση στόν ἴδιο χώρο ὁμοειδῶν καί ταυτόχρονα ἐργαζομένων ἐργασιομηχανῶν. Ἔτσι ἕνα ὑφαντουργικό ἐργοστάσιο σχηματίζεται μέ τό παράλληλο ἀράδιασμα πολλῶν μηχανικῶν ἀργαλιῶν καί ἕνα ἐργοστάσιο ραφτικῆς μέ τό παράλληλο ἀράδιασμα πολλῶν ραφτομηχανῶν στό ἴδιο ἐργαστήρι. Ὅμως ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ τεχνική ἐνότητα, γιατί οἱ πολλές ὁμοειδείς ἐργασιακές μηχανές δέχονται ταυτόχρονα καί σύμμετρα τήν ὠθησὴ τους ἀπό τό χτύπημα τῆς καρδιάς τοῦ κοινοῦ πρώτου κινητήρα, πού μεταδίδεται σ' αὐτές μέσω τοῦ μηχανισμοῦ μετάδοσης, πού εἶναι κι αὐτός ἐν μέρει κοινός γι' αὐτές καί πού συνδέεται μέ ἐιδικές διακλαδώσεις γιὰ κάθε μηχανή χωριστά. Ἀκριβῶς ὅπως πολλά ἐργαλεῖα ἀποτελοῦν τὰ ὄργανα μιᾶς ἐργασιομηχανῆς, ἔτσι καί πολλές ἐργασιομηχανές ἀποτελοῦν τώρα μονάχα ὁμοειδῆ ὄργανα τοῦ ἴδιου μηχανισμοῦ κίνησης.

Ἐνα καθαυτό σύστημα μηχανῶν ὅμως μπαίνει στή θέση τῆς μεμονωμένης αὐτοτελοῦς μηχανῆς μόνο ἐκεῖ πού τό ἀντικείμενο ἐργασίας περνάει ἀπό μιὰ σειρά διαφόρων συναρτημένων διαδοχικῶν προτσές πού ἐκτελοῦνται ἀπό μιὰ ἀλυσίδα διαφορετικῶν μὲ ἀλληλοσυνπληρωνόμενων ἐργαλειομηχανῶν. Ἐδῶ ξαναεμφανίζεται ἡ χαρακτηριστική γιὰ τὴ μανουφακτούρα συνεργασία πού στηρίζεται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, μόνο πού τώρα ἐμφανίζεται σάν συνδυασμός μερικότερων ἐργασιομηχανῶν. Τὰ ἐιδικὰ ἐργαλεῖα τῶν διαφόρων μερικῶν ἐργασιῶν, στή μανουφακτούρα τῆς ἐριουργίας λχ. τὰ ἐργαλεῖα τῶν ἐργασιῶν πού χτυποῦν τό μαλλί, πού τό λαναρίζουν, τό ψαλιδίζουν, τό κλώθουν κλπ., μετατρέπονται τώρα σέ ἐργαλεῖα ἐιδικῶν ἐργασιομηχανῶν, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ καθεμίᾳ τους ἀποτελεῖ ἕνα ὄργανο γιὰ μιὰ ἰδιαίτερη λειτουργία στό σύστημα τοῦ συνδυασμένου ἐργαλειομηχανισμοῦ. Στούς κλάδους ὅπου τό σύστημα τῶν μηχανῶν εἰσάγεται γιὰ πρώτη φορά, ἡ ἴδια ἡ μανουφακτούρα προσφέρει σέ γενικές γραμμές τὴ φυσική βάση τοῦ καταμερισμοῦ, ἐπομένως καί τῆς ὀργάνωσης τοῦ προτσές παραγωγῆς¹⁰¹. Ὡστόσο παρουσιάζεται ἀμέσως μιὰ οὐσιαστική

¹⁰¹ Πρίν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἡ μανουφακτούρα πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἀγγλία ἦταν ἡ ἐριουργία. Γιαυτό, στό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰῶνα, τὰ περισσότερα πειράματα ἔγιναν σ' αὐτὴ τὴ μανουφακτούρα. Ἡ πείρα πού συγκεντρώθηκε στήν κατεργασία τοῦ μαλλιῦ ἀπὸβηκε πρὸς ὄφελος τοῦ μεταπαικιοῦ, πού ἡ μηχανική του κατεργασία ἀπαιτεῖ λιγότερο κοπιαστικές προετοιμασίες, ἐνῶ ἀργότερα ἔγινε τό ἀντίθετο, ὅταν ἡ μηχανική ἐριουργία ἀναπτύχθηκε πάνω στή βάση τῆς μηχανικῆς κλωστοῦφαντουργίας τοῦ μεταπαικιοῦ.

κή διαφορὰ. Στὴ μανουφακτούρα οἱ ἐργάτες, μεμονωμένοι ἢ κατὰ δμάδες, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκτελοῦν μέ τό χειροτεχνικό τους ἐργαλεῖο κάθε ἰδιαίτερο μερικότερο προτσές. Ἄν ὁ ἐργάτης προσαρμόζεται στό προτσές, προσαρμόζεται ὅμως προκαταβολικά καί τό προτσές στόν ἐργάτη. Αὐτὴ ἡ ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ τοῦ καταμερισμοῦ ἐκλείπει στή μηχανική παραγωγή. Ἐδῶ τό συνολικό προτσές αὐτό καθαυτό ἀναλύεται ἀντικειμενικά στίς φάσεις πού τό συγκροτοῦν, καί τό πρόβλημα τῆς διεκπεραίωσης κάθε μερικότερου προτσές καί τῆς σύνδεσης τῶν διαφόρων μερικότερων προτσές μεταξὺ τους λύνεται μέ τὴν τεχνική χρησιμοποίηση τῆς μηχανικῆς, τῆς χημείας κλπ.¹⁰², ὁπότε, φυσικά, ὅπως γίνεται πάντα, ἡ θεωρητικὴ σύλληψη πρέπει νὰ τελειοποιεῖται μέ βάση τὴν πρακτικὴ πείρα, τὴ συσσωρευμένη σέ μεγάλη κλίμακα. Κάθε μερικότερη μηχανή προσφέρει στήν ἀμέσως ἐπόμενη μηχανή τὴν πρώτη τῆς ὕλη, καί ἐπειδὴ λειτουργοῦν ὅλες οἱ μηχανές ταυτόχρονα, τό προϊόν βρίσκεται συνεχῶς στίς διάφορες βαθμίδες τοῦ προτσές διαμόρφωσής του καί περνάει συνεχῶς ἀπὸ τὴ μιὰ φάση παραγωγῆς στήν ἄλλη. Ὅπως στή μανουφακτούρα ἡ ἄμεση συνεργασία τῶν μερικῶν ἐργασιῶν δημιουργεῖ καθορισμένες ἀριθμητικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες δμάδες ἐργασιῶν, ἔτσι καί στό διαρθρωμένο σύστημα μηχανῶν ἡ διαρκὴς ἀπασχόληση τῆς μιᾶς μερικῆς μηχανῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη δημιουργεῖ μιὰν ὁρισμένη σχέση ἀνάμεσά τους ὅσον ἀφορᾷ τόν ἀριθμὸ, τὴν ἔκταση καί τὴν ταχύτητα τῆς λειτουργίας τους. Ἡ συνδυασμένη ἐργασιομηχανή, πού εἶναι τώρα ἕνα διαρθρωμένο σύστημα διαφορετικῶν μεμονωμένων μηχανῶν καί δμάδων μηχανῶν, εἶναι τόσο πιό τέλεια, ὅσο πιό συνεχές εἶναι τό συνολικό τῆς προτσές, δηλ. μέ ὅσο λιγότερες διακοπές ἡ πρώτη ὕλη περνάει ἀπὸ τὴν πρώτη στήν τελευταία τῆς φάσης, ἐπομένως ὅσο περισσότερο τό προωθεῖ ὁ ἴδιος ὁ μηχανισμός ἀντὶ τό χέρι τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ μιὰ φάση τῆς παραγωγῆς στήν ἄλλη. Ἄν στή μανουφακτούρα ἡ ἀπομόνωση τῶν ξεχωριστῶν προτσές εἶναι μιὰ ἀρχὴ πού πηγαίνει ἀπὸ αὐτόν τόν ἴδιο τόν κα-

Μόλις τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἐνσωματώθηκαν στό ἐργοστασιακὸ σύστημα ὁρισμένα στοιχεία τῆς μανουφακτοῦρας μαλλιῦ, ὅπως λχ. τό λανάρισμα. «Ἡ χρησιμοποίηση τῆς μηχανικῆς δύναμης στό λανάρισμα τοῦ μαλλιῦ... πού γίνεται σέ μεγάλη κλίμακα ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τῆς „λαναριστικῆς“ μηχανῆς, ἰδιαίτερα τῆς μηχανῆς τύπου Λίστερ... εἶχε ἀναμφισβήτητα σάν ἀποτέλεσμα νὰ διωχτεῖ ἀπὸ τὴ δουλιὰ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἐργασιῶν. Ὡς τότε τό λανάρισμα τοῦ μαλλιῦ γινόταν μέ τό χέρι, καί γινόταν συνήθως στήν καλύβα τοῦ λαναρά. Τώρα λαναρίζεται γενικά στό ἐργοστάσιο καί ἡ χειρωνακτικὴ δουλιὰ ἔγινε περιττή, ἐκτός ἀπὸ μερικά ἐιδικὰ εἶδη ὅπου προτιμᾶται ἀκόμα ἡ δουλιὰ μέ τό χέρι. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς λαναράδες πού δουλεύουν μέ τό χέρι βρῆκαν δουλιὰ στὰ ἐργοστάσια, ὅμως ἡ παραγωγή τοῦ χειροτέχνη λαναρά εἶναι τόσο μικρὴ σέ σύγκριση μέ τὴν παραγωγή τῆς μηχανῆς, πού γιὰ ἕνα πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ λαναράδων ἐξαφανίστηκε ἡ δυνατότητα ἀπασχόλησής τους» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», σελ. 16).

¹⁰² «Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος συνίσταται λοιπόν στό ὅτι... ὁ καταμερισμός τοῦ προτσές ἐργασίας καί οὐσιώδη συστατικά του μέρη μπαίνει στή θέση τῆς κατανομῆς ἢ τῆς κλιμάκωσης τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στοὺς διάφορους χειροτέχνες» (Ure: «Philosophy of Manufactures», σελ. 20).

ταμερισμό της εργασίας, στο αναπτυγμένο εργοστάσιο αντίθετα επικρατεί η αρχή της συνέχειας των ξεχωριστών προτύπων.

Ένα σύστημα μηχανών, είτε στηρίζεται στην άπλη συνεργασία ομοειδών εργασιομηχανών, όπως γίνεται στην ύφαντουργία, είτε στο συνδυασμό διαφορετικών μηχανών, όπως γίνεται στα νηματουργεία, αποτελεί αυτό καθαυτό ένα μεγάλο αυτόματο από τη στιγμή που τό κινεί ένας αρχικός αυτοκινούμενος κινητήρας. Όσοσο μπορεί τό συνολικό σύστημα νά κινείται λχ. από τήν ατμομηχανή, μόλο που είτε ορισμένες εργαλειομηχανές γιά ορισμένες κινήσεις χρειάζονται ακόμη τόν εργάτη, όπως ορισμένες κινήσεις της κλωστικής μηχανής μισούλ προτού είσασχθεί ή αυτόματη μισούλ, καί όπως εξακολουθεί νά γίνεται σήμερα στην παραγωγή λεπτών νημάτων, είτε πάλι ορισμένα τμήματα της μηχανής γιά νά εκτελέσουν τήν εργασία τους πρέπει νά διευθύνονται σάν εργαλεία από τόν εργάτη, όπως γίνεται λχ. στίς μηχανοκατασκευές προτού ή slide rest (μιά συσκευή του τόνου) μετατραπεί σέ αυτόματη. Από τή στιγμή που ή εργασιομηχανή εκτελεί χωρίς τή βοήθεια του ανθρώπου όλες τίς κινήσεις που είναι απαραίτητες γιά τήν επεξεργασία της πρώτης ύλης καί δέ χρειάζεται παραμόνο τήν επίβλεψη απομέρους του εργάτη, έχουμε ένα αυτόματο σύστημα μηχανών, που ώστόσο επιδέχεται διαρκείς τελειοποιήσεις στίς λεπτομέρειές του. Έτσι λχ. ολότελα σύγχρονες εφευρέσεις είναι ή συσκευή που σταματάει αυτόματα τήν κλωστική μηχανή, μόλις κοπεί μιά κλωστή, καί ή selfacting stop [αυτόματος διακόπτης] που σταματάει τόν τελειοποιημένο ατμοκίνητο άργαλιό, μόλις τελειώσει τό ύφάδι στο καρούλι της σάιτας. Σάν παράδειγμα τόσο της συνέχειας της παραγωγής όσο καί της εφορμογής της αρχής της αυτόματης λειτουργίας μπορεί νά χρησιμεύσει τό σύγχρονο εργοστάσιο χαρτοποιίας. Γενικά στην παραγωγή χαρτιού μπορούν νά μελετηθούν καλά στίς λεπτομέρειές τους τόσο ή διαφορά ανάμεσα στους διαφορετικούς τρόπους παραγωγής που βασίζονται σέ διαφορετικά μέσα παραγωγής, όσο καί ή σχέση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής μ' αυτούς τους τρόπους παραγωγής, γιάτί ή παλιά γερμανική χαρτοποιία μάς προσφέρει τό πρότυπο της χειροτεχνικής παραγωγής, ή Όλλανδία του 17ου καί ή Γαλλία του 18ου αιώνα τό πρότυπο της καθαυτό μανουφакτουρικής καί ή σύγχρονη Άγγλία τό πρότυπο της αυτόματης παραγωγής σ' αυτό τόν κλάδο, χώρια από τό γεγονός ότι στην Κίνα καί στίς Ινδίες υπάρχουν ακόμη δυό διαφορετικές αρχαίες ασιατικές μορφές αυτής της βιομηχανίας.

Η παραγωγή μέ μηχανές αποχτά τήν πιο αναπτυγμένη της μορφή όταν εξελιχθεί σέ ένα διαρθρωμένο σύστημα εργασιομηχανών, που δέχονται τήν κίνησή τους μόνο από ένα κεντρικό αυτόματο κινητήρα μέσω ενός μηχανισμού μετάδοσης. Στή θέση της μίας μηχανής μπαίνει τώρα ένα μηχανικό τέρας, που τό σώμα του γεμίζει ολόκληρα χίτρια εργοστασίων καί που ή δαιμονική του δύναμη, αρχικά κρυμμένη από τή σχεδόν πανηγυρικά μετρημένη κίνηση των γιγάντιων μελών του, ξεσπάει

στο πυρετώδικο πανδαιμόνιο των αναρίθμητων καθαυτό εργασιακών όργάνων του.

Υπήρχαν κλωστικές μηχανές μισούλ, ατμομηχανές κλπ. προτού υπάρξουν εργάτες που ν' ασχολούνται αποκλειστικά μέ τήν κατασκευή ατμομηχανών, μισούλ κλπ., ακριβώς όπως ό άνθρωπος φορούσε ρούχα προτού υπάρξουν ράφτες. Οι εφευρέσεις όμως του Βωκανόν, του Άρκραϊτ, του Ουάτ κλπ. μπόρεσαν νά εκτελεστούν, γιάτί οι εφευρέτες αυτοί βοήσαν από τήν περίοδο της μανουφакτουρας έτοιμο ένα σημαντικό αριθμό επιτηδευς εργάτες μηχανουργούς. Ένα μέρος από τους εργάτες αυτούς αποτελούνταν από αυτοτελείς χειροτέχνες διαφόρων επαγγελμάτων, ένα άλλο μέρος ήταν συνενωμένο σέ μανουφакτούρες όπου, όπως είπαμε πιο πάνω, επικρατούσε αυστηρότατος καταμερισμός της εργασίας. Μέ τήν αύξηση των εφευρέσεων καί μέ τήν αυξανόμενη ζήτηση των μηχανών που πρωτοεφευρίσκονταν αναπτύχθηκε σιγά-σιγά, από τή μιά, ό χωρισμός της παραγωγής μηχανών σέ ποικίλους αυτοτελείς κλάδους, καί από τήν άλλη, ό καταμερισμός της εργασίας μέσα στίς μανουφакτούρες που κατασκεύαζαν μηχανές. Έπομένως εδώ, στή μανουфакτούρα, βλέπουμε τήν άμεση τεχνική βάση της μεγάλης βιομηχανίας. Η πρώτη κατασκεύαζε τίς μηχανές, μέ τίς οποίες ή δεύτερη καταργούσε ή χειροτεχνική καί μανουфакτουρική παραγωγή στίς σφαίρες παραγωγής που πρωτοκατάχτησε, Έτσι ή παραγωγή μέ μηχανές στηρίχθηκε φυσιολογικά πάνω σέ μιάν ύλική βάση που δέν ανταποκρίνεται σ' αυτήν. Σ' ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης έπρεπε νά ανατρέψει αυτή τήν ίδια τή βάση, που τή βοήθε πρώτα έτοιμά καί που κατοπινά τήν ανάπτυξε παραπέρα, καί νά δημιουργήσει γιά τόν έαυτό της μιά καινούργια βάση που ν' ανταποκρίνεται στο δικό της τρόπο παραγωγής. Όπως ή ξεχωριστή μηχανή μένει μικρή στίς διαστάσεις της, όσον καιρό κινείται από τόν άνθρωπο, όπως τό σύστημα των μηχανών δέν μπορούσε ν' αναπτυχθεί ελεύθερα, προτού νάχει μπει ή ατμομηχανή στή θέση των κινητήριων δυνάμεων που προϋπήρχαν—του ζώου, του άέρα, ακόμα καί του νερού—έτσι παράλυε καί όλη ή ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας, όσο τό χαρακτηριστικό της μέσο παραγωγής, αυτή ή ίδια ή μηχανή, χρωστούσε τήν ύπαρξή του στην προσωπική δύναμη καί στην προσωπική επιδεξιότητα, δηλ. όσο εξαρτιούνταν από τή μυϊκή δύναμη, τήν δεξιότητα της όρασης καί τή δεξιότητα του χειριού μέ τό όποιο χειρίζονταν τό μικρό εργαλείο τους ό μερικός εργάτης στή μανουфакτούρα καί ό χειροτέχνης έξω απ' αυτήν. Άσχετα από τό ότι ακριβάναν οι μηχανές εξαιτίας αυτού του τρόπου προέλευσής τους—παράγοντας που τό κεφάλαιο τόν έχει σάν συνειδητό κίνητρό του—ή επέκταση της βιομηχανίας που διεξαγόταν κιόλας μέ μηχανές καί ή διεσόδηση των μηχανών σέ νέους κλάδους παραγωγής εξακολουθούσαν άπλούστατα νά εξαρτιούνται από τήν αύξηση του αριθμού μιάς κατηγορίας εργατών, που λόγω της μισοκαλλιτεχνικής φύσης της ασχολίας τους μπορούσαν νά αυξάνουν μόνο βαθμιαία καί όχι άματικά. Σέ μιά ορισμένη όμως βαθμίδα της ανάπτυξης της ή μεγάλη βιομηχανία ήρθε

καί από τεχνική άποψη σέ σύγκρουση [Widerstreit] μέ τό χειροτεχνικό καί μανουφακτουρικό ύπόβαθρό της. Ή αύξηση τών διαστάσεων τών κινήτριων μηχανών, τοῦ μηχανισμοῦ μετάδοσης καί τών ἐργαλειομηχανών, ἡ μεγαλύτερη πολυπλοκότητα, ἡ ποικιλομορφία καί ἡ αὐστηρότερη κανονικότητα τών συστατικῶν τους μερῶν, στό μέτρο πού ἡ ἐργαλειομηχανή ἀπομακρυνόταν ἀπό τό χειροτεχνικό πρότυπο πού ἐπικρατοῦσε ἀρχικά στήν κατασκευή της καί ἀποχτοῦσε μιά μορφή ἐλεύθερη πού καθοριζόταν μόνο ἀπό τό μηχανικό της καθήκον¹⁰³ ἡ διαμόρφωση τοῦ αὐτόματου συστήματος καί ἡ ὅλο πιά ἀναπόφευκτη χρησιμοποίηση μιάς πρώτης ὕλης πού ἡ κατεργασία της ἦταν δύσκολη, λχ. σίδερου ἀντί ξύλου—ἡ λύση ὅλων αὐτῶν τῶν προβλημάτων πού γεννιόνταν φυσιολογικά σκόνταφτε παντοῦ στούς προσωπικούς περιορισμούς, πού ἀκόμα καί τό συνδυασμένο ἐργατικό προσωπικό τῆς μανουφακτούρας τοῦς ξεπερνάει μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό βαθμό ὅχι ὅμως καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν οὐσία. Ή μανουφακτούρα δέν μπορούσε λχ. νά δώσει μηχανές σάν τά σύγχρονα τυπογραφικά πιεστήρια, τό σύγχρονο ἀτμοκίνητο ἀργαλιό καί τή σύγχρονη λαναριστική μηχανή.

Ή ἀνατροπή τοῦ τρόπου παραγωγῆς σέ μιά σφαίρα τῆς βιομηχανίας προκαλεῖ τήν ἀνατροπή του στίς ἄλλες σφαῖρες. Αὐτό ἰσχύει πρῶτα γιά τοῦς κλάδους τῆς βιομηχανίας πού νά μέν τοῦς ἔχει ἀπομονώσει ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού ὁ καθένας τους νά παράγει ἓνα αὐτοτελές ἐμπόρευμα, ὥστόσο ὅμως συμπλέκονται σάν φάσεις ἐνός συνολικοῦ προοιῶ. Ἔτσι ἡ μηχανοκίνητη νηματουργία ἔκανε ἀπαραίτητη τή μηχανοκίνητη ὕφαντουργία, καί τά δύο μαζί τή μηχανο-χημική ἐπανάσταση στά λευκαντήρια, στό σταμπάρισμα καί στό βύψισμο. Ἔτσι ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἐπανάσταση στή μπαμπακονηματοργία προκαλέσε τήν ἐφεύρεση τοῦ «τζίν», τῆς μηχανῆς γιά τόν ἀποχωρισμό τοῦ σπόρου ἀπό τίς ἴνες τοῦ μπαμπακιοῦ, πράγμα πού ἔκανε καταρχήν δυνατή τήν παραγωγή μπαμπακιοῦ στή μεγάλη κλίμακα πού ἀπαιτεῖται σήμερα¹⁰⁴. Ή ἐπανάσταση στόν τρόπο πα-

¹⁰³ Ὁ μηχανοκίνητος ἀργαλιός στήν πρώτη του μορφή εἶναι φτιαγμένος κυρίως ἀπό ξύλο, ἐνῶ ὁ τελειοποιημένος σύγχρονος ἀργαλιός εἶναι φτιαγμένος ἀπό σίδηρο. Πόσο ἡ παλιά μορφή τοῦ μέσου παραγωγῆς κυριαρχεῖ ἀρχικά πάνω στή νέα του μορφή, τό δείχνει ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί μιά ἐπιφανειακή σύγκριση τοῦ σύγχρονου ἀτμοκίνητου ἀργαλιῶ μέ τόν παλιό, τῶν σύγχρονων φουσερῶν στά σιδηροχυτήρια μέ τήν πρώτη χοντροκομμένη μηχανική ξαναγέννηση τοῦ κοινοῦ φουσεροῦ, ἡ καί ἀκόμα ἴσως πῶ χτυπητά ἀπ' ὅλα τό δείχνει ἡ σύγκριση μιάς ἀτμομηχανῆς πού εἶχε κατασκευαστεῖ προτοῦ ἐφευρεθεῖ ἡ σημερινή σιδηροδρομική ἀτμομηχανή, καί πού εἶχε πραγματικά δύο πόδια πού τά σήκωνε ἐναλλάξ ὅπως τό ἄλογο. Μόνο όταν ἡ μηχανική ἐξελιχθῇ πῶ πέρα καί διαν εἶχε συγκεντρωθεῖ πρακτική πείρα, ἡ μορφή τῆς μηχανῆς ἀρχισε νά καθορίζεται ὁλοτελῶς ἀπό τίς ἀρχές τῆς μηχανικῆς, καί ἐπομένως χειραφετήθηκε ὁλοτελῶς ἀπό τήν πατροπαράδοτη μορφή τοῦ ἐργαλείου πού μεταμορφώθηκε σέ μηχανή.

¹⁰⁴ Ή ἔκκομιστική μηχανή [cottongin] πού ἐπινόησε ὁ γιάννης Ἐλ. Οὐτίνι εἶχε οὐσιαστικά λιγότερο ἀλλάξει ὥς τώρα τελευταία ἀπό κάθε ἄλλη μηχανή τοῦ 18ου αἰῶνα. Μόλις τίς τελευταῖες δεκαετίες (πρὶν ἀπό τό 1867) ἓνας ἄλλος ἄμερικανός,

ραγωγῆς τῆς βιομηχανίας καί τῆς γεωργίας ἔκανε ὅμως ἀπαραίτητη καί μιά ἐπανάσταση στούς γενικούς ὅρους τοῦ κοινωνικοῦ προοιῶ παραγωγῆς, δηλ. στά μέσα ἐπικοινωνίας καί μεταφορᾶς. Ὅπως τά μέσα ἐπικοινωνίας καί μεταφορᾶς μιάς κοινωνίας, πού ρίνοτ [ἄξονας] τῆς ἦταν—γιά νά χρησιμοποιήσω μιάν ἔκφραση τοῦ Φουριέ—ἡ μικρή γεωργία μέ πάρεργο τήν οἰκοτεχνία καί ἡ χειροτεχνία τῶν πόλεων, δέν μπορούσαν καθόλου ν' ἀνταποκριθοῦν στίς ἀνάγκες παραγωγῆς τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας μέ τό διευρυμένο καταμερισμό τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, μέ τή συγκέντρωση τῶν μέσων ἐργασίας καί τῶν ἐργατῶν καί μέ τίς ἀποικιακές τῆς ἀγορᾶς καί πού γιαντό ἀνατράπηκαν στήν πραγματικότητα, ἔτσι καί τά μέσα μεταφορᾶς καί ἐπικοινωνίας πού κληρονομήθηκαν ἀπό τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας μετατράπηκαν σύντομα σέ ἀφόρητη τροχοπέδη γιά τή μεγάλη βιομηχανία μέ τήν πυρετώδη ταχύτητα τῆς παραγωγῆς, μέ τήν παραγωγή της σέ μαζική κλίμακα, μέ τήν ἀδιάκοπη μετακίνηση τῶν κεφαλαίων καί τῶν ἐργατικῶν μαζῶν ἀπό τή μιά σφαῖρα τῆς παραγωγῆς στήν ἄλλη καί μέ τοῦς νεοδημιουργημένους δεσμούς τῆς τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς. Ἀσχετα ἀπό τή ναυπήγηση ἰστιοφόρων πού ἔχει τελείως ἀνατραπεῖ, προσαρμόστηκαν σιγά-σιγά στόν τρόπο παραγωγῆς τῆς μεγάλης βιομηχανίας οἱ ἐπικοινωνίες καί οἱ μεταφορές μέ ἓνα σύστημα ποταμο-ατμόπλοιων, σιδηροδρόμων, ὑπερωκεανείων καί τηλεγράφων. Ὅμως οἱ τρομακτικές μάζες σίδερου πού ἔπρεπε τώρα νά σφυρηλατοῦνται, νά συγκολληθοῦνται, νά κόβονται, νά τρυπιθοῦνται καί νά φορμάρονται, ἀπαιτοῦσαν μέ τή σειρά τους κυκλώπειες μηχανές πού δέν μπορούσε νά τίς δημιουργήσει ὁ μανουφακτουρικός τρόπος κατασκευῆς μηχανῶν.

Ή μεγάλη βιομηχανία ἦταν λοιπόν ὑποχρεωμένη νά καταχτήσει τό μέσο παραγωγῆς πού τή χαρακτηρίζει, αὐτή τήν ἴδια τή μηχανή, καί νά παράγει μηχανές μέ μηχανές: Ἔτσι μόνο δημιουργήσε τήν ἀντίστοιχη τῆς τεχνικῆς βάση καί στάθηκε στά δικά της πόδια. Μέ τήν αὐξανόμενη μηχανική παραγωγή στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ μηχανές πῆραν πραγματικά στά χέρια τους σιγά-σιγά τήν κατασκευή τῶν ἐργαλειομηχανῶν. Ὡστόσο μόνο στίς τελευταῖες δεκαετίες οἱ τεράστιες κατασκευές σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καί ἡ ὑπερωκεάνεια ναυσιπλοία ἔφεραν στή ζωή τίς κυκλώπειες μηχανές πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν κατασκευή τῶν πρώτων κινήτριων.

Ὁ πῶ οὐσιαστικός ὅρος παραγωγῆς γιά τήν κατασκευή μηχανῶν μέ μηχανές ἦταν μιά κινήτρια μηχανή ἱκανή ν' ἀναπτύσσει ὅποιο-δήποτε βαθμό δύναμης καί ὥστόσο νά μπορεῖ ταυτόχρονα νά ἐλέγχεται ἀπόλυτα. Ή μηχανή αὐτή ὑπῆρχε κιόλας—ἦταν ἡ ἀτμομηχανή. Χρειαζόταν ὅμως ταυτόχρονα νά μποροῦν νά παράγονται μέ μηχανές τά αὐστηρά γεωμετρικά σχήματα πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τά διάφορα κομμάτια τῆς μηχανῆς, λχ. γραμμές, ἐπίπεδες ἐπιφάνειες, κύκλοι, κύλινδροι, κῶνοι καί σφαῖρες. Τό πρόβλημα αὐτό τό ἔλυσε ὁ

νόος, ὁ κ. Ξιέρνι ἀπό τό Ἄλμπαν τῆς Νέας Ὑόρκης, τελειοποίησε τή μηχανή τοῦ Οὐτίνι μέ μιά ἐξίσον ἀπλή ὅσο καί ἀποτελεσματικὴ βελτίωση.

Χένρυ Μόντσελντ την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα με την εφεύρεση του slide-rest [έλικθρον του τόνου] που πολύ γρήγορα έγινε αυτόματο και πού, τροποποιημένο, μεταφέρθηκε από τον τόνο, για τον οποίο προοριζόταν αρχικά, και σε άλλες μηχανές που κατασκευάζουν μηχανές. Η μηχανική αυτή συσκευή δεν αντικαθιστά ένα οποιοδήποτε εργαλείο, αλλά το ίδιο το χέρι του ανθρώπου που δημιουργεί δορισμένα σχήματα προβάλλοντας, προσαρμόζοντας και κατευθύνοντας τον κοπτήρα των κοπτικών εργαλείων κλπ. προς ή πάνω στο υλικό έπεξεργασίας, λχ. στο σίδηρο. Έτσι επιτεύχθηκε «να παράγονται» τά γεωμετρικά σχήματα των διαφόρων τμημάτων των μηχανών «μέ τέτιο βαθμό ευκολίας, ακρίβειας και ταχύτητας, πού καμιά συγκεντρωμένη πείρα και του πίο επιτήδειου εργάτη δέ θά μπορούσε νά τόν πετύχει»¹⁰⁵.

Αν τώρα στίς μηχανές πού χρησιμοποιούνται για την παραγωγή μηχανών ξετάσσουμε τό μέρος εκείνο πού αποτελεί την καθαυτό εργαλειομηχανή, θά δούμε ξανά τό χειροτεχνικό εργαλείο, μόνο πού θά τό δούμε σε κυκλώπειες διαστάσεις. Τό όργανο λχ. του μηχανικού τρυπανιού είναι ένα τεράστιο τρυπάνι πού τό κινεί καί ατμομηχανή και πού πάλι χωρίς αυτό δέν θά μπορούσαν νά παραχθούν οι κύλινδροι μεγάλων ατμομηχανών και υδραυλικών πιεστηρίων. Ο μηχανικός τόνος είναι ή κυκλώπεια ξαναγέννηση του συνηθισμένου ποδοκίνητου τόνου· ή πλανιστική μηχανή είναι ένας σιδερένιος μαραγκός πού κατεργάζεται τό σίδηρο μέ τά ίδια εργαλεία πού ο μαραγκός κατεργάζεται τό ξύλο· τό εργαλείο μέ τό οποίο στά ναυπηγεία του Λονδίνου κόβουν τά κόντρα-πλακέ είναι ένα τεράστιο ξυράφι· τό εργαλείο της μηχανικής ψαλίδας πού κόβει τά σίδερα όπως τό ψαλίδι του ράφτη κόβει τό ύφασμα, είναι ένα τέρας ψαλιδιού, και ή ατμόσφυρα εργαζεται μέ μιά συνηθισμένη σφυροκεφαλή, τόσο βαριά όμως πού δέ θά μπορούσε νά την κουνήσει ούτε ο Θόρ¹⁰⁶. Μιά απ' αυτές τίς ατμόσφυρες, πού τίς έφευρε ο Νάσμιθ, ζυγίζει πάνω από 6 τόννους και πέφτει κατακόρυφα από ύψος 7 ποδών πάνω σ' ένα άμόνι βάρους 36 τόννων. Μπορεί νά κινιοροτοποιήσει σάν παιχνιδάκι ένα όλόκληρο βράχο από γρανίτη και είναι ταυτόχρονα σε θέση νά καρ-

¹⁰⁵ «The Industry of Nations», London 1855, μέρος II, σελ. 238. Τό ίδιο έργο λέει επίσης: «Όσο άπλό και έξωτερικά άσημαντο κι αν φαίνεται τό έξάρτημα αυτό του τόνου δέ νομίζουμε ότι υπερβάλλουμε όταν διαπιστώνουμε πώς ή επίδρασή του στη βελτίωση και τη διάδοση της χρήσης των μηχανών ήταν τόσο μεγάλη, όση ήταν και ή επίδραση πού άσκησαν οι βελτιώσεις της ατμομηχανής από τόν Ουάττ. Η εισαγωγή του είχε άμεση συνέπεια ή βελτίωση και τό φτηναίμα όλων των μηχανών και δόγησε σε κατοπινές εφευρέσεις και τελειοποιήσεις».

¹⁰⁶ Μιά απ' αυτές τίς μηχανές για ή σφυρηλάτηση paddlewheelshaft [άτρακτος φτερωτών τροχών] τέ δόσαν στό Λονδίνο τό όνομα «Θόρ» [όνομα θεού των βόρειων λαών. (Σημ. Μετ.)]. Σφυρηλατεί μιά άτρακτο βάρους 16½ τόννων μέ την ίδια εύκολία πού ο σιδεράς σφυρηλατεί ένα πέταλο άλόγου.

φώσει μέ έπαναληπτικά έλαφριά χτυπήματα ένα καρφί σε μαλακό ξύλο¹⁰⁷.

Σάν μηχανή τό μέσο εργασίας άποχτά έναν υλικό τρόπο ύπαρξης, πού άπαιτεί την αντικατάσταση της δύναμης του ανθρώπου μέ φυσικές δυνάμεις και της άποχτημένης μέ την πείρα δεξιότητας μέ τη συνειδητή εφαρμογή των φυσικών έπιστημών. Στή μανουφακτούρα ή διάρθρωση του κοινωνικού προτσές εργασίας είναι καθαρά ύποκειμενική, είναι συνδυασμός μερικών εργατών· στό σύστημα των μηχανών ή μεγάλη βιομηχανία έχει έναν απόλυτα αντικειμενικό παραγωγικό οργανισμό, πού ο εργάτης τόν βρίσκει κióλας νά υπάρχει σάν έτοιμο υλικό όρο της παραγωγής. Στήν άπλή συνεργασία, ακόμα και στη συνεργασία την ειδικευμένη από τόν καταμερισμό της εργασίας, εξακολουθεί νά φαίνεται ακόμα σάν τυχαίο γεγονός ή έκτόπιση του μεμονωμένου εργάτη από τόν κοινωνικοποιημένο εργάτη. Οι μηχανές, εκτός από μερικές εξαίρεσεις πού θά τίς αναφέρουμε αργότερα, λειτουργούν μόνο στα χέρια άμεσα κοινωνικοποιημένης ή από κοινού εργασίας. Επομένως, ο συνεργατικός χαρακτήρας του προτσές εργασίας γίνεται τώρα τεχνική ανάγκη, πού ύπαγορεύεται από ή φύση του ίδιου του μέσου εργασίας.

2. Η ΑΞΙΑ ΠΟΥ ΔΙΝΕΙ Η ΜΗΧΑΝΗ ΣΤΟ ΠΡΟΪΟΝ.

Είδαμε ότι δέ στοιχίζουν τίποτα στό κεφάλαιο οι παραγωγικές δυνάμεις πού άπορέουν από τη συνεργασία και τόν καταμερισμό της εργασίας. Είναι φυσικές δυνάμεις της κοινωνικής εργασίας. Επίσης τίποτα δέ στοιχίζουν και οι φυσικές δυνάμεις, σάν τόν άτμό, τό νερό κλπ., πού χρησιμοποιούνται για παραγωγικούς σκοπούς. Όπως όμως ο άνθρωπος χρειάζεται τό πνευμόνι για ν' άσπνέει, χρειάζεται και ένα «όργανο σάν τό ανθρώπινο χέρι» για νά καταναλώνει παραγωγικά φυσικές δυνάμεις. Η φτερωτή χρειάζεται για την εκμετάλλευση της κινητήριας δύναμης του νερού, ή ατμομηχανή για την εκμετάλλευση της ελαστικότητας του ατμού. Καί ό,τι γίνεται μέ τίς φυσικές δυνάμεις, τό ίδιο γίνεται και μέ την έπιστήμη. Όταν έχει πιά άνακαλυφτεί, δέ στοιχίζει ούτε πεντάρα ο νόμος για την παρέκκλιση της μαγνητικής βελόνας στό πεδίο δράσης ενός ηλεκτρικού ρεύματος ή για την παραγωγή ή μαγνητισμού στό σίδηρο πού γύρω του κυκλοφορεί ήλεκτρικό ρεύμα¹⁰⁸. Για την εκμετάλλευση όμως αυτών των νόμων

¹⁰⁷ Οι μηχανές πού κατεργάζονται τό ξύλο και πού μπορούν νά χρησιμοποιηθούν και σε μικρή κλίμακα είναι συνηθώς άμερικάνικες εφευρέσεις.

¹⁰⁸ Η έπιστήμη δέ στοιχίζει άπολύτως «τίποτα» στον κεφαλαιοκράτη, πράγμα πού δέν τόν έμποδίζει καθόλου νά την εκμεταλλεύεται. Την «ξένη» επίσημη την προσαρτούν στό κεφάλαιο, όπως την ξένη εργασία. Η «κεφαλαιοκρατική» ιδιοποίηση και ή «προσωπική» ιδιοποίηση είτε έπιστήμης, είτε υλικού πλούτου, είναι ωστόσο δύο τελείως διαφορετικά πράγματα. Ο ίδιος ο δρ Γιούρ Νιρνηνους για ή χοντροκομμένη άγνοια της μηχανικής από τούς άγαπημένους του εργοστασιάρχες πού εκμεταλλεύονταν μηχανές, ενώ ο Λήμπιγκ μιλάει για ή φριχτή άγνοια της χημείας από τούς άγγλους εργοστασιάρχες της χημικής βιομηχανίας.

στόν τηλεγράφο κλπ. χρειάζεται μια συσκευή πολυδάπανη και πολύπλοκη. Όπως είδαμε, η μηχανή δεν εκτοπίζει το εργαλείο. Από μικροσκοπικό εργαλείο του ανθρώπινου οργανισμού μεγαλώνει σε έκταση και αριθμό και μετατρέπεται σε εργαλείο ενός μηχανισμού δημιουργημένου από τον άνθρωπο. Το κεφάλαιο βάζει τώρα τον άνθρωπο να εργάζεται όχι πια με το χειροτεχνικό εργαλείο, αλλά με μια μηχανή που κινεί μόνη τα εργαλεία της. Αν λοιπόν είναι ξεκάθαρο με την πρώτη ματιά, ότι η μεγάλη βιομηχανία, ενσωματώνοντας τεράστιες φυσικές δυνάμεις και τις φυσικές επιστήμες στο προτσές παραγωγής, πρέπει να ανεβάζει εξαιρετικά την παραγωγικότητα της εργασίας, δεν είναι καθόλου εξίσου ξεκάθαρο, ότι αυτή η ανεβασμένη παραγωγική δύναμη πρέπει επίσης να εξαγοράζεται από την άλλη πλευρά με αυξημένη δαπάνη εργασίας. Όπως και κάθε άλλο συστατικό του σταθερού κεφαλαίου, το ίδιο και η μηχανή δέ δημιουργεί αξία, δίνει όμως τη δική της αξία στο προϊόν που χρησιμεύει για την παραγωγή του. Εφόσον έχει αξία και επομένως εφόσον μεταδίνει αξία στο προϊόν, η μηχανή αποτελεί συστατικό της αξίας του. Αντί να το φτηναίνει, το ακριβαίνει ανάλογα με τη δική της αξία. Και είναι χειροπιαστό ότι η μηχανή και το αναπτυσσόμενο σύστημα μηχανών [systematisch entwickelte Maschinerie], το μέσο εργασίας που χαρακτηρίζει τη μεγάλη βιομηχανία, αυξάνει δυσανάλογα σε αξία, αν συγκριθεί με τα μέσα εργασίας της χειροτεχνικής και μανουφакτουρικής παραγωγής.

Πρέπει λοιπόν πρώτα να παρατηρήσουμε ότι η μηχανή μπαίνει πάντα ολόκληρη στο προτσές εργασίας και πάντα ενμέρει μόνο στο προτσές αξιοποίησης. Ποτέ δεν προσθέτει περισσότερη αξία από την αξία που χάνει κατά μέσον όρο με τη φθορά της. Υπάρχει επομένως μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην αξία της μηχανής και στο μέρος της αξίας που μεταδίνει περιοδικά στο προϊόν. Υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στη μηχανή σαν στοιχείο που δημιουργεί αξία και στη μηχανή σαν στοιχείο που δημιουργεί προϊόν. Όσο μεγαλύτερη είναι η περίοδος, που στη διάρκεια της η ίδια μηχανή χρησιμοποιείται επανειλημμένα στο ίδιο προτσές εργασίας, τόσο μεγαλύτερη είναι αυτή η διαφορά. Είδαμε βέβαια ότι κάθε καθαντό μέσο εργασίας ή εργαλείο παραγωγής μπαίνει πάντα ολόκληρο στο προτσές εργασίας, ενώ στο προτσές αξιοποίησης μπαίνει πάντα μόνο κομματιαστά, ανάλογα με τη μέση καθημερινή φθορά του. Η διαφορά αυτή όμως ανάμεσα στη χρήση και στη φθορά είναι πολύ μεγαλύτερη στις μηχανές παρά στο εργαλείο, επειδή είναι κατασκευασμένες από μονιμότερο υλικό και ζούν περισσότερο καιρό, επειδή η χρήση τους, που ρυθμίζεται από αυστηρά επιστημονικούς νόμους, κάνει δυνατή μεγαλύτερη οικονομία στο έξοδα των συστατικών μερών τους και των μέσων που καταναλώνουν, και, τέλος, επειδή το πεδίο της παραγωγικής δράσης τους είναι ασύγκριτα μεγαλύτερο από το πεδίο της παραγωγικής δράσης του εργαλείου. Αν και από τα δύο, από τη μηχανή και από το εργαλείο, αφαιρέσουμε το μέσο καθημερινό τους

κόστος, ή το συστατικό της αξίας που προσθέτουν στο προϊόν με τη μέση καθημερινή φθορά τους και με την κατανάλωση βοηθητικών υλών, λχ. λαδιού, κάρβουνου κλπ., θα δούμε ότι λειτουργούν δωρεάν, ακριβώς όπως οι φυσικές δυνάμεις που υπάρχουν χωρίς τη συμβολή του ανθρώπου. Όσο μεγαλύτερη από την έκταση της παραγωγικής λειτουργίας του εργαλείου είναι η έκταση της παραγωγικής λειτουργίας της μηχανής, τόσο μεγαλύτερη είναι η έκταση της δωρεάν υπηρεσίας της σε σύγκριση με τη δωρεάν υπηρεσία του εργαλείου. Μόνο στη μεγάλη βιομηχανία μαθαίνει ο άνθρωπος να βάζει να δουλεύει δωρεάν σε μεγάλη κλίμακα σαν φυσική δύναμη το προϊόν της παραχμένης εργασίας του που έχει πια αντικειμενοποιηθεί¹⁰⁹.

Όταν ξετάζαμε τη συνεργασία και τη μανουφакτούρα, είδαμε ότι με την από κοινού κατανάλωση γίνεται οικονομία σε δρισμένους γενικούς όρους της παραγωγής, όπως σε χτίρια κλπ., σε σύγκριση με τους κομματιασμένους όρους παραγωγής των μεμονωμένων εργατών, και γιαυτό οι όροι αυτοί ακριβαίνουν λιγότερο το προϊόν. Στην παραγωγή με μηχανές δεν καταναλώνεται μόνο το σώμα μιας εργασιομηχανής από τα πολλά της εργαλεία, μά και η ίδια η κινητήρια μηχανή μαζί με ένα μέρος του μηχανισμού μετάδοσης καταναλώνεται από κοινού από πολλές εργασιομηχανές.

Όταν είναι δοσμένη η διαφορά ανάμεσα στην αξία των μηχανών και στο μέρος της αξίας που μεταδίνουν στο ημερήσιο προϊόν τους, ο βαθμός που το μέρος αυτό της αξίας ακριβαίνει το προϊόν εξαρτάται πριν απ' όλα από την έκταση του προϊόντος, σά να πούμε από την επιφάνειά του. Σε μία του διάλεξη, που δημοσιεύτηκε το 1858, δ κ. Μπαίηης από το Μπλάκμπορν υπολογίζει πως «κάθε πραγματική^{109α} μηχανική ιπποδύναμη κινεί 450 selfacting [αυτόματα] αδρά-

¹⁰⁹ Ο Ρικάρντο βλέπει καμιά φορά τόσο αποκλειστικά αυτή τη δράση των μηχανών—δράση που κατά τα άλλα την έχει αναπτύξει τόσο λίγο, όσο και τη γενική διαφορά ανάμεσα στο προτσές εργασίας και στο προτσές αξιοποίησης—που ξεχνάει κάποτε το συστατικό της αξίας που δίνουν οι μηχανές στο προϊόν και τις ταυτίζει πέρα για πέρα με τις φυσικές δυνάμεις. Έτσι λχ. λέει πως «ο Άνταμ Σμιθ δεν υποτιμάει πουθενά τις υπηρεσίες που μας προσφέρουν οι φυσικές δυνάμεις και οι μηχανές, ξεχωρίζει όμως πολύ σωστά τη φύση της αξίας που προσθέτουν στα έμπορεύματα, ... επειδή κάνουν τη δουλιά (work) τους δωρεάν ή συνδρομή που μας προσφέρουν δεν προσθέτει τίποτα στην ανταλλακτική αξία» (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3η έκδ., London 1821, σελ. 336, 337). Είναι φυσικά σωστή η παρατήρηση του Ρικάρντο σχετικά με τον Ζ. Μπ. Σαίη, που φαντάζεται πως οι μηχανές προσφέρουν την «υπηρεσία» να δημιουργούν αξία, που αποτελεί μέρος του «κέρδους».

^{109α} [Υποσημείωση στην 3η έκδοση.—Μία ιπποδύναμη είναι ίση με τη δύναμη 33 000 ποδολιβρών στο λεπτό της ώρας, δηλ. με τη δύναμη που μέσα σε ένα λεπτό σηκώνει 33 000 λίβρες σε ύψος 1 ποδιού (αγγλικού) ή 1 λίβρα σε 33 000 πόδια ύψος. Αυτή είναι η ιπποδύναμη που παίρνεται υπόψη στο κείμενο. Στη συνηθισμένη έμπορική γλώσσα και που και που σε διάφορα χωρία του του βιβλίου γίνεται διάκριση ανάμεσα στις «ονομαστικές» και στις «έμπορικές» ή «ένδεικτικές» ιπποδυνάμεις της ίδιας μηχανής. Η πωλιά ή ονομαστική ιπποδύναμη υπολογίζεται αποκλειστικά με βάση τη διαδρομή του έμβολου και τη διάμετρο του κυλίνδρου, χωρίς να παίρνεται καθόλου υπόψη η πίεση του

χτια μιᾶς κλωστικής μηχανῆς μιούλ μαζί με τὰ ξερατήματά της, ἢ 200 ἄδραχτια βάτερ, ἢ 15 ἀργαλιούς γιὰ 40 inch cloth [ὑφασμα φάρδους 40 Ἴντσων], μαζί με τὰ ξερατήματα γιὰ τὸ τέντωμα τοῦ στημονιου, τὸ κολάρισμα κλπ.». Τὰ ἡμερήσια ἔξοδα μιᾶς ἀτμοῦποδύναμης καὶ ἡ φθορά τῶν μηχανῶν πού κινεῖ κατανέμονται: στήν πρώτη περίπτωση στοῦ ἡμερήσιου προϊόν 450 ἄδραχτιῶν μιούλ, στή δεύτερη στοῦ ἡμερήσιου προϊόν 200 ἄδραχτιῶν βάτερ καὶ στήν τρίτη στοῦ ἡμερήσιου προϊόν 15 μηχανοκίνητων ἀργαλιῶν, ἔτσι πού σέ μιὰ οὐγγιὰ νῆμα ἢ σέ μιὰ πήχη ὑφαντό νά μεταβιβάζεται ἓνα μικροσκοπικό μέρος ἀξίας. Ὅσα εἰπώθηκαν ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ παραδείγμα τῆς ἀτμόσφυρας πού ἀναφέραμε πύ πάνω. Ἐπειδή ἡ καθημερινή της φθορά, ἡ κατανάλωση κάρβουνου κλπ. κατανέμεται στίς τεράστιες μάζες σίδερου πού σφυρηλατεῖ καθημερινά, σέ κάθε στατήρα σίδερο κολάει ἓνα μικρό μέρος ἀξίας, πού ὕψους πολὺ μεγάλο, ἀν τὸ κυκλώπειο αὐτὸ ἐργαλεῖο κάρφωνε μικρά καρφιά.

Ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ κύκλος δράσης τῆς ἐργασιομηχανῆς, δηλ. ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργαλείων της, ἢ, ἐκεῖ πού πρόκειται γιὰ δύναμη, ὅταν εἶναι δοσμένο τὸ μέγεθός της, ἢ μάζα τῶν προϊόντων ξερατιέται ἀπὸ τὴν ταχύτητα τῆς λειτουργίας της, ἔτσι λχ. ἀπὸ τὴν ταχύτητα μετὰ τὴν ὅποια περιστρέφεται τὸ ἄδραχτι, ἢ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν χτυπήματων πού δίνει τὸ σφυρί μέσα σ' ἓνα λεπτὸ τῆς ὥρας. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ κολοσιαῖα σφυριά καταφέρνουν 70 χτυπήματα, ἢ μηχανὴ σφυρηλάτησης τοῦ Ράιντερ, πού χρησιμοποιεῖ ἀτμόσφυρες μικρότερων διαστάσεων γιὰ τὴ σφυρηλάτηση ἄδραχτιῶν, δίνει 700 χτυπήματα στοῦ λεπτό.

Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ ἀναλογία πού οἱ μηχανές μεταδίνουν ἀξία στοῦ προϊόν, τὸ μέγεθος αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς ἀξίας ξερατιέται ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς δικῆς τους ἀξίας¹¹⁰ Ὅσο λιγότερη ἀξία περιέχουν οἱ

ἀτμοὺ καὶ ἡ ταχύτητα τοῦ ἐμβόλου. Μ' ἄλλα λόγια στήν οὐσία λέει: τούτη ἡ ἀτμομηχανὴ ἔχει λχ. 50 ἰσχύοντες, ἀδιάφορο ἂν κινεῖται μετὰ τὴν ἴδια μικρὴ πίεση ἀτμοῦ καὶ μετὰ τὴν ἴδια μικρὴ ταχύτητα τοῦ ἐμβόλου, ὅπως κινοῦνται τὸν καιρὸ τοῦ Μπόλτον καὶ τοῦ Οὐάττ. Οἱ τελευταῖοι ὅμως δύο παράγοντες ἔχουν μεγαλώσει ἀπὸ τότε σέ τεράστιο βαθμὸ. Γιὰ νά μετροῦν τὴ μηχανικὴ δύναμη, πού παρέχει σήμερα πραγματικὰ μιὰ μηχανή, ἐφευρέθηκε ὁ δείκτης πού δείχνει τὴν πίεση τοῦ ἀτμοῦ. Ἡ ταχύτητα τοῦ ἐμβόλου μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ μετὰ εὐκολία. Ἐτσι τὸ μέτρο τῆς «ἐνδεικτικῆς» ἰσχύος μιᾶς μηχανῆς ἢ τῆς «ἐμπορικῆς» ἰσχύος εἶναι ἓνας μαθηματικὸς τύπος πού παίρνει ταυτόχρονα ὑπόψη τὴ διάμετρο τοῦ κυλίνδρου, τὸ μήκος τῆς διαδρομῆς τοῦ ἐμβόλου, τὴν ταχύτητα τοῦ ἐμβόλου καὶ τὴν πίεση τοῦ ἀτμοῦ, καὶ ἔτσι δείχνει πόσες φορές στοῦ λεπτὸ ἡ μηχανὴ παρέχει δύναμη 33 000 ποδολιβρών. Ἐτσι μιὰ ὀνομαστικὴ ἰσχύος μπορεῖ στήν πραγματικότητα νά παράγει τρεῖς, τέσσερις, ἀκόμα καὶ πέντε ἐνδεικτικῆς ἢ πραγματικῆς ἰσχύος. Ὅλα αὐτὰ γιὰ τὴν διασάφηση διάφορων κατωπιῶν χωρίων.—Φ. Ε.]

¹¹⁰ Ὁ ἀναγνώστης πού εἶναι αἰχμάλωτος τῶν καπιταλιστικῶν ἀντιλήψεων δὲ βλέπει, φυσικὰ, ἐδῶ τὸ «διάφορο» πού προσθέτει ἡ μηχανὴ στοῦ προϊόντος *pro rata* [ἀνάλογα] μετὰ τὴ συνολικὴ τῆς ἀξία. Μποροῦμε ὅμως νά πειστοῦμε εὐκόλως ὅτι ἡ μηχανὴ πού, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο νυσταχτικὸ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, δὲ δημιουργεῖ καθόλου νέα ἀξία, δὲν μπορεῖ νά προσθέτει νέα ἀξία μετὰ τὸ ὄνομα «διάφορο». Εἶναι ἀκόμα ξεκάθαρο, ὅτι ἐδῶ, ὅπου πρόκειται γιὰ τὴν παραγωγὴ

ἴδιες οἱ μηχανές, τόσο λιγότερη ἀξία προσθέτουν στοῦ προϊόν. Ὅσο λιγότερη ἀξία μεταδίνουν στοῦ προϊόν, τόσο πύ παραγωγικῆς εἶναι καὶ τόσο περισσότερο ἡ ὑπηρεσία πού προσφέρουν πλησιάζει τὴν ὑπηρεσία πού προσφέρουν οἱ φυσικῆς δυνάμεις. Ἡ παραγωγὴ ὅμως μηχανῶν μετὰ μηχανές μειώνει τὴν ἀξία τους σέ σχέση μετὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τους.

Μιὰ συγκριτικὴ ἀνάλυση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πού παράγονται μετὰ χειροτεχνικὸ ἢ μανουφρακτουρικὸ τρόπο, καὶ τῶν τιμῶν τῶν ἰδίων ἐμπορευμάτων, πού παράγονται μετὰ μηχανές, μᾶς δείχνει γενικὰ ὅτι στοῦ μηχανοποιήτου προϊόντος τὸ συστατικὸ τῆς ἀξίας πού ὀφείλεται στοῦ μέσου ἐργασίας αὐξάνει σχετικὰ, μειώνεται ὅμως ἀπόλυτα. Δηλαδή, μειώνεται τὸ ἀπόλυτο μέγεθός του, αὐξάνει ὅμως τὸ μέγεθός του σέ σχέση μετὰ τὴ συνολικὴ ἀξία τοῦ προϊόντος, λχ. μιᾶς λίβρας νήματος¹¹¹.

Εἶναι φανερό πὺς ὅταν ἡ παραγωγὴ μιᾶς μηχανῆς στοιχίζει τὸ ἐργασίᾳ, ὅση ἐξοικονομεῖ ἢ χρησιμοποίησέ της, γίνεται ἀπλὴ μετατόπιση τῆς ἐργασίας, δηλ. δὲ μειώνεται τὸ συνολικὸ ποσό τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγὴ ἐνὸς ἐμπορεύματος, ἢ δὲ μεγαλώνει ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας. Ὡστόσο ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στήν ἐργασία πού στοιχίζει ἡ μηχανὴ καὶ στήν ἐργασία πού ἐξοικονομεῖ, ἢ ὁ βαθμὸς τῆς παραγωγικότητάς της, εἶναι φανερό πὺς δὲν ξερατιέται ἀπὸ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στή δική της ἀξία καὶ στήν ἀξία τοῦ ἐργαλείου πού ἀντικαθιστᾷ. Ἡ πρώτη διαφορὰ διαρκεῖ τόσο, ὅσο τὰ ἔξοδα ἐργασίας τῆς μηχανῆς, ἐπομένως καὶ τὸ κομμάτι τῆς ἀξίας πού προσθέτει στοῦ προϊόντος, παραμένουν μικρότερα ἀπὸ τὴν ἀξία πού θὰ πρόσθετε στοῦ ἀντικείμενου ἐργασίας ὁ ἐργάτης μετὰ τὸ ἐργαλεῖο του. Γιαυτὸ ἡ παραγωγικότητα τῆς μηχανῆς μετριέται μετὰ τὸ βαθμὸ πού ἀντικαθιστᾷ ἐργατικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Σύμφωνα μετὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ κ. Μπαίλινς, σέ κάθε 450 ἄδραχτια μιούλ, μαζί μετὰ τὰ ξερατήματα τῆς μηχανῆς πού κινοῦνται ἀπὸ μιὰ ἀτμοῦ-

τῆς ὑπεράξιας, κανένα μέρος της δὲν μπορεῖ νά τὸ προϋποθέτει κανεὶς *a priori* μετὰ τὸ ὄνομα «διάφορο». Ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος ὑπολογισμοῦ, πού *prima facie* [ἐκ πρώτης ὄψεως] φαίνεται ἀνοήσιος καὶ ἀντιφατικὸς πρὸς τοὺς νόμους τῆς δημιουργικῆς ἀξίας, ἐξηγεῖται στοῦ Τρίτου Βιβλίου τούτου τοῦ ἔργου.

¹¹¹ Τὸ συστατικὸ αὐτὸ τῆς ἀξίας πού προσθέτει ἡ μηχανὴ πέφτει ἀπόλυτα καὶ σχετικὰ ἐκεῖ πού ἐκτοπίζει τὰ ἄλλα καὶ γενικὰ τὰ ζῶα ἐργασίας, πού χρησιμοποιοῦνται μονάχα ὡς κινητήρια δύναμη καὶ ὄχι ὡς μηχανές ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης. Ὡς σημειωθεῖ, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ὅτι ὁ Ντεκάρτ, μετὰ τὸν ὁρισμὸ του γιὰ τὰ ζῶα ὡς ἀπλῆς μηχανῆς, βλέπει μετὰ τὰ μάτια τῆς μανουφρακτουρικῆς περιόδου, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ μεσαιῶνα, ὅπου τὸ ζῶο θεωροῦνταν βοηθὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τὸ θεωρεῖ ξανά ἀργότερα ὁ κύριος φόν Χάλλερ στοῦ ἔργου του «*Restauration der Staatswissenschaften*». Ὅτι ὁ Ντεκάρτ, ὅπως καὶ ὁ Βάκων, θεωροῦσε πὺς μιὰ ἀλλαγὴ στὴ μέθοδο σκέψης θὰ ὀδηγοῦσε στήν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ στήν πρακτικὴ κυριαρχία τῆς φύσης ἀπὸ τὸν ἀνθρώπου, μᾶς τὸ δείχνει τὸ ἔργο του «*Discours de la Méthode*», ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα λέει: «Εἶναι δυνατό (μετὰ τὴν μέθοδο πού εἰσήγαγε ὁ ἴδιος στὴ φιλοσοφία) νά γινώσκουμε σέ γνώσεις πού εἶναι πολὺ ὠφέλιμες γιὰ τὴ ζωὴ, καὶ ἀντὶ τῆ θεωρητικῆς ἐκείνης φιλοσοφίας, πού διδάσκεται στὰ σχολεῖα, νά βροῦμε μιὰ πρακτικὴ

ποδύναμη, ανάλογον $2^{1/2}$ εργάτες¹¹², και σε μία δεκάωρη εργάσιμη ημέρα κλώθονται με κάθε *selfacting mule spindle* [αυτόματα κινούμενο αδράχτι μιούλ] 13 ούγγιες νήμα (πρόκειται για μέσο αριθμό), δηλ. $2^{1/2}$ εργάτες κλώθουν μέσα σε μία εβδομάδα 365 $\frac{5}{8}$ λίβρες νήμα. Έπομένως, κατά τη μετατροπή τους σε νήμα οι 366 περίπου λίβρες μπαμπάκι (για λόγους απλοποίησης δεν παίρνουμε υπόψη τη φύρα) απορροφούν μόνο 150 ώρες εργασίας ή 15 δεκάωρες εργάσιμες ημέρες, ενώ με το ροδάνι, αν ο κλώστης που δουλεύει με το χέρι παράγει 13 ούγγιες νήμα σε 60 ώρες, ή ίδια ποσότητα μπαμπάκι θ' απορροφούσε 2700 δεκάωρες εργάσιμες ημέρες ή 27 000 ώρες εργασίας¹¹³. Εκεί όπου το σταμπάρισμα με μηχανή εκτόπισε την παλιά μέθοδο του *blockprinting* ή του σταμπαρίσματος μπαμπακερών ύφασμάτων με το χέρι, μία μόνη μηχανή σταμπάρει με τη βοήθεια ενός ενήλικου ή ενός ανήλικου εργάτη μέσα σε μία ώρα τόσο τετραχρωμο μπαμπακερό ύφασμα, όσο σταμπάρανε προηγούμενα 200 ενήλικοι εργάτες¹¹⁴. Προτού ο Έλι Ουίτιν εφεύρει το 1793 την *cottongin* [έκκοκιστική μηχανή μπαμπακιού], ο έκκοκισμός μιάς λίβρας μπαμπακιού στοίχιζε μιά μέση εργάσιμη ημέρα. Χάρη σ' αυτή την εφεύρεση μιά Μαύρη μπορούσε τώρα να παράγει 100 λίβρες έκκοκισμένο μπαμπάκι την ημέρα, και από τότε έχει αυξηθεί σημαντικά η παραγωγικότητα αυτής της έκκοκιστικής μηχανής. Μιά λίβρα έκκοκισμένο μπαμπάκι, ποί προη-

εφαρμογή αυτών των γνώσεων με την οποία—γνωρίζοντας τις δυνάμεις και την αποτελεσματικότητα της φωτιάς, του νερού, του αέρα, των άστρων και όλων των άλλων σωμάτων, που μας περιβάλλουν, με την ίδια ακρίβεια που γνωρίζουμε τις διαφορές τεχνών των χειροτεχνών μας—θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τις γνώσεις μας με τον ίδιο τρόπο για όλους τους χρήσιμους σκοπούς, για τούς οποίους είναι κατάλληλες, και έτσι θα μπορούσαμε να γίνουμε άφροντες και κυρίαρχοι της φύσης» και «να συμβάλουμε» έτσι «στην τελειοποίηση της ανθρωπίνης ζωής». Στον πρόλογο του έργου του σέρ Ντάντλ Νόρθ «Discourses upon Trade» (1691) λέγεται ότι η μέθοδος του Ντεκάρτ, εφαρμοσμένη στην πολιτική οικονομία, άρχισε να την απελευθερώνει από τα παλιά παραμύθια και τις δεισιδαιμόνες αντιλήψεις σχετικά με το χρήμα, το εμπόριο κλπ. Κατά μέσον όρο όμως οι άγγλοι οικονομολόγοι της πρώτης εποχής προσχωρούν στη φιλοσοφία του Βάκωνα και του Χόμπερ, ενώ αργότερα ο Λόκ έγινε ο κατ' εξοχήν* «φιλόσοφος» της πολιτικής οικονομίας για την Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία.

* —Ελληνικά στο κείμενο. Σημ. Μετ.

¹¹² Σύμφωνα με μία χρονιάτικη έκθεση του εμπορικού επιμελητηρίου του Έσσεκ (Όκτώβρης 1863), το 1862 τα κυτήρια ατσάλου του Κρόσλ με 161 καμίνια τήξης, πυράκτωσης και τσιμέντου, με 32 ατμομηχανές (το 1800 ήταν τσός περίπου ο συνολικός αριθμός των ατμομηχανών που χρησιμοποιούνταν σ' όλο το Μάντσεστερ) και με 14 ατμόσφυρες, που όλες μαζί αντιπροσώπευαν 12 $\frac{1}{2}$ ίπποδυνάμεις, με 49 σιδηροκάμινα, 203 εργαλειομηχανές και με 2400 περίπου εργάτες παρήγαγαν 13 εκατομμύρια λίβρες ατσάλι. Δηλ. σε κάθε ίπποδύναμη δεν αναλογούσαν ούτε 2 εργάτες.

¹¹³ Ο Μπάμπατζ υπολογίζει ότι στην Ιάβα με μόνη σχεδόν τη δύναμη του κλωσίματος η αξία του μπαμπακιού αυξάνει κατά 117%. Τόν ίδιο καιρό (το 1832) στη βιομηχανία λεπτών νημάτων της Αγγλίας η συνολική αξία που πρόσθεταν στο μπαμπάκι οι μηχανές και η εργασία ήταν κάπου 33% της αξίας της πρώτης ύλης («On the Economy of Machinery», London 1832, σελ. 165, 166).

¹¹⁴ Εκτός απ' αυτό στο σταμπάρισμα με μηχανές γίνεται οικονομία στη χροιά.

γούμενα ή παραγωγή της στοίχιζε 50 σέντες, πουλιούνταν αργότερα προς 10 σέντες, αφήνοντας μεγαλύτερο κέρδος, δηλ. περιλαβαίνοντας περισσότερη απλήρωτη εργασία. Στις Ινδίες για τόν αποχωρισμό της ίνας του μπαμπακιού από τό σπόρο του χρησιμοποιούν ένα εργαλείο που κατά τό μισό είναι μηχανή, την τσουρκα, με την οποία ένας άνδρας και μία γυναίκα καθαρίζουν 28 λίβρες την ημέρα. Με την τσουρκα, που εφεύρε πριν λίγα χρόνια ο δρ Φόρμπς, ένας ενήλικος και ένας ανήλικος εργάτης παράγουν 250 λίβρες την ημέρα. Εκεί όπου χρησιμοποιούνται σάν κινητήρια δύναμη τό βόδι, ο ατμός ή τό νερό απαιτούνται μόνο λίγα αγόρια ή κορίτσια σάν *feederes* (τροφοδότες της μηχανής με ύλικό). Δεκάξι απ' αυτές τις μηχανές που κινούνται με βόδια έκτελούν την ημέρα μιάν εργασία που κατά μέσον όρο την έκτελούσαν προηγούμενα 750 άνθρωποι¹¹⁵.

Όπως αναφέραμε κιάλας, με τό ατμοκίνητο αλέτρι ή ατμομηχανή έκτελει μέσα σε μιάν ώρα προς 3 πένες ή προς $\frac{1}{4}$ του σελινιού τόση εργασία, όση έκτελούν 66 άνθρωποι προς 15 σελίνια την ώρα. Έπανερχομαι σ' αυτό τό παράδειγμα για ν' αντικρούσω μιά λαθεμένη αντίληψη. Τά 15 σελίνια δέν εκφράζουν καθόλου την εργασία που προσθέτουν οι 66 άνθρωποι μέσα σε μιάν ώρα. Αν ή σχέση της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία ήταν 100%, οι 66 αυτοί εργάτες θά παρήγαν μέσα σε μιά ώρα μιάν αξία 30 σελινιών, μόλο που στό ισοδύναμο που θά εισέπρατταν, δηλ. στό μισθό τους τών 15 σελινιών, θά εκφράζονταν μόνο 33 από τις συνολικές 66 ώρες. Αν υποθέσουμε λοιπόν ότι μιά μηχανή στοίχιζε όσο ο χρονιάτικος μισθός 150 εργατών που έχει έκτοπισει, λχ. 3000 λίρες στερλίνες, αυτό δέ θά πεί καθόλου πώς οι 3000 λίρες στερλίνες είναι ή χρηματική έκφραση της εργασίας που παράγουν οι 150 εργάτες και την προσθέτουν στό αντικείμενο εργασίας, αλλά μόνο εκείνου τού μέρους της χρονιάτικης δουλειάς τους που εκφράζεται γι' αυτούς σε μισθό. Αντίθετα, ή χρηματική αξία της μηχανής, οι 3000 λίρες στερλίνες εκφράζουν όλη την εργασία που ξοδεύτηκε κατά την παραγωγή της, αδιάφορο σε ποιά αναλογία ή εργασία αυτή δημιουργεί μισθό για τόν εργάτη και ύπεραξία για τόν κεφαλαιοκράτη. Όταν λοιπόν ή μηχανή στοίχιζε όσο και ή εργατική δύναμη που αντικαθιστά, τότε ή εργασία που αντικειμενοποιείται σ' αυτήν είναι πάντα πολύ μικρότερη από ή ζωντανή εργασία που αντικαθιστά¹¹⁶.

Αν εξεταστεί αποκλειστικά σάν μέσο για τό φτήναμα τού προϊόντος, ή χρήση της μηχανής έχει ένα όριο. Η εργασία που ξοδεύεται για την παραγωγή της πρέπει νά είναι λιγότερη από την εργασία που αντικαθιστά ή χρησιμοποίησή της. Όσοτόσο, για τό κεφάλαιο τό

¹¹⁶ Πρβλ. «Paper read by Dr. Watson. Reporter on the Products to the Government of India, before the Society of Arts», 17 April 1860.

¹¹⁶ «Αυτοί οι βουβλοί παράγοντες (οι μηχανές) είναι πάντα προϊόν πολύ λιγότερης εργασίας από την εργασία που έκτοπίζουν, ακόμα και τότε που έχουν την ίδια χρηματική αξία» (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3η εκδ., London 1821, σελ. 40).

όριο αυτό εκφράζεται πιο στενά. Επειδή δεν πληρώνει την εργασία που χρησιμοποιεί, αλλά την αξία της χρησιμοποιούμενης εργατικής δύναμης, η χρησιμοποίηση μηχανών καθορίζεται γιαντό από τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην αξία της μηχανής και στην αξία της εργατικής δύναμης που αντικαθιστά. Επειδή ο χωρισμός της εργασίας ημέρας σε ανάγκαία εργασία και υπερεργασία είναι διαφορετικός σε διάφορες χώρες, όπως επίσης είναι διαφορετικός στην ίδια χώρα σε διάφορες χρονικές περιόδους ή στην ίδια χρονική περίοδο σε διάφορους κλάδους: επειδή ακόμα ο πραγματικός μισθός του εργάτη πότε πέφτει κάτω από την αξία της εργατικής του δύναμης και πότε ανεβαίνει πάνω απ' αυτήν, μπορεί να ποικίλλει πολύ η διαφορά ανάμεσα στην τιμή της μηχανής και στην τιμή της εργατικής δύναμης που αντικαθιστά, αν και η διαφορά ανάμεσα στην ποσότητα της εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή της μηχανής και στη συνολική ποσότητα της εργασίας που αντικαθιστά παραμένει η ίδια^{116a}. Όμως μόνο η πρώτη διαφορά καθορίζει για τον κεφαλαιοκράτη τον ίδιο τά ξεοδα παραγωγής του εμπορεύματος και επιδρά σ' αυτόν με τους αναγκαστικούς νόμους του συναγωνισμού. Γιαντό βλέπουμε να εφευρίσκονται σήμερα στην Αγγλία μηχανές που χρησιμοποιούνται μόνο στη Βόρεια Αμερική, όπως τό 16ο και 17ο αιώνα εφευρίσκει η Γερμανία μηχανές που τις χρησιμοποιούσε μόνο η Ολλανδία, και όπως πολλές γαλλικές εφευρέσεις του 18ου αιώνα τις εκμεταλλεύονταν μόνο στην Αγγλία. Σε χώρες με παλιότερη ανάπτυξη ή ίδια η μηχανή με τη χρησιμοποίησή της σε μερικούς κλάδους προκαλεί σε άλλους κλάδους τόση πληθώρα εργασίας (redundancy of labour, λέει ο Ρικάρντο), που η πτώση του μισθού εργασίας κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης εμποδίζει στους κλάδους αυτούς τη χρήση των μηχανών και την κάνει περιττή και συχνά αδύνατη από την άποψη του κεφαλαίου, που έτσι ή αλλιώς τό κέρδος του βγαίνει από τη μείωση όχι της χρησιμοποιούμενης, αλλά της πληρωνόμενης εργασίας. Σε μερικούς κλάδους της αγγλικής βιομηχανίας μειώθηκε πολύ τό τελευταία χρόνια η εργασία των παιδιών, και πού και πού σχεδόν έκτοπιστηκε. Γιατί; Ο νόμος για τό εργοστάσια επέβαλε τη χρησιμοποίηση διπλής βάρδιας παιδιών, πού η μιά εργαζεται 6 και ή άλλη 4 ώρες, ή και οι δυό εργάζονται από 5 ώρες. Οι γονείς όμως δε θέλαν να πουλάνε πιο φτηνά τους half-times (εργάτες πού εργάζονται τη μισή μέρα) απ' ό,τι πουλούσαν προηγούμενα τους full-times (εργάτες πού εργάζονται όλη την ημέρα). Τό αποτέλεσμα ήταν οι half-times ν' αντικατασταθούν από μηχανές¹¹⁷. Προτού απαγορευτεί

^{116a} Υποσημείωση στη 2η έκδοση.—Γι' αυτό τό λόγο σε μιά κομμουνιστική κοινωνία οι μηχανές θα είχαν ένα τελείως διαφορετικό πεδίο δράσης από ό,τι στην άστική κοινωνία.

¹¹⁷ «Οι επιχειρηματίες δε θέλουν να κρατούν χωρίς λόγο στη δουλιά δυό βάρδιες παιδιά κάτω από δεκατριών χρονών... Μιά ομάδα εργοστασίων, αυτοί πού παράγουν μάλλινα νήματα, άπασχολούν πραγματικά σε σπάνιες περιπτώσεις παιδιά κάτω από δεκατριών χρονών, δηλ. half-times. Έχουν

ή εργασία των γυναικών και των παιδιών (κάτω από 10 χρονών) στά δρυχεία, τό κεφάλαιο είχε βρει τη μέθοδο νά χρησιμοποιεί σε άνδρα-κορυχεία και σε άλλα μεταλλεία γυμνές γυναίκες και κορίτσια, δεμένες συχνά μαζί με άνδρες, μέθοδο τόσο σύμφωνη με τόν κώδικα της ήθικης του και προπάντων με τά λογιστικά του βιβλία, πού μόνο ύστερα από την απαγόρευση κατάφυγε στις μηχανές. Οι γιάνκηδες έχουν εφευρίξει μηχανές πού σπάζουν την πέτρα. Οι άγγλοι δεν τις χρησιμοποιούν γιατί ο «άθλιος» («wretch» —τό ράκος—είναι ή τεχνική έκφραση της αγγλικής πολιτικής οικονομίας για τό γεωργικό εργάτη) πού έκτελει αυτή την εργασία πληρώνεται για ένα τόσο μικρό μέρος της εργασίας του, ώστε οι μηχανές θ' ακρίβαιναν την παραγωγή για τόν κεφαλαιοκράτη¹¹⁸. Στην Αγγλία εξακολουθούν πού και πού νά χρησιμοποιούν γυναίκες άντίς βόλογα για νά τραβούν κλπ. τις μαούνες στις διώρυγες¹¹⁹, επειδή ή εργασία πού απαιτείται για την παραγωγή άλλων και μηχανών είναι ένα μαθηματικά δοσμένο ποσό, ενώ ή εργασία πού απαιτείται για τη συντήρηση γυναικών του ύπερπληθυσμού βρίσκεται κάτω από κάθε ύπολογισμό. Γιαντό δε βρίσκουμε πουθενά πιο άδιάντροπη σπατάλη ανθρώπινης δύναμης για ψευτοδουλιές απ' ό,τι ίσα-ίσα στην Αγγλία, στη χώρα των μηχανών.

3. ΟΙ ΑΜΕΣΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΜΕ ΜΗΧΑΝΕΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟΝ ΕΡΓΑΤΗ.

Η άφρητρία της μεγάλης βιομηχανίας είναι, όπως δείξαμε, ή επανάσταση του μέσου εργασίας, και τό επαναστατικοποιημένο μέσο εργασίας άποχτά την πιο αναπτυγμένη μορφή του στό διαρθρωμένο σύστημα μηχανών του εργοστασίου. Προτού όμως δούμε πώς σ' αυτό τόν αντικειμενικό μηχανισμό ενσωματώνεται ανθρώπινο ύλικό, ως δούμε μερικές γενικές άντεπιδράσεις αυτής της επανάστασης πάνω στον ίδιο τόν εργάτη.

α) Ίδιοποίηση συμπληρωματικών εργατικών δυνάμεων από τό κεφάλαιο.
Εργασία των γυναικών και των παιδιών.

Στό μέτρο πού οι μηχανές κάνουν περιττή τη μυϊκή δύναμη, γίνονται μέσο χρησιμοποίησης εργατών χωρίς μυϊκή δύναμη ή εργατών

είσαγάγει τελειοποιημένες και νέες μηχανές διάφορον ειδών πού κάνανε τελείως περιττή τη χρησιμοποίηση παιδιών» (δηλ. κάτω από 13 χρονών) «σαν παράδειγμα και για νά δώσω μιά εικόνα της μείωσης του αριθμού των παιδιών θ' άνι-μέροι μιά δουλιά, όπου στις υπάρχουσες μηχανές έχουν προσκολληθεί μιά συσκευή, τη λεγόμενη piecing machine [μηχανή για τό στρίψιμο του νήματος], με την οποία ένας άνήλικος» (πάνω από 13 χρονών) «μπορεί νά κάνει τη δουλιά. Έξι ή τεσσάρων half-times, άνάλογα με την κατασκευή της κάθε μηχανής... Τό σύστημα των half-times» άποτελεσε κίνητρο για «την εφεύρεση της piecing machine» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858»).

¹¹⁸ Σημνά... οι μηχανές δεν μπορούν νά χρησιμοποιηθούν προτού άνέξει ή εργασία» (έννοει: τό μισθό) (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3η έκδ., London 1821, σελ. 479).

¹¹⁹ Βλ. «Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863».

μέ ανώριμη σωματική ανάπτυξη, μέ μεγαλύτερη όμως ευστροφία τῶν μελῶν. Ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν ἦταν λοιπόν ἡ πρώτη λέξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς χρησιμοποίησης τῶν μηχανῶν! Ἐτσι αὐτό τό τεράστιο ὑποκατάστατο τῆς ἐργασίας καί τῶν ἐργατῶν μετατράπηκε ἀμέσως σέ μέσο αὔξησης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν μέ τήν ἔνταξη ὅλων τῶν μελῶν τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας, χωρίς διάκριση φύλου καί ἡλικίας, κάτω ἀπό τήν ἄμεση ἐξουσία τοῦ κεφαλαιού. Ἡ ἀναγκαστική ἐργασία γιά τόν κεφαλαιοκράτη δέ σφετερίστηκε μονάχα τό χρόνο τοῦ παιδικοῦ παιχνιδιοῦ, μά καί τῆς ἐλεύθερης ἐργασίας γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἴδιας τῆς οἰκογένειας μέσα στά πλαίσια τοῦ σπιτιοῦ, τά καθιερωμένα ἀπό τά ἥθη καί ἔθιμα.¹²⁰

Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθοριζόταν ὄχι μόνο ἀπό τόν ἐργάσιμο χρόνο πού ἦταν ἀναγκαῖος γιά τή συντήρηση τοῦ ἐνήλικου ἐργάτη σάν ἀτόμου, μά καί ἀπό τόν ἐργάσιμο χρόνο πού ἦταν ἀναγκαῖος γιά τή συντήρηση τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας. Οἱ μηχανές, ριχνοντας ὅλα τά μέλη τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας στήν ἀγορά ἐργασίας, κατανέμουν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἀνδρα σ' ὅλα τά μέλη τῆς οἰκογένειάς του. Γιαυτό κατεβάζουν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Ἡ ἀγορά τῆς κομματιασμένης λχ. σέ 4 ἐργατικές δυνάμεις οἰκογένειας μπορεῖ νά κοστίζει περισσότερο ἀπ' ὅτι κόστιζε προηγουμένα ἡ ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας, σάν ἀντιστάθμισμα ὅμως στή θέση τῆς μιάς μπαλάνου 4 ἐργάσιμες ἡμέρες, καί ἡ τιμή τους πέφτει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ἡ ὑπεραξία τῶν τεσσάρων πάνω ἀπό τήν ὑπεραξία τοῦ ἐνός. Γιά νά ζεῖ τώρα μιά οἰκογένεια εἶναι ὑποχρεωμένα τέσσερα άτομα νά προσφέρουν ὄχι μονάχα ἐργασία, μά καί ὑπερεργασία στό κεφάλαιο. Ἐτσι οἱ μηχανές ἀπό τήν ἀρχή-ἀρχή μαζί μέ τό πλάταιμα τοῦ ἀνθρωπίνου ἐκμεταλλεῖσιμου ὕλικου, αὐτοῦ τοῦ πῶς καθαντοῦ πεδίου ἐκμετάλλευσης τοῦ κεφαλαίου,¹²¹ αἰξάνουν ταυτόχρονα καί τό βαθμό ἐκμετάλλευσης.

¹²⁰ Τόν καιρό τῆς κρίσης τοῦ μπαμπακιοῦ, πού συνόδευε τόν ἀμερικάνικο ἐμφύλιο πόλεμο, ἡ ἀγγλική κυβέρνηση εἰχε στείλει τό γιαντῶ Ἐντουαρντ Σμιθ στό Λάνκασερ, στό Τσέστερ κλπ. γιά νά μελετήσει τήν ὑγιονομική κατάσταση τῶν ἐργατῶν μπαμπακοφυτείας καί νά ὑποβάλει σχετική ἐκθεση. Στήν ἐκθεση του ἔγραφε ἀνάμεσα σ' ἄλλα: Ἐκτός ἀπό τήν ἀπομάκρυνση τῶν ἐργατῶν ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐργοστασίου, ἡ κρίση εἶχε ἀπό ἀποψη ὑγείας καί πολλά ἄλλα ὀφελή. Οἱ ἐργάτριες εἶχαν τώρα τόν ἀπαραίτητο καιρό γιά νά θηλάζουν τά παιδιά τους, ἀντί νά τά δηλητηριάζουν μέ τό cordial τοῦ Godfrey (ένα ναρκωτικό). Εἶχαν τόν καιρό νά μάθουν νά μαγειρεύουν. Δυστυχῶς τήν τέχνη τῆς μαγειρικῆς τή μάθανε σέ στιγμές πού δέν εἶχαν τί νά φάνε. Βλέπουμε ὅμως ὡς ποῖο βαθμό τό κεφάλαιο ἔχει σφετεριστεῖ πρὸς ὄφελος τῆς δικῆς του ἀξιοποίησης τήν ἐργασία πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν κατανάλωση τῆς οἰκογένειας. Ἐπίσης ἡ κρίση χρησιμοποιήθηκε γιά νά μάθουν νά γράβουν τά κορίτσια τῶν ἐργατῶν σέ εἰδικά σχολεῖα. Χρειάστηκε μιά ἀμερικάνικη ἐπανάσταση καί μιά παγκόσμια κρίση γιά νά μάθουν νά γράβουν τά ἐργατοκόριτσα πού κλάθουν γιά ὁλοκληρὸ τόν κόσμο!

¹²¹ «Μέ τή διαρκῶς αὐξανόμενη ἀντικατάσταση τῆς δουλιᾶς τῶν ἀνδρῶν μέ τή δουλιά τῶν γυναικῶν, καί προσάπτον μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς δουλιᾶς τῶν ἐνήλικων μέ τή δουλιά τῶν παιδιῶν, ἔχει αὔξησθαι πολύ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐρ-

Οἱ μηχανές ἐπαναστατικοποιοῦν ἐπίσης ριζικά τήν τυπική ἔκφραση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς σχέσης, τό συμβόλαιο ἀνάμεσα στόν ἐργάτη καί στόν κεφαλαιοκράτη. Πρώτη προϋπόθεση πάνω στή βάση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων ἦταν ν' ἀντικρύζονται ὁ κεφαλαιοκράτης καί ὁ ἐργάτης σάν ἐλεύθερα πρόσωπα, σάν ἀνεξάρτητοι κάτοχοι ἐμπορευμάτων, ὁ ἓνας σάν κάτοχος χρήματος καί μέσων παραγωγῆς, ὁ ἄλλος σάν κάτοχος ἐργατικῆς δύναμης. Τώρα ὅμως τό κεφάλαιο ἀγοράζει ἀνήλικους ἢ μισοενήλικους. Προηγούμενα ὁ ἐργάτης πουλοῦσε τή δική του ἐργατική δύναμη πού τή διάθετε σάν τυπικά ἐλεύθερο πρόσωπο. Τώρα πουλάει τή γυναῖκα καί τό παιδί του. Γίνεται δουλέμπορος.¹²² Ἡ ζήτηση παιδικῆς ἐργασίας μοιάζει συχνά καί στή μορφή μέ τή ζήτηση μαύρων δούλων, ὅπως εἶχαμε συνηθίσει νά διαβάζουμε σέ ἀμερικάνικες ἀγγελίες ἐφημερίδων. «Τήν προσοχή μου—λέει λχ. ἓνας ἀγγλος ἐπιθεωρητής ἐργασίας—τήν τράβηξε μιά ἀγγελία στήν τοπική ἐφημερίδα μιάς ἀπό τίς σημαντικότερες μανουφактурικές πόλεις τῆς περιφέρειάς μου. Νά τό κείμενο τῆς ἀγγελίας: „Ζητοῦνται 12 ὡς 20 νέοι τέτιες ἡλικίας, πού νά μποροῦν νά περνᾶνε γιά 13

γατῶν. Τρία κορίτσια ἡλικίας 13 χρονῶν μέ μισθό 6 ὡς 8 σελίνια τήν ἑβδομάδα ἔχουν ἐκτοπίσει ἓναν ἐνήλικον ἀνδρα μέ μισθό 18 ὡς 45 σελίνια» (*The de Quincey*: «The Logic of Political Economy», London 1844, ὑποσημείωση στή σελ. 147). Ἐπειδὴ δέν μποροῦν νά καταργηθοῦν πέρα γιά πέρα δευσιμένες λειτουργίες τῆς οἰκογένειας, λχ. ἡ περιποίηση καί τό θήλασμα τῶν παιδιῶν κλπ., οἱ μητέρες πού ἀποσπᾶ τό κεφάλαιο ἀπό τήν οἰκογένεια ἀναγκάζονται νά μισθώνουν μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἀντικαταστάτριες. Οἱ δουλιές τοῦ σπιτιοῦ πού ἀπατεῖ ἡ κατανάλωση τῆς οἰκογένειας, ὅπως τό ράφνιμο, τό πλᾶσμα κλπ., πρέπει ν' ἀντικατασταθοῦν μέ τήν ἀγορά ἐτοιμῶν ἐμπορευμάτων. Ἐπομένως στή μειωμένη δαπάνη τῆς δουλιᾶς τοῦ σπιτιοῦ ἀντιστοιχεῖ αὐξημένη δαπάνη σέ χρημα. Γιαυτό αὐξάνουν τά ἐξόδα παραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας καί ἰσοφαρίζουν τήν αὔξηση τοῦ εισοδήματός της. Σ' ὅλα αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ καί τό γεγονός ὅτι γίνεται ἀδύνατη ἡ οἰκονομία καί ἡ σκοπιμότητα στήν κατανάλωση καί τήν παρασκευή τῶν μέσων συντήρησης. Γιά ὅλα αὐτά τά γεγονότα, πού τά ἀποσπᾶ ἡ ἐπίσημη πολιτική οἰκονομία, ὑπάρχει πλούσιο ὕλικό στίς «Reports» [ἐκθέσεις] τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας, στίς ἐκθέσεις τῆς «Children's Employment Commission», καί ἰδίως στίς «Reports on Public Health».

¹²² Σέ ἀντίθεση μέ τό μεγάλο γεγονός, ὅτι ὁ περιορισμὸς τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν στά ἀγγλικά ἐργοστάσια καταχτήθηκε μέ ἀγῶνα τῶν ἐνήλικων ἐργατῶν ἐνάντια στό κεφάλαιο, στίς πρὸς πρόφατες ἀκόμα ἐκθέσεις τῆς «Children's Employment Commission» βρισκόμαστε σχετικά μέ τό πρόβλημα παιδιῶν στοὺς ἐργάτες γονεῖς τους γνωρίσματα πέρα γιά πέρα δουλεμπορικὰ, πού προκαλοῦν σ' ἀλήθεια τήν ἀγανάκτηση. Ὅπως ὅμως βλέπουμε ἀπὸ τίς ἴδιες ἐκθέσεις, ὁ καπιταλιστὴς φαρισαῖος καταγγέλλει αὐτήν τή χτηνώδη πού τή δημιουργεῖ, τή διακινεῖ καί τήν ἐκμεταλλεύεται ὁ ἴδιος καί πού κατὰ τὰ ἄλλα τὰ βᾶπτισε «ἐλευθερία τῆς ἐργασίας». Κατέφυγαν στή βοήθεια τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν... ἀκόμα καί γιά νά βγάσουν τό καθημερινό τους ψωμί. Τὰ παιδιά, χωρίς νάχουν τή δύναμη ν' ἀντέγουν σέ μιά τόσο δυσανάλογα κοπιαστική ἐργασία, χωρίς καμιά προετοιμασία γιά τή μελλοντική τους ζωὴ, τὰ ἐρίξαν σέ ἓνα ἀπὸ φρικτὰ καί ἡθικὴ ἀποψη μολυσμένο περιβάλλον. Σχετικά μέ τήν καταστροφὴ τῶν Ἱεροσολύμων ἀπὸ τόν Τίτο ὁ ἐβραῖος ἱστοριογράφος ἔχει γράψει ὅτι δέν εἶναι ἐκπληκτικὸ πὺς ἡ πόλις καταστράφηκε τόσο ὁλοκληρωτικὰ, ἀφοῦ μιά ἀπάνθρωπη μητέρα θυοῖται τό βρέφος της γιά νά χορᾷ τή φρικτὴ πείνα της» («Public Economy Concentrated», Carlisle 1833, σελ. 66).

χρονών, Μισθός 4 σελίνια την εβδομάδα. Ἀπευθυνθεῖτε κλπ.»¹²³ Ἡ φράση «πού νά μπορούν νά περνᾶνε γιά 13 χρονῶν» ἔχει σχέση μέ τό γεγονός ὅτι, σύμφωνα μέ τό νόμο γιά τά ἐργοστάσια, παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν ἐπιτρέπεται νά ἐργάζονται μόνο ἕξι ὥρες. Ἐνας γι-ατρός τοῦ δημοσίου (*certifying surgeon*) πρέπει νά πιστοποιήσει τήν ἡλικία. Ὁ ἐργοστασιάρχης λοιπόν ζητάει νέους πού νάχουν ὀψι δεκατριῶν χρονῶν. Ἡ ἀγγλική στατιστική τῶν τελευταίων 20 χρόνων παρουσιάζει συχνά μιάν ἀλματική ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν κάτω ἀπό 13 χρονῶν πού ἀπασχολοῦν οἱ βιομηχανοὶ στά ἐργοστά-σια. Σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τῶν ἰδίων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργα-σίας, ἡ ἐλάττωση αὐτή στό μεγαλύτερο μέρος της ἦταν ἔργο αὐτῶν τῶν *certifying surgeons*, πού προσάρμοζαν τήν ἡλικία τῶν παιδιῶν στίς ἐκμεταλλευτικές ὁρεῖς τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί στίς ἀνάγκες συ-νάλλαγῆς τῶν γονεῶν. Κάθε Δευτέρα καί Τρίτη πρῶι γίνεται ἀνοιχτό παζάρι στό Μπέθνελ Γκρήν, τήν πιό κακόφημη συνοικία τοῦ Λονδί-νου, ὅπου παιδιά καί τῶν δύο φύλων ἀπό 9 χρονῶν καί πάνω μι-σθώνονται μόνο τους στίς μανουφρακτοῦρες μεταξιοῦ τοῦ Λονδίνου. «Οἱ συνθηθισμένοι ὅροι εἶναι 1 σελίνι καί 8 πένες τήν εβδομάδα (πού τά παίρνουν οἱ γονεῖς) καί 2 πένες γιά μένα μαζί μέ ἕνα τσάι, λέει ἕνα παιδί στήν ἐπίθεσή του. Τά συμβόλαια ἰσχύουν μόνο γιά μιᾶ εβδομάδα. Προκαλοῦν πραγματικά τήν ἀγανάκτηση οἱ σκηνές πού δια-δραματίζονται καί ἡ γλώσσα πού χρησιμοποιεῖται σ' αὐτό τό παζά-ρι»¹²⁴. Ἐξακολουθοῦν ἀκόμα στήν Ἀγγλία γυναῖκες «νά παίρνουν παι-διά ἀπό τά *workhouse* [σπίτια δουλιᾶς] καί νά τά νοικιάζουν στόν πρῶτο τυχερό ἀγοραστή πρὸς 2 σελίνια καί 6 πένες τήν εβδομάδα»¹²⁵. Παρά τή σχετική νομοθεσία, στή Μεγάλη Βρετανία ἐξακολουθοῦν ἀκό-μα νά πουλιοῦνται ἀπό τούς γονεῖς τους τουλάχιστο 2000 ἀνήλικα σάν ζωντανές καπνοδοχοκαθαριστικές μηχανές (μῶλο πού ὑπάρχουν μηχανές γιά νά τά ἀντικαταστήσουν)¹²⁶. Ἡ ἐπανάσταση πού προ-κάλεσαν οἱ μηχανές στή νομική σχέση τῶν ἀγοραστῶν καί τῶν πω-λητῶν τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἔτσι πού ἡ ὀλη συναλλαγή νά χάνει ἀκόμα καί τήν ἐπίφραση ἑνός συμβολαίου ἀνάμεσα σέ ἐλεύθερα πρό-σωπα, πρόσφερε ἀργότερα στό ἀγγλικό κοινοβούλιο τή νομική βάση γιά νά δικαιολογήσει τήν ἀνάμιξη τοῦ κράτους στά ἐργοστάσια. Κά-θε φορά πού ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια περιορίζει τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν σέ 6 ὥρες σέ κλάδους πού ὡς τώρα ἔμειναν ἀήχτοι, ξεσπάει πάντα ἀπὸ τήν ἀρχή ὁ ὄρητος τῶν ἐργοστασιάρχων ὅτι ἕνα μέρος τῶν γονεῶν ἀποσύρει τὰ παιδιά ἀπὸ τή βιομηχανία πού ὑπάγεται στό νόμο γιά νά τά πουλήσουν σέ βιομηχανίες ὅπου ἐπικρατεῖ ἀκόμα

ἡ «ἐλευθερία τῆς ἐργασίας», δηλαδή ὅπου παιδιά κάτω ἀπὸ 13 χρο-νῶν ὑποχρεώνονται νά ἐργάζονται σάν ἐνήλικοι καί ἐπομένως μπορούν νά πουλιοῦνται πιό ἀκριβᾶ. Ἐπειδὴ ὁμως τό κεφάλαιο ἀπὸ τή φύση του εἶναι *leveller* [ἰσοπεδωτής], ζητάει δηλαδή σέ ὅλες τίς σφαῖρες τῆς παραγωγῆς ἰσότητα στοὺς ὅρους ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας σάν ἀνθρώπινο δικαίωμα πού τοῦ ἀνήκει ἀπὸ γεννησιμοῦ του, ὁ περιο-ρισμός μέ νόμο τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν στόν ἕναν κλάδο τῆς βιο-μηχανίας γίνεται αἰτία γιά τόν περιορισμό της σέ ἕναν ἄλλο.

Προηγούμενα ἔχουμε κιάλας μιλήσει γιά τή σωματική κατάρτω-ση τῶν παιδιῶν καί τῶν νέων, καθὼς καί τῶν γυναικῶν, πού ἡ μη-χανή τοὺς ὑποτάσσει στήν ἐκμετάλλευση τοῦ κεφαλαίου, πρῶτα ἄμεσα στά ἐργοστάσια, πού ξεπηδᾶνε πάνω στό ἔδαφος τῆς μηχανῆς, καί ἔπειτα ἔμμεσα σέ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους βιομηχανικούς κλάδους. Γιαντό σταματᾶμε ἐδῶ μόνο σ' ἕνα σημεῖο, στήν τεράστια θνησιμότητα τῶν ἐργατοπαιδῶν στά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τους. Στήν Ἀγγλία ὑπάρ-χουν 16 ληξιαρχικὲς περιφέρειες, ὅπου ἀπὸ 100 000 παιδιά ἡλικίας κά-τω τοῦ ἐνός ἔτους κατὰ μέσον ὅρο πεθαίνουν τό χρόνο μόνο 9085 (σέ μιᾶ περιφέρεια μόνο 7047), σέ 24 περιφέρειες πεθαίνουν πάνω ἀπὸ 10 000, λιγότερα ὁμως ἀπὸ 11 000, σέ 39 περιφέρειες πάνω ἀπὸ 11 000, λιγότερα ὁμως ἀπὸ 12 000, σέ 48 περιφέρειες πάνω ἀπὸ 12 000, λι-γότερα ὁμως ἀπὸ 13 000, σέ 22 περιφέρειες πάνω ἀπὸ 20 000, σέ 25 περιφέρειες πάνω ἀπὸ 21 000, σέ 17 πάνω ἀπὸ 22 000, σέ 11 πάνω ἀπὸ 23 000, στό Χού, στό Οὐόλβερεμπτον, στό Ἀστον-ἄντερ-Λάιν καί στό Πρέστον πάνω ἀπὸ 24 000, στό Νότινγκχαμ, Στόκπορτ καί Μπράντφορντ πάνω ἀπὸ 25 000, στό Οὐίλμπτης 26 000 καί στό Μάν-τσεστερ 26 125¹²⁷. Ὅπως ἀπόδειξε μιᾶ ἐπίσημη ἱατρικὴ ἔρευνα τοῦ 1861, ἂν ἀφεθοῦν κατὰ μέρος οἱ τοπικὲς συνήθειες, οἱ μεγάλοι αὐτοὶ ἀριθμοὶ θνησιμότητας ὀφείλονται κυρίως στήν ἀπασχόληση τῶν μη-τέρων ἔξω ἀπὸ τό σπίτι καί στίς συνέπειές της, ὅπως εἶναι ἡ παρα-μέληση καί κακοποίηση τῶν παιδιῶν, ἀνάμεσα σέ ἄλλα καί ἡ ἀκατάλ-ληλη τροφή, ἡ ἔλλειψη τροφῆς, ἡ χορήγηση ναρκωτικῶν στά παιδιά κλπ. Σ' αὐτὰ πρέπει νά προστεθεῖ ἡ ἀφύσικη ἀποξένωση τῶν μητέ-ρων ἀπὸ τὰ παιδιά τους καί, σάν συνέπεια ὧν αὐτῶν, ἡ προμελε-τημένη θανάτωση τῶν παιδιῶν μέ τήν πείνα καί ἡ δηλητηρίασή τους¹²⁸. Ἀντίθετα, στίς ἀγροτικὲς ἐκεῖνες περιφέρειες, «ὅπου ἐπικρατεῖ ἕνα κατώτατο ὄριο γυναικείας ἀπασχόλησης, τό ποσοστὸ θνησιμότη-τας εἶναι τό χαμηλότερο»¹²⁹. Ἡ ἐπιτροπὴ ἔρευνας τοῦ 1861 ἔφερε

¹²⁷ «Sixth Report on Public Health», London 1864, σελ. 34.

¹²⁸ Αὐτὴ (ἡ ἔρευνα τοῦ 1861)... ἀπόδειξε ἐπιπλέον πῶς, ἀπὸ τή μιᾶ με-ρού, κάτω ἀπὸ τίς συνήθειες πού περιγράψαμε τὰ παιδιά πεθαίνουν ἐξαιτίας τῆς ἐγκατάλειψης καί τῆς κακομεταχείρισης πού ὀφείλονται στήν ἐργασία τῶν μη-τέρων τους στά ἐργοστάσια, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ μητέρες συνήθισαν νά φε-ρονται μέ ἕνα τρομαχτικὸ ἀφύσικο τρόπο ἀέναντι τῆς βρέφης τους—συνήθως δέν πολυσχοτίζονται γιά τό θάνατό τους, καί κάποτε... παίρνουν ἄμεσα μέτρα γιά νά τὸν προκαλέσουν» (στό ἴδιο).

¹²⁹ «Sixth Report on Public Health», London 1864, σελ. 454.

¹²³ A. Redgrave in «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», σελ. 41.

¹²⁴ «Children's Employment Commission, 5th Report», London 1866, σελ. 81, ἀριθ. 31. [Ἔγκληση τῆς ἐπὶ τῇ 4ῃ ἐκδόσει.— Ἡ μεταξοῦργία τοῦ Μπέθνελ Γκρήν ἔχει σήμερα σχεδὸν καταστραφεῖ.—Φ.Ε.]

¹²⁵ «Children's Employment Commission. 3rd Report», London 1864, σελ. 53, ἀριθ. 15.

¹²⁶ Στὸ ἴδιο, 5th Report, σελ. XXII, ἀριθ. 137.

• ωστόσο στο φῶς τὸ ἀναπάντεχο ἀποτέλεσμα, ὅτι σέ μερικές καθαρά γεωργικές περιφέρειες στίς ἀκτές τῆς Βόρειας Θάλασσας τὸ ποσοστὸ θνησιμότητας τῶν παιδιῶν κάτω τοῦ ἐνὸς χρόνου φτάνει σχεδόν τὸ ποσοστὸ τῶν πρὸ κακόφημων βιομηχανικῶν περιφερειῶν. «Υστερα ἀπ' αὐτὸ ὁ γιατρός Τζούλιαν Χάντερ ἐπιφορτίστηκε νὰ μελετήσῃ ἐπιτόπου τὸ φαινόμενο. Ἡ ἐκθέσὶς του συμπεριλήφθηκε στὴ «Sixth Report on Public Health»¹⁸⁰. Ὡς τότε ὑπόθεταν ὅτι τὰ παιδιά τὰ ἀποδεκτικὰν ἡ ἐλονοσία καὶ ἄλλες ἀρρώστιες πού χαρακτηρίζουν τίς χαμηλές καὶ ἐλώδεις περιοχές. Ἡ ἔρευνα ἀπόδειξε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, ὅτι δηλαδή «ἡ ἴδια αἰτία πού ἔχει ἐξαλείψει τὴν ἐλονοσία, καὶ συγκεκριμένα ἡ μετατροπὴ τοῦ ἐδάφους ἀπὸ ἔλος τὸ χειμῶνα καὶ φτωχὸ βοσκότοπο τὸ καλοκαίρι σὲ εὐφορο σιτοβολῶνα προκάλεσε καὶ τὸ ἐξαιρετικὰ μεγάλο ποσοστὸ θνησιμότητας τῶν βρεφῶν»¹⁸¹. Οἱ 70 γιατροὶ πού ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμα τους σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ καὶ πού τοὺς ἀνέκρινε ὁ δρ Χάντερ «ἐδείξαν θαναμαστὴ ὁμοφωνία» σ' αὐτὸ τὸ σημείο. Ὅτι δηλ. μαζί μέ τὴν ἐπανάσταση στὴν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους ἔχει εἰσαχθεῖ καὶ τὸ βιομηχανικὸ σύστημα. «Ἕνας ἄνδρας πού λέγεται „gangmeister“ [ἀρχηγὸς τοῦ συνεργείου] βάζει ἔναντι ὀρισμένου ποσοῦ στὴ διάθεση τοῦ παχτωτῆ παντρεμένες γυναῖκες, πού ἐργάζονται κατὰ ομάδες μαζί μέ κορίτσια καὶ νέους. Τίς ομάδες αὐτές τίς νοικιάζει σάν σύνολα. Οἱ ομάδες αὐτές πᾶνε συχνά μέ τὰ πόδια πολλὰ μίλια μακριά ἀπὸ τὰ χωριά τους, τίς συναντᾷ κανεὶς τὸ πρωὶ καὶ τὸ βράδυ στίς δημοσιές· οἱ γυναῖκες ντυμένες μέ κοντές φοῦστες καὶ ἀνάλογα σακάκια, μέ μπότες, καὶ κάποτε μέ παντελόνια, μέ ὄψη πολὺ γερή καὶ ὑγιή, χαλασμένες ὅμως ἀπὸ τὴν ἡθικὴ ἔκλυση πού τοὺς ἔγινε συνήθεια καὶ τελείως ἀδιάφορες μπρὸς στίς ὁλέθριες συνέπειες πού ἔχει γιὰ τὰ βρέφη τους πού μαραζώνουν σὸ σπίτι, ἡ προτίμησή τους γιὰ ἕναν τέτιο δραστήριο καὶ ἀνεξάρτητο τρόπο ζωῆς»¹⁸². Ἐδῶ ἀναπαράγονται ὅλα τὰ φαινόμενα τῶν βιομηχανικῶν περιφερειῶν, ἀναπαράγεται σὲ μεγαλύτερο ἀκόμα βαθμὸ ἡ καλυμμένη παιδοχτονία καὶ τὸ πότισμα τῶν παιδιῶν μέ ναρκωτικά¹⁸³. «Οἱ γνώσεις μου γιὰ τὸ κακὸ πού προξενεῖ—λέει ὁ γιατρός δρ Σάμιον, ὑπάλληλος καὶ μέλος τοῦ ἀγγλικοῦ Privy Council [Μυστικοῦ Συμβουλίου] καὶ ἀρχισυντάχτης τῶν ἐκθέσεων γιὰ τὴν „Public Health“ [δημόσια ὑγεία]—πρέπει

¹⁸⁰ «Sixth Report on Public Health», London 1864, σελ. 454, 463. «Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England».

¹⁸¹ «Sixth Report on Public Health», London 1864, σελ. 35, 455, 456.

¹⁸² Στὸ ἴδιο, σελ. 456.

¹⁸³ Ὅπως στίς ἀγγλικές βιομηχανικές περιφέρειες, ἔτσι καὶ στίς γεωργικές περιφέρειες διαδίδεται μέρα μέ τὴν ἡμέρα ἡ κατανάλωση ὀπιου ἀπὸ τοὺς ἐνηλίκους ἐργάτες καὶ ἐργάτριες. «Ὁ μεγάλος σκοπὸς μερικῶν ἐπιχειρηματικῶν μεγαλεμπόρων εἶναι νὰ προωθήσουν τὴν πούληση ναρκωτικῶν... Οἱ φαρμακῆμοι τὰ θεωροῦν σάν τὸ εἶδος πού ἔχει τὴ μεγαλύτερη πέραση» (στὸ ἴδιο, σελ. 459). Τὰ βρέφη πού τὰ ταΐζαν ναρκωτικά «ζαζόναν καὶ γίνονταν σάν μικρὰ γροντάκια ἢ μαράζωναν καὶ γίνονταν σάν μικροὶ πύθνηκοι» (στὸ ἴδιο, σελ. 460). Ἐτσι ἐκδικοῦνται τὴν Ἀγγλίαν οἱ Ἰνδίες καὶ ἡ Κίνα.

νὰ δικαιολογήσουν τὴ βαθιὰ ἀποστροφή πού νιώθω ὅταν βλέπω ν' ἀπασχολοῦνται συνέχεια ἐνήλικες γυναῖκες στὴ βιομηχανία»¹⁸⁴. «Θὰ εἶναι—ἀναφωνεῖ σέ μιὰ ἐπίσημη ἐκθεση ὁ ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας P. Μπαϊκερ—θὰ εἶναι πραγματικὰ εὐτύχημα γιὰ τίς βιομηχανικές περιφέρειες τῆς Ἀγγλίας, ἂν ἀπαγορευτεῖ σέ ὅλες τίς παντρεμένες γυναῖκες πού ἔχουν οἰκογένεια νὰ ἐργάζονται σέ ὁποιοδήποτε ἐργοστάσιο»¹⁸⁵.

Τὸ ἡθικὸ σακάτεμα πού πηγάει ἀπὸ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν τὸ ἔχουν περιγράψει τόσο ἐξαντλητικά ὁ Φ. Ἐνγκελς στὸ ἔργο του «Ἡ κατάστασις τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία», καθὼς καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς, πού ἐγὼ δὲν ἔχω ἐδῶ παρὰ νὰ τὴν ὑπενθυμίσω ἀπλῶς. Ἡ διανοητικὴ ὅμως ἐρήμωση, πού δημιουργήθηκε τεχνητὰ μέ τὴ μετατροπὴ ἀνῶριμων ἀνθρώπων σέ ἄπλές μηχανές γιὰ τὴν παραγωγὴ ὑπεραξίας καὶ πού διαφέρει πολὺ ἀπὸ κείνη τὴν πρωτόγονη ἄγνοια, πού ἀφήνει χέροσ τὸ πνεῦμα, χωρὶς νὰ διαφθείρει τὴν ικανότητα ἀνάπτυξής του, αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ φυσικὴ γονιμότητά του, ἀνάγκασε ἐπιτέλους ἀκόμα καὶ τὸ ἀγγλικὸ κοινοβούλιο νὰ θεσπίσῃ τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση σάν νόμιμο ὄρο γιὰ τὴν «παραγωγικὴ» κατανάλωση παιδιῶν κάτω ἀπὸ 14 χρονῶν σέ ὅλες τίς βιομηχανίες πού ὑπόκεινται σὸ νόμο γιὰ τὰ ἐργοστάσια. Τὸ πνεῦμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἔλαμψε μέ τὴν προχερότητα πού συντάχτηκαν τὰ λεγόμενα ἄρθρα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, πού περιέχονται στούς νόμους γιὰ τὰ ἐργοστάσια, μέ τὴν ἔλλειψη διοικητικῆς μηχανῆς, χωρὶς τὴν ὁποία γίνεται σὸ μεγαλύτερο τῆς μέρους χιμαίρικὴ αὐτὴ ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση, μέ τὴν ἀντίπραξη τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἐνάντια καὶ σ' αὐτόν ἀκόμα τὸ νόμο γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ μέ τὰ τεχνάσματα καὶ τίς ραδιουργίες γιὰ νὰ τὴν ἀποφύγουν. «Ὁ μόνος πού πρέπει νὰ μεμφθοῦμε εἶναι ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία, γιατί ἔχει ἐκδόσει ἕναν ἀπατηλὸ νόμο (delusive law), πού μέ τὴν ἐπίφαση ὅτι φροντίζει γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν δὲν περιέχει οὔτε μιὰ διάταξη πού νὰ ἐξασφαλίζει τὸν προβαλλόμενο αὐτὸ σκοπὸ. Δὲν καθορίζει τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ παιδιά πρέπει νὰ κλείνονται ὀρισμένες ὥρες τὴν ἡμέρα (3 ὥρες) μέσα στούς τέσσερις τοίχους ἐνὸς χώρου πού τὸν βάφτισαν σχολεῖο, καὶ ὅτι σχετικὰ μ' αὐτὸ ὁ ἐπιχειρηματίας πού χρησιμοποιεῖ τὸ παιδί πρέπει νὰ παίρνει κάθε βδομάδα ἕνα πιστοποιητικὸ ἀπὸ ἕνα πρόσωπο πού τὸ ὑπογράφει μέ τὸ ὄνομά του σάν δάσκαλος ἢ δασκάλα»¹⁸⁶. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ τροποποιημένου νόμου τοῦ 1844 γιὰ τὰ ἐργοστάσια δὲν ἦταν σπάνια σχολικὰ πιστοποιητικὰ πού εἶχαν ἕνα σταυρὸ γιὰ ὑπογραφή, γιατί καὶ ὁ ἴδιος ὁ δάσκαλος ἢ ἡ δασκάλα δὲν ἔξεραν νὰ γράφουν. «Ὅταν ἐπισκέφθηκα ἕνα σχολεῖο πού ἐκδίδει τέτια πιστοποιητικά, ἔμεινα τόσο κατάπληχτος ἀπὸ τὴν ἀμάθεια τοῦ

¹⁸⁴ «Sixth Report on Public Health», London 1864, σελ. 37.

¹⁸⁵ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 59. Αὐτὸς ὁ ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας ἦταν προηγούμενα γιατρός.

¹⁸⁶ Leonhard Horner στὸ «Reports of Insp. of Fact. for 30th June [30th April] 1857». σελ. 17.

δασκάλου, πού τόν ἐρώτησα: „Συγγνώμη, κύριε, ξέρετε νά διαβάξετε;“ Ἡ ἀπάντησή τοῦ ἦταν: „Γενικά ναι (summat)“. Καί γιά νά δικαιο-λογηθεῖ πρόσθεσε: „Πάντως ξέρω περισσότερα ἀπό τοὺς μαθητές μου“. Τὸν καιρὸ πού προετοιμαζόταν ὁ νόμος τοῦ 1844 οἱ ἐπιθεωρητές ἐργασίας κατάγγελλαν τὴν ἐπαίσχυντη κατάσταση τῶν χώρων πού ἐπονομαζόνταν σχολεῖα καὶ πού τὰ πιστοποιητικά τους ὀφείλαν νά τ' ἀναγνωρίζουν σάν πιστοποιητικά μὲ ἀπόλυτα νόμιμη ἰσχύ. Τό μόνο πού πέτυχαν ἦταν πῶς ἀπὸ τὸ 1844 καὶ δῶ «οἱ ἀριθμοὶ στοὶ σχολικοὶ πιστοποιητικοὶ πρέπει νά γράφονται ἰδιοχειρῶς ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ δάσκαλον, καθὼς καὶ νά τὰ ὑπογράψει ὁ ἴδιος μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπίθετό του»¹³⁷. Ὁ σέρε Τζόν Κίνκιντ, ἐπιθεωρητής ἐργασίας γιὰ τὴ Σκωτία, ἐξιστορεῖ παρόμοιες περιπτώσεις ἀπὸ τὴ δική του ἐπιθεωρητική πείρα. «Τὸ πρῶτον σχολεῖον πού ἐπισκεφθῆκαμε τὸ διατηροῦσε κάποια κυρία Ἄν Κάλιν. Ὅταν τῆς ζήτησα νά συλλαβίσαι τὸ ὄνομά της ἔκανε ἀμέσως ἓνα λάθος ἀρχίζοντας μὲ τὸ γράμμα C, τὸ διόρθωσε ὁμοῦς ἀμέσως μόνον τῆς προσθέτοντας ὅτι ἀρχίζει ἀπὸ K. Ὅταν ὁμοῦς κοίταξα τὴν ὑπογραφή της στὰ βιβλία τῶν σχολικῶν πιστοποιητικῶν εἶδα ὅτι τόγραφε μὲ διάφορους τρόπους, ἐνῶ τὸ γράμμα τῆς δὲν ἄφηνε καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀνικανότητά της νά διδάσκει. Ἐπίσης καὶ ἡ ἴδια ὁμολόγησε ὅτι δὲν ξέρεי νά κρατᾷ τὸ μητρώον... Σέ ἓνα ἄλλο σχολεῖον βρῆκα τὴν αἶθουσα τοῦ σχολείου νάχει μῆκος 15 πόδια καὶ πλάτος 10 πόδια καὶ μέτρησα μέσα σ' αὐτὸ τὸ χωρὶ 75 παιδιά πού μουμουρίζαν κάτι τὸ ἀκατάληπτο»¹³⁸. «Δὲν εἶναι ὁμοῦς μόνο αὐτές οἱ ἀξιοθηρήντες τρωγλές, ὅπου τὰ παιδιά παίρνουν σχολικά πιστοποιητικά χωρὶς ὁμοῦς νά παίρνουν καὶ μόρφωση, γιὰτί σέ πολλά σχολεῖα ὅπου ὁ δάσκαλος εἶναι κατάλληλος, οἱ προσπάθειές του ναυαγοῦν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ μπρὸς στοὺς ἐξωφρενικοὺς ἀνακατώματα τῶν παιδιῶν ὅλων τῶν ἡλικιῶν πάνω ἀπὸ τριῶν χρονῶν. Ὁ μισθὸς τοῦ δασκάλου, πού καὶ στὴν καλύτερη περίπτωσιν εἶναι ἄθλιος, ἐξαρτῆται πέρα γιὰ πέρα ἀπὸ τίς πένες πού εἰσπράττει ἀπὸ τὰ παιδιά καὶ πού εἶναι τόσο περισσότερες, ὅσο περισσότερα παιδιά μπορεῖ νὰ στριμώξει μέσα σ' ἓνα δωμάτιον. Σ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νά προστεθοῦν καὶ ἡ πενιχρὴ ἐπίπλωσις τῶν σχολείων, ἡ ἔλλειψη βιβλίων καὶ ἄλλου διδασκαλικοῦ ὕλικου καὶ ἡ καταθλιπτικὴ ἐπίδρασις μιᾶς ἀποπνευκτικῆς καὶ ἀπαίσιος ἀτμόσφαιρας πάνω στὰ κακόμοιρα τὰ παιδιά. Ἐπισκέφθηκα πολλὰ τέτια σχολεῖα, ὅπου εἶδα ὁλόκληρες ὁμάδες παιδιῶν νά μὴν κάνουν ἀπουλ-τως τίποτα. Καὶ αὐτὸ χαρακτηρίζεται μὲ πιστοποιητικά σχολικὴ φοί-τησις, καὶ τὰ παιδιά αὐτὰ φηγογράφουν στίς ἐπίσημες στατιστικὲς σάν παιδιά μορφωμένα (educated)»¹³⁹. Στὴ Σκωτία οἱ ἐργοστασιαρχεῖς προσπαθοῦν ὅσο μποροῦν ν' ἀποκλείουν τὰ παιδιά πού εἶναι ὑπο-χρεωμένα νά φοιτήσιν στὸ σχολεῖον. «Αὐτὸ ἀρκεῖ γιὰ ν' ἀποδειχτεῖ

¹³⁷ Τοῦ ἴδιου στοὺς «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1855», σελ. 18. 19.

¹³⁸ Sir John Kincaid στοὺς «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», σελ. 31. 32.

¹³⁹ Leonhard Horner στοὺς «Reports etc. for 30th April 1857», σελ. 17, 18.

ἡ μεγάλη ἀντιπάθεια τῶν ἐργοστασιαρχῶν γιὰ τίς διατάξεις πού ἀφο-ροῦν τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν παιδιῶν»¹⁴⁰. Αὐτὸ ἐκδηλώνεται μὲ γελοῖο καὶ φριχτὸ τρόπο στὰ ἐργοστάσια πού σταμπακερὰ ὑφά-σματα κλπ., ὅπου ἡ ἐργασία ρυθμίζεται μὲ εἰδικὸ νόμον. Σύμφωνα μὲ τίς διατάξεις τοῦ νόμου «κάθε παιδί, προτοῦ πιάσει δουλιὰ σ' ἓνα τέτιο ἐργοστάσιον, πρέπει νάχει φοιτήσῃ σ' ἓνα σχολεῖον τουλάχιστον 30 μέ-ρες καὶ ὅχι λιγότερον ἀπὸ 150 ὥρες στὴ διάρκεια τῶν 6 μηνῶν πού προηγήθησαν ἄμεσα ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς ἀπασχόλησής του. Στὴ διάρκεια τῆς ἀπασχόλησής του στὸ ἐργοστάσιον πρέπει νά φοιτᾷ στὸ σχολεῖον ἐπίσης γιὰ μιὰ περίοδο 30 ἡμερῶν καὶ 150 ὥρων κάθε δεῦτερον ἑξάμηνον... Ἡ φοίτησις στὸ σχολεῖον πρέπει νά γίνεται ἀνάμεσα στίς 8 τὸ πρωὶ καὶ στίς 6 τὸ ἀπόγευμα. Καμιά φοίτησις πού βασταίει λιγότε-ρον ἀπὸ 2½ ἢ πάνω ἀπὸ 5 ὥρες τὴν ἴδια μέρα δὲν μπορεῖ νά ὑπο-λογίζεται σάν μέρος τῶν 150 ὥρων. Συνήθως τὰ παιδιά φοιτοῦν στὸ σχολεῖον τὸ πρωὶ καὶ τ' ἀπόγευμα 5 ὥρες τὴν ἡμέρα ἐπὶ 30 μέρες, καὶ ὅταν περάσουν οἱ 30 μέρες καὶ ἔχουν συμπληρωθεῖ οἱ 150 ὥρες πού προβλέπει ὁ κανονισμός, ὅταν—γιὰ νά μιλῆσουμε τὴ δική τους τὴ γλώσσα—τελειώσουν τὸ βιβλίον τους, ἐπιστρέφουν στὸ ἐργοστάσιον, ὅπου μένουν ἄλλους 6 μῆνες, ὥσπου ν' ἀρχίσει ἓνας καινούργιος κύ-κλος σχολικῆς φοίτησις, ὅποτε ξαναπηγαίνουν στὸ σχολεῖον, ὥσπου νά τελειώσουν ἑνὰ τὸ βιβλίον... Πάρα πολλὰ παιδιά, πού φοιτήσαν στὸ σχολεῖον τίς 150 ὥρες πού προβλέπει ὁ νόμος, ὅταν ξαναγυρίζουν σ' αὐτὸ ὑπέρα ἀπὸ τὴν ἑξάμηνη παραμονή τους στὸ ἐργοστάσιον ἔχουν ὅσα ξέραν καὶ στὴν ἀρχή... Φυσικὰ ἔχουν χάσει ὅλα ὅσα εἶχαν κερ-δίσει ἀπὸ τὴν προηγούμενη φοίτησή τους στὸ σχολεῖον. Σέ ἄλλα ἐργο-στάσια πού σταμπακερὰ ἢ φοίτησις στὸ σχολεῖον ἐξαρτῆ-ται πέρα γιὰ πέρα ἀπὸ τίς δουλιές τοῦ ἐργοστασίου. Ὁ ἀπαιτούμενος γιὰ κάθε ἑξάμηνη περίοδο ἀριθμὸς ὥρων συμπληρώνεται μὲ 3 ὥρες ἢ 3 ὥρες φοιτήσις, πού κατανέμονται ἴσως καὶ σ' ὅλο τὸ ἑξάμηνον. Λογονχάρη μιὰ μέρα φοιτοῦν στὸ σχολεῖον ἀπὸ τίς 8 ὥς στίς 11 π. μ., τὴν ἐπόμενη ἀπὸ τὴ 1 ὥς τίς 4 μ. μ., καὶ ἀφοῦ τὸ παιδί ἔχει ἀπου-σιάζει ξανά κάμποσες μέρες ἀπὸ τὸ σχολεῖον, ξαναρχεται ξαφνικὰ ἀπὸ τίς 3 ὥς τίς 6 τὸ ἀπόγευμα: τότε κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἐπὶ 3—4 μέρες συνέχεια ἢ ἐπὶ μιᾷ ἐβδομαδᾷ, γιὰ νά ἐξαφανιστεῖ ἔπειτα ξανά γιὰ 3 ἢ 4 ἑβδομάδες ἢ γιὰ ἓνα ὁλόκληρον μῆνα καὶ νά ξαναγυρίσει πίσω γιὰ λί-γες ὥρες καὶ γιὰ μερικὲς μέρες πού δὲν ἔχει δουλιὰ στὸ ἐργοστάσιον, ὅταν δηλαδὴ λάχει νά μὴν τὸ χρειάζονται τ' ἀφεντικὰ του καὶ ἔτσι τὸ παιδί τὸ πετᾷ σάν κλωτσοσκούφι πότε ἐδῶ, πότε ἐκεῖ (buffeted), ἀπὸ τὸ σχολεῖον στὸ ἐργοστάσιον καὶ ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιον στὸ σχολεῖον, ὥσπου νά συμπληρωθεῖ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν 150 ὥρων»¹⁴¹. Τρα-

¹⁴⁰ Sir J. Kincaid στοὺς «Reports of Insp. etc. for 31st October 1856», σελ. 66.

¹⁴¹ A. Redgrave στοὺς «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1857», σελ. 41, 42. Στους κλάδους τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας, ὅπου ἐπικρατεῖ ἀπὸ κά-ποσο καιρὸ ὁ καθ'αυτὸ νόμος γιὰ τὰ ἐργοστάσια (ὅχι ὁ Printwork's Akt [Νό-μος γιὰ τὰ ἐργοστάσια πού σταμπακερὰ]), πού τὸν ἀναφέραμε πρὶν ἀπὸ λίγο στὸ κεῖμενον, τὰ τελευταῖα χρόνια ὑπερκεντρίσθηκαν κάπως τὰ ἐμποδίσ-

βώντας ένα πολύ μεγάλο αριθμό παιδιών και γυναικών στο συνδυασμένο εργατικό προσωπικό, ή μηχανή σπάει επιτέλους την αντίσταση που μέσα στη μανουφακτούρα άντετασαν ακόμη οι άνδρες εργάτες στο δεσποτισμό του κεφαλαίου¹⁴².

β) 'Η παράταση της εργάσιμης ημέρας.

«Αν η μηχανή είναι το πιο ισχυρό μέσο για το ανέβασμα της παραγωγικότητας της εργασίας, δηλ. για την ελάττωση του χρόνου εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος, γίνεται σάν φορέας του κεφαλαίου, πρώτ' άπόλα στις βιομηχανίες που αγκαλιάζει άμεσα, το ισχυρότερο μέσο για την παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από κάθε φυσικό όριο. Από τη μιά δημιουργεί νέους δρους, που επιτρέπουν στο κεφάλαιο νά επιδιδεται ελεύθερα σ' αυτή τη μόνιμη τάση του, και από την άλλη νέα έλατήρια για ν' άκονίζει τη βουλιμία του για ξένη εργασία.

Πρώτα-πρώτα μέ τις μηχανές ανεξαρτοποιείται από τον εργάτη η κίνηση και η παραγωγική δράση του μέσου εργασίας. Το μέσο εργασίας γίνεται αυτό καθαυτό ένα βιομηχανικό *perpetuum mobile* [αεικίνητο], που θά παρήγε συνεχώς αν δεν σκόνταπτε σέ δρισμένους φυσικούς φραγμούς από την πλευρά των ανθρώπων βοηθών του: στή σωματική τους αδυναμία και στήν ιδιογνωμοσύνη τους. Γιαυτό σάν κεφάλαιο, και σάν τέτοιο τό αυτόματο έχει στο πρόσωπο του κεφαλαιοκράτη συνείδηση και θέληση, τό μέσο εργασίας εμπνέεται από την τάση νά περιορίζει μέ τό στανιό στο έλάχιστο όριο αντίστασης τούς έναντιωτικούς, έλαστικούς όμως ανθρώπινους φυσικούς φραγμούς¹⁴³. Έξάλλου ή αντίσταση αυτή μειώνεται χάρη στή φαινομενι-

που συναντούν οι διατάξεις, οι σχετικές μέ την εκπαίδευση. Στις βιομηχανίες που δεν ύπάρχουν στο νόμο για τά εργοστάσια επικρατούν ακόμη σέ μεγάλο βαθμό οι άπόψεις του εργοστασιάρχη ύαλουργίας Τζ. Γκέντε που δασκαλεύει τον Ουάιτ, μέλος της έξεταστικής επιτροπής, λέγοντάς του: «'Απ' ό,τι βλέπω, κάνει κακό ή περισσότερη μόρφωση που παίρνει τά τελευταία χρόνια ένα μέρος της εργατικής τάξης. Είναι επικίνδυνη γιατί την παρακάνει ανεξάρτητη» («Children's Employment Commission, 4th Report», London 1865, σελ. 253).

¹⁴² «Ο Ν. Ε., εργοστασιάρχης, μου είπε ότι στους μηχανοκίνητους εργαλίσους του άπασχολεί αποκλειστικά γυναίκες. Προτιμάει, λέει, τις παντρεμένες γυναίκες, ιδιαίτερα όσες έχουν οικογένεια που ή συντήρησή της έξαρτείται άπ' αυτές. Οι γυναίκες αυτές είναι πολύ πιο προσεκτικές και πιο πειθήνιες από τις άνύπαντες και είναι ύποχρωμένες νά έντεινουν τις δυνάμεις τους στο έπακορο γιά νά κατορθώνουν νά κερδίζουν τά άπαραίτητα χρήματα για την προμήθεια των μέσων συντήρησης. Έτσι οι άρετές, οι καθαυτό άρετές: του γυναικείου χαρικτήρα, στρέφονται σέ βάρος των γυναικών—έτσι καθέτι τό ήθικό και τό άβρό που έχει ή γυναίκα στο χαρακτήρα της μετατρέπεται σέ μέσο υποδούλωσης της και σέ πηγή των βασάνων της» («Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March», London 1844, σελ. 20).

¹⁴³ «'Από τότε που έχουν εισαχθεί σέ γενική κλίμακα άκριβές μηχανές ό άνθρωπος ύποχρεώθηκε νά εργάζεται πάνω από τις μέσες δυνάμεις του» (Robert Owen: «Observations on the Effect of the Manufacturing System», 2η έκδ., London 1817 [σελ. 16]).

κή εύκολία της εργασίας μέ τη μηχανή και χάρη στο γεγονός ότι οι γυναίκες και τά παιδιά είναι στοιχείο πιο πειθήνιο και πιο εύλυγιστο¹⁴⁴.

Η παραγωγικότητα των μηχανών είναι, όπως είδαμε, αντιστρόφως άνάλογο προς τό μέγεθος του συστατικού ένείνου μέρους της αξίας που μεταδίνουν στο προϊόν. Όσο μεγαλύτερη είναι ή περίοδος που λειτουργεί ή μηχανή, τόσο μεγαλύτερη είναι ή μάζα των προϊόντων, στην όποία κατανέμεται ή αξία που προσθέτει, και τόσο μικρότερο είναι τό μέρος της αξίας που προσθέτει στή μονάδα του εμπορεύματος. Η περίοδος όμως της ενεργού ζωής των μηχανών καθορίζεται, όπως είναι φανερό, από τό μέγεθος της εργάσιμης ημέρας ή από τη διάρκεια του ήμερησιου προτσές εργασίας, πολλαπλασιασμένη μέ τον αριθμό των ήμερών που επαναλαμβάνεται αυτό τό προτσές.

Η φθορά των μηχανών δεν ανταποκρίνεται καθόλου μέ μαθηματική ακρίβεια στο χρόνο της χρήσης τους. Κι αν ακόμη τό προϋποθέσουμε αυτό, μιά μηχανή, που επί 7½ χρόνια εργάζεται 16 ώρες την ήμέρα, αγκαλιάζει την ίδια σέ μέγεθος περίοδο παραγωγής που αγκαλιάζει ή ίδια μηχανή, όταν επί 15 χρόνια εργάζεται μόνο 8 ώρες την ήμέρα και δεν προσθέτει στο συνολικό προϊόν περισσότερη αξία άπ' ό,τι προσθέτει στή δεύτερη περίπτωση. Στην πρώτη όμως περίπτωση ή αξία της μηχανής θά αναπαραγόταν δυό φορές γρηγορότερο, άπ' ό,τι στή δεύτερη, και ό κεφαλαιοκράτης θά καταβρόχθιζε μ' αυτήν μέσα σέ 7½ χρόνια τόση ύπεραξία, όση θά καταβρόχθιζε διαφορετικά μέσα σέ 15 χρόνια.

Η ύλική φθορά της μηχανής είναι διπλή. Η μιά πηγάζει από τη χρήση της, όπως φθείρονται τά νομίσματα μέσα στην κυκλοφορία, ή δεύτερη από τη μή χρήση της, όπως σκουριάζει ένα σπαθί που μένει άχρησιμοποίητο μέσα στή θήκη του. Στην περίπτωση αυτή πρό-

¹⁴⁴ Οι άγγλοι, που τούς άρέσει νά βλέπουν σάν αίτια ενός πράγματος την πρώτη εμπειρική μορφή της εμφάνισής του, αναφέρουν συχνά σάν αίτια του μεγάλου χρόνου εργασίας στα εργοστάσια τη μεγάλη ήρώδεια άρπαγή των παιδιών από τά φτωχοκομεία και ορφανοτροφεία, που διεπράξε τό κεφάλαιο στις άρχες του εργοστασιακού συστήματος και μέ την όποια προσάρτησε ένα τελείο άριθμό εγκαταλειμμένων παιδιών από διάφορα μέρη της χώρας, έτσι που έγιναν ανεξάρτητοι από τούς εργάτες και, αφού κάμαν πιά συνήθεια τις πολλές ώρες εργασίας μέ τη βοήθεια του άθλιου ανθρώπινου υλικού πού τό προμηθεύτηκαν μ' αυτό τον τρόπο, ύπόρρεσαν νά τις επιβάλουν πιο εύκολα και στους γειτόνους τους» (J. Fielden: «The Curse of the Factory System», London 1836, σελ. 11). Στην έκθεση του του 1844 για τά εργοστάσια, ό έπιθεωρητής εργασίας Σώντερς λέει τά παρακάτω σχετικά μέ την εργασία των γυναικών: «'Ανάμεσα στις εργάτριες ύπάρχουν γυναίκες που, εκτός από λίγες μέρες, άπασχολούνται βδομάδες ολόκληρες συνέχεια από τις 6 τό πρωί ως τις 12 τη νύχτα, με λιγότερο από 2 ώρες διαλείμματα για τό φαγητό, έτσι που για τις 5 μέρες της εβδομάδας από τις 24 ώρες του ήμερονυχτίου τούς μένουν μόνο 6 για τό πάνε κι έλα από τό σπίτι στο εργοστάσιο και για νά γειρούν νά ξεκουραστούν στο κρεβάτι».

κειται για την ανάλωσή της από τα στοιχεία της φύσης. Η φθορά του πρώτου είδους είναι λίγο-πολύ απευθείας ανάλογη προς τη χρήση της μηχανής, η φθορά του δεύτερου είναι ως ένα βαθμό αντιστρόφως ανάλογη προς τη χρήση της¹⁴⁶.

Δίπλα όμως στην υλική φθορά η μηχανή υπόκειται και σε μία, σά νά λέμε, ήθική φθορά. Χάνει ανταλλακτική αξία στο βαθμό που μπορούν είτε να παράγονται πιο φτηνά μηχανές της ίδιας κατασκευής, είτε να εμφανίζονται δίπλα της καλύτερες μηχανές που τη συναγωνίζονται¹⁴⁶. Και στις δύο περιπτώσεις, όσο νεαρή και γεμάτη ζωή κι αν είναι η μηχανή, η αξία της δεν καθορίζεται πια από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας που είναι πραγματικά αντικειμενοποιημένος σ' αυτήν, αλλά από το χρόνο που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή της ή για την αναπαραγωγή της καλύτερης μηχανής. Γιαντό λίγο-πολύ χάνει σε αξία. Όσο μικρότερη είναι η χρονική περίοδος που αναπαράγεται η συνολική της αξία, τόσο μικρότερος είναι ο κίνδυνος της ήθικης φθοράς, και όσο πιο μεγάλη είναι η εργάσιμη ημέρα, τόσο πιο σύντομη είναι η περίοδος αυτή. Όταν οι μηχανές εισάγονται για πρώτη φορά σ' έναν οποιονδήποτε κλάδο παραγωγής, ακολουθούν η μία πάνω στην άλλη οι νέες μέθοδοι για τη φτηνότερη της αναπαραγωγή¹⁴⁷ και οι νέες τελειοποιήσεις, που δεν άφορούν μόνο ξεχωριστά κομμάτια ή ξεχωριστές συσκευές, αλλά όλη την κατασκευή της. Γιαντό, στην πρώτη περίοδο της ζωής της μηχανής στο ιδιαίτερο αυτό κίνητρο για την παράταση της εργάσιμης ημέρας δρᾷ με τη μεγαλύτερη δύναμη¹⁴⁸.

Όταν κατά τα άλλα οι όροι μένουν οι ίδιοι και είναι δοσμένη η εργάσιμη ημέρα, η εκμετάλλευση διπλάσιου αριθμού εργατών απαιτεί να διπλασιαστεί τόσο το μέρος εκείνο του σταθερού κεφαλαίου

¹⁴⁶ «Η ατμία... της βλάβης των ελαστικών κινητών μερών του μετάλλινου μηχανισμού μπορεί να οφείλεται στην αδράνειά του» (Ure: «Philosophy of Manufactures», London 1835, σελ. 28).

¹⁴⁷ Ο «Manchester Spinner» («Times», 26 του Νοέμβριου 1862), που τον αναφέραμε πιο πάνω, συγκαταλέγει στο κόστος των μηχανών τα παρακάτω: «Αυτή (δηλ. η άφαρση για τη φθορά των μηχανών) επιδιώκει και το σκοπό να καλύπτει τη ζημία που γεννιέται διαρκώς από το γεγονός, ότι οι μηχανές προτού φθαρούν άχρηστεύονται από άλλες μηχανές. καινούργιες και καλύτερες ζητῶνται».

¹⁴⁸ Υπολογίζουν χοντρικά ότι για να κατασκευαστεί μία μόνη μηχανή σύμφωνα με ένα νέο μοντέλο στοιχίζει πέντε φορές περισσότερα από την αναπαραγωγή της ίδιας μηχανής σύμφωνα με το ίδιο μοντέλο (Babbage: «On the Economy of Machinery», London 1832, σελ. 349).

¹⁴⁹ «Είναι μερικά χρόνια που έγιναν τόσο σημαντικές και τόσο πολλές τελειοποιήσεις στην παραγωγή τουλίων, που μία καλά διατηρημένη μηχανή που κόστιζε αρχικά 1200 λίρ. στ. πουλιόταν ύστερα από μερικά χρόνια προς 60 λίρ. στ. ... Οι τελειοποιήσεις διαδέχονταν η μία την άλλη με τέτα ταχύτητα, που οι μηχανές έμεναν μισοφτιαγμένες στα χέρια των κατασκευαστών τους, γιατί προτού τελειώσει η κατασκευή τους απορριπτόνταν κιόλας εξαιτίας νέων καλύτερων εφευρέσεων». Γιαντό, σε τούτη την περίοδο της θυελλώδους ανάπτυξης οι εργοστασάρχες τουλίων παράτειναν σε λίγο την αρχικά δοση εργάσιμης ημέρας σε 24ωρη εργάσιμη ημέρα με δύο βάρδιες (στο ίδιο, σελ. 233).

που ξοδεύεται για μηχανές και χτίρια, όσο και το μέρος εκείνο που ξοδεύεται για πρώτες ύλες, βοηθητικές ύλες κλπ. Όταν παρατείνεται η εργάσιμη ημέρα, μεγαλώνει η κλίμακα της παραγωγής, ενώ μένει αμετάβλητο το μέρος του κεφαλαίου που διατίθεται για μηχανές και χτίρια¹⁴⁹. Γιαντό δέ μεγαλώνει μόνο η υπεραξία, μά μειώνονται και τα έξοδα, τα αναγκαία για την απόκτησή της. Είναι αλήθεια πως αυτό γίνεται λίγο-πολύ και σε κάθε παράταση της εργάσιμης ημέρας, μόνο που έδω έχει αποφασιστικότερη βαρύτητα, γιατί το μέρος του κεφαλαίου που έχει μετατραπεί σε μέσα εργασίας παίζει γενικά μεγαλύτερο ρόλο¹⁵⁰. Πραγματικά, η ανάπτυξη της μηχανικής παραγωγής δίνει ένα διαρκώς αυξανόμενο μέρος του κεφαλαίου με μία μορφή, με την οποία, από τη μία, είναι διαρκώς αξιοποιήσιμο και, από την άλλη, χάνει και την αξία του χρήσης και την ανταλλακτική του αξία μόλις διακοπεί η επαφή του με τη ζωντανή εργασία. «Όταν—λέει ο Άσγουορθ, ένας άγγλος μεγιστάνας του μαμπατακιού, στον καθηγητή Νάσσου Β. Σένιορ—όταν ένας γεωργός παρατήσει το φτυάρι του, άχρηστεύει για την περίοδο αυτή ένα κεφάλαιο 18 πενών. Όταν ένας από τους ανθρώπους μας (δηλ. ένας από τους εργοστασιακούς εργάτες) εγκαταλείψει το εργοστάσιο, άχρηστεύει ένα κεφάλαιο που έχει στοιχίσει 100 000 λίρες στερλίνες»¹⁵¹. Για σκέψου! «Ν' άχρηστευθεί», έστω και για μία στιγμή, ένα κεφάλαιο που στοιχίσει 100 000 λίρες στερλίνες! Είναι πράγματι έξωφρενικό να εγκαταλείπει γενικά ένας από τους ανθρώπους μας όποτεδήποτε το εργοστάσιο! Ο αυξανόμενος όγκος των μηχανών κάνει «επιθυμητή» τη διαρκώς αυξανόμενη παράταση της εργάσιμης ημέρας, πράγμα που το καταλαβαίνει κι ο δασκαλεμένος από τον Άσγουορθ Σένιορ¹⁵².

¹⁴⁹ «Είναι αυτονόητο... ότι με τις παλίρροιες της αγοράς και με την εναλλασσόμενη αύξηση και μείωση της ζήτησης θα επαναλαμβάνονται διαρκώς οι εύκαιρες, που ο εργοστασάρχης μπορεί να χρησιμοποιεί πρόσθετο κυκλοφοριακό (floating) κεφάλαιο, χωρίς να χρησιμοποιεί πρόσθετο πάγιο κεφάλαιο... όταν μπορεί να γίνεται η κατεργασία πρόσθετων ποσοτήτων πρώτων υλών χωρίς πρόσθετα έξοδα για χίλια και μηχανές» (R. Torrens: «On Wages and Combination», London 1834, σελ. 64).

¹⁵⁰ Η περίπτωση αυτή αναφέρεται στο κείμενο για να ολοκληρωθεί μόνο η εικόνα, γιατί μόνο στο Τρίτο Βιβλίο πραγματεύομαι το ποσοστό του κέρδους, δηλ. τη σχέση της υπεραξίας προς το συνολικό κεφάλαιο που προκαταβλήθηκε.

¹⁵¹ «When a labourer—said Mr. Ashworth—lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100 000 pounds» (Senior: «Lectures on the Factory Act», London 1837, σελ. 13, 14).

¹⁵² «Η μεγάλη ύπεροχη του πάγιου κεφαλαίου σε σχέση με το κυκλοφοριακό... κάνει επιθυμητό το μεγάλο χρόνο εργασίας». Όσο αυξάνει ο όγκος των μηχανών κλπ. «γίνονται πιο ισχυρά τα κίνητρα για παράταση του χρόνου εργασίας, γιατί η παράτασή του είναι το μοναδικό μέσο να γίνει κερδοφόρα μία μεγάλη μάζα πάγιου κεφαλαίου» (στο ίδιο, σελ. 11—14). «Σε κάθε εργοστάσιο υπάρχουν διάφορα έξοδα που μένουν σταθερά, αδιάφορα αν το εργοστάσιο εργάζεται πολύ ή λίγο, λχ. το νοίκι για τα χτίρια, οι τοπικοί και οι γενικοί φόροι, τα ασφάλιστρα για πυρκαϊά, οι μισθοί διάφορων μόνιμων εργατών και η χειροτέρευση των μηχανών μαζί μ' άλλα διάφορα βάρη, που το μέγεθός τους σε σχέση με το κέρδος μειώνεται στην ίδια αναλογία που αυξάνουν οι διαστάσεις της παραγωγής» («Reports of the Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 19).

Ἡ μηχανή παράγει σχετική υπεραξία όχι μόνο ρίχνοντας άμεσα τήν αξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί φτηναίνοντας τήν ἔμμεση, ἐπειδή φτηναίνει τά ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στήν ἀναπαραγωγή τῆς, ἀλλά καί μετατρέποντας, κατά τήν πρώτη σποραδική εἰσαγωγή τῆς, τήν ἐργασία πού χρησιμοποιεῖ ὁ κάτοχος τῆς μηχανῆς σέ ἐργασία ὑψωμένη σέ δύναμη, ἀνεβάζοντας τήν κοινωνική αξία τοῦ προϊόντος τῆς μηχανῆς πάνω ἀπό τήν ἀτομική του αξία καί ἐπιτρέποντας ἔτσι στόν κεφαλαιοκράτη νά ἀναπληρώσει τήν ἡμερήσια αξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μέ ἓνα μικρότερο μέρος τῆς αξίας τοῦ ἡμερήσιου προϊόντος. Γιαυτό, στή διάρκεια αὐτῆς τῆς μεταβατικῆς περιόδου πού ἡ μηχανική παραγωγή παραμένει ἓνα εἶδος μονοπώλιου, τά κέρδη εἶναι ἑξαιρετικά καί ὁ κεφαλαιοκράτης προσπαθεῖ αὐτή τήν «πρώτη περίοδο τῆς καινούργιας ἀγάπης» νά τήν ἐκμεταλλεῖ ὅσο τό δυνατό πιά ὀλοκληρωτικά μέ μιὰ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας. Τό μέγεθος τοῦ κέρδους ἀκονίζει τή βουλμία γιά μεγάλυτερο κέρδος.

Στό βαθμό πού γενικεύεται ἡ χρήση τῆς μηχανῆς σ' ἓναν κλάδο παραγωγῆς, πέφτει ἡ κοινωνική αξία τοῦ προϊόντος τῶν μηχανῶν ὡς τήν ἀτομική του αξία καί ἐπιβάλλεται ὁ νόμος πού καθορίζει πῶς ἡ υπεραξία δέν πηγάζει ἀπό τίς ἐργατικές δυνάμεις πού ἔχει αντικαταστήσει ὁ κεφαλαιοκράτης μέ τή μηχανή, ἀλλά ἀντίστροφα ἀπό τίς ἐργατικές δυνάμεις πού ἀπασχολεῖ στή μηχανή. Ἡ υπεραξία πηγάζει μόνο ἀπό τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου καί εἶδαμε πῶς ἡ μάζα τῆς υπεραξίας καθορίζεται ἀπό δύο παράγοντες, ἀπό τό ποσοστό τῆς υπεραξίας καί ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ταυτόχρονα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Ὅταν εἶναι δοσμένο τό μέγεθος τῆς ἐργασίας ἡμέρας, τό ποσοστό τῆς υπεραξίας καθορίζεται ἀπό τήν ἀναλογία πού ἡ ἐργασία ἡμέρα χωρίζεται σέ ἀναγκαία ἐργασία καί υπερεργασία. Ὁ ἀριθμός ὅμως τῶν ταυτόχρονα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν ἐξαρτιέται μέ τή σειρά του ἀπό τή σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρὸς τό σταθερό. Εἶναι λοιπόν ξεκάθαρο πῶς ἡ μηχανική παραγωγή, ὅσο κι ἂν μεγαλώνει τήν υπερεργασία σέ βάρος τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας μέ τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, τό ἀποτέλεσμα αὐτό τό πετυχαίνει μόνο λιγοστεύοντας τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται ἀπό ἓνα δοσμένο κεφάλαιο. Ἐνα μέρος τοῦ κεφαλαίου πού πρῶτα ἦταν μεταβλητό, δηλ. πού μετατρέπονταν σέ ζωντανή ἐργατική δύναμη, τό μετατρέπεται τώρα σέ μηχανές, δηλ. σέ σταθερό κεφάλαιο πού δέν παράγει υπεραξία. Εἶναι λχ. ἀδύνατο ἀπό 2 ἐργάτες νά σιφτεῖ τόση υπεραξία, ὅση σίφτεται ἀπό 24 ἐργάτες. Ἄν ὁ καθένας ἀπό τοὺς 24 ἐργάτες ἀπό τίς 12 ὥρες πού ἐργάζεται παρέχει μόνο μῆς ὥρας υπερεργασία, ὅλοι μαζί παρέχουν 24 ὥρες υπερεργασία, ἐνῶ ἡ συνολική ἐργασία τῶν δύο ἐργατῶν εἶναι ὅλες-ὅλες 24 ὥρες. Ἐπομένως, στή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν γιά τήν παραγωγή υπεραξίας ἐνιπάρχει μιὰ ἐσωτερική ἀντίφαση, ἐπειδή ἀπό τοὺς δύο παράγοντες τῆς υπεραξίας, πού παράγει ἓνα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, οἱ μηχανές δέ μεγάλωνουν τόν ἓνα παράγοντα, τό ποσοστό τῆς υπεραξίας, παρά μόνο

μικραίνοντας τόν ἄλλο παράγοντα, τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν. Αὐτή ἡ ἐσωτερική ἀντίφαση προβάλλει ἀπό τή στιγμή πού μέ τή γενίκευση τῆς χρήσης τῶν μηχανῶν σ' ἓνα βιομηχανικό κλάδο ἡ αξία τοῦ μηχανοποίτου ἐμπορεύματος γίνεται ἡ ρυθμιστική κοινωνική αξία ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων τοῦ ἴδιου εἴδους, καί εἶναι ἡ ἴδια αὐτή ἀντίφαση πού σπρώχνει ἄλλη μιὰ φορά τό κεφάλαιο—χωρίς ὁ κεφαλαιοκράτης νάχει ἐπὶ νύκτωρ αὐτῆς τῆς ἀντίφασης¹⁵³—στήν πιό βίαιη παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας γιά νά ἱσοφαρίσει τή μείωση τοῦ ἀντίστοιχου ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν πού ἐκμεταλλεύεται μέ τήν αὔξηση ὅχι μόνο τῆς σχετικῆς, μά καί τῆς ἀπόλυτης υπερεργασίας.

Ἄν λοιπόν ἡ κεφαλαιοκρατική χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν δημιουργεῖ, ἀπό τή μιὰ μεριά, νέα ἱσχυρά κίνητρα γιά τήν ἀπεριόριστη παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας καί ἐπαναστατικοποιεῖ τόν ἴδιο τόν τρόπο ἐργασίας καθὼς καί τό χαρακτῆρα τοῦ κοινωνικοῦ σώματος ἐργασίας ἔτσι, πού σπάει τήν ἀντίσταση ἐναντία σ' αὐτή τήν τάση, ἀπό τήν ἄλλη, παράγει, ἐνμέρει μέ τήν ἐνταξη καινούργιων στρωμάτων τῆς ἐργατικῆς τάξης πού τοῦ ἦταν προηγούμενα ἀπρόσιτα καί ἐνμέρει μέ τήν ἀπόλυση τῶν ἐργατῶν πού τοὺς ἀπωθεῖ ἡ μηχανή, ἓναν παρὰ πᾶν ἐργατικό πληθυσμό¹⁵⁴, πού ἀναγκάζεται νά ὑπακούει στό νόμο πού τὸν ὑπαγορεύει τό κεφάλαιο. Ἀπό δὴ τό περὶ ἐργο φαινόμενο στήν ἱστορία τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, ὅτι ἡ μηχανή ἀνταρτῇ ὅλα τὰ ἡθικά καί φυσικά ὅρια τῆς ἐργασίας ἡμέρας. Ἀπό δὴ τό οἰκονομικὸ παράδοξο, ὅτι τό πιό ἱσχυρό μέσο συντόμευσης τοῦ χρόνου ἐργασίας μετατρέπεται στό πιό ἀλάθευτο μέσο γιά τή μετατροπὴ ὅλου τοῦ χρόνου ζωῆς τοῦ ἐργάτη καί τῆς οἰκογένειάς του σέ δικασίμο χρόνο ἐργασίας γιά τήν ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου. «Ἄν—δνειρεύονταν ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ μεγαλύτερος στοχαστὴς τῆς ἀρχαιότητος—ἂν κάθε ἐργαλεῖο μπορούσε νά ἐκτελεῖ τό ἔργο του κατ' ἐπιταγήν, ἢ καί ἀπὸ προαίσθησιν, ὅπως κινούνταν μόνον τοὺς τὰ τεχνουργήματα τοῦ Δαίδαλου, ἢ ὅπως ἀρχίζαν αὐτόματα τήν ἑσθὴ ἐργασία τοὺς οἱ τριτόδοι τοῦ Ἡφαίστου, ἂν οἱ σαῖτες τῶν ἀργαλειῶν ὑφαίναν ἔτσι μόνες τοὺς, τότε δέ θὰ χρειαζόταν οὔτε ὁ μαστορὸς τοὺς βοηθοὺς, οὔτε ὁ ἀφέντης τοὺς δούλους»¹⁵⁵. Καί ὁ Ἀντίπατρος, ἓνας ἑλληνας ποιητὴς τῆς ἐποχῆς τοῦ Κικέρωνα, χαίρεται τήν ἐφεύρεση τοῦ νερόμυλου γιά τό ἄλεσμα τοῦ σταριοῦ, τὴ στοιχειώδη αὐτὴ μορφή κάθε παραγωγικῆς μηχανῆς, σάν ἀπελευθερωτὴ τῶν δούλων γυναικῶν καί σάν δημιουργὸ τοῦ χρυσοῦ αἰῶνα!¹⁵⁶ «Οἱ εἰδωλολάτρες, ἂχ αὐτοὶ οἱ εἰδωλο-

¹⁵³ Στό πρῶτο μέρος τοῦ Τρίτου Βιβλίου θά δοῦμε γιατί τήν ἐσωτερική αὐτὴ ἀντίφαση δέν τὴ συνειδητοποιεῖ ὁ κάθε ξεχωριστὸς κεφαλαιοκράτης, ἐπομένως καί ἡ πολιτικὴ οἰκονομία πού εἶναι αἰχμάλωτη τῶν ἀντιλήψεων του.

¹⁵⁴ Μιὰ ἀπὸ τίς μεγάλες ὑπηρεσίες πού πρόσφερε ὁ Ρικάρδου εἶναι ὅτι ἔχει κατανοήσει τίς μηχανές ὅχι μόνο σάν μέσο παραγωγῆς ἐμπορευμάτων, ἀλλὰ καί σάν μέσο παραγωγῆς «redundant population» [«ὑπερπληθυσμοῦ»].

¹⁵⁵ F. Biese: «Die Philosophie des Aristoteles», Berlin 1842, τόμ. II, σελ. 408.

¹⁵⁶ Παράθετο ἐδῶ τὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος ἀπὸ τόν Στόλμπεργκ, γιατί ἀκριβὲς, ὅπως καί οἱ προηγούμενες περικοπές γιά τὸν καταμερισμὸ τῆς

λάτρες!» Δέν καταλάβαιναν γρύ από πολιτική οικονομία καί από χριστιανισμό, όπως ἀνακάλυψε ὁ ἔξυπνος Μπαστιά καί πύό μπροστά ὁ ἀκόμα ἔξυπνότερος Μάκ Κοῦλλοκ. Δέν καταλάβαιναν ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὅτι ἡ μὴχανή εἶναι τό πύό δοκιμασμένο μέσο γιά τήν παρὰταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας. Κι ἂν δικαιολογοῦσαν τή σκλαβιά τοῦ ἑνός, τή δικαιολογοῦσαν σάν μέσο γιά τήν πλέρια ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη τοῦ ἄλλου. Τούς ἔλειπε ὅμως τό εἰδικό χριστιανικό ὄργανο πού χρειάζεται γιά νά κηρύχουν τή σκλαβιά τῶν μαζῶν μέ σκοπό νά μετατρέψουν μερικoύς ἄξεστους ἢ ἡμιμαθεῖς τυχάρπαστους σέ «*eminent spinners*», «*extensive sausage makers*» καί «*influential shoe black dealers*» [«διακεκριμένους νηματουργούς ἐπιχειρηματίες», «μεγάλους ἐργοστασιαρχές λονικάνικων» καί «ἐμπόρους μπογιᾶς παπουτσιῶν μέ μεγάλη ἐπιρροή»].

γ) Ἐντατικοποίηση τῆς ἐργασίας.

Ἡ ἀπεριόριστη παρὰταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, πού προκαλοῦν οἱ μὴχανές στά χέρια τοῦ κεφαλαίου, ὀδηγεῖ ἀργότερα, ὅπως εἶδαμε, σέ μιά ἀντίδραση τῆς κοινωνίας, πού ἀπειλεῖται ὡς τή ρίζα τῆς ζωῆς της, καί μαζί σέ μιά περιορισμένη ἀπό τό νόμο κανονική ἐργασία ἡμέρα. Πάνω στή βάση τῆς περιορισμένης αὐτῆς ἐργασίμης ἡμέρας ἀναπτύσσεται καί ἀποχτᾶ ἀποφασιστική σημασία ἕνα φαινόμενο πού τό συναντήσαμε καί προηγούμενα, καί συγκεκριμένα ἡ ἐντατικοποίηση τῆς ἐργασίας. Ὅταν ἀναλύαμε τήν ἀπόλυτη ὑπεραξία, εἶχαμε νά κάνουμε πρῶν ἀπ' ὅλα μέ τό ἑκτατικό μέγεθος τῆς ἐργασίας, ἐνῶ ὁ βαθμός τῆς ἐντατικότητάς της προϋποθέτονταν δοσμένος. Τώρα ἔχουμε νά ἐξετάσουμε τή μετατροπή τοῦ ἑκτατικοῦ μεγέθους σέ ἐντατικό ἢ σέ μέγεθος βαθμοῦ.

ἐργασίας, χαρακτηρίζει τήν ἀντίθεση τῆς ἀντίληψης τῶν ἀρχαίων πρὸς τή σύγχρονη ἀντίληψη.

«*Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlaft
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
Und itzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter, und lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freuen, welche die Göttin uns schenkt.*»

(«*Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg*», Hamburg 1782 [σελ. 312]).

[«Ἐξουράστε τό χέρι ἀπό τό ὄλεσμα, ὦ μύλωνοῦδες, καί κοιμηθεῖτε

Ἦσυχα! τοῦ κόκου ὁ κόκορας θά φωνάζει τό πρωί γιά σᾶς!]

Ἡ Δαυὶ ἀνάθεσε στίς νύμφες τή δουλιὰ τῶν χοριτισῶν.

Καί τώρα πηδοῦν λαφριά πάνω στίς φτερωτές,

Ἔτσι πού κυλᾶνε οἱ ἄξονες μέ τ' ἀδράχτια τους,

Καί γυρίζουν τό βάρος τῆς μολόπετρας πού κυλᾷ.

Ἄς ζήσουμε τή ζωὴ τῶν πατέρων μας, κι ἂς χαροῦμε,

Χωρίς νά δουλεύουμε, τά δῶρα πού μᾶς χαρίζει ἡ θεά.»]

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι μέ τήν πρόοδο τῶν μηχανῶν καί μέ τή συσσωρευμένη πείρα μιάς εἰδικῆς τάξης ἐργατῶν πού δουλεύουν μέ μηχανές αὐξάνει φυσιολογικά ἡ ταχύτητα καί μαζί της ἡ ἐντατικότητά τῆς ἐργασίας. Ἔτσι στήν Ἀγγλία στή διάρκεια μισοῦ αἰῶνα ἡ παρὰταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας βαδίζει χέρι-χέρι μέ τήν αὐξανόμενη ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας στά ἐργοστάσια. Ὅσοσο καταλαβαίνουμε ὅτι σέ μιά ἐργασία πού δέν ἔχει χαρακτῆρα παροδικοῦ παροξυσμοῦ, ἀλλά καθημερινά ἐπαναλαμβανόμενης κανονικῆς ὁμοιομορφίας, θά παρουσιαστεῖ κατ' ἀνάγκην ἕνα κρίσιμο σημεῖο, ὅπου ἀλληλοαποκλείονται ἡ παρὰταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας καί ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας ἔτσι, πού ἡ παρὰταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας νά συμβιβάζεται μόνο μέ ἕνα μικρότερο βαθμό ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας καί, ἀντίστροφα, ἕνας μεγαλύτερος βαθμός ἐντατικότητας νά συμβιβάζεται μόνο μέ τή συντόμηση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ βαθμιαία ἀναπτυσσόμενη ἀνάγκη τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐξανάγκασε τό κράτος νά περιορίσει μέ τή βία τό χρόνο ἐργασίας καί νά ὑπαγορεύσει μιά κανονική ἐργασία ἡμέρα,—πρῶτ' ἀπ' ὅλα στό καθαντό ἐργοστάσιο—δηλ. ἀπό τή στιγμή πού εἶχε κοπεῖ μιά γιά πάντα ἡ αὐξηση τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας μέ τήν παρὰταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, τό κεφάλαιο ρίχτηκε μ' ὅλη του τή δύναμη καί μέ πλέρια συνείδηση στήν παραγωγή σχετικῆς ὑπεραξίας μέσω τῆς ἐπιταχυνμένης ἀνάπτυξης τοῦ συστήματος τῶν μηχανῶν. Ταυτόχρονα συντελεῖται μιά ἀλλαγὴ στό χαρακτῆρα τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας. Γενικά ἡ μέθοδος παραγωγῆς τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας συνίσταται στό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, πού κάνει τόν ἐργάτη ἱκανό, ἐξοδεύοντας τήν ἴδια ἐργασία, νά παράγει περισσότερα στόν ἴδιο χρόνο. Ὁ ἴδιος χρόνος ἐργασίας ἐξακολουθεῖ, ὅπως καί προηγούμενα, νά προσθέτει τήν ἴδια ἀξία στό συνολικό προϊόν, μόλο πού αὐτή ἡ ἴδια ἀνταλλακτική ἀξία παρασταίνεται τώρα μέ περισσότερες ἀξίες χρήσης, καί ἐπομένως πέφτει ἡ ἀξία τῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος. Ὅσοσο, τό ζήτημα παρουσιάζεται διαφορετικά ἀπό τή στιγμή πού ἡ βία συντόμηση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, μέ τήν τεράστια ὥθηση πού δίνει στήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης καί μέ τήν οικονομία πού κάνει στίς ὅρους παραγωγῆς, ἐξαναγκάζει ταυτόχρονα τόν ἐργάτη νά ἐξοδεύει περισσότερη ἐργασία στό ἴδιο χρονικό διάστημα, ν' αὐξάνει τήν ἔνταση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, νά γεμίζει πύό πυκνά τοὺς πόρους τοῦ χρόνου ἐργασίας, δηλ. νά συμπυκνώνει τήν ἐργασία σέ βαθμό πού μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μόνο μέσα στά πλαίσια τῆς συντομευμένης ἐργασίμης ἡμέρας. Αὐτή ἡ συμπίεση μιάς μεγαλύτερης μάζας ἐργασίας σέ μιά δοσμένη χρονική περίοδο ὑπολογίζεται σάν μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, δηλ. αὐτό πού εἶναι. Πλάι στό χρόνο ἐργασίας σάν μέτρο «ἐκτατικοῦ μεγέθους» προβάλλει τώρα τό μέτρο τοῦ βαθμοῦ τῆς συμπύκνωσης τοῦ¹⁵⁷. Ἡ ἐντατικότερη ὥρα τῆς δεκάωρης ἐργασίμης ἡμέρας

¹⁵⁷ Φυσικά ὑπάρχουν γενικά διαφορές στήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στούς διάφορους κλάδους τῆς βιομηχανίας. Οἱ διαφορές αὐτές, ὅπως τό-

περιέχει τώρα ίση ή περισσότερη εργασία, δηλ. ξοδεμένη εργατική δύναμη, απ' όση περιέχει ή πιο πορώδης ώρα της δωδεκάωρης εργασίας ημέρας. Γιαυτό τό προϊόν της έχει την ίδια ή περισσότερη αξία από τό προϊόν της πιο πορώδους $1\frac{1}{2}$ ώρας. Άνεξάρτητα από την αύξηση της σχετικής υπεραξίας μέ την ανυψωμένη παραγωγική δύναμη της εργασίας, οι $3\frac{1}{3}$ λχ. ώρες υπερεργασία μέ $6\frac{2}{3}$ ώρες αναγκαίας εργασίας δίνουν τώρα στον κεφαλαιοκράτη την ίδια μάζα αξίας που έδιναν προηγουμένα 4 ώρες υπερεργασίας μέ 8 ώρες αναγκαίας εργασίας.

Μπαίνει τώρα τό ξρώτημα, πώς έντατικοποιείται ή εργασία;

Τό πρώτο αποτέλεσμα της συντομευμένης εργασίας ημέρας στηρίζεται στον αυτόνομο νόμο, ότι ή ικανότητα δράσης της εργατικής δύναμης είναι αντίστροφως ανάλογη προς τό χρόνο της δράσης της. Γιαυτό, μέσα σέ ορισμένα όρια, αυτό που χάνεται σέ διάρκεια από τή δράση της εργατικής δύναμης κερδίζεται σέ βαθμό της έντατικότητάς της. Καί τό κεφάλαιο φροντίζει μέ τή μέθοδο της πληρωμής να μετατρέπει ό εργάτης περισσότερη εργατική δύναμη σέ εργασία¹⁵⁸. Στίς μανουφακτούρες, λχ. στην άγγειοπλαστική, όπου οι μηχανές δέν παίζουν κανένα ή παίζουν ασήμαντο ρόλο, ή εφαρμογή του νόμου για τά εργοστάσια απόδειξε χτυπητά πώς ή άπλή συντόμευση της εργασίας ημέρας άνεβαίνει μέ θαυμαστό τρόπο την κανονικότητα, την όμοιομορφία, την τάξη, τή συνέχεια καί την ενεργεια της εργασίας¹⁵⁹. Φαινόταν όμως άμφίβολο άν τό αποτέλεσμα αυτό μπορεί να επιτευχθεί στο καθαντό εργοστάσιο, γιατί ή έξάρτηση του εργάτη από τή συνεχή καί όμοιομορφη κίνηση της μηχανής από καιρό είχε επιβάλλει έδω την πιο αυστηρή πειθαρχία. Γιαυτό, όταν τό 1844 συζητιούνταν ό περιορισμός της εργασίας ημέρας κάτω από 12 ώρες, οι εργοστασιάρχες δήλωσαν σχεδόν όμόφωνα ότι «οί έπιστάτες τους προσέχουν στους διάφορους χώρους δουλειάς να μή χάνουν χρόνο τά χέρια», ότι «είναι ζήτημα άν μπορεί ν' άνεβεί ό βαθμός προσήλωσης καί προσοχής από μέρους των εργατών» («the extent of vigilance and attention on the part of the workmen»), καί ότι γιαυτό, άν ύποτεθεί πώς όλοι οι άλλοι όροι, λχ. ή ταχύτητα των μηχανών κλπ., μένουν οι ίδιοι, «θάναι παραλογισμός να περιμένουμε από την αυξημένη προσοχή κλπ. των εργατών όποιοδήποτε αξιόλογο αποτέλεσμα σέ καλοδιευθυνόμενα εργοστάσια»¹⁶⁰. Ό ισχυρισμός αυτός αναιρέθηκε μέ πειράματα. Από τίς 20 του Άπριλ 1844 κι έδω ό γ. Ρ. Γάροντνερ έβαλε τους ερ-

γάτες των δυό μεγάλων εργοστασίων του στο Πρέστον να δουλεύουν 11 αντί 12 ώρες την ήμερα. Ύστερα από ένα χρόνο περίπου τό αποτέλεσμα ήταν πώς «είχε επιτευχθεί ή ίδια ποσότητα προϊόντων μέ τό ίδιο κόστος, ενώ όλοι οι εργάτες έβγαζαν μέσα σέ 11 ώρες τον ίδιο μισθό που έβγαζαν πριν σέ 12 ώρες»¹⁶¹. Προσπερνά έδω τά πειράματα που έγιναν στους χώρους των κλωστήριών καί των λαναοστηριών, γιατί συνδυάζονταν μέ τό άνέβασμα της ταχύτητας κίνησης των μηχανών (κατά 2%). Αντίθετα, στο τμήμα ύφανσης, όπου επιπλέον ύφαινονταν πολύ διαφορετικά είδη λεπτών φανταζί ύφασμάτων μέ σχέδια, δέν έγινε καμιά άλλαγή στους άντικειμενικούς όρους της παραγωγής. Τό αποτέλεσμα ήταν: «Από τίς 6 του Γενάρη ως τίς 20 του Άπριλ 1844, μέ δωδεκάωρη εργασία ήμερα, ό μέσος βδομαδιατικός μισθός κάθε εργάτη ήταν 10 σελίνια καί $1\frac{1}{2}$ πένες, ενώ από τίς 20 του Άπριλ ως τίς 29 του Ιούνη 1844, μέ ένδεκάωρη εργασία ήμερα, ό μέσος βδομαδιατικός μισθός ήταν 10 σελίνια καί $3\frac{1}{2}$ πένες»¹⁶². Έδω σέ 11 ώρες παράγονταν περισσότερα απ' ό,τι παράγονταν προηγούμενα σέ 12, αποκλειστικά καί μόνο γιατί οι εργάτες δούλεψαν μέ μεγαλύτερη όμοιομορφία καί επιμονή καί γιατί χρησιμοποίησαν πιο οικονομικά τό χρόνο τους. Ένώ οι εργάτες έπαιρναν τον ίδιο μισθό καί κέρδιζαν μιάς ώρας έλεύθερο χρόνο, ό κεφαλαιοκράτης έπαιρνε την ίδια μάζα προϊόντων καί έξοικονομούσε μιάς ώρας κάρβουνο, φωτάειρο κλπ. Παρόμοια πειράματα καί μέ την ίδια επιτυχία έγιναν στα εργοστάσια των κυρίων Χόροξ καί Τζάκσον¹⁶³.

Άπό τή στιγμή που επιβάλλεται ύποχρεωτικά μέ νόμο ή συντόμευση της εργασίας ήμερας, που δημιουργεί πρώτα-πρώτα τον ύποκειμενικό όρο της συμπίκνωσης της εργασίας, δηλαδή την ικανότητα του εργάτη να ρευστοποιεί περισσότερη δύναμη μέσα σέ ένα δοσμένο χρονικό διάστημα, ή μηχανή γίνεται στα χέρια του κεφαλαίου αντικειμενικό καί συστηματικά χρησιμοποιούμενο μέσο για να άπομυζά περισσότερη εργασία στο ίδιο χρονικό διάστημα. Αυτό γίνεται μέ δυό τρόπους: μέ την αύξηση της ταχύτητας των μηχανών καί μέ την αύξηση του αριθμού των μηχανών που επιβλέπει ένας εργάτης, δηλ. μέ τή διεύρυνση του πεδίου της δουλειάς του. Η τελειοποίηση της κατασκευής μηχανών ένμέρει είναι απαραίτητη για ν' άσκειται μεγαλύτερη πίεση στον εργάτη καί ένμέρει συνοδεύει από μόνη της την έντατικοποίηση της εργασίας, έπειδή ό περιορισμός της εργασίας ήμέ-

¹⁶¹ «Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845», σελ. 19. Έπειδή ή πληρωμή μέ τό κομμάτι έμενε ή ίδια, τό μέγεθος του βδομαδιατικού μισθού έξαρτιόταν από την ποσότητα του προϊόντος.

¹⁶² Στο ίδιο, σελ. 20.

¹⁶³ Στο ίδιο, σελ. 21. Στα πιο πάνω παραδείγματα τό ήθικό στοιχείο έπαιξε σημαντικό ρόλο. «Έμεις», δήλωσαν οι εργάτες στον έπόπτη εργασίας, «εργαζόμαστε μέ μεγαλύτερη έξαρση, σκεφτόμαστε πάντα την άμοιβή, που συνίσταται στή δυνατότητα να σχολνοΰμε πιο νωρίς, καί όλο τό εργοστάσιο, από τον πιο νεαρό βοηθό ως τον πιο γέρο εργάτη, τό διαπερνά ένα πνεύμα δραστηριότητας καί χαράς, καί μπορούμε να άλληλοβοηθούμαστε περισσότερο στή δουλιά» (πύό ίδιο).

δείξε κιόλας ό Α. Σμιθ, ίσοφαρίζονται ένμέρει μέ τους δευτερεύοντες παράγοντες που προσδιάζουν σέ κάθε είδος εργασίας. Μά κι έδω οι διαφορές αυτές έτηρεΰζον τον εργάσιμο χρόνο σάν μέτρο της αξίας μόνο έφόσον τό έντατικό καί τό έκτατικό μέγεθος αποτελούν αντίθετες καί άλληλοαποκλειόμενες εκφράσεις της ίδιας ποσότητας εργασίας.

¹⁵⁸ Ίδιως μέ την πληρωμή μέ τό κομμάτι, μιά μορφή που θα την άναπτύξουμε στο έκτο μέρος.

¹⁵⁹ Βλ. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865».

¹⁶⁰ «Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845», σελ. 20, 21.

ρας υποχρεώνει τόν κεφαλαιοκράτη νά διαχειρίζεται μέ τήν αὐστηρότερη οἰκονομία τά έξοδα τῆς παραγωγῆς. Ἡ τελειοποίηση τῆς ἀτμομηχανῆς ἀνεβάζει τόν ἀριθμό τῶν κινήσεων πού κάνει τό ἔμβολό της σ' ἕνα λεπτό καί ταυτόχρονα, χάρις σέ μιὰ μεγαλύτερη οἰκονομία δυνάμεων, ἐπιτρέπει νά κινούνται μέ τόν ἴδιο κινήτῃρα μεγαλύτερες μηχανικές ἐγκαταστάσεις μέ τήν ἴδια ἢ ἀκόμα καί μέ ἐλαττωμένη κατανάλωση κάρβουνου. Ἡ τελειοποίηση τοῦ μηχανισμοῦ μετάδοσης μειώνει τήν τριβή καί, πράγμα πού ξεχωρίζει τόσο ἐξοφθαλμα τῆς σύγχρονης μηχανῆς ἀπό τίς παλιότερες, μικραίνει τή διάμετρο καί τό βάρος τῶν μεγάλων καί τῶν μικρῶν ἀξόνων σέ ἕνα διαρκῶς ἐλαττωνόμενο ἐλάχιστο ὄριο. Τέλος, μέ τίς τελειοποιήσεις τῶν ἐργασιομηχανῶν μικραίνουν οἱ διαστάσεις τους καί αὐξάνει ταυτόχρονα ἡ ταχύτητα καί ἡ ἀποτελεσματικότητά τους, ὅπως ἔγινε λχ. μέ τό σύγχρονο ἀτμοκίνητο ὄργανο, ἡ μεγαλώνει τό σῶμα τους καί μαζί του μεγαλώνουν οἱ διαστάσεις καί ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαλείων πού κινοῦν, ὅπως ἔγινε λχ. μέ τήν κλωστοῦχὴ μηχανή, ἡ αὐξάνει ἡ εὐκίνησις αὐτῶν τῶν ἐργαλείων μέ ἀνεπαίσθητες ἐπιμέρους ἀλλαγές, σάν κι αὐτές πού ἔγιναν γύρω στή 1855 στή selfacting mule [αὐτόματη κλωστοῦχὴ μηχανή μισοῦ] καί πού ἀνέβασαν τήν ταχύτητα περιστροφῆς τῶν ἀδραχτιῶν κατά τό 1/5.

Ἡ συντόμευση τῆς ἐργασίας ἡμέρας σέ 12 ὥρες χρονολογεῖται στήν Ἀγγλία ἀπό τό 1833. Τό 1836 κιόλας ἕνας ἄγγλος ἐργοστασιάρχης δήλωσε: «Σέ σύγκριση μέ πρωτύτερα αὐξήθηκε πολύ ἡ ἐργασία πού πρέπει νά ἐκτελεῖται στήν ἐργοστάσια ἐξαιτίας τῆς μεγαλυτέρας προσοχῆς καί δραστηριότητος πού ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἐργάτη ἡ σημαντικὰ αὐξημένη ταχύτητα τῶν μηχανῶν»¹⁶¹. Ὁ λόρδος Ἀσλν, ὁ σημερινός κόμης τοῦ Σέρτσμπερι, ἔκανε τό 1844 στή Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων τίς παρακάτω ντοκουμενταρισμένες ἀνακοινώσεις:

«Ἡ ἐργασία τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνται σέ ἐργοστασιακές δουλίες ἔχει σήμερα τοιπλασιαστεῖ ἀπό τόν καιρό πού πρωτοεισάχθηκε αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ δουλιὰ. Χωρίς ἀμφιβολία, οἱ μηχανές ἐκτελοῦν ἕνα ἔργο πού ἀντικαθιστᾷ τὰ νεῦρα καί τοὺς μῦς ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, ταυτόχρονα ὅμως ἔχουν αὐξήσει καταπληκτικὰ (prodigiously) τήν ἐργασία τῶν ἀνθρώπων πού ὑποτάσσονται στή φοβερὴ κίνησή τους... Ἡ ἐργασία πού ἐκτελοῦσε τό 1825 ἕνας ἐργάτης γιά νά παρακολουθεῖ ἐπὶ 12 ὥρες δύο μηχανές μισοῦ πού ἔκλωθαν νῆμα ἀρ. 40 τόν ὑποχρέωνε νά κάνει μιὰ διαδρομὴ 8 μιλίων. Τό 1832 ἡ παρακολούθησις ἐπὶ 12 ὥρες δύο μηχανῶν μισοῦ πού ἔκλωθαν νῆμα τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ ἀπαιτοῦσε τὴ διαδρομὴ μῆς ἀπόστασης 20 μιλίων καί συχνὰ περισσότερη. Τό 1825 μέσα σέ 12 ὥρες ὁ κλώστης ἔπρεπε νά κάνει 820 κινήσεις μέ τό χέρι του σέ κάθε μηχανή μισοῦ, δηλ. συνολικὰ 1640 στίς 12 ὥρες. Τό 1832 ὁ κλώστης ἔπρεπε νά κάνει στή διάρκειά τῆς 12ωρης ἐργασίας ἡμέρας του 2200 κινήσεις σέ κάθε μηχανή μισοῦ, δηλ. συνολικὰ 4400, τό 1844 σέ κά-

θε μισοῦ ἔπρεπε νά κάνει 2400 κινήσεις, δηλ. συνολικὰ 4800· καί σέ μερικές περιπτώσεις ἡ ἀπαιτούμενη μάζα ἐργασίας (amount of labour) εἶναι ἀκόμα πιο μεγάλη... Ἔχω πρόχειρο ἕνα ἄλλο ντοκουμέντο τοῦ 1842 πού ἀποδείχνει πῶς ἡ ἐργασία αὐξάνει προοδευτικὰ, ὄχι μόνο γιατί πρέπει νά διανύεται μεγαλύτερη ἀπόσταση, μὰ καί γιατί αὐξάνει ἡ ποσότητα τῶν παραγόμενων ἐμπορευμάτων, ἐνῶ ἐλαττώνεται ἀναλογικὰ ὁ ἀριθμός τῶν χειρῶν, καί ἀκόμα γιατί συχνὰ κλῶθεται μπαμπάκι χειρότερης ποιότητος πού ἀπαιτεῖ περισσότερη ἐργασία... Καί σὺν τῷ ὅρῳ πού ξαίνοιν τό μπαμπάκι αὐξήθηκε πολὺ ἡ ἐργασία. Σήμερα ἕνα πρόσωπο ἐκτελεῖ τήν ἐργασία πού παλιότερα ἦταν μοιρασμένη σέ δύο πρόσωπα... Στὸ ὑφαντήριο, ὅπου ἀπασχολοῦνται πολλὰ πρόσωπα, κυρίως γυναικείου φύλου, τὰ τελευταῖα [ἕνα-δύο] χρόνια ἡ ἐργασία αὐξήθηκε κατὰ ὁλόκληρα 10%, ἐπειδὴ αὐξήθηκε ἡ ταχύτητα τῶν μηχανῶν. Τό 1833 ὁ ἀριθμός τῶν κλωστῆς [ματσάκια κλωστῆς], πού κλῶθονταν μέσα σέ μιὰ ἐβδομάδα, ἔφτανε τίς 18000, τό 1843 εἶχε φτάσει κιόλας τίς 21000. Τό 1819 ὁ ἀριθμός τῶν picks [κινήσεων τῆς σαίτας] στοὺς ὄργανους ἦταν 60 σὺν λεπτῷ, τό 1842 ἦταν 140, πράγμα πού δείχνει ὅτι αὐξήθηκε πολὺ ἡ δουλιὰ»¹⁶².

Μπροστά σ' αὐτὴ τὴν ἀξιοσημείωτη ἐντατικότητα, ὅπου εἶχε φτάσει κιόλας ἡ ἐργασία τὸ 1844 κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ νόμου γιά τὸ 12ωρο, φαινόταν τότε δικαιολογημένη ἡ δήλωση τῶν ἄγγλων ἐργοστασιαρχῶν πῶς εἶναι ἀδύνατη κάθε παραπέρα πρόοδος πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση καί πῶς ἐπομένως κάθε παραπέρα ἐλάττωσις τοῦ χρόνου ἐργασίας ἰσοδυναμεῖ μέ ἐλάττωσις τῆς παραγωγῆς. Ἡ φαινομενικὴ αὐτὴ ὁρμή τῆς ἐπιχειρηματολογίας τους ἀποδεικνύεται καλὺτερα ἀπ' ὅλα μέ τὴν παρακάτω ταυτόχρονη δήλωσις τοῦ ἀκούραστου κήσορά τους, τοῦ ἐπιθεωρητῆ ἐργασίας Λέοναρντ Χόρνερ:

«Ἐπειδὴ ἡ ποσότητα τῶν προϊόντων πού παράγονται ρυθμίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν ταχύτητα τῶν μηχανῶν, πρέπει νά εἶναι συμφέρον τῶν ἐργοστασιαρχῶν νά τίς κινοῦν μέ τὸν ἀνώτατο βαθμὸ ταχύτητας πού συμβιβάζεται μέ τοὺς παρακάτω ὅρους: προφύλαξις τῶν μηχανῶν γιά νά μὴ φθαροῦν πολὺ γρήγορα, τήρησις τῆς ποιότητος τῶν εἰδῶν πού παράγονται καί ἐκάνοτητα τοῦ ἐργάτη νά παρακολουθεῖ τὴν κίνησις τῆς μηχανῆς χωρὶς προσπάθεια μεγαλύτερη ἀπὸ κείνη πού μπορεῖ νά καταβάλλει συνεχῶς. Συχνὰ τυχαίνει ὁ ἐργοστασιάρχης σὴ β' σελ. του νά ἐπιταχύνει πολὺ τὴν κίνησις. Στίς περιπτώσεις αὐτές, τὰ σπασίματα τῶν μηχανῶν καί ἡ κακὴ ποιότητα τοῦ προϊόντος ἀντισταθμίζοιν μέ τὸ παραπάνω τὴν ταχύτητα, καί ὁ ἐργοστασιάρχης ἀναγκάζεται νά μειώσει τὴν ταχύτητα τῶν μηχανῶν. Ἐπειδὴ ἕνας δραστήριος καί συνετός ἐργοστασιάρχης βρίσκει τὸ ἀνώτατο ὄριο πού μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ, ἔφτασε σὸ σὺμπέρασμα πῶς εἶναι ἀδύνατο νά παράγονται σέ 11 ὥρες τόσα, ὅσα παράγονται σέ 12. Χώρια ἀπ' αὐτό, ὑπόθεσα ὅτι ὁ ἐργάτης πού πληρώνεται μέ τὸ κομμάτι καταβάλλ-

¹⁶¹ John Fielden: «The Curse of the Factory System», London 1836, σελ. 32.

¹⁶² Lord Ashley: «The Ten Hours' Factory Bill. Speech of the 15th March», London 1844, σελ. 6—9. σέ διάφορα σημεία.

λει τήν ανώτατη προσπάθεια πού τοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀντέχει συνεχῶς στόν ἴδιο βαθμό ἔντασης τῆς ἐργασίας»¹⁶⁶. Γιαυτό ὁ Χόρνερ, παρά τὰ πειράματα τοῦ Γκάρντνερ κλπ., κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι μιὰ παραπέρα μείωση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας κάτω ἀπὸ 12 ὥρες πρέπει νά μειώσει τήν ποσότητα τοῦ προϊόντος¹⁶⁷. Δέκα χρόνια ἀργότερα ἀναφέρει ὁ ἴδιος τούς δισταγμούς του τοῦ 1845 γιὰ ν' ἀποδείξει πόσο λίγο κατανοοῦσε τότε τήν ἐλαστικότητα τῶν μηχανῶν καί τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου, πού καί τὰ δυὸ ἐντείνονται ἰσόμετρα στό ἔπακρο μέ τήν ἀναγκαστικὴ συντόμευση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στήν περίοδο ἀπὸ τὸ 1847 κί ἐδῶ, ὅστερα ἀπὸ τήν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου γιὰ τὸ δεκάωρο στὰ ἀγγλικά ἐργοστάσια μπαμπακουργίας, ἐριουργίας, μεταξουργίας καί λινουργίας.

«Ἡ ταχύτητα περιστροφῆς τῶν ἀδραχτιῶν στό λεπτὸ αὐξήθηκε κατὰ 500 στροφές στίς κλωστικές μηχανές βάτερ καί κατὰ 1000 στροφές στίς μηχανές μιούλ, δηλαδή ἡ ταχύτητα περιστροφῆς τῶν ἀδραχτιῶν βάτερ, πού τὸ 1839 ἦταν 4500 στροφές τὸ λεπτὸ, ἔφτασε τώρα (τὸ 1862) τίς 5000 στροφές, καί τῶν ἀδραχτιῶν μιούλ ἀπὸ 5000 πού ἦταν ἔφτασε τώρα τίς 6000 στροφές τὸ λεπτὸ, πράγμα πού σημαίνει πρόσθετη ταχύτητα κατὰ $\frac{1}{10}$ στήν πρώτη περιπτῶση καί κατὰ $\frac{1}{5}$ στή δεύτερη»¹⁶⁸. Ὁ Τζέιμς Νάσμιθ, ὁ περίφημος πολιτικός μηχανικός ἀπὸ τὸ Πάτρικροφτ, πού βρίσκεται κοντὰ στό Μάντσεστερ ἐξηγοῦσε τὸ 1852 μέ ἓνα του γράμμα στόν Λέοναρντ Χόρνερ τίς τελειοποιήσεις πού ἔγιναν στήν ἀτμομηχανή ἀπὸ τὸ 1848 ὥς τὸ 1852. Ἀφοῦ πρῶτα παρατηρεῖ πῶς ἡ ἀτμοῦιποδύναμη, πού στήν ἐπίσημη ἐργοστασιακὴ στατιστικὴ ἐξακολουθεῖ νά ὑπολογίζεται σύμφωνα μέ τήν ἀπόδοση πού εἶχε τὸ 1828¹⁶⁹, εἶναι σήμερα καθαρὰ ὀνομαστικὴ καί μπορεῖ νά χρησιμεύει μόνο σάν δείκτης τῆς πραγματικῆς δύναμης, λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἀτμομηχανές τοῦ ἴδιου βάρους, συχνὰ οἱ ἴδιες μηχανές στίς ὁποῖες ἔγιναν μονάχα οἱ σύγχρονες βελτιώσεις, ἐκτελοῦν κατὰ μέσον ὄρο 50% περισσότερο ἔργο ἀπὸ προηγουμένα, καί ὅτι σέ πολλές περιπτώσεις οἱ ἴδιες ἀκριβῶς μηχανές, πού τὸν καιρὸ τῆς περιορισμένης ταχύτητας τῶν 220

¹⁶⁶ «Reports of Insp. of Fact. [for quarter ending 30th September 1844, and from 1st October 1844] to 30th April 1845», σελ. 20.

¹⁶⁷ Στὸ ἴδιο, σελ. 22.

¹⁶⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 62.

¹⁶⁹ Αὐτὸ ἄλλαξε ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς «Parliamentary Return» [«Κοινοβουλευτικῆς ἔκθεσης»] τοῦ 1862. Ἐδῶ στὴ θέση τῆς ὀνομαστικῆς ἰσποδύναμης μπαίνει ἡ πραγματικὴ ἀτμοῦιποδύναμη τῶν σύγχρονων ἀτμομηχανῶν καί φτερωτῶν (βλ. ὑποσημείωση 109^a στή σελ. 403—404). Ἐπίσης δὲν μεταίνουσι μαζί στοῦ ἴδιο σελὶ τὰ ἀδραχτία βάτερ μέ τὰ καθαυτὰ ἀδραχτία (ὅπως γίνεται στὰ «Returns» [Ἐκθέσεις] τοῦ 1839, 1850 καί 1856). Ἀκόμα γιὰ τὰ ἐργοστάσια ἐριουργίας προστέθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν «gigs» [λαναρομηχανές], ἔγινε ὁ χωρισμὸς τῶν ἐρ-

ποδιῶν τὸ λεπτὸ παρῆγαν δύναμη 50 ἵππων, σήμερα μέ ἐλαττωμένη, κατανάλωση κάρβουνου παράγουν πάνω ἀπὸ 100 ἵππων δύναμη... Ἡ σύγχρονη ἀτμομηχανὴ τῆς ἴδιας ὀνομαστικῆς δύναμης σέ ἵππους κινεῖται μέ μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ προηγήτερα, χάρη στίς τελειοποιήσεις στήν κατασκευὴ της, στίς μικρότερες διαστάσεις της καί στὴ διαφορευτικὴ κατασκευὴ τοῦ ἀτμοκῆζαντοῦ της κλπ... Γιαυτό, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι σέ σχέση μέ τήν ὀνομαστικὴ δύναμη σέ ἵππους ἀπασχολεῖται ὁ ἴδιος ὅπως καί προηγούμενα ἀριθμὸς χειρῶν, σέ σχέση μέ τίς ἐργασιομηχανές χρησιμοποιοῦνται σήμερα λιγότερα χέρια»¹⁷⁰. Τὸ 1850 τὰ ἐργοστάσια τοῦ Ἐνωμένου Βασιλείου χρησιμοποιοῦσαν 134 217 ὀνομαστικὲς ἰσποδύναιμις γιὰ νά κινοῦν 25 638 716 ἀδραχτία καί 301 495 ἀργαλιούς. Τὸ 1856 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀδραχτιῶν ἦταν 33 503 580 καί τῶν ἀργαλιῶν 369 205. Ἄν ἡ ἀπαιτούμενη δύναμη σέ ἵππους εἶχε μείνει ἡ ἴδια μέ τοῦ 1850, τότε τὸ 1856 θὰ χρειαζόνταν 175 000 ἰσποδύναιμις. Σύμφωνα ὅμως μέ τήν ἐπίσημη ἔκθεση ὁ ἀριθμὸς τους ἦταν μόνο 161 435, δηλ. πάνω ἀπὸ 10 000 ἰσποδύναιμις λιγότερο ἀπ' ὅ,τι θὰ χρειαζόνταν, ἂν ὑπολογίζονταν μέ βάση τὸ 1850¹⁷¹. «Τὰ γεγονότα πού διαπιστώθηκαν μέ τήν τελευταία Return τοῦ 1856 (ἐπίσημη στατιστικὴ) εἶναι ὅτι τὸ ἐργοστασιακὸ σύστημα ἐπεκτείνεται ὀρμητικὰ, ὅτι σέ σχέση μέ τίς μηχανές ἔχει ἐλαττωθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν χειρῶν, ὅτι ἡ ἀτμομηχανὴ χάρη στήν οἰκονομία δύναμης καί σέ ἄλλες μέθοδες κινεῖ μηχανές μεγαλύτερου βάρους, καί πετυχαίνεται αὐξηση τῆς ποσότητος προϊόντων χάρη στήν τελειοποίησιν τῶν ἐργασιομηχανῶν, τήν ἀλλαγὴ τῶν μεθόδων παραγωγῆς, τήν αὐξηση τῆς ταχύτητας τῶν μηχανῶν καί χάρη σέ πολλές ἄλλες αἰτίες»¹⁷². «Οἱ μεγάλες τελειοποιήσεις πού ἔγιναν στίς μηχανές ὅλων τῶν εἰδῶν ἔχουν ἀνεβάσει πολὺ τὴν παραγωγικὴ τους δύναμη. Χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία τὸ κέντρισμα γι' αὐτὲς τίς τελειοποιήσεις τὸ ἔδωσε ἡ συντόμευση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας... Οἱ τελειοποιήσεις αὐτὲς μαζί μέ τήν ἐντατικότερη προσπάθεια τοῦ ἐργάτη εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα νά παράγεται στὴ συντομευμένη (κατὰ δυὸ ὥρες ἢ κατὰ $\frac{1}{6}$) ἐργασίμη ἡμέρα τουλάχιστο ἡ ἴδια ποσότητα προϊόντος πού παραγόταν προηγούμενα στὴ διάρκειά τῆς μεγαλύτερης ἐργασίμης ἡμέρας»¹⁷³.

Πῶς μεγάλωνε ὁ πλουτισμὸς τῶν ἐργοστασιαρχῶν μέ τήν πιὸ ἐντατικὴ ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μᾶς τὸ ἀποδείχνει καί

γοστασίῳ ἰούτας καὶ καναβιοῦ, ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριάς, καὶ τῶν ἐργοστασίων λιναριοῦ, ἀπὸ τῆς ἄλλης· τέλος, γιὰ πρώτη φορὰ συμπεριλαμβάνονται στήν ἔκθεσιν τὰ καλτσποιεῖα.

¹⁷⁰ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», σελ. 14, 20.

¹⁷¹ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», σελ. 14, 15.

¹⁷² Στὸ ἴδιο, σελ. 20.

¹⁷³ «Reports etc. for 31st October 1858», σελ. 9, 10. Ποβλ. «Reports etc. for 30th April 1860», σελ. 30 κ. ε.

μόνο τό γεγονός ότι η μέση χρονιάτικη αύξηση των αγγλικών εργοστασίων μπαμπακουργίας κλπ. από τό 1838 ως τό 1850 ήταν 32%, ενώ αντίθετα από τό 1850 ως τό 1856 έφτασε τά 86%*.

Όσο μεγάλη κι αν ήταν η πρόοδος της αγγλικής βιομηχανίας στην δετία 1848—1856, τότε πού κυριαρχούσε η δεκάωρη εργάσιμη ημέρα, ξεπεράστηκε ξανά πολύ στην επόμενη εξαχρονη περίοδο 1856—1862. Λογυιάρη στα μεταξουργεία υπήρχαν 1 093 799 άδράχτια τό 1856 και 1 388 544 τό 1862¹⁷⁵ άργαλιού υπήρχαν 9260 τό 1856 και 10 709 τό 1862. Αντίθετα, ο αριθμός των εργατών ήταν 56 131 τό 1856 και 52 429 τό 1862. Έχουμε δηλαδή αύξηση του αριθμού των άδραχτιών κατά 26,9% και των άργαλιών κατά 15,6% μέ ταυτόχρονη μείωση του αριθμού των εργατών κατά 7%. Τό 1850 στα εργοστάσια μάλλινων νημάτων υπήρχαν 875 830 άδράχτια, τό 1856—1 324 549 (αύξηση κατά 51,2%) και τό 1862—1 289 172 (μείωση κατά 2,7%). Αν υπολογιστούν όμως και τά άδράχτια βάτερ πού περιλαμβάνονται στον αριθμό του 1856 όχι όμως και του 1862, θά δούμε πώς από τό 1856 και δώ ο αριθμός των άδραχτιών μένει σχεδόν στάσιμος. Αντίθετα από τό 1850 και δώ σε πολλές περιπτώσεις διπλασιάστηκε η ταχύτητα περιστροφής των άδραχτιών και κίνησης των άργαλιών. Ο αριθμός των ατμοκίνητων άργαλιών στα εργοστάσια worsted [μάλλινων ύφασμάτων] ήταν 32 617 τό 1850, 38 956 τό 1856 και 43 048 τό 1862. Απασχολούνταν σ' αυτά 79 737 πρόσωπα τό 1850, 87 794 τό 1856 και 86 063 τό 1862, απ' αυτά όμως παιδιά κάτω από 14 χρονών ήταν 9956 τό 1850, 11 228 τό 1856 και 13 178 τό 1862. Έτσι, παρά τό γεγονός ότι ο αριθμός των άργαλιών έχει αυξηθεί πολύ τό 1862 σε σύγκριση μέ τό 1856, ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων εργατών μικρυνε, ενώ αυξήθηκε ο αριθμός των εκμεταλλεόμενων παιδιών¹⁷⁶.

Στίς 27 του Άπριλ 1863 ο βουλευτής Φέρεραντ έκανε την παρακάτω δήλωση στην Κάτω Βουλή: «Έργατες αντιπρόσωποι 16 περιφερειών του Λάνκασερ και του Τσέσσερ, πού μιλώ ξονόματός τους, μοι ανακοίνωσαν πώς εξαιτίας της βελτίωσης των μηχανών αυξάνει διαρκώς η δουλιά στα εργοστάσια. Αντίς ύπως προηγούμενα ένας εργάτης νά επιβλέπει μαζί μέ τους βοηθούς του δυό άργαλιούς, επιβλέπει τώρα χωρίς βοηθούς τρεις άργαλιούς και δέν είναι καθόλου κατί τό ασυνήθιστο ένα πρόσωπο νά επιβλέπει 4 άργαλιούς κλπ. Όπως βγαίνει από τά γεγονότα πού ανακοίνωσα, δώδεκα ώρων εργασία στριμώγεται τώρα σε λιγότερες από 10 ώρες εργασίας. Γιαντό

* Βλ. τις σημειώσεις της Σύνταξης στο τέλος του τόμου. Σύντ.

¹⁷⁵ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 129, 100, 103 και 130.

είναι αυτονόητο, σε τί τεράστιο βαθμό έχει αυξηθεί τά τελευταία χρόνια ο μόχθος των εργοστασιακών εργατών»¹⁷⁶.

Γιαντό, παρά τό γεγονός ότι οι επιθεωρητές εργασίας έξυμούν άκούραστα και μ' όλο τους τό δίκιο τά ευνούικά αποτελέσματα των νόμων για τά εργοστάσια πού εκδόθηκαν τό 1844 και 1850, όμολογούν ώστόσο πώς η συντόμευση της εργασίας ημέρας έχει προκαλέσει κιόλας μιá τέτια ένταση της εργασίας, πού καταστρέφει την ύγεια των εργατών, δηλαδή την ίδια την εργατική δύναμη. «Στά περισσότερα εργοστάσια μπαμπακουργίας, ξιουργίας και μεταξιουργίας φαίνεται πώς η εξαντλητική υπερδιέγερση, απαραίτητη για τή δουλιά στις μηχανές, πού τά τελευταία χρόνια η κίνησή τους έχει επιταχυνθεί τόσο πολύ, είναι μιá από τίς αιτίες της υπερβολικής θνησιμότητας από πνευμονικές παθήσεις, πράγμα πού τό άπόδειξε ο γιατρός δρ Γκρήνχαου μέ την τελευταία αξιοθαύμαστη έκθεση του»¹⁷⁶. Δέ χωράει και η παραμικρότερη άμφιβολία, πώς από τή στιγμή πού κόπηκε μιá για πάντα μέ τό νόμο η δυνατότητα για τό κεφάλαιο νά παρατείνει την εργάσιμη ημέρα, η τάση του ν' άποζημιωθεί μέ ένα συστηματικό άνέβασμα του βαθμού έντασης της εργασίας και ν' αντιστρέψει σε μέσο μεγαλύτερης άπομύζησης της εργατικής δύναμης κάθε τελειοποίηση των μηχανών πρέπει σύντομα νά οδηγήσει πάλι σε ένα σημείο στροφής, όπου θά γίνει αναπόφευκτη μιá καινούργια έλάττωση των ώρων εργασίας¹⁷⁷. Από την άλλη μεριά, η θυελωδίκη πορεία της αγγλικής βιομηχανίας από τό 1848 ως τίς μέρες μας, δηλ. στην περίοδο της δεκάωρης εργασίας ημέρας, ξεπέρασε την περίοδο από τό 1833 ως τό 1847, δηλ. την περίοδο της δωδεκάωρης εργασίας ημέρας, ακόμα πιό πολύ απ' ότι ξεπέρασε η περίοδος της δωδεκάωρης εργασίας ημέρας τό μισό αιώνα πού ακολούθησε ύστερα από την εισαγωγή του εργοστασιακού συστήματος στη βιομηχανία, δηλ. την περίοδο πού κυριαρχούσε η άπεριόριστη εργάσιμη ημέρα¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Μέ τό σύγχρονο ατμοκίνητο άργαλιό ένας ύφαντής παράγει τώρα σε 60 ώρες την έβδομάδα μέ δυό άργαλιούς 26 κομμάτια ύφασματος δρισμένου είδους και καθορισμένου μήκους και φάρδους, ενώ μέ τον παλιό ατμοκίνητο άργαλιό μπορούσε νά παράγει μόνο 4. Τά έξοδα ύφανσης ενός τέτοιου κομματιού στις άρχές κιόλας της δεκαετίας 1850—1860 είχαν πέσει από 2 σελίνια και 9 πένες σε 5½ πένες.

¹⁷⁷ Προσθήκη στη 2η έκδοση.—«Πρίν 30 χρόνια (τό 1841) από έναν κλώστη μπαμπακιού μέ 3 βοηθούς ζητούσαν νά επιβλέπει μόνο δυό μηχανές μιούλ μέ 300—324 άδράχτια. Σήμερα (τέλη του 1871) είναι υποχρεωμένος μέ 5 βοηθούς νά επιβλέπει μηχανές μιούλ μέ 2200 άδράχτια, και παράγει τουλάχιστο έφτά φορές περισσότερο νήμα απ' ό,τι τό 1841» (Alexander Redgrave, επιθεωρητής εργασίας, στο «Journal of the Society of Arts», 5 του Γενάρη 1872).

¹⁷⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1861», σελ. 25, 26.

¹⁷⁷ Στους εργοστασιακούς εργάτες του Λάνκασερ άρχισε τώρα (1867) η ξύμωση για τό οχτάωρο.

¹⁷⁸ Οι παρακάτω λίγοι αριθμοί δείχνουν την πρόοδο των καθυιτό «Factories» [εργοστασίων] στο United Kingdom [Ένωμένο Βασίλειο] από τό 1843 και δώ:

4. ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ.

Στὴν ἀρχὴ τοῦτου τοῦ κεφαλαίου ἐξετάσαμε τὸ σῶμα τοῦ ἐργοστασίου, τὴ διάρθρωση τοῦ συστήματος τῶν μηχανῶν. Ἐπειτα εἶδαμε πῶς οἱ μηχανές αὐξάνουν γιὰ τὸ κεφάλαιο τὸ ἀνθρώπινο ὕλικό ἐκμετάλλευσης τραβώντας στὴν παραγωγή τὴν ἐργασία τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν, πῶς δημεύουν ὅλο τὸ χρόνον ζωῆς τοῦ ἐργάτη, ἐπεκτείνοντας ἀπεριόριστα τὴν ἐργάσιμη ἡμέρα, καὶ πῶς ἡ πρόοδος τους, πού δίνει τὴ δυνατότητα νὰ παράγεται σὲ ὁλοένα μικρότερο χρόνο μιά σὲ τεράστιο βαθμὸ αὐξανόμενη ποσότητα προϊόντων, χρησιμεύει τελικὰ σάν συστηματικὸ μέσο γιὰ νὰ ρευστοποιεῖ κάθε στιγμὴ περισσότερη ἐργασία ἢ γιὰ νὰ ἐκμεταλλεῖται ὅλο καὶ πιο ἐντατικὰ τὴν ἐργατικὴ δύναμη. Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τὸ σύνολο τοῦ ἐργοστασίου, καὶ μάλιστα στὴν πρὶ ἀναπτυγμένη του μορφή.

Ὁ δρ Γουόρ, ὁ Πίνδαρος τοῦ αὐτόματου ἐργοστασίου, τὸ περιγράφει, ἀπὸ τὴ μιά μεριά, σάν «συνεργασία διάφορων τάξεων ἐργατῶν, ἐνήλικων καὶ ἀνήλικων, πού ἐπιβλέπουν μέ ἐπιδεξιότητα καὶ ἐπιμέλεια ἓνα σύστημα παραγωγικῶν μηχανῶν πού μπαίνει ἀδιάκοπα σὲ κίνηση ἀπὸ μιά κεντρικὴ δύναμη (τὸν πρωτοκινητήρα)»,

	Ἐξαγωγή σὲ ὄγκο			
	1848	1851	1860	1865
<i>Ἐργοστάσια μπαμπακοϋργίας</i>				
Μπαμπακερά νήματα (λίβρες)	135 831 162	143 966 106	197 345 655	103 751 455
Κλωστή γραψίματος (λίβρες)		4 392 176	6 297 554	4 648 611
Μπαμπακερά ὑφάσματα (γυάρδες)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
<i>Ἐργοστάσια λινουργίας καὶ καναβουργίας</i>				
Νήματα (λίβρες)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Ὑφάσματα (γυάρδες)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
<i>Ἐργοστάσια μεταξουργίας</i>				
Νήματα γιὰ στημόνια, κλωστές, νήματα (λίβρες)	[1846] 466 825	462 513	897 402	812 589
Ὑφάσματα (λίβρες)		1 181 455	1 307 293	2 869 837
<i>Ἐργοστάσια ἑοιουργίας</i>				
Μάλλινα νήματα (λίβρες)		14 670 880	27 533 968	31 669 267
Ὑφάσματα (γυάρδες)		151 231 153	190 037 537	278 837 418

ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ περιγράφει σάν «ἓνα τεράστιο αὐτόματο, πού συγκροτεῖται ἀπὸ ἀναρίθμητα μηχανικά καὶ ἐνσυνείδητα ὄργανα πού δροῦν συνεννοημένα καὶ χωρὶς διακοπὴ γιὰ νὰ παράγουν τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, ἔτσι πού ὅλα αὐτὰ τὰ ὄργανα νὰ ὑπάγονται σὲ μιά κινητήρια δύναμη πού κινεῖται μόνη της». Οἱ δύο αὐτοὶ ὁρισμοὶ δὲν εἶναι καθόλου ταυτόσημοι. Στὸν ἓνα ὁ συνδυασμένος συνολικὸς ἐργάτης ἢ τὸ κοινωνικὸ σῶμα ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν ὁρὼν ὑποκείμενο καὶ τὸ μηχανικὸ αὐτόματο σάν ἀντικείμενο· στὸν ἄλλο εἶναι ὑποκείμενο τὸ ἴδιο τὸ αὐτόματο, ἐνῶ οἱ ἐργάτες μόνον σάν ἐνσυνείδητα ὄργανα εἶναι ἐνταγμένοι στὰ ἀσυνείδητα ὄργανά του καὶ μαζί μ' αὐτὰ εἶναι

	Ἐξαγωγή σὲ ἀξία (λίβρες στερελίνες)			
	1848	1851	1860	1865
<i>Ἐργοστάσια μπαμπακοϋργίας</i>				
Μπαμπακερά νήματα	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Μπαμπακερά ὑφάσματα	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
<i>Ἐργοστάσια λινουργίας καὶ καναβουργίας</i>				
Νήματα	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Ὑφάσματα	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
<i>Ἐργοστάσια μεταξουργίας</i>				
Νήματα γιὰ στημόνια, κλωστές, νήματα	77 789	196 380	826 107	768 064
Ὑφάσματα	[510 328]	1 130 398	1 587 303	1 409 221
<i>Ἐργοστάσια ἑοιουργίας</i>				
Μάλλινα νήματα	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Ὑφάσματα	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Βλ. τίς Ἰαλιανὲς Βίβλους: «Statistical Abstract for the United Kingdom» ἀριθ. 8 καὶ 13, London 1861 καὶ 1866.)

Στὸ Λάνκσσιρ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργοστασίων αὐξήθηκε μόνον κατὰ 4%, ἀπὸ τὸ 1839 ὡς τὸ 1850, κατὰ 19% ἀπὸ τὸ 1850 ὡς τὸ 1856 καὶ κατὰ 33% ἀπὸ τὸ 1856 ὡς τὸ 1862, ἐνῶ καὶ στίς δύο ἐνδεκάχρονοις περιόδοις ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολούμενων προσώπων αὐξήθηκε ἀπόλυτα καὶ ἔπεσε σχετικὰ. Πρβλ. «Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862», σελ. 63. Στὸ Λάνκσσιρ ἐπικρατοῦν τὰ ἐργοστάσια μπαμπακοϋργίας. Ποιά εἶναι ὁμῶς ἡ ἀναλογικὴ θέσις πού κατέχουν γενικὰ στὴν παραγωγὴ νημάτων καὶ ὑφασμάτων, αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀπ' ὅλα τὰ ἐργοστάσια μπαμπακοϋργίας τῆς Ἀγγλίας, τῆς Οὐαλλίας, τῆς Σκωτίας καὶ τῆς Ἰρλανδίας στὸ Λάνκσσιρ βρίσκονται τὰ 45,2%, ἀπ' ὅλα τὰ ἀδράχτια τὰ 83,3%, ἀπ' ὅλους τοὺς ἀποκίνητους ἀργαλιούς τὰ 81,4%, ἀπ' ὅλες τίς ἱπποδυνάμεις πού κινοῦν τὰ ἐργοστάσια μπαμπακοϋργίας τὰ 72,6% καὶ ἀπὸ τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦν τὰ 58,2% (στὸ ἴδιο, σελ. 62, 63).

υποταγμένοι στην κεντρική κινήτρια δύναμη. Ο πρώτος όρισμός ισχύει για κάθε δυνατή χρησιμοποίηση των μηχανών σε μεγάλη κλίμακα, ο δεύτερος χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατική τους χρησιμοποίηση και συνεπώς το σύγχρονο εργοστασιακό σύστημα. Γι αυτό, του Γιούρ του άρέσει να παρουσιάζει την κεντρική μηχανή, από την οποία ξεκινάει η κίνηση, όχι μόνο σαν αυτόματο, μά και σαν αυτοκράτη. «Σ' αυτά τα μεγάλα εργαστήρια η ευεργετική δύναμη του ατμού συγκεντρώνει γύρω της τις μυριάδες των υπηκόων της»¹⁷⁹.

Μαζί με το εργαλείο δουλιώς περνάει από τον εργάτη στη μηχανή και η δεξιότητά του χειρισμού του. Η παραγωγική ικανότητα του εργαλείου έχει χειραφετηθεί από τους προσωπικούς φραγμούς που της βάζει η εργατική δύναμη του ανθρώπου. Έτσι καταργείται η τεχνική βάση που πάνω της στηρίζεται ο καταμερισμός της εργασίας στη μανουφακτούρα. Γι αυτό, στη θέση της ιεραρχίας των ειδιευμένων εργατών, που χαρακτηρίζει τη μανουφακτούρα, μπαίνει στο αυτόματο εργοστάσιο η τάση της εξίσωσης ή της ισοπέδωσης των εργασιών, που είναι υποχρεωμένοι να εκτελούν οι βοηθοί των μηχανών¹⁸⁰, στη θέση των τεχνητά δημιουργημένων διαφορών ανάμεσα στους μερικούς εργάτες επικρατούν οι φυσικές διαφορές ηλικίας και φύλου.

Εφόσον ο καταμερισμός της εργασίας ξαναεμφανίζεται στο αυτόματο εργοστάσιο, αποτελεί στην αρχή κατανομή εργατών στις ειδιευμένες μηχανές και κατανομή εργατικών μαζών—που δεν αποτελούν ωστόσο διαρθρωμένες ομάδες—στά διάφορα τμήματα του εργοστασίου όπου εργάζονται σε όμοιους εργαλειομηχανές, αρραδιασμένες ή μιά δίπλα στην άλλη, δηλ. υπάρχει απλή συνεργασία ανάμεσά τους. Η διαρθρωμένη ομάδα της μανουφακτούρας έχει αντικατασταθεί εδώ από την ομάδα του βασικού εργάτη με τους λίγους βοηθούς του. Ο ουσιαστικός χωρισμός είναι ο χωρισμός ανάμεσα σε εργάτες που εργάζονται πραγματικά στις εργαλειομηχανές (σ' αυτούς πρέπει να προστεθούν οι λίγοι εργάτες που επιβλέπουν ή τροφοδοτούν την κινήτρια μηχανή) και σε απλούς βοηθούς (σχεδόν αποκλειστικά παιδιά) αυτών των εργατών που δουλεύουν στις μηχανές. Στους βοηθούς συμπεριλαμβάνονται λίγο-πολύ όλοι οι «feeders» (που απλώς τροφοδοτούν τη μηχανή με υλικό κατεργασίας). Δίπλα σ' αυτές τις κύριες κατηγορίες στέκει ένα αριθμητικά ασημαντό προσωπικό που ασχολείται με τον έλεγχο όλων των μηχανών και με τη διαρκή έπισηνσή τους, λχ. διπλωματούχοι μηχανικοί, μηχανοτεχνίτες, μαραγκοί κλπ. Πρόκειται για ένα ανώτερο στρώμα εργατών, ένμμερι έπιστημονικά καταρτισμένο και ένμμερι χειροτεχνικό, που βρίσκεται έξω από τον κύκλο των

εργοστασιακών εργατών και που έχει απλώς προσκολληθεί σ' αυτούς¹⁸¹. Ο καταμερισμός αυτός της εργασίας είναι καθαρά τεχνικός.

Κάθε εργασία στη μηχανή απαιτεί την κατάρτιση του εργάτη από τα μικρά του χρόνια, για να μάθει να προσαρμόζει τις δικές του κινήσεις στην ομοιόμορφη συνεχή κίνηση ενός αυτόματου. Μιά και το σύνολο των μηχανών αποτελεί το ίδιο ένα σύστημα ποικίλων συνδυασμένων μηχανών που λειτουργούν ταυτόχρονα, και η συνεργασία που στηρίζεται σ' αυτό απαιτεί έπίσης μιά κατανομή διάφορων εργατικών ομάδων ανάμεσα στις διάφορες μηχανές. Η παραγωγή με μηχανές εξαλείφει όμως την ανάγκη να παγιωθεί με μανουφακτουρικό τρόπο αυτή η κατανομή με μόνημη προσαρμολή του ίδιου εργάτη στην ίδια λειτουργία¹⁸². Έπειδή η κίνηση του εργοστασίου σαν συνόλου δεν ξεκινάει από τον εργάτη, αλλά από τη μηχανή, μπορεί να γίνεται διαρκής αλλαγή προσώπων χωρίς να διακόπτεται το προτσές εργασίας. Την πιο χτυπητή απόδειξη σχετικά μ' αυτό μās την προσφέρει το σύστημα της βάθδιας [Relaissystem] που εφαρμόστηκε τον καιρό της ανταρσίας των εργοστασιαρχών τό 1848—1850. Τέλος η ταχύτητα, με την οποία μαθαίνεται σε νεαρή ηλικία η δουλιά στη μηχανή, παραμερίζει με τη σειρά της την ανάγκη να εκπαιδευτεί μιά ειδική κατηγορία εργατών αποκλειστικά για τη δουλιά στις μηχανές¹⁸³.

¹⁸¹ Είναι χαρακτηριστικό για τό σκοπό της στατιστικής άπάτης, που έξάλλου θά μπορούσε ν' άποδειχτεί και στις λεπτομερείς του, ότι η άγγλική εργοστασιακή νομοθεσία άποκλείει ρητά από τη δικαιοδοσία της τούς εργάτες που άναφέρονται τελευταία στο κείμενο σαν μη-εργοστασιακούς εργάτες, ένώ από την άλλη οι «Returns» [έκθέσεις] που δημοσιεύει η βουλή περιλαμβάνουν έξισου ρητά στην κατηγορία των εργοστασιακών εργατών όχι μονάχα τούς διπλωματούχους μηχανικούς, τούς μηχανοτεχνίτες κλπ., μά και τούς διευθυντές των εργοστασίων, τούς υπάλληλους των γραφείων, τούς κλητήρες, τούς έπιστάτες των άποθηκών, τούς συσκευαστές κλπ., με δυό λόγια όλους, έκτός από τόν ιδιοκτήτη του εργοστασίου.

¹⁸² Ο Γιούρ τό παραδέχεται αυτό. Λέει πώς οι εργάτες «σε περίπτωση ανάγκης μπορούν να μετατεθούν από τη μιά μηχανή στην άλλη κατά βούληση του διευθυντή» και άναφωνεί θριαμβολογώντας: «Αυτού του είδους η αλλαγή βρίσκειται σε άνοιχτή αντίφαση με την παλιά ρουτίνα που καταμερίζει την εργασία και που σε έναν εργάτη άναθέτει τό καθήκον να φτιάχνει τό κεφάλακι μίς κορφίτσας και σε έναν άλλο να τροχίζει τη μύτη της» [«Philosophy of Manufactures», σελ. 22]. Θάπρεπε μάλλον να διερωτηθεί, για ποιο λόγο στο αυτόματο εργοστάσιο αυτή την «παλιά ρουτίνα» την εγκαταλείπουν μόνο «σε περίπτωση ανάγκης».

¹⁸³ Όταν υπάρχει έλλειψη ανθρώπων, όπως λχ. τόν καιρό του άμερικάνικου έμφυλου πολέμου, ο εργοστασιακός εργάτης χρησιμοποιείται από τόν άσόν σε έξαιρετικές περιπτώσεις στις πιο χοντρές δουλιές, όπως στην όδοποιία κλπ. Τα άγγλικά «ateliers nationaux» [ένθνικά εργαστήρια], του 1862 κ. έ. για τούς άνεργους εργάτες μπαμπακοουργίας διέφεραν από τα γαλλικά του 1848 κατά τό ότι στα δεύτερα ο εργάτης ήταν υποχρεωμένος να έκτελει με έξοδα του κράτους μη παραγωγικές εργασίες, ένώ στα πρώτα ήταν υποχρεωμένος να έκτελει προς όφελος του άσόντου παραγωγικές εργασίες του δήμου, και μάλιστα πιο φτηνά από τούς κανονικούς εργάτες, που έτσι έξαναγκάζονται να τούς συναγωνίζονται. «Η άσφατική όψη των εργατών μπαμπακοουργίας έχει χωρίς άμφιβολία κάλυπτε- ρήσει. Αυτό, όσον άφορά τούς άνδρες, τό άποδίδω στη δουλιά που κάνουν

¹⁷⁹ *Ure*: «Philosophy of Manufactures», σελ. 18.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 31. Η ρβλ. *Karl Marx*: «Miserie de la Philosophie», Paris 1847, σελ. 140. 141.

Οι δουλίες όμως των άλλων βοηθών ένμέρει μπορούν στό εργοστάσιο ν' αντικατασταθούν από μηχανές¹⁸⁴, και ένμέρει, έπειδή είναι πάρα πολύ άπλές, επιτρέπουν τή γρήγορη και διαρκή αλλαγή των προσώπων πού είναι επιφορτισμένα μ' αυτό τό βάσανο.

Παρά τό γεγονός λοιπόν ότι οι μηχανές ανατρέπουν από τεχνική άποψη τό παλιό σύστημα του καταμερισμού τής εργασίας, ώστόσο τό σύστημα αυτό στην άρχή σέφνεται μέσα στό εργοστάσιο μέ τή δύναμη τής συνήθειας σάν παραδότη τής μανουφακτούρας, γιά νά αναπαράγει και νά παγωθεί άργότερα από τό κεφάλαιο μέ ακόμα πιό άποκρουστική μορφή σάν μέσο εκμετάλλευσης τής εργατικής δύναμης. Η ισόβια ειδικότητα νά χειρίζεται ο εργάτης ένα μερικό εργαλείο, μετατρέπεται σέ ισόβια ειδικότητα νά υπηρετεί μιά μερική μηχανή. Χρησιμοποιούν καταχρηστικά τή μηχανή γιά νά μετατρέπουν τόν ίδιο τόν εργάτη από νήπιο σέ μέρος μιάς μερικής μηχανής¹⁸⁵. Έτσι, όχι μόνο μειώνονται σημαντικά τά έξοδα πού είναι αναγκαία γιά τή δική του άναπαγωγή, μά ολοκληρώνεται ταυτόχρονα ή άπόλυτη εξάρτησή του από τό σύνολο του εργοστασίου, δηλ. από τόν κεφαλαιοκράτη. Όπως παντού, πρέπει κι εδώ νά γίνεται διάκριση ανάμεσα στή μεγαλύτερη παραγωγικότητα, πού οφείλεται στην ανάπτυξη του κοινωνικού προτσές παραγωγής, και στή μεγαλύτερη παραγωγικότητα, πού οφείλεται στην κεφαλαιοκρατική του εκμετάλλευση.

Στή μανουφακτούρα και στή χειροτεχνία ο εργάτης εξυπηρετείται από τό εργαλείο, ένω στό εργοστάσιο ο εργάτης ύπηρετεί τή μηχανή. Έκεί ή κίνηση του μέσου εργασίας ξεκινάει απ' αυτόν, εδώ είναι υποχρεωμένος ν' ακολουθεί αυτός τίς κινήσεις του μέσου εργασίας. Στή μανουφακτούρα οι εργάτες είναι μέλη ενός ζωντανού μηχανισμού.

στό ύπαιθρο σέ δημόσια έργα. (Έδώ πρόκειται γιά τούς εργοστασιακούς εργάτες του Πρέστον, πού δούλεψαν στην αποξήρανση του «έλους του Πρέστον».) («Reports of Insp. of Fact. October 1863», σελ. 59).

¹⁸⁴ Παράδειγμα: οι διάφορες μηχανοσυσκευές πού έχουν εισαχθεί στά εργοστάσια έριουργίας γιά τήν αντικατάσταση τής εργασίας των παιδιών, ύστερα από τό νόμο του 1844. Όταν τά παιδιά των ίδιων των κυρίων εργοστασιαρχών θά είναι ίποχρεωμένα νά περάσουν «από τό σχολείο» του άπλου βοηθού του εργοστασίου, θά σημειωθεί σέ λίγο μιά αξιόλογη άνοδος σ' αυτό τόν άνεπαφο σχεδόν τομέα τής μηχανικής. «Οι selfacting mules [αυτόματες κλωστικές μηχανές μούλ] είναι ίσως μηχανές έξίσου επικίνδυνες μέ όποιεσδήποτε άλλες. Τά περισσότερα δυστυχήματα γίνονται σέ μικρά παιδιά και μάλιστα γιάτί σέφνονται κάτω από τίς μούλ γιά νά σκοτώσουν τό πάτωμα τή στιγμή πού οι μούλ βρίσκονται σέ κίνηση. Πολλοί „minders" (εργάτες πού εργάζονται σέ μούλ) παραπεμπήθηκαν στό δικαστήρια (από τούς επιθεωρητές εργασίας) και τιμωρήθηκαν μέ χρηματικό πρόστιμο γι' αυτό τους τό παράπτωμα, χωρίς όμως κάποιο γενικό όφελος. Άν οι μηχανοκατασκευαστές έρεύρισαν μιά αυτόματη σκούπα πού ή χρήση τής θάκανε περιττό γιά τά μικρά αυτά παιδιά νά σέφνονται κάτω από τίς μηχανές, αυτό θ' αποτελούσε μιά ευτυχή συμβολή στό μέτρο προστασίας πού παίρνουμε» («Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866», σελ. 63).

¹⁸⁵ Έπομένως μπορούμε νά εκτιμήσουμε όπως πρέπει τά παραμύθια του Προντόν, πού τίς μηχανές δέν τίς «συγχροτεί» σάν σύνθεση μέσων εργασίας, αλλά σάν σύνθεση επιμέρους εργασιών γιά τούς ίδιους τούς εργάτες.

Στό εργοστάσιο ύπάρχει ένας νεκρός μηχανισμός άνεξάρτητα από τούς εργάτες, και οι εργάτες προσαρτούνται σ' αυτόν σάν ζωντανά εξαρτήματα. «Η θλιβερή μονοτονία ενός ατέλειωτου μαρτυρίου τής δουλιάς, όπου επαναλαμβάνεται διαρκώς τό ίδιο μηχανικό προτσές, μοιάζει μέ τό μαρτύριο του Σίσουφου. Τό βάρος τής δουλιάς πέφτει συνεχώς ξανά και ξανά σάν τό βράχο του Σίσουφου πάνω στον αποκαμωμένο εργάτη»¹⁸⁶. Ένώ ή δουλιά στίς μηχανές καταπονεί στό έπακρο τό νευρικό σύστημα, πνίγει τό πολύπλευρο παιχνίδι των μυώνων και στερεί από τόν άνθρωπο κάθε έλεύθερη σωματική και πνευματική δραστηριότητα¹⁸⁷. Άκόμα και τό ξαλάφρωμα τής δουλιάς γίνεται μέσο βασανισμού, γιάτί ή μηχανή δέν απέλευθερώνει τόν εργάτη από τήν εργασία, αλλά τήν εργασία από τό περιεχόμενό της. Κάθε κεφαλαιοκρατική παραγωγή, έφόσον δέν είναι μόνο προτσές εργασίας, μά ταυτόχρονα είναι και προτσές αξιοποίησης του κεφαλαίου, έχει κοινό χαρακτηριστικό της ότι δέ χρησιμοποιεί ο εργάτης τόν όρο εργασίας, αλλά αντίστροφα ο ύρος εργασίας χρησιμοποιεί τόν εργάτη, μονάχα όμως μέ τίς μηχανές ή αντίστροφή αυτή άποχτάει μιά τεχνικά χειροπιαστή πραγματικότητα. Στή διάρκεια του ίδιου του προτσές εργασίας, τό μέσο εργασίας, μέ τή μετατροπή του σέ αυτόματο, δρθώνεται άπέναντι στον εργάτη σάν κεφάλαιο, σάν νεκρή εργασία, πού έξουσιάζει και άπομιμζά τή ζωντανή εργατική δύναμη. Όπως είπαμε κιόλας πιό πάνω, ο χωρισμός των πνευματικών δυνάμεων του προτσές παραγωγής από τή χειρωνακτική εργασία και ή μετατροπή τους σέ δυνάμεις κυριαρχίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία ολοκληρώνονται στή μεγάλη βιομηχανία πού στηρίζεται στίς μηχανές. Η μερική δεξιοτητα του μεμονωμένου εργάτη, πού δουλίζει στή μηχανή και πού του άφαιρέσαν κάθε περιεχόμενο, εξαφανίζεται σάν μηδαμινό πάρεργο μπρός στην έπιστήμη, μπρός στίς τεράστιες φυσικές δυνάμεις και μπρός στή μαζική κοινωνική εργασία πού ένσαρκώνονται στό σύστημα των μηχανών και αποτελούν μαζί του τή δύναμη του «άφέντικου» (master). Γιαυτό, σέ περίπτωση σύγκρουσης μέ τά «χέρια», τό άφέντικο αυτό, πού στό μυαλό του είναι άχώριστα συνυφασμένα οι μηχανές και τό μονοπώλιο του σ' αυτές, άναφωνεί περιφρόνητικά άπευθυνόμενος στά «χέρια»: «Οι εργοστασιακοί εργάτες θάκαναν καλά νά θυμούνται ότι στην πραγματικότητα ή εργασία τους είναι ένα πολύ κατώτερο είδος ειδικευμένης δουλιάς, ότι καμιά άλλη δουλιά δέν μπορεί νά μαθευτεί πιό εύκολα και ότι, παίρνοντας ύπόψη τήν ποιότητά της, καμιά άλλ-

¹⁸⁶ F. Engels: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England»¹ Leipzig 1845, σελ. 217. Άκόμα και ένας κοινότοπος αισιόδοξος όπαδός του έλευθερου έμπορίου ό κ. Μολινάρι, παρατηρεί: «Ένας άνθρωπος αναλώνεται πιό γρήγορα όταν έπιβλέπει δεκαπέντε ώρες τήν ήμέρα τή μονότονη κίνηση ενός μηχανισμού, παρά όταν στό ίδιο χρονικό διάστημα βάξει σέ κίνηση τή φυσική του δύναμη. Η εργασία αυτή τής έπιβλεψης, πού θά μπορούσε ίσως νά χρησιμέψει σάν γυμναστική όφέλιμη γιά τό πνεύμα, άν δέν παρατεινόταν πάρα πολύ, καταστρέφει μέ τόν καιρό, μέ τήν υπερβολή της, ταυτόχρονα και τό πνεύμα και τό σώμα» (G. de Molinari: «Etudes Economiques», Paris 1846, [σελ. 49]).

¹⁸⁷ F. Engels, στό ίδιο, σελ. 216.

λη δέν πληρώνεται καλύτερα, ὅτι καμιά ἐργασία δέν μπορεῖ, μέ μιὰ τόσο σύντομη διδασκαλία στό λιγότερο ἐμπειρο, νά προσφερθεῖ σέ τέτια ἀφθονία καί σέ τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Στήν πραγματικότητα οἱ μηχανές τοῦ ἀφεντικοῦ παίζουν στήν ὑπόθεση τῆς παραγωγῆς πολύ σημαντικότερο ρόλο ἀπό τό ρόλο τῆς ἐργασίας καί τῆς δεξιότητος τοῦ ἐργάτη, πού μπορεῖ νά τή διδάχτῃ κανεῖς μέ μαθήτευση 6 μηνῶν καί πού μπορεῖ νά τή μάθει καί ὁ τελευταῖος σκαφτιάς»¹⁸⁸.

Ἡ τεχνική ὑποταγή τοῦ ἐργάτη στή μονότονη πορεία τοῦ μεσου ἐργασίας καί ἡ ἰδιόμορφη σύνθεση τοῦ σώματος ἐργασίας ἀπό ἄτομα καί τῶν δυό φύλων καί τῶν πῶ διαφορετικῶν ἡλικιῶν δημιουργοῦν μιὰ πειθαρχία στρατώνας, πού διαμορφώνεται καί γίνεται τό δλοκληρωμένο καθεστῶς τοῦ ἐργοστασίου καί πού ἀναπτύσσει ὡς τήν δλοκληρωσῆ τῆς τήν προαναφερμένη δουλιά τῆς ἐπιβίωσης, δηλ. ταυτόχρονα καί τό χωρισμό τῶν ἐργατῶν σέ χειρωνακτικούς ἐργάτες καί σέ ἐπιστάτες ἐργασίας, σέ κοινούς φαντάρους τῆς βιομηχανίας καί σέ ὑπαξιωματικούς τῆς βιομηχανίας. «Ἡ κύρια δυσκολία στό αὐτόματο ἐργοστάσιο... συνίστατο... στήν πειθαρχία, πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά μάθουν τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀπαρνηθοῦν τίς ἄτακτες συνήθειές τους στή δουλιά καί γιά νά τοὺς κάνουν ἕνα μέ τήν ἀμετάβλητη κανονικότητα τοῦ μεγάλου αὐτομάτου. Ἦταν ὁμως ἡράκλειο ἐργο ἡ ἐφεύρεση καί ἡ πετυχημένη ἐφαρμογή ἐνός κώδικα πειθαρχίας, πού ν' ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες καί στήν ταχύτητα τοῦ αὐτομάτου συστήματος, καί τό εὐγενικό αὐτό ἐργο τό πραγματοποιήσε ὁ Ἀρχαίτ! Ἀκόμα καί σήμερον, πού τό σύστημα εἶναι ὀργανωμένο σ' ὅλη του τήν ἐντέλεια, εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά βρεῖ κανεῖς κατάλληλους βοηθούς γιά τό αὐτόματο σύστημα ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες πού ἔχουν φτάσει τήν ἀνδρική ἡλικία...»¹⁸⁹. Ὁ κώδικας τοῦ ἐργοστασίου, μέ τόν ὁποῖο τό κεφάλαιο διατυπώνει τήν ἀπόλυτη κυριαρχία του πάνω στοὺς ἐργάτες του σάν ἰδιώτης νομοθέτης καί αὐτεξουσία, χωρίς τό χωρισμό τῶν ἐξουσιῶν, τόν τόσο ἀρεστό ἄλλωστε στοὺς ἀστούς, καί χωρίς τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα, πού τοὺς ἀρέσει ἀκόμα περισσότερο, ὁ κώδικας αὐτός εἶναι ἄλλῳς ἢ κεφαλαιοκρατική γελοιογραφία τῆς κοινωνικῆς ρύθμισης τῶν πρὸς ἐργασίας, πού τήν κάνει ἀπαραίτητη ἢ

¹⁸⁸ «The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six month's education can teach, and a common labourer can learn» («The Masters Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee», Manchester 1854, σελ. 17). Θά δοῦμε ἀργότερα ὅτι ὁ «Master» ἀρχίζει ἄλλο τροπάρι ἀπό τή στιγμή πού κινδυνεύει νά χάσει τὰ «ζωντανά» αὐτόματά του.

¹⁸⁹ *Ure*: «Philosophie of Manufactures», σελ. 15. «Οποῖος γνωρίζει τή βιογραφία τοῦ Ἀρχαίτ, δέ θά ὀνομάσει ποτέ τό μεγαλοφυῆ αὐτόν κούρεα «εὐγενή». Ἀπ' ὅλους τοὺς μεγάλους ἐφευρέτες τοῦ 18ου αἰῶνα ἦταν χωρίς ἀμφιβολία ὁ μεγαλύτερος κλέφτης ξένων ἐφευρέσεων καί ὁ πῶ πρόστυχος ἄνθρωπος.

συνεργασία σέ πλατιά κλίμακα καί ἡ χρησιμοποίηση κοινῶν μέσων ἐργασίας, καί ἰδίως τῶν μηχανῶν. Στή θέση τοῦ βοῦρδουλα τοῦ ἐπιστάτη τῶν δούλων μπαίνει τό βιβλίδιο τιμωρῶν τοῦ ἐπιστάτη ἐργασίας. Ὅλες οἱ τιμωρίες ἀνάγονται φυσικότερα σέ χρηματικά πρόστιμα καί σέ περικοπές ἀπό τό μισθό, καί ἡ νομοθετική δευδερκέα τῶν Λυκούργων τοῦ ἐργοστασίου κάνει γι' αὐτοὺς τήν παράβαση τῶν νόμων τοὺς ἀκόμα πῶ ἐπικερδῇ ἀπό τήν τήρησή τους¹⁹⁰.

¹⁹⁰ «Ἡ σκλαβιά, στήν ὁποία ἡ ἀστική τάξη κρατᾷ δεμένο τό προλεταριάτο, πούθενά ἄλλοῦ δέ φαίνεται τόσο καθαρά, ὅσο στό ἐργοστασιακό σύστημα. Ἐδῶ σταματᾷ νομικά καί οὐσιαστικά κάθε ἐλευθερία. Ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νά βρεῖται στό ἐργοστάσιο τό πρῶτο στίς 5½, ἂν φτάσει λίγα λεπτά ἀργότερα τιμωρεῖται, καί ἂν φτάσει 10 λεπτά τῆς ὥρας ἀργότερα δέν τόν ἀφήνουν καθόλου νά μπεῖ μέσα ὡς πού νά τελειώσει ἡ ὥρα τοῦ κολατιστοῦ καί χάνει τό ἕνα τέταρτο τοῦ μεροκάματου. Εἶναι ὑποχρεωμένος νά τρώει, νά πίνει καί νά κοιμάται κατ' ἐπιταγήν... Τό τυραννικό κούδουνι τόν καλεῖ ἀπό τό κρεβάτι, ἀπό τό κολατισμό καί ἀπό τό μεσημεριανό φαγητό. Καί τί γίνεται μέσα στό ἴδιο τό ἐργοστάσιο; Ἐδῶ ὁ ἐργοστασιαρχὴς εἶναι ἀπόλυτος νομοθέτης. Ἐκδίδει κανονισμοὺς τοῦ ἐργοστασίου, ὅπως τοῦ γουστᾷ, τροποποιεῖ τόν κώδικά του ἢ κάνει προσθήκες σ' αὐτόν, ὅπως τοῦ καπνίσει καί ἂν ἀκόμα συμπεριλάβει στόν κώδικά του καί τίς πῶ μεγάλες παλαβομάρες, τὰ δικαστήρια λένε στοὺς ἐργάτες: Μιὰ καί δεχτήκατε ἐκούσια τό συμβόλαιο αὐτό, εἰστε ὑποχρεωμένοι τώρα νά τό ἐφαρμόσετε... Οἱ ἐργάτες αὐτοὶ εἶναι καταδικασμένοι νά ζοῦν κάτω ἀπὸ τήν ἀπειλή τοῦ πνευματικοῦ καί σωματικοῦ μαστιγίου ἀπὸ τό ἔνατο ἔτος τῆς ἡλικίας τους ὡς τό θάνατό τους» (*Friedrich Engels*: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, σελ. 217 κ. ἐ.). Τό τί «λένε τὰ δικαστήρια», θά τό διαλευκάνω μέ δυό παραδείγματα. Ἡ μιὰ περίπτωση διαδραματίστηκε στό Σέρφφλντ, σά 1866. Ἐκεῖ, ἕνας ἐργάτης εἶχε μισθωθεί γιά δυό χρόνια σ' ἕνα ἐργοστάσιο μετάλλου. Ὑστερα ἀπὸ ἕναν καινὰ μέ τόν ἐργοστασιαρχὴ ἐφυγε ἀπὸ τό ἐργοστάσιο καί δήλωσε ὅτι σέ καμιά περίπτωση δέ θέλει νά δουλέψει σ' αὐτόν τόν ἐργοστασιαρχή. Ὁ ἐργάτης αὐτός μηνύθηκε γιά ἀθέτηση τοῦ συμβολαίου καί καταδικάστηκε σέ δυό μῆνες φυλακή. (Ἀν τό συμβόλαιο τό ἀθετῇ ὁ ἐργοστασιαρχὴς μπορεῖ νά ἐναχθεῖ μόνο *civiliter* [μέ βάση τό ἀστικό δίκαιο] καί διακινδυνεύει τό πολύ-πολύ νά τιμωρηθεῖ μέ ἕνα πρόστιμο.) Ἀφοῦ ὁ ἐργάτης ἔκατσε τοὺς δυό μῆνες στή φυλακή, ὁ ἴδιος ἐργοστασιαρχὴς τόν καλεῖ μέ βάση τό παλιό συμβόλαιο νά ἐπιστρέψει στό ἐργοστάσιο. Ὁ ἐργάτης ἀπαντᾷ: «Ὀχι. Τήν ἀθέτηση τοῦ συμβολαίου τήν ἔχει πιά πληρώσει μέ φυλακή. Ὁ ἐργοστασιαρχὴς τόν ξαναεναίγει, τό δικαστήριο τόν καταδικάζει ξανά, παρὰ τό γεγονός ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς δικαστές, ὁ μίστερ Ση, χαρακτηρίσε ἀνοιχτά σάν δικαστικό τερατοσύγγραμμα τήν περίπτωση αὐτή, ὅτι δηλ. ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ νά τιμωρεῖται περιοδικά σ' ὅλη του τή ζωὴ γιά τό ἴδιο καί τό αὐτό παρίστανται ἡ ἔγκλημα. Τῇ δικαστικῇ αὐτῇ ἀπόφαση δέν τήν ἐκδόσανε κάποιοι «Great Unpaid» [«μεγάλοι ἀμισθοί»]—ἐπαρχιακοὶ εἰρηνοδίκαι, ἐπαρχιακοὶ Ντόγμπερις, ἀλλὰ στό Λονδίνο, ἕνα ἀπ' τὰ ἀνώτατα δικαστήρια. [Ἐποσημίωση στήν 4η ἐκδόση.—Τώρα αὐτό ἔχει καταργηθεῖ. Ἐκτός ἀπὸ μερικές περιπτώσεις—λχ. σά δημοσία ἐργοστάσια φωταερίου—ὁ ἐργάτης ἔχει ἐξισωθεί στήν Ἀγγλία μέ τόν ἐπιχειρηματία στό ζήτημα τῆς ἀθέτησης τοῦ συμβολαίου καί δέν μπορεῖ νά ἐναχθεῖ παρὰ μόνο μέ βάση τό ἀστικό δίκαιο.—Φ. Ε. J.—Ἡ δεύτερη περίπτωση διαδραματίστηκε στό Οὐίλτση, τέλη τοῦ Νοέμβρι 1863. Κάπου 80 ὑφάντριες, πού ἐργάζονταν σέ ἀτοκλήτους ἀργαλιούς κάποιον ὑφαντοβιομηχανοῦ Χέρρα ἀπὸ τό Λέβερς Μίλ τοῦ Οὐέστμπερι Λή, κατέβηκαν σέ ἀπεργία, γιατί ὁ ἴδιος αὐτός ὁ Χέρρα εἶχε τήν ὥραια συνθήκη νά περικόβει τό μισθό τους ὅταν ἀργοῦσαν τό πρῶτο, καί συγκεκριμένα γιά 2 λεπτά ἀργοπορία τοὺς ἔκοβε 6 πένες, γιά 3 λεπτά 1 σελίνι καί γιά 10 λεπτά 1 σελ. καί 6 πένες. Αὐτό ἰσοδυναμεῖ μέ 9 σελίνια τήν ὥρα, δηλ. μέ 4 λίρ. στερλίνες καί 10 σελίνια

Ἀναφέρουμε ἐδῶ μόνο τοὺς ὑλικούς ὄρους, κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκτελεῖται ἡ ἐργοστασιακὴ ἐργασία. Ἡ τεχνητὰ ἀνεβασμένη θερμοκρασία, ἡ κορεσμένη ἀπὸ τεμαχίδια τῆς πρώτης ὕλης ἀτμόσφαιρα, ὁ ξεκουφαντικός θόρυβος κλπ., προσβάλλουν ἐξίσου ὅλα τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, χώρια ὁ κίνδυνος γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὶς πυκνωραδιασμένες μηχανές, πού μέ τὴν κανονικότητα τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους ἐκδίδουν τὰ δελτία ἀπωλείων στίς μάχες τῆς βιομηχανίας^{190α}. Ἡ οἰ-

τὴν ἡμέρα, ἐνῶ ὁ μέσος μισθός τους, ὑπολογισμένος μέ βάση ὅλο τὸ χρόνο, δέν ξεπερνάει ποτέ τὰ 10 μέ 12 σελίνια τὴν ἐβδομάδα. Ὁ Χέραπ εἶχε τοποθετήσει ἕνα παιδί γιὰ νὰ σαλπίζει τὴν ὥρα πού ἀρχίζει ἡ δουλιὰ στό ἐργοστάσιο, παρά-μια πού τὸ ἔκανε κάποτε πρὶν ἀπὸ τὶς 6 π.μ., καὶ ἂν τὰ χέρια δέν ἦταν παρόντα τὴ στιγμή πού σταματοῦσε τὸ σάλπισμα, ἔκλειναν οἱ πόρτες τοῦ ἐργοστασίου καὶ βάζαν πρόστιμο σ' ὅσους ἔμεναν ἀπ' ἔξω. Καὶ ἐπειδὴ δέν ὑπῆρχε ρολοὶ στό ἐργοστάσιο, τὰ δυστυχισμένα χέρια ῥολοκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ μικροῦ φρουροῦ τῆς ὥρας πού τὸν δασκάλει ὁ Χέραπ. Τὰ χέρια πού «ἀπεργοῦσαν», μητέρες καὶ κορίτσια, δῆλωσαν πὼς θὰ ξανάπιαναν δουλιὰ ἂν ὁ φρουρός τῆς ὥρας ἀντικατασταίνονταν ἀπὸ ἕνα ρολοὶ καὶ ἂν ἐφαρμοζόταν μιά πιὸ λογικὴ ταρῖρα προστίμων. Ὁ Χέραπ ἔκανε μὴνυση στό εἰρηνοδικεῖο ἐνάντια σέ 19 γυναῖκες καὶ κορίτσια γιὰ ἀθέτηση τοῦ συμβολαίου. Καταδικάστηκαν σέ 9 πένες πρόστιμο ἡ κάθε μιά καὶ σέ 2 σελίνια καὶ σέ 2 πένες δικαστικὰ ἔξοδα γιὰ ἀθέτηση τοῦ συμβολαίου, πράγμα πού προκάλεσε τὴν ἀνοιχτὴ ἀγανάκτηση τοῦ ἀκορατηρίου. Τὸν Χέραπ φεύγοντας ἀπὸ τὸ δικαστήριον τὸν πῆρε τὸ κατόπι τὸ πληθὸς καὶ τὸν σφύριξε.—Μιά ἀγαπημένη μέθοδος τῶν ἐργοστασιαρχῶν εἶναι νὰ τιμωροῦν τοὺς ἐργάτες μέ περικοπή τοῦ μεροκάματό τους γιὰ τὰ σκάρτα ὑλικά πού τους δίνουν. Ἡ μέθοδος αὕτη προκαλεῖτο τὸ 1866 μιά γενικὴ ἀπεργία στίς ἀγγλικές περιφέρειες ἀγγειοπλαστικῆς. Οἱ ἐκθέσεις τῆς «Children's Employment Commission» (1863—1866) ἀναφέρουν περιπτώσεις, πού ὁ ἐργάτης ἀντὶ νὰ πάρει μισθό, στό τέλος τῆς ἐργασίας του, καὶ μέ τῆς βοήθειας τοῦ κανονισμοῦ προστίμων, βγαίνει ἐπιπλέον καὶ ὀφειλέτης πού ἐξοχότατον «ἀφεντικοῦ» του. Ἐποικοδομητικὲς ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὀξυδέρκεια τῶν αὐτοκρατῶν τῶν ἐργοστασίων στό ζήτημα τῆς περικοπῆς τῶν μισθῶν, μᾶς προσφέρει καὶ ἡ τελευταία κρίση μπαμπακιού. Ὁ ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας Ρ. Μπαϊκερ λέει: «Ἐγὼ ὁ ἴδιος παραπέμφθαι τελευταῖα στὴ δικαιοσύνη ἕναν ἐργοστασιαρχὴ μπαμπακουργίας, γιὰ τὴ δύσκολη καὶ βασανιστικὴ αὕτη ἐποχὴ κρατοῦσε ἀπὸ τὸ μισθὸ μερικῶν „νεαρῶν“ (πάνω ἀπὸ 13 χρονῶν), πού ἀπασχολεῖ, 10 πένες γιὰ τὸ λατρικὸ πιστοποιητικὸ ἡλικίας πού τοῦ κοστίζει μόνο 6 πένες, ἐνῶ ὁ νόμος προβλέπει κράτηση μόνο 3 πένων καὶ ἡ συνήθεια δέν προβλέπει ἀπολύτως καμιά κράτηση γι' αὐτό... Ἐὰν ἄλλος ἐργοστασιαρχὴς, γιὰ νὰ πετύχει τὸν ἴδιο σκοπὸ χωρὶς νάρθει σέ σύγκρουση μέ τὸ νόμο, ἐπιβαρύνει ὅλα τὰ φτωχὰ παιδιά, πού ἐργάζονται σ' αὐτόν, μέ ἕνα σελίνι σὰν δίδαγμα γιὰ τὴν ἐμάθησιν τῆς τέχνης καὶ τῶν μυστηρίων τῆς κλωστικῆς, ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ πιστοποιητικὸ τοῦ γιαιτροῦ τὰ ἀνακηρύξει ὥριμα γιὰ τὴ δουλιὰ αὕτη, Ὑπάρχουν ἐπομένως ὑπόγεια εἰδήματα, πού πρέπει νὰ τὰ γνωρίζει κανεὶς γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ κατανοεῖ τέ-νια ἔξωφρενα φαινόμενα, ὅπως εἶναι οἱ ἀπεργίες σέ ἐποχές σὰν τὶς σημερινές» (πρόκειται γιὰ μιά ἀπεργία ὑφαντουργῶν πού ἐργάζονταν σὲ μηχανοκίνητους ἀργαλιούς σ' ἕνα ἐργοστάσιο στὸ Ντάρβεν, τὸν Ἰούνι τοῦ 1863). «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», σελ. 50, 51. (Οἱ ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας ἀναφέρονται πάντα καὶ σέ γεγονότα πού ἔγιναν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἡμερομηνία τους.)

^{190α} Οἱ νόμοι γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ ἐπικίνδυνες μηχανές εἶχαν εὐεργετικὴ ἐπίδραση. «Ὅμως... ὑπάρχουν τώρα καινούργιες πηγές ἀτυχημάτων, πού δέν ὑπῆρχαν πρὶν 20 χρόνια, ἰδίως ἡ αὐξημένη ταχύτητα τῶν μηχανῶν. Οἱ τροχὶ, οἱ κλινίδες, τ' ἀδράχτια καὶ οἱ ἀργαλιὸι κινούνται τώρα μέ αὐξημένη καὶ διαρκῶς αὐξανόμενη ταχύτητα· τὰ δάχτυλα πρέπει ν' ἀρπάζουν πιὸ γρήγορα καὶ

κονομὰ στὰ κοινωνικὰ μέσα παραγωγῆς, πού μόνο στό ἐργοστασιακὸ σύστημα ἔχει ὠριμάσει γρήγορα σὰν σὲ θερμοκήπιο, μετατρέπεται ταυ-τόχρονα στὰ χέρια τοῦ κεφαλαίου σὲ συστηματικὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δουλιᾶς καταλήστευση τῶν ὄρων ζωῆς τοῦ ἐργάτη, τοῦ χώρου, τοῦ ἀέρα, τοῦ φωτός καὶ τῶν προσωπικῶν μέσων προστασίας ἀπὸ τὶς θανατηφόρες καὶ ἀνθυγιεινές συνθήκες τοῦ προτοσῆς παραγωγῆς, χωρὶς κὰν νὰ γίνεται λόγος γιὰ ἐξαρτήματα πού θάκιναν πιὸ ἀνετη τὴ δου-λιὰ τοῦ ἐργάτη¹⁹¹. Μήπως ἔχει ἄδικο ὁ Φουριέ, ὅταν ὀνομάζει τὰ ἐργοστάσια «μετριασμένα κάτεργα»¹⁹²;

πιὸ σίγουρα τὴν κομμένη κλωστή, γιὰ τὴν ἐπέμβουν διαστίζοντας καὶ ἀπρόσεχτα—θυσίασταν... Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀτυχημάτων προκαλεῖται ἀπὸ τὸ ζῆλο τῶν ἐργατῶν νὰ ἐκτελοῦν γρήγορα τὴ δουλιὰ τους. Πρέπει νὰ θυμόμαστε πὼς γιὰ τοὺς ἐργοστασιαρχεὺς ἔχει τὴ μεγαλύτερη σημασία νὰ κρατοῦν τὶς μηχανές τους σὲ ἀδιάκοπη κίνηση, δηλ. νὰ παράγουν συνεχῶς νῆμα καὶ ὑφάσματα. Κάθε σταμάτημα ἐνός λεπτοῦ δέν εἶναι ἀπώλεια μόνο σὲ κινήτρια δύναμη, μὰ καὶ σὲ παραγωγή. Γιὰ τοὺς ἐπιστάτες ἐργασίας, πού ἔχουν συμφέρον ἀπὸ τὴν ποσοτικὴ αὐξηση τοῦ προϊόντος, παροτρύνουν τοὺς ἐργάτες νὰ κρατοῦν σὲ κίνηση τὶς μηχανές· μὰ αὐτὸ δέν ἔχει λιγότερη σημασία καὶ γιὰ τοὺς ἐργάτες πού πληρώνονται μέ τὸ βάρος ἢ μέ τὸ κομμάτι. Ἔτσι, μόλο πού στὰ περισσό-τερα ἐργοστάσια ἀπαγορεύεται ρητὰ τὸ καθάρισμα τῶν μηχανῶν τὴν ὥρα πού κινούνται, στὴν πράξη αὐτὸ γίνεται παντοῦ. Ἀπ' αὕτη μόνον τὴν αἰτία προζή-θησαν τοὺς τελευταίους 6 μῆνες 906 ἀτυχήματα... Μόλο πού τὸ καθάρισμα γί-νεται καθημερινά, ὥστόσο ἔχει καθοριστεῖ συνήθως τὸ Σάββατο γιὰ τὸ βασικὸ καθάρισμα τῶν μηχανῶν, καὶ αὐτὸ γίνεται στό μεγαλύτερο τοῦ μέρους τὴν ὥρα πού οἱ μηχανές κινούνται... Εἶναι μιά δουλιὰ πού δέν πληρώνεται, καὶ γιὰ τοὺς οἱ ἐργάτες προσπαθοῦν νὰ τὴν τελειώσουν ὅσο τὸ δυνατό πὴ γρήγορα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὴν Παρασκευή, καὶ ἰδιαίτερα τὸ Σάββατο, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτυχημά-των εἶναι πολὺ πιὸ μεγάλος ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες μέρες τῆς ἐβδομάδας. Τὴν Πα-ρασκευή τὰ ἀτυχήματα ξεπερνοῦν περὶπου κατὰ 12% τὸ μέσο ἀριθμὸ τῶν ἀτυ-χημάτων τῶν πρώτων 4 ἡμερῶν τῆς ἐβδομάδας καὶ τὸ Σάββατο ξεπερνοῦν κα-τὰ 25% τὸ μέσο ἀριθμὸ τῶν ἀτυχημάτων τῶν πρώτων 5 ἡμερῶν τῆς ἐβδομά-δας· ἂν ὅμως πάρουμε ὑπόψη ὅτι τὸ Σάββατο ἡ δουλιὰ στό ἐργοστάσιο βασταίει 7½ ὥρες ἐναντὶ 10½ ὥρες τὶς ἄλλες μέρες, αὐξάνουν σὲ 65% καὶ πάνω τὰ ἀτυχήματα τοῦ Σαββάτου» («Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866», London 1867, σελ. 9, 15, 16, 17).

¹⁹¹ Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ Τρίτου Βιβλίου θὰ μιλήσω γιὰ τὴν τελευταία ἐκστρατεία τῶν ἀγγλῶν ἐργοστασιαρχῶν ἐνάντια στὰ ἄρθρα ἐκεῖνα τοῦ νόμου γιὰ τὰ ἐργοστάσια πού προβλέπουν μέτρα προστασίας γιὰ τὰ μέλη τῶν «χεριῶν» πού ἐργάζονται σὲ μηχανές ἐπικίνδυνες. Ἐδῶ ἀρκεῖ μιά περικοπή ἀπὸ ἐπίσημη ἐκθεση τοῦ ἐπιθεωρητῆ ἐργασίας Λέοναρντ Χόρνερ: «Ἐχὼ ἀκούσει ἐργοστα-σιαρχεὺς νὰ μιλᾶνε μέ ἀσυνχώρητη ἐλαφρότητα γιὰ μερικὲς περιπτώσεις ἀτυχη-μάτων, λχ. νὰ λένε πὼς ἡ ἀπώλεια ἐνός δαχτύλου εἶναι λεπτομέρεια. Ἡ Ζοὴ καὶ ἡ προκοπὴ ἐνός ἐργάτη ἐξαρτιοῦνται τόσο πολὺ ἀπὸ τὰ δάχτυλά του, πού μιά τέτια ἀπώλεια ἀποτελεῖ γι' αὐτόν ἕνα ἐξαιρετικὰ σοβαρὸ γεγονός. Ὅταν ἀκούω τέτιες ἀπερίσκεπτες φλυαρίες, βάζω τὸ ἐρώτημα: Ἀς ὑποθέσουμε ὅτι χοιριάσετε ἕναν ἐπιπλέον ἐργάτη καὶ παρουσιάζονται δύο, πού κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι ἐξίσου ἱκανοὶ, μόνο πού ὁ ἕνας δέν ἔχει ἀντίχειρα ἢ δαίχτη, ποιὸν λοιπὸν θὰ διαλέγατε; Χωρὶς νὰ διατάσουν οὔτε στιγμή ἀπαντῶν ὅτι θὰ διάλεγαν τὸν ἐργά-τη πού ἔχει ὅλα τὰ δάχτυλά του... Αὐτοὶ οἱ κύριοι ἐργοστασιαρχεὺς ἔχουν λα-θεμένες προκαταλήψεις ἐνάντια σ' αὐτὸ πού τὸ ὀνομάζουν ψευτοφιλανθρωπικὴ νομοθεσία» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855»). Οἱ κύριοι αὐτοὶ εἶναι «ἔξυπνοι ἄνθρωποι» καὶ δέν εἶναι τυχαῖο πού τοὺς ἐνθουσιάζει ἡ ἄνταρσία τῶν δουλοκτητῶν!

¹⁹² Στὰ ἐργοστάσια, πού ἔχουν ἀπὸ περισσότερο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὰ

5. Η ΠΑΛΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΕΡΓΑΤΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΗΧΑΝΗ.

Ἡ πάλη ἀνάμεσα στὸν κεφαλαιοκράτη καὶ στὸ μισθωτὸ ἐργάτη ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμή πού γεννιέται αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ σχέση τοῦ κεφαλαιού. Ἡ πάλη αὐτὴ λυσομανάει σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς μονοφυακτούρας¹⁹³. Μόνο ὅμως ὑστερα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν μηχανῶν καταπολεμαίει ὁ ἐργάτης τὸ ἴδιο τὸ μέσο ἐργασίας, τὸν ὑλικὸ τρόπο ὑπαρξεῖς τοῦ κεφαλαιού. Ἐξεγείρεται ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη μορφή τοῦ μέσου παραγωγῆς, σάν τὴν ὑλικὴ βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Ὅλη σχεδὸν ἡ Εὐρώπη γνώρισε τὸ 17ο αἰῶνα ἐξεγέρσεις ἐργατῶν ἐνάντια στῇ λεγόμενῃ Bandmühle ([ἀργαλιὸς ταινιών], πού λέγεται καὶ Schnurmühle ἢ Mühlenstuhl), μιὰ μηχανή πού ὑφαίνει χορδέλες καὶ σειρήνια¹⁹⁴. Στὰ τέλη τοῦ πρώτου τρίτου τοῦ 17ου αἰῶνα

ἄλλα ὑπαχθεῖ στὸ νόμο γιὰ τὰ ἐργοστάσια, μέ τὸν ὑποχρεωτικὸ περιορισμὸ τοῦ χρόνου ἐργασίας καὶ μέ τὶς ὑπόλοιπες διατάξεις του ἐξαλείφθηκαν κάμποσα κακά πού ὑπῆρχαν προηγουμένα. Ὅταν ἡ τελειοποίηση τῶν ἰδίων τῶν μηχανῶν φτάσει σέ ἓνα ὀρισμένο σημεῖο, οἱ μηχανεὶ ἀπαιτοῦν «καλύτερη κατασκευή τῶν χιτριῶν τοῦ ἐργοστασίου», πράγμα πού ἀποβαίνει πρὸς ὄφελος τῶν ἐργατῶν (βλ. «Reports etc. for 31st October 1863», σελ. 109).

¹⁹³ Βλέπε, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, John Houghton: «Husbandry and Trade improved», London 1727. «The Advantages of the East-India Trade, 1720» John Bel-lers: «Proposals for Raising a Colledge of Industry», London 1696. «Οἱ ἐπιχειρηματίες (masters) καὶ οἱ ἐργάτες τους βρίσκονται δυστυχῶς σέ αἰώνια κατάσταση πολέμου μεταξύ τους. Ἄν πρώτοι ἐπιδιώκουν σταθερὰ τὸ σκοπὸ νὰ κάνουν τὴ δουλιὰ τους ὅσο τὸ δυνατό πῶς φτιγὰ, καὶ δὲ διωτῶν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ νὰ χρησιμοποιήσουν κάθε πανουργία, ἐνῶ οἱ δεύτεροι χρησιμοποιοῦν μέ τὴν ἴδια ἐπιμονὴ κάθε εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐξαναγκάσουν τοὺς ἐπιχειρηματίες τους νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς αὐξημένους διεκδικήσεις τους». «An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions», 1767, σελ. 61, 62. (Συγγραφῆς εἶναι ὁ αἰδ. Ναθανιέλ Φόρστερ, πού στέκει ἀπόλυτα μέ τὸ μέρος τῶν ἐργατῶν.)

¹⁹⁴ Ἡ «Bandmühle» ἐφευρέθηκε στὴ Γερμανία. Ὁ ἰταλὸς ἀββάς Λαντσελόττι σ' ἓνα τοῦ ἐργο πού βγῆκε τὸ 1636 στὴ Βενετία ἀφηγεῖται: «Ὁ Ἄντον Μύλλερ ἀπὸ τὸ Ντάντσιγκ εἶδε, ὅπως λέει, πρὶν 50 περίπου χρόνια (ὁ Λαντσελόττι ἔγραφε τὸ 1629) μιὰ πολὺ τεχνικὴ μηχανή στὸ Ντάντσιγκ, πού ὑφαίνει μέ μιὰς 4 ὡς 6 ὑφαντὰ ἐπειδὴ ὅμως τὸ δημοτικὸ συμβούλιο φοβήθηκε μήπως ἡ ἐφεύρεση αὐτὴ μετέτρεπε σέ ζητιάνους πλῆθος ἐργάτες, ἐμπόδιζε τὴ χρῆση τῆς μηχανῆς καὶ ἔβγαλε νὰ στεργαλλίσουν ἢ νὰ πνίξουν σὰ κρυφὰ τὸν ἐφευρέτη της». Ἡ ἴδια μηχανή χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1629 στὸ Λέυντεν. Οἱ ἐξεγέρσεις τῶν σειρητοπλεχτῶν ἀνάγκασαν τὴ δημορχία στὴν ἀρχὴ νὰ τὴν ἀπαγορεύει, ἀργότερα, μέ διάφορα διατάγματα τοῦ 1623, 1639 κλπ. τῆς Γενικῆς Συνέλευσης περιορίζονταν ἡ χρῆση τῆς τέλος μέ τὸ διάταγμα τῆς 15 τοῦ Δεκεμβρίου 1661 ἐπιτράπηκε ἡ χρησιμοποίησή της ἀπὸ ὀρισμένους ὅρους. «Στὴν πόλη αὐτὴ—λέει ὁ Μπόξχορν «Institutiones Politicae», Leyden 1633) σχετικὰ μέ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς Bandmühle στὸ Λέυντεν—ὀρισμένοι ἄνθρωποι ἐφείραν πρὶν εἴκοσι περίπου χρόνια ἓνα ὄργανο γιὰ νὰ ὑφαίνουν, μέ τὸ ὁποῖο ἕνας μονάχα ἄνθρωπος μπορούσε νὰ ὑφαίνει περισσότερο ὑφαντὸ καὶ πῶς εὐκόλα, ὅτ' ὅσο ὑφαννάν ἄλλοτε πολλοὶ μαζί στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ προκληθοῦν ταραχὲς καὶ παράπονα τῶν ὑφαντουργῶν, ὅσπου ἀπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴ δημορχία ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ ὁργάνου». Ἡ ἴδια μηχανή εἶχε ἀπαγορευεῖ στὴν Κολωνία τὸ 1676, ἐνῶ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς στὴν Ἀγγλίαν εἶχε προκαλέσει ταυτόχρονα ταραχὲς ἐργατῶν. Μέ τὸ αὐτοκρατορικὸ διάταγμα τῆς 19 τοῦ Φλεβάρη

ὁ ἐξεγερμένος ὄχλος κατὰστρεψε ἓνα ἀνεμοκίνητο προιονιστήριο, πού τὸ εἶχε φτιάξει ἓνας ὀλλανδὸς κοντὰ στὸ Λονδίνο. Ἀκόμα καὶ στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα οἱ ὑδροκίνητες προιονιστικὲς μηχανεὶ μόλις καὶ μετὰ βίας κατάφεραν νὰ ὑπερνικήσουν τὴ λαϊκὴ ἀντίσταση πού τὴν ὑποστήριζε τὸ κοινοβούλιο. Ὅταν τὸ 1758 ὁ Ἐρβερ κατασκεύασε τὴν πρώτη ὑδροκίνητη κοινευτικὴ μηχανή, τὴ μηχανή αὐτὴ τὴν κάψαν μερικές ἑκατοντάδες ἐργάτες πού μείνανε χωρὶς δουλιὰ. 50 000 ἐργάτες, πού ζούσαν ὡς τότε ἀπὸ τὸ λανάρισμα τοῦ μαλλιού, μέ αἴτησή τους πρὸς τὴ βουλὴ τάχθηκαν ἐνάντια στίς scribbling mills [ξαντιζέες μηχανεὶ] καὶ στὴ λαναριστικὴ μηχανή τοῦ Ἀρχαίτ. Ἡ μαζικὴ καταστροφὴ μηχανῶν στίς ἀγγλικὲς μονοφυακτουρικὲς περιφέρειες στὰ πρῶτα 15 χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα, καταστροφὴ πού στρεφόνταν κυρίως ἐνάντια στὸν ἀτμοκίνητο ἀργαλιὸ καὶ εἶναι γνωστὴ μέ τὴν ὀνομασία κίνημα τῶν λουντιπῶν, πρόσφερε στὴν ἀντιγνακωβίνικη κυβερνήση τῶν Σίντμουθ, Κέσλιν κλπ. τὸ πρόσημα γιὰ νὰ πάρει τὰ πῶ ἀντιδραστικὰ μέτρα βίας. Χρειάζεται χρόνος καὶ πείρα γιὰ νὰ μάθῃ ὁ ἐργάτης νὰ διακρίνει τίς μηχανεὶ ἀπὸ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ τους χρησιμοποίησι καὶ ἔτσι νὰ στρέφει τίς ἐπιθέσεις του ὄχι ἐνάντια στὰ ἴδια τὰ ὑλικά μέσα παραγωγῆς, ἀλλὰ ἐνάντια στὴν κοινωνικὴ μορφή τῆς ἐκμετάλλευσής τους¹⁹⁵.

Οἱ ἄγῶνες γιὰ τὸ μεροκάματο μέσα στὴ μονοφυακτούρα προὐποθετοῦν τὴ μονοφυακτούρα καὶ σέ καμιὰ περίπτωσι δὲ στρέφονται ἐνάντια στὴν ὑπαρξὴ τῆς. Ἄν καταπολεμεῖται ὁ σχηματισμὸς μονοφυακτούρων, καταπολεμεῖται ἀπὸ τοὺς συντεχνιακοὺς μαστόρους καὶ τίς προνομιούχες πόλεις, καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες. Γιαντὸ, οἱ συγγραφεῖς τῆς περιόδου τῆς μονοφυακτούρας ἀντιλαμβάνονται τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας κυρίως σάν μέσο πού ἀναπληρώνει δυνάμει ἐργάτες, καὶ ὄχι σάν μέσο πού ἐκποτίζει πραγματικὰ ἐργάτες. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι αὐτονόγη. Ὅταν λχ. λένε ὅτι στὴν Ἀγγλίαν ὁ ἀπαιτοῦνταν 100 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι γιὰ νὰ κλωθθοῦν μέ τὸ παλιὸ ροδάνι τὸ μπαμπάκι πού κλωθεῖται τώρα ἀπὸ 500 000 ἀνθρώπους μέ τὴ μηχανή, αὐτὸ φυσικὰ δὲ σημαίνει πὼς ἡ μηχανὴ πῆρε τὴ θέση αὐτῶν τῶν ἑκατομμυρίων πού δὲν ὑπῆρχαν ποτέ. Σημαίνει μόνο ὅτι θὰ χρειάζονταν πολλὰ ἑκατομμύρια ἐργάτες γιὰ ν' ἀντικαταστήσουν τίς κλωστικὲς μηχανεὶ. Ἀντίθετα, ὅταν λένε ὅτι στὴν Ἀγγλίαν ὁ ἀτμοκίνητος

1685 εἶχε ἀπαγορευεῖ ἡ χρῆσις τῆς σ' ὅλη τὴ Γερμανία. Στὸ Ἀμβούργο κἀνε δημόσια κατὰ διαταγὴ τῆς δημορχίας. Στίς 9 τοῦ Φλεβάρη 1719 ὁ Κάρολος Στ' ἀναιένωσε τὸ διάταγμα τοῦ 1685, καὶ τὸ Ἐκλεκτοράτο τῆς Σαξωνίας μόλις τὸ 1765 ἐπέτρεψε τὴ δημόσια χρῆσις τῆς. Ἡ μηχανή αὐτὴ, πού δημιούργησε τόσο θόρυβο στὸν κόσμο, ἦταν στὴν οὐσία ὁ πρόδρομος τῶν κλωστικῶν καὶ ὑφαντικῶν μηχανῶν, δηλ. τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασις τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἐδινε τὴ δυνατότητα σέ ἓνα τελείως ἄπειρο παιδί μέ ἓνα ἁπλὸ τρόβηγμα καὶ σπρώξιμο μιὰς ράβδου νὰ κινεῖ ὅλο τὸν ἀργαλιὸ μέ ὅλες τὸν τίς σαῖτες, καὶ παρήγε μέ τὴ βελτιωμένη τῆς μορφή 40 ὡς 50 κομμάτια μεμιᾶς.

¹⁹⁵ Στίς ἀπαγορευμένους μονοφυακτούρες ἐπαναλαμβάνεται καὶ σήμερα κάποτε ἡ χοντροκομμένη μορφή τῶν ἐργατικῶν-ἐξεγέρσεων ἐνάντια στίς μηχανεὶ. Λογούρησι τὸ 1835 ἡ ἐξέγερσις ἐνάντια στίς μηχανεὶ λιμαρίσματος στὸ Σέφφελντ.

ἀργαλώς πέταξε στο δρόμο 800 000 ύφαντουργούς, δέν έννοοῦν ὑπάρχουσες μηχανές πού θάπρεπε ν' αντικατασταθοῦν ἀπό έναν ὀρισμένο ἀριθμό ἐργατῶν, ἀλλά έναν ὑπάρχοντα ἀριθμό ἐργατῶν, πού πράγματι ἀντικαταστάθηκαν ἢ ἐκποίστηκαν ἀπό τίς μηχανές. Στή διάρκεια τῆς περιόδου τῆς μανουφακτοῦρας βάση ἐξακολουθοῦσε νά παραμένει ἡ χειροτεχνική παραγωγή, ἄν καί ἀναλυόταν σέ μερικότερες πράξεις. Τίς καινούργιες ἀποικιακές ἀγορές δέν μπορούσαν νά τίς ἱκανοποιήσουν οἱ σχετικά ὀλιγάριθμοι ἐργάτες τῶν πόλεων, πού κληρονομήθηκαν ἀπό τό μεσαίωνα, καί οἱ καθ'αυτό μανουφακτοῦρες ἀνοίξαν ταυτόχρονα καινούργια πεδία παραγωγῆς γιά τόν ἀγροτικό πληθυσμό, πού μέ τή διάλυση τῆς φεουδαρχίας διώχτηκε ἀπό τή γῆ. Γι' αὐτό τό τό λόγο τότε πρόβαλε περισσότερο στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στή συνεργασία στά ἐργαστήρια ἢ θετική πλευρά, δηλ. ἐάν ἔκανε πιά παραγωγικούς τούς ἀπασχολούμενους ἐργάτες¹⁹⁶. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ συνεργασία καί ὁ συνδυασμός τῶν μέσων ἐργασίας στά χέρια λίγων, ὅταν ἐφαρμοστοῦν στή γεωργία, προκαλοῦν σέ πολλές χώρες πολύ πρὶν ἀπό τήν περίοδο τῆς μεγάλης βιομηχανίας μεγάλες, ἀπότομες καί βίαιες ἐπαναστάσεις στόν τρόπο παραγωγῆς καί ἐπομένως στούς ὅρους ζωῆς καί στά μέσα ἀπασχόλησης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πάλι ὅμως αὐτή διαδραματίζεται ἀρχικά περισσότερο ἀνάμεσα σέ μεγάλους καί μικρούς ἰδιοχτῆτες γῆς, παρὰ ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στή μισθωτή ἐργασία ἀπό τήν ἄλλη, στό βαθμό πού τούς ἐργάτες τούς ἐκποτίζουν τά μέσα ἐργασίας—τά πρόβατα, τά ἄλογα κλπ.—οἱ ἄμεσες πράξεις βίας ἀποτελοῦν ἐδῶ σέ πρώτη γραμμῇ τήν προϋπόθεση τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Πρώτα διωχνόταν ἀπό τή γῆ οἱ ἐργάτες καί κατόπι ἀκολουθοῦν τά πρόβατα. Καί μόνο ἡ ἀρπαγή τῆς γῆς σέ μεγάλη κλίμακα, ὅπως ἔγινε στήν Ἀγγλία, δημιουργεῖ τό πεδίο ἐφαρμογῆς γιά τή μεγάλη γεωργία^{196α}. Γιαυτό στίς

¹⁹⁶ Ἀκόμα κι ὁ σέρ Τζέιμς Στούαρτ ἀντιλαμβάνεται τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν μηχανῶν ἐντελῶς μ' αὐτή τήν ἐννοια. «Βλέπω λοιπόν τίς μηχανές σάν μέσο ν' αὐξηθεῖ (σέ ἀποτελεσματικότητα) ὁ ἀριθμός τῶν δρῶντων ἀνθρώπων, χωρίς νά χρειάζεται νά τρέφονται περισσότεροι ἀνθρώποι (qu' on n' est pas obligé de nourrir)... Σέ τί διαφέρει ἡ ἀποτελεσματικότητα μιᾶς μηχανῆς ἀπό τήν ἀποτελεσματικότητα καινούργιων κατοίκων;» («Principes d' Économie Politique», γαλλικὴ μετάφραση, τόμ. I, Βιβλίο Iο, κεφ. XIX). Πολύ πιά ἀφελῆς εἶναι ὁ Πέττυ, πού λέει πῶς ἡ μηχανή ἀντικαθιστᾷ τήν «πολυγαμία». Ἡ ἀποψη αὐτῆ τοῦ πολὺ-πολὺ νά ταιριάζει γιά μερικά τμήματα τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν. Ἀντίθετα: «Οἱ μηχανές σπάνι ἀποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μ' ἐπιτυχία γιά νά λειτουργοῦν τίς ἐργασίες ἐνός μεμονωμένου ἀνθρώπου: γιά τὴν κατασκευή τους θά χανόταν περισσότερος χρόνος ἀπὸ τὸ χρόνο πού θά ἐξοικονομοῦνταν μέ τήν χρησιμοποίησή τους. Οἱ μηχανές εἶναι ὠφέλιμες μόνο ὅταν ἐπηρεάζουν μεγάλες μάζες, ὅταν μιά μόνη μηχανή μπορεῖ νά ὑποστηρίξει τήν ἐργασία χιλιάδων. Γιαυτό πάντα οἱ μηχανές χρησιμοποιοῦνται συνήθως στίς πιά πυκνοκατοικημένες χώρες, ὅπου ὑπάρχουν οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι. Χρησιμοποιοῦνται ὅχι γιατί λείπουν ἐργάτες, ἀλλά γιατί μποροῦν εὐκόλα καί τραπεῖον κατά μάζες τούς ἐργάτες στή δουλειά» (Piercy Ravenstone: «Thoughts on the Funding System and its Effects», London 1824, σελ. 45).

^{196α} [Ἡ ὑποσημείωση στήν 4η ἐκδοση. — Αὐτὸ ἰσχύει καί γιά τή Γερμανία. Ἐκεῖ ὅπου ἔχουμε μεγάλη γεωργία, δηλ. ἰδίως στήν ἀνατολική Γερμανία, ἔγινε δυνατή

ἀρχές τῆς ἡ ἀνατροπῆς τῆς γεωργίας ἔχει περισσότερο τήν ὕψη μιᾶς πολιτικῆς ἐπανάστασης.

Σάν μηχανή τό μέσο ἐργασίας γίνεται ἀμέσως ἀνταγωνιστής τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη¹⁹⁷. Ἡ αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου μέ τή μηχανή εἶναι ἀπενεθίας ἀνάλογη πρὸς τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού καταστρέφει τούς ὅρους ὑπαρξῆς τους. Ὅλο τό σύστημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στηρίζεται στό ὅτι ὁ ἐργάτης πουλάει τήν ἐργατικὴν του δύναμη σάν ἐμπόρευμα. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας κάνει μονόπλευρη αὐτὴ τήν ἐργατικὴ δύναμη καί τή μετατρέπει στήν τελείως μερικευμένη δεξιότητα νά χειρίζεται ἓνα μερικό ἐργαλεῖο. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ χειρισμός τοῦ ἐργαλείου περιέχεται στή μηχανή, μαζί μέ τήν ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης σβῆνει καί ἡ ἀνταλλακτικὴ τῆς ἀξία. Ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ νά βρεῖ ἀγοραστές, ὅπως τό χωροτόνισμα πού ἔχει τεθεῖ ἐκτός κυκλοφορίας. Ἡ μερίδα τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού οἱ μηχανές τὴ μετατρέπουν ἔτσι σέ περισσευόμενο πληθυσμό, δηλ. σέ πληθυσμό πού στό ἐξῆς δέν εἶναι ἄμεσα ἀναγκαῖος γιά τήν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου, εἴτε χάνεται στόν ἀνισον ἀγῶνα πού κάνει ἡ παλιά χειροτεχνικὴ καί μανουφακτορική παραγωγή ἐνάντια στήν παραγωγή μέ μηχανές, εἴτε πλημμυρίζει ὅλους τούς πιά ἐμπρόσπιους βιομηχανικούς κλάδους, παραγεμίζει τήν ἀγορὰ ἐργασίας καί ρίχνει ἔτσι τήν τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης κάτω ἀπὸ τήν ἀξία τῆς. Ἀποτελεῖ τάχα μεγάλη παρηγοριά γιά τούς ἐξαθλιωμένους ἐργάτες τό γεγονός ὅτι ἐνμέρει τά βάρσάν τους εἶναι μόνο «πρόσκαιρα» («a temporary inconvenience») καί ὅτι ἐνμέρει οἱ μηχανές μόνο βαθμιαία καταχοῦν ἓνα ὁλόκληρο πεδίο τῆς παραγωγῆς, πράγμα πού σπᾷ τήν ἔκταση πού τὴν ἔνταση τῆς καταστρεπτικῆς τους ἐπίδρασης. Ἡ μιά παρηγοριά χτυπάει τήν ἄλλη. Ἐκεῖ πού ἡ μηχανή κατατᾷ σιγά-σιγά ἓνα πεδίο παραγωγῆς δημιουργεῖ χρόνια ἀθλιότητα στά ἐργατικά στρώματα πού συναγωνίζονται μαζί τῆς. Ἐκεῖ πού τό ἐρέσμα εἶναι γρήγορο, ἡ μηχανή δρᾷ μαζικά καί μέ δξεία μορφή. Ἡ παγκόσμια ἱστορία δέν ἔχει νά παρουσιάσει πιά φρικτὸ θέαμα ἀπὸ τό σιγανὸ ἀφανισμό τῶν ἀγγλῶν χειροτεχνῶν μπαμπασκοῦφαντοργῶν πού κράτησε δεκαετίες ὁλόκληρες καί πού ἐπισφραγίστηκε ὀριστικά τό 1838. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς πέθαναν ἀπὸ τήν πείνα, πολλοὶ φτυοζωῶσαν χρόνια συνέχεια μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους μέ 2½ πένες τήν ἡμέρα¹⁹⁸. Ἀντίθετα, μέ δξεία μορφή ἐπέδρασε ἡ ἀγγλικὴ μηχανοκί-

ἀπὸ τό 16ο αἶωνα καί δῶ, ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τό 1648, μέ τὴ διάδοση τοῦ λεγόμενου «Bauernlegen» [ἀρπαγή τῆς γῆς τῶν χωρικῶν καί συνέναυσή τῆς μέ τὴ γῆ τῶν τοφλικάδων]. — Φ.Ε. /

¹⁹⁷ «Οἱ μηχανές καί ἡ ἐργασία βρίσκονται σέ μόνιμο ἀνταγωνισμό» (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3rd ed., London 1821, σελ. 479).

¹⁹⁸ Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου τοῦ 1833 γιά τούς φτωχοὺς ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στό χειροποίητο καί στό μηχανοποίητο ὑφαντὸ στήν Ἀγγλία τραβήξε σέ μᾶκρος χάρη στό γεγονός ὅτι συμπληρώσαν μέ ἐπιδόματα τῶν ἐνοικῶν τούς μισθοὺς πού εἶχαν πέσει πολύ κάτω ἀπὸ τό ἐλάχιστο ὄριο. «Ὁ αἰδεσιμότητος κ. Τῶνερ ἦταν τό 1827 παπᾶς στό Οὐλμσλόου τοῦ Τσέσσερ, μιά βιομηχανικὴ περιφέρεια. Οἱ ἐρωτήσεις τῆς ἐπιτροπῆς μετανάστευσης καί οἱ ἀπαν-

νητη μπαμπακοϋργία στις Ἀνατολικές Ἰνδίες, πού ὁ γενικός διοικητής τους διαπίστωνε τό 1834—1835: «Ζήτημα εἶναι ἂν ἡ ἱστορία τοῦ ἐμπορίου ἔχει νά παρουσιάσει παρόμοια ἀθλιότητα. Τά κόκκαλα τῶν μπαμπακοϋφαντουργῶν λευκαίνουν τίς πεδιάδες τῶν Ἰνδιῶν». Φυσικά, ἐφόσον οἱ ὑφαντουργοί αὐτοί ἐγκατάλειψαν τόν πρόσκαιρο αὐτόν κόσμο, «πρόσκαιρο» ἦταν καί τό «κακό» πού τοὺς προξένησε ἡ μηχανή. Ἀλλωστε ἡ «πρόσκαιρη» ἐπίδραση τῶν μηχανῶν εἶναι διαρκής γιατί καταχτᾷ διαρκῶς καινούργιους τομεῖς τῆς παραγωγῆς. Ὡστε ἡ αὐτοτελής καί ἀποξενωμένη μορφή, πού δίνει γενικά ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς στοὺς ὅρους ἐργασίας καί στο ὑπόγειο ἐργασίας ἀπέναντι στόν ἐργάτη, ἐξελίσσεται μέ τήν ἐμφάνιση τῶν μηχανῶν σέ ολοκληρωμένη ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ἐργάτη, ἀπό τή μιά, καί στοὺς ὅρους ἐργασίας καί τό προϊόν ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη¹⁹⁹. Ἔτσι ἐξηγῶνται γιατί μαζί μέ τίς μηχανές ἐμφανίζεται καί μία πρώτη φορὰ καί ἡ βάνανση ἐξέγερση τοῦ ἐργάτη ἐνάντια στό μέσο ἐργασίας.

Τό μέσο ἐργασίας σκοτώνει τόν ἐργάτη. Αὐτή ἡ ἄμεση ἀντίθεση παρουσιάζεται βέβαια πιό χειροπιαστή κάθε φορὰ πού οἱ νεοεισαγμένες μηχανές συναγωνίζονται τήν πατροπαράδοτη χειροτεχνική ἢ μαנוφακτουρική παραγωγή. Ὅμως καί μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς μεγάλης βιομηχανίας δρᾷ ἀνάλογα ἡ διαρκής τελειοποίηση τῶν μηχανῶν καί ἡ ἐξέλιξη τοῦ αὐτόματου συστήματος. Ὁ σταθερός σκοπός τῶν τελειοποιημένων μηχανῶν εἶναι νά περιορίσει τή χειρωνακτι-

τήσεις τοῦ κ. Τόρνερ δείχνουν πῶς διατηρεῖται ὁ ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στή χειροτεχνική ἐργασία καί στίς μηχανές. Ἐρώτηση: „Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ μηχανοκίνητου ἀργαλιοῦ δέν ἔχει ἐκτοπίσει τό χειροκίνητο ἀργαλίο;“ Ἀπάντηση: „Χωρίς καμία ἀμφιβολία καί θά τόν ἐκτόπιζε ἀκόμα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἐγίνετο ὡς τώρα, ἂν οἱ ὑφαντουργοί πού ἐργάζονται μέ χειροκίνητο ἀργαλίο δέν εἶχαν περιέλθει σέ κατάσταση πού τοὺς υποχρέωσε νά ὑποταχθοῦν σέ μία πώση τοῦ μισθοῦ τους“. Ἐρώτηση: „Μά μέ τήν ὑποταγή του αὐτή ὁ ὑφαντουργός πού ἐργάζεται μέ χειροκίνητο ἀργαλίο δέχτηκε νά ἱκανοποιεῖται μέ ἓνα μισθό, πού δὲ φτάνει γιά τή συντήρησή του, καί ζητάει ἐνίσχυση ἀπὸ τήν ἐνορία γιά νά συμπληρώσει τή συντήρησή του;“ Ἀπάντηση: „Ναί, πραγματικά, ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στό χειροκίνητο καί στό μηχανοκίνητο ἀργαλίο διατηρεῖται μέ τό ἐπίδομα γιά τοὺς φτωχοῦς“. Ἔτσι λοιπὸν ἡ ταπεινωτική ἐξαθλίωση ἢ ἡ μετανάστευση εἶναι τό ὄφελος πού ἔφερε στοὺς ἐργαζόμενους ἡ εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν, ἀπὸ ἀξιοσέβαστοι καί ὡς ἓνα ὁρισμένο βαθμὸ ἀνεξάρτητοι χειροῦς ἔχοντες κατάντησαν δολοφονεῖς ἄθλιοι, πού τρῶνε τό ταπεινωτικό ψωμί τῆς ἐλεημοσύνης. Κι αὐτό ὀνομάζεται πρόσκαιρο κακό. («A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation», London 1834, σελ. 29).

¹⁹⁹ «Ἡ ἴδια αἰτία, πού μπορεῖ ν' αὐξάνει τό εισόδημα τῆς χώρας (δηλ., ὅπως ἐξηγᾶται στό ἴδιο σημεῖο ὁ Ρικάρντο, τό εισόδημα τῶν γαιοκτημόνων καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν, πού ὁ πλοῦτος τους, ἂν ἐξετασθεῖ γενικά ἀπὸ οἰκονομική ἀποψη—Wealth of the nation [πλοῦτος τοῦ ἔθνους] μπορεῖ νά δημιουργεῖ ταυτόχρονα καί πληθυσμακὸ περίσσειμα καί νά χειροτερεύει τήν κατάσταση τοῦ ἐργάτη» (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 469). «Ὁ σταθερὸς σκοπὸς καί ἡ τάση κάθε τελειοποιήσεως τοῦ μηχανισμοῦ εἶναι πραγματικά ν' ἀπολαγοῦν ὁλόκληρα ἀπὸ τήν ἐργασία τὸν ἀνθρώπου ἢ νά μειώσουν τήν τιμὴ τῆς, ἀντικαταστάινοντας τήν ἐργασία τῶν ἐνῆλικων ἀνδρῶν ἐργατῶν μέ τὴν ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν ἢ τοὺς εἰδικευμένους ἐργάτες μέ ἀνεκτιμώμενους» (Ure: «Philosophy of Manufactures», σελ. 23).

κή ἐργασία ἢ νά τελειοποιήσει τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο κρίκο τῆς παραγωγικῆς αλυσίδας τοῦ ἐργοστασίου, ἀντικαταστάινοντας τίς ἀνθρώπινες μηχανές μέ σιδερένιες»²⁰⁰. «Ἡ χρησιμοποίηση τῆς κινητήριας δύναμης τοῦ ἀτμοῦ ἢ τοῦ νεροῦ σέ μηχανές, πού ὡς τώρα κινούνταν μέ τό χέρι, εἶναι καθημερινό γεγονός... Διαρκῶς γίνονται μικρές τελειοποιήσεις στίς μηχανές, πού ἔχουν σκοπὸ νά κάνουν οἰκονομία σέ κινητήρια δύναμη, νά βελτιώσουν τό προϊόν, ν' αὐξήσουν τήν παραγωγή στή μονάδα τοῦ χρόνου ἢ νά ἐκτοπίσουν ἓνα παιδί, μιὰ γυναῖκα ἢ ἓναν ἄνδρα, καί οἱ τελειοποιήσεις αὐτές, μόλο πού φαινομενικά εἶναι ἀσήμαντες, ἔχουν ὥστόσο σοβαρά ἀποτελέσματα»²⁰¹. «Παντοῦ ὅπου μιὰ δουλιὰ ἀπαιτεῖ πολλή δεξιότητα καί σίγουρο χέρι, τήν ἀποσποῦν ὅσο τό δυνατό πιό γρήγορα, ἀπὸ τὰ μπράτσα τοῦ πάρα πολὺ ἐπιτήδειου ἐργάτη, πού συχνά κλείνει πρὸς κάθε λογῆς ἀνωμαλίες, γιά νὰ τὴν ἀναθεῖσιν σ' ἓναν ἰδιαίτερο μηχανισμὸ, πού εἶναι τόσο καλὰ ρυθμισμένος, ὥστε νά μπορεῖ νά τόν ἐπιβλέπει ἓνα παιδί»²⁰². «Στὸ αὐτόματο σύστημα τό ταλέντο τοῦ ἐργάτη ἐκτοπίζεται προοδευτικά»²⁰³. «Ἡ τελειοποίηση τῶν μηχανῶν δέν ἀπαιτεῖ μόνο ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐνῆλικων ἐργατῶν γιά τήν ἐπίτευξη ἑνὸς ὁρισμένου ἀποτελέσματος, ἀλλὰ καί ἀντικαταστάινει μιὰ κατηγορία ἀτόμων μέ μιάν ἄλλη, μιὰ εἰδικευμένη μέ μιὰ λιγότερο εἰδικευμένη, τοὺς ἐνῆλικους μέ παιδιά, τοὺς ἄνδρες μέ γυναῖκες. Ὅλες αὐτές οἱ ἀλλαγές προκαλοῦν διαρκεῖς διακυμάνσεις στό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν»²⁰⁴. «Οἱ μηχανές πεοῦν ἀκατάπαυστα ἐνῆλικους ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια»²⁰⁵. Ἡ θυελώδης ἀνάπτυξη τοῦ συστήματος τῶν μηχανῶν, πού προκλήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς περιορισμένης ἐργασίμης ἡμέρας, ἔδειξε τήν ἐξαιρετικὴν ἐλαστικότητά του χάρις στή σωρευμένηπρακτικὴ πείρα, τὴν ὑπάρχουσα πιά ποσότητα τῶν μηχανικῶν μέσων καί τὴ διαρκὴ πρόοδο τῆς τεχνικῆς. Ποιὸς ὅμως μπορούσε τό 1860, τό χρόνο πού ἡ ἀγ-

²⁰⁰ «Reports of Insp. of Fact. 31st October 1858», σελ. 43.

²⁰¹ «Reports etc. for 31st October 1856», σελ. 15.

²⁰² Ure: «Philosophy of Manufactures», σελ. 19. «Τό μεγάλο πλεονέκτημα τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνται στό ψήσιμο τῶν τούβλων συνίσταται στό ὅτι κάνουν τὸν ἐπιχειρηματία τελειῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τοὺς εἰδικευμένους ἐργάτες» («Children's Employment Commission. 5th Report», London 1866, σελ. 130, ἀρ. 46).

²⁰³ Προσθήκη στὴ 2η ἐκδοση.— Ὁ κ. Α. Στῶρροκ, γενικός ἐπιστάτης τοῦ τμήματος μηχανῶν τοῦ «Great Northern Railway», λέει σχετικά μέ τήν κατασκευή μηχανῶν (ἀτμομηχανῶν τῶν σιδηροδρόμων κλπ.): «Καθημερινὰ χρειάζονται λιγότερο δαπανηροὶ (expensive) ἀγροὶ ἐργάτες. Ἡ παραγωγή αὐξάνει μέ τὴν χρησιμοποίηση βελτιωμένων ἐργαλείων καί τὰ ἐργαλεῖα αὐτὰ τὰ χειρίζονται μέ τὴ σειρά τοὺς ἐργάτες κατώτερης κατηγορίας (a low class of labour)... Προηγούμενα ἢ εἰδικευμένη ἐργασία παρήγε κατ' ἀνάγκην ὅλα τὰ κομμάτια τῆς ἀτμομηχανῆς. Τὰ ἴδια κομμάτια παράγονται τώρα μέ ἐργασία λιγότερης εἰδικότητας, μέ καλὰ ὅμως ἐργαλεῖα... Μέ τὴ λέξη ἐργαλεῖα ἐννοῶ τίς μηχανές πού χρησιμοποιοῦνται στὴν κατασκευὴ μηχανῶν» («Royal Commission on Railways, Minutes of Evidence», No 17862 καί 17863, London 1867).

²⁰⁴ Ure: «Philosophy of Manufactures» σελ. 20.

²⁰⁵ Στὸ ἴδιο, σελ. 321.

²⁰⁶ Στὸ ἴδιο, σελ. 23.

γλική μπαμπακουργία βρισκόταν στο ζενίθ, νά μαντέψει τις καλπάζουσες τελειοποιήσεις των μηχανών και την αντίστοιχη εκτόπιση της χειρωνακτικής εργασίας, πού προκάλεσαν τὰ ἐπόμενα τρία χρόνια κάτω από τὸ κέντρισμα τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου; Ἀρκοῦν ἐδῶ μερικά παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἐπίσημες ἀναφορές τῶν ἄγγλων ἐπιθεωρητῶν εργασίας σχετικά μ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἕνας ἐργοστασιάρχης τοῦ Μάντσεστερ δήλωσε: «Ἀντὶς 75 λαναριστικές μηχανές, χρειάζομαστε τώρα μόνο 12, πού παράγουν τὴν προηγούμενη ποσότητα στήν ἴδια, ἂν ὄχι σὲ καλύτερη ποιότητα... Ἡ οἰκονομία σὲ μισθοὺς φτάνει τὶς 10 λίρ. στ. τὴν ἐβδομάδα, καὶ ἡ οἰκονομία σὲ ἀπορίσματα μπαμπακιῦ τὰ 10%». Σὲ ἓνα τμήμα κάποιου κλωστήριου παραγωγῆς λεπτῶν νημάτων τοῦ Μάντσεστερ «ἐκτοπίστηκε τὸ 1/4 καὶ σὲ ἓνα ἄλλο πάνω ἀπὸ τὸ 1/2 τοῦ ἐργατικῶν προσωπικοῦ χάρις στὴν ἐπιτάχυνση τῆς κίνησής τῶν μηχανῶν καὶ στὴν ἐφαρμογὴ διάφορων self acting [αὐτομάτων] προτσές, ἐνῶ ἡ χτενιστικὴ μηχανή, πού μπήκε στὴ θέση τῆς δεύτερης λαναριστικῆς μηχανῆς, λιγότερε πολὺ τὸν ἀριθμὸ τῶν χειρῶν πού ἐργάζονται στὸ λαναριστήριο». Ἕνα ἄλλο κλωστήριο ὑπολογίζει ὅτι γενικά ἡ οἰκονομία του σὲ ἐργατικὰ χέρια φτάνει τὰ 10%. Οἱ κύριοι Τζέιμορ, κλωστοβιομήχανοι τοῦ Μάντσεστερ, δηλώνουν: «Στὸ δικό μας blowing department [καθαριστήριο μπαμπακιῦ] ὑπολογίζουμε ὅτι μὲ τὶς καινούργιες μηχανές κάνουμε οἰκονομία ἐνός δλόκληρου τρίτου σὲ χέρια καὶ μισθοὺς... στὰ jack frame καὶ drawing frame room [διαμερίσματα καρουλῶν καὶ ταινιῶν] κάνουμε οἰκονομία κάπου τὸ ἓνα τρίτο σὲ ἔξοδα καὶ χέρια. Στὸ κλωστήριο κάνουμε οἰκονομία τὸ ἓνα τρίτο περίπου σὲ ἔξοδα. Κάτι ἀκόμα: ὅταν τὸ νήμα μας πηγαίνει τώρα στὸν ὕφαντή, εἶναι τόσο βελτιωμένο χάρις στὴ χρῆση τῶν νέων μηχανημάτων, πού παράγει περισσότερο καὶ καλύτερο ὕφαντὸ ἀπὸ τὸ ὕφαντὸ πού παρήγε μὲ τὸ παλιὸ μηχανοποίητο νήμα»²⁰⁸. Ὁ ἐπιθεωρητὴς εργασίας Α. Ρέντγκερσβ παρατηρεῖ σχετικά μ' αὐτὸ: «Προχωρεῖ γρήγορα ἡ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν μὲ παράλληλη αὔξηση τῆς παραγωγῆς· στὰ ἐργοστάσια ἐριουργίας ἄρχισε τελευταῖα ἓνας καινούργιος περιορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χειρῶν, καὶ ὁ περιορισμὸς αὐτὸς συνεχίζεται: πρὶν λίγες μέρες ἓνας δάσκαλος, πού κάθεται κοντὰ στὸ Ρότσντελ, μοῦ εἶπε πὼς ἡ μεγάλη ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν στὰ σχολεῖα θηλέων δὲν ὀφείλεται μονάχα στὴν πίεση τῆς κρίσης, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀλλαγές πού ἔγιναν στὶς μηχανές τῶν ἐργοστασίων ἐριουργίας, χάρις στὶς ὁποῖες ὁ μέσος ἀριθμὸς τῶν Halbzettler [τῶν παιδιῶν πού δουλεύουν τὴ μισή μέρα] περιορίστηκε κατὰ 70»²⁰⁷.

Ὁ παρακάτω πίνακας μᾶς δείχνει τὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα τῶν τελειοποιήσεων τῶν μηχανῶν στὴν ἀγγλικὴ μπαμπακουργία πού ὀφείλονται στὸν ἀμερικάνικο ἐμφύλιον πόλεμο:

Ἀριθμὸς ἐργοστασίων.

	1858	1861	1868
Ἀγγλία καὶ Οὐαλλία	2 046	2 715	2 405
Σκωτία	152	163	131
Ἰρλανδία	12	9	13
Ἐνωμένο Βασίλειο	2 210	2 887	2 549

Ἀριθμὸς ἀτμοκίνητων ἀργαλιῶν.

Ἀγγλία καὶ Οὐαλλία	275 590	368 125	344 719
Σκωτία	21 624	30 110	31 864
Ἰρλανδία	1 633	1 757	2 746
Ἐνωμένο Βασίλειο	298 847	399 992	379 329

Ἀριθμὸς ἀδραχιῶν.

Ἀγγλία καὶ Οὐαλλία	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Σκωτία	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Ἰρλανδία	150 512	119 944	124 240
Ἐνωμένο Βασίλειο	28 010 217	30 387 467	32 000 014

Ἀριθμὸς ἀπασχολούμενων ἐργατῶν.

Ἀγγλία καὶ Οὐαλλία	341 170	407 598	357 052
Σκωτία	34 698	41 237	39 809
Ἰρλανδία	3 345	2 734	4 203
Ἐνωμένο Βασίλειο	379 213	451 569	401 064

Ἐπομένως ἀπὸ τὸ 1861 ὡς τὸ 1868 ἐξαφανίστηκαν 338 ἐργοστάσια μπαμπακουργίας, δηλ. πιὸ παραγωγικὲς καὶ πιὸ μεγάλες μηχανές συγκεντρώθηκαν στὰ χέρια ἐνός μικρότερου ἀριθμοῦ κεφαλαιοκρατῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτμοκίνητων ἀργαλιῶν μειώθηκε κατὰ 20 663, ταν-

στοὺς ἄγγλους ἐργοστασιάρχες ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου νά πλημμυρίσουν ξανά στὸ ἀψε-σβῆσε τὴν παγκόσμια ἀγορά. Ἀπὸ τὸ δεύτερο κιόλας ἑξάμηνο τοῦ 1866 ἄρχισαν τὰ ὕφαντὰ νά μένουν σχεδὸν ἀπούλητα. Τότε ἄρχισε ἡ ἀποστολὴ τῶν ἐμπορευμάτων γιὰ ἀποθήκευση στὴν Κίνα καὶ στὶς Ἰνδίες, πράγμα πού ἔκανε φυσικά ἀκόμα πιὸ ἐντονη τὴν ὑπερπληθώρα (glut) τῆς ἀγορᾶς. Στὶς ἀρχές τοῦ 1867 οἱ ἐργοστασιάρχες κατάφυγαν στὸ συνηθισμένο τους μέσο σωτηρίας, στὴ μείωση τῶν μισθῶν κατὰ 5%. Οἱ ἐργάτες ἀντιτάχθηκαν καὶ δήλωσαν, ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη πολὺ σωστά, ὅτι τὸ μοναδικὸ μέσο θεραπείας εἶναι νά δουλεύουν λιγότερο χρόνο, 4 μέρες τὴν ἐβδομάδα. Ὑστερα ἀπὸ κάμπوش ἀντίσταση οἱ αὐτοκαλούμενοι κατετάκτοιοι τῆς βιομηχανίας ὑποχρεώθηκαν νά συμφωνήσουν μ' αὐτὸ, σὲ μερικές περιπτώσεις μὲ περικυπη κατὰ 5% τῶν μισθῶν καὶ σὲ ἄλλες χωρὶς περικυπη.

²⁰⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 108 κ. ε.

²⁰⁷ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 109. Ἡ γρήγορη τελειοποίησις τῶν μηχανῶν στὴ διάρκεια τῆς κρίσης τοῦ μπαμπακιῶν ἐπέτρεψε

τόχρονα όμως αυξήθηκε το προϊόν τους έτσι, που ένας τελειοποιημένος άργαλιός παράγει τώρα περισσότερα από έναν παλιό. Τέλος ο αριθμός των άδραχτιών αυξήθηκε κατά 1 612 541, ενώ μειώθηκε κατά 50 505 ο αριθμός των απασχολούμενων εργατών. Η «πρόσκαψη» λοιπόν άθλιότητα με την οποία η κρίση του μπαμπακιού πείξε τους εργάτες εντάθηκε και στερεώθηκε με τη γοργή και αδιάκοπη πρόοδο των μηχανών.

Όσο όσο η μηχανή δέ δρᾷ μόνο σάν υπέρτερος ανταγωνιστής, έτοιμος πάντα νά κάνει «περιττό» τό μισθωτό εργάτη. Τό κεφάλαιο τήν εξαγγέλει φωναχτά και σκόπιμα σάν δύναμη έχθρική γιά τόν εργάτη, και τή χειρίζεται σάν τέτια. Η μηχανή γίνεται τό πιό ισχυρό πολεμικό μέσο γιά τήν κατάπνιξη τών περιοδικών εργατικών εξεγέρσεων, άπεργιών κλπ., πού στρέφονται ενάντια στήν αυτοκρατία του κεφαλαίου²⁰⁸. Όπως λέει ο Γκάσκελ, η άτμομηχανή ήταν άμέσως από τήν άρχή ανταγωνίστρια τής «δύναμης του ανθρώπου» και έπέτρεψε στόν κεφαλαιοκράτη νά συντριψει τίς αυξανόμενες αξιώσεις τών εργατών, πού απειούσαν νά οδηγήσουν σέ κρίση τό εργοστασιακό σύστημα πού γεννιόταν²⁰⁹. Θά μπορούσε νά γράψει κανείς μία δλόκληρη ιστορία τών έφευρέσεων από τό 1830 και δώ, πού έγιναν άπλως σάν πολεμικά μέσα του κεφαλαίου ενάντια στίς άνταρσίες τών εργατών. Θυμίζουμε πρίν άπ' όλα τή *selfacting mule* γιατί εγκαινιάζει μία νέα εποχή του αυτόματου συστήματος²¹⁰.

Στήν κατάθεσή του πού έκανε στήν *Trades' Unions Commission* [Έπιτροπή τών τρέιντ-γιούνιονς] ο Νάσμιθ, ο έφευρέτης τής άτμόσφυρας, έπτε τά παρακάτω γιά τίς τελειοποιήσεις τών μηχανών πού τίς εισήγαγε εξαιτίας τής μεγάλης και μακρόχρονης άπεργίας τών μηχανουργών τό 1851: «Τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τών σύγχρονών μας μηχανικών τελειοποιήσεων είναι η εισαγωγή αυτόματων εργαλειομηχανών. Αυτό πού έχει νά κάνει σήμερα ένας εργάτης, πού εργάζεται στή μηχανή, και πού μπορεί νά τό κάνει και κάθε άνήλικος, δέν είναι νά εργάζεται ο ίδιος, αλλά νά επιβλέπει τήν άμορφη εργασία τής μηχανής. Σήμερα έχει έκτοπιστεί δλόκληρη η τάξη τών εργατών πού έξαρτιούνταν άπόκλειστικά από τή δεξιότητά τους. Πρωτίτερα απασχολούσα τέσσερις άνήλικους γιά κάθε μηχανουργό. Χάρη σ' αυτούς τούς καινούργιους μηχανικούς συνδυασμούς μείωσα τόν αριθμό τών

²⁰⁸ «Στά ύαλουργεία πού παράγουν φουητό γυαλί γιά κρυστάλινα είδη και μπουκάλια, η σχέση ανάμεσα στ' άφεντικά και στα χέρια, είναι μία χρόνια άπεργία». Έτσι εξηγείται η άνοδος τής βιομηχανίας πρεσαρισμένου γυαλιού, όπου οι κύριες πράξεις τής παραγωγής έκτελούνται μέ μηχανές. Μία φίρμα στο Νιού-κασλ, πού προηγούμενα παρήγε 350 000 λίβρες φουητά κρυστάλινα είδη τό χρόνο, παράγει τώρα 3 000 500 λίβρες πρεσαρισμένα γυαλίνα άντιχειρίμενα («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», σελ. 262—263).

²⁰⁹ Gaskell: «The Manufacturing Population of England», London 1833, σελ. 3—4.

²¹⁰ Μερικές πολύ σημαντικές εφαρμογές μηχανών γιά τήν κατασκευή μηχανών τίς έφευρε ο κ. Φάιρμπερν εξαιτίας άπεργιών στο δικό του εργοστάσιο κατασκευής μηχανών.

ενηλίκων άνδρών από 1500 σέ 750. Τό αποτέλεσμα ήταν σημαντική αύξηση του κέρδους μου».

Ο Γιούρ λέει γιά μία μηχανή χρωμοτυπογραφίας στα εργοστάσια πού σταμπάρουν μπαμπακερά ύφάσματα: «Έπιτέλους προσπάθησαν οι κεφαλαιοκράτες ν' άπελευθερωθούν άπ' τήν άνυπόφορη αυτή σκλαβιά (δηλ. από τούς ένοχλητικούς γι' αυτούς όρους συμβολαίου τών εργατών), καταφεύγοντας στίς βοηθητικές πηγές τής έπιστήμης, και σέ λίγο άποκαταστάθηκαν στα νόμιμα δικαιώματά τους, στα δικαιώματα του κεφαλαίου πάνω στα άλλα μέλη του σώματος». Ο ίδιος μιλάει γιά μία έφεύρεση πού κολαρίζει τό στημόνι και πού άποτελεσε άμεση άφορμή γιά τό ξέσπασμα μιάς άπεργίας και λέει: «Η δροή τών δυσारेστημένων, πού νόμιζε ότι η παλιά όχρωματική γραμμή του καταμερισμού τής εργασίας τήν έκανε άνίκητη, είδε τή νέα μηχανική ταχτική νά προσβάλλει τά πλευρά της και νά εκμηδενίζει τά μέσα άμυνας της. Υποχρεώθηκε νά παραδοθεί στο έλεος του νικητή». Γιά τήν έφεύρεση τής *selfacting mule* [αυτόματη κλωστική μηχανή] λέει: «Αποστολή της ήταν ν' άποκαταστήσει τήν τάξη ανάμεσα στίς βιομηχανικές τάξεις... Η έφεύρεση αυτή επικυρώνει τή θεωρία πού διατυπώσαμε κιόλας, ότι τό κεφάλαιο, υποχρεώνοντας τήν έπιστήμη νά μπει στήν ύπηρεσία της, έξαναγκάζει πάντα τό αντίτασο χέρι τής εργασίας νά πειθαρχήσει»²¹¹. Παρά τό γεγονός ότι τό σύγγραμμα του Γιούρ βγήκε τό 1835, δηλ. τόν καιρό πού τό εργοστασιακό σύστημα ήταν ακόμα σχετικά άδύνατα άναπτυγμένο, ώστόσο παραμένει η κλασική έκφραση του πνεύματος του εργοστασίου, όχι μόνο λόγω του άνοιχτόκαρδου κυνισμού του, μά και λόγω τής άφέλειας μέ τήν όποία όμολογεί τίς αλόγιστες άντιφάσεις του μυαλού του κεφαλαίου. Αφού λχ. άναπτύσσει πρώτα τή «θεωρία» ότι τό κεφάλαιο μέ τή βοήθεια τής μισθωμένης άπ' αυτό έπιστήμης «έξαναγκάζει πάντα τό αντίτασο χέρι τής εργασίας νά πειθαρχήσει», άγαναχτεί γιάτί «άπό μία όρισμένη πλευρά κατηγορούν τήν έπιστήμη τής μηχανικής και τής φυσικής ότι μπαίνει στήν ύπηρεσία του δεσποτισμού τών πλούσιων κεφαλαιοκρατών και ότι προσφέρεται σάν μέσο καταπίεσης τών φτωχών τάξεων». Καί άφού κηρύχνει φαρδιά-πλατιά πόσο η γρήγορη άνάπτυξη τών μηχανών όφελει τούς εργάτες, τούς συσταίνει νά μήν έπιταχύνουν μέ τήν εναντίωσή τους, μέ τίς άπεργίες τους κλπ. τήν άνάπτυξη τών μηχανών. «Τέτιες βίαιες άνταρσίες—λέει—δείχνουν τή μυωπία τών άνθρώπων στήν πιό περιφρονητέα μορφή της, στή μορφή του άνθρώπου πού γίνεται δήμιος του ίδιου του έαυτού του». Λίγες σελίδες πιό πάνω λέει τό αντίθετο: «Χωρίς τίς σφοδρές συγκρούσεις και τίς διακοπές, πού προκαλούνται από τίς πλανεμένες άπόψεις τών εργατών, τό εργοστασιακό σύστημα θάξε ξεελιχθεί ακόμα πιό γρήγορα και πιό όφέλιμα γιά όλα τά ένδιαφερόμενα μέρος». Καί κατόπιν άναφωνεί πάλι: «Είναι ευτύχημα γιά τόν πληθυσμό τών εργοστασιακών περιοχών τής Μεγάλης Βρετανίας, πού οι τελειοποιήσεις τής μηχανικής γίνονται μό-

²¹¹ Ure: «Philosophy of Manufactures», σελ. 367—370.

νο βαθμιαία»... «Ἄδικα—λέει—κατηγοροῦν τίς μηχανές ὅτι μειώνουν τὸ μισθὸ τῶν ἐνῆλικων, ἐκτοπίζοντας ἕνα μέρος ἀπ' αὐτούς, ὁπότε ὁ ἀριθμὸς τους ξεπερνάει τίς ἀνάγκες γιὰ ἐργασία. Ὅμως, οἱ μηχανές μεγαλώνουν τὴ ζήτηση παιδικῆς ἐργασίας καὶ ἀνεβάζουν ἔτσι τὸ ἐπίπεδο τοῦ μισθοῦ της». Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ἴδιος παρηγορητὴς ὑπερασπίζει τὰ χαμηλά μεροκάματα τῶν παιδιῶν, λέγοντας ὅτι «ἐμποδίζουν τοὺς γονεῖς νὰ στέλνουν τὰ παιδιά τους πολὺ μικρὰ στὰ ἐργοστάσια». Ὅλο του τὸ βιβλίον εἶναι μιὰ ἀπολογία τῆς ἀπεριόριστης ἐργασίης ἡμέρας καὶ ἡ φιλελεύθερη ψυχὴ του, ὅταν ἡ νομοθεσία ἀπαγορεύει νὰ ξεθεώνουν στὴ δουλιὰ πάνω ἀπὸ δώδεκα ὥρες παιδιὰ 13 χρονῶν, ἀναπολεῖ τίς πιὸ σκοτεινὲς περιόδους τοῦ μεσαίωνα. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ καλεῖ τοὺς ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες ν' ἀπενθύνουν εὐχαριστήρια προσευχὴ στὴ θεῖα πρόνοια, πού μέ τίς μηχανές τοὺς «ἔδωσε τὸν καιρὸ νὰ σκέφτονται τὰ συμφέροντα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς τους»²¹².

6. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΘΜΙΣΗΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΠΟΥ ΕΚΤΟΠΙΖΟΥΝ ΟΙ ΜΗΧΑΝΕΣ.

Μιὰ δλόκληρη σειρά ἀστοὶ οἰκονομολόγοι, ὅπως ὁ Τζέιμς Μύλλ, ὁ Μάκ Κούλλοκ, ὁ Τόρρενς, ὁ Σένιορ, ὁ Τζόν Στ. Μύλλ κ.ἄ., ὑποστηρίζουν πὼς κάθε μηχανὴ πού ἐκτοπίζει ἐργάτες, ἀπελευθερώνει ταυτόχρονα καὶ κατ' ἀνάγκην ἕνα ἀντίστοιχο κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀπασχόληση τῶν ἴδιων αὐτῶν ἐργατῶν²¹³.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας κεφαλαιοκράτης χρησιμοποιεῖ 100 ἐργάτες λχ. σὲ μιὰ μανουφакτοῦρα ταπετσαρίας καὶ πληρώνει 30 λίρ. στ. τὸ χρόνόν στόν κάθε ἐργάτη. Ἐπομένως τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο πού διατίθεται τὸ χρόνο εἶναι 3000 λίρ. στ. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἀπολύει τοὺς 50 ἐργάτες καὶ ἀπασχολεῖ τοὺς ὑπόλοιπους 50 μὲ μηχανές πού τοὺ στοιχίσαν 1500 λίρ. στ. Γιὰ λόγους ἀπλοποίησης δὲν παίρνουμε ὑπόψη τὰ χτῖρια, τὸ κάρβουνο κλπ. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι οἱ πρῶτες ὕλες πού καταναλάνει ἐξακολουθοῦν νὰ στοιχίζουν ὅπως καὶ πρῶτα 3000 λίρ. στ.²¹⁴ Ἐχει «ἀπελευθερωθεῖ» καθόλου κεφάλαιο πού τὴ μεταμόρφωση αὐτὴ; Στόν παλιὸ τρόπο παραγωγῆς τὸ συνολικὸ διατεθειμένο ποσὸ τῶν 6000 λίρ. στ. ἀποτελοῦνταν τὸ μισὸ ἀπὸ σταθερὸ καὶ τὸ μισὸ ἀπὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο. Ἀποτελεῖται τώρα ἀπὸ 4500 λίρ. στ. (3000 λίρ. στ. γιὰ τίς πρῶτες ὕλες καὶ 1500 λίρ. στ. γιὰ τίς μηχανές) σταθερὸ καὶ 1500 μεταβλητὸ κεφάλαιο. Τὸ μεταβλητὸ

μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἢ τὸ μέρος πού ἔχει μετατραπῆ σὲ ζωντανὴ ἐργατικὴ δύναμη, ἀντὶ ν' ἀποτελεῖ τὸ $\frac{1}{2}$, ἀποτελεῖ τώρα μόνον τὸ $\frac{1}{4}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Ἀντὶ ἀπελευθέρωση ἔχουμε ἐδῶ δέσμευση κεφαλαίου μὲ μορφή πού παύει ν' ἀνταλλάσσεται μὲ ἐργατικὴ δύναμη, ἔχουμε δηλ. μετατροπὴ μεταβλητοῦ σὲ σταθερὸ κεφάλαιο. Ὅταν οἱ ἄλλοι ὁροι μείνουν οἱ ἴδιοι, τὸ κεφάλαιο τῶν 6000 λίρ. στ. ποτὲ πιά δὲν μπορεῖ στὸ ἐξῆς ν' ἀπασχολεῖ περισσότερους ἀπὸ 50 ἐργάτες. Μὲ κάθε καινούργια τελειοποίησι τῶν μηχανῶν ἀπασχολεῖ λιγότερους. Ἀν οἱ νεοεισαγμένους μηχανές στοιχίζουν λιγότερο ἀπὸ τὸ ποσὸ πού στοιχίζουν ἡ ἐργατικὴ δύναμη καὶ τὰ ἐργαλεῖα πού ἐκτόπισαν, λχ. μόνον 1000 ἀντὶ 1500 λίρ. στ., τότε θὰ μετατρεπόταν σὲ σταθερὸ κεφάλαιο ἢ θὰ δεσμευόταν ἕνα μεταβλητὸ κεφάλαιο 1000 λίρ. στ. καὶ θ' ἀπελευθερωνόταν ἕνα κεφάλαιο 500 λίρ. στ. Ἀν πάρουμε σάν βάση τὸν ἴδιο χρονιάτικο μισθὸ, τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα ποσὸ πού μπορεῖ ν' ἀπασχολήσει κάπου 16 ἐργάτες, ἐνῶ ἀπολύθηκαν 50, καὶ μάλιστα πολὺ λιγότερους ἀπὸ 16, ἐπειδὴ οἱ 500 λίρ. στ. γιὰ νὰ μετατραποῦν σὲ κεφάλαιο πρέπει κατὰ ἕνα μέρος νὰ ξαναμετατραποῦν σὲ σταθερὸ κεφάλαιο, ἔπομένως μόνον ἑνῆρεμι μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ ἐργατικὴ δύναμη.

Ὡστόσο, ἂς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι ἡ παραγωγὴ τῶν νέων μηχανῶν ἀπασχόλησε μεγαλύτερο ἀριθμὸ μηχανουργῶν· μήπως αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀντιστάθμισμα γιὰ τοὺς ἐργάτες ταπετσαρίας πού πετάχθηκαν στὸ δρόμο; Στὴν καλύτερη περίπτωση ἡ παραγωγὴ τῶν μηχανῶν ἀπασχολεῖ λιγότερους ἐργάτες ἀπὸ τοὺς ἐργάτες πού ἐκτοπίζει ἡ χρησιμοποίησί τους. Τὸ ποσὸ τῶν 1500 λίρ. στ., πού ἀντιπροσώπευε μόνον τὸ μισθὸ τῶν ἐργατῶν ταπετσαρίας πού ἀπολύθηκαν, ἀντιπροσωπεύει τώρα μὲ τὴ μορφή τῶν μηχανῶν: 1) τὴν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν μηχανῶν, 2) τὸ μισθὸ τῶν μηχανουργῶν πού τίς φτιάξαν, 3) τὴν ὑπεράξια πού πηγαίνει στὸ «ἀφεντικό» τους. Ἀκόμα: ὅταν πιά κατασκευαστεῖ ἡ μηχανή, δέ χρειάζεται ν' ἀνανεωθεῖ παρὰ μετὰ τὸ θάνατό της. Ἐπομένως, γιὰ νὰ μπορεῖ ν' ἀπασχολεῖται διαρκῶς ὁ πρόσθετος ἀριθμὸς μηχανουργῶν, θὰ πρέπει ὁ ἕνας ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄλλο οἱ ἐργοστασιαρχεῖς ταπετσαρίας νὰ ἐκτοπίζουν μέ τίς μηχανές ἐργάτες.

Καὶ πραγματικὰ, οἱ ἀπολογητὲς αὐτοὶ δὲν ἐννοοῦν αὐτὸ τὸ εἶδος ἀπελευθέρωσης τοῦ κεφαλαίου. Ἐννοοῦν τὰ μέσα συντήρησης τῶν ἀπελευθερωμένων ἐργατῶν. Δὲν μποροῦμε ν' ἀρνηθοῦμε ὅτι λχ. στὴν πιὸ πάνω περίπτωση οἱ μηχανές δὲν ἀπελευθερώνουν ἀπλῶς 50 ἐργάτες μετατρέποντάς τους ἔτσι σὲ «διαθέσιμους», μὰ κόβουν ταυτόχρονα τὴ σύνδεσί τους μὲ μέσα συντήρησης ἀξίας 1500 λίρ. στ. καὶ ἔτσι «ἀπελευθερώνουν» αὐτὰ τὰ μέσα συντήρησης. Ὡστε τὸ ἀπλό καὶ καθόλου νέο γεγονός ὅτι οἱ μηχανές ἀπελευθερώνουν τὸν ἐργάτη ἀπὸ τὰ μέσα συντήρησης, σημαίνει στὴ γλῶσσα τῶν οἰκονομολόγων ὅτι οἱ μηχανές ἀπελευθερώνουν μέσα συντήρησης γιὰ τὸν ἐργάτη, ἢ ὅτι τὰ μετατρέπουν σὲ κεφάλαιο πού θὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν ἐργάτη. Ἐτσι βλέπουμε πὼς ὡς ἔφαρτιοῦνται ἀπὸ τὸν τρόπο πού θὰ ἐκφραστεῖ

²¹² Ure: «Philosophy of Manufactures», σελ. 368, 7, 370, 280, 322, 321 καὶ 475.

²¹³ Ὁ Ρικάρντο συμμερίζεται ἀρχικὰ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἀργότερα δὲ τὴν ἀνακάλεσε ρητὰ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀμεροληψία καὶ τὴ φιλαλήθεια πού τὸν χαρακτηρίζει. Βλ. David Ricardo: «Principles of Political Economy», κεφ. XXXI «On Machinery».

²¹⁴ Nota bene.—Κάνω τὴν περιγραφὴ ἀπολύτως σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν οἰκονομολόγων πού ἀνάφερα πρὸ πάνω.

κανείς. *Nominibus mollire licet mala.* [Ἐπιτρέπεται νά απαλύνει κανείς μέ λέξεις τό κακό.]

Σύμφωνα μ' αὐτή τή θεωρία, τά μέσα συντήρησης ἀξίας 1500 λίρ. στ. ἦταν κεφάλαιο πού ἀξιοποιούνταν μέ τή δουλιά τῶν πενήντα ἐργατῶν ταπετσαρίας πού ἀπολύθηκαν. Ἄρα, τό κεφάλαιο αὐτό χάνει τήν ἀπασχόλησή του μόλις ἀπολυθοῦν οἱ πενήντα καί δέν μπορεί νά ἡσυχάσει ὥσπου δέ βρεῖ μιά καινούργια «τοποθέτηση», ὅπου οἱ πενήντα αὐτοὶ ἐργάτες νά μποροῦν ξανά νά τό καταναλώνουν παραγωγικά. Ὡστε, ἀργά ἢ γρήγορα πρέπει νά ξανασιμῶν τόν κεφάλαιο καί οἱ ἐργάτες, καί τότε θάχουμε τήν ἀντιστάθμιση. Ἐπομένως, τά βάσιμα τῶν ἐργατῶν πού ἐκτοπίζονται ἀπό τίς μηχανές εἶναι παροδικά, ὅπως παροδικά εἶναι καί τά πλούτη τούτου τοῦ κόσμου.

Τά μέσα συντήρησης ἀξίας 1500 λίρ. στ. ποτέ δέν ἀντιπαρεθέτονταν σάν κεφάλαιο στοὺς ἐργάτες πού ἀπολύθηκαν. Αὐτό πού οἱ ἐργάτες ἀντίκρουζαν σάν κεφάλαιο ἦταν οἱ 1500 λίρ. στ. πού ἔχουν τώρα μετατραπεί σέ μηχανές. Ἄν ἐξεταστοῦν ἀπό πῶς κοντά οἱ 1500 αὐτές λίρ. στ., ἀντιπροσωπεύουν μόνο ἓνα μέρος τῆς ταπετσαρίας πού παρήγαν τό χρόνο οἱ ἀπολυμένοι 50 ἐργάτες καί πού τό παίρνανε σάν μισθό σέ χρηματική μορφή καί ὄχι *in natura* [σέ εἶδος] ἀπό τόν ἐπιχειρηματία τους. Μέ τήν ταπετσαρία πού μετατρέπονταν σέ 1500 λίρ. στ. ἀγόραζαν ἰσάξια μέσα συντήρησης. Ἔτσι τά μέσα συντήρησης δέν ὑπῆρχαν γι' αὐτοὺς σάν κεφάλαιο, ἀλλά σάν ἐμπορεύματα, καί οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες δέν ὑπῆρχαν γι' αὐτά τά μέσα συντήρησης σάν μισθωτοὶ ἐργάτες, ἀλλά σάν ἀγοραστές. Τό γεγονός ὅτι οἱ μηχανές τοὺς ἔχουν «ἀπελευθερώσει» ἀπό τά μέσα ἀγορᾶς τοὺς μετατρέπει ἀπό ἀγοραστές σέ μή ἀγοραστές. Καί τό ἀποτέλεσμα: μειωμένη ζήτηση γι' αὐτά τά ἐμπορεύματα. *Voilà tout.* [Αὐτό εἶναι ὅλο.] Ἄν ἡ μειωμένη αὐτὴ ζήτηση δέν ἀντισταθμιστεῖ μέ ἀυξημένη ζήτηση ἀπὸ ἄλλη πλευρά, θά πέσει ἡ τιμὴ ἀγορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄν αὐτό βασιτάξει περισσότερο καί σέ μεγαλύτερη ἔκταση, θάχουμε ἐκτόπιση τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται στήν παραγωγή αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐνα μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού παρήγε προηγούμενα ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης, θ' ἀναπαράγεται τώρα μέ ἄλλη μορφή. Στὸ διάστημα πού περφοῦν οἱ τιμές στήν ἀγορά καί μετατοπίζεται κεφάλαιο «ἀπελευθερώνονται» ἀπὸ ἓνα μέρος τοῦ μισθοῦ τους καί οἱ ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται στήν παραγωγή τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης. Ἀντὶ λοιπόν ὁ κύριος ἀπολογητὴς ν' ἀποδείξει ὅτι οἱ μηχανές μέ τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τά μέσα συντήρησης μετατρέπουν ταυτόχρονα τά μέσα συντήρησης σέ κεφάλαιο γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῶν ἐργατῶν, ἀποδείχνει, ἀντίθετα, μέ τό δοκιμασμένο νόμο τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, ὅτι οἱ μηχανές πετοῦν ἐργάτες στὸ δρόμο ὄχι μόνο στὸν κλάδο παραγωγῆς πού εἰσάγονται, ἀλλὰ καί στοὺς κλάδους παραγωγῆς στοὺς ὁποίους δέν εἰσάγονται.

Τὰ πραγματικά γεγονότα, πού τά ἔχει παραπονήσει ἡ αἰσιοδοξία τῶν οἰκονομολόγων, εἶναι τά παρακάτω: Τοὺς ἐργάτες πού ἐκτοπίζονται οἱ μηχανές τοὺς πετοῦν ἔξω ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι στήν ἀγορά ἐργασίας

καί πληθαίνουν ἐκεῖ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, πού εἶναι κίονας διαθέσιμες γιὰ κεφαλαιοκρατικὴ ἐμμετάλλευση. Στὸ ἔβδομο μέρος θά δεῖξουμε ὅτι τό ἀποτέλεσμα αὐτὸ τῶν μηχανῶν, πού τό παρυσιάζουν ἐδῶ σάν ἀντιστάθμισμα γιὰ τήν ἐργατικὴ τάξη, ἀποτελεῖ στήν πραγματικότητα γιὰ τὸν ἐργάτη τήν πῶς φρικτὴ μάλιστα. Γιὰ τήν ὥρα ἀρχοῦν τά παρακάτω: Οἱ ἐργάτες πού διώχνονται ἀπὸ ἓνα κλάδο βιομηχανίας μποροῦν βέβαια νά ζητήσουν νά βροῦν ἀπασχόληση σέ ὅποιονδήποτε ἄλλον κλάδο. Ἄν τύχει νά βροῦν δουλιὰ καί ξαναποκατασταθεῖ ἐκεῖ ὁ δεσμός ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καί στά μέσα συντήρησης πού εἶχαν ἀπελευθερωθεῖ μαζί τους, τοῦτο γίνεται μέ τὴ βοήθεια ἑνὸς νέου, πρόσθετου κεφαλαίου πού ζητάει νά βρεῖ τοποθέτηση, σέ καμιά περίπτωση ὅμως δέ γίνεται μέ τὴ βοήθεια τοῦ κεφαλαίου πού λειτουργοῦσε ἀπὸ προηγούμενα κίονας καί πού τώρα ἔχει μετατραπεί σέ μηχανές. Μά καί τότε ἀκόμα, πόσο λίγες ἐλπίδες ἔχουν μπροστά τους! Σακατεμένοι ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, οἱ κακομοίρηδες αὐτοὶ ἀεῖζουν τόσο λίγο ἔξω ἀπὸ τὸν παλιὸ τους κύκλο ἐργασίας, πού βρίσκουν θέση μόνο σέ λίγους κατώτερους καί γιαντὸ διαρκῶς πλημμυρισμένους καί κακοπληρωνόμενους κλάδους²¹⁵. Ἀκόμα, κάθε βιομηχανικός κλάδος προσελκύει κάθε χρόνο ἓνα καινούργιο ρεῦμα ἀπὸ ἀνθρώπους, πού τοῦ προμηθεύει τίς ἀναγκαῖες δυνάμεις γιὰ τήν κανονικὴ ἀναπλήρωση τῶν δυνάμεων πού φθίρουνται καί γιὰ τήν ἀνάπτυξή του. Ὅταν οἱ μηχανές ἀπελευθερώνουν ἓνα μέρος τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦσε ὡς τώρα ἓνας ὀρισμένος κλάδος βιομηχανίας, ἀνακατανέμεται καί ἡ ἐφεδρεία καί ἀποροφίεται ἀπ' ἄλλους κλάδους, ἐνῶ τά ἀρχικά θύματα στὸ μεγαλύτερο μέρος τους χάνονται καί φθίνουν στὸ διάστημα τῆς μεταβατικῆς περιόδου.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι οἱ μηχανές αὐτὲς καθαυτὲς δέν εἶναι ὑπεύθυνες γιὰ τήν «ἀπελευθέρωση» τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τά μέσα συντήρησης. Φθηναίνουν καί πληθαίνουν τό προϊόν στὸν κλάδο πού καταχοῦν καί ἀφήνουν στήν ἀρχὴ ἀμετάβλητη τὴ μάζα τῶν μέσων συντήρησης πού παράγονται σέ ἄλλους βιομηχανικούς κλάδους. Ἐπομένως, ὥστερα ἀπὸ τήν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν, ὅπως καί πρὶν ἀπ' αὐτήν, ἡ κοινωνία ἐξακολουθεῖ νά ἔχει τὰ ἴδια ἢ καί περισσότερα μέσα συντήρησης γιὰ τοὺς ἐκτοπισμένους ἐργάτες, καί τοῦτο τελείως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τεράστιο μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πού σπαταλεῖται ἀπὸ μὴ ἐργάτες. Καί αὕτη εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἀπολογητικῆς τῶν οἰκονομολόγων! Οἱ ἀχώριστοι ἀπὸ τήν κεφαλαιοκρατι-

²¹⁵ Καταπολεμώντας τίς ἀνοησίες τοῦ Ζ. Μπ. Σαίη, ἓνας ὁπαδὸς τοῦ Ρικάρντο λέει σχετικὰ: «Ὅταν εἶναι ἀναπτυγμένος ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἡ δεξιότητι τῶν ἐργατῶν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ μόνο στὸν κλάδο πού ἔχουν ἐκπαιδεύει. Οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες εἶναι ἓνα εἶδος μηχανές. Γιαντὸ δέν ὠφελεῖ ἀπολύτως σέ τίποτα νά φλυαρεῖ κανεὶς σάν παπαγάλος ὅτι τά πράγματα ἔχουν τήν τάση νά ἰσοροποῦνται. Ἀρκεῖ νά ρίξουμε μιά ματιά γύρω μας γιὰ νά δοῦμε πὺς γιὰ πολὺν καιρὸ δέν μποροῦν νά ἰσοροποῦν καί πὺς ὅταν ἰσοροποῦν ἡ στάθμῃ τους βρῖσκεται χαμηλότερα ἀπ' ὅτι βρισκόταν στήν ἀρχὴ τοῦ προτοῦ» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», London 1821, σελ. 72).

κή χρησιμοποίηση των μηχανών αντιφάσεις και ανταγωνισμοί δεν υπάρχουν για τους κυρίους αυτούς, γιατί δεν προκύπτουν απ' αυτές τίς ίδιες τις μηχανές, αλλά από την κεφαλαιοκρατική τους χρησιμοποίηση! Έπειδή λοιπόν οι μηχανές ξεταξόμενες αυτές καθαυτές περιορίζουν το χρόνο εργασίας, ενώ όταν χρησιμοποιούνται καπιταλιστικά παρατείνουν την εργασία ημέρα, έπειδή αυτές καθαυτές εύκολύνουν την εργασία, ενώ όταν χρησιμοποιούνται καπιταλιστικά αυξάνουν την έντατικότητά της, έπειδή αυτές καθαυτές αποτελούν νίκη του ανθρώπου πάνω στις δυνάμεις της φύσης, ενώ όταν χρησιμοποιούνται καπιταλιστικά υποδουλώνουν τον άνθρωπο στις δυνάμεις της φύσης, έπειδή αυτές καθαυτές αυξάνουν τον πλούτο του παραγωγού, ενώ όταν χρησιμοποιούνται καπιταλιστικά εξαθλιώνουν τον παραγωγό κλπ., ό όστος οικονομολόγος δηλώνει απλούςτατα πώς όταν ξετάσσουμε αυτές καθαυτές τις μηχανές αποδείγνεται μέ απόλυτη ακρίβεια ότι όλες αυτές οι χειροπιαστές αντιφάσεις αποτελούν απλή έπίραση της κοινής πραγματικότητας, ενώ αυτές καθαυτές, έπομένως και στή θεωρία, δεν υπάρχουν καθόλου. Έτσι απαλλάσσεται από κάθε παραπέρα σπαζοκεφαλιά και έπιπλέον φορτώνει στον αντίπαλό του την άνοησία ότι δεν καταστολεμάει την κεφαλαιοκρατική χρησιμοποίηση των μηχανών, αλλά τίς ίδιες τις μηχανές.

Ό όστος οικονομολόγος δεν αρνιέται καθόλου πώς έδω προβάλλουν και προσωρινά δυσάρεστα: υπάρχει όμως νόμισμα χωρίς ανάποδη όψη; Γι' αυτόν είναι αδύνατη άλλη έκμετάλλευση των μηχανών εκτός από την κεφαλαιοκρατική. Έπομένως, γι' αυτόν ή έκμετάλλευση του εργάτη μέσω της μηχανής ταυτίζεται μέ την έκμετάλλευση της μηχανής μέσω του εργάτη. Όποιος λοιπόν ξεσκεπάζει, πώς έχει στην πραγματικότητα τό ζήτημα της κεφαλαιοκρατικής χρησιμοποίησης της μηχανής, δέ θέλει καθόλου τη χρησιμοποίησή της, είναι έχθρος της κοινωνικής προόδου!²¹⁶ Αυτό μοιάζει απόλυτα μέ την έπιχειρηματολογία του διαβόητου μαχαιοβγάλη Μπίλλ Σάικς: «Είναι αλήθεια, κύριοι ένορκοι, πώς έχει κοπεί τό λαρύγγι αυτού του παραγγελιοδόχου. Δέ φταίω όμως έγώ για τό γεγονός αυτό, φταίει τό μαχαίρι. Μήπως θάπρεπε ξαιτίας αυτών των προσωρινών δυσάρεστων γεγονότων νά καταργήσουμε τη χρήση του μαχαιριού; Για σκεφτείτε τό ζήτημα! Σέ ποιά κατάσταση θά βρισκονταν σήμερα ή γεωργία και ή χειροτεχνία χωρίς τό μαχαίρι; Μήπως τό μαχαίρι δεν είναι έξισον σωτήριο στή χειρουργική, όσο σοφό είναι στήν ανατομία; Και μήπως δεν είναι

ακόμα πρόθυμος βοηθός σέ χαρούμενο γλέντι; Καταργήστε τό μαχαίρι—και μās πετάτε πίσω στην πιό βαθιά βαρβαρότητα»^{216α}.

Μόλο πού οι μηχανές εκτοπίζουν αναπόφευχτα εργάτες στους κλάδους εργασίας όπου εισάγονται, μπορούν ώστόσο νά προκαλέσουν αύξηση της απασχόλησης σέ άλλους κλάδους εργασίας. Τό αποτέλεσμα όμως αυτό δεν έχει τίποτα τό κοινό μέ τη λεγόμενη θεωρία της αντιστάθμισης. Έπειδή κάθε μηχανοποίητο προϊόν, λχ. μιά πήχη μηχανοποίητο ύφαντό, είναι πιό φτηνό από τό χειροποίητο προϊόν του ίδιου είδους πού εκτόπισε, προκύπτει ό παρακάτω απόλυτος νόμος: "Αν ή συνολική ποσότητα του μηχανοποίητου είδους μένει ή ίδια μέ τη συνολική ποσότητα του χειροποίητου ή μανουφакτουροποίητου είδους πού αντικαθιστά, μειώνεται ή συνολική ποσότητα της εργασίας πού χρησιμοποιείται. Η αύξηση της εργασίας πού απαιτείται λχ. για την παραγωγή των ίδιων των μέσων εργασίας, των μηχανών, του κάρβουνου κλπ. πρέπει νά είναι μικρότερη από τη μείωση της εργασίας πού έπιφέρει ή χρησιμοποίηση των μηχανών. Διαφορετικά τό μηχανοποίητο προϊόν θά ήταν έξισον ακριβό ή και ακριβότερο από τό χειροποίητο. Άντίς όμως νά μένει ίδια, στην πραγματικότητα ή συνολική μάζα του μηχανοποίητου είδους, πού παράγει ένας μείωνόμενος άριθμός εργατών, αύξάνει πολύ πιό πέρα από τη συνολική μάζα του εκτοπισμένου χειροποίητου είδους. Άς υποθέσουμε ότι 400 000 πήχες μηχανοποίητο ύφαντό τό παράγουν λιγότεροι εργάτες από τους εργάτες πού παρήγαν 100 000 πήχες χειροποίητο ύφαντό. Στο τετραπλάσιο προϊόν υπάρχουν τέσσερις φορές περισσότερες πρώτες ύλες. Άρα, πρέπει νά τετραπλασιαστεί ή παραγωγή πρώτων ύλων. Όσο όμως για τά μέσα εργασίας πού καταναλώνονται, λχ. τά χτίρια, τό κάρβονο, τίς μηχανές κλπ., τά όρια μέσα στα όποια μπορεί ν' αυξηθεί ή πρόσθετη εργασία, πού απαιτείται για την παραγωγή τους, αλλάζουν ανάλογα μέ τη διαφορά ανάμεσα στή μάζα του μηχανοποίητου προϊόντος και στή μάζα του χειροποίητου προϊόντος, πού μπορεί νά παράγει ό ίδιος άριθμός εργατών.

Μέ την επέκταση λοιπόν της μηχανικής παραγωγής σ' έναν κλάδο της βιομηχανίας αυξάνει πρώτα-πρώτα ή παραγωγή στους άλλους κλάδους, πού τοῦ προσφέρουν τά μέσα παραγωγής τον. Τώρα, πόσο αυξάνει έτσι ή μάζα των απασχολούμενων εργατών, αυτό εξαρτιέται ---όταν είναι δοσμένη ή διάρκεια της εργασίμης ημέρας και ή έντατικότητα της εργασίας--- από τη σίνθεση των χρησιμοποιούμενων κεφαλαίων, δηλ. από τη σχέση ανάμεσα στα συστατικά τους μέρη, στο σταθερό και στο μεταβλητό. Η σχέση αυτή μέ τη σειρά της ποικίλλει πολύ, ανάλογα μέ τό βαθμό πού οι μηχανές κατάχτησαν κυλάς ή καταχτοῦν αυτούς τοίς κλάδους. Μέ την πρόοδο της χρησιμοποίησης

²¹⁶ Άριστοτέλης αυτού του αυθαίρετου κρετινισμού είναι ανάμεσα σέ άλλους και ό Μάκ Κούλλοκ. «Αν συμφέρει—λέει λχ. μέ την έπιτηδευμένη άφέλεια 8χρονον παιδιού—ν' αναπτύσσουμε όλο και περισσότερο τη δεξιότητά του εργάτη για νά μπορεί νά παράγει μέ την ίδια ή μέ μικρότερη ποσότητα εργασίας μιά διαρκώς αυξανόμενη ποσότητα έμπορευμάτων, πρέπει έπίσης νά συμφέρει νά χρησιμοποιεί για βοήθειά του τέτοιες μηχανές, πού νά τον 'υποστηρίζουν μέ τον πιό αποτελεσματικό τρόπο στην έπίτευξη αυτού του αποτελέσματος» (Mac Culloch: «Principles of Political Economy», London 1830, σελ. 166).

^{216α} «Ό έφευγέτης της κλωστικής μηχανής κατάστρεψε τίς 'Ινδίες, πράγμα πού ώστόσο λίγο μās συγγινεί» (Α. Thiers: «De la Propriété» [Paris 1848, σελ. 275]). «Ό κ. Θιέρρος μπερδεύει έδω την κλωστική μηχανή μέ τό μηχανοκίνητο άγγαλιό. «πράγμα πού ώστόσο λίγο μās συγγινεί».

των μηχανών στην Άγγλία αύξηθηκε σέ τεράστιο βαθμό ο αριθμός των ανθρώπων, που είναι καταδικασμένοι νά εργάζονται σέ ανθρακωρυχεία καί μεταλλωρυχεία, μόλο που τίς τελευταίες δεκαετίες ή αύξηση αυτή επιβραδύνεται μέ τή χρήση καινούργιων μηχανών γιά τά ορυχεία²¹⁷. Μέ τή γέννηση τής μηχανής γεννιέται ένα καινούργιο είδος εργατών, οί εργάτες που κατασκευάζουν μηχανές. Ξέρουμε πιά ότι ή μηχανική παραγωγή κατατάει όλο καί σέ πλατύτερη κλίμακα κι αυτό τόν κλάδο παραγωγής²¹⁸. Ακόμα, όσον άφορά τίς πρώτες ύλες²¹⁹, δέ χωράει λχ. καμιά άμφιβολία ότι ή θνελώδικη άνάπτυξη τής μπαμπακομηματοουργίας προώθησε έξαιρετικά τήν άνάπτυξη τής μπαμπακοκαλλιέργειας στίς Ένωμένες Πολιτείες καί παράλληλα μ' αυτή προώθησε έξαιρετικά όχι μόνο τό άφρικανικό δουλεμπόριο, μιά ταυτόχρονα έκανε τήν παραγωγή Μαύρων κύριο κλάδο των Πολιτειών που συνόρευαν άμεσα μέ τίς δουλοκτητικές Πολιτείες. Όταν τό 1790 έγινε στίς Ένωμένες Πολιτείες ή πρώτη άπογραφή των δούλων ύπήρχαν τό όλο 697 000 δούλοι, ένώ τό 1861 ήταν γύρω στά τέσσερα έκατομμύρια. Από τήν άλλη μεριά, δέν είναι λιγότερο άληθινό ότι ή άνθιση του μηχανοκίνητου εργοστασίου έριοργίας προκάλεσε, μαζί μέ τήν προοδευτική μετατροπή των άγρών σέ προβατοβοσκές, τό μαζικό διώξιμο των εργατών γής καί «τή μετατροπή τους σέ υπεράριθμους». Η Ίρλανδία ακόμα καί τοίτη τή στιγμή περνάει τό προτσές τής παραπέρα μείωσης του πληθυσμού της— που από τό 1845 έχει έλαττωθεί σχεδόν στό μισό—άκριβώς ως τό έπίπεδο που ν' ανταποκρίνεται στίς ανάγκες των δικών της γαιοκτημόνων καί των κυριών άγγλων έριοιςιομηχάνων.

Όταν οί μηχανές καταχτούν τά προστάδια ή τά ένδιάμεσα στάδια, άπ' όπου πρέπει νά περάσει ένα αντικείμενο εργασίας ως τήν τελευταία του μορφή, αυξάνει μαζί μέ τήν αύξηση του ύλικού εργασίας καί ή ζήτηση εργασίας στους κλάδους που διεξάγονται ακόμα μέ χειροτεχνικό ή μανουφακτουρικό τρόπο καί στους όποιους μπαίνει σάν

²¹⁷ Σύμφωνα μέ τήν άπογραφή του 1861 (τόμ. II, Λονδίνο 1863) ο αριθμός των εργατών που εργάζονταν στα άνθρακωρυχεία τής Άγγλίας καί τής Ουαλλίας ήταν 246 613, άπ' αυτούς οί 73 545 ήταν κάτω καί οί 173 067 πάνω από 20 χρονών. Στην πρώτη κατηγορία άνήκουν 835 παιδιά από 5 ως 10 χρονών, 30 701 από 10 ως 15 χρονών καί 42 010 από 15 ως 19 χρονών. Ο αριθμός των εργατών που εργάζονταν στα μεταλλεία σίδηρου, χαλκού, μόλυβδου, κασσίτερου κλπ. ήταν 319 222.

²¹⁸ Στην Άγγλία καί στην Ουαλλία εργάζονταν τό 1861 στην παραγωγή μηχανών 60 807 άτομα μαζί μέ τους εργοστασιάρχες, τους υπαλλήλους τους κλπ., δηλ., μαζί μέ όλους τους πράκτορες καί τους εμπόρους αυτού του κλάδου. Αντίθετα στον αριθμό αυτό δέ συμπεριλαμβάνονταν οί παραγωγείς μικρών μηχανών, λχ. ραφτομηχανών κλπ., καθώς καί οί παραγωγείς εργαλείων γιά εργασιοληχανές, λχ. άδραχτιών κλπ. Ο αριθμός όλων των πολιτικών μηχανικών ήταν 3329.

²¹⁹ Έπειδή τό σίδερο είναι μιά από τίς σπουδαιότερες πρώτες ύλες, αξίζει νά σημειωθεί έδώ ότι τό 1861 στην Άγγλία καί την Ουαλλία ύπήρχαν 125 771 σιδηρορύτες, άπ' τούς όποιους οί 123 430 ήταν άνδρες καί οί 2341 γυναίκες. Από τούς πρώτους οί 30 810 ήταν κάτω καί οί 92 620 πάνω από 20 χρονών.

στοιχείο τό προϊόν των μηχανών. Η μηχανική νηματοουργία λχ. πρόσφερε τόσο φτηνά καί τόσο άφθονα τό νήμα, που οί ύφαντουργοί μέ χειροκίνητο άργαλιό στην άρχή μπορούσαν νά εργάζονται συνεχώς όλο τόν καιρό χωρίς ν' αυξήσουν τά έξοδά τους. Έτσι αυξήθηκε τό εισόδημά τους²²⁰. Γιαυτό σημειώθηκε εισροή ανθρώπων στην ύφαντουργία μπαμπακερών όπου στό τέλος οί 800 000 ύφαντουργοί μπαμπακερών που δημιούργησαν οί κλωστικές μηχανές Jenny [Τζέν-νυ], Throstle [βάτερ] καί Mule [μιούλ] τσακίστηκαν μέ τή σειρά τους από τόν άτμοκίνητο άργαλιό. Έτσι επίσης μαζί μέ τήν άφθονία των μηχανοποίητων ύφασμάτων αυξάνουν αριθμητικά οί ράφτες, οί ράφτρες, οί άσπρορουχούδες κλπ., όπου κάνει τήν εμφάνισή της ή ραφτομηχανή.

Αντίστοιχα μέ τήν αύξηση τής μάζας των πρώτων ύλών, των ήμικατεργασμένων προϊόντων, των εργαλείων κλπ. που προμηθεύει μέ σχετικά μικρό αριθμό εργατών ή μηχανική παραγωγή, ή κατεργασία αυτών των πρώτων ύλών καί ήμικατεργασμένων προϊόντων χωρίζεται σέ αναρίθμητα ύποείδη, δηλ. αυξάνει ή ποικιλία των κοινωνικών κλάδων παραγωγής. Η μηχανική παραγωγή προωθεϊ τόν κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας άσύγκριτα περισσότερο άπ' ό,τι ή μανουφακτούρα, γιατί αυξάνει σέ άσύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό τήν παραγωγική δύναμη των κλάδων που καταχτά.

Τό άμεσο άποτέλεσμα των μηχανών είναι ότι αυξάνουν τήν υπεραξία καί ταυτόχρονα τή μάζα των προϊόντων στην όποία ένσαρκώνεται αυτή ή υπεραξία, έπομένως μαζί μέ τήν αύξηση τής ουσίας, από τήν όποία τρώει ή τάξη των κεφαλαιοκρατών καί τά παρακλάδια της, οί μηχανές αυξάνουν κι αυτά τά ίδια τά κοινωνικά στρώματα. Ο αύξανόμενος πλούτος τους καί ο σχετικά διαρκώς έλαττωνόμενος αριθμός των εργατών, που απαιτούνται γιά τήν παραγωγή των απαραίτητων μέσων συντήρησης, δημιουργούν καινούργιες ανάγκες σέ είδη πολυτελείας καί ταυτόχρονα νέα μέσα γιά τήν ίκανοποίησή τους. Ένα διαρκώς αυξανόμενο μέρος του κοινωνικού προϊόντος μετατρέπεται σέ υπεραπρόϊόν καί ένα διαρκώς αυξανόμενο μέρος του υπεραπρόϊόντος αναπαράγεται καί καταναλώνεται σέ πιό έκλεπτυσμένες καί πιό ποικίλες μορφές. Μ' άλλα λόγια: αυξάνει ή παραγωγή ειδών πολυτελείας²²¹. Ο έκλεπτυσμός καί ή ποικιλία των προϊόντων πηγάει επίσης καί από

²²⁰ Μιά οικογένεια μέ τέσσερα ένήλικα άτομα (ύφαντουργούς μπαμπακερών) καί μέ δύο παιδιά που εργάζονταν σάν winders (τυλιγαδιαστές) κέρδιζε στα τέλη του περασμένου καί στίς άρχές τούτου του αιώνα 4 λίρ. στ. τήν εβδομάδα μέ 10ωρη εργασία ήμέρα. Όταν ή δουλιά ήταν πολύ βιαστική μπορούσαν νά βγάδουν καί περισσότερα... Παλιότερα ύπόφεραν πάντα από έλλειψη νήματος» (Gaskell: «The Manufacturing population of England», London 1833, σελ. 25—27).

²²¹ Friedrich Engels: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Στο έργο του αυτό ο Έγγελς τονίζει τήν αξιοσημείωτη κατάσταση στην όποία βρίσκεται μεγάλο μέρος τής τσα-ίσα αυτών των εργατών που παράγουν είδη πολυτελείας. Σχετικά μ' αυτό τό ζήτημα ύπάρχουν άφθονα καινούργια στοιχεία στίς εκθέσεις τής «Children's Employment Commission».

τίς καινούργιες σχέσεις της παγκόσμιας αγοράς που δημιουργεί ή μεγάλη βιομηχανία. Δέν ανταλλάσσονται μόνο διαρκώς περισσότερα ξένα είδη κατανάλωσης με τό ντόπιο προϊόν, μα στη ντόπια βιομηχανία μπαίνουν επίσης σάν μέσα παραγωγής μιά διαρκώς αυξανόμενη μάζα ξένων πρώτων υλών, συστατικών, ήμικατεργασμένων προϊόντων κλπ. Με την ανάπτυξη αυτών των σχέσεων της παγκόσμιας αγοράς μεγαλώνει ή ζήτηση εργασίας στη βιομηχανία μεταφορών, που με τη σειρά της διασπάζεται σε πολυάριθμα υποείδη²²².

Η αύξηση των μέσων παραγωγής και συντήρησης με ταυτόχρονη σχετική μείωση του αριθμού των εργατών ώθηε στην επέκταση της εργασίας σε βιομηχανικούς κλάδους που τά προϊόντα τους, λχ. διώρυγες, έμπορικά λιμάνια, σήραγγες, γέφυρες κλπ., καρποφορούν μόνο στο άπώτερο μέλλον. Είτε άμεσα πάνω στη βάση των μηχανών, είτε έστω πάνω στη βάση της γενικής βιομηχανικής ανατροπής που ανταποκρίνεται σ' αυτές, αναφύονται δλότελα καινούργιοι κλάδοι παραγωγής και έπομένως καινούργια πεδία εργασίας. Όστόσο ή συμμετοχή αυτών των κλάδων στη συνολική παραγωγή δέν είναι καθόλου σημαντική άκόμα και στίς πιο αναπτυγμένες χώρες. Ό αριθμός των εργατών που άπασχολούν αυξάνει στην ίδια αναλογία που αναπαράγεται ή ανάγκη της πιο χειρωνακτικής χοντροδουλιάς. Σάν κύριες βιομηχανίες αυτού του είδους μπορούμε νά θεωρούμε σήμερα τά εργοστάσια παραγωγής φωταερίου, τόν τηλέγραφο, ή φωτογραφική τέχνη, ήν άτμοπλοία και τους σιδηροδρόμους. Η άπογραφή του 1861 (στην Άγγλία και ήν Ουαλλία) δείχνει ότι στη βιομηχανία φωταερίου (εργοστάσια παραγωγής φωταερίου, παραγωγή των μηχανικών συσκευών, υπάλληλοι των εταιριών φωταερίου κλπ.) εργάζονται 15 211 άτομα, στόν τηλέγραφο 2399, στη φωτογραφική τέχνη 2366, στήν άτμοπλοία 3570 και στούς σιδηροδρόμους 70 599, σ' αυτούς περιλαμβάνονται κάπου 28 000 λίγο-πολύ μόνιμα εργαζόμενοι «άνειδίζονται» σκαφτιάδες δίσπλα σ' όλο τό άλλο διαχειριστικό και υπαλληλικό προσωπικό. Δηλαδή ό συνολικός αριθμός των ατόμων σ' αυτές τίς πέντε καινούργιες βιομηχανίες είναι 94 145.

Τέλος, ή ξειαιρετικά ανεβασμένη παραγωγική δύναμη στίς σφαίρες της μεγάλης βιομηχανίας, συνοδευόμενη έτσι όπως είναι άπό μιά έντατικά και έκτατικά αυξημένη έκμετάλλευση της εργατικής δύναμης σ' όλες τίς υπόλοιπες σφαίρες παραγωγής, επιτρέπει ή μή παραγωγική χρησιμοποίηση ενός διαρκώς αυξανόμενου μέρους της εργατικής τάξης και έπομένως ήν όλοένα μαζικότερη άναπαραγωγή ιδίως των παλιών οικιακών σκλάβων με ήν όνομασία «ήθηρητική τάξη», δηλ. ήθη-ρέτες, ήθηρέτριες, λακέδες κλπ. Σύμφωνα με ήν άπογραφή του 1861 όλος ό πληθυσμός της Άγγλίας και της Ουαλλίας ήταν 20 066 244 άτομα, άπό τά όποια τά 9 776 259 ήταν άνδρες και τά 10 289 965 γυναίκες. Άν άπό τόν αριθμό αυτόν αφαιρέσουμε τούς πολύ γέρους

²²² Στο έμπορικό ναυτικό της Άγγλίας και της Ουαλλίας τό 1861 εργάζονταν 94 663 ναυτεργάτες.

και τούς πολύ νέους για δουλιά, όλες τίς «μή παραγωγικές» γυναίκες, τούς νεαρούς και τά παιδιά, έπειτα τά «ιδεολογικά» συνάφια, δηλ. ήν κυβέρνηση, τούς παπάδες, τούς νομικούς, τούς στρατιωτικούς κλπ., άκόμα όλους εκείνους που έχουν άποκλειστική τους άσχολία νά καταναλώνουν ξένη εργασία με ή μόρφή γαιοπροσόδου, τόκων κλπ., και τέλος τούς εξαθλιωμένους, τούς άλητες, τούς έγκληματίες κλπ., μένουν σε στρογγυλό αριθμό 8 έκατομμύρια άτομα και των δυό φύλων και των πιο διαφορετικών ηλικιών. Σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονται και όλοι οι κεφαλαιοκράτες που έχουν στήν παραγωγή, στο έμπόριο, στήν οίκονομία κλπ. Άπ' αυτά τά 8 έκατομμύρια είναι:

Εργάτες γεωργίας (μαζί με τούς βοσκούς και τούς εργάτες και τίς εργάτριες γής που μένουν στα σπίτια των φάρμερ)	1 098 261	πρόσωπα
Εργάτες των εργοστασίων μπαμπακουργίας, ξιουργίας, λινουργίας, καναβουργίας, μεταξουργίας, λούτας και της μηχανικής καλτοσοποιίας και νταντελοποιίας	642 607	²²³ »
Εργάτες των ανθρακορυχείων και μεταλλορυχείων	565 835	»
Εργάτες των μεταλλουργικών εργοστασίων (ήθηκαμίνων, έλασματοποιείων κλπ.) και των μεταλλομανουφρακτούρων όλων των ειδών	396 998	²²⁴ »
Υψηρητική τάξη	1 208 648	²²⁵ »

Άν στο προσωπικό των ανθρακορυχείων και μεταλλορυχείων προσθέσουμε όλους όσους εργάζονται σ' όλα τά κλωστοϋφαντουργικά εργοστάσια, έχουμε 1 208 442 άτομα. Άν τούς προσθέσουμε στο προσωπικό των μεταλλουργικών εργοστασίων και των μεταλλομανουφρακτούρων έχουμε 1 039 605. Και στίς δυό περιπτώσεις έχουμε έναν αριθμό μικρότερο άπό τόν αριθμό των σύγχρονων οικιακών δούλων. Τί θαυμάσιο άποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατικής έκμετάλλευσης των μηχανών!

²²³ Άπ' αυτούς μόνο οι 177 596 είναι άνδρικού φύλου πάνω άπό 13 χρονών.

²²⁴ Άπ' αυτούς οι 30 501 είναι γυναικείου φύλου.

²²⁵ Άπ' αυτούς οι 137 447 είναι άνδρικού φύλου. Στούς 1 208 648 δέ συμπεριλαμβάνεται τό οικείο προσωπικό που ήθηρεί σε ξενοδοχεία και άλλα δημόσια κέντρα.

Προσθήκη στη 2η έκδοση.—Άπό τό 1861 ως τό 1870 έχει σχεδόν διπλασαστεί ό αριθμός των ανδρών ήθηρητών. Έφησε τίς 267 671. Τό 1847 ήθη-χαν 2694 φύλακες θηραμάτων (στα πάρκα κυνηγιού των άριστοκρατών), ένώ τό 1869 ήθη-χαν 4921.—Τά νεαρά κορίτσια που εργάζονται σάν ήθηρέτριες στα σπίτια των μικροαστών του Λονδίνου στη γλώσσα του λαού λέγονται «little slaveys», μικρές σκλάβες.

7. ΑΠΩΘΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΛΚΥΣΗ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ. ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΠΑΜΠΑΚΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ.

«Όλοι οι λογικοί εκπρόσωποι της πολιτικής οικονομίας παραδέχονται πώς όταν πρωτοεισάγονται οι μηχανές επιδρούν σάν πανούκλα στους εργάτες των πατροπαράδοτων χειροτεχνιών και μανουφακτούρων, τούς πρώτους πού συναγωνίζονται. Σχεδόν όλοι τους έλεονολογούν τή σκληριά του εργοστασιακού εργάτη. Καί ποιό είναι τό μεγάλο άτου όλων αυτών; «Ότι οι μηχανές, ύστερα από τίς φρίκες τής περιόδου τής εισαγωγής και τής ανάπτυξης τους, αΰξάνουν σέ τελευταία άνάλυση τόν άριθμό των σκλάβων τής δουλιάς, αντί τελικά νά τόν έλαττώνουν! Μάλιστα, ή πολιτική οικονομία μεθάει μέ τό άποτροπιαστικό θεώρημα—άποτροπιαστικό γιά κάθε «φιάνθρωπο» πού πιστεύει στήν αιώνια φυσική άναγκαιότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής—πώς άκόμα και τό εργοστάσιο, πού στηρίζεται στή μηχανική παραγωγή, ύστερα από μιάν όρισμένη περίοδο ανάπτυξης, ύστερα από μιá μικρή ή μεγάλη «μεταβατική περίοδο», βασανίζει περισσότερους εργάτες από τούς εργάτες πού πέταξε άρχικά στό δρόμο! ²²⁶

Φυσικά, άποδείχτηκε κιόλας μέ λίγα παραδείγματα, λχ. μέ τό παράδειγμα των άγγλικών εργοστασίων έξιουργίας και μεταξουργίας, ότι σέ μιá όρισμένη βαθμίδα ανάπτυξης μιá έξαιρετική επέκταση εργοστασιακών κλάδων μπορεί νά συνδέεται μέ μιá όχι μόνο σχετική, μά και άπόλυτη μείωση του χρησιμοποιούμενου άριθμού εργατών. Τό 1860, όταν μέ διαταγή τής βουλής έγινε ειδική άπογραφή όλων των εργοστασίων του Ένωμένου Βασιλείου, τό τμήμα των εργοστασιακών περιοχών του Άλνκασερ, του Τόσερ και του Γιόρκσερ, πού είχε άνα-

²²⁶ Άντίθετα ό Γκανίλ έχει τή γνώμη ότι τελικό άποτέλεσμα τής παραγωγής μέ μηχανές είναι ή άπόλυτη μείωση του άριθμού των σκλάβων τής δουλιάς, πού σέ βάρος τους τρώει κατόπιν ένας αυξανόμενος άριθμός «gens honnêtes» [«καθωσρέπτοι άνθρωποι»] και άναπτύσσει τή γνώση του «perfectibilité perfectible» [«ικανότητα τελειοποίησης πού είναι ικανή γιά τελειοποίηση»]. «Όσο λίγο κι άν καταλαβαίνει ό Γκανίλ τήν κίνηση τής παραγωγής, νιώθει τουλάχιστο ότι οι μηχανές είναι ένας πολύ μοιραίος θεσμός, άφού ή εισαγωγή τους μετατρέπει εργαζόμενους εργάτες σέ έξαθλιωμένους, ενώ ή ανάπτυξη τους δημιουργεί περισσότερους σκλάβους τής δουλιάς άπ' όσους έχουν σκοτώσει. Τόν ζρετινισμό τής δικής τους άποψης μπορούμε νά τόν έκφράσουμε μόνο μέ τά δικιά του λόγια: «Οί τάξεις, οι καταδικασμένες νά παράγουν και νά καταναλώνουν, μικραίνουν, ενώ αυξάνουν οι τάξεις πού διευθύνουν τήν εργασία, βοηθούν, παρηγορούν και διαφωτίζουν όλο τόν πληθυσμό... και ιδιοποιούνται όλα τά πλεονεκτήματα πού προκύπτουν από τήν ελάττωση των έξόδων δουλιάς, από τήν πληθώρα των έμπορευμάτων και τή φτηνή τιμή των αγαθών κατανάλωσης. Μ' αυτό τόν τρόπο τό ανθρώπινο γένος άννιψώνεται ως τά άνώτατα δημιουργήματα του πνεύματος, διαπερνά τά μυστηριώδη βάθη τής θρησκείας, διατυπώνει τίς σωτήριες άρχές τής ήθικής» (πού συνίσταται «στήν ιδιοποίηση όλων των πλεονεκτημάτων» κλπ., «τούς νόμους γιά τήν προστασία τής έλευθερίας» (τής έλευθερίας γιά «τίς τάξεις πού είναι καταδικασμένες νά παράγουν»;) «και τής εξουσίας, τής έπαικόης και τής δικαιοσύνης, του καθήκοντος και του άνθρωπισμού». «Όλα αυτά

τεθεί στόν επιθεωρητή εργασίας Ρ. Μπαϊκερ, άριθμούσε 652 εργοστάσια. Από τά εργοστάσια αυτά τά 570 είχαν: 85 622 άτμοκίνητους άργαλιούς, 6 819 146 άδράχτια (χωρίς νά συμπεριλαμβάνονται σ' αυτά τά άδράχτια βάτερ), άτμομηχανές δύναμης 27 439 ίππων, φτερωτές 1390 ίππων και εργαζόμενο προσωπικό 94 119 άτομα. Άντίθετα, τό 1865 τά ίδια εργοστάσια είχαν: 95 163 άργαλιούς, 7 025 031 άδράχτια, άτμομηχανές δύναμης 28 925 ίππων, φτερωτές 1445 ίππων και εργαζόμενο προσωπικό 88 913 άτομα. Όστε από τό 1860 ως τό 1865 τά εργοστάσια αυτά σημείωσαν αύξηση: 11% σέ άτμοκίνητους άργαλιούς, 3% σέ άδράχτια και 5% σέ άτμόιππους, ενώ ταυτόχρονα έπese ό άριθμός του εργαζόμενου προσωπικού κατά 5,5% ²²⁷. Από τό 1852 ως τό 1862 αύξήθηκε σημαντικά ή άγγλική εργοστασιακή παραγωγή μάλλινων ειδών, ενώ έμεινε σχεδόν στάσιμος ό άριθμός των χρησιμοποιούμενων εργατών. «Αυτό δείχνει σέ πόσο μεγάλο βαθμό οι νεοεισαγμένες μηχανές είχαν έκτοπίσει τήν εργασία των περιόδων πού προηγήθηκαν» ²²⁸. Σέ όρισμένες εμπειρικά δοσμένες περιπτώσεις ή αύξηση των εργαζόμενων εργοστασιακών εργατών είναι συχνά μόνο φαινομενική, δηλ. δέν όφείλεται στήν επέκταση των εργοστασίων πού στηρίζονται πιά στή μηχανική παραγωγή, αλλά στή βαθμιαία προσάρτηση δευτερευόντων κλάδων. Λογουχάρα «στή (βρετανική) εργοστασιακή μαμπακουργία ή αύξηση των μηχανοκίνητων άργαλιών και των εργατών πού εργαζόνταν σ' αυτούς από τό 1838 ως τό 1858 όφειλόταν άπλώς στήν επέκταση αυτού του κλάδου. Άντίθετα, στά άλλα εργοστάσια όφειλόταν στή χρησιμοποίηση γιά πρώτη φορά τής δύναμης του άτμου στους άργαλιούς τής ταπητουργίας, στους άργαλιούς πού φτιάχνουν κορδέλες, λινά ύφάσματα κλπ., πού προηγούμενα κινούνταν μέ τή μυϊκή δύναμη του ανθρώπου» ²²⁹. Έπομένως, ή αύξηση του άριθμού αυτών των εργοστασιακών εργατών ήταν άπλώς έκφραση μιás ελάττωσης του συνολικού άριθμού των εργαζόμενων έρ-

τά κοραίστικα ύπάρχουν στό έργο του Μ. Ch. Ganilh: «Des Systèmes d' Economie Politique etc.», 2η έκδ., Paris 1821, τόμ. Ι, σελ. 224. Πρβλ. στό ίδιο, σελ. 212.

²²⁷ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 58 κ. έ. Ταυτόχρονα όμος δημιουργήθηκε πιά και ή ύλική βάση γιά τήν άπασχόληση ενός αυξανόμενου άριθμού εργατών σέ 110 νέα εργοστάσια μέ 11 625 άτμοκίνητους άργαλιούς, 6 287 566 άδράχτια και 2695 άτμοίπποδύναμεις και ύδατοίπποδύναμεις (στό ίδιο).

²²⁸ «Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 79.

Προσθήκη στή 2η έκδοση.—Σέ μιá διάλεξη πού έκανε στό «New Mechanic's Institution» του Μπράντφορντ στά τέλη του Δεκεμβρου 1871 ό επιθεωρητής εργασίας Α. Ρέντγκρεβ ειπε: Αυτό πού μου έκανε έντύπωση έδω και κάμποσο καιρό είναι ή άλλαγμένη όψη των εργοστασίων έξιουργίας. Πρωτίτερα ήταν γεμάτα από γυναίκες και παιδιά, τώρα φαίνεται πώς όλη τή δουλιά τήν κάνουν οι μηχανές. Σέ σχετική μου ερώτηση, ένας εργοστασιαόχος μου έδωσε τήν παρακάτω εξήγηση: μέ τό παλιό σύστημα άπασχολούσα 63 πρόσωπα, ύστερα από τήν εισαγωγή τελειοποιημένων μηχανών ελάττωσα τά χέρια μου σέ 33, και τελευταία, έσπερα από καινούργιες μεγάλες άλλαγές, μπόρεσα νά τά περιορίσω από 33 σέ 13.

²²⁹ «Reports etc. for 31st October 1856», σελ. 16.

γατών. Τέλος, παραβλέπουμε ἐδῶ τελείως τὸ γεγονός, ὅτι παντοῦ—ἐκτός ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια μετάλλου—τὸ στοιχείο πού επικρατεῖ κατὰ πολὺ στὸ ἐργοστασιακὸ προσωπικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ νεαροὺς ἐργάτες (κάτω ἀπὸ 18 χρονῶν) καὶ ἀπὸ γυναικοπαῖδα.

Ὅση κι ἂν εἶναι ἡ μάζα τῶν ἐργατῶν πού ἐκτοπίζει οὐσιαστικά· ἡ μηχανικὴ παραγωγὴ ἢ πού τοὺς ἀντικατασταίνει δυνάμει, καταλαμβάνουμε ὥστόσο πῶς μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς, πού ἐκφράζεται μέ τὸν αὐξημένον ἀριθμὸ τῶν ἐργοστασίων τοῦ ἴδιου εἴδους ἢ μέ τὴ διεύρυνση τῶν διαστάσεων τῶν ἐργοστασίων πού ὑπάρχουν, οἱ ἐργοστασιακοὶ ἐργάτες μποροῦν τελικὰ νὰ ξεπεράσουν σέ ἀριθμὸ τοὺς μανουφακτουρικοὺς ἐργάτες ἢ τοὺς χειροτέχνες πού ἐκτόπισαν. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τὸ κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ. πού χρησιμοποιοῦνταν κάθε βδομάδα αποτελοῦνταν λχ. στὸν παλιὸ τρόπο παραγωγῆς κατὰ τὰ $\frac{2}{3}$ ἀπὸ σταθερὸ καὶ κατὰ τὰ $\frac{1}{3}$ ἀπὸ μεταβλητὸ συστατικὸ μέρος, δηλ. 200 λίρ. στ. ξοδεύονταν γιὰ μέσα παραγωγῆς καὶ 300 λίρ. στ. γιὰ ἐργατικὴ δύναμη, ἄς ποῦμε 1 λίρ. στ. κατὰ ἐργάτη. Μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς μεταβάλλεται ἡ σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Τώρα χωρίζεται λχ. σέ $\frac{4}{5}$ σταθερὸ καὶ $\frac{1}{5}$ μεταβλητὸ κεφάλαιο, ἢ ξοδεύονται πιά μόνο 100 λίρ. στ. γιὰ ἐργατικὴ δύναμη. Ἐπομένως, ἀπολύονται τὰ δύο τρίτα τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνταν προηγουμένα. Ἄν τώρα ἡ ἐργοστασιακὴ αὐτὴ παραγωγὴ ἐπεκταθεῖ καὶ ἂν τὸ χρησιμοποιούμενο συνολικὸ κεφάλαιο, μέ ἴδιους τοὺς ὑπόλοιπους ὅρους παραγωγῆς, αὐξηθεῖ ἀπὸ 500 σέ 1500, θ' ἀπασχολοῦνται τώρα 300 ἐργάτες, ὅσοι δηλ. καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Ἄν τὸ χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο αὐξηθεῖ περαιτέρω καὶ γίνῃ 2000 λίρ. στ., τότε θ' ἀπασχολοῦνται 400 ἐργάτες, δηλ. κατὰ $\frac{1}{3}$ περισσότερον ἀπ' ὅ,τι μέ τὸν παλιὸ τρόπο παραγωγῆς. Ἀπόλυτα ὁ ἀριθμὸς τῶν χρησιμοποιούμενων ἐργατῶν αὐξήθηκε κατὰ 100, σχετικὰ ὅμως, δηλ. σέ σχέση μέ τὸ προκαταβλημένο συνολικὸ κεφάλαιο, ἔπεσε κατὰ 800, γιατί μέ τὸν παλιὸ τρόπο παραγωγῆς ἓνα κεφάλαιο 2000 λίρ. στ. θ' ἀπασχολοῦσε 1200 ἀντὶς 400 ἐργάτες. Ἄρα, ἡ σχετικὴ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν συμβιβάζεται μέ τὴν ἀπόλυτη αὐξήσιν του. Πιὸ πάλιν ὑποθέσαμε πῶς ὅταν αὐξάνει τὸ συνολικὸ κεφάλαιο παραμένει σταθερὴ ἡ σύνθεσίς του, γιατί δὲν ἀλλάζουν οἱ ὅροι τῆς παραγωγῆς. Ξέρουμε ὅμως κιόλας ὅτι μαζί μέ κάθε πρόοδο τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς αὐξάνει τὸ σταθερὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου, τὸ μέρος πού ἀποτελεῖται ἀπὸ μηχανές, πρῶτες ὕλες κλπ., ἐνῶ πέφτει τὸ μεταβλητὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου, τὸ μέρος πού ξοδεύεται γιὰ ἐργατικὴ δύναμη, καὶ ξέρουμε ταυτόχρονα ὅτι σέ κανέναν ἄλλο τρόπο παραγωγῆς οἱ τελειοποιήσεις δὲν εἶναι τόσο συνεχεῖς καὶ συνεπῶς τόσο μεταβλητὴ ἡ σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, ὅσο στή μηχανικὴ παραγωγὴ. Αὐτὴ ὅμως ἡ συνεχὴς ἀλλαγὴ διακόπτεται ἐξίσου συνεχῶς ἀπὸ σημεία ἡρεμίας καὶ ἀπὸ ἀπλὴ ποσοτικὴ ἐπέκταση πάνω στή δοσμένη τεχνικὴ βάση. Γιατὸ αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Ἔτσι, ὁ ἀριθμὸς ὅλων τῶν ἐργατῶν στὰ ἐργοστάσια μπαμπακοουργίας, ἐρι-

ουργίας, λινουργίας καὶ μεταξουργίας τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου ἦταν τὸ 1835 ὅλο-ὅλο 354 684, ἐνῶ τὸ 1861 μονάχα ὁ ἀριθμὸς τῶν ὕφαντουργῶν πού ἐργάζονταν μέ ἀτμοκίνητο ἀργαλιὸ ἦταν 230 654 (περιλαμβάνονται οἱ ἐργάτες καὶ τῶν δυὸ φύλων καὶ τῶν πιὸ διαφορετικῶν ἡλικιῶν ἀπὸ 8 χρονῶν καὶ ἄνω). Φυσικὰ, ἡ αὐξηση αὐτὴ φανερὴ μικρότερη, ἂν πάροουμε ὑπόψιν ὅτι ἀκόμα τὸ 1838 οἱ βρετανοὶ ὕφαντουργοὶ πού ἐργάζονταν μέ χειροκίνητο ἀργαλιὸ ἦταν 800 000 μαζί μέ τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους πού ἀπασχολοῦσαν οἱ ἴδιοι²³⁰, χωρὶς νὰ παίρνομε ὑπόψιν αὐτοὺς πού ἐκτοπίστηκαν στὴν Ἀσία καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη.

Στὶς λίγες παρατηρήσεις πού ἔχουμε ἀκόμα νὰ κάνουμε σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θίγουμε ἐνμέρει τὴν καθαρῶς πραγματικὴ πλευρὰ τῶν σχέσεων, ὡς τίς ὁποῖες δὲ μᾶς ὁδήγησε ἀκόμα ἡ θεωρητικὴ μας ἀνάλυση.

Ὅσο ἡ μηχανικὴ παραγωγὴ σ' ἓνα βιομηχανικὸ κλάδο ἐπεκτείνεται σέ βάρος τῆς κληρονομημένης χειροτεχνίας ἢ τῆς μανουφακτοῦρας, ἡ ἐπιτυχία της εἶναι τόσο σίγουρη, ὅσο σίγουρη εἶναι λχ. ἡ νίκη ἑνὸς στρατοῦ ὀπλισμένου μέ πυροβόλα ὅπλα ἐναντὶα σ' ἓνα στρατὸ τοξοτῶν. Ἡ πρώτη αὐτὴ περίοδος, πού ἡ μηχανὴ μόλις ἀρχίζει νὰ καταχτᾷ τὸ πεδίο δράσης της, ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία λόγω τῶν ἐξαιρετικῶν κερδῶν, πού παράγονται μέ τὴ βοήθειά της. Τοῦτα τὰ κέρδη δὲν ἀποτελοῦν μόνο αὐτὰ καθαυτὰ πηγὴ ἐπιταχυνμένης συσσώρευσης, ἀλλὰ καὶ προσελκύουν στὴν εὐνοοῦμένη σφαῖρα παραγωγῆς μεγάλο μέρος τοῦ πρόσθετον κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού διαρκῶς δημιουργεῖται καὶ ζητάει καινούργιες σφαῖρες τοποθέτησης. Τὰ ἰδιαίτερα πλεονεκτήματα τῆς πρώτης περιόδου τῆς θυνελώδικης ἀνάπτυξης ἐπαναλαμβάνονται διαρκῶς στοὺς κλάδους παραγωγῆς στοὺς ὁποῖους πρωτοεισάγονται οἱ μηχανές. Ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως πού τὸ ἐργοστασιακὸ σύστημα ἔχει ἀποχτήσει κάποια εὐρύτητα ὑπαρξῆς καὶ ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ ὀριμότητος, ἀπὸ τὴ στιγμή ἰδίως πού ἡ ἴδια ἡ τεχνικὴ του βάση, ἡ μηχανή, παράγεται κι αὐτὴ μέ μηχανές, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐπαναστατικοποιοῦνται ἡ ἐξόρυξη κάρβουνου καὶ σίδηρου, καθὼς καὶ ἡ κατεργασία τῶν μετάλλων καὶ οἱ συγκοινωνίες, μέ δυὸ λόγια, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔχουν δημιουργηθεῖ οἱ γενικὸι ὅροι παραγωγῆς πού ἀνταποκρίνονται στὴ μεγάλη βιομηχανία, ὁ τρόπος αὐτὸς παραγωγῆς ἀποχτίζει μιὰ ἐλαστικότητα, μιὰ ἀπότομη ἀλματικὴ ἱκανότητα ἐπέκτασης πού σκοντάφτει μόνο στοὺς φραγμοὺς πού τῆς βάλλουν ἡ προμήθεια τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ ἡ ἀγορὰ πούλησης. Ἀπὸ τὴ

²³⁰ «Τὰ βάσανα τῶν ὕφαντουργῶν πού ἐργάζονταν μέ χειροκίνητο ἀργαλιὸ (καὶ ὕφαναν μπαμπακερὰ ὑφάσματα ἢ ὑφάσματα πού ἐκτός ἀπὸ ἄλλα ὑλικά περιέχουν καὶ μπαμπάκι) ἀποτελέσαν τὸ ἀντικείμενον ἑρευνᾶς μιᾶς βασιλικῆς ἐπιτροπῆς. Ὅμως παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἀναγνώρισαν τὴν ἀθλιότητά τους καὶ τὴν ἐθρήνησαν, ὥστόσο τὴ βελτίωσιν (!) τῆς κατάστασός τους τὴν ἀνάθεσαν στὴν τύχην καὶ στὴν ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν, καὶ μποροῦμε νὰ ἐλπίζομε πῶς τὰ βάσανα αὐτὰ σχεδόν (nearly) ἔχουν σβῆσει σήμερον (ὑστερὰ ἀπὸ 20 χρόνια !), καὶ σ' αὐτὸ συνετέλεσε, σύμφωνα μέ ὅλες τίς πιθανότητες, ἡ σημερινὴ μεγάλῃ διάδοσις τῶν ἀτμοκίνητων ἀργαλιῶν» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», σελ. 15).

Πεντάχροινες περιόδους καὶ τὸ ἔτος 1866

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Κατὰ μέσο ὄρο τὸ χρόνο	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Κατὰ μέσο ὄρο τὸ χρόνο	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Εἰσαγωγή (σὲ κοινάμετρο)	874 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Μέση χρονιάτικη ἀπερογή τῆς εἰσαγωγῆς πάλιν ἀπὸ τὴν ἐξαγωγή	24 621 107	25 929 507	27 262 559	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Παραγωγὴ	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543
Μέσος χρονιάτικος ὀριθμὸς τῆς περιόδου								
Μέση ποσότητα σταφυλῶν ἐλκ. σὲ κοινάμετρο, πρὸ κα- τανομῆς μετὰ σ' ἓνα χρό- νο ἓνα ἔτος, πάλιν ἀπὸ τὴ ντόπια παραγωγή, με- τανομή τῆς κατανομῆς σὲ ἔξισον σ' ὅλο τὸν πά- νω								

μιὰ μεριά, ἡ μηχανὴ προκαλεῖ ἄμεση αὔξησις τῶν πρώτων ὑλῶν, ὅπως λχ. ἡ cottongin [ἐκκοκιστικὴ μηχανὴ μπαμπაკιοῦ] αὔξησε τὴν παραγωγή τοῦ μπαμπაკιοῦ²³¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ, ἡ φτήνια τοῦ μηχανοποιήτου προϊόντος καὶ ἡ ἐπανάστασις στὶς συγκοινωνίες καὶ ἐπικοινωνίες εἶναι ὅπλα γιὰ τὴν κατάχτησις ξένων ἀγορῶν. Ἡ μηχανικὴ παραγωγή, καταστρέφοντας τὴ χειροτεχνικὴ παραγωγή αὐτῶν τῶν ἀγορῶν, τίς μετατρέπει ἀναγκαστικά σὲ πεδία παραγωγῆς τῶν δικῶν τῆς πρώτων ὑλῶν. Ἔτσι οἱ Ἀνατολικὲς Ἰνδίες ὑποχρεώθηκαν νὰ παράγουν μπαμπάκι, μαλλί, κανάβι, λούτα, λουλάκι κλπ. γιὰ τὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ²³². Ἡ διαρκὴς «μετατροπὴ» τῶν ἐργατῶν σὲ «ὑπεράριθμους ἐργάτες» στὶς χώρες τῆς μεγάλῃς βιομηχανίας προωθεῖ ἐξαιρετικὰ τὴ μετανάστευσις καὶ τὸν ἀποικισμό ξένων χωρῶν πού μετατρέπονται σὲ τόπους παραγωγῆς πρώτων ὑλῶν γιὰ τὴ μηχανόπολιν, ὅπως ἐγένετο λχ. ἡ Αὐστραλία τόπος παραγωγῆς μαλλιῶν²³³. Διαμορφώνεται ἕνας καινούργιος διεθνὴς καταμερισμός τῆς ἐργασίας, πού ἀντιστοιχεῖ στὶς κύριες ἐδρες τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς καὶ μετατρέπει ἓνα μέρος τῆς ὑδρογενεῖς σὲ πεδίο ἀγροτικῆς κυρίως παραγωγῆς γιὰ τὸ ἄλλο, πού εἶναι πεδίο κυρίως βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐπανάστασις αὕτη σχετίζεται μετὰ τὴν ἀνατροπὴν στὴ γεωργίαν, πού ἐδοῦν δὲ θά τὴν ἐξετάσοιμε ἀκόμα²³⁴.

Μὲ πρωτοβουλία τοῦ κ. Γλάδστονα ἡ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων στὶς 17 τοῦ Φλεβάρη 1867 ἔδωσε ἐντολὴ νὰ γίνῃ μιὰ στατιστικὴ γιὰ ὅλες τίς ποσότητες σταφυλῶν, σιτηρῶν καὶ ἀλευρῶν ὅλων τῶν εἰδῶν πού ἔχουν εἰσαχθεῖ στὸ Ἐνωμένο Βασίλειο ἀπὸ τὸ 1831 ὥς τὸ 1866. Παραθέτω σὲ συνέχεια τὴ συνόψισις τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς τῆς στατιστικῆς. Τὰ ἄλγερα ἔχουν ἀναχθεῖ σὲ κοινάμετρο σταφυλῶν (βλέπε τὸν πίνακα στὴ σελ. 468).

²³¹ Ἄλλες μέθοδοι, μετὰ τίς ὁποῖες ἡ μηχανὴ ἐπιδρᾷ πάνω στὴν παραγωγή τῶν πρώτων ὑλῶν, θὰ ἀναφερθοῦν στὸ Τρίτο Βιβλίον.

²³² Ἐξαγωγή μπαμπაკιοῦ ἀπὸ τίς Ἀνατολικὲς Ἰνδίες στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ:

1846: 34 540 143 λίβρ. 1860: 204 141 168 λίβρ. 1865: 445 947 600 λίβρ.

Ἐξαγωγή μαλλιῶν ἀπὸ τίς Ἀνατολικὲς Ἰνδίες στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ:

1846: 4 570 581 λίβρ. 1860: 20 214 173 λίβρ. 1865: 20 679 111 λίβρ.

²³³ Ἐξαγωγή μαλλιῶν ἀπὸ τὸ Ἀζροτῆριον τῆς Καλῆς Ἑλπίδας στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ:

1846: 2 958 457 λίβρ. 1860: 16 574 345 λίβρ. 1865: 29 920 623 λίβρ.

Ἐξαγωγή μαλλιῶν ἀπὸ τὴν Αὐστραλίαν στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ:

1846: 21 789 346 λίβρ. 1860: 59 166 616 λίβρ. 1865: 109 734 261 λίβρ.

²³⁴ Καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν εἶναι προϊόν τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ πρὸ συγκεκριμένα τῆς ἀγγλικῆς μεγάλῃς βιομηχανίας. Στὴ σημερινὴ τους μορφὴ (1866) οἱ Ἐνωμέναις Πολιτεῖες πρέπει νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ θεωροῦνται ἀκόμα ἀποικία τῆς Εὐρώπης. [ὑποσημείωσις σὴν 4η ἐκδόσει.—Ἀπὸ τότε ἔχουν ἐξελεχθεῖ στὴ δευτέρῃ βιομηχανικῇ χώρᾳ τοῦ κόσμου, χωρὶς ὥστόσο νάχουν χάσει τελείως τὸν ἀποικιακὸν τους χαρακτῆρα.—Φ. Ε.]

Ἐξαγωγή μπαμπაკιοῦ ἀπὸ τίς Ἐνωμέναις Πολιτεῖες στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ (σὲ λίβρες):

Ἡ τεράστια καὶ ἀλματική ἱκανότητα ἐπέκτασης τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος καὶ ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἀγορά γεννοῦν κατ' ἀνάγκην μιὰ πυρετώδη παραγωγή καὶ τὸ ἐπακόλουθό της, τὸ παραγέμισμα τῶν ἀγορῶν, πού ἡ συστολή τους ὀδηγεῖ σὲ παράλυση. Ἡ ζωὴ τῆς βιομηχανίας μετατρέπεται σὲ μιὰ διαδοχὴ περιόδων μέσης ζωογόνησης, ἀνθίσης, ὑπερπαραγωγῆς, κρίσης καὶ στασιμότητος. Ἡ ἀβεβαιότητα καὶ ἡ ἀστάθεια στὶς ὁποῖες ἡ μηχανικὴ παραγωγή ὑποτάσσει τὴν ἐργασία, ἐπομένως καὶ τὴν κατάστασιν τῆς ζωῆς τοῦ ἐργάτη, γίνονται φυσιολογικὸ φαινόμενο μ' αὐτὴ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν περιόδων τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Ἄν ἐξαίρεσουμε τίς περιόδους τῆς ἀνθίσης, ἀνάμεσα στοὺς κεφαλαιοκράτες μαίνεται ἡ πιὸ ἄγρια πάλη γιὰ τὸ ἀτομικὸ τους μερτικό στὴν ἀγορά. Τό μερτικό αὐτὸ εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογο μὲ τὴ φτήνια τοῦ προιόντος. Ἐκτός ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό, πού δημιουργεῖται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο στὴ χρησιμοποίησιν τελειοποιημένων μηχανῶν πού ἀντικαθιστοῦν ἐργατικὴ δύναμις, καὶ τίς νέες μέθοδοι παραγωγῆς, ἐπέρχεται κάθε φορὰ ἓνα σημεῖο, ὅπου τὸ φτήνισμα τοῦ ἐμπορεύματος ἐπιδιώκεται μὲ τὸ βίαιο κατέβασμα τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κάτω ἀπὸ τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης²³⁵.

1846: 401 949 393 1852: 765 630 544

1859: 961 707 264 1860: 1 115 890 608

Ἐξαγωγή σιτηρῶν κλπ. ἀπὸ τίς Ἐνωμένες Πολιτεῖες στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ (στὰ χρόνια 1850 καὶ 1862) (σὲ χιλιόγραμ.):

Στάρι	1850: 16 202 312	1862: 41 033 503
Κριθάρι	1850: 3 669 653	1862: 6 624 800
Βρώμη	1850: 3 174 801	1862: 4 426 994
Σίκαλη	1850: 388 749	1862: 7 108
Ἀλεύρι σταρίσιο	1850: 3 819 440	1862: 7 207 113
Πυροφάγος	1850: 1 054	1862: 19 571
Καλαμπόκι	1850: 5 473 161	1862: 11 694 818
Bere ἢ Bigg		
(εἶδος κριθαριοῦ)	1850: 2 039	1862: 7 675
Μπιζέλια	1850: 811 620	1862: 1 024 722
Φασόλια	1850: 1 822 972	1862: 2 037 137

Σύνολο ἐξαγωγῶν 1850: 34 365 801 1862: 74 083 351

²³⁵ Σὲ μιὰ ἔκκληση πού ἀπηύθυναν τὸν Ἰούλιον τοῦ 1866 στὰ «Trade Societies of England» [Συνδικαλιστικὲς Ἐνώσεις τῆς Ἀγγλίας] οἱ ἐργάτες, πού μ' ἓνα «lock out» (λοκάουτ) τοὺς εἶχαν πετάξει στὸ δρόμο οἱ βιομήχανοι ὑποδηματοποιίας τοῦ Λέστερ, λένε ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Ἐδῶ καὶ 20 χρόνια ἔγινε ἐπανάστασις στὴν ὑποδηματοποιία τοῦ Λέστερ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ καρφώματος ἀντὶ τοῦ ραφίσματος. Τότε μπορούσαν νὰ κερδίζονται καλὰ μεροκάματα. Σὲ λίγο διαδόθηκε πολὺ αὐτὴ ἡ καινούργια μέθοδος. Ἄρχισε μεγάλος συναγωνισμός ἀνάμεσα στὶς διάφορες φήρμες, ποὺ θὰ παράγει τὰ πιά κομψὰ εἶδη. Ὡστόσο, λίγο ἀργότερα παρουσιάστηκε ἓνα χειρότερο εἶδος συναγωνισμοῦ, καὶ συγκεκριμένα, ποῖος θὰ πουλήσει πιὸ φτηνὰ ἀπὸ τὸν ἄλλο (undersell) στὴν ἀγορά. Οἱ βλαβερεῖς συνέπειες ἐκδηλώθηκαν σὲ λίγο μὲ μείωσιν τῶν μισθῶν,

Ἐπομένως, ἡ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὴν ἀναλογικὰ πολὺ πιὸ γρήγορην ἀνάπτυξιν τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένο στὰ ἐργοστάσια. Τὸ προτσές ὅμως αὐτὸ συντελεῖται μόνον μέσα στὰ πλαίσια τῶν περιόδων ἀμπελῆς καὶ πλημμυρίδας τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Ἐπιπλέον διαρκῶς διακόπτεται ἀπὸ τὴν τεχνικὴ πρόοδο, πού πότε ἀντικαθιστᾷ δύναμις τὸν ἐργάτη καὶ πότε τὸν ἐκτοπίζει οὐσιαστικά. Αὐτὴ ἡ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ στὴ μηχανικὴ παραγωγή ἀπομακρύνει διαρκῶς ἐργάτες ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιον ἢ κλείνει τίς πόρτες τοῦ στοῦ καινούργιου ρεῖμα τῶν νεοσυλλέκτων, ἐνῶ ἡ ἀπλῶς ποσοτικὴ ἐπέκτασις τῶν ἐργοστασίων καταβροχθίζει μαζὶ μ' αὐτοὺς πού πετιοῦνται ἔξω καὶ νέα τμήματα ἐργατῶν. Ἔτσι οἱ ἐργάτες διαρκῶς ἀπωθοῦνται καὶ προσελκύονται, πετιοῦνται πότε δῶ, πότε κεῖ, καὶ αὐτὸ συνοδεύεται ἀπὸ διαρκεῖς ἀλλαγές ὅσον ἀφορᾷ τὸ φύλον, τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν εἰδίκευσιν τῶν στρατολογημένων.

Ἡ μοῖρα τοῦ ἐργοστασιακοῦ ἐργάτη προβάλλει πιὸ παραστατικά, ὅταν ρίξουμε μιὰ γρήγορην ματιὰ στὴ μοῖρα τῆς ἀγγλικῆς μπαμπακοβιομηχανίας.

Ἀπὸ τὸ 1770 ὥς τὸ 1815 ἡ μπαμπακοβιομηχανία πέρασε 5 χρόνια κατάστασις πίεσης ἢ στασιμότητος. Στὴν πρώτη αὐτὴ 45χρονη περίοδο οἱ ἄγγλοι ἐργοστασιάρχες κατεῖχαν τὸ μονοπώλιον τῶν μηχανῶν καὶ τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς. Ἀπὸ τὸ 1815 ὥς τὸ 1821 ἡ μπαμπακοβιομηχανία βρίσκεται σὲ κατάστασις πίεσης, τὸ 1822 καὶ 1823 ἀνθίζει, τὸ 1824 καταρροῦνται οἱ νόμοι ἐναντία στοῦ δικαίωματος τοῦ συνεταιριζέσθαι καὶ σημειώνεται γενικὴ μεγάλῃ ἐπέκτασις τῶν ἐργοστασίων, τὸ 1825 κρίσις· τὸ 1826 μεγάλῃ ἀθλιότητα καὶ ἐξεγέρσεις τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας· τὸ 1827 μικρὴ καλυτέρευσις, τὸ 1828 αὐξάνουν πολὺ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποκινητῶν ἀργαλιῶν καὶ οἱ ἐξαγωγές· τὸ 1829 οἱ ἐξαγωγές, ἰδιαίτερα γιὰ τίς Ἰνδίες, ξεπερνοῦν ὅλα τὰ προηγούμενα χρόνια·

καὶ ἡ πτώσις τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας ἦταν τόσο ὀρμητικὴ, πού πολλές φήρμες πληρώνουν τώρα μόνον τὸ μισθὸ τοῦ ἀρχικοῦ μισθοῦ. Καὶ ὅμως, παρὰ τὸ γεγονός· ὅτι οἱ μισθοὶ πέφτουν ὅλο καὶ πιὸ χαμηλά, φαίνεται ν' ἀνεβαίνουν τὰ κέρδη ὑστερα ἀπὸ κάθε ἀλλαγὴ τοῦ μισθολογίου.—Οἱ ἐργοστασιάρχες χρησιμοποιοῦν ἀκόμα καὶ τίς δυσμενεῖς γιὰ τὴν βιομηχανία περιόδους γιὰ νὰ βγάξουν ἐξαιρετικὰ κέρδη μὲ μιὰ ὑπερβολικὴ ἐλάττωσις τῶν μεροκάματων, δηλ. μὲ ἀμεση κλοπὴ τῶν πρὸ ἀναγκαίων μέσων συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Νὰ ἓνα παράδειγμα. Πρόκειται γιὰ τὴν κρίσιν τῆς μεταξοϋφαντουργίας τοῦ Κόβεντρν: «Ἀπὸ πληροφορίες πού πῆρα, τόσο ἀπὸ ἐργοστασιάρχες, ὅσο καὶ ἀπὸ ἐργάτες, βγαίνει χωρὶς ἀμφιβολία πῶς: τὰ μεροκάματα κόπηκαν πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅτι ἀπαιτοῦσε ὁ συναγωνισμός τῶν ξένων παραγωγῶν ἢ ἄλλα περιοριστικά. Ἡ πλειοψηφία τῶν ὑφαντουργῶν ἐργάζεται μὲ τὰ μεροκάματα μειωμένα κατὰ 30 ὥς 40%». Ἐνα κομμάτι κορδέλα, γιὰ τὴν ὁποία πέντε χρόνια πρῶτητερα ὁ ὑφαντὴς ἐπαιρνε 6 ἢ 7 σελίνια, τοῦ δίνει τώρα μόνον 3 σελίνια καὶ 3 πένες ἢ 3 σελίνια καὶ 6 πένες· ἄλλη ἐργασία, πού πρῶτητερα πληρωνόταν 4 σελίνια ἢ 4 σελίνια καὶ 3 πένες, πληρώνεται τώρα 2 σελίνια ἢ 2 σελίνια καὶ 3 πένες. Ἡ ἐλάττωσις τῶν μισθῶν εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' ἐκείνη πού ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ἐνθαρρυνθεῖ ἡ ζήτησις. Καὶ πραγματικά, γιὰ κορδέλες πολλῶν εἰδῶν ἡ περικοπὴ τῶν μισθῶν δὲ συνοδεύεταν καὶ ἀπὸ ὁποιαδήποτε μείωσιν τῆς τιμῆς τοῦ εἶδους αὐτοῦ» («Ἐκθεσις τοῦ μέλους τῆς ἐπιτροπῆς Φ. Ντ. Λόντζ στὴν «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 114, ἀριθ. 1).

τό 1830 έχουμε παραγεμισμένες τīs αγορές, μεγάλη δυστυχία, από τό 1831 ως τό 1833 υπάρχει διαρκής κατάσταση πίεσης, αφαιρείται από τήν Έταιρία Άνατολικών Ινδιών τό μονοπώλιο του έμπορίου μέ τήν Άνατολική Άσία (Ινδίες καί Κίνα). Τό 1834 σημειώνεται μεγάλη αύξηση του άριθμού των εργοστασίων καί των μηχανών καί έλλειψη χειρών. Ο νέος νόμος γιά τούς φτωχούς επιταχύνει τή μετανάστευση των εργατών γής πρός τīs βιομηχανικές περιφέρειες. Σαρώνονται τά παιδιά από τīs άγροτικές κομητείες. Δουλεμπόριο λευκών. Τό 1835 μεγάλη άνθιση. Ταυτόχρονα πεθαίνουν από τήν πείνα οί μπαμπακο-ύφαντουργοί πού εργαζονται μέ χειροκίνητο άργαλιό. Τό 1836 μεγάλη άνθιση. Τό 1837 καί 1838 κατάσταση πίεσης καί κρίση. Τό 1839 άναζωογόνηση. Τό 1840 μεγάλη ύφεση, έξεγέρσεις, επέμβαση του στρατού. Τό 1841 καί 1842 φριχτά βάσανα των εργοστασιακών εργατών. Τό 1842 οί εργοστασιάρχες διώχνουν τούς εργάτες από τά εργοστάσια γιά νά επιβάλουν τήν κατάργηση των νόμων γιά τά σιτηρά. Οί εργάτες συρρέουν κατά χιλιάδες στό Γιόρκσχερ, ό στρατός τούς άπαθεί, οί άρχηγοί τους παραπέμπονται στό δικαστήριο του Λάνκαστερ. Τό 1843 μεγάλη φτώχεια. Τό 1844 άναζωογόνηση. Τό 1845 μεγάλη άνθιση. Τό 1846 στήν άρχή συνέχεια της άνόδου, έπειτα συμπτώματα αντίδρασης. Κατάργηση των νόμων γιά τά σιτηρά. Τό 1847 κρίση. Γενική μείωση των μεροκάματων κατά 10% καί πάνω, προς δόξαν του «big loaf» [«μεγάλου καρβελιού»]. Τό 1848 συνεχίζεται ή κατάσταση πίεσης. Τό Μάντσεστερ τό φρουρεί στρατός. Τό 1849 άναζωογόνηση. Τό 1850 άνθιση. Τό 1851 πέφτουν οί τιμές των εμπορευμάτων, χαμηλά μεροκάματα, συχνές άπεργίες. Τό 1852 αρχίζει μιá καλύτερη. Οί άπεργίες συνεχίζονται. Οί εργοστασιάρχες άπειλούν πώς θά εισαγάγουν ξένους εργάτες. Τό 1853 αύξάνουν οί έξαγωγές. Όχτάμηνη άπεργία καί μεγάλη φτώχεια στό Πρέστον. Τό 1854 άνθιση, παραγέμισμα των αγορών. Τό 1855 συρρέουν είδήσεις γιά χρεωκοπίες στις Ένωμένες Πολιτείες, στόν Καναδά, στις αγορές της Άνατολικής Άσίας. Τό 1856 μεγάλη άνθιση. Τό 1857 κρίση. Τό 1858 καλύτερη. Τό 1859 μεγάλη άνθιση. Αύξηση του άριθμού των εργοστασίων. Τό 1860 ή άγγλική μπαμπακούργια βρίσκεται στό ζενίθ της. Οί αγορές των Ινδιών, της Αυστραλίας κλπ. είναι τόσο παραγεμισμένες, πού μόλις καί μετά βίας τό 1863 απορόφησαν όλο εκείνο τό σωρό των εμπορευμάτων. Άγγλογαλλική έμπορική συμφωνία. Τεράστια αύξηση του άριθμού των εργοστασίων καί των μηχανών. Τό 1861 συνεχίζεται ένα διάστημα ή άνοδος, κατόπιν αντίδραση, άμερικάνικος εμφύλιος πόλεμος, έλλειψη μπαμπακιού. Τό 1862 ως τό 1863 ολοκληρωτική κατάρευση.

Είναι τόσο χαρακτηριστική ή ιστορία της έλλειψης μπαμπακιού, πού πρέπει νά σταματήσουμε λίγο σ' αυτήν. Από τīs ένδειξεις γιά τήν κατάσταση της παγκόσμιας αγοράς τό 1860 καί τό 1861 βλέπουμε πώς ή έλλειψη μπαμπακιού ήρθε βολική στους εργοστασιάρχες καί ένμέρει τούς ώφέλησε, γεγονός πού τό όμολογούν οί έκθέσεις του έμπορικού επιμελητηρίου του Μάντσεστερ,

πού τό διακήρυξαν στή βουλή ό Πάιμερστον καί ό Ντέρμπυ καί πού τό πιστοποίησαν τά γεγονότα²³⁶. Είναι αλήθεια πώς τό 1861 από τά 2887 εργοστάσια μπαμπακούργιας του Ένωμένου Βασιλείου πολλά ήταν μικρά. Σύμφωνα μέ τήν έκθεση του επιθεωρητή εργασίας Α. Ρέντγκρεηβ, πού στήν περιφέρειά του υπάρχουν τά 2109 άπ' αυτά τά 2887 εργοστάσια, τά 392 ή 19% των 2109 χρησιμοποιούσαν κινητήρια δύναμη μόνο από 10 άτμόιππους καί κάτω, τά 345 εργοστάσια ή τό 16% χρησιμοποιούσαν κινητήρια δύναμη πάνω από 10 καί κάτω από 20 ίπποδυνάμεις, ενώ 1372 χρησιμοποιούσαν πάνω από 20 ίπποδυνάμεις τό καθένα²³⁷. Τά περισσότερα μικρά εργοστάσια ήταν ύφαντουργεία πού ιδρύθηκαν ύστερα από τό 1858, τόν καιρό της άνθισης, τīs περισσότερες φορές από κερδοσκόπους, από τούς όποιους ό ένας έβαζε τό νήμα, ό άλλος τīs μηχανές καί ό τρίτος τά χτίρια. Τά εργοστάσια αυτά τά διεύθυναν πρώην επιστάτες ή άλλοι άποροι άνθρωποι. Οί περισσότεροι από τούς μικρούς αυτούς εργοστασιάρχες άφανίστηκαν. Τήν ίδια τύχη θάβρισκαν καί από τήν έμπορική κρίση πού παρεμποδίστηκε τό ξέσπασμά της χάρη στήν έλλειψη μπαμπακιού. Παρά τό γεγονός ότι άποτελούσαν τό 1/3 του συνολικού άριθμού των εργοστασιαρχών, τά εργοστάσιά τους άποροφούσαν ένα ασύγκριτα μικρότερο μέρος του κεφαλαίου, του τοποθετημένου στή βιομηχανία μπαμπακιού. Όσο γιά τīs διαστάσεις του περιορισμού των εργασιών, σύμφωνα μέ αιθεντικούς ύπολογισμούς, τόν Όκτώβρη του 1862 δέν εργαζόνταν τά 60,3% των άδραχτιών καί τά 58% των άργαλιών. Οί άριθμοί αυτοί αναφέρονται σέ όλον αυτό τό βιομηχανικό κλάδο καί κυμαίνονταν φυσικά πολύ από περιφέρεια σέ περιφέρεια. Μόνο πολύ λίγα εργοστάσια εργαζόνταν όλο τό χρόνο εργασίας (60 ώρες τήν εβδομάδα), τά υπόλοιπα εργαζόνταν μέ διακοπές. Ακόμα καί γιά τούς λίγους εργάτες, πού δούλευαν όλο τό χρόνο εργασίας καί μέ τή συνηθισμένη πληρωμή μέ τό κομμάτι, περιορίστηκε κατ' άνάγκη ό βδομαδιατικός μισθός λόγω της αντικατάστασης του καλύτερου μπαμπακιού μέ χειρότερο, του μπαμπακιού Sea Island μέ αϊγυπτιακό (στά κλωστήρια λεπτών νημάτων), του άμερικάνικου καί του αϊγυπτιακού μέ σουράτ (των Άνατολικών Ινδιών) καί του καθαρού μπαμπακιού μέ μίγματα αποριμμάτων μπαμπακιού καί σουράτ. Η κοντότερη ίνα του μπαμπακιού-σουράτ, ή βρωμιά του, τό εύκολόσπαστο της ίνας του, ή αντικατάσταση του άλευριού μέ κάθε λογής άλλα βαρύτερα συστατικά στό κολάρισμα του στημονιού κλπ., έλάττωσαν τήν ταχύτητα των μηχανών ή τόν άριθμό των άργαλιών πού μπορούσε νά επιβλέπει ένας ύφαντουργός, αύξησαν τή δουλιά γιά τή διόρθωση των λαθών της μηχανής καί περιορίσαν μαζί μέ τή μάζα του προϊόντος καί τό μισθό μέ τό κομμάτι. Όταν χρησιμοποιούνταν σουράτ ή ζημιά του εργατή ήταν 20, 30 καί περισσότερο στά έκατό, άκόμα καί όταν δούλευε όλο τόν εργάσιμο χρόνο. Οί περισσότεροι όμως εργοστασιάρχες

²³⁶ Περβλ. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 30.

²³⁷ Στο ίδιο, σελ. 19.

μείωσαν και τό μέγεθος τῆς πληρωμῆς μέ τό κομμάτι κατά 5, 7¹/₂ και 10 στά ἑκατό. Ἔτσι μπορούμε νά συμπεράνουμε πού ἦταν ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονταν 3, 3¹/₂ και 4 μέρες τήν ἑβδομάδα ἢ μόνο 6 ὥρες τήν ἡμέρα. Τό 1863, ὅταν εἶχε πιά ἀρχίσει κάποια σχετική καλυτέρευση, οἱ βδομαδιατικοί μισθοί τῶν ὑφαντουργῶν, νηματουργῶν κλπ. ἦταν 3 σελίνια και 4 πένες, 3 σελ. και 10 πένες, 4 σελ. και 6 πένες, 5 σελ. και 1 πένα κλπ.²³⁸ Ἀκόμα και μέσα στή βασιανιστική αὐτή κατάσταση δέ σταμάτησε νά λειτουργεῖ τό ἐρευρητικό πνεῦμα τοῦ ἐργοστασιαρχοῦ σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς περικοπές τῶν μισθῶν. Οἱ περικοπές αὐτές γίνονταν ἐνμέρει μέ τή μορφή προστίμων γιά τά ἐλαττωματικά προϊόντα, πράγμα πού ὀφειλόταν στήν κακή ποιότητα τοῦ μπαμπακιοῦ, στίς ἀκατάλληλες μηχανές κλπ. Ἐκεῖ πάλι, ὅπου ὁ ἐργοστασιαρχοῦς ἦταν και ἰδιοκτήτης τῶν οἰκημάτων τῶν ἐργατῶν, πλήρωνε ὁ ἴδιος στόν ἑαυτό του τό νοίκι τοῦ σπιτιοῦ μέ περικοπές ἀπό τόν ὀνομαστικό μισθό τῶν ἐργατῶν. Ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Ρέντγκρεβ δηγεῖται γιά κάποιους *selfacting minders* (ἐργάτες πού ἐπιβλέπουν δύο αὐτόματες μηχανές μιούλ. ὁ καθένας), πού «στό τέλος δεκαπενθήμερης πλέριας ἀπασχόλησης κέρδιζαν 8 σελίνια και 11 πένες, και ἀπό τό ποσό αὐτό κρατοῦνταν τό νοίκι τοῦ σπιτιοῦ, ἀπό τό ὁποῖο ὅμως ὁ ἐργοστασιαρχοῦς ἐπέστρεφε τό μισό μέ τή μορφή δώρου, ἔτσι πού οἱ *minders* ἔφερναν στό σπίτι ὁλόκληρα 6 σελίνια και 11 πένες. Στό τέλος τοῦ 1862 ὁ βδομαδιατικός μισθός τῶν ὑφαντουργῶν ἀρχίζει ἀπό 2 σελίνια και 6 πένες»²³⁹. Συχνά τό νοίκι κρατοῦνταν ἀπό τοῖς μισθούσιν ἀκόμα και στίς περιπτώσεις πού οἱ ἐργάτες ἐργάζονταν περιορισμένο μόνο χρόνο²⁴⁰. Δέν εἶναι περιέργο ὅτι σέ μερικά μέρη τοῦ Λάνκασερ ἔξοπασε ἕνα εἶδος πανούκλιας ἀπό τήν πείνα! Πιό χαρακτηριστικό ὅμως ἀπ' ὅλα αὐτά ἦταν πῶς ἡ ἐπαναστατικοποίηση τοῦ προτοσῆς παραγωγῆς γινόταν σέ βάρος τοῦ ἐργάτη. Ἦταν καθ'αυτό *experimenta in corpore vili* [πειράματα σέ ζωντανό σῶμα χωρίς ἀξία], σάν τά πειράματα πού κάνουν οἱ ἀνατόμοι μέ βατράχους. «Παρά τό γεγονός—λέει ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Ρέντγκρεβ—ὅτι παράθεσα τίς πραγματικές ἀπολαβές τῶν ἐργατῶν σέ πολλά ἐργοστάσια, δέν πρέπει νά συμπεράνει κανεῖς ὅτι εἰσπράττουν τό ἴδιο ποσό κάθε βδομάδα. Οἱ ἐργάτες ὑπόκεινται στίς πιό μεγάλες διακυμάνσεις λόγω τῶν διαρκῶν πειραματισμῶν («*experimentalizing*») τῶν ἐργοστασιαρχῶν... οἱ ἀπολαβές τους ἀνεβαίνουν και πέφτουν ἀνάλογα μέ τήν ποιότητα τοῦ μίγματος μπαμπακιοῦ· πότε πλησιάζουν κατά 15% τίς προηγούμενες ἀπολαβές τους, και τήν ἐπόμενη ἢ μεθεπόμενη ἑβδομάδα πέφτουν κατά 50 ὥς 60%»²⁴¹. Τά πειράματα αὐτά δέ γίνονταν μόνο σέ βάρος τῶν μέσων συντήρησης τῶν ἐργατῶν. Οἱ ἐργάτες ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τά πληρώνουν και μέ τίς πέντε αἰσθήσεις τους. «Ὅσοι ἐργάζον-

ται στό ἀνοιγμα τοῦ μπαμπακιοῦ μέ πληροφοροῦν ὅτι τοῖς ἀνακατεῖναι ἡ ἀνυπόφορη βρώμα... Ὅσοι ἐργάζονται στούς χώρους ὅπου ἀνακατεῖνται, ξαίνουνται και λαναρίζονται τά μπαμπακία, ἡ σκόνη πού σηκώνεται τοῖς ἐρεθίζει τό στόμα, τή μύτη, τά μάτια και τ' ἀφτιά, προκαλεῖ βήχα και δύσπνοια... Ἐπειδή ἡ ἴνα εἶναι κοντή, ὅταν κολαρίζουν τό νῆμα προσθέτουν σ' αὐτό μεγάλη ποσότητα κόλας, και μάλιστα κάθε λογῆς ὑποκατάστατα ἀντί τοῦ ἀλευριοῦ πού χρησιμοποιοῦνταν προηγουμένα. Ἀπό δῶ οἱ ἀναγούλες και ἡ δυσπεψία τῶν ὑφαντουργῶν. Ἐξαιτίας τῆς σκόνης εἶναι πολύ διαδομένη ἡ βρογχίτιδα και ἡ φλόγωση τοῦ λαιμοῦ, καθώς και μία δερματική ἀσθένεια λόγω τοῦ ἐρεθισμοῦ τῆς ἐπιδερμίδας ἀπό τή βρωμιά πού περιέχει τό σοιράτ». Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τά ὑποκατάστατα τοῦ ἀλευριοῦ ἦταν πατωλῶς γιά τοῖς κυρίους ἐργοστασιαρχοῦς, γιάτι αὔξαναν τό βάρος τοῦ νήματος. «Τίς 15 λίβρες πρώτης ὕλης τίς ἔκαναν νά ζυγίζουν 26 λίβρες ὅταν εἶχαν ὑφανθεῖ»²⁴². Στήν ἐκθεση τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας τῆς 30 τοῦ Ἀπριλίου 1864 διαβάζουμε: «Ἡ βιομηχανία ἀξιοποιεῖ σήμερα τή βοηθητική αὐτή πηγή σέ βαθμὸ πραγματικά ἀπρεπῆ. Ξέρω ἀπό ὑπεύθυνη πηγή πῶς ὀχτώ λίβρες ὑφαντό γίνεται ἀπό 5¹/₄ λίβρες μπαμπακί και 2³/₄ λίβρες κόλα. Ἐνα ἄλλο ὑφαντό βάρους 5¹/₄ λίβρες περιεῖχε δύο λίβρες κόλα. Ἐπρόκειτο γιά συνηθισμένα *shirtings* [ὑφασμα γιά πουκάμισα], πού προορίζονταν γιά ἐξαγωγή. Σέ ἄλλα εἶδη πρόσθεταν κάποτε 50% κόλα, ἔτσι πού ὑπάρχουν ἐργοστασιαρχοῦς πού μπορούν νά παινέονται, και πραγματικά παινέονται, ὅτι πλουτίζουν πουλώντας ὑφαντά πιό φτηνά ἀπ' ὅ,τι κοστίζει τό νῆμα πού περιέχουν ὀνομαστικά»²⁴³. Οἱ ἐργάτες ὅμως δέν ὑπόφεραν μόνο ἀπό τά πειράματα τῶν ἐργοστασιαρχῶν στά ἐργοστάσια και τῶν δημαρχῶν ἔξω ἀπό τά ἐργοστάσια, δέν ὑπόφεραν μόνο ἀπό τήν ἐλάττωση τῶν μεροκαμάτων και ἀπό τήν ἀνεργία, ἀπό τίς στερήσεις και τίς ἐλεημοσύνες, ἀπό τοῖς ἐγκωμιαστικούς λόγους τῶν λόρδων και τῶν μελῶν τῆς Κάτω Βουλῆς. «Δυστυχημένες γυναῖκες, πού ἔμειναν ἄνεργες ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης μπαμπακιοῦ, γίνονταν ἀπορίματα τῆς κοινωνίας και ἔμεναν τέτιες... Οἱ νεαρές πόρνες αὐξήθηκαν σέ ἀριθμό περισσότερο ἀπ' ὅσο εἶχαν αὐξηθεῖ στά τελευταῖα 25 χρόνια»²⁴⁴.

Στά πρώτα λοιπόν 45 χρόνια τῆς βρετανικῆς μπαμπακοβιομηχανίας, ἀπό τό 1770 ὥς τό 1815, ἔχουμε μόνο 5 χρόνια κρίσης και στασιμότητας, ἐπρόκειτο ὅμως γιά τήν περίοδο τοῦ παγκόσμιου μονοπωλίου της. Ἡ δεύτερη, 48χρονη, περίοδος ἀπό τό 1815 ὥς τό 1863, ἀριθμεῖ μόνο 20 χρόνια ἀναζωογόνησης και ἀνθισσης ἐναντί 28 χρόνων κατάστασης πείσης και στασιμότητας. Τό 1815—1830 ἀρχίζει ὁ συναγωνισμός μέ τήν ἡπειρωτική Εὐρώπη και τίς Ἐνωμένες Πολιτεῖες. Ἀπό τό 1833 πετυχαίνεται μέ τή βία ἡ διεύρυνση τῶν ἀσια-

²³⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 41—45 και 51.

²³⁹ Στό ἴδιο, σελ. 41, 42.

²⁴⁰ Στό ἴδιο, σελ. 57.

²⁴¹ Στό ἴδιο, σελ. 50, 51.

²⁴² «Reports etc. for 31st October 1863», σελ. 62, 63.

²⁴³ «Reports etc. for 30th April 1864», σελ. 27.

²⁴⁴ Ἀπό μιὰ ἐπιστολή τοῦ Chief Constable [ἀστυνομικοῦ διευθυντῆ] τοῦ Χάρντς Μπόλτον, πού δημοσιεύτηκε στίς «Reports of Insp. of Fact. for 30th October 1865», σελ. 61, 62.

τικῶν ἀγορῶν μέ τήν «καταστροφή τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς». Ἀπό τήν κατάργηση τῶν νόμων γιά τά σιτηρά, ἀπό τό 1846 ὡς τό 1863, σέ ὀχτώ χρόνια μέσης ζωογόνησης καί ἀνθισσης ἀναλογοῦν 9 χρόνια πίεσης καί στασιμότητας. Τήν κατάσταση τῶν ἐνῆλικων ἀνδρῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας, ἀκόμα καί στή διάρκεια τῆς περιόδου ἀνθισσης μπορούμε νά τήν κρίνουμε ἀπό τήν παρακάτω ὑποσημείωση²⁴⁵.

8. ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ, ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΤΕΧΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΤΕΧΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ.

α) Κατάργηση τῆς συνεργασίας πού στηρίζεται στή χειροτεχνία καί στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας.

Εἶδαμε πῶς οἱ μηχανές καταργοῦν τή συνεργασία πού στηρίζεται στή χειροτεχνία, καθῶς καί τή μανουφακτούρα πού στηρίζεται στόν καταμερισμό τῆς χειροτεχνικῆς ἐργασίας. Ἐνα παράδειγμα τοῦ πρώτου εἶδους εἶναι ἡ θεωρητική μηχανή πού ἀντικαθιστᾷ τή συνεργασία τῶν θεωριστῶν. Ἐνα χτυπητό παράδειγμα τοῦ δευτέρου εἶδους εἶναι ἡ μηχανή πού φτιάχνει βελόνια ραψίματος. Σύμφωνα μέ τόν Ἀνταμ

²⁴⁵ Μιά ἐκκλίση τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας, γραμμένη τήν ἀνοιξη τοῦ 1863 γιά τή συγκρότηση μιᾶς μεταναστευτικῆς ἐταιρίας, λέει ἀνάμεσα σ' ἄλλα: «Μόνο λίγοι θ' ἀρνηθοῦν ὅτι τώρα εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα μιᾶ μεγάλη μετανάστευση ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Τά παρακάτω ὅμως γεγονότα δείχνουν ὅτι γιά ὅλες τίς ἐποχές ἀπαιτεῖται ἕνα μόνιμο ρεῦμα μετανάστευσης καί ὅτι στίς συνηθισμένες συνθῆκες χωρίς αὐτό τό ρεῦμα εἶναι ἀδύνατο νά διατηρήσουμε τή θέση μας: Τό 1814 ἡ ἐπίσημη ἀξία (πού ἀποτελεῖ ἀπλῶς δείκτη τῆς ποσότητος) τῶν μπαμπακερῶν εἰδῶν πού εἶχαν ἐξαχθεῖ ἔφτασε τίς 17 665 378 λίρ. στ., ἐνῶ ἡ πραγματική τους ἀξία ἀγορᾶς ἦταν 20 070 824 λίρ. στ. Τό 1858 ἡ ἐπίσημη ἀξία τῶν μπαμπακερῶν εἰδῶν πού εἶχαν ἐξαχθεῖ ἔφτασε τίς 182 221 681 λίρ. στ., ἐνῶ ἡ πραγματική τους ἀξία ἀγορᾶς ἦταν μόνο 43 001 322 λίρ. στ., ἔτσι πού ὁ δεκαπλασιασμός τῆς ποσότητος εἶχε σάν ἀποτέλεσμα μόνο κάτι παραπάνω ἀπό τό διπλασιασμό τοῦ ἰσοδύναμου. Αὐτό τό ἀποτέλεσμα, τό τόσο ὀλέθριο γιά τή χώρα γενικά καί γιά τοὺς ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες ἰδιαίτερα, προκλήθηκε ἀπό τή σύμπτωση διάφορων αἰτιῶν. Μιά ἀπό τίς πιό ἐξοφθαλμες αἰτίες εἶναι τό μόνιμο πλεόνασμα ἐργασίας, ἀπαραίτητη γι' αὐτόν τόν κλάδο, πού ἐπὶ ποινῇ ἐκμηδένισης ἔχει ἀνάγκη ἀπό διαρκή διευρύνση τῆς ἀγορᾶς. Τά ἐργοστάσια μας μπαμπακουργίας μποροῦν νά κλείσουν λόγω τῆς περιοδικῆς στασιμότητος τοῦ ἐμπορίου, πού στίς σημερινές συνθῆκες εἶναι τόσο ἀναπόφευκτη, ὅσο καί ὁ ἴδιος ὁ θάνατος. Ἀπ' αὐτό ὅμως δέ σταματᾷ τό ἐφευρετικό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Παρά τό γεγονός ὅτι σύμφωνα μέ τοὺς μετριοτέρους ὑπολογισμούς 6 εκατομμύρια ἄνθρωποι ἐγκατάλειψαν τὰ τελευταῖα 25 χρόνια τοῦτο τόν τόπο, ὑπάρχει ὡστόσο ἕνα μεγάλο ποσοστό ἐνῆλικων ἀνδρῶν πού ἀκόμα καί στά χρόνια τῆς πιό μεγάλης ἀνθισσης, λόγω τῆς διαρκούς ἐκτόπισης τῆς ἐργασίας πού ἀποβλέπει στό φτήναιμα τοῦ προϊόντος, δέν μποροῦν νά βροῦν μιᾶ ὁποιαδήποτε ἐργασία στά ἐργοστάσια, ἀδιάφορο κάτω ἀπὸ ποιοὺς ὅρους» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», σελ. 51, 52). Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπόμενα κεφάλαια θά δοῦμε πῶς οἱ κύριοι ἐργοστασιαρχες τόν καιρὸ τῆς καταστροφικῆς κρίσης τοῦ μπαμπακιοῦ προσπάθησαν μέ κάθε τρόπο, ἀκόμα καί μέ τή βοήθεια τοῦ κράτους, νά ἐμποδίσουν τή μετανάστευση τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν.

Σμίθ, στήν ἐποχὴ τοῦ 10 ἀνδρες ἔφτιαχναν χάρη στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας πάνω ἀπὸ 48 000 βελόνια ραψίματος τήν ἡμέρα. Ἀντίθετα, μιᾶ μόνη μηχανή φτιάχνει μέσα σέ μιᾶ 11ωρη ἐργασία ἡμέρα 145 000 βελόνια ραψίματος. Μιᾶ γυναίκα ἢ ἕνα κορίτσι ἐπιβλέπει κατὰ μέσο ὄρο 4 τέτιες μηχανές καί ἐπομένως παράγει μέ τίς μηχανές 600 000 βελόνες τήν ἡμέρα, δηλ. πάνω ἀπὸ 3 000 000 τήν ἐβδομάδα²⁴⁶. Ὅταν μιᾶ μόνη ἐργασιομηχανή μπαίνει στή θέση τῆς συνεργασίας ἢ τῆς μανουφακτούρας, μπορεῖ μέ τή σειρά της νά γίνει ἡ ἴδια βάση μιᾶς νέας χειροτεχνικῆς παραγωγῆς. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἀναπαραγωγή τῆς χειροτεχνικῆς παραγωγῆς πού στηρίζεται στή μηχανή ἀποτελεῖ ἀπλῶς τό πέρασμα στήν ἐργοστασιακὴ παραγωγή, πού κατὰ κανόνα ἐμφανίζεται κάθε φορά ἀπὸ τή στιγμή πού κάποια μηχανικὴ κινήτρια δύναμη, ἀτμός ἢ νερό, ἀντικαθιστᾷ τοὺς μῦς τοῦ ἀνθρώπου στήν κίνηση τῆς μηχανῆς. Σποραδικὰ καί ἐπίσης μόνο παροδικὰ μπορεῖ μιᾶ μικρὴ ἐπιχείρηση νά συνδεθεῖ μέ μιᾶ μηχανικὴ κινήτρια δύναμη, νοικιάζοντας τὸν ἀτμό, ὅπως γίνεται σέ μερικὲς μανουφακτούρες τοῦ Μπίρμινγκχαμ, ἢ μέ τή χρησιμοποίηση μικρῶν θεωρικῶν μηχανῶν, ὅπως γίνεται σέ ὀρισμένους κλάδους τῆς ὑφαντουργίας κλπ²⁴⁷. Στὴ μεταξουργία τοῦ Κόβεντρυ ἀναπτύχθηκε αὐθόρμητα τό πείραμα τῶν cottage-factories [κατοικίες-ἐργοστάσια]. Στὴ μέση πολλῶν κατοικιῶν, πού εἶναι χτισμένες ἔτσι ὥστε νά σχηματίζουν τετράγωνο, χτιζόταν τό λεγόμενο engine house [μηχανοστάσιο] γιά τήν ἀτιομηχανή, πού μέ ἄλλους συνδεόταν μέ τοὺς ἀργαλιούς σὲ κατοικίες. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις ὁ ἀτμός νοικιαζόταν, λχ. πρὸς 2½ σελίνια κατὰ ἀργαλιό. Τό νοικί αὐτό γιά τὸν ἀτμό πληρωνόταν κάθε ἐβδομάδα, ἀδιάφορο ἂν ἐργάζονταν οἱ ἀργαλιοὶ ἢ ὄχι. Κάθε κατοικία εἶχε 2—6 ἀργαλιούς πού εἴτε ἀνῆκαν στοὺς ἐργάτες, εἴτε τοὺς εἶχαν πάρει ἐπὶ πιστώσει, εἴτε τοὺς εἶχαν νοικιάσει. Ἡ πάλι ἀνάμεσα σὲ cottage-ἐργοστάσιο καί σὲ καθαυτὸ ἐργοστάσιο βάσταξε πάνω ἀπὸ 12 χρόνια. Ἐλῆξε μέ τήν ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή τῶν 300 cottage-factories [κατοικιῶν-ἐργοστασίων]²⁴⁸. Ἐκεῖ πού ἡ φύση τοῦ προτύπου δέν προϋπόθετε ἐξαρχῆς παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, οἱ βιομηχανίες ποὶ πρωτοεμφανίστηκαν τίς τελευταῖες δεκαετίες, ὅπως λχ. οἱ βιομηχανίες πού παράγουν φακέλους, ἀτσάλινα πενάκια γραψίματος κλπ., περνοῦσαν κατὰ κανόνα πρῶτα ἀπὸ τὴ χειροτεχνικὴ παραγωγή καί ἔπειτα ἀπὸ τὴ μανουφακτουρικὴ παραγωγή σάν βραχύβιες μεταβατικὲς φάσεις πρὸς τὴν ἐργοστασιακὴ παραγωγή. Ἡ μεταμόρφωση αὕτη εἶναι πιό δύσκολη ἐκεῖ ὅπου ἡ μανουφακτουρικὴ παραγωγή τοῦ προϊόντος

²⁴⁶ «Children's Employment Commission. 3rd Report 1864», σελ. 108, ἀρ. 447.

²⁴⁷ Στίς Ἐνωμένες Πολιτεῖες εἶναι συχνό φαινόμενο μιᾶ τέτια ἀναπαραγωγή τῆς βιοτεχνίας πάνω στή βάση τῶν μηχανῶν. Γιαντὸ ἀκριβῶς σὺγκριση μέ τὴν Εὐρώπη, ἀκόμα καί μέ τὴν Ἀγγλία, ἡ συγκέντρωση θά προχωρήσει ἐκεῖ μέ γιγάντια βήματα κατὰ τὸ ἀναπόφευκτο πέρασμα στήν ἐργοστασιακὴ παραγωγή.

²⁴⁸ Πρὸβλ. Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865, σελ. 64.

δέν περιλαμβάνει μιά διαδοχική σειρά προτσές, αλλά μιά πληθώρα άσχετων μεταξύ τους προτσές. Τό γεγονός αυτό αποτέλεσε λχ. ένα μεγάλο έμπόδιο γιά τή δημιουργία εργοστασίου γιά πενάκια. Όσο εδω και δεκαπέντε περίπου χρόνια έφευρέθηκε ένα αυτόματο μηχανήμα, πού κάνει με μιάς 6 διαφορετικές δουλιές. Τό 1820 ή χειροτεχνία πρόσφερε τίς πρώτες 12 ντουζίνες άτσάλινα πενάκια πρós 7 λίρ. στ. και 4 σελίνια, ή μανουφακτούρα τίς πρόσφερε τό 1830 πρós 8 σελίνια και τό εργοστάσιο τίς προσφέρει σήμερα πρós 2 ως 3 πένες²⁴⁹

β) 'Αντεπίδραση του εργοστασίου στη μανουφακτούρα και στην οικότεχνία.

Μέ την ανάπτυξη του εργοστασιακού συστήματος και μέ την άνατροπή στη γεωργία, πού συνοδεύει αυτή την ανάπτυξη, όχι μόνο εδρύνονται οι διαστάσεις της παραγωγής σ' όλους τους άλλους βιομηχανικούς κλάδους, παρά αλλάζει και ο χαρακτήρας τους. Παντού επιβάλλεται αποφασιστικά ή άρχή της μηχανικής παραγωγής, πού αναλύει τό προτσές της παραγωγής στίς συστατικές του φάσεις και λύνει τά προβλήματα πού αναφύονται έτσι, μέ τή χρησιμοποίηση της μηχανικής, της χημείας κλπ., μέ δυό λόγια των φυσικών επιστημών. Γιαυτό, οι μηχανές διεισδύουν στίς μανουφακτούρες' τότε γιά τή μιά και τότε γιά τήν άλλη μερικότερη εργασία. Έτσι ή μόνιμη άπορυστάλωση της διάρθρωσης της μανουφακτούρας, πού καταγόταν από τον παλιό καταμερισμό της εργασίας, διαλύεται και παραχωρεί τή θέση της στη διαρκή αλλαγή. "Άσχετα άπ' αυτό ανατρέπεται άρδην ή σύνθεση του συνολικού εργάτη ή του συνδυασμένου εργατικού προσωπικού. Σέ αντίθεση μέ την περίοδο της μανουφακτούρας, τό σχέδιο του καταμερισμού της εργασίας βασίζεται τώρα στη χρησιμοποίηση της εργασίας των γυναικών, της εργασίας των παιδιών όλων των ηλικιών και των άνειδίκευτων εργατών, παντού όπου αυτό είναι δυνατό, μέ δυό λόγια στη χρησιμοποίηση της «cheap labour», της φτηνής εργασίας, όπως την ονομάζει χαρακτηριστικά ο άγγλος. Αυτό δέν ισχύει μόνο γιά κάθε συνδυασμένη παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, αδιάφορο αν χρησιμοποιεί ή όχι μηχανές, αλλά και γιά τή λεγόμενη οικιακή βιομηχανία, αδιάφορο αν εκτελείται στίς ιδιωτικές κατοικίες των εργατών ή σέ μικρά εργαστήρια. Αυτή ή λεγόμενη σύγχρονη οικιακή βιομηχανία, εκτός από την ονομασία, δέν έχει τίποτα τό κοινό μέ την άπαρχαιωμένη οικότεχνία πού προϋποθέτει την ύπαρξη άνεξάρτητης χειρο-

τεχνίας των πόλεων, αυτοτελούς νοικοκυριού του άγρότη και προπάντων την ύπαρξη σπιτιού της εργατικής οικογένειας. Τώρα έχει μετατραπεί σέ έξωτερικό τμήμα του εργοστασίου, της μανουφακτούρας ή του έμπορικού καταστήματος. Δίπλα στους εργοστασιακούς εργάτες, τους μανουφακτουρικούς εργάτες και τους χειροτέχνες, πού τους συγκεντρώνει κατά μεγάλες μάζες στον ίδιο χώρο και πού τους έχει άμεσα κάτω από τίς διατάξεις του, τό κεφάλαιο κινεί με άόρατα νήματα μιάν άλλη στρατιά οικιακών εργατών, πού είναι σκόρπιοι στίς μεγάλες πόλεις και στην ύπαιθρο. Παράδειγμα: τό εργοστάσιο πουκάμισων των κυρίων Γάλι στο Λοντόντερο της Ίρλανδίας άπασχολεί 1000 εργοστασιακούς εργάτες και 9000 οικιακούς εργάτες σκορπισμένους στην ύπαιθρο²⁵⁰.

Στή σύγχρονη μανουφακτούρα ή εκμετάλλευση φτηνών και άνωριμων εργατικών δυνάμεων γίνεται πίο ξεσίπωση άπ' ό,τι στο καθετό εργοστάσιο, γιατί στη μανουφακτούρα λείπει στο μεγαλύτερο της μέρος ή τεχνική βάση πού υπάρχει στο εργοστάσιο, ή αντικατάσταση της μυϊκής δύναμης με μηχανές και ή ευκολία της δουλειάς, και γιά τή ταυτόχρονα τό γυναικείο ή τό άνδρικο σώμα των άνήλικων εκθέεται με τον πίο άσυνείδητο τρόπο στην επίδραση δηλητηριωδών ουσιών κλπ. Στή λεγόμενη δουλιά στο σπίτι ή εκμετάλλευση γίνεται πίο ξεσίπωση και από τή μανουφακτούρα, γιατί μέ τή διασπορά των εργατών μειώνεται ή ικανότητα αντίστασης τους, γιά τή άνάμεσα στον καθυτό εργοδότη και στον εργάτη χώνεται ολόκληρη σειρά από ληστρικά παράσιτα, γιά τή παντού ή δουλιά στο σπίτι παλαίβει ενάντια στη μηχανική ή τουλάχιστο στη μανουφακτουρική παραγωγή του ίδιου κλάδου παραγωγής, γιά τή φτώχεια στερεί από τον εργάτη τους πίο άπαραίτητους όρους δουλειάς, τό χώρο, τό φως, τον άερισμό κλπ., γιά τή μεγαλώνει ή μή κανονικότητα της άπασχόλησης, και τέλος, γιά τή ο συναγωνισμός άνάμεσα στους εργάτες, πού ή μεγάλη βιομηχανία και γεωργία τους έχουν κάνει «υπεράριθμους», φτάνει κατ' άνάγκη στο κορύφωμά του σ' αυτά τά τελευταία καταφύγια των εργατών. Η οικονομία σέ μέσα παραγωγής, πού πρωτοαναπτύχθηκε συστηματικά γάρη στη μηχανική παραγωγή και πού έξαρχής άποτελεί ταυτόχρονα την πίο άμειλιχτη κατασπατάληση της εργατικής δύναμης και καταλήστευση των κανονικών προϋποθέσεων λειτουργίας της εργασίας, προβάλλει τώρα αυτή την ανταγωνιστική και άνθρωποκτόνα πλευρά της τόσο περισσότερο, όσο λιγότερο σ' ένα βιομηχανικό κλάδο είναι άναπτυγμένες ή κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας και ή τεχνική βάση των συνδυασμένων προτσές εργασίας.

γ) Η σύγχρονη μανουφακτούρα.

Θά προσπαθήσω τώρα νά ξεγήρω μέ μερικά παραδείγματα τίς θέσεις πού διατύπωσα πίο πάνω. Ο άναγνώστης γνωρίζει κιάλας

²⁴⁹ Ο κ. Τζίλοτ ίδρυσε στο Μπίρμινγκχαμ την πρώτη μανουφακτούρα πού παράγει πενάκια γραψίματος σέ μεγάλη κλίμακα. Τό 1851 τό εργοστάσιο αυτό παρήγαγε κιάλας 180 εκατομμύρια πενάκια και κατανάλωνε 120 τόννους άτσάλινες λαμαρίνες τό χρόνο. Τό Μπίρμινγκχαμ, πού μονοπώλησε τή βιομηχανία αυτή στο Ένωμένο Βασίλειο, παράγει σήμερα δισεκατομμύρια πενάκια τό χρόνο. Σύμφωνα μέ την άπογραφή του 1861 ο αριθμός των άπασχολούμενων σ' αυτό τον κλάδο εργατών ήταν 1428, άπ' αυτούς οι 1268 ήταν εργάτριες πού μπηκαν στο εργοστάσιο από 5 χρονών και πάνω.

²⁵⁰ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. LXVIII, άρ.θ. 415.

πραγματι πάρα πολλά γεγονότα από τό μέρος του βιβλίου που είναι αφιερωμένο στην εργάσιμη ημέρα. Οι μανουφακτούρες που παράγουν μετάλλινα είδη στο Μπίρμινγκχαμ και στα περίχωρά του χρησιμοποιούν στο μεγαλύτερο τους μέρος για πολύ βαριές δουλιές 30 000 παιδιά και νέους μαζί με 10 000 γυναίκες. Τους βρίσκουμε εδώ στα ανθυγιεινά χυτήρια χαλκού, στα εργοστάσια παραγωγής κουμπιών, στις δουλιές του σμαλτωτή, του γαλβανωτή και του λουστραδόρου²⁵¹. 'Η υπερβολική εργασία των ενήλικων και των ανήλικων σέ διάφορα τυπογραφεία εφημερίδων και βιβλίων του Λονδίνου εξασφάλισε σ' αυτά τα τυπογραφεία τό τιμητικό όνομα «σφαγεία»^{251α}. 'Η ίδια υπερβολική εργασία γίνεται και στη βιβλιοδεσία, όπου τά θύματα της σφαγής είναι ιδίως γυναίκες, κορίτσια και παιδιά. Βαριά δουλιά για ανήλικους στα σχολεία. Νυχτερινή εργασία στα ελαιορυχεία, στα κηροποιεία και σ' άλλες χημικές μανουφακτούρες, δολοφονική χρησιμοποίηση νέων για νά κινούν τούς αργαλιούς στα μεταξουργεία που δέν κινούνται με μηχανές²⁵². 'Η διαλογή των κουρελιών είναι μία από τις πιο σιχαμερές, τις πιο βρώμικες και τις πιο κακοπληρωνόμενες δουλιές, όπου κατά προτίμηση χρησιμοποιούνται νεαρά κορίτσια και γυναίκες. Είναι γνωστό πώς η Μεγάλη Βρετανία, χώρα από τό δικά της άπειράριθμα κουρέλια, είναι τό έμπορείο των κουρελιών όλου του κόσμου. 'Εδώ συρρέουν κουρέλια από την 'Ιταλία, από τά πιο άπόμερα κράτη της Νότιας 'Αμερικής και από τις Καναρίους νήσους. Οι κύριες όμως πηγές προέλευσής τους είναι η Γερμανία, η Γαλλία, η Ρωσία, η 'Ιταλία, η Αίγυπτος, η Τουρκία, τό Βέλγιο και η 'Ολλανδία. Τά κουρέλια χρησιμοποιούνται σάν λίπασμα, για την παραγωγή χροκιδιών (για τό γέμισμα στρωμάτων), shoddy (τεχνητού μαλλιού) και σάν πρώτη ύλη για την παραγωγή χαρτιού. Οι γυναίκες διωλγείς των κουρελιών χρησιμεύουν σάν φορείς της εύλογιας και άλλων κολητικών ασθενειών, που τις μεταδίδουν σέ άλλους και που πρώτα θύματα τους είναι αυτές οι ίδιες²⁵³. Κλασικό παράδειγμα υπερβολικής εργασίας, βαριάς και ακατάλληλης εργασίας, και έπομένως εργασίας που άποχτηνώνει τούς εργάτες που τούς αναλώνουν από την παιδική κιόλας ηλικία, μπορεί, δίπλα στην εξόρυξη μεταλλευμάτων και κάρβουνου, νά θεωρούνται η τουβλοποιία και η κεραμοποιία, στις όποιες σποραδικά μόνο χρησιμοποιείται στην 'Αγγλία η νεοεφευρεμένη μηχανή (1866). Από τό Μάη ως τό Σεπτέμβριο η δουλιά βαστάει από τις 5 τό πρωί ως τις 8 τό βράδυ, και εκει που τό στέγνωμα γίνεται στο έπιαιθο σιχνά βαστάει από τις 4 τό πρωί ως τις 9 τό βράδυ.

²⁵¹ Στο Σέιφιλντ συναντά κανείς παιδιά ακόμα και στο λιμάρισμα!

^{251α} «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 3, αριθ. 24, σελ. 6, αριθ. 55, 56· σελ. 7, αριθ. 59, 60.

²⁵² Στο ίδιο, σελ. 114, 115, αριθ. 6—7. Το μέλος της επιτροπής παρατηρεί σιωπά πώς αν κατά τά άλλα η μηχανή αντικαθιστά τόν άνθρωπο, στην περίπτωση αυτή ο νέος verbatim [χωρίςλεχτικά] αντικαθιστά τη μηχανή.

²⁵³ Βλ. την έκθεση για τό έμπόριο των κουρελιών και πολλά ντοκουμέντα: «Public Health. 5th Report», London 1866, Appendix, σελ. 196—208.

'Η εργάσιμη ημέρα που βαστάει από τις 5 τό πρωί ως τις 7 τό βράδυ θεωρείται «περιορισμένη», «μέτρια» εργάσιμη ημέρα. Χρησιμοποιούνται στη δουλιά παιδιά και των δυό φύλων από 6 ή ακόμα και από 4 χρονών και πάνω. Εργάζονται τόσες ώρες, όσες και οι ενήλικοι, και συχνά περισσότερες. 'Η δουλιά είναι σκληρή και η ζέση του αλκοαιριού μεγαλώνει ακόμα πιο πολύ την εξάντληση. Λογουχάρη, σ' ένα τουβλοποιείο του Μόσλεϋ ένα κορίτσι 24 χρονών έφτιαχνε 2000 τουβλα την ημέρα με βοηθούς δυό ανήλικα κορίτσια, που κουβαλούσαν τη λάσπη και στίβαζαν τά τουβλα. Τά κορίτσια αυτά ανέβαζαν κάθε μέρα 10 τόννους λάσπη από τις γλιστερές πλαγιές του λασπόλακκου, που είχε βάθος 30 πόδια, και την κουβαλούσαν σέ απόσταση 210 πόδια. «Είναι αδύνατο ένα παιδί νά περάσει από τό καθατήριο πύρ ενός τουβλοποιείου χωρίς νά ξεπέσει ήθικά πολύ... 'Η χυδαία γλώσσα που ακούνε από την πιο τρυφερή ηλικία, οι βρωμερές, άπρεπείς και άναίσχυντες συνήθειες μέσα στις όποιες μεγαλώνουν εν άγνοία τους και άποχτηνώνονται, τά κάνουν για την κατοπινή ζωή τους άνομα, διεφθαρμένα, άκόλαστα... Πηγή φορητής διαφθοράς είναι ο τρόπος στέγασής τους. Κάθε moulder (φορμαδόρος) (ο καθαντό ειδικευμένος εργάτης και αρχηγός μιας ομάδας εργατών) δίνει στην ομάδα του, που άποτελείται από 7 πρόσωπα, στέγη και τροφή μέσα στη δική του καλύβα ή κατοικία. Είτε άνήκουν στην οικογένειά του είτε όχι, άνδρες, νέοι και κορίτσια κοιμούνται σ' αυτήν την καλύβα. 'Η καλύβα άποτελείται από 2 και μόνο κατ' εξαίρεση από 3 δωμάτια, όλα ισόγεια με λίγο αερισμό. Τά σώματα είναι τόσο-κουρασμένα από τό μεγάλο ιδρωκόπημα της ημέρας, που δέ δίνεται καμιά προσοχή στα ζητήματα των κανόνων υγιεινής, της καθαριότητας και της σεμνότητας. Πολλές από τις καλύβες αυτές είναι αληθινά υποδείγματα άκαταστασίας, βρωμιάς και σκόνης... Τό μεγαλύτερο κακό του συστήματος, που χρησιμοποιεί νεαρά κορίτσια σ' αυτό τό είδος της εργασίας, είναι ότι κατά κανόνα από την παιδική τους ηλικία και έφ' όρου ζωής τά άλυσσodένει με τόν πιο άχρείο συρφετό. Μετατρέπονται σέ βάνανσα, κακόγλωσσα άγοροκόριτσα («rough, foul-mouthed boys») προτού η φύση τά διδάξει ότι είναι γυναίκες. Ντυμένα με μερικά βρώμικα κουρέλια, με γυνά τά πόδια ως πολύ ψηλά πάνω από τά γόνατα, με τά μαλλιά και τό πρόσωπο βουτηγμένα στη βρωμιά, μαθαίνουν νά περιφρονοούν κάθε αίσθημα εύπρεπιας και αιδούς. Την ώρα του φαγητού ξαπλώνουν φαρδιά πλατιά καταγής ή κοιτάζουν τούς νεαρούς που κάνουν μπάνιο σ' ένα από τά γειτονικά κανάλια. Κι όταν τελειώσει επιτέλους η βαριά δουλιά της ημέρας, βάζουν καλύτερα ρούχα και συνοδεύουν τούς άνδρες στις μπυραρίες». Είναι λοιπόν φυσικό ότι σ' όλη αυτή την τάξη από την παιδική κιόλας ηλικία επικρατεί τό πιο άγριο μεθοκόπι. 'Τό χειρότερο απ' όλα είναι ότι οι εργάτες τουβλοποιίας έχουν χάσει κάθε έλπίδα για τόν ίδιο τόν έαυτό τους. Θά μπορούσατε, κύριε, είτε ένας από τούς καλύτερους τους στόν εφημέριο του Σάουθαφλντ, με μεγαλύτερη επιτυχία νά έπιχειρήσετε νά ανηψώσετε και νά διορθώσετε τό διάβο-

λο παρά έναν τουβλοπού!» («You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!»)²⁶⁴.

Γιὰ τὴν οἰκονομία πού κάνει τό κεφάλαιο στούς ὅρους παραγωγῆς στή σύγχρονη μανουφакτουра (μέ τόν ὁρο αὐτό ἐννοοῦμε ἐδῶ ὅλα τὰ ἐργαστήρια μεγάλης κλίμακας, ἐκτός ἀπὸ τὰ καθαυτὸ ἐργοστάσια) βρίσκουμε ἐπίσημο καί πλουσιώτατο ὑλικὸ στήν τέταρτη (1861) καί ἕκτη (1863) «Public Health Report». Ἡ περιγραφή τῶν workshops (ἐργαστηρίων), ἰδίως τῶν πιεστῶν καί ραφτάδων τοῦ Λονδίνου, ξεπερνάει καί τίς πρὶ ἀηδιαστικές φαντασίες τῶν μυθιστοριογράφων μας. Εἶναι αὐτονόγητη ἡ ἐπίδραση τῆς κατάστασις αὐτῆς πάνω στήν ὑγεία τῶν ἐργατῶν. Ὁ δρ Σάιμον, ὁ ἀνώτατος γιατρός-ὑπάλληλος τοῦ Privy Council (Μυστικοσυμβουλίου) καί ἐπίσημος ἐκδότης τῶν «Public Health Reports», λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Στήν τέταρτη ἐκδόσή μου (1861) ἔδειξα πόσο ἀδύνατο εἶναι στήν πράξη γιὰ τοὺς ἐργάτες νὰ ἐπιμενῶν τὸ πρωταρχικὸ τοῦ δικαιώμα προστάσιος τῆς ὑγείας τοὺς, σὲ δικαίωμα, σὲ ὅποιονδήποτε δουλιὰ κι ἂν τοὺς συγκεντρῶσει ὁ ἐπιχειρηματίας τοὺς, ὅσο ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτόν, ἢ ἐργασία τοὺς νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπ' ὅλους τοὺς ἀνθυγιεινοὺς ὁρους πού μποροῦν ν' ἀποφευχτοῦν. Ἀπόδειξα πὼς ὅσο οἱ ἐργάτες δέν εἶναι στήν πράξη σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίσουν τό δικαίωμα αὐτὸ γιὰ τὴν ὑγεία τοὺς, δέν μποροῦν νὰ πετύχουν μιὰ ἀποτελεσματικὴ βοήθεια ἀπὸ τοὺς εἰδικὰ ἐπιφορτισμένους ὑπαλλήλους τῆς ὑγειονομικῆς ἀστυνομίας... Σήμερα μυριάδες ἐργάτες καί ἐργάτριες βασανίζονται ἀνώφελα καί ἡ ζοὴ τοὺς συντομεύεται μέ τό ἀτέλειωτο σωματικὸ μαρτύριο, πού γεννᾷ ἢ ἀπλὴ ἀπασχόλησή τοὺς»²⁶⁵. Γιὰ νὰ ἀπεικονίσει τὴν ἐπίδραση τῶν τόπων δουλίας στήν κατάσταση τῆς ὑγείας τῶν ἐργατῶν, ὁ δρ Σάιμον παραθετὶ τὸν παρακάτω πῖνακα ὁνησιμότητος:

Ἀριθμὸς προσώπων δλων τῶν ἡλικιῶν πού χρησιμοποιοῦνται στοὺς ἀντίστοιχους κλάδους παραγωγῆς	Σύγκριση τῶν κλάδων παραγωγῆς σχετικὰ μέ τὴν ὑγεία	Θνησιμότητα κατὰ 100 000 ἄτομα στοὺς ἀντίστοιχους κλάδους παραγωγῆς καί κα- τὰ ἡλικία		
		25 ὡς 35 χρονῶν	35 ὡς 45 χρονῶν	45 ὡς 55 χρονῶν
958 265	Γεωργία τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας	743	805	1 145
22 801 ἄνδρες 12 377 γυναῖκες	Ραιρτάδες τοῦ Λονδίνου	958	1 262	2 093
13 803	Πιεστὲς τοῦ Λον- δίνου	894	1 747	2 367 ²⁶⁶

²⁶⁴ «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. XVI—XVII, ἀριθ. 86—97, καί σελ. 130—133, ἀριθ. 39—71. Πρβλ. ἐπίσης σὲ ἴδιο, 3rd Report 1864, σελ. 48, 56.

²⁶⁵ «Public Health 6th Report», London 1864, σελ. 29, 31.

²⁶⁶ Σὲ ἴδιο, σελ. 30. Ὁ δρ Σάιμον παρατηρεῖ πὼς ἡ θνησιμότητα τῶν ραιρτάδων καί τῶν πιεστῶν τοῦ Λονδίνου ἀπὸ 25 ὡς 35 χρονῶν εἶναι στήν

δ) Ἡ σύγχρονη δουλιὰ σὲ σπῖτι.

Θὰ ἐξετάσω τώρα τὴ λεγόμενη δουλιὰ σὲ σπῖτι. Γιὰ ν' ἀποχτήσουμε μιὰν ἰδέα γι' αὐτὴ τὴ σφαῖρα ἐκμετάλλευσης τοῦ κεφαλαίου σὲ φόντο τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί γιὰ τίς τερατοουργίες τῆς, θὰ ἔφτανε νὰ ρίξουμε μιὰ ματιά λχ. στήν καρφοβελονοποιία, πού ἀσκεῖται σὲ μερικὰ ἀπόμειρα χωριά τῆς Ἀγγλίας καί πού φαινομενικὰ εἶναι πέρα γιὰ πέρα εἰδυλλιακὴ²⁶⁷. Ἐδῶ ὅμως ἀρκοῦν μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τοὺς κλάδους ἐκείνους τῆς νταντελοποιίας καί τῆς κατσκευῆς ψάθινων εἰδῶν, πού ἀκόμα δέν παράγονται καθόλου μέ μηχανές ἢ πού συναγωνίζονται τὴ μηχανικὴ καί μανουφакτουρική παραγωγή.

Ἀπὸ τὰ 150 000 ἄτομα, πού ἐργάζονται στήν ἀγγλικὴ νταντελοποιία, κάπου 10 000 ὑπάρχουν στὴ δικαιοδοσία τοῦ νόμου τοῦ 1861 γιὰ τὰ ἐργοστάσια. Ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ὑπόλοιπων 140 000 εἶναι γυναῖκες, νέοι καί παιδιὰ καί τῶν δύο φύλων, μόλο πού τό ἀνδρικό φύλο ἀντιπροσωπεύεται λίγο μόνο. Ἡ κατάσταση ὑγείας αὐτοῦ τοῦ «φτηνοῦ» ὑλικῷ ἐκμετάλλευσης φαίνεται ἀπὸ τὸν παρακάτω πῖνακα τοῦ δρ Τρούμαν, γιατροῦ τῆς General Dispensary (Γενικῆς Πολυκλινικῆς) τοῦ Νότινγχαμ. Σὲ 686 ἄρρωστες νταντελοῦδες—οἱ περισσότερες ἀπὸ 17 ὡς 24 χρονῶν—ἦταν φυματικές:

τό 1852: 1 στίς 45	τό 1857: 1 στίς 13
τό 1853: 1 στίς 28	τό 1858: 1 στίς 15
τό 1854: 1 στίς 17	τό 1859: 1 στίς 9
τό 1855: 1 στίς 18	τό 1860: 1 στίς 8
τό 1856: 1 στίς 15	τό 1861: 1 στίς 8 ²⁶⁸

Ἡ πρόοδος αὐτὴ σὲ ποσοστὸ τῆς φυματίωσης πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὴ καί γιὰ τὸν πρὶ αἰσιόδοξο προοδευτικὸ καί γεμάτο ψευτιά γερομανὸ γυρολόγο τοῦ ἐλευθεροῦ ἐμπορίου.

Ὁ νόμος τοῦ 1861 γιὰ τὰ ἐργοστάσια ρυθμίζει τὴν καθαυτὴ νταντελοποιία, ἐφόσον γίνεται μέ μηχανές, πρᾶγμα πού στήν Ἀγγλία ἀποτελεῖ τὸν κανόνα. Οἱ κλάδοι πού παίρνουμε ἐδῶ σύντομα ὑπόψη μας—καί συγκεκριμένα ὄχι οἱ κλάδοι στοὺς ὁποίους οἱ ἐργάτες εἶναι

πραγματικότερα πολὺ μεγαλύτερη, γιατί τ' ἀφεντικὰ τοὺς φέρνουν σάν «μαθητευόμενους» καί «improvers» (αὐτοὶ πού θέλουν νὰ τελειοποιηθοῦν στήν τέχνη τοὺς) πολλοὺς νέους ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο ἡλικίας ὡς 30 χρονῶν. Στὴν ἀπογραφή κι αὐτοὶ φιγουράρουν σάν λοντρέζοι καί αὐξάνουν τὸν ἀριθμὸ πού χρησιμοποιοῦνται σάν βάση γιὰ τὸν ὑπολογισμό τῆς θνησιμότητος, χωρὶς νὰ συντελοῦν ἀνάλογα στὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θανάτων σὲ Λονδίνο. Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτοὺς ἐπιστρέφει σὲ χωριό, ἰδιαίτερα σὲ περιπτώσεις βαριῶν ἀσθενειῶν (σὲ ἴδιο).

²⁶⁷ Ἐδῶ πρόκειται γιὰ σφυρηλατημένα καρφία, σὲ διάκριση ἀπὸ τὰ κοφτὰ καρφία πού παράγονται μέ μηχανές. Βλ. «Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. XI, XIX, ἀριθ. 125—130, σελ. 52, ἀριθ. 11, σελ. 114, ἀριθ. 487, σελ. 137, ἀριθ. 674.

²⁶⁸ «Children's Employment Commission. 2nd Report», σελ. XXII, ἀριθ. 166.

συγκεντρωμένοι σε μανουφακτούρες, έμπορικά καταστήματα κλπ., αλλά οι κλάδοι στους οποίους οι εργάτες είναι οι λεγόμενοι εργάτες που δουλεύουν στο σπίτι—διαφορούνται: 1) στη *lace finishing* (τελική έπεξεργασία της μηχανοποίητης νταντέλας, μία κατηγορία που με τη σειρά της περιλαμβάνει πολλές υποδιαφορές) και 2) στο πλέξιμο με κοπανέλι.

Η *lace finishing* (τελική έπεξεργασία της νταντέλας) άσκειται σάν δουλιά στο σπίτι, είτε στα λεγόμενα *mistresses houses* [σπίτια των μαστορίσων], είτε από γυναίκες που δουλεύουν μόνες τους ή με τα παιδιά τους στις ιδιωτικές κατοικίες τους. Φτωχές είναι κι οι ίδιες οι γυναίκες που διατηρούν «*mistresses houses*». Τό εργαστήρι είναι ένα μέρος της ιδιωτικής κατοικίας τους. Παίρνουν παραγγελίες από εργοστασιάρχες, ιδιοκτήτες εμπορικών καταστημάτων κλπ., και χρησιμοποιούν γυναίκες, κορίτσια και μικρά παιδιά ανάλογα με τις διαστάσεις των δωματίων τους και την κυμαινόμενη ζήτηση του κλάδου. Σέ μερικά απ' αυτά τα εργαστήρια ο αριθμός των άπασχολούμενων εργατριών κυμαίνεται από 20 ως 40 και σέ άλλα από 10 ως 20. Η μέση κατώτατη ηλικία των παιδιών που αρχίζουν να εργάζονται είναι 6 χρονών, υπάρχουν όμως και παιδιά κάτω από 5 χρονών. Η συννηθισμένη εργάσιμη ημέρα βαστάει από τις 8 τό πρωί ως τις 8 τό βράδυ με 1½ ώρα διακοπές για τά γεύματα, που γίνονται σέ άκανόνιστο χρόνο. Η δουλιά και συχνά μέσα στις ίδιες τις βρομερές τρώγλες δουλιάς. Όταν υπάρχουν δουλιές, ή εργασία βαστάει συχνά από τις 8 (κάποτε από τις 6) τό πρωί ως τις 11 ή 12 τη νύχτα. Στους στρατώνες της Άγγλιας ο χώρος που πρέπει νάχει κάθε στρατιώτης σύμφωνα με τους κανονισμούς είναι 500—600 κυβικά πόδια και στα στρατιωτικά νοσοκομεία 1200 κυβικά πόδια. Σ' αυτές όμως τις τρώγλες δουλιάς αναλογούν σέ κάθε άτομο 67 ως 100 κυβικά πόδια. Ταυτόχρονα ο φωτισμός με φωταέριο καταναλώνει τό δξυγόνο του άέρα. Για νά κρατούν καθαρές τις νταντέλες, τά παιδιά υποχρεώνονται συχνά νά βγάζουν τά παπούτσια τους ακόμα και τό χειμώνα, μόνο που τό πάτωμα είναι από πλακάκια ή από τούβλα. Στο Νότινγκχαμ δέν είναι άσυνήθιστο τό θέαμα 15—20 παιδιών, στιβαρών μέρσα σ' ένα τεράγωνο δωμάτιο, που ή κάθε πλευρά του δέν ξεπερνάει ίσως τά 12 πόδια. Τά παιδιά αυτά άσχολούνται τις 15 ώρες του 24ώρου με μία δουλιά που αυτή καθαυτή ξαντλεϊ, γιατί είναι βαρετή και μονότονη, και που επιτέλεον έκτελείται κάτω από τις πιό άπύθανα άνθυγαινές συνθήκες... Άκόμα και τά πιό μικρά παιδιά εργάζονται με μία τόσο έντατική προσοχή και ταχύτητα, που προκαλούν κατάπληξη, χωρίς ποτέ σχεδόν νά επιτρέπουν στά δάχτυλά τους νά ήσυχάσουν ή νά κινηθούν πιό άργά. Όταν απευθύνει κανείς ερωτήσεις στά παιδιά αυτά, δέ σηκώνουν τά μάτια τους από τη δουλιά από φόβο μή χάσουν έστω και μία στιγμή. Η «μακριά βέργα» χρησιμεύει στις «*mistresses*» [μαστόρισσες] τόσο περισσότερο σάν μέσο παρότρυνσης στη δουλιά, όσο περισσότερο παρατείνεται ο χρόνος εργασίας. «Τά παιδιά σιγά-σιγά κουράζονται και γίνονται άνησicha, σάν πουλιά, προς τό τέλος της

πολύωρης προσήλωσής τους σέ μία άσχολία μονότονη, κουραστική για τά μάτια και ξαντλητική ξζαιτίας της στάσης του σώματος που μένει ίδια όλη την ώρα της δουλιάς. Πρόκειται για άληθινή δουλιά σλάβου» («*Their work is like slavery*»)²⁵⁹. Εκεί όπου οι γυναίκες εργάζονται μαζί με τά παιδιά τους στο σπίτι, δηλ. με τη σύγχρονη έννοια της λέξης—σ' ένα νοικιασμένο δωμάτιο, συχνά σέ μία σοφίτα, οι συνθήκες είναι ακόμα χειρότερες, άν είναι δυνατό νά ύπάρξουν χειρότερες. Αυτό του είδους ή δουλιά μοιράζεται σέ άχτίνα 80 μιλίων γύρω από τό Νότινγκχαμ. Όταν τό παιδί που εργάζεται στά έμπορικά καταστήματα φεύγει στις 9 ή 10 τό βράδυ, του δίνουν συχνά ένα δέμα με δουλιά για νά την αποτελειώσει στο σπίτι. Ο φαρισάιος κεφαλαιοκράτης, που τόν άντιπροσωπεύει κάποιος μισθωτός δούλος, τό κάνει αυτό φυσικά με την κατανυκτική φράση: «αυτό είναι για τη μητέρα», ενώ ξέρει πολύ καλά ότι τό καϊμένο τό παιδί είναι ύποχρεωμένο νά κάσει νά βοηθήσει²⁶⁰.

Η νταντελοποιία με κοπανέλι άσκειται κυρίως σέ δύο άγγλικές γεωργικές περιφέρειες, στην περιφέρεια νταντελοποιίας του Χόνιτον, 20 ως 30 μίλια κατά μήκος της νότιας άκτής του Ντέβονσρη, που περιλαμβάνει και μερικά μέρη του Βόρειου Ντέβον, και σέ μίαν άλλη περιφέρεια, που περιλαμβάνει μεγάλο τμήμα των κομητειών του Μπούκινγκχαμ, Μπέντφορντ, Νόρθαμπτον και τά γειτονικά μέρη του Όξφορντς και του Χάντινγκτονσρη. Οι κατοικίες των μεροκαματιάδων της γεωργίας αποτελούν συνήθως και τους τόπους δουλιάς. Μερικοί ιδιοκτήτες έπιχειρήσεων μανουφακτούρας χρησιμοποιούν πάνω από 3000 τέτοιους οικιακούς εργάτες, κυρίως παιδιά και νεαρά πρόσωπα, άποκλειστικά γυναίκαιον φύλου. Έδώ επαναλαμβάνονται οι συνθήκες που περιγράψαμε στη *lace finishing* [τελική έπεξεργασία των νταντελών]. Μόνο που τη θέση των «*mistresses houses*» την παίρνουν τά λεγόμενα «*lace schools*» (σχολεία νταντελοποιίας), που τά διατηρούν φτωχές γυναίκες στις καλύβες τους. Στα σχολεία αυτά τά παιδιά εργάζονται από 5 χρονών, καμιά φορά από πιό μικρή ηλικία, ως 12 ή 15 χρονών. Τόν πρώτο χρόνο τά πιό μικρά εργάζονται 4 ως 8 ώρες την ημέρα, άργότερα εργάζονται από τις 6 τό πρωί ως τις 8 και 10 τό βράδυ. Γενικά τά δωμάτια είναι συννηθισμένες κάμαρες μικρών κατοικιών, με τό τζάκι βουλωμένο για νά μή γίνεται ρεύμα, και με τους εργαζόμενους νά ζεσταίνονται, κάποτε και τό χειμώνα, μόνο με τη δική τους ζωική θερμότητα. Σέ άλλες περιπτώσεις οι λεγόμενες αυτές σχολικές αίθουσες είναι μικροί χώροι που μοιάζουν με μικρές άποθήκες χωρίς τζάκι... Συχνά στις τρώγλες αυτές στιβάζονται τόσο πολλά άτομα, που ή μόλυνση του άέρα φτάνει στο έπακρο. Σ' αυτά πρέπει νά προστεθεί ή βλαβερή επίδραση που προέρχεται από τά λούκια, τά άποχωρητήρια και την άποσύνθεση διάφορων ύλικών και άκαθα-

²⁵⁹ «*Children's Employment Commission. 2nd Report 1864*», σελ. XIX, XX, XXI.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. XXI, XXII.

σιών, πού βρίσκονται συνήθως μπροστά στις εισόδους τῶν μικρῶν κατοικιών». Κι ὅσο γιά τὸ χῶρο: «Σέ ἓνα σχολεῖο νταντελοποιίας μέ 18 κορίτσια καί μιά μαστόρισσα ἀναλογοῦσαν 35 κυβικά πόδια κατά ἄτομο· σ' ἓνα ἄλλο, πού βρωμοῦσε ἀνυπόφορα καί ὅπου βρίσκονταν 18 ἄτομα, ἀναλογοῦσαν 24½ κυβικά πόδια κατά ἄτομο. Στόν κλάδο αὐτό βρίσκουμε νά χρησιμοποιοῦνται παιδιά 2 καί 2½ χρονῶν»²⁶¹.

Ἐκεῖ πού στίς ἀγροτικές κομητείες τοῦ Μπούκινγκχαμ καί τοῦ Μπέντφορντ σταματάει ἡ νταντελοποιία μέ κοπανέλι ἀρχίζει τὸ πλέξιμο ψάθινων εἰδῶν, πού ἀγκαλιάζει ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ Χέρτφορντ-σχιρ καί τίς δυτικές καί βόρειες περιφέρειες τοῦ Ἑσσεξ. Τό 1861 ἀπασχολοῦνταν στό πλέξιμο ψάθινων καί ψάθινων καπέλων 48 043 ἄτομα, καί συγκεκριμένα: 3815 ἀνδρικοῦ φύλου δλων τῶν ἡλικιῶν καί τὰ ὑπόλοιπα γυναικείου φύλου. Ἀπ' αὐτά 14 913 ἦταν κάτω ἀπὸ 20 χρονῶν, καί ἀπ' αὐτά πάλι 7000 ἦταν παιδιά. Ἐδῶ στή θέση τῶν σχολειῶν νταντελοποιίας ἔχουμε τὰ «straw plait schools» (σχολεῖα πλεχτικῆς ψάθινων εἰδῶν). Τά παιδιά ἀρχίζουν ἐδῶ νά μαθαίνουν τὸ πλέξιμο ψάθινων εἰδῶν συνήθως ἀπὸ τὸ 4ο καί κάποτε ἀνάμεσα στό 3ο καί 4ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους. Φυσικά, τὰ παιδιά αὐτά δέ μορφώνονται καθόλου. Τά ἴδια τὰ παιδιά ὀνομάζουν τὰ δημοτικά σχολεῖα «natural schools» (ἀληθινὰ σχολεῖα) σέ διάκριση ἀπ' αὐτά τὰ ἰδρύματα, πού ρουφοῦν τὸ αἷμα τους, καί ὅπου τὰ κρατοῦν στή δουλιὰ ἀπλῶς καί μόνο γιά νά παράγουν τὸ προϊόν πού τοὺς καθορίζουν οἱ μισοπεθαμένες ἀπὸ τὴν πείνα μανάδες τους καί πού συνήθως φτάνει τίς 30 γυάρδες τὴν ἡμέρα. Σιχνά οἱ μανάδες αὐτές ὕστερα ἀπὸ τὸ σχολεῖο τὰ βάζουν καί δουλεύουν στό σπίτι ὡς τίς 10, 11 καί 12 τὴ νύχτα. Ἡ ψάθινά τοὺς κόβει τὰ δάχτυλα καί τὸ στόμα, ἐπειδὴ εἶναι υποχρεωμένα νά σαλιώνουν διαρκῶς τὸ χόρτο πού πλέκουν. Σύμφωνα μέ τὴ γενική γνώμη τῶν ἐπίσημων γιατρῶν τοῦ Λονδίνου, πού τὴ σινοψίσε ὁ δρ Μπάλλαρντ, 300 κυβικά πόδια ἀποτελοῦν τὸν ἐλάχιστο χῶρο πού πρέπει νά ἔχει κάθε ἄτομο σέ ἓνα δωμάτιο ὕπνου ἢ δουλιᾶς. Στά σχολεῖα ὅμως πλεχτικῆς ψάθινων εἰδῶν ὁ χῶρος εἶναι μετριμμένος μέ ἀκόμα μεγαλύτερη σιγκουνιά ἀπ' ὅτι στα σχολεῖα νταντελοποιίας: 12⅔, 17, 18½ καί γενικά κάτω ἀπὸ 22 κυβικά πόδια κατ' ἄτομο. «Οἱ μικρότεροι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀριθμούς—λέει ὁ ἐπίτροπος Οὐάιτ—ἀντιπροσωπεύουν ἓνα χῶρο μικρότερο ἀπὸ τὸ μισό τοῦ χῶρου πού θάπιανε ἓνα παιδί, ἂν τὸ πακετάρανε σ' ἓνα κουτί, πού ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τίς τρεῖς διαστάσεις του θάταν 3 πόδια». Αὕτη εἶναι ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς πού ἀπολαβαίνουν τὰ παιδιά ὡς τὸ 12ο καί 14ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους. Οἱ ἄθλιοι, διεφθαρμένοι γονεῖς ἓνα πράγμα μόνο ἔχουν στό νοῦ τους, νά βγάλουν ὅσο τὸ δυνατό περισσότερα κέρδη ἀπὸ τὰ παιδιά. Κι ὅταν μεγαλώσουν τὰ παιδιά, δέ λογαριάζουν φυσικά οὔτε μιά πεντάρα τοὺς γονεῖς τους καί τοὺς ἐγκαταλείπουν. «Δέν εἶναι παράξενο ὅτι ἡ ἀμάθεια καί τὰ κακά πάθη βρῆθουν σέ ἓναν

πληθυσμό πού ἔχει ἀνατραφεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο... Ἡ ἠθική τους βρίσκεται στά κατώτατα σκαλοπάτια... Μεγάλος ἀριθμός γυναικῶν ἔχουν νόθα παιδιά, καί μερικές μάλιστα σέ τόσο ἀνώριμη ἡλικία πού τὰ χάνουν ἀκόμα καί οἱ εἰδήμονες τῆς ἐγκληματολογικῆς στατιστικῆς»²⁶². Καί ἡ πατριδα αὐτῶν τῶν ὑποδειγματικῶν οἰκογενειῶν εἶναι ἡ ὑποδειγματικὴ χριστιανικὴ χώρα τῆς Εὐρώπης, ὅπως λέει ὁ ὁπωδὴποτε ἀρμόδιος στά ζητήματα τοῦ χριστιανισμοῦ κόμης Μονταλαμπέρ!

Στοὺς κλάδους παραγωγῆς, πού τώρα δὲ ξεγετάσαμε, ὁ μισθὸς ἐργασίας εἶναι γενικά ἀξιοθρήνητος (ὁ μεγαλύτερος μισθὸς τῶν παιδιῶν στά σχολεῖα πλεχτικῆς ψάθινων εἰδῶν εἶναι σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις 3 σελίνια) καί τὸν κατεβάζουν πολὺ πῶ. κάτω ἀπὸ τὸ ὀνομαστικὸ ὕψος του μέ τὸ truck system [σύστημα πληρωμῆς τοῦ ἐργάτη μέ εἶδη πού τοῦ δίνονται μέ πίστωση], πού στίς περιφέρειες νταντελοποιίας ἐπικρατεῖ σέ γενικὴ κλίμακα²⁶³.

- ε) Πέρασμα τῆς σύγχρονης μανουφакτοῦρας καί δουλιᾶς στό σπίτι σέ μεγάλη βιομηχανία. Ἐπιτάχυνση αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης καί σ' αὐτοὺς τοὺς τρόπους παραγωγῆς μέ τὴν ἐπέκταση τῆς ἰσχύς τῶν νόμων γιά τὰ ἐργοστάσια.

Τὸ φθίναιμα τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπλῶς καί μόνο μέ τὴν κατάρτηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης τῶν γυναικῶν καί τῶν ἀνδρῶν προσώπων, ἀπλῶς καί μόνο μέ τὴν καταλήστευση ὅλων τῶν κανονικῶν ὁρῶν δουλιᾶς καί ζωῆς καί μέ τὴ χτηνωδία τῆς ὑπερεργασίας καί τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας σκοντάφτει τελικά σέ ὀρισμένα ἀνυπερβλήτα φυσικά ὅρια, καί μαζί του σκοντάφτει καί τὸ φθίναιμα τῶν ἐμπορευμάτων καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης γενικά, πού στηρίζεται πάνω σ' αὐτές τίς βάσεις. Μόλις τὰ πράγματα φτάσουν ἐπιτέλους σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, καί χρειάζεται πολὺς χρόνος γιά νά φτάσουν, σημαίνει ἡ ὥρα γιά τὴν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν καί τὴ γρήγορη μετατροπὴ τῆς κομματιασμένης δουλιᾶς στό σπίτι (ἢ καί τῆς μανουφакτοῦρας) σέ ἐργοστασιακὴ παραγωγή.

Τὸ πῶς κολοσῆο παρὰδειγμα αὐτῆς τῆς κίνησης μᾶς τὸ προσφέρει ἡ παραγωγή «wearing apparel» (εἰδῶν ἱματισμοῦ). Σύμφωνα μέ τὴν ταξινόμηση τῆς «Children's Employment Commission», ἡ βιομηχανία αὕτη περιλαμβάνει ἐργάτες ψάθινων καί γυναικείων καπέλων, ἐργάτες σκούφων, ραφτάδες, milliners καί dressmakers²⁶⁴, πουκαμισάδες καί ράφτρες, ἐργάτες πού φτιάχνουν χορσέδες καί γάντια, καί τσαγκαράδες μαζί μέ ἄλλους πολλοὺς δευτερεύοντες κλάδους, ὅπως εἶναι λχ. ἡ κατασκευὴ γραβατῶν, γιακάδων κλπ. Τὸ

²⁶² «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. XL, XLI.

²⁶³ «Children's Employment Commission. 1st Report 1863», σελ. 185.

²⁶⁴ Millinery λένε κυρίως τὴν παραγωγή πού ἔχει σχέση μέ καπέλα, μά καί μέ γυναικεῖα πανοφῶρια καί μαντήλες, ἐνῶ οἱ dressmakers ἀντιστοιχοῦν στίς δικές μας μοδίστρες.

²⁶¹ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. XXIX, XXX.

γυναικείο προσωπικό πού στην Άγγλία και την Ουαλλία εργαζόταν σ' αυτούς τους κλάδους έφτανε τό 1861 τίς 586 298 γυναίκες, από τίς όποιες τουλάχιστο οί 115 242 ήταν κάτω από 20 χρονών και οί 16 650 κάτω από 15 χρονών. Ο αριθμός αυτών των εργατριών σ' όλο τό Ένωμένο Βασίλειο ήταν (τό 1861) 750 334. Ο αριθμός των εργατών άνδρικοῦ φύλου, πού εργαζόνταν τόν ίδιο καιρό στή ραφτική, στήν πιλοποιία, τήν υποδηματοποιία και τή γαντοποιία τής Άγγλιας και τής Ουαλλίας, ήταν 437 969, από τούς όποιους οί 14 964 ήταν κάτω από 15 χρονών, οί 89 285 δεκαπέντε ως είκοσι χρονών και οί 333 117 πάνω από 20 χρονών. Από τά στοιχεία αυτά λείπουν πολλοί μικρότεροι κλάδοι πού άνήκουν εδώ. Άν όμως πάρουμε τούς αριθμούς έτσι όπως είναι, θά δοῦμε ότι σύμφωνα μέ τήν άπογραφή του 1861 μονάχα γιά τήν Άγγλία και τήν Ουαλλία έχουμε ένα συνολικό αριθμό 1 024 277 άτομα, δηλαδή περίπου όσα άποροφούν ή γεωργία και ή χτηνοτροφία. Έτσι αρχίζουμε νά καταλαβαίνουμε γιά ποιό σκοπό οί μηχανές παράγουν τέτοιες τεράστιες μάζες προϊόντων και πώς συντελούν στήν «άπελευθέρωση» τόσο τεράστιων εργατικών μαζών.

Η παραγωγή των «wearing apparel» γίνεται από μανουφακτούρες, πού στό έσωτερικό τους αναπαράγουν άπλως τόν καταμερισμό τής εργασίας πού τά *membra disjecta* [διασπαρμένα μέλη] του τά βρήκαν έτοιμα. Η παραγωγή αυτή γίνεται από μικρούς χειροτέχνες μαστόρους, πού όμως δέν εργαζόνταν όπως παλιά γιά άτομικούς καταναλωτές, αλλά γιά μανουφακτούρες και έμπορικά κατάστηματα, έτσι πού συχνά τούς κλάδους αυτούς, λχ. τήν υποδηματοποιία κλπ., τούς άσκοῦν σάν ειδικότητά τους όλόκληρες πόλεις και περιοχές. Τέλος στήν πιό μεγάλη έκταση γίνεται από τούς λεγόμενους οικιακούς εργάτες, πού άποτελοῦν τό έξωτερικό τμήμα των μανουφακτούρων, των έμπορικῶν καταστημάτων, ακόμα και των μικρομαστόρων²⁶⁵. Τή μάζα τοῦ ύλικοῦ εργασίας, τής πρώτης ύλης των ήμικατεργασμένων προϊόντων κλπ. τήν προσφέρει ή μεγάλη βιομηχανία, ένδ ή μάζα τοῦ φτηνοῦ ανθρώπινου ύλικοῦ (*taillable à merci et miséricorde*) [παραδομένου στό έλεος και τήν εὐσπλαχνία] άποτελείται από τούς εργάτες πού «άπελευθέρωσε» ή μεγάλη βιομηχανία και γεωργία. Οί μανουφακτούρες αὐτῆς τής σφαίρας χρωστοῦν τήν καταγωγή τους κυρίως στήν ανάγκη τοῦ κεφαλαιοκράτη νάχει στό χέρι έναν έτοιμόμαχο στρατό, πού ν' ανταποκρίνεται σέ κάθε διακύμανση τής ζήτησης²⁶⁶. Ωστόσο οί μανουφακτούρες αὐτές άφησαν νά υπάρχουν δίπλα τους σάν πλατιά βάση ή σκόρπια χειροτεχνική και οικιακή παραγωγή. Η μεγάλη

παραγωγή υπεραξίας σ' αὐτούς τούς κλάδους εργασίας, μαζί μέ τό προοδευτικό φτήναίμα των προϊόντων τους, όφειλόταν και όφείλεται κυρίως στό ελάχιστο μεροκάματο πού απαιτεῖται γιά μιá άθλια φυτοζώηση, σέ συνδυασμό μέ τόν ανθρώπινως δυνατό μέγιστο χρόνο εργασίας. Η φτήνια άκριβῶς τοῦ ανθρώπινου ιδρώτα και τοῦ ανθρώπινου αίματος, πού μετατρέποταν σέ έμπόρευμα, διεύρυνε διαρκώς και διευρύνει καθημερινά τήν άγορά κατανάλωσης, ιδίως γιά τήν Άγγλία και τήν άποικιακή άγορά, όπου επιπλέον επικρατοῦν άγγλικές συνήθειες και άγγλικά γούστα. Τέλος, ήρθε τό σημείο στροφῆς. Στήν αυξανόμενη άγορά και στόν άκόμα γρηγορότερα αυξανόμενο συναγωνισμό των κεφαλαιοκρατῶν δέν άρκοῦσε πιά ή βάση τής παλιάς μεθόδου, ή άπλῶς και μόνο χτηνώδης εκμετάλλευση τοῦ εργατικοῦ ύλικοῦ, πού τή συνοδεῖε ένας λίγο-πολύ συστηματικά άναπτυγμένος καταμερισμός τής εργασίας. Σήμανε ή ώρα των μηχανῶν. Η μηχανή πού έπαιξε αποφασιστικό επαναστατικό ρόλο και άγκαλιάζει έξίσου όλους τούς πολυάριθμους κλάδους αὐτῆς τής σφαίρας παραγωγῆς, όπως τή μοδιστρική, τή ραφτική, τήν υποδηματοποιία, τήν πιλοποιία κλπ., είναι—ή ραφομηχανή.

Η άμεση επίδραση πού άσκησε ή ραφομηχανή στους εργάτες είναι περίπου ή ίδια μέ τήν επίδραση πού άσκοῦν όλες οί μηχανές, πού στήν περίοδο τής μεγάλης βιομηχανίας καταχοῦν νέους κλάδους παραγωγῆς. Τά πιό μικρά παιδιά άπομακρύνονται. Ο μισθός των εργατῶν πού εργαζόνταν στίς μηχανές αυξάνει σέ σύγκριση μέ τό μισθό των εργατῶν πού εργαζόνταν στό σπίτι, από τούς όποιους πολλοί ανήκουν «στους φτωχότερους των φτωχῶν» («the poorest of the poor»). Ο μισθός των πιό κολοστεκούμενων χειροτεχνῶν, πού τούς συναγωνίζεται ή μηχανή, πέφτει. Οί καινούργιοι εργάτες πού δουλεύουν στίς μηχανές είναι αποκλειστικά κορίτσια και νεαρές γυναίκες. Μέ τή βοήθεια τής μηχανικής δύναμης εκμηδενίζουν τό μονοπώλιο τής άνδρικής δουλιᾶς στίς πιό βαριές εργασίες και από τίς πιό ελαφριές διώχνουν μάζες υπερήλικων γυναικῶν και ανώριμων παιδιῶν. Ο υπέρτερος συναγωνισμός σκοτώνει τούς πιό αδύνατους χειρῶνακες εργάτες. Η φρικτή αύξηση τοῦ αριθμοῦ των θανάτων από τήν πείνα (*death from starvation*) στό Λονδίνο συμβαδίζει τήν τελευταία δεκαετία μέ τήν επέκταση τής ραφομηχανῆς²⁶⁷. Οί καινούργιες εργάτριες πού δουλεύουν μέ ραφομηχανή και πού τήν κινῶν μέ τό χέρι και μέ τό πόδι ή μονάχα μέ τό χέρι, καθισμένες ή όρθιες, ανάλογα μέ τό βάρος, τό μέγεθος και τήν ειδικότητα τής μηχανῆς, ξοδεύουν πολλή εργατική δύναμη. Η εργασία τους γίνεται άνθυγιεινή εξαιτίας τής μεγάλης διάρκειας τής δουλιᾶς, παρά τό γεγονός ότι γενικά ή δουλιά βαστάει λιγότερο άπ' ότι στό παλιό σύστημα. Παν-

²⁶⁵ Τήν άγγλική millinery και τήν dressmaking τίς άσκοῦν συνήθως σέ χεῖρα των έπιχειρηματιῶν ένμέρει μισθωμένες εργάτριες, πού κατοκοῦν ή πιά-νουν δουλιά σ' αυτά, και ένμέρει μεροκαματιάρισες, πού κατοκοῦν έξω.

²⁶⁶ Ο έπίτροπος Ουάιτ έπισκέφτηκε μιá μανουφακτούρα στρατιωτικῶν στολῶν πού άπασχολοῦσε 1000 ως 1200 άτομα, σκεδόν όλα γυναικείου φύλου. μιá μανουφακτούρα υποδηματοποιίας πού άπασχολοῦσε 1300 άτομα, από τά όποια περίπου τά μισά ήταν παιδιά και νέοι. κλπ. («Children's Employment Com-mission. 2nd Report», σελ. XLVII, άριθ. 319).

²⁶⁷ Ένα παράδειγμα: Η βδομαδιατική έκθεση θνησιμότητας τοῦ «Registrar General» [άνώτατου λήξιαρχου] τής 25 τοῦ Φλεβάρη 1864 αναφέρει 5 περιπτώσεις θανάτων από τήν πείνα. Τήν ίδια μέρα οί «Τάιμς» δημοσιεύουν τήν είδηση μιάς νέας περίπτωσης θανάτου από τήν πείνα. Έξι θύματα θανά-του από τήν πείνα μέσα σέ μιá βδομάδα!

του όπου εισβάλλει ή ραφτομηχανή στά έτσι ή άλλως στενά καί παραγεμισμένα εργαστήρια, λχ. στην ύποδηματοποιία, την κορσεδοποιία, την πιλοποιία κλπ., αύξάνει τίς άνθυγιεινές επιδράσεις. «Όταν μπαίνει κανείς στά χαμηλοτάβανα εργαστήρια, όπου εργάζονται ταυτόχρονα 30 ως 40 εργάτες στίς μηχανές,—λέει ο έπίτροπος Λόρντ—ή έντύπωση είναι άνυπόφορη... Είναι φοβερή ή ζέστη, πού οφείλεται ένμέρει στίς σόμπες πού καίνε μέ φωταέριο καί χρησιμεύουν γιά νά ζεσταίνουν τά σίδερα γιά τό σιδέρωμα... Κι άν ακόμα στά εργαστήρια αυτά επικρατεί ή λεγόμενη μέτρια εργάσιμη ήμέρα, δηλ. από τίς 8 τό πρωί ως τίς 6 τό βράδυ, ώστόσο κανονικά λιγοθυμάνε 3 ως 4 άτομα την ήμέρα»²⁶⁸.

Η άνάτροπή του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, τό αναγκαίο αυτό προϊόν της μετατροπής του μέσου παραγωγής, συντελείται μέσα σ' ένα παρδαλό ανάκατωμα από μεταβατικές μορφές. Οί μορφές αυτές μεταβάλλονται ανάλογα μέ τό βαθμό καί τή χρονική διάρκεια πού ή ραφτομηχανή έχει κιόλας κατακτήσει τόν ένα ή τόν άλλο βιομηχανικό κλάδο, ανάλογα μέ τήν κατάσταση στην όποία βρήκε τούς εργάτες, ανάλογα μέ τό άν υπερέχει ή μανουφακτουρική, ή χειροτεχνική ή ή οικιακή παραγωγή, ανάλογα μέ τό νοίκι τών εργαστηρίων²⁶⁹ κλπ. Στην παραγωγή ειδών μόδας λχ., όπου ή δουλιά στό μεγαλύτερο μέρος ήταν κιόλας οργανωμένη κυρίως πάνω στην βάση της άπλης συνεργασίας, ή ραφτομηχανή άρχικά είναι άπλώς ένας καινούργιος παράγοντας της μανουφακτουρικής παραγωγής. Στη ραφτική, στό ράψιμο πουκάμισων, στην ύποδηματοποιία κλπ. διασταυρώνονται όλες οι μορφές. Άλλού επικρατεί ή καθαυτό εργοστασιακή παραγωγή. Άλλού πάλι μεσάζοντες παίρνουν την πρώτη ύλη από τόν κεφαλαιοκράτη *en chef* [έπιχειρηματία κεφαλαιοκράτη] καί συγκεντρώνουν σέ «θαλάμους» ή «σοφίτες» 10 ως 50 ή καί περισσότερους μισθωτούς εργάτες μαζί μέ ραφτομηχανές. Τέλος, όπως συμβαίνει μέ όλες τίς μηχανές, πού δέν αποτελούν διαρθρωμένο σύστημα καί πού μπορούν νά χρησιμοποιούνται σέ μικρό μέγεθος, έτσι καί δω οι χειροτέχνες ή οι εργάτες, πού δουλεύουν στό σπίτι μέ τήν οικογένειά τους ή προσλαβαίνοντας λίγους ξένους εργάτες, χρησιμοποιούν δικές τους ραφτομηχανές²⁷⁰. Πράγματι, σήμερα στην Άγγλία επικρατεί τό σύστημα, όπου ο κεφαλαιοκράτης συγκεντρώνει στό χτίριό του ένα σχετικά μεγάλο

άρθρο μηχανών καί κατόπι μοιράζει τό μηχανοποίητο προϊόν γιά παραπέρα έπεξεργασία στην στρατιά τών εργατών πού δουλεύουν στό σπίτι τους²⁷¹. Όστόσο ή μεγάλη ποικιλία τών μεταβατικών μορφών δέν μπορεί νά κρίψει τήν τάση μετατροπής τους σέ καθαυτό εργοστασιακή παραγωγή. Τήν τάση αυτή τήν τρέφει ο χαρακτήρας της ίδιας της ραφτομηχανής, πού οι ποικίλοι τρόποι χρησιμοποίησής της οδηγούν στην συνένωση, στό ίδιο χτίριο καί κάτω από τίς προσταγές του ίδιου κεφαλαίου, κλάδων πού προηγούμενα ήταν χωρισμένοι τήν τρέφει τό γεγονός ότι τό τρύπωμα καί μερικές άλλες πράξεις γίνονται πιο καλά στην έδρα της μηχανής τέλος, τήν τρέφει ή αναπόφευκτη άπαλλοτρίωση τών χειροτεχνών καί τών εργατών πού δουλεύουν στό σπίτι καί παράγουν μέ δικές τους μηχανές. Η μοίρα αυτή ένμέρει τούς έχει βρεί σήμερα κιόλας. Η διαρκώς αυξανόμενη μάζα του κεφαλαίου, πού τοποθετείται σέ ραφτομηχανές²⁷², κεντρίζει τήν παραγωγή καί δημιουργεί συμφορήσεις στην αγορά, πού δίνουν τό σύνθημα γιά τήν πούληση τών ραφτομηχανών από τούς εργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι. Η ίδια ή υπερπαραγωγή ραφτομηχανών αναγκάζει τούς παραγωγούς τους, πού έχουν ανάγκη νά τίς πουλήσουν, νά τίς νοικιάζουν μέ βδομαδιακό νοίκι, πράγμα πού δημιουργεί έτσι ένα θανάσιμο συναγωνισμό γιά τούς μικροϊδιοχρήτες μηχανών²⁷³. Επίσης καί οι διαρκώς συνεχιζόμενες αλλαγές στην κατασκευή τών μηχανών καί τό φτηναιμά τους έξευτελίζουν συνεχώς τά παλιά τους μοντέλα, έτσι πού μόνο στά χέρια μεγαλοκαπιταλιστών, πού τίς αγοράζουν κατά μάζες σέ έξευτελιστικές τιμές, μπορούν τά μοντέλα αυτά νά χρησιμοποιηθούν κερδοφόρα. Τέλος, όπως καί σέ όλα τά ποιοτικά άνατροπής αυτού του είδους, άποφασιστικό ρόλο παίζει κι εδώ ή αντικατάσταση του ανθρώπου μέ τήν άτμομηχανή. Η χρησιμοποίηση της δύναμης του άτμου σκοντάφτει άρχικά σέ καθαρά τεχνικά έμπόδια, όπως είναι τό τράνταγμα τών μηχανών, ή δυσκολία ρύθμισης της ταχύτητάς τους, ή γρήγορη φθορά τών ελαφρότερων μηχανών κλπ., δηλ. άπλως σέ έμπόδια, πού ή πείρα διδάσκει σέ λίγο τήν υπερνίκηση τους²⁷⁴. Άν από τή μία ή συγκέντρωση πολλών εργασιομηχανών σέ σχετικά μεγάλες μανουφακτούρες σπρώχνει πρós τή χρησιμοποίηση της δύναμης του άτμου, από τήν άλλη ο συναγωνισμός του άτμου μέ τούς μύς του ανθρώπου επιταχύνει τή συγκέντρωση εργατών καί εργασιομηχανών σέ μεγάλα εργοστάσια. Έτσι σήμερα, τόσο στην ζολοσιαία σφαίρα

²⁶⁸ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. LXVII, άριθ. 406—9' σελ. 84, άριθ. 124' σελ. LXXIII, άριθ. 441' σελ. 68, άριθ. 6' σελ. 84, άριθ. 126' σελ. 78, άριθ. 85' σελ. 76, άριθ. 69' σελ. LXXII, άριθ. 438.

²⁶⁹ «Φαίνεται πως ή τιμή του νοικίου γιά τό χώρο τών εργαστηρίων είναι ο παράγοντας πού κρίνει τελικά καί πού είχε σαν συνέπεια νά διατηρηθεί περισσότερο από άλλοι στην πρωτεύουσα τό παλιό σύστημα πού μοιράζει δουλιά σέ μικροεπιχειρηματίες καί σέ οικογένειες, ή νά έπιστρέψουν τό γρηγορότερο στό σύστημα αυτό» (στό ίδιο, σελ. 83, άριθ. 123). Η τελευταία φράση άφορά άποκλειστικά τήν ύποδηματοποιία.

²⁷⁰ Αυτό δέ γίνεται στην γαντοποιία κλπ., όπου ή κατάσταση του εργάτη μόλις καί μετά βίας διακρίνεται από τήν κατάσταση τών *paupers* [έξαθλιωμένων].

²⁷¹ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. 83, άριθ. 122.

²⁷² Καί μόνο στην ύποδηματοποιία του Λέστερ, πού παράγει μπότες καί παπούτσια γιά τό χοντρικό έμπόριο, τό 1864 κιόλας χρησιμοποιούνταν 800 ραφτομηχανές.

²⁷³ «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. 84, άριθ. 124.

²⁷⁴ Αυτό έγινε λχ. στην άποθήκη ίματισμού του στρατού στό Πίμλινχ του Λονδίνου, στό εργοστάσιο πουκάμισων τών Τίλλι καί Χέντερσον στό Λοντόντεν, στό εργοστάσιο έτοιμων ένδυμάτων της φίρμας Τάιτ στό Λίμερικ, πού χρησιμοποιεί κάτω 1200 «χέρια».

παραγωγής «wearing apparel» [ειδών ιματισμού], όσο και στά περισσότερα άλλα επαγγέλματα, ή Ἀγγλία ζει τήν ἀνατροπή τῆς μονοφυακτοῦρας, τῆς χειροτεχνίας καί τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, καί τή μετατροπή τους σέ ἐργοστασιακή παραγωγή, ἀφοῦ πρῶτα ὅλες αὐτές οἱ μορφές ἔχουν ἀλλάξει, ἀποσυντεθεῖ καί παραμορφωθεῖ τελείως κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί ἀπό πολύν καιρό πιά ἔχουν ἀναπαράγει ἤ ἀκόμα καί ξεπεράσει ὅλες τίς τερατωδίες τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος χωρίς τά θετικά τού στοιχεῖα ἀνάπτυξης²⁷⁶.

Αὕτη ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση, πού ξετυλίγεται στοιχειακά, ἐπιταχύνεται τεχνητά μέ τήν ἐπέκταση τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια σέ ὅλους τοὺς βιομηχανικούς κλάδους, ὅπου ἐργάζονται γυναῖκες, νέοι καί παιδιά. Ἡ ἀναγκαστική ρύθμιση τῆς ἐργασίας ἡμέρας ὅσον ἀφορᾷ τή διάρκεια τῆς, τά διαλείμματα, τήν ἀρχή καί τό τέλος τῆς, τό σύστημα τῆς βάρδιας τῶν παιδιῶν, τοῦ ἀποκλεισμοῦ ὅλων τῶν παιδιῶν κάτω ἀπό μίαν ὀρισμένη ἡλικία κλπ. κάνουν, ἀπό τή μιά, ἀπαραιτήτη τήν αὔξηση τῶν μηχανῶν²⁷⁷ καί τήν ἀντικατάσταση τῶν μυνῶν μέ τόν ἀτμό σάν κινητήρια δύναμη²⁷⁸. Ἀπό τήν ἄλλη, γιά νά κερδηθεῖ σέ χώρο αὐτό πού χάνεται σέ χρόνο, αἰξάνουν τά μέσα παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό κοινοῦ, τά καμίνια, τά χτίρια κλπ., δηλ. μέ δυό λόγια γίνονται μεγαλύτερη συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί μεγαλύτερη ἀντίστοιχη συγκέντρωση ἐργατῶν. Ἡ κύρια ἀντίρρηση, πού ἐπαναλαμβάνει μέ πάθος κάθε μονοφυακτοῦρα πού ἀπειλεῖται ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια, εἶναι στήν πραγματικότητα ὅτι χρειάζονται μεγαλύτερα κεφάλαια γιά νά συνεχιστεῖ ἡ ἐπιχείρηση στίς προηγούμενες διαστάσεις τῆς. Ὅσο ὁμως γιά τίς ἐνδιαμέσες μορφές ἀνάμεσα στή μονοφυακτοῦρα καί στή δουλιὰ στό σπίτι καί γι' αὕτη τήν ἴδια τή δουλιὰ στό σπίτι, φεύγει τό

²⁷⁶ «Ἡ τάση πρὸς τό ἐργοστασιακό σύστημα» («Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. LXVII). «Ὁλος ὁ κλάδος βρίσκεται τώρα σ' ἓνα μεταβατικό στάδιο καί δοκιμάζει τίς ἴδιες ἀλλαγές πού ἔχουν δοκιμάσει καί ἡ νταντελοποιία, ἡ ὑφαντουργία κλπ.» (στό ἴδιο, ἀριθ. 405). «Πλέρια ἐπανάσταση» (στό ἴδιο, σελ. XLVI, ἀριθ. 318). Τόν καιρό τῆς «Children's Employment Commission» τοῦ 1840 ἡ καλτισοπλεχτική γίνονταν ἀκόμα μέ τό χέρι. Ἀπό τά 1846 καί ὡς ἔχουν εἰσαχθεῖ λογω-λογιῶ μηχανές πού τώρα κινοῦνται μέ ἀτμό. Ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἐργαζομένων στήν καλτισοπλεχτική τῆς Ἀγγλίας ἦταν τό 1862 κάπου 129 000 ἄτομα καί τῶν δύο φύλων καί ὅλων τῶν ἡλικιῶν, ἀρχίζοντας ἀπό 3 χρονῶν καί πάνω. Σύμφωνα μέ τήν Parliamentary Return [κοινοβουλευτική ἐκθεση] τῆς 11 τοῦ Φλεβάρη 1862, ἀπ' αὐτούς μόνο 4063 ὑπάγονταν στή δικαιοδοσία τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια.

²⁷⁷ Ἐτσι λχ. σχετικά μέ τήν ἀγγειοπλαστική ἡ φάρμα Κόκραιν τῆς «Britannia Pottery, Glasgow» μάς πληροφορεῖ: «Γιά νά διατηρήσουμε τό ὕψος τῆς παραγωγῆς μας, χρησιμοποιοῦμε τώρα σέ εὐρεία κλίμακα μηχανές, στίς ὁποῖες ἐργάζονται ἀνείδικτους ἐργάτες, καί κάθε καινούργια μέρα μάς πείθει, ὅτι μπορούμε νά παράγουμε περισσότερα ἀπ' ὅσα μέ τήν παλιά μέθοδο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 13). «Τό ἀποτέλεσμα τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια εἶναι ὅτι σπαράχνει στήν παραπέρα εἰσαγωγή μηχανῶν» (στό ἴδιο, σελ. 13, 14).

²⁷⁸ Ἐπει, ὅστερα ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια στήν ἀγγειοπλαστική ἔχουμε μεγάλη αὔξηση τῶν power jiggers [μηχανοκίνητοι κεραμικοὶ τροχοί] ἀντὶ τῶν handmoted jiggers [χειροκίνητοι κεραμικοὶ τροχοί]

ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια τους ὅταν μποῦν οἱ περιορισμοὶ στήν ἐργασίμη ἡμέρα καί στήν παιδική ἐργασία. Ἡ ἀπεριορίστη ἐκμετάλλευση φτηνῶν ἐργατικῶν δυνάμεων εἶναι ἡ μοναδική βάση τῆς ἱκανότητάς τους γιά συναγωνισμό.

Οὐσιαστικός ὁρος γιά τήν ἐργοστασιακή παραγωγή, ἰδίως ἀπὸ τότε πού ὑπάγεται στή ρύθμιση τῆς ἐργασίας ἡμέρας, εἶναι ἡ ἐξασφάλιση κανονικοῦ ἀποτελέσματος, δηλ. ἡ παραγωγή καθορισμένης ποσότητας ἐμπορεύματος, ἢ ἐνός ἐπιδιωκόμενου ὠφέλιμου ἀποτελέσματος, σ' ἓνα δοσμένο χρονικό διάστημα. Τά καθορισμένα μέ νόμο διαλείμματα τῆς ρυθμισμένης ἐργασίας ἡμέρας προϋποθέτουν ἀκόμα ξαφνικά καί περιοδικά σταματήματα τῆς ἐργασίας χωρίς βλάβη τοῦ προϊόντος, πού βρίσκεται στό προτέρας τῆς παραγωγῆς του. Ἡ ἐξασφάλιση αὐτῆ τοῦ ἀποτελέσματος καί ἡ δυνατότητα διακοπῆς τῆς ἐργασίας μποροῦν, φυσικά, νά πετυχαίνονται πύ εὐκολα σέ καθαρά μηχανικές δουλιές, παρὰ ἐκεῖ ὅπου παίζουν κάποιο ὀρόλο χημικά καί φυσικά προτέρας, ὅπως λχ. στήν ἀγγειοπλαστική, στή λευκαντήρια, στή χρωματούργεια, στή ἀρτοποιεῖα καί στίς περισσότητες μανουφακτούρες παραγωγῆς μεταλλίων εἰδῶν. Ἐκεῖ ὅπου βασιλεῖ ἡ ρουτίνα τῆς ἀπεριορίστης ἐργασίας ἡμέρας, τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας καί τῆς ἀσύδοτης διασπάθισης τῶν ἀνθρώπων, κάθε αὐθόρμητο ἐμπόδιο θεωρεῖται σέ λίγο αἰώνιο «φυσικό ὄριο» τῆς παραγωγῆς. Κανένα δηλητήριο δέν ἐξοτάνει τὰ ζωῦφια τόσο σίγουρα, ὅσο σίγουρα ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια ἐκμηδενίζει τὰ τέτια «φυσικά ὅρια». Κανέναν δέν ἐλαρυγνίζονταν τόσο νά φωνάζει γιά «ἀδύνατο», ὅσο οἱ κύριοι τῆς ἀγγειοπλαστικῆς. Τό 1864 τοὺς ἐπιβλήθηκε ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια, καί 16 κιόλας μῆνες ἀργότερα ἔχε ἐξαφανιστεῖ καθεῖ τό ἀδύνατο. Οἱ «τελειοποιημένες μέθοδοι» πού προκάλεσε ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια, «ἡ παρασκευή τοῦ πηλοῦ γιά τὰ ἀγγεῖα (slip) μέ τή μέθοδο τῆς πίεσης ἀντὶ μέ τή μέθοδο τῆς ἐξάτμισης καί ἡ καινούργια κατασκευή τῶν καμινῶν γιά τό στέγνωμα τοῦ ἄψητου ἐμπορεύματος —εἶναι γεγονότα πού ἔχουν μεγάλη σπουδαιότητα γιά τήν τέχνη τῆς ἀγγειοπλαστικῆς καί σημειώνουν τέτια πρόοδο, πού παρόμοιά τῆς δέν ἔχει νά παρουσιάσει ἡ τελευταία ἑκατονταετία. Ἡ θερμοκρασία τῶν καμινῶν ἔχει μειωθεῖ σημαντικά μέ σημαντική ταυτόχρονη μείωση τῆς κατανάλωσης καύρουνου καί γρηγορότερη ἐπίδραση πάνω στό ἐμπόρευμα»²⁷⁸. Παρ' ὅλες τίς προφητείες δέν ἀνέβηκε ἡ τιμὴ κόστους τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ αὐξήθηκε ἡ μάζα τῶν προϊόντων, ἔτσι πού οἱ ἐξαγωγές τοῦ 12 μηνῶν Δεκεμβρίου 1864—Δεκεμβρίου 1865 ἄφησαν ἐνεργητικό 138 628 λίρ. στ. πάνω ἀπὸ τό μέσον ὄρο τῆς τριετίας πού προηγήθηκε. Στήν παραγωγή σπέρτων θεωροῦνταν φυσικός νόμος οἱ νέοι, ἀκόμα καί τήν ὥρα πού κατάνταν τό μεσημεριανό φαγητό τους, νά βουτᾶνε τὰ ξυλάκια μέσα σέ ἓνα ζεστό μίγμα φωσφόρου, πού οἱ δηλητηριώδεις ἀναθυμιάσεις του τοὺς χτυποῦσαν στό πρόσωπο. Ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια (1864), πού ἔκανε ἀπαραίτητη τήν

²⁷⁸ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 96 καί 127.

οικονομία του χρόνου, επέβαλε την εισαγωγή μιᾶς «*dipping machine*» (μηχανῆς βουτήγματος), πού δὲν ἀφήνει τίς ἀναθυμιάσεις τοῦ φωσφόρου νά φτάνουν ὡς τὸν ἐργάτη²⁷⁹. Τό ἴδιο καί στοὺς κλάδους τῆς νταντελοποιίας, πού δὲν ὑπάγονται ἀκόμα στὸ νόμο γιὰ τὰ ἐργοστάσια, ἰσχυρίζονται τώρα πῶς δὲ θὰ μπορούσαν νά καθοριστοὺν τακτικές ὥρες γιὰ τὰ γεύματα, ἐπειδὴ τὰ διάφορα ὑλικά τῶν νταντελῶν γιὰ νά στεγνώσουν χρειάζονται διαφορετικά χρονικά διαστήματα πού ποικίλλουν ἀπὸ 3 λεπτὰ ὡς μιά ὥρα καί πάνω. Τὰ μέλη τῆς «*Children's Employment Commission*» ἀπαντοῦν σ' αὐτὸ τὸν ἰσχυρισμό: «Οἱ συνθῆκες εἶναι οἱ ἴδιες ὅπως καί στὸ τύπωμα τῆς ταπετσαρίας. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κυριότερους ἐργοστασιάρχες αὐτοῦ τοῦ κλάδου ἀπόδειξαν μὲ πάθος πῶς ἡ φύση τῶν χρησιμοποιοῦμενων ὑλικῶν καί ἡ ποιικλομορφία τῶν προτσές ἀπὸ τὰ ὁποῖα περνᾶνε δὲν ἐπιτρέπανε χωρὶς μεγάλη ζημιὰ ξαφνικά σταματήματα τῆς δουλιᾶς γιὰ τὰ γεύματα... Μὲ τὸ 6ο ἀρθρο τοῦ βου μέρους τοῦ *Factory Acts Extension Act* [συμπληρωματικοῦ νόμου γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ νόμου γιὰ τὰ ἐργοστάσια] (1864) τοὺς δόθηκε δεκαοχτάμηνη προθεσμία ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ἐκδόσεως τοῦ νόμου, πού καθόριζε ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴ λήξη τῆς προθεσμίας ἦταν ὑποχρεωμένοι νά συμμορφωθοῦν καί νά ἐφαρμόσουν τὰ διαλείμματα ἀνάπαυσης πού καθόριζε ὁ νόμος γιὰ τὰ ἐργοστάσια»²⁸⁰. Προτοῦ καλὰ-καλὰ ἐπικυρωθεῖ ὁ νόμος ἀπὸ τὴ βουλὴ, οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες ἀνακάλυψαν ὅτι: «Τὰ κακὰ ἀποτελέσματα πού περιμέναμε ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου γιὰ τὰ ἐργοστάσια δὲν ἐκδηλώθηκαν. Δὲ βρίσκουμε ὅτι παράλυσε κατὰ κάποιον βαθμὸ ἡ παραγωγὴ. Στὴν πραγματικότητα στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα παράγουμε περισσότερα»²⁸¹. Βλέπουμε πῶς ἡ ἀγγλικὴ βουλὴ, πού σίγουρα δὲν μπορεῖ νά τὴν κατηγορήσει κανεὶς γιὰ ἰδιοφυΐα, κατάλαβε ἀπὸ τὴν πείρα πῶς ἕνας ἀναγκαστικὸς νόμος μπορεῖ ἀπλούστατα νά διατάξει νά ἐξαφανιστοῦν ὅλα τὰ λεγόμενα φυσικὰ ἐμπόδια πού βάζει τάχα ἡ παραγωγὴ στὸν περιορισμὸ καί τὴ ρύθμιση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας. Γιαυτὸ, ὅταν ἐφαρμόζεται ὁ νόμος γιὰ τὰ ἐργοστάσια σ' ἕναν κλάδο τῆς βιομηχανίας καθορίζεται μιὰ προθεσμία 6 ὡς 18 μηνῶν, μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας εἶναι πιὰ ζήτημα τοῦ ἐργοστασιάρχη νά παραμερίσει τὰ τεχνικὰ ἐμπόδια. Τὰ λόγια τοῦ Μιραμπώ: «*Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!*» [«Ἀδύνατο; Μὴ μοῦ ξαναπεῖτε αὐτὴ τὴν ἀνόητη λέξη!»] ἰσχύουν ἰδίως γιὰ τὴ σύγχρονη τεχνολογία. Ἄν ὅμως ὁ νόμος γιὰ τὰ ἐργοστάσια συντελεῖ ἔτσι νά ὀρμαίσουν μὲ ταχύτητα θερμοκηπίου τὰ ἀναγκαῖα ὑλικά στοιχεῖα γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς μαρτυρικοῦ παραγωγῆς σὲ ἐργοστασιακὴ παραγωγὴ, ταυτόχρονα,

²⁷⁹ Μὲ τὴν εισαγωγὴ αὐτῆς τῆς μηχανῆς, καθὼς καί ἄλλων, στὸ ἐργοστάσιο σπέρτων σ' ἕνα ἀπὸ τὰ τμήματά του 230 νέοι ἀντικαταστάθηκαν μὲ 32 ἀγόρια καί κορίτσια ἡλικίας 14 ὡς 17 χρονῶν. Ἡ οἰκονομία αὐτὴ σὲ ἐργατικές δυνάμεις συνεχίστηκε παραπέρα τὸ 1865 μὲ τὴ χρησιμοποίησιν τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρακίου.

²⁸⁰ «*Children's Employment Commission. 2nd Report 1864*», σελ. IX, ἀριθ. 50

²⁸¹ «*Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865*», σελ. 22.

χάρη στὴν ἀνάγκη μεγαλύτερης διάθεσης κεφαλαίων, ἐπιταχύνει τὸν ἀφανισμό τῶν μικρομαστόρων καί τὴ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου²⁸².

Ἄσχετα ἀπὸ τὰ καθαρῶς τεχνικὰ ἐμπόδια πού μποροῦν νά παραμεριστοῦν μὲ τὴν τεχνικὴ, ἡ ρύθμιση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας σκοντάφτει σὲ ἄτακτες συνθήκες τῶν ἰδίων τῶν ἐργατῶν, ἰδίως ἐκεῖ πού ἐπικρατεῖ ἡ πληρωμὴ μὲ τὸ κομμάτι καί ὅπου ἡ ἄσκησις κατανάλωση ἑνὸς μέρους τῆς ἡμέρας ἢ τῆς ἐβδομάδας μπορεῖ ν' ἀναπληρωθεῖ μὲ κατοπινὴ πρόσθετη ἐργασία ἢ μὲ νυχτερινὴ ἐργασία, μιὰ μέθοδος πού ἀποχτηνώνει τὸν ἐνῆλικο ἐργάτη καί καταστρέφει τοὺς ἀνήλικους συντρόφους του καί τίς γυναῖκες²⁸³. Μόλο πού ἡ ἀταξία αὐτὴ στὸ ἐξόδεμα τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως εἶναι μιὰ αὐθόρμητη ἀγροίκια ἀντίδραση ἐνάντια στὴν πλήξη τοῦ μονότονου βασάνου τῆς δουλιᾶς, πηγάζει ὥστόσο σὲ ἀσύγκριτα μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἀναρχία τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς, πού μὲ τὴ σειρά τῆς προϋποθέτει πάλι τὴν ἀχαλίνωτη ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀπὸ τὸ κεφάλαιο. Δίπλα στὶς γενικές περιοδικές ἐναλλαγές τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου καί τίς ἰδιαίτερες διακυμάνσεις στὴν ἀγορὰ καὶ ἐξωριστοῦ κλάδου παραγωγῆς μπαίνουν ἰδίως ἡ λεγόμενη σαιζὼν, ἀδιάφορο ἂν ὀφείλεται στὴν περιοδικότητα τῶν εὐνοϊκῶν γιὰ τὴ ναυσίπλοια ἐποχῶν τοῦ ἔτους ἢ στὴ μόδα, καί οἱ ξαφνικὲς μεγάλες παραγγελίες πού πρέπει νά ἐκτελοῦνται στὴν πιὸ σύντομη προθεσμία. Ἡ συνήθεια τῶν ξαφνικῶν παραγγελιῶν διαδίδεται στὸ βαθμὸ πού ἐπεκτείνονται οἱ σιδηροδρομοὶ καί ὁ τηλεγράφος. «Ἡ ἐπέκταση τοῦ συστήματος τῶν σιδηροδρόμων σ' ὅλη τὴ χώρα—λέει λχ. ἕνας ἐργοστασιάρχης τοῦ Λονδίνου—εὐνόησε τὴ συνήθεια τῶν παραγγελιῶν. ταχείας ἐκτέλεσης, τώρα ἐρχονται καθε 15 μέρες ἀγοραστές ἀπὸ τὴ Γλασκώβη, τὸ Μάντσεστερ καί τὸ Ἐδιμβούργο ἢ γιὰ νά κάνουν χοντρικὲς ἀγορές ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐμπορικὰ καταστήματα τοῦ Σίτυ, πού ἐμεῖς τὰ προμηθεύουμε μὲ ἐμπορεύματα. Ἀντὶ ν' ἀγοράζουν ἀπὸ τίς ἀποθήκες, ὅπως συνήθιζαν

²⁸² «Σὲ πολλές παλιές μανουφακτοῦρες δὲν μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν οἱ ἀπαιτήσεις τελειοποιήσεως... χωρὶς νά γίνουν τοποθετήσεις κεφαλαίων μεγαλύτερες ἀπὸ τὰ μέσα πού διαθέτουν πολλοὶ σημερινοὶ κάτοχοι τους... Γιαυτὸ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων γιὰ τὰ ἐργοστάσια συνοδεύεται κατ' ἀνάγκην ἀπὸ μιὰ παροδικὴ ἀποδιοργάνωση. Ἡ ἔκταση αὐτῆς τῆς ἀποδιοργάνωσης εἶναι ἀνευθείας ἀνάλογη πρὸς τὸ μέγεθος τῶν κακῶν πού πρέπει νά θεραπευθοῦν» (στὸ ἴδιο, σελ. 96, 97).

²⁸³ Λογουχάρη στὶς ὑψικαμίνους «ἡ ἐργασία παρατείνεται πολὺ πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐβδομάδας, λόγω τῆς συνήθειας τῶν ἐργατῶν νά μὴ δουλεύουν τὴ Δευτέρα καί κάποτε ἐνμέρει ἡ ὀλοκληρωτικὰ ἐπίσης καί τὴν Τρίτη». («*Children's Employment Commission. 3rd Report*», σελ. VI). «Οἱ μικροὶ μαστόροι ἔχουν γενικά πολὺ ἀκανόνιστες ὥρες ἐργασίας. Χάνουν 2 ἢ 3 ἡμέρες, καί ἔπειτα ἐργάζονται ὀλόκληρη τὴ νύχτα γιὰ νά ἀναπληρώσουν τὴν ἀπώλεια... Ἀσχολοῦν πάντοτε τὰ παιδιὰ τους, ἐφόσον βέβαια ἔχουν παιδιὰ» (στὸ ἴδιο, σελ. VII). «Ἡ ἔλλειψη τάξης στὴν ἐναρξὴ τῆς δουλιᾶς ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ δυνατότητα καί τὴ συνήθεια νά ἀναπληρῶνουν τὴν ἀπώλεια μὲ ὑπερεργασία» (στὸ ἴδιο, σελ. XVIII). «Τερπύσια ἀπώλεια χρόνου στὸ Μπίρμινγχαμ... γιατί ἕνα μέρος τοῦ χρόνου τοῦ χάνουν ἄσκησι, ἐνῶ τὸν ὑπόλοιπο χρόνο ξεθεώνονται στὴ δουλιὰ» (στὸ ἴδιο, σελ. XI).

παλαιότερα, δίνουν παραγγελίες που πρέπει να εκτελεστούν άμεσα. Σε προηγούμενα χρόνια είμαστε πάντα σε θέση στις περιόδους που χαλάωναν οι δουλιές να παράγουμε για τη ζήτηση της επόμενης σαζόν, σήμερα όμως κανένας δεν μπορεί να μαντέψει ποιά θα είναι η ζήτηση»²⁸⁴.

Στά εργοστάσια και στις μανουφακτούρες, που δεν υπάγονται ακόμα στο νόμο για τα εργοστάσια, επικρατεί περιοδικά ή πιο φριχτή υπερβολική εργασία στη διάρκεια της λεγόμενης σαζόν, που γίνεται κατά άλματα λόγω των ξαφνικών παραγγελιών. Στο εξωτερικό τμήμα του εργοστασίου, της μανουφακτούρας και του μεγάλου εμπορικού καταστήματος, στη σφαίρα της δουλιάς στο σπίτι, που έτσι ή άλλως δεν είναι καθόλου κανονική, που στο ζήτημα των πρώτων υλών και των παραγγελιών της εξαρτείται δόλοτελα από τις ιδιοτροπίες του κεφαλαιοκράτη, που εδώ δεν τον δεσμεύει το γεγονός ότι πρέπει να παίρνει υπόψη την αξιοποίηση των χτιών, των μηχανών κλπ. και δεν διακινδυνεύει τίποτα άλλο εκτός από το τομάρι των ίδιων των εργατών, στη σφαίρα αυτή εκτρέφεται έτσι συστηματικά ένας διαρκώς διαδεσμός, βιομηχανικός εφεδρικός στρατός, που ένα μέρος του έτους αποδεκατίζεται με την πιο απάνθρωπη αναγκαστική εργασία, ενώ το υπόλοιπο μέρος του έτους με την έλλειψη δουλιάς κατακυλάει ως το επίπεδο της αλητείας. «Οι επιχειρηματίες—λέει η «Children's Employment Commission»—εμμεταλλεύονται τη συνηθισμένη αταξία της δουλιάς στο σπίτι, για να παρατείνουν την εργασία, όταν το επιβάλλουν έκτακτες δουλιές, ως τις 11, 12 και 2 τη νύχτα, στην πραγματικότητα για να την παρατείνουν ίσαμε οποιαδήποτε ώρα, όπως συνηθίζουν να λένε, και αυτό σε οικήματα „όπου αρκεί ή βρώμα για να σάς τσακίσει“ (the stench is enough to knock you down). Φτάνετε ίσως ίσαμε την πόρτα και την ανοίγετε, όμως διστάζετε να προχωρήσετε μέσα»²⁸⁵. «Περίεργοι άνθρωποι είναι τ' αφεντικά μας—λέει ένας από τους μάρτυρες που ερωτήθηκαν, ένας τσαγκάρης—νομίζουν πως δεν κάνει κακό σ' ένα νέο, όταν το μισό χρόνο ξεθεώνεται στη δουλιά, ενώ τον άλλο μισό αναγκάζεται σχεδόν ν' αλητεύει άνεργος»²⁸⁶.

Όπως για τα τεχνικά εμπόδια, έτσι και γι' αυτές τις λεγόμενες «συνήθειες του εμπορίου» (usages which have grown with the growth of trade) οι ενδιαφερόμενοι κεφαλαιοκράτες ισχυρίζονται και ισχυρίζονται ότι είναι τα «φυσικά όρια» της παραγωγής—αγαπημένο τροπάρι των λόρδων του μπαμπακιού όταν τους πρωτοαπειλήσει ο νόμος για τα εργοστάσια. Παρά το γεγονός ότι η βιομηχανία τους στηρίζεται περισσότερο από κάθε άλλη στην παγκόσμια αγορά

²⁸⁴ «Children's Employment Commission. 4th Report», σελ. XXXII. «Λένε πως η επέκταση του συστήματος των οδηγοδρόμων προώθησε πολύ τη συνήθεια να δίνουν βιαστικές παραγγελίες, ή συνέπεια είναι λαγαναστοί ρυθμοί, παραμέληση των γυναικών και υπερωρίες των εργατών» (στο ίδιο, σελ. XXXI).

²⁸⁵ «Children's Employment Commission. 4th Report», σελ. XXXV, αριθ. 235 και 237.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 127, αριθ. 56.

και επομένως και στη ναυσιπλοία, ή πείρα τους διέψευσε. Από τότε οι άγγλοι επιθεωρητές εργασίας αντιμετωπίζουν σαν κοροφέςα κάθε δήθεν «εμπόδιο της δουλιάς»²⁸⁷. Πραγματικά, οι έμβρυοι και εθνευδότες έρευνες της «Children's Employment Commission» αποδεικνύουν ότι σε μερικές βιομηχανίες η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας απλώς έχει καταγείμει πιο ισόμετρα σ' όλο το έτος τη μάζα της χρησιμοποιομένης κιόλας εργασίας²⁸⁸, ότι η ρύθμιση αυτή ήταν το πρώτο αποτελεσματικό χαλινάρι στα άνθρωποκτόνα, παράλογα και αυτά καθ'αυτά αίτια για το σύστημα της μεγάλης βιομηχανίας καριότσια της μόδας²⁸⁹, ότι η ανάπτυξη της υπερωκεάνειας ναυσιπλοίας και γενικά των μέσων επικοινωνίας κατάργηση την καθαυτό τεχνική βάση της εποχικής εργασίας²⁹⁰, ότι όλοι οι άλλοι δήθεν άνεξέλεγκτοι όροι παραμερίζονται από νέα οικοδομήματα, από πρόσθετες μηχανές, από την αύξηση του αριθμού των ταυτόχρονα απασχολούμενων εργατών²⁹¹ και από τον αντίτυπο στο σύστημα του μεγάλου εμπορίου που απορεί απ' όλα αυτά²⁹². Όσο το κεφάλαιο, όπως το δήλωσε έπαινε-

²⁸⁷ «Όσο για τη ζημιά που προξενείται στο εμπόριο από τη μη εγκαίρως εκπλήρωση της αποστολής των παραγγελιών με θαλάσσια μεταφορικά μέσα, θυμάμαι πως αυτό ήταν το αγαπημένο επιχείρημα των εργοστασιαρχών το 1832 και 1833. «Ό,τι κι αν πούμε σήμερα πάνω σ' αυτό το ζήτημα δεν μπορεί να έχει τη σημασία που είχε τότε που ο άριστος δεν είχε ακόμα συντομεύσει στο μισό όλες τις αποστάσεις και δεν είχε ακόμα εισαγάγει νέους κανόνες στις μεταφορές. Τότε, όταν είχε έλεγχθεί στην πράξη, ο ισχυρισμός αυτός αποδείχθηκε αβάσιμος και ασφαλώς θ' αποδεικνύονταν και πάλι αβάσιμος αν ξαναελεγχόταν» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 54, 55).

²⁸⁸ «Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. XVIII, αριθ. 118.

²⁸⁹ Το 1699 κιόλας ο Τζόν Μπέλλερς παρατηρεί: «Η αβεβαιότητα σχετικά με τη μόδα αυξάνει τον αριθμό των φτωχών που δυστυχούν. Η αβεβαιότητα αυτή κρύβει μέσα της δύο μεγάλα κακά: 1) οι καλφάδες δυστυχούν το χειμώνα από έλλειψη δουλιάς, γιατί οι έμποροι μεταξωτών και οι μαστόροι ύφαντουργοί δεν τολμούν να ξεθεώνουν τα κεφάλαιά τους για να δίνουν δουλιά στους καλφάδες προτού έρθει η άνοιξη, οπότε ξέρουν ποιά θα είναι η μόδα 2) την άνοιξη δεν υπάρχουν αρκετοί καλφάδες, έτσι που οι μαστόροι ύφαντουργοί αναγκάζονται να τραβήξουν στη δουλιά πολλούς μαθητευόμενους, για να μπορούν να εφοδιάζουν το εμπόριο του βασιλείου μέσα σε ένα τρίμηνο, ή εξαίμηνο, έτσι όμως αφαίρουν τα χέρια από τη γεωργία, απογυμνώνουν την ύπαιθρο από εργάτες, παραμερίζουν τις πόλεις με ζητιάνους και το χειμώνα παραδίνουν στο θάνατο από την πείνα κάμποσους που ντρέπονται να διακονήσουν» («Essays about the Poor, Manufactures etc.», σελ. 9).

²⁹⁰ «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. 171, αριθ. 34.

²⁹¹ Έτσι λχ. οι μαργινικές καταθέσεις των εξαγωγών του Μπράντφορντ λένε: «Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες είναι φανερό πως στα εμπορικά καταστήματα δε χρειάζεται ν' απασχολούνται οι νέοι περισσότερο από τις 8 το πρωί ως τις 7 ή 7½ το βράδυ. Είναι μόνο ζήτημα πρόσθετων έξόδων και πρόσθετων χειρών. (Δε θα υπήρχε ανάγκη να εργάζονται οι νέοι ως τόσο αργά τη νύχτα, αν μερικοί επιχειρηματίες δε διψούσαν τόσο για κέρδος, μιά συμπληρωματική μηχανή στοιχίζει μόνο 16 ή 18 λίρ. στ.) ... Όλες οι δυσκολίες προκύπτουν από την ανεπάρκεια εγκαταστάσεων και χώρου» (στο ίδιο, σελ. 171, αριθ. 35, 36 και 38).

²⁹² «Children's Employment Commission. 5th Report», «Ένας λοντρέζος εργοστασιάρχης, που εξέλλου την αναγκαστική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας τη βλέπει σαν μέσο προστασίας των εργατών από τους εργοστασιάρχες και

λημμένα μέ τό στόμα τῶν ἐκπροσώπων του, συμφωνάει μέ μιὰ τέτεια ἀνατροπή «μόνο κάτω ἀπό τήν πίεση μιᾶς γενικῆς πράξης τῆς βουλῆς»²⁹³, πού ρυθμίζει μέ ἀναγκαστικό νόμο τήν ἐργάσιμη ἡμέρα.

9. ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ (ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ). Η ΓΕΝΙΚΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ.

Ἡ ἐργοστασιακή νομοθεσία, αὐτή ἡ πρώτη συνειδητή καί σχεδιασμένη ἀντίδραση τῆς κοινωνίας στήν αὐθόρμητη συγκρότηση τοῦ προτοσῆς τῆς παραγωγῆς της, εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἐξίσου ἀναγκαῖο προϊόν τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ὅπως ἡ μπαμπακερή κλωστή, τὰ αὐτόματα μηχανήματα καί ὁ ἠλεκτρικός τηλεγράφος. Προτοῦ μιλήσουμε γιά τή γενίκευσή της στήν Ἀγγλία, πρέπει ν' ἀναφέρουμε σύντομα μερικές ἀκόμα διατάξεις τοῦ ἀγγλικοῦ νόμου γιά τὰ ἐργοστάσια, πού δέν ἀφορῶν τόν ἀριθμό τῶν ὥρων τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Οἱ διατάξεις σχετικά μέ τήν ὑγεία, ἐκτός ἀπό τή διατύπωσή τους πού εὐκολύνει τόν κεφαλαιοκράτη νά τίς παρακάμπτει, εἶναι ἐξαιρετικά ἱσχνές καί στήν πράξη περιορίζονται σέ ὁδηγίες γιά τό ἄσπρισμα τῶν τοίχων καί σέ μερικά ἄλλα μέτρα καθαριότητας, τόν ἀερισμό καί τήν προστασία ἀπό ἐπικίνδυνες μηχανές. Στό Τρίτο Βιβλίο θά ἐπανεέλθουμε στή φανταστική πάλιν τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἐνάντια στή διάταξη τοῦ νόμου, πού τούς ἐπιβάλλει ἕνα μηδαμινό ἔξοδο γιά τήν προστασία τῶν μελῶν τῶν «χεριῶν» τους. Ἐδῶ ξαναεπιβεβαιώνεται λαμπρά τό δόγμα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, ὅτι σέ μιὰ κοινωνία ἀνταγωνιστικῶν συμφερόντων ὁ καθένας, ἐπιδιώκοντας τό δικό του ἰδιοτελές συμφέρον, προσάγει τό κοινό συμφέρον. Ἐνα καί μόνο παράδειγμα εἶναι ἀρκετό. Εἶναι γνωστό πῶς στή διάρκεια τῆς τελευταίας εικοσάχρονης περιόδου στήν Ἰρλανδία ἀναπτύχθηκε πολύ ἡ λινουργία καί μαζί της αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν scutching mills (ἐργοστάσια γιά τό κοπάνισμα καί τό σπάσιμο τοῦ λινarioῦ). Τό 1864 ὑπῆρχαν ἐκεῖ κάπου 1800 τέτεια ἐργοστάσια. Ἐποχικά, τό φθινόπωρο καί τό χειμῶνα, ἀποσπῶνται ἀπό τίς γεωργικές ἐργασίες κυρίως νέοι καί γυναῖκες, οἱ γιοί, οἱ θυγατέρες καί οἱ σύζυγοι τῶν μικροπαχτωτῶν τῆς γύρω περιοχῆς, δηλ. ἄνθρωποι πού δέν ἔχουν ἰδέα ἀπό μηχανές, γιά νά τροφοδοτοῦν μέ λινάρι τούς κυλίνδρους τῶν scutching mills. Ἡ

τῶν ἰδίων τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἀπό τό μεγάλο ἐμπόριο, λέει: «Ἡ πίεση στόν κλάδο μας προκαλεῖται ἀπό τούς ἐξαγωγεῖς, πού ἐπιδιώκουν νά στείλουν τό ἐμπόρευμα λχ. μέ ἱστοφόρα, γιά νά βρῖσκονται ἐπιτόπου μιάν ὀρισμένη σαῖζόν καί νά τσεπώνουν ταυτόχρονα τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά ναύλα τοῦ ἱστοφόρου καί τοῦ ἀτμόπλοιου, ἢ πού ἀπό δύο ἀτμόπλοια διαλέγουν ἐκεῖνο πού ἀναχωρεῖ πρώτο, γιά νά ἐμφανιστοῦν στήν ἀγορά τοῦ ἐξωτερικοῦ πρῶν ἀπό τούς ἀνταγωνιστές τους».

²⁹³ Ἐνας ἐργοστασιαρχῆς λέει: «Αὐτό μποροῦσε ν' ἀποφευχθεῖ μέ μιὰ ἐπέκταση τῶν ἐπιχειρήσεων κάτω ἀπό τήν πίεση μιᾶς γενικῆς πράξης τῆς βουλῆς» («Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. X, ἀριθ. 38).

ἐκταση καί ἡ ἔνταση τῶν ἀτυχημάτων πού γίνονται ἐδῶ εἶναι ὁλοτελῶς χωρὶς προηγούμενο στήν ἱστορία τῶν μηχανῶν. Ἐνα καί μόνο λινοκοπανιστήριο τοῦ Κλντινιαν (κοντά στό Κόρκ) εἶχε στό παθητικό του ἀπό τό 1852 ὡς τό 1856 ἑξὶ θανατηφόρα ἀτυχήματα καί 60 βαρικούς ἀκρωτηριασμούς, πού ὅλα τους θά μπορούσαν ν' ἀποφευχθοῦν μέ μερικά ἀπλούστατα ἐξαρτήματα πού στοιχίζουν λίγα σελίνια. Ὁ δρ Οὐ. Οὐάιτ, ὁ certifying surgeon [γιατρός τοῦ δημοσίου] τῶν ἐργοστασίων τοῦ Ντάουνπατρικ, σέ μιὰ ἐπίσημη ἔκθεσή του μέ ἡμερομηνία 15 τοῦ Δεκέμβρη 1865 λέει: «Τὰ ἀτυχήματα στά scutching mills εἶναι ἀπό τὰ πιό φριχτά. Σέ πολλές περιπτώσεις κόβεται ἀπό τό κορμί τοῦ ἐργάτη τό ἕνα τέταρτο. Οἱ συνηθισμένες συνέπειες τῶν τραυμάτων εἶναι ὁ θάνατος ἢ ἕνα μέλλον ἀθλίας ἀναπηρίας καί βασάνων. Ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασίων σ' αὐτή τή χώρα θά μεγαλώσει φυσικά τόν ἀριθμό αὐτῶν τῶν ἀνατριχιαστικῶν ἀποτελεσμάτων. Ἐχῶ τήν πεποίθηση πῶς μέ μιὰ κατάλληλη κρατική ἐπιβλεψη τῶν scutching mills μποροῦν ν' ἀποφευχθοῦν μεγάλες θυσίες σέ μέλη τοῦ σώματος καί ζωές»²⁹⁴. Τί ἄλλο θά μπορούσε νά χαρακτηρίσει καλύτερα τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, παρά αὐτή ἡ ἀνάγκη νά τοῦ ἐπιβληθοῦν ἀπό τό κράτος μέ ἀναγκαστικό νόμο τὰ πιό στοιχειώδη μέτρα καθαριότητας καί ὑγείας; «Ὁ νόμος τοῦ 1864 γιά τὰ ἐργοστάσια ἀσβέστωσε καί καθάρισε 200 ἐργαστήρια ἀγγειοπλαστικής, ὑστέρ' ἀπό εικοσάχρονη ἀποχή ἀπό κάθε τέτεια πράξη (αὐτή εἶναι ἡ «ἐγκράτεια» τοῦ κεφαλαίου!) σέ ἐργαστήρια ὅπου ἐργάζονται 27 800 ἐργάτες καί ὅπου ὡς τώρα, σ' ὅλη τή διάρκεια μιᾶς ὑπερβολικῆς ἡμερήσιας καί συχνά νυχτερινῆς ἐργασίας, ἀνάνευαν μιὰ ἀποτροπιαστική ἀτμόσφαιρα, πού μιὰ κατὰ τὰ ἄλλα σχετικά ἀβλαβή ἀπασχόληση τήν ἔκανε νά ἐγκυμονεῖ ἀρρώστιας καί θάνατο. Ὁ νόμος γιά τὰ ἐργοστάσια εἶχε σάν ἀποτέλεσμα ν' αὐξήσει πολύ ὁ ἀριθμός τῶν μέσων ἀερισμοῦ»²⁹⁵. Ταυτόχρονα, αὐτός ὁ τομέας ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου γιά τὰ ἐργοστάσια δείχνει χτυπητά, πῶς πέρα ἀπό ἕνα ὀρισμένο σημεῖο ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἀπό τήν ἴδια του τή φύση ἀποκλείει κάθε λογική καλυτέρευση. Ἐχομε ἀναφέρει ἐπανεπιλημένα ὅτι οἱ ἄγγλοι γιατροί δηλώνουν ὁμόφωνα πῶς γιά ἕνα πρόσωπο, πού ἐργάζεται συνεχῶς, μόλις καί μετὰ βίας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἱκανοποιητικό ἐλάχιστο ὄριο τὰ 500 κυβικά πόδια ἀέρα. Ἄς εἶναι! Ἄν ὁ νόμος γιά τὰ ἐργοστάσια μέ ὅλα τὰ καταναγκαστικά του μέτρα ἐπιταχύνει ἔμμεσα τή μετατροπή τῶν μικρότερων ἐργαστηρίων σέ ἐργοστάσια, καί ἐπομένως ἐπεμβαίνει ἔμμεσα στό δικαίωμα ἰδιοκτησίας τῶν μικρότερων κεφαλαιοκρατῶν καί ἐξασφαλίζει στούς μεγάλους τό μονοπώλιο, ἢ ἐπιβολή μέ νόμο τοῦ ἀναγκαίου ἀέρα γιά κάθε ἐργάτη στόν τόπο τῆς δουλειᾶς θ' ἀπαλλοτριώνει ἄμεσα μεμιάς χιλιάδες μικροὺς κεφαλαιοκράτες! Θά πρόσβαλλε τή ρίζα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου

²⁹⁴ «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XV, ἀριθ. 72 κ. ἑ.

²⁹⁵ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 127.

παραγωγής, δηλ. τήν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου, ἀδιάφορο ἂν πρὸκειται γιὰ μεγάλο ἢ μικρὸ κεφάλαιο, πού γίνεται μέ τήν «ἐλευθέρη» ἀγορά καί κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γιαντό, τὰ 500 αὐτά κυβικά πόδια ἀέρα κόβουν τήν ἀνάσα τῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας. Οἱ ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίαι, οἱ ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τήν βιομηχανία καί οἱ ἐπιθεωρητῆς ἐργασίας ἐπαναλαμβάνουν ξανά καί ξανά τήν ἀνάγκη τῶν 500 κυβικῶν ποδιῶν καί τό ἀδύνατο νά ἐπιβληθοῦν στό κεφάλαιο. Ἔτσι, στήν πράξη ἐξαγγέλλουν σάν ὄρο ὑπαρξῆς τοῦ κεφαλαίου τή φθίση καί ἄλλες πνευμονικῆς ἀρρώστειαι.²⁹⁶

Ὅσο πενιχρές κι ἂν φαίνονται στό σύνολό τους οἱ διατάξεις τοῦ νόμου γιὰ τὰ ἐργοστάσια σχετικῶς μέ τήν ἐκπαίδευση, διακρίνουν ὥστόσο τή στοιχειώδη ἐκπαίδευση σάν ὑποχρεωτικό ὄρο τῆς ἐργασίας.²⁹⁷ Ἡ ἐπιτυχία τους ἀπόδειξε πρῶτα-πρῶτα τή δυνατότητα νά συνδυαστοῦν ἡ ἐκπαίδευση καί ἡ γυμναστική²⁹⁸ μέ τή δουλιὰ τοῦ χεριοῦ, ἐπομένως καί ἡ δουλιὰ τοῦ χεριοῦ μέ τήν ἐκπαίδευση καί τή γυμναστική. Ἀπό τίς μαρτυρικῆς καταθέσεις τῶν δασκάλων οἱ ἐπιθεωρητῆς ἐργασίας ἀνακάλυψαν σέ λίγο πῶς τὰ παιδιὰ πού ἐργάζονται σέ ἐργοστάσια, ἂν καί παρακολουθοῦν τὰ μισά ἀπὸ τὰ μαθήματα πού γίνονται στούς ταχτικούς μαθητῆς πού φοιτοῦν ὅλη τήν ἡμέρα, μαθαίνουν τὰ ἴδια καί συχνά περισσότερα ἀπ' αὐτούς. «Τό ζήτημα εἶναι ἀπλό. Ὅσοι μένουν μόνο τή μισή μέρα στό σχολεῖο, εἶναι πάντα φρέσκοι καί σχεδόν πάντα ἱκανοί καί πρόθυμοι νά μάθουν. Τό σύστημα—μισή μέρα ἐργασίας καί μισή μέρα σχολεῖο μετατρέπει τήν καθιέρω ἀπὸ τίς ἀσχολίες αὐτῆς σέ ἐκούραση καί ἀνάπαυση ἀπὸ τήν ἄλλη, καί ἐπομένως ταιριάζει περισσότερο στό παιδί, παρά ἡ ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς μιᾶς ἀπ' αὐτῆς. Ἐνα

²⁹⁶ Ἡ πείρα ἔδειξε ὅτι ἓνα μέσο ὑγιᾶς ἄτομο καταναλώνει σέ κάθε ἀναπνοή μέση ἐντάσης 25 κυβικά δάχτυλα ἀέρα καί ὅτι κάνει κάπου 20 ἀναπνοές στό λεπτό. Ἔτσι ὁ ἀέρας πού καταναλώνει ἓνα ἄτομο στό 24ωρο εἶναι κάπου 720 000 κυβικά δάχτυλα ἢ 416 κυβικά πόδια. Ἐξέουμε ὅμως πῶς ὁ ἀέρας πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τήν ἀναπνοή δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖται ξανά γιὰ τόν ἴδιο σκοπό, ἂν προηγουμένα δέν καθαριστεῖ στό μεγάλο ἐργαστήρι τῆς φύσης. Σύμφωνα μέ τὰ πειράματα τοῦ Βάλεντιν καί τοῦ Μπρουνερ φαίνεται πῶς ἓνας ὑγιᾶς ἄνδρας ἐκπνέει κάπου 1300 κυβικά δάχτυλα διυεῖδιο τοῦ ἀνθρώπου τήν ὥρα, δηλ. μέσα σέ 24 ὥρες τὸ πνευμόνι βγάζει κάπου 8 οὐγγίαι στερεοῦ ἀνθρώπου. Κάθε ἄνθρωπος θάπρεπε νάχει στή διάθεσή του κάπου 800 κυβικά πόδια ἀέρα» (Huxley, [Lessons in Elementary Physiology], London 1866, σελ. 105)).

²⁹⁷ Σύμφωνα μέ τόν ἀγγλικό νόμο γιὰ τὰ ἐργοστάσια, οἱ γονεῖς δέν ἐπιτρέπεται νά στέλνουν παιδιὰ κάτω ἀπὸ 14 χρονῶν σά «ἐλεγχόμενα» ἐργοστάσια, ἂν δέ φροντίζουν ὥστε τὰ παιδιὰ νά παίρνουν ταυτόχρονα καί στοιχειώδη ἐκπαίδευση. Ὁ ἐργοστασιαρχῆς εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τήν τήρηση τοῦ νόμου. Ἡ ἐργοστασιακή ἐκπαίδευση εἶναι ὑποχρεωτική καί ἀποτελεῖ ὄρο τῆς ἐργασίας» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 111).

²⁹⁸ Σχετικῶς μέ τὰ ἐπιωφελῆ ἀποτελέσματα τοῦ συνδυασμοῦ τῆς γυμναστικῆς καί τῶν στρατιωτικῶν ἀσκήσεων γιὰ τ' ἀγόρια μέ τήν ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν πού ἐργάζονται σέ ἐργοστάσια καί τῶν φτωχῶν μαθητῶν, βλέπε τό λόγο τοῦ Ν. Οὐ. Σένιορ στό 7ο ἐτήσιο συνέδριο τῆς «National Association for the Promotion of Social Science» στή «Report of Proceedings etc.», London 1863, σελ. 63, 64, καθὼς καί τήν ἐκθεση τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας τῆς 31 τοῦ Ὀκτωβρίου 1865, σελ. 118, 119, 120, 126 κ. ἔ.

παιδί πού κάθεται στό σχολεῖο ἀπὸ τό πρωί-πρωί, καί μάλιστα ὅταν κάνει ζέστη, εἶναι ἀδύνατο νά συναγωνιστεῖ μέ ἓνα ἄλλο παιδί πού ἔρχεται φρέσκο καί ξύπνιο ἀπὸ τή δουλιὰ του»²⁹⁹. Περισσότερα τεκμήρια ὑπάρχουν στό λόγο τοῦ Σένιορ στό κοινωνιολογικό συνέδριο τοῦ Ἐδιμβούργου τό 1863. Στό λόγο του αὐτό δείχνει ἐπίσης, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, πῶς ἡ μονόπλευρη, μή παραγωγική καί παρατεταμένη σχολική ἡμέρα τῶν παιδιῶν τῶν ἀνωτέρων καί μεσαίων τάξεων αὐξάνει ἀνώφελα τή δουλιὰ τῶν δασκάλων, «ἐνῶ διασπαθίζει μέ τρόπο ὅχι μόνο ἄγονο, μά καί ἀπόλυτα βλαβερό τό χρόνο, τήν ὑγεία καί τήν ἐνέργεια τῶν παιδιῶν»³⁰⁰. Ὅπως μπορούμε νά τό δοῦμε αὐτό λεπτομερεσιᾶς στόν Ρόμπερτ Όουεν, ἀπὸ τό ἐργοστασιακό σύστημα βλάστησε τό φύτρο τῆς ἀγωγῆς τοῦ μέλλοντος, πού θά συνδυάζει γιὰ ὅλα τὰ παιδιὰ πέρα ἀπὸ μιάν ὀρισμένη ἡλικία τήν παραγωγική ἐργασία μέ τήν ἐκπαίδευση καί τή γυμναστική, ὅχι μόνο σάν μέθοδο γιὰ τήν αὔξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, μά καί σάν μοναδική μέθοδο γιὰ τή δημιουργία ὁλόπλευρα ἀναπτυσσόμενων ἀνθρώπων.

Εἶδαμε ὅτι ἀπὸ τεχνική ἀπόψη ἡ μεγάλη βιομηχανία καταργεῖ τό μανουφактурικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού προσαρτᾷ ἰσοβία ἔναν ὁλόκληρο ἀνθρώπο σέ μιὰ μερικὴ πράξη, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ κεφαλαιοκρατικὴ μορφή τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἀναπαράγει μέ ἀκόμα πῶς τερατώδη μορφή αὐτό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας—στό καθαυτό ἐργοστάσιο, μέ τή μετατροπὴ τοῦ ἐργάτη σέ ἐνσυνείδητο ἐξάρτημα μιᾶς μερικῆς μηχανῆς, καί παντοῦ ἔξω ἀπὸ τό ἐργοστάσιο, ἐνμέρει μέ τή ποσοδικὴ χρησιμοποίησι τῶν μηχανῶν καί τῆς

²⁹⁹ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 118. Ἐνας ἀφελῆς ἐργοστασιαρχῆς μεταξουργεῖο δηλώνει σὰ μέλη τῆς «Children's Employment Commission»: «Εἰμαι πέρα γιὰ πέρα πεπεισμένος ὅτι τό ἀληθινὸ μυστικὸ τῆς παραγωγῆς ἱκανῶν ἐργατῶν ἔχει βρεθεῖ στό συνδυασμὸ τῆς ἐργασίας μέ τήν ἐκπαίδευση, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ παιδικὰ χρόνια. Φυσικὰ ἡ ἐργασία δέν πρέπει νά εἶναι οὔτε πολὺ κοπιαστική, οὔτε ἀηδιαστική καί ἀνθυγιεινὴ. Θά εὐχόμενα νά εἶχαν τὰ παιδιὰ μου ἐργασία καί παιχνίδια σάν ποικιλία ἀπὸ τό σχολεῖο» («Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. 82, ἀριθ. 36).

³⁰⁰ Σένιορ στό «Report of Proceedings» τοῦ ἔβδομου ἐτήσιου συνεδρίου τῆς «National Association for the Promotion of Social Science», σελ. 66. Ἰσάμε πού βραδύ ἡ μεγάλη βιομηχανία, ἀνατρέποντας σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξης τῆς τῶν τρόπου τῆς ὕλης παραγωγῆς καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἀνατρέπει καί τὰ μυαλά, μᾶς τό δείχνει χτυπητὰ μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στό λόγο τοῦ Ν. Οὐ. Σένιορ τοῦ 1863 καί στούς φιλεπικινούς του ἐνάντια στό νόμο τοῦ 1833 γιὰ τὰ ἐργοστάσια, ἡ μιὰ σύγκριση τῶν ἀπόψεων τοῦ συνεδρίου πού ἀναφέραμε μέ τό γεγονὸς ὅτι σέ μερικῆς ἀγροτικῆς περιφέρειας τῆς Ἀγγλίας ἀπαγορεύεται στοὺς φτωχοὺς γονεῖς ἐπὶ ποινὴ θανάτου ἀπὸ τήν πείνα νά μορφώνουν τὰ παιδιὰ τους. Ἔτσι λχ. ὁ κ. Σνέλλ μᾶς πληροφορεῖ πῶς στό Σόμερσετ ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια, ὁ φτωχὸς πού ἀποτελεῖται στήν ἐνορία γιὰ βοήθεια νά ὑποχρεώνεται ν' ἀποσύρει τὰ παιδιὰ του ἀπὸ τό σχολεῖο. Ἔτσι ὁ κ. Οὐόλλεστον, παπὰς τοῦ Φέλτχαμ, ἀφηγείται μερικὶς πού ἀπορίφθηκαν οἱ αἰτήσεις γιὰ βοήθεια πολλῶν οἰκογενειῶν, «ἐπειδὴ στέλναν τὰ παιδιὰ τους στό σχολεῖο»!

δουλιᾶς μέ μηχανές³⁰¹, καί ἐνμέρει μέ τή χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν, τῶν παιδιῶν καί τῆς ἀνειδίκευτης ἐργασίας, σάν νέας βάσεις τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἐπιβάλλεται μέ βίαιο τρόπο ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στό μανουφακτορικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στήν οὐσία τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἡ ἀντίφαση αὕτη ἐκδηλώνεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, μέ τό φοβερό γεγονός ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν παιδιῶν, πού ἀπασχολοῦνται στά σύγχρονα ἐργοστάσια καί στίς σύγχρονες μανουφακτούρες, τά ἐκμεταλλεύονται χρόνια συνέχεια ἀλυσόμενα ἀπό τήν πιό τρυφερή ἡλικία στούς πιό ἀπλούς χειρισμούς, χωρίς νά μαθαίνουν κάποια δουλιά, πού θά τά ἔκανε ἀργότερα χρησιμοποίησιμα, ἔστω καί μόνο στήν ἴδια μανουφακτούρα ἢ στό ἴδιο ἐργοστάσιο. Λογούχαρη, παλιότερα στά ἀγγλικά τυπογραφεῖα γινόταν ἕνα πέρασμα τῶν μαθητευομένων ἀπό εὐκολότερες ἐργασίες σέ ἐργασίες πλουσιότερες σέ περιεχόμενο, πράγμα πού ἀνταποκρινόταν στό σύστημα τῆς παλιᾶς μανουφακτούρας καί τῆς χειροτεχνίας. Περνοῦσαν ἀπό μαθήτευση, ὥσπου γίνονταν ὁλοκληρωμένοι πιαστές. Ἦταν ἀπαίτηση τοῦ ἐπαγγέλματος γιά ὅλους νά ξέρουν ἀνάγνωση καί γραφή. Ὅλα αὐτά ἄλλαξαν μέ τήν εἰσαγωγή τῆς τυπογραφικῆς μηχανῆς. Ἡ μηχανή αὕτη χρησιμοποιοῦν δύο εἰδῶν ἐργάτες, ἕναν ἐνήλικο ἐργάτη, πού ἐπιβλέπει τή μηχανή, καί παιδιά, συνήθως ἀπό 11 ὥς 17 χρονῶν, πού ἡ δουλιά τους συνίσταται ἀποκλειστικά στό νά βάζουν τίς κόλλες τοῦ χαρτιοῦ στή μηχανή ἢ νά βγάζουν ἀπό τή μηχανή τίς τυπωμένες κόλλες. Τή βασανιστική αὕτη δουλιά τήν κάνουν, ἰδίως στό Λονδίνο, 14, 15 καί 16 ὥρες συνέχεια μερικές μέρες τῆς ἐβδομάδας καί συχνά 36 ὥρες συνέχεια, μέ δύο ὥρες μονάχα ἀνάπαυση γιά τό φαγητό καί τόν ὕπνο!³⁰² Πολλά ἀπ' αὐτά τά παιδιά δέν ξέρουν ἀνάγνωση καί εἶναι κατά κανόνα τελείως ἀπαγριωμένα, ἀνώμαλα πλάσματα. Ὅτι νά τά κάνουν ἱκανά γιά τή δουλιά τους δέ χρειάζεται κανενός εἰδους διανοητική ἀγωγή, ἔχουν λίγες εὐκαιρίες γιά νά εἰδικευθοῦν στήν τέχνη τους κι ἀκόμα λιγότερες γιά ν' ἀναπτύξουν τήν κρίση τους. Ἄν καί ὁ μισθός τους εἶναι σχετικά μεγάλος γιά παιδιά,

³⁰¹ Ἐκεῖ ὅπου μηχανές τῶν χειροτεχνῶν πού κινοῦνται μέ τή δύναμη τοῦ ἀνθρώπου συναγωνίζονται ἀμεσα ἢ ἔμμεσα μέ πιό ἀναπτυγμένες μηχανές, δηλαδή μέ μηχανές πού προϋποθέτουν μηχανική κινήτρησι δύναμη, συντελεῖται μιὰ μεγάλη ἀλλαγὴ σχετικὰ μέ τόν ἐργάτη πού κινεῖ τή μηχανή. Ἀρχικά ἡ ἀπμομηχανή ἀντικαθίσταται αὐτό τόν ἐργάτη, τώρα πρέπει αὐτός ν' ἀντικαταστήσῃ τήν ἀπμομηχανή. Γιαυτό ἡ ἐνταση καί τό ἔξοδα τῆς ἐργατικῆς του δύναμης αὐξάνουν σέ τερατώδη βαθμὸ καί ἰδιαίτερα γιά τοὺς ἀνήλικους πού εἶναι καταδικασμένοι σ' αὐτό τό μαρτύριο! Ἔτσι, στό Κόβεντρι καί στά περὶχωρά του ὁ ἐπίτροπος Λόντζ βρῆκε νέους 10 ὥς 15 χρονῶν πού χρησιμοποιοῦνταν γιά νά κινοῦν ἀργαλιούς ταινιών, χωρίς νά μικρότερα ἀκόμα παιδιά, πού ἦταν ὑποχρεωμένα νά κινοῦν μικρότερους ἀργαλιούς. «Πρόκειται γιά ἐργασία ἐξαιρετικά κοπιαστική. The boy is a mere substitute for steam power. [Τό παιδί ἀντικαθιστῇ ἀπλῶς τή δύναμη τοῦ ἀτμοῦ.]» («Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 114, ἀριθ. 6). Βλ. στό ἴδιο, σχετικά μέ τίς φωνικές συνέπειες «αὐτοῦ τοῦ συστήματος δουλειᾶς», ὅπως τό ἀποκαλεῖ ἡ ἴδια ἡ ἐπίσημη ἐκθεσις.

³⁰² «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 3, ἀριθ. 24.

δέν αὐξάνει στήν ἀναλογία πού μεγαλώνουν τά ἴδια, καί στή μεγάλη πλειοψηφία τους δέν ἔχουν καθόλου ἐλπίδες νά καταλάβουν κάποτε τό πιό προσοδοφόρο καί πιό ὑπεύθυνο πόστο τοῦ ἐργάτη πού ἐπιβλέπει τή μηχανή, γιατί σέ κάθε μηχανή ἀναλογοῦν μόνο ἕνας ἐργάτης πού τήν ἐπιβλέπει καί συχνά 4 παιδιά³⁰³. Μόλις παραμεγαλῶσουν γιά τήν παιδική τους αὕτη ἐργασία, δηλ. ὅταν γίνουν τουλάχιστον 17 χρονῶν, τά διώχνουν ἀπό τό τυπογραφεῖο. Γίνονται ὑποψήφιοι τοῦ ἐγκλήματος. Μερικές προσπάθειες πού ἔγιναν γιά νά τοὺς βροῦν ἄλλοι δουλιὰ ἀποτύχαν μπρός στήν ἀμάθεια τους, σούς ἀγροίκους τρόπους τους, στή σωματική καί πνευματική τους κατάρπτωση.

Αὐτό πού ἰσχύει γιά τό μανουφακτορικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στό ἐργαστήρι ἰσχύει καί γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία. Ὅσο ἡ χειροτεχνία καί ἡ μανουφακτούρα ἀποτελοῦν τή γενική βάση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, γίνεται ἀναγκαῖο στοιχεῖο τῆς ἀνάπτυξης ἡ ὑποταγὴ τοῦ παραγωγοῦ σ' ἕναν ἀποκλειστικό κλάδο παραγωγῆς, τό κομμάτισμα τῆς ἀρχικῆς ποικιλίας τῆς ἀπασχόλησής του³⁰⁴. Πάνω σ' αὕτη τή βάση κάθε ξεχωριστός κλάδος παραγωγῆς βρίσκει ἐμπειρικά τήν τεχνική μορφή πού τοῦ ἀντιστοιχεῖ, τήν τελειοποιεῖ σιγά-σιγά καί τήν ἀποκρυσταλώνει γρήγορα, μόλις ἐπιτευχθεῖ κάποιος βαθμὸς ὠριμότητος. Αὐτό πού ἐπιφέρει πού καί πού μιὰν ἀλλαγὴ εἶναι, ἐκτός ἀπὸ τό νέο ὕλικό δουλιᾶς πού προσφέρεται ἀπὸ τό ἐμπόριο, ἡ βαθμιαία ἀλλαγὴ τοῦ ἐργαλείου τῆς δουλιᾶς. Ὅταν ὅμως βρεθεῖ πιά μέ τήν πείρα ἡ ἀντίστοιχη μορφή τοῦ ἐργαλείου, ἀποστεῶνεται κι αὐτό, πράγμα πού τό ἀποδείχνει τό πέρασμά του ἀπὸ τό χέρι τῆς μιᾶς γενεᾶς στό χέρι τῆς ἄλλης, πού συχνά βαστάει ὁλόκληρες χιλιετίες. Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς ὡς τό 18ο αἰῶνα τά διάφορα χειροτεχνικά ἐπαγγέλματα ὀνομάζονταν *mysteries* (*mystères*³⁰⁵ [μυστήρια]), πού στά ἀδυνά τους μποροῦσε νά εἰσχωρήσει μόνο ὁ ἐμπειρικός καί ἐπαγγελματικὰ μυημένος. Ἡ μεγάλη βιομηχανία

³⁰³ «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 7, ἀριθ. 60.

³⁰⁴ «Σύμφωνα μέ τήν Statistical account [στατιστική ἐκθεσις] σέ μερικά μέρη τῆς Ἀνω Σκωτίας... ἐμφανίστηκαν πολλοὶ προβατοβοσκοί καί cottiers [μικροχωρικοί] μέ τίς γυναῖκες καί τά παιδιά τους, φορῶντας παπούτσια πού τῶσαν φτιάξαι μόνοι τους ἀπὸ δέρμα πού τῶσαν ἐπεξεργαστεῖ μόνοι τους, μέ ρούχα πού δέν τάχει ἀγγίξει κανένα ἄλλο χέρι ἐκτός ἀπὸ τό δικό τους, πού τό μαλλί τους τῶσαν κουρέψαι μόνοι τους ἀπὸ τά πρόβατα ἢ πού τό λινάρι τους τῶσαν φυτέψαι οἱ ἴδιοι. Ζήτημα εἶναι ἂν στήν κατασκευὴ τῶν ρούχων χρησιμοποιοῦνταν κάποιο ἀγοραστό εἶδος, ἐκτός ἀπὸ τό σουβλί, τό βελόνι, τή δαχτυλίδρα καί πολὺ λίγα μέρη τῶν σιδερένιων ἐξορτημάτων τοῦ ἀργαλιοῦ. Τὰ χρώματα τάβγαζαν οἱ γυναῖκες μόνες τους ἀπὸ δέντρα, θάμνους καί χόρτα, κλπ.» (*Dugald Stewart*: «Works», ἐκδ. Hamilton, τόμ. VIII, σελ. 327—328).

³⁰⁵ Στό περίφημο «*Livre des métiers*» τοῦ Ἐτιέν Μποαλύ καθορίζεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα πῶς ὁ κάλφας ὅταν προβιβάξεται σέ μάστορα ὀρκίζεται ὅτι «θ' ἀγαπᾷ ἀδελφικά τ' ἀδέλφια του, ὅτι θά τὰ ὑποστηρίξει, ὅτι ὁ κοθένης στό *métier* [ἐπάγγελμα] του δέ θά προδίδει ἐκούσια τὰ μυστικά τῆς τέχνης καί μάλιστα ὅτι, πρὸς τό συμπερὸν τοῦ συνόλου, δέ θά ἐπισύρει τήν προσοχὴ τοῦ ἀγοραστή στά ἑλαττώματα τοῦ προϊόντος τῶν ἄλλων γιά νά συστήσῃ τό δικό του ἐμπόρευμα».

ξέσχιζε τόν πέπλο πού ἔκρυβε ἀπό τούς ἀνθρώπους τό κοινωνικό τους προτσές παραγωγῆς καί μετάρρεπε τούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς, πού ξεχώρισαν αὐτόδημα ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο, σέ αἰνίγματα γιά τούς ἄλλους κλάδους, ἀκόμα καί γιά κείνον πού ἦταν μνημένος στόν κάθε κλάδο. Ἡ ἀρχή τῆς μεγάλης βιομηχανίας ν' ἀναλύει στά συστατικά του στοιχεῖα κάθε προτσές παραγωγῆς, παρμένο αὐτό καθάυτο, καί πρίν ἀπ' ὅλα, χωρίς νά παίρνει ὑπόψη τό ἀνθρώπινο χέρι, δημιουργήσε τή νεότατη ἐπιστήμη τῆς τεχνολογίας. Οἱ παρδαλές, φαινομενικά ἄσχετες ἢ μιά μέ τήν ἄλλη καί ἀποστεωμένες μορφές τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς ἀναλύθηκαν σέ συνειδητά σχεδιοποιημένες καί, ἀνάλογα μέ τό ἐπιδιωκόμενο ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα, σέ συστηματικά χωρισμένες ἐφαρμογές τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἡ τεχνολογία ἀνακάλυψε ἐπίσης τίς λίγες μεγάλες βασικές μορφές τῆς κίνησης, μέ τίς ὁποῖες συντελεῖται κατανάγκη καθε παραγωγική δρᾶση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, παρ' ὅλη τήν ποικιλομορφία τῶν χρησιμοποιούμενων ἐργαλείων, ἀκριβῶς ὅπως τή μηχανική, παρὰ τή μέγιστη περιπλοκότητα τῶν μηχανῶν, δέν τήν ξεγελάει τό γεγονός ὅτι σ' ὅλες τίς μηχανές δέν πρόκειται παρὰ γιά τή διαρκή ἐπανάληψη τῶν ἁπλῶν μηχανικῶν δυνάμεων. Ἡ σύγχρονη βιομηχανία δέν ἐξετάζει καί δέν ἀντικρύζει ποτέ σάν ὀριστική τήν ὑπάρχουσα μορφή ἐνός προτσές παραγωγῆς. Γιαυτό, ἡ τεχνική της βάση εἶναι ἐπαναστατική, ἐνῶ ἡ τεχνική βάση ὅλων τῶν προηγούμενων τρόπων παραγωγῆς οὐσιαστικά ἦταν συντηρητική.³⁰⁶ Μέ μηχανές, μέ χημικά προτσές καί μέ ἄλλες μέθοδες ἀνατρέπει διαρκῶς τήν τεχνική βάση τῆς παραγωγῆς καί μαζί της τίς λειτουργίες τῶν ἐργατῶν καί τούς κοινωνικούς συνδυασμούς τοῦ προτσές τῆς δουλειᾶς. Ἐτσι ἐπαναστατικοποιεῖ ἐπίσης διαρκῶς τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στό ἐσωτερικό τῆς κοινωνίας καί πετάει ἀδιάκοπα μάζες κεφαλαίων καί μάζες ἐργατῶν ἀπό τόν ἕνα κλάδο παραγωγῆς στόν ἄλλο. Γιαυτό, ἡ φύση τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἀπαιτεῖ τήν ἀλλαγὴ στήν ἐργασία, τή ροή τῆς λειτουργίας, τήν δόλοπλευρη κινήσει τούτου τοῦ ἐργάτη. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στήν κεφαλαιοκρατική της μορφή ἀναπαράγει τόν παλιό καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέ τίς ἀποστεωμένες ἰδιομορφίες του. Εἶδαμε πῶς αὕτη ἡ ἀπόλυτη ἀντίφαση καταργεῖ κάθε

³⁰⁶ «Ἡ ἀστική τάξη δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς νά ἐπαναστατικοποιεῖ ἀδιάκοπα τὰ ἐργαλεῖα παραγωγῆς, δηλαδή τίς σχέσεις παραγωγῆς, δηλαδή ὅλες τίς κοινωνικές σχέσεις. Ἀντίθετα, ἡ ἀμετάβλητη διατήρηση τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀποτελοῦσε τόν πρῶτο ὁρο ὑπαρξῆς γιά ὅλες τίς προηγούμενες βιομηχανικές τάξεις. Ἡ συνεχὴς ἀνατροπὴ τῆς παραγωγῆς, ὁ ἀδιάκοπος κλονισμός ὅλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἡ αἰώνια ἀβεβαιότητα καί κίνηση διακρίνουν τήν ἀστική ἐποχὴ ἀπ' ὅλες τίς προηγούμενες. Διαλύονται ὅλες οἱ στέρεες καί σκουριασμένες σχέσεις μέ τήν ἀκολουθία τους ἀπὸ παλιές σεβάσιμες παραστάσεις καί ἀντιλήψεις, καὶ ὅσες καινούργιες διαμορφώνονται παλιώνουν πρίν προλάβουν ν' ἀποστεωθοῦν. Καθετὶ τό κλειστό καί τό στεκούμενο ἐξατμίζεται, καθετὶ πού ἦταν ἱερό βεβηλώνεται, καί τέλος οἱ ἀνθρώποι ἀναγκάζονται ν' ἀντικρύζουν μέ νηφάλιο μᾶτι τὴν θέση τους στή ζωὴ καί τίς ἀμοιβαίες σχέσεις τους» (F. Engels und Karl Marx: «Manifest der Kommunistischen Partei». London 1848, σελ. 5).

ἡρεμία, σταθερότητα καί βεβαιότητα τῆς ζωῆς τοῦ ἐργάτη, ὅτι ἀπαιλεῖ διαρκῶς νά τοῦ ἀφαιρέσει ἀπὸ τό χέρι μαζί μέ τό ἐργαλεῖο καί τό μέσο συντήρησης³⁰⁷ καί, κάνοντας περιττὴ τή μερικὴ λειτουργία του, νά τόν κάνει κι αὐτόν περιττό. πῶς αὕτη ἡ ἀντίφαση ξεσπάει στήν ἀδιάκοπη θυσία τῆς ἐργατικῆς τάξης, στήν πιό ἀπειρίστη διασπάθιση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων καί στίς καταστροφές πού προκαλεῖ ἡ κοινωνικὴ ἀναρχία. Αὕτη εἶναι ἡ ἀρνητικὴ πλευρὰ. Ἄν ὅμως ἡ ἀλλαγὴ στήν ἐργασία ἐπιβάλλεται τώρα μόνο σάν ἀκαταμάχητος φυσικός νόμος καί μέ τήν τυφλή, καταστροφικὴ δύναμη φυσικοῦ νόμου πού σκοπιάται παντοῦ σέ ἐμπόδια³⁰⁸, ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, ἡ μεγάλη βιομηχανία μέ τίς ἴδιες τίς καταστροφές της κάνει ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου τήν ἀνάγκη ν' ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀλλαγὴ στήν ἐργασία, καί ἐπομένως ἡ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη πολυμέρεια τῶν ἐργατῶν, σάν γενικός κοινωνικός νόμος τῆς παραγωγῆς, καί τήν ἀνάγκη νά προσαρμολογῶν οἱ συνθήκες στή φυσιολογικὴ πραγματοποίησι αὐτοῦ τοῦ νόμου. Κάνει ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου τήν ἀντικατάσταση τῆς τερατωδίας ἐνός ἄθλιου διαθέσιμου ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, πού κρατεῖται σάν ἐφεδρεία γιὰ τήν ἐναλλασσόμενη ἐκμεταλλεὺτικὴ ἀνάγκη τοῦ κεφαλαίου, μέ τήν ἀπόλυτη διαθεσιμότητα τοῦ ἀνθρώπου γιά τίς ἐναλλασσόμενες ἀνάγκες τῆς ἐργασίας· τήν ἀντικατάσταση τοῦ μερικοῦ ἀτόμου, τοῦ ἀπλοῦ φορέα μιᾶς κοινωνικῆς μερικῆς λειτουργίας, μέ τό δόλοπλευρὰ ἀναπτυγμένο ἄτομο, γιά τό ὁποῖο οἱ διαφορὲς κοινωνικὲς λειτουργίες δέν εἶναι παρὰ διαδοχικὰ τρόποι δραστηριότητος. Ἐνα στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ προτσές ἀνατροπῆς, πού ἀναπτύσσεται αὐτόδημα πάνω στή βάση τῆς μεγάλης βιομηχανίας, εἶναι οἱ πολυτεχνικὲς καί γεωπονικὲς σχολές, ἕνα ἄλλο εἶναι οἱ «*écoles d'enseignement professionnel*» [ἐπαγγελματικὲς σχολές], ὅπου τὰ παιδιὰ τῶν ἐργατῶν ἐκπαιδεύονται κάπως στήν τεχνολογία καί στόν πρακτικὸ χειρισμὸ τῶν διαφορῶν ἐργαλείων παραγωγῆς. Ἄν ἡ ἐργοστασιακὴ νομοθεσία, σάν πρώτη πενιχρὴ παραχώρηση πού ἀποσπάρθηκε ἀπὸ τό κεφάλαιο, σὺνδее μόνο τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευση μέ τήν ἐργοστασιακὴ ἐργασία,

307

«You take my life,
when you do take the means whereby I live» (Shakespeare).

[Μοῦ παίρνεις τὴ ζωὴ

Ὅταν μοῦ παίρνεις τὰ μέσα, πού μ' αὐτὰ ζῶ...]

(Σαίπηρ: [«Ὁ ἔμπορος τῆς Βενετίας», πρᾶξη IV, σκηνὴ I, σελ. 375—376]).

³⁰⁸ Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴν του ἀπὸ τὸν Ἅγιο Φραγκίσκο ἕνας γάλλος ἐργάτης γράφει: «Δὲ θά πίστευα ποτὲ μου πῶς εἶμουν ἱκανὸς ν' ἀκῆσω ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα μέ τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκα στήν Καλιφορνία. Πίστευα ἀκράδαντα πῶς ἐκτός ἀπὸ τὴν τυπογραφία δέν εἶμουν ἱκανὸς γιά τίποτα... Κι ὅταν βρέθηκα στόν κόσμο αὐτῶν τυχοδιωχτῶν πού ἀλλάζουν τό ἐπάγγελμα τους πρὸς εὐκολία ἀπ' ὅ,τι ἀλλάζουν τό πονάμισό τους—μὴ τὴν πίστη μου—ἐκὰν καὶ ἐγὼ τὰ ἴδια μέ τούς ἄλλους. Ἐπειδὴ μέ τὴ δουλιὰ στὰ μεταλλεῖα δέν ἔβγαζα ἀρκετὰ τὴν παράτησα καὶ ἔφυγα γιά τὴν πόλιν ὅπου μέ τὴ σειρά ἔγινα τυπογράφος, στεγαστής, χύτης μολυβίου κλπ. Ἡ πείρα αὕτη, τό γεγονός ὅτι εἶμαι ἱκανὸς γιά ὅλες τίς δουλιές, μέ κάνει νά αἰσθάνομαι τόν ἑαυτὸ μου λιγότερο σάν μαλάκιο καί περισσότερο σάν ἄνθρωπο». (A. Corbon: «De l'Enseignement professionnel», 2η ἐκδ., [Paris 1860] σελ. 50).

δέ χωράει αμφιβολία πώς η αναπόφευκτη κατάχρηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη θα καταχτήσει και για την τεχνολογική εκπαίδευση, θεωρητικά και πρακτικά, τη θέση που της ανήκει στα εργατικά σχολεία. Δέ χωράει επίσης αμφιβολία ότι η κεφαλαιοκρατική μορφή της παραγωγής και οι αντίστοιχες της οικονομικές σχέσεις των εργατών βρίσκονται σε διαμετρικότερη αντίθεση με τα τέττα ανατρεπτικά φυράματα και με τό σκοπό τους, την κατάργηση του παλιού καταμερισμού της εργασίας. Όσοτοσο η ανάπτυξη των αντιφάσεων μιας ιστορικής μορφής παραγωγής αποτελεί τό μοναδικό ιστορικό δρόμο της διάλυσής της και του σχηματισμού μιας νέας. «*Ne sutor ultra crepidam!*» [«Τσαγκάρη, κοίτα τά τσαγκαροσούβλια σου»]—αυτό τό *pec plus ultra* [τό αποκορύφωμα] της χειροτεχνικής σοφίας έγινε τρομερή άνοησία από τη στιγμή που ό ρολογάς Ουάτ έχει εφεύρει την άτμομηχανή, ό κουρέας Άρκραϊτ—τήν κλωστική μηχανή, και ό χρυσοχόος Φούλτον—τό άτμόπλοιο³⁰⁹.

Έφόσον η εργοστασιακή νομοθεσία ρυθμίζει την εργασία στα εργοστάσια, στίς μανουφακτούρες κλπ., στην άρχή φαίνεται άπλώς σαν άνάμειξη στα εκμεταλλευτικά δικαιώματα του κεφαλαίου. Άντίθετα, κάθε ρύθμιση της λεγόμενης δουλιάς στο σπίτι³¹⁰ παρουσιάζεται άμέσως σαν άμεση επέμβαση στην *patria potestas* [πατρική εξουσία], δηλ., σύμφωνα με τη σύγχρονη έρμηνεία, στην εξουσία των γονέων—ένα βήμα, που πολύν καιρό τό άβρό άγγλικό κοινοβούλιο προσποιοούνταν πώς τρώμαζε νά τό κάνει. Η δύναμη όμως των γεγονότων άνάγκασε ν' άναγνωριστεί τελικά ότι η μεγάλη βιομηχανία, διαλύοντας την οικονομική βάση της παλιάς οικογένειας και την αντίστοιχη της οικογενειακή εργασία, διαλύει μαζί κι αυτές τίς ίδιες τίς παλιές οικογενειακές σχέσεις. Χρειάστηκε νά διακηρυχτούν τά δικαιώματα των παιδιών. Η τελική έκθεση της «*Children's Employment Commission*» του 1866 λέει: «Δυστυχώς, από τό σύνολο των μαρτυρικών καταθέ-

σεων βγαίνει ότι τά παιδιά και των δύο φύλων περισσότερο άπ' όλα χρειάζεται νά τά προστατεύσουμε από τους γονείς τους». Τό σύστημα της άπεριορίστης εκμετάλλευσης της εργασίας των παιδιών γενικά και της δουλιάς στο σπίτι ιδιαίτερα «διατηρείται χάρη στο γεγονός ότι οι γονείς άσκοούν πάνω στους νεαρούς και τρυφερούς βλαστούς τους μιάν αυθαίρετη και δλέθρια εξουσία που δέν χαλινάγεται και δέν έλέγχεται... Οι γονείς δέν επιτρέπεται νά έχουν την άπόλυτη εξουσία νά μετατρέπουν τά παιδιά τους σε σωστές μηχανές, γιά νά βγάξουν άπ' αυτά τόσο και τόσο βδομαδιάτικο μισθό... Τά παιδιά και οι νέοι δικαιούνται τη νομοθετική προστασία ενάντια στην κατάχρηση της εξουσίας από μέρους των γονέων τους, που τσακίζει πρόωρα τη σωματική τους δύναμη και τά κατεβάει πύ χαμηλά στην κλίμακα των ήθικών και διανοητικών όντων»³¹¹. Όσοτοσο, την άμεση ή έμμεση εκμετάλλευση άνώριμων εργατικών δυνάμεων από τό κεφάλαιο δέν τη δημιούργησε η κατάχρηση της εξουσίας από μέρους των γονέων, αλλά, αντίστροφα, ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος εκμετάλλευσης μετέτρεψε σε κατάχρηση την εξουσία των γονέων, επειδή εξέλειψε την αντίστοιχη της οικονομική βάση. Όσο φριχτή και άπαίσια κι άν εμφανίζεται λοιπόν η διάλυση της παλιάς οικογένειας μέσα στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, ώστόσο η μεγάλη βιομηχανία, με τόν άποφασιστικό ρόλο που αναθέτει στίς γυναίκες, στους νέους και στα παιδιά και των δύο φύλων στα κοινωνικά οργανωμένα προτοσές παραγωγής πέρα από τη σφαίρα του σπιτιού, δημιουργεί την καινούργια οικονομική βάση γιά μιάν άνώτερη μορφή της οικογένειας και της σχέσης των δύο φύλων. Γιαυτό είναι φυσικά εξίσου κουτό νά θεωρούμε άπόλυτη τη χριστιανική γερμανική μορφή της οικογένειας, όσο θάταν άν θεωρούσαμε τέττα την άρχαία ρωμαϊκή, ή την άρχαία ελληνική, ή την ανατολική, που κατά τά άλλα η μιά με την άλλη αποτελούν μιάν ιστορική σειρά εξέλιξης. Έπίσης βγαίνει καθαρά ότι η συγκρότηση του συνδυασμένου εργατικού προσωπικού από άτομα και των δύο φύλων και των πύ διαφορετικών ηλικιών, άν και στην αυθόρμητη, χτηνώδικη, κεφαλαιοκρατική της μορφή, όπου ό εργάτης ύπάρχει γιά τό προτοσές παραγωγής και όχι τό προτοσές παραγωγής γιά τόν εργάτη, αποτελεί βρωμερή πηγή διαφθοράς και σκλαβιάς, άπεναντίας κάτω από κατάλληλες συνθήκες όφείλει νά μετατραπεί σε πηγή άνθρωπιστικής ανάπτυξης³¹².

Η άνάγκη νά γενικευθεί ό νόμος γιά τά εργοστάσια, από ειδικός νόμος γιά τά κλωστήρια και τά ύφαντήρια—τά πρώτα αυτά δημιουργήματα της μηχανικής παραγωγής—σε νόμο γιά όλη την κοινωνική παραγωγή, ξεπηδάει, όπως είδαμε, από την ιστορική πορεία ανάπτυξης της μεγάλης βιομηχανίας, που στο φόντο της η πατροπαράδοτη μορφή της

³¹¹ «*Children's Employment Commission. 5th Report*», σελ. XXV, άριθ. 162 και 2nd Report, σελ. XXXVIII, άριθ. 285, 289» σελ. XXV, XXVI, άριθ. 191.

³¹² «Η δουλιά στο εργοστάσιο θά μπορούσε νά είναι τόσο καθαρή και θαυμάσια... όσο άκριβώς και η δουλιά στο σπίτι, ίσως μάλιστα και άκριβια περισσότερο» («*Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865*», σελ. 129).

³⁰⁹ Ο Έζόν Μπέλλερς, που άποτελεί άληθινό φαινόμενο στην ιστορία της πολιτικής οικονομίας, από τά τέλη κιόλας του 17ου αιώνα κατάλαβε με άπόλυτη σαφήνεια ότι είναι άναγκαία η κατάργηση της σημερινής εκπαίδευσης και του σημερινού καταμερισμού της εργασίας, που γεννούν υπερτροφία και άτροφία στα δύο άκρα της κοινωνίας, έστω και σε αντίθετη κατεύθυνση. Άνάμεσα στ' άλλα ώραία λέει: «Μιά τεμπέλικη μάθηση λίγο διαφέρει από τη μάθηση της τεμπελιάς... Η σωματική εργασία είναι άρχικός θεσμός του θεού... Η εργασία είναι τόσο άναγκαία γιά την ύγεια του σώματος, όσο τό φαγητό γιά τη ζωή του» γιati τούς πόνους, από τούς οποίους γλυτώνει κανείς με την τεμπελιά, θά τούς άποκτήσει με άρρώστιες... Η εργασία χύνει λάδι στο λυχνάρι της ζωής, η σκέψη τό ανάβει... Μιά παιδικά κουτή άσχολία (γεμάτα από προαίσθηση τά λόγια αυτά στρέφονται ενάντια στον Μπάξεντοφ και στους σύγχρονους μιμητές του) αφήνει κουτό τό πνεύμα των παιδιών» («*Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry*», London 1696, σελ. 12, 14, 16, 18).

³¹⁰ Έξάλλου η δουλιά αυτή κατά ένα μεγάλο μέρος γίνεται και σε μικρά εργοστήρια, όπως τό είδαμε στη μανουφακτούρα της νταντέλας και στη χορτοπλεκτική και άπο τις έπίσης θά μπορούσαμε νάχαμε δείξει πύ λεπτομερειακά ίδιως στίς μανουφακτούρες μετállινων ειδών του Σέφφελντ, του Μπίρμινγχαμ κλπ.

μανουφακτούρας, τῆς χειροτεχνίας καὶ τῆς οἰκοτεχνίας ἀνατρέπεται ὁλοκληρωτικά, ἡ μανουφακτούρα μετατρέπεται διαρκῶς σέ ἐργοστάσιο, ἡ χειροτεχνία διαρκῶς σέ μανουφακτούρα, καὶ τέλος σέ σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα οἱ σφαίρες τῆς χειροτεχνίας καὶ τῆς οἰκοτεχνίας διαμορφώνονται σέ κόλαση ὅπου παίζουν τὸ ἐλεύθερο παιχνίδι τους οἱ πῶς παράλογες τερατοδίες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης. Δυνάμει εἶναι τὰ περιστατικά πού ἀποφασίζουν τελικά: πρῶτα, ἡ συνεχὴς ἐπανάλαμβανόμενη πείρα, πῶς τὸ κεφάλαιο ὅταν ὑπαχθεῖ στὸν κρατικὸ ἔλεγχο σέ ὁρισμένα μόνο σημεία τῆς κοινωνικῆς περιφέρειας ἀποζημιώνεται τόσο πῶς ἀπεριόριστα στὰ ἄλλα σημεία³¹³. δεύτερο, ἡ κρυστάλλωση τῶν ἴδιων τῶν κεφαλαιοκρατῶν γιὰ ἰσότητα στοὺς ὁρους συναγωνισμού, δηλ. γιὰ ἰσότητα στοὺς περιορισμούς τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας³¹⁴. Ὡς ἀκούσουμε πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα δυὸ καρδιοχτύπια. Οἱ κύριοι Οὐ. Κούκλυ (ἐργοστασιάρχες καρφιών, ἄλυσιδων κλπ. στὸ Μπρίστολ) εἰσήγαγαν ἐθελοντικά στὴν ἐπιχείρησή τους τὸν περιορισμὸ τῆς ἐργασίας ἡμέρας. «Ἐπειδὴ στὰ γειτονικά ἐργοστάσια συνεχίζεται τὸ παλιὸ ἀρρυθμιστὸ σύστημα, εἶναι ἐκτεθειμένοι στὴν ἀδικία νὰ βλέπουν νὰ δλεάζονται (enticed) οἱ ἀνήλικοι πού ἐργάζονται σ' αὐτοὺς καὶ νὰ πηγαίνουν νὰ ἐργάζονται ἄλλου ὕστερα ἀπὸ τίς 6 τὸ βράδυ». «Αὐτὸ—λένε φυσικά—εἶναι ἀδικία σέ βάρος μας καὶ ζημιά, γιατί ξαντλεῖ ἕνα μέρος τῆς δυνάμεις τῶν ἀνήλικων πού ἡ ἐπικαρπία της μᾶς ἀνήκει ὁλόκληρη»³¹⁵. Ὁ κ. Τζ. Σίμφον (Paper-Box Bag maker [ἐργοστασιάρχης χαρτοσακούλων καὶ κουτιῶν], London) δήλωσε στὰ μέλη τῆς «Children's Employment Commission» ὅτι: «Εἶναι ἔτοιμος νὰ ὑπογράψει ὁποιαδήποτε αἴτηση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων γιὰ τὰ ἐργοστάσια. Ὅπως ὁμως ἔχουν τὰ πράγματα σήμερα, αἰσθάνεται πάντα ἀνήσυχος τὸν ἑαυτὸ του τὴ νύχτα («he always felt restless at night»), ὕστερα ἀπὸ τὸ κλείσιμο τοῦ ἐργοστασίου του, ὅταν σκέφτεται πῶς ἄλλοι θὰ ἐργάζονταν περισσότερο καὶ θὰ τοῦ ἤρπαζαν τίς παραγγελίες μπροστὰ ἀπὸ τὴ μύτη του»³¹⁶. «Θάταν ἀδικία—λέει συνοψίζοντας ἡ «Children's Employment Commission»—γιὰ τοὺς μεγάλους ἐπιχειρηματίες νὰ ὑπαχθοῦν τὰ ἐργοστάσια τους στὴ ρύθμιση τῆς ἐργασίας ἡμέρας, τὴ στιγμή πού στὸν ἴδιο τὸν κλάδο τους ἡ μικρὴ ἐπιχείρηση δέν ὑπόκειται σέ κανένα νομοθετικὸ περιορισμὸ τῶν ὥρων ἐργασίας. Στὴν ἀδικία τῶν ἄνισων ὥρων συναγωνισμού, πού ἀπορρέει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὰ μικρὰ ἐργαστήρια δέν περιορίζονται οἱ ὥρες ἐργασίας, θὰ προστίθονταν καὶ τὸ ἄλλο μειονέκτημα γιὰ τοὺς μεγάλους ἐργοστασιάρχες, ὅτι ἡ προσφορά τῆς ἐργασίας τῶν ἀνήλικων καὶ τῶν γυναικῶν θ' ἀπόκλινε πρὸς τὰ ἐργαστήρια πού τάχει φρεισθεῖ ὁ νόμος. Τέλος, τὸ γεγονός αὐτὸ θάδινε ἀφορμὴ

ν' αὐξηθοῦν τὰ μικρὰ ἐργαστήρια, πού σχεδὸν χωρὶς ἐξαίρεση εἶναι τὰ λιγότερο εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν υγεία, τὴν ἀνεση, τὴ διαπαιδαγώγηση καὶ τὴ γενικὴ καλυτέρευση τῆς κατάστασης τοῦ λαοῦ»³¹⁷.

Στὴν τελικὴ τῆς ἔκθεσης ἡ «Children's Employment Commission» προτείνει νὰ ὑπαχθοῦν στὸ νόμο γιὰ τὰ ἐργοστάσια πάνω ἀπὸ 1 400 000 παιδιὰ, νέοι καὶ γυναῖκες, πού κάπνουν τοὺς μισοὺς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἐκμεταλλεύονται στὴ μικρὴ παραγωγή καὶ στὴ δουλιὰ στὸ σπίτι³¹⁸. «Ἄν—λέει ἡ ἐπιτροπὴ—ἡ βουλὴ ψήφισε τὴν πρότασή μας σ' ὅλη τὴν ἔκταση, δέ χωράει ἀμφιβολία, ὅτι μιὰ τέτια νομοθεσία θὰ ἀσκοῦσε τὴν πῶς εὐεργετικὴ ἐπίδραση ὅχι μόνο στοὺς νέους καὶ τοὺς ἀδύνατους, μέ τοὺς ὁποίους προπαντὸς ἀσχολεῖται, μὰ καὶ στὴν ἀκόμα μεγαλύτερη μάζα τῶν ἐνῆλικων ἐργατῶν, πού ὑπάγονται ἄμεσα (γυναῖκες) καὶ ἕμμεσα (ἄνδρες) στὴ σφαῖρα δράσεως της. Θὰ τοὺς ἐπέβαλλε ταχτικές καὶ περιορισμένες ὥρες ἐργασίας· θὰ διαφύλαγε καὶ θὰ συσώρωνε τὸ ἀπόθεμα τῆς σωματικῆς δυνάμεις, πού τόσο πολὺ ἐξαρτῆται ἀπ' αὐτὴν ἡ δικὴ τους εὐημερία καὶ ἡ εὐημερία τῆς χώρας θὰ προστάτευε τὴν ἀναπτυσσόμενη γενεὰ ἀπὸ τὴν ὑπερκόπωση στὰ μικρὰ τῆς χρόνια, πού ὑποσκάπτει τὴ σωματικὴ τῆς διάπλαση καὶ ὁδηγεῖ σέ πρόωρο μαρasmus· τέλος, θὰ πρόσφερε, τουλάχιστο ὥς τὸ 13ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους, τὴν εὐκαιρία τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης καὶ ἔτσι θάβαζε τέρας στὴν ἀπίστευτὴ ἀμάθεια πού περιγράφεται τόσο πιστὰ στίς ἐκθέσεις τῆς ἐπιτροπῆς καὶ πού δέν μπορεῖ νὰ τὴν ἀντικρύσει κανεὶς παρὰ μόνο μέ πολὺ μεγάλου πόνου καὶ μέ βαθύ αἰσθημα ἐθνικῆς ταπείνωσης»³¹⁹. Ἡ κυβέρνησις τῶν τότε στὸ λόγῳ τοῦ θρόνου τῆς 5 τοῦ Φλεβάρη 1867 ἀνάγγειλε ὅτι ἔχει διατυπώσει σέ «bills» [νομοσχέδια] τίς προτάσεις^{319a} τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ βιομηχανία. Γιὰ νὰ τὸ

³¹⁷ «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XXV, ἀριθ. 165—167. Γιὰ τὰ πλεονεκτήματα τῆς μεγάλης παραγωγῆς σέ σύγκριση μέ τὴ μικροσκοπικὴ παραγωγὴ πρβλ. «Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. 13, ἀριθ. 144· σελ. 25, ἀριθ. 121· σελ. 26, ἀριθ. 125· σελ. 27, ἀριθ. 140 κλπ.

³¹⁸ Οἱ βιομηχανικοὶ κλάδοι πού πρέπει νὰ ὑπαχθοῦν στὸ νόμο γιὰ τὰ ἐργοστάσια εἶναι οἱ παρακάτω: ἡ ντυματοποιία, ἡ καλτσοποιία, ἡ χορτοπλεχτική, ἡ μανουφακτούρα ἱματισμοῦ μέ τὰ πολυδριθμία εἶδη της, ἡ κατασκευὴ τεχνητῶν λουλουδιῶν, ἡ ὑποδηματοποιία, ἡ πιλοποιία καὶ ἡ γαντοποιία, ἡ ραφτική, ὅλα τὰ ἐργοστάσια μετὰ τοῦ ὅτις ὑψικάμινους ὡς τὰ καρφοβελονοποιεῖα κλπ., ἡ χαρτοποιία, ἡ ὑαλοφυγία, ἡ καπνοβιομηχανία, ἡ βιομηχανία ἐλαστικῶν, ἡ σειριοποιία (γιὰ τὴν ὑφαντουργία), ἡ χειροτεχνικὴ ταπητουργία, ἡ μανουφακτούρα ὁμπρελῶν, ἡ κατασκευὴ ἀδραχτιῶν καὶ καρουλῶν, ἡ τυπογραφία, ἡ βιβλιοδεσία, τὸ ἐμπόριο γραφικῆς ὕλης (Stationery, ἐδῶ ἀνήκουν ἡ κυτιοποιία, ἡ χαρτογραφία, ἡ παραγωγὴ χρωμάτων γιὰ χάρτινα εἶδη κλπ.), ἡ σχοινοποιία, ἡ μανουφακτούρα στολιδιῶν ἀπὸ γαγάτη, τὰ τουβλοποιεῖα, ἡ χειροτεχνικὴ μεταξουργία, ἡ ὑφαντουργία τοῦ Κόβεντρ, τὰ ἐργοστάσια ἀλατιοῦ, κερῶν καὶ ταμμέντου, τὰ ἐργοστάσια ζάχαρης, τὰ ἐργοστάσια παξιμαδιῶν, διάφοροι κλάδοι κατεργασίας ξύλου καὶ ἄλλοι μικροὶ κλάδοι.

³¹⁹ «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XXV, ἀριθ. 169.

^{319a} «Factory Acts Extension Act [νόμος γιὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ νόμου γιὰ τὰ ἐργοστάσια] ψηφίστηκε στίς 12 τοῦ Αὐγούστου 1867. Ρυθμίζει τὴ δουλιὰ σ' ὅλα τὰ χυτήρια, τὰ σιδηουργεῖα καὶ τίς μανουφακτούρες μετάλλου, μαζὶ καὶ στὰ ἐργοστάσια κατασκευῆς μηχανῶν, ἔπειτα στίς μανουφακτούρες γυαλιοῦ,

³¹³ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 27, 32.

³¹⁴ Μπόλκλα στοιχεῖα γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὑπάρχουν στὰ «Reports of Insp. of Fact.».

³¹⁵ «Children's Employment Commission, 5th Report», σελ. X, ἀριθ. 35.

³¹⁶ Στὸ ἴδιο, σελ. IX, ἀριθ. 28.

κάνει αυτό χρειάστηκε ένα νέο είκοσάχρονο *experimentum in corpore vili* [πείραμα σέ ζωντανό σώμα χωρίς αξία]. Τό 1840 κιόλας είχε διοριστεί μιά κοινοβουλευτική επιτροπή για νά εξετάσει τήν εργασία τών παιδιών. Ἡ ἔκθεσή της τοῦ 1842 εἶχε ξεδιπλώσει σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Ν. Οὐ. Σένιορ «τήν πιό φοβερή εἰκόνα πλεονεξίας, ἐγωισμού καί ἀγριότητος τών κεφαλαιοκρατῶν καί τών γονέων, ἀθλιότητος, ἐξευτελισμοῦ καί καταστροφῆς τών παιδιῶν καί τών νέων, πού εἶχε δεῖ ποτέ ὁ κόσμος... Ἴσως νά φαντάζεται κανείς ὅτι ἡ ἔκθεση περιγράφει τίς ἀγριότητες κάποιας περασμένης ἐποχῆς. Δυστυχῶς ὅμως ὑπάρχουν ἐκθέσεις πού λένε πώς οἱ ἀγριότητες αὐτές συνεχίζονται πιό ἐντατικά ἀπό κάθε ἄλλη φορὰ. Μιά μπροσούρα πού ἔχει ἐκδόσει πρὶν δυό χρόνια ὁ Χάρντουικ λέει πώς οἱ καταχρήσεις πού καταγγέλλθηκαν τό 1842 ἐξακολουθοῦν καί σήμερα (τό 1863) νά βρίσκονται σέ πλεονεξία ἀνθιπση... Ἡ ἔκθεση αὕτη (τοῦ 1842) ἔμεινε χωρίς νά τήν προσέξει κανεῖς εἰκοσι δόκτα χρόνια, πού στό πέρασμά τους ἐπέτρεψαν νά γίνουν γονεῖς τῆς σημερινῆς γενεᾶς τά παιδιά ἐκεῖνα πού μεγάλωσαν χωρίς νάχουν τήν παραμικρότερη ἰδέα οὔτε ἀπ' αὐτό πού ἐμεῖς τό ὀνομάζουμε ἠθική, οὔτε ἀπό σχολική μόρφωση, θρησκεία ἢ φυσική οἰκογενειακή ἀγάπη»³²⁰.

Στό μεταξύ εἶχε ἀλλάξει ἡ κοινωνική κατάσταση. Ἡ βουλή δέν τόλμησε ν' ἀποκρούσει τά αἰτήματα τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1863, ὅπως εἶχε κάνει προηγουμένῳ μέ τά αἰτήματα τοῦ 1842. Γιαυτό τό 1864 κιόλας, ὅταν ἡ ἐπιτροπή εἶχε δημοσιέψει μόνο ἓνα μέρος τών ἐκθέσεων της, στοὺς νόμους πού ὑπαγόταν ἡ ὑφαντουργία ὑπάρχθηκαν καί οἱ παρακάτω κλάδοι: ἡ βιομηχανία χωμάτων ἐιδῶν (μαζί καί ἡ ἀγχειοπλαστική), ἡ ταπητουργία, ἡ παραγωγή σπῆρων, φυσισγγίων καί καψουλίων, καθὼς καί τό ψαλίδισμα βελούδινων ὑφασμάτων. Στό λόγο τοῦ θρόνου τῆς 5 τοῦ Φλεβάρη 1867 ἡ τότε κυβέρνηση τών τόρων ἀνήγγειλε καινούργια νομοσχέδια, στηριγμένα στίς τελικές προτάσεις τῆς ἐπιτροπῆς πού στό μεταξύ τό 1866 εἶχε ὀλοκληρώσει τό ἔργο της.

Στίς 15 τοῦ Αὐγούστου 1867 ἐπικυρώθηκε ἀπό τό βασιλιά ὁ Factory Acts Extension Act, καί στίς 21 τοῦ Αὐγούστου ὁ Workshops' Regulation Act [νόμος πού ρυθμίζει τή δουλιὰ στά ἐργαστήρια]. Ὁ πρῶτος νόμος ρυθμίζει τοὺς μεγάλους, ὁ δεύτερος τοὺς μικροὺς κλάδους.

Ὁ Factory Acts Extension Act ρυθμίζει τίς ὑψικάμινους, τά σιδηρουργεῖα καί χαλκουργεῖα, τά χυτήρια, τά ἐργοστάσια μηχανουργίας,

χαρτιοῦ, γουταπέρκας, καουτσούκ καί καπνοῦ, στά τυπογραφεῖα καί βιβλιοδετεῖα, καί τέλος σ' ὅλα τά ἐργαστήρια πού ἀπασχολοῦν πάνω ἀπὸ 50 ἄτομα. — Ὁ Hours of Labour Regulation Act [νόμος γιά τή ρύθμιση τοῦ χρόνου ἐργασίας] ψηφίστηκε στίς 17 τοῦ Αὐγούστου 1867. Ὁ νόμος αὐτός ρυθμίζει τίς ὥρες ἐργασίας στά μικρά ἐργαστήρια καί στή λεγόμενη δουλιὰ στό σπίτι.

Στό II τόμο θά ἐπανεέλθω σ' αὐτοὺς τοὺς νόμους, στό νέο Mining Act [νόμος γιά τὰ μεταλλεῖα] τοῦ 1872 κλπ.

³²⁰ Senior: «Social Science Congress» [Edinburgh 1863], σελ. 55—58.

τά ἐργαστήρια μετάλλου, τά ἐργοστάσια γουταπέρκας, χαρτιοῦ, γυαλιοῦ καί καπνοῦ, ἔπειτα τά τυπογραφεῖα καί τά βιβλιοδετεῖα καί γενικά ὅλα τά βιομηχανικά ἐργαστήρια αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὅπου ἀπασχολοῦνται ταυτόχρονα 50 καί πάνω πρόσωπα τουλάχιστον 100 μέρες τό χρόνο.

Γιά νά δόσουμε μιάν εἰκόνα γιά τήν ἔκταση τοῦ τομέα πού ἀγκαλιάζει ὁ νόμος αὐτός παραθέτουμε μερικές ἀπὸ τίς διατάξεις πού περιέχει:

«Χειροτεχνία (σύμφωνα μ' αὐτό τό νόμο) εἶναι ὁποιαδήποτε ἐργασία πού γίνεται μέ τό χέρι καί πού ἀσκεῖται σάν ἐπάγγελμα ἢ πρὸς πορίσμον κατά τήν κατασκευή ἢ γιά τήν κατασκευή, τή μεταποίηση, τή διακόσμηση, τήν ἐπισκευή ἢ τήν ἀποπεράτωση κάποιου εἴδους ἢ ἐνός μέρους αὐτοῦ τοῦ εἴδους μέ σκοπό τήν πούλησή του.

Ἐργαστήρι εἶναι ὁποιοδήποτε δωμάτιο ἢ χώρος, στεγασμένος ἢ ὑπαίθριος, ὅπου ἀσκεῖται κάποια „χειροτεχνία“ ἀπὸ ὁποιοδήποτε παιδί, νεαρό ἐργάτη ἢ γυναῖκα, καί ὅπου τό πρόσωπο πού ἀπασχολεῖ αὐτό τό παιδί, τό νεαρό ἐργάτη ἢ τή γυναῖκα ἔχει τό δικαίωμα τῆς εἰσόδου καί τοῦ ἐλέγχου.

Ἀπασχολούμενος εἶναι ὁ ἐργαζόμενος σέ μιὰ „χειροτεχνία“ ἀδιάφορο ἂν ἐργάζεται μέ μισθό ἢ χωρίς μισθό, κάτω ἀπὸ τήν ἐπίβλεψη ἐνός μάστορα ἢ ἐνός ἀπὸ τοὺς γονεῖς, ὅπως καθορίζεται πιό κάτω.

Γονεῖς εἶναι ὁ πατέρας, ἡ μητέρα, ὁ κηδεμόνας ἢ ἄλλο πρόσωπο πού ἀσκεῖ τήν κηδεμονία ἢ τόν ἔλεγχο πάνω σέ κάποιο... παιδί ἢ νεαρό ἐργάτη».

Τό ἀρθρο 7 πού προβλέπει τίς ποινές γιά τήν ἀπασχόληση παιδιῶν, νεαρῶν ἐργατῶν καί γυναικῶν κατά παράβαση τών διατάξεων αὐτοῦ τοῦ νόμου καθορίζει πρόστιμα ὄχι μόνο γιά τόν ἰδιοκτήτη τοῦ ἐργαστηρίου, ἀδιάφορο ἂν πρόκειται γιά γονιό ἢ ὄχι, μά ἀκόμα καί γιά «τοὺς γονεῖς ἢ τά ἄλλα πρόσωπα πού ἔχουν ὑπὸ τήν προστασία τους τό παιδί, τό νεαρό ἐργάτη ἢ τή γυναῖκα, ἢ πού ἔχουν ἄμεσο ὄφελος ἀπὸ τήν ἐργασία τους».

Ὁ Factory Acts Extension Act, πού ἀφορᾷ τίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις, ὑστερεῖ σέ σχέση μέ τό νόμο γιά τά ἐργοστάσια, γιατί περιέχει πλῆθος ἀπὸ ἄθλιας διατάξεις ἐξαρέσεων καί δειλούς συμβιβασμούς μέ τοὺς κεφαλαιοκράτες.

Ὁ Workshops' Regulation Act, οἰκτρός σ' ὅλες του τίς λεπτομέρειες, ἔμεινε νεκρὸ γράμμα στά χέρια τών δημοτικῶν καί τοπικῶν ἀρχῶν, πού εἶχαν ἐπωρτισθεῖ μέ τήν ἐφαρμογή του. Ὄταν τό 1871 ἡ βουλή τοὺς ἀφαίρεσε αὕτη τήν ἐξουσιοδότηση γιά νά τή μεταβιβάσει στοὺς ἐπιθεωρητές ἐργασίας, πού ὁ τομέας τους ἐπίβλεψης αὔξανε ἔτσι μέ μιὰς κατὰ 100 000 καί πάνω ἐργαστήρια καί κατὰ 300 τουβλοποιεῖα, φρόντισαν ν' αὐξηθεῖ τό προσωπικό τους μονάχα.

κατά όχτώ βοηθούς, τή στιγμή πού ήδη ήταν πάρα πολύ ολιγάριθμο³²¹.

Αυτό λοιπόν πού χτυπάει στό μάτι σέ τούτη τήν αγγλική νομοθεσία τοῦ 1867 εἶναι, ἀπό τή μιᾶ, ἡ ἀνάγκη πού ἐπέβαλε στή βουλή τῶν κυρίαρχων τάξεων νά πάρει κατ' ἀρχήν τόσο ἐξαιρετικά καί σέ τόσο μεγάλη κλίμακα μέτρα ἐναντίον στίς ὑπερβολές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης, καί ἀπό τήν ἄλλη, ὁ μεσοβέζικος χαρακτήρας, ἡ ἀποστοροφή καί ἡ mala fides [ἡ κακή πίστη] μέ τίς ὁποῖες πῆρε ἀντά τά μέτρα.

Ἡ ἐξεταστική ἐπιτροπή τοῦ 1862 πρότεινε ἐπίσης μιᾶ νέα ρύθμιση στήν ἐξορυκτική βιομηχανία, μιᾶ βιομηχανία, πού διαφέρει ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες στό ὅτι σ' αὐτήν συμβαδίζουν τά συμφέροντα τῶν γαιοκτημόνων καί τῶν βιομηχανῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ ἀντίθεση αὐτῶν τῶν συμφερόντων εἶχε εὐνοήσει τήν ἐργοστασιακή νομοθεσία: ἡ ἀπουσία αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης εἶναι ἀρκετή γιά νά ἐξηγήσει τήν κωλυσιεργία καί τίς ὑπέκφυγες στή νομοθεσία γιά τά ὄρυχεα.

Ἡ ἐξεταστική ἐπιτροπή τοῦ 1840 εἶχε κάνει τόσο φρικιαστικές καί ἐξοργιστικές ἀποκαλύψεις καί εἶχε προκαλέσει τέτοιο σκάνδαλο μπρός σ' ὅλη τήν Εὐρώπη, πού ἡ βουλή χρειάστηκε νά καθυστερήσει τή συνειδητοποίηση τῆς μέ τῷ Mining Act [νόμος γιά τά ὄρυχεα] τοῦ 1842, πού περιοριζόταν μόνο στό νά ἀπαγορεύει γιά γυναῖκες καί παιδιά κάτω ἀπό 10 χρονῶν τήν ἐργασία σέ ὑπόγειους χώρους.

Ἐπειτα ἀκολούθησε τό 1860 ὁ Mines' Inspection Act [νόμος γιά τήν ἐπιθεώρηση τῶν ὄρυχείων], σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο τά ὄρυχεα θά τά ἐπιθεωροῦν εἰδικά διορισμένοι δημόσιοι ὑπάλληλοι, καί δέ θά ἐπιτρέπεται ν' ἀπασχολοῦνται σ' αὐτά ἀγόρια ἀπό 10 ὡς 12 χρονῶν, ἐκτός ἂν ἔχουν πιστοποιητικό σχολείου ἢ ἂν ἔχουν φοιτήσει ὁρισμένο ἀριθμό ὥρῶν σέ σχολεῖο. Ὁ νόμος αὐτός ἔμεινε πέρα γιά πέρα νεκρό γράμμα ἐξαιτίας τοῦ διορισμοῦ ἑνός γελοῖα μικροῦ ἀριθμοῦ ἐπιθεωρητῶν, ἐξαιτίας τῆς ἐλάχιστης ἀρμοδιότητάς τους καί γιά ἄλλους λόγους πού θά ἐξηγηθοῦν πιό λεπτομερεῖακά στήν πορεία τῆς ἀνάλυσής μας.

Μιά ἀπό τίς νεότερες Γαλανές Βίβλους γιά τά ὄρυχεα εἶναι ἡ «Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23 July 1866». Εἶναι τό ἔργο μιᾶς ἐπιτροπῆς ἀπό μέλη τῆς Κάτω Βουλῆς, πού εἶχε ἐξουσιοδοτηθεῖ νά καλέσει καί ν' ἀνακρίνει μάρτυρες. Πρόκειται γιά ἕνα χοντρό τόμο, ὅπου ἡ ἴδια ἡ «ἐκθεση» ἀποτελεῖται μόνο ἀπό πέντε ἀράδες πού λένε: ἡ ἐπιτροπή δέν ἔχει νά προσθέσει τίποτα καί πρέπει ν' ἀνακριθοῦν κι ἄλλοι ἀκόμα μάρτυρες!

Ὁ τρόπος ἐξέτασης τῶν μαρτύρων θυμίζει τίς cross examinations

³²¹ Τό προσωπικό τῆς Ἐπιθεώρησης ἐργασίας ἀποτελοῦνταν ἀπό 2 ἐπιθεωρητές, 2 βοηθοῦς-ἐπιθεωρητές καί 41 ὑποεπιθεωρητές. Τό 1871 διορίστηκαν κι ἄλλοι ὅγτι ὑποεπιθεωρητές. Τά συνολικά ἔξοδα γιά τήν ἐφαρμογή τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια στήν Ἀγγλία, τή Σκωτία καί τήν Ἰρλανδία ἦταν τό 1871—1872 μόνο 25 347 λίρ. σ.τ. μαζί μέ τά δικαστικά ἔξοδα γιά τίς δίκες τῶν ἐπιχειρηματιῶν πού παράβαιναν τόν νόμο.

[κατ' ἀντιπαράσταση ἀνακρίσεις] στά ἀγγλικά δικαστήρια, ὅπου ὁ δικηγόρος μέ ἀναίσχυντες, παραπειστικές, διασταυρούμενες καί πλάγιες ἐρωτήσεις προσπαθεῖ νά σαστίσει τό μάρτυρα καί νά διαστρέψει τά λόγια του. Τό ρόλο τῶν δικηγόρων τόν παίζουν ἐδῶ οἱ ἴδιοι οἱ βουλευτές, τά μέλη τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς, πού ἀνάμεσά τους βρίσκονται καί ἰδιοχτῆτες καί ἐκμεταλλεῖς ὄρυχείων. Μάρτυρες εἶναι ἐργάτες ὄρυχείων, συνήθως ἀνθρακορυχείων. Ὅλη ἡ κωμωδία εἶναι πάρα πολύ χαρακτηριστική γιά τό πνεῦμα τοῦ κεφαλαίου καί γι' αὐτό δέν μπορούμε νά μήν παραθέσουμε ἐδῶ μερικά κομμάτια. Γιά μεγαλύτερη εὐκολία δίνω τά ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας κτλ. κατά κεφάλαια. Ὑπενθυμίζω ὅτι στίς ἀγγλικές Γαλανές Βίβλους ἡ ἐρώτηση καί ἡ ὑποχρεωτική ἀπάντηση εἶναι ἀριθμημένες καί ὅτι οἱ μάρτυρες πού παραθέτουμε ἐδῶ τίς καταθέσεις τους εἶναι ἐργάτες ἀνθρακορυχείων.

1. *Ἀπασχόληση τῶν ἀνηλίκων ἀπό 10 χρονῶν καί πάνω στά ὄρυχεα*.—Ἡ ἐργασία μαζί μέ τόν ὑποχρεωτικό δρόμο ἀπό τό σπίτι στό ὄρυχεο κι ἀπό τό ὄρυχεο στό σπίτι βαστάει συνήθως 14 ὡς 15 ὥρες καί σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις περισσότερο, ἀπό τίς 3, 4, 5 ἢ ὥρα τό πρωί ὡς τίς 4 μέ 5 τό ἀπόγευμα (ἀριθ. 6, 452, 83). Οἱ ἐνήλικοι ἐργάτες ἐργάζονται σέ δύο βάρδιες, ἡ 8 ὥρες, γιά τούς ἀνηλικούς ὅμως δέ γίνεται ἀλλαγὴ βάρδιας γιά λόγους οἰκονομίας (ἀριθ. 80, 203, 204). Τά μικρότερα παιδιά χρησιμοποιοῦνται κυρίως γιά ν' ἀνοιγοκλείνουν τίς πόρτες στά διάφορα τμήματα τοῦ ὄρυχείου, τά μεγαλύτερα σέ βαριές δουλιές, στή μεταφορά τοῦ κάρβουνου κλπ. (ἀριθ. 122, 739, 740). Οἱ πολλές ὥρες δουλιᾶς κάτω ἀπό τή γῆ βαστᾶνε ὡς τό 180 ἢ 220 ἔτος τῆς ἡλικίας τους, ὅποτε γίνεται τό πέραςμα στήν καθάρσι δουλιὰ τοῦ ἀνθρακορύχου (ἀριθ. 161). Τά παιδιά καί οἱ νέοι τσακίζονται σήμερα στή δουλιὰ περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη προηγούμενη περίοδο (ἀριθ. 1663—1667). Οἱ ἐργάτες ὄρυχείων ζητοῦν σχεδόν ὁμόφωνα νά ψηφιστεῖ ἕνας νόμος πού ν' ἀπαγορεύει τή δουλιὰ στά ὄρυχεα γιά παιδιά κάτω ἀπό 14 χρονῶν. Καί ὁ Χέσσον Βίβιν (πού ὁ ἴδιος εἶναι ἐκμεταλλεὺς ὄρυχείου) ρωτᾷ τώρα: «Μήπως τό αἴτημα αὐτό δέν ἐξαρτεῖται ἀπὸ τή μεγαλύτερη ἢ μικρότερη φτώχεια τῶν γονέων;»—Ἐπειτα ρωτᾷ ὁ μίστερ Μπριούτς: «Δέ θάταν σκληρό ν' ἀφαιρεθεῖ ὁ πόρος αὐτός ἀπὸ τίς οἰκογένειες, πού δέν ἔχουν πατέρα ἢ πού ὁ πατέρας εἶναι ἀνάπηρος κλπ.; Κι ἐξάλλου πρέπει νά ἐπικρατεῖ ἕνας γενικός κανόνας. Θέλετε σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ν' ἀπαγορεύσετε τήν ὑπόγεια ἐργασία γιά παιδιά κάτω ἀπὸ 14 χρονῶν;». Ἀπάντηση: «Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις» (ἀριθ. 107 ὡς 110). Βίβιν: «Ἄν ἀπαγορευτεῖ ἡ ἐργασία στά ὄρυχεα γιά παιδιά κάτω ἀπὸ 14 χρονῶν, δέ θάστελναν οἱ γονεῖς τὰ παιδιά τους σέ ἐργοστάσια;—Κανονικά, ὅχι» (ἀριθ. 174). Ἐργάτης: «Μοιάζει εὐκολὴ δουλιὰ τό ν' ἀνοιγοκλείνει κανεῖς τίς πόρτες. Πρόκειται ὅμως γιά πολύ βασανιστικὴ δουλιὰ. Κι ἂν ἀκόμα παραβλέψουμε τό συνεχές ρεῦμα, τό παιδί εἶναι σάν φυλακισμένο μέσα σ' ἕνα σκοτεινὸ κελὶ φυλακῆς». Ὁ αἰσὸς Βίβιν: «Τὴν ὥρα πού τό παιδί φυλάει τήν πόρτα δέν μπορεῖ νά διαβάξει ἂν ἔχει φῶς;—Πρῶτα θάπρεπε ν' ἀγοράζει μέ

δικά του λεφτά τα κεριά. Χώρια απ' αυτό όμως δε θά τοῦ ἐπιτρέπεται νά διαβάξει. Βρίσκεται ἐκεῖ γιά νά κοιτάξει τή δουλιὰ του, ἐκτελεῖ ἕνα καθήκον. Ποτέ δέν εἶδα ἕνα παιδί νά διαβάξει μέσα στό δρυχεῖο» (ἀριθ. 139, 141, 143, 158, 160).

2. *Ἐκπαίδευση.*—Οἱ ἐργάτες δρυχείων ζητοῦν νά ψηφιστεῖ ἕνας νόμος πού νά ἐπιβάλλει τήν ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση γιά τά παιδιά, ὅπως γίνεται στό ἐργοστάσιο. Δηλώνουν πώς εἶναι καθαρά χιμαιρική ἡ διάταξη τοῦ νόμου τοῦ 1860, πού λέει ὅτι χρειάζονται σχολικά πιστοποιητικά γιά νά χρησιμοποιοῦνται παιδιά 10—12 χρονῶν. Ἡ «καταπονητική» μέθοδος ἀνάκρισης πού ἐφαρμόζουν οἱ καπιταλιστές ἀνακριτές γίνεται ἐδῶ πραγματικά ἀστεία. «Ὁ νόμος χρειάζεται περισσότερο ἐνάντια στούς ἐπιχειρηματίες ἢ ἐνάντια στούς γονεῖς;—Ἐνάντια καί στούς δυό» (ἀριθ. 115). «Περισσότερο ἐνάντια στούς πρώτους ἢ ἐνάντια στούς δεύτερους;—Πώς ν' ἀπαντήσω σ' αὐτή τήν ἐρώτηση;» (ἀριθ. 116). «Ἐκδηλώνουν οἱ ἐπιχειρηματίες καμιά τάση νά προσαρμόσουν τίς ὥρες δουλιᾶς στή σχολική ἐκπαίδευση;—Ποτέ» (ἀριθ. 137). «Καλύτερουν οἱ ἐργάτες δρυχείων κατοπινά τήν ἀγωγή τους;—Γενικά γίνονται χειρότεροι ἀποχτοῦν κακές συνήθειες ἀρχίζουν τό πιό καί τόν τζόγο καί ἄλλα παρόμοια καί πάνε πέρα γιά πέρα χαμένοι» (ἀριθ. 211). «Γιάτί νά μή στέλνονται τά παιδιά σέ νυχτερινά σχολεῖα;—Στίς περισσότερες ἀνθρακοφόρες περιφέρειες δέν ὑπάρχουν νυχτερινά σχολεῖα. Τό κύριο ὅμως εἶναι πώς ἀπό τήν ὑπερβολική δουλιὰ εἶναι τόσο ἐξαντλημένα, πού ἀπό τήν κόρυση δέν μποροῦν ν' ἀνοίξουν τά μάτια τους» (ἀριθ. 454). «Λοιπόν—συμπεραίνει ὁ ἀστός—εἰστε ἐνάντια στήν ἐκπαίδευση;—Πρός θεοῦ, ὄχι, ἀλλά», κλπ. «Ὁ νόμος τοῦ 1860 δέν ὑποχρεώνει τοὺς ἰδιοκτῆτες δρυχείων νά ζητᾶνε σχολικά πιστοποιητικά, ὅταν χρησιμοποιοῦν παιδιά ἀπό 10 ὡς 12 χρονῶν;—Ὁ νόμος—ναί, ὅμως οἱ ἐπιχειρηματίες δέν τό κάνουν αὐτό». «Κατά τή γνώμη σας δέν ἔχει ἐφαρμοστῇ γενικά αὐτή ἡ διάταξη τοῦ νόμου;—Δέν ἐφαρμόζεται καθόλου» (ἀριθ. 443, 444). «Δείχνουν μεγάλο ἐνδιαφέρον οἱ ἐργάτες δρυχείων γιά τό ζήτημα τῆς ἐκπαίδευσης;—Στή μεγάλη τους πλειοψηφία» (ἀριθ. 717). «Νοιάζουν γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου;—Στή μεγάλη τους πλειοψηφία» (ἀριθ. 718). «Γιάτί λοιπόν δέν ἐπιβάλλουν τήν ἐφαρμογή του;—Τυχαίνει ἕνας ἐργάτης νά θέλει ν' ἀρνηθεῖ τήν χρησιμοποίησιν παιδιῶν χωρίς σχολικό πιστοποιητικό, μά τότε γίνεται ἐπισημασμένος ἄνθρωπος (a marked man)» (ἀριθ. 720). «Ποιός τόν ἐπισημαίνει;—Ὁ ἐπιχειρηματίας του» (ἀριθ. 721). «Δέν πιστεύω νά νομίζετε ὅτι οἱ ἐπιχειρηματίες θά κατάτρεχαν ἕναν ἄνθρωπο, ἐπειδή ὑπακούει στό νόμο.—Νομίζω ὅτι θά τόκαναν» (ἀριθ. 722). «Γιάτί οἱ ἐργάτες δέν ἀρνοῦνται νά χρησιμοποιήσουν τέτια παιδιά;—Ἡ ἐκλογή δέν ἀφίνεται σ' αὐτούς» (ἀριθ. 723). «Ζητᾶτε τήν ἐπέμβαση τῆς βουλῆς;—Ἄν πρόκειται νά γίνει κάτι τό ἀποτελεσματικό γιά τήν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τῶν ἐργατῶν δρυχείων, πρέπει νά γίνει ἀπό τή βουλή μέ ἀναγκαστικό νόμο» (ἀριθ. 1634). «Πρέπει νά ἰσχύει αὐτό γιά τά παιδιά ὅλων τῶν ἐργατῶν τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἢ μόνο γιά τά παιδιά τῶν ἐργατῶν δρυχείων;—Ἐγώ βρίσκομαι ἐδῶ γιά νά μιλή-

σω ἐξονόματος τῶν ἐργατῶν δρυχείων» (ἀριθ. 1636). «Γιάτί νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στά παιδιά τῶν δρυχείων καί σ' ἄλλα παιδιά;—Ἐπειδή ἀποτελοῦν ἐξαίρεση ἀπό τόν κανόνα» (ἀριθ. 1638). «Ἀπό ποιᾶν ἀποψη;—Ἀπό σωματική» (ἀριθ. 1639). «Γιάτί ἡ ἐκπαίδευση θά εἴχε μεγαλύτερη ἀξία γι' αὐτά, παρὰ γιά τ' ἀγρία ἄλλων κατηγοριῶν;—Δέ λέω ὅτι ἔχει γι' αὐτά μεγαλύτερη ἀξία, ἀλλά ἐξαιτίας τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας τους στό δρυχεῖα ἔχουν λιγότερες πιθανότητες ἐκπαίδευσης σέ ἡμερήσια ἢ κυριακάτικα σχολεῖα» (ἀριθ. 1640). «Δέν εἶναι ἀλήθεια πώς εἶναι ἀδύνατο νά χειρίζεται κανεῖς μέ τρόπο ἀπόλυτο ζητήματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους;» (ἀριθ. 1644). «Ὑπάρχουν ἀρκετά σχολεῖα στίς περιφέρειες;—Ὁχι» (ἀριθ. 1646). «Ἄν τό κράτος ζητοῦσε νά στέλνεται κάθε παιδί στό σχολεῖο, ἀπό πού θά βρίσκονταν τά σχολεῖα γιά ὅλα τά παιδιά;—Νομίζω πώς ἀπό τή στιγμή πού θά τό ἐπιβάλλουν αὐτό οἱ περιστάσεις, τά σχολεῖα θά ξεπηδήσουν μόνα τους» (ἀριθ. 1647). «Ἡ μεγάλη πλειοψηφία ὄχι μόνο τῶν παιδιῶν, μά καί τῶν ἐνήλικων ἐργατῶν δέν ξέρουν ἀνάγνωσι καί γραφή» (ἀριθ. 705, 726).

3. *Ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν.*—Εἶναι ἀλήθεια πώς ἀπό τό 1842 καί δῶ δέ χρησιμοποιοῦνται πιά ἐργάτριες σέ ὑπόγειες ἐργασίες, χρησιμοποιοῦνται ὅμως σέ ἐργασίες ἐπιφανείας, στό φόρτωμα τοῦ κάρβουνου κλπ., στό σύρσιμο τῶν κοφινῶν ὡς τίς διώρυγες καί τά σιδηροδρομικά βαγόνια, στή διαλογή τοῦ κάρβουνου κλπ. Στά τελευταῖα 3—4 χρόνια ἔχει αὐξηθεῖ πολύ ἡ χρησιμοποίησίν τους (ἀριθ. 1727). Πρόκειται συνήθως γιά γυναῖκες, θυγατέρες καί χήρες ἀνθρακορύχων ἀπό 12 ὡς 50 καί 60 χρονῶν (ἀριθ. 645, 1779, 1781). «Τί γνώμη ἔχουν οἱ ἐργάτες δρυχείων γιά τήν χρησιμοποίησιν γυναικῶν στό δρυχεῖα;—Ὅλοι τους τήν καταδικάζουν» (ἀριθ. 648). «Γιάτί;—Τή θεωροῦν ἐξευτελιστική γιά τό γυναικεῖο φύλο» (ἀριθ. 649). «Φοροῦν ἕνα ἰδὸς ἀνδρικά ρούχα. Σέ πολλές περιπτώσεις πνίγεται κάθε ντροπή. Πολλές γυναῖκες καπνίζουν. Ἡ δουλιὰ τους εἶναι τόσο βρώμικη, ὅσο καί ἡ δουλιὰ μέσα στά ἴδια τά δρυχεῖα. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν πολλές παντρεμένες γυναῖκες, πού δέν μποροῦν νά ἐκπληρῶνουν τά οἰκιακά τους καθήκοντα» (ἀριθ. 650—654, 701). «Μποροῦν οἱ χήρες νά βροῦν ἄλλου μιά τόσο ἐπικερδῆ ἀσχολία (8—10 σελίνια τήν ἐβδομάδα);—Δέν μπορῶ ν' ἀπαντήσω σ' αὐτό» (ἀριθ. 709, 708). «Καί ὅμως (καρδιά ἀπό πέτρα!) εἰστε ἀποφασισμένοι νά τοὺς κόψετε αὐτό τόν πόρο ζωῆς;—Ὅπωςδήποτε» (ἀριθ. 710). «Ἀπό πού προέρχεται αὐτή ἡ διάθεση;—Ἐμεῖς, οἱ ἐργάτες δρυχείων, σεβόμαστε τόσο τό ὠραῖο φύλο, πού δὲ θέλουμε νά τό βλέπουμε καταδικασμένο νά ἐργάζεται στό ἀνθρακορυχεῖα... Ἡ δουλιὰ αὐτή στό μεγαλύτερό της μέρος εἶναι πολύ βαριά. Πολλά απ' αὐτά τά κορίτσια κουβαλοῦν 10 τόννους τήν ἡμέρα» (ἀριθ. 1715, 1717). «Μήπως νομίζετε ὅτι οἱ ἐργάτριες πού δουλεύουν στό δρυχεῖα εἶναι πιό ἀνήθικες ἀπό τίς ἐργάτριες πού δουλεύουν σέ ἐργοστάσια;—Τό ποσοστὸ τῶν διεφθαρμένων εἶναι μεγαλύτερο απ' ὅτι στό κορίτσια τῶν ἐργοστασίων» (ἀριθ. 1732). «Ὡστε σεῖς δέν εἰστε εὐχαριστημένοι οὔτε καί μέ τήν κατάστασιν τῆς ἡθικῆς στό

εργοστάσια;—“Οχι» (ἀριθ. 1733). «Μήπως θέλετε νά απαγορεύετε καί τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν στά ἐργοστάσια;—“Οχι, δέν τό θέλω αὐτό» (ἀριθ. 1734). «Γιατί ὄχι;—Εἶναι πιά ἀξιοπρεπής καί πιά κατάλληλη γιά τό γυναικεῖο φύλο» (ἀριθ. 1735). «Καί ὅμως ἔχετε τή γνώμη πώς εἶναι βλαβερή γιά τήν ἠθικότητά τους;—“Οχι, ὄχι τόσο πολύ ὅσο ἡ δουλιὰ στό ὄρυχείο. Ἐξάλλου, δέ μιλῶ μόνο ἀπό ἠθική, μά καί ἀπό σωματική καί κοινωνική ἀποψη. Ὁ κοινωνικός ξεπεσμός τῶν κοριτσιῶν εἶναι ἀξιοθρήνητος καί ἔφτασε στό ἔπακρο. Ὅταν τά κορίτσια αὐτά γίνονται γυναῖκες τῶν ἀνθρακορύχων, οἱ ἄνδρες ὑποφέρουν πολύ ἀπό τόν ξεπεσμό αὐτό, πράγμα πού τούς διώχνει ἀπό τό σπίτι καί τούς ρίχνει στό πιετό» (ἀριθ. 1736). «Δέν ἰσχύει ὅμως τό ἴδιο καί γιά τίς γυναῖκες πού ἐργάζονται σέ ἐργοστάσια σιδηρουργίας;—Δέν εἶμαι σέ θέση νά μιλήσω γιά ἄλλους κλάδους» (ἀριθ. 1737). «Ποιά εἶναι ὅμως ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στίς γυναῖκες πού ἐργάζονται σέ ἐργοστάσια σιδηρουργίας καί σέ ἀνθρακορυχεῖα;—Δέν ἔχω ἀσκοληθεῖ μ' αὐτό τό ζήτημα» (ἀριθ. 1740). «Μπορεῖτε ν' ἀνακαλύψετε κάποια διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο κατηγορίες;—Δέν ἔχω ἐξακριβώσει τίποτα μέ βεβαιότητα γι' αὐτό τό ζήτημα, ξέρω ὅμως ἀπό τίς ἐπισκέψεις πού ἔκανα ἀπό σπίτι σέ σπίτι τήν ἐπαισθητή κατάσταση πραγμάτων στήν περιφέρειά μας» (ἀριθ. 1741). «Μήπως θά ἐπιθυμούσατε πολύ νά καταργήσετε τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν παντοῦ ὅπου ἡ ἐργασία αὐτή εἶναι ἐξευτελιστική;—Μάλιστα... τά καλύτερα αἰσθητά τῶν παιδιῶν πρέπει νά προέρχονται ἀπό τήν ἀνατροφή πού τοὺς δίνει ἡ μητέρα» (ἀριθ. 1750). «Μά αὐτό ἰσχύει καί γιά τήν ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν στή γεωργία;—Ἡ δουλιὰ αὐτή διαρκεῖ μόνο δύο ἐποχές τοῦ ἔτους, στή δουλιὰ μας ὅμως ἐργάζονται καί τίς τέσσερις ἐποχές» (ἀριθ. 1751). «Συχνά δουλεύουν μέρα καί νύχτα, βρεμένες ὡς τό κόκαλο, μέ τόν ὀργανισμό τους ἀδυνατισμένο καί μέ τσικισμένη τήν ὑγεία τους». «Δέν ἔχετε μελετήσει γενικά τό ζήτημα (τῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν);—Κοίταξα γύρω μου καί μπορῶ νά πῶ μονάχα πώς πουνθενά δέ βρῆκα κάτι πού νά μπορεῖ νά παραλληλιστεῖ μέ τή δουλιὰ τῶν γυναικῶν στά ἀνθρακορυχεῖα. Ἡ δουλιὰ αὐτή εἶναι γιά ἄνδρες καί μάλιστα δουλιὰ γιά γερούς ἄνδρες» (ἀριθ. 1753, 1793, 1794). «Ἡ καλύτερη μερίδα τῶν ἀνθρακορύχων, πού προσπαθοῦν ν' ἀνυψωθοῦν καί νά ἐξανθρωπιστοῦν, ἀπ' αὐτές νά βροῦν στήριγμα στίς γυναῖκες τους, τραβιοῦνται ἀπ' αὐτές πρὸς τά κάτω» (ἀριθ. 1808). Κι ἀφοῦ οἱ ἄστοί συνέχισαν τίς διασταυρούμενες καί πλάγιες ἐρωτήσεις τους, βγαίνει ἐπιτέλους στά φῶρα τό μυστικό τῆς «συμπόνιας» τους γιά τίς χῆρες, τίς φτωχές οἰκογένειες κλπ.: «Ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἀνθρακορυχείου διορίζει ὀρισμένους τζέντλεμαν γιά τήν ἐπίβλεψη καί ἡ πολιτική αὐτῶν εἶναι, γιά ν' ἀποσπάσουν συγκαταστήματα, νά προσπαθοῦν ὥστε νά γίνονται ὅλα πιά οἰκονομικά, καί τὰ ἐργαζόμενα κορίτσια παίρνουν 1 σελίνι ὡς 1 σελίνι καί 6 πένες τήν ἡμέρα, τή στιγμή πού ἕνας ἄνδρας θάπρεπε νά παίρνει 2 σελίνια καί 6 πένες» (ἀριθ. 1816).

4. *Ἔνορχοι νεκροσκόποι*.—«Σχετικά μέ τίς coroner's inquests [ἀνακρίσεις τῶν νεκροσκόπων] στήν περιφέρειά σας εἶναι οἱ ἐργάτες εὐχαριστημένοι μέ τή δικαστική διαδικασία ὅταν γίνονται ἀτυχήματα;—“Οχι, δέν εἶναι» (ἀριθ. 360). «Γιατί ὄχι;—Ἰδίως γιατί κάνουν ἐνόρκους ἀνθρώπους, πού δέν ἔχουν ἀπολύτως καμιά ἰδέα ἀπό ἀνθρακορυχεῖα. Ποτέ δέν τραβιοῦνται ἐργάτες, παρά μόνο σάν μάρτυρες. Γενικά στή δουλιὰ αὐτή παίρνουν μπακάληδες ἀπό τίς γειτονικές περιφέρειες, πού ἐπηρεάζονται ἀπό τοὺς ἰδιοκτήτες τῶν ὄρυχείων, τοὺς πελάτες τους, καί δέν καταλαβαίνουν οὔτε καν τίς τεχνικές ἐκφράσεις τῶν μαρτύρων. Ζητᾶμε ἕνα μέρος τῶν ἐνόρκων ν' ἀποτελεῖται ἀπό ἀνθρακορύχους. Συνήθως ἡ ἀπόφαση ἀντιφάσκει μέ τίς καταθέσεις τῶν μαρτύρων» (ἀριθ. 361, 364, 366, 368, 371, 375). «Δέν πρέπει οἱ ἔνορχοι νά εἶναι ἀμερόληπτοι;—Πῶς». «Θάταν ἀμερόληπτοι οἱ ἐργάτες;—Δέ βλέπω τοὺς λόγους γιατί νά μήν εἶναι ἀμερόληπτοι. Ξέρουν τά πράγματα». «Δέ θάχαν ὅμως τήν τάση νά ἐκδίδουν ἄδικες καί σκληρές ἀποφάσεις πρὸς ὄφελος τῶν ἐργατῶν;—“Οχι, δέν τό νομίζω» (ἀριθ. 378, 379, 380).

5. *Ψεύτικα μέτρα καί σταθμά κλπ.*—Οἱ ἐργάτες ζητᾶνε βδομαδιατική ἀντί δεκαπενθήμερη πληρωμή, μέτρομα τῆς παραγωγῆς σύμφωνα μέ τό βάρος της καί ὄχι σύμφωνα μέ τή χρηρητικότητα τῶν κοφινῶν σέ κυβικά, προστάσια ἀπὸ τή χρησιμοποίησι ψεύτικων βαρῶν κλπ. (ἀριθ. 1701). «Μήπως ὅταν τά κοφίνια τά μεγαλώνουν καταχρηστικά δέν μπορεῖ ὁ ἐργάτης νά ἐγκαταλείψει τό ὄρυχείο ὕστερα ἀπὸ 15μερη προειδοποίησι;—Μά κι ἂν πιάσει ἄλλοῦ δουλιὰ θά βρεῖ τήν ἴδια κατάστασι» (ἀριθ. 1701). «Μπορεῖ ὅμως νά ἐγκαταλείψει τή θέσι, ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ ἄδικο;—Ἐπικρατεῖ παντοῦ» (ἀριθ. 1702). «Μήπως ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ κάθε φορὰ νά ἐγκαταλείπει τή θέσι του ὕστερα ἀπὸ 15μερη προειδοποίησι;—Ναί» (ἀριθ. 1703). Καί ἡ ὑπόθεσι τέλειωσε.

6. *Ἐπιθεώρησι ὄρυχείων*.—Οἱ ἐργάτες δέν ὑποφέρουν μόνο ἀπὸ τὰ ἀτυχήματα πού προκαλοῦν οἱ ἐκρήξεις ἀερίων. «Ἐχουμε ἀκόμα νά παραπονεθοῦμε ἐξίσου καί γιά τόν κακὸ ἀρισμό τῶν ἀνθρακορυχείων, ἔτσι πού σ' αὐτά οἱ ἄνθρωποι μόλις καί μετὰ βίας μποροῦν κι ἀναπνεῖν: τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά γίνονται ἀνίκανοι γιά ὁποιαδήποτε ἐργασία. Ἔτσι λχ. ἴσα-ἴσα τοῦτες τίς μέρες στό τμήμα τοῦ ὄρυχείου, ὅπου ἐργάζομαι ἐγώ, ὁ μολυσμένος ἀέρας ἔριξε πολλοὺς ἐργάτες γιά ἑβδομάδες στό κρεβάτι. Οἱ κύριες στοές ἀερίζονται συνήθως ἀρκετά, ὄχι ὅμως τά μέρη ἴσα-ἴσα ὅπου ἐργαζόμαστε. Ἄν ἕνας ἐργάτης παραπονεθεῖ στὸν ἐπιθεωρητὴ ἐργασίας γιά τόν ἀρισμό, ἀπολύεται καί γίνεται „ἐπισημασμένος“ ἄνθρωπος, πού δέν μπορεῖ πιά νά βρεῖ πουνθενά ἄλλοῦ δουλιὰ. Ὁ „Mining inspecting Act“ [νόμος γιά τήν ἐπιθεώρησι ὄρυχείων] τοῦ 1860 εἶναι ἀπλὸ κουρελόχαρτο. Ὁ ἐπιθεωρητής —κι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιθεωρητῶν εἶναι πάρα πολύ μικρός— κάνει ἴσως κάθε 7 χρόνια μιὰ τυπικὴ ἐπίσκεψι. Ὁ δικός μας ἐπιθεωρητής εἶναι ἕνας τελείως ἀνίκανος ἐβδομηντάρης, στὸν ὁποῖο ὑπάγονται πάνω ἀπὸ 130 ἀνθρακορυχεῖα. Ἐχουμε ἀνάγκη ἀπὸ περισσότερους ἐπιθεωρητές

καί επιπλέον χρειάζομαστε καί υποεπιθεωρητές» (ἀριθ. 234 κ. έ.). «Μήπως θά πρέπει ή κυβέρνηση νά διατηρεῖ ἕναν τέτιο στρατό ἀπό επιθεωρητές, ὥστε νά μποροῦν νά κάνουν μόνοι τους ὅλα ὅσα ζητᾶτε, χωρὶς νά συγκεντρώνουν πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ἐργάτες;—Αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο, ὅμως τίς πληροφορίες πρέπει νάρχονται νά τίς παίρνουν οἱ ἴδιοι μέσα ἀπὸ τὰ ὄρυχεία» (ἀριθ. 280, 277). «Δέ νομίζετε ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα θάταν ἡ εὐθύνη (1) γιὰ τὸν ἀερισμὸ κλπ. ἀπὸ τοὺς ἰδιοχτῆτες τῶν ἀνθρακορυχείων νά φορτωθεῖ στοὺς κυβερνητικούς ὑπαλλήλους;—Καθόλου· δουλιὰ τους πρέπει νά εἶναι νά ἐπιβάλλουν τὴν τήρηση τῶν νόμων πού ὑπάρχουν κιόλας» (ἀριθ. 285). «Ὅταν μιλάτε γιὰ υποεπιθεωρητές, μήπως ἐννοεῖτε ἀνθρώπους μὲ λιγότερο μισθὸ καὶ κατώτερο χαρακτῆρα ἀπὸ τοὺς σημερινούς επιθεωρητές;—Καθόλου δέν ἐπιθυμῶ νά εἶναι κατώτεροι, ἂν μπορεῖτε νά βρεῖτε καλύτερους» (ἀριθ. 294). «Θέλετε περισσότερους επιθεωρητές ἢ μιὰ κατηγορία ἀνθρώπων κατώτερων ἀπὸ τοὺς επιθεωρητές;—Χρειάζομαστε ἀνθρώπους πού νά τριγυρνᾶνε οἱ ἴδιοι μέσα στὰ ὄρυχεία, ἀνθρώπους πού δέ φοβοῦνται γιὰ τὸ πετοῖ τους» (ἀριθ. 295). «Ἄν ἐκπληρωθεῖ ἡ ἐπιθυμία σας γιὰ επιθεωρητές χειρότερης ποιότητας, δέ θά δημιουργοῦσε κινδύνους τὸ γεγονός ὅτι θά τοὺς ἔλειπε ἡ ἱκανότητα κλπ.;—Ὅχι, εἶναι δουλιὰ τῆς κυβέρνησης νά τοποθετήσῃ κατάλληλα πρόσωπα» (ἀριθ. 297). Αὐτὸς ὁ τρόπος ἀνάκρισης γίνεται στὸ τέλος ἀνυπόφορος ἀκόμα καὶ στὸν ἴδιο τὸν πρόεδρο τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς. «Θέλετε—λέει ἐπεμβαίνοντας—πρακτικούς ἀνθρώπους πού νά βλέπουν οἱ ἴδιοι μὲ τὰ μάτια τους τί γίνεται στὰ ὄρυχεία καὶ νά κατατοπίζουν τὸν επιθεωρητῆ, πού θά μπορεῖ ἔπειτα νά χρησιμοποιεῖ τίς ἀνώτερες γνώσεις του» (ἀριθ. 298, 299). «Δέ θά στοίχιζε πολὺ ὁ ἀερισμὸς ὅλων αὐτῶν τῶν παλιῶν ὄρυχείων;—Πῶς, τὰ ἔξοδα μπορεῖ ν' αὐξηθοῦν, ὅμως θά προστατευθοῦν ἀνθρώπινες ζωές» (ἀριθ. 531). Ἐνας ἀνθρακορύχος διαμαρτύρεται ἐνάντια στὸ ἄρθρο 17 τοῦ νόμου τοῦ 1860: «Ὅταν σήμερα ὁ επιθεωρητῆς ὄρυχείων βρεῖ ἕνα μέρος τοῦ ὄρυχείου σέ κατάσταση ἀκατάλληλη γιὰ ἐργασία, εἶναι ὑποχρεωμένος νά εἰδοποιήσει σχετικὰ τὸν ἰδιοχτῆτη τοῦ ὄρυχείου καὶ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἑσωτερικῶν. Ὑστερα ἀπὸ τὴν εἰδοποίηση ὁ ἰδιοχτῆτης τοῦ ὄρυχείου ἔχει 20 μέρες καιρὸ νά σκεφετῆ, καὶ ἅμα περάσουν οἱ 20 αὐτὲς μέρες μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ κάθε ἀλλαγῇ. Ὅταν τὸ κάνει αὐτὸ, πρέπει νά γράψῃ στὸν ὑπουργὸ τῶν Ἑσωτερικῶν καὶ νά τοῦ προτείνει 5 μηχανικούς ὄρυχείων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ὑπουργὸς πρέπει νά διαλέξῃ τοὺς δαιτητές. Ὑποστηρίζουμε ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ ἰδιοχτῆτης τοῦ ἀνθρακορυχείου διορίζει οὐσιαστικά ὁ ἴδιος τοὺς δικαστές πού θά τὸν κρίνουν» (ἀριθ. 581). Ὁ ἀσὸς ἀνακριτῆς, πού εἶναι ὁ ἴδιος ἰδιοχτῆτης ὄρυχείου: «Πρόκειται γιὰ καθαρά θεωρητικὴ ἀντίρρηση» (ἀριθ. 586). «Ἔχετε λοιπὸν πολὺ κακὴ γνώμη γιὰ τὴν ἐντιμότητα τῶν μηχανικῶν ὄρυχείων;—Λέω πῶς αὐτὸ εἶναι πολὺ ἀδικαιολόγητο καὶ ἄδικο» (ἀριθ. 588). «Μήπως οἱ μηχανικοὶ ὄρυχείων δέν ἔχουν ἕνα εἶδος ἐπίσημου χαρακτῆρα, πράγμα πού ἀνυψώνει τίς ἀποφάσεις τους πάνω ἀπὸ κάθε μεροληψία πού φοβάστε;—Ἀρνοῦμαι ν' ἀπαντήσω σέ ἐρωτήσεις πού

ἀφορροῦν τὸν προσωπικὸ χαρακτῆρα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Ἔχω τὴν πεποίθησιν ὅτι σέ πολλές περιπτώσεις ἐνεργοῦν πολὺ μεροληπτικά καὶ ὅτι θάπρεπε νά τοὺς ἀφαιρεθεῖ αὐτὸ τὸ δικαίωμα στὶς περιπτώσεις πού διακυβεύονται ἀνθρώπινες ζωές» (ἀριθ. 589). Ὁ ἴδιος ἀσὸς ἔχει τὴν ἀναισχυντία νά ρωτήσῃ: «Δέ νομίζετε πῶς καὶ οἱ ἰδιοχτῆτες ὄρυχείων ζημιώνουν ὅταν γίνονται ἐκρήξεις;» Τέλος: «Δέν μπορεῖτε ἐσεῖς οἱ ἐργάτες νά περιφρουρήσετε μόνοι τὰ συμφέροντά σας χωρὶς νά ἐπικαλεῖστε τὴ βοήθεια τῆς κυβέρνησης;—Ὅχι» (ἀριθ. 1042). Τὸ 1865 ὑπῆρχαν στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ 3217 ἀνθρακορυχεία καὶ 12 ἐπιθεωρητές. Ἐνας ἰδιοχτῆτης ὄρυχείων στὸ Γιόρκσχιρ («Times», 26 τοῦ Γενάρη 1867) ὑπολογίζει μόνος του πῶς καὶ ἂν ἀκόμα δέν παρθεῖν ὑπόψη οἱ καθαρά γραφειοκρατικὲς ὑποθέσεις τῶν επιθεωρητῶν, πού ἀποροφοῦν ὅλο τὸν καιρὸ τους, κάθε ἀνθρακορυχεῖο θά μπορούσε νά ἐπιθεωρεῖται μιὰ φορὰ στὰ 10 χρόνια. Δέν εἶναι παράξενο ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια (ἰδίως τὰ 1866 καὶ τὸ 1867) αὐξήθηκαν προοδευτικά σέ ἀριθμὸ καὶ ἔκταση οἱ καταστροφές (καμιὰ φορὰ μὲ θύματα 200 ὡς 300 ἐργάτες). Αὐτὲς εἶναι οἱ ὁμορφίες τῆς «ἐλεύθερης» κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς!

Πάντως ὁ νόμος τοῦ 1872, ὅσο λειψὸς καὶ ἂν εἶναι, εἶναι ὁ πρῶτος, πού ρυθμίζει τίς ὥρες ἐργασίας τῶν παιδιῶν πού ἐργάζονται σέ ὄρυχεία καὶ πού καθιστᾷ ὡς ἕνα βαθμὸ ὑπεύθυνους γιὰ τὰ λεγόμενα ἀτυχήματα τοὺς ἐκμεταλλεῖς καὶ τοὺς ἰδιοχτῆτες ὄρυχείων.

Ἡ βασιλικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ 1867 γιὰ τὴν ἐξέταση τῆς ἀπασχόλησης παιδιῶν, νέων καὶ γυναικῶν στὴ γεωργία δημοσίεψε μερικὲς πολὺ σπουδαῖες ἐκθέσεις. Ἐγιναν διάφορες προσπάθειες νά ἐφαρμοστοῦν στὴ γεωργία οἱ ἀρχές τῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας μὲ τροποποιημένη μορφή, μὰ ὡς τώρα ἀπότηχαν ὅλες. Τὸ σημεῖο ὅμως ὅπου θέλω ἐδῶ νά ἐπιούρω τὴν προσοχὴ εἶναι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀκατάσχετης τάσης γιὰ γενικὴ ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν.

Ἄν, ἀπὸ τῆ μιᾶς μεριά, ἡ γενίκευσιν τῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας ἔγινε ἀναπόφευκτη σὰν μέσο σωματικῆς καὶ πνευματικῆς προστασίας τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀπὸ τὴν ἄλλη, γενικεῖται καὶ ἐπιταχύνει, ὅπως τὸ δεῖξαμε κιόλας, τὴ μετατροπὴ σκόρπιων προτῶν ἐργασίας μικροσκοπικῆς κλίμακας σέ συνδυασμένα προτῶν ἐργασίας μεγάλης κοινωνικῆς κλίμακας, δηλ. γενικεῖται καὶ ἐπιταχύνει τὴ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου καὶ τὴ μονοκρατορία τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος. Καταστρέφει ὅλες τίς ἀρχαῖες καὶ μεταβατικὲς μορφές, πού πλῶν τους κρύβεται ἀκόμα ἐνμέρει ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου, καὶ τίς ἀντικαταστάει μὲ τὴν ἄμεση καὶ ἀπροκάλυπτη κυριαρχία του. Γενικεῖται ἔτσι καὶ τὸν ἄμεσο ἀγῶνα ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴν κυριαρχία. Ἐνῶ στὸ κάθε ἐργαστήρι ἐξχωριστὰ ἐπιβάλλει τὴν ὁμοιομορφία, τὴν κανονικότητα, τὴν τάξιν καὶ τὴν οἰκονομία, αὐξάνει, χάριν στὸ τεράστιο κέντρισμα πού δίνουν στὴν τεχνικὴ ὁ περιορισμὸς καὶ ἡ ρύθμιση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, τὴν ἀναρχία καὶ τίς καταστροφές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς γενικά, καθὼς καὶ τὴν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας καὶ τὸ συναγωνισμό τῶν μηχανῶν μὲ τὸν ἐργάτη. Καταστρέφοντας τίς σφαῖρες

τῆς μικρῆς παραγωγῆς καὶ τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, καταστρέφει τὰ τελευταία καταφύγια τῶν «ὑπεράριθμων» καί μαζί τήν ὥς τὰ σήμε-
ρα ἀσφαλιστική δικλίδα τοῦ δλου κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ. Ὁδηγών-
τας στό ὠρίμασμα τῶν ὕλικῶν ὄρων καί τοῦ κοινωνικοῦ συνδυασμοῦ
τοῦ προτοσῆς τῆς παραγωγῆς, ὁδηγεῖ στό ὠρίμασμα τῶν ἀντιφάσεων
καί τῶν ἀνταγωνισμῶν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς του μορφῆς, καί ἐπομέ-
νως ὁδηγεῖ ταυτόχρονα στό ὠρίμασμα τῶν μορφικῶν στοιχείων μιᾶς
καινούργιας κοινωνίας καί τῶν παραγόντων ἀνατροπῆς τῆς παλιᾶς
κοινωνίας³²².

³²² Ὁ Ρόμπερτ Ὁουεν, ὁ πατέρας τῶν συνεταιριστικῶν ἐργοστασίων καί
καταστημάτων, πού ὥστόσο, ὅπως παρατηρήσαμε πῶς πάνω, δέ συμμερίζονταν
καθόλου τίς αὐταπάτες τῶν μιμητῶν του γιά τή σημασία αὐτῶν τῶν μεμονωμέ-
νων στοιχείων μετασχηματισμοῦ, στά πειράματά του πραγματικά δέν ξεκινούσε
μόνο ἀπό τό ἐργοστασιακό σύστημα, μά τό διακήρυχνε καί θεωρητικά σάν τήν
ἀφετηρία τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Ὁ κ. Βίσσερινγκ, καθηγητής τῆς πο-
λιτικῆς οἰκονομίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Λέυντεν, φαίνεται σά νά διαισθάν-
νεται κάτι τέτοιο, ὅταν στό ἔργο του «Handboek van Praktische Staatshuis-
houdkunde» [Amsterdam] 1860—1862, πού σερβίρει μέ τήν πῶς κατάλληλη μορφή
τίς κοινοτοπίες τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας, τάσεται μέ ζήλο ὑπέρ τῆς χειρο-
τεχνικῆς παραγωγῆς καί ἐνάντια στή μεγάλη βιομηχανία. [῾Υποσημείωση στήν
4η ἐκδόση.— Τό «νέο νομικό τερατούργημα» (σελ. 264) [σελ. 314 τοῦτου τοῦ
τόμου], πού δημιούργησε ἡ ἀγγλική νομοθεσία μέ τούς ἀλληλοαντιφάσκοντες
Factory Acts, Factory Acts Extension Act καί Workshops' Act, ἔγινε ἐπιτέλους
ἀνυπόφορο, καί γιαντοῦ μέ τόν Factory and Workshop Act [νόμο γιά τὰ ἐργοστά-
σια καί τὰ ἐργαστήρια] τοῦ 1878 κωδικοποιήθηκε ὅλη ἡ σχετική νομοθεσία.
Φυσικά ἐδῶ δέν μπορεῖ νά γίνει διεξοδική κριτική αὐτοῦ τοῦ βιομηχανικοῦ
κώδικα τῆς Ἀγγλίας πού ἰσχύει καί σήμερα. Γιαντοῦ θ' ἀρκεστοῦμε στίς παρα-
κάτω παρατηρήσεις. Ὁ νόμος περιλαμβάνει: 1) Τά κλωστοῦφαντουργικά ἐργοστά-
σια. Ἐδῶ ὅλα μένουν περίπου ὅπως ἦταν: ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἐπιτρέπεται
γιά τὰ παιδιά πάνω ἀπό 10 χρονῶν εἶναι 5½ ὥρες τήν ἡμέρα ἢ 6 ὥρες μέ ἐλεύθε-
ρο τό Σάββατο. Γιά τούς νέους καί τίς γυναῖκες 10 ὥρες τίς πρώτες πέντε μέρες
τῆς ἐβδομάδας καί τό πολύ 6½ ὥρες τό Σάββατο.—2) Τά μὴ κλωστοῦφαντορ-
γικά ἐργοστάσια. Ἐδῶ οἱ διατάξεις προσαρμόστηκαν στίς διατάξεις τοῦ 1 περισ-
σότερο ἀπ' ὅτι γινόταν προηγούμενα, ἐξακολουθοῦν ὁμως νά ὑπάρχουν μερικές
ἐξαίρεσεις, πού εὐνοοῦν τούς κεφαλαιοκράτες καί πού σέ μερικές περιπτώσεις
μποροῦν νά ἐπεκταθοῦν ἀκόμα περισσότερο μέ εἰδική ἀδεια τοῦ ὑπουργοῦ τῶν
Ἐσωτερικῶν.—3) Τά Workshops [ἐργαστήρια] καθορίζονται περίπου ὅπως καί
στόν προηγούμενο νόμο. Ἐφόσον στά ἐργαστήρια ἐργάζονται παιδιά, νέοι ἐργάτες
ἢ γυναῖκες, ἐξισώνονται περίπου μέ τὰ μὴ κλωστοῦφαντοργικά ἐργοστάσια,
ὁμως πάλι μέ εὐκολίες στίς λεπτομέρειες.—4) Τά ἐργαστήρια ὅπου δέν ἐργάζον-
ται παιδιά καί νέοι, ἀλλά πρόσωπα καί τῶν διῶ φύλων πάνω ἀπό 18 χρονῶν
γιά τήν κατηγορία αὐτή ἰσχύουν καί ἄλλες διευκολύνσεις.—5) Τά Domestic
Workshops [οἰκιακά ἐργαστήρια], ὅπου ἀσασχολοῦνται μόνο μέλη τῆς οἰκογέ-
νειας μέσα στήν οἰκογενειακή κατοικία τους. Γι' αὐτά τὰ ἐργαστήρια ἰσχύουν
ἀκόμα πῶς ἐλαστικές διατάξεις, καί ταυτόχρονα ὁ περιορισμός ὅτι ὁ ἐπιθεωρη-
τής μπορεῖ νά μπαίνει, χωρίς εἰδική ὑπογραφική ἢ δικαστική ἀδεια, μόνο σέ τέτοιους
χώρους πού δέ χρησιμοποιοῦνται ταυτόχρονα σάν χώροι κατοικίας, καί τέλος ἡ
ἀπόλυτη ἐλευθερία γιά τή χορτοπλεκτική, τή νταντελοποιία μέ κοπανέλι καί τή
γαντοποιία, ὅταν ἀσκοῦνται μέσα στά πλαίσια τῆς οἰκογενείας. Παρ' ὅλες τίς
ἐλλείψεις τόν ὁ νόμος αὐτός ἐξακολουθεῖ ἀκόμα, δῖπλα στόν ἐλβετικό δημοσπον-
διακό νόμο γιά τὰ ἐργοστάσια τῆς 23 τοῦ Μάρτι 1877, νά εἶναι κατά πολύ
ὁ καλύτερος νόμος σ' αὐτόν τόν τομέα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιᾶ
σύγκριση αὐτοῦ τοῦ νόμου μέ τόν πῶς πάνω ἐλβετικό δημοσπονδιακό νόμο, γιατί

10. ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΑ.

Ἡ ἐπανάσταση πού προκαλεῖ ἡ μεγάλη βιομηχανία στή γεωργία
καί στίς κοινωνικές σχέσεις τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς τῆς
μπορεῖ νά περιγραφεῖ μόνον ἀργότερα. Ἐδῶ προτρέχοντας ἀρκεῖ
ν' ἀναφέρουμε σύντομα λίγα ἀποτελέσματα. Ἄν ἡ χρήση τῶν μηχαν-
ῶν στή γεωργία εἶναι στό μεγαλύτερό της μέρος ἀπαλλαγμένη ἀπό
τά μειονεχτήματα πού ἐκθέτουν σέ κίνδυνο τό σῶμα τοῦ ἐργοστασιακοῦ
ἐργάτη³²³, δρᾷ ἐδῶ ἀκόμα πῶς ἐντατικά καί χωρίς ν' ἀντισταθμίζει τή μετα-
τροπή τῶν ἐργατῶν σέ «ὑπεράριθμους», ὅπως θά τό δοῦμε ἀργότερα
λεπτομερειακά. Λογουχάρη στίς κομητεῖες τοῦ Κάιμπριτζ καί τοῦ Σάφολκ
στά τελευταία εἴκοσι χρόνια ἔχει ἐπεκταθεῖ πολύ ἡ ἐπιφάνεια τῆς
καλλιεργημένης γῆς, ἐνῶ ὁ ἀγροτικός πληθυσμός μειώθηκε στήν πε-
ρίοδο αὐτή ὅχι μόνο σχετικά, μά καί ἀπόλυτα. Στίς Ἑνωμένες Πολι-
τεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς οἱ γεωργικές μηχανές ἀναπληρώνουν γιά
τήν ὥρα μόνο δυναμει τούς ἐργάτες, δηλ. ἐπιτρέπουν στόν παραγωγό
νά καλλιεργεῖ μιᾶ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια, χωρίς ὁμως νά διώχνουν
ἀπό τήν παραγωγή πραγματικά ἐργαζόμενους ἐργάτες. Στήν Ἀγγλία
καί στήν Οὐαλλία τό 1861 ὁ ἀριθμός τῶν προσώπων πού συμμετεί-
χαν στήν παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν ἦταν 1034, ἐνῶ ὁ ἀριθμός
τῶν γεωργικῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονταν σέ ἀτμομηχανές καί ἐργα-
σιομηχανές ἦταν τό ὅλο 1205.

Στή σφαῖρα τῆς γεωργίας ἡ μεγάλη βιομηχανία ἐπενεργεῖ πῶς
ἐπαναστατικά ἀπό ὅπουδήποτε ἄλλου μέ τήν ἔννοια ὅτι καταστρέφει τό
προπύργιο τῆς παλιᾶς κοινωνίας, τόν «ἀγρότη» καί στή θέση του
βάζει τό μισθωτό ἐργάτη. Ἔτσι οἱ ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς
καί οἱ κοινωνικές ἀντιθέσεις τῆς ὑπαίθρου ἐξομοιώνονται μέ τίς ἀνάγ-
κες τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς καί τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις τῆς πόλης.
Στή θέση τῆς πῶς ρουτινισμένης καί τῆς πῶς ἄλογης παραγωγῆς
μπταίνει ἡ συνειδητή, τεχνολογική ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης. Ὁ κεφα-
λαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ὁλοκληρώνει τή διάλυση τοῦ ἀρχικοῦ
οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ γεωργίας καί βιομηχανίας, πού ἔνωνε τήν παι-
δική ἀνεξέλικτη μορφή καί τῶν διῶ. Ταυτόχρονα ὁμως δημιουργεῖ
τίς ὑλικές προϋποθέσεις μιᾶς καινούργιας, ἀνώτερης σύνθεσης, τῆς

δείχνει πολύ παραστατικά τά πλεονεχτήματα καθῶς καί τά μειονεχτήματα τῶν
δύο νομοθετικῶν μεθόδων—τῆς ἀγγλικῆς, «ἱστορικῆς», πού ἐπενέβαινε ἀπό περι-
πτωση σέ περίπτωση, καί τῆς ἡπειρωτικῆς, πού στηρίζεται στίς παραδόσεις τῆς
γαλλικῆς ἐπανάστασης καί πού γενικεύει περισσότερο. Δυστυχῶς ὁ ἀγγλικὸς
κώδικας στήν ἐφαρμογή του στά ἐργαστήρια ἐξακολουθεῖ ἀκόμα κατὰ ἕνα μεγά-
λο μέρος νά παραμένει νεκρό γράμμα—λόγω ἀνεπαρκoῦς προσωπικοῦ ἐπιθεω-
ρητῶν.—Φ. Ε.]

³²³ Διεξοδική περιγραφή τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνται στήν ἀγγλι-
κή γεωργία βλᾶσκουμε στό βιβλίο τοῦ δρ Β. Χάμμ· «Die Landwirtschaftlichen
Geräte und Maschinen Englands», 2η ἐκδ. [Braunschweig], 1856. Στή σκιαγρά-
φηση τῆς πορείας ἐξέλιξης τῆς ἀγγλικῆς γεωργίας ὁ κ. Χάμμ ἀκολουθεῖ πολύ
ἀκριτᾶ τόν κ. Λεόντ·ντέ Λαβέρν. [῾Υποσημείωση στήν 4η ἐκδόση.—Φυσικά, σήμερα
τό βιβλίο αὐτό ἔχει παλιώσει.—Φ. Ε.]

συνένωσης της γεωργίας και της βιομηχανίας πάνω στη βάση των αντι-θετικών ολοκληρωμένων μορφών της. Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή μαζί με τη διαρκώς αυξανόμενη υπεροχή του άστικού πληθυσμού, που τόν συγκεντρώνει σε μεγάλα κέντρα, από τη μία μεριά συσσωρεύει την ιστορική κινητήρια δύναμη της κοινωνίας, ενώ από την άλλη διαταράσσει την ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη γη, δηλ. την επιστροφή στο έδαφος των συστατικών του εδάφους που καταναλώνει ο άνθρωπος με τη μορφή μέσων συντήρησης και ίματισμού, και επομένως τόν αιώνιο φυσικό όρο άενης γονιμότητας του εδάφους. Έτσι καταστρέφει ταυτόχρονα τη σωματική υγεία των εργατών των πόλεων και την πνευματική ζωή των εργατών της υπαίθρου³²⁴. Ταυτόχρονα όμως με την καταστροφή των αυθόρμητα μόνο δημιουργημένων όρων αυτής της ανταλλαγής της ύλης δημιουργεί την ανάγκη ν' αποκατασταθεί συστηματικά αυτή ή ανταλλαγή της ύλης σάν ρυθμιστικός νόμος της κοινωνικής παραγωγής και με μορφή που ν' ανταποκρίνεται ολοκληρωτικά στην πλήρη ανάπτυξη του ανθρώπου. Στη γεωργία, όπως και στη μανουφакτούρα, η κεφαλαιοκρατική μετατροπή του προτσές παραγωγής εμφανίζεται ταυτόχρονα σάν μαρτυρολόγιο του παραγωγού, τό μέσο εργασίας εμφανίζεται σάν μέσο υποδούλωσης, εκμετάλλευσης και φτώχεισης του εργατή, και ο κοινωνικός συνδυασμός των προτσές εργασίας εμφανίζεται σάν οργανωμένη καταπίεση της ατομικής του ζωντανίας, ελευθερίας και αυτοτέλειας. Η διασπορά των εργατών της υπαίθρου πάνω σε μεγάλες έπιφανείες σπάει ταυτόχρονα τη δύναμη αντίστασής τους, ενώ η συγκέντρωση των εργατών των πόλεων μεγαλώνει τη δύναμη αντίστασής τους. Όπως στη βιομηχανία των πόλεων, έτσι και στη σύγχρονη γεωργία η ανεβασμένη παραγωγική δύναμη και η μεγαλύτερη ρευστοποίηση της εργασίας εξαγοράζονται με τη διασπάθιση και τό μαράζωμα της ίδιας της εργατικής δύναμης. Και κάθε πρόοδος της κεφαλαιοκρατικής γεωργίας δεν είναι πρόοδος μόνο στην τέχνη καλλιέργειας του εργάτη, μά και στην τέχνη καταλίστεψης του εδάφους, κάθε πρόοδος στο άνέβασμα της γονιμότητάς του για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα είναι ταυτόχρονα και πρόοδος στην καταστροφή των μόνιμων πηγών αυτής της γονιμότητας. Και όσο περισσότερο μία χώρα, όπως λχ. οι Ένωμένες Πολιτείες της Βόρειας Αμερικής, ξεκινάει από τη βιομηχανία σάν τό φόντιο της ανάπτυξής της, τόσο

³²⁴ «Χωρίζετε τό λαό σε δυό έχθρικά στρατόπεδα, σε άγροίκους χωρικούς και σε εκθλιμμένους νάνους. Θεέ μου! Ένα έθνος διασπασμένο σε γεωργικά κι έμπορικά συμφέροντα αυτοσυνομάζεται υγιές, και θεωρεί μάλιστα τόν εαυτό του φιοτισμένο και πολιτισμένο, ύι παρά τόν τερατώδη και άφύσικο αυτό χωρισμό, άλλό ίσα-ίσα εξαιτίας του» (*David Urquhart: «Familiar Words», London 1855, σελ. 119*). Τό χωρίο αυτό δείχνει ταυτόχρονα και τη δύναμη και την αδυναμία ενός εύδους κριτικής, που ξέρει νά κρίνει και νά κατακρίνει τό παρόν, που δεν μπορεί όμως νά τό κατανοήσει.

πιο γρήγορο είναι αυτό τό προτσές της καταστροφής³²⁵. Έπομένως, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύσσει μόνο την τεχνική και τό συνδυασμό του κοινωνικού προτσές παραγωγής, υποσκάφτοντας ταυτόχρονα τις πηγές απ' όπου αναβρρίζει κάθε πλοῦτος: τη γη και τόν εργάτη.

³²⁵ Πρβλ. *Liebig: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7η εκδ. 1862, και ιδίως την «Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus» στον πρώτο τόμο. Η διασάφηση της άρνητικής πλευράς της σύγχρονης γεωργίας, από φυσικοεπιστημονική άποψη, είναι μία από τις αθάνατες ύπηρεσίες που πρόσφερε ο Αήμπιχ. Επίσης και οι ιστορικές του παρατηρήσεις για την ιστορία της γεωργίας, αν και δεν είναι άπαλλαγμένες από χοντροκομμένες πλάνες, ρίχνουν φώς σε μερικά προβλήματα. Λπηρό είναι μόνο που πετάει στην τύχη κουβέντες σάν κι αυτήν: «Μέ τη συνεχιζόμενη κοριοροποίηση και τό συχνό όργανο έντείνεται η ανταλλαγή του άέρα στο έσωτερικό πορωδών τμημάτων της γης και μεγαλώνει κι ανανεώνεται η έπιφάνεια των τμημάτων της γης, που πάνω τους πρέπει νά έπενεργήσει ο άέρας, είναι όμως εύκολόνος, ότι οι αύξήσεις της σοδιάς του χωραφιού δεν μπορούν νά είναι άνάλογες μέ την εργασία που χρησιμοποιείται στο χωράφι, άλλα ότι μεγαλώνουν σε πολύ μικρότερη άναλογία». «Ο νόμος αυτός—προσθέτει ο Αήμπιχ—διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τόν Τζ. Στ. Μίλλ στο έργο του „Principles of Political Economy“, τόμ. Ι, σελ. 17, μέ τόν παρακάτω τρόπο: „Οτι η άποδοτικότητα τό έδάφους caeteris paribus [όταν όλοι οι άλλοι όροι μένουν ίδιοι] αύξάνει σε φθίνουσα άναλογία σε σύγκριση μέ την αύξηση του αριθμού των άπασχολούμενων εργατών (ό κ. Μίλλ έπαναλαβαίνει μάλιστα μέ λαθεμένη διατύπωση τό γνωστό νόμο του Ρικάρντο, γιατί, μία και «the decrease of the labourers employed» [η μείωση του αριθμού των άπασχολούμενων εργατών]) στην Αγγλία συμβάδιζε πάντα μέ την πρόοδο της γεωργίας, ο νόμος αυτός που είχε έφευρεθεί για την Αγγλία και στην Αγγλία, τουλάχιστον στην Αγγλία δεν έφαρμόζονταν) είναι ο γενικός νόμος της γεωργίας», και αυτό είναι άρκετά περίεργο, έπειδή του ήταν άγνωστη η αίτία αυτού του νόμου» (*Liebig, στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 143 και ύποσημείωση*). Έκτός από την πλανεμένη ερμηνεία της λέξης «εργασία», μέ την όποια ο Αήμπιχ έννοει κάτι τό διαφορετικό από εκείνο που έννοει η πολιτική οικονομία, είναι πάντως «άρκετά περίεργο» ότι κάνει τόν κ. Τζ. Στ. Μίλλ πρώτο κήρυκα μιας θεωρίας, που τη διατύπωσε δημοσία πρώτος ο Τζέιμς Άντερσον τόν καιρό που ζούσε άκόμα ο Α. Σμιθ και την έπαναλάβαινε σε διάφορα έργα του ως τις άρχές του 19ου αιώνα, που τό 1815 την ιδιοποιήθηκε ο Μάλθους, μάστορας γενικά στη λογοκλοπία (όλη η θεωρία του για τόν πληθυσμό είναι μία ξετσιπώτη λογοκλοπία), που την είχε αναπτύξει ο Ούεστ ταυτόχρονα και άνεξάρτητα από τόν Άντερσον, που τό 1817 ο Ρικάρντο τη συνέδεσε μέ τη γενική θεωρία της αξίας και που από τότε έκανε τό γύρο του κόσμου μέ τό όνομα του Ρικάρντο, που τό 1820 την είχε έκχυδασει ο Τζέιμς Μίλλ (ο πατέρας του Τζ. Στ. Μίλλ) και που τέλος άνάμεσα στ' άλλα την έπαναλαβαίνει και ο κύριος Τζ. Στ. Μίλλ σάν σχολικό δόγμα που έχει γίνει πιά κοινοτοπία. Δεν μπορούμε ν' άρνηθούμε πώς ο Τζ. Στ. Μίλλ τό όπωσδήποτε «περίεργο» κύρος του τό όφείλει σχεδόν μονάχα σε τέτιες qui pro quo [συγγύσεις].*

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΠΟΛΥΤΗ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΗ ΥΠΕΡΑΞΙΑ

Τό προτσές εργασίας (βλέπε τό πέμπτο κεφάλαιο) τό ξετάσαμε πρώτα ἀφηρημένα, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἱστορικές του μορφές, σάν προτσές ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση. Ἐκεῖ εἴπαμε: «Ἄν ὅλο τό προτσές εργασίας τό ξετάσουμε ἀπό τήν ἀποψη τοῦ ἀποτελέσματός του, τότε καί τά δυό, τό μέσο εργασίας καί τό ἀντικείμενο εργασίας ἐμφανίζονται σάν μέσα παραγωγῆς καί ἡ εργασία ἡ ἴδια σάν παραγωγική εργασία». Καί στήν ὑποσημείωση 7 συμπληρώσαμε: «Ὁ ὀρισμός αὐτός: παραγωγική εργασία, πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἀποψη τοῦ ἀπλόου προτσές παραγωγῆς, εἶναι τελείως ἀνεπαρκής γιά τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς». Αὐτό πρέπει νά τό ἀναπτύξουμε ἐδῶ περισσότερο.

Ὅσο τό προτσές εργασίας εἶναι καθαρά ἀτομικό, ὁ ἴδιος ἐργάτης συνενώνει ὅλες τίς λειτουργίες πού ἀργότερα χωρίζονται. Στήν ἀτομική ἰδιοποίηση φυσικῶν ἀντικειμένων γιά τοὺς σκοπούς τῆς ζωῆς του ἐλέγχει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ἀργότερα τόν ἐλέγχουν. Ὁ ξεχωριστός ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά ἐπενεργεῖ πάνω στή φύση χωρίς νά βάζει σ' ἐνέργεια τοὺς μῦς του κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ δικοῦ του μυαλοῦ. Ὅπως στό φυσικό σύστημα ἀνήκουν μαζί τό κεφάλι καί τό χέρι, ἔτσι καί τό προτσές τῆς εργασίας συνενώνει τήν εργασία τοῦ κεφαλοῦ καί τήν εργασία τοῦ χεριοῦ. Ἀργότερα οἱ ἐργασίες αὐτές χωρίζονται καί φτάνουν ὡς τήν ἐχθρική ἀντίθεση. Τό προϊόν μετατρέπεται γενικά ἀπό ἄμεσο προϊόν τοῦ ἀτομικοῦ παραγωγοῦ σέ κοινωνικό, στό κοινό προϊόν ἑνός συνολικοῦ ἐργάτη, δηλ. ἑνός συνδυασμένου ἐργατικοῦ προσώπου, πού τά μέλη του βρίσκονται πιο κοντά ἢ πιο μακριά στό χειρισμό τοῦ ἀντικειμένου εργασίας. Γιαντό, μαζί μέ τό συνεργατικό χαρακτηρισμό τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές εργασίας, εὐρύνεται κατανάλωση ἡ ἔννοια τῆς παραγωγικῆς εργασίας καί τοῦ φορέα τῆς, τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη. Γιά νά ἐργάζεται κανεῖς παραγωγικά δέ χρειάζεται πιά νά χρησιμοποιεῖται ἄμεσα τά χέρια του· ἀρκεῖ νά εἶναι ὄργανο τοῦ συνολικοῦ ἐργάτη, νά ἐκτελεῖ κάποια ἀπό τίς ὑπολειπόμενες του. Ὁ πιο πάνω ἀρχικός ὀρισμός τῆς παραγωγικῆς εργασίας,

βγαλμένος ἀπό τή φύση τῆς ἴδιας τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, μένει πάντα ἀληθινός γιά τό συνολικό ἐργάτη, ὅταν τόν ξετάσουμε σάν σύνολο. Δέν ἰσχύει ὁμως πιά γιά τό καθένα ἀπό τά μέλη του, παρμένα χωριστά.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁμως στενεύει ἡ ἔννοια τῆς παραγωγικῆς εργασίας. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή δέν εἶναι μόνο παραγωγή ἐμπορευμάτων, εἶναι στήν οὐσία παραγωγή ὑπεραξίας. Ὁ ἐργάτης δέν παράγει γιά τόν ἑαυτό του, ἀλλά γιά τό κεφάλαιο. Γιαντό δέν εἶναι πιά ἀρκετό ὅτι γενικά παράγει. Πρέπει νά παράγει ὑπεραξία. Παραγωγικός εἶναι μονάχα ὁ ἐργάτης ἐκεῖνος, πού παράγει ὑπεραξία γιά τόν κεφαλαιοκράτη ἢ πού ἐξυπηρετεῖ τήν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου. Ἄν ἔχουμε τό δικαίωμα νά διαλέξουμε ἕνα παράδειγμα ἐξω ἀπό τή σφαῖρα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, τότε ἕνας δάσκαλος εἶναι παραγωγικός ἐργάτης, ὅταν, ὅχι μόνο ἐπεξεργάζεται παιδικά κεφάλια, μά τσακίζεται κι ὁ ἴδιος στή δουλιά γιά νά πλουτίζει ὁ ἐπιχειρηματίας. Τό ὅτι ὁ τελευταῖος ἔχει τοποθετήσει τά κεφάλαιά του σ' ἕνα ἐργοστάσιο ἐκπαίδευσης ἀντί σ' ἕνα ἐργοστάσιο λουκάνικων δέν ἀλλάζει τίποτα στή σχέση. Ἡ ἔννοια λοιπόν τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη καθόλου δέν περικλείνει μονάχα μιὰ σχέση ἀνάμεσα στή δράση καί στό ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα, ἀνάμεσα στόν ἐργάτη καί στό προϊόν εργασίας, ἀλλά περικλείνει καί μιὰ σχέση παραγωγῆς εἰδικά κοινωνική, πού ἔχει γεννηθεῖ ἱστορικά καί βάζει στόν ἐργάτη τή σφραγίδα τοῦ ἀμεσου μέσου ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου. Ἐτσι δέν εἶναι εὐτύχημα, ἀλλά ἀτύχημα, νά εἶναι κανεῖς παραγωγικός ἐργάτης. Στό τέταρτο βιβλίο τοῦ ἔργου τούτου, πού πραγματεύεται τήν ἱστορία τῆς θεωρίας, θά δοῦμε ἀπό πιο κοντά πώς ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία ἀπό ἀνέκαθεν ἔκανε τήν παραγωγή ὑπεραξίας ἀποφασιστικό χαρακτηριστικό τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη. Γιαντό, μαζί μέ τήν ἀλλαγὴ τῆς ἀντίληψης τῆς γιά τή φύση τῆς ὑπεραξίας ἀλλάζει κι ὁ ὀρισμός τῆς τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη. Ἐτσι, οἱ φυσιοκράτες δηλώνουν πώς μονάχα ἡ γεωργική εργασία εἶναι παραγωγική, γιατί αὐτή μονάχα παρέχει ὑπεραξία. Γιά τοὺς φυσιοκράτες ὁμως ἡ ὑπεραξία ὑπάρχει ἀποκλειστικά μέ τή μορφή τῆς γαιοπροσόδου.

Ἡ παράταση τῆς ἐργασίας ἡμέρας πέρα ἀπό τό σημεῖο πού ὁ ἐργάτης θά παρήγε μόνο ἕνα ἰσοδύναμο γιά τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, καί ἡ ἰδιοποίηση αὐτῆς τῆς ὑπερεργασίας ἀπό τό κεφάλαιο—αὐτή εἶναι ἡ παραγωγή τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας. Ἡ παραγωγή τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας ἀποτελεῖ τή γενική βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος καί τήν ἀφετηρία τῆς παραγωγῆς τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας. Κατά τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας ἡ ἐργασία ἡμέρα εἶναι ἐξαρχῆς χωρισμένη σέ δυό κομμάτια: σέ ἀναγκαία εργασία καί ὑπερεργασία. Γιά νά παραθεῖ ἡ ὑπερεργασία περιορίζεται ἡ ἀναγκαία εργασία μέ μέθοδες πού ἐπιτρέπουν νά παράγεται μέσα σέ λιγότερο χρόνο τό ἰσοδύναμο τοῦ μισθοῦ τῆς εργασίας. Ἡ παραγωγή τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας περιστρέφεται μόνο γύρω στό ζήτημα τῆς διάρκειας τῆς ἐργασίας ἡμέρας· ἡ παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας ἐπαναστα-

τικοποιεῖ πέρα γιά πέρα τὰ τεχνικά προτσές τῆς ἐργασίας καί τούς κοινωνικούς συσχετισμούς.

Ἐπομένως, ἡ παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας προϋποθέτει ἕναν εἰδικό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, πού γεννιέται καί διαμορφώνεται ὁ ἴδιος αὐθόρμητα μέ τίς μέθοδες, τὰ μέσα καί τούς ὁρους του μόνο πάνω στή βάση τῆς τυπικῆς ὑποταγῆς τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο. Στή θέση τῆς τυπικῆς ὑποταγῆς μπαίνει ἡ πραγματική ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο.

Ἀρκεῖ ἀπλῶς ν' ἀναφέρουμε ἐμφανηρόδους μορφές, ὅπου οὔτε ἀπομυζοῦν τήν ὑπερεργασία ἀπό τόν παραγωγό μέ ἄμεσο ἐξαναγκασμό, οὔτε καί ἔχει συντελεστῇ ἡ τυπική του ὑποταγή στό κεφάλαιο. Τό κεφάλαιο δέν ἔχει γίνει ἐδῶ ἀκόμα ἄμεσα κύριος τοῦ προτσές ἐργασίας. Δίπλα στούς αὐτοτελεῖς παραγωγούς, πού ἀσκοῦν τό ἐπάγγελμα τοῦ χειροτέχνη ἢ τοῦ γεωργοῦ μέ τόν πατροπαράδοτο, παμπάλαιο τρόπο παραγωγῆς, μπαίνει ὁ τοκογλύφος ἢ ὁ ἐμπορος, ὁ τοκογλυφικό κεφάλαιο ἢ τό ἐμπορικό κεφάλαιο, πού τούς ἀπομυζᾷ σάν παράσιτο. Ὅταν σέ μιά κοινωνία ἐπικρατεῖ αὐτή ἡ μορφή τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀποκλείει τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ἀπό τήν ἄλλη ὅμως μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ τό πέρασμα στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ὅπως ἔγινε στά τέλη τοῦ μεσαίωνα. Τέλος, ὅπως δείχνει τό παράδειγμα τῆς σύγχρονης δουλιᾶς στό σπίτι, ὀρισμένες ἐμφανηρόδους μορφές ἀναπαράγονται ἐνμέρει καί στό φόντο τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ἄν καί ἀναπαράγονται μέ ὁλότελα ἀλλαγμένη τή φυσιογνωμία τους.

Ἄν, ἀπό τή μιά μεριά, γιά τήν παραγωγή τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας ἀρκεῖ ἡ ἀπλῶς τυπική ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο, λχ. ὅταν χειροτέχνες, πού παλιά ἐργάζονταν γιά λογαριασμό τους ἢ καί σάν καλφάδες ἐνός συντεχνιακοῦ μίστορα, μπαίνουν τώρα σάν μισθωτοί ἐργάτες κάτω ἀπό τόν ἄμεσο ἔλεγχο τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀπό τήν ἄλλη, εἶδαμε πῶς οἱ μέθοδες γιά τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας εἶναι ταυτόχρονα καί μέθοδες γιά τήν παραγωγή ἀπόλυτης ὑπεραξίας. Μάλιστα, ἡ ἀπεριόριστη παράταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας παρουσιάστηκε σάν τό πιό χαρακτηριστικό προϊόν τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Γενικά, ὁ εἰδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς παύει νά εἶναι ἀπλό μέσο γιά τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας, ἀπό τή στιγμή πού γίνεται κύριος ἐνός ὁλόκληρου κλάδου παραγωγῆς, καί ἀκόμα περισσότερο, ἀπό τή στιγμή πού γίνεται κύριος ὅλων τῶν ἀποφασιστικῶν κλάδων παραγωγῆς. Τώρα γίνεται γενική, κοινωνικά κυρίαρχη μορφή τοῦ προτσές παραγωγῆς. Σάν ἰδιαίτερη μέθοδος γιά τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας ἐνεργεῖ ἀκόμα μόνον, πρῶτο, ἐφόσον κυριεύει βιομηχανίες, πού ὡς τώρα ὑποτάσσονταν μόνο τυπικά στό κεφάλαιο, δηλ. ἐφόσον ἐπεκτείνεται ὁλοένα καί περισσότερο. Δεύτερο, ἐφόσον μέ τήν ἀλλαγὴ τῶν μεθόδων παραγωγῆς ἐπαναστατικοποιεῖ διαρκῶς τίς βιομηχανίες πού εἶχαν ὑποκύψει σ' αὐτόν.

Ἀπό ὀρισμένη ἀποψη φαίνεται γινεκά ἀπατηλή ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στήν ἀπόλυτη καί τή σχετική ὑπεραξία. Ἡ σχετική ὑπεραξία εἶναι ἀπόλυτη, γιατί προϋποθέτει τήν ἀπόλυτη παράταση τῆς ἐργά-

σιμης ἡμέρας πέρα ἀπό τό χρόνο πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ὑπαρξή τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη. Ἡ ἀπόλυτη ὑπεραξία εἶναι σχετική, γιατί προϋποθέτει τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, πού ἐπιτρέπει τόν περιορισμό τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας σέ ἕνα μέρος τῆς ἐργασίμης ἡμέρας. Ἄν ὅμως προσέξουμε τήν κίνηση τῆς ὑπεραξίας, τότε ἐξαφανίζεται αὐτή ἡ ἐπίφαση τῆς ταυτότητας. Ἄμα ἔχει γεννηθεῖ πιά ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί ἔχει γίνει ὁ γενικός τρόπος παραγωγῆς, γίνεται αἰσθητή ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στήν ἀπόλυτη καί τή σχετική ὑπεραξία, ὅταν πρόκειται ν' αὔξηθεῖ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας γενικά. Ἄν ξεκινήσουμε ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη πληρώνεται στήν ἀξία της, τότε βρισκόμαστε μπρός σέ δύο πράγματα: ὅταν εἶναι δοσμένα ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας καί ὁ κανονικός βαθμός ἐντατικότητάς της, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ ν' αὔξηθεῖ μόνον μέ τήν ἀπόλυτη παράταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας· ἢ, ἀπό τήν ἄλλη, ὅταν εἶναι δοσμένα τὰ ὅρια τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ ν' αὔξηθεῖ μόνον μέ τή σχετική ἀλλαγὴ στά μεγέθη τῶν συστατικῶν της, τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας καί τῆς ὑπερεργασίας, πράγμα πού μέ τή σειρά του προϋποθέτει ἀλλαγὴ τῆς παραγωγικότητας ἢ τῆς ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας, ἂν δέν πρόκειται ὁ μισθός νά πέσει κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Ἄν ὁ ἐργάτης ὅλο τό χρόνο πού διαθέτει τόν χρειάζεται γιά νά παράγει τὰ ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης τοῦ ἑαυτοῦ του καί τῆς οἰκογένειάς του, τότε δέν τοῦ μένει καθόλου καιρός νά ἐργάζεται δωρεάν γιά τρίτα πρόσωπα. Χωρίς ἕναν ὀρισμένο βαθμό παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ὁ ἐργάτης δέν ἔχει τέτιο διαθέσιμο χρόνο, χωρίς τέτιο περὶ ὅσον χρόνο δέν ὑπάρχει ὑπερεργασία καί ἐπομένως δέν ὑπάρχουν κεφαλαιοκράτες, δέν ὑπάρχουν ὅμως οὔτε δουλοκτήτες, οὔτε φεουδάρχες βαρῶνοι, μέ δύο λόγια, δέν ὑπάρχει τάξη μεγαλοιδιοκτητῶν¹.

Ἔτσι μποροῦμε νά μιλάμε γιά μιά φυσική βάση τῆς ὑπεραξίας, μόνον ὅμως μέ τήν τελείως γενική ἔννοια, ὅτι δέν ὑπάρχει ἀπόλυτο φυσικό κώλυμα πού νά ἐμποδίζει κάποιον νά ξεφορτωθεῖ ὁ ἴδιος καί νά φορτώσει σέ ἄλλον τήν ἀναγκαῖα γιά τή δική του ὑπαρξή ἐργασία, ἀκριβῶς ὅπως δέν ὑπάρχουν ἀπόλυτα φυσικά κωλύματα, πού νά ἐμποδίζουν ἕναν ἄνθρωπο νά χρησιμοποιεῖ γιά τροφή τό κρέας ἐνός ἄλλου ἀνθρώπου^{1α}. Δέν πρέπει σέ καμιά περίπτωση, ὅπως ἔγινε ποῦ καί ποῦ, νά συνδέονται μυστικιστικές παραστάσεις μ' αὐτή τήν

¹ Ἀκόμα καί ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἰδιαίτερης τῆς κεφαλαιοκρατῶν ἐξαριέται ἀπὸ τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας» (Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth», London 1821, σελ. 206). «Ἄν ἡ ἐργασία τοῦ κάθε ἀνθρώπου ἀρκοῦσε μόνον γιά νά ἐξασφαλίζει τὴ δική του τροφή, δέν θὰ μπορούσε νά ὑπάρχει ἰδιότητα» (Ravenstone: «Thoughts on the Funding System», London 1824, σελ. 14).

^{1α} Σύμφωνα μέ ἕναν πρόσφατο ὑπολογισμό, στὶς περιοχὲς τῆς γῆς ποὺ ἔχουν ἐξερευνηθεῖ ὡς τώρα ζοῦνε ἀκόμα τουλάχιστο τέσσερα ἑκατομμύρια ἀνθρωποφάγοι.

αυθόρμητη παραγωγικότητα της εργασίας. Μόνο από τη στιγμή που οι άνθρωποι κατάφεραν με την εργασία και βγήκαν από τις πρώτους τους ζώδεις καταστάσεις, από τη στιγμή δηλαδή που η εργασία τους έχει κοινωνικοποιηθεί ως έναν ορισμένο βαθμό, παρουσιάζονται συνθήκες, όπου η υπερεργασία του ενός γίνεται ύψος ύπαρξης του άλλου. Στις αρχές του πολιτισμού οι κατακτημένες παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας είναι λιγοστές, λιγοστές όμως είναι και οι ανάγκες που αναπτύσσονται μαζί με τα μέσα για την ικανοποίησή τους και σε εξάρτηση απ' αυτά. Έπειτα, στίς πρώτες εκείνες βαθμίδες τα τμήματα της κοινωνίας που ζούνε από ξένη εργασία είναι μηδαμινά σε σύγκριση με τη μάζα των άμεσων παραγωγών. Με την πρόοδο της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας τα τμήματα αυτά μεγαλώνουν και απόλυτα και σχετικά.² Άλλωστε η σχέση του κεφαλαίου γεννιέται πάνω σ' ένα οικονομικό έδαφος, που είναι προϊόν ενός μακρόχρονου προοδού εξέλιξης. Η υπάρχουσα παραγωγικότητα της εργασίας, που απ' αυτήν ξεκινά σαν βάση η σχέση του κεφαλαίου, δεν είναι δώρο της φύσης, αλλά δώρο μιάς ιστορίας που αγκαλιάζει χιλιάδες αιώνες.

Αν παραβλέψουμε την περισσότερη ή λιγότερη αναπτυσσόμενη μορφή της κοινωνικής παραγωγής, ή παραγωγικότητας της εργασίας ξεχωριστεί από φυσικούς όρους. Όλοι αυτοί οι όροι μπορούν ν' αναχθούν στη φύση του ίδιου του ανθρώπου, λχ. στη φυλή κλπ., και στη φύση που τον περιβάλλει. Οι εξωτερικοί φυσικοί όροι διαιρούνται οικονομικά σε δύο μεγάλες κατηγορίες: φυσικός πλούτος σε μέσα συντήρησης, δηλ. γονιμότητα του εδάφους, ύδατα με πολλά ψάρια κλπ., και φυσικός πλούτος σε μέσα εργασίας, όπως είναι οι καταράχτες, τα πλωτά ποτάμια, ή ξυλεία, τα μέταλλα, το κάρβουνο κλπ. Στις αρχές του πολιτισμού αποφασιστική σημασία έχει το πρώτο είδος του φυσικού πλούτου, σε ανώτερη βαθμίδα ανάπτυξης αποφασιστική σημασία έχει το δεύτερο είδος. Άρχει νά συγκρίνουμε λχ. την Άγγλία με τις Ινδίες ή, στον αρχαίο κόσμο, την Αθήνα και την Κόρινθο με τις παράκτιες περιοχές της Μαύρης Θάλασσας.

Όσο μικρότερος είναι ο αριθμός των φυσικών αναγκών, που πρέπει απολύτως νά ικανοποιηθούν, και όσο μεγαλύτερη είναι η φυσική γονιμότητα του εδάφους και η εύνοια του κλίματος, τόσο μικρότερος είναι ο χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή του παραγωγού. Τόσο μεγαλύτερο μπορεί λοιπόν νά είναι το πλεόνασμα της εργασίας του για άλλους, πέρα από την εργασία που απαιτείται για τον εαυτό του. Έτσι ο Διόδωρος κιάλας παρατηρεί σχετικά με τους αρχαίους αιγυπτίους: «Είναι τελείως άπιστευτο με πόσο λίγο κόπο και λίγα έξοδα ανατρέφουν τα παιδιά τους. Τους ψήνουν το πρώτο τυχόν άπλό φαγητό, επίσης τους δίνουν

² «Στους άρχιους Ινδιάνους της Άμερικης σχεδόν όλα άνήκουν στον εργάτη. Τα 99 στα εκατό όφειλονται στην εργασία. Στην Άγγλία δ' εργάτης ίσως νά μήν παίρνει ούτε τα 2/3.» («The Advantages of the East-India Trade etc», London 1720, σελ. 72, 73).

και τρώνε το κάτω μέρος του στελέχους του φυτού πάπυρος, έφρόσον μπορεί νά ψηθεί στη φωτιά, καθώς και τις ρίζες και τα στελέχη των φυτών που φυτρώνουν στα έλη, τότε ωμά, τότε βρασμένα και τότε ψητά. Τα περισσότερα παιδιά γυρνούν άνυπόδητα και γυμνά, γιατί το κλίμα είναι πολύ ήπιο. Γι' αυτό το λόγο το παιδί ώσπου νά ένηλικιωθεί δέ στοιχίζει στους γονείς του συνολικά πάνω από είκοσι δραχμές. Αυτό εξηγεί κυρίως γιατί στην Αίγυπτο ο πληθυσμός είναι τόσο πολυάριθμος και γιατί μπόρεσαν νά γίνουν τόσα μεγάλα έργα»³. Όστόσο, τα μεγάλα οικοδομικά έργα της αρχαίας Αίγυπτου όφειλονται λιγότερο στο μέγεθος του πληθυσμού της και περισσότερο στη μεγάλη άναλογία που ήταν διαθέσιμος. Όπως ο άτομικός εργάτης μπορεί νά προσφέρει τόσο περισσότερη υπερεργασία, όσο μικρότερος είναι ο αναγκαίος του χρόνος εργασίας, έτσι, όσο πιο μικρό είναι το μέρος του εργατικού πληθυσμού που απαιτείται για την παραγωγή των αναγκαίων μέσων συντήρησης, τόσο μεγαλύτερο είναι το μέρος, το διαθέσιμο για άλλα έργα.

Όταν υπάρχει πιά η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, τότε, όταν όλοι οι άλλοι όροι μένουν ίδιοι και είναι δοσμένη ή διάρκεια της εργασίας ήμέρας, το μέγεθος της υπερεργασίας θά ποικίλλει άνάλογα με τους φυσικούς όρους της εργασίας και ιδίως άνάλογα με τη γονιμότητα του εδάφους. Όστόσο από δώ καθόλου δεν προκύπτει τό αντίθετο, ότι δηλ. το πιο εύφορο έδαφος είναι το πιο κατάλληλο για την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση. Μιά πάρα πολύ δαψιλή φύση «κρατάει τον άνθρωπο από το χέρι, όπως κρατάει κανείς ένα παιδί όταν το χειραγωγεί». Δεν κάνει φυσική άνάγκη την ανάπτυξη του ίδιου του ανθρώπου.⁴ Η πατριδα του κεφαλαίου δεν είναι το τροπικό κλίμα με την

³ [«Τρέφουν δέ τα παιδιά μετά τινος εύχεργίας άδαπάνον και παντελώς άπίστον» έφηματα γάρ αυτοίς χορηγοῦσιν εκ τινος ευτελείας έτοιμης γινόμενα, και των εκ της βύβλου πυθμένων τους δυναμένους εις τό πυρ εκκρύβεισθαι, και των ριζών και των καυλών των ελείων τά μέν ωμά, τά δ' έφροντες, τά δ' όπτιώντες, διδδασιν. Άνυπόδητον δέ και γυμνών των πλείων τρεφομένων διά την εύκρασίαν των τόπων, την πάσαν δαπάνην οι γονείς, άχρι αν εις ηλικίαν έλθη τό τέκνον, ου πλείον ποιούσι δραχμών είκοσι. Δι' ας αίτίας μάλιστα την Αίγυπτον ουμβαίνει πολυάνθρωπια διαφρειν, και διά τοῦτο πλείους έχειν μεγάλων έργων κατασκευάς» (Διόδωρος δ Σικελιώτης: «Ιστορική Βιβλιοθήκη»)]. Diodorus Siculus, «Historische Bibliothek», Βιβλίον Ι, κεφ. 80 [σελ. 126].

⁴ «Επειδή ο πρώτος (δ φυσικός πλούτος) είναι έξαιρετικά εύνοικός και συμφορητικός... κάνει το λαό έξηνιαστο, άλαζονικό και έπικρητός προς τις άσωτες: αντίθετα, ο δεύτερος επιβάλλει την επαγρύπνηση, την έπιστήμη, την έπιδειξίτητα και την κρατική φρόνηση» («England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun», London 1669, σελ. 181, 182). «Επίσης δεν μπορεί νά φανταστώ, γιατί το σύνολο ενός λαού χειρότερη κατάρα, από τό νά είναι οργισμένος σε μία παιδαμική γη, όπου η παραγωγή των μέσων ύπαρξης και διατροφής γίνεται κατά ένα μεγάλο μέρος αυτόματα και όπου το κλίμα άπαιτεί νά έπιτρέπει λίγη έργονα για τό ντύσιμο και τί στέγαση... Πότος είναι δυνατό

υπερέαφθονη βλάστηση, αλλά ή εύκρατη ζώνη. Η ποικιλία και ή πολυμορφία τών φυσικῶν προϊόντων τοῦ ἑδάφους και ὄχι ή απόλυτη γονιμότητά του αποτελοῦν τή φυσική βάση τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας και κεντρίζουν τόν ἄνθρωπο, μέ τήν ἐναλλαγή τῶν φυσικῶν συνθηκῶν μέσα στίς ὁποῖες ζεῖ, νά ποικίλλει τίς ἀνάγκες, τίς ἱκανότητες, τά μέσα ἐργασίας και τούς τρόπους τῆς δουλειᾶς του. Στήν ἱστορία τῆς βιομηχανίας παίζει τόν πῶ ἀποφασιστικό ρόλο ή ἀνάγκη νά ἐλέγχει ὁ ἄνθρωπος κοινωνικά μιὰ φυσική δύναμη, νά τή διαχειρίζεται, νά τήν κάνει πρῶτα χτήμα του ή νά τή δαμάζει μέ ἔργα τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ σέ πλατιά κλίμακα. Σάν παράδειγμα μπορούμε νά πάρουμε τή ρύθμιση τῆς ροῆς τῶν ὑδάτων στήν Αἴγυπτο⁶, τή Λομβαρδία, τήν Ὁλλανδία κλπ., ή στίς Ἰνδίες, τήν Περσία κλπ., ὅπου ή ἀρδευση μέ τεχνητές διώρυγες δέ φέρνει στό ἔδαφος μόνο τό ἀπαραίτητο νερό, μά μέ τήν ἴλύ του φέρνει ἀπό τά βουνά μαζί και τό δρυχτό λίπασμα. Τό μυστικό τῆς βιομηχανικῆς ἀνθίσης τῆς Ἰσπανίας και τῆς Σικελίας τόν καιρό τῆς κυριαρχίας τῶν ἀράβων βρίσκεται στήν τεχνητή ἀρδευση⁶.

Η εὐνοια τῶν φυσικῶν ὁρων προσφέρει πάντα μόνο τή δυνατότητα και ποτέ τήν πραγματικότητα τῆς ὑπερεργασίας, δηλ. τῆς υπεραξίας ή τοῦ ὑπερπροϊόντος. Οἱ διάφοροι φυσικοὶ ὅροι τῆς ἐργασίας ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα ή ἴδια ποσότητα ἐργασίας νά καλύπτει στίς διαφορές χώρες διάφορες μάζες ἀναγκῶν⁷, ἐπομένως, κάτω ἀπό ἀνάλογες κατὰ

και τό ἄκρως ἀντίθετο. Ἐνα ἔδαφος πού, παρά τήν ἐργασία, δέν μπορεί νά ἀποδόσει καθόλου καρπούς, εἶναι ἐξίσου κακό, ὅπως ἕνα ἔδαφος πού παράγει ἀφθονα προϊόντα χωρίς ἐργασία» (*An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*), London 1767, σελ. 10).

⁶ Η ἀνάγκη νά ὑπολογίζονται οἱ περίοδοι τῆς πλημμύρας τοῦ Νείλου δημιουργήσε τήν αἰγυπτιακή ἀστρονομία και μαζί της τήν κυριαρχία τῆς κἀστας τῶν ἱερέων σάν ρυθμιστριάς τῆς γεωργίας. «Τό ἡλιοστάσιο εἶναι τό σημεῖο τοῦ ἔτους πού ἀρχίζει ή ἀνοδος τῶν νερῶν τοῦ Νείλου και πού ἐπομένως οἱ αἰγύπτιοι ἔπρεπε νά τό παρακολουθοῦν μέ τή μεγαλύτερη φροντίδα... Ἦσαν τό σημεῖο στροφῆς τοῦ ἔτους, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τό διαπιστώνουν γιά νά προσαρμόζον ο' αὐτό τίς γεωργικῆς ἐργασίας τους. Ὑποχρεώθηκαν λοιπόν ν' ἀναζητήσουν νά βροῦν στόν οὐρανό ἕνα ὁρατό σημάδι τῆς ἐπιστροφῆς του» (*Cuvier: «Discours sur les révolutions du globe»*, ἐκδ. Hoefer, Paris 1863, σελ. 141).

⁶ Στίς Ἰνδίες μιὰ ἀπό τίς ὑλικές βάσεις τῆς κρατικῆς ἐξουσίας πάνω στοῦς ἀσύνδετους μεταξύ τους μικροῦς ὁργανισμούς παραγωγῆς ἦταν ή ρύθμιση τοῦ ἐφοδιασμοῦ μέ νερό. Οἱ κοσμεθανοὶ κυρίαρχοι τῶν Ἰνδιῶν τό εἶχαν κατανοήσει αὐτό καλύτερα ἀπό τούς ἀγγλους διαδόχους τους. Θυμίζουμε μόνο τήν πείνα τοῦ 1866, πού στοίχισε τή ζωή ἐνός ἑκατομμυρίου Ἰνδιῶν και πάνω στήν περιφέρειαν Ὀρίσσα τῆς περιοχῆς τῆς Βεγγάλης.

⁷ «Δέν ὑπάρχουν δύο χώρες στόν κόσμο πού νά προσφέρουν τόν ἴδιο ἀριθμό ἀναγκῶν μέσων συντήρησης στήν ἴδια ἀφθονία και μέ τήν ἴδια δαπάνη ἐργασίας. Οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων αὐξάνουν ή ἐλαττώνονται ἀνάλογα μέ τή δομικότητα ή τήν ἡπιότητα τοῦ κλίματος ὅπου ζοῦνε, και ἐπομένως οἱ σχετικῆς διαστάσεις τῶν ἐργασιῶν (proportion of trade), πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἀσκοῦν οἱ κάτοικοι τῶν διάφορων χωρῶν, δέν μπορεί νά εἶναι ἴσες, οὔτε ὁ βαθμός τῆς διαφορᾶς μπορεί νά διαπιστωθεῖ διαφορετικά, παρά μέ τούς βαθμούς τῆς ζέστης ή τοῦ ψύχους. Γιαυτό μπορούμε γενικά νά συμπεράνουμε ὅτι

τά ἄλλα συνθήκες νά εἶναι διαφορετικοί ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας. Στήν ὑπερεργασία ἐπενεργοῦν μόνο σάν φυσικό ὄριο, δηλ. καθορίζουν τό σημεῖο ἀπ' ὅπου μπορεί ν' ἀρχίζει ή δουλιὰ γιά ἄλλους. Στό μέτρο πού προβάλλει ή βιομηχανία, ὑποχωρεῖ τό φυσικό αὐτό ὄριο. Στή δυτικοευρωπαϊκή κοινωνία, ὅπου ὁ ἐργάτης μόνο μέ τήν ὑπεραξία ἐξαγοράζει τό δικαίωμα νά ἐργάζεται γιά τή δική του ὑπαρξή, γεννιέται εὐκολα ή αὐταπάτη ὅτι ἀποτελεῖ ἔμφυτη ιδιότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας νά παρέχει ὑπερπροϊόν⁸. Ἄς πάρουμε ὅμως σάν παράδειγμα λχ. τόν κάτοικο τῶν ἀνατολικῶν νησιῶν τοῦ ἀσιατικοῦ ἀρχιπελάγους, ὅπου ὁ σάγος [ψωμόδεντρο] φύεται σέ ἄγρια κατάσταση στά δάση. «Ὅταν οἱ κάτοικοι ἀνοίξουν μιὰ τρύπα στό δέντρο και πεισθοῦν ὅτι ή ψύχα εἶναι ὥριμη, τότε κόβουν τόν κορμό και τόν κομματιάζουν, ξύνουν και βγάζουν τήν ψύχα του, τήν ἀνακατεύουν μέ νερό και τή σουρώνουν· ἔτσι μεταβάλλεται σέ ὁλότελα χρησιμοποιήσιμο σαγοάλευρο. Ἐνα δέντρο δίνει συνήθως 300 λίβρες ἀλεύρι και μπορεί νά δώσει ὥς 500 μέ 600 λίβρες. Ἐκεῖ λοιπόν πᾶνε στό δάσος και κόβουν τό ψωμί, ὅπως πᾶνε σέ μᾶς και κόβουν τά καυσόξυλα⁹. Ἄς υποθέσουμε πῶς ἕνας τέτιος ἀνατολικοασιατῆς ψωμοτόμος χρειάζεται, 12 ὥρες ἐργασία τήν ἐβδομάδα γιά νά ἱκανοποιήσει ὅλες τίς ἀνάγκες του. Αὐτό πού τοῦ δίνει ἄμεσα ή εὐνοια τῆς φύσης εἶναι ὁ πολὺς ἐλεύθερος χρόνος. Γιά νά χρησιμοποιήσει τό χρόνο αὐτό παραγωγικῶς γιά τόν ἑαυτό του χρειάζονται μιὰ ὁλόκληρη σειρά ἱστορικοὶ ὅροι, γιά νά τόν ξοδέψει σέ ὑπερεργασία γιά ξένα πρόσωπα ἀπαιτεῖται ἐξωτερικός ἐξαναγκασμός. Ἄν εἰσαγόταν ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἴσως νά ὑποχρεωνόταν ὁ ἄνθρωπος νά ἐργάζεται 6 μέρες τήν ἐβδομάδα γιά νά μπορεί νά χρησιμοποιεῖ γιά τόν ἑαυτό του τό προϊόν μιᾶς μόνης ἐργασίας ἡμέρας. Ἡ εὐνοια τῆς φύσης δέν ἐξηγεῖ γιατί ἐργάζεται τώρα 6 μέρες τήν ἐβδομάδα ή γιατί προσφέρει τώρα 5 μέρες ὑπερεργασίας. Ἐξηγεῖ μόνο γιατί ὁ ἀναγκαῖος του χρόνος ἐργασίας περιορίζεται σέ μιὰ μέρα τήν ἐβδομάδα. Σέ καμιά περίπτωση ὅμως τό ὑπερπροϊόν του δέν πηγαίνει ἀπό κάποια ἀπόκρυφη ιδιότητα πού εἶναι ἔμφυτη στήν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅπως οἱ κοινωνικῆς παραγωγικῆς δυνάμεις τῆς ἐργασίας πού ἀναπτύχθηκαν ἱστορικά, ἔτσι και κείνες πού ἐξαρθροῦνται ἀπό τούς

ή ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τή συντήρηση ἐνός ὁρισμένου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων εἶναι μεγαλύτερη στά ψυχρά κλίματα και μικρότερη στά θερμά. Στά ψυχρά κλίματα οἱ ἄνθρωποι ὄχι μόνο χρειάζονται περισσότερα ὀρεῖα, μά και τό ἔδαφος πρέπει νά καλλιεργεῖται καλύτερα ἀπ' ὅ,τι στά θερμά κλίματα» (*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*, London 1750, σελ. 59). Σηγηγάφας αὐτοῦ τοῦ ἀνώνυμου ἔργου πού ἀφηγεῖ ἐποχή εἶναι ὁ Τζ. Μάσι. Ὁ Χιόμ πῆρε ἀπ' αὐτό τή θεωρία του γιά τόν τόκο.

⁸ «Κάθε ἐργασία ὀφείλει (φαίνεται πῶς ἀνήκει και αὐτό) στά *droits* [δικαιώματα] και τὰ *devoirs* du citoyen [καθήκοντα τοῦ πολίτη]» ν' ἀφήνει περίσσεια» (Προυντόν).

⁹ *F. Schouw: «Die Erde, die Pflanzen und der Mensch»*, 2η ἐκδ., Leipzig 1854, σελ. 148.

φυσικούς όρους εμφανίζονται σάν παραγωγικές δυνάμεις του κεφαλαίου που προσωτά την εργασία.

Ο Ρικάρντο δέ νοιάζεται ποτέ για την προέλευση της υπεραξίας. Την πραγματεύεται σάν κάτι τό συμφυές μέ τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, πού στά μάτια του άποτελεί τή φυσική μορφή της κοινωνικής παραγωγής. Όπου μιλάει για την παραγωγικότητα της εργασίας, δέν άναζητεί σ' αυτήν την αίτία της υπαρχής της υπεραξίας, αλλά μόνο την αίτία πού καθορίζει τό μέγεθός της. Αντίθετα, ή σχολή του διακήρυξε φωναχτά ότι ή παραγωγική δύναμη της εργασίας είναι ή αίτία προέλευσης του κέρδους (διάβαζε: της υπεραξίας). Πάντως μία πρόοδος σέ σύγκριση μέ τούς έμποροκράτες, πού από την πλευρά τους τό περίσσευμα της τιμής των προϊόντων πάνω από τό κόστος της παραγωγής τους συμπεραίνουν ότι βγαίνει από την άνταλλαγή, από την πούλησή τους πάνω από την αξία τους. Παρ' όλα αυτά και ή σχολή του Ρικάρντο άπλώς παράκαμψε τό πρόβλημα και δέν τό έλυσε. Κι αυτό είναι εύνóητο: αυτοί οι άστοί οικονομολόγοι νιώθανε σωστά μέ τό ένστικτό τους ότι είναι πολύ επικίνδυνο νά βαθύνουν πάρα πολύ στό καφερό ζήτημα της προέλευσης της υπεραξίας. Τί νά πούμε όμως όταν, μισόν αιώνα ύστερα από τόν Ρικάρντο, ό κ. Τζών Στούαρτ Μίλλ διαπίστωσε άξιοπρεπέστατα την ύπεροχή του άπέναντι στους έμποροκράτες, επαναλαμβάνοντας άσχημα τίς κούφιες ύπεκφυγές των πρώτων έκχυδαϊστών του Ρικάρντο;

Ο Μίλλ λέει: «Η αίτία του κέρδους είναι ότι ή εργασία παράγει περισσότερα άπ' όσα άπαιτούνται για τή συντήρησή της». Ίσαμε δώ επαναλαμβάνει μόνο τό παλιό τροπάρι. Μά ό Μίλλ θέλει νά προσθέσει και κάτι δικό του: «Η, για νά ποικίλουμε τή μορφή της φράσης: ό λόγος πού τό κεφάλαιο φέρνει κέρδος είναι ότι ή τροφή, τά ρούχα, οι πρώτες ύλες και τά μέσα εργασίας βαστούν περισσότερον καιρό άπ' όσο χρειάζονται για νά παραχθούν». Ο Μίλλ μπερδεύει έδω τή διάρκεια του χρόνου εργασίας μέ τή διάρκεια των προϊόντων της. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη ένας επιχειρηματίας άρτοποιός, πού τά προϊόντα του βαστάνε μονάχα μία μέρα, δέ θά μπορούσε ποτέ νά βγάλει από τούς μισθωτούς εργάτες του τό ίδιο κέρδος μέ τόν επιχειρηματία πού παράγει μηχανές και πού τά προϊόντα του βαστάνε είκοσι χρόνια και πάνω. Δέ χωράει άμφιβολία πως άν οι φωλιές των πουλιών δέν άντέχαν περισσότερον καιρό άπ' όσο άπαιτεί ή κατασκευή τους, τά πουλιά θάπρεπε νά βολεύονται χωρίς φωλιές.

Κι άφού ό Μίλλ καθόρισε πιά αυτή τή βασική άλήθεια, διαπιστώνει την ύπεροχή του άπέναντι στους έμποροκράτες: «Βλέπουμε λοιπόν ότι τό κέρδος δέν προέρχεται από τό έπαισόδιο των άνταλλαγών, αλλά από την παραγωγική δύναμη της εργασίας: τό συνολικό κέρδος μιας χώρας καθορίζεται πάντα από την παραγωγική δύναμη της εργασίας, αδιάφορο άν γίνεται ή όχι άνταλλαγή. Άν δέν υπήρχε καταμερισμός των άσχολιών, δέ θά υπήρχε ούτε άγορά ούτε πούληση, θά υπήρχε όμως πάντα κέρδος». Έπομένως, ή άνταλλαγή, ή άγορά και ή πούληση, οι γενικοί αυτοί όροι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής,

γής, είναι έδω καθαρό έπαισόδιο, και ύπάρχει πάντα κέρδος, ακόμα και χωρίς άγορά και πούληση της εργατικής δύναμης!

Παρακάτω: «Άν τό σύνολο των εργατών μιας χώρας παράγει 20% πάνω από τό σύνολο του μισθού τους, τά κέρδη θά είναι 20%, όποιοσδήποτε κι άν είναι οι τιμές των έμπορευμάτων».—Αυτό, από τή μία μεριά, είναι μία έξαιρετικά πετυχημένη ταυτολογία, γιατί άν οι εργάτες παράγουν για τούς κεφαλαιοκράτες τους μιάν υπεραξία 20%, τότε ό λόγος των κερδών προς τό συνολικό μισθό των εργατών θά είναι 20: 100. Από την άλλη μεριά, είναι άπόλυτα λαθεμένο ότι τά κέρδη «θά είναι 20%». Πρέπει πάντα νά είναι μικρότερα, γιατί τά κέρδη ύπολογίζονται σέ σχέση μέ τό συνολικό ποσό του κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε. Άς υποθέσουμε λχ. ότι ό κεφαλαιοκράτης έχει προκαταβάλει 500 λίρες στερόλινες, άπ' αυτές τίς 400 σέ μέσα παραγωγής και τίς 100 σέ μισθούς. Άν τό ποσοστό της υπεραξίας είναι όπως υποθέσαμε 20%, τότε τό ποσοστό του κέρδους θά είναι 20: 500, δηλ. 4% και όχι 20%.

Σέ συνέχεια ακολουθεί ένα λαμπρό δείγμα για τό πώς ό Μίλλ πραγματεύεται τίς διάφορες ιστορικές μορφές της κοινωνικής παραγωγής: «Προϋποθέτω παντού τή σημερινή κατάσταση πραγμάτων, πού μέ λίγες έξαιρέσεις επικρατεί παντού*, δηλ. ότι ό κεφαλαιοκράτης κάνει όλες τίς προκαταβολές, μαζί και την πληρωμή του εργάτη». Περίεργη όπτική άπάτη, νά βλέπεις παντού μία κατάσταση πού ως τώρα μόνο σάν έξαίρεση επικρατεί στην ύδρόγειο! Άς προχωρήσουμε όμως. Ο Μίλλ είναι διατεθειμένος νά συμφωνήσει πως «δέν είναι άπόλυτα άναγκαίο νάχουν έτσι τά πράγματα». Άπεναντίας. Ο εργάτης θά μπορούσε νά περιμένει νά πληρωθεί ώπου νά τελειώσει όλότελα ή δουλιά, άν είχε τά μέσα πού είναι άπαραίτητα για τή συντήρησή του στό ένδιάμεσο χρονικό διάστημα. Σ' αυτήν όμως την περίπτωση θάταν ίσαμε ένα βαθμό κεφαλαιοκράτης, πού θά τοποθετούσε κεφάλαιο στην επιχείρηση και θά παρείχε ένα μέρος του ποσού πού είναι άπαραίτητο για τή συνέχισή της». Έξίσου καλά θά μπορούσε ό Μίλλ νά πει πως ό εργάτης, πού προκαταβάλλει στον έαυτό του όχι μονάχα τά μέσα συντήρησης, μά και τά μέσα εργασίας, στην πραγματικότητα είναι μισθωτός εργάτης του έαυτού του. Η πώς ό άμερικάνος άγρότης

* Όπως λέει ό Μάρξ σ' ένα γράμμα του της 28 του Νοέμβρη 1878 στον Ντάνιελσον—τό ρώσο μεταφραστή του «Κεφαλαίου»—στό σημείο αυτό πρέπει νά παρεμβληθεί ή φράση: «όπου οι εργάτες και οι κεφαλαιοκράτες αποτελούν ξεχωριστές τάξεις». Η περιοπή είχε άποδοθεί λειψή. Ο Μάρξ συνεχίζει: «Νά σβηστούν οι δυό φράσεις πού ακολουθούν: „Περίεργη όπτική άπάτη, νά βλέπεις παντού μία κατάσταση πού ως τώρα μόνο σάν έξαίρεση επικρατεί στην ύδρόγειο! Άς προχωρήσουμε όμως.“—και νά μπει στή θέση τους ή παρακάτω φράση: Ο κ. Μίλλ είναι διατεθειμένος νά πιστεύει πως δέν ύπάρχει άπόλυτη άνάγκη νάναί έτσι τά πράγματα—άκόμα και στο οικονομικό σύστημα, όπου οι εργάτες και οι κεφαλαιοκράτες αποτελούν ξεχωριστές τάξεις».

Φυσικά, τό γεγονός ότι ή παρατήρηση πού πρέπει νά σβηστεί δέν ταιριάζει άκριβώς για την προκείμενη φράση του Μίλλ δέν της άφαιρεί τή γενική της σημασία. Σίντ.

είναι δούλος του έαυτού του, πού κάνει άγγραεία μόνο για τον ίδιο τον έαυτό του αντί για ένα ξένο άφέντη.

Έτσι, άφου ό Μίλλ μάς έδειξε μέ τόση σαφήνεια πώς ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή θά ύπήρχε άκόμα κι άν δέν ύπήρχε, είναι τώρα άρκετά συνεπής για νά μάς άποδείξει πώς δέν ύπάρχει άκόμα καί όταν ύπάρχει: «Άκόμα καί στην προηγούμενη περίπτωση (όταν ό κεφαλαιοκράτης προκαταβάλλει στό μισθωτό εργάτη όλα τά μέσα ύπαρξης) μπορούμε νά βλέπουμε τον εργάτη από την ίδια άποψη (δηλ. σάν κεφαλαιοκράτη). Γιατί, προσφέροντας την εργασία του κάτω από την τιμή της αγοράς (!), μπορεί νά θεωρηθεί ότι προκαταβάλλει στον επιχειρηματία του τή διαφορά (;) κλπ.»^{9α}. Στην πραγματική ζωή ό εργάτης προκαταβάλλει δωρεάν την εργασία του στον κεφαλαιοκράτη για τή διάρκεια μιās εβδομάδας κλπ., για νά εισπράξει στό τέλος της εβδομάδας κλπ. την τιμή της αγοράς της κατά τον Μίλλ αυτό τον μετατρέπει σέ κεφαλαιοκράτη! Στην επίπεδη πεδιάδα καί οί σωροί από χώμα φαίνονται σάν λόφοι μπορούμε νά μετρήσουμε τή ρηχότητα των σημερινών άστών μέ τό διαμέτρημα των «μεγάλων πνευμάτων» τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Η αξία της εργατικής δύναμης καθορίζεται από την αξία των αναγκαίων από συνήθεια καθιερωμένων μέσων συντήρησης του μέσου εργάτη. Σέ μιάν όρισμένη εποχή μιās όρισμένης κοινωνίας είναι δοσμένη ή μάζα αυτών των μέσων συντήρησης, μόλο πού μπορεί ν' αλλάζει ή μορφή τους, καί γιαυτό πρέπει νά την πραγματευόμαστε σάν σταθερό μέγεθος. Αυτό πού αλλάζει είναι ή αξία αυτής της μάζας. Στόν καθορισμό της αξίας της εργατικής δύναμης μπαίνουν άλλοι δυό παράγοντες. Από τή μιά, τά έξοδα για την ανάπτυξη της, πού αλλάζουν όταν αλλάζει ό τρόπος παραγωγής, καί από την άλλη, ή φυσική διαφορά ανάμεσα στην εργατική δύναμη του άνδρα καί στην εργατική δύναμη της γυναίκας, του ενήλικου καί του ανήλικου. Η κατανάλωση αυτών των διαφορετικών μεταξύ τους εργατικών δυνάμεων, πού πάλι καθορίζεται από τον τρόπο της παραγωγής, δημιουργεί μεγάλες διαφορές στά έξοδα αναπαραγωγής της εργατικής οικογένειας καί στην αξία του ενήλικου άνδρα εργάτη. Ωστόσο καί οί δυό αυτοί παράγοντες δέν παίρνονται υπόψη στην παρακάτω έρευνα^{9β}.

Προϋποθέτουμε: 1) ότι τά έμπορεύματα πουλιούνται στην αξία τους, 2) ότι ή τιμή της εργατικής δύναμης μπορεί πού καί πού ν' ανεβαίνει πάνω από την αξία της, ποτέ όμως δέν πέφτει κάτω απ' αυτήν.

Μ' αυτή την προϋπόθεση είδαμε πώς τά σχετικά μεγέθη της τιμής της εργατικής δύναμης καί της υπεραξίας καθορίζονται από τρεις παράγοντες: 1) από τή διάρκεια της εργάσιμης ήμέρας ή από τό έκτατικό μέγεθος της εργασίας; 2) από την κανονική ένταση της εργασίας, ή από τό έντατικό της μέγεθος, έτσι πού σέ όρισμένο χρονικό διάστημα νά ξοδεύεται μιá όρισμένη ποσότητα εργασίας; 3) τέλος, από την παραγωγική δύναμη της εργασίας, έτσι πού ανάλογα μέ τό βαθμό ανάπτυξης των όρων παραγωγής ή ίδια ποσότητα εργασίας στό ίδιο χρονικό διάστημα νά παρέχει μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα προϊόντος. Είναι φανερό πώς εδώ είναι δυνατοί οί πιο διαφορετικοί συνδυασμοί, ανάλογα μέ τό άν ό ένας από τούς τρεις παρ-

^{9α} J. St. Mill: «Principles of Political Economy», London 1868, σελ. 252—253, σέ πολλά σημεία [βιβλ. II, κεφ. XV, § 5.]—[Τά πιο πάνω χωρία έχουν μεταφραστεί από τή γαλλική έκδοση του «Κεφαλαίου». —Φ.Ε.]

^{9β} Φυσικά, δέν παίρνεται εδώ υπόψη καί ή περίπτωση πού εξετάζεται στή σελ. 281 [σελ. 332 τούτου του τόμου]. [Υποσημείωση του Φ.Ε. στην 3η έκδοση.]

γοντες είναι σταθερός και οι δύο μεταβλητοί, ή αν οι δύο παράγοντες είναι σταθεροί και ο ένας μεταβλητός, ή τέλος αν είναι μεταβλητοί ταυτόχρονα και οι τρεις παράγοντες. Οι συνδυασμοί αυτοί ποικίλλουν ακόμα και γιατί με την ταυτόχρονη αλλαγή διάφορων παραγόντων μπορεί να είναι διαφορετικό το μέγεθος και η κατεύθυνση της αλλαγής. Σε συνέχεια δίνουμε μόνο τους κυριότερους συνδυασμούς.

Ι. ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΚΑΙ Η ΕΝΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΑΡΑΜΕΝΟΥΝ ΣΤΑΘΕΡΑ (ΕΙΝΑΙ ΔΟΣΜΕΝΑ), Η ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΤΑΒΑΛΛΕΤΑΙ.

Κάτω απ' αυτή την προϋπόθεση η αξία της εργατικής δύναμης και η υπεραξία καθορίζονται από τρεις νόμους:

Πρώτο: 'Η εργάσιμη ημέρα ενός δοσμένου μεγέθους εκφράζεται πάντα με την ίδια νέα αξία, άσχετα από το πώς αλλάζει η παραγωγικότητα της εργασίας και μαζί της η μάζα των προϊόντων, έπομένως και η τιμή της μονάδας του έμπορεύματος.

'Η νέα αξία που παράγει μιά δωδεκάωρη εργάσιμη ημέρα είναι λχ. 6 σελίνια, μόνο που η μάζα των παραγμένων αξιών χρήσης αλλάζει, όταν αλλάζει η παραγωγική δύναμη της εργασίας, και έπομένως η αξία των 6 σελινιών κατανέμεται σε περισσότερα ή λιγότερα έμπορεύματα.

Δεύτερο: 'Η αξία της εργατικής δύναμης και η υπεραξία μεταβάλλονται σε αντίστροφη κατεύθυνση. Μιά αλλαγή στην παραγωγική δύναμη της εργασίας, ή αύξηση ή ή μείωσή της, επιδρά σε αντίστροφη κατεύθυνση πάνω στην αξία της εργατικής δύναμης και σε ευνθεία κατεύθυνση πάνω στην υπεραξία.

'Η νέα αξία που παράγεται στη δωδεκάωρη εργάσιμη ημέρα είναι σταθερό μέγεθος, λχ. 6 σελίνια. Το σταθερό αυτό μέγεθος είναι ίσο με το ποσό της υπεραξίας σύν την αξία της εργατικής δύναμης, που ο εργάτης την αναπληρώνει με ένα ισοδύναμο. Είναι αυτόνομο πώς από τα δύο μέρη ενός σταθερού μεγέθους δεν μπορεί ν' αυξάνει το ένα, χωρίς να μειώνεται το άλλο. 'Η αξία της εργατικής δύναμης δεν μπορεί ν' ανεβεί από 3 σε 4 σελίνια χωρίς η υπεραξία να πέσει από 3 σε 2 σελίνια, και, αντίστροφα, η υπεραξία δεν μπορεί ν' ανεβεί από 3 σε 4 σελίνια χωρίς η αξία της εργατικής δύναμης να πέσει από 3 σελίνια σε 2. Έπομένως, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες είναι αδύνατη μιά αλλαγή στο άπολυτο μέγεθος είτε της αξίας της εργατικής δύναμης, είτε της υπεραξίας, χωρίς ταυτόχρονα να αλλάζουν τα σχετικά ή αναλογικά τους μεγέθη. Τα μεγέθη αυτά είναι αδύνατο να μειώνονται ή να αυξάνουν ταυτόχρονα.

Ακόμα, η αξία της εργατικής δύναμης δεν μπορεί να πέφτει, και έπομένως η υπεραξία δεν μπορεί ν' ανεβαίνει, χωρίς ν' ανεβαίνει ή παραγωγική δύναμη της εργασίας, λχ. στην πιο πάνω περίπτωση η αξία της εργατικής δύναμης δεν μπορεί να πέσει από τα 3 σελίνια στα 2, χωρίς η ανεβασμένη παραγωγική δύναμη της εργασίας να

επιτρέπει να παράγεται μέσα σε 4 ώρες ή ίδια μάζα μέσων συντήρησης, που προηγούμενα απαιτούσαν 6 ώρες για την παραγωγή τους. Και αντίστροφα, η αξία της εργατικής δύναμης δεν μπορεί ν' ανεβεί από 3 σελίνια στα 4, χωρίς να πέσει η παραγωγική δύναμη της εργασίας, χωρίς δηλ. για την παραγωγή της ίδιας μάζας μέσων συντήρησης ν' απαιτούνται τώρα 8 ώρες, εκεί που προηγούμενα άρχούσαν 6 ώρες. 'Απ' όλα αυτά βγαίνει ότι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας κατεβάσει την αξία της εργατικής δύναμης και αυξάνει έτσι την υπεραξία, ενώ αντίθετα η μείωση της παραγωγικότητας ανεβάσει την αξία της εργατικής δύναμης και ελαττώνει την υπεραξία.

Όταν ο Ρικάρντο διατύπωσε αυτό το νόμο, του διέφυγε ένα σημείο: μόνο που η αλλαγή στο μέγεθος της υπεραξίας ή της υπερεργασίας προϋποθέτει μιάν αντίστροφη αλλαγή στο μέγεθος της αξίας της εργατικής δύναμης ή της αναγκαίας εργασίας, δεν έπεται καθόλου ότι τα μεγέθη αυτά αλλάζουν στην ίδια αναλογία. Αυξάνουν ή ελαττώνονται κατά το ίδιο μέγεθος. 'Η αναλογία όμως που αυξάνει ή ελαττώνεται κάθε μέρος της νέας αξίας ή της εργάσιμης ημέρας εξαρτιέται από τον άρχικό χωρισμό που είχε γίνει πριν από την αλλαγή στην παραγωγική δύναμη της εργασίας. 'Αν η αξία της εργατικής δύναμης ήταν 4 σελίνια, ή ο αναγκαίος χρόνος εργασίας 8 ώρες και η υπεραξία 2 σελίνια, ή η υπερεργασία 4 ώρες, και αν εξαιτίας μιās ανόδου της παραγωγικής δύναμης της εργασίας πέσει η αξία της εργατικής δύναμης σε 3 σελίνια, ή η αναγκαία εργασία σε 6 ώρες, τότε η υπεραξία ανεβαίνει σε 3 σελίνια, ή η υπερεργασία σε 6 ώρες. Πρόκειται για το ίδιο μέγεθος των 2 ωρών ή του 1 σελινιού, που προσθέτεται στο ένα και αφαιρείται από το άλλο. 'Η αναλογική όμως αλλαγή στα μεγέθη είναι διαφορετική στις δύο πλευρές. Ένω η αξία της εργατικής δύναμης πέφτει από 4 σε 3 σελίνια, δηλ. κατά το $\frac{1}{4}$ ή κατά 25 στα εκατό, η υπεραξία αυξάνει από 2 σελίνια σε 3, δηλαδή κατά το $\frac{1}{2}$ ή κατά 50 στα εκατό. Έπομένως, η αναλογική αύξηση ή μείωση της υπεραξίας εξαιτίας μιās δοσμένης αλλαγής στην παραγωγική δύναμη της εργασίας είναι τόσο μεγαλύτερη, όσο μικρότερο ήταν το άρχικό μέρος της εργάσιμης ημέρας, που εκφράζεται με υπεραξία, και τόσο μικρότερη, όσο μεγαλύτερο είναι αυτό το μέρος.

Τρίτο: 'Η αύξηση ή η μείωση της υπεραξίας είναι πάντα συνέπεια και ποτέ αίτια της αντίστοιχης μείωσης ή αύξησης της αξίας της εργατικής δύναμης¹⁰.

¹⁰ Σ' αυτό τον τρίτο νόμο ο Μάκ Κούλλοκ έχει κάνει, ανάμεσα στ' άλλα, την άνοση προσθήκη, πώς η υπεραξία μπορεί ν' ανεβεί και χωρίς να σημειωθεί πτώση στην αξία της εργατικής δύναμης, με την κατάργηση φόρων που ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει ο κεφαλαιοκράτης προηγούμενα. 'Η κατάργηση αυτών των φόρων δεν αλλάζει άπολυτως τίποτα στο ποσό της υπεραξίας, που ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης απομυζά από πρώτο χέρι από τον εργάτη. 'Αλλάζει απλώς το μερτικό της υπεραξίας που τσεπώνει ο ίδιος ή που είναι υποχρεωμένος να το μοιράζεται με τρίτα πρόσωπα. Έπομένως, καθόλου δεν αλλάζει η σχέση ανάμεσα στην αξία της εργατικής δύναμης και στην υπεραξία. 'Ετσι, η εξαίρεση που κάνει ο Μάκ Κούλλοκ αποδείχνει απλώς ότι δεν κατάλαβε τον

Ἐπειδὴ ἡ ἐργασίμη ἡμέρα ἔχει σταθερό μέγεθος καὶ ἐκφράζεται μὲ ἓνα σταθερό ἀξιακὸ μέγεθος, ἐπειδὴ ἀκόμα σὲ κάθε ἀλλαγὴ στοῦ μεγέθους τῆς ὑπεραξίας ἀντιστοιχεῖ μιὰ ἀντίστροφη ἀλλαγὴ στοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μπορεῖ ν' ἀλλάζει μόνον ὅταν ἀλλάζει ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, προκύπτει ὁλοφάνερα πὼς κάτω ἀπ' αὐτούς τοὺς ὅρους κάθε ἀλλαγὴ στοῦ μεγέθους τῆς ὑπεραξίας πηγάζει ἀπὸ μιὰν ἀντίστροφη ἀλλαγὴ στοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γιαυτό, ἀν προηγουμένα εἶδαμε ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ καμιὰ ἀπόλυτη ἀλλαγὴ στοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης καὶ τῆς ὑπεραξίας χωρὶς ἀλλαγὴ στὰ σχετικὰ τοὺς μεγέθη, τώρα ἔπεται πὼς δὲν εἶναι δυνατὴ καμιὰ ἀλλαγὴ στὰ σχετικὰ τοὺς ἀξιακὰ μεγέθη χωρὶς ἀλλαγὴ στοῦ ἀπόλυτου μεγέθους τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Σύμφωνα μὲ τὸν τρίτο νόμο ἡ ἀλλαγὴ στοῦ μεγέθους τῆς ὑπεραξίας προϋποθέτει μιὰ κίνηση στὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού προκαλεῖται ἀπὸ μιὰν ἀλλαγὴ στὴν παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας. Τὸ ὅριο τῆς ἀλλαγῆς στοῦ μεγέθους τῆς ὑπεραξίας μᾶς τὸ δίνει τὸ νέο ὄριο τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ ὅταν οἱ συνθηκὲς ἐπιτρέπουν στοῦ νόμου νὰ λειτουργεῖ, μποροῦν νὰ σημειωθοῦν καὶ ἐνδιάμεσες κινήσεις. Ἄν λχ. ἐξαιτίας τῆς αὐξημένης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας πέφτει ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπὸ 4 σελίνια σὲ 3, ἢ ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας ἀπὸ 8 σὲ 6 ὥρες, τότε ἡ τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης μπορεῖ νὰ πέσει μόνον στὰ 3 σελίνια καὶ 8 πένες, στὰ 3 σελίνια καὶ 6 πένες, στὰ 3 σελίνια καὶ 2 πένες κλπ., καὶ ἐπομένως ἡ ὑπεραξία ν' ἀνέβει στὰ 3 σελίνια καὶ 4 πένες, στὰ 3 σελίνια καὶ 6 πένες, στὰ 3 σελίνια καὶ 10 πένες κλπ. Ὁ βαθμὸς τῆς πώσης—πού τὸ κατώτατο* ὄριο τῆς εἶναι τὰ 3 σελίνια—ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὸ σχετικὸ βάρος πού θὰ ρίχνει στὴν πλάστιγγα, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ, ἡ πίεση τοῦ κεφαλαίου καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀντίσταση τῶν ἐργατῶν.

Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀξία μιᾶς ὁρισμένης ποσότητος μέσων συντήρησης. Ἐκεῖνὸ πού ἀλλάζει, ὅταν ἀλλάζει ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, εἶναι ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης καὶ ὄχι ἡ μάζα τους. Ἡ ἴδια ἡ μάζα μπορεῖ, ὅταν ἀνεβῶναι ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, ν' αὐξάνει ταυτόχρονα καὶ στὴν ἴδια ἀναλογία καὶ γιὰ τὸν ἐργάτη καὶ γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, χωρὶς καμιὰ ἀλλαγὴ στὴ σχέση ἀνάμεσα στοῦ μεγέθους τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης καὶ τῆς ὑπεραξίας. Ἄν ἡ ἀρχικὴ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 3 σελίνια καὶ ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας 6 ὥρες καὶ ἂν ἡ ὑπεραξία εἶναι ἐπίσης 3 σελίνια ἢ ἡ ὑπερεργασία ἐπίσης 6 ὥρες, τότε ὁ διπλασιασμός τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας θ' ἄφηνε ἀμετάβλητη τὴν τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης καὶ τὴν ὑπεραξία στὴν περίπτωσιν πού ὁ χωρισμός τῆς ἐργασίμης ἡμέρας θάμενε ὁ ἴδιος.

κανόνα, ἓνα ἀτύχημα πού τοῦ συμβαίνει κάθε φορὰ πού ἐκχυδαῖζει τὸν Ρικάρντο, ὅπως τὸ παθαίνει καὶ ὁ Ζ. Μπ. Σαίη, ὅταν ἐκχυδαῖζει τὸν Α. Σμιθ.
* Βλ. τὴ σχετικὴ σημείωσιν στὸ παράρτημα, στὸ τέλος τοῦ βιβλίου. Σύντ.

Μόνον πού ἡ καθενιά τους θὰ ἐκφραζόταν μὲ διπλάσιες σὲ ἀριθμὸ, σχετικὰ ὅμως φτηνότερες, ἀξίες χρήσης. Ἄν καὶ θάμενε ἀμετάβλητη ἡ τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὥστόσο θάχε ἀνέβει πάνω ἀπὸ τὴν ἀξία τῆς. Ἄν ἔπεφτε ἡ τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὄχι ὅμως ἴσαμε τὸ κατώτατο ὄριο τοῦ 1½ σελινίου, πού καθορίζει ἡ καινούργια τῆς ἀξία, ἀλλὰ σὲ 2 σελίνια καὶ 10 πένες, 2 σελίνια καὶ 6 πένες κλπ., τότε ἡ μειωνόμενη αὐτὴ τιμὴ θὰ ἐξακολουθοῦσε πάντα ν' ἀντιπροσωπεύει μιὰν αὐξανόμενη μάζα μέσων συντήρησης. Ἔτσι, μὲ τὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἡ τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης θὰ μπορούσε νὰ πέφτει διαρκῶς μὲ ταυτόχρονη, συνεχὴ αὐξηση τῆς μάζας τῶν μέσων συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Σχετικὰ ὅμως, δηλ. συγκρινόμενη μὲ τὴν ὑπεραξία, θάπεφτε διαρκῶς ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί, ἐπομένως, θὰ μεγάλωνε τὸ χάσμα ἀνάμεσα στοῦ ἐπίπεδο ζωῆς τοῦ ἐργάτη καὶ στοῦ ἐπίπεδο ζωῆς τοῦ κεφαλαιοκράτη¹¹.

Πρῶτος ὁ Ρικάρντο διατύπωσε μὲ ἀκριβεία τοὺς πῶς πάνω τρεῖς νόμους. Οἱ ἐλλείψεις τῆς περιγραφῆς του εἶναι: 1) ὅτι τοὺς εἰδικούς ὅρους, κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἰσχύουν οἱ νόμοι αὐτοὶ, τοὺς θεωρεῖ σὰν τοὺς αὐτονόητους, γενικούς καὶ ἀποκλειστικούς ὅρους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Δὲ γνωρίζει καμιὰ ἀλλαγὴ, οὔτε στὴ διάρκειά τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, οὔτε στὴν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού γι' αὐτὸν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας εἶναι ἀπὸ μόνῃ τῆς ὁ μοναδικὸς μεταβλητὸς παράγοντας—2) ὅμως ὁ Ρικάρντο, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι οἰκονομολόγοι, δὲν ἐρευνήσε ποτέ τὴν ὑπεραξία σὰν τέτια, δηλ. ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἰδιαιτέρες μορφές τῆς, ὅπως εἶναι τὸ κέρδος, ἡ γαιοπρόσδοκος κλπ. Κι αὐτὸ τὸ δεύτερο ψευτίζει τὴν ἀνάλυσή του σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τὸ πρῶτο. Γιαυτό ἀνακατεῖ ἀμεσα τοὺς νόμους τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας μὲ τοὺς νόμους τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ὅπως εἴπαμε ὅμως, τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους εἶναι ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας πρὸς τὸ προκαταβλημένο συνολικὸ κεφάλαιο, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας πρὸς τὸ μεταβλητὸ μονάχα μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἄς υποθέσουμε πὼς ἓνα κεφάλαιο 500 λίρ. στ. (Κ) χωρίζεται σὲ πρῶτες ὕλες, μέσα ἐργασίας κτλ. συνολικῆς ἀξίας 400 λίρ. στ. (σ), καὶ σὲ 100 λίρ. στ. μισθοὺς (μ): ἂς υποθέσουμε ἀκόμη ὅτι ἡ ὑπεραξία = 100 λίρ. στ. (ν). Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας $\frac{\nu}{\mu} = \frac{100 \text{ λίρ. στ.}}{100 \text{ λίρ. στ.}} = 100\%$. Τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους ὅμως $\frac{\nu}{K} = \frac{100 \text{ λίρ. στ.}}{500 \text{ λίρ. στ.}} = 20\%$. Ἐξάλλου εἶναι φανερό πὼς τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους μπορεῖ νὰ ἐξαρτεῖται ἀπὸ περιστατικά, πού

¹¹ «Ὅταν συντελεῖται μιὰ ἀλλαγὴ στὴν παραγωγικότητα τῆς βιομηχανίας, ἔτσι πού μὲ μιὰ δοσμένη ποσότητα ἐργασίας καὶ κεφαλαίου νὰ παράγεται περισσότερο ἢ λιγότερο προϊόν, εἶναι φανερό πὼς μπορεῖ ν' ἀλλάξει τὸ σχετικὸ μέγεθος αὐτοῦ μισθοῦ καὶ νὰ παραμένει ταυτόχρονα ἴδια ἡ ποσότητα πού ἐκφράζεται μ' αὐτὸ τὸ σχετικὸ μέγεθος, ἡ μπορεῖ ν' ἀλλάζει ἡ ποσότητα καὶ νὰ παραμένει ἀμετάβλητο τὸ σχετικὸ μέγεθος» («Outlines of Political Economy etc.», London 1832, σελ. 67).

σέ καμιά περίπτωση δέν ἐπηρεάζουν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἀργότερα, στό Τρίτο Βιβλίο τούτου τοῦ ἔργου, θ' ἀποδείξω ὅτι τό ἴδιο ποσοστό ὑπεραξίας μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ τά πύο διαφορετικά ποσοστά κέρδους, καί κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθήκες διάφορα ποσοστά ὑπεραξίας μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ τό ἴδιο ποσοστό κέρδους.

II. ΣΤΑΘΕΡΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ, ΣΤΑΘΕΡΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ ΕΝΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Ἡ αὐξανόμενη ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας προϋποθέτει αὐξημένη δαπάνη ἐργασίας στό ἴδιο χρονικό διάστημα. Γιαυτό, ἡ πιό ἐντατική ἐργασία ἡμέρα ἐνσαρκώνεται σέ περισσότερα προϊόντα ἀπ' ὅτι ἡ λιγότερο ἐντατική μέ ἴσο ἀριθμό ὥρων. Εἶναι ἀλήθεια ἐπίσης, πώς ἡ ἴδια ἐργασία ἡμέρα δίνει περισσότερα προϊόντα, ὅταν εἶναι ἀνεβασμένη ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Στήν τελευταία ὁμως περίπτωση πέφτει ἡ ἀξία τῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί στοιχίζει λιγότερη ἐργασία ἀπό προηγούμενα, ἐνῶ στήν πρώτη περίπτωση μένει ἀμετάβλητη, γιατί τό προϊόν στοιχίζει τήν ἴδια ἐργασία πού στοιχίζει καί προηγούμενα. Ἐδῶ ὁ ἀριθμός τῶν προϊόντων αὐξάνει ζωρὶς νά πέφτει ἡ τιμή τους. Ὄταν αὐξάνει ὁ ἀριθμός τους, αὐξάνει καί τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τους, ἐνῶ ὅταν ἀνεβαίνει ἡ παραγωγικότητα, τό ἴδιο ποσό ἀξίας ἐκφράζεται ἀπλῶς μέ μιὰ μεγαλύτερη μάζα προϊόντων. Ἐπομένως, ὅταν ὁ ἀριθμός τῶν ὥρων μένει ἴδιος, ἡ πιό ἐντατική ἐργασία ἡμέρα ἐνσαρκώνεται σέ μιὰ μεγαλύτερη νέα ἀξία, δηλ. σέ περισσότερο χρήμα, ἂν μένει ἴδια ἡ ἀξία τοῦ χρήματος. Ἡ νέα ἀξία πού παράγεται σέ μιὰ ἐντατικότερη ἐργασία ἡμέρα ποικίλλει ἀνάλογα μέ τήν παρέκλιση τῆς ἐντατικότητάς της ἀπό τόν κανονικό βαθμό ἐντατικότητας τῆς κοινωνίας. Ἐτσι ἡ ἴδια ἐργασία ἡμέρα δέν ἐκφράζεται πιά μέ μιὰ σταθερή νέα ἀξία, ὅπως γινόταν προηγούμενα, ἀλλά μέ μιὰ μεταβλητή νέα ἀξία, ἡ πιό ἐντατική δωδεκάωρη ἐργασία ἡμέρα ἐκφράζεται λχ. μέ 7 σελίνια, 8 σελίνια κλπ., ἀντί μέ 6 σελίνια, πού ἐκφράζουν τήν ἐργασία ἡμέρα συνηθισμένης ἐντατικότητας. Ἀπ' ὅλα αὐτά βγαίνει ξεκάθαρα πώς: ὅταν ἡ νέα ἀξία, πού παράγεται μέσα σέ μιὰ ἐργασία ἡμέρα, μεταβάλλεται, λχ. ἀπό 6 γίνεται 8 σελίνια, μπορεῖ ν' αὐξάνουν ταυτόχρονα, σέ ἴσο ἢ σέ ἀνισοβαθμό, καί τά δύο μέρη αὐτῆς τῆς νέας ἀξίας, ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ὑπεραξία. Ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ὑπεραξία μποροῦν ν' αὐξηθοῦν καί οἱ δύο ταυτόχρονα ἀπό 3 σέ 4 σελίνια, ἂν τό νέο προϊόν ἔχει αὐξηθεῖ ἀπό 6 σέ 8. Ἡ αὐξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέ σημαίνει ἐδῶ κατανόηση αὐξηση τῆς τιμῆς της πάνω ἀπό τήν ἀξία της. Ἀντίθετα, μπορεῖ νά συνοδεύεται ἀπό μιὰ πτώση τῆς ἀξίας της. Αὐτό γίνεται πάντα στήν περίπτωση πού ἡ αὐξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν ἰσοσταθμίζει τήν ἐπιταχυνόμενη φθορά της.

Ξέρουμε πώς, ἐκτός ἀπό παροδικές ἐξαιρέσεις, μιὰ ἀλλαγὴ στήν

παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τότε μόνο φέρνει μιάν ἀλλαγὴ στό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, καί ἐπομένως στό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας, ὅταν τά προϊόντα τῶν βιομηχανικῶν κλάδων, ὅπου γίνεται αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ, μπαίνουν στή συνηθισμένη κατανάλωση τοῦ ἐργάτη. Ὁ περιορισμός αὐτός ἐκλείπει ἐδῶ. Εἴτε ἐκτατικά, εἴτε ἐντατικά ἀλλάζει τό μέγεθος τῆς ἐργασίας, στήν ἀλλαγὴ τοῦ μεγέθους της ἀντιστοιχεῖ μιὰ ἀλλαγὴ στό μέγεθος τῆς νέας ἀξίας πού παράγει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ φύση τοῦ προϊόντος, μέ τό ὅποιο ἐκφράζεται αὐτὴ ἡ ἀξία.

Ἄν ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας μεγάλωνε ταυτόχρονα καί ἰσομετρα σέ ὅλους τοὺς βιομηχανικοὺς κλάδους, τότε ὁ νέος ἀνώτερος βαθμὸς ἐντατικότητας θὰ γινόταν ὁ συνηθισμένος κανονικός κοινωνικός βαθμὸς καί θάπαυε ἔτσι νά θεωρεῖται ἐκτατικό μέγεθος. Ὡστόσο καί τότε ἀκόμα οἱ μέσοι βαθμοὶ ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας στά διάφορα ἔθνη θάμεναν διαφορετικοὺς καί ἐπομένως θὰ τροποποιούσαν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου τῆς ἀξίας στὶς ἐργασίες ἡμέρας τῶν διάφορων ἐθνῶν. Ἡ πιό ἐντατικὴ ἐργασία ἡμέρα τοῦ ἐνός ἔθνους ἐκφράζεται μέ περισσότερο χρήμα ἀπὸ τὴ λιγότερο ἐντατικὴ τοῦ ἄλλου ἔθνους¹².

III. ΣΤΑΘΕΡΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΣΤΑΘΕΡΗ ΕΝΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ.

Ἡ ἐργασία ἡμέρα μπορεῖ νά μεταβάλλεται πρὸς δύο κατευθύνσεις. Μπορεῖ νά περιορίζεται ἢ νά παρατείνεται.

1) Ὁ περιορισμός τῆς ἐργασίας ἡμέρας μέ τοὺς δοσμένους ὅρους, δηλ. μέ ἀμετάβλητες τὴν παραγωγικὴ δύναμη καί ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, ἀφήνει ἀμετάβλητη τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐπομένως καί τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας. Περιορίζει τὴν ὑπερεργασία καί τὴν ὑπεραξία. Ὄταν πέφτει τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς τελευταίας, πέφτει καί τό σχετικό μέγεθος της, δηλ. τό μέγεθος της σέ σχέση μέ τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού μένει ἀμετάβλητο. Μόνο μέ τὴ μείωση τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης κάτω ἀπὸ τὴν ἀξία της θὰ μπορούσε ὁ κεφαλαιοκράτης στήν περίπτωση αὐτὴ ν' ἀποφύγει τὴ ζημιὰ.

Ὅλες οἱ συνηθισμένες ἀντιρρήσεις γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐργασίας ἡμέρας προϋποθέτουν πὺς τό φαινόμενο συντελεῖται στὶς

¹² «Ὄταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι, ὁ ἄγγλος ἐργοστασιάρχης μπορεῖ σ' ἓνα καθορισμένο χρονικὸ διάστημα νά βγάλει σημαντικὰ μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας (work) ἀπὸ ἓναν ἑξένο ἐργοστασιάρχη, τόσο ὅση χρειάζεται γιὰ νά ἰσοφαρίσει τὴ διαφορὰ τῆς δικῆς του βάρους ἐξιδιομάδας, ἀπὸ τὴν 72ωρη καί 80ωρη τῶν ἄλλων χωρῶν» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855», σελ. 65). «Ένας μεγαλύτερος νομοθετικός περιορισμὸς τῆς ἐργασίας ἡμέρας στὰ ἐργοστάσια τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης θὰ ἦταν τό πύο ἀλάθρευτο μέσο γιὰ νά μειωθεῖ αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στήν ἡπειρωτικὴ καί τὴν ἀγγλικὴ ὥρα ἐργασίας.

συνθήκες πού υποθέσαμε ἐδῶ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα γίνεται τό ἀντίθετο: ἡ ἀλλαγὴ στήν παραγωγικότητα καί ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας εἴτε προηγείται ἀπὸ τὴ συντόμευση τῆς ἐργασίης ἡμέρας, εἴτε τὴν ἀκολουθεῖ ἄμεσα¹³.

2) Παράταση τῆς ἐργασίης ἡμέρας: Ὡς υποθέσουμε ὅτι ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας εἶναι 6 ὥρες, ἢ ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 3 σελίνια, ἐπίσης ὅτι ἡ ὑπερεργασία εἶναι 6 ὥρες καί ἡ ὑπεραξία 3 σελίνια. Στὴν περίπτωση αὐτῇ ἡ συνολικὴ ἐργασία ἡμέρα εἶναι 12 ὥρες καί ἐκφράζεται μὲ ἓνα προϊόν 6 σελινίων. Ὡς ἡ ἐργασίμη ἡμέρα παραταθεῖ κατὰ 2 ὥρες καί μείνει ἀμετάβλητη ἡ τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τότε μαζί μὲ τὸ ἀπόλυτο μεγαλώνει καί τὸ σχετικὸ μέγεθος τῆς ὑπεραξίας. Μόλο πού τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπόλυτα μένει ἀμετάβλητο, σχετικὰ ὥστόσο πέφτει. Κάτω ἀπὸ τοὺς ὅρους πού προϋποθέσαμε στὸ ὑποκεφάλαιο I τὸ σχετικὸ μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης δὲ θὰ μπορούσε ν' ἀλλάξει χωρὶς νὰ ἀλλάξει τὸ ἀπόλυτο μέγεθός της. Ἀντίθετα, ἐδῶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ σχετικοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἀλλαγῆς τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους τῆς ὑπεραξίας.

Ἐπειδὴ ἡ νέα ἀξία, μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζεται ἡ ἐργασίμη ἡμέρα, αὐξάνει μὲ τὴν παράταση τῆς ἐργασίης ἡμέρας, μποροῦν γιὰ αὐτὸ ἡ τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ὑπεραξία, νὰ αὐξάνουν ταυτόχρονα εἴτε σὲ ἴσο, εἴτε σὲ ἄνισο βαθμὸ. Ἐπομένως, ἡ ταυτόχρονη αὐτὴ αὐξηση εἶναι δυνατὴ σὲ δύο περιπτώσεις, στήν περίπτωση πού παρατείνεται ἀπόλυτα ἡ ἐργασίμη ἡμέρα, καί στήν περίπτωση πού αὐξάνει ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας χωρὶς μιὰ τέτια παράταση.

Ὅταν παραταθεῖ ἡ ἐργασίμη ἡμέρα, ἡ τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης μπορεῖ νὰ πέσει κάτω ἀπὸ τὴν ἀξία της, μόλο πού ὀνομαστικὰ μένει ἀμετάβλητη ἢ ἀνεβαίνει. Ὅπως θυμούμαστε, ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ὑπολογίζεται μὲ βάση τὴν κανονικὴ μέση διάρκειά της ἢ τὴν κανονικὴ διάρκειά ζωῆς τοῦ ἐργάτη καί μὲ βάση τὴν ἀντίστοιχη, κανονικὴ καί κατάλληλη γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση μετατροπὴ ζωικῆς οὐσίας σὲ κίνηση¹⁴. Ἰσαμε ἓνα ὀρισμένο σημεῖο ἡ μεγαλύτερη φθορὰ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, φθορὰ ἀναπόσπαστη ἀπὸ τὴν παράταση τῆς ἐργασίης ἡμέρας, μπορεῖ νὰ ἰσοφωριστῇ μὲ μεγαλύτερη ἀναπλήρωσή της. Πέρα ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ φθορὰ αὐξάνει μὲ γεωμετρικὴ πρόοδο καί ταυτόχρονα καταστρέφονται ὅλοι οἱ κανονικοὶ ὄροι ἀναπαραγωγῆς καί λειτουργίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ὁ βαθμὸς τῆς ἐκμετάλλευσής της παύουν νὰ εἶναι σύμμετρα μεγέθη.

¹³ «Υπάρχουν ἀντισταθμίζοντες παράγοντες... πού τοὺς ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου γιὰ τὸ δεκάωρο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 7).

¹⁴ «Ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας, πού παρήγαγε ἓνας ἄνθρωπος μέσα σὲ 24 ὥρες, μπορεῖ νὰ προσδιοριστῇ κατὰ προσέγγιση μὲ μιὰν ἐξέταση τῶν χημικῶν μεταβολῶν πού ἔχουν συντελεστῇ μέσα στὸ σῶμα του, γιὰτὶ οἱ μεταβληθεῖς μορφές τῆς ἕλης δείχνουν τὴν κατανάλωσι τῆς κινητήριας δύναμης πού προηγίθηκε» (Grove: «On the Correlation of Physical Forces»).

IV. ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ, ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΝΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Εἶναι φανερό πῶς ἐδῶ εἶναι δυνατὸς μεγάλος ἀριθμὸς συνδυασμῶν. Κάθε φορὰ μποροῦν νὰ μεταβάλλονται οἱ δύο παράγοντες καί νὰ μένει σταθερὸς ὁ ἓνας, ἢ μποροῦν νὰ μεταβάλλονται ταυτόχρονα καί οἱ τρεῖς. Μποροῦν νὰ μεταβάλλονται στὸν ἴδιο ἢ σὲ ἄνισο βαθμὸ, στήν ἴδια ἢ σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση, καί γιὰ αὐτὸ οἱ μεταβολές τους μποροῦν ν' ἀντιζυγίζονται ἐνμέρει ἢ ὁλότελα. Ὡστόσο, μὲ βάση τίς ἐξηγήσεις πού δόθηκαν σὰ ὑποκεφάλαια I, II καί III, εἶναι εὐκολὴ ἡ ἀνάλυση ὅλων τῶν πιθανῶν περιπτώσεων. Τὸ ἀποτέλεσμα κάθε πιθανοῦ συνδυασμοῦ τὸ βρίσκουμε, ἂν ἐξετάσουμε μὲ τὴ σειρὰ τους τὸν κάθε παράγοντα σὰν μεταβλητὸ καί τοὺς ἄλλους στήν ἀρχὴ σὰν σταθεροὺς. Γιὰ αὐτὸ σημειώνουμε ἐδῶ σύντομα μόνο δύο ἀκόμα περιπτώσεις.

1) Ἐλαττωνόμενη παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας μὲ ταυτόχρονη παράταση τῆς ἐργασίης ἡμέρας.

Ὅταν μιλάμε ἐδῶ γιὰ ἐλαττωνόμενη παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, πρόκειται γιὰ κλάδους ἐργασίας, πού τὰ προϊόντα τους καθορίζουν τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐπομένως καί γιὰ ἐλαττωνόμενη λχ. παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας ἐξαιτίας αὐξανόμενης ἀφορίας τοῦ ἐδάφους καί ἀντίστοιχης αὐξησης τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων τῆς γῆς. Ὡς υποθέσουμε ὅτι ἡ ἐργασίμη ἡμέρα εἶναι δωδεκάωρη, ὅτι ἡ νέα ἀξία πού παράγεται στὴ διάρκειά της εἶναι 6 σελίνια καί ὅτι τὰ μισὰ ἀπ' αὐτὰ ἀναπληρώνουν τὴν ἐργατικὴ δύναμη, ἐνῶ τὰ ἄλλα μισὰ ἀποτελοῦν τὴν ὑπεραξία. Ἐπομένως, ἡ ἐργασίμη ἡμέρα ἀναλύεται σὲ 6 ὥρες ἀναγκαίᾳ ἐργασία καί 6 ὥρες ὑπερεργασία. Ὡς υποθέσουμε ὅτι, ἐπειδὴ ἀκρίβαιναν τὰ προϊόντα τῆς γῆς, ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης αὐξάνει ἀπὸ 3 σὲ 4 σελίνια, δηλ. ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας αὐξάνει ἀπὸ 6 σὲ 8 ὥρες. Ἄν τώρα ἡ ἐργασίμη ἡμέρα μείνει ἀμετάβλητη, ἡ ὑπερεργασία θὰ πέσει ἀπὸ 6 σὲ 4 ὥρες καί ἡ ὑπεραξία ἀπὸ 3 σὲ 2 σελίνια. Ἄν ἡ ἐργασίμη ἡμέρα παραταθεῖ κατὰ 2 ὥρες, δηλ. ἀπὸ 12 σὲ 14 ὥρες, ἡ ὑπερεργασία θὰ μείνει 6 ὥρες καί ἡ ὑπεραξία 3 σελίνια, τὸ μέγεθός της ὅμως θὰ πέσει σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού μετρίεται μὲ τὴν ἀναγκαίᾳ ἐργασία. Ἄν ἡ ἐργασίμη ἡμέρα παραταθεῖ κατὰ 4 ὥρες, δηλ. ἀπὸ 12 γίνεи 16 ὥρες, θὰ μείνουν ἀμετάβλητα τὰ σχετικὰ μεγέθη τῆς ὑπεραξίας καί τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τῆς ὑπερεργασίας καί τῆς ἀναγκαίᾳς ἐργασίας, τὸ ἀπόλυτο ὅμως μέγεθος τῆς ὑπεραξίας θ' αὐξηθεῖ ἀπὸ 3 σὲ 4 σελίνια καί τῆς ὑπερεργασίας ἀπὸ 6 σὲ 8 ὥρες ἐργασίας, δηλ. κατὰ $\frac{1}{3}$ ἢ κατὰ $33\frac{1}{3}\%$. Ἐπομένως, ὅταν ἐλαττώνεται ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας καί παρατείνεται

ταυτόχρονα ή ξεράσιμη ημέρα, τό απόλυτο μέγεθος της υπεραξίας μπορεί νά παραμένει αμετάβλητο, ενώ πέφτει τό σχετικό της μέγεθος· τό σχετικό της μέγεθος μπορεί νά παραμένει αμετάβλητο ενώ μεγαλώνει τό απόλυτο μέγεθός της, καί τέλος, ανάλογα μέ τό βαθμό της παρατάσης της ξεράσιμης ημέρας μπορεί ν' αυξάνουν ταυτόχρονα καί τό σχετικό καί τό απόλυτο μέγεθος της υπεραξίας.

Στή διάρκεια της περιόδου 1799—1815 οί αυξανόμενες τιμές τών μέσων συντήρησης στην Ἀγγλία προκαλέσαν μίαν ονομαστική αύξηση τών μισθών, ἄν καί ἔπεσαν οί πραγματικοί μισθοί, ἔκφρασμαί οί μέσα συντήρησης. Ἀπό δῶ ὁ Οὐέστ καί ὁ Ρικάρντο συμπέραναν πώς ἡ μείωση της παραγωγικότητας της γεωργικῆς ἐργασίας εἶχε προκαλέσει πτώση τοῦ ποσοστοῦ της υπεραξίας καί ἔκαναν τήν ὑπόθεση αὐτή, πού ἴσχυε μόνο στή φαντασία τους, ἀφετηρία σπουδαίων ἀναλύσεων γιά τή σχέση ἀνάμεσα στά μεγέθη τοῦ μισθοῦ της ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί της γαιοπροσόδου. Στήν πραγματικότητα ὁμως, ἡ χρήση τῆς ἀνεβασμένης ἐντατικότητας της ἐργασίας καί τῆς ἀναγκαστικῆς παρατάσεως τοῦ χρόνου ἐργασίας, ἡ ὑπεραξία εἶχε ἀξηθηθεῖ τότε καί ἀπόλυτα καί σχετικά. Ἦταν ἡ περίοδος πού πολιτογραφούνταν ἡ ἀπεριορίστη παρατάση της ξεράσιμης ἡμέρας¹⁶, ἡ περίοδος πού

¹⁶ «Τό σῆμα καί ἡ ἐργασία σπάνια βαδίζουν στό ἴδιο ὕψος· ὑπάρχει ὁμως κάποιος ὁλοφάνερο ὄριο, πέρα ἀπό τό ὁποῖο δέν μποροῦν νά χωριστοῦν. Ὅσο γιά τίς ἀσυνήθιστες προσπάθειες πού καταβάλλουν οἱ ἐργαζόμενες τάξεις στά χρόνια της ἀκρίβειας καί τῆς πτώσεως τῶν μισθών, πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἀκρίβεια αὐτή καί πού ἀναφέρεται στίς καταθέσεις (δηλ. στίς καταθέσεις πού στά στίς ἐξεταστικές ἐπιτροπές της βουλῆς τό 1814—1815), πρέπει νά διαπιστώσουμε ὅτι τιμοῦν πολύ τά ξεχωριστά άτομα καί εὐνοοῦν ὁπωσδήποτε τήν ἀύξηση τοῦ κεφαλαίου. Κανένας ὁμως ἄνθρωπος μέ ἀνθρώπινα αἰσθήματα δέν εὐχεται νά τίς βλέπει νά συνεχίζονται ἀμετάβλητες. Εἶναι ἐξαιρετικά ἀξιοθαύμαστες σάν παροδική θεραπεία, ἄν ὁμως καταβάλλονταν μόνιμα, θά προκαλοῦνταν συνέπειες, σάν καί αὐτές πού θά δημιουργοῦνταν, ἄν ὁ πληθυσμός μιᾶς χώρας αὐξανόταν ὡς τά ἀκρότατα ὅρια τῶν τροφίμων της» (*Malthus*: «Inquiry into the Nature and Progress of Rent», London 1815, σελ. 48, ὑπόσημειωση). Ἀποτελεῖ τιμή γιά τόν Μάλθους ὅτι τονίζει τήν παρατάση της ξεράσιμης ἡμέρας, γιά τήν ὁποία μιλά ἀνοιχτά καί σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ φυλλαδίου του, ἐνῶ ὁ Ρικάρντο καί ἄλλοι, παρὰ τά γεγονότα πού φωνάζουν μόνα τους, ἔδιδαν στή βάση ὅλων τῶν ἐρευνῶν τους τό σταθερό μέγεθος της ξεράσιμης ἡμέρας. Τά συντηρητικά ὁμως συμπεράσματα, πού δοῦλος τους ἦταν ὁ Μάλθους, τόν ἐμπόδισαν νά δεῖ ὅτι ἡ ἀπεριορίστη παρατάση της ξεράσιμης ἡμέρας, παράλληλα μέ τήν ἐξαιρετική ἀνάπτυξη τῶν μηχανῶν καί της ἐκμετάλλευσής της ἐργασίας τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν, κατ' ἀνάγκην θάκαναν «ὑπεράριθμο» ἕνα μεγάλο μέρος της ἐργατικῆς τάξης, ἰδίως ἀπό τή στιγμή πού θά σταματοῦσαν ἡ γήτνηση πού προκαλοῦσε ὁ πόλεμος καί τό ἀγγλικό μονοπώλιο στήν παγκόσμια ἀγορά. Ἦταν φυσικά πολύ πύ βολικό καί ἀνταποκρινόντα πολύ περισσότερο στά συμπεράσματα τῶν κυρίαρχων τάξεων, πού ὁ Μάλθους τίς λιβάνιζε μέ γνήσιο μαθηδίστικο τρόπο, νά ἐξηγᾷ τόν «ὑπερπληθυσμό» αὐτό μέ τούς αἰώνιους νόμους της φύσεως, παρὰ μέ τούς ἱστορικούς μονάχα νόμους της κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

τή χαρακτηρίζει εἰδικά ἡ ἐπιταχυνμένη αὕξηση ἀπό τή μιά μεριά τοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τήν ἄλλη τῆς ἐσχάτης φτώχειας¹⁸.

2) Αὐξανόμενη ἐντατικότητα καί παραγωγική δύναμη της ἐργασίας μέ ταυτόχρονο περιορισμό της ξεράσιμης ἡμέρας:

Τό ἀνέβασμα της παραγωγικῆς δυνάμεως της ἐργασίας καί ἡ αὕξηση της ἐντάσεώς της ἐπενεργοῦν ἀπό μιά ἄποψη ὁμοιόμορφα. Καί τά δύο αὐξάνουν τή μάζα τῶν προϊόντων πού παράγονται στό ἴδιο χρονικό διάστημα. Καί τά δύο συντομεύουν λοιπόν τό μέρος ἐκείνο της ξεράσιμης ἡμέρας πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιά τήν παραγωγή τῶν μέσων συντήρησής του ἢ τοῦ ἰσοδύναμου τους. Τό ἀπόλυτο κατώτατο ὄριο της ξεράσιμης ἡμέρας ἀπαρτίζεται γενικά ἀπ' αὐτό τό ἀναγκαῖο συστατικό της, πού μπορεί ὁμως νά συσταλθεῖ. Ἄν ὅλη ἡ ξεράσιμη ἡμέρα περιοριζόταν σ' αὐτό, θά ἐξαφανιζόταν ἡ ὑπερεργασία, πράγμα ἀδύνατο στό καθεστῶς τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ κατάργηση της κεφαλαιοκρατικῆς μορφῆς παραγωγῆς θά ἐπιτρέψει τόν περιορισμό της ξεράσιμης ἡμέρας στήν ἀναγκαῖα ἐργασία. Μόνο πού ἡ ἀναγκαῖα ἐργασία θά ἐπεκτεινόταν ἄν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὄροι μέναν ἴδιοι. Ἀπό τή μιά μεριά, ἐπειδή οἱ ὄροι ζωῆς τοῦ ἐργάτη θά εἶναι πλουσιότεροι καί οἱ ἀπαιτήσεις του ἀπό τή ζωή μεγαλύτερες. Ἀπό τήν ἄλλη, ἐπειδή στόν ἀναγκαῖο χρόνο θά συγκαταλεγόταν ἕνα μέρος της σημεινῆς ὑπερεργασίας, καί συγκεκριμένα ἡ ἐργασία πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν ἐπίτευξη ἐνός ἐφεδρικοῦ καί συσσωρευτικοῦ ἀποθέματος της κοινωνίας.

Ὅσο περισσότερο μεγαλώνει ἡ παραγωγική δύναμη της ἐργασίας, τόσο περισσότερο μπορεί νά περιορίζεται ἡ ξεράσιμη ἡμέρα, καί ὅσο περισσότερο περιορίζεται ἡ ξεράσιμη ἡμέρα, τόσο περισσότερο μπορεί νά μεγαλώνει ἡ ἐντατικότητα της ἐργασίας. Ἀπό κοινωνική ἄποψη ἡ παραγωγικότητα της ἐργασίας μεγαλώνει καί μέ τήν οἰκονομία της. Ἡ οἰκονομία αὐτή δέ συμπεριλαμβάνει μόνο τήν οἰκονομία στά μέσα παραγωγῆς, μά καί τήν ἀποφυγή κάθε ἀνώφελης ἐργασίας. Ἐνῶ ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἀναγκάζει κάθε ἀτομική ἐπιχείρηση νά κάνει οἰκονομία, τό ἀναρχικό του σύστημα τοῦ συναγωνισμοῦ γεννάει τήν πύ ἀπεριορίστη διασπάθιση τῶν κοινωνικῶν μέσων παραγωγῆς καί τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, παράλληλα μ' ἕνα ἄπειρο ἀριθμό λειτουργιῶν, πού τώρα εἶναι ἀπαραίτητες, μά πού αὐτές καθυστεροῦν εἰς περιττές.

¹⁸ «Μιά βασική αἰτία της αὕξεσής τοῦ κεφαλαίου τόν καιρό τοῦ πολέμου ἦταν τό γεγονός ὅτι οἱ ἐργαζόμενες τάξεις, πού σ' ὅλες τίς κοινωνίες εἶναι οἱ πύ πολυάριθμες, κατέβαλαν μεγαλύτερες προσπάθειες καί ὑπόφεραν ἴσως τίς μεγαλύτερες στερήσεις. Ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων ἀνάγκασε περισσότερες γυναῖκες καί παιδιά νά ἐργαστοῦν καί ὅσοι ἦταν ἀπό προηγούμενα κώλας ἐργάτες ἦταν ὑποχρεωμένοι γιά τόν ἴδιο λόγο ν' ἀφιερῶσαν ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου τους γιά τήν αὕξηση της παραγωγῆς» («Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress», London 1830, σελ. 248).

Όταν είναι δοσμένες ἡ ἐντατικότητα καὶ ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, τὸ μέρος τῆς κοινωνικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ὑλικὴ παραγωγή, εἶναι τόσο πῖο σύντομο, καὶ ἐπομένως εἶναι τόσο πῖο μεγάλο τὸ μέρος τοῦ χρόνου πού ἔχει καταχτηθεῖ γιὰ τὴν ἐλεύθερη πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητα τῶν ἀτόμων, ὅσο πῖο ὁμοιόμορφα εἶναι κατανεμημένη ἡ ἐργασία σ' ὅλα τὰ ἱκανά γιὰ ἐργασία μέλη τῆς κοινωνίας, ὅσο λιγότερο ἓνα κοινωνικὸ στρῶμα μπορεῖ νὰ ξεφορτώνεται τὴ φυσικὴ ἀνάγκη τῆς ἐργασίας καὶ νὰ τὴ φορτώνει σ' ἓνα ἄλλο κοινωνικὸ στρῶμα. Ἐπομένως, ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὸ ἀπόλυτο ὄριο γιὰ τὴ συντόμειση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι ἡ γενίκευση τῆς ἐργασίας. Στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία παράγεται ἐλεύθερος χρόνος γιὰ μιὰ τάξη, μὲ τὴ μετατροπὴ ὅλου τοῦ χρόνου τῆς ζωῆς τῶν μαζῶν σὲ χρόνο ἐργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ

ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ
ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Εἶδαμε ὅτι τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας παρασταίνεται μὲ τοὺς παρακάτω τύπους:

I.

$$\frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{μεταβλητὸ κεφάλαιο}} \left(\frac{\nu}{\mu} \right) = \frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{ἄξια τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις}} = \frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαῖα ἐργασία}}.$$

Οἱ δύο πρῶτοι τύποι ἐκφράζουν σάν σχέση ἀξιῶν ἐκεῖνο πού ὁ τρίτος τύπος τὸ ἐκφράζει σάν σχέση τῶν χρόνων, πού στὴ διάρκειά τους παράγονται αὐτές οἱ ἀξίες. Οἱ δύο αὐτοὶ τύποι πού ἀλληλοαναπληρώνονται εἶναι λογικά ἀκριβεῖς. Γιατὸ τοὺς βρίσκουμε ἐπεξεργασμένους, στὴν οὐσία βέβαια καὶ ὄχι συνειδητά, καὶ στὴν κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία, ὅπου ἀντίθετα, βρίσκουμε τοὺς παρακάτω παράγωγους τύπους:

II.

$$\frac{\text{ὑπερεργασία}^*}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα}} = \frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{ἄξια τοῦ προϊόντος}} = \frac{\text{ὑπερπρόϊόν}}{\text{συνολικὸ προϊόν}}.$$

Ἡ ἴδια ἀναλογία ἐκφράζεται ἐδῶ διαδοχικὰ μὲ τὴ μορφὴ τῶν χρόνων ἐργασίας, τῶν ἀξιῶν πού τοὺς ἐνσαρκώνουν καὶ τῶν προϊόντων μέσα στὰ ὁποῖα ὑπάρχουν αὐτές οἱ ἀξίες. Ὑποθέτουμε φυσικὰ πῶς μὲ τὸν ὅρο ἄξια τοῦ προϊόντος πρέπει νὰ ἐννοεῖται μόνο ἡ νέα ἄξια πού παράγεται στὴ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἐνῶ πρέπει ν' ἀποκλείεται τὸ σταθερὸ μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος.

Σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς τύπους ἐκφράζεται λαθεμένα ὁ πραγματικὸς βαθμὸς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας ἢ τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα βαστάει 12 ὥρες. Μὲ βάση τίς προϋποθέσεις τοῦ προηγούμενου παραδείγματός μας, στὴν περι-

* Στὴ γαλλικὴ ἐκδοσὴ τοῦ «Κεφαλαίου» τὸν πρῶτο αὐτὸ τύπο τὸν βάζει ὁ Μάρξ σὲ παρένθεση, «γιατί, ὅπως λέει, στὴν ἀστικὴ πολιτικὴ οἰκονομία ἡ ἐννοια τῆς ὑπερεργασίας δὲν ὑπάρχει ξεκάθαρα ἐκφρασμένη». Σύντ.

πτωση αυτή ο πραγματικός βαθμός εκμετάλλευσης της εργασίας παρασταίνεται με τις παρακάτω αναλογίες:

$$\frac{6 \text{ ώρες υπερεργασία}}{6 \text{ ώρες αναγκαία εργασία}} = \frac{\text{υπεραξία 3 σελινιών}}{\text{μεταβλητό κεφάλαιο 3 σελινιών}} = 100\%.$$

Αντίθετα, σύμφωνα με τους τύπους II έχουμε:

$$\frac{6 \text{ ώρες υπερεργασία}}{\text{εργάσιμη ημέρα 12 ωρών}} = \frac{\text{υπεραξία 3 σελινιών}}{\text{νέα αξία 6 σελινιών}} = 50\%.$$

Οι παράγωγοι αυτοί τύποι εκφράζουν στην πραγματικότητα την αναλογία στην οποία η εργάσιμη ημέρα, ή η νέα αξία που παράγεται στη διάρκεια της, μοιράζεται ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και στον εργάτη. Γιαυτό αν θεωρηθούν σαν άμεσες εκφράσεις του βαθμού αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου, τότε καταλήγουμε στο λαθεμένο νόμο ότι: η υπερεργασία ή η υπεραξία δεν μπορούν ποτέ να φτάσουν τα 100%¹⁷. Επειδή η υπερεργασία μπορεί ν' αποτελεί πάντα μόνο ένα ποσοστημόριο της εργάσιμης ημέρας, ή επειδή η υπεραξία μπορεί ν' αποτελεί πάντα μόνο ένα ποσοστημόριο της νέας αξίας, η υπερεργασία αναγκαστικά είναι πάντα μικρότερη από την εργάσιμη ημέρα, ή η υπεραξία είναι πάντα μικρότερη από τη νέα αξία που παράγεται.

Για νά σχετίζονται όμως μεταξύ τους όπως τό $\frac{100}{100}$ θάπρεπε νάναι ίσες.

Για νά μπορεί εδῶ η υπερεργασία ν' απορροφάει ὅλη τήν εργάσιμη ημέρα (εδῶ πρόκειται για τή μέση ημέρα τῆς εργάσιμης εβδομάδας, τοῦ εργασίου ἔτους κλπ.), ἡ ἀναγκαία εργασία θάπρεπε νά πέσει στοῦ

¹⁷ Βλ. λχ. τό «Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie», Berlin 1851. Ἀργότερα θά ἐπανέλθω σ' αὐτό τό σύγγραμμα πού, παρὰ τή λαθεμένη θεωρία του γιά τή γαιοπρόσοδο, βλέπει τήν οὐσία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. — [Προσθήκη στήν 3η ἐκδόση. —] Εδῶ βλέπουμε μέ πόση εὐμένεια ἔκρινε ὁ Μάρξ τούς προκατόχους του, κάθε φορά πού ἔβρισκε σ' αὐτούς μιά πραγματική πρόοδο, μιά σωστή καινούργια σκέψη. Στό μεταξύ ἡ δημοσίευσή τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ροντμπερτους στόν Ροῦντ. Μάρξ ἔχει περιορίσει κάπως τήν πύό πάνω ἀναγνώριση. Στίς ἐπιστολές αὐτές διαβάζουμε: «Πρέπει νά σώσουμε τό κεφάλαιο ὅχι μόνο ἀπό τήν εργασία, ἀλλά καί ἀπό τόν ἴδιον τόν ἐαυτό του, καί αὐτό γίνεται στήν πραγματικότητα καλύτερα ἀν' ἀντιληφθῶμε τή δράση τοῦ ἐπιχειρηματία-κεφαλαιοκράτη σάν καίκοικονομικές καί κρατικοικονομικές λειτουργίες, πού τοῦ τίς ἀναθέτει ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου, καί ἀν' ἀντιληφθῶμε τό κέρδος του σάν μιά μορφή ἀμοιβῆς, γιατί δέν γνωρίζουμε ἀκόμα ἄλλη κοινωνική ὁργάνωση. Οἱ ἀμοιβές ὅμως αὐτές ἐπιτρέπεται νά ρυθμίζονται καί νά περιορίζονται, ὅταν ἀραιοῦν πολλά ἀπό τό μισθό τοῦ ἐργάτη. Ἔτσι πρέπει νά ἀποκρουσθεῖ καί ἡ ἐισβολή τοῦ Μάρξ στήν κοινωνία—ἔτσι θά ὀνόμαζα τό βιβλίο του—... Γενικά τό βιβλίο τοῦ Μάρξ δέν εἶναι τόσο μιά μελέτη γιά τό κεφάλαιο, ὅσο μιά πολεμική ἐνάντια στή σημερινή μορφή τοῦ κεφαλαίου, πού τή μετρεῖ με τήν ἴδια τήν ἐννοία τοῦ κεφαλαίου, καί ἀπό δῶ ἀκριβῶς πηγάζουν οἱ πλάνες του» («Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer», Berlin 1881, τόμ. I, σελ. 111, 48η ἐπιστολή τοῦ Ροντμπερτους).—Σέ τέτοιες ἰδεολογικές κοινοτοπίες τελεματώνουν τά πράγματα τοίμη-ρά ξεκινήματα τῶν «κοινωνικῶν ἐπιστολῶν» τοῦ Ροντμπερτους.—Φ.Ε.]

μηδέν. Ἄν ὅμως ἐξαφανιστεῖ ἡ ἀναγκαία εργασία, ἐξαφανίζεται καί ἡ υπερεργασία, γιατί ἡ τελευταία ἀποτελεῖ ἀπλῶς συνάρτηση τῆς πρώ-

της. Ἐπομένως ἡ ἀναλογία $\frac{\text{υπερεργασία}}{\text{εργάσιμη ἡμέρα}} = \frac{\text{υπεραξία}}{\text{νέα αξία}}$ ποτέ δέν μπορεῖ νά φτάσει τό ὄριο τῶν $\frac{100}{100}$ καί ἀκόμα λιγότερο ποτέ δέν μπορεῖ ν' ἀ-

νέβει στά $\frac{100+x}{100}$. Τό ποσοστό ὅμως τῆς υπεραξίας, ἡ ὁ πραγματικός βαθμός εκμετάλλευσης τῆς εργασίας, μπορεῖ ν' ἀνέβει ὡς αὐτοῦ. Ἄς πάρουμε λχ. τόν ὑπολογισμό τοῦ κυρίου Λ. ντέ Λαβέρν, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ ἄγγλος ἐργάτης γεωργίας παίρνει μόνο τό $\frac{1}{4}$, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ κεφαλαιοκράτης (ὁ παχτωτής) παίρνει τά $\frac{3}{4}$ τοῦ προϊόντος¹⁸ ἡ τῆς αξίας του, ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός πῶς μοιράζεται κατοπινά ἡ λεία αὐτῆ ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί τό γιοιότη-μονα κλπ. Σύμφωνα μ' αὐτά ἡ υπερεργασία τοῦ ἄγγλου ἐργάτη γῆς σχετίζεται πρὸς τήν ἀναγκαία του εργασία ὅπως τό 3:1, δηλ. ἔχουμε ποσοστό εκμετάλλευσης 300%.

Ἡ συνηθισμένη μέθοδος τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, δηλ. τό νά πραγματεύεται σάν σταθερό μέγεθος τήν εργάσιμη ἡμέρα στερεώθηκε μέ τή χρησιμοποίηση τοῦ τύπου II, γιατί σ' αὐτό τόν τύπο ἡ υπερεργασία συγκρίνεται πάντα μέ μιά εργάσιμη ἡμέρα δοσμένου μεγέθους. Καταλήγουμε στοῦ ἴδιου ἂν πάρουμε ὑπόψη ἀποκλειστικά τό χωρισμό τῆς νέας αξίας πού παράγεται. Ἡ εργάσιμη ἡμέρα, πού ἔχει πιά ἀντικειμενοποιηθεῖ σέ μιά νέα αξία, εἶναι πάντα μιά εργάσιμη ἡμέρα δοσμένης διάρκειας.

Ἡ ἔκφραση τῆς υπεραξίας καί τῆς αξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης σάν κλάσματα τῆς νέας αξίας—ἕνας τρόπος ἔκφρασης πού ἀναφύεται ἐξάλλου ἀπό τόν ἴδιον τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί πού ἡ σημασία του θά φανεῖ ἀργότερα—κρύβει τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς σχέσης τοῦ κεφαλαίου, καί συγκεκριμένα τό γεγονός ὅτι τό μεταβλητό κεφάλαιο ἀνταλλάσσεται μέ τή ζωντανή ἐργατική δύναμη καί ὅτι ἀποκλείεται ἀντίστοιχα ὁ ἐργάτης ἀπό τό προϊόν. Στή θέση του μπαίνει ἡ πλασματική ὀψη μιάς συνεταιριστικῆς σχέσης, ὅπου ὁ ἐργάτης καί ὁ κεφαλαιοκράτης μοιράζονται τό προϊόν σύμφωνα μέ τή συμμετοχή τοῦ καθενός ἀπ' αὐτούς στή δημιουργία του¹⁹.

¹⁸ Τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού ἄπλῶς ἀντικαθιστᾷ τό ἔσοδεμένο σταθερό κεφάλαιο, ἔχει ἀφαιρεθεῖ φυσικά ἀπό τό λογαριασμό αὐτό. Ὁ κ. Λ. ντέ Λαβέρν, τυφλὸς θαυμαστής τῆς Ἀγγλίας, μάλλον ἐλαττώνει παρὰ ὑπερβάλλει τήν ἀναλογία.

¹⁹ Ἐπειδὴ ὅλες οἱ ἀναπτυγμένες μορφές τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτοσῆς παραγωγῆς εἶναι μορφές τῆς συνεργασίας, δέν ὑπάρχει φυσικά πύό εὐκόλο πράγμα ἀπό τό νά κάνει κανεῖς ἀφαίρεση ἀπό τόν εἰδικό ἀνταγωνιστικὸ χαρακτήρα τους γιά νά τόν παραστήσει ἔτσι σάν ἐλεύθερη συνεταιριστικὴ μορφή, ὅπως γίνεται στά παραμύθια. Αὐτό τό κάνει ὁ κόμης Λ. Laborde στό «De l'Esprit d'Association dans tous les Intérêts de la Communaute», Paris 1818. Ὁ γιάννης Χ. Κέρν καταφέρει τὸ ἴδιο καί μέ τήν ἴδια ἐπιτυχία ἀκόμα καί γιά τίς σχέσεις τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος.

Ἐξάλλου οἱ τύποι II μποροῦν πάντα νά ξαναμετατραποῦν στούς τύπους I. Ἄν λχ. ἔχουμε:

$$\frac{\text{ὑπερεργασία 6 ὥρων}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα 12 ὥρων}},$$

τότε ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας = ἐργάσιμη ἡμέρα δώδεκα ὥρων πλήν ὑπερεργασία ἕξι ὥρων. Καί ἔτσι ἔχουμε:

$$\frac{\text{ὑπερεργασία 6 ὥρων}}{\text{ἀναγκαῖα ἐργασία 6 ὥρων}} = \frac{100}{100}.$$

Ἐνας τρίτος τύπος πού εὐκαιριακά καί προτρέχοντας τόν ἔχω ἀναφέρει κιόλας πιά πάνω εἶναι:

III.

$$\frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{ἄξια τῆς ἐργατικῆς δύναμης}} = \frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαῖα ἐργασία}} = \frac{\text{ἀπλήρωτη ἐργασία}}{\text{πληρωμένη ἐργασία}}.$$

Ἡ παρεξήγηση στήν ὁποία θά μπορούσε νά παρασύρει ὁ τύπος $\frac{\text{ἀπλήρωτη ἐργασία}}{\text{πληρωμένη ἐργασία}}$, ὅτι τάχα ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει τήν ἐργασία καί ὄχι τήν ἐργατική δύναμη, αποκλείεται ὕστερα ἀπό τίς ἐξηγήσεις πού ἔχουν δοθεῖ προηγουμένα. Ὁ τύπος $\frac{\text{ἀπλήρωτη ἐργασία}}{\text{πληρωμένη ἐργασία}}$ εἶναι ἀπλῶς

ἡ λαϊκή ἔκφραση τοῦ τύπου $\frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαῖα ἐργασία}}$. Ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει τήν ἄξια, ἢ τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού αποκλίνει ἀπό τήν ἄξια, καί παίρνει σέ ἀντάλλαγμα τό δικαίωμα νά διαθέτει τήν ἴδια τή ζωντανή ἐργατική δύναμη. Ἡ ἐπικαρπία αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό μέρους του χωρίζεται σέ δύο περίοδες. Στή διάρκεια τῆς μιᾶς περιόδου ὁ ἐργάτης παράγει μόνο μιά ἄξια ἴση μέ τήν ἄξια τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, δηλ. μόνο ἓνα ἰσοδύναμό της. Ἔτσι ἔναντι τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού προκατάβαλε ὁ κεφαλαιοκράτης παίρνει ἓνα προϊόν ἴσης τιμῆς. Εἶναι σά νά εἶχε ἀγοράσει ἔτοιμο τό προϊόν στήν ἀγορά. Ἀντίθετα, στήν περίοδο τῆς ὑπερεργασίας ἡ ἐπικαρπία τῆς ἐργατικῆς δύναμης δημιουργεῖ ἄξια γιά τόν κεφαλαιοκράτη, χωρίς νά τοῦ στοιχίσει μιάν ἀναπληρωματική ἄξια²⁰. Ὁ κεφαλαιοκράτης πετυχαίνει δωρεάν αὐτή τή ρευστοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ ὑπερεργασία μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ ἀπλήρωτη ἐργασία.

²⁰ Μόλο πού οἱ φυσιοκράτες δέν διάγινωσαν τό μυστικό τῆς ὑπεραξίας, εἶχαν ὥστόσο σαφῆ ἀντίληψη γιά τό ὅτι ἡ ὑπεραξία εἶναι «ἓνας ἀνεξάρτητος καί διαθέσιμος πλοῦτος, πού ὁ κάτοχός του δέν τόν ἔχει ἀγοράσει καί πού ὅμως τόν πουλᾷ» (*Turgot*: «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses», σελ. 11).

Ἐπομένως τό κεφάλαιο δέν εἶναι μόνο ἐξουσία πάνω σέ ἐργασία, ὅπως λέει ὁ Α. Σμιθ. Οὐσιαστικά εἶναι ἐξουσία πάνω σέ ἀπλήρωτη ἐργασία. Κάθε ὑπεραξία, ἀδιάφορο μέ ποιά μορφή ἀποκρυσταλώνεται ἀργότερα, μέ τή μορφή τοῦ κέρδους, τοῦ τόκου, τῆς γαιοπροσόδου κλπ., στήν οὐσία της εἶναι ὑλοποίηση ἀπλήρωτου χρόνου ἐργασίας. Ἡ λύση τοῦ μυστικοῦ τῆς αὐτοαξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου συνίσταται στό ὅτι τό κεφάλαιο ἔχει στή διάθεσή του μιάν ὀρισμένη ποσότητα ἀπλήρωτης ξένης ἐργασίας.

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Ο ΜΙΣΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ᾧ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ
ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΣΕ ΜΙΣΘΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ὁ μισθὸς τοῦ ἐργάτη ἐμφανίζεται σάν τιμὴ τῆς ἐργασίας, σάν ἓνα ὁρισμένο ποσό χρήματος, πού πληρώνεται γιὰ μιὰν ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας. Ἐδῶ μιλάμε γιὰ ἀξία τῆς ἐργασίας καὶ ὀνομάζουμε τὴ χρηματικὴ τῆς ἔκφραση ἀναγκαία ἢ φυσικὴ τιμὴ τῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μιλάμε γιὰ τιμὴς ἀγορᾶς τῆς ἐργασίας, δηλ. γιὰ τιμὴς πού κυμαίνονται πάνω ἢ κάτω ἀπὸ τὴν ἀναγκαία τῆς τιμὴ.

Τί εἶναι ὁμῶς ἡ ἀξία ἐνός ἐμπορεύματος; Ἀντικειμενικὴ μορφὴ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού ἔχει ξοδευτεῖ γιὰ τὴν παραγωγή του. Καὶ μέ τί μετρᾶμε τὸ μέγεθος τῆς ἀξίας του; Μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἐργασίας πού περιέχει. Ἀπὸ τί λοιπόν θὰ καθορίζονταν ἡ ἀξία μιᾶς δωδεκάωρης λχ. ἐργασίας ἡμέρας; Ἀπὸ τίς 12 ὥρες ἐργασίας πού περιέχονται σὲ μιὰ ἐργασίμη ἡμέρα 12 ὥρων, πράγμα πού εἶναι μιὰ ἄνοστη ταυτολογία²¹.

Γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ ἐργασία νὰ πουλιέται στὴν ἀγορὰ σάν ἐμπόρευμα, θὰ πρέπει ἐξάπαντος νὰ ὑπάρχει προτοῦ πουληθεῖ. Ἄν ὁμῶς ὁ

²¹ «Ὁ κ. Ρικάρντο, ἀποφεύγει ἀρκετὰ ἔξυπνα μιὰ δυσκολία, πού ἀπὸ τὴν πρώτη ματιὰ φαίνεται νὰ ἐναντιώνεται στὴ θεωρία του, ὅτι δηλ. ἡ ἀξία ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὸ ποσό τῆς ἐργασίας πού ἔχει ξοδευτεῖ στὴν παραγωγή. Ἄν ἐπιμεινὴ κανεὶς αὐστηρά σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή, βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύεται γιὰ τὴν παραγωγή τῆς, πράγμα πού εἶναι ὀλοφάνερος παραλογισμός. Γιαντὸ, μέ μιὰ ἐπιτήδεια στροφὴ, ὁ Ρικάρντο ἐξαρτᾷ τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ μισθοῦ ἢ, γιὰ νὰ μιλήσουμε μέ τὰ δικά του λόγια, ἰσχυρίζεται πῶς ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας πρέπει νὰ ὑπολογίζεται μέ βᾶσιν τὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ μισθοῦ, ἐννοώντας μ' αὐτὸ τὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ χρήματος ἢ τοῦ ἐμπορεύματος πού δίνεται στὸν ἐργάτη. Ἐξίσου καλὰ θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ δὲν ὑπολογίζεται μέ τὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γιὰ τὴν παραγωγή του, ἀλλὰ μέ τὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ ἀσχημοῦ μέ τὸ ὅποιο ἀνταλλάσσεται τὸ πανί» («A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value», σελ. 50, 51).

ἐργάτης μπορούσε νὰ τῆς δώσει αὐτοτελὴ ὕπαρξη, θὰ πουλοῦσε ἐμπορεύματα καὶ ὄχι ἐργασία²².

Ἀσχετα ἀπ' αὐτὲς τίς ἀντιφάσεις, μιὰ ἄμεση ἀνταλλαγὴ χρήματος, δηλ. ἀντικειμενοποιημένης ἐργασίας, μέ ζωντανὴ ἐργασία, θὰ καταργούσε εἴτε τὸ νόμο τῆς ἀξίας, πού ἀναπτύσσεται ἐλεύθερα ἴσα-ἴσα μόνο πάνω στὴ βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, εἴτε τὴν ἴδια τὴν κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή, πού στηρίζεται ἴσα-ἴσα στὴ μισθωτὴ ἐργασία. Ἄς ὑποθέσουμε λχ. ὅτι ἡ ἐργασίμη ἡμέρα 12 ὥρων ἐκφράζεται μέ μιὰ χρηματικὴ ἀξία 6 σελινιῶν. Ἐἴτε λοιπόν ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα, καὶ τότε ὁ ἐργάτης παίρνει γιὰ μιὰ δωδεκάωρη ἐργασία 6 σελίνια. Δηλαδή ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας του θὰ εἶναι ἴση μέ τὴν τιμὴ τοῦ προϊόντος του. Στὴν περίπτωσιν αὕτη δὲ θὰ παρήγε καθόλου ὑπεραξία γιὰ τὸν ἀγοραστή τῆς ἐργασίας του, τὰ 6 σελίνια δὲ θὰ μετατρέπονταν σὲ κεφάλαιο καὶ ἡ βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς θὰ ἐξαφανιζόταν, μὰ ἴσα-ἴσα πάνω σ' αὕτη τὴν βάση ὁ ἐργάτης πουλάει τὴν ἐργασία του καὶ ἡ ἐργασία του εἶναι μισθωτὴ ἐργασία. Εἴτε γιὰ 12 ὥρες ἐργασία παίρνει λιγότερο ἀπὸ 6 σελίνια, δηλ. λιγότερο ἀπὸ 12 ὥρων ἐργασία. Δώδεκα ὥρες ἐργασίας ἀνταλλάσσονται στὴν περίπτωσιν αὕτη μέ 10 ὥρες ἐργασίας, μέ 6 ὥρες ἐργασίας κλπ. Αὕτη ἡ ἐξίσωσιν ἄνισων μεγεθῶν δὲν ἀναιρεῖ μόνο τὸν ὁρισμὸ τῆς ἀξίας. Μὰ ἀκόμα, μιὰ τέτια αὐτοαναιρούμενη ἀντίφαση δὲν μπορεῖ καθόλου καὶ νὰ ἐκφραστεῖ ἢ νὰ διατυπωθεῖ σὰ νόμος²³.

Δὲν ὠφελεῖ σὲ τίποτα ἡ ἐξηγήσις τῆς ἀνταλλαγῆς περισσότερης ἔναντι λιγότερης ἐργασίας μέ τὴ διαφορὰ τῆς μορφῆς, μέ τὸ ὅτι τὴ μιὰ φορὰ εἶναι ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία καὶ τὴν ἄλλη ζωντανή²⁴. Αὐτὸ εἶναι τόσο πῶ ἀνόητο, πού ἡ ἀξία ἐνός ἐμπορεύματος δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς ζωντανῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἔχει πραγματικὰ ἀντικειμενοποιηθεῖ σ' αὐτό, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν

²² «Ἄν ὀνομάζετε τὴν ἐργασία ἐμπόρευμα, αὐτὸ δὲ θὰ πεῖ ὥστόσο πῶς εἶναι ὁμοία μέ ἐμπόρευμα, πού παράγεται πρῶτα μέ σκοπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ καὶ πού ἔπειτα τὸ φέρουν στὴν ἀγορὰ, ὅπου ἀνταλλάσσεται μέ βάση μιὰ καθορισμένη ἀναλογία μέ ἄλλα ἐμπορεύματα πού βρίσκονται ταυτόχρονα στὴν ἀγορὰ ἢ ἐργασία δημιουργεῖται τὴ στιγμὴ πού τὴ φέρουν στὴν ἀγορὰ, ἢ, πῶ σωστά, τὴ φέρουν στὴν ἀγορὰ προτοῦ δημιουργηθεῖ» («Observations on certain Verbal Disputes etc.», σελ. 75, 76).

²³ «Ἄν ἐξετάζει κανεὶς τὴν ἐργασία σάν ἐμπόρευμα, καὶ τὸ κεφάλαιο, τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας, σάν ἓνα δεύτερο ἐμπόρευμα, καὶ ἂν οἱ ἀξίες τῶν δύο αὐτῶν ἐμπορευμάτων καθορίζονταν ἀπὸ ἴσες ποσότητες ἐργασίας, τότε μιὰ δοσμένη ποσότητα ἐργασίας θ' ἀνταλλάσσονταν μέ μιὰ τέτια ποσότητα κεφαλαίου πού θὰ παραγόταν μέ ἴση ποσότητα ἐργασίας παραχωρημένη ἐργασία θ' ἀνταλλάσσονταν... μέ ἴση ποσότητα σημερινῆς ἐργασίας. Ἡ ἀξία ὁμῶς τῆς ἐργασίας, σὲ σχέση μέ ἄλλα ἐμπορεύματα... δὲν καθορίζεται ἀπὸ ἴσες ποσότητες ἐργασίας» (E. G. Wakefield, στὴ δική του ἔκδοσιν τοῦ «Wealth of Nations» τοῦ A. Smith, London 1836, τόμ. I, σελ. 231, ὑποσημείωση).

²⁴ «Ὅπως εἶναι νὰ συμφωνηθεῖ» (εἶναι καὶ αὕτη μιὰ ἔκδοσιν τοῦ «contrat social» [κοινωνικοῦ συμβόλαιου]) «κάθε φορὰ πού ἀνταλλάσσεται συντελεσμένη ἐργασία μέ ἐργασία πού πρόκειται νὰ συντελεστεῖ, ὁ δεύτερος (ὁ κεφαλαιοκράτης) νὰ παίρνει μιὰ μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸν πρῶτο (τὸν ἐργάτη)» (Simonde de Sismondi: «De la Richesse Commerciale», Genève 1803, τόμ. I, σελ. 37).

ποσότητα της ζωντανής εργασίας που είναι αναγκαία για την παραγωγή του. Ἄς υποθέσουμε ότι ένα ἐμπόρευμα ἀντιπροσωπεύει 6 ὥρες εργασίας. Ἄν γίνουν ἐφευρέσεις που ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα νά μπορεί νά παράγεται μέσα σέ 3 ὥρες, τότε πέφτει στό μισό καί ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος που ἔχει πιά παραχθεῖ. Τό ἐμπόρευμα αὐτό ἀντιπροσωπεύει τώρα 3 ἀντί, ὅπως προηγούμενα, 6 ὥρες ἀναγκαίως εργασίας. Ἐπομένως, τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς εργασίας που ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή του καί ὄχι ἀπό τήν ἀντικειμενική της μορφή.

Αὐτό που στήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων ἀντιπαράθετα ἄμεσα στόν κάτοχο τοῦ χρήματος δέν εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ εργασία, ἀλλά ὁ ἐργάτης. Αὐτό που πωλεῖ ὁ ἐργάτης εἶναι ἡ ἐργατική του δύναμη. Ἀπό τή στιγμή που ἀρχίζει ἡ εργασία, ἔχει παύσει κιόλας νά τοῦ ἀνήκει, καί ἐπομένως δέν μπορεί πιά νά τήν πωλήσει. Ἡ εργασία εἶναι ἡ οὐσία καί τό ἐνυπάρχον μέτρο τῶν ἀξιών, ἡ ἴδια ὧμος δέν ἔχει ἀξία²⁵.

Στήν ἐκφραση: «ἀξία τῆς εργασίας» ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας δέν ἔχει μόνο σβῆσει ὁλότελα, μά ἔχει μετατραπῇ στό ἀντίθετό της. Εἶναι μιά φανταστική ἐκφραση, ὅπως λχ. ἡ ἐκφραση ἀξία τῆς γῆς. Ὡστόσο, οἱ φανταστικές αὐτές ἐκφράσεις πηγάζουν ἀπό τίς ἴδιες τίς σχέσεις παραγωγῆς. Εἶναι κατηγορίες μορφῶν ἐμφάνισης οὐσιαστικῶν σχέσεων. Ὅτι στήν ἐμφάνισή τους τά πράγματα συχνά παρουσιάζονται ἀνάποδα, εἶναι γνωστό σ' ὅλες σχεδόν τίς ἐπιστήμες, ἐκτός ἀπό τήν πολιτική οἰκονομία²⁶.

²⁵ «Ἡ εργασία, τό ἀποκλειστικό μέτρο τῆς ἀξίας... ὁ δημιουργός κάθε πλούτου, δέν εἶναι ἐμπόρευμα» (*Th. Hodgskin: «Popular Political Economy», σελ. 186*).

²⁶ Τό νά διακηρύχνει κανεῖς πώς οἱ ἐκφράσεις αὐτές γίνονται ἀπλῶς *licence poetica* [ποιητική ἀδεία] δείχνει μονάχα τήν ἀδυναμία τῆς ἀνάλυσης. Γιαντό, σχετικά μέ τή φράση τοῦ Προυτόν: «Ἀποδίδουν στήν εργασία ἀξία, ὄχι ἐπειδή ἡ ἴδια εἶναι ἐμπόρευμα, μά παίρνοντας ὑπόψη τῆς ἀξίας που ὑποθέτουν ὅτι ἐμπεριέχει δυναμικά. Ἡ ἀξία τῆς εργασίας εἶναι μιά μεταφορική ἐκφραση κτλ.» —λέω: «Στό ἐμπόρευμα εργασία που εἶναι μιά φοβερή πραγματικότητα βλέπει μόνο ἓνα γραμματικό σχῆμα ἔλλειψης. Ἐπομένως, ἡ σημερινή κοινωνία, που στήριζεται στό ἐμπόρευμα εργασία ἀπό δῶ καί μπρός βασίζεται σέ κάτι που γίνεται ποιητική ἀδεία, σέ μιά μεταφορική ἐκφραση. Ἄν ἡ κοινωνία θέλει, νά παραμερίσει ὅλες τίς ἀσυμφωνίες» που τῆς δημιουργοῦν ζητήματα, δέν ἔχει παρὰ νά παραμερίσει ὅλες τίς κακότητες ἐκφράσεις, ν' ἀλλάξει τή γλώσσα, καί γι' αὐτό τό σκοπό δέν ἔχει παρὰ ν' ἀποταθεῖ στήν Ἀκαδημία καί νά ζητήσει νά κάνει μιά νέα ἐκδοχή τοῦ λεξικοῦ της» (*K. Marx: «Misère de la Philosophie», σελ. 34, 35*). Φυσικά, ἀκόμα πύ βολικό εἶναι νά μὴν ἔννοεῖ κανεῖς ἀπολύτως τίποτα μέ τή λέξη «ἀξία». Τότε μπορεί κανεῖς χωρίς πολλές σκοτούρες νά τὰ ὑπαγάγει ὅλα σ' αὐτή τήν κατηγορία. Ἐτσι λχ. ὁ Ζ. Μπ. Σαίη ρωτάει: τί εἶναι «ἀξία» (*value*); καί ἀπαντᾷ: «Ὅ,τι ἀξίζει ἓνα πράγμα». Καί τί εἶναι «τιμή»; Ἀπάντηση: «Ἡ ἀξία ἐνός πράγματος ἐκφρασμένη σέ χρήμα». Καί γιατί «ἡ εργασία τῆς γῆς... ἔχει ἀξία; Γιατί τῆς ἀποδίδουν μιά τιμή». Ἐπομένως, ἀξία εἶναι αὐτό που ἀξίζει ἓνα πράγμα, καί ἡ γῆ ἔχει ἀξία, γιατί «ἐκφράζουν τήν ἀξία της σέ χρήμα». Πρόκειται πάντως γιά μιά πολύ ἀπλή μέθοδο νά ἐξηγεῖ κανεῖς στόν ἑαυτό του τό γιατί καί τό πρὸς τί τῶν πραγμάτων.

Ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία δανείστηκε ἀπό τήν καθημερινή ζωή ἐντελῶς ἄκριτα τήν κατηγορία «τιμῆς τῆς εργασίας», γιά νά θέσει ὕστερα τό ἐρώτημα, πῶς καθορίζεται αὐτή ἡ τιμή. Γρήγορα κατάλαβε πῶς ἡ ἀλλαγὴ στή σχέση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς δέν ἐξηγεῖ τίποτα σχετικά μέ τήν τιμή τῆς εργασίας, ὅπως καί σχετικά μέ τήν τιμή κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, ἐκτός ἀπό τήν ἀλλαγὴ της, δηλ. τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῆς ἀγορᾶς κάτω ἡ πάνω ἀπὸ ἓνα ὁρισμένο μέγεθος. Ὅταν ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά ἀλληλοκαλύπτονται, παύει ἡ διακύμανση τῆς τιμῆς, ἂν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι παραμένουν ἴδιοι. Μά τότε καί ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά παύουν ἐπίσης νά ἐξηγοῦν κάτι. Ὅταν ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά ἀλληλοκαλύπτονται, ἡ τιμή τῆς εργασίας εἶναι ἡ τιμή που καθορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν σχέση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, ἡ φυσική τῆς τιμῆς που βρέθηκε ἔτσι πῶς εἶναι τό καθαυτό ἀντικείμενο που πρέπει ν' ἀναλυθεῖ. Ἡ πῆραν μιά κάπως μακρόχρονη περίοδο τῶν διακυμάνσεων τῆς τιμῆς στήν ἀγορά, λχ. ἓνα χρόνο, καί βρῆκαν πῶς τά σκαμπανεβίσματα τῆς ἰσοφαρίζονται σέ ἓνα μέσο μέγεθος, σέ ἓνα σταθερό μέγεθος. Φυσικά, τό μέσο αὐτό μέγεθος ἔπρεπε νά καθορισθεῖ διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι καθορίζονται οἱ ἰσοφαριζόμενες ἀπ' αὐτό ἀποκλίσεις. Αὐτή ἡ ρυθμιστική τιμή που ἐπιβάλλεται πάνω στίς τυχαῖες τιμές τῆς εργασίας στήν ἀγορά, ἡ «ἀναγκαία τιμή» (φυσιοκράτες) ἡ «φυσική τιμή» τῆς εργασίας (Ἄνταμ Σμίθ), μπορεί, ὅπως καί σέ ἄλλα ἐμπόρευμα, νά εἶναι μόνο ἡ ἀξία τῆς ἐκφρασμένης σέ χρήμα. Ἐτσι ἡ πολιτική οἰκονομία νόμιζε πῶς μέσω τῶν τυχαίων τιμῶν τῆς εργασίας θά προχωρήσει ὡς τήν ἀξία της. Ὅπως γιά τά ἄλλα ἐμπόρευμα, ἔτσι καί ἡ ἀξία αὐτή καθορίστηκε σέ συνέχεια μέ τά ἔξοδα παραγωγῆς. Τί εἶναι ὧμος τά ἔξοδα παραγωγῆς—τοῦ ἐργάτη, δηλ. τά ἔξοδα που χρειάζονται γιά νά παραχθεῖ καί νά ἀναπαυχθεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης; Αὐτό τό ἐρώτημα ὑποβλήθηκε ἀσυνείδητα στήν πολιτική οἰκονομία σάν τό πρωταρχικό ἐρώτημα, μιά καί μέ τά ἔξοδα παραγωγῆς τῆς εργασίας σάν τέτιας στριφογύριζε σάν σέ φαῦλο κύκλο καί δέν μπορούσε νά κάνει οὔτε βῆμα μπρός. Αὐτό λοιπόν που ὀνομάζει ἀξία τῆς εργασίας (*value of labour*) εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, που ὑπάρχει στήν προσωπικότητα τοῦ ἐργάτη καί που εἶναι τόσο διαφορετική ἀπὸ τὴ λειτουργία της, τήν εργασία, ὅσο διαφορετική εἶναι μιά μηχανή ἀπὸ τίς πράξεις της. Καθὼς ἀσχολοῦνταν μέ τὴ διαφορά ἀνάμεσα στίς τιμές τῆς εργασίας στήν ἀγορά καί στή λεγόμενη ἀξία τῆς εργασίας, μέ τὴ σχέση αὐτῆς τῆς ἀξίας πρὸς τό ποσοστό κέρδους, πρὸς τίς ἐμπορευματικές ἀξίες που παράγονται μέ τήν εργασία κλπ., οἱ οἰκονομολόγοι δέν ἀνακάλυψαν ποτέ ὅτι ἡ πορεία τῆς ἀνάλυσης εἶχε οδηγήσει ὄχι μόνο ἀπὸ τίς τιμές ἀγορᾶς τῆς εργασίας στή δῆθεν ἀξία τῆς εργασίας, μά στό ν' ἀναχθεῖ παραπέρα αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀξία τῆς εργασίας στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Τό γεγονός ὅτι ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία δέν εἶχε συνείδηση αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἀνάλυσής της, ἡ ἄκριτη παραδοχὴ ἀπ' αὐτὴν τῶν κατηγοριῶν «ἀξία τῆς εργασίας», «φυσική

τιμή της εργασίας» κλπ. σάν τελευταίων αντίστοιχων έκφράσεων της αξιακής σχέσης που πραγματευόταν, τήν υπέδραφε, όπως θα δούμε αργότερα, σέ ἀξεδιάλυτους λαβύρινθους καί ἀντιφάσεις, ἐνῶ πρόσφερονε στή χυδαία οικονομολογία μιὰ σίγουρη βάση ἐπιχειρήσεων γιά τήν καταρχήν ρηχότητά της πού προσκυνάει μονάχα τήν ἐξωτερική ὄψη.

Ἄς δοῦμε τώρα πρῶτα-πρῶτα, πῶς στήν παραλλαγμένη μορφή τους ἡ ἀξία καί οἱ τιμές της ἐργατικῆς δύναμης ἐκφράζονται σάν μισθός της εργασίας.

Ξέρομε ὅτι ἡ ἡμερήσια ἀξία της ἐργατικῆς δύναμης ὑπολογίζεται μέ βάση μιάν ὀρισμένη διάρκεια ζωῆς τοῦ ἐργάτη, στήν ὁποία ἀντιστοιχεῖ μιὰ ὀρισμένη διάρκεια της ἐργασίης ἡμέρας. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ συνθησιμένη ἐργασία ἡμέρα βαστάει 12 ὥρες καί ὅτι ἡ ἡμερήσια ἀξία της ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 3 σελίνια, δηλ. ἡ χρηματική ἐκφραση μιᾶς ἀξίας, πού ἀντιπροσωπεύει 6 ὥρες εργασίας. Ἄν ὁ ἐργάτης πάρει 3 σελίνια, παίρνει τήν ἀξία της ἐργατικῆς του δύναμης πού λειτουργεῖ 12 ὥρες. Ἄν τώρα ἡ ἡμερήσια ἀξία της ἐργατικῆς δύναμης ἐκφραστεῖ σάν ἀξία της ἡμερήσιας εργασίας, προκύπτει ὁ τύπος: Ἡ δωδεκάωρη εργασία ἔχει ἀξία 3 σελίνια. Ἔτσι ἡ ἀξία της ἐργατικῆς δύναμης καθορίζει τήν ἀξία της εργασίας, ἥ, γιά νά τό ἐκφράσουμε αὐτό σέ χρῆμα, τήν ἀναγκαία της τιμή. Ἄν ἀντίθετα ἡ τιμή της ἐργατικῆς δύναμης ἀποκλίνει ἀπό τήν ἀξία της, τότε ἀποκλίνει καί ἡ τιμή της εργασίας ἀπό τή λεγόμενη ἀξία της.

Ἐπειδή ἡ ἀξία της εργασίας εἶναι μιὰ ἄλογη ἐκφραση γιά τήν ἀξία της ἐργατικῆς δύναμης, προκύπτει ἀπό μόνο του ὅτι ἡ ἀξία της εργασίας πρέπει πάντα νά εἶναι μικρότερη ἀπό τή νέα ἀξία πού παράγει, γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης βάζει πάντα τήν ἐργατική δύναμη νά λειτουργεῖ περισσότερο χρόνο ἀπό τό χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή της δικῆς της ἀξίας. Στό πιό πάνω παραδείγμα ἡ ἀξία της ἐργατικῆς δύναμης πού λειτουργεῖ 12 ὥρες εἶναι 3 σελίνια, δηλ. μιὰ ἀξία πού χρειάζεται 6 ὥρες γιά νά τήν ἀναπαραγάγει. Ἀντίθετα, ἡ νέα ἀξία πού παράγει ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι 6 σελίνια, γιατί στήν πραγματικότητα λειτουργεῖ 12 ὥρες καί ἡ νέα ἀξία πού παράγει δέν ἐξαρτεῖται ἀπό τή δική της ἀξία, ἀλλά ἀπό τή διάρκεια της λειτουργίας της. Ἔτσι καταλήγουμε στό ἀπό πρώτη στιγμή ἀνούσο ἀποτέλεσμα, ὅτι ἡ εργασία, πού δημιουργεῖ ἀξία 6 σελινιών, ἀξίζει 3 σελίνια²⁷.

Παραπέρα βλέπουμε ὅτι ἡ ἀξία τῶν 3 σελινιών, πού ἐκφράζουν τό πληρωμένο μέρος της ἐργασίης ἡμέρας, δηλαδή μιὰ ἐξάωρη εργασία, ἐμφανίζεται σάν ἀξία ἡ τιμή της συνολικῆς ἐργασίης ἡμέρας τῶν 12 ὥρῶν, πού περιέχει 6 ἀπλήρωτες ὥρες. Ἐπομένως, ἡ μορφή

τοῦ μισθοῦ της εργασίας σβήνει κάθε ἴχνος τοῦ χωρισμοῦ της ἐργασίης ἡμέρας σέ ἀναγκαία εργασία καί ὑπερεργασία, σέ πληρωμένη καί ἀπλήρωτη εργασία. Ὅλη ἡ εργασία παρουσιάζεται σάν πληρωμένη εργασία. Στήν ἀγγараία, ἡ εργασία πού ὁ δουλοπάροικος κάνει γιά τόν ἑαυτό του καί ἡ ἀναγκαστική εργασία πού κάνει γιά τόν ἀφέντη της γῆς ξεχωρίζουν μεταξύ τους χωρικά καί χρονικά, δηλ. μέ τόν πιό χειροπιαστό τρόπο. Στήν εργασία τοῦ δούλου ἀκόμα καί τό μέρος ἐκεῖνο της ἐργασίης ἡμέρας, πού ὁ δούλος ἀναπληρώνει ἀπλῶς τήν ἀξία τῶν δικῶν του μέσων συντήρησης, παρουσιάζεται σάν εργασία γιά τόν ἀφέντη του. Ὅλη ἡ εργασία τοῦ δούλου παρουσιάζεται σάν ἀπλήρωτη εργασία²⁸. Ἀντίθετα, στή μισθωτή εργασία ἀκόμα καί ἡ ὑπερεργασία, δηλ. ἡ ἀπλήρωτη εργασία, παρουσιάζεται σάν πληρωμένη εργασία. Ἐκεῖ ἡ σχέση ἰδιοκτησίας κρύβει τήν εργασία πού κάνει ὁ δούλος γιά τόν ἑαυτό του, ἐδῶ ἡ χρηματική σχέση κρύβει τήν ἀπλήρωτη εργασία τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη.

Ἔτσι καταλαβαίνουμε πόσο ἀποφασιστική σημασία ἔχει ἡ μετατροπή της ἀξίας καί της τιμῆς της ἐργατικῆς δύναμης στή μορφή τοῦ μισθοῦ εργασίας ἢ σέ ἀξία καί τιμή της ἴδιας της εργασίας. Ὅλες οἱ νομικές ἀντιλήψεις τοῦ ἐργάτη καί τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὅλες οἱ ἀπάτες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅλες οἱ αὐταπάτες γιά ἐλευθερία πού γεννάει ὁ τρόπος αὐτός, ὅλα τὰ ἀπολογητικά κοροφέςα της χυδαίας οικονομολογίας στηρίζονται πάνω σ' αὐτή τή μορφή ἐμφάνισης, πού κάνει δόρατη τήν πραγματική σχέση καί τήν παρουσιάζει ἀκριβῶς μέ ἀντίθετη ὄψη.

Ἄν ἡ παγκόσμια ἱστορία χρειάστηκε πολύ χρόνο γιά νά ξεδιελύνει τό μυστικό τοῦ μισθοῦ της εργασίας, ἀντίθετα δέν ὑπάρχει πιό εὐκολο πράγμα ἀπό τό νά καταλάβει κανεῖς τήν ἀναγκαιότητα, τίς *raisons d'être* αὐτῆς της μορφῆς ἐμφάνισης.

Ἡ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν εργασία γίνεται ἀντιληπτή στήν ἀρχή ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τρόπο πού γίνονται ἀντιληπτές ἡ ἀγορά καί ἡ πούληση ὄλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων. Ὁ ἀγοραστής δίνει ἕνα ὀρισμένο χρηματικό ποσό, ὁ πωλητής ἕνα εἶδος πού διαφέρει ἀπό τό χρῆμα. Ἡ νομική συνείδηση ἀναγνωρίζει ἐδῶ τό πολύ-πολύ μιάν ὕλική διαφορά πού ἐκφράζεται στούς νομικά ἰσοδύναμους τύπους: *Do ut des, do ut facias, facio ut des* καί *facio ut facias* [Δίνω γιά νά δώσεις, δίνω γιά νά κάνεις, κάνω γιά νά δώσεις καί κάνω γιά νά κάνεις].

Παρακάτω: ἐπειδή ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία καί ἡ ἀξία χρήσης αὐτές καθ'αυτές εἶναι ἀσύμμετρα μεγέθη, οἱ ἐκφράσεις: «ἀξία της εργασίας»,

²⁷ Πρβλ. «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, σελ. 40, ὅπου λέω πῶς κατὰ τήν ἐξέταση τοῦ κεφαλαίου πρέπει νά λυθεῖ τό πρόβλημα: «Πῶς ἡ παραγωγή πάνω στή βάση της ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας, πού καθορίζεται μόνο ἀπό τό χρόνο εργασίας, ὁδηγεῖ στό ἀποτέλεσμα—ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία της ἐργασίας νά εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ἀνταλλαχτική ἀξία τοῦ προϊόντος της».

²⁸ Ἡ «Morning Star», ἕνα μέχρι βλακειᾶς ἀπλοϊκό ὄργανο τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, πού ἐκδίδεται στό Λονδίνο, τόν καιρό τοῦ ἀμερικάνικο ἐμφυλίου πολέμου διαβεβαίωσε ξανά καί ξανά, μέ ὅλη τήν ἀνθρώπινη δυνατή ἠθική ἀγανάκτηση, ὅτι οἱ «Confederate States» [νότιες Πολιτεῖες της Βορειοαμερικάνικης Ἐνώσεως] οἱ Μαύροι ἐργάζονταν ἐντελῶς δωρεάν. Καλό θάταν ἂν ἔκανε μιὰ σύγκριση τοῦ ποσοῦ πού στοιχίζει τήν ἡμέρα ἕνας Μαύρος μέ τήν ἡμερήσια ἐξόδα λχ. ἐνός ἐλεύθερου ἐργάτη στό Ἦοτ Ἐντ τοῦ Λονδίνου.

«τιμή της εργασίας» δέ φαίνονται πιά άλλοι από τις εκφράσεις «ἀξία τοῦ μπαμπακιού», «τιμή τοῦ μπαμπακιού». Ἐπιπλέον ὁ ἐργάτης πληρώνεται ἀφοῦ δώσει τήν ἐργασία του. Τό χρήμα ὅμως στή λειτουργία του σάν μέσο πληρωμῆς πραγματοποιεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων τήν ἀξία ἢ τήν τιμή τοῦ εἵδους πού ἔχει παραδοθεῖ, δηλ. στήν προκείμενη περίπτωση τήν ἀξία ἢ τήν τιμή της ἐργασίας πού δόθηκε. Τέλος, ἡ «ἀξία χρήσης» πού δίνει ὁ ἐργάτης στόν κεφαλαιοκράτη δέν εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἐργατική του δύναμη, ἀλλά ἡ λειτουργία της, μιᾶ καθορισμένη ὠφέλιμη ἐργασία, ἡ ἐργασία τοῦ ράφτη, ἡ ἐργασία τοῦ τσαγκάρη, ἡ ἐργασία τοῦ κλώστη κλπ. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἐργασία ἀπό μιάν ἄλλη πλευρά εἶναι γενικό ἀξιοδημιουργό στοιχείο, μιᾶ ιδιότητα πού διακρίνει τήν ἐργασία ἀπ' ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα, τό γεγονός αὐτό βγαίνει ἔξω ἀπό τήν περιοχὴ τῆς συνηθισμένης συνειδήσης.

Ἄν πᾶμε μέ τήν ἄποψη τοῦ ἐργάτη, πού γιά δωδεκάωρη ἐργασία παίρνει λχ. τή νέα ἀξία πού παράγεται μέ ἑξάωρη ἐργασία, ἄς πούμε 3 σελίνια, τότε γι' αὐτόν ἡ δωδεκάωρη τὴν ἐργασία εἶναι στήν πραγματικότητα τό μέσο ἀγορᾶς τῶν τριῶν σελινίων. Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεως μπορεῖ ν' ἀλλάξει ὅταν ἀλλάξει ἡ ἀξία τῶν συνηθισμένων μέσων συντήρησής του, λχ. ἀπὸ 3 σέ 4 σελίνια ἢ ἀπὸ 3 σέ 2 σελίνια, ἢ ὅταν μένει ἴδια ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεως ἡ τιμὴ τῆς μπορεῖ ἐξαιτίας τῆς μεταβαλλόμενης σχέσης τῆς ζήτησης καὶ τῆς προσφοράς ν' ἀνέβει σὰν 4 σελίνια ἢ νά πέσει σὰν 2 σελίνια—σ' ὅλες ὁμως αὐτές τίς περιπτώσεις ὁ ἐργάτης ἐξακολουθεῖ νά δίνει 12 ὥρων ἐργασία. Γιαυτό, κάθε ἀλλαγὴ στό μέγεθος τοῦ ἰσοδύναμου πού παίρνει τοῦ φαίνεται κατανάλωσιν σάν ἀλλαγὴ στήν ἀξία ἢ στήν τιμὴ τῶν 12 ὥρων τοῦ ἐργασίας. Τό περιστατικό αὐτό παράσχει τόν ἄνταμ Σμίθ, πού πραγματεύεται τήν ἐργάσιμη ἡμέρα σάν σταθερό μέγεθος²⁹, σὸ ἀντίθετο λάθος, στόν ἰσχυρισμό πὼς ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας εἶναι σταθερή, ἂν καὶ ἀλλάξει ἡ ἀξία τῶν μέσων συντήρησης, καὶ γιαυτό ἡ ἴδια ἐργάσιμη ἡμέρα ἐκφράζεται γιά τόν ἐργάτη μέ περισσότερο ἢ λιγότερο χρήμα.

Ἄν πάρουμε, ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, τόν κεφαλαιοκράτη, εἶναι ἀλήθεια ὅτι θέλει νά πάρει ὅσο τό δυνατόν περισσότερη ἐργασία μέ ὅσο τό δυνατόν λιγότερο χρήμα. Γιαυτό, πρακτικά τόν ἐνδιαφέρει μόνο ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως καὶ στήν ἀξία πού δημιουργεῖ ἡ λειτουργία της. Ὅμως προσπαθεῖ ν' ἀγοράσει ὅσο τό δυνατόν πιά φτηνά ὅλα τὰ ἐμπορεύματα καὶ ἐξηγεῖ ὅτι παντοῦ τό κέρδος του βγαίνει ἀπὸ τήν ἀπλή ἐξαπάτηση, ἀπὸ τήν ἀγορά κάτω ἀπὸ τήν ἀξία καὶ ἀπὸ τήν πούληση πάνω ἀπὸ τήν ἀξία. Ἔτσι δέν καταλαβαίνει πὼς ἂν πραγματικά ὑπῆρχε κάτι σάν τήν ἀξία τῆς ἐργασίας, καὶ πὼς ἂν πραγματικά πληρώνε αὐτὴ τήν ἀξία, δέ θὰ μπορούσε νά ὑπάρχει κεφάλαιο καὶ δέ θὰ μπορούσε τό χρήμα του νά μετατραπῇ σέ κεφάλαιο.

²⁹ Ὁ Α. Σμίθ μόνο τυχαῖα, μέ τήν εὐκαιρία πού μιλά γιά τό μισθό μέ τό κομμάτι, υπαινίσσεται τίς ἀλλαγές τῆς ἐργασίας ἡμέρας.

Ἐπιπλέον ἡ πραγματικὴ κίνησις τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας παρουσιάζει φαινόμενα, πού λές κι ἀποδείχνουν πὼς δέν πληρώνεται ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως, ἀλλά ἡ ἀξία τῆς λειτουργίας της, δηλ. τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας. Τὰ φαινόμενα αὐτά μποροῦμε νά τ' ἀναγάγουμε σέ δύο μεγάλες κατηγορίες. Πρῶτο: Ἀλλαγὴ τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας ὅταν ἀλλάζει ἡ διάρκειά τῆς ἐργασίας ἡμέρας. Θὰ μπορούσε κανεὶς νά συμπεράνει ἐπίσης ὅτι δέν πληρώνεται ἡ ἀξία τῆς μηχανῆς ἀλλά ἡ ἀξία τῆς δουλειᾶς της, γιὰτί τό νοίκιασμα μιᾶς μηχανῆς γιά μιᾶ ἐβδομάδα στοιχίζει περισσότερο ἀπὸ τό νοίκιασμα της γιά μιᾶ μέρα. Δεύτερο: Ἡ ἀτομικὴ διαφορά ἀνάμεσα στοὺς μισθοὺς διαφόρων ἐργατῶν πού κάνουν τήν ἴδια δουλειά. Αὐτὴ τήν ἀτομικὴ διαφορά τὴ βρίσκουμε, χωρὶς ὅμως αὐτό ν' ἀποτελεῖ ἀφορμὴ γιά αὐταπάτες, καὶ σὸ σύστημα τῆς δουλειᾶς, ὅπου ὁρθά-κοφτά, χωρὶς περικοχλάδες, πουλιέται ἡ ἴδια ἡ ἐργατικὴ δύναμη. Μόνο πού σὸ σύστημα τῆς δουλειᾶς τό ὄφελος ἀπὸ μιᾶ ἐργατικὴ δύναμη, πού βρίσκεται πάνω ἀπὸ τό μέσον ὄρο, ἢ ἡ ζημιὰ ἀπὸ μιᾶ ἐργατικὴ δύναμη, πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τό μέσον ὄρο, πηγάζει σὸ δουλοχτήτη, ἐνῶ σὸ σύστημα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας πηγάζει στόν ἴδιο τόν ἐργάτη, γιὰτί στή δεύτερη περίπτωση ἡ ἐργατικὴ δύναμη πουλιέται ἀπὸ τόν ἴδιο τόν ἐργάτη, ἐνῶ στήν πρώτη πουλιέται ἀπὸ τρίτους.

Ἄλλωστε, γιά τέτοιες μορφές ἐμφάνισης, ὅπως εἶναι ἡ «ἀξία καὶ τιμὴ τῆς ἐργασίας» ἢ ὁ «μισθός τῆς ἐργασίας», σέ διάκριση ἀπὸ τήν οὐσιαστικὴ σχέση πού ἐκφράζουν, ἀπὸ τήν ἀξία καὶ τήν τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως, ἰσχύει τό ἴδιο πού ἰσχύει γιά ὅλες τίς μορφές ἐμφάνισης καὶ γιά τό κρυμμένο τους φάντο. Οἱ πρῶτες ἀναπαράγονται ἅμεσα μέ αὐθόρμητο τρόπο σάν μορφές οκλήνης τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τό δεύτερο πρέπει πρῶτα νά τό ἀνακαλύψει ἡ ἐπιστήμη. Ἡ κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία πλησιάζει πολὺ κοντὰ στήν ἀληθινὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων, χωρὶς ὥστόσο νά τὴ διατυπώνει συνειδητὰ. Δέν μπορεῖ νά τό κάνει αὐτό, ὅσο δέ βγαίνει ἀπὸ τό ἀπτικό της καβούκι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΟΓΔΩΟ ΤΟ ΧΡΟΝΟΜΙΣΘΙΟ

Ὁ ἴδιος ὁ μισθός τῆς ἐργασίας παίρνει κι αὐτός μέ τή σειρά του τίς πύο ποικίλες μορφές, κάτι γιά τό ὁποῖο δέ λένε λέξη τά ἐγγχειρίδια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού μέ τό ὥμό τους ἐνδιαφέρουν γιά τήν ὕλική πλευρά τοῦ ζητήματος παραμελοῦν κάθε διαφορά στή μορφή. Ὡστόσο ἡ περιγραφή ὅλων αὐτῶν τῶν μορφῶν ἀνήκει στήν εἰδική θεωρία γιά τή μισθωτή ἐργασία, δηλαδή ὄχι σέ τοῦτο τό ἔργο. Ἀντίθετα, ἐδῶ θ' ἀναπτύξουμε σύντομα τίς δύο βασικές μορφές πού ἐπικρατοῦν.

Ὅπως θά θυμώμαστε, ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης γίνεται γιά ὀρισμένες χρονικές περιόδους. Ἐπομένως ἡ παραλλαγμένη μορφή μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ἄμεσα ἡ ἡμερήσια, ἡ βδομαδιατική κλπ. ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἡ μορφή τοῦ «χρονομισθίου», λχ. τό ἡμερομίσθιο κλπ.

Πρέπει λοιπόν πρῶτ' ἀπ' ὅλα νά παρατηρήσουμε ὅτι οἱ νόμοι γιά τήν ἀλλαγὴ στό μέγεθος τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῆς ὑπεραξίας, πού ἐκθέσαμε στό δέκατο πέμπτο κεφάλαιο, μέ μιά ἀπλή ἀλλαγὴ στή μορφή μετατρέπονται σέ νόμους τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας. Ἐπίσης ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀνταλλακτική ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί στή μάζα τῶν μέσων συντήρησης, στά ὁποῖα μετατρέπεται αὐτή ἡ ἀξία, ἐμφανίζεται τώρα σάν διαφορά ἀνάμεσα στόν ὀνομαστικό καί στόν πραγματικό μισθό. Θάταν ἀνώφελο νά ἐπαναλάβουμε γιά τή μορφή ἐμφάνισης ὅσα ἔχουμε κιόλας ἀναπτύξει γιά τήν οὐσιαστική μορφή. Γιαυτό περιοριζώμαστε σέ λίγα σημεία πού χαρακτηρίζουν τό χρονομίσθιο.

Τό χρηματικό ποσό⁸⁰ πού παίρνει ὁ ἐργάτης γιά τήν ἡμερήσια βδομαδιατική κλπ. ἐργασία του, ἀποτελεῖ τό ποσό τοῦ ὀνομαστικοῦ του μισθοῦ ἢ τοῦ μισθοῦ του, ὑπολογισμένου σέ ἀξία. Εἶναι ὅμως φανερό πῶς ἀνάλογα μέ τή διάρκεια τῆς ἐργασίης ἡμέρας, δηλαδή ἀνάλογα μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού παρέχει καθημερινά ὁ ἐργάτης, τό ἴδιο ἡμερομίσθιο, ὁ ἴδιος βδομαδιατικός κλπ. μισθός μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύει πολύ διαφορετικές τιμές τῆς ἐργασίας, δηλ. πο-

⁸⁰ Ἡ ἀξία τοῦ ἴδιου τοῦ χρήματος ὑποτίθεται ἐδῶ πάντα σταθερή.

λύ διαφορετικά χρηματικά ποσά γιά τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας⁸¹. Γιαυτό, ὅταν ἐξετάσουμε τό χρονομίσθιο, πρέπει πάλι νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στό συνολικό ποσό τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, τοῦ ἡμερήσιου, τοῦ βδομαδιατικοῦ κλπ. μισθοῦ καί στήν τιμή τῆς ἐργασίας. Πῶς λοιπόν βρίσκουμε αὐτή τήν τιμή, δηλ. τή χρηματική ἀξία μιᾶς δοσμένης ποσότητας ἐργασίας; Τή μέση τιμή τῆς ἐργασίας τή βρίσκουμε ἂν διαιρέσουμε τή μέση ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μέ τόν ἀριθμό τῶν ὥρῶν τῆς μέσης ἐργασίης ἡμέρας. Ἄν λχ. ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἴση μέ 3 σελίνια, δηλ. μέ τή νέα ἀξία πού παράγεται μέσα σέ 6 ὥρες, κι ἂν ἡ ἐργασίμη ἡμέρα εἶναι δωδεκάωρη, τότε ἡ τιμή μιᾶς ὥρας ἐργασίας εἶναι $\frac{3 \text{ σελίνια}}{12} = 3 \text{ πένες}$. Ἡ τιμή τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας πού βρίσκουμε

ἔτσι χρησιμεύει σάν μονάδα μέτρησης γιά τήν τιμή τῆς ἐργασίας.

Ἀπό δῶ προκύπτει πῶς τό ἡμερομίσθιο, ὁ βδομαδιατικός μισθός κλπ. μπορεῖ νά μένει ὁ ἴδιος, μόλο πού πέφτει διαρκῶς ἡ τιμή τῆς ἐργασίας. Ἄν λχ. ἡ συνηθισμένη ἐργασίμη ἡμέρα ἦταν 10 ὥρες καί ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης 3 σελίνια, τότε ἡ τιμή τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας θάταν $3\frac{3}{10}$ πένες· ἡ τιμή αὐτή θά πέσει στίς 3 πένες ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐργασίμη ἡμέρα θ' ἀνέβει στίς 12 ὥρες, καί θά πέσει στίς $2\frac{2}{5}$ πένες ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐργασίμη ἡμέρα θ' ἀνέβει στίς 15 ὥρες. Παρ' ὅλα αὐτά τό μεροκάματο καί τό βδομαδιατικό μένουν ἀμετάβλητα. Ἀντίθετα τό μεροκάματο ἢ τό βδομαδιατικό μπορεῖ ν' αὐξάνουν, μ' ὅλο πού ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μένει σταθερή ἢ καί πέφτει ἀκόμα. Ἄν λχ. ἡ ἐργασίμη ἡμέρα εἶναι δεκάωρη κι ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 3 σελίνια, τότε ἡ τιμή μιᾶς ὥρας ἐργασίας θά εἶναι $3\frac{3}{10}$ πένες. Ἄν ὁ ἐργάτης ἀρχίσει νά ἐργάζεται 12 ὥρες, ἐπειδή αὐξήθηκε ἡ ἀπασχόλησή του, ἐνῶ μένει στάσιμη ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, τότε τό μεροκάματό του θ' ἀνέβει στά 3 σελίνια καί $7\frac{1}{10}$ πένες, χωρίς ν' ἀλλάξει καθόλου ἡ τιμή τῆς ἐργασίας. Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα θά μπορούσε νά προκύψει, ἂν ἀντί γιά τό ἐκτατικό αὐξανε τό ἐντατικό μέγεθος τῆς ἐργασίας⁸². Ἐτσι ἡ αὐξηση τοῦ ὀνομαστικοῦ ἡμερήσιου ἢ βδομαδιατικοῦ μισθοῦ

⁸¹ «Ἡ τιμή τῆς ἐργασίας εἶναι τό ποσό πού πληρώνεται γιά μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας» (Sir Edward West: «Price of Corn and Wages of Labour», London 1815, σελ. 67). Ὁ Οὐέστ εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ ἀνάγνωστο συγγράμματος: «Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of the University College of Oxford», London 1815, ἔργο πού ἀφησε ἐποχή στήν πολιτική οἰκονομία.

⁸² «Οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας ἐξαρτιοῦνται ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας καί ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού συντελεῖται... Μιά αὐξηση τῶν μισθῶν δέ συνεπάγεται κατανάγκην καί αὐξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας. Ὅταν παρατείνεται ἡ ἀπασχόληση καί ὅταν καταβάλλεται μεγαλύτερη προσπάθεια, οἱ μισθοί μποροῦν ν' ἀνέβουν σημαντικά, ἐνῶ ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μπορεῖ νά μένει ἴδια» (West: «Price of Corn and Wages of Labour», London 1826, σελ. 67, 68 καί 112). Ἐξάλλου τό κύριο ζήτημα, πῶς καθορίζεται ἡ «τιμή τῆς ἐργασίας», ὁ Οὐέστ τό ξεπερνάει μέ κοινές φλυαρίες.

μπορεί να συνοδεύεται από μία στάσιμη ή μειωνόμενη τιμή της εργασίας. Τό 'ίδιο ισχύει και για τα έσοδα της εργατικής οικογένειας από τη στιγμή που η ποσότητα της εργασίας που παρέχει ο αρχηγός της οικογένειας αυξάνει με την εργασία των άλλων μελών της οικογένειας. Υπάρχουν λοιπόν μέθοδοι καταβάσματος της τιμής της εργασίας ανεξάρτητες από την περικοπή του ονομαστικού ημερήσιου ή βδομαδιατικού μισθού³³.

Προκύπτει όμως ο παρακάτω γενικός νόμος: όταν είναι δοσμένη η ποσότητα της ημερήσιας, της βδομαδιατικής κλπ. εργασίας, ο ημερήσιος ή βδομαδιατικός μισθός εξαρτάται από την τιμή της εργασίας, που κι η ίδια μεταβάλλεται, είτε όταν μεταβάλλεται η αξία της εργατικής δύναμης, είτε όταν η τιμή της παρεκκλίνει από την αξία της. Αντίθετα, όταν είναι δοσμένη η τιμή της εργασίας, ο ημερήσιος ή ο βδομαδιατικός μισθός εξαρτάται από την ποσότητα της ημερήσιας ή βδομαδιατικής εργασίας.

Η μονάδα μέτρου του χρονομισθίου, δηλ. η τιμή της μίας ώρας εργασίας, είναι το πηλίον που προκύπτει, όταν η ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης διαιρεθεί με τον αριθμό των ωρών της συνηθισμένης εργασίας ημέρας. Άς υποθέσουμε ότι η εργάσιμη ημέρα είναι 12ωρη και η ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης 120 με 3 σελίνια, δηλ. με τη νέα αξία που παράγεται μέσα σε 6 ώρες εργασίας. Κάτω απ' αυτούς τους όρους η τιμή της μίας ώρας εργασίας είναι 3 πένες, ενώ η νέα αξία που παράγει είναι 6 πένες. Άν τώρα ο εργάτης απασχολείται λιγότερο από 12 ώρες την ημέρα (ή λιγότερο από 6 μέρες την εβδομάδα), λχ. μονάχα 6 ή 8 ώρες, τότε μ' αυτή την τιμή της εργασίας παίρνει μονάχα 2 ή 1½ σελίνια μεροκάματο³⁴.

³³ Αυτό τό διαισθάνεται σωστά ο φανατικός εκπρόσωπος της βιομηχανικής άστικής τάξης του 18ου αιώνα, ο συγγραφέας του «Essay on Trade and Commerce» που τον άναφέραμε συχνά, άν και περιγράφει μπερδεμένα τό ζήτημα: «Η τιμή των μέσων συντήρησης και των άλλων ειδών πρώτης ανάγκης καθορίζει την ποσότητα της εργασίας και όχι την τιμή της (με την τιμή έννοει τον ονομαστικό ημερήσιο ή βδομαδιατικό μισθό): άν η τιμή των ειδών πρώτης ανάγκης πέσει πολύ, πέφτει άνάλογα και η ποσότητα της εργασίας. Οι εργοστασιάρχες ξέρουν ότι, έντός από την άλλαγή του ονομαστικού της ποσού, υπάρχουν δύο τρόποι για ν' αυξάνει ή νά ελαττώνεται ή τιμή της εργασίας» (στό 'ίδιο, σελ. 48 και 61). Ο Ν. Ου. Σένιερ στό έργο του «Three Lectures on the Rate of Wages», London 1830, όπου χρησιμοποιεί τό σύγγραμμα του Ουέστ χωρίς νά τό άναφέρει, λέει άνάμεσα στ' άλλα: «Ο εργάτης ένδιαφέρει κυρίως για τό ύψος του μισθού της εργασίας» (σελ. 15). Έπομένως, ο εργάτης ένδιαφέρει κυρίως για κείνο που παίρνει, για τό ονομαστικό ποσό του μισθού, και όχι για κείνο που δίνει, για την ποσότητα της εργασίας!

³⁴ Τό άποτέλεσμα μίας τέτοιας άνωμαλης ύποαπασχόλησης είναι τελείως διαφορετικό από τό άποτέλεσμα μίας γενικής άναγκαστικής ελάττωσης της εργασίας ημέρας με τόμο. Τό πρώτο δέν έχει καμιά σχέση με τό άπόλυτο μέγεθος της εργασίας ημέρας και μπορεί έξίσου νά παρουσιαστεί και με 16ωρη και με 8ωρη εργάσιμη ημέρα. Η κανονική τιμή της εργασίας στην πρώτη περίπτωση ύπολογίζεται με βάση τό γεγονός ότι ο εργάτης κατά μέσον όρο εργάζεται 16 ώρες την ημέρα, στη δεύτερη ύπολογίζεται με βάση τό γεγονός ότι εργάζεται 8 ώρες. Γι' αυτό τό λόγο τό άποτέλεσμα παραμένει τό 'ίδιο, άν στην πρώτη περίπτωση εργάζεταν μόνο 7½ ώρες και στη δεύτερη μόνο 3.

Έπειδή, σύμφωνα με την προϋπόθεσή μας, ο 'ίδιος εργάτης είναι ύποχρεωμένος νά εργάζεται κατά μέσον όρο 6 ώρες την ημέρα για νά παράγει άπλώς ένα μεροκάματο, που ν' ανταποκρίνεται στην αξία της εργατικής του δύναμης, έπειδή, σύμφωνα με την 'ίδια προϋπόθεση, από κάθε ώρα μόνο τη 1/2 εργάζεται για τόν έαυτό του ένώ την άλλη 1/2 ώρα εργάζεται για τόν κεφαλαιοκράτη, είναι φανερό πώς δέν μπορεί νά βγάλει τη νέα αξία των 6 ωρών, όταν απασχολείται λιγότερο από 12 ώρες. Άν πρώτητερα είδαμε τίς καταστρεφτικές συνέπειες της ύπερβολικής εργασίας, τώρα άνακαλύπτουμε τίς πηγές των βασάνων του εργάτη που προκύπτουν από την ύποαπασχόλησή του.

Άν τό ώρομισθίο καθοριστεί έτσι που ο κεφαλαιοκράτης νά ύποχρεώνεται νά πληρώνει όχι ένα ημερήσιο ή βδομαδιατικό μισθό, αλλά μόνο τίς ώρες εργασίας που στη διάρκεια τους εύαρεστείται ν' απασχολεί τόν εργάτη, τότε μπορεί νά τόν απασχολεί λιγότερο από τό χρόνο που βρίσκεται άρχικά στη βάση του ύπολογισμού του ώρομισθίου ή της μονάδας μέτρου για την τιμή της εργασίας. Έπειδή αυτή η μονάδα μέτρου καθορίζεται από την άναλογία:

$$\frac{\text{ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης}}{\text{εργάσιμη ημέρα δοσμένου αριθμού ωρών}}$$

χάνει φυσικά κάθε έννοια, μόλις η εργάσιμη ημέρα παύσει νάχει έναν καθορισμένο αριθμό ωρών. Καταργείται η σχέση άνάμεσα στην πληρωμένη και άπληρωτη εργασία. Ο κεφαλαιοκράτης μπορεί τώρα νά βγάλει από τόν εργάτη μιάν δρισμένη ποσότητα ύπερεργασίας, χωρίς νά του παραχωρεί τόν άναγκαίο για την άυτοσυντήρησή του χρόνο εργασίας. Μπορεί νά εκμηδενίζει κάθε κανονικότητα στην άπασχόληση και, άπόλυτα σύμφωνα με την εύκολία, την αυθαίρεσία και τό συμφέρον του της στιγμής, νά έναλλάσσει την πιό τρομερή ύπερβολική εργασία με τη σχετική ή ολοκληρωτική άνεργία. Μέ τό πρόσχημα ότι πληρώνει την «κανονική τιμή της εργασίας», μπορεί νά παρατείνει άφύσικα την εργάσιμη ημέρα, χωρίς καμιά αντίστοιχη ίσοστάθμιση για τόν εργάτη. Σ' αυτό όφείλεται η πέρα για πέρα λογική έξέγερση (1860) των εργατών οικοδόμων του Λονδίνου ένάντια στην άπόπειρα των κεφαλαιοκρατών νά επibάλουν αυτό τό ώρομισθίο. Ο περιορισμός με νόμο της εργάσιμης ημέρας βάζει τέρμα σ' αυτή την άσχημία άν και δέ βάζει φυσικά τέρμα στην ύποαπασχόληση που πηγάει από τό συναγωνισμό των μηχανών, από την άλλαγή στην ποιότητα των χρησιμοποιούμενων εργατών, καθώς και από τίς μερικές και γενικές κρίσεις.

Όταν αυξάνει ο ημερήσιος ή βδομαδιατικός μισθός, η τιμή της εργασίας μπορεί νά μείνει ονομαστικά σταθερή και ώστόσο νά πέσει κάτω από τό κανονικό της επίπεδο. Αυτό γίνεται κάθε φορά, που, με σταθερή την τιμή της εργασίας ή της μίας ώρας εργασίας, η εργάσιμη ημέρα παρατείνεται πέρα από τη συνηθισμένη της διάρκεια.

Όταν στο κλάσμα $\frac{\text{ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης}}{\text{εργάσιμη ημέρα}}$ μεγαλώνει ο πα-

ρονομαστής, μεγαλώνει ακόμα πιο γρήγορα ο άριθμητής. Ἡ αξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς της, μεγαλώνει ὅταν μεγαλώνει ἡ διάρκεια τῆς λειτουργίας της καὶ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπὸ τὴν αὐξηση τῆς διάρκειας τῆς λειτουργίας της. Γιαυτό, σὲ πολλοὺς βιομηχανικοὺς κλάδους, ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ χρονομισθιο χωρὶς νομοθετικοὺς περιορισμοὺς τοῦ χρόνου ἐργασίας, διαμορφώθηκε αὐθόρμητα ἡ συνήθεια νὰ θεωρεῖται κανονικὴ ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα μόνον ὅσα ἴσαμε ἓνα σημεῖο, λχ. ὥσπου νὰ περάσει ἡ δέκατη ὥρα («normal working day», «the day's work», «the regular hours of work» [κανονικὴ ἐργάσιμη ἡμέρα, ἡμερήσια ἐργασία, κανονικὲς ὥρες δουλειᾶς]). Πέρα ἀπ' αὐτὰ τὰ ὅρια ὁ χρόνος ἐργασίας θεωρεῖται ὑπερῶρα (overtime) καί, μέ βάση τὴν ὥρα σάν μονάδα μέτρου, πληρώνεται καλύτερα (extra pay), ἂν καὶ γίνεται αὐτὸ συχνὰ σὲ γελοῖα μικρὴ ἀναλογία⁸⁶. Ἡ κανονικὴ ἐργάσιμη ἡμέρα ὑπάρχει ἐδῶ σάν κλάσμα τῆς πραγματικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, καὶ συχνὰ ἡ πραγματικὴ ἐργάσιμη ἡμέρα βασταῖ δλόκληρο τὸ χρόνο περισσότερες ὥρες ἀπὸ τὴν κανονικὴν⁸⁷. Ἡ αὐξηση στὴν τιμὴ τῆς ἐργασίας μέ τὴν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πέρα ἀπὸ κάποιο κανονικὸ ὅριο διαμορφώνεται σὲ διάφορους βιομηχανικοὺς κλάδους τῆς Ἀγγλίας κατὰ τρόπο τέτιο, πού ἡ χαμηλὴ τιμὴ τῆς ἐργασίας στή διάρκεια τοῦ λεγόμενου κανονικοῦ χρόνου ἐπιβάλλει στὸν ἐργάτη τὴν καλύτερα πληρωνόμενη ὑπερῶρα, ἂν γενικά θέλει νὰ βγάλει ἓνα μεροκάματο πού νὰ τοῦ φτάνει⁸⁷.

⁸⁶ «Ἡ προσάυξηση στὴν πληρωμὴ γιὰ τὶς ὑπερῶρες (στὴ μανουφακτοῦρα τῆς νταντέλας) εἶναι τόσο μικρὴ, 1/2 πένα τὴν ὥρα, πού βρίσκεται σὲ ὀδυνηρὴ ἀντίθεση μέ τὸ μαζικὸ κακὸ πού προξενεῖ στὴν ὑγεία καὶ στή ζωτικὴ δύναμη τῶν ἐργατῶν. . . Ἐξάλλου τὸ μικρὸ πλεόνασμα πού κερδίζεται εἶναι ξεδεύεται συχνὰ σὲ ἔκτακτα ἀναφυκτικά» («Children's Employment Commission. 2nd Report», σελ. ΧVΙ, ἀριθ. 117).

⁸⁶ Λογούχρη, στὰ πιεστήρια ταπητοσφράς προτοῦ ἐφαρμοστὲι τελευταῖα ὁ νόμος γιὰ τὰ ἐργοστάσια. «Δουλεύουμε χωρὶς διαλείμματα γιὰ τὰ γεύματα, εἶναι πού ἡ ἡμερήσια ἐργασία τῶν 10 1/2 ὥρῶν συμπληρώνεται στίς 4 1/2 τὸ ἀπόγευμα καὶ ὅλη ἡ κατοπινὴ ἐργασία εἶναι ὑπερῶρα, πού σπάνια σταματᾷ πρὶν ἀπὸ τὶς 8 τὸ βράδυ. Ἔτσι στήν πραγματικότητά ὅλο τὸ χρόνο δουλεύουμε ὑπερῶρα» (Κατάθεση τοῦ μίστερ Σμιθ στὴν «Children's Employment Commission. 1st Report», σελ. 125).

⁸⁷ Λογούχρη, στὰ λευκαντήρια τῆς Σκωτίας. «Σὲ μερικὰ μέρη τῆς Σκωτίας ἡ βιομηχανία αὐτὴ (προτοῦ ἐφαρμοστὲι τὸ 1862 ὁ νόμος γιὰ τὰ ἐργοστάσια) ἀσχοῦνταν μέ τὸ σύστημα τῶν ὑπερῶρων, δηλ. οἱ 10 ὥρες θεωροῦνταν κανονικὴ ἐργάσιμη ἡμέρα. Γιὰ μιὰ τέτια ἐργάσιμη ἡμέρα ὁ ἐργάτης ἔπαιρνε 1 σελίνι καὶ 2 πένες. Σ' αὐτὴ τὴν ἐργάσιμη ἡμέρα προσθέτονταν καθημερινὰ 3 ἢ 4 ὥρες ὑπερῶρα, πού πληρωνόνταν πρὸς 3 πένες τὴν ὥρα. Ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἦταν: ἓνας ἐργάτης, πού ἐργαζόταν μόνον 8 κανονικοὺς χρόνους ἐργασίας, μποροῦσε νὰ βγάλει μόνον 8 σελίνια βδομαδιατικὸ μισθό. Χωρὶς ὑπερῶρες ὁ μισθὸς δὲν ἔφτανε» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», σελ. 10). «Ἡ πρόσθετη πληρωμὴ γιὰ τὶς ὑπερῶρες εἶναι ἓνας πειρασμός στὸν ὅποιο δὲν μποροῦν ν' ἀντισταθοῦν οἱ ἐργάτες» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1848», σελ. 5). «Στὸν κλάδο τῆς βιβλιοδεσίας στὸ Σίτυ τοῦ Λονδίνου ἐργάζονταν πολλὲς νεαρὲς κοπέλες ἀπὸ 14 μέ 15 χρονῶν καὶ πάνω, καὶ μάλιστα ἐργάζονταν σύμφωνα μέ τὸ συμβόλαιο μαθητευσῆς, πού προβλέπει καθορισμένες ὥρες ἐργασίας. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὴν τελευταία ἐβδομάδα τοῦ μὴναι ἐργάζονται ὡς τὶς 10, 11, 12 καὶ 1 τὴ νύχτα, μαζί μέ πού ἡλικιωμένους ἔρ-

Ἡ περιορισμὸς μέ νόμο τοῦ χρόνου ἐργασίας βάζει τέλος σ' αὐτὸ τὸ ξεφάντωμα⁸⁸.

Εἶναι πασίγνωστο γεγονός πὼς ὅσο πιο μεγάλη εἶναι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα σὲ ἓναν βιομηχανικὸ κλάδο, τόσο πιο χαμηλὸς εἶναι ὁ μισθὸς τῆς ἐργασίας⁸⁹. Ὁ ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας Α. Ρέντγκρεϊβ τὸ δείχνει αὐτὸ μέ μιὰ συγκριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς εἰκοσάχρονης περιόδου 1839—1859, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία στὰ ἐργοστάσια πού ὑπάρχουν στὸ νόμο γιὰ τὸ δεκάωρο ὁ μισθὸς ἀνέβηκε, ἐνῶ ἔπεσε στὰ ἐργοστάσια ὅπου ἐργάζονται 14 ὡς 15 ὥρες τὴν ἡμέρα⁴⁰.

Ἀπὸ τὸ νόμο πού λέει: «Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας, ὁ ἡμερήσιος ἢ ὁ βδομαδιατικὸς μισθὸς ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς παρεχόμενης ἐργασίας» βγαίνει πρὶν ἀπ' ὅλα τὸ συμπέρασμα πὼς ὅσο χαμηλότερη εἶναι ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας, τόσο μεγαλύτερη πρᾶπει νὰ εἶναι ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας ἢ τόσο μεγαλύτερη ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει ἔστω καὶ ἓνα πενιχρὸ μέσο μισθό. Ἡ χαμηλὴ τιμὴ τῆς ἐργασίας δρᾷ ἐδῶ σάν κίνητρο γιὰ τὴν παράταση τοῦ χρόνου ἐργασίας⁴¹.

Γίνεται ὅμως καὶ τὸ ἀντίθετο, ἡ παράτασή τοῦ χρόνου ἐργασίας προκαλεῖ μέ τὴ σειρά της πτώση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας, ἐπομένως καὶ τοῦ ἡμερησίου ἢ βδομαδιατικοῦ μισθοῦ.

γάτες, σὲ πολὺ ἀνακατεμένες παρέες. «Τ' ἀφεντικὰ τίς δελεάζουν (tempt) μέ τὸν πρόσθετο μισθὸ καὶ μέ τὸ ἀντίτιμο ἐνὸς καλοῦ δειπνίου», πού τὸ τρῶνε στίς γειτονικὲς ταβέρνες. Ἡ μεγάλη ἀκολασία πού δημιουργεῖται εἶναι σ' αὐτέες τίς «young immortals» [νεαρὲς θεές] («Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. 44, ἀριθ. 191) ἀντισταθμίζεται μέ τὸ ὅτι τὰ κορίτσια αὐτὰ δένουν πολλὰς Βίβλους καὶ ἄλλα ἡθικοπλαστικὰ βιβλία.

⁸⁸ Βλ. «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», στὸ ἴδιο μέρος. Οἱ ἐργάτες οἰκοδόμοι τοῦ Λονδίνου, κριτικῶντας πολὺ σωστὰ τὴν κατάστασι, δήλωσαν στὴ διάρκεια τῆς μεγάλης ἀπεργίας καὶ τοῦ λοκάου τοῦ 1860, ὅτι δέχονται τὸ ὥρομισθιο μόνον μέ δύο ὅρους: 1) μαζί μέ τὴν τιμὴ τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας νὰ καθοριστεῖ μιὰ κανονικὴ ἐργάσιμη ἡμέρα 9 ἢ 10 ὥρῶν καὶ ἡ τιμὴ τῆς ὥρας τῆς δεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας νὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν τιμὴ τῆς ὥρας τῆς ἐννιάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας· 2) κάθε ὥρα πέρα ἀπὸ τὴν κανονικὴ ἐργάσιμη ἡμέρα νὰ πληρώνεται σάν ὑπερῶρα σχετικὰ καλύτερα.

⁸⁹ «Ἀποτελεῖ ἐπιπλέον ἓνα πολὺ ἀξιοσημειωτο γεγονός, ὅτι ἐκεῖ ὅπου εἶναι κανόνες ὁ μεγάλος χρόνος ἐργασίας, κανόνες εἶναι καὶ οἱ χαμηλοὶ μισθοί» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 9). «Ἡ ἐργασία πού μόλις καὶ μετὰ βίας ἐξασφαλίζει μιὰ μερίδα πείνας (the scanty pittance) παρατείνεται συνήθως πέρα ἀπὸ κάθε μέτρο» («Public Health. 6th Report 1864», σελ. 15).

⁴⁰ «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860», σελ. 31, 32.

⁴¹ Οἱ ἄγγλοι καρφοβελονοποιοὶ πού δουλεύουν μέ τὸ χερί ὑποχρεώνονται, λχ. ἐξαιτίας τῆς χαμηλῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας, νὰ ἐργάζονται 15 ὥρες τὴν ἡμέρα γιὰ νὰ βγάλουν τὸν πιο πενιχρὸ βδομαδιατικὸ μισθό. «Πολλές, πάρα πολλές ὥρες τῆς ἡμέρας καὶ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δουλειᾶς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τοσιχίζεται γιὰ νὰ βγάλει 11 πένες ἢ 1 σελίνι, καὶ ἀπ' αὐτὰ 2 1/2 ὡς 3 πένες πάνε γιὰ τὴ φθορὰ τῶν ἐργαλείων, γιὰ τὰ καύσιμα καὶ γιὰ τὰ ἀπορίμματα τοῦ σίδερου» («Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. 136, ἀριθ. 671). Γιὰ τὸν ἴδιο χρόνο ἐργασίας οἱ γυναῖκες παίρνουν μόνον 5 σελίνια μισθὸ τὴν ἐβδομάδα (στὸ ἴδιο, σελ. 137, ἀριθ. 674).

Ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας μὲ τὸ κλάσμα:
 ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης

ἐργάσιμη ἡμέρα δοσμένου ἀριθμοῦ ὥρῶν

βγαίνει πὼς ἡ ἀπλή παρατάση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας ρίχνει τὴν τιμὴ τῆς ἐργασίας, ὅταν δὲ γίνεται καμιά ἀντιστάθμιση. Οἱ ἴδιοι ὅμως πα-
 ράγοντες, πού ἐπιτρέπουν στὸν κεφαλαιοκράτη νὰ παρατείνει μόνιμα
 τὴν ἐργάσιμη ἡμέρα, στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπιτρέπουν καὶ τελικά τὸν ἐξα-
 ναγκάζουν νὰ κατεβάσει καὶ ὀνομαστικά τὴν τιμὴ τῆς ἐργασίας, ὥσπου
 νὰ ἐλαττωθεῖ ἡ συνολικὴ τιμὴ τοῦ αὐξημένου ἀριθμοῦ ὥρῶν, ἐπομέ-
 νως καὶ ὁ ἡμερήσιος καὶ ὁ βδομαδιατικὸς μισθός. Ἀρκεῖ ἐδῶ ν' ἀνα-
 φέρουμε δύο περιστατικά. Ὅταν ἓνας ἐργάτης κάνει τὴ δουλιὰ $1\frac{1}{2}$
 ἢ 2 ἐργατῶν, ἡ προσφορά ἐργασίας αὐξάνει ἀκόμα κι ἂν μένει στα-
 θερὴ ἡ προσφορά τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού βρίσκονται στὴν
 ἀγορά. Ὁ συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες πού γεννιέται μ' αὐ-
 τὸ τὸν τρόπο ἐπιτρέπει στὸν κεφαλαιοκράτη νὰ κατεβάσει τὴν τιμὴ
 τῆς ἐργασίας, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἐλαττωμένη τιμὴ τῆς ἐργασίας τοῦ
 ἐπιτρέπει νὰ παρατείνει ἀκόμα πιὸ πολὺ τὸ χρόνον ἐργασίας⁴². Ὡστό-
 σο σέ λίγο ἡ δυνατότητα νὰ διαθέτουν αὐτὴ τὴν ἀφύσικη, δηλ. τὴν
 πάνω ἀπὸ τὸ μέσο κοινωνικὸ ἐπίπεδο, ποσότητα ἀπλήρωτης ἐργασίας
 γίνεται μέσο συναγωνισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς κεφαλαιοκρά-
 τες. Ἐνὰ μέρος τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν τι-
 μὴ τῆς ἐργασίας. Ὅμως τὸ ἀπλήρωτο μέρος τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας
 μπορεῖ καὶ νὰ μὴν ὑπολογιστεῖ στὴν τιμὴ τοῦ ἐμπορεύματος. Μπο-
 ρεῖ νὰ χαριστεῖ στὸν ἀγοραστὴ τοῦ ἐμπορεύματος. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶ-
 το βῆμα πρὸς τὸ ὁποῖο ὠθεῖ ὁ συναγωνισμὸς. Τὸ δεύτερο βῆμα πού
 ἐπιβάλλει κατανάγκην ὁ συναγωνισμὸς εἶναι ὅτι ἀποκλείει ἐπίσης ἀπὸ
 τὴν τιμὴ πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος τουλάχιστο ἓνα μέρος τῆς ἀφύ-
 σικης ὑπεραξίας, πού δημιουργιέται μὲ τὴν παρατάση τῆς ἐργασίμης
 ἡμέρας. Ἔτσι, στὴν ἀρχὴ σχηματίζεται σποραδικὰ καὶ ἔπειτα παγιώ-
 νεται σιγά-σιγά μιὰ ἀφύσικα χαμηλὴ τιμὴ πούλησης τοῦ ἐμπορεύμα-
 τος, τιμὴ πού στὸ ἐξῆς γίνεται ἡ σταθερὴ βάση ἐνός πενιχροῦ μισθοῦ
 τῆς ἐργασίας μὲ παράλληλο ὑπέρμετρο χρόνον ἐργασίας, δηλ. ἡ βάση
 δύο φαινομένων, πού προῖόν τους ἦταν ἀρχικά. Ἀναφέρουμε ἀπλῶς
 αὐτὴ τὴν κίνηση, γιατί σκοπὸς μας δέν εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ συνα-
 γωνισμοῦ. Ἄς ἀφήσουμε ὅμως γιὰ μιὰ στιγμὴ νὰ μιλήσει ὁ ἴδιος ὁ
 κεφαλαιοκράτης. «Στὸ Μπίρμινγκχαμ ὁ συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στ'
 ἀφεντικὰ εἶναι τόσο μεγάλος, ὥστε πολλοὶ ἀπὸ μᾶς εἶναι ὑποχρεωμέ-
 νοι σὰν ἐπιχειρηματίες νὰ κάνουν πράγματα πού διαφορετικὰ θὰ

⁴² «Ἄν ἓνας ἐργοστασιακὸς ἐργάτης, ἀρνιόταν λχ. νὰ ἐργαστεῖ τὸ συνηθι-
 μένο ἀριθμὸ ὥρῶν, «πολύ γρήγορα θάμενε ἀνεργός, γιατί θὰ τὸν ἀντικατάστα-
 ναν μὲ ἄλλο, πού εἶναι διατεθειμένος νὰ ἐργάζεται ὁσοδήποτε ὥρες» («Re-
 ports of Insp. of Fact. for 30th April 1848», Evidence, σελ. 39, ἀριθ. 58).
 «Ὅταν ἓνας ἀνθρώπος κάνει τὴ δουλιὰ δύο ἀνθρώπων... θ' αὐξηθεῖ γενικά τὸ
 ποσοστὸ κέρδους... μιὰ καὶ ἡ πρόσθετη αὐτὴ προσφορά ἐργασίας ρίχνει τὴν
 τιμὴ τῆς» (Senior: «Three Lectures on the Rate of Wages», London 1830
 σελ. 15).

ντρέπονταν νὰ τὰ κάνουν· καὶ ὅμως δέν κερδίζουν περισσότερα χρή-
 ματα (and yet no more money is made), καὶ μόνο τὸ κοινὸ ἐπω-
 φελεῖται ἀπ' αὐτό»⁴³. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τίς δύο κατηγορίες τῶν
 ἀρτοποιῶν τοῦ Λονδίνου, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μιὰ πουλάει τὸ ψωμί
 σ' ὀλόκληρη τὴν τιμὴ του (the «fullpriced» bakers), καὶ ἡ ἄλλη τὸ
 πουλάει κάτω ἀπὸ τὴν κανονικὴν τὴν τιμὴ («the underpriced», «the
 undersellers»). Οἱ «fullpriced» καταγγέλλουν τοὺς συναγωνιστές τους
 στὴν κοινοβουλευτικὴ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ μὲ τὰ παρακάτω λόγια
 «Υπάρχουν μονάχα γιατί, πρῶτο, ἐξαπατοῦν τὸ κοινὸ (νοθεύοντας τὸ
 ἐμπόρευμα), καὶ, δεύτερο, γιατί γιὰ ἓνα μισθὸ δωδεκάωρης ἐργασίας
 βγάζουν 18 ὥρες ἐργασία ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τους... Ἡ ἀπλήρω-
 τη ἐργασία (the unpaid labour) τῶν ἐργατῶν εἶναι τὸ μέσο μὲ τὸ
 ὁποῖο διεξάγεται ὁ συναγωνισμὸς... Ὁ συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς
 ἀρτοποιούς ἐπιχειρηματίες εἶναι ἡ αἰτία πού δυσκολεύει τὴν ἐξάλειψη
 τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας. Ὁ ἀρτοποιὸς πού πουλάει τὸ ψωμί του κά-
 τω ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ κόστους, πού ἀλλάζει ὅταν ἀλλάζει ἡ τιμὴ τοῦ
 ἀλευριοῦ, ἀποζημιώνεται βγάζοντας περισσότερη ἐργασία ἀπὸ τοὺς
 ἐργάτες του. Ἄν βγάξω ἀπὸ τοὺς ἐργάτες μου μονάχα 12 ὥρες ἐρ-
 γασία, ἐνῶ ὁ γείτονας μου βγάζει 18 ἢ 20 ὥρες, δέν μπορεῖ παρὰ
 νὰ μὲ βάλει κάτω στὴν τιμὴ πούλησης. Ἄν οἱ ἐργάτες μπορούσαν
 νὰ ἐπιμείνουν νὰ πληρώνονται οἱ ὑπερωρίες, θάπαυνε τέλος αὐτὴ ἡ
 μαנוῦβρα... Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, πού ἀπα-
 σχολοῦν οἱ ἀρτοποιοὶ πού πουλᾶνε πιὸ φτηνά, εἶναι ξένοι, νέοι καὶ
 ἄλλοι, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀρκοῦνται μὲ ὁποιοδήποτε μισθὸ
 μπορέσουν νὰ πάρουν»⁴⁴.

Ἡ ἱερεμιάδα αὐτὴ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ γιατί δείχνει μὲ
 ποῖο τρόπο στὸ μυαλό τοῦ κεφαλαιοκράτη ἀντικαθερφετίζεται μόνο ἡ
 ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Ὁ κεφαλαιοκράτης δέν ξέ-
 ρει πὼς ἀκόμα καὶ ἡ φυσικὴ τιμὴ τῆς ἐργασίας περιέχει μιὰν ὀρι-
 σμένη ποσότητα ἀπλήρωτης ἐργασίας καὶ πὼς αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀπλή-
 ρωτη ἐργασία εἶναι ἡ φυσικὴ πηγὴ τοῦ κέρδους του. Ἡ κατηγορία
 τοῦ χρόνου ὑπερεργασίας δέν ὑπάρχει γι' αὐτόν καθόλου, γιατί περι-
 λαβαίνεται στὴν κανονικὴ ἐργάσιμη ἡμέρα, πού νομίζει ὅτι τὴν πλη-
 ρώνει μὲ τὸ μεροκάματο. Γι' αὐτόν ὅμως ὑπάρχουν βέβαια οἱ ὑπε-
 ρωρίες, ἡ παρατάση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια πού

⁴³ «Children's Employment Commission. 3rd Report», Evidence, σελ. 66
 ἀριθ. 22.

⁴⁴ «Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journey-
 men Bakers», London 1862, σελ. LII, καὶ στὸ ἴδιο Evidence ἀριθ. 479, 359, 27.
 Ὡστόσο καὶ οἱ fullpriced, ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω καὶ ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ
 ἐκαρδιστὸς τους Μπένετ, βάζουν τοὺς ἐργάτες τους καὶ «πιάνουν δουλιὰ στίς
 11 τὴ νύχτα ἢ ἀκόμα νωρίτερα καὶ συχνά παρατείνουν τὴν ἐργασία ὥς τίς 7
 μ. μ. τῆς ἐπόμενης ἡμέρας» (στὸ ἴδιο, σελ. 22).

ἀνταποκρίνονται στη συνηθισμένη τιμή της εργασίας. Ἀπό τόν ἀνταγωνιστή του, πού πουλάει κάτω ἀπό τήν κανονική τιμή, ζητάει μάλιστα νά πληρώνει ξέχωρα (extra pay) αὐτές τίς ὑπερωρίες. Μά καί πάλι δέν ξέρει ὅτι κι αὐτή ἡ ξέχωρη πληρωμή περικλείνει ἀπλήρωτη εργασία, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ τιμή της συνηθισμένης ὥρας εργασίας. Λογυχάρη ἡ τιμή μιᾶς ὥρας της δωδεκάωρης ἐργασίας ἡμέρας εἶναι 3 πένες, δηλ. ἡ νέα ἀξία πού παράγεται μέσα σέ $1\frac{1}{2}$ ὥρα εργασίας, ἐνῶ ἡ τιμή της μιᾶς ὥρας ὑπερωρίας εἶναι 4 πένες, δηλ. ἡ νέα ἀξία πού παράγεται μέσα σέ $\frac{2}{3}$ της ὥρας. Στήν πρώτη περίπτωση ὁ κεφαλαιοκράτης ἰδιοποιεῖται χωρίς πληρωμή $1\frac{1}{2}$ ὥρα εργασίας, στή δευτέρη $\frac{1}{3}$.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΝΑΤΟ

Ο ΜΙΣΘΟΣ ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙ

Ὁ μισθός [ἡ πληρωμή] μέ τό κομμάτι εἶναι ἀπλῶς καί μόνο παραλλαγμένη μορφή τοῦ χρονομίσθιου, εἶναι ἀπλῶς καί μόνο παραλλαγμένη μορφή της ἀξίας ἢ της τιμῆς της ἐργατικῆς δύναμης, ὅπως καί τό χρονομίσθιο.

Στήν πληρωμή μέ τό κομμάτι τά πράγματα παρουσιάζονται μέ τήν πρώτη ματιά ἔτσι, λές καί ἡ ἀξία χρήσης πού πουλάει ὁ ἐργάτης δέν εἶναι ἡ λειτουργία της ἐργατικῆς του δύναμης, δέν εἶναι ζωντανή εργασία, ἀλλά εργασία πού ἔχει πιά ἀντικειμενοποιηθεῖ στό προϊόν, καί ὅτι ἡ τιμή αὐτῆς της εργασίας δέν καθορίζεται τάχα ἀπό τό κλάσμα

$$\frac{\text{ἡμέρησα ἀξία της ἐργατικῆς δύναμης}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα δοσμένου ἀριθμοῦ ὥρῶν}}$$

ὅπως γίνεται στό χρονομίσθιο, ἀλλά ἀπό τήν παραγωγική ἱκανότητα τοῦ παραγωγοῦ⁴⁵.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ πίστη σ' αὐτή τήν ἐπίκραση ἔπρεπε νάχει κλονιστεῖ κιόλας πολύ ἀπό τό γεγονός ὅτι καί οἱ δυό μορφές τοῦ μισθοῦ ὑπάρχουν ταυτόχρονα ἢ μιά δίπλα στήν ἄλλη στους ἴδιους κλάδους παραγωγῆς. Λογυχάρη, «οἱ στοιχειοθέτες τοῦ Λονδίνου ἐργάζονται κατὰ κανόνα μέ τό κομμάτι, καί τό χρονομίσθιο ἀποτελεῖ ἐξαίρεση γι' αὐτούς. Τό ἀντίθετο γίνεται μέ τούς στοιχειοθέτες στίς ἐπαρχίες, ὅπου τό χρονομίσθιο ἀποτελεῖ τόν κανόνα καί ἡ πληρωμή μέ τό κομμάτι τήν ἐξαίρεση. Οἱ ναυπηγοξυλουργοί στό λιμάνι τοῦ

⁴⁵ «Τό σύστημα της δουλειᾶς μέ τό κομμάτι χαρακτηρίζει μιάν ὀρισμένη ἐποχή στήν ἱστορία τοῦ ἐργάτη: βρίσκεται στή μέση ἀνάμεσα στήν κατάσταση τοῦ ἀπλοῦ μεροκαματιάρη, πού ἐξαρτιέται ἀπό τή θέληση τοῦ κεφαλαιοκράτη, καί στό συνεταιρισμένο ἐργάτη (artizan), πού ὑπόκειται σέ ὄχι πολύ μακρινό μέλλον νά συνενώσει στό ἴδιο πρόσωπο τόν ἐργάτη καί τόν κεφαλαιοκράτη. Οἱ ἐργάτες πού ἐργάζονται μέ τό κομμάτι εἶναι πραγματικά ἀφεντικά τοῦ ἐαυτοῦ τους, ἀκόμα κι ὅταν ἐργάζονται μέ τό κεφάλαιο τοῦ ἐπιχειρηματία τους» (John Watts: «Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies», Manchester 1865, σελ. 52, 53). Ἀναφέρω ἐδῶ αὐτό τό συγγραμμάκι, γιατί εἶναι σωστός ὁ χετός ὅλων τῶν ἀπό καιρό μουχλιασμένων, ἀπολογητικῶν κοινοτοπιῶν. Ὁ ἴδιος κύριος Οὐάτς ἔκανε παλιότερα τόν δουενιστή καί δημοσίεψε τό 1842 ἕνα ἄλλο συγγραμμάκι: «Facts and Fictions of Political Economists», ὅπου ἀνάμεσα σ' ἄλλα χαρακτηρίζει σάν Robbery [ληστεία] τήν Property [ἰδιοκτησία]. Ἐχει ὁμῶς περάσει πολὺς καιρός ἀπό τότε.

Λονδίνου πληρώνονται μέ τό κομμάτι, σ' όλα τά άλλα ἀγγλικά λιμάνια πληρώνονται μέ χρονομίσθιο»⁴⁶. Στό Λονδίνο, στά ἴδια σαγματοποιεῖα συχνά γιά τήν ἴδια ἐργασία πληρώνουν τούς γάλλους μέ τό κομμάτι καί τούς ἐγγλέζους μέ χρονομίσθιο. Στά καθ'αυτό ἐργοστάσια, ὅπου ἐπικρατεῖ γενικά ἡ πληρωμή μέ τό κομμάτι, γιά τεχνικούς λόγους ὁρισμένες ἐργασίες δέν μποροῦν νά μετρηθοῦν μέ τό κομμάτι καί γι'αὐτό πληρώνονται μέ χρονομίσθιο⁴⁷. Ὡστόσο εἶναι ἀφ'αυτοῦ του ξεκάθαρο πῶς οἱ διαφορές μορφῆς στήν πληρωμή τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας δέν ἀλλάζουν τίποτα στήν οὐσία του, μόλο πού ἡ μιά μορφή μπορεῖ νά εὐνοεῖ τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς περισσότερο ἀπό τήν ἄλλη.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ συνηθισμένη ἐργάσιμη ἡμέρα βαστάει 12 ὥρες καί ὅτι ἀπ' αὐτές οἱ 6 πληρώνονται καί οἱ 6 δέν πληρώνονται. Ἡ νέα ἀξία πού παράγεται στή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἡμέρας ἄς υποθέσουμε ὅτι εἶναι 6 σελίνια, ἐπομένως ἡ νέα ἀξία πού παράγεται μέσα σέ μιά ὥρα εἶναι 6 πένες. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι ἡ πείρα δείχνει πῶς ἕνας ἐργάτης πού ἐργάζεται μέ τό μέσο βαθμό ἐντασης καί δεξιότητις, πού ξοδεύει δηλαδή στήν πραγματικότητα μονάχα τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἐνός εἴδους, φτιάχνει μέσα σέ 12 ὥρες 24 κομμάτια, ἀδιάφορο ἂν θά πρόκειται γιά ἀνεξάρτητα κομμάτια ἢ γιά μέρη ἐνός ἀδιαίρετου προϊόντος πού μποροῦν νά μετρηθοῦν. Ἐτσι ἡ ἀξία τῶν 24 αὐτῶν κομματιῶν, ὅταν ἀφαιρεθεῖ τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού περιέχουν, εἶναι 6 σελίνια καί ἡ ἀξία τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ κομματιοῦ 3 πένες. Ὁ ἐργάτης πληρώνεται 1½ πένα γιά τό κάθε κομμάτι καί βγάζει ἔτσι 3 σελίνια σέ 12 ὥρες. Ὡπως στό χρονομίσθιο εἶναι ἀδιάφορο ἂν θά παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ ἐργάτης ἐργάζεται 6 ὥρες γιά τόν ἑαυτό του καί 6 ὥρες γιά τόν κεφαλαιοκράτη, ἢ ὅτι ἀπό κάθε ὥρα τῆς μισῆς τήν ἐργάζεται γιά τόν ἑαυτό του καί τήν ἄλλη μισή γιά τόν κεφαλαιοκράτη, ἔτσι καί δῶ εἶναι ἀδιάφορο ἂν θά ποῦμε ὅτι ἀπό κάθε ξεχωριστό κομμάτι πληρώνεται τό μισό, ἐνῶ τό ἄλλο μισό δέν πληρώνεται, ἢ ὅτι ἡ τιμή

⁴⁶ T. J. Dunning: «Trades' Unions and Strikes», London 1860, σελ. 22.

⁴⁷ Νά πῶς ἡ ταυτόχρονη συνάπαξη τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας εὐνοεῖ τίς ἀπάτες τῶν ἐργοστασιαρχῶν: «Ἐνα ἐργοστάσιο ἀπασχολεῖ 400 ἐργάτες, ἀπ' αὐτούς οἱ μισοί ἐργάζονται μέ τό κομμάτι καί ἔχουν ἄμεσο συμφέρον νά ἐργάζονται περισσότερο. Οἱ ὑπόλοιποι 200 πληρώνονται μεροκάματο, ἐργάζονται ὅσο καί οἱ ἄλλοι χωρίς ὅμως νά πληρώνονται γιά τίς υπερωρίες... Ἡ ἐργασία μισῆς ὥρας τήν ἡμέρα αὐτῶν τῶν 200 ἐργατῶν ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἐργασία ἐνός ἀτόμου ἐπὶ 60 ὥρες ἢ μέ τὰ ¼ τῆς βδομαδιατικῆς παραγωγῆς ἐνός ἀτόμου καί ἀποτελεῖ χειροπιαστό κέρδος γιά τόν ἐπιχειρηματία» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1860», σελ. 9). «Οἱ ὑπερωρίες ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά κυριαρχοῦν σέ μεγάλη ἐκταση καί στίς περισσότερες περιπτώσεις ὁ ἴδιος ὁ νόμος ἐξασφαλίζει τή μὴ ἀνακύλιση τῶν καί τήν ἀτιμωρησία τῶν ἐνοχῶν. Σέ πολλές προηγούμενες ἐκθέσεις ἔχω δείξει... τί ἀδικία γίνεται σέ βάρος ὄλων τῶν ἐργατῶν πού δέν πληρώνονται μέ τό κομμάτι, ἀλλά μέ τήν ἐβδομάδα» (Leonhard Horner στίς «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1859», σελ. 8, 9).

τῶν 12 κομματιῶν ἀναπληρώνει μόνο τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐνῶ στά ὑπόλοιπα 12 κομμάτια ἐνσαρκώνεται ἡ ὑπεραξία.

Ἡ μορφή τοῦ μισθοῦ μέ τό κομμάτι εἶναι τόσο ἀνορθόλογη ὅσο καί ἡ μορφή τοῦ χρονομίσθιου. Ἐνῶ λχ. δύο κομμάτια ἐνός ἐμπορεύματος, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν καταναλωθεῖ σ' αὐτά, ἀξίζουν 6 πένες, ἐπειδή εἶναι προϊόν μιάς ὥρας ἐργασίας, ὁ ἐργάτης παίρνει γι' αὐτά μιά τιμή 3 πένες. Πράγματι, ὁ μισθός μέ τό κομμάτι δέν ἐκφορᾷ ἄμεσα καμιά ἀξιακή σχέση. Δέν πρόκειται γιά τό μέτρομα τῆς ἀξίας τοῦ κομματιοῦ μέ τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἐνσαρκωμένος σ' αὐτό, ἀλλ' ἀντίθετα γιά τό μέτρομα τῆς ἐργασίας πού ξόδεψε ὁ ἐργάτης μέ τόν ἀριθμό τῶν κομματιῶν πού ἔχει παραγάγει. Στό χρονομίσθιο ἡ ἐργασία μετρίεται ἄμεσα μέ τή χρονική της διάρκεια. Στό μισθό μέ τό κομμάτι μετρίεται μέ τήν ποσότητα τοῦ προϊόντος στό ὁποῖο συμπερικλίνεται ἡ ἐργασία στή διάρκεια καθορισμένου χρόνου⁴⁸. Ἡ τιμή τοῦ ἴδιου τοῦ χρόνου ἐργασίας τελικά καθορίζεται ἀπό τήν ἐξίσωση: ἀξία τῆς ἡμερησίας ἐργασίας = ἡμερησία ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἐπομένως, ὁ μισθός μέ τό κομμάτι εἶναι ἀπλῶς μιά παραλλαγμένη μορφή τοῦ χρονομίσθιου.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα κάπως πῶς ἐπισταμένα τίς χαρακτηριστικές ἰδιομορφίες τοῦ μισθοῦ μέ τό κομμάτι.

Ἐδῶ ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας ἐλέγχεται ἀπό τό ἴδιο τό προϊόν της, πού πρέπει νάχει τή μέση ποιότητα, ἂν πρόκειται νά πληρωθεῖ ὁλόκληρη ἡ τιμή τοῦ κομματιοῦ. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ὁ μισθός μέ τό κομμάτι γίνεται ἡ πιό προσοδοφόρα πηγή περικοπῆς τοῦ μισθοῦ καί κεφαλαιοκρατικῆς ἀπάτης.

Προσφέρει στους κεφαλαιοκράτες ἕνα ὁλότελο καθορισμένο μέτρο γιά τήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας. Μόνο ὁ χρόνος ἐργασίας, πού ἐνσαρκώνεται σέ μιά ἀπό τά πρὶν καθορισμένη καί ἐμπειρικά διαπιστωμένη ποσότητα ἐμπορεύματος, θεωρεῖται κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας καί πληρώνεται σάν τέτοιος. Γι'αὐτό, στά κάπως μεγαλύτερα ἐργαστήρια ραφτικῆς τοῦ Λονδίνου ἕνα ὁρισμένο κομμάτι δουλειᾶς, λχ. ἕνα γελέο κλπ., ὀνομάζεται ὥρα, μισή ὥρα κλπ., καί πληρώνεται πρὸς 6 πένες ἡ ὥρα. Ἡ πράξη ἔχει δείξει πόσο εἶναι τό μέσο προϊόν μιάς ὥρας. Ὅταν ἀλλάζει ἡ μόδα, ὅταν γίνονται ἐπιδιορθώσεις κλπ. τσακώνονται πάντα οἱ ἐπιχειρηματίες καί οἱ ἐργάτες γιά τό ἂν ἕνα καθορισμένο κομμάτι δουλειᾶς = μιά ὥρα κλπ., ὥσπου ν' ἀποφασίσαι καί δῶ ἡ πείρα. Τό ἴδιο γίνεται καί στά ἐπιπλοποιεῖα κλπ. τοῦ Λονδίνου. Ἄν ὁ ἐργάτης δέν κατέχει τή μέση παραγωγικότητα, ἂν ἐπομένως δέν μπορεῖ νά παραδόσει ἕνα καθορισμένο ἐλάχιστο ἡμερησιο προϊόν, τόν ἀπολύουν⁴⁹.

⁴⁸ «Ὁ μισθός μπορεῖ νά μετρηθεῖ μέ δύο τρόπους: εἴτε μέ τή διάρκεια τῆς ἐργασίας εἴτε μέ τό προϊόν της» («Abregé élémentaire des principes de l'Economie Politique», Paris 1796, σελ. 32). Συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἀνώτατου ἔργου εἶναι ὁ Ζ. Γκαρνιέ.

⁴⁹ Δίνουν στόν κλώστη ὁρισμένες λίβρες μπαμπάκι καί ὁ κλώστης εἶναι ὑποχρεωμένος ὕστερα ἀπό ὁρισμένο χρονικό διάστημα νά παραδόσει στή θέση

Ἐπειδὴ ἐδῶ ἡ ποιότητα καὶ ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας ἐλέγχονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μορφή τοῦ μισθοῦ, ἡ μορφή αὐτὴ κάνει περὶτὸ κατά ἓνα μεγάλο μέρος τὴν ἐπιστάσι τῆς ἐργασίας. Γιατὸ, ἡ πληρωμὴ μὲ τὸ κομμάτι ἀποτελεῖ τόσο τὴ βάση τῆς σύγχρονης δουλείας στὸ σπῆτι, πού τὴν περιγράψαμε πῶς πάνω, ὅσο καὶ ἐνός ἱεραρχικά διασπασμένου συστήματος ἐκμετάλλευσης καὶ καταπίεσης. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἔχει δύο βασικὲς μορφές. Ὁ μισθὸς μὲ τὸ κομμάτι ἐνδολύνει, ἀπὸ τὴ μιά μεριά, τὴν παρείσφρηση παρασπίτων ἀνάμεσα στὸν κεφαλαιοκράτη καὶ στὸ μισθωτὸ ἐργάτη, τὴν ὑπομίσθωση τῆς ἐργασίας (subletting of labour). Τὸ κέρδος τῶν ἐνδιάμεσων προσώπων ἀπορροεῖ ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν τιμὴ τῆς ἐργασίας πού πληρώνει ὁ κεφαλαιοκράτης καὶ στὸ μέρος αὐτῆς τῆς τιμῆς πού οἱ ἐνδιάμεσοι παραχωροῦν πραγματικά στὸν ἐργάτη⁵⁰. Στὴν Ἀγγλία τὸ σύστημα αὐτὸ τὸ ὀνομάζουν χαρακτηριστικά «Sweating system» (σύστημα ἰδρωμοσύνης). Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ μισθὸς μὲ τὸ κομμάτι ἐπιτρέπει στὸν κεφαλαιοκράτη νὰ κλείνει συμβόλαια μὲ τὸ βασικὸ ἐργάτη—στὴ μανουφακτούρα μὲ τὸν ὁμαδάρχη, στὰ ἀνθρακορυχεῖα μὲ τὸν ἐργάτη πού σπᾶει τὸ κάρβουνο κλπ., στὸ ἐργοστάσιο μὲ τὸν καθαυτό ἐργάτη πού δουλεύει στὴ μηχανή—πρὸς τόσα ἢ τόσα τὸ κομμάτι καὶ μὲ τιμὴ πού ἐπιτρέπει στὸ βασικὸ ἐργάτη νὰ βρῇ καὶ νὰ πληρώνει ὁ ἴδιος τοὺς βοηθοὺς ἐργάτες πού χρειάζεται. Ἐδῶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὸ κεφάλαιο πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὸν ἐργάτη⁵¹.

Ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ μισθὸς μὲ τὸ κομμάτι, ἔχει φυσικὰ προσωπικὸ συμφέρον ὁ ἐργάτης νὰ ἐντείνει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο τὴν ἐργατικὴ του δύναμη, πράγμα πού ἐνδολύνει τὸν κεφαλαιοκράτη ν' ἀνεβάζει τὸν κανονικὸ βαθμὸ ἐντατικότητος^{51α}. Προσωπικὰ ἐπίσης

τοῦ μπαμπακιοῦ ὁρισμένους λίβρες κλωστή ἢ νῆμα ὁρισμένου βαθμοῦ λεπτότητος καὶ τὸν πληρώνουν τόσο καὶ τόσο τὴ λίβρα τοῦ προϊόντος πού παραδίδει. Ἄν ἡ δουλιὰ του εἶναι ποιοτικὰ ἐλαττωματικὴ, τιμωρεῖται μὲ πρόστιμο· ἂν ἡ ποσότης πού προσφέρει εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν ἐλάχιστη ποσότητα πού ἔχει καθοριστῇ γιὰ ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα, ἀπολύεται καὶ στὴ θέση του βάζουν ἕναν πῶς ἱκανὸ ἐργάτη» (Ure: «Philosophy of Manufactures», σελ. 316, 317).

⁵⁰ «Ὅταν τὸ προϊόν περνᾷ ἀπὸ πολλὰ χεῖρα, πού ὅλα θέλουν νὰ συμμετέχουν στὸ κέρδος, ἐνῶ μόνο τὸ τελευταῖο χεῖρ κάνει τὴ δουλιὰ, τότε συμβαίνει νὰ βρῇ καὶ σὲ ἀξιοθρήνητη δυσαναλογία ἡ πληρωμὴ πού παίρνει τελικὰ ὁ ἐργάτης» («Children's Employment Commission. 2nd Report», σελ. LXX, ἀριθ. 424).

⁵¹ Ἀκόμα καὶ ὁ ἀπολογητὴς Οὐάιτ παρατηρεῖ: «Θ' ἀποτελοῦσε μεγάλη βελτίωση τοῦ συστήματος τῆς πληρωμῆς μὲ τὸ κομμάτι, ἂν ὅλοι οἱ ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται στὴν ἴδια δουλιὰ συμμετεῖχαν στὸ συμβόλαιο, ἀνάλογα μὲ τὴν ἱκανότητάς τους, ἀντὶς νὰ ἔχει συμφέρον ἕνας ἐργάτης νὰ ξεθεώνει τοὺς συντρόφους του πρὸς δικὸ του ὄφελος» (στὸ ἴδιο, σελ. 53). Γιὰ τὴν προστυχίαν αὐτοῦ τοῦ συστήματος πρβλ. «Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. 66, ἀριθ. 22· σελ. 11, ἀριθ. 124· σελ. XI, ἀριθ. 13, 53, 59 κλπ.

^{51α} Αὐτὸ τὸ φυσικὸ ἀποτέλεσμα τὸ ὑποβοηθοῦν συχνὰ μὲ τεχνητὰ μέσα. Λογικὰ στὴν Engineering Trade [κλάδος κατασκευῆς μηχανῶν] τοῦ Λονδίνου θεωρεῖται πατροπαράδοτο trick [τέχνασμα] «ὁ κεφαλαιοκράτης νὰ διαλέγει γιὰ ἀρχηγὸ ἐνός ἀριθμοῦ ἐργατῶν ἕναν ἐργάτη μὲ μεγαλύτερη σωματικὴ δύνα-

ἔχει συμφέρον ὁ ἐργάτης νὰ παρατείνει τὴν ἐργασίμη ἡμέρα, γιατί ἔτσι ἀνεβαίνει ὁ ἡμερησίος ἢ ὁ βδομαδιατικὸς μισθὸς του⁵². Αὐτὸ προκαλεῖ τὴν ἀντίδραση πού περιγράψαμε κίβλα στὸ χρονομίσθιο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας αὐτὴ καθαυτὴ περικλείει μιὰ πτώση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας, ἀκόμα κι ὅταν ὁ μισθὸς μὲ τὸ κομμάτι παραμένει σταθερὸς.

Στὸ χρονομίσθιο, ἐκτός ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, ἐπικρατεῖ ἴσος μισθὸς γιὰ τὴν ἴδιαν λειτουργίαν, ἐνῶ στὸ μισθὸ μὲ τὸ κομμάτι, μόλο πού ἡ τιμὴ τοῦ χρόνου ἐργασίας μετρίεται μὲ μιὰ καθορισμένη ποσότητα προϊόντων, ὥστόσο ὁ ἡμερησίος ἢ βδομαδιατικὸς μισθὸς ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὴν ἀτομικὴν διαφορὰ τῶν ἐργατῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σ' ἓνα δοσμένο χρονικὸ διάστημα ὁ ἕνας παράγει μονάχα τὸ κατώτατο ὄριο τοῦ προϊόντος, ὁ ἄλλος μονάχα τὸ μέσον ὄρο καὶ ὁ τρίτος περισσότερο ἀπὸ τὸ μέσον ὄρο. Ἐπομένως, ὅσον ἀφορᾷ τὰ πραγματικὰ ἔσοδα τοῦ ἐργάτη, παρουσιάζονται ἐδῶ μεγάλες διαφορὰς ἀνάλογα μὲ τὴν διαφορετικὴν δεξιότητι, δύναμη, ἐνεργητικότητα, ἀντοχή κλπ. τῶν ἀτομικῶν ἐργατῶν⁵³. Φυσικὰ, τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τίποτα στὴ γενικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν μισθωτὴ ἐργασία. Πρῶτο, γιὰ τὸ ἐργοστάσιο σὰν σύνολο ἐξισώνονται οἱ ἀτομικὲς διαφορὰς, ἔτσι πού σ' ἓνα καθορισμένο χρονικὸ διάστημα ἐργασίας τὸ ἐργοστάσιο παραδίδει τὸ μέσο προϊόν καὶ ὁ συνολικὸς μισθὸς

μὴ καὶ μεγαλύτερη ἐπιτηδεότητα στὴ δουλιὰ. Τὸν πληρώνει καθετὴν τριήμερο, ἢ καθετὴν ἡμέρα, ἓνα πρόσθετο μισθὸ, μὲ τὴν συμφωνίαν νὰ κάνει ὅτι, μπορεῖ γιὰ νὰ παροτρύνει τοὺς συντρόφους του, πού παίρνουν μόνον τὸ συνηθισμένον μισθόν, νὰ ἐντείνουν στὸ ἔπακρο τὴν δυνάμει τους... Χωρὶς ἄλλα σχόλια αὐτὸ ἔξηγει τὰ παράπονα τῶν κεφαλαιοκρατῶν ὅτι τὰ ἐργατικά σωματεῖα «παράλυναν τὴ δραστηριότητα ἢ τὴν ἀνώτερη δεξιότητα καὶ τὴν ἐργατικὴ δύναμη» («stinting the action, superior skill and working power») (Dunning: «Trades' Unions and Strikes», London 1860, σελ. 22, 23). Ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἐργάτης καὶ γραμματεὺς ἐργατικοῦ σωματείου, θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ θεωρηθοῦν ὑπερβολὴ αὐτὰ πού λέει. Ἀρκεῖ ὅμως νὰ κοιτάξῃ κανεὶς τὴν «highly respectable» [ἀξιοσεβαστὴ] γεωπονικὴ ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Τζ. Τσ. Μόρτον καὶ θὰ δει πῶς στὸ ἀρθρον «Labourer» [Ἐργάτης] ἡ μέθοδος αὐτὴ συστήνεται στοὺς φάρμερ σὰν μέθοδος δοκιμασμένη.

⁵² «Ὅλοι ὅσοι ἐργάζονται μὲ τὸ κομμάτι, ἔχουν ὄφελος ἀπὸ τὴν παράβαση τῶν νόμων χρονικῶν ὁρίων τῆς ἐργασίας. Αὐτὴ τὴν προθυμία νὰ ἐργάζονται ὑπερῶς μπορούμε νὰ τὴν παρατηρήσουμε ἰδίως στὴς γυναῖκες, πού ἐργάζονται ὑφάντρες καὶ τυλιγαδιάστρες» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858», σελ. 9). «Τὸ σύστημα αὐτὸ τῆς πληρωμῆς μὲ τὸ κομμάτι, τὸ τόσο κερδοφόρο γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη... ἀποβλέπει ἄμεσα στὸ νὰ παροτρύνει τὸ νεαρὸ ἀγγεωπλάστη νὰ ἐργάζεται πολὺ περισσότερο στὰ 4 ἢ 5 χρόνια πού πληρώνεται μὲ τὸ κομμάτι, ἀλλὰ σὲ χαμηλὴ τιμὴ. Τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὴν μεγάλαν αἰτίαν ὅπου πρέπει ν' ἀποδοθεῖ ἡ σωματικὴ ἐκφυλίσι τῶν ἀγγεωπλάστων» («Children's Employment Commission. 1st Report» σελ. XIII).

⁵³ «Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐργασία σ' ἓνα ὁποιοδήποτε κλάδο πληρώνεται μὲ τὸ κομμάτι, δηλ. κατ' ἀποκοπὴν... τὸ ὕψος τῶν μισθῶν μπορεῖ νὰ διαφέρει πάρα πολὺ... Ἐκεῖ ὅμως πού πληρώνεται μεροκάματο, τὸ ὕψος γενικὰ εἶναι τὸ ἴδιο... πού ἀναγνωρίζεται καὶ ἀπὸ τὸν ἐπιχειρηματία καὶ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες σὰν μέσος μισθὸς γιὰ τὴ μέση παραγωγικότητα τῶν ἐργατῶν τοῦ κλάδου» (Dunning: «Trades' Unions and Strikes», London 1860, σελ. 17).

πού πληρώνει στους εργάτες θά είναι ο μέσος μισθός όλου του κλάδου. Δεύτερο, η σχέση ανάμεσα στο μισθό και στην υπεραξία παραμένει αναλλοίωτη, γιατί στον ατομικό μισθό του ξεχωριστού εργάτη αντιστοιχεί η μάζα της υπεραξίας που προσφέρει ατομικά. Τα μεγαλύτερα όμως περιθώρια κίνησης που προσφέρει στην ατομικότητα ο μισθός με το κομμάτι, τείνουν ν' αναπτύξουν, από τη μία μεριά, την ατομικότητα, επομένως και το αίτημα της ελευθερίας, την αυτοτέλεια και τον αυτοέλεγχο των εργατών, και, από την άλλη, το συναγωνισμό και τον ανταγωνισμό μεταξύ τους. Γιαυτό, ο μισθός με το κομμάτι έχει την τάση, ανεβάζοντας ορισμένους ατομικούς μισθούς πάνω από το μέσο επίπεδο, νά ρίχνει αυτό το ίδιο το επίπεδο. Εκεί όμως που ένας καθορισμένος μισθός με το κομμάτι είχε καθιερωθεί από μακρόχρονη παράδοση και για το λόγο αυτό η μείωσή του παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες, τ' αφεντικά κατάφευγαν σάν εξαίρεση άκroma και στη βίαιη μετατροπή του σε χρονομισθίο. Ήνάντια σ' αυτό ξέσπασε λχ. τό 1860 μιά μεγάλη απεργία των εργατών κορδελοποιίας του Κόβεντρ⁶⁴. Ο μισθός με το κομμάτι είναι τέλος ένα από τα κύρια στηρίγματα του συστήματος της πληρωμής με την ώρα που το περιγράφουμε πιο πάνω⁶⁵.

⁶⁴ «Η εργασία των καρφάδων ρυθμίζεται με τη μέρα ή με το κομμάτι (à la journée ou à la pièce)... Οι μαστόροι ξέρουν περίπου πόση δουλιά μπορούν νά κάνουν την ημέρα ένας κάλφας σέ κάθε métier [επάγγελμα] και τόν πληρώνουν ανάλογα με τη δουλιά που έκανε. Έτσι οι καρφάδες αυτοί εργάζονται όσο μπορούν περισσότερο, προς δικό τους συμφέρο και χωρίς καμιά άλλη επίβλεψη» (Cantillon) («Essai sur la Nature du Commerce en général», έκδ. Amsterdam 1756, σελ. 185 και 202. Η πρώτη έκδοση βγήκε τό 1755). Έπομένως ο Καντιγιόν, από τόν όποιο άντλησαν πολλά ο Κενάι, ο σέρ Τζέιμς Στούαρτ και ο Α. Σμύθ, παρουσιάζει κιάλας έδω τό μισθό με το κομμάτι σάν άπλή παραλλαγή μορφή του χρονομισθίου. Η γαλλική έκδοση αναγγέλλεται στόν τίτλο σάν μετάφραση από τά άγγλικά, ή άγγλική όμως έκδοση: «The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant» όχι μόνο έχει κατοπινή χρονολογία (1759), αλλά και άποτελεί, όπως δείχνει τό περιεχόμενο της, κατοπινή επεξεργασία. Έτσι λχ. στή γαλλική έκδοση ο Χιούμ δέν μνημονεύεται άκroma, ενώ αντίθετα στήν άγγλική ο Πέττυ δέν έμφανίζεται σχεδόν καθόλου. Η άγγλική έκδοση από θεωρητική άποψη είναι πιο άσημαντη, περιχει όμως πολλά είδικά στοιχεία σχετικά με τό άγγλικό έμπόριο, με τό έμπόριο των ευγενών μετάλλων κλπ., πράγμα που λείπει από τό γαλλικό κείμενο. Γιαυτό, ή φράση που περιλαμβάνεται στόν τίτλο της άγγλικής έκδοσης και που λέει πώς είναι «taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.» [παρμένο κυρίως από τό χειρόγραφο ενός πολύ πνευματώδους τζέντλεμαν που άποβίωσε, και προσαρμοσμένο κλπ.] φαίνεται νά είναι κάτι παραπάνω από ένα άπλό πλάσμα φαντασίας, που συνηθίζόταν πολύ τότε.

⁶⁵ «Πόσες φορές όμως δέν είδαμε ότι σέ όρισμένα εργαστήρια έπαιρναν πολύ περισσότερους εργάτες άπ' όσους χρειαζόταν στήν πραγματικότητα. Συναχνά παίρνουν εργάτες περιμένοντας μιά άβέβαιη άκroma, κάποτε μάλιστα και φανταστική εργασία: μιά και πληρώνουν τούς εργάτες με το κομμάτι, τ' αφεντικά σκέφτονται ότι δέ διακινδυνεύουν τίποτα, έπειδή όλες οι άπώλειές χρόνον πέφτουν σέ βάρος των εργατών που τούς αφήνουν χωρίς δουλιά» (H. Grégoir: «Les Tyrographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles», Bruxelles 1865, σελ. 9).

Από τήν ως τώρα περιγραφή βγαίνει ότι ο μισθός με το κομμάτι είναι ή μορφή εκείνη του μισθοῦ της εργασίας, που ανταποκρίνεται περισσότερο στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Παρά τό γεγονός ότι δέν είναι καθόλου καινούργιος—φιγουράρει έπίσημα δίπλα στό χρονομισθίο, ανάμεσα σ' άλλα και σ' άγγλικά και άγγλικά εργατικά καταστατικά του δέκατου τέταρτου αιώνα—ώστόσο μόνο στήν καθυστάτη περίοδο της μονοφυακτούρας άποχτάει μεγαλύτερα περιθώρια δράσης. Στήν περίοδο της θνελώδικης και όρμητικής ανάπτυξης της μεγάλης βιομηχανίας, ιδίως από τό 1797 ως τό 1815, ο μισθός με το κομμάτι χρησιμεύει σάν μοχλός για τήν παράταση του χρόνου εργασίας και για τή μείωση του μισθοῦ. Σπουδαιότατο υλικό για τήν κίνηση του μισθοῦ στή διάρκεια αυτής της περιόδου βρίσκουμε σ' τς Γαλανές Βίβλους: «Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws» (Σύνοδος της Βουλής 1813/14) και: «Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain and all Laws relating thereto» (Σύνοδος 1814/15). Σ' αυτές τς Βίβλους βρίσκουμε ή ντοκουμενταρισμένη άπόδειξη για τή διαρκή πτώση της τιμής της εργασίας από τς άρχές του αντιγιομωπινικού πολέμου και δώ. Λογουχάρη, στήν ύφαντουργία ο μισθός με το κομμάτι είχε πέσει τόσο, που, παρά τή μεγάλη παράταση της εργάσιμης ήμέρας, τό μεροκάματο ήταν τώρα χαμηλότερο από πρίν. «Τό πραγματικό έσοδο του ύφαντή είναι κατά πολύ μικρότερο από πρίν: ή ύπεροχή του πάνω από τό έσοδο του συνηθισμένου εργάτη, που πρώτα ήταν πολύ μεγάλη, έχει σχεδόν εξαφανιστεί όλότελα. Στήν πραγματικότητα, ή διαφορά ανάμεσα σ' τούς μισθούς της ειδικευμένης και της συνηθισμένης εργασίας είναι σήμερα πολύ πιο άσήμαντη, άπ' ό,τι ήταν σέ οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο»⁶⁶. Πόσο λίγο ώφέλησαν τό προλεταριάτο της ύπαίθρου ή αύξημένη έντατικότητα και ή παράταση της εργασίας που προκαλούνται από τό μισθό με το κομμάτι, μάς τό δείχνει τό παρακάτω χωρίο, παρμένο από ένα έγγραφο που συνηγορεί υπέρ των λόρδων γαιοκτημόνων και των παχτωτών: «Τό συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των γεωργικών εργασιών εκτελείται από ανθρώπους που μισθώνονται με τήν ήμέρα ή με το κομμάτι. Τό βδομαδιακό τους φτάνει κάπου τά 12 σελίνια. Καί μόλο που μπορούμε νά προϋποθέσουμε ότι ένας εργάτης, που πληρώνεται με το κομμάτι, παρακινείται νά καταβάλλει μεγαλύτερη προσπάθεια στή δουλιά και βγάζει 1 ή ίσως 2 σελίνια τήν έβδομάδα περισσότερα άπ' ό,τι όταν πληρώνεται βδομαδιακό, ώστόσο, όταν ύπολογίσουμε τά συνολικά του έσοδα, βλέπουμε ότι οι άπώλειές του σέ άπασχόληση κατά τή διάρκεια του έτους ίσοφαρίζουν αυτό τό κέρδος... Παραπέρα θά δοῦμε γενικά ότι οι μισθοί αυτών των εργατών βρίσκονται σέ όρισμένη σχέση προς τήν τιμή των αναγκαίων μέσων συντήρησης, έτσι που

⁶⁶ «Remarks on the Commercial Policy of Great Britain», London 1815, σελ. 48.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ

ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΥΣ ΜΙΣΘΟΥΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στό δέκατο πέμπτο κεφάλαιο ασχοληθήκαμε με τούς πολυποίκιλους συνδυασμούς που μπορεί να προκαλέσει μία αλλαγή στο απόλυτο ή σχετικό (δηλ. σε σύγκριση με την υπεραξία) μέγεθος της αξίας της εργατικής δύναμης, ενώ από την άλλη πάλι η ποσότητα των μέσων συντήρησης, με τα όποια πραγματοποιείται η τιμή της εργατικής δύναμης, μπορούσε να διαγράφει κινήσεις ανεξάρτητες⁶⁴ ή διαφορετικές από τις διακυμάνσεις αυτής της τιμής. Όπως σημειώσαμε κιόλας, με μία απλή μεταφορά της αξίας ή της τιμής της εργατικής δύναμης στην εξωτερική μορφή του μισθοῦ, όλοι αυτοί οι νόμοι μετατρέπονται σε νόμους κίνησης του μισθοῦ. Εκείνο που, μέσα στα πλαίσια αυτής της κίνησης, εμφανίζεται σαν εναλλασσόμενος συνδυασμός, μπορεί για τις διάφορες χώρες να εμφανίζεται σαν ταυτόχρονη διαφορά των εθνικῶν μισθῶν. Όταν λοιπόν συγκρίνουμε εθνικούς μισθούς πρέπει να υπολογίζουμε όλους τούς παράγοντες που καθορίζουν την αλλαγή στο μέγεθος της αξίας της εργατικής δύναμης, την τιμή και την έκταση των φυσικά και ιστορικά αναπτυγμένων πρώτων αναγκῶν ζωῆς, τὰ ἔξοδα εκπαιδευσης τοῦ ἐργάτη, τὸ ρόλο τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν, τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, τὸ ἐκτατικό καὶ ἐντατικό μέγεθός της. Ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ ἐπιπόλαια σύγκριση ἀπαιτεῖ πρώτα ν' ἀναχθεῖ σὲ ἰσομεγέθεις ἐργασίμες ἡμέρες τὸ μέσο ἡμερομίσθιο γιὰ τούς ἴδιους κλάδους σὲ διάφορες χώρες. Ὑστερα ἀπὸ μιά τέτλια ἐξίσωση τῶν ἡμερομισθίων τὸ χρονομίσθιο πρέπει μὲ τὴ σειρά του ν' ἀναχθεῖ σὲ μισθὸ μὲ τὸ κομμάτι, μιά καὶ μόνο ὁ δεύτερος ἀποτελεῖ μέτρο καὶ τῆς παραγωγικότητας καὶ τοῦ ἐντατικοῦ μεγέθους τῆς ἐργασίας.

Σὲ κάθε χώρα ὑπάρχει μιά ὁρισμένη μέση ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας· ἡ ἐργασία πού δὲ φτάνει αὐτὴ τὴ μέση ἐντατικότητα ἑξοδεύει κατὰ τὴν παραγωγή ἑνὸς ἐμπορεύματος περισσότερο ἀπὸ τὸν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο καὶ γι' αὐτὸ δὲν ὑπολογίζεται ὡς ἐργασία κανο-

νικῆς ποιότητας. Μονάχα ἓνας βαθμὸς ἐντατικότητας πού ξεπερνάει τὸ μέσο ἐθνικὸ ὄρο ἀλλάζει, σὲ μιά δοσμένη χώρα, τὸ μέτρομα τῆς ἀξίας μὲ τὴν ἀπλή διάρκεια τοῦ χρόνου ἐργασίας. Ἀλλιῶς ἔχει τὸ ζήτημα στὴν παγκόσμια ἀγορά, πού οἱ διάφορες χώρες ἀποτελοῦν τὰ συστατικά της μέρη. Ἡ μέση ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας διαφέρει ἀπὸ χώρα σὲ χώρα στὴ μιά εἶναι μεγαλύτερη καὶ στὴν ἄλλη μικρότερη. Αὐτοὶ οἱ ἐθνικοὶ μέσοι ὄροι σχηματίζουν ἐπομένως μιά κλίμακα, πού ἔχει γιὰ μονάδα μέτρου τῆς τῆ μέσης μονάδα τῆς παγκόσμιας ἐργασίας. Ἐπομένως, ἡ ἐντατικότερη ἐθνικὴ ἐργασία, συγκρινόμενη μὲ τὴ λιγότερο ἐντατικὴ, παράγει στὸν ἴδιο χρόνο περισσότερη ἀξία, πού ἐκφράζεται σὲ περισσότερο χρήμα.

Στὴ διεθνή του ὁμως ἐφαρμογή ὁ νόμος τῆς ἀξίας τροποποιεῖται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν παγκόσμια ἀγορά ἡ πιὸ παραγωγικὴ ἐθνικὴ ἐργασία ὑπολογίζεται ἐπίσης ὡς ἐργασία πιὸ ἐντατικὴ, κάθε φορά πού τὸ πιὸ παραγωγικὸ ἔθνος δὲν ξαναγκάζεται ἀπὸ τὸ συναγωνισμό νὰ κατεβάσει τὴν τιμὴ πούλησης τοῦ ἐμπορεύματός του ὡς τὴν ἀξία του.

Στὸ μέτρο πού εἶναι ἀναπτυγμένη σὲ μιά χώρα ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή, στὸ ἴδιο μέτρο στὴ χώρα αὐτὴ ἐπίσης ἡ ἐθνικὴ ἐντατικότητα καὶ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ξεπερνοῦν τὸ διεθνὲς ἐπίπεδο⁶⁵. Ἐπομένως, οἱ διάφορες ποσότητες ἐμπορευμάτων τοῦ ἴδιου εἴδους, πού σὲ διάφορες χώρες παράγονται στὸν ἴδιο χρόνο ἐργασίας, ἔχουν ἄνιστες διεθνεῖς ἀξίες πού ἐκφράζονται σὲ διαφορετικὲς τιμές, δηλ. σὲ διαφορετικὰ χρηματικὰ ποσά, ἀνάλογα μὲ τις διεθνεῖς ἀξίες. Ἔτσι, ἡ σχετικὴ ἀξία τοῦ χρήματος θὰ εἶναι μικρότερη στὸ ἔθνος μὲ πιὸ ἀναπτυγμένο κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς ἀπ' ὅτι στὸ ἔθνος μὲ λιγότερο ἀναπτυγμένο κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς. Ἐπομένως, ὁ ὀνομαστικὸς μισθός—τὸ ἰσοδύναμο τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐκφρασμένο σὲ χρήμα—θὰ εἶναι ἐπίσης μεγαλύτερος στὸ πρῶτο ἔθνος ἀπ' ὅτι στὸ δεύτερο, πράγμα πού δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν πραγματικὸ μισθό, δηλαδή γιὰ τὰ μέσα συντήρησης πού βρῖσκονται στὴ διάθεση τοῦ ἐργάτη.

Ἀνεξάρτητα ὁμως καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ σχετικὴ διαφορά τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος σὲ διάφορες χώρες, θὰ δοῦμε συχνά ὅτι τὸ μεροκάματο, τὸ βδομαδιατικὸ κλπ., στὸ πρῶτο ἔθνος εἶναι μεγαλύτερο ἀπ' ὅτι στὸ δεύτερο, ἐνῶ ἡ σχετικὴ τιμὴ τῆς ἐργασίας, δηλ. ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας σὲ σχέση τόσο μὲ τὴν υπεραξία ὅσο καὶ μὲ τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος εἶναι στὸ δεύτερο ἔθνος μεγαλύτερη ἀπ' ὅτι στὸ πρῶτο⁶⁶.

⁶⁴ Ἀ ἄλλο σημεῖο θὰ ἐξετάσουμε, ποιοὶ παράγοντες σχετικὰ μὲ τὴν παραγωγικότητα, μποροῦν νὰ τροποποιήσουν αὐτὸ τὸ νόμο γιὰ ξεχωριστοὺς κλάδους παραγωγῆς.

⁶⁵ Ὁ Τζέιμς Ἀντερσον στὴν πολεμικὴ του ἐναντία στὸν Σμιθ παρατηρεῖ: «Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ πὺς μόλο πού ἡ φαινομενικὴ τιμὴ τῆς ἐργασίας εἶναι συνήθως χαμηλότερη στὶς φτωχὲς χώρες, ὅπου τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας καὶ ἰδίως τὰ σιτηρὰ εἶναι πιὸ φτηνά, ὥστόσο στὶς χώρες αὐτὲς ἡ πραγματικὴ τιμὴ τῆς περισσότερης φροδῆς εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' ὅτι στὶς ἄλλες χώρες. Γι' αὐτὸ

⁶⁶ «Δὲν μποροῦμε νὰ πούμε μὲ ἀκρίβεια πὺς οἱ μισθοὶ (ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν τιμὴ τους) ἀνέβηκαν ἐπειδὴ μπορεῖ κανεὶς ν' ἀγοράζει μ' αὐτοὺς μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἀπὸ ἓνα πιὸ φτηνὸ εἶδος» (David Buchanan στὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ A. Smith: «Wealth of Nations», 1814, τόμ. I, σελ. 417, ὑποσημείωση).

Ὁ Τζ. Οὐ. Κόουελ, μέλος τῆς Ἑξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ 1833 γιὰ τὰ ἐργοστάσια, ὕστερα ἀπὸ ἐπισταμένη ἐξέταση τῶν κλωστηρίων κατὰληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι «στὴν Ἀγγλία γιὰ τὸν ἐργοστασιαρχὴ οἱ μισθοὶ στὴν πραγματικότητα εἶναι πρὸς χαμηλοὶ παρὰ στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη, μὲν οὐ καὶ γιὰ τὸν ἐργάτη μπορεῖ νὰ εἶναι πρὸς ὑψηλοί». (*Ure: "Philosophy of Manufactures"*, σελ. 314). Ὁ ἄγγλος ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας Ἀλεξάντερ Ρέντγκρεϊβ στὴν ἐκθεση τῆς 31 τοῦ Ὀκτωβρίου 1866 γιὰ τὰ ἐργοστάσια ἀποδείχνει ὕστερα ἀπὸ στατιστικὴ σύγκριση μὲ τὰ ἡπειρωτικὰ κράτη ὅτι, παρὰ τὸ χαμηλὸ μισθὸ καὶ τὸν πολὺ μεγαλύτερο χρόνον ἐργασίας, σὲ σχέση μὲ τὸ προϊόν, ἡ ἐργασία τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης εἶναι πρὸς ἀκριβὴ ἀπὸ τὴν ἀγγλική. Ἕνας ἄγγλος διευθυντὴς (*manager*) ἐνὸς μπαμπακουρगीου τοῦ Ὀλντενμπουργκ δηλώνει πὼς ἐκεῖ ὁ χρόνος ἐργασίας διαρκεῖ κάθε μέρα, μαζί καὶ τὸ Σάββατο, 14½ ὥρες, ἀπὸ τῆς 5½ τὸ πρωῒ ὡς τῆς 8 τὸ βράδυ, καὶ πὼς ἂν οἱ ἐργάτες τοῦ Ὀλντενμπουργκ στὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα, ὅταν ἐργάζονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψιν ἀγγλῶν ἐπιστατῶν δὲ βγάζουν οὔτε τόσο προϊόν, ὅσο βγάζουν οἱ ἐργάτες τῆς Ἀγγλίας μέσα σὲ 10 ὥρες, βγάζουν ὅμως πολὺ λιγότερο ἀκόμα, ὅταν ἐργάζονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψιν γερμανῶν ἐπιστατῶν. Στὸ Ὀλντενμπουργκ ὁ μισθὸς εἶναι πολὺ πρὸς χαμηλὸς ἀπ' ὅτι στὴν Ἀγγλία, σὲ πολλὰς περιπτώσεις κατὰ 50%, ὁ ἀριθμὸς ὅμως τῶν χειρῶν σὲ σχέση μὲ τὰ μηχανήματα εἶναι πολὺ μεγαλύτερος, σὲ μερικὰ τμήματα ἡ ἀναλογία εἶναι 5:3. Ὁ κύριος Ρέντγκρεϊβ δίνει πολὺ ἀκριβῆ λεπτομερειακὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ ρωσικὰ μπαμπακουργεῖα. Τὰ στοιχεῖα τοῦ τὰ ἔδωσε ἕνας ἄγγλος *manager* [διευθυντῆς] ποῦ ὡς τελευταῖα ἀκόμα ἐργαζόταν ἐκεῖ. Σ' αὐτὸ τὸ ρωσικὸ ἔδαφος, τὸ τόσο γόνιμο γιὰ ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς ἀνομίας, βρίσκονται σὲ πλεῖον ἀνθισθὴ καὶ ὅλες οἱ παλιές φρεσκὲς τῆς παιδικῆς περιόδου τῶν ἀγγλικῶν *factories* [ἐργοστασίων]. Οἱ διευθυντὲς εἶναι φυσικὰ ἄγγλοι, γιὰ τὸ ντόπιος ρῶσος κεφαλαιοκράτης δὲν κάνει γιὰ ἐργοστασιακὰς ἐπιχειρήσεις. Παρ' ὅλη τὴν ὑπερβολικὴ ἐργασία, παρὰ τὴ συνεχῆ ἡμερήσια καὶ νυχτερινὴ ἐργασία καὶ παρὰ τὴν πρὸς ἐπαίσχυντη ἐξευτελιστικὴ πληρωμὴ τῶν ἐργατῶν, τὸ ρωσικὸ ἐργοστασιακὸ προϊόν κατορθώνει καὶ φρουτοζωεῖ μόνον χάρις στὴν ἀπαγόρευση τοῦ

τὴν πραγματικὴ τιμὴ τῆς ἐργασίας δὲν τὴν ἐκφράζει ὁ μισθὸς ποῦ παίρνει γιὰ μιά μέρα ὁ ἐργάτης, ἂν καὶ ἀποτελεῖ τὴ φαινομενικὴ τιμὴ τῆς. Ἡ πραγματικὴ τιμὴ εἶναι αὐτὸ ποῦ στοιχίζει πραγματικὰ στὸν ἐπιχειρηματία μιά ὀρισμένη ποσότητα ἐκτελεσμένης ἐργασίας καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη σ' ὅλες σχεδὸν τῆς περιπτώσεις στὶς πλούσιες χώρες ἡ ἐργασία εἶναι φτηνότερη ἀπ' ὅτι εἶναι στὶς πτωχές, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ τιμὴ τῶν σιτηρῶν καὶ τῶν ἄλλων μέσων συντήρησης στὶς δεύτερες εἶναι συνήθως πρὸς χαμηλὴ ἀπ' ὅτι στὶς πρώτες... Ἡ ἐργασία ποῦ ἀμειβεταί μὲ τὴν ἡμέρα στέκει πρὸς χαμηλὰ στὴ Σκωτία, παρὰ στὴν Ἀγγλία... Ἡ ἐργασία ποῦ πληρώνεται μὲ τὸ κομμάτι εἶναι γενικὰ πρὸς φτηνὴ στὴν Ἀγγλία» (*James Anderson: "Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc."*, Edinburgh 1777, σελ. 350, 351).—Ἀντ' (στορφα, ὁ χαμηλὸς μισθὸς προκαλεῖ μὲ τὴ σειρά του ἀκρίβειαν τῆς ἐργασίας. «Ἡ ἐργασία εἶναι πρὸς ἀκριβὴ στὴν Ἰρλανδίαν ἀπ' ὅτι στὴν Ἀγγλία... Ἐπειδὴ οἱ μισθοὶ εἶναι πολὺ πρὸς χαμηλοὶ» (*Ἀριθ. 2074* στὴ «*Royal Commission on Railways Minutes*», 1867).

ξένου προϊόντος.—Τέλος παραθέτω ἀκόμα μιά συγκριτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ κυρίου Ρέντγκρεϊβ γιὰ τὸ μέσο ἀριθμὸ ἀδραχτιῶν κατὰ ἐργοστάσιο καὶ κατὰ κλώστη στὶς διάφορες χώρες τῆς Εὐρώπης. Ὁ ἴδιος ὁ κύριος Ρέντγκρεϊβ παρατηρεῖ ὅτι τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς τοὺς συγκέντρωσε πρὶν μερικὰ χρόνια καὶ ὅτι ἀπὸ τότε στὴν Ἀγγλία μεγάλωσαν οἱ διαστάσεις τῶν ἐργοστασίων καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀδραχτιῶν κατὰ ἐργατή. Ὑποθέτει ὅμως ὅτι ἴδια εἶναι ἀναλογικὰ καὶ ἡ πρόοδος ποῦ συντελέστηκε στὶς χώρες τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης ποῦ ἀπαριθμεῖ, ὥστε τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα νὰ διατηροῦν τὴ συγκριτικὴ ἀξία τους.

Μέσος ἀριθμὸς ἀδραχτιῶν κατὰ ἐργοστάσιο

Στὴν Ἀγγλία μέσος ἀριθμὸς ἀδραχτιῶν κατὰ ἐργοστάσιο	12 600
Στὴν Ἑλβετία » » » » »	8 000
Στὴν Αὐστρία » » » » »	7 000
Στὴ Σαξωνία » » » » »	4 500
Στὸ Βέλγιο » » » » »	4 000
Στὴ Γαλλία » » » » »	1 500
Στὴν Πρωσία » » » » »	1 500

Μέσος ἀριθμὸς ἀδραχτιῶν κατὰ ἐργατή

Στὴ Γαλλία σὲ ἕναν ἐργάτη ἀναλογοῦν	14 ἀδράχτια
Στὴ Ρωσία » » » » »	28 »
Στὴν Πρωσία » » » » »	37 »
Στὴ Βαυαρία » » » » »	46 »
Στὴν Αὐστρία » » » » »	49 »
Στὸ Βέλγιο » » » » »	50 »
Στὴ Σαξωνία » » » » »	50 »
Στὰ μικρότερα γερμανικὰ κράτη » » » » »	55 »
Στὴν Ἑλβετία » » » » »	55 »
Στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ » » » » »	74 »

«Ἡ σύγκριση αὕτη—λέει ὁ κύριος Ρέντγκρεϊβ—ἐκτός ἀπὸ ἄλλους λόγους, εἶναι δυσμενὴς γιὰ τὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ καὶ γιὰ τὸ λόγο ἰδίως ὅτι ὑπάρχουν ἐκεῖ πολλὰ ἐργοστάσια, ὅπου συνδυάζονται ἡ μηχανικὴ ὑφαντουργία μὲ τὴν κλωστουργία, ἐνῶ στὸν πίνακα δὲν ἀφαιρεῖται κανένας ἀπὸ τοὺς ἐργάτες ποῦ ἐργάζονται στοὺς ἀργαλιούς. Ἀντίθετα, τὰ ἐργοστάσια τοῦ ἑξωτερικοῦ εἶναι συνήθως ἀπλὰ κλωστήρια. Ἄν μπορούσαμε νὰ συγκρίνομε ἀκριβῶς ὅμοια μὲ ὅμοια, θὰ μπορούσα ν' ἀπαριθμήσω πολλὰ μπαμπακοκλωστήρια στὴν περιφέρειά μου, ὅπου ἕνας μόνον ἐργάτης (*mind*) μὲ δυὸ γυναῖκες βοηθοὺς ἐπιβλέ-

πει μηχανές μιούλ μέ 2200 ἀδράχτια πού παράγουν 220 λίβρες νήμα, μήκους 400 (ἀγγλικῶν) μιλίων τήν ἡμέρα» («*Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866*», σελ. 31—37, σέ πολλά σημεία).

Ὅπως εἶναι γνωστό, στήν Ἀνατολική Εὐρώπῃ, καθώς καί στήν Ἀσία, ἀγγλικές ἐταιρίες ἔχουν ἀναλάβει τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καί ὅτι στή δουλιὰ αὐτή χρησιμοποιοῦν δίπλα στους ντόπιους καί ὀρισμένο ἀριθμό ἀγγλῶν ἐργατῶν. Τό γεγονός ὅτι ἡ πρακτική ἀνάγκη τούς υποχρέωσε ἔτσι νά παίρνουν ὑπόψη τίς ἐθνικές διαφορές στήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, δέν τούς ζημίωσε καθόλου. Ἡ πείρα τους διδάσκει πώς κι ἂν ἀκόμα τό ὕψος τοῦ μισθοῦ ἀνταποκρίνεται λίγο-πολύ στή μέση ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, ἡ σχετική τιμή της (σέ σχέση μέ τό προϊόν) κινεῖται γενικά στήν ἀντίθετη κατεύθυνση.

Στό «Δοκίμιο γιά τό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν»⁸⁶, ἓνα ἀπό τά πρῶτα του οἰκονομικά ἔργα, ὁ Χ. Κέρν προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει πώς οἱ διάφοροι ἐθνικοί μισθοί εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογοι πρὸς τό βαθμό παραγωγικότητας τῶν ἐθνικῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν, γιά νά βγάλει ἀπ' αὐτή τή διεθνή σχέση τό συμπέρασμα, ὅτι ὁ μισθός γενικά ἀνεβαίνει καί πέφτει ἀνάλογα μέ τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Ὅλη μας ἡ ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς τῆς ὑπεραξίας ἀποδείχνει τήν ἀνουςιότητα αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος, ἀκόμα κι ἂν ὁ Κέρν ἀποδείχνη τήν ὑπόθεσή του, ἀντί κατά τή συνήθειά του ν' ἀνακατεύει φύρδην μίγδην ἄκριτα καί ἐπιπόλαια στατιστικό ὕλικό ἀρπαγμένο ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ. Τό ὠραιότερο εἶναι ὅτι δέν ἰσχυρίζεται πώς τά πράγματα εἶναι στ' ἀλήθεια ὅπως θάπρεπε νά ναι σύμφωνα μέ τή θεωρία. Γιατί σύμφωνα μ' αὐτόν ἡ κρατική ἀνάμιξη ἔχει νοθεύσει τή φυσική οἰκονομική σχέση. Γιαυτό πρέπει νά υπολογίζουμε τούς ἐθνικούς μισθοὺς ἔτσι, σά νά περιέχεται στόν ἴδιο τόν ἐργάτη τό μέρος ἐκείνο τῶν μισθῶν πού περιέχεται στό κράτος μέ τή μορφή φόρων. Δέ θάπρεπε ὁ κύριος Κέρν νά διερωτηθεῖ ἀκόμα μήπως αὐτά τά «κρατικά ἔξοδα» δέν εἶναι ἐπίσης «φυσικοί καρποί» τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης; Ὁ συλλογισμός εἶναι ἀπολύτως ἀντάξιος τοῦ ἀνδρός, πού τίς κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς τίς διακηρύττει στήν ἀρχή σάν αἰώνιους νόμους τῆς φύσης καί τοῦ λογικοῦ, πού τό ἐλεύθερο ἀρμονικό παιχνίδι τους διαταράσσεται μόνο ἀπό τήν κρατική ἀνάμιξη, γιά ν' ἀνακαλύψει κατόπι πώς ἡ διαβολική ἐπιρροή τῆς Ἀγγλίας στήν παγκόσμια ἀγορά, ἐπιρροή πού ὅπως φαίνεται δέν προέρχεται ἀπό τούς φυσικούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, κάνει ἀναγκαία τήν ἀνάμιξη τοῦ κράτους, δηλ. τήν προστασία ἀπό μέρους τοῦ κράτους τῶν προκείμενων νόμων τῆς φύσης καί τοῦ λογικοῦ, *alias* [μ' ἄλλα λόγια] κάνει ἀναγκαῖο τό προστατευτικό σύστημα. Ἀνακάλυψε παραπέρα ὅτι τά θεωρήματα τοῦ Ρικάρντο κλπ. πού διατυπώ-

νουν ὑπάρχουσες κοινωνικές ἀντιθέσεις καί ἀντιφάσεις, δέν εἶναι τό ἰδεῶδες προϊόν τῆς πραγματικῆς οἰκονομικῆς κίνησης, ἀλλά ἀντίστροφα οἱ πραγματικές ἀντιθέσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στήν Ἀγγλία καί ἄλλοι εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο κλπ. Τέλος ἀνακάλυψε ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση τό ἐμπόριο εἶναι ἐκεῖνο πού καταστρέφει τίς ἐμφυτες ὁμορφιές καί ἀρμονίες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀκόμα ἓνα βῆμα καί θ' ἀνακαλύψει, ἴσως, πώς τό μοναδικό κακό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι τό ἴδιο τό κεφάλαιο. Μονάχα ἓνας ἄνθρωπος μέ τόσο τρομαχτική ἀκρισία καί τόση πολυμάθεια *de faux aloi* [κάλπικου περιεχομένου] ἀξίζει παρὰ τόν προστατευτικό αἰρετισμό του, νά γίνη ἡ μυστική πηγή τῆς ἀρμονικῆς σοφίας ἐνός Μπαστιά καί ὅλων τῶν ἄλλων αἰσιόδοξων ὁπαδῶν τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου τῆς ἐποχῆς μας.

⁸⁶ «*Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World*», Philadelphia 1835.

ΤΟ ΠΡΟΣΕΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ἡ μετατροπή ενός χρηματικοῦ ποσοῦ σέ μέσα παραγωγῆς καί ἐργατική δύναμη εἶναι ἡ πρώτη κίνηση πού διαγράφει τό ποσό τῆς ἀξίας πού πρόκειται νά λειτουργήσῃ σάν κεφάλαιο. Ἡ μετατροπή αὐτή συντελεῖται στήν ἀγορά, στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Ἡ δεύτερη φάση τῆς κίνησης, τό προτῆς τῆς παραγωγῆς, ἔχει δλοκληρωθεῖ, μόλις τά μέσα παραγωγῆς ἔχουν μετατραπῇ σέ ἐμπόρευμα, πού ἡ ἀξία του ξεπερνάει τήν ἀξία τῶν συστατικῶν μερῶν του, δηλαδή περιέχει τό ἀρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο σὺν μιά ὑπεραξία. Τά ἐμπορεύματα αὐτά πρέπει ἔπειτα νά ξαναριχτοῦν στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Πρέπει νά πουληθοῦν, νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀξία τους σέ χρῆμα, τό χρῆμα αὐτό νά ξαναμετατραπῇ σέ κεφάλαιο καί νά ἐπαναλαβαίνεται τό ἴδιο πάντα ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἡ κυκλική αὐτή κίνηση πού διατρέχει πάντα τίς ἴδιες διαδοχικές φάσεις ἀποτελεῖ τὴν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου.

Ὁ πρῶτος ὁρος τῆς συσσώρευσης εἶναι νάχει καταφέρει ὁ κεφαλαιοκράτης νά πουλήσῃ τά ἐμπορεύματά του καί νά ξαναμετατρέψῃ σέ κεφάλαιο τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρήματος πού εἰσέπραξε μ' αὐτό τὸν τρόπο. Στό ἐξῆς θὰ προϋποθέτουμε ὅτι τό κεφάλαιο διατρέχει μέ κανονικό τρόπο τό προτῆς τῆς κυκλοφορίας του. Πιό ἐπισταμένη ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ προτῆς θὰ κάνουμε στό Δεύτερο Βιβλίο.

Ὁ κεφαλαιοκράτης πού παράγει τὴν ὑπεραξία, δηλ. πού ἀπομυζαίει ἄμεσα ἀπὸ τοὺς ἐργάτες ἀπλήρωτη ἐργασία καί τὴν παγώνει σέ ἐμπορεύματα, εἶναι μὲν ὁ πρῶτος πού ἰδιοποιεῖται αὐτή τὴν ὑπεραξία, δέν εἶναι ὅμως καθόλου ὁ τελευταῖος ἰδιοκτήτης της. Κατοπινὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νά τὴ μοιραστέι μέ ἄλλους κεφαλαιοκράτες, πού στό σύνολο τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς ἐκπληρώνουν ἄλλες λειτουργίες, λχ. μέ τοὺς ἰδιοκτήτες τῆς γῆς κλπ. Γιαντό, ἡ ὑπεραξία μοιράζεται σέ διάφορα μέρη. Τά κλάσματά της περιέχονται σέ διάφορες κατηγορίες προσώπων καί ἀποχτοῦν διάφορες, ἀνεξάρτητες ἢ μιά ἀπὸ

τὴν ἄλλῃ μορφές, ὅπως εἶναι τό κέρδος, ὁ τόκος, τό ἐμπορικό κέρδος, ἡ γαιοπρόσοδος κλπ. Οἱ παραλλαγμένες αὐτές μορφές τῆς ὑπεραξίας μποροῦν νά ἐξεταστοῦν μόνο στό Τρίτο Βιβλίο.

Ἔτσι ὑποθέτουμε ἐδῶ, ἀπὸ τὴ μιά, πῶς ὁ κεφαλαιοκράτης πού παράγει τό ἐμπόρευμα τό πουλάει στήν ἀξία του καί δέ στεκόμαστε περισσότερο στήν ἐπιστροφή του στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων, οὔτε στίς καινούργιες μορφές πού προσκολοῦνται στό κεφάλαιο μέσα στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας, οὔτε στοὺς συγκεκριμένους ὅρους τῆς ἀναπαραγωγῆς πού περιέχονται σ' αὐτές τίς μορφές. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ, τὸν κεφαλαιοκράτη παραγωγό τὸν θεωροῦμε ἰδιοκτήτη ὅλης τῆς ὑπεραξίας ἢ, ἂν θέλετε, ἐκπρόσωπό ὅλων ἐκείνων πού συμμετέχουν στό μοίρασμα τῆς λείας. Στὴν ἀρχή λοιπὸν ἐξετάζουμε τὴ συσσώρευση ἀφηρημένα, δηλ. σάν ἀπλό στοιχεῖο τοῦ ἄμεσου προτῆς παραγωγῆς.

Ἐξάλλου, ἐφόσο γίνεται συσσώρευση, θὰ πεῖ πῶς ὁ κεφαλαιοκράτης πετυχαίνει τὴν πούληση τοῦ παραγμένου ἐμπορεύματος καί τὴν ξαναμετατροπὴ σέ κεφάλαιο τοῦ χρήματος πού εἰσέπραξε ἀπὸ τό ἐμπόρευμα. Ἐπειτα: ὁ τεμαχισμός τῆς ὑπεραξίας σέ διάφορα κομμάτια δέν ἀλλάζει καθόλου τὴ φύση της, οὔτε τοὺς ἀναγκαίους ὅρους κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ὑπεραξία γίνεται στοιχεῖο τῆς συσσώρευσης. Ὅποιαδήποτε μερίδα τῆς ὑπεραξίας κι ἂν κρατάει ὁ κεφαλαιοκράτης παραγωγός γιὰ τὸν ἑαυτό του ἢ παραχωρεῖ σέ ἄλλους, αὐτὸς πάντα τὴν ἰδιοποιεῖται ἀπὸ πρῶτο χέρι. Αὐτό λοιπὸν πού ὑποθέτουμε ὅτι συντελεῖται κατὰ τὴν περιγραφή μας τῆς συσσώρευσης, συντελεῖται στό πραγματικό προτῆς τῆς συσσώρευσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ τό κομμάτισμα τῆς ὑπεραξίας καί ἡ κίνηση τῆς κυκλοφορίας πού μεσολαβεῖ συσκοτίζουν τὴν ἀπλή βασική μορφή τοῦ προτῆς συσσώρευσης. Γιαντό, ἡ ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ προτῆς στήν καθαρὴ του μορφή ἀπαιτεῖ νά παραβλέψουμε προσωρινὰ ὅλα τά φαινόμενα, πού κρύβουν τό ἐσωτερικό παιχνίδι τοῦ μηχανισμοῦ του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΑΝ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ κοινωνική μορφή τοῦ προτοσῆς παραγωγῆς, τό προτοσῆς αὐτό πρέπει νά εἶναι συνεχές ἢ νά διατρέχει περιοδικά, πάντα ἀπό τήν ἀρχή, τά ἴδια στάδια. Ἐπίσης, ὅσο λίγο μιὰ κοινωνία μπορεῖ νά παύσει νά καταναλώνει, ἄλλο τόσο μπορεῖ νά παύσει νά παράγει. Γιαυτό, κάθε κοινωνικό προτοσῆς παραγωγῆς ἐξεταζόμενο στή διαρκή του συνάφεια καί στήν ἀέναντη ροή τῆς ἀνάθεωσής του, εἶναι ταυτόχρονα καί προτοσῆς ἀναπαραγωγῆς.

Οἱ ὅροι τῆς παραγωγῆς εἶναι ταυτόχρονα καί οἱ ὅροι τῆς ἀναπαραγωγῆς. Καμιὰ κοινωνία δέν μπορεῖ νά παράγει διαρκῶς, δηλ. ν' ἀναπαράγει, χωρίς νά ξαναμετατρέπεται διαρκῶς ἕνα μέρος τῶν προϊόντων τῆς σέ μέσα παραγωγῆς ἢ σέ στοιχεῖα τῆς νέας παραγωγῆς. Ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι, ἡ κοινωνία μπορεῖ ν' ἀναπαράγει ἢ νά διατηρεῖ τόν πλοῦτο τῆς στήν ἴδια κλίμακα μόνο στήν περίπτωση πού ἀναπληρώνει *in natura* [σέ εἶδος] καί σέ ἴση ποσότητα νέων ἀντιτύπων τά μέσα παραγωγῆς πού κατανόησε στή διάρκεια τοῦ ἔτους, δηλ. τά μέσα ἐργασίας, τίς πρώτες ὕλες καί τίς βοηθητικές ὕλες, ποσότητα πού ἀποσπᾶται ἀπό τή χρονιάτικη μάζα τῶν προϊόντων καί ξαναμπάνει στό προτοσῆς παραγωγῆς. Ἐπομένως, μιὰ ὁρισμένη ποσότητα τοῦ χρονιάτικου προϊόντος ἀνήκει στήν παραγωγική κατανάλωση, ὑπάρχει στό μεγαλύτερό της μέρος σέ φυσικές μορφές τέτοιες πού ἀπό μόνες τους ἀποκλείουν τήν ἀτομική κατανάλωση.

Ἄν ἡ παραγωγή ἔχει κεφαλαιοκρατική μορφή, τό ἴδιο γίνεται καί μέ τήν ἀναπαραγωγή. Ὅπως στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς τό προτοσῆς τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται μόνο σάν ἕνα μέσο γιά τό προτοσῆς ἀξιοποίησης, ἔτσι καί ἡ ἀναπαραγωγή ἐμφανίζεται μόνο σάν ἕνα μέσο γιά ν' ἀναπαραχθεῖ σάν κεφάλαιο ἢ προκαταβλημένη ἀξία, δηλαδή σάν ἀξία πού ἀξιοποιεῖται. Ὁ οἰκονομικός ρόλος πού χαρακτηρίζει τόν κεφαλαιοκράτη προσκολλάται σ' ἕναν ἄνθρωπο μόνο ἐπειδή τό χρήμα του λειτουργεῖ διαρκῶς σάν κεφάλαιο. Ἄν λχ. τό προκαταβλημένο χρηματικό ποσό τῶν 100 λιβ. στ. ἔχει μετατραπῇ φέτος σέ κεφάλαιο καί ἔχει παράγει μιάν ὑπεραξία 20 λιβ. στ. εἶναι ὑποχρεωμένο νά ἐπαναλάβει τοῦ χρόνου κλπ. τήν ἴδια πράξη. Σάν περιοδική προσαύξηση τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου, ἢ σάν περιοδικός καθ-

πός τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου, ἡ ὑπεραξία ἀποχτάει τή μορφή ἑνός εισοδήματος [Revenue] πού πηγάζει ἀπό τό κεφάλαιο¹.

Ἄν τό εισόδημα αὐτό χρησιμεύει στόν κεφαλαιοκράτη μονάχα σάν κοντύλι κατανάλωσης [Konsumtionsfonds] ἢ ἂν καταναλώνεται μέ τήν ἴδια περιοδικότητα μέ τήν ὅποια παράγεται, γίνεται ἀπλή ἀναπαραγωγή, ὅταν μένουν ἴδιοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι. Ἄν καί ἡ ἀπλή ἀναπαραγωγή ἀποτελεῖ μόνο ἀπλή ἐπανάληψη τοῦ προτοσῆς τῆς παραγωγῆς στήν ἴδια κλίμακα, ὥστόσο ἡ ἀπλή αὐτή ἐπανάληψη ἢ συνέχεια ἐναποτυπώνει στό προτοσῆς ὁρισμένα καινούργια χαρακτηριστικά ἢ, καλύτερα, διαλύει τά φαινομενικά χαρακτηριστικά πού ἔχει σάν μεμονωμένη πράξη.

Ἀφετηρία τοῦ προτοσῆς τῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα, κι αὐτή ἡ ἀφετηρία ἀνανεώνεται διαρκῶς κάθε φορά πού λήγει ἡ προσθεσμία πούλησης τῆς ἐργασίας, ὁπότε λήγει καί μιὰ καθορισμένη περίοδος παραγωγῆς, λχ. μιὰ βδομάδα, ἕνας μήνας κλπ. Ὁ ἐργάτης ὅμως πληρώνεται μόνο ἀφού λειτουργήσει ἡ ἐργατική του δύναμη καί ἀφού πραγματοποιήσει σέ ἐμπορεύματα τόσο τή δική της ἀξία, ὅσο καί τήν ὑπεραξία. Ἐχεῖ ἐπομένως παραγάγει καί τήν ὑπεραξία, πού γιά τήν ὥρα τή θεωροῦμε μονάχα σάν κοντύλι κατανάλωσης [Konsumtionsfonds] τοῦ κεφαλαιοκράτη, καί τό κοντύλι [Fonds, ποσό] γιά τή δική του πληρωμή, δηλ. τό μεταβλητό κεφάλαιο, προτοῦ τοῦ ἐπιστραφεῖ μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Τόν ἐργάτη ὅμως τόν ἀπασχολοῦν μόνο τόσο, ὅσο ἀναπαράγει διαρκῶς τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ἀπό δῶ ἀπορρέει ὁ «Π» τύπος τῶν οἰκονομολόγων πού ἀναφέραμε στό δέκατο ἕκτο κεφάλαιο, τύπος πού παρασταίνει τό μισθό σάν μερίδιο στό ἴδιο τό προϊόν². Πρόκειται γιά τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος πού τό ἀναπαράγει διαρκῶς ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης καί πού ἐπιστρέφει διαρκῶς σ' αὐτόν μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ. Ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ πληρώνει βέβαια σέ χρήμα τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Τό χρήμα αὐτό εἶναι ἀπλῶς ἡ μεταβλημένη μορφή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἢ καλύτερα ἑνός μέρους τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας. Τόν καιρό πού ὁ ἐργάτης μετατρέπεται σέ προϊόν ἕνα μέρος τῶν μέσων παραγωγῆς, ἕνα μέρος τοῦ προηγουμένου προϊόντος του ξαναμετατρέ-

¹ «Οἱ πλούσιοι πού καταναλώνουν τά προϊόντα τῆς ἐργασίας ἄλλων τά ἀποχοτῶν μόνο μέ ἀνταλλαχτικές πράξεις (ἀγορές ἐμπορευμάτων)... Γιαυτό φαίνονται σά νάναι ἐκτεθειμένοι στόν κίνδυνο γρήγορης ἐξάντλησης τῶν ἀποθεμάτων τους... Στό σημερινό κοινωνικό καθεστῶς ὅμως ὁ πλοῦτος ἔχει ἀποχτήσει τή δύναμη ν' ἀναπαράγεται μέ ξένη ἐργασία... Ὁ πλοῦτος, ὅπως ἡ ἐργασία καί μέσω τῆς ἐργασίας, παρέχει ἕνα χρονιάτικο καρπό, πού μπορεῖ κάθε χρόνο νά ἐκμηδενίζεται, χωρίς ὁ πλούσιος νά γίνεται φτωχότερος. Ὁ καρπός αὐτός εἶναι τό εισόδημα πού πηγάζει ἀπό τό κεφάλαιο» (Sismondi: «Nouveaux Principes d' Economie Politique», 1η ἐκδ., Paris 1819, τόμ. I, σελ. 81, 82).

² «Καί οἱ μισθοὶ καί τά κέρδη πρέπει νά θεωροῦνται μέρος τοῦ ἑτοιμοῦ προϊόντος» (G. Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, σελ. 142). «Τό μερίδιο τοῦ προϊόντος, πού ἀναλογεῖ στόν ἐργάτη μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ» (James Mill: «Elements of Political Economy», γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Parissot, Paris 1823, σελ. 34).

πεται σέ χρήμα. Ἡ σημερινή του ἐργασία ἢ ἡ ἐργασία τοῦ ἐπόμενου ἐξάμηνου πληρώνεται μέ τήν ἐργασία του τῆς προηγούμενης ἐβδομάδας ἢ τοῦ τελευταίου ἐξάμηνου. Ἡ αὐταπάτη πού δημιουργεῖ ἡ χρηματική μορφή, ἐξαφανίζεται ἀμέσως, μόλις πάrouμε ὑπόψη ὅχι τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη καί τόν ξεχωριστό ἐργάτη, ἀλλά τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τήν τάξη τῶν ἐργατῶν. Ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν δίνει διαρκῶς στήν ἐργατική τάξη μέ τή μορφή χρήματος διαταχτικές πού τῆς δίνουν δικαίωμα σ' ἓνα μέρος τοῦ προϊόντος πού τό ἔχει παράγει ἡ ἴδια ἡ ἐργατική τάξη καί πού τό ἔχει σφετεριστεί ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Τίς διαταχτικές αὐτές ὁ ἐργάτης τίς ἐπιστρέφει μέ τήν ἴδια κανονικότητα στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῆς ἀφαιρεῖ ἔτσι τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ δικοῦ του προϊόντος πού τοῦ ἀναλογεῖ. Ἡ ἐμπορευματική μορφή τοῦ προϊόντος καί ἡ χρηματική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος μεταμφιέζουν αὐτή τή συνλλαγή.

Ἐπομένως, τό μεταβλητό κεφάλαιο εἶναι μόνο μιά εἰδική ἱστορική μορφή ἐμφάνισης τοῦ κοντυλιοῦ [Fonds, ποσοῦ] σέ μέσα συντήρησης ἢ τοῦ κοντυλιοῦ ἐργασίας [Arbeitsfonds], πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιά τήν αὐτοσυντήρηση καί τήν ἀναπαραγωγή του καί πού σ' ὅλα τά συστήματα τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς εἶναι πάντα ὑποχρεωμένος νά τό παράγει καί νά τό ἀναπαράγει ὁ ἴδιος. Τό κοντύλι ἐργασίας ἐπιστρέφει στόν ἐργάτη ἀδιάκοπα μέ τή μορφή μέσων πληρωμῆς γιά τήν ἐργασία του, μόνο ἐπειδὴ τό δικό του προϊόν ἀπομακρύνεται ἀδιάκοπα ἀπ' αὐτόν μέ τή μορφή τοῦ κεφαλαίου. Αὐτή ὅμως ἡ μορφή ἐμφάνισης τοῦ κοντυλιοῦ ἐργασίας δέν ἀλλάζει τίποτα στό γεγονός ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης προκαταβάλλει στόν ἐργάτη τήν ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη³. Ὅς πάrouμε ἕναν ἀγρότη δουλοπάροικο. Ἐργάζεται μέ τά δικά του μέσα παραγωγῆς στό δικό του χωράφι, λχ. 3 μέρες τήν ἐβδομάδα. Τίς τρεῖς ἄλλες μέρες τῆς ἐβδομάδας δουλεύει ἀγγαρεία στό ἀρχοντικό χτήμα. Ἀναπαράγει διαρκῶς τό δικό του κοντύλι ἐργασίας πού δέν ἀποχτίζει γι' αὐτόν ποτέ τή μορφή ἑνός τρίτου μέσου πληρωμῆς πού τοῦ προκαταβάλλεται γιά τήν ἐργασία του. Σάν ἀντιστάθμισμα ὅμως καί ἡ ἀπλήρωτη ἀναγκαστική ἐργασία του δέν παίρνει ποτέ τή μορφή ἐλεύθερης πληρωμῆς ἐργασίας. Ἄν αὔριο ὁ τσιφλικιάς ἰδιοποιηθεῖ ὁ ἴδιος τό χωράφι, τό ζῶο ἐργασίας, τό σπόρο, μέ δυό λόγια τά μέσα παραγωγῆς τοῦ δουλοπάροικου, τότε στό ἐξῆς ὁ τελευταῖος εἶναι ὑποχρεωμένος νά πουλεῖ τήν ἐργατική του δύναμη στόν τσιφλικιά. Ἄν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι θά ἐξακολουθεῖ ὅπως καί προηγούμενα νά ἐργάζεται 6 μέρες τήν ἐβδομάδα, 3 μέρες γιά τόν ἑαυτό του καί 3 μέρες γιά τόν πρῶν τσιφλικιά ἀφέντη του, πού τώρα ἔχει μετατραπεῖ σέ

ἀφεντικό πού μισθώνει ἐργάτες. Θά ἐξακολουθεῖ ὅπως καί προηγούμενα νά χρησιμοποιεῖ τά μέσα παραγωγῆς σάν μέσα παραγωγῆς καί νά μεταβιβάζει τήν ἀξία τους στό προϊόν. Ὅπως καί πρῶτα ἓνα ὁρισμένο μέρος τοῦ προϊόντος θά μπαίνει στήν ἀναπαραγωγή. Ὅπως ὅμως ἡ ἐργασία μέ τή μορφή ἀγγαρείας παίρνει τή μορφή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, ἔτσι καί τό κοντύλι ἐργασίας [Arbeitsfonds] πού ἐξακολουθεῖ νά παράγεται καί ν' ἀναπαράγεται ἀπό τόν πρῶν δουλοπάροικο ἀγρότη, παίρνει τή μορφή κεφαλαίου πού τοῦ τό προκαταβάλλει ὁ πρῶν τσιφλικιάς ἀφέντης. Ὁ ἀστός οἰκονομολόγος, πού τό περιορισμένο του μυαλό δέν μπορεῖ νά ξεχωρίσει τή μορφή ἐμφάνισης ἀπό τό περιεχόμενο πού ἐμφανίζει αὐτή ἡ μορφή, κλείνει τά μάτια μπρός στό γεγονός ὅτι ἀκόμα καί σήμερα τό κοντύλι ἐργασίας μονάχα σάν ἐξαίρεση παρουσιάζεται στήν ὑδρόγειο μέ τή μορφή κεφαλαίου⁴.

Τό μεταβλητό κεφάλαιο χάνει βέβαια τό χαρακτηρισμό μιᾶς ἀξίας προκαταβλημένης ἀπό τά κοντύλια τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκράτη⁵, μόνο ἀπό τή στιγμή πού τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς τό ἐξετάζουμε στήν ἀένη ροή τῆς ἀνανέωσής του. Τό προτσές ὅμως αὐτό πρέπει κάπου καί κάποτε νάχει ἀρχίσει. Γιαυτό, μέ βάση τήν ὥς τά τώρα ἀποψή μας, εἶναι πιθανό ὁ κεφαλαιοκράτης νάγινε κάποτε κάτοχος χρήματος μέ κάποια πρωταρχική συσσώρευση, ἀνεξάρτητη ἀπό ἀπλήρωτη ξένη ἐργασία, κι ἔτσι νά μπόρεσε νά ἐμφανιστεῖ στήν ἀγορά σάν ἀγοραστής ἐργατικῆς δύναμης. Ὡστόσο, ἡ ἀπλή συνέχεια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, ἡ ἀπλή ἀναπαραγωγή, προκαλεῖ καί ἄλλες περιεργες ἀλλαγές, πού ἀγκαλιάζουν ὅχι μόνο τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά καί τό συνολικό κεφάλαιο.

Ἄν ἡ ὑπεραξία πού παράγεται περιοδικά, λχ. κάθε χρόνο, μέ ἓνα κεφάλαιο 1000 λίρ. στ. εἶναι 200 λίρ. στ. κι ἂν ἡ ὑπεραξία αὐτή καταναλώνεται ὁλόκληρη κάθε χρόνο, εἶναι φανερό πῶς ὕστερα ἀπό πέντε χρόνων ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου προτσές τό συνολικό ποσό πού θάχει καταναλωθεῖ = 5×200 , δηλαδή θά εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ ἀρχικά προκαταβλημένου κεφαλαίου τῶν 1000 λίρ. στ. Ἄν ἡ χρονιάτικη ὑπεραξία εἶχε καταναλωθεῖ ἐνμέρει, λχ. μόνο ἡ μισή, θάχαμε τό ἴδιο ἀποτέλεσμα ὕστερα ἀπό δέκα χρόνων ἐπανάληψη τοῦ προτσές παραγωγῆς, γιατί $10 \times 100 = 1000$. Γενικά: Ἄν διαιρέσουμε τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου μέ τήν ὑπεραξία πού καταναλώνεται κάθε χρόνο ἔχουμε τόν ἀριθμό τῶν χρόνων ἢ τόν ἀριθμό τῶν περιόδων ἀναπαραγωγῆς, πού ὕστερα ἀπό τήν παρέλευσή τους ἔχει καταναλωθεῖ ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη καί ἐπομένως ἔχει ἐξαφανιστεῖ τό

³ «Ὅτε στό ἓνα τέταρτο τῆς γῆς τά μέσα ὑπαρξῆς τοῦ ἐργάτη δέν προκαταβάλλονται στοὺς ἐργάτες ἀπό κεφαλαιοκράτες» (Richard Jones: «Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations», Hertford 1852, σελ. 36).

⁴ «Παρά τό γεγονός ὅτι τό ἀφεντικό προκαταβάλλει στόν ἐργάτη μανουφакτούρας τό μισθό του, στήν πραγματικότητα αὐτό δέν τοῦ στοιχίζει τίποτα, ἐπειδὴ ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν μισθῶν μαζί μέ κάποιο κέρδος βρίσκεται συνήθως στήν αὐξημένη ἀξία τοῦ ἀντικειμένου στό ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη» (A. Smith: «Wealth of Nations», βιβλ. II, κεφ. III, σελ. 311).

⁵ «Ὅταν χρησιμοποιεῖται κεφάλαιο γιά τήν προκαταβολή τῶν μισθῶν τῶν ἐργατῶν δέν προσθέτει τίποτα στό ἀπόθεμα γιά τή συντήρηση τῆς ἐργασίας» (Cazeneuve σέ μιά ὑποσημείωση στό ἔργο τοῦ Μάλθους «Definitions in Political Economy», London 1853, σελ. 22, πού τό ἔχει ἐκδόσει ὁ ἴδιος).

ἀρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο. Ἡ ἀντίληψη τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὅτι καταναλώνει τὸ προϊόν τῆς ξένης ἀπλήρωτης ἐργασίας, τὴν ὑπεραξία, καὶ ὅτι διατηρεῖ τὴν ἀρχικὴ ἀξία τοῦ κεφαλαίου, δὲν μπορεῖ ν' ἀλλάξει τίποτα ἀπολύτως σ' αὐτὸ τὸ γεγονός. Ὅταν περάσουν μερικὰ χρόνια, ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού τοῦ ἀνήκει εἶναι ἴση μὲ τὸ ποσό τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει ιδιοποιηθεῖ στὰ χρόνια αὐτὰ χωρὶς νάχει καταβάλει ἔναντι ἓνα ἰσοδύναμο, καὶ τὸ ποσό τῆς ἀξίας πού ἔχει καταναλώσει εἶναι ἴσο μὲ τὴν ἀρχικὴ ἀξία τοῦ κεφαλαίου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κρατᾷ ἐν τῷ χέρι ἓνα κεφάλαιο, πού δὲν ἔχει ἀλλάξει τὸ μέγεθός του, καὶ πού ἓνα μέρος του, τὰ χίτριά, οἱ μηχανές κλπ. ὑπῆρχαν κιόλας ὅταν ἔβαζε μπρὸς τὴν ἐπιχείρησή του. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιὰ τὴν ἀξία τοῦ κεφαλαίου καὶ ὄχι γιὰ τὰ ὑλικά συστατικά του μέρη. Ὅταν καταναλώσει κανεὶς ὅλη τὴν περιουσία του δημιουργώντας χρεὶ πού εἶναι ἴσα μὲ τὴν ἀξία αὐτῆς τῆς περιουσίας, τότε ὅλη ἡ περιουσία του ἀντιπροσωπεύει ἀκριβῶς μόνο τὸ συνολικὸ ποσό τῶν χρεῶν του. Ἐπίσης, ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης καταναλώσει τὸ ἰσοδύναμο τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου του, ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου δὲν ἀντιπροσωπεύει πιά παρὰ μόνο τὸ συνολικὸ ποσό τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει ιδιοποιηθεῖ δωρεάν. Ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς δὲν ὑπάρχει πια οὔτε ἓνα ἄτομο ἀξίας τοῦ παλιοῦ του κεφαλαίου.

Ἔτσι λοιπόν, τελειὸς ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε συσσώρευση, ἡ ἀπλή συνέχεια τοῦ προτοσῆς τῆς παραγωγῆς, ἢ ἡ ἀπλή ἀναπαραγωγή, ὅστερα ἀπὸ μιὰ μικρὴ ἢ μεγάλῃ περίοδο, μετατρέπει ἀναγκαστικά κάθε κεφάλαιο σέ συσσωρευμένο κεφάλαιο ἢ σέ κεφαλαιοποιημένη ὑπεραξία. Κι ἂν ἀκόμα τὸ κεφάλαιο αὐτό, μπαίνοντας σὸ προτοσῆς τῆς παραγωγῆς, ἦταν ιδιοχτησία τοῦ ἐπιχειρηματία, κερδοσμένη μὲ τὴν προσωπικὴ του ἐργασία, ἀργὰ ἢ γρήγορα γίνεται ἀξία ιδιοποιημένη χωρὶς καταβολὴ ἔναντι ἐνός ἰσοδύναμου, ἢ ὑλοποίηση—μὲ χρηματικὴ ἢ ἄλλη μορφή—ξένης ἀπλήρωτης ἐργασίας.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο εἶδαμε πὼς γιὰ νὰ μετατραπῇ χρῆμα σέ κεφάλαιο δὲν ἀρκοῦσε ἡ ὑπαρξὴ ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς κι ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Ἐπρεπε ν' ἀντικροστοῦν σάν ἀγοραστὲς καὶ πωλητὲς ἀπὸ τὴ μιὰ κάτοχοι ἀξίας ἢ χρήματος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κάτοχοι τῆς ἀξιοδημιουργοῦ οὐσίας ἀπὸ τὴ μιὰ κάτοχοι μέσων παραγωγῆς καὶ μέσων συντήρησης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κάτοχοι μόνο ἐργατικῆς δύναμης. Ἐπομένως, ἡ πραγματικὰ δοσμένη βᾶσις, ἡ ἀφρηρία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτοσῆς παραγωγῆς ἦταν ὁ χωρισμός ἀνάμεσα σὸ προϊόν τῆς ἐργασίας καὶ στὴν ἴδια τὴν ἐργασία, ἀνάμεσα στοὺς ἀντικειμενικοὺς ὁρους τῆς ἐργασίας καὶ στὸν ὑποκειμενικὸ παράγοντα—τὴν ἐργατικὴ δύναμη.

Αὐτὸ ὅμως πού ἀρχικά ἦταν μόνο ἀφρηριῶ ἀναπαράγεται συνεχῶς καὶ διόένα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ διαιωνίζεται σάν εἰδικὸ ἀποτέλεσμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀπλῶς καὶ μόνο μὲ τὴν συνέχεια τοῦ προτοσῆς, τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὸ προτοσῆς τῆς παραγωγῆς μετατρέπει διαρκῶς τὸν ὑλικὸ πλοῦτο σέ κεφάλαιο, σέ μέσα ἀξιοποίησης καὶ κατανάλωσης γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη. Ἀπὸ τὴν

ἄλλη, ὁ ἐργάτης βγαίνει πάντα ἀπὸ τὸ προτοσῆς ὅπως ἦταν ὅταν μῆκε σ' αὐτό—σάν προσωπικὴ πηγὴ τοῦ πλούτου, ἀπογυμνωμένος ὅμως ἀπ' ὅλα τὰ μέσα πού θὰ τοῦδιναν τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιήσει γιὰ τὸν ἑαυτό του αὐτὸ τὸν πλοῦτο. Ἐπειδὴ προτοῖ μπεῖ σὸ προτοσῆς ἡ δικὴ του ἐργασία ἔχει ἀποξενωθεί ἀπ' αὐτόν τὸν ἴδιο, ἔχει ιδιοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη κι ἔχει προσαρτηθεῖ σὸ κεφάλαιο, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στὴ διάρκεια τοῦ προτοσῆς ἀντικειμενοποιεῖται διαρκῶς σέ ξένα προϊόντα. Ἐπειδὴ τὸ προτοσῆς παραγωγῆς εἶναι ταυτόχρονα καὶ προτοσῆς κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη, γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ προϊόν τοῦ ἐργάτη μετατρέπεται διαρκῶς ὄχι μόνο σέ ἐμπόρευμα, ἀλλὰ καὶ σέ κεφάλαιο, σέ ἀξία πού ἀπομυζαίνει τὴν ἀξιοδημιουργοῦ δύναμη, σέ μέσα συντήρησης πού ἀγοράζουν ἀνθρώπους, σέ μέσα παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦν τὸν παραγωγό.⁵ Ἔτσι, ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης παράγει ἀκατάπαντα τὸν ἀντικειμενικὸ πλοῦτο σάν κεφάλαιο, σάν μιὰ δύναμη ξένῃ πρὸς αὐτόν πού τὸν ἐξουσιάζει καὶ τὸν ἐκμεταλλεύεται, καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης παράγει ἐξίσου ἀκατάπαντα τὴν ἐργατικὴ δύναμη σάν ὑποκειμενικὴ πηγὴ πλούτου, χωρισμένη ἀπὸ τὰ δικά της μέσα ἀντικειμενοποίησης καὶ πραγματοποίησης, σάν ἀφρηρημένη πηγὴ πού ὑπάρχει μόνο σὸ σῶμα τοῦ ἐργάτη, μὲ δυὸ λόγια παράγει τὸν ἐργάτη σάν μισθωτὸ ἐργάτη.⁶ Αὐτὴ ἡ διαρκὴς ἀναπαραγωγὴ ἢ διαιώνιση τοῦ ἐργάτη εἶναι τὸ *sine qua non* [ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ] τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

Ἡ κατανάλωση τοῦ ἐργάτη εἶναι δυὸ λογίων. Μέσα στὴν ἴδια τὴν παραγωγὴ ὁ ἐργάτης καταναλώνει μὲ τὴν ἐργασία του μέσα παραγωγῆς καὶ τὰ μετατρέπει σέ προϊόντα μεγαλύτερης ἀξίας ἀπὸ τὴν ἀξία τὸν προκαταβλημένου κεφαλαίου. Αὐτὴ εἶναι ἡ παραγωγικὴ του κατανάλωση. Ἡ κατανάλωση αὐτὴ εἶναι ταυτόχρονα καὶ κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη πού τὴν ἔχει ἀγοράσει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ἐργάτης ξοδεύει σέ μέσα συντήρησης τὸ χρῆμα πού ἔχει πληρωθεῖ γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς ἐργατικῆς δύναμης: αὐτὴ εἶναι ἡ ἀτομικὴ του κατανάλωση. Ἐπομένως, ἡ παραγωγικὴ καὶ ἡ ἀτομικὴ κατανάλωση τοῦ ἐργάτη εἶναι τελειῶς διαφορετικῆς. Στὴν πρώτη ὁ ἐργάτης ἐνεργεῖ σάν κινητήρια δύναμη τοῦ κεφαλαίου καὶ ἀνήκει στὸν κεφαλαιοκράτη: στὴ δεύτερη ἀνήκει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό

⁵ «Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀξιοπρόσδεχτὴ ιδιότητα τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης. Ὅ,τι καταναλώνεται παραγωγικὰ εἶναι κεφάλαιο καὶ γίνεται κεφάλαιο μὲ τὴν κατανάλωση». (James Mill: «Elements d' Economie Politique», γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Parisot, Paris 1823, σελ. 242). Ὡστόσο, ὁ Τζ. Μίλλ δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ τὰ ἴχνη αὐτῆς τῆς «ἐξαιρετικὰ ἀξιοπρόσδεχτης ιδιότητας».

⁶ Εἶναι πραγματικὴ ἀλήθεια πὼς ὅταν εἰσάγεται γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ μαυνοφρακτοῦρα ἀπασχολεῖ πολλοὺς φτωχοὺς, ὅμως μένουν φτωχοὶ καὶ ἡ συνέχιση τῆς μαυνοφρακτοῦρας δημιουργεῖ κι ἄλλους πολλοὺς φτωχοὺς» («Reasons for a limited Exportation of Wool», London 1677, σελ. 19). «Ὁ παχυντὴς (farmer) ὑποστηρίζει λοιπὸν παράλογα, ὅτι συντηρεῖ τοὺς φτωχοὺς. Στὴν πραγματικότητά οἱ φτωχοὶ κρατιοῦνται στὴν ἀθλιότητα» («Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions», London 1777, σελ. 31).

του καί εκτελεῖ ζωικές λειτουργίες ἔξω ἀπό τό προτεές παραγωγῆς. Τό ἀποτέλεσμα τῆς μιᾶς εἶναι ἡ ζωή τοῦ κεφαλαιοκράτη, τό ἀποτέλεσμα τῆς ἄλλης εἶναι ἡ ζωή τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη.

Ὅταν ἐξετάζουμε τήν «ἐργασίμη ἡμέρα» κλπ. εἶδαμε ὅτι πολλές φορές ὁ ἐργάτης ἀναγκάζεται νά μετατρέπῃ τήν ἀτομική του κατανάλωσιν σέ ἄλλο ἐπείσοδιον τοῦ προτεές παραγωγῆς. Στήν περίπτωση αὕτη τρώει τροφίμα γιά νά κρατάει σέ λειτουργίαν τήν ἐργατική του δύναμη, ὅπως τροφοδοτοῦν τήν ἀτμομηχανή μέ κάρβουνο καί νερό ἢ βάζουν λάδι στή ρόδα. Ἔτσι τά μέσα του κατανάλωσης εἶναι στήν περίπτωση αὕτη ἁπλῶς μέσα κατανάλωσης ἐνός μέσου παραγωγῆς καί ἡ ἀτομική του κατανάλωσις εἶναι ἅμεσα παραγωγική κατανάλωσις. Τό γεγονός αὐτό ὅμως ἐμφανίζεται σάν κατάχρησις πού δέν προσιδιάζει στό κεφαλαιοκρατικό προτεές παραγωγῆς⁷.

Διαφορετικά παρουσιάζεται τό ζήτημα ὅταν ἐξετάζουμε ὅχι τό μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη καί τό μεμονωμένο ἐργάτη, ἀλλά τήν τάξιν τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τήν ἐργατική τάξιν, ὅχι τό μεμονωμένο προτεές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά τό κεφαλαιοκρατικό προτεές παραγωγῆς στή ροή του καί στήν παγκοινωνική του ἔκτασις.—Ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης μετατρέπῃ ἓνα μέρος τοῦ κεφαλαίου του σέ ἐργατική δύναμη, ἀξιοποιεῖ τό συνολικό του κεφάλαιο. Σκοπώνει μ' ἓνα σμπάρο δυό τρυγόνια. Δέν κερδίζει μόνο ἀπ' αὐτό πού παίρνει ἀπό τόν ἐργάτη, μά κι ἀπ' αὐτό πού τοῦ δίνει. Τό κεφάλαιο πού ἔχει ξοδευτεῖ στήν ἀνταλλαγὴ μέ ἐργατική δύναμιν μετατρέπεται σέ μέσα συντήρησης, πού ἡ κατανάλωσις τους χρησιμεύει γιά ν' ἀναπαράγῃ μῦς, νεύρα, κόκαλα, μυαλό ὑπαρχόντων ἐργατῶν καί γιά νά παράγῃ καινούργιους ἐργάτες. Γιαυτό, μέσα στά ὅρια τοῦ ἀπολύτως ἀναγκαίου ἡ ἀτομική κατανάλωσις τῆς ἐργατικῆς τάξεως εἶναι ἐπαναμετατροπὴ σέ ἐπανεμεταλλεύσιμην ἀπὸ τό κεφάλαιο ἐργατικῆς δύναμιν τῶν μέσων συντήρησης, πού τὰ εἶχε ξοδέψῃ τό κεφάλαιο ἀνταλλάσσοντάς τα μέ ἐργατικὴν δύναμιν. Εἶναι παραγωγή καί ἀναπαραγωγή τοῦ πῶ ἀπαραιτήτου γιά τὸν κεφαλαιοκράτη μέσου παραγωγῆς—τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη. Ἡ ἀτομικὴ κατανάλωσις τοῦ ἐργάτη παραμένει λοιπὸν στοιχεῖο τῆς παραγωγῆς καί ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, ἀδιάφορο ἂν συντελεῖται μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τό ἐργοστάσιον, τό ἐργαστήριον κλπ., μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τό προτεές τῆς ἐργασίας, ἀκριβῶς ὅπως εἶναι ἀδιάφορο ἂν τὸ καθάρισμα τῆς μηχανῆς γίνεται στή διάρκειαν τοῦ προτεές ἐργασίας ἢ στή διάρκειαν ὁρισμένων διαλειμμάτων του. Δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ὑπόθεσιν τό γεγονός ὅτι ὁ ἐργάτης κάνει τήν ἀτομικὴν του κατανάλωσιν χάριν τοῦ ἑαυτοῦ του καί ὅχι χάριν τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ἔτσι καί ἡ κατανάλωσις τοῦ ὑποζυγίου δέν παύει ν' ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον στοιχεῖον τοῦ προτεές παραγωγῆς ἐπειδὴ τό ἴδιον τό ζῶον ἀπολαβαίνει αὐτό πού τρώει. Ἡ διαρκὴς συντήρησις καί ἀναπαραγωγή

τῆς ἐργατικῆς τάξεως παραμένει μόνιμος ὁρος γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου. Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ ν' ἀναθέσῃ ξένοιαστα τήν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ τοῦ ὁρου στό ἔνστιχτον αὐτοσυντήρησιν καί διαίωσιν τοῦ ἐργάτη. Τό μόνο πού φροντίζει ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι νά περιορίσῃ τήν κατανάλωσιν τῆς ἐργατικῆς τάξεως στά ἀπολύτως ἀπαραιτήτα, καί ἀπέχει, ὅσο ἀπέχει ὁ οὐρανὸς ἀπὸ τῆς γῆς, ἀπὸ κείνῃ τῇ νοτιοαμερικανικῇ ὁμότητι πού ἀναγκάζει τὸν ἐργάτη νά τρώει πῶς περιεχτικά σέ οὐσίαν τροφίμου ἀντὶ λιγότερου περιεχτικῆς⁸.

Γιαυτό καί ὁ κεφαλαιοκράτης καί ὁ ἰδεολογικός του ἐκπρόσωπος, ὁ πολιτικοοικονομολόγος, θεωροῦν παραγωγικὴ κατανάλωσιν μόνο ἐκεῖνον τὸ μέρος τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη, πού ἀπαιτεῖται γιά τὴν διαίωσιν τῆς ἐργατικῆς τάξεως, δηλ. ἐκεῖνον πού πρέπει νά καταναλώνεται πραγματικά γιά νά μπορεῖ τό κεφάλαιο νά καταναλώνει τήν ἐργατικὴν δύναμιν. Καθετὶ πού καταναλώνει ὁ ἐργάτης πέρα ἀπ' αὐτό πρὸς εὐχαρίστησίν του, εἶναι μὴ παραγωγικὴ κατανάλωσις⁹. Ἄν ἡ συσσώρευσις τοῦ κεφαλαίου προκαλοῦσε αὐξήσιν τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας καί ἐπομένως αὐξήσιν τῶν μέσων κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη, χωρὶς κατανάλωσιν περισσώτερης ἐργατικῆς δύναμιν ἀπὸ τό κεφάλαιο, τότε τό πρόσθετον κεφάλαιον θὰ καταναλωνόταν μὴ παραγωγικά¹⁰. Πράγματι: ἡ ἀτομικὴ κατανάλωσις τοῦ ἐργάτη εἶναι γι' αὐτὸν τὸν ἴδιον μὴ παραγωγικὴ, γιατί ἀναπαράγει μόνον τὸ ἄπορον ἄτομον· εἶναι παραγωγικὴ γιά τὸν κεφαλαιοκράτη καί τὸ κράτος, γιατί εἶναι παραγωγή τῆς δύναμιν πού παράγει τὸν ξένον πλοῦτον¹¹.

Ἀπὸ κοινωνικὴ ἀποψη λοιπὸν ἡ ἐργατικὴ τάξις, ἀκόμα καί ἔξω ἀπὸ τό ἅμεσον προτεές τῆς δουλειᾶς, εἶναι ἐξίσου ἐξάρτημα τοῦ κεφαλαίου ὅπως καί τό νεκρὸ ἐργαλεῖον δουλειᾶς. Ἀκόμα καί ἡ ἀτομικὴ τῆς κατανάλωσις εἶναι, μέσα σέ ὁρισμένα πλαίσια, μόνον ἓνα στοιχεῖον

⁸ «Οἱ ἐργάτες στὰ ὄρη τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, πού ἡ καθημερινὴ τους δουλειὰ (ἴσως ἢ πῶς βαρὺν σ' ὅλο τὸν κόσμον) συνίσταται σὲ νά μεταφέρουν στήν πλάτη ὡς τὴν ἐπιφάνειαν ἀπὸ βάθος 450 ποδῶν φορτία μεταλλεύματος βάρους 180 ὡς 200 λιβρῶν, ζοῦνε μόνον μέ ψωμί καὶ φασόλια. Θὰ προτιμοῦσαν σάν τροφή σκέτον τὸ ψωμί, μά τ' ἀφεντικὰ τοῖς, πού τοὺς μεταχειρίζονται σάν ἄλογα, βρῆκαν πῶς μέ τὸ ψωμί μονάχα οἱ ἐργάτες δέ θὰ μπορούσαν νά δουλεύουν τόσο πολὺ καὶ τοὺς ἀναγκάζουν νά τρών φασόλια. Τὰ φασόλια ὅμως εἶναι πολὺ πῶς πλοῦσια ἀπὸ τὸ ψωμί σέ φῶσφορον» (Liebig: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7η ἐκδόσις, 1862, μέρος I, σελ. 194, ὑποσημείωσις).

⁹ James Mill: «Eléments d' Economie Politique», γαλλικὴ μετάφρασις Parrissot, Paris 1823, σελ. 238 κ. ε.

¹⁰ «Ἄν ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας ἀνέβαινε τόσο ψηλά, πού παρὰ τὴν αὐξήσιν τοῦ κεφαλαίου νά μὴ μπορεῖ νά χρησιμοποιηθῇ περισσώτερη ἐργασία, θά ἔλεγε πῶς μὴ τέτια οὕτως τοῦ κεφαλαίου θὰ καταναλωνόταν μὴ παραγωγικά» (Ricardo: «Principles of Political Economy», 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 163).

¹¹ «Ἡ μοναδικὴ παραγωγικὴ κατανάλωσις εἶναι στήν κυριολεξίαν τῆς ἡ κατανάλωσις ἡ καταστροφὴ πλοῦτος (ἐννοεῖ τὴν κατανάλωσιν τῶν μέσων παραγωγῆς) ἀπὸ κεφαλαιοκράτες μέ σκοπὸ τὴν ἀναπαραγωγήν... Ὁ ἐργάτης... εἶναι παραγωγικός κατανάλωσις γιά τὸ πρόσθετον πού τὸν χρησιμοποιεῖ καί γιά τὸ κράτος, ὅχι ὅμως καί γιά τὸν ἑαυτό του ἂν θέλομε ν' ἀκριβολογίσουμε» (Malthus: «Definitions in Political Economy», London 1853, σελ. 30).

⁷ Ὁ Ρόσι δέ θὰ διαλαοῦσε μέ τόση ἔμφραση τὸ σημεῖον αὐτό ἂν εἶχε μπεῖ πραγματικά σὲ μυστικὸν τῆς «productive consumption» [«παραγωγικὴ κατανάλωσις»].

τοῦ προτοσῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου. Τό ἴδιο αὐτό προτοσῆς ὅμως, ἀπομακρύνοντας διαρκῶς τό προϊόν τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν ἀπό τό δικό τους πόλο στόν ἀντίπολο τοῦ κεφαλαίου, φροντίζει νά μή φεύγουν αὐτά τά προικισμένα μέ συνειδητοῦ ἐργαλεῖα δουλίας. Ἡ ἀτομική κατανάλωση τῶν ἐργατῶν ἀπό τή μιὰ φροντίζει γιά τή δική τους συντήρηση καί ἀναπαραγωγή, καί ἀπό τήν ἄλλη, ἐκμηδενίζοντας τά μέσα συντήρησης, ἐξασφαλίζει τή διαρκή ἐπανεμφάνιση τῶν ἐργατῶν στήν ἀγορά ἐργασίας. Ὁ ρωμαῖος δούλος ἦταν δεμένος στόν ἰδιοκτήτη του μέ ἀλυσίδες, ὁ μισθωτός ἐργάτης εἶναι δεμένος στό δικό του ἰδιοκτήτη μέ ἀόρατα νήματα. Ἡ ἐπίφαση τῆς ἀνεξαρτησίας του διατηρεῖται χάρις στό γεγονός ὅτι ἀλλάζουν διαρκῶς τά ἀτομικά ἀφεντικά πού τόν μισθώνουν καί ὅτι ὑπάρχει τό *fictio juris* [πλάσμα δικαίου] τοῦ συμβολαίου.

Παλιότερα τό κεφάλαιο, ὅταν τοῦ φαινόταν ἀπαραίτητο, χρησιμοποιοῦσε τόν ἀναγκαστικό νόμο γιά ν' ἀσκήσει τό δικαίωμά του ἰδιοκτησίας πάνω στόν ἐλεύθερο ἐργάτη. Ἔτσι λχ. ὡς τό 1815 ἀπαγορευόταν μέ βαρεῖς ποινές ἡ μετανάστευση ἐργατῶν μηχανουργῶν ἀπό τήν Ἀγγλία.

Ἡ ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς τάξης συνεπάγεται ταυτόχρονα τή μεταβίβαση καί τή συγκέντρωση τῆς δεξιότητις ἀπό τή μιὰ γενεά στήν ἄλλη¹². Σέ πόσο μεγάλο βαθμό ὁ κεφαλαιοκράτης ὑπολογίζει, ἀνάμεσα στούς ὅρους παραγωγῆς πού τοῦ ἀνήκουν, τήν ὑπαρξη μιᾶς τέτιας ἐπιδέξιας ἐργατικῆς τάξης καί τή θεωρεῖ τῶν ὄντων τήν πραγματική ὑπαρξη τοῦ μεταβλητοῦ του κεφαλαίου, φαίνεται μόλις μιὰ κρίση τόν ἀπειλήσει μέ τήν ἀπώλεια αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἐξαιτίας τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου καί τῆς ἔλλειψης μπαμπαιού πού προκάλεσε, πετάχτηκαν στό δρόμο οἱ περισσότεροι ἐργάτες μπαμπαιού τοῦ Λάνκασερ κλπ. Ἀπό τούς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς τάξης, καθῶς καί ἄλλων κοινωνικῶν στρωμάτων, ὑψώθηκε ἡ φωνή νά ὀργανωθεῖ μέ κρατική ὑποστήριξη, ἡ μέ ἐθελοντικούς ἐθνικούς ἐράνους, ἡ μετανάστευση τῶν «περισσεύμενων» ἐργατῶν σέ ἀγγλικές ἀποικίες ἢ στίς Ἐνωμένες Πολιτεῖς. Τότε οἱ «Τάιμς» (24 τοῦ Μάρτη 1863) δημοσίευσαν ἕνα γράμμα τοῦ Ἐντμοντ Πότερ, πρώην προέδρου τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου τοῦ Μάντσεστερ. Τό γράμμα αὐτό χαρακτηρίστηκε πολύ σωστά στήν Κάτω Βουλὴ σάν «μανιφέστο τῶν ἐργοστασιαρχῶν»¹³. Ἀναδημοσιεύουμε ἐδῶ μερικά χαρακτηριστικά σημεῖα, ὅπου διακ-

ρύνεται ἀνιπόκριτα ὁ τίτλος ἰδιοκτησίας τοῦ κεφαλαίου πάνω στήν ἐργατική δύναμη.

«Μπορεῖ νά λένε στούς ἐργάτες μπαμπαιού πῶς προσφέρονται σέ πολύ μεγάλο ἀριθμό... πῶς θάπρεπε ἴσως νά περιοριστεῖ ὁ ἀριθμός τους κατὰ τό ἕνα τρίτο, ὁπότε θά δημιουργοῦνταν μιὰ ὑγιᾶς ζήτηση γιά τά ἄλλα δύο τρίτα... Ἡ κοινὴ γνώμη πιέζει καί ζητάει τή μετανάστευση... Τό ἀφεντικό (δηλ. ὁ ἐργοστασιαρχὴς μπαμπαιού) δέν μπορεῖ νά βλέπει μέ εὐχαρίστηση νά λιγοστεύει ἡ ἐργασία πού τοῦ προσφέρεται· μπορεῖ νάχει τή γνώμη πῶς αὐτό εἶναι τόσο ἄδικο ὅσο καί λαθεμένο... Ἄν ἡ μετανάστευση ὑποστηριχθεῖ μέ χρήματα τοῦ δημοσίου ὁ ἐργοστασιαρχὴς ἔχει τό δικαίωμα νά ζητήσει νά εἰσάκουσται καί ἴσως καί νά διαμαρτυρηθεῖ». Ὁ ἴδιος αὐτός ὁ Πότερ ἐξηγεῖ παραπέρα πόσο ὠφέλιμη εἶναι ἡ βιομηχανία μπαμπαιού, πῶς «χωρὶς ἀμφιβολία ἀποχέτευσε καὶ ἀπορρόφησε τόν πληθυσμό τῆς Ἰρλανδίας καί τῶν ἀγγλικῶν γεωργικῶν περιφερειῶν», πόσο τεράστια εἶναι ἡ ἔκτασή της, πῶς τό 1860 πρόσφερε τά $\frac{5}{13}$ ὅλου τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀγγλίας καί πῶς ὕστερα ἀπό λίγα χρόνια θά ξαναεπεκταθεῖ μέ τή διευρύνση τῆς ἀγορᾶς, ἰδιαίτερα τῶν Ἰνδιῶν, καί μέ τήν ἀναγκαστική «εἰσαγωγή ἀρκετοῦ μπαμπαιού πρὸς 6 πένες τῆ λίβρα». Ἐπειτα συνεχίζει: «Μέ τόν καιρό—ἴσως σ' ἕνα, δύο, τρία χρόνια—θὰ παραχθεῖ ἡ ἀπαραίτητη ποσότητα μπαμπαιού... Γιαυτό θάθελα νά θέσω τό ἐρώτημα: ἀξίζει ἡ βιομηχανία αὐτὴ νά διατηρηθεῖ; ἀξίζει ὁ κόπος νά κρατοῦνται ἐντάξει οἱ μηχανές (δηλ. οἱ ζωντανές μηχανές ἐργασίας) καί δέν εἶναι ἡ μεγαλύτερη κουταμάρα νά σκεφτόμαστε νά τίς ἐγκαταλείψουμε; Αὐτό πιστεύω. Παραδέχομαι πῶς οἱ ἐργάτες δέν εἶναι ἰδιοκτησία («I allow that the workers are not a property»), δέν εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ Λάνκασερ καί τῶν ἐργοστασιαρχῶν· ἀποτελοῦν ὅμως τή δύναμη καί τῶν δύο, εἶναι ἡ πνευματική καί ἐκπαιδευμένη δύναμη πού δέν μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μέσα σέ μιὰ γενεά· ἀντίθετα, οἱ ἄλλες μηχανές μέ τίς ὁποῖες ἐργάζονται («the mere machinery which they work») θά μπορούσαν κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος ν' ἀντικατασταθοῦν καί νά τελειοποιηθοῦν ἐπωφελῶς μέσα σέ δώδεκα μῆνες¹⁴. Παροτρύνετε ἡ ἐπιτρέψτε (!) τή μετανάστευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, καί τί θά γίνει τότε ὁ κεφαλαιοκράτης;

¹² Ἡ ἀναδημοσίευση πῶς τό ἴδιο κεφάλαιο σέ συνηθισμένες συνθήκες ψέλνει ἄλλο τροπάρει ὅταν πρόκειται νά περικοποῦν τά μεροκάματα. Τότε οἱ «ἐργοστασιαρχοί» δηλώνουν μ' ἕνα στόμα (βλ. μέρος τέταρτο τούτου τοῦ τόμου, ὑποσημείωση 188, σελ. 439—440): «Οἱ ἐργοστασιαρχοὶ ἐργάτες θάκαναν καλά νά θυμοῦνται ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ ἐργασία τους εἶναι ἕνα πολύ κατώτερο εἶδος ἐιδικευμένης δουλίας, ὅτι καμιά ἄλλη δουλιὰ δέν μπορεῖ νά μαθευθεῖ πὸ εὐκόλα καί ὅτι παίρνοντας ὑπόψη τήν ποιότητά της, καμιά ἄλλη δέν πληρώνεται καλύτερα, ὅτι καμιά ἐργασία δέν μπορεῖ μέ μιὰ τόσο σύντομη διδασκαλία στόν λιγότερο ἐμπειρο, νά προσφερθεῖ σέ τέτια ἀφθονία καί σέ τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα. Στὴν πραγματικότητα οἱ μηχανές τοῦ ἀφεντικοῦ (πού ὅπως μαθαίνουμε τώρα, μποροῦν ν' ἀντικατασταθοῦν ἐπιφανῶς καί τελειοποιημένες μέσα σέ 12 μῆνες) παίζουν στήν ὑπόθεση τῆς παραγωγῆς πολὺ σημαντικότερο ρόλο ἀπὸ τό ρόλο τῆς ἐργασίας καί τῆς δεξιότητις τοῦ ἐργάτη (πού

¹² «Τό μόνο πράγμα πού γι' αὐτό μπορούμε νά λέμε ὅτι ἀποταμιεύεται καί παρασκευάζεται ἀπὸ τά πρῖν, εἶναι ἡ δεξιότητις τοῦ ἐργάτη... Ἡ συσσώρευση καί ἀποταμίευση ἐπιδέξιας ἐργασίας, ἡ σπουδαιότατη αὐτὴ διαδικασία γίνεται, ὅσον ἀφορᾷ τῇ μεγάλῃ μάζῃ τῶν ἐργατῶν, χωρὶς κανένα κεφάλαιο» (*Hodgskin*: «Labour defended against the claims of Capital», σελ. 12, 13).

¹³ «Τό γράμμα αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σαν μανιφέστο τῶν ἐργοστασιαρχῶν» (*Ferrand*: Πρώτη σχετικὰ μέ τήν *cottish famine* [πείνα γιά μπαμπάκι] στή συνεδρίαση τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων τῆς 27 τοῦ Ἀπριλίου 1863).

(«Encourage or allow the working power to emigrate and what of the capitalist?». Αυτή η φωνή της καρδιάς θυμίζει τόν αυλάρχη Κάλμπ). ... Αφαιρέστε την αφορόκριμα των εργατών και τό πάγιο κεφάλαιο θά υποτιμηθεί σέ μεγάλο βαθμό, ἐνῶ τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο δέ θά ἐκτεθεί στήν πάλη μέ μιά περιορισμένη προσφορά κατώτερης ποιότητας εργασίας... Μᾶς λένε πώς οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες θέλουν τή μετανάστευση. Εἶναι πολύ φυσικό νά τή θέλουν... Περιορίστε, συμπίεστε τόν κλάδο τῆς μπαμπακουργίας ἀφαιρώντας τίς ἐργατικές του δυνάμεις (by taking away its working power), μειώνοντας τά κοντύλια πού διαθέτει γιά τή μίσθωσή τους, λχ. κατά $\frac{1}{3}$ ἢ κατά 5 ἑκατομμύρια λίρες στεργλίνες, καί τί θά γίνει τότε ἡ ἐπόμενη τάξη πού στέκει πάνω ἀπό τούς ἐργάτες, οἱ μικρομαγαζάτορες; Τί θ' ἀπογίνει ἡ γαιοπρόσοδος καί τί τό νοίκι τῶν κατοικιών;... τί θά γίνουν οἱ μικροπαχτωτές, ὁ εὐκατάστατος ἰδιοκτήτης σπιτιοῦ καί ὁ γαιοκτήμονας; Καί πέστε μου τώρα, ἂν ἔνα ὁποιοδήποτε ἄλλο σχέδιο μπορεῖ νά εἶναι σέ μεγαλύτερο βαθμό σχέδιο αὐτοκτονίας γιά ὅλες τίς τάξεις τῆς χώρας, ἀπ' ὅ,τι εἶναι αὐτό τό σχέδιο, τό σχέδιο ἐξασθένεισιν τοῦ ἔθνους μέ τήν ἐξαγωγή τῶν καλύτερων ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τήν ὑποτίμηση ἑνός μέρους τοῦ πῶς παραγωγικοῦ του κεφαλαίου καί πλούτου». «Προτείνω νά κλειστεῖ ἕνα δάνειο 5—6 ἑκατομμυρίων λιρῶν, νά καταμεριστεῖ σέ 2—3 χρόνια καί νά διατεθεῖ ἀπό εἰδικούς ἐπιτρόπους ἐνταγμένους στίς διοικήσεις περιθάλψης τῶν φτωχῶν στίς μπαμπακουργικές περιφέρειες· ἡ δουλιὰ αὐτή θά ρυθμιστεῖ μέ εἰδικό νόμο καί μέ κάποια ἀναγκαστική ἐργασία, γιά νά διατηρηθεῖ ἡ ἡθική ἀξία τῶν εργατῶν πού θά ἐλεοῦνται... Μήπως μπορεῖ νά ὑπάρξει τίποτα χειρότερο γιά τοίς γαιοκτῆμονες καί τοίς ἐργοστασιάρχες («can anything be worse for landowners or masters») ἀπό τό νά στερηθοῦν τοίς καλύτερους ἐργάτες τους καί ἀπό τό νά ρίξουν τό ἡθικό τῶν ὑπόλοιπων καί νά τοίς κακοκαρδίσουν μέ μιά πλατιά μετανάστευση πού ἐρημώνει μιά ὁλόκληρη ἐπαρχία καί τῆς ἀφαιρεῖ τήν ἀξία καί τό κεφάλαιό της;»

Ὁ Πόττερ, αὐτός ὁ ἐκλεχτός ἐκπρόσωπος τῶν ἐργοστασιαρχῶν μπαμπακουργίας, ξεχωρίζει δυό εἶδη «μηχανῶν» πού καί τά δυό ἀνήκουν στόν κεφαλαιοκράτη· οἱ μηχανές τοῦ ἑνός εἶδους μένουν διαρκῶς μέσα στό ἐργοστάσιο, ἐνῶ οἱ μηχανές τοῦ ἄλλου εἶδους τίς νύχτες καί τίς Κυριακές μένουν ἔξω σέ ἐργατικές κατοικίες. Οἱ μηχανές τοῦ ἑνός εἶδους εἶναι ἄψυχες, οἱ ἄλλες εἶναι ζωντανές. Οἱ ἄψυχες χειροτερεύουν καί χάνουν σέ ἀξία ὄχι μόνο μέρα μέ τή μέρα, ἀλλά μέ τή συνεχή τεχνική πρόοδο μεγάλο μέρος τῆς ὑπάρχουσας μάζας τους παλιώνει διαρκῶς τόσο πολύ, πού μπορεῖ ἐπωφελῶς καί μέσα σέ λίγους μήνες ν' ἀντικατασταθεῖ μέ νεότερες μηχανές. Ἀντίθετα, οἱ ζωντανές μηχανές τελειοποιοῦνται ὅσο περισσότερο χρόνο βαστοῦν,

τώρα δέν μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ οὔτε σέ 30 χρόνια, πού μπορεῖ νά τή διαχτεῖ κανεῖς μέ μαθήτευση 6 μηνῶν καί πού μπορεῖ νά τή μάθει καί ὁ τελευταῖος σκαφτιάς».

ὅσο περισσότερο συσσωρεύουν μέσα τους τή δεξιότητα πολλῶν γενεῶν. Οἱ «Τάιμς» ἀπάντησαν στό μεγιστάνα τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἀνάμεσα σ' ἄλλα καί μέ τά παρακάτω:

«Ὁ κύριος Ε. Πόττερ εἶναι τόσο διαποτισμένος ἀπό τή συναίσθηση τῆς ἐξαιρετικῆς καί ἀπόλυτης σπουδαιότητος τῶν ἐργοστασιαρχῶν μπαμπακουργίας πού γιά νά διατηρήσει αὐτή τήν τάξη καί γιά νά διαιωνίσει τό ἐπάγγελμά τους εἶναι ἐτοιμος νά κλείσει μέ τή βία μισό ἑκατομμύριο ἐργάτες μέσα σέ ἕνα μεγάλο ἡθικό workhouse [σπίτι δουλιᾶς]. Ἀξίζει νά διατηρηθεῖ αὐτή ἡ βιομηχανία; ρωτᾷ ὁ κύριος Πόττερ. Ἀσφαλῶς, μέ ὅλα τά χρηστά μέσα, ἀπαντοῦμε ἐμεῖς. Ἀξίζει ὁ κόπος νά κρατοῦνται ἐντάξει οἱ μηχανές; ξαναρωτᾷ ὁ κύριος Πόττερ. Ἐδῶ φαίνεται ὅτι νά. Μὲ τή λέξη μηχανές ὁ κύριος Πόττερ ἔννοει ἀνθρώπινες μηχανές, γιατί παίρνει ὄρο πῶς δέν ἔχει τήν πρόθεση νά τίς μεταχειριστεῖ σάν ἀπόλυτη ἰδιοκτησία. Πρέπει νά ὁμολογήσουμε ὅτι δέ νομίζουμε πῶς „ἀξίζει τόν κόπο“ ἡ ἀκόμα πῶς εἶναι δυνατό νά κρατοῦμε ἐντάξει τίς ἀνθρώπινες μηχανές, δηλ. νά τίς κλειδώνουμε καί νά τίς γρασέρονουμε, ὥσπου νάρθει ὁ καιρός πού θά χρειαστοῦν. Ἡ ἀνθρώπινη μηχανή ἔχει τήν ιδιότητα νά σκορπίζει ὅταν μένει ἀδρανής, ὅσο κι ἂν τή γρασέρονετε ἢ τήν καθαρίζετε. Ἐπιπλέον, ὅπως μᾶς διδάσκει ἡ πείρα, ἡ ἀνθρώπινη μηχανή εἶναι σέ θέση ἀπό μόνη της νά πάρει φωτιά καί νά ἐκραγεῖ ἢ ν' ἀρχίσει ἕναν τρελό χορό στούς δρόμους τῶν μεγαλοπόλεων μας. Μπορεῖ, ὅπως λέει ὁ κύριος Πόττερ, ν' ἀπαιτεῖται πολὺς καιρός γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν εργατῶν, κρατώντας ὅμως στό χέρι τοίς μηχανικούς καί τό χρῆμα θά βρῖσκουμε πάντα ἐργατικούς, σκληροὺς κατὰ τους ἀνθρώπους, καί θά μπορούμε νά φτιάχνουμε ἀπ' αὐτοὺς περισσότερους ἐργοστασιακοὺς μαστόρους, ἀπ' ὅσους θά μπορούμε νά καταναλώνουμε... Ὁ κύριος Πόττερ φλυαρεῖ γιά ἀναξιογόνωση τῆς βιομηχανίας σέ 1, 2 καί 3 χρόνια καί ζητάει ἀπό μᾶς νά μὴν παροτρύνουμε ἢ νά μὴν ἐπιτρέπουμε τή μετανάστευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης! Λέει πῶς εἶναι φυσικό νά θέλουν οἱ ἐργάτες νά μεταναστεύσουν, ἔχει ὅμως τή γνώμη πῶς τό ἔθνος πρέπει αὐτό τό μισό ἑκατομμύριο ἐργάτες μαζί μέ τίς 700 000 ἄτομα πού ἐξαρτιοῦνται ἀπ' αὐτοὺς νά τοίς κλείσει παρὰ τή θέλησή τους στίς μπαμπακουργικές περιφέρειες καί, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἀναγκαῖα συνέπεια, νά καταπνίξει μέ τή βία τή δυσἀρεσκεία τους καί νά τοίς ἀναγκάσει νά φυτοζωοῦν ἀπό ἐλεημοσύνης, καί ὅλα αὐτά, γιατί ὑπάρχει ἡ πιθανότητα οἱ ἐργοστασιάρχες μπαμπακουργίας νά τοίς ξαναχρεωστοῦν κάποτε... Ἡρθε ὁ καιρός πού ἡ μεγάλη κοινὴ γνώμη αὐτῶν τῶν νησιῶν πρέπει νά κάνει κάτι, γιά νά σώσει „αὐτή τήν ἐργατικὴ δύναμη“ ἀπὸ κείνους πού θέλουν νά τή μεταχειριστοῦν ὅπως μεταχειρίζονται τό κάβουνο, τό σίδερο, τό μπαμπάκι» («to save this „working power“ from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton»)¹⁵.

¹⁵ «Times» 24 τοῦ Μάρτη 1863.

Τό ἄρθρο τῶν «Τάιμς» ἦταν μονάχα ἓνα *jeu d'esprit* [εὐφυολόγημα]. Ἡ «μεγάλη κοινὴ γνώμη» εἶχε στήν πραγματικότητα τὴ γνώμη πού εἶχε καὶ ὁ κύριος Πόττερ, ὅτι οἱ ἐργοστασιακοὶ ἐργάτες εἶναι κινητὸ ἐξάρτημα τῶν ἐργοστασίων. Ἡ μετανάστευσή τους ἐμποδίστηκε¹⁶. Τοὺς κλείσανε στό «ἠθικὸ σπλίτ δουλειᾶς» τῶν μπαμπακουργικῶν περιφερειῶν καὶ ἐξακολουθοῦν ν' ἀποτελοῦν «τὴ δύναμη (the strength) τῶν ἐργοστασιαρχῶν μπαμπακουργίας τοῦ Λάνκασερ».

Τό κεφαλαιοκρατικὸ προτσές παραγωγῆς, λοιπόν, μέ τὴν ἴδια του τὴ λειτουργία ἀναπαράγει τὸ χωρισμὸ τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς ἐργασίας. Ἔτσι ἀναπαράγει καὶ διαιωνίζει τοὺς ὅρους ἐκμετάλλευσης τοῦ ἐργάτη. Ὑποχρεώνει διαρκῶς τὸν ἐργάτη νὰ πωλεῖ τὴν ἐργατικὴ του δύναμη γιὰ νὰ ζεῖ, καὶ δίνει διαρκῶς τὴ δυνατότητα στὸν κεφαλαιοκράτη νὰ τὴν ἀγοράζει γιὰ νὰ πλουτίζει¹⁷. Δέν εἶναι πιά ἡ σύμπτωση πού φέρνει ἀντιμέτωπους στήν ἀγορὰ ἐμπορευμάτων τὸν κεφαλαιοκράτη καὶ τὸν ἐργάτη σὰν ἀγοραστή καὶ πωλητή. Εἶναι τὸ μάγγανο τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές, πού τὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο τὸν ξαναπετάει διαρκῶς πίσω στήν ἀγορὰ ἐμπορευμάτων σὰν πωλητὴ τῆς ἐργατικῆς του δύναμης καὶ πού μετατρέπει διαρκῶς τὸ δικό του προϊόν σέ μέσο ἀγορᾶς στὰ χέρια τοῦ ἄλλου. Στὴν πραγματικότητα ὁ ἐργάτης ἀνήκει στό κεφάλαιο προτοῦ πωλήσει τὸν ἑαυτό του στὸν κεφαλαιοκράτη. Τὴν οἰκονομικὴ του ἐξάρτησις¹⁸ ταυτόχρονα καὶ τὴ μεσολαβεῖ

¹⁶ Ἡ βουλὴ δέν ψήφισε οὔτε ἓνα φαρδίνι γιὰ τὴ μετανάστευση, ἀλλὰ μόνο νόμους πού ἔδιναν στίς δημαρχίες τὴ δυνατότητα νὰ κρατοῦν τοὺς ἐργάτες ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο ἢ νὰ τοὺς ἐκμεταλλεύονται, χωρὶς νὰ τοὺς πληρώνουν τοὺς κανονικοὺς μισθοὺς. Ὅταν, ἀντίθετα, τρία χρόνια ἀργότερα ἐξέσπασε ἡ ἐπιζωοτία, ἡ βουλὴ καταπάτησε ἀκόμα καὶ τὴν κοινοβουλευτικὴ ἐθιμοτυπία καὶ ψήφισε στό ἀψε-σβῆσε ἐκατομμύρια γιὰ νὰ μὴ ζημιώσουν οἱ γαιοχτήμονες, πού οἱ παχτωτές τους ἔτσι ἢ ἄλλως ἀπόφυγαν τὴ ζημιὰ ἀνεβάζοντας τὴν τιμὴ τοῦ κρέατος. Τό χτηνώδικο μούγγρισμα τῶν γαιοκτημόνων κατὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς βουλῆς τὸ 1866 ἀπόδειξε πὼς δέν χρειάζεται νὰναι κανεὶς ἰνδοῦ γιὰ νὰ προσκυνᾷ τὴ γελᾶδα, οὔτε Ἀίας γιὰ νὰ μετατρέπεται σέ βόδι.

¹⁷ «Ὁ ἐργάτης ζητοῦσε μέσα συντήρησης γιὰ νὰ ζήσει, τὸ ἀφεντικὸ ζητοῦσε ἐργασία γιὰ νὰ κερδίσει (*pour gagner*)» (*Sismond*: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», ἐκδ. Paris, τόμ. I, σελ. 91).

¹⁸ Μία χωριάτικα ἀγροίκια μορφὴ αὐτῆς τῆς ἐξάρτησης ὑπάρχει στήν κομητεία Ντάρχαμ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τίς λίγες κομητείες, ὅπου οἱ τοπικὲς συνθήκες δέν ἐξασφαλίζουν στὸν παχτωτὴ ἀναμφισβήτητο τίτλο ἰδιοχτησίας πάνω στοὺς μεροκαματιάρηδες ἐργάτες γῆς. Ἡ ἐξορμητικὴ βιομηχανία ἐπιτρέπει στοὺς τελευταίους τὴν ἐκλογὴ. Γιατὸ ὁ παχτωτὴς ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι γίνεται συνήθως, ἀναλαβαίνει μόνο τὴν πᾶχωση γαιῶν πού πάνω τους ὑπάρχουν σπείτια γιὰ τοὺς ἐργάτες. Τό νοίκι τῶν σπιτιῶν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας. Τὰ σπείτια αὐτὰ ὀνομάζονται «hind's houses» [σπίτια τῶν ἐργατῶν γῆς]. Τὰ νοικιάζουν στοὺς ἐργάτες μέ ὁρισμένες φεουδαρχικὲς ὑποχρεώσεις, μέ ἓνα συμβόλαιο πού ὀνομάζεται «bondage» (κολήγικη ἐξάρτησις) καὶ πού ὑποχρεώνει λχ. τὸν ἐργάτη στό διάστημα πού ἐργάζεται ἄλλοι, ν' ἀφήνει στὴ δουλειὰ τὴν κόρη του κλπ. Ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης ὀνομάζεται *bondsmen*, δηλ. κολήγος. Ἡ σχέση αὐτὴ δείχνει καὶ ἀπὸ μιὰ τελείως διαφορετικὴ πλευρὰ τὴν ἀτομικὴ κατανάλωσις τοῦ ἐργάτη σὰν κατανάλωσις γιὰ τὸ κεφάλαιο ἢ σὰν παραγωγικὴ κατανάλωσις: «Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, πὼς ἀκόμα καὶ τὰ περιττώματα αὐτοῦ τοῦ κολήγον μπαίνουν στὰ ἔκτακτα ἔσοδα τοῦ μισθωτοῦ του... Ὁ παχτωτὴς σ' ὅλη τὴ γειτονιά

καὶ τὴ συγκαλύπτει ἢ περιοδικὴ ἀνανέωσις τῆς αὐτοπούλησής του, ἢ ἀλλαγὴ τῶν ἀτομικῶν του ἀφεντικῶν πού τὸν μισθώνουν καὶ ἢ ἀκύμανση στήν τιμὴ τῆς ἐργασίας στήν ἀγορὰ¹⁹.

Τό κεφαλαιοκρατικὸ προτσές παραγωγῆς, ἐξεταζόμενο στὴ συνάρτησή του ἢ σὰν προτσές ἀναπαραγωγῆς, παράγει ἐπομένως ὄχι μονάχα ἐμπόρευμα, ὄχι μονάχα ὑπεραξία, παράγει καὶ ἀναπαράγει τὴν ἴδια τὴ σχέση τοῦ κεφαλαίου, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὸν κεφαλαιοκράτη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ μισθωτὸ ἐργάτη²⁰.

δέν ἐπιτρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται ἄλλο ἀποχωρητήριο ἐκτός ἀπὸ τὸ δικό του, καὶ σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα δέν ἀνέχεται καμιά παράβαση τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων του» («Public Health. 7th Report 1864», σελ. 188).

¹⁹ Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι στήν ἐργασία τῶν παιδιῶν ἐξαφανίζεται ἀκόμα καὶ ὁ τύπος τῆς αὐτοπούλησης.

²⁰ «Τὸ κεφάλαιο προϋποθέτει τὴ μισθωτὴ ἐργασία, ἡ μισθωτὴ ἐργασία προϋποθέτει τὸ κεφάλαιο. Ἀλληλοκαθορίζονται καὶ ἀλληλοπαράγονται. Μήπως σ' ἓνα ἐργοστάσιο μπαμπακουργίας ὁ ἐργάτης παράγει μόνο μπαμπακερὰ ὑφάσματα; Ὁχι, παράγει κεφάλαιο. Παράγει ἀξίες, πού χρησιμεύουν ξανά γιὰ νὰ ἐξουσιάζουν τὴν ἐργασία του καὶ γιὰ νὰ παράγονται μὲ τὴν ἐργασία του καινούργιες ἀξίες» (*Karl Marx*: «Lohnarbeit und Kapital», στὴ «Neue Rheinische Zeitung», ἀριθ. φύλλου 266, 7 τοῦ Ἀπριλίου 1849). Τὰ ἄρθρα πού δημοσιεύτηκαν μ' αὐτὸ τὸν τίτλο [«Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο»] στὴ «Neue Rheinische Zeitung» [«Νέα Ἑφημερίδα τοῦ Ρήνου»] εἶναι ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ μαθήματα πού ἔκανα τὸ 1847 πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα στό γερμανικὸ ἐργατικὸ σύλλογο τῶν Βυρζελλῶν καὶ πού ἡ δημοσίευσή τους διακόπηκε ἀπὸ τὴν ἑπανάστασι τοῦ Φλεβάρη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΣΕ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΚΛΙΜΑΚΑ. ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ
ΙΔΙΟΧΤΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕ ΝΟΜΟΥΣ
ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗΣ.

Στά προηγούμενα κεφάλαια είδαμε πώς από τό κεφάλαιο γεννιέται ή υπεραξία, τώρα θά δοῦμε πώς από τήν υπεραξία γεννιέται τό κεφάλαιο. Ἡ χρησιμοποίηση υπεραξίας σάν κεφάλαιο ἢ ἡ ξαναμετατροπή υπεραξίας σέ κεφάλαιο ὀνομάζεται συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου²¹.

Ἄς ἐξετάσουμε αὐτό τό προτσές πρῶτα ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἓνας ἐργοστασιάρχης νηματοργίας ἔχει προκαταβάλει λχ. ἓνα κεφάλαιο 10 000 λιρ. στ., κι ἀπ' αὐτά διάθεσε τά τέσσερα πέμπτα γιά μπαμπάκι, μηχανήματα κλπ. καί τό τελευταῖο πέμπτο γιά μισθοῦς. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι παράγει 240 000 λίβρες νῆμα τό χρόνο, ἀξίας 12 000 λιρ. στ. Μέ 100% ποσοστό υπεραξίας, ἡ υπεραξία περιέχεται στό ὑπερπροϊόν ἢ καθαρό προϊόν πού ἀποτελεῖται ἀπό 40 000 λίβρες νῆμα, δηλ. στό ἓνα ἕκτο τοῦ ἀκαθάριστον προϊόντος, καί ἔχει ἀξία 2000 λιρ. στ. πού θά πραγματοποιηθεῖ μέ τήν πούληση. Ἐνα ποσό ἀξίας 2000 λιρ. στ. εἶναι ἓνα ποσό ἀξίας 2000 λιρ. στ. Οὔτε ἀπό τή μυρωδιά, οὔτε ἀπό τήν ὄψη αὐτοῦ τοῦ χρήματος μπορεῖ νά καταλάβει κανεῖς ὅτι πρόκειται γιά υπεραξία. Ὁ χαρακτήρας μιᾶς ἀξίας σάν υπεραξίας δείχνει τό πώς ἡ ἀξία αὐτή περιῆλθε στά χέρια ἐκείνου πού τήν ιδιοποιεῖται, ὁμῶς διόλου δέν ἀλλάζει τή φύση τῆς ἀξίας ἢ τοῦ χρήματος.

Γιά νά μετατρέψει λοιπόν ὁ ἐργοστασιάρχης νηματοργίας σέ κεφάλαιο τό καινούργιο πρόσθετο ποσό τῶν 2000 λιρ. στ. θά χρειαστεῖ νά προκαταβάλει—ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὄροι μένουν ἴδιοι—τά τέσσερα πέμπτα του γιά τήν ἀγορά μπαμπακιοῦ κλπ. καί τό ἓνα πέμπτο γιά τήν ἀγορά νέων ἐργατῶν κλωστουργῶν. Οἱ ἐργάτες αὐτοί θά βροῦν στήν ἀγορά τά μέσα συντήρησης πού τήν ἀξία τους τούς τήν ἔχει προκαταβάλει ὁ ἐργοστασιάρχης. Ὑστερα ἀπ' αὐτό, τό νέο

κεφάλαιο τῶν 2000 λιρ. στ. λειτουργεῖ στό νηματοργεῖο καί ἀποφέρει μέ τή σειρά του μιάν υπεραξία 400 λιρῶν.

Ἡ κεφαλαιακή ἀξία εἶχε ἀρχικά προκαταβληθεῖ μέ χρηματική μορφή ἀντίθετα ἢ υπεραξία ὑπάρχει ἀπό τήν ἀρχή σάν ἀξία ἑνός μέρους τοῦ ἀκαθάριστον προϊόντος. Ἄν αὐτό τό προϊόν πωληθεῖ, δηλ. ἂν μετατραπῇ σέ χρήμα, τότε ἡ κεφαλαιακή ἀξία ξαναποχτάει τήν ἀρχική της μορφή, ἐνῶ ἡ υπεραξία ἀλλάζει τόν ἀρχικό τρόπο ὑπαρξῆς της. Ἀπό τή στιγμή αὐτή ὁμῶς καί ἡ κεφαλαιακή ἀξία καί ἡ υπεραξία εἶναι χρηματικά ποσά καί ἡ ξαναμετατροπή τους σέ κεφάλαιο συντελεῖται μέ τόν ἴδιο ἐντελῶς τρόπο. Καί τό ἓνα καί τό ἄλλο τά τοποθετεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης στήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων, πού τοῦ δίνουν τή δυνατότητα νά ξαναρχίσει τήν παραγωγή τοῦ εἰδους του, καί μάλιστα αὐτή τή φορὰ σέ διευρυμένη κλίμακα. Γιά ν' ἀγοράσει ὁμῶς αὐτά τά ἐμπορεύματα πρέπει νά τά βρεῖ στήν ἀγορά.

Τά δικά του νήματα κυκλοφοροῦν μόνο γιατί φέρνει στήν ἀγορά τό χρονιάτικο προϊόν του, ὅπως κάνουν μέ τά ἐμπορεύματά τους καί ὅλοι οἱ ἄλλοι κεφαλαιοκράτες. Προτοῦ ὁμῶς αὐτά ἐρθοῦν στήν ἀγορά ὑπῆρχαν κιόλας μέσα στό χρονιάτικο προϊόν, δηλ. στή συνολική μάζα τῶν κάθε λογῆς ἀντικειμένων, στά ὁποῖα μετατρέπεται στήν πορεία τοῦ ἔτους ὅλη ἡ μάζα τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαίων ἢ τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, ἀπό τό ὁποῖο κάθε ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης ἔχει στό χέρι μόνο ἓνα πολλοστημόριο. Τά προστές πού συντελοῦνται στήν ἀγορά πραγματοποιοῦν μόνο τή μεταβίβαση τῶν ξεχωριστῶν συστατικῶν μερῶν τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς, τά στέλνουν ἀπό τό ἓνα χέρι στό ἄλλο, δέν μποροῦν ὁμῶς οὔτε νά μεγαλώσουν τή συνολική χρονιάτικη παραγωγή, οὔτε ν' ἀλλάξουν τή φύση τῶν παραγμένων ἀντικειμένων. Ἐπομένως, τό πῶς θά χρησιμοποιοῦνται τό χρονιάτικο συνολικό προϊόν ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἴδια του τή σύνθεση, σέ καμιά ὁμῶς περίπτωση ἀπό τήν κυκλοφορία.

Πρῶτα πρέπει ἡ χρονιάτικη παραγωγή νά δόσει ὅλα ἐκεῖνα τ' ἀντικείμενα (ἀξίες χρήσης) πού εἶναι κατάλληλα γιά ν' ἀναπληρώσουν τά ἐμπράγματα συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου πού ἔχουν καταναλωθεῖ στή διάρκεια τῆς χρονιάς. Ἀμα ἀφαιρεθοῦν αὐτά ἀπομένει τό καθαρό προϊόν ἢ τό ὑπερπροϊόν, πού περιέχει τήν υπεραξία. Καί ἀπό τί ἀποτελεῖται αὐτό τό ὑπερπροϊόν; Μήπως ἀπό πράγματα πού προσορῶνται νά ικανοποιήσουν τίς ἀνάγκες καί τά γούστα τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἐπομένως ἀπό πράγματα πού πάνε στήν κατανάλωσή τους; Ἄν ἦταν μόνον αὐτό, τότε ἡ υπεραξία θά διασπαθιζόταν ὥς τήν τελευταία δεκάρα καί θά εἶχαμε μόνο ἀπλή ἀναπαραγωγή.

Γιά νά συσσωρεύεις, πρέπει νά μετατρέπεις ἓνα μέρος τοῦ ὑπερπροϊόντος σέ κεφάλαιο. Χωρίς θαύματα ὁμῶς δέν μπορεῖς νά μετατρέψεις σέ κεφάλαιο παρὰ μόνο τέτια πράγματα πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν στό προτσές τῆς δουλειᾶς, δηλ. μέσα παραγωγῆς καί ἄκόμα πράγματα πού μ' αὐτά μπορεῖ νά συντηρεῖται ὁ ἐργάτης, δηλ.

²¹ «Συσσώρευση κεφαλαίου: Ἡ χρησιμοποίηση ἑνός μέρους τοῦ εισοδήματος σάν κεφάλαιο» (*Malthus: «Definitions in Political Economy»*, ἔκδ. Caze-nove, σελ. 11). «Μετατροπή εισοδήματος σέ κεφάλαιο» (*Malthus: «Principles of Political Economy»*, 2η ἔκδ., London 1836, σελ. 320).

μέσα συντήρησης. Συνεπώς, ένα μέρος της χρονιάτικης υπερεργασίας πρέπει να έχει χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή πρόσθετων μέσων παραγωγής και συντήρησης, πάνω από τις ποσότητες που απαιτούνται για την αναπλήρωση του προκαταβλημένου κεφαλαίου. Μέ δυο λόγια, η υπεραξία είναι μετατρέψιμη σε κεφάλαιο μόνον επειδή τό υπερπροϊόν, που η υπεραξία αποτελεί την αξία του, περιέχει κιόλας τα εμπράγματα συστατικά μέρη ενός νέου κεφαλαίου^{21α}.

Για να βάλει όμως η τάξη των κεφαλαιοκρατών αυτά τα συστατικά μέρη να λειτουργήσουν πραγματικά σαν κεφάλαιο, χρειάζεται να προσθέτει εργασία. "Αν δεν πρόκειται ν' αυξήσει έκτατικά ή έντατικά ή εκμετάλλευση των ήδη απασχολούμενων εργατών, πρέπει να προσληφθούν πρόσθετες εργατικές δυνάμεις. Και γι' αυτό επίσης έχει φροντίσει ο μηχανισμός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, αναπαράγοντας την εργατική τάξη σαν τάξη εξαρτημένη από το μισθό της εργασίας, που ο συνηθισμένος μισθός της επαρκεί όχι μόνο για να εξασφαλίσει τη συντήρησή της, μιά και την αριθμητική της αύξησης. "Αρκεί στά πρόσθετα μέσα παραγωγής που περιέχονται κιόλας στη χρονιάτικη παραγωγή τό κεφάλαιο να προσαρτήσκει τις πρόσθετες εργατικές δυνάμεις διάφορων ηλικιών που του προσφέρει κάθε χρόνο η εργατική τάξη, και έχει έτοιμη τη μετατροπή της υπεραξίας σε κεφάλαιο. "Αν ξεταστεί συγκεκριμένα, η συσσώρευση ανάλυται σε αναπαραγωγή του κεφαλαίου κατά προοδευτική κλίμακα. "Αλλάζει η κυκλική κίνηση της άπλης αναπαραγωγής και μετατρέπεται, σύμφωνα με την έκφραση του Σισμόντι, σε σπειροειδή γραμμή^{21β}.

"Ας γυρίσουμε τώρα στο παράδειγμά μας. Παλιά η ιστορία. "Ο "Αβραάμ εγέννησε τόν "Ισαάκ, ο "Ισαάκ εγέννησε τόν "Ιακώβ κλπ. Τό αρχικό κεφάλαιο των 10 000 λιρ. στ. φέρνει μιάν υπεραξία 2000 λιρ. στ. πού κεφαλαιοποιείται. Τό νέο κεφάλαιο των 2000 λιρ. στ. φέρνει μιάν υπεραξία 400 λιρ. στ., πού επίσης με τη σειρά της κεφαλαιοποιείται, δηλ. μετατρέπεται σε δεύτερο πρόσθετο κεφάλαιο πού φέρνει καινούργια υπεραξία 80 λιρ. στ. κ.ο.κ.

Δέν παίρνουμε εδώ υπόψη τό μέρος της υπεραξίας πού τό καταναλώνει ο κεφαλαιοκράτης. Για την ώρα μάς είναι επίσης αδιάφορο αν τά πρόσθετα κεφάλαια προσθέτονται στο αρχικό κεφάλαιο ή αν αποχωρίζονται απ' αυτό για ν' αξιοποιηθούν αυτοτελώς, αν δηλ. τά χρησιμοποιεί ο ίδιος κεφαλαιοκράτης πού τά έχει συσσωρεύσει, ή αν τά μεταβιβάζει σε άλλους. Δέν πρέπει μόνο να ξεχνάμε ότι δίπλα

^{21α} "Εδώ κάνουμε αφαίρεση από τό εξαγωγικό εμπόριο, πού μ' αυτό ένα έθνος μπορεί να μετατρέψει είδη πολυτελείας σε μέσα παραγωγής και συντήρησης και αντίστροφα. Για να συλλάβουμε τό αντίθετο πού εξετάζουμε στην καθαρότητά του, έλεύθερο από δευτερεύοντα περιστατικά πού τό θολώνουν, πρέπει να δούμε εδώ ολόκληρο τόν εμπορικό κόσμο σαν ένα έθνος και να προϋποθέσουμε πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή είχε στερεωθεί παντού και έχει κατακτήσει όλους τούς βιομηχανικούς κλάδους.

^{21β} "Η ανάλυση της συσσώρευσης από τόν Σισμόντι κάνει τό μεγάλο λάθος ν' άρκεϊται πάρα πολύ στη φράση «μετατροπή εισοδήματος σε κεφάλαιο», χωρίς να διερευνάει τούς βλκικούς όρους αυτής της πράξης.

στά νεοσχηματισμένα κεφάλαια τό αρχικό κεφάλαιο εξακολουθεί ν' αναπαράγεται και να παράγει υπεραξία, και ότι τό ίδιο ισχύει για κάθε συσσωρευμένο κεφάλαιο σχετικά με τό παραγμένο απ' αυτό πρόσθετο κεφάλαιο.

Τό αρχικό κεφάλαιο σχηματίστηκε με την προκαταβολή 10 000 λιρών στεργλινών. Πού τίς βοήκε ο κάτοχός τους; Με τη δική του εργασία και με την εργασία των πατεράδων του! μάς απαντούν με μιά φωνή οι εκπρόσωποι της πολιτικής οικονομίας^{21γ}, και η υπόθεσή τους αυτή φαίνεται πράγματι να είναι η μοναδική πού συμφωνάει με τούς νόμους της εμπορευματικής παραγωγής.

Τελείως διαφορετικά έχουν τά πράγματα σχετικά με τό πρόσθετο κεφάλαιο των 2000 λιρ. στ. Τό προτσές της γέννησής του τό γνωρίζουμε με όλη την ακρίβεια. Είναι κεφαλαιοποιημένη υπεραξία. "Από καταγωγής δέν περιέχει ούτε ένα άτομο αξίας πού να μήν προέρχεται από απλήρωτη ξένη εργασία. Τά μέσα παραγωγής στά όποια προσαρτίζεται η πρόσθετη εργατική δύναμη, καθώς και τά μέσα συντήρησης με τά όποια συντηρείται, δέν είναι παρά συστατικά μέρη του υπερπροϊόντος, του φόρου, πού η τάξη των κεφαλαιοκρατών αποσπάει κάθε χρόνο από την εργατική τάξη. "Αν η τάξη των κεφαλαιοκρατών αγοράζει με ένα μέρος αυτού του φόρου πρόσθετη εργασία από την εργατική τάξη, πληρώνοντας έστω ολόκληρη την τιμή της, έτσι πού ισοδύναμο ν' ανταλλάσσεται με ισοδύναμο, εξακολουθεί όστόσο να υπάρχει η παλιά μέθοδος του κατακτητή πού αγοράζει από τούς ήττημένους εμπορεύματα και τά πληρώνει με τά δικά τους χρήματα, με τά χρήματα πού τούς έχει ληστέψει.

"Αν τό πρόσθετο κεφάλαιο απασχολεί τόν ίδιο τόν παραγωγό του, τότε ο παραγωγός αυτός πρέπει, πρώτο, να εξακολουθεί να αξιοποιεί τό αρχικό κεφάλαιο, και επιπλέον να ξαναγοράζει τό προϊόν της προηγούμενης εργασίας του με περισσότερη εργασία απ' ό,τι έχει κοτίσει. "Αν τό δούμε αυτό σαν συναλλαγή ανάμεσα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών και στην εργατική τάξη, δέν αλλάζει καθόλου η υπόθεση από τό γεγονός ότι με την απλήρωτη εργασία των ως τώρα απασχολούμενων εργατών απασχολούνται πρόσθετοι εργάτες. "Ο κεφαλαιοκράτης ίσως να μετατρέπει και τό πρόσθετο κεφάλαιο σε μιά μηχανή, πού πετάει στο δρόμο τόν παραγωγό του πρόσθετου κεφαλαίου και τόν αντικατασταίνει μ' ένα-δυο παιδιά. Σέ όλες τις περιπτώσεις η εργατική τάξη με την υπερεργασία της τούτης της χρονιάς έχει δημιουργήσει τό κεφάλαιο πού του χρόνου θ' απασχολήσει πρόσθετη εργασία²². Να τί ονομάζουν: παραγωγή κεφαλαίου με κεφάλαιο.

"Η προϋπόθεση της συσσώρευσης του πρώτου πρόσθετου κεφα-

^{21γ} "Η πρωταρχική εργασία στην όποια τό κεφάλαιό του χροστούσε τη γέννησή του» (Sismondi: «Nouveaux Principes d' Economie Politique», έκδ. Paris, τόμ. I, σελ. 109).

²² "Η εργασία δημιουργεί τό κεφάλαιο, προτού τό κεφάλαιο χρησιμοποιήσει την εργασία» («Labour creates capital, before capital employs labour») (E. G. Wakefield: «England and America», London 1833, τόμ. II, σελ. 110).

λαίου τῶν 2000 λίρ. στ. ἦταν ἓνα ποσό ἀξίας 10000 λίρ. στ. πού τότε προκαταβάλλει ὁ κεφαλαιοκράτης καί πού τοῦ ἀνῆκε χάρη στήν «ἀρχική ἐργασία» του. Ἀντίθετα, ἡ προϋπόθεσι τοῦ δευτέρου πρόσθετου κεφαλαίου τῶν 400 λίρ. στ. δέν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρὰ ἡ προηγηθεῖσα συσσώρευση τοῦ πρώτου πρόσθετου κεφαλαίου, τῶν 2000 λίρ. στ., πού οἱ 400 αὐτές λίρ. στ. εἶναι ἡ κεφαλαιοποιημένη ὑπεραξία του. Ἡ ἰδιοκτησία σέ παρωχημένη ἀπλήρωτη ἐργασία παρουσιάζεται τώρα σάν ὁ μοναδικός ὅρος γιά τή σημερινή ἰδιοποίηση ζωντανῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας σέ διαρκῶς αὐξανόμενη ἔκταση. Ὅσο περισσότερα ἔχει συσσωρεύσει ὁ κεφαλαιοκράτης, τόσο περισσότερα μπορεῖ νά συσσωρεύει.

Ἐφόσον ἡ ὑπεραξία, ἀπό τήν ὁποία ἀποτελεῖται τό πρόσθετο κεφάλαιο ἀριθ. I, ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀγορᾶς τῆς ἐργατικῆς δύναμης μέ ἓνα μέρος τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου, ἀγορᾶς πού ἔγινε σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τῆς ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαγῆς καί πού, ἅμα τὴν ἐξετάσουμε ἀπὸ νομική ἀποψη, δέν προϋποθέτει παρὰ μόνο νά διαθέτει ὁ ἐργάτης ἐλεύθερα τίς δικές του ἱκανότητες, καί ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος ἢ τῶν ἐμπορευμάτων νά διαθέτει ἐλεύθερα τίς ἀξίες πού τοῦ ἀνήκουν· ἐφόσον τό πρόσθετο κεφάλαιο ἀριθ. II κλπ. εἶναι ἀπλῶς ἀποτέλεσμα τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου ἀριθ. I, δηλαδή συνέπεια τῆς πρώτης ἐκείνης σχέσης ἐφόσον κάθε ξεχωριστὴ συναλλαγὴ γίνεται διαρκῶς σύμφωνα μέ τὸ νόμο τῆς ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαγῆς, δηλ. ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγοράζει πάντα τὴν ἐργατικὴ δύναμη καί ὁ ἐργάτης πάντα τὴν πούλαει—καί ὑποθέτουμε μάλιστα ὅτι τὴν ἀγοράζει στήν πραγματικὴ τῆς ἀξίας—εἶναι φανερό πὼς ὁ νόμος τῆς ἰδιοποίησης ἢ ὁ νόμος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πού στηρίζεται στήν ἐμπορευματικὴ παραγωγή καί τὴν ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία μετατρέπεται σὸ κατευθεῖαν ἀντίθετό του, χάρη στὴ δική του, ἑσωτερικὴ, ἀναπόφευκτη διαλεκτικὴ. Ἡ ἀνταλλαγὴ ἰσοδυνάμων, πού παρουσιάστηκε σάν ἡ ἀρχικὴ πράξι, ἔχει ὑποστεί τέτια ἀλλαγὴ, πού μόνο κατ' ἐπίφραση γίνεται ἀνταλλαγὴ, πρῶτο, γιατί τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἀνταλλάσσεται μέ ἐργατικὴ δύναμη ἀποτελεῖ τό ἴδιο μονάχα ἓνα μέρος τοῦ προϊόντος ξένης ἐργασίας πού τό ἔχουν ἰδιοποιηθεῖ χωρὶς νά καταβάλλουν ἑναντι ἓνα ἰσοδύναμο καί, δεύτερο, γιατί ὁ παραγωγός του, ὁ ἐργάτης, δέν ὀφείλει ἀπλῶς νά τό ἀναπληρώσει, μὰ ὀφείλει νά τό ἀναπληρώσει μαζὶ καί μέ ἓνα πρόσθετο προϊόν. Ὡστε ἡ σχέση τῆς ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σὸν κεφαλαιοκράτη καί τὸν ἐργάτη γίνεται μονάχα μιὰ ἔκφραση πού ἀνήκει σὸ προτσές κυκλοφορίας, ἀπλή μορφή, ξένη πρὸς τό ἴδιο τό περιεχόμενο καί πού μόνο τό συγκαλύπτει. Ἡ διαρκὴς ἀγορὰ καί πούλησις τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἡ μορφή. Τό περιεχόμενο εἶναι πὼς ὁ κεφαλαιοκράτης ἀνταλλάσσει διαρκῶς ἓνα μέρος τῆς ἀντικειμενοποιημένης πιά ξένης ἐργασίας, πού τὴν ἰδιοποιεῖται ἀκατάπαυτα χωρὶς νά καταβάλλει ἑναντι ἓνα ἰσοδύναμο, μέ μιὰ μεγαλύτερη ποσότητα ζωντανῆς ξένης ἐργασίας. Στὴν ἀρχὴ τό δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας μᾶς φαινόταν ὅτι στηρίζεται στήν ἐργασία τοῦ ἴδιου τοῦ ἰδιοκτήτη. Τουλᾶχιστον ἔπρεπε νά ἰσχύει αὐτὴ ἡ ὑπόθεσι, ἐπειδὴ στήν

ἀγορὰ ἀντικρύζονται μόνο ἰσότιμοι κάτοχοι ἐμπορευμάτων, ἐνῶ τό μέσο γιά νά ἰδιοποιηθεῖ κανεὶς ξένο ἐμπόρευμα εἶναι μόνο νά ἐκποιήσῃ τό δικό του ἐμπόρευμα, καί τό ἐμπόρευμα αὐτό μπορεῖ νά τό δημιουργήσῃ μόνο μέ ἐργασία. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κεφαλαιοκράτη ἡ ἰδιοκτησία ἐμφανίζεται τώρα σάν τό δικαίωμα νά ἰδιοποιεῖται ξένη ἀπλήρωτη ἐργασία ἢ τό προϊόν τῆς, καί ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐργάτη σάν ἀδυναμία νά ἰδιοποιεῖται τό ἴδιο τό δικό του τό προϊόν. Ὁ χωρισμός τῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τὴν ἐργασία γίνεται ἡ ἀναγκαία συνέπεια ἐνός νόμου, πού ὅπως φαίνεται ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ταυτότητά τους²⁸.

Ὅσο λοιπὸν καὶ ἂν ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος ἰδιοποίησης φαίνεται νά χτυπάει κατὰμουτρα τοὺς ἀρχικοὺς νόμους τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ὁ τρόπος αὐτός δέν προκύπτει ὥστόσο καθόλου ἀπὸ τὴν καταπάτησι, ἀλλ' ἀπεναντίας ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν νόμων. Μιὰ σύντομη ἀνασκόπησις τῆς διαδοχικῆς σειρᾶς τῶν φάσεων τῆς κίνησις, πού τέρμας τῆς εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατικὴ συσσώρευσις, θὰ μᾶς τό δείξῃ αὐτὸ καθαρά γιά μιὰ ἀκόμα φορὰ.

Πρῶτα εἶδαμε πὼς ἡ ἀρχικὴ μετατροπὴ ἐνός ποσοῦ ἀξίας σέ κεφάλαιο συντελέστηκε ἀπολύτως σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς. Ὁ ἓνας συμβαλλόμενος πούλαει τὴν ἐργατικὴ του δύναμη, ὁ ἄλλος τὴν ἀγοράζει. Ὁ πρῶτος εἰσπράττει τὴν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματός του, πού ἡ ἀξία χρήσεώς του—ἡ ἐργασία—ἐκποιεῖται καί μεταβιβάζεται ἔτσι σὸ δεύτερο. Ὁ δεύτερος μετατρέπεται τώρα μέσα παραγωγῆς, πού τοῦ ἀνήκουν πιά, μέ τὴ βοήθειαν ἐργασίας, πού ἐπίσης τοῦ ἀνήκει, σέ καινούργιο προϊόν, πού ἐπίσης τοῦ ἀνήκει δικαιοματικά.

Ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ προϊόντος περικλείνει: πρῶτο τὴν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν. Ἡ ὠφέλιμη ἐργασία δέν μπορεῖ νά καταναλώσῃ αὐτὰ τὰ μέσα παραγωγῆς χωρὶς νά μεταβιβάσῃ ταυτόχρονα τὴν ἀξία τους σὸ νέο προϊόν. Γιά νά μπορεῖ ὅμως ἡ ἐργατικὴ δύναμη νά πούλιεται πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά παρέχει ὠφέλιμη ἐργασία σὸ βιομηχανικὸ κλάδο πού πρόκειται νά χρησιμοποιηθεῖ.

Ἡ ἀξία τοῦ νέου προϊόντος περικλείνει ἀκόμα: τό ἰσοδύναμο τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί μιὰ ὑπεραξία. Καί μάλιστα αὐτό γίνεται. Ἐπειδὴ ἡ ἐργατικὴ δύναμη πού πούληθηκε γιά ἓνα ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα, γιά μιὰ μέρα, μιὰ ἐβδομάδα κλπ. ἔχει μικρότερη ἀξία ἀπὸ τὴν ἀξία πού δημιουργεῖ ἡ χρῆσις τῆς σὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα. Ὁ ἐργάτης ὅμως ἔχει πιά πληρωθεῖ τὴν ἀνταλλαχτικὴ ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης καὶ ἔχει ἔτσι ἐκποιήσῃ τὴν ἀξία τῆς χρήσεως, ὅπως γίνεται σέ κάθε ἀγορὰ καί πούλησις.

Τό γεγονός ὅτι τό εἰδικὸ αὐτό ἐμπόρευμα, ἡ ἐργατικὴ δύναμη,

²⁸ Ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαιοκράτη σὸ ξένο προϊόν δουλιᾶς «εἶναι αὐστηρὴ συνέπεια τοῦ νόμου τῆς ἰδιοποίησης πού θεμελιωδὴ του ἀρχὴ ἦταν, ἀντίθετα, ὁ ἀποκλειστικὸς τίτλος ἰδιοκτησίας κάθε ἐργαζομένου σὸ προϊόν τῆς δικῆς του ἐργασίας» (Cherbuliez: «Richesse ou Pauvreté», Paris 1841, σελ. 58, ὅπου ὥστόσο δέν ἀναπτύσσεται σωστά ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ μετατροπὴ).

έχει την ιδιόζουσα αξία χρήσης νά παρέχει εργασία, δηλ. νά δημιουργεί αξία, δέν μπορεί νά θίξει τό γενικό νόμο τής εμπορευματικής παραγωγής. "Αν λοιπόν τό ποσό αξίας πού προκαταβλήθηκε σέ μισθό δέν τό ξαναβρίσκουμε άπλώς στό προϊόν, άλλα τό βρίσκουμε αύξη-μένο κατά μιá υπεραξία, αυτό δέν προέρχεται από τήν εξαπάτηση του πωλητή, πού έχει άλλωστε εισπράξει τήν αξία του εμπορεύματός του, μά από τήν κατανάλωση αυτού του εμπορεύματος από τόν αγοραστή.

Ο νόμος τής ανταλλαγής καθορίζει ισότητα μόνο γιά τίς ανταλλαχτικές αξίες τών εμπορευμάτων πού ανταλλάσσονται άμοιβαία. Προϋποθέτει μάλιστα εξαρχής ότι πρέπει νά διαφέρουν οι αξίες χρήσης τους καί δέν έχει άπολύτως καμιά σχέση μέ τήν κατανάλωσή τους πού άρχίζει μόνο αφού έχει κλειστεί καί συντελεστεί ή εμπορική πράξη.

Η άρχική μετατροπή του χρήματος σέ κεφάλαιο συντελείται λοιπόν σέ άπόλυτη συμφωνία μέ τούς οικονομικούς νόμους τής εμπορευματικής παραγωγής καί μέ τό δικαίωμα ιδιοκτησίας πού άπορρέει απ' αυτούς. Καί όμως έχει σάν άποτέλεσμα :

- 1) τό προϊόν ν' άνήκει στόν κεφαλαιοκράτη καί όχι στόν εργάτη·
- 2) ή αξία αυτού του προϊόντος νά περιλαμβάνει, εκτός από τήν αξία του προκαταβλημένου κεφαλαίου, καί μιάν αξία πού στόν εργάτη στοίχισε εργασία, στόν κεφαλαιοκράτη όμως δέ στοίχισε τίποτα καί πού παρ' όλα αυτά γίνεται νόμιμη ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη·
- 3) ό εργάτης νά διατηρεί τήν εργατική του δύναμη καί νά μπορεί νά τήν ξαναπουλάει έφόσο βρίσκει αγοραστή.

Η άλλη άναπαραγωγή είναι ή περιοδική μόνον επανάληψη αυτής τής πρώτης πράξης· κάθε φορά ξαναμετατρέπεται χρήμα σέ κεφάλαιο. Ο νόμος λοιπόν δέν παραβιάζεται, απεναντίας άποχτάει μόνο τή δυνατότητα νά δρά διαρκώς. «Πολλές διαδοχικές πράξεις ανταλλαγής μετατρέπουν άπλούστατα τήν τελευταία πράξη σέ έκπρόσωπο τής πρώτης». (*Sismondi*: «Nouveaux Principes d' Economie Politique», τόμ. I, σελ. 70).

Καί όμως είδαμε πώς ή άπλή άναπαραγωγή άρκεί γιά νά δώσει τελείως διαφορετικό χαρακτήρα σ' αυτή τήν πρώτη πράξη, έφόσον τήν ξεετάσαμε σάν μεμονωμένο πρoτoς. «Απ' αυτούς πού μοιράζονται τό εθνικό εισόδημα οι πρώτοι (οί εργάτες) άποχοτούν κάθε χρόνο μέ καινούργια εργασία ένα καινούργιο δικαίωμα σ' αυτό, οι δεύτεροι (οί κεφαλαιοκράτες) έχουν άποχτήσει από τά πριν μόνιμο δικαίωμα σ' αυτό μέ μιá άρχική εργασία» (στό ίδιο, σελ. 111). Όπως είναι γνωστό ό τομέας τής εργασίας δέν είναι ό μόνος όπου τά πρωτοτόκια κάνουν θαύματα.

Η υπόθεση δέν αλλάζει αν ή άπλή άναπαραγωγή αντικατασταθεί από τήν άναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα, από τή συσσώρευση. Στην πρώτη ό κεφαλαιοκράτης τρώει όλη τήν υπεραξία, στη δεύτερη άποδείχνει τίς άρετές του σάν άστος, καταναλώνοντας μονάχα ένα μέρος τής υπεραξίας καί μετατρέποντας τό υπόλοιπο σέ χρήμα.

Η υπεραξία είναι δική του ιδιοκτησία, ποτέ δέν άνήκει σέ άλλον. Όταν τήν προκαταβάλλει στην παραγωγή, κάνει προκαταβολές από τά

δικά του χρήματα άκριβώς όπως είχε κάνει τήν ήμέρα πού πρωτοπάτησε στην αγορά. Τό γεγονός ότι τούτη τή φορά τά χρήματα αυτά προέρχονται από τήν άπλήρωτη εργασία τών εργατών του δέν αλλάζει τίποτα άπολύτως στην υπόθεση. "Αν ό εργάτης Β μισθώνεται μέ τήν υπεραξία πού έχει παραγάγει ό εργάτης Α, πρώτο, ό Α παρήγαγε αυτή τήν υπεραξία χωρίς νά του έχουν κόψει ούτε μιá πεντάρα από τή δίκαιη τιμή του εμπορεύματός του, καί, δεύτερο, ή υπόθεση αυτή δέν άφορā καθόλου τόν Β. Αυτό πού ζητάει ό Β καί πού έχει δικαίωμα νά τό ζητάει είναι νά του πληρώνει ό κεφαλαιοκράτης τήν αξία τής εργατικής του δύναμης. «Καί οι δύο βγήκαν κερδισμένοι· ό εργάτης, γιατί του προκατάβαλαν τούς καρπούς τής εργασίας του (θάπρεπε νά πεί: τήν άπλήρωτη εργασία άλλων εργατών), προτού νάχει γίνει (θάπρεπε νά πεί: προτού φέρει τούς καρπούς της)· ό έπιχειρηματίας (le maître), γιατί ή εργασία αυτού του εργάτη αξίζει περισσότερο από τό μισθό του» (θάπρεπε νά πεί: παρήγαγε περισσότερη αξία από τήν αξία του μισθού του) (*Sismondi*, στό ίδιο, σελ. 135).

Φυσικά, ή υπόθεση παρουσιάζεται ολότελα διαφορετικά, αν ξεετάσουμε τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή στην ακατάπαυτη ροή τής ανανέωσής της καί αντί του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη καί του μεμονωμένου εργάτη πάρουμε υπόψη τό σύνολο, τήν τάξη τών κεφαλαιοκρατών καί άπέναντί της τήν εργατική τάξη. Έτσι όμως θά χρησιμοποιούσαμε ένα κριτήριο τελείως ξένο προς τήν εμπορευματική παραγωγή.

Στην εμπορευματική παραγωγή άντικρύζονται μόνο πωλητές καί αγοραστές, ανεξάρτητοι ό ένας από τόν άλλο. Οι άμοιβαίες τους σχέσεις διακόπτονται ή μέρα λήξης του συμβολαίου πού έκλεισαν μεταξύ τους. "Αν ή συνάλλαγή επαναληφθεί, αυτό γίνεται έξαιτίας ενός καινούργιου συμβολαίου, πού δέν έχει καμιά σχέση μέ τό προηγούμενο καί πού μόνο τυχαία μπορεί νά ξανασμίξει τόν ίδιο αγοραστή μέ τόν ίδιο πωλητή.

"Αν λοιπόν πρόκειται νά κρίνουμε τήν εμπορευματική παραγωγή, ή ένα φαινόμενο πού άνήκει σ' αυτήν, σύμφωνα μέ τούς δικούς της οικονομικούς νόμους, πρέπει νά ξεετάσουμε κάθε ανταλλαχτική πράξη ξεχωριστά, έξω από κάθε σχέση μέ τήν ανταλλαχτική πράξη πού προηγήθηκε, καθώς καί έξω από κάθε σχέση μέ τήν ανταλλαχτική πράξη πού τήν ακολουθεί. Καί επειδή οι άγορές καί οι πωλήσεις γίνονται μόνο ανάμεσα σέ ξεχωριστά άτομα, δέν επιτρέπεται ν' άναζητούμε σ' αυτές σχέσεις ανάμεσα σέ ολόκληρες κοινωνικές τάξεις.

Όσο μεγάλη κι αν είναι ή διαδοχική σειρά τών περιοδικών άναπαραγωγών καί τών προηγηθεισών συσσωρεύσεων πού διέτρεξε τό κεφάλαιο πού λειτουργεί σήμερα, τό κεφάλαιο αυτό διατηρεί πάντα τήν άρχική του παρθενιά. Έφόσον σέ κάθε πράξη ανταλλαγής — παρμένη χωριστά — τηρούνται οι νόμοι τής ανταλλαγής, μπορεί ό τρόπος ιδιοποίησης νά υποστεί ολόκληρωτική άνατροπή, χωρίς νά θίξει κατ'ά κάποιο τρόπο τό δικαίωμα ιδιοκτησίας πού άναποκρίνεται στην εμπορευματική παραγωγή. Αυτό τό ίδιο δικαίωμα ισχύει καί στην

κεφαλαιοκρατική περίοδο, όπου ο κοινωνικός πλούτος όλο και περισσότερο γίνεται ιδιοκτησία εκείνων που είναι σε θέση να ιδιοποιούνται πάντα από την αρχή την απλήρωτη εργασία άλλων, όπως ίσχυε και στην αρχή, τότε που το προϊόν άνηκε στον παραγωγό, και που ο παραγωγός, ανταλλάσσοντας ισοδύναμο με ισοδύναμο, μπορούσε να πλουτίζει μόνο με τη δική του εργασία.

Τό αποτέλεσμα αυτό γίνεται αναπόφευκτο από τη στιγμή που η εργατική δύναμη πουλιέται ελεύθερα σαν εμπόρευμα από τον ίδιο τον εργάτη. Μά επίσης μόνο από τη στιγμή αυτή γενικεύεται η εμπορευματική παραγωγή και γίνεται η χαρακτηριστική μορφή της παραγωγής: μόνο από τη στιγμή αυτή κάθε προϊόν παράγεται από τα πριν για την πούληση και όλος ο παραγμένος πλούτος περνάει μέσα από την κυκλοφορία. Μόνο από τη στιγμή που η μισθωτή εργασία γίνεται η βάση της εμπορευματικής παραγωγής, επιβάλλεται σ' όλη την κοινωνία η εμπορευματική παραγωγή, μά επίσης μόνο από τη στιγμή αυτή αναπτύσσει όλες τις κρυμμένες δυνάμεις της. Όταν λέμε πώς η παρεμβολή της μισθωτής εργασίας νοθεύει την εμπορευματική παραγωγή, είναι σά να λέμε πώς η εμπορευματική παραγωγή δεν πρέπει να ξελιχθεί, αν θέλει να μείνει ανόθευτη. Στόν ίδιο βαθμό που με βάση τους δικούς της εσωτερικούς νόμους η εμπορευματική παραγωγή εξελίσσεται σε κεφαλαιοκρατική παραγωγή, στόν ίδιο βαθμό οι νόμοι ιδιοκτησίας της εμπορευματικής παραγωγής μετατρέπονται σε νόμους της κεφαλαιοκρατικής ιδιοποίησης²⁴.

Είδαμε πώς ακόμα και στην απλή αναπαραγωγή όλο το προκαταβλημένο κεφάλαιο, με οποιοδήποτε τρόπο κι αν έχει αποκτηθεί, μετατρέπεται σε συσσωρευμένο κεφάλαιο ή σε κεφαλαιοποιημένη υπεραξία. Όμως μέσα στο γενικό ρεύμα της παραγωγής, κάθε αρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο μετατρέπεται γενικά σε απειροστό μέγεθος (*magnitudo evanescens* με τη μαθηματική έννοια) συγκρινόμενο με το άμεσα συσσωρευμένο κεφάλαιο, δηλ. με την υπεραξία ή το υπερ-προϊόν που έχει ξαναμετατραπεί σε κεφάλαιο, αδιάφορο αν λειτουργεί στο χέρι που τό συσσώρευσε ή σε ξένο χέρι. Γιαυτό, η πολιτική οικονομία παρασταίνει τό κεφάλαιο γενικά σαν «συσσωρευμένο πλούτο» (μεταμορφωμένη υπεραξία ή εισόδημα) «που χρησιμοποιείται ξανά για την παραγωγή υπεραξίας»²⁵, ή παρασταίνει τον κεφαλαιοκράτη

²⁴ Δεν μπορούμε λοιπόν παρά να θαυμάσουμε την κουτοπονηριά του Προυτόν, που θέλει να καταργήσει την κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία αντιπαραθέτοντας σ' αυτήν — τους αιώνιους νόμους ιδιοκτησίας της εμπορευματικής παραγωγής!

²⁵ «Τό κεφάλαιο είναι συσσωρευμένος πλούτος που χρησιμοποιείται με σκοπό τό κέρδος» (*Malibus: «Principles of Political Economy»* [σελ. 262]). «Τό κεφάλαιο... αποτελείται από πλούτο που εξοικονομήθηκε από τό εισόδημα και χρησιμοποιείται για την απόκτηση κέρδους» (*R. Jones: «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations», Hertford 1852 σελ. 16*).

σαν «κάτοχο του υπερπροϊόντος»²⁶. 'Ο ίδιος τρόπος αντίληψης έχει απλώς διαφορετική μορφή στην έκφραση που λέει πώς όλο τό υπάρχον κεφάλαιο είναι συσσωρευμένος ή κεφαλαιοποιημένος τόκος, επειδή ο τόκος είναι μονάχα κλάσμα της υπεραξίας²⁷.

2. ΛΑΘΕΜΕΝΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΚΛΙΜΑΚΑ.

Προτού προχωρήσουμε σε μερικούς πιο έπισταμένους όρισμούς της συσώρευσης ή της ξαναμετατροπής υπεραξίας σε κεφάλαιο πρέπει να βγάλουμε από τη μέση ένα διαφορούμενο που τό επινόησε η κλασική πολιτική οικονομία.

Όπως τά εμπορεύματα που μ' ένα μέρος της υπεραξίας αγοράζει ο κεφαλαιοκράτης για τό δική του κατανάλωση δέν του χρησιμεύουν σαν μέσα παραγωγής και αξιοποίησης, έτσι δέν είναι παραγωγική εργασία, ή εργασία που αγοράζει για την ικανοποίηση των φυσικών και κοινωνικών του αναγκών. Αγοράζοντας ο κεφαλαιοκράτης αυτά τά εμπορεύματα κι αυτή την εργασία, αντί να μετατρέπει την υπεραξία σε κεφάλαιο, την καταναλώνει ή την ξοδεύει σαν εισόδημα. Αντίθετα από την αντίληψη των παλιών ευγενών, που, όπως λέει σωστά ο Χέγκελ, «συνίσταται στό να καταναλώνουν, ότι υπάρχει» και ιδίως στό να κάνουν επίδειξη πολυτέλειας σε υπηρετικό προσωπικό, για την αστική πολιτική οικονομία είχε αποφασιστική σημασία ή συσώρευση του κεφαλαίου σαν πρωταρχικό χρέος του πολίτη και τό άκουραστο κήρυγμα ότι: δέν μπορεί κανείς να συσσωρεύει όταν τρώει όλόκληρο τό εισόδημά του, αντί να ξοδεύει ένα μεγάλο μέρος του για την απόκτηση πρόσθετων παραγωγικών εργατών, που αποφέρουν περισσότερα απ' ό,τι στοιχίζουν. Από την άλλη μεριά ή πολιτική οικονομία ήταν υποχρεωμένη να καταπολεμάει τό λαϊκή πρόληψη, που συγγεί την κεφαλαιοκρατική παραγωγή με τό θησαυρισμό²⁸ και γιαυτό νομίζει πώς συσσωρευμένος πλούτος είναι πλούτος

²⁶ «Οί κάτοχοι υπερπροϊόντος (*surplus produce*) ή κεφαλαίου» (*«The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell», London 1821*).

²⁷ «Ένα κεφάλαιο, μαζί με τούς τόκους των τόκων από κάθε μέρος του αποταμιευμένου κεφαλαίου, αυξάνει σε τέτοιο βαθμό, που όλος ο πλούτος στόν κόσμο, από τον οποίο προέρχεται τό εισόδημα, από καιρό τώρα αποτελείται μόνο από τόκους του κεφαλαίου» (*«Economist» του Λονδίνου, της 19. Ιούλη 1859*).

²⁸ «Κανένας οικονομολόγος της σημερινής εποχής δέν μπορεί με τό λέξη αποταμιεύω να έννοει τό θησαυρισμό: και άσχετα απ' αυτή τό συντομυμένη και άτελέσφορη μέθοδο δέν μπορούμε να φανταστούμε άλλη χρήση αυτής της έκφρασης σχετικά με τον εθνικό πλούτο, έκτός από τό χρήση που θα προκύψει από τό διαφορετική χρησιμοποίηση των αποταμιεύσεων, τό στηριγμένη σε μία πραγματική διάκριση ανάμεσα στα διάφορα είδη της εργασίας, που αποχτούνται με τίς αποταμιεύσεις αυτές» (*Malibus: «Principles of Political Economy», σελ. 38—39*).

πού διασώθηκε από την καταστροφή στη φυσική μορφή που υπάρχει, που αποσώθηκε δηλ. από την κατανάλωση ή και που διασώθηκε από την κυκλοφορία. Τό κλειδαμπάρωμα του χρήματος και τό τράβηγμά του από την κυκλοφορία θάταν ακριβώς τό αντίθετο της αξιοποίησης του σάν κεφαλαίου, και ή συσσώρευση εμπορευμάτων μέ την έννοια του θησαυρισμού θάταν καθαρή τρέλα^{28α}. Ή συσσώρευση εμπορευμάτων κατά μεγάλες μάζες είναι αποτέλεσμα σταματήματος στην κυκλοφορία ή αποτέλεσμα υπερπαραγωγής²⁹. Πάντως στη λαϊκή αντίληψη ορθώνεται απ' τή μιά μεριά ή εικόνα τών αγαθών που συσσωρεύονται για τήν κατανάλωση τών πλουσίων και καταναλώνονται σιγά-σιγά, κι από τήν άλλη ό σχηματισμός αποθεμάτων, ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει όλους τούς τρόπους παραγωγής και στο οποίο θά σταθούμε λίγο όταν αναλύσουμε τό προτσές της κυκλοφορίας.

Ως έδω λοιπόν ή κλασική πολιτική οικονομία έχει δικιο όταν τονίζει σάν χαρακτηριστικό στοιχείο του προτσές συσσώρευσης τήν κατανάλωση του υπερπροϊόντος από παραγωγικούς εργάτες, αντί από μη-παραγωγικούς. Μά έδω αρχίζει και ή πλάνη της. Ό Α. Σμιθ έκανε της μόδας νά παρουσιάζουν τή συσσώρευση απλώς σάν κατανάλωση του υπερπροϊόντος από παραγωγικούς εργάτες, δηλ. τήν κεφαλαιοποίηση της υπεραξίας σάν απλή μετατροπή της σε εργατική δύναμη. Άς ακούσουμε λχ. τόν Ρικάρντο: «Πρέπει νά καταλάβουμε πώς όλα τά προϊόντα μιάς χώρας καταναλώνονται ή πιο μεγάλη διαφορά έμμεσα που μπορεί νά φανταστεί κανείς συνίσταται στο άν καταναλώνονται από ανθρώπους που αναπαράγουν μιάν άλλη αξία ή από ανθρώπους που δέν τήν αναπαράγουν. Όταν λέμε ότι αποταμιεύεται εισόδημα και προστίθεται στο κεφάλαιο, έννοούμε ότι τό μέρος του εισοδήματος, για τό οποίο λένε πως προστέθηκε στο κεφάλαιο, καταναλώνεται από παραγωγικούς και όχι από μη παραγωγικούς εργάτες. Δέν υπάρχει πιο μεγάλη πλάνη από τό νά υποθέτουμε πως ένα κεφάλαιο μπορεί ν' αυξάνει μέ τή μή-κατανάλωση»³⁰. Δέν υπάρχει πιο μεγάλη πλάνη από τήν πλάνη που διατύπωσε ό Α. Σμιθ και τήν αναμάσησαν ύστερα απ' αυτόν ό Ρικάρντο και όλοι οι καποτινοί, πως «τό μέρος του εισοδήματος, για τό οποίο λένε πως προστέθηκε στο κεφάλαιο, καταναλώνεται από παραγωγικούς εργάτες». Σύμφωνα μ' αυτή τήν αντίληψη όλη ή υπεραξία που μετατρέπεται σε κεφάλαιο θά γινόταν μεταβλητό κεφάλαιο. Στην πραγματικότητα χωρίζεται, όπως και ή αρχικά προκαταβλημένη αξία, σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, σε μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη. Εργατική δύναμη

είναι ή μορφή μέ τήν οποία υπάρχει τό μεταβλητό κεφάλαιο μέσα στο προτσές της παραγωγής. Στο προτσές αυτό ή ίδια ή εργατική δύναμη καταναλώνεται από τόν κεφαλαιοκράτη. Μέ τή λειτουργία της—τήν εργασία—καταναλώνει μέσα παραγωγής. Ταυτόχρονα τό χρήμα που πληρώθηκε για τήν αγορά της εργατικής δύναμης μετατρέπεται σε μέσα συντήρησης που δέν καταναλώνονται από τήν «παραγωγική εργασία», αλλά από τόν «παραγωγικό εργάτη». Ό Α. Σμιθ μέ μιά δλότελα στραβή ανάλυση καταλήγει στο άνουσιο συμπέρασμα πως κι αν ακόμα κάθε άτομικό κεφάλαιο χωρίζεται σε σταθερό και μεταβλητό συστατικό, τό κοινωνικό κεφάλαιο αναλύεται μόνο σε μεταβλητό κεφάλαιο ή ξοδεύεται μόνο για τήν πληρωμή μισθών. Λογουχάρη, ένας ύφασματοβιομήχανος μετατρέπει 2000 λίρ. στ. σε κεφάλαιο. Ένα μέρος αυτού του χρήματος τό ξοδεύει για τή μίσθωση ύφαντουργών και τό υπόλοιπο για τήν αγορά μάλλινων νημάτων, μηχανών κλπ. Οι άνθρωποι όμως από τούς οποίους αγοράσε τά νήματα και τίς μηχανές, μέ τή σειρά τους πληρώνουν μέ ένα μέρος αυτού του χρήματος εργάτες κλπ., ώσπου και οι 2000 λίρ. στ. νάχουν ξοδευτεί για τήν πληρωμή μισθών, ή ώσπου δλόκληρο τό προϊόν που αντιπροσωπεύεται από τίς 2000 λίρ. στ. νά καταλωθεί από παραγωγικούς εργάτες. Όπως βλέπουμε: όλη ή δύναμη αυτού του έπιχειρήματος βρίσκεται στις λέξεις «κλπ.», πράγμα που μάς στέλνει από τόν Άννα στον Καϊάφα. Πραγματικά, ό Α. Σμιθ σταματάει τήν έρευνα του ακριβώς εκεί που αρχίζει ή δυσκολία της³¹.

Όσο παίρνουμε υπόψη μονάχα τή συνολική χρονιάτικη παραγωγή, κατανοούμε εύκολα τό χρονιάτικο προτσές αναπαραγωγής. Όμως όλα τά συστατικά μέρη της χρονιάτικης παραγωγής πρέπει νά πင်း στην αγορά εμπορευμάτων, και δώ αρχίζουν οι δυσκολίες. Οι κινήσεις τών ξεχωριστών κεφαλαίων και τών ατομικών εισοδημάτων διασταυρώνονται, ανακατώνονται, χάνονται μέσα σε μιά γενική μετατόπιση—στήν κυκλοφορία του κοινωνικού πλούτου—που μπερδεύει τό μάτι και βάζει στην έρευνα νά λύσει πολύ περίπλοκα προβλήματα. Στο τρίτο μέρος του Δεύτερου Βιβλίου θά δόσω τήν ανάλυση της πραγματικής αλληλουχίας.—Ή μεγάλη ύπηρεσία που πρόσφεραν οι φυσιοκράτες είναι ότι για πρώτη φορά έπιχείρησαν στο «Tableau économiqυe» τους νά δόσουν μιά εικόνα της χρονιάτικης παραγωγής μέ τή μορφή που προκύπτει από τήν κυκλοφορία³².

^{28α} «Έτσι στον Μπαλζάκ, που μελέτησε τόσο βαθιά όλες τίς αποχρώσεις της φιλαργυρίας, βλέπουμε τό γέρο τοκογλύφο Γκομπσέκ νάχει πιά ξαναμωραθεί όταν αρχίζει νά σχηματίζει θησαυρό από συσσωρευμένα εμπορεύματα.

²⁹ «Συσσώρευση εμπορευμάτων... σταμάτημα της ανταλλαγής... υπερπαραγωγή» (*Tb. Corbet: An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals*, London 1841, σελ. 104).

³⁰ *Ricardo: Principles of Political Economy*, 3η έκδ., London 1821, σελ. 163, ύποσημείωση.

³¹ Παρ' όλη τή «λογική» του ό κ. Τζ. Στ. Μίλλ πουθενά δέν ανακαλύπτει τά λάθη στην ανάλυση τών προκατόχων του, που ακόμα και μέσα στα πλαίσια του άστικου ορίζοντα φωνάζουν για διόρθωση, έστω και μόνο από τήν άποψη του ειδικού. Παντού καταγράφει μέ μαθητικό δογματισμό τίς συγχυμένες σκέψεις τών δασκάλων του. Τό ίδιο και δώ: «Άμα δούμε τό κεφάλαιο στη διάρκεια του, αναλύεται πλέρια σε μισθούς, κι αν αναπληρωθεί μέ τήν πούληση τών προϊόντων μετατρέπεται πάλι σε μισθούς».

³² Στην περιγραφή του προτσές αναπαραγωγής, επομένως και της συσσώρευσης, ό Α. Σμιθ από πολλές απόψεις, όχι μόνο δέν έκανε βήματα προς τά μπρός, μά έκανε ξεκάθαρα βήματα προς τά πίσω σε σύγκριση μέ τούς προκατόχους του, ιδίως σε σύγκριση μέ τούς φυσιοκράτες. Μέ τήν αυταπάτη του που

Ἐξ ἄλλου εἶναι αὐτονόητο πὺς ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δέν πα-
ράλειπε νά ἐκμεταλλεῖται πρὸς ὄφελος τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν
τῇ θέσει τοῦ Α. Σμῖθ: ὅτι ὅλο τό μέρος τοῦ καθαροῦ προϊόντος πού
ἔχει μετατραπεί σέ κεφάλαιο καταναλώνεται ἀπό τήν ἐργατικὴ τάξη.

3. ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΕΙΣΟΔΗΜΑ. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΓΚΡΑΤΕΙΑΣ.

Στό προηγούμενο κεφάλαιο ἐξετάσαμε τήν ὑπεραξία, ἡ τό ὑπερ-
πρόϊόν, μόνο σάν ἀτομικὸ κοντύλι κατανάλωσης τοῦ κεφαλαιοκράτη,
ἐνῶ σέ τοῦτο τό κεφάλαιο τό ἐξετάσαμε ὡς τώρα μόνο σάν κοντύλι
συσσώρευσης. Δέν εἶναι ὅμως οὔτε μόνο τό ἓνα, οὔτε μόνο τό ἄλλο,
ἀλλά καί τὰ δύο μαζί. Ἐνα μέρος τῆς ὑπεραξίας καταναλώνεται ἀπό
τόν κεφαλαιοκράτη σάν εἰσόδημα⁸³, ἓνα ἄλλο χρησιμοποιεῖται σάν κε-
φάλαιο, δηλαδή συσσωρεύεται.

Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, τό ἓνα ἀπ' αὐτά τὰ
μέρη θά εἶναι τόσο πῶς μεγάλο, ὅσο πῶς μικρό θά εἶναι τό ἄλλο. Ὅταν
υποθέσουμε πὺς ὅλοι οἱ ἄλλοι ὄροι μένουν ἀμετάβλητοι, ἡ ἀναλογία
σύμφωνα μέ τήν ὁποία συντελεῖται αὐτός ὁ χωρισμός καθορίζει τό
μέγεθος τῆς συσσώρευσης. Τό χωρισμό ὅμως αὐτό τόν κάνει ὁ ἰδιο-
κτήτης τῆς ὑπεραξίας, ὁ κεφαλαιοκράτης. Εἶναι δηλαδή πράξη τῆς
βούλησός του. Γιά τό μέρος τοῦ φόρου πού εἰσπράττει ἀπό τήν
ἐργατικὴ τάξη καί πού τό συσσωρεύει λένε πὺς τό οἰκονομῶ, ἐπειδή
δέν τό τρώει, δηλ. ἐπειδή ἀσκεῖ τῇ λειτουργία του σάν κεφαλαιοκρά-
της, μ' ἄλλα λόγια τῇ λειτουργία νά πλουτίνει.

Μόνο σάν προσωποποιημένο κεφάλαιο ἔχει ὁ κεφαλαιοκράτης
κάποια ἱστορικὴ ἀξία καί ἐκεῖνο τό ἱστορικὸ δικαίωμα ὑπαρξῆς πού,
ὅπως λέει ὁ πνευματώδης Λιχνόβσκι, «*keinen Datum nicht hat*»
[«δέν ἔχει χρονολογία»]. Μόνο στήν παροδικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ

ἀναφέρεται στό κείμενο σχετίζεται τό πραγματικὰ ἀπίστευτο δόγμα πού τό κλη-
ροδοτήσε ἐπίσης ὁ ἴδιος στήν πολιτικὴ οἰκονομία, ὅτι ἡ τιμὴ τῶν ἐμπορευμά-
των ἀποτελεῖται ἀπὸ μισθό, κέρδος (τόκο) καί γαιοπρόσοδο, δηλ. μόνο ἀπὸ
μισθό τῆς ἐργασίας καί ἀπὸ ὑπεραξία. Ξεκινώντας ἀπ' αὐτὴ τὴ βάση ὁ Στόρχ
ὁμολογεῖ τουλάχιστο μέ ἀφέλεια: «Εἶναι ἀδύνατο ν' ἀναλυθεῖ ἡ ἀναγκαῖα τι-
μὴ στὰ ἁπλά της στοιχεῖα» (*Storch: «Cours d' Economie Politique»*, ἐκδ. Πε-
τρούπολης 1815, τόμ. II, σελ. 141, ὑποσημείωση). Ὡραία οἰκονομολογικὴ ἐπι-
στήμη πού δηλώνει πὺς εἶναι ἀδύνατο ν' ἀναλυθεῖ τὴν τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων
στὰ ἀπλούστατα στοιχεῖα της! Περισσότερες λεπτομέρειες πάνω σ' αὐτό τό ζή-
τημα θά δοῦμε στό 3ο μέρος τοῦ Δεύτερου Βιβλίου καί στό 7ο μέρος τοῦ Τρι-
του Βιβλίου.

⁸³ Ὁ ἀναγνώστης θά παρατηρήσει ὅτι τῇ λέξει *Revenue* [εἰσόδημα] τῇ
χρησιμοποιοῦμε μέ διτλὴ ἔννοια, πρῶτα γιὰ νά χαρακτηρίσουμε τήν ὑπεραξία
σάν καρπὸ πού προκύπτει περιοδικὰ ἀπὸ τό κεφάλαιο, δεύτερο γιὰ νά χαρακτη-
ρίσουμε τό μέρος ἐκείνου αὐτοῦ τοῦ καρποῦ πού καταναλώνεται περιοδικὰ ἀπὸ
τόν κεφαλαιοκράτη ἡ πού προσθίζεται στό δικό του κοντύλι κατανάλωσης. Διατη-
ρῶ αὐτὴ τὴ διτλὴ ἔννοια, γιατί ταυιάζει μέ τῇ συνηθισμένη ὁρολογία τῶν ἀγ-
γλων καί γάλλων οἰκονομολόγων.

κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς περιέχεται ἡ δική του παροδικὴ
ἀναγκαιότητα. Μά γι' αὐτό ἐπίσης τό κίνητρο τῆς δράσης του δέν εἶ-
ναι ἡ ἀξία χρήσης καί ἡ κατανάλωση, μά ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία καί
ἡ αὔξησὴ της. Σάν φανατικός ὁπαδὸς ἀξιοποίησης τῆς ἀξίας
ἐξαναγκάζει ἀνελέητα τήν ἀνθρωπότητα νά παράγει γιὰ νά παράγει,
κι ἐπομένως ν' ἀναπτύξει τόσο τίς κοινωνικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις
καί νά δημιουργήσει τέτοιους ὑλικούς ὄρους τῆς παραγωγῆς, πού μό-
νον αὐτοὶ μποροῦν ν' ἀποτελέσουν τήν πραγματικὴ βάση μᾶς ἀνώ-
τερης κοινωνικῆς μορφῆς, πού θεμελιακὴ της ἀρχὴ εἶναι ἡ πλέρια κι
ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τοῦ κάθε ἀτόμου. Μόνο σάν προσωποποίηση τοῦ
κεφαλαίου ἔχει σημασία ὁ κεφαλαιοκράτης. Σ' αὐτό του τό ρόλο συμ-
μερίζεται μέ τό θησαυριστὴ τήν ἀπόλυτη τάση τοῦ πλουτισμοῦ. Αὐτό
ὅμως πού στό θησαυριστὴ ἐμφανίζεται σάν ἀτομικὴ μανία, εἶναι στὸν
κεφαλαιοκράτη ἀποτελέσμα τοῦ κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ, καί ὁ ἴδιος
δέν εἶναι παρά μόνο ἓνας ἀπὸ τοὺς τροχούς του. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀνάπτυ-
ξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μετατρέπει σέ ἀναγκαιότητα τὴ
διαρκὴ αὔξησιν τοῦ κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένο σέ μιὰ βιομη-
χανικὴ ἐπιχείρηση καί ὁ συναγωνισμός ἐπιβάλλει στὸν κάθε ἀτομικὸ
κεφαλαιοκράτη τοὺς ἐσωτερικούς νόμους τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου
παραγωγῆς σάν ἐξωτερικούς ἀναγκαστικούς νόμους. Τὸν ἀναγκάζει
ν' αὐξήσει διαρκῶς τό κεφάλαιό του γιὰ νά τό διατηρεῖ, καί μόνο
μέ προοδευτικὴ συσσώρευση μπορεῖ νά τό αὐξάνει.

Ἐφόσον λοιπὸν ἡ ζωὴ καί ἡ δράση τοῦ κεφαλαιοκράτη δέν
εἶναι παρά λειτουργία τοῦ κεφαλαίου πού στό πρόσωπό του προκί-
στηκε μέ θέληση καί συνείδηση, ὁ κεφαλαιοκράτης θεωρεῖ τὴ δική του
ἀτομικὴ κατανάλωση ἡστέια σέ βάρος τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφα-
λαίου του, ὅπως λχ. στήν ἰταλικὴ λογιστικὴ τὰ ἀτομικὰ ἔξοδα τοῦ κε-
φαλαιοκράτη καταχωροῦνται στὴ στήλῃ τῆς χρέωσης, δηλ. σάν ποσὸ πού
τύ χρωστáει ὁ κεφαλαιοκράτης στό κεφάλαιο. Ἡ συσσώρευση εἶναι κα-
τάχτηση τοῦ κόσμου τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Μαζί μέ τήν αὔξησιν τῆς
μάζας τοῦ ἐκμεταλλεομένου ἀνθρώπινου ὕλικου ἡ συσσώρευση ἐπε-
κτείνει καί τήν ἄμεση καί ἔμμεση κυριαρχία τοῦ κεφαλαιοκράτη⁸⁴.

⁸⁴ Μὲ παράδειγμα τὸν τοκογλύφο—αὐτὴ τὴν ἀπαρχαιωμένη ἀν καὶ διαρ-
κῶς ἀνανεούμενη μορφή τοῦ κεφαλαιοκράτη—ὁ Λούθηρος παρασταίνει πολὺ
ὠραία τὴν ἀρχομανία σάν στοιχεῖο τῆς τάσης πλουτισμοῦ. «Οἱ εἰδωλολάτρεις
μύθεσαν νά συμπεράνουν μέ τό λογικὸ πὺς ὁ τοκογλύφος εἶναι τέσσερις φορές
κλέφτης καί φονιάς. Ἐμεῖς ὅμως, οἱ χριστιανοί, τιμᾶμε τοὺς τοκογλύφους τόσο
πολύ, πού σχεδὸν τοὺς προσωνόμαζαμε γιὰτὶ ἔχουν χρήματα... Ὅποιος κλέβει, λη-
στεύει καί τρώει τὴν τροφὴν ἄλλου, κάνει ἐξίσου μεγάλο φόνον (ἐφόσον αὐτό
ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτόν) μέ τό φόνον πού κάνει ἐκεῖνος πού προκαλεῖ τό θάνατον ἀπὸ
τὴν πείνα ἢ τὴν ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ ἐνὸς ἄλλου. Αὐτό ὅμως κάνει ὁ τοκο-
γλύφος, κι ὥστόσο κάθετι οἶγουρα στήν πολυθρόνα του, ἐνῶ θάταν πῶς δίκαιο
νά κρέμεται στήν κρεμάλα, καί νά τὸν τρῶνε τόσα κοράκια, ὅσα φλουριά εἶχε
κλέψει, ἂν ἦταν δυνατό νάχει πάνω του τόση κρέας ὥστε τόσα κοράκια νά μπο-
ροῦν νά πάρουν τό καθένα ἀπὸ ἓνα κομμάτι. Στὸ μεταξύ κρεμᾶνε τοὺς μικροὺς
κλέφτες... Οἱ μικροὶ κλέφτες εἶναι κλεισμένοι στίς φυλακὲς, ἐνῶ οἱ μεγάλοι
γυρνᾶνε καί φαντάζουν μέσα σὸ χρυσάφι καί τό μετάξι... Δέν ἵπάρχει λοιπὸν
πῶς μεγάλος ἐλθρὸς τοῦ ἀνθρώπου στὴ γῇ (ὕστερα ἀπὸ τὸ διάβολον) ἀπὸ τό

Τό προπατορικό όμως ἁμάρτημα ἐκδηλώνεται παντοῦ. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τῆς συσσώρευσης καὶ τοῦ πλούτου παύει ὁ κεφαλαιοκράτης νὰ εἶναι ἀπλή ἐνσάρκωση τοῦ κεφαλαίου. Νιώθει μιάν «ἀνθρώπινη συγκίνηση» γιὰ τὸν ἑαυτοῦ-λὴ του, καὶ γίνεται τόσο μορφωμένος, πού κοροϊδεύει σάν πρόληψη τοῦ ἀπαρχαιωμένου θησαυριστῆ τ' ὄνειροπόλημα τοῦ ἀσκητισμοῦ. Ἐνῶ ὁ κλασικός κεφαλαιοκράτης καυτηριάζει τὴν ἀτομικὴ κατανάλω-ση σάν ἁμάρτημα σέ βάρος τῆς λειτουργίας καὶ τῆς «ἐγκρατείας» του ὑπὲρ τῆς συσσώρευσης, ὁ συγχρονισμένος κεφαλαιοκράτης εἶναι σέ θέ-ση νὰ παρουσιάσει τὴ συσσώρευση σάν «ἀπάρνηση» τοῦ ὁρμέμφυ-του τῆς ἀπόλαυσης.

«Zwei Seelen wohnen, ach! in seiner Brust,
die eine will sich von der andren trennen!»*

Στὶς ἀρχές τῆς ἱστορίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγω-γῆς—καὶ κάθε νεόπλουτος κεφαλαιοκράτης περνάει σάν ἄτομο ἀπ' αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ στάδιο—ἐπικρατοῦν σάν ἀπόλυτα πάθη ἡ τάση πλουτι-σμοῦ καὶ ἡ φιλαργυρία. Ἡ πρόοδος ὅμως τῆς κεφαλαιοκρατικῆς πα-ραγωγῆς δὲ δημιουργεῖ μόνο ἓναν καινούργιο κόσμο ἀπολαύσεων. Μὲ

φιλάργυρο καὶ τὸν τοκογλύφο, γιατί θέλει νὰναι θεὸς ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Καὶ οἱ τοῦρκοι, οἱ πολεμιστές καὶ οἱ τύραννοι εἶναι κι αὐτοὶ κακοὶ ἄνθρωποι, καὶ ὅμως εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀφήνουν τοὺς ἀνθρώπους νὰ ζοῦν καὶ νὰ ὁμολο-γοῦν ὅτι εἶναι κακοὶ καὶ ἐχθροί. Καὶ μποροῦν, κάποτε μάλιστα εἶναι καὶ ὑπο-χρεωμένοι, νὰ λυποῦνται μερικοὺς. Ὅμως ἓνας τοκογλύφος καὶ ἓνας φιλάργυ-ρος θέλει ὅλος ὁ κόσμος νὰ πεινάει, νὰ διψάει, νὰ πενθεῖ καὶ νὰ δυστυχεῖ γι' αὐτόν, θέλει νὰ τᾶξει ὅλα μόνος του, καὶ ὁ καθένας νὰ παίρνει ἀπ' αὐτόν, ὅπως παίρνει ἀπὸ τὸ θεό, γιὰ νὰναι αἰώνια δουλοπάροικός του. Θέλει νὰ φορᾷ πα-νωφόρια, νάχει χρυσές ἀλυσίδες, δαχτυλίδια, νὰ πλένει τὴ μούρη του, νὰ περ-νάει γιὰ ἀγαπητός καὶ νάχει τὴ φήμη εὐσεβοῦς ἀνθρώπου... Ὁ τοκογλύφος εἶναι ἓνα μεγάλο τέρας, σάν τὸ δράκοντα πού ὅλα τὰ καταστρέφει, χειρότερα ἀπὸ τὸν Κάκο, τὸν Γηρυὼν καὶ τὸν Ἀνταῖο. Κι ὥστόσο στολίζεται καὶ θέλει νὰ φαίνεται εὐσεβής, γιὰ νὰ μὴ μποροῦν νὰ δοῦν πού βρίσκονται τὰ βόδια, πού τὰ σέρνει καὶ τὰ μπάξει ἀνάποδα στὸ ἄντρο του. Ὁ Ἡρακλῆς διὼς πρέπει ν' ἀκούσει τὸ μουνάνισμα τῶν βόδιων καὶ τὶς φωνές τῶν αἰχμαλώτων καὶ ν' ἀνα-ζητήσει τὸν Κάκο ἄκομα καὶ ἀνάμεσα στὶς πέτρες καὶ τὰ βράχια γιὰ νὰ ξανα-λευτερώσει τὰ βόδια ἀπὸ τὸν κακοῦργο. Γιατί Κάκος εἶναι τὸ ὄνομα ἑνὸς κα-κοῦργου, ἑνὸς εὐσεβοῦς τοκογλύφου, πού κλέβει, ληστεύει καὶ ὅλα τὰ τρώει. Καὶ ὅμως καμίνετα πὸς δὲν τάκανε αὐτά, καὶ γιὰ νὰ μὴ ἀνακαλυφθεῖ ὅτι ἔμπασε τὰ βόδια στὸ ἄντρο του τὰ ἔσυρε μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάποδη καὶ ἀφήνει τὰ ἱχνη ἀπὸ τὶς πατησιές τους νὰ φαίνονται γιὰ νὰ νομίζει κανεὶς ὅτι τὰ βόδια βγήκαν ἔξω. Θέλει δηλ. ὁ τοκογλύφος νὰ κοροϊδεύει τὸν κόσμο πὺς κάνει τάχα καλὸ καὶ δίνει βόδια στὸν κόσμο, τὴ στιγμή πού τ' ἀρπάζει καὶ τὰ τρώει μό-νος του... Καὶ ἂν βασανίζον στὸν τροχὸ κι ἀποκεφαλίζουν τοὺς ληστές καὶ τοὺς φονιάδες, πολὺ περισσότερο θάπρεπε νὰ βασανίζον στὸν τροχὸ, νὰ κοι-ματιάσουν, νὰ κληγίσουν. ν' ἀναθεματίσουν καὶ ν' ἀποκεφαλίσουν ὅλους τοὺς τοκογλύφους» (Martin Luther: «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu pre- digen», Wittenberg 1540).

* —«Δυὸ ψυχές κατοικοῦν, ἄχ! στὰ στήθια του,
ἡ μιὰ θέλει νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὴν ἄλλη!»

(Παράφραση δυὸ στίχων ἀπὸ τὸ «Φάουστ» τοῦ Γκόττε, μέρος I. Σημ. Μετ.)

τὴν κερδοσκοπία καὶ τὸ πιστωτικὸ σύστημα ἡ πρόοδος αὐτὴ ἀνοίγει χίλιες πηγές ἀπτότουτο πλουτισμοῦ. Σ' ἓνα ὁρισμένο ἐπίπεδο ἀνάπτυ-ξης γίνεται ἄκομα καὶ ἐπαγγελματικὴ ἀνάγκη τοῦ «δυστυχιμένου» κεφαλαιοκράτη ἓνας κάποιος συμβατικός βαθμὸς σπατάλης, πού ταυ-τόχρονα εἶναι καὶ ἐπίδειξη πλούτου, ἐπομένως καὶ μέσο πίστεως. Ἡ πολυτέλεια μπαίνει στὰ ἔξοδα παραστάσεως τοῦ κεφαλαίου. Ἐτσι ἡ ἄλλω ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν πλουτίζει σάν τὸ θησαυριστὴ ἀνάλογα μὲ τὴν προσωπικὴ του ἐργασία καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀτομικῆς του κατανάλωσης, ἀλλὰ στὸ μέτρο πού ἀπομυζάει ξένη ἐργατικὴ δύναμη καὶ ἐπιβάλλει στὸν ἐργάτη τὴν ἀπάρνηση ὅλων τῶν ἀπολαύσεων τῆς ζωῆς. Γιατὸ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σπατάλη τοῦ κεφαλαιοκράτη δὲν ἔχει ποτὲ τὸν bona fide [καλῆς πίστης] χαρακτήρα τῆς σπατάλης τοῦ γλεντζέ φρεουδάρχη ἀφέντη καὶ στὸ βάθος τῆς παραμονεύει μᾶλλον πάντα ἡ πιὸ βρωμερὴ φιλαργυρία καὶ ὁ πιὸ ζυγισμένος ὑπολογισμός, αὐξάνει ὥστόσο μαζί μὲ τὴ συσσώρευσή του καὶ ἡ σπατάλη του χω-ρίς νὰ εἶναι ἀπαραίτητο ἡ μιὰ νὰ ἐμποδίζει τὴν ἄλλη. Ἐτσι μέσα στὰ στήθια τοῦ ἀτόμου πού προσωποποιεῖ τὸ κεφάλαιο ἀναπτύσσεται μιὰ φανταστικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ ἐνστικτο τῆς συσσώρευσης καὶ στὸ ἐνστικτο τῆς ἀπόλαυσης.

«Ἡ βιομηχανία τοῦ Μάντσεστερ—λέει ἓνα βιβλίο πού τὸ ἔχει ἐκδόσει ὁ δρ Ἐικιν τό 1795—μπορεῖ νὰ χωριστεῖ σέ τέσσερις πε-ρίοδες. Στὴν πρώτη οἱ ἐργοστασιάρχες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δου-λεύουν σκληρά γιὰ τὴ συντήρησή τους». Πλουτίζουν ἰδίως ληστεύον-τας τοὺς γονεῖς πού ἔστελναν τὰ παιδιὰ τους σάν apprentices (μαθη-τευόμενους) καὶ πού γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἔπρεπε ν' ἀκριβοπληρώνουν, ἐνῶ τοὺς μαθητευόμενους τοὺς ξελίγωναν ἀπὸ τὴν πείνα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὰ μέσα κέρδη ἦταν μικρά καὶ ἡ συσσώρευση ἀπαιτοῦσε μεγάλη οἰκονομία. Ζοῦσαν σάν θησαυριστές καὶ δὲν ἔτρωγαν οὔτε κἂν τοὺς τό-κους τοῦ κεφαλαίου τους. «Στὴ δεύτερη περίοδο εἶχαν ἀρχίσει ν' ἀπο-χτοῦν μικρές περιουσίες, ἐργάζονταν ὅμως τὸ ἴδιο σκληρὰ ὅπως καὶ πρῶτα», γιατί ἡ ἄμεση ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας στοιχίζει ἐργασία, πράγμα πού τὸ ξέρει ὁ κάθε ἐπιστάτης δούλων, «καὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ζοῦν τὸ ἴδιο λιτὰ... Στὴν τρίτη περίοδο ἄρχισε ἡ πολυτέλεια καὶ ἡ ἐπιχείρηση ἐπεκτείνονταν μὲ τὴν ἀποστολὴ ἱππέων (ἐφιππιοι commis voyagers [περιοδεύοντες παραγγελιοδόχοι]) γιὰ παραγγελίες σέ κάθε ἐμπορικὴ πόλη τοῦ βασιλείου. Πιθανόν πρὶν ἀπὸ τὸ 1690 νᾶταν πολ-λύ λίγα ἢ νὰ μὴν ὑπῆρχαν καθόλου κεφάλαια ἀποχτημένα στὴ βιο-μηχανία πού ξεπερνοῦσαν τὶς 3000 ὡς 4000 λίρες στερλίνες. Ὡστό-σο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη περίπου ἢ λίγο ἀργότερα οἱ βιομήχανοι εἶχαν κιόλας συσσωρεύσει χρῆμα καὶ ἄρχισαν νὰ χτίζουν σπίτια ἀπὸ πέτρα, ἀντὶ αὐτὸ ἔξω καὶ λάσπη... Ἀκόμα καὶ στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα ἓνας ἐργοστασιάρχης τοῦ Μάντσεστερ πού θά πρόσφερε στους ἐπισκέπτες του μισὸ γιλό κρασί τοῦ ἑξωτερικοῦ θά γινόταν τὸ ἀντικείμενο ἐπικρίσεων καὶ κουτσομπολιοῦ ὅλων τῶν γειτόνων του». Προτοῦ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους οἱ μηχανές, ἡ ταχτικὴ βραδι-νὴ κατανάλωση πού ἔκαναν οἱ ἐργοστασιάρχες στὶς ταβέρνες, ὅπου

συναντιούνταν, δέν ξεπερνούσε ποτέ τις 6 πένες για ένα ποτήρι πόντς και 1 πένα για ένα πακέτο καπνό. Μόλις το 1758 παρουσιάστηκε «ένα πρόσωπο που ασχολείται πραγματικά με τη βιομηχανία νάχει δικό του άμάξι!», πράμα που άφησε εποχή. «Η τέταρτη περίοδος», το τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα, «είναι η περίοδος της μεγάλης πολυτέλειας και σπατάλης, που στηρίζεται στην επέκταση των επιχειρήσεων»³⁵. Τί θάλεγε ο άγαθός δρ Έικιν αν έβγαινε από τόν τάφο του σήμερα στο Μάντσεστερ!

Συσσωρεύετε, συσσωρεύετε! Αυτά λένε οι νόμοι και οι πρόφητες! «Η βιομηχανία προσφέρει το υλικό που συσσωρεύεται με τις οικονομίες»³⁶. Κάνετε λοιπόν οικονομίες, κάνετε οικονομίες, δηλ. ξαναμετατρέπετε όσο το δυνατό μεγαλύτερο μέρος της υπεραξίας ή του υπερπροϊόντος σε κεφάλαιο! Συσσώρευση για τη συσώρευση, παραγωγή για την παραγωγή, μ' αυτό τόν τύπο διακήρυξε η κλασική πολιτική οικονομία την ιστορική αποστολή της αστικής περιόδου. Και δέ γελάστηκε ούτε στιγμή για τά κοιλοπονήματα που προμηνούσαν τη γέννηση του πλούτου³⁷. Ποιο είναι όμως το όφελος από τις θρηνωδίες μπρός στην ιστορική αναγκαιότητα; «Αν η κλασική πολιτική οικονομία βλέπει τόν προλετάριο μόνο σαν μηχανή για την παραγωγή υπεραξίας, βλέπει όμως και τόν κεφαλαιοκράτη μόνο σαν μηχανή για τη μετατροπή αυτής της υπεραξίας σε πρόσθετο κεφάλαιο. Παίρνει πολύ σοβαρά την ιστορική λειτουργία του κεφαλαιοκράτη. Για να προσφυλάξει την ψυχή του κεφαλαιοκράτη από την δλδθρία συγκροσση ανάμεσα στις τάσεις απόλαυσης και πλουτισμού, ο Μάλθους στις άρχές της δεκαετίας 1820—1830 τασσόναν ύπέρ ενός καταμερισμού της εργασίας, που αναθέτει τό έργο της συσώρευσης στον κεφαλαιοκράτη που ασχολείται πραγματικά με την παραγωγή, ενώ στους άλλους που παίρνουν μερίδιο από την υπεραξία, στην άριστοκρατία της γαιοκτησίας, στους εισοδηματίες του κράτους, της εκκλησίας κλπ. αναθέτει τό έργο της σπατάλης. Έχει σπουδαιότητα σημασία, λέει, «να ξεχωρίζεται τό πάθος του ξοδέματος από τό πάθος της συσώρευσης («the passion for expenditure and the passion for accumulation»)»³⁸. Οι κύριοι κεφαλαιοκράτες, που από καιρό είχαν μετατραπεί σε γλεντζέδες και κοσμικούς κυρίους, βάλαν τις φωνές. Τί, αναρώνησε ένας από τους εκπροσώπους τους, ένας ρικαρτιανός, ο κύριος Μάλθους κάνει κήρυγμα ύπέρ της μεγάλης γαιοπροσόδου, των μεγάλων φόρων κλπ. για να κεντρίζονται διαρκώς οι βιομήχανοι από μή

παραγωγικούς καταναλωτές! Μάλιστα, παραγωγή, παραγωγή σέ δλοένα διευρυνόμενη κλίμακα είναι τό σύνθημα, «έτσι όμως η παραγωγή πολύ περισσότερο εμποδίζεται παρά προωθείται. Έπίσης δέν είναι και πολύ σωστό (nor is it quite fair) να κρατιέται σέ άργία ένας αριθμός ατόμων, μόνο και μόνο για να κεντρίζονται άλλοι, που από τό χαρακτήρα τους μπορεί να συμπεράνει κανείς (who are likely, from their character) πώς, αν μπορούσατε να τους εξαναγκάσετε να καταπιαστούν με τη δουλιά, θά καταπιάνονταν μ' επιτυχία»³⁹. Όμως, όσο άδικο κι αν θεωρεί τό να κεντρίζει κανείς τό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη να συσσωρεύει αφαιρώντας τό λίπος από τη σούπα του, τόσο αναγκαίο νομίζει πώς πρέπει ο εργάτης να περιορίζεται στον κατώτατο δυνατό μισθό «για να διατηρείται η εργατικότητα του». Δέν κρύβει επίσης ούτε στιγμή πώς η ιδιοποίηση πλήρωτης εργασίας αποτελεί τό μυστικό του κέρδους. «Αύξηση της ζήτησης απομέρους των εργατών δέ σημαίνει τίποτα άλλο παρά συγκατάθεσή τους να παίρνουν για τόν εαυτό τους ένα μικρότερο μέρος από τό ίδιο τους τό προϊόν και ν' αφήνουν ένα μεγαλύτερο μέρος του προϊόντος στ' άφεντικά τους; και όταν λένε πώς έτσι η έλάττωση της κατανάλωσης (απομέρους των εργατών) δημιουργεί glut (παραγιάμισμα της αγοράς, υπεραπαραγωγή), μπορώ ν' απαντήσω μόνο πώς η λέξη glut είναι συνώνυμη με ύψηλά κέρδη»⁴⁰.

Η σοφή διαμάχη γύρω στο ζήτημα πώς πρέπει να μοιράζεται ανάμεσα στο βιομήχανο κεφαλαιοκράτη και στον άργόσχολο γαιοκτήμονα κλπ. η υπεραξία που απομυζήθηκε από τόν εργάτη, έτσι πού να προωθείται η συσώρευση, σίγησε μπρός στην επανάσταση του Ίούλη. Λίγο άργότερα τό προλεταριάτο των πόλεων σάλπιξε έφοδο στη Λυών, ενώ οι εργάτες γής της Άγγλίας βάζαν φωτιά στις θημωνίες. Από τη μιά μεριά της Μάγχης επικρατούσε ο δουνεισμός και από την άλλη ο σαιν-σιμονισμός και ο φουριερισμός. Σήμανε η ώρα της χυδαίας οικονομολογίας. Ακριβώς ένα χρόνο προτού ο Νάσσου Ου. Σένιερ ανακαλύψει στο Μάντσεστερ ότι τό κέρδος (μαζί και ο τόκος) του κεφαλαίου είναι προϊόν της πλήρωτης «τελευταίας δωδέκατης ώρας της εργασίας», είχε αναγγείλει στον κόσμο μιάν άλλη ανακάλυψη. «Έγώ—δήλωνε πανηγυρικά—αντικαθιστώ τη λέξη κεφάλαιο, έξετασμένο σαν όργανο παραγωγής, με τη λέξη abstinence (έγκράτεια)»⁴¹. Όρίστε,

³⁹ «An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», [London 1821], σελ. 67.

⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 59.

⁴¹ Senior: «Principles fondamentaux de l' Economie Politique», μετάφραση Arrivabene, Paris 1836, σελ. 309. Σά να παράγινε όμως τό πράγμα για τους παθούς της παλιάς κλασικής σχολής. «Ο κ. Σένιερ αντικατασταίνει την έκφραση: εργασία και κεφάλαιο, με την έκφραση: εργασία και έγκράτεια... Η έγκράτεια είναι άλλη άρνηση. Η πηγή του κέρδους δέν είναι η έγκράτεια, αλλά η χρήση του παραγωγικά χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου» (John Gazezoune, ύποσημείωση) στην έκδοση του έργου του Μάλθους «Definitions in political Economy», London 1853, σελ. 130, ύποσημείωση). Αντίθετα, ο κ. Τζών Στ. Μίλλ αντιγράφει στη μιά σελίδα τη θεωρία του Ρικάρντο για τό κέρδος και κατα-

³⁵ Dr. Aikin: «Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester», London 1795, σελ. 182 κ. έ.

³⁶ A. Smith: «Wealth of Nations», Βιβλ. ΙΙΙ. κεφ. ΙΙΙ.

³⁷ «Ακόμα και ο Σαίη λέει: «Οι οικονομίες των πλουσιών γίνονται σέ βάρος των φτωχών». «Ο ρωμαίος προλετάριος ζούσε αποστειρωτικά σχεδόν σέ βάρος της κοινωνίας... Θά μπορούσαμε σχεδόν να πούμε πώς η σύγχρονη κοινωνία ζει σέ βάρος των προλεταρίων, ζει από τό μέρος του μισθού της εργασίας τους πού τους τό άρρωει» (Sismondi: «Etudes sur l' Economie Politique», Bruxelles 1837, τόμ. Ι. σελ. 24).

³⁸ Malthus: «Principles of political Economy», σελ. 319, 320.

ἀξέπεραστο δείγμα τῶν «ἀνακαλύψεων» τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας! Ἀντικαταστάει μίαν οἰκονομική κατηγορία μέ μιὰ κατεργάρικη φράση. *Voilà tout* [Αὐτό εἶναι ὅλο]. «Ὅταν ὁ ἄγιος—μᾶς κανοναρχεῖ ὁ Σένιορ—κατασκευάζει τόξα, ἀσκεῖ μιὰ βιομηχανία, δέν ἐφαρμόζει ὅμως τὴν ἐγκράτεια. Αὐτό μᾶς ἐξηγáει πῶς καὶ γιατί σέ παλαιότερες κοινωνικὲς καταστάσεις κατασκευάζονταν μέσα ἐργασίας «χωρὶς τὴν ἐγκράτεια» τοῦ κεφαλαιοκράτη. «Ὅσο προχωράει ἡ κοινωνία, τόσο μεγαλύτερη ἐγκράτεια ἀπαιτεῖται»⁴², δηλ. τὴν ἐγκράτεια αὐτῶν πού ἔχουν γιὰ δουλιά τους νά ἰδιοποιοῦνται τὴν ξένη ἐργασία καὶ τὸ προϊόν της. Ὅλοι οἱ ὄροι τοῦ προτῶς ἐργασίας μετατρέπονται στό ἐξῆς σέ ἄλλες τόσες πράξεις ἐγκράτειας τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ἐγκράτεια τοῦ κεφαλαιοκράτη λένε τὸ γεγονός ὅτι τὸ στάρι δέν τρώγεται μόνο ἀλλὰ καὶ σπένδεται! Χάρη στὴν ἐγκράτεια τοῦ κεφαλαιοκράτη δίνεται καιρὸς στό κρασί νά βράσει!⁴³ Ὁ κεφαλαιοκράτης ληστεύει τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του διὰ «δανεῖζει στὸν ἐργάτη τὰ ἐργαλεῖα τῆς παραγωγῆς»(!), μ' ἄλλα λόγια ὅταν τὰ ἀξιοποιεῖ σάν κεφάλαιο ἐνώνοντας μ' αὐτὰ τὴν ἐργατική δύναμη, ἀντὶ νά τρώει τίς ἀτμομηχανές, τὸ μπαμπάκι, τὰ τραῖνα, τὰ λιπάσματα, τὰ ἄλογα ἐλξης κλπ. ἡ ἀντὶ, ὅπως τὸ φαντάζεται παιδαριώδικα ὁ χυδαῖος οἰκονομολόγος, νά κατασπαταλᾷ «τὴν ἀξία τους» σέ εἶδη πολυτελείας καὶ σέ ἄλλα μέσα κατανάλωσης⁴⁴. Πῶς ὅμως θὰ τὸ κάνει αὐτό ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν; Νά ἕνα μυστικό πού ἡ χυδαία οἰκονομολογία τὸ ἀποσιωπᾷ ὥς τώρα ἐπιμονα. Μὲ δυὸ λόγια, ὁ κόσμος ζεῖ μόνο ἀπὸ τὸν αὐτοβασιτισμὸ τοῦ κεφαλαιοκράτη, αὐτοῦ τοῦ σύγχρονου μετανοητῆ τοῦ Βισνοῦ. Καὶ ὄχι μόνο ἡ συσσώρευση, μὰ καὶ ἡ ἀπλή «διατήρηση ἑνὸς κεφαλαίου ἀπαι-

χωρεῖ στὴν ἄλλη τῇ «remuneration of abstinence» [ἀμοιβὴ τῆς ἐγκράτειας] τοῦ Σένιορ. Ὅσο ξένη τοῦ εἶναι ἡ χειρελιανή «ἀντίφραση», ἡ πηγὴ κάθε διαλεκτικῆς, τόσο τοῦ εἶναι οἰκείες οἱ ρηχὲς ἀντιφάσεις.

Προσθήκη στῇ 2ῃ ἔκδοσιν.—Ὁ χυδαῖος οἰκονομολόγος δέν ἔχει κάνει ποτὲ τὴν ἀπλή σκέψη, ὅτι κάθε ἀνθρώπινη πράξις μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν «ἐγκράτεια» ἀπὸ τὴν ἀντίθεσιν της. Τὸ φαγητό εἶναι ἐγκράτεια ἀπὸ τὴ νηστεία, τὸ περπάτημα ἐγκράτεια ἀπὸ τὸ σταμάτημα, ἡ δουλιὰ ἐγκράτεια ἀπὸ τὴν τεμπελιά, ἡ τεμπελιά ἀπὸ τὴ δουλιὰ κ.ο.κ. Οἱ κύριοι αὐτοὶ θάκαναν καλὰ νά θυμηθοῦν λίγο τὰ λόγια τοῦ Σπινόζα: *Determinatio est negatio* [Ὁ ὁρισμὸς εἶναι ἀρνησις].

⁴² *Senior*, σὸ ἴδιο, σελ. 342.

⁴³ «Κανένας... δὲ θὰ σπείρει λχ. τὸ στάρι του καὶ δὲ θὰ τὸ ἀφῇσει ἕνα χρόνον μέσα στῇ γῇ, ἡ δὲ θ' ἀφῇσει χρόνια τὸ κρασί του σὸ ὑπόγειο, ἀντὶ νά καταναλώσει ἀμέσως αὐτὰ τὰ πράγματα ἡ τὸ ἰσοδύναμό τους... ἂν δέν περιμένει νά πάρει πρόσθετη ἀξία κλπ.» (*Scrope*: «Political Economy», ἔκδ. A. Potter, New York 1841, σελ. 133).

⁴⁴ «Ἡ στέρηση πού ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτό του ὁ κεφαλαιοκράτης, δανείζοντας τὰ μέσα παραγωγῆς του στὸν ἐργάτη» (ὁ εὐφημισμὸς αὐτὸς χρησιμοποιεῖται γιὰ νά ταυτιστεῖ, μὲ δοκιμασμένο χυδαῖο οἰκονομολογικὸ τρόπο, ὁ μισθωτὸς ἐργάτης, πού τὸν ἐκμεταλλεύεται ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, μὲ τὸν ἴδιο τὸ βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, πού δανεῖζεται χρήματα ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη δανειστή!) «ἀντὶ νά διαθέσει γιὰ τὴ δική του κατανάλωση τὴν ἀξία τους μὲ τὴ μετατροπὴ τῆς σέ εἶδη χρήσις καὶ ἀνέσις» (*G. de Molinari*: «Etudes Economiques», Paris 1846, σελ. 36).

τεῖ διαρκῇ ἔντασι τῶν δυνάμεων γιὰ ν' ἀντιστέκεται στὸν πειρασμὸ νά τό φάει»⁴⁵. Ὁ ἀπλὸς ἀνθρωπισμὸς ἐπιβάλλει λοιπὸν ὀλοφάνερα νά λυτρώσουμε τὸν κεφαλαιοκράτη ἀπὸ τὸ μαρτύριο καὶ τὸν πειρασμὸ, ἀκριβῶς ὅπως ὁ δουλοκτήτης τῆς Γεωργίας μέ τὴν κατάργησι τῆς δουλείας λυτρώθηκε τελευταῖα ἀπ' τὸ ὀδυνηρὸ δῆλημα, ἂν πρέπει τὸ ὑπερπροϊόν πού ἔβγαζε μέ τὸ μαστίγιο ἀπὸ τὸ Μαῦρο δούλο νά τό γλεντάει ὅλο σέ σαμπάνια, ἢ νά ξαναμετατρέπεται ἕνα μέρος του σέ περισσότερους Μαύρους καὶ σέ περισσότερη γῆ.

Στοὺς πιὸ διαφορετικοὺς κοινωνικοοικονομικοὺς σχηματισμοὺς δὲ γίνεται μόνον ἀπλή ἀναπαραγωγή, ἀλλὰ, ἂν καὶ σέ διαφορετικὸ βαθμὸ, ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα. Προοδευτικὰ παράγονται περισσότερα καὶ καταναλώνονται περισσότερα, ἐπομένως μετατρέπονται περισσότερα προϊόντα σέ μέσα παραγωγῆς. Τὸ προτῶς αὐτὸ ὅμως δέν ἐμφανίζεται σάν συσσώρευση κεφαλαίου καὶ ἐπομένως οὔτε καὶ σάν λειτουργία τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἐφόσον στὸν ἐργάτη δέν ἀντιπαραθέτονται ἀκόμα μέ τὴ μορφή κεφαλαίου τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς του, ἐπομένως καὶ τὸ προϊόν του, καὶ τὰ μέσα τῆς συντήρησής του⁴⁶. Ὁ Ρίτσαρντ Τζόνς, ὁ διάδοχος τοῦ Μάλθους στὴν ἔδρα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ Κολλέγιου Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν σὸ Χέιλιμπερι, πού πέθανε πρὶν λίγα χρόνια, τὸ δείχνει αὐτὸ καλὰ μέ δυὸ μεγάλα γεγονότα. Ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἰνδικοῦ λαοῦ εἶναι αὐτοκαλλιεργητὲς ἀγρότες, τὸ προϊόν τους, τὰ μέσα ἐργασίας καὶ συντήρησής τους δέν παίρνουν ποτέ «τὴ μορφή» («in the shape») ἑνὸς κοντυλιοῦ πού ἐξοικονομεῖται ἀπὸ ξένο εἰσόδημα («saved from Revenue») καὶ πού γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲ διαγράφει ἕνα προηγούμενο προτῶς συσσώρευσης («a previous process of accumulation»)»⁴⁷. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὶς ἐπαρχίες, ὅπου ἡ ἀγγλικὴ κυριαρχία ἔχει λιγότερο ἀπὸ ἄλλου διαλύσει τὸ παλιὸ σύστημα, τοὺς μὴ-ἀγροτικούς ἐργάτες τοὺς ἀπασχολοῦν ἄμεσα οἱ μεγάλοι, στοὺς ὁποίους περιέρχεται μιὰ μερίδα τοῦ ἀγροτικοῦ ὑπερπροϊόντος σάν φόρος ἢ γαιοπρόσοδος. Ἐνα μέρος αὐτοῦ τοῦ ὑπερπροϊόντος καταναλώνεται σέ φυσικὴ μορφή ἀπὸ

⁴⁵ «La conservation d' un capital exige... un effort... constant pour résister à la tentation de le consommer» (*Courcelle-Seneuil*: «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles», 2ῃ ἔκδ., Paris 1857, σελ. 20).

⁴⁶ «Οἱ εἰδικὲς κατηγορίες τοῦ εἰσοδήματος, πού περισσότερο ἀπὸ καθεὶ ἄλλο τρέφουν τὴν πρόοδο τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου, μεταβάλλονται σέ διαφορὰς φάσεις τῆς ἐξέλιξής τους καὶ εἶναι γι' αὐτὸ τελείως διαφορετικὲς σέ ἔθνη πού βρῶσκονται σέ διαφορὰς βαθμίδες αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης... Τὰ κέρδη... ἀποτελοῦν ἀσήμαντη πηγὴ συσσώρευσης σέ σύγκρισιν μὲ τοὺς μισθοὺς καὶ τίς γαιοπρόσοδες στὶς προηγούμενες βαθμίδες τῆς κοινωνίας... Ὅταν ἔχει σημειωθεῖ πραγματικὰ σημαντικὴ αὐξηση στὶς δυνάμεις τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας, τὰ κέρδη ἀποχτοῦν σχετικὰ μεγαλύτερη σημασία σάν πηγὴ συσσώρευσης» (*Richard Jones*: «Text-book etc.», σελ. 16, 21).

⁴⁷ Στὸ ἴδιο, σελ. 37*.

* Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει ἡ παρακάτω ὑποσημείωση τοῦ Φ. Ἐνγκελς στὴν τέταρτη γερμανικὴ ἔκδοσιν, πού παραλείπεται στὴ ρωσικὴ ἔκδοσιν τοῦ 1950: [Ἐποσημείωση στὴν 4ῃ ἔκδοσιν.—Πρέπει νά πρόκειται γιὰ παραδρομὴ, γιατί δὲ βρέθηκε αὐτὸ τὸ χωρίο.—Φ. Ε.] Σημ. Μετ.

τούς μεγάλους, ένα άλλο μέρος τό μετατρέπουν οί εργάτες σέ εἶδη πολυτελείας καί σέ ἄλλα μέσα κατανάλωσης γι' αὐτούς, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο ἀποτελεῖ τό μισθό τῶν ἐργατῶν πού εἶναι ἰδιοχῆτες τῶν ἐργαλείων τῆς δουλείας τους. Ἡ παραγωγή καί ἡ ἀναπαραγωγή σέ διευρυνμένη κλίμακα τραβοῦν ἐδῶ τό δρόμο τους χωρίς νά παρέμβει καθόλου οὗτός ὁ περιεργός ἄγιος, αὐτός ὁ ἱππότης τῆς ἐλεεινῆς μορφῆς, ὁ «ἐγκρατής» κεφαλαιοκράτης.

4. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΚΑΘΟΡΙΖΟΥΝ ΤΗΝ ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΠΟΥ ΧΩΡΙΖΕΤΑΙ Η ΥΠΕΡΑΞΙΑ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΕΙΣΟΔΗΜΑ: ΒΑΘΜΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ — ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ — ΑΥΞΑΝΟΜΕΝΗ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΚΑΤΑΝΑΛΩΝΟΜΕΝΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ — ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΚΑΤΑΒΑΛΗΜΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.

Όταν προϋποθέσουμε δοσμένη τή σχέση, πού σύμφωνα μ' αὐτήν ἡ ὑπεραξία διασπᾶται σέ κεφάλαιο καί εἰσόδημα, εἶναι φανερό πώς τό μέγεθος τοῦ συσσωρευμένου κεφαλαίου ἐξαρτῆται ἀπό τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ὑπεραξίας. Ἄν υποθέσουμε πώς κεφαλαιοποιούνται τά 80% καί τρώγονται τά 20%, τότε τό συσσωρευμένο κεφάλαιο θά εἶναι 2400 λίρ. στ. ἢ 1200 λίρ. στ., ἀνάλογα μέ τό ἄν ἡ συνολική ὑπεραξία ἦταν 3000 ἢ 1500 λίρ. στ. Ἔτσι, στόν καθορισμό τοῦ μεγέθους τῆς συσσώρευσης συμβάλλουν ὅλοι οἱ παράγοντες, πού καθορίζουν τή μάζα τῆς ὑπεραξίας. Τούς συνοψίζουμε ἐδῶ ἄλλη μιά φορά, μόνο ὅμως στό βαθμό πού παρουσιάζουν νέες ἀπόψεις σχετικά μέ τή συσσώρευση.

Όπως θυμόμαστε, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἐξαρτῆται πρῶτον ἀπ' ὅλα ἀπό τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ πολιτική οἰκονομία ἀποδίδει τόσο μεγάλη σημασία στό ρόλο αὐτοῦ τοῦ παράγοντα, πού συχνά τήν ἐπιτάχυνση τῆς συσσώρευσης, πού ὀφείλεται στήν αὐξημένη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τήν ταυτίζει μέ τήν ἐπιτάχυνσή της, πού ὀφείλεται στήν αὐξημένη ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη⁴⁸. Στά μέρη πού μιλήσαμε γιά τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας

⁴⁸ «Ο Ρικάρντο λέει: „Σέ διάφορα στάδια τῆς κοινωνίας ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἢ τῶν μέσων γιά τή χρησιμοποίηση (δηλ. τήν ἐκμετάλλευση) τῆς ἐργασίας εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο γρήγορη καί πρέπει σ' ὅλες τίς περιπτώσεις νά ἐξαρτῆται ἀπό τίς παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας. Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας εἶναι γενικά πῶς μεγάλες ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀφθονία γόνιμης γῆς“. Ἄν στή φράση αὕτη οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας δείχνουν πόσο μικρό εἶναι τό πολλαπλασιαστικό κάθε προϊόντος πού περιέχεται σ' αὐτούς πού τό παράγουν μέ τή δουλειά τῶν χειρῶν τους, τότε ἡ φράση εἶναι ἄλλη ταυτολογία, γιατί τό μέρος πού ἀπομένει εἶναι τό κοντύλι ἀπ' ὅπου μπορεί νά συσσωρευθεῖ κεφάλαιο, ἄν τό ἐπιθυμῇ αὐτό ὁ κάτοχος του πού τό ἰδιοποιεῖται («if the owner pleases»). Μά συνήθως αὐτό δέ γίνεται ἐκεῖ ὅπου ἡ γῆ εἶναι πῶς γόνιμη» («Observations on certain Verbal Disputes etc.», σελ. 74).

υποθέταμε πάντα πώς ὁ μισθός τῆς ἐργασίας εἶναι τουλάχιστον ἴσος μέ τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Τό βίαιο κατέβασμα τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας κάτω ἀπό τήν ἀξία αὕτη παίζει ὥστόσο πολύ σπουδαίον ρόλο στήν πρακτική κίνηση, ὥστε δέν μπορεί παρὰ νά σταθοῦμε μιά στιγμή σ' αὐτό. Οὐσιαστικά μετατρέπει, μέσα σέ ὁρισμένα ὄρια, τό ἀναγκαῖο κατανλωτικό κοντύλι τοῦ ἐργάτη σέ κοντύλι συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου.

«Οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας—λέει ὁ Τζ. Στ. Μύλλ—δέν ἔχουν παραγωγική δύναμη, εἶναι ἡ τιμή μιᾶς παραγωγικῆς δύναμης· ὅπως ἡ τιμή τῶν ἴδιων τῶν μηχανῶν ἔτσι καί οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας δέ συντελοῦν καθόλου στήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων πού γίνεταί ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργασία. Ἄν ἦταν δυνατόν ἡ ἐργασία ν' ἀποχτιέται χωρίς ν' ἀγοράζεται, τότε θάταν περιττοί οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας»⁴⁹. Ἄν ὅμως οἱ ἐργάτες θά μπορούσαν νά ζοῦν μέ ἄερα, δέ θάταν δυνατό ν' ἀγοραστοῦν μέ καμιά τιμή. Ἐπομένως, τό μή-κόστος τους ἀποτελεῖ ὄριο μέ τή μαθηματική ἔννοια τῆς λέξης, δηλ. ὄριο πού ποτέ δέν μπορεί νά τό φτάσει κανείς, μά πού πάντα μπορεί νά τό πλησιάσει. Μόνη τάση τοῦ κεφαλαίου εἶναι νά υποβιβάζει τοὺς ἐργάτες ἴσαμε αὐτό τό μηδενιστικό ἐπίπεδο. Ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay on Trade and Commerce», ἕνας συγγραφέας τοῦ 18ου αἰώνα πού τόν ἔχω ἀναφέρει συχνά, προδίνει μονάχα τό πῶς ἐνδόμυχο μυστικό τοῦ ἀγγλικοῦ κεφαλαίου, ὅταν κηρύχνει πώς ἱστορικό ζωτικό καθήκον τῆς Ἀγγλίας εἶναι νά κατεβάσει τόν ἀγγλικό μισθό ἐργασίας στό γαλλικό καί ὁλλανδικό ἐπίπεδο⁵⁰. Ἀνάμεσα, σ' ἄλλα λέει μέ ἀφέλεια: «Ἄν ὅμως οἱ φτωχοί μας (πρόκειται γιά τεχνική ἐκφραση πού ἐννοεῖ τοὺς ἐργάτες) θέλουν νά ζοῦν στήν πολυτέλεια... πρέπει φυσικά ἡ ἐργασία τους νάναί ἀκριβή... Φτάνει μόνο νά ρίξουμε μιά ματιά στόν τρομακτικό σωρό τῶν περιττῶν πραγμάτων («heap of superfluities») πού καταναλώνουν οἱ ἐργάτες μας τῆς μανουφакτουράς, ὅπως λχ. τό ρακί, τό τζίν, τό τσάι, τή ζάχαρη, τά φρούτα πού ἐξοχονται ἀπό τό ἐξωτερικό, τή δυνατή μύτρα, τά σταμπάτα ὑφάσματα, τόν ταμπάκο, τόν καπνό κλπ.»⁵¹. Ὁ συγγραφέας παραθέτει ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό σύγγραμμα ἑνός ἐργοστασιάρχου τοῦ Νόρθχαμπτονσχιρ, πού θρηνεῖ λοξοκοιτάζοντας τόν οὐρανό: «Στή Γαλλία ἡ ἐργασία εἶναι κατά

⁴⁹ J. St. Mill: «Essays on some unsettled Questions of Political Economy», London 1844, σελ. 90.

⁵⁰ «An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 44. Ἐπίσης καί οἱ «Τάμς» τοῦ Δεκέμβρη 1866 καί τοῦ Γενάρη 1867 δημοσίευσαν δηλώσεις ἀγγλων ἰδιοκτητῶν ὀρυχείων πού ἀνοίγανε τήν καρδιά τους καί περιγράφανε τήν εὐτυχισμένη κατάστασιν τῶν βέλγων ἐργατῶν ὀρυχείων, πού δέ ζητοῦσαν οὔτε ἐπαύριον περισσότερα ἢ λιγότερα ἀπὸ τά ἀπολύτως ἀπαραίτητα πού χρειάζονται γιὰ νά ζοῦν γιά τά «ἀφεντικά» τους. Οἱ βέλγοι ἐργάτες ὑποφέρουν πολλά, μά ξεπερνοῦσε τά ὄρια νά τους παρουσιάζουν σάν ὑποδειγματικούς ἐργάτες ἀπὸ τίς στήλες τῶν «Τάμς». Στίς ἀρχές τοῦ Φεβρουάριου 1867 τήν ἀπάντησιν τήν ἔδωσε ἡ ἀπεργία τῶν βέλγων ἐργατῶν ὀρυχείων (τοῦ Μαριέν) πού τήν πνίξαν μέ καφτό μολύβι.

⁵¹ Στό ἴδιο, σελ. 44, 46.

ένα ολόκληρο τρίτο φτηνότερη απ' ό,τι στήν Ἀγγλία: γιατί οἱ γάλλοι φτωχοὶ ἐργάζονται σκληρά ἐνῶ ἡ τροφή καί τό ντύσιμό τους εἶναι πενιχρά, καταναλώνουν κυρίως ψωμί, καρπούς, λάχανα, ρίζες καί παστό ψάρι κρέας τρῶνε πολύ σπάνια, κι ὅταν τό στόρι ἀνέβει στήν τιμή, τρῶνε πολύ λίγο ψωμί»⁵². «Σ' αὐτά—συνεχίζει ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay» — πρέπει νά προσθέσουμε πῶς πίνουν νερό καί ἄλλα παρόμοια ἀδύνατα ποτά, ἔτσι πού πράγματι ξεοδεύουν καταπληκτικά λίγο χρῆμα... Φυσικά εἶναι δύσκολο νά πετύχουμε μιά τέτια κατάσταση, δέν εἶναι ὅμως ἀδύνατο νά τήν πετύχουμε, πράγμα πού τό ἀποδεικνύει ἡ ὑπαρξή της τόσο στή Γαλλία, ὅσο καί στήν Ὀλλανδία»⁵³. Δυό δεκαετίες ἀργότερα ἕνας ἀμερικανός ἀπατεώνας, ὁ βαρνοποιημένος γιάγκης Βενιαμίν Θόμσον (alias [ἄλλιως] κόμης τοῦ Ράμφορντ), ἀκολουθοῦσε μέ μεγάλη εὐχαρίστηση ἐνώπιον θεοῦ καί ἀνθρώπων τήν ἴδια φιλανθρωπική γραμμή. Τά «Essays» [«Δοκίμια»] του εἶναι ἕνας ὁδηγός μαγειρικής μέ ὅλων τῶν εἰδῶν τίς συνταγές γιά ν' ἀντικαταστήσει μέ ὑποκατάστατα τά συνηθισμένα ἀκριβότερα φαγητά τῶν ἐργατῶν. Μιά ἐξαιρετικά πετυχημένη συνταγή αὐτοῦ τοῦ περιέρχου (φιλοσόφου) εἶναι ἡ παρακάτω: Πέντε λίβρες κριθάρι, πέντε λίβρες καλαμπόκι, 3 πένες ρέγγες, 1 πένα ἄλατι, 1 πένα ξύδι, 2 πένες πιπέρι, καί χόρτα—σύνολο 20 $\frac{3}{4}$ πένες, κάνουν μιά σούπα γιά 64 ἀνθρώπους, ἀκόμα καί μέ βάση τίς μέσες τιμές τῶν σιτηρῶν, μπορεῖ μάλιστα τό κόστος της νά κατέβει ὡς $\frac{1}{4}$ τῆς πένας (οὔτε 3 χρυσά λεπτά) κατ' ἄτομο»⁵⁴.

⁵² Ὁ ἐργοστασιαρχῆς τοῦ Νόρθχαμπτονσερ διαπραττεῖ μιά *ria* *fraus* [εὐσεβή ἀπάτη] πού συγχωρεῖται ἂν πάρουμε ὑπόψη τήν ψυχική του κατάσταση. Κάνει πώς συγχρῖνει τή ζωή τῶν ἀγγλῶν καί γάλλων ἐργατῶν μανουφактурάς, ὅμως, ὅπως τ' ὁμολογεῖ ἀργότερα, μέ τά λόγια πού παραθέτουμε περικραφεῖ γάλλους ἐργάτες γῆς!

⁵³ «An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 70, 71.

⁵⁴ Ὑποσημείωση γιά τήν 3η ἐκδ.—Σήμερα προχωρήσαμε πολύ πιά πέρα χάρις στό συναγωνισμό πού γίνεται στήν παγκόσμια ἀγορά*. «Ἄν ἡ Κίνα—λέει ὁ βουλευτής Στάμπλτον στους ἐκλογεῖς του—ἂν ἡ Κίνα γίνει μεγάλη βιομηχανική χώρα, δέ βλέπω πῶς ὁ ἐργατικός πληθυσμός τῆς Εὐρώπης θ' ἀντέξει στόν ἀγῶνα, χωρίς νά κατέβει ἴσαμε τό ἐπίπεδο τῶν ἀνταγωνιστῶν του» («Times», 3 τοῦ Σεπτεμβρίου 1873). Ὅχι πιά ἡπειρωτικά, ἀλλά κινεζικά μεροκάματα, αὐτός εἶναι τώρα ὁ σκοπός πού ἐπιδιώκει τό ἀγγλικό κεφάλαιο.

* Βλέπε τή σχετική σημείωση τῆς Σύνταξης στό τέλος τούτου τοῦ τόμου. Σντ.

⁵⁴ Benjamin Thompson: «Essays Political, Economical and Philosophical etc.», 3 τόμοι, London 1796—1802, τόμ. I, σελ. 294. Ὁ σέρ Φ. Μ. Ἦντεν στό ἔργο του «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.» συστήνει θερμά στους προϋσταμένους τῶν Workhouses [σπίτια δουλειᾶς] τό ἄθλιο νεροζοῦμι τοῦ Ράμφορντ καί ἐπιπληττεῖ τοὺς ἀγγλούς ἐργάτες, θυμίζοντάς τους, ὅτι «στή Σκωτία ὑπάρχουν πολλές οἰκογένειες πού ἀντί στόρι, βοῖζα καί κρέας ζοῦνε μῆνες συνέχεια μόνο μέ κουρκούτι ἀπό βρώμη καί κριθάρι ἀνακατωμένο μονάχα μέ ἄλατι καί νερό καί περνοῦν μάλιστα πολύ ἀνετα» («and that very comfortably too»). (Στό ἴδιο, τόμ. I, βιβλ. II, κεφάλ. II, σελ. 503). Τέτιου εἶδους «ὑπαινιγμούς» ἔχουμε καί στό 19ο αἰῶνα. «Οἱ ἀγγλοὶ ἐργάτες γῆς—λέει λχ.—δέ θέλουν νά τρῶνε μίγματα κατώτερου εἰδῶν σιτηρῶν. Στή Σκωτία, ὅπου ἡ ἀγωγή εἶναι καλύτερη, φαίνεται πῶς εἶναι ἀγνωστή αὐτή ἡ πρόδηλη» (Charles H. Parry, M. D.: «The Question of the Neces-

Μέ τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἡ νοθεῖα τῶν ἐμπορευμάτων ἔκαγε περιττά τά ἰδανικά τοῦ Θόμσον⁵⁵.

Στά τέλη τοῦ 18ου καί στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ ἀγγλοὶ παχτωτές καί μεγαλογοιχτήμονες πέτυχαν τό ἀπόλυτο κατώτατο μεροκάματο, πληρώνοντας τοὺς μεροκαματιάηδες τῆς γεωργίας λιγότερα ἀπό τό κατώτατο αὐτό ὄριο μέ τή μορφή μεροκάτου καί τό ὑπόλοιπο μέ τή μορφή ἐνοριακοῦ ἐπιδόματος. Νά ἕνα παράδειγμα τῆς κωμωδίας μέ τήν ὁποία ἐνέργησαν οἱ ἀγγλοὶ Ντόγκμπερι κατὰ τό «νόμιμο» καθορισμό τοῦ μισθολογίου: «Ὅταν οἱ squires [κατώτεροι εὐγενεῖς γαιοιχτήμονες] καθόριζαν τό 1795 τά μεροκάματα γιά τό Σπίνχαμλαντ εἶχαν καλοφάει τό μεσημέρι, ὅμως, ὅπως φαίνεται, ἔκριναν πῶς οἱ ἐργάτες δέν ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τέτια πρᾶγματα... Ἀποφάσισαν τό βδομαδιατικό νά νάιν 3 σελίνια τό ἄτομο, ἂν ἡ τιμή τοῦ ψωμοῦ ἦταν 1 σελίνι τό καρβέλι τῶν 8 λιβρῶν καί 11 οὐγγιῶν, καί ὅτι τό βδομαδιατικό θ' αὐξάνει κανονικά ὥσπου ἡ τιμή τοῦ καρβελίου νά φτάσει τό 1 σελίνι καί τίς 5 πένες. Ἄν ἡ τιμή τοῦ καρβελίου ἀνέβει ἀκόμα περισσότερο, τότε τό βδομαδιατικό θ' αὐξάνει ἀναλογικά ὥσπου ἡ τιμή τοῦ ψωμοῦ νά φτάσει τά 2 σελίνια, ὁπότε ἡ τροφή τοῦ ἐργάτη θάταν κατὰ $\frac{1}{6}$ λιγότερη ἀπό πρῖν»⁵⁶. Ἡ ἐξεταστική ἐπιτροπὴ τῆς βουλῆς τῶν λόρδων τοῦ 1814 ρωτάει κάποιον Α. Μπένετ, μεγαλοπαχτωτή, εἰρηνοδίκη, διαχειριστὴ φτωχοκομείου καί ἐπίσης οὖνο ρυθμιστὴ τῶν μισθῶν: «Μήπως παρατηρεῖται κάποια σχέση ἀνάμεσα στήν ἀξία τῆς ἡμερησίας ἐργασίας καί στό ἐπίδομα πού δίνει ἡ ἐνορία στους ἐργάτες;». Ἀπάντηση: «Μάλιστα. Οἱ βδομαδιατικὲς ἀπολαβές κάθε οἰκογένειας συμπληρώνονται πέρα ἀπό τόν ὀνομαστικό μισθό τους, ὥσπου νά φτάσει τήν τιμή ἑνός καρβελίου (βάρος 8 λιβρῶν καί 11 οὐγγιῶν) σύν 3 πένες κατ' ἄτομο... Ἐνα τέτοιο καρβέλι τό θεωροῦμε ἀρκετό γιά τή συντήρηση κάθε μέλους τῆς οἰκογένειας ἐπὶ μιά ἐβδομάδα οἱ 3 πένες εἶναι γιά τό ρουχισμό· κι ἂν εὐαρεστηθεῖ ἡ ἐνορία νά δώσει ἡ ἴδια τό ρουχισμό, τότε ἀφαιροῦνται αὐτές οἱ 3 πένες. Αὐτό δέν ἐφαρμόζεται μόνο σ' ὅλο τό δυτικό Οὐίλτσον, μά, ὅπως νομίζω, σ' ὅλη τή χώρα»⁵⁷. «Ἔτσι—ἀναφωνεῖ ἕνας ἀστός συγγραφέας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς—οἱ

sity of the existing Cornlaws considered», London 1816, σελ. 69). Ὁ ἴδιος ὁ Πάρου παραπονιέται ὥστόσο ὅτι σήμερα (1815) ὁ ἀγγλός ἐργάτης ἔχει ξεπέσει πολύ σέ σύγκριση μέ τήν ἐποχὴ τοῦ Ἦντεν (1797).

⁵⁵ Ἀπό τίς ἐκθέσεις τῆς τελευταίας κοινοβουλευτικῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς γιά τή νόθευση τῶν τροφίμων βλέπουμε ὅτι στήν Ἀγγλία ἀκόμα καί ἡ νόθευση τῶν φαρμάκων δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση, ἀλλά κανόνα. Λογουχάρα, ἡ ἐξέταση 34 δειγμάτων ὁπίου, πού ἀγοράστηκαν ἀπό 34 διαφορετικὰ φαρμακεία τοῦ Λονδίνου, ἀπόδειξε ὅτι τά 31 ἦταν νοθευμένα μέ φλούδες σπόρων παπαρούνας, μέ σιτάλευρο, μέ γόμα, ἄργιλο, ἄμμο κλπ. Πολλά δέν περιεῖχαν οὔτε ἕνα ἄτομο μορφίνης.

⁵⁶ G. B. Newnham (barrister at law [δικηγόρος]): «A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws», London 1815, σελ. 20, ὑποσημείωση.

⁵⁷ Στό ἴδιο, σελ. 19, 20.

παχτωτές χρόνια συνέχεια εξευτέλιζαν μιά αξιοσέβαστη τάξη συμπατριωτῶν τους, ἀναγκάζοντάς τους νά καταφεύγουν στά σπίτια δουλιᾶς... Ὁ παχτωτής αὖξησε τὰ δικά του κέρδη, ἐμποδίζοντας τοὺς ἐργάτες νά συσσωρεύουν ἀκόμα καὶ τὸ πῶ ἀπαραιτήτο γιὰ τὴν κατανάλωση ποσόν.⁵⁸ Ποιὸ ρόλο παίζει σήμερα ἡ καταλήστευση τοῦ κοντυλιοῦ κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη στὸ σχηματισμὸ τῆς ὑπεραξίας, ἐπομένως καὶ τοῦ κοντυλιοῦ συσσωρεύσεως τοῦ κεφαλαίου, μᾶς τὸδειξε λχ. ἡ λεγόμενη δουλιὰ στὸ σπίτι (βλ. κεφ. 13ο, 8, δ). Καινούργια στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἵδους θὰ δόσουμε πῶ κάτω σὲ τοῦτο τὸ μέρος.

Μόλο πού σ' ὅλους τοὺς βιομηχανικοὺς κλάδους τὸ μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἀποτελεῖται ἀπὸ μέσα ἐργασίας πρέπει νά ἐπαρκεῖ γιὰ ἓναν ὁρισμένο ἀριθμὸ ἐργατῶν πού καθορίζεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἐπιχείρησης, ὥστος δὲν εἶναι καθόλου ἀπαραιτήτο τὸ μέρος αὐτὸ ν' αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Ὡς ὑποθέσουμε, ὅτι σ' ἓνα ἐργοστάσιο ἑκατὸ ἐργάτες μέ 8ωρη ἐργασίμῃ ἡμέρᾳ παρέχουν 800 ὥρες ἐργασίας. Ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης θελήσει ν' αὐξήσει κατὰ τὸ μισὸ τὸν ἀριθμὸ αὐτό, μπορεῖ νά προσλάβει 50 καινούργιους ἐργάτες· στήν περίπτωση αὕτη ὅμως πρέπει νά προκαταβάλῃ καινούργιο κεφάλαιο, ὄχι μόνο γιὰ μισθοὺς, μὰ καὶ γιὰ μέσα ἐργασίας. Μπορεῖ ὅμως ἀκόμα νά βάλει τοὺς παλιούς 100 ἐργάτες νά ἐργάζονται 12 ὥρες ἀντὶ 8, καὶ τότε ἀρκούν τὰ ἥδη ὑπάρχοντα μέσα ἐργασίας, πού στήν περίπτωση αὕτη φθελώνονται ἀπλῶς γρηγορότερα. Ἔτσι μπορεῖ μιά πρόσθετη ἐργασία πού παράγεται μέ μεγαλύτερη ἔνταση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ν' αὐξήσει τὸ ὑπερπροϊόν καὶ τὴν ὑπεραξία, δηλ. τὴν οὐσία τῆς συσσωρεύσεως, χωρὶς ν' αὐξήσει στήν ἴδια ἀναλογία τὸ σταθερὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου.

Στὴν ἐξορμητικὴ βιομηχανία, λχ. στὰ μεταλλεῖα, οἱ πρώτες ὕλεις δὲν ἀποτελοῦν συστατικὸ μέρος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Τὸ ἀντικείμενο ἐργασίας δὲν εἶναι ἐδῶ προϊόν προηγούμενης ἐργασίας, μὰ χαρισμένο δωρεάν ἀπὸ τὴ φύσιν, ὅπως λχ. τὸ μέταλλευμα, τὰ ὀρυκτά γενικά, τὸ πετρελαιοκάρβουνο, ἡ πέτρα κλπ. Ἐδῶ τὸ σταθερὸ κεφάλαιο ἀποτελεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικά ἀπὸ μέσα ἐργασίας πού μποροῦν πολὺ ὥρᾳ νὰ σηκώσουν μίαν αὐξημένη ποσότητα ἐργασίας (λχ. μέ τὴν καθιέρωση ἡμερήσιας καὶ νυχτερινῆς βάρδιας ἐργατῶν). Ὄταν ὅμως ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μὲνουν ἀμετάβλητοι, ἡ μᾶζα καὶ ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος θ' αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία μέ τὴ χρησιμοποιοῦμενη ἐργασία. Ὅπως τὴν πρώτη μέρα τῆς παραγωγῆς, ἔτσι καὶ δῶ βαδίζουν χέρι-χέρι οἱ πρωταρχικοὶ δημιουργοὶ τοῦ προϊόντος, ἐπομένως καὶ οἱ δημιουργοὶ τῶν ὑλικῶν στοιχείων τοῦ κεφαλαίου—ὁ ἀνδρῶ-

⁵⁸ Ch. H. Parry: «The Question of the Necessity of the Existing Corn-laws considered», σελ. 77, 69. Οἱ κύριοι γαιοκτήμονες μέ τὴ σειρά τους ὄχι μόνο «ἀποζημίωσαν τὸν ἑαυτοὺς» γιὰ τὸν ἀντιγαιοκτηνικὸ πόλεμο, πού τὸν διεξήγαγαν ἐξονόματος τῆς Ἀγγλίας, μὰ καὶ πλούτισαν ἐξαιρετικά. «Μέσα σὲ 18 χρόνια οἱ γαιοπρόσοδες τους διπλασιάστηκαν, τριπλασιάστηκαν, τετραπλασιάστηκαν καὶ σὲ ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις ἐξαπλασιάστηκαν» (στὸ ἴδιο, σελ. 100, 101).

πος καὶ ἡ φύση. Χάρη στὴν ἐλαστικότητα τῆς ἐργατικῆς δύναμης διευρύνθηκε τὸ πεδίο τῆς συσσωρεύσεως χωρὶς νά προηγηθεῖ αὖξησι τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Στὴ γεωργίᾳ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπέκτασι τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας, χωρὶς τὴν προκαταβολὴ πρόσθετου σπόρου καὶ λιπασμάτων. Ἄμα γίνεῖ ὅμως πιά αὕτη ἡ προκαταβολή, ἀκόμα καὶ ἡ ἀπλῶς μηχανικὴ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους ἀσκεῖ θαυματουργὸ ἐπίδρασι στήν ποσότητα τοῦ προϊόντος. Ἔτσι μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, πού παρέχει ὁ ἴδιος ἀριθμὸς ἐργατῶν, αὐξάνει τὴ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους χωρὶς ν' ἀπαιτεῖ πρόσθετη προκαταβολή σὲ μέσα ἐργασίας. Ἄλλῃ μιά φορὰ ἡ ἄμεση ἐπενέργεια τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ φύσιν μετατρέπεται σὲ ἄμεση πηγὴ αὐξημένης συσσωρεύσεως, χωρὶς τὴ μεσολάβησι πρόσθετου κεφαλαίου.

Τέλος, στήν καθ'αυτὸ βιομηχανία κάθε πρόσθετο ξόδεμα ἐργασίας προϋποθέτει ἓνα ἀντίστοιχο πρόσθετο ξόδεμα πρώτων ὑλῶν, ὄχι ὅμως ἀπαραίτητα καὶ μέσων ἐργασίας. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐξορμητικὴ βιομηχανία καὶ ἡ γεωργία προμηθεύουν στήν ἐργοστασιακὴ βιομηχανία τίς πρώτες ὕλεις τῆς καὶ τίς πρώτες ὕλεις τῶν μέσων ἐργασίας τῆς, ἡ ἐργοστασιακὴ βιομηχανία ὠφελεῖται καὶ ἀπὸ τὴν πρόσθετη ποσότητα προϊόντων πού παράγουν ἡ ἐξορμητικὴ βιομηχανία καὶ ἡ γεωργία χωρὶς πρόσθετη δαπάνη κεφαλαίου.

Γενικὸ συμπέρασμα: Τὸ κεφάλαιο προσαρτώντας τοὺς δύο πρωταρχικοὺς δημιουργοὺς τοῦ πλούτου, τὴν ἐργατικὴ δύναμι καὶ τὴ γῆ, ἀποχτάει μιά ἐπεκτατικὴ δύναμι πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἐπεκτείνει τὰ στοιχεῖα τῆς συσσωρεύσεως του πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια πού φαινομενικά τοῦ καθορίζει τὸ μέγεθός του, δηλ. ἡ ἀξία καὶ ἡ μᾶζα τῶν παραγμένων πιά μέσων παραγωγῆς, μέσα στὰ ὁποῖα ὑπάρχει.

Ἐνας ἄλλος σημαντικὸς παράγοντας στὴ συσσωρεύσει τοῦ κεφαλαίου εἶναι ὁ βαθμὸς παραγωγικότητας τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας.

Ὅσο ἀναπτύσσεται ἡ παραγωγικὴ δύναμι τῆς ἐργασίας, αὐξάνει ἡ μᾶζα τῶν προϊόντων πού ἐκφράζουν μίαν ὁρισμένη ἀξία, ἐπομένως καὶ ὑπεραξία ἑνὸς δοσμένου μεγέθους. Ὄταν μένει ἴδιο ἡ ἀκόμα κι ὅταν πέφτει τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας, αὐξάνει ἡ μᾶζα τοῦ ὑπερπροϊόντος, ἐφόσον τὸ ποσοστὸ αὐτὸ πέφτει ἀπλῶς μέ βραδύτερο ρυθμὸ ἀπ' ὅ,τι ἀνεβαίνει ἡ παραγωγικὴ δύναμι τῆς ἐργασίας. Ἄρα, ὅταν μένει ἴδια ἡ ἀναλογία πού χωρίζεται τὸ ὑπερπροϊόν σὲ εἰσόδημα καὶ πρόσθετο κεφάλαιο, μπορεῖ ἡ κατανάλωσι τοῦ κεφαλαιοκράτη ν' αὐξάνει χωρὶς νά ἐλαττώνεται τὸ κοντὺλι τῆς συσσωρεύσεως. Τὸ σχετικὸ μέγεθος τοῦ κοντυλιοῦ συσσωρεύσεως μπορεῖ ἀκόμα καὶ ν' αὐξάνει σὲ βάρος τοῦ κοντυλιοῦ κατανάλωσης, ἐνῶ τὸ φθίναγμα τῶν ἐμπορευμάτων βάζει στὴ διάθεσι τοῦ κεφαλαιοκράτη τὰ ἴδια μέ προηγούμενα ἢ καὶ περισσότερα μέσα κατανάλωσης. Χέρι-χέρι ὅμως μέ τὴν ἀναπτυσσόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας πάει, ὅπως εἶδαμε, τὸ φθίναγμα τοῦ ἐργάτη, ἄρα καὶ ἡ αὖξησι τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ἀκόμα καὶ στήν περίπτωσι πού ἀνεβαίνει ὁ πραγματικὸς μισθὸς τῆς ἐργασίας. Ποτέ ὁ μισθὸς δὲν ἀνεβαίνει στήν ἴδια ἀναλογία

πού αυξάνει ή παραγωγικότητα τής εργασίας. Τό ἴδιο λοιπόν σέ ἀξία μεταβλητό κεφάλαιο βάζει σέ κίνηση περισσότερη εργατική δύναμη, ἐπομένως καί περισσότερη εργασία. Τό ἴδιο σέ ἀξία σταθερό κεφάλαιο παρασταίνεται μέ περισσότερα μέσα παραγωγῆς, δηλ. μέ περισσότερα μέσα εργασίας, ὕλικά εργασιᾶς καί βοηθητικές ὕλες, παρέχει ἐπομένως περισσότερα στοιχεῖα καί γιά τήν παραγωγή προϊόντων καί γιά τήν παραγωγή ἀξίας, δηλ. περισσότερα στοιχεῖα πού ἀπορροφῶν εργασία. Γι' αὐτό τό λόγο δταν μένει ἴδια, ἡ ἀκόμα κι δταν ἐλαττώνεται ἡ ἀξία τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου συντελεῖται ἐπιταχυμένη συσσώρευση. Δέ διευρύνεται μόνο στήν ὕλική μορφή τής ἡ κλίμακα τής ἀναπαραγωγῆς, ἀλλά ἡ παραγωγή τής ὑπεραξίας αὐξάνει πιό γρήγορα ἀπό τήν ἀξία τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου.

Ἡ ἀνάπτυξη τής παραγωγικῆς δύναμης τής εργασίας ἐπηρεάζει καί τό ἀρχικό κεφάλαιο, δηλ. τό κεφάλαιο πού βρίσκεται κιόλας στό πρωτὸς τής παραγωγῆς. Ἐνα μέρος τοῦ λειτουργοῦντος σταθεροῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖται ἀπό μέσα εργασίας, λχ. ἀπό μηχανές κλπ., πού μόνο σέ σχετικὰ μεγάλες χρονικὲς περιόδους μποροῦν ν' ἀναλώνονται καί ἐπομένως ν' ἀναπαράγονται ἢ ν' ἀντικατασταίνονται μέ νέα ἀντίτυπα. Ὅμως, κάθε χρόνο ἕνα μέρος αὐτῶν τῶν μέσων εργασίας πεθαίνει ἢ φτάνει στό τέρμα τής παραγωγικῆς του λειτουργίας. Γι' αὐτό τό λόγο τοῦτο τό μέρος βρίσκεται κάθε χρόνο στό στάδιο τής περιουτικῆς του ἀναπαραγωγῆς ἢ τής ἀντικατάστασής του μέ νέα ἀντίτυπα τοῦ ἴδιου εἶδους. Ἄν ἔχει μεγαλώσει ἡ παραγωγικὴ δύναμη τής εργασίας στοὺς κλάδους παραγωγῆς πού εἶναι γενέτειρες αὐτῶν τῶν μέσων εργασίας—καί ἀναπτύσσεται συνεχῶς μέ τήν ἀδιάκοπη πρόοδο τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς—τότε στή θέση τῶν παλιῶν μηχανῶν, εργαλείων, συσκευῶν κλπ. μπαίνουν πιό ἀποτελεσματικὲς καί, σχετικὰ μέ τήν ἀποδοτικότητά τους, πιό φτηνὲς μηχανές, εργαλεῖα, συσκευές κλπ. Τό παλιό κεφάλαιο ἀναπαράγεται μέ πιό παραγωγικὴ μορφή, χωρίς νά παίρνουμε ὑπόψη τίς ἀδιάκοπες μερικότερες ἀλλαγές στὰ ὑπάρχοντα μέσα εργασίας. Τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πρῶτες καί βοηθητικὲς ὕλες, ἀναπαράγεται συνεχῶς στή διάρκεια τοῦ ἔτους, ἐνῶ τό μέρος τῶν πρῶτων καί βοηθητικῶν ὕλων πού προέρχονται ἀπὸ τή γεωργία ἀναπαράγονται συνήθως μιὰ φορά τό χρόνο. Κάθε λοιπόν εἰσαγωγή βελτιωμένων μεθόδων κλπ. ἐπηρεάζει ἐδῶ σχεδὸν ταυτόχρονα καί τό πρόσθετο κεφάλαιο καί τό κεφάλαιο πού βρίσκεται κιόλας σέ λειτουργία. Κάθε πρόοδος τῆς χημείας δέν πολλαπλασιάζει μόνο τὸν ἀριθμὸ τῶν ὠφέλιμων ὕλικων καί τὸν τρόπο χρήσης τῶν ἤδη γνωστῶν ὕλικων, ἐπεκτείνοντας ἔτσι μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου καί τὴ σφαῖρα τῆς τοποθέτησής του. Ἡ πρόοδος τῆς χημείας μᾶς διδάσκει ταυτόχρονα πῶς μποροῦν νά ξαναμπαίνουν στὸν κύκλο τοῦ πρωτὸς ἀναπαραγωγῆς τὰ ἀπορίμματα τοῦ πρωτὸς παραγωγῆς καί κατανάλωσης καί δημιουργεῖ ἔτσι καινούργια κεφαλαιακὴ ὕλη χωρίς προηγουμένη δαπάνη κεφαλαίου. Ὅπως μιὰ αὐξημένη ἐκμετάλλευση τοῦ φυσικοῦ πλούτου πετυχαίνεται ἀπλῶς μέ μιὰ μεγαλύτερη ἔνταση τῆς εργατικῆς

δύναμης, ἔτσι καί ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνικὴ προικίζουν τό λειτουργοῦν κεφάλαιο μέ μιὰ δύναμη ἐπέκτασης, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τό δοσμένο μέγεθός του. Ταυτόχρονα ἡ δύναμη αὐτὴ ἐπηρεάζει καί τό μέρος τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου πού ἔχει μπεῖ στό στάδιο τῆς ἀνανέωσής του. Μέ τήν καινούργια του μορφή τό κεφάλαιο ἰδιοποιεῖται δωρεάν τήν κοινωνικὴ πρόοδο πού συντελέστηκε πῶς ἀπὸ τὴν πλάτη τῆς παλιᾶς του μορφῆς. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ τῆς παραγωγικῆς δύναμης συνοδεύεται ταυτόχρονα ἀπὸ μιὰ μερικὴ ὑποτίμηση τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου. Ἐφόσον ἑξαιτίας τοῦ συναγωνισμοῦ ἡ ὑποτίμηση αὐτὴ γίνεται αἰσθητὴ μέ δξύτητα, τό κύριο βάρος πέφτει πάνω στὸν ἐργάτη, γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης προσπαθεῖ ν' ἀποζημιωθεί ἐντείνοντας τὴν ἐκμετάλλευσή του.

Ἡ εργασία μεταβιβάζει στό προϊόν τὴν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώνει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ ἀξία καί ἡ μᾶζα τῶν μέσων παραγωγῆς, πού τὰ βάζει σέ κίνηση μιὰ δοσμένη ποσότητα εργασίας, αὐξάνουν στήν ἴδια ἀναλογία πού ἡ εργασία γίνεται παραγωγικότερη. Ἐπομένως, ἂν καί ἡ ἴδια ποσότητα εργασίας προσθέτει πάντα στὰ προϊόντα της μόνο τό ἴδιο ποσὸ νέας ἀξίας, μέ τὴν ἀναπτυσσόμενη παραγωγικὴ δύναμη τῆς εργασίας αὐξάνει καί ἡ παλιά κεφαλαιακὴ ἀξία πού μεταβιβάζει ταυτόχρονα σ' αὐτά.

Ἐτσι λχ., ἂν ἕνας ἄγγλος καί ἕνας κινέζος κλώστης ἐργάζονται τὸν ἴδιο ἀριθμὸ ὥρων μέ τὴν ἴδια ἐντατικότητα, τότε καί οἱ δύο παράγουν σέ μιὰ ἑβδομάδα ἴσες ἀξίες. Ὡστόσο παρὰ τὴν ἰσότητα αὐτὴ ὑπάρχει τεράστια διαφορὰ ἀνάμεσα στήν ἀξία τοῦ βδομαδιατικοῦ προϊόντος τοῦ ἄγγλου, πού ἐργάζεται μέ μιὰ θεόρατη αὐτόματη μηχανή, καί στήν ἀξία τοῦ βδομαδιατικοῦ προϊόντος τοῦ κινέζου, πού ἐργάζεται μόνο μ' ἕνα ροδάνι. Στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα, πού ὁ κινέζος κλώστης μιὰ λίβρα μπαμπάκι, ὁ ἄγγλος κλώστης πολλὰς ἑκατοντάδες λίβρες. Ἐνα ποσὸ παλιῶν ἀξιῶν, πολλὰς ἑκατοντάδες φορές μεγαλύτερο, φουσκώνει τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος τοῦ ἄγγλου, στό ὁποῖο αὐτὲς οἱ παλιὲς ἀξίες διατηροῦνται μέ καινούργια ὠφέλιμη μορφή καί μποροῦν ἐπομένως νά λειτουργήσουν ξανά σάν κεφάλαιο. «Τό 1782—μᾶς πληροφοροῦν ὁ Φ. Ἐνγκελς—ἔμεινε (σὴν Ἀγγλία) ἀκατέργαστη ἀπὸ ἔλλειψη ἐργατῶν ὁλόκληρη ἡ παραγωγὴ μαλλιῶν τῶν προηγουμένων τριῶν χρόνων καί θὰ ἐξακολουθοῦσε ἀκόμα νά μένει ἀκατέργαστη, ἂν δέν ἔρχονταν γιὰ βοήθεια καί δέν τό ἐκλῶθαν οἱ νέες μηχανές πού εἶχαν ἐφευρεθεῖ»⁵⁹. Ἡ εργασία, ἡ ἀντικειμενοποιημένη μέ τὴ μορφή μηχανῶν, δέ γέννησε φυσικά ἐργάτες, ἐπέτρεψε ὅμως σ' ἕνα μικρὸ ἀριθμὸ ἐργατῶν μέ τὴν πρόσθεση σχετικὰ λίγης ζωντανῆς εργασίας ὅχι μόνο νά καταναλώσουν παραγωγικὰ τό μαλλί καί νά προσθέσουν σ' αὐτό νέα ἀξία, ἀλλὰ καί νά διατηρήσουν τὴν παλιά του ἀξία μέ τὴ μορφή νήματος κλπ. Ἐτσι πρόσφερε ταυτόχρονα τὰ μέσα καί τό κίνητρο γιὰ τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή μαλλιῶν. Εἶναι φυσικὸ χάρισμα τῆς ζωντανῆς εργασίας, παράγοντας νέα ἀξία,

⁵⁹ F. Engels: «Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, σελ. 20.

νά διατηρεί τήν παλιά αξία. Γιαυτό και μέ τήν αύξηση τῆς ἀποτελεσματικότητας, τῶν διαστάσεων καί τῆς αξίας τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς, δηλαδή μέ τή συσσώρευση πού συνοδεύει τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς τῆς δύναμης, ἡ ἐργασία διατηρεῖ καί διαιωνίζει μέ διαρκῶς νέες μορφές μιᾶ διαρκῶς αὐξανόμενη παλιά κεφαλαιακή ἀξία⁸⁰. Αὐτή ἡ φυσική δύναμη τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν δύναμη αὐτοσυντήρησης τοῦ κεφαλαίου πού προσαρτᾷ τήν ἐργασία, ἀκριβῶς ὅπως οἱ κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας ἐμφανίζονται σάν ιδιότητες τοῦ κεφαλαίου καί ὅπως ἡ διαρκὴς ἰδιοποίηση τῆς ὑπερεργασίας ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη ἐμφανίζεται σάν διαρκὴς αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου. Ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς ἐργασίας προβάλλονται σάν δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου, ὅπως ὅλες οἱ ἀξιακές μορφές τοῦ ἐμπορεύματος προβάλλονται σάν μορφές τοῦ χρήματος.

⁸⁰ Ἐπειδὴ ἡ κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν ἀνάλυσε ὅσο χρειάζονταν τὸ πρῶτος ἐργασίας καὶ ἀξιοποίησης, ποτὲ δὲν κατάλαβε ὅπως πρέπει αὐτὸ τὸ σπουδαῖο σημεῖο τῆς ἀναπαραγωγῆς, πράγμα πού μπορούμε νὰ τὸ δοῦμε στὸ παράδειγμα τοῦ Ρικάρντο. Λέει λχ. ὁ Ρικάρντο: Ὅποιαδὴποτε κι ἂν εἶναι ἡ ἀλλαγὴ στὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, «ἐνὰ ἑκατομμύριο ἀνθρώποι παράγουν πάντα στὰ ἐργοστάσια τὴν ἴδια ἀξία». Αὐτὸ εἶναι σωστὸ, ἂν εἶναι δοσμένα ἡ ἔκταση καὶ ὁ βαθμὸς ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας τους. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει καθόλου—πράγμα πού διαφεύγει τοῦ Ρικάρντο σὲ ὁρισμένα συμπεράσματά του—ἐνὰ ἑκατομμύριο ἀνθρώποι νὰ μεταβάλλουν σὲ προϊόν πολὺ διαφορετικὲς μάζες μέσων παραγωγῆς, ὅταν εἶναι διαφορετικὴ ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας τους, πού γι' αὐτὸ τὸ λόγο διατηρεῖ στὸ προϊόν τῆς πολὺ διαφορετικῆς μάζης ἀξίας καὶ πού ἐπομένως παρέχει προϊόντα πολὺ διαφορετικῆς ἀξίας. Ὡς σημειώθει, ἀνάμεσα στ' ἄλλα πὸς τὸ Ρικάρντο μάταια προσπάθει μὲ βία τὸ πὺν παράδειγμα νὰ ἐξηγήσει στὸν Ζ. Μπ. Σαίη τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀξία χρήσης (πού ἐδῶ τὴν ὀνομάζει *wealth*, ὑλικὸ πλοῦτο) καὶ στὴν ἀνταλλαχτικὴ ἀξία. Ὁ Σαίη ἀπαντᾷ: «Ὅσο γιὰ τὴ δυσκολία πού τονίζει ὁ Ρικάρντο, ὅταν λέει πὺς μὲ καλύτερες μέθοδες ἐνὰ ἑκατομμύριο ἀνθρώποι μπορούν νὰ παραγάγουν δυὸ καὶ τρεῖς φορές περισσότερα ὑλικά πλοῦτη, χωρὶς νὰ παραγάγουν περισσότερη ἀξία, ἡ δυσκολία αὐτὴ ἐξαφανίζεται ὅταν, ὅπως εἶναι ἀπαράτμητο, δοῦμε τὴν παραγωγὴ σάν ἀνταλλαγὴ, κατὰ τὴν ὁποία παρέχουμε τίς παραγωγικὲς υπηρεσίες τῆς ἐργασίας μας, τῆς γῆς μας καὶ τῶν κεφαλαίων μας γιὰ νὰ πάρουμε σὲ ἀντάλλαγμα προϊόντα. Μόνο μὲ τίς παραγωγικὲς αὐτὲς υπηρεσίες ἀποχοῦμε ὅλα τὰ προϊόντα πού ὑπάρχουν στὸν κόσμο... Ὡστε... εἴμαστε τόσο πὺς πλούσιοι, οἱ παραγωγικὲς μας υπηρεσίες ἔχουν τόσο μεγαλύτηρ ἀξία, ὅσο μεγαλύτηρ εἶναι ἡ ποσότητα τῶν ὠφέλιμων πραγμάτων πού ἀποχοῦμε κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴ πού ἀποκαλεῖται παραγωγὴ» (J. B. Say: «Lettres à M. Malthus», Paris 1820, σελ. 168, 169). Ἡ «δυσκολία» πού θέλει νὰ ἐξηγήσει ὁ Σαίη καὶ πού ὑπάρχει γι' αὐτὸν κι ὄχι γιὰ τὸν Ρικάρντο εἶναι ἡ παρακάτω: Γιατὶ δὲν αὐξάνει ἡ ἀξία τῶν ἀξιών χρήσης ὅταν αὐξάνει ἡ ποσότητά τους ἐξαιτίας τῆς ἀναπτυγμένης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας; Ἀπάντηση: Ἡ δυσκολία ἐξαφανίζεται ἂν εὐαρεστηθοῦμε νὰ ὀνομάσουμε τὴν ἀξία χρήσης ἀνταλλαχτικὴ ἀξία. Ἡ ἀνταλλαχτικὴ ἀξία εἶναι κάτι πού μὲ τὸν ἐνᾶ ἡ τὸν ἄλλο τρόπο ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ. Φτάνει λοιπὸν νὰ ὀνομάσουμε τὴν παραγωγὴ «ἀνταλλαγὴ» ἐργασίας καὶ μέσων παραγωγῆς μὲ τὸ προϊόν καὶ θὰ γίνῃ καθαρὸ σάν τὸ γάργαρο νερὸ, πὺς θὰ πάρουμε τόσο περισσότερες ἀνταλλαχτικὲς ἀξίες, ὅσο περισσότερες ἀξίες χρήσης μᾶς παρέχει ἡ παραγωγὴ. Μ' ἄλλα λόγια: Ὅσο περισσότερες ἀξίες χρήσης, λχ. κάλτσες, παρέχει μιὰ ἐργάσιμη ἡμέρα στὸν καλτσοβιομήχανο, τόσο πὺς πλούσιος εἶναι σὲ κάλτσες. Ἐφ' ὅσον ὁμοῦς τοῦρχει τὸν Σαίη ἡ ἰδέα πὺς, ὅταν οἱ κάλτσες, «αὐξάνουν σὲ ποσότητα», πέφτει ἡ «τιμὴ» τους (πού φυσικὰ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἀνταλλαχτικὴ ἀξία),

Μέ τὴν αὐξηση τοῦ κεφαλαίου μεγαλώνει ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ χρησιμοποιοῦμενο καὶ στὸ καταναλώνόμενο κεφάλαιο. Μ' ἄλλα λόγια: μεγαλώνει ἡ ἀξιακὴ καὶ ὑλικὴ μάζα τῶν μέσων ἐργασίας ὅπως τῶν χιτριῶν, τῶν μηχανῶν, τῶν ἀποστραγγιστικῶν σωλήνων, τῶν ζώων ἐργασίας, τῶν καθελογῆς συσκευῶν, πού στή διάρκειά μιᾶς μεγαλύτερης ἢ μικρότερης χρονικῆς περιόδου καὶ σὲ διαρκῶς ἐπαναλαβαίνοντα πρῶτος παραγωγῆς, λειτουργοῦν ἢ χρησιμεύουν μ' ὅλο τους τὸν ὄγκο γιὰ τὴν ἐπίτευξη καθορισμένων ὠφέλιμων ἀποτελεσμάτων, ἐνῶ φθείρονται μόνο βαθμιαῖα καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο μόνο κομματιαστὰ χάνουν τὴν ἀξία τους, καὶ ἐπομένως μόνο κομματιαστὰ ἡ ἀξία τους μεταβιβάζεται στὸ προϊόν. Στὸ βαθμὸ πού αὐτὰ τὰ μέσα ἐργασίας συμμετέχουν στὴ δημιουργία τοῦ προϊόντος χωρὶς νὰ προσθέτουν σ' αὐτὸ ἀξία, μ' ἄλλα λόγια, στὸ βαθμὸ πού χρησιμοποιοῦνται δολόκληρα ἐνῶ καταναλώνονται ἐνμέρει, προσφέρουν, ὅπως εἴπαμε πὺς πάνω, τὴν ἴδια δωρεάν ὑπηρεσία πού προσφέρουν οἱ φυσικὲς δυνάμεις, τὸ νερὸ, ὁ ἀτμός, ὁ ἄερας, ὁ ἠλεκτρισμός κλπ. Αὐτὴ ἡ δωρεάν ὑπηρεσία τῆς παρωχημένης ἐργασίας, ὅταν τὴν ἀδράξει καὶ τὴν ἐμψυχώσει ἡ ζωντανὴ ἐργασία, συσσωρεύεται μὲ τὴν αὐξανόμενη κλίμακα τῆς συσσώρευσης.

Ἐπειδὴ ἡ παρωχημένη ἐργασία μεταμφιέζεται πάντα σὲ κεφάλαιο, δηλ. τὸ παθητικὸ σὲ ἐργασία τῶν ἐργατῶν Α, Β, Γ κλπ. μετατρέπεται σὲ ἐνεργητικὸ τοῦ μὴ-ἐργάτη Χ, οἱ ἄστοι καὶ οἱ οἰκονομολόγοι ἐξυμνοῦν ὅσο μπορούν περισσότερο τίς υπηρεσίες τῆς παρωχημένης ἐργασίας πού, σύμφωνα μάλιστα καὶ τῇ σκαιτικῇ μεγαλοφυΐᾳ τοῦ Μάκ Κούλλοκ, πρέπει νὰ παίρνει καὶ μιὰ ἰδιαίτερη ἀμοιβή (τόκο,

«ἐπειδὴ ὁ συναγωνισμὸς τοὺς ἀναγκάζει (τοὺς παραγωγούς) νὰ δίνουν τὰ προϊόντα στὸ κόστος τους». Ἀπὸ πού ὅμως βγαίνει τὸ κέρδος, ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης πουλάει τὰ ἐμπορεύματα στὴν τιμὴ πού τοῦ κοστίζουν; Μά never mind [δὲν πειράζει]. Ὁ Σαίη δηλώνει πὺς ἐξαιτίας τῆς αὐξημένης παραγωγικότητας ὁ καθένας παίρνει τώρα σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὸ ἴδιο ἰσοδύναμο δυὸ ζευγάρια κάλτσες ἀντὶ ἐνᾶ πού ἔπαιρνε πρὶν κλπ. Τὸ ἀποτέλεσμα στὸ ὁποῖο καταλήγει εἶναι ἴσα-ἴσα ἡ θέση τοῦ Ρικάρντο πού ἤθελε ν' ἀναφέρει. Καὶ ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν τεράστια διανοητικὴ προσπάθεια ἀποτείνεται θριαμβευτικὰ στὸν Μάλθους μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «Αὐτὴ εἶναι, κύριέ μου, ἡ γερά θεμελιωμένη θεωρία, χωρὶς τὴν ὁποία εἶναι ἀδύνατο—τὸ διακηρύχων αὐτὸ—νὰ λυθοῦν τὰ πὺς δύσκολα προβλήματα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, καὶ ἰδιαίτερα τὸ πρόβλημα, πὺς εἶναι δυνατό ἐνᾶ ἔθνος νὰ γίνῃται πλουσιότερο, ὅταν τὰ προϊόντα του χάνουν σὲ ἀξία, μὸλο πού ὁ πλοῦτος εἶναι ὁξία» (στὸ ἴδιο, σελ. 170). Σχετικὰ μ' αὐτὰ τὰ τεχνάσματα στὰ «Lettres» τοῦ Σαίη ἕνας ἄγγλος οἰκονομολόγος παρατηρεῖ: «Αὐτοὶ οἱ προσποιητοὶ τρόποι φλυαρίας («those affected ways of talking») ἀποτελοῦν ὅλο αὐτὸ πού ὁ κύριος Σαίη εὐαρεστεῖται νὰ τὸ ὀνομάζει θεωρία του καὶ πού συστήνει στὸν Μάλθους νὰ τὴ διδάξει στὸ Χέιτφορντ, ὅπως γίνεται κιόλας, «σὲ πολλὰ μέρη τῆς Εὐρώπης». Λέει: „Ἄν σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἰσχυρισμοὺς βρεῖτε κάτι τὸ παρὰ ὁδο, κοιτάχτε τὰ πράγματα πού ἐκφράζονται καὶ τολμᾷ νὰ πιστεῦω πὺς θὰ σᾶς φανοῦν πολὺ ἄλλα καὶ πολὺ λογικά“. Ταυτόχρονα, χάρις στὸ ἴδιο πρῶτος θὰ μᾶς φανοῦν τὸ δίχως ἄλλο, ὅτι θέλετε, μόνον ὄχι πρωτότυπα καὶ σπουδαῖα» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.» σελ. 110).

κέρδος κλπ.)⁶¹. Ἐπομένως, ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη βαρὺτητα τῆς παρωχημένης ἐργασίας πού συμμετέχει στό ζωντανό προτῆς τῆς ἐργασίας μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς καί πού ἀποτελεῖ παρωχημένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία τοῦ ἐργάτη, δέν ἀποδίδεται στόν ἴδιο τόν ἐργάτη, ἀλλά στήν ἀποξενωμένη ἀπ' αὐτόν μορφή της, στή μορφή της σάν κεφάλαιο. Οἱ πρακτικοί παράγοντες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί οἱ ἰδεολογικοὶ τους φαπλατάδες εἶναι ἔξισου ἀνίκανοι νά συλλάβουν μέ τό μυαλό τους τό μέσο παραγωγῆς χωρισμένο ἀπό τήν ἀνταγωνιστική κοινωνική προσωπίδα πού φορεῖ σήμερα, ὅπως καί ὁ δουλοκτητὴς ἦταν ἀνίκανος νά ξεχωρίσει τόν ἴδιο τόν ἐργάτη ἀπὸ τὴν ιδιότητά του σάν δούλου.

Ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ βαθμὸς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας καθορίζεται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ταυτόχρονα ἐκμεταλλευόμενων ἐργατῶν, καί ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἀνταποκρίνεται, ἂν καί σέ μεταβαλλόμενη ἀναλογία, στό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου. Ὅσο περισσότερο αὐξάνει λοιπὸν τό κεφάλαιο χάρις στήν προοδευτική συσσώρευση, τόσο περισσότερο αὐξάνει καί τό ποσό τῆς ἀξίας πού χωρίζεται σέ κοντύλι κατανάλωσης καί σέ κοντύλι συσσώρευσης. Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ γι' αὐτό τό λόγο νά ζεῖ πρὸ πλουσία καί ταυτόχρονα ν' «ἀπαρνιέται» περισσότερα. Καί στό κάτω-κάτω, ὅλα τὰ ἐλατήρια τῆς παραγωγῆς δρῶν τόσο πρὸ ἐνεργά, ὅσο περισσότερο εὐρύνεται ἡ κλίμακά της μέ τὴν αὐξηση τῆς μάζας τοῦ προκαταβαλλόμενου κεφαλαίου.

5. ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟ ΚΟΝΤΥΛΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ [ARBEITSFONDS]

Στὴν πορεία τῆς ἔρευνάς μας πρόκρινε πῶς τό κεφάλαιο δέν εἶναι πάγιο μέγεθος, ἀλλά ἓνα ἐλαστικό μέρος τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου, πού ἀλλάζει συνεχῶς ἀνάλογα μέ τό χωρισμὸ τῆς ὑπεραξίας σέ εἰσόδημα καί σέ πρόσθετο κεφάλαιο. Εἶδαμε ἐπίσης πῶς καί μέ δοσμένο τό μέγεθος τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου ἡ ἐργατικὴ δύναμη, ἡ ἐπιστήμη καί ἡ γῆ (μέ τὴ λέξη γῆ ἐννοοῦμε ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη ὅλα τὰ ἀντικείμενα ἐργασίας πού ὑπάρχουν στὴ φύση χωρὶς τὴ συμβολὴ τοῦ ἀνθρώπου) πού προσαρτᾶται τό κεφάλαιο, ἀποτελοῦν ἐλαστικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου πού μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια τοῦ ἐπιτρέπουν ἓνα πεδίο δράσης ἀνεξάρτητο ἀπὸ τό μέγεθός του. Στὴν ἔρευνά μας αὐτὴ ἀφήσαμε κατὰ μέρος ὅλους τοὺς ὅρους τοῦ προτῆς κυκλοφορίας, χάρις στοὺς ὁποίους ἡ ἴδια μάζα κεφαλαίου ἀποχτᾶται πολὺ διαφορετικούς βαθμοὺς δραστηριότητας. Ἐπειδὴ προϋποθέτουμε τὰ πλαίσια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, δηλ. μιὰ μορφή τοῦ κοινωνικοῦ προτῆς παραγωγῆς, πού διαμορφώθηκε τελείως αὐθόρμητα,

⁶¹ Ὁ Μάκ Κούλλοκ πῆρε δῶλωμα εὐρεσιτεχνίας γιὰ τὸ «wages of past labour» [ἰσομὴ γιὰ παρωχημένη ἐργασία] πολὺ πρὶν πάρει ὁ Σένιορ δῶλωμα εὐρεσιτεχνίας γιὰ τὸ «wages of abstinence» [ἰσομὴ γιὰ ἐγκράτεια].

δέν πῆραμε ὑπόψη κανενὸς εἶδους ὀρθολογιστικότερο συνδυασμὸ πού πραγματοποιεῖται ἄμεσα καί σχεδιολογημένα μέ τὰ ὑπάρχοντα μέσα παραγωγῆς καί τίς ὑπάρχουσες ἐργατικές δυνάμεις. Τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τῆς ἄρρεσε ἀνέκαθεν ν' ἀντιλαμβάνεται τό κοινωνικὸ κεφάλαιο σάν πάγιο μέγεθος μέ πάγιο βαθμὸ δραστηριότητας. Ἡ πρόληψη αὐτῆς ὅμως στέρωσε σάν δόγμα μόνο χάρις στόν ἀρχιφυλιστὰ Ἱερεμία Μπένθαμ, αὐτὴ τὴ νηφάλια μικρόλογη, φλύαρη πνθία τοῦ κοιντοῦ ἀστικοῦ μυαλοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα⁶². Ὁ Μπένθαμ ἀνάμεσα στοὺς φιλόσοφους κατέχει τὴν ἴδια θέση πού κατέχει ὁ Μάρτιν Τάπερ ἀνάμεσα στοὺς ποιητές. Καί οἱ δύο μόνο στήν Ἀγγλία μπορούσαν νά δημιουργηθοῦν⁶³. Μὲ τό δόγμα του γίνονται τελείως ἀκατανόητα τὰ πρὸ συνηθισμένα φαινόμενα τοῦ προτῆς τῆς παραγωγῆς, ὅπως λχ. οἱ ξαφνικές διαστολές καί συστολές του, ἀκόμα κι αὐτὴ ἡ συσσώρευση⁶⁴. Τό

⁶² Πρβλ. ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί τό ἔργο τοῦ J. Bentham: «Théorie des Peines et des Récompenses», μετάφραση Ec. Dumont, 3η ἐκδοση, Paris 1826, τόμ. II, βιβλ. IV, κερ. II.

⁶³ Ὁ Ἱερεμίας Μπένθαμ εἶναι ἓνα καθαρά ἀγγλικὸ φαινόμενο. Ἀκόμα καί ἂν δέν ἐξαιρέσουμε τό δικό μας φιλόσοφο Κρίστιαν Βόλφ, ποτὲ σέ καμιὰ ἐποχὴ καί σέ καμιὰ χώρα δέν κορδῶθηκε κανένας μέ τόσο αὐταρέσκεια γιὰ τίς πρὸ χυδαῖες κοινοτοπίες. Ἡ ἀρχὴ τῆς ὀφελιμότητος δέν ἦταν ἐφεύρεση τοῦ Μπένθαμ. Αὐτὸς ἀπλῶς ἀναμάσησε χωρὶς πνεῦμα αὐτὰ πού εἶχαν πρὶν μέ τόσο πνεῦμα ὁ Ἑλβέτιος καί ἄλλοι γάλλοι τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἀν λχ. θέλει νά μάθει κανεὶς τί εἶναι ὀφέλιμο γιὰ ἓνα σκύλο, δέν ἔχει παρὰ νά ἐξιχνιάσει τὴ φύση τοῦ σκύλου. Αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ φύση δέν μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ μέ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς ὀφελιμότητος. Ἀν θελήσουμε αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τῆς ὀφελιμότητος νά τὴν ἐφαρμόσουμε στόν ἄνθρωπο, ἂν θελήσουμε νά κρίνουμε σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ κάθε ἀνθρώπινη πράξη, κίνηση, σχέση κλπ., τότε πρέπει νά ἐξιχνιάσουμε πρῶτα τὴν ἀνθρώπινη φύση γενικά καί ἔπειτα τὴν ἀνθρώπινη φύση τὴν τροποποιημένη ἱστορικὰ σέ κάθε ξεχωριστὴ ἐποχὴ. Ὁ Μπένθαμ δέν πολυσταχωριέται. Μὲ τὴν πρὸ ἀφελὴ στυγνότητα θεωρεῖ φυσιολογικὸ ἄνθρωπο τό σύγχρονο φιλισταῖο, εἰδικὰ τὸν ἀγγλο φιλισταῖο. Ὅ,τι εἶναι ὀφέλιμο σ' αὐτόν τὸν παραξενιάζει φυσιολογικὸ ἄνθρωπο καί στόν κόσμον του εἶναι αὐτὸ καθαυτὸ ὀφέλιμο. Καί μέ κινῶνα αὐτόν, κρίνει κατόπι τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον. Λογυζάται ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι «ὀφέλιμη», γιὰτὶ ἀπαγορεύει θρησκευτικὰ τὰ ἴδια κακογῆματα, πού καταδικάζει νομικὰ ὁ ποινικὸς κώδικας. Ἡ κριτικὴ τῆς τέχνης «βλάπτει» γιὰτὶ ἐνοχλεῖ τοὺς ἀξιοσεβαστοὺς ἀνθρώπους ὅταν ἀπολαβαίνουν τὸν Μάρτιν Τάπερ κλπ. Καί ὁ καλὸς μας ὁ Μπένθαμ πού ἔχει γιὰ ἀπόφθεγμα του: «nulla dies sine linea» [οὔτε μιὰ μέρα χωρὶς νά γραφῇ μιὰ γραμμὴ] γέμισε βουνα ἀπὸ βιβλία μέ τέτιες ἀνοησίες. Ἀν εἶχα τό κουράγιο τοῦ φίλου μου Χ. Χάινε, θὰ ὀνόμαζα τὴν κύριο Ἱερεμία μεγαλοφυΐα τῆς ἀστικῆς βλακειας.

⁶⁴ «Οἱ οἰκονομολόγοι παραέχουν τὴν τάση νά πραγματεύονται ἓνα ὁρισμένο ποσὸ κεφαλαίου καί ἓναν ὁρισμένο ἀριθμὸ ἐργατῶν σὺν ἐργαλεῖα παραγωγῆς ὁμοιόμορφης δυνάμεις πού λειτουργοῦν μέ μιὰ ὁρισμένη ὁμοιόμορφη ἔντατικότητα... Ὅσοι ἰσχυρίζονται πῶς τὰ ἐμπορεύματα εἶναι οἱ μοναδικοὶ παράγοντες τῆς παραγωγῆς, ἀποδείχνουν πῶς ἡ παραγωγὴ δέν μπορεῖ καθόλου νά διευρυνθεῖ, γιὰτὶ γιὰ μιὰ τέτλια διεύρυνση θάπρεπε ν' αὐξηθοῦν προκαταβολικά τὰ μέσα συντήρησης, οἱ πρῶτες ὕλεις καὶ τὰ ἐργαλεῖα, καὶ πού πράγματι καταλήγει στό ὅτι δέν μπορεῖ νά σημειωθεῖ αὐξηση τῆς παραγωγῆς χωρὶς νά προηγηθεῖ αὐξηση τῆς, ἡ, μ' ἄλλα λόγια, πῶς εἶναι ἀδύνατη κάθε αὐξηση» (S. Bailey: «Money and its Vicissitudes» σελ. 58 καὶ 70) Ὁ Μπαϊλὴ κριτικὰ εἶναι τό πρὸ πάντων δόγμα κυρίως ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ προτῆς τῆς κυκλοφορίας.

δόγμα αυτό χρησιμοποιήθηκε κι από τόν ίδιο τόν Μπένθαμ, όπως κι από τούς Μάλθους, Τζέιμς Μίλλ, Μάκ Κούλλοκ κλπ. για άπολογητικούς σκοπούς, ιδίως για νά παρουσιάσουν σάν πάγιο μέγεθος ένα μέρος του κεφαλαίου, τό μεταβλητό κεφάλαιο, δηλ. τό κεφάλαιο πού μπορεί νά μετατραπεί σέ εργατική δύναμη. Δημιούργησαν τό μύθο πώς ή ύλική ύπαρξη του μεταβλητού κεφαλαίου, δηλ. ή μάζα των μέσων συντήρησης πού αντιπροσωπεύει για τόν εργάτη αυτό τό μεταβλητό κεφάλαιο, ή τό λεγόμενο κοντύλι εργασίας, είναι ένα ξεχωριστό μέρος του κοινωνικού πλούτου, καθορισμένο αὐστηρά από τή φύση καί ἀξεπέραστο. Για νά μπορέσει νά μπει σέ κίνηση τό μέρος του κοινωνικού πλούτου πού πρόκειται νά λειτουργήσει σάν σταθερό κεφάλαιο, ή για νά τό εκφράσουμε ύλικά, σάν μέσα παραγωγής, απαιτείται μία καθορισμένη μάζα ζωντανής εργασίας. Η μάζα αυτή μᾶς δίνεται από τό επίπεδο ανάπτυξης τῆς τεχνολογίας. Όμως δέ μᾶς δίνεται οὔτε ὁ ἀριθμός των εργατῶν πού απαιτείται για νά ρευστοποιηθεῖ αὐτή ή μάζα εργασίας, γιατί ποικίλλει ἀνάλογα μέ τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἀτομικῆς εργατικῆς δύναμης, οὔτε ή τιμή αὐτῆς τῆς εργατικῆς δύναμης, ἀλλά μόνο τά κατώτατα ὅρια τους, πού ἐπιπλέον εἶναι πολύ ἐλαστικά. Τά γεγονότα πού βρίσκονται στή βάση του δόγματος πού ἐξετάζουμε εἶναι τά παρακάτω. Ἀπό τή μία του εργάτη δέν του πέφτει λόγος στό ζήτημα πώς θά χωριστεῖ ὁ κοινωνικός πλούτος σέ μέσα κατανάλωσης των μὴ εργατῶν καί σέ μέσα παραγωγής. Ἀπό τήν ἄλλη μερίδα, μόνο σέ εὐνοϊκές ἐκτακτες περιπτώσεις μπορεί ὁ εργάτης ν' αὐξήσει τό λεγόμενο «κοντύλι εργασίας» σέ βάρος του «εἰσοδήματος των πλουσίων»⁶³.

Σέ τί ἀνούσια ταυτολογία ὁδηγεῖ ή προσπάθεια νά παρουσιάσουν τό κεφαλαιοκρατικό ὄριο του κοντυλίου εργασίας σάν κοινωνικό του ὄριο καθορισμένο ἀπό τή φύση, μᾶς τό δείχνει ἀνάμεσα στους ἄλλους καί ὁ καθηγητής Φάουσετ. «Τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο»⁶⁴ μᾶς

⁶³ Ὁ Τζ. Στ. Μίλλ, στό ἔργο του «Principles of Political Economy» [βιβλ. II, κεφ. 1, § 3] λέει: «Τό προϊόν τῆς εργασίας διανέμεται σήμερα ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρὸς τήν εργασία.—Τό μεγαλύτερο μέρος διανέμεται σ' αὐτούς πού δέν ἐργάζονται ποτέ, τό ἀμέσως μικρότερο σ' αὐτούς πού σχεδόν μόνον ὀνομαστικά ἐργάζονται, καί ἔτσι σέ κατιοῦσα κλίμακα ἐλαττώνεται ή ἀμοιβή στό βαθμό πού ή εργασία γίνεται πῶς σκληρή καί πῶς δυσάρεστη, ὥσπου ή πῶς κουραστική καί πῶς ἐξαντλητική σωματική εργασία δέν μπορεί νά ὑπολογίζεται μέ βεβαιότητα οὔτε καί στήν ἀπόχτηση των ἀναγκαίων για τή ζωή». Για ν' ἀποφευχθοῦν οἱ παρεξηγήσεις τονίζω πῶς ἂν τους ἀνθρώπους σάν τόν Τζ. Στ. Μίλλ κλπ. πρέπει νά τους μεμφθεῖ κανεῖς για τήν ἀντίφραση των παλιωμένων οικονομικῶν δογμάτων τους μέ τίς μοντέρνες τους τάσεις, θάταν πέρα για πέρα ἄδικο νά τους βάλει κανεῖς στόν ἴδιο σωρό μέ τους ἀπολογητές τῆς χυδαίας οικονομολογίας.

⁶⁴ Θυμίζω ἐδῶ στόν ἀναγνώστη πῶς τίς κατηγορίες: μεταβλητό καί σταθερό κεφάλαιο, πρῶτος τίς χρησιμοποίησα ἐγώ. Η πολιτική οικονομία ἀπό τόν καιρό τοῦ Α. Σμιθ καί δῶ ἀνακατεύει φύρδην-μίγδην τους ὁρισμούς πού περιέχονται σ' αὐτές τίς κατηγορίες μέ τίς διαφορετικές μορφές του πάγιου καί του κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού προκύπτουν ἀπό τό προτεές τῆς κυκλοφορίας. Περισότερα γι' αὐτό τό ζήτημα στό δεύτερο μέρος του Δεύτερου Βιβλίου.

χώρας—λέει—εἶναι τό κοντύλι τῆς εργασίας. Για νά ὑπολογίσουμε λοιπόν τό μέσο χρηματικό μισθό πού παίρνει κάθε εργάτης δέν ἔχουμε παρά νά διαιρέσουμε τό κεφάλαιο αὐτό μέ τόν ἀριθμό του εργατικοῦ πληθυσμοῦ»⁶⁷. Δηλαδή, πρῶτα λογαριάζουμε πόσο εἶναι τό ἄθροισμα των ἀτομικῶν μισθῶν εργασίας πού πληρώθηκαν πραγματικά καί ἔπειτα ἰσχυριζόμαστε πῶς τό σύνολο αὐτό ἀποτελεῖ τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας του «κοντυλίου εργασίας», του δοσμένου ἀπό τό θεό καί τή φύση. Τέλος, διαιροῦμε τό ἄθροισμα πού βρήκαμε μ' αὐτό τόν τρόπο μέ τόν ἀριθμό των εργατῶν, για ν' ἀνακαλύψουμε ξανά πόσα μπορούν νά ἀναλογοῦν κατά μέσο ὄρο στόν κάθε ἀτομικό εργάτη. Πρόκειται για μιά ὑπερβολικά κουτοπόνηρη διαδικασία. Η διαδικασία αὐτή δέν ἐμποδίζει τόν κύριο Φάουσετ νά μᾶς πεί χωρίς νά πάρει καθόλου ἀνάσιν πῶς: «Ὁ συνολικός πλούτος πού συσσωρεύεται μέσα σ' ἓνα χρόνο στήν Ἀγγλία χωρίζεται σέ δύο μέρη. Ἐνα μέρος χρησιμοποιεῖται στήν Ἀγγλία για τή συντήρηση τῆς δικῆς μας βιομηχανίας. Τό ἄλλο, ἐξάγεται σέ ἄλλες χώρες... Τό μέρος πού χρησιμοποιεῖται στή βιομηχανία μας δέν ἀποτελεῖ σημαντική μερίδα του πλούτου πού συσσωρεύεται κάθε χρόνο στή χώρα τούτη»⁶⁸. Ὡστε, τό μεγαλύτερο μέρος του ἀξαναρόμενου χρόνου μέ τό χρόνο ὑπερπροϊόντος, πού ἀρπάζουν ἀπό τόν ἄγγλο εργάτη χωρίς νά του δίνουν ἓνα ἰσοδύναμο, δέν κεφαλαιοποιεῖται στήν Ἀγγλία, ἀλλά σέ ξένες χώρες. Μαζί ὅμως μέ τό ἐξαγόμενο ἔτσι πρόσθετο κεφάλαιο, ἐξάγεται καί ἓνα μέρος του «κοντυλίου εργασίας» πού τό ἐφεῦραν ὁ θεός κι ὁ Μπένθαμ⁶⁹.

⁶⁷ H. Fawcett, καθηγητής τῆς πολιτικῆς οικονομίας στό Κάιμπριτζ: «The Economic Position of the British Labourer», London 1865, σελ. 120.

⁶⁸ Στό ἴδιο, σελ. 122, 123.

⁶⁹ Θά μπορούσαμε νά πούμε πῶς κάθε χρόνο ἐξάγονται ἀπό τήν Ἀγγλία ὄχι μόνο κεφάλαιο, μά καί εργάτες μέ τή μορφή τῆς μετανάστευσης. Στό κείμενο ὥστόσο δέν πρόκειται καθόλου για ἀτομική περιουσία των μεταναστῶν, πού κατά ἓνα μεγάλο μέρος δέν εἶναι εργάτες. Πολλοί ἀπ' αὐτούς εἶναι γιοί πατωτῶν. Η ἀναλογία του πρόσθετου ἀγγλικοῦ κεφαλαίου πού στέλνεται κάθε χρόνο στό ἐξωτερικό για τοκισμό πρὸς τή χρονιάτικη συσσώρευση εἶναι πολύ πῶς μεγάλη ἀπό τήν ἀναλογία τῆς χρονιάτικης μετανάστευσης πρὸς τή χρονιάτικη αὐξηση του πληθυσμοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ
ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ1. ΑΥΞΗΣΗ ΤΗΣ ΖΗΤΗΣΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ
ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΜΕ ΑΜΕΤΑΒΛΗΤΗ
ΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.

Πραγματευόμαστε σέ τούτο τό κεφάλαιο τήν επίδραση πού ασκεί ἡ αὐξηση τοῦ κεφαλαίου στίς τύχες τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ σπουδαιότερος παράγοντας στήν εξέταση αὐτή εἶναι ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου καί οἱ ἀλλαγές πού ὑφίσταται στήν πορεία τοῦ προτοσῆς τῆς συσσωρεύσεως.

Πρέπει νά δοῦμε τή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου ἀπό δυό πλευρές. Ἀπό τήν πλευρά τῆς ἀξίας καθορίζεται ἀπ' τήν ἀναλογία πού τό κεφάλαιο χωρίζεται σέ σταθερό κεφάλαιο, ἢ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, καί σέ μεταβλητό κεφάλαιο, ἢ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, συνολικό ἄθροισμα τῶν μισθῶν τῆς ἐργασίας. Ἀπό τήν ὕλική του πλευρά, ἔτσι ὅπως λειτουργεῖ στό προτοσῆς τῆς παραγωγῆς, κάθε κεφάλαιο χωρίζεται σέ μέσα παραγωγῆς καί σέ ζωντανή ἐργατική δύναμη· ἡ σύνθεση αὐτή τοῦ κεφαλαίου καθορίζεται ἀπό τή σχέση ἀνάμεσα στή μάζα τῶν χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγῆς, ἀπό τή μιά μεριά, καί στήν ἀπαιτούμενη γιά τή χρησιμοποίησή τους ποσότητα ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη. Τήν πρώτη τήν ὀνομάζω ἀξιακή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, τή δεύτερη—τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Ἀνάμεσα στίς δυό ὑπάρχει στενή ἀλληλοσχέση. Γιά νά ἐκφράσω αὐτή τήν ἀλληλοσχέση, ὀνομάζω τήν ἀξιακή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, στό βαθμό πού καθορίζεται ἀπό τήν τεχνική του σύνθεση καί ἀντανακλᾷ τις ἀλλαγές της: ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Κάθε φορά πού γίνεται λόγος ἀπλῶς γιά τή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, ἐννοοῦμε πάντα τήν ὀργανική του σύνθεση.

Τά πολυάριθμα ἀτομικά κεφάλαια, τά τοποθετημένα σέ ἕναν ὀρισμένο κλάδο παραγωγῆς διαφέρουν λίγο-πολύ τόνα ἀπό τ' ἄλλο στή σύνθεσή τους. Ὁ μέσος ὅρος τῶν ἀτομικῶν συνθέσεων τους μᾶς δίνει τή σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ τοῦ κλάδου παραγωγῆς. Τέλος ὁ συνολικός μέσος ὅρος τῶν μέσων συνθέσεων ὅλων τῶν κλάδων τῆς παραγωγῆς μᾶς δίνει τή σύνθεση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου μιᾶς χώρας, καί σέ τελευταία ἀνάλυση γι' αὐτήν, καί μόνον γι' αὐτήν πρόκειται σέ ὅσα θά ἐκτεθοῦν παρακάτω.

Ἡ αὐξηση τοῦ κεφαλαίου περιλαμβάνει καί τήν αὐξηση τοῦ μεταβλητοῦ του μέρους ἢ τοῦ μέρους πού μετατρέπεται σέ ἐργατική δύναμη. Ἐνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού μετατρέπεται σέ πρόσθετο κεφάλαιο πρέπει πάντα νά ξαναμετατρέπεται σέ μεταβλητό κεφάλαιο ἢ σέ πρόσθετο κοντύλι ἐργασίας. Ἄν ὑποθέσουμε πῶς μαζί μέ τούς ἄλλους ὁρους πού μένουν ἀμετάβλητοι, μένει ἀμετάβλητη καί ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, δηλ. πῶς μιά καθορισμένη μάζα μέσων παραγωγῆς ἢ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀπαιτεῖ πάντα τήν ἴδια μάζα ἐργατικῆς δύναμης γιά νά τεθεῖ σέ κίνηση, τότε εἶναι φανερό πῶς ἡ ζήτηση ἐργασίας καί τό κοντύλι συντήρησης τῶν ἐργατῶν αὐξάνουν ἀνάλογα μέ τήν αὐξηση τοῦ κεφαλαίου καί αὐξάνουν τόσο πῶς γρήγορα, ὅσο πῶς γρήγορα αὐξάνει τό κεφάλαιο. Ἐπειδή τό κεφάλαιο παράγει κάθε χρόνο μιά ὑπεραξία, ἀπό τήν ὁποία ἕνα μέρος προστέεται κάθε χρόνο στό ἀρχικό κεφάλαιο, ἐπειδή ὅσο αὐξάνει τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται κίβλος σέ λειτουργία, αὐξάνει κάθε χρόνο καί ἡ ἴδια αὐτή προσαύξηση, καί ἐπειδή τέλος μέ ἕνα ἰδιαίτερο κέντρισμα τοῦ πάθους τοῦ πλουτισμοῦ μέ τό ἀνοιγμα καινούργιων ἀγορῶν, νέων σφαιρῶν τοποθέτησης κεφαλαίου σάν συνέπεια νεοεμφανισθέντων κοινωνικῶν ἀναγκῶν κλπ., ἡ κλίμακα τῆς συσσωρεύσεως μπορεῖ νά διαστέλλεται ἀπὸ τοιαῦτα ἀπλῶς μέ μιάν ἀλλαγὴ στόν καταμερισμό τῆς ὑπεραξίας ἢ τοῦ ὑπερπροϊόντος σέ κεφάλαιο καί εἰσόδημα, εἶναι δυνατό οἱ ἀνάγκες συσσωρεύσεως τοῦ κεφαλαίου νά ὑπερφαρμακίσουν τήν αὐξηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἢ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, ἢ ζήτηση ἐργατῶν νά ὑπερφαρμακίσουν τήν προσφορά τους καί ἔτσι ν' ἀνέβουν οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας. Τελικά μάλιστα πρέπει νά γίνεται αὐτό, ἐφόσον ἐξακολουθοῦν νά παραμένουν ἀμετάβλητες οἱ πῶς πάνω προϋποθέσεις. Ἐπειδή κάθε καινούργιο χρόνο ἀπασχολοῦνται περισσότεροι ἐργάτες ἀπ' ὅ,τι ἀπασχολοῦνταν τόν προηγούμενο, πρέπει ἀρχῇ ἢ γρήγορα νάρθει ἡ στιγμή πού οἱ ἀνάγκες τῆς συσσωρεύσεως ἀρχίζουν ν' αὐξάνουν πέρα ἀπὸ τή συνηθισμένη προσφορά ἐργασίας, ἡ στιγμή λοιπόν πού σημειώνεται αὐξηση τῶν μεροκάματων. Παράπονα γι' αὐτή τήν αὐξηση ἀκούονταν στήν Ἀγγλία στή διάρκεια ὅλου τοῦ δέκατου πέμπτου καί στοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα. Ὡστόσο, οἱ περισσότεροι ἢ λιγότεροι εὐνοϊκές συνθήκες, πού μέσα σ' αὐτές συντηροῦνται καί αὐξάνουν οἱ μισθωτοί ἐργάτες, δέν ἀλλάζουν σέ τίποτα τό βασικό χαρακτηριστήριον τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ὅπως ἡ ἀπλή ἀναπαραγωγή ἀναπαράγει διαρκῶς αὐτή τήν ἴδια τή σχέση τοῦ κεφαλαίου, κεφαλαιοκράτες ἀπὸ τή μιά μεριά καί μισθωτούς ἐργάτες ἀπὸ τήν ἄλλη, ἔτσι καί ἡ ἀναπαραγωγή σέ διευρυνμένη κλίμακα, ἢ ἡ συσσωρεύση, ἀναπαράγει σέ διευρυνμένη κλίμακα τή σχέση τοῦ κεφαλαίου: στόν ἕνα πόλο περισσότερους κεφαλαιοκράτες ἢ μεγαλύτερους κεφαλαιοκράτες, καί στόν ἄλλο περισσότερους μισθωτούς ἐργάτες. Ἡ ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ὑποχρεωτικά προσαρτῆται ἀδιάκοπα σάν μέσο ἀξιοποίησης στό κεφάλαιο, πού δέν μπορεῖ ν' ἀπαλλαχθεῖ ἀπὸ τό κεφάλαιο καί πού τήν ὑποταγή της σ' αὐτό τήν κρύβει ἀπλῶς τό γεγονός, ὅτι ἀλλάζουν οἱ ἀτομικοί

κεφαλαιοκράτες στους οποίους πουλιέται, αποτελεί στην πραγματικότητα στοιχείο της αναπαραγωγής του ίδιου του κεφαλαίου. "Οστε, συσσώρευση του κεφαλαίου θά πεί αύξηση του προλεταριάτου¹⁰.

Η κλασική πολιτική οικονομία κατάλαβε τόσο καλά τή θέση αυτή, πού, όπως είπαμε πιο πάνω, ο Α. Σμίθ, ο Ρικάρτο κλπ. ταυτίζουν λαθμενικά ακόμα και τή συσσώρευση με τήν κατανάλωση από παραγωγικούς εργάτες ολόκληρου του κεφαλαιοποιημένου μέρους της υπεραξίας ή με τή μετατροπή του σε πρόσθετους μισθωτούς εργάτες. Τό 1696 κιόλας ο Τζόν Μπέλλερς έλεγε: «Αν κάποιος είχε 100 000 ακρ γή και άλλες τόσες λίρες σε χρήμα και άλλα τόσα ζώα, τί άλλο θάταν χωρίς τόν εργάτη ο πλούσιος αυτός άνθρωπος, παρά εργάτης κι ο ίδιος; Και μιά πού τούς ανθρώπους τούς κάνουν πλούσιους οι εργάτες, θά υπάρχουν τόσο περισσότεροι πλούσιοι, όσο περισσότεροι θά είναι οι εργάτες... Η εργασία του φτωχού είναι τό μεταλλείο του πλούσιου»¹¹. Τά ίδια λέει και ο Μπέρναρντ ντέ Μάντεβιλ στις αρχές του 18ου αιώνα: «Εκεί πού προστατεύεται άρκετά ή ιδιοκτησία θάταν πιο εύκολο νά ζει κανείς χωρίς χρήμα, παρά χωρίς φτωχούς, γιατί ποιός θά δούλευε;... Όπως δέν πρέπει ν' αφήνουν τούς εργάτες νά πεθαίνουν από τήν πείνα, έτσι δέν πρέπει και νά τούς δίνουν τίποτα πού θάξίζε ν' αποταμειωθεί. Αν κάποτε ένας πού ανήκει στις κατώτατες τάξεις ανυψωθεί με άσυνήθιστη φιλοπονία και με σφιξίμο του ζωναριού πάνω από τήν κατάσταση όπου μεγάλωσε, κανείς δέν πρέπει νά τόν έμποδίζει σ' αυτό: είναι μάλιστα άναμφισβήτητο τό πιο σοφό για κάθε ιδιώτη, για κάθε οικογένεια στην κοινωνία νά ζει λιτά: συμφέρον όμως όλων των πλούσιων έθνών είναι νά μή μένει ποτέ άπραγο τό μεγαλύτερο μέρος των φτωχών και ώστόσο νά ξοδεύουν όσα κερδίζουν... Όσοι βγάζουν τό ψωμί τους με τήν καθημερινή τους εργασία δέν έχουν τίποτ' άλλο πού νά τούς

¹⁰ Karl Marx: «Lohnarbeit und Kapital».—«Μέ ίδιο τό βαθμό καταπίεσης των μαζών, μιά χώρα είναι τόσο πιο πλούσια, όσο περισσότερους προλεταρίους έχει» (Colins: «L' Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes», Paris 1857, τόμ. ΙΙΙ, σελ. 331). Μέ τή λέξη «προλεταριάτο» με τήν οικονομική έννοια πρέπει νά έννοούμε άποικλειστικά τό μισθοτό εργάτη, πού παράγει και αξιοποιεί «κεφάλαιο», και πού πετιέται στό δρόμο μόλις γίνει περιττός για τις άνάγκες αξιοποίησης του «Monsieur Capital» [κυρίου κεφαλαίου] όπως ονομάζει τό πρόσωπο αυτό ο Πεκέρ. «Ο άρρωστιάρας προλεταρίος των παρθένων δασών» είναι ένα ωραίο προϊόν της φαντασίας του Ρόσερ. «Ο κάτοικος του παρθένου δάσους είναι ιδιοκτήτης του παρθένου δάσους και χρησιμοποιεί τό παρθένο δάσος σάν ιδιοκτησία του με τήν ίδια ελευθερία πού τό χρησιμοποιεί κι ο ούραγκοτάγκος. Δέν είναι λοιπόν προλεταρίος. Θάταν προλεταρίος μόνο στην περίπτωση πού τό παρθένο δάσος θά τόν έμεταλλευόταν αυτόν και ή κι αυτός τό παρθένο δάσος. Όσο για τήν κατάσταση της υγείας του, αντίχει βέβαια στην σύγκριση όχι μονάχα με τήν υγεία του σύγχρονου προλεταρίου, μά και με τήν υγεία των «εύποληπτων» συγκριτικών και χοιραδικών. Μά, όπως φαίνεται, ο κύριος Βίλχελμ Ρόσερ με τή λέξη παρθένο δάσος έννοεί τό χέρσο ερικόλαμπο [Heide] του Λύνεμπουργκ άπ' όπου κατάγεται.

¹¹ «As the Labourers make men rich, so the more Labourers, there will be the more rich men... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich» (John Bellers: «Proposals for raising a College of Industry», London 1696, σελ. 2).

παρακινεί νά είναι έξυπνερτικοί, εκτός από τις άνάγκες τους και τις άνάγκες είναι έξυπνο νά τις άπαλύνει κανείς, θάταν όμως τρέλα νά τις θεραπεύει. Τό μόνο πράγμα πού μπορεί νά κάνει τόν εργαζόμενο φύεργο είναι ένας μέτριος μισθός. Ένας πολύ μικρός μισθός τόν κάνει, άνάλογα με τήν ιδιοσυγκρασία του, είτε λιγόνψυχο είτε άπελπισμένο, ένας πολύ μεγάλος μισθός τόν κάνει προπέτη και όκηνηρό... Άπ' όσα είπαμε βγαίνει πώς σ' ένα ελεύθερο έθνος, όπου δέν επιτρέπεται νά υπάρχουν δοϋλοι, ο πιο σίγουρος πλούτος άπαρτίζεται από ένα πλήθος φιλόπονητος φτωχούς. Εκτός από τό γεγονός ότι οι φτωχοί άποτελούν τήν άστείρευτη πηγή στρατολογίας για τό στόλο και τό στρατό, δίχως αυτούς δέ θά υπήρχαν άπολαύσεις και δέ θάταν άξιοποίησιμο τό προϊόν καμιάς χώρας. Για νά γίνει ευτυχισμένη ή κοινωνία (πού φυσικά άποτελείται από τούς μή-εργάτες) και για νά μένει εύχαριστημένος ο λαός, ακόμα και σε συνθήκες μιζέριας, είναι άναγκαίο ή μεγάλη πλειονότητα νά μένει και άμαθής και φτωχή. Η γνώση ευρύνει και πολλαπλασιάζει τις επιθυμίες μας, και όσο λιγότερα επιθυμεί ένας άνθρωπος, τόσο ευκολότερα μπορούν νά ικανοποιηθούν οι άνάγκες του»¹². Εκείνο πού δέν καταλαβαίνει ακόμα ο Μάντεβιλ, πούναι τίμιος άνθρωπος και φωτεινό μυαλό, είναι ότι ο μηχανισμός του ίδιου του προτεσ της συσσώρευσης, αυξάνοντας τό κεφάλαιο αυξάνει μαζί και τή μάζα των «φύεργων φτωχών», δηλ. των μισθωτών εργατών πού είναι ύποχρεωμένοι νά μετατρέπουν τήν εργατική τους δύναμη σε αυξανόμενη δύναμη αξιοποίησης του αυξανόμενου κεφαλαίου και έτσι ακριβώς νά διαιωνίζουν τή σχέση εξάρτησής τους από τό ίδιο τό προϊόν τους, πού προσωποποίησή του είναι ο κεφαλαιοκράτης. Σχετικά μ' αυτή τή σχέση εξάρτησης ο σέρ Φ. Μ. Ήντεν στό έργο του «Κατάσταση των φτωχών ή ιστορία της εργαζόμενης τάξης της Άγγλιας» παρατηρεί: «Η γεωγραφική μας ζώνη άπαιτεί εργασία για τήν ικανοποίηση των άναγκών, και γιαυτό τουλάχιστον ένα μέρος της κοινωνίας πρέπει νά εργάζεται ακούραστα... Μερικοί πού δέν εργάζονται έχουν ώστόσο στή διάθεσή τους τά προϊόντα της φιλοπονίας. Τοϋτο όμως οι ιδιοκτήτες αυτοί τό χρωστάνε μονάχα στόν πολιτισμό και στό καθεστώς. Είναι καθαρά δημιουργήματα των άστικών θεσμών»¹³. Γιατί οι θεμοί αυτοί έχουν άναγνώ-

¹² B. de Mandeville («The Fable of the Bees», 5th ed., London 1728, Remarks, σελ. 212, 213, 328). «Μέτρια ζωή και μόνιμη εργασία είναι για τό φτωχό ο δρόμος προς τήν ύλική ευτυχία (με τήν οποία έννοεί όσο τό δυνατό μεγαλύτερη εργασία ήμέρα και όσο τό δυνατό λιγότερα μέσα συντήρησης) και προς τόν πλούτο για τό κράτος (δηλ. για τούς γαιοκτημονες, τούς κεφαλαιοκράτες και τούς πολιτικούς τους άξιωματικούς και πράχτορες)» («An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 54).

¹³ «Ο Ήντεν θάπρεπε νά θέσει τό έρώτημα: τίνος λοιπόν δημιουργία είναι «οι άστικοί θεμοί»; Άπό τήν άποψη της νομικής αυταπάτης δέν ξετάζει τό νόμο σάν προϊόν των ύλικών σχεδίων παραγωγής, αλλά αντίστροφα τις σχέσεις παραγωγής σάν προϊόν του νόμου. Ο Λενγκέ άνάρθεσε με μιά λέξη τό ζιμαιοικό «Esprit des Lois» [πνεύμα των νόμων] του Μοντεσκιέ, λέγοντας: «L' esprit des lois, c'est la propriété» [Τό πνεύμα των νόμων είναι ή ιδιοκτησία].

πού αὐξανόμενο μετατρέπεται σέ πρόσθετο κεφάλαιο, ἐπαναφέρει σ' αὐτούς ἕνα μεγαλύτερο μέρος μέ τή μορφή μέσων πληρωμῆς, ἔτσι πού μποροῦν νά εὐρύνουν τόν κύκλο τῶν ἀπολαύσεών τους, νά ἐφοδιάζουν καλύτερα τό καταναλωτικό τους ἀπόθεμα σέ ροιχισμό, ἔπιπλα κλπ. καί νά σχηματίζουν μικρά ἐφεδρικά ἀποθέματα σέ χοῖμα. Ὅπως ὁμως τά καλύτερα ροῦχα, ἡ καλύτερη τροφή καί μεταχειρίση, καί ἕνα κάπως μεγαλύτερο *peculium* [περιουσία, πού ἀνήκει στό δούλο] δέν καταργοῦν καθόλου τή σχέση ἐξάρτησης καί τήν ἐκμετάλλευση τοῦ δούλου, ἔτσι δέν καταργοῦν καί τή σχέση ἐξάρτησης καί τήν ἐκμετάλλευση τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη. Ἡ αὐξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας ἐξαιτίας τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου σημαίνει στήν πραγματικότητα μόνο πῶς τό μέγεθος καί τό βάρος τῆς χρυσῆς ἀλυσίδας, πού ὁ ἴδιος ὁ μισθωτός ἐργάτης ἔχει κιάλας σφυρηλάτησε γιά τόν ἑαυτό του, ἐπιτρέπουν ἕνα χαλαρότερο σφιξιμό της. Στίς συζητήσεις σχετικά μ' αὐτό τό ἀντικείμενο ἔχουν παραβλέψει συνήθως τό κυριότερο, καί συγκεκριμένα τήν *differentia specifica* [εἰδοποιό διαφορά] τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐργατική δύναμη δέν ἀγοράζεται ἐδῶ γιά νά ἱκανοποιηθεῖ μέ τήν ὑπηρεσία της ἢ μέ τό προϊόν της τίς προσωπικές ἀνάγκες τοῦ ἀγοραστή. Σκοπός τοῦ ἀγοραστή εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου του, ἡ παραγωγή ἐμπορευμάτων πού περιέχουν περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού πληρώνει, δηλ. πού περιέχουν ἕνα μέρος ἀξίας πού δέν τοῦ κοστίζει τίποτα καί πού ὠστόσο πραγματοποιεῖται μέ τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ παραγωγή ὑπεραξίας ἢ ἡ ἀπόχτηση κέρδους [*Plusmacherei*, τό κυνήγι τοῦ κέρ-

φους]. Καί ὁ ἐπίσκοπος ἀναφωνεῖ ἀγανακτισμένος: «Εἶναι σωστό ἀπό μέρους σας, κύριε, νά μᾶς περιγράφετε σάν τελείως σοφό καί ἐνάρετο τό χαρακτηρισμό καί τόν τρόπο τῆς ζωῆς ἐνός ἀνθρώπου, πού ἦταν κυριευμένος ἀπό μιᾶ ἀγιάτρευτη ἀντιπάθεια γιά καθεὶ πού ὀνομάζεται θρησκεία καί πού κατέβαλε ὅλες του τίς προσπάθειες γιά νά σβήσει—ὅσο περνοῦσε ἀπό τό χέρι του—ἀκόμα καί τό ὄνομα τῆς θρησκείας ἀπό τή μνήμη τῶν ἀνθρώπων;» (στό ἴδιο, σελ. 8). «Ὅμως μὴν ἀποθαρρύνετε, ἐραστές τῆς ἀλήθειας, ἡ ἀθεΐα εἶναι ἐφήμερο φαινόμενο» (σελ. 17). «Ὁ Ἄνταμ Σμίθ «διαπράττει τό φριχτό ἀνοσιούργημα (*the atrocious wickedness*)» νά προπαγανδίζει τήν ἀθεΐα στή χώρα (καί συγκεκριμένα μέ τή «*Theory of moral sentiments*»). Γνωρίζουμε τά τετρίπια σας, κύριε δόκτορ! Οἱ προθέσεις σας εἶναι καλές, μόνο πού τή φορά αὐτή κἀνατε τό λογαριασμό χωρίς τόν ξενόδοχο. Μὲ τό παραδείγμα τῶν Δαβὶδ Χιούμ θέλετε νά μᾶς πούλησατε πῶς ἡ ἀθεΐα εἶναι τό μοναδικό τοιοῦτο («*cordial*») γιά μιᾶ συντριμμένη ψυχὴ καί τό μοναδικό ἀντιφάρμακο στό φόβο τοῦ θανάτου... Γελάτε λοιπὸν γιά τή μετατροπὴ τῆς Βαβυλώνας σέ ἐρεΐπια καί δίνετε συγχαρητήρια στὸν ἀποθηρωμένο κακοῦργο Φαυά!» (στό ἴδιο, σελ. 21, 22). «Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἀκροατὲς τοῦ Σμίθ, πού ἦταν ὀρθόδοξος, ἔγραψε ὑστερα ἀπὸ τό θάνατό του: «Ἡ φιλία τοῦ Σμίθ μέ τόν Χιούμ... τὸν ἐμπόδισε νά εἶναι χριστιανός... Πίστευε ἐπὶ λέξει ὅσα ἔλεγε ὁ Χιούμ. Ἄν ὁ Χιούμ τούλεγε πῶς τό φεγγάρι εἶναι πράσινο τυρὶ, θὰ τό πίστευε. Ἔτσι τὸν πίστευε καί ὅταν ἔλεγε πῶς δέν ὑπάρχει θεὸς καί δὲ γίνονται θαύματα... Οἱ πολιτικές του ἀντιλήψεις ἄγγιζαν τὸ ὀρλουμπελικανισμό» (*The Bee*» τοῦ James Anderson, 18 τόμοι, Edinburgh 1791 ὡς 1793, τόμ. III σελ. 166, 165). Ὁ παπᾶς Θ. Τσάλμερς ὑποψιάζεται πῶς ὁ Α. Σμίθ ἀπλῶς ἀπὸ κακία ἐφευρε τήν κατηγορία τῶν «μὴ παραγωγικῶν ἐργατῶν», εἰδικὰ γιά τοὺς προτεστάντες παπάδες, παρ' ὅλη τήν εὐλογημένη τους ἐργασία εἰς τήν ἄμπελον τοῦ Κυρίου.

δους, τοῦ πλουτισμοῦ] εἶναι ὁ ἀπόλυτος νόμος αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ ἐργατικὴ δύναμη μπορεῖ νά πούλιεταί μόνον ἐφόσον διατηρεῖ τὰ μέσα παραγωγῆς σάν κεφάλαιο, ἐφόσον ἀναπαράγει τήν ἀξία της σάν κεφάλαιο καί μέ τήν ἀπλήρωτη ἐργασία παρέχει μιᾶ πηγὴ πρόσθετου κεφαλαίου⁷⁶. Ἐπομένως, οἱ ὅροι τῆς πούλησής της, ἀδιάφορο ἂν εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο εὐνοϊκοί γιά τὸν ἐργάτη, περιλαμβάνουν τήν ἀνάγκη τοῦ διαρκοῦς ξαναπολήματός της καί τή διαρκῶς διευρυνόμενη ἀναπαραγωγὴ τοῦ πλούτου σάν κεφαλαίου. Ὅπως εἶδαμε, ὁ μισθός τῆς ἐργασίας προϋποθέτει πάντα ἀπὸ τή φύση του τήν παροχὴ ἀπὸ μέρους τοῦ ἐργάτη μιᾶς ὀρισμένης ποσότητας ἀπλήρωτης ἐργασίας. Τελείως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τήν αὐξηση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας μέ παράλληλα μειωνόμενη τήν τιμὴ τῆς ἐργασίας κλπ., ἡ αὐξησὶς του σημαίνει, στήν καλύτερη περίπτωση, μόνον τήν ποσοτικὴ ἐλάττωσις τῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας πού εἶναι ὑποχρεωμένος νά προσφέρει ὁ ἐργάτης. Ἡ ἐλάττωσις αὐτὴ δέν μπορεῖ ποτέ νά συνεχιστεῖ ὡς τό σημεῖο πού θ' ἀπειλοῦσε τό ἴδιο τό σύστημα. Ἀσχετὰ ἀπὸ τίς βίαιες συγκρούσεις γιά τό ὕψος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας—καί ὁ Ἄνταμ Σμίθ ἔχει κιάλας δεῖξει πῶς γενικά στίς τέτοιες συγκρούσεις τό ἀφεντικὸ πάντα παραμένει ἀφεντικὸ—μιᾶ αὐξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας πού πηγαίνει ἀπὸ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου προϋποθέτει ἕνα ἀπὸ τὰ παρακάτω δυὸ ἐνδεχόμενα:

Εἴτε ἐξακολουθεῖ ν' ἀνεβαίνει ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας, ἐπειδὴ ἡ αὐξησὶς της δὲ διαταράζει τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης ἐδῶ δέν ὑπάρχει τίποτα τό παράξενο, γιατί, ὅπως λέει ὁ Α. Σμίθ, «ἀκόμα καί μέ πεσμένο τό κέρδος τὰ κεφάλαια ἐξακολουθοῦν ὥστόσο ν' αὐξάνουν· μάλιστα αὐξάνουν πῶς γρήγορα ἀπὸ πρὶν... Γενικά ἕνα μεγάλο κεφάλαιο ἀκόμα καί μέ μικρότερο κέρδος αὐξάνει πῶς γρήγορα ἀπὸ ἕνα μικρὸ κεφάλαιο μέ μεγάλο κέρδος» («*Wealth of Nations*», I [γαλλικὴ μετάφραση Γκαρνιέ] σελ. 189). Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ εἶναι ὀλοφάνερο πῶς μιᾶ μείωσις τῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας δέν ἐμποδίζει καθόλου τήν ἐπέκτασις τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου.—Εἴτε, κι αὐτό εἶναι τό ἄλλο ἐνδεχόμενο, ἀτονεῖ ἡ συσσώρευση ἐξαιτίας τῆς αὐξανόμενης τιμῆς τῆς ἐργασίας, ἐπειδὴ στομώνεται τό κεντρί τοῦ κέρδους. Ἡ συσσώρευση μειώνεται. Ἀλλὰ μαζί μέ τή μείωσιν της ἐξαφανίζεται καί ἡ αἰτία τῆς μείωσής της, καί συγκεκριμένα ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν ἐκμεταλλεύσιμη ἐργατικὴ δύναμη. Ἐπομένως, ὁ ἴδιος ὁ μηχανισμός τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς παραμερίζει τὰ ἐμπόδια πού δημιουργεῖ παροδικά. Ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας ξαναπέφτει σ' ἕνα ἐπίπεδο πού ἀνταποκρίνεται στίς

⁷⁶ Ὡς ὕποθεσις στὴ 2η ἐκδοσὴ.—«Ὡστόσο τό ὄριο τῆς ἀπασχόλησης ἐργατῶν βιομηχανίας καί ἐργατῶν γῆς εἶναι τό ἴδιο : καί συγκεκριμένα—ἡ δυνατότητα γιά τὸν ἐπιχειρηματία νά βγάλει κέρδος ἀπὸ τό προϊόν τῆς ἐργασίας τους... Ἄν τό ἐπίπεδο τοῦ μισθοῦ ἀνέβει τόσο πολὺ πού τό κέρδος τοῦ ἀφεντικοῦ νά πέσει κάτω ἀπὸ τό μέσο κέρδος, τότε παύει νὰ τοὺς ἀπασχολεῖ ἡ τοὺς ἀπασχολεῖ μόνο μέ τὸν ὅρο ὅτι θὰ συμφωνήσουν μέ μιᾶ ἐλάττωσις τοῦ μισθοῦ» (*John Wade: History of the Middle and Working Classes*, 3η ἐκδ., London 1835, σελ. 210).

ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, αδιάφορο αν τό επίπεδο αυτό βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο ή κάτω ή πάνω από τό επίπεδο που θεωρούνταν κανονικό πριν πραγματοποιηθεί ή αύξηση των μισθών. Έτσι βλέπουμε πώς: στην πρώτη περίπτωση δέ γίνεται τό κεφάλαιο περίσσιο επειδή μειώνεται απόλυτα ή σχετικά ή αύξηση της εργατικής δύναμης ή του εργατικού πληθυσμού, αλλά αντίστροφα ή αύξηση του κεφαλαίου είναι που κάνει ανεπαρκή την εκμεταλλεύσιμη εργατική δύναμη. Στη δεύτερη περίπτωση δέ γίνεται τό κεφάλαιο ανεπαρκές επειδή μεγαλώνει απόλυτα ή σχετικά ή αύξηση της εργατικής δύναμης ή του εργατικού πληθυσμού, αλλά αντίστροφα ή μείωση του κεφαλαίου είναι που κάνει περίσσια την εκμεταλλεύσιμη εργατική δύναμη ή πιο σωστά την τιμή της. Τούτες ακριβώς οι απόλυτες κινήσεις στη συσσώρευση του κεφαλαίου είναι που αντικαθερπίζονται σαν σχετικές κινήσεις στη μάζα της εκμεταλλεύσιμης εργατικής δύναμης και που γιαυτό φαίνονται σά νά όφειλονται στην ίδια της την κίνηση. Καί για νά χρησιμοποιήσαμε μιά μαθηματική έκφραση: τό μέγεθος της συσσώρευσης είναι ή ανεξάρτητη μεταβλητή και τό μέγεθος του μισθού ή εξαρτημένη και όχι αντίστροφα. Έτσι στη φάση της κρίσης του βιομηχανικού κύκλου ή γενική πώση των τιμών των έμπορευμάτων εκφράζεται σαν άνοδος της σχετικής αξίας του χρήματος, και στη φάση της άνθισης ή γενική άνοδος των τιμών των έμπορευμάτων σαν πώση της σχετικής αξίας του χρήματος. Από δώ ή λεγόμενη *Currency School* [ποσοτική σχολή, που πρόσβευε τή θεωρία πώς ή αξία του χρήματος εξαρτιέται από την κυκλοφορία του] συμπεραίνει πώς όταν οι τιμές είναι ψηλές κυκλοφορεί πολύ λίγο χρήμα, και όταν είναι χαμηλές—πάρα πολύ*. Η άγνοια και ή δολιχρωτική παραγνώριση των γεγονότων⁷⁷ από μέρους της έχουν τό αντίξιο παράλληλό τους στην αντίληψη των οικονομολόγων, που τά φαινόμενα αυτά της συσσώρευσης τά ερμηνεύουν σά νά υπάρχουν τή μιά φορά πολύ λίγοι και την άλλη πάρα πολλοί μισθωτοί εργάτες.

Ο νόμος της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, που βρίσκεται στη βάση του ήδη «φυσικού νόμου κίνησης του πληθυσμού», καταλήγει απλούστατα στο εξής: Η σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο, τή συσσώρευση και τό επίπεδο των μισθών δέν είναι παρά ή σχέση ανάμεσα στην απλήρωτη εργασία που έχει μετατραπεί σε κεφάλαιο και στην πρόσθετη εργασία που απαιτείται για την κίνηση του πρόσθετου κεφαλαίου. Όποτε δέν πρόκειται καθόλου για μιά σχέση δυο μεγεθών ανεξάρτητων του ενός από τό άλλο, δηλ. από τή μιά του μεγέθους του κεφαλαίου και από την άλλη του αριθμού του εργατικού πληθυσμού, παρά σε τελευταία ανάλυση μάλλον πρόκειται μόνο για τή σχέση ανάμεσα στην απλήρωτη και στην πληρωμένη εργασία του ίδιου

* Βλ. τή σχετική σημείωση της Σύντ. στο παράρτημα στο τέλος του βιβλίου.

⁷⁷ Πρβλ. *Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 165 ν. έ.

εργατικού πληθυσμού. Αν αυξάνει άρκετά γρήγορα ή μάζα της παροχόμενης από την εργατική τάξη και συσσωρευόμενης από την τάξη των κεφαλαιοκρατών απλήρωτης εργασίας, ώστε νά μπορεί νά μετατρέπεται σε κεφάλαιο μόνο με μιά έκτακτη προσθήκη πληρωμένης εργασίας, τότε αυξάνει ο μισθός και, όταν όλοι οι άλλοι όροι μένουν άμετάβλητοι, μειώνεται άναλογικά ή απλήρωτη εργασία. Μόλις όμως ή μείωση αυτή άγγίζει τό σημείο που ή υπερεργασία, που τρέφει τό κεφάλαιο, δέν προσφέρεται πιά σε κανονική ποσότητα, εκδηλώνεται μιά αντίδραση: κεφαλαιοποιείται ένα μικρότερο μέρος του εισοδήματος, ή συσσώρευση χωλαίνει και ή άνοδική κίνηση των μισθών δέχεται ένα αντίκτυπημα. Η άνοδος της τιμής της εργασίας κρατιέται λοιπόν μέσα σε όρια, που όχι μόνον αφήνουν άθιχτη τή βάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, μά εξασφαλίζουν και την αναπαραγωγή του σε άναπτυσσόμενη κλίμακα. Έτσι ο νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, που δόλια τόν ανακήρυξαν φυσικό νόμο, εκφράζει στην πραγματικότητα μόνο ότι ή φύση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης αποκλείει κάθε ελάττωση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας ή κάθε αύξηση της τιμής της εργασίας, που θά μπορούσε νά άπειλήσει σοβαρά τή διαρκή αναπαραγωγή της σχέσης του κεφαλαίου και την αναπαραγωγή της σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα. Καί δέν μπορούσε νάναι διαφορετικά τά πράγματα σ' έναν τρόπο παραγωγής, όπου ο εργάτης ύπάρχει για τίς ανάγκες αξιοποίησης ύπαρχουσών αξιών, αντί τό έναντίο, ο υλικός πλούτος νά ύπάρχει για τίς ανάγκες άναπτύξης του εργάτη. Όπως στη θρησκεία ο άνθρωπος κυριαρχείται από τό δημιούργημα του κεφαλιού του, έτσι στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή κυριαρχείται από τό δημιούργημα του χεριού του⁷⁸.

2. ΣΧΕΤΙΚΗ ΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ ΠΟΥ ΤΗ ΣΥΝΟΔΕΥΕΙ.

Σύμφωνα με τούς ίδιους τούς οικονομολόγους, μιά αύξηση των μισθών δέν προκαλείται ούτε από τόν όγκο του ύπαρχοντος κοινωνικού πλούτου, ούτε από τό μέγεθος του άποχτημένου πιά κεφαλαίου, αλλά αποκλειστικά από τή συνεχιζόμενη αύξηση της συσσώρευσης και τό βαθμό ταχύτητας της αύξησής της (Α. Σμίθ [«Πλούτος των Έθνών»],

⁷⁸ α «Αν επανέλθουμε λοιπόν στην πρώτη μας ανάλυση, όπου αποδείχτηκε... πώς τό ίδιο τό κεφάλαιο είναι μόνο τό προϊόν ανθρώπινης εργασίας, τότε φαίνεται τελείως άκατανόητο πώς ο άνθρωπος μπόρεσε νά πέσει κάτω από τήν κυριαρχία του δικού του προϊόντος—του κεφαλαίου—και νά ύποταχθεί σ' αυτό. Καί επειδή αυτή είναι ή αδιάφυστη πραγματικότητα, γεννιέται άδελά τό ερώτημα: πώς κατάφερε ο εργάτης από κυρίαρχος του κεφαλαίου—μιά που είναι δημιουργός του—νά γίνει δούλος του κεφαλαίου;» (*Von Thünen*: «Der isolierte Staat», Zweiter Teil, Zweite Abteilung Rostock 1863, σελ. 5, 6). Η αξία του Τύνεν βρισκείται στο ότι έθεσε τό ερώτημα. Η άπάντησή του είναι απλούστατα παιδαριώδης.

βιβλ. I, κεφ. 8). "Ως τώρα έχουμε εξετάσει μονάχα μία φάση αὐτοῦ τοῦ προτύπου, τὴ φάση ἐκείνη ὅπου ἡ αὔξησις τοῦ κεφαλαίου συντελεῖται χωρὶς νὰ μεταβάλλεται ἡ τεχνικὴ σύνθεσις τοῦ κεφαλαίου. Τὸ πρό-
 τῶς ὅμως προχωρεῖ πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴ φάση.

"Όταν ὑπάρχουν πιά οἱ γενικὲς βάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος, στὴν πορεία τῆς συσσώρευσης παρουσιάζεται πάντα ἓνα σημεῖο, ὅπου ἡ ἀνάπτυξις τῆς παραγωγικότητος τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας γίνεται ὁ πιὸ ἰσχυρὸς μοχλὸς τῆς συσσώρευσης. «Ἡ ἴδια αἰτία—λέει ὁ Α. Σμιθ—πού ἀνεβάζει τοὺς μισθοὺς, καὶ συγκεκριμένα ἡ αὔξησις τοῦ κεφαλαίου, ὁδηγεῖ στοῦ ἀνέβασμα τῶν παραγωγικῶν ἱκανοτήτων τῆς ἐργασίας καὶ δίνει τὴ δυνατότητα σὲ μιὰ μικρότερη ποσότητα ἐργασίας νὰ παράγει μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων».

"Αν παραβλέψουμε τοὺς φυσικοὺς ὅρους, ὅπως εἶναι ἡ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους κλπ., καὶ τὴ δεξιότητα τῶν ἀνεξάρτητων καὶ ἀπομονωμένα ἐργαζόμενων παραγωγῶν, πού ὥστόσο ἐκδηλώνεται περισσότερο ποιοτικὰ στὴν ποιότητα τοῦ προϊόντος, παρὰ ποσοτικὰ στὴ μάζα τοῦ προϊόντος, ὁ κοινωνικὸς βαθμὸς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας ἐκφράζεται στὴ σχετικὴ ποσοτικὴ ἔκτασις τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἓνας ἐργάτης τὰ μετατρέπει σὲ προϊόν στὴ διάρκεια καθορισμένου χρόνου καὶ μέ τὴν ἴδια ἔντασις τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως. Ἡ μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς, πού μ' αὐτὰ ἐργάζεται ὁ ἐργάτης, αὐξάνει μαζί μὲ τὴν ἄνοδο τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας του. Αὐτὰ τὰ μέσα παραγωγῆς παίζουν ἐδῶ διπλὸ ρόλο. Ἡ αὔξησις τῶν μὲν εἶναι συνέπεια, ἡ αὔξησις τῶν δὲ ὅρος τῆς αὐξανόμενης παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας. Λογικῶς, μὲ τὸ μανουφактурικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας καὶ μέ τὴ χρησιμοποίησις μηχανῶν πετυχαίνεται ὁ ἴδιος χρονικὸ διάστημα ἡ κατεργασία περισσότερης πρώτης ὕλης, δηλαδὴ στοῦ προτύπου τῆς παραγωγῆς μπαίνει μιὰ μεγαλύτερη μάζα πρώτης ὕλης καὶ βοηθητικῶν ὑλικῶν. Αὐτὸ εἶναι συνέπεια τῆς αὐξανόμενης παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ μάζα τῶν χρησιμοποιούμενων μηχανῶν, ζῶν ἐργασίας, χημικῶν λιπασμάτων, ἀποστραγγιστικῶν σωλῆνων κλπ. ἀποτελεῖ ὄρο τῆς ἀναπτυσσόμενης παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς πού εἶναι συγκεντρωμένα σὲ χτίρια, γιγάντια καμίνια, μέσα μεταφορᾶς κλπ. Ἀδιάφορο ὅμως ἂν ἀποτελοῦν ὄρο ἢ συνέπεια, οἱ αὐξανόμενες διαστάσεις τῶν μέσων παραγωγῆς σὲ σύγκρισιν μὲ τὴν ἐργατικὴ δυνάμη πού ἐνώνεται μ' αὐτὰ ἐκφράζουν τὴν αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας*. Ἐπομένως, ἡ αὔξησις τῆς παρα-

* Στὴ γαλλικὴ ἔκδοσι τοῦ «Κεφαλαίου» (Paris 1873), πού τὴ θεώρησε ὁ ἴδιος ὁ Μαρξ, ὑπάρχει στοῦ σημείου αὐτοῦ ἡ παρακάτω παρεμβολή:

«Κατὰ τὴ γέννησις τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἀνακάλυψαν στὴν Ἀγγλίαν μιὰ μέθοδο μετατροπῆς τοῦ λυμένου μὲ κῶν χυτοσίδηρου σὲ ἑλατοσίδηρο. Ἡ μέθοδος αὕτη, πού λέγεται puddling καὶ πού συνίσταται στοῦ καθάρισμα τοῦ λυμένου σιδήρου μέσα σὲ φούρνους εἰδικῆς κατασκευῆς, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νὰ μεγαλώσῃ τεράστια οἱ ὑψικάνιες, νὰ χρησιμοποιηθοῦν συσκευές γιὰ τὴ διαχέτευσις θερμοῦ ἀέρα κλπ., τέλος ὁδήγησε σὲ τέτια αὔξησις τῶν μέσων ἐργα-

γωγικότητος τῆς ἐργασίας φανερόνεται στὴν ἐλάττωσις τῆς μάζας τῆς ἐργασίας σχετικὰ μὲ τὴ μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς πού κινεῖ, ἢ στὴ μείωσις τοῦ μεγέθους τοῦ ὑποκειμενικοῦ παραγόντα τοῦ προτύπου ἐργασίας σὲ σύγκρισιν μὲ τοὺς ἀντικειμενικοὺς του παράγοντες.

Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη στὴν τεχνικὴ σύνθεσις τοῦ κεφαλαίου, ἡ αὔξησις τῆς μάζας τῶν μέσων παραγωγῆς σὲ σύγκρισιν μὲ τὴ μάζα τῆς ἐργασίας πού τὰ ζωογονεῖ, ἀντικαθρεφτίζεται στὴν ἀξιακὴ του σύνθεσις,

σίας καὶ τῆς πρώτης ὕλης πού κινεῖται ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας, ὥστε ὕστερα ἀπὸ λίγο τὸ σίδηρο παραγόταν ἀρκετὰ ἀφθονο καὶ ἀρκετὰ φτηνὸ γιὰ νὰ διώξῃ τὴν πέτρα καὶ τὸ ξύλο ἀπὸ ἓνα σωρὸ ἐφαρμογῆς τους. Ἐπειδὴ τὸ σίδηρο καὶ τὸ κάρβουνο εἶναι οἱ μεγάλοι μοχλοὶ τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, δὲ θὰ μπορούσε νὰ ὑπερβάλλῃ κανεὶς τὴν τεράστια σημασία αὐτῆς τῆς καινοτομίας.

Ὅσο ὁ puddler, ὁ ἐργάτης πού ἀσχολεῖται μὲ τὸ καθάρισμα τοῦ λυμένου σιδήρου, ἐκτελεῖ χειρωνακτικὴ ἐργασία τέττα, ὥστε τὸ μέγεθος τῶν φούρνων πού μπορεῖ νὰ ἐπιμελεῖται περιορίζεται ἀπὸ τὶς προσωπικὲς του ἱκανότητες, καὶ ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ περιορισμὸς εἶναι πού σταματᾷ σήμερον τὴ θνηματοπύ-
 ἄνοδο τῆς μεταλλουργίας πού σημειώθηκε ἀπὸ τὸ 1780 καὶ δῶ, ἀπὸ τότε δηλ. πού χρονολογεῖται ἡ ἐφεύρεσις τῆς μεθόδου puddling.

„Γεγονὸς εἶναι—ἀναφωνεῖ τὸ «Engineering», ἓνα ἀπὸ τὰ ὄργανα τῶν ἀγγλων μηχανικῶν,—γεγονὸς εἶναι πῶς ἡ ἀπαρχαιωμένη μέθοδος τοῦ puddling μὲ τὸ χεῖρ δὲν εἶναι παρὰ ὑπόλειμμα τῆς βαρβαρότητας (the fact is that the old process of hand-puddling is little better than a barbarism)... Ἡ σημερινὴ τάσις τῆς βιομηχανίας μας εἶναι νὰ ἐπεξεργάζεται διαρκῶς περισσότερα ὑλικά στίς διάφορες βαθμίδες τῆς παραγωγῆς. Γι' αὐτὸ, σχεδὸν κάθε χρόνον βλέπουμε νὰ γενινοῦνται πιὸ μεγάλες ὑψικάνιες, πιὸ βαριεὲς ἀτμόσφαιρες, πιὸ ἰσχυρὰ ἑλαστρα καὶ πιὸ γιγάντια ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦνται στοὺς πολυάριθμους κλάδους τῆς μεταλλοβιομηχανίας. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ γενικὴ αὔξησις—αὔξησις τῶν μέσων παραγωγῆς σὲ σχέση μὲ τὴ χρησιμοποιούμενη ἐργασία—ἡ μέθοδος puddling ἔμεινε σχεδὸν στάσιμη καὶ βάλεϊ σήμερον ἀφόρητα ἐμπόδια στὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη... Ἔτσι ἀρχισαν κίβλας σήμερον ν' ἀντικαταστατοῦν σ' ὅλα τὰ ἐργαστάσια τὴ μέθοδος αὕτη μὲ αὐτόματα περιστρεφόμενους φούρνους, πού εἶναι σὲ θέση νὰ δύνουν τεράστιες φουρνιὲς πού ξεπερνοῦν τελείως τὰ ὅρια τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας» («The Engineering», 13 τοῦ Ἰουνίου 1874).

Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ μέθοδος puddling ἐφερε ἐπανάστασις στὴ σιδηροβιομηχανία καὶ προκάλεσε μιὰ τεράστια αὔξησις τῶν μέσων ἐργασίας καὶ τῆς μάζας τῆς πρώτης ὕλης πού τὴν ἐπεξεργάζεται μιὰ ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, μετατράπηκε στὴν πορεία τῆς συσσώρευσης σὲ οικονομικὸ ἐμπόδιο, ἀπὸ τὸ ὅποιο ἀρχισαν τώρα ν' ἀπαλλάσσονται μὲ νέες μέθοδες, κατάλληλες νὰ παραμερίσουν τὰ ἐμπόδια πού βάλεϊ ἀκόμα στὴν παραπέρα ἀνάπτυξιν τῶν ὑλικῶν μέσων παραγωγῆς σὲ σχέση μὲ τὴ χρησιμοποιούμενη ἐργασία. Αὕτη εἶναι ἡ ἱστορία ὅλων τῶν ἀνακαλύψεων καὶ ἐφευρέσεων πού ἐμφανίζονται σάν συναινέσας τῆς συσσώρευσης, ὅπως ἐξάλλου τόχουμε ἀποδείξει σκιαγραφώντας τὴν πορεία τῆς σύγχρονης παραγωγῆς ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς ὥς τὴν ἐποχὴ μας.

Καθὼς λοιπὸν προχωρεῖ ἡ συσσώρευσις δὲν ἔχουμε μόνον ποσοτικὴ καὶ ταυτοχρόνως αὔξησις τῶν διάφορων ὑλικῶν στοιχείων τοῦ κεφαλαίου: ἡ ἀνάπτυξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού φέρνει αὕτη ἡ πρῶτος ἐκδηλώνεται ἐπίσης μὲ ποιοτικὲς ἀλλαγές, μὲ βαθμιαίες ἀλλαγές στὴν τεχνικὴ σύνθεσις τοῦ κεφαλαίου, πού ὁ ἀντικειμενικὸς του παράγοντας κερδίζει προοδευτικὰ σὲ μεγέθος σὲ σχέση μὲ τὸν ὑποκειμενικὸ του παράγοντα, δηλαδὴ ἡ μάζα τῶν μέσων ἐργασίας καὶ τῶν πρώτων ὑλῶν αὐξάνει ὁλοένα καὶ περισσότερο σὲ σύγκρισιν μὲ τὴν ποσότητα τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τους. Στὸ μέτρο λοιπὸν πού ἡ αὔξησις τοῦ κεφαλαίου κάνει πιὸ παραγωγικὴ τὴν ἐργασία, μειώνει τὴ ζήτησις ἐργασίας σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθός του.—Σύνη.

στήν αύξηση τοῦ σταθεροῦ συστατικοῦ τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου σέ βάρος τοῦ μεταβλητοῦ της συστατικοῦ. Ἔτσι λχ. ἂν ὑποθέσουμε πῶς ἀπό ἓνα κεφάλαιο ἑοδεύονται στήν ἀρχή τὰ 50% γιά μέσα παραγωγῆς καί τὰ 50% γιά ἐργατική δύναμη, ἀργότερα, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ βαθμοῦ παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας, θά ἑοδεύονται τὰ 80% γιά μέσα παραγωγῆς καί τὰ 20% γιά ἐργατική δύναμη κ.ο.κ. Αὐτός ὁ νόμος τῆς προοδευτικῆς αὐξήσεως τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μεταβλητό ἐπιβεβαιώνεται σέ κάθε βῆμα (ὅπως δεῖξαμε κίελας πύό πάνω) μέ τή συγκριτική ἀνάλυση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, ἀδιάφορο ἂν συγκρίνουμε διάφορες οἰκονομικές ἐποχές τοῦ ἴδιου ἔθνους ἢ διάφορα ἔθνη τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Τό σχετικό μέγεθος τοῦ στοιχείου ἐκείνου τῆς τιμῆς, πού ἀντιπροσωπεύει μόνο τήν ἀξία τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς, δηλ. τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, θά εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογο καί τό σχετικό μέγεθος τοῦ ἄλλου στοιχείου τῆς τιμῆς πού πληρῶνει τήν ἐργασία, δηλ. ἐκείνου πού ἀντιπροσωπεύει τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, θά εἶναι γενικά ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρὸς τήν πρόοδο τῆς συσσωρεύσεως.

Ἡ μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό σταθερό, δηλ. ἡ ἀλλαγμένη σύνθεση τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου, δείχνει ὥστόσο μόνο κατά προσέγγιση τήν ἀλλαγὴ στή σύνθεση τῶν ὑλικῶν συστατικῶν του. Ἄν λχ. σήμερα ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένο στήν κλωστουργία ἀποτελεῖται κατὰ $\frac{7}{8}$ ἀπό σταθερό καί κατὰ $\frac{1}{8}$ ἀπό μεταβλητό κεφάλαιο, ἐνῶ στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα ἀποτελοῦνταν κατὰ τό $\frac{1}{2}$ ἀπό σταθερό καί κατὰ τό $\frac{1}{2}$ ἀπό μεταβλητό κεφάλαιο, ἀντίθετα ἡ μάζα τῆς πρώτης ὕλης, τῶν μέσων ἐργασίας κλπ., πού καταναλώνει σήμερα παραγωγικά μιὰ καθορισμένη ποσότητα κλωστουργικῆς ἐργασίας, εἶναι πολλές ἑκατοντάδες φορές μεγαλύτερη ἀπ' ὅτι ἦταν στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ αἰτία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου βρίζεται ἀπλούστατα στό ὅτι ὅταν αὐξάνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας δέν αὐξάνει μόνο ὁ ὄγκος τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώνει, μά πέφτει καί ἡ ἀξία τους σέ σύγκριση μέ τόν ὄγκο τους. Ἡ ἀξία τους αὐξάνει λοιπόν ἀπόλυτα, ὄχι ὅμως στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ ὄγκος τους. Γιαντό, ἡ αὐξηση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στό σταθερό καί τό μεταβλητό κεφάλαιο εἶναι πολύ μικρότερη ἀπό τήν αὐξηση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς, στά ὅποια μετατρέπεται τό σταθερό κεφάλαιο, καί στή μάζα τῆς ἐργατικῆς δύναμης, στήν ὁποία μετατρέπεται τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ἡ πρώτη διαφορὰ αὐξάνει ὅταν αὐξάνει ἡ δεύτερη, ἀλλά σέ μικρότερο βαθμό.

Ἄλλωστε, ἂν ἡ πρόοδος τῆς συσσωρεύσεως μειώνει τό σχετικό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, αὐτό δέ σημαίνει καθόλου πῶς ἀποκλείει τήν αὐξηση τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους του. Ἄς ὑποθέσουμε πῶς μιὰ κεφαλαιακή ἀξία διασπᾶται στήν ἀρχή σέ 50% σταθερό καί σέ 50% μεταβλητό κεφάλαιο καί ἀργότερα σέ 80% σταθερό καί 20% μεταβλητό. Ἄν στό μεταξύ τό ἀρχικό κεφάλαιο, πού ἦταν λχ. 6000 λίρ. στ., ἔχει αὐξηθεῖ σέ 18 000 λίρ. στ., τό μεταβλητό

του συστατικό θάχει ἐπίσης αὐξηθεῖ κατὰ $\frac{1}{6}$. Ἦταν 3000 λίρ. στ. καί εἶναι τώρα 3600 λίρ. στ. Ἐκεῖ ὅμως πού προηγουμένα θ' ἀρκοῦσε μιὰ αὐξηση τοῦ κεφαλαίου κατὰ 20% γιά ν' ἀνεβάσει τή ζήτηση ἐργασίας κατὰ 20%, τώρα γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται τριπλασιασμός τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου.

Στό τέταρτο μέρος δεῖξαμε πῶς ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας προϋποθέτει τή συνεργασία σέ μεγάλη κλίμακα, πῶς μόνο μ' αὐτή τήν προϋπόθεση μπορεῖ νά ὀργανωθεῖ ὁ καταμερισμός καί ὁ συνδυασμός τῆς ἐργασίας, νά γίνει οἰκονομία σέ μέσα παραγωγῆς μέ τή μαζική συγκέντρωση μέσων ἐργασίας, νά δημιουργηθοῦν τέτια μέσα ἐργασίας, πού ἀπό τήν ἴδια τήν ὕλη σὺστασι τούς μποροῦν νά χρησιμοποιοῦνται μόνο ἀπό κοινού—λχ. ἓνα σύστημα μηχανῶν—νά μπουν στήν ὕλη τῆς ἐργασίας τερᾶστιες φυσικές δυνάμεις καί νά μετατραπεί τό προτοές παραγωγῆς σέ τεχνολογική ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης. Πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματοποιήσεως παραγωγῆς, ὅπου τὰ μέσα παραγωγῆς εἶναι ἰδιοκτησία ἰδιωτῶν, ὅπου ὁ χειρωνακτικός ἐργάτης εἶτε παράγει ἐμπορεύματα ἀπομονωμένους καί ἀνεξάρτητος, εἶτε πούλαει σάν ἐμπόρευμα τήν ἐργατικὴ του δύναμη γιαντί τοῦ λείπουν τὰ μέσα γιά δική του ἐπιχίρηση, ἡ προϋπόθεση πού ἀναφέραμε πραγματοποιεῖται μόνο μέ τήν αὐξηση τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων ἢ στό μέτρο πού τὰ μέσα παραγωγῆς καί συντήρησης τῆς κοινωνίας μετατρέπονται σέ ἀτομική ἰδιοκτησία κεφαλαιοκρατῶν. Στό ἔδαφος τῆς ἐμπορευματοποιήσεως παραγωγῆς ἡ παραγωγή μεγάλης κλίμακας μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ μονάχα μέ κεφαλαιοκρατική μορφή. Γιαντό τό λόγο, προϋπόθεση τοῦ εἰδικά κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι μιὰ κάποια συσσωρεύση κεφαλαίου στά χέρια ἀτομικῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Γιαντό ἔπρεπε νά προϋποθέσουμε τήν ὕπαρξη μιᾶς τέτιας συσσωρεύσεως κατὰ τό πέρασμα ἀπό τή χειροτεχνία στήν κεφαλαιοκρατική ἐπιχίρηση. Μποροῦμε νά τήν ὀνομάσουμε πρωταρχική συσσωρεύση, ἐπειδή δέν εἶναι ἱστορικό ἀποτέλεσμα, ἀλλά ἱστορική βάση τῆς εἰδικά κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἐδῶ δέ χρειάζεται ἀκόμα νά ἐξετάσουμε πῶς γεννιέται αὐτή ἡ πρωταρχική συσσωρεύση. Ἀρχεῖ μόνο ὅτι ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία. Ὅλες ὅμως οἱ μέθοδοι γιά τό ἀνέβασμα τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, πού ἀναφύονται πάνω σ' αὐτή τή βάση, εἶναι ταυτόχρονα μέθοδοι αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας ἢ ὑπερπροϊόντος, πού μέ τή σειρά του ἀποτελεῖ τό δημιουργό στοιχεῖο τῆς συσσωρεύσεως. Εἶναι λοιπόν ταυτόχρονα μέθοδοι τῆς παραγωγῆς κεφαλαίου μέ κεφάλαιο ἢ μέθοδοι ἐπιταχυμένης συσσωρεύσεως του. Ἡ συνεχῆς ξαναμετατροπὴ ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο ἐκφράζεται σάν αὐξανόμενο μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού μπαίνει στό προτοές παραγωγῆς. Ἡ συνεχῆς αὐτή ξαναμετατροπὴ γίνεται μέ τή σειρά της ἡ βάση μιᾶς διεύρυνσης τῆς κλίμακας τῆς παραγωγῆς, τῶν μεθόδων γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας πού τή συνοδεύουν καί τῆς ἐπιταχυμένης παραγωγῆς ὑπεραξίας. Ἄν λοιπόν ἓνας ὀρισμένος βαθμός συσσωρεύσεως κεφαλαίου ἐμφανίζεται σάν ὅρος τοῦ εἰδικά κεφα-

λαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὁ τρόπος αὐτός ἀντεπενεργώντας προκαλεῖ μιὰ ἐπιταχυμένη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Γιαυτό, μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἀναπτύσσεται ὁ εἰδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί μέ τόν εἰδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ἀναπτύσσεται ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Οἱ δύο αὐτοί οἰκοномиκοί παράγοντες προκαλοῦν, χάρη στή σύνθετη σχέση τῆς ἀμοιβαίας ὥθησής τους, τήν ἀλλαγὴ ἐκείνη στήν τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, μέ τήν ὁποία τό μεταβλητό συστατικό γίνεται ὁλοένα καί πιό μικρό σέ σύγκριση μέ τό σταθερό.

Κάθε ἀτομικό κεφάλαιο ἀποτελεῖ μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη συγκέντρωση μέσων παραγωγῆς μέ ἀντίστοιχη ἐξουσία πάνω σέ μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη στρατιά ἐργατῶν. Κάθε συσσώρευση γίνεται τό μέσο νέας συσσώρευσης. Αὐξάνοντας τή μάζα τοῦ πλούτου πού λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο, διευρύνει τή συγκέντρωσή του στά χέρια ἀτομικῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἐπομένως καί τή βάση τῆς παραγωγῆς σέ μεγάλη κλίμακα καί τῶν εἰδικά κεφαλαιοκρατικῶν μεθόδων παραγωγῆς. Ἡ αὔξησις τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου συντελεῖται μέ τήν αὔξησις πολλῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων. Ἄν ὑποθέσουμε πῶς μένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι, τὰ ἀτομικά κεφάλαια, καί μαζί τους οἱ συγκεντρώσεις τῶν μέσων παραγωγῆς, αὐξάνουν στήν ἀναλογία πού ἀποτελοῦν ποσοστιαία τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ταυτόχρονα ἀποσπῶνται καταβολάδες ἀπό τὰ ἀρχικά κεφάλαια καί λειτουργοῦν σάν καινούργια αὐτοτελῆ κεφάλαια. Ἐδῶ μεγάλο ρόλο παίζει μεταξύ ἄλλων καί τό μοῖρασμα τῆς περιουσίας ἀνάμεσα στά μέλη τῶν οἰκογενειῶν τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Γιαυτό, ὅταν αὐξάνει ἡ συσσώρευση, αὐξάνει λίγο-πολύ καί ὁ ἀριθμός τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Δυό σημεῖα χαρακτηρίζουν αὐτό τό εἶδος τῆς συγκέντρωσης, πού στηρίζεται ἄμεσα στή συσσώρευση ἢ ἄλλον πού εἶναι ταυτόσημη μ' αὐτήν. Πρῶτος: Ἡ αὐξανόμενη συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς τῆς κοινωνίας στά χέρια ἀτομικῶν κεφαλαιοκρατῶν περιορίζεται—ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι—ἀπό τό βαθμὸ αὔξεσής τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Δεύτερο: Τό μέρος τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού εἶναι τοποθετημένο σέ κάθε ξεχωριστὴ σφαῖρα παραγωγῆς, μοιράζεται ἀνάμεσα σέ πολλοὺς κεφαλαιοκράτες, πού βρίσκονται ἀντιμέτωποι ὁ ἕνας στὸν ἄλλο σάν ἀνεξάρτητοι καί συναγωνιζόμενοι μεταξύ τους ἐμπορευματοπαραγωγοί. Ἐπομένως, ἡ συσσώρευση καί ἡ συγκέντρωση πού τή συνοδεύει ὄχι μόνο κατακομματίζονται σκορπισμένες σέ πολλὰ σημεῖα, ἀλλὰ καί ἡ αὔξησις τοῦ λειτουργούντος κεφαλαίου παρεμποδίζεται μέ τό σχηματισμὸ καινούργιων καί τή διάσπαση παλιῶν κεφαλαίων. Γιαυτό, ἂν ἀπὸ τή μιὰ μεριά ἡ συσσώρευση παρουσάζεται σάν αὐξανόμενη συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς ἐξουσίας πάνω στήν ἐργασία, ἀπὸ τὴν ἄλλη παρουσιάζεται σάν ἀμοιβαία ἀπώθησις πολλῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων.

Ἐνάντια σ' αὐτό τό κατακομματίσματος τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου σέ πολλὰ ἀτομικά κεφάλαια ἡ ἐνάντια στήν ἀμοιβαία ἀπώθησις τῶν κλασμάτων του δρᾷ ἡ ἔλξη τους. Αὕτη πιά δέν εἶναι ἄπλή,

ταυτόσημη μέ τή συσσώρευση συγκέντρωση μέσων παραγωγῆς καί ἐξουσίας πάνω σέ ἐργασία. Εἶναι συγκέντρωση σχηματισμένων πιά κεφαλαίων, κατάργησις τῆς ἀτομικῆς τους αὐτοτέλειας, ἀπαλλοτρίωσις ἑνὸς κεφαλαιοκράτη ἀπὸ ἄλλον, μετατροπὴ πολλῶν μικρῶν κεφαλαίων σέ λίγα μεγάλα. Τό πρῶτος αὐτό διακρίνεται ἀπὸ τό πρῶτο κατὰ τό ὅτι προϋποθέτει μόνο μιὰ διαφορετικὴ κατανομή τῶν κεφαλαίων πού ἤδη ὑπάρχουν καί λειτουργοῦν, τό πεδίο δράσής του, ἐπομένως, δέν περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη αὔξησις τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου ἢ ἀπὸ τὰ ἀπόλυτα ὅρια τῆς συσσώρευσης. Τό κεφάλαιο αὐξάνει ἐδῶ κατὰ μεγάλες μάζες σ' ἕνα χέρι, ἐπειδὴ ἐκεῖ χάνεται ἀπὸ πολλὰ χέρια. Αὕτη εἶναι ἡ καθ'αυτὸ συγκεντροποίηση [Zentralisation] σέ διάκριση ἀπὸ τή συσσώρευση καί τή συγκέντρωση [Konzentration].

Ἐδῶ δέν μπορούμε ν' ἀναπτύξουμε τούς νόμους αὐτῆς τῆς συγκεντροποίησης τῶν κεφαλαίων, δηλ. τῆς ἔλξης κεφαλαίου ἀπὸ κεφάλαιο. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρουμε σύντομα μερικά γεγονότα. Ἡ πάλῃ τοῦ συναγωνισμοῦ διεξάγεται μέ τό φθίνασμα τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ φθίνασις τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτεῖται, *caeteris paribus* [ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι], ἀπὸ τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, καί ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὴν κλίμακα τῆς παραγωγῆς. Γιαυτό τὰ μεγάλα κεφάλαια νικοῦν τὰ μικρά. Ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμα πῶς μέ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς αὐξάνει τό ἐλάχιστο μέγεθος τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, πού ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ διεξαχθεῖ κάτω ἀπὸ κανονικοὺς ὅρους μιὰ ἐπιχείρησις. Γιαυτό τὰ μικρότερα κεφάλαια ὠθοῦνται πρὸς σφαίρες παραγωγῆς πού ἡ μεγάλη βιομηχανία τίς ἔχει καταχτήσει μόνο σποραδικὰ ἢ ἀτελῶς. Ἐδῶ ἡ μανία τοῦ συναγωνισμοῦ εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογη πρὸς τόν ἀριθμὸ καί ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τό μέγεθος τῶν ἀναγωνιζόμενων κεφαλαίων. Τελειώνει πάντα μέ τὸν ἀφανισμό πολλῶν μικρῶν κεφαλαιοκρατῶν, πού τὰ κεφάλαιά τους ἐνμέρει περνᾶνε στά χέρια τοῦ νικητῆ καί ἐνμέρει ἀφανίζονται. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό μαζί μέ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή σχηματίζεται μιὰ τελείως καινούργια δύναμη, τό πιστωτικὸ σύστημα, πού στίς ἀρχές του εἰσχωρεῖ λαθραῖα σάν μετρώφρων βοηθὸς τῆς συσσώρευσης, προσελκίει μέ ἄδρατα νήματα στά χέρια ἀτομικῶν ἢ συνεταιρισμένων κεφαλαιοκρατῶν τὰ μεγαλύτερα ἢ μικρότερα χρηματικά ποσά πού εἶναι σκόρπια πάνω στήν ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας, γίνεται ὅμως σέ λίγο ἕνα καινούργιο καί τρομερὸ ὄπλο στήν πάλῃ τοῦ συναγωνισμοῦ καί τελικὰ μετατρέπεται σέ ἕνα τεράστιο κοινωνικὸ μηχανισμό γιὰ τὴ συγκεντροποίηση τῶν κεφαλαίων.

Στό βαθμὸ πού ἀναπτύσσεται ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή καί συσσώρευση, στὸν ἴδιο βαθμὸ ἀναπτύσσονται καί ὁ συναγωνισμὸς καί ἡ πίστις, αὐτοὶ οἱ δύο ἰσχυρότεροι μοχλοὶ τῆς συγκεντροποίησης. Παράλληλα, ἡ πρόοδος τῆς συσσώρευσης αὐξάνει τὴ συγκεντροποιήσιμην ἔλξη, δηλ. τὰ ἀτομικά κεφάλαια, ἐνῶ ἡ διέυρυνσις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς δημιουργεῖ ἄλλοι τὴν κοινωνικὴ ἀνάγκη καί ἄλλοι τὰ τεχνικά μέσα γιὰ κεῖνες τίς τεράστιες βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, πού ἡ πραγματοποιήσῃ τους ἐξαρτεῖται ἀπὸ μιὰ προηγουμένη συγκεντρο-

ποίηση τοῦ κεφαλαίου. Σήμερα λοιπόν εἶναι πῶς δυνατή ἀπὸ κάθε ἄλλῃ φορὰ ἡ ἀμοιβαία δύναμη ἑλξης τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων καὶ ἡ τάση πρὸς συγκεντροποίηση. Ὅμως, ἂν καὶ ἡ σχετικὴ ἔκτασις καὶ ἔντασις τῆς συγκεντροποιητικῆς κίνησεως καθορίζεται ὡς ἓνα βαθμὸς ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ πλοῦτου, πού ἔχει κίβδης ἐπιτευχθεῖ, καὶ ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ, ὥστόσο ἡ πρόδοσις τῆς συγκεντροποίησης δὲν ἐξαρτεῖται καθόλου ἀπὸ τὴ θετικὴ ποσοτικὴ αὔξησις τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Καὶ αὐτὸ ἐξωρίζεται εἰδικὰ τῇ συγκεντροποίησιν ἀπὸ τῇ συγκέντρωσιν, πού δὲν εἶναι παρὰ μιὰ διαφορετικὴ ἔκφρασις γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴν σὲ διευρυμένη κλίμακα. Ἡ συγκεντροποίηση μπορεῖ νὰ ἐπέλθῃ μὲ μιὰ ἀπλή διαφορετικὴ κατανομή τῶν κεφαλαίων πού ὑπάρχουν πιά, μὲ μιὰ ἀπλή ἀλλαγὴ τῆς ποσοτικῆς διάταξης τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Τὸ κεφάλαιο μπορεῖ ν' αὐξάνει ἐδῶ σὲ τεράστιες μάζες στὰ χέρια ἑνὸς ἀτόμου, ἐπειδὴ ἀφαιρεῖται ἐκεῖ ἀπὸ πολλὰ ἀτομικὰ χέρια. Σὲ ἓνα δοσμένο κλάδο παραγωγῆς ἡ συγκεντροποίηση θάφτανε τὰ ἔσχατα ὄριά της, ἂν ὅλα τὰ κεφάλαια πού εἶναι τοποθετημένα σ' αὐτόν συγχωνεύονταν σὲ ἓνα μοναδικὸ κεφάλαιο^{77β}. Σὲ μιὰ δοσμένη κοινωνία τὸ ὄριο αὐτὸ θὰ πετυχαίνονταν μόνον τῇ στιγμή πού τὸ συνολικὸ κοινωνικὸ κεφάλαιο θὰ συνενωνόταν στὰ χέρια εἴτε ἑνὸς μόνον κεφαλαιοκράτη, εἴτε μίᾳ μόνῃ εταιρίας κεφαλαιοκρατῶν.

Ἡ συγκεντροποίηση συμπληρώνει τὸ ἔργο τῆς συσσώρευσης, δίνοντας στοὺς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες τὴ δυνατότητα νὰ ἐπεκτείνουν τὴν κλίμακα τῶν ἐπιχειρησέων τους. Εἴτε τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀποτέλεσμα εἶναι συνέπεια τῆς συσσώρευσης ἢ τῆς συγκεντροποίησης εἴτε ἡ συγκεντροποίηση συντελεῖται μὲ τὸ βίαιον τρόπο τῆς προσάρτησης—ὅπου ὀρισμένα κεφάλαια γίνονται τόσο ἰσχυρὰ κέντρα ἑλξης γιὰ ἄλλα, πού σπᾶνε τὴν ἀτομικὴ τους συνοχή καὶ κατόπι ἔλκουν τὰ ξεχωριστὰ τους κομμάτια—εἴτε ἡ συγχώνευσις ἑνὸς πλήθους σχηματισμένων πιά ἢ σχηματιζόμενων κεφαλαίων γίνεται μὲ τὴν ὁμαλότερη μέθοδον τῆς συγκρότησεως μετοχικῶν εταιριῶν—τὸ οἰκονομικὸ ἀποτέλεσμα παραμένει τὸ ἴδιον. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν διαστάσεων τῶν βιομηχανικῶν ἰδρυμάτων ἀποτελεῖ παντοῦ τὴν ἀφετηρίαν γιὰ μιὰ εὐρύτερη ὁργάνωσιν τῆς συνολικῆς ἐργασίας πολλῶν, γιὰ μιὰ πῶς πλατιὰ ἀνάπτυξιν τῶν ὑλικῶν κινητηρίων δυνάμεων της, δηλαδὴ γιὰ τὴν προοδευτικὴν μεταρροπὴν κομματοσμένων καὶ ρουτινιασμένων προσῆς παραγωγῆς σὲ κοινωνικὰ συνδυασμένα καὶ ἐπιστημονικὰ διευθυνόμενα προσῆς παραγωγῆς.

Εἶναι ὅμως φανερό πὼς ἡ συσσώρευσις, ἡ βαθμιαία αὔξησις τοῦ κεφαλαίου μὲ τὴν ἀναπαραγωγὴν, πού ἡ κίνησίς της μετατρέπεται ἀπὸ κυκλικὴ σὲ σπειροειδῆ, εἶναι μιὰ πολὺ ἀργὴ διαδικασίαν σὲ σύγκρισιν

μὲ τὴ συγκεντροποίησιν, πού δὲ χρειάζεται παρὰ ν' ἀλλάξῃ μόνον τὴν ποσοτικὴν διάταξιν τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ὁ κόσμος θάμενε ἀκόμα χωρὶς σιδηροδρόμους, ἂν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ περιμένει ὥσπου ἡ συσσώρευσις ν' αὐξάνει μερικὰ ἀτομικὰ κεφάλαια ὡς τίς διαστάσεις πού νὰ εἶναι σὲ θέσιν ν' ἀνταποκριθοῦν στὴν κατασκευὴ μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς. Ἀντίθετα, ἡ συγκεντροποίηση τὸ κατάφερε αὐτὸ στὸ ἄψε-σβῆσε μέσω τῶν μετοχικῶν εταιριῶν. Καὶ ἐνῶ ἡ συγκεντροποίηση αὐξάνει καὶ ἐπιταχύνει ἔτσι τ' ἀποτελέσματα τῆς συσσώρευσης, πλαταίνει καὶ ἐπιταχύνει ταυτόχρονα τίς ἀνατροπὰς ἐκεῖνες στὴν τεχνικὴ σύνθεσιν τοῦ κεφαλαίου, πού αὐξάνουν τὸ σταθερὸ τοῦ μέρους σὲ βάρος τοῦ μεταβλητοῦ τοῦ μέρους καὶ μειώνουν ἔτσι τὴ σχετικὴ ζήτησιν ἐργασίας.

Οἱ μάζες τῶν κεφαλαίων, πού συγχολήθηκαν μὲ τὴ συγκεντροποίηση ἐν μιᾷ νυκτί, ἀναπαράγονται καὶ πληθαίνουν ὅπως καὶ τὰ ἄλλα κεφάλαια, μόνον πού ἀναπαράγονται καὶ πληθαίνουν πῶς γρήγορα καὶ μετατρέπονται ἔτσι σὲ νέους ἰσχυροὺς μοχλοὺς τῆς κοινωνικῆς συσσώρευσης. Ὅταν λοιπόν γίνεται λόγος γιὰ πρόδοτον τῆς κοινωνικῆς συσσώρευσης, ὑπονοοῦνται—σήμερα—σιωπηρὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς συγκεντροποίησης.

Τὰ πρόσθετα κεφάλαια, πού σχηματίστηκαν στὴν πορεία τῆς κοινωνικῆς συσσώρευσης (βλ. κεφ. 22ο, 1), χρησιμεύουν κατὰ προτίμησιν σάν βοηθητικὰ μέσα γιὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν νέων ἐφευρέσεων καὶ ἀνακαλύψεων καὶ γενικὰ βιομηχανικῶν τελειοποιήσεων. Μὰ καὶ γιὰ τὸ παλιὸ κεφάλαιο φτάνει μὲ τὸν καιρὸ ἡ ὥρα τῆς ἀνανέωσός του ἀπὸ τὴν κορφή ὡς τὰ νύχια, ἡ ὥρα πού ἀποβάλλει τὴν παλιὰ του μορφὴν καὶ πού ἐπίσης ξαναγεννιέται μὲ τελειοποιημένη τεχνικὴ μορφή, ἡ ὥρα πού μιὰ μικρότερη ποσότης ἐργασίας θάταν ἀρκετὴ νὰ κινεῖ μιὰ μεγαλύτερη μάζαν μηχανῶν καὶ πρώτων ὑλῶν. Εἶναι αὐτονόητον πὼς ἡ ἀπόλυτη μείωσις τῆς ζήτησεως ἐργασίας, πού πηγάζει ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτό, θὰ εἶναι τόσο πῶς μεγάλη, ὅσο περισσότερο τὰ κεφάλαια πού διατρέχουν αὐτὸ τὸ προσῆς ἀνανέωσης ἔχουν κίβδης σωρευτεῖ κατὰ μάζας χάριν στῇ συγκεντροποιητικῇ κίνησιν.

Ἐπομένως, τὸ πρόσθετον κεφάλαιο πού σχηματίζεται στὴν πορεία τῆς συσσώρευσης, ἀπὸ τῇ μιᾷ μεριά, προσελκύει ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος του ὁλοένα λιγότερους ἐργάτες. Ἀπὸ τὴν ἄλλην, τὸ παλιὸ κεφάλαιο πού ἀναπαράγεται περιοδικὰ μὲ νέα σύνθεσιν ἀπωθεῖ ὁλοένα καὶ περισσότερους ἀπὸ τοὺς ἐργάτες πού ἀπασχολεῖ.

3. ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΝΟΣ ΣΧΕΤΙΚΟΥ ΥΠΕΡΠΛΗΘΥΣΜΟΥ. Ἡ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟY ΕΦΕΔΡΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ.

Ἡ συσσώρευσις τοῦ κεφαλαίου, πού ἀρχικὰ ἐμφανίστηκε σάν ποσοτικὴ του διεύρυνσις, συντελεῖται, ὅπως εἶδαμε, μέσα σὲ διαρκῆ ποιο-

^{77β} [Ἡ ὑποσημείωσις στὴν 4η ἔκδοσιν.—Τὰ νεότερα ἀγγλικά καὶ ἀμερικανικά «τράστ» τείνουν κίβδης πρὸς αὐτὸ τὸ σκοπὸν, προσπαθώντας νὰ συνενώσουν σὲ μιὰ μεγάλη μετοχικὴν εταιρίαν, πού στὴν πράξιν θὰ ἀναστῇ τὸ μονοπώλιον, τουλάχιστον ὅλα τὰ μεγάλα ἐργοστάσια ἑνὸς βιομηχανικοῦ κλάδου.—Φ. Ε.]

τική αλλαγή τῆς σύνθεσής του, σέ ἀδιάκοπη αὔξηση τοῦ σταθεροῦ του συστατικοῦ σέ βάρος τοῦ μεταβλητοῦ^{77γ}.

Ὁ εἰδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, ἡ ἀντίστοιχὴ του ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἡ αλλαγή στήν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου πού προκαλεῖ δέ συμβαδίζουν μόνο μέ τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης ἢ μέ τήν αὔξηση τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Προχωροῦν ἀσύγκριτα πῶς γρήγορα, γιατί ἡ ἀπλή συσσώρευση ἢ ἡ ἀπόλυτη ἐπέκταση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου συνοδεύεται ἀπό τή συγκεντρωτοποίηση τῶν ἀτομικῶν του στοιχείων, ἐνῶ ἡ τεχνική ἀνατροπὴ τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου συνοδεύεται ἀπό τήν τεχνική ἀνατροπὴ τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου. Ἐτσι μέ τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης ἀλλάζει ἡ σχέση τοῦ σταθεροῦ πρὸς τὸ μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀν ἀρχικά ἦταν 1 : 1, γίνεται σέ συνέχεια 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 κλπ., ἔτσι πού, μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, μετατρέπεται σέ ἐργατικὴ δύναμη προοδευτικά ἀντὶ τὸ $\frac{1}{2}$ τῆς συνολικῆς του ἀξίας μόνο τὸ $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$, κλπ., ἐνῶ ἀντίθετα μετατρέπονται σέ μέσα παραγωγῆς τὰ $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$ κλπ. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ζήτηση ἐργασίας δέν καθορίζεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, μὰ ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ συστατικοῦ του μέρους, ἡ ζήτηση ἐργασίας πέφτει προοδευτικά ὅταν αὐξάνει τὸ συνολικὸ κεφάλαιο, ἀντὶ ν' αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία μέ τήν αὔξησίν του, ὅπως εἶχαμε ὑποθέσει προηγουμένα. Πέφτει σχετικὰ μέ τὸ μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου καὶ πέφτει μέ ἐπιταχυνόμενη πρόοδο ὅταν αὐξάνει τὸ μέγεθος αὐτό. Μὲ τήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου αὐξάνει βέβαια καὶ τὸ μεταβλητό του συστατικὸ, ἢ ἡ ἐργατικὴ δύναμη πού ἐνώνεται μ' αὐτό, αὐξάνει ὅμως σέ διαρκῶς φθίνουσα ἀναλογία. Γίνονται πῶς σύντομες οἱ ἀνάπαντες, ὅπου ἡ συσσώρευση δρᾷ σάν ἀπλή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς πάνω σέ δοσμένη τεχνικὴ βάση. Δέν ἀπαιτεῖται μόνο μιὰ ἐπιταχυνόμενη κατὰ αὐξανόμενη πρόοδο συσσώρευση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, γιὰ ν' ἀποροφηθεῖ ἕνας πρόσθετος ἀριθμὸς ἐργατῶν δοσμένων μεγέθους, ἢ ἀκόμα καὶ γιὰ ν' ἀπασχολεῖται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν πού ἤδη ἐργάζονται, παρὰ τὴ διαρκὴ μεταμόρφωση τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου. Αὐτὴ ἡ ἴδια αὐξανόμενη συσσώρευση καὶ συγκεντρωτοποίηση ξαναμετατρέπεται μέ τὴ σειρὰ τῆς σέ πηγὴ νέων ἀλλαγῶν τῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου ἢ σέ ἐκ νέου ἐπιταχυνόμενη μείωση τοῦ μεταβλητοῦ συστατικοῦ του μέρους σέ σύγκριση μέ τὸ σταθερό. Αὐτὴ ἡ σχετικὴ μείωση τοῦ μεταβλητοῦ συστατικοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, πού ἐπιταχύνεται μέ τήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου

^{77γ} [Ὑποσημείωση στὴν 3η ἔκδοση.—Σέ ἕνα ἀτομικὸ ἀντίτυπο τοῦ Μάρξ ὑπάρχει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ παρακάτω ἰδιόχειρη παρατήρηση στὸ περιθώριο: «Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ γιὰ μελλοντικὴ χρῆση: ἂν ἡ διεύρυνση εἶναι μόνο ποσοτικὴ, τότε ἡ σχέση τῶν κερδῶν ἀνάμεσα σ' ἕνα μεγαλύτερο καὶ σ' ἕνα μικρότερο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου κλάδου εἶναι ἡ ἴδια μέ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ μεγέθη τῶν προκαταβλημένων κεφαλαίων. Ἄν ἡ ποσοτικὴ διεύρυνση προκαλεῖ τὴν ποιοτικὴ ἀλλαγὴ, τότε ἀνεβαίνει ταυτόχρονα τὸ ποσοστὸ κέρδους γιὰ τὸ μεγαλύτερο κεφάλαιο».—Φ. Ε.]

καὶ μάλιστα μέ ρυθμὸ πῶς γοργό ἀπὸ τὴ δική του αὔξηση, ἐμφανίζεται ἐξάλλου ἀντίστροφα σάν διαρκῶς πῶς γρήγορη ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τήν αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἢ τῶν μέσων ἀπασχόλησης τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ. Πῶς σωστά, ἡ κεφαλαιοκρατικὴ συσσώρευση παράγει διαρκῶς, καὶ μάλιστα σέ σχέση μέ τήν ἐνταση καὶ τήν ἔκτασή της, ἕνα σχετικὸ, δηλ. γιὰ τίς μέσες ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, περίσσιο, ἐπομένως περιττό ἢ πρόσθετο ἐργατικὸ πληθυσμό.

Ὅταν ἐξετάζουμε τὸ συνολικὸ κοινωνικὸ κεφάλαιο, βλέπουμε πῶς ἡ κίνησις τῆς συσσώρευσής του προκαλεῖ πότε περιοδικὴ ἀλλαγὴ, πότε τὰ στοιχεῖα τῆς συσσώρευσης κατανέμονται ταυτόχρονα στὶς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Σέ μερικὲς σφαῖρες συντελεῖται ἀλλαγὴ στὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου χωρὶς ν' αὐξηθεῖ τὸ ἀπόλυτο μέγεθός του, ἀπὸ λόγους ἀπλῆς συγκέντρωσης· σέ ἄλλες ἡ ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ κεφαλαίου συνδέεται μέ ἀπόλυτη μείωση τοῦ μεταβλητοῦ του συστατικοῦ ἢ τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἀποροφᾷ· σέ ἄλλες πάλι τὸ κεφάλαιο αὐξάνει πότε πάνω στὴ δοσμένη τεχνικὴ του βάση καὶ προσελκύει πρόσθετη ἐργατικὴ δύναμη στήν ἴδια ἀναλογία μέ τήν αὔξησίν του, πότε συντελεῖται ὀργανικὴ ἀλλαγὴ τοῦ κεφαλαίου καὶ συστελλεται τὸ μεταβλητό του συστατικόν· σέ ὅλες τίς σφαῖρες ἡ αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, ἄρα καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν, συνδέεται πάντα μέ σφοδρὲς διακυμάνσεις καὶ μέ τὴ δημιουργία παροδικῶ ὑπερπληθυσμοῦ, ἀδιάφορο ἂν ἡ δημιουργία του παίρνει τήν πῶς χτυπητὴ μορφή τῆς ἀπώθησης τῶν ἤδη ἀπασχολούμενων ἐργατῶν ἢ τήν περισσότερο ἀφανῆ, ὅχι ὅμως λιγότερο ἀποτελεσματικὴ μορφή τῆς δυσχερεμένης ἀπορρόφησης τοῦ πρόσθετου ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὰ συνθησιζόμενα ἀποχετευτικὰ κανάλια του⁷⁸. Μαζὶ μέ τὸ

⁷⁸ Ἡ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Οὐαλλίας δείχνει ἀνάμεσα στ' ἄλλα:

Ὁ ἀριθμὸς ὄλων τῶν ἀτόμων πού ἐργάζονταν στήν ἀγροτικὴ οἰκονομία (συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ ἰδιοχτῆτες, παχτωτές, κηπουροὶ, βοσκοὶ κλπ.) ἦταν 2011 447 τὸ 1851 καὶ 1924 110 τὸ 1861. Μείωση: 87 337. Στὴν ἐριοσυργία—102 714 τὸ 1851 καὶ 79 242 τὸ 1861. Στὴ μεταξουργία—111 940 τὸ 1851 καὶ 101 678 τὸ 1861. Στὸ σταματάρισμα μπαμπακεῶν—12 098 τὸ 1851 καὶ 12 556 τὸ 1861, αὐτὴ ἡ μηδαμικὴ αὔξηση, παρ' ὅλη τὴν τεράστια ἐπέκταση τοῦ κλάδου, δείχνει μεγάλη σχετικὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Στὴν πλοιοποιία—15 957 τὸ 1851 καὶ 13 814 τὸ 1861. Στὴν παραγωγὴ ψάθινων καπέλων καὶ σκούφων—20 393 τὸ 1851 καὶ 18 176 τὸ 1861. Στὴ ζυθοποιία—10 566 τὸ 1851 καὶ 10 677 τὸ 1861. Στὴν κηροποιία—4949 τὸ 1851 καὶ 4686 τὸ 1861. Ἡ μείωση αὕτη ὀφείλεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ στὴ διάδοση τοῦ φωταερίου. Στὴ χτενοποιία—2038 τὸ 1851 καὶ 1478 τὸ 1861. Στὰ πριονιστήρια—30 552 τὸ 1851 καὶ 31 647 τὸ 1861, ἐδῶ ἡ μικρὴ αὔξηση ὀφείλεται στὴ διάδοση τῶν ξυλοπριονιστικῶν μηχανῶν. Στὴν καρφοβελονοποιία—26 940 τὸ 1851 καὶ 26 130 τὸ 1861, ἡ μείωση ἐδῶ ὀφείλεται στὸ συναγωνισμό τῶν μηχανῶν. Στὰ μεταλλεῖα κασίτερου καὶ χαλκοῦ—31 360 τὸ 1851 καὶ 32 041 τὸ 1861. Ἀντίθετα στὰ κλωστήρια καὶ στὰ ὑφαντήρια μπαμπακιοῦ—371 777 τὸ 1851 καὶ 456 646 τὸ 1861. Στὰ ἀνθρακορυγία—133 389 τὸ 1851 καὶ 246 613 τὸ 1861. Ὁ γενικὸς ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ 1851 καὶ δῶι στοὺς κλάδους ἐκείνους, ὅπου δέν ἔχουν ἀκόμα χρησιμοποιηθεῖ μ' ἐπιτυχία οἱ μηχανές» («Census of England and Wales for 1861», τόμ. III, London 1863, σελ. 35—39).

αυξανόμενο μέγεθος του ήδη λειτουργούντος κοινωνικού κεφαλαίου και τό βαθμό της αύξησής του, μαζί με την επέκταση της κλίμακας της παραγωγής και της μάζας των εργαζόμενων εργατών, μαζί με την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας τους, μαζί με το πλατύτερο και αφθονότερο ρεύμα όλων των πηγών του πλούτου, μεγαλώνουν και οι διαστάσεις του φαινομένου, όπου μία μεγαλύτερη προσέλευση των εργατών από τό κεφάλαιο συνδέεται με μία μεγαλύτερη απώθησή τους, αυξάνει ή ταχύτητα των αλλαγών στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και στην τεχνική του μορφή και πλαταίνει ή περιορίζει των σφαιρών παραγωγής, που αγκαλιάζονται τότε ταυτόχρονα τότε διαδοχικά από τις αλλαγές αυτές. Έπομένως ο εργατικός πληθυσμός, παράγοντας ο ίδιος τη συσσώρευση του κεφαλαίου, παράγει ταυτόχρονα σέ αυξανόμενη έκταση τά μέσα που τον κάνουν σχετικά υπεράριθμο¹⁹. Πρόκειται για ένα νόμο κίνησης του πληθυ-

¹⁹ Μερικοί άριστοι οικονομολόγοι της κλασικής σχολής περισσότερο μάν-
τηναν παρά κατάλαβαν τό νόμο της προοδευτικής μείωσης του σχετικού μεγέ-
θους του μεταβλητού κεφαλαίου, καθώς και τ' αποτελέσματα αυτού του νόμου
στην κατάσταση της τάξης των μισθωτών εργατών. Τη μεγαλύτερη υπηρεσία
στό ζήτημα αυτό την πρόσφερε ο Τζών Μπάρτον, μόλο που μπερδεύει όπως
και όλοι οι άλλοι τό σταθερό κεφάλαιο με τό πάγιο, και τό μεταβλητό με τό
κυκλοφοριακό. Ο Μπάρτον λέει: «Η ζήτηση εργασίας εξαρτιέται από την αυ-
ξηση του κυκλοφοριακού και όχι του πάγιου κεφαλαίου. Αν ήταν αλήθεια πώς
ή σχέση ανάμεσα στά δύο αυτά είδη του κεφαλαίου είναι ίδια σ' όλες τις έπο-
χές και σ' όλες τις χώρες, τότε πραγματικά ή συνέπεια θάταν ο αριθμός των
άπασχολούμενων εργατών νά είναι άνάλογος με τόν πλούτο του κράτους. Μία
τέτια υπόθεση όμως δέ φαίνεται πιθανή. Στο βαθμό που διαμορφώνονται τά
έπιγύγματα ή επεκτείνεται ο πολιτισμός, τό πάγιο κεφάλαιο αποτελεί ένα δια-
κώς αυξανόμενο μέρος σέ σύγκριση με τό κυκλοφοριακό. Τό ποσό του πάγιου
κεφαλαίου, που χρησιμοποιείται για την παραγωγή ενός κομματιού βρετανικής
μουσελίνας, είναι τουλάχιστο ένατό φορές, και πιθανόν χίλιες φορές μεγαλύτε-
ρο από τό πάγιο κεφάλαιο που χρησιμοποιείται για την παραγωγή ενός παρό-
μοιου κομματιού Ινδικής μουσελίνας. Μά και ή άναλογία του κυκλοφοριακού κε-
φαλαίου είναι ένατό ή χίλιες φορές μικρότερη... Αν όλες οι χρονιάτικες οικο-
νομίες προσθέτονταν στο πάγιο κεφάλαιο, δέ θά επηρέαζαν την αύξηση της ζή-
τησης εργασίας» (John Barton: «Observations on the Circumstances which in-
fluence the Condition of the Labouring Classes of Society», London 1817,
σελ. 16, 17). «Η ίδια αίτία, που προκαλεί την αύξηση του καθαρού εισοδήμα-
τος της χώρας, μπορεί, από την άλλη πλευρά, νά παράγει ένα περίσσεμα πλη-
θυσμού και νά έπιδεινώνει την κατάσταση του εργάτη» (Ricardo: «Principles
of Political Economy», 3η έκδ., London 1821, σελ. 469). «Όσο θ' αυξάνει τό κε-
φάλαιο *ή ζήτηση (εργασίας) θά κινείται σέ φθίνουσα άναλογία» (στό ίδιο, σελ.
480, ύποσημείωση). «Τό ποσό του κεφαλαίου, που προορίζεται για τή συντήρη-
ση της εργασίας, μπορεί ν' αλλάξει, ανεξάρτητα από οποιοδήποτε αλλαγές του
συνολικού ποσού του κεφαλαίου... Οι μεγάλες διακυμάνσεις στον αριθμό των
άπασχολούμενων εργατών και ή μεγάλη δυστυχία μπορούν νά γίνονται συχνό-
τερες στο μέτρο που γίνεται αφθονότερο τό ίδιο τό κεφάλαιο» (Richard Jones:
«An introductory Lecture on Political Economy», London 1833, σελ. 12). «Η
ζήτηση (εργασίας) θ' αυξάνει... όχι άνάλογα με τή συσσώρευση του συνολι-
κού κεφαλαίου... Γιαντό, στην πορεία της κοινωνικής προόδου κάθε αύξηση
του έθνικού κεφαλαίου που προορίζεται για την άναπαραγωγή θά άσκει δια-
κώς μικρότερη επίδραση στην κατάσταση του εργάτη» (G. Ramsay: «An Essay
on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, σελ. 90, 91).

σμού, χαρακτηριστικό για τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όπως
πραγματικά κάθε ιδιαίτερος ιστορικός τρόπος παραγωγής έχει τούς
δικούς του ιδιαίτερους νόμους κίνησης του πληθυσμού που έχουν ιστο-
ρική ισχύ. Ένας άφηρημένος νόμος του πληθυσμού υπάρχει μόνο για
τά φυτά και τά ζώα, κι αυτό εφόσον ο άνθρωπος δέν έπεμβαίνει
ιστορικά.

Αν όμως ο εργατικός υπερπληθυσμός είναι αναγκαίο προϊόν
της συσσώρευσης ή της ανάπτυξης του πλούτου πάνω σέ κεφαλαιο-
κρατική βάση, αντίστροφα, ο υπερπληθυσμός αυτός γίνεται με τή σειρά
του μοχλός της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, ή κι ακόμα όρος ύπαρ-
ξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο εργατικός αυτός υπερ-
πληθυσμός αποτελεί ένα διαθέσιμο βιομηχανικό έφεδρικό στρατό, που
άνηκει στο κεφάλαιο τόσο άπόλυτα, σά νά τόν είχε φτιάξει με δικά
του έξοδα. Δημιουργεί για τις έναλλασσόμενες ανάγκες αξιοποίησης
του, τό πάντα έτοιμο έκμεταλλεύσιμο ανθρώπινο ύλικό, ανεξάρτητα
από τά όρια της πραγματικής αύξησης του πληθυσμού. Με τή συ-
σσώρευση και την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας,
που τή συνοδεύει, μεγαλώνει ή άπότομη επεκτατική δύναμη του κε-
φαλαίου, όχι μόνο έπειδή μεγαλώνουν ή έλαστικότητα του λειτουργ-
ούντος κεφαλαίου και ο άπόλυτος πλούτος, που τό κεφάλαιο αποτελεί
άπλως ένα έλαστικό μέρος του, όχι μόνο έπειδή ή πίστη ύστερα από
κάθε ιδιαίτερο κίνητρο βάζει μονομιās στη διάθεση της παραγωγής
σάν πρόσθετο κεφάλαιο ένα εξαιρετικά μεγάλο μέρος αυτού του πλού-
του. Μά και οι τεχνικοί όροι του ίδιου του προτσές παραγωγής, οι
μηχανές, τά μέσα μεταφοράς κλπ. κάνουν δυνατή σέ πλατύτητα κλί-
μακα την ταχύτατη μετατροπή υπερπλοϊόντος σέ πρόσθετα μέσα πα-
ραγωγής. Η μάζα του κοινωνικού πλούτου, που με τήν πρόοδο της
συσσώρευσης ξεχειλίζει και μπορεί νά μετατραπεί σέ πρόσθετο κεφά-
λαιο, τείνει ξέφρενα προς τούς παλιούς κλάδους παραγωγής, που ή
άγορά τους εύρύνεται μονομιās, ή προς νέους κλάδους, που έχουν
μόλις έγκαινιαστεί, όπως είναι οι σιδηρόδρομοι κλπ., που ή ανάγκη τους
προκύπτει από την ανάπτυξη των παλιών. Σ' όλες αυτές τις περιπτώ-
σεις πρέπει στ' αποφασιστικά σημεία νά μπορούν νά ρίχνουν ξαφνικά
και χωρίς περιορισμό της παραγωγής σέ άλλες σφαίρες μεγάλες μάζες
ανθρώπων. Ο υπερπληθυσμός προσφέρει αυτές τις μάζες. Η χα-
κτηριστική πορεία ζωής της σύγχρονης βιομηχανίας, που έχει τή μορφή
ενός διακοπόμενου από μικρότερες διακυμάνσεις δεκάχρονου κύκλου
περιόδων μέσης ζωογόνησης, παραγωγής με μεγάλη ένταση, κρίσης
και στασιμότητας, στηρίζεται στο διαρκή σχηματισμό του βιομηχανι-
κού έφεδρικού στρατού ή του υπερπληθυσμού, στη μεγαλύτερη ή μι-
κρότερη άπορόφησης του και στο μεγαλύτερο ή μικρότερο ξαναση-
ματισμό του. Με τή σειρά τους οι έναλλαγές του βιομηχανικού κύκλου
αυξάνουν τόν υπερπληθυσμό και γίνονται ένας από τούς πιό δραστι-
κοίς παράγοντες άναπαραγωγής του.

Αυτή ή ιδιόμορφη πορεία της σύγχρονης βιομηχανίας, που δέν
τή συναντούμε σέ καμιά προηγούμενη έποχή της ανθρώπινης, δέν

ήταν δυνατό να παροῦσιαστῇ οὔτε καὶ στὴν παιδικὴ περίοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου μεταβαλλόταν μόνο μὲ πολὺ ἀργό ρυθμό. Ἐπομένως, στὴ συσσώρευση τοῦ ἀντιστοιχοῦσε συνολικὰ μιὰ ἀναλογικὴ αὔξηση τῆς ζήτησης ἐργασίας. Ὅσο ἀργὴ κι ἂν ἦταν ἡ πρόοδος τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου σὲ σύγκριση μὲ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ, σκόνταφτε πάντως στὰ φυσικὰ ὅρια τοῦ ἐκμεταλλεύσιμου ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ ὅρια αὐτὰ μπορούσαν νὰ παραμεριστοῦν μόνο μὲ βίαια μέσα, πού θὰ τ' ἀναφέρομε ἀργότερα. Ἡ ἀπότομη καὶ σπασμωδικὴ διαστολὴ τῆς κλίμακας τῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἀπότομῆς τῆς συστολῆς ἢ δευτέρη μὲ τὴ σειρά τῆς προκαλεῖ τὴν πρώτη, ἡ πρώτη ὅμως εἶναι ἀδύνατη χωρὶς διαθέσιμο ἀνθρώπινο ὕλικό, χωρὶς αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἀπόλυτὴ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ αὔξηση αὐτὴ δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ ἀπλό προτσές, πού «ἐλευθερώνει» διαρκῶς ἓνα μέρος τῶν ἐργατῶν μὲ μέθοδες πού μειώνουν τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν σὲ σχέση μὲ τὴν αὐξανόμενη παραγωγή. Ἐπομένως, ἡ ὅλη μορφή κίνησης τῆς σύγχρονης βιομηχανίας προκύπτει ἀπὸ τὴ διαρκὴ μετατροπὴ ἑνὸς μέρους τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ σὲ μὴ ἀπασχολούμενα ἢ μισοαπασχολούμενα χέρια. Ἡ ἐπιπολαιότητα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας φανερώνεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ στὸ ὅτι θεωρεῖ αἷτιο τῶν ἐναλλασσόμενων περιόδων τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου τὴ διαστολὴ καὶ τὴ συστολὴ τῆς πίστεως, δηλαδή ἓνα ἀπλό σύμπτωμά τους. Ἀπαράλλαχτα ὅπως τὰ οὐράνια σώματα ἐπαναλαμβάνουν πάντα μιὰ καθορισμένη κίνηση πού τοὺς ἔχει δοθεῖ, ἔτσι καὶ ἡ κοινωνικὴ παραγωγή ἐπαναλαμβάνει τὴν κίνηση τῆς ἐναλλασσόμενης διαστολῆς καὶ συστολῆς ὅταν πιά ριχτεῖ στὴν κίνηση αὐτή. Τ' ἀποτελέσματα γίνονται μὲ τὴ σειρά τους αἷτια καὶ οἱ ἐναλλασσόμενες φάσεις τοῦ ὅλου προτσές, πού ἀναπαράγει διαρκῶς τοὺς δικούς του ὅρους, ἀποχτοῦν τὴ μορφή τῆς περιοδικότητας*. Ὅταν ἔχει πιά ἐδραιωθεῖ ἡ μορφή αὐτὴ τῆς περιοδικότητας, ἀκόμα καὶ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀντιλαμβάνεται σὰν ὅρο ζωῆς τῆς σύγχρονης βιομηχανίας τὴ δημιουργία ἑνὸς σχετικοῦ περισσίου πληθυσμοῦ, δηλ. σχετικοῦ σὲ σχέση μὲ τὴ μέση ἀνάγκη ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου.

«Ἄς ὑποθέσουμε—λέει ὁ Χ. Μεριβαίηλ, πρῶν καθηγητῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὴν Ὁξφόρδη καὶ ἀργότερα ὑπάλληλος τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἀποικιῶν—ἄς ὑποθέσουμε πὼς ἀπ' ἀφορμὴ μίᾱς κρίσης τὸ ἔθνος ἀνασκυμπώνεται καὶ ἐντείνει ὅλες τίς δυνάμεις του γιὰ νὰ ξεφορτωθεῖ μὲ τὴ μετανάστευση χάρμους ἐκατοντάδες χιλιάδες περίσσια χέρια ποιά θάταν ἡ συνέπεια; Ἡ συνέπεια θάταν πὼς μὲ τὴν πρώτη ἀποκατάσταση τῆς ζήτησης ἐργασίας θὰ παρουσιαζόταν ἔλλειψη ἐργατικῶν χειρῶν. Ὅσο γρήγορα κι ἂν εἶναι ἡ ἀναπαραγωγή τῶν ἀνθρώπων, χρειάζεται ὅπωςδήποτε τὸ χρονικὸ διάστημα μιᾶς γενεᾶς γιὰ ν' ἀναπληρώσει τοὺς ἐνήλικους ἐργάτες. Τὰ

* Βλ. τὴ σχετικὴ σημείωση τῆς Σύνταξης, στὸ τέλος τοῦτου τοῦ τόμου. Σὺντ.

κέρδη ὅμως τῶν ἐργοστασιαρχῶν μας ἐξαριτοῦνται κυρίως ἀπὸ τὸ ἂν ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἐκμεταλλεῦν τὴν εὐνοϊκὴ στιγμή τῆς ζωῆς τῆς ζήτησης γιὰ ν' ἀποξημιωθοῦν ἔτσι γιὰ τὴν περίοδον τῆς χαλάρωσης. Τὴ δυνατότητα αὐτὴ τοὺς τὴν ἐξασφαλίζει μονάχα ἡ ἐξουσία τους πᾶν ὅτις μηχανεὶς καὶ στὰ ἐργατικά χέρια. Πρέπει νὰ βρῶσκον διαθέσιμα χέρια. Πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέση, ὅταν χρειάζεται, νὰ ἐντείνουν περισσότερο ἢ νὰ χαλαρώνουν τὴ δραστηριότητα τῶν ἐπιχειρησεῶν τους, ἀνάλογα μὲ τὴν κατάσταση τῆς ἀγορᾶς, διαφορετικὰ εἶναι ὀλοφάνερο πὼς σὲ τὴν κινήσει τοῦ συναγωνισμοῦ δὲν μποροῦν καθόλου νὰ κρατήσουν τὴν ὑπεροχή, πού σ' αὐτὴν στηρίζεται ὁ πλοῦτος τῆς χώρας μας⁸⁰. Ἀκόμα καὶ ὁ Μάλθους θεωρεῖ ἀναγκαῖο γιὰ τὴ σύγχρονη βιομηχανία τὸν ὑπερπληθυσμό, πού μὲ τὴ στενοκεφαλία του τὸν ἀποδίδει στὴν ἀπόλυτὴ αὔξηση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ὄχι σὲ γεγονός ὅτι ὁ ἐργατικὸς πληθυσμὸς γίνεται σχετικὰ ὑπεράριθμος. Ὁ Μάλθους λέει: «Συνετές συνήθειες σχετικὰ μὲ τὸ γάμο θ' ἀπόβαιναν ἐπιζήμιες γιὰ μιὰ χώρα πού ἐξαριτεῖται κυρίως ἀπὸ τὴ μανουφакτούρα καὶ τὸ ἐμπόριο, ἂν ἡ ἐργατικὴ τῆς τάξεως ἀσκοῦσε πέρα ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο σημεῖο... Σύμφωνα μὲ τὴ φύση τοῦ πληθυσμοῦ μιὰ αὔξηση τῶν ἐργατῶν, πού προκαλεῖται ἀπὸ ἔκτακτὴ ζήτησι, δὲν μπορεῖ νὰ προσφερθεῖ στὴν ἀγορά, ἂν δὲν περάσουν 16 ὡς 18 χρόνια, ἐνῶ ἡ μετατροπὴ εἰσοδήματος σὲ κεφάλαιο μὲ τὴν ἀποταμίευση μπορεῖ νὰ συντελεστεῖ πολὺ πῶ γρήγορα. Μιὰ χώρα εἶναι πάντα ἐκτεθειμένη σὲν κίνδυνον τὸ κοντὺ τῆς ἐργασίας ν' αὐξάνει γρηγορότερα ἀπὸ τὸν πληθυσμό»⁸¹. Καὶ ἀφοῦ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀνακέρυξε ἔτσι τὴ διαρκὴ δημιουργία ἑνὸς σχετικοῦ ἐργατικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ ἀναγκαῖο ὅρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, βάζει—παίρνοντας μάλιστα ἀνάλογη ὅψη γεροντοκρίας—στὸ στόμα τοῦ «beau idéal» [ιδανικοῦ] τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τάξης παρακάτω λόγια, πού τ' ἀπευθύνει στοὺς «ὑπεράριθμους» πού πετάχτηκαν στοὺς πέντε δρόμους ἀπὸ τὸ πρόσθετο κεφάλαιο πού οἱ ἴδιοι τὸ δημιούργησαν: «Ἐμεῖς οἱ ἐργοστασιαρχεὶς κάνουμε γιὰ σὰς ὅτι περνάει ἀπὸ τὸ χέρι μας,

⁸⁰ H. Merivale: «Lectures on Colonization and Colonies», London 1841 καὶ 1842, τόμ. I., σελ. 146.

⁸¹ «Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population» (Malthus: «Principles of Political Economy», σελ. 216, 319, 320). Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο καὶ ὁ Μάλθους ἀνακαλύπτει ἐπιτέλους μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Σισμόντι τὴν τριάδα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς: ὑπερπληθυσμός—ὑπερπληθυσμός—ὑπερκατανάλωση, αὐτὰ τὰ three very delicate monsters indeed! [τὰ τρία πολὺ ντελικάτα τέρατα, στ' ἀλήθεια!] Πρβλ. F. Engels: «Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie», Deutsch-Französische Jahrbücher», ἐκδόση Ἀρνολντ Ρούγκε καὶ Κάρλ Μάρξ, Paris 1844, σελ. 107 κ.ε.

αυξάνοντας τό κεφάλαιο ἀπ' τό ὁποῖο πρέπει νά ζήσετε· καί σεῖς ὀφείλετε νά κάνετε ὅτι περνάει ἀπό τό δικό σας χέρι, προσαρμόζοντας τόν ἀριθμό σας στά μέσα ὑπαρξής»⁸².

Στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή δέν ἀρκεῖ καθόλου ἡ ποσότητα τῆς διαθέσιμης ἐργατικῆς δύναμης πού προσφέρει ἡ φυσική αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή γιά νά κινεῖται ἐλεύθερα χρειάζεται ἕναν ἐφεδρικό βιομηχανικό στρατό ἀνεξάρτητο ἀπό τὰ φυσικά αὐτά ὅρια.

Ὡς τώρα ὑποθέταμε πῶς στήν αὐξηση ἢ τή μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς ἡ ἴδια αὐξηση ἢ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν.

Ὅσο, κι ὅταν μένει ἴδιος ἡ ἀκόμα κι ὅταν πέφτει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού ἐξουσιάζει τό μεταβλητό κεφάλαιο, τό κεφάλαιο αὐτό αὐξάνει, ὅταν ὁ ἀτομικός ἐργάτης παρέχει περισσότερη ἐργασία καί ἐπομένως αὐξάνει ὁ μισθός του, παρὰ τό γεγονός ὅτι ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μένει ἀμετάβλητη ἢ καί πέφτει ἀκόμα, πέφτει ὅμως μέ ἀργότερο ρυθμό ἀπ' ὅ,τι αὐξάνει ἡ παρεχόμενη μάζα ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ αὐξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου γίνεται δείχτης περισσότερης ἐργασίας, ὅχι ὅμως καί περισσότερων ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Κάθε κεφαλαιοκράτης ἔχει ἀπόλυτο συμφέρο νά στίβει μιάν ὀρισμένη ποσότητα ἐργασίας ἀπό ἕνα μικρότερο παρὰ ἀπό ἕνα μεγαλύτερο ἀριθμό ἐργατῶν, κι ἂν ἀκόμα ὁ μεγαλύτερος αὐτός ἀριθμός ἐργατῶν στοιχίζει τό ἴδιο φτηνά ἢ ἀκόμα καί φτηνότερα. Στή δεύτερη περίπτωση τά ἔξοδα σέ σταθερό κεφάλαιο αὐξάνουν στήν ἴδια ἀναλογία μέ τή μάζα τῆς κινητοποιημένης ἐργασίας, στήν πρώτη αὐξάνουν πολὺ πιο ἀργά. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, τόσο πιο ἀποφασιστική σημασία ἀποχτάει αὐτό τό κίνητρο. Ἡ βαρύτητα τοῦ αὐξάνει ταυτόχρονα μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου.

Εἶδαμε πῶς ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας—ποῦναι ταυτόχρονα αἰτία καί ἀποτέλεσμα τῆς συσσώρευσης—ἐπιτρέπει στόν κεφαλαιοκράτη νά κινητοποιεῖ μέ τήν ἴδια δαπάνη μεταβλητό κεφάλαιο περισσότερη ἐργασία, ὑποβάλλοντας σέ μεγαλύτερη ἐκτατική ἢ ἐντατική ἐκμετάλλευση τίς ἀτομικές ἐργατικές δυνάμεις. Εἶδαμε ἀκόμα πῶς μέ τήν ἴδια κεφαλαιακή ἀξία ἀγοράζει περισσότερες ἐργατικές δυνάμεις, ἐκτοπίζοντας προοδευτικά τοὺς πιο ἐπιδέξιους ἐργάτες μέ λιγότερο ἐπιδέξιους, τοὺς ὠριμους μέ ἀνώριμους, τοὺς ἄνδρες μέ γυναῖκες, τήν ἐργατική δύναμη τῶν ἐνήλικων μέ τήν ἐργατική δύναμη τῶν νέων καί τῶν παιδιῶν.

Ἀπό τή μιὰ μεριά, λοιπόν, στήν πορεία τῆς συσσώρευσης ἕνα μεγαλύτερο μεταβλητό κεφάλαιο κινητοποιεῖ περισσότερη ἐργασία, χωρίς νά στρατολογή περισσότερους ἐργάτες, ἀπό τήν ἄλλη, μεταβλητό κεφάλαιο τοῦ ἴδιου μεγέθους κινητοποιεῖ περισσότερη ἐργασία μέ

τήν ἴδια μάζα ἐργατικῆς δύναμης καί, τέλος, ἐκτοπίζοντας ἀνώτερες ἐργατικές δυνάμεις, κινητοποιεῖ περισσότερες κατώτερες ἐργατικές δυνάμεις.

Γιαυτό, ἡ δημιουργία ἑνός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ ἢ ἡ ἐλευθέρωση ἐργατῶν προχωρεῖ ἀκόμα πιο γρήγορα ἀπ' ὅ,τι προχωρεῖ ἡ τεχνική ἀνατροπή τοῦ προτεσέ παραγωγῆς—πού ἔτσι ἡ ἄλλως ἐπιταχύνεται μέ τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης—καί ἡ ἀντίστοιχη ἀναλογική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ σύγκριση μέ τό σταθερό. Ὅταν τὰ μέσα παραγωγῆς, ἔτσι ὅπως αὐξάνουν σέ ἔκταση καί ἀποτελεσματικότητα, γίνονται σέ διαρκῶς μικρότερο βαθμό μέσα ἀπασχόλησης τῶν ἐργατῶν, ἡ ἴδια αὐτή σχέση τροποποιεῖται ἀκόμα καί ἀπό τό γεγονός ὅτι στό μέτρο πού αὐξάνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τό κεφάλαιο αὐξάνει πιο γρήγορα τήν προσφορά ἐργασίας ἀπ' ὅ,τι τή ζήτηση ἐργατῶν ἀπό μέρους του. Ἡ ὑπερβολική ἐργασία τοῦ ἀπασχολημένου μέρους τῆς ἐργατικῆς τάξης πληθαίνει τίς γραμμές τῆς ἐφεδρείας τῆς, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ αὐξημένη πίεση, πού ἡ ἐφεδρεία ἀσχεῖ μέ τό συναγωνισμό τῆς στοὺς ἀπασχολημένους ἐργάτες, τοὺς υποχρεώνει νά ἐργάζονται ὑπερβολικά καί νά υποτάσσονται στίς προσταγές τοῦ κεφαλαίου. Ἡ καταδίκη ἑνός μέρους τῆς ἐργατικῆς τάξης σέ ἀναγκαστική ἀργία ἐξαιτίας τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας τοῦ ἄλλου μέρους, καί ἀντίστροφα, μετατρέπεται σέ μέσο πλουτισμοῦ τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη⁸³ καί ἐπιταχύνει ταυτόχρονα τή δημιουργία τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ σέ κλίμακα πού ν' ἀνταποκρίνεται στήν πρόοδο τῆς κοινωνικῆς συσσώρευσης. Πόσο σπουδαῖο εἶναι αὐτό τό στοιχεῖο στό σχηματισμό τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, μᾶς τό δείχνει λχ. ἡ Ἀγγλία. Τὰ τεχνικά τῆς μέσας γιά τήν «ἐξοικονόμηση» ἐργασίας εἶναι κολοσιαία. Παρ' ὅλα αὐτά, ἂν αἴριο ἡ ἐργασία περιοριζόταν γενικά σ' ἕνα λογικό μέτρο κι ἂν ἀκόμα διαβαθμιζόταν κατὰ ἡλικία καί γένος γιά τὰ διάφορα στρώματα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὁ ὑπάρχων ἐργατικός πληθυσμός θάταν ἀπόλυτα ἀνεπαρκής γιά τή συνέχιση τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς στήν τωρινή τῆς κλίμακα. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν «μή παραγωγικῶν» σήμερα ἐργατῶν θάπρεπε νά μετατραπεῖ σέ «παραγωγικούς».

⁸³ Ἀκόμα καί στή διάρκεια τῆς ἑλλειψῆς μπαμπακιῦ τοῦ 1863 βρισκόμεναι σέ ἕνα φυλλάδιο τῶν μπαμπακοκλωστουργῶν τοῦ Μπλάκμπορν έντονας καταγγελίες γιά ὑπερβολική ἐργασία, πού λόγω τοῦ νόμου γιά τὰ ἐργοστάσια ἀφοροῦσε φυσικά μόνο ἐνήλικους ἐργάτες. «Στό ἐργοστάσιο αὐτό ζήτησαν ἀπό τοὺς ἐνήλικους ἐργάτες νά ἐργάζονται 12—13 ὥρες τήν ἡμέρα, ἂν καί ὑπάρχουν ἐκατοντάδες πού ἐξανασκάονται νά μένουν ἀργοί, ἐνῶ εὐχάριστος θά ἐργάζονταν ἕνα μέρος τοῦ χρόνου ἐργασίας γιά νά μποροῦν νά συντηρήσουν τίς οἰκογένειές τους καί γιά νά προφυλάξουν τοὺς συναδέλφους τους ἀπὸ πρόωρο θάνατο ἐξαιτίας ὑπερβολικῆς ἐργασίας». «Θά θέλαμε νά ρωτήσουμε—λέει παρακάτω—ἂν ἡ μέθοδος αὐτή νά ἐργάζονται ὑπερῶρες κάνει δυνατές κάπως ὑποφερτές σχέσεις ἀνάμεσα στ' ἀφεντικά καί στοὺς ὑπηρέτες». Τὰ θύματα τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας αἰσθάνονται τήν ἀδικία ἐξίσου μέ τοὺς ἐργάτες πού καταδικάζονται ἔτσι σέ ἀναγκαστική ἀργία (condemned to forced idleness). Ἄν ἡ ἐργασία καταμεριζόταν δίκαια σ' αὐτή τήν περιφέρειαν, ἡ δουλιὰ πού εἶναι γιά

⁸² Harriet Martineau: «A Manchester Strike», London 1832, σελ. 101.

Σέ χοντρές γραμμές, οί γενικές κινήσεις τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας ρυθμίζονται ἀποκλειστικά ἀπό τή διαστολή καί συστολή τοῦ ἐφεδρικοῦ βιομηχανικοῦ στρατοῦ πού ἀντιστοιχοῦν στήν ἐναλλαγή τῶν περιόδων τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Ἐπομένως, δέν καθορίζονται ἀπό τήν κίνηση τοῦ ἀπόλυτου ἀριθμοῦ τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλά ἀπό τήν ἐναλλασσόμενη σχέση, στήν ὁποία ἡ ἐργατική τάξη χωρίζεται σέ ἐνεργό καί ἐφεδρικό στρατό, ἀπό τήν αὔξηση καί τή μείωση τῆς σχετικῆς ἔκτασης τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ἀπό τό βαθμὸ πού πότε ἀπορροφείται, πότε πάλι ἀπολύεται. Γιά τή σύγχρονη βιομηχανία μέ τό δεκάχρονο κύκλο τῆς καί μέ τίς περιοδικές του φάσεις, πού ἐπιπλέον στήν πορεία τῆς συσσώρευσης τίς διακόπτουν ὁλοένα γρηγορότερα διαδεχόμενες ἡ μιὰ τήν ἄλλη ἀταχτες διακυμάνσεις, θάταν πραγματικά ὥραϊος ἓνας νόμος πού τή ζήτηση καί τήν προσφορά τῆς ἐργασίας δέ θά τή ρυθμίζε μέ τή διαστολή καί τή συστολή τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή σύμφωνα μέ τίς κάθε φορά ἀνάγκες ἀξιοποίησης του, ἔτσι πού ἡ ἀγορά ἐργασίας πότε νά παρουσιάζεται σχετικά ὑποκορεσμένη, ἐπειδή τό κεφάλαιο διαστέλλεται, καί πότε πάλι νά παρουσιάζεται ὑπερκορεσμένη, ἐπειδή συστέλλεται, μά πού ἀντίθετα θά ἐξαρτοῦσε τήν κίνηση τοῦ κεφαλαίου ἀπό τήν ἀπόλυτη κίνηση τοῦ μεγέθους τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτό εἶναι ὥστόσο τό δόγμα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Σύμφωνα μ' αὐτό ὁ μισθός τῆς ἐργασίας ἀνεβαίνει λόγω τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Ὁ αὐξημένος μισθός ἐργασίας ἀποτελεῖ κίνητρο γρηγορότερου πολλαπλασιασμοῦ τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ καί ὁ πολλαπλασιασμός αὐτός συνεχίζεται ὥσπου νά παραγεμώσει ἡ ἀγορά ἐργασίας, δηλ. ὥσπου τό κεφάλαιο νά γίνη ἀνεπαρκές σέ σύγκριση μέ τήν προσφορά ἐργατῶν. Ὁ μισθός πέφτει καί τότε ἔχουμε τήν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος. Μέ τήν πτώση τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ ὁ ἐργατικός πληθυσμός ἀποδεκατίζεται σιγά-σιγά, ἔτσι πού περισσεύει πάλι τό κεφάλαιο σέ σύγκριση μ' αὐτόν, ἢ ἐπίσης—ὅπως τό ἐξηγοῦν ἄλλοι— ἡ πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί ἡ ἀντίστοιχη αὐξημένη ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη ἐπιταχύνουν πάλι τή συσσώρευση, ἐνῶ ταυτόχρονα

νά γίνε εἶναι ἀρκετή γιά ν' ἀπασχολεῖ μερικά ὅλους. Δέ διεκδικοῦμε παρά τό δίκιο μας, ὅταν καλοῦμε τ' ἀφεντικά νά ἐλαττώσουν τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, τουλάχιστο ὅσον καιρό συνεχίζεται ἡ σημερινή κατάσταση πραγμάτων, ἀντί, ὅπως γίνεταί τώρα, νά τοσιάζουν τό ἓνα μέρος στή δουλιὰ, ἐνῶ τό ἄλλο ἀπό ἔλλειψη ἐργασίας νά ἐξαναγκάζετα ν' ἀποῦει ἀπό τή φιλανθρωπία» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 8).—Τήν ἐπίδραση τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ πάνω στούς ἐργαζόμενους ἐργάτες τήν ἀντιλαμβάνεται ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay on Trade and Commerce» μέ τό συνηθισμένο ἀλάθητο ἀστικό του ἐνστικτο. «Μιά ἄλλη αἰτία τῆς τεμπελιᾶς (idleness) στό Βασιλεῖο μας εἶναι ἡ ἔλλειψη ἀρκετοῦ ἀριθμοῦ ἐργαζόμενων χειρῶν. Κάθε φορά, πού λόγω μιᾶς ὁποιασδήποτε ἀσυνήθιστης ζήτησης ἐργοστασιακῶν προϊόντων ἡ μάζα τῆς ἐργασίας γίνεταί ἀνεπαρκής, οἱ ἐργάτες νιώθουν τήν ἀξία τους καί θέλουν νά κάνουν νά τή νιώθουν καί τ' ἀφεντικά τους εἶναι ἐκπληχτικοί· εἶναι ὅμως τόσο χαλασμένα τά μυαλά αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, πού σε τέτοιες περιπτώσεις συνενώθηκαν ὁμάδες ἐργατῶν γιά νά φέρουν σέ δύσκολη θέση τ' ἀφεντικά τους, τεμπελιάζοντας μίαν ὁλόκληρη μέρα» («An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 27, 28). Δηλαδή, οἱ ἄνθρωποι ζητοῦσαν αὔξηση τῶν μεροκαμάτων.

ὁ χαμηλός μισθός φρενάρει τήν αὔξηση τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἔτσι παρουσιάζεται πάλι ἡ σχέση, ὅπου ἡ προσφορά ἐργασίας εἶναι μικρότερη ἀπό τή ζήτηση ἐργασίας, ὁ μισθός ἀνεβαίνει κλπ. Τί ὥραϊα μέθοδος κίνησης γιά τήν ἀναπτυσσόμενη κεφαλαιοκρατική παραγωγή! Προτοῦ μπορέσει ἐξαιτίας τῆς αὔξησης τῶν μισθῶν νά ἐπέλθει κάποια θετική αὔξηση τοῦ πραγματικά ἱκανοῦ γιά ἐργασία πληθυσμοῦ, θάχε ἑκατό φορές περάσει ἡ προθεσμία, μέσα στήν ὁποία πρέπει νά διεξαχθεῖ ἡ βιομηχανική ἐκστρατεία, νά δοθεῖ καί νά κριθεῖ ἡ μάχη.

Ἀνάμεσα στά 1849 καί 1859 στίς ἀγροτικές περιφέρειες τῆς Ἀγγλίας, ταυτόχρονα μέ τήν πτώση τῶν τιμῶν στή σιτηρά, σημειώθηκε μιὰ αὔξηση τῶν μισθῶν, πού ἀπό πραχτική ἀποψη δέν ἦταν παρά ὀνομαστική, λχ. στό Οὐίλτσρε δ βδομαδιατικός μισθός ἀνέβηκε ἀπό 7 σέ 8 σελίνια, στό Ντόρσετσερ ἀπό 7 ἢ 8 σέ 9 σελίνια κλπ. Ἡ αὔξηση αὕτη ἦταν συνέπεια μιᾶς ἐντελῶς ἀσυνήθιστης διαρροῆς τοῦ ἀγροτικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, πού προκλήθηκε ἀπό τήν πολεμική ζήτηση, τήν τεράστια ἐπέκταση τῶν σιδηροδρόμων, τῶν ἐργοστασίων, τῶν ὁρυχείων κλπ. Ὅσο πιο χαμηλός εἶναι ὁ μισθός, τόσο μεγαλύτεροι εἶναι οἱ ἀριθμοί τῶν ποσοστῶν πού ἐκφράζουν κάθε αὔξησή του, ὅσο ἀσήμαντη κι ἂν εἶναι ἡ αὔξηση αὕτη. Ἄν ὁ βδομαδιατικός μισθός ἦταν λχ. 20 σελίνια καί ἔχει ἀνέβει σέ 22, τότε ἡ αὔξησή του εἶναι 10%, ἂν ἀντίθετα ἦταν μόνο 7 σελίνια καί ἔχει ἀνέβει σέ 9, τότε ἡ αὔξησή του εἶναι 28⁴/₇%, μιὰ αὔξηση πού φαίνεται σημαντική. Πάντως οὐρλιαξαν οἱ παχτωτές καί φλυάρισε ἀκόμα καί τό «London Economist» μ' ὅλη του τή σοβαρότητα γιά «a general and substantial advance» [γιά μιὰ γενική καί οὐσιαστική αὔξηση]⁸⁴ σχετικά μ' αὐτά τά μεροκάματα πείνας. Καί τί κάνουν λοιπόν οἱ παχτωτές; Μήπως περίμεναν ὥσπου οἱ ἐργάτες γῆς νά πληθαίνουν τόσο ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς λαμπρῆς πληρωμῆς, ὥστε ὁ μισθός τους νά πέσει ξανά ἀναγκαστικά, δηλ. ὥσπου νά ἐξελιχτοῦν τά πράγματα ἔτσι, ὅπως τά φαντάζονται μέ τό δογματικό μυαλό τους οἱ οἰκονομολόγοι; Εἰσέγγαγαν περισσότερες μηχανές καί στό λεπτό οἱ ἐργάτες ξανάγιναν «ὑπεράριθμοι» καί μάλιστα σέ ἀναλογία πού ἱκανοποιοῦσε ἀκόμα καί τοὺς παχτωτές. Τώρα στή γεωργία ἦταν τοποθετημένο «περισσότερο κεφάλαιο» ἀπό πρὶν καί μέ μορφή πού παραγωγική. Ἔτσι ἡ ζήτηση ἐργασίας ἔπεσε ὄχι μόνο σχετικά, μά καί ἀπόλυτα.

Αὐτό τό πλάσμα φαντασίας τῶν οἰκονομολόγων συγγέει τοὺς νόμους πού ρυθμίζουν τή γενική κίνηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἢ τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἐργατική τάξη, δηλαδή τή συνολική ἐργατική δύναμη, καί στό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, μέ τοὺς νόμους πού κατανέμουν τὸν ἐργατικὸ πληθυσμὸ στίς διάφορες σφαίρες παραγωγῆς. Ἄν λχ. ἐξαιτίας κάποιας εὐνοϊκῆς συγκυρίας ἡ συσσώρευση εἶναι ἐξαιρετικά ζωηρὴ σέ μιὰ δοσμένη σφαῖρα παραγωγῆς, ἂν τά κέρδη σ' αὐτὴν εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τά μέσα κέρδη καί τό πρόσθετο κεφάλαιο τείνει πρὸς τά καί, τότε φυσικά μεγαλώνουν ἡ ζήτηση ἐργασίας καί ὁ

⁸⁴ «Economist», 21 τοῦ ἱανάρη 1860.

μισθός. Ὁ μεγαλύτερος μισθός ἐργασίας προσελκύει ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ στήν εὐνοούμενη σφαίρα, ὥσπου νά κορστέῃ μέ ἐργατική δύναμη καί μέ τόν καιρό ξαναπέσει ὁ μισθός στό προηγούμενο μέσο ἐπίπεδό του ἢ κάτω ἀπό αὐτό, ἂν ἡ συρροή ἐργατῶν εἶναι πολύ μεγάλη. Τότε δέ σταματάει μόνο ὁ ἐρχομός ἐργατῶν στόν πιό πάνω κλάδο, μά ἀρχίζει καί ἡ ἀποχώρηση ἐργατῶν ἀπ' αὐτόν. Ἐδῶ ὁ οἰκονομολόγος νομίζει ὅτι βλέπει «πού καί πῶς» μέ τήν αὔξηση τῶν μισθῶν σημειώνεται ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, καί «πού καί πῶς» μέ τήν ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν σημειώνεται μείωση τῶν μισθῶν, στήν πραγματικότητα ὅμως βλέπει μονάχα τήν τοπική διακύμανση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας σέ μιὰ εἰδική σφαίρα παραγωγῆς, βλέπει μόνο φαινόμενα τῆς κατανομῆς τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ στίς διάφορες σφαίρες τοποθέτησης τοῦ κεφαλαίου, ἀνάλογα μέ τίς ἐναλλασσόμενες ἀνάγκες του.

Στίς περιόδους τῆς στασιμότητος καί τῆς μέσης εὐημερίας ὁ βιομηχανικός ἐφεδρικός στρατός πιέζει τόν ἐν ἐνεργείᾳ ἐργατικό στρατό, ἐνῶ στήν περίοδο τῆς ὑπερπαραγωγῆς καί τοῦ παροξυσμοῦ βάζει χαλινάρι στίς διεκδικήσεις του. Ἐπομένως, ὁ σχετικός ὑπερπληθυσμός εἶναι τό φόντο πού πάνω του κινεῖται ὁ νόμος ζήτησης καί προσφοράς τῆς ἐργασίας. Στριμώχνει τό πεδίο δράσης αὐτοῦ τοῦ νόμου μέσα στά ὅρια πού ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στήν ἐκμεταλλευτική ἀπληστία καί ἀρχομανία τοῦ κεφαλαίου. Φτάσαμε στό σημεῖο ὅπου πρέπει νά ἐπανέλθουμε σέ ἕναν ἀπό τούς ἄλλους τῆς οἰκονομικῆς ἀπολογητικῆς. Θυμούμαστε πῶς ἂν μέ τήν εἰσαγωγή καινούργιων μηχανῶν ἢ μέ τή διάδοση τῶν πολίων ἕνα μέρος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μετατρέπεται σέ σταθερό, τότε τήν πράξη αὐτή, πού «δεσμεύει» κεφάλαιο καί πού ἴσα-ἴσα μ' αὐτό τόν τρόπο «ἐλευθερώνει» ἐργάτες, ὁ ἀπολογητής οἰκονομολόγος τήν ἐρμηνεύει ἀνάποδα, ὅτι δηλ. ἐλευθερώνει κεφάλαιο γιά τόν ἐργάτη. Μόνο τώρα μπορούμε νά ἐκτιμήσουμε πλέρια τήν ἀδιαντροπιά τοῦ ἀπολογητῆ. Ἐκεῖνοι πού ἐλευθερώνονται δέν εἶναι μόνο οἱ ἐργάτες πού ἐκτοπίζονται ἅμεσα ἀπό τίς μηχανές, μά ἐπίσης καί οἱ ἀναπληρωτές τους καί οἱ πρῶσθετοι ἐργάτες πού ἀποροφιοῦνται κανονικά μέ τή συνηθισμένη ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς πάνω στήν παλιά της βάση. Τώρα ὅλοι τους εἶναι «ἐλευθερωμένοι» καί μὴ ποτε νά τούς διαθέτει κάθε νέο κεφάλαιο πού εἶναι πρόθυμο νά λειτουργήσει. Ἀσχετα ἀπό τό ἂν τό νέο αὐτό κεφάλαιο προσελκύσει αὐτούς τούς ἴδιους εἴτε ἄλλους ἐργάτες, ἢ ἐπίδραση στή γενική ζήτηση ἐργασίας θά ἴσονται μέ μηδέν, ἐφόσον τό νέο αὐτό κεφάλαιο ἀρκεῖ ἴσα-ἴσα μόνο γιά ν' ἀπελευθερώσει τήν ἀγορά ἀπ' ὅσους ἐργάτες ἔρριξαν οἱ μηχανές σ' αὐτήν. Ἄν ἀπασχολήσει μικρότερο ἀριθμό ἐργατῶν, θά μεγαλώσει ὁ ἀριθμός τῶν ὑπεράριθμων· ἂν ἀπασχολήσει μεγαλύτερο ἀριθμό, θ' αὐξήσει ἡ γενική ζήτηση ἐργασίας μόνο κατά τόν ἀριθμό πού οἱ ἀπασχολούμενοι ξεπερνοῦν τούς «ἐλευθερωμένους». Ἔτσι ἢ

ἄνδρος πού θάδιναν κατά τά ἄλλα στή γενική ζήτηση ἐργασίας τά κεφάλαια, τά ὅποια ζητοῦν νά τοποθετηθοῦν, ἐξουδετερώνεται πάντως στό μέτρο πού ἐπαρκοῦν γι' αὐτή τή ζήτηση οἱ ἐργάτες πού πετιοῦνται στό δρόμο ἀπό τίς μηχανές. Ἐπομένως, ὁ μηχανισμός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς φροντίζει νά μὴ συνοδεύεται ἡ ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ κεφαλαίου ἀπό ἀντίστοιχη αὔξηση τῆς γενικῆς ζήτησης ἐργασίας. Καί αὐτό ὁ ἀπολογητής τό ὀνομάζει ἀντιστάθμισμα γιά τή δυστυχία, τά βάσανα καί τόν πιθανό ἀφανισμό τῶν ἐκτοπισμένων ἐργατῶν στή διάρκεια τῆς μεταβατικῆς περιόδου πού τούς πετάει στίς γραμμές τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ! Ἡ ζήτηση ἐργασίας δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, ἡ προσφορά ἐργασίας δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τήν αὔξηση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἔτσι πού νά ἀλληλοεπηρεάζονται ἐδῶ δυό ἀνεξάρτητες ἢ μιὰ ἀπό τήν ἄλλη δύναμεις. *Les dés sont pipés* [τά ζάρια εἶναι κάλκινα]. Τό κεφάλαιο ἐνεργεῖ ταυτόχρονα καί πρὸς τίς δυό κατευθύνσεις. Ἄν ἡ συσώρευση του αὐξάνει ἀπό τή μιὰ μεριά τή ζήτηση ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη αὐξάνει τήν προσφορά ἐργατῶν μέ τήν «ἐλευθερώση» τους, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ πίεση τῶν ἀνέργων ἐξαναγκάζει τούς ἐργαζόμενους νά κινητοποιοῦν περισσότερη ἐργασία, δηλ. ὥς ἕνα βαθμό κάνει τήν προσφορά ἐργασίας ἀνεξάρτητη ἀπό τήν προσφορά ἐργατῶν. Ἡ κίνηση τοῦ νόμου ζήτησης καί προσφοράς τῆς ἐργασίας πάνω σ' αὐτή τή βάση διολκισμῶν τή δεσποτεία τοῦ κεφαλαίου. Γιαυτό, μόλις οἱ ἐργάτες ἀνακαλύψουν τό μυστικό τοῦ πῶς συμβαίνει ὥστε, ὅσο περισσότερο ἐργάζονται, ὅσο περισσότερο ἔξeno πλοῦτο παράγουν καί ὅσο περισσότερο αὐξάνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας τους, τόσο πιό ἐπιφορῆς νά γίνεται γι' αὐτούς ἀκόμα καί ἡ λειτουργία τους σάν μέσο ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου· μόλις ἀνακαλύψουν πῶς ὁ βαθμός ἐντατικότητος τοῦ συναγωνισμοῦ μεταξύ τους ἐξαοριέται ὁλότελα ἀπό τήν πίεση τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ· ἐπομένως, μόλις ἐπιχειρήσουν μέ τά ἐργατικά σωματεῖα κλπ. νά ὀργανώσουν μιὰ σχεδιασμένη συνεργασία ἐργαζομένων καί ἀνέργων γιά νά σπάσουν ἢ νά ἐξασθενίσουν τίς καταστροφικές γιά τήν τάξη τους συνέπειες αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ νόμου τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς,—βάζουν τίς φωνές τῶ κεφάλαιο καί ὁ συκοφάντης οἰκονομολόγος του γιά καταπάτηση τοῦ «αἰώνιου» καί σά νά λέμε «ιεροῦ» νόμου τῆς ζήτησης καί τῆς προσφοράς. Γιατί κάθε ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στοὺς ἐργαζόμενους καί τοὺς ἀνεργούς διαταράζει τό «καθαρό» παιχνίδι αὐτοῦ τοῦ νόμου. Ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη, λχ. στίς ἀποικίες, μόλις δυσμενεῖς συνθήκες ἀρχίζουν νά παρεμποδίζουν τή δημιουργία τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ καί μαζί του τήν ἀπόλυτη ἐξάρτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπό τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἐξεγείρεται τό κεφάλαιο μαζί μέ τόν ξεφτισμένο Σάντσο Πάνσα του ἐνάντια τῶν «ιερό» νόμο τῆς ζήτησης καί προσφοράς καί προσπαθεῖ νά τά βγάλει πέρα μέ μέσα βίας.

4. ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΣΧΕΤΙΚΟΥ ΥΠΕΡΠΛΗΘΥΣΜΟΥ. Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

Ο σχετικός υπερπληθυσμός υπάρχει σ' όλες τις πιθανές αποχρώσεις. Κάθε εργάτης ανήκει σ' αυτόν στο χρονικό διάστημα που τον μισο-απασχολούν ή που μένει τελείως χωρίς δουλιά. Άσχετα από τις μεγάλες, περιοδικά επαναλαμβανόμενες μορφές, που ή εναλλαγή των φάσεων του βιομηχανικού κύκλου προσδίδει στο σχετικό υπερπληθυσμό, έτσι ώστε να εμφανίζεται τότε με όξεία μορφή—στις κρίσεις—και τότε με χρόνια—στις περιόδους των χαλαρών εργασιών—ο σχετικός υπερπληθυσμός παρουσιάζεται πάντα με τρεις μορφές: ρευστή, λανθάνουσα και στάσιμη.

Στά κέντρα της σύγχρονης βιομηχανίας—εργοστάσια, μανουφакτουρες, χυτήρια και μεταλλεία κλπ.—οι εργάτες τότε απωθούνται και τότε πάλι προσελκύονται σε μεγαλύτερο αριθμό, έτσι που γενικά ο αριθμός των εργαζομένων αυξάνει, αν και σε διαρκώς φθίνουσα αναλογία, σε σύγκριση με την κλίμακα της παραγωγής. Ο υπερπληθυσμός υπάρχει εδώ σε ρευστή μορφή.

Τόσο στα καθαυτό εργοστάσια, όσο και σ' όλα τα μεγάλα εργαστήρια, όπου χρησιμοποιούνται μηχανές ή όπου εφαρμόζεται τουλάχιστο ο σύγχρονος καταμερισμός της εργασίας, δε χρησιμοποιούν κατά μάζες άνδρες εργάτες παρά μόνο όσο είναι ακόμα νέοι. Όταν ενηλικιωθούν, μόνο ένα πολύ μικρό μέρος απ' αυτούς βρίσκουν απασχόληση στους ίδιους κλάδους, ενώ κατά κανόνα στην πλειοψηφία τους απολύονται. Οι απολύόμενοι αποτελούν στοιχείο του ρευστού υπερπληθυσμού που μεγαλώνει, όσο μεγαλώνουν οι διαστάσεις της βιομηχανίας. Ένα μέρος απ' αυτούς μεταναστεύει και στην πραγματικότητα ακολουθεί το μεταναστεύον κεφάλαιο. Μιά από τις συνέπειες είναι ν' αυξάνει πιο γρήγορα ο γυναικείος πληθυσμός από τον ανδρικό, απόδειξη ή Άγγλία. Το γεγονός ότι η φυσική αύξηση της μάζας των εργατών δεν ικανοποιεί πέρα για πέρα τις ανάγκες συσσώρευσης του κεφαλαίου, ενώ ταυτόχρονα τις ξεπερνάει, αποτελεί αντίφαση της ίδιας της κίνησης του κεφαλαίου. Χρειάζεται μεγαλύτερες μάζες εργατών νεαρής ηλικίας και μικρότερες ανδρικής ηλικίας. Η αντίφαση αυτή δεν είναι πιο κραυγαλέα από την άλλη που συνίσταται στο ότι ακούγονται παράπονα για έλλειψη εργατικών χεριών τη στιγμή που χιλιάδες εργάτες μένουν άνεργοι στους δρόμους, επειδή ο καταμερισμός της εργασίας τους έχει αλυσοδομένους σ' ένα καθορισμένο κλάδο παραγωγής⁸⁵. Επιπλέον η κατανάλωση της εργατικής δύναμης

⁸⁵ Ένώ στο δεύτερο εξάμηνο του 1866 στο Λονδίνο διώχτηκαν από τη δουλιά 80 000 ως 90 000 εργάτες, ή εκθώση του επιθεωρητή εργασίας για το ίδιο εξάμηνο λέει: «Δέ φαίνεται να είναι απόλυτα σριστό όταν λένε πως ή ζήτηση προκαλεί πάντα προσφορά ακριβώς τη στιγμή που χρειάζεται. Αυτό δεν ισχύει για την εργασία, γιατί πέροι πολλές μηχανές δε λειτουργήσαν άναγκασιτικά, επειδή ήτοχε έλλειψη εργατικών δυνάμεων» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», σελ. 81).

από τό κεφάλαιο συντελείται τόσο γρήγορα, πού ο εργάτης μέσης ηλικίας συνήθως έχει λίγο-πολύ φάει τό ψωμί του. Περνᾷ στίς γραμμές των υπεράριθμων, ή απωθείται από μία άνωτερη σε μία κατώτερη βαθμίδα. Ίσα-Ίσα στους εργάτες της μεγάλης βιομηχανίας βρίσκουμε τη συντομότερη διάρκεια ζωής. «Ο δρ Λή—δ νομιάτρος του Μάντσεστερ—διαπίστωσε πως στήν πόλη αυτή ή μέση διάρκεια ζωής της εύπορης τάξης είναι 38 χρόνια, ενώ της εργατικής τάξης είναι μόνο 17. Στο Λίβερπουλ για την πρώτη είναι 35 και για τη δεύτερη 15 χρόνια. Έπομένως βγαίνει τό συμπέρασμα πως ή προνομιούχα τάξη έχει διαταχτική για τη ζωή (had a lease of life) διπλάσιας διάρκειας από τη διαταχτική πού έχουν οι λιγότερο εύνοούμενοι συμπολίτες της»^{85α}. Κάτω απ' αυτούς τους όρους ή απόλυτη αύξηση αυτού του τμήματος του προλεταριάτου απαιτεί νά συντελείται με μορφή πού αυξάνει τόν αριθμό του, μόλο πού τά στοιχεία του φθείρονται γρήγορα. Έπομένως έχουμε γρήγορη διαδοχή των εργατικών γενεών. (Ο ίδιος νόμος δέν ισχύει για τις υπόλοιπες τάξεις του πληθυσμού.) Η κοινωνική αυτή ανάγκη ικανοποιείται με πρόωρους γάμους, άναγκαία συνέπεια των συνθηκών όπου ζούν οι εργάτες της μεγάλης βιομηχανίας, και με τό βραβείο πού πληρώνει ή εκμετάλλευση των εργατόπαιδων για τη γέννησή τους.

Όταν ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή κατακτήσει τη γεωργία, ή στο βαθμό πού την έχει κατακτήσει, παράλληλα με τη συσσώρευση του κεφαλαίου πού λειτουργεί σ' αυτό τόν τομέα έλαττώνεται απόλυτα ή ζήτηση εργατών γής, χωρίς ή απώθηση αυτών των εργατών νά συμπληρώνεται με μία μεγαλύτερη προσέλυσή τους, όπως γίνεται στή μη γεωργική βιομηχανία. Γιαυτό, ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού είναι πάντα έτοιμο νά μετατραπεί σε προλεταριάτο της πόλης ή της μανουφакτούρας και караδοκεί νά βρεί τους κατάλληλους όρους γι' αυτή τη μεταροπή. (Με τόν όρο μανουφакτούρα έννοούμε εδώ κάθε μη γεωργική βιομηχανία.)⁸⁶ Έτσι αναβλύζει διαρκώς ή πηγή αυτή του σχετικού υπερπληθυσμού. Η μόνη όμως ροή της προς τις πόλεις προϋποθέτει πως στο χωριό τό ίδιο υπάρχει ένας μόνιμος λανθάνων υπερπληθυσμός, πού οι διαστάσεις του φανερώνονται μόλις οι άποχετευτικοί άγωγοί άνοίξουν διάπλατα. Γιαυτό περιορίζουν

^{85α} Έναρκτήριο λόγος στήν ύγειονομική συνδιάσκεψη του Μπίρμινγκχαμ, στίς 15 του Γενάρη 1875, πού τόν έβγαλε ο τότε δήμαρχος [και τώρα (τό 1883) ύπουργός Έμπορίου] Ι. Τσάμπερλαν.

⁸⁶ Στήν άπογραφή του 1861 άπαριθμούνται στήν Άγγλία και την Ουαλλία «781 πόλεις με 10 960 998 κατοίκους, ενώ τά χωριά και οι αγροτικές ένορίες έχουν μόνο 9 105 226 κατοίκους... Στήν άπογραφή του 1851 ύπήρχαν 580 πόλεις πού ο πληθυσμός τους ήταν σχεδόν ίσος με τόν πληθυσμό των γύρω τους αγροτικών περιοχών. Ένώ όμως στά 10 χρόνια πού ακολούθησαν ο πληθυσμός των δεύτερων αύξήθηκε μόνο κατά μισό έκατομμύριο, στίς 580 πόλεις αύξήθηκε κατά 1554 067. Τό ποσοστό αύξησης στίς αγροτικές ένορίες είναι 6,5% και στίς πόλεις 17,3%. Η διαφορά στο ποσοστό αύξησης όφειλεται στή μετανάστευση από την ύπαιθρο στίς πόλεις. Τά τρία τέταρτα της συνολικής αύξησης του πληθυσμού ανήκουν στίς πόλεις» («Census etc.», τόμ. III, σελ. 11, 12).

τόν ἐργάτη γῆς στό ἐλάχιστο ὄριο τοῦ μεροκάματου, ἔτσι πού βρίσκεται πάντα μέ τό ἕνα του πόδι στό βάλτο τῆς ἐξαθλίωσης.

Ἡ τρίτη κατηγορία τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθισμοῦ, ὁ στάσιμος ὑπερπληθισμός, ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ ἐργατικοῦ στρατοῦ, ἀλλά μέ τελειῶς ἄτακτη ἀπασχόληση. Ἡ κατηγορία αὕτη προσφέρει ἔτσι στό κεφάλαιο μίαν ἀνεξάντλητη παρακαταθήκη διαθέσιμης ἐργατικῆς δύναμης. Τό ἐπίπεδο τῆς ζωῆς της πέφτει κάτω ἀπό τό μέσο κανονικό ἐπίπεδο τῆς ἐργαζόμενης τάξης καί ἀκριβῶς αὐτό το γεγονός τῆς μετατρέπεται σέ πλατιά βάση κλάδων ἰδιαίτερης κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης. Χαρακτηριστικό γιά τήν κατηγορία αὕτη εἶναι τό ἀνώτατο ὄριο τοῦ χρόνου ἐργασίας καί τό ἐλάχιστο ὄριο τοῦ μισθοῦ. Ἐχουμε κιάλας γνωρίσει τήν κύρια της μορφή στό μέρος πού μιλήσαμε γιά τή δουλιὰ στό σπίτι. Στρατολογεῖ διαρκῶς τοὺς ἀνθρώπους της ἀπό τοὺς ὑπεράριθμους τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί γεωργίας, καί ἰδίως ἀπό ἀφανιζόμενους κλάδους τῆς βιομηχανίας, ὅπου ἡ χειροτεχνική παραγωγή ὑποκύπτει στή μηχανοφρακτουρική καί ἡ μηχανοφρακτουρική στή μηχανική. Ἡ ἔκτασή της αὐξάνει στό μέτρο πού μέ τήν αὐξηση καί τήν ἔνταση τῆς συσσώρευσης προχωρεῖ ἡ «δημιουργία ὑπεράριθμων». Ταυτόχρονα ὅμως ἀποτελεῖ ἕνα αὐτοαναπαραγόμενο καί αὐτοδιασπνιζόμενο στοιχεῖο τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού συμμετέχει ἀτή συνολική αὐξησή της σέ σχετικὰ μεγαλύτερη ἀνάλογια ἀπ' ὅ,τι τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα. Πράγματι, ὄχι μόνο ὁ ἀριθμός τῶν γεννήσεων καί τῶν θανάτων, μά καί τό ἀπόλυτο μέγεθος τῶν οἰκογενειῶν εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρὸς τό ὕψος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, δηλ. πρὸς τή μάζα τῶν μέσων συντήρησης πού διαθέτουν οἱ διάφορες κατηγορίες τῶν ἐργατῶν. Ὁ νόμος αὐτός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας θά φαινόταν παράλογος στοὺς ἄγριους, ἢ ἀκόμα καί στοὺς πολιτισμένους ἀποίκους. Θυμίζει τήν μαζική ἀναπαραγωγή τῶν ἀτομικὰ ἀδύνατων καί ἄγρια κυνηγημένων εἰδῶν ζώων⁸⁷.

Τέλος, τό κατώτατο κατακάθισμα τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθισμοῦ ἔχει τό ἐνδιαίτημά του στή σφαῖρα τοῦ παουπερισμοῦ [pauperismus, ἔσχατη ἐξαθλίωση]. Ἄν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τοὺς ἄλλους, τοὺς ἐγκληματίες, τίς πόρνες, μέ δύο λόγια τό καθαντό λουμπενπρολεταριάτο, τό κοινωνικό αὐτό στρώμα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς κατηγορίες. Πρῶτα,

⁸⁷ «Ἡ φτώχεια φαίνεται νά εὐνοεῖ τόν πολλαπλασιασμό» (Α. Σμιθ: «Wealth of Nations», βιβλίο I, κεφ. VIII, ἐκδ. Wakefield, τόμ. I, σελ. 195). Σύμφωνα μέ τόν εὐγενικό καί πνευματώδη ἀββά Γκαλιάνι πρόκειται μάλιστα γιά ἕνα ἐξαιρετικά σφοδρό θεσμό τοῦ θεοῦ: «Ὁ θεός ὅρσε ὥστε οἱ ἀνθρώποι πού ἀσκοῦν τὰ πύ ἀφέλιμα ἐπαγγέλματα νά γεννιοῦνται ὑπεράφθονοι» (Galiani: «Della Moneta», τόμ. III. Συλλογή Custodi: «Scrittori Classici italiani di Economia Politica». Parte Moderna, Milano 1801, σελ. 78). «Μιά ἀδελιότητα ὡς τὰ ἀκρότατα ὄρια τῆς πείνας καί τοῦ λοιμοῦ εὐνοεῖ μάλλον παρά ἐμποδίζει τήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ» (S. Laing: «National Distress», 1844, σελ. 69). Καί ἀφοῦ ὁ Λέινγκ ὑποστηρίζει μέ στατιστικά στοιχεία αὕτη τή θέσιν, συνεχίζει: «Ἄν ὅλοι οἱ ἀνθρώποι ζοῦσαν σέ συνθήκες εὐπορίας, σέ λίγο ὁ κόσμος θάμενε χωρίς κατοίκους» («If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated»).

ἀπὸ τοὺς ἱκανοὺς πρὸς ἐργασία. Ἀρκεῖ νά ρίξει κανεῖς μιά πρόχειρη ματιά στή στατιστική τοῦ ἀγγλικοῦ παουπερισμοῦ καί θά δει πὺς ἡ μάζα του αὐξάνει κάθε φορὰ πού ὑπάρχει κρίση καί λαττώνεται κάθε φορὰ πού ἀναζωογονοῦνται οἱ δουλιές. Δεύτερο: ἀπὸ τὰ ὀρφανὰ καί τὰ παιδιὰ ἐξαθλιωμένων. Τὰ παιδιά αὐτὰ εἶναι ὑποψήφιοι τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ καί σέ περίοδες μεγάλης βιομηχανικῆς ἀνόδου, ὅπως λχ. τό 1860, τὰ ἐντάσσουν στὰ γρήγορα καί κατὰ μάζες στίς γραμμές τοῦ ἐνεργοῦ ἐργατικοῦ στρατοῦ. Τρίτο: ἀπὸ τοὺς ξεπεσμένους, ἀπαθλιωμένους, ἀνίκανους πρὸς ἐργασία. Εἶναι κυρίως ἄτομα πού ἀφανίζονται ἐξαιτίας τῆς δυσκαμψίας τους, πού προκλήθηκε ἀπὸ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, εἶναι ἀκόμα αὐτοὶ πού ζοῦν περισσότερα χρόνια ἀπ' ὅσα ζοῦν κανονικά οἱ ἐργάτες, τέλος ἀπὸ τὰ θύματα τῆς βιομηχανίας πού ὁ ἀριθμός τους αὐξάνει ὅσο αὐξάνουν οἱ ἐπικίνδυνες μηχανές, τὰ ὀρυχεία, τὰ χημικά ἐργοστάσια, εἶναι οἱ ἀκρωτηριασμένοι, οἱ ἄρρωστοι, οἱ χῆρες κλπ. Ὁ παουπερισμός εἶναι τό σπίτι ἀναπήρων τοῦ ἐργατικοῦ στρατοῦ καί τό νεκρὸ φορτίο τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ. Ἡ δημιουργία του συμπεριλαμβάνεται στή δημιουργία τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθισμοῦ, ἡ ἀναγκαιότητά του στήν ἀναγκαιότητα τοῦ ὑπερπληθισμοῦ αὐτοῦ: μαζί μέ τό σχετικό ὑπερπληθισμό ὁ παουπερισμός ἀποτελεῖ ὄρο ὑπαρξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί ἀνάπτυξης τοῦ πλούτου. Ἀνήκει στὰ *faux frais* [μὴ παραγωγικά ἔξοδα] τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού τό κεφάλαιο ὡστόσο κατορθώνει καί τὰ ξεφορτώνεται στό μεγαλύτερό τους μέρος καί τὰ φορτώνει στήν πλάτη τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς μικρῆς μεσαίας τάξης.

Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ κοινωνικός πλοῦτος, τό κεφάλαιο πού λειτουργεῖ, ἡ ἔκταση καί ἡ ἔνταση τῆς αὐξήσεώς του, ἐπομένως καί τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ προλεταριάτου καί ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας του, τόσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ βιομηχανικός ἐφεδρικός στρατός. Ἡ αὐξηση τῆς διαθέσιμης ἐργατικῆς δύναμης προκαλεῖται ἀπὸ τίς ἴδιες αἰτίες πού προκαλοῦν τήν αὐξηση τῆς ἐπεκτατικῆς δύναμης τοῦ κεφαλαίου. Ἐπομένως, τό σχετικό μέγεθος τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ αὐξάνει μαζί μέ τίς δυνάμεις τοῦ πλούτου. Ὅσο μεγαλύτερος ὅμως εἶναι αὐτός ὁ ἐφεδρικός στρατός σέ σχέση μέ τάν ἐν ἐνεργείᾳ ἐργατικό στρατό, τόσο μαζικότερος εἶναι ὁ σταθεροποιημένος ὑπερπληθισμός, πού ἡ φτώχεια του εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὰ βάσανα τῆς δουλιᾶς του. Τέλος, ὅσο πύο μεγάλο εἶναι τό ἐξαθλιωμένο στρώμα τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ὁ βιομηχανικός ἐφεδρικός στρατός, τόσο πύο μεγάλος εἶναι ὁ ἐπίσημος παουπερισμός. Ἀὐτός εἶναι ὁ ἀπόλυτος, γενικός νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης. Ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι νόμοι, ἔτσι καί αὐτός ισοποιοεῖται ἀπὸ πολλαπλά περιστατικά, πού ἡ ἀνάλυσή τους δέν μπορεῖ νά γίνει ἐδῶ.

Καταλαβαίνουμε τή μωρία τῆς οἰκονομολογικῆς ἐκείνης σοφίας πού κηρύχνει στοὺς ἐργάτες νά προσαρμόσουν τόν ἀριθμό τους στίς ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου. Λές καί ὁ μηχανισμός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί συσσώρευσης δέν προσαρμόζει διαρκῶς

τόν αριθμό τους σ' αυτές τις ανάγκες αξιοποίησης. Ἡ πρώτη λέξη αὐτῆς τῆς προσαρμογῆς εἶναι ἡ δημιουργία ενός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ ἢ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ, καί ἡ τελευταία τῆς λέξης —ἡ ἀθλιότητα διαρκῶς αὐξανόμενων στρωμάτων τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ ἐργατικοῦ στρατοῦ καί τό νεκρό φορτίο τοῦ παουπερισμοῦ.

Ὁ νόμος, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο μιά διαρκῶς αὐξανόμενη μάζα μέσων παραγωγῆς μπορεῖ, χάρις στήν προέδο τῆς παραγωγικότητας τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, νά τίθεται σέ κίνηση ἀπό μιά προοδευτικά μειωνόμενη δαπάνη ἀνθρώπινης δύναμης—ὁ νόμος αὐτός στό ἔδαφος τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπου δέ χρησιμοποιεῖ ὁ ἐργάτης τά μέσα ἐργασίας, ἀλλά τά μέσα ἐργασίας χρησιμοποιοῦν τόν ἐργάτη, ἐκφράζεται μέ τό ὅτι ὅσο ἀνώτερον εἶναι ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ πίεση τῶν ἐργατῶν πάνω στά μέσα ἀπασχόλησής τους, ἄρα τόσο πιο ἐπισφαλῆς εἶναι ὁ ὅρος τῆς ὑπαρξῆς τους: ἡ πούληση τῆς δικῆς τους δύναμης γιά τήν αὐξηση τοῦ ξένου πλούτου, δηλ. γιά τήν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, ἡ αὐξηση τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας πιο γρήγορα ἀπό τήν αὐξηση τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ ἐκφράζεται ἀπό κεφαλαιοκρατική ἄποψη μέ ἀντίστροφη μορφή, μέ τό ὅτι ὁ ἐργατικός πληθυσμός αὐξάνει πάντα πιο γρήγορα ἀπό τίς ἀνάγκες αξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου.

Στό τέταρτο μέρος, ὅταν ἀναλύαμε τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας, εἶδαμε πῶς μέσα στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ὅλες οἱ μέθοδοι αὐξησης τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἐφαρμόζονται σέ βάρος τοῦ ἀτομικοῦ ἐργάτη ὅλα τά μέσα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς μετατρέπονται σέ μέσα κυριάρχησης καί ἐκμετάλλευσης τοῦ παραγωγοῦ, κολοβώνουν τόν ἐργάτη καί τόν κάνουν μερικῶ ἀνθρώπο, τόν ὑποβιβάζουν σέ ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς, μαζί μέ τό βάσανο τῆς ἐργασίας του ἀφαιροῦν τό περιεχόμενό της, τόν ἀποξενώνουν ἀπό τίς πνευματικές δυνάμεις τοῦ προτεσέ ἐργασίας στόν ἴδιο βαθμό πού ἡ ἐπιστήμη προσαρτίζεται σ' αὐτό σάν αὐτοτελὴς δύναμη· παραμορφώνουν τούς ὅρους τῆς δουλιᾶς του, στή διάρκεια τοῦ προτεσέ τῆς ἐργασίας τόν ὑποτάσσουν στήν πιο μικρόλογη ἀπαίσια δεσποτεία, μετατρέπουν ὅλο τό χρόνο τῆς ζωῆς του σέ χρόνο ἐργασίας, ρίχνουν τή γυναίκα καί τό παιδί του κάτω ἀπὸ τόν τροχό Τζάγκερμαν τοῦ κεφαλαίου. Ὅμως ὅλες οἱ μέθοδοι παραγωγῆς ὑπεραξίας εἶναι ταυτόχρονα μέθοδοι συσσώρευσης, καί κάθε ἐπέκταση τῆς συσσώρευσης γίνεται ἀντίστροφα μέσο ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν μεθόδων. Καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι, στό μέτρο πού συσσωρεύεται τό κεφάλαιο, νά χειροτερεύει ὑποχρεωτικά ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη, ἀδιάφορο ἂν εἶναι καλή ἢ κακή ἡ πληρωμή του. Τέλος, ὁ νόμος, πού κρατᾷ πάντα σέ ἰσοροπία τό σχετικό ὑπερπληθυσμό ἢ τό βιομηχανικό ἐφεδρικό στρατό μέ τήν ἔκταση καί ἔνταση τῆς συσσώρευσης, καρφώνει τόν ἐργάτη στό κεφάλαιο πιο γερά ἀπ' ὅ,τι τά καρφιά τοῦ Ἡφαιστου κάρφωσαν τόν Προμηθεά στό βράχο. Φέρνει μιά συσσώρευση ἀθλιότητας ἀντίστοιχη μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Ἐπομένως ἡ συ-

σώρευση πλούτου στόν ἓνα πόλο εἶναι ταυτόχρονα συσσώρευση ἀθλιότητας, βασάνου ἐργασίας, σκλαβιᾶς, ἀμάθειας, ἀποχτήνωσης καί ἡθικῆς κατάρπτωσης στόν ἀντίπολο, δηλ. στήν πλευρά τῆς τάξης, πού παράγει μέ τή μορφή κεφαλαίου τό δικό της προϊόν.

Τόν ἀνταγωνιστικό αὐτό χαρακτήρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης⁸⁸ τόν ἐκφράσανε μέ διάφορες μορφές οἱ οἰκονομολόγοι, μόνο πού ἐνμέρει ἀνακατῶνουν μαζί του ἀνάλογα μέν, ἀλλά ὥστόσο διαφορετικά στήν οὐσία φαινόμενα προκεφαλαιοκρατικῶν τρόπων παραγωγῆς.

Ὁ βενετσιάνος καλόγερος Ὁρτες, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους οἰκονομολόγους συγγραφεῖς τοῦ 18ου αἰώνα, θεωρεῖ τόν ἀνταγωνισμό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς γενικό φυσικό νόμο τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. «Τό οἰκονομικὰ καλὸ καί τό οἰκονομικὰ κακὸ κρατοῦν πάντα τήν ἰσοροπία σ' ἓνα ἔθνος (*il bene ed il male economico in una nazione sempre all' istessa misura*), ἡ ἀφθονία τῶν ἀγαθῶν γιά ὁρισμένους εἶναι πάντα ἴση μέ τήν ἔλλειψη ἀγαθῶν γιά ἄλλους (*la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri*). Ὁ μεγάλος πλοῦτος ὁρισμένων συνοδεύεται πάντα ἀπὸ τήν ἀπόλυτη καταλήστευση τοῦ ἀναγκαίου γιά ἄλλους πολὺ περισσότερους. Ὁ πλοῦτος ἐνός ἔθνους ἀνταποκρίνεται στόν πληθυσμό του, καί ἡ φτώχεια του ἀνταποκρίνεται στόν πλοῦτο του. Ἡ ἐργατικότητα τῶν μέν ἐπιβάλλει τήν ἀργία τῶν δέ. Οἱ φτωχοὶ καί οἱ ἀργοὶ εἶναι ἀναγκαῖος καρπὸς τῶν πλούσιων καί τῶν δραστηρίων» κλπ.⁸⁹ Δέκα χρόνια περὶπου ὕστερα ἀπὸ τόν Ὁρτες ὁ προτεσταντὴς παπὰς τῆς ὑψηλῆς ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας Τάουνσεντ ἐξυμνοῦσε μέ ὁλότελα χοντροκομμένο τρόπο τή φτώχεια σάν ἀναγκαῖο ὄρο τοῦ πλούτου. «Ὁ ἔξαναγκασμός πρὸς ἐργασία μέ νόμο συνδέεται μέ πάρα πολὺ κόπο, βιαιότητα καί θόρυβο, ἐνῶ ἡ πείνα δέν ἀποτελεῖ μόνο μιάν εἰρηνική, σιωπηρή, συνεχῆ πίεση, ἀλλά, ἐπειδὴ εἶναι τό πιο φυσικό κίνητρο τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἐργασίας, προκαλεῖ τήν πιο γιγάντια προσπάθεια». «Ὅλα λοιπὸν συνοψίζονται στό νά κάνουν διαρκῆ τήν πείνα γιά τήν ἐργατικὴ τάξη καί γι' αὐτό τό πράγμα φροντίζει, κατὰ τόν Τάουνσεντ, ἡ πληθυσμιακὴ ἀρχὴ πού δρᾷ ἰδίως ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς. «Φαίνεται νᾶναι φυσικός νόμος τό γεγονὸς ὅτι οἱ φτωχοὶ εἶναι

⁸⁸ «Ἀπὸ μέρα σέ μέρα γίνεται λοιπὸν σαφέστερο πῶς οἱ σχέσεις παραγωγῆς, μέσον στὶς ὁποῖες κινεῖται ἡ ἀστική τάξη, δέν ἔχουν χαρακτήρα ἐνιαῖο καί ἀπλό, ἀλλὰ χαρακτήρα διττό· πῶς στήν ἴδια ἀναλογία πού παράγεται ὁ πλοῦτος παράγεται καί ἡ ἀθλιότητα· πῶς στήν ἴδια ἀναλογία πού ἀναπτύσσονται οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἀναπτύσσεται καί μιά παραγωγικὴ δύναμη καταπίεσης· πῶς οἱ σχέσεις αὐτὲς δέν ἀναπτύσσουν τόν ἀστικό πλοῦτο, δηλ. τόν πλοῦτο τῆς ἀστικῆς τάξης, παρὰ μόνο ἐκμηδενίζοντας συνεχῶς τόν πλοῦτο μελὼν αὐτῆς τῆς τάξης καί δημιουργώντας ἓνα διαρκῶς αὐξανόμενο προλεταριάτο» (*Karl Marx: «Misère de la Philosophie», σελ. 116*).

⁸⁹ G. Ortes: «Della Economia Nazionale libri sei 1774», Συλλογὴ *Custodi*, Parte Moderna, τόμ. XXI, σελ. 6—9, 22, 25 κλπ. Στό ἴδιο, σελ. 32, ὁ Ὁρτες λέει: «Ἀντὶ νά φτιάχνω ἀνωφελῆ συστήματα γιά τήν εὐτυχία τῶν λαῶν, θά περαιοιστῶ μονάχα στό νά διερευνήσω τά αἷτια τῆς δυστυχίας τους».

ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπρονόητοι (*improvident*) (εἶναι δηλαδή τόσο ἀπρονόητοι, πού δέ φροντίζουν νά γεννιοῦνται μέ ἓνα χρυσό κουτάλι στό στόμα), ὥστε νά ὑπάρχουν πάντα μερικοί (*that there always may be some*) γιά νά κάνουν τίς πιό ταπεινές, τίς πιό βρώμικες καί βάνουσες δουλιές τῆς κοινότητος. Ἔτσι αὐξάνει πολὺ τό ἀπόθεμα τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας (*the stock of human hapiness*), οἱ πιό ντελικάτοι ἄνθρωποι (*the more delicate*) εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὸ βᾶσανο καί μποροῦν νά ἐπιδίδονται ἀνεόχλητοι σέ ἀνώτερους προορισμούς κλπ. ... Ὁ νόμος γιά τοὺς φτωχοὺς ἔχει τὴν τάση νά καταστρέφει τὴν ἁρμονία καί τὴν ὁμορφιά, τὴ συμμετρία καί τὴν τάξη αὐτοῦ τοῦ συστήματος, πού τὸ ἐγκαθίδρυσαν στὸν κόσμο ὁ θεὸς καί ἡ φύση»⁹⁰. Ἄν ὁ βενετσιάνος καλόγερος στὸ οἰκονομικὸ πεπρωμένο πού διαιωνίζει τὴ φτώχεια ἔβρισκε τὴ δικαίωση ὑπαρξῆς τῆς χριστιανικῆς ἀγαθοεργίας, τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, τῶν μοναστηριῶν καί τῶν εὐαγῶν ἰδρυμάτων, ἀντίθετα ὁ προτεστάντης καρπωτῆς ἐκκλησιαστικὸς εἰσοδήματος βρῖσκει αὐτοῦ τὸ πρόσχημα γιά ν' ἀναθεματίσει τοὺς ἀγγλικούς νόμους πού δίδαν δικαίωμα στὸ φτωχὸ σ' ἓνα πενιχρὸ ἐπίδομα τοῦ δημοσίου. «Ἡ πρόοδος τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου—λέει ὁ Στόρχ—δημιουργεῖ ἐκείνη τὴ χρήσιμη τάξη τῆς κοινωνίας... πού ἀσκεῖ τίς πιό ἀνιαρές, βάνουσες καί ἀηδιαστικές δουλιές, μέ δυὸ λόγια φορτώνεται στοὺς ὧμους της ὅτι δυσάρεστο καί ὑποδουλωτικὸ ἔχει ἡ ζωὴ καί ἀκριβῶς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο παρέχει στίς ἄλλες τάξεις τὴ σκόλη, τὴν εὐθυμία τοῦ πνεύματος καί τὴ συμβατική (*c' est bon [αὐτὸ εἶναι ὠραῖο]*) ἀξιοπρέπεια τοῦ χαρακτῆρα κλπ.»⁹¹. Ὁ Στόρχ διερωτᾶται, ποῖο λοιπὸν εἶναι κυρίως ἀπέναντι στὴ βαρβαρότητα τὸ προτέρημα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ πολιτισμοῦ μέ τὴν ἀθλιότητα καί τὸν ἐξευτελισμὸ τῶν μαζῶν; Καί βρῖσκει μόνο μιὰν

⁹⁰ «A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend), 1786», ἐπανεκδόση, Λονδίνο 1817, σελ. 15, 39, 41. Αὐτὸς ὁ «ντελικάτος» παπᾶς, πού ἀπὸ τὸ σὺνγραμμα του, πού μόλις ἀναφέραμε, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ Ταξίδι του τῆς Ἰσπανίας ὁ Μάλθους ἀντιγράφει ὀλόκληρα κατεβατὰ, δανείστηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς θεωρίας του ἀπὸ τὸν σέο Τζ. Στιούαρτ, πού ὡστόσο τὸν διαστρέφει. Ὅταν λχ. ὁ Στιούαρτ λέει: «Ἐδῶ, στὴ δουλειά, ὑπῆρχε μιὰ βίαιη μέθοδος νά κάνουν τὴν ἀνθρωπότητα φιλόπονη (γιά τοὺς μὴ ἐργαζόμενους)... Οἱ ἄνθρωποι ἐξαναγκάζονται τότε νά ἐργάζονται (δηλ. νά ἐργάζονται δωρεάν γιά ἄλλους), ἐπειδὴ ἦταν δοῦλοι ἄλλων. Σήμερα, οἱ ἄνθρωποι ἐξαναγκάζονται νά ἐργάζονται (δηλ. νά ἐργάζονται δωρεάν γιά τοὺς μὴ ἐργαζόμενους), ἐπειδὴ εἶναι δοῦλοι τῶν δικῶν τους ἀναγκῶν»—δὲν συμπεραίνει ὡστόσο, ὅπως κάνει ὁ παχὺς καρπωτῆς ἐκκλησιαστικοῦ εἰσοδήματος, πὼς οἱ μισθοτοὶ ἐργάτες πρέπει πάντα νά φοβᾶνε τῆς πείνας. Ἀντίθετα θέλει ν' αὐξήσει τίς ἀνάγκες τους καί τὸν αὐξανόμενο ἀριθμὸ τῶν ἀναγκῶν τους νά τὸν μετατρέψει ταυτόχρονα σέ κεντρί τῆς ἐργασίας τους γιά τοὺς «πιὸ ντελικάτους».

⁹¹ Storch: «Cours d' Economie Politique», ἔκδ. Πετρούπολη 1815, τόμ. III, σελ. 223.

ἀπάντηση: ἡ ἀσφάλεια!—«Χάρη στὴν πρόοδο τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἐπιστήμης—λέει ὁ Σισμόντι—κάθε ἐργάτης μπορεῖ κάθε μέρα νά παράγει πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα χρειάζεται γιά τὴν καθημερινή του κατανάλωση. Ταυτόχρονα ὅμως, ἐνῶ ἡ ἐργασία του παράγει τὸν πλοῦτο, ὁ πλοῦτος μέ τὴ σειρὰ του θά τὸν ἔκανε ἀκατάλληλο γιά ἐργασία, ἂν ἦταν προορισμένος νά τὸν καταναλώνει ὁ ἴδιος». Σὺμφωνα μέ τὸν Σισμόντι, «οἱ ἄνθρωποι (δηλ. οἱ μὴ ἐργάτες) πιθανόν νά παραιτοῦνταν ἀπὸ κάθε τελειοποίηση τῶν τεχνῶν, καθὼς καί ἀπ' ὅλες τίς ἀπολαύσεις πού μᾶς παρέχει ἡ βιομηχανία, ἂν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τίς ἐξαγοράζουν μέ τόσο πολλή ἐργασία, ὅπως εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη... Σήμερα οἱ προσπάθειες εἶναι χωρισμένες ἀπὸ τὴν ἀμοιβή τους. Δέν εἶναι ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πού πρῶτα ἐργάζεται καί ἔπειτα ἀναπαύεται· ἀντίθετα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ ἓνας ἐργάζεται, πρέπει ὁ ἄλλος νά ἀναπαύεται... Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἀτέλειωτου πολλαπλασιασμοῦ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας δέν μπορεῖ λοιπὸν νά εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν αὐξηση τῆς πολυτέλειας καί τῶν ἀπολαύσεων τῶν ἀργόσχολων πλουσιῶν»⁹².—Τέλος ὁ Ντεστὺτ ντέ Τρασὺ, ὁ ψυχρὸς ἀστὸς δογματικὸς, τό λέει ὡμά: «Τὰ φτωχὰ ἔθνη εἶναι ἐκεῖνα ὅπου ὁ λαὸς περνáει καλὰ, καί τὰ πλούσια ἔθνη εἶναι ἐκεῖνα ὅπου συνήθως ὁ λαὸς εἶναι φτωχός»⁹³.

5. ΠΑΡΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

α) Ἀγγλία τῆς περιόδου 1846—1866.

Καμιὰ περίοδος τῆς σύγχρονης κοινωνίας δέν εἶναι τόσο κατάλληλη γιά τὴ μελέτη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, ὅσο ἡ περίοδος τῶν τελευταίων 20 χρόνων. Μοιάζει σὰ νάχει βρεῖ τὸ μαγικὸ πουνγί τοῦ Φορτουνάτου. Ἀπ' ὅλες τίς χῶρες ὅμως τὸ κλασικὸ παράδειγμα μᾶς τὸ παρέχει πάλι ἡ Ἀγγλία, ἐπειδὴ κατέχει τὴν πρώτη θέση στὴν παγκόσμια ἀγορά, ἐπειδὴ μόνον ἐδῶ εἶναι πέρα γιά πέρα ἀναπτυσσόμενος ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος παραγωγῆς καί ἐπειδὴ, τέλος, ἡ καθιέρωση ἀπὸ τὸ 1846 τοῦ χιλιόχρονου βασιλείου τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου ἔχει ἀφαιρέσει ἀπὸ τὴ χυδαία οἰκονομολογία καί τὸ τελευταῖο της καταρῦγιο. Στὸ τέταρτο μέρος ἔχουμε κιόλας περιγράψει ἀρκετὰ τὴν τιτάνια πρόοδο τῆς παραγωγῆς στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς εἰκοσαετίας, πού στὸ δεύτερο μισὸ ξεπερνáει πάλι κατὰ πολὺ τὸ πρῶτο μισὸ τῆς.

⁹² Sismondi: «Nouveaux Principes d' Economie Politique», τόμ. I, σελ. 79, 80, 85.

⁹³ Destutt de Tracy: «Traité de la Volonté et de ses Effets», Paris 1826, σελ. 231. «Les nations pauvres, c' est là où le peuple est à son aise, et les nations riches, c' est là où il est ordinairement pauvre».

Μόλο που ήταν πολύ μεγάλη ή απόλυτη αύξηση του αγγλικού πληθυσμού στα τελευταία πενήντα χρόνια, ωστόσο ή σχετική αύξηση ή το ποσοστό της αύξησης έπεφτε διαρκώς, πράγμα που τό δείχνει ό παρακάτω πίνακας που τόν έχουμε πάρει από τήν επίσημη απογραφή του πληθυσμού:

Χρονιάτικη αύξηση σέ ποσοστά του πληθυσμού της 'Αγγλίας και της Ουαλλίας κατά δεκαετίες

1811—1821	1,533%
1821—1831	1,446%
1831—1841	1,326%
1841—1851	1,216%
1851—1861	1,141%

*Ας δοϋμε τώρα από τήν άλλη τήν αύξηση του πλούτου. Τό πιο ασφαλές σημείο στήριξης μās τό προσφέρει εδώ ή κίνηση των κερδών, των γαιοπροσόδων κλπ. που υπόκεινται στό φόρο εισοδήματος. Η αύξηση των φορολογούμενων κερδών (οί παχτωτές καθώς και μερικές άλλες κατηγορίες δέν συμπεριλαμβάνονται εδώ) ήταν στή Μεγάλη Βρετανία από τό 1853 ως τό 1864 50,47% (ή 4,58% κατά μέσο όρο τό χρόνο)⁹⁴, ενώ ή αύξηση του πληθυσμού στή διάρκεια της ίδιας αυτής περιόδου ήταν κάπου 12%. Η αύξηση των φορολογητέων γαιοπροσόδων (συμπεριλαμβάνονται τά σπίτια, οί σιδηρόδρομοι, τά δρυχεία, τά ιχθυοτροφεία κλπ.) ήταν από τό 1853 ως τό 1864 38% ή 3⁶/₁₂% τό χρόνο. Στην αύξηση αυτή τή μεγαλύτερη συμμετοχή τήν είχαν οί παρακάτω κατηγορίες:

	Αύξηση της χρονιάτικης προσόδου από τό 1853 ως τό 1864	*Ετήσια αύξηση
Σπίτια	38,60%	3,50%
Λατομεία	84,76%	7,70%
Όρυχεία	68,85%	6,26%
Χυτήρια	39,32%	3,63%
Ιχθυοτροφεία	57,37%	5,21%
Εργοστάσια φωταερίου	126,02%	11,45%
Σιδηρόδρομοι	83,29%	7,57% ⁹⁵

⁹⁴ «Tenth Report of the Commissioners of H. M.'s Inland Revenue», London 1866, σελ. 38.

⁹⁵ Στο ίδιο.

*Αν συγκρίνουμε μεταξύ τους τίς τετραετίες της περιόδου 1853—1864, θα δοϋμε ότι μεγαλώνει διαρκώς τό ποσοστό αύξησης του εισοδήματος. Λογουχάρη γιά τά εισοδήματα που προέρχονται από τά κέρδη της τετραετίας 1853—1857 είναι 1,73% τό χρόνο, της τετραετίας 1857—1861 2,74% τό χρόνο και της τετραετίας 1861—1864 9,30% τό χρόνο. Τό συνολικό ποσό των εισοδημάτων του Ένωμένου Βασιλείου, που υπόκεινταν στό φόρο εισοδήματος, ήταν τό 1856: 307 068 898 λίρ. στ., τό 1859: 328 127 416 λίρ. στ., τό 1862: 351 745 241 λίρ. στ., τό 1863: 359 142 897 λίρ. στ., τό 1864: 362 462 279 λίρ. στ. και τό 1865: 385 530 020 λίρ. στ.⁹⁶

Η συσσώρευση του κεφαλαίου συνοδεύεται ταυτόχρονα από τή συγκέντρωση και συγκεντροποίησή του. *Αν και δέν υπήρχε επίσημη γεωργική στατιστική γιά τήν *Αγγλία (ένω υπήρχε γιά τήν *Ιρλανδία), 10 κομητείες φτιάξανε τέτια στατιστική μέ δική τους πρωτοβουλία. Η στατιστική αυτή έδειξε πώς από τό 1851 ως τό 1861 οί παχτώσεις μέ κάτω από 100 ακρ γή από 31 583 μειώθηκαν σέ 26 567, δηλ. 5016 παχτώσεις συγχώνεϋτηκαν μέ μεγαλύτερες⁹⁷. *Από τό 1815 ως τό 1825 από τίς κινητές περιουσίες, που πλήρωσαν φόρο κληρονομίας, δέν υπήρχε ούτε μία μέ πάνω από 1 εκατομμύριο λίρες στερελίνες, ένω από τό 1825 ως τό 1835 υπήρχαν 8 τέτιες περιουσίες και από τό 1856 ως τόν *Ιούνιο του 1859, δηλ. μέσα σέ 4¹/₂ χρόνια, υπήρχαν 4⁹⁸. Θα δοϋμε όμως τή συγκεντροποίηση πού καλά, αναλύοντας σύντομα τό φόρο εισοδήματος της κατηγορίας Δ (κέρδη βιομηχανών και έμπόρων χωρίς τούς παχτωτές κλπ.) στα χρόνια 1864 και 1865. Σημειώνω προκαταβολικά πώς τά εισοδήματα που προέρχονται απ' αυτή τήν πηγή πληρώνουν income tax [φόρο εισοδήματος] από 60 λίρ. στ. και πάνω. Αυτά τά εισοδήματα που υπόκεινται σέ φορολογία ήταν τό 1864 στήν *Αγγλία, τήν Ουαλλία και τή Σκωτία: 95 844 222 λίρ. στ. και τό 1865: 105 435 579 λίρ. στ.⁹⁹. Ο αριθμός

⁹⁶ Οί αριθμοί αυτοί είναι άρκετοι γιά τή σύγκριση, άν όμως τούς ξεετάσουμε απόλυτα, είναι λαθεμένοι, γιατί «άποσωπούνται» κάθε χρόνο εισοδήματα που φτάνουν ίσως τά 100 εκατομμύρια λίρες στερελίνες. Σ' όλες τίς εκθέσεις των υπαλλήλων, που είναι επιφορτισμένοι νά εξακριβώνουν τά εισοδήματα του έσωτερικού [Commissioners of Inland Revenue], επαναλαμβάνονται τά παράπονα ότι τούς εξαπατούν συστηματικά, ιδίως οί έμποροι και οί βιομήχανοι. Γράφουν λογουχάρη: «Μιά μετοχική εταιρία άνάφερε πώς τά φορολογητέα κέρδη της είναι 6000 λίρ. στ., ένω ό εκτιμητής του φόρου τά υπολόγισε σέ 88 000 λίρ. στ., και τελικά ό φόρος πληρώθηκε γι' αυτό τό ποσό. Μιά άλλη εταιρία παρουσίασε 190 000 λίρ. στ. κέρδη, άναγκάστηκε όμως νά δηλώσει πώς στήν πραγματικότητα τά κέρδη της ήταν 250 000 λίρ. στ.» (στο ίδιο, σελ. 42).

⁹⁷ «Census etc», τόμ. III, σελ. 29. Δέν άναιρέθηκε ή βεβαίωση του Τζόν Μπράιτ, πώς 150 γαιοκτήμονες έχουν τή μισή γή της *Αγγλίας και 12 τή μισή της Σκωτίας.

⁹⁸ «Fourth Report etc. of Inland Revenue», London 1860, σελ. 17.

⁹⁹ Πρόκειται γιά τά καθαρά εισοδήματα, δηλ. άφού έγιναν όρισμένες κρατήσεις που προβλέπονται από τό νόμο.

τῶν φορολογουμένων τὸ 1864 ἦταν 308 416 ἄτομα σὲ συνολικὸ πληθυσμὸ 23 891 009 καὶ τὸ 1865 : 332 431 σὲ συνολικὸ πληθυσμὸ 24 127 003. Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει πῶς κατανέμονται τὰ εἰσοδήματα τοῦτα στὰ δυὸ αὐτὰ χρόνια :

	Χρόνος πού λήγει στὶς 5 τοῦ Ἀπριλίου 1864		Χρόνος πού λήγει στὶς 5 τοῦ Ἀπριλίου 1865	
	Εἰσοδήματα ἀπὸ κέρδη σὲ λίρ. στ.	Ἀτομα	Εἰσοδήματα ἀπὸ κέρδη σὲ λίρ. στ.	Ἀτομα
Συνολικὸ εἰσόδημα	95 844 222	308 416	106 435 738	332 431
ἀπ' αὐτὰ	57 028 289	23 334	64 554 297	24 265
ἀπ' αὐτὰ	36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
ἀπ' αὐτὰ	22 809 781	832	27 655 313	973
ἀπ' αὐτὰ	8 744 762	91	11 077 238	107

Τὸ 1855 εἶχαν παραχθῆι στὸ Ἐνωμένο Βασίλειο 61 453 079 τόννοι κάρβουνο ἀξίας 16 113 167 λίρ. στ., τὸ 1864 : 92 787 873 τόννοι ἀξίας 23 197 968 λίρ. στ. Τὸ 1855 : 3 218 154 τόννοι χυτοσίδηρο ἀξίας 8 045 385 λίρ. στ. Τὸ 1864 : 4 767 951 τόννοι ἀξίας 11 919 877 λίρ. στ. Τὸ 1854 τὸ μῆκος τῶν ἐν λειτουργίᾳ σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἦταν στὸ Ἐνωμένο Βασίλειο 8054 μίλια μέ κατατεθειμένο κεφάλαιο 286 068 794 λίρ. στ., τὸ 1864 τὸ μῆκος ἦταν 12 789 μίλια μέ κατατεθειμένο κεφάλαιο 425 719 613 λίρ. στ. Τὸ 1854 οἱ συνολικὲς ἐξαγωγές καὶ εἰσαγωγές τοῦ Ἐνωμένου Βασιλείου ἦταν 268 210 145 λίρ. στ., τὸ 1865 : 489 923 285 λίρ. στ. Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει τὴν κίνηση τῶν ἐξαγωγῶν :

Τὸ 1846	58 842 377 λίρ. στ.
» 1849	63 596 052 » »
» 1856	116 826 948 » »
» 1860	135 842 817 » »
» 1865	166 862 402 » »
» 1866	198 917 563 » » ¹⁰⁰

Ὑστερα ἀπ' αὐτὰ τὰ λίγα στοιχεῖα καταλαβαίνουμε τὴ θριαμβευτικὴ κραυγὴ τοῦ γενικοῦ ληξιαρχοῦ τοῦ βρετανικοῦ λαοῦ : «Ὅσο γρήγορα κι ἂν αὖξανε ὁ πληθυσμὸς, δὲ συμβάδισε μέ τὴν πρόοδο τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ πλούτου»¹⁰¹. Ἄς στραφοῦμε τώρα στοὺς

¹⁰⁰ Αὐτὴ τὴ στιγμή, Μάρτης 1867, ἡ Ἰνδικὴ καὶ ἡ κινεζικὴ ἀγορὰ εἶναι πάλι παραγεμισμένες μέ ἀποθηκευμένα ἐμπορεύματα τῶν βρετανῶν ἐργοστασίων ματαπακουργίας. Τὸ 1866 ἄρχισε μιά ἐλάττωση τῶν μεροκάματων τῶν ἐργατῶν ματαπακουργίας κατὰ 5%. Τὸ 1867 ἐγινε στὸ Πιρέστον ἀπεργία 20 000 ἐργατῶν γιὰ τὸν ἴδιον λόγο. [Ἦταν τὸ προανάκρουσμα τῆς κρίσης πού ξέσπασε ἀμέσως μετὰ.—Φ. Ε.]

¹⁰¹ «Census etc.», τόμ. III, σελ. 11.

ἄμεσους παράγοντες αὐτῆς τῆς βιομηχανίας, δηλ. στοὺς παραγωγούς αὐτοῦ τοῦ πλούτου, στήν ἐργατικὴ τάξη. «Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ μελαγχολικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς κοινωνικῆς κατάστασης τῆς χώρας—λέει ὁ Γλάδστον—εἶναι πῶς ταυτόχρονα μέ τὴ μείωση τῆς καταναλωτικῆς δυνάμεις τοῦ λαοῦ καὶ τὴν αὔξησιν τῶν στερήσεων καὶ τῆς φτώχειας τῶν ἐργαζομένων τάξεων συντελεῖται μιά διαρκὴς συσσωρευση πλούτου στὶς ἀνώτερες τάξεις καὶ μιά διαρκὴς αὔξησιν τοῦ κεφαλαίου»¹⁰². Ἔτσι μίλησε αὐτὸς ὁ γεμάτος κατάνυξη ὑπουργὸς στή βουλὴ τῶν Κοινοτήτων στὶς 13 τοῦ Φλεβάρη 1843. Στὶς 16 τοῦ Ἀπριλίου 1863, εἰκοσι χρόνια ἀργότερα, στὸ λόγο πού ἐβγαλε δταν κατάθεσε τὸν προϋπολογισμό του, εἶπε : «Ἀπὸ τὸ 1842 ὡς τὸ 1852 τὸ φορολογητέο εἰσόδημα τῆς χώρας μας αὐξήθηκε κατὰ 6%... Στὰ 8 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1853 ὡς τὸ 1861, αὐξήθηκε κατὰ 20%, ἂν πάρουμε σάν βάση τὸ 1853. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι τόσο ἐκπληκτικὸ, πού εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτο... Αὐτὴ ἡ ὑλιγιώδης αὔξησιν πλούτου καὶ δυνάμεις... περιορίζεται ὀλοκληρωτικὰ στὶς ἰδιοχτήτριες τάξεις, ὅμως... ὅμως, πρέπει ἔμμεσα ν' ἀποβαίνει πρὸς ὄφελος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, γιατί φτηναίνει τὰ εἶδη τῆς γενικῆς καταναλώσεως—ἐνῶ οἱ πλούσιοι ἔγιναν πιὸ πλούσιοι, οἱ φτωχοὶ ἔγιναν πάντως λιγότερο φτωχοὶ. Δέν τολμῶ νά πῶ πῶς μειώθηκαν τὰ ἄκρα τῆς φτώχειας»¹⁰³. Τί ἀξιοθρήνητη ἀντικλίμακα! Ἄν ἡ ἐργατικὴ τάξη ἔμεινε «φτωχή», «λιγότερο φτωχή» μόνον σχετικὰ μέ τὸ ὅτι παρήγαγε μιά «υλιγιώδη αὔξησιν τοῦ πλούτου καὶ τῆς δυνάμεις», γιὰ τὴν τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν, αὐτὸ θὰ πεῖ πῶς σχετικὰ ἔμεινε τὸ ἴδιο φτωχή. Ἄν τὰ ἄκρα τῆς φτώχειας δὲ μειώθηκαν, τότε αὖξισαν, γιατί αὖξισαν τὰ ἄκρα τοῦ πλούτου. Ὅσο γιὰ τὸ φτηναίμα τῶν μέσων συντήρησης, ἡ ἐπίσημη στατιστικὴ, λχ. τὰ στοιχεῖα τοῦ Orphan Asylum [ἄσυλο ὀρφανῶν] τοῦ Λονδίνου, δείχνει μιά μέση αὔξησιν τῶν τιμῶν κατὰ 20% γιὰ τὴν τριετία 1860—1862 σὲ σύγκρισιν μέ τὴν τριετία 1851—1853. Στὰ ἐπόμενα τρία χρόνια, 1863—1865, ἔχουμε προοδευτικὴ αὔξησιν τῶν

¹⁰² Γλάδστον, στή Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων, στὶς 13 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1843 : «It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment, a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits and of their means of enjoyment» («Times», 14 τοῦ Φλεβάρη 1843.—Hansard, 13 τοῦ Φλεβάρη).

¹⁰³ «From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible... this intoxicating augmentation of wealth and power... entirely confined to classes of property... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption. While the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say». Γλάδστον, στή Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων, στὶς 16 τοῦ Ἀπριλίου 1863 («Morning Star», 17 τοῦ Ἀπριλίου).

τιμῶν τοῦ κράτους, τοῦ βουτύρου, τοῦ γάλατος, τῆς ζάχαρης, τοῦ ἀλατιοῦ, τοῦ κάρβουνου καὶ πολλῶν ἄλλων ἀναγκαίων μέσων συντήρησης¹⁰⁴. Ὁ ἐπόμενος λόγος γιὰ τὸν προϋπολογισμό, πού ἔβγαλε στίς 7 τοῦ Ἀπριλίου 1864 ὁ Γλάδστον, εἶναι ἕνας πινδαρικός διθύραμβος στὴν πρόοδο τοῦ πλουτισμοῦ καὶ στὴν εὐτυχία τοῦ λαοῦ, εὐτυχία πού μετριάζεται ἀπὸ τὴ «φτώχεια». Μιλáει γιὰ μάξες πού βρίσκονται «στό χεῖλος τοῦ παουπερισμοῦ», γιὰ τοὺς κλάδους ἐκείνους τῆς παραγωγῆς, «ὅπου δὲν ἀνέβηκαν οἱ μισθοί», καὶ συνοψίζει τελικά τὴν εὐτυχία τῆς ἐργατικῆς τάξης μέ τὰ λόγια: «Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι στίς ἐννιά ἀπὸ τίς δέκα περιπτώσεις ἀπλὸς ἀγῶνας γιὰ τὴν ὑπαρξή»¹⁰⁵. Ὁ καθηγητὴς Φάουσετ, πού δὲν δεσμεύεται ὅπως ὁ Γλάδστον ἀπὸ ὑπηρεσιακούς λόγους, λέει ὀρθά-κοφτά: «Δὲν ἀρνούμαι φυσικά πὼς ὁ μισθὸς σέ χοῖμα ἀνέβηκε μαζί μέ τὴν αὔξηση αὐτῆ τοῦ κεφαλαίου (στὶς τελευταῖες δεκαετίες), αὐτὸ ὅμως τὸ φαινόμενο ὀφείλεται πάλι κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος, γιὰτὶ πολλά ἀπαραιτήτα γιὰ τὴ ζωὴ εἶδη γίνονται διαρκῶς πῶς ἀκριβὰ (κατὰ τὴ γνώμη του, ἐξαιτίας τῆς ὑποτίμησης τῶν εὐγενῶν μετállων)... Οἱ πλούσιοι γίνονται γρήγορα πῶς πλούσιοι (the rich grow rapidly richer), ἐνῶ δὲν παρατηρεῖται καμιά αὔξηση στίς ἀνέσεις τῶν ἐργαζόμενων τάξεων... Οἱ ἐργάτες γίνονται σχεδὸν δοῦλοι τῶν μπακάληδων, γιὰτὶ εἶναι χρεώστες τους»¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Βλ. τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα στὴ Γαλανὴ Βίβλο: «Miscellaneous Statistics of the United Kingdom». Μέρους VI, London 1866, σελ. 280—273, σέ πολλά σημεία. Στὴ θέση τῆς στατιστικῆς τῶν ὀρφανοτροφείων κλπ. θὰ μπορούσαν νὰ παρθοῦν ὡς τεκμήρια οἱ διαβεβαιώσεις τῶν κυβερνητικῶν ἐφημερίδων, ὅταν αἰτιολογοῦν τὸ ὕψος τῆς προικοδότησης τῶν παιδιῶν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου. Σ' αὐτές τίς διαβεβαιώσεις δὲν ξεχνιέται ποτέ τὸ ἀκριβαῖμα τῶν μέσων συντήρησης.

¹⁰⁵ «Think of those who are on the border of that region (pauperism)», «wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence» (Γλάδστον, στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων, στίς 7 τοῦ Ἀπριλίου 1864). Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Hansard λέει: «Again and yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence» [«Γιὰ νὰ μιλήσουμε πῶς γενικά—τί ἄλλο εἶναι στίς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, παρὰ ἀγῶνας γιὰ τὴν ὑπαρξή;»]—Τίς συνεχεῖς κατάφωρος ἀντιφάσεις, πού ὑπάρχουν στοὺς λόγους τοῦ Γλάδστονα γιὰ τοὺς προϋπολογισμούς, τίς χαρακτηρίζει ἕνας ἄγγλος συγγραφέας μέ τὴν παρακάτω περικοπὴ ἀπὸ τὸν Μολιέρο:

«Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.

Il condamne au matin ses sentiments du soir.

Importun à tout autre, à soi même incommode,

Il change à tous moments d'esprit comme de mode».

[«Νάτος ὁ ἄνθρωπος. Ταλαντεύεται ἀνάμεσα στό ἄσπρο καὶ τὸ μαῦρο.

Τὸ πρωὶ καταδικάζει τὰ χτεσινὸβραδινὰ του αἰσθήματα.

Ὁλνὴρός γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους, στενάχωρος γιὰ τὸν ἑαυτοῦ του,

Ἀλλάζει κάθε στιγμή τίς διαθέσεις του, ὡς τὴ μόδα».]

(«The Theory of the Exchanges etc.», London 1864, σελ. 135).

¹⁰⁶ H. Fawcett: «The Economic Position of the British Labourer», London 1865, σελ. 67, 82. Ὅσο γιὰ τὴν αὐξανόμενη ἐξάρτηση τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὸ μπακάλη, εἶναι συνέπεια τῶν αὐξανόμενων διακυμάνσεων καὶ διακοπῶν στὴν ἀπαχόλησή τους.

Στὰ μέρη πού μιλήσαμε γιὰ τὴν ἐργάσιμη ἡμέρα καὶ τίς μηχανές ἀποκαλύφθηκαν μπροστά στα μάτια μας οἱ συνθήκες, μέσα στίς ὁποῖες ἡ βρετανικὴ ἐργατικὴ τάξη δημιουργοῦσε γιὰ τίς ἰδιοχτήτριες τάξεις μιὰ «ἱλιγγιώδη αὔξηση πλούτου καὶ δύναμης». Ὅμως τότε μᾶς ἀπασχολοῦσε κυρίως ὁ ἐργάτης κατὰ τὴν ἀσκήση τῆς κοινωνικῆς του λειτουργίας. Γιὰ νὰ φωτιστοῦν πέρα γιὰ πέρα οἱ νόμοι τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσωρεύσεως, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο τῆς δουλιᾶς, ἡ κατάσταση τῆς διατροφῆς καὶ τῆς κατοικίας του. Τὰ ὅρια τούτου τοῦ βιβλίου μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ λάβουμε ἐδῶ ὑπόψη προπαντός τὸ χειρότερα πληρωνόμενο μέρος τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου καὶ τῶν γεωργικῶν ἐργατῶν, δηλ. τὴν πλειοψηφία τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Πρῶτα ὅμως ἂς ποῦμε δυὸ λόγια ἀκόμα γιὰ τὸν ἐπίσημο παουπερισμό, δηλ. γιὰ τὸ μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης πού ἔχει χάσει τὸν ὄρο τῆς ὑπαρξῆς του, τὴ δυνατότητα νὰ πουλάει ἐργατικὴ δύναμη, καὶ φντοζοεῖ μέ ἐλεημοσύνες τοῦ δημοσίου. Ὁ ἐπίσημος κατάλογος τοῦ παουπερισμοῦ [τῆς ἐσχάτης ἐξαθλίωσης] ἀριθμοῦσε στὴν Ἀγγλία¹⁰⁷ τὸ 1855: 851 369 ἄτομα, τὸ 1856: 877 767, τὸ 1865: 971 433. Λόγω τῆς ἑλλειψῆς μπαμπακιοῦ ἀνέβηκε σέ 1 079 382 καὶ 1 014 978 ἄτομα τὸ 1863 καὶ 1864. Ἡ κρίση τοῦ 1866, πού χτύπησε περισσότερο ἀπ' ὅλα τὸ Λονδίνο, προκάλεσε τὸ 1866 στὴν ἔδρα αὐτῆς τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, πού ἔχει περισσότερους κατοίκους ἀπὸ τὸ βασίλειο τῆς Σκωτίας, μιὰ αὔξηση τοῦ παουπερισμοῦ κατὰ 19,5% σέ σύγκριση μέ τὸ 1865 καὶ κατὰ 24,4% σέ σύγκριση μέ τὸ 1864, καθὼς καὶ μιὰ ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξηση στοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1867 σέ σύγκριση μέ τὸ 1866. Κατὰ τὴν ἀνάλυση τῆς στατιστικῆς τοῦ παουπερισμοῦ πρέπει νὰ τονιστοῦν δυὸ σημεία. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ κίνηση τῶν αὐξομειώσεων τῆς μάξας τῶν πάουπερ ἀντανάκλᾳ τίς περιοδικές ἐναλλαγές τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐπίσημη στατιστικὴ μᾶς ξεγελάει ὅλο καὶ περισσότερο σχετικὰ μέ τὴν πραγματικὴ ἔκταση τοῦ παουπερισμοῦ, στό βαθμὸ πού μαζί μέ τὴ συσσωρεύση τοῦ κεφαλαίου ἀναπτύσσεται ἡ πάλιν τῶν τάξεων, ἐπομένως καὶ ἡ αὐτεπίγνωση τῶν ἐργατῶν. Λογυχάρεθ, ἡ βαρβαρότητα στὴ μεταχείριση τῶν πάουπερ, γιὰ τὴν ὁποία φώναζε τόσο δυνατὰ τὰ τελευταῖα δυὸ χρόνια ὁ ἀγγλικὸς τύπος («Times», «Pall Mall Gazette», etc.), χρονολογεῖται ἀπὸ παλιά. Ὁ Φ. Ἐνγκελς διαπιστώνει τὸ 1844 τίς ἴδιες ἀκριβῶς φρικαλεότητες καὶ τίς ἴδιες ἀκριβῶς παροδικές, φαρισαϊκές φωνασκίες πού ἀνήκουν στὴν «ἐντυπωσιακὴ φιλολογία». Ὅμως ἡ φοβερὴ αὔξηση τῶν θανάτων ἀπὸ τὴν πείνα («deaths by starvation»), πού σημειώθηκαν στό Λονδίνο στα τελευταῖα δέκα χρόνια,

¹⁰⁷ Στὴν Ἀγγλία συμπεριλαμβάνεται πάντα καὶ ἡ Οὐαλλία, στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ ἡ Ἀγγλία, ἡ Οὐαλλία καὶ ἡ Σκωτία, στό Ἐνωμένο Βασίλειο οἱ τρεῖς αὐτές χώρες καὶ ἡ Ἰρλανδία.

ἀποδείχνει ἀναμφισβήτητα τὴν αὐξανόμενη ἀποστρόφῃ τῶν ἐργατῶν πρὸς τὴ σκληριὰ τοῦ workhouse [σπιτιοῦ δουλειᾶς]¹⁰⁸, αὐτοῦ τοῦ κότεργου τῆς φτώχειας.

β) Τὰ κακοπληρωνόμενα στρώματα τῆς βρετανικῆς βιομηχανικῆς ἐργατικῆς τάξης.

Ἄς δοῦμε τώρα τὰ κακοπληρωνόμενα στρώματα τῆς βιομηχανικῆς ἐργατικῆς τάξης. Τὸν καιρὸ τῆς ἔλλειψης μπαμπακιοῦ, τὸ 1862, τὸ Privy Council [Μυστικοσυμβούλιο] ἐπιφόρτισε τὸ δρ Σμίθ νὰ κάνει μιὰ ἐρευνα γιὰ τὴν κατάστασιν τῆς διατροφῆς τῶν ἐξαθλιωμένων ἐργατῶν μπαμπακουργίας τοῦ Λάνκασερ καὶ τοῦ Τσέσσερ. Μακρόχρονοι προηγουμένοι παρατηρήσεις τὸν εἶχαν ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα, πὼς «γιὰ ν' ἀποφεύγονται ἀρρώστειες ἀπὸ τὴν πείνα (starvation diseases)» ἡ ἡμερήσια τροφή μιᾶς μέσης γυναίκας πρέπει νὰ περιέχει τουλάχιστο 3900 gran (κόκκους) ἀνθρακα καὶ 190 κόκκους ἄζωτο, καὶ ἡ ἡμερήσια τροφή ἑνὸς μέσου ἀνδρὸς τουλάχιστο 4300 κόκκους ἀνθρακα καὶ 200 κόκκους ἄζωτο, δηλ. γιὰ τὴν γυναίκα χρειάζονται περίπου τόσες θρεπτικὲς οὐσίαι, ὅσες περιέχουν δυὸ λίβρες καλὸ σταρένιο ψωμί, καὶ γιὰ τοὺς ἀνδρὲς 1/3 περισσότερο, ἔτσι ἡ μέση βδομαδιατικὴ τροφή ἐνῆλικων γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν πρέπει νὰ περιέχει τουλάχιστο 28 600 κόκκους ἀνθρακα καὶ 1330 κόκκους ἄζωτο. Ἡ πρόαξι ἐπικύρωσε καταπληκτικὰ τὸν ὑπολογισμόν του, γιατί συνέπιπτε μετὰ τὴν πενιχρὴ ἐκείνῃ ποσότητι τροφῆς, στήν ὁποία ἡ ἀνάγκη εἶχε περιορίσει τὴν κατανάλωσιν τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας. Τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1862 ἔπαιρναν 29 211 κόκκους ἀνθρακα καὶ 1295 κόκκους ἄζωτο τὴν ἐβδομάδα.

Τὸ 1863 τὸ Privy Council διέταξε νὰ γίνῃ ἐρευνα γιὰ τὴν ἄθλια κατάστασιν τοῦ χειρότερου διατρεφόμενου τμήματος τῆς ἀγγλικῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ δρ Σάμιον, γιαντὸς στήν ὑπηρεσίαν τοῦ Privy Council, διάλεξε γιὰ τὴν δουλιὰ αὐτὴ τὸ δρ Σμίθ πού ἀναφέραμε πρὶν. Ἡ ἐρευνα τοῦ δρ Σμίθ περιλαμβάνει ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τοὺς ἐργάτες γεωργίας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην τοὺς μεταξοϋφαντουργοὺς, τὴν ῥάφτην, τοὺς κατασκευαστὰς πέτσινων γαντιῶν, τοὺς καλαιοπλέκτες, τοὺς κατασκευαστὰς πλινθίων γαντιῶν καὶ τοὺς τσαγκαράδες. Ἄν ἐξαίρεσόντες τοὺς καλαιοπλέκτες, οἱ τελευταῖαι αὐτὲς κατηγορίαι κατοικοῦν ἀποκλειστικὰ σὲ πόλεις. Ἐγίνε κανόνας στίς ἐρευνες

¹⁰⁸ Γιὰ τὴν πρόοδον πού σημειώθηκε ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Α. Σμίθ μᾶς φωτίζει κάπως τὸ γεγονός ὅτι γιὰ τὸν Σμίθ ἡ λέξις workhouse ἰσοδυναμεῖ κάποτε μετὰ τὴν λέξιν manufactory [μανουφакτούρα]. Λογικῶς, στήν ἀρχὴ ἑνὸς κεφαλαίου, ὅπου πραγματεύεται τὸν καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας, λέει: «Those employed in every different branch of the work can often be collected into the same workhouse» [«Στὸ ἴδιον σπιτί δουλειᾶς μποροῦν συχνὰ γὰναι συγκεντρωμένα πρόσωπα πού ἀπασχολοῦνται σὲ διάφορους κλάδους δουλειᾶς»].

νὰ διαλέγονται σὲ κάθε κατηγορία οἱ πρὶν ὑγιεῖς καὶ σχετικὰ πρὶν καλοστεκούμενες οἰκογένειαι.

Τὸ γενικὸ πόρισμα ἦταν πὼς «μόνο μιὰ ἀπὸ τὴν κατηγορίαν τῶν ἐργατῶν τῶν πόλεων πού ἐξετάστηκαν ξεπερνοῦσε λίγο στήν κατανάλωσιν ἄζωτου τὸ ἀπόλυτον κατώτατον ὄριο, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀρχίζουν οἱ ἀρρώστειαι τῆς πείνας, πὼς σὲ δύο κατηγορίαι σημειώονταν ἔλλειψις καὶ μάλιστα πολὺ μεγάλη ἔλλειψις στή λήψιν τόσο ἄζωτου, ὅσο καὶ ἀνθρακικοῦ τροφῶν, πὼς ἀπὸ τὴν γεωργικὴν οἰκογένειαν πού ἐξετάστηκαν πάνω ἀπὸ τὸ ἕνα πέμπτον ἔπαιρναν λιγότερον ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητην ἀνθρακικὴν τροφήν, πάνω ἀπὸ τὸ 1/3 ἔπαιρναν λιγότερον ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητην ἄζωτικὴν τροφήν, καὶ πὼς σὲ τρεῖς κομητεῖαι (Μπέρκσχιρ, Ὁξφορντσχιρ καὶ Σόμερσετσχιρ) δὲν ἔπαιρναν κατὰ μέσον ὄρον οὔτε τὸ κατώτατον ὄριον τῆς ἄζωτικῆς τροφῆς»¹⁰⁹. Ἀπὸ τοὺς ἐργάτες γεωργίας, οἱ ἐργάτες γεωργίας τῆς Ἀγγλίας, τοὺ πλοῦστον τμήματος τοῦ Ἐνωμένου Βασιλείου, τρέφονταν χειρότερα ἀπ' ὅλους¹¹⁰. Γενικὰ, τοὺς ἐργάτες γῆς ὑποσιτίζονταν κυρίως ἡ γυναίκα καὶ τὰ παιδιὰ, ἐπειδὴ «ὁ ἀνδρὴς πρέπει νὰ τρώει γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ δουλεύει». Ἀκόμα μεγαλύτερη ἔλλειψις μᾶστιζε τὴν κατηγορίαν τῶν ἐργατῶν τῆς πόλεως πού ἐξετάστηκαν. «Διατρέφονται τόσο ἀσχημα, πού κατανάγκην ὑπάρχουν πολλὰς περιπτώσεις καταστρεπτικῶν γιὰ τὴν ὑγίαν στερήσεων» (ὅλα αὐτὰ εἶναι «ἀπάργνησις» τοῦ κεφαλαίου κτάτη! δηλ. ἀπάργνησις πληρωμῆς τῶν μέσων συντήρησης πού εἶναι ἀπαραίτητα ἴσα-ἴσα γιὰ νὰ φυτοζωοῦν τὰ ἐργατικά του χέρια!)¹¹¹.

Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει τὴν σχέσιν τῆς κατὰστασης διατροφῆς τῶν προαναφερμένων κατηγοριῶν ἐργατῶν—πού εἶναι ἀποκλειστικὰ ἐργάτες τῆς πόλεως—πρὸς τὸ κατώτατον ὄριον, πού δέχτηκε ὁ δρ Σμίθ, καὶ πρὸς τὴν κατὰστασιν διατροφῆς τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας τὸν καιρὸ τῆς πρὶν μεγάλης τοῦ δυστυχίας¹¹²:

Καὶ τὰ δύο φύλα	Μέση βδομαδιατικὴ ποσότης ἀνθρακα σὲ κόκκους	Μέση βδομαδιατικὴ ποσότης ἄζωτου σὲ κόκκους
Πέντε κλάδοι παραγωγῆς τῆς πόλεως	28 876	1 192
Ἄνεργοι ἐργοστασιακοὶ ἐργάτες τοῦ Λάνκασερ	28 211	1 295
Ἐλάχιστη ποσότης πού προτάθηκε γιὰ τοὺς ἐργάτες τοῦ Λάνκασερ κατὰ μέσον ὄρον γιὰ ἀνδρὲς καὶ γυναῖκες	28 600	1 330

¹⁰⁹ «Public Health. 6th Report etc. for 1863», London 1864, σελ. 13.

¹¹⁰ Στὸ ἴδιον, σελ. 17.

¹¹¹ Στὸ ἴδιον, σελ. 13.

¹¹² Στὸ ἴδιον, Παράρτημα, σελ. 232.

Οἱ μισοί, τὰ $60/125$, τῶν κατηγοριῶν τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας πού ἐξετάστηκαν δέν ἔπιναν ἀπολύτως καθόλου μύζα, 28% δέν ἔπιναν καθόλου γάλα. Ἡ μέση βδομαδιατικὴ ποσότητα ὑγρῶν μέσων διατροφῆς κατὰ οἰκογένεια κυμαίνονταν ἀπὸ 7 οὐγγιές γιὰ τὶς ράφτρες ὡς $24\frac{3}{4}$ οὐγγιές γιὰ τοὺς καλτοσπλέχτες. Ἡ πλειοψηφία ἐκείνων πού δέν ἔπιναν καθόλου γάλα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὶς ράφτρες τοῦ Λονδίνου. Ἡ ποσότητα τοῦ ψωμοῦ πού καταναλώνονταν τὴν ἐβδομάδα κυμαίνονταν ἀπὸ $7\frac{3}{4}$ λίβρες γιὰ τὶς ράφτρες ἴσαμε $11\frac{1}{4}$ λίβρες γιὰ τοὺς τσαγκαράδες καὶ ἦταν συνολικά κατὰ μέσο ὄρο 9,9 λίβρες τὴν ἐβδομάδα κατὰ ἐνῆλικο. Ἡ ποσότητα ζάχαρης (σιρόπια κλπ.) κυμαίνονταν ἀπὸ 4 οὐγγιές τὴν ἐβδομάδα γιὰ τοὺς κατασκευαστές πέτσινων γαντιῶν ὡς 11 οὐγγιές γιὰ τοὺς καλτοσπλέχτες· ὁ συνολικὸς μέσος ὄρος τὴν ἐβδομάδα γιὰ ὅλες τὶς κατηγορίες ἦταν κατὰ ἐνῆλικο 8 οὐγγιές. Ὁ συνολικὸς μέσος ὄρος τὴν ἐβδομάδα σέ βούτυρο (λίπος κλπ.) ἦταν 5 οὐγγιές κατ' ἄτομο. Ὁ μέσος ὄρος γιὰ τὸ κρέας (λαρδί κλπ.) τὴν ἐβδομάδα κυμαίνονταν κατὰ ἐνῆλικο ἀπὸ $7\frac{1}{4}$ οὐγγιές γιὰ τοὺς μεταξοϋφαντουργοὺς ὡς $18\frac{1}{4}$ οὐγγιές γιὰ τοὺς κατασκευαστές πέτσινων γαντιῶν· ὁ συνολικὸς μέσος ὄρος γιὰ τὶς διάφορες κατηγορίες ἦταν 13,6 οὐγγιές. Τὰ βδομαδιατικὰ ἔξοδα γιὰ τροφή κατὰ ἐνῆλικο ἐκφράζονταν μέ τοὺς παρακάτω γενικοὺς μέσους ἀριθμούς: μεταξοϋφαντουργοὶ 2 σελίνια καὶ $2\frac{1}{2}$ πένες, ράφτρες 2 σελίνια καὶ 7 πένες, κατασκευαστές πέτσινων γαντιῶν 2 σελίνια καὶ $9\frac{1}{2}$ πένες, τσαγκαράδες 2 σελίνια καὶ $7\frac{3}{4}$ πένες, καλτοσπλέχτες 2 σελίνια καὶ $6\frac{1}{4}$ πένες. Γιὰ τοὺς μεταξοϋφαντουργοὺς τοῦ Μάκλσφηντ τὰ μέσα βδομαδιατικὰ ἔξοδα γιὰ τροφή ἦταν μόνις 1 σελίνι καὶ $8\frac{1}{2}$ πένες. Οἱ χειρότερα διατροφόμενες κατηγορίες ἦταν οἱ ράφτρες, οἱ μεταξοϋφαντουργοὶ καὶ οἱ κατασκευαστές πέτσινων γαντιῶν¹¹³.

Στὴ γενικὴ ὑγειονομικὴ του ἔκθεση ὁ δρ Σάιμον λέει σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴν κατάσταση διατροφῆς: «Ὅποιοι ἔχει πείρα ἀπὸ τὴν ἀσκηση τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀνάμεσα σέ φτωχοὺς ἢ ἀπὸ ἀρρώστους νοσοκομείων, εἴτε ἐσωτερικοὶ εἶναι εἴτε ἐξωτερικοὶ οἱ ἀρρώστοι αὐτοί, θὰ πιστοποιήσει πὺς εἶναι ἀναρτίμητες οἱ περιπτώσεις πού ἡ ἀνεπάρκεια τροφῆς προκαλεῖ ἢ δξύνει ἀσθένειες... Ὡστόσο, ἀπὸ ὑγειονομικὴ ἄποψη ἐδῶ πρέπει νά προστεθεῖ ἄλλο ἓνα ἐξαιρετικὰ ἀποφασιστικὸ περιστατικόν... Πρέπει νά θυμούνται πὺς ἡ κατάληψις τῶν μέσων διατροφῆς γίνεται ἀνεχτὴ μόνον ὕστερα ἀπὸ πολὺ μεγάλη ἀντίσταση καὶ πὺς κατὰ κανόνα ἡ μεγάλη πενιχρότητα τοῦ διαιτολογίου ἀκολουθεῖ χωλαίνοντας μόνον ὕστερα ἀπὸ ἄλλες στερεῆσεις πού προηγήθηκαν. Πολὺ πρὶν ἀρχίσει ἡ ἀνεπάρκεια τῆς τροφῆς νά βαρύνει στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων, πολὺ πρὶν σκεφθεῖ ὁ φυσιολόγος νά μετρήσει τοὺς κόκκους τοῦ αἵματος καὶ τοῦ ἀνθρακα πού ἀπ' αὐτοὺς ἐξαρτιέται ἡ ζωὴ ἢ ὁ θάνατος ἀπὸ τὴν πείνα, πολὺ πρὶν ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὸ νοικοκυριὸ θάχει ἀπογυμνωθεῖ πέρα γιὰ πέρα ἀπὸ κάθε ὑλικὴ ἀνιση. Τὸ ντύσιμο καὶ ἡ θέρμανση θάχουν γίνει

¹¹³ Στὸ ἴδιο, σελ. 232, 233.

ἀκόμα πὺς πενιχρὰ ἀπὸ τὸ φαί. Δέν θὰ ὑπάρχει ἀρκετὴ προστασία ἀπὸ τὴν δριμύτητα τοῦ καιροῦ. Ὁ χῶρος κατοικίας θάχει περιοριστεῖ ἴσαμε τὸ σημεῖο πού προκαλεῖ ἢ δξύνει ἀρρώστιες. Μόλις καὶ μετὰ βίας θὰ ὑπάρχουν ἴχνη εἰδῶν οἰκιακῆς χρήσης ἢ ἐπίπλων. Ἀκόμα καὶ ἡ καθαριότητα θάχει γίνει ἀκριβὴ καὶ δύσκολη. Ἄν ἀπὸ αὐτοσχεβασμὸ οἱ ἀνθρώποι καταβάλλουν προσπάθειες νά διατηρήσουν τὴν καθαριότητα, τότε κάθε τέτλια προσπόθεια σημαίνει πρόσθετο βάσανο πείνας. Ἡ κατοικία θὰ βρίσκεται ἐκεῖ πού ἡ στέγη εἶναι πὺς φτηνὴ, σέ συνοικίους ὅπου τὰ μέτρα τῆς ὑγειονομικῆς ἀστυνομίας εἶναι λιγότερο ἀποτελεσματικά, ὅπου ὑπάρχει ἡ πὺς ἀξιοθρήνητη ἀποχέτευση, ἡ χειρότερη συγκοινωνία, ἡ περισσότερη βρωμιὰ στοὺς δρόμους, ἡ πενιχρότερη καὶ χειρότερη ὑδρευση, καί, στίς πόλεις, ἡ πὺς μεγάλη ἔλλειψη φωτός καὶ ἀέρα. Αὐτοὶ εἶναι οἱ κίνδυνοι γιὰ τὴν ὑγεία, στοὺς ὁποίους εἶναι ἀναπόφευχτα ἐκτεθειμένη ἡ φτώχεια, ὅταν ἡ φτώχεια αὐτὴ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἀνεπάρκεια τροφῆς. Ἄν τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν κακῶν ἀποτελοῦν ἓνα φοβερὸ βάρος γιὰ τὴν ζωὴ, καὶ μόνη ἡ ἔλλειψη τῆς τροφῆς εἶναι αὐτὴ καθαρὴ φριχτὴ... Αὐτὲς εἶναι βασανιστικὲς σκέψεις, ἰδίως ὅταν ἀναλογίζεται κανεὶς πὺς ἡ φτώχεια, γιὰ τὴν ὁποία πρόκειται ἐδῶ, δέν εἶναι ἡ θεληματικὴ φτώχεια τῆς τεμπελιάς. Εἶναι ἡ φτώχεια τῶν ἐργατῶν. Καὶ μάλιστα, σέ ὅτι ἀφορᾷ τοὺς ἐργάτες τῶν πόλεων, ἡ ἐργασία, μέ τὴν ὁποία ἐξαγοράζεται ἡ μικρὴ μπουκιά τροφῆς, παρατείνεται συνήθως πέρα ἀπὸ κάθε μέτρο. Καὶ ὥστόσο μόνον μέ πολὺ συμβατικὴ ἔννοια μπορούμε νά πούμε, πὺς ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀρκεῖ γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση... Σέ πολὺ μεγάλη κλίμακα αὐτὴ ἡ ὀνομαστικὴ αὐτοσυντήρηση δέν μπορεῖ νά εἶναι παρὰ ἓνας συντομότερος ἢ μακρύτερος πλάγιος δρόμος πού δὴγγει στὸν παουπερισμό¹¹⁴.

Ἡ ἐσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ βάσανο τῆς πείνας τῶν πὺς φιλόπονων ἐργατικῶν στρωμάτων καὶ στὴ χοντροκομμένη ἢ ραφιναρισμένη σπάταλη κατανάλωση τῶν πλούσιων, πού στηρίζεται στὴν κεφαλαιοκρατικὴ συσσώρευση, ἀποκαλύπτεται μόνον μέ τὴ γνώση τῶν οἰκονομικῶν νόμων. Διαφορετικὰ ἔχει τὸ ζήτημα μέ τὶς συνθηκὲς κατοικίας. Κάθε ἀμερόληπτος παρατηρητὴς βλέπει πὺς ὅσο πὺς μαζικὴ εἶναι ἡ συγκεντροποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς, τόσο πὺς μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀντίστοιχος συνωστισμὸς ἐργατῶν στὸν ἴδιο χῶρο, πὺς ἐπομένως ὅσο πὺς γοργὴ εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατικὴ συσσώρευση, τόσο πὺς ἄθλιες εἶναι οἱ συνθηκὲς κατοικίας τῶν ἐργατῶν. Ἡ «βελτίωση» (improvements) τῶν πόλεων μέ τὴν κατεδάφιση κακοχτισμένων συνοικιῶν, μέ τὴν ἀνέγερση μεγάρων γιὰ τὶς τράπεζες, γιὰ τὰ ἐμπορικὰ καταστήματα κλπ., μέ τὸ ἀνοιγμα δρόμων γιὰ τὶς ἐμπορικὲς μεταφορὲς καὶ γιὰ τὰ ἀμάξια πολυτελείας, μέ τὴν εἰσαγωγὴ τροχιοδρόμων μέ ἄλλα κλπ., ἡ «βελτίωση» αὐτὴ πού συνοδεύει τὴν πρόοδο τοῦ πλούτου διώχνει ὀλοφάνερα τοὺς φτωχοὺς σέ διαρκῶς χειρότερες καὶ διαρκῶς πὺς πυκνοκατοικημένες τρώγλες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ καθὲνας ξέρει πὺς ἡ ἀκριβία τῶν κατοικιῶν εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη

¹¹⁴ Στὸ ἴδιο, σελ. 14, 15.

πρός την ποιότητά τους και πώς τα μεταλλεία της αθλιότητας τα εκμεταλλεύονται οι κερδοσκόποι σπιτιών με μεγαλύτερο κέρδος και μικρότερα έξοδα απ' ό,τι έχουν εκμεταλλευθεί ποτέ τα μεταλλεία άργυρου του Ποτόζι. Ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, επομένως και των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων ιδιοκτησίας γενικά¹¹⁵, γίνεται εδώ τόσο χειροπιαστός, που ακόμα και οι επίσημες αγγλικές εκθέσεις σχετικά με αυτό το θέμα βρίθουν από έτεροδόξες επιθέσεις ενάντια στην «ιδιοκτησία και στα δικαιώματά της». Τόσο συμβάδιζε το κακό με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, τη συσσώρευση του κεφαλαίου, το μέγαλωμα και τον «έξωραϊσμό» των πόλεων, που ο άπλος φόβος μπρός στις κολητικές άρρώστιες, που δε φείδονται ούτε τους «ευνόκλητους», προκάλεσε από το 1847 ως το 1864 όχι λιγότερες από 10 κοινοβουλευτικές πράξεις σχετικά με την υγειονομική άστυνμία, ενώ σε μερικές πόλεις, όπως στο Λίβερπουλ, στη Γλασκώβη κλπ., οι τρομαγμένοι άστοι επέμβηκαν στον τομέα αυτό μέσω των δημαρχιών τους. Όμως ο δρ. Σάιμον στην έκθεσή του του 1865 αναφωνεί: «Για να μιλήσουμε γενικά, το κακό αυτό στην Άγγλία μένει ανεξέλεγκτο». Κατά διαταγή του Privy Council έγινε μία έρευνα το 1864 για τις συνθήκες κατοικίας των εργατών γης, και το 1865 για τις συνθήκες κατοικίας των φτωχότερων τάξεων στις πόλεις. Οι θαυμάσιες εργασίες του δρα Τζούλιαν Χάντερ βρίσκονται στην έβδομη και όγδοη έκθεση για την «Public Health» [Δημόσια υγεία] (1865). Για τους εργάτες γης θά μιλήσω αργότερα. Σχετικά με τις συνθήκες κατοικίας στις πόλεις προτάσσω μία γενική παρατήρηση του δρα Σάιμον: «Μόλο που η επίσημη άποψή μου—λέει—είναι αποκλειστικά άποψη γιατρού, ωστόσο ο πιο κοινός ανθρωπισμός δεν μου επιτρέπει ν' άγνοήσω την άλλη πλευρά αυτού του κακού. Σ' έναν άνωτερο βαθμό το κακό αυτό συνεπάγεται σχεδόν με άναγκαιότητα τέτια άρνηση κάθε αίσθήματος αιδούς, τέτιο βρωμερό άνακάτωμα σωμάτων και σωματικών λειτουργιών, τέτια άποκάλυψη σεξουαλικής γύμνιας, που όλα αυτά είναι χτηνώδη και όχι ανθρώπινα. Τό να υπόκειται κανείς σ' αυτές τις επιδράσεις ίσοδυναμεί με ταπεινώση που μεγαλώνει, όσο περισσότερο διαρκεί. Για τα παιδιά, που έχουν γεννηθεί μέσα σ' αυτή την κατάρα, η κατάσταση αυτή άποτελεί βράπτισμα στην άτιμία (baptism into infamy). Και θάταν πέρα από κάθε μέτρο μάταιο να περιμένει κανείς οι άνθρωποι που ζούν κάτω από τέτιες συνθήκες να τείνουν από άλλες άπόψεις προς την άτμόσφαιρα εκείνη του πολιτισμού, που η ουσία της συνίσταται στη φυσική και ήθική άγνότητα»¹¹⁶.

¹¹⁵ «Πουθενά τα δικαιώματα του άτόμου δε θυσιάστηκαν τόσο άνοιχτά και τόσο ξεδιάντροπα στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, όσο στις συνθήκες κατοικίας των εργαζόμενων τάξεων. Κάθε μεγάλη πόλη είναι ένα θυσιαστήριο ανθρώπων, είναι ένας βωμός, όπου σφάζονται κάθε χρόνο χιλιάδες και προσφέρονται θυσία στην άπληστία του Μολόχ» (S. Laing: «National Distress», 1844, σελ. 150).

¹¹⁶ «Public Health. 8th Report», London 1866, σελ. 14, ύποσημείωση.

«Όσο για τις κατοικίες τις παραγεμισμένες ή ακόμα και τις άπολύτως άκατάλληλες για στέγαση ανθρώπων, την πρώτη θέση την κατέχει το Λονδίνο. «Δυό σημεία—λέει ο δρ Χάντερ—είναι βέβαια: πρώτο, στο Λονδίνο υπάρχουν κάπου 20 μεγάλοι συνοικισμοί, με 10 000 περίπου κατοίκους ο καθένας, που η άθλια κατάστασή τους ξεπερνάει καθετί απ' όσα έχει παρουσιάσει ποτέ και όπουδήποτε η Άγγλία, και η κατάσταση αυτή είναι σχεδόν όλοτετατό άποτέλεσμα της κακής διαρρύθμισης των κατοικιών τους. Δεύτερο, το παραγέμισμα και ο βαθμός έρείπωσης των σπιτιών σ' αυτούς τους συνοικισμούς είναι σήμερα πολύ χειρότερος απ' ό,τι ήταν πριν 20 χρόνια»¹¹⁷. «Δέν είναι υπερβολή αν πούμε πώς η ζωή σε πολλά μέρη του Λονδίνου και του Νιούκασλ είναι ζωή κόλασης»¹¹⁸.

Στο Λονδίνο ακόμα και το μέρος της εργατικής τάξης που βρίσκεται σε σχετικά καλύτερη οικονομική κατάσταση, μαζί με τους μικρομαγαζάτορες και άλλα στοιχεία της μικροαστικής τάξης, πέφτει όλο και περισσότερο κάτω από την κατάρα αυτών των ξεφυτελιστικών συνθηκών στέγασης, στο μέτρο που προχωρούν οι «βελτιώσεις» και μαζί μ' αυτές η κατεδάφιση παλιών οδών και σπιτιών, στο μέτρο που πληθαίνουν οι φάμπρικες και μεγαλώνει το ρεύμα των ανθρώπων που συρρέουν στη μητρόπολη, τέλος στο μέτρο που ανεβαίνουν τα νοίκια μαζί με την αύξηση της γαιοπροσόδου των πόλεων. «Τά νοίκια έφτασαν σε τέτια ύψη, που μόνο λίγοι εργάτες μπορούν να πληρώνουν νοίκι για περισσότερα από ένα δωμάτιο»¹¹⁹. Στο Λονδίνο δέν υπάρχει σχεδόν ούτε ένα άκίνητο που να μην επιβαρύνεται με ένα σωρό «middlemen» [μεσίτες]. Γιατί η τιμή της γης στο Λονδίνο είναι πάντα πολύ ψηλή σε σύγκριση με τα χρονιάτικα εισοδήματά του, γιατί κάθε άγοραστής υπολογίζει πώς άργά ή γρήγορα θά την ξεπουλήσει ξανά σε Jury Price (σε τιμή που την καθορίζουν ένορκoi, όταν γίνονται άπαλλοτριώσεις) ή πώς θά πετύχει μία έξαιρετική ύψωση της τιμής της με τη γενίτσια άποιας μεγάλης επιχείρησης. Τό άποτέλεσμα είναι η διεξαγωγή κανονικού έμπορίου με την άγορά συμβολαίων ένοικίας που πλησιάζει η λήξη τους. «Άπό τους τζέντλεμαν που άπασχολούνται μ' αυτή τη δουλιά μπορεί να περιμένει κανείς πώς θά ενεργούν όπως ενεργούν, πώς θά βγάζουν από τους ένοικους του σπιτιού όσο τό δυνατόν περισσότερα και πώς τό ίδιο τό σπίτι θά τό

¹¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 89. Σχετικά με τα παιδιά σ' αυτούς τους συνοικισμούς ο δρ Χάντερ λέει: «Δέν ξέρουμε πώς ανατρέφονταν τά παιδιά πριν απ' αυτή την εποχή του μεγάλου συνωτισμού των φτωχών, και θάταν τολμηρός προφήτης εκείνος που θάθελε να προβλέψει τί διαγωγή μπορεί να περιμένει κανείς από παιδιά που στη χώρα μας ανατρέφονται σήμερα μέσα σε συνθήκες χωρίς προηγούμενο, συναναστροφόμενα με τη μισή νύχτα με κάθε ηλικίας πρόσωπα, μεθυσμένα, άσχημονώντας και φιλονικώντας, και που την άνατροφή αυτή θά την έφαρμόσουν μελλοντικά στην πράξη σαν μέλη επικίνδυνων τάξεων» (στο ίδιο, σελ. 56).

¹¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 62.

¹¹⁹ «Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the Fields», 1865.

ἀφήνουν στους διαδόχους τους σέ όσο τό δυνατό πίο ἄθλια χάλια»¹²⁰. Τά νοίκια εἶναι βδομαδιατικά καί οἱ κύριοι δέ διακινδυνεύουν τίποτα. Λόγω τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν μέσα στήν περιοχή τῆς πόλης «εἶδαμε τελευταῖα στό Ἀνατολικό Λονδίνο πλήθος οἰκογένειες διωγμένες ἀπό τά παλιά σπίτια τους νά περιπλανιοῦνται ἕνα σαββατόβραδο μέ φορτωμένα στήν πλάτη τους τά λίγα ἐπίγεια ὑπάρχοντά τους, χωρίς νά μποροῦν νά βροῦν ἄλλο καταφύγιο ἐκτός ἀπό τό workhouse [σπίτι δουλιᾶς]»¹²¹. Τά workhouses εἶναι πιά παραγεμισμένα καί οἱ «βελτιώσεις» πού ψήφισε κιόλας ἡ βουλή βρίσκονται μόλις στήν ἀρχή τῆς ἐκτέλεσής τους. Ὅταν διώκονται οἱ ἐργάτες μέ τήν καταστροφή τῶν παλιῶν σπιτιῶν τους, δέν ἐγκαταλείπουν τήν ἐνορία τους ἢ τό πολύ-πολύ ἐγκατασταίνονται στά σύνορά της, στή γειτονική ἐνορία. «Προσπαθοῦν φυσικά νά κάθονται όσο τό δυνατό πίο κοντά στους τόπους τῆς δουλιᾶς τους. Ἡ συνέπεια εἶναι πώς ἐκεῖ πού ἡ οἰκογένεια εἶχε δύο δωμάτια ὑποχρεώνεται νά παίρνει μέ νοίκι μόνο ἕνα. Ἀκόμα καί μέ ἀνεβασμένο τό νοίκι ἡ κατοικία γίνεται χειρότερη ἀπό τήν κακή ἀπ' ὅπου τή διώξαν. Οἱ μισοί ἀπό τούς ἐργάτες τοῦ Στράντ εἶναι κιόλας ὑποχρεωμένοι νά κάνουν δύο μίλια δρόμο γιά νά φτάσουν στόν τόπο τῆς δουλιᾶς τους». Τό Στράντ αὐτό, πού ὁ κεντρικός του δρόμος προξενεῖ στόν ξένο ἐπιβλητική ἐντύπωση γιά τόν πλοῦτο τοῦ Λονδίνου, μπορεῖ νά χρησιμεύσει σάν παράδειγμα γιά τό πώς στιβάζονται οἱ ἄνθρωποι στό Λονδίνο. Σέ μιᾶ ἐνορία τοῦ Στράντ ὁ ὑπάλληλος τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας μέτρησε 581 πρόσωπα κατά ἄκρ, μόλο πού στό ἄκρ αὐτό εἶχε συμπυκνωθεῖ καί τό μισό πλάτος τοῦ Τάιμεσι. Εἶναι αὐτονόητο πώς κάθε μέτρο πού παίρνει ἡ ὑγειονομική ἀστυνομία καί πού, ὅπως γίνεται ὡς τώρα στό Λονδίνο, μέ τήν κατεδάφιση τῶν ἀκατάλληλων σπιτιῶν διώχνει τούς ἐργάτες ἀπό μιᾶ συνοικία—στήν πράξη χρησιμεύει μόνο γιά νά τούς στιβάξει ἀκόμα πίο πυκνά σέ μιᾶν ἄλλή συνοικία. «Εἴτε—λέει ὁ δρ Χάντερ—πρέπει νά σταματήσει κατανάλωσιν ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία, γιατί εἶναι ἀνόητη, εἴτε πρέπει νά ξυπνήσει ἡ συμπάθεια (!) τῆς κοινωνίας γιά ὅ,τι μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ σήμερα χωρίς ὑπερβολή ἐθνική ὑποχρέωση, δηλ. γιά τή δημιουργία στέγης γιά τούς ἀνθρώπους πού ἀπό ἑλλειψη κεφαλαίου δέν μποροῦν νά βροῦν μόνοι τους στέγη, πού ὅμως μέ περιοδική πληρωμή εἶναι σέ θέση νά ἀποζημιώσουν τούς σπιτονοικοκύρηδες»¹²². Θαυμάστε τήν καπιταλιστική δικαιοσύνη! Ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ οἰκοπέδου, ὁ σπιτονοικοκύρης, ὁ ἐπιχειρηματίας, ὅταν ἀπαλλοτριώνονται λόγω «improvements» [βελτιώσεων], ὅπως εἶναι ἡ κατασκευή μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, τό ἀνοιγμα δρόμων κλπ., ὄχι μόνο εἰσπράττουν πλερία ἀποζημίωση, μά ἐπιπλέον ἐν ὀνόματι τοῦ θεοῦ καί τοῦ νόμου πρέπει νά τούς παρηγορήσουν γιά τήν ἀναγκαστική «ἀπάρνησή» τους, παραχω-

¹²⁰ «Public Health. 8th Report», London 1866, σελ. 91.

¹²¹ Στό ἴδιο, σελ. 88.

¹²² Στό ἴδιο, σελ. 89.

ρώντας τους καί ἕνα σημαντικό κέρδος. Τόν ἐργάτη ὅμως τόν πετᾶνε στό δρόμο μαζί μέ τή γυναῖκα του, τά παιδιά του καί τά ὑπάρχοντά του, καί ὅταν στριμώχνεται κατά πολύ μεγάλες μάζες σέ συνοικίες πού ἡ δημοχρῆ ἀνδιαφέρεται νά εἶναι εὐπρεπεῖς, τόν κυνηγάει ἡ ὑγειονομική ἀστυνομία!

Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ἐκτός ἀπό τό Λονδίνο δέν ὑπῆρχε οὔτε μιᾶ πόλη στήν Ἀγγλία πού νά φτάνει τούς 100 000 κατοίκους. Μονάχα πέντε εἶχαν πάνω ἀπό 50 000 κατοίκους. Σήμερα ὑπάρχουν 28 πόλεις μέ πάνω ἀπό 50 000 κατοίκους ἡ καθεμιά. «Τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς ἦταν ὅχι μόνο μιᾶ τεράστια αὐξησθίς τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, μά καί τό γεγονός ὅτι οἱ παλιές πυκνοκατοικημένες μικρές πόλεις εἶναι σήμερα κέντρα περὶχτιστά ἀπ' ὅλες τίς μεριές, χωρίς νά παίρνουν ἀέρα ἀπό πονθενά. Καί οἱ πλούσιοι, ἐπειδή δέν τούς εἶναι πιά εὐχάριστες, τίς ἐγκαταλείπουν καί μετακομίζουν στά πίο χαρούμενα προάστια. Οἱ διάδοχοι αὐτῶν τῶν πλουσίων, στά μεγάλα σπίτια πιάνουν ἀπό ἕνα δωμάτιο κάθε οἰκογένεια, πού συχνά ἔχει καί ὑπεννοικιαστές. Ἔτσι ἕνας ὁλόκληρος πληθυσμός στριμώχτηκε σέ σπίτια πού δέν ἦταν προορισμένα γι' αὐτόν καί γιά τόν ὁποῖο εἶναι τελειῶς ἀκατάλληλα, μέσα σ' ἕνα περιβάλλον πού εἶναι πραγματικά ταπεινωτικό γιά τούς ἐνήλικους καί ὀλέθριο γιά τά παιδιά»¹²³. Ὅσο πίο γρήγορα συσσωρεῖται τό κεφάλαιο σέ μιᾶ βιομηχανική καί ἐμπορική πόλη, τόσο πίο γρήγορη εἶναι ἡ συρροή τῶν ἐκμεταλλεύσιμων ἀνθρώπινων ὕλικου, τόσο πίο ἄθλιες οἱ αὐτοσχεδισμένες κατοικίες τῶν ἐργατῶν. Γιαντό, τό Νιούκασλ-ἀπον-Τάιν, τό κέντρο μιᾶς ὅλο καί πίο ἀποδοτικῆς ἀνθρακοφόρου καί μεταλλευτικῆς περιοχῆς, κατέχει τή δεύτερη θέση ὕστερα ἀπό τό Λονδίνο στό ζήτημα τῆς κατοικίας-κόλασης. Ὅχι λιγότεροι ἀπό 34 000 ἄνθρωποι στεγάζονται αὐτοῦ σέ μοναχικά δωματιάκια. Γιά λόγους ἀπόλυτου κινδύνου γιά τή δημόσια ὑγεία ἡ ἀστυνομία κατεδάφισε τελευταῖα στό Νιούκασλ καί στό Γκέιτσεχεντ σημαντικό ἀριθμό σπιτιῶν. Τό χτίσιμο καινούργιων σπιτιῶν προχωρεῖ πολύ ἀργά, ἐνῶ οἱ δουλιές προχωροῦν πολύ γρήγορα. Γι' αὐτό τό λόγο, τό 1865 ἡ πόλη ἦταν πίο παραγεμισμένη ἀπό κάθε ἄλλη φορᾶ. Μόλις καί μετά βίας ἔβρισκε κανεῖς νά νοικιάσει ἕνα δωματιάκι. Ὁ δρ Ἑμπλτον, γιατρός τοῦ νοσοκομείου λοιμωδῶν νόσων τοῦ Νιούκασλ, λέει: «Δέ χωράει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ αἰτία τῆς συνέχισης καί τῆς διάδοσης τοῦ τύφου βρίσκεται στό παρασίτβαγμα τῶν ἀνθρώπων καί στή βρωμιά τῶν κατοικιῶν τους. Τά σπίτια ὅπου κατοικοῦν συνήθως οἱ ἐργάτες βρίσκονται σέ κλειστά σοκάκια καί αὐλές. Ἀπό τήν ἀποψη τοῦ φωτός, τοῦ ἀέρα, τοῦ χώρου καί τῆς καθαριότητος εἶναι σωστά ὑποδείγματα ἀνεπαρκείας καί ἀνθυγιεινῶν συνθηκῶν καί ἀποτελοῦν ὄνειδος γιά κάθε πολιτισμένη χώρα. Στά σπίτια αὐτά μένουν τή νύχτα ἀνάκατα ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά. Ὅσο γιά τούς ἄνδρες, ἡ νυχτερινή βάρδια ἀκολουθεῖ τή βάρδια τῆς ἡμέρας σέ ἕνα συνεχές ρεῦμα, ἔτσι πού τά κρεβάτια δέν προλα-

¹²³ Στό ἴδιο, σελ. 56.

βαίνουν καλά-καλά νά κρυώσουν. Τά σπίτια είναι άσχημα εφοδιασμένα με νερό καί ακόμα χειρότερα μέ αποχωρητήρια, είναι βουτηγμένα στή βρωμία, δέν αερίζονται καί είναι έστιες μολυσματικών άσθενειών»¹²⁴. Τό βδομαδιατικό νοίκι γι' αυτές τίς τρώγλες κυμαίνεται από 8 πένες ως 3 σελίνια. «Τό Νιούκασλ-άπον-Τάιν—λέει ο δρ Χάντερ—άποτελεί παράδειγμα γιά τό πώς μιά από τίς πιό άμορφες ράτσες τών συμπατριωτών μας βυθίζεται συχνά σέ μιά σχεδόν άγρια έκφύλιση λόγω έξωτερικών συνθηκών κατοικίας καί δρόμων»¹²⁵.

Έξαιτίας τών παλιριών κεφαλαίου καί εργασίας οί συνθήκες κατοικίας μιάς βιομηχανικής πόλης μπορούν νά είναι σήμερα ύποφερτές καί αύριο άπαισίες. Ή οί δημοτικές άρχές μπορεί επιτέλους ν' άνασκουμπωθούν γιά νά παραμερίσουν τίς χειρότερες άσχημίες. Αύριο όμως μεταναστεύουν κι έρχονται σάν σμήνος από άκρίδες άλητοποιημένοι Ιρλανδοί ή ξεπεσμένοι άγγλοι εργάτες τής γεωργίας. Τούς στιβάζουν μέσα σέ υπόγεια καί άποθήκες ή μετατρέπουν τό πρώην άξιόπρεπο σπίτι του εργάτη σέ κατάλυμα, όπου οί ένοικοι αλλάζουν τόσο γρήγορα, όσο οί στρατοπεδεύσεις τόν καιρό του Τριακονταετούς πολέμου. Παράδειγμα: τό Μπράντφορντ. Έδω ο φίλισταίος τής δημαρχίας άσχολούνταν ίσα-ίσα μέ τήν άναδιαρύθμιση τής πόλης. Έπιπλέον τό 1861 ύπήρχαν ακόμα έδω 1751 άκατοίκητα σπίτια. Ήρθε όμως ή περίοδος πού οί δουλιές πάνε καλά, ή περίοδος πού γι' αυτήν λάλησε τελευταία τόσο φρόνιμα ο ήπιος φιλελεύθερος κύριος Φόρστερ, ο φίλος τών Μαύρων. Μαζί μέ τίς καλές δουλιές ήρθε φυσικά καί ή πλημμυρίδα από τά κίματα του διαρκώς κυμαινόμενου «έφεδρικού στρατού» ή «σχετικού ύπερπληθυσμού». Οί άπαισίες ύπόγειες κατοικίες καί κάμαρες, οί καταγραμμένες στόν κατάλογο (βλ. ύποσημείωση¹²⁶), πού ο δρ Χάντερ τόν έχει πάρει από τόν πράχτορα μιάς άσφαλιστικής εταιρίας, κατοικούνταν συνήθως από καλοπληρωνόμενους εργάτες. Οί εργάτες αυτοί δήλωσαν πώς θά πλήρωναν εύχαρίστως καλύτερες κατοικίες, άν ύπήρχαν. Στό μεταξύ άλητοποιούνται καί άρρωσταίνουν σύν γυναίξί καί τέκνοις, ενώ ο ήπιος φιλελεύθερος βοιλευτής Φόρστερ χύνει δάκρια σχετικά μέ τ' αγαθά του έλεύθερου έμπορίου καί τά κέρδη πού βγάζουν από τήν ξιουργία οί διακεκριμένες προσωπικότητες του Μπράντφορντ. Στήν έκθεση τής 5 του Σεπτεμβρίου 1865 ο δρ Μπέλ, ένας από τούς γιατρούς γιά τούς φτωχούς του Μπράντφορντ, ξεηγάει μέ τίς συνθήκες κατοικίας τους τήν τρομερή θνησιμότητα τών άρρώστων από τυφο τής περιοχής του: «Σέ ένα ύπόγειο 1500 κυβικών ποδών κάθονται 10 άτομα. Ή όδός Βίνσεντ, ή πλατεία Γκρήν Άιρ καί τό Λέυς έχουν 223 σπίτια μέ 1450 ένοίκους, 435 κρεβάτια καί 36 αποχωρητήρια... Τά κρεβάτια, καί μέ τή λέξη αυτή έννοώ κάθε σωρό βρώμικα κουρέλια ή κάθε χούφτα ροκανίδα, δέχονται κατά μέσο όρο 3,3 πρόσωπα καί μερικά 4 καί 6 πρόσωπα

¹²⁴ Στό ίδιο, σελ. 149.

¹²⁵ Στό ίδιο, σελ. 50.

¹²⁶ Κατάλογος παρμένος από τόν πράχτορα μιάς άσφαλιστικής εταιρίας γιά τούς εργάτες του Μπράντφορντ:

τό καθένα τήν ήμέρα. Πολλοί κοιμούνται χωρίς κρεβάτι πάνω στό γυμνό πάτωμα χωρίς νά γδύνονται, νέοι άνδρες καί γυναίκες, παντρεμένοι καί λεύτεροι, όλοι τους σ' ένα παρδαλό ανακάτωμα. Χρειάζεται μήπως νά προσθέσουμε ακόμα πώς τά ένδιαίτηματα αυτά είναι συνήθως σκοτεινές, ύγρές, άκάθαρτες, βρωμερές τρώγλες, τελείως άκατάλληλες γιά κατοικία ανθρώπων; Είναι οί έστιες άπ' όπου ξεκινούν οί άρρώστιες καί ο θάνατος, πού άρπάζουν τά θύματά τους καί από τούς οικονομικά εύκατάστατους (of good circumstances), πού έπέτρεψαν σ' αυτά τά άποστήματα νά πυροοούν άνάμεσά μας»¹²⁷.

Τό Μπρίστολ κατέχει τήν τρίτη θέση ύστερα από τό Λονδίνο στό ζήτημα τής άθλιότητας τής κατοικίας. «Έδω, σέ μιά από τίς πλουσιότερες πόλεις τής Εύρώπης, ύπάρχει ή μεγαλύτερη πληθώρα τής πιό άπροκάλυπτης φτώχειας («blankest poverty») καί άθλιότητας στό ζήτημα τής κατοικίας»¹²⁸.

Vulcan Street αριθ. 123	1 δωμάτιο	16 άτομα
Lumley Street αριθ. 13	1 »	11 »
Bower Street αριθ. 41	1 »	11 »
Potland Street αριθ. 112	1 »	10 »
Hardy Street αριθ. 17	1 »	10 »
North Street αριθ. 18	1 »	16 »
» » αριθ. 17	1 »	13 »
Wymer Street αριθ. 19	1 »	8 ένήλικοι
Jowett Street αριθ. 56	1 »	12 άτομα
George Street αριθ. 150	1 »	3 οικογένειες
Rifle-Cour-Marygate αριθ. 11	1 »	11 άτομα
Marshall Street αριθ. 28	1 »	10 »
» » αριθ. 49	3 »	3 οικογένειες
George Street αριθ. 128	1 »	18 άτομα
» » αριθ. 180	1 »	16 »
Edward Street αριθ. 4	1 »	17 »
George Street αριθ. 49	1 »	2 οικογένειες
York Street αριθ. 34	1 »	2 »
Salt-Pie Street	2 »	26 άτομα

Υπόγεια		
Regent Square	1 υπόγειο	8 άτομα
Acre Street	1 »	7 »
Robert's Court αριθ. 33	1 »	7 »
Back Pratt Street χρησιμοποιείται σάν εργαστήριο χαλκοματά	1 »	7 »
Ebenezer Street αριθ. 27	1 »	6 »

(«Public Health. 8th Report», London 1866, σελ. 111).

¹²⁷ «Public Health. 8th Report», London 1866, σελ. 114.

¹²⁸ Στό ίδιο, σελ. 50.

γ) 'Ο περιπλανώμενος πληθυσμός.

Περνούμε τώρα σ' ένα λαϊκό στρώμα, πού η καταγωγή του είναι αγροτική και η απασχόλησή του στο μεγαλύτερο της μέρος βιομηχανική. Αποτελεί τό ελαφρό πεζικό του κεφαλαίου πού, ανάλογα με τις ανάγκες του, τό ρίχνει πότε στο ένα, πότε στο άλλο σημείο! Όταν δέ βρίσκεται σέ πορεία, είναι «στρατοπεδευμένο». Οί πλανόδιοι εργάτες χρησιμοποιούνται για διάφορα έργα οικοδόμησης και αποστράγγισης, για τήν παραγωγή τούβλων και ασβέστη, για τήν κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών κλπ. Σάν περιπλανώμενη φάλαγγα επιδημιών, οί εργάτες αυτοί μεταφέρουν τήν εύλογιά, τόν τύφο, τή χολέρα, τή σκαρλατίνα κλπ. στα μέρη πού στή γειτονιά τους στρατοπεδεύουν¹²⁹. Όταν πρόκειται για επιχειρήσεις, όπου έχουν διατεθεί σημαντικά κεφάλαια, όπως είναι λχ. η κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών κλπ., συνήθως ο ίδιος επιχειρηματίας προσφέρει στο στρατό του ξύλινες παράγκες κλπ., αυτοσχέδια χωριά δίχως καμιά υγιεινολογική πρόνοια, έξω από τόν έλεγχο των τοπικών αρχών, μέ πολύ επικερδείς δρους για τόν αφέντη τόν εργολάβο πού εκμεταλλεύεται τούς εργάτες διπλά: και σάν στρατιώτες τής βιομηχανίας και σάν ένοικιαστές. Ανάλογα μέ τό πόσες τρύπες έχει η ξύλινη παράγκα, ανάλογα μέ τό αν έχει 1, 2 ή 3 τρύπες, ο ένοικός της, σκαφτιάς κλπ., πληρώνει 1, 3 ή 4 σελίνια τήν εβδομάδα¹³⁰. Αρκεί ένα παράδειγμα. Όπως μάς πληροφορεί ο δρ Σάιμον, τό Σεπτέμβρη του 1864 ο πρόεδρος τής Nuisance Removal Committee [Έπιτροπή υγιεινολογικής αστυνομίας] τής ένορίας Σέβενος κατάγγειλε στον ύπουργό των Έσωτερικών σέρ Τζώρτζ Γκρέυ τά παρακάτω: «Ίσαμε πριν 12 μήνες η εύλογιά ήταν τελείως άγνωστη στην ένορία μας. Λίγο πριν από τήν έποχή αυτή άρχισαν οί εργασίες για τήν κατασκευή τής σιδηροδρομικής γραμμής από τό Λούιςχαμ στο Τένμπριτζ. Έκτός από τό γεγονός ότι οί κύριες εργασίες διεξάγονταν στην άμεση γειτονιά αυτής τής πόλης, έγκαιρα σταθήκε εδώ και η κεντρική αποθήκη όλου του έργου. Γιαυτό τό λόγο απασχολείται εδώ μεγάλος αριθμός προσώπων. Έπειδή ήταν αδύνατο νά στεγαστούν όλοι σέ σπίτια, ο εργολάβος κύριος Τζαίη έστησε παράγκες σέ διάφορα σημεία κατά μήκος τής γραμμής για νά στεγάσει τούς εργάτες. Οί παράγκες αυτές δέν είχαν ούτε έγκατάσταση αερισμού ούτε αποχέτευσης, και χωρία απ' αυτό ήταν κατανάγκην παραγεμισμένες, γιατί κάθε ένοικιαστής ήταν ύποχρεωμένος νά δεχθεί και άλλους σύνοικους, όσο πολυάριθμη κι αν ήταν η οικογένειά του και παρά τό γεγονός ότι όλες οί παράγκες είχαν μόνο από δύο δωμάτια. Σύμφωνα μέ τήν ιατρική έκθεση πού λάβαμε, τό αποτέλεσμα ήταν οί δυστυχισμένοι αυτοί άνθρωποι νά ύπομένουν τή νύχτα όλα τά βάσανα τής άσφυξίας, για ν' αποφύγουν τις μολυσματικές αναθυμιάσεις πού αναδίδουν κάτω από τά παράθυρά τους τό στεκούμενα

¹²⁹ «Public Health. 7th Report», London 1865, σελ. 18.

¹³⁰ Στο ίδιο, σελ. 165.

βρώμικα νερά και οί απόπατοι. Τέλος στήν έπιτροπή μας διαβιβάστηκαν καταγγελίες από ένα γιατρό πού είχε τήν ευκαιρία νά επισκεφθεί αυτές τις παράγκες. Ό γιατρός αυτός μιλούσε για τήν κατάσταση αυτών των λεγόμενων κατοικιών μέ τις πιο πικρές εκφράσεις και φοβόταν πολύ σοβαρές συνέπειες, αν δέν παίρνονταν όρισμένα υγιεινολογικά μέτρα. Πριν ένα χρόνο περίπου ο προαναφερθείς Τζαίη ανάλαβε τήν ύποχρέωση νά έτοιμάσει ένα σπίτι, όπου θα απομονώνονταν άμέσως τά πρόσωπα πού απασχολεί σέ περίπτωση πού θα προσβάλλονταν από κολητικές άρρώστιες. Τήν ύπόσχεση αυτή τήν έπανάλαβε στα τέλη τούτου του Ίούλη, δέν έκανε όμως ούτε τό παραμικρό για νά τήν εκπληρώσει, μόνο πού ύστερα από τήν πιο πάνω ήμερομηνία παρουσιάστηκαν διάφορες περιπτώσεις εύλογιάς μέ δυό θανατηφόρα κρούσματα. Στις 9 του Σεπτέμβρη ο γιατρός Κέλσον μέ πληροφορήσε για νέα κρούσματα εύλογιάς στις ίδιες παράγκες και μου περιέγραψε φριχτή τήν κατάστασή τους. Προς ένήμερώσή σας (του ύπουργού) όφειλω νά προσθέσω πώς η ένορία μας διαθέτει ένα απομονωμένο σπίτι, τό λεγόμενο σπίτι των επιδημιών, όπου θεραπεύονται οί κάτοικοι τής ένορίας πού πάσχουν από μολυσματικές ασθένειες. Έδώ και μήνες τό σπίτι αυτό είναι διαρκώς παραγεμισμένο από άρρώστους. Σέ μιá και μόνη οικογένεια πέθαναν πέντε παιδιά από εύλογιά και τύφο. Από τήν 1 του Απριλίου ως τήν 1 του Σεπτέμβρη τ. έ. είχαμε 8χι λιγότερα από 10 θανατηφόρα κρούσματα εύλογιάς, 4 στις πιο πάνω παράγκες, τις έστιες των επιδημιών. Είναι αδύνατο ν' αναφέρω τόν αριθμό των περιπτώσεων άσθeneίας, γιατί οί οικογένειες πού προσβάλλονται τις κρατούν όσο μπορούν μυστικές»¹³¹.

Οί εργάτες πού εργάζονται σέ ανθρακορυχεία και σ' άλλα μεταλλεία άνήκουν στις πιο καλοπληρωνόμενες κατηγορίες του βρετανικού προλεταριάτου. Προηγούμενα, σέ άλλο σημείο, δείξαμε μέ ποιό αντίτιμο οί εργάτες αυτοί εξαγοράζουν τό μισθό τους¹³². Έδώ θα ρίξω μιá πεταχτή ματιά στις συνθήκες κατοικίας τους. Κατά κανόνα ο εκμεταλλευτής του ορυχείου, είτε ιδιοκτήτης του είναι είτε ένοικιαστής του, χτίζει όρισμένον αριθμό κατοικιών για τά εργατικά του χέρια. Οί

¹³¹ Στο ίδιο, σελ. 18, ύποσημείωση. Ό έπιφορτισμένος μέ τήν περίθαλψη των φτωχών τής Τοάπλ-άν-λέ-Φρίτ Γιούνιον σέ μιá έκθεση του στον Registrar General [γενικό ληξιαρχο] λέει: «Στό Ντόβχολς έσκαψαν και άνοιξαν πολλές σπηλιές σ' ένα λόφο από ασβεστόλιθο. Οί σπηλιές αυτές χρησιμεύουν σάν κατοικίες για τούς σκαφτιάδες και άλλους εργάτες πού εργάζονται στην κατασκευή τής σιδηροδρομικής γραμμής. Οί σπηλιές είναι στενές και υγρές, χωρίς αποχέτευση των ακαθαρσιών και χωρίς αποχωρητήρια. Δέν έχουν κανέναν είδους μέσα αερισμού, εκτός από μιá τρύπα στο θόλο πού χρησιμεύει και σάν καπνοδόχος. Η εύλογιά θερίζει εδώ και έχει προκαλέσει κιόλας άρκετούς θανάτους (στους τραγλοδύτες)» (στο ίδιο, ύποσημείωση 2).

¹³² Οί λεπτομέρειες πού ακολουθούν από τή σελ. 512 κ.έ. άφορούν κυρίως τούς εργάτες ανθρακορυχείων. Σχετικά μέ τήν ακόμα χειρότερη κατάσταση στα μεταλλορυχεία πρβλ. τήν εύσυνείδητη έκθεση τής Royal Commission [Βασιλικής Έπιτροπής] του 1864.

ἐργάτες παίρνουν «δωρεάν» τὰ σπίτια καὶ κάρβουνο γιὰ θέρμανση, δηλ. παίρνουν σέ εἶδος ἑνα μέρος τοῦ μισθοῦ τους. Ὅσοι δὲν εἶναι δυνατό νά στεγαστοῦν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο παίρνουν ἀποζημίωση 4 λίρ. στ. τὸ χρόνον. Οἱ περιφέρειες τῆς ἐξορυκτικῆς βιομηχανίας προσελκύουν γρήγορα ἕνα μεγάλο πληθυσμό, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐργατικὸ πληθυσμὸ πού δουλεύει στὰ ὄρυχεῖα καὶ ἀπὸ βιοτέχνες, μπακάληδες κλπ. πού τὸν περιστοιχίζουν. Ὅπως παντοῦ ὅπου ὁ πληθυσμός εἶναι πυκνός, ἔτσι καὶ ὧς ἡ γαιοπρὸσοδος εἶναι μεγάλη. Γιατὸ ὁ ἐπιχειρηματίας τοῦ ὄρυχείου προσπαθεῖ σὲ ὅσο τὸ δυνατό μικρότερα οἰκόπεδα κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ὄρυχείου νά χτίσει τόσα ἀκριβῶς σπίτια, ὅσα χρειάζονται γιὰ νά στιβάξει τὰ ἐργατικά του χέρια μὲ τίς οἰκογενεῖς τους. Ἄν ἀνοίξουν καινούργια ὄρυχεῖα ἐκεῖ γύρω ἢ ἂν ξαναρχίσει ἡ ἐκμετάλλευση τῶν παλιῶν, τότε ὁ συνωστισμός μεγαλώνει. Ἡ ἀρχὴ πού ἐπικρατεῖ στὸ χτίσιμο τῶν σπιτιῶν εἶναι μιὰ «ἀπάρνηση» τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ κάθε δαπάνη μετρητῶν πού δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη. «Οἱ κατοικίες τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στὰ ὄρυχεῖα καὶ τῶν ἄλλων ἐργατῶν πού συνδέονται μὲ τὰ ὄρυχεῖα τοῦ Νορθέμπερλαντ καὶ Ντάρχαμ—λέει ὁ δρ Τζούλιαν Χάντερ—εἶναι ἴσως γενικὰ τὸ χειρότερο καὶ τὸ ἀκριβότερο πού ἔχει νά παρουσιάσει ἡ Ἀγγλία σὲ μεγάλη κλίμακα σ' αὐτὸ τὸ εἶδος, ἐκτός βέβαια ἀπὸ τίς παρόμοιες περιοχὲς τοῦ Μόνμαουθσερ. Τὸ χειρότερο κακὸ βρίσκεται στὸ μεγάλο ἀριθμὸ ἀτόμων πού μένουν σ' ἕνα δωμάτιο, στὴ στενότητα τῶν οἰκοπέδων πού πάνω τους ἔχει ἀνεγερθεῖ μεγάλος ἀριθμὸς σπιτιῶν, στὴν ἔλλειψη νεροῦ καὶ στὴν ἔλλειψη ἀποχωρητηρίων, στὴ συχνὰ χρησιμοποιούμενη μέθοδο νά χτίζουν τὸνα σπίτι πάνω στ' ἄλλο ἢ νά τὰ χωρίζουν σὲ flats (ἔτσι πού οἱ διάφορες κατοικίες ν' ἀποτελοῦν πατώματα κάθετα τὸνα πάνω στ' ἄλλο)... Ὁ ἐπιχειρηματίας μεταχειρίζεται ὅλο τὸ συνωστισμό σὰ νά πρόκειται γιὰ ἀνθρώπους στρατοπεδευμένους κι ὄχι μόνιμα ἐγκαταστημένους»¹⁸³. «Ἐκτελώντας τίς ἐντολές πού εἶχα—λέει ὁ δρ Στήβενς—ἐπισκέφθηκα τοὺς περισσότερους μεγάλους συνωστισμούς ἀνδρακορύχων τῆς Ντάρχαμ-Γιούνιον... Ἐκτός ἀπὸ πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις ἰσχύει γιὰ ὅλους τὸ γεγονός ὅτι παραμελεῖται κάθε μέσο γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς υἱείας τῶν κατοίκων... Ὅλοι οἱ ἐργάτες ὄρυχείων εἶναι δεμένοι γιὰ 12 μῆνες μὲ τὸν ἐνοικιαστή («lessee») ἢ ἰδιοκτήτη τοῦ ὄρυχείου (γιὰ νά χαρακτηριστεῖ τὸ δέσιμο αὐτὸ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις «bound» πού, ὅπως καὶ ἡ λέξις bondage, κατάγεται ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς δουλοπαροικίας). Ἄν ἐκδηλώσουν τὴν δυσἀρεσκειά τους ἢ ἂν ἐνοχλήσουν κατὰ ὁποιοδήποτε τρόπο τὸν ἐπιστάτη («viewer»), ὁ ἐπιστάτης βάζει στὸ βιβλίον ἐπιστάτης διπλά στ' ὄνομα τους ἕνα σημάδι ἢ μιὰ σημείωση καὶ τοὺς ἀπολύει τὸν ἐρχόμενο χρόνον ὅταν κλεινεται τὸ νέο ἐτήσιο συμβόλαιο... Μοῦ φαίνεται πὼς κανένα εἶδος truck-system [σύστημα πληρωμῆς τοῦ ἐργάτη σὲ εἶδος] δὲν μπορεῖ νά εἶναι χειρότερο ἀπ' αὐτὸ πού ἐπικρατεῖ σ' αὐτὲς τίς πυκνοκατοι-

¹⁸³ «Public Health. 7th Report», London 1865, σελ. 180, 182.

κήμενες περιφέρειες. Ὁ ἐργάτης εἶναι ἀναγκασμένος νά πάρει σάν μέρος τοῦ μισθοῦ του ἕνα σπῖτι πού περιβάλλεται ἀπὸ μολυσματικὲς ἀναθυμιάσεις. Δὲν εἶναι σὲ θέση νά βοηθήσει τὸν ἑαυτὸ του. Εἶναι ἀπ' ὅλες τίς ἀπόψεις δουλοπάροικος (he is to all intents and purposes a serf). Φαίνεται προβληματικὸ ἂν μπορεῖ νά τὸν βοηθήσει κανένας ἄλλος ἐκτός ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη του, καὶ ὁ ἰδιοκτήτης αὐτὸς συμβουλευεταί προπαντὸς τὸν ἰσολογισμό του, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀρχετὰ ἀλάθευτο. Ὁ ἐργάτης προμηθεύεται καὶ τὸ νερὸ πού χρειάζεται ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη. Εἴτε τὸ νερὸ εἶναι καλὸ εἴτε ἄσχημο, εἴτε τοῦ τὸ προμηθεύουν εἴτε δὲν τοῦ τὸ προμηθεύουν, εἶναι ὑποχρεωμένος νά τὸ πληρῶνει ἢ, πιὸ σωστὰ, νά δεχθεῖ μιὰ κράτηση ἀπὸ τὸ μισθὸ του»¹⁸⁴.

Στὴ σύγκρουση μὲ τὴν «κοινὴ γνώμη», ἢ ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ὑγειονομικὴ ἀστυνομία, τὸ κεφάλαιο δὲ διατάζει καθόλου νά «δικαιολογήσει» τοὺς ἐνμέρει ἐπικίνδυνους καὶ ἐνμέρει ἐξευτελιστικούς ὅρους στοὺς ὁποίους καταδικάζει τὴ δουλιὰ καὶ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ τοῦ ἐργάτη μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ νά μπορεῖ νά τὸν ἐκμεταλλεύεται μὲ μεγαλύτερο κέρδος. Αὐτὸ γίνεται λχ. ὅταν «ἀπαρνεῖται» νά ἐγκαταστήσει ἐξαρτήματα γιὰ τὴν προστασία τῶν ἐργατῶν ἀπὸ ἐπικίνδυνες μηχανές στὸ ἐργοστάσιο, μέσα ἀερισμοῦ καὶ ἀσφάλειας στὰ ὄρυχεῖα κλπ. Αὐτὸ γίνεται λχ. κι ἐδῶ στὸ ζήτημα τῆς στέγασης τῶν ἐργατῶν τῶν ὄρυχείων. «Σάν δικαιολογία—λέει στὴν ἐπίσημη ἔκθεσή του ὁ δρ Σάμιον, γιατρός ὑπάλληλος τοῦ Privy Council [Μυστικοσυμβουλίου]—σάν δικαιολογία γιὰ τοὺς ἐξευτελιστικούς ὅρους κατοικίας ἀναφέρεται πὼς συνήθως τὰ ὄρυχεῖα τὰ νοικιάζουν γιὰ νά τὰ ἐκμεταλλεύονται, πὼς ἡ διάρκεια τοῦ συμβολαίου μίσθωσης (στὰ ἀνθρακορυχεῖα εἶναι συνήθως 21 χρόνια) εἶναι πολὺ μικρὴ γιὰ νά θεωρεῖ ὁ μισθωτὴς τοῦ ὄρυχείου πὼς ἀξίζει τὸν κόπο νά χτίσει καλὰ σπίτια γιὰ τοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς βιοτέχνες κλπ. πού προσελκύει ἢ ἐπιχείρηση. Κι ἂν ἀκόμα ὁ μισθωτὴς τοῦ ὄρυχείου εἶχε ὁ ἴδιος σκοπὸ νά ἐνεργήσει ἀπλόχερα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ, τὰ σχέδιά του θὰ ματαιώνονταν ἀπὸ τὸ γαιοκτήμονα. Γιατὶ ὁ γαιοκτήμονας ἔχει τὴν τάση νά ζητᾷ ἀμέσως ἐξωφρενικὴ συμπληρωματικὴ γαιοπρὸσοδο γιὰ τὸ προνόμιον πού ἐπιτρέπει νά χτιστεῖ ἕνα ἀξιοπρεπὲς καὶ ἄνετο χωριὸ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴ στέγαση τῶν ἐργατῶν πού ἐπεξεργάζονται τὴν ὑπόγεια ἰδιοκτησίαν του. Αὐτὴ ἡ ἀπαγορευτικὴ τιμὴ, ἂν ὄχι ἄμεση ἀπαγόρευση, ἀποτρέπει πολλοὺς ἄλλους νά χτίσουν, πού ὅμως κατὰ τὰ ἄλλα θὰ εἶχαν τὴ διάθεση νά χτίσουν... Δὲ θέλω νά ἐξετάσω περισσότερον τὴν ἀξία αὐτῆς τῆς δικαιολογίας, οὔτε ἐπίσης θέλω νά ἐξετάσω ποιὸν θὰ βάρυναν τελικὰ τὰ πρόσθετα ἐξοδα γιὰ μιὰ καθὺς πρέπει κατοικία, τὸ γαιοκτήμονα, τὸν ἐνοικιαστή τοῦ ὄρυχείου, τὸν ἐργάτη ἢ τὸ κοινόν... Μπρὸς ὅμως σὲ τέτια ἐπαίσχοντα γεγονότα, ὅπως τ' ἀποκαλύπτουν οἱ ἐπισυναπτόμενες ἐκθέσεις (τοῦ δρ Χάντερ, Στήβενς κλπ.), πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ ἕνα μέσο θεραπείας... Οἱ τίτλοι γαιοκτησίας χρησιμοποιοῦνται ἔτσι πού διαπράττεται

¹⁸⁴ Στὸ ἴδιο, σελ. 515, 517.

μιά μεγάλη κοινωνική αδικία. Μέ την ιδιότητα του ιδιοκτήτη του ορυχείου ο γαιοκτήμονας προσκαλεί μία βιομηχανική αποικία να εργαστεί στη γη του και έπειτα μέ την ιδιότητα του ιδιοκτήτη της επιφάνειας του εδάφους κάνει αδύνατο στους εργάτες πού μαζεύει να βρουν τίς κατάλληλες και απαραίτητες γιά τή ζωή τους κατοικίες. Ο μισθωτής του ορυχείου (ο κεφαλαιοκράτης εκμεταλλευτής) δέν έχει κανένα χρηματικό συμφέρον νά εναντιωθεί σ' αυτό τό χωρισμό τής επιχείρησης, γιατί ξέρει θανατasia πώς αν οι τελευταίες αξιώσεις είναι εξωφρενικές οι συνέπειες δέ θά βαρύνουν αυτόν, πώς οι εργάτες πού πάνω τους βαρύνουν οι συνέπειες αυτές είναι τόσο άμορφωτοι, πού δέ γνωρίζουν τά δικαιώματά τους γιά τήν προστασία τής υγείας τους, και πώς ούτε και ή πιο άπαίσια κατοικία, ούτε και τό πιο βρωμερό πόσιμο νερό μπορούν ν' αποτελέσουν άφορμή γιά άπεργία»¹³⁵.

δ) 'Επίδραση τών κρίσεων στό καλύτερα πληρωνόμενο τμήμα τής εργατικής τάξης.

Προτού περάσω στους καθ'αυτό εργάτες γεωργίας, θά δείξω μέ άλλο ένα παράδειγμα, πώς οι κρίσεις επιδρούν άκόμα και στό καλύτερα πληρωνόμενο τμήμα τής εργατικής τάξης, στην άριστοκρατία της. Θυμόμαστε: τό 1857 έφερε μία από τίς μεγάλες κρίσεις μέ τίς οποίες κλείνει κάθε φορά ο βιομηχανικός κύκλος. Η έπόμενη κρίση ήρθε τό 1866. Η κρίση αυτή, πού είχε κιάλας προεξοφληθεί στις καθ'αυτό εργοστασιακές περιφέρειες από τήν έλλειψη μπαμπαικού, έλλειψη πού έδιωξε πολύ κεφάλαιο από τίς συνηθισμένες σφαίρες τοποθέτησης του στις μεγάλες κεντρικές έδρες τής αγοράς του χρήματος, τή φορά αυτή πήρε κυρίως χαρακτήρα χρηματιστικής κρίσης. Τό ξέσπασμά της τό Μάη του 1866 σημειώθηκε μέ τήν πτώση μιās γιγάντιας τράπεζας του Λονδίνου, πού τήν άκολούθησε κατά πόδας ή κατάρρευση πολυάριθμων κερδοσκοπικών χρηματιστικών εταιριών. Ένας από τους μεγάλους κλάδους τής βιομηχανίας του Λονδίνου πού έπληξε ή καταστροφή ήταν ή ναυπήγηση σιδηρένιων καραβιών. Στη διάρκεια τής πολύ μεγάλης άνθισης οι μεγιστάνες αυτού του κλάδου όχι μόνο είχαν παραγάγει πέρα από κάθε μέτρο, μά επιπλέον είχαν κλείσει και συμβόλαια παράδοσης τεράστιων παραγγελιών, σπεκουλάροντας στό ότι ή πηγή τής πίστης θά εξακολουθούσε νά ρέει έξισου πλουσιόπαροχα. Τώρα άρχισε μία φοβερή αντίδραση πού συνεχίζεται ως αυτή τή στιγμή, τέλη του Μάρτη 1867, και σέ άλλες βιομηχανίες του Λονδίνου¹³⁶. Γιά νά δόσουμε μιάν εικόνα τής κατάστασης τών εργατών, παρα-

¹³⁵ «Public Health. 7th Report», London 1865, σελ. 16.

¹³⁶ «Μαζική λιμοκτονία τών φτωχών του Λονδίνου! («Wholesale starvation of the London Poor!») ... Τίς τελευταίες μέρες οι τοίχοι του Λονδίνου γέμισαν μέ άφίσεις πού είχαν τό παρακάτω αξιοσημείωτο περιεχόμενο: „Παχιά βόδια, άνθρωποι πού πεθαίνουν από τήν πείνα! Τά παχιά βόδια εγκατάλειψαν τά χρυσάλινα παλάτια τους γιά νά παχαίνουν τους πλούσιους στά πολυτελή

θέτουμε τό άκόλουθο χωρίο από μία λεπτομερειακή περιγραφή ενός άνταποκριτή τής «Μόρνινγκ Σταρ», πού στις άρχές του 1867 έπισκέφθηκε τίς κύριες έδρες τής δυστυχίας. «Στό Άνατολικό Λονδίνο, στά διαμερίσματα Πόπλαρ, Μιλλουώλ, Γκρήνουιτς, Ντέτφορντ, Λάιμχαους και Κάννινγκ Τάουν τουλάχιστον 15000 εργάτες μαζί μέ τίς οικογένειές τους βρίσκονται σέ κατάσταση έσχατης ένδειας, ανάμεσα σ' αυτούς υπάρχουν και 3000 ειδικευμένοι μηχανουργοί. Οι οικονομίες τους εξαντλήθηκαν ύστερα από εξάμηνη ή οχτάμηνη άνεργία... Κατέβαλα πολύ κόπο γιά νά φτάσω ως τήν είσοδο του workhouse [σπιτιού δουλιās] (του Πόπλαρ), γιατί ήταν πολιορκημένη από ένα πεινασμένο πλήθος. Τό πλήθος αυτό περίμενε νά πάρει κουπόνια γιά ψωμί, δέν είχε όμως έρθει άκόμα ή ώρα τής διανομής τους. Η αιλή σχηματίζει ένα μεγάλο τετράγωνο μέ ένα στενό ύπόστεγο γύρω-γύρω στόν τοίχο. Μεγάλοι σωροί χιόνι σκέπαζαν τό λιθόστρωτο στό κέντρο τής αιλής. Έδω ύπήρχαν όρισμένοι μικροί χώροι πού τους χωρίζαν πλεχτοί φράχτες από λυγαριά, όπως χωρίζονται οι στάνες γιά τά πρόβατα. Στους χώρους αυτούς εργάζονται οι άνδρες, όταν ο καιρός είναι κάπως καλύτερος. Τή μέρα τής έπίσκεψής μου οι χώροι αυτοί είχαν τόσο σκεπαστεί από τό χιόνι πού δέν μπορούσε ψηγή νά μείνει εκεί. Και όμως οι άνδρες κάτω από τήν προστασία του κολητού στόν τοίχο ύπόστεγο άσχολούνταν νά πελεκούν πέτρες γιά τό δρόμο. Όλοι τους είχαν από μία χοντρή πέτρα γιά κάθισμα και πελεκούσαν μέ βαριά σφυριά τό σκεπασμένο μέ πάγο γρανίτη, ώπου νά σπάσει ο καθένας απ' αυτόν πέντε μπουσέλ πέτρες. Τότε θεωρούνταν πώς εκπλήρωσε τή δουλιά τής ημέρας και έπαιρνε 3 π. (6 χρυσά λεπτά) και ένα κουπόνι γιά ψωμί. Σέ μία άλλη άκρη τής αιλής βρισκόταν ένα ραχτικό μικρό ξύλινο σπιτάκι. Όταν άνοίξαμε τήν πόρτα του τό βρήκαμε γεμάτο άνδρες πού κάθονταν κολητά ο ένας μέ τόν άλλο γιά νά ζεσταίνονται. Ξεφτιζανε παλαμάρια και συζητούσανε μεταξύ τους, ποιός μπορεί νά δουλεύει περισσότερη ώρα μέ ένα έλάχιστο ποσό τροφής, γιατί ή άντοχή ήταν έδω τό point d'honneur [ζήτημα τιμής]. Σ' αυτό και μόνο τό σπίτι δουλιās έπαιρναν βοηθήματα 7000, ανάμεσά τους και πολλές εκατοντάδες, πού 6 ή 8 μήνες προωτήτερα έπαιρναν τά μεγαλύτερα στή χώρα μας μεροκάματα ειδικευμένης εργασίας. Ο άριθμός τους θάταν διπλάσιος, αν δέν ήταν τόσο πολλοί εκείνοι, πού ύστερα από τήν εξάντληση όλου του χρηματικού τους αποθέματος άποφεύγουνε ώστόσο μέ τρόπο νά καταφύγουν στήν ένορία, έφόσον

ένδιαιτημά τους, ενώ οι λιμοκτονούντες άνθρωποι άφανίζονται και πεθαίνουν στις άθλιες τρώγλες τους». Οι άφίσεις μέ τό περιεχόμενο αυτό πού μνηούν τόν όλεθρο άνανεώνονται διαρκώς. Μόλις ένα μέρος από τίς άφίσεις αυτές έξοικιστεί ή σκεπαστεί μέ άλλες, κάνει τήν εμφάνισή της μιá νέα δόση στό ίδιο ή σέ άλλο, έξισου δημόσιο σημείο... Θυμίζουν τά omnia [προμηνύματα] πού προετοίμασαν τό γαλλικό λαό γιά τά γεγονότα του 1789... Τή στιγμή αυτή πού οι άγγλοι εργάτες πεθαίνουν σύν γυναίξί και τέκνους από τό κρύο και τήν πείνα, εκατομμύρια λίρες άγγλικό χρήμα, προϊόν τής άγγλικής εργασίας, τοποθετούνται σέ ρωσικά, ισπανικά, ιταλικά και άλλα ξένα δάνεια» («Reynolds' Newspaper», 20 του Γενάρη 1867).

έχουν ακόμα κάτι νά β'λουν στό ένεχυροδανειστήριο... "Όταν έφυγα από τό σπίτι δουλιᾶς, έκανα μιᾶ βόλτα στους δρόμους μέ τᾶ μονόπατα κυρίως σπίτια, πούναι τόσο πολλά στό Πόπλαρ. Ὁ ὁδηγός μου ἦταν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς βοήθειας τῶν ἀνέργων. Τό πρῶτο σπίτι ὅπου μπήκαμε ἦταν ἐνός σιδηρουγοῦ, πού 27 ἑβδομάδες ἦταν ἀνέργος. Τόν βρήκα νά κάθεται μαζί μ' ὅλη του τήν οἰκογένεια σ' ἕνα δωμάτιο πρὸς τήν αὐλή. Τό δωμάτιο δέν εἶχε ακόμα ἀπογυμνωθεῖ ὁλότελα ἀπό τὰ ἐπιπλά του καί ἔκαιγε φωτιά στό τζάκι. Ἡ φωτιά χρειαζόταν γιά νά προστατευτοῦν τὰ γυμνά πόδια τῶν μικρῶν παιδιῶν ἀπό τήν παγωνιά, γιατί ἔκανε τρομερό κρύο κείνη τήν ἡμέρα. Σέ μιᾶ πιετέλα ἀντίκρου στή φωτιά ὑπῆρχε μιᾶ ποσότητα στουπί πού τό ξέφτιζαν ἡ γυναίκα καί τὰ παιδιά, σάν ἀνταπόδοση γιά τό ψωμί πού παίρνανε ἀπό τό σπίτι δουλιᾶς. Ὁ ἄνδρας δούλευε σέ μιᾶ ἀπό τίς αὐλές πού περιγράφουμε πιό πάνω γιά 3 π. καί ἕνα κουπόνι ψωμοῦ τήν ἡμέρα. Μόλις εἶχε ἔρθει στό σπίτι γιά νά φάει τό μεσημέρι, πολύ πεινασμένος, ὅπως μᾶς εἶπε μ' ἕνα μικρό χαμόγελο, καί τό μεσημεριανό φαγητό του ἀποτελοῦνταν ἀπό μερικές φέτες ψωμί ἀλειμμένες μέ λίγδα καί ἀπό ἕνα κύπελο τσάι χωρίς γάλα... Τήν ἐπόμενη πόρτα πού χτυπήσαμε τήν ἄνοιξε μιᾶ μεσόκοπη γυναίκα πού, χωρίς νά πει λέξη, μᾶς ὁδήγησε σ' ἕνα μικρό δωμάτιο στό βάθος, ὅπου καθόταν ὁλόκληρη ἡ οἰκογένειά της, σωμαίνοντας καί μέ τό μάτι καρφωμένο σέ μιᾶ φωτιά πού γρήγορα ἔσβηνε. Τέτια ἐρήμωση καί τέτια ἀπόγνωση ἦταν ζωγραφισμένη στά πρόσωπα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, πού δέν ἐπιθυμοῦν νά ξαναδῶν μιᾶ τέτια σκηνή. „Ἐδῶ καί 26 ἑβδομάδες δέν κέρδιζαν τίποτα, κύριέ μου, —εἶπε ἡ γυναίκα δείχνοντας τὰ παιδιά της—καί τέλειωσαν τὰ λεφτά μας, ὅλα τὰ λεφτά πού εἴχαμε βάλει στήν πάντα ἐγώ κι ὁ ἄντρας μου σέ καλύτερους καιροίς, μέ τήν τρελή σκέψη πὼς θάχαμε κάποιον στήριγμα σέ περίοδο πού οἱ δουλιές πᾶνε ἄσχημα. Κοιτάχτε—φώναξε σχεδόν ἔξω φρενῶν, δείχνοντάς μας ἕνα βιβλιάριο καταθέσεων στήν τράπεζα μ' ὅλες τίς κανονικές ἐγγραφές τῶν καταθεμένων καί ἀποσυρμένων χρημάτων, ἔτσι πού μπορέσαμε νά δοῦμε πὼς εἶχε ἀρχίσει νά σχηματίζεται ἡ μικρή περιουσία μέ τήν πρώτη κατάθεση τῶν 5 σελινιῶν, πὼς σιγά-σιγά μεγάλωνε κι ἔφτασε τίς 20 λίρες στερελίνες καί πὼς ἔπειτα ἔσβηνε, πὼς οἱ λίρες γινόταν σελίνια, ὥσπου ἡ τελευταία καταχώρηση ἔκανε τὸ βιβλιάριο χωρίς ἀξία, σάν ἕνα λευκό κομμάτι χαρτί. Ἡ οἰκογένεια αὐτὴ ἔπαιρνε κάθε μέρα ἕνα τελείως ἀνεπαρκές φαγητό ἀπὸ τό σπίτι δουλιᾶς... Ἡ ἐπόμενη μας βίτσιτα μᾶς ἔφερε στή γυναίκα ἐνός ἱρλανδοῦ πού εἶχε ἐργασεῖ στά ναυπηγεία. Τὴ βρήκαμε ἄρρωστη ἀπὸ ὑποσιτισμό, ξαπλωμένη μέ τὰ ρούχα της σ' ἕνα στρώμα καί μισοσκεπασμένη μ' ἕνα κομμάτι χαλί, γιατί ὅλα τὰ κρεβατοστρωσίδια της βρίσκονταν στό ἐνεχυροδανειστήριο. Τήν περιποιούνταν τὰ κακομοιριασμένα παιδιά της, πού εἶχαν τήν ὀψη παιδιῶν πού αὐτὰ τὰ ἴδια εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τὴ μητρικὴ περιποίηση. Δεκαεννιά ἑβδομάδες ἀναγκαστικῆς ἀργίας τήν εἶχαν καταντήσει σ' αὐτό τό χαλί, καί ἐνῶ διηγόταν τήν ἱστορία τοῦ μικροῦ παρελθόντος ἀναστενάζε, λές καί εἶχε χάσει κάθε ἐλπίδα γιά ἕνα καλύτερο μέλλον...

“Όταν βγαίναμε ἀπ' αὐτό τό σπίτι, ἦρθε τρεχάτος κατ' ἐπάνω μας ἕνας νέος καί μᾶς παρακάλεσε νά πᾶμε σπίτι του γιά νά κοιτάξουμε μήπως μπορεῖ νά γίνει τίποτα καί γι' αὐτόν. Μιᾶ νεαρή γυναίκα, δύο ὁμορφα παιδάκια, μιᾶ ἀρμαθιά ἀποδείξεις τοῦ ἐνεχυροδανειστηρίου καί ἕνα θεόγυμνο δωμάτιο, αὐτὰ ἦταν ὅλα ὅσα εἶχε νά μᾶς δεῖξει».

Σχετικά μέ τούς ὑστερόπονους τῆς κρίσης τοῦ 1866 παραθέτουμε τὰ παρακάτω, παρμένα ἀπὸ μιᾶ ἐφημερίδα τῶν τόν. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πὼς τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ Λονδίνου, γιά τό ὁποῖο πρόκειται ἐδῶ, εἶναι ἡ ἐδρα ὅχι μόνο τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται στή ναυπήγηση σιδηρένιων καραβιῶν καί πού ἀναφέρονται πιό πάνω στό κείμενο, μὰ ἐπίσης καί τῆς λεγόμενης «δουλιᾶς στό σπίτι», πού πληρώνεται πάντα κάτω ἀπὸ τό ἐλάχιστο ὄριο. «Ἐνα φριχτό θέαμα ξετυλίχτηκε χτές σ' ἕνα μέρος τῆς μητρόπολης. Παρὰ τό γεγονός ὅτι οἱ χιλιάδες ἀνέργοι τοῦ Ἀνατολικοῦ Λονδίνου δέν παρέλασαν σύσσωμοι μέ μαῦρες πένθιμες σημαίες, ὁ χεῖμαρος τῶν ἀνθρώπων ἦταν ἀρκετὰ ἐπιβλητικός. Ἀς θυμηθοῦμε τί τραβᾶει αὐτός ὁ πληθυσμός. Πεθαίνει τῆς πείνας. Αὐτό εἶναι τό ἀπλό καί φοβερό γεγονός. Ὁ ἀριθμὸς του φτάνει τίς 40 000... Μπροστὰ στὰ μάτια μας, σέ μιᾶ συνοικία αὐτῆς τῆς θαυμασίας μητρόπολης, δίπλα στήν πιό τεράστια συσσώρευση πλούτου πού εἶδε ποτέ ὁ κόσμος, ὑπάρχουν 40 000 ἄνθρωποι πού πεθαίνουν τῆς πείνας χωρίς καμιᾶ βοήθεια! Οἱ χιλιάδες αὐτές εἰσβάλλουν τώρα στίς ἄλλες συνοικίες· οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ πού πάντα εἶναι μισοπεινασμένοι μᾶς φωνάζουν τὸν πόνο τους, τὸν φωνάζουν ὥς τὰ οὐράνια, μᾶς διηγοῦνται γιά τίς ἄθλιες κατοικίες τους, πὼς τοὺς εἶναι ἀδύνατο νά βροῦν δουλιὰ καί πὼς εἶναι ἀνώφελο νά ζητιανεύουν. Ἀκόμα καί οἱ κάτοικοι τῶν συνοικιῶν πού ὑπόκεινται στό φόρο γιά τοὺς φτωχοὺς ἔχουν ὁδηγηθεῖ στό χεῖλος τοῦ παουπερισμοῦ ἐξαιτίας τῶν ἀπαιτησέων ἀπομερῶν τῶν ἐνοριῶν» («Standard», 5 τοῦ Ἀπριλίου 1867).

Ἐπειδὴ εἶναι μόδα οἱ ἄγγλοι κεφαλαιοκράτες νά περιγράφουν τό Βέλγιο σάν τὸν παραδείσιο τοῦ ἐργάτη, ἐπειδὴ ἔχει «ἡ ἐλευθερία τῆς ἐργασίας» ἢ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, «ἡ ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου» δέν περιορίζεται οὔτε ἀπὸ τό δεσποτισμὸ τῶν ἐργατικῶν σωματείων οὔτε ἀπὸ νόμους γιά τὰ ἐργοστάσια, θά πούμε ἐδῶ δύο λόγια γιά τήν «εὐτυχία» τοῦ «ἐλευθεροῦ» βέλγου ἐργάτη. Ἀσφαλῶς, κανένας δέν ἦταν περισσότερο μνημένος στὰ μυστήρια αὐτῆς τῆς εὐτυχίας ἀπ' ὅ,τι ὁ μακαρίτης κύριος Ντυκπεσιώ, γενικός ἐπιθεωρητὴς τῶν βελγικῶν φυλακῶν καί ἀγαθοεργῶν ἱδρυμάτων καί μέλος τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῆς βελγικῆς στατιστικῆς. Ἀς πάρουμε τό ἔργο του: «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique», Bruxelles 1855. Στό ἔργο αὐτό βρισκουμε ἀνάμεσα στ' ἄλλα μιᾶ μέση βελγικὴ ἐργατικὴ οἰκογένεια, πού τὰ χρονιάτια ἔσοδα καί ἔξοδα τῆς ὑπολογίζονται μέ βάση πολὺ ἀκριβολογημένα στοιχεῖα, καί ἔπειτα οἱ συνθῆκες διατροφῆς της συγκρίνονται μέ τίς συνθῆκες διατροφῆς τοῦ φαντάρου, τοῦ ναῦτη τοῦ πολεμικοῦ στόλου καί τοῦ φυλακισμένου. Ἡ οἰκογένεια «ἀποτελεῖται ἀπὸ πατέρα, μητέρα καί τέσσερα παιδιά». Ἀπ' αὐτὰ τὰ ἑξι πρόσωπα «τὰ τέσσερα μποροῦν ν' ἀπασχολοῦνται ὠφέλιμα ὁλόκληρο τό χρόνο».

«Υποτίθεται «πώς δέν υπάρχουν ανάμεσά τους οὔτε ἄρρωστοι, οὔτε ἀνίκανοι γιά ἐργασία», οὔτε «ἔξοδα γιά θρησκευτικούς, ἠθικούς καί πνευματικούς σκοπούς, ἐκτός ἀπό κάτι ἐλάχιστα γιά τά στασίδια τῆς ἐκκλησίας», οὔτε «εἰσφορές στά ταμειυτήρια ἢ στά ταμεῖα περιθάλψης γῆρατος», οὔτε «ἔξοδα πολυτελείας ἢ ἄλλα περιττά ἔξοδα». Ὅμως ὁ πατέρας καί ὁ μεγαλύτερος ἀπό τοὺς γιούς ἐπιτρέπεται νά καπνίζουν καί τήν Κυριακή μποροῦν νά πηγαίνουν στήν ταβέρνα, πράγμα πού τοὺς στοιχίζει ὀλο-ὀλο 86 λεφτά τήν ἐβδομάδα. «Ἀπό τή συνολική συνόψιση τῶν μεροκαμάτων πού πληρώνονται στοὺς ἐργάτες τῶν διάφορων κλάδων παραγωγῆς βγαίνει... πώς τό μεγαλύτερο μέσο μεροκάματο εἶναι: 1 φράγκο καί 56 λεφτά γιά τοὺς ἄνδρες, 89 λεφτά γιά τίς γυναῖκες, 56 λεφτά γιά τά ἀγόρια καί 55 λεφτά γιά τά κορίτσια. Ὑπολογισμένα μ' αὐτή τή βάση, τά χρονιάτικα ἔσοδα τῆς οἰκογένειας μπορεῖ νά φτάνουν τό πολύ-πολύ τά 1068 φράγκα... Στό ἐργατικό νοικοκυριό, πού πήραμε σάν χαρακτηριστικό, συνυπολογίσαμε ὅλα τά πιθανά ἔσοδα. Ἄν ὁμως ὑπολογίσουμε καί γιά τή μητέρα ἓνα μεροκάματο, τότε τῆς ἀφαιροῦμε τή διαχείριση τοῦ νοικοκυριοῦ ποιοῦς ὁμως θά φροντίσει τό νοικοκυριό, ποιοῦς τά μικρά παιδιά; Ποιοῦς θά μαγειρεύει, θά πλένει, θά μπαλώνει; Αὐτό τό δίλημμα μπαίνει κάθε μέρα μπρός στοὺς ἐργάτες».

Σύμφωνα μέ ὅλα αὐτά, ὁ προϋπολογισμός τῆς οἰκογένειας εἶναι:

ὁ πατέρας	300	ἐργάσιμες	μέρες	πρός	1,56	φρ.	468	φρ.
ἡ μητέρα	»	»	»	»	0,89	»	267	»
τό ἀγόρι	»	»	»	»	0,56	»	168	»
τό κορίτσι	»	»	»	»	0,55	»	165	»
Σύνολο					1068	»		

Τά χρονιάτικα ἔξοδα τῆς οἰκογένειας καί τό ἔλλειμμά της θάταν, ἂν ὁ ἐργάτης ἔτρωγε τήν τροφή:

τοῦ ναῦτη τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ	1828	φρ.	ἔλλειμμα	760	φρ.
τοῦ φαντάρου	1473	»	»	405	»
τοῦ φυλακισμένου	1112	»	»	44	»

«Ὡστε βλέπουμε πώς λίγες ἐργατικές οἰκογένειες μποροῦν νά προμηθεύονται τήν τροφή ὅχι βέβαια τοῦ ναῦτη ἢ τοῦ φαντάρου, μά οὔτε ἀκόμα καί τοῦ φυλακισμένου. Τό 1847/49 στό Βέλγιο κάθε φυλακισμένος στοιχίζει κατά μέσον ὄρο 63 λεφτά τήν ἡμέρα, πράγμα πού ξεπερνάει κατά 13 λεφτά τά ἡμερησία ἔξοδα συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Τά ἔξοδα διοίκησης καί φρουρῆς τῶν φυλακῶν ἰσοφαρίζονται μέ τό ὅτι ὁ φυλακισμένος δέν πληρώνει νοίκι... Πῶς γίνεται ὥστόσο ἓνας μεγάλος ἀριθμός, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν, νά ζοῦν σέ συνθῆκες ἀκόμα μεγαλύτερης οἰκονομικῆς στενοχωρίας; Τά φέρουν βόλτα μόνο καταφεύγοντας σέ ἔκτακτα μέτρα,

πού μονάχα ὁ ἐργάτης ξέρει τό μυστικό τους, κόβοντας τή μερίδα τῆς ἡμέρας τρώγοντας ψωμί ἀπό βρίζα ἀντί ἀπό στάρι τρώγοντας λιγότερο ἢ καθόλου κρέας· τό ἴδιο γίνεται μέ τό βούτυρο καί τά μαχαρικά διατηρώντας ἓνα ἢ δύο δωμάτια, ὅπου στριμώχνεται ἡ οἰκογένεια καί ὅπου τά κορίτσια καί τ' ἀγόρια κοιμούνται μαζί, συχνά στήν ἴδια ἀχυροστρωμένη· κάνοντας οἰκονομία στό ντύσιμο, σ' ἀσπρόρουχα, στά εἶδη καθαριότητας· ἀπαρνούμενοι τήν κυριακάτικη ψυχαγωγία, μέ δύο λόγια, δεχόμενοι τίς πιό ὀδυνηρές στεροῖσεις. Κι ὅταν πιά ὁ ἐργάτης φτάσει σ' αὐτό τό ἔσχατο ὄριο, ἡ παραμικρότερη ὑψωση τῶν τιμῶν τῶν τροφίμων, ἓνα σταμάτημα τῆς δουλειᾶς, μιά ἀρρώστια αὐξάνουν τήν ἀθλιότητα τοῦ ἐργάτη καί τόν καταστρέφουν ὀλοκληρωτικά. Τά χρέη μαζεύονται, τά βερεσέδια κόβονται, τά ρούχα, τά πιό ἀπαραίτητα ἐπιπλα τραβοῦν γιά τό ἐνεχυροδανειστήριο καί τέλος ἡ οἰκογένεια κάνει αἴτηση νά τή γράψουν στόν κατάλογο τῶν φτωχῶν»¹⁸⁷. Πράγματι, σ' αὐτό τόν «παράδεισο τῶν κεφαλαιοκρατῶν» καί τήν παραμικρότερη ἀλλαγὴ στήν τιμὴ τῶν πιό ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης τήν ἀκολουθεῖ μιά ἀλλαγὴ στόν ἀριθμὸ τῶν θανάτων καί ἐγκλημάτων! (βλ. τή διακήρυξη τῆς Maatschappij [ἑταιρίας]: «De Vlamingen Vooruit!», Brussel 1860, σελ. 15, 16). Ὅλο τό Βέλγιο ἔχει 930 000 οἰκογένειες, ἀπ' αὐτές, σύμφωνα μέ τήν ἐπίσημη στατιστική, οἱ 90 000 εἶναι πλούσιες (ἐκλογεῖς)=450 000 ἄτομα, 390 000 οἰκογένειες ἀνήκουν στή μικροαστική τάξη τῆς πόλης καί τοῦ χωριοῦ, ἓνα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτές περνάει διαρκῶς στίς γραμμές τοῦ προλεταριάτου=1 950 000 ἄτομα. Τέλος υπάρχουν 450 000 ἐργατικές οἰκογένειες=2 250 000 ἄτομα, καί ἀπ' αὐτές μόνο οἱ καλύτερες οἰκογένειες ἀπολαβαίνουν τήν εὐτυχία πού περιγράφει ὁ Ντυκπεσιώ. Ἀπὸ τίς 450 000 ἐργατικές οἰκογένειες πᾶν ἀπὸ 200 000 εἶναι ἐγγραμμένες στοὺς καταλόγους τῶν φτωχῶν!

ε) Τό βρετανικό γεωργικό προλεταριάτο.

Ὁ ἀνταγωνιστικός χαρακτήρας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί συσσώρευσης πούθενά δέν ἐκδηλώνεται μέ πιό χτηνώδικο τρόπο ὅσο στήν πρόοδο τῆς ἀγγλικῆς γεωργίας (μαζί καί τῆς χτηνοτροφίας) καί στήν πτωχεύση τοῦ ἀγγλοῦ ἐργάτη γῆς. Προτοῦ περάσω στή σημερινή του κατάσταση, ἃς κάνουμε μιά σύντομη ἀνασκόπηση. Ἡ σύγχρονη γεωργία χρονολογεῖται στήν Ἀγγλία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, ἂν καί ἡ ἀνατροπὴ τῶν σχέσεων γαιοκτησίας, πού ἀποτελεῖ τήν ἀφετηριακή βάση τῆς ἀλλαγῆς στόν τρόπο παραγωγῆς, εἶναι πολύ πιό παλιά.

Ἄν πάρουμε τὰ στοιχεῖα πού δίνει ὁ Ἄρθουρ Γιούνγκ, ἓνας προσεχτικὸς παρατηρητὴς ἂν καί ἐπιτόλαιος στοχαστής, σχετικά μέ τὸν

¹⁸⁷ *Ducréiaux*: «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique», Bruxelles 1855, σελ. 151, 154, 155.

ἐργάτη γῆς τοῦ 1771, θὰ δοῦμε πὼς ὁ ἐργάτης γῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παίζει πολὺ ἀξιοθρήνητο ρόλο σὲ σύγκριση μὲ τὸν προκατόχου τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰώνα, «πού μποροῦσε νὰ ζεῖ στὴν ἀφθονία καὶ νὰ συσσωρεύει πλοῦτο»¹³⁸, χωρὶς νὰ μιλάμε πιά γιὰ τὸ 15ο αἰώνα, «τό χρυσό αἰὼνα τῶν ἀγγλῶν ἐργατῶν τῆς πόλης καὶ τοῦ χωριοῦ». Ὡστόσο δὲ χρειάζεται νὰ κάνουμε μιά τόσο μεγάλη ἀναδρομή. Σέ ἕνα πολὺ περικοπτικὸ σύγγραμμα τοῦ 1777 διαβάζουμε: «Ὁ μεγάλος παχτωτὴς ἔχει ἀνυψωθεῖ σχεδὸν ὡς τὸ ἐπίπεδο τοῦ τζέντλεμαν, ἐνῶ ὁ φτωχὸς ἐργάτης γῆς ἔχει σχεδὸν συνθλιβεῖ... Ἡ δυστυχία του φαίνεται καθαρά, ἂν κάνουμε μιά συγκριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς κατάστασής του σήμερα καὶ πρὶν 40 χρόνια... Οἱ γαιοχτήμονες καὶ οἱ παχτωτὲς συνεργάζονται στενά γιὰ νὰ καταπιέζουν τὸν ἐργάτη»¹³⁹. Σέ συνέχεια ὁ συγγραφέας ἀποδείχνει λεπτομερειακά, πὼς ἀπὸ τὸ 1737 ὡς τὸ 1777 τὸ πραγματικὸ μεροκάματο στὸ χωριὸ ἔπεσε περίπου κατὰ 1/4 ἢ κατὰ 25%. «Ἡ σύγχρονη πολιτικὴ—λέει ταυτόχρονα ὁ δρ Ρίτσαρντ Πράις—εὐνοεῖ τίς ἀνώτερες τάξεις τοῦ λαοῦ· ἡ συνέπεια θὰ εἶναι πὼς ἀργὰ ἢ γρήγορα δόλοκληρο τὸ βασίλειο θ' ἀποτελεῖται μονάχα ἀπὸ τζέντλεμαν καὶ ζητιάνους, ἀπὸ μεγιστάνες καὶ δούλους»¹⁴⁰.

Καὶ ὅμως ἡ κατάσταση τοῦ ἀγγλοῦ ἐργάτη γῆς τοῦ 1770—1780 σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόσο τίς συνθήκες διατροφῆς καὶ κατοικίας του, ὅσο καὶ τὴν αὐτεπίγνωσή του, τὴν ψυχαγωγία του κλπ., ἀποτελεῖ ἕνα ἰδεῶδες, πού ποτε δέν τὸ ξανάφτασε ἀργότερα. Ἄν τὸ μέσο μισθὸ του τὸν ἐκφράσσουμε σέ πίντ στάρνι, τὸ 1770—1771 ἦταν 90 πίντ, τὸν καιρὸ τοῦ Ἦντεν (1797) ἦταν μόνο 65 πίντ, ἐνῶ τὸ 1808 ἦταν 60 πίντ¹⁴¹.

¹³⁸ James E. Th. Rogers (καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης): «A History of Agriculture and Price in England», Oxford 1866, τόμ. I, σελ. 690. Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ, πού εἶναι πρόσεχτικὰ δουλεμένο, στοὺς δύο πρώτους τόμους πού ἐκδόθηκαν ὡς τώρα περιλαμβάνει μονάχα τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1259 ὡς τὸ 1400. Ὁ δεύτερος τόμος περιέχει μονάχα στατιστικὸ ὕλικό. Εἶναι ἡ πρώτη ἀθθεντικὴ «History of Prices» [ἱστορία τῶν τιμῶν] πού ἔχουμε γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

¹³⁹ «Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative View of the Price of Labour and Provisions», London 1777, σελ. 5, 11.

¹⁴⁰ Dr. Richard Price: «Observations on Reversionary Payments», 6η ἔκδ. By W. Morgan, London 1803, τόμ. II, σελ. 158. Στὴ σελ. 159 ὁ Πράις παρατηρεῖ: «Ἡ ὀνομαστικὴ τιμὴ τῆς ἐργασίας ἡμέρας τούτη τὴ στιγμή δέν εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ τετραπλάσιο, τὸ πολὺ πενταπλάσιο τῆς τιμῆς τοῦ 1514. Ἡ τιμὴ τοῦ σταριοῦ ὅμως ἀνέβηκε 7 φορές καὶ ἡ τιμὴ τοῦ κρέατος καὶ τῶν ρούχων περίπου 15 φορές. Ἔτσι, ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας ἔχει μείνει τόσο πίσω σὲ σύγκριση μὲ τὴν αὐξηση τῶν ἐξόδων συντήρησης, πού τώρα, σὲ σχέση μὲ τὰ ἔξοδα αὐτά, δὲ φαίνεται νὰ φτάνει οὔτε στὸ μισό τῆς παλαιᾶς τῆς τιμῆς».

¹⁴¹ Barton: «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classe of Society», London 1817, σελ. 26. Γιὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα πρβλ. Eden: «The State of the Poor».

Ἀναφέραμε κιόλας πῶς πάνω ποιά ἦταν ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν γῆς στὰ τέλη τοῦ ἀντιγιακωμπίνικου πολέμου, πού στὴ διάρκειά του πλούτισαν τόσο ἐξαιρετικά οἱ γαιοχτήμονες ἀριστοκράτες, οἱ παχτωτὲς, οἱ ἐργοστασιάρχες, οἱ ἔμποροι, οἱ τραπεζίτες, οἱ ἱππότες τοῦ χρηματιστηρίου, οἱ προμηθευτὲς τοῦ στρατοῦ κλπ. Ὁ ὀνομαστικὸς μισθὸς ἀνέβηκε ἐνμέρει λόγῳ τῆς ὑποτίμησης τῶν τραπεζογραμματίων καὶ ἐνμέρει λόγῳ ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὴν ὑποτίμηση τῶν τραπεζογραμματίων αὐξησης τῶν τιμῶν στὰ κυριότερα μέσα συντήρησης. Τὴν πραγματικὴ ὅμως κίνηση τῶν μισθῶν μποροῦμε νὰ τὴ διαπιστώσουμε μ' ἕναν πολὺ ἀπλό τρόπο, χωρὶς νὰ προσφύγουμε σὲ ἀπαράδεχτες ἐδῶ λεπτομέρειες. Ὁ νόμος γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ ἡ διαχείρισή του ἦταν ἴδια στὰ 1795 καὶ στὰ 1814. Θυμόμαστε πὼς ἐφαρμόστηκε ὁ νόμος αὐτὸς στὴν ὑπαιθρο: ἡ ἐνορία συμπλήρωνε μὲ τὴ μορφή ἐλεημοσύνης τὸν ὀνομαστικὸ μισθὸ ἴσαμε πού νὰ φτάνει τὸ ἀπαιτούμενο ὀνομαστικὸ ποσὸ γιὰ μιά ἀπλή φυτοζώηση τοῦ ἐργάτη. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ μισθὸ πού πληρώνει ὁ παχτωτὴς καὶ στὸ ἔλλειμμα τοῦ μισθοῦ πού τὸ συμπληρώνει ἡ ἐνορία μᾶς δείχνει δύο πράγματα: πρῶτα, τὴν πτώση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας κάτω ἀπὸ τὸ ἐλάχιστο ὄριό του, δεύτερο, σὲ ποῖο βαθμὸ ὁ ἐργάτης γῆς ἀπαρτιζόταν ἀπὸ μισθωτὸ ἐργάτη καὶ ἀπὸ πάουπερ, ἢ τὸ βαθμὸ πού τὸν εἶχαν μετατρέψει σὲ δουλοπάροικο τῆς ἐνορίας του. Διαλέγουμε μιά κομητεία πού ἀντιπροσωπεύει τὸ μέσο ὄρο αὐτῆς τῆς σχέσης σὲ ὅλες τίς ἄλλες κομητείες. Τὸ 1795 ὁ μέσος βδομαδιατικὸς μισθὸς στὸ Νόρθαμπτονσχιρ ἦταν 7 σελίνια καὶ 6 πένες, τὰ χρονιάτικα συνολικά ἔξοδα μιᾶς ἑξαμελοῦς οἰκογένειας 36 λίρ. στ., 12 σελίνια καὶ 5 πένες, τὰ συνολικά τῆς ἔσοδα 29 λίρ. στ. καὶ 18 σελίνια καὶ τὸ ἔλλειμμα πού συμπλήρωνε ἡ ἐνορία: 6 λίρ. στ., 14 σελίνια καὶ 5 πένες. Στὴν ἴδια κομητεία τὸ 1814 ὁ βδομαδιατικὸς μισθὸς ἦταν 12 σελίνια καὶ 2 πένες, τὰ συνολικά ἐτήσια ἔξοδα μιᾶς πενταμελοῦς οἰκογένειας 54 λίρ. στ., 18 σελίνια καὶ 4 πένες, τὰ συνολικά τῆς ἔσοδα 36 λίρ. στ. καὶ 2 σελίνια καὶ τὸ ἔλλειμμα πού συμπλήρωνε ἡ ἐνορία: 18 λίρ. στ., 16 σελίνια καὶ 4 πένες¹⁴². Τὸ 1795 τὸ ἔλλειμμα ἦταν μικρότερο ἀπὸ τὸ 1/4 τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἐνῶ τὸ 1814 ἦταν πάνω ἀπὸ τὸ μισό. Εἶναι αὐτονόητο πὼς κάτω ἀπ' αὐτὲς τίς συνθήκες οἱ λίγες ἀνέσεις πού ἔβρισκε ἀκόμα ὁ Ἦντεν στὰ σπιτία τῶν ἐργατῶν γῆς εἶχαν ἐξαφανιστεῖ τὸ 1814¹⁴³. Ἀπ' ὅλα τὰ ζῶα πού συντηρεῖ ὁ παχτωτὴς στὸ ἔξῃς ὁ ἐργάτης, τὸ instrumentum vocale [ὁμιλοῦν ἐργαλεῖο] ἔγινε ἐκεῖνο πού μοχθεῖ περισσότερο, πού τὸ ταΐζουν λιγότερο καὶ πού τὸ μεταχειρίζονται μὲ τὸν πιὸ βάρυσο τρόπο.

¹⁴² Parry: «The Question of the Necessity of the Existing Cornlaws Considered», London 1816, σελ. 86.

¹⁴³ Στὸ ἴδιο, σελ. 213.

Ἡ ἴδια κατάσταση πραγμάτων ἐξακολουθοῦσε αἰσιῶς ὥσπου «οἱ θνηλώδικες ἐξεγέρσεις τοῦ 1830 μᾶς (δηλ. στίς κυρίαρχες τάξεις) ἀποκάλυψαν στό φῶς πού ἔριχναν οἱ φλόγες τῶν θημωνιῶν πῶς ἡ δυστυχία καί ἡ σκοτεινὴ στασιαστικὴ δυσἀρέσκεια κρυφόκαie τό ἴδιο ἄγρια κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τόσο τῆς γεωργικῆς, ὅσο καί τῆς βιομηχανικῆς Ἀγγλίας»¹⁴⁴. Ὁ Σάντλερ βάφτισε τότε στήν Κάτω Βουλὴ τοὺς ἐργάτες γῆς «λευκοὺς σκλάβους» («white slaves»), ἕνας ἐπίσκοπος ἐπανελάβε τό ἐπίθετο αὐτό στήν Ἀνω Βουλὴ. Ὁ διαπρεπέστερος οἰκονομολόγος τῆς περιόδου ἐκείνης, ὁ Ε. Τζ. Οὐέκφρηλντ, λέει: «Ὁ ἐργάτης γῆς τῆς Νότιας Ἀγγλίας δέν εἶναι δοῦλος, δέν εἶναι ἐλεύθερος ἄνθρωπος, εἶναι πάουπερ»¹⁴⁵.

Ἡ περίοδος ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν νόμων γιὰ τὰ σιτηρά ἔριξε καινούργιο φῶς στήν κατάσταση τῶν ἐργατῶν γῆς. Ἀπὸ τὴ μιά οἱ ἀστοὶ προπαγανδιστές εἶχαν κάθε συμφέρο ν' ἀποδείχνουν πόσο λίγο οἱ προστατευτικοὶ ἐκείνοι νόμοι προστατεύουν τὸν πραγματικὸ σιτοπαραγωγό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ βιομηχανικὴ ἀστική τάξη ἄφριζε ἀπὸ τό κακό της γιὰ τίς καταγγελίες τῶν γαιοκτημόνων ἀριστοκρατῶν σχετικά μέ τίς συνθῆκες στά ἐργοστάσια, γιὰ τὴν προσποιητὴ συμπάθεια πού ἔδειχναν αὐτοὶ οἱ κατάβαθα διεφθαρμένοι, ἀκαρδοὶ καί καθὼς πρέπει ἀργόσχολοι σχετικά μέ τὰ βάσανα τοῦ ἐργοστασιακοῦ ἐργάτη, καί γιὰ τό «διπλωματικὸ τους ζῆλο» ὑπὲρ μιᾶς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας. Μιά παλιὰ ἀγγλικὴ παροιμία λέει: ὅταν ἀρπάζονται μεταξύ τους δύο κλέφτες, πάντα βγαίνει κάποιο ὄφελος. Καί πραγματικά, ὁ θορυβώδης, γεμάτος ἐμπάθεια καυγᾶς ἀνάμεσα στίς δύο ομάδες τῆς κυρίαρχης τάξης γιὰ τό ζήτημα, ποιά ἀπὸ τίς δύο ἐκμεταλλεύεται πιὸ ξεσίπωμα τὸν ἐργάτη, ἐκμαίευσε καί ἀπ' τὰ δεξιὰ καί ἀπ' τ' ἀριστερὰ τὴν ἀλήθεια. Ὁ κόμης Σέφτσμπερν, πού λέγεται καί λόρδος Ἀσλεῦ, ἦταν πρόμαχος τῆς φιλανθρωπικῆς ἐκστρατείας τῶν ἀριστοκρατῶν ἐνάντια στοὺς ἐργοστασιαρχες. Γιαυτό ἀπὸ τό 1844 ὥς τό 1845 ἀποτελεῖ τό ἀγαπημένο θέμα τῶν ἀποκολύψεων τῶν «Πρωινῶν Χρονικῶν» σχετικά μέ τὴν κατάσταση τῶν ἐργατῶν γεωργίας. Ἡ ἐφημερίδα αὐτὴ, πού τότε ἦταν τό σπουδαιότερο ὄργανο τῶν φιλελευθέρων, ἔστειλε στίς ἀγορτικὲς περιφέρειες δικούς της ἀπεσταλμένους, πού δέν ἀρκοῦνταν καθόλου μόνο σέ γενικὲς περιγραφές καί στατιστικὲς, μὰ δημοσίευαν τὰ ὀνόματα τόσο τῶν ξεταξόμενων ἐργατικῶν οἰκογενειῶν, ὅσο καί τῶν γαιοκτημόνων τους. Ὁ παρακάτω πῖνακας δείχνει τοὺς μισθοὺς πού πληρώθηκαν σέ τρία χωριά στή γειτονικὴ περιοχὴ τῶν πόλεων Μπλάνκφορντ, Οὐίμπορν καί Πούλ. Τὰ τρία αὐτὰ χωριά εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ κ. Τζ. Μπένκς καὶ τοῦ κόμητα Σέφτσμπερν. Βλέπουμε πῶς ὁ πάπας αὐτός τῆς «low church»

[Χαμηλῆς ἐκκλησίας], ὁ ἀρχηγός αὐτός τῶν ἄγγλων πιετιστῶν, καθὼς καί ὁ συνέταιγός του Μπένκς, μέ τό πρόσχημα τῆς προσόδου ἀπὸ τὰ σπῖτια, ξανατσεπώνουν ἕνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ τοὺς ἄθλιους μισθοὺς τῶν ἐργατῶν.

Ἀριθμ. παιδιῶν	Ἀριθμ. μελῶν τῆς οἰκογ.	Βδομαδ. μισθὸς τῶν ἀνδρῶν	Βδομαδ. μισθὸς τῶν παιδιῶν	Βδομαδ. μισθὸς ὅλης τῆς οἰκογ.	Βδομαδ. νοίκι γιὰ τό σπίτι	Σύνολο μι- σθοῦ ἀφου ἀφαιρεθεῖ τό νοίκι	Βδομαδ. μισθὸς κατὰ ἀτομο					
α	β	γ	δ	ε	στ	ζ	η					
Πρῶτο χωριό												
		σελ.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.		
2	4	8	—	—	8	—	2	—	6	—	1	6
3	5	8	—	—	8	—	1	6	6	6	1	3½
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1	9
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1	9
6	8	7	1—1	6	10	6	2	—	8	6	1	0¼
3	5	7	1—2	—	7	—	1	4	5	8	1	1½
Δεύτερο χωριό												
		σελ.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.
6	8	7	1—1	6	10	—	6	6	8	6	1	0¾
6	8	7	1—1	6	7	—	1	3½	5	8½	—	8½
8	10	7	—	—	7	—	1	3½	5	8½	—	7
4	6	7	—	—	7	—	1	6½	5	5½	—	11
3	5	7	—	—	7	—	1	6½	5	5½	1	1
Τρίτο χωριό												
		σελ.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.
4	6	7	—	—	7	—	1	—	6	—	1	—
3	5	7	1—2	—	11	6	—	10	10	8	2	1½
0	2	5	1—2	6	5	—	1	—	4	—	2	146

Ἡ κατάργηση τῶν νόμων γιὰ τὰ σιτηρά ἔδωσε τεράστια ὠθηση στήν ἀγγλικὴ γεωργία. Ἀποξηράνσεις γαιῶν σέ πλατύτατη κλίμακα¹⁴⁷, νέο σύστημα διατροφῆς τῶν ζώων στοὺς σταύλους καί τεχνητῆς καλλιέργειας χτηνοτροφικῶν χόρτων, εἰσαγωγὴ λιπαντικῶν μηχανοσκευῶν, νέος τρόπος καλλιέργειας τῶν ἀργιῶδων χωμάτων, αὐξημένη χρῆση χημικῶν λιπασμάτων, χρησιμοποίησις τῆς ἀτμομηχανῆς καί καθιέρωσις νέων ἐργασιομηχανῶν κλπ. καί γενικὰ ἐντατικότερη καλλιέργεια χαρακτηρίζουν αὐτὴν τὴν ἐποχὴ. Ὁ πρόεδρος τῆς βασιλικῆς Γεωργικῆς Ἑταιρίας κ. Πιούζεῦ ὑποστηρίζει πῶς χάρις στίς νεοεῖσα γινόμενες μηχανές ἔχουν περιορισθεῖ σχεδόν στό μισό τὰ (σχετικὰ)

¹⁴⁶ «Economist» τοῦ Λονδίνου, 29 τοῦ Μάρτη 1845, σελ. 290.

¹⁴⁷ Γιὰ τό σκοπὸ αὐτὸ ἡ ἀριστοκρατία τῆς γαιοκτησίας δάνεισε ἡ ἴδια στὸν ἐαυτὸ της λεπτὰ τοῦ δημόσιου ταμείου, φυσικὰ μέσω τοῦ κοινοβουλίου, μὲ πολὺ χαμηλὸ τόκο πού οἱ παχτωτές θὰ τῆς τὸν πληρώσουν διπλό.

¹⁴⁴ S. Laing: «National Distress», 1844, σελ. 62.

¹⁴⁵ «England and America», London 1833, τόμ. I, σελ. 47.

ἔξοδα τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά αὐξήθηκε γρήγορα ἡ θετική ἀπόδοση τοῦ ἐδάφους. Ὁ βασικὸς ὄρος τῆς νέας μεθόδου ἦταν μεγαλύτερη δαπάνη κεφαλαίου κατὰ ἄκρ, ἐπομένως καὶ ἐπιταχυνμένη συγκέντρωση τῶν παχτωμάτων¹⁴⁸. Ταυτόχρονα ἀπὸ τὸ 1846 ὡς τὸ 1865 ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση μεγάλωσε κατὰ 464119 ἄκρ, χωρὶς κἀν νὰ μιλάμε γιὰ τὶς μεγάλες ἐκτάσεις τῶν ἀνατολικῶν κομητειῶν, πού, ὡς διὰ μαγείας, ἀπὸ κουνελοτροφεία καὶ φτωχῆς βοσκῆς μεταμορφώθηκαν σὲ πλούσια σταροχώρα. Ξέρουμε κιόλας πὺς μειώθηκε ταυτόχρονα ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνται στὴ γεωργία. Ὅσο γιὰ τοὺς καθαυτὸ γεωργούς καὶ τῶν δυὸ φύλων καὶ ὄλων τῶν ἡλικιῶν, ὁ ἀριθμὸς τους ἔπεσε ἀπὸ 1241269 τὸ 1851 σιὺς 1163227 τὸ 1861¹⁴⁹. Γιαυτὸ, ἂν ὁ γενικὸς ληξίαρχος τῆς Ἀγγλίας παρατηρεῖ μὲ τὸ δίκιο του πὺς: «Ἡ αὔξησι τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παχτωτῶν καὶ τῶν ἐργατῶν γῆς ἀπὸ τὸ 1801 καὶ δὴ δὲν εἶναι καθόλου ἀνάλογη μὲ τὴν αὔξησι τοῦ γεωργικοῦ προϊόντος»¹⁵⁰, ἡ δυσαναλογία αὕτη ἰσχύει ἀκόμα πῶς πολὺ γιὰ τὴν τελευταία περίοδο, ὅπου ἡ ἀπόλυτη μείωσι τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου συμβάδιζε μὲ τὴν ἐπέκτασι τῆς καλλιεργημένης ἔκτασις, μὲ τὴν πῶς ἐντατικὴ καλλιέργεια, μὲ μιὰ πρωτάκουστη συσσώρευσι τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει τοποθετηθεῖ στὴ γῆ καὶ προορίζεται γιὰ τὴν καλλιέργειά της, μὲ μιὰ αὔξησι τοῦ προϊόντος τῆς γῆς χωρὶς προηγούμενο στὴν ἱστορία τῆς ἀγγλικῆς γεωπονίας, μὲ διόγκωσι τῆς γαιοπροσόδου τῶν γαιοκτημόνων καὶ μὲ τὴν αὔξησι τοῦ πλούτου τῶν κεφαλαιοκρατῶν παχτωτῶν. Ἄν σ' ὅλα αὐτὰ προσθέσουμε καὶ τὴν ἀκατάπαυσι γρήγορη διεξορυσή τῆς ἀγορᾶς πούλησις τῶν πόλεων καὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, θὰ δοῦμε πὺς ὁ ἐργάτης γῆς post tot discrimina rerum [ὑστερα ἀπὸ τόσες μεταπτώσεις] περιήλθε τελικὰ στὴν κατάστασι πού, secundum artem [σύμφωνα μὲ τοὺς τύπους], θάπρεπε νὰ τὸν κάνουν τρελὸ ἀπὸ εὐτυχία.

Ὁ καθηγητὴς Ρότζερς καταλήγει ἀντίθετα σὸ συμπέρασμα πὺς ὁ σημερινὸς ἐργάτης γῆς τῆς Ἀγγλίας, συγκρινόμενος ἔστω καὶ μόνο μὲ τὸν προκατόχου του τῆς περιόδου 1770—1780, χωρὶς νὰ γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὸν προκατόχου του τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ γιὰ τὸν προκατόχου του τοῦ 15ου αἰῶνα, ζεῖ σὲ πολὺ χειρότερη

κατάστασι, πὺς «ξανάγινε δουλοπάροικος» καὶ μάλιστα δουλοπάροικος πού τρέφεται καὶ στεγάζεται ἀσχημα¹⁵¹. Ὁ δρ Τζούλιαν Χάντερ στὴν περιφημὴ ἐκθεσὶ του γιὰ τὶς συνθήκες κατοικίας τῶν ἐργατῶν γῆς λέει: «Τὰ ἔξοδα συντήρησις τοῦ hind (ὀνομασία τοῦ ἐργάτη γῆς στὴν ἐποχὴ τῆς δουλοπαροικίας) ἔχουν καθορισθεῖ σὸ ὅσο τὸ δυνατό μικρότερο ποσὸ, μὲ τὸ ὅποιο μπορεῖ νὰ ζήσει... Ὁ μισθὸς καὶ ἡ στέγασή του δὲ συμπεριλαμβάνονται σὸ κέρδος πού βγάζουν ἀπ' αὐτόν. Σιὺς ὑπολογισμούς τοῦ παχτωτῆ τὰ ἔξοδα αὐτὰ ἰσοῦνται μὲ μηδέν»¹⁵². Τὰ ἔξοδα συντήρησής του θεωροῦνται πάντα πάγιο μέγεθος»¹⁵³. «Ὅσο γιὰ ὅποιαδήποτε παραπέρα μείωσι τῶν ἐσόδων του μπορεῖ νὰ πει: nihil habeo, nihil curo [τίποτα δὲν ἔχω, γιὰ τίποτα δὲ νοιάζομαι]. Δὲ φοβᾶται τὸ μέλλον, γιὰτὶ δὲν ἔχει τίποτα ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ὑπαρξή του. Ἐχει φτάσει σὸ σημεῖο ψύξης, ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν ὅλοι οἱ λογαριασμοὶ τοῦ παχτωτῆ. Ἄς γίνεῖ ὅτι θέλει, ὁ ἴδιος δὲ συμμετέχει οὔτε στὴν εὐτυχία, οὔτε στὴ δυστυχία»¹⁵⁴.

Τὸ 1863 ἔγινε μιὰ ἐπίσημη ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασι διατροφῆς καὶ ἀπασχόλησις τῶν ἐγκληματιῶν πού εἶχαν καταδικασθεῖ σὲ ἔξορία καὶ δημόσια καταναγκαστικὰ ἔργα. Τ' ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς συμπεριλήφθηκαν σὲ δυὸ χοντρές Γαλανές Βίβλους. Στις Βίβλους αὐτὲς λέγεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Μιὰ προσεχτικὴ σύγκρισι τοῦ συσσιτίου τῶν ἐγκληματιῶν σις φυλακὲς τῆς Ἀγγλίας καὶ τῶν πᾶνυπερ στὰ σπῖτια δουλιᾶς, καθὼς καὶ τῶν ἐλεύθερων ἐργατῶν γῆς τῆς ἴδιας χώρας, δείχνει ἀναμφισβήτητα πὺς οἱ πρῶτοι τρέφονται πολὺ καλύτερα καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ ἄλλες κατηγορίες»¹⁵⁵, ἐνῶ «ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ζητοῦν ἀπὸ ἓνα καταδικασμένο σὲ δημόσια καταναγκαστικὰ ἔργα εἶναι περίπου ἡ μισή ἀπὸ τὴν ἐργασία πού κάνει ὁ συνηθισμένος ἐργάτης γῆς»¹⁵⁶. Νὰ μερικὲς χαρακτηριστικὲς μαρτυρικὲς καταθέσεις: Κατάθεσι τοῦ Τζόν Σμιθ, διευθυντῆ τῆς φυλακῆς τοῦ Ἐδιμβούργου. Ἀριθ. 5056: «Τὸ συσσίτιο σις ἀγγλικὲς φυλακὲς εἶναι πολὺ καλύτερο ἀπὸ τὴν τροφὴ τοῦ συνηθισμένου ἐργάτη γῆς». Ἀριθ. 5075: «Γεγονὸς εἶναι πὺς οἱ συνηθισμένοι ἐργάτες

¹⁵¹ Rogers: «A History of Agriculture and Price in England». Oxford 1866, τόμ. I, σελ. 693. Ὁ Rogers ἀνέχει στὴ φιλελεύθερη σχολή, εἶναι προσηλωτικὸς φίλος τοῦ Κόμπντεν καὶ τοῦ Μπράιτ, ἐπομένως δὲν εἶναι laudator temporis acti [ἐξυμνητὴς τῶν περασμένων].

¹⁵² «Public Health. 7th Report», London 1868, σελ. 242. «The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live... the supplies of wages on shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations». Γιαυτὸ δὲν εἶναι καθόλου ἀσυνήθιστο ὁ σπιτονοικοκύρης ν' ἀνεβάξει τὸ νοίκι τοῦ ἐργάτη, μόλις μάθει πὺς ὁ ἐργάτης κερδίζει κἀτι παραπάνω, ἢ ὁ παχτωτῆς νὰ κατεβάξει τὸ μισθὸ τοῦ ἐργάτη «ἐπειδὴ ἡ γυναίκα του ἐπίασε δουλιᾶ» (στὸ ἴδιο).

¹⁵³ Στὸ ἴδιο, σελ. 136.

¹⁵⁴ Στὸ ἴδιο, σελ. 134.

¹⁵⁵ «Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude», London 1863, σελ. 42, ἀριθ. 50.

¹⁵⁶ Στὸ ἴδιο, σελ. 77. Memorandum by the Lord Chief Justice.

¹⁴⁸ Τὴ μείωσι τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεσαιῶν παχτωτῶν τὴ βλέπουμε ἰδίως σις στήλες τῆς «ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ» πού ἀφοροῦν «Τοῦ παχτωτῆ τὸ γιό, ἔγγονο, ἀδερφό, ἀνεψιό, τὴν κόρη, ἔγγονή, ἀδερφή, ἀνεψιά», μὲ δυὸ λόγια, τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ παχτωτῆ πού τ' ἀπασχολεῖ ὁ ἴδιος. Οἱ στήλες αὐτὲς περιλάβαιναν τὸ 1851: 216851 ἄτομα, τὸ 1861 μόνο 176151. Ἀπὸ τὸ 1851 ὡς τὸ 1871 τὰ παχτωμένα νοικοκυριά μὲ λιγότερα ἀπὸ 20 ἄκρ μειώθηκαν κατὰ 900 καὶ πάνω μὲ 50 ὡς 75 ἄκρ μειώθηκαν ἀπὸ 8253 σὲ 6370 τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλα τὰ παχτωμένα νοικοκυριά μὲ λιγότερα ἀπὸ 100 ἄκρ. Ἀντίθετα, τὰ τελευταῖα 20 χρόνια αὐξήθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγάλων παχτωμένων νοικοκυριῶν. Τὰ νοικοκυριά μὲ 300—500 ἄκρ αὐξήθηκαν ἀπὸ 7771 σὲ 8410, μὲ πάνω ἀπὸ 500 ἄκρ—ἀπὸ 2755 σὲ 3914 καὶ μὲ πάνω ἀπὸ 1000 ἄκρ—ἀπὸ 492 σὲ 582.

¹⁴⁹ Ὁ ἀριθμὸς τῶν προβοτοβοσκῶν αὐξήθηκε ἀπὸ 12517 σὲ 25559.

¹⁵⁰ «Census etc.», τόμ. III, σελ. 36.

γεωργίας της Σκωτίας δέν τρώνε σχεδόν καθόλου κρέας». Ἀριθ. 3047: «Μήπως γνωρίζετε κανένα λόγο πού επιβάλλει νά διατρέφονται οἱ ἐγκληματίες πολὺ καλύτερα (much better) ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους ἐργάτες γῆς;—Ἀσφαλῶς ὄχι». Ἀριθ. 3048: «Μήπως νομίζετε πὼς εἶναι σωστό νά γίνουν παραπέρα πειράματα γιὰ νά πλησιάσει τὸ συσσίτιο τῶν φυλακισμένων, πού εἶναι καταδικασμένοι σέ δημόσια καταναγκαστικά ἔργα, στήν τροφή τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν γῆς;»¹⁵⁷. «Ὁ ἐργάτης γῆς—λένε οἱ καταθέσεις—μποροῦσε νά πεί: δουλεύω σκληρά καί τό φαγητό μου δέν εἶναι ἀρκετό. Ὅταν βρισκόμουν στή φυλακή δέ δούλευα τόσο σκληρά καί εἶχα μπόλοκο φαγητό, καί γι' αὐτό τὸ λόγο εἶναι καλύτερα γιὰ μένα νά βρίσκομαι στή φυλακή παρά νά εἶμαι ἐλεύθερος»¹⁵⁸. Ἀπὸ τοὺς πίνακες τοῦ πρώτου τόμου τῆς ἐκθεσης φτιάξαμε μιὰ συγκριτική ἐπισκόπηση.

Βδομαδιατική ποσότητα τροφῆς^{158α}

	Ἀζωτοῦχα συστατικά σέ οὐγγιές	Μὴ ἀζωτοῦ- χα συστα- τικά σέ οὐγγιές	Ὅρουχτά συστατικά σέ οὐγγιές	Συνολική ποσότητα σέ οὐγγιές
Ἐγκληματίας τῶν φυλακῶν τοῦ Πόρτλαντ	28,95	150,06	4,68	183,69
Ναύτης τοῦ βασιλικοῦ πολεμικοῦ στόλου	29,63	152,91	4,52	187,06
Φαντάρος	25,55	114,49	3,94	143,98
Καροποιός (ἐργάτης)	24,53	162,06	4,23	190,82
Στοιχειοθέτης	21,24	100,83	3,12	125,19
Ἐργάτης γῆς	17,73	118,06	3,29	139,08

Εἶναι κιόλας γνωστό στὸν ἀναγνώστη τὸ γενικὸ πόρισμα τῆς ἱατρικῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1863 γιὰ τὴν κατάσταση διατροφῆς τῶν χειρότερα σιτιζόμενων λαϊκῶν τάξεων. Ὁ ἀναγνώστης θυμᾶται πὼς τὸ σιτηρέσιο ἑνὸς μεγάλου μέρους τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐργατῶν γῆς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ κατώτατο ὄριο πού ἀπαιτεῖται «γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ὁσθενειῶν ἀπὸ τὴν πείνα». Αὐτὸ γίνεται ἰδίως σέ ὅλες τὶς καθαρά γεωργικὲς περιφέρειες τοῦ Κόρνουολ, τοῦ Ντέβον, τοῦ Σόμερσετ, τοῦ Οὐίλτς, τοῦ Στάφορντ, τῆς Ὁξφόρδης, τοῦ Μπέρξ καί τοῦ Χέρτς. «Ἡ τροφή πού τρώει ὁ ἐργάτης γῆς—λέει ὁ δρ Σάιμον—εἶναι περισσότερη ἀπ' ὅ,τι δείχνει ὁ μέσος ἀριθμὸς, ἐπειδὴ παίρνει ὁ ἴδιος ἓνα πολὺ μεγαλύτερο μέρος τῶν τροφίμων, ἀπ' ὅ,τι τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας του, γιατί τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐργασία του» σὲ πτωχὲς περιφέρειες τρώει σχεδόν ὅλο τὸ κρέας ἢ τὸ λαρδί. Ἡ ποσότητα τροφῆς πού πέφτει σὲ μερτικό τῆς γυναίκας, καθὼς καί τῶν παιδιῶν στήν περίοδο τῆς γρήγορης

¹⁵⁷ Στὸ ἴδιο, τόμ. II, «Evidence».¹⁵⁸ Στὸ ἴδιο, τόμ. I, Παράρτημα, σελ. 280^{158α} Στὸ ἴδιο, σελ. 274, 275.

ἀνάπτυξής τους, εἶναι σέ πολλές περιπτώσεις, καί μάλιστα σ' ὅλες σχεδόν τὶς κομητείες, ἀνεπαρκῆς, ἰδίως σέ ἄζωτο»¹⁵⁹. Οἱ ἐργάτες καί οἱ ἐργάτριες πού κáθονται στὸ σπῖτι τοῦ ἴδιου τοῦ παχτωτῆ τρέφονται πλούσια. Ὁ ἀριθμὸς τους ἔπεσε ἀπὸ 288 277 τὸ 1851 σέ 204 962 τὸ 1861. «Ἡ δουλιὰ τῶν γυναικῶν στὸ χωράφι—λέει ὁ δρ Σμιθ—ὅσο κακό κι ἂν κάνει, σὲς σημερινές συνθῆκες εἶναι πολὺ ὠφέλιμη γιὰ τὴν οἰκογένεια, γιατί τῆς δίνει τὰ μέσα γιὰ τὴν ὑπόδηση, τὸ ντύσιμο, τὴν πληρωμὴ τοῦ ἐνοικίου τοῦ σπιτιοῦ καί τῆς ἐπιτρέπει ἔτσι νὰ τρώει καλύτερα»¹⁶⁰. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιοσημείωτα πορίσματα αὐτῆς τῆς ἐρευνᾶς ἦταν πὼς στήν Ἀγγλία ὁ ἐργάτης γῆς τρέφεται πολὺ χειρότερα ἀπ' ὅ,τι στὰ ἄλλα τμήματα τοῦ Ἐνωμένου Βασιλείου («is considerably the worst fed»), πράγμα πού φαίνεται ἀπὸ τὸν παρακάτω πίνακα:

Βδομαδιατικὴ κατανάλωση ἀνθρακα καί ἄζωτου ἀπὸ τὸ μέσο ἐργάτη γῆς¹⁶¹

	Ἀνθρακας	Ἀζωτο
Ἀγγλία	40 673 κόκκοι	1 594 κόκκοι
Ὀυαλλία	48 354 »	2 031 »
Σκωτία	48 980 »	2 348 »
Ἰρλανδία	43 366 »	2 434 »

¹⁵⁹ «Public Health. 6th Report 1863», σελ. 238, 249, 261, 262.¹⁶⁰ Στὸ ἴδιο, σελ. 262.

¹⁶¹ «Public Health. 6th Report 1863», σελ. 17. «Ὁ ἄγγλος ἐργάτης γῆς» παίρνει μόνο τὸ ¼ τοῦ γάλατος καί τὸ ½ τοῦ ψωμοῦ πού παίρνει ὁ ἱρλανδὸς ἐργάτης γῆς. Τὴν καλύτερη διατροφή τοῦ δευτέρου τὴν εἶχε παρατηρήσει καί ὁ Α. Γιούνγκ σὲς ἀρχές τούτου τοῦ αἰῶνα στὸ ἔργο του «Tour in Ireland». Ὁ λόγος εἶναι ἀπλούστατα πὼς ὁ πτωχὸς ἱρλανδὸς παχτωτῆς εἶναι ἀσύγκριτα πιὸ ἀνθρώπινης ἀπὸ τὸν πλούσιον ἐγγλέζο παχτωτῆ. Σχετικὰ μὲ τὴν Οὐαλλία τὰ στοιχεῖα πού ἀναφέρονται στὸ κείμενο δέν ἰσχύουν γιὰ τὴ νοτιοδυτικὴ της περιουχί. «Ὅλοι οἱ ἐκεῖ γιατροὶ συμφωνοῦν πὼς ἡ αὔξησι τοῦ ποσοστοῦ τῶν θανάτων ἀπὸ πυμαίωση, χοιράδες κλπ. ἐντείνεται ὅσο χειροτερεύει ἡ σωματικὴ κατάστασι τοῦ πληθυσμοῦ, καί ὅλοι ἀποδίδουν στή φτώχεια τὴ χειροτέρευσι αὐτῆς. Ἡ ἡμερήσια συντήρησι τοῦ ἐργάτη γῆς ὑπολογίζεται ἐκεῖ 5 πένες, σέ πολὺς περιφέρειες ὁ παχτωτῆς (πού κι ὁ ἴδιος εἶναι ἐξαθλιωμένος) πληρώνει ἀκόμα λιγότερα. Μιὰ μπουκιά παστὸ κρέας, ξερό σάν μαδόν, πού ζήτημα εἶναι ἂν ἀξίζει τὸ δύσκολο προτοσὲς τῆς χώνευσης, ἢ λαρδί χρησιμεύει σάν καρίκευμα μιᾶς μεγάλης ποσότητος σούπας ἀπὸ ἀλεύρι καί πράσα ἢ χυλοῦ ἀπὸ βρώμη, πού ἀποτελεῖ τὸ καθημερινὸ μεσημεριανὸ φαγητό τοῦ ἐργάτη γῆς... Ἡ πρόοδος τῆς βιομηχανίας εἶχε γι' αὐτὸν σάν συνέπεια σέ τούτο τὸ δομὴ καί ὑγρὸ κλίμα τὸ φτηνὸ μπαμπακερὸ πανί νὰ ἐκτοπίσει τὸ γερὸ μάλλινο ὕφασμα πού τὸ ὑφαίνουν στὸ σπῖτι καί τὸ „κατ' ὄνομα“ τσάι νὰ ἐκτοπίσει τὰ πιὸ δυνατὰ ποτά... Ὑποτέρα ἀπὸ πολὺν ἡ παραμονὴ στὸν ἀέρα καί τὴ βροχὴ ὁ γεωργὸς γυρίζει στὸ σπῖτι τοῦ γιὰ νὰ κάτσει δίπλα σέ μιὰ φωτιά ἀπὸ τύρφη ἢ ἀπὸ μπάλες φτιαγμένες ἀπὸ λάσπη καί καρβουνόσκονη καί πού ἀναδίδουν σύννεφα ἀνθρακικὸ καί θεϊκὸ ὀξυ. Οἱ τοῖχοι τῆς καλύβας εἶναι καμωμένοι ἀπὸ λάσπη καί πέτρες, τὸ πάτωμα εἶναι τὸ γυννὸ χῶμα, ὅπως ὑπῆρχε προτοῦ χτιστεῖ ἡ καλύβα, καί ἡ σκεπὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ μάζα ἀραιὸ καί μαθημένο ἄχυρο. Γιὰ νὰ διατηρεῖται ἡ ζεστασιά, εἶναι βουλευμένες ὅλες οἱ χαραμάδες, καί σέ μιὰ ἀτόμωσφαιρα πού βρωμαίει διαβρωμένα, μὲ τὸ λαοποπάτωμα ἀπὸ κάτω καί μὲ βρεμένα τὰ ρούχα πού συχνὰ στεγνώνουν πάνω του, ὁ γεωργὸς τρώει τὸ βραδινὸ του φαγητό μὲ τὴ γυναῖκα καί τὰ παιδιὰ του. Μάμμοι, πού ὑποχρεώθηκαν νὰ

«Κάθε σελίδα της έκθεσης του δρ Χάντερ—λέει ο δρ Σάιμον στην επίσημη υγειονομική έκθεσή του—μαρτυράει για την αριθμητική ανεπάρκεια και την άθλια ποιότητα της κατοικίας του εργατή μας γής. Έδω όμως και πολλά χρόνια η κατάσταση του από την άποψη αυτή έχει χειροτερέψει προοδευτικά. Σήμερα είναι πολύ πιο δύσκολο γι' αυτόν να βρει κατοικήσιμο χώρο, κι αν βρει, ανταποκρίνεται πολύ λιγότερο στις ανάγκες του απ' ό,τι γινόταν ίσως αιώνας συνέχεια. Ίδιαίτερα στα τελευταία 30 ή 20 χρόνια το κακό αυτό μεγαλώνει γρήγορα, και σήμερα οι συνθήκες κατοικίας του αγρότη είναι στον άνωτατο βαθμό αξιοθρήνητες. Στο ζήτημα αυτό μένει τελείως αβοήθητος, εκτός αν ξεκινάει πού πλουτίζουν από την εργασία του θεωρήσουν πως αξίζει τον κόπο να τον μεταχειριστούν με ένα είδος συμπονετικής επιείκειας. Αν τώρα καταφέρει να βρει στέγη στή γη που καλλιεργεί, αν η στέγη αυτή είναι κατάλληλη για άνδρώπους ή για γουρούνια, αν η στέγη αυτή έχει κάποιο κηπάκι που ανακουφίζει τόσο πολύ το βάρος της φτώχειας, όλα αυτά δεν εξαρτιούνται από την προθυμία ή την ικανότητά του να πληρώσει ένα λογικό νοίκι, αλλά από τον τρόπο της χρήσης του δικαιώματος που έχουν άλλοι να κάνουν, ό,τι τους καπνίσει με την ιδιοχρησία τους. Όσο μεγάλο κι αν είναι ένα παχτωμένο χτήμα, δεν υπάρχει κανένας νόμος που να λέει πως στο χτήμα αυτό πρέπει

μείνουν ένα μέρος της νύχτας σ' αυτές τις καλύβες, διηγούνται πως τά πόδια τους βούλιαζαν στη λάσπη του πατώματος, και πως αναγκάζονταν—εύκολη δουλιά!—ν' ανοίγουν μία τρύπα στον τοίχο, για να μπορούν ν' αναπνέουν λίγο. Πολλοί μάργουρες κάθε κατηγορίας βεβαιώνουν πως ο υποσιτισμένος (underfed) χωρικός κάθε νύχτα είναι εκτεθειμένος σ' αυτές ή σε άλλες ανθυγιεινές επιδράσεις, και πράγματι δέ λείπουν οι αποδείξεις πως το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι ένας λαός άσθενικός και χοιραδικός... Οι ανακοινώσεις των ένορκων υπαλλήλων του Κάμπαρτενσερ και του Κάρντινγκανσερ δείχνουν με χτυπητό τρόπο πως και κει επικρατεί η ίδια κατάσταση πραγμάτων. Σ' όλα αυτά πρέπει να προσθέσουμε ένα ακόμα πιο μεγάλο κακό, τή διάδοση της ήλιθιότητας [του κρετινισμού]. Τέλος, λίγα ακόμα για τις κλιματικές συνθήκες. Δυνατοί νοτιοδυτικοί άνεμοι σαρώνουν όλη τη χώρα επί 8 ως 9 μήνες το χρόνο, σπνέπειά τους είναι οι χειμαρώδεις βροχές, που πέφτουν κυρίως στις δυτικές πλαγιές των λόφων. Τά δέντρα είναι σπάνια, εκτός από τα προστατευόμενα μέρη. Στα μη προστατευόμενα μέρη τά καταστρέφουν οι άνεμοι. Οι καλύβες είναι χωμένες κάτω από κάποια προεξοχή του βουνού και συχνά μέσα σε μία χαράδρα ή μέσα σ' ένα λατομείο· στά λειβάδια μπορούν και ζούν μόνο τά πιο μικροσκοπικά πρόβατα και ντόπια κερασφόρα ζώα... Οι νέοι φεύγουν για την περιοχή των μεταλλείων του Γκλάμαργκαν και του Μόνιμουλ που βρίσκεται ανατολικά... Το Κάμπαρτενσερ είναι τό κρυώριο των μεταλλουργών και τό σπίτι των ανασίρων τους... Ο πληθυσμός μόλις και μετά βίας διατηρεί την αριθμητική του δύναμη. Έτσι λχ. στο Κάρντινγκανσερ έχουμε:

	1851	1861
Πληθυσμός άνδριζού φύλου	45 155	44 446
» γυναικείου φύλου	52 459	52 935
	97 614	97 401

(Έκθεση του δρ Χάντερ στο «Public Health. 7th Report 1864», London. 1865, σελ. 498—502, σε πολλά σημεία).

να υπάρχουν τόσες και τόσες εργατικές κατοικίες και μάλιστα καθώς πρέπει κατοικίες· επίσης ο νόμος δεν επιφυλάσσει στον εργατή ούτε και τό παραμικρότερο δικαίωμα στή γη, για την οποία ή δουλιά του είναι τόσο αναγκαία όσο ή βροχή και τό φώς του ήλιου... Ένα πασιγνωστο γεγονός ρίχνει στην πλάστιγγα άλλο ένα βαρύ βαρίδι έναντιον του... ή επιδραση του νόμου για τους φτωχούς με τίς διατάξεις του που άφορούν τό δικαίωμα εγκατάστασης και την επιβάρυνση με τό φόρο για τους φτωχούς¹⁶². Με βάση τό νόμο αυτό κάθε ένορία έχει χρηματικό συμφέρο να περιορίζει στο ελάχιστο τον αριθμό των εργατών γής που είναι εγκαταστημένοι σ' αυτήν, επειδή δυστυχώς ή γεωργική εργασία, αντί να εγγυάται στο σκληρά εργαζόμενο εργατή και στην οικογένειά του ασφαλή και διαρκή ανεξαρτησία, οδηγεί συνήθως από μακρύτερο ή συντομότερο πλαγιάδρομο στον παουπερισμό, σ' έναν παουπερισμό που σ' όλη τή διάρκεια της ζωής του εργατή βρίσκεται τόσο κοντά, που κάθε αρρώστια ή οποιαδήποτε παροδική αναδουλιά τον ξαναγκάζει να προσφύγει στή βοήθεια της ένορίας· και γιαυτό κάθε εγκατάσταση γεωργικού πληθυσμού στην περιοχή μιās ένορίας σημαίνει γι' αυτήν, όλοφάνερα πρόσθετη συνεισφορά στο φόρο για τους φτωχούς... Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες¹⁶³ δεν έχουν παρά ν' αποφασίσουν πως δεν πρέπει να υπάρχουν σπίτια για τους εργάτες στο έδαφός τους και απαλλάσσονται με μιās από τή μισή ευθύνη τους για τους φτωχούς. Κατά πόσο τό άγγλικό σύνταγμα και ο νόμος επιδίδουν αυτό τό είδος απόλυτης ιδιοκτησίας που επιτρέπει σ' ένα λόρδο γαιοκτήμονα, „που κάνει ό,τι θέλει την ιδιοκτησία του“, να μεταχειρίζεται σάν ξένους τους καλλιεργητές της γής και να τους δίνει από τό έδαφός του, είναι ένα ζήτημα, πού ή συζήτησή του δεν άνηκει στή δικαιοδοσία μου... Αυτό τό δικαίωμα της έξωσης δεν είναι άπλή θεωρία. Εφαρμόζεται στην πράξη σε πλατύτατη κλίμακα. Είναι ένας από τους παράγοντες που εξουσιάζουν τίς συνθήκες κατοικίας του εργατή γής... Τήν έκταση του κακού αυτού μπορούμε να τή συμπεράνουμε από τήν τελευταία απογραφή του πληθυσμού, σύμφωνα με τήν οποία στα τελευταία 10 χρόνια, παρά τήν αύξημένη τοπική ζήτηση, ή κατεδάφιση σπιτιών συνεχίστηκε σε 821 διάφορες περιφέρειες της Άγγλίας, ώστε, άσχετα από τά πρόσσωπα που ξαναεγκαταστηκαν να μη διαμένουν στην ένορία όπου εργαζόνται, τό 1861 σε σύγκριση με τό 1851 ένας πληθυσμός κατά 5 1/3% μεγαλύτερος στριμώχτηκε σε κατοικήσιμο χώρο κατά 4 1/2% μικρότερο... Μόλις τό ποσοτές της απογύμνωσης από τον πληθυσμό πετύχει τό σκοπό του, τό αποτέλεσμα είναι—όπως λέει ο δρ Χάντερ—ένα χωριό-βιτρίνα (show-

¹⁶² Τό 1865 ο νόμος αυτός καλυτέρευε κάπως. Η πείρα θά δείξει γρήγορα πως δέ βοηθούν σε τίποτα κάτι τέτοιοι τσαρλατανισμοί.

¹⁶³ Για να κατανοηθούν όσα ακολουθούν: close villages (κλειστά χωριά) ονομάζονται τά χωριά που ιδιοκτήτες τους είναι ένας μόνο ή ένας-δύο γαιοκτήμονες· open villages (άνοιχτά χωριά) ονομάζονται τά χωριά που ή γη τους άνηκει σε πολλούς μικροϊδιοκτήτες. Τά χωριά αυτά είναι τά μέρη όπου χτίζουν μονοκατοικίες και καταλύματα οι σπεκουλάντες σπιτιών.

village), όπου οι κατοικίες έχουν περιοριστεί σε λίγες και όπου δεν επιτρέπεται να μένει κανείς άλλος εκτός από προβατοβοσκούς, περιβολάρηδες και φύλακες θηραμάτων, που είναι σωστοί υπηρέτες και απολαβαίνουν τη συνήθισμένη για τό συνάφι τους καλή περιποίηση απομέρους των άφεντικῶν τους¹⁶⁴. Ἡ γῆ όμως έχει ανάγκη να καλλιεργείται, και βλέπουμε πώς οι εργάτες που δουλεύουν σ' αυτήν δεν κάθονται στο υποστατικό τοῦ γαιοκτήμονα, ἀλλὰ ἔρχονται ἀπὸ ἓνα ἀνοιχτό χωριό που βρίσκεται ἴσως 3 μίλια μακριά, όπου τούς δέχτηκαν οἱ πολυάριθμοι μικροσπιτονοικοκύρηδες ὕστερα ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τῶς κατοικιῶν τους στὰ κλειστά χωριά. Ἐκεῖ όπου τὰ πράγματα τείνουν πρὸς αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα, οἱ κατοικίες μαρτυροῦν μὲ τὴ συνήθισμένη ἑλεεινὴ ὄψη τους τὴ μοῖρα στὴν ὁποία ἔχουν καταδικαστεῖ. Τὰ σπίτια τὰ βλέπουμε νὰ βρίσκονται σὲ διάφορες βαθμίδες φυσικῆς κατάρευσης. Ὅσο κραταίει ἡ στέγη, ἐπιτρέπεται στὸν ἐργάτη νὰ πληρώνει νοίκι γιὰ τὸ σπίτι, καὶ εἶναι συχνὰ πολὺ εὐχαριστήμενος πού τοῦ τὸ ἐπιτρέπουν αὐτὸ, ἀκόμα κι ὅταν πληρώνει τὴν τιμὴ πού θὰ πληρώσει γιὰ μιὰ καλὴ κατοικία. Δὲ γίνεται όμως καμιά ἐπισκευή, καμιά βελτίωση τῶν σπιτιῶν, ἐκτός ἀπὸ κείνες πού μπορεί νὰ κάνει ὁ ἀπένταρος νοικάρης τους. Ὅταν λοιπὸν τελικὰ τὸ σπίτι γίνεῖ ἐντελῶς ἀκατάλληλο γιὰ κατοικία, αὐτὸ σημαίνει πὼς ὑπάρχει ἄλλο ἓνα καταστραμμένο σπίτι καὶ πὼς θὰ μειωθεῖ στὸ μέλλον ἀντίστοιχα ὁ φόρος γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Ἐνῶ οἱ μεγάλοι ἰδιοκτήτες ξεφορτώνονται ἔτσι τὸ φόρο γιὰ τοὺς φτωχοὺς, ἀπογυμνώνοντας ἀπὸ κατοίκους τὴν περιοχὴ πού ἐλέγχουν, ἡ πιο κοντινὴ πολιτειοῦλα ἢ τὸ πιο κοντινὸ ἀνοιχτὸ χωριὸ δέχεται τοὺς ξεσπιτωμένους ἐργάτες. Ἡ πιο κοντινὴ, λέω, ὅμως αὐτὴ ἡ „πιο κοντινὴ“ μπορεί νὰ βρίσκεται 3 καὶ 4 μίλια μακριά ἀπὸ τὸ νοικοκυριὸ τοῦ παχτωτῆ, ὅπου μοχθεῖ καθημερινὰ ὁ ἐργάτης. Ἔτσι στὴν καθημερινὴν του δουλιὰ προσθίζεται—σάν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ μικροπράγμα—ἡ ἀνάγκη νὰ περπατᾷ 6—8 μίλια τὴν ἡμέρα γιὰ νὰ κερδίξει τὸ καθημερινὸ του ψωμί. Ὅλη ἡ γεωργικὴ ἐργασία πού κάνουν ἡ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιὰ του συντελεῖται τώρα κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες δύσκολες συνθῆκες. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι ὅλο τὸ κακὸ πού τοῦ προξενεῖ ἡ ἀπόσταση. Στὰ ἀνοιχτὰ χωριά σπεκουλάντες σπιτιῶν ἀγοράζουν λουριδὲς γῆς πού τὶς γερμίζουν ὅσο τὸ δυνατό πιο πυκνά με τὶς πιο φτηνὲς καὶ πιο ἀπιδανές τρῶγλες. Καὶ σ' αὐτὲς τὶς ἄθλιες κατοικίες, πού ἀκόμα κι ὅταν βλέπουν πρὸς τὸ ὑπαιθρο παρουσιάζουν τὰ πιο τερατώδη χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν χειρότερων κατοικιῶν τῶν

¹⁶⁴ Ἐνα τέτιο χωριό-βιτρίνα ἔχει πολὺ καλὴ ὄψη, εἶναι ὅμως τόσο μὴ πραγματικό, ὅσο καὶ τὰ χωριά πού εἶδε ἡ Αἰκατερίνη Β' στὸ ταξίδι της πρὸς τὴν Κριμαία. Τὸν τελευταῖο καιρὸ διώχνουν ἀκόμα καὶ τὸν προβατοβοσκὸ ἀπ' αὐτὰ τὰ χωριά-βιτρίνες. Δογομάχη, κοντὰ στὸ Μάρκετ Χάρμπορ ὑπάρχει ἓνα προβατοτροφεῖο μὲ κάπου 500 ἀκρ γῆ, πού ἀπαιτεῖ τὴ δουλιὰ ἐνὸς μονάχα ἀνδρα. Γιὰ νὰ ἐλαττώνονται οἱ μεγάλες πορεῖες πάνω σ' αὐτὲς τὶς μεγάλες ἐκτάσεις, στὰ ὠραία λειβάδια τοῦ Λέστερ καὶ τοῦ Νόρθαμπτον, τοῦδιναν τοῦ βοσκοῦ ἓνα σπίτι στὴ στάνη. Τώρα τοῦ δίνουν ἓνα δέκατο τρίτο σελίνι γιὰ νὰ πληρώνει τὴν κατοικία του, πού εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὴν ἀναζητήσει μακριά στὸ ἀνοιχτὸ χωριό.

πόλεων, κουρνιάζουν οἱ ἐργάτες γεωργίας τῆς Ἀγγλίας¹⁶⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν πρέπει νὰ φανταζόμαστε πὼς ἀκόμα καὶ ὁ ἐργάτης πού στεγάζεται ἐπιτόπου, δηλ. στὴ γῆ πού καλλιεργεῖ, μπορεί νὰ βρεῖ σ' αὐτὴ μιὰ κατοικία ὅπως ταιριάζει στὴ ζωὴ του, ζωὴ παραγωγικῆς ἐργασίας. Ἀκόμα καὶ στὰ πιο πρὶγκηπικὰ χτήματα ἡ κατοικία του εἶναι τοῦ χειρίστου εἶδους. Ὑπάρχουν λόρδοι γαιοκτήμονες πού θεωροῦν ἓνα σταῦλο κατὰλληλο γιὰ τοὺς ἐργάτες τους καὶ τὶς οἰκογενεῖς τους καὶ πού ὥστόσο δὲν ἀπαξιῶν ν' ἀπομυζοῦν ὅσο τὸ δυνατό περισσότερα μετρητὰ ἀπὸ τοὺς νοικάρηδες τοῦ σταύλου¹⁶⁶. Μπορεῖ νὰ πρόκειται μόνο γιὰ μιὰ ρημαγμένη καλύβα πού

¹⁶⁵ «Τὰ σπίτια τῶν ἐργατῶν (στὰ ἀνοιχτὰ χωριά, πού φυσικὰ εἶναι πάντα παραγεμισμένα ἀπὸ ἐνοίκους) εἶναι συνήθως χτισμένα στὴ γραμμὴ τὸνα δίπλα στ' ἄλλο καὶ μὲ τὸν πῶσο τοῖχο στὴν ἀκρὴ-ἀκρὴ τῆς λουριδῆς γῆς πού ἀνήκει σὲ σπεκουλάντη σπιτιῶν. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν ἔχουν οὔτε φῶς οὔτε ἀέρα παρὰ μόνο ἀπὸ τὴν πρόσοψη» (Dr. Hunter, στὴν «Public Health. 7th Report 1864», London 1865, σελ. 135). «Πολὺ συχνὰ ὁ ἐνδοπόλις ἢ ὁ μπακάλης τοῦ χωριοῦ εἶναι ταυτόχρονα καὶ σπιτονοικοκύρης. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὁ ἐργάτης γῆς ἔχει στὸ πρόσωπό του ἓνα δεύτερο ἀφεντικὸ δίπλα στὸν παχτωτῆ. Ὁ ἐργάτης ὀφείλει ταυτόχρονα νὰ εἶναι πελάτης του. Μὲ 10 σελίνια τὴν ἐβδομάδα, πλὴν 4 λίγ. στ. τὸ χρόνο γιὰ νοίκι, εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράζει τὴ μικρὴ του μερίδα σὲ τσάι, ζάχαρη, ἀλεύρι, σαποῦνι, κεριὰ καὶ μύτρα σὲ τιμὲς πού τὶς ὑπαγορεύει ὁ μπακάλης» (στὸ ἴδιο, σελ. 132). Πράγματι, αὐτὰ τὰ ἀνοιχτὰ χωριά ἀποτελοῦν στὴν πραγματικότητά τους «καταυλισμοὺς κατέργων» τοῦ ἀγγλικοῦ γεωργικοῦ προλεταριάτου. Πολλὰ ἀπὸ τὰ σπίτια εἶναι καθαρὰ καταυλισμοί, ἀπ' ὅπου περνάει ὅλος ὁ ἀλητεύων συρφετὸς τῆς περιοχῆς. Ἐδῶ πάνε ὁπωσδήποτε κατὰ διαβόλου ὁ γεωργὸς καὶ ἡ οἰκογενεῖά του, πού πολλές φορές σ' ἀλήθεια εἶχαν διατηρηθεῖ μὲ θανάσιμὸ τρόπο τὴν εὐθύτητα καὶ τὴν καθαρότητα τοῦ χαρακτήρα τους μέσα στὶς πιο βρωμερές συνθῆκες. Ἔγινε φυσικὰ τῆς μόδας οἱ καθὼς πρέπει Σάυλο καὶ σηκώνουν φαρισαϊκὰ τοὺς ὅμους καὶ τοὺς σπεκουλάντες τῶν σπιτιῶν καὶ γιὰ τοὺς μικροὺς ἰδιοκτῆτες καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἀνοιχτὰ χωριά. Ἐξέρουν πολὺ καλά πὼς τὰ «κλειστά χωριά τους καὶ τὰ χωριά τους βιτρίνα» εἶναι οἱ γεννέστερες τῶν «ἀνοιχτῶν χωριῶν» καὶ πὼς ταυτόχρονα τὰ πρῶτα δὲ θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν χωρὶς τὰ δεύτερα. «Χωρὶς τοὺς μικροῖς ἰδιοκτῆτες τῶν ἀνοιχτῶν χωριῶν, οἱ πιο πολλοὶ ἐργάτες γῆς θάταν ὑποχρεωμένοι νὰ κοιμούνταν κάτω ἀπὸ τὰ δέντρα τῶν χτημάτων ὅπου ἐργάζονται» (στὸ ἴδιο σελ. 135). Τὸ σύστημα τῶν «ἀνοιχτῶν» καὶ «κλειστῶν» χωριῶν ἐπικρατεῖ σ' ὅλες τὶς κομητεῖες τῆς Κεντρικῆς Ἀγγλίας καὶ σ' ὅλη τὴν Ἀνατολικὴ Ἀγγλία.

¹⁶⁶ «Ὁ σπιτονοικοκύρης (ὁ παχτωτῆς ἢ ὁ λόρδος γαιοκτήμονας) πλουτίζει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὴ δουλιὰ ἐνὸς ἀνθρώπου, πού τὸν πληρώνει 10 σελίνια τὴν ἐβδομάδα καὶ πού ἔπειτα ἀποσπᾷ ἀπ' αὐτόν τὸ φουκαρά 4 ὡς 5 λίγ. στ. τὸ χρόνο μὲ τὴ μορφὴ ἐνοικίου γιὰ σπιτία πού, ἂν πουλοῦνταν στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ, δὲ θάπαιναν οὔτε 20 λίγ. στ. καὶ πού ὥστόσο διατηροῦν τὴν τεχνητὴ του: τιμὴ, ἐπειδὴ ὁ ἰδιοκτῆτης τους ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ πεί στὸν ἐργάτη: „Ἡ πίστις τὸ σπίτι μου ἢ μάζευε τα καὶ κοίταξε νὰ βρεῖς ἄλλο στέγη, χωρὶς πιστοποιητικὸ ἐργασίας ἀπὸ μένα“... Ἄν κάποιος θελήσει νὰ βελτιώσει τὴ θέση του καὶ νὰ πάει νὰ ἐργαστεῖ στὴν κατασκευὴ μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἢ σ' ἓνα λατομεῖο, πάλι ἡ ἴδια ἐξουσία τοῦ λέει: „Ἡ δουλειὰ γιὰ μένα ἢ αὐτὸ τὸ χαμηλὸ μεροκάματο ἢ μάζευε τα μέσα σὲ μιὰ ἐβδομάδα: πάρε μαζί σου τὸ γουρουνί σου, ἂν βέβαια ἔχεις ἓνα γουρουνί, καὶ κοίταξε πόσες πατάτες μπορείς νὰ ξεσκάψεις στὸ διάστημα αὐτὸ ἀπὸ τὸ περιβόλι σου“. Ἄν ὅμως τὸ συμφέρον τοῦ ἰδιοκτῆτη ἐπιβάλλει ἄλλη τακτικὴ, τότε ὁ ἰδιοκτῆτης (ἢ ὁ παχτωτῆς) προτιμάει κατὰ πλεονέκτημα ἀπὸ τὸν ἐργάτη ἓνα ἀνεβαμένο νοίκι σάν πρόστιμο γιὰ τὴν ἀποστασία τοῦ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τοῦ ἰδιοκτῆτη» (Dr. Hunter, στὸ ἴδιο, σελ. 132).

αποτελείται από ένα υπνοδωμάτιο, χωρίς τζάκι, χωρίς αποχωρητήριο, χωρίς παράθυρο πού ν' ανοίγει, χωρίς εγκατάσταση νερού, εκτός από το νερό κάποιου χαντακιού, χωρίς κήπο—δ' εργάτης όμως είναι ανίσχυρος μπρός σ' αυτή την άδικία. Καί οι νόμοι μας πού αφορούν την υγειονομική αστυνομία (The Nuisances Removal Acts) μένουν γράμμα νεκρό. Ἡ ἐφαρμογή τους ἔχει ἀνατεθεῖ ἴσα-ἴσα στους σπιτονοικοκύρηδες, πού νοικιάζουν τέτιες τρύπες... Δέν πρέπει οἱ φωτεινότερες σκηνές πού ἀποτελοῦν ἐξαίρεση νά μᾶς ξεγελοῦν σχετικά μέ τὰ γεγονότα πού ἡ ὑπεροχή τους εἶναι καταθλιπτική καί ἀποτελοῦν κηλίδα ἀτίμωσης τοῦ ἀγγλικοῦ πολιτισμοῦ. Πράγματι, φρικτή πρέπει νά ναι ἡ κατάσταση πραγμάτων, ἂν, παρὰ τήν ὀλοφάνερη τερατωδία τῆς σημερινῆς στέγας, ἀρμόδιοι παρατηρητές καταλήγουν δμοφωνα στό ἴδιο συμπέρασμα, πώς ἀκόμα καί ἡ γενική ἐπαίσχυντη κατάσταση τῶν κατοικιών εἶναι ἕνα κακό ἀπειρώχο μικρότερο ἀπ' ὅτι εἶναι ἡ ἀπλή ἀριθμητική τους ἀνεπάρκεια. Ἐδῶ καί πολλά χρόνια ὁ ὑπερσυνωστισμός στίς κατοικίες τῶν ἐργατῶν γῆς ἔγινε ἀντικείμενο βαθιάς ἔγνοιας ὄχι μόνο γιά τὰ πρόσωπα πού δίνουν σημασία στά ζητήματα τῆς υγείας, μά καί γιά ὅλους γενικά πού νοιάζονται γιά μιὰ κόσμια καί ἡθική ζωή. Γιατί, ἐπανειλημμένα καί μέ ἐκφράσεις τόσο ὁμοιόμορφες, πού λές κι ἔχουν γίνει στερεότυπες, οἱ ἐκθέσεις τῶν ἐδικῶν σχετικά μέ τή διάδοση ἐπιδημικῶν ἀσθενειῶν στίς ἀγροτικές περιφέρειες ἀναφέρουν σάν μιὰ ἀπό τίς αἰτίες τόν ὑπερσυνωστισμό στά σπίτια, πού ματαιώνει τελείως κάθε προσπάθεια ν' ἀνακόψουν τήν πρόοδο μιᾶς ἐπιδημίας, ὅταν ἔχει πιά κάνει τήν ἐμφάνισή της. Κι ἔχει ἀποδειχθεῖ ξανά καί ξανά πώς, παρὰ τήν καλή ἐπίδραση τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς στήν υγεία, ὁ συνωστισμός τῶν ἐνοίκιων, πού ἐπιταχύνει τόσο πολύ τή διάδοση μολυσματικῶν ἀσθενειῶν, εἰς οὐρανὸν ἔγεινεν ὡς τὸ πῦρ. Καί τὰ πρόσωπα πού κατάγγειλαν αὐτή τήν κατάσταση δέν ἀπόκρυψαν πώς μπορεῖ νάρθουν κι ἄλλες συμφορές. Ἀκόμα κι ἐκεῖ πού τό ἀρχικό τους θέμα ἦταν μόνη ἡ διατήρηση τῆς υγείας, ἦταν σχεδόν ὑποχρεωμένοι νά ἐπεκταθοῦν καί στίς ἄλλες πλευρές τοῦ ζητήματος. Ἀποδείχνοντας πόσο συχνά συνέβηκε ἐνῆλικα πρόσωπα καί τῶν δύο φύλων, παντρεμένα καί λεύτερα, νά στριμώχνονται ἀνάκατα (huddled) σέ στενά υπνοδωμάτια, οἱ ἐκθέσεις τους δέν μπορούσαν παρὰ νά δημιουργήσουν τήν πεποίθηση πώς μέσα στίς συνθῆκες πού περιγράφονται καταπατιέται μέ τόν πῶ χοντροκομμένο τρόπο τό αἶσθημα καί τῆς εὐπρέπειας καί πώς σχεδόν ἀναγκαστικά καταστρέφεται κάθε ἡθικότητα¹⁶⁷...

¹⁶⁷ «Τά νιόπαντρα ζευγάρια δέν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἠθοπλαστικῆς μελέτης γιά τὰ ἐνῆλικα ἀδέρφια καί ἀδελφές πού μένουν στό ἴδιο υπνοδωμάτιο. Καί μόλο πού δέν ἐπιτρέπεται νά καταγράφονται τὰ σχετικά παραδείγματα, ὥστόσο υπάρχουν ἀρετὰ στοιχεῖα πού μᾶς δίνουν τό δικαίωμα νά κάνουμε τή διαπίστωση ὅτι ἡ τύχη τῶν γυναικῶν πού συμμετέχουν στό ἐγκλημα τῆς αἰμομιξίας εἶναι ὁ μέγιστος πόνος καί συχνά ὁ θάνατος» (δρ Χάντερ, στό ἴδιο, σελ. 137). «Ἐνας ἀστυνομικός χωριοῦ, πού προηγούμενα εἶχε ἀσκήσει τό λειτουργημα του σάν ντέκτειβ ἐπὶ τέσσερα χρόνια στίς χειρότερες συνοικίες τοῦ Λονδί-

Λογουχάρη, στό παράρτημα τῆς τελευταίας μου ἐκθέσης, λέει ὁ δρ Ὁρντ στήν ἐκθέσή του σχετικά μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ τύφου στό Οὐίνγκ τοῦ Μπούκινγκχαμ, ἀναφέρεται πώς εἶχε ἔρθει ἐκεῖ ἀπό τό Οὐίνγκρεϊβ ἕνας νέος μέ τύφο. Τίς πρῶτες μέρες τῆς ἀρρώστιας του κοιμόταν σ' ἕνα δωμάτιο μαζί μέ 9 ἄλλα ἄτομα. Ὑστερα ἀπό δύο ἑβδομάδες προσβλήθηκαν μερικοί ἀπό τήν ἀρρώστια καί μέσα σέ λίγες ἑβδομάδες ἔπεσαν ἀρρωστοί ἀπό τύφο οἱ 5 ἀπό τοὺς 9 καί ἕνας πέθανε! Ταυτόχρονα, ὁ γιατρός τοῦ νοσοκομείου Ἅγιος Γεώργιος, δρ Χάρβεϊ, πού εἶχε ἐπισκεφθεῖ σάν ἰδιώτης γιατρός τό Οὐίνγκ στή διάρκεια τῆς ἐπιδημίας, μού γράφει στό ἴδιο πνεῦμα: „Μιά νεαρή γυναίκα, ἀρρωστη ἀπό τύφο, κοιμόταν τή νύχτα στό ἴδιο δωμάτιο μέ τόν πατέρα, τή μητέρα, τό νόθο παιδί της, δύο νέους, τοὺς ἀδελφούς της καί τίς δύο ἀδελφές της, πού ἡ καθεμιά εἶχε καί ἀπό ἕνα νόθο παιδί, συνολικά 10 πρόσωπα. Λίγες ἑβδομάδες πρωτίτερα στόν ἴδιο χώρο κοιμοῦνταν 13 παιδιά“¹⁶⁸.

Ὁ δρ Χάντερ ἐξέτασε 5375 σπίτια ἐργατῶν γῆς, ὅχι μόνο στίς καθαρά γεωργικές περιφέρειες, μά σ' ὅλες τίς κομητείες τῆς Ἀγγλίας. Ἀπ' αὐτά τὰ 5375 σπίτια τὰ 2195 εἶχαν μόνο ἀπό ἕνα υπνοδωμάτιο (πού πολλές φορές ἦταν καί δωμάτιο ὅπου ἔμεναν τήν ἡμέρα), τὰ 2930 εἶχαν μόνο ἀπό δύο καί τὰ 250 πάνω ἀπό δύο υπνοδωμάτια. Θά δόσω ἕνα σύντομο ἀπάνθισμα ἀπό μιὰ δωδεκάδα κομητείες.

1. Μπένφορντσηρ.

Ρεσολυγκουορθ: Διαστάσεις υπνοδωματίων περίπου 12 πόδια μήκος καί 10 πόδια πλάτος, ἂν καί υπάρχουν καί πολλά μικρότερα. Ἡ μικρή μονόροφη καλύβα χωρίζεται συχνά μέ σανίδια σέ δύο υπνοδωμάτια, συχνά ὑπάρχει ἕνα κρεβάτι στήν κουζίνα πού τό ὕψος της εἶναι 5 πόδια καί 6 Ἴντσες. Τό νοίκι εἶναι 3 λίρ. στ. Οἱ ἐνοικιαστές εἶναι ὑποχρεωμένοι νά χτίσουν μόνοι τ' ἀποχωρητήριά τους, ὁ σπιτονοικοκύρης προσφέρει μόνο ἕνα λάκκο. Ἀφταστη ἦταν ἡ δμορφία ἐνός σπιτιοῦ κάποιου Ρίτσαρτζον. «Οἱ τοῖχοι τοῦ ἀπό πλιθιά φούσκωναν σάν τό φουστάκι μιᾶς κυρίας τήν ὥρα πού ὑποκλίνεται, ἡ στέγη ἦταν ἡ μισή κυρτή καί ἡ μισή κοίλη. Στό μέρος πού ἦταν κοίλη στεκόταν ἄγαρμα μιὰ καμινάδα, ἕνα στραβό μπουρί, φτιαγμένο ἀπό λάσπη καί ξύλο, πού ἔμοιαζε μέ προβοσκίδα ἐλέφαντα. Ἐνα μεγάλο ραβδί ἔπαιζε τό ρόλο στηρίγματος γιά νά μήν πέσει ἡ καμινάδα. Ἡ πόρτα καί τό παράθυρο εἶχαν σχῆμα ρόμβου». Ἀπό τὰ 17 σπίτια πού ἐπισκέ-

νου, λέει σχετικά μέ τὰ κορίτσια τοῦ χωριοῦ του: «Ἡ ἀγροίκα τους ἀνηθίζοιτο σέ μικρή ἡλικία, ἡ θρασύτητα καί ἡ ξετσιπωσιά τους εἶναι κάτι πού δέν τόδα ποτέ σ' ὅλη τή διάρκεια πού ἔκανα ἀστυνομός στίς χειρότερες συνοικίες τοῦ Λονδίνου... Ζοῦνε σάν γουρουνία, μέγιστα παλικάρια καί κοπέλες, μανιῆδες καί πατεράδες, ὅλοι τους κοιμοῦνται μαζί στό ἴδιο δωμάτιο» («Children's Employment Commission. 6th Report», London 1867. Παράρτημα, σελ. 77, ἀριθ. 155).

¹⁶⁸ «Public Health. 7th Report 1864», σελ. 9—14, σέ πολλά σημεία.

φθίκα μόνον 4 έχουν πάνω από 1 ύπνοδωμάτιο και αυτά τὰ 4 είναι παραγεμισμένα. Τὰ *cots* [χαμόσπιτα] με ένα ύπνοδωμάτιο στεγάζουν 3 ἐνήλικους με 3 παιδιά, ένα ἀνδρόγυνο με 6 παιδιά κ.ο.κ.

Ντέντον: Μεγάλα νοίκια από 4 ως 5 λίρ. στ., βδομαδιατικός μισθός τῶν ἀνδρῶν 10 σελίνια. Οἱ οἰκογένειες ἐλπίζουν νὰ βγάλουν τὰ ἑξοδα γιὰ τὸ νοίκι πλέκοντας εἶδη ἀπὸ χόρτο. "Ὅσο πιὸ μεγάλο εἶναι τὸ νοίκι, τόσο πιὸ μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων πού πρέπει νὰ συνεταιριστοῦν γιὰ νὰ τὸ πληρώσουν. "Ἐξὶ ἐνήλικοι πού μένουν σ' ἓνα ύπνοδωμάτιο μαζί με 4 παιδιά πληρώνουν γι' αὐτὸ 3 λίρες καὶ 10 σελίνια. Τὸ πιὸ φτηνὸ σπίτι στὸ Ντέντον, πού οἱ ἑξωτερικὲς διαστάσεις του εἶναι 18 πόδια μῆκος καὶ 10 πλάτος, νοικιάζεται πρὸς 3 λίρ. στ. Μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ 14 σπίτια πού ἐπισκεφθῆκαμε εἶχε δυὸ ύπνοδωμάτια. Λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ ὑπάρχει ἓνα σπίτι πού οἱ ἑνοικοῖ του τὸ πασάλευσαν με λάσπη ἀπ' ἔξω, τὸ κάτω μέρος τῆς πόρτας σὲ ὕψος 5 Ἴντσων ἔχει ἐξαφανιστεῖ, ἐπειδὴ ἀπλούστατα ἔχει σαπίσει, τὸ βράδυ σπρώχνουν με ἔξυπνο τρόπο μερικὰ τοῦβλα πίσω ἀπὸ τὴν πόρτα ὅταν τὴν κλείνουν καὶ καλύπτουν τὸ ἄνοιγμα με ἓνα κομμάτι ψάθα γιὰ παραπέτασμα. Τὸ μισὸ παράθυρο, μαζί με τὸ τζάμι καὶ τὸ πλαίσιο, ἔχει ἀκολουθήσει κι αὐτὸ τὸ δρόμο τῶν πεπρωμένων κάθε θνητοῦ. "Ἐδῶ, σ' αὐτὸ τὸ χωρὸ καὶ χωρὶς ἐπιπλα ἦταν στριμωγμένοι 3 ἐνήλικοι καὶ 5 παιδιά. Τὸ Ντέντον δὲν εἶναι χειρότερο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς Μπίγκλσουεϊντ Γιούνιον.

2. Μπέρκσκη.

Μπῆρχαμ: Τὸν Ἰούνη τοῦ 1864 ἓνας ἄνδρας, μιά γυναίκα καὶ 4 παιδιά ζοῦσαν σ' ἓνα *cot* (χαμόσπιτο). Ἡ μιά κόρη γύρισε ἀπὸ τὴ δουλιὰ με σκαρλατίνα. Πέθανε. Μετὰ ἀρρώστησε ἓνα ἀπὸ τὰ παιδιά καὶ πέθανε κι αὐτό. Ἡ μάνα καὶ ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὰ παιδιά εἶχαν ἀρρωστήσει ἀπὸ τύφο, ὅταν κάλεσαν τὸ δρὰ Χάντερ. Ὁ πατέρας καὶ τὸ ἓνα παιδί κοιμοῦνταν ἔξω, ἐδῶ ὅμως φάνηκε ἡ δυσκολία νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀπομόνωση, γιατί στὴν παραγεμισμένη πλατεία τοῦ ἀθλίου τούτου χωριοῦ βρῖσκονταν τ' ἀσπρόρουχα τῆς ἀρρώστης ἀπὸ τύφο οἰκογένειας καὶ περίμεναν τὴ σειρά τους γιὰ τὴ μπουγάδα.—Τὸ νοίκι πού πληρώνει ὁ Χ. εἶναι ἓνα σελίνι τὴν ἑβδομάδα. Στὸ μοναδικὸ ύπνοδωμάτιο μένουν ἓνα ἀνδρόγυνο με 6 παιδιά. "Ἐνα σπίτι πού νοικιάζεται πρὸς 8 πένες (τὴν ἑβδομάδα) ἔχει μῆκος 14 πόδια καὶ 6 Ἴντσες καὶ πλάτος 7 πόδια, τὸ ὕψος τῆς κουζίνας εἶναι 6 πόδια. Τὸ ύπνοδωμάτιο δὲν ἔχει οὔτε παράθυρο, οὔτε τζάκι, οὔτε πόρτα, οὔτε ἄνοιγμα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα πού βλέπει πρὸς τὴν εἴσοδο, δὲν ἔχει οὔτε κῆπο. "Ἐδῶ ἔμενε ὡς τελευταῖα ἓνας ἄνδρας με τὰ δυὸ μεγάλα κορίτσια του καὶ μ' ἓνα ἀνήλικο γιό. Ὁ πατέρας καὶ ὁ γιὸς κοιμοῦνταν στὸ κρεβάτι, τὰ κορίτσια κοιμοῦνταν στὴν εἴσοδο. Καὶ οἱ δυὸ κόρες εἶχαν ἀπὸ ἓνα παιδί, ὅσο ἡ οἰκογένεια ἔμενε ἐδῶ, ἡ μιά ὅμως εἶχε πάει στὸ σπίτι δουλιὰς γιὰ νὰ ξεγεννήσει καὶ ξαναγίρισε μετὰ σπίτι.

3. Μπούκινγκχαμσκη.

30 σπίτια—σὲ μιά ἔκταση 1000 ἀκρ—κατοικοῦνται ἐδῶ ἀπὸ 130—140 άτομα. Ἡ ἐνορία τοῦ Μπράντενχαμ ἔχει ἔκταση 1000 ἀκρ. Τὸ 1851 εἶχε 36 σπίτια καὶ πληθυσμὸ 84 ἄνδρες καὶ 54 γυναῖκες. Αὐτὴ ἡ ἀριθμητικὴ ἀνισότης τῶν φύλων θεραπεύτηκε τὸ 1861 ὅταν ὑπῆρχαν ἐδῶ 98 ἄνδρες καὶ 87 γυναῖκες. Ἡ αὔξηση πού σημειώθηκε μέσα σὲ 10 χρόνια ἦταν 14 ἄνδρες καὶ 33 γυναῖκες. Στὸ μεταξύ ὁ ἀριθμὸς τῶν σπιτιῶν ἔχει μειωθεῖ κατὰ 1.

Οὐίνσλο: Μεγάλο μέρος εἶναι καινουργιοχτισμένο σὲ ρυθμὸ καλὸ. Ἡ ζήτηση σπιτιῶν φαίνεται νὰναι μεγάλη, γιατί πολὺ ἄθλια σπίτια νοικιάζονται πρὸς 1 σελίνι ὡς 1 σελίνι καὶ 3 πένες τὴν ἑβδομάδα.

Ὀ῰ῶτερ "Ητον: "Ἐδῶ οἱ ἰδιοχτῆτες κατεδάφισαν κάπου 20% τῶν σπιτιῶν πού ὑπῆρχαν, κι αὐτὸ τὴ στιγμή πού ὁ πληθυσμὸς αὐξάνει. "Ἐνας φτωχὸς ἐργάτης, πού ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ περπατᾷ κάπου 4 μῖλια γιὰ νὰ γηραίνει στὴ δουλιὰ του, στὴν ἐρώτηση ἂν μπορούσε νὰ βρεῖ ἓνα πιὸ κοντινὸ σπίτι ἀπάντησε: «"Ὀχι, ἀποφεύγουν σάν τὸ διάβολο νὰ μπάσουν στὸ σπίτι ἓναν ἄνθρωπο με τόση μεγάλη οἰκογένεια».

Τινκερς "Ἐντ, κοντὰ στὸ Οὐίνσλο: 4 ἐνήλικοι καὶ 4 παιδιά μένουν σ' ἓνα ύπνοδωμάτιο μῆκος 11 πόδια καὶ πλάτους 9 πόδια, τὸ πιὸ ψηλὸ σημεῖο τοῦ δωματίου εἶναι 6 πόδια καὶ 5 Ἴντσες. "Ἐνα ἄλλο δωμάτιο, πού οἱ διαστάσεις του ἦταν 11 πόδια καὶ 3 Ἴντσες μῆκος, 9 πόδια πλάτος καὶ 5 πόδια καὶ 10 Ἴντσες ὕψος, στέγαζε 6 πρόσωπα. Κάθε μιά ἀπ' αὐτὲς τῆς οἰκογένειας εἶχε λιγότερο χωρὸ ἀπὸ τὸ χωρὸ πού ἀναλογεῖ σ' ἓναν καταδικασμένο σὲ κάτεργα. Κανένα σπίτι δὲν εἶχε περισσότερα ἀπὸ ἓνα ύπνοδωμάτιο, κανένα δὲν εἶχε δεύτερη πόρτα καὶ πολὺ σπάνια εἶχε νερό. Τὸ βδομαδιατικὸ νοίκι κυμαίνονταν ἀπὸ 1 σελίνι καὶ 4 πένες ὡς 2 σελίνια. Σὲ 16 ἀπὸ τὰ σπίτια πού ἐξετάσαμε ὑπῆρχε μονάχα ἓνας ἄνδρας πού κέρδιζε 10 σελίνια τὴν ἑβδομάδα. Τὸ ἀπόθεμα ἀέρα πού ἀναλογεῖ κατ' ἄτομο στὴν πιὸ πάνω περίπτωσι ἀντιστοιχεῖ με τὸν ἀέρα πού θὰ εἶχε τὸ ἄτομο στὴ διάθεσιν του, ἂν τὴ νύχτα κλεινόταν μέσα σ' ἓνα κουτί πού ἡ κάθε μιά ἀπὸ τῆς τρεῖς διαστάσεις του θάταν 4 πόδια. Εἶναι ὅμως ἀλήθεια πὼς οἱ παλιὲς καλύβες εἶναι γεμάτες χαραμάδες κι ἔτσι ἀερίζονται.

4. Καίμπριτζσκη.

Γκέμπλινγκσκη: "Ἀνήκει σὲ διάφορους ἰδιοχτῆτες. "Ἐχει τὰ πιὸ ἀπαίσια χαμόσπιτα πού μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς. Πολλοὶ ἀσχολοῦνται με τὴ χορτοπλεχτική. Θανάσιμη ἀτονία καὶ ἀπελπιστικὴ ὑποταγή στὴ βρωμιά, νὰ τί κυριαρχεῖ στὸ Γκέμπλινγκσκη. Ἡ ἐγκατάλειψη πού παρατηρεῖται στὸ κέντρο του κατατᾶ μαρτύριο στὴ βορεινὴ καὶ νότια ἄκρη, ὅπου τὰ σπίτια σαπίζουν καὶ γκρεμίζονται κομμάτι-κομμάτι. Οἱ ἀπόντες λόρδοι γαιοχτήμονες κάνουν ἄγρια ἀφαίμαξη αὐτῆς

τῆς φτωχῆς φωλιάς. Τά νοίκια εἶναι πολύ μεγάλα 8 ὥς 9 ἄτομα στριμωγμένα σ' ἓνα ὑποδωμάτιο γιά ἓνα ἄτομο, σέ δυό περιπτώσεις σέ ἓνα μικρό ὑποδωμάτιο κοιμούνται 6 ἐνήλικοι μέ 1—2 παιδιά.

5. Ἔσοεξ.

Στήν κομητεία αὐτή σέ πολλές ἐνορίες συμβαδίζει ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων μέ τή μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σπιτιῶν. Ὡστόσο, σέ ὅχι λιγότερες ἀπό 22 ἐνορίες ἡ κατεδάφιση τῶν σπιτιῶν δέν ἀνάγκασε τήν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ δέν εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν ἐκδίωξή του, πού παντοῦ συντελεῖται μέ τό ὄνομα: «μετανάστευση σίς πόλεις». Στό Φίνγκρινγκχο, μιᾶ ἐνορία μέ 3443 ἄκρ, τό 1851 ὑπῆρχαν 145 σπίτια, τό 1861 μονάχα 110, ὁ λαός ὅμως δέν ἤθελε νά φύγει καί τὰ κατάφερε ν' αὐξάνει ἀκόμα καί μέ μιᾶ τέτια μεταχείριση. Στό Ράμσντεν Κράγκς τό 1851 ὑπῆρχαν 252 κάτοικοι στεγασμένοι σέ 61 σπίτια, τό 1861 ὑπῆρχαν 262 κάτοικοι στριμωγμένοι σέ 49 σπίτια. Στό Μπάσλντεν σέ 1827 ἄκρ τό 1851 ζοῦσαν 157 ἄτομα σέ 35 σπίτια καί στό τέλος τῆς ἴδιας δεκαετίας 180 ἄτομα σέ 27 σπίτια. Στίς ἐνορίες Φίνγκρινγκχο, Σάουθ Φάνμπριτς, Οὐίντφορντ, Μπάσλντεν καί Ράμσντεν Κράγκς σέ 8449 ἄκρ τό 1851 ζοῦσαν 1392 ἄτομα σέ 316 σπίτια, καί τό 1861 πάνω στήν ἴδια ἔκταση ζοῦσαν 1473 ἄτομα σέ 249 σπίτια.

6. Χέρφορτσον.

Ἡ μικρή αὐτή κομητεία ἔχει ὑποφέρει περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη κομητεία τῆς Ἀγγλίας ἀπό τό «πνεῦμα τῆς ἐκδίωξης». Στό Νέντμπυ τά παραγεμισμένα σπίτια, μέ δυό συνήθως ὑποδωμάτια, ἀνήκουν στό μεγαλύτερό τους μέρος στους παχτωτές. Τά νοικιάζουν εὐκολά πρὸς 3 ἢ 4 λίρ. στ. τό χρόνο καί πληρώνουν 9 σελίνια βδομαδιακό μισθό στους ἐργάτες τους!

7. Χάντνγκντον.

Τό Χάντνγκντον τό 1851 εἶχε 87 σπίτια, λίγο ἀργότερα κατεδαφίστηκαν 19 κατοικίες στή μικρή αὐτή ἐνορία μέ τά 1720 ἄκρ. ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων ἦταν: 452 τό 1831, 832 τό 1852 καί 341 τό 1861. Ἐξετάστηκαν δεκατέσσερα σπίτια μέ ἓνα ὑποδωμάτιο τό καθένα. Σ' ἓνα ἀπ' αὐτά μένει 1 ἀνδρόγυνο, 3 ἐνήλικοι γιοί, 1 ἐνήλικη κορίτσι καί 4 παιδιά, σύνολο 10 ἄτομα. Σ' ἓνα ἄλλο μένουν 3 ἐνήλικοι καί 6 παιδιά. Ἐνα ἀπό τά δωμάτια αὐτά, στό ὁποῖο κοιμούνταν 8 ἄτομα, εἶχε μᾶκρος 12 πόδια καί 10 ἴντσες, πλάτος 12 πόδια καί 2 ἴντσες καί ὕψος 6 πόδια καί 9 ἴντσες· κατά μέσον ὄρο, χωρίς νά ὑπολογιστοῦν οἱ προεξοχές, ἀναλογοῦσαν κάπου 130 κυβικά πόδια κατ' ἄτομο. Στά 14 ὑποδωμάτια ἔμεναν 34 ἐνήλικοι καί 33 παιδιά. Τά σπίτια αὐτά σπάνια ἔχουν κηπάκι, πολλοί ὅμως ἀπό τούς

ἐνοίκους μποροῦν νά νοικιάσουν μικρές λουρίδες γῆς πρὸς 10 ὥς 12 σελίνια τό ρούντ ($\frac{1}{4}$ τοῦ ἄκρ). Οἱ λουρίδες αὐτές βρίσκονται μακριά ἀπό τά σπίτια, πού εἶναι χωρίς ἀποχωρητήριο. Ἡ οἰκογένεια εἶναι ὑποχρεωμένη ἢ νά πηγαίνει στή λουρίδα τῆς γιά νά ἐναποθέτει τά περιττώματά της ἢ, ὅπως τό λένε ἐδῶ μέ τό συμπάθειο, νά γεμίζει μέ τά περιττώματά της τό συρτάρι τῆς ντουλάπας τῆς. Ὅταν γεμίζει τό συρτάρι τό βγάζουν καί τό ἀδειάζουν ἐκεῖ πού χρειάζεται τό περιεχόμενό του. Στήν Ἰαπωνία ὁ κύκλος τῶν φυσιολογικῶν αὐτῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς διαγράφει τήν πορεία του μέ μεγαλύτερη καθαριότητα.

8. Λάνγκλσιν.

Λάνγκλσιν: Ἐδῶ, στό σπίτι τοῦ Ράιτ, μένει ἓνας ἄνδρας μέ τή γυναῖκα του, τή μητέρα τῆς καί 5 παιδιά. Τό σπίτι ἔχει μιᾶ κουζίνα, ἓνα πλυντήριο καί ἓνα ὑποδωμάτιο πάνω ἀπό τήν κουζίνα. Ἡ κουζίνα καί τό ὑποδωμάτιο μαζί ἔχουν μῆκος 12 πόδια καί 2 ἴντσες, πλάτος 9 πόδια καί 5 ἴντσες· ὅλο τό οἰκόπεδο ἔχει μῆκος 21 πόδια καί 2 ἴντσες καί πλάτος 9 πόδια καί 5 ἴντσες. Τό ὑποδωμάτιο εἶναι μιᾶ σοφίτα, οἱ τοῖχοι του σμίγουν πρὸς τό ταβάνι σάν κεφάλια ζαχαρῆς καί ἔχει ἓνα παραθυράκι πού βλέπει πρὸς τήν πρόσοψη. Γιατί κάθεται ἐδῶ; Γιά τόν κῆπο; Εἶναι ἐξαιρετικά μικροσκοπικός. Γιά τό νοίκι; Εἶναι μεγάλο, 1 σελίνι καί 3 πένες τήν ἐβδομάδα. Μήπως ἐπειδὴ εἶναι κοντά στό μέρος πού δουλεύει; Ὁχι, ἀπέχει 6 μίλια, ἔτσι πού κάθε μέρα κάνει 12 μίλια δρόμο γιά νά πάει καί νάρθει. Κάθεται ἐδῶ, ἐπειδὴ ἦταν σπίτι πού νοικιαζόταν καί ἐπειδὴ ἤθελε νάχει ἓνα σπίτι μονάχος του, ὅπουδήποτε, σέ οποιαδήποτε τιμή καί σέ οποιαδήποτε κατάσταση. Παραθέτουμε τή στατιστική 12 σπιτιῶν τοῦ Λάνγκλσιν μέ 12 ὑποδωμάτια, 38 ἐνήλικους καί 36 παιδιά:

12. σπίτια τοῦ Λάνγκλσιν

Σπίτι	Ὑποδωμάτια	Ἐνήλικοι	Παῖδια	Σύνολο ἀτόμων	Σπίτι	Ὑποδωμάτια	Ἐνήλικοι	Παῖδια	Σύνολο ἀτόμων
Ἀριθ. 1	1	3	5	8	Ἀριθ. 7	1	3	3	6
» 2	1	4	3	7	» 8	1	3	2	5
» 3	1	4	4	8	» 9	1	2	0	2
» 4	1	5	4	9	» 10	1	2	3	5
» 5	1	2	2	4	» 11	1	3	3	6
» 6	1	5	3	8	» 12	1	2	4	6

9. Κέντ.

Τό Κέντνγκτον ἦταν τό 1859 πολύ θλιβερά παραγεμισμένο, ὅταν παρουσιάστηκε ἡ διφθερίτιδα καί ὁ γιαιρός τῆς ἐνορίας ἔκανε μιᾶ ἐπίσημη ἐρευνα γιά τήν κατάσταση τῆς φτωχότερης λαϊκῆς τάξης. Ὁ γιαιρός αὐτός βρῆκε πῶς σέ τοῦτο τό χωριό, πού χρειάζεται πολλὰ

ἐργατικά χέρια, ἔχουν κατεδαφιστεῖ διάφορα σπίτια χωρίς νάχουν χτιστεῖ καινούργια. Σέ ἓνα μέρος βρίσκονταν 4 σπίτια πού τά λένε bird-cages [κλουβιά γιά πουλιά]: τό καθένα ἀπ' αὐτά εἶχε 4 δωμάτια μέ τίς παρακάτω διαστάσεις σέ πόδια καί ἴντσες:

Κουζίνα	9,5 X 8,11 X 6,6
Πλυντήριο	8,6 X 4,6 X 6,6
*Υπνοδωμάτιο	8,5 X 5,10 X 6,3
*Υπνοδωμάτιο	8,3 X 8,4 X 6,3

10. Νόρθαμπτονσρη.

Μπρίνγουερθ, Πίκφορντ καί Φλόουρ: Στά χωριά αὐτά 20—30 ἄνδρες χαϊεύουν τό χειμώνα στους δρόμους, ἐπειδή δέν ἔχουν δουλιά. Οἱ παχτωτές δέν καλλιεργοῦν πάντα ὅσο χρειάζεται τά σταροχώρα καί τά χωράφια γιά κοντυλόριζα καί ὁ λόρδος γαιοχτήμονας βρῆκε πώς εἶναι πιό βολικό νά συνενώσει σέ 2 ἢ 3 κομμάτια ὅλη τή γῆ πού δίνει μέ νοίκι σέ παχτωτές. Γιαυτό ὑπάρχει ἔλλειψη δουλιάς. Ἐνῶ ἀπό τή μιά μεριά τοῦ χαντακιού τό χωράφι ζητάει δουλιά, ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἄνθρωποι ἐργάτες τοῦ ρίχνουν ματιές γεμάτες λαχτάρα. Τσακισμένοι ἀπό τήν ὑπερβολική ἐργασία τό καλοκαίρι καί πεινασμένοι τό χειμώνα, δέν εἶναι καθόλου παραῤῥενο ἄν στή δική τους διάλεχτο λένε: «the parson and gentlefolks seem frit to death at them»^{168a}

Στό Φλόουρ ὑπάρχουν παραδείγματα ἀνδρογύνων μέ 4, 5 καί 6 παιδιά, πού μένουν σ' ἓνα ὑπνοδωμάτιο ἐλάχιστων διαστάσεων, ἢ 3 ἐνήλικων μέ 5 παιδιά, ἢ ἑνός ἀνδρογύνου μέ τόν παπού καί μέ 6 παιδιά ἄρρωστα ἀπό σκαρλατίνα κλπ. Σέ 2 σπίτια μέ 2 ὑπνοδωμάτια τό καθένα μένουν 2 οἰκογένειες μέ 8 ἐνήλικα μέλη ἢ μιά καί 9 ἢ ἄλλη.

11. Οὐίλτσορ.

Στράπτον: Ἐπισκεφθίκαμε 31 σπίτια, τά 8 ἀπ' αὐτά εἶχαν μόνο ἀπό ἓνα ὑπνοδωμάτιο. *Πέντιλ*, πού ἀνήκει στήν ἴδια ἐνορία: Ἐνα cot (χαμόσπιτο) νοικιάστηκε πρὸς 1 σελίνι καί 3 πένες τήν ἐβδομάδα σέ 4 ἐνήλικους καί 4 παιδιά: ἐκτός ἀπό τό καλά ντουβάρια του δέν εἶχε τίποτα τό καλό, ἀρχίζοντας ἀπό τό πάτωμα πού εἶναι ἀπό χοντροπελεκημένη πέτρα ἴσαμε τή σκεπή πού ἀποτελεῖται ἀπό σαπισμένη καλαμιά.

12. Οὐέρεστερσρη.

Ἡ κατεδάφιση τῶν σπιτιῶν δέν εἶναι ἐδῶ τόσο μεγάλη. Καί ὅμως ἀπό τό 1851 ὥς τό 1861 οἱ ἔνοικοι κατὰ σπίτι αὐξήθηκαν ἀπό 4,2 σέ 4,6 ἄτομα.

^{168a} «Ὁ παπᾶς καί ὁ εὐγενής φαίνεται πώς συνωμότησαν γιά νά τοῦς πευάνουν».

Μπέντον: Ἐχει πολλά σπιτάκια καί κηπάκια. Μερικοί παχτωτές λένε πώς τά σπιτάκια ἀποτελοῦν «a great nuisance here, because they bring the poor» (μεγάλο κακό, γιάτί φέρνουν ἐδῶ τοὺς φτωχοὺς). Σχετικά μέ τά λόγια ἑνός τζέντλεμαν: «Πὼς δέ θά καλύτερεῖται ἡ θέσι τῶν φτωχῶν καί ἂν ἀκόμο χτίσουμε 500 σπιτάκια, γιάτί φεύγουν στή στιγμή σάν τὰ φραντζολάκια, πράγματι ὅσο περισσότερα χτίσουμε, τόσο περισσότερα χρειάζονται»—σύμφωνα μ' αὐτόν τά σπίτια γεννοῦν τοὺς κατοίκους, πού μέ τή δύναμη φυσικοῦ νόμου ἀσκοῦν πίεση πάνω «στά μέσα στέγασης»,—ὁ δρ Χάντερ παρατηρεῖ: «Μά αὐτοὶ οἱ φτωχοὶ πρέπει νάρχονται ἀπό κάπου, καί ἐπειδή στό Μπέντον δέν ὑπάρχει τίποτα πού νά τοὺς τραβᾷ ἰδιαίτερα, ὅπως λχ. ἡ φιλανθρωπία, πρέπει νά ἀπωθοῦνται ἀπὸ ἓνα ἀκόμα πιό ἄβολο τόπο καί νά τρέπονται ἔτσι πρὸς τά δῶ. Ἄν ὁ καθένας μπορούσε νά βρεῖ ἓνα σπιτάκι καί ἓνα κομματάκι γῆ κοντά στόν τόπο τῆς δουλιάς του, τότε ἀσφαλῶς θά τό προτιμοῦσε ἀπὸ τό Μπέντον, ὅπου γιά μιά πιθαμή γῆ πληρώνει διπλάσια ἀπ' ὅσα πληρώνει ὁ παχτωτής γιά τή δική του».

Ἡ ἀδιάκοπη μετανάστευση πρὸς τίς πόλεις, ἡ ἀδιάκοπη «ὑπεραριθμοποίηση» στήν ὑπαιθρο μέ τή συγκέντρωση τῶν παχτώσεων, μέ τή μετατροπή τῶν ἀγρῶν σέ βοσκές, μέ τή χρησιμοποίηση μηχανῶν κλπ. πᾶνε χέρι-χέρι μέ τήν ἀδιάκοπη ἐκδίωξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ σάν ἀποτέλεσμα τῆς κατεδάφισης τῶν κατοικιῶν. Ὅσο πιό ἔρημη ἀπὸ ἀνθρώπους εἶναι ἡ περιφέρεια, τόσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ «σχετικός ὑπερπληθυσμός»-της, τόσο μεγαλύτερη ἡ πίεση πού ἀσκεῖ πάνω στά μέσα ἀπασχόλησης, τόσο μεγαλύτερο τό ἀπόλυτο περίσσευμα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πάνω ἀπὸ τά μέσα στέγασής του, ἐπομένως τόσο μεγαλύτερος εἶναι στά χωριά ὁ τοπικός ὑπερπληθυσμός καί τό στίβγμα τῶν ἀνθρώπων, ἔτσι πού μεγαλύτερος στόν ἀνωτατο βαθμὸ ὁ κίνδυνος μολυσματικῶν ἀσθενειῶν. Ὁ μεγάλος συνωστισμός τῶν ἀνθρώπων σέ σκόρπια μικρά χωριά καί κεφαλοχώρια ἀντιστοιχεῖ στή βίαιη ἐρήμωση ἀπὸ ἀνθρώπους τῆς ἐπιφάνειας τῆς χώρας. Ἡ ἀδιάκοπη «ὑπεραριθμοποίηση» τῶν ἐργατῶν γῆς, παρὰ τό μειωνόμενο ἀριθμὸ τους καί τήν παράλληλη αἰξήση τῆς μάζας τοῦ προϊόντος τους, ἀποτελεῖ τό λίκνο τοῦ παουπερισμοῦ τους. Ὁ ἐνδεχόμενος παουπερισμός τους ἀποτελεῖ κίνητρο τῆς ἐκδίωξής τους καί τήν κύρια πηγὴ τῆς στεγαστικῆς τους ἀθλιότητος, πού σπάει τήν τελευταία τους ἱκανότητα ἀντίστασης καί τοὺς μετατρέπει σέ καθναυτὸ δούλους τῶν γαιοχτημόνων¹⁶⁹ καί τῶν παχτωτῶν, ἔτσι πού τό ἐλάχιστο

¹⁶⁹ «Ἡ εὐλογημένη ἀπὸ τό θεό (heaven-born) ἀπασχόληση τοῦ hind [ἐργατῆ γῆς] δίνει ἀξιοπρέπεια ἀκόμα καί στή δική του θέσι. Δέν εἶναι δούλος, ἀλλὰ στρατιώτης τῆς εἰρήνης καί δικαιούται νά τοῦ δοθεῖ μιά κατοικία γιά παντρεμένους, πού ὀφείλει νά τήν παραχωρεῖ ὁ γαιοχτήμονας πού ζητάει ἀπ' αὐτόν καταναγκαστικὴ ἐργασία, ἀπαράλλαχτα ὅπως ἡ χώρα ἀπὸ τό στρατιωτῆ. Ὅπως ὁ στρατιώτης ἔτσι καί αὐτὸς δέν πληρώνεται τήν τιμὴ τῆς ἐργασίας του. Ὅπως τό φαντάρο, ἔτσι καί αὐτόν τὸν στρατολογοῦν νεαροὺ καί ἀμαθῆ, δταν δέν γνωρίζει τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπὸ τό ἐπάγγελμα καί τὸν τόπο τῆς κατοικίας του. Ὁ

δριο του μισθοῦ παγιώνεται σάν φυσικός νόμος γι' αὐτούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἡ ὑπαιθρος, παρὰ τὸ διαρκῆ «σχετικό ὑπερπληθυσμό» της, εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὑποκατοικημένη. Αὐτὸ φανερώνεται ὄχι μόνον τοπικά, στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου ἡ διαρροή τῶν ἀνθρώπων πρὸς τίς πόλεις, τὰ ὄρυχέα, τίς κατασκευές σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κλπ. συντελεῖται πολὺ γρήγορα, ἀλλὰ φανερώνεται παντοῦ, τόσο τὸν καιρὸ τῆς συγκομιδῆς, ὅσο καὶ τὴν ἀνοιξή καὶ τὸ καλοκαίρι στίς πολυάριθμες ἐκεῖνες στιγμές ὅπου ἡ πολὺ ἐπιμελημένη καὶ ἐντατικὴ ἀγγλικὴ γεωργία χρειάζεται πρόσθετα χέρια. Ὑπάρχουν πάντα πάρα πολλοὶ ἐργάτες γῆς γιὰ τίς μέσες, καὶ πάντα πολὺ λίγοι ἐργάτες γῆς γιὰ τίς ἐκτακτες ἢ παροδικές ἀνάγκες τῆς γεωργίας¹⁷⁰. Γιαυτό, στὰ ἐπίσημα ντοκουμέντα βρῖσκουμε καταχωρημένο τὸ ἀντιφατικὸ παράπονο τῶν ἴδιων χωριῶν γιὰ ταυτόχρονη ἔλλειψη καὶ ὑπερπληθώρα ἐργασίας. Ἡ παροδική ἢ τοπικὴ ἔλλειψη ἐργασίας δὲν προκαλεῖ αὐξηση τῶν μεροκαμάτων, ἀλλὰ βραίον πέρασμα τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν στίς γεωργικὲς δουλιές καὶ μάλιστα σὲ διαρκῶς μικρότερη ἡλικία. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἐκμετάλλευση τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν παίρνει μεγάλες διαστάσεις, γίνεται μὲ τὴ σειρά της ἓνα νέο μέσο ὑπεραριθμοποίησης τῶν ἀνδρῶν ἐργατῶν γῆς καὶ διατήρησης τῶν μεροκαμάτων τους σὲ χαμηλὰ ἐπίπεδα. Στὴν Ἀνατολικὴ Ἀγγλία

πρώτος γάμος καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν διάφορων νόμων πού ρυθμίζουν τὰ ζητήματα τῆς ἐγκατάστασής του ἐπενεργοῦν πάνω στὸν ἐργάτη γῆς, ὅπως ἐπενεργοῦν πάνω στὸ στρατιώτῃ ἢ ἐπιστρατεύσει καὶ ἡ στρατιωτικὴ ποινικὴ νομοθεσία» (δρ Χάντερ, στὴν «Public Health. 7th Report 1864», London 1865, σελ. 132). Καμὴ φορά κάποιος κατ' ἐξαίρεση εὐαίσθητος λόρδος γαιοχτήμονας συγκινεῖται γιὰ τὴν ἐρήμωση πού ἔχει δημιουργήσει ὁ ἴδιος. «Εἶναι μελαγχολικὸ νὰ μὲν κανεὶς μόνος στὴ γῆ του», εἶπε ὁ κόμης Λέστερ, ὅταν τὸν συγγάγκηκαν γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ πύργου του στὸ Χόλχαμ: «Κοιτάζω γύρω καὶ δὲ βλέπω ἄλλο σπῆτι ἐκτός ἀπὸ τὸ δικό μου. Εἶμαι ὁ γίγας τοῦ πύργου τῶν γιγάντων κι ἔχω φάει ὅλους τοὺς γειτόνους μου».

¹⁷⁰ Παρόμοια κίνηση παρατηρεῖται τίς τελευταῖες δεκαετίες καὶ στὴ Γαλλία στὸ μέτρο πού ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ κατατᾶ καὶ κεὶ τὴ γεωργία καὶ διώχνει στίς πόλεις τὸν «ὑπεράριθμο» πληθυσμὸ τῆς ὑπαιθρου. Καὶ δὴ ἐπίσης πηγὴ τῶν «ὑπεράριθμων» εἶναι ἡ χειροτέρευση τῶν συνθηκῶν κατοικίας κλπ. Σχετικὰ μὲ τὸ ἰδιόμορφο «prolétariat foncier» [προλεταριάτο τῆς γῆς], πού τὸ ἔχει ἐκκολάφει τὸ σύστημα τοῦ μικροῦ κλήρου, βλ. ἀνάμεσα στ' ἄλλα τὸ ἔργο τοῦ Κολέν, πού τὸ ἀναφέραμε πῶς πάνω καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κάρλ Μάρξ: «Ἡ 18ῃ Μαρτυρία τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη», New York 1852, σελ. 56 κ. ἑ. Τὸ 1846 ὁ ἀστικός πληθυσμὸς τῆς Γαλλίας ἦταν 24,42% καὶ ὁ ἀγροτικός 75,58%, τὸ 1861 ὁ ἀστικός 28,36% καὶ ὁ ἀγροτικός 71,14%. Στὰ τελευταῖα 5 χρόνια εἶναι ἀκόμα πῶς μεγάλῃ ἡ μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Τὸ 1846 ὁ ποιητὴς Πιέρ Ντυπόν ἔγραφε στὸ ποίημά του «Ouvriers»:

«Mal vêtus, logés dans des trous.
Sous les combles, dans les décompres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres».

[«Κακοντυμένοι, μένουμε σὲ τρῶγλες,
Κάτω ἀπὸ τὰ κεραμίδια, στὰ χαλάσματα,
Ζοῦμε μαζί μὲ τίς κουκουβάγιες
καὶ τοὺς κλέφτες, φίλοι τοῦ σκοταδιοῦ».]

εὐδοκιμεῖ ἓνας ὥρατος καρπὸς αὐτοῦ τοῦ cercle vicieux [φαύλου κύκλου]—τὸ λεγόμενο Gangsystem (σύστημα ομάδων ἢ συνεργειῶν), στὸ ὁποῖο ἐπανέρχομαι ἐδῶ μὲ λίγα λόγια¹⁷¹.

Τὸ Gangsystem ὑπάρχει σχεδὸν ἀποκλειστικά στὸ Λίνκολνσρη, Χάντινγκτονσρη, Καίμπριτζσρη, Νόρφολκ, Σάφφορκ καὶ Νόττινγκχαμσρη καὶ σποραδικὰ στίς γειτονικές κομητείες τοῦ Νόρθαμπτονσρη, Μπέντφορντ καὶ Ρότλαντ. Ἀς πάρουμε ἐδῶ σάν παράδειγμα τὸ Λίνκολνσρη. Μεγάλον μέρος αὐτῆς τῆς κομητείας εἶναι καινούργια γῆ, εἶναι παλιὸ ἀποξηραμένο ἔλος ἢ ἀκόμα, ὅπως ἔγινε καὶ σὲ ἄλλες ἀνατολικές κομητείες πού ἀναφέραμε, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐκτάσεις πού μόλις ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὴ θάλασσα. Στὸ ζήτημα τῆς ἀποξηράνσης ἢ ἀτμομηχανή ἔχει κάνει θαύματα. Ἀπὸ ἔλος καὶ ἀμμουδά πού ἦταν βλασταίνει πάνω της μιὰ θάλασσα ἀπὸ στάρι καὶ ἀποδίδει τίς πῦς μεγάλες γαιοπρόσδοες. Τὸ ἴδιον ἰσχύει γιὰ τίς προσχωματικές ἐκτάσεις πού κερδήθηκαν μὲ τεχνικά ἔργα, λχ. στὸ νησί Ἀέχολμ καὶ στίς ἄλλες ἐνορίες στίς ὁχθες τοῦ Τρέντ. Στὸ μέτρο πού δημιουργοῦνταν οἱ καινούργιες φάρμες, ὄχι μόνον δὲν χιζόνταν καινούργια σπίτια, μὰ κατεδαφίζονταν τὰ παλιά, ἐνῶ τοὺς ἐργάτες τοὺς προμηθεύονταν ἀπὸ τὰ ἀνοιχτὰ χωριά πού βρῖσκονταν μίλια μακριὰ κατὰ μῆκος τῶν δημοσιῶν πού ἐλίσσονταν στίς πλαγίς τῶν λόφων. Σ' αὐτὰ μόνον ἔβρισκε παλιά ὁ πληθυσμὸς καταφύγιο ἀπὸ τίς μακρόχρονες χειμωνιάτικες πλημμύρες. Οἱ ἐργάτες πού μένουν στίς φάρμες μὲ 400 ὥς 1000 ἄνδρ. γῆ (ἐδῶ τοὺς λένε «confined labourers» [«στεριωμένους ἐργάτες»]) χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικά στὴν ἀδιάκοπη βωρὰ γεωργικὴ δουλιὰ πού γίνεται μὲ ἄλογα. Μόλις καὶ μετὰ βίας ἀναλογεῖ κατὰ μέσο ὄρο ἓνα σπῆτι σὲ κάθε 100 ἄνδρ. (1 ἄνδρ. = 40,49 ἄρ ἢ 4,49 στρέμματα). Ἕνας παχτωτὴς ἐλώδους ἔκτασης [Fenland] λείει λχ. στὴν ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ: «Ἡ φάρμα μου ἔχει πάνω ἀπὸ 320 ἄνδρ, ποῦναι ὅλα σταροχώρα. Δὲν ἔχει σπίτια. Ἕνας μόνον ἐργάτης μένει τώρα μαζί μου. Ἐγὼ τέσσερις ἐργάτες γιὰ τὰ ἄλογα, πού μένουν στὰ περὶχωρα. Τίς ἐλαφριές δουλιές πού ἀπαιτοῦν πολλὰ χέρια τίς κάνουν συνεργεῖα»¹⁷². Τὸ ἔδαφος ἐδῶ ἀπαιτεῖ πολὺ ἐλαφριά δουλιὰ, ὅπως τὸ βοτάνισμα, τὸ τσάπισμα, ὀρισμένες δουλιές λίπανσης, μάζεμα τῆς πέτρας κλπ. Τίς δουλιές αὐτές τίς κάνουν οἱ ὁμάδες ἢ τὰ ὁργανωμένα συνεργεῖα πού μένουν στὰ ἀνοιχτὰ χωριά.

Τὸ συνεργεῖο [gang] ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 ὥς 40 ἢ 50 ἄτομα, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ γυναῖκες, νέους καὶ νέες (13—18 χρονῶν), μὲ πού συνήθως τ' ἀγόρια φεύγουν ὅταν κλείσουν τὰ 13 χρόνια, τέλος ἀπὸ παιδιά καὶ τῶν δυὸ φύλων (6—13 χρονῶν). Ἐπικεφαλὴς βρῖσκειται ὁ gangmaster (συνεργειάρχης), πού εἶναι πάντα ἓνας συνηθισμένος ἐργάτης γῆς, συνήθως ἓνας ἀπ' αὐτοὺς πού τοὺς λένε ἀχρεῖους, ἔκλυ-

¹⁷¹ Ἡ ἔκτη καὶ τελευταία ἐκθεση τῆς Children's Employment Commission, πού δημοσιεύθηκε στὰ τέλη τοῦ Μάρτη 1861, πραγματεύεται μόνον τὸ Gangsystem στὴ γεωργία.

¹⁷² «Children's Employment Commission. 6th Report», Evidence, σελ. 37, ἀριθ. 173.—Fenland=ἐλώδης ἔκταση.

τους, άστατους, μέθυσοις, όμως είναι προικισμένοι με κάποιο επιχειρηματικό πνεύμα και με *savoir faire* [καπατσούνη]. Αυτός στρατολογεί την ομάδα, πού εργάζεται κάτω από τις δικές του διαταγές και όχι κάτω από τις διαταγές του παχτωτή. Με τον παχτωτή κλείνει συμβόλαιο συνήθως για δουλιά με τό κομμάτι, και τό εισόδημά του, πού κατά μέσον όρο δέν ξεπερνάει πολύ τις απολαύσεις ενός συνηθισμένου εργάτη γής¹⁷³, εξαρτιέται σχεδόν ολότελα από τή δεξιότητα, με την οποία σέ συντομότερο χρονικό διάστημα καταφέρνει νά ρευστοποιήσει όσο τό δυνατό περισσότερη εργασία από την ομάδα του. Οι παχτωτές ανακάλυψαν πώς οι γυναίκες μόνο κάτω από τή δικτατορία του άνδρα εργάζονται όπως χρειάζεται, πώς όμως όταν οι γυναίκες και τά παιδιά καταπιαστούν πιά με τή δουλιά ξεδεύουν πραγματικά με τά όλα τους τις σωματικές τους δυνάμεις, πράγμα πού τόξερε κιόλας ο Φουριέ, ενώ ο ενήλικος άνδρας εργάτης είναι τόσο πονηρός, πού κάνει όσο μπορεί οικονομία στις δυνάμεις του. Ο συνεργειάρχης τραβάει από τό ένα χτήμα στό άλλο και άπασχολεί έτσι την ομάδα του 6—8 μήνες τό χρόνο. Γιαντό ή δουλιά σ' αυτόν είναι πολύ πίο αποδοτική και πίο άσφαλής για τις εργατικές οικογένειες από τή δουλιά στό μεμονωμένο παχτωτή, πού μόνο πού και πού άπασχολεί παιδιά. Τό γεγονός αυτό στεριώνει την επιροή του συνεργειάρχη σ' άνοιχτά χωριά τόσο πολύ, πού συνήθως μόνο με τή μεσολάβησή του βρίσκονται παιδιά για μίσθωση. Η άτομική εκμίσθωση παιδιών, έξω από τό συνεργείο, άποτελεί γι' αυτόν δευτερεύουσα πηγή κέρδους.

Οι «σκοτεινές πλευρές» του συστήματος είναι ή υπερεργασία των παιδιών και των νέων, οι τεράστιες πορείες πού κάνουν κάθε μέρα για τό πάνε κι έλα στά χτήματα πού άπέχουν 5, 6 και κάποτε 7 μίλια, τέλος ο εκφυλισμός της ομάδας. Μόλο πού ο συνεργειάρχης—πού σέ μερικά μέρη τον λένε «the driver» (άγωγιάνη)—είναι όπλισμένος με μιá μακριά μαγκούρα, ώστόσο τή χρησιμοποιεί μόνο πολύ σπάνια και άποτελούν εξαίρεση τά παράπονα για βάνανση μεταχείριση. Είναι ένα είδος δημοκρατικός άυτοκράτορας ή ένα είδος *Rattenfänger von Hameln* [έξολοθρευτής των ποντικών του Χάμελν, πού, σύμφωνα με την παράδοση, τό 1284 άπήγαγε τά παιδιά της περιοχής, επειδή δέν τον πληρώσαν τό μισθό του]. Χρειάζεται λοιπόν νάναι δημοφιλής στους ύπηκόους του πού τους μαγεύει και τούς προσελκύει με τά τσιγκάνικα ήθη πού εύδοκιμούν κάτω από την αϊγίδα του. Άγροίκια έλευθεριότητα, εύθυμη άκολασία και άσεμνη ξετσιπωσιά—δίνουν φτερά στην ομάδα. Συνήθως ο συνεργειάρχης κάνει την πληρωμή σ' ένα καπελιό, ή έπειτα, παραπατώντας και στηριγμένος δεξιά και άριστερα σέ δυό γεροδεμένες γυναίκες, επιστρέφει στό χωριό επικεφαλής της ομάδας, πίσω του ακολουθούν τά παιδιά και οι νέοι θορυβώντας και τραγουδώντας σατιρικά και άσεμνα τραγούδια. Κατά την επιστροφή βρίσκεται στην ήμερήσια διάταξη αυτό πού ο Φουριέ τό όνομάζει «φανε-

¹⁷³ Μεμονωμένοι συνεργειάρχες κατόρθωσαν ώστόσο νά έξελιχθούν σέ παχτωτές με 500 άκρ ή σέ ιδιοκτήτες ολόκληρων σειρών από σπία.

ρογαμία». Συνήα συμβαίνει νά μένουν έγκυα κορίτσια 13 και 14 χρονών από τους συνομήλικους συντρόφους τους. Τά άνοιχτά χωριά πού προσφέρουν τό έμψυχο ύλικό των συνεργείων μετατρέπονται σέ Σόδομα και Γόμορα¹⁷⁴ και έχουν διαπάσια νόθα παιδιά άπ' όλο τό ύπόλοιπο βασίλειο. Έξιστορίσαμε πίο πάνω ποιά είναι τά κατορθώματα στό ζήτημα της ήθικής των κοριτσιών πού διαπαιδαγωγήθηκαν σ' αυτό τό σχολείο, όταν άργότερα παντρευτούν. Τά παιδιά τους, έφόσον δέν τά έξολοθρεύει τό όπιο, είναι από γεννησιμιού τους ύποψήφιοι για τό συνεργείο.

Τό συνεργείο [gang] στην κλασική του μορφή, όπως τό περιγράψαμε πριν από λίγο, όνομάζεται δημόσιο, κοινό ή πλανόδιο συνεργείο (public, common or tramping gang). Γιατί υπάρχουν και ιδιωτικά συνεργεία (private gangs). Η σύνθεσή τους είναι όπως του κοινού συνεργείου, έχουν όμως λιγότερα μέλη κι εργάζονται κάτω από τις διαταγές όχι του συνεργειάρχη, αλλά ενός γέρου ύπηρέτη χτήματος, πού ο παχτωτής δέν ξέρει πώς νά τον χρησιμοποιήσει άλλιώς. Έδώ έξαφανίζεται τό τσιγκάνικο χιούμορ, όμως, σύμφωνα μ' όλες τις μαρτυρίες, χειροτερεύουν ή πληρωμή και ή μεταχείριση των παιδιών.

Είναι φανερό πώς τό σύστημα του συνεργείου, πού τά τελευταία χρόνια ολοένα διαδίδεται¹⁷⁵, δέν ύπάρχει για χατήρι του συνεργειάρχη. Ύπάρχει για νά πλουτίζουν οι μεγάλοι παχτωτές¹⁷⁶ ή οι γαιοκτήμονες¹⁷⁷.

Για τον παχτωτή δέν ύπάρχει πίο έξυπνη μέθοδος για νά κρατάει τό εργατικό προσωπικό του πολύ κάτω από τό κανονικό επίπεδο και ώστόσο νάχει πάντα στή διάθεσή του για κάθε έκτακτη εργασία τά πρόσθετα χέρια πού χρειάζεται, για νά βγάζει περισσότερη δουλιά με όσο τό δυνατό λιγότερο χροήμα¹⁷⁸ και νά κάνει «υπεράριθμο» τον ενήλικο άνδρα εργάτη. Άπ' όσα εκθέσαμε προηγούμενα καταλαβαίνουμε πώς είναι δυνατό από τή μιá μεριά νά παραδέχονται την ύπαρξη

¹⁷⁴ Τά μιá κορίτσια του Λιούντφορντ τά κατάστρεψε τό συνεργείο [gang] (στό ίδιο, παράρτημα, σελ. 6, άριθ. 32).

¹⁷⁵ «Τό σύστημα έχει διαδοθεί πολύ τά τελευταία χρόνια. Σέ μερικά μέρη μόλις τελευταία έχει εισαχθεί, σέ άλλα, όπου είναι καλύτερο, εντάσσονται στό συνεργείο διαρκώς περισσότερα και μικρότερα παιδιά» (στό ίδιο, σελ. 79, άριθ. 174).

¹⁷⁶ «Οι μικροπαχτωτές δέ χρησιμοποιούν την εργασία των συνεργείων». «Η εργασία αυτή δέν χρησιμοποιείται σέ φτωχή γή, αλλά σέ γή πού δίνει γαιοπρόσοδο από 2 λίρ. στ. ως 2 λίρ. στ. και 10 σελ. κατά άκρ» (στό ίδιο, σελ. 17 και 14).

¹⁷⁷ Σ' έναν άπ' αυτούς τους κυρίους άρέσουν τόσο πολύ τά εισοδήματά του, πού δηλώνει άγανακτισμένος στην έξεταστική επιτροπή πώς όλος ο θόρυβος όφείλεται στό όνομα του συστήματος. «Αν αντί «gang» τό βάφτιζαν «βιομηχανο-αγορευτική ένωση άυτοσυντήρησης νέων», τότε όλα θάταν all right [έν τάξει].

¹⁷⁸ «Η δουλιά των συνεργείων είναι πίο φτηνή από κάθε άλλη δουλιά, αυτός είναι ο λόγος πού χρησιμοποιείται»—λέει ένας πρώην συνεργειάρχης (στό ίδιο, σελ. 17, άριθ. 14). «Τό σύστημα των συνεργείων είναι όπωσδήποτε τό πίο φτηνό για τον παχτωτή και έπίσης όπωσδήποτε τό πίο καταστρεφτικό για τά παιδιά»—λέει ένας παχτωτής (στό ίδιο, σελ. 16, άριθ. 3).

μιᾶς μεγαλύτερης ἢ μικρότερης ἀνεργίας τοῦ ἐργάτη γῆς, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νά δηλώνουν ταυτόχρονα πὺς εἶναι «ἀναγκαῖο» τὸ σύστημα τοῦ συνεργείου, γιατί ὑπάρχει ἔλλειψη ἀνδρικής ἐργασίας καὶ γιατί οἱ ἄνδρες μεταναστεύουν στίς πόλεις¹⁷⁹. Τά χωράφια πού τάχουν καθα- ῖναι ἀπὸ τὰ ζιζάνια καὶ τὰ ἀνθρώπινα ζιζάνια τοῦ Λίνκολνσρη κλπ. ἀποτελοῦν τὸν πόλο καὶ τὸν ἀντίπολο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παρα- γωγῆς¹⁸⁰.

¹⁷⁹ «Δέ χωράει ἀμφιβολία πὺς πολλές ἀπὸ τίς δουλιές πού κάνουν τώρα τὰ παιδιά τίς κάνουν προηγούμενα ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Ἐκεῖ πού χρησιμο- ποιῶνται γυναῖκες καὶ παιδιά εἶναι τώρα ἀνεργοὶ περισσότεροὶ ἄνδρες ἀπ' ὅ,τι προηγούμενα (more men are out of work)» (στό ἴδιο, σελ. 43, ἀριθ. 202). Ἀν- τίθετα, διαβάζουμε ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Τὸ ζήτημα τῆς ἐργασίας (labour question) σέ πολλές γεωργικές περιφέρειες, ἰδίως στίς αὐτοπαραγωγικές, γίνεται τόσο σοβαρὸ λόγω τῆς μετανάστευσης καὶ τῆς εὐκολίας πού προσφέρουν οἱ αὐθιγὲς ἄνθρωποι γιὰ τὴ μετακίνηση στίς μεγάλες πόλεις, πού ἐγὼ (τό «ἐγώ» αὐτὸ εἶναι κάποιου πράκτορα ἐνὸς μεγάλου γαιοκτημόνα) θεωρῶ ἀπόλυτος ἀναγκαῖες τίς ὑπηρεσίες τῶν παιδιῶν» (στό ἴδιο, σελ. 80, ἀριθ. 180). Μ' ἄλλα λόγια the labour question (τὸ ζήτημα τῆς ἐργασίας) στίς ἀγγλικές γεωργικές περιφέρειες, σέ διάκριση ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο πολιτισμένο κόσμο, δέν εἶναι παρὰ the landlords' and farmers' question (τὸ ζήτημα τῶν γαιοκτημόνων καὶ τῶν παχτωτῶν): τὸ ζή- τημα πὺς, παρὰ τὸ αὐξανόμενο φευγιὸ τῶν ἀγροτῶν, μπορεῖ νά διασυντελεσθεῖ ἕως ἐπαρκῆς «σχετικὸς ὑπερπληθυσμὸς» στήν ὑπαίθρο, ἐπομένως καὶ τὸ «κατώτατο ὄριο μεροκάματου» γιὰ τὸν ἐργάτη γῆς;

¹⁸⁰ Ἡ «Public Health Report», πού ἀνάφερα προηγούμενα καὶ ὅπου ἀπ' ἀφορμὴ τῆ θνησιμότητος τῶν παιδιῶν πραγματεῖται ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ τὸ σύστημα τῶν συνεργείων, ἔμεινε ἀγνωστὴ στὸν τύπο, ἐπομένως καὶ στὸ ἀγγλικὸ κοινό. Ἀντίθετα, ἡ τελευταία ἐκθεσὶς τῆς «Children's Employment Commis- sion» πρόσφερε εὐπρόσδεκτη «ἐντυπωσιακὴ» τροφή γιὰ τὸν τύπο. Ἐνῶ ὁ φιλε- λεύθερος τύπος ρωτοῦσε πὺς οἱ λεπτοὶ τζέντλεμαν καὶ λαῖντι καὶ οἱ καρπωτές εἰσοδημάτων τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρῖθαι τὸ Λίνκολνσρη, δηλ. οἱ ἄνθρωποι πού στέλνουν στοὺς ἀντίποδες τοὺς δικές τοὺς «ἀποστολές» γιὰ τὴν ἡθικὴ καλυτέρευση τῶν ἀγρίων τῆς Ὠκεανίας, μπόρεσαν κι ἐπέτρεψαν ν' ἀναπτυχθεῖ ἕνα τέτιο σύστημα στὰ χτήματά τοὺς καὶ μικρὸς στὰ μάτια τοὺς, ὁ πῖο καθὼς πρέπει τύπος διατύπωνε ἀποκλειστικὰ σκέψεις σχετικὰ μὲ τὴ βράναση διαφορὰ τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ, πού εἶναι ἱκανοὶ νά πουλᾶνε τὰ παιδιά τοὺς σέ μιὰ τέτια σκαλαβιά! Μὲ τὴν ἀναθεματισμένη κατάσταση, στήν ὁποία οἱ «πῖο ντελικάτοι» καταδίκασαν τὸν κάτοικο τοῦ χωριοῦ, θά ἐξηγοῦνταν ἀκόμα κι ἂν ἔτρωγε τὰ ἴδια τοὺς τὰ παιδιά. Αὐτὸ πού πρέπει πραγματικὰ νά θανατᾷζει κανεῖς εἶναι ἡ ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ πού διατήρησε κατὰ τὸ μεγα- λύτερο μέρος ὁ κάτοικος τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἐπίσημες ἐκθέσεις ἀποδείχνουν πὺς οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς στίς περιοχές πού ὑπάρχει τὸ σύστημα τῶν συνεργείων ἀπε- χθάνονται τὸ σύστημα αὐτὸ «Στίς μαρτυρικές καταθέσεις πού μαζέψαμε ὑπάρ- χουν πολυάριθμες ἀποδείξεις πού δείχνουν πὺς οἱ γονεῖς σέ πολλές περιπτώσεις θάταν εὐγνώμονες ἂν ἐκδίδονταν ἕνας ἀναγκαστικὸς νόμος, πού νά τοὺς ἐπέτρε- πε ν' ἀντισταθῶν στοὺς πειρασμούς καὶ στήν πίεση, στοὺς ὁποίους ὑποβάλλον- ται συχνά. Πότε τοὺς πιέζει ὁ ὑπάλληλος τῆς ἐνορίας, πότε ὁ παχτωτῆς πού τοὺς ἀπασχολεῖ μὲ τὴν ἀπειλὴ πὺς θ' ἀπολυθῶν οἱ ἴδιοι ἂν δέν στείλουν τὰ παιδιά τοὺς στὴ δουλιὰ ἀντὶ στὸ σχολεῖο... Κάθε σπατάλη χρόνου καὶ δύνα- μης, κάθε πόνος πού προκαλεῖται στὸν κάτοικο τοῦ χωριοῦ καὶ στήν οἰκογέ- νεια τοῦ ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὴ καὶ ἀνώφελη κούραση, κάθε περίπτωση πού οἱ γονεῖς ἀνάγκουν τὴν ἡθικὴ καταστροφὴ τοῦ παιδιοῦ τοὺς στὸν ὑπερσυνωστισμὸ στίς κατοικίες ἢ στίς βέβηλες ἐπιδράσεις τοῦ συστήματος τῶν συνεργείων, γεν- νοῦν σὰ στήθια τὸν ἐργαζόμενον φτωχὸν εὐλογα αἰσθήματα πού δέ χρειά- ζεται νὰ τ' ἀναλύσουμε. Ἐχουν τὴ συναισθησὴ πὺς τοὺς προκαλοῦν μεγάλου σο-

στ) Ἰρλανδία.

Κλείνοντας τὸ μέρος αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νά μεταφερθοῦμε γιὰ μιὰ στιγμὴ στήν Ἰρλανδία. Καὶ πρῶτα-πρῶτα τὰ γεγονότα, γιὰ τὰ ὁποῖα πρόκειται ἐδῶ.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰρλανδίας εἶχε αὐξηθεῖ τὸ 1841 σέ 8 222 664 κατοίκους, τὸ 1851 εἶχε περιοριστεῖ σέ 6 623 985, τὸ 1861 σέ 5 850 309 καὶ τὸ 1866 σέ 5 1/2 ἑκατομμύρια, δηλ. περίπου στὸ ἐπίπεδό του τοῦ 1801. Ἡ ἐλάττωσις τοῦ πληθυσμοῦ ἄρχισε τὸ 1846, πού ἦταν χρό- νος πείνας, ἔτσι πού μέσα σέ 20 χρόνια ἡ Ἰρλανδία ἔχασε πάνω ἀπὸ τὰ 5/16 τοῦ πληθυσμοῦ της¹⁸¹. Ἡ συνολικὴ μετανάστευση ἀπὸ τὴν Ἰρλανδία ἀπὸ τὸ Μᾶη τοῦ 1851 ὡς τὸν Ἰούνη τοῦ 1865 ἔφτασε τὰ 1 591 487 ἄτομα, ἐνῶ στήν τελευταία πενταετία 1861—1865 ξε- πέρασε τὸ μισὸ ἑκατομμύριο. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοικημένων σπιτιῶν μειώθηκε ἀπὸ τὸ 1851 ὡς τὸ 1861 κατὰ 52 990. Ἀπὸ τὸ 1851 ὡς τὸ 1861 ὁ ἀριθμὸς τῶν παχτωμένων ἀγροκτημάτων μὲ 15—30 ἄκρ αὐξήθηκε κατὰ 61 000, ὁ ἀριθμὸς τῶν παχτωμένων ἀγροκτημάτων μὲ πάνω ἀπὸ 30 ἄκρ αὐξήθηκε κατὰ 109 000, ἐνῶ ὁ συνολικὸς ἀριθ- μὸς ὄλων τῶν παχτώσεων ἐλαττώθηκε κατὰ 120 000, ἄρα ἔχουμε μιὰ ἐλάττωσις πού ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στήν καταστροφὴ τῶν παχτώ- σεων μὲ κάτω ἀπὸ 15 ἄκρ, μ' ἄλλα λόγια στὴ συγκεντροποίησίν τοὺς.

Φυσικὰ, ἡ μείωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων συνοδεύονταν γε- νικὰ ἀπὸ μιὰ μείωσις τῆς μάζας τῶν προϊόντων. Γιὰ τὸ σκοπὸ μας εἶναι ἀρκετὸ νά δοῦμε τὴν πενταετία 1861—1865, πού στὴ διάρκειά της μετανάστευσαν πάνω ἀπὸ 1/2 ἑκατομμύριο καὶ ὁ ἀπόλυτος ἀριθμὸς τῶν κατοίκων ἔπεσε περισσότερον ἀπὸ 1/3 τοῦ ἑκατομμυρίου (βλ. τὸν πίνακα Α).

Πίνακας Α

Ἀριθμὸς ζώων

Χρόνος	Ἀλογα		Μεγάλα κεραισφόρα ζῶα		
	Συνολικὸς ἀριθμὸς	Ἐλάττωσις	Συνολικὸς ἀριθμὸς	Ἐλάττωσις	Αὐξησις
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

ματικὸ καὶ πνευματικὸ βάσανο οἱ συνθήκες ἐκεῖνες, γιὰ τίς ὁποῖες σέ καμιά πε- ρίπτωση δέ φέρνουν οἱ ἴδιοι τὴν εὐθύνη, γιὰ τίς ὁποῖες, ἂν ἦταν στὸ χέρι τοὺς, δέ θάδιναν ποτὲ τὴ συγκρατῆσίν τοὺς καὶ πού ἐναντίά τοὺς εἶναι ἀνί- σχυροὶ νά παλαίψουν» (στό ἴδιο, σελ. XX, ἀριθ. 82 καὶ σελ. XXIII, ἀριθ. 96).

¹⁸¹ Πληθυσμὸς τῆς Ἰρλανδίας: τὸ 1801: 5 319 867 κάτοικοι· τὸ 1811: 6 084 996· τὸ 1821: 6 869 544· τὸ 1831: 7 828 347 καὶ τὸ 1841: 8 222 664.

Χρόνος	Πρόβατα			Γουρουνία		
	Συνολικός ἀριθμός	Ἐλάττωση	Αἰξηση	Συνολικός ἀριθμός	Ἐλάττωση	Αἰξηση
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 802	1 299 893	—	241 413

Ἀπό τόν πῶ πάνω πίνακα βγαίνει:

Ἄλογα	Μεγάλα κερασφόρα ζῶα	Πρόβατα	Γουρουνία
Ἀπόλυτη ἐλάττωση	Ἀπόλυτη ἐλάττωση	Ἀπόλυτη αἰξηση	Ἀπόλυτη αἰξηση
71 944	112 960	146 662	28 821 ¹⁸²

Ἐς δοῦμε τώρα τή γεωργία πού παράγει τὰ μέσα διατροφῆς γιά τὰ ζῶα καί τοὺς ἀνθρώπους. Στόν παρακάτω πίνακα ἔχει ὑπολογιστεῖ ἡ αὐξομείωση γιά κάθε χρόνο ξεχωριστά σέ σχέση μέ τόν ἀμέσως προηγούμενο χρόνο. Στά γεννήματα περιλαμβάνονται τό στάρι, ἡ βρώμη, τό κριθάρι, ἡ σίκαλη, τὰ φασόλια καί τὰ μπιζέλια, στά χλωρά προϊόντα ἡ πατάτα, τὰ γογγύλια, τὰ λευκά τεύτλα, τὰ κοκκινογούλια, τὰ λάχανα, τὰ κίτρινα τεύτλα, τὰ καρότα, ὁ βίκος κλπ.

Πίνακας Β

Αὐξομείωση τῆς ἐπιφάνειας πού καλλιεργεῖται καί πού χρησιμοποιεῖται σάν λειβάδι (ἢ σάν βοσκή) σέ ἄκρ

Χρόνος	Γεννήματα		Χλωρά προϊόντα		Γρασίδια καί τριφύλλια		Λινάρι		Ὅλη ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖται γιά τή γεωργία καί χηνοτροφία	
	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 873	—	—
1862	72 734	74 785	—	6 623	—	—	2 055	138 841	—	—
1863	144 719	19 358	—	7 724	—	—	63 922	92 431	—	—
1864	122 437	2 317	—	47 486	—	—	87 761	—	10 493	—
1865	72 450	—	25 241	68 970	50 159	—	28 218	—	—	—
1861/5	428 041	108 193	—	82 834	—	—	122 850	330 870	—	—

Τό 1865 στή στήλη «γρασίδια» προστέθηκαν ἄλλα 127 470 ἄκρ, κυρίως ἐπειδή περιορίστηκε ἡ στήλη: «ἐκρησιμοποιήθη χέρσα γῆ καί

¹⁸² Τό ἀποτέλεσμα θά παρουσιαζόταν ἀκόμα πῶ δυσμενές ἂν ἀνατρέχαμε ἀκόμα πῶ πίσω. Ἔτσι τό 1865 ὑπῆρχαν 3 688 742 πρόβατα ἐνῶ τό 1856 ὑπῆρχαν 3 694 294. Γουρουνία ὑπῆρχαν τό 1865: 1 299 893 ἐνῶ τό 1856: 1 409 883.

Πίνακας Γ

Αὐξομειώσεις τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας, ποσότητα προϊόντος κατά ἄκρ καί συνολικά προϊόν τό 1865 σέ σύγκριση μέ τό 1864¹⁸³

Προϊόν	Καλλιεργημένη ἔκταση σέ ἄκρ		Αὐξομειώσεις τό 1865		Προϊόν κατά ἄκρ		Αὐξομειώσεις τό 1865		Συνολικά προϊόν	
	1864	1865	+	—	1864	1865	+	—	1864	1865
	σταθμ.	τόνοι	σταθμ.	τόνοι	σταθμ.	τόνοι	σταθμ.	τόνοι	σταθμ.	τόνοι
Στάρι	276 483	1 039 724	—	—	13,3	4,1	0,3	0,5	875 782	3 865 990
Βρώμη	1 814 886	337 355	—	—	12,1	10,3	—	—	7 826 332	3 301 683
Κριθάρι	172 700	14 073	4 402	316	15,9	10,5	0,2	0,4	761 909	191 937
Bere (είδος κριθ.)	8 894	31 821	1 197	—	16,4	9,3	—	—	13 989	350 252
Σίκαλη	—	301 693	—	50 260	8,5	34,2*	—	9,0*	13 680	64 506
Φασόλια	—	1 600 569	—	—	—	—	—	—	—	2607 153
Χάρο	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σύνολο	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

* Στόν τόν 14 λιβρών.

¹⁸³ Τά στοιχεία τοῦ πίνακα εἶναι παρμένα ἀπό τίς παρακάτω ἐκδόσεις: «Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts, Dublin, γιά τὰ χρόνια 1860 κ. ἑ., καί «Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc. Dublin 1866». Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ στατιστική αὐτή εἶναι ἐπίσημη καί ἀποβλέπει καθε χρόνο στή βουλή.

Προσθήκη στή 2η ἐκδόση.—Σέ σύγκριση μέ τό 1871 ἡ ἐπίσημη στατιστική παρουσιάζει γιά τό 1872 πιά μείωση τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας κατά 16 000 ἄκρ γιά τή βρώμη, κατά 4 000 ἄκρ γιά τό κριθάρι καί τή σίκαλη, κατά 66 632 ἄκρ γιά τήν πατάτα, κατά 34 667 ἄκρ γιά τόν λινάρι καί κατά 30 000 ἄκρ μειώθηκαν οἱ ἐκτάσεις τῶν λειβαδιῶν, τοῦ τριφυλλιοῦ, τοῦ βίκου καί τῆς ἐλαφοκόμης. Ἡ καλλιεργημένη μέ στάρι ἔκταση παρουσιάζει τήν παρακάτω ἀφθούσια ἐξέλιξη τὰ τελευταῖα 5 χρόνια: 1868—285 000 ἄκρ, 1869—280 000 ἄκρ, 1870—259 000 ἄκρ, 1871—244 000 ἄκρ, 1872—228 000 ἄκρ. Γιά τό 1872 ἔχουμε σέ στρεγγίλους ἀριθμούς ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἄλογων κατά 2 600, τῶν μεγάλων κερασφόρων ζῶων κατά 80 000, τῶν προβάτων κατά 68 600 καί τῶν γουρουνῶν κατά 236 000.

έλη τύρφης» κατά 101 543 ἄκρ. Ἄν συγκρίνουμε τό 1865 μέ τό 1864, ἔχουμε μείωση στήν παραγωγή γεννημάτων κατά 246 667 κουάρτερ, ἀπ' τὰ ὅποια τὰ 48 999 κ. εἶναι σάρι, τὰ 166 605 κ. βρώμη, τὰ 29 892 κ. κριθάρι κλπ. στήν παραγωγή πατάτας ἔχουμε μείωση κατά 446 398 τόννους, μόλο πού ἡ καλλιέργημένη μέ πατάτα ἐπιφάνεια αὐξήθηκε τό 1865 κλπ. (βλ. πίνακα Γ στή σελ. 725).

Ἀπό τήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς τῆς Ἰρλανδίας ἄς περάσουμε στήν κίνηση πού γίνεται μέσα στό βαλάντιο τῶν λόρδων γαιοχτημόνων τῆς, τῶν μεγαλοπαχτωτῶν καί τῶν βιομηχανῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς. Ἡ κίνηση αὕτη καθρεφτίζεται στίς αὐξομειώσεις τοῦ φόρου εισοδήματος. Γιά νά κατανοηθεῖ ὁ πίνακας Δ πού ἀκολουθεῖ, ἄς σημειωθεῖ πώς ἡ στήλη Δ (κέρδη ἐκτός ἀπό τὰ κέρδη τῶν παχτωτῶν) περιλαμβάνει καί τὰ λεγόμενα «ἐπαγγελματικά» κέρδη, δηλ. τὰ εισοδήματα τῶν δικηγόρων, τῶν γιατρῶν κλπ., ἐνῶ οἱ στήλες Γ καί Ε, πού δέν ἀναλύονται χωριστά, περιλαμβάνουν τίς ἀπολαβές τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων, τῶν ἀξιωματικῶν, τῶν ἀργόμισθων τοῦ δημοσίου, τῶν πιστωτῶν τοῦ δημοσίου κλπ.

Πίνακας Δ

Τά εισοδήματα πού στήν Ἰρλανδία πληρώνουν φόρο εισοδήματος
σέ λίρες στερλίνες¹⁸⁴

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Στήλη Α. Γαιο- πρόσοδος	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Στήλη Β. Κέρ- δη παχτω- τῶν	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 916 072
Στήλη Δ. Βιο- μηχανικά κλπ. κέρδη	4 891 652	4 335 203	4 858 800	4 846 497	4 545 147	4 850 199
Σύνολο ὅλων τῶν στήλων Α—Ε	22 962 885	22 998 394	23 597 571	23 658 631	23 236 298	23 930 340

Στή στήλη Δ ἡ μέση χρονιάτικη αὐξηση τοῦ εισοδήματος ἦταν στήν περίοδο 1853—1864 μόνο 0,93%, ἐνῶ τήν ἴδια περίοδο στή Μεγάλη Βρετανία ἦταν 4,58%. Ὁ πίνακας πού ἀκολουθεῖ δείχνει τήν κατανομή τῶν κερδῶν (ἐκτός ἀπό τὰ κέρδη τῶν παχτωτῶν) γιά τὰ χρόνια 1864 καί 1865:

Πίνακας Ε

Στήλη Δ. Εισοδήματα ἀπό κέρδη (πάνω ἀπό 60 λίρ. στ.) στήν Ἰρλανδία¹⁸⁵

	1864		1865		
	Λίρ. στ.	κατανέ- μονται σέ ἄτομα	Λίρ. στ.	κατανέ- μονται σέ ἄτομα	
Συνολικό χρονιάτικο εισόδημα . . .	4 368 610	17 467	4 669 979	18 081	
Χρονιάτικο εισόδημα ἀπό 60 ὡς 100 λίρ. στ.	238 726	5 015	222 575	4 703	
Ἀπὸ τὸ συνολικὸ χρονιάτικον εισόδημα	1 974 066	11 321	2 038 471	12 134	
Ὑπόλοιπον τοῦ συνολικοῦ χρονιάτικου εισοδήματος	2 150 818	1 131	2 418 933	1 194	
	1 073 906	1 010	1 098 027	1 014	
	1 076 912	121	1 320 906	150	
Πιο ἀναλυτικὰ	{	923 397	75	1 034 881	72
		646 377	26	736 448	28
		262 819	3	274 528	3

Ἡ Ἀγγλία, χώρα ἀναπτυγμένης κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί κατ' ἐξοχήν βιομηχανική, θά πέθαινε ἀπό αἱμοραγία, ἂν τῆς γινόταν μιὰ ἀφαίμαξη τοῦ λαοῦ τῆς σάν τήν ἀφαίμαξη πού ἔγινε στήν Ἰρλανδία. Ἡ Ἰρλανδία ὅμως εἶναι σήμερα μόνο μιὰ γεωργική περιοχή τῆς Ἀγγλίας, χωρισμένη ἀπ' αὐτήν ἀπό ἕναν πλατύ νεροβραχίονα, περιοχῇ πού τῆς προμηθεύει σιτηρά, μαλλί, ζῶα καί ξυμνηχο ὕλικό γιά τή βιομηχανία καί τό σιγατό.

Ἡ ἀπογύμνωση ἀπό τόν πληθυσμό ἔγινε αἰτία νά μείνει ἀκαλ-
λιέργητη πολλή γῆ, νά ἐλαττωθεῖ κατά πολύ τό προϊόν τῆς γῆς¹⁸⁶ καί, παρά τήν αὐξηση τῆς ἐπιφάνειας πού χρησιμοποιεῖται γιά τή χτηνο-
τροφία, προκάλεσε σέ μερικούς κλάδους τῆς ἀπόλυτη μείωση καί σέ
ἄλλους πρόοδο, πού ζήτημα εἶναι ἂν ἀξίζει τόν κόπο νά σημειωθεῖ
καί πού διακόπτεται ἀπό διαρκεῖς ὑποχωρήσεις. Ὡστόσο, παράλληλα
μέ τήν ἀριθμητική ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ, μεγαλώνουν διαρκῶς οἱ
γαιοπρόσοδες καί τὰ κέρδη τῶν παχτωτῶν, ἂν καί τὰ δεύτερα ὄχι τό-
σο σταθερά ὥσο οἱ πρῶτες. Ὁ λόγος εἶναι εὐκολονόητος. Ἀπό τή
μιὰ μεριά μέ τή συγχώνευση τῶν παχτώσεων καί τή μετατροπῇ καλ-
λιεργημένων ἔκτασης σέ βοσκές μετατρέπονταν σέ ὑπερπροϊόν ἕνα με-
γαλύτερο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος. Τό ὑπερπροϊόν αὐξανε, ἂν
καί λιγότερε τό συνολικό προϊόν πού τό ὑπερπροϊόν ἀποτελεῖ ἕνα
μέρος του. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ χρηματική ἀξία αὐτοῦ τοῦ ὑπερπροϊόν-
τος αὐξανε ἀκόμα πιά γρήγορα ἀπό τή μάζα του, ἐπειδή ὑψώνον-

¹⁸⁵ Τό συνολικό χρονιάτικο εισόδημα τῆς στήλης Δ ἀποκλίνει ἐδῶ ἀπό
τόν προηγούμενο πίνακα ἐξαιτίας ὁρισμένων κρατήσεων πού ἐπιτρέπονται ἀπό
τό νόμο.

¹⁸⁶ Ἄν μειώνεται καί σχετικά τό προϊόν κατά ἄκρ, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε
πώς ἐδῶ καί 1½ αἰῶνα ἡ Ἀγγλία ἐξήγαγε ἕμμεσα τή γῆ τῆς Ἰρλανδίας χω-
ρίς νά δίνει, στούς καλλιέργητές, τῆς ἔστω καί μόνο τὰ μέσα γιά τήν ἀνα-
πλήρωση τῶν συστατικῶν τοῦ ἐδάφους.

¹⁸⁴ «Tenth Report of the Commissioners of Ireland Revenue», London 1866.

ταν ἐδῶ καὶ 20 χρόνια, ἰδιαίτερα στὰ τελευταῖα 10 χρόνια, στήν ἀγ-
γλική ἀγορά οἱ τιμές τοῦ κρέατος, τοῦ μαλλιῦ κλπ.

Τὰ κομματιασμένα μέσα παραγωγῆς, πού χρησιμοποιοῦν στόν ἴδιο
τόν παραγωγό σάν μέσα ἀπασχόλησης καί ὑπαρξῆς καί δέν ἀξιοποιοῦν-
ται μέ τή συνένωσή τους μέ ξένη ἐργασία, εἶναι τόσο λίγο κεφάλαιο, ὅσο
εἶναι ἐμπόρευμα τό προϊόν πού τό καταναλώνει ὁ ἴδιος ὁ παραγωγός
του. Ἄν καί μαζί μέ τήν ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ μειώθηκε καί ἡ
μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦνται στή γεωργία,
αὐξήθηκε ὡστόσο ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται σ' αὐτήν,
ἐπειδή μετατράπηκε σέ κεφάλαιο ἕνα μέρος τῶν μέσων παραγωγῆς
πού πρωτίτερα ἦταν κομματιασμένα.

Τό συνολικό κεφάλαιο τῆς Ἰρλανδίας, πού ἦταν τοποθετημένο
ἐξω ἀπό τή γεωργία, στή βιομηχανία καί στό ἐμπόριο, τίς τελευταῖες
δύο δεκαετίες συσσωρευόταν ἀργά καί μέ διαρκεῖς μεγάλες διακυμάν-
σεις. Ἀντίθετα, τόσο πῶς γρήγορα ἀναπτυσσόταν ἡ συγκέντρωση τῶν
ἀτομικῶν του συστατικῶν. Τέλος, ὅσο μικρή καί ἂν ἦταν πάντως ἡ
ἀπόλυτη αὐξήσή του, εἶχε αὐξηθεῖ σχετικά, δηλ. σέ σχέση μέ τήν ἀριθ-
μητική μείωση τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἐδῶ λοιπόν ξετυλίγεται μπροστά στά μάτια μας καί σέ μεγάλη
κλίμακα ἕνα τέτιο πρῶτος, πού ἡ ὀρθόδοξη πολιτική οἰκονομία δέν
μποροῦσε νά εὐχηθεῖ καλύτερο γιά νά ἐπαληθεύσει τό δόγμα της,
σύμφωνα μέ τό ὅποιο ἡ ἀθλιότητα πηγάζει ἀπό τόν ἀπόλυτο ὑπερ-
πληθυσμό καί ἡ ἰσοροπία ξαναποκαταστάνεται μέ τήν ἐλάττωση τοῦ
πληθυσμοῦ. Πρόκειται γιά ἕνα πείραμα πολύ πῶς σημαντικό ἀπό τήν
πανούκλα τῶν μέσων τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα, πού τήν ἔχουν ἐκ-
θειάσει τόσο πολύ οἱ μαλθουσιανοί. Ἄς σημειωθεῖ ἐν παρῶδῃ: ἂν
ἦταν μαθητική ἀφέλεια ἡ χρησιμοποίηση μέτρων τοῦ 14ου αἰῶνα στίς
σχέσεις παραγωγῆς, ἐπομένως καί στίς ἀντίστοιχες πληθυσμιακές σχέ-
σεις τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ ἀφέλεια αὐτή παράβλεψε ἐπιπλέον πῶς ἂν
δῶθε ἀπό τή Μάγχη, στήν Ἀγγλία, τήν πανούκλα ἐκεῖνη καί τήν ἀπο-
δεκάτιση τοῦ πληθυσμοῦ πού ἐπέφερε τήν ἀκολούθησε ἡ ἀπελευθε-
ρωση καί ὁ πλουτισμός τῶν ἀγροτῶν, πέρα ἀπ' τή Μάγχη, στή
Γαλλία, τήν ἀκολούθησε κατὰ πόδας μεγαλύτερη ὑποδούλωση καί
αὐξημένη ἀθλιότητα^{186α}.

Ἡ πείνα τοῦ 1846 στήν Ἰρλανδία στοίχισε τή ζωή σέ πάνω
ἀπό ἕνα ἑκατομμύριο ἀνθρώπους, ἐπρόκειτο ὅμως μόνο γιά φουκαρά-
δες. Δέν προκάλεσε οὔτε καί τήν παραμικρότερη ζημιά στόν πλοῦτο
τῆς χώρας. Ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη ἐξοδος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τήν Ἰρ-

λανδία, πού ἀκολούθησε καί συνεχίζεται ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια, δέν
ἀποδεκάτισε μαζί μέ τούς ἀνθρώπους καί τὰ μέσα παραγωγῆς τους,
ὅπως ἔκαμε λχ. ὁ Τριακονταετής πόλεμος. Ἡ ἰρλανδική ἰδιοφυΐα ἐφεύ-
ρε μιά τελείως καινούργια μέθοδο γιά νά ξαποστείλει ἕνα φτωχό λαό
χιλιάδες μίλια μακριά ἀπό τό θέατρο τῆς δυστυχίας του. Οἱ μετανάστες
πού ἐγκαταστάθηκαν στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες στέλνουν κάθε χρόνο
χρήματα στά σπίτια τους, τὰ ναῦλα γιά ὅσους ἀτόμειναν στήν Ἰρλαν-
δία. Κάθε φουρνιά πού μεταναστεύει τόν ἕνα χρόνο τραβάει μιά δεύ-
τερη φουρνιά τόν ἐπόμενο. Ἔτσι ἡ μετανάστευση, ἀντί νά στοιχίζει
κάτι τῆς Ἰρλανδίας, ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς πῶς προσοδοφόρους κλάδους
τοῦ ἐξαγωγικοῦ της ἐμπορίου. Τέλος ἀποτελεῖ ἕνα συστηματικό προ-
τσές πού δέν ἀνοίγει ἀπλῶς ἕνα προσωρινό κενό στή μάζα τοῦ λαοῦ,
ἀλλά ἀντλεῖ ἀπ' αὐτόν κάθε χρόνο περισσότερους ἀνθρώπους ἀπ'
ὅσους μπορεῖ ν' ἀναπληρώσει ἡ αὐξήσή του, ἔτσι πού χρόνο μέ τό
χρόνο πέφτει ὁ ἀπόλυτος ἀριθμός τοῦ πληθυσμοῦ^{186β}.

Ποιές ἦταν οἱ συνέπειες γιά τούς ἐργάτες τῆς Ἰρλανδίας πού
ἔμειναν στόν τόπο τους ἀπαλλαγμένοι ἀπό τόν ὑπερπληθυσμό; Οἱ συνέ-
πειες ἦταν πῶς ὁ σχετικός ὑπερπληθυσμός εἶναι σήμερα τόσο μεγί-
λος, ὅσος ἦταν καί πρίν ἀπό τό 1846, πῶς ὁ μισθός τῆς ἐργασίας
βρίσκεται τόσο χαμηλά, ὅσο καί τότε, ἐνῶ ἔχει αὐξηθεῖ ὁ μόχθος τῆς δου-
λιάς, καί πῶς ἡ ἀθλιότητα στήν ὑπαιθρο σπρῶχει τὰ πράγματα πάλι
πρὸς μιά καινούργια κρίση. Τά αἶτια εἶναι ἀπλά. Ἡ ἐπανάσταση στή
γεωργία συμβάδισε μέ τή μετανάστευση. Ἡ παραγωγή τοῦ σχετικοῦ
ὑπερπληθυσμοῦ ὄχι μόνο συμβάδισε, ἀλλά καί ξεπέρασε τήν ἀπόλυτη
μείωση τοῦ πληθυσμοῦ. Μιά ματιά στόν πίνακα Γ δείχνει πῶς ἡ
μετατροπή τῶν καλλιεργούμενων ἐκτάσεων σέ βοσχές θάχει κατ' ἀνάγ-
κην στήν Ἰρλανδία ἀκόμα ὀξύτερες συνέπειες ἀπ' ὅτι στήν Ἀγγλία.
Ἐδῶ, στήν Ἀγγλία, μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς χηνοτροφίας αὐξάνει
καί ἡ καλλιέργεια χλωρῶν προϊόντων, ἐνῶ ἐκεῖ, στήν Ἰρλανδία, ἐλατ-
τώνεται. Τή στιγμή πού μεγάλες ἐκτάσεις πού καλλιεργοῦνταν παλαιώ-
τερα ἀφήνονται χέρσες ἢ μετατρέπονται σέ μόνιμα λειβάδια, ἕνα με-
γάλο μέρος πρῶν ἀχρησιμοποίητης χέρσας γῆς καί τυρφοελῶν χρη-
σιμοποιεῖται γιά τήν ἐπέκταση τῆς χηνοτροφίας. Οἱ μικρότεροι καί
μεσαῖοι παχτωτές—οἱ αὐτοῦς συμπεριλαμβανόμενοι—ὅσους δέν καλλιεργοῦν
πάνω ἀπό 100 ἄκρ—ἐξακολουθοῦν ν' ἀποτελοῦν κάπου τά $\frac{8}{10}$ τοῦ
συνολικοῦ ἀριθμοῦ^{186γ}. Ὁ συναγωνισμός τῆς γεωργίας πού διεξάγεται
μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο συνθλίβει αὐτούς τούς παχτωτές προοδευ-
τικά πολύ περισσότερο ἀπ' ὅτι γινόταν προηγουμένα, καί ἔτσι προ-
ιηθεύουν διαρκῶς καινούργιους ἀνθρώπους στήν τάξη τῶν μισθω-
τῶν ἐργαζομένων. Ἡ μοναδική μεγάλη βιομηχανία τῆς Ἰρλανδίας, ἡ
λινουργία, χρειάζεται σχετικά λίγους ἐνήλικους ἀνδρες καί γενικά, παρὰ

^{186α} Ἐπειδή ἡ Ἰρλανδία θεωρεῖται ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας τῆς «πληθυσμια-
κῆς ἀρχῆς», ὁ Θ. Σάντλερ, προτοῦ δημοσιεύσει τό ἔργο του γιά τόν πληθυσμό,
τύπωσε τό περίφημο βιβλίο του: «Ireland, its Evils and their remedies», 2η
ἐκδ., London 1829, ὅπου συγκρίνοντας τή στατιστική τῶν διάφορων ἐπαρχιῶν,
καί σέ κάθε ἐπαρχία τή στατιστική τῶν διάφορων κομητειῶν, ἀποδείχνει πῶς
ἡ ἀθλιότητα πού επικρατεῖ ἐκεῖ δέν εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογη πρὸς τόν ἀριθμό
τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως τό θέλει ὁ Μάλθους, ἀλλά ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς
αὐτόν.

^{186β} Ἀπό τό 1851 ὡς τό 1874 μετανάστευσαν συνολικά 2325 922 ἄτομα.
^{186γ} Ὑποσημείωση στή 2η ἐκδοση.—Σύμφωνα μέ ἕνα πίνακα τοῦ Μόρφυ σέ
βιβλίο του «Ireland, Industrial, Political and Social», 1870 (σελ. 103), τὰ $\frac{94,6}{100}$
τῆς γῆς ἀποτελοῦνται ἀπό παχτώσεις ἴσαμε 100 ἄκρ καί τὰ $\frac{5,4}{100}$ ἀπό παχτώ-
σεις μέ πάνω ἀπό 100 ἄκρ.

τήν επέκτασή της ὕστερα ἀπὸ τὸ ἀκρίβαιμα τοῦ μπαμπανίου στὴν περίοδο 1861—1866, ἀπασχολεῖ μόνο ἓνα σχετικά ἀσήμαντο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Ὡς καὶ ἕκαστη ἄλλη βιομηχανία, παράγει καὶ αὐτὴ διαρκῶς καὶ μὲ συνεχεῖς διακυμάνσεις στὴ δική της σφαῖρα ἕναν σχετικὸ ὑπερπληθυσμό, ἀκόμα καὶ ὅταν αὐξάνει ἀπόλυτα ἡ ἀνθρώπινη μάζα πού ἀποροφᾶ. Ἡ ἀθλιότητα τῶν ἀγροτῶν ἀποτελεῖ τὸ βάθρο γιγάντιων ἐργοστασίων πουκάμισων κλπ., πού ὁ ἐργατικὸς στρατός τους στό μεγαλύτερο του μέρος εἶναι διασπαρμένος στὴν ὑπαιθρο χώρα. Ἐδῶ ξαναβρίσκουμε τὸ σύστημα τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, πού τὸ περιγράψαμε πρὶν, πού τὰ μεθοδολογικά του μέσα «ὑπεραριθμοποίησης» τῶν ἐργατῶν εἶναι ἡ ὑποπληρωμὴ καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ἐργασία. Τέλος, μόλο πού ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἔχει ἐδῶ τόσο καταστρεπτικὴ συνέπεια, ὅπως σὲ μιὰ χώρα μὲ ἀνάπτυγμένη κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή, ὥστόσο δὲν συντελεῖται χωρὶς διαρκῆ ἀντίκτυπο στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά. Τὸ κενό πού δημιουργεῖ ἐδῶ ἡ μετανάστευση λιγοστεύει ὄχι μόνο τὴν τοπικὴ ζήτηση ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ τίς εἰσπραξιὲς τῶν μικρομαγαζατορῶν, τῶν βιοτεχνῶν καὶ γενικὰ τῶν μικροεπαγγελματιῶν. Ἐστὶ ἐξηγιέται ἡ μείωση τῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ 60 ὡς 100 λίρ. στ. στὸν πίνακα Ε.

Στὶς ἐκθέσεις τῶν ἱρλανδῶν ἐπιθεωρητῶν γιὰ τὴν περίθαλψη τῶν φτωχῶν (1870) ὑπάρχει μιὰ γλαφυρὴ περιγραφὴ τῆς κατάστασης τῶν μεροκαματιάδων τῆς ὑπαιθρου στὴν Ἱρλανδίαν¹⁸⁶. Σὰν ὑπάλληλοι μιᾶς κυβέρνησης, πού κρατιέται μόνο μὲ τίς λόγχες καὶ μὲ τὴν πότῃ ἀνοιχτῇ, πότῃ συγκαλυμμένῃ κατάστασιν πολιορκίας, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ τηροῦν ὅλες τίς ἐπιφυλάξεις τῆς γλώσσας, πού τίς περιφρονοῦν οἱ συνάδελφοί τους στὴν Ἀγγλίαν. Κι ὥστόσο παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἐπιτρέπουν στὴν κυβέρνησή τους νὰ βαυκαλιζέται μὲ αὐταπάτες. Σύμφωνα μ' αὐτοὺς τὸ καὶ σήμερον ἀκόμα χαμηλὸ ἐπίπεδο τῶν μισθῶν στὴν ὑπαιθρο ἔχει ὥστόσο ἀνεβεῖ τὰ τελευταῖα 20 χρόνια κατὰ 50—60% καὶ σήμερον κατὰ μέσον ὄρο εἶναι 6—9 σελίνια τὴν ἑβδομάδα. Πίσω ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴ φαινομενικὴ αὔξηση κρύβεται μιὰ πραγματικὴ πτώση τῶν μισθῶν, γιατί ἡ αὔξηση αὐτὴ δὲν ἰσοφαρίζει οὔτε καν τὴν αὔξηση τῶν τιμῶν στὰ πρὶν ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης πού σημειώθηκαν στὸ μεταξύ. Σὰν ἀπόδειξη παραθέτουμε τὰ παρακάτω στοιχεῖα, παρμένα ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους ὑπολογισμούς ἐνὸς ἱρλανδικοῦ *workhouse* [σπιτιοῦ δουλιᾶς]:

Βδομαδιατικὸ μέσο κόστος συντήρησης κατὰ κεφαλὴ

Χρόνος	Τροφή	Ρουχισμός	Σύνολο
29/9/1848—29/9/1849	1 σελ. καὶ 3 ¹ / ₄ πέν.	0 σελ. καὶ 3 πέν.	1 σελ. καὶ 6 ¹ / ₄ πέν.
29/9/1868—29/9/1869	2 σελ. καὶ 7 ¹ / ₄ πέν.	0 σελ. καὶ 6 πέν.	3 σελ. καὶ 1 ¹ / ₄ πέν.

¹⁸⁶ «Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland», Dublin 1870.—Βλ. ἐπίσης «Agricultural Labourers (Ireland). Return etc.», 8th March 1861.

Ἐπομένως, ἡ τιμὴ τῶν ἀναγκαίων μέσων διατροφῆς ἔχει σχεδὸν διπλασιαστεῖ, ἐνῶ τοῦ ρουχισμοῦ εἶναι ἀκριβῶς διπλάσια ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρὶν εἴκοσι χρόνια.

Κι ἂν ἀκόμα παραβλέψουμε αὐτὴ τὴ δυσαναλογία, μιὰ ἀπλὴ σύγκριση τῶν ἐκφρασμένων σὲ χρῆμα μισθῶν καθόλου δὲ θὰ ὀδηγοῦσε σ' ἓνα σωστό συμπέρασμα. Πρὶν ἀπὸ τὴν πείνα τὰ μεροκάματα στὴν ὑπαιθρο πληρώνονταν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους *in natura* [σὲ εἶδος], ἐνῶ σὲ χρῆμα πληρώνονταν μονάχα ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τους. Σήμερον ἡ πληρωμὴ σὲ χρῆμα εἶναι κανόνας. Ἀπ' αὐτὸ καὶ μόνο βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πῶς ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ κίνησις τοῦ πραγματικοῦ μισθοῦ, ἡ ἐκφρασιὴ του σὲ χρῆμα ἔπρεπε ν' ἀνέβει. «Πρὶν ἀπὸ τὴν πείνα ὁ μεροκαματιάδης τῆς γεωργίας εἶχε ἓνα κομματάκι γῆ, ὅπου ἐσπερνε πατάτες καὶ συντηροῦσε γουρούνια καὶ πουλερικά. Σήμερον δὲν εἶναι μόνο ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράζει ὅλα τὰ τρώφίματά του, ἀλλὰ τοῦ λείπουν καὶ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν πούλησις γουρουνιῶν, πουλερικῶν καὶ αὐγῶν»¹⁸⁷. Πράγματι, παλιότερα οἱ ἐργάτες γῆς συγχωνεύονταν μὲ τοὺς μικροπαχτωτές καὶ ἀποτελοῦσαν συνήθως τὴν ἀκολουθία τῶν μεσαίων καὶ μεγάλων παχτώσεων, ὅπου ἔβρισκαν δουλιὰ. Μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1846 εἶχαν ἀρχίσει ν' ἀποτελοῦν κομμάτι τῆς τάξης τῶν καθαρὰ μισθωτῶν ἐργατῶν, μιᾶς ἰδιαίτερης τάξης πού μονάχα χρηματικὲς σχέσεις τὴ συνδέουν μὲ τ' ἀφεντικά της πού τὴ μισθώνουν.

Ξέρουμε κιόλας ποιὲς ἦταν οἱ συνθήκες κατοικίας τους τὸ 1846. Ἀπὸ τότε χειροτέρευσαν κι ἄλλο. Ἐνα μέρος τῶν μεροκαματιάδων στὰ χωριά, πού ὥστόσο ὁ ἀριθμὸς τους πέφτει ἀπὸ μέρα σὲ μέρα, κατοικοῦν ἀκόμα στὰ χτήματα τῶν παχτωτῶν σὲ παραγεμισμένες καλύβες, πού ἡ ἀνθρωπίνως καταστάσις ξεπερνάει ὅ,τι χειρότερο μᾶς παρουσίασαν στὸν τόμον αὐτὸ οἱ ἀγγλικὲς ἀγροτικὲς περιφῆρες. Κι ἀπὸ ἰσχύει παντοῦ ἐκτός ἀπὸ μερικὰ μέρη τοῦ Ὀλστερ· στὸ Νότο: στὶς κομητεῖες Κόρκ, Λίμερικ, Κίλκενυ κλπ., στὴν Ἀνατολή: στὸ Οὐόλκλου καὶ Οὐέξφορντ κλπ.· στὸ Κέντρο τῆς Ἱρλανδίας: στὸ Κίνγκς καὶ Κούνινς Κάουντι, στὸ Δουβλίνο κλπ.· στὸ Βορὰ: στὸ Ντόουν, Ἀντριμ, Τάιρον κλπ.· τέλος στὴ Δύση: στὸ Σλάιγκο, Ρόσκομον, Μέγιο, Γκαῖλ-γουαη κλπ. «Εἶναι—ἀναφωνεῖ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπιθεωρητές—εἶναι αἶσχος γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς χώρας μας». Γιὰ νὰ κάνουν στοὺς μεροκαματιάδων πρὶν ὑποφερτὴ τὴ στέγασιν στὶς τρώγλες τους, δημεύουν συστηματικὰ τὰ συνεχόμενα κομματάκια γῆς πού τοὺς ἀνήκουν ἀπὸ ἀμνημόνευτους χρόνους. «Ἡ συναισθησις αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς προγραφῆς, πού τοὺς καταδίκασαν οἱ γαιοχτήμονες καὶ οἱ ἐπιστάτες τους, γέννησε στοὺς μεροκαματιάδων τοῦ χωριοῦ ἀνάλογα αἰσθήματα ἀντίθεσης καὶ μίσους ἐνάντια σὲ κείνους πού τοὺς μεταχειρίζονται σὰν μιὰ φιλή γωρὶς δικαιώματα»^{187α}.

¹⁸⁷ Στὸ ἴδιο, σελ. 29, 1.

^{187α} Στὸ ἴδιο, σελ. 12.

Ἡ πρώτη πράξη τῆς ἐπανάστασης στή γεωργία ἦταν νά σαρώσει στήν πιό πλατιά κλίμακα καί σά νᾶξε δοθεῖ τό σύνθημα ἀπ' τά πάνω τίς καλύβες πού βρίσκονταν στόν τόπο τῆς δουλιᾶς. Πολλοί ἐργάτες ἀναγκάστηκαν ἔτσι νά καταφύγουν σέ χωριά καί σέ πολιτείες. Ἐκεῖ τούς πετάξανε σάν σκουπίδια σέ σοφίτες, τρύπες, ὑπόγεια καί στίς τρώγλες τῶν χειρότερων συνοικιῶν. Χιλιάδες ἰρλανδικές οἰκογένειες, πού, σύμφωνα ἀκόμα καί μέ μαρτυρίες ἐγγλέζων διαποτισμένων ἀπό ἐθνικές προκαταλήψεις, διακρίνονταν γιά τή σπάνια ἀφοσίωση στήν οἰκογενειακή τους ἐστία, γιά τήν ξέγνοιαστη εὐθυμία τους καί γιά τήν καθαρότητα τῶν οἰκογενειακῶν τους ἡθῶν, βρέθηκαν μέ μιᾶς μεταφυτευμένοι στά θερμοκήπια αὐτά τῆς διαφθορᾶς. Οἱ ἄνδρες εἶναι τώρα ὑποχρεωμένοι ν' ἀναζητοῦν ἐργασία σέ γειτονικούς παχτωτές πού τούς μισθοῦν μόνον μέ τήν ἡμέρα, δηλ. μέ τήν πιό ἐπισφαλή μορφή μισθοῦ· ἐπιπλέον «ἔχουν τώρα νά κάνουν μεγάλο δρόμο γιά νά πηγαίνουν στά χτήματα τῶν παχτωτῶν καί γιά νά ἐπιστρέφουν σπίτια τους συχνά βρεμένοι σάν ποντίκια καί ἐκτεθειμένοι καί σ' ἄλλες κακουχίες, πού πολλές φορές ἐπιφέρουν τήν ἐξασθένιση, τήν ἀρρώστια καί μαζί τους καί τίς στερήσεις»^{187β}.

«Οἱ πόλεις ἦταν ὑποχρεωμένες χρόνο μέ τό χρόνο νά δέχονται ὅσους ἐργάτες θεωροῦνταν περίσσιοι στίς γεωργικές περιφέρειες»^{187γ}, κι ἔπειτα ἀποροῦν ἀκόμα, γιατί «στίς πόλεις καί στά κεφαλοχώρια πλεονάζουν οἱ ἐργάτες, ἐνῶ στά χωριά ἐπικρατεῖ ἔλλειψη ἐργατῶν!»^{187δ}. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ἡ ἔλλειψη αὐτή γίνεται αἰσθητή μονάχα «τόν καιρό πού ἐπείγουν οἱ γεωργικές ἐργασίες, τήν ἀνοιξη καί τό φθινόπωρο, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο διάστημα τοῦ ἔτους πολλά χέρια μένουν ἀργά»^{187ε}, πῶς «ὕστερα ἀπό τή συγκομιδή, ἀπό τόν Ὀχτώβρη ὡς τήν ἀνοιξη, ζήτημα εἶναι ἂν ὑπάρχει γι αὐτούς κάποια δουλιά»^{187στ}, καί πῶς ἀκόμα καί στή χρονική περίοδο πού ἔχουν δουλιά «χάνουν συχνά ὁλόκληρες ἡμέρες καί εἶναι ἐκτεθειμένοι σέ κάθε λογῆς διακοπῆς τῆς ἐργασίας»^{187ς}.

Αὐτές οἱ συνέπειες τῆς ἐπανάστασης στή γεωργία, δηλ. τῆς μέτατροπῆς τῶν καλλιεργημένων ἐκτάσεων σέ βοσκές, τῆς χρησιμοποίησης μηχανῶν, τῆς πιό αὐστηρῆς οἰκονομίας σέ ἐργασία κλπ., δύνονται ἀκόμα περισσότερο ἀπό τούς ὑποδειγματικούς γαιοχτήμονες, ἀπ' ἐκεῖνους πού, ἀντί νά ροκανίζουν τίς γαιοπρόσοδες τους στό ξεωτερικό, εὐαρεστοῦνται νά μένουν στά χτήματά τους στήν Ἰρλανδία. Γιά νά μή θιγούν καθόλου τό νόμο τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, οἱ κύριοι αὐτοί καλύπτουν «τώρα σχεδόν ὅλες τίς ἀνάγκες τους σέ ἐργασία ἀπό τούς μικροπαχτωτές τους, πού ἀναγκάζονται ἔτσι νά ξεθεώνονται στή δουλιά γιά τούς γαιοχτήμονές τους γιά ἓνα μισθό γενικά μικρότερο

ἀπό τό μισθό τῶν συνηθισμένων μεροκαματιάρηδων, κι αὐτό χωρίς νά παίρνουμε καθόλου ὑπόψη τίς δυσκολίες καί τίς ζημιές πού προξενοῦνται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ μικροπαχτωτές εἶναι ὑποχρεωμένοι νά παραμελοῦν τά δικά τους χωράφια τήν κρίσιμη περίοδο τῆς σπορᾶς ἢ τῆς συγκομιδῆς»^{187η}.

Ἡ ἀβεβαιότητα καί ἡ ἀταξία στήν ἀπασχόληση, ἡ συχνή ἐπανάληψη καί μεγάλη διάρκεια τῶν σταματημάτων στή δουλιά, ὅλα αὐτά τά συμπτώματα ἑνός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ φιγουράρουν λοιπόν στίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν τῆς περιθάλψης γιά τοὺς φτωχοὺς σάν ἰσάριθμα παράπονα τοῦ ἰρλαντικοῦ γεωργικοῦ προλεταριάτου. Θυμούμαστε πῶς καί στό ἀγγλικό ἀγροτικό προλεταριάτο εἶχαμε δεῖ παρόμοια φαινόμενα. Ἡ διαφορὰ ὅμως βρίσκεται στό ὅτι στήν Ἀγγλία, χώρα βιομηχανική, οἱ ἔμψυχες ἐφεδρείες τῆς βιομηχανίας στρατολογοῦνται στήν ὑπαιθρο, ἐνῶ στήν Ἰρλανδία, χώρα γεωργική, οἱ ἐφεδρείες τῆς γεωργίας στρατολογοῦνται στίς πόλεις, τά καταφύγια αὐτά τῶν ἐκτοπισμένων ἐργατῶν γῆς. Ἐκεῖ, στήν Ἀγγλία, οἱ ὑπεράριθμοι τῆς γεωργίας μετατρέπονται σέ ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες· ἐδῶ, στήν Ἰρλανδία, οἱ διωγμένοι στίς πόλεις παραμένουν ἐργάτες γῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀσχοῦν πίεση πάνω στά μεροκάματα τῶν ἐργατῶν τῆς πόλης καί ξαναστέλνονται διαρκῶς στήν ὑπαιθρο πρὸς ἀναζήτηση ἐργασίας.

Οἱ ἐπίσημοι εἰσηγητές συνοψίζουν μέ τά παρακάτω λόγια τήν ὑλική κατάσταση τῶν μεροκαματιάρηδων τῆς γεωργίας: «Παρά τό γεγονός ὅτι εἶναι ἐξαιρετικά λιτοδίατοι, ζήτημα εἶναι ἂν ὁ μισθός τους φτάνει γιά νά καλύψει τίς ἀνάγκες σέ τροφή καί κατοικία γιά τίς οἰκογένειές τους· γιά τό ντύσιμο χρειάζονται ἄλλα συμπληρωματικά ἔσοδα... Ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν κατοικιῶν τους, σέ συνδυασμό μέ τίς ἄλλες στερήσεις, ἐκθέτει στό ἔπακρο τήν τάξη αὐτή στόν τύφο καί τή φθίση»^{187θ}. Ὑστερα ἀπ' ὅλα αὐτά δέν εἶναι παράξενο πῶς, σύμφωνα μέ τίς ὁμόφωνες μαρτυρίες τῶν εἰσηγητῶν, τίς γραμμές αὐτῆς τῆς τάξης τίς διαπερνάει μιὰ σκοτεινὴ δυσἀρέσκεια, πῶς ἡ τάξη αὐτὴ λαχταράει τήν ἐπιστροφή τοῦ παρελθόντος, ἀπεχθάνεται τό παρόν, ἔχει χάσει κάθε ἐλπίδα γιά τό μέλλον, «παραδίδεται στίς κακές ἐπιδράσεις τῶν δημαγωγῶν» κι ἔχει μονάχα μιὰ ἔμμονη ἰδέα, νά μεταναστεύσει στήν Ἀμερική. Αὐτὴ εἶναι ἡ χώρα τῆς ἐπαγγελίας, στήν ὁποία μετάρρεψε τήν αἰώνια πράσινη Ἰρλανδία ἡ μαλθουσιανὴ πανάκεια, ἡ ἀπογύμνωσις ἀπὸ τὸν πληθυσμό της!

Γιά τό τί εἶδους καλοπέραση κάνουν οἱ εἰδικευμένοι ἰρλανδοὶ ἐργάτες βιομηχανίας ἀρκεῖ ἓνα παράδειγμα:

«Κατὰ τήν πρόσφατὴ μου ἐπιθεώρηση τῆς Βόρειας Ἰρλανδίας—λέει ὁ ἀγγλος ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας Ρόμπερτ Μπαϊκερ—μου ἔκανε ἐντύπωση ἡ προσπάθεια ἑνός εἰδικευμένου ἰρλανδοῦ ἐργάτη νά ἐξασφαλίσαι μέ τά πιό πενιχρά μέσα τήν ἐκπαίδευσιν τῶν παιδιῶν του.

^{187β} Στό ἴδιο, σελ. 25.^{187γ} Στό ἴδιο, σελ. 27.^{187δ} Στό ἴδιο, σελ. 26.^{187ε} Στό ἴδιο, σελ. 1.^{187στ} Στό ἴδιο, σελ. 32.^{187ς} Στό ἴδιο, σελ. 25.^{187η} Στό ἴδιο, σελ. 30.^{187θ} Στό ἴδιο, σελ. 21, 13.

Παραθέτω επιλέξει τήν κατάθεσή του, όπως τήν άκουσα από τό στόμα του. Ότι πρόκειται για έναν έργοστασιακό εργάτη φαίνεται από τό ότι τόν χρησιμοποιούν για τήν παραγωγή ειδών που προορίζονται για τήν άγορά του Μάντσεστερ.—Τζόνσον: Είμαι beetle [κοπάνιστής λιναριού] και δουλεύω από τίς 6 τό πρωί ως τίς 11 τή νύχτα, από τή Δευτέρα ως τήν Παρασκευή· τό Σάββατο σταματάμε τή δουλιά στις 6 τό βράδυ κι έχουμε 3 ώρες για τό φαγητό και για ξεκούραση. Έχω 5 παιδιά. Για τή δουλιά αυτή παίρνω 10 σελ. και 6 πένες τήν εβδομάδα· και ή γυναίκα μου δουλεύει και βγάζει 5 σελίνια τήν εβδομάδα. Τό μεγαλύτερο κορίτσι μας, 12 χρονώ, φροντίζει τό σπίτι. Είναι ή μαγειρίσσα και ή μόνη βοηθός μας. Έτοιμάζει τά πιο μικρά για τό σχολειό. Η γυναίκα μου σηκώνεται μαζί μου και φεύγουμε τήν ίδια ώρα για τή δουλιά. Ένα κορίτσι που περνάει έξω από τό σπίτι μας μέ ξυπνάει στις 5½ τό πρωί. Δέν τρώμε τίποτα προτού πάμε στή δουλιά. Τό δωδεκάχρονο κορίτσι μας νοιάζεται όλη τήν ημέρα για τά μικρά. Παίρνουμε τό πρωινό μας στις 8 και για τό σκοπό αυτό πάμε σπίτι. Πίνουμε τσάι μία φορά τήν εβδομάδα. Τίς άλλες μέρες τρώμε ένα κουρκούτι (stirabout) φτιαγμένο πότε από άλεύρι βρώμης πότε από καλαμποκίσιο άλεύρι, άνάλογα μέ τά λεφτά που έχουμε. Τό χειμώνα βάζουμε λίγη ζάχαρη και νερό στο καλαμποκάλευρο. Τό καλοκαίρι μαζεύουμε λίγες πατάτες που τίς καλλιεργούμε μόνοι μας σε μία πιθαμή γής, κι όταν οι πατάτες τελειώσουν, ξαναγυρνάμε στο κουρκούτι. Αυτό γίνεται μέρα μπαίνει μέρα βγαίνει όλο τό χρόνο συνέχεια, είτε Κυριακή είναι είτε καθημερινή. Τό βράδυ, ύστερα από τή δουλιά τής ημέρας, είμαι πάντα πολύ κουρασμένος. Σέ έξαιρετικές περιπτώσεις συμβαίνει νάχουμε καμιά πουνικιά κρέας, αλλά κι αυτό πολύ σπάνια. Τρία από τά παιδιά μας πάνε σχολειό, και γι' αυτό πληρώνουμε 1 πένα τήν εβδομάδα για τό κάθε παιδί. Τό νοίκι μας είναι 9 πένες τήν εβδομάδα, ή τύρφη και ή θέρμανση μας στοιχίζουν τουλάχιστον 1 σελ. και 6 πένες τό δεκαπενθήμερο¹⁸⁸. Αυτά είναι τά ιρλανδικά μεροκάματα, αυτή είναι ή ιρλανδική ζωή!

Πράγματι, ή αθλιότητα τής Ιρλανδίας είναι πάλι τό θέμα τής ημέρας στήν Άγγλία. Στα τέλη του 1866 και στις άρχές του 1867, ένας από τους μεγιστάνες γαιοκτήμονες τής Ιρλανδίας, ο λόρδος Ντάφερν, καταπίεστηκε από τίς στήλες των «Τάιμς» μέ τή λύση του προβλήματος. «Wie menschlich von solch' grossem Herrn!»* [«Πόσο ανθρώπινο από μέρους ενός τόσο μεγάλου κυρίου!»]

Από τόν πίνακα Ε είδαμε πώς ενώ τό 1864 από 4368 610 λίρ. στ. συνολικό κέρδος 3 μόνο κυνηγοί του κέρδους τσέπωσαν τίς 262 610, αντίθετα τό 1865 οι ίδιοι βιγτουόζοι τής «άπάργνης» από 4 669 979 λίρ. στ. συνολικό κέρδος τσέπωσαν τίς 274 448 λίρ. στ. Τό 1864 26

¹⁸⁸ «Reports of Insp. of fact. for 31st October 1866, σελ. 96.

* Από τό «Φάουσι» του Γκαίτε. Λόγια του Μεφιστοφελή από τόν «Πρόλογο στον Ουράνο», Σημ. Μετ.

κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 646 377 λίρ. στ. κέρδη και τό 1865 28 κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 736 448 λίρ. στ. Τό 1864 121 κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 1 076 912 λίρ. στ. και τό 1865 186 κεφαλαιοκράτες 1 320 906 λίρ. στ. Τό 1864 1131 κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 2 150 818 λίρ. στ., δηλ. σχεδόν τό μισό του συνολικού χρονιάτικου κέρδους, και τό 1865 1194 κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 2 418 933 λίρ. στ., δηλ. περισσότερο από τό μισό συνολικό χρονιάτικο κέρδος. Όμως ή μερίδα του λέοντος που καταβροχθίζει κάθε χρόνο από τό εθνικό εισόδημα ένας μηδαμινός αριθμός μεγιστάνων τής γής στήν Άγγλία, στή Σκωτία και στήν Ιρλανδία είναι τόσο τερατώδης, που ή άγγλική κρατική σοφία θεωρεί πρέπον νά μήν παρέχει για τήν κατανομή τής γαιοπροσόδου τό ίδιο στατιστικό ύλικό που παρέχει για τήν κατανομή του κέρδους. Ο λόρδος Ντάφερν είναι ένας απ' αυτούς τους μεγιστάνες τής γής. Η αντίληψη ότι οι γαιοπρόσοδες και τά κέρδη μπορούν κάποτε νά γίνουν «υπεράριθμα», ή ότι ή πληθώρα τους έχει μία κάποια σχέση μέ τήν πληθώρα τής λαϊκής φτώχειας, είναι φυσικά τόσο «άσεβής» όσο και «μη ύγιής» (unsound) αντίληψη. Ο λόρδος αυτός στηρίζεται στα γεγονότα. Γεγονός είναι πως στο μέτρο που ελαττώνεται αριθμητικά ο ιρλανδικός λαός, στο ίδιο μέτρο φουντώνουν οι ιρλανδικές γαιοπρόσοδες, πώς ή απογύμνωση τής Ιρλανδίας από τόν πληθυσμό τής «κάνει καλό» στο γαιοχτήμονα, επομένως και στή γή, επομένως και στο λαό που δέν είναι παρά έξάρτημα τής γής. Έτσι δηλώνει πως ή Ιρλανδία εξακολουθεί ακόμα νά είναι υπερκατοικημένη και πως τό ρεύμα τής μετανάστευσης κυλάει ακόμα πολύ άργά. Για νάναι ή Ιρλανδία πέρα για πέρα ευτυχισμένη, πρέπει νά χάσει τουλάχιστο ακόμα 1/3 του εκατομμυρίου εργάτες. Δέν πρέπει νά νομιστεί πως αυτός ο τόσο ποιητικός κιώλας λόρδος είναι γιαιρός τής σχολής του Σανγκράντο, που κάθε φορά που δέν έβρισκε καλύτερα τόν πελάτη του διέτασσε νά του γίνει αφαίμαξη, και ξανά αφαίμαξη, ώσπου ο άρρωστος μαζί μέ τό αίμα του έχανε και τήν ασθένειά του. Ο λόρδος Ντάφερν ζητάει μία καινούργια αφαίμαξη μόνο 1/3 του εκατομμυρίου, αντί 2 εκατομμύρια περίπου, γιατί χωρίς τήν αφαίμαξη αυτή δέν μπορεί πράγματι νά εγκαθιδρυθεί στήν Ιρλανδία τό χιλιόχρονο βασίλειο. Η άπόδειξη είναι εύκολη.

Αριθμός και έκταση των παχτώσεων στήν Ιρλανδία τό 1864

1	2	3	4
Παχτώσεις κάτω από 1 άκρ	Παχτώσεις από 1 ως 6 άκρ	Παχτώσεις από 5 ως 15 άκρ	Παχτώσεις από 15 ως 30 άκρ
Αριθμός Άκρ	Αριθμός Άκρ	Αριθμός Άκρ	Αριθμός Άκρ
48 653 25 394	82 037 288 916	176 368 1 836 310	136 578 3 051 343
5	6	7	8
Παχτώσεις από 30 ως 50 άκρ	Παχτώσεις από 50 ως 100 άκρ	Παχτώσεις μέ πάνω από 100 άκρ	Συνολική έκταση
Αριθμός Άκρ	Αριθμός Άκρ	Αριθμός Άκρ	Άκρ
71 961 2 906 274	54 247 3 983 880	31 927 8 227 807	20 319 924 ^{188α}

^{188α} Η συνολική έκταση περιλαμβάνει και τά «τυροφέλη και τή χέρσα γή».

Ἀπὸ τὸ 1851 ὥς τὸ 1861 ἡ συγκεντροποίηση ἐκμηδένισε κυρίως τὶς παχτώσεις τῶν τριῶν πρώτων κατηγοριῶν μέ γῆ κάτω ἀπὸ 1 καὶ ὄχι πάνω ἀπὸ 15 ἄκρ. Αὐτές οἱ παχτώσεις ἐξαφανίζονται υποχρεωτικά πρώτες. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι 307 058 «ὑπεράριθμοι» παχτωτές, κι ἂν ὑπολογίσουμε τὴν οἰκογένεια τουλάχιστον 4 ἄτομα κατὰ μέσον ὄρο, ἔχουμε 1 228 232 «ὑπεράριθμα» άτομα. Κι ἂν κάνουμε τὴν ἀπίθανη ὑπόθεση πὼς τὸ 1/4 ἀπ' αὐτοὺς μποροῦν ν' ἀποροφηθοῦν ξανά ὕστερα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐπανάστασης στὴ γεωργία, μένουν γιὰ μετανάστευση 921 174 ἄτομα. Ὅπως εἶναι ἀπὸ καιρὸ γνωστὸ στὴν Ἀγγλία, τὰ ἀγροκτήματα τῶν κατηγοριῶν 4, 5 καὶ 6, μέ γῆ ἀπὸ 15 ὥς 100 ἄκρ, εἶναι πολὺ μικρά γιὰ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ σιτοπαρὰγωγή, ἐνῶ γιὰ τὴν προβατοτροφία εἶναι σχεδὸν μηδαμινὰ μεγέθη. Ἐπομένως, μέ βάση τοὺς πιὸ πάνω συλλογισμούς πρέπει νὰ μεταναστεύσουν 788 761 ἄτομα. Συνολικὸ ἄθροισμα: 1 709 532. Καί, comme l' appétit vient en mangeant (μιὰ πού ἡ ὄρεξη ἐρχεται τρώγοντας), τὰ μάτια τῶν μεγαλογαιοκτημόνων θ' ἀνακαλύψουν γρήγορα, πὼς ἡ Ἰρλανδία μέ 3 1/2 ἑκατομμύρια κατοίκους ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νᾶναι ἐξαθλιωμένη, καὶ μάλιστα νᾶναι ἐξαθλιωμένη, ἐπειδὴ εἶναι ὑπερκατοικημένη, πὼς ἐπομένως ἡ ἀπογύμνωση ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῆς πρέπει νὰ τραβήξει πολὺ πιὸ μακριὰ γιὰ νὰ ἐκπληρώσει ἡ Ἰρλανδία τὸν πραγματικὸ προορισμὸ τῆς, τὸν προορισμὸ νᾶναι προβατοβοσκή καὶ λειβάδι γιὰ τὴν Ἀγγλία^{188β}.

^{188β} Στὸ Τρίτο Βιβλίον τούτου τοῦ ἔργου, στὸ μέρος πού πραγματεύομαι τὴ γαιοκτησία θ' ἀποδείξω πιὸ λεπτομερειακὰ πὼς τὴν πείνα καὶ τὴν κατάσταση πού δημιούργησε τὶς ἐκμεταλλεύτηκαν σχεδιασμένα οἱ ξεχωριστοὶ γαιοκτήμονες, καθὼς καὶ ἡ ἀγγλικὴ νομοθεσία, γιὰ νὰ ἐπιβάλουν μέ τὴ βία τὴν ἐπανάσταση στὴ γεωργία καὶ γιὰ ν' ἀραιώσουν τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἰρλανδίας στὸ μέτρο πού βολεῦει τοὺς γαιοκτήμονες. Ἐκεῖ ἐπανερχομαι καὶ στὴν κατάσταση τῶν μικροπαχτωτῶν καὶ τῶν ἐργατῶν γῆς. Παραθέτω μόνο μιὰ περικοπή. Ὁ Νάσσαου Ὁύ. Σένιορ στὸ ἔργο του: «Journals, Conversations and Essays relating to Ireland», 2 τόμοι, London 1868, τόμ. II, σελ. 282, πού βγήκε ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του, λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Πολὺ πετυχημένα λέει ὁ δρ Γκ. πὼς ἔχουμε τὸ νόμο μας γιὰ τοὺς φτωχοὺς, πού εἶναι ἓνα γερὸ ὄπλο γιὰ νὰ χαρίσουμε τὴ νίκη στοὺς γαιοκτήμονες. Ἐνα ἄλλο ὄπλο εἶναι ἡ μετανάστευση. Κανένας φίλος τῆς Ἰρλανδίας δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιθυμῇ τὴν παράταση τοῦ πολέμου (ἀνάμεσα στοὺς λόρδους γαιοκτήμονες καὶ στοὺς κέλτες μικροπαχτωτές) κι ἀκόμα λιγότερο μπορεῖ νὰ ἐπιθυμῇ νὰ λήξει ὁ πόλεμος αὐτὸς μέ τὴ νίκη τῶν παχτωτῶν... Ὅσο πιὸ γρήγορα τελειώσει αὐτὸς ὁ πόλεμος, ὅσο πιὸ γρήγορα ἡ Ἰρλανδία μετατραπεῖ σὲ χώρα λειβαδιῶν (grazing country) μέ τὸ σχετικὰ μικρὸ πληθυσμὸ πού ἀπαιτεῖ μιὰ χώρα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ βοσκές, τόσο τὸ καλύτερο γιὰ ὅλες τὶς τάξεις». Οἱ ἀγγλικοὶ νόμοι τοῦ 1815 γιὰ τὰ σιτηρὰ ἐξασφάλιζαν στὴν Ἰρλανδία τὸ μονοπώλιο τῆς ἐλεύθερης ἐξαγωγῆς σιτηρῶν στὴ Μεγάλῃ Βρετανία. Ἐπομένως εὐνοοῦσαν τεχνικὰ τὴ σιτοκαλλιέργεια. Τὸ 1846, ὅταν καταργήθηκαν οἱ νόμοι γιὰ τὰ σιτηρὰ, τὸ μονοπώλιο αὐτὸ ἐξαλείφθηκε μέ μιὰς. Κι ἂν ἀκόμα παραβλέψουμε ὅλους τοὺς ἄλλους παράγοντες, καὶ μόνο αὐτὸ τὸ γεγονός εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ δώσει μιὰ γερὴ ὥθηση στὴ μετατροπὴ τῆς καλλιεργημένης ἱρλανδικῆς γῆς σὲ βοσκότοπο, στὴ συγκέντρωση τῶν παχτωμένων ἀγροκτημάτων καὶ στὴν ἐκτόπιση τῶν μικροαγροτῶν. Κι ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1815 ὥς τὸ 1846 ἐξῆμνησαν τὴ γονιμότητα τῆς ἱρλανδικῆς γῆς καὶ διαλόγησαν πὼς ἀπὸ τὴ φύση τὴν ἴδια εἶναι προορισμένη γιὰ τὴ σιτοπαρὰγωγή, ὕστερα ἀπὸ τὸ 1846

Ὅπως κάθε καλὸ σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, ἡ προσοδοφόρα αὐτὴ μέθοδος ἔχει καὶ τὴν ἀνάποδὴ τῆς ὄψη. Παράλληλα μέ τὴ συσσωρευση τῆς γαιοπροσόδου στὴν Ἰρλανδία συμβαδίζει ἡ συσσωρευση τῶν ἱρλανδῶν στὴν Ἀμερικὴ. Ὁ ἱρλανδὸς πού τὸν ἐκτοπίζουν μέ τὰ πρόβατα καὶ τὰ βόδια ἐμφανίζεται σάν ὁπαδὸς τῆς Φένιαν* στίς ἀντίπερα ἁκτὲς τοῦ ὠκεανοῦ. Καὶ ἀντίκρου στὴ γερασμένη βασιλίτσα τῶν θαλασσῶν ὀρθώνεται ἀπειλητικὰ καὶ ὀλοένα ἀπειλητικότερα ἡ νεαρὴ γιγάντια δημοκρατία.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis**.

οἱ ἄγγλοι γεωπόνοι, οἰκονομολόγοι καὶ πολιτικοὶ ἀνακάλυψαν ξαφνικά, πὼς δὲν εἶναι κατάλληλη παρὰ μόνο γιὰ νὰ παράγει χλωρὴ χορτονομή! Ὁ κ. Λεὼν ντέ Λαβέρν βιάστηκε νὰ τὸ ἐπαναλάβει αὐτὸ στὴν ἀντίπερα ὄχθη τῆς Μάγχης. Πρόπει νᾶναι κανεῖς «σοβαρὸς» ἄνθρωπος σάν τὸν Λαβέρν γιὰ νὰ πέσει θύμα τέτοιων ἀνοησιῶν.

* Φένιαν—ἐνωση ἑπαναστατῶν ἱρλανδῶν πού ιδρύθηκε τὸ 1861 μέ σκοπὸ τὴν ἀπόσπαση τῆς Ἰρλανδίας ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ κυριαρχία. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ εἶχε διαδοθῇ καὶ στὴν Ἀμερικὴ. Σημ. Μετ.

** [Σκληρὴ μοῖρα βασανίζει τοὺς ρωμαίους
καὶ τὸ ἐγκλημα τῆς ἀδελφοκτονίας (Ὁράτιος)]. Σημ. Μετ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ

1. ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

Είδαμε πώς τό χρήμα μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, πώς από τό κεφάλαιο παράγεται υπεραξία καί πώς από τήν υπεραξία παράγεται περισσότερο κεφάλαιο. Ὡστόσο ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου προϋποθέτει τήν υπεραξία, ἡ υπεραξία τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, καί αὐτή πάλι τήν ὑπαρξη σχετικά μεγάλων μαζῶν κεφαλαίου καί ἐργατικῆς δύναμης στά χέρια ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Ἔτσι ὅλη αὐτή ἡ κίνηση φαίνεται νά περιστρέφεται σ' ἓνα φαῦλο κύκλο, ἀπό τόν ὁποῖο βγαίνουμε μόνο ἂν υποθέσουμε μιὰ «πρωταρχική» συσσώρευση («previous accumulation» τή λέει ὁ Ἄνταμ Σμίθ), πού προηγείται ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, μιὰ συσσώρευση πού δέν εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλά ἡ ἀφετηρία του.

Ἡ πρωταρχική αὐτή συσσώρευση παίζει στήν πολιτική οἰκονομία τόν ἴδιο περίπου ρόλο πού παίζει τό προπατορικό ἁμάρτημα στή θεολογία. Ὁ Ἀδάμ δάγκασε τό μήλο καί ἔτσι ἔπρεπε τό κρίμα πάνω σ' ὅλο τό ἀνθρώπινο γένος. Γιά νά ἐξηγήσουν τήν προέλευση τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης, τή διηγούνται σάν ἀνέκδοτο τοῦ παρελθόντος. Σέ μιὰ πολύ παλιά ἐποχή ὑπῆρχαν, ἀπό τή μιὰ μεριά, μιὰ ἐπιλεχτή μερίδα ἀνθρώπων ἐργατικῶν, ἔξυπνων καί προπάντων οἰκονόμων καί, ἀπό τήν ἄλλη, τεμπέλικα χαμένα κορμιά πού σπαταλοῦσαν σέ γλέντια ὅλα ὅσα εἶχαν καί ἀκόμα παραπάνω. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ μύθος τοῦ θεολογικοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος μᾶς διηγίται πῶς ὁ ἀνθρώπος καταδικάστηκε νά τρώει τό ψωμί του μέ τόν ἰδρώτα τοῦ προσώπου του ἀντίθετα ἡ ἱστορία τοῦ οἰκονομικοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος μᾶς ἀποκαλύπτει πῶς γίνεται καί ὑπάρχουν ἀνθρώποι πού δέν ἔχουν καθόλου ἀνάγκη νά τό κάνουν αὐτό. Ἐξάλλου τό ἴδιο κάνει. Ἔτσι συνέβηκε, ὥστε οἱ πρῶτοι νά συσσωρεύσουν πλοῦτο καί οἱ δεῦτεροι τελικά νά μὴν ἔχουν τίποτα ἄλλο νά πωλήσουν ἐκτός ἀπό τό τομάρι τους. Καί ἀπό τό προπατορικό αὐτό ἁμάρτημα χρονολογεῖται ἡ φτώχεια τῆς μεγάλης μάζας, πού παρ' ὅλη τήν ἐργασία της ἐξακολουθεῖ νά μὴν ἔχει τίποτα ἄλλο νά πωλήσει ἐκτός ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της, καί ὁ πλοῦτος τῶν λίγων, πού διαρκῶς αὐξάνει, παρ' ὅλο πού ἀπό πολύ-πολύ καιρὸ

ἔχουν παύσει νά ἐργάζονται. Τέτια ἄνοστα παραμύθια σερβίρει ἀκόμα λ.χ. ὁ κ. Θιέρσος μέ ἐπίσημη σοβαρότητα γιά τήν υπεράσπιση τῆς *propriété* [ἰδιοκτησίας] στους κάποτε τόσο πνευματώδεις γάλλους. Μόλις ὁμως διακυβεύεται ἡ ὑπόθεση τῆς ἰδιοκτησίας, γίνεται ἱερή ὑποχρέωση νά ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη τοῦ παιδικοῦ ἀλφαριθμητικοῦ, σάν ἡ μόνη πού ἀνταποκρίνεται σ' ὅλες τίς ἡλικίες καί βαθμίδες ἀνάπτυξης. Ὅπως εἶναι γνωστό, στήν πραγματική ἱστορία τόν πρῶτο ρόλο τόν παίζουν ἡ κατάκτηση, ἡ ὑποδούλωση, ὁ φόνος μετά ληστείας, μέ δυό λόγια ἡ βία. Στήν ἡπια ὁμως πολιτική οἰκονομία ἐπικρατεῖ ἀπό ἀνέκαθεν τό εἰδυλλιο. Τό δίκαιο καί ἡ «ἐργασία» ἦταν ἀπό ἀνέκαθεν τά μοναδικά μέσα πλουτισμοῦ, ἐξαίρωντας φυσικά κάθε φορά τό «φετεινό χρόνο». Στήν πραγματικότητα οἱ μέθοδοι τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης κάθε ἄλλο παρά εἰδυλλιακές ἦταν.

Ὅπως τά μέσα παραγωγῆς καί τά μέσα συντήρησης, ἔτσι καί τό χρήμα καί τό ἐμπόρευμα δέν εἶναι καθόλου ἀπό μιᾶς ἐξαρχῆς κεφάλαιο. Χρειάζεται νά μετατραποῦν σέ κεφάλαιο. Ἡ μετατροπή ὁμως αὐτή μπορεῖ νά συντελεστεῖ μονάχα κάτω ἀπό ὀρισμένους ὁρους, πού συνοψίζονται στά παρακάτω: πρέπει ν' ἀντικρουστοῦν καί νάρθουν σ' ἐπαφή δυό λογίων, πολύ διαφορετικοί ὁ ἓνας ἀπό τόν ἄλλο, κάτοχοι ἐμπορευμάτων: ἀπό τή μιὰ μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγῆς καί μέσων συντήρησης, πού σκοπός τους εἶναι ν' ἀξιοποιήσουν τό ποσό ἀξίας πού κατέχουν, ἀγοράζοντας ξένη ἐργατική δύναμη· ἀπό τήν ἄλλη, ἐλεύθεροι ἐργάτες, πωλητές τῆς δικῆς τους ἐργατικῆς δύναμης καί ἐπομένως πωλητές ἐργασίας. Ἐλεύθεροι ἐργάτες μέ τή διπλή ἔννοια, μέ τήν ἔννοια πῶς οὔτε αὐτοί οἱ ἴδιοι ἀνήκουν ἄμεσα στήν ἑξῆς παραγωγή, ὅπως οἱ δούλοι, οἱ δουλοπάροικοι κλπ., καί μέ τήν ἔννοια πῶς οὔτε σ' αὐτούς ἀνήκουν τά μέσα παραγωγῆς, ὅπως γίνεται λ.χ. στους ἀγρότες πού διαχειρίζονται μόνοι τό νοικοκυριό τους κλπ., ἀπεναντίας εἶναι ἐλεύθεροι, ἀπαλλαγμένοι ἀπ' αὐτά, τά στεροῦνται. Μέ τήν πόλωση αὐτή τῆς ἀγορᾶς ἐμπορευμάτων δημιουργοῦνται οἱ βασικοί ὅροι τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου προϋποθέτει τό χωρισμό τῶν ἐργατῶν ἀπό τήν ἰδιοκτησία τῶν ὁρων πραγματοποίησης τῆς ἐργασίας. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή στέκει πιά στά δικά της τά πόδια, δέ διατηρεῖ μόνο αὐτό τό χωρισμό, μὰ καί τόν ἀναπαράγει σέ ὁλοένα αὐξανόμενη κλίμακα. Ἐπομένως, τό προτσές πού δημιουργεῖ τή σχέση τοῦ κεφαλαίου δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπὸ τό προτσές χωρισμοῦ τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τήν ἰδιοκτησία στους ὁρους τῆς ἐργασίας του, ἓνα προτσές πού, ἀπὸ τή μιὰ μεριά, μετατρέπει σέ κεφάλαιο τά μέσα συντήρησης καί παραγωγῆς τῆς κοινωνίας, καί, ἀπὸ τήν ἄλλη, τοὺς ἄμεσους παραγωγούς σέ μισθωτοὺς ἐργάτες. Ἐπομένως, ἡ λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά τό ἱστορικό προτσές χωρισμοῦ τοῦ παραγωγῶ ἀπὸ τά μέσα παραγωγῆς. Ἐμφανίζεται σάν «πρωταρχικό», γιατί ἀποτελεῖ τήν προϊστορία τοῦ κεφαλαίου καί τοῦ ἀντίστοιχου του τρόπου παραγωγῆς.

Ἡ οἰκονομική διάρθρωση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας προκύ-

ψε από την οικονομική διάρθρωση της φεουδαρχικής κοινωνίας. Ἡ διάλυση της δεύτερης ἔχει ἀπελευθερώσει τὰ στοιχεῖα της πρώτης.

Ὁ ἄμεσος παραγωγός, ὁ ἐργάτης, ἀπόκτησε τὴ δυνατότητα νὰ διαθέτει τὸ ἄτομό του μονάχα ἀφοῦ εἶχε παῦσει νᾶναι δεμένος μετὰ τὴ γῆ καὶ νὰ εἶναι δουλοπάροικος ἢ ὑποτελής σ' ἓνα ἄλλο πρόσωπο. Γιὰ νὰ γίνει ἐλεύθερος πωλητὴς ἐργατικῆς δύναμης πού μεταφέρει τὸ ἐμπόρεμά του παντοῦ ὅπου βρίσκει ἀγοραστές, ἔπρεπε ἀκόμα νὰ χεῖ ξεφύγει ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν συντεχνιῶν, τῶν κανονισμῶν τους σχετικὰ με τοὺς μαθητευόμενους καὶ τοὺς καλφάδες καὶ ἀπὸ τίς ἄλλες περιοριστικές διατάξεις σχετικὰ μετὰ τὴν ἐργασία. Ἔτσι ἡ ἱστορική κίνησις πού μετατρέπει τοὺς παραγωγούς σέ μισθωτοὺς ἐργάτες ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴ μιὰ σὰν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τίς φεουδαρχικὲς ὑποχρεώσεις καὶ ἀπὸ τὸ συντεχνιακὸ ἐξαναστασμὸ καὶ γιὰ τοὺς ἀστούς ἱστοριογράφους μας ὑπάρχει μονάχα αὕτη ἡ πλευρά. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως αὐτοὶ οἱ νεοαπελευθερωμένοι γίνονται πωλητὲς τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ τους μόνον ἀφοῦ τοὺς ἔχουν πρῶτα ληστέψει ὅλα τὰ μέσα τους παραγωγῆς καὶ τοὺς ἔχουν ἀποστερήσει ὅλες τίς ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ὑπαρξή τους, πού τοὺς παραχωροῦσαν οἱ παλιοὶ φεουδαρχικοὶ θεσμοί. Καὶ ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀπαλλοτριώσεώς τους εἶναι γραμμένη στὰ χρονικά της ἀνθρωπότητας μετὰ γράμματα ἀπὸ αἷμα καὶ φωτιά.

Οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αὐτοὶ οἱ νέοι κυρίαρχοι, ἦταν μετὰ τὴ σειρά τους ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκτοπίσουν ὄχι μόνον τοὺς συντεχνιακοὺς χειροτέχνες μαστόρους, μὰ καὶ τοὺς φεουδάρχες ἄρχοντες πού κατεῖχαν τίς πηγές τοῦ πλούτου. Ἀπὸ τὴν πλευρά αὐτῇ ἡ ἀνοδὸς τους παρουσιάζεται σὰν καρπὸς ἑνὸς νικηφόρου ἀγῶνα ἐνάντια στὴ φεουδαρχικὴ ἐξουσία καὶ στὰ ἐξοργιστικὰ προνόμιά της, καθὼς καὶ ἐνάντια στίς συντεχνίες καὶ στὰ δεσμά πού εἶχαν βάλει οἱ συντεχνίες στὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς καὶ στὴν ἐλεύθερη ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Οἱ ἱππότες ὅμως τῆς βιομηχανίας κατάφεραν νὰ ἐκτοπίσουν τοὺς ἱππότες τοῦ ξίφους μόνον γιατί ἐκμεταλλεύτηκαν γεγονότα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἦταν τελείως ἀθῶοι. Ἀνέβηκαν μετὰ μέσα ἐξίσου πρόστυχα μετὰ τὰ μέσα πού ὁ ρωμαῖος ἀπελευθερὸς εἶχε κάποτε μετατραπῆ σὲ ἀφέντη τοῦ *patronus* [κυρίου] του.

Ἡ ἀφετηρία τῆς ἐξέλιξης πού παρᾶγει καὶ τὸ μισθωτὸ ἐργάτη καὶ τὸν κεφαλαιοκράτη ἦταν ἡ ὑποδούλωση τοῦ ἐργάτη. Ἡ ἐξέλιξις συνίστατο σὲ μιὰ ἀλλαγὴ στὴ μορφή αὐτῆς τῆς ὑποδούλωσης, στὴ μετατροπὴ τῆς φεουδαρχικῆς ἐκμετάλλευσης σὲ κεφαλαιοκρατική. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν πορεία της δὲ χρειάζεται ν' ἀνατρέξουμε τόσο πίσω. Μόλο πού τίς πρῶτες ἀρχές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς τίς βρίσκουμε κίελας σποραδικὰ στὸ 14ο καὶ 15ο αἰῶνα σὲ μερικὲς πόλεις τῆς Μεσογείου, ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ἐποχὴ χρονολογεῖται μόλις ἀπὸ τὸ 16ο αἰῶνα καὶ ὠ. Ἐκεῖ πού κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἔχει συντελεστῆ ἀπὸ καιρὸ ἡ κατάργησις τῆς δουλοπαροικίας καὶ ἀπὸ ἀρκετὸ καιρὸ ἔχει ἀρχίσει νὰ σβῇ νὰ πῶς λαμπρὸ πούχει δόσει ὁ μεσαιῶνας, ἡ ὑπαρξὴ κυρίαρχων πόλεων.

Στὴν ἱστορία τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης ἐκεῖνο πού ἄφησε

ἐποχὴ εἶναι ὅλες οἱ ἀνατροπές πού χρησίμευσαν σὰν μοχλοὶ γιὰ τὴ σχηματιζόμενη τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἰδίως ὅμως οἱ στιγμὲς ὅπου ξαφνικὰ καὶ μετὰ τὴ βία μεγάλες μάζες ἀνθρώπων ἀποσπῶνται ἀπὸ τὰ μέσα ὑπαρξῆς τους καὶ πετιοῦνται στὴν ἀγορὰ ἐργασίας σὰν προγραμμαμένοι προλετάριοι. Τὴ βάση τοῦ ὅλου προτεσὲς τὴν ἀποτελεῖ ἡ ἀπαλλοτριώσις τοῦ παραγωγοῦ τῆς ὑπαίθρου, τοῦ χωρικοῦ, ἀπὸ τὴ γῆ του. Ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀπαλλοτριώσεως παίρνει διαφορετικὰ ἀποχρώσεις στίς διάφορες χώρες καὶ διατρέχει τίς διάφορες φάσεις σὲ διαφορετικὴ διαδοχικὴ σειρά καὶ σὲ διάφορες ἱστορικές ἐποχές. Μόνον στὴν Ἀγγλίᾳ πῆρε τὴν κλασικὴ της μορφή καὶ γι' αὐτὸ τὴν παίρνουμε σὰν παράδειγμα¹⁸⁹.

2. ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΓΗ ΤΟΥ.

Στὴν Ἀγγλίᾳ ἡ δουλοπαροικία εἶχε οὐσιαστικὰ ἐξαφανιστεῖ στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα. Ἡ τεράστια πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ¹⁹⁰ ἀποτελοῦνταν τότε, καὶ ἀκόμα περισσότερο στὸ 15ο αἰῶνα, ἀπὸ ἐλεύθερους ἀγρότες πού διαχειρίζονταν οἱ ἴδιοι τὸ νοικοκυριό τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποιά ἐξωτερικὴ φεουδαρχικὴ ταμπέλα ἔκουβε τὴν ἰδιοκτησίαν τους. Στὰ μεγάλα ἀρχοντικά χτήματα ὁ *bailliff* (βαίλος, ἐπιστάτης), πού καὶ ὁ ἴδιος παλιὰ ἦταν δουλοπάροικος, εἶχε ἐκτοπιστεῖ ἀπὸ τὸν ἐλεύθερο παχτωτή. Οἱ μισθωτοὶ ἐργάτες τῆς γεωργίας ἀποτελοῦνταν ἐνμέρει ἀπὸ ἀγρότες πού ἀξιοποιοῦσαν τὸν ἐλεύθερο καιρὸ τους πιάνοντας δουλιὰ σὲ μεγάλους γαιοχτήμονες, ἐνμέρει

¹⁸⁹ Στὴν Ἰταλία, ὅπου ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή ἀναπτύχθηκε νωρίτερα ἀπὸ ἄλλου, συντελέστηκε νωρίτερα καὶ ἡ διάλυσις τῶν σχέσεων δουλοπαροικίας. Στὴ χώρα αὕτη ὁ δουλοπάροικος χειραφετήθηκε πρῶτον ἐξασφαλίσαι κάποιον δικαίωμα χρησιμοχρησίας στὴ γῆ. Γι' αὐτὸ ἡ χειραφετήσις του τὸν μετέτρεψε ἀμέσως σὲ προγραμμαμένον προλετάριον, πού ἐπιπλέον βρῆκε ἑτοιμὰ τὰ καινούργια ἀφεντικά στίς πόλεις πού στὸ μεγαλύτερό τους μέρος κληρονομήθηκαν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ὅταν ἡ ἐπανάστασις τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς ἀπὸ τὸ 15ο αἰῶνα καὶ ὠς κατὰστρεψε τὴν ἐμπορικὴ ὑπεροχὴ τῆς Βόρειας Ἰταλίας, ἀρχισε μιὰ κίνησις πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Οἱ ἐργάτες τῶν πόλεων διώχτηκαν κατὰ μάζες στὴν ὑπαίθρου καὶ ἔβαλαν ἐκεῖ τίς βάσεις μιᾶς πρωτόφαντης ἀνόδου τῆς μικροκαλλιέργειας πού διεξάγεται μετὰ τὸ σύστημα τῆς κηπουρικῆς.

¹⁹⁰ Ὁ μικρὸς ἰδιοχτῆς γῆς, πού καλλιεργοῦσαν μετὰ δικά τους χεῖρα τὰ δικά τους χωράφια καὶ πού ζοῦσαν μέσα σὲ μιὰ μέτρια εὐημερία, ... ἀποτελοῦσαν τότε ἓνα πολὺ σημαντικότερον κομμάτι τοῦ ἔθνους ἀπ' ὅτι τώρα... Ὅχι λιγότερον ἀπὸ 160 000 ἰδιοχτῆς γῆς, πού μαζί με τίς οἰκογενεῖς τους πρέπει ν' ἀποτελοῦσαν πάνω ἀπὸ τὸ 1/7 τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, ζοῦσαν ἀπὸ τὴ διαχείρισις τῶν δικῶν τους *freehold* στρεμμάτων (*freehold* θὰ πεῖ τελείως ἐλεύθερη ἰδιοκτησία). Τὸ μέσο εἰσόδημα αὐτῶν τῶν μικρῶν γαιοχτητῶν... υπολογίζεται 60 ὡς 70 λίρ. στ. Ὑπολογίστηκε πὼς ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων πού καλλιεργοῦσαν τὴν ἰδιοκτητὴ γῆ τους ἦταν μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν παχτωτῶν ξένης γῆς» (*Macaulay*: «History of England», 10η ἐκδ., London 1854, τόμ. I, σελ. 333, 334).—Στὸ τελευταῖον ἀκόμα τρίτον τοῦ 17ου αἰῶνα τὰ 1/6 τῶν ἀγγλικῶν λαϊκῶν μαζῶν ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀγρότες (στὸ ἴδιον, σελ. 413).—Παραθέτω περιγραφὴς ἀπὸ τὸν Μάκωλαι, γι' αὐτὴν, σὰν συστηματικὸς πλαστογράφος τῆς ἱστορίας πού εἶναι, «περιτέμνει» ὅσο μπορεῖ περισσότερο τὰ γεγονότα αὐτοῦ τοῦ εἶδους.

ἀπό μιὰ αὐτοτελή, σχετικά καὶ ἀπόλυτα δλιγάριθμη τάξη καθαντὸ μισθωτῶν ἐργατῶν. Στὴν οὐσία καὶ οἱ τελευταῖοι ἦταν ταυτοχρόνα καὶ αὐτοτελεῖς ἀγρότες, γιατί, ἐκτός ἀπὸ τὸ μισθό τους, τοὺς παραχωροῦσαν μαζί μὲ τὰ σπίτια καὶ χωράφια ἀπὸ 4 καὶ πάνω ἀκρ. Ἐπιπλέον, μαζί μὲ τοὺς καθαντὸ ἀγρότες, χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὴν κοινοτική γῆ ὅπου ἔβροσαν τὰ ζῶα τους καὶ πού ταυτοχρόνα τοὺς προμήθευε τὰ μέσα θέρμανσης, τὴν ξυλεία, τὴν τύρφη κλπ.¹⁹¹ Σ' ὅλες τίς χώρες τῆς Εὐρώπης τὴ φεουδαρχικὴ παραγωγή τὴ χαρακτηρίζει τὸ μοῖρασμα τῆς γῆς ἀνάμεσα σὲ ὅσο τὸ δυνατό περισσότερους ὑποτελεῖς ἀγρότες. Ἡ δύναμη τοῦ φεουδάρχου ἄρχοντα, ὅπως καὶ κάθε ἡγεμόνα, δὲ στηρίζεται στὸ μέγεθος τῶν γαιοπροσόδων του, ἀλλὰ στὸν ἀριθμὸ τῶν ὑπηκόων του, καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγροτῶν πού διαχειρίζονται οἱ ἴδιοι τὸ νοικοκυριό τους.¹⁹² Ἔτσι, μὲ τὸ ἀγγλικὸ ἔδαφος ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῶν νορμανδῶν εἶχε χωριστεῖ σὲ γιγάντιες βαρωνίες, πού συχνά μιὰ μόνο ἀπ' αὐτὲς περιλάβαινε 900 παλιές ἀγγλοσαξωνικὲς λορδίες, ἦταν κατάσπαρτο ἀπὸ μικρὰ ἀγροτικά νοικοκυριά, πού μόνο πού καὶ πού διακόπτονταν ἀπὸ σχετικά μεγαλύτερα ἀρχοντικά τσιφλίκια. Οἱ σχέσεις αὐτές, μαζί μὲ τὴν ταυτοχρόνη ἀνθιση τῶν πόλεων, πού χαρακτηρίζει τὸ 15ο αἰῶνα, ἔκαναν δυνατό τὸ λαϊκὸ ἐκεῖνο πλοῦτο πού τὸν περιγράφει τόσο εὐγλωττα ὁ καγκελάριος Φόρτεσκιοι στὸ «*Laudibus Legum Angliae*», ὅμως ἀπόκλειαν τὸν πλοῦτο τοῦ κεφαλαίου.

Τὸ προανάρκισμα τῆς ἀνατροπῆς, πού δημιουργήθηκε τὴ βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, παίχτηκε στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου καὶ στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰῶνα. Μὲ τὴ διάλυση τῶν ἀκολουθιῶν τῶν φεουδαρχῶν πού, ὅπως πολὺ σωστά παρατηρεῖ ὁ σέρ Τζέιμς Στιούαρτ, «γιόμιζαν παντοῦ ἀνάφωλα τὰ σπίτια καὶ τίς αὐλές», ἐκσφενδονίστηκαν στὴν ἀγορὰ ἐργασίας μιὰ μάζα προγραμμαμένοι προλετάριοι. Ἄν καὶ ἡ βασιλικὴ ἐξουσία, πού καὶ ἡ ἴδια ἦταν προῖον τῆς ἀστικής ἀνάπτυξης, στὴν τάση της πρὸς τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία ἐπιτάχυνε τὴ βίαιη διάλυση αὐτῶν τῶν ἀκολουθιῶν, δὲν ἦταν ὥστόσο καθόλου ἡ μόνη αἰτία αὐτῆς τῆς διάλυσης. Μᾶλλον ὁ μεγάλος φεουδαρχὴς ἀφέντης, πού βρισκόταν σὲ ἐξέτατη ἀντίθεση πρὸς

¹⁹¹ Δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ξεχνᾶμε πὺς ἀκόμα καὶ ὁ δουλοπάροικος δὲν ἦταν μόνο ἰδιοκτήτης, ἔστω καὶ φέρον ὑποτελὲς ἰδιοκτήτης, τῶν λουρίδων γῆς πού ἀνῆκαν στὸ σπίτι του, μὰ καὶ συνιδιοκτήτης τῆς κοινοτικῆς γῆς. «Ὁ ἀγρότης εἶναι ἐκεῖ (στὴ Σιλεσία) δουλοπάροικος». Καὶ ὅμως αὐτοὶ οἱ *serfs* [δουλοπάροικοι] κατέχουν κοινοτικά χτήματα. «Δὲν μπόρεσαν ἀκόμα νὰ πείσουν τοὺς σιλεσιανούς νὰ μοιράσουν τὰ κοινοτικά χτήματα, ἐνῶ στὴ Νόρμανν ζήτημα εἶναι ἂν ὑπάρχει ἕνα χωριό, ὅπου νὰ μὴν ἔχει γίνει μὲ τὴν μεγαλύτερη ἐπιτυχία αὐτὴ ἡ διανομή» (*Mirabeau*: «*De la Monarchie Prussienne*», London 1788, τόμ. II, σελ. 125, 126).

¹⁹² Ἡ ἱταλιανὰ μὲ τὴν καθαρά φεουδαρχικὴ τῆς δογάνωση τῆς γαιοκτησίας καὶ μὲ τὸ ἀναπτυγμένο μικρὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριό της προσφέρει μιὰ εἰκόνα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μεσαίωνα πολὺ πῶς πιστὴ ἀπ' ὅλα μαζί τὰ ἱστορικά μας βιβλία, πού τάχουν συνήθως ὑπαγορεύσει οἱ ἀστικές προκαταλήψεις. Εἶναι βέβαια πολὺ εὐκόλο πρᾶγμα νὰ εἶναι κανεὶς «φύλελεύθερος» σὲ βάρος τοῦ μεσαίωνα.

τὴ βασιλεία καὶ τὸ κοινοβούλιο, δημιούργησε ἕνα ἀσύγκριτα μεγαλύτερο προλεταριάτο μὲ τὸ βίαιο διώξιμο τῆς ἀγροτιάς ἀπὸ τὴ γῆ, στὴν ὁποία ἡ ἀγροτιά εἶχε τὸ ἴδιο μ' αὐτὸν φεουδαρχικὸ νομικὸ τίτλο ἰδιοκτησίας, καὶ μὲ τὸ σφετερισμὸ τῆς κοινοτικῆς τῆς γῆς. Ἡ ἄμεση ὥθηση γι' αὐτὸ δόθηκε στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὴν ἀνθιση τῆς μανουφρακτοῦρας μᾶλλινων ὑφασμάτων στὴ Φλάντρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἀνατίμηση τοῦ μαλλινοῦ. Τὴν παλιὰ φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία τὴν εἶχαν καταβροχθίσαι οἱ μεγάλοι φεουδαρχικοὶ πόλεμοι, ἐνῶ ἡ καινούργια ἦταν τέκνο τῆς ἐποχῆς τῆς, γιὰ τὴν ὁποία τὸ χρῆμα εἶναι ἡ ἐξουσία ὅλων τῶν ἐξουσίων. Ἔτσι ἡ μετατροπὴ τῶν χωραφίων σὲ προβατοβοσκὲς ἔγινε τὸ σύνθημά της. Ὁ Χάρισον στὸ ἔργο του «*Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles*» περιγράφει πὺς ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν μικρῶν ἀγροτῶν καταστρέφει τὴ χώρα. «*What care our great incroachers!*» (Τί τοὺς νοιάζει τοὺς μεγάλους μας σφετεριστές;). Οἱ κατοικίες τῶν ἀγροτῶν καὶ τὰ σπίτια τῶν ἐργατῶν κατεδαφίστηκαν μὲ τὴ βία ἢ ἀφέθηκαν νὰ καταρῶσουν. «Ἄν θελήσουμε—λέει ὁ Χάρισον—νὰ συγκρίνουμε τὰ παλαιότερα ἐφόδια κάθε ἀρχοντικοῦ χτήματος μὲ τὰ σημερινά, θὰ δοῦμε ὅτι ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ἀναρίθμητα σπίτια καὶ μικρὰ ἀγροτικά νοικοκυριά, ὅτι ἡ γῆ τρέφει πολὺ λιγότερους ἀνθρώπους, ὅτι πολλὲς πόλεις ἔχουν ξεπέσει, μὲ τὸ πού μερικὲς ἀνθίζουν καινούργιες... Θὰ μπορούσα ν' ἀφηγηθῶ πολλὰ γιὰ πόλεις καὶ γιὰ χωριά πού τάχουν καταστρέψει γιὰ νὰ τὰ μετατρέψουν σὲ προβατοβοσκὲς καὶ ὅπου μένουν ὀρθοὶ μονάχα οἱ ἀρχοντικοὶ πύργοι». Τὰ παράπονα ἐκείνων τῶν παλιῶν χρονικῶν ἔχουν πάντα ὑπερβολές, ζωγραφίζουν ὅμως μὲ ἀκριβεία τὴν ἐντύπωση πού προκάλεσε στοὺς σύγχρονους τοὺς ἡ ἐπανάσταση στίς σχέσεις παραγωγῆς. Μιὰ σύγκριση τῶν συγγραμμάτων τοῦ καγκελαρίου Φόρτεσκιοι καὶ τοῦ Τόμας Μόρ δείχνει παραστατικά τὸ χάσμα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ 15ο καὶ τὸ 16ο αἰῶνα. Ἡ ἀγγλικὴ ἐργατικὴ τάξη γκρεμίστηκε χωρὶς ἐνδιάμεσα μεταβατικά στάδια ἀπὸ τὸ χρυσὸ αἰῶνα τῆς στὸ σιδερένιο, ὅπως λέει σωστά ὁ Θόρντον.

Ἡ νομοθεσία τρώαζε μπρὸς σ' αὐτὴ τὴν ἀνατροπὴ. Δὲ βρισκόταν ἀκόμα στὸ ὕψος ἐκεῖνο τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου ὁ «*Wealth of the Nation*» [«πλοῦτος τοῦ ἔθνους»], δηλ. ἡ δημιουργία κεφαλαίου καὶ ἡ ἀνελέητη ἐκμετάλλευση καὶ ἐξαθλίωση τῆς λαϊκῆς μάζας θεωροῦνται τὸ *ultima Thule* [ἄκρον ἄκρον] κάθε κρατικῆς σοφίας. Ὁ Βάκων στὴν ἱστορία του τοῦ Ἑρρίκου Ζ' λέει: «Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (1489) πολλαπλασιαζόνταν τὰ παράπονα γιὰ τὴ μετατροπὴ τῶν χωραφίων σὲ βοσκὲς (σὲ προβατοβοσκὲς κλπ.), πού μποροῦν εὐκόλο νὰ τίς ἐπιβλέπουν λίγοι τοσμπάνηδες. Ἐπίσης χτήματα πού δίνονταν μὲ νοίκι γιὰ ἱσθμία χρέση ἢ γιὰ ἕνα χρόνον (ὅπου ζοῦσε ἕνα μεγάλο μέρος τῶν *yeomen* [ἐλεύθερων γεωργῶν]) προσαρτίστηκαν στ' ἀρχοντικά χτήματα. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ ξεπεσμός τοῦ λαοῦ, καὶ ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ ξεπεσμοῦ—ἡ παρακμὴ πόλεων καὶ ἐκκλήσιων, ἡ ἐλάττωση τῆς δεκάτης... Ἀξιοθαύμαστη ἦταν τότε ἡ σοφία τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ κοινοβουλίου γιὰ τὴ θεραπεία αὐτοῦ τοῦ κακοῦ... Πῆραν μέτρα ἐναν-

για σ' αυτό τό σφετερισμό τῶν κοινοτικῶν γαιῶν, πού ἐρήμωνε τόν τόπο ἀπό τόν πληθυσμό του (depopulating inclosures), καί ἐνάντια στή μετατροπή τους σέ βοσκές, πού ἀκολούθησε κατά πόδας τό σφετερισμό τους καί πού ἐπίσης ἐρήμωνε τόν τόπο ἀπό τόν πληθυσμό του (depopulating pasture)». Ἐνας νόμος τοῦ Ἑρρίκου Ζ', 1489, κεφ. 19, ἀπαγόρευε τήν καταστροφή ὅλων τῶν ἀγροτικῶν σπιτιῶν, πού εἶχαν τουλάχιστον 20 ἄκρ γῆ. Μὲ τήν πράξη 25 τοῦ Ἑρρίκου Η' ἀνανεώσεται ὁ ἴδιος νόμος. Ἡ πράξη αὕτη λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα πῶς «πολλές παχτωσεις καί μεγάλα κοπάδια ζώων, ἰδιαίτερα προβάτων, συγκεντρώνονται σέ λίγα χέρια, πῶς ἔτσι οἱ γαιοπρόσοδες αἰχθήθηκαν πολύ, ἐνῶ ἡ γεωργία (tillage) ἔπεσε πολύ, πῶς κατεδαφίστηκαν ἐκκλησιές καί σπίτια καί πῶς τεράστιες μάζες λαοῦ ἔγιναν ἀνίκανες νά συντηροῦν τόν ἑαυτοῦ τους καί τίς οἰκογένειές τους». Γιαντό ὁ νόμος διατάζει νά ξαναχτιστοῦν τὰ καταστραμμένα ἀγροτικά νοικοκυριά, δρίζει τή σχέση ἀνάμεσα στή γῆ πού καλλιεργεῖται μέ σιτηρά καί στή γῆ πού χρησιμοποιεῖται γιά βοσκή κλπ. Ἐνας νόμος τοῦ 1533 μέμφεται μερικoὺς ἰδιοχτῆτες πού ἔχουν 24000 πρόβατα καί περιορίζει τόν ἀριθμό τους σέ 2000¹⁹³. Ἐμειναν ἀκαρπα τό παράπονο τοῦ λαοῦ καί ἡ νομοθεσία ἐνάντια στήν ἀπαλλοτρίωση τῶν μικρῶν παχτωτῶν καί ἀγροτῶν πού, ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἑρρίκου Ζ', συνεχίστηκε ἐπὶ 150 χρόνια. Τό μυστικό τῆς ἀποτυχίας τους μᾶς τό φανερώσει ἡ χωρίς νά τό θέλει ὁ Βάκων. «Ὁ νόμος τοῦ Ἑρρίκου Ζ'—λέει στή «Essays, civil and moral», μέρος 206—ἦταν βαθύς καί ἀξιοθαύμαστος, γιατί δημιούργησε ἀγροτικά καί γεωργικά νοικοκυριά δρισμένου μεγέθους, δηλ. καθόριζε μιὰ τέτλια ἀναλογία γῆς γι' αὐτά, πού τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νά φέρνουν στὸν κόσμο ὑπηκόους μέ ἀρκετὸ πλοῦτο καί χωρίς νά βρίσκονται σέ κατάσταση ὑποδούλωσης καί γιατί διατηροῦσε τὸ ἀλέτρι στὸ χέρι ἰδιοκτητῶν καί ὄχι μισθωτῶν» («to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings»)¹⁹⁴. Ἀντίθετα, αὐτὸ

¹⁹³ Στὴν «Οὐτοπία» τοῦ ὁ Τόμας Μόρ μιλáει γιὰ τὴν παράδοση χώρα, ὅπου τὰ «πρόβατα τρῶνε τοὺς ἀνθρώπους» («Utopia», μετάφραση Robinson, ἐκδ. Arbor, London 1869, σελ. 41).

¹⁹⁴ Ὁ Βάκων ἐξηγáει τὴ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ μιὰ ἐλεύθερη καί εὐπορη ἀγροτιά καί σ' ἓνα καλὸ πεζικό. «Γιὰ τὴ δύναμη καί τὴν λοχί τοῦ βασιλείου ἦταν ἐξαιρετικά σπουδαῖο νάχει παχτωμένα ἀγροκτήματα ἀρκετῶν διαστάσεων, γιὰ νά διατηρεῖ μακριὰ ἀπὸ τὴ δυστυχία γεροῦς ἀνθρώπους καί γιὰ νά κατοχυρώσει μεγάλο μέρος τοῦ ἐδάφους τοῦ βασιλείου στήν κυριότητα τῆς γεωργίας, δηλ. τῶν ἀνθρώπων μέσης κατάστασης πού βρίσκονται ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς καί στοὺς χωρικοὺς μέ ἰδιόχτητα σπιτάκια χωρίς δική τους γῆ (cottagers) καί τοὺς παρακεντῆδες... Γιατί γενική εἶναι ἡ γνώμη τῶν ἀριστωκρατῶν στρατιωτικῶν... πῶς ἡ κύρια δύναμη ἐνός στρατοῦ συνίσταται σὲ πειζικὸ ἢ στοὺς φαντάρους του. Γιὰ νά συγκροτηθεῖ ὁμοῦ ἓνα καλὸ πεζικό, ἀπαιτοῦνται ἀνδρώποι, πού νάχουν μεγαλώσει ὄχι σέ συνθηκὲς ὑποδούλωσης ἢ φτώχειας, ἀλλὰ σέ συνθηκὲς ἐλευθερίας καί μέσα σέ κάποια εὐπορία. Γιαντό, ἂν ἓνα κράτος παρέχει εὐγενεῖς καί λεπτούς κυρίους, ἐνῶ ὁ ἀγροτικὸς του πληθυσμὸς καί οἱ καλλιεργητῆς του ἀποτελοῦνται μόνο ἀπὸ μεροκαματιάρηδες ἢ ἐργάτες γῆς αὐτῶν τῶν εὐγενῶν καί λεπτῶν κυρίων ἢ ἀκόμα ἀπὸ cottagers, δηλ. ἀπὸ σπιτωμένους ζητιάνους, μπορεῖ τὸ κράτος αὐτὸ νάχει καλὸ ἱππικὸ, ποτὲ ὁμοῦ δὲ θύχει καλὸ καί γερό πεζικό... Αὐτὸ τό βλέπομε στὴ Γαλλία

πού ἀπαιτοῦσε τὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα ἦταν νά βρίσκονται οἱ λαϊκές μάζες σέ κατάσταση δουλείας, νά μετατραποῦν σέ μισθωτοὺς ἐργάτες καί τὰ μέσα τους ἐργασίας νά μετατραποῦν σέ κεφάλαια. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς μεταβατικῆς περιόδου ἡ νομοθεσία προσπαθοῦσε νά διασώσει καί τὰ 4 ἄκρ γῆς τῶν κατοικιῶν τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη γῆς καί τοῦ ἀπαγόρευσε νά δέχεται νοικάρηδες στὸ σπίτι του. Τὸ 1627 ἀκόμα, ἐπὶ βασιλείας Ἰακώβου Α', ὁ Ρότζερ Κρόκερ ἀπὸ τὸ Φρόντμυλλ καταδικάστηκε, γιατί ἔχτισε ἓνα σπίτι στὸ manor [τσιφλίκι] τοῦ Φρόντμυλλ χωρίς τὸ μόνιμο συμπλήρωμα τῶν 4 ἄκρ. Ἀκόμα καί τὸ 1638, ἐπὶ Καρόλου Α', διορίστηκε μιὰ βασιλικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ νά ἐπιβάλλει τὴν ἐφαρμογὴ τῶν παλιῶν νόμων, ἰδίως τοῦ νόμου γιὰ τὰ 4 ἄκρ γῆς. Ἀκόμα καί ὁ Κρόμβελ ἀπαγόρευσε σέ ἀχτίνα 4 μύλλων γύρω ἀπὸ τὸ Λονδίνο τὸ χτίσιμο σπιτιῶν χωρίς νάχουν τὸ συμπλήρωμα τῶν 4 ἄκρ γῆς. Ἀκόμα καί στὸ πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰῶνα ἀκούονται παράπονα, ὅταν ἡ κατοικία τοῦ ἐργάτη γῆς δὲν ἔχει σάν συμπλήρωμα 1 ὡς 2 ἄκρ γῆς. Σήμερα εἶναι εὐτυχῆς ἂν ἡ κατοικία του ἔχει ἓνα κηπάκι ἢ ἂν μακριὰ ἀπ' αὐτὴν μπορεῖ νά νοικιάσει μερικὲς πηθαμές γῆ. «Οἱ γαιοχτήμονες καί οἱ παχτωτῆς—λέει ὁ δρ Χάντερ—ἐνεργοῦν ἐδῶ χέρι-χέρι. Μερικά ἄκρ γῆς σάν συμπλήρωμα τῆς κατοικίας του παραέκαναν τὸν ἐργάτη ἀνεξάρτητο»¹⁹⁴.

Μιὰ καινούργια φοβερὴ ὥθηση δέχτηκε ἡ βίαιη ἀπαλλοτρίωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν τὸ 16ο αἰῶνα μέ τὴ μεταρρύθμιση καί μέ τὴν κολοσιαία καταλήστευση τῶν ἐκκλησιαστικῶν χημάτων πού τὴν ἀκολούθησε. Τὸν καιρὸ τῆς μεταρρύθμισης ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἦταν φεουδαρχικὴ ἰδιοκτητρία μεγάλου μέρους τῆς ἀγγλικῆς γῆς. Ἡ κατάργησις τῶν μοναστηριῶν κλπ. μετάρτησε σέ προλετάρειους τοὺς κατοίκους τους. Τὰ ἴδια τὰ ἐκκλησιαστικὰ χτήματα στὸ μεγαλύτερο μέρος τους τὰ χάρισαν σέ ἀρχαγες εἰνοσούμενους τοῦ βασιλιᾶ ἢ τὰ πούλησαν σέ ἐξευτελιστικὴ τιμὴ σέ κερδοσκόπους, παχτωτῆς καί κατοίκους τῶν πόλεων, πού ἔδιωχναν κατὰ μάζες τοὺς πρώην κληρονομικοὺς ὑποτελεῖς ἀγρότες καί συνένωναν τὰ νοικοκυριά τους. Τὸ ἐγγυημένο μέ νόμο δικαίωμα τῶν ἐξαθλιωμένων ἀγροτῶν νά παίρνουν ἓνα μέρος τῆς δεκάτης τῶν ἐκκλησιῶν τοὺς ἀφαιρέθηκε σιωπηρὰ¹⁹⁶. «Pauper ubique

καί στήν Ἰταλία καί σέ μερικὲς ἄλλες χώρες στὸ ἐξωτερικὸ, ὅπου πραγματικὰ ὅλος ὁ πληθυσμὸς ἀποτελεῖται τόσο πολὺ ἀπὸ ἀριστοκράτες καί ἐξαθλιωμένους ἀγρότες... πού ἀναγκάζονται νά χρησιμοποιοῦν γιὰ τὰ τάγματα τοῦ πεζικοῦ τοὺς ἔμμισθες συμμορίες ἀπὸ ἐλβετοῦς κλπ. Καί αὕτη εἶναι ἡ αἰτία πού τὰ ἔθνη αὐτὰ ἔχουν πολὺ πληθυσμὸ καί λίγους φαντάρους» («The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kenner's England», ἐκδ. 1719, London 1870, σελ. 308).

¹⁹⁴ Δρ Χάντερ, στήν «Public Health. 7th Report 1864», London 1865, σελ. 134.—«Ἡ ἔκτασις τῆς γῆς πού εἶχε ἀπονεμηθεῖ (σύμφωνα μέ τοὺς παλαιοὺς νόμους) θὰ θεωροῦνταν σήμερα πάρα πολλή γιὰ ἐργάτες καί μύλλον θάταν κατὰλληλη γιὰ νά τοὺς μετατρέψει σέ μικροὺς παχτωτῆς (farmers)» (George Roberts: «The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries», London 1856, σελ. 184, 185).

¹⁹⁶ «Τὸ δικαίωμα τῶν φτωχῶν νά παίρνουν μερικὸ ἀπὸ τὴ δεκάτη τῶν ἐκκλησιῶν καθορίζεται ἀπὸ τὰ παλιά καταστατικά» (J. D. Tuckett: «A History

jacet] [παντοῦ ὑπάρχουν φτωχοί], ἀναφώνησε ἡ βασίλισσα Ἑλισάβετ ὕστερα ἀπὸ μιὰ περιοδεία της στὴν Ἀγγλία. Τέλος, τὸ 43ο ἔτος τῆς βασιλείας της ἀναγκάστηκαν ν' ἀναγνωρίσουν ἐπίσημα τὸν ἀποπερισμὸ μέ τὴν καθιέρωση τοῦ φόρου γιὰ τοὺς φτωχοὺς. «Οἱ πρωτεργάτες αὐτοῦ τοῦ νόμου ντράπηκαν νὰ ποῦν ἀνοιχτά τοὺς λόγους πού τὸν ἐπέβαλαν καί, παρὰ τὰ καθιερωμένα, τὸν δημοσίευσαν χωρὶς καμιά *preamble* (προεισαγωγή)»¹⁹⁶. Μὲ τὸ νόμο 4 τοῦ 16ου ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ Καρόλου Α' ὁ νόμος αὐτὸς μετατράπηκε σὲ ταχτικό νόμο καὶ πράγματι μόνο τὸ 1834 πῆρε μιὰ καινούργια, πιά αὐστηρὴ μορφή¹⁹⁷.

of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, τόμ. II, σελ. 804, 805).

¹⁹⁶ William Cobbett: «A History of the Protestant Reformation», § 471.

¹⁹⁷ Τὸ προτεστάντικο «πνεῦμα» φαίνεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ ἀπὸ τὰ παρκατάω. Στὴ Νότια Ἀγγλία συγκεντρώθηκαν σὲ σύσκεψη κάμποσοι γαιοκτημόνες καὶ εὐποροὶ παχτωτές καὶ διατύπωσαν 10 ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴ σωστή ἐρμηνεία πού ἔπρεπε νὰ δοθεῖ στὸ νόμο τῆς Ἑλισάβετ γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ τὰ ὑπόβαλαν γιὰ γνωμοδότηση σ' ἓνα διάσημο νομικὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ λοχία Σνίγκ (ἀργότερα, ἐπὶ Ἰακώβου Α', ἔγινε δικαστής). «*Ἐρρωτηθῆναι*: «Μερικοὶ πλοῦσιοι παχτωτές τῆς ἐνορίας ἔχουν ἐπινοήσει ἓνα ἔξυπνο σχέδιο, μὲ τὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ παραμεριστοῦν ὅλες οἱ συγχύσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου. Προτείνουν νὰ χτιστεῖ μιὰ φυλακὴ στὴν ἐνορία. Πρέπει νὰ κόβεται τὸ ἐπίδομα ἀπὸ κάθε φτωχὸ πού δέχεται νὰ κλειστεῖ στὴν πιά πάντα φυλακὴ. Ἐπειτα πρέπει νὰ γνωστοποιηθεῖ στὴ γύρω περιοχὴ πὼς ἂν κανένας εἶναι διατεθειμένος νὰ μισθώσει τοὺς φτωχοὺς αὐτῆς τῆς ἐνορίας πρέπει μιὰ καθορισμένη μέρα νὰ στείλει ἐνοφράγιστες προτάσεις πού νὰ ἀναφέρουν τὴν κατώτατη τιμὴ μὲ τὴν ὁποία ἐπιθυμεί νὰ μισθώσει ἀπὸ μᾶς τοὺς φτωχοὺς. Οἱ πρωτεργάτες αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ὑποθέτουν πὼς στίς γειτονικές κομητείες ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού δὲν ἔχουν ὄρεξη νὰ δουλέψουν καὶ πού δὲν ἔχουν περιουσία ἢ πίστωση γιὰ ν' ἀποκτήσουν ἓνα παχτικὸν ἀγρόκτημα ἢ ἓνα καράβι, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ζοῦνε χωρὶς νὰ δουλεύουν («so as to live without labour»). Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰταν διατεθειμένοι νὰ κάνουν πολὺ ἐπιπλέον προτάσεις στὴν ἐνορία. Ἄν πού καὶ πού πέθαινε κανένας ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ συμβαλλομένου, τότε ἡ ἁμαρτία θὰ βάρυνε τὸ σπίτι του, γιατί ἡ ἐνορία θὰ ἐκπληρώσει τίς ὑποχρεώσεις της ἀπέναντι σ' αὐτοὺς τοὺς φτωχοὺς. Ὡστόσο φοβόμαστε πὼς ὁ σημερινὸς νόμος δὲν ἐπιτρέπει τέτοιον εἶδους μέτρα σύνεσης (Prudential measure), πρέπει ὅμως νὰ γνωρίζετε πὼς οἱ ὑπόλοιποι *freeholders* [ἐλευθεροὶ μικροῖδιοχῆτες ἀγρότες] τούτης τῆς κομητείας καθὼς καὶ τῶν γειτονικῶν κομητειῶν θὰ ταχθοῦν μὲ τὸ μέρος μας γιὰ νὰ υποκινήσουν τοὺς ἐκπροσώπους τους στὴν Κάτω Βουλὴ νὰ προτείνουν ἓνα νόμο πού νὰ ἐπιτρέψει τὴ φυλάκιση καὶ τὴν ἀναγκαστικὴ ἐργασία τῶν φτωχῶν, ὥστε κάθε ἄτομο πού ἀντιστέκεται στὴ φυλάκιση νὰ μὴν ἔχει δικαίωμα νὰ παίρνει ἐπίδομα. Ἐλπίζουμε πὼς αὐτὸ θὰ ἐμποδίσαι ὅσους ζοῦν στὴ φτώχεια νὰ διεκδικοῦν ἐπιδόματα» («will prevent persons in distress from wanting relief») (R. Blakey: «The History of Political Literature from the Earliest Times», London 1855, τόμ. II, σελ. 84, 85).—Στὴ Σκωτία ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας ἔγινε μερικὸς αἰῶνας ἀργότερα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Ἀκόμα τὸ 1698 ὁ Φλέτσερ ἀπὸ τὸ Σάλτουν εἶπε στὴ βουλὴ τῆς Σκωτίας: «Ὁ ἀριθμὸς τῶν ζητιάνων στὴ Σκωτία ὑπολογίζεται ὅχι μικρότερος ἀπὸ 200 000. Τὸ μόνο φάρμακο πού ἔχω νὰ προτείνω ἐγώ, ἓνας ρεπουμπλικάνος μὲ ἀρχές, εἶναι νὰ παλινορθωθεῖ ἡ παλιὰ κατάσταση τῆς δουλοπαροικίας καὶ νὰ γάνουμε σκλάβους ὅλους ἐκείνους πού εἶναι ἀνίκανοι νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν ἑαυτῆς τους». Τὰ ἴδια λέει καὶ ὁ Ἦντεν στὸ «The State of the Poor», Βιβλίο I, κεφ. I, σελ. 60, 61: «Ὁ παουπερισμὸς χρονολογεῖται ἀπὸ τότε πού ἐλευθε-

Αὐτὰ τὰ ἄμεσα ἐπακόλουθα τῆς μεταρρύθμισης δὲν ἦταν τὰ διαρκέστερα. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ιδιοκτησία ἀποτελοῦσε τὸ θρησκευτικὸ φρούριο τῶν ἀρχαίων σχέσεων γαιοκτησίας. Μὲ τὴν πτώση της δὲν μπορούσαν νὰ κρατηθοῦν ἄλλο οἱ σχέσεις αὐτές¹⁹⁸.

Ἀκόμα καὶ στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα ἡ *yeomanry* ἦταν μιὰ ἀνεξάρτητη ἀγροτιά, πιά πολυάριθμη ἀπὸ τὴν τάξη τῶν παχτωτῶν. Εἶχε ἀποτελέσει τὴν κύρια δύναμη τοῦ Κρόμβελ καί, σύμφωνα ἀκόμα καὶ μὲ τὴν δμολογία τοῦ Μάκωλαιη, βρισκόταν σὲ πλεονεχτικὴ ἀντίθεση πρὸς τοὺς μεθύστακες μικροεργεῖς τῆς ὑπαίθρου καὶ τοὺς ὑπηρετές τους, τοὺς παπάδες τοῦ χωριοῦ, πού ἔνα ἀπ' τὰ καθήκοντά τους ἦταν νὰ παντρεύουν τὴν «εὐνοούμενη ὑπηρετρία» τοῦ ἀφέντη. Ἀκόμα καὶ οἱ ἴδιοι οἱ μισθωτοὶ ἐργάτες γῆς ἦταν συνιδιοχῆτες τῆς κοινοτικῆς ιδιοκτησίας. Γύρω στὰ 1750 εἶχε πιά ἐξαφανιστεῖ ἡ *yeomanry*¹⁹⁹ καὶ στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα ἐξαφανίστηκε καὶ τὸ τελευταῖο ἴχνος κοινοτικῆς ιδιοκτησίας τῶν ἀγροτῶν. Ἀφήνουμε κατὰ μέρος ἐδῶ τὰ καθαρῶς οἰκονομικὰ ἐλατήρια τῆς ἐπανάστασης στὴ γεωργία. Μᾶς ἐνδιαφέρουν μόνο οἱ βίαιοι μοχλοὶ της.

Τὸν καιρὸ τῆς παλινρθωσης τῶν Στούαρτ οἱ γαιοκτημονες ἐπέβαλαν μὲ νόμο ἓνα σφετερισμὸ, πού συντελέστηκε παντοῦ καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη χωρὶς τίς παραμικρότερες νομοθετικές περιστροφές. Κατὰ τῆς ἐποχῆς τὸ φεουδαρχικὸ καθεστῶς τῆς γῆς, δηλ. ἀπάλλαξαν τὴ γῆ ἀπὸ τίς ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ κράτος πού δημιουργεῖ ἡ κατοχὴ της, «ἀποξημίωσαν» τὸ κράτος, ἐπιβάλλοντας φόρους στὴν ἀγροτιά καὶ στὴν ὑπόλοιπη μάζα τοῦ λαοῦ, μετάρρεψαν αὐθαίρετα σὲ σύγχρονη ἀτομικὴ ιδιοκτησία τους χτήματα πού πάνω τους εἶχαν μονάχα τίτλους φεουδαρχικούς καί, τελικὰ, θέσπισαν τοὺς νόμους ἐκείνους σχε-

ρώθηκε ὁ ἀγρότης... Οἱ μαινουφρακτοῦρες καὶ τὸ ἐμπόριο εἶναι οἱ πραγματικοὶ γεννήτορες τῶν φτωχῶν τῆς χώρας μας». Ὅπως ὁ σκῶτος ρεπουμπλικάνος μὲ ἀρχές, ἔτσι καὶ ὁ Ἦντεν γελιέται μόνο στὸ ὅτι τὸν ἀγρότη τὸν ἔκανε προλετάριο ἢ πάουπερ ἡ κατάργηση τῆς ιδιοκτησίας του στὴ γῆ του καὶ ὄχι ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας. Στὴ Γαλλία, ὅπου ἡ ἀπαλλοτρίωση συντελέστηκε μὲ διαφορετικὸ τρόπο, στὸν ἀγγλικὸ νόμο γιὰ τοὺς φτωχοὺς ἀντιστοιχεῖ ὁ κανονισμὸς τοῦ Μουλὲν τοῦ 1571 καὶ τὸ διάταγμα τοῦ 1656.

¹⁹⁸ Ἄν καὶ ὁ κ. Ρότζερς ἦταν τότε καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, τὴν ἔδρα αὐτῆς τῆς προτεστάντικης ὀρθόδοξιας, στὸν πρόλογό του στὴν «History of Agriculture» τονίζει πὼς ὁ παουπερισμὸς τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ὀφείλεται στὴ μεταρρύθμιση.

¹⁹⁹ «A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman», Ipswich 1795, σελ. 4. Ἀκόμα καὶ ὁ ἰρλανδικὸς συγγραφεὺς τῶν μεγάλων παγιώσεων, ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.», London 1773, σελ. 139, λέει: «Μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐκρίνεια κλαίω τὴν ἀπώλεια τῆς *yeomanry* μας, τῆς ὁμάδας ἐκείνης τῶν ἀνθρώπων, πού πράγματι διατηροῦσαν τὴν ἀνεξαρτησία τοῦτον τοῦ ἔθνους καὶ λυπάμαι πού βλέπω σήμερὰ τὴ γῆ τους στὰ χέρια λόρδων μονοπωλητῶν πού τὴ δίνουν μὲ νοίκι σὲ μικροπαχτωτές. Οἱ μικροπαχτωτές αὐτοὶ παίρνουν τίς παχτώσεις τους μὲ τέτοιους ὁρους πού μόλις καὶ μετὰ βίας βρίσκονται σὲ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ τοὺς ὑποτελεῖς ἀγρότες καὶ πού στὴν πρώτη κακοτυχία μπορεῖ νὰ διωχθοῦν».

τικά με την εγκατάσταση («laws of settlement») πού *mutatis mutandis* [τηρουμένων των αναλογιών] άσκησαν στους άγγλους γεωργούς την ίδια επίδραση πού άσκησε τό διάταγμα τού τάταρου Βόρι Γκοντουνόφ στή ρωσική άγροτιά.

Η «glorious Revolution» (ένδοξη επανάσταση) μαζί μέ τό Γουλιέλμο Γ' της Οράγγης²⁰⁰ έφερε στήν έξουσία τούς γαιοχτήμονες καί κεφαλαιοκράτες κληγούς τού κέρδους. Αυτοί εγκαινίασαν τή νέα εποχή, ασκώντας σέ κολοσιαία κλίμακα τή λήστευση τών κρατικών γαιών πού ως τότε γινόνταν σέ μέτριο βαθμό. Οί γαίες αυτές χαρίστηκαν, πούληθηκαν σ' έξευτελιστικές τιμές ή καί προσαρτήθηκαν σέ ιδιωτικά χτήματα μέ άμεσο σφετερισμό²⁰¹. Όλα αυτά έγιναν χωρίς καί τήν παραμικρότερη τήρηση τών νόμιμων τύπων. Η κρατική περιουσία, πού τήν ιδιοποιήθηκαν μέ τέτιες άπάτες, μαζί μέ τήν καταλήστευση τών εκκλησιαστικών χτημάτων, έφόσον δέν τάχασαν άργότερα στή διάρκεια της δημοκρατικής επανάστασης, άποτελεί τή βάση τών σημερινών πριγκιπικών χτημάτων της άγγλικής δολιγαρχίας²⁰². Οί άστοί κεφαλαιοκράτες εύνόησαν τήν επιχείρηση αυτή, άνάμεσα στ' άλλα γιά νά μετατρέψουν τή γή σέ συνηθισμένο άντικείμενο έμπορίου, γιά νά επεκτείνουν τήν περιοχή της γεωργικής μεγαλοεπιχείρησης, γιά ν' αύξήσουν τήν προσφορά προγραμμένων προλετάριων από τήν ύπαιθρο κλπ. Έπιπλέον ή καινούργια άριστοκρατία της γής ήταν ή φυσική σύμμαχος της νέας τραπεζοκρατίας, τών μεγιστάνων τού χρήματος, πού μόλις είχαν βγει από τό αύγό, καί τών μεγάλων επιχειρηματιών μανουφакτούρας, πού τότε στηρίζονταν στους προστατευτικούς δασμούς. Στήν περίπτωση αυτή ή άγγλική άστική τάξη έներγήσε σωστά γιά τά συμφέροντά της, άπαράλλαχτα όπως είχαν ένεργήσει οί σουηδοί άστοί πού, αντίθετα, χέρι-χέρι μέ τόν οικονομικό τους προμαχώνα, τήν άγροτιά, ύποστήριξαν τούς βασιλιάδες νά ξαναπάρουν μέ τή

²⁰⁰ Σχετικά μέ τήν ιδιωτική ήθική αυτού τού άστού ήρωα μπορούμε νά κρίνουμε από τά παρακάτω : «Οί μεγάλες δωρεές γής στή λαϊκή Όρκνεύ πού έγιναν τό 1695 στήν Όρλανδία άποτελούν πασίγνωστο δείγμα της άφροσύνης τού βασιλιά καί της έπιρροής της λαϊκής... Οί πολύτιμες ύπηρεσίες της λαϊκής Όρκνεύ φαίνεται πώς ήταν *foeda laborum ministeria* [βρώμικες ύπηρεσίες τών χειλέων]». (Στή Sloane Manuscript Collection τού Βρετανικού Μουσείου, αριθ. 4224. Ο τίτλος τού χειρογράφου είναι : «The Character and Behaviour of King William. Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax. Oxford, Secretary Vernon etc». Είναι γεμάτο από άξιοπερίεργα).

²⁰¹ Η παράνομη έκποίηση χτημάτων τού στέμματος, ένμέρει μέ τήν πούληση καί ένμέρει μέ τό χάρισμά τους, άποτελεί ένα σκανδαλώδες κεφάλαιο της άγγλικής ιστορίας... μιá γιγάντια άπάτη σέ βάρος τού έθνους (*gigantic fraud on the nation*)» (E. W. Newman : «Lectures on Political Economy», London 1851, σελ. 129, 1:0) [Σχετικά μέ τό πώς οί σημερινοί άγγλοι μεγαλογαιοχτήμονες άπόχτησαν τήν ιδιοχτησία τους, βλέπε λεπτομέρειες σού «Our old Nobility. By Noblesse Oblige, London 1879. Φ. Ε.].

²⁰² Βλ. λχ. τό λιβέλλο τού B. E. Burke σχετικά μέ τό δουκικό οίκο τού Μπέντφορντ, πού γόνος του είναι ό λόρδος Τζόν Ράσελ, «the tomfit of liberalism» [ό βασιλάσκος τού φιλελευθερισμού].

βία στήν κατοχή τους τίς γαίες τού στέμματος πού είχε σφετεριστεί ή δολιγαρχία (άρχίζοντας από τό 1604, καί άργότερα επί Καρόλου Ι' καί Καρόλου ΙΑ').

Η κοινοτική ιδιοχτησία—δλότελα διαφορετική από τήν κρατική ιδιοχτησία πού μόλις εξέτασαμε—ήταν αρχαίος γερμανικός θεσμός πού εξακολουθούσε νά ύπάρχει κάτω από τή σκέπη της φεουδαρχίας. Εύδαμε πώς ό βίαιος σφετερισμός της, πού συνοδεύεται συνήθως από τή μετατροπή τών χωραφιών σέ βοσκές, αρχίζει στά τέλη τού 15ου αιώνα καί συνεχίζεται τό 16ο. Τότε όμως τό προτσές αυτό συντελούνταν σάν άτομική πράξη βίας, πού ή νομοθεσία μάταια τήν καταπολεμούσε 150 δόλκιμα χρόνια. Η πρόσδος τού 18ου αιώνα φανερώναται στό γεγονός ότι ό ίδιος ό νόμος γίνεται τό μέσο γιά τήν καταλήστευση της λαϊκής γής, μόνο πού οί μεγάλοι παχτωτές χρησιμοποιούν παράλληλα καί τίς μικρές άνεξάρτητες ιδιωτικές τους μέθοδες²⁰³. Η κοινοβουλευτική μορφή αυτής της ληστείας είναι ή μορφή τών «Bills for Inclosures of Commons» (νόμοι γιά τήν περιφράξη της κοινοτικής γής), μ' άλλα λόγια διατάγματα, μέ τά όποια οί γαιοχτήμονες δωρίζουν στόν ίδιο τόν έαυτό τους σάν άτομική τους ιδιοχτησία τή λαϊκή γή, δηλ. διατάγματα άπαλλοτριώσης τού λαού. Ο σέρ Φ. Μ. Ήντεν ό ίδιος άντικρούει τήν κατεργάρικη δικολαβική συνηγορία του, όπου προσπαθεί νά παρουσάσει τήν κοινοτική ιδιοχτησία σάν άτομική ιδιοχτησία τών μεγάλων γαιοχτημόνων πού πήραν τή θέση τών φεουδαρχών—όταν ζητάει ό ίδιος «ένα γενικό νόμο της βουλής γιά τήν περίφραξη τών κοινοτικών γαιών», δηλ. όταν όμολογεί πώς είναι αναγκαίο ένα κοινοβουλευτικό πραξικόπημα γιά τή μετατροπή τους σέ άτομική ιδιοχτησία, ένώ από τήν άλλη μεριά ζητάει από τό νομοθετικό σώμα «άποζημίωση» γιά τούς άπαλλοτριωμένους φτωχούς²⁰⁴.

Τόν καιρό πού στή θέση τών άνεξάρτητων *yeomen* μπαίνουν οί *tenants-at-will*, μικροί παχτωτές πού νοικιάζουν τή γή γιά ένα χρόνο, δηλ. ένα πλήθος δουλοπρεπές κι έξαρτημένο από τήν αυθαίρεσία τών λόρδων γαιοχτημόνων, τόν ίδιο καιρό, παράλληλα μέ τήν καταλήστευση τών κρατικών χτημάτων, συνετέλεσε ιδίως ή συστηματικά διεξαγόμενη λεηλασία της κοινοτικής ιδιοχτησίας στό μέγάλωμα τών μεγάλων ξεκίων παχτωμένων άγροχτημάτων, πού τό 18ο αιώνα τά όνόμαζαν

²⁰³ «Οί παχτωτές άπαγορεύουν στους κατοίκους τών cottages γά συνηγορούν όποιοδήποτε άλλο ζωντανό όν, εκτός από τόν έαυτό τους, μέ τό πρόσχημα πώς άν συνηγορούσαν ζώα ή πουλερικά θάκλεβαν ζωτροφές από τούς άχυρώνες. Επίσης λένε : κρατάτε τούς κατοίκους τών cottages φτωχούς καί θά τούς κρατάτε φιλόπουνες. Η πραγματικότητα όμως είναι πώς έτσι οί παχτωτές σφετερίζονται όλο τό δικαίωμα στίς κοινοτικές γαίες» («A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands», London 1785, σελ. 75).

²⁰⁴ Eden : «The State of the Poor», πρόλογος.

«κεφαλαιακές φάρμες»²⁰⁶, ή «φάρμες τῶν ἐμπόρων»²⁰⁶, καί πού «ἐλευθερώνουν» τόν ἀγροτικό πληθυσμό καί τόν μετατρέπουν σέ προλεταριάτο γιά τή βιομηχανία.

Ὡστόσο ὁ 18ος αἰώνας δέν καταλάβαινε ἀκόμα στὸν ἴδιο βαθμό μέ τὸ 19ο αἰώνα πῶς ὁ ἐθνικός πλοῦτος εἶναι ταυτόσημος μέ τή λαϊκή φτώχεια. Γιαυτό καί στήν οἰκονομική φιλολογία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διεξάγεται ἡ πιό ἔντονη πολεμική ἐναντία στήν «inclosure of commons» [περίφραξη τῆς κοινοτικῆς γῆς]. Ἀπό τὸ τεράστιο σχετικό ὕλικό πού ἔχω μπροστά μου παραθέτω μερικά ἀποσπασματα, γιατί ἔτσι δίνεται μιὰ ζωντανή εἰκόνα τῆς κατάστασης.

«Σέ πολλές ἐνορίες τοῦ Χέρφορντσηρ—γράφει ἕνας ἀγανακτισμένος κοντυλοφόρος—24 παχτωμένα ἀγροχτήματα, μέ 50—150 ἀκρ γῆ κατά μέσον ὄρο τὸ καθένα, συγχωνεύτηκαν σέ 3»²⁰⁷. «Στὸ Νόρθ-αμπτονσηρ καί στὸ Λίνκολνσηρ πῆρε μεγάλες διαστάσεις ἡ περίφραξη τῶν κοινοτικῶν γαιῶν, καί οἱ περισσότερες λορδίες πού πρόκνηψαν ἀπὸ τίς περιφράξεις μετατράπηκαν σέ βοσκές. Ἡ συνέπεια εἶναι σέ πολλές λορδίες νά μὴν καλλιεργοῦν σήμερα οὔτε 50 ἀκρ, ἐνῶ παλιά καλλιεργοῦσαν 1500... Τὰ χαλάσματα πρώην κατοικίων, ἀχυρῶνων, σταύλων κλπ.» εἶναι τὰ μοναδικὰ ἔχνη τῶν πρώην κατοίκων. «Σέ πολλά μέρη ἀπὸ ἑκατὸ σπιτία καί οἰκογένειες ἀπόμειναν... 8 ἢ 10... Στίς περισσότερες ἐνορίες, ὅπου ἡ περίφραξη ἔγινε μόλις πρὶν 15 μέ 20 χρόνια, ὑπάρχουν πολὺ λίγοι ἰδιοχτῆτες γῆς, σὲ σύγκριση μέ τὸν ἀριθμὸ πού ὑπῆρχε πρῶτα, ὅταν ἡ καλλιέργεια γινόταν σὲ ἀπεριφραχτὴ γῆ. Δέν εἶναι ἀσυνήθιστο τὸ φαινόμενο 4 ὥς 5 πλούσιοι χτηνοτρόφοι νά σφετερίζονται ὁλόκληρες λορδίες, πού μόλις εἶχαν περιφραχτεῖ καί πού προηγουμένα βρισκόνταν στὰ χέρια 20—30 παχτωτῶν καί ἰσάριθμων μικρότερων ἰδιοκτητῶν καί ἄλλων κατοίκων. Ὅλοι αὐτοὶ διώχτηκαν μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους ἀπὸ τὰ χτήματά τους, μαζὶ μέ πολλές ἄλλες οἰκογένειες, πού τίς ἀπασχολοῦσαν καί τίς συντηροῦσαν αὐτοὶ»²⁰⁸. Ἡ γῆ πού προσαρτοῦσε ὁ γειτονικός λόρδος γαιοχτήμονας μέ τὸ πρόσχημα τῆς περίφραξης δέν ἦταν μονάχα χέρσα γῆ, ἀλλὰ συχνά ἦταν γῆ πού τὴν καλλιεργοῦσαν ἔναντι μιᾶς δρισμένης πληρωμῆς στήν κοινότητα ἢ γῆ πού τὴν καλλιεργοῦσαν ἀπὸ κοινοῦ. «Μιλῶ ἐδῶ γιά τὴν περίφραξη ἀνοιχτῶν ὥς τότε ἀγρῶν καί γαιῶν, πού καλλιεργοῦνται κιόλας. Ἀκόμα καί οἱ συγγραφεῖς πού συνηγοροῦν ὑπὲρ τῶν περιφράξεων [inclosures] ὁμολογοῦν πῶς οἱ περιφράξεις δυναμώνουν τὸ μονοπώλιο τῶν μεγάλων παχτώσεων, ὑψώ-

νουν τίς τιμές τῶν τροφίμων καί ἐξημῶνουν τὸν τόπο ἀπὸ τὸν πληθυσμό του... ἀκόμα καί ἡ περίφραξη χέρσων γαιῶν, ὅπως γίνεται σήμερα, στερεῖ τὸ φτωχὸ ἀπὸ ἕνα μέρος τῶν μέσων ὑπαρξῆς του καί μεγαλώνει παχτώσεις πού εἶναι κιόλας πολὺ μεγάλες»²⁰⁹. «Ἄν—λέει ὁ δρ Πράις—ἡ γῆ περάσει στὰ χέρια λίγων μεγάλων παχτωτῶν, οἱ μικροὶ παχτωτῆς (πού προηγουμένα τοὺς χαρακτήρισε ὁ ἴδιος σὲν «ἕνα πλῆθος μικροῖδιοχτῆτες καί μικροπαχτωτῆς, πού συντηροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τους καί τίς οἰκογένειές τους μέ τὸ προϊόν τῆς γῆς πού καλλιεργοῦν, μέ πρόβατα, πουλερικά, γουρουνία κλπ. πού τὰ στέλνουν νά βοσκήσουν στήν κοινοτική γῆ, κι ἔτσι ἀγοράζουν πολὺ λίγα τρόφιμα») θά μετατραποῦν σέ ἀνθρώπους, πού τὰ μέσα ὑπαρξῆς τους εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τὰ κερδίζουν ἐργαζόμενοι γιά ἄλλους καί πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά πηγαίνουν στήν ἀγορὰ γιά τὸ καθεὶ πού χρειάζονται... ἴσως νά συντελεῖται περισσότερη ἐργασία, γιατί χρησιμοποιεῖται περισσότερος ἐξαναγκασμός... οἱ πόλεις καί οἱ μανουφρακτοῦρες θά μεγαλώνουν γιατί διώχνονται πρὸς αὐτὲς περισσότεροι ἀνθρώποι πού ζητοῦν ἐργασία. Αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος πού ἐπενεργεῖ μέ φυσικότητα ἡ συγκέντρωση τῶν παχτώσεων, καί μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπενέργησε πραγματικά ἐδῶ καί πολλὰ χρόνια σέ τοῦτο τὸ βασίλειο»²¹⁰. Τὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα τῶν περιφράξεων [inclosures] τὸ συνοψίζει μέ τὰ παρακάτω λόγια: «Γενικά ἡ κατάσταση τῶν κατώτερων λαϊκῶν τάξεων χειροτέρευσε σχεδὸν ἀπὸ κάθε ἀποψη, οἱ μικροὶ γαιοχτῆτες καί παχτωτῆς ὑποβιβάστηκαν στήν κατάσταση μεροκαματιάδων καί μισθωτῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἔγινε πιὸ δύσκολο νά βγάλουν τὸ ψωμὶ τους»²¹¹. Στὴν πραγματικότητα ὁ σφετερισμός

²⁰⁹ Dr. R. Price: «Observations on Reversionary Payments», 6η ἐκδ. By W. Morgan, London 1805, τόμ. II, σελ. 155. Διάβασε τοὺς Φόρστερ, Ἄντινγκτον Κέντ, Πράις καί Τζέιμς Ἀντερσον καί παρῶρα μ' αὐτοὺς τὴν ἀξιοθερημένη συκοφαντικὴ φλυαρία τοῦ Μάκ Κούλλοκ στὸν κατάλογό του: «The Literature of Political Economy», London 1845.

²¹⁰ Dr. R. Price: «Observations etc.», τόμ. II, σελ. 147.

²¹¹ Στὸ ἴδιο, σελ. 159. Αὐτὸ μᾶς θυμίζει τὴν ἀρχαία Ρώμη.

«Οἱ γὰρ πλούσιοι, ἤσδε τῆς ἀνεμῆτου γῆς τὴν πολλὴν καταλαβόντες, καὶ χρόνω θαρροῦντες, οὐ τινα σφᾶς ἐπὶ ἀφαιρήσεσθαι, τὰ τε ἀγροῦ σφίον, ὅσα τε ἡν ἄλλα βραχέα πενήτων, τὰ μὲν ὀνοῦμενοι πειθοῖ, τὰ δὲ βία λαμβάνοντες, πεδία μακρὰ ἀντὶ χωρίων ἐγεώργουν· ὧν τοῖς ἐς αὐτὰ γεωργοῖς καὶ ποιμέσι χωρῶμενοι, τοῦ μὴ τοὺς ἐλευθέρους ἐς τὰς στρατείας ἀπὸ τῆς γεωργίας περισπᾶν· φερούσης ἅμα καὶ τῆσδε τῆς κτήσεως αὐτοῖς πολὺ κέρδος ἐκ πολυπαιδίας θεράποντων, ἀκινδύνως ἀδεσμένους διὰ τὰς ἀστρατείας. Ἀπὸ δὲ τούτων οἱ μὲν δυνατοὶ πάμπαν ἐπλούτουν, καὶ τὸ τῶν θεράποντων γένος ἀνὰ τὴν χώραν ἐπλήθυνε. Τοὺς δ' Ἰταλιώτας ὀλιγότης καὶ δυσανδρῆ κατελάμβανε, τρυγομένους πενία τε καὶ ἐσφοραῖς καὶ στρατείαις. Εἰ δὲ καὶ σχολάσειαν ἀπὸ τούτων, ἐπὶ ἀγρίας διετίθεντο, τῆς γῆς ὑπὸ τῶν πλουσίων ἐχομένης, καὶ γεωργοῖς χωρῶμενοι θεράπονται ἀντὶ ἐλευθέρων».

[Οἱ πλούσιοι εἶχαν ἰδιοποιηθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀδιανέμητης γῆς. Καί, ἐπειδὴ λόγω τῶν περιστάσεων πίστευαν πῶς δὲ θὰ τοὺς ἐπαιρναν πᾶν αὐτὴ τὴ γῆ, ἀγόραζαν τὰ γειτονικά χωράφια τῶν φτωχῶν, ἄλλα μέ τὴν πειθῶ, καὶ ἄλλα πάλι τάπαιρναν μέ τὴ βία, καὶ ἔτσι καλλιεργοῦσαν πολὺ ἐκτεταμένες γαῖες ἀντὶ μεμονωμένα χωράφια. Στίς γαῖες αὐτὲς χρησιμοποιοῦσαν δούλους γεωργούς καὶ βοσκούς, γιατί τοὺς ἐλευθέρους ἀνθρώπους θὰ τοὺς ἐπαιρναν ἀπὸ τῆ γεωρ-

²⁰⁶ «Capital-farms» («Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business», London 1767, σελ. 19, 20).

²⁰⁷ «Merchant-farms» («An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions», London 1767, σελ. 11, ὑποσημείωση). Τὸ καλὸ αὐτὸ σύγγραμμα πού ἐκδόθηκε ἀνώνυμα τόχει γράψει ὁ αἰδ. Ναθανιέλ Φόρστερ.

²⁰⁸ Thomas Wright: «A Short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms», 1779, σελ. 2. 3.

²⁰⁹ Ald. Addington: «Inquiry into the Reasons for and against Inclosing Open Fields», London 1772, σελ. 37—43 σὲ πολλά σημεία.

της κοινοτικής γης και η επανάσταση στη γεωργία που τη συνοδεύει επενέργησαν με τόση δξύτητα πάνω στους εργάτες γεωργίας, που, σύμφωνα με τον ίδιο τον Ήντεν, ανάμεσα στο 1765 και το 1780 ο μισθός τους άρχισε να πέφτει κάτω από το κατώτατο όριο και να συμπληρώνεται με επίσημη επιδότηση των φτωχών. Ο μισθός τους, λέει, «μόλις άρκοῦσε πιά για τις άπόλυτες ανάγκες της ζωής».

Ής άκούσουμε ακόμα μιá στιγμή ένα συνήγορο των inclosures [περιφράξεων] και αντίπαλο του δρα Πράις. «Δέν είναι σωστό τό συμπέρασμα ότι εξημώνεται ο τόπος άπό τόν πληθυσμό επειδή δέ βλέπουμε νά σπαταλιέται άλλο ή εργασία ανθρώπων στους άπερίφραχτους άγρούς... Ήν ύστερα άπό τή μετατροπή των μικρών άγροτών σε άνθρώπους ύποχρεωμένους νά εργάζονται για άλλους ρευστοποιείται περισσότερη εργασία, πρόκειται για ένα όφελος που πρέπει νά τό επιθυμεί τό έθνος (στό όποιο δέν άνήκουν φυσικά οι άγρότες που μετατράπηκαν σε εργάτες)... Τό προϊόν θά ναι μεγαλύτερο, άν χρησιμοποιηθεί σ' ένα άγρόκτημα ή συνδυασμένη εργασία τους: έτσι δημιουργείται υπερχροτόν για τίς μανουφакτούρες και μ' αυτό τόν τρόπο σε σχέση με τήν παραγόμενη ποσότητα σιτηρών αυξάνουν οι μανουφакτούρες, τά χρυσορρυχεία αυτά του έθνους τούτου»²¹².

Τή στωική ψυχική ήρεμία με τήν όποία ο οικονομολόγος αντικρύζει τήν πιό θρασεία βεβήλωση του «ιερού δικαιώματος της ιδιοκτησίας» και τήν πιό βήανυση βιαιοπραγία σε βάρος ανθρώπων, όταν επιβάλλονται άπό τήν άνάγκη της δημιουργίας των βάσεων τών κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μάς τή δείχνει άνάμεσα στ' άλλα και ο «φιάνθρωπος» σέρ Φ. Μ. Ήντεν, που επιπλέον συμπαθεί τους τόρυ. Όλη ή σειρά των ληστρικών πράξεων, φρικαλεοτήτων και βιαιοπραγιών σε βάρος του λαού, που συνοδεύουν τή βίαιη άπαλ-λωτρίωση του άπό τό τελευταίο τρίτο του 15ου ως τό τέλος του 18ου αιώνα ώθούν τόν Φ. Μ. Ήντεν μονάχα στο παρακάτω «βολικό»

για τίς έκστρατείες. Ή κατοχή των δούλων τούς έφερνε συνάμα μεγάλο κέρδος, λόγω του ότι οι δούλοι έκαναν πολλά παιδιά και μπορούσαν νά πολλαπλασιάζονται άκίνδυνα, επειδή ήταν άπαλλαγμένοι άπό τή στρατιωτική ύπηρεσία. Έτσι οι δυνατόν γίνονταν πάνοπλοι κι όλος ο τόπος έβριθε άπό δούλους. Αντίθετα, οι Ιταλιώτες λιγόστευαν όλοένα και περισσότερο, επειδή κατατράφονταν άπό τή φτώχεια, άπό τίς ελοφορές και έκστρατείες. Μά κι όταν έρχονταν χρόνια ειρήνης ήταν καταδικασμένοι σε άργία, επειδή τή γή τήν κατείχαν οι πλούσιοι που χρησιμοποιούσαν δούλους γεωργούς αντί ελεύθερους. (Ή Απια-νοῦ: «Ρωμαϊκοί έμφύλιοι πόλεμοι» 1, 7). Τό χωρίο αυτό άναφέρεται στην εποχή πριν άπό τό νόμο του Λικίνιου. Ή στρατιωτική ύπηρεσία, που επιτάχυνε τόσο τήν καταστροφή των ρωμαίων πληβείων, ήταν επίσης ένα άπό τά κύρια μέσα που χρησιμοποιήσε ο Κάρολος ο Μέγας για νά προωθήσει έξαιρετικά τή μετατροπή των ελεύθερων γερμανών άγροτών σε ύποτελείς και δουλοπάροικους.

²¹² «An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.», σελ. 124, 129. Τίς ίδιες σκέψεις με αντίθετες όμως τάσεις βρίσκουμε και σ' έναν άλλο συγγραφέα: «Οι εργάτες διώχνονται άπ' τά σπίτια τους κι αναγκάζονται νά γυρεύουν δουλιά στις πόλεις—μά τό άποτέλεσμα είναι μεγαλύτερη πληθώρα κι έτσι αυξάνει τό κεφάλαιο» («The Perils of the Nation», 2η έκδ., London 1843, σελ. XIV).

συμπέρασμα: «Ήπρεπε ν' άποκατασταθεί ή δέουσα (due) άναλογία ανάμεσα στους άγρούς και τίς βοσκές. Άκόμα σ' όλη τή διάρκεια του 14ου και στο μεγαλύτερο μέρος του 15ου αιώνα ένα άκρ βοσκή άναλογούσε σε 2, 3 και 4 άκρ άγρό. Στα μέσα του 16ου αιώνα ή άναλογία άλλαξε—σε 2 άκρ βοσκή και 2 άκρ άγρό. άργότερα σε 2 άκρ βοσκή και 1 άκρ άγρό, ώπου τελικά πρόκυψε ή σωστή άναλογία: 3 άκρ βοσκή και 1 άκρ άγρός».

Τό 19ο αιώνα χάθηκε φυσικά άκόμα και ή άνάμνηση της σχέσης του γεωργού με τήν κοινοτική ιδιοκτησία. Χωρίς νά μιλάμε καθόλου για κατοπινές εποχές. Πόσα φαρόδινα άποζημίωση πήρε αλήθεια ο γεωργικός πληθυσμός για τά 3511770 άκρ κοινοτικής γης που του έχουν άρπάξει άπό τό 1801 ως τό 1831 και που οι λόρδοι γαιοκτήμονες τά χάρισαν μέσω του κοινοβουλίου στους λόρδους γαιοκτήμονες;

Τό τελευταίο μεγάλο προτός άπαλλοτρίωσης της γης των γεωργών είναι τέλος τό λεγόμενο Clearing of Estates (άραίωμα των χτημάτων, στήν πραγματικότητα σάρωμα των ανθρώπων άπ' αυτά). Όλες οι άγγλικές μέθοδες που εξέτασαμε ως τώρα κορυφώνονται στο «άραίωμα». Όπως είδαμε στο προηγούμενο μέρος, κατά τήν περιγραφή των σύγχρονων συνθηκών, σήμερα, που δέν ύπάρχουν πιά άλλοι άνεξάρτητοι άγρότες για σάρωμα, ή ύπόθεση φτάνει ως τό «άραίωμα» των κατοικιών, έτσι που οι εργάτες γεωργίας νά μήν έχουν πιά τόν άπαράιτητο χώρο για τή στέγασή τους πάνω στη γή που οι ίδιοι καλλιεργούν. Τί θά πεί όμως στήν κυριολεξία «Clearing of Estates», τό μαθαίνουμε μόνο στη γή της έπαγγελίας της σύγχρονης μυθιστοριογραφίας, στήν Άνω Σκωτία. Έκεί τό προτός αυτό διακρίνεται για τό συστηματικό χαρακτήρα του, για τό μέγεθος της κλίμακας που συντελείται μονοκοπανιά (στήν Ήρλανδία οι γαιοκτήμονες κατάφεραν νά σαρώσουν ταυτόχρονα πολλά χωριά, στήν Άνω Σκωτία πρόκειται για έδαφικές έκτάσεις που έχουν τό μέγεθος γερμανικών δονκάτων), τέλος διακρίνεται για τήν ιδιαίτερη μορφή της σφετερισμένης γαιοκτησίας.

Οι κέλτες της Άνω Σκωτίας άποτελούνταν άπό κλάν [clans, φυλές] που ή καθεμιά ήταν ιδιοκτήτρια του εδάφους όπου κατοικούσε. Ο εκπρόσωπος του κλάν [clan], ο άρχηγός του, ή ο «μεγάλος άνθρωπος», ήταν μόνο ύψηλῶ δνόματι ιδιοκτήτης τούτου του εδάφους, άκριβώς όπως ή βασίλισσα της Άγγλίας είναι ύψηλῶ δνόματι ιδιοκτήτρια όλου του έθνικού εδάφους. Όταν ή άγγλική κυβέρνηση κατάφερε νά καταστείλει τους έσωτερικούς πολέμους αυτών των «μεγάλων ανθρώπων» και τίς συνεχείς επιδρομές τους στις πεδιάδες της Κάτω Σκωτίας, οι άρχηγοί των κλάν δέν παρήττησαν καθόλου τό παλιό ληστρικό επάγγελμά τους, άλλαξαν μόνο τή μορφή του. Μετάτρεψαν αυθαίρετα τό ύψηλῶ δνόματι δικαίωμά τους ιδιοκτησίας σε δικαίωμα άτομικής ιδιοκτησίας κι επειδή συνάντησαν αντίσταση άπό μέρους των ανθρώπων του κλάν—που οι άρχηγοί αυτοί δέν τους χρειαζόνταν πιά για νά χύνουν τό αίμα τους γι' αυτούς—άποφάσισαν νά τους διώξουν, χρησιμοποιώντας άνοιχτή βία. Ο καθηγητής Νιούμαν λέει: «Ένας

βασιλιάς της Ἀγγλίας θά μπορούσε πάνω στήν ἴδια βάση νά ἰσχυριστεῖ πῶς ἔχει τό δικαίωμα νά ρίξει τούς ὑπηκόους του στή θάλασσα»²¹³. Τήν ἐπανάσταση αὐτή, πού ἄρχισε στή Σκωτία ὕστερα ἀπό τήν τελευταία ἐξέγερση τοῦ μνηστήρα τοῦ θρόνου, μπορούμε νά τήν παρακολουθήσουμε στίς πρώτες της φάσεις στά ἔργα τοῦ σέρ Τζέιμς Στιούαρτ²¹⁴ καί τοῦ Τζέιμς Ἀντερσον²¹⁵. Τό 18ο αἰώνα μαζί μέ τό διώξιμο τῶν γαέλων ἀπό τή γῆ τους ἀπαγορεύτηκε ἡ μετανάστευση, γιά νά τούς στελεῖουν μέ τή βία στή Γλασκώβη καί σ' ἄλλες βιομηχανικές πόλεις²¹⁶. Σάν παράδειγμα τῆς μεθόδου πού ἐπικρατοῦσε τό 19ο αἰώνα²¹⁷ ἀρκοῦν ἐδῶ τ' «ἀραιώματα» τῆς δούκισσας τοῦ Σάθερλαντ. Ἡ γυναίκα αὐτή πού ἦταν οἰκονομολογικά καταρτισμένη ἀποφάσισε ἀμέσως μετά τήν ἀνοδό της στήν ἐξουσία νά θεραπεύσει ρι-

²¹³ «A King of England might as well claim to drive all his subjects into the sea» (F. W. Newman: «Lectures on Political Economy», London 1851, σελ. 132).

²¹⁴ «Ο Στιούαρτ λέει: «Οἱ γαιοπρόσοδες αὐτῶν τῶν γαιῶν (κάνει τό λάθος καί μεταφέρει τήν οἰκονομική αὐτή κατηγορία στό φόρο πού πλήρωναν οἱ taskmen [ὑποτελεῖς] στόν ἀρχηγό τοῦ κλάν) εἶναι τελείως ἀσήμαντες σέ σύγκριση μέ τό μέγεθός τους, ὅσο ὅμως γιά τόν ἀριθμό τῶν προσώπων πού διατρέφει ἓνα παχτωμένο χτήμα, θά δοῦμε ἴσως πῶς στά ὑπὲρ πεδία τῆς Σκωτίας ἓνα κομμάτι γῆς διατρέφει δέκα φορές περισσότερους ἀνθρώπους ἀπ' ὅσους διατρέφει γῆ ἴσης ἀξίας στίς πιό πλούσιες ἐπαρχίες» (Works etc. ed. by General Sir James Steuart, his son, London 1801, τόμ. I, κεφ. XVI, σελ. 104).

²¹⁵ James Anderson: «Observations on the Means of exciting a Spirit of National Industry etc.», Edinburgh 1777.

²¹⁶ Τό 1860 μέ τή βία ἀπαλλοτριωμένοι ἀγρότες ἐξήχθησαν μέ ψεύτικες ὑποσχέσεις στόν Καναδά. Μερικοί κατάφυγαν στά βουνά καί στά γειτονικά νησιά. Καταδιώχτηκαν ἀπό ἀστυνομικούς, ἤρθαν στά χέρια μαζί τους καί ἐξέφυγαν.

²¹⁷ «Στά ὑπὲρ πεδία—λέει τό 1814 ὁ Μπούχαναν, ὁ σχολιαστής τοῦ Α. Σμιθ—ἀνατρεπόνται καθημερινά μέ τή βία οἱ παλιές σχέσεις ἰδιοκτησίας... Ὁ λόγος γαιοκτημόνας, χωρίς νά παίρνει ὑπόψη του τούς κληρονομικούς παχτωτές (πρόκειται πάλι γιά μιά ἐσφαλμένα χρησιμοποιούμενη κατηγορία) προσφέρει τή γῆ στόν πλειοδοτοῦντα, κι ἂν τοῦτος εἶναι κάποιος βελτιωτής (improver) ἐφαρμόζει ἄμεσα ἓνα καινούργιο σύστημα καλλιέργειας. Ἡ γῆ, πού παλιά ἦταν κατὰσπαρτή ἀπό μικρούς ἀγρότες, κατοικοῦνταν ἀνάλογα μέ τό προϊόν της. Μέ τό νέο σύστημα τῆς βελτιωμένης καλλιέργειας καί τῶν αὐξημένων γαιοπροσόδων παίρνεται ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερο προϊόν μέ ὅσο τό δυνατό μικρότερα ἐξοδα καί γι' αὐτό τό σκοπό ἀπομακρύνονται τά χέρια πού ἔχουν γίνει τώρα ἀχρηστα... Οἱ διωγμένοι ἀπό τήν πατρική τους γῆ προσπαθοῦν νά βροῦν πόρους ὑπαρξῆς στίς βιομηχανικές πόλεις κλπ.» (David Buchanan: «Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations», Edinburgh 1814, τόμ. IV, σελ. 144). «Οἱ κτώτοι μεγιστάνες ἔχουν ἀπαλλοτριώσει οἰκογένειες ὅπως θά ἐξέπαιναν ζιζάνια. Μεταχειρίστηκαν τά χωριά καί τόν πληθυσμό τους ὅπως μεταχειρίζονται οἱ Ἰνδοί τίς σπηλιές τῶν ἀγρίων ζώων, ὅταν εἶναι κυριευμένοι ἀπό τό αἶσθημα τῆς ἐκδίκησης... Τόν ἀνθρώπο τόν πούλανε γιά μιά προβιά ἢ γιά ἓνα μπουτί χροαριοῦ ἢ καί γιά λιγότερα ἀκόμα... Κατά τήν ἐισβολή τῶν μογγόλων στίς βόρειες ἐπαρχίες τῆς Κίνας ὑποβλήθηκε στό συμβούλιο τῶν μογγόλων ἡ πρόταση νά ξεπατώσουν τούς κατοίκους καί νά μετατρέψουν τή γῆ τους σέ βοσκές. Τήν πρόταση αὐτή τήν ἔχουν ἐφαρμόσει πολλοί λόρδοι γαιοκτημονες τῆς Ἀνω Σκωτίας στή δική τους τή χώρα ἐνάντια στούς δικούς τους συμπατριώτες» (George Ensor: «An Inquiry concerning the Population of Nations», London 1818, σελ. 215, 216).

ζικά τά οἰκονομικά της καί νά μετατρέψει σέ προβατοβοσκῇ δόλοκληρη τήν κομητεία πού ὁ πληθυσμός της, ἐξαιτίας προηγούμενων παρόμοιων μέτρων, εἶχε κιόλας περιοριστεῖ σέ 15 000. Ἀπό τό 1814 ὡς τό 1820 αὐτοί οἱ 15 000 κάτοικοι, κάπου 3000 οἰκογένειες, διώχτηκαν καί ξεπατώθηκαν συστηματικά. Καταστράφηκαν καί κήκων ὅλα τους τά χωριά κι ὅλα τους τά χωράφια μετατράπηκαν σέ βοσκές. Βρετανοί στρατιῶτες στάλθηκαν γιά νά ἐκτελέσουν τήν ἀπόφαση καί συγκρούστηκαν μέ τούς αὐτόχθονες. Μιά γριά κήκη στίς φλόγες τῆς καλύβας της πού ἀρνιόθηκε νά τήν ἐγκαταλείψει. Ἐτσι ἡ κυρία Σάθερλαντ ἰδιοποιήθηκε 794 000 ἄκρ γῆ, πού ἀπό ἀμνημόνευτους χρόνους ἀνήκε στό κλάν. Στούς διωγμένους αὐτόχθονες δόσαν συνολικά 6 000 ἄκρ στήν παραλιακή περιοχή, 2 ἄκρ κατά οἰκογένεια. Αὐτά τά 6 000 ἄκρ ἔμεναν ὡς τότε χέρσα καί δέν ἀπόδιδαν καθόλου εἰσόδημα στούς ἰδιοκτῆτες τους. Τά εὐγενικά αἰσθήματα τῆς δούκισσας προχώρησαν τόσο, πού τά νοίκιασε πρὸς 2 σελίνια καί 6 πένες γαιοπρόσοδο τό ἄκρ στούς ἀνθρώπους τοῦ κλάν πού ἐπὶ αἰῶνες συνέχεια ἔχυναν τό αἷμα τους γιά τήν οἰκογένειά της. Ὅλη ἡ ἀρπαγμένη γῆ τοῦ κλάν μοιράστηκε σέ 29 μεγάλες παχτώσεις γιά προβατοβοσκῇ, πού ἡ καθεμιά κατοικοῦνταν ἀπό μιά καί μόνη οἰκογένεια, πού ἀποτελοῦνταν συνήθως ἀπό ἄγγλους ἐργάτες παχτωτῶν. Τό 1825 οἱ 15 000 γαέλοι εἶχαν κιόλας ἀντικατασταθεῖ ἀπό 131 000 πρόβατα. Οἱ αὐτόχθονες (aborigines) πού εἶχαν πεταχτεῖ στήν παραλιακή περιοχή προσπαθοῦσαν νά ζήσουν ἀπό τήν ἀλιεία. Μετατράπηκαν σέ ἀμφίβια καί ζοῦσαν, ὅπως λέει ἓνας ἄγγλος συγγραφέας, μισό στήν ξηρά καί μισό στό νερό, καί παρ' ὅλα αὐτά κάλυπταν μονάχα τίς μισές ἀνάγκες τους²¹⁸.

Οἱ γενναῖοι γαέλοι ὅμως ἔμελλαν νά πληρώσουν ἀκόμα πιό ἀκριβὰ τή βουνίσια ρωμαντική εἰδωλολατρεία τους γιά τούς «μεγάλους ἀνθρώπους» τῆς φυλῆς. Ἡ μυρωδιά τῶν ψαριῶν ἔφτασε ὡς τή μύτη τῶν μεγάλων ἀνθρώπων. Μυρίστηκαν κέρδη καί νοίκιασαν τήν παραλία στούς μεγάλους ἰχθυεμπόρους τοῦ Λονδίνου. Οἱ γαέλοι διώχτηκαν γιά δευτέρη φορά²¹⁹.

²¹⁸ Ὃταν ἡ σημερινή δούκισσα τοῦ Σάθερλαντ ὑποδέχτηκε στό Λονδίνο μέ μεγάλη ἐπίδειξη πολυτέλειας τήν κυρία Μπῆτσερ-Στόου, συγγραφέα τοῦ ἔργου «Uncle Tom's Cabin» [«Ἡ καλύβα τοῦ Μπάμπια-Θωμά»], γιά νά κάνει ἐπίδειξη τῆς συμπάθειάς της πρὸς τούς Μαύρους δούλους τῆς ἀμερικανικῆς δημοκρατίας—πράγμα πού μαζί μέ τίς ἄλλες συναριστοκρατίσες της ἀπόρνηγε γιά εὐνόητους λόγους νά τό κάνει τόν καιρό τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ὅταν κάθε «εὐγενική» ἀγγλικὴ καρδιά χτυποῦσε γιά τούς δουλοκτητές—περιέγραφε στή «New-York Tribune» τήν κατάσταση τῶν δούλων τῶν Σάθερλαντ (ἓνα μέρος τοῦ ἀρθροῦ μου τό ἀναδημοσίεψε ὁ Κέρου στό «the Slave Trade», Philadelphia 1853, σελ. 202, 203). Τό ἀρθρο μου δημοσιεύτηκε σέ μιά ἐφημερίδα τῆς Σκωτίας καί προκάλεσε μιά ἐντονη πολεμικὴ ἀνάμεσα στήν ἐφημερίδα καί στούς συνήγορους τῶν Σάθερλαντ.

²¹⁹ Ἐνδιαφέροντα πράγματα σχετικά μ' αὐτό τό ἰχθυεμπόριο ὑπάρχουν στό «Portfolio, New Series» τοῦ κ. Ντάβιντ Οὐρχαρτ. Ὁ Νάσσαυ Οὐ. Σένιορ στό σύγγραμμά του, πού ἐκδόθηκε ὕστερα ἀπό τό θάνατό του καί πού τό ἀναφέραμε

Τελικά όμως ένα μέρος των προβατοβοσκῶν μετατρέπεται μέ τή σειρά του σέ περιοχή γιά κυνήγι. Είναι γνωστό πώς στήν Ἀγγλία δέν υπάρχουν καθαυτό δάση. Τά θηράματα στά πάρα τῶν μεγάλων εἶναι συνταγματικά κατοικίδια ζῶα, παχιά σάν τοὺς *aldermen* [μέλη τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου] τοῦ Λονδίνου. Γιαυτό ἡ Σκωτία εἶναι τό τελευταῖο ἄστυλο αὐτοῦ τοῦ «εὐγενικοῦ πάθους». «Στίς ὄρεινές περιοχές —λέει ὁ Σόμερς τό 1848— ἔχουν ἐπεκταθεῖ πολύ τά δασωμένα μέρη. Ἀπό τή μιὰ μεριά τοῦ Γκέικ ὑπάρχει τό νέο δάσος τοῦ Γκλένφρεσι καί ἀπό τήν ἄλλη τό νέο δάσος τοῦ Ἀρντβερικ. Στήν ἴδια γραμμὴ ὑπάρχει τό Μπλάκ Μάουντ, μιὰ τεράστια ἐρημιὰ πού δημιουργήθηκε τελευταῖα. Ἀπό τήν Ἀνατολή ὡς τή Δύση, ἀπό τά πέριξ τοῦ Ἀμπερντην ὡς τά βράχια τοῦ Ὀμπαν ἐκτείνεται τώρα μιὰ συνεχῆς γραμμὴ δάσους, ἐνῶ στ' ἄλλα μέρη τῆς ὄρεινῆς περιοχῆς ὑπάρχουν τά καινούργια δάση τοῦ Λόκ Ἀρκεϊγκ, Γκλένγκαρυ, Γκλένμοριστον κλπ... Μέ τή μετατροπὴ τῆς γῆς τοὺς σέ προβατοβοσκές... οἱ γαέλοι διώχτηκαν σέ λιγότερο γόνιμα ἐδάφη. Τώρα ἀρχίζουν τά θηράματα νά παίρνουν τή θέση τῶν προβάτων καί ἔτσι σπρώχνουν τοὺς γαέλους σέ ἀκόμα πιό καταθλιπτικὴ φτώχεια... Τά ἄλση γιά κυνήγι^{219α} καί ὁ λαὸς δέν μποροῦν νά ὑπάρχουν τό ἕνα δίπλα στ' ἄλλο. Τό ἕνα ἀπὸ τά δυὸ πρέπει ὀπωδήποτε ν' ἀδειάσει τή γωνιά. Ἀφῆστε καί στήν ἐπόμενη 25ετία τὰ ἄλση γιά κυνήγι ν' αὐξηθοῦν σέ ἀριθμὸ καί ἔκταση ὅπως ἔχουν αὐξηθεῖ στήν προηγούμενη 25ετία, καί δέ θὰ βρῆτε κανένα γαέλο νά ζεῖ στήν πατρικὴ του γῆ. Ἡ κίνησις αὐτὴ πού παρατηρεῖται ἀνάμεσα στοὺς ἰδιοχτῆτες τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν ὀφείλεται ἐνμέρει στὴ μόδα, στήν ἀριστοκρατικὴ λόξα, στὸ πάθος τοῦ κυνηγιοῦ κλπ., ἐνμέρει ὅμως ἐμπορεῦνται τό κυνήγι, ἀποβλέποντας ἀποικιστικὰ ἐνὶ κέρδους. Γιατί εἶναι γεγονός πὺς ἕνα κομμάτι ὄρεινῆς γῆς ὅταν μετατραπῇ σέ ἄλσος γιά κυνήγι σέ πολλὰς περιπτώσεις εἶναι ἀσύγκριτα πιό κερδοφόρο παρὰ σάν προβατοβοσκὴ... Ὁ ἐρασιτέχνης κυνηγὸς πού ζητάει μιὰ περιοχὴ γιά κυνήγι περιορίζει τὴν προσφορὰ του μόνο ἀνάλογα μέ τό βαλάντιο του... Στά ὄρεινά μέρη ἔχουν ἐνσκήψει βάσανα ὅχι λιγότερο φριχτά ἀπὸ τὰ βάσανα πού εἶχε προκαλέσει στήν Ἀγγλία ἡ πολιτικὴ τῶν νορμανδῶν βασιλιάδων. Στ' ἀγρίμια παραχώρησαν μεγαλύτερο πεδίο κίνησις, ἐνῶ τοὺς ἀνθρώπους τοὺς στρίμωχναν σέ στενὸ καί διαρκῶς στενότερο χῶρο... Ἀφαιροῦν ἀπὸ τό λαὸ τὴ μιὰ ἐλευθερία ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἄλλη... Καί ἡ καταπίεσις ἐξακολουθεῖ ν' αὐξάνει καθημερινά. Οἱ ἰδιοχτῆτες ἐπιδιώκουν τό ἀραιώμα καί τό διώξιμο τοῦ λαοῦ σάν σταθερὴ ἀρχή, σάν τεχνικὴ ἀγροτικὴ ἀνάγκη, ἀκριβῶς ὅπως σαρώνονται τά δέντρα καί οἱ θάμνοι στίς παρθένες περιοχές τῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Αὐστρα-

λίας, καί ὅλη ἡ ἐπιχείρησις ἀκολουθεῖ τὴν ἥρεμη, ἐμπορικὴ πορεία τῆς»²²⁰.

Ἡ λεηλασία τῶν ἐκκλησιαστικῶν χημάτων, ἡ καταχρηστικὴ ἐκποίηση τῶν κρατικῶν γαιῶν, ἡ κλοπὴ τῆς κοινοτικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ σφετεριστικὴ μετατροπὴ τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας καί τῆς ἰδιοκτησίας τῶν κλάν σέ σύγχρονη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, μετατροπὴ πού ἐγίνε μέ τὴν πιὸ ἀνελέητη τρομοκρατία, ὅλα αὐτὰ ἦταν ἰσάριθμες ἐιδυλλιακῆς μέθοδοις τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Κατάχτησαν τό πεδίο γιά τὴν κεφαλαιοκρατικὴ γεωργία, προσάρτησαν τὴ γῆ στὸ κεφάλαιο καί δημιούργησαν γιά τὴ βιομηχανία τῶν πόλεων τὴν ἀναγκαῖα προσφορὰ προγραμμαμένου προλεταριάτου.

²²⁰ *Robert Somers*: «*Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847*», London 1848, σελ. 12—28, σέ πολλὰ σημεία. Τὰ γράμματα αὐτὰ δημοσιεύτηκαν ἀρχικὰ στοὺς «*Τάιμς*». Φυσικὰ, οἱ ἄγγλοι οἰκονομολόγοι ἐξήγησαν τὴν πείνα τῶν γαιῶν τὸ 1847 μέ τὸν ὑπερπληθυσμὸ τοὺς. Πάντως, κατὰ τοὺς οἰκονομολόγους, οἱ γαέλοι «ἀσκοῦσαν πίεσι» πάνω στά μέσα διατροφῆς τοὺς.—Τὸ «*Clearing of Estates*» ἢ, ὅπως τό λέγαν στὴ Γερμανία, τὸ «*Bauernlegen*» [ἀρπάγμα τῆς ἰδιοκτησίας τῶν ἀγροτῶν ἀπὸ τοὺς μεγαλογαιοχτῆτες], ἐκδηλώθηκε στὴ Γερμανία ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπὸ τὸν Τριακονταετὴ πόλεμο καί προκαλοῦσε ἀκόμα τό 1790 ἀγροτικῆς ἐξεγέρσεις στὸ ἐκλεκτοράτο τῆς Σαξωνίας. Ἐπικρατοῦσε κυρίως στήν Ἀνατολικὴ Γερμανία. Στίς περισσότερες ἐπαρχίες τῆς Πρωσίας μόλις ὁ Φρειδερίκος Β' ἐξασφάλισε τό δικαίωμα ἰδιοκτησίας στοὺς ἀγρότες. Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατάχτησις τῆς Σιλεσίας ὑποχρέωσε τοὺς γαιοχτῆτες νά ξαναχτίσουν τίς καλύψεις τῶν ἀγροτῶν, τοὺς ἀχυρῶνες κλπ., νά ξαναπροικίσουν τ' ἀγροτικὰ νοικοκυριά μέ ζῶα καί σῖνεργα. Ὁ Φρειδερίκος Β' χρειαζόταν στρατιῶτες γιά τό στρατό του καί φορολογούμενους γιά τό κρατικὸ του ταμεῖο. Ἐξ ἄλλου, γιά τό πόσο εὐχάριστη ζωὴ ἔκανε ὁ ἀγρότης μέσα στὰ δημοσιονομικὰ χάγια τοῦ Φρειδερίκου καί στὸ κυβερνητικὸ του κράμα δεσποτισμοῦ, γραφειοκρατίας καί φεουδαρχίας, τό βλέπουμε ἀπὸ τό παρακάτω χωρίο τοῦ θανμαστῆ του Μιραμπώ: «Τὸ λινάρι λοιπὸν εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς μεγάλαις πηγὰς πλούτου τοῦ καλλιεργητῆ στίς βορεινές περιοχές τῆς Γερμανίας. Δυστυχῶς γιά τό ἀνθρώπινο γένος, εἶναι ἀπλῶς βοηθητικὸς πόρος ἐναντία στήν ἀθλιότητα καί ὄχι μέσο εὐημερίας. Οἱ ἄμμοι φόροι, οἱ ἀγαραίαι καί οἱ κάθε λογῆς ἄλλες ὑποχρεωτικῆς ὑπηρεσίας τοσαυτὰ πού γεφυρώνει τὸν πληθῶν ἀκόμα καί ἔμμεσους πόρους γιά τό καθεστῆς πού ἀγοράζει... καί σάν δολοκλήριση τῆς καταστροφῆς τὸν δέν τοῦ ἐπιτρέπεται νά πουλάει τὰ προϊόντα του ἐκεῖ πού θέλει καί ὅπως θέλει· ἐπίσης δέν τολμάει ν' ἀγοράζει αὐτὰ πού χρειάζεται ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους πού θὰ μπορούσαν νὰ τοῦ τὰ προμηθεύσουν πιὸ φτηνά. Ὅλες αὐτὲς οἱ αἰτίαι τὸν καταστρέφουν οἰγὰ-οἰγὰ, καί χωρὶς τὴν κλωστικὴ δὲ θάταν σέ θέσι νά πληρώνει τοὺς ἄμεσους φόρους τῆς μέρης τῆς πληρωμῆς. Ἡ κλωστικὴ τοῦ προσφέρει μιὰ βοηθητικὴ πηγὴ, ἀποσφαλώνοντας μέ ὠφέλιμο τρόπο τὴ γυναῖκα του, τὰ παῖδά του, τίς κοπέλιες καί τὰ κοπέλια του. Καί ὅμως, παρ' ὅλους τοὺς βοηθητικὸς αὐτοὺς πόρους, τί ἐπίμοχθη ζωὴ! Τὸ καλοκαίρι δουλεῖ σάν κατὰδικο στοὺς ὄργωμα καί στὴ συγκομιδὴ. Πλαγιάζει στίς 9 τὸ βράδυ καί σηκώνεται στίς 2 τὸ πρωὶ γιά νά προλάβει τίς δουλιές του. Τὸ χειμῶνα θάπρεπε ν' ἀναπληρώσει τίς δυνάμεις του μέ περισσότερη ἀνάπαυση, δὲ θὰ τοῦ φτανε ὅμως τὸ γέννημα γιά τὸ ψωμί καί γιά τὸ σπόρο, ἀν' ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἐκπονήσει, νά ξεπουλήσει τὰ τρόφιμά του γιά νά πληρώσει τοὺς φόρους. Γιά νά βουλώσει λοιπὸν αὐτὴ τὴν τρύπα εἶναι ὑποχρεωμένος νά κλώθει... καί μάλιστα νά κλώθει μέ τὴν μεγαλύτερη ἔνταση. Ἐταί ὁ ἀγρότης τὸ χειμῶνα πλαγιάζει τὰ μεσάνυχτα ἢ στὴ 1 καί σηκώνεται στίς 5 ἢ 6 τὸ πρωὶ, ἢ πάλι πλαγιάζει στίς 9 καί σηκώνεται στίς 2, καί αὐτὸ γίνεται ὅλες τίς μέρες τῆς ζωῆς του, ἐκτός ἀπὸ τίς Κυριακὰς. Αὕτῃ ἡ ὑπερβολικὴ ξαγρόπνια καὶ ἐργασία φθείρει τὸν ἄνθρωπο

πιὸ πάνω, χαρακτηρίζει «τὴ διαδικασία στὸ Σάθερλαντσορ σάν ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ εὐεργετικὰ ἀραιώματα (clearings) πού ἐγίναν ἀπὸ ἀμνημονευτοὺς χρόνους» («*Journals, Conversations and Essays relating to Ireland*», London 1868).

^{219α} Τὰ «*deer forests*» (πάρακα ἢ ἄλση γιά κυνήγι) τῆς Σκωτίας δέν ἔχουν οὔτε ἕνα δέντρο. Διώχνουν τὰ πρόβατα καί φέρνουν τὰ ἐλάφια στά γυμνά βουνά, καὶ αὐτὸ τό λένε «*deer forest*». Δηλαδή δέν ἐπιδιώκουν οὔτε καν τὴν ἀναδάσωση!

3. ΑΙΜΑΤΗΡΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΥΣ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΜΕΝΟΥΣ ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ. ΝΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΤΕΒΑΣΜΑ ΤΟΥ ΜΙΣΘΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

“Όσοι διώχτηκαν με τή διάλυση τῶν φεουδαρχικῶν ἀκολουθῶν καί με τήν ἀπότομη, βίαιη ἀπαλλοτρίωση τῆς γῆς τους, τό προγραμμένο αὐτό προλεταριάτο σέ καμιά περίπτωση δέν μπορούσε ν’ ἀποροφηθεῖ ἀπό τή γεννώμενη μανουφακτούρα τόσο γρήγορα, ὅσο γρή-

καί γιαυτό στά χωριά οἱ ἄνδρες καί οἱ γυναῖκες γεργοῦν πολύ πιό γρήγορα παρὰ στίς πόλεις» (*Mirabeau*: «De la Monarchie Prussienne», Londres 1788, τόμ. III, σελ. 212 κ. ε.).

Προσθήκη στή 2η ἔκδοση.—Τόν Ἀπρίλι τοῦ 1866, 18 χρόνια ὕστερα ἀπό τή δημοσίευση τοῦ προαναφερμένου συγγράμματος τοῦ Ρόμπερτ Σόμμερ, ὁ καθηγητής Λέον. Δελβ. ἔκανε μιὰ διάλεξη στή Society of Arts [Ἑταιρία τῶν Τεχνῶν] σχετικά μέ τή μετατροπὴ τῶν προβατοβοσκῶν σέ πάρκα γιά κηνήγι, ὅπου περιέγραψε τήν πρόοδο τῆς ἐρήμωσης στήν ὀρεινὴ Σκωτία. Ἀνάμεσα στ’ ἄλλα λέει: «Ἡ ἐρήμωση ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ καί ἡ μετατροπὴ τῆς γῆς σέ σκέτες προβατοβοσκὰς πρόσφεραν τό πιό εὐκόλο μέσο γιά τήν ἀποκόμιση εἰσοδημάτων χωρὶς ἔξοδα... Ἡ ἀντικατάσταση τῆς προβατοβοσκῆς μέ ἄλλη γιά κηνήγι [deer forests] εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο στίς ὀρεινὲς περιοχές. Τὰ πρόβατα διώχνονται ἀπὸ τ’ ἀγρίμινα, ὅπως προηγουμένα διώχνανε τοὺς ἀνθρώπους γιά νά κάνουν τόπο στὰ πρόβατα... Μπορεῖ κανεὶς νά πᾶει ἀπὸ τὰ χτήματα τοῦ κόμητα Ντάλχαουσι στοὺς Φόρφαρσερ ὡς τοῦ Τζόν Ὁ-Γκρότ χωρὶς νά βρεῖ καθόλου ἀπὸ τὴν δασωμένη περιοχὴ.—Σέ πολλές ἀπ’ αὐτὲς τίς περιοχές ἔχουν πολιτογραφηθεῖ ἡ ἄλεπού, ὁ ἀγριόγατος, τὸ κουνάβι, ἡ ἱκτίς, ἡ νυφίτσα καί ὁ λαγὸς τῶν Ἀλπεων» τελευταία βρῆκαν τὸ δρόμο τους πρὸς τὰ κει τὸ κουνέλι, ἡ βερβερίτσα καί ὁ ἀρουραῖος. Τεράστιες ἐκτάσεις γῆς, πού στή στατιστικὴ τῆς Σκωτίας φιγουράρουν σάν ἐξαιρετικὰ γόνιμες καὶ ἐκτεταμένες βοσκή, ἔχουν ἀποκλεισθεῖ τὴν ἀπὸ κάθε καλλιέργεια καὶ βελτίωση καὶ ἔχουν διατεθεῖ ἀποκλειστικὰ στή διασκέδαση τοῦ κηνηγιοῦ λίγων προσώπων καὶ αὐτὴ ἡ διασκέδαση βαστάει μιὰ μικρὴ μόνον περίοδο τοῦ χρόνου».

Τὸ «Ἐκόνομιστ» τοῦ Λονδίνου τῆς 2 τοῦ Ἰουνίου 1866 γράφει: «Μιὰ σκαιολογικὴ ἐφημερίδα ἀναφέρει τὴν περασμένη ἑβδομάδα ἀνάμεσα στὰ ἄλλα νέα καὶ τὰ παρακάτω: «Μιὰ ἀπὸ τίς καλύτερες φάρμες γιά πρόβατα τοῦ Σάθερλαντ-σχερ, γιά τὴν ὁποία πρόσφεραν τελευταία, ὅταν ἔληξε τὸ συμβόλαιον πάχτωσης, νόμι 1200 λίρ. στ. τὸ χρόνο, μετατρέπεται σέ ἄλλος γιά κηνήγι!» Τὰ φεουδαρχικὰ ἐνστιχτα δροῦν... ὅπως τὸν καιρὸ πού ὁ νορμανδὸς κατακτητής... κατέστρεψε 36 χωριά γιά νά δημιουργήσει τὸ New Forest (Νέο δάσος)... Δυὸ ἐκατομμύρια ἄκρ. πού περιλαμβάνουν μερικὲς ἀπὸ τίς πιὸ γόνιμες ἐκτάσεις τῆς Σκωτίας, ἐρημώθηκαν τελείως. Τὸ φυσικὸ χορτάρι τοῦ Γκλέν Τιλτ ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ θρεπτικὰ τῆς κομητείας Πέρθ. Ἡ περιοχὴ κηνηγιοῦ τοῦ Μπέν Ὀλντερ ἦταν τὸ καλύτερο λειβάδι στήν ἐκτεταμένην περιοχὴ τοῦ Μπάντενκοκ. Ἐνα μέρος τοῦ δάσους τοῦ Μπλάκ Μάουντ ἦταν ἡ πιὸ λαμπρὴ βοσκή τῆς Σκωτίας γιά μαυροκέφαλα πρόβατα. Μιὰν εἰκόνα γιά τὴν ἔκταση τῆς γῆς, πού ἔχει ἐρημωθεί γιά νά μετατραπῇ σέ χωρὸ κηνηγετικῆς διασκέδασης, μπορεῖ ν’ ἀποχτήσει κανεὶς ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι περιλαμβάνει μιὰ περιοχὴ πολὺ μεγαλύτερη ἀπ’ ὅλη τὴν κομητεία Πέρθ. Τὴν ἀπώλεια τῆς χώρας σέ παραγωγικὲς πηγὲς ἑξαιτίας αὐτῆς τῆς βίαιης ἐρήμωσης μπορούμε νά τὴν ἐκτιμήσουμε ἀν πάροινε ὑπόψη πῶς ἡ γῆ τοῦ δάσους Μπέν Ὀλντερ μπορούσε νά θρέψει 15 000 πρόβατα καὶ πῶς ἀποτελεῖ μόνον τὸ 1/30 τῆς συνολικῆς κηνηγετικῆς περιοχῆς τῆς Σκωτίας... Ὅλη αὐτὴ ἡ κηνηγετικὴ περιοχὴ εἶναι τελείως μὴ παραγωγικὴ... θὰ μπορούσαν μιὰ χαρὰ νά τὴν εἶχαν βουλιάζει χωρὶς ζημιὰ στὰ κύματα τῆς Βόρειας Θάλασσας. Τὸ στιβαρὸ χέρι τοῦ νόμου ἔπρεπε νά βάλει τέλος σ’ αὐτὲς τίς «ὑποσχέδιες ἐρημίες».

γορα δημιουργήθηκε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερίδα, οἱ ἀπότομα ἐκσπενδονισμένοι ἀπὸ τὴ συνηθισμένη τροχιά τῆς ζωῆς τους ἄνθρωποι δέν μπορούσαν νά προσαρμοστοῦν ἐξίσου ἀπότομα στήν πειθαρχία τῆς νέας κατάστασής τους. Μετατράπηκαν μαζικὰ σέ διακονιάρηδες, ληστές, ἀλῆτες, ἐνμέρει ἀπὸ κλίση καὶ στίς περισσότερες περιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῶνπραγμάτων. Γιαυτό, στὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ στὴ διάρκεια ὅλου τοῦ 16ου αἰῶνα σ’ ὅλες τίς χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἐκδίδονται αἱματηροὶ νόμοι ἐναντία στήν ἀλητεία. Οἱ πατέρες τῆς σημερινῆς ἐργατικῆς τάξης ἦταν οἱ πρῶτοι πού τιμωρήθηκαν, γιὰ τὸς μετατρέψαν μέ τὴ βία σέ ἀλῆτες καὶ πάουπερ. Ἡ νομοθεσία τοὺς μεταχειριζόταν σάν «ἐδελοντές» ἐγκληματίες, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν προϋπόθεση πῶς ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν καλὴ τους θέληση νά ἐξακολουθοῦν νά ζοῦν στίς παλιὲς συνθήκες πού δέν ὑπῆρχαν πιά.

Ἡ νομοθεσία αὐτὴ ἄρχισε στήν Ἀγγλία ἐπὶ Ἑρρίκου Ζ’.

Ἑρρίκος Η’ 1530: Στούς γέροντες καὶ ἀνίκανους γιά ἐργασία ζητιάνους δίνεται ἄδεια ἐπαιτείας. Ἀντίθετα, οἱ σωματικά γεροὶ ἀλῆτες μαστιγώνονται καὶ φυλακίζονται. Σύμφωνα μέ τὸ νόμο τοὺς δένουν πίσω ἀπ’ ἑνα κάρο καὶ τοὺς μαστιγώνουν ὥς πού νά τρέξει αἷμα ἀπὸ τὸ κορμί τους, ἔπειτα τοὺς βάζουν καὶ δοκιζονται πῶς θὰ ἐπιστρέψουν σὸν τόπο πού γεννήθηκαν, ἢ ἐκεῖ ὅπου κατοικοῦσαν τὰ τελευταῖα τρία χρόνια, γιά «νά δουλέψουν» (to put himself to labour). Τί φοριχτὴ εἰρωνεία! Μὲ τὸ νόμο 27 τοῦ Ἑρρίκου Η’ ἐπαναλαμβάνεται αὐτὸς ὁ νόμος, μόνον πού γίνεται αὐστηρότερος μέ συμπληρωματικὲς διατάξεις. Ὅταν συλληφθεῖ κανεὶς γιά δευτέρη φορὰ ν’ ἀλητεύει, τὸ μαστίγωμα ἐπαναλαμβάνεται καὶ τοῦ κόβουν τὸ μισὸ ἀφτί. Σέ περίπτωση ὅμως νέας ὑποτροπῆς χαρακτηρίζεται μεγάλος ἐγκληματίας καὶ ἐχθρὸς τῆς κοινωνίας καὶ ἐκτελεῖται.

Ἐδουάρδος Στ’: Ἐνας νόμος τοῦ πρώτου ἔτους τῆς βασιλείας του, 1547, δρίζει πῶς, ἂν κάποιος ἀρνίεται νά ἐργαστεῖ, πρέπει νά δίνεται σκλάβος σὸν πρόσωπο πού τὸν κατὰγγειλε σάν ἀργόσχολο. Ὁ ἀφέντης πρέπει νά τρέφει τὸ σκλάβο του μέ ψωμί καὶ νερό, μέ ἀδύνατα ποτὰ καὶ μέ ὅτι ἀπορίμματα κρεάτων κρίνει αὐτὸς κατάλληλα. Ἐχεῖ τὸ δικαίωμα νά τὸν βάζει νά κάνει ἀποαδύνητο ἐργασία, ὅσο ἀηδιαστικὴ κι ἂν εἶναι, μαστιγώνοντας καὶ ἀλυσοδεμένοντάς τον. Ἄν ὁ σκλάβος λείψει 15 μέρες, πρέπει νά καταδικαστεῖ σέ ἰσόβια σκλαβιά καὶ μέ πυρακτωμένο σίδερο νά χαραχτεῖ σὸν μέτωπο ἢ σὸν μάγουλό του τὸ γράμμα «S»*, ἂν φύγει γιά τρίτη φορὰ, ἐκτελεῖται σάν ἐνοχὸς ἐσχάτης προδοσίας. Ὁ ἀφέντης του μπορεῖ νά τὸν πουλήσει, νά τὸν κληροδοτήσει καὶ νά τὸν ἐκμισθώσει σάν δοῦλο, ἀπαράλλαχτα ὅπως καὶ κάθε ἄλλο κινητὸ ἀγαθὸ ἢ ζῶο. Οἱ σκλάβοι ἐκτελοῦνται ἐπίσης, ἂν ἐπιχειρήσουν κατὰ ἐναντία σὸν ἀφέντη τους. Οἱ εἰρηνοδίκες ἔχουν ὑποχρέωση, μόλις πληροφορηθοῦν ὅτι δραπέτευσαν σκλάβοι, νά ψάχνουν νά τοὺς βροῦν. Ἄν ἀποδειχτεῖ πῶς ἕνας τους ἀλῆ-

* S εἶναι τὸ ἀρχικὸ γράμμα τῆς ἀγγλικῆς λέξης Slave, πού σημαίνει σκλάβος. Σημ. Μετ.

τεψε τρεῖς μέρες, πρέπει νά μεταφερθεῖ στὸν τόπο πού γεννήθηκε, νά τοῦ χαράξουν μέ καυτό σίδερο τὸ σημάδι «V» στὸ στήθος καὶ νά χρησιμοποιεῖται ἀλυσσοδεμένος σέ δουλιές τοῦ δρόμου ἢ καὶ σέ ἄλλες ἐργασίες. Ἄν ὁ ἀλήτης δηλώσει ψεύτικο τόπο γέννησης, γιὰ τιμωρία του γίνεται ἰσοβίος σκλάβος τοῦ τόπου αὐτοῦ, τῶν κατοίκων ἢ τῆς συντεχνίας του καὶ στιγματίζεται μέ τὸ γράμμα «S». Ὁ καθένας ἔχει τὸ δικαίωμα νά παίρνει τὰ παιδιὰ τῶν ἀλητῶν καὶ νά τὰ χρησιμοποιεῖ σάν μαθητευόμενους, τοὺς νέους ὡς 24 χρονῶν καὶ τὰ κορίτσια ὡς 20. Ἄν δραπετεύσουν, ὑποχρεώνονται ὡς αὐτὴ τὴν ἡλικία νά εἶναι σκλάβοι τῶν μαστόρων τοὺς πού ἔχουν τὸ δικαίωμα νά τοὺς ἀλυσσοδέουν, νά τοὺς μαστιγώνουν κλπ. κατὰ βούληση. Κάθε μαστορὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νά περνᾷ ἓνα σιδερένιο χαλκὰ στὸ λαίμο, στὰ χέρια ἢ στὰ πόδια τοῦ σκλάβου του, γιὰ νὰ μπορεῖ νά τὸν γνωρίζει πιὸ εὐκόλα καὶ γιὰ νά τὸν κρατᾷ πιὸ σίγουρα²²¹. Τὸ τελευταῖο μέρος τοῦτου τοῦ νόμου προβλέπει πὼς ὀρισμένοι φτωχοὶ πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν τόπο ἢ ἀπὸ πρόσωπα πού τοὺς ταῖζουν, τοὺς ποτίζουν καὶ τοὺς βρῖσκουν δουλιὰ. Τέτοιου εἶδους σκλάβοι τῶν ἐνοριῶν διατηρήθηκαν στὴν Ἀγγλία ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα μέ τὸ ὄνομα *roundsmen* (περιφερόμενοι).

Νόμος τῆς Ἑλισάβετ, 1572: οἱ ζητιάνοι πού δὲν ἔχουν ἄδεια ἐπατείας καὶ εἶναι πάνω ἀπὸ 14 χρονῶν μαστιγώνονται σκληρὰ καὶ καυτηριάζονται στὸ ἀριστερὸ ἄφτι, ἂν δὲν ὑπάρχει κανένας πού νά θέλει νά τοὺς πάρει στὴν ὑπηρεσία του γιὰ δυό χρόνια. Σέ περίπτωση ὑποτροπῆς, κι ἂν εἶναι πάνω ἀπὸ 18 χρονῶν, ἐκτελοῦνται, ἂν δὲν ὑπάρχει κανένας πού νά θέλει νά τοὺς πάρει στὴν ὑπηρεσία του γιὰ δυό χρόνια. Σέ περίπτωση ὅμως νέας ὑποτροπῆς, ἐκτελοῦνται χωρὶς οἰκτο σάν ἐνοχοὶ ἐσχάτης προδοσίας. Παρόμοιες διατάξεις περιέχει ὁ νόμος 18, κεφ. 13, τῆς Ἑλισάβετ καὶ ὁ νόμος τοῦ 1597^{221α}.

²²¹ Ὁ συγγραφέας τοῦ «An Essay on Trade and Commerce» 1770, παρατηρεῖ: «Ἐπὶ βασιλείας Ἐδουάρδου Στ' φαίνεται πὼς οἱ ἐγγλέζοι καταπιέστηκαν πράγματι στὰ σοβαρὰ νὰ ἐνθαρρύνουν τὶς μανουφакτοῦρες καὶ τὴν ἀπασχόληση τῶν φτωχῶν. Αὐτὸ τὸ βλέπουμε ἀπὸ ἓνα ἀξιοσημείωτο νόμο πού λέει πὼς πρέπει νὰ στιγματίζονται ὅλοι οἱ ἀλήτες» κλπ. («An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 5).

^{221α} Ὁ Τόμας Μόρ στὸ ἔργο του «Οὐτοπία» λέει: «Ἔτσι συμβαίνει ἓνας ἄπλητος καὶ ἀχόρταγος πλεονέχτης, πραγματικὴ πανοῦκλα τῆς γενετικῆς του, νά μαζεῦει χιλιάδες ἀκρ γῆ πού τὴν περιφράζει μέ παλούκια ἢ μέ φράχτη, ἢ νά κατατρέχει μέ τὴ βία εἴτε μέ ἀνομιλὲς τοὺς ἰδιοχτῆτες τοὺς σέ τέτιο βαθμὸ, ὥστε ν' ἀναγκάζονται νά τὰ ξεπουλᾷ ὅλα. Μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, μέ τὸ καλὸ ἢ μέ τὸ στανιό, ἐξαναγκάζονται νά φύγουν φτωχοί, ἀπλοϊκοί, κακόμοιροι ψυχές! Ἄνδρες, γυναῖκες, ἀνδρόγυνα, ὀρφανὰ ἀπὸ πατέρα παιδιὰ, γῆρες, μανάδες πού μοιρολογοῦν νά τὰ ξεπουλᾷ τοὺς, μαζὶ μ' ὅλο τοὺς τὸ νοικοκυριό φτωχὰ σέ μέσα μὰ πολλές οἱ ψυχές, ἐπειδὴ ἡ γεωργία χρειάζεται πολλὰ χέρια. Σέρνονται—λέω—καὶ τραβᾷ μακριὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ἐοτίες τοὺς, χωρὶς νὰ βρῖσκουν πού νὰ ξεπουλάσουν. Κάτω ἀπὸ ἄλλες συνθηκὲς θὰ τοὺς ἀνακουφίξῃ κάπως ἡ πούληση ὀλων τῶν οἰκιακῶν τοὺς σκευῶν, ἂν καὶ δὲν εἶναι μεγάλῃς ἀξίας. Πεταγμένοι ὅμως ξαφνικὰ στοὺς πέντε δρόμους εἶναι. ὑποχρεωμένοι νά τὰ ξεπουλᾷ σ' ἐξευτελιστικὲς τιμές. Κι ἀφοῦ περιπλανηθοῦν ὡς πού νάχουν φάει καὶ τὴν τελευταία δεκάρα, τί ἄλλο, θεέ μου, μπο-

Ἰάκωβος Α': Ἐνας ἄνθρωπος πού περιπλανιέται καὶ ζητιανεύει θεωρεῖται ἀλήτης καὶ μαγαπώντης. Οἱ εἰρηνοδίκες τῶν Petty Sessions [τοπικῶν δικαστηρίων] εἶναι ἐξουσιοδοτημένοι νά διατάζουν τὴ δημόσια μαστίγωσή του καὶ νά τὸν κλείνουν 6 μῆνες στὴ φυλακὴ στὴν πρώτη ἐπαυτοφώρῳ σύλληψή του καὶ δυό χρόνια στὴ δευτέρῃ σύλληψή του. Στὴ διάρκεια τῆς φυλάκισής του πρέπει νά μαστιγώνεται ὅσες φορὲς καὶ ὅσο κρίνουν οἱ εἰρηνοδίκες... Τοὺς ἀδιόρθωτους καὶ ἐπικίνδυνους ἀλήτες πρέπει νά τοὺς χαράξουν μέ καυτό σίδερο τὸ γράμμα R* στὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ νά τοὺς στέλνουν σέ καταναγκαστικά ἔργα, κι ἂν τοὺς ξαναπιάσουν ἐπαυτοφώρῳ νά ζητιανεύουν νά τοὺς ἐκτελοῦν χωρὶς οἰκτο. Οἱ διατάξεις αὐτές τῶν νόμων ἔσχυν ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ἀκυρώθηκαν μόνο μέ τὸ νόμο 12 τῆς Ἀννας, κεφ. 23.

Παρόμοιοι νόμοι ὑπῆρχαν καὶ στὴ Γαλλία, ὅπου στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα εἶχε ἰδρυθεῖ στὸ Παρίσι ἓνα βασίλειο ἀλητῶν (*royaume des truands*). Στὶς ἀρχές ἀκόμα τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΣτ' (*ordonnance* [διάταγμα] τῆς 13 τοῦ Ἰούλη 1777) κάθε σωματικὰ ὑγιὲς ἄνθρωπος ἀπὸ 16 ὡς 60 χρονῶν στέλνονταν στὰ κάτεργα, ἂν δὲν εἶχε μέσα συντήρησης καὶ δὲν ἀσκοῦσε κανένα ἐπάγγελμα. Τὰ ἴδια θέσπιζε γιὰ τὶς Κάτω Χώρες ὁ νόμος τοῦ Καρόλου Ε' πού ἐκδόθηκε τὸν Ὀκτώβρι τοῦ 1537, τὸ πρῶτο διάταγμα τῶν κρατῶν καὶ τῶν πόλεων τῆς Ὀλλανδίας τῆς 19 τοῦ Μάρτη 1614, τὸ Plakat [Διακήρυξη] τῶν Ἐνωμένων Ἑπαρχιῶν τῆς 25 τοῦ Ἰουνίου 1649 κλπ.

Ἔτσι ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς, πού μέ τὴ βία τὸν ἀπαλλοτριώσαν, τὸν κυνήγησαν καὶ τὸν μετάρτησαν σέ ἀλήτες, ὑποτάχθηκε μέ τερατώδικους τρομοκρατικούς νόμους, μέ μαστιγώσεις, μέ στιγματισμούς

οὐκ νά κάνουν ἐκτός ἀπὸ τὸ νά κλέβουν, γιὰ νά καταντήσουν ἔπειτα στὴν κρεμάλα, σύμφωνα μ' ὅλους τοὺς νόμους τύπους, ἢ ν' ἀρχίσουν νά διακονοῦν; Μὰ καὶ τότε τοὺς εἰσάγουν στὴ φυλακὴ σάν ἀλήτες, γιὰτὶ περιπλανιοῦνται χωρὶς νά ἐργάζονται, αὐτοὺς πού κανένας δὲ θέλει νά τοὺς πάρει στὴ δούλεψή του, μ' ὅσο ξηλο καὶ ἂν προσφέρονται γιὰ δουλιὰ. Ἀπ' αὐτοὺς τοὺς φτωχοὺς πρόσφυγες, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Τόμας Μόρ λέει πὼς τοὺς ἐξανάγκασαν νὰ τραποῦν πρὸς τὴν κλοπῇ, «ἐκτελέστηκαν ἐπὶ βασιλείας Ἐρρίκου Η' 72 000 μεγάλοι καὶ μικροὶ κλέφτες» (*Holinshead: «Description of England»*, τόμ. I, σελ. 186). Στὰ χρόνια τῆς Ἑλισάβετ ἀπαγχονίζανε στὴ σειρά ἀλήτες καὶ δὲν περνοῦσε χρόνος πού νά μὴν κρεμάγανε στὸ ἓνα ἢ στὸ ἄλλο μέρος 300 ἢ 400 ἀνθρώπους» (*Strype: «Annals of the Reformation and Establishment of Religion and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign»*, 2η ἐκδοσὴ, 1725, τόμ. II). Σύμφωνα μέ τὸν ἴδιο αὐτὸν Στράπ μέσα σ' ἓνα μόνο χρόνο στὸ Σόμερσετσερ ἐκτελέστηκαν 40 ἄνθρωποι, στιγματίστηκαν 35, μαστιγώθηκαν 37 καὶ ἀπελευθερώθηκαν 183 «ἀδιόρθωτοι κατεργάρηδες». Κι ὥστόσο, λέει αὐτός ὁ φιλόσοφος, «ὁ μεγάλος αὐτὸς ἀριθμὸς τῶν κατηγορουμένων δὲν περιλαμβάνει οὔτε τὸ 1/6 τῶν ποινικῶν ἐγκλημάτων, χάρις στὴν ἀμέλεια τῶν εἰρηνοδικῶν καὶ τὴν ἡλίθια συμπόνια τοῦ λαοῦ». Καὶ προσθεῖ: «Δὲ βρῖσκονταν καθόλου σέ καλύτερη κατάστασι ἀπὸ τὸ Σόμερσετσερ οἱ ἄλλες κομητεῖες τῆς Ἀγγλίας, πολλές μάλιστα βρῖσκονταν σέ χειρότερα ῥαχά».

* R τὸ ἀρχικὸ γράμμα τῆς λέξης *rogue* πού σημαίνει κλέφτης, κατεργάτης, ἀλήτης. Σμ. Μετ.

καί μέ βασανιστήρια σέ μιὰ πειθαρχία τέτια πού απαιτεῖ τό σύστημα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας.

Δέ φτάνει πού οἱ ὅροι τῆς ἐργασίας ἐμφανίζονται στόν ἕνα πόλο σάν κεφάλαιο, ἐνώ στόν ἀντίθετο πόλο ὑπάρχουν μόνο ἄνθρωποι πού δέν ἔχουν τίποτα νά πουλήσουν ἐκτός ἀπό τήν ἐργατική τους δύναμη. Δέ φτάνει ἐπίσης πού ἐξαναγκάζονται ἄνθρωποι νά πουλοῦν θεληματικά τόν ἑαυτό τους. Στήν παραπέρα πορεία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀναπτύσσεται μιὰ ἐργατική τάξη, πού ἀπό ἀγωγή, παράδοση καί συνήθεια ἀναγνωρίζει σάν αὐτονόητους φυσικούς νόμους τίς ἀπαιτήσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ ὀργάνωση τοῦ διαμορφωμένου κεφαλαιοκρατικοῦ προτύπου παραγωγῆς σπάει κάθε ἀντίσταση, ἡ διαρκῆς δημιουργία ἐνός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ κρατάει σέ μιὰ τροχιά, πού ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, τό νόμο τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης ἐργασίας, ἐπομένως καί τό μισθό ἐργασίας, ὁ βουβός ἐξαναγκασμός τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ἐπισφραγίζει τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαιοκράτη πάνω στόν ἐργάτη. Εἶναι ἀλήθεια πώς ἐξακολουθεῖ νά χρησιμοποιεῖται ἐξωοικονομική, ἄμεση βία, μόνο ὅμως σάν ἐξαίρεση. Γιά τή συνηθισμένη πορεία τῶν πραγμάτων ὁ ἐργάτης μπορεῖ ν' ἀφεθεῖ στήν ἐπενέργεια τῶν «φυσικῶν νόμων τῆς παραγωγῆς», δηλ. στήν ἐξάρτησή του ἀπό τό κεφάλαιο, ἐξάρτηση πού ξεπηδαίει ἀπό τούς ἴδιους τούς ὅρους τῆς παραγωγῆς πού τήν ἐγγυοῦνται καί τή διαιωνίζουν. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα τόν καιρό τῆς ἱστορικῆς γένεσης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ κεφαλαιοκρατία πού γεννιόταν χρειάζεται καί χρησιμοποιεῖ τήν κρατική ἐξουσία γιά νά «ρυθμίζει» τό μισθό τῆς ἐργασίας, δηλ. γιά νά τόν σιμωχώνει μέσα στά ὅρια πού εἰννοοῦν τήν παραγωγή κέρδους, γιά νά παρατείνει τήν ἐργασίμη ἡμέρα, καί γιά νά κρατάει τόν ἴδιο τόν ἐργάτη σέ κανονικό βαθμό ἐξάρτησης. Αὐτό εἶναι ἕνα οὐσιαστικό στοιχεῖο τῆς λεγόμενης πρωταρχικῆς συσσώρευσης.

Ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού γεννήθηκε στό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰῶνα ἀποτελοῦσε τότε καί στόν ἐπόμενο αἰῶνα μονάχα ἕνα πολύ μικρό κομμάτι τοῦ λαοῦ, πού ἡ θέση του προστατευόταν πολύ ἀπό τό αὐτοτελές ἀγροτικό νοικοκυριό στό χωριό καί ἀπό τή συντεχνιακή ὀργάνωση τῆς πόλης. Καί στό χωριό καί στήν πόλη τό ἀφεντικό καί ὁ ἐργάτης βρισκόνταν ἀπό κοινωνική ἀποψη ὁ ἕνας κοντά στόν ἄλλο. Ἡ ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο ἦταν μονάχα τυπική, δηλ. ὁ ἴδιος ὁ τρόπος παραγωγῆς δέν εἶχε ἀκόμα εἰδικά κεφαλαιοκρατικά χαρακτηριστά. Τό μεταβλητό στοιχεῖο τοῦ κεφαλαίου ξεπερνοῦσε πολύ τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου. Γιαυτό καί ἡ ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας αὔξανε γρήγορα κάθε φορά πού αὔξανε ἡ συσσώρευση, ἐνώ ἡ προσφορά μισθωτῆς ἐργασίας ἀκολουθοῦσε μόνον ἀργά. Μεγάλο μέρος τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος, πού ἀργότερα μετατράπηκε σέ κοντῦλι συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, πῆγαινε ἀκόμα τότε στό κοντῦλι κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη.

Ἡ νομοθεσία, ἡ σχετική μέ τή μισθωτή ἐργασία, πού μιᾶς ἐξα-

χῆς ἀπόβλεπε στήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη καί πού στήν παραπέρα ἐξέλιξή της εἶναι πάντα ἐξίσου ἐχθρική ἀπέναντί του²²², ἐγκαινιάζεται στήν Ἀγγλία τό 1349 μέ τό **Statute of Labourers** [Καταστατικό γιά τούς ἐργάτες] τοῦ Ἐδουάρδου Γ'. Στή Γαλλία, στό Καταστατικό αὐτό ἀντιστοιχεῖ ἡ *ordonnance* [διάταγμα] τοῦ 1350 πού ἐκδόθηκε ἐξ ὀνόματος τοῦ βασιλιᾶ Ἰωάννη. Ἡ ἀγγλική καί γαλλική νομοθεσία βαδίζουν παράλληλα καί εἶναι ταυτόσημες στό περιεχόμενο. Ἐφόσον τά Καταστατικά γιά τούς ἐργάτες ἐπιδιώκουν νά ἐπιβάλλουν τήν παρὰ τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, δέν ἐπανερχομαί σ' αὐτά, ἐπειδή τό σημεῖο αὐτό τό ἐξέτασα προηγούμενα (στό 8ο κεφάλαιο, 5).

Τό **Statute of Labourers** [Καταστατικό γιά τούς ἐργάτες] εἶχε ἐκδοθεῖ ὕστερα ἀπό ἐπίμονη αἴτηση τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων. «Παλιότερα—λέει μέ ἀφέλεια ἕνας τόρυ—οἱ φτωχοί ζητοῦσαν τόσο μεγάλο μεροκάματο, πού ἔβαζαν σέ κίνδυνο τή βιομηχανία καί τόν πλοῦτο. Τώρα ὁ μισθός τους εἶναι τόσο χαμηλός, πού ἀπειλεῖ ἐπίσης τή βιομηχανία καί τόν πλοῦτο, ὅμως ἀλλιῶτικα καί ἴσως πιό ἐπικίνδυνα ἀπό τότε»²²³. Εἶχε καθοριστεῖ μέ νόμο ἕνα μισθολόγιο γιά τήν πόλη καί τό χωριό, γιά τή δουλιὰ μέ τό κομμάτι καί τή δουλιὰ μέ τήν ἡμέρα. Οἱ ἐργάτες τῶν χωριῶν καθορίζεται νά μισθώνονται γιά ὁλόκληρο τό χρόνο, καί οἱ ἐργάτες τῆς πόλης «στήν ἀνοιχτή ἀγορά». Ἀπαγορεύεται μέ ποινές φυλάκισης νά πληρώνεται μεγαλύτερος μισθός ἀπό τό μισθό πού προβλέπει τό Καταστατικό, ὅμως τιμωρεῖται πιό βαριά τό πρόσωπο πού εἰσπράττει μεγαλύτερο μισθό παρά τό πρόσωπο πού τόν πληρώνει. Ἔτσι ἀκόμα καί μέ τά ἄρθρα 18 καί 19 τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Ἐλισάβετ γιά τούς μαθητευόμενους ἐπιβάλλεται δέκα μέρες φυλάκιση σέ κείνον πού πληρώνει μεγαλύτερο μεροκάματο, ἐνώ ἐπιβάλλεται εἰκοσιμία μέρες φυλάκιση σέ κείνον πού τό εἰσπράττει. Ἐνα Καταστατικό τοῦ 1360 καθόριζε ἀκόμα πιό αὐστηρές ποινές καί ἐξουσιοδοτοῦσε μάλιστα τό ἀφεντικό νά ὑποχρεώνει τούς ἐργάτες μέ φυσικό ἐξαναγκασμό νά δουλεύουν μέ βάση τό ἐπίσημο μισθολόγιο. Ὅλες οἱ ἐνώσεις, τά συμβόλαια, οἱ ὅρκοι κλπ. πού συνέδεαν ἀμοιβαία τούς χτίστες καί τούς μαραγκοῦς οἰκοδομῶν ἀκυρώνονταν. Ἀπό τό 14ο αἰῶνα ὥς τό 1825, τό χρόνο πού καταργήθηκαν οἱ νόμοι ἐνάντια στό δικαίωμα τοῦ συνεταιριζέσθαι, τιμωροῦνταν σάν βαρὺ ἔγκλημα ἡ ὀργάνωση ἐργατῶν. Τό πνεῦμα τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ 1349 γιά τούς ἐργάτες καθὼς καί τό πνεῦμα ὅλων τῶν νόμων πού ἀκολούθησαν φαίνεται πεντακάθαρα στό ζήτημα ὅτι, ναι μέν τό κράτος ὑπαγορεύει ἕνα ἀνώτατο ὄριο μισθοῦ, δέν καθορίζει ὅμως καθόλου ἕνα κατώτατο ὄριο του.

²²² «Κάθε φορά πού ἡ νομοθεσία ἐπιχειρεῖ νά ρυθμίσει τίς διαφορές ἀνάμεσα στ' ἀφεντικά (masters) καί στοὺς ἐργάτες τους, συμβουλάτορές της εἶναι πάντα τ' ἀφεντικά», λέει ὁ Α. Σμιθ. «L' esprit des lois, c' est la propriété» [«Τό πνεῦμα τῶν νόμων εἶναι ἡ ἰδιοκτησία»], λέει ὁ Λενγκέ.

²²³ «Sophisms of Free Trade. By a Barrister», London 1850, σελ. 235. Καί προσθέτει μέ πονηριά: «Εἴμασταν πάντα πρόθυμοι νά ἐπέμβουμε ὑπέρ τοῦ ἐπιχειρηματία. Δέν μπορεῖ νά γίνει τίποτα καί ὑπέρ τοῦ ἐργάτη;» [σελ. 236].

“Όπως είναι γνωστό, τό 16ο αἰώνα εἶχε χειροτερέψει πολύ ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν. Τό μεροκάματο σέ χρῆμα ἀνέβαινε, ὄχι ὅμως στήν ἴδια ἀναλογία πού ὑποτιμιόταν τό χρῆμα καί ὄχι ἀντίστοιχα μέ τήν ὑψωση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Στήν πραγματικότητα λοιπόν ἔπερτε τό μεροκάματο. Καί ὅμως ἐξακολουθοῦσαν νά ἰσχύουν οἱ νόμοι πού ἀπέβλεπαν στήν ἐλάττωσή του καί ταυτόχρονα συνεχίζονταν τά κοψίματα τῶν ἀφτιῶν καί ὁ σιγματισμός μέ καυτό σίδερο ἐκείνων «πού κανένας δέν ἤθελε νά τούς πάρει στή δούλεψή του». Μέ τό Καταστατικό 5, κεφ. 3, τῆς Ἑλισάβετ γιά τούς μαθητευόμενους ἐξουσιοδοτήθηκαν οἱ εἰρηνοδίκες νά καθορίζουν ὁρισμένους μισθοῦς καί νά τούς τροποποιοῦν ἀνάλογα μέ τίς ἐποχές τοῦ ἔτους καί τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Ὁ Ἰάκωβος Α΄ ἐπέκτεινε αὐτή τή ρύθμιση τῆς ἐργασίας καί στούς ὑφαντές, τούς κλωστής καί σ’ ὅλες τίς ἄλλες κατηγορίες ἐργατῶν²²⁴, καί ὁ Γεώργιος Β΄ ἐπέκτεινε σ’ ὅλες τίς μανουφακτούρες τούς νόμους πού ἀπαγόρευαν τήν ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν.

Στήν καθαντό περίοδο τῆς μανουφακτοῦρας ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς εἶχε δυναμώσει ἀρκετά ὥστε νά κάνει καί ἀκατόρθωτη καί περιττή τή ρύθμιση μέ νόμο τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ὅμως γιά κάθε ἐνδεχόμενο δέ θέλαν νά στερεηθοῦν τά ὅπλα τοῦ παλιοῦ ὀπλοστασίου. Καί ὁ νόμος 8 ἀκόμα τοῦ Γεωργίου Β΄ ἀπαγόρευε στούς καλφάδες ραφτάδες τοῦ Λονδίνου καί τῶν περιχώρων του νά παίρνουν περισσότερα ἀπό 2 σελίνια καί 7½ πένες μεροκάματο, ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις γενικοῦ πένθους. Καί ὁ νόμος 13 ἀκόμα τοῦ Γεωργίου Γ΄, κεφ. 68, ἀνάθιτε στούς εἰρηνοδίκες τή ρύθμιση τῶν μεροκαμάτων τῶν μεταξοϋφαντουργῶν. Καί τό 1796 ἀκόμα χρειά-

²²⁴ Ἀπό μιὰ διάταξη τοῦ Καταστατικοῦ 2, κεφ. 6, τοῦ Ἰακώβου Α΄ βλέπουμε πῶς ὁρισμένοι ὑφαντουργοί ἐπιχειρηματίες, πού ἦταν ταυτόχρονα καί εἰρηνοδίκες, ἀνάλαβαν νά ὑπαγορεύουν ἐπίσημα τό μισθολόγιο στά δικά τους ἐργαστήρια.—Στή Γερμανία τά Καταστατικά γιά τήν ἐλάττωση τῶν μεροκαμάτων ἐγιναν συχνό φαινόμενο, ἰδίως ὕστερα ἀπό τόν Τριακονταετή πόλεμο. «Πολύ ὀχλήρη ἦταν γιά τούς γαιοκτήμονες ἡ ἔλλειψη ὑπηρετῶν καί ἐργατῶν στήν ἐργασιμὴν ἀπὸ ἀνθρώπων ὑπαίθρο. Σ’ ὅλους τούς κατόικους τῶν χωριῶν εἶχε ἀπαγορευτεῖ νά νοικιάζονταν δωμάτια σέ ἀνύπανδρους ἄνδρες καί γυναῖκες, ὅλους αὐτούς τοὺς ἔνοικους ἔπρεπε νά τούς δηλώνουν στίς ἀρχές καί νά ρίχνονται στίς φυλακές σέ περίπτωση πού θ’ ἀρνιούνταν νά γίνουν ὑπηρετές, καὶ ἀν’ ἀκόμα συντηροῦνταν ἀπὸ ἄλλή δουλιά, λχ. ἀν’ δούλευαν μεροκαματιάρηδες σέ ἀρχότες ἢ καὶ ἀκόμα ἀν’ ἐμπορεύονταν σιτηρὰ (Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien, I, 125). “Ἐνα δολόκληρο αἰὼνα τά διατάγματα τῶν ἡγεμόνων δέν παύουν νά εἶναι γεμάτα πικρὰ παράπονα γιά τό μοχθηρό καί θροσὺ συμφερόν πού δέ θέλει νά ὑποταχθεῖ στοὺς αὐστηροὺς ὁρους καί νά ἀρκεστεῖ στό νόμιμο μισθό. Στούς μεμονωμένους γαιοκτήμονες ἀπαγορεύεται νά πληρώνουν περισσότερα ἀπ’ ὅσα ἔχει καθορίσει τό μισθολόγιο τῶν ἀρχῶν τῆς περιοχῆς. Καί ὅμως οἱ ὅροι δουλιᾶς ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο ἦταν πού καὶ πού ἀκόμα πῶς καλοὶ ἀπ’ ὅ,τι ἦταν 100 χρόνια ἀργότερα. Ἀκόμα τό 1652 στή Σιλεσία οἱ ὑπηρετές τρώγανε δύο φορὲς τὴν ἑβδομάδα κρέας, ἐνῶ στόν αἰῶνα μας στήν ἴδια Σιλεσία ὑπῆρχαν περιφέρειες πού τρώγανε κρέας μόνο τρεῖς φορὲς τό χρόνο. Ἐπίσης καί τό μεροκάματο ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο ἦταν μεγαλύτερο ἀπ’ ὅ,τι ἦταν στοὺς αἰῶνες πού ἀκολοῦθησαν» (G. Freytag: [«Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes», Leipzig 1862, σελ. 34, 35]).

στησαν δύο ἀποφάσεις ἀνώτατων δικαστηρίων γιά ν’ ἀποφασίσουν ἀν’ οἱ ἀποφάνσεις τῶν εἰρηνοδικῶν σχετικά μέ τά μεροκάματα ἰσχύουν καί γιά τούς μὴ γεωργικούς ἐργάτες. Καί τό 1799 ἀκόμα ἕνας νόμος τῆς βουλῆς καθόριζε πῶς ὁ μισθός τῶν ἀνθρακορύχων τῆς Σκωτίας ρυθμίζεται ἀπὸ ἕνα Καταστατικό τῆς Ἑλισάβετ καί ἀπὸ δύο σκωτικῶς νόμους τοῦ 1661 καί 1671. Πόσο πολὺ εἶχαν ἀλλάξει στό μεταξὺ τά πράγματα, τό ἀποδείχνει ἕνα γεγονός πρωτάκουστο γιά τήν ἀγγλική Κάτω Βουλὴ. Στὴ βουλὴ αὐτὴ, ὅπου ἐδῶ καί πάνω ἀπὸ 400 χρόνια φτιάχναν νόμους σχετικά μέ τό ἀνάτατο ὄριο πού ὀπωσδήποτε δέν πρέπει νά τό ξεπερνᾷ ὁ μισθός τῆς ἐργασίας, ὁ Οὐάιτμπρεντ πρότεινε τό 1796 νά καθοριστεῖ μέ νόμο ἕνα κατώτατο ὄριο μισθοῦ γιά τούς μεροκαματιάρηδες τῆς γεωργίας. Ὁ Πήτ ἀντιτάχθηκε, παραδέχτηκε ὅμως πῶς «ἡ κατάσταση τῶν φτωχῶν εἶναι φριχτὴ (cruel)». Τέλος, τό 1813 καταργήθηκαν οἱ νόμοι πού ρύθμιζαν τούς μισθοῦς. Οἱ νόμοι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν μιὰ γελοία ἀνωμαλία ἀπὸ τότε πού ὁ κεφαλαιοκράτης ρύθμιζε μέ τήν ἀτομικὴ του νομοθεσία τὴ δουλιὰ στό ἐργοστάσιο καί κανόνιζε νά συμπληρώνεται ἀπὸ τό φόρο γιά τούς φτωχοὺς ὁ μισθός τοῦ ἐργατῆ γῆς, ὥστε νά φτάνει τό ἀπαραίτητο κατώτατο ὄριο. Οἱ διατάξεις τῶν Καταστατικῶν ἐργασίας σχετικά μέ τά συμβόλαια ἀνάμεσα σ’ ἀφεντικὰ καί μισθωτὰς ἐργάτες, σχετικά μέ τούς ὁρους καταγγελίας τῶν συμβολαίων αὐτῶν κλπ., διατάξεις πού ἐπιτρέπουν μόνο μὴνυση στά πολιτικὰ δικαστήρια ἐναντία στόν παραβάτη τοῦ συμβολαίου, ὅταν ὁ παραβάτης αὐτός εἶναι ἀφεντικό, ἐνῶ προβλέπουν παραπομπὴ στά ποινικὰ δικαστήρια, ὅταν ὁ παραβάτης εἶναι ἐργάτης, οἱ διατάξεις αὐτές ἰσχύουν μέχρι στιγμῆς ἀπόλυτα.

Οἱ ἀνάνθρωποι νόμοι ἐναντία στό δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι ἔπесαν τό 1825 μπρὸς στήν ἀπειλητικὴ στάση πού πήρε τό προλεταριάτο. Καί ὅμως ἔπесαν μόνο ἐνμέρει. Μόλις τό 1859 ἐξαφανίστηκαν μερικὰ ὥραια ὑπολείμματα τῶν παλιῶν Καταστατικῶν. Τέλος, ὁ νόμος πού ψήφισε ἡ βουλὴ στίς 29 τοῦ Ἰουνίου 1871 ἐξαφάνισε στά λόγια καί τό τελευταῖο ἔχνος αὐτῆς τῆς ταξικῆς νομοθεσίας, δίνοντας νομικὴ ἀναγνώριση στά τρεῖντιουνιον [ἐργατικά συνδικάτα]. “Όμως ἕνας νόμος τῆς βουλῆς τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας (an act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation [ἕνας νόμος γιά τὴ συμπλήρωση τῆς ποινικῆς νομοθεσίας σχετικά μέ τὴ χρησιμοποίηση βίας, ἀπειλῶν καί ἐνόχλησης]) στήν οὐσία ἀποκατάστανε τήν παλιὰ κατάσταση πραγμάτων μέ καινούργια μορφή. Μέ τήν κοινοβουλευτικὴ αὐτὴ ταχυδακτυλουργία ὅλα τὰ μέσα πού μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν οἱ ἐργάτες σέ περίπτωση ἀπεργίας ἢ λοκάνου (ἀπεργία τῶν συνασπισμένων ἐργοστασιαρχῶν μέ ταυτόχρονο κλείσιμο τῶν ἐργοστασίων τους) ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τό κοινὸ δίκαιο καί ὑπάχθηκαν σέ μιὰ ἔκτακτη νομοθεσία πού ἡ ἐρμηνεία της πέρασε στοὺς ἴδιους τοὺς ἐργοστασιαρχες μέ τήν ἰδιότητά τους σάν εἰρηνοδίκες. Δυὸ χρόνια πρωτίτερα στήν ἴδια Κάτω Βουλὴ ὁ ἴδιος κύριος Γλάδστον πρότεινε μέ τό γνωστὸ ἐντιμο τρόπο ἕνα νομοσχέδιο γιά τὴν κατάργηση ὅλων τῶν

ἐκτακτων ποινικῶν νόμων πού στρέφονταν ἐνάντια στήν ἐργατική τάξη. Τό νομοσχέδιο ὅμως αὐτό δέν μπόρεσε νά προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴ δεύτερη ἀνάγνωση καὶ ἔτσι τράβηξαν τὴν ὑπόθεσι σέ μάκρος, ὥσπου τελικά τὸ «μεγάλο φιλελεύθερο κόμμα», συμμαχώντας μέ τούς τόρν, ἀπόχτησε τό σθένος νά ταχθεῖ κατηγορηματικά ἐνάντια στοῦ ἴδιου ἐκεῖνο προλεταριάτου πού εἶχε ἀνεβάσει τό κόμμα αὐτό στήν ἐξουσία. Κι ἐπειδὴ δέν ἱκανοποιήθηκε μ' αὐτὴν τὴν προδοσία, τό «μεγάλο φιλελεύθερο κόμμα» ἐπέτρεψε στοὺς ἄγγλους δικαστές, πού πάντα ἐξυπηρετοῦσαν δουλικά τίς κυρίαρχες τάξεις, νά ξεθάψουν τούς παλαιώμενους νόμους σχετικά μέ τὴ «συνωμοσία» καὶ νά τούς ἐφαρμόσουν ἐνάντια στὰ ἐργατικά σωματεία. Ἔτσι βλέπουμε πὼς μόνο δυστροπώντας καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πίεσι τῶν μαζῶν ἡ ἀγγλικὴ βουλή παραιτήθηκε ἀπὸ τούς νόμους ἐνάντια στίς ἀπεργίες καὶ τὰ τρέιντιουνιον, ἀφοῦ προηγούμενα ἡ ἴδια βουλή ἐπὶ πέντε αἰῶνες συνέχεια μέ ξετσιπτοτο κυνισμό ἔπαιζε τό ρόλο ἐνὸς μόνιμου τρέιντιουνιον τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἐνάντια στοὺς ἐργάτες.

Ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς ἐπαναστατικῆς θύελας ἡ γαλλικὴ ἀστική τάξη τόλμησε νά ξαναφαιρέσει ἀπὸ τούς ἐργάτες τό δικαίωμα τοῦ συνεταγίζεσθαι πού μόλις τό εἶχαν κατακτήσει. Μὲ τό διάταγμα τῆς 14 τοῦ Ἰουνίου 1791 χαρακτηρίσε ὅλες τίς ἐργατικὲς ἐνώσεις σάν «ἐπιβουλὴ ἐνάντια στήν ἐλευθερία καὶ τὴ διακήρυξι τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», ἐπιβουλὴ πού τιμωροῦνταν μέ 500 λίβρες [φράγκα] πρόστιμο καὶ ἕνα χρόνο στέρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη²²⁵. Ὁ νόμος αὐτός, πού τὴν πάλι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στοῦ κεφάλαιο καὶ στήν ἐργασία τὴ στριμώχνει μέ κρατικά ἀστυνομικά μέτρα μέσα στὰ ὅρια πού βολεύουν τό κεφάλαιο, ἐπέχυσε τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν δυναστικῶν ἀλλαγῶν. Ἀκόμα καὶ ἡ κυβέρνησις τῆς τρομοκρατίας τὸν ἄφησε ἄθιχτο. Μόλις τελευταῖα ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὸν Code Pénal [Ποινικὸ κώδικα]. Δέν ὑπάρχει τίποτα πιὸ χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὴν πρόφρασι πού χρησιμοποιήθηκε γι' αὐτό τό ἀστικὸ πραξικόπημα. «Ἄν καὶ θάπρεπε—λέει ὁ εἰσηγητὴς τοῦ νόμου Λέ Σατελιέ—δ' μισθὸς ἐργασίας νά ναι λίγο ἀνώτερος ἀπ' ὅ,τι εἶναι σήμερα, ὥστε αὐτὸς πού τὸν παίρνει ν' ἀπαλλοτριεῖται ἀπ' ἐκεῖνη τὴν ἀπόλυτὴ ἐξάρτησι πού δημιουργεῖ ἡ στέρηση τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησις καὶ πού εἶναι σχεδὸν ἴδια μέ τὴν ἐξάρτη-

²²⁵ Τό ἄρθρο 1 αὐτοῦ τοῦ νόμου λέει: «Ἐπειδὴ μιά ἀπὸ τίς βάσεις τοῦ γαλλικοῦ Συντάγματος εἶναι ἡ κατάργησι κάθε λογιῆς σωματείων τῶν πολιτῶν τῆς ἴδιας τάξεως καὶ τοῦ ἴδιου ἐπαγγέλματος, ἀπαγορεύεται ἡ ἐπαναστάσις τῶν με ὁποιοδήποτε πρόσχημα καὶ ὁποιαδήποτε μορφῇ». Τό ἄρθρο 4 λέει: «Ἄν... πολῖτες πού ἀνήκουν στοῦ ἴδιου ἐπαγγέλματος, κλάδου καὶ χειροτεχνίας συσκέφτονται μὲ σκοπὸ τὴ συμφωνία ν' ἀρνηθοῦν νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τοῦ ἐπαγγέλματος τοὺς ἢ τῆς ἐργασίας τοὺς ἢ νά τίς προσφέρουν μόνο μὲ μιά καθορισμένη τιμῇ, οἱ συσκέψεις καὶ οἱ συμφωνίες αὐτές χαρακτηρίζονται ἀντισυνταγματικές καὶ ἐπιβουλὲς ἐνάντια στήν ἐλευθερία καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου κλπ.», ἐπομένως χαρακτηρίζονται σάν ἐγκλημα κατὰ τοῦ κράτους, ἀπαράλλαχτα ὅπως χαρακτηρίζονται στὰ πολὺ Καταστατικά γιὰ τούς ἐργάτες («Révolutions de Paris», Paris 1791, τόμ. VIII, σελ. 523).

σι τῆς δουλείας», ὥστόσο δέν ἐπιτρέπεται στοὺς ἐργάτες νά συνεννοοῦνται μεταξύ τους γιὰ τὰ συμφέροντά τους, νά δροῦν ἀπὸ κοινού καὶ νά μετριάσουν ἔτσι τὴν «ἀπόλυτὴ τους ἐξάρτησι πού εἶναι σχεδὸν δουλεία», γιατί ἔτσι παραβιάζουν «τὴν ἐλευθερία τῶν ci-devant maîtres [πρῶν μαστόρων] τους καὶ σημερινῶν ἐπιχειρηματιῶν» (τὴν ἐλευθερία νά κρατοῦν τούς ἐργάτες στή δουλεία!) καὶ γιατί μιά ἔνωσι ἐνάντια στὴ δεσποτεία τῶν πρῶν μαστόρων τῶν συντεχνιῶν ἀποτελεῖ—μαντέψτε το!—ξανασύστασι τῶν συντεχνιῶν πού τίς ἔχει καταργήσει τό γαλλικὸ Σύνταγμα!²²⁶

4. ΓΕΝΕΣΗ ΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΩΝ ΠΑΧΤΩΤΩΝ.

Ἀφοῦ ἐξετάσαμε τὴ βίαιη δημιουργία προγραμμαμένων προλεταρίων, τὴν αἱματηρὴν πειθαρχία, πού τοὺς μετατρέπει σέ μισθωτούς ἐργάτες, τὴ βρωμικὴ δράσι τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ κράτους, πού, ἀξάνοντας μέ ἀστυνομικά μέτρα τό βαθμὸ ἐκμετάλλευσις τῆς ἐργασίας, αὐξάνουν τὴ συσσώρευσι τοῦ κεφαλαίου, μπαίνει τό ἐρώτημα, ἀπὸ ποῦ προήλθαν ἀρχικά οἱ κεφαλαιοκράτες; Ἐπειδὴ ἡ ἀπαλλοτριώσι τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ δημιουργεῖ ἄμεσα μόνο μεγάλους γαιοχτήμονες. Ὅσο γιὰ τὴ γένεσι τοῦ παχτωτῆ, μποροῦμε σά νά λέμε νά τὴν παρακολουθήσουμε βῆμα πρὸς βῆμα ψηλαφώντας τὴν, γιατί πρόκειται γιὰ ἕνα σιγανὸ προτσές πού ξετυλίγεται στὴ διάρκεια πολλῶν αἰώνων. Οἱ ἴδιοι οἱ δουλοπάροικοι, πού δίπλα τους ὑπῆρχαν καὶ ἐλεύθεροι μικροκτηματίες, βρίσκονταν σέ πολὺ διαφορετικὴ περιουσιακὴ κατάστασι ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο καὶ γι' αὐτό τό λόγο χειραφετήθηκαν κάτω ἀπὸ πολὺ διαφορετικὲς οικονομικὲς συνθήκες.

Στὴν Ἀγγλία ἡ πρώτη μορφὴ τοῦ παχτωτῆ εἶναι ὁ βάιλος, πού καὶ ὁ ἴδιος ἦταν δουλοπάροικος. Ἡ θέση τοῦ εἶναι ἴδια μέ τὴ θέση τοῦ ἀρχαίου ρωμαίου villicus [ἐπιστάτης], μόνο πού εἶχε μικρότερη σφαῖρα δράσεως. Στὸ δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰῶνα ἀντικατασταίνεται ἀπὸ ἕνα παχτωτῆ, πού ὁ λόρδος γαιοχτήμονας τὸν ἐφοδιάζει μέ σπόρο, ὥρα καὶ γεωργικὰ ἐργαλεῖα. Ἡ κατάστασις τοῦ δὲ διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν κατάστασι τοῦ ἀγρότη. Μόνο πού ἐκμεταλλεύεται περισσότερο μισθωτὴ ἐργασία. Σέ λίγο γίνεται metayer [μισοκαρῆς], μισοπαχτωτῆς. Διαθέτει ἕνα μέρος τοῦ ἀπαραίτητου γιὰ τὴν καλλιέργεια κεφαλαίου καὶ ὁ γαιοχτήμονας διαθέτει τό ὑπόλοιπο. Τό συνολικὸ προϊόν τό μοιρᾶζονται οἱ δύο τους σέ ἀναλογία καθορισμένη μέ συμβόλαιο. Στὴν Ἀγγλία ἡ μορφὴ αὕτὴ ἐξαφανίζεται γρήγορα γιὰ νά κάνει τόπο στὴ μορφῇ τοῦ καθαυτοῦ παχτωτῆ, πού ἀξιοποιεῖ τό δικὸ τοῦ κεφάλαιο, χρησιμοποιώντας μισθωτούς ἐργάτες, καὶ πού πληρώνει στοῦ λόρδο γαιοχτήμονα σέ χρῆμα ἢ σέ εἶδος ἕνα μέρος τοῦ ὑπερπροϊόντος σάν γαιοπρόσοδο.

Στὸ 15ο αἰῶνα, ὅσο ὁ ἀνεξάρτητος ἀγρότης καὶ ὁ ἐργάτης γεωρ-

²²⁶ Buchez et Roux: «Histoire Parlementaire», τόμ. X, σελ. 193—195, σέ πολλὰ σημεία.

γίας, πού παράλληλα μέ τή δουλιά πού ἔκανε σάν μισθωτός εἶχε καί δικό του αὐτοτελές νοικοκυριό, πλουταίνουν μέ τή δική τους ἐργασία, μένουν μέτριες καί ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ παχτωτῆ καί ἡ σφαίρα του παραγωγῆς. Ἡ ἐπανάσταση στή γεωργία στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου αἰώνα, πού συνεχίζεται σχεδόν σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα (ἐξόν βέβαια ἀπό τίς τελευταῖες του δεκαετίες), τόν πλουταίνει τόσο γρήγορα, ὅσο γρήγορα φτωχαίνει τόν ἀγροτικό πληθυσμό²²⁷. Ὁ σφετερισμός κοινοτικῶν βοσκοτόπων κλπ. δίνει τή δυνατότητα στόν παχτωτῆ ν' αὐξήσει πολύ καί σχεδόν ἀνέξοδα τόν ἀριθμό τῶν ζώων του, ἐνῶ τά ζῶα τοῦ προσφέρουν ἀφθονότερα τά μέσα λίπανσης· γιὰ τήν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους.

Τό 16ο αἰώνα προστέεται σ' ὅλα αὐτά ἓνα στοιχεῖο ἀποφασιστικῆς σημασίας. Τότε τά συμβόλαια πάχτωσης τῆς γῆς ἦταν μακροπρόθεσμα, συχνά κλείνονταν γιά 99 χρόνια. Ἡ συνεχιζόμενη πώση τῆς ἀξίας τῶν εὐγενῶν μετάλλων, ἐπομένως καί τοῦ χρήματος, ἔφερνε χρυσούς καρπούς στούς παχτωτές. Ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος δλους τούτους ἄλλους ὅρους πού ἀναφέραμε πῶς πάνω, ἐλάττωνε πρὶν ἀπ' ὅλα τό μισθό τῆς ἐργασίας. Ἐνα μέρος αὐτοῦ τοῦ μισθοῦ προστέονταν στό κέρδος τοῦ παχτωτῆ. Ἡ διαρκῆς ἀνοδος τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν, τοῦ μαλλιῦ, τοῦ κρέατος, μέ δυό λόγια ὅλων τῶν γεωργικῶν προϊόντων, αὐξανε τό χρηματικό κεφάλαιο τοῦ παχτωτῆ χωρὶς δική του συμβολή, ἐνῶ ἡ γαιοπροσδοσία πού ἦταν ὑποχρεωμένος νά πληρώνει ἦταν συμφωνημένη μέ βάση τήν παλιά ἀξία τοῦ χρήματος²²⁸. Ἔτσι

²²⁷ «Παχτωτές—λέει ὁ Χάρρισον στό ἔργο του «Description of England»—πού παλιά δυσκολεύονταν νά πληρώνουν 4 λίρ. στ. γαιοπροσδοσία πληρώνουν τώρα 40, 50 καί 100 λίρ. στ. καί ὥστόσο ἔχουν τή γνώμη πῶς δέν πήγαν καλά οἱ δουλιές τους, ἀν μέ τή λήξη τοῦ συμβολαίου ἐνοικίας τῆς γῆς δέν ἔχουν βάλει στήν πᾶντα ἓνα χρηματικό ποσό ἀντίστοιχο πρὸς 6—7 ἐτῶν γαιοπροσδοσίας».

²²⁸ Σχετικά μέ τήν ἐπίδραση τῆς ὑποτίμησης τοῦ χρήματος τό 16ο αἰώνα στίς διάφορες τάξεις τῆς κοινωνίας βλ. «A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days By W. S., Gentleman» (London 1851). Τό γεγονός ὅτι τό σύγγραμμα αὐτό εἶναι γραμμένο μέ τή μορφή διαλόγου συνετέλεσε ὥστε γιά πολύν καιρό ν' ἀποδίδεται στόν Σαίξπηρ καί ἀκόμα τό 1751 τό εἶχαν ἐκδόσει σάν ἔργο τοῦ Σαίξπηρ. Συγγραφέας του εἶναι ὁ Οὐίλλιαμ Στάφφορντ. Σ' ἓνα σημείο ὁ ἱππότης (knight) ἀναστύσει τίς παρακάτω σκέψεις:

Ἱππότης: «Ἐσείς, γείτονά μου ἀγρότη, ἐσείς, κύριε μπακάλη, καί ἐσείς, κύριε μάστορα χαλκωματά, καθώς καί ἐσείς οἱ ἄλλοι χειροτέχνες, ξέρετε νά κάνετε καλά τή δουλιά σας. Γιατί, ἐν ὅλα τά πράγματα εἶναι σήμερα πῶς ἀκριβά ἀπ' ὅ,τι ἦταν προηγουμένα, αὐτό γίνεται ἐπειδὴ ἐσείς αὐξάνετε τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καί τῆς ἐργασίας σας, πού τά ξαναπουλάτε. Ἐμεῖς ὅμως δέν ἔχουμε τίποτα νά πουλήσουμε, ὥστε νά μπορούμε ν' ἀνεβάσουμε τήν τιμή του γιὰ νά ἰσοφαρίσουμε τά πράγματα πούμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀγοράζουμε». Σ' ἓνα ἄλλο σημείο ὁ ἱππότης ρωτᾷ τό δόκτορα: «Συγγνώμην, τί λογῆς ὁμάδες ἀνθρώπων ἐννοεῖτε; Καί πρῶτο, ποιοί κατά τή γνώμη σας δέ θά ὑποστοῦν ἐδῶ καμιά ζημιά;»—Δόκτορας: «Ἐννοῶ ὅλους ἐκείνους πού ζοῦν ἀπό τήν πούληση καί τήν ἀγορά, γιατί ὅπως ἀγοράζουν ἀκριβά, πουλᾶνε μετὰ ἀκριβά».—Ἱππότης: «Ποιά εἶναι ἡ ἐπόμενη ὁμάδα, πού, ὅπως λέτε, θά κερδίσει;»—Δόκτορας: «Νά, ὅλοι ὅσοι ἔχουν παχτώσεις ἢ φάρμες πού τίς ἐκμεταλλεύονται (δηλ. τίς καλλιερгоῦν) μόνοι τους καί πληρώνουν γαιοπροσδοσία μέ βάση τό παλιό συμβό-

πλούταινε ταυτόχρονα καί σέ βάρος τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν του καί σέ βάρος τοῦ γαιοκτήμονά του. Δέν εἶναι λοιπόν παράξενο ἂν ἡ Ἀγγλία στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα εἶχε μιὰ τάξη πλούσιων γιὰ τίς τοτινές συνθήκες «κεφαλαιοκρατῶν παχτωτῶν»²²⁹.

5. ΑΝΤΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ.

Ἡ ἀλματική καί διαρκῶς ἀνανεωνόμενη ἀπαλλοτρίωση καί ἐκδίωξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γῆ του προμήθευε, ὅπως εἶδαμε, ὁλοένα στή βιομηχανία τῆς πόλης μάζες ἀπό προλετάριους πού

λαίω, γιατί, ἐνῶ πληρώνουν τό νοίκι τῆς γῆς μέ τήν παλιά τιμή, πουλᾶνε μέ τήν καινούργια—αὐτό σημαίνει πῶς πληρώνουν πολύ λίγο γιὰ τή γῆ τους καί πῶς πουλᾶνε ἀκριβά ὅ,τι φυτρώνει πάνω της. . .»—Ἱππότης: «Ποιά εἶναι ἡ ὁμάδα πού, ὅπως λέτε, χάνει περισσότερα ἀπ' ὅσα κερδίζει;»—Δόκτορας: «Εἶναι ὅλοι οἱ εὐγενεῖς, οἱ κύριοι (noblemen, gentlemen) καί ὅλοι οἱ ἄλλοι πού ζοῦνε εἴτε ἀπό μιὰ σταθερή πρόσοδο εἴτε ἀπό ἓνα ἐπίδομα, ἡ ὅσοι δέν καλλιερгоῦν οἱ ἴδιοι τή γῆ τους, ἡ ὅσοι δέν ἀσχολοῦνται μέ ἀγοραπωλησίες».

²²⁹ Στή Γαλλία ὁ régisseur [ἐπιμελητής, διαχειριστής χτήματος], ὁ ἐπιστάτης καί εἰσπράχτορας τῶν δοσιμάτων στό φεουδαρχεῖο ἀφέντης τῶν ἀρχῶν τοῦ μεσαίωνα γίνεται γρήγορα homme d'affaires [ἐπιχειρηματίας] πού μέ ἐκβιασμούς, ἀπάτες κλπ. ἐξελλίσσεται σέ κεφαλαιοκράτη. Αὐτοί οἱ régisseurs ἦταν κάποτε πολύ καθώς πρέπει ἀνθρώποι. Λογούχαρη: «Τό λογαριασμό αὐτό τόν ὑποβάλλει ὁ κύριος Ζάκ ντέ Τορσίς, ἱππότης καστελλάνος τοῦ πύργου τοῦ Μπεζινσόν, στόν κύριο πού κρατᾷ στή Ντιζόν τοὺς λογαριασμούς τοῦ κυρίου δούκα καί κόμητα τῆς Βουργουνδίας σχετικά μέ τίς πρόσοδες πού ἀνήκουν στήν πῶς πάνω πυργοδεσποτεία ἀπό τίς 25 τοῦ Δεκεμβρίου 1359 ὥς τίς 28 τοῦ Δεκεμβρίου 1360» (Alexis Monteil: «Traité des Matériaux Manuscrits etc.», τόμ. I, σελ. 234). Ὅπως σ' ὅλες τίς σφαίρες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἔτσι καί δῶ βλέπουμε πῶς ἡ μερίδα τοῦ λέοντος περιέρχεται στό μεσάζοντα. Στόν οἰκονομικό τομέα λχ. τήν κρέμα τῶν ἐπιχειρήσεων τήν ἐφαρρίζουν οἱ ἀνθρώποι τοῦ χρήματος, οἱ χρηματιστές, οἱ ἔμποροι, οἱ μικρομπανάληδες' στό ἀστικό δίκαιο ὁ δικηγόρος ἀπομυζᾷ τίς δυό ἀντίπαλες μερίδες' στήν πολιτική ὁ βουλευτής ἔχει περισσότητα σημασία ἀπὸ τόν ἐκλογέα, ὁ ὑπουργός περισσότερη ἀπὸ τόν ἡγεμόνα' στή θρησκεία ὁ θεός ἀπωθεῖται στό βάθος τῆς σκηνῆς ἀπὸ τό «μεσάζοντα» καί αὐτός μέ τή σειρά του ἀπὸ τοὺς παπῶδες, πού μέ τή σειρά τους πάλι εἶναι οἱ ἀναπόφευκτοι μεσάζοντες ἀνάμεσα στόν καλὸ ποιμνί καί στό ποιμνιό του. Ὅπως στήν Ἀγγλία, ἔτσι καί στή Γαλλία οἱ μεγάλες φεουδαρχικές περιοχές ἦταν χωρισμένες σέ ἀπειράριθμα μικρά νοικοκυριά, μὰ σέ συνθήκες ἀσύγκριτα πῶς δυσμενεῖς γιὰ τόν ἀγροτικό πληθυσμό. Τό 14ο αἰώνα κᾶναν τήν ἐμφάνισή τους οἱ παχτωτές, οἱ fermes [φάρμες] ἢ terriers, ὅπως λέγονταν. Ὁ ἀριθμὸς τους αὐξανε διαρκῶς καί ξεπέρασε σημαντικά τίς 100 000. Πλήθραναι γαιοπροσδοσία σέ χρήμα ἡ σέ εἶδος πού ποίκιλλε ἀπὸ τό 1/12 ὥς τό 1/3 τοῦ προϊόντος. Τά terriers ἦταν τιμάρια ἡ ὑποτιμάρια κλπ. (fiefs, arrière-fiefs), ἀνάλογα μέ τήν ἀξία καί τήν ἔκταση τῶν χτημάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικά εἶχαν μονάχα λίγα arpents [1 arpent=περίπου 6 στρέμματα] γῆ. Ὅλοι οἱ κάτοχοι αὐτῶν τῶν terriers εἶχαν δικαστική δικαιοδοσία καίτοιου βαθμοῦ πάνω στοὺς κατοίκους πού ἔμεναν στήν περιοχὴ τους. Ὑπῆρχαν τέσσερις τέτοιου βαθμοῦ. Καταλαβαίνουμε τήν πίεση πού ἀσκούονταν πάνω στό καλὸ τῆς ὑπάθρου ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς μικροτυράννους. Ὁ Μοντέγι λέει πῶς στή Γαλλία ὑπῆρχαν τότε 160 000 δικαστήρια, τῇ στιγμῇ πού σήμερα ἐπαρκοῦν 4 000 δικαστήρια (μαζὶ μέ τὰ ἐιρηνοδικεῖα).

βρίσκονταν δόλοτα έξω από τις συντεχνιακές σχέσεις. Πρόκειται για μία εύτυχη σύμπτωση, πού έκανε τό γέρο Α. Άντερσον (δέν πρέπει νά τόν συγχέουμε μέ τόν Τζέιμς Άντερσον) στήν Ιστορία του του έμπορίου νά πιστεύει πώς πρόκειται για άμεση επέμβαση της θείας πρόνοιας. Πρέπει νά σταθοῦμε ακόμα μία στιγμή στό στοιχείο αυτό της πρωταρχικής συσσώρευσης. Στο άραίωμα του ανεξάρτητου άγροτικού πληθυσμού, πού διαχειρίζεται δικιά του αυτότελή νοικοκυριά, δέν αντιστοιχούσε μόνο ή πύκνωση του βιομηχανικού προλεταριάτου, άκριβώς όπως ο Ζοφρουά Σαιντ-Ιλέρ έξηγάει τή συμπύκνωση της παγκόσμιας ύλης στό ένα σημείο μέ τό άραίωμά της σέ άλλο²³⁰. Παρά τό μειωμένο αριθμό των καλλιεργητών της ή γή έδινε τό ίδιο μέ προηγούμενα ή και περισσότερο προϊόν, έπειδή ή επανάσταση στις σχέσεις ιδιοκτησίας της γής συνοδευόταν από βελτίωση των μεθόδων καλλιεργειας, από μεγαλύτερη συνεργασία, από τή συγκέντρωση των μέσων παραγωγής κλπ., και έπειδή οι μισθωτοί εργάτες της ύπαιθρου όχι μόνο υποχρεώνονταν νά δουλεύουν πιο έντατικά²³¹, μά τους ριζόταν επίσης όλο και περισσότερο τό πεδίο παραγωγής όπου εργάζονταν για τόν ίδιο τόν έαυτό τους. Έτσι, μαζί μέ τό μέρος εκείνο του άγροτικού πληθυσμού πού έλευθερώνεται, έλευθερώνονται και τά προηγούμενα μέσα διατροφής του. Μετατρέπονται τώρα σέ υλικά στοιχεία του μεταβλητού κεφαλαίου. Ο πεταμένος στους πέντε δρόμους χωρικός είναι υποχρεωμένος νά εξαγοράζει τήν αξία τους, μέ τή μορφή του μισθού εργασίας, από τόν καινούργιο του αφέντη, τό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Ό,τι συνέβηκε μέ τά μέσα συντήρησης, συνέβηκε και μέ τις ντόπιες πρώτες ύλες πού προμηθεύεται ή βιομηχανία από τή γεωργία. Μετατράπηκαν σέ στοιχείο του σταθερού κεφαλαίου.

Άς υποθέσουμε λχ. πώς ένα μέρος των άγροτών της Βεσφαλίας, πού τόν καιρό του Φρειδερίκου Β' έκλωθαν όλοι τους λινάρη, χωρίς βέβαια νά ζούν πλουσιοπάροχα*, άπαλλοτριώνονται μέ τή βία και διώχονται από τή γή τους, ενώ τό υπόλοιπο μέρος αυτών των άγροτών πού μένουν μετατρέπονται σέ μεροκαματιάρηδες μεγαλοπαχτωά. Ταυτόχρονα χτίζονται μεγάλα κλωστήρια και ύφαντήρια λινών, όπου οι «έλευθερωμένοι» δουλεύουν μέ μισθό. Τό λινάρι έχει άκριβώς τήν ίδια όψη πούχε και προηγούμενα. Δέν έχει αλλάξει ούτε μία ίνα του, και όμως στό σώμα του έχει μπει μία καινούργια κοινωνική ψυχή. Άποτελεί τώρα μέρος του σταθερού κεφαλαίου των κατόχων της μανουφακτούρας. Εκεί πού πρώτα ήταν μοιρασμένο σέ ένα άπειρο πλήθος μικροπαραγωγών, πού τό καλλιεργούσαν και τό κλώθαν οι

²³⁰ Στο έργο του «Notions de Philosophie Naturelle», Paris 1838.

²³¹ Ένα σημείο πού τό τονίζει ο σέρ Τζέιμς Στιούαρτ.

* Έδώ ο Μάρξ κάνει ένα λογοπαίγνιο πού δέν μπορεί νά μεταφραστεί: «Bauern, die... alle Flachs, wenn auch keine Seide spannen», έπιλέγει θά πει: «άγρότες πού... όλοι τους κλώθαν λινάρι, έστω κι άν δέν κλώθαν μετάξι». Η έκφραση όμως: «Keine Seide spannen» πού έπιλέγει θά πει «δέν κλώθω μετάξι» έχει τή μεταφορική έννοια «δέν ζω πλουσιοπάροχα» ή «δέν κερδίζω τίποτα». Σύντ.

Ίδιοι κατά μικρές ποσότητες μαζί μέ τις οικογένειές τους, είναι τώρα συγκεντρωμένο στα χέρια ενός κεφαλαιοκράτη πού βάζει άλλους νά κλώθουν και νά ύφαινον για λογαριασμό του. Πρώτα ή πρόσθετη εργασία πού ξοδεύεται στό λινοκλωστήριο πραγματοποιούνταν μέ τή μορφή πρόσθετου εισοδήματος άναριθμητων άγροτικών οικογενειών ή έπίσης, τόν καιρό του Φρειδερίκου Β', μέ τή μορφή φόρων πού εισπράττονταν pour le roi de Prusse [έπί λέξει=για τό βασιλιά της Πρωσίας. Μέ τή μεταφορική έννοια=χωρίς λόγο, άσκοπα]. Τώρα πραγματοποιείται μέ τή μορφή κέρδους λίγων κεφαλαιοκρατών. Τ'άδράχτια κι οι άργαλιοί, πού πρωτίτερα ήταν σκορπισμένοι στήν ύπαιθρο, έχουν τώρα συγκεντρωθεί σέ λίγες μεγάλες καζέρνες δουλιές, όπως και οι εργάτες, όπως και οι πρώτες ύλες. Και τ'άδράχτια, και οι άργαλιοί, και οι πρώτες ύλες, από μέσα πού εξασφάλιζαν μιάν ανεξάρτητη ύπαρξη στους κλώστες και στους ύφαντές, έχουν μετατραπεί από τή στιγμή αυτή σέ μέσα για νά τους έξουσιάζουν²³² και για ν' άπομυζούν από αυτούς άπλήρωτη εργασία. Άπό τήν έξωτερική όψη τόσο των μεγάλων μανουφακτούρων, όσο και των μεγάλων παχτωμένων άγροκτημάτων δέν μπορεί νά δεί κανείς ότι συμπήχθηκαν από πολλές μικρές παραγωγικές μονάδες και ότι συγκροτήθηκαν μέ τήν άπαλλοτρίωση πολλών μικρών ανεξάρτητων παραγωγών. Και όμως ο μή προκατειλημμένος παρατηρητής δέ γελιέται. Τόν καιρό του Μιραμπώ, αυτού του λιονταριού της επανάστασης, οι μεγάλες μανουφακτούρες όνομαζόνταν ακόμα manufactures réunies, ένωμένα εργαστήρια, όπως μιλάνε για ένωμένα χωράφια. «Προσέχουν—λέει ο Μιραμπώ—μονάχα τις μεγάλες μανουφακτούρες, όπου εργάζονται εκατοντάδες άνθρωποι κάτω από τις προσταγές ενός διευθυντή και πού συνήθως τις λένε ένωμένες μανουφακτούρες (manufactures réunies). Άντίθετα, μόλις και δίνουν κάποια προσοχή στό εργαστήρια εκείνα, όπου είναι σκόρπιος μεγάλος αριθμός εργατών και όπου ο καθένας εργάζεται για δικό του λογαριασμό. Τά εργαστήρια αυτά τά παραμερίζουν τελείως στό βάθος της σκηνής. Πρόκειται για μία πολύ μεγάλη πλάνη, γιατί αυτά μόνο άποτελούν ένα πραγματικά σημαντικό συστατικό του λαϊκού πλούτου... Τό ένωμένο εργοστάσιο (fabrique réunie) θά πλουτίνει θαυμάσια έναν ή δυό έπιχειρηματίες, οι εργάτες όμως είναι άπλώς καλύτερα ή χειρότερα πληρωνόμενοι μεροκαματιάρηδες και δέ συμμετέχουν καθόλου στήν ευημερία του έπιχειρηματία. Άντίθετα, στό έξεχωρο εργοστάσιο (fabrique séparée) κανένας δέ γίνεται πλούσιος, όμως πλήθος εργατές εύπορούν... Ο αριθμός των φίλεργων και οικονόμων εργατών θ' αυξάνει, γιατί στό συνετό τρόπο ζωής και σταθή τους, και όχι στό νά πετύχουν μία μικρή αύξηση του μεροκά-

²³² «Θά σάς επιτρέψω—λέει ο κεφαλαιοκράτης—νάχετε τήν τιμή νά μέ υπηρετείτε, μέ τόν όρο ότι θά μου δίνετε τό λίγο πού σας μένει για τόν κόπο πού κάνω νά σάς διουκώ» (J. J. Rousseau: «Discours sur l' Economie Politique» [Genève 1756, σελ. 70]).

ματου, πού ποτέ δέν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ κάτι τό σημαντικό γιά τό μέλλον, μά τό πολύ-πολύ νά δόσει τή δυνατότητα στούς ἀνθρώπους νά ζοῦν κάπως καλύτερα μεροδουλι-μεροφαί. Οἱ ἔξωφες ἀτομικές μανουφακτούρες, πού συνήθως συνδυάζονται μ' ἕνα μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό, εἶναι οἱ ἐλεύθερες»²³³. Ἡ ἀπαλλοτριώση καί ἡ ἐκδίωξη ἀπό τό χωριό μεγάλου μέρους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὄχι μονάχα ἐλευθερώνουν γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο τούς ἐργάτες μαζί μέ τά μέσα συντήρησης καί τίς πρῶτες ὕλες τους, ἀλλά δημιουργοῦν καί τήν ἐσωτερική ἀγορά.

Πράγματι, τά ἴδια γεγονότα, πού μετατρέπουν τούς μικροαγρότες σέ μισθωτούς ἐργάτες καί τά μέσα τους συντήρησης καί ἐργασίας σέ ὕλικά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου, δημιουργοῦν ταυτόχρονα τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τό κεφάλαιο. Πρωτύτερα ἡ ἀγροτική οἰκογένεια μόνη παρήγε καί ἐπεξεργαζόταν τά μέσα συντήρησης καί τίς πρῶτες ὕλες, πού μετά στό μεγαλύτερο τους μέρος τά καταναλώνει ἡ ἴδια. Τώρα αὐτές οἱ πρῶτες ὕλες καί αὐτά τά μέσα συντήρησης ἔγιναν ἐμπορεύματα. Τά πούλαει ὁ μεγαλοπαχτωτής πού βρίσκει ἀγορά γι' αὐτά στίς μανουφακτούρες. Τό νήμα, τό πανί, τά χοντροειδή μάλλινα ὑφάσματα—πράγματα πού οἱ πρῶτες τους ὕλες βρίσκονταν μέσα στά πλαίσια κάθε ἀγροτικῆς οἰκογένειας καί πού τάνκλωθε καί τά ὕφαινε γιά δική της χρήση—μετατρέπονται τώρα σέ εἶδη μανουφακτούρας, πού ἔχουν γιά ἀγορά πούλησής τους ἴσα-ἴσα τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν. Ἡ πολυάριθμη σκόρπια πελατεία, πού ὥς τώρα ἐξυπηρετιοῦνταν ἀπό ἕνα πλῆθος μικροπαραγωγῶν πού ἐργάζονταν γιά δικό τους λογαριασμό, συγκεντρώνεται τώρα σέ μιά μεγάλη ἀγορά πού τήν ἐφοδιάζει τό βιομηχανικό κεφάλαιο²³⁴. Ἔτσι, χέρι-χέρι μέ τήν ἀπαλλοτριώση ἄλλοτε αὐτοτελῶν ἀγροτῶν καί μέ τό χωρισμό τους ἀπό τά μέσα τους παραγωγῆς προχωρεῖ καί ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς οἰκοτεχνίας πού ἀσκοῦνταν σάν πάρεργο, τό προτσές τοῦ χωρισμοῦ τῆς μανουφακτούρας ἀπό τή γεωργία. Καί μονάχα ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς οἰκοτεχνίας μπορεῖ νά δόσει στήν ἐσωτερική ἀγορά μιᾶς χώρας

²³³ *Mirabeau*: «De la Monarchie Prussienne», Londres 1788, τόμ. III, σελ. 20—109, σέ πολλά σημεία. Τό γεγονός ὅτι ὁ Μιραμπώ θεωρεῖ τά σκόρπια ἐργαστήρια καί πιά οἰκονομικά καί πιά παραγωγικά ἀπό τά «ἐνωμένα», ἐνῶ στά δεύτερα βλέπει μονάχα τεχνικά φυτά θερμοκηπίου πού ἀναπτύσσονται χάρι στή φροντίδα τῶν κυβερνήσεων, τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖται μέ τήν τοτινὴ κατάστασι πού παρουσιαζαν πολλές μανουφακτούρες τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης.

²³⁴ «Εἰκοσι λίβρες μάλλι, πού μετατρέπονται σιγά-σιγά σέ ρούχα γιά νά καλύψουν τίς ἀνάγκες μιᾶς ἐργατικῆς οἰκογένειας γιά ἕνα χρόνο, καί πού μετατρέπονται μέ τή δική της ἐργασία στά διάκενα ἀνάμεσα στίς ἄλλες δουλιές της—εἶναι κάτι πού δέν προκαλεῖ τήν προσοχή. Φέρτε ὅμως τό μάλλι στήν ἀγορά, στείλτε τό στό ἐργοστάσιο, ἔπειτα στό μεσίτη, ὕστερα στόν ἐμπορο καί τότε ἔχετε μεγάλες ἐμπορικές πράξεις καί χρησιμοποιοῦμενο ὀνομαστικό κεφάλαιο πού φτάνει τό εἰκοσαπλάσιο τῆς ἀξίας τοῦ μαλλινοῦ... Ἔτσι ἐκμεταλεύονται τήν ἐργαζόμενη τάξη γιά νά συντηροῦν ἕναν ἐξαθλιωμένο ἐργοστασιακό πληθυσμό, μιά παρασιτική τάξη ἀπό μαγαζάτορες καί ἕνα πλάσματικό ἐμπορικό, χρηματικό καί χρηματιστικό σύστημα» (*David Ure*: «Familiar Words», London 1855, σελ. 120).

τήν ἔκταση καί τή σταθερότητα πού ἀπαιτεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς.

Ὡστόσο, ἡ καθαντό περίοδος τῆς μανουφακτούρας δέ φέρνει κανένα ριζικό μετασχηματισμό. Ὡς θυμηθοῦμε πῶς ἡ μανουφακτούρα μόνο πολύ κομματιαστά καταχτᾷ τήν ἐθνική παραγωγή καί στηρίζεται πάντα σάν σέ πλατιά βάση της (*Hintergrund*) στή χειροτεχνία τῶν πόλεων καί στήν ἀγροτική οἰκοτεχνία πού ἀσκεῖται σάν πάρεργο. Ἄν τήν καταστρέφει μέ τή μιά της μορφή σέ μερικούς κλάδους καί σέ ὁρισμένα σημεία, προκαλεῖ ξανά τή γέννησή της σέ ἄλλα σημεία, γιατί τή χρειάζεται γιά τήν ἐπεξεργασία τῶν πρώτων της ὕλων ἴσαμε ἕνα ὁρισμένο βαθμό. Γι' αὐτό τό λόγο δημιουργεῖ μιά καινούργια τάξη μικροαγροτῶν πού ἀσκοῦν σάν δευτερεύον ἐπάγγελμα τήν καλλιέργεια τῆς γῆς, ἐνῶ τή βιομηχανική ἐργασία, πού τό προϊόν της τό πούλανε—ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέσω τοῦ ἐμπορίου—στή μανουφακτούρα, τήν ἀσκοῦν σάν κύριο ἐπάγγελμα. Αὕτη εἶναι μιά ἀπό τίς αἰτίες—ἂν καί ὄχι ἡ κύρια αἰτία—ἐνός φαινομένου πού μπερδεύει ἀρκετά τό μελετητὴ τῆς ἀγγλικῆς ἱστορίας. Ἀπό τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου αἰῶνα καί δῶ βρῖσκει συνεχῶς νά γίνονται παράπονα, πού διακόπτονται μόνο κατά ὁρισμένα διαλείμματα, γιά τήν ἀναπτυσσόμενη κεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία στό χωριό καί γιά τήν προοδευτικὴ καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως ξαναβρῖσκει πάντα τήν ἴδια ἀγροτιά νά ὑπάρχει, ἂν καί σέ μειωμένο ἀριθμό καί σέ διαρκῶς χειρότερες συνθῆκες²³⁵. Ὁ κύριος λόγος εἶναι: ἡ Ἀγγλία εἶναι κατά προτίμησι πότε σιτοπαραγωγός, πότε χτηνοτρόφος σέ ἐναλλασσόμενες περιόδους, καί ἀνάλογα μέ τίς περιόδους αὐτές κυμαίνονται οἱ διαστάσεις τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. Μόνο ἡ μεγάλη βιομηχανία μέ τίς μηχανικές τῆς προσφέρει τή σταθερὴ βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, ἀπαλλοτριώνει ριζικά τήν τεράστια πλειοψηφία τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καί δλοκληρώνει τό χωρισμό ἀνάμεσα στή γεωργία καί στήν ἀγροτική οἰκοτεχνία, ξεπατώνοντας τίς ρίζες της—τήν κλωστική καί τήν ὑφαντική²³⁶. Μά γι' αὐτό ἀκριβῶς ἡ μεγάλη βιομη-

²³⁵ Ἐξάιρεση ἀποτελεῖ ἐδῶ ἡ περίοδος τοῦ Κρόμβελ. Ὅσο ὑπῆρχε ἡ δημοκρατία ὅλα τὰ στρώματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀνυψώνονταν ἀπό τὸν ξεπεσμό στόν ὁποῖο εἶχαν κυλῆσει στήν περίοδο τῶν Τοῦντορ.

²³⁶ Ὁ Τάκετ ξερεῖ πῶς ἀπό τίς καθαντό μανουφακτούρες καί ἀπό τήν καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς ἡ οἰκιακῆς χειροτεχνίας ἐπηδᾷ μέ τήν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν ἡ μεγάλη ἐριουργία (*Tuckett*: «A History of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, τόμ. I, σελ. 144). «Γ' ὁ ἀλέτρι καί ὁ ζυγός ἦταν ἐφευρέσεις θεῶν καί ἀπασχόληση ἡρώων: μήπως ὁ ἀργαλιός, τὸ ἀδράχτι καί τὸ ροδάνι ἔχουν λιγότερο εὐγενική καταγωγή; Χωρίζετε τὸ ροδάνι ἀπὸ τὸ ἀλέτρι, τὸ ἀδράχτι ἀπὸ τὸ ζυγὸ, καὶ ἀποχτᾶτε ἐργοστάσια καὶ φτωχοκομεία, πίστη καὶ κρίσεις, δυὸ ἐχθρικά ἔθνη, ἕνα ἀγροτικὸ καὶ ἕνα ἐμπορικὸ» (*David Ure*: «Familiar Words», London, 1855, σελ. 122). Ἐρχεται ὅμως τώρα ὁ Κέρν καί, ἀσφαλῶς ὄχι ἀδικα, κατηγορεῖ τὴν Ἀγγλία πῶς πασιζεῖ νά μετατρέψει σέ ἀποκλειστικὰ ἀγροτικὴ κάθε ἄλλη χώρα, ἔτσι πού ἐργοστασιάρχης της νά εἶναι ἡ Ἀγγλία. Ἰσχυρίζεται πῶς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο καταστράφηκε ἡ Τουρκία, ἐπειδὴ «στοὺς κατόχους καὶ καλλιεργητὲς τῆς γῆς δέν ἔχει ἐπιτραπεί ποτὲ (ἀπὸ τὴν Ἀγγλία) νά δυναμώσουν οἱ ἴδιοι μέ τὴ φυσικὴ συμμαχία τοῦ

χανία είναι εκείνη πού καταχτάει όλη τήν έσωτερική αγορά για τό βιομηχανικό κεφάλαιο²³⁷.

6. ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΗ.

Ἡ γένεση τοῦ βιομήχανου²³⁸ κεφαλαιοκράτη δέ συντελέστηκε μέ τόν ἴδιο βαθμιαῖο τρόπο, ὅπως καί τοῦ παχτωτή. Χωρίς ἀμφιβολία, κάμποσοι μικροί συντεχνιακοί μαστόροι κι ἀκόμα περισσότεροι ἀνεξάρτητοι μικροί χειροτέχνες ἤ ἀκόμα καί μισθωτοί ἐργάτες μετατράπηκαν ἀρχικά σέ μικρούς κεφαλαιοκράτες, καί ἔπειτα, μέ τή βαθμιαία πύο ἐκτεταμένη ἐκμετάλλευση μισθωτῆς ἐργασίας καί μέ ἀντίστοιχη συσσώρευση, σέ κεφαλαιοκράτες *sans phrase* [ἀπερίφραστα]. Στήν περίοδο τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς τά πράγματα γίνονταν ὅπως στήν περίοδο τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων, ὅπου τό ζήτημα, ποίος ἀπό τοὺς φυγάδες δουλοπάροικους πρέπει νά γίνει μαστορας καί ποίος ὑπηρέτης, κρινόταν συνήθως ἀπό τήν ἡμερομηνία τῆς φυγῆς τους, ἂν ἦταν παλιά ἢ πρόσφατη. Ὡστόσο ἡ ἀσυνήθιστη βραδύτητα αὐτῆς τῆς μεθόδου δέν ἀνταποκρινόταν καθόλου στίς ἐμπορικές ἀνάγκες τῆς καινούργιας παγκόσμιας ἀγορᾶς, πού τήν εἶχαν δημιουργήσει οἱ μεγάλες ἀνακαλύψεις τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰώνα. Ὁ μεσαίωνας ὅμως ἄφησε κληρονομιά δύο διαφορετικές μορφές τοῦ κεφαλαίου, πού ὠριμάζουν στοὺς πύο διαφορετικούς κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς καί πού πρίν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς θεωροῦνται κεφάλαιο *quand même* [παρ' ὅλα αὐτά]—τό τοκογλυφικό καί τό ἱμπορικό κεφάλαιο. «Σήμερα ὅλος ὁ πλοῦτος τῆς κοινωνίας περνάει πρῶτα στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη... αὐτός πληρώνει τή γαιοπρόσοδο στό γαιοχτήμονα, τό μεροκάματο στόν ἐργάτη, καί στοὺς εἰσπράχτορες τῶν φόρων καί τῆς δεκάτης τίς ἀπαιτήσεις τους καί κρατάει γιά τόν ἑαυτό του ἓνα μεγάλο, στήν πραγματικότητα τό μεγαλύτερο καί διαρκῶς αὐξανόμενο μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος τῆς ἐργασίας.

ἀλειριοῦ καί τοῦ ἀργαλιοῦ, τοῦ σφυριοῦ καί τῆς σβάρνας» («The Slave Trade», σελ. 125). Κατά τή γνώμη τοῦ Κέρυ ὁ ἴδιος ὁ Οὐρκαχτ εἶναι ἓνας ἀπό τοὺς κύριους παράγοντες τῆς καταστροφῆς τῆς Τουρκίας, ὅπου ἐκπροσωπώντας τά ἀγγλικά συμφέροντα προπαγάνδιζε τό ἐλεύθερο ἐμπόριο. Τό πύο ὠραίο εἶναι πῶς ὁ Κέρυ, πού ἀνάμεσα σ' ἄλλα εἶναι καί μεγάλος ρωσόδουλος, θέλει μέ τό προστατευτικό σύστημα νά ἐμποδίσει ἐκεῖνο τό προτσές χωρισμοῦ πού ἐπιταχύνεται ἀπ' αὐτό τό σύστημα.

²³⁷ Οἱ φιλόνηθρωποι ἀγγλοὶ οἰκονομολόγοι, σάν τοὺς Μίλλ, Ρότσερ, Γκόλντουϊν Σμιθ, Φάουσετ κλπ., καί οἱ φιλελεύθεροὶ ἐργοστασιάρχες, σάν τοὺς Τζόν Μπράιτ καί Κόν, ρωτᾶνε τοὺς ἀγγλοὺς γαιοχτήμονες ἀριστοκράτες,—ὅπως ρωτοῦσε ὁ θεός: τόν Κάιν γιά τόν ἀδελφό του Ἀβέλ,—τί ἀπόγιναν οἱ χιλιάδες μας *freeholders* [ἐλεύθεροὶ ἀγρότες]; Μά ἀπό πού ἔχετε βγεῖ ἑσείς οἱ ἴδιοι; Ἀπό τήν καταστροφή ἐκείνων τῶν *freeholders*. Γιατί δέ ρωτᾶτε παρατέρα τί ἀπόγιναν οἱ ἀνεξάρτητοὶ ὑφάντουργοι, κλώστες, χειροτέχνες;

²³⁸ Ὁ ὅρος «βιομήχανος» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ σέ ἀντίθεση πρὸς τόν ὄρο «ἀγροτικός». Μέ τήν ἐννοια τῶν οἰκονομικῶν «κατηγοριῶν» ὁ παχτωτής εἶναι τό ἴδιο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ὅπως καί ὁ ἐργοστασιάρχης.

Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νά θεωρεῖται σήμερα κάτοχος ἀπό πρῶτο χέρι ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου, ἂν καί κανένας νόμος δέν τοῦ ἔχει δώσει δικαίωμα πάνω σ' αὐτή τήν ιδιοκτησία... Ἡ ἀλλαγὴ αὐτῇ στήν ιδιοκτησία ἐπιτεύχθηκε μέ τήν εἴσπραξη τόκου γιά κεφάλαιο... καί εἶναι ἀρχετὰ ἀξιοσημεῖωτο ὅτι οἱ νομοθέτες ὅλης τῆς Εὐρώπης θέλησαν νά ἐμποδίσουν τό γεγονός αὐτό μέ νόμους ἐνάντια στήν τοκογλυφία... Ἡ ἐξουσία τοῦ κεφαλαιοκράτη πάνω σ' ὅλο τόν πλοῦτο τῆς χώρας εἶναι πλέρια ἐπανάσταση στό δίκαιο τῆς ιδιοκτησίας, ὅμως ποίος νόμος, ἢ ποιοὶ νόμοι δημιούργησαν αὐτή τήν ἐξουσία;»²³⁹. Ὁ συγγραφέας θάπρεπε ν' ἀποκριθεῖ στόν ἑαυτό του πῶς οἱ ἐπαναστάσεις δέ γίνονται μέ νόμους.

Τό φεουδαρχικό καθεστῶς στό χωριό καί τό συντεχνιακό στίς πόλεις ἐμπόδιζαν τό χρηματικό κεφάλαιο πού σχηματίστηκε μέ τήν τοκογλυφία καί μέ τό ἐμπόριο νά μετατραπεί σέ βιομηχανικό κεφάλαιο²⁴⁰. Οἱ φραγμοὶ αὐτοὶ πέσαν μέ τή διάλυση τῶν φεουδαρχικῶν ἀκολουθιῶν, μέ τήν ἀπαλλοτριώση καί τή μερική ἐκδίωξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ καινούργια μονοφακτοῦρα ἰδρύθηκε σέ παραθαλάσσια λιμάνια ἐξαγωγῆς ἢ σέ ὁρισμένα σημεῖα τῆς ὑπαίθρου πού βρίσκονταν ἔξω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν παλιῶν πόλεων καί τοῦ συντεχνιακοῦ καθεστώτος τους. Σ' αὐτό ὀφείλεται ἡ λυσσασμένη πάλη τῶν *corporate towns* [παλιές πόλεις μέ συντεχνιακό σωματειακό καθεστῶς] τῆς Ἀγγλίας ἐνάντια σ' αὐτά τά καινούργια φυτώρια τῆς βιομηχανίας.

Ἡ ἀνακάλυψη τῶν χρυσοφόρων καί ἀσημοφόρων περιοχῶν στήν Ἀμερική, ἡ ἐξόντωση, τό σκλάβωμα καί τό παράχωμα τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ σ' αὐτὴ μεταλλεία, ἡ ἔναρξη τῆς κατάκτησης καί τῆς λεηλασίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, ἡ μετατροπὴ τῆς Ἀφρικῆς σέ περιφραγμένη περιοχή κυνηγιοῦ Μαύρων γιά τό δουλεμπόριο—χαρρακτηρίζουν τή χαρραγγή τῆς ἐποχῆς τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Αὐτά τά εἰδυλλιακά προτσές εἶναι κύρια στοιχεῖα τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας ὁ ἐμπορικός πόλεμος τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν μέ θέατρο τήν ὑδρόγειο. Ὁ πόλεμος αὐτός ἀρχίζει μέ τήν ἀποσιώρηση τῶν Κάτω Χωρῶν ἀπὸ τήν Ἰσπανία, παίρνει γιγάντιες διαστάσεις μέ τόν ἀντιγιακωμπίνικο πόλεμο τῆς Ἀγγλίας, συνεχίζεται μέ τέτιες πειρατικές ἐκστρατεῖες, ὅπως εἶναι ὁ πόλεμος τοῦ ὀπίου ἐνάντια στήν Κίνα κ. ο. κ.

Οἱ διάφορες μέθοδοι τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης κατανέμονται λοιπόν σέ λίγο-πολύ διαδοχικὴ σειρά, ἰδίως στήν Ἰσπανία, στήν Πορτογαλία, στήν Ὀλλανδία, στή Γαλλία καί στήν Ἀγγλία. Στά τέλη

²³⁹ «The Natural and Artificial Right of Property Contrasted», London 1832, σελ. 98, 99. Συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἀνώνυμου ἔργου εἶναι ὁ Θ. Χότκιν.

²⁴⁰ Ἀκόμα καί τό 1794 οἱ μικροὶ ὑφάντουργοὶ τοῦ Λήτζ ἔστειλαν μιὰ ἀντιπροσωπεῖα στή βουλή γιά νά ζητήσουν τήν ψήφιση ἐνός νόμου, πού ν' ἀπαγορεύει σέ ὅποιονδήποτε ἔμπορο νά γίνει ἐργοστασιάρχης (*Dr. Aikin*: «Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester», London 1795).

τοῦ 17ου αἰώνα στήν Ἀγγλία συνοψίζονται συστηματικά στό ἀποικιακό σύστημα, στό σύστημα δημοσίων χρεῶν, στό σύγχρονο φορολογικό σύστημα καί στό προστατευτικό σύστημα. Οἱ μέθοδοι αὐτές στηρίζονται ἐνμέρει στήν πιό ὠμή βία, ὅπως εἶναι λχ. τό ἀποικιακό σύστημα. Ὅλες ὁμως χρησιμοποιοῦν τήν κρατική ἐξουσία, τή συγκεντρωμένη καί ὁργανωμένη βία τῆς κοινωνίας, γιά νά ἐπιταχύνουν σάν σέ θερμοκήπιο τό προοίτιο τῆς μετατροπῆς τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς σέ κεφαλαιοκρατικό. Ἡ βία εἶναι ἡ μαμή κάθε παλαιᾶς κοινωνίας πού κυφορεῖ μία καινούργια. Ἡ ἴδια ἡ βία εἶναι οἰκονομική δύναμη.

Ὁ Οὐ. Χόγουϊτ, ἕνας ἄνθρωπος πού ἔχει κάνει ειδικότητά του τό χριστιανισμό, λέει σχετικά μέ τό χριστιανικό ἀποικιακό σύστημα: «Οἱ βαρβαρότητες καί οἱ ἀνόσιες φρικαλεότητες, πού διέπραξαν οἱ λεγόμενες χριστιανικές φυλές σ' ὅλες τίς περιοχές τοῦ κόσμου ἐν ἑνότητι σέ κάθε λαό πού μπόρεσαν νά ὑποδουλώσουν, δέν ἔχουν τό ὁμοίους σέ καμιά ἐποχή τῆς παγκόσμιας ἱστορίας καί σέ καμιά φυλή, ὅσο ἄγρια κι ἀμόρφωτη, ὅσο ἀνελήθη καί ξεσίπωτη κι ἄν εἶναι»²⁴¹. Ἡ ἱστορία τῆς ὁλλανδικῆς ἀποικιακῆς πολιτικῆς—καί ἡ Ὀλλανδία ἦταν τό ὑποδειγματικό κεφαλαιοκρατικό ἔθνος τοῦ 17ου αἰώνα—«ξετυλίγει μπροστά μας μιᾶ ἀνυπερβλήτη εἰκόνα προδοσίας, δωροδοκίας, δολοφονιών καί ἀχρεϊότητας»²⁴². Δέν ὑπάρχει τίποτα τό πιά χαρακτηριστικό ἀπό τή μέθοδο ἀρπαγῆς ἀνθρώπων πού ἐφάρμοσε ἡ Ὀλλανδία στό νησί Κελέβη γιά νά βροῖσει δούλους γιά τή Γιάβα. Γι' αὐτό τό σκοπό γύμναζαν ειδικούς κλέφτες ἀνθρώπων. Ὁ κλέφτης, ὁ διεργηνέας καί ὁ πωλητής ἦταν οἱ κύριοι παράγοντες αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου, καί κύριοι πωλητές ἦταν οἱ ἰθαγενεῖς πρίγκιπες. Τούς νέους πού ἀρπαζαν τούς κλείνανε στίς μυστικές φυλακές τῆς Κελέβης, ὥσπου νά γίνουν ὥριμοι γιά νά σταλοῦν μέ τά καράβια τῶν δουλεμπόρων. Μιά ἐπίσημη ἐκθεση λέει: «Καί μόνο αὐτή ἡ πόλη Μακασάρ λχ. εἶναι γεμάτη ἀπό μυστικές φυλακές, τή μιᾶ πιό φριχτή ἀπό τήν ἄλλη, παραγεμισμένες μέ δυστυχισμένους, θύματα τῆς πλεονεξίας καί τῆς τυραννίας, ἀλυσοδεμένους κι ἀποσπασμένους μέ τή βία ἀπό τίς οἰκογένειές τους». Γιά ν' ἀρπάξουν τή Μαλάκκα οἱ ὁλλανδοί ἐξαγόρασαν τόν πορτογάλο διοικητή. Αὐτός τούς ἄφησε καί μπήκαν στήν πόλη τό 1641. Οἱ ὁλλανδοί τρέξαν κατ' εὐθείαν σπῆτι του καί τόν δολοφόνησαν γιά «ν' ἀπαρνηθεῖ» τίς 21875 λίρ. στ., τά συμφωνημένα ἀργύρια τῆς προδοσίας του πού ἔπρεπε νά τοῦ πληρώσουν. Παντοῦ ὅπου

πατοῦσαν τό πόδι τους ἀκολουθοῦσε ἡ ἐρήμωση καί τό ἐκκλήρισμα τοῦ πληθυσμοῦ. Τό Μπανγιουβάνγκι, μιᾶ ἐπαρχία τῆς Γιάβας, τό 1750 ἀριθμοῦσε πάνω ἀπό 800 000 κατοίκους, τό 1811 εἶχε μόνο 8 000. Αὐτό εἶναι τό *doux commerce* [τό ἥπιο ἐμπόριο].

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἀγγλική ἐταιρία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, ἐκτός ἀπό τήν πολιτική κυριαρχία στίς Ἀνατολικές Ἰνδίες, ἀπόκτησε καί τό ἀποκλειστικό μονοπώλιο τοῦ ἐμπορίου τσαγιού καί τοῦ κινέζικου ἐμπορίου γενικά, καθώς καί τό μονοπώλιο τῆς μεταφορᾶς ἐμπορευμάτων στήν Εὐρώπη καί ἀπό τήν Εὐρώπη. Ὅμως ἡ ἀκτοπλοῖα τῶν Ἰνδιῶν καί ἡ ναυσίπλοια ἀνάμεσα στά νησιά, καθώς καί τό ἐμπόριο στό ἐσωτερικό τῶν Ἰνδιῶν ἔγιναν μονοπώλια τῶν ἀνώτερων ὑπάλληλων τῆς ἐταιρίας. Τά μονοπώλια τοῦ ἀλατιοῦ, τοῦ ὀπιου, τοῦ μετελ καί ἄλλων ἐμπορευμάτων ἦταν ἀνεξάντλητα μεταλλεῖα πλούτου. Οἱ ἴδιοι οἱ ὑπάλληλοι καθόριζαν τίς τιμές καί γδέρναν κατά βούληση τούς δυστυχισμένους Ἰνδούς. Ὁ γενικός διοικητής συμμετείχε σ' αὐτό τό ἰδιωτικό ἐμπόριο. Οἱ εὐνοούμενοί του κλείνανε συμβόλαια μέ ὄρους πού τούς ἐπέτρεπαν, πιό ἔξυπνα ἀπό τούς ἀλχημιστές, νά φτιάχνουν χρυσό ἅπ' τό τίποτα. Μεγάλες περιουσίες ξεφύτρωναν μέσα σέ μιᾶ μέρα σάν τά μανιτάρια ὕστερα ἀπό τή βροχή καί ἡ πρωταρχική συσσώρευση συντελοῦνταν χωρίς νά προκαταβληθεῖ οὔτε ἓνα σελίνι. Ἡ δίκη τοῦ Οὐῶρεν Χάστινγκς εἶναι γεμάτη ἀπό τέτια παραδείγματα. Νά μιᾶ περίπτωση. Ἐνα συμβόλαιο προμήθειας ὀπιου ἐκχωρεῖται σέ κάποιον Σάλλιβαν τή στιγμή τῆς ἀναχώρησής του—μέ ἐπίσημη ἐντολή—γιά μιᾶ περιοχὴ πού βρισκόταν σέ μιᾶ ἄκρη τῶν Ἰνδιῶν, τελείως ἀπομακρυσμένη ἀπό τίς περιοχές τοῦ ὀπιου. Ὁ Σάλλιβαν πουλάει τό συμβόλαιό του πρὸς 40 000 λίρ. στ. σέ κάποιο Μπίν, ὁ Μπίν τό πουλάει τήν ἴδια μέρα πρὸς 60 000 λίρ. στ. καί ὁ τελικός ἀγοραστής καί ἐκτελεστής τοῦ συμβολαίου δηλώνει πὼς ὕστερα ἀπ' αὐτό ἔβγαλε ἀκόμα ἓνα τεράστιο κέρδος. Σύμφωνα μέ ἓναν κατάλογο πού ὑποβλήθηκε στή βουλὴ, ἡ ἐταιρία καί οἱ ὑπάλληλοί της ἀπό τό 1757 ὥς τό 1766 ἔβαλαν τούς Ἰνδούς καί τούς χάρισαν 6 ἑκατομμύρια λίρες στερολίνες! Στά 1769—1770 οἱ ἐγγλέζοι προκάλεσαν λιμό, ἀγοράζοντας ὅλο τό ρύζι καί ἀρνούμενοι νά τό ξαναπουλήσουν παρὰ μόνο σέ μυθικές τιμές²⁴³.

Φυσικά, ἡ μεταχείριση τῶν ἰθαγενῶν ἦταν πιό ξεφρενική στίς φυτεῖες πού προορίζονταν γιά τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο, ὅπως λχ. στίς Δυτικές Ἰνδίες καί στίς πλούσιες καί πυκνοκατοικημένες χώρες, ὅπως τό Μεξικό καί οἱ Ἀνατολικές Ἰνδίες, πού εἶχαν παραδοθεῖ στό ἔλεος τῆς ληστείας καί τῶν δολοφονιών. Ὡστόσο οὔτε καί στίς καθ'αυτὸ ἀποικίες δέν διάψευσε τόν ἑαυτό του ὁ χριστιανικός χαρακτήρας τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Οἱ νηφάλοι ἐκείνοι βιρτουόζοι

²⁴¹ William Howitt: «Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies», London 1838, σελ. 9. Σχετικά μέ τή μεταχείριση τῶν δούλων ὑπάρχει ἓνα καλὸ ἀπάνθισμα στό ἔργο τοῦ Charles Comte: «Traité de la Législation», 3η ἐκδ., Bruxelles 1837. Πρέπει νά μελετήσῃ κανεὶς ἐπισταμένα αὐτό τό ἔργο, γιά νά δει σέ τί εἶναι ἱκανὸς ὁ ἀσὸς νά μετατρέψῃ τόν ἑαυτό του καί τόν ἐγγάτη παντοῦ ὅπου μπορεῖ νά μεταπλάσῃ ἀνενόχλητος τόν κόσμο κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωσή του.

²⁴² Thomas Stamford Raffles, πρῶν ὑποκυβερνήτης τοῦ νησιοῦ Γιάβα: «The History of Java», London 1817 [τόμ. II, παράρτημα, σελ. CXC—CXCI].

²⁴³ Τό 1866 μόνο στήν ἐπαρχία Ὁρίσσα πέθαναν ἀπὸ τήν πείνα πάνω ἀπὸ ἓνα ἑκατομμύριο Ἰνδοί. Καί ὁμως οἱ ἐγγλέζοι προσπαθοῦσαν νά πλουτίζουν τό δημόσιο ταμεῖο τῶν Ἰνδιῶν, πουλώντας σέ πολὺ ψηλές τιμές τά τρόφιμα στους πεινασμένους.

του προτεσταντισμού, οι πουριτανοί της Νέας Άγγλίας, καθόρισαν το 1703 με αποφάσεις της Assembly [Συνέλευσης] τους βραβείο 40 λίρ. στ. γι' κάθε ινδιάνικο «σκάλπ» [scalp=τό πετσί του κρανίου με τό τρίχωμα] και για κάθε ξυθρόδεμο αιχμαλώτο, το 1720 καθόρισαν βραβείο 100 λίρ. στ. για κάθε σκάλπ, το 1744, αφού πρώτα το Μασσάχουσέτς-Μπαϊν χαρακτηρίσε ανάρτικη μιὰ φυλή, καθόρισε τις παρακάτω τιμές: για ένα ανδρικό σκάλπ από 12 χρονών και πάνω 100 λίρ. στ. σέ νέα συνάλλαγμα, για άνδρες αιχμαλώτους 105 λίρ. στ., για γυναίκες αιχμαλώτες και παιδιά 55 λίρ. στ., για σκάλπ γυναικών και παιδιών 50 λίρ. στ.! Μερικές δεκαετίες αργότερα εκδικήθηκε το αποικιακό σύστημα τούς απόγονους των ευσεβών pilgrim fathers [προσκυνητών], που στο μεταξύ είχαν ξεγεραθεί. Με άγγλική υποκίνηση και άγγλικό χρήμα τούς tomahawked [τούς σφαίριζε με ένα είδος ινδιάνικο τσεκούρι που λέγεται tomahawk]. Το βρετανικό κοινοβούλιο ανάκηρυξε τὰ αϊμοβόρα σκυλιά και τό «σκάλπισμα» σάν «μέσα που του δόθηκαν από τό θεό και τή φύση».

Τό αποικιακό σύστημα ανάπτυξε σάν φυτό θερμοκηπίου τό εμπόριο και τή ναυσιπλοΐα. Οί «Gesellschaften-Monopolia» [«εταιρίες-μονοπωλίες»] (Αούθρος) ήταν ισχυροί μοχλοί συγκέντρωσης του κεφαλαίου. Οί αποικίες εξασφάλιζαν αγορές κατανάλωσης στη μανουφакτούρα, που ανάπτυσσόταν γρήγορα, ενώ ή μονοπωλιακή κατοχή αυτών των αγορών εξασφάλιζε μιὰ έντατική συσσώρευση. Ο θησαυρός που ληστευόταν έξω από τήν Εύρώπη άμμεσα με λεηλασίες, υποδουλώσεις και φόνους έρεε στη μητρόπολη και μετατρεπόταν έδω σέ κεφάλαιο. Η Ολλανδία, που πρώτη ανάπτυξε ολοκληρωτικά τό αποικιακό σύστημα, τό 1648 κλόας βρισκόταν σόν κολοφώνα του έμπορικού της μεγαλείου. «Κρατούσε στά χέρια της σχεδόν αποκλειστικά τό εμπόριο των Ανατολικών Ινδιών και τις συγκοινωνίες ανάμεσα στη Νοτιοδυτική και Βορειοανατολική Εύρώπη. Η άλιεία της, τό ναυτικό της και οι μανουφакτούρες της ξεπερνούσαν κάθε άλλη χώρα. Τά κεφάλαια αυτής της δημοκρατίας ήταν ίσως σημαντικότερα από τό σύνολο των κεφαλαίων όλης μαζί της υπόλοιπης Εύρώπης». [G. Gülich: «Geschichtliche Darstellung etc.», Jena 1830, τόμ. I, σελ. 371]. Ο Γκύλιζ ξεχνάει νά προσθέσει πώς οι λαϊκές μάζες της Ολλανδίας τό 1648 κλόας ήταν πιο τσακισμένες από τή δουλιά, πιο εξευλαϊωμένες και πιο χτηνώδεια καταπιεσμένες από τις λαϊκές μάζες όλης της υπόλοιπης Εύρώπης.

Σήμερα ή ύπεροχή στη βιομηχανία συνεπάγεται τήν ύπεροχή στο εμπόριο. Αντίθετα, στήν καθαντό περίοδο της μανουφакτούρας ή ύπεροχή στο εμπόριο είναι εκείνο που εξασφαλίζει τή βιομηχανική κυριαρχία. Από δώ προέρχεται ο πρωταρχικός ρόλος που έπαιξε τότε τό αποικιακό σύστημα. Ήταν «ο ξένος θεός», που θρονιάστηκε στο βέμο δίπλα στα παλιά είδωλα της Εύρώπης και που ένα ώραϊο πρωί με μιὰ σπρωξιά τ' ανάτριψε όλα. Τό αποικιακό σύστημα ανάκηρυξε τό κυνήγι του κέρδους ύστατο και μοναδικό σκοπό της ανθρωπότητας.

Τό σύστημα της δημόσιας πίστης, δηλ. των κρατικών χρεών, που τις αρχές του τις ανακαλύπτουμε κλόας στο μεσαίωνα στη Γένουα και στη Βενετία, διαδόθηκε σ' όλη τήν Εύρώπη στη διάρκεια της περιόδου της μανουφакτούρας. Τό αποικιακό σύστημα με τό θαλάσσιο εμπόριο του και με τούς έμπορικούς του πολέμους του χρησίμευσε σάν θερμοκήπιο. Έτσι στέρωσε πρώτα στήν Ολλανδία. Τό δημόσιο χρέος, δηλ. τό ξεπούλημα του κράτους—αδιάφορο αν είναι απολυταρχικό, συνταγματικό ή δημοκρατικό κράτος—βάζει τή σφραγίδα του στήν κεφαλαιοκρατική εποχή. Τό μοναδικό κομμάτι του λεγόμενου εθνικού πλούτου, που στους σύγχρονους λαούς άήκει πραγματικά στο σύνολο του λαού είναι τό δημόσιο χρέος τους^{243α}. Γιαυτό είναι πέρα για πέρα συνεπής ή σύγχρονη θεωρία που λέει πώς ένας λαός γίνεται τόσο πιο πλούσιος, όσο πιο βαθιά βουτιέται στα χρέη. Τό δημόσιο χρέος γίνεται τό credo [πιστεύω] του κεφαλαίου. Και από τή στιγμή που εμφανίζεται ή χρέωση του δημοσίου, τή θέση του αμαρτήματος ενάντια στο άγιο πνεύμα, για τό όποιο δέν υπάρχει άφεση, τήν παίρνει ή καταπάτηση της πίστης απέναντι στο δημόσιο χρέος.

Τό δημόσιο χρέος γίνεται ένας από τούς πιο δραστικούς μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης. Σάν με μαγικό ραβδί προικίζει τό μη παραγωγικό χρήμα με παραγωγική δύναμη και τό μετατρέπει έτσι σέ κεφάλαιο, χωρίς νάνα υποχρεωμένο νά εκτεθεί στους κόπους και στους κινδύνους που είναι άχώριστοι από τή βιομηχανική μάκμα κι από τήν τοκογλυφική τοποθέτηση. Οί πιστωτές του δημοσίου στήν πραγματικότητα δέ δίνουν τίποτα, γιατί τό ποσό που δανείζουν μετατρέπεται σέ κρατικά εύκολομεταβιβάσιμα χρεώγραφα, που στά χέρια τους εξακολουθούν νά λειτουργούν, όπως θά λειτουργούσαν αν ήταν ισόποσο μετρητό χρήμα. Άσχετα όμως κι από τήν τάξη των άργόσχολων εισοδημάτων που δημιουργείται μ' αυτό τόν τρόπο και τόν αυτοσχέδιο πλούτο των χρηματιστών που παίζουν τό ρόλο του μεσίτη ανάμεσα στήν κυβέρνηση και στο έθνος—καθώς και των φοροενοικιστών, των εμπόρων, των ιδιωτών εργοστασιαρχών, που μιὰ καλή μερίδα κάθε κρατικού δανείου τούς προσφέρει τήν ύπηρεσία ενός κεφαλαίου πεσμένου από τόν ουρανό—τό δημόσιο χρέος έχει δημιουργήσει τις μετοχικές εταιρίες, τό εμπόριο με συναλλεξιμες αξίες όλων των ειδών, τήν επικαταλλαγή, με δυο λόγια: τό παιχνίδι στο χρηματιστήριο και τή σύγχρονη τραπεζοκρατία.

Οί στολισμένες με εθνικούς τίτλους μεγάλες τράπεζες ήταν από τή γέννησή τους άπλως εταιρίες ιδιωτών σπεκουλάντηδων, που στάθηκαν στο πλευρό των κυβερνήσεων και που, χάρη στα προνόμια που πήραν, ήταν σέ θέση νά δανείζουν σ' αυτές χρήματα. Γιαυτό ή διόγκωση του δημοσίου χρέους δέν έχει άλλον πιο άλάθητο μετρητή από τήν προοδευτική άνοδο των μετοχών αυτών των τραπεζών, που ή

^{243α} Ο Ουίλλιαμ Κόμπετ παρατηρεί πώς στήν Άγγλία όλα τά δημόσια ιδρύματα τά λένε «βασίλικά», ωστόσο σάν αντίσπαθισμα υπάρχει τό «έθνικό» χρέος (national debt).

πλέρια ανάπτυξη τους χρονολογείται από την ίδρυση της Τράπεζας της 'Αγγλίας (1694). 'Η Τράπεζα της 'Αγγλίας άρχισε τη δράση της δανειζοντας στην κυβέρνηση τα χρήματά της με τόκο 8%. Ταυτόχρονα είχε εξουσιοδοτηθεί από τη βουλή από το ίδιο κεφάλαιο να κόβει νόμισμα, δανειζοντας το ακόμα μία φορά στο κοινό με τη μορφή τραπεζογραμμάτων. Με τα τραπεζογραμμάτια αυτά είχε το δικαίωμα να προεξοφλεί συναλλαγματικές, να δανείζει επί ενεχύρω εμπορευμάτων και ν' αγοράζει ευγενή μέταλλα. Δέν πέρασε πολύς καιρός και το πιστωτικό αυτό χρήμα, που δημιούργησε η ίδια, έγινε το νόμισμα, με το οποίο η Τράπεζα της 'Αγγλίας έδινε δάνεια στο κράτος και πλήρωνε για λογαριασμό του κράτους τους τόκους του δημόσιου χρέους. Και σά να μὴν ήταν άρχετο ότι έδινε με τό ένα χέρι για να εισπράττει περισσότερα με τ' άλλο, έμεινε, ακόμα και τη στιγμή που εισπράττε, αιώνιος πιστωτής του έθνους ως την τελευταία πεντάρα που είχε δώσει. Σιγά-σιγά έγινε ο αναπόφευχτος φύλακας του μεταλλικού θησαυρού της χώρας και το κέντρο έλξης όλης της εμπορικής πίστης. Τόν ίδιο καιρό που έπαψαν στην 'Αγγλία να καίνε μάχισες, άρχισαν να κρεμούν παραχαράκτες τραπεζογραμμάτων. Ποιά είναι η έντύπωση που προκάλεσε στους συγχρόνους τους ή ξαφνική εμφάνιση αυτής της φάρας των τραπεζοκρατών, χρηματιστών, εισοδηματιών, μεσιτών, σπεκουλάντηδων και σκυλόψαρων του χρηματιστηρίου, το δείχνουν τα γραφτά του καιρού εκείνου, λχ. του Μπόλινμπροκ²⁴³.

Μαζί με τα δημόσια χρέη δημιουργήθηκε ένα διεθνές πιστωτικό σύστημα, που συχνά για τούτον ή για κείνον το λαό αποτελεί μίαν από τις κρυφές πηγές της πρωταρχικής συσσωρεύσης. 'Ετσι, οι προ-στιυχίες του βενετσιάνικου ληστρικού συστήματος αποτελούν μία τέτια κρυφή βάση του κεφαλαιϊκού πλούτου της 'Ολλανδίας, που η Βενετία της παρακμής της δάνειζε μεγάλα χρηματικά ποσά. Τό ίδιο ισχύει και για τις σχέσεις 'Ολλανδίας και 'Αγγλίας. Στις αρχές νύλας του 18ου αιώνα έχουν υπερφαραγγιστεί κατά πολύ οι μανουφακτούρες της 'Ολλανδίας, που έχει παύσει να είναι κυρίαρχο εμπορικό και βιομηχανικό έθνος. Γιαυτό από τό 1701 ως τό 1776 μία από τις κύριες επιχειρήσεις της 'Ολλανδίας είναι να δανείζει τεράστια κεφάλαια ειδικά στον ισχυρό ανταγωνιστή της, την 'Αγγλία. Κάτι παρόμοιο γίνεται σήμερα και ανάμεσα στην 'Αγγλία και τις 'Ενωμένες Πολιτείες. Πολλά κεφάλαια, που εμφανίζονται σήμερα στις 'Ενωμένες Πολιτείες χωρίς πιστοποιητικό γέννησης, είναι αίμα παιδιών που μόλις χτές έχει κεφαλαιοποιηθεί στην 'Αγγλία.

'Επειδή τό δημόσιο χρέος στηρίζεται στα κρατικά έσοδα, που οφείλουν να καλύπτουν τις χρονιάτικες τοκοχρεωλυτικές κλπ. πληρωμές, τό σύγχρονο φορολογικό σύστημα έγινε άναγκαίο συμπλήρωμα του συστήματος των εθνικών δανείων. Τά δάνεια δίνουν τη δυνατό-

²⁴³ *'Αν οι τάταροι κατάκλυζαν σήμερα την Εύρώπη, θά ήταν δύσκολο να τους δόσουμε να καταλάβουν τί έννοούμε έμεις όταν λέμε χρηματιστής» (Montesquieu: «Esprit des lois», έκδ. Londres 1769, τόμ. IV, σελ. 33).

τητα στην κυβέρνησή ν' άντεπεξέρχεται σέ έκτακτα έξοδα, χωρίς να γίνεται αυτό άμέσως αισθητό στον φορολογούμενο, μετά όμως απαιτούν αύξημένους φόρους. Από την άλλη μεριά, η αύξηση των φόρων, που προκλήθηκε με τη συσσωρεύση άπανωτών δανείων, άναγκάζει την κυβέρνηση σέ κάθε περίπτωση καινούργιων έκτακτων έξόδων να καταφεύγει διαρκώς σέ καινούργια δάνεια. 'Ετσι, τό σύγχρονο φορολογικό σύστημα, που άξονάς του είναι οι φόροι στα πιο άναγκαία μέσα συντήρησης (έπομένως και τό ακριβίαιμά τους), κρύβει μέσα του τό σπέρμα της αυτόματης προοδευτικής αύξησης. 'Η ύπερφορολόγηση δέν είναι έπεισώδιο, αλλά μάλλον άρχή. Γιαυτό στην 'Ολλανδία, όπου πρωτοεγκαινιάστηκε τό σύστημα αυτό, ο μεγάλος πατριώτης Ντέ Βίττ τό έξύμνησε στα «'Αξιώματά» του και τό χαρακτήρισε σάν τό καλύτερο σύστημα για να γίνει ο έργατης υπάκουος, λιτοδίατος, φιλόπρονος και... για να παραφορτωθεί με δουλιά. 'Ωστόσο, η καταστροφική επίδραση που άσκει στην κατάσταση των μισθωτών εργατών μάς ενδιαφέρει εδώ λιγότερο από τη βίαιη άπαλλοτρίωση του άγρότη, του χειροτέχνη, με δυό λόγια όλων των συστατικών μερών της μικρής άστικής τάξης, που προκαλεί. Πάνω στο ζήτημα αυτό δέν υπάρχουν δυό γνώμες, ούτε ακόμα και στους άστούς οικονομολόγους. 'Η άπαλλοτριωτική άποτελεσματικότητα του φορολογικού συστήματος έντεινεται έπιπλέον με τό προστατευτικό σύστημα, που αποτελεί ένα από τά συστατικά του μέρη.

Ο μεγάλος ρόλος, που τό δημόσιο χρέος και τό αντίστοιχό του φορολογικό σύστημα παίζουν στην κεφαλαιοποίηση του πλούτου και στην άπαλλοτριώση των μαζών, ώθησε πλήθος συγγραφείς, όπως τόν Κόμπετ, τόν Ντάμπλνταιν και άλλους, να κάνουν τό λάθος ν' άναζητούν σ' αυτό τη βασική αίτια της αθλιότητας των σύγχρονων λαών.

Τό προστατευτικό σύστημα ήταν ένα τεχνητό μέσο για να κάτασκευάζονται εργοστασιάρχες, ν' άπαλλοτριώνονται ανεξάρτητοι εργάτες, να κεφαλαιοποιούνται τά εθνικά μέσα παραγωγής και συντήρησης και για να συντομευθεί με τη βία τό πέρασμα από τόν αρχαϊκό στο σύγχρονο τρόπο παραγωγής. Τά ευρωπαϊκά κράτη άμείλωνταν για τό δίπλωμα εύρεσεχνίας αυτής της έφεύρεσης και, όταν πιά μπηκε στην ύψηρεσία των κυνηγών του κέρδους, λεηλατούσαν για τό σκοπό αυτό όχι μόνο τό δικό τους λαό, έμμεσα με τους προστατευτικούς δασμούς, άμεσα με τά πρίμ για τις εξαγωγές κλπ. Στις έξαχτημένες γειτονικές χώρες ξεπάτωσαν με τη βία κάθε βιομηχανία, όπως λχ. η 'Αγγλία ξεπάτωσε την Ιρλανδική έριουργία. Στην ήπειρωτική Εύρώπη άπλοποιήθηκε ακόμα πιο πολύ τό προτσές αυτό, σύμφωνα με τη μέθοδο του Κολμπερ. Τό πρωταρχικό κεφάλαιο του βιομήχανου προέρχεται εδώ έμμερα κατ' ευθείαν από τό δημόσιο ταμείο. «Γιατί—άναφωνεί ο Μιραμπώ—να άναζητούν τόσο μακριά, πριν από τόν 'Επταετή πόλεμο, την αίτια της λαμπρότητας της μανουφακτούρας στη Σάξωνία; 'Αρχεί να δούμε τά 180 έκατομμύρια κρατικά δάνεια!»²⁴⁴

²⁴⁴ «Pourquoi aller chercher si loin la cause de l' éclat manufacturier de

Ἀποικιακό σύστημα, δημόσια χρέη, φορολογικό βάρος, προστατευτισμός, ἐμπορικοί πόλεμοι κλπ., αὐτοὶ οἱ βλαστοὶ τῆς καθ'αυτὸ μα-
νουφакτουρικής περιόδου αὐξάνουν γιγάντια τὴν περίοδο τῆς παιδι-
κῆς ἡλικίας τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἡ γέννησή της γιορτάστηκε
μὲ τὸ μεγάλο ἡρώδιο παιδομαζῶμα. Ὅπως τὸ βασιλικὸ πολεμικὸ
ναυτικὸ, ἔτσι καὶ τὰ ἐργοστάσια στρατολογοῦν τὸ φροστωπικὸν τους μὲ
τὸ στατιό. Ὅσο ἀναίσθητος καὶ ἂν μένει ὁ σέρ. Φ. Μ. Ἦντεν. μπρός
στὶς φρίκες τῆς ἀπολλοτριώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τῆ γῆ
του, πού ἄρχισε στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ συνεχίστηκε
ὡς τὴν ἐποχὴ του, ὡς τὸ τέλος δηλ. τοῦ 18ου αἰῶνα, μ' ὅση αὐτα-
ρέσκεια καὶ ἂν χαιρετίζει αὐτὸ τὸ προτεές, τὸ «ἀναγκαῖο» γιὰ τὴ δημιουρ-
γία «μιας σωστῆς ἀναλογίας ἀνάμεσα στὴν καλλιεργούμενη γῆ καὶ
στὶς βοσκές», ὥστόσο δὲ δείχνει τὴν ἴδια οἰκονομικὴ κατανόησιν τῆς
ἀνάγκης τοῦ παιδομαζώματος καὶ τῆς παιδικῆς σκλαβιάς γιὰ τὴ με-
τατροπὴ τῆς μανουφакτουρικής παραγωγῆς σὲ ἐργοστασιακὴ καὶ γιὰ
τὴ δημιουργία τῆς σωστῆς ἀναλογίας ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν
ἐργατικὴ δύναμη. Λέει: «Ἰσως ν' ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἐπισύρουμε τὴν
προσοχὴ τοῦ κοινοῦ στὸ ζήτημα: ἂν μιὰ ὁποιαδήποτε βιομηχανία,
πού γιὰ νὰ λειτουργήσῃ μ' ἐπιτυχία εἶναι ὑποχρεωμένη ν' ἀρπάζει
τὰ φτωχὰ παιδιά ἀπὸ τίς κατοικίες καὶ ἀπὸ τὰ σπίτια δουλιᾶς, γιὰ νὰ
τὰ χρησιμοποιεῖ ὁμαδικὰ κατὰ βάρδιες καὶ νὰ τὰ ξεθεώνει στὴ δου-
λιά τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς νύχτας, στερώνοντας τους τὴν ἀνάπαυση·
ἂν μιὰ βιομηχανία, πού ἐπιπλέον ἀνακατώνει μπουλόνια καὶ τῶν δυὸ
φύλων καὶ διάφορων ἡλικιών καὶ κλίσεων, ἔτσι πού ἡ μετάδοσιν τοῦ
παράδειγματος νὰ ὀδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴ διαφθορά καὶ τὴν ὁκολα-
σία—ἂν μιὰ τέτια βιομηχανία μπορεῖ ν' αὐξήσει τὴν ἐθνικὴ καὶ ἀτο-
μικὴ εὐτυχία»²⁴⁶. «Στὸ Ντέρμπυσιρ, στὸ Νότινγκχαμσιρ καὶ ἰδιαί-
τερα στὸ Λάνκασιρ—λέει ὁ Φῆλντεν—οἱ νεοεφεύρετες μηχανές χρη-
σιμοποιήθηκαν σὲ μεγάλα ἐργοστάσια πού βρίσκονταν στίς ὄχθες πο-
ταμῶν ἱκανῶν νὰ κινοῦν τὴ φτερωτὴ. Ξαφνικὰ χρειάστηκαν στοὺς
τόπους αὐτοὺς, μακριὰ ἀπὸ τίς πόλεις, χιλιάδες ἐργατικά χέρια· καὶ
ἰδίως χρειάζονταν πληθυσμὸς τὸ Λάνκασιρ, πού ὡς τότε ἦταν συγκρι-
τικὰ ἀραιοκατοικημένο καὶ ἄγονο. Ἰδίως ἐπιτάσσονταν τὰ μικρά καὶ
εὐλύγιστα δάχτυλα. Ἀμέσως ἐπικράτησε ἡ συνήθεια νὰ προμηθεύον-
ται μαθητευόμενοι (!) ἀπὸ τὰ σπίτια δουλιᾶς τῶν διάφορων ἐνοριῶν
τοῦ Λονδίνου, τοῦ Μπρίμινγκχαμ κλπ. Πολλές, πολλές χιλιάδες ἀπ'
αὐτὰ τὰ μικρὰ ἀνήμερα πλάσματα ἀπὸ 7 ὡς 13 καὶ 14 χρονῶν
στάλθηκαν ἔτσι στὸ Βορά. Εἶχε ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια—ὁ μάστο-
ρας (δηλ. ὁ ἄρπαγας τῶν παιδιῶν) νὰ ντύνει, νὰ τρέφει καὶ νὰ στε-
γάζει τοὺς μαθητευόμενους του σ' ἓνα „σπίτι μαθητευομένων“
κοντὰ στὸ ἐργοστάσιον. Ὁρίστηκαν ἐπιστάτες γιὰ νὰ ἐπιβλέπουν τὴν

la Saxe avant la guerre? Cent quatre vingt millions de dettes faites par les
souverains» (Mirabeau: «De la Monarchie Prussienne», Londres 1788, τόμ. VI,
σελ. 101).

²⁴⁶ Eden: The State of the Poor», βιβλ. II, κεφ. 1, σελ. 421.

ἐργασία τῶν παιδιῶν. Συμμέρο αὐτῶν τῶν δουλεμπόρων ἦταν νὰ ξεθεώ-
νουν στὸ ἔπακρο τὰ παιδιά, γιὰ τὴ πληρωμὴ τους ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν
ποσότητά προϊόντος πού μπορούσαν νὰ στίβουν ἀπὸ τὸ παιδί. Σκλη-
ρότητα ἦταν ἡ φυσικὴ συνέπεια... Σὲ πολλές ἐργοστασιακές περιοχές,
ἰδιαίτερα τοῦ Λάνκασιρ, ὑποβλήθηκαν στὰ πιὸ φρικτὰ βασανιστήρια
τ' αὐτὰ αὐτὰ πλάσματα, πού δὲν ἔνωσαν τὴ χαρὰ καὶ πού εἶχαν
παράδοθεϊ στοὺς ἐργοστασιαρχές: Τὰ ξεθέωναν μέχρι θανάτου ἀπὸ
τὴν πολλὴ δουλιά... τὰ μαστίγωναν, τ' ἄλυσόδεναν, τὰ βασάνιζαν μὲ
τὴν πιὸ ἐξεζητημένη καὶ ραφιναρισμένη σκληρότητα. Σὲ πολλές περι-
πτώσεις τὰ καταντούσαν πεσιὰ καὶ κόκκαλο ἀπὸ τὴν πείνα, ἐνῶ τὰ
κρατοῦσαν μὲ τὸ καμουτσὶ στὴ δουλιά... Σὲ μερικές μάλιστα περι-
πτώσεις τάσπρωξαν στὴν αὐτοχτονία! Οἱ ὁμορφες καὶ ρωμαντικές κο-
λάδες τοῦ Ντέρμπυσιρ, τοῦ Νότινγκχαμσιρ καὶ τοῦ Λάνκασιρ, μα-
κριὰ ἀπὸ τὰ μάτια τῆς κοινωνίας, μετατράπηκαν σὲ φοικτούς ἐρημότοπους
βασανιστηρίων—καὶ συχνὰ φόνων!... Τὰ κέρδη τῶν ἐργοστασιαρχῶν
ἦταν τεράστια, πράγμα πού ἀκόνιζε μόνο τὴ δραστικότητα βουλιά τους.
Ἀρχίζαν νὰ ἐφαρμόζουν τὴ μέθοδο τῆς „νυχτερινῆς ἐργασίας“, δηλ.,
ἀφοῦ παρῶσαν μιὰ ὁμάδα χέρια μὲ τὴ δουλιά τῆς ἡμέρας, κρατοῦ-
σαν ἔτοιμη μιὰν ἄλλη ὁμάδα γιὰ τὴ δουλιά τῆς νύχτας. Ἡ ὁμάδα
τῆς ἡμέρας τράβαγε γιὰ τὰ κρεβάτια. πού μόλις τὰ εἶχε ἐγκαταλείψει
ἡ ὁμάδα τῆς νύχτας καὶ vice versa [ἀντίστροφα]. Εἶναι λαϊκὴ παρά-
δοση στὸ Λάνκασιρ, νὰ μὴν κρυώνουν ποτέ τὰ κρεβάτια»²⁴⁶.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στὴ διάρ-
κεια τῆς μανουφакτουρικής περιόδου ἡ κοινὴ γνώμη τῆς Εὐρώπης
ἔχασε καὶ τὸ τελευταῖο ὑπόλειμμα τοῦ αἰσθηματος τῆς ντροπῆς καὶ

²⁴⁶ John Fielden: «The Curse of the Factory System», London 1836, σελ. 5, 6.
Γιὰ τίς ἀρχικές ἀτιμίες τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος περὶ Dr. Aikin: Descrip-
tion of the Country from thirty to forty miles round Manchester», London
1795, σελ. 219, καὶ Gisborne: «Inquiry into the Duties of Men», 1795, τόμ. II.
—Ἐπειδὴ ἡ ἀτμομηχανὴ μεταφύτευσε τὰ ἐργοστάσια μακριὰ ἀπὸ τίς ὕδατο-
πτώσεις, στὸ κέντρο τῶν πόλεων, ὁ «ἐρασιτέχνης τῆς ἀπάρνησης» κεφαλαιοκρά-
της βρῆκε πρόχειρο τὸ παιδικὸ ὕλικὸ χωρὶς τὴ βίαιη προσκόμιση σκλάβων ἀπὸ
τὰ σπίτια δουλιᾶς.—Ὅταν ὁ σέρ Ρ. Πήλ (ὁ πατέρας του «ὑπουργοῦ τοῦ εὐπα-
ράδεχτους») ὑπόβαλε τὸ 1815 τὸ νομοσχέδιόν του γιὰ τὴν προστασία τῶν παι-
διῶν, ὁ Φ. Χόρνερ (lumen [φωστήρας] τῆς Bullion Committee καὶ στενὸς φί-
λος τοῦ Ρικάρντο) δήλωσε στὴν Κάτω Βουλὴ: «Εἶναι πασίγνωστο πὺς μαζί
μὲ τίς ἀξίες κάποιου χρεωκοπημένου ἐργοστασιαρχῆ πού βγήκαν στὸ σφυρὶ
βγάλαν καὶ πούλησαν στὴ δημοπρασία σάν μέρος τῆς περιουσίας του καὶ ἓνα
τοσοῦρο—ἂν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιήσουμε αὐτὴ τὴν ἔκφραση—ἀπὸ παιδιά
ἐργοστασίου. Πρὶν δυὸ χρόνια (τὸ 1813) ἔφτασε ὡς τὸ King's Bench [Βασιλικὸ
ἐδῶλιο—ἀνώτατο δικαστήριον] μιὰ ἀπαίσιον περίπτωση. Ἐπρόκειτο γιὰ κάμποσα
ἀγόρια. Μιὰ ἐνορία τοῦ Λονδίνου τὰ παράδωσε σ' ἓναν ἐργοστασιαρχῆ, πού μὲ
τὴ σειρά του τὰ μεταβίβασε σ' ἓναν ἄλλο. Τέλος, μερικοὶ φιλόανθρωποι τ' ἀνα-
κάλυψαν σὲ κατὰστασιν ἀπόλυτης ἐξάντλησης ἀπὸ τὴν πείνα (absolute famine).
Μιὰ ἄλλη ἀκόμα πιὸ ἀποτρόπαια περίπτωση τὴν πληροφορήθηκα σάν μέρος
τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια μιὰ ἐνορία
τοῦ Λονδίνου καὶ ἓνας ἐργοστασιαρχῆς τοῦ Λάνκασιρ κλείσαν ἓνα συμβόλαιο
πού καθόριζε πὺς ὁ ἐργοστασιαρχῆς ἦταν ὑποχρεωμένος μαζί μὲ κάθε 20 ὑγιᾶ
παιδιά νὰ παίρνει καὶ ἓνα ἡλίθιο».

της συνείδησης. Τά ξθνη κομπάζανε μέ κυνισμό γιά κάθε ατιμία, πού ήταν μέσο συσσώρευσης κεφαλαίου. Διαβάστε λχ. τά ἀφελή ἐμπορικά χρονικά τοῦ ἀνθρωπάκου Α. Ἀντερσον. Σ' αὐτά διασπλίζεται ἀνὰ θρίαμβος τῆς ἀγγλικῆς κρατικῆς σοφίας τὸ γεγονός πῶς, ὅταν ὑπογράφτηκε ἡ εἰρήνη τῆς Οὐτρέχτης, ἡ Ἀγγλία μέ τὸ σύμφωνο *asiento* [σύμφωνο σχετικά μέ τὸ δουλεμπόριο] ἀπόσπασε ἀπὸ τοὺς ἰσπανοὺς τὸ προνόμιο νά διεξάγει τὸ ἐμπόριο τῶν Μαύρων καὶ ἀνάμεσα στὴν Ἀφρική καὶ τὴν ἰσπανική Ἀμερική, ἐνῶ ὡς τότε τὸ διεξήγε μόνο ἀνάμεσα στὴν Ἀφρική καὶ τὶς ἀγγλικές Δυτικές Ἰνδίες. Ἡ Ἀγγλία ἀπόχτησε τὸ δικαίωμα νά ἐφοδιαῖται ὡς τὸ 1743 τὴν ἰσπανική Ἀμερική μέ 4800 Μαύρους τὸ χρόνο. Ἔτσι προσφερόταν ταυτόχρονα ἓνα ἐπίσημο προπέτασμα γιά τὸ βρετανικὸ λαθρεμπόριο. Τὸ Λίβερπουλ ἀναπτύχθηκε κι ἐγινε μεγάλο πάνω στὴ βάση τοῦ δουλεμπορίου. Τὸ δουλεμπόριο ἀποτελεῖ γιά τὸ Λίβερπουλ τὴ δική του μέθοδο τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Κι ὡς τὰ σήμερα οἱ «εὐυπόληπτοι» τοῦ Λίβερπουλ παράμειναν Πίνδαροι τοῦ δουλεμπορίου πού—πρβλ. τὸ προαναφερμένο ἔργο τοῦ 1795 τοῦ Ἑικιν—«τὸ ἐμπορικὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τὸ φτάνει μέχρι πάθους, διαμορφώνει θαυμάσιους ναυτικούς καὶ ἀποφέρει τεράστια χρηματικά ποσά». Τὸ Λίβερπουλ ἀπασχολοῦσε τὸ 1730 στὸ δουλεμπόριο 15 καράβια, τὸ 1751: 53, τὸ 1760: 74, τὸ 1770: 96 καὶ τὸ 1792: 132.

Ἡ μπαμποκοβιομηχανία, ἐνῶ εἰσήγαγε τὴ σιλαβιά τῶν παιδιῶν στὴν Ἀγγλία, ἀποτέλεσε ταυτόχρονα τὸ κίνητρο γιά τὴ μετατροπὴ τῆς παλαιότερα λίγο-πολύ πατριαρχικῆς δουλοκτητικῆς οἰκονομίας τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν σὲ ἐμπορικὸ σύστημα ἐκμετάλλευσης. Γενικά ἡ συγκαλυμμένη δουλεία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν στὴν Εὐρώπη χρειάζεσθαι γιά βάρδο τὴ *sans phrase* [ἀπροκάλυπτη] δουλεία στὸ Νέο Κόσμος²⁴⁷.

Tantae molis erat [τόσοι κόποι χρειάστηκαν] γιά νά ξεγεννηθοῦν οἱ «αἰώνιοι φυσικοὶ νόμοι» τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, γιά νά συντελεστεῖ τὸ προτεσὲς χωρισμοῦ τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς ἐργασίας, γιά νά μετατραποῦν στὸν ἓνα πόλο τὰ κοινωνικά μέσα παραγωγῆς καὶ συντήρησης σὲ κεφάλαιο καὶ στὸν ἀντίπολο ἡ μάζα τοῦ λαοῦ σὲ μισθωτοὺς ἐργάτες, σὲ ἐλεύθερους «ἐργαζόμενους φτωχοὺς» [*labouring poor*], σ' αὐτὸ τὸ τεχνητὸ δημιούργημα τῆς νεότερης ἱστορίας²⁴⁸. Ἄν, σύμφωνα μέ τὸν Ὁξίε, τὸ χρήμα

²⁴⁷ Τὸ 1790 στὶς ἀγγλικές Δυτικές Ἰνδίες σὲ 1 ἐλεύθερο ἀναλογοῦσαν 10 δοῦλοι, στὶς γαλλικὲς 14 καὶ στὶς ὀλλανδικὲς 23 (*Henry Brougham: 'An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers', Edinburgh 1803, τόμ. II, σελ. 74*).

²⁴⁸ Ἡ ἔκφραση «labouring poor» [ἐργαζόμενοι φτωχοὶ] βρίσκεται στοὺς ἀγγλικούς νόμους ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε σὲ βαθμὶ πού γίνεται αἰσθητή. Οἱ «labouring poor» βρίσκονται σὲ ἀντίθεση ἀπὸ τὴ μιά πρὸς τοὺς «idle poor» [ἀργόσχολους φτωχοὺς], ζητιάνους κλπ., κι ἀπὸ τὴν ἄλλη πρὸς τοὺς ἐργάτες πού δὲν εἶναι ἀκόμα μωθημένα κοτόπουλα, ἀλλὰ ἰδιοχτῆτες τῶν μέσων τῆς ἐργασίας. Ἡ ἔκφραση «labouring poor» ἀπὸ τὴ νομοθεσία πέρασε στὴν πολιτικὴ οἰκονομία, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Κάλπερ,

«γεννιέται μέ φυσικὲς κηλίδες αἵματος στὸ ἓνα μάγουλο»²⁴⁹, τὸ κεφάλαιο γεννιέται βουτηγμένο ἀπὸ τὴν κορυφή ὡς τὰ νύχια στὸ αἷμα καὶ στὴ βρωμιά καὶ στάζοντας αἷμα ἀπ' ὄλους τοὺς πόρους²⁵⁰.

7. Ἡ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

Ποῦ ὁδηγεῖ ἡ πρωταρχικὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, δηλ. ἡ ἱστορικὴ γένεσή του; Ἐφόσον δὲν πρόκειται γιά ἄμεση μετατροπὴ δούλων καὶ δουλοπαρόικων σὲ μισθωτοὺς ἐργάτες, δηλαδή γιά ἁπλὴ ἀλλαγὴ στὴ μορφή, σημαίνει μονάχα τὴν ἀπαλλοτριώση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, δηλ. τὴ διάλυση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας πού στηρίζεται στὴν προσωποπικὴ ἐργασία.

Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοχτησία, σάν ἀντίθεση πρὸς τὴν κοινωνικὴ, συλλογικὴ ἰδιοχτησία, ὑπάρχει μονάχα ἐκεῖ πού τὰ μέσα ἐργασίας καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ ὄροι τῆς ἐργασίας ἀνήκουν σὲ ἰδιώτες. Ἀνάλογα ὅμως μέ τὸ ἂν αὐτοὶ οἱ ἰδιώτες εἶναι οἱ ἐργάτες ἢ οἱ μὴ ἐργάτες, ἔχει καὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοχτησία ἓναν ἄλλο χαρακτήρα. Οἱ ἄπειρες ἀποχρώσεις, πού παρουσιάζει στὴν πρώτη ματιὰ, δὲν ἀντανάλλουν παρὰ μόνο τὶς διαμέσες καταστάσεις πού βρίσκονται ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ἄκρα.

τὸν Τζ. Τσάιλντ κλπ. ὡς τὸν Σμίθ καὶ τὸν Ἦντεν. Ἀπ' αὐτὸ μπορούμε νά κρίνουμε τὴν *bonne foi* [καλὴ πίστη] τοῦ «execrable political cantmonger» [ἀηδιαστικοῦ πολιτικοῦ υποκριτῆ] Ἐντμοντ Μπιούρκ, ὅταν τὴν ἔκφραση «labouring Poor» τὴ χαρακτηρίζει «execrable political cant» [βδελυρὴ πολιτικὴ υποκρισία]. Ὁ συκοφάντης αὐτός, πού πληρωμένος ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ὀλιγορχία ἐπαίξε τὸ ρόλο τοῦ ρωμαντικοῦ ἀπέναντι στὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, ἀπαράλλαχτα ὅπως, εἶχε παίξει τὸ ρόλο τοῦ φιλελεύθερου ἀπέναντι στὴν ἀγγλικὴ ὀλιγορχία στὶς ἀρχὲς τῶν ἀμερικάνικων ταραχῶν, πληρωμένος ἀπὸ τὶς βοραιοαμερικάνικες ἀποικίες, ἦταν πέρα γιά πέρα κοινός ἀστός: «Οἱ νόμοι τοῦ ἐμπορίου εἶναι οἱ νόμοι τῆς φύσης, ἐπομένως καὶ οἱ νόμοι τοῦ θεοῦ» (*E. Burke: 'Thoughts and Details on Scarcity',* ἐκδ. London 1800, σελ. 31, 32). Δὲν εἶναι παράξενο πῶς, πιστὸς στοὺς νόμους τοῦ θεοῦ καὶ τῆς φύσης, πουλοῦσε πάντα τὸν ἑαυτοῦ τὸν πλεόονδοτοντα! Στὰ ἔργα τοῦ αἰδ. Τάκερ—δ Τάκερ ἦταν παπὰς καὶ ὄρου, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἦταν καθὼς πρέπει ἄνθρωπος καὶ ἱκανὸς οἰκονομολόγος—βρίσκουμε ἓναν πολὺ καλὸ χαρακτηρισμὸ αὐτοῦ τοῦ Ἐντμοντ Μπιούρκ τὸν καιρὸ πού ἦταν φιλελεύθερος. Μπρὸς τὴν πρόστυχη ἔλλειψη χαρακτηρισμοῦ πού ἐπικρατεῖ σήμερα καὶ στὴν υποκριτικὴ πίστη στοὺς «νόμους τοῦ ἐμπορίου», ἔχουμε ὑποχρέωση νά στιγματίσουμε ξανά καὶ ξανά τοὺς Μπιούρκ, πού ἓνα μόνο πράγμα τοὺς ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τους—τὸ ταλέντο!

²⁴⁹ *Marie Angier: 'Du Credit public, Paris 1842, σελ. 265.*

²⁵⁰ «Τὸ κεφάλαιο—γράφει τὸ «Quarterly Reviewer»—ἀποφεύγει τὶς φασαρίες καὶ τοὺς καυγάδες καὶ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του φοβισταῖο. Αὐτὸ εἶναι πολὺ ἀληθινὸ, δὲν εἶναι ὅμως ὀλόκληρη ἡ ἀλήθεια. Τὸ κεφάλαιο τὸ τρομάζει ἡ ἔλλειψη κέρδους ἢ τὸ πολὺ μικρὸ κέρδος, ὅπως τὸ κενὸ τρομάζει τὴ φύση. Ὅταν τὸ κεφάλαιο ἔχει τὸ ἀνάλογο κέρδος, γίνεται τοληρῶ. Μὲ δέκα τὰ ἑκατὸ κέρδος ἀισθάνεται τὸν ἑαυτοῦ τὸν σίγουρο καὶ μπορεῖ νά τὸ χρησιμοποιήσει κανεὶς παντοῦ· μέ 20% γίνεται ζωηρό· μέ 50% γίνεται θετικὰ παράτολμο· μέ 100% τσαλαπατάει ὄλους τοὺς ἀνθρώπινους νόμους· μέ 300% δὲν ὑπάρχει ἔγκλημα πού νά μὴ ριψοκινδυνεύει νά τὸ διαπράξει, ἀκόμα καὶ μέ κίνδυνο νά πάει στὴν κρεμάλα. Ἄν ἡ φασαρία καὶ ὁ καυγὰς ἀποφέρουν κέρδος, τὸ κεφάλαιο ἡδονορρίνει καὶ τὰ δύο. Ἀποδείξη: τὸ λαθρεμπόριο καὶ τὸ δουλεμπόριο» (*P. J. Dunning: 'Trades Unions and Strikes', London 1860, σελ. 35, 36*).

Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τοῦ ἐργάτη στά μέσα του παραγωγῆς εἶναι ἡ βάση τῆς μικρῆς ἐπιχείρησης, ἡ μικρὴ ἐπιχείρηση εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐλεύθερης ἀτομικότητος τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη. Βέβαια, αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς ὑπάρχει καὶ μέσα στὴ δουλεία, στὴ δουλοπαροικία καὶ σ' ἄλλες σχέσεις ἐξάρτησης. Ἀνθίξει ὅμως, ἀναπτύσσει ὅλη του τὴν ἐνεργητικότητα, ἀποχτᾷ τὴν ταιριαστὴ κλασικὴ μορφή μονάχα. Ἐκεῖ πού ὁ ἐργάτης εἶναι ἐλεύθερος ἀτομικὸς ἰδιοκτήτης τῶν ὄρων τῆς ἐργασίας του πού τοὺς χειρίζεται ὁ ἴδιος, ἐκεῖ πού ὁ ἀγρότης εἶναι ἐλεύθερος ἀτομικὸς ἰδιοκτήτης τοῦ χωραφιοῦ πού καλλιεργεῖ καὶ ἐκεῖ πού ὁ χειροτέχνης εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ ἐργαλείου—ἀριστοτέχνης χειριστὴς του.

Αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς προϋποθέτει τὸ κομμάτιασμα τῆς γῆς καὶ τῶν ἄλλων μέσων παραγωγῆς. Ὅπως ἀποκλείει τὴ συγκέντρωση τῶν τελευταίων, ἔτσι ἀποκλείει καὶ τὴ συνεργασία, τὸν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στὰ ἴδια τὰ προτεσῆς τῆς παραγωγῆς, ἀποκλείει τὴν κοινωνικὴ κυρίαρχση καὶ ρύθμιση τῆς φύσης, τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Συμβιβάζεται μονάχα μέ τοὺς στενοὺς αὐτοφινεῖς περιορισμοὺς τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κοινωνίας. Τό νά θέλουμε νά τὸν διαωίσουμε, θά σήμαινε, ὅπως λέει μέ τὸ δίκιο του ὁ Πεκέρ, «νά θεσπίσουμε τὴ γενικὴ μετριότητα». Σέ ἓνα ὁρισμένο βαθμὸ ἀνάπτυξης δημιουργεῖ ὁ ἴδιος τὰ ὑλικά μέσα τῆς καταστροφῆς του. Ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ στοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας μπαίνουν σέ κίνηση δυνάμεις καὶ πάθη πού αἰσθάνονται τὸν ἑαυτοῦ πόνον δεσμευμένο ἀπὸ τὴν κοινωνία. Πρέπει νά καταστραφεῖ αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς, καὶ θά καταστραφεῖ. Ἡ καταστροφή του, δηλ. ἡ μετατροπὴ τῶν ἀτομικῶν καὶ κομματιασμένων μέσων παραγωγῆς σέ κοινωνικά συγκεντρωμένα, ἐπομένως ἡ μετατροπὴ τῆς μικροσκοπικῆς ἰδιοκτησίας τῶν πολλῶν σέ μαζικὴ ἰδιοκτησία τῶν λίγων, δηλ. ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς μεγάλης μάζας τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴ γῆ, τὰ μέσα συντήρησης καὶ τὰ ἐργαλεῖα δουλιᾶς, αὐτὴ ἡ φοβερὴ καὶ δύσκολη ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ τὴν προϊστορία τοῦ κεφαλαίου. Περιλαμβάνει μιὰ σειρά μεθόδους βίας, ἀπὸ τίς ὁποῖες παρουσιάσαμε μονάχα τίς μεθόδους ἐκείνες πού ἀφῆσαν ἐποχὴν σάν μεθόδους τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν πραγματοποιεῖται μέ τὸν πιὸ ἀμελεῖστο βανδαλισμὸ καὶ μέ κίνητρο τὰ πιὸ ἄνομα, τὰ πιὸ βρομερά καὶ τὰ πιὸ μικρόπρεπα ἀπεχθὴ πάθη. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, πού ἀποχτήθηκε μέ τὴ δουλιὰ καὶ πού στηρίζεται σάν νά λέμε στὴ σύμψηση τοῦ μεμονωμένου, ἀνεξάρτητα ἐργαζόμενου ἀτόμου μέ τοὺς ὄρους τῆς δουλιᾶς του, παραμερίζεται ἀπὸ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, πού βασιζέται στὴν ἐκμετάλλευση ξένης, μὰ τυπικὰ ἐλεύθερης ἐργασίας²⁵¹.

²⁵¹ «Βρισκόμαστε σέ ἓνα δόλετελα νέο καθεστῶς τῆς κοινωνίας. Προσπαθοῦμε νά χωρίσουμε κάθε εἶδος ἰδιοκτησία ἀπὸ κάθε εἶδος ἐργασία» (Simondon: «Nouveaux Principes de l' Economie Politique», τόμ. II, σελ. 434).

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού αὐτὸ τὸ προτεσῆς τῆς μετατροπῆς ἔχει ἀποσυνθέσει ἀρκετὰ σέ βάθος καὶ ἔκταση τὴν παλιὰ κοινωνία, ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ ἐργάτες ἔχουν μετατραπῆ σέ προλετάρους καὶ οἱ ὄροι τῆς δουλιᾶς τους σέ κεφάλαιο, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος παραγωγῆς στέκεται στὰ δικά του τὰ πόδια, ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ ἀποχτοῦν μιὰ νέα μορφή ἡ παραπέρα κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας καὶ ἡ παραπέρα μετατροπὴ τῆς γῆς καὶ τῶν ἄλλων μέσων παραγωγῆς σέ μέσα παραγωγῆς πού τὰ ἐκμεταλλεύονται κοινωνικά, δηλαδή σέ κοινὰ μέσα παραγωγῆς, ἐπομένως ἀποχτᾷ νέα μορφή καὶ ἡ παραπέρα ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀτομικῶν ἰδιοκτητῶν. Αὐτὸς πού εἶναι τώρα ν' ἀπαλλοτριωθεῖ δέν εἶναι πιά ὁ ἐργάτης πού διευθύνει μόνος τὸ νοικοκυριό του, ἀλλὰ ὁ κεφαλαιοκράτης πού ἐκμεταλλεύεται πολλοὺς ἐργάτες.

Ἡ ἀπαλλοτρίωση αὐτὴ συντελεῖται μέ τὸ παιχνίδι τῶν ἐσωτερικῶν νόμων τῆς ἴδιας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, μέ τὴ συγκεντροποίηση τῶν κεφαλαίων. Κάθε κεφαλαιοκράτης σκοτῶνει πολλοὺς ἄλλους κεφαλαιοκράτες. Χέρι-χέρι μ' αὐτὴ τὴ συγκεντροποίηση, δηλ. μέ τὴν ἀπαλλοτρίωση πολλῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπὸ λίγους, ἀναπτύσσεται σέ διαρκῶς αὐξανόμενη κλίμακα ἡ συνεργατικὴ μορφή τοῦ προτεσῆς τῆς ἐργασίας, ἡ συνειδητὴ τεχνικὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης, ἡ σχεδιασμένη ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, ἡ μετατροπὴ τῶν μέσων ἐργασίας σέ μέσα ἐργασίας πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μονάχα ἀπὸ κοινού, ἡ οἰκονομία σ' ὅλα τὰ μέσα παραγωγῆς μέ τὴ χρησιμοποίησιν τους σάν μέσα παραγωγῆς συνδυασμένης, κοινωνικῆς ἐργασίας, ἡ περιπλοκὴ ὄλων τῶν λαῶν στὸ δίχτυ τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς καὶ μαζί μ' αὐτὸ ὁ διεθνὴς χαρακτήρας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος. Μαζί μέ τὴ διαρκὴ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεγιστάνων τοῦ κεφαλαίου, πού σφετερίζονται καὶ μονοπωλοῦν ὅλα τὰ ὄφελι αὐτοῦ τοῦ προτεσῆς μετατροπῆς, αὐξάνει ἡ μάζα τῆς ἀθλιότητος, τῆς καταπίεσης, τῆς ὑποδούλωσης, τοῦ ἐκφυλισμοῦ, τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀλλὰ αὐξάνει μαζί καὶ ἡ ἀγανάκτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού διαρκῶς πληθαίνει καὶ πού διαπαιδαγωγεῖται, συνενώνεται καὶ ὀργανώνεται ἀπ' αὐτὸ τὸν ἴδιο τὸ μηχανισμό τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτεσῆς παραγωγῆς. Τό μονοπώλιο τοῦ κεφαλαίου μετατρέπεται σέ δεσμὰ τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού ἀνθίσε μαζί του καὶ κάτω ἀπ' αὐτό. Ἡ συγκεντροποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας φτάνουν σέ ἓνα σημεῖο, ὅπου δέ συμβιβάζονται μέ τὸ κεφαλαιοκρατικὸ τους περιβλημα. Τὸ περίβλημα αὐτὸ σπάει. Σημαίνει τὸ τέλος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Οἱ ἀπαλλοτριωτές ἀπαλλοτριώνονται.

Ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος ἰδιοποίησης, πού προέρχεται ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς, ἄρα καὶ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πού βασιζέται στὴν προσωπικὴ ἐργασία. Μά ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ παράγει μέ τὴν ἀναγκαιότητα φυσικοῦ προτεσῆς τὴν ἴδια τὴν ἄρνηση. Προέκυψε γιὰ ἄρνηση τῆς ἄρνησης. Ἡ ἄρνηση αὐτὴ

δέν αποκαθιστᾷ ξανά τήν ατομική ιδιοκτησία, αποκαθιστᾷ ὅμως τήν προσωπική ιδιοκτησία πάνω στή βάση τῶν ἐπιτεύξεων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐποχῆς: τῆς συνεργασίας καί τῆς κοινῆς κατοχῆς τῆς γῆς καί τῶν μέσων παραγωγῆς πού τά παράγει ἡ ἐργασία ἡ ἴδια.

Ἡ μετατροπή τῆς κομματιασμένης ατομικῆς ιδιοκτησίας, πού βασίζεται στήν προσωπική ἐργασία τῶν ατόμων, σέ κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία εἶναι φυσικά ἓνα προτεσές ἀσύγκριτα πῶς μακρόχρονο, πῶς σκληρό καί πῶς δύσκολο ἀπό τή μετατροπή σέ κοινωνική ιδιοκτησία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ιδιοκτησίας, πού πραγματικά βασίζεται κιόλας σέ κοινωνικό τρόπο παραγωγῆς. Ἐκεῖ ἐπρόκειτο γιά τήν ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ἀπό λίγους σφετεριστές, ἐδῶ πρόκειται γιά τήν ἀπαλλοτρίωση λίγων σφετεριστῶν ἀπό τή μάζα τοῦ λαοῦ²⁶².

²⁶² «Ἡ πρόοδος τῆς βιομηχανίας, πού ἡ ἀστική τάξη εἶναι ὁ ἄβουλος καί παθητικός της φορέας, στή θέση τῆς ἀπομόνωσης τῶν ἐργατῶν μέ τόν συνωνισμό βάζει τήν ἐπαναστατική τους συνένωση μέ τήν ὀργάνωση. Ἔτσι, μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἀφαιρεῖται κάτω ἀπό τὰ πόδια τῆς ἀστικῆς τάξης τό ἔδαφος πού πάνω στή βάση του παράγει καί ἰδιοποιεῖται τὰ προϊόντα. Πρὶν ἀπ' ὅλα ἡ ἀστική τάξη παράγει τούς νεκροθάφτες της. Ἡ πτώση της καί ἡ νίκη τοῦ προλεταριάτου εἶναι τό ἴδιο ἀναπόφευκτο... Ἀπ' ὅλες τίς τάξεις, πού βρίσκονται σήμερον ἀντιμέτωπες μέ τήν ἀστική τάξη, μόνο τό προλεταριάτο εἶναι τάξη ἀληθινά ἐπαναστατική. Οἱ ἄλλες τάξεις χάνονται καί ἐξαφανίζονται ἀπό τή μεγάλη βιομηχανία, τό προλεταριάτο εἶναι τό πῶς γνήσιο προϊόν της. Οἱ μεσαῖες τάξεις, ὁ μικροβιομήχανος, ὁ μικρέμπορος, ὁ χειροτέχνης, ὁ ἀγρότης, ὅλοι αὐτοί καταπολεμοῦν τήν ἀστική τάξη γιά νά διατηρήσουν τήν ὑπαρξή τους σάν μεσαῖες τάξεις καί νά σωθοῦν ἀπό τόν ἀφωτισμό... εἶναι ἀντιδραστικές, γιατί ζητοῦν νά γυρίσουν πρὸς τὰ πίσω τόν τροχό τῆς ἱστορίας» (*Karl Marx und Friedrich Engels: «Manifest der Kommunistischen Partei», London 1848, σελ. 119*).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ἡ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗΣ²⁶³

Ἡ πολιτική οἰκονομία συγγέει καταρχήν δύο πολύ διαφορετικά εἶδη ατομικῆς ιδιοκτησίας, ἀπό τὰ ὁποῖα τό ἓνα στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία τοῦ παραγωγοῦ καί τό ἄλλο στήν ἐκμετάλλευση ξένης ἐργασίας. Ξεχνάει ὅτι τό δεύτερο δέν ἀποτελεῖ μονάχα τήν ἄμεση ἀντίθεση τοῦ πρώτου, ἀλλ' ὅτι ἐπίσης φυτρώνει μόνο πάνω στόν τάφο του.

Στή Δυτική Εὐρώπη, τήν πατρίδα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἔχει ὀλοκληρωθεῖ λίγο-πολύ τό προτεσές τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Ἐδῶ τό κεφαλαιοκρατικό καθεστῶς εἶτε ἔχει ὑποτάξει ἅμεσα ὁλόκληρη τήν ἐθνική παραγωγή, εἶτε, ἐκεῖ πού οἱ συνθήκες εἶναι ἀκόμα λιγότερο ἐξελιγμένες, ἐλέγχει τουλάχιστο ἕμμεσα ἐκεῖνα τὰ κοινωνικά στρώματα, πού ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν δίπλα του, πού ἀφανίζονται καί ἀνήκουν στόν παλιωμένο τρόπο παραγωγῆς. Σ' αὐτόν τόν ἐτοιμο κόσμο τοῦ κεφαλαίου ὁ οἰκονομολόγος ἐφαρμόζει μέ τόσο πῶς περιφοβο ζῆλο καί μέ τόσο πῶς μεγάλη κατάνυξη τίς ἀντιλήψεις γιά τό δίκαιο καί γιά τήν ιδιοκτησία τοῦ προκεφαλαιοκρατικοῦ κόσμου, ὅσο πῶς δυνατά φωνάζουν τὰ γεγονότα ἐνάντια στήν ἰδεολογία του.

Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα στίς ἀποικίες. Ἐκεῖ τό κεφαλαιοκρατικό καθεστῶς σκοντάφτει παντοῦ στό ἐμπόδιο τοῦ παραγωγοῦ, πού ὄντας κάτοχος τῶν δικῶν του ὅρων ἐργασίας πλουτίζει μέ τήν ἐργασία τῶν τόν ἐαυτοῦ τόν, ἀντί νά πλουτίζει τόν κεφαλαιοκράτη. Ἡ ἀντίφαση αὐτῶν τῶν δύο διαμετρικῶς ἀντίθετων οἰκονομικῶν συστημάτων ἐκδηλώνεται ἐδῶ πρακτικά στήν πάλη τους. Ἐκεῖ πού ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει πλάτες τῇ δυνάμει τῆς μητροπόλης, προσπαθεῖ νά παραμερίσει μέ τή βία τόν τρόπο παραγωγῆς καί ἰδιοποίησης πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία τοῦ παραγωγοῦ. Τά ἴδια συμπεριφέροντα πού στή μητροπολή ὠθοῦν τόν ἀπολογητῇ τοῦ κεφαλαίου, τόν οἰκονομολόγο, νά διακηρύχνει θεωρητικά πῶς ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς εἶναι τό ἀντίθετο ἐκείνου πού εἶναι στήν πραγματικό-

²⁶³ Ἐδῶ πρόκειται γιά πραγματικές ἀποικίες, γιά παρθένο ἔδαφος, πού ἀποικίζεται ἀπό ἐλεύθερους μετανάστες. Ἀπό οἰκονομική ἀποψη οἱ ἑνωμένες Πολιτεῖες ἐξακολουθοῦν νά εἶναι ἀποικία τῆς Εὐρώπης. Ἐξάλλου ἐδῶ ἀνήκουν καί τέτοι οἱ παλιοὶ ἀποικισμοί, ὅπου ἡ κατάργηση τῆς δουλείας ἔχει ἀνατρέψει ὁλοκληρωτικά τίς ὑπάρχουσες σχέσεις.

τητα, τὰ ἴδια συμφέροντα τὸν ὠθοῦν ἐδῶ «to make a clean breast of it» [νά πει ἀνοιχτά τὰ πράγματα] καὶ νά διακηρύξει φωναχτά τὴν ἀντίθεση αὐτῶν τῶν δυὸ τρόπων παραγωγῆς. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀποδείχνει ὅτι χωρὶς τὴν ἀπαλλοτριώση τῶν ἐργατῶν καὶ τὴν ἀντίστοιχη μετατροπὴ τῶν μέσων τους παραγωγῆς σέ κεφάλαιο εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἡ συννεργασία, ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν σέ μεγάλη κλίμακα κλπ. Πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ λεγόμενου ἐθνικοῦ πλούτου ἀναζητεῖ τεχνητὰ μέσα γιὰ τὴ δημιουργία τῆς λαϊκῆς φτώχειας. Ὁ ἀπολογητικὸς τοῦ θώρακος καταδρυσματίζεται ἐδῶ σάν σασισμένη ἴσκα.

Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφερε ὁ Ε. Τζ. Οὐέκφηντ δέν εἶναι ὅτι ἔχει ἀνακαλύψει κατὰ τὸ καινούργιο σχετικὰ μέ τις ἀποικίες²⁵⁴, ἀλλ' ὅτι ἔχει ἀνακαλύψει στὶς ἀποικίες τὴν ἀλήθεια σχετικὰ μέ τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις τῆς μητροπόλεως. Ὅπως τὸ προστατευτικὸ σύστημα στὶς ἀρχές του²⁵⁵ ἐπιδίωκε τὴ δημιουργία κεφαλαιοκρατῶν στή μητρόπολη, ἔτσι ἡ θεωρία τῆς ἀποικιοποίησης τοῦ Οὐέκφηντ, πού γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα προσπάθησε ἡ Ἀγγλία νά τὴν ἐφαρμόσει μέ νόμο, ἐπιδίωκε τὴ δημιουργία μισθωτῶν ἐργατῶν στὶς ἀποικίες. Αὐτὸ τὸ ὀνομάζει «systematic colonization» (συστηματικὴ ἀποικιοποίηση).

Πρὶν ἀπ' ὅλα ὁ Οὐέκφηντ ἀνακάλυψε στὶς ἀποικίες πῶς ἡ κατοχὴ χρήματος, μέσων συντήρησης, μηχανῶν καὶ ἄλλων μέσων παραγωγῆς δέν ἀρκεῖ γιὰ νά κάνει ἕναν ἄνθρωπο κεφαλαιοκράτη, ὅταν λείπει τὸ συμπλήρωμα, ὁ μισθωτὸς ἐργάτης, ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, πού εἶναι ἀναγκασμένος νά πουλάει θεληματικὰ τὸν ἑαυτὸ του. Ἀνακάλυψε πῶς τὸ κεφάλαιο δέν εἶναι πράγμα, ἀλλὰ κοινωνικὴ σχέση ἀνάμεσα σέ πρόσωπα, πού πραγματοποιεῖται μέ τὴ μεσολάβηση πραγμάτων²⁵⁶. Μᾶς λέει μέ παράπονο πῶς ὁ κύριος Πήλ πῆρε μέσα συντήρησης καὶ μέσα παραγωγῆς ἀξίας 50 000 λιρ. στ. ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ τί μετέφερε στὸ Σβάν-Ρίβερ [Swan-River] τῆς Νέας Ὀλλανδίας*. Ὁ κύριος Πήλ ἦταν τόσο προβλεπτικός, πού πῆρε μαζί του καὶ 3000 ἄτομα τῆς ἐργαζόμενης τάξης, ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ.

²⁵⁴ Ὅσο γιὰ τὸ λίγο φῶς πού ἔριξε ὁ Οὐέκφηντ στή φύση τῶν ἰδίων τῶν ἀποικίων, ἐδῶ προηγούνται ἀπόλυτα ὁ Μιραμπώ-πατέρα, ὁ φυσιοκράτης, καί, ἀκόμα πολὺ νωρίτερα, ἄγγλοι οἰκονομολόγοι.

²⁵⁵ Ἀργότερα γίνεται προσωρινὴ ἀναγκαιότητα στή διεθνή πάλιν τοῦ συναγωνισμοῦ. Ὅποιοδήποτε ὅμως κι ἂν εἶναι τὸ κίνητρό του, οἱ συνέπειες παραμένουν οἱ ἴδιες.

²⁵⁶ «Ἐνας Μαῦρος εἶναι ἕνας Μαῦρος. Μόνο μέσα σέ ὁρισμένες σχέσεις γίνεται δούλος. Μία μπαμποκακλωστικὴ μηχανὴ εἶναι μία μηχανὴ γιὰ τὸ κλώσιμο τοῦ μπαμποκακίου. Μόνο μέσα σέ ὁρισμένες σχέσεις γίνεται κεφάλαιο. Ἀποσπασμένη ἀπ' αὐτές τις σχέσεις, εἶναι τόσο λίγο κεφάλαιο, ὅσο ὁ χρυσὸς αὐτὸς καθυπότος εἶναι χρῆμα ἢ ἡ ζάχαρη εἶναι ἡ τιμὴ τῆς ζάχαρης... Τὸ κεφάλαιο εἶναι μιά κοινωνικὴ σχέση παραγωγῆς. Εἶναι μιά ἱστορικὴ σχέση παραγωγῆς» (Karl Marx: «Lohnarbeit und Kapital» στή «Neue Rheinische Zeitung» No 226, 7 τοῦ Ἀπριλίου 1849).

* Σβάν-Ρίβερ—εἶναι ὁ ποταμὸς τῶν Κύνων στή Δυτικὴ Αὐστραλία. Νέα Ὀλλανδία—λεγόταν παλιότερα ἡ Αὐστραλία. Σημ. Μετ.

«Ὅταν ἔφτασε ὅμως στὸν τόπο τοῦ προορισμοῦ του, «ὁ κύριος Πήλ ἔμεινε χωρὶς ὑπηρέτη νά τοῦ στῶναι τὸ κρεβάτι ἢ νά τοῦ κουβαλάει νερό ἀπὸ τὸ ποτάμι»²⁵⁷. Τὸν καμμένο τὸν κύριο Πήλ, πού ὅλα τὰ πρόβλεψε, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐξαγωγή τῶν ἀγγλικῶν σχέσεων παραγωγῆς στὸ Σβάν-Ρίβερ!

Γιὰ νά κατανοηθοῦν οἱ ἀνακαλύψεις τοῦ Οὐέκφηντ πού ἀκολουθοῦν, κάνω τις παρακάτω δυὸ προεισαγωγικὲς παρατηρήσεις. Ξέρουμε πῶς ὅταν τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὰ μέσα συντήρησης εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ, δέν εἶναι κεφάλαιο. Γίνονται κεφάλαιο μονάχα κάτω ἀπὸ ὅρους πού χρησιμεύουν ταυτόχρονα σάν μέσα ἐκμετάλλευσης καὶ ἐξουσίας τοῦ ἐργάτη. Στὸ κεφάλαι ὅμως τοῦ οἰκονομολόγου αὐτὴ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τους ψυχὴ εἶναι τόσο στενὰ συζευγμένη μέ τὴν ὑλική τους ὑπόσταση, πού σ' ὅλες τις περιπτώσεις τὰ βαπτίζει κεφάλαιο, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση πού εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τοῦ κεφαλαίου. Αὐτὸ ἔκανε καὶ ὁ Οὐέκφηντ. Δεύτερο: Τὸ κομμάτιασμα τῶν μέσων παραγωγῆς σάν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία πολλῶν ἀνεξάρτητων μεταξὺ τους ἐργατῶν, πού διαχειρίζονται δικὸν τους αὐτοτελὲς νοικοκυριό, τὸ ὀνομάζει ἴση κατανομή τοῦ κεφαλαίου. Ὁ οἰκονομολόγος τὴν παθαίνει ὅπως καὶ ὁ νομικὸς τῆς φεουδαρχίας. Ὁ δεύτερος κόλαγε τις φεουδαρχικὲς νομικὲς ἐτικέτες του καὶ σέ καθαρά χρηματικὲς σχέσεις.

«Ἄν—λέει ὁ Οὐέκφηντ—τὸ κεφάλαιο ἦταν μοιρασμένο σέ ἴσες μερίδες ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας τότε κανένας ἄνθρωπος δέ ἔαχε συμφέρον νά συσσωρεύει περισσότερο κεφάλαιο, ἀπ' ὅσο μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ μέ τὰ δικά του τὰ χέρια. Αὐτὸ γίνεται ἴσαμε ἕνα βαθμὸ στὶς νέες ἀμερικανικὲς ἀποικίες, ὅπου τὸ πάθος τῆς γαιοκτησίας ἐμποδίζει νά ὑπάρχει μιά τάξη μισθωτῶν ἐργατῶν»²⁵⁸. Ἐφόσον λοιπὸν ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά συσσωρεύει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ αὐτὸ μπορεῖ νά τὸ κάνει ἐφόσον παραμένει ἰδιοκτήτης τῶν μέσων του παραγωγῆς, εἶναι ἀδύνατο νά ὑπάρχει ἡ κεφαλαιοκρατικὴ συσσώρευση καὶ ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος παραγωγῆς. Λεῖπει ἡ ἀπαραίτητη γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Πῶς συντελέστηκε τότε στὴν παλιά Εὐρώπη ἡ ἀπαλλοτριώση τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς ἐργασίας του, ἐπομένως, πῶς δημιουργήθηκαν τὸ κεφάλαιο καὶ ἡ μισθωτὴ ἐργασία; Μὲ ἕνα *contrat social* [κοινωνικὸ συμβόλαιο] ἐντελῶς πρωτότυπο. «Ἡ ἀνθρωπότητα... υἱοθέτησε μιά ἀπλή μέθοδο γιὰ τὴν προώθηση τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου», τῆς συσσώρευσης πού ἀπὸ τὸν καιρὸ φυσικὰ τοῦ Ἀδάμ προβάλλε μπροστὰ της σάν ὕστατος καὶ μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ὑπαρξῆς της «χωρίστηκε σέ κατόχους κεφαλαίου καὶ κατόχους ἐργασίας... ὁ χωρισμὸς αὐτὸς ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα ἐθελοντικῆς συνεννόησης καὶ συμφωνίας»²⁵⁹. Μὲ δυὸ λόγια: ἡ μάζα τῆς ἀνθρωπότητας ἀπαλλοτρίωσε τὸν

²⁵⁷ E. G. Wakefield: «England and America», London, 1833, τόμ. II σελ. 33

²⁵⁸ Στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 17.

²⁵⁹ Στὸ ἴδιο, σελ. 18.

Ίδιο τόν εαυτό της πρὸς τιμὴν τῆς «συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου». Στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴ θάπρεπε νὰ περιμένει κανεὶς πὼς τὸ ἐν-συχτο αὐτοῦ τοῦ φανατισμοῦ αὐτοαπέρνησης θὰ ἐκδηλώνονταν μ' ὅλην τὴ δύναμιν, ἰδίως στίς ἀποικίες, γιατί μονάχα ἐκεῖ ὑπάρχουν τέ-τιοι ἄνθρωποι καὶ τέτιες συνθήκες, πού θὰ μπορούσαν τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο νὰ τὸ μεταφέρουν ἀπὸ τὸ βασιλεῖο τῶν νεύρων στὸ βασι-λεῖο τῆς πραγματικότητος. Μὰ τότε τί χρειάζεται να σ' ἀλήθεια ἡ «συ-στηματικὴ ἀποικιοποίηση» σέ ἀντίθεση πρὸς τὴν αὐθόρμητη ἀποι-κιοποίηση; Ὅμως, ὅμως: «στίς βόρειες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικάνικης Ἑνώσεως εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὸ ἓνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν... Στὴν Ἀγγλία... ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ μισθωτοὺς ἐργάτες»²⁶⁰. Κάτι παραπά-νω, τὸ ἐνσυχτο τῆς αὐτοαπαλλοτρίωσης τῆς ἐργαζόμενης ἀνθρωπό-τητας πρὸς τιμὴν τοῦ κεφαλαίου ὑπάρχει τόσο λίγο πού, ἀκόμα καὶ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Οὐέκφελντ, ἡ δουλεία εἶναι ἡ μόνη φυσικὴ βία τοῦ ἀποικιακοῦ πλοῦτου. Ἡ συστηματικὴ τοῦ ἀποικιοποίησης εἶναι ἓνα ἀπλό *pis aller* [ἀναγκαῖο κακό], μιά κι ἔχει νὰ κάνει μέ ἐλευθε-ρους ἀνθρώπους ἀντὶ μέ δούλους. «Οἱ πρῶτοι Ἰσπανοὶ ἀποικοῖ στο Σάντο Ντομίνγκο δέν μπόρεσαν νὰ πάρουν οὔτε ἓνα ἐργάτη ἀπὸ τὴν Ἰσπανία. Ὅμως χωρίς ἐργάτες (δηλ. χωρίς δουλεία) τὸ κεφάλαιο θὰ εἶχε καταστραφεῖ ἢ τουλάχιστο θὰ εἶχε περιοριστεῖ στίς μικρὲς ἐκεί-νες διαστάσεις, πού κάθε ἄτομο μπορεῖ νὰ τὸ χρησιμοποιεῖ μέ τὰ δικά του τὰ χέρια. Κι αὐτό ἐγίνε πραγματικὰ στὴν τελευταία ἀποικία πού ἱδρυσαν οἱ ἐγγλέζοι, ὅπου ἓνα μεγάλο κεφάλαιο, πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σπόρους, ζῶα καὶ ἐργαλεῖα, χάθηκε, ἐπειδὴ δέν ὑπῆρχαν οἱ μι-σθωτοὶ ἐργάτες καὶ ὅπου κανένας ἀπὸ τοὺς ἀποίκους δέν κατέχει πε-ρισσότερο κεφάλαιο, ἀπ' ὅσο μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ μέ τὰ δικά του τὰ χέρια»²⁶¹.

Εἶδαμε ὅτι ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴ γῆ ἀποτελεῖ τὴ βίαν τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀντίθε-τα ἡ οὐσία μιᾶς ἐλευθέρης ἀποικίας συνίσταται σὸ ὅτι ἡ μάζα τοῦ ἐδάφους εἶναι ἀκόμα λαϊκὴ ἰδιοκτησία, καὶ γι' αὐτὸ κάθε ἀποικὸς μπο-ρεῖ νὰ μετατρέψῃ σέ ἀτομικὴ τοῦ ἰδιοκτησίας καὶ σέ ἀτομικὸ του μέ-σο παραγωγῆς ἓνα μέρος τοῦ ἐδάφους, χωρίς νὰ ἐμποδίζει τὸν κατο-πινὸ ἀποικὸ νὰ κάνει τὸ ἴδιο²⁶². Αὐτὸ εἶναι τὸ μυστικὸ καὶ τῆς ἄν-θισης τῶν ἀποικίων καὶ τοῦ καρκινώματός τους—τῆς ἀντίστασής τους ἐναντίον τῆς ἐγκατάστασης τοῦ κεφαλαίου. «Ἐκεῖ πού ἡ γῆ εἶναι πάρα πολὺ φτηνὴ καὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐλεύθεροι, ἐκεῖ πού ὁ καθένας μπορεῖ κατὰ βούλησιν νὰ παίρνει γιὰ τὸν εαυτό του ἓνα κομ-μάτι γῆ, δέν εἶναι μόνο πολὺ ἀκριβὴ ἡ ἐργασία, ἀν' πύρουμε ὑπόψη

τὸ μερικὸ τοῦ ἐργάτη σὸ προϊόν του, ἀλλὰ εἶναι γενικὰ δύσκολο νὰ βρεῖ κανεὶς συνδυασμένη ἐργασία ὅποια τιμὴ κι ἂν προσφέρει»²⁶³.

Ἐπειδὴ στίς ἀποικίες δέν ὑπάρχει ἀκόμα ὁ χωρισμός τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τοὺς δρῶν τῆς ἐργασίας καὶ ἀπὸ τίς ρίζες τῆς, ἀπὸ τὴ γῆ, ἢ ὑπάρχει μόνο ποροαδικά, ἢ μόνο σέ πολὺ περιορισμένο χώρῳ, δέν ὑπάρχει ἐπίσης ἀκόμα ἡ ἀπόσπαση τῆς γεωργίας ἀπὸ τὴ βιομηχανία, δέν ὑπάρχει ἀκόμα ἡ καταστροφή τῆς οἰκοτεχνίας στὰ χωριά, ἀπὸ τοῦ λοιπὸν θὰ προκύβῃ ἡ ἐσωτερικὴ ἀγορὰ γιὰ τὸ κεφάλαιο; «Κα-μιά μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀμερικῆς δέν εἶναι ἀποικειστικά ἀγροτικὴ, ἐκτός ἀπὸ τοὺς δούλους καὶ τοὺς δουλοχῆτες, πού συνδυά-ζουν κεφάλαιο καὶ ἐργασία γιὰ μεγάλα ἔργα. Οἱ ἐλεύθεροι ἀμερικάνοι, πού καλλιεργοῦν μόνοι τους τὴ γῆ, ἀσχολοῦνται ταυτόχρονα καὶ μέ πολλές ἄλλες δουλιές. Ἐνα μέρος τῶν ἐπίπλων καὶ τῶν ἐργαλείων πού χρησιμοποιοῦν τὰ φτιάχνουν συνήθως μόνοι τους. Συχνὰ χτίζουν οἱ ἴδιοι τὰ σπιτία τους καὶ οἱ ἴδιοι φέρνουν τὰ προϊόντα τῆς βιο-μηχανίας τους στὴν ἀγορὰ, ὅσο μακριὰ κι ἂν βρισκεται. Εἶναι κλῶ-στες καὶ ὑφαντές, παράγουν σαποῦνι καὶ κερὰ, φτιάχνουν παπούτσια καὶ ράβουν τὰ ρούχα γιὰ τὴ δική τους χρῆσιν. Ἡ γεωργία στὴν Ἀμε-ρικὴ συχνὰ εἶναι δευτερεῦον ἐπάγγελμα κάποιου σιδερεῶ, μυλωνᾶ ἢ μπακάλη»²⁶⁴. Πού νὰ βρεθεῖ μέ τέτιους παραξενιάρηδες «πεδίο ἀπάρ-νησης» γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη;

Ἡ μεγάλη ὁμορφία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς συνίστα-ται ὅχι μόνο σὸ ὅτι ἀναπαράγει διαρκῶς τὸ μισθωτὸ ἐργάτη σάν μισθωτὸ ἐργάτη, ἀλλὰ σὸ ὅτι ἀνάλογα μέ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφα-λαίου παράγει πάντα ἓνα σχετικὸ ὑπερπληθυσμὸ ἀπὸ μισθωτοὺς ἐργάτες. Ἔτσι ὁ νόμος τῆς ζήτησης καὶ προσφοράς τῆς ἐργασίας κρατιέται στὴ σωστὴ τροχιά, οἱ διακυμάνσεις τῶν μισθῶν διατηροῦνται μέσα στὰ πλαίσια πού ἀνταποκρίνονται στὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἐκμετάλλευση, καὶ τέλος ἐγγυᾶται τὴν τόσο ἀπαραίτητη κοινωνικὴ ἐξάρτηση τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη, μιὰ σχέση ἀπόλυτης ἐξάρτησης, πού ὁ οἰκο-νομολόγος στὸν τόπο του, στὴ μητρόπολη, μπορεῖ μέ παχιά λόγια νὰ τὴν παρουσιάζῃ τάχα σάν ἐλεύθερη σχέση συμβολαίου ἀνάμεσα σέ ἀγοραστὴ καὶ πουλητὴ, ἀνάμεσα σέ δύο ἐξίσου ἀνεξάρτητους κατό-χους ἐμπορευμάτων, ἀνάμεσα σέ κατόχους τοῦ ἐμπορεύματος κεφά-λαιο καὶ σέ κατόχους τοῦ ἐμπορεύματος ἐργασίας. Στίς ἀποικίες ὅμως σωριάζεται αὐτὴ ἡ ὁμορφὴ ὀνειροφαντασία. Ὁ ἀπόλυτος πληθυσμὸς αὐξάνει ἐδῶ πολὺ πῶς γρηγορὰ ἀπ' ὅτι στὴ μητρόπολη, γιατί πολλοὶ ἐργάτες γεννιοῦνται ἐνήλικοι, καὶ ὥστόσο ἡ ἀγορὰ ἐργασίας ἔχει πάν-τα λιγότερους ἐργάτες ἀπ' ὅτι χρειάζεται. Ὁ νόμος τῆς ζήτησης καὶ προσφοράς ἐργασίας καταρεῖ. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ Παλαιὸς Κόσμος φέρνει διαρκῶς στίς ἀποικίες κεφάλαιο πού δρέγεται ἐκμετάλλευση καὶ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη τῆς «ἀπάρνησης» ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ κανονικὴ ἀναπαραγωγή τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σάν μισθωτῶν ἐργατῶν σκον-

²⁶⁰ Στὸ ἴδιο, σελ. 42, 43, 44.

²⁶¹ Στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 5.

²⁶² «Γιὰ νὰ γίνει ἡ γῆ στοιχεῖο ἀποικιοποίησης, δέν πρέπει μόνο νὰ εἶ-ναι χέρσα, ἀλλὰ καὶ δημόσια ἰδιοκτησία, πού μπορεῖ νὰ μετατραπῇ σέ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία» (στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 125).

²⁶³ Στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 247.

²⁶⁴ Στὸ ἴδιο, σελ. 21, 22.

τάφτει στά πιά ἀνάγκη καί ἐνμέρει ἀνυπερβλήτα ἐμπόδια. Καί φανταστεῖτε τώρα τί γίνεται μέ τήν παραγωγή ἐργατῶν ὑπεράριθμων σέ σχέση μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου! Ὁ σημερινός μισθωτός ἐργάτης γίνεται αἰῶριο ἀνεξάρτητος ἀγρότης ἢ χειροτέχνης μέ αὐτοτελές νοικοκυριό πού τὸ διαχειρίζεται μόνος του. Ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας—ὄχι ὁμῶς γιὰ νὰ πάει στό *workhouse* [σπίτι δουλιᾶς]. Αὐτὴ ἡ διαρκὴς μετατροπὴ τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σέ ἀνεξάρτητους παραγωγούς, πού ἀντὶ νὰ ἐργάζονται γιὰ τὸ κεφάλαιο ἐργάζονται γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους, καί ἀντὶ νὰ πλουτίζουν τὸν κεφαλαιοκράτη πλουτίζουν τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τους, ἀσχετῶς μέ τὴ σειρά τῆς μιᾶν ἀπολύτως βλαβερῆς ἐπίδρασης στὴν κατάστασι τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Δὲν εἶναι μόνον ὅτι μένει ἀνάγκη ὁ βαθμὸς ἐκμετάλλευσης τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη. Ἐπιπλέον μαζί μέ τὴ σχέση ἐξάρτησής του ὁ μισθωτός ἐργάτης χάνει καί τὸ αἶσθημα τῆς ἐξάρτησής του ἀπὸ τὸν «ἀπαρνητὴ» κεφαλαιοκράτη. Αὐτοῦ ὀφείλονται ὅλα τὰ κακά πού περιγράφει τόσο ὁμορφα, τόσο εὐγλύττα καί τόσο συγκινητικά ὁ καλὸς μας Ε. Τζ. Οὐέκφελντ.

Ἡ προσφορά μισθωτῆς ἐργασίας, παραπονιέται ὁ Οὐέκφελντ, δὲν εἶναι οὔτε σταθερὴ, οὔτε κανονικὴ, οὔτε ἀρκετὴ. «Εἶναι πάντα ὄχι μόνον πολὺ μικρὴ, μὰ καί ἀβέβαιη»²⁶⁵. «Ἄν καί εἶναι μεγάλο τὸ προϊόν πού ἔχουν νὰ μοιραστοῦν ὁ ἐργάτης καί ὁ κεφαλαιοκράτης, ὁ ἐργάτης παίρνει τόσο μεγάλο μερτικό, πού γρήγορα γίνεται κεφαλαιοκράτης... Ἀντίθετα, λίγοι μποροῦν, ἀκόμα κι ὅταν ζήσουν πάρα πολὺ, νὰ συσσωρεύσουν μεγάλα πλούτη»²⁶⁶. Οἱ ἐργάτες δὲν ἐπιτρέπουν καθόλου στὸν κεφαλαιοκράτη νὰ «ἀπαρνηθῇ» τὴν πληρωμὴ τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ἐργασίας τους. Δὲν τὸν ὀφείλει ἐδῶ οὔτε καί ἡ πονηριά νὰ εἰσάγει μαζί μέ τὸ κεφάλαιό του καί τοὺς δικούς του μισθωτοὺς ἐργάτες ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. «Σέ λίγο παύουν νὰ εἶναι μισθωτοὶ ἐργάτες, σέ λίγο μετατρέπονται σέ ἀνεξάρτητους ἀγρότες ἢ ἀκόμα καί σέ ἀνταγωνιστὲς τῶν παλιῶν τους ἀφεντικῶν στὴν ἴδια τὴν ἀγορὰ μισθωτῆς ἐργασίας»²⁶⁷. Γιὰ φανταστεῖτε, τί φοβικὴ! Ὁ ἀγαθὸς κεφαλαιοκράτης νὰ ἔχει εἰσαγάγει ἀπὸ τὴν Εὐρώπη μέ δικὰ του λεφτά τοὺς δικούς του ἀνταγωνιστὲς! Αὐτὸ πιά εἶναι ἀπὸ τ' ἄγραφα! Δὲν εἶναι παρὰ ξένο πού ὁ Οὐέκφελντ παραπονιέται γιὰ ἔλλειψη τῆς σχέσης ἐξάρτησης καί γιὰ ἔλλειψη τοῦ αἰσθηματος ἐξάρτησης τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν στὶς ἀποικίες. «Ἐξαιτίας τῶν ὑψηλῶν μεροκαμάτων—λέει ὁ μαθητὴς του Μέριβελ—στὶς ἀποικίες ὑπάρχει ἡ πιὸ λαχταριστὴ δόξα γιὰ πῶς φτηνὴ καί πῶς πειθήνια ἐργασία, γιὰ μιὰ τάξη πού ὁ κεφαλαιοκράτης νὰ μπορεῖ νὰ τῆς ὑπαγορεύει αὐτὸς τοὺς ὅρους, ἀντὶ νὰ τοῦ ὑπαγορεύει ἡ τάξη αὐτὴ τοὺς ὅρους... Στὶς χώρες μέ παλιὸ πολιτικὸν ὁ ἐργάτης, ἂν καί ἐλεύθερος, ἐξαρτιέται μέ φυσικὴ

ἢ νομοτέλεια ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη, στὶς ἀποικίες ἡ ἐξάρτησι αὐτὴ πρέπει νὰ δημιουργηθῇ μέ τεχνητὰ μέσα»²⁶⁸.

Ποῖα εἶναι λοιπόν, κατὰ τὸν Οὐέκφελντ, ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ κακοῦ στὶς ἀποικίες; Ἐνὰ «βάρβαρο σύστημα διασπορᾶς» τῶν παραγωγῶν καί τῆς ἐθνικῆς περιουσίας²⁶⁹. Τὸ κομμάτιασμα τῶν μέσων παραγωγῆς ἀνάμεσα σέ ἀπειράριθμους ἰδιοχτῆτες πού διαχειρίζονται αὐτοτελῇ νοικοκυριά καταστρέφει καθε βῆσι συνδυασμένης ἐργασίας, γιὰ τὴν καταστρέφει τὴ συγκεντροποίησι τοῦ κεφαλαίου. Κάθε ἐπιχείρησι μακρᾶς πνοῆς, πού διαρκεῖ χρόνια καί ἀπαιτεῖ μεγάλη δαπάνη πάγιου κεφαλαίου, σκοτίζεται σέ ἐμπόδια κατὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς. Στὴν Εὐρώπῃ τὸ κεφάλαιο δὲ διατάζει οὔτε στιγμή, γιὰ τὴν ἐργατικὴν τάξιν ἀποτελεῖ τὸ ζωντανὸ ἐξάρτημά του, πού ὑπάρχει πάντα ἀφθονοῦ καί εἶναι πάντα διαθέσιμο. Στὶς ἀποικιακὰς χώρες ὁμῶς! Ὁ Οὐέκφελντ διηγίεται ἕνα ἐξαιρετικὸ ὁδυνηρὸ ἀνέκδοτο. Ζυζυγούσε μέ μερικὸς κεφαλαιοκράτης τοῦ Καναδά καί τῆς Πολιτείας Νέας Ὑόρκης, ὅπου, ὡς σημειωθεῖ, συνωστίζονται συχνὰ τὰ κύματα τῶν μεταναστῶν καί ἀφήνουν ἕνα κατακάθισμα «ὑπεράριθμων» ἐργατῶν. «Τὸ κεφάλαιό μας—λέει ἀναστενάζοντας ἕνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ μελοδράματος—ἦταν διαθέσιμο γιὰ πολλὰς ἐργασίας, πού χρειαζόν-

²⁶⁸ *Merivale*: «Lectures on Colonization and Colonies», London 1841 καί 1842, τόμ. II, σελ. 235—314 κ. ἑ. Ἀκόμα καί ὁ ἥπιος ὁπαδὸς τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καί χυδαῖος οἰκονομολόγος Μολιναρί λέει: «Στὶς ἀποικίες ὅπου ἔχει καταργηθῇ ἡ δουλεία, χωρὶς νάχουν ἀντικαταστήσῃ τὴν ἀναγκαστικὴν ἐργασίαν μιὰ ἀντίστοιχη ποσότης ἐλεύθερης ἐργασίας, εἶδαμε νὰ ξετυλίγεται τὸ ἀντίθετο ἐκείνου πού διαδραματίζεται καθημερινὰ μπροστὰ στὰ μάτια μας. Εἶδαμε τοὺς ἀπλούς ἐργάτες νὰ ἐκμεταλλεύονται ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοὺς τοὺς βιομήχανους ἐπιχειρηματίες, ἀπαιτώντας ἀπ' αὐτοὺς μεροκάματα πού δὲν ἀνταποκρίνονται καθόλου στὸ νόμιμον μερτικό (*part légitime*) πού τοὺς ἀνήκει ἀπὸ τὸ προϊόν. Ἐπειδὴ οἱ κάτοχοι φυτειῶν δὲν ἦταν ἐξ ὅλης πτυχῆς γιὰ τὴν ζάχαρὴν τοὺς μιὰ τιμὴ πού νὰ ἐπαρκεῖ, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ καλύψουν τὴν αὐξήσιν τῶν μεροκαμάτων, ἀναγκάστηκαν νὰ καλύπτουν τὴν ἐπιπλέον διαφορά πρῶτα ἀπὸ τὰ κέρδη τοὺς καί κατόπιν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κεφάλαιά τοὺς. Ἐτοὶ καταστράφηκαν πολλοὶ ἰδιοχτῆτες φυτειῶν, ἐνῶ ἄλλοι ἐκλείσαν τὶς ἐπιχειρήσεις τοὺς γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴν ἐπικείμενην καταστροφὴν... Δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία πὺς εἶναι προτιμότερον νὰ βλέπουμε νὰ χάνονται συσσωρευθεῖς κεφαλαιὸν, παρὰ γενεὴς ἀνθρώπων (πόσο μεγάλου πνοῦ ἀπὸ μέρους τοῦ κυρίου Μολιναρί!), ὁμῶς δὲ θάταν προτιμότερον νὰ μὴ χάνονταν οὔτε οἱ πρῶτες οὔτε οἱ δευτέρες» (*Molinari*: «Etudes Economiques» Paris 1846, σελ. 51, 52). Κύριε Μολιναρί, κύριε Μολιναρί! Τί θὰ γίνῃ μέ τὶς δέκα ἐντολές, τί θὰ γίνῃ μέ τοὺς νόμους καί τοὺς προφῆτες, τί θὰ γίνῃ μέ τὸ νόμον τῆς ζήτησης καί τῆς προσφοράς, ἂν στὴν Εὐρώπῃ ὁ «entrepreneur» [ἐπιχειρηματίας] μπορεῖ νὰ περικόβῃ τὸ *part légitime* [νόμιμον μερτικό] τοῦ ἐργάτη, ἐνῶ στὶς Δυτικὰς Ἰνδίες ὁ ἐργάτης μπορεῖ νὰ περικόβῃ τὸ *part légitime* τοῦ *entrepreneur*! Καί τί εἶναι, ἂν ἀγαπάτε, αὐτὸ τὸ «*part légitime*», πού κατὰ τὴν ὁμολογίαν σας στὴν Εὐρώπῃ κάθε μέρα δὲν τὸ πληρώνει ὁ κεφαλαιοκράτης; Τὸν κύριον Μολιναρί τὸν γαργαλεῖ ἐξαιρετικὰ ἡ ἰδέα: ἐκεῖ πέρα, στὶς ἀποικίες, ὅπου οἱ ἐργάτες εἶναι τόσο «*simples*» [ἄπλοστοι], πού «ἐκμεταλλεύονται» τὸν κεφαλαιοκράτη, νὰ βάλῃ μέ ἄστυνομικά μέτρα στὴ σωστὴ τροχίαν τοῦ νόμου τῆς προσφοράς καί τῆς ζήτησης πού ἐξάλλου λειτουργεῖ αὐτόματα.

²⁶⁹ *Wakefield*: «England and America», London 1833, τόμ. II, σελ. 52.

²⁶⁵ Στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 116.

²⁶⁶ Στὸ ἴδιο, σελ. 131.

²⁶⁷ Στὸ ἴδιο, σελ. 5.

ται σημαντική χρονική περίοδο για την εκτέλεσή τους: μπορούσαμε όμως ν' ἀρχίσουμε τέτοιες εργασίες με ἐργάτες, πού ξέραμε πολύ καλά πώς σέ λίγο θά μᾶς γύριζαν τήν πλάτη; Ἄν εἴμασταν βέβαιοι πώς θά μπορούσαμε νά κρατήσουμε στή δουλιὰ αὐτούς τούς μετανάστες, εὐχαρίστως θά τούς προσλαβαίναμε ἀμέσως, καί μάλιστα σέ καλή τιμή. Κάτι ἄκόμα, θά τούς προσλαβαίναμε καί παρὰ τή βεβαιότητά μας πώς θά τούς χάσουμε, ἂν εἴμασταν βέβαιοι πώς θάχαμε καινούργια προσφορά μεταναστών ἀνάλογη μέ τίς ἀνάγκες μας»²⁷⁰.

Κι ἀφοῦ ὁ Οὐέκφελντ ἀντιπαράθεσε πομπώδη τήν ἀγγλική κεφαλαιοκρατική γεωργία μέ τή «συνδυασμένη» τῆς ἐργασίας στό κομμουνισμένο ἀμερικάνικο ἀγροτικό νοικοκυριό, τοῦ ξεφεύγει καί ἡ ἀνάποδη ὅψη τοῦ νομίσματος. Περιγράφει τήν ἀμερικάνικη λαϊκή μῆσα εὐπορία, ἀνεξάρτητη, ἐπιχειρηματική καί σχετικά μορφωμένη, ἐνῶ «ὁ ἄγγλος ἐργάτης γεωργίας εἶναι ἓνα ἄθλιο ράκος (a miserable wretch), ἓνας πᾶντο... Σέ ποιὰ χώρα, ἐκτός ἀπό τή Βόρεια Ἀμερική καί μερικές καινούργιες ἀποικίες, τὰ μεροκάματα γιά τήν ἐλεύθερη ἐργασία πού χρησιμοποιεῖται στήν ὑπαίθρο ξεπερνοῦν ἀξιόλογα τὰ ἀπαιτήματα μέσα ὑπαρξῆς τοῦ ἐργάτη;... Δέ χωράει ἀμφιβολία πώς στήν Ἀγγλία τὰ ἄλλα πού χρησιμοποιοῦνται στή γεωργία τρέφονται πολύ καλύτερα ἀπό τόν ἄγγλο γεωργό, γιατί τὰ ἄλλα ἀποτελοῦν πολυτιμή ιδιοκτησία»²⁷¹. «Ὅμως, never mind [δέν πειράζει], ἀφοῦ ὁ ἐθνικός πλοῦτος εἶναι ἀπό τή φύση του ταυτόσημος μέ τήν ἀθλιότητα τοῦ λαοῦ.

Πῶς λοιπόν μπορεῖ ν' ἐκτελεσθῇ τό ἀντικεφαλαιοκρατικό καρκίνωμα τῶν ἀποικιών; Ἄν ἤθελε κανεῖς νά μετατρέψει μέ μιᾶς ὅλη τή γῆ ἀπό λαϊκή ιδιοκτησία σέ ἀτομική ιδιοκτησία, θά κατάστρεφε βέβαια τίς ρίζες τοῦ κακοῦ, ἀλλά θά κατάστρεφε καί τήν ἀποικία. Ἡ τέχνη εἶναι νά σκοτώσει κανεῖς μ' ἓνα σμπάρο δύο τριγόνια. Ἡ κυβέρνησις πρέπει νά ὀρίσει γιά τήν παρθένα γῆ μιὰ τεχνητή τιμή, ἀνεξάρτητη ἀπό τό νόμο τῆς ζήτησης καί τῆς προσφοράς, πού νά ὑποχρεώνει τό μετανάστη νά ἐργάζεται κάμποσο καιρό μέ μισθό, ὥσπου νά κερδίσει ἀρκετά χρήματα γιά ν' ἀγοράσει γῆ²⁷² καί νά μετατραπῇ σέ ἀνεξάρτητο ἀγρότη. Τά χρήματα πού θά συγκεντρώνονται ἀπό τήν πούληση τῶν γαιῶν σέ τιμή σχετικά ἀπαγορευτική γιά τό μισθωτό ἐργάτη, δηλαδή τὰ χρήματα αὐτά πού θ' ἀποσπούν-

²⁷⁰ Στό ἴδιο, τόμ. II, σελ. 191, 192.

²⁷¹ Στό ἴδιο, τόμ. I, σελ. 47, 246.

²⁷² «Λένε πῶς ὀφείλεται στήν ιδιοποίηση τῆς γῆς καί τῶν κεφαλαίων τό γεγονός ὅτι βρίσκει ἀπασχόληση καί ἐξασφαλίζει ἓνα εἰσόδημα ὁ ἄνθρωπος πού δέν κατέχει παρὰ μόνο τὰ χέρια του... Ἀντίθετα, ἀκριβῶς στήν ἀτομική ιδιοποίηση τῆς γῆς ὀφείλεται τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού κατέχουν μόνο τὰ χέρια τους... Ὅταν ἓναν ἄνθρωπο τόν βάλετε σ' ἓνα χώρο κενό ἀπό ἀέρα, τότε τοῦ στερεῖτε τόν ἀέρα. Τό ἴδιο κάνετε ὅταν ιδιοποιεῖστε τή γῆ... Δηλαδή, ὅταν ἓναν ἄνθρωπο τόν βάλετε σ' ἓνα χώρο κενό ἀπό κάθε πλοῦτο, εἶναι πού νά μή μπορεῖ νά ζεῖ διαφορετικά, παρὰ σύμφωνα μέ τή δική σας θέληση» (Colins: «L' Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes», Paris 1887, τόμ. III, σελ. 267—271, σέ πολλὰ σημεία).

ται ἀπό τό μισθό ἐργασίας μέ τήν καταπάτηση τοῦ ἱεροῦ νόμου τῆς ζήτησης καί τῆς προσφοράς, θά τὰ χρησιμοποιεῖ μέ τή σερὰ τῆς ἡ κυβέρνησις γιά νά εἰσάγει, στό βαθμό πού θ' αὐξάνουν τὰ χρήματα αὐτά, ἀπόρους ἀπό τήν Εὐρώπη στίς ἀποικίες, καί ἔτσι νά κρατῇ γεμάτη γιά τόν κύριο κεφαλαιοκράτη τήν ἀγορά τοῦ μισθωτοῦ ἐργασίας. Κάτω ἀπ' αὐτούς τούς ὅρους tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles [δὲν θά ναι μέ τόν καλύτερο τρόπο ταχτοποιημένα στόν καλύτερο ἀπό τούς δυνατούς κόσμους]. Αὐτό εἶναι τό μεγάλο μυστικό τῆς «συστηματικῆς ἀποικιοποίησης». «Σύμφωνα μ' αὐτό τό σχέδιο—ἀναφωνεῖ ὁ Οὐέκφελντ θριαμβολογώντας—ἡ προσφορά ἐργασίας πρέπει νά εἶναι σταθερή καί ταχτική. Πρῶτο, ἐπειδή κανένας ἀπό τούς ἐργάτες πού μεταναστεύουν δέ θά ναι σέ θέση ν' ἀποχτήσει γῆ προτοῦ δουλῇ ἐπὶ μισθῷ, ὅλοι αὐτοί οἱ ἐργάτες θά παῖχαν γιά τούς ἐπιχειρηματίες τούς κεφάλαιο γιά τή χρησιμοποίηση περισσότερης ἐργασίας, γιατί θά ναι ὑποχρεωμένοι νά ἐργάζονται συνδυασμένα σάν μισθωτοί ἐργάτες. Δεύτερο, ἐπειδή ὅποιοι θά παρτοῦσε τή μισθωτή ἐργασία καί θ' ἐκτελοῦσαν γαιοκτήμονες θά ἐξασφάλιζε ἴσα-ἴσα μέ τήν ἀγορά τῆς γῆς τή δημιουργία ἐνός χρηματικοῦ ποσοῦ γιά τή μεταγωγή φρέσκιας ἐργασίας στίς ἀποικίες»²⁷³. Ἡ τιμή τῆς γῆς πού ἐπιβάλλει τό κράτος πρέπει φυσικά νά εἶναι «ἐπαρκής» (sufficient price), δηλ. πρέπει νά εἶναι τόσο μεγάλη, «ὥστε νά ἐμποδίζει τούς ἐργάτες νά γίνουν ἀνεξάρτητοι ἀγρότες, ὥσπου νά γίνουν ἄλλοι γιά νά πύρουν τή θέση τους στήν ἀγορά ἐργασίας»²⁷⁴. Αὐτή ἡ «ἐπαρκὴς τιμή τῆς γῆς» δέν εἶναι παρὰ εὐφημιστική περίφραση γιά τὰ λύτρα πού πληρώνει ὁ ἐργάτης στόν κεφαλαιοκράτη γιά νά πάρει τήν ἄδεια ν' ἀποσπασθῇ ἀπό τήν ἀγορά τῆς μισθωτοῦ ἐργασίας στήν ὑπαίθρο. Εἶναι ὑποχρεωμένος πρῶτα νά δημιουργήσει «κεφάλαιο» γιά τόν κύριο κεφαλαιοκράτη, γιά νά μπορεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης αὐτός νά ἐκμεταλλεῖται περισσότερους ἐργάτες, καί ἔπειτα νά φέρεי στήν ἀγορά ἐργασίας τόν «ἀναπληρωτή» τοῦ ἐργάτη, πού ἡ κυβέρνηση τόν εἰσάγει μέ δικὰ του ἐξόδα γιά τόν προηγούμενο ἀφέντη τόν κεφαλαιοκράτη.

Εἶναι ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι ἡ ἀγγλική κυβέρνηση ἐφάρμοσε χρόνια συνέχεια τή μέθοδο αὐτή τῆς «πρωταρχικῆς συσσώρευσης», πού ὁ κύριος Οὐέκφελντ τή συστήνει εἰδικά γιά νά χρησιμοποιηθῇ στίς ἀποικιακές χώρες. Ἡ χρεωκοπία τῆς ἦταν φυσικά ἐξίσου ἐπαίσχυντη μέ τή χρεωκοπία τοῦ νόμου τοῦ Πήλ γιά τίς τράπεζες. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν τό ρεῦμα τῆς μετανάστευσης ν' ἀποκλίνει ἀπλῶς ἀπό τίς ἀγγλικές ἀποικίες πρὸς τίς ἑνωμένες Πολιτεῖες. Στό μεταξύ ἡ πρόοδος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στήν Εὐρώπη, πρόοδος πού συνοδεύονταν ἀπό μιὰ ἔνταση τῆς κυβερνητικῆς πίεσης, ἔκανε περιττή τή συνταγή τοῦ Οὐέκφελντ. Ἀπὸ τή μιὰ μεριά, τό τεράστιο καί συνεχές ρεῦμα τῶν ἀνθρώπων, πού χρόνο μέ τό χρόνο

²⁷³ Wakefield: «England and America», London 1833, τόμ. II, σελ. 192.

²⁷⁴ Στό ἴδιο, σελ. 45.

κατευθύνεται προς τήν Ἀμερική, ἀφήνει λιμνάζοντα κατακαθίσματα στίς ἀνατολικές περιοχές τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, γιατί τό κύμα τῆς μετανάστευσης ἀπό τήν Εὐρώπη ρίχνει τούς ἐργάτες στήν ἀγορά ἐργασίας αὐτῶν τῶν περιοχῶν πιά γρήγορα ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νά τούς τραβήξει τό ἄλλο κύμα τῆς μετανάστευσης πρὸς τίς δυτικές περιοχές τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν. Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ ἀμερικάνικος ἐμφύλιος πόλεμος εἶχε ἐπακόλουθο νά δημιουργηθεῖ ἕνα κολοσάιο δημόσιο χρέος πού ἔφερε τὰ φορολογικά βάρη, τή δημιουργία μιᾶς χρηματικῆς ἀριστοκρατίας τοῦ χειρίστου εἴδους, τό χάρισμα τεράστιου μέρους τῶν κρατικῶν γαιῶν σέ κερδοσκοπικές ἐταιρίες γιά τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, γιά τήν ἐκμετάλλευση μεταλλείων κλπ.—μέ λίγα λόγια τήν ταχύτατη συγκεντροποίηση τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι ἡ μεγάλη δημοκρατία ἔπαψε νά εἶναι ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας γιά τούς μετανάστες ἐργάτες. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή προχωρεῖ ἐκεῖ μέ γιγάντια βήματα, μόλο πού ἡ πτώση τῶν μεροκαμάτων καί ἡ ἐξάρτηση τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη ἀπέχουν ἀκόμα πολύ ἀπό τό κανονικό εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο. Τό ἐπαίσχυντο ξεπούλημα σέ ἐξευτελιστικές τιμές τῆς ἀκαλλιέργητης γῆς τῶν ἀποικιῶν σέ ἀριστοκράτες καί κεφαλαιοκράτες ἀπό μέρους τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνησης, ξεπούλημα πού τό κατάρκινε τόσο ἔντονα ὁ ἴδιος ὁ Οὐέκφελντ, δημιούργησε, ἰδίως στήν Αὐστραλία²⁷⁵,—μαζί μέ τό ρεῦμα τῶν ἀνθρώπων πού προσελκύουν τά χρυσορυχεῖα καί μαζί μέ τό συναγωνισμό πού κάνουν καί στόν πιά μικρό ἀκόμα χειροτέχνη τά εἰσαγόμενα ἀγγλικά ἐμπορεύματα—ἐναν ἐπαρκῆ «σχετικό ὑπερπληθυσμό», ἔτσι πού σχεδόν κάθε ἐπιβατικό ἀτμόπλοιο φέρνει τό θλιβερό μαντάτο τῆς ὑπερπληθώρας τῆς αὐστραλιανῆς ἀγορᾶς ἐργασίας—«glut of the Australian labour-market»—καί ἡ πορνεία εὐδοκίμει ἐκεῖ σέ ὁρισμένα μέρη τόσο πολύ, ὅσο καί στό Χάιμαρκετ τοῦ Λονδίνου.

Ὡστόσο τό θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ δέν εἶναι ἡ κατάσταση τῶν ἀποικιῶν. Τό μόνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τό μυστικό πού ἀνακάλυψε στό Νέο Κόσμο ἡ πολιτική οἰκονομία τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου καί πού τό διακήρυξε φωναχτά: ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί συσσώρευσης, ἐπομένως, καί ἡ κεφαλαιοκρατική ἀτομική ἰδιοκτησία προϋποθέτουν τήν καταστροφή τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία, δηλ. προϋποθέτουν τήν ἀπαλλοτριώση τοῦ ἐργάτη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

²⁷⁵ Ἀπό τή στιγμή πού ἡ Αὐστραλία ἔγινε νομοθέτης τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ της, ἄρχισε φυσικά νά ἐκδίδει νόμους πού εὐνοοῦν τούς μετανάστες, παραμένει ὅμως ἐμπόδιο τό ξεπούλημα σέ ἐξευτελιστικές τιμές πού εἶχαν κάνει οἱ ἐγγλέζοι. «Ὁ πρῶτος καί σπουδαιότερος σκοπός πού ἐπιδιώκει ὁ νέος νόμος τοῦ 1862 γιά τή γῆ συνίσταται στή δημιουργία μεγαλύτερων εὐκολιῶν γιά τήν ἐγκατάσταση τοῦ λαοῦ» («The Land Law of Victoria» by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands, London 1862 [σελ. 3]).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ὁ κατάλογος αὐτός περιλαμβάνει μόνο τὰ βιβλία πού ἀναφέρονται στό 1ο Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου» καί στούς προλόγους τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς. Ἔργα πού δημοσιεύτηκαν ἀνώνυμα, μά πού ὁ Μάρξ ἀναφέρει τούς συγγραφεῖς τους, μπαίνουν κι αὐτά ἀνάμεσα στούς ἀναφερόμενους συγγραφεῖς. Στίς περιπτώσεις αὐτές τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων μπαίνουν σέ παρένθεση. Ὃπου ὁ Μάρξ δέν ἀναφέρει τήν ἔκδοση, μπαίνουν τὰ στοιχεῖα αὐτά σέ παρένθεση. Οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις τῶν τίτλων μπαίνουν σέ ἀγκύλες.

Ι. ΕΡΓΑ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ADDINGTON, Stephen: „*An Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open-Fields*“ [Ἐρευνα τῶν λόγων ὑπέρ καί κατά τῆς περικύλιξης ἀνοικτῶν χωραφῶν], 2η ἔκδ., London 1772. — Σελ. 750.

AIKIN, John: „*Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester*“ [Περιγραφή τοῦ τόπου σέ ὄχτινα 30 ὡς 40 μιλίων γύρω ἀπό τὸ Μάντσεστερ], London 1795.—Σελ. 616, 775, 784.

ANDERSON, Adam: „*An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the earliest Accounts to the Present Time*“ [Μιά ἱστορική καί χρονολογική ἀπαγωγή τῆς καταγωγῆς τοῦ ἐμπορίου ἀπό τίς πρῶτες πληροφορίες ὡς τήν ἐποχή μας], London 1764.—Σελ. 770, 784.

ANDERSON, James: „*Observations on the means of exciting a spirit of National Industry, chiefly intended to promote the Agriculture, Commerce, Manufactures, and Fisheries of Scotland*“. — *In a series of letters, to a friend written in the year 1775* [Παρατηρήσεις γιά τὰ μέσα πρὸς ἀφύπνιση τοῦ πνεύματος μιᾶς ἐθνικῆς βιομηχανίας, κυρίως μέ σκοπὸ νά προωθηθεῖ ἡ γεωργία, τὸ ἐμπόριο, ἡ μανουφακτούρα καί ἡ ἄλεια τῆς Σκωτίας.—Σέ μιὰ σειρά γράμματα, γραμμένα τὸ 1775 σ' ἓνα φίλο], Edinburgh 1777.—Σελ. 579, 754.

— „*The Bee*“ [Ἡ μέλισσα], 18 τόμοι, Edinburgh 1791—93, τόμ. 3ος.—Σελ. 640.

ΑἰΠΠΙΑΝΟΣ ὁ ἐξ Ἀλεξανδρείας: *Römische Geschichten* [Ρωμαϊκές ἱστορίες]. Ἀναφέρεται σάν „*Römische Bürgerkriege*“ [Ρωμαϊκοὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι]. — Σελ. 752.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: „*Ἠθικά Νικομάχεια*“ [Ethicorum ad Nicomachum libri decem]. (Lib. I. edit. Bekkeri, Berlin 1831).—Σελ. 73.

— „*Πολιτικά*“ [De Republica]. (Lid. I. edit. Bekkeri, Berlin 1831).—Σελ. 99, 165, 177.

- ASHLEY, Lord: „Ten Hours' Factory Bill. — The Speech of Lord Ashley. March 15th 1844" [Νομοσχέδιο για τή δεκάωρη εργασία μέρα στα εργοστάσια. Ο λόγος του λόρδου Ashley, 15 του Μάρτη 1844], London 1844.—Σελ. 418, 429.
- ΑΘΗΝΑΙΟΣ δ' ἐκ Ναυκράτεως: «Δειπνοσοφισταί, δεκαπέντε βιβλία» [„Deipnosophistarum libri quindecim“]. Βιβλίο 4ο, έκδ. Schweighäuser, Strassburg 1802.—Σελ. 113, 145.
- AUGIER, Marie: „Du Crédit Public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours" [Για τή δημόσια πίστη και γιά τήν ιστορία της από τήν αρχαιότητα ως τις ημέρες μας], Paris 1842.—Σελ. 785.
- BABBAGE, Charles: „On the Economy of Machinery and Manufactures" [Περί της οικονομίας των μηχανών και της μανουφακτούρας], 1η έκδ., London 1832.—Σελ. 362, 365, 391, 406, 420.
- BACO. Βλ. Bacon.
- BACON, Francis. Lord Verulam: „The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kennel's „England" ed. 1719" [Η βασιλεία Έρρίκου του Ζ'. Έπὶ λέξει ἀνατύπωση ἀπὸ τήν „Αγγλία" τοῦ Κέννελ, έκδ. 1719], London 1870.—Σελ. 743.
- „Essays or Councils, civil and moral" [Δοκίμια ἢ συμβουλές, ἀστικά καὶ ἠθικά], London 1597.—Σελ. 744.
- (BAILEY, Samuel): „A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value, chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions etc." [Μία κριτική διατριβή γιά τή φύση, τό μέτρο καί τήν αἰτία τῆς ἀξίας. Κυρίως σχετικά μέ τά ἔργα τοῦ κυρίου Ρικάρδο καί τῶν διαδόχων του. Ἀπό τό συγγραφεῖα τῶν δοκιμῶν γιά τή διαμόρφωση καί τή δημοσίευση γνωμῶν κλπ.], London 1825.—Σελ. 76—77, 96, 552.
- BAILEY, Samuel: „Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and pecuniary Contracts; with a Postscript on Joint Stock Banks" [Τό χρήμα καί οἱ ἀλλαγές τῆς ἀξίας του, πῶς ἐπηρεάζουν τήν ἐθνική βιομηχανία καί τά χρηματικά συμβόλαια: μ' ἓνα παράρτημα γιά τίς μετοχικές τράπεζες], London 1837.—Σελ. 64, 631.
- BARBON, Nicolas: „A Discourse concerning Coining the new Money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations about raising the value of money" [Δοκίμιο γιά τήν εὐκολότερη νομισματοκόπηση τοῦ νέου χρήματος, ἀπάντηση στίς παρατηρήσεις τοῦ κυρίου Locke γιά τήν ἀνύψωση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος], London 1696.—Σελ. 49, 50, 52, 142, 157, κ.έ.
- BARTON, John: „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society" [Παρατηρήσεις γιά τίς συνθήκες πού ἐπηρεάζουν τήν κατάσταση τῶν εργαζόμενων τάξεων τῆς κοινωνίας], London 1817.—Σελ. 654, 698.
- BECCARIA, Cesare: „Elementi di Economia Publica" [Στοιχεῖα δημόσιας οικονομίας], στους Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, τόμ. 11ος, έκδ. Custodi, Milano 1804.—Σελ. 381.
- BELLERS, John: „Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality" [Δοκίμια γιά τοὺς φτωχοὺς, τίς μανουφακτούρες, τό ἐμπόριο, τίς φυτεῖες καί τήν ἀνθηκτικότητα], London 1699.—Σελ. 143, 151, 497.
- „Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry" [Προτάσεις γιά τήν ἰδρυση μιᾶς ἀνώτατης σχολῆς βιομηχανίας γιά ὅλα τά χρήσιμα ἐπαγγέλματα καί τήν ἀγροτική οἰκονομία], London 1696.—Σελ. 151, 158, 341, 506, 638.

- BENTHAM, Jeremias (Jeremy): „Théorie des Peines et des Récompenses." [Θεωρία τῶν ποινῶν καί ἀμοιβῶν], μετ. Et. Dumont, τόμ. 1, 3η έκδ., Paris 1826.—Σελ. 631.
- BERKELEY, George: „The Querist" [Ὁ ἐρωτῶν], London 1750.—Σελ. 351, 370.
- BIDAUT, J. N.: „Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième Livraison. Du Monopole de la fabrication et de la vente" [Γιά τό μονοπώλιο. πού δημιουργιέται μέσα στίς βιομηχανικές τέχνες καί τό ἐμπόριο μέ τίς μεγάλες μηχανές, τεῦχος 2. Γιά τό μονοπώλιο τῆς παραγωγῆς καί τῆς πώλησης], Paris 1828.—Σελ. 335.
- BIESE, Franz: „Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt" [Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη στήν ἐσωτερική της συνοχή, ἂν παρθεῖ ἰδιαίτερα ὑπόψη ἡ φιλοσοφική χρήση τῆς γλώσσας, βγαλμένη ἀπὸ τά ἔργα του], τόμ. 2, Berlin 1842.—Σελ. 423.
- BLACKLEY, Robert: „The History of Political Literature from the earliest Times" [Ἡ ιστορία τῆς πολιτικῆς φιλολογίας ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότατους χρόνους], τόμ. 2, London 1855.—Σελ. 746.
- BLANQUI, Jérôme Adolphe: „Cours d'Economie Industrielle. Année 1837/38" [Μαθήματα βιομηχανικῆς οικονομίας 1837/38]. Συγκεντρωμένα ἀπὸ τόν Ad. Blaise. Paris 1838/39.—Σελ. 353.
- „Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848" [Γιά τίς εργαζόμενες τάξεις στή Γαλλία κατά τό ἔτος 1848], 1—2 μέρος. Paris 1849.—Σελ. 290.
- BLOCK, Maurice: „Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne." Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872 [Οἱ θεωρητικοὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ στή Γερμανία. Παρμένο ἀπὸ τό Journal des Economistes. Ἑφημερίδα τῶν οἰκονομολόγων], Ἰούλης καί Αὐγουστος 1872], Paris 1872.—Σελ. 23.
- BOILEAU, Etienne: „Règlements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au 13ème siècle et connus sous le nom du Livre des Métiers" [Κανονισμοὶ γιά τίς τέχνες καί τά ἐπαγγέλματα στό Παρίσι, συνταγμένοι τό 13ο αἰώνα καί γνωστοὶ μέ τό ὄνομα βιβλίο τῶν ἐπαγγελμάτων]. Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τόν G. B. Depping. Paris 1837.—Σελ. 503.
- BOISGUILBERT, Pierre de: „Dissertation sur la nature des richesses de l'argent et des tributs." [Διατριβή γιά τή φύση τοῦ πλούτου, τοῦ χρήματος καί τῶν φόρων]. Στό Collection des principaux économistes, τόμ. I: Economistes Financiers du XVIIIème siècle. Έκδ. Daire, Paris 1843.—Σελ. 153.
- BOXHORN, M. S.: „Institutiones Politicae" [Πολιτικοὶ θεσμοί], Leyden 1663.—Σελ. 444.
- BROADHURST, J.: „Treatise on Political Economy" [Διατριβή περὶ πολιτικῆς οικονομίας], London 1842.—Σελ. 69.
- BROUGHAM, Henry: „An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers" [Μία ἔρευνα γιά τήν ἀποικιακή πολιτική τῶν ἐυρωπαϊκῶν Δυνάμεων], τόμ. 2, Edinburgh 1803.—Σελ. 784.
- BRUCKNER, J.: „Théorie du système animal" [Θεωρία τοῦ ζωικοῦ συστήματος], Leyden 1767.—Σελ. 639.
- BUCHANAN, David: „Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of

- Great Britain* ["Έρευνα για την φορολογική και εμπορική πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας], Edinburgh 1844. — Σελ. 139.
- Adam Smith *"Wealth of Nations"*. With notes and an additional volume by D. Buchanan ["Άνταμ Σμίθ, «Πλούτος των εθνών». Με σημειώσεις και ένα συμπληρωματικό τόμο του Δ. Μπούχαναν], τόμ. 1—4, Edinburgh 1814. — Σελ. 578, 754.
- BUCHÉZ, Philippe, et ROUX-LAVERGNE, Pierre: *"Histoire Parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815"* [Κοινοβουλευτική ιστορία της Γαλλικής Έπανάστασης, ή Ημερολόγιο των Έθνουσυνελεύσεων από το 1789 ως το 1815], τόμ. 10, Paris 1834. — Σελ. 767.
- BURKE, Edmund: *"A letter from the Rt. Hon. Ed. Burke to a noble Lord, on the attacks made upon him and his pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale"* ["Ένα γράμμα του εντιμότατου Έντ. Μπούρκ σ' έναν ευγενή λόρδο, για τις επιθέσεις που έκαναν εναντίον του και ενάντια στη σύνταξη του στη Βουλή των Λόρδων ο δούκας του Μπένφορντ και ο κόμης του Λάουτενταλ], London 1796. — Σελ. 748.
- *"Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795"* [Σκέψεις και λεπτομέρειες για τη φτώχεια, που υποβλήθηκαν αρχικά στον εντιμότατο Ουίλλιαμ Πίτ το Νοέμβριο του 1795], London 1800. — Σελ. 219, 246, 338, 785.
- CAIRNES, J. E.: *"The Slave Power"*, London 1862. — Σελ. 209, 279, 348.
- CAMPBELL, George: *"Modern India, A sketch of the system of civil government"* [Οι σύγχρονοι Ινδίες. Σκιαγραφία του συστήματος της αστικής κυβέρνησης], London 1852. — Σελ. 374.
- CANTILLON, Richard: *"Essai sur la Nature du Commerce en Général"* [Δοκίμιο για τη φύση του εμπορίου γενικά], Amsterdam 1756. — Σελ. 574.
- *"The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges"* ["Έρευνα για τα επαγγέλματα, το εμπόριο, το χρήμα, τις τράπεζες, τις τράπεζες και το εξωτερικό συνάλλαγμα], London 1759. — Σελ. 574.
- CARD. Bl. Rouard du Card.
- CAREY, Henry Charles: *"Essay on the Rate of Wages: with an Examination on the Causes of the Differences in the Condition of the labouring Population throughout the World"* [Δοκίμιο για το επίπεδο των μισθών: με μία εξέταση των αιτιών για τις διαφορές στην κατάσταση του εργαζόμενου πληθυσμού σ' όλο τον κόσμο], Philadelphia 1835. — Σελ. 582.
- *"The Slave Trade, Domestic and Foreign: Why it exists, and how it may be extinguished"* [Το δουλεμπόριο στο εσωτερικό και στο εξωτερικό: Γιατί υπάρχει και πώς μπορεί να καταργηθεί], Philadelphia 1853. — Σελ. 755, 774.
- CARLI, G. R.: Σημειώσεις στο βιβλίο του P. Verri, *"Meditazioni sulla Economia Politica"* [Σκέψεις για την πολιτική οικονομία]. Στρώς Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna, τόμ. 15, Εκδ. Custodi, Milano 1804. — Σελ. 345.
- CARLYLE, Thomas: *"Ilias Americana in nuce"* ["Άμερικάνικη Ίλιάδα σε μικρογραφία], "Macmillan's Magazine", Αύγουστος 1863. — Σελ. 267.
- CAZENOVE, John: Σημειώσεις για την έκδοσή του: *Malthus "Definitions in Political Economy"* [Όρισμοί στην πολιτική οικονομία], London 1853. — Σελ. 588, 600, 617.
- CHALMERS, Thomas: *"On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society"* [Για την πολιτική οικονομία σε σχέση με την ηθική κατάσταση και τις ηθικές προοπτικές της κοινωνίας], 2η έκδ., 1832. — Σελ. 166.
- CHAMBERLAIN, Joseph: *"Speech at Sanitary Congress, Birmingham"* [Έναρκτήριος λόγος στο υγειονομικό συνέδριο, Μπίρμινγκχαμ], "Times", 15-1-1875. — Σελ. 665.
- CHERBULIEZ, A. E.: *"Riche ou Pauvre"* [Πλούσιος ή φτωχός], Paris 1840. 'Ο Μάρξ παίρνει τις παραπομπές του από τη νέα έκδοση *"Richesse ou Pauvreté"*, Paris 1841. — Σελ. 198, 605.
- COBBETT, William: *"A History of the Protestant 'Reformation' in England and Ireland. Showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a series of Letters, addressed to all sensible and just Englishmen"* [Ιστορία της προτεσταντικής «μεταρρύθμισης» στην Αγγλία και την Ιρλανδία, που δείχνει πώς το γεγονός αυτό φτώχυνε και ταπεινώσε τη μεγάλη μάζα του λαού στις χώρες αυτές. Σε μία σειρά γράμματα απευθυνόμενα προς όλους τους πανετικούς και δικαίους Άγγλους], Dublin 1868. — Σελ. 746.
- COLINS, H.: *"L'Economie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes"* [Η πολιτική οικονομία, πηγή των επαναστάσεων και των ουτοπιών που διατείνονται πώς είναι σοσιαλιστικές], τόμ. 3, Paris 1857. — Σελ. 636, 718, 796.
- COLUMBUS: Γράμμα από την Ίταλική, 1503. Σελ. 144.
- COMTE, Charles: *"Traité de la Législation"* [Πραγματεία για τη νομοθεσία], τόμ. III και IV, 3η έκδ., Bruxelles 1837. — Σελ. 776.
- CONDILLAC, E. B. de: *"Le Commerce et le Gouvernement"* [Το εμπόριο και η κυβέρνηση] (1776). Στην: Collection des principaux économistes, τόμ. XIV. *Mélanges d'Economie Politique* [Εκδ. Daire και Molinari, Paris 1847. — Σελ. 172.
- CORBET, Th.: *"An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained"* ["Έρευνα για τα αίτια και τα είδη του πλούτου των ατόμων, ή εξήγηση των αρχών του εμπορίου και της κερδοσκοπίας], London 1841. — Σελ. 163, 610.
- CORBON, A.: *"De l'enseignement professionnel"* [Για την επαγγελματική εκπαίδευση], 2η έκδ., Paris 1860. — Σελ. 505.
- COURCELLE-SENEUIL: J. R.: *"Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires"* [Θεωρητική και πρακτική πραγματεία σχετικά με τις βιομηχανικές, εμπορικές και αγροτικές επιχειρήσεις ή εγχειρίδιο των εμπορικών υποθέσεων], 2η έκδ., Paris 1857. — Σελ. 244, 619.
- CUVIER, George: *"Discours sur les révolutions de la surface du globe"* [Πραγματεία για τις μεταβολές στην επιφάνεια της γης]. Σύντ. Hôier, Paris 1863. — Σελ. 530.
- DANTE ALIGHIERI: *"Divina Comedia"* [Θεία Κωμωδία]. — Σελ. 116.
- DARWIN, Charles: *"On the Origin of Species by means of Natural Selection"* [Για την καταγωγή των ειδών μέσω της φυσικής επιλογής], London 1859. — Σελ. 357.
- DE QUINCEY, Thomas: *"The Logic of Political Economy"* [Η λογική της πολιτικής οικονομίας], London 1844. — Σελ. 411.
- DESCARTES, René: *"Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison"* [Πραγματεία για τη μέθοδο να οδηγεί κανείς καλά το λογικό του], Paris 1668. — Σελ. 405.
- DESTUTT DE TRACY: *"Eléments d'idéologie. IVème et Vème Parties. Traité de la Volonté et de ses effets"* [Στοιχεία ιδεολογίας 4ο και

- 5ο μέρος: Πραγματεία γιά τή βούληση καί τά ἀποτελέσματά της], Paris 1826. — Σελ. 170, 176, 340, 343, 671.
- DIETZGEN, Josef: „Das Kapital. Kritik der Politischen Oekonomie etc.“ [Τό Κεφάλαιο. Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κλπ.], ἄρθρο στό „Demokratisches Wochenblatt“, σύντ. W. Liebknecht, Leipzig, 1, 22, 29 Αὐγούστου 1868 (ἀρ. 31, 34 κ. ἐ.). — Σελ. 22.
- ΔΙΟΔΩΡΟΣ Ο ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ [Diodorus Siculus]: Ἱστορική βιβλιοθήκη. (Μετ. J. Fr. Wurm, τόμ. I καί III, Stuttgart 1828—1829). — Σελ. 247, 356, 529.
- DUCPETIAUX, Ed.: „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Substances, salaires, population“ [Οἰκονομικοί προϋπολογισμοί τῶν ἐργαζόμενων τάξεων στό Βέλγιο. Διατροφή, μισθοί, πληθυσμός], Bruxelles 1855. — Σελ. 695, 697.
- DUFFY, Gavan: „The Land Law of Victoria“ [Ὁ νόμος τῆς Βικτωρίας γιά τή γῆ], London 1862. — Σελ. 798.
- DUNNING, T. I.: „Trades' Unions and Strikes: their Philosophy and Intention“ [Συνδικάτα καί ἀπεργίες: ἡ φιλοσοφία τους καί ὁ σκοπός τους], London 1860. — Σελ. 570, 573, 785.
- DUPONT, Pierre: „Chant des Ouvriers“ [Τραγούδι τῶν ἐργατῶν] (1846). Στήν ἔκδοση τῶν ἔργων του, Paris 1854. — Σελ. 718.
- EDEN, Frederick Morton: „The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the conquest to the present period“ [Ἡ κατάσταση τῶν φτωχῶν: ἡ ἱστορία τῶν ἐργαζόμενων τάξεων στήν Ἀγγλία ἀπό τήν κατάκτηση ὡς τήν ἐποχή μας], τόμ. 1—3, London 1797. — Σελ. 622, 638, 747, 749, 782.
- ENGELS, Friedrich: „Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie“ [Σχεδιαγράφημα γιά μιὰ κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας]. Στά „Deutsch-Französische Jahrbücher“ [Γερμανογαλλικά χρονικά], ἐκδ. ἀπό τόν Ἀρνολτ Ροϊγκε καί τόν Κάρελ Μάρξ, 1ο καί 2ο τεύχος, Paris 1844. — Σελ. 88, 164, 177, 657.
- „Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen“ [Ἡ κατάσταση τῆς ἐργαζόμενης τάξης στήν Ἀγγλία. Κατά προσωπική ἀντίληψη καί αὐθεντικές πηγές], Leipzig 1845. — Σελ. 251, 256, 281, 316, 415, 439 κ. ἐ. 441, 461, 627.
- „Die englische Zehnstundenbill“ [Ὁ ἀγγλικός νόμος γιά τό δεκάωρο]. Στή „Neue Rheinische Zeitung“ Politisch ökonomische Revue [Νέα ἐφημερίδα τῆς Ρηνανίας. Πολιτική οἰκονομική ἐπιθεώρηση], φύλλο τοῦ Ἀπριλίου, Hamburg 1850. — Σελ. 305, 316.
- ENSOR, George: „An Inquiry concerning the Population of Nations, containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on Population“ [Ἐρευνα σχετική μέ τόν πληθυσμό τῶν ἐθνῶν: περιέχει μιὰ ἀντίρρηση τοῦ δοκιμίου τοῦ κυρίου Μάλθους γιά τόν πληθυσμό], London 1818. — Σελ. 754.
- FAWCETT, Henry: „The Economic Position of the British Labourer“ [Ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ βρετανοῦ ἐργάτη], Cambridge καί London 1865. — Σελ. 557, 632, 633, 676.
- FERGUSON, Adam: „An Essay on the History of Civil Society“ [Δοκίμιο γιά τήν ἱστορία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας], Edinburgh 1767. — Σελ. 370, 378—379.
- FERRIER, F. L. A.: „Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce“ [Παρατηρήσεις σχετικές μέ τήν κυβέρνηση στίς σχέσεις της μέ τό ἐμπόριο], Paris 1805. — Σελ. 74.
- FIELDEN, John: „The Curse of the Factory System: or, a short account

- of the origin of factory cruelties, etc.“ [Ἡ κατάρα τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος: ἡ σύντομος ἀπολογία γιά τήν καταγωγή τῶν φρικαλεοτήτων στά ἐργοστάσια, κλπ.], London 1836. — Σελ. 419, 428, 783.
- FLEETWOOD, William: „Chronicon Preciosum: or, an Account of English Gold and Silver Money“ [Χρονικό τῶν τιμῶν: ἡ ἀπολογία σχετική μέ τό χρυσό καί ἀσημένιο ἀγγλικό νόμισμα], London 1707, 2η ἐκδ., London 1745. — Σελ. 285.
- FONTERET, A. L.: „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier“ [Σωματική καί ἡθική υγεία τοῦ ἐργάτη στίς μεγάλες πόλεις γενικά καί εἰδικά στή Λυόνα], Paris 1858. — Σελ. 379.
- FORBONNAIS, Fr. Veron de: „Eléments du commerce“ [Στοιχεῖα τοῦ ἐμπορίου], τόμ. II, νέα ἐκδ., Leyden 1766. — Σελ. 104.
- {FORSTER, Nathaniel}: „An Enquiry into the Causes of Present High Price of Provisions“ [Ἐρευνα γιά τά αἷτια τῶν τωρινῶν ψηλῶν τιμῶν τῶν τροφίμων], London 1767. — Σελ. 287, 444, 530, 750.
- FORTESCUE, John: „De laudibus Legum Angliae“ [Ἐπαινοί στούς νόμους τῆς Ἀγγλίας]. Γραμμένο γύρω ἀπό τό 1470. Πρώτη ἐκδ., 1537. — Σελ. 742.
- FRANKLIN, Benjamin: „The Works“ [Ἔργα], ἐκδ. Sparks, Boston 1836. — Σελ. 65, 177.
- FULLARTON, John: „On the Regulation of Currencies, being an examination of the principles on which it is proposed to restrict within certain fixed limites the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country“ [Σχετικά μέ τή ρύθμιση τῶν μέσων κυκλοφορίας, μιὰ ἔρευνα τῶν ἀρχῶν πού μέ βάση αὐτές προτείνεται νά περιοριστοῦν, μέσα σέ καθορισμένα ὅρια, οἱ παραπέρα ἐκδόσεις ἐπὶ πιστώσει τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας καί τῶν ἄλλων τραπεζικῶν ἰδρυμάτων σέ ὅλη τή χώρα], 2η ἐκδ., London 1845. — Σελ. 141, 154, 157.
- GALIANI, Ferdinando: „Della Moneta“ [Γιά τό ὄχρημα] (1750). Στους Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, τόμ. 3, ἐκδ. Custodi, Milano 1803. — Σελ. 87, 103 κ. ἐ., 112, 166, 171, 330, 666.
- GANILH, Charles: „La théorie de l'Economie Politique“ [Ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], Paris 1815. — Σελ. 192.
- „Des systèmes d'Economie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la Richesse“ [Γιά τά συστήματα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, γιά τή συγκριτική ἀξία τῶν θεωριῶν της καί γιά κείνη πού φαίνεται νά ναι ἡ πύθ ἐννοική γιά τήν πρόοδο τοῦ πλοῦτου], τόμ. 1—2, ἐκδ. Paris 1821. — Σελ. 74, 186, 464.
- GARNIER, Germain: „Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique“ [Στοιχειώδης ἐπιτομή τῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], Paris 1796. — Σελ. 571.
- „Noten zur französischen Uebersetzung von A. Smiths „Wealth of Nations“ [Σημειώσεις στή γαλλική μετάφραση τοῦ «Πλοῦτου τῶν Ἑθνῶν» τοῦ Α. Σμιθ], Paris 1802. — Σελ. 379. κ. ἐ.
- GASKELL, P.: „The Manufacturing population of England with an examination of infant labour“ [Ὁ βιομηχανικός πληθυσμός τῆς Ἀγγλίας μέ μιὰ ἔρευνα γιά τήν παιδική ἐργασία], London 1833. — Σελ. 452, 461.
- GENOVESI, Antonio: „Lezioni di Economia Civile“ [Παραδόσεις ἀστικῆς οἰκονομίας]. Στους Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna, τόμ. 8, ἐκδ. Custodi, Milano 1803. — Σελ. 166.

- GEOFFROY SAINT-HILAIRE, Etienne: „*Notions synthétiques, historiques et physiologiques de Philosophie Naturelle*” [Συνθετικές, ιστορικές και φυσιολογικές έννοιες της φυσικής φιλοσοφίας], Paris 1838. — Σελ. 770.
- GISBORNE, Thomas: „*Inquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain*” [Έρευνα για τα καθήκοντα των ανδρώπων στις ανώτερες και τις μεσαίες τάξεις της κοινωνίας στη Μεγάλη Βρετανία], τόμ. 2, 1795. — Σελ. 783.
- (GREG, R. H.): „*The Factory Question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in Factories. And the Ten Hours Bill*” [Τὸ ἐργοστασιακὸ πρόβλημα σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐπιδράσει του στὴν ὑγεία καὶ τὸ ἠθικὸ ἐκείνων ποὺ δουλεύουν σὲ ἐργοστάσια. Καὶ τὸ νομοσχέδιο γιὰ τὸ δεκάωρο], London 1837. — Σελ. 305.
- GREGOIR, H.: „*Les Typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles*” [Οἱ τυπογράφοι μπροστὰ στὸ ποινικὸ δικαστήριό τῶν Βρυξελλῶν], Bruxelles 1865. — Σελ. 574.
- GROVE, W. R.: „*On the Correlation of Physical Forces*” [Γιὰ τίς ἀμοιβαίες σχέσεις τῶν σωματικῶν δυνάμεων], London 1846. — Σελ. 542.
- GUELICH, Gustav v.: „*Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit*” [Ἱστορικὴ περιγραφή τοῦ ἐμπορίου, τῶν ἐπαγγελμάτων καὶ τῆς γεωργίας τῶν κυριότερων ἐμπορικῶν κρατῶν τῆς ἐποχῆς μας], τόμ. 1—2, 1830. — Σελ. 19.
- HALLER, Carl Ludwig v.: „*Restauration der Staatswissenschaften, oder Theorie des natürlich-geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen gegenübergestellt*” [Ἀποκατάσταση τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν, ἢ θεωρία τῆς φυσικῆς-συντροφικῆς κατάστασης, σὲ ἀντιπαράθεση μετὰ τὴ χίμαιρα τῆς τεχνητῆς ἀστικῆς κατάστασης], Bern 1816—1834. — Σελ. 405.
- HAMM, Wilhelm: „*Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde, mit einer Schilderung der britischen Agrikultur*” [Τὰ ἀγροτικὰ σύνεργα καὶ οἱ ἀγροτικὲς μηχανές τῆς Ἀγγλίας. Ἐγχειρίδιο τῆς ἀγροτικῆς μηχανικῆς καὶ μηχανολογίας, μετὰ περιγραφή τῆς βρετανικῆς γεωργίας], 2η ἐκδ., Braunschweig 1856 — Σελ. 521.
- HANSEN, Georg: „*Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein*” [Ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας καὶ ἡ μεταμόρφωση τῶν τσιφλικιῶν-χωρικῶν συνθηκῶν γενικὰ στὰ δουκάτα τοῦ Σλέσβιργκ καὶ Χόλσταϊν], Petersburg 1861. — Σελ. 248.
- HARRIS, James: „*Dialogue concerning Happiness*” [Διάλογος γιὰ τὴν εὐτυχία], London 1741. Ἐπαντυπωμένο στὸ „*Three Treatises κλπ.*”, 3η ἐκδ., London 1772. — Σελ. 381.
- HARRISON, William John: „*Description of England. Prefixed to Holinshed's „Chronicles.”*” [Περιγραφή τῆς Ἀγγλίας. Τοποθετημένη μπροστὰ ἀπὸ τὰ «Χρονικά» τοῦ Holinshed], London 1578. — Σελ. 743, 764.
- HASALL, A. H.: „*Adulterations Detected or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine*” [Νοθεῖες ποὺ ἀνακαλύφθηκαν ἢ σαφεῖς ὁδηγίες γιὰ τὴν ἀνακάλυψη νοθεύων σὲ τροφίμα καὶ φάρμακα], 2η ἐκδ., London 1861. — Σελ. 187, 260.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: „*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*”, 1ο μέρος: „*Die Wissenschaft der Logik*” [Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, μέρος 1ο. Ἡ ἐπιστήμη τῆς λογικῆς], Berlin 1840. — Σελ. 192, 275, 323.

- „*Grundlinien der Philosophie des Rechts*” [Βασικὲς γραμμὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου], Berlin 1840. — Σελ. 58, 104, 181.
- HOBBS, Thomas: „*Leviathan; or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil*” [Λεβιάθαν, ἢ εἶδος, μορφή καὶ δύναμις μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἀστικῆς κοινότητος]. Στά Works, ἐκδ., Will. Molesworth, London 1839—44. — Σελ. 183.
- (HODGSKIN, Thomas): „*Labour defended against the Claims of Capital; or the unproductiveness of capital proved. By a Labourer*” [ὑπεράσπιση τῆς ἐργασίας ἐναντὶα σὲς ἀπαιτήσεις τοῦ κεφαλαίου, ἢ ἀπόδειξη τῆς μὴ παραγωγικότητος τοῦ κεφαλαίου. Ἀπὸ ἑνὸς ἐργάτη], London 1825. — Σελ. 371, 594.
- „*The Natural and artificial Rights of Property contrasted*” [Τὰ φυσικὰ καὶ τὰ τεχνητὰ δικαιώματα τῆς ιδιοκτησίας σὲ ἀντιπαράθεση], London 1832. — Σελ. 775.
- HODGSKIN, Thomas: „*Popular Political Economy*” [Ἐκλαϊκευτικὴ πολιτικὴ οἰκονομία], London 1827. — Σελ. 355, 368, 554.
- HOLINSHED, Raphael: „*Chronicles of England, Scotland and Ireland*” [Χρονικά τῆς Ἀγγλίας, τῆς Σκωτίας καὶ τῆς Ἰρλανδίας], ἐκδ., F. Harrison, London 1578. — Σελ. 743, 761.
- HOPKINS, Thomas: „*On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with observations on the operating causes of the Condition of the Labouring Classes in various Countries*” [Γιὰ τὴν γαιοπρόσοδο καὶ τὴν ἐπίδρασή της στοὺς πόρους ζωῆς καὶ τὸν πληθυσμὸ: μετὰ παρατηρήσεις γιὰ τὰ αἷτια ποὺ ἐπιδροῦν στὴν κατάστασιν τῶν ἐργαζομένων τάξεων σὲ διάφορες χώρες], London 1828. — Σελ. 241.
- (HORNE, George): „*A letter to Adam Smith; L. L. D. on the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians*” [Ἐνα γράμμα στὸν Ἀνταμ Σμιθ, διδάκτορα τοῦ Δικαίου, γιὰ τὴ ζωὴ, τὸ θάνατο καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ φίλου του Ντάβιντ Χιούμ. Γραμμένο ἀπὸ ἕνα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τοὺς λένε χριστιανοὺς], 4η ἐκδ., Oxford 1784. — Σελ. 639.
- HORNER, Leonhard: „*A letter to Mr. Senior etc.*” [Ἐνα γράμμα στὸν κύριο Σένιορ κλπ.], London 1837. — Σελ. 236.
- „*Suggestions for amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now becoming very prevalent*” [Προτάσεις γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν νόμων γιὰ τὰ ἐργοστάσια γιὰ νὰ γίνει δυνατό στοὺς ἐπιθεωρητὲς νὰ ἐμποδίσουν τὴν παράνομη ἐργασία, ποὺ τώρα πάει νὰ ἐπικρατήσει]. Στά Factories Regulation Acts: Ordered by the House of Commons to be printed. 9 Αὐγ. 1859. — Σελ. 252, 308.
- HOUGHTON, John: „*Husbandry and Trade improved*” [Βελτίωση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ τῶν ἐπαγγελμάτων], τόμ. 1—4, London 1727. — Σελ. 444.
- HOWITT, William: „*Colonization and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies*” [Ἀποικισμὸς καὶ χριστιανισμὸς: Ἐκλαϊκευτικὴ ἱστορία τῆς μετοχείρης τῶν ἰθαγενῶν ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους σὲ ὅλες τὶς ἀποικίες τους], London 1838. — Σελ. 776.
- HUNTER, Julian: „*Anaxiōnōseis. Προβλ. „Public Health”, 6th, 7th, 8th Report*, London 1864, 1865, 1866. — Σελ. 414, 683, 686, 690, 703, 706, 707—711, 717, 718.
- HUTTON, Charles: „*Course of Mathematics*” [Παραδόσεις μαθηματικῶν], τόμ. 1—2, 12η ἐκδ., London 1841—1843. — Σελ. 386.
- ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ: „*Βούροις*”. Στὸ „*Λόγοι καὶ ἐπιστολαί*” [Orationes et Epistolae]. — Σελ. 384.

- JACOB, William: „An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals” [Ιστορική έρευνα γιά τήν παραγωγή καί κατανάλωση τών ευγενών μετάλλων], London 1831. — Σελ. 54, 231.
- JONES, Richard: „An Essay on the Distribution of Wealth, and on the sources of Taxation” [Δοκίμιο γιά τή διανομή τοῦ πλούτου καί τίς πηγές τῆς φορολογίας], London 1831. — Σελ. 344, 654.
- „An Introductory Lecture on Political Economy” [Μιά εισαγωγική παράδοση πολιτικῆς οικονομίας], London 1833. — Σελ. 608, 654.
- „Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations” [Κείμενο μαθημάτων πολιτικῆς οικονομίας τών ἐθνῶν], Hertford 1852. — Σελ. 323, 336, 349, 589, 619.
- K. H. H.: „Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса” [Ἡ ἄποψη τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οικονομίας στόν Κάρολ Μάρξ], ἀρθρο στή: Вестник Европы [Ἀγγελιοφόρος τῆς Εὐρώπης] (J. J. Kaufmann), Αἰγ. 1827. — Σελ. 23 κ. ε.
- KOPP, H.: „Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit” [Ἐξέλιξη τῆς χημείας στοὺς νεότερους χρόνους], München 1871—1874. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland [Ἱστορία τών ἐπιστημῶν στή Γερμανία], τόμ. 12). — Σελ. 323.
- LABORDE, Alexandre de: „De l'esprit d'Association dans tous les intérêts de la Communauté” [Γιά τό συνεταιριστικό πνεῦμα σ' ὅλα τὰ πεδία τῆς κοινότητος], Paris 1818. — Σελ. 549.
- LAING, Samuel: „National Distress; its Causes and Remedies” [Ἡ ἐθνική δυστυχία: τὰ αἰτίαι τῆς καί τὰ μέσα θεραπείας τῆς], London 1844. — Σελ. 210, 666, 682, 700.
- LANCELLOTTI, Secondo: „Farfalloni de gli Antichi Historici” [Ψευτιές τών ἀρχαίων ιστοριογράφων], Venetia 1636. — Σελ. 444.
- „L'Hoggidi, ovvero gl'ingegni non inferiori a' passati” [Σήμερα, ἢ τὰ σύγχρονα πνεύματα δέν εἶναι κατώτερα ἀπό τὰ πνεύματα τοῦ παρελθόντος]. Στό L'Hoggidi, ovvero il mondo non peggiore ne più calamitoso del passato etc. Parte Seconda, τόμ. II, Venetia 1658. [Ἡ περικοπή πού παραθέτει ὁ Μάρξ βρῆσκαται στή σελ. 457 αὐτοῦ τοῦ ἔργου]. — Σελ. 444.
- LASSALLE, Ferdinand: „Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt” [Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου τοῦ Σκοτεινοῦ ἀπό τήν Ἐφεσο. Διατυπωμένη σύμφωνα μέ μιὰ νέα συλλογή τών ἀποσπασμάτων του καί σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τών Ἀρχαίων], τόμ. I, Berlin 1858. — Σελ. 118.
- „Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit” [Ὁ κύριος Μπαστιά-Σουλτσε φόν Ντέλιτς, ὁ Ἰουλιανός τῆς οικονομολογίας, ἢ Κεφάλαιο καί Ἔργασία], Berlin 1864. — Σελ. 11.
- LAW, John: „Considérations sur le numéraire et le commerce” [Σκέψεις γιά τήν ἀξία τών νομισμάτων καί τό ἐμπορίο]. Στήν Collection des principaux économistes, τόμ. I: Economistes Financiers du XVIIIème siècle, ἔκδ. Daire, Paris 1843. — Σελ. 104.
- LE TRONSE: „De l'intérêt social” [Γιά τό κοινωνικό συμφέρον]. Στήν Collection des principaux économistes, τόμ. II: Physiocrates, ἔκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 50, 54, 104, 114, 124, 128, 132, 158, 170 κ. ε., 174, 176, 222.
- LEVI, Leone: „Lecture before the Society of Arts” [Διάλεξη στήν εταιρεία τών τεχνῶν], Ἀπρίλης 1866. — Σελ. 758.

- LEIBIG, Justus v.: „Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft” [Γιά τή θεωρία καί τήν πράξη στήν ἀγροτική οικονομία], Braunschweig 1856. — Σελ. 343.
- „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie” [Ἡ χημεία στήν ἐφαρμογή τῆς στή γεωργία καί τή φυσιολογία], τόμ. I, 7η ἔκδ., Braunschweig 1862. — Σελ. 251, 523, 593.
- LINGUET, N.: „Théories des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société” [Θεωρία τών ἀστικών νόμων ἢ θεμελιώδεις ἀρχές τῆς κοινωνίας], τόμ. II, London 1767. — Σελ. 244, 349.
- LOCKE, John: „Some considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and raising the value of money” [Μερικὲς σκέψεις γιά τίς συνέπειες τῆς ἐλάττωσης τών τόκων καί τήν ἀύξηση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος] (1691). Στά: Works, τόμ. II, 8η ἔκδ., London 1777. — Σελ. 49 κ. ε., 137.
- LUTHER, Martin: „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung” [Στοὺς κυρίους παπάδες γιά νά κηρύττουν ἐνάντια στήν τοκογλυφία. Νοῦθεσία], Wittenberg 1540. — Σελ. 148, 205, 614.
- MACAULAY, Thomas Babington: „History of England from the Accession of James the Second” [Ἱστορία τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ τήν ἐξουσία στή θρόνο τοῦ Ἰάκωβου Β'], 10η ἔκδ., London 1854. — Σελ. 286, 741.
- MACCULLOCH, John Ramsay: „The Principles of Political Economy with a sketch of the Rise and Progress of the Science” [Οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς οικονομίας: μέ σκιαγράφημα τῆς γένεσης καί τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης], 2η ἔκδ., London 1830. — Σελ. 166, 458.
- „The Literature of Political Economy, a classified Catalogue of select publications in the different departments of that science” [Ἡ φιλολογία τῆς πολιτικῆς οικονομίας. ἕνας ταξινομημένος κατάλογος ἐκλεκτῶν δημοσιευμάτων ἀπὸ τὰ διάφορα μέρη αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης], London 1845. — Σελ. 157, 751.
- „A Dictionary, practical, theoretical and historical of Commerce and Commercial Navigation” [Πρακτικός, θεωρητικός καί ιστορικός ὁδηγὸς ἐμπορίου καί ἐμπορικῆς ναυτιλίας], London 1847. — Σελ. 163.
- MACLAREN, James: „A Sketch of the History of the Currency” [Σκιαγράφημα τῆς ἱστορίας τῶν μέσων κυκλοφορίας], London 1858. — Σελ. 110.
- MACLEOD, Henry Dunning: „The Theory and Practice of Banking: with the elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges” [Θεωρία καί πράξη τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος μέ τίς στοιχειώδεις ἀρχές τῶν μέσων κυκλοφορίας, τῶν τιμῶν, τῆς πίστης καί τῶν συναλλαγῶν], τόμ. I, London 1855. — Σελ. 167.
- MALTHUS, Thomas Robert: „Essay on the Principle of Population” [Πραγματεία γιά τήν ἀρχή τοῦ πληθυσμοῦ], London 1798. [Βγήκε ἀνώνυμα]. — Σελ. 368, 638.
- „An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated” [Ἐρευνα γιά τή φύση καί τήν πρόοδο τῆς ναυποροσόδου καί τίς ἀρχές πού τή ρυθμίζουν], London 1815. — Σελ. 328, 544, 576.
- „Principles of Political Economy considered with a view to the practical application” [Ἀρχές πολιτικῆς οικονομίας ἀπὸ τήν ἄποψη τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς], 2η ἔκδ., London 1836. — Σελ. 225, 600, 608, 609, 616, 657.
- „Definitions in Political Economy” [Ὁρισμοί στήν πολιτική οικονομία]. ἔκδ. Cazenove, London 1853. — Σελ. 588, 593, 600.
- MANDEVILLE, Bernard de: „The Fable of the Bees, or Private Vices,

- Public Benefits* ["Ο μύθος για τις μέλισσες, ή άτομα έλαττώματα, δημόσιες ευεργεσίες], 1η έκδ., χωρίς Remarks [παρρηγήσεις] 1706, με Remarks 1714. — Σελ. 371. — 5η έκδ., London 1728. — Σελ. 637.
- MARTINEAU, Harriet: „*A Manchester Strike. A Tale*” [Μία άπεργία στο Μάντσεστερ. Διήγημα]. Illustrations of Political Economy αρ. VII, London 1832. — Σελ. 658.
- MARX, Karl: „*Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon*” [Η άθλιότητα της φιλοσοφίας. Άπάντηση στη φιλοσοφία της άθλιότητας του κυρίου Προυντόν], Paris και Bruxelles 1847. — Σελ. 94—95, 373, 376, 436, 554, 669.
- και ENGELS, Friedrich: „*Manifest der Kommunistischen Partei*” [Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος], London 1848. — Σελ. 504, 788.
- „*Lohnarbeit und Kapital*” [Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο] στη „*Neue Rheinische Zeitung*”, Άπριλ 1849, Köln — Σελ. 599, 636, 790.
- „*Der achzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*” [Η 18η Μπρουνάιρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη], 2η έκδ., Hamburg 1869. — Σελ. 718.
- „*Zur Kritik der politischen Oekonomie*” [Κριτική της πολιτικής οικονομίας], Berlin 1859. — Σελ. 11, 18, 20, 23, 49, 54, 55, 89 κ. έ., 95, 101, 103, 107 κ. έ., 114, 126, 135 κ. έ., 149, 151, 155, 156, 205, 556, 642.
- „*Inauguraladresse der Internationalen Arbeiterassoziation*” [Τόρυνική διακήρυξη της Διεθνούς Ένωσης των Έργατών] (1864). Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association, established September 28, 1864, at a public Meeting held at St Martin's Hall, Long Acre, London” [Διακήρυξη και προσωρινοί κανονισμοί της Διεθνούς Ένωσης των εργατών, που ψηφίστηκαν στις 28 του Σεπτεμβρίου του 1864, σε δημόσια συγκέντρωση που έγινε στο St. Martin's Hall, Long Acre, London], London 1864. — Σελ. 41 κ. έ., 43 κ. έ.
- „*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*” [Τό Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας], Berlin 1859. — Σελ. 19, 22 κ. έ., 34, 43, 120, 553. Βιβλ. 1ο — 37. — Βιβλ. 2ο — 17, 37, 612. Βιβλ. 3ο — 17, 37, 228, 423, 585, 612, 736. Βιβλ. 4ο — 17, 321.
- „*Das Kapital etc.*” [Τό Κεφάλαιο κλπ.], τόμ. I, 1η έκδ., Hamburg 1867. — Σελ. 11, 29, 32, 34.
- 2η έκδ., Hamburg 1872. — Σελ. 18 κ. έ., 30, 35, 53, 60, 65, 69, 74 κ. έ., 85, 87, 109, 111, 113, κ. έ., 125, 149, 157, 193, 227, 230 κ. έ., 311, 371, 408, 433, 449, 641, 725, 729.
- 3η έκδ., Hamburg 1883. — Σελ. 31 κ. έ., 35, 39, 41, 151, 228, 248, 264, 323, 367, 403, 534, 548, 652.
- 4η έκδ., Hamburg 1890. — Σελ. 39, 55, 61, 157, 446, 521 κ. έ., 619, 650.
- „*Капитал. Критика политической экономии*”, τόμ. I, μετ. Νικολά—ον (Ντάνιελσον), Petersburg 1872. — Σελ. 22, 120, 553.
- „*Le Capital, Critique de l'économie politique*”, τόμ. I, μετ. J. Roy, Paris 1873. — Σελ. 29 κ. έ., 31, 35 κ. έ., 39, 547, 664.
- „*Capital. A critical Analysis of Capitalist Production*”, τόμ. I. Μεταφράστηκε από τους S. Moore και Ed. Aveling, εκδόθηκε από τον Φ. Ένγκελς, London 1887. — Σελ. 34, 61.
- (MASSIE, Joseph): „*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*” [Πραγματεία για τις αίτιες που καθορίζουν τό φυσικό ύψος του τόκου], London 1750. — Σελ. 531.
- MAURER, Georg' Ludwig v.: „*Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt*” [Είσαγωγή στην ιστορία του συστήματος της κοινότητας, των άγροκτη-

- μάτων, των χωριών και των πόλεων και της δημόσιας έξουσίας], München 1854. — Σελ. 85.
- „*Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*” [Ιστορία των δουλοπάροικων νοικοκυριών, των νοικοκυριών των άγροτών και του συστήματος των άγροκτημάτων στη Γερμανία], τόμ. 4, Erlangen 1863. — Σελ. 248.
- MAYER, Sigmund: „*Die soziale Frage in Wien. Studie eines Arbeitsgebers*” [Τό κοινωνικό πρόβλημα στη Βιέννη. Μελέτη ενός έργοδότη], Βιέννη 1871. — Σελ. 19.
- MEITZEN, August: „*Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866*” [Η γή και οι συνθήκες της άγροτικής οικονομίας του πρωσικού κράτους σύμφωνα με την έδαφική έκταση του 1866], Atlas. Berlin 1871. — Σελ. 248.
- MERCIER DE LA RIVIERE: „*L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*” [Τό φυσικό και ούσιαστικό καθεστώς των πολιτικών κοινωνιών]. Στην Collection des principaux économistes, τόμ. II, Physiocrates, έκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 123 κ. έ., 143, 160, 163, 170 κ. έ., 174, 204.
- MERIVALE, Herman: „*Lectures on Colonisation and Colonies*” [Παράδοσεις για την άποικιοποίηση και τις άποικίες], τόμ. 1—2, London 1841—1842. — Σελ. 657, 795.
- MILL, James: „*Elements of Political Economy*” [Στοιχεία πολιτικής οικονομίας], London 1821. — Σελ. 167, 199, 368. — Γάλλ. μετάφρ. Parisot, Paris 1823. — Σελ. 587, 591, 593.
- „*Colony*”, άρθρο στο Supplement of the Encyclopaedia Britannica, 1831. — Σελ. 211.
- MIL, John Stuart: „*System of Logic*” [Σύστημα Λογικής], London 1843. — Σελ. 611.
- „*Essays on some unsettled Questions of Political Economy*” [Δοκίμια για μερικά άξεκαθάριστα προβλήματα της πολιτικής οικονομίας], London 1844. — Σελ. 137, 621.
- „*Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy*” [Άρχές της πολιτικής οικονομίας με μερικές εφαρμογές στην κοινωνική φιλοσοφία]. — Σελ. 386. London 1848. — Σελ. 147. London 1868. — Σελ. 532.
- „*Reports on Bank-Acts. J. St. Mill's Evidence*” [Έκθέσεις για τους τραπεζικούς νόμους. Κατάθεση του J. St. Mill], 1857. — Σελ. 147.
- MIRABEAU, Victor de: „*De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand*” [Για την Πρωσική Μοναρχία επί Φρειδερίκου του Μεγάλου], τόμ. 2—4. London 1788. — Σελ. 742, 757—758, 772, 782.
- MOLINARI, Gustave de: „*Etudes Economiques*” [Οικονομικές μελέτες], Paris 1846. — Σελ. 439, 618, 795.
- MOMMSEN, Theodor: „*Römische Geschichte*” [Ρωμαϊκή Ιστορία], τόμ. 1—3, 2η έκδ., Berlin 1856—1857. — Σελ. 180, 183.
- MONTEIL, Amans Alexis: „*Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire*” [Πραγματεία περί των χειρόγραφων υλικών των διάφορων κλάδων της Ιστορίας], νέα έκδ., τόμ. I, Paris 1836. — Σελ. 769.
- MONTESQUIEU, Charles de: „*De l'esprit des Lois*” [Για τό πνεύμα των νόμων], Στά Oeuvres, London 1767. — Σελ. 104, 137, 780.
- MORTON, John C.: „*Labourer*” [Εργάτης], άρθρο στην A Cyclopaedia of Agriculture, practical and scientific, London 1855. — Σελ. 573.
- Aufsatz über die in der Agrikultur angewandten Kräfte, Vorgelesen in

- der „Society of Arts“ [Πραγματεία για τις δυνάμεις που χρησιμοποιούνται στη γεωργία, διαβάστηκε στην Έταιρία των τεχνών], Γενάρης 1861. — Σελ. 391.
- MORE, Thomas: „Utopia“. Originally printed in Latin, 1516. Transl. into English by Ralph Robinson [Ουτοπία. Αρχικά τυπώθηκε λατινικά το 1516. Μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον Ralph Robinson], Έκδ. Edw. Arbor, London 1869. — Σελ. 744, 760.
- MUELLER, Adam Heinrich: „Die Elemente der Staatskunst“ [Τά στοιχεία της πολιτικής], τόμ. 2, Berlin 1809. — Σελ. 137.
- MUN, Thomas: „England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure“ [Τά οικονομικά της Αγγλίας και τό εξωτερικό εμπόριο. Ή τό ισοζύγιο του εξωτερικού μας εμπορίου είναι ο κανόνας για τά οικονομικά μας], London 1669. — Σελ. 529.
- MURPHY, John Nicholas: „Ireland Industrial, Political and Social“ [Ή Ήρλανδία από βιομηχανική, πολιτική και κοινωνική άποψη], 1870. — Σελ. 729.
- MURRAY, Hugh, WILSON, James, etc.: „Historical and descriptive Account of British India etc“ [Ίστορική και περιγραφική έκθεση για τίς Βρετανικές Ίνδιες κλπ.], τόμ. 2, Edinburgh 1832. — Σελ. 356.
- NEWMAN, Francis William: „Lectures on Political Economy“ [Παραδόσεις πολιτικής οικονομίας], London 1851. — Σελ. 748, 754.
- NEWMAN, Samuel Phillips: „Elements of Political Economy“ [Στοιχεία πολιτικής οικονομίας], Andover και New York 1835. — Σελ. 172, 220.
- NEWMARCH, W. B. Tooke, Th.
- NEWHAM, G. B.: „A review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws“ [Έπισκόπηση καταθέσεων που έγιναν στις επιτροπές και των δύο Βουλών σχετικά μέ τούς νόμους για τά σιτηρά], London 1815. — Σελ. 623.
- NIEBUHR, Berthold Georg: „Römische Geschichte“ [Ρωμαϊκή Ιστορία], Berlin 1863. — Σελ. 246.
- (NORTH, Sir Dudley): „Discourses upon Trade; principally directed to the cases of the Interest, coynage, clipping, increase of money“ [Πραγματείες για τό εμπόριο, κυρίως για τον τόκο, τό νόμισμα, τή χειροτέρευση των νομισμάτων, τήν αύξηση του χρήματος], London 1691. — Σελ. 134, 138, 147, 406.
- OLMSTED, Frederic Law: „A Journey in the Seaboard Slave States with remarks on their economy“ [Ταξίδι στις παράκτιες δουλοκτητικές Πολιτείες μέ παρατηρήσεις για τήν οικονομία τους], New York 1856. — Σελ. 209.
- ΟΜΗΡΟΣ: Όδύσσεια. — Σελ. 381.
- OPDYKE, George: „A Treatise on Political Economy“ [Πραγματεία για τήν πολιτική οικονομία], New York 1851. — Σελ. 176.
- ORTES, Giannaria: „Della Economia Nazionale Libri sei“ [Για τήν έθνική οικονομία. Βιβλία 6] (1777). Στους Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, Έκδ. Custodi, Milano 1804 — Σελ. 669.
- OTWAY, J. H.: „Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast Hilary Sessions. County Antrim“ [Δικαστική άπόφαση του κυρίου J. H. Otway, στο Belfast, στο δικαστήριο του Hilary, Κομητεία του Antrim], 1860. — Σελ. 291.
- OWEN, Robert: „Observations on the Effects of the Manufacturing System“ [Παρατηρήσεις για τά άποτελέσματα του βιομηχανικού συστήματος], 2η έκδ., London 1817. — Σελ. 418.
- PAGNINI, Gio. Francesco: „Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta et sopra il commercio dei romani“ [Δοκίμιο για τήν ορθή τιμή των πραγμάτων, τή σωστή αξία του νομίσματος και για τό εμπόριο των Ρωμαίων] (1751). Στους Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, τόμ. II, Έκδ. Custodi, Milano 1803. — Σελ. 105.
- PARRY, Charles Henry: „The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenant, the landholder and the country“ [Παρατηρήσεις για τό πρόβλημα της ανάγκης των υπάρχόντων νόμων για τά σιτηρά στη σχέση τους μέ τον εργάτη γής, τήν κάτωση, τό γαιοκτήμονα και τή γή], London 1816. — Σελ. 622 κ. έ., 699.
- PETTY, William: „A Treatise of Taxes and Contributions“ [Πραγματεία για τούς φόρους και τίς εισφορές], London 1667. — Σελ. 105, 135, 639.
- „Political Anatomy of Ireland“ [Πολιτική ανατομία της Ίρλανδίας] (1672), London 1691. — Σελ. 154, 158, 286, 328.
- „Quantulumcunque concerning Money, 1682, To the Lord Marquess of Halifax“ [Διάφορα σχετικά μέ τό χρήμα, 1862. Στο λόρδο Μαρκχέσιο του Halifax], London 1695. — Σελ. 114, 158.
- FINTO, Isaac: „Traité de la Circulation et du Crédit“ [Πραγματεία για τήν κυκλοφορία και τήν πίστη], Amsterdam 1771. — Σελ. 163.
- ΠΛΑΤΩΝ: „Πολιτεία“ I. Στα Platonis opera omnia, Έκδ. J. G. Baiter, J. C. Orelli, A. G. Winckelman, τόμ. 21, Zürich 1839—41. — Σελ. 381.
- POSTLETHWAYT, Malachy: „First Preliminary Discourse, also supplement to Universal Dictionary of Trade and Commerce“ [Πρώτη εισαγωγική πραγματεία, επίσης συμπλήρωμα στο γενικό έγχειρίδιο των ελαγγελημάτων και του εμπορίου], London 1751. — Σελ. 287 κ. έ.
- „Britain's Commercial Interest explained and improved“ [Έξήγηση και ανάπτυξη του εμπορικού συμφέροντος της Αγγλίας], London 1757. — Σελ. 287.
- PRICE, Richard: „Observations on Reversionary Payments“ [Παρατηρήσεις για τίς πληρωμές επικαρπίας], τόμ. II, 6η Έκδ. London 1803. — Σελ. 698, 751.
- QUESNAY, François: „Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans“ [Διάλογοι για τό εμπόριο και τίς εργασίες των τεχνιτών]. Στην Collection des principaux économes, τόμ. II, Physiocrates, Έκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 121, 335.
- „Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole“ [Γενικές αρχές της οικονομικής διακυβέρνησης ενός αγροτικού Βασιλείου] (1758). Στην Collection des principaux économes, τόμ. II: Physiocrates, Έκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 121.
- RAFFLES, Thomas Stamford: „The History of Java“ [Ίστορία της Ίάβας], τόμ. 1, London 1817. — Σελ. 374, 776.
- RAMAZZINI, Bernardino: „De morbis artificum diatriba“ [Διατριβή για τίς αρρώστιες των τεχνιτών (1713), γαλλ. μετάφρ. 1781, αναδημοσιευμένο στην Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ème Discours. Auteurs Classiques. 1841. — Σελ. 379.
- RAMSAY, George: „An Essay on the Distribution of Wealth“ [Δοκίμιο για τή διανομή του πλούτου], Edinburgh 1836. — Σελ. 174, 178, 331, 527, 587, 654.
- RAVENSTONE, Piercy: „Thoughts on the Funding System and its Effects“ [Σκέψεις για τό σύστημα των κρατικών χρεών και τ' άποτελέσματά του], London 1824. — Σελ. 446, 527.

- READ, George: „*The History of Baking*“ [Ιστορία της άρτοποιίας], London 1848. — Σελ. 262, 263.
- REDGRAVE, Alexander: „*Report of a lecture delivered at Mechanic's Institute in Bradford*“ [Έκθεση για ένα μάθημα που έγινε στο Ινστιτούτο μηχανικής στο Μπράντφορντ], Δεκέμβρης 1871. Στο „*Journal of the Society of Arts*“, London, 15 του Γενάρη 1872. — Σελ. 465.
- REGNAULT, Elias: „*Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*“ [Πολιτική και κοινωνική ιστορία των Παραδουναβίων Ήγεμονιών], Paris 1855. — Σελ. 250.
- REICH, Eduard: „*Ueber die Entartung des Menschen*“ [Για την εκφύλιση του ανθρώπου], Erlangen 1868. — Σελ. 379.
- RICARDO, David: „*On the Principles of Political Economy and Taxation*“ [Για τις αρχές της πολιτικής οικονομίας και τη φορολογία], 3η έκδ., London 1821. — Σελ. 93, 179, 200, 241, 403, 407, 409, 447 κ. έ., 454, 593, 610, 654.
- RICHARDSON, B. W.: „*Work and Overwork*“ [Έργασία και Υπερεργασία]. Στη „*Social Science Review*“, 18 του Ιούλη 1863, London. — Σελ. 266, 268.
- ROBERTS, George: „*The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries*“ [Η κοινωνική ιστορία του λαού των νότιων κομητειών της Αγγλίας σε περασμένους αιώνες], London 1856. — Σελ. 745.
- RODBERTUS-JAGETZOW, Karl: „*Soziale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief: «Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie»*“ [Κοινωνικές επιστολές στο φόν Κίρχμαν. Τρίτη επιστολή: Έναίρεση της θεωρίας του Ρικάρντο για τη γαιοπρόσοδο και θεμελίωση μιάς νέας θεωρίας για την πρόσοδο], Berlin 1851. — Σελ. 548.
- „*Briefe und sozialpolitische Aufsätze*“ [Επιστολές και κοινωνικοπολιτικές μελέτες], έκδ. Rudolf Meyer, τόμ. 1, Berlin 1881. — Σελ. 548.
- ROGERS, James E. Thorold: „*A History of Agriculture and Prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental war — 1793*“ [Ιστορία της αγροτικής οικονομίας και των τιμών στην Αγγλία από τό έτος μετά τό κοινοβούλιο της Έξφόρδης (1259) ως την αρχή του ήπειρωτικού πολέμου (1793)], τόμ. 1, Oxford 1866. — Σελ. 698—703, 747.
- ROSCHER, Wilhelm: „*Die Grundlagen der Nationalökonomie*“ [Οι βάσεις της έθνικής οικονομίας]. Στο „*System der Volkswirtschaft*“, τόμ. 1, 3η έκδ., Stuttgart and Augsburg 1853. — Σελ. 106, 172, 218, κ. έ., 229.
- ROSSI, P.: „*Cours d'Economie Politique*“ [Μαθήματα πολιτικής οικονομίας], Bruxelles 1842. — Σελ. 186.
- ROUARD DU CARD, François, Pie Marie: „*De la falsification des substances sacramentales*“ [Για τη νοθεία των ιερών ουσιών], Paris 1856. — Σελ. 261.
- ROUSSEAU, Jean Jacques: „*Discours sur l'Economie Politique*“ [Πραγματεία για την πολιτική οικονομία] (νέα έκδ. Genève 1760). — Σελ. 771.
- RUMFORD, Benjamin Count of. (Benjamin Thompson): „*Essays, political, economical and philosophical*“ [Πολιτικά, οικονομικά και φιλοσοφικά δοκίμια], τόμ. 1—3, London 1796—1802. — Σελ. 622.
- SADLER, Michael Thomas: „*Ireland, its Evils and their Remedies*“ [Η Ήρλανδία, ή κακή της κατάσταση και τά μέσα θεραπείας της], 2η έκδ., London 1829. — Σελ. 728.
- SAY, Jean Baptiste: „*Traité d'Economie Politique, ou simple Exposition de la Manière dont se forment, se distribuent et se consomment les Richesses*“

- [Πραγματεία πολιτικής οικονομίας, ή απλή έκθεση του τρόπου πού δημιουργείται, διανέμεται και καταναλώνεται ό πλούτος], 3η έκδ., τόμ. 1 και II, Paris 1817. — Σελ. 167, 176, 218.
- „*Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'Economie Politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*“ [Γράμματα στον κύριο Μάλθους για διαφορά θέματα πολιτικής οικονομίας, ιδίως για τά αίτια της γενικής στασιμότητας του έμπορίου], Paris 1820. — Σελ. 628—629.
- SCHORLEMMER, Carl: „*The Rise and Development of Organic Chemistry*“ [Γένεση και ανάπτυξη της οργανικής χημείας], London 1879. — Σελ. 323.
- SCHOUW, Joakim Frederik: „*Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*“ [Η γη, τά φυτά και ό άνθρωπος], μετάφρ. από τά δανικά. H. Zeise, 2η έκδ. Leipzig 1854. — Σελ. 531.
- SCHULZ, Wilhelm: „*Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft*“ [Η κίνηση της παραγωγής. Ιστορικο-στατιστική μελέτη για τη θεμελίωση μιάς νέας έπιστήμης του κράτους και της κοινωνίας], Zürich και Winterthur 1843. — Σελ. 387.
- SCROPE, G. P.: „*Political Economy*“ [Πολιτική οικονομία], έκδ. A. Potter, New York 1841. — Σελ. 618.
- SENIOR, William Nassau: „*Three Lectures on the Rate of Wages*“ [Τρεις παραδόσεις για τό μέγεθος των μισθών], London 1830. — Σελ. 562, 566.
- „*Outlines of Political Economy*“ [Βασικές γραμμές της πολιτικής οικονομίας], London 1836. — Σελ. 240.
- „*Principes Fondamentaux de l'Economie Politique*“ [Βασικές αρχές της πολιτικής οικονομίας], μετάφρ. I. Arrivabene, Paris 1836. — Σελ. 240, 617.
- „*Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture*“ [Γράμματα σχετικά μέ τό νόμο για τά εργοστάσια, στο βαθμό πού επηρεάζει τη βιομηχανία μπαμπασκερών], London 1837. — Σελ. 236, 240, 421.
- Vortrag auf dem 7. Kongress der „*National Association for the Promotion of Social Science*“ [Διάλεξη στο 7ο Συνέδριο της Έθνικής Ένωσης για τη διάδοση της κοινωνικής έπιστήμης]. Στα Reports of Proceedings, London 1863. — Σελ. 500 κ. έ., 510.
- „*Journals, Conversations and Essays relating to Ireland*“ [Ημερολόγια, συνομιλίες και δοκίμια για την Ήρλανδία], London 1868. — Σελ. 736, 755.
- SHAKESPEARE: „*Timon of Athens*“ [Τίμων ό Αθηναίος] (μετάφρ. Schlegel—Tieck, Berlin 1832). — Σελ. 144, 145.
- SIEBER, N. I.: „*Теория Ценности и капитала Д. Рикардо*“ [Η θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου του Δ. Ρικάρντο], Кіево 1871. — Σελ. 22.
- SISMONDI, I. Ch. L. Simonde de: „*De la richesse Commerciale ou Principes d'Economie Politique, appliqués à la législation du Commerce*“ [Για τον έμπορικό πλούτο ή αρχές πολιτικής οικονομίας εφαρμοσμένες στην έμπορική νομοθεσία], τόμ. I, Genève 1803. — Σελ. 553.
- „*Nouveaux Principes de l'Economie Politique*“ [Νέες αρχές της πολιτικής οικονομίας], τόμ. I και II, Paris 1819. — Σελ. 168, 186, 587, 598, 602, 606 κ. έ., 671, 786.
- „*Etudes sur l'Economie Politique*“ [Μελέτες για την πολιτική οικονομία], νέα έκδ., τόμ. I, Bruxelles 1836. — Σελ. 330, 616.
- SKARBK, Frédéric: „*Théorie des Richesses Sociales*“ [Θεωρία του κοινωνικού πλούτου], τόμ. I, 2η έκδ., Paris 1840. — Σελ. 342, 367.
- SMITH, Adam: „*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of*

- Nations" ["Έρευνα γιά τή φύση καί τίς αἰτίες τοῦ πλοῦτου τῶν ἐθνῶν]*. Σελ. 60, 135, 368, 371, 378, 589, 616, 641, 643, 666. *Έκδ. E. G. Wakefield, London 1835/1839. Σελ. 553. *Έκδ. David Buchanan, Edinburgh 1814. 2 Σελ. 578, 754.
- SOMERS, Robert: „Letters from the Highlands, or the Famine of 1847" [Γράμματα ἀπό τίς ὄρεινές περιοχές, ἡ ἡ πείνα τοῦ 1847], London 1848. — Σελ. 757.
- ΣΟΦΟΚΛΗΣ: „Αντιγόνη (γερμ. μετάφρ. J. A. Hartung. Leipzig 1850, ἑλλ. μ.ε.τ. K. Μάνου). — Σελ. 145.
- (STAFFORD, William): „A Compendious or brief Examination of Certain ordinary Complaints of Divers of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman" [Μιά συμπυκνωμένη ἢ σύντομη ἐξέταση ὁρισμένων γενικῶν παραπόνων πολλῶν συμπατριωτῶν μας σέ τοῦτες τίς ἡμέρες μας. Τοῦ W. S. Gentleman], London 1581. — Σελ. 768.
- STEUART, James: „An Inquiry into the Principles of Political Economy. Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations" ["Έρευνα γιά τίς ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Δοκίμιο γιά τήν ἐπιστήμη τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τῶν ἐλευθέρων ἐθνῶν], τόμ. I, London 1767, 2η ἔκδ., Dublin 1770. — Σελ. 191, 348, 446.
- „Works" [Έργα], ἔκδ. Sir J. Steuart, London 1801. — Σελ. 161, 754.
- STEWART, Dugald: „Lectures on Political Economy" [Παράδοσεις πολιτικῆς οἰκονομίας]. Στά The Collected Works of Dugald Stewart, τόμ. VIII, ἔκδ. Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855. — Σελ. 335, 361, 376, 503.
- STOLBERG, Christian Graf zu: „Gedichte aus dem Griechischen übersetzt" [Ποιήματα μεταφρασμένα ἀπό τά ἑλληνικά], Hamburg 1782. — Σελ. 424.
- STORCH, H. Fr.: „Cours d'Economie Politique; ou Exposition des Principes qui déterminent la prospérité des nations" [Μαθήματα πολιτικῆς οἰκονομίας ἡ ἔκθεση τῶν ἀρχῶν πού καθορίζουν τήν εὐημερία τῶν ἐθνῶν], τόμ. 2 καί 3, Petersburg 1815. — Σελ. 187, 377, 612, 670. Paris 1823. — Σελ. 367, 376.
- STRANGE, W.: „Gesundheit" [Υγεία], 1864. — Σελ. 270.
- STRYPE, John: „Annals of the Reformation and Establishment of Religion and other various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign" [Χρονικά τῆς μεταρρύθμισης καί τῆς ἐγκαθίδρυσης τῆς θρησκείας καί ἄλλα διάφορα γεγονότα στήν Ἐκκλησία τῆς Ἀγγλίας κατά τή διάρκεια τῆς εὐτυχισμένης βασιλείας τῆς βασίλισσας Ἐλισάβετ], 2η ἔκδ., 1725. — Σελ. 761.
- THIERS, Adolphe: „De la Propriété" [Γιά τήν ἰδιοκτησία] (Paris 1848). — Σελ. 459.
- THOMPSON, William: „Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, applied to the newly proposed system of voluntary equality of Wealth" ["Έρευνα γιά τίς ἀρχές τῆς κατανομῆς τοῦ πλοῦτου πού συντελοῦν περισσότερο στήν ἀνθρώπινη εὐτυχία, ἐφαρμοσμένες στό πρόσφατα προταθέν σύστημα ἐθελοντικῆς ἰσότητος τοῦ πλοῦτου], London 1824. — Σελ. 377.
- THOMPSON, Benjamin: Βλ. Rumford.
- THORNTON, William Thomas: „Over-Population and its Remedy" [Ὁ ὑπερπληθυσμός καί ἡ θεραπεία του], London 1846. — Σελ. 184, 282.
- ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ: „Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου" [γερμ. μετάφρ. A. Wahr-mund, Stuttgart 1864]. — Σελ. 382.

* Ὃπου ὁ Μάρξ δέν ἀναφέρει ὁρισμένη ἔκδοση, ἔχουν προστεθεῖ στό κείμενο—σέ ἀγκύλες—οἱ σελίδες σύμφωνα μέ τήν ἔκδοση τοῦ Wakefield.

- THUENEN, Johann Heinrich v.: „Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie" [Τό ἀπομονωμένο κράτος σχετικῶς μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία καί τήν ἐθνική οἰκονομία], Rostock 1863. — Σελ. 643.
- TOOKE, Thomas, καί NEWMARCH, W.: „A History of Prices and of the State of the Circulation from 1793 to 1856" [Ἱστορία τῶν τιμῶν καί τῆς κατάστασης τῆς κυκλοφορίας ἀπό τό 1793 ὡς τό 1856], London 1838—1857. — Σελ. 309.
- TORRENS, Robert: „An Essay on the external Corn Trade" [Δοκίμιο γιά τό ἐξωτερικό ἐμπόριο σιτηρῶν], London 1815. — Σελ. 184.
- „An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country" [Δοκίμιο γιά τήν παραγωγή τοῦ πλοῦτου μέ παράρτημα ὅπου ἐφαρμόζονται οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στίς τωρινές συνθήκες τούτης τῆς χώρας], London 1821. — Σελ. 174, 197.
- „On Wages and Combination" [Γιά τοὺς μισθοὺς καί τίς ἑνώσεις], London 1834. — Σελ. 421.
- (TOWNSEND, Joseph): „A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind" [Διατριβή σχετικῶς μέ τοὺς νόμους γιά τοὺς ἀπορροῦς. Ἀπό ἕναν φίλο τῆς ἀνθρωπότητας], London 1786. — Νέα ἔκδ. London 1817. — Σελ. 870.
- TREMENEERE, H. S.: „The Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc." [Τά παράπονα τῶν ἀρτεργατῶν κλπ.], London 1862. — Βλ. „Report etc. relative to the grievances etc." 187, 261, 276.
- TSCHERNYSCHESKIJ, N.: „Очерки политической экономии по Миллю" [Βασικὲς γραμμὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κατὰ τὸν Μίλλ], Petersburg 1865. — Σελ. 21.
- TUCKETT, J. D.: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce, showing the Extremes of Opulence and Destitution among the operative classes, with practical means for their employment and future prosperity" [Ἱστορία τῆς παλαιότερης καί τωρινῆς κατάστασης τοῦ ἐργαζομένου πληθυσμοῦ, συμπεριλαμβανομένης τῆς προόδου τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου. Δείχνει τὰ θεία τῆς ἀφθονίας καί τῆς ἔνδειας τῶν ἐργαζομένων τάξεων καί περιέχει πρακτικοὺς τρόπους γιά τήν ἀπασχόλησίν τους καί τή μελλοντική τους εὐημερία], London 1846. — Σελ. 378, 745—746, 773.
- TURGOT, A. R. J.: „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses" [Σκέψεις γιά τή δημιουργία καί τή διανομή τοῦ πλοῦτου] (1766). Στά Oeuvres, ἔκδ. Daire, τόμ. I, Paris 1844. — Σελ. 192, 328, 550.
- URE, Andrew: „The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain" [Ἡ φιλοσοφία τῆς μανουφακτούρας, ἡ ἔκθεση τῆς ἐπιστημονικῆς, ἠθικῆς καί ἐμπορικῆς οἰκονομίας τοῦ ἐργαστασιακοῦ συστήματος τῆς Μεγάλης Βρετανίας], 2η ἔκδ., London 1835. — Σελ. 366, 384, 395, 420, 436, κ. ἑ., 440, 449 κ. ἑ., 453 κ. ἑ., 572, 576, 580.
- „Philosophie des Manufactures ou Economie Industrielle de la Fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les Ateliers anglais" [Φιλοσοφία τῆς μανουφακτούρας, ἡ βιομηχανική οἰκονομία τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μπαμποῦ, τοῦ μαλλιῦ, τοῦ λιναριοῦ καί τοῦ μεταξιῦ, μέ περιγραφή τῶν διάφορων μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνται στὰ ἀγγλικά ἐργαστήρια], Paris 1836. — Σελ. 313.
- URQUHART, David: „Portfolio. Diplomatic Review. New Series" [Χαρτίο

- φύλακας. Διπλωματική επιθεώρηση. Νέα σειρά], London 1843. — Σελ. 755.
- „Familiar Words as affecting England and the English” [Οικεία λόγια, πού άφορούν την Άγγλία και τους Άγγλους], London 1855. — Σελ. 113, 380, 522, 772 κ. έ.
- VANDERLINT, Jacob: „Money answers all things” [Τό χρήμα κάνει τό πάν], London 1734. — Σελ. 136, 143, 158, 287, 328, 346.
- VERRI, Pietro: „Meditazioni sulla Economia Politica” [Παρατηρήσεις σχετικά μέ την πολιτική οικονομία] (1773). Στους Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, τόμ. 15, Milano 1804.—Σελ. 57, 103, 146, 345.
- VISSERING, S.: „Handbook van Praktische Staatswiskundkunde” [Έγχειρίδιο πρακτικής έθνικής οικονομίας], Amsterdam 1860 ως 1865. — Σελ. 520.
- (WADE, John): „History of the Middle and Working Classes etc.” [Ίστορία των μεσαίων και των εργαζόμενων τάξεων κλπ.], 3η έκδ. London 1835. — Σελ. 255, 285, 641.
- WAKEFIELD, Edward Gibbon: „England and America. A comparison of the social and political state of both nations” [Άγγλία και Άμερική. Μία σύγκριση της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης των δυό έθνών], London 1833. — Σελ. 282, 603, 700, 791, 792, 797.
- Notizen zu seiner Ausgabe von Smiths „Wealth of Nations” [Σημειώσεις στη δική του έκδοση του Έλλου του έθνών]. Βλ. Σμίθ.
- „A View of the Art of Colonization” [Μία άποψη σχετικά μέ την τέχνη της άποικιοποίησης], London 1849. — Σελ. 341.
- WARD, John: „History of the Borough of Stoke-upon-Trent” [Ίστορία του κεφαλοχωριού Stoke-upon-Trent], London 1843. — Σελ. 280.
- WATSON: „Paper read before the Society of Arts” [Διάλεξη πού διαβάστηκε στην Έταιρία των τεχνών], 17 Άπρίλη 1860. — Σελ. 407.
- WATTS, John: „Facts and Fictions of Political Economists, being a review of the principles of the science” [Γεγονότα και φαντασίες της πολιτικής οικονομίας, έπισκόπηση των άρχών της έπιστήμης], Manchester 1842. — Σελ. 569.
- „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies” [Συνδικάτα και άπεργίες, μηχανές και συνεταιρισμοί], Manchester 1865.— Σελ. 569.
- WAYLAND, F.: „The Elements of Political Economy” [Τά στοιχεία της πολιτικής οικονομίας], Boston 1853. — Σελ. 176, 220.
- (WEST, Edward): „Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of University College Oxford” [Δοκίμιο γιά τή χρησιμοποίηση του κεφαλαίου στη γή. Άπό ένα μέλος του University College της Όξφόρδης], London 1851. — Σελ. 561.
- „Price of Corn and Wages of Labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and Mr. Malthus's doctrines upon those subjects etc.” [Τιμή των σιτηρών και μισθοί, μέ παρατηρήσεις γιά τις θεωρίες του δρ. Σμίθ, του κυρίου Ρικάρδο και του κυρίου Μάλθους πάνω σ' αυτό τό θέμα κλπ.], London 1826. — Σελ. 561.
- WILKS, Mark: „Historical Sketches of the South of India from the origin of the Hindoo Government of that state to the extinction of the Mahommedan Dynasty in 1799” [Ίστορικά σκίτσα γιά τις Νότιες Ίνδιες από τις άρχές της κυριαρχίας των Ίνδου σ' αυτό τό κράτος ως τό σβήσιμο της μωαμεθανικής δυναστείας τό 1799], London 1817. — Σελ. 374.
- WILSON, James. Βλ. Murray.
- WRIGHT, Thomas: „A short Address to the Public on the Monopoly of large

Farms” [Μιά σύντομη προσφώνηση στό κοινό γιά τό μονοπώλιο των μεγάλων παχτώσεων], London 1779. — Σελ. 750.

ΞΕΝΟΦΩΝ: „Έκρου Παιδεία”. — Σελ. 383.

YOUNG, Arthur: „Political Arithmetic, containing observations on the present state of Great Britain, and the Principles of her Pollicy in the encouragement of Agriculture” [Πολιτική αριθμητική, περιέχει παρατηρήσεις γιά την παρούσα κατάσταση της Μεγάλης Βρετανίας και τις άρχές της πολιτικής της στην προώθηση της αγροτικής οικονομίας], London 1774. — Σελ. 135, 241.

— „A Tour in Ireland, with general observations on the present state of that kingdom, made in the years 1776, 1777 and 1778 and brought down to the end of 1779” [Ταξίδι στην Ίρλανδία, μέ γενικές παρατηρήσεις γιά τό βασίλειο αυτό, άρχίζοντας από τό 1776, 1777 και 1778 και τελειώνοντας τό 1779], 2η έκδ., London 1780. — Σελ. 705.

II. ΑΝΩΝΥΜΑ ΕΡΓΑ*

„The Advantages of the East India-Trade to England” [Τά πλεονεκτήματα του έμπορίου των Άνατολικών Ίνδων γιά την Άγγλία] (St. Ad-dington), London 1720. — Σελ. 334, 360, 361, 364, 381, 444, 528.

„The Case of our English Wool” [Η περίπτωση του άγγλικού μας μαλλιού]. London 1685. — Σελ. 283.

„The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.” [Χαρακτήρας και ήθος του βασιλιά Γουλιέλμου, Σάντερλαντ κλπ., όπως παρουσιάζεται σέ πρωτότυπα γράμματα στό δούκα του Σριούσμπορν του Σόμερς, Χάλιφαξ, Όξφορντ, στό γραμματέα Βέρνον κλπ.]. Στη Sloane-Manuscript Collection του Βρετανικού Μουσείου, άριθ. 4224. — Σελ. 748.

„On Combination of Trades” [Γιά τή συνένωση των έπαγγελμάτων] (H. I Collins), νέα έκδ., London 1834. — Σελ. 577.

„A Compendious or brief Examination etc.” Βλ. Stafford, William.

„Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported” [Παρατηρήσεις σχετικά μέ την άρση των έξαγωγικών πρίμ γιά τά σιτηρά], London 1753. — Σελ. 335.

„Considerations on Taxes as they are supposed to affect the prise of labour” [Παρατηρήσεις γιά τους φόρους, πώς επηρεάζουν την τιμή της εργασίας] (J. Cunningham), London 1765. — Σελ. 287.

„A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value etc.” Βλ. Bailey.

„The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England” [Έλεγχος της θεωρίας των μέσων κυκλοφορίας σ' ένα γράμμα στό λαό της Σκωτίας. Άπό έναν τραπεζίτη στην Άγγλία]. Edinburgh 1845. — Σελ. 152.

„A Defense of the Landowners and Farmers of Great Britain” [Έπεράσιση των γαιοκτημόνων και των παχτωτών της Μεγ. Βρετανίας], London 1814. — Σελ. 576.

„A Discourse concerning Trade and that in particular of the East Indies” [Πραγματεία γιά τό έμπόριο και ιδίως γιά τό έμπόριο των Άνατολικών Ίνδων], London 1689. — Σελ. 104.

„A Discourse on the General Notions on Money, Trade and Exchange.

* Οι γνωστοί ή ύποτιθέμενοι συγγραφείς έχουν προστεθεί σέ παρένθεση.

- as they stand in relation to each other. By a Merchant" [Πραγματεία για τή γενική αντίληψη περί χρήματος, εμπορίου και συναλλάγματος στίς ἀμοιβαίες σχέσεις τους. Ἀπό ἕναν ἔμπορο], London 1695. — Σελ. 104.
- A *Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry* [Πραγματεία γιά τήν ἀνάγκη νά ὑποστηριχθεῖ ἡ μηχανική βιομηχανία], London 1689. — Σελ. 286.
- "The East India Trade a most Profitable Trade" [Τό ἐμπόριο τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν εἶναι πολὺ ἐπικερδές ἐμπόριο] (Thomas Papillon), London 1677. — Σελ. 104.
- "Essay on the Application of Capital to Land". Βλ. West, Edward.
- "An Essay on Credit and the Bankrupt Act" [Δοκίμιο γιά τήν πίστη καί τὸ νόμο περί χρεωκοπίας], London 1707. — Σελ. 148.
- "An Essay on the Political Economy of Nations" [Δοκίμιο γιά τήν πολιτική οἰκονομία τῶν ἐθνῶν], London 1821. — Σελ. 213, 322.
- "Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress" [Δοκίμια γιά τήν πολιτική οἰκονομία, ὅπου φωτίζονται τὰ κύρια αἷτια τῆς σημερινῆς ἐθνικῆς δυστυχίας], London 1830. — Σελ. 545.
- "An Essay upon Public Credit" [Δοκίμιο γιά τή δημόσια πίστη], 3η ἐκδ., London 1710. — Σελ. 153.
- "An Essay on Trade and Commerce containing Observations on Taxation etc." [Δοκίμιο περί ἐπαγγελμάτων καί ἐμπορίου, περιέχει παρατηρήσεις γιά τή φορολογία κλπ.], (J. Cunningham), London 1770. — Σελ. 243 κ. ἐ. 287—289, 385, 562, 621, 637, 660, 760.
- "The Essential Principles of the Wealth of Nations" [Οἱ οὐσιαστικές ἀρχές τοῦ πλούτου τῶν ἐθνῶν] (John Gray), London 1797. — Σελ. 173.
- "The Factory Question etc." Βλ. Greg, R. H.
- "History of the Middle and Working classes etc." Βλ. Wade, John.
- "The Industry of Nations. Part II. A Survey of the existing state of arts, machines and manufactures" [Ἡ βιομηχανία τῶν ἐθνῶν. Μέρος II. Ἐπισκόπηση τῆς σημερινῆς κατάστασης στίς τέχνες, τίς μηχανές καί τίς μονοπωλιότητες], London 1855. — Σελ. 360, 400.
- "An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the size of farms etc. By a Farmer" [Ἐρευνα γιά τή σχέση ἀνάμεσα πρὶ τῇ σημερινῇ τιμῇ τῶν τροφίμων καί στό μέγεθος τῶν ἀγροκτημάτων. Ἀπό ἕναν φάρμερ] (J. Arbuthnot), London 1773. — Σελ. 323, 341 κ. ἐ., 747, 752.
- "Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus" [Ἐρευνα γιά τίς ἀρχές σχετικὰ μέ τήν οὐσία τῆς ζήτησης καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς κατανάλωσης, ὅπως τίς ὑποστήριξε τὸν τελευταῖο καιρὸ ὁ κύριος Μάλθους], London 1821. — Σελ. 175, 457, 617, 629.
- "Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind" [Οἱ ἀρρώστειες πού ἰδιάζουν στίς διάφορες τάξεις καί ἡλικίες καί τῶν δύο φύλων], τόμ. 6, Ulm 1860. — Σελ. 379.
- "Labour defended against the Claims of Capital". Βλ. Hodgskin, H.
- "A Letter to Adam Smith etc." Βλ. Horne, George.
- "A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart. On the poor Rates and the High Price of Provisions. — By a Suffolk Gentleman" [Γράμμα στό Sir T. C. Bunbury, Bart. Γιά τή φορολογία ὑπὲρ τῶν φτωχῶν καί τίς ὑψηλές τιμές

- τῶν τροφίμων. — Ἀπό ἕναν τζέντλεμαν τοῦ Σάφορκ], Ipswich 1795. — Σελ. 747.
- "The natural and artificial Rights of Property contrasted". Βλ. Hodgskin Th.
- "Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply" [Παρατηρήσεις σχετικὰ μέ μερικές συζητήσεις στήν πολιτική οἰκονομία, ἰδίως σχετικὰ μέ τήν ἀξία, καθὼς καί μέ τή ζήτηση καί τὸν ἐφοδιασμό], London 1821. — Σελ. 96, 217, 553, 620.
- "Our old Nobility. By Noblesse Oblige" [Οἱ παλιοὶ μας εὐγενεῖς. Ἀπό τὸ Noblesse Oblige [Ἡ εὐγένεια ὑποχρεώνει]] (N. Howart Evans), London 1879. — Σελ. 748.
- "Outlines of Political Economy etc." [Βασικές ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κλπ.], London 1832. — Σελ. 211, 333, 539.
- "The Perils of the Nations. An Appeal to the Legislature etc." [Κίνδυνοι γιά τὰ ἔθνη. Ἐκκλήση στή νομοθεσία κλπ.] (K. B. Seeley), 2η ἐκδ., London 1843. — Σελ. 752.
- "A political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands and the causes of the present high price of butchers meat" [Μία πολιτική ἔρευνα γιά τίς συνέπειες τῆς περιφράξης ἀκαλλιεργητῶν γαιῶν καί οἱ λόγοι τῆς τωρινῆς ὑψηλῆς τιμῆς τοῦ κρέατος], London 1785. — Σελ. 749.
- "Price of Corn and Wages of Labour etc." Βλ. West Edward.
- "A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation" [Βραβευμένο δοκίμιο γιά τὰ συγκριτικὰ πλεονεκτήματα τοῦ συναγωνισμοῦ καί τῆς συνεργασίας], London 1834. — Σελ. 335, 448.
- "Public Economy concentrated, or a connected view of Currency, agriculture and manufactures. By an enquirer into first principles". [Περίληπτική δημόσια οἰκονομία, ἡ συσχετισμένη ἐποπτεία γιά τήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος, τῇ γεωργίᾳ καί τίς μονοπωλιότητες. Ἀπό ἕναν ἐρευνητὴ τῶν πρώτων ἀρχῶν], Carlisle 1833. — Σελ. 411.
- "Reasons for a limited Exportation of Wool" [Λόγοι πού συνηγοροῦν γιά μιὰ περιορισμένη ἐξαγωγή μαλλιῶν], London 1677. — Σελ. 591.
- "Reasons for the late increase of the Poor Rates: or a comparative view of the Prices of Labour and Provisions etc." [Αἰτίες τῆς πρόσφατης αὐξησης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φτωχῶν ἢ μιὰ συγκριτικὴ ματιά στίς τιμές τῆς ἐργασίας καί τῶν τροφίμων], London 1777. — Σελ. 591, 698.
- "Remarks on the Commercial Policy of Great Britain" [Παρατηρήσεις γιά τήν ἐμπορικὴ πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας], London 1815. — Σελ. 575.
- "Sophisms of Free-Trade and popular Political Economy examined by a Barrister" [Σοφίσματα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καί ἐκλαϊκευμένη πολιτικὴ οἰκονομία, ἐξετασμένα ἀπὸ ἕνα δικηγόρο] (I. B. Byles), 5η ἐκδ., London 1850. [Ὁ Μάρξ ἀναφέρει τήν 7η ἐκδ.]. — Σελ. 285, 763.
- "The Source and Remedy of National Difficulties. — A Letter to Lord John Russell" [Πηγή καί θεραπεία τῶν ἐθνικῶν δυσχερειῶν. — Γράμμα στό λόρδο John Russell], London 1821. — Σελ. 609.
- "The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844" [Ἡ θεωρία τοῦ συναλλάγματος. Ὁ νόμος γιά τίς τράπεζες τοῦ 1844], London 1864. — Σελ. 151, 676.
- "Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc." [Μερικές σκέψεις γιά τὸν τόκο τοῦ χρήματος γενικά καί εἰδικά γιά τὰ δημόσια χρήμ., London, γύρω ἀπὸ τὸ 1739/40. [Κατὰ τοῦ Βρετ. Μουσ.: 1750]. — Σελ. 53, 61.

„Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса“. Βλ. К.-Н. И.

„Two Letters on the Flour Trade and the Dearthness of Corn. — By a Person in Business“ [Δύο γράμματα για τὸ ἐμπόριο τοῦ ἀλευριοῦ καὶ τὴν ἀκρίβεια τῶν σιτηρῶν.—'Απὸ ἑνὸς ἐμπορευόμενου], London 1767. — Σελ. 750.

III. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

BAYERISCHE ZEITUNG, 9 τοῦ Μάη 1862. — Σελ. 250.

BENGAL HURKARU. Bi-monthly Overland Summary of News, 22 τοῦ Ἰουλίου 1861. — Σελ. 344.

BURY GUARDIAN, 12 τοῦ Μάη 1860. — Σελ. 280.

CONCORDIA. Περιοδικὸ γιὰ τὸ ἐργατικὸ ζήτημα. 7 τοῦ Μάρτη 1872. — Σελ. 40. 4 τοῦ Ἰουλίου 1872. — Σελ. 42. 11 τοῦ Ἰουλίου 1872. — Σελ. 43 κ. ἑ.

DAILY TELEGRAPH, 17 τοῦ Γενάρη 1860. — Σελ. 256.

DEMOKRATISCHES WOCHENBLATT, Λειψία, 1868. Βλ. Ντῆτςγκεν.

DEUTSCH-FRANZOESISCHE JAHRBUECHER, Ἐκδιδόταν ἀπὸ τὸν Ἄρνολντ Ρούγκε καὶ τὸν Κάρολ Μάρξ. 1ο καὶ 2ο τεῦχος. Παρίσι 1844. — Σελ. 88, 164.

ECONOMIST, London, 29 τοῦ Μάρτη 1845. — Σελ. 701.

— 15 τοῦ Ἀπριλίου 1848. — Σελ. 240.

— 19 τοῦ Ἰουλίου 1859. — Σελ. 609.

— 21 τοῦ Γενάρη 1860. — Σελ. 661.

— 2 τοῦ Ἰουνίου 1866. — Σελ. 758.

THE ENGINEERING, 12 τοῦ Ἰουνίου 1874. — Σελ. 645.

EVENING STANDARD, London, 1 τοῦ Νοέμβρη 1886. — Σελ. 37.

GLASGOW DAILY MAIL, 25 τοῦ Ἀπριλίου 1849. — Σελ. 325.

HANSARD PARLIAMENTARY DEBATES [Τὰ πρακτικὰ τῆς Βουλῆς, τοῦ Χάνσαρντ]. Λόγος τοῦ κυρίου Γλάδστον γιὰ τὸν προϋπολογισμό, 14 τοῦ Φλεβάρη 1843, Λονδίνο 1843. — Σελ. 469.

— «Λόγος τοῦ κυρίου Γλάδστον γιὰ τὸν προϋπολογισμό, 16 τοῦ Ἀπριλίου 1863, Λονδίνο 1863. — Σελ. 41—45.

— «Λόγος τοῦ κυρίου Φέραντ, 27 τοῦ Ἀπριλίου 1863, Λονδίνο 1863. — Σελ. 280, 432, 594.

— «Λόγος τοῦ κυρίου Γλάδστον, 7 τοῦ Ἀπριλίου 1864, Λονδίνο 1864. — Σελ. 44, 676.

JOURNAL OF THE SOCIETY OF ARTS, London, 5 τοῦ Γενάρη 1872. — Σελ. 433.

MACMILLAN'S MAGAZINE, Αὐγούστος 1863. — Σελ. 267.

MORNING ADVERTISER, London, 17 τοῦ Ἀπριλίου 1863. — Σελ. 42.

MORNING CHRONICLE. — Σελ. 700.

MORNING STAR, London, 1861—1865. — Σελ. 557.

— 17 τοῦ Ἀπριλίου 1863. — Σελ. 42, 675.

— 23 τοῦ Ἰουνίου 1863. — Σελ. 267.

— 7 τοῦ Γενάρη 1867. — Σελ. 693.

NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. Ὁργανο τῆς Δημοκρατίας. Κολωνία, 7 τοῦ Ἀπριλίου 1849. — Σελ. 790.

NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. Πολιτικο-οικονομικὴ ἐπιθεώρηση. Ἀμβούργου Ἀπριλίου 1850. — Σελ. 305.

NEW YORK DAILY TRIBUNE, 9 τοῦ Φλεβάρη 1853. — Σελ. 755.

THE OBSERVER, London, 24 τοῦ Ἀπριλίου 1864. — Σελ. 151.

FALL MALL GAZETTE. — Σελ. 677.

С.-ПЕТЕРБУРГСКИЕ ВЕДОМОСТИ (Ἐφημερίδα τῆς Πετρούπολης), 20 τοῦ Ἀπριλίου 1872. — Σελ. 22.

PHILOSOPHIE POSITIVE, Paris, Νοέμβ./Δεκέμβρ. 1863. — Σελ. 23.

REVOLUTIONS DE PARIS, Paris 1791. — Ἀριθ. 101. — Σελ. 766.

REVUE POSITIVISTE. Βλ. Philosophie positive.

REYNOLDS NEWSPAPER, Γενάρης 1866. — Σελ. 265.

— 4 τοῦ Φλεβάρη 1866. — Σελ. 265.

— 20 τοῦ Γενάρη 1867. — Σελ. 693.

SATURDAY REVIEW. — Σελ. 22.

SOCIAL SCIENCE REVIEW, 18 τοῦ Ἰουλίου 1863. — Σελ. 267.

SPECTATOR, 3 τοῦ Ἰουνίου 1866. — Σελ. 346.

STANDARD. — Σελ. 267.

— 26 τοῦ Ὀκτώβρη 1861. — Σελ. 577.

— 5 τοῦ Ἀπριλίου 1867. — Σελ. 695.

TIMES, London, 14 τοῦ Φλεβάρη 1843. — Σελ. 675.

— 5 τοῦ Νοέμβρη 1861. — Σελ. 283.

— 26 τοῦ Νοέμβρη 1862. — Σελ. 219, 420.

— 24 τοῦ Μάρτη 1863. — Σελ. 309, 594, 597.

— 17 τοῦ Ἀπριλίου 1863. — Σελ. 41—44.

— 2 τοῦ Ἰουλίου 1863. — Σελ. 267.

— 25 τοῦ Φλεβάρη 1864. — Σελ. 489.

— (Τέλος) 1866. — Σελ. 621, 734.

— (Ἀρχές) 1867. — Σελ. 621, 734.

— 26 τοῦ Γενάρη 1867. — Σελ. 519.

— 3 τοῦ Σεπτεμβρίου 1873. — Σελ. 622.

— 29 τοῦ Νοέμβρη 1883. — Σελ. 43.

TO-DAY, Φλεβάρης 1884. — Σελ. 44 κ. ἑ.

VOLKSSTAAT, Λειψία. — Σελ. 22. [Βλ. Ντῆτςγκεν]. 1 τοῦ Ἰουνίου 1872. — Σελ. 41. 7 Αὐγούστου 1872. — Σελ. 42.

ВЕСТНИК ЕВРОПЫ [Ἀγγελιοφόρος τῆς Εὐρώπης], Μάης 1872. — Σελ. 23.

WORKMAN'S ADVOCATE, 13 τοῦ Γενάρη 1866. — Σελ. 264.

WESTMINSTER REVIEW. — Σελ. 77.

IV. ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ, ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΑΡΧΩΝ ΚΑΙ ΕΝΩΣΕΩΝ

„Agricultural Labourers (Ireland). Return of the Average Rate of Weekly Earnings of Agricultural Labourers in Ireland“ [Οἱ ἐργάτες γῆς (Ἰρλανδία). Ἐκθεσὶς γιὰ τίς μέσες βδομαδιατικὰς ἀπολαβὰς τῶν ἐργατῶν γῆς στὴν Ἰρλανδία], 1862. — Σελ. 730.

„Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts“ [Γεωργικὲς στατιστικὲς, Ἰρλανδία. Γενικὴ ἐπισκόπηση], Dublin 1860 κ. ἑ. — Σελ. 725.

„Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce of the crops for the year 1866“ [Γεωργικὲς στατιστικὲς, Ἰρλανδία.

Πίνακες που δείχνουν τον υπολογιζόμενο μέσο όρο απόδοσης της σοδιάς του 1866], Dublin 1867. — Σελ. 725.

„Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, sozialen Verhältnisse usw“ [«Εργασίες της αυτοκρατορικής ρωσικής πρεσβείας στο Πεκίνο για την Κίνα, το λαό της, τη θρησκεία της, τους θεσμούς της, τις κοινωνικές της συνθήκες κλπ.». Μετ. δρ. Carl Abel και F. A. Mecklenburg από το ρωσικό πρωτότυπο, που δημοσιεύτηκε στην Πετρούπολη το 1852—57, τόμ. I, Berlin 1858. — Σελ. 140.

Beschlüsse der Arbeiter zu Dunkirk, Staat New York, 1866 [«Αποφάσεις των εργατών της Ντάνκερκ, Πολιτεία Νέας Υόρκης, 1866». — Σελ. 315.

„Census of England and Wales for the year 1861. Vol. 3: General Report“ [«Απογραφή του πληθυσμού της Αγγλίας και της Ουαλίας το 1861, τόμ. 3ος. Γενική Έκθεση», London 1863. — Σελ. 460, 478, 653, 665, 672—674, 702, 707.

„Children's Employment Commission. Report 1—6 of the Commissioners on the employment of children and young persons in trades and manufactures not already regulated by law“ [«Εξεταστική Έπιτροπή για την παιδική εργασία. Έκθεση της Έπιτροπής για την απασχόληση παιδιών και νέων σε βιοτεχνίες και βιομηχανίες, που δεν έχουν ακόμα ρυθμιστεί με νόμο». — Σελ. 188, 251, 256, 312, 412, 442, 461.

— 1η Έκθεση, London 1863. — Σελ. 256 κ. έ. 260, 283, 487, 564, 573.

— 2η Έκθεση, London 1864. — Σελ. 479, 483—485, 487—491, 494, 507, 564, 572.

— 3η Έκθεση, London 1864. — Σελ. 188, 269, 412, 483, 495, 509, 565 κ. έ., 572.

— 4η Έκθεση, London 1865. — Σελ. 269, 274, 276 κ. έ., 278, 365, 418, 452, 496 κ. έ.

— 5η Έκθεση, London 1866. — Σελ. 271, 412, 449, 471, 480, 482, 497 κ. έ., 501, 502, 507—509, 565.

— 6η Έκθεση, London 1867. — Σελ. 711, 719—723.

„Committee of 1855 on the Adulterations of Bread“ [«Έπιτροπή του 1855 για την εξέταση της νοθείας του ψωμιού». — Σελ. 187.

Compte Rendu des Internationalen Statistischen Kongresses zu Paris 1864 [«Έκθεση του Διεθνούς Στατιστικού Συνεδρίου του Παρισιού 1864». — Σελ. 313.

„Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades-Unions“ [«Αλληλογραφία με τις αντιπροσωπείες της Αυτής Μεγαλειότητας στο Έξωτερικό σχετικά με ζητήματα της βιομηχανίας και των τρέντ-γιούνιων». — 1867. — Σελ. 16.

„Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners on the Employment of Children in Factories. With Minutes of Evidence“ [«Έπιτροπή για την έρευνα στα εργοστάσια. Πρώτη Έκθεση της κεντρικής έπιτροπής των αντιπροσώπων της Αυτής Μεγαλειότητας σχετικά με την απασχόληση παιδιών στα εργοστάσια. Με πρωτόκολο καταθέσεων», London 1833. — Σελ. 236, 298 κ. έ.

„Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859“ [«Νόμος για τη ρύθμιση των εργοστασίων. Τυπώθηκε με έντολή της Βουλής των Κοινοτήτων στις 9 Αυγούστου 1859». — Σελ. 252, 308.

„First and second Report from the Lords Committee, into the State of the Growth, Commerce and Consumption of Grain, and all laws relating thereto“ [1η και 2η Έκθεση της Έπιτροπής της Βουλής των Λόρδων για

την κατάσταση της ανάπτυξης, του εμπορίου και της κατανάλωσης των σιτηρών και όλοι οι σχετικοί νόμοι], 1814/15. — Σελ. 575.

„General Statutes of Massachusetts“. — Σελ. 284.

„House of Lords Committee“ [Έπιτροπή της Βουλής των Λόρδων], 1848. — Σελ. 140.

„Jahresbericht der Handelskammer zu Essen“ [Έτήσια Έκθεση του εμπορικού επιμελητηρίου του Έσσεν], 1863. — Σελ. 406.

Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit! Gerigt tot alle de Voorstands von de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het National Congress van 1830. Brussel, 1860. — Σελ. 697.

„The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee“ [Ταμείο υπεράσπισης των κλωστουργών μαστόρων και εργοστασιαρχών. Έκθεση της Έπιτροπής], Manchester, 1854. — Σελ. 440.

„Miscellaneous Statistics of the United Kingdom“ [Μικτές στατιστικές του Ένωμένου Βασιλείου], μέρος VI, London 1866. — Σελ. 676.

„Parliamentary Return“ [Κοινοβουλευτική Έκθεση], 1839, 1850, 1856, 1862. — Σελ. 430 κ. έ.

„Public Health. Report of the Medical officer of the Privy Council“ [Δημόσια υγεία. Έκθεση του γιατρού υπαλλήλου του Μυστικοσυμβουλίου]. — Σελ. 379, 411, 415, 482, 691.

— 3η Έκθεση, 1860, London 1861. — Σελ. 256.

— 4η Έκθεση, 1861, London 1863. — Σελ. 482.

— 6η Έκθεση, 1863, London 1864. — Σελ. 187, 282, 413, 482, 565, 679 κ. έ., 705.

— 7η Έκθεση, 1864, London 1865. — Σελ. 682, 688—692, 703, 706, 709—711, 745.

— 8η Έκθεση, 1865, London 1866. — Σελ. 480, 682—687.

„Report from the Select Committee on Petitions relating to the Cornlaws of this Kingdom; together with the Minutes of Evidence and an Appendix of accounts“ [Έκθεση της ειδικής έπιτροπής για τις αλήθειες σχετικά με τους νόμους αυτού του Βασιλείου για τα σιτηρά. Μαζί με το πρωτόκολο των μαρτυρικών καταθέσεων και ένα παράρτημα με εκθέσεις], 1813/14. — Σελ. 575.

„First and Second Report from the Select Committee on the Adulteration of Food, etc.“ [1η και 2η Έκθεση της Ειδικής Έπιτροπής για τη νοθεία των τροφίμων κλπ.], 1855. — Σελ. 260.

„Report from the Select Committee on the Bankacts“ [Έκθεση της Ειδικής Έπιτροπής για τους νόμους περί τραπεζών], Ιούλης 1858. — Σελ. 153.

„Report from the Select Committee on Mines“ [Έκθεση της Ειδικής Έπιτροπής για τα ορυχεία], 1866. — Σελ. 251, 512.

„Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude“ [Έκθεση των επιτρόπων... για την εκτόπιση και την ποινή ελεγκτικής], London 1863. — Σελ. 703.

„Report of the Committee on Baking Trade in Ireland for 1861“ [Έκθεση της έπιτροπής έρευνας στο επάγγελμα του αρτοποιού στην Ήλαντσια για το έτος 1861]. — Σελ. 264 κ. έ.

„Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers; with Appendix of Evidence“ [Έκθεση κλπ. σχετικά με τα παράπονα που υπέβαλαν οι αρτεργάτες. Με παράρτημα μαρτυρικών καταθέσεων], London 1862. — Σελ. 187, 261—263, 567.

- „Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields” [“Εκθεση τοῦ ὑπαλλήλου τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας στό St. Martin's in the Fields” 1865. — Σελ. 683.
- „Report of the Registrar General of birth, deaths and marriages in England for October 1861” [“Εκθεση τοῦ γενικοῦ ληξιαρχοῦ γιά τίς γεννήσεις, τούς θανάτους καί τούς γάμους στήν Ἀγγλία τόν Ὀκτώβρη 1861”]. — Σελ. 283.
- „Report of the Social Science Congress at Edinburgh” [“Εκθεση τοῦ συνεδρίου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στό Ἐδιμβούργο”], 1863. — Σελ. 409.
- „Fourth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue” [Τέταρτη ἐκθεση τῶν ἐπιτρόπων γιά τά ἔσοδα τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητος ἀπό τό ἐσωτερικό], London 1860. — Σελ. 673.
- „Tenth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue” [Δέκατη ἐκθεση τῶν ἀντιπροσώπων γιά τά ἔσοδα τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητος ἀπό τό ἐσωτερικό], London 1866. — Σελ. 672, 726.
- „Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries, in which they reside” [Εκθέσεις τῶν γραμματέων τῶν πρεσβειῶν καί ἀντιπροσωπειῶν τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητος σχετικά μέ τή βιομηχανία, τό ἐμπόριο κλπ. στίς χώρες ὅπου διαμένουν], ἀριθ. 6, 1863. — Σελ. 359.
- „Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin” [Εκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν πού παρακολουθοῦσαν τήν ἐφαρμογή τῶν νόμων πού ἀφοροῦν τοὺς φτωχοὺς, γιά τοὺς μισθοὺς τῶν ἐργατῶν γῆς στό Δουβλίνο], 1870. — Σελ. 730—733.
- „Reports of the Inspectors of Factories etc.” [Εκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας κλπ.]. — Σελ. 187.
- γιά τό ἑξάμηνο πού τελειώνει στίς 31 τοῦ Δεκέμβρη 1841, London, 1842. — Σελ. 291.
- γιά τό 1844 καί γιά τό τρίμηνο πού τελειώνει στίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1844, London 1844. — Σελ. 296, 306, 426, 430.
- γιά τό 1844 καί γιά τό τρίμηνο πού τελειώνει στίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1845, London 1845. — Σελ. 296, 306, 426, 430.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1848, London 1849. — Σελ. 240, 295, 298, 300, 304, 305, 565.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1848, London 1849. — Σελ. 304, 542.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1849, London 1849. — Σελ. 301—304, 325.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1849, London 1850. — Σελ. 294, 303.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1850, London 1850. — Σελ. 305, 315.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1850, London 1851. — Σελ. 301.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1852, London 1852. — Σελ. 306.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1853, London 1853. — Σελ. 308.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1853, London 1854. — Σελ. 187, 282.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1855, London 1855. — Σελ. 239.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1855, London 1856. — Σελ. 281, 416, 443, 541.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1856, London 1856. — Σελ. 252, 254, 395, 417, 431, 449, 465, 467.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἰουνίου 1857, London 1857. — Σελ. 417.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1857, London 1857/58. — Σελ. 309, 420.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1858, London 1858. — Σελ. 252, κ. ἐ., 573, 576

- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1858, London 1859. — Σελ. 409, 412, 416, 449.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1859, London 1859. — Σελ. 570.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1859, London 1860. — Σελ. 295, 316 κ. ἐ.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1860, London 1860. — Σελ. 254, 281, 292, 308, 431, 565.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1860, London 1861. — Σελ. 253, 570.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1861, London 1861. — Σελ. 253.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1861, London 1862. — Σελ. 307, 314.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1862, London 1863. — Σελ. 253, 309 κ. ἐ., 314, 415, 421, 430, 432, 435, 465, 473, 497.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1863, London 1863. — Σελ. 311, 316, 476, 564.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1863, London 1864. — Σελ. 253, 438, 450, 475, 500, 565, 660.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1864, London 1864. — Σελ. 475.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη (Δεκέμβρη) 1864, London 1865. — Σελ. 312, κ. ἐ., 316.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη 1865, London 1866. — Σελ. 426, 438, 465, 475 κ. ἐ., 477, 493, 494 κ. ἐ., 499 κ. ἐ., 507.
- γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1866, London 1866. — Σελ. 392, 438.
- γιά τίς 31 τοῦ Ὀκτώβρη (Δεκέμβρη) 1866, London 1867. — Σελ. 438, 443, 580 κ. ἐ., 664, 734.
- „Revised Statutes of the State of Rhode Island” [Ἀναθεωρημένοι νόμοι τῆς Πολιτείας Ρόντ Ἀϊλαντ]. 1857. — Σελ. 284.
- „Royal Commission 1864” [Βασιλική Ἐπιτροπή 1864]. Ἐκθεση γιά τά μεταλλορυχεία. — Σελ. 689.
- „Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners March 1865 to May 1866” [Βασιλική Ἐπιτροπή γιά τοὺς σιδηροδρόμους. Πρωτόκολλο τῶν καταθέσεων πού ἔγιναν μπροστά στά μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἀπό τό Μάρτη τοῦ 1865 ὡς τό Μάη τοῦ 1866], London 1867. — Σελ. 449, 580.
- „State of New Jersey. An Act to limit the hours of labour etc.” [Πολιτεία Νέα Ἰερσέη. Νόμος γιά τόν περιορισμό τῶν ὥρῶν ἐργασίας κλπ.], 1855. — Σελ. 284.
- „Statistical Abstract for the United Kingdom” [Στατιστικὴ ἐπισκόπηση γιά τό Ἐνωμένο Βασίλειο], ἀριθ. 8. Ἀπό τό 1846 ὡς τό 1860, London 1861. — Σελ. 435. Ἀριθ. 13. Ἀπό τό 1857 ὡς τό 1865, London 1866. — Σελ. 435.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Δέν περιλήφθηκαν τὰ πρόσωπα πού ἀναφέρονται μόνο σέ ἐκθέσεις καί εἰδήσεις ἐφημερίδων. Τὰ ὀνόματα ἀπὸ τῆ μυθολογία καί τῆ λογοτεχνία βεβαιώνονται σέ ἰδιαιτέρο κατάλογο σὺν τέλος τοῦ πίνακα τῶν ὀνομάτων.

Α

- Abel, Karl* [Ἀμπέλ, Κάρελ], δημοσιογράφος, ἀνταποκριτὴς τοῦ „Daily Telegraph“ στὸ Βερολίνο. Ὁπαδὸς τοῦ Κ. Φόγκτ. — Σελ. 140.
- Addington, Stephen* [Ἀντικτον, Στήφεν] (1729—1796), ἄγγλος θεολόγος, συντηρητικὸς ὑπουργός. Ἐγγραφε κάμποσα σχολικὰ βιβλία. — Σελ. 750.
- Aikin, John* [Αἰκιν, Τζόν] (1747—1822), ἄγγλος γιατρός καί ριζοσπαστικὸς συγγραφέας. — Σελ. 616, 775, 783.
- * *Ἀνάχαρσις* (6ος αἰώνας π. Χ.), σκύθης φιλόσοφος πού ἔδρασε στὴν Ἑλλάδα. — Σελ. 113.
- Anderson, Adam* [Ἀντερσον, Ἀνταμ] (1692—1765), σκώτος οἰκονομολόγος, συγγραφέας ἐνός βιβλίου γιὰ τὸ ἐμπόριο, πού εἶχε γίνει ξακουστό στὴν ἐποχὴ του. — Σελ. 770, 784.
- Anderson, James* [Ἀντερσον, Τζέιμς] (1739—1808), ἄγγλος οἰκονομολόγος, πρῶτος τοῦ Ρικάρντο στὴ θεωρίαν τῆς γαιοπροσόδου. — Σελ. 523, 579, 640, 751, 754, 770.
- * *Ἀθήναιος ὁ ἐκ Ναυκράτειας* (ἀρχές τοῦ 3ου αἰώνα), Ἕλληνας ρήτορας. — Σελ. 113, 145.
- Anna* [Ἄννα] (1665—1714), βασίλισσα τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ τὸ 1701 ὥς τὸ 1714. — Σελ. 176.
- * *Ἀντίπατρος*, Ἕλληνας ποιητὴς (δεύτερο μισό τοῦ 2ου αἰώνα π. Χ.). Ἐχει γράψει ἐπιγράμματα γεμάτα πνεῦμα. — Σελ. 423.
- * *Ἀππιανὸς Ἀλεξανδρεὺς* (2ος αἰώνας π. Χ.), ρωμαῖος ἱστοριογράφος. — Σελ. 752.
- * *Ἀριστοτέλης* (384—322 π. Χ.), «τό πῶς καθολικὸ μυαλό ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας φιλοσόφους», πού ἔχει ἤδη «ἔξετάσει τίς κυριότερες μορφές τῆς διαλεκτικῆς σκέψης» (Ἐνγκελς). — Σελ. 73 κ. ἐ., 95, 99, 165 κ. ἐ., 177, 342, 423.
- * *Ἀρχιλόχος* (κατὰ τὸ 650 π. Χ.), Ἕλληνας ποιητὴς. — Σελ. 382.
- * *Ἀρχιμήδης* (287—212 π. Χ.), Ἕλληνας μαθηματικός. — Σελ. 319.
- Arkwright, Sir Richard* [Ἀρκραϊτ, σέρ Ρίτσαρντ] (1732—1792), ἄγγλος ἐπι-

- χειρηματίας. Ἀποδίδουν σ' αὐτόν πολλές ἐφευρέσεις κλωστικῶν μηχανῶν. — Σελ. 385, 392, 397, 440, 445, 506.
- Arledge, J. T.* [Ἀρλετζ, Τζ. Τ.] (1822—1899), Ἀρχίατρος, ἀπὸ νοσοκομείου τοῦ Νόρθ Στάφορντ τοῦ Λονδίνου. — Σελ. 257.
- Ashley, A. C. Earl of Shaftesbury* [Ἀσλεϋ, Α. Τσ. κόμης τοῦ Σάιφτσμπορυ], (1801—1885), ἄγγλος πολιτικός, τόνος, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς ἀριστοκρατικῆς φιλανθρωπικῆς ἐκστρατείας ὑπὲρ τοῦ νόμου γιὰ τὸ δεκάωρο. — Σελ. 418, 429 κ. ἐ., 700.
- Ashworth, Henry* [Ἀσγουορθ, Χένρυ] (1794—1880), ἐργοστασιάρχης μπαμπακερῶν, ὁπαδὸς τοῦ Κόμπτεν, συνιδρυτὴς τῆς Anti-Cornlaw League [Σύνδεσμος ἐνάντια στοὺς νόμους γιὰ τὰ σιτηρά]. — Σελ. 301, 421.
- Augier, Marie* [Ὠζιέ, Μαρί], γάλλος δημοσιογράφος. — Σελ. 785.
- Aveling, Edward* [Ἐβελινγκ, Ἐδουάρδος] (1851—1898), ἄγγλος σοσιαλιστής, γιατρός. Ἀντράς τῆς νεότερης κόρης τοῦ Μάρξ, Ἐλεονώρας. Διαβινιστὴς καὶ ἄθεος, πλησίασε τὸ μαρξισμό κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ Ἐνγκελς, συμμετείχε στὴ δράση τῆς Social Democratic Federation [Σοσιαλδημοκρατικῆς Ὁμοσπονδίας] καί τῆς Socialist League [Σοσιαλιστικοῦ Συνδέσμου]. Συνεργάστηκε στὴ μετάφραση τοῦ 1ου τόμου τοῦ «Κεφαλαιῶν» στὰ ἀγγλικά. — Σελ. 34.

Β

- Babbage, Charles* [Μπάπατς, Τσάρλς] (1792—1871), ἄγγλος μαθηματικός καί μηχανικός, κατασκεύασε τὴν πρώτη ἀριθμητικὴ μηχανή. Συγγραφέας ἐνός βιβλίου γιὰ τίς μηχανές, ὅπου ἀντιλαμβάνεται «τὴ μεγάλη βιομηχανία κυρίως μόνο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς περιόδου τῆς μηχανοποιήσεως» (Μάρξ). — Σελ. 362, 365, 391, 406, 420.
- Bacon, Francis* [Βάκων, Φράνσις] (1561—1626), ἄγγλος φιλόσοφος καί πολιτικός. «Ὁ ἀληθινὸς γενεάρχης τοῦ ἀγγλικοῦ ὕλισμου». «Στὸ Βάκωνα, τὸν πρῶτο δημιουργό του, ὁ ὕλισμός ἐμπεριέχει μὲ ἀπλοῦς ἀκόμα τρόπος τὰ σπέρματα μιᾶς ὀλόκληρης ἀνάπτυξης». «Ἡ ἀποριστικὴ του θεωρία βεβαιώνει ὡστόσο ἀκόμα ἀπὸ θεολογικὲς ἀσυνέπειες» (Μάρξ). Ἐκδίδει μὲ τὴ σχολαστικὴ καί ἰδρύει τὴν ἐπαγωγικὴ λογική. — Σελ. 405 κ. ἐ., 743 κ. ἐ.
- Bailey, Samuel* [Μπαίλυ, Σάμουελ] (1791—1870), ἄγγλος φιλόσοφος καί οἰκονομολόγος, κάνει πολεμικὴ ἐνάντια στὸν Ρικάρντο. Ὁ Μάρξ τὸν ἀποκαλεῖ «ἄνοστο, ἐπιπόλαιο, πολὺ ἐξορ κριτικὸ». — Σελ. 64, 70, 77 κ. ἐ., 97, 552, 631.
- Baines, Edward* [Μπαίνης, Ἐδουάρδος], ἄγγλος δημοσιολόγος καί οἰκονομολόγος, ὁπαδὸς τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου. — Σελ. 403, 405.
- Baker, Robert* [Μπαϊνκερ, Ρόμπερτ], ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας, πρῶτος γιατρός. — Σελ. 314, 415, 442, 465, 733.
- Ballard, Edward* [Μπάλλαρντ, Ἐδουάρδος] (1818—1897), γιατρός καί φυσιολόγος. — Σελ. 486.
- Balzac Honoré de* [Μπαλζάκ, Ὀνὸρέ] (1799—1850), γάλλος μυθιστοριογράφος, ρεαλιστής. «Τὸ μεγάλο του ἔργο εἶναι ὀλόκληρο μιά ἐλεγεία τῆς ἀμετάκλητης παρακμῆς τῆς καλῆς κοινωνίας. Οἱ συμπαινεῖς του βρῖσκονται μὲ τὸ μέρος τῆς τάξης πού εἶναι καταδικασμένη νὰ ἀφανιστεῖ. Ὅμως, παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ σάτιρα του δέν ἦταν ποτὲ τολμηρότερη, ἡ εἰρωνεία του δέν ἦταν ποτὲ πικρότερη παρὰ ὅταν ἔβαζε νὰ δροῦν οἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες πού βαθύτατα συμπαθοῦσε—ἡ ἀριστοκρατία» (Ἐνγκελς). — Σελ. 610.
- Barbon, Nicolas* [Μπάρομπον, Νίκολα] (1640—1698), ἄγγλος οἰκονομολόγος, ἀντίπαλος τῆς ἐμποροκρατίας, ὑπέρμαχος τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου. — Σελ. 49, 52 κ. ἐ., 136, 142, 157 κ. ἐ., 639.

- Barton, John [Μπάρτον, Τζόν] (έγραψε στα τέλη του 18ου αιώνα), αγγλος οικονομολόγος. — Σελ. 654, 698.
- Basedow, Johann Bernhard [Μπάσεντοβ, Γιόχαν Μπέρνχαρντ] (1723—1790), γερμανός άστος μεταρρυθμιστής της παιδείας. — Σελ. 506.
- Bastiat, Frédéric [Μπαστιά, Φρεντερίκ] (1801—1850), γάλλος χυδαίος οικονομολόγος, όπαδός του έλεύτερου έμποριου. — Σελ. 21, 74, 95 κ. έ., 205, 424.
- Beccaria, Cesare Bonesana de [Μπεκάρια, Τσεζάρε Μπονεσάνα ντέ] (1738—1794), ιταλός μαθηματικός και οικονομολόγος, έγινε διάσημος με τό έργο του «Έγκλημα και ποινή», που σφρέφεται ενάντια στην θανατική ποινή. — Σελ. 381.
- Beecher-Stowe, Harriet [Μπήτσερ-Στόου, Χάριετ] (1812—1896), άμερικανίδα συγγραφέας, έγραψε τό περίφημο μυθιστόρημα ενάντια στη δουλεία «Η καλύβα του Μπάρεμπα Θωμά» („Uncle Tom's Cabin, or Life among the Lowly", Boston 1852). — Σελ. 755.
- Bell, Sir Charles [Μπέλ, σέρ Τσάρλς] (1774—1842), σκώτος άνατόμος. — Σελ. 293.
- Bellers, John [Μπέλλερς, Τζόν] (1654—1725), αγγλος σοσιαλιστής και οικονομολόγος. Τό σύνθημά του ήταν: «Ό μή εργαζόμενος μή έσθιέτω». Άνάμεσα στ' άλλα ζητούσε τό συνδυασμό της διδασκαλίας με την εργασία στο σχολείο και την κοινωνική ασφάλιση των εργατών. — Σελ. 143, 151, 158, 341, 364, 444, 497, 506, 636.
- Bennett, A. [Μπένετ, Α.] , μεγαλοπαχτωτής. Είρηνοδίκης, διοικητής φτωχοκομείων και ρυθμιστής των υισθών. — Σελ. 623.
- Bentham, Jeremy [Μπέντχαμ, Τερεμίας] (1748—1832), αγγλος νομικός συγγραφέας, ιδρυτής της φιλοσοφίας του όφελιμισμού (utilitarianism). «Μεγαλοφυΐα της άστικής κονταμάρας» (Μάρξ). — Σελ. 189, 631 κ. έ., 633.
- Berkeley, George [Μπέρκλυ, Τζώρτζ] (1684—1753), ιρλανδός επίσκοπος, φιλόσοφος, αντιδραστικός. Ίδρυτής ενός ύποκειμενικού Ιδεαλισμού, που παραδέχεται πως ό κόσμος έξαρτιέται από τό ύποκείμενο και άνάγει τά πάντα στο Έγώ. Δέν παραδέχεται την άπόλυτη ύπαρξη αίσθητά άντιληπτών άντικειμένων καθ' έαυτά ή έξω από τό πνεύμα». — Σελ. 351, 370.
- Bidaul, J. N. — Σελ. 335.
- Biese, Franz [Μπήζε Φράντς] (1803—1895), γερμανός συγγραφέας φιλοσοφικών έργων, Ιδεαλιστής. — Σελ. 423.
- Blakey, Robert [Μπλάκυ, Ρόμπερτ] (1795—1878), αγγλος φιλελεύθερος συγγραφέας και φιλόσοφος. — Σελ. 746.
- Blanqui, Jérôme Adolphe [Μπλανκί, Ζερόμ Άντόλφ] (1798—1854), γάλλος οικονομολόγος, άδελφός του έπαναστάτη Αγγούστου Μπλανκί, μελέτησε πήν κατάσταση των εργατών σε πολλές χώρες. «Όσον άφορά τίς οικονομικές του άντιλήψεις άνήκει στον Σαίη. — Σελ. 290, 353.
- Block, Maurice [Μπλόκ, Μωρίς] (1816—1901), γάλλος οικονομολόγος και στατιστικός, έγραψε μία βιβλιοκρισία του «Κεφάλαιου» στη „Revue des deux mondes". — Σελ. 23.
- Boileau, Etienne [Μπουαλώ, Έτιέν] (γύρω από τά 1200—1269), αρχιδικαστής στο Παρίσι, συγγραφέας του περίφημου „Livres des Métiers" [Βιβλίο των επαγγελμάτων], συλλογή των νομοθετημάτων και των άστυνομικών διατάξεων της εποχής του. — Σελ. 503.
- Boileau-Despréaux, Nicolas [Μπουαλώ-Ντεπρεώ, Νικολά] (1636—1711), γάλλος ποιητής και σατιρικός της εποχής του Λουδοβίκου του ΧΙΥ. Συγγραφέας των στίχων που άποδίδονται στο Μολιέρο στη σελ. 676 (Πρβλ. Oeuvres de M. Boileau-Despréaux Tome I Satyre VII à M. Morel. London 1780). — Σελ. 676.

- Boisguillebert, Pierre le Pesant, Sieur de [Μπουαγκιμπέρ, Πιέρ λέ Πεζάν, σιέρ ντέ] (1646—1714), γάλλος οικονομολόγος, πρόδρομος των φυσιοκρατών. Μ' αυτόν άρχίζει ή κλασική πολιτική οικονομία στη Γαλλία. — Σελ. 153.
- Bolingbroke, Henry St. John [Μπόλινμπροκ, Χένρυ Σάιντ-Τζόν] (1678—1751), αγγλος πολιτικός και συγγραφέας. Όπαδός των τόνυδων. — Σελ. 780.
- Boulton, Matthew [Μπούουλτον, Μάθιου] (1728—1809), αγγλος εργοστασιάρχης και μηχανικός. — Σελ. 393, 404.
- Boxhorn, Marcus Suerius [Μπόξχορν, Μάρκος Σουέριος] (1602—1653), ούμανιστής λόγιος και ποιητής. — Σελ. 444.
- Bray, John Francis [Μπραίη, Τζόν Φράνσις] (1809—1895), αγγλος ούτοπιστής σοσιαλιστής, χαρτιστής. — Σελ. 82.
- Brentano, Lujo [Μπρεντάνο, Λούγιο] (1844—1931) γερμανός οικονομολόγος. Άπό τούς ήγέτες των από καθέδρας σοσιαλιστών. Άντίπαλος του μαρξισμού. Ζητούσε άστικές μεταρρυθμίσεις σε αντίρροπο του εργατικού κινήματος. Ίδιαίτερα ύποστήριξε τη δημιουργία ενός συνδικαλιστικού κινήματος σύμφωνα με τό πρότυπο των αγγλικών τρέιντ-γιούνιονς. — Σελ. 43 κ. έ.
- Bright, John [Μπράιτ, Τζόν] (1811—1889), αγγλος εργοστασιάρχης, πολιτικός, ήγέτης του Συνδέσμου ενάντια στους δασμούς των σιτηρών. — Σελ. 21, 267, 297, 577, 673, 703, 774.
- Brindley, James [Μπρίντλεϊ, Τζάιμς] (1716—1772), διάσημος αγγλος μηχανικός ύδραυλικών έργων. — Σελ. 364.
- Broadhurst, J. [Μπρόντχερστ, Τζ.] , αγγλος χυδαίος οικονομολόγος. — Σελ. 69.
- Brodie, Sir Benjamin Collins [Μπρόντι, σέρ Μπέντχαμ Κόλλινς] (1783—1882), αγγλος φυσιολόγος και γιατρός. — Σελ. 293.
- Brougham, Henry Peter [Μπρόχαμ, Χένρυ Πίτερ] (1778—1868), αγγλος νομικός και πολιτικός. Όπαδός των Ουίγων, πρώτα πάλαψε ύπερ, ύστερα κατά της δουλείας. Ένας από τούς ιδρυτές και συνεργάτες του περιοδικού των Ουίγων „Edinburgh Review", που άσκούσε μεγάλη έπιροή. — Σελ. 784.
- Bruckner, John [Μπρούνκερ, Τζόν] (1726—1804), αγγλος παπάς. Ό Μάλθους παίρνει πολλά από τά γραφτά του σχετικά με τη θεωρία του πληθυσμού. — Σελ. 639.
- Brunner [Μπρούνερ]. — Σελ. 500.
- Buchanan, David [Μπούχαναν, Ντάβιντ] (1779—1848), αγγλος οικονομολόγος, «μεγάλος αντίπαλος των φυσιοκρατών» (Μάρξ). — Σελ. 139, 578, 754.
- Buchez, Philippe [Μπουσέ, Φίλιπ] (1796—1865), γάλλος ιστοριογράφος και άστος ρεπουμπλικάνος. Ξεκινώντας από τον Σαίη Σιμόν, κήρυξε έναν «ενοκαθολικό σοσιαλισμό». — Σελ. 767.
- Burke, Edmund [Μπιούρκ, Έντμοντ] (1729—1797), αγγλος φιλελεύθερος πολιτικός και συγγραφέας οικονομολογικών έργων. — Σελ. 219, 246, 338, 748, 785.
- Butler, Samuel [Μπάτλερ, Σάμουελ] (1612—1680), αγγλος σατιρικός ποιητής. Συγγραφέας του έπους «Χουντίμπρας», που σατιρίζει τούς πουριτανούς. — Σελ. 50.

C

- Cairnes, John Elliot [Κέρνς, Τζόν Έλλιουτ] (1823—1875), αγγλος οικονομολόγος από τη σχολή του Ρικάρντο. — Σελ. 209, 279, 347.
- Campbell, Sir George [Κάμππελ, Σέρ Τζώρτζ] (1824—1892), αγγλος ύπάλληλος στίς Ίνδιες. — Σελ. 374.

- Cantillon, Richard* [Κάντιγιον, Ρίτσαρντ] (γεν. στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, πέθανε τό 1734), ἀγγλος οἰκονομολόγος, σημαντικός ἐκπρόσωπος τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πρόδρομος τῶν φυσιοκρατῶν. — Σελ. 574, 639.
- Carey, Henry Charles* [Κέρυ, Χένρυ Τσάρλς] (1793—1879), ἀμερικανός οἰκονομολόγος, ἀντίπαλος τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο γιά τή γαιοπρόσοδο. Στήν ἀρχή ἦταν παδός τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, ἀργότερα ὑποστήριξε τοὺς προστατευτικούς δασμούς. — Σελ. 230, 582, 755, 774 κ. ἑ.
- Carli, Giovanni Rinaldo* [Κάρλι, Τζιοβάννι Ρινάλντο] (1720—1795), ἰταλός, ἀστρονόμος καί οἰκονομολόγος, ἔγραψε ἐνάντια στοὺς ἐμποροκράτες. — Σελ. 345.
- Carlisle, Sir A.* [Κάρλιλ, Σέρ Α.] (1785—1856), διάσημος ἀγγλος χειρουργός καί στρατιωτικός γιατρός. — Σελ. 293.
- Carlyle, Thomas* [Κάρλιλ, Τόμας] (1785—1881), ἀγγλος ἱστορικός καί φιλόσοφος. Ὁ Μάρξ λέει πὼς ἡ βασικὴ ὑπηρεσία πού πρόσφερε ὁ Κ. εἶναι ὅτι ὁρθώθηκε ἐνάντια στήν ἀστική τάξη, σέ μιάν ἐποχὴ δπου οἱ ἀπόψεις τῆς εἶχαν κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τους δόκλῃρη τὴν ἐπίσημη ἀγγλικὴ φιλολογία. Ταυτόχρονα ὁ Μάρξ καυτηρίαζε τὴν ἀντιδραστικὴ θέση πού ἔπαιρνε ὁ Κ. ἀπέναντι στήν ἐργατικὴ τάξη, τὴν ἀντιιστορικὴ του ἀποδόση τοῦ μεσαιῶνα καί τὴν ἡρωολατρεία του. — Σελ. 267.
- Castlereagh, Robert Stewart* [Κέσλρυ, Ρόμπερτ Στιούαρτ] (1769—1822), ἀγγλος ἀντιδραστικός πολιτικός. — Σελ. 445.
- Caus, Solomon de* [Κῶ, Σάλομον ντέ] (1576—1626), ἀρχιτέκτων καί μηχανικός. — Σελ. 392.
- Cazenove, John* [Κέϊζνοβ, Τζόν] (γύρω ἀπὸ τό 1850), ἀγγλος οἰκονομολόγος, μαλθουσιανός. — Σελ. 538, 600, 617.
- Chalmers, Thomas* [Τσάλμερς, Τόμας] (1780—1847), σκώτος θεολόγος καί οἰκονομολόγος, «ένας ἀπὸ τοὺς πύ φανατικούς μαλθουσιανούς. Σύμφωνα με τὶς ἀπόψεις του γιά ὅλα τὰ κοινωνικά κακὰ δέν ὑπάρχει ἄλλο μέσο θεραπείας ἐκτός ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή τῶν ἐργαζόμενων τάξεων, καί με τὴν ἀγωγή αὐτὴ ἐννοεῖ τὸ χριστιανικὰ ποικιλιμένο, παπαδίστικο ἡθοπλαστικὸ κήρυγμα τῆς θεωρίας τοῦ Μάλθους γιά τὸν πληθυσμὸ». — Σελ. 166, 175, 639, 640.
- Chamberlain, Joseph* [Τσάμπερλαιν, Ἰωσήφ] (1836—1914), ἀγγλος πολιτικός. «Ένας ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ βρετανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. — Σελ. 665.
- Cherbuliez, Antoine Elisée* [Σερμπυλιέ, Ἀντουάν Ἐλιζέ] (1797—1869), ἐλβετός πολιτικός καί οἰκονομολόγος, μαθητὴς τοῦ Σισμὸντι. — Σελ. 195, 198, 605.
- Chevalier, Jean Baptiste Alphonse* [Σεβυλιέ, Ζάν Μπατίστ Ἀλφόνς] (1793—1879), γάλλος χημικός. — Σελ. 261.
- Child, Sir Josiah* [Τσάιλντ, σέρ Γιόσια] (1630—1699), ἀγγλος ἐμπορος καί οἰκονομολόγος, ἐμποροκράτης. «Πρόμαχος τοῦ βιομηχανικοῦ καί ἐμπορικοῦ κεφαλαίου» (Μάρξ). — Σελ. 785.
- Cicero, Marcus Tullius* [Κικέρων, Μάρκος Τούλλιος] (106—43 π. Χ.), ρωμαῖος εἰρητορας, ἀργότερα ταμίης [κβέστορας] καί ὑπάτος. — Σελ. 423.
- Cincinnatus, Lucius Quinctius* [Κικιννάτος, Λεύκιος Κίριντιος] (γεν. γύρω ἀπὸ τό 519 π. Χ.), ρωμαῖος στρατηγός. Στὰ γεράματά του ξαναγύρισε στή γεωργία. — Σελ. 197.
- Clauren, H.* [Κλάουρεν, Χ.], ψευδώνυμο τοῦ συγγραφέα Karl Heun [Κάρλ Χέιν] (1771—1854), διευθυντὴς τῆς ἐπίσημης „Allgemeine Preussische Staatszeitung“ [Γενικὴ κρατικὴ ἑφημερίδα τῆς Πρωσίας], συγγραφέας συναισθηματικῶν διηγημάτων. — Σελ. 235.
- Claussen* [Κλάουσεν], ἐφευρέτης τοῦ στρογγυλοῦ ἀργαλιοῦ [circular loom]. — Σελ. 387.
- Cobbett, William* [Κόμπετ, Γουίλλιαμ] (1763—1835), ἀγγλος δημοσιολόγος.

- πρόδρομος τῶν χαριστῶν στὸν ἀγώνα γιά τὸ γενικὸ δικαίωμα ψήφου καί γιά τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης τῶν ἐργαζομένων, λεγκαλιστής. «Ὁ μεγαλύτερος πολιτικός συγγραφέας τῆς Ἀγγλίας αὐτοῦ τοῦ αἰώνα» (Μάρξ). — Σελ. 302, 746, 779, 781.
- Colbden, Richard* [Κόμπντεν, Ρίτσαρντ] (1804—1865), ἀγγλος ἐργοστασιάρχης μπαμπακερῶν, πολιτικός καί οἰκονομολόγος τῆς σχολῆς τοῦ Μάντσεστερ, ἡγέτης τοῦ Συνδέσμου ἐνάντια στοὺς δασμούς στά σιτηρά (Anti-Cornlaw-League). — Σελ. 21, 267, 297, 703.
- Colbert, Jean Baptiste* [Κολμπέρ, Ζάν Μπατίστ], γάλλος πολιτικός, ὁ πύ συνεπὴς ἐκπρόσωπος τῆς ἐμποροκρατικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, πού ἀπ' αὐτὸν ὀνομάστηκε καί «Κολμπερτισμός». — Σελ. 323.
- Colins, J. G. Hippolyt* [Κολέν, Τζ. Γ. Ἰππόλυτος] (1783—1859), βέλγος οἰκονομολόγος καί κοινωνικός μεταρρυθμιστής, ἰδρυτὴς ἐνὸς οὐτοπικοῦ συστήματος: τοῦ «ὀρθολογιστικοῦ σοσιαλισμοῦ». — Σελ. 636, 718, 796.
- Columbus, Christoph* [Κολόμβος, Χριστόφορος] (1446 ἢ 1451—1506), ἰταλός τὴν καταγωγή, ἀνακάλυψε τὴν Ἀμερικὴ. — Σελ. 144.
- Comte, Auguste* [Κόντ, Ὀγκύστ] (1798—1857), γάλλος φιλόσοφος, ἰδρυτὴς τοῦ θετικισμοῦ [positivism], τῆς χαρακτηριστικῆς κατεῦθυνσης στὴ σκέψη τῆς φιλελευθεροδημοκρατικῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ 19ου αἰώνα. Σύνθημά του ἦταν: Ὅτις παλινδρόθηση οὐτε ἐπανάσταση! — Σελ. 348.
- Comte, François Charles* [Κόντ, Φρανσουά Σάρλ] (1782—1837), γάλλος φιλελεύθερος πολιτικός καί συγγραφέας. — Σελ. 776.
- Condillac, Etienne Bonnot de* [Κοντιγιάν, Ἐτιέν Μποννό ντέ] (1715—1780), γάλλος φιλόσοφος, πλησίασε κάπως τὸν ὕλισμό. Ἡ αἰσθησιακὴ [σενσουαλιστικὴ] του φιλοσοφία, σύμφωνα με τὴν ὁποία κάθε γνώση κατάγεται σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, τὸν δῆλησε στὸν ἰδευλισμό. Ζάν οἰκονομολόγος εἶναι ὁπαδὸς τοῦ φυσιοκρατικοῦ συστήματος. — Σελ. 172.
- Condorcet, Marie Jean* [Κοντορσέ, Μαρί Ζάν] (1743—1794), γάλλος φιλόσοφος, μαθηματικός, δαδὸς τῶν φυσιοκρατῶν, διατύπωσε μιὰ θεωρία γιά τὶς ἀπεριορίστες δυνατότητες ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας. Γερωνόιος. — Σελ. 638.
- Corbet, Thomas* [Κόρμπετ, Τόμας], ἀγγλος οἰκονομολόγος. [Τὸ γραπτὸ του πού ἀναφέρεται εἶναι τοῦ 1841]. — Σελ. 163, 610.
- Corbon, Claude-Anthime* [Κορμπόν, Κλώντ-Αντίμ] (1808—1891), γάλλος ἐργάτης, ἀργότερα βουλευτὴς. Ὁ Κορμπόν ζητοῦσε μιὰ πλατιά ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση τῆς νεολαίας. — Σελ. 505.
- Courcelle-Seneuil, Jean Gustave* [Κουρσέλ-Σενέιγ, Ζάν Γκυστάβ] (1813—1892), γάλλος ἐμπορος, ἀργότερα οἰκονομολόγος καί ἀνώτερος ὑπάλληλος. — Σελ. 244, 619.
- Cromwell, Oliver* [Κρόμβελ, Ὀλιβερ] (1599—1658), ἀγγλος πολιτικός, ἀρχηγὸς τῆς ἀγγλικῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης, ἀργότερα „Lord-Protector“ [ἀνώτατος ἀρχηγὸς τοῦ κράτους] τῆς ἀγγλικῆς Δημοκρατίας ἀπὸ τό 1653 ὡς τό 1658. — Σελ. 745, 747, 773.
- Culpeper, Sir Thomas* [Κάλπεπερ, σέρ Τόμας] (1578—1662), ἀγγλος οἰκονομολόγος, ἀγωνιστικὴ ὑπὲρ τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου ἐνάντια στὸ τοκογλυφικὸ, ὑποστήριξε τὴν ἐλάττωση τοῦ χρηματικοῦ τόκου. — Σελ. 784—785.
- Custodi, Pietro* [Κουστόντι, Πιέτρο] (1771—1842), ἐκδότης τῶν κύριων ἐργων τῶν κλασικῶν ἰταλῶν οἰκονομολόγων. — Σελ. 57, 103, 105, 166, 381, 669.
- Cuvier, George* [Κυβιέ, Ζώρζ] (1769—1832), γάλλος φυσιοδίφης, ἀνύψωσε σέ ἐπιστὴμὴ τὴ συγκριτικὴ ἀνατομία. Ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς παλαιοντολογίας. Ὁ Ἐνγκελς χαρακτηρίζει ὡς ἐξῆς τὴ θεωρία του: «Ἡ θεωρία τοῦ Κυβιέ γιά τὶς μεταβολὲς τῆς γῆς ἦταν ἐπαναστατικὴ στά λόγια καί ἀντιδραστικὴ

στήν ουσία. Στη θέση της μιάς θεϊκής δημιουργίας βάζει μία σειρά επαναλαμβανόμενων πράξεων δημιουργίας, έκανε τό θαύμα ουσιαστικό μοχλό της φύσης». — Σελ. 530.

D

- Daire, Eugène* [Νταίρε, Έξέν] (1798—1847), γάλλος έφοριακός υπάλληλος, ύστερα οικονομολόγος και εκδότης των „Principaux économistes“ [Κυριώτερων οικονομολόγων]. — Σελ. 50, 121 κ. έ., 153, 172 κ. έ.
- Danielson, N. F.* [Ντάνιελσον, Ν. Φ.] (ψευδώνυμο: *Nicolai-on* [Νικολάι—ον]) (1844—1918), ρώσος οικονομολόγος. Από τό 1880 ως τά τέλη του αιώνα ένας από τους κύριους θεωρητικούς εκπροσώπους του κινήματος των ναρόντικων. Ύστερα από τη σύλληψη του Λοπάτιν συνέχισε τη ρωσική μετάφραση του I τόμου του «Κεφαλαίου». — Σελ. 120, 533.
- Dante, Alighieri* [Ντάντε, Άλιγκιέρι] (1265—1321), ό μεγαλύτερος ποιητής της Ίταλίας στά τέλη του μεσαίωνα, συγγραφέας της «Θείας Κωμωδίας». Στα έργα του αντικατοπτρίζονται οι αντιθέσεις της μεταβατικής περιόδου από τη φεουδαρχία στην άστική κοινωνία, πού ή ανάπτυξη της άρχισε στην Ίταλία. — Σελ. 17, 116, 258.
- Darwin, Charles Robert* [Ντάρβιν (Δαρβίνος), Τσάρλς Ρόμπερτ] (1809—1882), άγγλος φυσιολόγος. Ίδρυτής της θεωρίας της εξέλιξης, πού διδάσκει την μεταβλητότητα των ειδών και τη φυσική καταγωγή του ανθρώπου. «Τό έργο του Ντάρβιν... φυσικοεπιστημονικό βάθρο της Ιστορικής ταξικής πάλης» (Μάρξ). «Ο Ντάρβιν κατάφερε τό πιο γερό χτύπημα στη μεταφυσική αντίληψη γιά τή φύση». «Δέχομαι τή δαρβινική θεωρία, τή θεωρία της εξέλιξης, την αποδεικτική όμως μέθοδο του Δαρβίνου (άγώνας γιά την ύπαρξη, φυσική επιλογή) τή δέχομαι μόνο σάν πρώτη, προσωρινή, άτέλη έκφραση ενός νεοανακαλυφθέντος γεγονότος... Η άλληλεπίδραση των φυσικών σωμάτων — νεκρών και ζωντανών — περιλαμβάνει τόσο άρμονία όσο και σύγκρουση, άγώνα καθώς και συνεργασία». «Ο Ντάρβιν δέ λαβαίνει υπόψη του «κάθε κάθε πρόοδος στην οργανική εξέλιξη είναι συνάμα και πισωδρόμηση, γιάτί, παγιώνοντας μία μονόπλευρη εξέλιξη, αποκλείει τή δυνατότητα της εξέλιξης σέ πολλές άλλες κατευθύνσεις». «Ο Ντάρβιν μεταφέρει «τήν άστική οικονομική (θεωρία), καθώς και τή μαλθουσιανή θεωρία του πληθυσμού από την κοινωνία στην έμψυχη φύση» (Ένγκελς). — Σελ. 357, 387.
- Daumer, Georg Friedrich* [Ντάουμερ, Γκέοργκ Φρίντριχ] (1801—1875), γερμανός ποιητής και φιλόσοφος της θρησκείας, στην άρχή έχθρός της θρησκείας, ύστερα υπερχαθολικός. — Σελ. 301.
- Defoe, Daniel* [Ντεφός, Ντάνιελ] (1661—1731), άγγλος μυθιστοριογράφος και ριζοσπαστικός δημοσιολόγος. Συγγραφέας του περιφημου „Robinson Crusoe“ [Ροβινσόν Κρούσος]. — Σελ. 638.
- De Quinçay, Thomas* [Ντέ Κουίνσον, Τόμας] (1785—1859), άγγλος συγγραφέας και οικονομολόγος, δισαδός του Ρικάρτο. — Σελ. 411.
- Derby, Edward H. Stanley, Lord* [Ντέρμπι, Έντουαρντ Χ. Στάνλυ, λόρδος] (1826—1893), αντιδραστικός άγγλος πολιτικός. — Σελ. 473.
- Descartes, René* [Ντεκάρτ, Ρενέ (Καρτέσιος)] (1596—1650), εξέχων γάλλος φιλόσοφος, χάραξε νέους δρόμους στά μαθηματικά. Θεμελιωτής της αναλυτικής γεωμετρίας. Αναπτύσσει μέσα στη μεταφυσική του τίς άρχές του μηχανικού ύλισμου. Χωρίζει «άπόλυτα τή φυσική του από τή μεταφυσική του. Μέσα στά πλαίσια της φυσικής του ή ύλη είναι ή μόνη ουσία, ή μόνη αίτια του Είλναι και της γνώσης» (Ένγκελς). «Η μηχανιστική του αντίληψη του οργανικού κόσμου, συμπεριλαμβανόμενου και του ανθρώπου, είναι ή χαρακτηριστική φιλοσοφία της μανουφакτουρικής περιόδου. — Σελ. 405.

- Destutt de Tracy, Antoine* [Ντεστύτ ντέ Τρασύ, Άντουάν] (1754—1836), γάλλος φιλόσοφος συγγραφέας, φιλελεύθερος πολιτικός και οικονομολόγος. Στο φιλοσοφικό τομέα άνήκει στη σχολή του σενσουαλισμού [της αίσθησοκρατίας] (βλ. Condillac). Ύποστηρίζει τά συμφέροντα της άστικής τάξης ενάντια στην εργατική τάξη. — Σελ. 93, 170, 176, 340, 343, 671.
- Diderot, Denis* [Ντιντερό, Ντενί] (1713—1784), ό πιο διακεκριμένος γάλλος φιλόσοφος της διαφώτισης. Άρχηγός «ών έγκυκλοπαιδικών, μαχητικός ύλιστής και άθεος. Πρόδρομος της θεωρίας της εξέλιξης του Ντάρβιν. Τό περιφημο μυθιστόρημά του «Ο άνεψιός του Ραμώ», ό Ένγκελς τό αποκάλεσε «άριστούργημα διαλεκτικής». — Σελ. 146.
- Dietzgen, Josef* [Ντίτσογκεν, Γιόσεφ] (1828—1888), γερμανός εργάτης συγγραφέας. Τό έπάγγελμά του ήταν βυρσοδέψης, έζησε στη Ρωσία και στη Βόρεια Αμερική. «Αυτός ό εργάτης φιλόσοφος, πού μέ τόν τρόπο του ανακάλυψε τό διαλεκτικό ύλισμό, κρύβει μέσα του κάτι τό πολύ μεγάλο». «Είναι ύλιστής κατά τά έννιά δέκατα» (Λένιν). — Σελ. 22.
- Διόδωρος ό Σικελιώτης* (δύτερο μισό του Ιου αιώνα π. Χ.), Έλληνας Ιστορικός. — Σελ. 156, 247, 356, 384, 529.
- Doubleday, Thomas* [Ντάμπλνταϊν, Τόμας] (1790—1870), άγγλος δημοσιολόγος, φιλελεύθερος πολιτικός και οικονομολόγος, αντίπαλος της θεωρίας του Μάλθους. — Σελ. 781.
- Dryden, John* [Ντράϊντεν, Τζόν] (1631—1700), άγγλος ποιητής της Αύλης. — Σελ. 254.
- Ducpétiaux, Edouard* [Ντυκεσιό, Έντουάρντ] (1804—1868), βέλγος δημοσιολόγος και οικονομολόγος, γενικός επιθεωρητής των φυλακών και των φιλανθρωπικών ίδρυμάτων στο Βέλγιο. Ύποκρινόταν τόν κοινωνικό μεταρρυθμιστή και τό φίλο των εργατών. — Σελ. 695, 697.
- Dufferin and Ava, Frederik Marquess of* [Ντάφφερν Έντ Άβα, Φρέντερικ μαρκήσιος του] (1826—1902), άγγλος διπλωμάτης, μεγαλογαϊοχτήμονας στην Ίρλανδία. — Σελ. 735 κ. έ.
- Duff, Sir Charles Gavan* [Ντάφφν, Σέρ Τσάρλς Γάβαν] (1816—1903), ένας από τους ήγέτες των Feniers, της επαναστατικής πτέρυγας του απελευθερωτικού κινήματος της Ίρλανδίας. Πήγε στην Αυστραλία και έγινε μέλος της κυβέρνησης εκεί. — Σελ. 798.
- Dunning, T. J.* [Ντάνινγκ, Τ. Τζ.] (1799—1873), θεωρητικός του άγγλικού συνδικαλιστικού κινήματος. Έκπρόσωπος της άστικής εργατικής πολιτικής. Πρόεδρος της Ένωσης των βιβλιοδετών. — Σελ. 570, 573 κ. έ., 785.
- Duront, Pierre* [Ντυπόν, Πιέρ] (1821—1870), γάλλος ποιητής, ανάμεσα στ' άλλα έγραψε ποιήματα γιά τή ζωή των εργατών. Γιά τά ποιήματα αυτά τόν καταδίωξε ό Ναπολέων Γ'. — Σελ. 718.

E

- Eden, Sir Frederick Morton* [Έντεν, Σέρ Φρέντερικ Μόρτον] (1766—1809), άγγλος άστός οικονομολόγος, σπουδαίος μαθητής του Σμιθ. Ίδρυτής και διευθυντής μιάς διεθνούς ασφαλιστικής εταιρίας. — Σελ. 255, 622, 638, 698, 699, 747, 749, 752, 782, 785.
- Eduard II „of Windsor“* [Έδουάρδος Β' «του Ουίνδσορ»] (1312—1377), βασιλιάς της Άγγλίας από τό 1327 ως τό 1377. — Σελ. 109, 284, 763.
- Eduard VI* [Έδουάρδος Στ'] (1537—1553), βασιλιάς της Άγγλίας και της Ίρλανδίας από τό 1547 ως τό 1553. — Σελ. 759, 760.
- Elisabeth* [Ελισάβετ] (1533—1603), βασίλισσα της Άγγλίας και της Ίρλανδίας από τό 1558 ως τό 1603. — Σελ. 285, 746, 760, 763.

- Emery, Charles Edward* [Έμερυ, Τσάρλς Έντουαρντ] (γεν. 1838), αμερικανός εφευρέτης, τελειοποίησε την cottongin (έκκομιστική μηχανή μπαμπακιού). — Σελ. 399.
- Engels, Friedrich* [Ένγκελς, Φρίντριχ] (1820—1895). — Σελ. 33, 38, 45, 55, 61, 88, 164, 177, 228, 248, 251, 256, 266, 281, 305, 316, 353, 367, 404, 412, 415, 439, 441 κ. έ., 447, 461, 504, 521, 535, 548, 619, 627, 650, 657, 677, 788.
- Ensor, George* [Ένσορ, Τζώρτζ] (1769—1843), άγγλος συγγραφέας, άγωνίστηκε ενάντια στην καταπίεση της Ίρλανδίας από την Άγγλία. — Σελ. 754.
- Eschwege, Wilhelm Ludwig* [Έσβέγκε, Βίλχελμ Λούντβιχ] (1777—1855), γερμανός γεωλόγος, διευθυντής των πορτογαλικών όρυχείων. — Σελ. 54.
- Everett* [Έβερετ] (τό 18ο αιώνα), άγγλος εφευρέτης. — Σελ. 445.

F

- Fairbairn, Sir William* [Φάιρμπαιρν, Σέρ Γουίλλιαμ] (1789—1874), σκώτος έπιχειρηματίας, μηχανικός και έφευρέτης. Από τούς πρώτους πού ναυπήγησε σιδηρένια καράβια. — Σελ. 452.
- Farre* [Φάρρε] (1804—1886), διακεκριμένος γιατρός του Λονδίνου. — Σελ. 293.
- Faulhaber, Johann* [Φάουλχαμπερ, Γιόχαν] (1580—1635), γερμανός μαθηματικός. — Σελ. 392.
- Fawcett, Henry* [Φάουσετ, Χένρυ] (1833—1884), άγγλος φιλόσοφος οικονομολόγος και φιλελεύθερος πολιτικός. Όπαδός του Τζ. Στ. Μίλλ. — Σελ. 577, 632, 633, 676, 774.
- Ferguson, Adam* [Φέργιουσον, Άνταμ] (1723—1816), σκώτος φιλόσοφος και ιστοριογράφος, όπαδός του Χιούμ, δάσκαλος του Άνταμ Σμίθ. — Σελ. 136, 370, 377, 378, 379.
- Ferrand* [Φέρραντ], βουλευτής στο άγγλικό κοινοβούλιο. — Σελ. 280, 432, 594.
- Ferrier, Fr. Louis Auguste* [Φεριέ, Φρ. Λουί Όγκύστ] (1777—1861), γάλλος ύποκειμενητής των τελωνείων και οικονομολόγος. Ό Μάρξ τόν άποκαλεί «ύμνητή του βοναπαρτικού συστήματος των άπαγορευτικών δασμών», έπίσης αυτόν και τόν Γκανίλ τούς λέει «οικονομολόγους της Εμπίρε», δηλ. της πρώτης γαλλικής αυτοκρατορίας. — Σελ. 74.
- Fichte, Johann Gottlieb* [Φίχτε, Γιόχαν Γκόττλιμ] (1762—1814), γερμανός φιλόσοφος, «κλασικός εκπρόσωπος του ύποκειμενικού ιδεαλισμού» (Λένιν). Προδρόμος του Χέγκελ στην άνάπτυξη της διαλεκτικής. — Σελ. 67.
- Fielden, John* [Φήλντεν, Τζόν] (1784—1849), άγγλος μεγαλοβιομήχανος και πολιτικός. Μαθητής του Κόμπετ. Ύποστηρίζει τό νόμο για τό δεκάωρο. — Σελ. 419, 428, 783.
- Fleetwood, William* [Φλήντγουντ, Γουίλλιαμ] (1656—1723), άγγλος έπίσκοπος, συγγραφέας και όπαδός των Ούίγων. — Σελ. 285.
- Fletcher, Andrew* [Φλέτσερ, Άντριου] (1635—1716), σκώτος πατριώτης. μέλος του σκωτικού κοινοβουλίου. — Σελ. 746.
- Fonteret, A. L.* [Φοντερέ, Α. Λ.] (γράφει γύρω από τό 1850), γάλλος γιατρός και ύγεινολόγος. — Σελ. 379.
- Forbes* [Φόρμπες], έφευρέτης της τσιούρκας, μιās μηχανής πού χωρίζει τίς ίνες του μπαμπακιού από τό σπόρο. — Σελ. 407.
- Forbonnais, Francois Veron de* [Φορμποναί, Φρανσουά Βερόν ντέ] (1722—1800), γάλλος οικονομικός παράγοντας και οικονομολόγος, έμποροκράτης

- και όπαδός των προστατευτικών δασμών, αντίπαλος των φυσιοκρατών. — Σελ. 104.
- Forster, Nathaniel* [Φόρστερ, Ναθαναήλ] (γύρω από τό 1726—1790), άγγλος ιεροκήρυκας και οικονομολόγος. — Σελ. 287, 444, 750, 751.
- Forster, William Edward* [Φόρστερ, Γουίλλιαμ Έντουαρντ] (1818—1886), άγγλος φιλελεύθερος πολιτικός της σχολής του Κόμπεντεν. — Σελ. 686.
- Fortescue, Sir John* [Φόρτσκιου, Σέρ Τζόν] (γύρω από τό 1394 ως γύρω από τό 1476), άγγλος νομικός και άνώτερος δικαστής. — Σελ. 742, 743.
- Fourier Francois Charles* [Φουριέ, Φρανσουά Σάρλ] (1772—1837), γάλλος ούτοπιστής σοσιαλιστής. «Βρίσκουμε στο Φουριέ μιá γνήσια γαλλική πνευματώδη, μά γι' αυτό όχι και λιγότερο διεισδυτική κριτική των ύπαρχουσών κοινωνικών συνθηκών. Ξεσκεπάζει άνελέητα την ύλική και ήθική άθλιότητα του άστικού κόσμου» (Ένγκελς). — Σελ. 399, 443, 617, 720.
- Franklin, Benjamin* [Φραγκλίνος, Βενιαμίν] (1706—1790), βορειοαμερικανός, πολιτικός και οικονομολόγος, έπαιξε σπουδαίο ρόλο στο άμερικανικό κίνημα της άνεξαρτησίας. Ό πιο σημαντικός εκπρόσωπος της διαφώτισης στην Άμερική. Από τό 1729 βρίσκει στα γράφτά του «ή πρώτη συνειδητή άνάλυση της άνταλλαχτικής άξίας μέ βάση τό χρόνο εργασίας... Έτσι διατύπωσε τό βασικό νόμο της νεότερης πολιτικής οικονομίας» (Μάρξ). — Σελ. 65, 177, 342, 638.
- Freytag, Gustav* [Φράιταγκ, Γκούσταβ] (1816—1895), γερμανός μυθιστοριογράφος, ρεαλιστής, ύμνητής της άστικής τάξης και της κλειστής τάξης των χειροτεχνών, φιλελεύθερος. — Σελ. 764.
- Friedrich II* („der Grosse“) [Φρειδερίκος Β' («ό Μέγας»)] (1712—1786), βασιλιάς της Πρωσίας από τό 1740 ως τό 1786. «Σέ όλες τις εκδηλώσεις της δράσης του σάν κυρίαρχος στάθηκε άπόλυτα στην ιστορικά καθυστερημένη άποψη» (Μέριγκ). — Σελ. 757, 771.
- Fullarton, John* [Φούλλαρτον, Τζόν] (1780—1849), άγγλος οικονομολόγος, άνήκει στην λεγόμενη banking-school [τραπεζιτική σχολή], πού έκανε κριτική της currency-theorie [θεωρίας πού λέει ότι τό χρήμα είναι μόνο μέσο κυκλοφορίας]. — Σελ. 141, 154, 157.
- Fullton, Robert* [Φούλτον, Ρόμπερτ] (1765—1815), αμερικανός μηχανικός, πρώτα εργάτης χρυσόχοος, ύστερα ζωγράφος προσωπογραφιών και τοπίων, έφευρέτης του άτμοπλοίου. — Σελ. 506.

G

- Galiani, Ferdinando* [Γκαλιάνι, Φερντινάντο] (1728—1787), ιταλός άββάς και διπλωμάτης, σάν οικονομολόγος ήταν έμποροκράτης, έγραψε ενάντια στους φυσιοκράτες. — Σελ. 87, 103 κ. έ., 112, 166, 171, 330, 666.
- Ganilh, Charles* [Γκανίλ, Σάρλ] (1758—1836), γάλλος πολιτικός και οικονομολόγος, νεοέμποροκράτης. Τό βιβλίο του „Système d'économie politique“ ό Μάρξ τό όνομάζει «ένα πολύ κακό και έπιπόλαιο κατασκευάσμα». Πρβλ. Φεριέ. — Σελ. 74, 94, 106, 186, 192, 465.
- Garnier, Germain, Comte* [Γκαρνιέ, Ζερμαίν, Κόμπε] (1754—1821), βοναπαρτιστής γερουσιαστής, «ό οικονομολόγος του Διευθυντηρίου και της Ύπατειας» (Μάρξ). Μεταφραστής και σχολιαστής του Α. Σμίθ. — Σελ. 379, 571.
- Gaskell, Peter* [Γάσκελ, Πήτερ], φιλελεύθερος γιατρός στο Μάντσεστερ. Έγραψε „The Manufacturing Population of England“ (1833). — Σελ. 452, 461.
- Genovesi, Antonio* [Τζενοβέσι, Άντόνιο] (1712—1769), ιταλός θεολόγος, φιλό-

- σοφός, μαθητής του Λόκ. Πρώτος αυτός πήρε έδρα πολιτικής οικονομίας στην Ιταλία, έμποροκράτης. — Σελ. 166.
- Geoffroy Saint Hilaire, Etienne [Ζοφρουά Σαιντ Ίλαιρ, Έτιέν] (1772—1844), γάλλος φυσιοδίφης. — Σελ. 770.
- George II [Γεώργιος Β'] (1683—1760), βασιλιάς της Αγγλίας από το 1727 ως το 1760. — Σελ. 109, 764.
- George III [Γεώργιος Γ'] (1738—1820), βασιλιάς της Αγγλίας από το 1760 ως το 1820. — Σελ. 764.
- Gerhardt, Charles Frédéric [Ζεράρ, Σάρλ Φρεντερίκ] (1816—1856), σημαίνων γάλλος χημικός. — Σελ. 323.
- Gillott, Joseph [Τζίλλοτ, Τζόζεφ] (1799—1873), άγγλος εργοστασιάρχης που έφτιαχνε άτσάλνια πενάκια. — Σελ. 478.
- Gisborne, Thomas [Τζίσμπορν, Τόμας] (1758—1846), άγγλος θεολόγος. — Σελ. 783.
- Gladstone, William Ewart [Γλάδστον, Γουίλιαμ Έγουαρτ] (1809—1898), άγγλος πολιτικός, πρώτα συντηρητικός, αργότερα ήγέτης των φιλελευθέρων. Σάν ύπουργός των οικονομικών άσκούσε ένα είδος οικονομικής άλχημείας. — Σελ. 40—44, 469, 675, 765.
- Godunow, Boris Feodorowitsch [Γκοντουνόβ, Μπόρις Φιόντοροβιτς] (γύρω από το 1552—1605), τσάρος της Ρωσίας από το 1598 ως το 1605. — Σελ. 748.
- Gordon, Sir John William [Γκόντον, Σέρ Τζόν Γουίλιαμ] (1814—1870), άγγλος ύποστράτηγος. — Σελ. 187.
- Gottsched, Johann Christoph [Γκότσεντ, Γιόχαν Κρίστοφ] (1700—1766), γερμανός αισθητικός και ιστορικός της λογοτεχνίας. Τύπος σχολαστικού. — Σελ. 229.
- Gray, Johann [Γκραϊν, Γιόχαν] (1798—1850), ούτοπιστής σοσιαλιστής, μαθητής του Όουεν, ήθελε να λύσει το κοινωνικό πρόβλημα με μία ούτοπία για άνταλλαγές με ένα έργασιόχρονο [„Arbeitsgeld-Austauschutopie“] (Ένγκελς). — Σελ. 82.
- Greenhow [Γκρήνχου] (1814—1888), άγγλος γιατρός και κοινωνικός ύγιεινολόγος. — Σελ. 256, 307, 433.
- Greg, Robert Hyde [Γκρέγκ, Ρόμπερτ Χάιντ] (1795—1875), άγγλος εργοστασιάρχης και οικονομολόγος, χυδαίος όπαδός του ελεύθερου έμπορίου. — Σελ. 305.
- Gregoir, H. [Γρεγκουάρ, Χ.]. — Σελ. 574.
- Grey, Sir George [Γκρέν, Σέρ Τζώρτζ] (1799—1882), άγγλος φιλελεύθερος πολιτικός, διαβόητος για το ότι σάν ύπουργός των αποικιών όδωσε όλες τις άγγλικές αποικίες στο χείλος της εξέγερσης (Μάρξ). — Σελ. 302, 688.
- Grove, William Robert [Γκρόβ, Γουίλιαμ Ρόμπερτ] (1811—1896), άγγλος δικαστής και έρευνήτης στον τομέα της ηλεκτροχημείας. — Σελ. 542.
- Gühlich, Gustav von [Γκühlich, Γκούσταφ φόν] (1791—1847), γερμανός επιχειρηματίας και ιστορικός της οικονομίας. — Σελ. 19, 778.

H

- Haller, Carl Ludwig von [Χάλλερ, Κάρλ Λούντβιχ φόν] (1768—1854), έλβετός άντιδραστικός δημοσιολόγος και οικονομολόγος. Ίδεολογικός ήγέτης των φεουδαρχομοναρχικών γερμανικών κύκλων πρίν από την επανάσταση του Μάρτη του 1848. — Σελ. 405.
- Hamilton, Sir William [Χάμιλτον, Σέρ Γουίλιαμ] (1788—1856), ένας από

- τους σκώτους φιλόσοφους της σχολής του Ρήντ, που, με μανδύα τόν «κοινό νοΰ», εκπροσωπούσαν την ιδεαλιστική κοσμοθεωρία, όπαδός του Κάντ. — Σελ. 335, 361, 376.
- Hamm, Wilhelm von [Χάμ, Βίλχελμ φόν] (1820—1880), γερμανός συγγραφέας έργων για την άγροτική οικονομία και επιχειρηματίας. — Σελ. 521.
- Hanssen, Georg H. [Χάσεν, Γκεόργκ Χ.] (1809—1894), γερμανός στατιστικός και ιστορικός της οικονομίας. — Σελ. 248.
- Hardwicke, William [Χάρνγουϊκ Γουίλιαμ], άγγλος γιατρός και ύγιεινολόγος. — Σελ. 510.
- Harris, James Earl of Malmesbury [Χάρρις Τζέιμς, δούκας του Μάλσμμπορυ] (1746—1820), άγγλος διπλωμάτης. — Σελ. 381.
- Harrison, J. William [Χάρρισον, Τζ. Γουίλιαμ] (1534—1593), άγγλος ιστορικός. — Σελ. 743, 768.
- Hassall, A. H. (ό Μάρξ τόν γράφει Hassal) [Χάσσαλ, Α. Χ.], άγγλος γιατρός και ύγιεινολόγος. — Σελ. 187, 260.
- Hastings, Warren [Χάστινγκς, Γουώρεν] (1732—1818), πρώτος γενικός διοικητής των Βρετανικών Ίνδιων, που βρισκόταν ταυτόχρονα στην ύπηρεσία της Έταιρίας των Ανατολικών Ίνδιων. Κατάληψε και κατέπαισε τη χώρα. Το 1786 τόν έμύνησε το άγγλικό κοινοβούλιο για τις άθαιρεσίες του στις Ανατολικές Ίνδιες, ύστερα από 9 χρόνια άδωδής και ή Έταιρία τόν άποξημίωσε με χρονιάτικο μισθό 4000 λίρες. — Σελ. 777.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich [Χέγκελ, Γκεόργκ Βίλχελμ Φρίντριχ] (1770—1831), ό σημαντικότερος εκπρόσωπος της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας. Έκπρόσωπος του άντικειμενικού ιδεαλισμού, μεγαλοφυής έρευνητής των νόμων της διαλεκτικής, ό πρώτος που έφάρμοσε συνειδητά τους νόμους αυτούς. Η διαλεκτική του είναι, βέβαια, άκόμα ιδεαλιστική, στέκεται με το κεφάλι κάτω, όπως λέει ό Μάρξ. «Η νεότερη γερμανική φιλοσοφία βρήκε την ολοκλήρωσή της στο σύστημα του Χέγκελ, όπου για πρώτη φορά — κι αυτό είναι μεγάλο κατόρθωμα — επέτρεψε όλος ό φυσικός, ιστορικός και πνευματικός κόσμος σάν ένα προτσές... Ό Χέγκελ είχε ελευθερώσει την άντίληψη της Ιστορίας από τη μεταφυσική, την είχε κάνει διαλεκτική» (Ένγκελς). — Σελ. 26, 58, 104, 181, 192, 275, 323, 380, 609.
- Heine, Heinrich [Χάινε, Χάινριχ] (1794 ή 1799—1856), ό σπουδαιότερος πολιτικός ποιητής του γερμανικού επαναστατικού κινήματος πρίν από το Μάρτη του 1848, πάλαιψε ενάντια στην άπολυταρχία και το γερμανικό φιλισταϊσμό, έγραψε αγωνιστικά ποιήματα για τους καταπιεζόμενους ενάντια στους καταπιεστές τους, ιδίως γύρω από το 1844, κάτω από την επίδραση της φιλίας του με τόν Μάρξ. Ό Μάρξ άγαπούσε και εκτιμούσε αυτόν τόν «περίφημο άνθρωπο» που τις πολιτικές άμφιταλαντεύσεις και άδυναμίες του τις κριτικάρει. — Σελ. 316, 631.
- Helvétius, Claude Adrien [Έλβέτιος, Κλώντ Αντριέν] (1715—1771), γάλλος φιλόσοφος, εγκυκλοπαιδιστής. «Με τόν Έλβέτιο παίρνει ό ύλισμός τόν καθυπό γαλλικό του χαρακτήρα. Τόν αντιλαμβάνεται άμέσως σέ σχέση με την κοινωνική ζωή» (Μάρξ). — Σελ. 631.
- Henri III [Έρρίκος Γ'] (1551—1589), βασιλιάς της Γαλλίας από το 1574 ως το 1589. — Σελ. 144.
- Henry VII [Έρρίκος Ζ'] (1457—1509), βασιλιάς της Αγγλίας από το 1485 ως το 1509. — Σελ. 285.
- Henry VIII [Έρρίκος Η'] (1491—1547), βασιλιάς της Αγγλίας από το 1509 ως το 1547. — Σελ. 744, 759.

- Ἡράκλειτος δ' Ἐφέσιος* [γύρω ἀπὸ τὸ 540—475 π. Χ.], Ἕλληνας φιλόσοφος, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους διαλεκτικούς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀνῆκε στὴν παράταξη τῶν εὐγενῶν. — Σελ. 118.
- Herrenschwand, Johann* (λεγόμενος Jean) [Χέρενσβαντ, Γιώχαν, (λεγόμενος Ζάν)] (1728—1811), ἑλβετὸς οἰκονομολόγος, ἔγραψε γαλλικά. Ἐκλεκτικός. — Σελ. 134.
- Hieronymus* [Ἱερώνυμος] (γεννήθηκε ἀνάμεσα στὸ 340 καὶ τὸ 380, πέθανε τὸ 420), λατίνος διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας. — Σελ. 116.
- Hobbes, Thomas* [Χόμπς, Τόμας] (1588—1679), ἀγγλὸς φιλόσοφος. «Συστηματοποίησε τὸν ὕλισμό τοῦ Βάκωνα (βλ. Bacon). Ἡ φυσικὴ κίνησις θυσιάζεται στὴ μηχανικὴ ἢ μαθηματικὴ... ὁ ὕλισμός γίνεται ἐχθρικός στοὺς ἀνθρώπους». «Ὁ Χόμπς ἐξαλείφει τίς θειστικές προλήψεις τοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Βάκωνα» (Μάρξ). Ὁπαδὸς τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας. — Σελ. 183, 406, 639.
- Hobhouse, John Cam* [Χόμπχαουζ, Τζόν Κάμ] (1786—1869), ἀγγλὸς φιλελεύθερος πολιτικός. — Σελ. 303.
- Hodgskin, Thomas* [Χόντσκιν, Τόμας] (1787—1869), ἀγγλὸς οἰκονομολόγος, τὰ ἔργα του — ὅπως λέει ὁ Μάρξ — εἶναι ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα δημιουργήματα τῆς ἀγγλικῆς οἰκονομολογίας. Εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐκπρόσωπους τῆς προλεταριακῆς ἀντίθεσης ἐνάντια στὴν κλασικὴ οἰκονομολογία, μὲνι ὥστόσο αἰχμάλωτος τῶν θεωριῶν τοῦ Ρικάρτο, παραλαβαίνει «ὅλες τίς οἰκονομικὲς προϋποθέσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς σάν αἰώνια μορφὴ καὶ θέλει μόνο νὰ σβήσει τὸ κεφάλαιο, τὴ βάση καὶ μαζί τὴν ἀναγκαία συνέπεια» (Μάρξ). — Σελ. 355, 368, 371, 554, 594, 775.
- Holinshead* [Χόλινσεντ] (πέθανε τὸ 1580;), ἀγγλὸς μοναρχικὸς ιστοριογράφος. — Σελ. 743, 761.
- Hopkins, Thomas* [Χόπκινς, Τόμας] (τὰ ἔργα του βγῆκαν ἀνάμεσα στὸ 1810 καὶ τὸ 1860), ἀγγλὸς οἰκονομολόγος. Θεωρεῖ τὴ γαιοπρόσοδο συνέπεια τοῦ μονοπωλίου στὴ γῆ. — Σελ. 241.
- Horatius, Quintus Flaccus* [Ὁράτιος, Κόιντος Φλάκος] (65—8 π. Χ.), ρωμαῖος ποιητὴς. ἔγραψε ὁδὲς καὶ σάτιρες. — Σελ. 737.
- Horne, George* [Χόρν, Τζώρτζ] (1730—1792), ἐπίσκοπος τοῦ Norwich, ἔγραψε λίβελους ἐνάντια στὸν Νεύτωνα, τὸν Χιούμ καὶ τὸν Α. Σμῖθ. — Σελ. 639.
- Horner, Francis* [Χόρνερ, Φράνσις] (1778—1817), ἀγγλὸς οἰκονομολόγος, τὸ 1815 ὑποστήριξε τὴν ἀποψη νὰ σταματήσει ἡ παραπέρα ἐκδοσις χαρτονομίσματος. — Σελ. 783.
- Horner, Leonhard* [Χόρνερ, Λέονχαρντ] (1785—1864), ἀγγλὸς γεωλόγος, συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὴν ἰδρυσιμὸν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου. Σάν κρατικὸς ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας στάθηκε ὅλος αὐτοθυσία καὶ ἀδωροδόκητος ὑπερασπιστὴς τῶν ἐργατικῶν συμφερόντων. — Σελ. 236, 252 κ. ἐ., 291, 295, 298 κ. ἐ., 301, 303, 308, 415, 429 κ. ἐ., 443, 570.
- Houghton, John* [Χάφτον, Τζόν] (πέθανε τὸ 1705), ἀγγλὸς οἰκονομολόγος, φαρμακοποιὸς καὶ ἔμπορος. — Σελ. 444.
- Howell* [Χόγουελ] ἀγγλὸς ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας. — Σελ. 239, 253, 303, 305.
- Howitt, William* [Χόουιτ, Γουίλλιαμ] (1791—1879), ἀγγλὸς συγγραφέας, συνέγραψε μελέτες ἔρευνας γιὰ τοὺς πρῶτους κατοίκους τῆς Αὐστραλίας. — Σελ. 776.
- Hume, David* [Χιούμ, Ντάβιντ] (1711—1776), ἀγγλὸς φιλόσοφος, ἀγνωστικός. Ὁ Χιούμ διαμφισβητεῖ τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης τοῦ κόσμου, ἰσχυριζόμενος πὺς διαθέτουμε μόνο τίς αἰσθήσεις μας. «Ὅποιος στέκει στὴν ἀποψη τοῦ ἀγνωστικισμοῦ εἶναι καταδικασμένος νὰ ταλαντεύεται ἀνάμε-

- σα στὸν ὕλισμό καὶ τὸν ἰδεαλισμό». (Λένιν). Σάν οἰκονομολόγος ὁ Χιούμ ἦταν ἀντίπαλος τῶν ἐμποροκρατῶν, ἀσυνεπὴς ὁπαδὸς τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου. Τὸ 18ο αἰὼνα ἦταν ὁ σπουδαιότερος ἐκπρόσωπος τῆς θεωρίας πὺς οἱ τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτιόνται ἀπὸ τὴν ποσότητα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος (θεωρία τῆς ποσότητας). — Σελ. 135, 631, 574, 639, 640.
- Hunter, Henry Julian* [Χάντερ, Χένρυ Τζούλιαν], ἀγγλὸς γιατρός. — Σελ. 414, 638, 684, 690, 691, 703, 706, 707—711, 717, κ. ἐ., 745.
- Hutton, Charles* [Χάτον, Τσάρλς] (1737—1823), ἀγγλὸς μαθηματικός. — Σελ. 386.
- Huxley, Thomas Henry* [Χάξλυ, Τόμας Χένρυ] (1825—1895), ἀγγλὸς φυσιοδίφης, βιολόγος, ἐρευνητὴς στὸ πεδίο τῆς ζωολογίας καὶ ἀνθρωπολογίας. Διάσημος ἐκλαϊκωτὴς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὑπεράσπισε τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης τοῦ Δαρβίνου. Ὁπαδὸς τοῦ Χιούμ καὶ τοῦ ἀγνωστικισμοῦ του. Ὁ Ἐνγκελς λέει γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Χάξλυ πὺς, στὴν καλύτερη περίπτωσι, εἶναι μιὰ φιλιστακὴ μέθοδος νὰ μπάσει κρυφὰ καὶ λαθραῖα τὸν ὕλισμό. — Σελ. 500.

I. J.

- Ἰσοκράτης* (436—338 π. Χ.), Ἕλληνας δάσκαλος τῆς ρητορικῆς. — Σελ. 384.
- Jacob, William* [Τζάκομπ, Γουίλλιαμ], ἀγγλὸς στατιστικός. — Σελ. 54, 231.
- Jacob I, Stuart* [Ἰάκωβος Α', Στούαρτ] (1566—1625), βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας (1603—1625). — Σελ. 745 κ. ἐ., 761, 764.
- Jean II* [Ἰωάννης Β'] (1319—1364), βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ τὸ 1350 ὥς τὸ 1364. — Σελ. 763.
- Jones, Richard* [Τζόνς, Ρίτσαρντ] (1790—1855), ἀγγλὸς οἰκονομολόγος, διακρίνεται γιὰ «τὴν αἰσθησὶν τοῦ τῆς ιστορικῆς διαφορᾶς τῶν τρόπων παραγωγῆς» (Μάρξ). Ἀπὸ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς «κατόχους τοῦ συσσωρευμένου πλοῦτος» καὶ τοὺς «πραγματικούς ἐργάτες» συμπεραίνει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐξαφάνισις τοῦ καπιταλισμοῦ. — Σελ. 40, 323, 336, 344, 349, 589, 608, 619, 654.
- Juarez, Benito (Pablo)* [Χουαρέθ, Μπενίτο (Πάμπλο)] (1806—1872), μεξικανὸς πολιτικός, πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας τοῦ Μεξικοῦ ἀπὸ τὸ 1861 ὥς τὸ 1872. — Σελ. 181.

K

- Κάρολος Α'* (ὁ Μέγας) (742—814), βασιλιάς τῶν Φράγκων καὶ ρωμαῖος αὐτοκράτορας ἀπὸ τὸ 768 ὥς τὸ 814. — Σελ. 752.
- Κάρολος Α'* (1690—1649), βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ τὸ 1625 ὥς τὸ 1649. — Σελ. 745.
- Κάρολος Β'* (1630—1685), βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ τὸ 1660 ὥς τὸ 1685. — Σελ. 138.
- Κάρολος Ε'* (1500—1558), βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας καὶ γερμανὸς αὐτοκράτορας ἀπὸ τὸ 1519 ὥς τὸ 1556. — Σελ. 761.
- Κάρολος Στ'* (1635—1740), γερμανὸς αὐτοκράτορας ἀπὸ τὸ 1711 ὥς τὸ 1740. — Σελ. 445.
- Κάρολος Ι'* (1622—1660), βασιλιάς τῆς Σουηδίας ἀπὸ τὸ 1654 ὥς τὸ 1660. — Σελ. 749.
- Κάρολος ΙΑ'* (1655—1697), βασιλιάς τῆς Σουηδίας ἀπὸ τὸ 1660 ὥς τὸ 1697. — Σελ. 749.
- Kars of Kars, Williams*, βλ. Williams, Sir W. Fenwick.

- Katharina II* [Αικατερίνη ή Β'] (1729—1796), αυτοκράτειρα της Ρωσίας από το 1762 ως το 1796. — Σελ. 708.
- Kenner, While* [Κένετ, Γουάιτ] (1660—1728), Άγγλος επίσκοπος και ιστορικός. — Σελ. 745.
- Kenl, Nathaniel* [Κέντ, Ναθαναήλ] (1737—1810), Άγγλος γεωπόνος. — Σελ. 751.
- Kincaid, Sir John* [Κίνκαϊντ, Σέρ Τζόν] (1787—1867), επιθεωρητής εργασίας και φυλακών στη Σκωτία. — Σελ. 416, 417.
- Kirchmann, Julius Herman v.* [Κίρχμαν, Γιούλιους Χέρμαν φόν] (1802—1884), γερμανός νομικός, πολιτικός και φιλόσοφος. — Σελ. 548.
- Kisselew, Paul Dimitriewitsch* [Κισσελέφ, Πάβελ Δημητρίεβιτς] (1788—1872), ρώσος πολιτικός, οπαδός της λεγόμενης άπελευθέρωσης των χωρικών, έτσι δίκως σύμφερε τους μεγαλογαιοκτήμονες. — Σελ. 249.
- Kopp, Hermann Franz Moritz* [Κόπ, Χέρμαν Φράντς Μόριτς] (1817—1892), γερμανός χημικός. — Σελ. 323.
- Kugelman, Ludwig* [Κούγκελμαν, Λούντβιγκ] (1828—1902), σημαίων γυναικολόγος στο Άννόβερο. Μέλος της Ι Διεθνούς. «Φανατικός οπαδός» του Μάρξ και του Ένγκελς και των απόψεών τους. «Πέρα για πέρα ευθύς, ανένδοτος και ικανός για αυτοθυσία, που είναι το βασικό, πεπεισμένος». Οί έλλειψεις του στο ζήτημα της διαλεκτικής, που αναφέρει ο Ένγκελς, τον εμποδίζουν να καταλάβει πλήρως το μαρξισμό. Αναπτύξε μια μεγάλη προπαγανδιστική δράση για τον Ι τόμο του «Κεφαλαίου». — Σελ. 18.
- Κοΐζας 'Αλέξανδρος 'Ιωάννης δ Α', (1820—1873), ήγεμόνας της Ρουμανίας από το 1850—1866. — Σελ. 181.

L

- Laborde, Alexandre* [Λαμπόρντ, Άλεξάντρ] (1774—1842), γάλλος αρχαιολόγος και συγγραφέας που περιέγραψε ταξίδια. Πολέμησε στο πλευρό της Αυστρίας ενάντια στη Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση. Ύστερα από την καλινόρθωση πήρε διάφορες κρατικές θέσεις. Έγραψε πολιτικοοικονομικά έργα. — Σελ. 549.
- Lachâtre, Maurice* [Λασάτρ, Μωρίς] (1814—1900), γάλλος ιστορικός, κομμουνάρος. Έβγαλε την πρώτη γαλλική έκδοση του «Κεφαλαίου». — Σελ. 29, 31.
- Laing, Samuel* [Λέινγκ, Σάμουελ] (1780—1868), Άγγλος συγγραφέας και περηνγητής. Έγραψε έργα για την πολιτική, κοινωνική και οικονομική κατάσταση των ευρωπαϊκών κρατών. — Σελ. 210, 666.
- Lancillotti, Secondo* [Λαντισεότι, Σεκόντο] (1575—1643), ιταλός άββάς, ιστορικός. — Σελ. 444.
- Lasker, Eduard* [Λάσκερ, Έντουαρντ] (1829—1884), ιδέων πολιτικός της γερμανικής φιλελεύθερης άστικής τάξης ύστερα από το 1866. — Σελ. 41.
- Lassalle, Ferdinand* [Λασσάλ, Φέρντιναντ] (1829—1884), ιδρυτής της Γενικής γερμανικής εργατικής Ένωσης. Όταν πέθανε, ο Ένγκελς έγραψε γι' αυτόν: «Ένας από τους σπουδαιότερους ανθρώπους στη Γερμανία. Σήμερα ήταν για μας ένας πολύ άβέβαιος φίλος, μελλοντικά θα ήταν ένας άρκετά βέβαιος έχθρος». Όταν μαθεύτηκαν περισσότερα για τις σχέσεις του Λασσάλ με το Βίσμαρκ, ο Μάρξ έδινε την κρίση του γι' αυτόν: «Ο Λασσάλ πρόδωσε πράγματι το κόμμα. Είχε ανάψει φωτιά συμβάλει με τον Βίσμαρκ». Ο Ένγκελς γράφει πως «όλο το μεγαλείο του Λασσάλ στηρίζεται στο ότι ο Μάρξ του έπέτρεπε επί χρόνια να στολίζεται με τα αποτελέσματα των έρευνών του Μάρξ σαν να ήταν δικιά

- του και... επιπλέον να... τα διαστρέψει... Το σοσιαλιστή Λασσάλ τον ακολουθεί κατά πόδι ο δημαγωγός Λασσάλ». — Σελ. 11, 118.
- Lauderdale, James Earl of* [Λώντερνταλ, Τζέιμς κόμης του] (1759—1839), Άγγλος αντιδραστικός πολιτικός και οικονομολόγος, με το έργο του „Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth" κάνει το 1804 πολεμική ενάντια στον Άνταμ Σμιθ, ανάμεσα στ' άλλα ενάντια στη θεωρία του Σμιθ για τον καταμερισμό της εργασίας. Δίνει μια άπολογητική εξήγηση του κέρδους. — Σελ. 364.
- Laurent, Auguste* [Λωράν, Όγκύστ] (1807—1853), γάλλος χημικός. — Σελ. 323.
- Lavergne, Léonce Guiliard de* [Λαβέρν, Λέονς Γκιγιάρ ντε] (1809—1880), γάλλος αντιδραστικός πολιτικός και οικονομολόγος. — Σελ. 521, 549, 737.
- Law, John* [Λά, Τζόν] (1671—1729), σκωτός οικονομικός παράγοντας και οικονομολόγος. Ίδρυσε το 1716 στο Παρίσι μια μετοχική τράπεζα με κρατικό προνόμιο, που εξέδιδε χαρτονόμισμα με ελάχιστο μετάλλιο κάλυμμα, για να πληρωθούν τα γαλλικά δημόσια χρέη. Γενικός επιθεωρητής των Οικονομικών. Το 1720 χρεωκόπησαν τα ιδρύματά του. — Σελ. 104.
- Le Chapelier, Isaac René Gui* [Λέ Σαπελιέ, Ίσαάκ Ρενέ Γκί] (1754—1794), γάλλος πολιτικός, έρωτοτροπούσε με τη μεγάλη Έπανάσταση για να διατηρήσει την περιουσία του. Δραπέτευσε στην Άγγλία, όταν γύρισε στη Γαλλία τον καταδίκασαν σε θάνατο και τον καρατόμησαν. — Σελ. 766.
- Lemontey, Pierre Edouard* [Λεμοντέν, Πιέρ Έντουάρντ] (1762—1826), γάλλος οικονομολόγος, αντίπαλος των Γιακωβίνων, δραπέτευσε από τη Γαλλία όταν πήραν την εξουσία οι Γιακωβίνοι. — Σελ. 378.
- Lessing, Gotthold Ephraim* [Λέσσινγκ, Γκότχολντ Έφραϊμ] (1729—1781), γερμανός διαφωτιστής, δραματικός συγγραφέας και σημαίων κριτικός της εποχής του. Φιλολογικός πρόμαχος της γερμανικής άστικής τάξης ενάντια στην άπολυταρχία. — Σελ. 26.
- Letheby, Henry* [Λήθμπαϊ, Χένρυ] (1816—1876), Άγγλος χημικός. — Σελ. 266.
- Le Trosne, Guillaume François* [Λετρόν, Γκιγιώμ Φρανσουά] (1728—1780), γάλλος οικονομολόγος, εξέχων φυσιοκράτης, βασιλικός δικηγόρος. — Σελ. 50, 54, 104, 114, 124, 128, 132, 158, 170 κ. έ., 174, 176, 222.
- Levi, Leone* [Λεβί, Λέονε] (1821—1888), Άγγλος στατιστικός. — Σελ. 758.
- Lichnowski, Fürst Felix Maria* [Λιχνόβσκι, Φρίντχολφ Φέλιξ Μαρία] (1814—1848), αλεσιανός μεγαλογαιοκτήμονας, συγγραφέας, μέλος της έθνοσυνέλευσης της Φραγκφούρτης. — Σελ. 612.
- Liebig, Justus v.* [Λήμπιγκ, Γιούστους φόν] (1803—1873), καινοτόμος γερμανός φυσιοδίφης και χημικός. — Σελ. 251, 343, 401, 523, 593.
- Linguet, Simon Nicolas Henri* [Λενγκέ, Σιμόν Νικολά Άνρι] (1736—1794), γάλλος συγγραφέας, κάνει πολεμική ενάντια στα άστοχοφιλελεύθερα ιδανικά των σύγχρονών του διαφωτιστών, ενάντια στην άρνηση κυριαρχία της άστικής τάξης (Μάρξ). — Σελ. 244, 301, 349, 637, 763.
- Lloyd, Samuel Jones* (Lord Overstone) [Λόυντ, Σάμουελ Τζόνς (λόρδος Όβερστον)] (1796—1883), Άγγλος τραπεζίτης, εκπρόσωπος της currency principle [αρχής των μέσων κυκλοφορίας], πατέρας του νόμου του 1814 περί τραπεζών, που στηρίζεται πάνω σ' αυτή την αρχή. — Σελ. 137, 157.
- Locke, John* [Λόκ, Τζόν] (1632—1704), Άγγλος φιλόσοφος. καταπολέμησε τη θεωρία του Ντεκάρτ για τις έμφυτες ιδέες και ανάγει τη γνώση στην έμπειρία. Ο μεταφυσικός σενσουαλισμός (ισθησιοκρατία), που ιδρύθηκε

- του είναι ο Λόκ, έγινε αφετηρία από τη μιά της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας του Μπέρκλυ, από την άλλη του υλισμού. Σάν οικονομολόγος «ο Λόκ εκπροσωπούσε τη νέα αστική τάξη σε όλες τις μορφές της, τους βιομηχάνους ενάντια στην εργατική τάξη και τους εξαθλιωμένους και τους εμπόρους ενάντια στους τοκογλύφους της παλιάς μόδας, τους χρηματοδότες ενάντια στους χρεώστες του δημοσίου, και μάλιστα σε ένα του έργο απόδειξε πως το αστικό μυαλό είναι το φυσιολογικό ανθρώπινο μυαλό» (Μάρξ). — Σελ. 49 κ. έ., 104, 114, 137, 163, 406, 639.
- Louis Bonaparte (Napoleon III)* [Λουδοβίκος Βοναπάρτης (Ναπολέον Γ΄)] (1808—1873), αυτοκράτορας της Γαλλίας από το 1851 ως το 1870 «Τυχοδιώκτης, καρικατούρα του παλιού Ναπολέοντα» (Μάρξ). — Σελ. 290.
- Louis Philippe* [Λουδοβίκος Φίλιππος] (1773—1850), ο «αστός βασιλιάς», από το 1830 ως το 1848 βασιλιάς της Γαλλίας, εκπροσωπούσε τα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου. — Σελ. 292.
- Louis XIV* [Λουδοβίκος ΙΔ΄] (1638—1715), βασιλιάς της Γαλλίας από το 1643 ως το 1715. — Σελ. 153.
- Louis XVI* [Λουδοβίκος ΙΣΤ΄] (1754—1793), βασιλιάς της Γαλλίας από το 1774 ως το 1793. Καταδικάστηκε σε θάνατο και καρατομήθηκε, γιατί συνωμότησε ενάντια στην ελευθερία του έθνους και της ασφάλειας της Γαλλίας. — Σελ. 761.
- Λουκιανός* (γύρω από το 125 ως το 180), Έλληνας σατιρικός ποιητής. — Σελ. 639.
- Lucretius Carus (Titus)* [Λουκρήσιος Κάρους (Τίτος)] (98—55 π. Χ.), ρωμαίος ποιητής, γνωστός από το διδακτικό του ποίημα „De rerum natura“ όπου δίνει με ποιητική μορφή τη φιλοσοφία του Έπίκουρου. — Σελ. 227.
- Luther, Martin* [Λούθηρος, Μαρτίνος] (1483—1546), αρχηγός της γερμανικής Μεταρρύθμισης. Έκπαιδευμένος του προτεσταντικού στρατοπέδου της μετριοπαθούς αστικής μεταρρύθμισης (των αστών των πόλεων, των κατώτερων ευγενών και ενός μέρους των ηγεμόνων). Στόν Πόλεμο των Χωρικών στη Γερμανία συμμαχεί με το αντιπαραστατικό στρατόπεδο των καθολικών (με την κρατική έξουσία, τον ανώτερο κληρο και με ένα τμήμα των ηγεμόνων, με τους πλούσιους ευγενείς και τους πατρικούς στίς πόλεις) ενάντια στο επαναστατικό στρατόπεδο (τους αγρότες και τους πληβείους των πόλεων), που τους εκπροσωπεί ο Thomas Müntzer [Τόμας Μύντσερ]. — Σελ. 148, 205, 324, 613 κ. έ., 778.
- Λυκούργος* (δεύτερο μισό του 9ου αιώνα π. Χ.), σαρματίας νομοθέτης, που σύμφωνα με την παράδοση διαρύθμισε την κατανομή των βαρών του σφέλου σύμφωνα με την περιουσιακή κατάσταση των διάφορων στρωμάτων του πληθυσμού. — Σελ. 441.

M

- Macaulay, Thomas* [Μάκολεϋ, Τόμας] (1800—1859) φιλελεύθερος Άγγλος ιστοριογράφος. — Σελ. 286, 290, 741, 747.
- MacCulloch, John Ramsay* [Μάκ Κούλλοκ, Τζόν Ράμσεϋ] (1789—1864), Άγγλος οικονομολόγος, «έκχυδαϊστής των οικονομικών θεωριών του Ρικάρντο και συνάμα η πιο θλιβερή μορφή της διάλυσής τους». «Απολογητής του καθιερωμένου. Τό μόνο που τον φοβίζει, και που τό φτάνει μέχρι το κομμάκι, είναι η τάση του κέρδους να πέρτει είναι απόλυτα ικανοποιημένος με την κατάσταση των εργατών και γενικά με όλες τις αντιφάσεις της αστικής οικονομίας που βαρύνουν την εργατική τάξη». «Τά τελευταία του γραφτά για τό χρήμα, τους φόρους κλπ. είναι απλές συνηγορίες για την κάθε φορά κυβέρνηση των Ουίγων. Έτσι ο άνθρω-

- πος τά κατάφερνε νάχει προσοδοφόρες θεσοϋλες» (Μάρξ). — Σελ. 157, 163, 166, 204, 287, 336, 424, 454, 458, 537, 630, 632, 751.
- MacGregor, John* [Μάκ Γκρέγκορ, Τζόν] (1797—1857), σκώτος στατιστικολόγος και ιστορικός. — Σελ. 287.
- MacLaren, James* [Μάκ Λάρεν, Τζέιμς], σκώτος οικονομολόγος. — Σελ. 110.
- MacLeod, Henry Dunlop* [Μάκ Λήοντ, Χένρυ Ντάννινγκ] (1821—1902), σκώτος οικονομολόγος. — Σελ. 75, 167.
- Malthus, Thomas Robert* [Μάλθους, Τόμας Ρόμπερτ] (1766—1834), Άγγλος παπάς και οικονομολόγος, «Ένας επιτήδειος λογοκλόπος». «Η καθαντό του άξια «συνίσταται στο ότι τονίζει κυρίως την άνιση ανταλλαγή άνάμεσα στο κεφάλαιο και τη μισθωτή εργασία». Άλλά αυτό τό κάνει, «άπό τη μιά για ν' αποδείξει σάν αναγκάια την άθλιότητα των εργαζόμενων τάσεων... άπό την άλλη για ν' αποδείξει στους καπιταλιστές πως είναι απαραίτητη μιά καλοταϊσμένη έκκλησιαστική και κρατική άνώτερη ιεραρχία». «Η θεωρία του «για την άνάγκη μιάς διαρκούς αύξανόμενης μη παραγωγικής κατανάλωσης... ταίριαζε θαυμάσια στο σκοπό του, στην άπολογητική της κατάσταση που ύπήρχε στην Άγγλία: γαιοκτήμονες, «Κράτος και Έκκλησία», συνταξιούχοι, μισθωτές φόρων, δεκάτη, δημόσιο χρέος, αεριστήδες του χρηματιστηρίου, δικαστικοί κλητήρες, παπάδες και λακέδες» (Μάρξ). Συνιστούσε στο προλεταριάτο τόν περιορισμό των γεννήσεων σάν μέσο θραπέας της καπιταλιστικής άθλιότητας. — Σελ. 175 κ. έ., 225, 328, 368, 523, 544, 576, 588, 593, 600, 608 κ. έ., 616—619, 628 κ. έ., 632, 638 κ. έ., 657, 670, 728.
- Mandeville, Bernhard de* [Μάντβιλ, Μπέρνχαρντ ντέ] (1670—1735), Άγγλος γιατρός και σατιρικός. Κοροΐδευε τους άστους ύποκριτές της έγκράτειας και της ήθικης. «Σέ άπειρο βαθμό πιο τολμηρός και πιο τίμιος άπό τους φιλοστους άπολογητές της αστικής κοινωνίας» (Μάρξ). — Σελ. 371.
- Martineau, Harriet* [Μαρτινώ, Χάριετ] (1802—1876), Άγγλίδα συγγραφέας, προπαγανδίζει τις θεωρίες της χυδαίας οικονομολογίας του Μάλθους και του Μπένθαμ. — Σελ. 658.
- Marx-Aveling, Eleanor (Tussy)* [Μάρξ-Έβελινγκ, Έλεονώρα (Τούσσυ)] (1856—1898), η νεότερη κόρη του Μάρξ, γυναίκα του Ed. Aveling. Πήρε ενεργό μέρος στο Άγγλικό και τό διεθνές εργατικό κίνημα. Όργανώτρια του συνδικάτου εργατών αερίοφωτος στο Λονδίνο και του κινήματος των εργατριών. Μετάφρασε πολλά σοσιαλιστικά έργα στα Άγγλικά. — Σελ. 34, 39, 43.
- Marx, Karl* [Μάρξ, Κάρλ] (1818—1883). — Σελ. 7, 17, 23 κ. έ., 26—45, 49, 54 κ. έ., 89 κ. έ., 94, 101, 103, 107, κ. έ., 109, 114, 120, 126, 137 κ. έ., 149, 151, 155, 156, 164, 205, 353, 373, 376, 436, 504, 533, 548, 554, 599, 636, 642, 652, 718, 788, 790.
- Massie, Joseph* [Μάσι, Τζιόσεφ] (πέθανε τό 1784), Άγγλος στατιστικός και οικονομολόγος. «Ακόμα πιο κατηγορηματικά άπό τόν Χιούμ ο Μάσι παρασταίνει τόν τόκο σάν άπλό μέρος του κέρδους» (Μάρξ). — Σελ. 531.
- Maudsley, Henry* [Μόντσεϋ, Χένρυ] (1771—1831), Άγγλος μηχανικός, επιχειρηματίας και έφευρέτης. — Σελ. 400.
- Miauer, Georg Ludwig v.* [Μάουερ, Γκέοργκ Λούντβιχ] (1790—1872), ιστορικός του δικαίου, βαυαρός κρατικός σύμβουλος, άπόδειξε διεξοδικά πως η άτομική ιδιοκτησία στη γη δημιουργήθηκε μόνο μέσα στην πορεία της ιστορίας. «Τά βιβλία του είναι έξαιρετικά σπουδαία» (Μάρξ). Στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» ο Μάρξ και ο Ένγκελς μιλούσαν κιόλας για τό σημάσι τους. — Σελ. 85, 248.
- Maximilian von Habsburg* [Μαξιμίλιαν φόν Χάμπσμπουργκ] (1832—1867), αυτοκράτορας του Μεξικού άπό τό 1864 ως τό 1867. — Σελ. 181.

- Mayer, Sigmund [Μάγιερ, Σίγκμουντ], βιεννέζος εργοστασιάρχης. — Σελ. 19.
- Mecklenburg, J. A. [Μέκλεμπουργκ, Ι. Α.], ρώσος καθηγητής γυμνασίου. — Σελ. 140.
- Meitzen, August [Μάιτσεν, "Αουγκουστ] (1822—1910), στατιστικολόγος και οικονομολόγος, έχει γράψει για την αγροτική οικονομία. — Σελ. 248.
- Mendelssohn, Moses [Μέντελσον, Μότσε] (1729—1786), γερμανός μικροαστός φιλόσοφος, «κλασικός τύπος σχολαστικού» (Μάρξ). — Σελ. 248.
- Menenius Agrippa [Μενήνιος 'Αγρίππας] (πέθανε τό 493 π. Χ.), ρωμαίος "Υπατος. Σύμφωνα με την παράδοση, ύστερα από μιὰ σύγκρουση ανάμεσα στους προνομιούχους πατρίκιους και τους πληβίους, που δέν είχαν κανένα δικαίωμα, οι πληβίοι εγκατέλειψαν την πόλη. Λένε πως ο Μ. Α. τους έκανε νά επιστρέψουν, έξαπατώντας τους με τό μύθο για τό στομάχι και τά μέλη του σώματος και την άμοιβαία τους έξάρτηση, πως υπάρχει τάχα άμοιβαία φυσική έξάρτηση ανάμεσα στους πατρίκιους και τους πληβίους. — Σελ. 376.
- Mercier de la Rivière, Paul Pierre [Μερσιέ ντέ λά Ριβιέρ, Πώλ Πιέρ] (1720—1794), γάλλος οικονομολόγος, φυσιοκράτης. «Διαισθάνεται πως ή υπεραξία στή βιομηχανία τουλάχιστον... Έχει κάποια σχέση με τους ίδιους τούς βιομηχανικούς εργάτες» (Μάρξ). — Σελ. 121, 123, 143, 160, 163, 170 κ. έ., 174, 204.
- Merivale, Herman [Μεριβαίηλ, Χέρμαν] (1806—1874), άγγλος πολιτικός και οικονομολόγος θεωρητικός της άποικιοποίησης. — Σελ. 656 κ. έ., 795.
- Mayer, Rudolf [Μάγιερ, Ρούντολφ] (1838—1899), εκδότης του Ροντμπερτους. Φεουδαρχικός σοσιαλιστής, αντίπαλος του Βίσμαρκ, γνωστός του "Ενγκέλς. — Σελ. 548 κ. έ.
- Mill, James [Μίλλ, Τζέιμς] (1773—1836), άγγλος ιστορικός, φιλόσοφος και οικονομολόγος. «Ο πρώτος που έχει εκθέσει με συστηματική μορφή τή θεωρία του Ρικάρντο». Με τίς προσπάθειές του «νά βγάλει από τή μέση τίς αντιφάσεις τής θεωρίας του Ρικάρντο... μπλέκεται ο ίδιος σέ αντιφάσεις και εκφράζει ταυτόχρονα, με την προσπάθειά του νά λύσει αυτές τίς αντιφάσεις, την άρχόμενη διάλυση τής θεωρίας που εκπροσωπεί δογματικά». — Σελ. 126, 137, 167, 199, 211, 368, 454, 523, 532 κ. έ., 587, 591, 593, 632, 774.
- Mill, John Stuart [Μίλλ, Τζόν Στούαρτ] (1806—1873), γιός του προηγούμενου, άγγλος φιλόσοφος και οικονομολόγος, δαδός του ελεύθερου έμπορίου και έκλεκτικός, επίγονος τής κλασικής πολιτικής οικονομίας, μ' αυτόν δλοκληρώνεται ή διάλυση τής σχολής του Ρικάρντο. Γυρεύει ένα συμβιβασμό ανάμεσα στίς θεωρίες τής σχολής αυτής και τίς σοσιαλιστικές διεκδικήσεις του προλεταριάτου. — Σελ. 21 κ. έ., 137, 147, 386, 454, 523, 532 κ. έ., 611, 617, 621, 632.
- Mirabeau, Honoré [Μιραμπώ, 'Ονορέ] (1749—1791), γάλλος πολιτικός. Γιός του επόμενου. Παρά την άριστοκρατική του καταγωγή τάχθηκε με τό μέρος τής αστικής τάξης και έγινε ήγέτης της. Διάσημος ρήτορας. Στο τέλος τόν έξαγόρασε ή Αύλη, που ώστόσο δέν τόν έμπιστευόταν. Έκπρωσωπούσε τή διεκδίκηση μιās συνταγματικής μοναρχίας. — Σελ. 494, 742, 758 κ. έ., 771 κ. έ., 782.
- Mirabeau, Victor R. de [Μιραμπώ, Βίκτορ Ρ. ντέ] (1715—1789), γάλλος οικονομολόγος, φυσιοκράτης, «παραξενίδικα πατριαρχικός». «Η φεουδαρχική άπατηλή ύψη του φεουδαρχικού συστήματος, που στήν πραγματικότητα άστικοποιεί τή φεουδαρχία, τόν έκανε όνειρο-πόλο δαδός και προπαγανδιστή της» (Μάρξ). Σέ διάκριση από τό γιό του (βλ. παραπάνω) τόν όνομάζουν Mirabeau père [Μιραμπώ πατέρα]. — Σελ. 639, 790.
- Molière, Jean Baptiste Poquelin [Μολιέρος, Ζάν Μπατίστ Ποκλάν] (1622—

- 1673), μεγάλος γάλλος κωμωδιογράφος, πρόμαχος τής αστικής τάξης που γεννιόταν τότε ένάντια στή φεουδαρχία. (Οι στίχοι που αναφέρονται στήν πραγματικότητα είναι του Μπουαλώ-Ντεπρεώ). — Σελ. 676.
- Molinari, Gustave de [Μολιναρί, Γκουσταβ ντέ] (1819—1911), βέλγος οικονομολόγος, βρισκόταν στο πλευρό τής φιλελεύθερης αστικής τάξης. — Σελ. 439, 618, 795.
- Mommsen, Theodor [Μόμσεν, Τέοντορ] (1817—1903), γερμανός ιστορικός και αρχαιολόγος. — Σελ. 180, 183.
- Montalembert, Charles René Forbes, Comte de [Μονταλαμπέρ, Σάρλ Ρενέ Φόρμπ, κόμης του] (1810—1870), γάλλος πολιτικός και συγγραφέας, φανατικός δαδός τών ούλτραμοντάνων και του δικαίωματος τών ιησουϊτών νά έξουσιάζουν την παιδεία. — Σελ. 487.
- Monteil, Amans Aléxis [Μοντέιγ, 'Αμάν 'Αλέξις] (1769—1850), γάλλος ιστορικός, υπερασπιστής τών ιδεών τής Μεγάλης Γαλλικής Έπανάστασης. — Σελ. 769.
- Montesquieu, Charles Louis de [Μοντεσκιέ, Σάρλ Λουί ντέ] (1689—1755), γάλλος πολιτικός συγγραφέας, προπάτορας του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού. 'Οπαδός τής λεγόμενης ποσοτικής θεωρίας του χρήματος. — Σελ. 104, 137, 637, 780.
- Morton, John Chalmers [Μόρτον, Τζόν Τσάλμερς] (1821—1888), άγγλος γεωπόνος. — Σελ. 391, 573.
- Moore, Samuel [Μούρ, Σάμουελ], άγγλος δικαστής, φίλος του Μάρξ και του "Ενγκέλς, μεταφραστής του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου» στά άγγλικά. — Σελ. 35.
- More (Morus), Sir Thomas [Μόρ (Μόρους), Σέρ Τόμας] (1478—1535), άγγλος πολιτικός και ούτοπιστής. — Σελ. 639, 743 κ. έ., 760.
- Müller, Adam [Μύλλερ, 'Ανταμ] (1779—1829), γερμανός πολιτικός και οικονομολόγος. Ρομαντικός τής οικονομολογίας, που «τό βάθος του... συνίσταται στο νά βλέπει τά σύννεφα τής σκόνης που βρίσκονται στήν επιφάνεια και αυτόν τόν κοινότοπό νά τόν παρουσιάζει σάν κάτι τό μυστηριώδες και σπουδαίο» (Μάρξ). — Σελ. 137.
- Müller, Anton [Μύλλερ, "Αντον], από τό Ντάντσιγκ (γύρω από τό 1579), έφευγτής του άργαλιού για ταινίες. — Σελ. 444.
- Mun, John [Μιούν, Τζόν], γιός του Τόμας Μιούν και εκδότης τών έργων του. — Σελ. 529.
- Mun, Thomas [Μιούν, Τόμας] (1571—1641), άγγλος οικονομολόγος, έμποροκράτης, μέλος τής διοίκησης τής Έμπορικής Έταιρίας τών Άνατολικών 'Ινδιών, ένας από τούς πλουσιότερους έμπόρους τής εποχής του. — Σελ. 529.
- Murphy, John Nicolas [Μόρφυ, Τζόν Νικόλα], άγγλος συγγραφέας. — Σελ. 729.
- Murray, Hugh [Μούρραη, Χιούγκ] (1779—1846), άγγλος γεωγράφος. — Σελ. 356.

N

- Nasmyth, James [Νάσμυθ, Τζέιμς] (1808—1890), άγγλος μηχανικός. Έφευγτής τής άτμόσφουρας. — Σελ. 400, 430, 452.
- Newman, Francis William [Νιούμαν, Φράνσις Γουίλλιαμ] (1805—1897), άγγλος συγγραφέας, παπάς, καθηγητής αρχαίων γλωσσών. — Σελ. 748, 754.
- Newman, Samuel P. [Νιούμαν, Σάμουελ Π.] (1796—1842), άμερικανός οικονομολόγος, καθηγητής τής εητορικής. — Σελ. 172, 220.

- Newmarch, William* [Νιούμαρτς, Γουίλλιαμ] (1820—1882), διευθυντής τράπεζας, γνωστός άγγλος οικονομολόγος, στατιστικός, έγραψε δυό τόμους της ιστορίας των τιμών του Τούκ. Όπλαδός του Ρικάρντο, όρθόδοξος όπαδός του έλεύθερου έμπορίου. — Σελ. 309.
- Newnham, G. B.* [Νιούνχαμ, Τζ. Μπ.], άγγλος δικηγόρος (τό γραφτό πού άναφέρεται στό κείμενο είναι του 1815). — Σελ. 623.
- Niebuhr, Berthold Georg* [Νήμπουργκ, Μπέρτολντ Γκεόργκ] (1776—1831), γερμανός ιστοριοδίφης και άστος πολιτικός. Συγγραφέας μιάς ιστορίας της γένεσης του ρωμαϊκού κράτους, πού στηρίζεται σέ κριτικές έρευνες των πηγών. — Σελ. 246.
- North, Sir Dudley* [Νόρθ, Σέρ Ντάντλν] (1641—1691), άγγλος οικονομολόγος, διάδοχος του Πέττυ. Ό ίδιος ήταν ένας από τους πύθ σπουδαίους έμπόρους μέ την Άνατολή και έκπροσωπούσε θεωρητικά τά συμφέροντα του βιομηχανικού και έμπορικού κεφαλαίου ενάντια στά συμφέροντα της γαιοκτησίας. Είναι ένας από τους πρώτους όπου βρίσκουμε τό αίτημα του έλεύθερου έμπορίου. — Σελ. 114, 134, 138, 147, 406, 639.

O

- Olmsted, Frederic Law* [Όλμστετ, Φρέντερικ Λάω] (1822—1903), άμερικανός πρακτικός γεωπόνος. Ταξίδεψε στην Άγγλία και τις Ένωμένες Πολιτείες και έγραψε γιά την κατάσταση της άγροτικής οικονομίας. — Σελ. 209.
- Ordway, George* [Όρνταϊν, Τζώρτζ] (1805—1880), άμερικανός οικονομολόγος, τραπεζίτης στη Νέα Υόρκη, άργότερα δήμαρχος της Νέας Υόρκης, ρεπουμπλικάνος. — Σελ. 176.
- Orkney, Elizabeth Villier, Lady* [Όρκνυ, Έλίζαμπετ Βιλλιέ, λαίδη] (1657—1733), έρωμένη του βασιλέα Γουλιέλμου της Όράγγης (Γουλιέλμου Γ'). — Σελ. 748.
- Ories, Giannaria* [Όριές, Τζιαμαρία] (1713—1799), βενετσιάνος καλόγερος, ένας από τους σημαντικότερους Ιταλούς οικονομολόγους, αντίπαλος των έμποροκρατών, πρόδρομος της κλασικής πολιτικής οικονομίας. — Σελ. 639, 669.
- Overstone, Lord* βλ. *Lloyd*.
- Owen, Robert* [Όουεν, Ρόμπερτ] (1771—1858), άγγλος ούτοπιστής σοσιαλιστής. άρχικά ήταν εργοστασιάρχης. Μέ βάση την πρακτική του πείρα στά εργοστάσιά του κατέληξε στην κομμουνιστική του θεωρία. Άρνιόταν κάθε χρησιμοποίηση βίας. Τό σχέδιό του γιά τό μέλλον τό έπεξεργάστηκε μέ τη γνώση των πραγμάτων πού είχε άποκτήσει μέσα στη δικιά του πράξη. Έξαιτίας της όμολογίας του πίστης στον κομμουνισμό ή επίσημη κοινωνία τον απέκλεισε απ' τις γραμμές της. Οι προσπάθειές του νά ιδρύσει κομμουνιστικές κοινότητες στην Άμερική άπότυχαν. Τότε στράφηκε άπευθείας στην εργατική τάξη και έμεινε μαζί της σέ δράση άλλα τριάντα χρόνια. Όλα τά κοινωνικά κινήματα, όλες οι πραγματικές πρόοδες πού έγιναν στην Άγγλία πρδς τό συμφέρον των εργατών συνδέονται μέ τό όνομα του Όουεν ("Ένγκελς). — Σελ. 89, 107, 313, 418, 501, 520, 617.

P

- Pagnini, Giovanni Francesco* [Πανίνι, Τζιοβάννι Φραντσέσκο] (1715—1789), Ιταλός οικονομολόγος. συγγραφέας πολλών έργων γιά την εξέλιξη των τιμών. — Σελ. 105.

- Palmerston, Lord (Henry John Temple)* [Πάλμερστον, λόρδος (Χένρυ Τζόν Τέμπλ)] (1784—1865), άγγλος πολιτικός. Σάν πρωθυπουργός τον καιρό του Κριμαϊκού πολέμου έκπροσωπούσε μιά αντιδραστική έξωτερική πολιτική, πού βοηθούσε τον τσαρισμό. ό Μάρξ τον έξσκεπασε. «Οι καταπιεστές μπορούσαν πάντα νά λογαριάσουν στη βοήθειά του (του Πάλμερστον) γιά τους καταπιεζόμενους ώστόσο ξόδευε τη μεγάλη του παρακαταθήκη ρητορικής μεγαλοφυΐας» (Μάρξ). — Σελ. 473.
- Parry, Charles Henry* [Πάρρυ, Τσάρλς Χένρυ] (1779—1860), άγγλος γιανός και συγγραφέας, έγραψε ένα βιβλίο γιά την επίδραση των δασμών στά σιτηρά πάνω στις διάφορες τάξεις του άγροτικού πληθυσμού. — Σελ. 622—623, 699.
- Pearson, Charles* [Πήρσον, Τσάρλς], άγγλος γιανός. — Σελ. 257.
- Pecqueur, Constantin* [Πεκέρ, Κωνσταντέν] (1801—1887), γάλλος οικονομολόγος και σοσιαλιστής πού πρότεινε την κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής από τό άστικό κράτος, σάν τρόπο κατάργησης της άνισης κατανομής των μέσων παραγωγής. Σελ. 636, 786.
- Peel, Sir Robert* [Πήλ, Σέρ Ρόμπερτ] (1750—1830), άγγλος εργοστασιάρχης. — Σελ. 783.
- Peel, Sir Robert* [Πήλ, Σέρ Ρόμπερτ] (γιός του προηγούμενου) (1788—1850), άγγλος πολιτικός, λόρδος. Ό Νόμος του 1844 γιά τις τράπεζες πήρε τόνομά του. «Αυτό τό παιδί της άστικής τάξης πού άνέβηκε και έγινε ήγέτης της άριστοκρατίας της γαιοκτησίας... χρησιμοποίησε... την ήγετική του θέση... γιά ν' άποσπā διαρκώς παραχωρήσεις από την άριστοκρατία υπέρ της άστικής τάξης (κατάργηση των δασμών στά σιτηρά). Οι πύθ φημισμένοι λόγοι του άποτελούν ένα τεράστιο μάζωμα από κοινοτοπίες, πού ανάμεσά τους είναι επιτήδεια τοξινομημένα κάμποσα στατιστικά στοιχεία» (Μάρξ). — Σελ. 21, 155, 244 κ. έ., 797.
- Περικλής* (γύρω από τό 490 ως 429 π. Χ.), ήγέτης της Άθηναϊκής Δημοκρατίας τον καιρό της άνώτατης οικονομικής και πολιτιστικής της άμης. Κατάργησε τά κυριότερα προνόμια της άριστοκρατίας υπέρ μιάς καθαρά περιουσιακής διάρθρωσης των κυρίαρχων τάξεων. Κάτω από την καθοδήγησή του τό κράτος των Άθηνών άνάπτυξε μιά μεγάλη έμπορική και άποικιστική δραστηριότητα. Διεύθυνε τον Πελοποννησιακό πόλεμο ενάντια στην Σπάρτη. — Σελ. 382.
- Peto, Sir Samuel Morton* [Πέτο, Σέρ Σάμουελ Μόρτον] (1809—1889), μεγάλος άγγλος έπιχειρηματίας οικοδομών. — Σελ. 246.
- Petty, Sir William* [Πέττυ, Σέρ Γουίλλιαμ] (1623—1687), άγγλος οικονομολόγος και στατιστικός, ιδρυτής της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας, ένας από τους μεγαλοφυέστερους και πρωτοπυότερους οικονομικούς έρευνητές. (Μάρξ). — Σελ. 57, 65, 94, 105, 114, 135, 155, 158, 184, 286 κ. έ., 328, 358, 364, 381, 446, 574, 639.
- Philippe VI de Valois* [Φίλιππος Στ' του Βαλουά] (1293—1350), βασιλιάς της Γαλλίας από τό 1328 ως τό 1350. — Σελ. 105.
- Πίνδαρος* (522 ως γύρω από τό 443 π. Χ.), έλληνας λυρικός. — Σελ. 784.
- Pinto, Isaac* [Πίντο, Ίσαάκ] (1715—1787), πλούσιος όλλανδός έβραίος, συμβουλάτορας και χρηματοδότης του όλλανδικού κράτους. Συγγραφέας μιάς σειράς οικονομικών έργων. — Σελ. 163.
- Pitt, William* [Πίττ, Γουίλλιαμ] (1759—1806), ένας από τους πύθ αντιδραστικούς άγγλους πολιτικούς, πρωθυπουργός τον καιρό της γαλλικής επανάστασης. Όργάνωσε την έπέμβαση ενάντια στην επανάσταση και τους πολέμους ενάντια στό Ναπολέοντα τον Α', τό 1798 κατέπνιξε την Ισλανδική εξέγερση και πήρε πολλά αντιδραστικά μέτρα ενάντια στό εργατικό κίνημα. — Σελ. 219, 765.

- Πλάτων* (γύρω από το 428 ως γύρω από το 348 π. Χ.), Έλληνας φιλόσοφος, δ θεωρητικός της τάξης των δουλοκτητών. Ίδρυτής του αντιικεμενικού ιδεαλισμού. Σύμφωνα με τη θεωρία του οι ιδέες των πραγμάτων υπάρχουν αιώνια, αμετάβλητες, έξω από χώρο και χρόνο. Τις αντιπαραθέτει σάν το όντως όν απέναντι στά πρόσκαιρα πράγματα των αισθήσεων. Στους διαλόγους του αναπτύσσει στοιχεία της ιδεαλιστικής διαλεκτικής. Πολιτικά ήταν αντίπαλος της δημοκρατίας και στήν «Πολιτεία» του διατύπωσε την αντιδραστική ούτοπία ενός καταναλωτικού κομμουνισμού γιά την κυρίαρχη τάξη των άριστοκρατών, των «φυλάκων» (δηλαδή των αρχόντων, των φιλοσόφων και των στρατιωτών) στους όποιους υποτάσσονται οι χειροτέχνες και οι χωρικοί. Τό εμπόριο και ή ανταλλαγή αποκλείονται από τό σύστημά του. — Σελ. 382 κ. έ.
- Postlethwayt, Malachy* [Πόσλγουέιτ, Μάλαχυ] (γύρω από τό 1707—1767), άγγλος οικονομολόγος. Έκδότης ενός μεγάλου εμπορικού λεξικού και συγγραφέας πολλών έργων γιά τή βρετανική εμπορική πολιτική. — Σελ. 287, 288.
- Potter, Edmund* [Πότερ, Έντμουντ], άγγλος εργοστασάρχης. — Σελ. 309, 596—599, 618.
- Price, Richard* [Πράις, Ρίτσαρντ] (1723—1791), άγγλος φιλελεύθερος θεολόγος, τάχθηκε ύπέρ του άμερικανικού πολέμου της ανεξαρτησίας. Φίλος του Φρανκλίνου. Έγραψε γιά τά οικονομικά του κράτους. — Σελ. 287, 698, 751.
- Πρωταγόρας* (γύρω από τό 481 ως τό 411 π. Χ.), Έλληνας φιλόσοφος, σοφιστής, βάζει τόν άνθρωπο στό κέντρο της θεωρίας του («πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος»). Τόν παρέπεμψαν σέ δίκη γιαντί έλεγε ότι δέν είναι βέβαιο πώς υπάρχουνε οι θεοί. — Σελ. 261.
- Proudhon, Pierre Joseph* [Προυντόν, Πιέρ Ζοζέφ] (1809—1865), γάλλος μικροαστός σοσιαλιστής, ένας από τους θεωρητικούς ίδρυτές του αναρχισμού. Ό Προυντόν «τίς οικονομικές κατηγορίες τίς μετασπάθει σέ μύθο αλώνων ιδεών και άπ' αυτόν τόν πλάγιο δρόμο φτάνει ξανά στήν άποψη της άστικής οικονομολογίας». Ό σοσιαλισμός του είναι «ή περιγραφή της φιλοσταϊκής ούτοπίας». «Έπειδή ποτέ δέν κατάλαβε πραγματικά τήν επιστημονική διαλεκτική, κατάφερε μόνο νά φτάσει ως τή σοφιστική» (Μάρξ). Οι θεωρίες του Προυντόν, πού ενάντια τους ό Μάρξ έγραψε τήν «Αθλιότητα της φιλοσοφίας», άσκούσαν πολύν καιρό μεγάλη έπυροή στή Γαλλία. — Σελ. 82, 94—95, 98, 438, 531, 554, 608.
- Pusey, Philip* [Πιούση, Φίλιπ] (1799—1855), άγγλος γεωπόνος, φιλελεύθερος βουλευτής. — Σελ. 701.

Q

- Quesnay, François* [Κεναί, Φρανσουά] (1694—1774), γάλλος γιατρός και οικονομολόγος. Είναι ό ίδρυτής της φυσιοκρατικής θεωρίας. Στόν περιημό του *tableau économique* [οικονομικό πίνακα] εξέθεσε τό προτσές της άναπαραγωγής όχι του άτομικού κεφαλαίου, αλλά του κοινωνικού κεφαλαίου στο σύνολό του. Αυτό «στό πρώτο τρίτο του 18ου αιώνα. στήν παιδική εποχή της πολιτικής οικονομίας... ήταν άναμφισβήτητα ή πιο μεγαλοφυής επινόηση, πού κατάφερε ως τότε ή πολιτική οικονομία» (Μάρξ). — Σελ. 21, 121, 335, 574, 639.
- Quetelet, Lambert A.* [Κετλέ, Λαμπέρ Α.] (1796—1874), βέλγος μαθηματικός, ίδρυτής της σύγχρονης κοινωνικής στατιστικής. — Σελ. 338.

R

- Raffles, Sir Thomas Stamford* [Ράφλς, Σέρ Τόμας Στάμφορντ] (1781—1826), άγγλος κρατικός υπάλληλος των άποικιών, κυβερνήτης της Γιάβας. — Σελ. 374, 778.
- Ramazzini, Bernardino* [Ραματσίνι, Μπερναρντίνι] (1633—1714), ιταλός γιατρός, μελέτησε ιδιαίτερα τίς αρρώστιες των εργατών. — Σελ. 379.
- Ramsay, Sir George* [Ράμσεϋ, Σέρ Τζώρτζ] (1800—1871), άγγλος φιλόσοφος και οικονομολόγος. Ιστορικά βρίσκεται στο σημείο εκείνο «όπου ή ίδια ή πολιτική οικονομία, μέ βάση τήν ανάλυσή της, κηρύχνει πώς ή κεφαλαιοκρατική μορφή της παραγωγής, και επομένως και τό κεφάλαιο, δέν είναι άπόλυτος, αλλά άπλως ένας „τυχαίος“ όρος της παραγωγής. Ό Ράμσεϋ ώστόσο δέν προχώρησε άρκετά στήν ανάλυσή του γιά νά βγάλει τά άναγκαία συμπεράσματα» (Μάρξ). — Σελ. 174, 178, 331, 527, 587, 654.
- Ravenstone, Piercy* [Ράβενστον, Πήρσυ] (έγραψε γύρω στά 1825), άγγλος οικονομολόγος, πού στήν πραγματικότητα παραέχεται τόν ιστορικά καθορισμένο χαρακτήρα του κεφαλαίου και δείχνει πώς ή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας πληθθαίνει τό κεφάλαιο, δηλ. τόν ξένο πλούτο. — Σελ. 446, 527.
- Red, George* [Ρήντ, Τζώρτζ]. — Σελ. 262.
- Redgrave, Alexander* [Ρέντγκρεϊβ, Άλεξάντερ], άγγλος επιθεωρητής εργασίας. — Σελ. 281, 392, 412, 417, 433, 450, 465, 473 κ. έ., 565, 580.
- Regnault, Elias* [Ρεϊνώ, Έλιά] (1801—1868), γάλλος δημοσολόγος και ιστορικός, διευθυντής του γραφείου του ύπουργού των Έσωτερικών και άργότερα των Οικονομικών ύστερα από τήν επανάσταση του 1848. — Σελ. 250.
- Reich, Eduard* [Ράιχ, Έντουαρντ] (1836—1915), γερμανός γιατρός και συγγραφέας εκλαϊκευτικών έργων των φυσικών επιστημών. — Σελ. 379.
- Ricardo, David* [Ρικάρντο, Ντάβιντ] (1772—1823), άγγλος οικονομολόγος, ό τελευταίος μεγάλος εκπρόσωπος της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Ό Ρικάρντο ξεκινά από τό ότι τήν άξία τήν καθορίζει ό χρόνος εργασίας και «υποχρεώνει τήν επιστήμη... νά πάρει ύπόψη... κατά πόσο γενικά ή επιστήμη, πού άπλως άντανανκλά τίς μορφές εμφάνισης του προτσές, καθώς και τά ίδια αυτά τά φαινόμενα, άντιστοιχούν στή βάση στήν όποία στηρίζεται ή έσωτερική συνοχή, ή πραγματική φυσιολογία της άστικής κοινωνίας... Αυτή είναι λοιπόν ή μεγάλη ιστορική σημασία του Ρικάρντο γιά τήν επιστήμη». Μ' αυτό συνδέεται τό «ότι ό Ρικάρντο άποκαλύπτει, έκφράζει τήν οικονομική αντίθεση των τάξεων — όπως τή δείχνει ή έσωτερική αντίθεση — και έτσι συλλαμβάνεται, άνακαλύπτεται στή ρίζα του ό ιστορικός άγώνας και τό προτσές εξέλιξης στήν οικονομία» (Μάρξ). Ό Ρικάρντο δέν κατάλαβε ώστόσο τόν ιστορικό χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τόν άντιλαμβάνεται σάν αλώνιο. — Σελ. 20, 22, 69, 77, 89, 93, 97, 137, 156, 179, 200, 217, 240 κ. έ., 321, 403, 407 κ. έ., 423, 448 κ. έ., 454, 523, 532, 538, 539, 544, 552, 583, 593, 610, 620, 628 κ. έ., 636, 654, 783.
- Richardson, Sir Benjamin Ward* [Ρίτσαρντσον, Σέρ Μπέντζαμιν Γουάρντ] (1828—1896), άγγλος ύγιεινολόγος. — Σελ. 267, 268.
- Roberts, Sir George* [Ρόμπερτς, Σέρ Τζώρτζ] (1803—1860), άγγλος ιστορικός. — Σελ. 745.
- Rodbertus-Jagetzow, Karl* [Ροντμπερτους-Γιάγκετσοφ, Κάρλ] (1805—1875), γερμανός οικονομολόγος. Άπό καθέδρας σοσιαλιστής. Η θεωρία του της γαιοπροσόδου άντικαθερτίζει τή δικιά του κοινωνική θέση σάν γαιοκτήμονα της Πρωμερανίας. Ό Ροντμπερτους «διαισθάνεται τή δια-

- φορά της υπεραξίας από τις ειδικές της μορφές... μά δέν πετυχαίνει τό στόχο, γιατί σκοπός του είναι νά ἐρμηνεύσει προκαταβολικά ἕνα ὀρισμένο φαινόμενο, τό φαινόμενο τῆς γαιοπροσόδου, καί ὄχι ν' ἀνακαλύψει τό γενικό νόμο» (Μάρξ). Στή θεωρία τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος «ὁ Ροντμπέρτους ἐπαναλαμβάνει στά κυριότερα σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ "Ανταμ Σμιθ μαζί καί τῆς θεμελιακῆς του πλάνης [τὴν ἀνάληψη τῆς ἀξίας σέ μισθὸ ἐργασίας καί σέ υπεραξία]» (Λένιν). — Σελ. 548.
- Rogers, James [Ρότζερς, Τζέιμς] (1823—1890), ἄγγλος φιλελεύθερος οικονομολόγος, ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους ἐκπρόσωπους τῆς ἱστορικῆς σχολῆς τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς οικονομίας, θεωρητικὸς καί ἐιδικὸς γιὰ τὰ οικονομικά ζητήματα τοῦ κόμματος τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἐλευθεροῦ ἐμπορίου. — Σελ. 698, 703, 747, 774.
- Rogier, Charles Latour [Ροζιέ, Σάρλ Λατούρ] (1800—1885), βέλγος πολιτικός, μετριοπαθὲς φιλελεύθερος, ὑπέρμαχος τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. — Σελ. 290.
- Roscher, Wilhelm [Ρόσερ, Βίλχελμ] (1817—1894), γερμανὸς χυδαῖος οικονομολόγος. Στὸ ἔργο του ἡ χυδαία οικονομολογία παίρνει «καθηγητικὴ μορφή, πού καταπνέεται ἱστορικὰ μέ τῇ δουλιὰ τῆς καί πού μέ σοφὴ μετριοπάθεια συλλέγει παντοῦ τό καλύτερο, χωρὶς νάχουν γι' αὐτὸν σημασία οἱ ἀντιφάσεις ἀλλὰ ἡ τελειότητα... Ἐπειδὴ ἐπίσης ἐργασίες αὐτοῦ τοῦ εἶδους παρουσιάζονται μονάχα μὲλις ὁ κύκλος τῆς πολιτικῆς οικονομίας σάν ἐπιστήμης φτάσει στὸ τέλος του, ἀποτελοῦν ταυτοχρόνα τὸν τάφο τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς» (Μάρξ). — Σελ. 106, 172, 218, 229, 240, 276, 339, 380, 636.
- Rossi, Pellegrino Luigi [Ρόσι, Πελεγκρίνο Λουίντζι] (1787—1848), ἰταλὸς χυδαῖος οικονομολόγος καί πολιτικός. Γεμάτος «ὑπερσοφία καί σπουδαιοφανεῖς φλυαρίες». (Μάρξ). — Σελ. 186, 592.
- Rouard du Card, Pie Marie [Ρουάρ ντὸ Κάρ, Πί Μαρί], καθολικὸς κληρικὸς. — Σελ. 281.
- Rousseau, Jean Jacques [Ρουσσώ, Ζάν Ζάκ] (1712—1778), γάλλος συγγραφέας, ὁ σπουδαιότερος ἰδεολογικὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἐπαναστατικῆς μικροαστικῆς τάξης πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη γαλλικὴ ἐπανάσταση. Μ' ὅλο πού καὶ ὁ ἴδιος ἦταν αἰχμάλωτος τῶν ἰδεῶν τῆς διαφώτισης, στρέφεται ὅμως ταυτοχρόνα κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῆς. Ἐξυμνεῖ τὴ φυσικὴ κατάστασι τῆς πρωτόγονης ἰσότητος. Κατὰ τὸν Ρουσσώ ἡ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ ὀδηγεῖ στὸν ἀνώτερο βαθμὸ ἀνισότητος μέσα στὴν ἀπόλυτη μοναρχία καὶ ἀκριβῶς μέσον αὐτῆς στή νέα ἰσότητά τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου (contrat social) πού στὸν Ρουσσώ εἶναι μόνο μιά ἰδεολογικὴ ἔκφραση τῶν σχέσεων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐμπορευματοποιήσεως παραγωγῆς, πού τυπικὰ εἶναι σχέσεις συμβολαίου. Αἰτιολογεῖ τὸ δικαίωμα τοῦ λαοῦ νά διώξει μέ τῆς βίαιους δεσπότες. Τὰ παιδαγωγικά καὶ πολιτικά του ἔργα ἐξάσκησαν μεγάλη ἐπιδόση στοὺς σύγχρονους του. Οἱ Γιακωβίνοι καὶ ὁ Ροβεσπιέρους τὸν βλέπουν σάν θεωρητικὸ τους πρόδρομο. — Σελ. 771.
- Roux-Lavergne, Pierre Celestin [Ρου-Λαβέρν, Πιέρ Σελεστίν] (1802—1874), γάλλος ἱστορικός καί πολιτικός. Ὁπαδὸς τοῦ νεοκαθολικισμοῦ τοῦ Μπουσέ, ἐξελίχθηκε στὸ τέλος σέ ὑπερφανατικὸ ὁπαδὸ τοῦ παπαδαρισμοῦ. — Σελ. 767.
- Roy, J. [Ρουά, Ζ.], μεταφραστὴς τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» στὰ γαλλικά. — Σελ. 30.
- Rubens, Peter Paul [Ρούμπενς, Πέτερ Πάουλ] (1577—1640), διάσημος ὁλλανδὸς ζωγράφος. — Σελ. 310.
- Ruge, Arnold [Ρούγκε, "Αρνολντ] (1808—1880), γερμανὸς συγγραφέας, νεογεγκελιανὸς, καταδιώχθηκε σάν δημαγωγός. Μαζί μέ τὸν Μάρξ
- ἐξέδιδε τὰ «Deutsch-französische Jahrbücher» [Γερμανο-γαλλικά χρονικά] (1844). Ὁ Μάρξ πολὺ γρήγορα ἀποχωρίστηκε ἀπ' αὐτόν. Ὁ μικροαστὸς ἐπαναστάτης κατάντησε στὸ τέλος ὁπαδὸς τοῦ Βίσμαρκ. — Σελ. 88, 164.
- Rumford. βλ. Thompson Benjamin.
- Russel, Lord John [Ράσελ, λόρδος Τζόν] (1792—1878), ἄγγλος φιλελεύθερος πολιτικός. — Σελ. 609, 748.
- Ryder [Ράιντερ], ἐργοστασιάρχης στὸ Μπόλτον, ἐφευρέτης μιᾶς μηχανῆς σφύρηλῆσής. — Σελ. 404.

S

- Sadler, Michael Thomas [Σάντλερ, Μάικελ Τόμας] (1780—1835), ἄγγλος κοινωνικὸς μεταρρυθμιστὴς, μέλος τῆς βουλῆς τῶν κοινοτήτων, ἀντίπαλος τοῦ Μάλθους καί τοῦ ἐλευθεροῦ ἐμπορίου. — Σελ. 700, 728.
- Saint-Simon, Claude Henry Comte de [Σαιν-Σιμόν, Κλώντ Ἀνρὺ κόμης τοῦ] (1760—1825), γάλλος οὐτοπιστὴς σοσιαλιστῆς. «Ἐνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους οὐτοπιστῆς [Σαιν-Σιμόν, Φουριέ, "Ουβεν], πού ἐμφανίστηκαν σάν ἐκπρόσωποι τῶν συμφερόντων τοῦ προλεταριάτου... εἶχε μιά μεγαλοφυῆ εὐρύτητα προοπτικῆς, χάρις σ' αὐτὴ του τὴν ἱκανότητα τὰ ἔργα του περιέχουν σέ σπέρμα σχεδὸν ὅλες τὶς ἰδέες τῶν κατοπινῶν σοσιαλιστῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθαρά οικονομικές» ("Ενγκελς). — Σελ. 617.
- Saunders, R. J. [Σῶντερς, Ρ. Τζ.], ἐπιθεωρητὴς ἐργασίας. — Σελ. 305, 315, 419.
- Say, Jean Baptiste [Σαίη, Ζάν Μπατίστ] (1767—1832), γάλλος χυδαῖος οικονομολόγος. Ὁ Σαίη, «αὐτὸς ὁ κακομοῖρος», «πού προσπαθεῖ νά κρύψει τὴν ἀνοῦσια ἐπιπολαιότητά του, διαλύοντας τὶς ἀνεπάρκειες καί τὸ λάθος τοῦ Α. Σμιθ σέ ἀπόλυτα-γενικὲς φράσεις», «ἀσχολοῦνταν μέ τὸν Σμιθ, μόνο πού εἶχε τουλάχιστο τό προσόν νά βάλει [τὶς σκέψεις τοῦ Σμιθ] σέ κάποια τυπικὴ τάξη». Διαφέρει ἀπὸ τοὺς χυδαίους οικονομολόγους, πού τὸν διαδέχτηκαν, στὸ ὅτι «δὲ βρῖσκει ἀκόμα ἐντελὸς ἐπεξεργασμένο τό ὕλικό, συνεργάζεται δηλαδὴ καὶ ὁ ἴδιος λίγο-πολύ στὴ λύση τῶν οικονομικῶν προβλημάτων ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς οικονομολογίας» (Μάρξ). — Σελ. 93, 127, 167, 176, 205, 218, 378, 403, 457, 538, 554, 616, 628 κ. ἐ.
- Schorlemmer, Carl [Σόρλεμμερ, Κάρλ] (1834—1892), χημικός, στενὸς φίλος τοῦ Μάρξ καί τοῦ "Ενγκελς, «ὅποτε ἀπὸ τὸν Μάρξ ὀπωδῆποτε ὁ πύ δίασημος ἄνθρωπος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος. Ὅταν τὸν... πρωτογνώρισα ἦταν κιάλας κομμουνιστῆς. Τότες ἦταν φτωχὸς ἐπιμελητὴς ἀγγλῶν καθηγητῶν καί τώρα μέλος τῆς Royal Society (τῆς ἐδῶ Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν) καί πρώτη ἀθροῖα τοῦ κόμου στὴν εἰδικότητά του, τῇ χημείᾳ τῶν ἀτμῶν ὕδρογονανθράκων... Αὐτὴ τῇ θέσῃ τὴν πέτυχε στὸ ἐξωτερικὸ μόνο χάρις σέ πραγματικὰ ἐπιστημονικὲς ἐργασίες, σέ ἀγῶνα μέ ἀνθρώπους πού τὸν ἐμμεταλλεύονταν. ὅσον καιρὸ μπορούσαν... Καί παρ' ὅλ' αὐτὰ δέν ντρέπεται πούθενά νά ἐμφανίζεται σάν σοσιαλιστῆς» ("Ενγκελς). — Σελ. 323.
- Schouw, Joakim [Σδου, Γιόακιμ] (1787—1853), δανὸς βοτανολόγος. — Σελ. 531.
- Schulz, Wilhelm [Σούλτς, Βίλχελμ] (1797—1860), γερμανὸς δημοσιολόγος, ριζοσπαστικὸς δημοκράτης, πού, κληρονομήσας ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῆς "Εσσης καί τοῦ Βύρτεμβουργ, ἐγκαταστάθηκε στὴ Ζυρίχη ὅπου διορίστηκε ὑφηγητῆς. — Σελ. 387.
- Schulze-Delitzsch, Franz Hermann [Σούλτσε-Ντέλιτς, Φράντς Χέρμαν] (1808—1883), ἀστὸς οικονομολόγος καί συνεταιριστῆς, μετριοπαθὲς φιλελεύθερος. Τρομαγμένος ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ προλεταριάτου στὴν

- ἐπανάσταση τοῦ 1848 ἤθελε μέ τούς συνεταιρισμούς του νά ἐμποδίσει τή μετατροπή τῶν χειροτεχνῶν σέ προλετάρους καί ἔτσι νά δημιουργήσει ἕνα κοινωνικό στήριγμα γιά τήν ἀστική τάξη ἐνάντια στό προλεταριάτο. Τήν ἐποχή τῆς ἀντίδρασης ὕστερα ἀπό τό 1848 εἶχε μεγάλες ἐπιτυχίες. Ἀπό τό 1860 καί δῶ ἀντιτάχθηκε σ' αὐτόν ὁ Λασσάλ. — Σελ. 11.
- Scrope, George P. [Σκρόπ, Τζῶρτζ Π.] (1797—1876), ἀγγλος γεωλόγος καί οἰκονομολόγος, διαδόχος τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου, ὑπερασπιστής τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια. — Σελ. 618.
- Senior, William Nassau [Σένιορ, Γουίλλιαμ Νάσσαου] (1790—1864), ἀγγλος οἰκονομολόγος, «ἀπλός ἀπολογητής τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης καί γι' αὐτό χυδαῖος οἰκονομολόγος», «φερέφωνο τοῦ μορφωμένου ἀστοῦ» (Μάρξ). — Σελ. 235 κ. ἐ., 239 κ. ἐ., 276, 336, 421, 454, 500, 510, 562, 566, 617 κ. ἐ., 630, 736, 755.
- Shafisbury, Earl of, βλέπε Ashley.
- Sextus Empiricus [Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός], ἑλληνας φιλόσοφος. — Σελ. 382.
- Shakespeare, William [Σαίξπηρ, Γουίλλιαμ] (1564—1616), ἀγγλος ποιητής, ἔνας ἀπό τούς σπουδαιότερους δραματικούς συγγραφεῖς τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας. Ἔγραψε τά ἔργα του στήν ἐποχή τῆς ἀνόδοις τῆς μανουφакτούρας, τῆς ἀστικοποίησης τῆς φεουδαρχικῆς γαιοχτησίας, τῶν ἀρχῶν τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπορίου μέγαλειου. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς τόν ἐκτιμοῦσαν πάρα πολύ. — Σελ. 145, 505.
- Sidmouth, Henry Addington [Σίντμουθ, Χένρυ Ἀντιγκτον] (1757—1844), βρετανός ἀντιδραστικός πολιτικός. — Σελ. 445.
- Sieber, Nikolai Iwanowitsch [Σήμπερ, Νικολάι Ἰβάνοβιτς] (1844—1888), ρώσος οἰκονομολόγος, ἕνας ἀπό τούς πρῶτους ἐκλαϊκευτές τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν τοῦ Μάρξ στή Ρωσία. — Σελ. 22, 23.
- Simon, Sir John [Σάμιον, Σέρ Τζόν] (1816—1904), γνωστός ἀγγλος γιαντρός, σάν μέλος τοῦ Μυστικοσυμβουλίου διεξήγαγε πολλές ἐρευνες σχετικά μέ τήν κατάσταση τῆς ὑγείας καί τή ζωή τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀγγλίας. — Σελ. 414, 482 κ. ἐ., 678 κ. ἐ., 680 κ. ἐ., 688, 691, 704, 706.
- Sismondi, Jean Charles Simonde de [Σισμόντι, Ζάν Σάρλ Σισμόντ ντέ] (1773—1842), ἐλβετός οἰκονομολόγος καί ἱστορικός. Κριτικᾶρει τήν κλασική πολιτική οἰκονομία ἀπό τήν ἀποψη τοῦ οἰκονομικοῦ ρωμαντισμοῦ. «Νιώθει ἰδίως τή βασική ἀντίφαση: ἀπό τή μιὰ μεριά, ἀδέσμευτη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης καί αὔξηση τοῦ πλούτου, πού ταυτόχρονα ἀποτελεῖται ἀπό ἐμπορεύματα πού πρέπει νά πωληθθοῦν· καί ἀπό τήν ἄλλη, σάν βάση περιορισμοῦ τῆς μάζας τῶν παραγωγῶν στά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης» (Μάρξ). «Σέ ὅλα τά σημεῖα διαφέρει ἀπό τούς κλασικούς στό ὅτι τονίζει τίς ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ. Αὐτή εἶναι ἡ μιὰ πλευρά. Ἀπό τήν ἄλλη, δέν μπορεῖ σέ καμία περίπτωση (καί οὔτε τό θέλει) νά ἀναπτύξει παραπέρα τήν ἀνάλυση τῶν κλασικῶν καί περιορίζεται γι' αὐτό σέ μιὰ συναισθηματική κριτική τοῦ καπιταλισμοῦ ὅπο τήν ἀποψη τοῦ μικροαστοῦ» (Λένιν). — Σελ. 20, 168, 186, 246, 330, 553, 587, 598, 603, 606 κ. ἐ., 616, 657, 671, 786.
- Skarbek, Frédéric [Σκάρμπεκ, Φρέντερικ] (1798—1866), πολωνός οἰκονομολόγος. — Σελ. 342, 367.
- Smith, Adam [Σμίθ, Ἀνταμ] (1723—1790), ἀγγλος οἰκονομολόγος καί φιλόσοφος. Δίνει στήν κλασική πολιτική οἰκονομία τή διαμορφωμένη της μορφή. Ὁ Μάρξ τόν ὀνομάζει οἰκονομολόγο τῆς μανουφакτουρικής περιόδου. Μεγάλη σημασία εἶχαν οἱ θεωρίες του γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, γιά τήν παραγωγική ἐργασία καί γιά τήν ὑπεραξία. Σύμφωνα μέ τή θεωρία του ὁ πραγματικός πλούτος τῶν ἐθνῶν δέ βρίσκεται στό χοῖμα — ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ ἐμποροκράτες — ἀλλά στήν
- ὀφέλιμη ἐργασία, πού δημιουργεῖ ἀνταλλακτικές ἀξίες. Κατά τόν Σμίθ, ὅχι μόνο ἡ ἀγορική ἐργασία, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ φυσιοκράτες, μά καί ἡ βιομηχανική δημιουργεῖ ὑπεραξία. «Οἱ ἀντιφάσεις τοῦ Α. Σμίθ ἔχουν τοῦτο τό σπουδαῖο, ὅτι περιέχουν προβλήματα, πού νά μέν δέν τά λύνει, ἀλλά μ' αὐτόν τόν τρόπο ἐκφράζει πῶς ἀντιφάσκει» (Μάρξ). Τό βασικό λάθος στή θεωρία του τῆς ἀναπαραγωγῆς, πού τό ἀποκάλυψε ὁ Μάρξ, εἶναι πῶς δέν παίρνει ὑπόψη του τό σταθερό κεφάλαιο, πῶς ἀναλύει τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων σέ μισθό ἐργασίας καί σέ ὑπεραξία. — Σελ. 61 κ. ἐ., 94, 135, 137, 179, 286, 364, 370 κ. ἐ., 378, 381, 403, 426, 476—477, 523, 538, 551, 553, 555, 558, 564, 574, 578, 589, 610 κ. ἐ., 616, 632, 636, 638, 639 κ. ἐ., 643, 666, 678, 738, 763, 785.
- Smith, Edward [Σμίθ, Ἐντουαρντ] (γύρω ἀπό τό 1818—1874), ἀγγλος γιαντρός καί συγγραφέας ἱατρικῶν συγγραμμάτων, ἐμπειρογόνμων σύμβουλος τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνησης στή νομοθεσία γιά τούς φτωχοῦς. — Σελ. 410, 705.
- Smith, Goldwin [Σμίθ, Γκόλντγουϊν] (1823—1910), ἀγγλος ἱστοριογράφος καί πολιτικός. Στόν ἀμερικάνικο ἐμφύλιο πόλεμο ἦταν μέ τό μέρος τῶν Βόρειων ἐνάντια στό δουλοκτητικό Νότο. — Σελ. 774.
- Soelbeer, Georg Adolf [Ζέμππεργκ, Γκεόργκ Ἀντολφ] (1814—1892), γερμανός οἰκονομολόγος καί στατιστικός. — Σελ. 32.
- Snigge [Σνίγκε], ἀγγλος νομικός καί δικαστής τόν καιρό τοῦ Ἰάκωβου τοῦ Α'. — Σελ. 746.
- Somers, Robert [Σόμερς, Ρόμπερτ] (1822—1891), ἀγγλος δημοσιογράφος καί ἐκδότης ἐφημερίδων. Ἀσχολήθηκε μέ τά ζητήματα τοῦ χρήματος καί τῶν τραπέζων. — Σελ. 756.
- Σοφοκλῆς (495—406 π. Χ.), μεγάλος ἑλληνας τραγικός. — Σελ. 145.
- Sorge, F. A. [Σόργκε, Φ. Α.] (1828—1906), γερμανός κομμουνιστής, πῆρε μέρος στήν ἐξέγερση τῆς Βάδης τοῦ 1849. Σάν πολιτικός φυγάς στίς Ἐνωμένες Πολιτεῖες παίξει σπουδαῖο ρόλο στό γερμανικό καί βορειοαμερικανικό ἐργατικό κίνημα. Βρισκόταν σέ διαρκή ἀλληλογραφία μέ τόν Μάρξ καί τόν Ἐνγκελς καί πάλαψε στά βορειοαμερικανικά τμήματα τῆς Διεθνούς γιά τή γραμμή τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου. Ὑστερα ἀπό τή μεταφορά τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου στή Νέα Ὑόρκη (1872) ἦταν γενικός γραμματέας τῆς Διεθνούς (ὡς τό 1874). — Σελ. 35.
- Spinoza, Benedictus de [Σπινόζα, Μπενεντίκτους ντέ] (1632—1677), ὁλλανδός φιλόσοφος. Ὁ Ἐνγκελς τόν ὀνομάζει λαμπρό ἐκπρόσωπο τῆς διαλεκτικῆς στή νεότερη φιλοσοφία. Πανθεϊστής. Ἀμφισβήτησε τήν ἐλευθερία βούλησης τοῦ ἀτόμου. Ἐνας ἀπό τούς πρῶτους πού ὑπόβαλε σέ κριτική τή Βίβλο. — Σελ. 26, 618.
- Stafford, William [Στάφφορντ, Γουίλλιαμ] (1554—1612), ἀγγλος συγγραφέας, αἰλικός. — Σελ. 668.
- Stapleton [Στάπλετον], μέλος τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοβουλίου, συντηρητικός. — Σελ. 622.
- Steuart (Stewart), Sir James D. [Στιούαρτ, σέρ Τζέιμς Ντι] (1712—1780), ἀγγλος οἰκονομολόγος. Ἡ θεωρία του εἶναι «ἡ λογική ἐκφραση τοῦ ἐμποροκρατισμοῦ» (Μάρξ). «Ἡ ἀξία του σχετικά μέ τήν ἀντίληψη γιά τό κεφάλαιο βρίσκεται στό ὅτι εἶδει πῶς συντελεῖται τό πρῶτος διαχωρισμό ἀνάμεσα στούς ὅρους τῆς παραγωγῆς, πούνα ἰδιοχτησία ὀρισμένων τάξεων, καί στήν ἐργατική δύναμη» (Μάρξ). Τό κέρδος τό ἐξηγεῖ μέ τό περίσσευμα τῆς τιμῆς πάνω ἀπό τήν ἀξία. — Σελ. 40, 135, 157, 161, 191, 348, 368, 446, 574, 638, 670, 742, 754, 770.
- Stewart, Dugald [Στιούαρτ, Ντιούγκαλντ] (1753—1828), σκωτῶς φιλόσοφος καί οἰκονομολόγος, ἐκλαϊκευτής τοῦ Α. Σμίθ. — Σελ. 335, 361, 376, 503.

- Stolberg, Christian Graf zu* [Στόλμπεργκ, Κρίστιαν κόμης του] (1748—1821), γερμανός ποιητής. — Σελ. 424.
- Storch, Heinrich* [Στόρχ, Χάινριχ] (1766—1835), ρώσος οικονομολόγος, κάνει πολεμική ενάντια στον Α. Σμιθ. — Σελ. 187, 195, 367, 376 κ. έ., 612, 670.
- Strahan, William* [Στρήχαν, Γουίλλιαμ] (1715—1785), άγγλος τυπογράφος και εκδότης των έργων του Ντάβιντ Χιούμ, του Άνταμ Σμιθ και άλλων πααδών των Ουίγων. — Σελ. 639.
- Strousberg, Bethel Henry* [Στράουσμπεργκ, Μπέτελ Χένρυ] (δ Μάρξ τον γράφει Stroussberg) (1823—1884), μεγάλης δλκής γερμανός χρηματιστής σπεκουλάντης, ιδίως στον τομέα κατασκευής σιδηροδρομικών γραμμών. Στο τέλος χρεωκόπησε. — Σελ. 246.
- Styrie, John* [Στράιτ, Τζόν] (1643—1737), άγγλος ιστορικός της Έκκλησίας. — Σελ. 761.
- Stuart* [Στούαρτ], σκωτσέζικη βασιλική δυναστεία, που από τό 1371 κατείχε τό θρόνο της Σκωτίας και από τό 1603 τό θρόνο της Άγγλιας. Ή επανάσταση του 1649 την ανάρτησε, παλινорθώθηκε τό 1660 και δλώθηκε οριστικά τό 1689. — Σελ. 747.
- Stuart* [Στούαρτ], άγγλος επανθεωρητής εργασίας. — Σελ. 302, 325.
- Sully, Maximilien de Béthune* [Σουλύ, Μαξιμιλιέν ντε Μπετύν] (1560—1641), γάλλος πολιτικός και οικονομολόγος. — Σελ. 639.
- Sutherland* [Σάουθερλαντ, δούκισσα του] (1806—1868). — Σελ. 755.

T

- Talbot, Charles, Duke of Shrewsbury* [Τάλμποτ, Τσάρλς, δούκας του Σριούσμπαρυ] (1660—1718), άγγλος πολιτικός, τόνος. — Σελ. 748.
- Taylor, Sedley* [Τέυλορ, Σήντλν], άγγλος συγγραφέας, έγραψε για τους συνεταιρισμούς, κατηγορεί τον Μάρξ πώς παραποιεί τίς περικοπές που χρησιμοποιεί. — Σελ. 43.
- Temple, Sir William Bart* [Τέμπλ, Σέρ Γουίλλιαμ Μπάρτ] (1628—1699), άγγλος πολιτικός και συγγραφέας. — Σελ. 639.
- Thiers, Louis Adolphe* [Θιέρσος, Λουδοβίκος Άδδλφο] (1797—1877), γάλλος πολιτικός και ιστορικός, ανέλεχτος εκπρόσωπος των ταξικών συμφερόντων της άστικής τάξης, δ σφαγέας της Κομμούνας του Παρισιού. «Μάστορας στις πολιτικές μικροατιμίες, άριστοτέχνης της ψευδορκίας και της προδοσίας», «συνεπής μονάχα στην άπληστία του για τά πλούτη και στό μίσος του ενάντια σ' αυτούς που τά δημιουργούν» (Μάρξ). — Σελ. 459, 739.
- Thompson, Sir Benjamin* (Count of Rumford) [Θόμσον, Σέρ Μπέντζαμιν (κόμης του Ράμφορντ)] (1753—1814), άγγλος συγγραφέας, ύστερα από τό τέλος του άγγλο-αμερικανικού πολέμου πήγε στη Βαυαρία, όπου έγινε ύπουργός των Στρατιωτικών. Γνωστός για την ίδρυση φτωχοκομείων. — Σελ. 622.
- Thompson, William* [Θόμσον, Γουίλλιαμ] (γύρω από τό 1785—1833), άγγλος οικονομολόγος, οπαδός του Όουεν, δ σπουδαιότερος έπιστημονικός εκπρόσωπος του δουενικού κομμουνισμού. — Σελ. 377.
- Thoraisse, Jacques de* [Τοραίς, Ζάκ ντέ], φρούραρχος στη Μπεζανσόν στην ύπηρεσία των δουκών και των κομήτων της Βουργουνδίας. — Σελ. 769.
- Thornton, William Thomas* [Θόρντον, Γουίλλιαμ Τόμας] (1813—1880), άγγλος οικονομολόγος, οπαδός του Τζόν Στούαρτ Μίλλ. — Σελ. 184, 282.
- Θουκυδίδης* (περί τό 460 ως γύρω από τό 400 π. Χ.), άθηναίος ιστοριογράφος, δ σπουδαιότερος ιστορικός της αρχαίας Έλλάδας. — Σελ. 382.
- Thünen, Johann Heinrich von* [Τόνεν, Γιόχαν Χάινριχ φόν] (1783—1850), γερμανός οικονομολόγος, γαιοκτήμονας του Μεκλεμβούργου. — Σελ. 643.

- Titus* [Τίτος] (40—81), ρωμαίος αυτοκράτορας από τό 79 ως τό 81. — Σελ. 411.
- Tooke, Thomas* [Τούκ, Τόμας] (1774—1858), άγγλος οικονομολόγος, συγγραφέας της σημαντικής «Ιστορίας των τιμών από τό 1792 ως τό 1856». Ήταν αντίπαλος των θεωρητικών της currency principle. Ό Μάρξ λέει γι' αυτόν πώς είναι «δ τελευταίος άγγλος οικονομολόγος of any value [που έχει κάποια άξια]». — Σελ. 309.
- Torrens, Robert* [Τόρρενς, Ρόμπερτ] (1780—1864), άγγλος έξωματικός και οικονομολόγος, οπαδός του ελεύθερου έμπορίου. Ένας από τους κύριους εκπροσώπους της λεγόμενης «currency-principle». — Σελ. 174, 184, 197, 421.
- Townsend, Joseph* [Τόουνσεντ, Τζιόζεφ] (1739—1810), άγγλος παπάς, «έξυμνεί τη φτώχεια σαν αναγκαίο όρο του πλούτου» (Μάρξ). — Σελ. 368, 638, 670.
- Tremenheere, Hugh Seymour* [Τρέμενχερ, Χιούγκ Σήμουρ] (1804—1893), άγγλος συγγραφέας. — Σελ. 187, 261, 276.
- Tschernyschewski, Nicolai Gawrilowitsch* [Τσερνισέβσκι, Νικολάι Γκαβρίλοβιτς] (1828—1889). «Είναι δ μόνος πραγματικά μεγάλος ρώσος συγγραφέας, που τά κατάφερε από την έκτη δεκαετία του 19ου αιώνα ως τό 1888 νά μείνει στό επίπεδο ενός συνεπής φιλοσοφικού ύλισμού... δέν τά κατάφερε όμως, — ή πιο σωστά δέν μπορούσε εξαιτίας της καθυστέρησης της ρωσικής ζωής, — νά αναριχηθεί ως τό διαλεχτικό ύλισμό του Μάρξ και του Ένγκελς» (Λένιν). — Σελ. 21.
- Tucker, Josiah* [Τάκερ, Τζιόζια] (1712—1799), άγγλος οικονομολόγος, πρόδρομος του Α. Σμιθ, οπαδός της θεωρίας του ελεύθερου έμπορίου, ύποστήριξε τον άποχωρισμό των αμερικάνικων αποικιών από τη μητρόπολη. — Σελ. 287, 639, 776.
- Tucket, J. D.* [Τάκετ, Τζ. Ντ.]. — Σελ. 378, 745—746, 773.
- Tupper, Martin Farquhar* [Τάππερ, Μάρτιν Φάρκχαρ] (1810—1889), άγγλος συγγραφέας και ποιητής, ύπόδειγμα ερηχότητας. — Σελ. 631.
- Turgot, Anne R.* [Τουργκό, Άν Ρ.] (1727—1781), γάλλος πολιτικός και οικονομολόγος, φυσιοκράτης, δ σπουδαιότερος μαθητής του Κενάι. «Στον Τουργκό βρισκόμμε τη φυσιοκρατική θεωρία στη μεγαλύτερή της άναπτυξη» (Μάρξ). — Σελ. 192, 328, 550.

U

- Ure, Andrew* [Γιούρ, Άντριου] (1778—1857), άγγλος χημικός και οικονομολόγος, ύπερασπιστής του κεφαλαίου και της μεγάλης βιομηχανίας. — Σελ. 40, 239, 276, 286, 313, 336, 364, 366, 384 κ. έ., 395, 401, 420, 436 κ. έ., 440, 448 κ. έ., 453 κ. έ., 580.
- Urquhart, David* [Ούρχχαρτ, Ντάβιντ] (1805—1877), άγγλος διπλωμάτης και συγγραφέας, τάχθηκε ύπέρ της Τουρκίας και ενάντια στην φιλοσοφική πολιτική της άγγλικής κυβέρνησης (λόρδος Πάλμερστον) στο Άνατολικό ζήτημα. Οι άποκαλύψεις του χρησίμεψαν στον Μάρξ και τον Ένγκελς σαν ύλικό για άρθρα σχετικά με ζήτηματα της διεθνούς πολιτικής. — Σελ. 113, 380, 522, 755, 772, 773.

V

- Valentin, Gabriel Gustav* [Βάλεντιν, Γκάμπριελ Γκούσταβ] (1810—1883), γερμανός φυσιολόγος. — Σελ. 500.
- Vanterlint, Jacob* [Βάντερλιντ, Τζάκομπ] (πέθανε τό 1740), άγγλος οικονομολόγος. Ζητά καλύτερη κατανομή της ιδιοκτησίας και άνύψωση των κατώτερων και μεσαίων τάξεων. Ύπερασπιστής των έργατών. — Σελ. 136.

- 143, 158, 287, 289, 328, 346, 364, 639.
Vauban, Sebastien le Prestre de [Βωμπάν, Σεμπαστιέν λέ Πρέτρε ντέ] (1633—1707), καινοτόμος γάλλος μηχανικός πολεμικών έργων. Ἀντίπαλος τοῦ κολμπερτισμοῦ. — Σελ. 153.
Vaucanson, Jacques de [Βωκασόν, Ζάκ ντέ] (1709—1782), γάλλος μηχανολόγος, εφευρέτης μιᾶς ὑφαντουργικῆς μηχανῆς. — Σελ. 397.
Verri, Pietro [Βέρι, Πιέτρο] (1728—1797), ἰταλός οικονομολόγος, ὁπαδός τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου, βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς φυσιοκράτες καὶ τὸν Α. Σμίθ. — Σελ. 57, 103, 146, 345.
Vico, Giovanni Battista [Βίκο, Τζιοβάνι Μπατίστα] (1668—1744), ἰταλός φιλελεύθερος πολιτικός, δημιουργός μιᾶς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. — Σελ. 387.
Villiers, Charles Pelham [Βίλλιερς, Τσάρλς Πέλχαμ] (1802—1898), ἄγγλος φιλελεύθερος πολιτικός, πρόεδρος τοῦ Poor Law Board. — Σελ. 281.
Vissering, Simon [Βίσερινγκ, Σίμον] (1818—1888), ὁλλανδός οικονομολόγος, ἀνῆκε στὴ σχολή τοῦ Μπαστιά. — Σελ. 520.

W

- Wade, John* [Οὔεντ, Τζόν] (1788—1875), ἄγγλος συγγραφέας. — Σελ. 255, 285, 641.
Wade, Benjamin Franklin [Οὔεντ, Μπέντζαμιν Φράνκλιν] (1800—1878), ἀμερικανός πολιτικός, ἀντιπρόεδρος τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικής. — Σελ. 16.
Wakefield, Edward Gibbon [Οὔέικφιλντ, Ἔντουαρντ Τζίμπον] (1796—1862), ἄγγλος οικονομολόγος καὶ πολιτικός τῆς ἀποικιοποίησης. — Σελ. 282, 341, 553, 603, 700, 790, 791, 798.
Wallace, Robert [Οὔάλλας, Ρόμπερτ] (1697—1771), ἄγγλος παπᾶς, συγγραφέας μερικῶν ἐργων γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ πληθυσμοῦ. — Σελ. 368, 638.
Ward, John [Οὔόρντ, Τζόν]. — Σελ. 280.
Watson, John Forbes [Οὔάτσον, Τζόν Φόρμς] (1827—1892), σκωτσέζος γιατρός καὶ συγγραφέας μερικῶν ἐργων γιὰ τίς Ἰνδίες. — Σελ. 407.
Watt, James [Οὔάτ, Τζέιμς] (1736—1819), σκωτσέζος μηχανικός, εφευρέτης τῆς ἀτμομηχανῆς. — Σελ. 390, 393, 397, 400, 404, 506.
Watts, John [Οὔάτς, Τζόν] (1818—1887), ἄγγλος σοσιαλιστής ὁπαδός τοῦ Ρ. Οοουεν. — Σελ. 569.
Wayland, Francis [Οὔέιλαντ, Φράνσις] (1796—1865), ἀμερικανός καθηγητής Πανεπιστημίου, συγγραφέας ἐνός ἐγχειριδίου οικονομολογίας. — Σελ. 176, 220.
Wedgwood, Josiah [Οὔέντγουουντ, Τζόζια] (1730—1795), εφευρέτης τῆς σύγχρονης ἀγγειοπλαστικῆς. Ἰδρυτής τῆς ἀγγλικῆς ἀγγειοπλαστικῆς. — Σελ. 279, 283.
Welden, Howard de [Οὔέλντεν, Χόγουαρντ ντέ], ἄγγλος ἐπιτετραμένος στίς Βρυξέλλες τὸ 1862. — Σελ. 290.
Wellington, Arthur Wellesley [Οὔέλλιγκτον, Ἀρθουρ Οὔέλςλυ] (1769—1852), ἄγγλος στρατηγός, πεισματάρης, σκληροτράχηλος ἐγγλέζος... ὅλες οἱ πράξεις του εἶναι ὑποδειγματικές, καμιά ἀπολύτως δὲν εἶναι ἀριστοτεχνική (Ἔνγκελς). — Σελ. 137.
West, Sir Edward [Οὔέστ, Σέρ Ἔντουαρντ] (1782—1828), ἄγγλος οικονομολόγος, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους θεωρητικούς τῆς γαιοπροσόδου. — Σελ. 523, 544, 561, 562.
Whitbread, Samuel [Οὔϊτμπρεντ, Σάμουελ] (1758—1815), ἄγγλος πολιτικός.

- Ἀπὸ τὸ 1790 φιλελεύθερος βουλευτής. Γνωστός σάν ἀρχηγός τῆς ἀντιπολίτευσης, κοινωνικός καὶ δημοσιονομικός μεταρρυθμιστής. — Σελ. 765.
Whitney, Eli [Οὔϊντν, Ἐλι] (1765—1825), ἀμερικανός εφευρέτης τῆς ἐκκαυστικῆς μηχανῆς τοῦ μπαμπακιοῦ. — Σελ. 398, 406.
Wilhelm III [Γουλιέλμος Γ'] (Γουλιέλμος τῆς Ὁράγγης) (1650—1702), βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ τὸ 1689 ὥς τὸ 1702. — Σελ. 748.
Wilhelm IV [Γουλιέλμος Δ'] (1765—1837), βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ τὸ 1830 ὥς τὸ 1837. — Σελ. 303.
Wilks, Mark [Γουίλκς, Μάρκ] (γύρω ἀπὸ τὸ 1760—1831), ἄγγλος ἀξιωματικός καὶ διπλωμάτης, κατεῖχε ἀνώτερες στρατιωτικὲς θέσεις στίς Ἰνδίες ἐπὶ διοικήσεως τοῦ Λόρδου Κλάιβ. — Σελ. 374.
Williams, Sir W. Fenwick Baronet of Kars [Γουίλλιαμς, Σέρ Οὔ. Φένουϊκ, βαρονέτος τοῦ Κάρς] (1803—1882), ἄγγλος στρατηγός, τὸ 1856 σὺν πόλεμο στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη ὑπερασπίστηκε τὸ ὀρεινὸ φρούριο Κάρς ἐναντία στὰ τσαρικὰ στρατεύματα. — Σελ. 137.
Wilson, James [Οὔϊλσον, Τζέιμς] (1805—1860), ἄγγλος οικονομολόγος, ὁπαδός τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου, ἰδρυτής τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκονομιστ». — Σελ. 240, 356.
Wirth, Max [Βίρτ, Μάξ] (1822—1900), γερμανός χυδαῖος οικονομολόγος, μετριοπαθὲς ὁπαδός τοῦ προστατευτισμοῦ, ὁπαδός τοῦ Καίρου. — Σελ. 90.
Witt, Johan de [Βίτ, Γιόχαν ντέ] (1625—1672), ὁλλανδός πολιτικός. Ἡγέτης τῆς ὁστικῆς τάξης τῶν Κάτω χωρῶν. — Σελ. 639.
Wolff, Christian [Βόλφ, Κρίστιαν] (1679—1754), γερμανός φιλόσοφος καὶ μαθηματικός, ὁ σπουδαιότερος εκπρόσωπος τῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφορισμοῦ στὴ Γερμανία. — Σελ. 631.
Wolff, Wilhelm [Βόλφ, Βίλχελμ] (1809—1864), γερμανός κομμουνιστής. Γιὸς ἐνός μεροκαματιάρη τῆς Σιλεσίας. Σπούδασε σὲ συνθήκες δύσκολες. Χρόνια κλεισμένος σὲ φυλακὲς. Ἀπὸ τὸ 1846 ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους στυγνοῦς συνεργάτες καὶ φίλους τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς. Λαμπρὸς ἀγκιτάτορας καὶ δημοσιογράφος. Πῆρε μέρος, στὴν πρώτη πάντα γραμμῇ, σὲ ἀναστασιακὸ κίνημα τοῦ 1848/49. Ἐκπατρίστηκε καὶ πῆγε στὴν Ἀγγλία ὅπου ἐργάστηκε σάν ἰδιωτικὸς δάσκαλος σὲ Μάντσεστερ. Στὴν εἰσαγωγὴ μιᾶς σειρᾶς ἀρθρῶν τοῦ Βόλφ μὲ τὸν τίτλο «Τὸ σιλεσιανὸ δισεκατομύριο» ὁ Ἐνγκελς ἐξυμνεῖ «τὸ λεπτὸ καλλιεργημένο σὲ σχολεῖο τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος πνεῦμα του, τὸ πλοῦσιό του χιούμορ, τὴ διαύγειά του στὴν κατανόηση δύσκολων θεωρητικῶν ζητημάτων, τὸν δραστήριο, ἥρεμο τρόπο του... τὴν ἀτράνταχτη δύναμη τοῦ χαρακτήρα του, τὴν ἀπόλυτη, ἀναμφισβήτητη ἐντιμότητά του, τὸ αἶσθημα τοῦ καθήκοντος ποὺ τογὲ ἐξίσου αὐστηρὸ γιὰ φίλους καὶ ἐχθρούς καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του». Ὁ Μάρξ τοῦ ἀφιέρωσε τὸν I τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». — Σελ. 9.
Wright, Thomas [Ράιτ, Τόμας] (1711—1786), ἄγγλος φυσιοδίφης. Σελ. 750.
Wyatt, John [Οὔάιτ, Τζόν] (1700—1766), ἄγγλος εφευρέτης μιᾶς κλωστικῆς μηχανῆς. — Σελ. 387.

X

- Ξενοφών* (430—354 π. Χ.), Ἕλληνας στρατηγός καὶ ἱστορικός, μαθητής τοῦ Σωκράτη. — Σελ. 383.

Y

- Yarrington, Andrew* [Γιάρριντον, Ἀντριου] (1616 ὥς γύρω ἀπὸ τὸ 1684), ἄγγλος τεχνικός καὶ γεωπόνος τῆς ἐποχῆς τῆς μανουφакτούρας. — Σελ. 364.

Young, Arthur [Γιούνγκ, *Αρθουρ] (1741—1820), Άγγλος συγγραφέας καί στατιστολόγος. — Σελ. 135, 241, 287, 697, 705.

ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

- Ἀνταῖος*, γίγας τῆς ἀρχαιοελληνικῆς μυθολογίας, πού ἀγγίζοντας τή γῆ ἀντλοῦσε πάντα καινούργια δύναμη. — Σελ. 614.
- Βούροις*, κατά τόν ἑλληνικό μῦθο ἕνας ἀπάνθρωπος βασιλιάς τῆς Αἰγύπτου, πού ὁ Ἰσοκράτης τόν παρουσιάζει σάν τέρας ἀρετῆς. — Σελ. 384.
- Γκομπσέκ*, ταιγκούνης τοκογλύφος ἀπό τό δμώνυμο μυθιστόρημα τοῦ Μπαλ-ζάκ. — Σελ. 610.
- Γηρυόνης*, γίγας μέ τρία σώματα, ἀπό τήν ἑλληνική μυθολογία. — Σελ. 614.
- Δαίδαλος*, καλλιτέχνης τῆς ἑλλην. μυθολογίας. Σ' αὐτόν ἀποδίδουν τήν ἐφεύρεση τοῦ τσεκουριοῦ, τοῦ τρυπανιοῦ, τῆς ζυγαριᾶς κ. ἄ. Λένε πώς εἶναι ὁ πρῶτος πού ἐφτιαξε ἀνθρώπινες μορφές μέ ἀνοιχτά μάτια, μέ πόδια πού περπατᾶν καί χέρια πού κινούνται. — Σελ. 423.
- Δόν Κιχότης*, ὁ «ἱππότης θλιβερῆς μορφῆς», ἀπό τό μυθιστόρημα «Δόν Κιχότης» τοῦ Θερβάντες. — Σελ. 96.
- Ἐκκαρε*, πρόσωπο τῆς γερμανικῆς μυθολογίας. Παίζει ρόλο πιστοῦ συμβουλάτορα. — Σελ. 289.
- Ζεύς* [Δίας, Jupiter], ὁ ἀνώτερος θεός τῶν ἐλλήνων καί τῶν ρωμαίων. Θεός τῆς βροντῆς. — Σελ. 380, 598.
- Ἡρακλῆς*, ἥρωας τῆς ἀρχαιοελληνικῆς μυθολογίας. Θεωρεῖται προσωποποίηση τῆς δύναμης καί τῆς ἀντοχῆς. — Σελ. 440, 614.
- Ἡφαιστος*, ἑλληνας θεός τῆς φωτιάς καί τῆς σιδηρουργίας. — Σελ. 423, 668.
- Thor* [Θόρ], ὁ γερμανός θεός τῆς βροντῆς, τόν παρασταίνουν ὀπλισμένο μ' ἕνα τεράστιο σφυρί. — Σελ. 400.
- Κάκος*, τέρας πού ἔβγαζε φωτιά ἀπό τό στόμα του. Γιός τοῦ Ἡφαιστου. — Σελ. 614.
- Κάλμπ*, πατέρας τῆς Σαρλόττας Κάλμπ, τῆς πρῆτης ἀγάπης τοῦ Σίλλερ. Χρησίμεψε σάν πρότυπο ἑνός προσώπου στό ἔργο τοῦ Σίλλερ «Ραδιοηγία καί Ἐρωτας». Τύπος τοῦ κενόδοξου καί κουτοῦ αὐλικοῦ τοῦ 18ου αἰώνα. — Σελ. 596.
- Κοῦκλιν*, ἡ φιλενάδα τοῦ Φάλσταρ στίς «Εὐθύμες κυράτσες τοῦ Οὐίνδσορ» τοῦ Σαίξπηρ. — Σελ. 61.
- Μαριόρνα*, ὑπηρέτρια στό «Δόν Κιχότη» τοῦ Θερβάντες, μιά βρώμικη, ἄσχημη μορφή γυναίκα. — Σελ. 99.
- Μολόχ*, θεός τῶν Ἀσσυρίων, τῶν Φοινίκων καί τῶν Ἀμμωνιτῶν. Στή λατρεία του περιλαβανόταν καί ἡ θυσία ἀνθρώπων. — Σελ. 682.
- Μωνοῆς*, ἐβραῖος νομοθέτης καί προφήτης. — Σελ. 389.
- Νεόγκιμπερν*, ὑστοφύλακας στό «Πολύς θόρυβος γιά τό τίποτα» τοῦ Σαίξπηρ. Χλευαστικό παρατσούκλι τῶν στενοκέφαλων, ὑπερηρότων κατ' ὀνόματι δημόσιων ὑπαλλήλων. — Σελ. 97.
- Ὀδυσσεύς*, πανοῦργος καί πολυμήχανος ἥρωας τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, μιά ἀπό τίς κύριες μορφές τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. — Σελ. 265.
- Περσέας*, ἥρωας τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, γιός τοῦ Δία. — Σελ. 15.
- Πλούτων*, ὁ θεός τοῦ Ἄδη καί τοῦ πλούτου. — Σελ. 145.
- Προμηθεύς*, ἥρωας τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, ἔκλεψε τή φωτιά ἀπό τό Δία καί γιαντό τόν καρφώσαν σ' ἕνα βράχο. — Σελ. 668.

- Ροβινσώνας Κροῦσος*, ἥρωας τοῦ δμώνυμου μυθιστορήματος τοῦ Ντεφόε. — Σελ. 89, 91, 302.
- Σαίξ*, *Μπίλλ*, ληστής, μορφή ἀπό τό μυθιστόρημα τοῦ Ντίκενς «Ὁλιβερ Τούιστ». — Σελ. 458.
- Σανγκρανιό*, γιατρός στό μυθιστόρημα «Ζίλ Μπλάς» τοῦ Λεσάζ. — Σελ. 735.
- Σάντο Πάντσο*, ὁ ἀσπαδοφόρος τοῦ ἱππότη Δόν Κιχότη, στό «Δόν Κιχότη» τοῦ Θερβάντες. — Σελ. 663.
- Σάνλοκ*, φυλοχρήματος καί ἐκδικητικὸς τοκογλύφος στόν «Ἐμπορο τῆς Βενετίας» τοῦ Σαίξπηρ. — Σελ. 301.
- Σήκολ*, νυχτοφύλακας στό «Πολύς θόρυβος γιά τό τίποτα» τοῦ Σαίξπηρ. — Σελ. 97.
- Σίσυφος*, πρόσωπο τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, Στόν Ἄδη ἦταν καταδικασμένος νά ἀνεβάζει σ' ἕνα βουνό ἕνα μεγάλο βράχο πού ξανακυλοῦσε κάτω προτοῦ φτάσει στήν κορυφή. «Δουλιὰ Σισύφου» σημαίνει μιά δύσκολη, μάταιη δουλιὰ πού ὅλο πρέπει νά τήν ξαναρχίζεις. — Σελ. 439.
- Φάουσι*, τό κύριο πρόσωπο στό δμώνυμο δράμα τοῦ Γκαίτε. — Σελ. 100.
- Φορτουνάτος*, μορφή σ' ἕνα γερμανικό λαϊκό βιβλίο ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα. — Εἶχε ἕνα πουγγί πού δέν ἄδειαζε ποτέ. — Σελ. 671.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Τό εϋρετήριο τοῦτο περιλαμβάνει μόνο τίς σπονδαιότερες ἐνδειχτικές λέξεις. Τό λεπτομερειακό εϋρετήριο πραγμάτων ὅλου τοῦ ἔργου βρίσκεται στό τέλος τοῦ ΙΙΙ τόμου.

Α

Ἀγγραφία—Σελ. 247 κ. ἐ., 557.
 ἀγγειοπλαστική—Σελ. 256, 279.
 Ἀγγλία—Σελ. 671 κ. ἐ.
 ἀγγλική ἐπανάσταση—Σελ. 748.
 ἀγορά, ἐσωτερική—Σελ. 769 κ. ἐ.
 ἀγροτιά (ἀγροτικός πληθυσμός)—Σελ. 521 κ. ἐ., 741, 772.
 ἀγροτική (γεωργική) ἐπανάσταση—Σελ. 741—757, 769.
 ἀγροτικό προλεταριάτο (ἐργάτες γῆς)—Σελ. 264, 282, 460, 519, 522 κ. ἐ., 549, 575, 665—666, 697, 721—722, 730, 733.
 ἀγωγή τοῦ μέλλοντος—Σελ. 501, 505—506.
 ἀμερικάνικος ἐμφύλιος πόλεμος—Σελ. 314, 472 κ. ἐ.
 ἀναγκαία ἐργασία—Σελ. 228 κ. ἐ.
 ἀνάλυση, οικονομική—Σελ. 11, 24, 331, 340, 555, 585.
 ἀναπαραγωγή, ἀπλή—Σελ. 586 κ. ἐ., 606, διευρυμένη—Σελ. 600, 609. (βλ. καί συσσώρευση).
 ἀνεργία, βλ. ἐπιδρομικός στρατός—Σελ. 505, 651, 659 κ. ἐ., 663 κ. ἐ., 667 κ. ἐ.
 ἀνθρακορύχοι—Σελ. 460, 512, 689 κ. ἐ.
 ἀνταλλαγή, (προτσός ἀνταλλαγῆς) ἀνταλλαγή προϊόντων—Σελ. 98 κ. ἐ., 102 κ. ἐ., 116.
 ἀνταλλαχτική ἀξία—Σελ. 50, 51, 61, 95 κ. ἐ., 162 κ. ἐ., 335 κ. ἐ., 613.
 ἀντικείμενο ἐργασίας—Σελ. 191.
 ἀντιστάθμιση, (θεωρία τῆς...)—Σελ. 454 κ. ἐ.
 ἀξία—Σελ. 52 κ. ἐ., 61, 62 κ. ἐ., 87 κ. ἐ., 96, 107 κ. ἐ., 168 κ. ἐ., 183, 185, 199 κ. ἐ., 206, 215, 222 κ. ἐ., 242, 330, 331 κ. ἐ., 337, 550, 553.
 ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης—Σελ. 183

κ. ἐ., 205—206 κ. ἐ., 323 κ. ἐ., 366 410, 552—561, 661 κ. ἐ.
 ἀξιακή μορφή (μορφή ἀξίας)—Σελ. 61 κ. ἐ.
 ἀξία προϊόντος—Σελ. 212, 220, 224 κ. ἐ., 232 κ. ἐ.
 ἀξία χρήσης—Σελ. 49 κ. ἐ., 57, 60, 96, 200, 206, 218, 628.
 ἀξιακή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου—Σελ. 634.
 ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀπαλλοτριωτῶν—Σελ. 787.
 ἀπεργίες—Σελ. 245, 441, 452 κ. ἐ., 574, 621, 765.
 ἀποικιοποίηση (σύστημα...)—Σελ. 776 κ. ἐ., 789 κ. ἐ., 792 κ. ἐ.
 ἀπολογητική, οικονομική—Σελ. 126.
 ἀπόλυτη ὑπεραξία—Σελ. 190, 330, κ. ἐ., 524, 525 κ. ἐ.
 ἀπάρνηση βλ. ἐγκράτεια.
 ἀρτοποιία—Σελ. 187 κ. ἐ., 260—264, 279 κ. ἐ., 310 κ. ἐ., 567 κ. ἐ.
 ἀρχαιότητα (τρόπος παραγωγῆς καί ταξικός ἀγώνας στόν ἀρχαῖο κόσμο)—Σελ. 95 κ. ἐ., 148, 180, 247, 350, 381 κ. ἐ., 528—529.
 ἀστική τάξη, ρόλος τῆς—Σελ. 612 κ. ἐ.
 ἀτομική ιδιοκτησία, πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία—Σελ. 785 κ. ἐ.
 ἀτυχήματα—Σελ. 443 κ. ἐ.

Β

Βαθμός ἐκμετάλλευσης (βλ. καί ποσοστό ὑπεραξίας)—Σελ. 620.
 βάρδια (σύστημα τῆς...)—Σελ. 268 κ. ἐ., 293 κ. ἐ., 330, 437.
 βία, ρόλος τῆς—Σελ. 739, 776.
 βιομηχανία, μεγάλη—Σελ. 291, 386 κ. ἐ., 476, 521, 769 κ. ἐ.
 βιομηχανία μετάλλου—Σελ. 269 κ. ἐ., 463, 511.

βιομηχανία μπαμπακερών, αγγλική—Σελ. 269, 471—476.
βιομηχανία σπάρτων—Σελ. 258.
βιομηχανία ταπεσαριών—Σελ. 258.
βιομηχανική επανάσταση—Σελ. 387.
βιομηχανικός έφεδρικός στρατός, βλ. έφεδρικός στρατός
βιομηχανος κεφαλαιοκράτης—Σελ. 774.

Γ

Γαλλική Έπανάσταση (1789—94)—Σελ. 103, 766 κ. έ.
γαιοπρόσδοος—Σελ. 522—523, 726, 735.
γαιοκτησία—Σελ. 103, 159, 741 κ. έ.
γεωργία (άγροτική οικονομία)—Σελ. 192, 194, 391 κ. έ., 521 κ. έ., 525, 528, 625, 697 κ. έ., 701 κ. έ., 716—717, 767 κ. έ.

Δ

Διατάξεις, άρθρα των νόμων για τά έργοστάσια σχετικά μέ την εκπαίδευση—Σελ. 415.
δεκάωρο—Σελ. 296 κ. έ.
δεσποτισμός του κεφαλαίου—Σελ. 372—373, 440—441.
Διεθνής Ένωση των εργατών (Ι Διεθνής)—Σελ. 315.
δουλεία—Σελ. 103, 229, 273, 279, 301, 350, 460, 559.
διαλεχτική—Σελ. 25 κ. έ., 61—84, 323, 605 κ. έ., 608, 785 κ. έ.
διατάξεις περί ύγείας των νόμων για τά εργοστάσια—Σελ. 498 κ. έ.
διπλός χαρακτήρας της εργασίας πού περιέχεται στα έμπορεύματα—Σελ. 55 κ. έ., 209—210, 213.
διχτορορία του προλεταριάτου—Σελ. 506, 787 κ. έ.
δουλιά γυναικών—Σελ. 266 κ. έ., 409 κ. έ.
δουλιά στο σπίτι βλ. καί οικοτεχνία—Σελ. 483 κ. έ., 487, 786.
δουλοπαροικία—Σελ. 248, 740 κ. έ.

Ε

Έγκράτεια, άπάρνηση—Σελ. 204, 617 κ. έ.
έθνικές διαφορές των μισθών εργασίας—Σελ. 578—583.
«Έθνικές» Τράπεζες—Σελ. 779—780.
ειδικευμένη εργασία—Σελ. 58, 210 κ. έ.
εισόδημα—Σελ. 587, 609, 611 κ. έ.
εμπειροπλοίαση—Σελ. 224 κ. έ., 255 κ. έ., 786.
ελευθερία—Σελ. 188, 557.

ελεύθερο έμπόριο—Σελ. 74, 125, 295, 296—297.
έμπόρευμα—Σελ. 49, 55 κ. έ., 74 κ. έ., 84 κ. έ., 116 κ. έ., 118 κ. έ.
έμπορευματική παραγωγή, άπλή—Σελ. 56, 88 κ. έ., 127, 182, 600.
έμπορικό κεφάλαιο—Σελ. 159, 168, 375, 526, 774.
έμποροκρατικό σύστημα (μερκαντιλικό σύστημα)—Σελ. 156, 168.
έμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών καί την εργατική τάξη—Σελ. 313.
έντατικοότητα της εργασίας—Σελ. 536, 541 κ. έ., 545—546.
έντατικοποίηση της εργασίας—Σελ. 424 κ. έ., 572 κ. έ.
έξαθλίωση—Σελ. 667 κ. έ.
έξέγερση του Ιούνη—Σελ. 299.
έξορυχτική βιομηχανία—Σελ. 194, 512—520, 624 κ. έ., 653.
έπαγγελματικές άρρώστιες—Σελ. 307, 483.
Έπανάσταση του Ιούλη—Σελ. 617.
έπανάσταση, προλεταριακή—Σελ. 22, 299, 506, 520, 617, 787 κ. έ.
έπανάσταση του Φλεβάρη—Σελ. 313.
έπαναστατική μέθοδος—Σελ. 314.
έπιθεωρητές εργασίας—Σελ. 251, 294, 511, 517 κ. έ.
έποχιακή δουλιά—Σελ. 266, 495—496, 688 κ. έ.
εργασία, άφρημένη—Σελ. 52 κ. έ., 54 κ. έ., 65, 87 κ. έ., 213 κ. έ.
εργασία γυναικών (βλ. δουλιά γυναικών).
εργασία, συγκεκριμένη—Σελ. 54—55, 190, 197, 213 κ. έ.
εργάσιμη ήμερα—Σελ. 242 κ. έ., 277 κ. έ., 291 κ. έ., 418 κ. έ., 535—546, 563.
εργάτες γής (βλ. άγροτικό προλεταριάτο).
εργάτες ναυπηγείων—Σελ. 692.
εργάτης, ό «ελεύθερος»—Σελ. 180 κ. έ., 739.
εργατική άριστοκρατία—Σελ. 692.
εργατική δύναμη—Σελ. 65, 179 κ. έ., 183 κ. έ., 198, 206 κ. έ., 224 κ. έ., 328 κ. έ., 366, 410, 535 κ. έ., 540 κ. έ.
εργατικά καταστατικά (εργατικοί νόμοι)—Σελ. 283 κ. έ., 575 κ. έ., 766.
εργοστασιακή νομοθεσία, νομοθεσία για τά εργοστάσια—Σελ. 283, 291—312, 312—316, 498 κ. έ., 511 κ. έ.
εργοστάσιο—Σελ. 394 κ. έ., 434 κ. έ., 491—492.

έτερογενής μανουφακτούρα—Σελ. 358.
εύγενή μέταλλα (βλ. καί χρυσός)—Σελ. 103 κ. έ., 137 κ. έ., 144, 768.
έφεδρικός βιομηχανικός στρατός—Σελ. 505, 651, 662 κ. έ., 664 κ. έ., 667 κ. έ.
έφευρέσεις—Σελ. 364, 387, 452 κ. έ., 506.

Η

Ημέρα εργασίας—βλ. εργάσιμη ήμερα.

Θ

Θεωρία της αντίσταθμησης (βλ. αντίσταθμηση).
θησαυρισμός—Σελ. 142.
θνησιμότητα—Σελ. 307, 413 κ. έ., 666—667, 68, 705—706.
θρησκεία—Σελ. 92 κ. έ., 387, 643.

Ι

Ιρλανδία—Σελ. 723—737.
ισοδύναμη μορφή—Σελ. 62 κ. έ., 69 κ. έ., 77, 81 κ. έ.
ισότητα—Σελ. 73, 188, 508.
ιστορικός ύλισμός—Σελ. 94—96, 312, 387, 530 κ. έ., 785 κ. έ.
Ιταλία—Σελ. 741.

Κ

Κανονική εργάσιμη ήμερα—Σελ. 245 κ. έ., 283—316.
καταστατικά εργασίας (βλ. νόμοι εργασίας).
καρτέλ—Σελ. 648 κ. έ.
καταμερισμός της εργασίας—Σελ. 56 κ. έ., 118 κ. έ., 352 κ. έ., 366, 370 κ. έ.
κατάσταση κατοικίας των εργατών—Σελ. 266—267, 681 κ. έ., 689, 702 κ. έ., 705 κ. έ.
κατανάλωση—Σελ. 128, 196, 591 κ. έ., 593 κ. έ.
καταστροφείς των μηχανών, βλ. κίνημα των λουντιτών.
κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας—Σελ. 89 κ. έ., 94, 182.
κέρδος, ποσοστό κέρδους—Σελ. 228, 230, 321, 339 κ. έ., 421, 532, 539 κ. έ.
κερδοσκοπία—Σελ. 205, 222.
κέρματα—Σελ. 139 κ. έ.
κεφάλαιο (βλ. καί σταθερό, μεταβλητό κλπ.)—Σελ. 22 κ. έ., 167 κ. έ., 180, 321 κ. έ., 345 κ. έ., 500, 584 κ. έ., 790.

Λ

Λευκαντήρια—Σελ. 310.
λούμπεν προλεταριάτο—Σελ. 666 κ. έ.

Μ

Μάζα της υπεραξίας—Σελ. 317 κ. έ.
μανουφακτούρα—Σελ. 352 κ. έ., 375 κ. έ., 479 κ. έ., 487.
μέγεθος της άξιας (άξιακό μέγεθος)—Σελ. 53 κ. έ., 60, 70, 85, 115.
μέσα παραγωγής—Σελ. 193 κ. έ., 218.
μεσαιώνας—Σελ. 90 κ. έ., 96, 148, 350, 526.
μέση εργασία—Σελ. 58, 338.
μέσο εργασίας, μέσο εργασίας—Σελ. 192 κ. έ., 215 κ. έ., 330.
μέσο κυκλοφορίας—Σελ. 116 κ. έ., 132.
μέσο πληρωμής—Σελ. 147 κ. έ.
μεταβλητό κεφάλαιο—Σελ. 212 κ. έ., 223, 317 κ. έ., 634 κ. έ., 646, 652.
μερκαντιλικό σύστημα (βλ. έμποροκρατικό σύστημα).
μεταλλευτική, (βλ. έξορυχτική βιομηχανία).

μεταμόρφωση του έμπορεύματος—Σελ. 116, 127.

μετανάστευση—Σελ. 594—599.

μεταξουργία—Σελ. 292, 306 κ. έ.

μεταρρύθμιση—Σελ. 745.

μετοχικές εταιρίες—Σελ. 324, 349,

650 κ. έ.

μέτρο των αξιών—Σελ. 107.

μηχανές (τό σύστημα των μηχανών)

—Σελ. 364 κ. έ., 386 κ. έ., 394 κ.

έ., 401 κ. έ., 406 κ. έ., 408—409

κ. έ., 418 κ. έ., 422 κ. έ., 424 κ. έ.,

434 κ. έ., 444—454, 454 κ. έ., 463

κ. έ., 469—472, 477 κ. έ.

μικροαστικός σοσιαλισμός—Σελ. 82,

101, 608.

μισθός εργασίας (μισθός μέ τό κομ-

μάτι, χρονομίσθιο, νόμος του μι-

σθού)—Σελ. 552 κ. έ., 556 κ. έ.,

578, 621 κ. έ.

μισθός μέ τό κομμάτι (μισθός κατ'

άποκοπή)—Σελ. 569 κ. έ., 571 κ. έ.

μονοπώλιο—Σελ. 422, 771 κ. έ., 777.

N

Νομικές σχέσεις της έμπορευματικής

παραγωγής—Σελ. 98, 412, 557.

νόμισμα—Σελ. 137.

νομισματοκρατικό σύστημα—Σελ. 95.

νόμοι γιά τούς μαθητευόμενους—Σελ.

384.

νόμος του μισθού, κεφαλαιοκρατικός

—Σελ. 634 κ. έ., 637—638, 657 κ.

έ., 661 κ. έ.

«νόμος» της φθίνουσας γονιμότητας

του έδάφους—Σελ. 523.

νόμος του πληθυσμού, κεφαλαιοκρα-

τικός—Σελ. 25, 653 κ. έ., 662 κ. έ.

νταντελοβιομηχανία, παραγωγή ντα-

ντελών—Σελ. 255.

νυχτερινή εργασία—Σελ. 268 κ. έ., 783.

O

Οίκιακή δουλεία, σύγχρονη—Σελ.

462 κ. έ.

οικονομία στή χρησιμοποίηση των μέ-

σων παραγωγής—Σελ. 340, 403,

425, 479.

οικογένεια—Σελ. 91, 367, 507, 666.

οικοτεχνία, δουλιά στό σπίτι—Σελ.

478, 483 κ. έ.

οργανική μανουφακτούρα—Σελ. 358.

οργανική σύνθεση του κεφαλαίου—Σελ.

634, 644 κ. έ., 652 κ. έ.

όχτάωρο—Σελ. 314 κ. έ.

Π

Πάγιο κεφάλαιο—Σελ. 632.

παγκόσμια αγορά—Σελ. 155, 159, 370

κ. έ., 470, 774 κ. έ.

παγκόσμιο χρήμα—Σελ. 155 κ. έ.

παιδική εργασία (εργασία των παι-

διών)—Σελ. 253 κ. έ., 284 κ. έ.,

301, 409, 419, 507—511, 578, 782.

πάλη των τάξεων—Σελ. 20, 148, 283,

296, 677.

παυσπερισμός, έξαθλίωση—Σελ. 447

κ. έ., 666 κ. έ.

παραγωγή ειδών πολυτελείας—Σελ. 461

παραγωγικότητα, παραγωγική δύναμη

της εργασίας—Σελ. 54 κ. έ., 330 κ. έ.,

531, 536, 540 κ. έ., 543, 625 κ. έ.

παραγωγική εργασία—Σελ. 194.

παράταση της εργασίμης ήμέρας—

Σελ. 277, 418, 563.

πατριαρχική άγροτική οικονομία—Σελ.

91 κ. έ.

παχτωτής—Σελ. 767.

πίστη—Σελ. 152 κ. έ., 649 κ. έ., 779 κ. έ.

πιστωτικό χρήμα—Σελ. 152.

πλανόδιοι εργάτες—Σελ. 688.

περικοπή του μισθού—Σελ. 441, 571.

πολεμικό μέσο του κεφαλαίου έναν-

τια στους εργάτες—Σελ. 452.

πόλη και χωριό, χωρισμός πόλης και

χωριού—Σελ. 368, 522.

πολιτική οικονομία (βλ. και κλασική

και χυδαία οικονομολογία, κατηγο-

ρίες)—Σελ. 93 κ. έ., 95, 381, 789.

πορνεία—Σελ. 666 κ. έ.

ποσοστό υπεραξίας, βλ. υπεραξία.

προϊόν—Σελ. 194 κ. έ.

προλεταριάτο—Σελ. 22, 313, 635, 668

κ. έ., 697 κ. έ.

προστατευτικό σύστημα (προστατευτι-

σμός)—Σελ. 781, 790.

πρωταρχική συσσώρευση—Σελ. 647,

668 κ. έ., 738 κ. έ.

προτεσταντισμός—Σελ. 92, 289, 746.

προτσές αξιοποίησης—Σελ. 207.

προτσές ανταλλαγής—Σελ. 98 κ. έ.,

102 κ. έ., 116 κ. έ.

προτσές εργασίας—Σελ. 190 κ. έ.,

217 κ. έ.

προτσές κυκλοφορίας—Σελ. 584, 632.

προτσές δημιουργίας της αξίας—

Σελ. 199.

πρώτη ύλη—Σελ. 192, 195 κ. έ.

πρωτόγονη κοινωνία—Σελ. 91, 101

κ. έ., 190 κ. έ.

P

Ράβδοι (εύγενών μετάλλων)—Σελ.

138, 155.

ραπτομηχανή—Σελ. 489.

Σ

Σιδεράδες—Σελ. 267.

σιδηρόδρομοι, σιδηροδρομικές γραμ-

μές—Σελ. 265 κ. έ., 399, 532, 688

κ. έ.

Σκωτία—Σελ. 753 κ. έ.

σοσιαλισμός (βλ. και κομμουνισμός)

—Σελ. 91, 520, 545, 787 κ. έ.

στατιστική—Σελ. 15.

συναγωνισμός—Σελ. 331, 508, 566, 622.

648, 649.

συνεργασία—Σελ. 337 κ. έ., 349 κ. έ.

συγκέντρωση του κεφαλαίου—Σελ. 643,

648—649.

συγκέντρωση του κεφαλαίου—Σελ.

649 κ. έ., 652 κ. έ.

συμβόλαιο εργασίας—Σελ. 181 κ. έ.,

189, 412.

συνεργείο (σύστημα συνεργείων)—Σελ.

414, 719.

συνθήκες διατροφής των εργατών

—Σελ. 678.

σύνθεση του κεφαλαίου, (βλ. οργανική,

τεχνική και αξιακή).

συντεχνιακό σύστημα—Σελ. 322, 337,

355, 374 κ. έ., 740 κ. έ., 762, 775.

συσσώρευση του κεφαλαίου—Σελ. 584,

600 κ. έ., 612 κ. έ., 616 κ. έ., 620

κ. έ., 634 κ. έ.

σύστημα δημοσίων χρεών—Σελ. 779.

σύστημα ιδρωκοπήματος—Σελ. 572.

σχετική μορφή της αξίας—Σελ. 62

κ. έ., 76, 81.

σχετική υπεραξία—Σελ. 327 κ. έ., 335

κ. έ., 524, 526 κ. έ.

T

Ταξική δικαιοσύνη—Σελ. 283 κ. έ.,

302—303 κ. έ., 441 κ. έ., 758—767.

ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος

—Σελ. 132 κ. έ.

τεμαχισμός της υπεραξίας—Σελ. 585.

τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου—Σελ.

634 κ. έ., 644 κ. έ.

τεχνολογία—Σελ. 387, 494, 504 κ. έ.,

505.

τιμή της εργασίας—Σελ. 555 κ. έ.,

560 κ. έ., 562 κ. έ.

τιμή της εργατικής δύναμης, κατέβα-

σμά της κάτω από την αξία—Σελ.

185, 542, 562, 620—621

τιμή (μορφή της τιμής, παρέκκλιση της

τιμής από την αξία)—Σελ. 84, 108

κ. έ., 110 κ. έ., 113, 178.

τιμή παραγωγής—Σελ. 211.

τιμή, στοιχεία της τιμής—Σελ. 611—

612.

τοκογλυφικό κεφάλαιο—Σελ. 142 κ. έ.,

159, 177 κ. έ., 526, 774 κ. έ.

τόκος, τό «διάφορο»—Σελ. 404 κ. έ.,

585, 609.

τραπεζίτικο σύστημα—Σελ. 94, 779 κ. έ.

τραπεζογραμμάτια—Σελ. 151 κ. έ.

τράστ—Σελ. 650.

Υ

Υλισμός, άφροημένα φυσικοεπιστημο-

νικός—Σελ. 387.

υπεραξία (βλ. άπόλυτη και σχετική

υπεραξία)—Σελ. 164, 171, 173 κ. έ.,

199, 317, 346, 525, 535.

υπερεργασία—Σελ. 229 κ. έ., 246 κ. έ.,

259, 547 κ. έ.

υπερπαραγωγή—Σελ. 610, 657.

υπερπληθυσμός—Σελ. 280 κ. έ., 423

κ. έ., 447 κ. έ., 651, 664 κ. έ., 793.

υπερπρόϊόν—Σελ. 240 κ. έ., 547 κ. έ.

υπερωρία—Σελ. 564 κ. έ., 567 κ. έ.

υπηρεσίες «παραγωγικές»—Σελ. 205,

218, 628.

ύφαντουργική βιομηχανία—Σελ. 280

κ. έ., 353, 471 κ. έ.

Φ

Φεουδαρχία—Σελ. 159, 350, 740, 741

κ. έ., 747, 769, 775.

φρετιχισμός του έμπορεύματος—Σελ.

84 κ. έ., 95 κ. έ., 106.

φόρος—Σελ. 153 κ. έ., 371, 537, 780.

φύση, φυσικοί όροι, φυσικός πλούτος

—Σελ. 190 κ. έ., 194, 401, 524, 527

κ. έ., 529 κ. έ., 626, 644.

φυσικές έπιστήμες—Σελ. 357, 387, 626.

φυσιοκράτες—Σελ. 204, 525, 611—612.

X

Χαρτισμός—Σελ. 294, 296, 298.

χαρτονόμισμα—Σελ. 139 κ. έ.

χειροτεχνία—Σελ. 337, 352—353, 364, 384, 476 κ. έ.
 χημική βιομηχανία, μανουφακτούρα—Σελ. 194, 480.
 χοροπλαστική, πλέξιμο ψάθινων ειδών—Σελ. 486.
 χρῆμα—Σελ. 62, 82 κ. έ., 89 κ. έ., 100 κ. έ., 107, 127 κ. έ., 137 κ. έ., 147 κ. έ.
 χρῆμα ύπολογισμού—Σελ. 113 κ. έ.
 χρηματική κρίση—Σελ. 150 κ. έ.
 χρηματική μορφή—Σελ. 82.
 χρονομίσθιο—Σελ. 560 κ. έ., 562 κ. έ., 571.

χρόνος έργασίας, κοινωνικά άνագκατος—Σελ. 53 κ. έ., 199 κ. έ., 208 κ. έ., 228, 332.
 χρυσός—Σελ. 83, 103, 107 κ. έ., 110 κ. έ., 137 κ. έ., 144 κ. έ.
 κυδαία πολιτική οικονομία (οικονομολογία)—Σελ. 21—22, 94, 321 κ. έ., 556, 557, 671.

Ω

Ώρομίσθιο—Σελ. 563.

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

Α

* *Αγνωστικισμός*, διδασκαλία μιὰς σχολής φιλοσόφων «πού άμφοισβητούν τή δυνατότητα γνώσης του κόσμου ή τή δυνατότητα τής έξαντλητικής γνώσης του. Σ' αυτούς άνήκουν από τους νεώτερους φιλόσοφους ό Χιούμ και ό Κάντ» (*Ενγκελς).
 * *Αντιγακομπλίνκοι πόλεμοι*, οί πόλεμοι πού διεξήγαγε ή 'Αγγλία ενάντια στή γαλλική επανάσταση (1793—1815).
 * *Αντισομία*, άλυτη σύγκρουση δύο νόμων.
 * *Αντικλίμακα*, ρητορικό σχήμα πού περιλαμβάνει μιὰ άνιούσα και μιὰ κατιούσα κλίμακα, στήν άνιούσα επιτείνεται ή σημάσια όσων ειπώθηκαν προηγούμενοι, στήν κατιούσα μειώνονται όσα λέγονται στήν άνιούσα.
Anti—Cornlaw League, "Ένωση των άγγλων έργοστασιαρχών στόν άγώνα γιά τήν κατάργηση των δασμών στά σιτηρά. Η ένωση αυτή ιδρύθηκε τό 1838 στό Μάντσεστερ από τους Κόμπντεν, Μπράιτ και Βίλμερς, διαλύθηκε τό 1846—1849.
 * *Απαγωγή* (deduction), μέθοδος τής λογικής, πού συμπεραίνει τό ειδικό, τό συγκεκριμένο από γενικές (άφηρημένες) θέσεις (ή αντίθετη μέθοδος είναι ή έπαγωγή—induction). «Η έπαγωγή και ή άπαγωγή άλληλοσυνδέονται κατά τόν ίδιο άναγκαστικό τρόπο πού άλληλοσυνδέονται ή σύνθεση και ή άνάλυση» (*Ενγκελς).
 * *Άρνηση τής άρνησης*, χεικελιανή έκφραση «ένός νόμου άνάπτυξης τής φύσης, τής Ιστορίας και τής σκέψης μέ έξαιρετική εύρύτητα δράσης και σπουδαιότητα... Άρνούμαι δέ σημαίνει άπλώς ότι λέω όχι, ή ότι λέω πώς ένα πράγμα δέν υπάρχει, ή ότι τό καταστρέφω μέ ένα οποιοδήποτε τρόπο. Τό είδος τής άρνησης καθορίζεται έδω πρώτο από τή γενική και δεύτερο από

τήν ειδική φύση του προτάσεως... Κάθε είδος πραγμάτων έχει... τόν ιδιόμορφο τρόπο του να τό άρνούται έτσι ώστε να προκύπτει μιὰ άνάπτυξη» (*Ενγκελς).
 * *Αριστοικός*, ρομαντικός, ήρωικός. Από τόν Ιταλό ποιητή Άριόστο (1474—1533) πού φημίστηκε από τό ρομαντικό, ήρωικό ποίημά του «Όρλάνδος ό μαινόμενος».
 * *Ασσινάτα*, χαρτονόμισμα μέ άναγκαστική κυκλοφορία στή Γαλλία (1780—1796) μέ τή μορφή έντολών πάνω στίς εισπράξεις από τήν πούληση των έθνικών χτημάτων. «Στήν πράξη τό φράγκο άσσινάτο κυκλοφορούσε σάν σύμβολο αξίας του άσημένιου χρήματος και έτσι μ' αυτό τό άσημένιο μέτρο μετρούνταν ή ύποτίμησή του» (Μάρξ).

Β

Βιομηχανική επανάσταση, ή άνατροπή στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στό 18ο αιώνα στήν Άγγλία, πέραςμα από τή μανουφακτούρα στή μεγάλη βιομηχανία.

Γ

Γιάγκης, χλευαστικό όνομα γιά τους άγγλόφωνους κατοίκους των Ένωμένων Πολιτειών.
Γκουανώ, κοπριά θαλασσινών πουλιών πούχει μαζευτεί στα νησιά τής άκτής του Περού και τής Χιλής. Από τό 1840 τό μεταφέρουν στήν Εύρώπη σάν λίπασμα.

Δ

Διαλεκτική, «έπιστήμη των γενικών νόμων τής κίνησης τόσο του έξω-

τερικού κόσμου, όσο και της ανθρώπινης σκέψης» (Ένγκελς). Η υλιστική διαλεκτική μελετά τα πράγματα ολόπλευρα, συγκεκριμένα στην ανάπτυξη τους και «πρέπει να περιλαμβάνει όλη την πράξη της ανθρώπινης ύπαρξης» (Λένιν).

Διεθνής Ένωση Έργων. Η Ι Διεθνής που την ίδρυσε και τη διέυθυ-νε ο Μάρξ (1864—1872).

Διμεταλλισμός. Θεωρία για το χρήμα. Η θεωρία αυτή παίρνει για νομισματική βάση ταυτόχρονα τόν χρυσό και το ασημί.

Ε

Εμποροκρατικό σύστημα (μερκαντιλισμός), οικονομική θεωρία που διαμορφώθηκε το 17ο αιώνα, κυρίως στη Γαλλία και την Αγγλία. Το νομισματοκρατικό σύστημα «διακήρυξε σωστά την παραγωγή για την παγκόσμια αγορά και τη μετατροπή του προϊόντος σε έμπορεύσιμο, έπομένως και σε χρήμα, σαν προϋπόθεση και όρο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Στην παραπέρα εξέλιξη του νομισματοκρατικού συστήματος σε έμποροκρατικό, αποφασιστικό ρόλο δεν παίζει πια η μετατροπή της υπεραξίας σε χρήμα, αλλά η παραγωγή υπεραξίας, και τούτο από την χωρίς νόημα άποψη της σφαίρας της κυκλοφορίας και ταυτόχρονα με τέτιον τρόπο που η υπεραξία αυτή να εκφράζεται με περισσότερο χρήμα, σαν περίσσειμα του εμπορικού ισοζυγίου» (Μάρξ). Το εμποροκρατικό σύστημα, που διακηρύχτει πως η υπεραξία βγαίνει από το εμπόριο, είναι η καθαυτό χυδαία πολιτική οικονομία εκείνης της εποχής. «Με το πρόσημα ότι ασχολούνται μόνο με τον πλούτο του έθνους και με τους βοηθητικούς πόρους του κράτους διακηρύχθουν (οι έμποροκράτες) στην πραγματικότητα τα συμφέροντα της τάξης των κεφαλαιοκρατών και τόν πλουτισμό γενικά σαν ύστατο σκοπό του κράτους» (Μάρξ).

Εξέγερση του Ιούλη, εξέγερση του Παρισιού προλεταριάτου στις 23 του Ιούνη 1848, που προκλήθηκε από την άστική τάξη υπό δυσμενείς όρους για το προλεταριάτο. Ύστε-

ρα από 5 ημερών αγώνες στά οδοφράγματα ο ρεπουμπλικάνος στρατηγός Καβενιάκ έπνιξε στο αίμα την εξέγερση αυτή.

Επανάσταση του Ιούλη, επανάσταση της 27—29 του Ιούλη 1830 στη Γαλλία. Με την επανάσταση αυτή γκερμίστηκε η παλιννορθωμένη το 1815 άπολυταρχία των Βουρβόνων και πήρε την έξουσία μια μερίδα της άστικής τάξης, το μεγάλο κεφάλαιο, με τόν «άστό βουσιλιά» Λουδοβίκο Φίλιππο.

Επανάσταση του Φλεβάρη, άποικοδημοκρατική επανάσταση στη Γαλλία στις 23—24 του Φλεβάρη 1848. Με την επανάσταση αυτή οι έργάτες του Παρισιού εκθρόνισαν τόν άστό βασιλιά Λουδοβίκο Φίλιππο, τόν εκπρόσωπο του μεγάλου κεφαλαίου.

Ι

Ινδού, Ινδός, άρχικός κάτοικος τών Ινδιών.

Κ

Καβαλιστικός, μυστηριώδης.

Κίνημα τών λουντιών, μαζικό κίνημα του άγγλικού προλεταριάτου στις δυό πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, που αγωνιζόταν ένάντια στο κεφάλαιο, καταστρέφοντας τις μηχανές.

Κλασικός, ύποδειγματικός, τέλειος. Κλασική πολιτική οικονομία είναι η άστική πολιτική οικονομία στη Δυτική Ευρώπη από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τις άρχές του 19ου, που αντίθετα από τη χυδαία οικονομολογία έρευνάει την έσωτερική άλληλουχία τών άστικών σχέσεων παραγωγής» (Μάρξ).

Κοινωνικό συμβόλαιο (contrat social). Σύμφωνο με τη διδασκαλία του Ρουσσώ πρέπει το άτομο να παραιτηθεί έθελοντικά από τα δικαιώματά του υπέρ του συνόλου, με ένα λεγόμενο κοινωνικό συμβόλαιο. Το άτομο όμως αυτό βλέπει να εκφράζεται η θέλησή του στη «γενική θέληση» της λαϊκής κυριαρχίας. Η θεωρία αυτή διατυπώθηκε άρχικά στην πάλη ένάντια στην άπολυταρχία, γρήγορα όμως οί άστοί θεωρητικοί τη χρησιμοποίησαν ένάντια στο προλεταριάτο.

Λ

Λόμπαρτισερτ, δρόμος στο Λονδίνο, όπου βρίσκονται όλο τράπεζες και μεγάλα καταστήματα.

Μ

Μάγκνα Κάρτα (Magna Charta), δ καταστατικός χάρτης που αναγκάστηκε να υπογράψει το 1215 ο άγγλος βασιλιάς Ιωάννης (Ιωάννης ο Ακτήμων). Η Μάγκνα Κάρτα καθόριζε τα δικαιώματα τών τάξεων. Ήταν η άρχή ενός συντάγματος στην Αγγλία.

Μανδάρινος, άνώτερος υπάλληλος του κράτους στην Κίνα τόν καιρό της αυτοκρατορίας.

Μεταφυσική, φιλοσοφική κατεύθυνση, μέθοδος σκέψης που, αντίθετα από τη διαλεκτική, έξετάζει «τα πράγματα και τις άπεικονίσεις τους στο μυαλό, τις έννοιες, άπομονωμένα, τό ένα ύστερα από τό άλλο και χωρίς τό άλλο» και βλέπει σ' αυτά «σταθερά, ακίνητα, μια για πάντα δοσμένα αντικείμενα της έρευνας». Ο μεταφυσικός «σκέφτεται όλο με άμεσες αντιθέσεις». (Ένγκελς).

Ν

Νιχλιστής (άπό τό Nihil=τίποτα), αυτός που δέν άναγνωρίζει τίποτα και δέν πιστεύει σε τίποτα, μηδενιστής.

Νομισματοκρατικό σύστημα (Monetary system), οικονομική θεωρία του 16ου και 17ου αιώνα. «Όπως το 16ο και 17ο αιώνα, την παιδική ηλικία της νεότερης άστικής κοινωνίας, η γενική δίψα του χρυσού έστειλε λαούς και ήγεμόνες σε υπερπόντιες σταυροφορίες για να βρούν τό χρυσό θησαυρό, έτσι και οί πρώτοι διεργηνείς του νεότερου κόσμου, οί πρωτοεργοί του νομισματοκρατικού συστήματος (τό έμποροκρατικό σύστημα δέν είναι παρά μια παραλλαγή του) διακήρυξαν πως μοναδικός πλούτος είναι ο χρυσός και τό ασημί, δηλ. τό χρήμα. Διατύπωσαν σωστά σαν προορισμό της άστικής κοινωνίας να κερδίζει χρήματα», όμως, «μπερδευσαν τό χρήμα με τό κεφάλαιο» (Μάρξ).

Ντεϊνός, πίστη σ' έναν άπρόσωπο θεό,

θησκεία της λογικής μερικών διάνοιγμένων του 18ου αιώνα.

Ο

Ούλοι (wigs), κόμμα της άγγλικής βιομηχανικής άστικής τάξης, ιδρύθηκε ταυτόχρονα με τό κόμμα τών τόνου. Είναι τό κατοπινό φιλελεύθερο κόμμα.

Όουενισμός, η θεωρία του ούτοπιστή σοσιαλιστή Ρόμπερτ Όουεν.

Π

Πανδέκτες, συλλογή νόμων της εποχής του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (533). Περιέχουν τό ρωμαϊκό δίκαιο που ίσχυε ακόμα τότε.

Παυπερισμός, έσχατη έξαθλίωση, μαζική φτώχεια, μαζική άθλιότητα, άναγκαίο προϊόν της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Παχτωτής, ένοικιαστής γης. Πρόκειται για κεφαλαιοκράτη έπιχειρηματία που νοίκιαζε γη από τούς γαιοχτήμονες και την εκμεταλλεύονταν με κεφαλαιοκρατικό τρόπο, δηλ. με τη χρησιμοποίηση μισθωτών έργων και σύγχρονα τεχνικά μέσα. Ο παχτωτής λέγεται και φάρμερ.

Ποσοτική άρχή (currency principle), μια «σχολή» άγγλων θεωρητικών του τραπεζιτικού συστήματος στα μέσα του περασμένου αιώνα. (Σ' αυτούς ανήκουν ο λόρδος Όβερστον, ο συνταγματάρχης Τόρρενς, ο Νόρμαν κλπ.) Αυτοί, με βάση τη λαθεμένη θεωρία του Ρικάρντο, πως τό χρήμα είναι μονάχα μέσο κυκλοφορίας και πως η αξία του καθορίζεται από την υπάρχουσα ποσότητα χρήματος, έφτιαξαν την άγγλική νομοθεσία του 1844—1845 για τις τράπεζες, τούς νόμους του Πήλ. Οί νόμοι αυτοί ρύθμιζαν την έκδοση τραπεζογραμμάτων σύμφωνα με την έξαγωγή και την είσαγωγή τών ευγενών μετάλλων το 1847 και του 1857 η κυβέρνηση τούς κατάργησε. Αντίπαλοι της ποσοτικής άρχής ήταν ο Τόν, ο Φούλλαρτον κλπ., η λεγόμενη τραπεζιτική σχολή. Ο Μάρξ στο ΙΙΙ βιβλίο (Κεφάλαιο 28 και 34) κάνει κριτική και στις δυό σχολές.

Πουριτανοί, αυστηρά θρησκευτική, αστική τάση μέσα στον αγγλικό προτεσταντισμό, που γύρω από το 1600 ξεχώρισε από την προτεσταντική εκκλησία.

Προτεσταντισμός, οι μορφές της χριστιανικής θρησκείας που δημιουργήθηκαν το 16ο αιώνα στην Ευρώπη με την άστική μεταρρύθμιση.

Προτοές, βλ. την ύποσημ. στή σελ. 191.

Σ

Σαινσιμονισμός, σοσιαλιστική αίρεση στη Γαλλία που στηριζόταν στη διδασκαλία του μεγάλου ουτοπιστή Σαιν-Σιμόν και που, ύστερα από το θάνατό του, προπαγάνδιζε ένα «μυσοσαστικό, μισοπρολεταριακό σοσιαλιστικό σύστημα» (Μάρξ) (μεταρρύθμιση των τραπεζών και πίστη σάν κύριοι μοχλοί της κοινωνικής μεταρρύθμισης). «Ο σαινσιμονισμός δρούσε κυρίως στην τρίτη δεκαετία του περασμένου αιώνα. Τα μέλη του συμμετείχαν στις επαναστατικές συνωμοσίες. Γύρω στο 1850 είχαν πιά σβήσει.

Σοφιστής, οπαδός της σοφιστικής, μιάς φιλοσοφικής κατεύθυνσης της αρχαιότητας (ή εκείνος που εφαρμόζει τον τρόπο σκέψης της σοφιστικής). «Ο σοφιστής εξωτερικά μιμείται τη διαλεκτική, στην πραγματικότητα όμως διαστρέφει την αλήθεια, παίζοντας με τις αντιφάσεις των έννοιών, και «ἀποδείχνει» ότι θέλει ή ότι επιθυμεί ο ίδιος ή ο έτολοδοότης του. «Ήδη ο Χέγκελ έλεγε με το δίκιο του πως μπορεί κυνείς να βρεϊδωσώδηποτε „ἀποδείξεις“ για όλα τα πράγματα στον κόσμο... Σε όλες τις εποχές είναι μέθοδος όλων των σοφιστών να διαλέγουν παραδείγματα που δλοφάνερα αναφέρονται σε περιπτώσεις κατ' ἀρχήν διαφορετικές» (Λένιν).

Σχολαστικός, οπαδός της σχολαστικής, της ἀφρημεμένης, σοφιστικής σχολικής φιλοσοφίας που ανήκει στη μεσαιωνική εκκλησία ή κάτι ανάλογο, σχολικός, χωρίς σύνδεση με τα γεγονότα, με την πράξη.

Τ

Τόρν, κόμμα των μεγάλων και μικρών γαιοκτημόνων στην Αγγλία. Ίδρύθηκε γύρω στο 1660 τον καιρό της παλινόρθωσης των Στουάρτ. Από το 1830 εμφανίζεται με το όνομα Συντηρητικό Κόμμα (τά τελευταία

χρόνια έχει χάσει τον κυρίως αγροτικό χαρακτήρα του).

Τροχός Τζάγκερναϊ, τροχός των άμαξών με τον οποίο οι Ινδοί μετάφεραν στις τελετές το άγαλμα του θεού Βισνού. Οι φανατικοί πιστοί ρίχνονταν τήν ώρα της τελετής κάτω από τον τροχό αυτό και κομματιάζονταν.

Φ

Φυσιοκράτες, οπαδοί μιάς σχολής της πολιτικής οικονομίας του 18ου αιώνα στη Γαλλία (Φρ. Κενάι, Μερσιέ ντε λά Ριβιέρ, Λέ Τρόν, Τυργκό κλπ.). Πού, αντίθετα από το έμποροκρατικό σύστημα, «μετάθεσαν την έρευνα για την προέλευση της υπεραξίας από τη σφαίρα της κυκλοφορίας στη σφαίρα της ίδιας της άμεσης παραγωγής, κι έτσι έβαλαν τη βάση για την ανάλυση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (Μάρξ). Είναι αλήθεια πως θεωρούν τη γαιοπρόσοδο μοναδική μορφή της υπεραξίας, και επομένως θεωρούν σάν μοναδικά παραγωγική την αγροτική εργασία. Όμως αυτή η φαινομενική εξύμνηση της γαιοκτησίας μετατρέπεται σε οικονομική άρνηση της γαιοκτησίας και σε αναγνώριση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (Μάρξ), επειδή οι φυσιοκράτες θέλουν όλους τους φόρους να τους φορτώσουν στη γαιοπρόσοδο, απαιτούν την άπαιταγή της βιομηχανίας από την κρατική κηδεμονία και διακηρύχουν τον ελεύθερο συναγωνισμό.

Χ

Χάρτα (Charter), τά 6 σημεία προγράμματος της αγγλικής εργατιάς του 1837 (γενικό εκλογικό δικαίωμα κλπ.), τό πολιτικό πρόγραμμα του χαρισμού, «του πρώτου πλατιού, πραγματικά μαζικού κινήματος, ενός πολιτικά θεμελιωμένου προλεταριακού επαναστατικού κινήματος» (Λένιν).

Χυδαία πολιτική οικονομία, Είναι η άστική πολιτική οικονομία που (σε αντίθεση με την κλασική) δέν έρευνάει τις άστικές σχέσεις παραγωγής, αλλά «περιορίζεται στο να συστηματοποιεί, να φιλοσοφικνίζει και να διακηρύχνει σάν αιώνιες αλήθειες τις τριμμένες και ατάρσεσες παραστάσεις των πρακτόρων της άστικής παραγωγής σχετικά με τον κόσμο τους» (Μάρξ).

ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΑ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟ «ΚΕΦΑΛΑΙΟ»

Σταθμά

Σταθμά για τό έμπόριο :

Τόννος = 20 hundredweights	1016,0475	χλγρ.
Στατήρας (hundredweight) = 4 κουάρτερ	60,802	»
Λίβρα (πάουντ) = 16 ούγγιές	453,5924	γραμμάρια
Ούγγιά = 16 δράμια	28,349	»
Δράμι (dram)	1,772	»
Στόν = 14 λίβρες	6,350	χλγρ.

Σταθμά για φάρμακα, εύγενή μέταλλα και πολύτιμους λίθους :

Λίβρα (troy pound) = 12 ούγγιές	372,242	γραμμάρια
Ούγγιά (troy ounce) = 12 pennyweights	31,0135	»
Pennyweight = 24 κόκκοι	1,5552	»
Κόκκος	0,0648	»

Μέτρα

Μέτρα μήκους :

Γιάρδα = 3 πόδια	91,44	έκατοστόμετρα
Πόδι = 12 ίντσες	30,48	»
Ίντσα = 12 λάμπ	2,54	»
Μίλι (άγγλικό)	1609	μέτρα
Πήχυς (γεωμανικός)	$\frac{2}{3}$	του μέτρου

Μέτρα επιφανείας :

Άκρ = 4840 τετραγωνικές γιάρδες	4,0467	στρέμματα
Ρούντ = $\frac{1}{4}$ του άκρ	1,0117	στρέμματα

Μέτρα χωρητικότητας :

Κυβικό πόδι = 28, 3 κυβικά δεκατόμετρα	28,3	λίτρες
Κουάρτερ = 8 μπουσέλ	290,79	»
Μπουσέλ = 8 γαλόνια	36,35	»
Γαλόνι = 10 λάμπ	4,543	»
Πίντ	0,567	»
Σέφελ (Πρωσιικό)	44,96	»

Ίσποδίνανη :

Άγγλική: 'Η δύναμη που απαιτείται για ν' άνυψωθούν 33 000 λίβρες μέσα σ' ένα λεπτό σε ύψος ενός άγγλικού ποδιού ή 1 λίβρα σε ύψος 33 000 ποδιών (βλ. ύποσημ. 109α, στή σελ. 403—404).
Μετρική: 'Η δύναμη που απαιτείται για ν' άνυψωθούν 75 χιλιόγραμμα μέσα σ' ένα δευτερόλεπτο σε ύψος 1 μέτρου ή 1 χλγρ. σε ύψος 75 μ.

Μέτρα θερμότητας :

τ° Φάρεναϊτ = $\frac{5}{9}$ (t—32)° Κελσίου. Λχ. 100° Φ. = 38° C.

Νομίσματα*

Λίρα στεργλίνα (λίρ. στ.) = 20 σελίνια . . .	20,43	μάρκα
Σελίνι = 12 πένες	1,021	»
Πένα	8,51	πφένινγκ
Φορδίνι (ή μικρότερη υποδιαίρεση της λίρας) = 1/4 της πένας	2,12	»
Σοβρερίν (χρυσό νόμισμα) = 1 λίρα στεργλίνα		
Γουϊνέα (παλιό αγγλικό χρυσό νόμισμα) = 21 σελίνια	21,45	μάρκα
Γκρόσεν = 4 πένες	34	πφένινγκ
Γκρόσεν (γερμανικό)	12	»
Φράγκο (γαλλικό) = 100 σαντίμια	81	»
Σαντίμι	0,81	»
Λίβρα (γαλλική) = 1 φράγκο	81	»
Μαροβέντι (παλιό ισπανικό χάλκινο νόμισμα)	6	»
Ρέις (πορτογαλικό νόμισμα)	0,454	»
Δουκάτο (χρυσό νόμισμα πολλών ευρωπαϊκών χωρών στα τέλη του μεσαίωνα)	9	μάρκα
Τάληρο (παλιό άσημένιο νόμισμα διαφορετικής αξίας και με διαφορετικά όνόματα) γενικά	3	»
Δολάριο \$ = 100 σέντς	4,20	»

* Ο υπολογισμός σε μάρκα έγινε με βάση το 1871 (1 μάρκο = 1/2790 χλγρ. καθαρός χρυσός). Του δολαρίου ο υπολογισμός έγινε με βάση το 1878.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΚΑΡΑ ΜΑΡΕ, Πρόλογος στην πρώτη έκδοση	11
ΚΑΡΑ ΜΑΡΕ, Έπιλογος στη δεύτερη έκδοση	18
ΚΑΡΑ ΜΑΡΕ, Πρόλογος στη γαλλική έκδοση	29
ΚΑΡΑ ΜΑΡΕ, Έπιλογος στη γαλλική έκδοση	30
ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ, Πρόλογος στην τρίτη έκδοση	31
ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ, Πρόλογος στην αγγλική έκδοση	34
ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ, Πρόλογος στην τέταρτη έκδοση	39

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΠΡΩΤΣΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ

Κεφάλαιο πρώτο. ΤΟ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ	49
1. Οι δύο παράγοντες του έμπορεύματος: αξία χρήσης και αξία (ούσία της αξίας, μέγεθος της αξίας)	49
2. Ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που περιέχεται στα έμπορεύματα	55
3. Η μορφή της αξίας ή η ανταλλαχτική αξία	61
Α. Η άπλη, μεμονωμένη ή τυχαία μορφή της αξίας	62
1. Οι δύο πόλοι της έκφρασης της αξίας: σχετική μορφή της αξίας και ισοδύναμη μορφή	62
2. Η σχετική μορφή της αξίας	63
α) Περιεχόμενο της σχετικής μορφής της αξίας	63
β) Ποσοτικός καθορισμός της σχετικής μορφής της αξίας	67
3. Η ισοδύναμη μορφή	69
4. Τό σύνολο της άπλης μορφής της αξίας	74
Β. Η όλική ή αναπτυγμένη μορφή της αξίας	76
1. Η αναπτυγμένη σχετική μορφή της αξίας	76
2. Η ιδιαίτερη ισοδύναμη μορφή	77
3. Έλλειψεις της ύλικής ή αναπτυγμένης μορφής της αξίας	78

Γ. Γενική μορφή της αξίας	79
1. Παράλλαγμένος χαρακτήρας της μορφής της αξίας	79
2. Σχέση εξέλιξης ανάμεσα στη σχετική μορφή της αξίας και στην ισοδύναμη μορφή	81
3. Πέρασμα από τη γενική μορφή της αξίας στη χρηματική μορφή	82
Δ. Χρηματική μορφή	83
4. 'Ο φεικτικός χαρακτήρας του έμπορεύματος και τό μυστικό του	84
Κεφάλαιο δεύτερο. ΤΟ ΠΡΟΣΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ	98
Κεφάλαιο τρίτο. ΤΟ ΧΡΗΜΑ, 'Η Η ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥ-	
ΜΑΤΩΝ	107
1. Μέτρο των αξιών	107
(Τιμή, σελ. 108.—Κλίμακα των τιμών, σελ. 110.—'Υπολογιστικά όν-	
ματα του χρήματος, χρήμα ύπολογισμού, σελ. 113.—Ποσοτική	
άσυνφωνία ανάμεσα στο μέγεθος της αξίας και την τιμή, σελ. 115.—	
Ποιοτική άσυνφωνία ανάμεσά τους, σελ. 115.—'Η τιμή είναι	
άπλως ιδεατή μορφή της αξίας του έμπορεύματος, σελ. 116).	
2. Μέσο κυκλοφορίας	116
α) Μεταμόρφωση των έμπορευμάτων	116
(Κυκλική κίνηση Ε—Χ—Ε, σελ. 118.—Πούληση: Ε—Χ, σελ.	
118.—'Αγορά: Χ—Ε, σελ. 122.—Συνολική μεταμόρφωση ενός	
έμπορεύματος, σελ. 123.—Κυκλοφορία των έμπορευμάτων, σελ.	
121.—Διαφορά ανάμεσα στην κυκλοφορία των έμπορευμάτων	
και την ανταλλαγή προϊόντων, σελ. 124).	
β) 'Η κυκλοφορία του χρήματος	127
(Μεταμόρφωση του έμπορεύματος και κίνηση του χρήματος,	
σελ. 127.—Διπλή αλλαγή θέσης του χρήματος, σελ. 129.—Πο-	
σότητα του χρήματος που κυκλοφορεί, σελ. 129.—Ταχύτητα κυ-	
κλοφορίας, σελ. 132.—Ρευστότητα και σταμάτημα της κυκλοφο-	
ρίας, σελ. 133.—Παράγοντες που καθορίζουν τη μάζα του χρή-	
ματος που κυκλοφορεί, σελ. 134).	
γ) Τό νόμισμα. Τό σύμβολο της αξίας	137
(Νόμισμα και ράβδοι, χρησιμοποίηση του νομίσματος, σελ. 137.—	
Σύμβολο της αξίας, σελ. 138.—'Ασημένια και χαλκίνα σύμβολα,	
σελ. 138.—Χαρτονόμισμα, σελ. 139.—Νόμος της κυκλοφορίας	
του χαρτονομίσματος με αναγκαστική κυκλοφορία, σελ. 140).	
3. Τό χρήμα	142
α) Θησαυρισμός	142
β) Μέσο πληρωμής	147
γ) Παγκόσμιο χρήμα	155

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Κεφάλαιο τέταρτο. ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	159
1. 'Ο γενικός τύπος του κεφαλαίου	159

2. 'Αντιφάσεις του γενικού τύπου	168
3. 'Αγορά και πούληση της εργατικής δύναμης	179
('Ο «ελεύθερος εργάτης», σελ. 180.—'Αξία της εργατικής δύναμης,	
σελ. 183.—'Η ιδιόμορφη φύση του έμπορεύματος «εργατική δύ-	
ναμη», σελ. 186).	

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Κεφάλαιο πέμπτο. ΠΡΟΣΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΣ ΑΞΙΟ-	
ΠΟΙΗΣΗΣ	190
1. Τό προτσές εργασίας	190
(Προτσές εργασίας, σελ. 190.—'Αντικείμενο της εργασίας, πρώτη	
ύλη, μέσα εργασίας, σελ. 191.—Μέσα παραγωγής, σελ. 194.—Πα-	
ραγωγική κατανάλωση, σελ. 196.—Τό προτσές εργασίας σάν προ-	
τσές κατανάλωσης της εργατικής δύναμης από τόν κεφαλαιοκράτη,	
σελ. 198).	
2. Τό προτσές αξιοποίησης	199
(Προτσές δημιουργίας αξίας, σελ. 199.—'Η αξία της εργατικής δύ-	
ναμης και ή αξιοποίησή της στο προτσές εργασίας—δύο διαφορε-	
τικά μεγέθη, σελ. 206.—Προτσές αξιοποίησης, σελ. 207).	
Κεφάλαιο έκτο. ΣΤΑΘΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟ ΚΕΦΑ-	
ΛΑΙΟ	212
Κεφάλαιο έβδομο. ΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ	224
1. 'Ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης	224
2. 'Εκφραση της αξίας του προϊόντος σέ αναλογικά μέρη του προϊόντος	232
3. 'Η «τελευταία ώρα» του Σένιερ	235
4. Τό υπερπροϊόν	240
Κεφάλαιο όγδοο. Η ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ	242
1. Τά όρια της εργάσιμης ημέρας	242
2. 'Η βουλμία γιά υπερεργασία. 'Εργοστασιαρχής και μιογιάρος .	246
3. Βιομηχανικοί κλάδοι της 'Αγγλίας χωρίς νομοθετικό περιορισμό	
της εκμετάλλευσης	255
(Βιομηχανία νταντελών, σελ. 255.—'Αγγειοπλαστική, σελ. 256.—Πα-	
ραγωγική σπέρτων, σελ. 258.—Ταπιεσσαρίες, σελ. 258.—'Αρτοποιία, σελ.	
260.—Σιδηροδρομικός κλάδος, σελ. 265.—Τό έπάγγελμα της καπε-	
λοϋς, σελ. 266.—Τό έπάγγελμα του σιδερά, σελ. 266).	
4. Δουλιά της ημέρας και δουλιά της νύχτας. Τό σύστημα της	
βάρδιας	268
(Μεταλλουργία και μεταλλοβιομηχανία, σελ. 269).	
5. 'Η πάλη γιά τήν κανονική εργάσιμη ημέρα. 'Αναγκαστικοί νόμοι	
γιά τήν παράταση της εργάσιμης ημέρας από τά μέσα του 14ου	
ώς τά τέλη του 17ου αιώνα	277
('Αδιαφορία του κεφαλαίου γιά τήν υγεία και τή διάρκεια της ζωής	
του εργάτη, σελ. 278.—'Αγγλικά καταστατικά εργασίας, σελ. 283.—	
'Ορια της εργάσιμης ημέρας τόν 17ο αιώνα ως τήν εποχή της με-	
γάλης βιομηχανίας, σελ. 284).	

6. 'Η πάλη γιά τήν κανονική ἐργασία ἡμέρα. 'Αναγκαστικός νομοθετικός περιορισμός τοῦ χρόνου ἐργασίας. 'Η ἀγγλική ἐργοστασιακή νομοθεσία τοῦ 1833—1864	291
(Νόμος τοῦ 1833, σελ. 292.—Νόμος τοῦ 1844, σελ. 295.—Τοῦ 1847, σελ. 297.—Τοῦ 1850, σελ. 306.—Μεταξουργεῖα, σελ. 306.—'Εργοστάσια σταμπαρίσματος, σελ. 308.—Βαφεῖα καί λευκαντήρια, σελ. 309).	
7. 'Η πάλη γιά τήν κανονική ἐργασία ἡμέρα 'Η ἐπίδραση τῆς ἀγγλικῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας σέ ἄλλες χώρες	311
Κεφάλαιο ἑνῶτο. ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΙ ΜΑΖΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ	317

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Κεφάλαιο δέκατο. ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ	327
Κεφάλαιο ἑνδέκατο. Η ΣΥΝΕΡΓΙΑΣΙΑ	337
('Αφετηρία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἡ ποσοτική τῆς διαφορᾶ ἀπό τή συντεχνιακή χειροτεχνική παραγωγή, σελ. 337.—Μέση κοινωνική ἐργασία, σελ. 338.—Οἰκονομία τῶν μέσων παραγωγῆς, σελ. 340.—Κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς συνεργασίας, σελ. 341.—Παλιότερες μορφές τῆς συνεργασίας, σελ. 349.—'Η κεφαλαιοκρατική τῆς μορφή, σελ. 350).	
Κεφάλαιο δωδέκατο. ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ	352
1. 'Η διτλή προέλευση τῆς μανουφакτούρας	352
2. 'Ο μερικός ἐργάτης καί τό ἐργαλεῖο του	355
3. Οἱ δύο βασικές μορφές τῆς μανουφакτούρας: ἑτερογενῆς μανουфакτούρα καί ὀργανική μανουфакτούρα	358
4. Καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στή μανουфакτούρα καί καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία	366
5. 'Ο κεφαλαιοκρατικός χαρακτήρας τῆς μανουфакτούρας	375
Κεφάλαιο δέκατο τρίτο. Οἱ ΜΗΧΑΝΕΣ ΚΑΙ Η ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	386
1. 'Ανάπτυξη τῶν "μηχανῶν"	386
2. 'Η ἀξία πού δίνει ἡ μηχανή στό προϊόν	401
3. Οἱ ἄμεσες ἐπιδράσεις τῆς παραγωγῆς μέ μηχανές πάνω στόν ἐργάτη	409
α) 'Ιδιοποίηση συμπληρωματικῶν ἐργατικῶν δυνάμεων ἀπό τό κεφάλαιο. 'Εργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν	409
β) 'Η παράταση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας	418
γ) 'Εντατικοποίηση τῆς ἐργασίας	424
4. Τό ἐργοστάσιο	434
5. 'Η πάλη ἀνάμεσα στόν ἐργάτη καί στή μηχανή	444
6. 'Η θεωρία τῆς ἀντιστάθμισης σχετικά μέ τοὺς ἐργάτες πού ἐκτοπίζουν οἱ μηχανές	454
7. 'Απώθηση καί προσέλκυση ἐργατῶν σέ σχέση μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς. Κρίσεις τῆς μπαμπακοβιομηχανίας	464

8. 'Επαναστατικοποίηση τῆς μανουфакτούρας, τῆς χειροτεχνίας καί τῆς οἰκοτεχνίας ἀπό τή μεγάλη βιομηχανία	476
α) Κατάργηση τῆς συνεργασίας πού στηρίζεται στή χειροτεχνία καί στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας	476
β) 'Αντεπίδραση τοῦ ἐργοστασίου στή μανουфакτούρα καί στήν οἰκοτεχνία	478
γ) 'Η σύγχρονη μανουфакτούρα	479
δ) 'Η σύγχρονη δουλιὰ στό σπίτι	483
(Νταντελοποιία, σελ. 483.—Πλεχτική ψάθινων ειδῶν, σελ. 486).	
ε) Πέρασμα τῆς σύγχρονης μανουфакτούρας καί δουλιᾶς στό σπίτι σέ μεγάλη βιομηχανία. 'Επιτάχυνση αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης καί σ' αὐτούς τοὺς τρόπους παραγωγῆς μέ τήν ἐλέκταση τῆς ἰσχύος τῶν νόμων γιά τὰ ἐργοστάσια	487
('Η ραφτομηχανή, σελ. 489).	
9. 'Εργοστασιακή νομοθεσία. (Διατάξεις σχετικά μέ τήν ὑγεία καί τήν ἐκπαίδευση). 'Η γενίκευσή τῆς στήν 'Αγγλία	498
('Εξορυκτική βιομηχανία, σελ. 512).	
10. Μεγάλη βιομηχανία καί γεωργία	521

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Κεφάλαιο δέκατο τέταρτο. ΑΠΟΛΥΤΗ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΗ ΥΠΕΡΑΞΙΑ	524
Κεφάλαιο δέκατο πέμπτο. ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ	535
I. Τό μέγεθος τῆς ἐργατικῆς ἡμέρας καί ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας παραμένουν σταθερά (εἰναι δοσμένα), ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας μεταβάλλεται	536
II. Σταθερή ἐργασία ἡμέρα, σταθερή παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, μεταβλητή ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας	540
III. Σταθερή παραγωγική δύναμη καί σταθερή ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, μεταβλητή ἐργασία ἡμέρα	541
IV. Ταυτόχρονης μεταβολῆς στή διάρκεια, τήν παραγωγική δύναμη καί τήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας	543
Κεφάλαιο δέκατο ἕκτο. ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ	547

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Ο ΜΙΣΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Κεφάλαιο δέκατο ἑβδομο. ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ 'Η ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΣΕ ΜΙΣΘΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	552
Κεφάλαιο δέκατο ὄγδοο. ΤΟ ΧΡΟΝΟΜΙΣΘΙΟ	560
Κεφάλαιο δέκατο ἑνῶτο. Ο ΜΙΣΘΟΣ ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙ	569

Κεφάλαιο εικοστό. ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΥΣ ΜΙΣΘΟΥΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	578

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΟ ΠΡΩΤΕΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

(Προεισαγωγή)	584
Κεφάλαιο εικοστό πρώτο. ΑΠΛΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ	586
(Ἡ ἐργατικὴ τάξις σάν ἐξάρτημα τοῦ κεφαλαίου, σελ. 593.—Τό κεφαλαιοκρατικό προτὸς παραγωγῆς ἀναπαράγει τὴ σχέση τοῦ κεφαλαιοκράτη πρὸς τὸν ἐργάτη, σελ. 599).	
Κεφάλαιο εικοστό δεύτερο. ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	600
1. Κεφαλαιοκρατικό προτὸς παραγωγῆς σέ διευρυμένη κλίμακα. Μετατροπὴ τῶν νόμων ἰδιοκτησίας τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς σέ νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἰδιοποίησης	600
2. Λαθμενὴ ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ σέ διευρυμένη κλίμακα	609
3. Χωρισμός τῆς ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο καὶ εἰσόδημα. Ἡ θεωρία τῆς ἐγκράτειας	612
4. Παράγοντες πού καθορίζουν τὴν ἔκταση τῆς συσσώρευσης ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀναλογία πού χωρίζεται ἡ ὑπεραξία σέ κεφάλαιο καὶ εἰσόδημα: βαθμὸς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης (σελ. 620).—Παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας (σελ. 625).—Αὐξανόμενη διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ χρησιμοποιούμενο καὶ στὸ καταναλωμένο κεφάλαιο (σελ. 629).—Μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου (σελ. 630)	620
5. Τό λεγόμενο κοντύλι ἐργασίας [Arbeitsfonds]	630
Κεφάλαιο εικοστό τρίτο. Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ	634
1. Αὐξηση τῆς ζήτησης ἐργατικῆς δύναμης παράλληλα πρὸς τὴν αὐξηση τῆς συσσώρευσης μέ ἀμετάβλητη τὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου	634
2. Σχετικὴ μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου στήν πορεία τῆς συσσώρευσης καὶ τῆς συγκέντρωσης πού τὴ συνοδεύει	643
3. Προοδευτικὴ παραγωγὴ ἑνὸς σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ἢ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ	651
4. Διάφορες μορφές ὑπαρξῆς τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ. Ὁ γενικός νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης	664
5. Παραστατικὴ περιγραφὴ τοῦ γενικοῦ νόμου τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης	671
α) Ἀγγλία τῆς περιόδου 1846—1866.	671
β) Τὰ κακοπληρωνόμενα στρώματα τῆς βρετανικῆς βιομηχανικῆς ἐργατικῆς τάξης	678
(Συνθήκες διατροφῆς, σελ. 678.—Συνθήκες στέγασης, σελ. 681.—	

Λονδίνο, σελ. 683.—Νιούκασλ-άπον-Τάιν, σελ. 685.—Μπράντφορντ, σελ. 686.—Μπρίστολ, σελ. 687).	
γ) Ὁ περιπλανώμενος πληθυσμός	688
(Συνθήκες στέγασης, σελ. 688.—Ἐργάτες σιδηροδρόμων, σελ. 688.—Ἐργάτες πού δουλεύουν σέ ἀνθρακορυχία καὶ σ' ἄλλα μεταλλεῖα σελ. 689).	
δ) Ἐπίδραση τῶν κρίσεων στὰ καλύτερα πληρωνόμενο τμήμα τῆς ἐργατικῆς τάξης	692
ε) Τό βρετανικὸ γεωργικὸ προλεταριάτο	697
(Τὰ πλανόδια συνεργεῖα σελ. 719).	
στ) Ἴρλανδία	723
Κεφάλαιο εικοστό τέταρτο. Ἡ ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ	738
1. Τό μυστικὸ τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης	738
2. Ἀπαλλοτρίωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴ γῆ του. (Μετατροπὴ τῶν χωραφιδῶν σέ βοσκές στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου καὶ στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα, σελ. 742 κ. ἐ.—Ἡ μεταρρύθμιση καὶ ἡ καταλήστευση τῶν ἐκκλησιαστικῶν χητημάτων, σελ. 745.—Μετατροπὴ τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας σέ ἀστική ἰδιοκτησία, σελ. 747.—Ἡ παλινόρθωση καὶ ἡ «Glorious Revolution», σελ. 747—748.—Καταλήστευση τῶν κρατικῶν χητημάτων, σελ. 748.—Ἡ κοινοτικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἡ διαρπαγὴ τῆς, σελ. 749.—Τό leasing of estates καὶ ἡ μετατροπὴ τῶν χωραφιδῶν σέ προβατοβοσκές καὶ τῶν προβατοβοσκῶν σέ περιοχές γιὰ κυνήγι στήν Ἀνω Σκωτία, 753 κ. ἐ.).	
3. Αἰματηρὴ νομοθεσία ἐνάντια στοὺς ἀπαλλοτριωμένους ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα. Νόμοι γιὰ τὸ κατέβασμα τοῦ μισθοῦ ἐργασίας	758
4. Γένεση τῶν κεφαλαιοκρατῶν παχτωτῶν.	767
5. Ἀντεπίδραση τῆς γεωργικῆς ἐπανάστασης στὴ βιομηχανία. Δημιουργία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὸ βιομηχανικὸ κεφάλαιο	769
6. Γένεση τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη.	774
(Ἀποικιακὸ σύστημα, σελ. 776.—Τὸ δημόσιο χρέος, σελ. 779.—Τὸ σύγχρονο φορολογικὸ σύστημα καὶ τὸ προστατευτικὸ σύστημα, σελ. 780—781.—Τὸ παιδομάζωμα στήν ἀρχὴ τῆς μεγάλης βιομηχανίας σελ. 782).	
7. Ἡ ἱστορικὴ τάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης	785
Κεφάλαιο εικοστό πέμπτο. Ἡ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗΣ	789

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Βιβλιογραφία	801
Ι. Ἔργα ἀναφερόμενων συγγραφέων	801
ΙΙ. Ἀνώνυμα ἔργα	821
ΙΙΙ. Περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες	824

IV. Κοινοβουλευτικές εκθέσεις, δημοσιεύσεις αρχών και ενώσεων	825
Εύρετήριο ονομάτων	830
Όνόματα από τή μυθολογία και τή λογοτεχνία	862
Εύρετήριο πραγμάτων	865
Λεξιλόγιο	871
Μέτρα και σταθμά που αναφέρονται στο «Κεφάλαιο»	875
Σημειώσεις της σύνταξης	877

ΦΩΤΟΤΥΠΙΕΣ

Προσωπογραφία του Κ. Μάρξ του 1867	4—5
Φωτοτυπία της επιστολής του Μάρξ στον Ένγκελς της 16 του Αύγουστου 1867.	9
Τό εξώφυλλο της πρώτης γερμανικής έκδοσης του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου»	13
Φωτοτυπία της επιστολής του Μάρξ στο Λασάτρ, τον εκδότη της γαλλικής μετάφρασης του «Κεφαλαίου»	27

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Πρέπει να γίνουν οι παρακάτω διορθώσεις:

Στή σελ. 432, σειρά 3η από πάνω:

Έδω έγινε μία παραδρομή. Οι αριθμοί 32 και 86 δέν αφορούν τό προσσότ τής αύξης, αλλά τόν απόλυτο αριθμό τών νέων εργοστασίων που αναγείρονταν κάθε χρόνο. Ο Μάρξ πήρε τά στοιχειά αυτά από τήν «Report of insp. of Fact. for 31st Oct. 1856» (σελ. 12) και τά παράθεσε στο άρθρο που έγραψε στίς 10 του Άπρίλη 1857 και δημοσιεύτηκε στή «New York Daily Tribune» μέ τόν τίτλο «Τό άγγλικό εργοστασιακό σύστημα».

Στή σελ. 538, σειρά 27η από πάνω:

Η λέξη: κατώτατο, νά διαβαστεί: άνώτατο. Πρόκειται γιά διόρθωση που τήν έκανε ό ίδος ό Μάρξ στο άντίτυπο που έτοιμάσε γιά τήν 2η έκδοση του Ι τόμου του «Κεφαλαίου».

Στή σελ. 622, ύποσημείωση 53, σειρά 2η τής ύποσημείωσης:

Στή γαλλική έκδοση του Ι τόμου του «Κεφαλαίου» (Paris 1873) ή ύποσημείωση αυτή συμπεριλήφθηκε στο κείμενο και προστέθηκε στο σημείο αυτό (σελ. 263) ή παρακάτω παρεμβολή: «...στον όποίο ή ανάπτυξη τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής έριξε τούς εργάτες όλου του κόσμου. Δέν πρόκειται τώρα πιά γιά τό κατέβασμα τών άγγλικών μισθών στο επίπεδο τών μισθών τής ήπειρωτικής Εύρώπης, αλλά γιά τό κατέβασμα στο λίγο-πολύ κοντινό μέλλον τών ευρωπαϊκών μισθών στο κινέζικο επίπεδο».

Στή σελ. 642, σειρά 26η από πάνω:

Νά διαβαστεί: «Όταν οι τιμές είναι ύψηλές, κυκλοφορεί πάρα πολύ χρήμα, και όταν είναι χαμηλές, πολύ λίγο. — Προφανώς πρόκειται γιά παραδρομή στο γράψιμο.

Στή σελ. 656, σειρά 30η από πάνω:

Στή γαλλική έκδοση (Paris 1873) στο σημείο αυτό ύπάρχει ή παρακάτω παρεμβολή του Μάρξ:

«Όμως μονάχα από τήν εποχή που ή μηχανική βιομηχανία ρίζωσε τόσο βαθιά, ώστε νά άσκει μία κυρίαρχη επίδραση πάνω σ' όλη τήν έθνική παραγωγή, από τήν εποχή που χάρη στή μηχανική βιομηχανία τό έξωτερικό εμπόριο άρχισε νά διεκδικεί τά πρωτεία απέναντι στο έσωτερικό εμπόριο· από τήν εποχή που ή παγκόσμια αγορά προσάρτησε διαδοχικά έκτεταμένες περιοχές του Νέου Κόσμου, τής Άσίας και τής Αυστραλίας· από τήν εποχή τέλος που τά βιομηχανικά έθνη που μπήκαν στήν κονίστρα έγιναν άρκετά πολυάριθμα, μόνο από τήν εποχή αυτή χρονολογούνται οι επαναλαμβανόμενοι εκείνοι κύκλοι, που οι διαδοχικές τους φάσεις άγκαλιάζουν όλόκληρα χρόνια και που πάντα καταλήγουν σέ μία γενική κρίση — τό τέλος ενός κύκλου και τήν άφετηρία ενός καινούργιου. Ως τώρα ή διάρκεια αυτών τών κύκλων είναι δεκάχρονη ή έντεκάχρονη, όμως δέν έχουμε κανένα λόγο νά θεωρούμε σταθερό τόν αριθμό αυτό. Άπεναντίας, από τούς νόμους τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, όπως τούς έκθέσαμε πριν λίγο, πρέπει νά συμπεράνουμε ότι είναι μεταβλητός και ότι ή διάρκεια τών κύκλων θά περιορίζεται βαθμίδόν».

Στή σελίδα 667, σειρές 12-15 από κάτω, ή φράση:

«Όσο μεγαλύτερος είναι, όμως, αυτός ο έφεδρικός στρατός σε σχέση με τόν ενεργό εργατικό στρατό, τόσο πιο μαζικός είναι ο μόνιμος υπερπληθυσμός, που ή αθλιότητά του είναι αντίστροφως ανάλογη προς τά βάσανα της δουλιάς του».

αποδίδεται στή ρωσική μετάφραση (βλ. 23ος τόμος των έργων Μάρξ-Ένγκελς, σελ. 659 της έκδοσης του Ίνστιτούτου μαρξισμού-λενινισμού της Μόσχας) ως εξής:

«Όσο μεγαλύτερος είναι αυτός ο έφεδρικός στρατός σε σχέση με τόν εν ενεργεία εργατικό στρατό, τόσο μεγαλύτερος είναι ο μόνιμος υπερπληθυσμός, ή φτώχεια του οποίου είναι εὐθέως ανάλογη με τά βάσανα της δουλιάς του ενεργού εργατικού στρατού».

Ἡ διατύπωση αὐτή εἶναι παρμένη ἀπό τήν πρώτη γαλλική μετάφραση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» πού τήν ἔκανε ὁ Roy ἀμέσως μετά τήν ἐκδόσή του καί πού τή θεώρησε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ. (βλ. «Le Capital», traduction de M.J. Roy, Paris, 1873, editurs Maurice Lachatre et Cie, σελ. 284, δεύτερη στήλη). Πρόκειται δηλαδή γιά μιὰ διατύπωση πού τήν ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ γιά νά κάνει πιά προσιτό τό νόημα στόν γάλλο ἀναγνώστη.

Καί οἱ δύο διατυπώσεις, ὅμως, ἐννοιολογικά εἶναι σωστές.

Στή νέα γαλλική ἐκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τῆς Editions Sociales πού τυπώθηκε στή Λειψία τό 1976 διατηρήθηκε ἡ πρώτη διατύπωση τοῦ Μάρξ, δηλαδή, ἡ διατύπωση τοῦ γερμανικοῦ κειμένου, ἀναφέρεται ὅμως σέ σημείωση ἡ διατύπωση στή μετάφραση τοῦ Roy.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Τόμος Πρώτος

Εκτύπωση: Α. Χονδρογιάζος & Σία ΟΕ

Βιβλιοδεσία: Ε. Χασαπάνη

Ανατύπωση: Μάης 2002

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΕΒΕ

